Valmiki
Ramayan with Sanskrit tika
रामायण संस्कृत टीका सहित
Sanskrit
Paper - Handwritten
Year not available near about 150 years old
652 Folios
13.8" x 7.5"
Complete

ह० ११२   नं २२७

।उत्तर निर्वाणार्द्ध भ०।।

वाल्मीकि रामायणम्

संस्कृत - टीका।

वा॰टी॰ नि॰उ॰
१

श्रीगणेशायनमः श्रीरामायनमः शिवमभयमनंतं सौख्यसिंधुं हृदिनिहितमहितमहन्मोहजालं जगद्रूपत्वयक्षमप्रवीरांनिरूपं मबोधघनात्मदेव
मीडे॥ निर्ममो निरहंकारो निःसंकल्पविकल्पनाः॥ यथा जीवं निचेष्टेष्टत्कथमिति तथोच्यते॥ ॥ पूर्वोक्तं श्रीरामस्य माधिमदर्शन व्याजेनो
माधिकारिणः श्रवणगहनिपरिपाकादेवसाक्षात्कारसज्ञानोदयेन परमपदेहस्फुरदिश्रो निर्भवनीति दर्शितं तस्यैवास्तु नर्मुत्पाने विपथात्म दि
रतं तन्नैव विश्रांतिरनायासेन सिद्धमिति योन्नरोनरम्भे निकारोपणा योन्नरई मिदमारभ्यते ॥ तत्र रामः अहं ममेति संविरन्तदुःखेनो वि

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ श्रीरामउवाच नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागात्तनुः पतति
देहिनः ॥ कथमेतन्दनौ ब्रह्मन्संभवता भुजीवतः ॥ १ ॥ ३३ ॐ ३३ ए ३ ३ ॥

न्यतो न्यसंविदन्विमुच्यते यदीप्सितं तदाचरेसंतेयदुक्तं तत्रसर्वकल्पनात्यागे कल्पनाधीनदेहधारणा दिव्यवहारासिद्धिं शंकते नैष्कर्म्यादिति देहमारणादि
षहंतादिकल्पनात्यागाद्धेतोः नैष्कर्म्यात्सर्वक्रियोपरमात् देहधारकप्राणादि वेष्टोपरमे देहिनस्तनुरपुपतति अतः एतत्तदुक्तं नसंजीवतः तस्य
जीवतः व्यवहारादिकं संभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
१

नकल्पनाधीनंजीवनंयेनतत्त्यागात्तुपातः स्यात्किंतुभोक्तकमारब्धाधीनं।कल्पनात्यागएवमस्तुतर्हिजीवनाधीनजन्मेतिनोपजीवनंबाधतइत्यविरुद्धं किंत्वजीवनमेवविरुद्धमितइत्याशयेनभगवान्वसिष्ठः समाधत्तेजीवतइति। अस्यकल्पनात्यागस्वरूपंयथाजीवनविरुद्धंनभवतितथाभयायथातत्वंवर्ण्यमानेशृणुइत्यर्थः॥ १॥ अहंभावनंदेहादिष्वपरिच्छेदाध्यासे। नभः अपरिच्छिन्नमहाकाशमत्तद्रूपसत्यमर्थस्यस्वपारमार्थिकत्त्वभावस्यभावनेप्रतिसंधानेपरिच्छेदाध्यासेछे

श्रीवसिष्ठउवाच जीवतःकल्पनात्यागोयुक्त्याजीवतजीवनः॥ रूपमस्ययथातत्वंशृणुश्रवणभूषणं॥ १॥ अहंभावनमेवाङ्गःकल्पनंकल्पनाविदः॥ नभोर्थभावनंतस्यसंकल्पत्यागउच्यते ३ पदार्थरसमेवाङ्गःकल्पनंकल्पनाविदः॥ नभोर्थभावनंतस्यसंकल्पत्यागउच्यते ४ इदंवस्त्वितिसंवेगमाङ्गःकल्पनमुत्तमाः नभोर्थभावनंतस्यसंकल्पत्यागउच्यते ५ स्मरणंविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः॥ तत्त्वत्यागनुभूतंचनानुभूतंचभावने॥ ६ ॥॥ ६ ६ ६ ६ ६६६

दित्वासंकल्पत्यागस्तेरुच्यते ३ ॥४ इदंदेहादिसर्वंदृश्यंवस्तुपरमार्थसत्यमितिसंवेगमभिमानं तस्यनभः कार्यभूतवस्तुरूपविकारत्वात्तत्वतोनभोर्थस्यैवैकःस्फुरतीत्यर्थस्यभावनंपर्यालोचनं। देहद्वयमपिभ्रांतानुभवविरुद्धत्वेपिनजीवनविरुद्धं। जीवतस्यभ्रांतिनिवृत्तिदर्शनादितिभावः ५ एवंस्मरणात्मकाध्यासवृत्तिधिनस्यविरोधस्यापिनजीवनविरोधितेत्याशयेनाहस्मरणमिति। भूतविषयमनुभूतंभाविविषयमननुभूतं॥ स्मरणग्रहणंवरोक्षवृत्तिमात्रोपलक्षणं॥

६॥ ७५ ७१ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥

स्मृतिं स्मरणं सर्वमनुमित्यादिषु अंतरं च विस्मृत्य अपरिच्छिन्न ब्रह्माकारनिलीन काष्ठवत् हठेन्नि श्चलस्थितिषु चिरंजीव । तथा च ब्रह्मात्मभावेनेव चित्तवृत्तिनिरोधो यो हि
नोऽस्मायुरीक्षा मनुतज्जीव नहेतुरेवेति भावः ॥ ७ ॥ व्यवहारकालेनुस्मृतिमात्रं निरोधः कार्य इत्याह स वेति । हृदयमात्मव्यवहारेन पूर्वापरस्मृतिमृषलाघवे क्षात्मीना
शयेनाह अर्हत्या हि नो । अभ्यासोपपत्तिषु पूर्वाभ्यासमात्रेणोपपद्यमानेष्वित्यर्थः ८ विनाभ्यो जनो हेशं पूर्वस्मात्मा नेणाक्रन्नकार्यकुलालचक्रं यथा

अनुभूतं नानुभूतं स्मृति विस्मृत्य काष्ठवत् सर्वमेवाशु विस्मृत्य गत्वस्ति छन्महामुने ७ सर्वस्मिरण
मात्रात्मा निष्ठा यानेषु कर्मसु ॥ अर्हसु त्वयि शुसंदृश्याभ्यासोपपत्तिषु ८ निसंकल्पप्रवाहेण चक्रं प्र
संहतेयथा संहृत्य कर्मस्व नयमाकलं स्कारवशात्तथा ९ अविद्यमान चित्तत्वं सत्त्वसंस्कारमागतः प्रवाहप
तितेष्वेव संहृत्ये लेषु कर्मसु १० ऊर्ध्ववाकुर्विरम्येषनचकाश्रुणो तिमे असंकल्पः परश्रेयः सकिमेत
न्नभाव्यते ११ अहो मोहस्य माहात्म्यं यदयं सर्वदुःखहा चिंतामणिर्विचारस्यो हृत्स्थो पित्यज्यते जनेः १२

यावद्वेगक्षयं प्रसंहृतेभ्रमतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ सत्त्वं निर्वासनं मनस्तदीयं संस्कारवेगमागतोऽनुगतः सन्रागादिदोषस्पर्शानो दुःखलप्रवृत्तिमत्कि रिमा
शयेनाह प्रवाहेति १० एवं प्रश्नं समाधाय वक्रकृत्तोपि प्रर्थं वदितव्यमिति न्यायेन मागुक्तमेव संकल्पत्यागादि श्रेयः साधनमिस्तुद्दोषयन्नुनःपु
नराह ऊर्ध्ववाकुरित्यादिना ११ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामः ॥

अवेदनं दृश्यदर्शननिर्मुक्तमात्मतत्त्वं तदेव सुखं असंकल्पः १३ तन्मूलं संकल्पचेष्टां विना १४ सात्त्विकं संकल्पमयुक्तं किं पावेयं व्युत्थाने यावन्नत्वपंव व्यवहारसिद्धौ आगुक्तं दृश्यं तान्तरं पुनरपि हंगम्येति १५ अवेदनमसंकल्प इति यदुक्तं तद्व्यवहारकाले प्युपपादयति सर्वेति ॥ १६ यथा तत्र स्थितो न्युक्तं शेषाव

अवेदनमसंकल्पस्तन्मयेनैव भूयसां एतावत्परं श्रेयः स्वयमेवानुभूयतां १३ किं तत्र ज्ञोस्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परं ॥ पर मेयत्र सात्राऽपमपि रामतत्पायते १४ गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा संदृश्य कर्मसु १५ सर्वकर्मफलाभोगमलं विस्मृत्य सुत्रवत प्रवाहपतिते कार्ये [illegible] संदृश्यगत वेदने १६ संदृश्याक्तनसंकल्पं सुखं दुःखान्तभावपन् प्रवाहपतिते कार्ये चेष्टितो न्युक्त शेषावत् १७ रसभावनमं तल्लेशालंभवेत्तु कर्मसु दाहपंवन्मयस्वैव परार्थे भिवकुर्वतः १८ नीरसास्त्वनेनसं तु समस्तेन्द्रियसंविदः अकाण्डमानसल्लता हेमंतन्नौ लतेव १९ ॥ ॥ छ ॥

तत्र एवं वायादि प्रवाहपतितेन तत्र गां न रसं योगं विंयो गादि कार्ये संहृते नद्वत् ॥ १७ यथा परेषां कौतुकार्थं नृत्यादि कुर्वतस्तद्वच्छितस्य दारुपुत्रिका यंत्रस्य न रसवच्छं गारादि रसभावनं नास्ति तद्वत्तत्वावापि कुर्वतः विषयसुखेमूर्खं स्वरसभावनं कौतुकबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः १८ १९ ॥ छ ॥

षड्वर्गः पंचकोशसंवलितचिदाभासः समनस्कः प्राणवर्गः ज्ञानेंद्रियवर्गः कर्मेंद्रियवर्गः ज्ञानकर्मेंद्रियसहितांतःकरणचतुष्टयं जाड्यं कौशिकं शरीरं चेति षट् षड्वर्गास्तेषां सन्नपाः वल्मा वेष्टितः शिशिरद्रुमः नवनीरसः २० नवनीरसस्य षड्वर्गस्य कथं जीवनं तत्राह विदिति [illegible] स्वात्मानावरणाभ्यामानंदरूपा चिदेवांतरा जीवनं

बोधार्कपीतरसया सं ... नषड्वर्गसन्नपा यंत्र ... परोपमस्तिषवल्मेव शिशिरद्रुमः २० विरांत रसान्येवमवृत्तान्यपिधारय स्वयत्नेनेंद्रियाराणा ... हेमंतर्तुस्वरूपिव २१ सरसेंद्रियवृत्तेस्तेकु र्वतो कुर्वतस्तथा ॥ संसारानर्थसार्थोयं न कदाचन शाम्यति २२ निःसंकल्पमहाज्वालापंचांबुस्वयदि संदसे तदनंतायक्षेयमेव परिकल्पसे २३ सनंदिम्मपरं श्रेयं जन्मज्वरनिवारणं यदवाप्य समस्तानिजकर्मसुकेवलाः ॥ २४ ॥ ॥

ष्या दिहेवरसो येषां तानि ... निसभावाद्यास्थरसा स्वाहेमवृत्तान्यपि स्वयत्नेन ... विरांतरसानि एवकृत्वा धारयेत्यर्थः इंद्रियग्राहणां षड्वर्गेपि तत्क्षणं यत्थाहेमंतर्तुस्वरूपस्वा ... भावेथांतरेतो ... सेनजीवयतीति द्रष्टव्यः २१ इंद्रियवृत्तीनामभिवारणोद्यसतेत्र किं स्यात्तत्राह सरसेति ॥ २२ निःसंकल्पमेव महतोज्वालायां त्वसर्वांसनस्वयथास्वं दत्त्वा यदि संदसे परिकल्पसे समर्थोसि २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

चक्रेभ्रमतीति भ्रमः आभोगः सन्निवेशः एवं शनैः तत्रैव नाशमुपशमशीलः स्यं इव॥ २५॥ कर्मफले आहंग आसक्तिबुद्धिर्यस्य तथाविधो माभूः। अकर्मणि कर्मत्यागे पित
कृत्वा सक्तिलक्षणः संगो मा स्तु। फलासंगाभावे कर्मकरणे तत्त्यागे च न विशेष इत्याशयेनाह उभयमिति॥ २६ ॥ २७ अकार्यं त्याज्यं आत्मवत्॥ यथास्थितमेव आस

अवासनमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवर्तिमान् शनैश्चक्रभ्रमाभोग इव संहर कर्मसु॥ २५॥ मा कर्मफलबुद्धिर्भून्मा
ते संगोऽस्त्वकर्मणि॥ उभयं वा तज्जैतन्नमुभयं वा समाश्रय॥ २६ बहुनात्र किमुक्तेन नंत स्वेपादिदमुच्यते॥ संकल्पनं म
नो बंधस्तदभावो विमुक्तता २७ नेह कार्यं नवाकार्यमस्ति किंचित्कुत्रचित् सर्वं शिवमजं शांतमनंतं भावयास
ता २८ पश्यन्कर्मण्यकर्मत्वमकर्मणि च कर्मतां यथाभूतार्थचिद्रूपः शांतमास्स्व यथासुखं २९ अवेदनं वि
दुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमं तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भो ३० समे शांते शिवे स्वच्छे द्वैतैकापरिव
र्जिते॥ ततेनंते परे शुद्धे किं केन किल विद्यते ३१ ॥ ॥

तांस्थीयतां २८ अकर्मत्वं निष्क्रियब्रह्मात्मता अकर्मतात्वशास्त्रह्यभावस्थितौ कर्मतां अवश्यकर्तव्यतां २९ अवेदनं प्राग्व्याख्यातं ३०
निःसंदेहं तूष्णीमवस्थानं आमवातजडीकृतसर्वांगस्येवावस्थेदं यद्येवेति शंकां वारयति सम इति ३१ ॥ ६॥ ६ ॥ ६॥ ६॥

३२ कृतेनाकृतेन वा लौकिकवैदिककर्मणा जीवतः ऐहिकः अजीवतः आमुष्मिकोपि अर्थः पुरुषार्थो नास्ति ३३ कुतो नास्तीत्याह यदिति। यद्यस्मात्कारणात्
त्कर्माकर्मेभि यवाधावधौ तदुभयात्मत्वेन च शान्तता भेदरूपिणि त्वयि प्रातिभासिककर्मात्मना विवर्तमानेपि वस्तुतः कर्मता नास्ति तादृशाकर्मात्मना विवर्तमानेपि क
र्तृता नास्ति यस्य कर्मकर्तृतादौ सत्यताबुद्धिस्तस्यैव कर्मफलमिति अनुद्धादितस्य अधिकारिविशेषणविधायकशास्त्राबाधना इति भावः ३४। अतएव देहाद्यहं ममेति म ३

मोहेतु त्वयि संकल्पो मरूभूमाविवांकुरः इच्छा नो हेतुर्भवति लतिकेवो फलोहेतुत्वैरे ३२ अवेदनस्य
शांतस्य जीवतो वाप्यजीवतः॥नेह किंचित्कृतेनार्थो नाकृतेनापि कश्चन ३३ यत्कर्माकर्म...
शांतेनः शान्तता भेदरूपिणि नकर्मणि च कर्मणि न कर्तृत्वेपि कर्तृता ३४ अहं ममेति संविदन्त्र
उः स्वतो विमुच्यसे॥अस्मिं विरन्ति मुच्यसे यदीप्सितं तदाचर ३५ अहं ममेति नास्त्यलं यदृष्टितच्छि
वं परं परात्परं त्वितिहंशिवाहशाहमर्थवर्जितं ३६ ॥ ॥ ॥ ॥॥ ॥॥

संवेदनवतस्त्वविधिनिषेधशास्त्राधिकारात्कर्मकृतोवंधोनेतरस्येतिप्रागुक्तमित्याह अहंममेति॥३५॥पराङ्मानेदाच्छिवात्परं आमदिदं दृश्यम यथीत्
पमिवार्थरूपकं प्रातिभासिकं जगत् अशहम निर्वचनीयं अवस्तुत्वेनार्थः ३६ ६९॥ ५२७ ४४ ४४ ४४ ४४ ४४।

एतदेव समष्ट्या ह यदिदं किंचित् इत्यमीदृशं चेति निर्वचनायोग्यं । सैतद्ब्रह्माधिष्ठानं तु अप्रथन् स्वबोधबाधात् नेतरं यथा अद्वयमिदं अवेदनं वेदनं । विषयमेवानुभवनिष्ठाः सत्तैकरूपं परमपुरुषार्थरूपं विदुरित्यर्थः ३७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे प्रथमः सर्गः १ निरूप्यते नप्रथमे सर्वं शिवमयं जगत् कर्मबीजं तथाविष्य समूलं विनिवार्यते ॥ सर्वं शिवमयं शांतमनंतं नामरूपात्मा मिति यदुक्तं तदेतत्प्रथममुपपादयितुं प्रतिजानीते अद्वैते

यद्दृश्यते जगदिदं खलु किंचिदेतद्देतन्नगत्त्वमिव भाति न विद्यमानं । आस्ते स्वयं विदुरवेदनमेव पश्चात्सत्तं तदेव परमार्थमथावशिष्टं ३७ ७८ महारामायणे वा० मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे इच्छाविचिकित्सायोगोपदेशो नाम सर्गः १ श्रीवसिष्ठ उवाच अद्वैतैकं विमननं शांतमात्मन्यवस्थितं यथा पंकमयं सैन्यं तथा शिवमयं जगत् ॥१ मनोहंकारबुद्ध्यादि चित्तमेव च तन्मयं कालाकारक्रियाशक्तिसद्धर्मसंयुतं २ ॥ ॥

कमिति । आत्मनि पारमार्थिकस्वभावे तत्त्वदृष्ट्या अवस्थितं १ यद्यपि विराट्संतत्यापि द्वितत्त्वाच्चिन्मयमिति अतः करणचतुष्टये क्रमेण दर्शयति मन इति । प्रथमे हि चित्ते तेनास्तु सत्त्वलक्षणमननं चिद्भासमेव ततस्तदभिमानाद्यवमायस्मरणकामसंकल्पादिरूपस्तथैव चिद्भासाः सर्वानुभवसिद्धाः तथा चिच्चेत्यसंबंधलक्षणाः कालं स्वतत्त्वाकारलक्ष्यक्रियानामसंस्थानसहितं सर्वमतः कारणेस्सरणं तत्स्वात्मा शिवे घटात् शिवमयमिति वोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

एवंवहिरिंद्रियद्वारकबाह्यदर्शनतद्विषयेष्वपि विद्याभिमप्युक्तैवापरेश्रयेतितत्रापि शिवमयत्वमेव विवेकि भिर्ईश्वराकाभित्यार्थयेनाह शिवेतिरूपालो
कयहणेशद्वाघालोचनानामप्युपलक्षणं। मनःकमावाह्यसविकल्पकहानोपादानादिवुद्धयत्नद्विवपाप्य एवं शिवमयत्वदर्शने शिव एवसर्वत्रिपुटीरूपेण
मयतेन ततो वस्त्वंतरमस्तीत्याहतन्मयत्वादिति॥ ३॥ तदेवविशदयतिमाञ्चितति ४ सर्वे विवर्तानहंममेतिद्वैरूप्येणोवसंगदमनन्नविद्यातत्त्वपर्यालोच
नेनत्यागस्तन्मात्रत्वपरिशेषात्तन्नछिति:सुलभेत्याशयेनाह अहमिति। शिलोदरेपत्म सिद्धंवाणरिवेषा भूमत्वलक्षणोमोनंतदूर ॥५॥ तावद्रूपक

शिवपंचकमपाःरवहरूपालोकमनःक्रमाः तन्मयत्वादनंतत्वात्तत:किंकेनचेत्यते ३ मातमेयप्र
माणादिदेहशकालोदिगादिच।भावाभावविवर्तादि शिवपंचकमपात्मकं ४ अहंममेत्यतःसा
रा त्तेतरस्मिमे श्वरात।। अंशमस्मिमतितिष्ठहा शिलोदरमोनवत॥५॥ श्रीरामउवाच अहंम
मेत्यसदूपंतत्पापावपनःप्रभो। अस्मुधंकर्मणात्यागात्तुष्णा नाशः किंसुखं॥६ ॥७॥८॥

मात्मकेप्रपंचेनामरूपयोरपरोक्षविद्यास्यैव स्फुरणाच्छिवमयत्वे निश्चिते तन्नवापेनतत्वरूपेरस्थानंसुकरा। कर्मणांतुपुण्यपापलक्षणा
नामनंतकोटिजन्मसंचितानामपरोक्षतत्वापानादर्शनात्त्रशिवमयत्वदर्शनेनवाधसिद्धिरिति तन्निवारणोपरिशिष्टाहामरांति श्वेशवस्थान
लक्षणत्यागएवोपायः। नहिज्ञानेनःकर्मकरणेनकिंविशेषलभ्यते स्थितंनवा निश्चितेमितिकल्पाति:कुःपाण:नहिञ्चान्यत्र मन्यवायमसक्ति
तियेनतत्स्थीमवस्थानंनसिद्धेदितिसंभावनयारामः पृच्छति अहमिति ६॥ ॥ ॥॥

सत्यमेवं तत्र वै नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रतिमूले न सहत्वपातञ्च कुं शक्येत। मूलं तु तत्पातव्यहस्य अमेवेति रक्षो यहं वसिष्ठो ऽप्येतत्कर्मणां किं मूलं किमिति निश्चित्यैव त्यं इच्छ
वेदिति परीक्षार्थम् एवं तत्र पापकर्मणः स्वरूपं तस्य फलात्मको विस्तारस्तन्मूलं तत्र नाशोपायं शास्तदुपायं पृच्छा कीदृशो निश्चितद् इति इतीच्छति पृच्छामीति॥

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ इच्छामि परम हं तत्त्वं कथय प्रभुमम भव॥ यद्विज्ञानात् सितत्वेन कर्मतो विमुच्य
ते ७ विस्तारः कर्मणः कीदृङ्मूलं तस्य च किं भवेत्॥ नाशनीयं च निपुणात् कथय कथयना श्यते ८ श्रीरा
म उवाच॥ यन्नाशनीयं निपुणं तन्मूलं च विना श्रुयते॥ मूलकाषेण भगवन् शाखा द्रुमविकर्तनैः ९ शुभा
शुभं नाशनीयं स्वकर्मवल्लु धीमता। मूलकाषं विना शेनत तेनेष्टभवस्य फलं १० कर्मविस्तारसर्वश्च आमिन
स्तन्मूलानि मेऽच्छकाणु॥ यन्निकाषेण निर्मूलो न सम्भूयः प्ररोहति ११ ॥ छ॥ छ॥ छ॥

मांगी॰॥ ८॥ मूलकाषेण मूलोच्छेदेन॥ ९॥ तत्र स्वरूपं तन्नाशप्रकारं च एमास्वामिमेतमाह शुभाशुभमिति॥ पुण्यपदैर्न्यत्र पापस्वरूपमित्यर्थः
॥ १०॥ तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मविस्तारेति॥ तत्र शेषकर्मणामात्मेत्येतेषामुक्तमतो हि कर्मणां पुनिश्चतीति कृत्वा निरूप्य दर्शितं मूलं मयं
मेदर्शनातिप्रमन्तितियस्य निकाषेण ज्ञानशनादि नामस्तेनेति यावत् ११ ॥ छ॥

वाटीनि उ०
६

ऐहिककर्ममूलं देहं प्राक्तनकर्मरोपितत्वादेपि भवतीति द्वितीयप्रश्नस्थापितस्कर्मवृक्षतयावर्णनेन समाधत्ते देहस्तावदित्यादिना विचित्राभिर्हस्ताद्यंगलक्षणाभिर्लताभिः शाखाभिरंचितः विराजमानः १२॥ तस्य प्राक्तनं कर्मबीजं १३ मुहूर्ते प्रतिप्रतिमुहूर्ते कालरूपेणोग्रमर्कटेन हर्षविषादरोगजरादिविकारचेष्टाभिर्ध्वंसिता कृतेः॥ निद्रालक्षणो हेमंते रलीनाः संकुचिताः स्वमलक्षणाः दलोत्कृतयः पर्णनिर्गमाः यस्य १४ स्वस्य च ईर्कलक्षणोंशशरद्वीवशरदिशिशि

गठ

देहस्तावदयं ब्रह्मन्कर्मवृक्षः समुत्थितः॥ स्वयं संसारविपिने दिविराङ्गलताचितः १२ कर्मबीजं ततोऽस्य मु
खडः खफलावलेः॥ भगतानाहस्पकांतसज्जएकुसुमहासिनः १३ मुहूर्तं प्रतिकालोग्रमर्कटघंसिता
कृतेः॥ निद्राहेमंतजराकैठलीनस्वमद्दलोकृतेः १४ स्ववाईकशरच्छांतशीरोहिापर्णसंततेः जगज्जं
गलजातसकलग्रोपत्रशावलेः १५ पल्लवावपवाहस्तपादृच्छाद्ययोरुणः॥ पत्राशितनुवृक्षानिमुरे
रसाशितलानिच १६ ॥ ॥

एंतेत्रपत्तां शीर्णाश्च ईहा श्वेष्टास्त्ताल्लक्षणपर्णसंततयो यस्य कलत्रभार्यादिपोष्यवर्गलक्षणपात्रपक्षमीपप्रदूढानसगावढि कोशोयस्य १५ हस्तयोः पादयोश्च द्वष्टस्थानिमूहूनि आदिपदादोष्ठौ कूर्णे जिह्वेत्यादयस्तस्य अरुणास्तम्रवर्णाः पल्लवरूपाः अवयवाः॥ अत्यारुणनितुतनुदूर्गोनिमुरेखाशिचहस्तपादतलानिदेषत्कठोरत्वात्पत्राणि १६॥ ॥

राम०
६६

अतः सावच्छिद्रिन्धत्वात्तरसाः रम्याः अंगुल्यस्तस्य पवनान्दोलनाबालपल्लवाः १७ छिन्नान्यपि पुनः पुनः प्रादुर्भूताः नवपंकजपत्रस्य कलिकाः
कोरकाः १८ इति देहवृक्षरूपतया परिफुल्लस्य महतः समानकर्मणः कर्मेन्द्रियाणि मूलानि तेषु नाहं मूलं धमीन दर्शयति दुष्टानीति ॥ तेषु यानि स

अरुणाः पवनान्दोलनान्दघ्नो मत्तराम्भूर्त्यः सावच्छिद्रिन्धमरसा अंगुल्यो बालपल्लवाः १७ मृद्यो
मम रागाती क्षणाग्रा ह्यत्राहूताः पुनः पुनः ॥ द्वितीयेन्दुकलाकाराः कलिका नखपंक्तयः १८ कर्मणः परि
फुल्लस्य देहरूपतये ति हि कर्मेन्द्रियादि मूलानि दुष्टानि ग्रंथिमंति च १९ स्थिराणि ग्रंथिनद्धानि
पंकमय्यात्मकानि च वासनारसपीतानि निजरक्तरसानि च २० गुल्फवंति दृढांगानि सुतं विमसरणा
नि च तेषामपि च मूलानि बिंदुवुंद्रीन्द्रियाणि हि २१ ॥ ॥

च्छिद्राणि तान्यांगकामादि सर्पदुष्टानि पानच्छिद्राणि तानि ग्रंथिमंति १९ तानि पुनर्यथा योगं विशिनष्टि स्थिराणीति पंकेनाडी सुषुम्णा
न्वरसत्वन्मय्यात्मकानि २० तत्र पादेन्द्रियाणि गुल्फवंति ॥ सुतं विशोभनत्वं कोष्ठना निस्सृत एव मसरणानि ॥ तेषां मूलानि तत्र पाहन्ते षामपीति ॥ २१ ॥

वारी नि ३० १

स्वहृदयस्थविषयं प्रत्यपि जानाति अभिप्रायर्भूतानि हृदि बहिर्विषयदेशं गत्वापि ग्रहीतुं समर्थानीत्यर्थः । पंचसंख्यानि नेत्रगोलकादीनि च विषयस्थानानि श्रितानि कर्मेंद्रियवदेवस्वस्वविषयवासनापंकमग्नानि अत एव तत्तत्रासर्वंति । महांति निग्रहीतुमशक्यानि २२ पंचेंद्रियाणां नो रूपादिः शिरादिरंतरकृष्टतपभोगैनंतं मुक्तानां च अनंताः रूपादिरसइत्यायेन २३ तस्यामनसोपि मूलं चेतनोन्मत्त्वात् चिदाभासभावेन च चेतनप्रवृत्तपातेजोवत्प्रविष्टचित्तं हि

सुहृदमपि जानाति निवृत्तं वा निता नि नानाविधवासनापंकमग्नानि रसवंति महांति च २२ तेषां मूलं हृदं
भं मनो व्याप्तं जगत्त्रयं पंचस्रोतः शिराहृष्टयुक्तानंतरसद्वं २३ तस्य मूलं विद्युत्तावंचेतनानुस्वचिदा
त्मकं चैतन्यचेतनं मूलैककारणं ॥ २४ चित्तस्य मलम्मूलं यन्नस्य मूलं न विद्यते अनाख्यत्वादनंतत्वाच्छु
द्धत्वात्तत्स्वरूपिणः २५ सर्वसंकर्मणामेवं वेदनं बीजमुत्तमं स्वरूपं चेतयित्वा तत्ततः स्पंदः प्रवर्तते ॥ २६
मुने चेतनमेवा धंकर्मणां बीजमुच्यते ॥ तस्मिन्सति महाशाखो जायते देहशाल्मलिः ॥ २७ ॥ छ ॥ ॥

मूलं सर्व

त्मकं तत्र चेत्यांशस्य चेतनमविद्याशबलाचित्मूलं २४ चितश्चिदाभासांशस्यानुविंबमूलं ॥ २५ ॥ वेदनं चेत्योन्मुखचितस्तत्राहंकारादिनादा
त्म्यापन्नं कर्तृत्वरूपं अहमिति चेतयित्वा क्रियात्मकः संस्कारः सन् तत्फलाय प्रवर्तते ॥ २६ चेतनं ज्ञानवचिदेव ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

राम० १

एतज्जीवचेतनं अहंकारादिसंवलनेन कर्त्तृ चैतनोऽहमिति शब्दार्थभावनयो दृढयापरिसंवलितं तत्तदेतत्यर्थः ॥ कर्मणां बीजं तं मूलतां २८ तदेवस्पष्टमाहचि
तेति ॥ वलिता वेष्टिता ॥ तत्भावनासंवलितरूपं २९ उक्तार्थस्य शामाप्तिः कृता सिद्धे गुरू वे ॥ क्वसंवादित्वोक्योपसंहरति तस्मादिति ॥ आकृतेर्देहाव
हंभावाकारस्य स्वस्य देहनमेव कर्मणां कारणं ॥ यथा देतत्कर्मणां मूलं प्रोक्तं तस्मात्कर्पे वोक्तत्वं इचनमालंबे देहं मयाप्रोक्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं त्व

एतच्चेतनशब्दार्थभावनावलितं परं तत्कर्मबीजनाम्नेति नो चेत्तत्परमं पदं २८ ॥
चित्तिश्चेतनशब्दार्थभावनावलिता यदि ॥ तत्कर्मबीजतामेति नो चेत्सा परमं पदं २९
तस्माद्देहनमेवेह कर्मकारणमाकृतेः यदेतत्कर्मणां मोक्षं तत्त्वपे वो क्तमुनीश्वर
३० श्रीवसिष्ठ उवाच क्षणरघवम्नस्मस्य कर्मणो देहनात्मनः कस्मात्यागः किम
नुष्ठानं यावद्देहमिदं स्थितं ३१ यत्नेतनेतन्न नाम्नबद्धि तन्न भूयते ॥ सत्ताकारमसत्तं
वा भवत्ताहितविभ्रमं ३२ ॥ ७ ॥

यावदिति कर्ममूलं नतु सीमव स्थानेन देहत्यागेन वा सक्तुं शक्यमिति न त्वदुक्तो क्षिन रीत्या कर्मनिवृत्तिः संभवतीत्याशयेन वसिष्ठ उवाच त्र
स्येति ॥ यावद्देहं यावदुपाधि ३१ तस्मिन्क्षतिना ह्यन्तरदृश्याध्यासो दुर्लक्ष्यवादित्याह यदिति यद्यत्नेन वा ह्यमाभ्यंतरं वा चेत्यते तेनैतन्न दृश्य
न भूयते उद्भवः प्राप्यते ॥ नुट्टनि संभावने ३२ ॥ ॥ ७ ॥

सुषुप्त्यादिकालेन चेत्यते चेतातीतोऽधिष्ठाता सर्वोच्छ्रोकान् हृद्यस्य भवनीति श्रुतेस्तथा वानुभवाद्वेति भावः ॥ नन्वस्य भ्रमेणास्य कास्तीति तत्राह भ्रम इति
बाधाभावे भ्रसत्तङ्ःस्वस्यापि अनुभवे सत्त्वे विशेषादिति भावः ३३ एतज्ज्ञीवचेतन मेवोपाधिकेवीसनाश्रिनाम मिरूद्वभ्रमैः समासान्मनाविकसति ३४
॥ ननु तर्हि अबोधेन स्य तिविंवहेतुश्चिन्नोपाधिर्निरितनीयस्तत्राह प्रबुद्धसेति ३५ तस्मात्तत् संभावे त्देह त्यागेन चाकर्मोपरमः कर्मत्यागः किंनु यथा सात्तत्र

न चेन्मनेनैव निर्मलं भ्रमाहम्मादिमुच्यते ॥ भ्रमः सत्यो ह्यसत्यो वा किं विचारणकारणया ३३ एतच्चेतनमेवा
नर्थिकं सत्सुदूनभ्रमैः वासने च मनः कर्म संकल्पाद्यभिधात्मभिः ३४ प्रबुद्धस्य प्रबुद्धस्य देहिनो
देहगेहके ॥ आदेहं विघते चिन्नं त्यागस्तस्य न विद्यते ३५ जीवन्मान्तस्येसंत्यागः कथं नाम पप
घते ॥ केवलं कर्मशब्दार्थभावनाभावने सति ३६ कर्माकर्मत्वमुत्सृज्य स्वरूपमेव भवत्यजः ॥ अ
संभवति संत्यागे कर्मणो यः करोति हि ३७ इदं कर्म ममता त्यागं न किं विनेन तत्क्षणे बोधाद्धिं त्वामसंवि
त्तेः स्वरूपं विकल्पनात्कुयत ३८ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥

वहत्कालेपि असंगादितीयक्टदस्य चिन्मात्रोऽहं नैव किंचित्करोमीति निश्चित्यात्मस्वभावस्थित्या कर्मशब्दार्थभावनाया अभावने अनु
स्वे सति विनापि यत्ने कर्माकर्मत्व विकल्पमुत्सृज्य केवलं स्वरूपमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ इतोऽन्यथा तु कर्मत्यागोऽशक्य इत्याह असंभवतीति
३७ बोधात्सर्वद्वैतबाधेन कर्मणोऽपि बाधत्वमात्मनस्तु कुर्वतोऽपि विरुद्धत्वाशयेनाह बोधादिति । इदं तावत् विन्ने ईश्वर मतिभासस्य स्व
रूपमेव विकल्पनाद्बाधानुपपत्तेस्तस्मात् जगतत्यागं ३८ ॥ ४४ ॥ ॥

नन्कोधाद्वैद्यमेवबाध्यते नवेदनं तत्कथं तद्बाध्यच्यते नन्नाहवेदनमिति ३९ साक्षवेद्यस्कृतत्वदृशानो त्पन्नानेवविद्यते उपाधिवाधे चिदाभासस्य पृथगनवस्था-
नादिति भावः॥ यत्तु चिदाभासत्वरूपं वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य शुद्धचिदात्मकरूपं शिष्टं तन्नैव वेदनं यत्तस्तत्कर्मक्रिया नो येन भावत्वमुक्तं तद्विरुद्धात्वर्थः स्यादि-
त्यर्थः किंतु ब्रह्मैवेत्याह वेद्योन्मुखत्वमिति ४० यत्तु चिदाभासात्मकं चेतनं तत्कर्मक्रियारूपमेव भाच्यते यत्तत्संहृत्य वेद्याद्युपाधिकारकव्यापारेण ॥

जगत्त्यक्त्वा विदुस्त्यागमसंगं मोक्षमेव च वेदनं सति संवेद्ये मार्गाद्विवेकवेद्यकं ३९ नोत्पन्ना
विद्यते नैव तस्मात्किं केवलं वेदनं वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य रूपं यद्वेदनस्य वै ४० न वेदनं तन्नोक-
र्ममिति च्छिन्नं तं मुक्तिकथ्यते॥ चेतनं भोच्यते कर्मसंहृत्याभ्रविकासितं ४१ अचेतनं विदुर्मोक्षं
हंचेत्येवोपदेशगीः॥ त्यागो हि कर्मसंतानस्याहात्वे हेनोपपद्यते ४२ येन संध्रुज्यते कर्मतन्मूलं
तैर्नमुच्यते मूलं स्वकर्मणः संविन्मनसो वासनात्मनः ४३ सा वा देहे समुच्छेत्तुं नेवोधान्नश-
क्यते रामकेवलमेषांतः कर्ममूलकारणं ॥ ४४

ला दैश्वमिविं विनमभ्रमाकाशमिवविकासितं ४१ अतएवमोक्षं अचेतनं चिदाभासशून्यमेवविदुः स्वनुभवनिष्ठाः तेषां हं विवेकि-
नं शिष्यं प्रति उपदेशगीरुपदेशवाणी च इति एवंरूपैव भूयतः स्मर्यं ॥ इत्यंच यावद्देहे सुखेन व्यवहारः सिद्धस्त्या शये नाहमागस्त्येशंचू-
र्णीचेदतिएवंरूपैव भूः ४२ वासनात्मनः मनसः संवेध्निनी चिदाभासं संवित्त ४३ कर्ममूलानन्यान्यपि कामवासनादीन्निकरोतीति कर्ममू-

नाटीनिड० ९

तस्मात्म द्रुक्त एव कर्मत्यागो पायस्त्वाशये नोपसंहरति तत् स्वस्थेति ।। येन चिदाभासरूपा संवित् असंविन्मामूला ज्ञानेन सह स्वफले नतत्वेनुधा विचार्यते
तरलयो रुभे द्वाद्विचाल्यते स्वरूपात्प्रच्याव्यते नेन तन्मूला तत्त्वदृष्टुं पदर्शनरूपाहम्भवच्छिन्नचिदाभासाभिकापि मूलबाधकस्वफलेनैव असंविद्या
अप्रतिसंधानेन निकृंतयेते न तन्निकृंतनेपृथक्प्रयत्नापेक्षास्तीति भावः कश्चित्तु तत्कैये नेता युक्तराद्वैतिपद्यतस्व तद्ज्ञातेनसंस्रुति दृष्टस्यतत्व

सूक्ष्मसंविदस्वदित्वा स्वयत्नेन निकृंत्यते । येन संविदसं विद्यास्व यत्नेन विचार्यते ४५ तेन संसृति दृ
ष्टस्य मूलकाषो वितन्यते ।। अचेतनाकाशमनन्यदेकं तदेवमस्ति त्विरमर्थहीनं तयोमसूक्ष्म[illegible] ततर
तदेवं निरामयं चेतनसारमा[illegible]ङः ४७ ।। ।।महारामायणेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे कर्म
बीजदाहयोगोपदेशोनामसर्गः २ ।। छ।। छ।।

ज्ञानेन सर्वबाधलक्षणो मूलकाषो वितन्यते येन निकृंत्यत इति योऽयं परेणा ।।४५।। न विद्यते चेतनं चिदाभासो यत्र तथाविधं आकाशं एकं त
न्यत्सज्ज्ञातीयभेदरहितमर्थदृश्ये हीनं तदेव चेवमुक्तरिशाश्वास्ति तदेव सर्वेषामस्मदादिचेतनानां तात्त्विकं पारमार्थिकं रूपं आकु बाह्लिविदइत्य
र्थः ।। ।।इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे द्वितीयस्सर्गः ।। ।।छ।। ।।८।। ।८ ।८।।८।।८ ।।८।।।

राम० ९

अयं तेसा र्जिनेवेघेपथातत्वमवेदनं॥ निश्चिं पंचापि विदुषांत थोपापदहोच्यते॥ अवेदनं विदुर्योगं चित्तस्यमकृत्रिमम्‌मितिषड्क्तंतत्र एषः शोकते अवेदनमिति। यद्यपि वेद्योन्मुखत्वं संत्पज्यरूपवेदेदनस्वैवानवेदनं तज्ज्ञोकसंत स्थांतंब्रह्मकध्यनदिति मायाकत्वान्नासाः शंकाभावं त्यानं संभवतितथा प्येतेहं विदंस्वितास्ते कृत्पतेइमुत्यागन्नाशएवोक्तः। सचतद्ध्यानंब्रह्मकध्यनदिति मायुक्तासहविरुद्धः स्तेतोऽसत्वायोगादिति संभवत्येवमश्नः एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्तेअत्रैव माभगवान मूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुहतनप्रेत्यसंज्ञास्तीति मैत्रेयीप्र श्न

श्रीरामउवाच॥ अवेदनं वेदनस्य मुनीद्रक्रियते कथं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः॥ यदा तदेव मुक्तं वेदनावेदनं स्व यं २ स्तौ वेदनशब्दार्थौ रज्जुसर्पभ्रमोपमौ असत्याबुद्धितो विद्धि नृपात्त्वं भ्रमासमौ २५

वदिति १ अनस्वन वाक्येरमोहंब्रवाम्यविनाशीवारेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मामात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीति याज्ञवल्क्यवद्वसिष्ठोपि समाधत्ते नासतइति॥ २॥ कथं मुक्तं नराहत्य ता विनिहतौ संसारद्रशामसिद्धौ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरइतरं पश्यति। यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तेत्केन कं पश्येत्। यत्रनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिश्रुतिषु स्तयोर्निषिद्धत्वादितिभावः॥ ३ ॥ २ ३ ३ ३ २३

वा॰टि॰उ॰
१०

अतएवदेहेन घटितत्रिपुटी सा छिन्नात्रिपुटी निःकृष्टिरेवमो भङ्गस्त्वाशयेनाह अबोध इति। सत्यम् अविनाशी कूटस्थोऽयम्। एवं बुद्ध्या अत्र अनात्मत्रिपुटं निर्गतम् आ
वृत्तिविरामभासमानात्मेति तुष्टात ४ परिच्छिन्नेन क्षिप्ता आत्मता बुद्धिरेव सर्वे बाधनार्थे हेतुरित्याह जन्तोरिति। निःकृत्य समूलं छित्त्वा ५ व्यवहारकालेऽनस्य
कथमुच्छेदः कार्यस्तत्राह सर्वेति। सर्वत्रिपुटीबाधलक्षणाद्व्यवहारावसरेऽपि यावद्धीरिति क्रिया शब्दार्थयोः परं अन्यत्तत्र यथायोगमर्थार्थपरं कूटस्थं चि

अबोधस्त्वनयोः श्रेयान्बोधोऽङ्गः स्वाययोरनयोः तस्मात्तदेव तुष्य स्वमात्मसत्त्व स्वरूपम् ४ ॥
जन्तोर्देहेन शब्दार्थबोधोऽङ्गः स्वकरः परः निःकृत्य तत्र शब्दार्थबोधं तिष्ठ यथास्थितं ५ सर्व
व्यवहारावसरेऽपि शब्दार्थयोरिह। निर्विकल्पे स्वस्वरूपे परमो भिति शाम्यतां ६ शुभाशुभा
त्मकर्मसंनाशनीयं विवेकिना। तत्त्वज्ञानेन वबोधेन तत्त्वज्ञानेन सिद्ध्यति ७ कर्ममूल निका
योऽसंसारः परि शाम्यति सुविचारितमन्विष्टं यावत्कर्म न विद्यते ८ ॥ ॥११॥ छ॥

मात्रं सर्वशब्दपरेण ॐ मित्यनेन लक्षयित्वा सस्वात्मानि निर्वाणोदयस्येव शाम्यतां निर्विकल्पे पंचाव स्थितता मित्यर्थः ६ ईदृशबोधव्य
वहारे देहेऽन्तरे स्वयोः शुभाशुभयोरबोधविनाशो सिद्ध्यतद्रूपा हगुभेति ७ कूटस्थात्मदर्शनमेव सर्वकर्ममूलवेदनोच्छेदेन सर्वकर्म   ११०
बाधहत्याह कर्मेति। या वत्समूलं सफलं सशा खोपशब्द एव पनपुण्यं च सर्वकर्म न विद्यते॥ ८ ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥
१०

यथाविल्वमज्जास्वांतर्यं द्वीजादिकरोतितद्विल्वाद्यथानभिद्यतेतथाचिद्रूपोप्यात्मनियच्छिन्नसंज्ञांक्रियाकारकादिविपुंटीकरोतिनतत्स्वल्पमनापि
पिनभिद्यतइत्यन्वयः ९ भूलोकसन्निवेशांतर्गतोजंबूद्वीपादिसन्निवेशोयथाभुवोनपृथक्तानभोयामतद्गंतर्गतभूतभुवनाद्यदिचपरस्मात्सन्मा
त्रान्नपृथक् १० तदर्थयोश्चित्सचितशब्दार्थयोस्तदर्थत्वाच्छिन्नमात्रार्थकचितिधातुवर्यत्वात् ११ अतद्भावंग्राहकत्वमतंत्वधर्मद्वयमभूतं

चिद्रूपोविल्वमज्जांतश्छिन्नसंज्ञांयदात्मनि करोतितद्यथाविल्वान्नस्वल्पमपिभिद्यते ९ नयथासन्नि
पृथक् वेशांतःसन्निवेशस्ततश्चयथानभोर्थादिश्चयद्रूपरस्मान्मनागपि १० यदेवांभस्तदेवांनईवश्यमप्युपपथा
चित्वमिवतथाचितंतद्रूपत्वान्नद्दर्थयोः ११ यथाद्रवत्वेपयसियथालोकस्यतेजसि।।तथाब्रह्मएपतद्भा
वेचित्वंचित्तेनविद्यते १२ चेतनंकर्मतत्त्वांतर्निर्मलंभ्रमपक्षवत् उदेत्यहेतुकंतच्चेन्नोदितंतत्तनविद्य
ते १३ ॥ ॥

१२ कुतस्तच्छून्यंतदाहचेतनमितिचेतयतीतिचिदितिव्युत्पत्त्याहिचेतनंअर्थप्रकाशनंचितःकर्मक्रियेत्यवगम्यते।।तच्चकृदन्तछायाचि
तोनिर्मलंभ्रमपक्षवन्मिथ्यैवाप्यहेतुकंमिथ्यारूपमुदेतितन्नोदितमेवअतोनक्रियारूपमन्यत्तन्नभिद्यतइतिविकल्पमोवृत्तयाव्युत्पा
दनमित्यर्थः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं चेतनक्रिया अश्वत्थत्वे तद्विषयाणामपि तत्सिद्धमित्याह चेतनमिति। यदा चेतनं कर्म अहेतुकमिति अनिलतत्त्वं स्वदृष्ट्या कारणं विहितं यतिश्च तः स्वयमसुषुप्तो स्वसेवार्थधीरिति अर्थाः अप्यात्मैव न पृथगिमर्थः १४ सर्वकर्मविस्तारोऽदृष्ट एव। अथ कर्मणामात्मैव तेन दिति कतेः। तएवमूलतः अहं तान्माशाखातः संस्रुतिः। अचेतनं चिद्रात्मकक्रियाबाधस्तज्ज्ञ भूतेनानहंत्वेन मूलोच्छेदेन सशाखः। अहं तु तं [illegible] शाम्यती त्यर्थः

चेतनं कर्म तस्मै न ज्ञाति संस्रवा निलः अहेतुकं पदं तस्मैतद्द्विदंशश्रु मार्थधीः १४ विस्तारः कर्मणोऽदृष्टः सो हंतान्मा स संसृतिः॥ अचेतनानहंत्वेन शाम्यत्यसं द्ववातवत् १५ अचेतनाद्वृत्तात्माभूत्वा ज्ञो प्युपलोपमः॥ संसारमूलकषयांकुरस्कोऽमुत्वाग्भवत् १६ कर्मबीजकलाको शन्याग एवं कृतोभवेत् नान्यथाद्यवांतस्त शांतमस्क ग्रहाछितिः १७ कर्मबीजकलात्यागेत्वेतस्मादितसन्मनि अविद्यमानेजीवस्वतन्त्रेऽपि दिनवसन्मनि : १८ शांतेनैवत्ययेते किंचिन्नसंपद्यतेऽपि च त्यागात्तामनजाने तितितेतो; शान्तमानसं १९ आकाशभूम्न हृदये दैर्य थाछिन्नमास्ते॥ क्रियते वयथामानाप्युः क्रियतेऽपि च। २०॥

नैः

१५ चिदाभासो घेदेनजीवस्यात्मना शोहन्तश्तिमर्मेनत्वं किंतु सत्त्वस्वभावेनानंतात्माभूत्वा स्वान्तर्थसंसारमूलोच्छेदं परमपुरुषार्थं संपादितवान्नित्यात्म अचेतनादिति। कोऽपि व एहस्तन्तुस्वा ग्रंथयासुस्तादिमूलकषयांकुरोगितद्ध्र १६ नान्यथाहेरायक्त्र्यतः कारणान्तेत्रंतः सदाछिद्रंवेदनात्मकं कर्ममूलं शांतमुक्तं १७ एतस्मिन्कर्मबीजकलात्यागेकृते जीवस्य हृदात्मनिवसात्मत्वातिरिक्ते चिदाभासं स्त्रतितद्द्रपमपंचात्मनि च अविद्यमाने जाते तेन्द्रैः शांतेः किंचिन्नहत्यतेन संपद्यते चेतिपरेण अन्यः यनत्व समहदेनात्मै वाभून्नत्के नकेऽ

यथा नदीप्रवाहपतितं तृणकाष्ठादि सर्वं स्यंदते एवं तेषां कर्मेंद्रियाणि शांतमानसस्थिनापि मनोविकारं स्यंदंते इति विपरिणम्यते २१ निर्वासिनेनिर्वि
षयेरसे निरतिशयानंदे। रसाः भोगप्रवणाः करणहृत्तयः नीरसाः शमशून्याः ध्वंतः अज्ञाननिपुणाः स्वस्व विषयप्रकाशे असमर्था इव भूत्वा
२२ अयुक्तवेदनमेव कर्मणां त्यागः॥ इतरेण जीवनादृष्टाक्षिप्तदेहादिसंस्कारेण कर्मणा २३ अनुल्लेखं कृताकृतप्रतिसंधानशून्यं २४॥२५

प्रवाहपतितं सर्वं स्यंदते शांतमानसं। तेषां कर्मेंद्रियाण्येवं वर्तंते संमुग्धबालवत्॥ २१ रसे निर्वासने लग्ना रसा अप्यति
नीरसाः। नांतस्तिष्ठंति न बहिरज्ञाननिपुणा इव॥ २२ कर्मणो वेदनं त्यागः स च सिद्धः प्रबोधतः अवलकेनेतरेणाथ किं
कृतेनाकृतेन वा २३ अवेदनं स संवेद्ये यद्वासनमास्थितं॥ शांतं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते २४ अपुनःस्मरणं
सम्यक् विस्मृतकमितं तत्॥ स्थितं तस्तम्भोऽहरस समं स कर्मत्याग उच्यते २५ अत्यागं त्यागमिति ये कुर्वंते व्यर्थबोधिनः॥
साम्भुक्तेनास्पृष्टता न्कर्मत्यागापि शाश्विका २६॥ समूलकर्मसंत्यागे नैवये शांतिमास्थिताः नैव तेषां कृते नार्थो
नाकृते नेह कश्चन २७ समूलमलमुद्धृत कर्मबीजकलामिति॥ नित्यमेकसमाधानास्त द्वा स्तिष्ठंत्यतः सुखं २८
प्रवाहपतिते कार्ये इषत्स्पंदा अचंचलाः। घ्राणमिनाइव स्त्रीवायंत्रसंचारिणा इव २९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अत्यागं मूलत्यागरहितं कर्मेंद्रियसंयममात्ररूपं। तथाचोक्तं भगवता कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्या
चारस्स उच्यत इति॥ २६॥ २७॥ इति भा पुक्करी त्यागमूलमुत्तज्य २८ अतन्मयाः तदभिमानलक्षणविकारशून्याः। स्त्रीवा सम दिरोन्मत्तादयः
यंत्रेण संचारिताः काष्ठादिमतिमा इव वा॥ २९ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥

यसनेन अभ्यासत्यतिशयेनउपहतात्मदेहाद्यभिमानं मायाक्रांतप्रबुद्धैस्ताकामप्यवनिंपंचमादिभूमिकां ३० ३१ नकृष्टंउन्मूलितं मूलं यत्रतथाविधं शाखाग्रलवनं यस्य ३१ तेन मार्गेक्तेन क्रमेण आहरन् अभ्यसन् भवति स ३३ ३४ निरिच्छाज्जीवन्मुक्तक्रियाछेदैः महारम्भापि दग्धबीजत्व क्रियेवा नहि महान् पिरन्धतंतुः पटाभासः पटो भवतीति भावः ३५ बुद्धिसहितेन्द्रियैर्भोगासक्तिरसभावनाराहितेन यथा हितं यथाकुराग्नावेष्टितं

मोक्षलक्ष्म्या विलासिन्या व्यसनोपहतात्मनः ॥ अप्रबुद्धाः प्रबुद्धात्माः कामप्यवनिमागताः ३० यस्य मूलं परित्य
क्तं तत्र कर्मतिकध्यते ॥ अमूलकाष्ठस्यागोयः सशाखालवनोपमः ३१ अ[illegible] कृष्टमूलशाखा
ग्रलवनः कर्मपादपः ॥ पुनः शाखासहस्रेण दुःखोपपरिवर्द्धते ३२ अवेदनात्मनास्तेन कर्मत्यागो गमिष्यति
॥ क्रमेणानेतरोपानस्तरे वाहरन्भवे ॥ ३३ ये त्वेवं कर्मसंत्यागमकृत्वा न्यमकुर्वते ॥ क्रमेणानेतरेणानस्तरेवाहरन् अ
त्यागं त्यागरूपात्मगगनं मारयंति ते ३४ बोधात्मकतया कर्मत्यागः संपद्यते स्वयं रम्यधीजामिरिच्छोच्छेद क्रियेव च
वै क्रिया ३५ बुद्धीन्द्रियैर्हितं कर्मसफलं रसभावनात् ॥ वेष्टितवांकुराग्नेव संरोनो निष्फलोंगजः ३६ कर्मत्या
गोच्छितेबोधाज्जीवन्मुक्तो विवासनः गृहेष्ठ्यस्तपेवा शाम्यत्यप्रबुद्धो हृयं ३७ गेहमेवोपशान्तस्य विजनं दूरका
ननं अशान्तस्याप्यरण्यानी विजना सजना पुरी ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संकल्पकाष्ठरसभावनाज्जलोद्धरणसेचनादिरूपात्तस्यसंपन्नमात्रफलं नतु तथा वेष्टमात्रात्मद्वन्द्वस्यः अंगजः कायश्च शोभात्ररूपः स्पंदः निष्फलः ३६ शाम्यतु धनादिसंपद्वयेन द्वारिशोकः उद्यनद्वपवयमभ्येतु वा हस्त्येते ति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गेहमेवेत्यत्र श्लोकसप्तकं दृश्यं वर्णयति परिशांतेतिद्वाभ्यां ३९ निर्वाणं ज्ञानाग्निना दाहो यस्य तं देहरूपं पस्य ४० तदन्तरं दृश्यं वर्णयति अनंतेति त्रिभिः ४१ ४२॥ विविधैः कार्यैः स्वरूपकर्तृभिर्जन्यं यत्प्रवाह कलहादिभिः सदेव लोभमोहशोकमयाः रत्नाः शिविकाः दशामयी॥ पुंशाखानगरे पत्तनं महानगरं मंडलानि च बाजार देशाः॥ मलिने दृश्यं दृश्यच्छमलास्फुटाः सर्वा मही मुकुरकोशस्य इव प्रतिबिंबिता भवतेवेत्यन्ततस्य नाशेपि विस्फुरतीति सुखमित्यर्थः ४३ ॥छ॥ इति श्रीवा

परिशांतमनेकत्रिरूपलमभिथप्राप्नमानवा। निर्मला वितनाहृद्याहृदेवव्ननमभिका ३९ ज्ञस्य निर्वाणं दग्धस्य निःसंदाय्यनिभो मयी॥ शांताशेषविशेषार्थाजगदेव महाटवी ४० अनंतसंकल्पवनोहृदयस्थजगत्स्थितेः॥ दृश्येवावर्तते भूमिरज्ञस्य खि लसागरा॥४१ जनस्यानस्यरीनस्य विविधैर्दृस्सकत्सारंभा विविधाकारा दृश्यैव ग्राममंडली ४२ विविधकार्यविकारद शामयी सपुरपत्तनमंडलपर्वता मुकुरकोशइव प्रतिबिंबिता हृदि भवत्यमलामलिनेमही ४३॥ ॥महारामायणे मो क्षोपाये निर्वाणप्रकरणे दृश्योपशमयोगोपदेशः सर्गः ३ श्रीवसिष्ठ उ० साहंताद्विजगत्संतोवोधेसविल्कलात्मनि॥ दीपसेशांतसंकाशस्यागः सिद्ध्यति नान्यथा १ नत्यागःकर्मसंत्यागोवोधस्यायादृतिस्मृतः॥ आजगत्मतिभेकात्मायो नहंता हिरण्ययः २ ॥ ॥ ॥॥

सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० रा० उ० इति तृतीयः सर्गः॥३॥ इहाहं तैव संसारमूलमित्युपवर्णयति॥ तत्त्यागश्चानहंभावभावनादात्मबोधतः॥ दृग्गात्मनः सर्वदृश्यत्यागो हि मोक्षः स च स्नेहक्षये दीपनिर्वाणवत्तत्त्वबोधेन सर्वदृश्यमूलाज्ञाननाशे सिद्ध्यति नान्यथेत्याह साहंतेति १ नविघतेजग त्प्रतिभायस्मिन्तथाविधस्यात्मैवपरिशिष्टो मुख्यः सर्वत्यागलक्षणो मोक्ष इत्यर्थः॥ २॥ ॥ ॥ ७॥ ॥॥ ८॥ ॥ ॥ ९॥

वा॰टी॰ ३०
१३

सः पामस्त्रसिद्धोऽयं देहादिद्दश्यरूपस्त्वाहं। तद्देहादिसंबंधमोगपं जगन्मेइतिरत्त सिंलासान्यस्संसर्गा ध्यासल क्षरोगहित्निर्वेध निःस्नेहदीपवत्स मूलं शांते
स्वलिमहक्षेत्रेध श्चैतन्यमेवात्माइतिपरिशिष्यते सएव निर्वाणं मोक्षइत्यर्थः ३ ज्ञकम धर्मव्यतिरेकमुखेनापिदृष्टपति अयमिति ४ एतावतिरमावर्त्ताय
: स्पृयः। षष्ठ चैतन्यमी। सर्वोधात्मेव न्त्राध्य स्वबाध स्वाधिष्ठानमात्रत्वादितिभावः ५ विहायत्तत्वतो मेना सर्वं ममतास्पदं जगदसर्वनाशेषसं वेस्व नाशमी।

अयं सोहमिदं नाहमिति निःस्नेहदीपवत्॥ शांतेः परम निर्वाणं स्वबोधात्मेति शिष्यते ३ अयं सोहमिदं त
न्मे शांत मिति वय एनो॥ न स्नानं न स्पनो शांतिर्न त्यागो न च निर्वृतिः ४॥ अमे शैद मयमे वाह मित्येतावति
मः स्पृवः॥ बोधात्मा शिवमाशांतं तस्मादन्यन्न विद्यते ५ अहमंशो विहाक्षीरो सर्व मे न स्पृशं यद्गतं। न किं
चिन्न क्व चेत्क्षीणं निर्विकारो कथं ते छितं॥ ६ नाहं विद् [illegible] न हे रित्वादेव स्वपाम्यस्य छि ह्नतः ए
तावन्मात्रमाध्येयं किं चिंतेयं कर्तव्यता॥ ७॥ अहं नाहमिति भ्रांतिर्न च चिंत्या इतो स्थिता। चिंतं वाक्षा वि
शरमतः कैषा भ्रमस्थितिः ८॥ ॥ ॥॥

स्वस्माधत्वेन किंचिदिति। पारमार्थिकरूपेणासर्वं स्थितमेव ६ अहंवुद्धिनाशे सुखमुपायमाह अहं विदिति। अनहं वित्वाहन हं भाव
भावनात्॥ अविद्यतइतिनेहंरज नमिति बुध्यारजना ध्यासवाधने विघ्ना स्पर्शनादिति भावः॥ इत्यं मुक्तिः। इयति प्रतीकरथ्यनावकुसाधनसंपा
दनप्राप्तिः किंमिव किमर्थमित्यर्थः ७ न ब्रनहंवुद्धिरपि देत्नानाहंवुद्धिवद ध्यासएव। साकेन शाम्यती तिचेत्तपं केनसहकत करोरगुरि
वत्रहंवु ध्यासहसतस्तएव चिरात्मनिस्याशाम्यती तिसोपपत्तिकमाह अहमितिचित्वात्परसर्वचित्तसभावात्॥ कृतेविना ॥ ८॥ ध्व॥ ॥

राम॰
१३

भ्रमतत्त्वाधनात्फलतदाश्रया॥ मदात्मनमात्रविलासत्वादज्ञाननिहतो न पृथग्वस्तु॥ नमस्तीत्याह वेति। अनालोकनमज्ञानं ॥८॥ यदायदा॥ हंभावो दृश्यप्रपञ्चः किं तदा तदा तुल्यकालमेव तद्वि...अनहंभावबुद्धिकृत्या घेत्याह येनैवेति ११ एवमजस्य सावधानमुपलब्धापि तेनानहंभावेन अहंभावमाप्नुनमो येनस्वबुध्यादिना तुल्यौवाच्य निर्वचनार्हं तानीत्यारणे शरसनाहृयोर्जुनवाण स्वकम्पप्राज्ञास्तु अवष्टब्धं दृश्यमालेति

नि१

सनको धर्ममिहितां ४

नभ्रमो भ्रमणं नैव नभ्रांतिर्भ्रामको सिवा॥ अनालोकनमेवेदमालोकात्वेन्मभिति॥ ८॥ विद्धि चिन्मात्रमेवेदमसद्रूपोपमं ततं॥ तेनालंमो नमोहेवं कुर्वं विवीएमात्रकं १० येनैवाश्रुनिमेषेणलहमित्येव वेति। चेनेवनाहमित्येव वेति त्वाश्रुनशेच्यते ११ अहंभावेनमो र्थैन निर्विच्यारूद वाण वत॥ अज्ञस्तमाश्रुचा श्री[illegible]चा[illegible] यं स्वभावात्तः तिष्ठावे। १२ स्वभावमात्रविज्ञेय स्वपुत्वे वेवक्वेवमनारं॥ सर्वभावैरनारूढो भवती र्णभवार्णवः १३॥ स्वभावमात्रविज्ञेयस्त्वं पयस्यनवीरता॥ तस्यो त्तमपदप्राप्तोय शेऽर्हि किये वका॥ १४॥ षडूर्गो निर्जितः पूर्वं येनोत्तमविदा त्वतः॥ फाजनं समहाथी नां नेतो नरा र्हम॥ १५॥ यस्तोतमर्नाहत्तिर्ज्जीर्षमानाजिताष्यवा॥ विषय: सर्विकानं सपुमान् निकिक थ्यते॥ १६॥ अयोरि घट्टिवां भोधीयोय आपततित्वयि॥ तस्मादेव फलायस्तनाहमित्य वभावयन् १७ ॥ ॥ छ॥

तं तद्ब्रह्मपदं येन तथाविधः सनत्प्रश्नीरो शाश्वतं तिष्ठ १२ नभी थैः समानो सनमो थौं समानसच्छद्दस्मदर्प्रमस्तुदर्कैषितिसः १२ स्वभावः स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तोऽहंभावस्तन्मात्रविज्ञेये॥ १४ कामाघरिषड्र्गः॥ १५॥ मध्यमाधिकारि णो जीपमाना उत्तमाधिकारिणो जिता पुमान्पुरुषार्थसाधनेन सफलीकृतपुजन्मा॥ १६। अंभोधीम एक्ष्यति साहष दिवैतिनाहमित्यहंगात्मभाव नयातद् । तस्य शरिरस्वात्रप्लायनं॥ १७॥ ॥छ॥

सोपपत्तिकं ज्ञप्तिस्वरूपं मुद्वेजानानः अनुभवन्नपि किं तु त्वयि न मुह्येदेवेत्यर्थः १८ अर्थतः उपपत्तितः तेऽहं यं नास्ति व्याकारं भगवन्मायया मुपपन्नी नोत्पद्यमा
ज्ञातव्या इत्यर्थः १९ अथवा किमुपपत्तिमहस्तेनी हयिति दर्शनमेकमेवाप्यस्तं सर्वं भ्रान्तिं परिहृत्य ध्यानी त्याह योऽपि इति २० इति एवं रूपेण नहे भावनेपेन
न जिताः । निरर्थकं निष्फलं नाशिति कथयेण चरणाय घा पादके अस्मिन्नध्यानमात्रे ॥ अनन्तिकारी सकिमर्थं प्रवर्तते ॥ १ शान्त्वधिपरमात्मनि निरति न रे

नाहमस्मीति बुद्ध्यापि सोपपत्तिकमप्यलं ॥ ज्ञानानोऽज्ञप्तिमाचं च किमनुद्वमुह्यसि ॥ १८ ॥ नत्वेप समर्थतोऽस्मीहहे
मीवकटकादिता ॥ भ्रांतिमानाहनेतावच्छाम्यतः स्मरणेन ते १९ योयोभावडेत्थंततस्त्वयि संस्थ दृश्वानिले ॥ ना
हमस्मीति विद्धन्यातमनाधारतो नम ॥ २० ॥ लोभोलज्जामदौ मोहोपेनाहाविहितो जिताः । निरर्थकमनर्थे
स्मिन्नु किमर्थं प्रवर्तते २१ आहंत्वंपवनेसंदृश्य वपन्नयिसंस्थितं ॥ परमात्मनिते नाम्यदेतन्नस्मदृश्वानिले २२
असर्गसिंविद्यासर्गः परोऽस्तीति विराजते ॥ संनिवेशविशेषेणाङ्गुरस्थो विहिशोभते ॥ २३ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नतल अन्यत २२ असर्गः क्रूटस्थादृष्टचिन्मात्रस्वभावस्तत्संविद्धारेऽपरमात्मनि अत्तः विलीनस्तत्स्वभावंमात्रः सन्विराजते यथा सद्विक
ल्पितः सर्पा हि रज्ज्वर्थेऽपि बोधात्तज्जि विलीनः स्यान्तन्निवेशविशेषेणाकं ठधृतः शोभते तद्वत् २३ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

विधेन जगतो जीवस्य च परमात्मरूपसन्निवेशविशेषो मन्निरपुणगतो चेत्तदुत्तरेण्याव विकारएव पिस्तुरितितेजीवजगद्रूपावस्थं सादिभिश्च द्वैतापत्तिस्तस्मा
द्रूपमात्मवितिकल्पितस्यबाधेनाऽधिष्ठानात्मतापत्तिर्नोत्पत्तिर्निरोधो ध्वंसः किंतु नित्यसिद्धतत्स्वभाव एव क्रियेव हि विकारादि हेतुर्नज्ञानमिति
न द्वैतापत्तिरितिभावः २४ अहमादित्रिपुटीबाधेतत्परिच्छेदप्रयुक्तजीवभावापगमात्स्वरूपे शांतशिवं चतत्पदलक्ष्यमेवा तत्र प्राणो शांते शिवे चतत्प
दलक्ष्ये परे स्वभावे स्थितमित्येतावन्मात्रं यथास्थितं तत्त्वबोधेन वितत्तं नापूर्वं किंचिदुत्पादितमित्यर्थः २५ ननु परोपनिर्वाणवत्साभ्यासाविद्यानि
र्वाणं ज्ञानफलं निखात्तमित्यवश्यं वाच्यं अन्यथा ज्ञानस्य नैष्फल्यप्रसंगात्तत्राह अनिर्वाणोऽस्मीति। तत्त्वनिर्वाणं ज्ञानफलं तथापि तद्रूपं तत्त्वमपि

परमार्थतस्तु नेहास्ति नास्त्ययातिकदाचन। नचास्मादन्यदस्तीति को भावोभावएववा २४ ।।परं च
रेत्स्वं स्वरूपे शांते शांते शिवे शिवे।। इत्येवमात्रं वितत्तं मोहेन च जगत्रची।।२५।। अनिर्वाणो
विनिर्वाणं शांते शांते शिवे शिवं निर्वाणमप्यनिर्वाणं सनभोर्थनवापि तत् २६ ।। ।। ७।।

द्रूपविशेषसूर्येति शान्तिहृत्त्रिवद् निर्वाणे एव ब्रह्मणि विनिर्वाणं नित्यशांते शांतमिति नानर्थः निवृत्तिरूपं ज्ञानफलमपूर्वं एवैशिवे नित्यसिद्धे
निर्वाणशयानंदशिवमानंदरावाप्तिलक्षणं फलमपिनाऽपूर्वमिति नज्ञानफलेन द्वैतापत्तिः प्रतिपत्ती निषेधः ब्रह्मणि विपदाद्विपरार्यमन्य
स्यनः स्यान्नहानत्रिवाणे प्रदीपनिर्वाणवत्पूर्वस्यात्तदं हेतुरज्जुसर्पनिवारणवत्सती चेत्वंधनिर्वाणमनिर्वाणमेवातद्रूपस्यापि वाह नभो
र्थविपदादिस्वतत्त्वार्थसहितेवस्तुतो न भवत्येवेति तन्निष्ठत्रिरपि वद्वैताभावाद्धिकेत्यर्थः।। २६ ।। ।। ।।। ।।। ।।। ।।।

अनहंभावनायान्मसत्य तांवारयति शान्तेति २७ ॥२८॥परमात्मल इत्यतः आदर्शः अहमर्थेनाहंकारेणमुलवान्बोधःस्मिन्नादर्शेऽश्यामलो
मल:मलिनोभातीत्यर्थः॥ २९॥ अनंतमहत्त्वे आकाशमात्रेच॥३०॥यात्यानर्थेदर्शने प्यहंकारस्य हेतुरिति हआहमर्थ इति॥सचित्॥३१॥
॥३२॥हे आगत्य अव्यक्तमनाविर्भूतस्वभावं चिद्रूमहमर्थोनो मलसंपर्कोऽज्ञाननामकमलामापन्नेत्रलोमश्रवणादुपपन्निष्ठत्वमहमर्थमलोन्मुक्त

शस्त्रापाताःश्यसार्ग्यतेसत्यंतेव्याधिवेदनाःनाहमित्येवमात्रस्य सहने का कदर्थना २७ जगत्सदर्थमाथीनाम
मित्यहयांकुरः॥तस्मि निर्मूलतांयातेजगन्निर्मूलतांगतं २८ बाधेनैवाहमर्थेन निःसारेणापिसारवत॥श्यामल:
परमादर्शस्तिष्ठोतोहंमलीदनि॥ २९ अहमर्थपरेवापोसंदसत्यासमेनुतत॥अनिर्देश्यमनाभासमनंतमजमव्यय
३०॥अहमर्थोदिते हीयेपरमार्थ शरत्रभः॥पापोवं नर ४ अहमर्थः पुरी इत्यप्रतिबिंबमदृश्यिति॥तच्छोत्नोस नि
एभासमनंतमजमव्ययं ३१ ॥पालस्मात्स्वच्छया छ्वविराजते ३२ अहमर्थमलोन्मुक्तमव्यक्तं ताम्रमंगवेत्
॥तस्मेवपरमाभासंसंपन्नेहेमकांतिमत् ३३ पथानिरभिधार्थ श्रीमजमव्ययरेशप. नांतथानहंताहतेत्यं भवति

चेत् तदेवपरंपरमाभासम्भनिभास्वांव्यक्तस्वकांतिमत् ब्रह्महेमसंपन्नंपरंज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपेणाभि निष्पद्यत इत्यश्रुतेरित्यर्थ
॥३३॥अहंता निर्वृत्तौ मैकेन शब्देन व्यपदेश इतिचेद्यथासमुद्रेविलीनायाः सैंधवकरकाया अर्थ स्त्रियःकस्का व्यभिधानिहमात्
म. वदेश्वताद्रन्नवापीत्याहयथेति ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य ब्रह्मादिनाम्नाव्यपदेशोऽपि इतरपदार्थवत् अहंत्वलक्षणाल्प ... त्वपहृत्य हृत्स्वलक्षणाम्रशक्तिनिमित्तं परिकल्प्य प्रवृत्तो न वक्तव्यत्वेनेत्याह यथा शंततरंगादि तु लत्वभावेन स्थितं प्राक्तनतरंगादिरूपेणांतः स्थितिवाच्यभाषाशांततरंग एव बुद्बुदादि व्यपदेशभाक् जलत्वभावेनाव्यपदेश्य एव तद्वदित्यर्थः ३५॥ अभावनाद्यावनामूलात्तानैशात्तत्र हि ३६॥ अहमर्थे स जगद्बीजनामुपपादयितुं तदुद्भवप्रकारमाह सहिति। सत् कालत्रयाबाध्यं ब्रह्म अपरिच्छिन्नं शिवं निरतिशयानंदे आत्मा अपरोक्षचिदेकरसमित्येवं स्वभावपरो नमनं नाम अज्ञानुरागमपि स्वभावानां तत्कोऽचस्तेनक नार

अत्यहंते स्थितं ब्रह्म सन्मात्रमेव परार्थवत् शांततरंगादिवाभासे तद्वत्स व्यपदेशवान् ॥ ३५॥ अहमर्थे जगद्बीजं यदिदं भमभावनात् ॥ तदहं त्वं जगद्द्वंद्वं स्फोटः कलनैव का ३६ सद्ब्रह्म शिवमात्मेति परेणाम कलंकिता उदेत्यहंता कुंभत्वादेवमज्ञानविस्मृतिः ३७ अहमर्थे इदं बीजान्तरात् विवलतो स्थिता ॥ यस्यां जगत्सनेतानि फलान्यायांतिपातिच ३८ सा अज्ञ अक्षुर्वैनिदीसे यरूपालोकेषणादिका ॥ अहमर्थस्य मरिचवीजस्योत्पत्तिम्ऋति ३९ ॥ द्यौः क्षमावायुरम्काशेषर्कास्सरितो दिशः ॥ इत्यामोदोहमर्थीयकुसुमस्तबिकाश्रिताः ४० ॥ ॥ ॥

तेकितासंजातमालिन्या अतएवमृदः कुंभाकारपरिच्छेदान् अत्वभावविस्मृतिरिव स्वभावस्य तुशद्ध कितासज्ञा यमति स एवानन्यापमष्याहंताउदेति ३७ तस्मादहमर्थाद्बीजादियं दृश्यसत्तालक्षणाविंवलतावस्थिमिता । व्याप्तिभावेनानंतान्यसंख्यानि ३८ तदेवमेवपतिसाद्वैतादिना अद्रिभिरप्रथिभिरुर्वीभिनदीभिः स्वसहितास्या अक्षुर्वीनदीबहिरिंद्रियैरालोचनरूपालोकः मनस्तत्त्वचरकामसंकल्पादिरूपत्रयमेषणास्तद्वादिका ३९ ॥ ४०॥ ॥ ॥ ॥

अजीत

मेरोःपरमांगोसद्रूपएववासरः प्रविस्तृतः सनसतएवद्रूपस्यालोकंमननंचयथा निश्चिन्नभावेनकोपि तिनद्भूत॥५१॥ अर्थः रूपादिः निर्गमितइतिधि
या यीस्वभानेभवेनिर्माणमित्याशयः॥४२॥ तैलस्यलवोबिंदुः। चक्रंकं चक्राकारभासः॥४३॥ दृक्षुरुचक्षुरिवअर्थतिअहमस्यानुविजगंतिस्वस्पनि
त्यनुभवति। निमेषेणतिरोभावेननतुनानुभवति॥४४॥ तदेवद्रष्टाकर्तृणाहअहमर्थइति। सुषुप्तिमरणाभ्यांमूर्च्छितः स्थितेमोक्षेमूलतःपरि
क्षीणे चस तिनानुभूयते। समाधावप्यतमूर्च्छया स्वात्कारेणपरिक्षीणेइतिवा। तारकेकनीनिकायां॥४५॥ निरंशत्वं निःशेषत्वं॥४६॥ साधनफलपोर

अहमर्थः प्रविस्तृतः सकरीकुरुतेजगत्॥ सद्रूपालोकमननं शक्तवत्तवासरः॥४१॥ अहन्तेनदर्शनेनार्थःप्रकटीक्रि
यतेयथा॥ असज्जगदहंतेन सभाणि निर्मीयतेतया॥४२ अहमित्यर्थबिंदौलवोअस्तिताररुणि। प्रसृतोपत्रशाखे
तनु जाश्वक्रकंस्थितं ४३ उन्मेषमात्रेणाहंता जगंत्यनुभवत्यहो॥ न निमेषेणाइतिवस्ता नीसाप्यसंस्मले ४४
अहमर्थप्रविस्तृते संसारे ह्यनुभूयते॥ नीतम्पूर्यपरिक्षीणे लोतनस्पंदतारके॥४५॥ अहमंशेनिरंशत्वेनीतेशास्वन
मंदिरः॥ शाम्यतीयम शेषेण संसारमृगतृष्णिका॥४६॥ स्वसंवित्प्रावना मात्रसाध्येस्मिन्वरवस्तुनि। सिद्धमात्मा
त्मनिस्वैरंमाखेदं गच्छमाश्रमं॥४७॥ स्वयत्नमात्रसंसाधारसहायाहिंसाधनात्॥ अनहंवेदनाज्ञानात्क्षेयःपदप्राप्ति

तिसुलभतोदर्शयतिस्वसंवित्तिस्वसंवित्स्वप्रकाशचिद्रूपात्मानस्यभावना तदाकारत्वस्थितिमात्रसिद्धिसाधनमात्रसाध्ये न तु जडेष्विवनफलया
प्ति प्रफलापेक्षासाधनेनेति सुलभता॥ सिद्धमात्मनी तिफलेप्युत्साहनप्रयत्नानपेक्षत्वादतिसुलभता सूचिता॥ अनंशी अहंभावादि
भ्रांतिं॥ कृदिकारणदृक्किनइतिदीक्ष ४७ पुरुषांतरादिवात्सस्साधनानपेक्षत्वादपि अतिसुलभतामाहस्वेति॥४८॥ ॥ ७॥ ॥

इदानीं सर्वोपदेशसिद्धांतसारं संक्षिप्य दर्शयन्नुपसंहरति विस्मृत्येति। हे राम त्वं प्रथमं स्थूलं भावं विस्मृत्य दिक्कु सर्वतः प्रसिद्धाः शैलांतरिक्ष क्षिति जलपवनमहद्वायुभूतमार्ग आकाशश्च तेषां रूपः परिशिष्टो शेषविश्वः प्रविलय तविभवः सन्नसम्यष्टिभावेनात्मा तदनंतरं निःसंचारः स्थावरश्च एतत्माचे तिसकलं निष्प्रपंचं अहमेवेति वा धित्वा निष्प्रपंचः करणैमलैः कलाभिश्च वर्जितः सन् स्वस्थः शांतो विशोकः अमलात्मा आत्वेन अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचात्मपरिशेष एव सर्ववेदांतसिद्धांतसार इत्यर्थः॥ ४९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे न्नाहंतेचतुर्थस्सर्गः ॥ छ॥ ॥शा

विस्मृत्याहं त्वमात्मप्रविततविभवः शिष्टाशेषविश्वो विषककु शैलांतरिक्ष क्षितिजलपवनमहन्मार्गरूपोमलात्मा॥ स्वस्थः शांतो विशोकः करणमलकलाभिर्जितो निष्प्रपंचो निःसंचारश्चरात्मा सकलमसकलं चेति सिद्धांतसारः॥४९॥ ॥महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अहंतानिरासो नाम चतुर्थः सर्गः॥ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ ॥स्वभावं संविजित्याशु दाशेंद्रियाणां स चेतसां॥ प्रवर्तंते विवेकेयं सर्वतस्याशु सिध्यति॥१॥ स्वभावमात्रे येनांतर्जितं दग्धबुद्धिना॥ तस्योद्यमपदप्राप्तिः सिकतातैलदुर्लभा॥२॥ अबुद्धेर्लेपस्त्वपदे शो हि निर्मल्ले तैलविंदुवत्॥ लगात्युन्नानचित्तेन नारशिरिव मौक्तिकं॥ ३॥ स्वभावेनैव विप्रीत्यनात्मस्वम
दाहंतीम भितिहासं शृणु एतनं॥ समवृत्तं भुसुंडेन कथितं मेरुमूर्द्धनि ४ ॥

जितेंद्रियेष्वेव सफलं नेतरेष्विति। वसिष्ठ नभुशुंडेनोक्ता विद्याधरकथोच्यते॥ ससंचेतसां मनस्कानां इंद्रियाणां स्व विषयानुधावनलक्षणं स्वभावं आरोहे विजित्य पश्चात् घो नित्यानित्यवस्तुविवेको हि साधने प्रवर्त्तेते स्ववसर्वं यस्य साचार्यो पदेशफलं प्रसिद्ध्यति नान्यसे समर्थः॥१॥ सिकतानिष्पीडनश्रमइव चित्तप्रसादोपि श्रवणादिर्निष्फल इत्यर्थः॥ २ निर्मलपत्रादौ तैलबिंदुवल्लगति॥
अंत निर्विशति। उन्नामगंभीरसाधनच लक्ष्ययति चित्तेष्वेतिषु॥ ३॥४॥

कथांतरे अध्यात्मकथाप्रस्तावे॥५॥मुग्धबुद्धिरसोऽवशप्रमजितेंद्रियोरथाश्रमध्यमविषयतीतिज्ञात्वाऽस्येवमपृच्छ॥६॥मुग्धबुद्धिस्ता अजितेंद्रिये :स्विद्रमापितः।अतएवमुक्षः:विश्रांतिरसहीनः।तपस्तानियमेनयमेनचमुमुक्ष इतिपरेषांनयोगाचार्यः अमुं बुद्धिहेतुस्यचास्तं वक्तुः॥७॥८॥
अंधिताधिपस्ततो नियमादेर्विवेकोदयाव रुंपभावात्।यथाविदूरभूविशेषस्पजलहोदयादेर्दृष्टिलाभुवतितहत ९ विवेकस्तस्य प्रमेवदर्श

पुण्यमुमुक्षुः कस्मिंश्चित्पुष्पआसीत्कथांतरे मयाकदाचिदेकांते भोः शिवरक्षोरे ५ मुग्धबुद्धिमनात्मज्ञं कं
त्वंमुचिजीवितः।स्मरसीतिमयाएष्टेनोक्तंतेनेदंमागमे॥६॥मुग्धुडवाच॥आसीद्विद्याधरः पूर्वमनात्मज्ञः सुरेंद्रि
नः लोकालोकांतरश्रृंगे मुक्ष आकीर्विचारवान्॥७॥तपसा वक्रवैरूप्येणापनेनानियमेनच॥अशीत्पुरति
रा शतपुंकल्पचतुष्टयं च॥ततश्चतुर्थे कल्पांते विवेकस्तस्य चोरभूत्॥विदूरसेववेरुर्यमोचिन्माज्जलरोदयात् ९
पुनर्मे तिः पुनर्जन्मजरामेतिविभावयन्॥लज्जेहं तत्किमेकस्मात्तिष्ठामि त्यवमस्यपतः॥१०॥मामाजगाम संप्रष्टुम
घारश मयीपुरी॥स्वामुपोत्यविरक्तात्मासंसारसंतां गतः॥११॥हिमवत्सामीपमागत्य कतोदा स्वेमस्ततिः॥ त
मत्पूजितो वरतत्ववाचेरथनिहिते॥१२॥ ॥छ॥ ॥

यतिपुनरितिजरामामाभूतदितिविभावयन्लज्जे निर्विस्मृहतियावत्॥१०॥पंचमारणः दर्शेंद्रियाणिमनोबुद्धीदेहस्थूलदेह श्लेष
घारशमयीस्तां पुरीं उपोत्य चिंतोद्गाधोतःविरक्तआत्मा मनो यस्य ११॥अवसरतः प्रश्नावसरं प्राप्येत्यर्थः॥१२॥ ॥छ॥
॥॥ श्रीरामए०ः ॥ ॥ श्रीकृष्णकृष्णकृष्ण॥ ॥ ॥छ॥॥

तत्र त्वदेहे तानि इन्द्रियादिदोषान् विस्तरेण त्वद्वर्णयितुं उपक्रमेतस्म हरीतिदाम्भं । स्व स्व विषयेषु शीघ्रं प्रवेशित्वान्म हत्सु प्रवेशान्तरकालं फलितापीनि । तानि आलपितुम् अशक्यत्वाद् घट्टोपि दृढबलानि स्वशरीरं प्रविश्य शास्त्रादिशस्त्राणि इन्द्रियाणि च तुल्यानीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमनोत्ति इन्द्रियाणि हार्दानि हृदि रूढानि अन्धकारगहनानि तेषां अन्धकाराणि राणानि कामादि मर्केटैः पर्याकुलानि प्राणमनो देहहृद्देषु शनायादि षडूर्मिभिं ति । हेवात्कश्चिदं कुत्रि शमः आदि

विद्याधर उवाच मर्दनिपरितापीनि हृषद्दृढबलानि च छेदे भेदे च दक्षाणि स्वस्थस्वाङ्गे नीन्द्रियाणि च ॥ १३ ॥ पर्याकुलानि मलिनानि निपतत्ता दिविरुद्धे मिमत्त गुणकाननपावकत्वात् ॥ हार्दान्धकारगहनानि तमोमयानि जित्वेन्द्रियाणि सुखमेति च किं ममार्थैः ॥ १४ ॥ महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे विद्याधरशान्तिर्नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

गुणकाननस्य पावकत्वाद्दाहकत्वात् ऊर्मिमत्त्वेऽपि शीतलानि । ईदृशानीन्द्रियाणि च कारणतृष्णाश्रयत्वेन जित्वा सुखमेति तस्मान्मे भोगैः । अत एव विद्याधरभोगलक्षणैरर्थैः किं प्रयोजनं । विहितरक्षो जिज्ञासुः शरणागतोस्मीत्यर्थः १४ ॥ ॥ छ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ छ छ छ ॥ ॥

दिव्यभोगप्रसक्तेन चिरं खेनपरीक्षिताः। इह विद्याधरेशो न्मा विषयेन्द्रियदुर्नयाः। अतः साधनचतुष्टयसंपन्नाय ब्रह्मजिज्ञासवे भगवंश्रसोपदिशो नाहं
इति॥ सर्वकार्यसमर्थनिबन्धनैकनिर्दिष्टःस्वनिरतिशयानन्दरूपत्वादुदारं। आप्त शोध्रं वद। अद्रीन्द्रशिरसइव उज्ज्वल शिलां विविच्छो विधिना पसंत भस्मम
विलंब सहस्रगाशङ्केरितिभावः॥१॥ तर्हि प्रागेव कुतो नागमस्तत्राह इतावंतमिति। आत्मनो मनसस्तो मत्तरवैराग्यलक्षणात्प्रसादात्॥२॥
मनो महामयेन कामे नोन्नपथस्थ ज्ञानदृष्टि षुट्वीसिना सुख खं दुरंताः दुःखहेतवः ईहाः कर्माणि यस्मिन्॥ तन्नुकारणमाह मोहादि तिः। अ
हमित्यनात्मन्यात्माभिमानाकारेणास्थितात्मोहात्तत्तत्वापरिज्ञानात्रिमिन्नादिस्पर्शमोहाद्ददरेति बुद्धिकृतापादानेन पंचमी॥ आनन्द
विद्याधराः सर्वविद्याः प्राप्तत्वा द्विधा बलादेव सर्वदुःखनिरसनसमर्थाः मणिमंत्ररसायनादिसिद्धिभिरणिमाद्यैश्वर्येण युक्ताः स्थितेनतिभेदं

विद्याधर उवाच॥ यदुरम नायासं क्ष्यातिशयवर्जितं॥ परे पावनमा घन्तरहितं हि दूराङ्गमे॥१॥ इयन्तं कालमहं कालं सुप्तस्या तंत
संजडात्मकः॥ इदानीं प्रबुद्धोस्मि प्रसादादात्मनो मुने॥२॥ मनो महामयेन प्रसु भ्रमता न दृष्टिषु॥ कामु दंदुरं नेहं मो
हादहमिति स्थितान्॥३॥ श्रीमंत्रपि पतंत्या भुश्यातनाः कान्तरहयः॥ गुरावनुप्रपन्ने पितु हि नाभी वर्पकजे॥४॥ ज्ञायंते

श्रीमतित्वयिकामादिकुरःरवशातनाः कान्तरनाक((नव स्निपंते नकेवलं जीरजिंतवः॥ नभस्मिन्नमो ध्यायम शकाद्व पंकजे ५

पीपादिरोषा सुनिपतिनाः येन देवयोनिस्वेतत्वान्मोन्यनमो पित्विनिकृष्टकाकयोनिमपिमां शरणा गतो सिद्धच्छास्ति चन्नाह श्रीम
सपोति॥ सर्वविद्यासिद्धादि श्रीमत्प्यात्मविद्याभूमौ कामक्रोधेर्ष्यासूयादिदुःखशातनाः कान्तर्यादिरोषाः स्वपतंतसेवत्रजिते दि
यत्वादितिभावः। पंकजपक्षे श्रीमतिलक्ष्म्याधारे एव तिविमतेल्मतिस्वाभ्यशस्तेहजलतिमुत्तत्वान्नक्तरोरले प्पत्वाद्वोशा
तिसेह निष्ठुराति पत्रापि यस्मिन्नाह शेति॥४॥ ज्ञाना भावे देवयोनौ नाम शकादिपो निसाप्य मेवध्यान्यथिकारमावादितिसूच
यन्नवैराग्यपहेतुं संतन्नरोपदर्शनेम पाचयति ज्ञायतेइत्यादिना॥५॥ ॥ ॥ सा

भावैः शृङ्गारादिविषयैः तैस्तैस्सहस्रशः पूर्वं भुक्तैरेव तुच्छतम सुखलवार्थं यः आलंभः विषयेन्द्रियसंश्लेषः स एव विडंबनं नैव वनोपाये विप्रलंभः कर्मणि घञ् विप्रलब्धा
ः वंचितास्मि तैः तुच्छात्मैरिति पाठे तुच्छानां स्फुरत्तात्त्वनामप्यैवं रूपभोगपभूतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ अविश्रान्तमानसं यथा स्यात्तथा भोगभंगेषु भंगुरेषु भोगेषु भ्रमन्तो ममत्र आसमं
सारात् भवनः अतो नः क्षितिस्थैर्ये श्रान्तस्थाने स्थैर्यं विस्थाचनानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ननु वक्रत्तः रघुराण जितिण विद्याधररसपरैरेव नवकुतोऽन विश्रान्तिस्तत्राह मानेति मानः सोत्कर्षोपा
द्वनाभिमानः अपमानः परापकर्षापादनं तैरेव परं श्रेष्ठं यस्याः ८ अहंकारो ये यान्ति तेषां कांतया रम्यया अतएवाकामयोः विकिनां प्रतिकूलया विपाचा तत्पक्षेऽपि विशे
वि

भावैस्तैस्तैरेव तुच्छालंभविडंबनैः ॥ चिरेणापि खिन्नाः स्मो विप्रलंभाः पुनः पुनः ॥ ६ ॥ नान्तोऽस्य स्पन्नचस्थैर्यं विस्थाविश्रान्तमानसं भ्रमतो भो
गभंगेषु मतम् भूमिषु विश्वाचनः ॥ ७ ॥ आपानमधुरारंभा भेरुरा मवहेनवः ॥ अचिरेणाविकारिण्यो भीषणाभोगभूमयः ॥ ८ ॥ मानापमानपरपाद्
र हंकारकांतया ॥ नरमेवामयातात हतविद्याधरश्रियाः ॥ ९ ॥ दृष्टा देवरथोद्यानभुवः कुसुमकोमलाः ॥ कल्पवृक्षलतारत्नसमस्तविभवश्रिय
ः ॥ १० ॥ विहृतं मेरुकुंजेषु विद्याधरपुरेषु च ॥ विमानवरमालासु वातस्कंधस्थलीषु च ॥ ११ ॥ विश्रान्तं सुरसेनासु कान्तामुजैतासु च ॥ हारिहारविषीला
सासु लीकपालपुरेषु च ॥ १२ ॥ न किंचिदुचितं साधु सर्वमाधिविधोषणा ॥ दृष्टं भस्मायते तन्न विज्ञानमधुनामया ॥ १३ ॥ रूपालोकनलोलेन वनि
तानन नग्नका ॥ सावभासेन दोषापङ्कः स्वैनी नो कौस्मि च स्फुषा ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥

षरोषाज्ये ॥ ९ ॥ सर्वत्र भुक्तभोगतया वैरस्यं प्रकटयति दृष्टाइत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ हारादिभूषितानां हरणविलासा विहारचमत्काया येषां तेषु ॥ १२ ॥ आधयः मा
नसदुःखानि तैर्विघोषणात् दृष्टं अधुना विवेकोदयकाले विज्ञानेन ॥ १३ ॥ कादृशेन विवेकेन किं किं कथं कथं ज्ञातं तत्त्वं मंच स्फुरणादि
सुदर्शयति रूपेत्यादिना ॥ नग्नका अभिकाक्षमा तो न ॥ मघे स्त्रियस्त्री त्या दिनाकुः ॥ सावभासेन वा द्यांतरप्रकाशसहकृतेन ॥ दोषाय स्वविषयासक्तेन म
द्रौ
नोद्भवणाय ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ४४ ॥

वनिता पिंडे इदं वस्त्राभरणानुलेपनादिकमेवं गणावहं शोभाकरमेकं इदं रक्तमांसास्थिकेशादिनाशि तिविकल्पनं विवेचनं प्रमुक्त्वा विना धावति च प्रभु रिति शोभ
:॥ १५॥ तद्विषयाहं गृहषितेणगां धं चेतः अहीयसू परागांध्यनं गतपरस्मे उत्कृष्ट शायमरणागघनर्थायमो निर्हितानि दुर्व्यसना नितदु न्मुखं स्तन नाना विधा नां वधानां वध
वंधने का मापरीवशेया वेश्या ततावद्विर निंतु पर्मि नायातीत थ:॥१६॥ चक्षुष्मुक्तं रोषं वाणं दि सपरिश यति आरोति॥१७॥ पथ्याक श्विद् निरोधेसतवैरिरात्रव

द्दरं गणावहं नेदमितिमुक्त्वा विकल्पनं॥ रूपमात्रानुसारित्वात् वस्तूनां पिर्धां वति॥१५॥ नावसाया तिविरक्तिं नव शोभा
वशा परः॥ नानाधवन्य रेवेनः परसन्थे हितो न्मुखं॥१६॥ घ्राणमेतरनुपर्यधा क्वे वाभिनः स्फुटं॥ ननिवारयितुं नोतश्च क्नो
मीहहयंये था॥ १७॥ गंधोत्कमग्गाले नमुख स्वासानुपा निना॥ दे रिपोवानिरोधेषु घ्राणेना भिनियोजितः॥१८॥
त्विंरसनया वाहमनयान यहीनया॥ गजेगोपायु युङ्क्ते ॥ वाद्दिषलमाहनः॥ १९ निरोद्धुं नच शक्नोमि स्पर्शलप
टोत्वचः॥ श्रीषमकाल हमिद स्पनापमंश्रमतो यथा॥२०॥ श्रुभ शइरसार्थि नीमुने कृतराश्कृपः॥मांपोजयति
दि विषभेतरणे च्छाहरिर्यथा॥२१॥=

पु॰३

लाहशीकृतः दुर्गंधोत्कवहेन गग्मगालेस रासंचरेति नियोजितो भवति तद्वद्द्ह अपि श्लेष्मादि दुर्गंधोत्कमग्गाले नासा विले नियोजितरस्तु थं॥१८॥ नयों
भवंस भ क्ष्यभक्षिण श्वत्पादिहस्ते रिति भावः॥ यत्रवलवतां गजो बुद्धिमतां गो मायुश्च श्रेष्ठः इति तयोरेव गोप्ता प्रस्तकिनां नाम निलिन धोक्तिः॥१९॥२०॥ शाकूर
सः शत्रुस्वारनेहरि ण॰ ग्रेषे विषभेतरणाइतकूपे॥२१॥ (२१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१ २१)
त्रश्यात्रक्ष्याभित्रागपरं शोरस्त्रे तद्दीनया। क्रमिकीटपेश्यादिले स्थे योनिकाषु दुःखे वा दिष्व स्तुरो पोः कूमयोन
व

तर्हि किंस्वरूपास्ते यः शङ्कृता विषया दुर्लभाः येन तदर्थमनर्थः प्राप्तः। नेत्रा हि मधाता हृत्या दिना। प्रहूभ्रत्युत्तने रिन्तवादि वप्राणतन्मायाः ॥२१॥ विशेष रोषश्च्या दिवत्तु स्वेयत्राधार तोपोत्पा ॥ २३॥ षड्रसस्तोगधानां यथा योगं मेलनेन कचातुरी गुणशालिनः ॥२४॥ कोशेयाद्यः षडृतुषयाः २५ निवे

प्रणताः प्रियकारिणः प्रह्वभ्रत्यसमीरिताः वाघगेयरवो नित्यः शुभशङ्खप्रियः श्रुताः २१ नित्यप्रियपालियो दिश श्वेवताटा प्रत्यो भोगिभिर्भक्ताः ॥ २२॥ विभवहारिणः प्रक्रगान्तशोभूषणाः ॥२३॥ चित्रमाल्यादित्ता लाडुचमत्कारमनोरमाः ॥ प्रह्वकान्ताजनानीताः षड्रसा गुणशालिनः ॥२४॥ कौशेयकामिनीहारकुसुमास्तरणानिलाः। निर्विघ्नमभितः स्पर्शाभशमा भोग्यभूमिषु ॥२५॥ वधूस्तुखो मधीपुष्प समालंभनमूमपः ॥ अनुभूतासुनेतां धामन्दानिलसमीरिताः ॥ २६॥ स्फुतं एवं तथा हृष्टं भुक्तं ह्यातं पुनः पुनः ॥ संसुखविरसं भूयः किं भजामि वराश्रमे ॥ २७॥ भुक्ताव वर्षसहस्राणि दुर्भोगिपरलीमि मी स्वस्त्रा न स्वसुखं यर्पयंत नवंप्रिरुपजायते ॥ २८॥ साम्राज्यं सुचिरं कृत्वा न यापुक्त्वा वेधगतं ॥ मेत्कापरवलानुद्वेः किमषद्वीमवाप्यते ॥ ॥२९॥ ॥

वधूस्तुखानि सौषड्यश्वंद्नो शीतगर्वादयः पुष्पाणि। समालंभनं कस्तूरिकलस्ररी पोष्कलकादीनां मेलनेन तद्रूमयपसत्समवाः ॥२६॥ नूयो भूयः सेव्यमानं सत्सुखं काष्ठमिव विरसं संपन्नं तत्र वांताशनप्रायेजाते किं भजामि ॥ २७॥ वेरसेनेवत ज्जिह्वाहीनतुन स्रोताह मुक्त्वेति ॥२८॥ अवाप्यते न किं चिदिह त्यर्थः ॥२९॥ ॥५॥ ॥

वारी मि३०
२०

येषां हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां विनाशने विनाशसाधनं नासीत् प्रागुक्तगन्धप्रसिद्धं न शुष्केण न चार्द्रेणेत्यादिवरसामर्थ्येन सर्वं प्रति दैवग्रस्ता धनप्रति ये धार्ष्टि
तिभावः ॥ ३० ॥ इत्यं सतिरिक्ति कार्यं नरा ... हतदितिकश्यपाद्वि पशा एमनः षेयमादि श्रमसाध्ययापि चेष्टया ॥ ३१ ॥ चिरमुक्तमहाभोग्यानाम पिपुंसः
भोगकाले त्रपगते अभुक्तभोगेभ्यः पुरुषांतरेभ्यो न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इत्याह येनेति येन येन चिरं कांताः रम्यतरभोगाश्चिरं भुक्तास्ताहृशस्य

येषां विनाशनं नासीद्येर्भुक्तं भुवनत्रयं ॥ तेपि ते प्याचिरेणोव हमेभस्मपदं गताः ॥ ३० ॥ प्राज्ञेन यत्नेनो भूयः प्र
भ्रम मवशिष्यते ॥ तस्मान्नैव फलमान्निष्ठेत्कष्टयापि हि चेष्टया ॥ ३१ ॥ येन कांताश्चिरं भुक्ता भोगा लसेहत्त
उभिः ॥ दृष्टो न कस्य विन्मु ष्टिश्चिरं तत्संस्वप्नं वा ॥ ३२ ॥ चिरमास्तु दूरं जातु विषयाद्रसायसि षु ॥ इन्द्रि
ये विश्मलश्रोमिष्ठ नैवाले शिवा भक्तिः ॥ ३३ ॥ अघ लेते परिज्ञाता मया सुविषयारयः ॥ कष्टाइंद्रिय नाम्
नोवंचयित्वा तु मांपुनः ॥ ३४ ॥ संसारजंगले अन्ये दृश्यं नरमृगं शठाः ॥ आसाद्य ष्ठा स्पनि प्नं नि विषये द्रिय
लुब्धकाः ॥ ३५ ॥ विषमाशी विषेरेभिर्विषयेंद्रियपन्नगैः ॥ येन दृष्टा न दृष्टा दहो हि त्रा एवं जगत्रयि ॥ ३६ ॥ ७ ॥

सामर्थ्येकस्य विदेपिमृ द्धिसंजातः कल्पतरुः केश्चिद्गिजे तु मिदृष्टः येन सत च्छायायां सदेव सुरूपकामो विश्राम्यते न तापितस्य दुरेव्वोमसल
वः ॥ मानारिः संजातो दृष्टः येन प्रसदेवस्व चेत्र विहरे दित्यर्थः ॥ ३२ ॥ आभक्तिः साधुरित्ते शेषः ॥ ३३ ॥ शब्दादि विषयात्मका नाम् ता नामेव
वमनसो बहिराकर्षणेन स्वस्वभोग्याय श्रोत्रादीन्द्रियभावेनावस्थाना इंद्रियनामानः स्वविषयास्तेयः मया अघ परिज्ञाता इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ आशी विषेरेभिर्विषैः येन दृष्टा न दृष्टा अनेन तथाविधाः पुरुषाः सर्वजगत्यपि द्विना एवं संभावत इति शेषः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ४ ॥

रा म०
२०

श्रवणपङ्क्तेनव्यताभरश्शौनायेंद्रियाणेवशत्रुसेनात्वेन रूपषतिमोगोत्पादित्रिभिः ॥ भोगाग्रवीमाइभागजालैश्चलितां ॥ ३७ ॥ इंद्रानिशीतोशारीनिश्चहंकारेणसेनापतिनाश्चनुपालितां ॥ ३८ ॥ शरीरलक्षणस्यारस्सीमांतेषुगतांश्चाक्रम्यस्थितां ॥ ३९ ॥ मनस्सेनापरोदतिनः सेनातस्य कारस्पर्कुमस्योबुद्देविद्दृमणं ॥ ४० ॥ सत्वस्य वै यस्य श्रियः विश्रांतिमपरः इंद्रियाणामाक्रमणंजयः सीमांतोऽवधिः स एकाष्ठेतियावत् ॥ महतांनत्ववधिद्दृममपि ॥ ४१ ॥ ज

भोगभीमेभवल्लिकांतृष्णातरलवागुरां ॥ लोभोग्रकरवालोद्यांकोपकुंतकुलांकितां ३७ ॥ इंद्रजालरथव्याप्तामहंकारानुपालितां ॥ चेष्टातुरगमाकीर्णांकामकोलाहलाकुलां ॥ ३८ ॥ शरीरसीमांतगतांइंद्रियपताकिनां ॥ पेजेठमुस्थितास्तात नस्वेहहिसद्दटाः ॥ ३९ ॥ सुसाध्यः कारटोद्रेरोमसेनावरोदतिनः ॥ नात्वथप्रतिपन्नानामेंद्रियाणांविनिग्रहः ॥ ४० ॥ पौरुषस्यमहत्वस्य सत्वस्यमहतः श्रियः ॥ इंद्रियाक्रमणं साधोसीमांतोमहतामपि ॥ ४१ ॥ तावद्भ्रमतामेतिपुमानपिद्विषोकसां ॥ कृपणोरिंद्रियैर्यावद्भ्रणवन्नापकृष्यते ॥ ४२ ॥ जितेंद्रियामहात्सत्वा येन स्वनराभुवि ॥ शेषानहमिमान्मन्येमांसयन्त्रगणांश्चलान् ॥ ४३ ॥ मनःसेनापतेस्सेनामिमामिंद्रियपंचकं ॥ जेतुंचेद्दलिमेपञ्जेजयामितद्दलंभुने ॥ ४४ ॥ इंद्रियोत्तमभोगानांभोगाशावर्जनादृते ॥ नौषधानिनतीर्थानिनचमंत्राश्चशांतये ॥ ४५ नीतोस्मिपरमंस्तेरमभिभावद्भीरिंद्रियैः ॥ एकएवमहत्स्पतत्स्करैः पथिकोयथा ॥ ४६ ॥ पंकंदृत्यप्रसन्नानिमहाहोभागिपदतिव ॥ तांप्विशेवलतुच्छानिपल्वलानींद्रियाणिच ॥ ४७ ॥ छ ॥ ॥ २ ॥

न्नमतांमान्यतां ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यत्नःउपायश्चेइस्तितन्नहिंजयामि ॥ ४४ ॥ एकएवपायोमयाज्ञातोस्तीत्याहइंद्रियेतिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इंतःप्रमतितुल्येविशेषाणि ॥ पल्वलानिसमानेंद्रियाणिवर्णयतिपंकवंतीत्यादिना ॥ ॥ विभिः शैवलठलैर्मालिम्नेस्तुच्छानिकुत्सितानि ॥ ४७ ॥ ॥ २ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ श्रीरामराम ॥ रामम ॥

वारीनी०
२१

नीहारैर्जोडैर्हिमैश्चगहनानि॥ आतंकोऽभयं॥४८॥पंकान्मलाज्जातानिगुणावासनालेनवश्रुतस्कंतमलान्मुदुर्लक्ष्यपाःजडांगानिजडदेहान्यथवायानिलडयो
रमेदाज्जलांगानिच॥४९॥निष्ठुरत्वादसुखस्पर्शत्वाद्बहूनि कलौ लेःषड्भिर्मित्रैर्मिश्राशांतंचनिसामुद्रजकांलानि॥५०॥५१॥गहनानिदुःखगाहा

इति क्रमशो पानि नीहारगहनानि च॥ जनितातंकजालानि जंगलानी रिपाणि च॥४८॥ यंकजानि सरंध्राणि मुदुर्लक्ष्यगुणा
नि च॥ ग्रंथिमंति जडांगानि मणालानी रिपाणि च॥४९॥ हृष्टाणि रललुब्धानि कष्टानि बलितानि च॥ दुर्ग्रहग्राहघोराणि शांतंनू
नी रिपाणि च॥५०॥ बांधवो देशरापीनि रेहोनरकराणि च॥ करुणाक्रंदकारीणि रेमाणी रिपाणि च॥५१॥ अविवेकिघमित्रा
णि मित्राणि च विवेकिषु॥ गहनानंतशून्यानि काननानी रिपाणि च॥५२॥ घनास्फोटाः स्सारणि मलिनानि जडानि च॥ विद्युत्प्रका
शाक्षैणानि भीमाक्षाणी रिपाणि च॥५३॥ सुरसाणि गहीतानि वर्जितानि कृतात्मभिः॥ रजस्तमोभिभूतानि स्वेरिपाणि च॥
तपवृतानि च॥५४॥ पातनेकांतरक्षानि रोषाँकुरो विषवंति च॥ हृ लंकंटकलक्षाणि श्वभ्राग्राणी रिपाणि च॥५५॥ आत्मभेरीराप
नाघाणि साहसैकरतानि च॥ अंधकारविहारीणि रक्षांसि रिपाणि च॥५६॥ अंतः शून्यान्यसाराणि वक्राणि ग्रंथिमंति च॥
रहनैकार्थयोग्यानि दृष्टीतानी रिपाणि च॥५७॥ घनमोहप्रबंधीनि च कूपगहनानि च॥ महोहावकलहाश्वानि कुपुराणी रिपा
णि च॥५८॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥

नि अनंतानि निरवधीनि जनविश्रांतिशून्यानि च॥५२॥ घनाः आस्फोटाः भुजास्फालनगर्जनशब्दा येषां॥ विद्युत्विरणा सुखप्रकाशानि॥ प्रशांतरसस्य
॥५३॥ क्षुद्रैरल्पच्छसुखासक्तैः कीटादिभिश्च परिगृहीतानि॥ अवटानि गर्तानि करलक्षुलानि॥५४॥ श्वभ्राग्राणि जाग्रत्स्वभ्रमुखानि॥५५॥५६॥ दु
रितानि जीर्णवंशादिकानि॥५७॥ घनेमोहैः श्रावर्यकलहद्युतादिव्यसनप्रबंधनशीलानि॥ कुपुराणि असज्जननगराणि॥५८॥ छ॥ छ॥

राम०
२१

चक्रकाणि कुलालचक्राणि ॥ ५९ ॥ हे आपन्नोद्धरणशील एवं विधं प्रकारं द्वियमपुनरापत्तागरनिमग्नमकिंचनं त्वत्कसर्वस्वं इमं शरणागतं मां दयोद्रूपेन रूपे
स्थिनतत्वोपदेशेनोद्धराप्नुत कारणं ज्ञानिये प्रसिद्धात्त्वादृशः केचनसंतस्तत्वनुत्याद्यालवीज्ञयंति सर्वोत्कर्षेण वर्तंते ते षां संगमं शरणं गतिं परमशोकहर
रं वदंति शास्त्राणि सर्वजनाश्चेत्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि ॰ णो उ ॰ दूर्ग षष्ठस्सर्गः ॥ ॥ ब्रह्मैवन्नु जगज्जगदस्तु मर्हा नंजगदानतं ॥ अहंवी

अनंतेषु पदार्थेषु कारणानि घरादिषु ॥ सम्प्रमाणास्तपंकानिचक्रकारी द्वियाणि च ॥ ५९ ॥ आपन्निमग्नमिममेवम
किंचनं त्वं मामुद्धरोद्धरणशीलदयोदयेन ॥ येनामकेवनजगत्सुजयंति संतस्तं संगमं परमशोकहरं वदंति ६० ॥ ॥ महा
रामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे वैराग्यवर्णनं नाम षष्ठस्सर्गः ॥ ॥ भुशुण्ड उवाच ॥ ॥ ततस्तस्य मया ब्रह्मं स्तच्छुत्वा
पावनं वचः ॥ इदमुक्तं यथार्थं सुसत्यया गिरा ॥ १ ॥ साधु विद्याधर श्रीमानिष्ट्या वुद्धोसि भूतये ॥ भवोधकूपकुहराद्विर
णोत्थानमिच्छसि ॥ २ ॥ पावनेयं तव मतीरजते घनरूपिणी ॥ विवेकेनानलेनेव कनकं द्रवतां तिः ॥ ३ ॥ उपदेशगिर
मर्थमास्नेहाद्धि हेलया ॥ मुकुरे निर्मले इवामयलेनेव विंवति ॥ ४ ॥ यदिदं व किंचिन्नत्वं मोक्षात्वाहमहोस्म्यभि
श्रीरमेन्विष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
नाम्ना हे हिजगद्धृश्योत्रवर्णने ॥ तस्य विद्याधरस्य इदं वक्ष्यमाणमुक्तं ॥ १ ॥ दिष्ट्या भाग्योदयात् ॥ २ ॥ विवेकेन घनरूपिणी निविडस्वाप ॥ य
था अनलेन व्याप्तं कनकं द्रवसंततिः कांतमितिशयेन विराजते तद्दिस्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएव ते मतिर्मम्नपदेशगिराम्‌ अर्थं ञ्रा द तेत्र अवश्यमाराम्स्यति
हेलयाश्रमफलेन ॥ ४ ॥ अभिमतं गीकार्यं वुध्या ॥ ५ ॥ ७ ॥ ॥

तत्रोहेऽसर्वदृश्यविवेके साक्षिस्वरूपमेव शुद्धं ब्रह्मैव विसर्वदेहोत्तर हस्यंस सिष्योपदिशति यत्किंचिदिति। यत्किंचिद् दृश्यं कारणादितेच्यं तद्दृश्यस्वदेतेह दृश्यत्नपाथेयतेन सर्वत्वेना साऽ दृश्यवर्गेषु वेव कश्चिद्यात्मा तित्समयान्विषलक्ष्यमहानितिचिरमपि त्वंमेत. मे स्मिता आन्विष्टस्तु आत्मानं लभ्यसे आतः दृश्यमात्रलक्षणं अवोधमुत्सृजन्सन् तत्साक्षिणं आत्मानं बुध्यस्वेत्यर्थः॥६॥ न हि दृश्यदृश्यलक्षणं सर्वदृश्यत्वागे शून्यतापत्तिः किं तसुखदुःखं देयम्य प्रयोजककल्पितदेशो शनिवृत्ता बालवत्सकल्पाणत्वात्म भावेन सर्वात्मतया सर्वमत्वेतात्माशयेनाहमाहमिति॥७॥ दृश्यमात्रस्य अवोधरूपत्व मुक्तमुपपादयति कि

यत्किंचित्त्वत्स्वं तन्त्रिबुध्यस्वावोधमुत्सृजन्॥ नाशितं विश्व पश्यंतः प्रक्षितो पि न लभ्यसे॥६॥ नाहं त्वमस्ति न जगदिति निश्चित्य न लव। सर्वमस्ति शिवं तद्वनङ्गः स्वाप सुखापते॥७॥ किमज्ञत्वाज्जगज्ज्ञातं जगतो यत्किमज्ञता। विचार्यपीति नो विद्म एकत्वादलमेतयोः॥ ८॥ जगत्त स्यानुवद्धि भ्रमवस्तुत्वात्स्वरूपमस्तु।। मत्वे दंभातिनद्भूत्म नकिंचित्किं विरेवरा॥ ९॥ जगत्तथां वुद्धि घ्रना सितमथ्यारास्ति चा। प्रतिभासोऽपि नास्त्यन्नतदभावात्तः शिवं॥१०॥

मितीति किं सुषुप्तौ सिद्धास्वानादहंकारादिभावेन घनीभूतात्मा सत्तमलक्षणं जगज्ज्ञानेच्छथवाजतु काष्ठिमारिव विलीनाज्ज्ञा ग्रदिलक्षणं ज्ञत्वतः सो सुषुप्तौ त्वज्ञतातज्ञाता इति विचार्यापि विनिश्चयकाभावात्। तोर्धकारणभावव्यवस्थातो नो विद्मः। अतः काठिन्यद्रवावच्छेयोर्वत्सपेवे कत्वात्सर्वसा ज्ञानमात्रत्व मित्यर्थः॥ ८॥ तस्पवि वर्तिनाहर्शनमेवत्सागवाधितमपजगात् लक्षणस्तु विभावनेन किंचिद् दृश्यं विष्ठानरूपत्वापत्तिविभावनेनतु सर्वमेवब्रह्मेत्याहमध्यत्वेति॥९॥ उक्तमाशयं विशदयंस्तन्मतिभासमपि निराचष्टे जगत्त्वेति॥ तेदभावात् सतिभासाभावात्।। नहि यदा भावे सकाशस्तत्वेपि घस्मका शशङ्क्ये त्वीति तिभावः॥१०॥ ॥छ॥

अनेनतरूपस्यजगतः प्रातिस्विकत्वे॥ निरसितुमशक्यत्वाद्बीजत्वाहेनैवनिरासइतिवक्तुं अहेकारंवीजत्वेनजगन्तत्मभवतरुत्वेनवर्णयतिविश्ववीजादिना॥११॥
इंद्रियाणोविषयासंगस्तरशाखानिअथोभुवनानितस्यद्रुमस्यमूलानि॥१२॥अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकाजालंतस्यप्रधानकलिकातरुन्नकःसोघःसूक्ष्मकोरकोत्क
टः॥वासनाःपुष्पगुच्छसमूहः॥फलालयःफलगुच्छः॥१३॥स्वर्गादिर्यःस्वर्गहर्जनतपःसत्यलोकाख्यः इहतालोकानांवर्गःमहांतोविटपकोटयः शाखावलयगभृदिशः॥१४॥अप्रस्तुतयःआलवालपरिखाःयुगानिकृतादीनिघुणाःनरंध्रमविशरात्तयुगाद्दलानितत्रघुणवत्तएवनर्तुमासादिगु

२मूलानि

विश्ववीजमहंतत्वंत्वंविद्धितस्माद्विजायते॥ ज्ञानब्ध्युर्वीनदीशादिर्जगज्जरूपरूपः॥११॥ अहंतत्ववीजात्प्रसूतोजायतेसोजगद्
२ द्रुमः॥ तस्येंद्रियरसाशाखाभुवनानिहि॥१२॥तारकाजालंकलिकाकसौघःकोरकोत्करः॥वासनागुच्छविसराःपूर्णचिंद्रः
फलालयः॥१३ स्वर्गादियोर्द्धगमहाविटपकोटरः॥मेरुमंदरसत्यादिगिरयःपत्रराजयः॥१४॥प्रसाध्वयोप्रसुतयःपा
तालेमूलकोटरं॥युगानिघुणाकंदानिपर्वाणिगुणपंक्तयः॥१५॥अदानमुत्पन्नभूतानिविहगकोटरः॥ उपलंभोदृहत्स्तंभो
रवोनिर्वाणनिर्वृत्तिः॥१६॥रूपालोकमनस्काराविविधामोदृरस्तबकः॥वनंविपुलमाकाशंमुक्तिजालेमुखत्वचः॥१७॥

त्पंक्तयःवृक्षस्यशाखामूलागुर्वदरपर्वाणि॥१५॥नराजीवाः॥उपलंभोभातिसानमेवृहत्स्तंभःसर्वविटपाधारमध्यभागः॥तस्यतत्ववोधानि
र्वाणंनिर्वृतिरेवरवोवनकृताशनः॥१६॥इंद्रियैरर्थोपलंभाःरूपालोकाःमनसात्कैवसंकल्पविकल्पामनस्कारा॥उक्तस्यद्रुमस्यविवि
धाःआमोदृरस्तबकःसुगंधप्रसराः॥आकाशमवकाशमाकाशंतस्यविपुलेवनं॥मुखत्वचःनेत्रपुटानिउत्तराधरौष्ठश्वनेत्रहासमुक्तोदृशमु
क्तिजालमिवपुष्पोद्गंधनमसवबंधनमितियावत्॥१७॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ।

वासि उ०
॥२३॥

तस्मात्संसारवृक्षस्य जीवनहेतुः सम्भवाहः सर्वेषां प्राणिनां संवेगेन विवर्तते ॥ तत्रान्तर्गतस्य वातस्येदः ॥१८॥ मज्जनोन्मज्जनैर्मत्स्यैर्मुदयात्सयोत्तदुन्मुखाश्च... कैः रुचयतस्य स्मः कुसुममञ्जर्यः ॥ सूर्येण सह भ्रमति भ्रमं धर्मकारणं भ्रमणाद्भ्रमरभ्रमः भ्रमतो भ्रमरा इति यावत् ॥१९॥ ईदृशो यः संसाररूपः पातालमूलतः मध्यतः आशागरणान्दिक्स्थम् ऊर्ध्वमुयत्नोऽन्तरिक्षे चोर्ध्वं च ... भ्रान्तिरूपं प्रदर्शयति । तस्य ... अहमर्थरूपे बीजे ... नहन्तालक्षणेन ... अग्निना हते भर्जिते ... जीवन्मुक्तिभोगापर्यवसानदेहपातं प्रतिभासमात्रेण सत्तोऽपि संसारवृक्षस्य पुनर्जन्मादिना रोहः प्ररोहो नास्तीत्यर्थः ॥२०॥ इति श्रीवा

सि

विचित्रगणवाक्रान्तवत्पक्षावादिशोऽरश्रयसंवि ... महाप्रोवानसंरोऽभिवर्तते ॥१८॥ वेरशकैरुचयोलोलाः ... नोन्मज्जनोन्मुखोत्कैः ॥ रम्याः कुसुममञ्जर्यस्ति भ्रमितभ्रमरभ्रमः ॥१९॥ पातालमूलशाखाग्रमन्तरिक्षमाश्रयन्ति ... देवसद्म ॥ तस्यानहन्तानिहतेऽहमर्थबीजे पुनर्नास्ति सत्तोऽपि रोहः ॥२०॥ महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे जगद्बीजवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥ भुशुण्ड उवाच । विद्याधरधराधारो गिरिकेऽहं मन्दिरः ॥ दिग्गतं तं वराचाराचारसंचारचेचुरः ॥१॥ ईदृशो यं जगद्वृक्षो जायते हन्त बीजतः ॥ बीजेन तेनाग्निना निर्दग्धेन न किंचन जायते ॥२॥ प्रेक्षमाणं च तन्नास्ति किला हन्तं करा[illegible]चनः ॥ एतादृशे वत ज्ञानेनैव महानुते ॥३॥ अहंत्वभावाद्वाहन्त भविसंसारबीजा[illegible]कैः ॥ नाहंत्वभावान्न्नाहन्तेसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥७॥ ॥ इह संसारवृक्षस्य ज्ञानाच्छेद ईर्यते संकल्पसंज्ञा ... संसाररूपवर्णितः ॥ वर्णितं संसारवृक्षमनुवदति विद्याधरेति हे विद्याधर अधरोत्तरमलोकमहिताधरा आधारः मूलं इति कोऽपि (लोकालोकान्तगिरि)गणकृतान्तरिक्षभागाग्र हिरण्याल वाताने दिरेवरुदक्ष दिगन्तरेष्वपि च आचारेण तिर्यग्विस्फवाशिखेरेण चारेणऊर्ध्वविस्तरप्रसारेणात्र तत्र माणिसंचोरेणचे चुरः ॥ अतिचञ्चलः ॥१॥२॥ प्रेक्ष्यमाणं तत्त्वतः किमिदं स्यादिति सत्पूर्वीश्रावर्धिं नः प्रपञ्चस्य मात्रतयावधार्यमाणं ॥ तदृहत्वं ॥३॥४॥ ॥ ॥

राम०
॥२३॥

[illegible]

उत्पत्तिस्सेवयस्मात्ततःसतोवानसंभवतितस्मस्थितिर्दूरनिरस्तेत्याहसर्गादाववेति॥५॥संसारःकल्पनेयेपिनास्त्येवेत्युक्तार्थस्पष्टीकरणायसंकल्पघृतमंडप
वर्णोधिष्ण्यन्भूमिकांरचयतिसमाकरोपित्यादिना॥विश्वमारोपाभ्यदृश्यवर्गितिंचआमूलंसमूलंसंकल्पत्यागंकर्तुगुरोरुडुपायक्रमवेदकंवाक्यसमाक
र्ण्यनडुक्रक्रमेणस्वप्रयत्नेनोपेयतेनेतत्त्वबोधाभ्यांसत्यांअसंकल्पंतत्पदंकैवल्याख्यंजयंति॥६॥यथास्वप्रकृतस्वरूपकारःस्वशास्त्रोक्तप्रकारविद्याविवि
शेषसंमयाभ्यस्तेनडुक्रप्रकारेणवनानाथस्वरूपभोज्यनानारसोषभ्यानांसंधनात्याकेननिष्पादना॥सुकृडामयजराहिनयंरजस्तन्मानाचुल्कासंचिताज्ञो

सर्गादावेवसर्गस्यकिलत्वस्याभावयोगतः॥कुतोदृश्यंकुतोद्रष्टाकुतस्सत्त्वंकुतोस्थितिःकाविभ्रमः॥५॥
समाकर्णपुरोर्वाक्यंयत्नेनैवयेस्वयत्नतः॥संकल्पत्यागमामूलंपदंप्राप्नोजयंति॥६॥चित्तत्वमतितेऽ॥६॥यथा
ज्ञेयमाप्नोतिहशास्त्रेस्वरूपकोन्नतेऽविवेकीस्वविवेकंकिलत्वयत्नाद्देवनास्यथा॥७॥चिच्चमत्कारमात्र
त्वंजगद्विद्धिहनेनतत्॥नाशंस्तुनवहिन्तिरोलकंचनविद्यते॥८॥संकल्पोन्वेषमात्रेणजगच्चित्रविलोकय
ते॥वस्तुन्येवविलयिचित्रकृतंचिन्मात्र॥९॥ ॥छ॥ ॥छ॥

तितद्वद्विवेकीअधिकारीगुरुशास्त्रोक्तमार्गेणापननादेवस्वविवेकित्वंकैवल्यपर्यंतंजयतिनान्यथेत्यर्थः॥७॥यतोयंसंसारःस्वप्नेंद्रजा
लादिवद्दृश्यानचिच्चमत्कारमात्रमतोनचित्तोबहिरन्यीत्याहत्वमिति॥८॥चिच्चमत्कारमानत्वमुपपादयतिसंकल्पेति।चित्रकृतचित्रका
रस्यचित्तेकल्पितंपश्चिंनद्वत॥९॥ ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥ ॥ ॥

जगतः संकल्पमात्रतां द्रष्टुं पितुः संकल्पघनमण्डपाकारतां कल्पयति मंडप इत्यादिना ॥ १० ॥ अग्रे अधोमुखं मोतो मेरु शिरोधर्ष्यण्णु लुर्प स्पनद्या तिष्ठेन मणि
स्तंभसहस्रेण हतः । अत एव क्वचित् इंद्रायुधसहस्राघ इव क्वचित्कल्पसंख्या भ्रामी च सुंदरः ॥ ११ ॥ यत्रयस्मिन्मंडपे वाल्म्यानां निवसतां स्त्रीबालपुरुषादीनां
क्रीडार्थे लोकान्तराणि पातालस्वर्गादीनि नरदाकाराः समुद्गकाः संपुटकाः तत्र तत्र स्थापिताः क्रीडाशाला । अन्तरे नानानदीपर्वतवनहस्त्यश्वादेवृति यद्भुतानि
नारचनयुक्ताः ॥ १२ ॥ भूतानि माणिनल ब्रह्म शरीरवन्ति । परेसिद्धु पभोगे पेट्या आहर्णि ॥ तमसां रिपुमिव घातके मरीचि मरीपत्र कर्चिर इदानिमिव धवलानि

मंडपे तस्मिन्महास्तंभो मुक्तामणिविनिर्मितः । वज्रकपोतमल्लश्रेणिकांतकांचनचित्रितः ॥ १० ॥ मणिस्तंभसहस्रेण
हतो ग्रेद्रोत्तमेरुणा ॥ इंद्रायुधसहस्राभ्यकल्पसंख्या भ्रमं सुंदरः ॥ ११ ॥ स्त्रीबालपुरुषप्राणिलोकधारीनां वालव्यानावि
नततः । क्रीडार्थं स्थापिता यत्र नानारचनयान्तरे ॥ १२ ॥ भूतबीजपरश्रेणि तमोरिपु सुघुंघुमाः ॥ तमःप्रकाशचित्रा
लोकान्तरसमुद्गकाः ॥ १३ ॥ आमोदस्तुप गालोलजैहाव लिपद्भवाः ॥ लीलापद्मा करे स्त्रीणां विलूना कल्प
पादपाः ॥ १४ ॥ वालनिश्वासचलिताः कंडूका ति कुलाचलाः ॥ संध्यांबुदाः करा पूज्या आमरा अरेंबुदाः ॥ १५ ॥
लर

हत्वास घुंघुमाः सशब्दाः ॥ क्वचित्तमो मिः क्वचित्प्रकाशे श्च चित्राः आत्माः आभिव्याप्ये यां ॥ १३ ॥ लीलापद्मापाः क्रीडालक्ष्म्या आकरेयस्मिन्मंडपे स्त्री
णां मंडनाय विलूनाः लवनेन गृहीताः आकल्पाः कराधिरा घलंकारायेषु लत्वाधिधाः पादपाः कृताः ॥ १४ वालानां निश्वासेनापि चलिताः अति
लघीयांस इतिपावत् ॥ ईदृशाः कुलाचलाः यत्र अथ धिशालानानामेवक्रीडा कंडुकानि कृतानि ॥ संध्यांबुदाः शिवभूतां करणपूजाः कृताः शरदंबुदाश्च
तासां हरिद्वामराः कृताः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

यत्र मंडपे भूतलं संपूर्णं घृतफलकं कृतं तारकासहितमंबरं वितानं कृतं ॥१६॥ यत्र मंडपे व्योमलक्षणे अजिरे अंगणे जगतां भासः आविर्भावतिरोभावादिप्रसरः यस्य परिणा यस्मिन् गृहे क्रीडतां गृहति वा तिनां मंडपस्था भिनी ब्रह्मादीनां तत्र अध्यस्तासराणां चतुर्विधभूतग्रामाणां शुभाशुभफलानां पुनः पुनः जन्ममरणादिना भ्रमणं प्रवर्त्तनं तल्लक्षणे गृहे शशिभान्वादिनवग्रहाः अक्षाः कृताः ॥१७॥ इति इदृशो मंडपो लीला निर्विकल्पितः संकल्प एव अग्रस्थं दृश्यं पापाय यथा सत्यतामिव गच्छति तथैवायं धातु

कल्पान्तकालजलदास्फालनं तद्रुद्रगताः ॥ भूतलं घृतफलकं वितानं तारकावरं ॥१६॥ भूतसारणवन्नेयितेह्याः शशिभानवः ॥ व्योमाजिरे जगद्रासपरो न्रूहलिवा सिगौ ॥१७॥ इति संकल्पवानर्भिरभावनया पृथा ॥ अग्रस्थं दृश्यमध्यासतनामिव गच्छति ॥१८॥ तथैवायं जगद्रूपः संकल्पैस्समुत्थितः ॥ चिच्चमत्कारमात्रात्मा चित्रकृच्चित्रचित्रवत् ॥१९॥ असत्तमेव स्फुरति सर्व मस्तिचनास्ति च ॥ असदुत्थित एवायं कुतोपीव समुत्थितः ॥२०॥ हेम्नीव कटकास्तित्वं संसारो दरकोटरः ॥ चिच्चमत्कार एवाप्यविकल्पनसंश्रयः ॥२१॥ अनंतमेव स्वात्मनौ यथेच्छसि तथा कुरु ॥ पश्यन्नपानरसानादावुत्तमास्वपेयिवान् ॥२२॥ तस्मेदं पश्चिमं जन्म न सकर्म समुज्झति ॥ ॥

संकल्पैः सुसमुत्थितो जगद्रूपो मंडपो पीतिपरोणान्वयः ॥१८॥१९॥ प्रतिभासतो ऽसिपरमार्थतो नास्ति च कुतो पि समुत्थितो मायाहसन्पादि इव ॥२०॥ संसारः उदरकोटरे यस्य तथाविध श्चिच्चमत्कार एव ॥२१॥ तथा चेच्छिकैर्विकल्पनैरविकल्पनैः आविर्भावितं तिरोभावितं च ततत्र विहारमत्यंतमेव त्वापत्न इति यथेच्छसि तथा कुर्वित्यर्थः । अन्नपानादिरैहिकभोगसामग्री । दानयज्ञादिरामुष्मिकभोगसामग्री उभयत्रापि अभिनासंफलानभिसंधि ॥२२॥ ॥ ॥छ॥ छ॥ ॥

वा॰ टी॰ नि॰ उ॰ ॥२५॥

विवेकरूपा श्रैवते मुक्तिरवश्यमाविनी अनुमीयत इति पुनर्जन्मादिसंभावनाभीतं तत्सा श्वासयति प्राप्त इति हे पावन आत्मन्नात्प्रबुद्धबुद्धे त्वं प्राप्तः तव विवेकपदव्यपेक्ष-
या हि ते यांपश्चिमजगत्त्रिलयां विवेकपदवीं प्राप्तोऽसि अतः अमुनामनसानन्तार्थः पतिष्यसि तिजानासि अनुभवितोऽसि अतस्त्वं मौनेनैव ज्ञानस्वच्छेऽप्य-
समामले चिन्मात्ररूपमवलम्ब्य मनआदिदृश्यजातमुत्सृजेत्यर्थः ॥२३॥ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ उ॰ ई॰ अष्टमः सर्गः ॥ ॥चिद्धीनो दृश्य-
ध्वंसस्तत्रास्फूर्तिर्विवर्तने । इह चित्कचने विश्वं चिन्मात्रमिति निर्णयेत् ॥ चिच्चमत्कार एवायमविकल्पनसंज्ञ इति यदुक्तं तदुपपद्यमनुभावयिष्यन्नविकल्प-

प्राप्तोऽविवेकपदवीमसि पावनात्मन्पुण्यैः पवित्रितजगत्त्रितयां हि नीयां । नाधः पतिष्यसि पुनर्मनसामुनेति
ज्ञानासि मौनममलं पदमुत्सृज त्वं ॥२३॥ ॥महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मायामंडपवर्णनं नाम
अष्टमः सर्गः ॥८॥ ॥भुशुंड उवाच ॥ अबुध्यमानश्चेत्सा हि चिद्रूपमपि चानघ ॥ शान्तचिद्घनस्वात्म निर्म-
लापूर्वं तरं भवत् ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमस्कारं मयमुपदिशति अबुध्यमान इति । चेत्यं तत्कृतक्रियाफलगुणदोषादिकं तद्वत् तद्भासकं चिद्रूपमपि विभाजकविकल्पकमनसोबाधात् अबुध्य-
मानः ॥ निर्मलासु अप्सु प्रविष्टाः अंशवः सूर्यकिरणा इव प्रशान्ततापः प्रकाशमात्रावशेषः आत्मा तेन सविकल्पाद्धि तिजगदादिकस्य क्षयहेतुर-
रित्यर्थः ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रम॰ ॥२५॥

संसारोऽहंकारश्चिद्विमत्कारस्त्वायमित्यनर्थप्रसोपपत्तिकमनुभावयति श्चेतनाभिन्याहिना ॥ अचेतनं दृश्यं देहादीदं ज्ञानं दुःखरूपरिणामित्वादि
लक्षणो विदृश्यदृशोऽपि चेतनत्वाद्याश्चितोऽन्तरे विद्यते नान्यत्र । तत्कृतः चेतनादेवानन्यत्र विषयमानं तद्दृश्यं बद्धया चेतनया चैतन्यं तु शक्यं न चाचेतनमा
नं किं विलक्षणमिति । नाप्यचेतनस्य सत्क्रियापेक्षणत्वाच्चेतनस्य । तस्मात् सर्वगतत्वान्न हि सिद्धेव प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं देशतः स्वरूपतः सविवेचनसिद्धान्तं

अचेतनं चेतनान्तं श्चेतनादेव विद्यते ॥ स्वसादृश्येऽपि सदृशं पयोराशेर्यथा
नलः ॥ २ ॥ सचेतनाचेतनयोर्हेतुभिन्नत्वान्न थैव तत् । विनाशो नासाद्दृश्यो वह्नि
ज्वालायाः पवनाद्यथा ॥ ३ ॥ नाहमस्मीति चिद्रूपं चितिविश्रान्तिरस्तु ते ॥ तन्नो
यथायादृशेन भूयत्तेनादृशो भव ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

महाप्रलयकालेऽपि नो स्वयं श्चित्कार्यं तं साधयति सचेतनेति । सचेतनो ह्यहंकृतिविषया । अचेतनाद्दृश्यं कारविषया । तयाऽपूर्वीक्ष्य वाको
रणं विवक्षोपादानं चिद्विवर्तितैव चिद्विमत्कारस्त्विति भावः ॥ ३ ॥ तत्राहमिति सचेतनो शनिराशेनैकोभयनिरासे सिद्धा चिन्मात्रावस्थितिरिति सि
द्धिरित्याह नाहमिति । नाहमस्मीत्यहंकारस्वरूपाधेन भवति श्चिद्रूपं परिशेष्य विकल्पहेतुस्वरूपे वेदे विकल्पनिर्मुक्ते स्वरूपे चिति
विश्रान्तिरस्त्वित्यर्थः एवं विश्रान्ते तन्वया नतः प्रारब्धशेषक्षयोऽन्तरे ॥ ४ ॥ ॥

म्बुधाधिनः क्षीरसांबुस्थये धिपरिशेषवद्ब्रह्मरूपमेवानुपश्यंते परिशिष्यातइत्याह चिद्रूपइति द्वाभ्यां ॥५॥ यस्य किं रूपं ब्रह्म चित्तो लयमखंडे कोमाइति ॥६॥ यथासुरासुरैः सहवर्त्तमानं पातालभूमिविषयामवस्थितं तस्मीति हर्षक्रोधयुद्धजयपराजयादिनानाभावैः पलायनानुधावनाघाजवीभ्रो वै ब्रह्मनह तुरूपक्रियाकालमिवच्चा कुलमपि रंगमयचित्रलिखितं जगन्तकुड्योकुड्यात्मनामैनंमु निशरीर भिवनि वपारमेवस्थितं तथामयाशबलचिच्छिन्न कवि

चिद्रूपः सर्वभावानामंतर्बहिरवस्थितः ॥ प्रसन्नं तु भरस्यांतर्बहिर्दैवयथाप्यपः ॥ ५ ॥ नाहमस्मीति चिद्रूपं चित्तो चेद्ब्रह्मनमंगते ॥ न चात्मच्छेतितं ब्रह्मरूपं केनोपमीयते ॥ ६ ॥ सुरासुरपातालभूविश्वमिवोषितं ॥ नो नाभावाज्जवीभावक्रियाकालमिवाकुलं ॥ ७ ॥ यथा रंगमयं कुड्यं जगन्मोनमिवस्थितं ॥ तथा चिच्छिन्नक चितं स्वे कुड्ये चात्मसंस्थितं ॥ ८ ॥ तेनैव भूयते भूयि चित्तं कचितं स्वतः ॥ अचेतनं चेतनं वा यथेच्छसि तन्याकुरु ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तं जगदपि युद्धचित्राकाशलक्षेणकुड्ये निर्विकारा द्ययतदात्मनैवस्थितं तेन जगद्भावेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अचेतनमनंतजगद्रूपं चेतनं परमार्थ सद्ब्रह्मरूपं वा यदेव चितिस्वतः स्वरसतः कचितं तेनैव भूयते सर्वं सा यत्न योरुमयोर्व्युत्थानेन समाधिना वा यदेवेच्छसि तत्कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
॥ श्रीरामायेनमः ॥ ६ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एतावात्स्वदेह्यस्तत्वविशेषविशेषः यथा मरुभूमौ महानद्यात्मनो दृश्यमाना ॥ अर्काशवः मन्त्रनमरणादिभयजननात्तरणोपायादर्शनाद्बाज्ञानं त्रि
वकुलेनिरोधकाः नमरुभूमितत्वज्ञानात् दूरेकविज्ञानेनतत्वतः सर्वविज्ञानाद्धि इतिवेदिनोत्तत्वज्ञिः द्विरागरूपा श्चिचमत्कृतयोपानिरोधिन्यइ
मर्थः ॥ तपपादिगंवेदेलीलोपाख्यानेविस्तरेण ॥ १० ॥ अज्ञानांतुनिरोधिन्यस्वेत्याशयेनाहति मिरेति ॥ अनात्मनि संसारे स्वतिष्ठता महा

चिच्चमत्कृतौ योस्मिन्स्फुरन्तेनाजगत्त्रया ॥ अर्कांशुवद्रोधिन्यः स्वच्छाविदितवेदिनो ॥ १० ॥ तिमिरांक्रांतदृष्टी
नां यथा केशोंडुकादिवं ॥ स्फुरसेवंजगद्रूपमनात्मन्येवतिष्ठतां ॥ ११ ॥ एवंजगत्वमहमिमवबोधरूपमाभा
समात्रमुद्दिष्टं चनचोदितं च ॥ अर्कांशुजालस्वनानगरामत्रकुड्यादिस्तंभिरमतिनरोलतेच ॥ १२ ॥ ॥ म
हारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे चित्कचनयोगोपदेशो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

नां ॥ ११ ॥ अर्कांशुवदिति दृष्टांतं प्रकारांतरेणापिवर्णयन्नुपसंहरति एवमिति ॥ आभासमात्रं वर्णितं चिच्चमत्कारमात्रं अतः अदृश्य
इत्यर्थः न्वदृश्या नोदितं च वकाराविकारेतरेणाप्यपिसमुच्चयप्रतिषेधार्थो ॥ अर्कांशुजालैरेव स्वनानिर्माणस्पष्टयाविंवयद्दर्शन
गरतदाभं च अत्रय महारभूमौ कुड्यादिजगत्तत्वजगद्रूपेणाविर्लतेवसत्तानास्ति अतोनविनिरोधकमितिअपरिच्छेदस्थित ॥ सिद्धं द्रष्टार्थः ॥ १२ ॥
॥ ॥ छ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि० णोई नवमः सर्गः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

यथाभूतं स्थितं ब्रह्म निर्विकारं परं सौम्यं ॥ नासीदेव जगत्कापि कदापीत्युपवर्ण्यते ॥ ब्रह्मणि जगद्रूपकल्पनाप्रसिद्ध्येन नद्याद्युपमपलपितुं जडत्वेनाभिम
तस्य चिद्भावमनुभावयति विद्धीत्यादिना ॥ हे विद्याधर त्वं चेतनेनैव त्वेनाभिमतं स्वजगत् चेतनादेव चेतनं स्फुरणं विद्धि ॥ स्फुरद्रूपत्वमेव हि चेतनत्वं तत्र
हि जगद्रूपस्फुरति तद्धि चेतनमेव न चेतनेतर इति ॥ जले प्रतिबिंबितो यथा जलान्न भिन्नो दृश्यते न प्रतिबिम्बितो जलाद्भिन्नं तथैव चेतनात्मनि चेतनान्न भिन्नं न विदाप्रा
मिवन चेतनम् ॥ जाड्यं नाम न परस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ जगद्दृश्यमात्रानपलापेनैव जगद्रूपलापत्ति दृश्यानिर्विशेषं स्पष्टीयतां ॥ कृता हस्तेति पंचभिः ॥ पंचं परि

भुशुंड उवाच विद्धि त्वं चेतनादेव चेतनेनतरचेतनं ॥ जले निर्विकल्पं विज्ञानतो भिन्नमनागपि ॥ १ ॥ तदेतन्नावेदनयोर
भेदात्त्वमसि ॥ नियंत्रमेव चित्तं स्वच्छं स्थितं भवन्त्वमथ वन्द ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यशेषशक्तित्वात्सर्वं तद्वि घतेतथा ॥
स्तं भुवि विमले तोये भावी फेनलवो यथा ॥ ३ ॥ न कारणं विनोदेति जलात्फेनलवो यथा ॥ न कारणं विनोदेति सर्गा
दि ब्रह्मणस्तथा ॥ ४ ॥ न च कारणमस्यात्र सर्गस्य न च कारणं ॥ नातः संज्ञायते किंचिज्जगदादि न नश्यति ॥ ५ ॥ स्व
तंत्रं कारणाभावात्किं चिज्ज्ञायते जगत् ॥ सदैवं विवर्तास्थे चैतन्यमप्यशौ जगत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मानंतमजं शांतमतो सृष्टि
रेन सर्वधीः ॥ कारणाभावतस्तेन ब्रह्मैवेदमखंडितं ॥ ७ ॥ ॥

छेदस्तन्महितं यथा स्यात्तथा ॥ विमलस्थिरं चित्तस्वच्छं तद्दृष्टिवतामंबरं निराधि छान्वो समभ्यवन्द ॥ २ ॥ यत्तु सर्वं यो पि ब्रह्मणि ॥ अचिद्रूपं
जगत्स्वरूपेणापि वेतिष्ठति स्फुटितं वा हासे माया शबलं समस्तं शक्तित्वात्सत्त्वविब्रह्मसनादेवदृष्ट्या भावि फेनलवे तामसिकजलम्
तेयामन्याय्यवहारदृष्ट्या शब्देनाहं ब्रह्माणीति ॥ ३ ॥ वास्तवदृष्ट्या तु मायया सत्त्वात्स्वात्मन्यविकारे क्षोभत एकत्वोरे वायं भवानजडस्त
र्गादि स्वरूप एव न संभवतीत्याह नेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥१२॥ अन्यथा त्वविशेषस्यानुपपत्तेः सामान्यरूपत्वात् किंचित् विशेषवाचेन वस्तुगतस्य सामान्यरूपतायाः अपि विशेषेणैकरूप्यावधारणात् चेतन किंचित् चेतना बुद्धिस्तद्विदाभासस्तु न विधेयेयत्र ॥९॥ प्रयोजनापेक्षाभावात् परिसर्गो ना स्तीत्याह नित्यानंदस्य ते ति कारणं क्रिया नि मित्तं फलं ॥१०॥ एवं तत्त्वदशा नित्यमुक्तता सिद्धिमुपपाद्य तत्रानुपपत्तिं वृद्धतामस क्रिया सर्गस्य स्यादित्याह अनादितिति तेषाम निर्मोक्ष एषा नित्यत्वे किं प्रविचार्यते निष्फ

ला

अतः शिवो इह भो सिद्योम को शोपमोपि च ब्रह्मैकघनरूपत्वाद्ज्ञो नवमवो स्मि च ॥८॥ होसि किंचिन्न किंचिद्धानि ह शं कमलमास ततः ॥ अचेतनचिदाभासे शाम्यता मात्म नात्मनि ॥९॥ नित्यानंदस्य जसकारणोन्यस्ति कार्यफलं ॥ सर्गे घस भवेत्स्या घस्तित सज्जं शिवं ॥१॥ अज्ञो येषां तु विद्रूपो स्मि मोक्षो विलासितं ॥ सर्गनाशे समुत्पन्ने किं ते संप्रविचार्यते ॥११॥ यत्र यत्र परं ब्रह्म तत्र सैति जगं स्थिति ॥ जगच्छब्दः यस्ते एव मुक्तास्येवं विद्या नि च ॥१२॥ तरंगो काष्ठे जले कुड्ये सर्वत्रैव परं स्थितं ॥ सर्वत्रैव च सर्गोऽघः परि भोत ॥ स्थितो निघः ॥१३॥ ब्रह्मणः कः स्वभावोऽसावित्तिव क्कं नपुज्यते ॥ अनंते परमे तत्त्वे सत्त्वासत्त्वात्म संभवात् ॥१४॥ अभावसंभवे ह्यस्य भावस्यासंभवादपि ॥ एवं ब्रह्मणि नानंते स्वभावाद्या क्रमः ॥१५॥

लाभो स्योपापचिंते तार्थः ॥१२॥ अर्द्धप्रवुद्धदृष्ट्यापाह शास्त्रि तिस्मा मह्यत्र यत्र ति ॥१३॥ १३ ॥ तर्हि मिथ्यासर्गस्वभाव मेवास्तु ब्रह्म ॥ नेत्याह ब्रह्मण इति स्वः स्वीयो भावो व्यावर्तकधर्मो हि स्वभावः तस्य च धर्मता अस्वभावव्यावर्तकतया वाच्या ॥ अद्वये तु ब्रह्मणि सत्त्वासत्त्वयोः संभवान्न स्वभावो मोनिरूपयितुं शक्य इत्यर्थः ॥१४॥ यावन्न केवलशब्दात् घटस्याप्युक्ताभावशब्दात् घटस्यापि परशीयतिः अभावेति ॥१५॥

मावर्त्मप्रसिद्धेरपि परद्वयस्यापि तत्राघटनमित्याह असत्त्वेति कालांतरदेशांतरेष्वात्मप्रसिद्धिशंकावारणाय विशिनष्टि नित्येऽनंतेइति सत्तःसिद्धेषु आया वर्तके षु सत्त्वेषु भावेषु च लोके स्वभावो हि स्वभावशब्दप्रयोगो न तिष्ठति असिद्धेत्यर्थः॥१६॥ यथा ब्रह्मणि तस्मात् दिर्न सिध्यति तथा इत्यताए वं ब्रह्मणी त्यप हेत्वा दित्री सुभयशोधे असंडता सिद्धेत्याशयेना हनाहंत्वेमि ति॥१७॥ प्रेक्ष्यमाणां स्वतत्त्ववच्छायस्यापि तु भवेः परीक्ष्य नत्वदृशाह शप्रमाने॥१८॥ अ नपाहृशाज्जाद्यं चित्स्वभावतामिव जीवजगदेहे रो व्यभेदात्मनाभिवापन्नेरकिमर्थनायमाक्तनाद्वेककटकाभेदहृष्टांतःपर्यवित्रम्नाइत्याशयेनोपसंहर

असत्त्वाभावयोर्नित्येऽनंते सत्तमसंभवात्॥ सत्त्वाभावेषु सिद्धेषु स्वभावो हि न तिष्ठति॥१६॥ नाहं त्वं लभ्यते साधो बुद्ध्या लोके निरीक्षितं॥ असदेव कुतो येन ह्यालयक्ष्ववोदितं॥१७॥ मुक्तं त्वहं त्वशब्दार्थैर्लभ्यते यत्स्वतत्परं॥ युक्तं त्वहंत्वशब्दार्थैः प्रेक्ष्यमाणं विलीयते॥१८॥ भेदो जगद्ब्रह्मदृशोर्भेदः पर्यायशब्दार्थशिलास्तुल्यः॥ संकल्पमात्रं कथितो न सत्योपयाने यैकः कटकत्वहेम्नोः॥१९॥ ॥महारामायणे वाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणे अपवर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशो नामद्वशमस्सर्गः॥ ॥भुशुंड उवाच॥ शास्त्रानि दृष्टितानि न स्यानंगे निरंतरे॥ यो तु सदा मानःसुस्थःपरस्मिन्परे स्थितः॥१॥

भेदइति॥ संकल्प्ये राहोः शिरइतिव्यपदेशवद्विकल्पमात्रेण विद्वद्भिः कथितः॥ कटकत्वं कटकाकारः॥१९॥ ७॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ उ॰ द्विदशमः सर्गः॥१०॥ ७॥ इहेंद्रियजयात्स्त्रोतिविकारमनःस्थितिः॥ देहाद्दिष्वपास्तिरूहदीकार्येति वर्ण्यते॥ निरंतरे वस्त्र धनाश्ने॥ अंगे स्वदेहे हे लग्ना निशस्त्रायोरपि तासास्तरुतयास्तथापि गानि स्वबुद्धेमानःप्राशादनुभवन्नपि कामदुःखभयादिविकारानुदृया घःसुस्थःस्वान्तःपरस्मिन्परे स्थितः॥ तादृशस्त्रि नि दि द्वि पर्यंतं इंद्रियजयात्मनि दृहटीकार्येत्यर्थः॥१॥ ॥७॥ ७॥ ७॥ ७॥

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह तावदिति ॥१॥ स्वकांतादिवात्यपदार्थेभ्यो विकारोदयनं मिथ्यात्वबुध्या प्रतिक्षिप्य स्वात्मसुखमात्रविश्रांतिलक्षणं यावत्सुषुप्तेर्यावद्देहमिति
तावत् ॥२॥ तत्वज्ञानप्रतिष्ठायाः आत्मसंस्पर्शसुखलक्षणमित्याह यथेति। नहि सुखकि बाधेत इज्जतलाभापहारयोरप्यधिष्ठितः शजन इति भावः ॥३॥ नमो ब्रह्मणे ब्रह्मणो नार्थे
॥ स्पष्ट विसमाश्चात्काअज्ञानवानिमलक्षणे नवोद्य मित्यर्थः ॥४॥ देहभ्रांतिकल्पितेन जीवभावेनास्वात्मनि विविकारस्वभावो ऽपगत इति नद्या ब्रह्ममात्रेणात त्वाभोक्तुक

तावत्पुरुषयत्नेन धैर्येणाभ्यासमाहरेत्। यावत्सुषुप्तोत्थितवत्परार्थे दृश्यनेप्रति ॥१॥ यथाभूतार्थतत्त्वज्ञेऽभ्यासयोऽमगलाश्रितान
मनागपि लिंपतिप यांसी वपुरेरुहं ॥३॥ शब्दोगनानाभांसं गलपनानाल्लमसंविदं। अल्पयानीव शांतात्मा यः पश्यति स पश्यति॥
॥४॥ विषं यथास्यानेवद्गुणीभवतिस्वयं। न चैदृक्गुणानानाम विषादन्यास्तिकाचन ॥५॥ स्वरूपं जहत्येवं जीवतामधितिष्ठति॥ तथा प र
यात्मा नातप रिज्ञानमात्रेकमविलापिनी ॥६॥ छ जीवो भवति दुर्गुणो मृतस्सैव यथा तथा॥ आत्मजंतो निजं रूपं विज्ञाय रूपमश्नु
ति॥ ७॥ ॥ ॥छ॥ छ॥ ॥

स्वेनेतदुपपादयदृष्टांतमाह नचेति। यथा विषं विषस्वभावादप्रच्युतमेव घुणकीटादिविकारं गतमिति घुणजा विषादन्या न गतया आत्मा ब्रह्मा
पि स्वतत्त्वपरिज्ञानमात्रेण स्वार्थाज्जीवतां जीकेनैव विवर्तमधितिष्ठतीति जीवत्वान्यथेति योज्यं ॥५॥६॥ अमरणस्वभावमेव जडे विषं स्वस्वभाव
मजैतैहेव यथा मरणस्वभावकारजीवो भवति तथा ब्रह्मापि दपि मरणस्वभावं जडे रूपम् अश्नुते इति वैपरीत्यं दृष्टांतदृष्टेन समर्थः ॥७॥छ॥

वा॰ टी॰ २॰

१९॥

जीववज्जगद्दृष्टिर्दुःखा बद्धे वा स्थित सिध्याह ब्रह्मरूपी निःा ताहंमोधिषस्वभावदृष्ट्या यथा जन्ममरणो न स्तः देहे हि स्वभावदृष्ट्यानुसारात्सथा जीवे पि ब्रह्म स्वभावदृष्ट्यानतः जीवस्वभावदृष्ट्यानुसारेण्याह विषमितिद्वाभ्यां ॥९॥ देहेन्द्रियविषयप्रपञ्चे ष्वहं ममता स कथा न्भ मग्नरूपिणा न्मतिरोहितस्वरूपेण ब्रह्मणा द्वियलनिष्पादितस्वसाक्षात्कारसंवित्प्रयोजनभूतेन स्वेनैव नीयेन नष्टे देवमांनारयिष्यतीति ज्ञपलोपे हि ये स र्थः ॥१०॥ स्वदृष्ट्यभाववाधं परिशोध्य

ब्रह्म एवानन्तोऽप्यनात्मोद्भूत दुःखाक्रान्तोऽस्ति तथापि तत्त्वत्स्वस्वरूपवान्नन्दम्भस्वसरंगकः ॥ ८ ॥ विषमं तत्र समंजह यथास्थितः क्रमिः क्रमात् । न जायते न म्रियते न चिरं म्रियते पि च जायते ॥९॥ स्वेनैवसंप्रवर्धनप्रयासमग्नरूपिणा ॥ तीर्यते मोक्षदाभिव नन्दूरेवाङ्गर्णवः ॥१०॥ सर्वभावीनएवस्थासर्वभावा निशाधिनी । ततः शीतलता यस्मिं स्तस्मिन्कि मिवहेलनं ॥११॥ जगत्सर्वार्थसन्नान्तः सामान्येनात्मभावितो । मनोहंकारबुद्ध्यादिकः कलंकोमलात्मनि ॥१२॥ यथा घटपटाद्यर्थान्मिश्रणमेव शरीरकं । तथा हं तन्मनोबुद्धिर्विनाप्यपि यद्भावः ॥१३॥ ॥छ॥

एकात्मत्वभावे परमहरिदेनदिग्धां तिसं [illegible] भावने निम्रस्नात्मभवहेलनं नाशयन्निस्मृतिं सर्वेषां प्रियतमभावाने च्छान्तरीसारस्य स्वरूपात्मवस्थाप्रवर्तिता प्रतिष्ठानात्मतः शीतलनाय स्मिन्हरणात्मस्वभावे ॥११॥ जीवस्य मनोहंकारादिकलंकनिवृत्त्यानुपायमाहरितिः ॥ सामान्येन सत्मात्मब्रह्मरूपेण ॥१२॥ यथा घटपटाद्यर्थान्तःस्थितयापदृष्टस्तथाप्रत्यग्मेत स्थितयापदृष्टेनाहं त्वाद्यभिमानेनान्यैः ॥१३॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ ६॥

स्व॰

१९

नदनेनरंतरःसर्वसाक्षिरूपएववहिर्जगत्पदार्थसार्थौघंअंत मेनोबुद्ध्यादिचअसंस्थितं तथिमात्ररूपःपरिनिष्ठितनिश्चयात्मा विकल्पितष्ठतिष्ठ तारघ्नातस्य स्थितोसर्वगुणदोषादिविक्षेपहेतत्पपरमसिद्धिर्नात्मा इन केनचिदिति॥तत्पां स्थितो भवाभवे नम पदार्थपदार्थ तत्प्रयुक्तसुखेनदुःखेनचकेनचिदेतु कस्यचित्करादिचिदपि दोषोगुणश्चनास्ति यतः कर्तृतानाप्रतोक्तावनास्ति पश्चात्तस्य सर्वथात्मैवाभूत्कात्केन कं पश्ये दित्या दिश्रुते रित्यर्थः॥१५॥

श्री

८।
जगत्पदार्थसार्थौघमनोबुध्यादिसंस्थितं॥एवंसमविदंति ष्ठपरिनिष्ठितनिश्चयाः॥१४॥ ॥
नकेनचित्कस्य चिदेवकश्चिद्दोषोनचैवेहगुणःकदाचित्॥सुखे नदुःखेनभवाभवे० ॥
नचास्तिभोक्तानचकर्तृताच॥१५॥यथाभूतार्थवेदनंसर्गः॥भुशुंड०॥एवंव्योमहं
पन्नमितिसंकलनेयथा॥भ्रांतिमात्रमसद्रूपंतथाहंभावभावनं॥१॥ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०पू०उ०द्वेएकादशःसर्गः॥१५॥भ्रांतिमात्रमहंभावश्चिद्विवर्तोजगद्भ्रमः॥तस्यमूलमविद्यैतितत्स्वरूपक्रम ईर्यते॥वृत्तमपाराक्रमेणसहो चोद्धेदसिद्धयेश्च विद्यापाद्ववाहंभावकरणस्य स्वभावपंचभावतास्येव स्थूलसूक्ष्मरूपतेतिसर्वकल्पनानांचिद्विव र्तमात्रतयैकतांदर्शयतिखस्वेनादिना॥यथाखेयोम्नेवापरंव्योमसंपन्नमुत्पन्नमितिमनसासंकलनादेकस्मिन्व्योम्नोभेदभ्रांतिमात्रंतथाआत्म न्यात्मनित्तृश्य॰॰पंचात्मनोहंभावस्यभावनंकल्पनमित्यर्थः॥१॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰
३०

ननु दृष्टान्ते कल्पयिता पुरुषस्ततो भिन्नोऽस्ति तत्र कल्पनीयस्तमाह तेनेति। निर्मले परे शिवे अविद्याविहितत्वाहमादिवादनं अत एव शब्दादिना अव्यवहा
र्यं आत्मरूपं सद्वस्तु अक्षितं ततो यं कल्प कल्पितं तु अर्थः॥ १॥ दृष्टान्ते यथा स्वे अद्वयः स्वात्मैवाक्षि द्रष्टीयं तु स्वकल्पकपुरुषमपरं कल्पावच्छिन्नचिद्रूपं स्वकं
संकल्पावच्छिन्नचिद्रूपं स्वकं संकल्पात्मकं वपुरेव तथा कल्पयित्वा बुध्यते। तथा परमात्मा अविद्योपहितचिदात्मा स्वकं वपुरविद्यामयं अहमिति दृश्यमि
ति अभिमं च भिमं तत्व्यत्येन कल्पयित्वा भासते। ततोऽनन्तोऽहं नामा माजा नाम अहमस्मि नाम्यन्न हं मयं च रूपमित्यर्थः॥ ३॥ तेन अतएव तन्नारम तृष्णं सर्व

२

रेरवं जातमिति निश्चीनोऽहं कल्पयिता यथा तथा निर्वृपरेश्वरात्मस्य स्वस्य सर्वात्मता॥ ३॥ स्वे स्वात्मैवाक्षि
चिद्रूपं तत्स्वकं तु द्रष्टा ते वपुः॥ भासते यदि तत्त्वेन नाहमन्नक्षि न चान्नहं॥ ३॥ तन प्रिद्रूपमनीहमपत्र स्थूलं
त्वमप्यलं॥ आग्रणात्त्वमहामेरुस्तत्तं त्वित्ति हित्वा हिता॥ ४॥ घनतो चिदाभासः त्वाद्यपति नामे
गु॥ जानाति यत्तत्त्वभावं तदेतत्स्मृतिया स्थितो॥ ५॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टी॰नि॰
३०

स्थूलकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्म अस्तीति पृच्छेयमित्याह तत इति। तेह्यसंवित्तिः कल्पना। स्वाहिता आकाशात्तिर्जगद्रूपता॥ ४॥ परम
सो क्ष्मं तस्मो क्रमुषमादयति घन इति। स्वान्तेमाकाशादपि क्रमितं तं अणुअविहृभासः अज्ञानलक्षणोऽनादि विवर्तं ततः आन्त
चिते स्तकाशात घनः स्थूल एवा नत्वाहं शांप्रमस्य भ्रमनैवन्य अनाघरं विद्माकारम्रासनया ऽवेत्तरस्थूलस्वभावं कल्पनयाऽसा
नाति एतद्देवसंनैतया आभासो हि स्थूलमित्यर्थः॥ ५॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आत्मविदः आत्मचैतन्यस्य अथात्मं अहंतादि अविलोकं तु खादितापंचभूततात्तदादिप्रसरणं विवर्तविलासो जगत्सर्गः ॥ ६ ॥ चिन्मसरणाभा
वः अचिन्मसरणां शांतं जगद्रूपरम्‌ अलपदतियावत् ॥ ७ ॥ एवं सिद्धे परे देशकालादि जगतः अवांतरकार्यसहस्त्वलक्षसंक्षोभस्तरे यापि चिन्मात्रप्रस
रत्ते तन्मन्यता । माथिकं रूपं नपुज्यते नोपपद्यते ॥ ८ ॥ तत्रो पपत्तिं दर्शयति चिन्मात्रेति । निशायां प्रसिद्धे तत्त्वे जाग्रति प्रसिद्धे मनोरूपा दिस्त्वमे

१ अचिन्मसरणां शांतमसंदीवजल ॥ ४ ॥ अहंतास्वादिता यान्मविन्मप्रसरणां जगत् ॥ अमोक्षप्रसरणां
यथावन्तीदिवेष्टनं ॥ ६ ॥ इवः ॥ निःस्पंदपवनाकारमाकाशहृदयोपमं ॥ ७ ॥ न देशकालादिजगत्प्र
सरेषु चपुज्यते ॥ घना चत्रुमान्निरभ्रासाद्विकात्रविसरादृते ॥ ८ ॥ चिन्मात्रे प्रसृते काष्ठे व्योम्नि नाविज
ले स्थले ॥ निशायां जाग्रति स्वप्ने भवेत्तगरिको हिते ॥ ९ ॥ प्रसरणा प्रसारो न चसंभवतो विरः ॥ बोधप्र
सतेस्वच्छत्वात् क्षोभो हेः स्वदेवहि ॥ १० ॥ तच्चेत्तत्तिन भोगादिनिचे वात्मनस्ताबहे ॥ स्वतत्त्वमंभसीवांतरदि
तीयः परोस्थितः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥

चा ॥ ९ ॥ चितोजगदाकारपरिणामलक्षणोवासवः प्रसरएव किंनस्यात्तत्राह प्रसरणोभिः क्षोभः संचलनं तदादि सर्वविकारशून्यत्वादित्स
र्थः ॥ १० ॥ नत्वस्तुखंडः स्वभोगाघनुभवरूपादेहाद्यहं भावरूपाश्च विकाराश्चिदात्मनि दृश्यतेतत्राहतत्रति । परे कूटस्थस्वभावेन
याचविदाभासस्ते वभोगादि विभ्रमानकूटस्थात्मन इतिभावः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

बा॰टी॰नि॰
३०

ननु दृष्टान्ते कल्पयिता पुरुषस्तृतीयोऽस्ति तत्र कल्पनीयस्तमाह स्वेत्यमिति। निर्मले परे शिवे अविद्यया निहितत्वाद्धर्म्यादिवातन्ते अनन्तस्य शब्दादिना अव्यवहा
र्ये आत्मरूपे सद्वस्त्वस्ति न तौ येन कल्पकमित्यर्थः॥१॥ दृष्टान्ते यथा स्वे अद्वयः स्वात्मैवाक्षितिः पिण्डकल्पकपुरुषस्तत्कल्पावच्छिन्नचिद्रूपं स्वकं
संकल्पावच्छिन्नचिद्रूपं स्वकं संकल्पात्मकं वपुरेव तथा कल्पयित्वा बुध्यते। तथा पयेस्मादविद्योपहितचिदात्मा स्वकं वपुरविद्यामये अहमिदमि
ति अभिमन्तव्यं भिमन्तव्यरूपेण कल्पयित्वा भासते। ततो न अहं नामाज्ञानात् न महसि नाप्यनहंमयं चरूपमित्यर्थः॥३॥ तेत्रानएव ततः परमसूक्ष्मं सर्व

ते स्वं जातमिति निश्चिनोतेहं कल्पयितापयथा। तथा निर्मले परे शून्यात्मस्वरूपमविवान्तं॥१॥ स्वे स्वात्मैवाक्षि
चिद्रूपं तत्स्वकं बुध्यते वपुः॥ भासते यदिदं तत्र न नाहमनहं न चानहं॥३॥ नन्न [illegible] स्थूलं
[illegible] मप्यले॥ [illegible] ॥४॥ [illegible]
ग्नुः॥ जानाति यत्त्वभावं तत्स्मृतिया छिते॥५॥ ॥५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५०
३०

स्थूलकल्पनाधिष्ठानं ब्रह्म अस्तीति परिच्छेद्यमित्याह तत इति। तत्समं वित्तिः कल्पना। एवाहिता आकाशादिजगद्रूपता॥४॥ परम
सोऽस्मिन्तस्मोऽक्रमुपपादयति घन इति। स्वान्तस्मात् काशाद्यपि क्रमितं तां अग्रुअविद्यामासः अज्ञानल [illegible] ऽनादिविवर्तः तत। आत्म
चितेः स्वकाशान घनः स्थूलएव तत्राहं शं परमसूक्ष्मं तैजन्यमनाद्यपि [illegible] तासनया [illegible] स्थूलस्वभावकल्पनया आ
नाति एतदेवस्मरणे यात्मा भासो [illegible] ॥५॥ ॥६॥ ॥ ॥

आत्मविदः आत्मचैतन्यस्य अथात्मं अहंतादि अविलोकं तुल्ला दितापंचभूततान हादिप्रसरणं विवर्तविलासो जगत्सर्गः ॥ ६ ॥ चिन्मसत्तासाप
वः अचिन्मसत्तां शांतं जगत्परमः प्रलयइति यावत् ॥ ७ ॥ एवं सिद्धत्वे देशकालादि जगतः अवांतरकार्य सहस्तल क्षसोषुप्तये घपिचिन्मात्रप्रस
राद्दते अन्यता ॥ माथिकं रूपं न युज्यते नोपपद्यते ॥ ८ ॥ तत्रोपपत्तिं दर्शयति चिन्मात्रइति । निद्रायां मसिद्धेत्स्वप्ने जाग्रति प्रसिद्धे मनोजपा दिस्वप्ने

ꣻ अचिन्मसत्तां शांतमसंदीक्षजल ॥ ५ ॥ अहंतास्वादिता यान्मविदः प्रसरणं जगत् ॥ अंभेद्भ्रमसत्तां
यथावर्त्तादिविस्तृतं ॥ ६ ॥ ५ इत्यः ॥ निःस्पंदपवनाकारमाकाशहृदयोपमं ॥ ७ ॥ न देशकालादिजगत्प्र
सरे सुचयुज्यते ॥ घना च्छन्मान्निराभासा शिक्यात्त्र विसरद्दते ॥ ८ ॥ चिन्मात्रे प्रसृते काष्ठे यो विना विज
ले स्थले ॥ निद्रायां जाग्रति स्वप्ने भवे जगस्थितोदिते ॥ ९ ॥ प्रसरणं प्रसारो न च हं भवतो विरः ॥ बोधप्य
सनेतस्वच्छत्वात् क्षोभादेः स्वदेव हि ॥ १० ॥ तद्दृष्टतत्तिनभोगादिनेचेवात्मनसा वहे ॥ एवत्तं प्रभृतां तरदि
नीयः परोस्थितः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥

चारि ॥ चितोजगदाकारपरिणामलक्षणो वा प्रभवः प्रसरएव किं न स्यात्तत्राह प्रसरणमिति क्षोभः संचलनं तत्तदादि सर्वविकारशून्यत्वादिस
र्थः ॥ १० ॥ ननु सुखदुःखभोगाद्यनुभवरूपादेहाद्यहंभावरूपा च विकाराश्चिदात्मनि दृश्यते तत्राह तदृष्टतत्ति परेकूटस्थस्वभावेनात
यां च विराभासस्य व भोगादि विभ्रमान कूटस्थात्मनः इति भावः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

उक्तेर्थे सकल्पादिमनोवृत्त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनं प्रमाणमित्याह ॥ धीरिति ॥ धीः चिंतात्मकमनोवृत्तिः ॥ श्रीः संपद्विमानलक्षणा हर्षात्मकमनोवृत्तिः कीर्तिः स्वगुणाख्यातिश्रवणाजन्यानारूशवृत्तिः ॥ कांतिरिच्छा सर्वत्र मनोवृत्तिबोधकैः पदैर्लक्ष्यते बोधात्मविषयालक्ष्यंते ॥ १२ ॥ ब्रह्मलक्षणादिंडुबिंबात्स्फुरितापाजीवचिदाभाससलेक्षणज्योत्स्ना तदंशचापसुधा दिज्ञानरूपं परमनंतरश्रीनीसदिकत्वान्नद्रवभावः सर्गः इहीश्वरात्ब्रह्मणो नातिरिच्यते कुतः नराधारयोर्दिक्कालयोर्निरवयवेनिष्क्रियेच ब्रह्मण्यसंभवात् ॥ समाहिरिशिम्नेह व्यसक्रियया सर्गकालः कल्प्यतनवसामाणमित्येवं सतिकाले दिगाद्युत्पत्तिः कल्प्येत

धीर्हीः श्रीर्भाःस्मृतिः कीर्तिः कांतिरित्यादिकं गणं ॥ नयश्यतिविसंकल्पस्तमल्लीवपदात्मकैः ॥ १२ ॥ अहंदुबिंबस्फुरितचिज्ज्योत्स्नांशामृतद्रवः ॥ दिक्कालासंभवात्सर्गो नेश्वरादतिरिच्यते ॥ १३ ॥ आधिमान्यः स्फुरत्येवं मे स्फुरति भास्वरं ॥ जगदाद्यात्मकं चित्तं चक्री यत्तु मिवांभसि ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

नचभूलयेसोत्तिक्रियातेरिक्तस्यतत्साधकस्याभावात् एतेकृतश्छेदक्रियाः योगात् ॥ नचतयोरमृतेः कस्यचिदन्यस्यावकाशोस्तीति नब्रह्मव्यतिरिक्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ परेपरमेश्वरे एवं वर्णितदिशास्वाभिन्नजगदाकारेभासुरे यथास्यात्तथा सर्वसाधारणतया सच्चिदानंदात्मना स्फुरत्नि सति कश्चिदेववदेहादौ विशेषाभिमानेन तदनुकूलप्रतिकूले सुखे हेयोपादेयतादिकल्पनेनन्न्या धिमान्यः अहंकारस्मान्य इव स्फुरतीति तत्सर्वंजगज्जीवबंधमोक्षादिकल्पनात्मकं भ्रमसिद्धकावर्नोघ इव कल्पितं भ्रांतं चित्तमेवनागुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

दृष्टांतदार्ष्टांतिके रूपकेणैकीकृत्योपपादयति मज्जनेति ॥ अनुपदं सघनत्वसाक्षात्कारस्त्री रणा सर्गलक्षणा गामभी द्विसरितारणाहूरणद्रूमणाशिर्यथा घनःभि
धिडोमधोवानातिएतयोब्रह्ममनसोरन्नीयः सर्गःविषयत्वाज्जडात्मकतयासत्वपास्फुरणाज्जडात्मकतयाचभातीतिशेषः ॥२६॥ तत्रतद्रूपवानजडाजोंरू ३२
पवात ॥२७॥ स्वतःमिथ्यात्वान्मृदुनोप्यधिष्ठानस्तनपादपस्यदिवक्रः तदुक्तस्फटिकशिलाप्रतिबिंबितकदलीस्तंभादंतरं असाम्येनकिंचिद्विवक्रदशात्

मज्जनोन्मज्जनात्मानै विवर्तविवर्तविष्टैः ॥ अच्छिन्नानुपदं क्षीरणा भाति सर्गसरिद्वरा ॥२५॥ पयावर्तैः पयो भाति धूमो
भाति यथा घनः ॥ तथा जडात्मकतया स्तीयः सर्गस्तत्परः ॥२६॥ हा हसिक्तकचच्छेदैर्यथा [illegible]
[illegible] वत्नाद्दिकं तथा ॥ आदिशादौ परे सर्गस्तत्स्त्र रूपवानयं ॥२७॥ संसारकदलीस्तंभाद्विनाद्
कल्पपल्लवं ॥ मृदुनो पिदृषच्छरूरणत्र किंचित्त्वभ्यतोऽंतरं ॥२८॥ महत्त्वस्वयमृद्धीशिकरवक्रैर्हितो हितं ॥ नानाद्रिततु
द्दिदृशाशरित्मादेशमात्रके ॥१९॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

भ्यंतेसंकल्पकल्पितपल्लववैलक्षण्यकृतमिववैसादृश्यं नान्यास्त्यर्थः ॥२८॥ दृशानीजगमस्थलिःस्वितविचित्राज्यस्तादृश्येनवर्णीयत्तिसहस्रैस्ता
दृचतुर्भिः ॥ सहस्रसंख्यामिकराद्दिवक्रांतान्मितदीहितानितदिगिता निचरुहिता निवितार्कितानियत्रानानाविधाः अत्रइयत्तनवचतुर्वि
धशरीराणि दिशोदिशः सरितस्थ्यपादेशमात्रमपि वपराळ्ज्ञायत्र ॥१९॥ छ॥ ॥छ॥ ॥

अंतः शून्यं अवलक्ष्यं तथ बपवन्नृत्यं चावहुभिः रागैः कामैरंजकद्वयैः स्वोपरं जितं॥ विरागो वैराग्यं विरहं रागमार्जनं ह्यंचत द्विहितमार्जना मात्रमेवतर्जनं नि
रासो यस्य॥२०॥ जडात्मन्यापवनेन सह त्वात्मनाम्न्यविष्टः चापुनाचस्पंदनशीलं। परो रागः स्त्रचेतने नेह स्वचेतनेनचचेतितं॥२१॥ परामर्शो विचारः परेषां आ
मर्शउपमर्दः स्वतरसहं॥२२॥ विकल्पा शेषविकल्पश्रेणी मनसि मतिविंब भावे नपतिता अर्थशून्यत्वाद्दाध्यत्वात्सा सत्यरूपिणी॥२३॥ कथंभूता स
ति तत्राह हृल्लेखेति। हृदयमनो लिखति क्षोभयंतीति हृल्लेखाः कामवासनाः तल्लक्षणा जालस्यानाम्स्यविसरैः समूहैर्निवद्धा पुत्रकलत्रादिषु गृहि
रताहेतेन संमिश्रयथा स्यात्तथा जडजाः मिथ्यात्वात्तुच्छाश्च अनुतत्ता एवयेशब्दास्पर्शादयो थास्तेषां चर्वणेरसास्वादने अनुरतिस्पृहमहाराजते

अंतः शून्यमसारत्मवद्धरागोपरं जितं॥ स्फुरद्विरागविहितमार्जनामात्रतर्जनं॥ २०॥ ससुखासुखं धर्वविधाधर
महोरगं॥ जडात्मपवनस्पंदिपरचेतनचेतितं॥२१॥ पटेचित्रमहाराज्यमिवभासुरसुहृदं॥ परामर्शसिहेत्वाद्धवि
कल्पस्फूर्जितं जगत्॥२२॥ संरात्मनिविकल्पाशेषपतिता सत्यरूपिणी॥ संवित्प्रसरतिश्रांतौ तैलविंदुरिवांभसि॥२३॥ हृ
ल्लेखाजालविसरैः सर्वावर्त्तविवर्तनैः॥ विसरन्ती हलं मिथ्याजडजा तुरणचर्वणैः॥२४॥ अहमित्यादिचिद्रूपे विकल्पेनोन्मुखी
सती॥ नापरा ध्यतिरिक्ते या जलत्वादिवतोयता॥२५॥ ॥ ॥

नवर्तिनिः संसारदृश्यार्थः॥२४॥ स्वंरीत्याप्रसृता आदिचित् अहमिति विकल्पेन उन्मुखा वहिर्मुखी जीवभावमिवापन्ना सत्यपि न परा तत्परमात्मनो व्य
तिरिक्ता। भेदकोपाधी नीविकल्पमात्रत्वेजीवपरेशाद्योर्जलतोयशब्दवदेकार्थपर्यवसानादिति भावः॥२५॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ ॥

धी

उपाधानुभवेशेननामरूपव्याकर्तुरिहमथजीवस्यब्रह्ममात्रत्वेनदोषप्रसंगशङ्कायोपिब्रह्ममात्रेसंपन्नइत्याहचिदादित्यइति॥२६॥जगतोराकृशिरोवद्विहिकल्पमा
त्रतांअविद्यामात्रतापर्यवसानात्यद्दृष्टांतेनोपपादयतिसंदात्मिकेति।जलंसंदृतेइत्यत्रविचार्यतेकिंजलमेवसंदात्मनाआस्तेउतान्यत्।नद्वितीयः
अन्यस्यानुपलंभात्।अत्रमएवसंदृत इतिहितदास्यात्तस्यदृस्यजलापेक्षानियमाभावप्रसंगात्।नचप्रमाबाधानुनियमात्संबंधानवस्थ्यात्॥ ॥अ
सिद्धेः।आद्येनकल्पेजलस्यसंदृकत्वानुपपत्तिः।नहिसंदात्मासंदृकरोतिसंदृस्यापिकर्तृत्वापत्तेः।तस्माज्जलद्रवःपश्यसंदात्मिकायांस्वस
त्तायांअसंदृएवेतिसंदृश्यापोविकल्पमात्रंतथाचिदात्माव्योमादिप्रपंचनिर्माणेपिनयोमत्वेस्थितोनव्योमकर्तृत्वस्यासंपन्नोयोमभावादिकंवेदि
तुशक्नोतीतिजलद्रवभेदविकल्पवद्विकल्पमात्रमेवतदित्यर्थः॥२७॥ननुजलद्रवभेदविकल्पेदेशकालभेदोनियामकोस्तिपूर्वकालेपूर्वदेशेस्थितं

चिदादित्यःस्वन्यात्मैवसर्गइत्यभिधीयते॥भूत्वाहमितितेनात्मानंसर्गोस्मिनसर्जकः॥२६॥संदात्मिकायांसत्तायांप
यासंदृजलद्रवः॥तथाचिदात्माव्योमत्वेनव्योमत्वादिवेत्तिहि॥२७॥देशकालादिनिर्माणपूर्वकंवेदनंविदः॥सर्गात्मकत्वात्ते
नांबुद्रवसाम्यंनदृश्यते॥२८॥ ॥ ॥छ॥ ॥

जलमुत्तरकालेपरदेशेउपलभ्यतेउत्तरदेशागमित्वक्रियापूर्वकेवदृशादौक्रमेणजलेपिद्रवणक्रियाभेदःकल्प्यते।ब्रह्मणित्वद्वयेनदेशकालभे
दोस्तीतिनविपराहिभेदविकल्पेनिमित्तमस्ति ॥ ॥नांबुद्रवसाम्यंदृश्यतइतिशंकांसमाधत्तेदेशेति।किमयंवियदादिसर्गविकल्पासंभवःसर्गात्मि
कात्वदृशायामाक्षिप्यतेउतब्रह्मदृशायां।द्वितीयेइष्टापत्तिः।नहिवयंब्रह्मभावेकंचिद्विकल्पमंगीकुर्मः।सर्गात्मिकात्वदृशायांतुअयंसर्गकालःप्रा
क्प्रलयकालइतिकालविभागंहंसाएसंसारदेशभेदंचकल्पनयानिर्मायतत्रविहरंश्चिदात्मनोपिमहादिविकल्पवेदनंवरीयामइतिनांबुद्रवसा
म्यंदृश्यमित्यर्थः।तथाचोक्तंवार्तिकेअविद्यातीतविद्यायामेवास्मिन्नात्मकल्पनेवहात्मदृश्यात्वविघ्नेयंनकंचनयुज्यतइति॥२८॥ ॥छ॥ ॥

वा॰टी॰ नि॰
३३

देशकालभेदनिर्माणस्यापि देशकालांतरत्वापेक्षत्वादनवस्थानात्। एवं विकल्पानां मनोहंभावबुद्ध्यादिसाध्यत्वाद्विपक्षादिकर्मभेदविकल्पकाले तेषामसिद्धत्वात्कथं विकल्पनेत्याद्याशंकाः ता अपि अनुपपन्ना इति स्वरूपसमाजनाविद्यामात्रत्वाभ्युपगमादेव परिहर्तव्या इत्याशये नाह मनइति ॥ २९ ॥
केनकेनयो रुषेण किंयनीसान श्यतितत्राह अर्द्धमिति। विनयमरणातिहानसन्मानादिषु शीक्ष्णेन तत्त्वविद्भिः सहसंकथनात्मकस्थम भूमिकाम तिष्ठापर्यं नमभ्यस्त यात्तत्कटेवेत्याद्यासाधनचतुष्टयसिद्ध्यापुवरासनादिषुमनाधा सहेतुभूतम ेद्ब्बन श्यतीत्यर्थः ॥ शास्त्रविचारेणे: ष्वणादिभिः प्रमाणे

मनोहंभावबुद्ध्यादिर्यत्किंचिन्नामभेदसं। अपि यां विद्धिप्यतेनमेषयेण सुन पश्यति ॥ २९ ॥ अर्द्धं मिथः संकथया भागः शास्त्रविचारणैः ॥ आत्मप्रतपयतः शिष्टम विद्यायान्निवर्त्तते ॥ ३० ॥ चतुर्भागात्मनि कृतेऽस्य विद्याक्षये क्रमात् ॥ समकालाद्वयच्छिद्यं तद्वामार्थसन्मयं ॥ ३१ ॥ श्रीरामउ० ॥ अर्द्धं मिथः संकथया भागः शास्त्रविचारणैः ॥ आत्मप्रत्ययतो भागः कथं तस्या निवर्त्तने ॥ ३२ ॥ ॥ ४ ॥

स्या

प्रमेयासंभावनादिरूपेऽहारिषहंतारूपा अविद्याया विक्षेपशक्तिरूपो भागः अनर्थोऽशोन श्यति। आत्मप्रत्ययतो ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्चतुर्थिभूमिकामारभ्यो त्तरोत्तरमुपचीयमानात्तशिष्टः आवरणशक्तिरूपश्चतुर्थभागः अत्र अरुणोदयोत्तरं तमइव क्रमान्निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिसा संक्षेपोक्तं विस्तरेण जिज्ञासुः रामः पृच्छति अर्द्धमित्यादिना ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ॥

रा॰म॰
३३

न्नामार्थसन्मयमितपत्रमयद्यान्नसदं ॥ स्यापि कोडीकान्तत्रासद्येत्युक्तं तन्नासदं ॥ किं तदेतदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रश्नक्रमादसिष्ठ उत्तरमाहसुजने नेति । आत्मविद्भ्यास्तत्र शास्त्रादपि शक्याचार्येनापि मुमुक्षुणा सह स्वबुद्ध्या चतं ॥ तत्के पंक्तिं पर्यवसानं किं मूला किं सारा कथमुत्तरणीये ति समविचारयेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतरभूमिकाभ्यो जेष्ठासाधनचतुष्टयसंपन्नाच श्रेष्ठायाप्रथमभूमिकाप्रतिष्ठाद शान्तदुस्त्या दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ त्व

समकाले क्रमाद्वेति मुनिनाथ किमुच्यते ॥ तत्नामार्थस्त्वेति सत्त्वा सत्त्वेति किं वद ॥ ३२ ॥ श्रीवसि० ॥ सु
जनेन विरक्तेन संसारोत्तरणार्थिना ॥ सह चाप्यात्मविद्भ्यां संस्तितं सविचारयेत् ॥ ३४ ॥ यतः कुतश्चिदन्विष्य स
द्गुणमर्थिमत्सरं ॥ जनं सज्जनमात्मार्थं यत्नेनाराधयेद्बुधः ॥ ३५ संपन्ने संगमे साधोरविद्यार्द्ध क्षयं गतः ॥ विद्धि वै घ
टितं श्रेष्ठं श्रेष्ठदर्शनाद्यात् ॥ ३६ ॥ अर्द्धं सज्जनसंपर्कादविद्याया विनश्यति ॥ तेऽर्द्धं यथा विद्याया श्चतु
र्थांशः स्वयत्नतः ॥ ३७ ॥ एको भिलाषतत्सत्त्रो भोगेभ्यश्च निवार्यते ॥ तत्स्वयं यात्यविद्यायाश्चतुर्थांशः स्वयत्न
तः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥

तुर्भागं चतुर्थभागं स्वयत्नतो नाशयेदिति शेषः ॥ ३७ ॥ तत्राद्यमुपपादयति एक इति । एकः उत्कटमुमुक्षालक्षणोऽभिलाष उत्पन्न
श्चेदयं पुरुषो वैराग्यादिसंपन्नो भोगेभ्यस्तत्साधनेभ्यश्च निवार्यते अवश्यं पुनर्निर्ममः सन्प्रसन्नी स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ छ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ७ ॥

चतुर्भिभागस्त्यक्त्वा
स्त्याथैः

युगपत्प्रमातुल्यकालं क्रमात्मा प्रोक्तश्चासुरमार्गनात्मनोऽमादपि ॥ ३९ ॥ एवं सम्यग्ज्ञस्याप्युत्तरमाहय रिति ॥ अर्थे किमायाबहारा न हीत्वारहत्त् अवाधपरमपुरुषार्थत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥ हे रामईदंपरि शिष्टवक्ष्यमानं दैकप्रतंत्र एर्देविकारंप्पन्नंपश्येव जीवजगद्रूपं तुहं कल्पा धिकल्पस्फुरणमात्रमिसविद्यमानमेव । त्वमेवं आत्मानमात्मनतत्त्वबुद्धावगतमानाहि त्रिपुटी मोहः सन्निर्वाणं ब्रह्मैव भूत्वा शिरशिशयवृत त्वादेवपरितोष्या प्याविहरस्वेसन्नविशोकं आत्वतिष्ठेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ उ॰ ई द्वादशः सर्गः ॥ छ ॥ माया

साधुसंगमशास्त्रार्थत्वयत्नैः श्रीपतेमलं ॥ एकैकेनात्थसर्वैश्च तुल्यकालं क्रमादपि ॥ ३९ ॥ यदविद्याक्षये का मनदं विंकिंचिदेवच ॥ शिष्यतेतत्परं प्राहुस्त्वमार्थमसच्चतत् ॥ ५० ॥ ब्रह्मेदं घनमजरोयनंतमेकं संकल्प स्फुरणमविद्यमानमेव ॥ बुद्ध्वैवं व्यागतमानमेयमोहो निर्वाणं परिविहरस्व शोकमास्व ॥ ५१ ॥ ॥ महारामा यणे रा॰ नि॰ पू॰ । तोसं कल्पतगेयोरेकाममतिपन्निर्वाणसर्गः ॥ ध्रुवत्वं ईगत्मसरूपस्यनदेशानुपयुज्यते ॥ नकालोधा रेशोर्स्तमन्नालोकस्यांतरेपथा ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

ओ

कार्येनरेशारेरपेक्षेतमन्त्रवरार्पते ॥ इंद्रस्यारारहरेराज्यकल्पनात्यानविस्तरः ॥ देशकालादिनिर्माणएवंकंवेरनंविरः ॥ सुगतिकत्वाद्विनि पद्मकंतस्योपपाद्नायेइक्षसरेएकत्वानंवकुंभूमिकांरस्यतिजगद्दित्वादिना ॥ हे शकालादिनिर्माणएवंकिंवेदनमिति स्वर्गाक्तस्ववार ॥ वस्तुतत्त्वहरहरयाद्युगपरेवसहरेशकालाभांजगत्मूहररूपसमापिकसर्गस्यधारणेनमादिग्धेरेशत्पपुत्पतेयथा अवरेयुग पत्तत्तस्यालोकस्थातोस्तंभोनोपयुज्यतेनद्वन्दितथेः ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

वातांतरप्रसरंतं ऋजिलस्थत्वाद्धातेनापिधारयितुं कंपयितुं चाशक्यं यत्सौरभं ज्योतिः सौरभं सौगंध्यं च तस्माद्‌पि शांतं निरोधं कृतं तनुतरस्थं लघु अणुरूपं च चैतन्यं अर्थः ॥ १ ॥ हे साधो चित्रमात्रं तिमात्रेण हृद्‌गतं जगद्यारोप्य तथा वातांतर्गतसौरभमपि महत्वि स्थूलः किल । अन्यानुभवयोगतः अन्यैरपि च सूक्ष्मत्वादि संयोगेनानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ हृद्‌गतस्थितिरूपस्य प्रपंचस्य तनुत्वं कल्पकं दृग्नागे चरतेर्मसाधारणात्वात् परमस्थैर्यं भिन्नाह यं मर्त्यायथामानो दृष्टि कपदार्थः स्वसन्निवेशं स्वसाक्षिणात्स्वयमेव चेतति यथा पुमान्स्वस्वप्नं स्वयमेव चेतति तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र त्रिस्रिन्पूर्वं सिद्धदेशकालानपेक्षारूपेण

मनो मनस्विनिमीलितमात्रमेतज्जगत्त्रयं ॥ शांतं तनुलघुस्वच्छं वातांतसौरभाद्‌पि ॥ २ ॥ चित्रमात्रं तिमात्रस्य सहायोजग दृग्लोः किल । वातांतः सौरभं मेरुस्तान्नुभवयोगतः ॥ ३ ॥ यं यं सुरेति सर्गं यं स स्वैवं हि चेतति । पदार्थः सन्निवेशं स्व मिव स्वप्नं पुमानिव ॥ ४ ॥ अनेनैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं । यद्वृत्तं देवराजस्य त्रसरेणु ॥ ५ ॥ कचित्कदाचित्कस्मिं श्च कूट स्थितं किं चित्कल्पद्रुमे भवत् ॥ कल्पांचिघुणशाखायां फलं जगदुदुंबरं ॥ इतिसत्सु एतुरमनोघमशकाहितघुंघुमं ॥ शैल[illegible]मांसलपातालघुमृत्स्युक्कपाटकम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥

नन्यानुभवयोग्यत्वतया परमसौक्ष्म्यरूपेवा द्वैतप्यादकं ॥ ५ ॥ कस्मिंश्चित्सौकल्पद्रुमस्य किंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन्सर्वकल्पनाफलाधारे मायाशवलेव ह्मणीति यावत् ॥ घुणशाखायां शाखोद्भवघुणो जातद्रुह्याडस्तदूरूपमुदुंबरफले ॥ ६ ॥ तद्वर्णयति सत्सुरासुरेत्यादिना ॥ शैलैः कीलस्थानीयैः मांसलाति द्दढानि पाताले नो हिलोकत्रयलक्षणानि कपाटवर्णानि यत्र ॥ यघप्पुडुंबररूपकेन तः कपाटवर्णनमनुपयुक्तं तथापि कल्पद्रुम फलोदुंबरफलकल्पकमनो दृष्ट्यनुसारितेन मशिद्देवेलक्ष्यसारा पकल्पनयाकथं चिद्योज्यं ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥

चितश्चमत्कृत्यारचनाशक्तिर्वैचित्र्यणाचाम्॥उच्चैः इहत ८॥इह न्मास्वरींनो यो ब्रह्मनरुरुद्रंवरस्तस्मिन्भोगाः आविर्भूताःपाःस्तु स्मजगत्स्तत्राचनति
कोटयस्तरंत गतः॥तस्य आलोकः॥सा श्चिचित् नेनसमुज्वलं॥९॥ तं तंमे क्षद्वारंज्ञानमेव विकासि आस्यं मुलंय स्यामी॥तन्मन्त्र शिा॥नरं निर्जर्द्ध प्रवमा
नानिनारका रायेव शीकरास्मकणा नाहींस्कणावा यत्र॥१०॥महाकल्पावसानेजरठंपक्कपातोन्मुखं अवस्थतरुं तरंकाकगामि कोकिलगामि चाप
थाम्र स्मिन्द्रोर्द्धे वरमेकाकेः को किले वीभत्स्यतेन दुस्सच्छा स्वकुरवानुसारिणा अविद्याका क्वा शास्त्र मधुरवानुसारिर्णविद्याको किल

चित्रमत्कृतिचारुत्वैवीक्षनारतपीवरं॥विविधानुभवामोदं चिन्ताफलमनोहरं॥८॥वृहद्वृक्षतरु प्रोत्सन्नाग्रतिकोटिगं॥
अहंकारमहावृक्षं तस्मात्लोकसमुज्वलं॥९॥मोक्षद्वारविकासायासमरिद्धिसिरामृते॥सा नापंचककोशस्थंतरतारकशीक
रं॥१०॥कल्पावसानजरठंकाककोकिलगाम्यथ॥पतितं शांति मापातं कांथं ना वासनं गते॥११॥तत्राभूद्ग्रराधीशःशक्रस्ति
भुवनेश्वरः॥सौइकुंभनिसरणनांभुशरणाभिवनायकः॥१२॥गुरूपदेशेत्सामात्म श्री णावरणो भवन॥महात्माभावि
तोतात्माएवापरविंदावरः॥१३॥नारायणा दिषु ततः कदाचिद्दीर्घशालिषु॥कचि देवनिलनेषु सत्वेकस्सुराधिपः॥१४॥श
स्त्रजालानलोद्गारै रयुध्यतमाहासुरैः॥विजितस्तैर्महावीर्यै रतोव्यइवराडुत्तः॥१५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

यावायस्यमानंकापि अंतवासनामात्रशेषफलरूपंनाशंन्नवासनंब्रह्मभावंवागतंभविष्यतीत्यर्थः॥११॥तत्रतस्मिन्वुडवरे रुसुराणांमधुमश्व
कानांशिअवासनेत्र॥१२॥भाविनःअंतःसर्वकल्पनारधिरामावेन॥१३॥१४॥शास्त्रज्वालानलान्गुद्गिरतीति शास्त्रज्वालानलो
द्गारः॥कर्मराणराणाःकुडुहराणेगति कारकपूर्वसापि ग्रह णाद्गुपपदसमासः॥आसमंताद्भुतशीघ्रा॥१५॥ ॥ ॥ ॥७॥ ॥॥८॥॥

सुवेगेन अतिजवेनात्मवमः पापकृत् ॥ १६ ॥ अरिष्टमनाकुम्भोनदृषिषुसत्सु तन्नराः छिद्रं निलयनावसरं कायाकारं स्थूलाकारं संकल्पं स्वांतरे भूतसूक्ष्मेषु शमनीत्वा विलाप्य पुनरोभूत्वा बहिः कमपि तत्र सरेणु क्लिष्टो नियरं गान्वयः ॥ १७ ॥ तदेतः प्रवेश संकल्पसंविद्रूपत्वेया ॥ १८ ॥ निष्क्रान्तिं बहिर्निर्गि

दिशो दृशस्सुवेगेन दुष्टराव्याभिद्रुतो रिभिः ॥ न विश्रमास संप्राप परलोकं वाधमः ॥ १६ ॥ तच्छ्रुतं दृष्टिस्पृशरिष्टमनाकुष्ठिद्रमवाप्य सः ॥
मशमंका यसंकल्पनीत्वा संस्वांतरे बहिः ॥ १७ ॥ कमप्यकं प्रमुको शुस्थं नु सरेणु विवेश सः ॥ स विद्रूपतयापन्नको शंमभुकरेण
या ॥ १८ ॥ स तत्र प्रविशन्मध्ये रात्र्यासमाप शैलमथ विस्मृतसंग्रामो निष्क्रान्तिसमुपागमत् ॥ १९ ॥ कल्पितं समैतत्राथस स दृ
ष्टवान्नुभूतवान् ॥ तस्मिन्स ज्ञनि संध्यांते रेमे स्वयं विशे ॥ २० ॥ सहस्थः सहदृश्यथ कल्पितं नगरं हरिः ॥ मणिमुक्ताप्रवाला
दिकृत प्राकारमंदिरं ॥ २१ ॥ नगरांतर्गतो पृश्यन्नतो जनपदं हरिः ॥ ना नाद्रिग्राम सौवार पत्तना रामप राजितं ॥ २२ ॥ तादृग्गतिस्त्वे तिन
वासो शक्रो भुवनेनतः ॥ सा द्वीपैर्नदी शाखा स क्रियाकाल कल्पनं ॥ २३ ॥ तादृग्गतिस्त्वेतितवास शक्रस्त्रिजगन्नतः ॥ सपाताल
महीव्योम विश्वपाकोटिपर्वतं ॥ २४ ॥ तत्रातिष्ठत्सुरेशत्वे भोगभरक्षपिनः ॥ पुत्रो बभूव तस्याथ कुंदो नामाथवीर्यवान् ॥ २५ ॥ ततो जी
वितपर्यंते त्यक्त्वा देहमनिंदितः ॥ निर्वाणमापपौ शक्रो विःस्नेहस्वदीपकः ॥ २६ ॥ कुंदस्त्रैलोक्यराज्यं भूज्जन्मपि तात्पुनर्निजं ॥ का
लेनजीवितस्यांते जगाम परमं पदं ॥ २७ ॥ तत्सुतोपि तथैवाथ सत्वा पुत्रं सुतं निजं ॥ जगाम जीवितस्यांते पावनं परमं पदं ॥ २८ ॥ ॥

मनाभावं ॥ अनि हत्रिमितिवा छेदः ॥ १९ ॥ पर्यंते पक्षासनमध्ये स्वे स्वलोकमसिद्धे विहरेति हासनुदृव ॥ २० ॥ २१ ॥ गोवालाः अजा
॥ २२ ॥ नादृग्गतिस्तादृशसंकल्पोपहितः भुवनं भूलोकं न घः ईशाः राजानः अतास्तन्नदे शासीमासेस्ते हवर्त्तमाने ॥ २३ ॥ २४ ॥ अ
थत्वं सुरेशत्वे अतिष्ठदित्यपकृत्यान्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

तस्य सुरेशस्य पौत्रसहस्राणि येषां राज्ये अद्याप्यं शक्रो नाम राजा स्थितः ॥२९॥ इति निवर्तिनि दिशा अघपावनस्य घनकालपर्यंतं तत्संकल्पिते
त्रैसारे एवं तत्रेजगति नदं शरत्व अमरे शपदं शक्र एवं विधत्ते पालयति ॥ काप्यं वरमदे शोनस्मिन दिनकरएनपपावने अश्रो असरे स्योस्ते अपचिते
लि तेन क्षेपि हितद्रष्ट्र जंनगलितमित्यर्थः ॥ ३०॥ छ ॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण॰उ॰ ईश्वरोपाख्यानः सर्गः ॥ ६ ॥ तत्कुलोत्पन्नशक्रस्य

एवं पौत्रसहस्राणि समतीतानि सुरे ॥ तत्राद्यापि सुरेशस्य येषां राज्ये स्थितो भकः ॥ २९ ॥ इत्यघपावनस्मरे स्थावरं
शरत्वसंकल्पिते जगति शक्रपरं विधत्ते ॥ तस्मिन् क्षते पिगलिते पिहते पिनद्धे काप्यं वरे दिनकरानघपावनाश्रो ॥ ३०॥
॥ ॥ भुशुण्ड उवाच ॥ तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः ॥ तत्रोत्तम गुणः श्रीमान्नाम्ना कुन्दास्य सान्ततुः ॥
॥ १॥ अथेंद्रकुलपुत्रस्य तस्य तत्रक भूवह ॥ मतिर्मा ज्ञानसंप्राप्ति बृहस्पति गिरे दिता ॥ २॥ ॥ शरद्वायनमः ॥ छ ॥ छ ॥

विस्तृतेनोज गत्समथा ॥ तत्रोच्यते ब्रह्मदृष्टीस वैदृस्या सकशक्रता ॥ तस्य प्रागुक्तस्य शक्रस्य कुलजो वंशोद्भवः ॥ १ ॥ तस्य तत्र बृहस्पतेः
स्वगुरोरुपदेशगिरा उदिता मतिः ॥ मतिभात्म्यात्मतत्वसाक्षात्कार लक्षणज्ञानसंप्राप्तिर्वभूवेति शेषः ॥ २॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

इ॰ श्री महारामायणे

स्याजपानांदेवानां॥३॥ चराणामश्वमेधानांतस्यहिफलंमुनेवसंस्थमाणविसतंज्ञात्विनदूर्लांडेचशक्नतामाप्निरितिभावः॥४॥ विहस्यपद्मनालस्य
वालंतेनुस्तइंतरे।तत्रविसतंतौकल्पितेत्रह्मांडेएन्यपुरुजयपराजपादीन्मानपिश्रन्नांतशतान्यनुबभूव।हकिल॥५॥ब्रह्मतत्वंमायाशबलंब्रह्मस्वभावं॥६॥

भाष्य

तेनौविस्तिवेघोसीयथाआमान्नुघन्निमान्॥चकारजगतांराईस्वपानामधीश्वरः॥३॥सुरुधेदानवैःसार्द्धमजपत्तवेशत्रवा
न्॥शतंचकारयज्ञानामज्ञानोत्नीलमानसः॥४॥जवासकार्यंवशतौविसवालांतरेचिर॥अन्यान्यपिचब्रह्मांनशतान्यनु
बभूवह॥५॥कदाचिदासीत्रस्फुष्यम्वोधवलशालिनः॥ब्रह्मतत्वमवेक्ष्येहंयथावद्ध्यानवाविनि॥तोपश्पत्प्र(णि)धानेन
तनरकांतमसंस्थितः॥सर्वाद्यान्तरशेषकारणमागशांतधीः॥७॥सर्वशक्तिपरंब्रह्मसर्वंवस्तुमयंततं॥सर्वथासर्वदास
र्वैःसर्वैःसर्वत्रसर्वगं॥८॥सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यसंस्थितं॥९॥सर्वेंद्रि
यगुणाभासंसर्वेंद्रियगुणान्वितं॥असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥१०॥बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच॥सूक्ष्म
त्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत्॥११॥॥

चाहकिल॥५॥ब्रह्मतत्वंमायाशबलब्रह्मस्वभावं॥६॥प्रणिधानेनसमाधिनात्र्यशेषाणांविक्षेपकारणानांत्यागेनशांतधीः॥७॥८॥अ
तिमतश्रोत्रेंद्रियवत्॥९॥सर्वेंद्रियाणांगुणैःरूपादिग्रहणशक्तिभिरन्वितं॥परमार्थतःअसक्तंव्यवहारतस्तुसर्वभृत्॥एवमग्रेपि॥१०॥११॥

माचुर्यमयटः॥ ९४॥ मम सा धान्ये नमं स्वतिमविविकारमाधान्ये नजगदिति भेदव्यपदेशः॥ १३॥ १४ धा म्नि तेजसि गृहे च॥ सः चिजगं तिरदर्शि स्विप रेणा न्वयः॥ १५॥ नानाविधाः प्राणिनामाचाराः शारीरविचारा मानसाश्च क्रियाभेदये षु॥ अहंत्वपः स्वर्गनरकादेः पुनरागमनानि॥ परमाणोरंशाद्ध र्धा शो मध्यादिभागास्तन्मात्रे पि॥ १६॥ क्षति आ विभूतिकालात्मनि क्षतिति रोभावकालात्मनि च॥ १७॥ भावयन्ननुपनाउक्तः भवजीवभावो

सर्वत्र चंद्रार्कमयं सर्वत्र वधरामयं॥ सर्वत्र पर्वतमयं सर्वत्रा ब्धिमयं तथा॥ ११॥ सर्वत्र मारुतस्कंदं सर्वत्रैव नभोमयं॥ सर्वत्र संहतिमयं सर्वत्रैव जगत्मयं॥ १३॥ सर्वत्रैव च मोक्षात्मा सर्वत्रैवा पवित्रमयः॥ सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतत्सर्वविवर्जितं॥ १४॥ (आचारविचा) घटे पटे वटे कुड्ये शकटे वानरे नरे॥ धात्रिवो म्नि तरवस्य दनिले सलिले नले॥ १५॥ नानाचारविचाराणां वि विधा हत्ति भेतिच॥ परमाणवंश मात्रे पि त्रिजगंतिदर्शसः॥ १६॥ आविस्थान्तरे नैव शंप भूतत्वमिवचावरे॥ त्रिजगत्स्थसमाविवविधते चिन्मयात्मनि॥ १७॥ इत्येवं भावयन्मुक्तभावया स्मुद्धसं विदा॥ शक्रः क्रमेरा ते नेमवत्थैव ध्यानवान भूत्॥ १८॥ ध्याने न सर्वमेकत्र पश्यं श्विरसुदारधीः॥ ददर्श सम सोसर्गमस्तरीयं महा मतिः॥ १९॥ ततो मि स्मिन्ति चरत्स्वर्गशक्रांते शक्रतां गतः॥ चकार जगतां राज्यं द्वन्नां तशनरोपितं॥ २०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा तेन प्राम्वा मनना कल्पिते नैवं शक्रदेहेन शक्रोननु समाधानुभूयमानं तद्भावात्मभावेनेत्यर्थः॥ १८॥ एकत्र माया शबलब्रह्म शि॥ दर्श मस्तरीयं त्वया मयाचानुभूयमाने स्वर्गं ब्रह्माण्डं॥ १९॥ ततस्तदनंतरं च मि स्मिन्स्वर्गेपि नालम्भूण्णदिलोकदर्शनक्रमेण शक्रलो कांते मनता विचरन्स न तत्र शक्रदर्शनेन शक्रोहं भावसंस्कारो द्बोधा त्मा क्रनाश्च मे यथा बाह्यफलाव प्रंपभावाच्च शक्रतां गतः॥ एतत्तां मज्जारंजकतां राज्यं राज्ञ कर्म कैरहानपरिपालनादिच चकार॥ २०॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥

हे विद्याधरकुलाधीश इति अनयारीत्या नसप्त्रसेरावेनगतिसंदर्श इसकुलेउत्पन्नस्सः अथास्मिन् ब्रह्मांडे पि देवादुर्लभा तिष्ठती तिविद्धि ॥२१॥ ततत्पश्चाद्द्दिर्द्द भावानंतरं हृदयेवीजमिवंतःस्फारस्फुरणाच्छितस्य प्राक्तनसंमुखस्य ज्ञानयोगाभ्यासस्य योगतः पथास्थितेप्राक्तनेविहजेतु निवासादित्तरं त्तानन्तप्रभुभूतवान् सम्प्रोरत्सर्थः ॥२२॥ सर्वशक्तौनेत्प्र ॥ सर्वत्रतत्त्पसम्प्रवादीदृश शक्त्यहत्ता त्प विसर्वत्रसंती तिसंभावयेत्पा हृदयेतिद्यभ्यं ॥ अपाथे थशरदृ ॥२३॥२४

विद्याधरकुलाधीश इत्थं पथेव संदेवराहू ॥ तस्यैदृसकुलो सन्नत्तिविद्धि यथास्थितं ॥ २१ ॥ ततो हृदयवीजस्य प्राङ्मुखाभ्यासयोगतिः ॥ विसंवाल निवासाद्दिर्त्रांतमनुभूतवान् ॥२२॥ यथेषशक्तः कथितस्त्सो रा हृमस्तदः ॥ विसवालासर्वत्रैव तत्कुलन्नः कांतिमानथ ॥२३॥ न यथाशक्तस्य हस्ताणितत्रैतस्थ्यान्नतश्वरे ॥ ता दृशस्य बहाणि समती तानिवेतिच ॥२४॥ बहती यमस्थिच्छिन्नाचिंपैवं तरंगिणी ॥ तावदूस्यत्र रिक्षो महत्ताहृदेचतत्पदं ॥२५॥ इति मायेयमारीर्घमसतामस्य यो नुत्वी ॥ सत्यावलोकमात्रातिविलयैकलासिनी ॥ २६ ॥ यतः कुतश्चिन्नायेयंमत्रक्वचनवानघा ॥ यथा कथंचित्संपन्नमात्रैव परिदृश्यते ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥

चतुर्थ्यादिषष्ठ्यंतभूमिकास्वंईदूहेत्रईदमूहेवतत्सिन्ब्रह्मपरिसति ॥२५॥ इयंमायाएति मत्सयो ऽनुभवत्लइन्मुक्तीभवतीतिपरेसान्वयः ॥२६ मायात्वाइवनवैचि ऽलो हेतुविशेषाश्चिंत्या इत्याह यतः कुतश्चिदिति ॥ त्रिभिर्यद्दितैः किंरत्तेश्वहेतु कालदेशक्रि यादिकारणनियमानावश्यकता

सूच्यते ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथ वा एकस्याहंकारस्याभ्यासेनहैहे चित्रै निपुणोहेतुरित्याह अहंभावेति। धिहिकानीहारधूमरेणेति नाशे दृष्टांतः॥२८॥येनहेतुनामात्मसर्वसाक्षिनं महत्वं अविकल्पं सर्वविकल्परहितमेव पारमार्थिकं अस्तस्य अहंकारस्य शाश्वतामि विश्रान्तिर्यामि या नि अभिमतानिमानस विकल्पाः दर्शनानि त्रिपुटी लक्षणो द्वियकविकल्पा अतेमुक्तस्वभावं जायत एवच्छा शून्यमिति पावन्॥ अतएव वासनाप्रपञ्चा प्रसर्वार्थशून्यं अतएव चमति यो गामसिद्धा सर्व शून्यतालक्षणो नशेषुमाज्ञानेनच शून्यं स्वमात्रमिवपश्यं अवभासनं चिद्रूपमात्मतत्त्वं परिशिष्टमित्यर्थः॥२९॥६॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्प

अहंभावचमत्कारमात्राद्दृष्टिरिवांबुदात्॥जायते धिहिकेवाम्बुमेक्षामात्रविनाशिनी॥२८॥येनायताभिमतदर्शनदृग्दृश्यमुक्तस्वभावमवभासनमात्मतत्त्वं॥सर्वार्थशून्यमतएवचशून्यरूपमेकं स्वमात्रमिवमात्रविकल्पमेव॥२९॥ ॥मत्वारामापरोमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणोत्तरार्धसंकल्पयोरैक्यप्रतिपादनं नाम सर्गः॥१४॥ भुशुण्डउवाच॥ ॥यत्राहंत्वंजगत्तत्रपूर्वमागतमिति छनि॥एषारात्रंतरंपीइसन्नसरोरुहरे पथा॥१॥भुवि स्पजागतस्पायाप्रातस्याकाशवरर्चितं॥अहंभावोमिमं तात्मामूलमा पशुराहु॥२॥ ॥ ॥ ॥॥॥

र्थमकाशेनिरोधन्देचतुर्दशः सर्गः॥ ॥अहंभावोजगद्धंते वीजांरूपंचवरार्पिते॥तन्मात्रं नाज्ञागन्मयथा शुद्धशोधात्कतार्थता॥ अहंभावचमत्कारमात्राद्दृष्टिरिवांबुदात्॥जायतेदृश्यप्रसिद्धिरिति पद्धतेतद्रूपपारकतयाद्दृशा एवास्यापि कांयोजपतियत्रेति॥ अभिनेविस्त्वमप्रपंचे दृश्यसिद्धमेवजगत्तश्यामीतिसर्गनुभवात्सर्वमागतमतिष्ठतीत्युक्तिः॥१॥ ॥२॥ ॥ ॥ ७॥ ॥॥॥७॥॥७॥

व्योमन्नव्याकृताकाशतत्त्वरूपे विपिने स्थिते ॥३॥ विलीनाः मेघमिहिकावनमण्डलाः अचलाः पर्वताः पत्त्रवायस्य सरित्सागराः गंगाद्याः । वासनारूपं सा एव बीजं शाखेषु तथा विधानि भोगाः फलानि प्रसूते ॥४॥ इदानीमहंकार सलिलं तत्तया जगद्वृत्त कार्यत्वेन यत्तथा वर्णयति अहन्ते त्यादि पंच भिः ॥ इदं जगत् अहंत्वसलिलसंस्थं रोचिता स्वचित्तस्थ मत्कारेणैव विषयेषु स्वस्य डुभीषुर्यायत्र ॥५॥ नभसा आकाशेन अनंतत्वात्तावाम् अपरिच्छेद्य कुक्षिकुहरा

वासनासंसारसिक्ताद्दहं बीजकणाद्वयं ब्रह्माण्डे व्योमविपिने जायते त्रिजगद्द्रुमः ॥३॥ तारकापुष्पनिकरैर्विलीनाचलपल्लवः ॥ सरित्तार सिराशाखो वासनासारवत्फलः ॥४॥ अहंत्वसलिलस्वेदं जगत्स्थं दृश्यदाहृतः ॥ चित्रचमत्कारस्वादुर्वासिन्या विसरद्रवः ॥५॥ तारकाशीकरसारेण नभोनंतनिरोतवान् ॥ भावाभावमहावर्त्तो नाना गिरितरंगकः ॥६॥ त्रिलोकी विलसल्लोलविलोलौक फेनिलः ॥ ब्रह्माण्डबुद्बुदो देहः कवाटापीडपीवरः ॥७॥ भूपीठस्थ डिंडीरपिंडस्थित्यर्द्धन मर्द्धनः ॥ चित्राजवंजवीभावभज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥८॥ जरामरणमोहादिवीचीचयचमत्कृतिः ॥ उत्पन्नध्वंसि देहादि पिंडबुद्बुदैकबंधुरः ॥ ९ ॥ ॥७॥

भा॰२

नो भावाः संपदः अभावा विपदश्च मत्तांत आवर्त्तायत्र ॥६॥ त्रिलोकी एव नतऊतजनालक्ष्यं तेन एव विलसंतः चित्तलेरव्यवस्था विभ्रमंतः ते लोलाः लोलै सोः यत्र विलोलैः सूर्यचंद्रालोकेः फेनिलः फेनवान् ब्रह्माण्डा एव बुद्बुदो देहो यस्य सः कपाटमिव आपीडयति निरुणद्धि मोक्षप्रवेशमितिकपाटापीडो मोहसेतुस्तेनपीवरः आपीवद्धः ॥७॥ भूपीठमेव घनः डिंडीरपिंडो यत्र । विद्धते स्थित्वा भासे जीवे मेद्दुमानं जलकाकवान् तेषां चित्रैर्जवंजवी भावेरूर्ध्वाधस्तिर्यग्भ्रमणैर्मज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥८॥ ९ ॥ ॥ ॥

प्रकाशं तत्त्वभांजनष्टहयायति अहंत्वे ति॥१०॥ इत्थं वर्णनेऽफलितमाहन्नेति॥११॥ परस्परबीजतामाहजगदिति॥ अन्योन्यसमाश्राविनी आविर्भावशीलि
अन्योन्याधीनस्थितिके॥१२॥ अत एवाहंकारमार्जनात् जगन्मार्जनं सिद्धमित्याहजगदिति॥१३॥ अहंत्वस्यानत्वमाह त्वम् अतत्त्वदर्शनेमेवमार्जन
मित्याह अहंत्वमिति॥१४॥ तत्कुतस्तत्राहअहारणीति॥१५॥ संभवदर्थिकारणं लोके अवस्तुनिर्नैनिमित्तं प्रियते संभूते तु सर्गादौ कारणं न संभवतीत्यत

अहंत्वपवर्गे नसंदेहोजगदित्यवगम्यतां॥ अहंत्वपदमित्येवगंधंजगदित्यवबुध्यतां॥१०॥ नाहंत्वंजगतो भिन्नंपृथग्वनसंस्तरा॥
पयोद्रवत्वमिवनवह्नेरौष्ण्यमिवापिच॥११॥ जगदहस्तमहमर्थं तरहंमस्तिजगदहिः॥ अन्योन्यभाविनीत्वेते आधाराधेयवस्थिते
॥१२॥ जगद्बीजमहंतं योमार्ष्टि बोधात्स्वेहन्मारि॥ अलं चित्रं जलेनेवनेनधौतंजगन्मलं॥१३॥ अहंत्वं नाम तत्किंचित्सिद्दिघाधार
न विद्यते॥ अकारणमवस्तुत्वाच्छशशृंगमिवोदितं॥ ब्रह्मराप तितते नंतेम संकल्पोऽह्म सुवर्ज्जिते॥ अहंत्वंकारणाभावान्न क
दाचन सन्मये॥१५॥ अवस्तुन्यत्र सर्गादौ न संभवति कारणं॥ अतो हंत्वादिनास्तिवांबध्यासुत इव क्वचित्॥१६॥ तदभावा
ज्जगन्नास्तिचित्त्वं जगदभावतः॥ शिष्टंनिर्वाणमेवातःशांतमास्स्व यथासुखं॥१७॥ अभावाद्रूपिणस्त्वादेर्जगदहंत्वयोः॥
रूपालोकमनस्काराः शांतास्तवनचेतसः॥१८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥

वोऽपिनास्तीत्यर्थः॥१६॥ निर्वाणंकैवल्यलक्षणं चित्त्वंचिन्मात्रं शिष्टं॥१७॥ एवमुपपत्तिमतिष्ठितात् जगदहंत्वयोरभावात् सात्र्यारूपालोकास्य
:संसारः आंतरमनस्कारल क्षणसंसारश्च शांताः॥ नच इतस्तदुभयव्यतिरिक्तं हेयं तु:स्यमस्ति अतः शांतमास्वेत्यर्थः॥१८॥ छ॥ ॥

शांते निर्दुःखविक्षेपं ॥१९॥ व्यपगतः वाह्याभ्यंतरदृश्यकलनाजालभ्रमाः कलंको यस्य अतएव शुद्धः आध्यात्मिकं अन्यमपि पर्वतोपमानं भवति अप
वारे तु जगद्ब्रह्मांडमपि वा परमाणुरूपमाकाशतुल्यमेव भवतीत्यर्थः ॥२०॥ छ ॥ ॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० उ० १०५ दृश्यं चदशः सर्गः ॥ छ ॥
उक्त्वा विद्याधरस्यान्तःसमाधिरूपवर्णयति ॥ कथाशेषोपसंहारो नहि भावप्रशंसया ॥ सशान्तदृश्यसंविन्निर्विषमसमाधिलक्षणोपशान्तस्य श्रीरे

यत्र चलित त्वनात्मवशेषं शांतमसि शुद्धं ॥ संसृतिभ्रमाभूयो निर्मूलो भ्रांतिमाहरः ॥ १९ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः शिवमसि
शांतमसीह वीतशोकः नित्यः ॥ त्वमपि भवति पर्वतोपमाने जगदपि वा परमाणुरूपमेव ॥ २० ॥ ॥ महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्र
करणे विद्याधरनिर्वाणं नाम पंचदशः सर्गः ॥ ॥ भुशुंड उवाच ॥ ॥ कथयत्येवं [illegible] मध्ये वसिष्ठ विद्याधरस्तदा राजाछिनाप
कः ॥ आसीत्सशांतचित्तः समाधिपरिणामवान् ॥१॥ अबोध्यमानोपि मया भूयो भूयस्ततस्ततः ॥ नपपात पुनरेव दृश्यवर्त्मनि
[illegible] रागमागतः ॥२॥ तस्य परमे स्थाने तावन्मात्रमबोधवान् ॥ किंनु चिन्ताधिकेनाग यत्नेनातिशयेषिणा ॥३॥ अत उक्तं मया राम
यत्र हि शुद्धे हि चेतसि ॥ उपदेशः प्रसरति तैलबिंदुरिवांभसि ॥४॥ ॥ छ ॥ ॥

एकवस्त्विदैकरसे न परिणाममागतं मनः यदि स्यादिदम् ॥१॥ पुरो गतेऽपि दृश्ये शरदिविषयेनपपात ॥२॥ मुख्याधिकारित्वात्तत्समाधेः णामदुपदेशेन म
बोधवान् ॥ आरुगा हन्ति मन्त नविध्यासनाय निशयेषि रागान ॥ अंगे तिवसिष्ठ संबोधना ॥३॥ इदानीं वसिष्ठः माकुलो [illegible] विद्याधरचित्तमु
द्धरणामितिवर्णः नतत्पाभुशुंडो [illegible] कम्परामं मत्वाह अतइत्यादि ॥४॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ छ छ ॥

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

कोसावुपदेशात्मा हं नाहमिति इत्यते अंतः अत्यगात्म निश्चिद्रे करसे अहमितं शोनास्ति अतः असंतं एनं माभावय इत्येतावता एतावत्येवोपदेशो नि॰
परमाः सारसंग्रहभूता ॥ ५॥ ६॥ अविच्युतिं अभेदेन। अतः अविस्पष्टविचारणाहां सर्वमोहावरणापहारक्षमामग्निशिखां वज्रनयतीति शेषः। यथा अ
कं मणौ सूर्ये कांतेन विह्नरूपं दिव्यग्निशिखां जनयति तद्वत् ॥ ७॥ तदहं अहं भावनदृढैवममेदं भावनं संसारवृक्षस्य मूलरूपमतो रणादि शस्त्र
असरस्यकारणमित्यर्थः ॥ ८॥ द्वेरेवाहं अहमिति ॥ आरोपी जावस्थाभ्यासे अंतः तत्कार्यं तृष्णास्थाने इच्छाशाखा सा स्थाने अवर्त्तते ॥ ९॥ एवं मागुक्तम
हं नतसं मत्वा समर्थ्य इति शेषः पुनर्भुशुंडे किं कथामेवानुसरसि विद्याधरकथामुपवेशहरतिपदं विधारमिति दीर्घपुरुषासकारं तत्तज्ज्ञानमेवेति विशेषः

नाहमित्यस्तिते नांतर्भेदं भावय शांतये ॥ एतावदुपदेशोक्तिः परमा नेतराक्तिहि ॥ ५॥ एषैवाभ्यमनसि पतिताम विलीयते ॥
उज्ज्ञानेमसणा हृदिशेमुक्ताफलमिवामलं ॥ ६॥ अवोनुशांतमना स्थिलगतम्येत्यविच्युतिं। अविष्यांत विचारस्यामर्चिस्कैमणौ
यथा ॥ ७॥ अहं भावनमेवोचैर्वृक्षं दुःखाख्यशाल्मले ॥ ममेदं तद्दृढं दीर्घशाखाभसरकारणं ॥ ८॥ अहमाहेममेसंतत
स्तत रखा प्रवर्त्तते ॥ इदं मर्थशतानर्थकारिणी भवभासुरी ॥ ९॥ एवं विद्याधरमुनिश्रेष्ठ मूढमपि चिरापुरः ॥ अनंत
निपमोत्वं गतो दीर्घपुरुषसंस्कारणं ॥ १०॥ अंतः शुद्धमनस्कायस्य विरागाभयमदे ॥ मन्नागम्भुपदेशासौ माम्नुवंतिपरंपदे ॥ ११॥
श्रीवसिष्ठः ॥ मेरुमूर्द्धनि मोमेवमुक्तास विहगाधिपः ॥ स्थितं ह्यलमूर्कमुत्ताकाकपाम्पू करवीत्तरं ॥ १२॥ अहमाप सुधंते सि
द्धे विद्याधरमथो पुनः ॥ मामस्मात्मासरे एसम्रुत्रिमंडलमंडितो ॥ १३ ॥ ॥ ॥

॥ १०॥ अंतः शुद्ध इत्यादि विरागाभ्यासएवज्ञानकारणमिति निरूपमोल्पेवतां प्रायेनाहं अंतरिति ॥ तु स्थिरायामायासेनांतः शुद्धमनस्कायेते परं
पदेज्ञानं ॥ ११॥ विहगाधिपो भुशुंडः ॥ कथामूके मिरोमनंत्या अमेमतंगशापभास्कामेयानगाङ्गीतिप्रसिद्धि ॥ १२॥ एवं मतं
सिद्धं भुशुंडं आपृच्छ्य अथो विद्याधरं गत्वानहं किं सेवारम्यपुनस्तमप्याह चक्रु निमिषतार्थोहि आस्मद्दे सायमं ॥ १३॥ ॥ ॥ १० ॥

हे एममयालघुशीघ्रमेवबोधनेनात्यमुत्तमंविद्याधरस्योपशमनंबलिभुजः काकस्य भुशुंडस्य कथयातदुक्तं तव अघकथितं आसिन्वर्णितेभुशुंडविहगेंद्रसमा
गमेज्ञातेतदनंतरंइहअस्मिन्कल्पेएकादशमहायुगान्यस्थिमुगाभिगतानीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० उ० षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
अत्राहंवीजानिहीहात्नहंभावबुद्धिना ॥ देहादिसंततिः सम्यग्बाधे ऽलीकत्वमीयते ॥ सर्वसंसृतेः काममूलत्वादहंभावेन प्रथमे तावत्त्रिमाह अनहमि
तिकामोपरमेत्लोभादिदोषक्षयादीन्याहिंसंपदासर्वमानसदुःखक्षयदत्याह अनहमिति ॥ २ ॥ साधनवतः अवश्यश्रवणादिनाज्ञानोदये सत्यति
रिक्ताहमर्थस्यबाधेनालीकत्वमेवपर्यवस्यतीत्याशयेनाह अहंतेति ॥ श्रवणादिनाज्ञाननिर्मथनाभ्यासेन अहंतालक्षणात्मात्यत्र पुरकादेववह्निज्वा

एतत्तवाघकथितंवलिभुक्कथोक्तं विद्याधरोपशमनंलघुबोधनोत्थं ॥ अस्मिन्भुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेचैकादशेहहिगतानिमहा
युगानि ॥ १७ ॥ ॥ महारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेसमागमेमवैकारणोविद्याधरोपाख्यानेविद्याधरनिर्वाणंनाम षोडशःसर्गः ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अनहंवेदनादेवशुभाशुभफलप्रदाःसंसारफलिनीमूलमिच्छानस्यशाम्यति ॥ १ ॥ अनहंवेदनाभ्यासात्सम्भ्रोषा
स्मर्कावनः ॥ भूत्वाशांतमनावापीजेननरःपरितप्यति ॥ २ ॥ अहंतापुटकोडीनपरोबोधवलेरितः ॥ अहमित्यर्थपाषाणोनज्ञानेका
श्रुगच्छति ॥ ३ ॥ अहंतापुटकोडीनोज्ञानलवीरवलेरितः ॥ अहमित्यर्थपाषाणोनज्ञानेकाश्रुगच्छति ॥ ४ ॥ अहंतापुटकोडीनोज्ञान
वीरवलेरितः ॥ शरीरयंत्रपाषाणोनज्ञानेकाश्रुगच्छति ॥ ५ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥

लावर्ताडीमस्याविभूतोयःप्रज्ञलसाक्षात्कारलक्षणोबोधस्तद्बलेनईरितःक्षिप्तोनिर्गलइतिपावत् ॥ अहमादिदृश्यार्थपाषाणः अग्निर्यंत्रक्षि
प्तपाषाणइवाश्रुकृगच्छतिनज्ञानेतुच्छत्वमेवापद्यतइतिभावः ॥ ३ ॥ चरमसाक्षात्काररूपनमस्कृतं ब्रह्मैवाहंज्ञानाहंकारादिनिःसंमर्थ्यमित्याश
येनाहअहंतेति ॥ ४ ॥ अज्ञानाहंकारस्ये रिवस्थूलदेहस्यापिवच्छिसमच्छिद्रूपस्यतादृशंब्रह्मैवनिवर्तकमित्याशयेनाह अहंतेति ॥ ब्रह्मैवबोधः
ध्विक्रांतत्वद्वलेरितः ॥ अपिरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्चेतिसमानाधिकरणसमासेवीरवद्वारपरानेपातस्कांदसः ॥ ५ ॥
सो

अनहंताभावनावृत्तिरसिकसलिलःसिंचैवाहंतानाशः इति पृष्टो वासिष्ठस्तां शेषेणाह अहमर्थे निरास्थां ॥६॥ उड्डीयेति॥ महाविद्याधिकाराभिलाषाणां मुमुक्षूणां त्यक्ताकर्षणाक पाडरागः॥७॥ अथवान वाधिता हंता देहः अन्यता किंतु नसैतेमाशयेनाह शरीरेति अहंताल क्षणो नाक्षिमोगितपरलांघ्रतांतद्वत्कारण सूक्ष्मजलाम्मीच॥८॥ तत्त्वज्ञानं विना तु अज्ञान्मैकरूपिकसांचिद्वत्स्थायां देहस्यादेहकारणेब्वाष्टान्यतिको नेटोरूपोः परस्परवीजतयायरस्मादेतःस विनजगज्ञावेनसर्व त्रौऽज्ञावावर्त्तमानदित्याह शयनेस्माइना॥ शयने शेष्याया। स्थूलादिद्वारशावस्था स्मा शयना दिस्थानत मर्केयत्रतत्र स्थिताषि शरीरलभ्यताल्पवस्थाना अनवस्थित अन्तः अहंत्वनवांकुराम्यस्ता स्तथाविधाहतीत्तरणा (?) रिंसंसाराब्धां आशुसर्वरिष्टव्यापनशीलशरा(?)तेलत

अहमर्थपरित्यक्तं नरमहंताचिरद्विषा॥ उड्डीयेव विलीनं तन्नज्ञानेनकाप्यगच्छति॥६॥ अहंरसोविलीनोतत्रमहंताविरद्विषा॥ शरीरेरागोद्वेषणैन्नज्ञानेनकाप्यगच्छति॥७॥ शरीरपरागेन्निष्पीतस्तत्वहंभावरसास्रवः॥ अनंहंतार्कमार्गेणपरतामधिग च्छति॥८॥ शयनेकर्दमेशैलेगृहेव्योम्निस्थलेजले॥ स्थूलासूक्ष्मानिराकाशरूपानरगतापिवा॥९॥ यत्रतत्रस्थिता सुप्ताप्रबुद्धाभस्मतांगता॥ धृतानीतानिमग्नाचहृदस्थानिकराणी॥१०॥ शरीरवत्स्थानांतःस्थिताहंत्वनवांकुरा॥ शा खाजालंनतोतामधुसंसारणव्यापिरं क्षरणात्॥११॥ अहंत्ववस्था नांतःस्थितदेहद्रुहद्रुमः॥ संसारशोनिवर्हैवततततनो रथा तलं॥१२॥ शाखाशतेइहलघुष्पफलद्रुमोलिवीजो हरे॥ नतुरशापरिद्रुहपतेसो॥ देहोल्पहंतकणिकांतश्शेषदृश्यसंवि त्स्यरीनरतिबुद्धिदृशैवदृष्टं॥१३॥ ॥ ॥

नेतीतितत्रीयन्ववृःगात्॥१०॥११॥ एवमहंतलक्ष्यशावस्थानांतःस्थितेदेहमहाद्रुमोपिरोध्यइत्याह अहंत्वेति॥१२॥ उक्तमर्थं वटादि वीजदृष्टांतेनैवानुभावयति शाखेति। यथावीजोदरेशाखाशतेइह्यानिविराजमानानिदलानियुष्पाणिफलानिचयस्यतथाविधाद्रुमःअ स्तियतोऽसौसत्वाद्दैवीजतैर्देहोपुरं भिन्नंकुरुदिक्रमेणनिर्गच्छन्सन्नसर्वजनेःपरिदृश्यते। नचितिप्रसिद्धो। तथाअहंतलक्षणाया कणिकासूक्ष्मवीजतदंतःअशेषदृश्यंतवीनोदेहोत्तीनिसृश्यवुद्धिलक्षणयादृशैवदिद्धिरैवमित्यर्थः॥१३॥ ॥ श्रीरामः॥ ॥

एवमविचारफलं सर्वत्रानिर्मोक्षमुक्त्वा विचारफलं मोक्षमाह देहादिति। विचारैः श्रवणादिभिस्तत्त्वबोधात् चिद्व्योममात्रं वपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्य जी-
वन्मुक्तस्य ध्रियमाणादपि देहादहं त्वं तत्त्वादात्माभिमानमनवाप्नुवतः अथवा अदेहवतो विदेहमुक्तस्य उच्चैः निरतिशयानन्दे प्रतिष्ठितस्य पुंसः बोधमहा-
ग्निदग्धादहंत्वबीजजठरात् संसारवृक्षो नाभ्युदेति ॥१४॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० उ० उद्दे सप्तदशः सर्गः ॥ ॥ तुर्यमात्मनस्त-
न्नापि पवनैः सर्वतो वरो मनजीवमनः स्यान्निवर्तयति त्वत्र जगतीति हि। तुदेहास्यहंत्वकणिकातरशेषदृश्यसंवित्तरीतद्विति बुद्धिदृशे वदत्यमिति पद्धक्तं।

देहादहंत्वमनः वाप्नुवतो विचारैश्चिद्व्योममात्रवपुषो वपुषोऽनुनो ऽथ वोच्चैः। नाहंत्वबीजजठरादसतोऽभ्युदेति संसारवृक्षरह-
बोधमहाग्निदग्धात् ॥१४॥ ॥ महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अहंत्वासत्तायोगोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ॥ स संकल्पान्तसंछेद्यं मतिरित्यभिधीयते ॥१॥ पश्येमे पुरतो नूनं
तद्वमेरुमेरवः ॥ आरूढा अपि दिग्वातैः स शिद्वित शैलवत् ॥२॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

तत्र कथमस्ति कीदृशी सा बुद्धिरिति तितरतु भयं भन्तजीवत्वात नामयानन्तजगद्धुमान्ने नसमर्थेपि तदुभ्र मिकां रचयतिमरणमिति। मनो बुध्यहंका-
रादिसर्वनाशात्मकं मरणमिति यामरणमन्यंते। न तथा तु कदाचिदपि न विद्यते कृतहानादिदोषप्रसंगात्। किं तु मनुष्यादिशरीराणभावभो-
जकमारब्धक्षयेवरद्यरूपसंकल्पतिरोभावेद्देवादिशरीराहंभावादिभोजकादिकर्मोद्भिवेतद्वनुरूपसंकल्पांतरस्य तद्भोजकादृष्टस्य पर्यंत-
संछेद्यं निर्वभावविक्स्मतिमपेक्ष्य मृतिरित्यभिधीयत इत्यर्थः ॥१॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह पश्येति। एवं चात्र ज्जीवसंकल्पकल्पितजगत्स्था-
मेहरमेरुप्रभृतयः दिग्भुवातैः सर्वत्र तुल्यन्ते भवाघं तद्वमयादृश्यंते तमेपि पश्येत्यर्थः ॥ ॥२॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ छ॥ ॥

उपर्युपरि विहितैर्देहैः॥ यावतां जीवानां भोक्तृकाह्णसामंतात्वं ता॥ श्लिष्टाः एकी भावेन मिलिताः अन्योन्यं यथा पश्लिष्टस्वरूपाः॥ ३॥ उक्तमर्थमसंभावयन् पृच्छति प इत्येति य यावत्कथयेति शेषः। मृतानां पुरुषाणामंबरागात्मानं भुक्त्वा मंती ति लोकवेद प्रसिद्धं। वसिष्ठः आः शं कि न हि आत्मास्वाभ्यंतरे चित्तं चित्तस्याभ्यंतरे जगत् पिष्ठिघते इति सं भावयेत्य पः॥ ५॥ तंतु नाम तथा पि श्लिष्टानैः कथं भवन्ति इत्येतं चाह मृते पुसि मृतेसति तत्र उ॥ क्रांताः सा एव

उपर्युपर्यंतरं तैः कदलीदलपीठवत्॥ श्लिष्टाः श्लिष्टस्वरूपाः स्थिताः संस्तताः स्थिताः॥ ३॥ श्रीरामउवाच॥ पद्मयोनेः पुरस्तु त्थं तदितिवाक्यार्थमश्रुतं॥ न किंचित्स्वगवाभिव थावन्मुनिनायकः॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ आत्मस्वाभ्यंतरे चित्तं चित्तस्याभ्यंतरे जगत्॥ विघते वि विधाकारमुत्तवा च॥ प्राणस्याभ्यंतरे चित्तं चित्तस्याभ्यंतरे जगत्। विघते विविधाकारं बीजस्यांतरिव द्रुमः॥ ५॥ मृते पुंसि मनो याति मिलति प्राणवायवः॥ प्रतिरुत्ततैस्ते सिद्धोन्मोघिजलान्याप्मुहताविह॥ ६॥ इत स्त्रतश्च याती व तेषामंतर्जगंत्यलं। व्योमवातविततानां तं कस्यै कामिकान्यपि॥ ७॥ सप्राणवाताः प्रविवे नैः स्फुरत्संकल्पगर्भिनैः॥ ॥ सर्वा दिशः पूर्णाः प्रपश्यामी माः सर्वं ततः॥ ८॥ ॥ ९॥

वत्या ह्यनभसि प्लोवितैः स्फुरमिलति घनतान्य पि आत्मनि कुलानि इव तत्र भावानि अतः समस्तभावानां मेलनेए कौतेव भवतीत्यर्थः॥ ६॥ अतः व्योमवातेर्विशेषेणानुस्नातानां आकृष्टानां तेषां प्राणानां अंतर्गर्भितानि जगंति अपि इत स्तत व्योमवातैः पश्यातीव मृहीतर देवं तु कि इत्यर्थः॥

॥ ७॥ ८॥ ९॥ ९॥ ९ ९ ९

अहं पश्यामि त्वमपि बुद्धिदृष्ट्या पश्य ॥९॥ स्वविषमानेवार्तेन मृता नां मासाः ॥ १० ॥ ननु गुरूणि जगंति कथं वातेरुः । हंत नेत्याह खवातेति । तथा माया कृदेव तरंगानि जगंत्यपि खसमानि लघूनीत्युक्तं होतद् तथोः ॥ ११ ॥ सम्भृतानि चतुर्विधभूतानि सहितानि अरूढानि अद्दष्टानि । [illegible] तानीति यावत् ॥ १२ ॥ दृष्ट्या च भ्रुरारहिता । सीयस्वप्नदृष्टपुरवत् हृदशहरवद्धा । तादृशपुरं तन्नदीश्वरवद्दा ॥ १३ ॥ तुल्यतईवेति यदुक्तं तन्नदृश्यकाए थं स

अत्रैते पश्य पश्यामि संकल्पजगतां गणाः ॥ बुद्धिदृष्ट्या समं ते पुरोमेदरमेत्वेः ॥ ९ ॥ खवातेतमेतमाराणः मारामनामंतरे मनः ॥ मनः हेतोतडीगा द्विद्धिति लतेलमिवस्थितं ॥ १० ॥ खवातेतुसः [illegible] मारगाः यथो त्वेतेम नोमयाः ॥ दुर्लक्ष्यंते वेतथैता नितरंगानि जगंत्यपि ॥ ११ ॥ सम्भृतान्येवैतानि यान्यदृश्यानि त्रिजगंत्यपि ॥ ऊर्हंते चाप्यदृ तानि पुरः सर्वत्र गंधवत् ॥ १२ ॥ नाविकुर्वैव हश्यंते न दृष्ट्या स्युर्नसं ॥ पुरः संकल्पसूनाणि स्वस्वप्नपुरवत् ॥ १३ ॥ सर्वत्र सर्वराशीनि सुसूक्ष्माणि पवत्वादृशि । कल्पनामात्रसारत्वान्न चोमयंते मनागपि ॥ १४ ॥ तान्येव दृढभावत्वात्तेषु लोकेषु तेष्वलं ॥ तत्यान्येव चिदंशस्य सर्वगत्वाद्भवंति व ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

मर्थनापादकस्पनामात्रसारत्वादिति ॥ १४ ॥ यद्यपि तानि कल्पनामात्रत्वान्नश्यंते वेतिनोच्यंते तथापि तान्येव तेषु तत्तज्जीवभोग्येषु लोकेषु स्वर्गनरकभूम्यादिलोकेषु तेषां दृढभावत्वात्सुखदुःखभोगार्थक्रियासमर्थत्वात् । यासत्वान्येव तत्तत्त्वतास पादक [illegible] स्य सर्वगत्वात् ॥ यथा भवान् स्वदृष्ट्या श्रवणाधारणाद्यर्थक्रियासमर्थः पुरोवर्तिभ्रितनद्वदेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ नि॰उ॰
४३

आरूढानिर्वाणनामात्वात्स्वनाविर्भूतानिरूढान्याविर्भूतानिचेत्यमूर्च्छुतेमेवंचोत्थितो।१६॥ सोक्ष्मेवहनेच सोरअंसामेसागुरु मिसाद्देसोरभागीति॥१७॥ अतएवत्रिजगत्रूमात्मनाचित्तेससंस्सरहयोरपिनात्मनत्वाविना हकुंभेदृश्यतेतथैवात्मविनान्येतेतिशेषः॥१८॥ यथाम्नानांजगत्संकल्पमानत्वात्स्वत्स्वत्वंतेनवी पिजगत्सत्॥ भ्रांतिरेवकेवलमुदितेच।स्वाभावतरपिपरमार्थतोनविनश्यतिनोदेतीतितत्वदृष्ट्यामल्पारूपितोपुत्वेत्यर्थः॥१९॥ ननुपश्चिमवहारदृशाजगन्नद्रान्तीवाच्यतः

प्रतिबिंबपुरातीवपुरमासासरिद्ये।आरूढमनःपिचोत्थितेरूढान्यपिचनेवचा॥१६॥ सोभागीसमूत्वंतेवानांगस्त्वानिराघव॥ जगंति आगतंस्त्वानिवोमात्मकमयानितु॥१७॥ कुंभेदृशांतरंनीनेयथांतर्वोम्निनान्यता॥ एवंरनादिमयेचितेतथैवत्रिजगद्भ्रम॥१८॥ दृसंवसज्जगल्ल्गतिरसत्येवोदितेबने॥ नविनश्यतिनोदेतिकेवलंभ्रमरूपराधी॥१९॥ यदिवाप्युदितेवातेनत्नरस्यानलक्ष्यते॥ तदंतःसंस्थितेःस्पंदोनाविकोशगतेशिव॥२०॥ यथास्पंदोगलम्नायानायंतःसंस्थितेरपि॥ नलक्ष्यतेतथाब्रह्मत्वत्तत्स्थेस्तन्यपेरपि॥२१॥ ॥ ॥ ॥

यवदस्मानेउदितेतन्हिवयंपृथिवीनिष्ठत्वतयाकथंपश्यामस्तत्राहयदिवेति॥ नोदितेःवायदिवाउदितेदृश्यपश्यन्त्यापिवोतस्कंतनमन्नभ्रमणपरिवर्तना दिकेन्नस्याःपृथिव्याःतदंतःस्थितेरस्माभिर्नलक्ष्यते।यथानाविनायमानःसदस्तदंतःकोशगतैर्नरैर्नलक्ष्यते॥ तद्वदित्यर्थः॥२०॥ तदेवस्पष्ट माहयथेतियथानाविअन्तःसंस्थितेरपिशं तन्मयेऽपिकालाचैःनोसंदोनलक्ष्यतेतद्वत्पृथिवीसंस्थेःपार्थिवदेहादिमयेरप्यस्माभिरि त्यर्थः॥२१॥ ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

रा॰प्र॰
४३

इत्थं पश्येमे पुरस्तात्त्वं तत्स्वमंत्र मेरवइति स्वा। किं राम पोपपायउपपुपर्यंतरंतः कदलीदलपीठवद्विद्युत्तावत्प्याल्पे बृहतः समावेशं मग्नमंहहंतो लत्व
कल्पनया दर्शयति पथेति। यथा योजनविस्तीर्णामपि सज्जलघोपारपत्तंभे चित्रनिर्यूहरचनादिनारत्नचितं यत्तस्थतमानस्य शिल्पिनो बुद्धावल्प
ल्पत्वकल्पनमा तन्त्रानुभूयमानत्वाच्चो तरंतः सूक्ष्मतमेपि परमाणौ जगद्बुद्धिकल्पनयानुभूयत इत्यर्थः॥२१॥ परमाणावादेर्हृदिरत्नमत्वा अंतरंतः सूक्ष्म
तमेपि कल्पनयाप्यात्तत्रबृहतो जगतः समावेशात्तु भवितव्यं स्यात्पाशयेनाह द्वस्विति। न यथा स्वल्पको शागारे प्रविशः अस्त्वाः स्वनसंबंधश्रमाः म्
षिकाः न स्वल्प निवक्रमंते किंतु अवलिमात्रमितमपि चासंस्थमेव तत्र दैवाद्बृहत्ववक्रमंमन्तेयथा वा अर्भकाः वक्रमूल्पानपि खाभरणि नितम

यथा योजनविस्तीर्णे लिखितो सद्मानुभूयते॥ यत्तस्य पारपत्तंभे परमाणौ तथा जगत्॥२२॥ वा न त्वल्पमप्यतिबृहद्वस्तु
सत्तो हि मन्यते॥ मूषिकाः स्वाजलिर्ख्वां स्वयं कमिवा भेकाः॥२३॥ अप्रस्तीव स्वरूपे स्मिन् जगदाद्ये स्थिरे भ्रमे॥
लोकांतरधर्ममयेसा बृहंगस्य भावना॥२४॥ ॥छ॥ ॥

नुमूपमानानि न वक्रमन्यंते। किंतु नवं अपूर्वमृगपस्थाकास्वराणिकादि परिहृत्तं पंकं मत्सिंडमेव क्रीडनाय वक्रमन्यंते येन तद्दानेन वं विकाः
स्वाभरणान्यपि स्त्रि निमेयेन मयच्छंतीत्यर्थः॥२३॥ किंच वास्तवो ल्पे बृहतः समावेशानत्तं भवतु नाम भ्रांत्या तु संभवत्येवेत्याशयेनाह अस्त
तेवेति। विरः अस्त्यनारूत चितो जगदाद्ये भ्रमे अस्तेयवार्थे केवले जीवतो ऽपि लोकः मृतस्य लोकांतराणि तत्र चूधमधियफलानि स्याहि
मयीहं गस्य हंहराणि गच्छतश्चित्तस्य सा संकल्परूपा भावनैव। न च भावनां वस्त्वमया भावो निरूप[illegible]त्यर्थः॥ बृहद्धातो योद्धेन्त्यर्थे कि वि
धानमिति भावेकः। ततो ऽन्ये षष्ठपि द्रष्टव्यस्तइति गमेडौः वाडूलकारानुम॥२४॥ ॥१॥ छ॥ छ॥

वारीति ३०
४४

ननु महानाम तत्त्वं तज्जगद्रूमभावनासर्वज्ञानां मपरादीनां [illegible] कथं मंत्रं तन्नेगदंतरमात्मी निर्भ्रांति सत्त्वाहरत्पिति। सर्वेस्यापि भवाक्य
वहारसंभवायथावत्तार ध्यक्ष्यंतं शनोनुवर्मेमाश्रामूढनाः स्पिवेमयो:॥२५॥ अतएवसर्वेस्यापिसम ष्टिजीवस्पहिरण्यगर्भस्यावयवत्वान्ते
वत्रिजस्त्वदर्शनमित्याहसचेतनइति। अवयवी देहात्मलोकिकपुरुषः॥ जीवः समष्टिजीवः॥ २६॥ मायोपहितईश्वरस्त्वं पश्यतीत्याहहे शिरानेति। मे
इति संबोधनेनात्मत्वसमर्पने॥२७॥ सईश्वरः प्रलयकालेकथं स्वांतर्गतं जगत्पश्यतितत्राह सचेतनइति। चतुर्भिः॥ अयः पिंडेयदहसचेतनः स्या

इदं देहेयमुपाधेयमिदमिसं [illegible] तना॥ यस्पतस्पमायायास्तिसर्वेत्तस्यापिमहता॥ २५॥ एवेतनो ह्यवयवीचितत्यवयवा
न्यथा॥ त्वां रेव [illegible] नतंजीवस्त्रिज [illegible] गद्दुत्पेतथा॥ २६
॥ सं विदात्मपरं काशमनंतमजमव्ययं॥ व्योम्नोवयवरूपाणि तस्येमानिजगंतिभो॥ २७॥ एवेतनोपः पिंडोनः भ्रु
रुत्थाहिकेयथा॥ बुद्धोतबुद्धोतनदंडो वोहास्ति जगद्भूमं॥ २८॥ अविद्याविद्याविमृशतिंडः शशवोहस्वनास्कि
॥ यथांगमनुतेजीवस्तथांगमनुतेजगत॥ २९॥ विदविद्दाकुरोदेहेहसतंमन्यतेयौ॥ हक्ष . शङ्गार्थसहितं नगस्तेदं
स्त्रिजगतथा॥ ३०॥ ॥ ॥ ७॥ ॥ ४॥

या॥

न हि यथा स्वांतः सूक्ष्मरूपेणास्थितं स्फुरत्त्वादिभावि स्वविकारं पश्यंतद्वदित्यर्थः॥ जीवः स लीनसर्वसंस्कारोपहितः सन्॥ २८॥ अ
धिष्ठानसद्रूपमात्रान्वेन वित्तआरोपितम्हदादिरूपमाधान्यांविवक्षयान्यविदा। नान्यदंशिर्वदेव॥ २९॥ उपहितमात्रान्वेन चित्तउपाधिमा
त्रान्मेनाचिदंकुरः। एतावान्नविशेषः जीवसंस्कारोपहितरूपेणदृश्यशङ्गार्थसहितं तु धातेजरनुपहितेश्वररूपेणानुसंहितत्त्वान्ना
हिलिङ्गयाविघमावाधितरूपमितियावत्॥ शेषमापवत्॥ ३०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७॥

राम:
४४

परीणामदृशाजीवेश्वरयोः सर्गीसर्गकालेजगद्दर्शनेदृष्टांतमुक्त्वाविवर्त्तदृशाप्याह विदितिः जीवेश्वरोपाध्युपहितदृशावेत्ति अनुपहितशुद्धदृशातुनोवेत्ति एवंनामरूपलीलादिश्रूतेरितिभावः ॥ ३१ ॥ एवंपरमार्थात्समाधावपमारोपिकं वस्तुसमाप्यनाहंत्वजगतोभिन्नेषुवनसंदर्शनेपश्येतिमाकश्चित्कृत्वार्थप्रकारांतरेणसमर्थयितुमतुसंधत्ते देहेति अहंत्वमपि देहस्थकालक्रियाद्यात्मसंसर्गाभिमानात्मकत्वात्तद्रूपमेवतेतदात्मत्वमानस्वभावत्वादपिभेदेनास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतदनुभावयितुमेवश्रुतामयावप्लोहपिंडादिदृष्टांता अचेतना अपिचेतनतो:

विहाविहायपयादर्शी बिंबिबिंबावपिबिंबिनो । नरा संवेत्तिनोवापितथाब्रह्मजगत्त्रयं ॥ उपादेयकालक्रियाद्यमात्रमेवजगत्त्रयं ॥ अहंत्वजगतोस्तेनभेदोनास्तेपरात्मनोः ॥ ३२ ॥ कल्पितेनोपमानेनयदेतदुपदिश्यते ॥ तन्नोपमेकदेशेन उपमेयप्रबोधिता ॥ ३३ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमं ॥ अमुचेतःपराणुत्वंजीवत्स्यैतत्तत्स्मतंवपुः ॥ ३४ ॥ सर्वसंवेदनत्यागेपुदहंसंसरदेपदे ॥ नमनागपिभेदोस्ति निःसंगोपलकोशवत् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

त्वमारोपैकदेशसाम्येनोपमानस्यादृत्याहकल्पितेनेति ॥ ३३ ॥ वास्तवब्रह्मभावलक्षणांपरं आणुत्वंसोदृश्यमतुचतएवविवर्त्तरूपस्थूलंजगद्रूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अतएवाधिष्ठानदृष्ट्या सर्वविवर्तसंवेदनबाधेनिष्पत्तूहंसर्वतःशुद्धात्मपरमहेश्वराणांपदेनमनागपिजीवजगदृदोस्तीत्याह सर्वेति ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ श्रीरामाय ॥ ॥ श्रीरामः ॥ ॥ ॥

अवाधेन सदा सर्वत्र सर्वविकल्पात्मनैव विद्धि वन्नेतदप्याह यो य इति ॥ दीपते सृष्ठेनेति । शेषः ॥ चित्तत्वेनेतद्विकल्पानुसारेणैव सर्वविवर्त्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
॥ मनसोपि चिद्रूपत्वे शारैव विचित्रसंकल्पविकल्पसामर्थ्यं न स्यात् इति चित्त एव सर्वविवर्त्तस्वातंत्र्यमित्याह आ चित्वादिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एवमप्यनु
द्वउरिताप्यनुद्देलत्वेनोदितेनैव अनंतत्वात् कालवस्तुकृत परिछेद शून्यत्वात् ॥ ३९ ॥ तथा सत्यपीतर्हि कथं आबालगोपालं सुलभं भातित्यत्राह सर्वमिति ॥
तज्जायसंकल्पकलनैव ह्रते तिभाति किं तु स्वप्नादि साधारणे न सर्वापि ॥ नच स्वप्नमात्राह्वपल ब्धो गजतना दिरर्थः केनापि लभ्यते इति का काये ॥
येन

यो यो नाम विकल्पांशो यत्र यत्र यथा यथा ॥ यदा यदा यनैदीपते सततेह चित् ॥ ३६ ॥ आचित्वान्नास्ति मनसि संकल्पः स्व
रवांकुरः ॥ चित्तात्मत्वे तसो विद्धि विनाति रेवेह कल्पनं ॥ ३७ ॥ पायोरेति विकल्पश्रीः [illegible] बुद्धाशयं प्रति ॥ सर्वगतादनंतत्वा
द्धिद्धो मुत्रः सा ॥ न सन्मयी ॥ ३८ ॥ यथोरेति विकल्पश्रीः प्रबुद्धे नोदितेन सा ॥ सर्वगत्वादनंतत्वा द्धिद्धो मुत्रः सोम्समयी ॥ ३९ ॥ स
र्वसंकल्पकलना सेयमाबाल मश्नुते ॥ स्वप्नाराव नुभूतो तंतरर्थः केनापि लभ्यते ॥ ४० ॥ संकल्पो वा समाजी वतत्रयोर्याति सि
तास्थिता ॥ सो नुभूतोप्यसत्यः स्यात् समसद्वेदनो सतः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥ ४० ॥ नतु सत्यसंसारः कथमसत्यः स्यादित्याह संकल्प इति । जाग्रत्त्व मौसंकल्पः सुषुप्तिलक्षणा समनामात्रं तदुभयमपि विवितचिद्रूपस्तदुभयमभो
क्ताजीवक्षेत्रियः पदार्थाः सुषुप्तिलक्षणा समनामात्रं तदुभयमपि विवितचिद्रूपस्तदुभयमो क्ताजीव शृंगितयः पदार्थाः सत्यक्रूर सृष्टिवितास्वा
त्म नि विवितवत्स्थिता ॥ सोयं चित्र संसारकल्पः संसारः अधिष्ठानसत्तया सत्यप्रत्यनुभूतोप्यसत्यः जीवस्यैव समसतः स्यान्नत्वधिष्ठानसतः
न रसंस्पर्शोरित्यर्थः ॥ पथा चित्रमतिविंबवना स्वाभिन्नमपि विंवस्तुष्णुरूषाण्यामसत्तानामेव ताहेनं नसत्यत्वरूपस्यात् दृशिति भावः ॥ ४१ ॥

नस्मवारस्मयश्रासीदित्यादि श्रुतेरसत्त्वा सत्त्वसंवलावबोधात्संसारत्वथा पितिनित्यमुक्तमेवापयथा इति तत्त्वतं त्रां जगंति संकोच्य आकल्पबोधा त्त्वसत्त्वतां जगति से कामपतत्त्वतत्ताभिधं स्वयं भवति तत्र यातत्वबोधो नस्याधिताज्जगतः ॥ स्वस्त्री स्वात्मन्युपसंहरन्नरसत्ततामिधमपिमवति ॥ नहि त्रपं वस्याधिष्ठानमात्रपरिशेषात्स्यात्असत्ताका चित्स्वव्यापतः आ तिवाहिकदेहस्थितस्यैकस्य स्वात्मज्ञानस्वपविश्वपोषिणी एतालक्ष्यता विकासवान्मु कः अत्यगात्मैव शिवो भवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अतस्त्वाज्ञानरूपेण जगत्संहतेन तत्त्वदृशो मुक्तमित्युपसंहरति जगंतीति ॥ ४३ ॥ इति वर्णितरीत्या

असत्त्वताभिधं सत्त्वं मुक्तस्वभवेत्स्वचः ॥ स्यातिवाहिकदेहैकपरीक्ष्य विकाशवान् ॥ ४१ ॥ जगंति वातेहत्यं तेय स्त्रि
शाल्प लितलवत् ॥ नोत्थं ते चोपलानीव नचहेतेवकल्पनात् ॥ ४३ ॥ इत्यस्मिन्नखिलपरार्थसार्थकोशव्योमव्या
प्ति वितते जगंति संति ॥ अन्योन्यं परिमिलितानि का विचित्रता नोन्यं परिमिलितानि कंचित्र ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥

नि १

अस्मिन्नखिलपरार्थसमूहानां कोशभूते अज्ञाने प्रतीचि परमार्थतः आतिविततेव्योमनि अस्माकाशकल्पे पि अ... विद्यया अनंतानि जगंति संतितानि चकतिपयानां जीवानां भोजकादृष्टसाम्ये जगोव्रह्मांडे केच अन्योन्यं परिमिलितानि ॥ तद्देवमेतु ब्रह्मांडभेदस्य वचनादन्यो न्यं परिमिलितानीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कानेव विशिनष्टि सर्वेत्यादि त्रिभिः परमचिते ब्रह्मणः सर्वेत्वात्सर्वशक्तित्वादियन्नामसंकोचकाभावादुरणे नवक्तृतः क्रियाजालादितश्चानंतरू पारिन्वद्रूक्षिधकापरिभ्रमदुरीङ्गितस्य स्थितस्तनेः स्तंभनतानि। लोलोलेन्म्रुद्रेखाति विवितपुर विवमिवभंगुराणि। अतएव सांतः स्थान म विरला नि सर्वतंभासे भताति पानिरेवगं धर्वादिम हपुराणिता न्येवोपमानानि॥ ४५॥ अनुद्दमवत्या त्मनास्थैयरिपि विश्वाहृत भाव विकारैः क्षणक्षया णि एवं जागो मना स्वापपितत्वतो व्यत्यभावान्निमीलितानि। व्यात्मरूपोऽतिशालो कान्यपि तस्मात्ताननतमो हतत्वान्नमो वृतानि॥ ४६॥ इत्थं कुत्सितानां

सर्वेत्वात्परमचितेस्तंनरूपाराधारंभप्रदुरङ्गितसंभृतानि। लोलोर्मिपूरविवभंगुराणि सांतः स्थानविरलमहापुरोपमा नि॥ ४५॥ स्थैर्यीरपि हृततंत्र क्षणक्षयाणि व्यक्ताश्रापपिस्ततनिमीलितानि। सालोकान्यपि परितस्तमो वृता निचिद्रूपाणि वलहरी विवर्तनानि॥ ४६॥ इत्थं कुत्सितानि विततिमिश्रितानि जलानि चैवांबुनिधौ नदीनां॥ तात्के षं इत्थं हे मंडलानां भसो हि जानानां भसांव भासः॥ ४७॥ ॥इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे ... ज्जालकोशस्वभावो नाम द्वादशः सर्गः॥ ॥ ॥

तिमिश्रितत्वेनातिमिश्रितानोत्थं कुत्सितेत्वे वक्रमाह इष्टा सर्वांतद्यमाह इत्यादि। नदीनां तद्वत् कुत्सितानां भवंबुनिधौ वा तिमि श्रितानि। नभसि समकालमुदितानां नानाविधानां भासः रूपं समस्ताः इति किंचित्कुत्सितत्वं तिमिश्रिता अपि एकचलनेनापरचल ना भावात्स्थितास्तानी वताइत्थ॥ ४७॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे अष्टादशः सर्गः॥ ॥ ७॥

जीवस्वरूपतत्त्वसमष्टिव्यष्टिदेहयोः॥ कल्पनेस्थानकरणमेदाद्भोगश्चवर्ण्यते॥ यत्तद्रूपं शरीरादिषु व्यवहारोपयुक्तं पारमार्थिकरूपं चास्मा
कृतिः स्थूलशरीरं तस्य ग्रहणं कल्पनं॥ स्थानं वा व्यवहारद्वारं॥१॥ तत्र तेषु समष्टिजीवमोक्षशास्त्रसमष्टिशोधनेन ब्रह्माभेदयोग्यमर्थं दर्शयति त्वमिति।
अनंतं यच्चेतनाकाशं ब्रह्मत्वदेवं तदहमिमामिति सैषा देवता तं त्रीने नैव जीवेना त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिदर्शितस्वस्वसंकल्पे
न स्वचेतनस्य स्थूलोपाधिप्रवेशात्तद्दर्शकमाणाधारणाज्जीवः प्राणधारणात् इति धात्वर्थानुगमाच्चैतेनेन्नापि नोक्तं जीवइतिव्यपदिष्टं। चस्फुर

श्रीरामउवाच॥ मुनेजीवस्य यद्रूपमाकृतिग्रहणं तथा॥ यथा च परमात्मत्वं स्थानं यच्चास्य तद्वद॥१ श्रीवसिष्ठउवाच॥ स्वसं
कल्पेनचेतोक्तं चिदित्यपरनामकं॥ अनंतं चेतनाकाशं जीवशब्देनकथ्यते॥२॥ न परमाणुनैचस्थूलं नशून्यं नच किंचन
। चिन्मात्रं स्वानुभूत्यात्म सर्वगं जीव उच्यते॥३॥ अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसां॥ न किंचिन्मात्रकं चैव सर्वं जी
वं विदुर्बुधाः॥४॥ यस्य च स्वप्रकाशस्यो भावस्तेन ततत्वं ... किंचिन्मात्र ... स्थितं विद्धि तदाभासं तदात्मकं तत्वेदनात्॥५॥

दिहाएचेतयतीति चिदित्चेतनः इत्यपरं नामयस्य तथा विधं यज्जीवशब्देनकथ्यत इत्यर्थः॥ २॥ तस्य पारमार्थिकं रूपमाहनेति॥ अणुमात्रा
शं तदंतर्गतं वा किंचनन॥३।४॥ तस्य सर्वगत्वमनुभावयति यस्य यस्येति॥ यो भावः जातिगुणसंस्थानादि साधारणरूपं तेषु तेन तेन भावेन सं
स्थितं अतएव तत्र देव आभासमानं वस्तुतः॥ तदेकांतवेदनात् पुनः पुनस्तद्दर्शितं तत्तदाकारेणो वभानियमाद्दृष्टं च श्रुतः तयोर्न हि चक्षुर्दी
एनिर्गतमंतःकरणं स्वहृत्निर्व्याप्तघटावच्छिन्नं जीवचित्स्फुरणं घटोयं स्फुरति घटोयं स्फुरतीति घटस्वभावतादात्म्येनैवयतो नियमेनानुभास
मानत्वयि॥५॥ ॥ ७॥ ८॥ ॥

अनस्वसमष्टिजीवोपन्नयथाचेततितत्रतथाभवतिसत्यसंकल्पत्वात्॥व्यष्टिजीवस्तस्यत्नयथाभवतितत्रतथान्वेनति॥६॥तथाचसमष्टिजीवस्यपवनस्य स्पंदइवसर्वेस्तादेविच्यचेतनात्मकःसर्गःपवनस्पंदवत्त्वात्तु भवसिद्धःस्वभावोनतुबालस्ययक्षभ्रांतिवदुपदेशाभ्यासकृतइत्याहएवनस्येतिनचोपदेशाम उप देशेननसाधयपाम॥दिशतेर्विकरणव्यत्ययः छांदसः॥७॥अतएवास्यमुक्तिसुषुप्तिप्रलयेषुवासनाभ्यतायाचितनेजीवतापिशाम्यतीत्याहयथैवेतिपरं

सवेततियथायत्रयथाश्रुतदेवहि॥तथातत्रतथासंकल्पत्वतुभवात्मकं॥६॥पवनस्य स्पंदनयथास्पंदश्चेत्तंजीवस्य चेतथा॥स्वसंविन्मात्रनिर्दोषिनोपदेशामपेक्षवत्॥७॥यथैवास्पंदनाद्वातःसन्नेवेत्यसदात्मतां॥तथैवाचेतनाज्जीवोजीवत्वेतिप रंगतिं॥८॥जीवशब्दइन्द्रत्वतादृहमित्येवचेतना॥देशकालक्रियाद्रव्यशक्तीर्निर्मापतिष्ठति॥चैत्यश्चिद्वृ९॥देशकाल क्रियाद्रव्यचर्चितावर्धितोलयं॥असत्यांसत्यवत्साणंतावस्मान्नशरीरकं॥१०॥चेतसात्मसस्यद्राकारांमालेयपरमाणुतां॥प श्यत्यात्मन्यथात्मत्वेस्वप्नेस्वसरोपमां॥११॥ ॥

गतिंन्नस्वभावं॥८॥तस्याकृतिग्रहणप्रकारंवर्णयितुंसर्वकल्पनामूलसंभमाविर्भतसर्वशक्तिकसमष्ट्यहंकाराख्यासंप्रथमसर्गयतिजीवइति॥नि र्मायक्राविर्भावसेवा सरसार्वदेशसर्वशक्तिसंपन्निलक्षणाहरतना॥९॥ततःसूक्ष्मेभूतसंस्काराविर्भावविलक्षणासमष्टिचित्तकल्पनामाहदेशेति साद्रीभ्यां॥संस्कारात्मनाईषदाविर्भावितावर्चितांस्थूलतयासम्यगनाविर्भावितैचर्चितांच॥१०चेतसासमष्टिचित्तभावेनसूक्ष्मतनात्मसं वलनात्मालेयपरमाणुतां॥११॥ ॥ ॥

त्वाग्रेव्या घ्याध्यात्मताद र्शीने प्रतीतं पञ्चावयवानां हस्तपादादीनां मन्याद्दशत्वं तत्स दर्शीनां समष्टिचित्ररूपां विस्तृतां। तस्यैव स्वरूपं ब्रह्मभावविस्मरणो
मनःसमष्ट्यात्मकचंद्रभावोपलक्षित स्थूलभावकल्पनपात्रत्वाडूरूपा विराडकृतिरविर्भवतीत्याह विस्मरणेत्यादिना। चेतनां चिदेकरसां ब्रह्मसत्तां वि
स्मृत्य परिछिन्नत्रउसत्तामेवाह मितिपश्यन्त्स्त्र्वयमेवा स्तुगच्छ ति ॥ १२ ॥ पंचीकरणेनस्थूलभाषाणइन्द्रास्थूलसमष्टिविराडात्मनाभो स्त्रुनत्वं। तत्रमन
ःसमष्ट्यात्मकं कलोपचपापचपात्मना हुतं द्रवस्वभावं चं दर्विवमिव पश्यतिमे वासबुद्धिसमष्टिभाकलश्च पाविरिंचितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्यविराडं द्वभो

यहिं डु मं जत्वं नामपस समश्रद्वीवउच्यते। शरीरकर्ममनसां बीजं मूलं च कारणं ॥ २१ ॥ अस्माद्धिं विराडुीवात्प्रसंप्रतिज्ञग्यद्यपे
जीवामनोविकर्मी ग्रिसुखान्वामनाभिच ॥ २२ ॥ विराजस्तेसंकल्पात्ब्रह्मविष्णुहरादयः। तस्य चित्रचमत्कारः सुरासुरनर
श्वराः ॥ २३ ॥ चित्तभावेवुद्धा मानः पालेपपरमाणुतं ॥ यदातैभावयत्यास्तुतदानैनैवतिष्ठति ॥ २४ ॥ ते नैतरेवजीवसंस्था
नं विश्चिरग्रहह ॥ पंचावयवमेनत्तछरीरमउभूयते ॥ २५ ॥ स्वभावावयवान्यत्वसदृशीनो विभावयन्। विस्मृत्य चेतनां स
त्तां तत्रामेवा भुगच्छति ॥ २६ ॥ एवं रूपोवुद्धमनःसोच्छूनत्वमथात्मनि ॥ पश्यत्याशुस्वमात्मानं चंद्रविंवमिवदुतं ॥ २७ ॥ आत्म
न्यथेंद्रविरात्मन्यसौसद्भिन्नंपंचकं। काफतालीयवद्दैवसुरतं चेतनित्वयं ॥ २८ ॥ पंचानां संविरां पंचभिन्नान्यंगान्यसावयः ॥ बु
ध्यतेनित्यरूपं भौरापनुभवत्यपि ॥ १५ ॥ सपंचावयवःपश्चाद्दग्ज्ञेतपुरुषोविराट् ॥ अनेनाकारसंवित्तिरस्य ज्ञात्मानि राम यः ॥ १६ ॥

गोपपन्नयेमनःसमष्टेरेवसकाशाद्दिशादिरूपेंद्रियपंचकं तत्स्थानभेदकल्पनामाह आत्मनीति। दिविदिविषयभेदेनेंद्रियभेदविभावनात्
वित्तिपंचकमित्युक्तिः ॥ १४ ॥ तद्रूपाणि स्थानभेदरूपाणि रूपादिभोगद्वाराणि ॥ १५ ॥ आदित्यदिग्वारिवायुपृथिव्यो ख्य पंचेंद्रियस्थानादवप
दैः पंचविषयानुपभुंजानो रज्जते। तद्विषयेषु मनोविकल्पैरनंताकारकल्पनादनंताकारसंवित्तिः सचापंकार्यभावस्मान्नतत्वात्त्वकारणियुक्ता
त्त्वैवात्रतस्वनिराम यः ॥ १६ ॥ ॥

तस्य मनोमयभावे पि स्वतः सिद्धज्ञानैश्वर्यसर्वशक्तिसंपन्नत्वाज्जीववत्तमीश्वरत्वं चास्तीत्याशयेनाह मनोमयोसाविति द्वाभ्यां ॥ १७ ॥ सर्वपुरुषसमष्टिरूपैक पुरुषः ॥ १८ ॥ तस्येश्वरभावेन तत्वाविर्भावतिरोभावेपि स्वातंत्र्यमस्तीत्याह स्वयमेवेति ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतेः सर्वेपारानेश्वरस्यतु एषदेहः ॥ एषएवजा ष्टिभावेन सर्वस्य जीवजातस्य पुर्यष्टकं प्राग्व्याप्तं ॥ २१ ॥ स च सूक्ष्मे सुषिपीलिकादिदेहसुसूक्ष्मः ॥ सूक्ष्मः स्थुलेणसमोन्नतेनेत्यादि क्रतेः परमार्थतस्तु

मनोमयो सौ बुद्धितः परस्मात्मस्थमोत्थितः ॥ आकाशादिशब्दः संतोनित्यानंदविभामयः ॥ १७ ॥ स चाद्यपंचभूतात्मा पंचभूतात्मकोप्यसः ॥ विराडात्मैकपुरुषः परमः परमेश्वरः ॥ १८ ॥ स्वयमेवाशु भवति स्वयमेव विलीयते ॥ स्वयमेव समस्ति स्वयं संकोच मेति च ॥ १९ ॥ स्वसंकल्पकृते नासौ कल्पेन क्षणेन च ॥ यदर्थं व्यादेति पुनः पुनर्भूत्वोपशाम्यति ॥ २० ॥ मनोमात्रैकरूपात्मा प्रकृते देहरूपसः ॥ एष पुर्यष्टकं प्रोक्तः सर्वस्येवातिवाहिकः ॥ २१ ॥ स सूक्ष्मः स्थूलोपरि नैषप्य नोप्यमोप्यसौ नव स्थितः ॥ सर्वस्य व हितस्त्वनकिंचित्किंचिदेव च ॥ २२ ॥ त्रिप्रमानिराभासैतैर्नेत्रीनाडमेवेदाः सह शब्दार्थकल्पनाः ॥ नियतिः स्थापिता तेनतथा यापियथास्थिता ॥ २४ ॥ ॥ तस्याद्येमनः षष्ठानि पंच च ॥ सोहं भावानीन्द्रियाणि भावाभावमयानि च ॥ २३ ॥ २४

न किंचित्व्यवहारात्मकं किंचित्परिच्छिन्न एव च ॥ २२ ॥ पंचज्ञानेंद्रियाणि च कारणकर्मेंद्रियसहितः प्राणाः मनः अहंकारश्चेत्यष्टावंगानि ॥ भावाभावमयानि मूर्तामूर्तस्वरूपाणि ॥ २३ ॥ तेन चतुर्मुखो भूत्वेमे चत्वारो वेदाः गीताः ॥ नियतिः शास्त्रीयस्त्राचारस्मर्यादा ॥ २४ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ श्रीरामकृष्णायनमः ॥ ॥ ॥

ऊर्ध्वं द्यौः अस्य मूर्द्धा शिरः । अधः पृथिवी पादयोस्तलं । अपरमांतरालिकमुदरं । तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ
ग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ इत्यादि श्रुतेरिति भावः । ब्रह्मांडमंडपं शरीरमिति शेषः ॥ २५ ॥ पार्श्विकाः पार्श्वावयवाः पृष्ठः वाऽपि सृतजंरर्के
मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ क्षितिधराः पर्वताः मांसपेश्यः ॥ सरितः शिरा नाड्यः ॥ २६ ॥ रक्ताधारा रक्तसंचयपेश्यः । विश्वनेषद्कोशवेष्टनं ॥ ककुभो दि

अनंतमूर्द्धमूर्द्धा स्यात्तथाधः पादयोस्तलं । अपराकाशमुदरमिदं ब्रह्मांडमंडलं ॥ २५ ॥ लोकांतराण्यपुनंतानि पार्श्विकाः भूतजंपपः
। मांसपेश्यः क्षितिधराः सरितः संततः शिराः ॥ २६ ॥ रक्ताधारा जलधयो द्वीपान्येवास्त्रवेष्टनं ॥ बाहवः ककुभः स्फारस्तारकारोमसंत
तिः ॥ २७ ॥ पंचाशद्वानिलस्कंधा एकोनाः प्राणवायवः । मार्तंडमंडले चंडे पित्तं जठरपावकः ॥ २८ ॥ शशांकमंडलं जीवः श्लेष्मा
शुक्रं सितं बलं ॥ मनः संकल्पकोशात्मा ज्ञानापरमामृतं ॥ २९ ॥ मूलं शरीरे शक्षस्य बीजं कर्मद्रुमस्य च ॥ मतस्तत्सर्वभावानां
पिंडार्णेनेदकाररतां ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

शो बाहवः यद्यपि छत्ररोमपाटीलोमानि बर्हींषि इत्युक्तं तथापि स्कापं तरानुरोधेन तारकाइत्युक्तिः ॥ २७ ॥ एकोनाः पंचाशत् आवहप्रवहाद्य निल
स्कंधाः प्राणवायवः । चंडे क्रूरं चक्षुरिति शेषः । जठरपावक औदर्यानलः पित्तं ॥ २८ ॥ जीवादिपद्के तु शशांकमंडलमेव, सितं वपाभागः । संकल्प
कोशात्मेति मनोविशेषणं ॥ परामृतं ज्ञानमेवात्मा ॥ २९ ॥ बीजादिभावो पि न बहुसंख्यत्वात्सह मूलमित्यादिना ॥ अन्नादिभिर्विनाप्यायनादानं कारणं
॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰नि॰उ॰
४९

स एव विराट् शरीरे जीवः अनात्मकेननेन समष्टिप्राणधारणादित्याशयेनाहं यदिति। समष्टिशरीरगणां मन्त्रमयानां प्राणबीजं प्राणहेतुकानां सर्वकर्म
णां मूलं व्यष्टिमनसां च कारणां चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदित्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥३१॥ तद्वेदस्य षष्टमातृनस्मादिति॥ तुरता निर्भोगाः अमृता निर्मा
ल्या स्वे॥३२॥ विराजः विराड्जीवस्य चतुर्मुखादिशरीरगणामपि चांशः अंतयरिणा महत्पत्त्वात्तस्मात् मः पवनेजनितामनीनां जनितादिवोजनिताः पृथिव्याः
उ जनिता यैर्जनिता महत्पर्यस्य जनितं इस्मज मितोत विष्णोरिति श्रुतेरिति भावः॥ नमश्चराः पक्षिणः सर्वभारतपलक्षणमेतत्॥३३॥ चित्तचमत्का

यदिदं मंडलं नाम समस्तमाङ्गी विजृम्भते। शरीरं कर्म मनसां बीजं मूलं च कारणं॥३१॥ अस्मादिदं विराड्जीवात्समस्तं हि जगत्
त्रये। जीवा मनांसि कर्माणि सुखान्यन्नान्मृतानि च॥३२॥ विराजस्तेन कल्पान्ते विष्णुर्हरहरादयः॥ तस्यैव चित्तचमत्काराः सु
रासुरनभश्चराः॥३३॥ चित्स्वभावो बुध्यमानः प्रालेयपरमाणुतां॥ यदी देहो भावयत्यनुतदानेनैव तिष्ठति॥३४॥ तेनैन
देवजीवसमस्थानं विद्धि रघूद्वह। एवं चावयवमेतन्न स्वशरीरमनुभूयते॥३५॥ ॥॥ ॥॥ ॥ ॥ ॥४॥२॥

रतो चित्तोपहितविद्विवर्तन यासकटयति चित्स्वभावः इति। प्रालेयपरमाणुतां सूक्ष्मां मलकलालतां साक्षितया प्रकटयति चित्स्वभावइ
ति। प्रालेयपरमाणुवदेव बुध्यमानो यदा देवतादिशरीराकारं स्वगतिं भावयति संकल्पयति विराडात्मा प्रजापतिरूपदा तन्मात्र एव चतुर्मुखादि शरीर
भावेरेव स्वयं सिद्धवत्तिष्ठति सत्यसंकल्पत्वादित्यर्थः॥३४॥ एतद् ब्रह्मांडमेव सर्वजीवसमष्टिविराड्जीवस्यापंचीकृतपंचभूतात्मकस्य न यथा विधं त
स्य विराजः शरीरं स्वतज्ज्ञानैरिति सर्वैरनुभूयते॥३५॥ ॥॥ ॥ ॥

रा॰
४९

ऽहं विराड्डीवाद्यष्टिजीवसंसंरंभात्क्रमुपपादयति विराडिति ॥ जीवभूता निर्जीवनसाधना निर्मलेयविसरः स्वंइकलानां श्रो यथी बुमस्तत्तदात्मना
॥ ३६ ॥ जीवभूता निर्जीवनसाधना निर्वाः जीवो पाधयः ॥ ३७ ॥ स हस्रशतश स्वसं स्थापरो संप्रति संस्थिता ॥ ३८ ॥ उत्तमपदाद्ब्रह्मणः अभिन्नया अ
तएवांतवर्जितो निरवधिर्महां श्वांगसंगो व्यष्टिसमष्टिदेह संवंधो यस्मात्त्रिविधया च्च अधिष्ठानसत्तयैव तद्विवर्त्तो विराट् पुरुषः इति वर्णितः ताः स्वतः
सर्वदेशकालेषु ब्रह्मणः तत्र ब्रह्माण्येति ष्ठतीत्युपसंहारः ॥ ३९ ॥ छ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि. प्रो उ. ईर्द कोनविंशतितमः सर्गः ॥ छ ॥

विराड्डीवाख्यं इमसौ जीवभूतो निर्देहिनां ॥ प्रसंस्पन्दजाता निर्मालेय विसरत्मना ॥ ३६ ॥ तान्येव देहि देहेषु जीवा जीवंति जी
विषु ॥ मनोभूत्वा विचेष्टंते कर्मजन्मसु कारणं ॥ ३७ ॥ एवं विराड्डहस्राणि महाकल्पशतानि च ॥ गतानि भविष्यंति नाना
चाराणि हंति च ॥ ३८ ॥ सर्वतोनुभवरूपया न पा सत्तयोत्तमपदाद्भिन्नया ॥ अंतवर्जितमहान्महासंगयाति ष्ठतीति पुरुषः परो विराट्
॥ ३९ ॥ ॥ महारामायणे निःशेषो विराडात्मवर्णनं सर्गः ॥ १९ ॥ श्रीवसि० ॥ संकल्पपुरुषस्त्वेषु यद्यत्कल्पयति स्वयं प्रत
तथा ताहशे पंचभूतात्मा भवतीखं ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
व

वासनाकर्मकामानुरूपसंकल्पसंज्ञितैः ॥ समष्टिसाम्यं व्यष्टीनां जीवानामिह वर्णयति ॥ विराट्पुरुषस्तु संकल्पानुसारि विवर्त्तैः ब्रह्मण्येव इ
त्थाहं संकल्पोऽस्मि ॥ पंचभूतात्मा विराट्पुरुषोऽपि यद्यद्यथा यथा भवत्विति संकल्पयति तत्तद्यथा तथा खं ब्रह्माकाशमपि भवति ॥ १ ॥ ॥
॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ श्री

यतो ब्रह्मपूर्वोपासनाहितवासनया तादृग्रूपं पंचभूतात्मविराड्रूपं सर्गादौ भूत्वा उपासनाफलं पंचभूतात्मकविषयसमष्टिभोगोन्मुखतां गतमित्यर्थः॥ १॥ कारणेन मृदादिना कार्याणि घटादीनि समस्तभावान्येव यतो भवंति अतो हेतोरित्युक्तत्वान्वयः॥ ३॥ प्रत्येकं व्यष्टिजीवोप्यात्मनि स्वस्मिन्विराड्सर्व समिसमर्थ इत्यर्थः॥ यतो मनोहृन्मनुसारेण स्वतः विदिवाह्यांतरविषयाकारेण समस्तरतिसति विराड्दिवायमप्येतदहं र्थबोधवानेव नत्ववोधवानिति सांप्रति

सर्वरूपमजगज्जातं तत्संकल्पविजृंभितात् तादृग्रूपंपंचकात्मविषयोन्मुखमात्मनं॥ १॥ जगत्पदार्थसार्थस्य विराड्वर्त्स्यकारणेन समान्येवकार्याणि च भवंति तः॥ २॥ यथैषतविराड्स्वविराड्रूपेक मात्मनि॥ तत्संविदिभ्रमतरनिबोधवानत्ववोधवान्॥ ४॥ आसरीसृपमारूढमेवमभ्युदितो भ्रमः॥ अरण्यवपुरिवि स्तारे बीजकोशद्रुमः॥ ५॥ आसरीसृपमारूढं विराड्रूपेकमात्मनि॥ पराणवपुर्नमात्मबोधनो न त्ववोधतः॥ ६॥ यादृगेव विराड्जात्मन्येष विलासमागतः॥ तादृगेवेह सर्वस्मिन्नणुमात्रे पिभूतके॥ ७॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥छ॥

त्यर्थः॥ ४॥ अपकर्षावधौ आसरीसृपं उत्कर्षावधौ आरूढं एवं जगदाकारो भ्रमो अभ्युदित इति समस्तवृक्षार्थः॥ अरण्यवपीति भ्रमत्वे उपपत्तिः॥ ५॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह आसरीसृपमिति॥ विराट्लक्षणः तथा च साम्यं सिद्धमित्यर्थः॥ ६॥ अणुमात्रेमशकस्तुच्छादिदेहपरिच्छिन्नेपि भूतके जीवे॥ ७॥
श्रीरामाय नमः॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥ ॥

चितं तत्रान्यावि स्तारितं ॥८॥ ननु विराड्जो व्यष्टिमनस्तदुपहितजीवो भयं कारणं तेन वैषम्यमिति किं कथं साम्यं तत्राह मनइति। अथवा समष्टिव्यष्ट्योरे
कैवैषा सत्ते तिभेद एव नास्ति कुतः कारणता तेत्र न्यविशेष इत्यर्थः ॥९॥ एवमुपाधिमनः कारणतां निरस्योपहितजीवस्य निकारणतां निरसितुं उपाधिस्व
रूपमाह शुक्रसारमिति स्वयमं शुक्रं रेत एव कारणमुपाधियैस्मृतं। ततः शुक्रोपहितजीवो देवमाता पित्रो मैथुनकाले आचलसर्वाणीन्द्रियलक्षणः भो
गाकारद्वेनो प्रतिबिंबनेन संदेहो हः प्रवृत्तिलक्षण आनंदः प्रवर्तते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेरित्यर्थः ॥१०॥ तेनस

यस्मार्यैनं न स्थूलं न सूक्ष्मं किंचन क्वचित्॥ यद्यथा भावितं यत्र तत्तथा ह्यनुभूयते ॥८॥ मनस्त्वं इमसो ज्ञा
तेमनस स्वं इउत्थितः॥ जीवा ज्ज्ञावेत्याचैकैषा सत्ता ह्यवजलं गवत्॥९॥ शुक्रसारं विद्धि जीवं भासे यकरणं ह
विर्भ॥ आनंदरेचल संदेहस्तत एव प्रवर्तते ॥१०॥ तं चेतति तदाभासं सूक्ष्मं मात्मस्थमात्मना॥ तत्र तन्मय
तां धत्ते तेन तन्मयरूपिणी ॥११॥ जीवस्य विद्वेषं तद्यं इपायाधिपचेतं॥ तत्र कारणं किं चिद्विद्यते न च का
र्यता॥ ॥१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मण आभासलक्षणमानंदं रेतोवच्छिन्न जीवचित् आत्मस्थमात्मना रेतो भूतस्वभावे नैव चेतति अनुभवति चेतयंतीव रेतो रूपमेवानंदः स्थि
मतमोर्ह्मितिवीजमारभ्य तत्र तादात्म्याध्यासलक्षणां तन्मयतां धत्ते। आनंदाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायंत इति श्रुतेः ॥११॥ अथानं
तरं एव जीवस्य चित्रहंतगतं पंचतां देह रूपां तादात्म्येनैवोपायाति। सेवास्यास्तदुपहितता तत्र च न विराजोन्यस्य वा कारणता तेषाहनन्तेत्रेति
॥१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्युपहितरूपेण किंचित्कारणं तर्हि तदन्यागंतुकं जीवानां स्वभावः स्यात् न च कस्यचित्स्वभावोपेतोऽस्य निर्मोक्षसंभवं स्यादित्याशंक्याह प्रतियोगीति। अ
नोपहितरूपे स्वभावे किं स्वरूपानुसारिणी अर्थवत्ती न भवति स्वशब्दार्थविशिष्टो हि भावशब्दार्थः स्वभावः। तत्र स्वशब्दो नोपहितमुद्रूपरतादि न स्यात् यत्वा
नाप्रतियोगीन घटवच्छेदो वा भो त्ती तत्स्वभावत्वं कानस्यात् स्वःभावशब्दार्थोपि न निरूपपितुं शक्येत इति न हि शिष्टार्थसिद्धिः इत्यर्थः तावद्रिस्त
र्थः॥१३॥ परिवाउपहितपरःस्वशब्दार्थः प्रसोनस्व हि भूतं भावशब्दार्थं लभेतेपस्ता येनिविशिष्यादित्याह जीवइति। उपहितरूपो जीवोपि
त्वतः स्वस्यजीवत्वात् उपहितरूपत्वाद्वेजीवत्वमुपहितरूपमेव च स्वयं। न तद्व्यतिरिक्तरूपांतरमंतरेण न हि ष्टेन वा भावशब्दार्थभूतं विशेषणतायोग्यं तत्र

प्रतियो॥ गिप्रवच्छिन्नेत्र भावात्स्वस्वभावयोः स्वभावो किंनैवात्र भवत्यर्थानुसारिणी॥१३॥ जीवो जीवत्वमेव च स्वजी
वत्वाद्देव च स्वतः॥ अंतत्वे न वहिष्टेन दृश्यते न च वा पुनः॥१४॥ नीहारेणेव संवीतं व्योमवत्क परायणाः॥ जात्यं च स्वरूपं पश्या
नेमारूढ़ात्मानं पश्यति॥१५॥ ॥॥ ॥॥ ॥ ॥ ॥॥ ॥॥ ॥ ॥७॥

दृश्यते। स च वा पुर्वहती स्वत्र किं यात्मेव वायुर्यथा विकल्पबुध्यामेदेप रिकल्प्यवानीतिच्या परिदृश्यते तद्जीवोजीवत्वमिति धर्मधर्मिभावेन
न अर्थः॥१४॥ यदि कजनं ननिस्तं स्वभावभूतं वा तर्हि किं तज्जीवरूपं य न्मस रत्नीति चेरनिर्वर्त्यनीयाज्ञानाघ्रतत्रात्मैव तत्त्वात्मानएवान्यथा
दर्शनं तस्य संसार इत्याह नीहारेणेत्यादिना॥ मारुतानामा प्राणेन्द्रियादिजडतादात्म्यापन्नाः आत्मस्वरूपं न पश्यति। न तं विहाय घट
मातजज्ञानान्मुमुक्षाकमंतरं वभूव। नीहारेण प्राकृताजल्पाचासुतपउक्ताशोक भ्रमरीता दिक्कतेरितिभावः॥१५॥ ॥ ७॥ ६॥ ४॥

जगद्रूकारणजृंभिकयाऽहिकयाऽविद्याशक्त्या संवीतः अनएव सदेकमेवद्दृष्टुरूपमिति द्वैतं कल्पितत्वात् नास्ति तोभिन्निविद्यः॥ २६॥ अतए
वविषया अविद्यानाशसंभवान्निर्मोक्षदोषस्याह अज्ञानस्येति॥ अहमित्यर्थरूपस्य महाग्रंथेः भेदः विदारणं॥ २७॥ अतएव हेरामत्वंव्यपगतः घनः
असद्रूपं वैसदसन्नमृतज्ञानं च यत्तथाविधो रूपधारेवाभिधोनाम शून्यः से ध्वयनवरानेदैकस्य घनोयश्चेतनः शोभितत्त्वरार्थः तस्मिन् स्थितं वा धिं सत् सर्वं
पः सन्नसमंतान्सूर्यो आस॥ २८॥ ६७॥ ६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विंशतितमः सर्गः॥ ६७॥
जगज्जृंभिकयाजीवः स्वभेकं किंचिन्मास्थितः॥ स्पंदशक्त्येवपवनआत्मात्मानपश्यति॥ २६॥ अज्ञानस्य महाग्रंथेर्भिद्यमाने घात
नोसन॥ अहमित्यर्थरूपस्य भेदोमोक्षइतिस्मृतः॥ २७॥ व्यपगतघनचेतनसमंताद्दहमितिरूनमवुद्ध्यमानआस्व॥ अनभिध
नघनचेतनैकरूपः स्थितसदसत्सदसत्तदैदितस्त्रः॥ २८॥ ॥महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे जीवनिर्णययोगोपदेशो
नामविंशतितमः सर्गः॥ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ ज्ञानिनेव सदाभाव्यं राम न ज्ञानवंधुना॥ अज्ञमताखरमन्येन पुनर्ज्ञानवंधुना॥ १॥ श्रीराम
उवाच॥ किमुच्यते ज्ञानबंधुर्ज्ञानिना चोच्यते किमु॥ किं फलं ज्ञानबंधुत्वे ज्ञानित्वे च किं फलं॥ २॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ व्याचष्टे यः प
ठतिव शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत्॥ यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते॥ ३॥ ॥

त्रेद्विविधा ज्ञानबंधुता॥ हेयग्राह्याचयत्नेन लक्षणोऽरूपवरार्पितः॥ तत्वादेहेयंवर्जयित्वा पीठिकां चयति ज्ञानिनैवेति॥ ज्ञानी उत्तरसर्गवक्ष्यमाणलक्ष
णस्तथाविधेनैव॥ सदाभाव्यभवितव्यं॥ ज्ञानव्याजेन सत्कर्मश्रद्धाबाधनाद्दोषतापधेन संपर्क्यानर्थेव प्राप्नोतिज्ञानबंधुस्तथा भिन्नेन भाव्यमितो
र्थः॥ १॥ किंलक्षणं प्राप्य ज्ञानबंधुरुच्यते किंलक्षणां प्राप्य ज्ञानी उच्यते पुरुषस्तेल लक्षणेतत्फले च वदेति प्रश्नार्थः॥ २॥ अनुष्ठाने साधनच
तुष्टयसंपादनेमननादेचज्ञानोपाये पीनयतते॥ ३॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥ २ ३ ३ ३

वादीति०
५२

पमशास्त्राभ्यासलब्धः शास्त्रेबोधः कर्मसंदेहेषुभोगव्यवहारेषु दृश्यमानेषु वैराग्योपरमादिफलैः फलितो न दृश्यते तत्र कथामिः परं च नवानुरी बोधशिल्पं तदुपजीवित्वात् ॥४॥ अथाह्वसनाशन लाभात्मस्य शास्त्रफलानीतिये जानंति। शास्त्रार्थकथा नान्यत्र यदि शिल्पिनुरुत्वविद्यात् ॥५॥ द्वितीयं शुभां ज्ञानवंधुतां लक्षणेन दर्शयति प्रतितिलक्षणे इति। प्रवृत्तिलक्षणे निष्कामाग्निहोत्रादिलक्षणे धर्मे कृतसंशास्त्रार्थज्ञानस्य चित्ते अनुरूपेक्षतस्य कश्चिद्यमाराविरंतरप्रयासो चित्तविरतशुद्धिद्वारा अनुकूले कृते कृतिबोधिते उर्वचित्रत्वाधिकाकुलाचारफचित्ता विविदिषं तियद्वेतदानेनतपसेत्यादिश्रुतेः तत्र मोनुष्ठानेचित्तशुद्धिकर्मणा वर्धपत्तानि न बाधति इति युक्तमात्राअहंरवतिज्ञानत्वात् आदित्यर्थः ॥६॥

कर्मसंदेहेषुनोबोधः फलितोयस्य दृश्यते। बोधशिल्पोपजीवित्वाज्ज्ञानबंधुः स उच्यते ॥ अवसनाशनमात्रेणतुष्टाः शास्त्रफलानिये।
जानंति ज्ञानबंधुंस्तान्विद्याद्धास्त्रार्थशिल्पिनः ॥५॥ प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे विरक्ते यः कृतोचिते। अहंखतिज्ञानत्वाज्ज्ञानबंधुः स उच्यते ॥
६॥ आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानितु। तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधनात् ॥७॥ आत्मज्ञानमनाहत्य यज्ज्ञानांतरलव
वेनये॥ स तु सुष्टः कष्टचेष्टितेनेस्त ताज्ज्ञानबंधवः ॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनात्मशास्त्राभ्यासपरा अपि तत्त्वदर्थज्ञानैः संबध्यमाना द्दश्यंते तत्सदृशोयं मा भूदितं आत्मज्ञाने विशेषं दर्शयति आत्मज्ञानमिति। तानि ज्ञानभि
वाक्भासं तेन तु ज्ञाना। निकृतः रसेन सारभूतेनावाधेन निरूपिति शयानं हात्मनासहवर्त्तेते इति सोतरद्ध्यलो जगत्त्वीवीतयोभिवः सारस्यंतदह
धिष्ठान ब्रह्मरसस्वतत्त्वनवबोधना दृष्यस्ववाध्यार्थमात्रबोधनाद्या तिमात्रतया आज्ञानांतरं ज्ञानत्त्वादित्यर्थः ॥७॥ अतएव तज्ज्ञानमात्रतुष्टानामशु
भज्ञानबंधुतैवेत्याह आत्मज्ञानमिति। अभ्यासश्रमेणादुरभिमानादिद्दोषादानेन पारलौकिकार्थफलेनचकष्टचेष्टैर्य स्मिन् कर्मणि तद्य थाभव
तितथातेसंतुष्टादिहितोस्ते पित्र शुभज्ञानबंधवः स्मताइत्यर्थः ॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सम०
५२

अतएवनसप्तमभूमिकास्थैर्यपर्यंतमुमुक्षुणातोषेकेनभवितव्यमित्याहज्ञानाद्रीति। ज्ञानंवाह्याभ्यंतरगोचरसत्त्वम्: आदिपदात्तत्करणानितदभ्यासः प्रमाता
चतेषांहेयाःशरीरादयस्तेषांविकाशाःप्रख्याश्चतेषामात्यंतिकध्वंसादयाणिहैकसत्त्वप्रकाशप्रख्यातैक्यप्रतिष्ठांविनामुमुक्षुणाऽवांतरभूमिलाभमात्रेण
कृतार्थोस्मीतिसंतुष्टधियाउत्तरोत्तरभूमिप्रापकप्रयत्नशैथिल्येनकदापिनभाव्यंहेरामत्वंसर्वविद्यास्थानकुशलोपिअनात्मशास्त्रपाटवसंतोषात्
नोपेक्षणीयःनानाधिकारिषुज्ञानोपदेष्टैशकोशत्वापनेनवाज्ञानबंधुत्वमुपेत्यतत्ख्यातिलाभादिप्रयुक्तभोगलक्षणेषुभवामपेक्षुमारमस्वेत्यर्थः॥
॥९॥ कथंतर्हिमुमुक्षुणास्थातव्यमित्यतआहआनेति। आहारार्जनहितमितमेधाशनंतदर्थंतदुपायप्राप्त्यपेक्षाविसमितिशिष्टैरनिषिद्धस्ववर्णाश्रमोचितं

ज्ञानादिनिर्द्वेषविवेकोशांत्याविनानसंतुष्टधियेहभाव्यं॥ ज्ञानबंधुत्वमुपेत्यरामरमस्वमाभोगभवामयेषु॥९॥ आहारार्थंक
र्मकुर्यादनिंद्यंकुर्यादाहारंप्राणसंधारणार्थं॥ प्राणाःसंधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थंतत्त्वंजिज्ञास्यंयेनभूयोनदुःखं॥१०॥ ॥
महारामायणेनि॰णेमोक्षोपायेज्ञानविचारोनामएकविंशतितमःसर्गः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठस्य
घोचित्तंचित्तमेवच॥ नबुध्यतेकर्मफलंसज्ञानीसविधीयते॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥ ॥ ॥ ॥

पायेनाहारार्जनादिकर्मकुर्यादित्यशिष्टंस्पष्टं॥१०॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰णोउत्तरार्द्धेएकविंशतितमःसर्गः॥२१॥
॥ ॥ज्ञानिनोलक्षणमाहलोकोत्तरैस्तैस्तैरुपपत्तिभिः। तथाजीवन्मुक्तजगद्धितत्वादीनिप्रसंगतः॥ ज्ञानबंधकंतत्फलेचोपवर्णितोनीचैव
किमुच्यतेज्ञानिनोविषयेचकिंफलमितिप्रश्नयोरुत्तरंवक्तुंप्रथमंज्ञानिलक्षणमाहज्ञानेनेति। यःपुमान्भूमिकारोहणक्रमपरिपक्वे
नज्ञानेनज्ञेयब्रह्ममात्रेदृढप्रतिष्ठत्वात्स्वारब्धकर्मफलंभुंजानोपिचित्तंचित्तंभिन्नंशब्दादिविषयजातंतत्तदाकारपरिणतंकामसं
कल्पादिरूपैर्भेदैःपरिणतंचचित्तमेवेतितत्त्ववाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्नवस्तुसद्बुध्यतेसज्ञानीतिलक्षणेनविधीयतइत्यर्थः॥१॥ ॥

५

तथात्मस्य शब्दादिविषयभोक्तुः प्रमातुरंतःकरणस्य कर्मसु भोग्यभूतेषु विषयेषु येन पुरुषेण ज्ञानेन ज्ञाने इत्यनुक्तानं वीक्षायामव्ययीभावः। सर्वेषु व्यापृतेषु धारि
दृष्ट्रिभेदेषु साक्षितया स्थितं चिन्मात्रं सम्यक् तत्त्वतो ज्ञात्वा बाधितं दृश्यं निर्वासना त्मकं वासनामात्रेणापि परिशिष्टं दृश्यते स ज्ञानीत्यर्थः। अथ वा येन तत्त्वेन ज्ञा
तेन चित्तं निर्वासनं भवति तत्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा स्थितस्य यस्य ज्ञस्य सर्वेषां प्राणिनां कर्मसु यथेष्टं व्यवहारेषु स्वैरं व्यवहरं तिष्ठ तत्त्वज्ञानमेव दृश्यते स्वधनापहा
रवध बंधादि शहृदिमपि दृष्टा नापानुमोदने स ज्ञानीत्यर्थः। दृष्टं तु तदुभयन्तरीयम सिद्धं ॥२॥ अकृत्रिमेणो कोनस्वात्मलोभेनधां तस्य यस्य दृष्टासु व्यवहारेषु॥
॥३॥ पुनर्जन्ममूलाज्ञानोच्छेदित्वात्तत्त्वज्ञानमेव ज्ञानं नेतरदित्याह अपुनर्जन्मनेहति॥ शेषान्तरन्या शास्त्रज्ञानचातुरीतु वसना शनेहत्यतीति वस नाशन

ज्ञात्वा सम्यगुत्तमानं दृश्यते येन कर्मसु॥ निर्वासनात्मकं तस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते॥ शा अंतःशीतःऽलितहासुभाजेर्यस्यावलोक्यते॥ अकृत्रि
मेक शांतस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते॥३॥ अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक्॥ वसनाशनदाशेषा व्यवस्थाशिल्पिजीविका॥४॥ प्रवा
हपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः॥ तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पंडित उच्यते॥५॥ अकारणैव नैन इव भावात्मकारणात्॥ अविषमा नाम
प्यते विषमा नाम्नवच्छिन्नाः॥६॥ आविर्भवति रोगभीकोभावत्प्रभवाम्बरैः॥ पश्चात्कारणानां यान्ति मिथः कारणकर्मभिः॥ ७ ॥ ७॥ ७॥

गीता

दारतरशिल्पतुल्यजीविकेव नतु ज्ञानशब्दवाच्येत्यर्थः॥४॥ शब्दाकाशमिव निरावरणमकाशं हृदयं यस्य॥५॥ त केवलप्रमाणोपपन्नेयेन तत्त्वज्ञानस्य
वैहेनवासनोच्छेदकत्वं समर्थयितुं जगतः आसदविद्यामात्रत्व परिशेषात्कारणात्वासत्वे दर्शयति अकारणमित्याद्विनायतः अविद्यमाना अतः अकारणं
विनैव कारणं प्रवर्तंते उत्पद्यंत इव। ननु कल्पतउत्पद्यंते एवं च अविद्यमाना एव स्थितास्त इव॥६॥ इत्थमाविर्भावकार्ये ह्यप्यकारणान्वाहेवासत्त्वं बोध्यमित्याश
येनाह आविर्भवति। ननु बीजादंकुरोत्पत्तेः प्रत्यक्षं दर्शनात्कथमकारणं प्रवर्तंत इत्युच्यते तत्राह पश्चादिति। नेदं सम्यग्दर्शि सम्भवतीति मलयबीजां
कुरयोरुभयोरप्यभावादिति भावः। कारणकर्मभिः कारणव्यापारैः॥७॥ ॥ ७॥ ॥७॥ ७॥ ॥७॥ ७॥ ७॥

सांशतं दृश्यमानमपि वीजं सतोंकुरस्य कारणमसतो वा ॥ नाद्यः सतः कारणापेक्षाभावात् । न द्वितीयः स्याद् असत इति द्वाभ्यां ॥ ८ ॥ आ सादयं
न्यारोहंति । असतः कारणत्वं मार्गेणनां पुत्रपौत्रत्वस्कंधारोहणं निष्क्रमार्हं स्यातः ॥ ९ ॥ यद्यकारणादेव तदभावे प्रसंगे अनिर्मोक्षप्रसंगः कारणाय मो
क्षस्थत्व गामाण्णापचकारणमवश्यक्तं ल्पं । ज्ञानमात्रनिवर्त्या तिथ्या भूतमज्ञानमेव तत्कारणं कल्पनीयं नान्यत्तद्रूपं तस्य ज्ञानेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वा
अनिर्मोक्षताद्वस्थ्य प्रसंग इति । शयेनाह असते ति । अनालोकनमज्ञानं ॥ १० ॥ वंधस्य ज्ञानकार्यत्वं समालोकस्पणे ह्यंतं चानुभावयति परमिति । अ
यं जीवः परं स्वातिरिक्तं अचेतनं जडं अहंकारदेहादि बुद्ध्यमानस्तत्स्वरूपमेव तत्तादात्म्याभासत्वात्तेह्याः .. हात्मायते आत्मैवाचरतीत्यस्य वत्तस्य वंधः । चेतनं
निष्कशचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानः स्फजीवस्वरूपेनजानाति जीवतीति । स्फविदुर्शितदिशा सर्वजगज्जीवनहेतुनिष्कृष्टनिरतिशयानंदाद्वय एवा
असतः शशशृंगादेर्भंगत्वं ज्ञामसोपथ्या ॥ आलोकनाहलभ्यस्य कीदृक्त्वात्किलकारणं ॥ ८ ॥ असतः शशशृंगादेः कारणामा
गीयं तियेः वध्यापुत्रस्य पौत्रस्य स्कंधमासादयंतिते ॥ ९ ॥ असत्यप्रतिभासानामन्तरेवाभ्युकारणं ॥ यस्मालोकनेनासत्समालोक
क्षणाक्षयं ॥ १० ॥ परमात्मायते जीवो बुद्ध्यमानस्तु चेतनं ॥ चेतनं बुद्ध्यमानस्तु जीवएवावतिष्ठते ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

त्मा
वतिष्ठते सोऽस्मोऽस्त्वित्यर्थः ॥ अथवा जीवः चिन्त्यते अनेनेति चेतनं बुद्धिः चित्यते अस्मिन्निति चेतनं स्थूलदेहः चितिक्रियाचेतनं चिदाभासः तत्रित
यरहितं कूटस्थाद्वयचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानः स्तनुरपरमात्मा प्रह्वेवाचरति परमात्मायते अद्वितीयस्वरूपानंदैकस्वभावो वतिष्ठते चेतनं बुद्ध्यादिकं आ
त्मेति बुध्यमानस्तु जीव एव सत्त्वावतिष्ठते न स्वरूपाभिव्यक्तमित्यर्थः ॥ अथवा अयं जीवः चेतनं विषये षु चाशुभादि वृत्तिफलेवापि नेतरहितम चेतनं
यथास्यात्तथा वृत्तिव्याप्तेवनतु फलव्याप्त्येत्यर्थः एवं आत्मानं स्वप्रकाशचिद्रूपतया बुध्यमानः परमात्मैव न चैतेनात्मा अणुमात्रमपि फलव्याप्तिवि
ना बुध्यते चेतनं वृत्तिव्यापनं यथास्यात्तथा अणुमात्रमपि बुध्यमानो जीव एवावतिष्ठते न ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य
मतं मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ स्त्रनावै श्री

स्वीडिविहरोगातिपरमात्मैवेति॥ अयंजीवःयथोक्तरीत्याश्रवेतनंजागरणमेवस्वात्मनिवुध्यमानोजागरूकःपरमात्मस्वावेशासमात्मैवभवतियथाज्ञा स्वरवहेमंतेसुप्तस्मायोवसंतेरसाकेशात्सहवितःपुष्पितस्वप्रवुद्धभायःसहकारवृक्षस्वाच्छतांप्रपातितद्वदित्यर्थः॥ १२॥ उत्तरर्द्धेनविवृणोतिचेतनमिति॥ जातिजन्मसुनानायोनिजन्मसु॥ १३॥ अतस्तत्वविदांदेहात्मदृशिमानाभावादसंसाररूपात्वेत्याहयइति॥ रूपालोकमननाभिमानमूलंत्रयंतिन्मानुसरणमि वमारब्धमात्रानुसरणमित्यर्थः॥ १४॥ यथाहस्वपरदर्शनंपरदर्शनमेवनभवतिकिंतुभस्मदर्शनंतथाबाधितदस्यश्रीदर्शनेतदतीतत्वसदर्शनमेवेतिनदोतेव

परमात्मैवजीवोयंबुध्यमानस्तुचेतनं॥ आस्वरवासापन्नेःप्रपातिसहकारतां॥ चेतनंबुध्यमानस्तुजीवस्त्वागतिष्ठतो॥ जीवोजीवि तजीतिषुजातिजन्मसुजजीरः॥ १३॥ येपरांदृष्टिमायातानिवृत्तेषामपामिव॥ रूपालोकमननस्त्वदमसंस्वंरतरं॥ १४॥ येपरां दृष्टिमायाताद्दश्यश्रीपारदर्शिनः॥ नविद्यमानमप्यस्तिस्तिषांदेहनमाततं॥ १५॥ येपरांदृष्टिमायाताविद्वितेषामपामिव॥ संस्मसंस्थनं देमेवेहनवशादिह॥ १६॥ आत्मालोकमननेवेष्टितामुक्तरमवत्॥ वुधाःकर्मकृतेबंधेनेहक्षपणेविवानिला॥ १७॥ येपरांदृष्टिमायाता ःसंवृतेःपारदर्शिनः॥ नेतकर्मसुशंसंतिरूपंनघांवपनिव॥ १८॥ येवद्वासनामूढाःकर्मशंसंतितेनघ॥ कृतिमंचितेनेनविनाते धंप्रयांतिते॥ १९॥ ॥ ॥ ॥

दनंतेषामस्तीत्याशयेनाहयेदृति॥ १५॥ अतोपितेषांसंसारसंबंधरूपदर्शनाभावेप्यापातदृष्टांतासिसाशयेनाहयेदृति॥ १६॥ अतस्त्ववत्तेषांकर्म लेपकंबंधनाभावइत्याहआत्मेति॥ यतोरूपालोकमननवेष्टिताःनभवंति अतःमुक्तशमाजस्रसोहसमस्तदृढबंधनम्नूनइत्यर्थः॥ १७॥ पारलो किककर्मविशेषानुष्ठानिरपेक्षेत्याशयेनाहयइति॥ १८॥ अज्ञानांतुकर्मविशरणाभिप्राहयइति॥ विनातेनधंनत्वज्ञानाभावात्॥ तेनकर्मणोवनेप्रयांतित स्थलभोगमितिशेषः॥ १९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुर्वन्नेषां कर्मैव शरणं तत्राह इंद्रियाणीति। अधर्मं अधः पतितं अधःपातहेतुमिति यावत् स त्कर्मानालंबनेनैषामधःपतत्स्वं इंद्रियैः कार्यमिति भावः। तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति॥ अत एव विद्वद्भिरिंद्रियनिग्रह एव स्वरूपप्रतिष्ठा सिध्यति नान्यथेत्याह तानीति॥ २०॥ अरण्ये रम्ये च पर्ये सन्निवेशसाम्यमवजगत् निवेशसाम्यभानं विद्वद्भिर्विद्वद्भिरप्यस्ता नामतथापि तद्विद्यांत्रस्थैवेत्याशयेनाह नासन्निवेशमिति॥ २१॥ एवं शरीरमुक्त्वा मलयोः दृष्टांतरत्वाह एकेति। तथा च तत्त्वपि सन्निति शेषः॥ २१॥ मलये संरम्भतो यंसमावयं तं मतिदृष्टांतमाह अभोदरहति॥ यथावल्द अभोदरेतरं ... स्वाना मधाः दविभागदर्स्यं दम पीति विभागान्तु संदमपीतित्वात् भवत्संविद्यात्मकैव विरुद्धय

इंद्रियाणि पंतंसर्थमहंपंदर्श्व ...वामिषं॥ तानिसंयम्य मनसा युक्त आसीत तत्परः॥ २०॥ नासन्निवेशं हे मा स्ति नाक्षंगे ब्रह्मविधते॥ किंतु सर्वोदिश दृश्यं सुक्तं युक्तमते ः शिवं॥ २१॥ एकांधकारे संपन्ने वा वहारयुग क्षये॥ निर्वि...भागो निरामासोपध्या ब्रह्मयते तथा॥ २२॥ अभोद रेभ्र माग्यानां संशासंदमयीय था॥ स्वसंविदात्मिका हन्ता भूतानामाश्वरी तथा॥ २३॥ जलसंतानजे लीलांशानीद्वैताद्वैतमयो यथा॥ स्वसंविदात्मात्तु संदृस्तथा ब्रह्मणि भूतरक्कृ॥ २४॥ यथार्णवे रवरांशा नो द्वैताद्वैतक्कृताात्मनि॥ अनन्या तत्त्विराभान्तितं यान्वय वे शिवे॥ २५॥ जगतोंतर्हं रूपमहं रूपांतरे जगत्॥ स्थितमन्योन्यवलितं कदलीदलपीठवत्॥ २६॥ रूपालोकमनस्कारैः प्रेवहिर्विरवस्थिते॥ ...स्थिं ॥ यं पश्यति जीवो नूनं सरसीमिव पर्वतं॥ २७॥ ॥ ॥

मेघोगणधेनसन्नासंभाव्येतहन्मलपेपीश्वरीसंदसत्ताभूत्ता नांसंभावनीयेत्यर्थः॥ २३॥ तत्र चिदाभाससंदरूदावेपिदृष्टांतमाह जलसेति। जलदं वैलेस(लि)मित्ततदयाया दिजलस्य द्वैताद्वैतमयस्तेमिनाद्वैताभेदाभ्यांद्वैवेच॥ स्वसंविदात्मा ब्रह्मसंविदात्मा भूतरक्कृततेजीवाभास॥ २४॥ निमृवर्वेणावपव जगतामरावेपिदृष्टांतमाह यथेति॥ अंबरंशानां दृश्मेदरूपाणामाकाशावयवानां॥ २५॥ अनयैवरीत्या मागुक्तमहंकारजगतोरन्योन्यांतर्गतत्वमपि संभावनीयमित्याह जगत इति॥ २६॥ अहंकारात्मनो जीवस्यांतर्गत जगतो बहिर्दर्शनेपि दृष्टांतमाह रूपेति। यथा पर्वतो हिमवदादिः सरप्रेतर्गतं स्वांतर्गतजलमेव मानसादि महासरस्तया पश्यतितद्वत्॥ २७॥ ॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥

यथाहेमपिंडे भूतभाविकटकाद्याकारः पर्यालोचनेद्दश्यंते कनकमात्रदृष्टेस्तु नद्दश्यंते तद्वज्जीवे जगद्रूपोमाहजीवइति ॥ आकारणं निर्मि भिन्नं आत्मैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ आत्मस्वतत्त्वदर्शिनां जीवन्मुक्तानां जन्ममरणादिसंसारस्थितयो महदृशाहं तो पिन संतेवेमाहजीवंतइति ॥ २९ ॥ अज्ञ्यासक्तमनसोदेहयात्रार्क मीणिन कर्तृताबुद्धिः यथा गोष्ठे गोदेहादासक्तमनसो गृहकर्माणि नाद्द्रभूदइति ॥ ३० ॥ मांत्रिकं मायाप्रकृतमनुसंधत्तेबिरद्धिति । यथा ब्रह्मांडादिविराट् जीवस्थूलदेहः स्थितः स्वंमतिवत् ष्टिदेहं देहो हिमकणाकारो जीवो हृदिस्थितइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तस्य देहग्रहणप्रकारमाह अहमात्मेति । हृपिंडहृदिवेरनोहृदयेणादि

जीवोजगम्मयात्मा संपश्यत्सयमकारणं हेमवकटकादितं न ते पश्यति ॥ २८ ॥ जीवं तोपिनजीवंतिम्रियंतेनमृता अपिमहंतोपि चनसंतीवपाण्वारविदः प्रभाः ॥ २९ ॥ प्रबुद्धः सर्वकर्माणि कुर्वन्नपिनपश्यति ॥ गृहकर्माणि गेहस्थो गोष्ठमांदमना इव ॥ ३० ॥ विराड्हृदिपद्मचक्रः प्रतिदेहं यथा स्थितः ॥ जीवो हिमकणाकारः स्थूले स्थूलो लघुर्लघुः ॥ ३१ ॥ अहमात्मा त्रिकोणत्वमुपाग छतिकल्पने ॥ अहदेवपद्मस्थः संमताते चेतनादपुः ॥ ३२ ॥ कर्मकोशेत्रिकोणं च शुक्रशोणितसंभृते ॥ देहेजीवोहमित्यास्ते नास्तामोदः कुसुमे यथा ॥ ३३ ॥ अहमित्येव शुक्रस्थाणं विहायापरमत्ककं ॥ विहरन्स्थिलेजोन्तायथा ब्रह्मांडमंडपे ॥ ३४ ॥

तोऽहंकारात्मा जीवः पित्रा मातृस्त्रिकोणे योनौ निषिक्तस्त्रिकोणपरिच्छिन्नं स्वं कल्पनमुपगच्छति । तच्चत्परक्तमिश्रितः कललबुद्बुदपिंडाद्या कारक्रमेण विवर्धमानदेहवपुः शरीरं प्रकारं अहमिति चेतनात्मनाते ॥ ३२ ॥ एवं त्रिकोणे पल्लिते मातृगर्भे शुक्रमेदसा अस्थिस्नाय्वादि कठिनांशो यत्र तथाविधे स्वकर्मनिर्मितकोशे देहकोशकारकमि सिब्बद्धोऽवतिष्ठते ॥ स्वामोदस्तु गंधः ॥ ३३ ॥ तत्रापि चंद्रकलानां चंद्रबिंबर वहद्दयक्षशुक्रकोणोऽहंभावस्फुर्त्तीना विशेषव्याप्तिलद्दारा सर्वदेहव्यापान्याहभावप्रथितोत्वानुभवादेवप्रसिद्ध मित्याह अहमिति ॥ ३४ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यवा ह्यार्थदर्शनेद्वारएणाहमस्मीति ॥ विहतं वहिर्निः स्तंसाभासांतः करणालभूराणं वेदनोदकं त्रिजगतत्रैलोक्यस्थानस्यनिरूढस्वात्यार्थान्यथाधूमेन
घतयाविषयद्युग्मेतिनदृत ॥ ३५ ॥ सर्वदेहोपक्षयाहृदयस्थितस्तुके विशेषा भिमानोऽनुभव सिद्धत्वाहदेहदृति ॥ घनवासना विशेषाभिमानः ॥ ३६ ॥
अतएव हि हृद्संकल्पपूर्वकमेव वाह्यार्थं वावहाराः प्रवर्त्तन्तइत्याहजीवर्हि ॥ ३७ ॥ अतएवचतदहंभावस्थितत्सप्रह्माकारस्थितिं विनानोपो
पएहसोरपिशाम्पतीत्याहयथास्थितमिति ॥ समाधिपरिपाके स्थिरब्रह्मैकारस्थितिरोपमा ॥ ३८ ॥ अतस्वदेहात्मतेतवमनननिदिध्यासनादिना

अश्चर्यं अस्मालेनवि सतंवेदनोदकं ॥ व्याप्नोति त्रिजगद्भूमो विघनोघनपायथा ॥ ३५ ॥ देहेपघप्यशेषेस्मिन्वहिरंतश्चवेदनं ॥ वि
घतेनतन्नथाप्यत्र स्तुके लिघनवासना ॥ ३६ ॥ जीवः संकल्पमात्रात्मापतसंकल्पोवतिष्ठते ॥ हृदि भूत्वा स एवास्तुवहिःप्रसरतिस्फु
टं ॥ ३७ ॥ यथास्थितोच निश्चितो वत्तउदेपिताः स्थिरएपमा ॥ नकपाचिदपिस्थित्याशाम्यत्पहमितिभ्रमः ॥ ३८ ॥ चिंतानुचिंतमा
नापिभावनीयांविरोयमा ॥ अहंभावोपशमनेशमेनेनक्रमेगते ॥ ३९ ॥ नद्वाद्यवहंतीहभाव भावादपि व र्जितं ॥ अरूपालोकम
ननंमोनेदानुनयास्व ॥ ४० ॥ अकिंचिद्रावनोयःस्यात्समुक्तइतिकथ्यते ॥ जीवन्नाकाशवि शदोवंधशून्यस्वसुरं ॥ ४१ ॥ अ
हमित्येवस्तुकत्व्यसंविदापादमस्तकं ॥ विसृत्यरखिलेदेहेब्रह्मांडेकेप्रभायथा ॥ ४२ ॥ ददत्रं स्वदं जिघ्राश्रृति शृन्वन्भवत
सोऽश्नापावापसनो ! पश्यवधानात्पुनिमज्जति ॥ ४३ ॥ ॥ २

अनुचिंत्यमानापिब्रह्मचिंताअत्यंतिकाहंभावोपशमनेसाधोउत्तरोत्तरभूमिकासुनिर्विकल्पसामाधिपरिपाचनक्रमेणावरसभूमिकायां
अवरोपमाभावनीयांसणाघानेतावतावत्वयोपत्व्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तर्हि किं भवद्दारी नाम्नापितथासाभावनीया ॥ नेत्याहनद्वा इति ॥ अ
रूपालोकमननंवाच्यमानसदृशपदर्शिनाभिमानरहितंयथास्यात्तथा ॥ मोनं कर्मेंद्रियव्यापारभूत्यं ॥ ४० ॥ वंधशून्यःखलादिनिर्मुक्तइव ॥ ४१ ॥
सर्वशरीरे अहंभावव्याप्तिरपिस्तुकेशय्याप्रविशयादेवसाहमहमिति ॥ ४२ ॥ चक्षुरादींद्रियभावेनतत्तत्स्थानेसंवंधोपिस्नु कात्मभूतस्यैव
जीवस्येत्याहत्वादृगिति ॥ दर्शि इंद्रियनेत्रंतदेलकंएवमग्रेपि ॥ अतएवहि स्वादिदर्शनस्पर्शनश्रवणे सर्वेंद्रियैरपिकामोऽहृपनानिमज्जतीत्ते

अहानाहतचित्तो विपरीतभावनेवमथमंमनोमत्वारितो हं भावेनेकदेशतोऽप्यतयानन्तदिंयप्रियभावे नोद्दृतीत्यर्थः॥५४॥ अतस्वतत्वमिति कूलयथा मा थ। आवर्ना विनानतदुःखोपरमइत्याहयइति। यः पुरुषः इहसंसारेरूढेषु मनोहं कारदेहादिजगद्रूपेषु वाचारंभणं विकारो नामधेयंनेहनानास्ति किंच नत्र थातत्वादेहोशेने तिनेनीत्यादि श्रुतिरशिितां अभवतांनभावयमितसमो अनुकूलप्रतिकूलहितसपुत्रादिस्पानंतजन्मादिदुःखंनो यशाम्यते वेत्यर्थः॥ ॥५५॥ तथाभावयतस्तवा इत्सर्वत्रमपागेपि प्रारब्धाकृष्टजनैः संपाद्यमानात्वसेनाशनादिभिरांतरस्त्वानंदाम ॥ तृष्णाचवैराग्यपरांतताम्नाउपसुखमनपेदे

वैराग्येसत्वपरेतिमनोमूलैकरं शनः॥सर्वगोपिरत्नोमन्नोयथांकुरतयामध्यो॥५४॥ योमावयतिभावेषुनेहरूदेषमावदं ॥ नांतस्या यलवतोदुःखमनंतंनोपशाम्यति॥५५॥ येन केन विरम्यन्नोयेनकेनविराशितः॥ यत्रक्वचनशायीहसस्माड्विराजते॥५६॥ यैर्वासना भिरुपेतोपिसमन्नाभिरवासनः॥ अंतःशून्यो प्यशून्यात्मावभिवम्पमना॥ विनः॥५७॥ आसनेशयनेयाने स्थितो यलेनं बाधते। निद्रालुरिवनिर्वाणमनोमननिर्वृतः॥५८॥ संविन्मात्रे हि पुरुषः सर्वगोपिसतिष्ठुतिः॥ सुटसारे शरीरस्पयथांगंधोत्रकेसरे॥५९॥ संविन्मात्रंविदुर्जेतुतस्यमप्रसराजगत्॥ आत्मनिष्ठत्वमजगत्यरमेत्युपदेशभू॥६०॥ नीरसोभवभावेषुसर्वेषुविभवादिषु॥ पापारंभेऽस्यसत्वायथासवसिभूतये॥६१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

साहमेनकेनविदिति॥५६॥ वासनाभिः अ्ह्मकारवासनाभिरीश्वरपतत्वाकारस्वहंशजगदासनाभिर्वा॥ ध्ध्यानवोध्यतेयच्छादिभूमिकाप्रदि ष्टत्वादितिभावः॥५८॥ सुटसारे इति॥५९॥ एवं व्यष्टिसमष्टिजीवभावादिवर्णितंपरमप्रतांते योजयन्तुपदेशसर्वस्वंसंक्षिप्याह संविन्मात्रमिति ॥ इतिपरमारहस्पभूताउपदेशो भूरुपदेशस्थितिः॥५०॥ तत्रैवेतिपदार्थमेवसाधनरहस्यमित्याहनीरसइति॥५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पाषाणहृदयं कर्तव्यमुक्तस्तत्स्वयं विशदयति साधोरिति ॥ यथा अचित्त्ववपुष उपलस्य हृदयं सौषिर्यं अचित्त्वादेव चित्प्रवेशानवकाशं सौषिर्यं प्रसिद्धं तथा चिन्मात्र वपुषस्तवहृदयाकाशरूपं हृदयसौषिर्यं चित्त्वादेवा चित्प्रवेशनिरवकाशं चित्प्रविष्टितं सौषिर्यमिवास्त्विति तदाशय इत्यर्थः ॥ अथवा हृदयं नेकालंत्र चिदात्माभिमानाद्द चित्त्ववपुषस्तव अचित्त्वाद्द्वानात्स्फटिकोपलसांतःकल्पितं आकाशमिव भोगसामग्री धनादिलाभकोटिभिरप्यपूर्यमाणकामलक्षणं हृदयसौषिर्यमनभिष्ठं दृसंप्रतं नित्यनिरतिशयानंदप्राप्तिमलाभात्पूर्णकामत्वेनवाधितं वास्तवस्फटिकोपलासौषिर्यमिवानंदैकघनमस्त्विति तदाशय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अतस्त्वस्फटिकोपलप्रतिबिंबितजनव्यवहारः कर्मस्विव न हानोपादानयोः प्रतीतिसाम्येपि सत्यत्व वासनाभावकृतएव विशेष इत्याह तन्नेति ॥ ५३ ॥

साधोर्हृदयसौषिर्यं प्रसौषिर्यमिवास्तु ते ॥ अचित्त्ववपुषो चिद्बाड पलस्येव राघव ॥ ५२ ॥ तज्ज्ञाज्ञयोर्विशेषस्तु भावाभावेषु कर्मसु ॥ क्रमे निर्वासनत्वात्तु न विशेषोस्ति कश्चन ॥ ५३ ॥ एतेनैवाभिप्रायेण तत्त्वमवत्पुन्मिषिता जगत् ॥ परं तत्त्वं निमिषिता इति वा नामकं तत्ते ॥ ५४ ॥ दृश्यं पतिनश्यत्यस्तित्वं विनष्टं जायते पुनः ॥ यन्न नष्टं न चोत्पन्नं तत्स्वभवति न स्वतः ॥ ५५ ॥ दृश्यं प्रतिनश्यभावत्तासि हि निर्मूलाभाविता पि न विद्यते ॥ सलिलं मृगतृष्णेव नरहाति भवांकुरं ॥ ५६ ॥ यथाभूतार्थसंदर्शिष्विन्नाहमिति भावना ॥ दृष्टापि न करोत्येनर्द्रियं बीजमिवांकुरं ॥ ५७ ॥ कर्म कुर्वन्नकुर्वन्वा वीतरागो निरामयः ॥ निर्मना नित्यनिर्वाणः पुमानात्मनि तिष्ठति ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ एवं च स्फटिकोपले इष्टुरुषदृष्टिरिव विदृष्टेतत्प्रसृततैव वासना भिन्नमिषिता जगद्व निर्निर्वासनत्वेन निमिषिता ततमपरिच्छिन्नतत्त्वं मोक्षाख्यं भवतीति फलितमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अतएव चित्तसत्तैव नित्यात्वमित्याह दृश्यमिति ॥ ५५ ॥ ज्ञीदृशवोधेन मूलाज्ञाननाशे समुत्पन्ने पुरोपि जगद्भ्रांतिर्न लिप्येत्याह भावेति ॥ भाव तत्त्वदृश्यमिन्निजगद्भ्रांतिः निर्मूलावाधितमूला ॥ भाविता अपि छापि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतस्त्वविहितकर्मकारणाकरणयोर्विदुषामविशेष इत्याहकर्मेति ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

समनसोपि योगिनः शांता इव शान्तात्मनि कुतो न तिष्ठंति तत्राह चित्तेति। ये हठाच्छांताः योगिनस्तेपि चित्तोपशांतौ सत्यामेव सम्यक् शांता भवंति नान्यथा एत ते षां भोगे न बध्नंतीति भोगा बंधवो भोगबंधा मनः न स्वभावपरिक्षीणा मूलतर्हि यस्मात् एषां चित्तं शिलाकरः घनिभूतं चित्तं न तेषवेत्यर्थः॥५९॥ चित्ते दग्धे दिदृक्षु णा घनीभावस्य जीवस्य भेदक स्वापक अंतर आवेत्वपंस्थाप्य(?) भिन्ने निस्ताप स्वैव माह अघन इति। अघनः मूर्तिशून्यो जीवः केवलचिदालोकमात्रः शोधि तत्वंपदार्थः परापते परमेद्रूपो योग्यो भवतीत्यर्थः॥ आतएव से अघनः मेघावरणानिर्मुक्तः स्वरस्थ॥६०॥ तदेव अघनं केवलचिदालोकत्वस्वरूपमात्मनो नुभावयति एकदेशेति। पुंसो देहान्तः द्रष्टृश्च दितं चेन्द्रादिविषयं चक्षुरादिद्वारा यातस्य चेतस अर्थश्चित्तवृत्तेर्मध्ये निरुद्धाभावादेहमारभ्य चंद्रमंडलपर्यंतम्

चित्तोपशांतौ संशांता शांतात्ये भोगबंधवः॥ न स्वभावपरिक्षीणं चित्तमेषां शिलाकरः॥५९॥ अघनः केवलालोको बुद्धो जीवः प्रपद्यते॥ स एवान्तोप्यनन्तोंतः शरद्व्योमवदातपः॥६०॥ एकदेशस्थितात्पुंसो द्रष्टा यातस्य चेतसः॥ यद्रूपं सकलं मध्ये तद्रूपं परमात्मनः॥६१॥ चारुचिद्व्योमकर्पूरं यच्च मत्कोकृते त्वयं॥ अनंतमंतरव्यक्तं जगदित्येव वेत्ति नत्॥६२॥ गतभवभ्रममभासुरमक्षयं शममुपेतमुपेक्षितदीप्रवत्॥ स्थितमपीह जनं जगदीश्वरं तदनु गतं ननु भाति मुदाम्बरे॥६३॥ ॥ महारामायणे वा० नि० उ० सुतयोगोपदेशो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः॥ ॥ छ॥

तिष्ठित्वाग्रपरोक्षचिद्भिन्नकाश्यैवातस्या देहमदेशे चंद्रमदेशे च सविषये तत्पथंतराले निर्विषयं यद्रूपं भासि द्वितद्रूपमेव सकलं सर्वगं परमात्मनः प्रत्यक्षमित्यर्थः॥ तथाच श्रुतिः॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः॥ दिवीव चक्षुराततमिति॥६१॥ निर्विषयचित एव स्वभावं भावमन्यत्रापि जगदित्याह चार्विति॥ अव्यक्तमनभिव्यक्तं॥६२॥ एवमिह जगत् न तत्त्वज्ञजनं प्रति गतभवभ्रमभासुरं उपेक्षितदीप्रवत् शममिवोरागमुपेतं तत्त्वा स्तत्वं पत्र स्वैव भाति॥ इतरजनं प्रति तु नियंतरीश्वरात्मका घानर्थनियतिस्वरूपा विभिन्नदा भोगभोत्याचानुगतं स्वे आकाशे हृदयाकाशे परमार्थतः स्थितमपि भातीति हृष्टिभेदमात्रमित्यर्थः॥६३॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० उ० द्वाविंशतितमः सर्गः॥ ॥ छ॥ ॥छ॥

मंकिनो महकांतारे वसिष्ठेनात्र संगमः ॥ निर्वेदात्तत्वजिज्ञासो रूपदेशश्च वर्ण्यते ॥ नीरसो भवभावेषु सर्वेषु विभवादिषु स्थितियेद्धेराग्यदार्ढ्यस्य वर्णकतमुक्तं
वलतिष्ठापनायमंकुपाख्यानमारभते विरागेत्यादिना ॥ अस्याः परिदृश्यमानायाः प्रकृतेः स्वाभाविका ज्ञानं दिरूपाः संततेस्तत्त्वबोधेनोत्थाय नि
वीराग्यपरंगच्छेत्यर्थः ॥ अंकितस्तत्त्वलक्षणो छिद्रितः ॥१॥ मया विबोधितउपदिष्टः ॥२॥ केनापि पत्नादिरूपेण भवतु पितामहस्य अज्ञस्यार्थेन मयो
जनेनाग्रणपनिमंत्रितः सन् ॥३॥ तत्पितामहस्य पत्तनं नगरमयोध्यां प्रतिगच्छन् भिक्षप्राश्रणिलोकान् भूतलं प्राप्य विहरन्संचरन् अराण्यानी महारण्यं हिम

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ विरागवासनापास्तसमस्तभववासनः ॥ उत्थाय गच्छ प्रकृतेरस्या मे विरिंचांकितः ॥१॥ मंकिर्नाम भवत्पूर्वं ब्राह्मणः शंसितव्रत
॥ एकदा स्मरणु निर्वाणमाप्तवान्मद्विबोधितः ॥२॥ अहं कदाचिदाकाशकोशादवनिमागतः ॥ भवत्पितामहार्थेन केनाप्युपनिमंत्रितः
॥३॥ विहरन्भूतलं गच्छंस्त्वत्पितामहपत्तनं ॥ प्रातोस्मि कामप्याराद्धि मरण्यानीं महातपाः ॥४॥ पांसुप्रतर्दनं हतां मरुचक्रैरेकतां स
॥ अदृष्टपारपर्यन्तां क्वचिद्रासमकिलां कितां ॥५॥ अशुष्कवानिलालोकुञ्जलभूशांतिशालिनीं ॥ वंतां शून्यां महारंभां ब्रह्मसत्ता
मिवामलां ॥६॥ अविद्यामिव संमोहप्रगतस्थांगतांभ्रमात् ॥ जडतामानतां शून्यां दिग्मोहमिहिकाकुलां ॥७॥ अथ तस्यामरण्या
न्यां वन्त्य विहरम्महं ॥ तावत्पश्यामि पुरतो वर्तेतं पथिकं भ्रमात् ॥८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रण्यपोमे महावेरं इवरुणोत्पादिना आनुकू ॥४॥ पांसुनां प्रतर्दनेन अविछिन्नप्रसरेण हतां ध्वस्तां धूसरामिति यावत् ॥ अंकितां कुग्रामे ति निशेषक ॥
॥५॥ अविद्यमानपांस्वादिना शुष्कस्य स्वस्य काशस्यानिलस्य शुष्कपवनस्य आलोकस्यातपस्य मृगतृष्णाजलस्य तत्र भुवः शांत्या शालिनीं
शोभमानां ॥ दुर्गमत्वाङ्कत्स्नेणामहान्तः आरंभाः प्रयत्नाः यत्र ॥ अमलां निष्कां जलसत्तापस्रोतसं ॥६॥ जडतां गतामित्यनुषज्यते ॥७॥
॥ वर्तेतं पक्रमाषमार्गं ॥८ ॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥

यथापापः दुर्जनेन संगमः परितापाय तथा श्रोष्ठ आयातपोयं विःपरिखेदायेत्यर्थः ॥९॥१०॥ तत्र स्मादित्तो ॥११॥ मयातन्मार्गपोरय कालं ज्ञात्वा नरीयस्य वे श्रमम्लो थ्रायेदं तत्वबुध तैतान्स्कंसादि मायंवक्ष्यमाण वाक्यमुक्तमित्यर्थः ॥१२॥ तन्परिज्ञातः नौ गगनां अकिंचनानां संचारपोप्यः आतिथेयजनसंभृतो मार्गोयेनेत्युक्ता नार्थः ॥ अतस्त्वमरुमार्गमहारापपाथ्य । अभिप्रेतार्थी तरंतुस्पष्ट हेमिन्ने ते ऽज्ञागमनं मद्दर्शनेन स दुःख मूलक्ष्याग्तागतमस्क ॥१३॥ तस्माद्ध एधते ति संबोधनम् त्वसुतहानभोध्र गमनं सूच्यते । निर्जनग्रामं आतिथ्ययज्ञनभूनयामपथास्पान्त्र या स्थितेइति शेषः । प्राक्तनश्लोकषन्नपानमतिश्रयादिला भाद्विश्रांतोप्यत्रे विश्रांतिं न लप्स्यसे इत्युक्तानार्थः आशयार्थं तु हे अथकमी ध्रुगत्र अस्मिन्कर्मेपापान लप्स्यद स्थितो न एप एमार्गील श्रमेष्ठनिसर्गाद्विभू मित्रकिं

पंथ उवाच ॥ अहो तु परिखेदाय श्रेष्ठ आयातपोयं विः । परितापाय पापोयं दुर्जनेनेव संगमः ॥९॥ स्खुगलंती वमर्मस्थि स्फुरतीवाग्निरातपे ॥ संकुचत्यक्षवापीडा तापं प्यतेव नरञ्जपः ॥१०॥ तन्नाव देवमग्रस्थं ग्राम कंश्चिद्विशाम्युहं ॥ श्रमस्मनापनी या श्रुवहाम्यानमाभुगः ॥११॥ इति सचिंतयसे अग्रस्थं किंचनग्राम केयदा ॥ पदे दुमिच्छतितदा मपान्थोक्तमिदं वचः ॥१२॥ अपरिज्ञाननी गममार्गमिव श्रुमाक्रते ॥ महामार्गमिहारस्य पांथस्त्वागनमक्रते ॥१३॥ स्थिरं मनुष्या हे शेस्मि निर्जनग्रामसद्ध्वनि ॥ नाधुस्पधुगावि श्रांतिं विश्रांतोपि न लप्स्यसे ॥१४॥ तग्रामे विश्रमसंगे नेवर्तंन्नेतेपामरास्वइ ॥ नेडेलवणपानेन भूयश्चाभिनंदते ॥१५॥ एते ग्रामे कृशरणाः पल्लवासे दभीरुक ॥ अथ
थापथस्तेचाम्हारिशाइतजनंतवः ॥ १६ ॥ ॥६१॥ ॥
नः

स्तिकिंचिद्विश्रांतोपि निर्जनग्रामां जननेज निर्गतिजन्मसमूहेय थास्यान्तथामो स्वविद्यं विश्रांतिं न लप्स्यसे इतियोज्यं ॥१४॥ नेवर्त्तंतेपामरासांड वीक्यादिनाप्रस्तुत क्षोभकारित्वादित्युक्तोनोभावः ॥ आशयार्थस्तु ग्रामे कृतिकरणसंघातालयेदेहमनुष्यादिरहे । पामराणां कामदेवादीनां मातीअपभोगेन सम्यक्लये । परिमन्वसे विषयोपभोगे विश्रांतिरिति तत्राह व्यंडिति ॥ तथाचोक्तं ययातिना न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति ॥१५॥ पल्लवाः पुलिंगजातिभेदाः । आरण्यकत्वाज्ज्ञानपइसंहारी स्थलमस्ह माना इत्युक्तानार्थः आशयार्थस्तु नेकामादयः पल्लववन्नेहरणात्मकस्युक्ताः विवेकसंहरीरवः ॥ अयथापथसंचारणः अशास्त्रीयमार्गप्रवराः ॥ १६ ॥ ॥८॥ ॥

नस्फुरंतीत्याशुभयतःस्मःखंयोजं॥त्वम्भपंत्वमयाःप्रतिमाद्ययस्व॥१७॥१८॥अभिजात्संविशुद्धोमपकुलंतोतनातना॥प्रज्ञाद्दहजनेषुनविम्बसिति॥१९॥अंधयतीत्यं
धात्रयकाद्दहनागुहातस्पामद्दित्वअजगरता॥२०॥विषकणमधुभिश्चविषकणाः॥२१॥भास्मकणाकीर्णाश्रुःलिप्सुराः॥यांभवाःआम्याःपेत्रधार्मिकाज्ञनालङ्कः
शुणावायवश्वंडपवनाःवीतिसंचरंति॥२२॥एवंमपाउक्तेनसंभाषितेनतेनमंकिना॥मरापायवोधाद्दयमामुद्दरिषातीतिसम्यगाश्वासमाप्यत्वमहंइदंवक्ष्यमाण
मुक्तः॥२३॥पूर्णात्मानवमितिशेषः॥२४॥इत्यादिमनामेवहेतुविनतकैःप्रकरयतिकिंत्वचेति॥संसारःसर्वलोकेश्वरः॥संप्राप्तिःरस्वराङ्गसे॥२५॥सांसारिकेसंसु

नस्फुरंतिविचारेषुप्रज्वलेस्पदुभ्रतिष्ठ॥नत्रसंतिदुएचाराद्भ्रमपंत्वमयाद्दव॥१७॥कामार्थरागसंद्वेषपरिनिष्ठितषोदृषाः॥कर्मपापातमधुरेस्मंते
दग्धद्दद्यः॥१८॥अभिजात्यातततोदाराशीतलारसशालिनी॥नेहविस्वमितिमन्तामेघमालामाविव॥१९॥वरंमधगुहाहिंवेशिलांतःकीटता
वरं॥वरंमतेपंगुमृगौनम्प्राम्पजनसंगमः॥२०॥निमेषासारमधुराःस्वांतरविरागिताः॥मारोकान्तनिरत्नाम्माविषकणाइव॥२१॥वांतिभस्म
कणाकीर्णजीर्णाःसंशारसिक्सु॥तणपर्णवनवृत्तौम्याधार्मिकवाधवः॥२२॥एवमुक्तेनतेनाहमिदमुक्तस्तेनघ॥महात्मनसमाश्वास्य
स्तातेनैवामृतांभसा॥२३॥पांथउवाच॥भगवन्कोसिपूर्णात्मामहात्माकथमात्मवान्॥यश्चपसन्नाकुलोले॥कंग्रामयात्रामिवाश्रुणः॥२४॥कि
त्वपापीतमप्तंकिंत्वंसंसाहिरायं॥सर्वारिक्तोपिचिरंसहलीश्वएजसे॥२५॥कृत्त्नोसिपरिपूर्णोसिपूर्णोसीवस्थिरोसिच॥नसर्वमपिसर्वचन
किंचित्किंचिदेवच॥२६॥उपशांतेचकांतंचरीत्रमप्रतिघातिच॥निश्चलोजितताहयूपंकिमितितेमुने॥२७॥मूर्तस्थोपिसमस्तानंतोकानामु
परीवसे॥संस्थितोसिनिराश्रयोसिघनाश्वोसावलक्ष्यसे॥२८॥प्रसन्नतंनपदार्थेषुनपदार्थात्मनास्तिवे॥नवेदरोरिवशुद्धस्यमनोमतमपंस्थि

गी।५

रैवःश्रमोसिनिरतिशयानंदेनजीवन्मुक्तगुरोश्चप्रतीतोसि॥देहाद्यप्रतिसंधानान्महत्पूर्णोसीवापरमार्थेस्थिरोसिच॥नसर्वमितिसर्वःप्रपंचःवाद्यध्यारोपदृ
ष्ट्यांनकिंचिदितिवाच्यापवादाध्यारोपदृष्ट्यां॥२६॥ईदृशोहंकथंनुयात्मातिर[illegible]वेत्वद्रूपदर्शनादितिस्वयत्राह उपशांतमिति॥तथाचश्रुतिः॥
रूपमेवास्यतन्महिमानंव्याचष्ट इति॥२७॥मादृशानोमुद्राद्यनास्थोसीवलक्ष्यसे॥२८॥ईदृशोरिवशुद्धस्यतवत्रमतमपंमनःइंद्रकःस्वतपदार्थेषुनप्रसन्नं
नाप्येतेषुभिवनस्पतितोमाज्यपयोत्पादिपदार्थात्मनातपभोगार्हमन्तियेनदीयेत॥अतःसदैवप्रणीहितमितितवपंक्षादितिशपइत्यर्थः॥२९॥ ॥१२॥

वा॰री॰नि॰उ॰
५९

अन्यदर्पितत्वात्पूर्वविशेषं चाहकलावानिति ॥ ३० ॥ एवं हि सगर्भसाम्यं ततो विशेषश्चेतसीत्याह त्वदिच्छयामिति ॥ सार्वज्ञसर्वशक्त्यादिसंपन्नत्वेनेच्छितिञ्चात्मनि अंकु
रेकोडादिफलांतं वृक्षरूपमिव इदं संसारमण्डलं सर्गयोग्यतया स्थितं तं पश्यामि संभावयामि तत्सर्गार्थं त्वदिच्छया तु सद्रूपं पश्यामि संदेहि स्थिरा सम्मिलति हि किमपि
जगत्तत्वं शक्रो यथा परं तु मे च्छसीति यतो विशेष इति भावः ॥ ३१ ॥ एवं प्रशंसया भिमुखी कृता पूर्व शिष्यायस्वयं वैराग्यादिसाधनसंपन्नोपदेशार्हतां दर्शयितुं स्वगोत्रं ना
म्नादिकीर्तयति अहमित्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तडित्सकाशा निःसारा भंगुराणि ॥ ३४ ॥ आत्मानं नाम गोत्रादिना कथयेत् तु न नार्थः । सत्यमिति । विशेषणासारस्य स्मरणं स्म
न्नमुपदिश्येत्याशयार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तमेवाशयं स्फुटमाह ममेति ॥ अप्यर्थे चकारः ॥ ममदृष्टिर्हि विवेकशालिन्यपि मनः मोहाद्दुःखानुसंशयभावत्वात्संसारस्त्रमानंभवदुः

कलावान कलंकोंतः शीतलो भास्वरः समः ॥ रसायनमयः पूर्णः पूर्णेंदुरिव राजसे ॥ श्रुत्वा त्वद्ध्यायांतसद्रूपं दृष्ट्वा वपुः पश्यामि नेत्रे वितिम् ॥ संसारमण्डलमिदं स्थि
तं फलमिवांकुरे ॥ ३१ ॥ अहं तावदयं विप्रः शांडिल्यकुलसंभवः ॥ सुकितो ममहाभागप्रीत्या नाम मंगलः ॥ ३२ ॥ मा त्वा सुदृढमद्यानेदृष्टुं तीर्थानि समभिति
॥ चिरकालेन संसारमालीयं तमसुघनः ॥ ३३ ॥ न च मेरागतु मुघा मोगोविरक्तमनसो गृहे ॥ दृष्टान्त इत्वकाशा निभुक्ता विभुवनोदरे ॥ ३४ ॥ तदरुचत्तमात्मा
नेक वेपहानुकंपया ॥ गंभीरारीति प्रसन्नानि ताड्चेतः सरांसि हि ॥ ३५ ॥ दर्शनादेव भिन्नत्वं कुर्वतामर तापुरः ॥ कमलानीव भूता विकसंतो प्रसन्नतिचि ॥ ३६ ॥ मम
दृचमनो मोहात्संसारभ्रमसंभवं ॥ मन्ये हर्तुं न समर्थः स्तत्त्वबोधानुकंपितः ॥ ३७ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ वसिष्ठोऽस्मि महाबुद्धे मुनिरस्मि नभोगतः ॥ केनाप्युपैवि
राजर्षिर्मार्गमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ मा वि षादं पथानया गतो स्मि मनीषिराणा ॥ आपः प्राप्तोसि संसारस्यागस्य पर्यंतं ॥ ३९ ॥ वैराग्य विभवो दारा एकता नि
रूपी दृशी ॥ आकृतिः शांतरूपा च नमस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ सरिणी मधुरकाषे सागरांते विमलात्मतां ॥ तथा कषायपाकेन वित्तं मेति विवेकितां ॥ ४१ ॥ शि
क्तुमिच्छसि कथ्यं संसारं हातुमिच्छसि ॥ उपदिष्टमहं मन्ये सपारयति कर्मभिः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संसहार्तु निःशेषमुच्चैस्तु विना गुरूपदेशं स्वस्य विमर्शकौशलमात्रेणानसमर्थोऽस्मि तिमन्ये पुनः पुनः मननेन निश्चितवानस्मि अतः सः शाखयाऽस्मि नम
उद्धरणात्स्मत्यस्य रहस्यबोधानुकूलेन उपदेशानुकंपितेन मोहसंशयच्छेदेन दुःखक्षयसमर्थं कुर्विति शेषः ॥ ३७ ॥ राजर्षिर्जनकेनापि राजनादि
रूपेणार्च्येन ॥ ३८ ॥ परांतर्ह्यतीते ॥ ३९ ॥ मनीषिणां पंथानं महेश्वानाइत्यत्र किं लिंगं तदाह वैराग्यात्मसहात्मनः ज्ञानाधिकारप्राप्तिहीनस्य ॥ ४० ॥ वि
वेको वपापिचित्ते कषायपाकेन विलिंगं मिस्याहमतिगतिरिति ॥ मधुरेण महुमाकाशे शाशाशायर्षगोन ॥ ४१ ॥ शिष्योगुरूणापदिष्टमर्थं पुनः पु
नः स्वपरिशीलनात्मज्ञातोऽप्युपश्रावधारणादिकर्मभिर्यत्नःफलपर्यवसितं संपादयति अनस्त्वं स्वाज्ञानजिज्ञासितां शावदेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

एम॰
५९

वारीनि उ०
६०

हेरामहेसौमेतिव सिष्ठसंबोधनं।सुखानिर्मातथाङुःखं नियथामेङुःखमेवसुखतांगतं भवतीन्वयः।इदानीं तत्त्वज्ञानानुपपुन्नानां वयःप्रभृतीनां वृथाजीर्णतामनर्थ पएवी जर्णंचरशीयतिवयस्तादिना।जजीरत्तोशिथिलतां।।६।।उंचैः पदे उन्नतेरेन्नमोगोलकषिष्ठानेपातः अभिलाषस्तत्परावुद्धिर्न परमपुरुषार्थसाधनाध्यवसायि नी।मनस्मःउन्नतेरत्तरवहीमाने एगपक्षवे।सुप्रवालंपल्लवितं।अतीतमोगपकोहिमोचुभोकमोहरकुसेकल्पाङ्गगहनं तङ् विवेक अतएवरवस्वरेवाहिसा श्रिति वेकेननमकाशते।।७।।तत्रदृष्टांतमाह पिप्पलेति पिप्पलानाम शुत्याहीनांपल्पलेःलवमानेःशुष्कपर्णादिसंचयेगेहनेकुग्रामांतस्थलमिव।स्थितिजी बिका पिनानाभोगवाहनारतिगंधानंयेव हेतीति वाहनंगव हैः अतएवश्रेगंभ्रमायैः कुत्रामष्ठि तिरिवनितंपापीयसी।।८।।प्रतिश्रुकंजादिके टकवल्लीवक्र सिंद्र

नथारामप्रथाङुःखमेवमेसुखतांगतं।।वयोरशनलोमांत्रैःसहजजीर्णतांगतं।।६।।उंचैःपदेपातपरा ... तुद्धिःक्षीणुव साधिनी।सुप्रवालंकुसंकल्पाङ्कहनंनप्रकाशते।।७।।मनःपिप्पलपः स्थूलेरिवकुग्रामकोटरं।वाहनंगवहेरश्रेर्नितंपा पीयसी स्थितिः।।८।।कंटककुसुमवल्लीवकरालकुटिलामतिः।आपुण्याहशालिन्याया मिन्ने वत्तमोंधया।।९।।अक्षीणानाग लोकंक्षीणसंततविंचिंतया।नकिंचिरसमाहेतेनष्टेवापिननश्यतिहा।।विकापिनानाभोगवाहतिगंधानंदा।।१०।।पुष्पिता नफलिताःषाशुष्कल्लेवनः।।कर्मकर्मणिनिमग्नवासना एवमकर्मणा।।११।। ।। ।।ध।। ध।। ध।। ५६६५।।ध।।५।।

लाकुटिलाचप्रआपुण्याया हशालिन्यातमोंधयाहंततविषमचिंतयाअनागतालो कं क्षमाप्रदीपणदिकाशंका क्षिव सुखमोंधयायामिन्नेवक्र मातं नष्टदर्शनालोकंहयाश्री रामितिपदेशान्वयः।।९।।तत्त्वाप्रशुष्कलतेवनकिं चि द्विवेकारसं आरक्षेपुनः पुनमोघीभावा नक्षपिनन श्यति।।१०।।ननुकर्मभिरेवतद्वोद्धारःकिंनस्यात्तत्राह कर्मेति।यत्किंचित्तपने सितिकंकर्मकिंतंतज्ञाकेनड्कर्मराशेकतिपपभागदृपरोगन निर्मंतत्पश्चीरामितियावत्भेगवास्नावासंतुरोजमुक्तेएनरानर्थहितवैअकर्मणोकाम्यति सिद्धकर्मणि भवतीत्यतीतिशेषः।।११।। ।।ध।। ।।ध।।ध।।

राम०
६०

जेनेपुत्रकलत्रबांधवभरणादौ आसक्त्यादीरां ॥१२॥ लक्ष्म्याः अर्जनार्था महापदलकस्थ श्रीरानकंटकवृक्षवत्सुत्रमित्रप्रधनादिभिः कदाचित्स्तौकरा चिदप्राप्ति
स्त्वनिचग्रहणे चिंताज्वरैर्विकारिराप्रश्रीराः प्रपिता ॥१३॥ सालक्ष्मी वै हुतरधनादिभिः संपन्नं शस्त्रादिभिर्लक्षणमपि पुरुषं भूयो भूयः प्रलोभ्य स्मात् कृष्णशत्रुरसु
वश्यतापादनेन सर्वसंपन्ना शस्त्रघातादिभिश्च तमपि पुरुषं भूयो भूयः प्रलोभ्य स्मात् कृष्णशत्रुदस्सुवश्यतापादनेन सर्वसंपन्ना शश्व दुःखप्रदविसापिना विमलं
भेनजं भते यथा हर्षशिरोमणिनाभा स्वर्णअधकोटरं सांधकारस्थलं अंतः अवृष्टसर्पस्फुरितरलेदं पुरुषं स्वांतःप्रवेशपसर्पदंशादिविमलंभनजं भते तद्वत् तद्वार्थे
वाशहृः रेमेह भिन्नपाठे अतःप्रल्लसफलकरलीकं ताद्दशस्वभं दृष्टांतः ॥१४॥ चेतश्चित्रमप्याशासहस्तकल्लोलैः फलिलं अस्तंद्धं स्वतः प्रधावेनप्य थिभूर्व अतर

जीवितं चजनेजीर्णनैवेतीरोभिवार्णवः ॥ दिनानुदिनमुच्छुनाभोगाशामयश्ङ्खिनी ॥१२॥ स्वर्णाधरान्मनिशीराणस्थकं कलंकरवृक्षवत्
॥ चिंताज्वरविकारिरणेलक्ष्म्याः खलुमप्रपदः ॥१३॥ संपन्नमेक्षतंसापिविमलंभेनजंभते ॥ अंतःस्फुरितरलेहेमास्वर्णकोटरं ॥१४॥ कल्लो
लकलिलं शून्यं चेतः शुष्कादिदुर्भगं ॥ मामिंद्रिया थैकपरं नस्पशंतिविवेकिनः ॥१५॥ एकं कंटकमेध्यस्थं श्वेघातकमिवदुर्मं ॥ असदे
वमहारंभं चलरज्जुनिबानवत् ॥१६॥ मनोमरणमप्रासंप्रजूलं दुःखायवलाति ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कचरन्ताकधारिणी ॥१७॥ अहंभा
वोल्लसच्छीशीराणाहानयामिनी ॥ ज्ञानधीवमोमोहितः कर्मदेषणानल ॥१८॥ उदितानविवेकार्केवासनारजनीक्षयः ॥ स्वबल
बलवद्दुर्दमनं स्वित्तमनंगजः ॥१९॥ । । । । म ॥

वशुष्कादिविदुर्घरत्वादुर्भगं ॥ अतस्त्वचित्तप्रवशंइंद्रियार्थैकपरं मां विवेकिनः नस्पृशंतित्तपे क्षंते ॥१५॥ तत्र दृष्टांतमाहएकं कंटकमिति ॥ मनोपिविम
र्शं असदेरमहारंभः कर्मारंभयस्मात्तथाविधो अर्जुनवातोवातरोगविशेषः सदेहे वभ्रमणकारी यथा देहे चलति तद्वत् ॥१६॥ बहुशोमनेपिमरणमर
साममात्रं अमिलषिता यस्मिन्ननुः स्वायेवबलातिधावति ॥ नतु शास्त्रसज्जनसंपर्कधियुपायेमनोतिरस्कृतमिति चेद्याबद्दानफलविवेकार्कोदि
येनाशानयामिनीनक्षीराणावच्छास्त्रसज्जनसंपर्कास्त्यस्य रन्तारकवन्नास्तिकमनोभ्रमविनाशाय क्षमेतदुक्ताशये नाहशस्त्रेति द्वाभ्यां
॥१७॥ अहंभावस्वत्र्लसन्त्वालेकलितयशोपश्यां ॥१८॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥५॥

।श्वाहेवादिनाव शीकृतैःप्रोक्तरूपायैर्योनाश्विनासापिमे अदृष्टिर्दृष्टिविधानदंवांध्यायसंपन्नोपन्नयः॥एवंवशिनिरीक्ष्यास्तदीतोप्यनर्थप्रसक्त्याश्रुतिसंमोहेमग्नमममत दुस्तरणायउदर्के श्रेयसेमोक्षायचयत्कार्यंतत्कथयेतिसंबंधः॥२१॥हेभगवन्दृशासैनेत्राश्चशरच्छरत्कालेइवनिर्मलस्वच्छज्ञानविवेकादिज्योतिर्गणमंडितेसाधौ गुरौप्रपन्नेसतिआकाशस्येवशिष्यस्मोहलक्षणाःमिहिकाःशाम्यंतिआविलत्वः आशादिशइवमनोरथाश्चविमलानिरस्तरागादिरजोमलाःभवंतीत्यर्थः॥इति लोकेयतिहसाधुजनैरुपगीतावाक्भवताहतेनमहीपभवशांतिरेनमहोधनेनसतां अवाधितार्थाभवत्विति प्रार्थना॥२१॥॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰ सा॰उ॰ऐदृविचतुर्विंशःसर्गः॥२४॥ ॥संवेदनाद्यविद्योत्थं बंधवीजचतुष्टयं॥परमात्मविविधाचक्षतेहंतुमत्रवर्ण्यते॥एवंसंसारानर्थमुपवर्णितन्निरासोपायेपृष्टेतदु

इंद्रियाणिनिकृंततिमज्ञानेकिंभविष्यति॥शास्त्रदृष्टिरपिप्राज्ञैर्नाश्रितातरणाययया॥२०॥साप्युद्दृष्टिरविंध्याप्यवाहनाचेश्यकादिणी॥तदेवंभ तिसंमोहेयत्कार्यमिहहारणो॥२१॥उदर्कःश्रेयसेनाततन्मेकथयपृच्छते॥शाम्यंतिमोहमिहिकादिशो॥तदेवंकिमतिसंमोहेयत्कार्यमिहहारणो पो॥२२॥उदर्कःश्रेयसेःशारदीवसाधौप्राप्तेभवंतिविमलाश्चयथाखिलाशाः॥स्वंतेविनाभवंतुसाधुजनोपगीतामहोधनेनभवताभवशांतिरे न॥२३॥ ॥महारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणसंकेतेरामप्रश्नोनामचतुर्विंशतितमःसर्गः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संवेदनंभावनंचवास नाकलनेतिच॥अनर्थायेहशब्दार्थोविगतार्थोविजृंभते॥१॥वेदनंभावनंविद्धिसर्वदोषसमाश्रयं॥तस्मिन्नेवापदःसंतिदत्तामधुरसेयथा॥२॥सं सारमार्गगहनेवासनावेशवारिनः॥उपयातिविविधैर्दीर्घैर्हतंहंतानंतनतिः॥३॥विवेकिनोवासनयासहसंसारसंभ्रमः॥क्षीयतेमाधकूसांतेशानेदिवस रसः॥४॥असाःसंसारसच्छक्योवासनोत्सेधकारिणी॥कदल्यावनजालिन्यासतलेविवभाभवी॥५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ छ॥

ज्ञानपरिहायतन्निरासनोपायानसंपादयितुंशक्याइतिनिरूबीजचतुष्टयमुपपादयिष्यतुमुद्दिशतिसंवेदनमिति॥प्रथमक्षिप्रिंद्रियैर्विषयोपभोगलक्षणांसंवेद नंअपगतेविषयेतदुरणानुसंधानेनपुनःपुनर्भावनंतेनतदाकारस्तौसौदृढन्दलावासनातयाचमरणादिकालेषिआविदेहाधारंभानुकूलाकलनं॥तद् त्स्मिति॥इतिचतुर्विधइहसंसारेअनर्थापिवर्गनर्थवीजभूतोमिथ्याभूतार्थभोचरत्वात्तुच्छंपंमिथ्याभूतत्वाच्चविगतार्थःशब्दार्थःपदार्थोविषयाविषि जृंभतेइत्यर्थः॥१॥तत्राद्यपोरस्यंतमनर्थतांआसुपोक्तंतत्तृष्णाभावेनेत्याशयेनाहवेदनमिति॥तत्रापिभावनंमहानर्थइत्याशयेनाहतस्मिन्निति यापुष्पफलवारिसम्दृष्टाःलताःमधुमासःमवंतितेतद्वासंतितत्संबंधिरागात्मपाद्धतानामर्थस्तुस्पष्टहित्यर्थः॥२॥३॥अतएवविवेकिनोविषयदोषभा॰ वनयाग्रहलभावनयातत्सूपेवावासनयासहसर्वोपिसंसारःक्षीयतेइत्याहविवेकिनइति॥४॥इत्थंसंसारस्यानुवासनानैवप्रवर्तिकेत्याहअसाइति॥सह्यकी

विनो ऽज्ञाना ऽप्यजीवचैतन्ये॥६॥ परमार्थोपलापे ऽहंकारः वरणमज्ञानं दर्शयितुं परमार्थं प्रथमं माह चिन्मात्रादिति। अन्यादृश्या चिन्मात्राहतचित्तसत्तास्फुर्त्यप्र
भवज्ञप्तसत्तास्फूर्त्योः स्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। स्वतः सत्तास्फूर्त्योस्तु नानात्वं किं चित्यसिद्धं यथा ऽस्वे ऽन्यत्वे तरस्य सिद्धं तदहमित्यर्थः॥७॥ एवं सर्वतः सर्वदा स्फुरत्त्वपि स
चिन्मात्ररूपे ऽहंतेः सा देहेन्द्रियादिभ्यो ऽन्यो न भातीत्येषः ... त्वाभाना पादिका या स्थिता ऽनादिः प्रतिभाति। एषैवावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्या विक्षेपशक्ति
प्राधान्येन भ्रमः तदुभयफलरूपेण संसार इत्यर्थः॥८॥ अविद्याम्लस्य साधनफलं दर्शयति अनालोकनेति॥९॥ भेदकदृश्योपाधिवाधे सर्वदृश्यानामेकं
दर्शयति सर्वेति॥१०॥ चिन्मात्रो ऽहमलाच्छून्यादहं ते किं चिन्नविघटेइति यदुक्तं तद्दृष्टान्तेरूपपादयति मन्मयमित्यादिना। चिन्मयतया ऽऽदिपदात्तन्मयतया च॥११॥

संसारं ध्वनयेदेनिवासनात्मास्वस्थितौ। यथा वननघात स्थो ऽमघुमा सरसास्थितौ॥६॥ चिन्मात्राहमलाच्छून्यादहं ते किं विन्नविघनो। नाना ऽलि
विद्यमर्ति त्वे भून्यत्वतः घया॥७॥ वेहनात्मानहो ऽस्म्यइति याप्रतिमा स्थिता। एषा विद्या भ्रमस्तेषु चसंसार आततः॥८॥ अनालोकनतः सिद्धत्वा
लोके नैव नश्यति। असदात्मा सदाभासो बालवेतालवत्स्वरात्॥९॥ सर्वदृश्यदृशो बोधे बोधसारस्तथैकता। यान्तु शेषमहीपीठसरित्सरद्वाद्यवे
॥१०॥ मन्मयं तु यथा भाण्डं मच्छून्यं नोपलभ्यते। चिन्मयादिति यांचैतं चिच्छून्यं नोपलभ्यते॥११॥ बोधाववुद्धयदृश्ये बोध एव तदुच्यते। नाबोधं बु
ध्यते बोधो वैरूप्यात्तेन ना न ता॥१२॥ दृष्टदृशीनदृश्येषु यत्तेकं बोधमात्रता। सा एतेन तदन्यत्वेनास्ति किं चित्खपुष्पवत्॥१३॥ सजातीयः सजा
तीयेनैकतामनुगच्छति। अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्वेकत्वनिश्चयः॥१४॥ यदि काष्ठोपलादीनां नानुभवेद्बोधरूपता। तत्तदानुपलंभस्यादे
तेषामसत्तमिव॥१५॥ यदा त्वेषां तु दृश्यश्री बोधमात्रैकरूपिणी। तदा नेयं वाप्य नन्वेवसती बोधेनबोध्यते॥१६॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

चिन्मयतया स्फुरणो विमर्शो विदैकरस्यमेव पर्यवस्यतीत्याशयेनाह बोधेति। वैरूप्यात्। विरुद्धरूपत्वात् बोधाभेदं विना स्फुरणासिद्धेः बोधस्य च बोधाभेदाद्यो
गादित्यर्थः॥१२॥ यदि दृश्यादिवपुषः बोधेनाभिन्नाः स्युः कमभेदे ब्रूयात्तर्हि न सा ऽनन्तत्वाद्धिष्ठानबोधसारैकरस्यमेव सिद्धमित्याशयेनाह दृष्टेति॥
॥१३॥ परस्परमिलनेन भेदापत्तिः सजलसजलेनेव सजातीयानामेव भवतीति जगतस्तदनुभवपात्रत्वे अनुभवानामेकत्वे चिदेकत्वसिद्धान्तस्वप
मेव तदाह सजातीय इति॥१४॥ काष्ठादीनां दृश्यानां स्फुरणाभेदानभ्युपगमे शशशृंगवदत्यन्ताभानमेव स्यादित्याह यदीति॥१५॥ सिद्धान्ते तु ना
चेदं बहुत्याह यदेति॥१६॥ ॥॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥॥

वा०टी०उ०
६२

तथा च जगत् बोधमात्रं बोधानतिरिक्तस्फूर्तिकत्वाद् घनानतिरिक्तस्फूर्तिकं तन्मात्रं यथा वायोः स्पन्दस्तन्मात्रं दृश्यते सर्वमिति ॥१७॥ ननु दृष्टान्ते क्रियाक्रियावतोरवयवावयवि-
नोश्च समवायेन मिश्रीभावमात्रं न तत्त्वं तेन क्वापि लाक्षाजतुकाष्ठयोर्वह्निमिश्रयोरपि विवेकानुभवे मिश्रणादर्शनाद्देहानुभवेऽपि न दृश्येत ते चेत्सम्यगात्मस्वरूपापरिदृष्टिस्तथा
शये नाहमिति मिश्रीभूता इति ॥१८॥ अग्नेस्तोः श्लेषो वा अन्यो न्यात्मतानुभवोऽस्त्येकं ह्रस्वपदार्थयोरपि तु नाहमात्मेत्यन्यवेदनात्मकमेकमस्तेव । ननु जतुका-
ष्ठवत्संयोगमात्रमित्यर्थः ॥१९॥ एवं प्रत्यक्षदृष्टानां चिन्मात्रत्वेन तत्पदार्थचेतोऽपरिछिन्नतया भिन्नमुक्तत्वविदेहत्वपदार्थमस्त्यहमितिपरिछिन्नं तु देहबंधाय
तत्त्यागमात्रं मुक्तये इति फलितमित्याह अहमित्येवेति ॥२०॥ तस्यैवोपपादयति चेदिति ॥ असदहं किं तु स्थितः ॥ अनुत्थित एवेति योऽर्थः ॥२१॥ अहंतात्यागे ममता बंधा:स

सर्वं जगत्तदृश्यं बोधमात्रमिदं ततं ॥ स्पंदमात्रं यथा वायुर्जलमात्रं यथार्णवः ॥ एषा मिश्रीभूता अपि त्यक्ता जतुकाष्ठयोर्यथा ॥ मिथोऽननुभवे
मिश्रत्वे कांत्यननुभवे मिथः ॥१८॥ अन्योन्यानुभवोऽस्ये कामैक्यं तत्त्वान्यवेदने ॥ यथा मस्तोः श्लीयो न अन्यकाष्ठजतुनोस्त्वि ॥१९॥ अहमित्येव बंधा यता
हमिति वमुक्तये ॥ एतावन्मात्रके बंधे आपत्ते किमशक्तता ॥२०॥ चेदहृदयमत्तप्रवर्तमानत्वा बुद्धिरत ॥ किमनुत्थित एवायमसदेवाहमुत्थितः ॥२१॥
ममेदमिति बंधाय नाहमित्येव मुक्तये ॥ एतावन्मात्रके बलवत्यात्मायत्ते किमशक्तता ॥२२॥ यः कुंडबदरन्यायेनावयोः स्थितिः ॥ सत्येकंचेदपि
नैवान्यमेकं यस्मान्यवेदनं ॥२३॥ अन्योन्यावेदनं त्वेकं भात्यशोभन मप्यलं ॥ नाहं देहजडं वापि नेकं रूपं विमुंचति ॥२४॥ ॥ ॥ ॥

तत्रैवोपपत्तिमाह शश्वेनाहममेति ॥ आत्मायत्ते त्यागविधौ ॥२२॥ असत्ता आहंकारेण सत्त्वस्यात्मनः कुंडबदरन्यायेनांतःस्थेवेशेन तिरोधानं वा घटाकाशन्यायेन
परिच्छेदो वा नास्ति भावात्स्वत्वाद्याह यद्रति ॥ येन संबंधेन तिरोधानं न अवच्छेदो वा सिद्धेत्स संबंधोऽपि त्यात्मतत्त्वस्य मिथ्या अहंकारेण स्यापत्तो नास्ति ॥ तस्माद् द्वा ऽलंबेका
मव वैदादि त्व वरेस्या विधया विकल्पित भेदरूपस्यात्मनः स्वप्रकाशमलस्फुरणमनो न्यवेदनविकल्पं भवतीत्यर्थः ॥२३॥ येनु तेमिनीपादवास्त्वमेवज-
डबोधयोरैक्यं तत्स्वात्मरूपमितिमन्यंते तेत्तर्यात्तेरेव्यजाड्यांशयतंजडमेव बोधांश गर्भे आजड्यमेदेत्येकत्वं पि न मुंचती ति जडाद्योनस्फुरेदवचिदंशस्फु-
रणादपि निर्विषयमेवेत्यन्योन्यावेदनमेवतारैक्यं स्यादित्यर्थः ॥२४॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ए०उ०
६२

नि०।१

कुतो वस्तु चलितव्यमित्याह हेतोरिति॥ हि यस्मात्कारणात् द्रष्टा यो न स्वधर्मो स्वभावात् प्रच्युतो भवत्यया अजडमेवात्मस्वरूपं जडरूपत्वं गतं तरतया दृश्यत्वं तत्त्वं हेतुरिति भिन्नमेवात्र अजडे जडे कृत्ता नास्तीवेति नजडबोधैक्यात्म सिद्धिरित्यर्थः॥२४॥ एवं चैक्यमात्मतत्त्वं वोदितो नो विधं परस्परविरुद्धं वदंतीति तत्राह वासनावेशेति॥ कुविकारशतात्मभिः स्वस्ववासना भिरावेशेरभिमानैश्चलिता वेष्टिताः परमहं शो वर्तनं परीक्षमाणाः अधोधो व्रजंतीत्यर्थः॥२६॥ अत एव श्रोतदृष्टिपरिभ्रंशनास्वस्ववासना वान्वेषकैर्नीतस्ततोनीतानां तृणानां तानि तानि नामोनिजनरकरणानरको द्विलोकधा स्वमसिद्धाविद्वः स्वात्मापनंतीति॥२७॥ तदेव वर्णयन्नुपसंहरति भ्रांत्येति। वासनाभिमानानुसारिणा स्वरसेन नरकाः लोकाः इनाः नारीकरतलाहतकंदुकमिव भ्रंशश्राद्धा निरयेषु पतंति तत्र चिरं यातनानां क्लेशेन परितो जर्जरितां प्रयाताः कालांतरेऽपि स्थावरकृमिकीटादिजन्मभिरप्यनिभाः अनेन सदृशा एव भवंति पुनर्मोक्षं

नात्रजडाजडमितीति स्वभावात्मन पापिनः॥ यथा वा जडं जडं दृष्टं हेतित्वात्र क्षिनैकता॥२५॥ वासनावेशवलिताः कुविकारशतात्मभिः॥ व्रजंत्यधोधो धावंतं शिलाः शैलच्युता इव॥२६॥ वासनावासनावौनैतृष्णाभितस्ततः॥ नीत्वा पतंति दुःस्वानि तत्तुं न पापिनी॥२७॥ भ्रांत्या भ्रंशं करतलाहतकंदुका भोगलोकाः पतंति निरयेषु स्वेनरकाः॥ क्लेशेन तत्र परिजर्जरतां प्रयाताः कालांतरे पुनरपि निभामवंति॥२८॥ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे मोक्षोपायेनाम सर्गः॥२५॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ संसारमार्गमहत्त्वे पतितस्यापतंति हि॥ तत्र रत्नानि लक्षाणि कीर्तयिष्यामि ते॥१॥ सर्वैरवतिभिर्भावैः परमात्मगिनः॥ अरण्यामुपलानीव भावनैतेषु संस्थिता॥२॥ चित्रमांश्याप्य त्वां तन्नू नैर्यहनः वर्तितं॥ संसारजनयालोके वर्ततर्वकाननं॥३॥ अहो बत विचित्राणि वासनावशतो वृषेः॥ भूतकैरनुभूयंते सुखदुःखानि जन्मसु॥४॥ अहो भ्रमीति विषमावासनायद्दशः तवैः॥ अविद्यमाने रेवायं भ्रमो तरनुभूयते॥५॥

षंडुरूमित्यर्थः॥२८॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र० नर्वदे पंचविंशः सर्गः॥२५॥ इदानीं भवद्यतेन विभावनादसंजनात्॥ ल॰ध्यानर्थसंशांति विवेकान्तदर्शनात्॥ एवं स्थावरादिषु भिन्न स्वरोमें संसारमार्गपतितस्य जीवस्यानादिसंसारविद्धशो विज्ञानि दुःखभेदनस्य हस्तस्तदुःखभयमरणादिहृपाणि दृष्टानां लक्षाणि पुनः स्यापतंतीति हि॥१॥ तत्र चभावनेन मूलमित्याशये नाहसर्वैरिति॥ स्वलावत्य तेष्वस्थनहेतुः॥२॥ तस्य श्चमलं विवेकात्यंगाद्वेषाविरिलिति जितं सर्वेवनं तत्वासनानि दृष्टानि॥ दुःखानस्य स्य [illegible] विडितं चित्रमिति पाशेनाहचित्रमिति॥ संसारात्मा दृश्यमिष्ट॥३॥ ॥४॥ अविद्यमाने मिथ्याभूतेरेव त्रिपुटीरूपेणेत्यर्थः॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥

स्पृ२

अतएव नीराम्भसा तलवित्सुखं विहरति तान्प्रशंसति आत्मारामस्येति। विशेषणानन्त्राधिमश्लोकयो श्लोमयत्रतुल्या नियोज्याति॥६॥ अविवेकिन स्तन्निंदति प्र
वापमिति ७॥ आमिषविषयेवडिशामिषं च। शाखानां पश्यति मरणं तदवधिम नुजानीरल्पजन्तोः। मकर एवमाकरोमतस्यजात्युपलक्षणमेतत्॥८॥ अ
शुष्क। सिकतानिर्मितशरावट्ववशिशराग्रेणन स्वरा॥९॥ इदानीं प्रातचित्तमेवसंबोध्याह आमहेति॥१०॥ पर्यालोचनविवेकलन्मात्रेण। आलोकन्ह

आत्मा दिनो मतः स्मः शुद्धस्यालोककारिणः॥ शीतलस्याखिलार्थेषु हस्तं रोध्र किमन्तरं॥६॥ एवोपरमनालोच्य यत्किंचिद्दृशि
वांछतः॥ निर्मर्यादस्य मूढस्य बालस्य च किमन्तरं॥७॥ लक्ष्यमाणं पर्यंतं शुभाशुभमनुज्ञातोः॥ आमिषैको विशेषो निवदमा
कस्मरयोः॥८॥ सर्वएव तिमिभावाद्दहत्यथ नाश्यः॥ क्षिप्रमाशुष्कसिकता शराव विशरारवः॥९॥ आत्मस्त्वपर्यंतमपि यानि श
नेषु ते। सर्वं कल्पं भ्रमतश्चित्त शांतिर्नो निशम्यहत्ते॥१०॥ पर्यालोचनमात्रेण एवं धर्मेणानवाधते। गच्छन्तो मार्गवेगाम्य सिवालोककारिणः॥११॥ तत्वनावहितं चित्तं कामः केवलमिच्छति॥ सावधानस्य बुद्धस्य पिशाचः किं करिष्यति॥१२॥ यथैवक्षणाप्रक्षणं रूपालोकनमा
त्रकं॥ संवित्प्रसृतिमात्रात्मन याप्ताहं जगतस्थितं॥१३॥ यथा क्षितं चन्द्रस्तनिः सर्वरूपालोकशमो रिह। तं वित्तं संवरणानामसर्वं हृद्गुणाप्र
लथा॥१४॥ असदेवजगत्साहं शुद्धा संविन्नोतिखे। ईषत्प्रसरणो नाशु संस्मरनं पर नोयथा॥१५॥ ॥॥ ॥॥ ॥ छ॥ छ॥ छ॥

याहत्या सप्रदेशावलोकनं तत्कारिणः॥११॥ अवहितं सविवेकावधानं। बुद्धस्य जागरूकस्य॥१२॥ साहं कारं जगत्निर्विवेकावधानं संवित्प्रसरमात्र
मित्याह यथेति॥ यथा रूपालोकनमात्रकमीक्षणस्य चक्षुषः प्रसरणं नतद्भिन्नं किंचित्स्थितं तद्वत्॥१३॥ हे कामाद्यरिषड्वर्ग हरणचरित्र सत्वं
विहरतः मत्तकावरणहन्त्रा संवरणं स्यात् स्मृत् परमैम॥१४॥ साहं अहंकारसहितं जगत् शुद्धा संविदेव अविवेकप्रयुक्तेनेषत्प्रसरणेन खे आइत
स्वरूपाकाशे तनोमि॥ १५ ॥ छ छ॥ छ॥ छ॥ छ

त्रह्म संवित्पमार्थीतोन्यमकुर्वंस्पेवासत्यमेवतद्विवेदं जगद्रूपमेधनेर्जभते। कथमसत्यमितिज्ञापतेतत्राहमरेहेति। यथा मरुस्थले माया आत्मगं स्वात्मनिकल्पि तेकुंभत्वं च्मश्थग्लभ्भेस्थकुंतलधुमशकं तथेदं जगदपिचितः स्थक्लातल्धुमशकं यदि सत्यं स्यात्स्थकुलमेतेति भावः॥१६॥ यत्यदृश्थग्लभ्यं वन्नत्पश्च स्तनाभ्न्यमितिहेमारोपात्तिं दृश्यतिशून्यमात्रमिति॥१७॥ आत्मैवच्छिन्नेतिसजातीयभेदनिरासः। निर्भातिस्वगतभेदनिरासः॥ वारिशीघ्रति र्ध्विवितंपर्वतंपर्वतेसह शंवहन्तरंगवा॥१८॥ इत्थं जगन्नतेजानतोनसांसारिकतापशक्तिरितामापेनाह निर्वीर्यास्येति॥ सास्तवेदृक्छिष्या शीतता सर्वता

सद्विवासत्यमेवेदमत्कुंकुत्वमेवते॥ मरुहेमेवकुंभत्वमपृथग्लभ्यमात्मगं॥१६॥ शून्यमात्रं यथाव्योम संहमात्रं यथानिलः। जलमात्रं पयोम्भोधिस्चिन्मात्रं तथा जगत्॥१७॥ आत्मैवाछिन्ननिर्भागसंविन्मात्रे जगत्त्रये। विद्धि शांतंतथाप्यो मयथावारिशीप वेते॥१८॥ निर्वाणस्योपशांतस्य ज्ञस्यतोदेहिशीतता। आत्मतयेदेहवोप्येतेदीप्तज्वलनवद्धिवः॥१९॥ किं केन कथमेकोत्तशांतातत शिवात्मनि। निरालोकोपलोकः स्तेजगतिजन्यते॥२०॥ यासत्ताब्रह्मशब्दाख्यारूपं सर्वस्यतन्निजं॥ नयत्र काचिद्बाधा स्तिसंवित्तन्मयमव्ययं॥२१॥ यदिदृत्तुपदार्थत्वं भवताधानुभूयते। बोधनमेस्यतत्त्वविश्वस्वपुष्पवत्॥२२॥ ॥छ॥ छ॥॥

पद्मवा।

वोपशंतत्सुपलस्तिताह्लादता॥ एवं यद्दृष्टोतियावत्॥१९॥ ततत्त्वमस्का शांतस्वप्रस्क्तिरपिनास्तीत्याह किमिति॥ जगन्निशिवेश्रून्येसतिन्ध्रपरा लोकः किंस्वरूपः केनसाधनेनकयाचक्रियया जन्यतइत्यर्थः॥२०॥ तवेवसर्ववस्तूनामबाध्यं स्वरूपमित्याहयति॥२१॥ बाधेस्वरूपेतर्हिकिं तत्राहयदिति॥ पदार्थत्वेनामरूपभावः॥ तत्तस्यवाधनं चाघद्धत्तस्योन्तत्वादिविकारषट्कं तत्सर्वमेस्यसम्यग्विमर्शापिनविश्वः। यत्त स्ते पुष्पवत्तुच्छमेवेत्यर्थः॥२२॥ ॥ ॥॥

वा.टी.ति ३०
६४

न

तत्त्वरूपं मनो विकल्पकल्पितं मनो पगमे पेती निःशांत मात्मेत्याह तत्त्वेति ॥ स्वांतापगमेन ज्ञो प्यपगामिष्य त्येवेति कथं तत्र एवास्ते पुच्यते तत्राह अप्रशेति । म
नो पगमे हि नामरूपात्मकं मनं विकल्पनं तन्मा नेच स्फुरद्दिच अपगच्छेत् अप्रमेयोऽज्ञ स्फुरनत्यथा किंत नंतमजं अव्ययं प्रकाशो वेति नापगच्छतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ हेतुं अ
गम्याकाशकल्पेत्स्वेआत्मभावे मनो बाधेन निश्चत: ज्ञस्य नामरूपयोरनिवेदनमभवतीति रेवम वतीयत स्वात्मस्वरूपावस्थितात्मप्रकाश भावादेवस्वप्रति
का स्वप्नवस्तुरेतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ मनो विकल्प मात्रं जगदिति कथं ज्ञायते तत्राह निरुपाधेने ति । यतोऽज्ञात्स्थे रेणापगमेन स्वजगतः कर्तृनिर्मितत: कुनिरु
पादानसंभारं निरस्तरं जकरस्यातु लिका कूर्चादि सामग्री क सेवज गद्भिचित्रम भितौ निराश्रय स्वसंकल्प मात्रेणाचितति शपेति । नकश्चिद्दाम नोति

तस्वापगमं स्वांतं शांतमात्मवमहा अवत ॥ असो न म नं मा न म ने न म ज म व्ययं ॥ २३ ॥ आकाशकल्पेत्स्वे भावेति त्वेतो ग्यानिवेदनं ॥ भ
वत्यभासरात्मैन विवेनाश्च विकारवत ॥ २४ ॥ निरुपादानसंभारमभित्तावेव चेव शि ॥ ज्ञातं कर्तृजगच्चित्रं न कश्चिद्दानकिंचन ॥
॥ २५ ॥ त नोति यत्र हाम्येवतस्य तत्र तथा स्थितं ॥ दृश्याभावात्स दृश्यं ते न कः कुरुते ति किं ॥ २६ ॥ अहं सुखी नि सुखिता अहं दुः
खी तिदुःखिता ॥ सर्वस्वस्वरूपस्य व्योमात्मानो पिपार्थिवाः ॥ २७ ॥ सर्वेषामेव भावानां चिदाकाशात्मनामपि ॥ पिर्थावत्सगशे
लानामिव पार्थिवता स्थिताः ॥ २८ ॥ अहं तो हेवतः सत्तां मम भावविकारिता ॥ तद्भावात्त्व भावे कति ष्ठता शम शालिनी ॥ २९ ॥

रि कः कर्ता न किंचन कार्यं चमा नेत्स्वप्नादिरेह स्मित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्त्व मनो यत्तनो ति विस्तारयति तत्र सर्वत्र मनो एड्याराविनमात्मा स्वय
मेव तथा तद्दर्शनावभासात्मना स्थितं । दृश्यं स्वातिरिक्तं विस्तारयति तत्र सर्व त्र यत्रो दृश्याभावात्केन कः किं कुरुते ति न कश्चित्के नचित्का
पि किं चिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ इत्थं च सुख दुःखे तत्ता धनी भूताः पार्थिवादि विभ्या भ्रकल्पनो परमे शून्यरूपा आत्मरूपा वा संपन्नात्म इत्याह अ
हमिति ॥ २७ ॥ पार्थिवानामप्यपार्थिवितास्वप्नशैलवन्नेभावनीये त्याह सर्वेषामिति ॥ २८ ॥ एवं च सति यत्फलितं तदाह अहं तो हे स्वतइत्यादि

राम०
६४

॥३०॥३१॥निर्वासनत्वादेव अस्यैरपरः संप्रदाभिमानशून्यः यंत्रनिर्मितशिला दि भ्रतिमा शरीरवत्॥३१॥देह स्पंदस्य शास्त्रामेव न स्वसंदर्भ संभावनायदृ ष्टांतमा
हयद्येति॥संरमात्रेरो लामवेकैसुनस शिशोः अंगानि नैवर्स्प दृंतेतद्दृ लंभावनीय मित्यर्थ॥॥३२॥ननु मेस्त्वरूपज्ञानमेव ह्येवघनुसंधाने किं न स्यात्त त्राह निःसंवो
धेति॥तद्बोधोव हिर्मुले त्वचित्तश्शतिसत् च्छून्यात्तद्वोधरूप स्य।चिन्मात्वेपि यथेश्मा शासा न विषयेत्तेहरुषस्ताम मनोरथै रा शासनमाशी तिभेदः॥३४॥दृष्ट्
ह्युपुरीवाधार पितसनानुसंधानेतस्याहत्के दृष्टुरि ति।स्वयंचापसुप्तो निराकारस्प॥३५॥सर्वशङ्कान्विता उपेक्षा सर्वेपि क्षेत्र विमुक्तोत्तर्थः॥तस्पां इत्ये
हेम्नः कक्क शङ्कायेयि ति रिक्तोपयास्ति तो॥व्यतिरिक्तान्तथा सत्पानाहंता ति शमात्मनः॥३०॥निर्वासोपेनिमेवामोनो कर्त्तकर्त्त्राचशीतलः॥स्व
रूपशो तरवाले शून्यएवाभिरक्षितः॥३१॥निर्वासनासेरपरोयं त्र पुत्रक गात्रवत्॥सपथ्या स्थितमेवास्ते रसंव्यवहरन्नपि॥३२॥यथामेचकसंस्थ
ताकुतः॥३४॥अदृष्टरूपदृश्यस्याहसू पुस्यापरूपिराः॥कुतक्किलानुसंधानमनपेक्षसुप्रपन्न॥३५॥अपेक्षैव घनोबंध उपेक्षैव विमुक्तता॥
सर्वशङ्कान्विता तस्यां विश्रांतेन किमीक्ष्यते॥३६॥पा थिवितेशरीरे स्मिन् स्वविनोगदृव्यासति॥भ्रममात्रात्मनि कुतः क्क कस्पकिमपेक्षणं॥
॥३७॥उपशांतसमस्तेहं विगताखिलकौतुकं॥निरस्त वेदनं ज्ञ विद्य केवलमास्यते॥३८॥मंकिंनेति क्कतवततो मोहो महानपि॥अशे
षेरापरितक्कलत्तेत्व लगिवाहिना॥३९॥प्रवाहापतितं कार्यं कुर्वता पाल्लवासनं॥तेनवर्षशतस्यांते स्थितमेरे समाधिना॥४०॥तत्रा प्य
कामता यो चित्र ति न किंई क्ष्यते अपेक्ष्यते ईप्सते इति पाठः साधु॥॥(मारीनतो न जतु रम्यमर्थं पतिलेषीराग स्तर स लिलेव शरद्दनाली॥४१
वतामा यास समधर्मा सति छ ति॥संशांत करुणो योगी बोध्यमानः प्रबुध्यते॥४१॥एतेन राघवविवेक पदेन शांति मा सारयो रय त नसा वि हत्य
॥३६॥शरीरे यथिहि सर्वेष्वपि पक्षते तस्स स्वा न शरीरा दिवद्धार्ध्ये सति न कस्याचिदपेक्षा सक्ति रित्यर्थः॥३७॥उपसंहरति उपशांतेति [illegible]
॥३८॥सुखाधिकारितान्मेकिंनः स क्कच्छूनरामात्रेरामो हृ निवृत्तिमाहमंकिंनेति॥३९॥४०॥४१॥हेराघव त्वं एतेन मंकिपरिगृहीतो पाये
न ज्ञानेभुष्यवता मनसा विवेकपदेन स्वात्मानं देवविहृत्य शांतिमासादय॥ते मतिः सा सर्या हता अप्रतिलाशरद्दनालीव स्मरात् श्रीराम श्रीसा
क्षिवेकाभ्यारी तं तं मार्वज्ञान्वित्यर्थः॥४२॥॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशनि॰ ऐोत॰ द्वैषष्ठिं शः सर्गः॥॥ ॥ ॥६२॥॥६२॥॥६२॥॥

वा॰यो॰नि॰उ॰
॥६५॥

चित्तसंवेदितः स्वं दृश्यमात्मा स्वच्छ इति भातम् ॥ चित्तशांतौ तत्स्वच्छो आत्मा स्वरूपस्थितिरीर्यते ॥ स्फटिकाद्विनिर्मितः प्रतिमापुरुषो यथा सन्नपि दृश्यत्वेन निरोधित्वादसन्
न्नपि तद्वदात्मा दृश्यत्वेन निरोधित्वादसन्नपि ॥१॥ सर्वाधारात्मैकस्मिन्नेव सर्वात्मतया स्थिते सर्वाधे तु नैकस्मिन्न च सर्वस्मिन्नत्य स्थितम् इति भाव
बाधादिति भावः ॥२॥ ननु प्रतिशरीरसुखदुःखनाशाभ्यां सह न विनश्यति परमात्मा न च पुनरिच्छेद्वानुभवान्नानेकत्वमस्या हस्त्याघाते हि ॥३॥ जडसर्गा
दिरूपाः क्रीडाः चिच्चमत्कारेण मनसश्चापल्यात् ॥४॥ वस्तु शंका वस्तुतो नेश्वरा ॥ न परमार्थविचारतः फलभागिनी तद्वत् ॥ शंका भ्रांतिः ॥६॥ भवत्त्व

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ निर्वाणो भव शांतात्मा यथा भासमानु यन्निभा नत् ॥ सर्वैवास्ते महात्मनः सोम्य स्फटिकाद्विनिर्मितः ॥१॥ एकस्मिन्ने
व सर्वस्मिन्नं स्थिते विततात्मनि ॥ नैकस्मिन्न च सर्वस्मिन्नानाकलेनाकुतः ॥२॥ आद्यंतरहितं सर्वं व्योम चिन्नत्व निर्भरं ॥ शरी
रे नश्यति नाशिष्यति का चिंत्वसत्संजनः ॥३॥ सुरं ति महि जंक्रीडा चिच्चमत्कारचापल्यात् ॥ अचापलात्स्ती यंते न रोगाइच्चारितिः ॥४॥
यथा शुभीतुरेव सुशंका न फलभागिनी ॥ देहोयमहमित्येवं तथा शंका न वास्तवी ॥५॥ मा वत्स मनिमग्नस्त्वं भवभूरिभवभ्रमे ॥ त
त्पन्नं नसुखाद्यं भवं भाव सम भ्रमये ॥६॥ विद्योमानं नमेवास्मिन्न यन्नास्ति समात्मनः ॥ इतिवत्परलेवं तत्त्वतत्पसुमस्थिते ॥७॥
एवं निश्चयवानात्मा नत्वमेवासि निरंजनः ॥ ध्यातात्वं न तथा ध्याने सत्त्वं चापि न किंचन ॥८॥ [illegible]

निमिष्यात्मके देहारोपे अहं भावनिमग्नो मा भव ॥ भ्रमये भ्रमक्षये ॥६॥ किं तद्वस्तु यज्ज्ञानं कार्यं तत्राह विद्योमेति ॥ तादृशवस्तु जनस्य त्वं मनोस्थि
तमर्थः ॥७॥ तस्य किं फलं तदाह एवमिति ॥ नचाप्येनिश्चयो ध्यानध्यातृत्रिपुटीबाधकत्वात् हि ध्यानं नाहं ध्यातेति ॥ कुतस्तस्याः बाध्यत्वं तत्राह
सत्त्वं चेति ॥ यतो ध्यानादिन्त्रये किंचिदपि सत्त्वं नेत्यर्थः ॥८॥ [illegible]

राम॰
६५

तर्हि दर्शनादित्रिपुट्याः अपि तत्सामान्यात्कथं तद्बाधकत्वमित्याशंक्य विशेषमाह दृष्टेति ॥ दर्शनं हि प्रमाणजन्यं वस्तुतंत्रमेव न पुरुषतंत्रम् अभि
तिहृन्नभिव्यक्तपरमार्थचित्त्राधान्यादज्ञाननिवर्तकत्वाच्च परमार्थचित्त एव विभूतये दृष्ट्रादयः ॥ ध्यानं तु न प्रमाणजं नापि वस्तुतंत्रं पुरुषेच्छानुसारि चेति कि
याविशेषमात्रत्वाद्विद्या विभूतय एव ध्यात्रादय इति बाध्या इत्यर्थः ॥ विशेषांतरमप्याह अनंतेति ॥ अनंत असंवित् जडं वस्तु सर्वं तत्संविदः अन्यत्र अथ प्रभूतं न दृश्
अतो दृश्यं दर्शनानुसार्येव बाध्येयं तु अध्यानं विनापि ध्याने अस्ति स्फुरति चेति न वस्तु नो ध्यानानुसारि इति विशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥ संविदस्तु निर्विकारत्वं स
र्वतो विशेष इत्याह यथा इति ॥ यथा समुद्रः प्रतिपत्त्वं इव घति सति क्षुभ्यति मलयानिले वहति क्षुभ्यति च न तथा आत्मा आत्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ तर्हि

दृष्टादृश्यं दर्शनं च चित्त एव विभूतयः ॥ अनंतत्वे विरोनानन्द ध्यानं ध्येयमस्ति च ९ उघति प्रति पत्त्वं इव हति मलया
निले ॥ आत्मतत्त्वसमं सोर्मं न क्षुभ्यति न शाम्यति १० ॥ यथा नौयायिनः स्थाणुतरु शैलादि वेपनं ॥ यथा भुक्तो ज्वर
धीमत्पादेहादि चेतसः ॥ ११ ॥ यथा देहादि चित्तस्य तथा देहस्य चित्तकं ॥ तथैव जीवः परमे पदेद्वैतमतः कुतः ॥ १२ ॥ सर्वमेक
मिदं शांतं ब्रह्मर्श्हितवेदनात् ॥ न किंचिज्जगदाद्यस्ति भ्रांतिरप्यान विद्यते १३ न विद्यते यथा व्योम्नि वनं सेहस्वसे केतो ॥ विछु
छशांकविंबं च तथा देहादि चेतसि १४ अविद्यमानए वास्मिन्माधिभी हि जगद्भ्रमे ॥ एतदेव परं सत्यं चिद्धि सत्य विदां वर १५ ज
गदस्ति न सत्येति या सीद्भ्रांतिस्तु वा घता ॥ शांता मदुपदेशेन किमन्यद्बंधकारणं १६ स्थाणुस्तु दर्चनकुंभादिये या मन्मोत्र
कंतया ॥ चित्तमात्रं जगद्दृष्टीणं तत्त्व विचारणात् १७ आपत्सु संपत्सु भवाभवेषु शांतेषु एषु हर्षविषादसंक्षित सोम्याद
तस्याः द्रष्ट्रादित्रिपुटी कथं विभूतिरिति चेद्विवर्त्तत्वेनैवेत्याशयेनाह यथेति ॥ चित्तिचत्तसोर्हष्ट्राम्भ्रम ॥ हेभाव विदाविमुक्तो यथा स्थितंति छवि
इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं देहदृष्ट्या चित्तमपि कल्पितं तद्भयदृष्ट्या तु द्वैतेवैकमित्याह सर्वमिति ॥ जीवः कल्पितस्तद्दृष्ट्या तद्भयं कल्पितमिति प्र
द्विचिति विवर्त्ताः सर्वे इत्याह यथेति ॥ १२ ॥ ब्रह्मदृष्ट्या तु तद्वैकमित्याह सर्वमिति १३ चेतसि तत्त्वदृष्टो ॥ १४ विभीहि भयं मा भुहि ॥ १५ ज
गदेवास्ति अद्वितीयब्रह्मसत्तानास्तीति या भ्रांतिरासीत् १६ ॥ १७ ॥ हे राम त्वं सौम्यान्मे उपदेशात् अहंभाव एव पथाविद्याविमुक्तः सन् संपत्सु शांते

तत्किं तत्त्वज्ञानोत्तरं संसारात्मारब्धप्राबल्याद्धर्षशोकानुवृत्त्युपराधेन पुनर्बन्धो भविष्यति नेत्याह यथाह यथास्थितमिति।। हे स्वकुलांबरेंदो राम त्वं यथास्थितं ब्रह्मालोक्य वत्कस्य परोक्षतया सम्यगसि तामस्थितो सि चेत्तत्तर्हि हर्षशोके च रागलक्षणानि द्वंद्वानि चित्तेन संतप्तानि विमुच्य वातिष्ठ यथेच्छं वा तान्यनुवर्तमान आरब्धेति प्रारब्धवासनात्स्वान्वयः।। तत्र हेतुमुत्तरार्धं समयाविलीयमाने इत्युक्तं न तु तावता मुक्तो संदेह इति भावः।। २९।। ।।इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे सप्तविंशतितमः सर्गः।। ।।बीजांकुराणां पुरु

यथास्थितं वस्तु धिया स्मरामस्थितो सि चेद्वा स्वकुलांबरेंदो। तद्धर्षशोके च रागद्वेषाणि हि विमुच्य वातिष्ठ यथेच्छमास्स्व।। २९।। ।।महारामायणे वासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मुख्ययोगोपदेशो नाम सप्तविंशतितमः सर्गः।। ।।श्रीराम उवाच बीजांकुराणां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणां दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं वद विभो पुनः ।।१।। ।।छ।। ।।छ।। ।।छ।। ।।छ।। ।।छ।। ।।छ।।

षकर्मणां जन्मकारिणां दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं भूयो न वर्णते बीजानामुपादानानां अंकुराणामुपादेयानां पुरुषाणां कर्तृणां कर्मणां तदीयविहितनिषिद्धोदासीनक्रियाणामिति द्वंद्वसमस्तानां दैवशब्दार्थेनादृष्टेन निमित्तेन युक्तानां सर्वेषां जन्मपरंपरालक्षणसंसारानर्थकारिणां तत्त्वं प्रागदिशकलितो क्रमपि पुनः पिंडीकृत्य कथयेत्यर्थः।।१।। ।।छ।। ।।छ।।

तत्रादौ दैवस्य तत्त्वं कर्मणस्तत्त्वं पुरुषस्तत्त्वं मनोरूपश्चित्स्पंदस्तस्य तु चिद्रात्मैव तत्त्वं तु तच्चिदात्मैव यथ भवं बुद्ध्यां प्रजायेयेति प्राथमिकसंकल्प लक्ष
णो न चित्स्पंदेन तस्मिन्नश्चि च्चात्मिमनो भवति तो देहाकारेण्यासेन पुरुषस्तेनः कर्माणि कुर्वन्नु पापपापापाद्दृष्टरूपं दैवं तांच्चा पद्यते सो ग्णायच्यादिदृष्ट्यात्मनातद्गुरु गुणः
णक्रियायात्मना च नाचघटत्वादिसामान्यान्येन जगद्रूपेण विवर्त्ततइति दैवकर्मादिकारणशब्दरूपं घटादिघटतावधिकाऽपि शरीररूपं चतत्त्वतः श्चित्संदपर्य
पभित्याशये नो त्तरमाह दैवेति॥ १॥ अत एव हि पुरुषकर्मादिघटादिच संविदधीनसत्तास्फूर्तिकं सर्वं तु भूयते संविद्विवर्त्तत्वान मुच्यमेतुत

श्रीवसिष्ठ उवाच दैवकर्मादिपर्यायं घटादिघटनावधि॥ संवित्स्पंदनमेवेह लोके पुरुषतां गतं॥ १॥ संवित्स्पंदादृते ॥
पुंस्त्वं कर्म वा कीदृशं भवेत्॥ घटावटपटाद्यात्मत्वेनैव जगत्कृतं॥ ३ ॥प्रवर्त्तते जगल्लक्ष्मीः संवित्स्पंदात्स्ववासनात्॥
निवर्त्तते हि संसारः संवित्स्पंदाद्दृवासनात्॥४॥ अवासने हि संवित्तेः स्पंदमस्पंदनं विदुः॥ ससंदोप्यस्फुरत्स्पंदो येनावर्त्तादिनो ह्य
ते॥ ५॥ मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पंदमयात्मनोः॥ कल्पनांशादृते रामस्वस्वे पुरुषकर्मणोः॥ ६॥ जलवीच्योर्यथा द्वित्वं
संकल्प्येत्थं न वास्तवं॥ तथेह चित्तरिस्पंदरूपयोऽर्जितु कर्मणोः॥ ७॥ कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्म ता एतेह्यभिन्ने
विद्धि त्वं पयोस्तुहिनशीततेः॥ ८ ॥ ॥९॥ ॥

त्तास्फूर्तिमृन्मंतत्कीदृशं भवेत् अलीकमेव स्यादित्यर्थः॥ ३॥ सर्वस्य संवित्स्पंदमात्रत्वे वैचित्र्येणाभिव्यक्त निवृत्तौ च निमित्तमाह प्रवर्त्तत इति॥ ४॥ येन हेतुना आ
वर्त्तादिना स्वांतःप्रवेशयमानस्तरंगः ससंदोप्यंतः समुद्रमात्रेतामापद्यमानः अस्फुरत्स्पंदस्तो हति चित्त कथ्यतेइत्यर्थः॥ ५॥ अत एव चितः स्पंदरूप
व पुरुषाकाराकारत्वात निवृत्तिरेव निरकारतेति स्वं दृपुरुषयोः परस्परं विमर्शनेभेदइत्याह मनागपि ति॥ ६॥ ॥ अविद्यानाडेरस्तु सुतएंनात्मात्ताह
जलेति जंतुः पुरुषः॥ ७॥ अभिन्नेइति तथा च श्रुतिः॥ अथ वर्माणामात्मेत्येतत्॥ एते हे यास्तु कामतो हि कर्माणि पुत्तिष्ठंतीति॥ ८ ॥ ९॥ ॥९॥

त् यथा च क्रियमाणेषु पुण्यपापेषु मा बिभेहि ह स्यात् तद्योगस्य च पूर्वविरुद्धत्वमर्थः ॥ ९ ॥ एवं च यदुक्तं दैवकर्मादि पर्यायमित्ति तिनास्ति द्वमित्याह संविदिति ॥ १० ॥ बी
जांकुरण्याक्षितिमध्यस्थो न्तरमाहसं हारादिति । तद्बीजमेवांतः सूक्ष्मावयवरूपेनिर्गतमर्थं कुररत्वर्थः ॥ ११ ॥ चित्त्वं चित्त्वभावं ईदृशः प्रदिक्कालमसंस्थि
ते स्पंदं क्वचिद्व्रजते क्वचिन्नेत्यर्थः ॥ १२ ॥ वासनावान्भूत्वा श्रकारणमपिकारणतामेति ॥ १३ ॥ अवांतरबीजवेषेण स्थितः स एव सर्वत्र बीजमवांतरवे
षात्तु तस्य कार्यवेषविशेषवत्स्वार्थमित्याशयेनाहतत्तेति । बीजांतरणां गतेर्मर्वस्थितम कार्य प्रवृत्तेः । न चैवं तरं तरस्यानुगतं बीजांतरं स्यादित्यनवस्था

हिमं यत चथा शीतं पश्चाद्भंत घथा हिमं । पयस्कर्माणि तथा जंतुर्वपेजिंतुः कर्म तत्तथा ॥ ९ ॥ संवित्स्पंदस्तस्यैव दैवकर्मनराह्वयः । पर्या
यशब्दा न पुनः पृथक्कर्मादयः स्थिताः ॥ १० ॥ संहारान्ते विजृम्भोहीजमसंहाद्यात्पबीजता अंकुरश्चांतरेवांतः स्थितत्वादंकुराश्रयः ॥ ११ ॥
चित्त्वं च क्वचित्स्पंदस्पंदः क्वचित्संदृश्य भावतः ॥ अनंतमेकापेव्यदिक्कालक्रमसंस्थितम् ॥ १२ ॥ संवित्स्पंदो वासनावानिह बीजमका
रणं ॥ भूत्वाकारणतामेति देहादेरंकुरावलेः ॥ १३ ॥ तत्रावहीलमाकुलमबीजांतरमन्तेरपि । बीजं संवित्स्पंदरूपं तस्य बीजं न विद्यते ॥ १४
॥ न बीजांकुरयोर्भेदो विद्यते स्पंदरूपयोः ॥ बीजं यो वांकुरं विद्धि दिक्कालपमानवं ॥ १५ ॥ चित्स्फुरन्ती भूमिकोशंकरोति स्थावरांकुरं ॥ स्थू
लान्सूक्ष्मान्मडकं यन्य पांशुदुदकानि च ॥ १६ ॥ विशिविनाम्रक्रो शारदं तरवपिके लम्बात ॥ अंकुर च जन्मतारं वृक्षकउल्लासयितुं क्षमः ॥ १७
॥ प्राणिवीर्यरसां तस्छासं विजृम्भगमयावतं ॥ तन्नोतिनि क्रांत स्थोरसः पुष्पफलयथा ॥ १८ ॥ यदि मंत्र गतासंविदंत्रे नातिवल्लीपरीतत्कं
उल्लासनेशक्ताः स्यादेघासुरभूभृतो ॥ १९ ॥ ॥

माशंक्याह तत्स्येति ॥ १४ ॥ यदि बीजांतर्गता शक्तिरेवांकुरइतिमन्येत तदापि न शक्तितद्वतोर्भेदस्त्वाशयेनाहनेति ॥ १५ ॥ स्थावरणं वटादीनामंकुरं क्व
णकठिनान्यत थाचस्मरंतिभूजलादिस्थ स्वरूपेणा बीजमाधिरूपसर्वे हरताः स्वयंकालस्वरूपेणादि रथादंकुरोद्यमिति ॥ १६ ॥ वज्रसारवितिदृ
ढ । भवालाद्यान्मडनएदेकुराक्ष उल्लासयितुं निःसारयितुं ॥ १७ ॥ स्तु क्लेशो शितासंदेहमिथ्यारजेष्य यनेन्नोपपत्याहमात्रेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ ७ ॥

संविदो विस्फुरणात्स्पंदः ॥२०॥ कर्मदैवयोरप्यस्य सुषुप्तिभेदो नास्ति वल्कत्वाधिष्ठानेपि भेदो नास्ति ॥२१॥ इत्थं श्रोतभभेदं योन पश्यति तं निंदति द्वित्वमिति द्वि
त्वभेदं तथा वीजांकुरयोरपि महते पशवे तद्रूपपशुत्वेन स्थिताय महते ब्रह्मणे नमः इत्यर्थो वा ॥२२॥ वासनात्यागप्रयुक्तान्यस्य वीजता नाशनादाहे पैतीत्याह सं
वित्तेरिति ॥२३॥ यदि तु वासनेनेव संगस्तदुच्छेद एवासंगत्वेति मनसि सत्तर्हि तत्त्वज्ञानाभ्यासेनैव वासनां दहत्याह अथ वेति ॥ तं वासनोत्पादमेव ॥२५॥ प्राग्

जंगमानां स्थावराणामेतदाद्यं हि वीजकं ॥ संविद्विस्फुरणामात्रमस्य वीजं न विद्यते ॥२०॥ वीजांकुरविकल्पानां क्रियापुरु
षकर्मणां । कर्मवीजीकृतांगस्य दानां नास्ति भेदो न वस्तुनि ॥२१॥ द्वित्वं न कर्मणोर्यस्य वीजांकुरतया तयोः ॥ विपश्चित्पशवे तस्मै महते
स्तु सदा नमः ॥२२॥ संवित्ते जन्मवीजस्य पीतस्थो वासनारसः ॥ स्फोटितं कुरोप्रज्ञासंतमसाग्निना दह ॥२३॥ कुर्वतोऽकुर्वतश्चैव मन
सा परमज्जनं ॥ शुभाशुभेषु कार्येषु तदसंगं विदुर्बुधाः ॥२४॥ अथवा वासनोत्पाद एवासंग इति स्मृतः ॥ यथा कथा चिद्युक्त्यां
तः संपादयतमेव हि ॥२५॥ पृथ्वेदेवेष्वपि तनया युक्त्या पुरुषयत्नतः ॥ वासनांकुरनिर्मूलमेतदेव परं शिवं ॥२६॥ पौरुषेण प्रयत्नेन
यथाज्ञानाग्निवात्तया ॥ विचार्याहंभावांशमेष्ठो होवासनाक्षयः ॥२७॥ नात्मस्वपौरुषादन्या संसारोत्तरणे गतिः ॥ निरहंभावरूपेस्मि
न्वासनाक्षपणात्मनि ॥२८॥ अद्यैवहं विरस्त्वीह सांकुरो वीजमस्ति तत् ॥ तत्कर्मेतत्र पुरुषस्त्वदैवं तच्छुभाशुभं ॥२९॥ न वीजमारा
वस्य न त्वंकुरो न च वा नरः ॥ न कर्म न च दैवादि केवलं चिद्दुदेति हि ॥३० ॥ ॥

गुरुरुज्जयोगलक्षणया हठयोगलक्षणया वा पथ्येव पुरुषयत्नतस्तया विरभ्यस्तया युक्त्या वासनाक्षयं सुकरं वेत्ति तयैव संपादयेत्यनुषज्यते ॥ एनत्त्म
तमात्मरूपमेव ॥२६॥ सर्ववासनानां चिदेव विंदुः स्थिरहंभावरस्वमल्लमतस्तमेव निवारयेत्याह पौरुषेणेति ॥२७॥ वासनाक्षपणात्मनि संसारोत्तरणे ॥२८॥
अनोघनं तदसंगात्मसंवित्स्तयैवांकुरवीजादीनां सत्तानस्तत इत्याह अद्येति ॥२९॥ नरः पुरुषः ॥३०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

बीजादेः स्वतः सत्ताप्रसूत्वे कश्चित्स्वतन्त्रो वानेतेबीजादिर्वर्षजोगदूत्वान्न्यतीति कल्पितमित्याह नो बीजमिति। चित्तं चित्स्वरूपं तस्याभिधानग्रहणं वा यादृशं भवा
क्रतिस्मारणार्थं॥ ३१॥ ननु हे अनामय परामतं त्वं इति एवं रूपमेव निश्चयं अन्यं दिग्ध भावयित्वा पुरुषकर्मादिघनजविचारशंको मन्त्रा निर्वासनः सन्यथा भि
मतेच्छं समाहितो यवहरन्त्वा आसेतसर्वः॥ ३२॥ एतदेवस्पष्टयन्नुपसंहरति प्रशांतेति॥ ३३॥ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्त

नो बीजमस्ति न किलांकुरको पि वास्ति नाप्यस्ति कर्म पुरुषश्च न वास्ति सम्यो॥ एकं तु चित्त्वमुदितं त्वघनयाभिधान लक्ष्या
नन्तः सुरनरासुर शोभयेव॥ ३१॥ इत्येवनिश्चयमनामय भावयित्वा सिद्धानलं तत्र न्कामशं पुरुषकर्मविचारशंकां॥ निर्वा
सनः सकलसंकलनाविमुक्तः संविद्धुनंतु यथाभिमतेच्छमास्व॥ ३२॥ प्रशांतसर्वेछभ्रमशंकम उचिन्मात्रसंस्थो खिल
कार्यकारी॥ आत्मैकरामः परिपूर्णकामो भवाभयो रामशमाभिरामः॥ ३३॥ ॥महारामायणे निर्वाणप्रकरणे शंका
तत्वसिद्धांतप्रतिपादनं नाम सप्तनवतितमः सर्गः॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ नित्यमंतर्मुखस्तिष्ठ वीतरागो विवासनः चिन्मा
त्रममलं शांतं कर्मसर्वत्र भावयन्॥ १॥ आकाशविशदः प्राज्ञ स्थित्वा नैकघनस्थितिः॥ हमः सोम्यः समानंदः सत्वस्थो हिता
शयः॥ २॥ ॥ ॥

एवं इहाविंशः सर्गः॥ ९८॥ व्यवहारे यथाप्राप्तलोकव्यवहितवर्तनं॥ स्वरूपेऽनुसंधानासहो हीरामायातो परिदृश्यते॥ यथाप्राप्तं कर्मसर्वत्र शत्रु
मित्रोदासीनपुरुषेषु यथायोग्यं भावयन् निष्पादयन्॥ १॥ सर्वशास्त्रसमस्तः आवंहितः विस्मारित आशयो पसन्नथाविधो भव॥ २॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पथ्याप्रासेषु सर्वेष्वल्पेष्वत्यन्तिमत्सु महत्सु च शोकादिषु अन्तःक्षुब्धः स न यथा दृष्टान्तो देशधर्ममनुवर्तेत्स्वपथ्याक्रमं वाप्यक्रमं हन्तादि पर्यन्तं हृद्धः स्वैः प्रविद्धवन्
शीतोष्णादिद्वंद्वदुःखानि वस्त्रकंस्नादिभोगसुखानि वर्णकुर्वीत यो रत्नवत् ॥ ३४ ॥ संद्वेषो ज्ञातार्थमेव प्रपंचपतिसमागमे विधिसादिना ॥ भोगवासनाभिरात्रान्तायेन्
नः कर्मभ्रञ्जनाद्भवत् ॥ ५ ॥ भूतान्यधार्मिकाणिंद्रियाणि भवेमादि हरेकामागते ष्वर्थोपार्जनकार्येष्वर्थवने ॥ ७ ॥ अरीनुशत्रून् ॥ ८ ॥ धैर्यं अहार्य धीरज्ञानो नान्यक

श्लोकेषु आपत्स्वधैर्येषु संकटेष्वटवेषु च ॥ पथ्याप्रासेषु सर्वेष्वल्पेष्वत्यन्तिमत्सु च ॥ २ ॥ यथाक्रमं यथादृष्टं कुरुते स्वभावः विना ॥ वाप्यक्रं हादि
पर्यन्तं द्वन्द्वदुःखसुखानि च ॥ ४ ॥ समागमेषु कान्तानां मृत्तवेषु स्वपेषु च ॥ आनंदं न भजते यस्मात्मावासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ५ ॥ भूतानि मृत्सुकार्येषु
संग्रामादिषु विद्वेह ॥ रावानलस्त्वणानी वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ६ ॥ कमागते घाविन्नोऽर्थे वक व विंत पाडिपे ॥ अर्थोपार्जनकार्येषु वासना
क्रान्तमूढवत् ॥ ७ ॥ वलादिद्रलयाशेषानरीनरीनि सूदन ॥ वा तोरिकोनिर्वाभोहान्वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ८ ॥ जनेषु करुणाहेषु धैर्य कुरुमह
त्मसु ॥ आत्मारामभनामोमी वासनाक्रान्तमूढवत् ॥ ९ ॥ मुदितो भव हर्षेषु दुःखेषु भव दुःखितः ॥ करुणां कुरु दीनेषु भव वीरेषु वीर्यवान् ॥ १० ॥ अन्त
र्मुखः सदानंदः स्वात्मारामः तया न्वितः ॥ यः करोति शमोदारः स तत्र कर्ता स नान्यथा ॥ ११ ॥ आत्मभावनया साधो नित्यमन्तर्मुखस्थिते ॥ कर्तृधारावि
ते रामपतिताया न कुण्ठता ॥ १२ ॥ संकल्पकलनोन्मुक्तेः स्वसंविन्मात्रकोटरे ॥ यत्तिष्ठत्यात्मनि विरमात्मारामो महेश्वरः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यना स्त्र ॥ ९ ॥ हर्षेषु हर्षस्थानेषु ॥ १० ॥ अत्र मूढवत्कर्तृता प्रयुक्तादोषप्रसक्तिं वारयति अन्तर्मुखस्वधिताच्चमितिशोषः ॥ ११ ॥ इदमप्रयुक्तवज्रस्यधाराणि कुण्ठतां
मोघतां न स्पृहन्देवास्त्रनाम्नस्याईशानेशिष्क्रान्तेऽतिभावः ॥ १२ ॥ स्वसंविन्मात्रकोटरे हार्दाकाशे ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीसत्कलायनमः ॥ छ ॥ श्री ॥

॥१४॥ चित्तं यस्मिन्नहं स्थूलात्मा तीतीरसंपूर्णं स्थित्यनिरतिशयानंदरूपात्मानं स्वतः संतं पंडितलं मंमं दिशि दशावधीरात्मा अचलस्तिष्ठ ॥१५॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यासु प्रपञ्चदृष्टिसामान्यामोदक्षिप्रयोगिव सा स्वं नं पदं ब्रह्म नित्यदमाश्रितः पश्यन्ति यावद्धसविदः अच्युतं पतत्पुरुषं त्वद्यशः स्यान्तघ्राहत्वा आस्व ॥१६॥ कार्यं मा वहेहं त्यक्त्वा यावदाणा नामिवेतिवासनानुदयेद् इष्टोऽनः ॥१७॥ कूर्मो यावदन्तस्त्विमानं तर्दर्हि स्वं नित्यं स्वः ॥१८॥ तदेवाहं अतीतिसमप्रयत्नोऽदेशागहः ॥१९॥२०॥ इति याग॥

न तेऽभिनन्दति शास्त्राणि न स्पृहति कुतारा मा ॥ न लोकरूपं निवारीणां शोभयन्ति न माः कृताः ॥१४॥ सततं सममन्मात्रं लिप्यस्व आत्मम्‌ज्जागम्यं गानि ष्ठा वस्थ्याधी त्वमा स्तंनं ममिव मंदिरं ॥१५॥ जाग्रत्स्वप्नपदं त्येघषुव्यामोदक्षिप्रपदं ॥ संविदं संविदः त्वस्था मा स्यान्तमुखमच्युतं ॥१६॥ अन्तस्थित्यया नित्यं कार्यमाहरतां हि ॥ जीवनामपि मोदेश्यास्तमादेवदाभिव ॥१७॥ पुनः प्रसरतो न्यूनः पंडः सुप्तमनः कुरु ॥ कुर्वन्सर्वाणि कर्माणि कूर्मो यावन्निमावय ॥१८॥ अन्तर्हन्ति विहीनेन वर्हिर्हन्ति मते वच ॥ स्थूलप्रवृद्धप्राये त्वा कार्यमो च रचेतसा ॥१९॥ बालमूकादिविज्ञानवदेतत्कृतवासनं ॥ भवतः कुर्वतः कार्यं वदचित्तं न लिप्यते ॥२०॥ इति याग धृती मेनोऽर्कं चिरसंरतावहिः ॥ अन्तरंतस्तनेन चेतसा तिष्ठ विज्वरः ॥२१॥ आसंकल्पकलंकां यंता नाश्विते लेपो स्वे ॥ शुद्धायांसं विदि स्थिताकुरु माकुरु वानघ ॥२२॥ सुषुप्तसमया हृष्यात्मा स्वयं हरस्व नू ॥ स्वहा रामादि चिरं यि मा च किं चिपरिपज ॥२३॥

सदैव निर्विकल्पसमाधिस्तान्वाभ्याससेन विलीनेन वाधितेनाकिं चिद्रथ्याकारकल्पनाभावमात्रेण प्रसरता ॥ आत्मतस्वपेन मनोन ॥२१॥२२॥ जाग्रत्स्वप्न वहस्व ब्रह्मन्नायं त्वं सुषुप्तसमया स्वात्मा किं चिरस्थं यहाणानिर्वृतज ॥२३॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

जाग्रदवस्थायामपि स्थूलसूक्ष्मोपाध्यपायात्सुषुप्तत्वं च इव स्थितः सुषुप्तकेप्यज्ञानावरणाभावात् जागर्ति। जाग्रत्सुषुप्तयोर्भेदिका ज्ञानतत्कार्ययोर्बाधेनैक्ये सति तत्परिशिष्टं यद्रूपं तत्सन्मात्रं तद्रूपः स्थि॥२४॥२५॥२६॥ सर्वैर्द्वैतापलापितत्त्ववसिष्ठाहंभावादेरप्यपरिशेषात्कथं वक्तृत्वादिव्यवहारः तन्नाशयेन रामः पृच्छति यद्येवमिति॥२७॥ नास्त्येव वक्तृत्वादिभावादिमं मम श्नोत्तरं तम्मज्ञानदृष्ट्यैव तीवले वितस्तो संपन्नेतु मौनमेवोत्तरमित्याशयेन तूष्णीभावमाह यद्येव

जाग्रत्यपि सुषुप्तस्थो जाग्रत्येव सुषुप्तके॥ जाग्रत्सुषुप्तयोरैक्यात्तद्रूपः स्थितिरामयः॥२४॥ एवमाद्यन्तरहितमभ्यासेन शनैः शनैः॥ परमामास्थया बुद्धिमतीतं सर्ववस्तुतः॥२५॥ न चैतन्नैव चैवैक्यं जगदित्येव निश्चयी॥ परमो भवति श्रीमानाकाशविशदाशयः॥२६॥ श्रीराम उवाच॥ यद्येवं मुनिशार्दूल तदहं प्रत्ययात्मकः॥ भावेनेनेह किं तावद्वसिष्ठाख्यस्थितो वद॥२७॥ वाल्मीकिरुवाच॥ यद्येवं गदति त्वेवं वसिष्ठो वरतां वरः॥ तूष्णीमेव मुहूर्तार्द्धं मतिष्ठत्सम्पृच्छितः॥२८॥ तस्मिंस्तूष्णीं स्थिते किं स्यादिति सभ्ये महाजने॥ पतिते संशयाम्भोधौ रामः पुनरुवाच ह॥२९॥ किमर्थं भगवंस्तूष्णीं भवानहमिव स्थितः॥ न सोऽस्ति जगतो मायः सन्तायन्नोत्तरक्षमः॥३०॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ नेमव्यक्तुमशक्तो मे शक्त्याला क्षिप्य तत्र उपस्थितः॥ किंतु प्रश्नस्य कोऽधास्य तूष्णीमेवानघोत्तरं॥३१॥ द्विविधो भवति प्रश्नस्तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽथवा पिच॥ अज्ञस्याज्ञतया देयो ज्ञस्य तु ज्ञतयोत्तरः॥३२॥

इति॥२८॥ मुख्याधिकारिणां केषांचिद्विज्ञाने जातेऽपि सर्वेषामज्ञानानुच्छेदात्संशयाम्भोधौ पतिते सति॥२९॥ गुरोर्युक्तिप्रयासेन निरुत्तरत्वं मन्यमानो राम आह किमर्थमिति। जगतां मध्ये सन्ताद्दृशोऽन्यायः शिष्यो नास्त्येव केन शिष्यः सत्तो विदुषां गुरूणां॥३०॥ अप्रसमप्रश्नस्य कोधा परमावधित्वेन हेतुना तूष्णीमवस्थानमेवोत्तरं॥३१॥ कोटिद्वयमेव दर्शयितुं भूमिकां रचयति द्विविध इत्यादिना॥३२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

वा॰नि॰
७०

॥३३॥३४॥ वाक्यपदस्तोको मिलाच॥३५॥ प्रतियोगीनिरूपकः स्यवच्छेदो व्यावृत्तिः॥ संख्यात्मनात्म्यनीति तत्सर्वमतिक्रान्तः परमात्मेत्यर्थः॥ आदिपद[illegible] साधनं तदितरसाधककलह्वोधसतु पापो वैयाकरणपदकारो मालाद्यन्तस्यो निर्णयविभ्रमैः कल्पनाकलकैरचितः॥ आः ज्ञानानन्दघनः॥३६॥३७॥ अंत वासिनः शिष्यस्याग्नेतविवर्जितं सर्वथा परिच्छेदकलंकमुक्तम्॥३८॥ अविचारितानन्दज्ञानो यस्य आत्मज्ञानमुपदेशवाक्यैः तिपिपन कल्पनायासः संकल्पवन्य

एतावंतमभूत्कालं भवानहा नत स्यः॥ माजनंस विकल्पा नामुन्तरांणंमहामते॥ ३३॥ तावत्सत्स्वधुनाज्ञानोविश्रान्तः परमेपदे॥ योग्योनसविकल्पानामुत्तराणामसि स्फुटं॥३४॥ पावान्कश्चिन्निकिलोक्षेवोवाक्यो वदंतावदे॥ स्मिन्नर्थः परमार्थोवा वहुकल्पनयोपिवा॥ ॥३५॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याज्ञातादिभिभ्रमैः॥ सर्वैः सर्वोज्झितं साधो मारूरस्मसरे[illegible]भिः॥३६॥ उत्तरं सकलंकं चात्र्योहं निःसुरदः॥ नाकलंकायवाम[illegible]विचार्य इमाः स्थिताः॥३७॥ यथाम्भसंनवन स्तं वं यस्त्पनेवाक्ति नामम[illegible] प्यामृतंविडः कात्तमेन मे[illegible]॥३८॥ अविचारितसंकल्पमेन मा हः पदंपदं॥ तदेवानवानरूपत्ता यदहं वरः॥३९॥ यन्ममेदिमवस्तंगपूरलोवर्जिता दृशे॥ तेपमात्रमयस्य हं वाग्जानिमे पदे स्थितः॥४०॥ वागतीतपदस्तोहि कथं कल्पयितवास्मले॥ अवाच्यं वाचिकांनोजे नवाक्षिसंकल्पनांकिता॥४१॥ श्रीरामउवाच॥ वाचिये प्रवर्तते जे ना न्नापपत्रेत काणु॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदि सर्वकान्वदकोभवान्॥४२॥

विवर्जितं

वहा संकल्पविषयं आह॥ विचारेणपारहारंतमेवं वाग्गोचरमेवाह॥ यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतयो विदांसस्वात्मीनमेव॥३८॥३९॥ गुरुबोधकाहेपं तत्वसाक्षात्कार्यं निर्विकल्पकज्ञानमात्रमयः॥ सोर्थमयः॥४०॥ हिपस्मात्सर्वावाक्यनिपोगिव्यवच्छेदादिसंकल्पनांकितः॥ राम ॥४१॥ अनाहृतत्वात्तात्पर्यविषयी[illegible] लक्षणोपपन्नवाक्यावच्छेदीयावत्तः प्रतियोगीनिरूपकः॥४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७०

यथाभूतं यथास्थितं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स्वात्मन एव ज्ञातृत्वात्स्वभ्यतिरिक्तं ज्ञेयमन्यदणुमात्रमपि वक्तुं न वेद्मि न विवक्षामि तथा च यथा परः शब्दः स एव शा स्त्रार्थ इति न्यायमाश्रित्याखंडं निर्विकल्पं वाक्यार्थं प्रतिपद्यस्वेति भावः ॥ ४६ ॥ कथं तर्हि स्वबोधनाय प्रतिवादि द्विजयाय च विद्वान्निरहंकारता मुद्योगास्थितस्तत्राह स्वयत्नेति ॥ शिष्याणां मोक्षार्थं तेषां संदेहवारणाय प्रतिवादि द्विजयार्थमप्युद्यमिनो विदुषः स्फूर्ति प्रत्यादिश्रमाणे स्वय

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं स्थिते शैवेह यथाभूतमिदं शृणु ॥ कस्त्वं कोऽहं जगद्वा किमिति तत्त्वविदंबर ॥ ४३ ॥ अहं नावरयंनात चिदाकाशो निरामयः ॥ चेत्यसंवेद्यरहितः सर्वसंकल्पनातिगः ॥ ४४ ॥ स्वच्छचिदाकाशमहं भवानाकाशमेव च ॥ जगच्चाकाशमखिलं सर्वमाकाशमात्रकं ॥ ४५ ॥ शुद्धज्ञानैकरूपात्मा शुद्धज्ञानमयात्मनि ॥ अन्यसंविदृशोऽन्युत्थास्त्यान्यद्वक्तुं न वेद्म्यहं ॥ ४६ ॥ स्वयत्नोऽजीवनपरा अहंता स्वैकवर्द्धनं ॥ मोक्षार्थमप्युद्यमिनो नयंति यतशास्त्रतां ॥ ४७ ॥ जीवतोऽप्युपशांतस्य व्यवहरत एव तेऽपि च ॥ शववद्घरस्वच्छोनं तद्रहुः परमं पदं ॥ ४८ ॥ अबहिःसाधनं शांतमनंतःसाधनं समं ॥ न सत्त्वं नासत्त्वं नाहं नान्यादृग्स्यादिदं शिवं ॥ ४९ ॥

ज्ञोऽजाकल्पनाः संतः बाधितस्याप्याहार्याहंतायेण अहंतात्मनः एकस्यैव वर्द्धनं कुर्वाणाः शांतशास्त्रतां नयंति न त्वज्ञवद्बाधमुद्यंतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ने नावत्तेषां पांडित्यप्रकल्पन व्यवहार एव परमं पदमिति विशेषं किं त्वयदेवेत्याह जीवत इति ॥ ४८ ॥ परमपदमेव विशिनष्टि अबहिः साधनमि ति ॥ अंतर्बहिःसाधनशून्यत्वाद्देवनाहं कर्तृभोक्तृत्वशून्यं अनंतएव भोग्यसाकल्यसंदर्शः रहितं स्वप्रकाशानिरतिशयानंदस्वरूपमात्मकत्वाच्चिवं ॥ ४९ ॥

वा०टी० ३०
७१

ननु किमर्थं तत्त्वप्रकाश उच्यते विषयास्वादवर्जोपायमेव तत्किं नस्यात्तत्राह मुक्तता यायश्च अहंतेत्यममभावः मुक्तेः अभावः प्रागभावस्था
नीयात्ताद्दशेन अहंभावेन मुक्तेः संवेदनं अनुभवः क्व। न क्वापि भावेन प्रतियोगी अनुभवितुं शक्यः। तर्हि तन्मुक्ततयैव मुक्तिभावनं तत्राप्यहन्
येवेति। पश्चद्योधिजात्यधवित्सदर्शनन्यायः स्यादित्यर्थः ॥५०॥ तर्हि अहंकारप्राणादिस्पंदनेन अस्पंदनेन च बद्धमुक्तादिस्पंदनास्पंदनयो गिरि
शिलावदचलनमथापि सिद्धत्वात्तदुक्तमेव किं न स्यात्तत्राह स्पंदने इति। आसितं अवष्टम्भेन भावेन पतेत्तन्निर्वाणमजरं अपदत्वादित्येव॥

मुक्तता यायश्च अहंतेयममभावो भावनं क्वचा। जायैवान्विष्यते सोपि ज्ञात्मं धष्टि त्वमीहते ॥५०॥ स्पंदने स्पंदने चैव पाषाणवदासितं॥
अजरस्येव तद्विद्धि निर्वाणमजरं पदं ॥५१॥ तत्त्व नाम्नो विज्ञानामिलयमेवानुपश्यते॥ लोके यत्र विरक्तेन तेन सत्त्वमिवाश्मनि॥५२॥
नैवंतु न चात्वं नानात्वं नाहं ज्ञानं चान्यता॥ केवलं केवलीभावो निर्वाणममलं शिवं॥५३॥ चेत्योन्मुखत्वमेवात्र अज्ञेते नस्यां चेतनं॥ एष
एव च संसारो बंधः क्लेशायमूयसे॥५४॥ चेतनस्याचेतनत्वमचेत्योन्मुखतात्मकं॥ मोक्षं विद्धि परं शांतं परमव्ययमेव च ॥५५॥॥

माहात्म्यं

साक्षात्त्यां तथा च गिरिशिलाया अप्यपक्ष्येण चलनमस्त्येवेति नात्मंतिकमचलत्वमिति चलेदेवक्वाऽऽत्मन कूटस्थोऽहमिति भावः॥५१॥ अतः स्वप्रका
शत्वमेव पारिशेष्यात्सिद्धमित्याह तत्त्वेति। लौकिकात्मनिश्चयसिद्धं तत्त्वं घटादिस्फूर्तिफलमिवान्यदृष्टा नांतरवेद्यमनवस्थापाता दिति भावः॥
॥५२॥ तत्त्वं ॥५३॥ तस्य परप्रकाशत्वे वसंसारइत्याह चेत्योन्मुखत्वमिति स्वेन नं चेयव्याप्तिलक्षणं क्रियां॥५४॥ ईदृशचेतना भावेनाचेलनत्वं तम
नुमोहेदृष्टमेवेत्याह चेतनस्येति॥५५॥

७१

नतु मोक्षेऽपि चेत्यमस्त्वत आह दृगिति ॥५६॥ एवमंतर्मुखतामात्रेण स्वतः सिद्धां मुक्तिमुपपाद्य बहिर्मुखतामात्रेण जगदादिकल्पमस्तरं दर्शयति संकल्प इति । हेमूपा
ऽइति आत्मसंबोधनं । यथा स्वप्नदृश्ये जगति संविदंतर्गतस्तत्तद्वासनानुसारि संकल्पः संविन्मयोऽपि संविदात्मतो विहायान्य इवेत्तथैवास्मिन्नात्मनि बहिर्गते बहि
र्मुखे सति स्वात्मैवान्यवज्जडभ्यं चात्मा भवेदित्यर्थः ॥५७॥ एवं मनोबुध्यादयोऽपि बहिर्मुखतायां मेव जडात्मकाः अंतर्मुखतायां तु संविन्मात्रानुसारिणश्चिदेक

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने शांते शांतात्मनि स्थिते । चेतनं न संभवत्येव कः किं चेतयते कथं ॥५६॥ संकल्पः स्वप्नदृश्यं ततः सं
विन्मात्रात्मतां विना यं यात्यन्य इवेद्रूपास्तथैवास्मिन्बहिर्गते ॥५७॥ मनोबुध्यादयश्चैते संविन्मात्रानुरूपिणः ॥
मनोबुध्यादिशब्दार्थभाविता जडगात्मकाः ॥५८॥ संविन्मात्रे समे स्वच्छे सर्वाद्याभ्यंतरे तते । अभिन्ने भेदबुद्धिर्वा
किमनर्थाय जृंभते ॥५९॥ संविन्मात्रे समे स्वच्छे सर्वाद्याभ्यंतरस्य शुद्धस्य शून्यस्य च किमंतरं ॥ पश्चांतरं तद्विबुधा विंदंते
ति न वाणि तिः ॥६०॥ सदसद्रूप आभासो यथा किमपि लक्ष्यते । तमसीक्षितयत्नेन ब्रह्मणीदं तथा जगत् ६१ ॥ ॥७॥

रूपाः ॥५८॥ एवमंतर्बहिश्चातत्त्वसंविदेकरसत्वे चितो बहिर्मुखतालक्षणामभेदबुद्धिरेकैव व्यर्थानर्थहेतुरित्याह संविन्मात्र इति ॥५९॥ सर्वदृश्या
पगमे वशिष्टसंविन्मात्रं शून्यकल्पमपुरुषार्थ इति तु न संतव्यं तस्य निरतिशयानंदरूपतायां विद्वदनुभवप्रमाणत्वादित्याह संविन्मात्रस्येति ॥ वा
गाति वागोचरतां नैति यतो वाचो निवर्तंत इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥६०॥ विवेकिमोक्षे कथं ख्यातं हि कथं जगत्सदाह सदसद्रूप इति । दृष्टिस्तस्य च सु
प्रणिधानस्य यत्नेन तमसि यथा सदसद्रूप आभासो लक्ष्यते तद्वत् ॥६१ ॥ ॥

त्वमपिवासनांपरित्यज्यासीतिसंबंधः॥ ई १॥ अन्योपिपुरुषः आपमाकाशस्वाहमितिनिश्चयवांस्तद्रूपवासनासंक्षयाच्चवहारेणाहन्वविघमानोपि चिद्रूपेवसन्नपिदेहाद्वावसद्रिवशाम्यति। नद्यौयोदेवानांपूज्यबुध्यतस्यएवतद्भवन्नपिदेहीणांनपामनुष्याणामितिकृतेरिति थः॥ ई ३॥ ननुजीवानामविद्याकिंचिदात्मनाशाम्यतिउतजडेन। नाद्यः चिदात्मनोस्तुनतत्साधकत्वेनाविरोधित्वात्। नद्वितीयःजडस्मात्तस्याविद्याकार्येत्वेनतद्विरोधित्वादित्याशंक्याहज्ञीवानामितिः अहमज्ञइतिसाक्षिप्रेक्षानाधकत्वाजीवानांसंसारलक्षणःअविद्याग्निस्तद्वीपत्तस्त्रिक्षितेनाज्ञानवायुनाज्वलन्नपिपुनःअहंब्रह्मास्मीतिप्रबुद्धानांतेषांपरमसाक्षात्कारहमात्मनाबाध्यमानतेनांतर्गतत्वादिशुद्धेनाज्ञानवायुनैवशाम्यतिनतुनीयस्यपेक्षतइत्य

अपमाकाशमेवाहंयदिशास्त्राद्वासनं॥ वासनानांतुनवभ्रांतिस्थितएवासिविज्ञमः॥ ई १॥
इतिनिश्चयवानंतस्तद्रूपसंज्ञया॥ चिद्रूपविघमानोपिशाम्यत्यदिविष्णुवं॥ ई ३॥ अजी ॥
वानांत्रिगुणेनज्वलनज्ञानवायुना॥ अविद्याग्निःप्रबुद्धानांपुनस्तेनैवशाम्यति॥ ई ४॥ अ ॥
जडानांपदज्ञानेसत्यासत्पाभिवशाम्यति॥ तस्मान्मोक्षमुमुक्षुत्वमासितंपदमक्षयं॥ ई ५॥

र्थः॥ ई ४॥ ननुमुक्तेर्जगद्वापतेनवा। आद्येसंसारविशेषः द्वितीयेआत्माज्ञानमेकंपरिहातात्पयान्तरज्ञानान्यनंतानिस्वीकृतानिस्युः स्वात्पतुल्यानांचकथंतेषांमुक्ततात्राह अजडानामितिः अनाहतलक्षणमिति शपाणंनामरूपत्वाज्जडानांतेषांअज्ञानंसंसारकज्ञानशून्यात्एवास्तुखंदुःखशोभरहितंपदंआसितंअवस्थानंतस्मोक्षनामानमाहुः नचात्मनाज्ञानप्रसक्तिरेकविज्ञानेनैवसर्वविज्ञानात्सर्वाज्ञाननाशात् भ्रांतिज्ञानाभावस्यआत्मरूपतयानात्वाज्ञानदेलक्षणपक्षेतिभावः॥ ई ५॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥

किंच सति मूलाज्ञाने तद्बलेनैव बाह्यार्थज्ञानाभावान्मोक्षप्रतिपादकतात्पर्यनाशेन तु मुक्तिविषयप्रतिपादकत्वेनाशयेनाहज्ञत्वेनेति ॥६६॥ समाधिं च न ह्यज्ञानं जग त्प्रपञ्चसर्वेप्यज्ञानेभवनवाज्ञाननिवृत्तिज्ञानेनैव मुक्तिर्नस्याहिताशयेनाह अद्वैमिति ॥६७॥ नहि जीवन्मुक्तानां चक्षुरादिकरणैर्वा प्रपञ्चदर्शनान्मुक्तता न स्यादित्याह समेति ॥६८॥ समाधौ तत्स्वरूपे ज्ञाते पुनर्यत्सर्वं दृश्यं दृश्यते तत्त्वात्मैव लक्ष्यते नत्वनात्मानात्मत्वेनाभासमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ॥६९ ॥कुतो विलीयत इति चेद् भ्रान्तिमात्रत्वादित्याह नीलत्वमिति ॥७०॥ अतएव वासितार्थवासनावासमेव नश्यतीत्यर्थः स नश्वरत्वादित्याह वासनाभिरि

ज्ञत्वेनाज्ञत्वमासाद्य पुनर्भवति मानवः ॥ अज्ञत्वाद्ज्ञतामेत्य श्रयाति पश्चुपशान्ततां ॥६६॥ अहं ब्रह्मेदमित्यविद्यामयो भ्रमः ॥ अहमः प्रेक्षया ध्यातं दीपेनेव लभ्यते ॥६७॥ हमग्रकरणाग्रा मोप्यसंकल्पो विवर्धेन ॥ न किंचिद्दृश्यमनुभवत्संतवीघ्रे च शान्तधीः ॥६८॥ सुषुप्तवद्वत्स्वरूपः समाधौ प्रविलीयते ॥ दृश्यमेवं ज्ञत्वोपेतः पुनः स्वात्मैव लक्ष्यते ॥ ६९॥ नीलत्वं च यथाव्योम्नि तथा दृश्यादि ताशिव ॥ भ्रान्तिमात्रादृते नान्यद्यथाव्योमतथाशिवः ॥७०॥ वासनाभिरुपेतोपि समस्ताभिर्वासनः ॥ भवत्यसावसत्सर्वमिदमित्येवमर्थीः ॥७१॥ संकल्पप्रभृतं भवेत्सत्त्वमायैन्द्रजालकं ॥ यद्दृष्टं तन्न पश्य

ति ॥७१॥ ननु विविधैर्भुवनैर्देवनरतिर्यगादिभिर्विहितनिषिद्धानेककर्मभिस्तत्फलभोगनियतिभिश्चेश्वरेणाधिष्ठितमद्भुतमिदं जगत्कथं असद्रूपं संकल्पमात्रमित्याशङ्क्य युक्तिभिस्त्वया अपलप्यते न हि संकल्पमनोरथादिविषयवद्विधार्थाः सन्तीत्याशंक्य तत्राप्यद्भुतार्थसत्तादर्शयति संकल्पेति ॥ हेमन्त यथा सांकल्पिकमैन्द्रजालकं यद्दृष्टं तत्तदसत्तयोपि भातं पश्चाद्बोधितं तत्सर्वं किमाश्चर्ययुक्तं तद्वत्सर्वमिति पीत्यर्थः ॥७२॥ ॥

वा॰टि॰नि॰उ॰
७३

सतो हि कर्तृभोक्त्रोरसत्त्वात् सुखदुःखभोगाय पुण्यपापनियतिः तयोरेवासंभवे कुतस्तद्भवस्थानियतिरित्याह नेति ॥७३॥ अयमत्तामत्तयोपयस्य अहंकारस्य सोपि नास्ति ॥७४॥ केवलः सर्वद्वैतशून्यः स्वात्मवित्तव्यवहारस्थो वास्तु अथवा काष्ठपाषाणवदचलः समाधौ निष्ठः काष्ठमौनगतो वा सर्वथापि तत्त्वममधिगच्छत्येव ॥७५॥ इत्थं मायिकविवर्तवादसिद्धांतमाश्रित्याध्यारोपितस्य जगतः अपवादेन तत्त्वे स्थितिः परमपुरुषार्थ इति छात्रशिक्षायै तत्त्वज्ञेन किंच अन्यथा अन्यथासिद्धांतान्कल्पयंति तेषां जगदुत्पत्त्यादिव्यवहारे परमपुरुषार्थलेशोपि परमार्थे च मुक्तिर्नास्तीत्याह शांते तत्त्वे इत्यादिना । इहास्मिन्शिवे मनःक्षोभासंभोगात्मनि मायाबुद्धिमनोदेहादितादात्म्येन नानाऽनानात्मनि भिन्नाभिन्नत्वभावे सांसारिकानर्थशतसंकुले अनर्थक्षोभासमानेन निराकार शांततत्त्वे निर्दुःखनिरतिशयानंदाद्वयरूपपरिशेषणेवादिनां अन्यमार्गीताध्यारोपापवादन्यायानभिज्ञत्वात् मुक्तिर्न विद्यते । नित्यशांततत्त्वभावे शिवेऽप्यु

न दुःखमस्ति न सुखं न पुण्यं न च पातकं ॥ न किंचित्कस्यचिन्नष्टं कर्तुर्भोक्तुरसंभवात् ॥७३॥ सर्वं शून्यं निरालंबम् अमत्तामत्तयोप्ययं । इदं चेत्थमपुरवघस्यासौ सोपि नास्ति नः ॥७४॥ केवलो व्यवहारस्थः काष्ठमौनगतो यथा वा । काष्ठपाषाणवत्तिष्ठत्यलनामधिगच्छति ॥७५॥ शांते तत्त्वे चितस्तत्त्वे नानानानात्मनीह शिवे ॥ अवयविनो यथ विनेति ह मुक्तिर्वि घते नाम्ना ॥७६॥ ॥ ॥

पगम्यमानेन तस्य निर्विकारकूटस्थस्य चलनपरिच्छिन्नत्वभाव चिन्नरूपत्वे देहेंद्रियादिना नानानात्मभावेन संसारो च मुक्तिरूपपन्ने न विद्यते । यदि तु तत्सिद्धये न तस्य परिच्छिन्नता परिणामिता सावयवता चाभ्युपगम्यते तर्हि अवयविनस्तस्य चेतनैर्जडैर्वान्यैरवयवैरवयविते मुक्तिर्न विद्यते । अवयवानां चेतनत्वे एकमत्यासंभवेनावश्यंभाविनि विश्लेषे अवयविनाशप्रसंगात् जडत्वे तु चिनमत्त्वे तदवयविनोप्यचेतनत्वापत्तेः भयत्वाच्च नित्यस्यावयवस्याभा के न पुण्यपापासंभवेन भोगासिद्धेरित्याह मुक्तिरह स्वेभ्यः । एवं जगत्कारणे पि शिवे सांतत्वे निर्विकारकूटस्थत्वे भ्युपगते जगत्सृष्ट्यनुकूल संकल्पात्मकचितत्वे तन्मवर्तकेनानानानात्मनिसर्गचरूपे तदंतर्गत इच्छाद्यवयवविनोऽवयवित्वे चाप्यामुक्तिर्न विघतइति शिवत्वे हि सर्वशात्मि

गाम॰
७३

र्थः। अथ मलः। बकारः। आनन्दी शोपादानं तु मोक्षात्मा। इच्छन्तस्त्वनात्मवोच्यः। एतस्मिन् सर्वगते ब्रह्मणि वैचित्र्यहेतुः स्वभावो किंतं संभवत्वं नास्ति॥ ७७

न चात्मनः शान्तत्वेऽपि मलयोगेनैतेनानात्मत्वं सर्वप्रत्यर्थिनां ब्रह्मणि मलयकाले सत्त्वात् तन्मयुक्तस्वभावत्वे वैचित्र्यवत्त्वादेव चित्तत्वं नानात्वात्। नानात्वसावयत्वादिवैचित्र्ययुक्ता स्वर्गादिकाविर्भविष्यं न्तितत्राह अथेति। अथ वैचित्र्यहेतुः स्वभावः शिवेऽपरमात्मवस्त्वन्यथैव आगन्तुकस्तत्र सिद्धः। तत्रार्थभावः आगन्तुकः स्वभाव इति वैचित्र्यहेतुः। हन्ता हि भावः स्वभावः आगन्तुकः अन्याधीनत्वं कथं स्वभावः स्यात्। ननु यथा अस्याग्ना रहद्रत्वाद्यामले परगयुक्तस्वभावत्वे वैचित्र्यमलसंबन्ध एवं संभवतीति न वाच्यम्। तेन मलयेत्यात्मनो संतिर्येन स्वस्वभाववत्त्वादेव विचित्राविर्भवेयुरिति योतनो सर्वेषु तत्त्वं सर्ववैचित्र्यप्रसंगात्। न हि सर्वगते ब्रह्मणि अत्रैवाय एव स्वभाव इति मलये एव स्थापकमस्ति। सर्वत्र सर्वे विचित्रा अभ्युपगमे चैवं वैचित्र्यत्वमेव लुप्येत न हि सर्वसाधारणो धर्मो वैचित्र्यं भवति ना पि किंचिदेकस्य सिद्धी ति सर्वज्ञगदेकरसप्रसंगा इति भावः॥ ७७॥ नन्वेवं सार्वज्ञानस्य पि जगदेचित्र्यं केऽसिद्धाती ति सर्वज्ञगदेकरसप्रसंगा इति भावः॥ ७ अत्र स युक्त्या सह त्वा

अर्थागतस्वभावस्य चैनैव च संभवाद्मले॥ एतस्मिन् सर्वगते ब्रह्मणि नास्ति स्वभावो क्वचित्॥ ७७॥ छ॥
न च नास्ति को पलंभात् संवित्तेरस्तितो च नैवाते॥ ग्राह्यग्राहकद्वेषसंभवादस्ति किंचिदपि॥ ७८॥ छ॥

इत्यपलापेन तत्संवित्तेरप्यपलापः किं न स्यात्। न हि संवेद्यमंतरेण संवित्प्रसिद्धेति प्रत्यवायः प्रसक्त इति चेन्नत्राह न चेति। संवेद्यापलापेऽपि संवित्तेरप्यस्तित्वात् नास्तीति न च वक्तुं शक्यं। संविदपलापिनो नास्तिकात्मनस्तत्रोपलंभादपलपितुमशक्यत्वात्। न हि स्वात्मिके एवं संवित्संवेद्येऽपलपेन तु त्वात्मानं प्रहारा सर्वापि संविन्नत्वात्मेवतदात्मत्वं संवेद्यमपलपन् संविदपरिशेषमेव किंचन निर्धारनिषेधायोगाद्ग्राह्यग्राहकयोर्ग्राह्यग्राहकात्मनि स्वप्रकाशस्याधारे प्रतिषेधो वाच्यः। स एव तस्मात्मेति तेन अजेस्वात्मनेऽपि च ग्राह्यग्राहकद्वेषयोरसंभवमिति परस्परपर्यवसानात्तद्वैमत्येऽविद्याबधिभूतं किंचिदजंतस्य अव्यक्तीति सिद्धं तदेव ब्रह्मेत्यर्थः॥ ७८॥ ॥ छ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
७४

हेरामलं आर्यैर्ब्रह्मविद्भिर्दृष्टं संवितं अहार्यपरै र्हेतुभिः शक्यं छेत्तुं अवितथं परमार्थ सत्यं परं आस्थितं नित्यसिद्धं तदेव भूत्वा परमार्थेन आस्व व्यवहारेण तु लोकवत् पिबमुंक्ष्व ललक्रीडस्व तथा विभवान्भुंक्ष्व हि यस्मात् त्वं दृश्यबंधसंभावनातीतोऽसि ॥७९॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ उ॰ ३० ऊनत्रिंशः सर्गः ॥ ॥ यया हंताधविघोत्थ नानात्वभ्रांतिशीलिनः ॥ स्यादुत्सृष्टिः हि सेधीरः सारः खिहि हत्याधते ॥ यावरहंतान परित्यक्ता तावद्दुःखविचारोऽपि नावतरति

शममम्लमहार्यमार्यजुष्टं शिवमजमस्वयमास्थितं समंयत् ॥ तदवितथपदं तदास्व शांतं पिब ललभुंक्ष्व भवानयं हि नास्ति ॥७९॥ ॥ महारामायणे वासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे भावनाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ (इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे भा) श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अहंतैव परा विद्या निर्वाणप्रदायिनी ॥ तयैवाविद्ययेत्युद्दिष्टमुन्मत्तचेष्टितं ॥१॥ अहंतैवालमज्ञानादज्ञत्वस्य निदर्शनं ॥ न हि तद्दुःखदृशां नराणां ममाहमिति विघ्नता ॥२॥ अहंतामलमुत्सृज्य निर्वाणः स्वमिवामलः ॥ सदेहमपदेहं वा तिष्ठ निगतज्वरः ॥३॥ (अहंतामलमुत्सृज्य निर्वाणः स्वमिवामल) (॥ सदेहमपदेहं वा ३॥) न तथाशस्त्राकाशं न तथास्ति मितोरवि ॥ पूर्णोऽहं न तथा यथास्तः प्रणिजते ॥४॥ चित्तं गात्सेन्यस्य शुद्धस्याक्षुब्धतायथा ॥ तथैव सम्यक् तन्मयच हास्वतोपिच ॥५॥ ॥

हेतन्नाम इत्याशयेनाह अहंतैवेति ॥ परा सर्वोसांकार्यविद्यानां मूलं सैव निर्दिष्टं निर्मलं सम्यक् भूता निर्वाणप्रदायिनी आवरणीतत निर्वाणपदं ॥१॥ अज्ञानाद् उत्पन्ना अहं तैव अज्ञत्वस्य निदर्शनं लिंगं यथा धूमोऽग्नेः ॥ तस्य व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति नहीति ॥२॥ अलं निःशेषं अहंताल क्षणं मलमित्यिवा ॥३॥ अहंतापरोमादेव ज्ञस्य नैर्मल्यं निर्विशेषं दर्शितं चत्र संपतिनतथेति ॥४॥ यथा चित्तलिक्षितेते गेयुद्धस्य पुंगेस्त थकिमकेति कर्तीरे कः ॥ परस्त्यां संग्रहस्तोपि सैन्यस्य क्षुब्धताननिमासेपिव क्षुब्धता ॥५॥ ॥ ७१ ॥

एम॰
७४

एवंव्यवहारकार्यलिंगेनानुमीयमानावासनापि ताभ्येनांतर्निर्वाणीकृत पारम्यर्थवर्तन्तेरत्वाद्रामोपमत्वान्नवासनाः॥६॥ ऊर्म्यादीति दृष्टांते विशदप्र
तिवत्त्वैरंगइति॥७॥ तस्मान्नवीत्यसर्ववासनावाधेकिंलक्षणमितिचेद्रक्षोभशमादिकमेवेत्याशयेनाहक्षांतरिति॥ उदितः सदैवप्रशांतः॥८॥ हंतविस्म
येपरेब्रह्मात्मनिस्फुरति विवर्तंते॥९॥ अभ्रखंडरूपेणाभ्यो निस्फुरंतोनीहारधूमसगजरथादिरूपाः व्यूहाः आकाशरचनाभेदाः॥१०॥ इत्या
नीभगवान्वसिष्ठःसर्वान्प्रोत्साहसंबोधयाहसंविदिति॥ हे श्रवणार्थमागताः अभिज्ञजनाः एवंविषादमाकुरुत किंतुमद्वक्ष्यमाणेश्रवणे

निर्वाणीकृतयावासनयानैवनवासना। लिखितरामोपमात्वय्येरूपादिनजलेतरत्॥६॥ तरत्तरंगोजल
धिर्जलमेवयथाखिलं॥ दृश्यप्रोच्छूनमप्येवंतथाब्रह्मैकमेवतत्॥७॥ शांतस्वांतगतोक्षुब्धोबहिरस्तंगतःशमी॥ विघटे
चोदितोपश्यसमुक्तइतिकथ्यते॥८॥ अहंत्वमादिरूपेणासंवित्तिविस्तृत्येपरे॥ स्फुरत्यंभोऽभसीवातोनानातेयंकिमा
त्मिका॥९॥ धूमसस्फुरतोव्योम्नियथागजरथादयः॥ व्यूहादूमानेनैभिन्नास्तथासर्गाःपरेपदे॥१०॥ संविद्भ्रांति
विचारेणभ्रांतलाभविलासिनः॥ विनयधविषादमागताज्ञालसत्ताइव॥११॥ अंकुरोनुभवत्येनदृश्यपत्रफल
पथा॥ तथाजगदहं चैवःस्वात्मास्वात्मत्वमप्यलं॥१२॥ ॥

विषादहेतुःप्रपंचःसंविदोभ्रांतिर्विवर्तमात्रमितिविचारेणभ्रांतिनिहितविषयतत्वपरीक्षणेभ्रांतीनांनिःस्वरूपतापत्त्याब्रह्मलाभेनविलासिनोविल
सनशीलाः संतः विज्ञयद्भवंतश्चैतत्किंविषादमावर्तध्वं। यतोमदुपदेशेनवस्तुतस्तेवासिनन्त्ववर्तेतेत्यर्थः॥११॥ कीदृशीसासंविद्भ्रांतिर्यत्तेनानुभूयतेतस्याह
अंकुरइति। अतःस्वात्मावस्कंतःस्वात्मानंत्वंआकाशकल्पमपिजगदहंत्वे अनुभवति भगवद्वसिष्ठऋषिःयथाअंकुरःस्वात्मनिवासनाल्पकं
दृश्यपत्रफलादिभावंतद्वदित्यर्थः॥१२॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कीदृशस्तत्रविचारस्तमाहरूपेति॥बहिः रूपालोकमनस्काः आतमीतः सत्ताश्चाधिष्ठानामेतमनामनसोपि स्वरूपेणनसंतियथाम्भस्ससंशोल्मुकज्वालार्चिः सुदंडचक्रनादयस्तथेः चित्रावलाः विधुरचित्रकल्पितकामिन्यइव॥२३॥अनेतेहे श्रोताः सर्वजगत्यथाउदेतिस्थितंचयथास्वकार्यमारभतेयथाच सुखदुःखेनुभवपतियथाचनश्यतियथाचतदीयोदेशकालोनयानयाउत्पत्तिस्थित्युपशमप्रकरणोक्तयुक्तिभिर्निरूप्यमित्थ्येति निश्चित्य शांतमा स्थितां॥२४॥शश्वन्निर्वाणं शांतचित्तं न्मतोनानुभवति॥२५॥जीवन्मुक्तानांमनोवासनारहितेनाहंतापिरं यावद्देहपातेपज्ञ गडुत्रेयस्त्रतसोता

रूपालोकमनः सत्ताज्वा चिंश्चिवदंडता॥सतोपि नसंत्येता भांते श्चित्रबलादृवा॥२३॥यथासुखंयथारंभंयथान शंयथोदयं॥यथादेशंयथाकालमक्तएः शांतमास्थितो॥२४॥इच्छानिच्छेपलंभेपुशांतोव्यवहरन्नपि॥शश्वन्नान्यत मंतर्निर्वाणोनुभवत्यलं॥२५॥अमनोवासनाहेतामनैस्वनजगच्चिरं॥जीवतोजीवतश्चैवचिज्जीवःसपदंपदं॥२६॥सत्तेव जडवाहेनडः स्वभावाप्पकेवलं॥नत्यापाषाणवड्डानीपोतकानामिवोर्मिभिः॥२७॥मोक्षसत्त्वाश्रयतित्तंमाशानानुभवा दिवा॥तेनवक्तिलभाप्यंजीवन्मा मोक्षितत्कथं॥२८॥ ॥

जीवस्तावत्कालंजीवतितद्वयंचिज्जीवस्वनजडांशोडपुमान्नप्रतित्वास्तीति परस्यंपदमनंतदित्यर्थः॥२६॥स्वंचनिकर्षेजीवजगतोर्जडप्र वाहात्मनासत्त्वेवानर्थदृष्टिफलितमित्याशयेनाहसत्त्वेवेति॥पोतकपक्षेडलयोरभेदाज्जलरूपेणवाहेनाधारेणाती वेसत्त्वेवजडःस्वसदृशपषाणभा रवहनायेतियोज्यं॥२७॥अतएवतमहत्मज्ञानजाड्यानुभवापाधादिवचिदेकरसप्रतिपत्तिःलक्षणमोक्षसत्त्वान श्रयति॥यथामृगुपाकादिना तेनमाप्यंसर्गादिजीवंतंनश्रयतित्यर्थः॥२८॥ ॥ ॥

ननु मत्कर्मोह्संकल्पिकल्पगोरिफलेबक्कश्चिन्निमः सुहपार्थोत्क तन्ना ह्यपरि ति । तन्मा शोचाव्यश्यं भयमस्तीति भावः । किं तर्हि भयम् संकल्पं चतत्राह न संभवतीति ॥ एतत्संकल्पनं ॥१९॥ एतत्त्त्र नहं भावनेत्रहादृष्ट्या भयावेहत्वात्कृ हीतु मप्युक्तमपि परमार्थदृष्ट्या सत्यमिति पुनः मेवग्रहीतं । पद्यामूढे न विषवृध्याउवेक्षितमतं अभिहेनग्रहीतं पुक्तमित्यर्थः ॥२०॥ तत्सत्यतामुपनिउउमिति ॥२१॥ अतएवाशेषविशेषशांतेरहंत्वशांतिरवधिः सैव

यथा संकल्प्यते तत्तत्संकल्पादेव नाशभाक् ॥ न संभवति यत्रैतत्तत्सत्यं परमं पदं ॥१९॥ नान्योन्वयोहमस्मीति भावना न्निर्भयो भव ॥ सतं पुत्रं भव स्वेत छिषमप्यमतं पथा ॥२०॥ जडं देहादि चिद्द्रांतं विचार्यैस कलं वपुः ॥ लभ्यते नाहमस्मीति त स्मान्नास्मीति सत्यता ॥२१॥ शांताशेषविशेषाणां महतां विचारणात् ॥ केवलं मुक्ततेति नत्तु किंचिद्विनश्यति ॥२२॥ भेमा त्मा विचारोत्म यो रुद्यान्नान्यत्र हि ॥ उपयुपनरहराद्यः स्वात्मैवाश्रुप्रणाम्यतां ॥२३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुक्तता ॥ तस्यां च घनकाठिन्यविलये घनस्येव नाणुमात्रमप्यात्मनः किंचिन्नष्टमिति न सर्वनाशोपमिति भेतव्यमित्यभिप्रायेणाह श्यांतेति ॥२२॥ आत्मा स्मं मुक्तो भोगत्यागो विचारः आत्मनः इंद्रियमनोनिग्रहपौरुषं चेति त्रयान्नान्यडपयुस्पते । इतिनिश्चितस्ते अज्ञाः मुमुक्षवः सर्वमनात्मकं परित्यज्य स्वात्मैव प्रणाम्यतां तत्त्वबोधेन शरणीक्रियतामित्यर्थः ॥२३॥ ॥ श्री २ ॥ श्री २ ॥ २ ॥ २ ॥ श्री ॥

एवमहंतावधिकसर्वद्वैतोपशमेन निर्वासनं सर्ववासनात्यागोपलक्षितं यन्मननं मननसेवनं तत्सद्भावेनावस्थानं तदेव मोक्षं ग्रन्थतात्पर्यविदः प्रस्तोतारो हरं
ति। तच्च बोधात्तत्त्वज्ञानादृते न जातु कदाचिदपि भवति। स च परः प्रबोधः जगन्न्यसनः सन् परमार्थतो नो। न भवत्येव इत्येवं दृढतमो ज्ञानात्प्रवृ
त्तः। यस्मात्कारणात्स्वर्गादिदृश्ये बोधेन हन्तानास्ति किंचित् तस्मात् स्थित्या जायमानो विराग इत्युपदेशः। अप्राप्य तल्लाभः तत्र तन्नामग्रहमवाप्ती
च प्रत्ययो विश्वासो नास्ति अतो हेतोः सुचिराय जीवस्य संसारबंधः अनुवर्तत इत्यर्थः॥२४॥ तस्मादस्मान्न विश्वासस्तत्त्वज्ञानादिष

निर्वासनं मननमेव मुदा हरंति मोक्षं विना भवति तन्न च जातु बोधात्॥ सत्ये जगन्न्यसति ह्यपरः प्रबोधो न प्राप्यते त्वय
दतः सुचिराय बंधः॥२४॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपदेषु सम्यग् अनघ न द्वारकादिरहितनिर्विकल्पः॥ भवति हि स च चेतनत्वरूपः
परिमितत्वं खलु नाम यास्ति मुक्तिः॥२५॥ ॥महारामायणे परमार्थोपन्यासयोगो नाम त्रिंशः सर्गः॥ ॥

इति तिद्बोधप्रयत्नस्य तु नास्त्येवेति सम्यक् श्रवणमननाभ्यासेनोपेत्य वक्ष्यादिजनिद्रास्वप्नशरीरे च निर्वयत्नात् सन्परमार्थत
तं बुद्ध्वा परिमितत्वं व्याधिपरिच्छिन्नचिदाकाशात्मा पः स जीवः च जगत्स्वप्नोऽमविमानं तत्त्वस्तोऽभवति सैवास्य मुक्तिरयमेव तद्व्यायः राम
इतोऽन्यथास्य मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः॥२५॥ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रिंशत्तमः सर्गः॥ ॥ ॥

चिताग्रस्तमचिद्रूपमसत्येव सदेव वा ॥ न किंचिन्नष्टमित्यत्र निर्वाणस्थितिरीर्यते ॥ नित्यनिरतिशयानंदपूर्णरूपचिदाकाशवशेषप्रलत्व एवं निर्वा
णस्थितिमनुभावयितुं प्रागुक्तं स्वरूपानुभवस्य संवेदनाभ्यासाधीनत्वं स्मारयति सर्वात्मनीति ॥१॥२॥ अस्त्वेवं किं न तस्तत्राह चिद्रूपमिति । सर्वमे
न चित्तएव स्वरूपं कल्पितवेषभेदः वा सर्वं तर्हि चितः किं स्वरूपं तत्राह चिदङ्गेति । पनो घृतं स्वात्मनि कांचनमिव चिरेव जगदेवं चिनोति अत्राद्वैत्व

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ सर्वात्मनि चिदाभासे तस्मिन्वा स्वानुभूयते ॥ स एव घटते देवो नान्य सत्यं वस्त्ववस्तु वा ॥१॥ तदेवाभ्यासवोन्मनि चिदाभा
तः पूर्वं वा ह्यार्थानुभवात्मना ॥ स्फुरतीव वपुर्दृष्टेर्न च स्वप्नोऽत्र निदर्शनं ॥२॥ चिद्रूपं सर्वमितश्च चिदेव्याजगन्नाटिका ॥ चिद्धिनोतीति चि
देवाङ्गे नैतत्किंचन कुत्रचित् ॥३॥ न नाशो नास्ति नानर्थो न जन्म मरणे न वं ॥ न शून्यता न नास्ति सर्वत्रैतत्स्वभैव ॥४॥ नाशे ज
गदहंत्वादेर्न किंचिदपि नश्यति ॥ असतः किल नाशोपि सन्नादेः किं नु नश्यति ॥५॥ मिथ्यावभासे संकल्पनगरे केवलं हृता ॥ तथा
जगदहंत्वादेर्नाशो नास्तीति विद्यते ॥६॥ कुतो जगदुपालंभ इतिचेत्तस्व फलति ॥ नदि ॥ निर्णयः संभवति स्वपुण्या एकं किमुच्यते ॥७॥

॥३॥ अस्त्वेवं ततोपि किं तत्राह नेति ततो अस्माद्वैत्वमिष्टं सिद्धमित्यर्थः ॥४॥ ननु जगदहंतादेरंडांशस्य तत्त्वबोधेन नाशदृष्टेः स कथमपलप्यतेऽत्रा
हनाशेदिति ॥५॥६॥ यद्यसदेव जगत्तर्हि अनर्थहत्वपत्ववर्णिनिनतस्योपालंभो निर्हृदेयत्वेन निर्णयः स्वप्नशास्त्रेषु कृतः क्रियत इति चेत् सत्यं स्वप्नवस्तु
तिनो यल्लभस्त फलं विचारेण निर्णयो वा न संभवत्येवास्वप्नस्य किं उपालंभो निर्णयो वा केन चिद्यते तद्वदित्यर्थः ॥७॥ ॥ ॥ ॥

तर्हि किं तच्छास्त्रैवेप्सर्थमेवेनेत्याह निर्णय इति। स्वाभाविकस्यात्मस्थितिसिद्ध्यर्थं असद्विषयविकल्पविध्वांनिदृढिनां वैराग्यविवेकादि लक्षणसाध्यकारणउपायः कल्पित इति एव एव निर्णयः सिद्धान्त इत्यर्थः। यथास्थितं यथाशास्त्रं यथावांः पश्चात् सप्तप्रहार्थं च भूमिकाक्रम मध्ये त्यर्थः॥८॥ अस्त्वेवमात्मतत्त्वनिर्णयः सर्गादिजगतस्वरूपे को निर्णयः स फलस्समाह जगदिति॥ तत्प्राग्युक्तस्थितौ। अर्थः सांसारिकपुरुषार्था भासस्तच्चुतं॥९॥ ननु सर्गः स्वप्नप्रलययोः किमेवं दृष्टिः। किं तस्य अक्षमात्रमात्रविह्लानेनाह सर्ग इति। अनर्गलतः सूक्तो हेतुः सूनत्वम्

निर्णय एव एवात्र य दृशो वमभावयन्॥ यथास्थितं यथावांः पाषाण इव तिष्ठसि॥८॥ जगत्संकल्पमात्रात्मतत्त्वोऽर्थं प्रुतं दृणान्॥ शाम्यत्यशेषेणात्मैव निर्णयः सर्गविभ्रमे॥९॥ सर्गेऽनर्गल एवायं अस्मात्मकतया स्थितः॥ अन्यथा तु न सर्गोऽयमस्ति नास्ति चसंनिवा॥१०॥ पिबं चेवि घनेसर्गः स्वप्नपुंसामिवासतः॥ स सर्गः पुरुषास्तेयन्मजातलोकवीचिवत्॥११॥ अस्तामेव तत्स्माद्‌ भिवयेषामुपेषुवा तन्नवयं निर्णयविसर्जं ध्यायन्निव गिरिमिव॥१२॥

न्यः॥ अन्यथा जलपादो विद्येत् बीजात्मना किंकार्यात्मनानास्ति। सन्निवाप्रलयेपि ऐंदवाख्यानोक्तरीत्या कार्यो ऽपि। सांकल्पिकस्य परैः ज्ञेत मशाकपत्वादित्यर्थः॥१०॥ तर्हि सनिसर्गे कथं प्रलयस्तत्राह पिबेति। प्रलयमंतं कल्पयितुर्दृष्ट्यानेषामसत्वात् स्व सांकल्पिकसर्वनाशा देव नस्य प्रलयव्यवहार इत्यर्थः॥११॥ अस्मात् एवं जीवजगद्‌रूपाणां मनोमयत्वाद निर्वचनीयत्वमुक्तमभिसाह अस्तामेवेति॥१२॥ ॥ ॥

अतएववचनात्वलिरीसदेवा द्वितीयचिदानंदहर्षांतेत्याहयरिसदेतीतिहि यस्मात्तेदृष्टदर्शनशब्दश्रेणपतंतिनिःसिन्निवर्तंते॥१३॥ अचलाइवाप्रकंपाइतिशेषः ॥साचारःइवा थवात्राहः॥१४॥१५॥ अत्रपुरुषास्तु हि किं स्वरूपाल हाहवासनैवेति॥१६॥ अनालोकनं प्रकाशास्फूर्तिः॥ कुस्तंतमः आदिपदात्तत्का र्यचोरयस्थादिरस्तस्य आलोकस्फूर्तौ अनुपलंभोदृष्टांतः न स्तेतिपाठेतत्साम्प्रगतत्सास्यच्छे स्थितः अतिसच्छतियावत्॥१७॥ कीदृशाद्दालोकात्भ्रमा

परिहर्तारौ विमर्ख्याकाप्यहर्षौ विहरति॥ तद्धानंदृष्टदृश्यांशब्दश्रेणहि पतंतितेतो॥१३॥ अच लाइवनिर्वाताद्वीपाइव सम विषः॥साचारएवा निराचारः स्थितंतिष्ठ सदा भवते॥१४॥ आहर्षौ कारणविमर्ख्याकाप्यं तं पूर्णतो हिता॥ अंतः शीतलताद्रष्टा (निर्ज्ञस्या) सैवकेवल श्रूयते॥१५॥ वास नैवेह पुरुषः प्रेक्षितानां न विद्यते॥ तांच न प्रेक्षक स्थितः ततः से सार आगतः॥१६॥ अनालोक न सिद्धे यत्र तदालोकान्न विद्यते॥ तत्साध्यनुपलंभो न दृष्टांतः स च स्थितः॥१७॥ भूतानि दे हमांसादि तन्मात्रा सहि भ्रमो जडः॥ बुध्यहंकार १८॥
चेतांसि तन्मयान्येवनेरत १८॥

हभूतानीति॥ देहमांसादिस्थूलदेहोपादानं पंचीकृतानि भूतान्येव॥ तथा बुध्यहंकारचेतांसि सूक्ष्मशरीरोपादानोपलक्षणं॥ तान्यपि न मर्पहिसोम्य मनइत्यादिश्रुतेस्तन्मयानि अपंचीकृतभूतविकारभूतान्येव॥१८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
७८

अस्त्वेवं किंतत्रत्राहम्भूतादीति। तत्र बुद्ध्यादिघटित लिंगोपाधौ अहंभावेन प्रविष्टश्चिदात्मा तद्द्वारा स्थूलदेहमप्यविषयाहमित्यभिमन्यते। तस्य विवेके न बुद्ध्यहंकारचेतसां भूतादिमयतां वाचारंभणमात्रमिह दर्शितोपायेन त्यक्त्वा अत्यंतं तेषु स्वप्रकाशचिन्मात्रत्वभावेन या स्थितिः सैव तस्यां मुक्तताउदिता आविर्भूता स एवालोको मयोक्त इत्यर्थः॥१९॥ एवमात्मालोके प्रवृत्ते वासनाधिवासिते वेति तत्पापि नवप्रवृत्ति रित्याह। चिदिति। लिंगोपाधौ आत्मचिन्त्र श्चिदाभासेन मिलिताचेत तस्याश्चैत्योन्मुखत्वात्तादृशैव वासना लिप्ता प्रसिद्धा साचात्र अस्यां मुक्ततायां का

भूतादिमयतां त्यक्त्वा बुद्ध्यहंकारचेतसां॥ अत्यंतं स्थितिरस्येति यदि तन्मुक्ततोदिता॥ १९॥
चिल्लिप्ता चेत्पनिष्क्रान्ता तादृशे वात्र कास्थिता॥ तस्मात्केव कुतः कुत्र वासना किं स्वरूपिणी
२०॥ यस्य चैष भ्रमः सोपसंक्षेपात्र न लक्ष्यते॥ अगत्वा आत्मबुद्धेन न संसारः कस्य कः कुतः॥२१॥
न देवं तर्हि तस्यास्ति चिन्नोदयोहियः॥ पुनः स एव संसारे विभ्रमः संप्रवर्तते॥ २२॥ तस्मात्स
र्वमनाश्रित्य योमवत्संस्थिता॥ अपुनः स्मरणं श्रेयस्त्वह विस्मरणं परं॥ २३॥ ॥छ॥

॥२०॥ वस्तुतस्तु जीवत्वेवत्तद्दर्शने अनुपलंभाद्विकेनकस्यचं प्रसक्तिरित्याह यस्येति। असत्त्वादलीकः अतएव क्षेपथात्तद्दृष्ट्या न लक्ष्यते॥२१॥ आत्मालोकं साधेतु पुनश्चित्तोदयेन संसारः स्यादेवेतितत्राह यस्तु पुनः स्मरणवधिकार्यमित्याहतदेव स्थितिद्वाभ्यां। न त्वात्मादेव मात्मलोके प्रवृत्तस्यापि विषयस्मरणोपश्चित्तोदयः स एव पुनः संसारः प्रवर्तते। प्रवर्तेत॥२२॥ परं विस्मरणं भूमिकाभ्यासेन साध्येदिति शेषः॥२३॥ ॥छ॥ ॥

एम॰
७८

शं पतिषोपमुपागतं ... ॥२८॥

तदभ्यासपरः कथं व्यवहरतीत्याशंक्य प्रत्याह नेहेत्यादिना॥ संदिग्धारव्धोपनीतवाधितव्यवहारनिमित्तं॥ सदा अखिलवत्सर्गी॥ २४॥ विवं विवः प्रतिभासः स स्यान्नीति विंबी उपाधिस्तद्रूपमयक्षेषु॥२५॥ शांततासमाधिपरता व्यवहारे विनिवृत्तमपि दृश्यते॥ २६॥ २७॥ सप्तमभूमिकाविश्रांतिपर्यंतं परिपोषं नोपागतं २८॥ २९॥ एवं च अज्ञानिनां स्वाभाविकभावनानुसारेण जगद्रूपमस्ति शास्त्रीयतत्वभावनानुसारेण तात्विकरूपमप्यस्तीति पर्यंवसितमित्यर्थः

नेह दृश्यं न भोक्तास्ति नास्तितानच नास्तिता॥ यथास्थितमिदं शांतमेकं संविसदाखिलवत॥ २४॥ सर्वं दृश्यं जगद्ब्रह्मस्थितं वगतं स्फुटं॥ जलशोषादिवोर्दैति विंवविशेषे शिवं॥ २५॥ शांततायव्यवहारो वा रागद्वेषविवशिष्यते॥ निर्वासनः किलमुनिः कथं व्यवहरत्वसौ॥ वा जनेति॥ विश्रांतस्यपरे तत्वे दृश्यते समदर्शिनः॥ २६

अथवा शांततैवास्य निर्वीरागस्यावशिष्यते॥ निर्वासनः किलमुनिः कथं व्यवहरत्वसौ॥ २७॥ यावत्तस्य न निर्वाणः शांतमानसः॥ शिलेवाप्यशिलीभूतो मुनिस्तिष्ठति निःशः॥ २९॥ कोशेत्तिपद्मवीजस्य यथा सर्वाजिनी तथा॥ अनन्यात्स्वप्नविभ्रांतिरात्मनस्ति च वाह्यतः॥ ३०॥ वाह्यता भावनाद्वाह्यमात्मैवात्मत्वभावनात्॥ भवतीदं परे तत्वे भावनेन तत्तदेव हि॥ ३१ यांतः स्वप्नादिविभ्रांतिः सैवेयं वाह्यतोदिता॥ मनात्मत्वमनात्मना तद्विभांडपरसे

नर्थः पुरुषार्थोविसुलभ इत्याशयेनाह कोशेदित्याहिना॥ वाह्यतां आत्मान्यनिषेधा जगतोनेत्यर्थः॥ ३०॥ वहिरस्तीति मतीतिरकआत्मन्येव वाह्यताभावनानान्यथा स्वादित्याह वाह्यताभावनादिति॥ तथा च तत्तद्भावनात्मकमेव वाह्यत्वमान्तरत्वं चेति फलितमित्याशयेनाह भावनमिति॥ ३१॥ अत एव स्वप्नजाग्रतोर्नमतीतितो भेद इत्याह येति॥ भिन्नभांडस्थक्षीरोपाति अनन्यताभेदोविशेषो

ननु जाग्रत्स्वप्नार्थानां स्थैर्यास्थैर्ये विशेषः प्रत्यक्षं उपलभ्यते न स्वकाल इति तत्राह स्थैर्येति। एवं स्वप्नस्य जाग्रद्दृष्टान्तत्वेनाभिप्रायो भिन्न इत्याह आ
धारेति॥ ३३॥ स्वप्नार्थानां पादिदायमात्रतानानुसंधीयते तावदेव भावनं आत्ममात्रतानुसंधाने तु प्रदीपवज्जागरणं ज्ञाधारणान्यनन्यत्वं
प्रतिदृष्टं तदज्ञायदर्थे पिबोध्यमिमा शब्देनाह स्वप्नादाविति। उद्दिष्टभग्नाविर्भवनं च॥ ३४॥ अत एव वास्तवोपि ब्रह्मभावस्तज्ज्ञावना

स्थैर्यं स्थैर्ये तथैवात्र भ्रान्तिमात्रमये नते क्व॥ आधार एव यतेते दृश्यानल तरंगते॥ ३३॥ स्व
प्नादयात्मनो न्यत्वशान्तादन्यत्व वेदनं॥ अनन्यत्वावबोधे तु तदनन्तं चोदयि॥ ३४॥ कलनार
हितोऽनंतं शांतं यद्रूपं परमात्मनः॥ भवत्यसौ न तन्न्यावादतन्न्यायान्न तद्भवेत्॥ ३५॥ स्वप्नादिज्ञा
नसंशांतौ यद्रूपं शुद्धमीश्वरं॥ न तदस्ति न तन्नास्ति न वागगोचरमेव तत्॥ ३६॥ आत्मं ति कथां
ति लये पुत्रक एवावगच्छति॥ स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत्॥ ३७॥ ॥ छ॥ छ॥

धीनइति यदुक्तं तत्सिद्धमित्याह कलनेति॥ ३५॥ अस्तिता निरूपककाले देशाद्याधाराविरुद्धम्॥ नास्तित्वरूपस्याबाधात्तन्नास्ति।
अत एव वाचामगोचरमित्यर्थः॥ ३६॥ कथं तर्हि तद्वाचा गुरुणोपदिश्यते तत्राह आत्मंति केति॥ पुत्रकः समाधिस्थः स्वानुभवे
नैवावगच्छति कांतासंभोगसुखवत्परं स्वतु परे शस्य विषयस्तथापि तदुपायप्रदर्शनेन तत्र श्रोतृबुद्ध्यवतारणमेवोपदेशफलमि
ति भावः॥ ३७॥ ॥ छ॥ ॥

अतोहेराम अहं अहंकारं त्यक्त्वा निरहं निजाज्ञानान्मिकारस्थम् अस्मिन् तथा विश्वं अनर्थ एव सर्गान्ते अजं अद्रूपं अपालसमस्तभेदं एकं निर्वाणं ब्रह्म
मन्नासदेव समाधावासि तद्युक्तं चिन्तनमेव हृद्धि बध्ये भिमर्थः ॥३८॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकत्रिंशत्तमः सर्गः ॥३१॥
साधुसंगमसच्छास्त्रविचाराभ्यासशालिनः ॥ मोक्षोपायविशेषाभावि तत्त्वपरमुपपाद्यते ॥ विद्याविद्याभ्यांबंधमोक्षयोः सापांचजवर्णविध्यन्यथमप्र

शान्तं निरस्तभयमानविषादलोभमोहात्मदेहमननेन्द्रियचित्तजाड्यं ॥ त्यक्त्वाहमत्र यथा स्थितमेदं निर्वाणमेकमजमासितमेव युक्तं
॥३८॥ ॥[illegible]३०॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणप्रकृत्युपदेशवर्णने नाम एकत्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३१ ॥ श्रीवसिष्ठ
उ० ॥ परा चितिः प्रसरति तदाहंताजगत्क्रमः ॥ असदेवास्थितं देहे नीरूपे दारुपिण्डवत् ॥१॥ गलितोपि न वैराग्यवशात्सत्त्वविवेकनात् ॥
परमात्मलतया पद्मगाढं बुद्ध्यर्थभावनात् ॥२॥ रूपालोकमनस्कारेच्छाप्रसरणाथ्या ॥ चितिः प्रसरणान्नद्विभ्रमासाद्विभ्रममाछि
ता ॥३॥ यासौ प्रसरति स्वार्थं चेत्याभावान्न सा सती ॥ असत्यं प्रसरति वंध्यापुत्रः केनच्यति ॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥
३

विषयाचित्प्रसरणाधीनं त्वायतंबंधं दर्शयति पदेति ॥ स्पंदादपि चेति दृष्टांतार्थः ॥ स्पंचेति पाठः स्पष्टः ॥१॥ २॥ ३॥ उदितोपि न वेदार्थेति पदेति पस्व
पञ्जतंतइपपादयति यासाविति ॥ कूटस्थचितो वाच्यार्थोपसर्पणालक्षणं प्रसरद्रूपं विषयाभावान्नास्त्यनात्मैवेति विषयाबाधात्रैव हायेति भावः
॥४॥ ॥७॥

वा॰ग॰टि॰
८०

अयं चित्प्रसरः अनुभवादेव सिद्धो तास्वानुभवः विषयावाध्यमानः असर्थमननुभवन्नेव अर्भकवज्ञानुभवन्सुखेन स्थित इत्यर्थः ॥५॥ उक्तोन्याथः अतो अहंभावात्मकप्रसरे पिंडत्वघटितः स्वार्थमन्वं धमोक्षयोः स्वापजन्मासिद्धेत्याह अहंभाव इति ॥ ६ ॥ मोक्षस्यालोकस्त्वपारा तितादृशा द्विना ॥ विद्यया मूलजास्वापहा विद्यासमिकरस्वापत्त्वा अजडानां मनेवधारिसर्वव स्तं तां इडंयोजा ज्ञानदीवनिष्ठालंघन अवेदनं वे ध वेरमभावनिष्ठ के आखिजं अ

अयं त्वनुभवास्वेव सुखेनानुभवन्निह जः ॥ असदेवानुभवन्त्वयमर्भकवज्ञवत् ॥५॥ अहंभावो हि पिंडः स्वार्थे अहमित्येव वेदनात् ॥ अवेदनात्ताहमतः स्वापजन्मवद्भुज्यते ॥ ६ ॥ तद्यानं समाधिर्वा यद्वेदनमासितो अजडानां जडं भित्र समं ध्यानमनामयं ॥ ७ ॥ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैः कावसंदर्भविभ्रमैः ॥ माविधीरतडः स्वापविबुधो अबुधो इव ॥ ८ ॥ असदम्प्रयतोडः स्वस्वप्नवद्वनवासनः ॥ रूपालोकमनकाहान्सकल्पहविज्ञानिव ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्थानंतदेवध्यानं समाधिर्वा उपलक्षितामुक्तिरितिपाकृत् ॥ ७ ॥ अपि भवविभ्रांतिहेतु सिद्धांतः अन्यथाकल्पने च वादिनां कलहमात्रप र्यवसानेन वृथा कंठशोषः स्यादित्याशयेन नाहं तं वेष्मा हद्वैतादैतोति देविरुमां संदिग्धमन्याः वादिनः प्रथं अबुधाः मूर्खाः द्वैताद्वैतादिनाना विकल्पसमुद्भेदैर्बहुविधकलहात्मकवाक्यसंदर्भविभ्रमैर्मा विधीरतडुत्थाकंठशोषलक्षणां विषादं मा भुनाहममेव परमपुरुषार्थ हेतुं सिद्धां त प्रवर्तं वद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥ घनवासनस्यप्रथरिभुसवस्य आमहपिरूपादिसर्वनमिवडः स्वमपि रूष्ठ जंडवी स्वनुवासनस्यां ममुवस्त्वपक्षादेवप्रारब्ध प्रसक्तंजितमपिडः स्वस्पंततो भुज्यमानस्त्वानं द्वानुभवति तहि न त्वादभुक्तमयं भवमवतीत्याह असदिति द्वाभ्यां आप्रयत्ते भुंक्ते ॥ ९ ॥ ॥
य

टीम
८०

अपर्थ्येव कारः॥ सत् प्रारब्धप्राप्तं जितमप्युदुःखं नाश्नाति न भुंक्ते। सुप्तो निद्रासुखपरवशश्चित्तो यथा मशकमत्कुणादिदंशनदुःखं नानुभवति तद्वत्॥१०॥ अतो वासनानाशे वोपचयात्मा सा नानुभवस्य चापचयादेशकालक्रमेणामुक्तानुभवो विलिह्यतीत्याह अंसंततेति॥११॥ अपक्षपक्कमध्यान्नेन परेणाणुना सूक्ष्मतमेन चरमपरिणामेन क्षादिपदार्थीहारक्षमादिपरिग्रहः॥१२॥ वासनात्यागने चेतर्हि किमुपायस्तमाह अहंभावनयेति। ब्रह्माहंभावनया बोधे अभिवर्धमाने वासनादिने दिने घनं निरूढं तानवं सौक्ष्म्यं यस्मात्तथाविधा सती मुक्तिः संपद्यते

दुःखं सदेव नाश्नाति सुप्तवन्ननुवासनः॥ स्वप्ना लोकमनस्कारा संकल्परहिताः निवर्णवा
असंततनुतां यानावासनैवैति मुक्तता॥ देशकालक्रियायोगात्स्वार्थं भावनामिव॥११॥
असंततनुतां यातावासनैवैति मुक्तता॥ परेणाणुपरिणामेवखनं खेभ्यादितायथा॥ १२॥
अहंभावनया बोधे वासनायनतानवा॥ द्विपश्चिताऽग माभ्यासात्पांडित्यमिवमूढता॥१३॥
नाहमस्मीहमद्युक्त्या निश्चयोंतः शमात्मकः॥ जीवनो जीवतस्त्वाशिरूढबोधइतिस्मृतः॥१४॥

यथा विपश्चितां पंडितानां संगमाद्विद्याभ्यासाद्दृढमानान्मूढताघनतानवं प्राप्यपांडित्ये संपद्यते तद्वदित्यर्थः॥१३॥ किंपर्यन्तं बोधोवर्द्धनीयइत्यतश्चेदूढबोधतापर्यन्तमित्याशयेनरूढबोधलक्षणमाहनाहमिति। मद्युक्त्या अहंब्रह्मेतिभावनालक्षणेन स्वस्यगात्मयोगेनाभ्यसमानेनइहजीवतोयोगिनः अजीवतः परलोकं गतस्य वा अहंशब्दार्थो जीवो नास्मीति शमात्मको निश्चयोंतः यस्मास्तितरूढबोध इत्यर्थः॥१४॥ ॥३॥

वा॰नि॰उ॰
८१

हंहंद्रवं क्रियेतिच कल्प्यमानं स्वंदृश्यमिति पाठे एष एवार्थः । आदिपदाज्जीवः ॥१५॥१६॥१७॥ जीवनं प्राणादिधारणं किं । अथ जीवन्नहं आत्मो
पलक्षणं ॥१८॥ स च विचारो गुरुसेवया श्रीग्रंथफलपर्यंतः सिद्धतीत्याशयेनाह जीवितेति । निमित्तैः तत्त्वचिंतनं तल्लक्षणस्यार्कस्य
सेवनात्संपर्कात् तं भुवनं जायते व बोधेनोज्जीवितं भाति । अहमस्मि सर्वपदार्थनत्वावरणं नमो न श्यति । वस्तुतत्त्वं च एकेन दृष्टो न प्रथ
ते श्रुतः सतद्वार्कः । निषेध्यतामित्यर्थः ॥१९॥ पदार्थदृष्टिविकारेण तार्किकेषु वसत्स्वपि तत्त्वं बोधः स्यादिति निर्धारणो अहमर्थो हं न दा

वायोर्देहमिवात्रेदं जगदारोपमासते ॥ कोहं कथमिदं चेति विचारोऽयं प्रवर्तते ॥१५॥ नाहमस्मीत्येव निर्वा
णं किमेनावनि मूढता ॥ सत्संगमविचाराभ्यामेतदाप्रवं गम्यते ॥१६॥ जीवो नित्यत्वविन्तं गाद हमित्येव बंध
नं ॥ आलोकेनेव तिमिरं रविसिनेव यामिनी ॥१७॥ कोहं कथमिदं रूपं को जीवः किंच जीवनं ॥ इति तत्त्वं तंस्यो गा
धावज्जीवं विचारयेत् ॥१८॥ जीवितं ध्रुवमेभाति नतो हमिति नश्यति ॥ तत्त्वमेकेन तद्वार्कसेवनात्स निषेध्य
तां ॥१९॥ यो यो बोधा निरायवां संतं रूप्यगुणाद्भ्रमो ॥ सत्रमे कथ्यते देति नैगीवारपि ज्ञायिका ॥२०॥ वांदृय
हेप्य भुद्दिनेवाल स्येव विपच्छिनः ॥ पुत्रिपुत्रमलं सुत्याद्देप्यहमिति क्रमः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किं कुर्यात्तत्राप्यास्योपदृश्यादिना ॥ ननु पश्य गुणाद्वेति किमर्थमुच्यते सद्दृष्टिर्भाज्ञो बोधे पलमात्सं गमे इति । कथया परस्परवि
रुद्धमिति कथनेन । मुंडे मुंडे मतिर्भिन्ना तुंडे तुंडे सरस्वतीति न्यायादिति भावः ॥२०॥ उदेहमात्रमवादेपि ग्राधिकाकोहे पलत्राह्वा
दृष्टेरिति परलक्षणो पद्धेपि शाचे भुद्दिने सति विवेकिनो पि श्रोतृश्रोतम पिपुत्रिमित्सर्वैर्युक्तं तार्किके । अतिपापमानं त्र
हं त्रपञ्चत्वं प्राप्यं गरेवा तं पर्यासं मेति भ्रमदेहेति । अर्थो बोधगोतां गलन्यायेन महालंबने ऽनर्थ एव स्यादिति भावः ॥२१॥

राम
८१

दे०गी०टी०

सेवेत सेवाधुपत्वा रोगा वशी कृतस्पृश्चेत् ॥२२॥ अकामित्युक्तिस्वानुभवविद्वद्वंतः संवादैर्विचारयेद्तत्तत्वमिव परीक्षेहासर्वसंरेनबुद्ध्याद्वयो॥ एवं मन
नेन बुद्धिशुद्धौ निदिध्यासनं कार्यमित्याह सर्वसंकल्पमुक्तामिति। ततः सततं परमार्थं तन्मयतां निर्विकल्पसमाधितल्लैकत्संप ॥२३॥ तेन तत्व
तो नो दयेनाज्ञानो छेदं दर्शयति क्षिपक्षिति ॥२४॥ तदहं भवशंकार्याद्यास्ह एवोर्थ इति ॥२५॥ सर्वसंकल्पमुक्तं पत्ते देवसतं तन्मयतां प्राप्नोसर्व
नेका

अतः प्रत्येकमेकांते प्राज्ञः सेवेत पंडितः ॥ एकीकृत्य तदर्थं ज्ञानार्थान्बुध्या विचारयेत् ॥२२॥ विचारयेत् ज्ञानार्थं बुध्या बुद्धिवि
कद्वये ॥ सर्वसंकल्पमुक्तं यत्तत् सतं तन्मयतां व्रजेत् ॥२३॥ विपश्चित्तं तथा बुद्धिं नीत्वा परमनीश्वरे ज्ञा ॥ अज्ञानतमनिःकासैका
कराशः क्षिपत्तामलं ॥२४॥ एवोर्थः सं भवतो वेदनेनेदं कथ्य पाप्यहं ॥ स्वानुभूत्ववयंवालोना समंजसवाक्ष्न्नः ॥२५॥ व्यो
म्नोंबुवाहादिविजृंभये वतत्णं भंगय एवमहाजलस्य ॥ न द्युज्जनेनापि च नश्यतीह न शोकयोनिर्मननस्य किंचित् ॥२६॥

जगद्यवहारैराधिपिडबोनकश्चिद्दिश्ष्टनाशोऽतिशो दयोवेत्याह व्योम्न इति। यथा व्योम्नः अंबुवाहनीलांजयादिविजृंभया यथा वा महाजलस्य
समुद्रस्य तरंगादिभंगया किंचिदिष्टं नयुज्यते नापि किंचिद्दिष्टं नश्यति तद्वन्निर्मननस्य निःसंकल्पस्य योगिनो पि नेष्टानिष्टनाशोदया वि
इति त्यर्थः ॥२६॥

वा०टी०नि०उ० ८२

आकाशसमुद्रयोः सद्वितीयत्वात्तयोगवियोगशंकापि स्याद्वितु सत्तत्तरूपस्य ब्रह्मणस्तस्य नात्याध्यत्तविकल्पैस्तच्छंकापीत्याशयेनाह इदंहीति॥ निरामये आगते पूर्णे ब्रह्मणि विचारितेन प्रबुद्धे सति इदं सर्वमज्ञानात्कल्पितं बुद्धे अहमिति च पृथगात्मस्वरूपं न विद्यते एवं स्थिते इहात्मनि विद्यमानस्य विभ्रमः कुतः क्व कस्मात्स्यादित्यर्थः॥२७॥ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०पू० द्वात्रिंशः सर्गः॥ ॥इहोपवर्ण्यते प्रतिकल्पनाप्रतिकल्पना॥ परलोकचिकित्सा च संविज्जसरतारता॥ नन्वादौ प्रतिकल्पनां वक्तुं प्रस्तावं रचयति त्वयेति द्वाभ्याम्।

इदं हि सर्वमज्ञानात्कल्पितं बुद्धे निरामये ब्रह्मणि मां ज आगते। विचारितेनात्मनीह विधौ कुतः क्व कस्मात्मनना दि विभ्रमः॥२७॥ ॥महारामायणे नि०पू० सत्यावबोधनोपदेशो नाम सर्गः॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ त्वयोहहेराम त्वविधयासंसारामयिकासया॥ पद्मिनीनां द्यजेन्दुस्थेव तद्यथापोत्तिनेतराः॥१॥ स्वकल्पितं कल्पितं च प्रतिकल्पनयात्वया॥ जदे वान्यात्वया इन्ने विपल्पसमर्थंमया॥२॥

त्विकारयोरत्यर्थमभिलाषः प्रश्नः। पद्मिनीत्वं नाम यानंनीयते न प्रयते। न यतेर्हिकर्मकात्प्रधाने नीहकृष्णहामिति प्रधाने कर्मणि लः॥ मन्ता हि। नेतराः नान्ये अर्थः॥१॥ कीदृशं तत्त्वोह त्वया नहानंनीयते तदाह स्वकल्पितमिति॥ स्वं त्वामात्मा विकल्पशरापत्त्यापं कल्पितं कल्पितमिति वीक्षा सर्वकल्पितं चान्तर्मूलं वासनाविद्यादिस्वरूपं प्रतीपया प्रतिकल्पनया त्वया मात्मैवंरूपेण हेतुना मया प्रवृत्तमोक्षोपयोगित्वमाद्यं प्रत्याप्तभाव रोमरणहेतुः पिविषं रसायनश्रीलो मोदयोपनीतकल्पनयापि बत्वं विहाय मरणात्मन मरणात्मत्वं रसायनं भवति तद्वत्॥२॥ ॥ ॥ ॥ राम ८२

कियत्कालं प्रतिकल्पना कार्येति चेत्सर्वकल्पनानिवृत्तिपर्यंतमित्याह कल्पनेति ॥ अकल्पनं सर्वकल्पनानिवृत्तिं तावद्विधेयस्याः सा प्रथमस्मादेतोरकल्प
नमेवपरिशिष्टस्यात्मनो मुक्तता ॥ तत्राद्यपक्षे वैराग्यपलक्षणं स्यात्सलक्षणं यथाधमिकी प्रतिकल्पनां दर्शयति एतच्चेति ॥ पूर्वं आदौ भोगसंत्याग
नात्पजनैव हि न द्वैधं सकुः अपनमत्ययं परमितिश्रुतेरितिभावः ॥३॥ तत्र श्रवणमननाभ्यामात्मतत्त्वविनिश्चित्य बाधनेन सन्निरोधलक्षणा प्रतिकल्पना
कार्येत्याह वक्ष्यसेति ॥४॥ ततोऽनहंभावलक्षणा सा कार्येत्याह वर्जयित्वेति ॥ अभावनात्सर्वभावनानिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारात् ॥ आत्मन्यहंकारे

कल्पनाकल्पनां तामुक्त्वा पञ्चकल्पनं ॥ एवं भोगसंत्यागपूर्वं सिध्यति नान्यथा ॥३॥ यावद्वसा मनसा वांतः श्रावाथो विभा
वयन् ॥ यथाऽऽस्ते वर्द्धते ज्ञातस्य कल्पनोपशमः स्थाने ॥४॥ वर्जयित्वाहमित्येवना विधा सा तु शाक्तिका ॥ शांते त्वभावना द
स्मिन्नान्यो मोक्षोऽस्ति कश्चन ॥५॥ अहंभावमथादेहं किंचिद्वेष्यसि नश्यति ॥ जाग्रद्दृष्टिचित्तसिंहस्यकेशाम्यसि सिध्यसि ॥६॥
अचेतनादिदं सर्वं सदैवास्पृष्टिविच्छितं ॥ शांतं यस्योपलस्येव नमस्तस्मै महात्मने ॥७॥ अचेतनादिदं सर्वमुपलस्येव शाम्यति ॥
मृन्यामानः परालीनचित्तस्य विज्ञभावनात् ॥८॥

शांते वाक्षिते सति ॥५॥ अथ तत्त्वसाक्षात्कारोत्तमप्रधानजगज्जीवभावे किंचिद्विषयस्तथाविधः सन् आदेहं स्थूलदेहपर्यंतं किंचिदल्पमपि
अहंभावं पदिश्रयसि तदैव परिच्छिन्नपूर्णानंदस्वरूपविस्मरणान्नश्यसीव संसारदुःखेपतसीत्यर्थः ॥ तस्मिन्नहंभावे तस्मै केऽशाम्यसि सर्वदुःख
निवर्त्तित्वमसे निरतिशयानंदस्वभावेन सिध्यसि च ॥६॥ अचेतनात्त्वदिर्मुक्त्वा नादर्शनात् ॥७॥ परस्मिन्ब्रह्मणि आलीनचित्तस्य अ
न एवोपलस्येव हि चेतनादं तस्मिन्भावनात्साधकाभावाद्बाधकसत्त्वाच्चेदं सर्वं दृश्यं शाम्यति ॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सवेडाःखयोरीश्वरस्त्वमस्त्येनोपप्रुज्येतेकिंतु तद्दृश्योनादर्शनेएवेतितस्मेवनायप्रवर्त्तंचिन्हमेवनिरोद्धव्यमित्याशयेनाहदृदमिति॥दृश्यस्याचेत
नमदर्शनंतुअचेतनाश्रिहक्रियानिरोधेनअसाकातापादनांनप्रतिकल्पनावश्यादेवेत्यर्थः॥९॥परलोकचिकित्सांवदंश्चितमुपक्र
मतेद्वाविति॥सर्वैरध्यात्मिकादिभावैः॥१०॥इहलोकेप्रसिद्धेऽनुत्तवादिव्याधीयानादिमोगलक्षणेतुरोबधेर्ध्यायाःक्रियंतेअपा

दृहमत्वथवामातचेतितंडःखहृद्धये॥अचेतितंस्फुरवायांतरचेतनस्येतनात्॥द्वौव्याधीदेहिनोघोरावपंलोकस्तथापरः
॥पाथ्यंघोरागिडःखानिभुंक्तेसर्वैर्हणीद्विजः॥१०॥इहलोकेपर्यंतेत्यव्याधौओषधैरोबधैः॥आजीविलयथाशक्तिचिकि
त्सानापरामये॥११॥परलोकमहाव्याधौप्रयत्नेनचिकित्सनं॥शमसत्संगवोधारव्यौरमतैःपुरुषोत्तमाः॥१२॥परलोक
चिकित्सायांसावधानाभवंतिये॥मोक्षमार्गमहेद्वार्याशमयान्त्याउपंतितो॥१३॥इहैवनरककव्याधेश्चिकित्सानकरोतियः
॥गत्वानिरोबधंस्थानंसरुजःकिंकरिष्यति॥१४॥इहलोकचिकित्साभिडीविलंयावमात्रयं॥आत्मज्ञानौषधैरज्ञापरलो
कश्चिकित्स्यतां॥आयुर्वाप्रुचलत्पत्रलंबवंडुकणभंगुरं॥परलोकमहाव्याधिर्फलेनाशुचिकित्स्यतां॥१६॥ ॥ ॥

मयेपारलोकिकनरकजन्मपरंपरादिव्याधौ॥नोगौश्चिकित्सानजायतइत्यर्थः॥११॥चिकित्सनंकर्त्तुमितिशेषः॥१२॥अपथ्यमोगत्या
गेसत्संगाद्यौषधसेवनेचसावधानाः॥शमाख्यौषधप्रयोगात्॥१३॥ननुपरलोकव्याधेस्तत्रैवचिकित्साकरिष्यतेकिमत्रतत्रिंतयास
तत्राहइहैवेति॥निरौबधंसाधुसंगमसख्छास्त्राद्यौषधशून्यंनरकस्थावरादिस्थानं॥१४॥हेअज्ञाः॥१५॥१६॥ ॥ ॥ ॥

इहलोकव्याधिचिकित्सार्थं पृथग्यत्नो न कार्य इत्याह परलोकेति ॥ १७ ॥ परलोकव्याधेस्तु प्रतीकारार्थं यत्नः स्वात्मज्ञानमात्रं चित्तादिचिकित्सा । यद्यपि संवित्तिस्था
पितेनात्यंतिकत्वदुःखे हेतवः किं त्वात्मज्ञानमेवतत्र अन्वयः । पूर्वकस्माध्यात्मात्तत्त्वलक्षणासंवित्सहस्र निरोधाद्वैतेत्याशयेन तदुपायान्तरं कुंभकादिकांस्वय
तिसंविन्मात्रमिति । तत्र जगत्परमाणुदरेऽपि संविदः प्रसारित्वादस्येव ॥ १८ ॥ प्रसरणं तु हिर्मुखतयाविवर्तनं । सेनदेवरूपा लोकाः बाह्यार्थाः मनोनि

परलोकमहाव्याधौ यत्नेनाशु चिकित्सिते ॥ इहलोकमयो व्याधिः स्वयमाशूपशाम्यति ॥ १७ ॥ संविन्मात्रं विशुद्धं तु तत्स
मस्ताण्डजगत् ॥ परमाणूदरेऽप्यस्ति तच्छैलशतविस्तरं ॥ १८ ॥ यत्तद्विदः प्रसरणं तत्परलोकमनामितत् ॥ व्योमन्येवानु
भूयंते नातः सत्यो जगद्भ्रमः ॥ १९ ॥ मलयेष्वपि दृष्टेषु जगद्दृश्यार्थविभ्रमः ॥ न नश्यति न जायेत भ्रांतिमात्रैकरूपिण
: ॥ २० ॥ भोगपंकार्णवे मग्न आत्मा नोत्तार्यते यदि ॥ तपोऽत्र च मतं कृत्या तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ २१ ॥ अजितात्मा जनो
मूढो रूढो भोगैककर्दमे ॥ आपदं पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामसंकल्पाद्यात्मं तरद्गत्यर्थः ॥ व्योमनि चिदाकाशे ॥ १९ ॥ मिथ्यात्वादेव प्रलयसहस्रैरपि नाशमिह तत्रिः सृष्टिसहस्रैरपि न सत्ता किं त्वात्मता
नात्रानादेर्वास्तवा शब्दे नाशे प्रलयेष्वपि नाशि न जायेत सृष्टिषु दृष्टेष्वपीति शेषः । तत्र हेतुमाह भ्रांतीति ॥ भ्रांतिमात्रैकरूपित्वादित्यर्थः ॥ २० ॥
आत्मज्ञानेन तर्हि के उपाया इति चेत्तत्र यमं वै एष एव तो हमोने ति ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा।नि३० जीवितस्य आयुषः ॥२३॥ रागशांतिरिदशतिविशेषणस्य तात्पर्यं न कदाचिज्जीवितनदीवेलक्षणपवर्णनेन दर्शयति तदृस्येत्यादिना ॥२४॥ रसनात्
८४ संदधनमस्तामिरसं तमीषणाः ॥२५॥ अज्ञानामविचारशैवसर्गादिभ्रांतिभासविज्ञेपरूपाः संविद्विप्रसरलेशाद्भवाहसर्वेति ॥ प्रबलांति प्र

जीवितस्य यथा बाल्यं दृष्टं प्रायमकल्पिकं ॥ निर्वाणस्य तथा भोगसंत्यागो रागशांतिदः ॥२३॥ अनंतदृश्यजीवितनदीतक
ल्लोलाय संभ्रमाः ॥ समं ब्रह्म सौम्यैव चित्तसंस्थैव नीरसा ॥२४॥ अथ जीवितनदीधारा रसनात्यंतभीषणाः ॥ आवर्ता इति
विज्ञेयमकल्लोलाः सहवाहिनः ॥२५॥ सर्गावर्ताः प्रबलांति संवित्प्रसरलेशकाः ॥ द्विचंद्रवालवेतालमृगांबुस्वप्नमोहवत् ॥
॥२६॥ संविदां तिरंगोघा भांति सर्गाः सहस्रशः ॥ विचारिता न सत्यास्ते सत्याश्चानुभवभ्रमात् ॥२७॥ जंगत्याकाशकोशोपि सं
विन्प्रसरणभ्रमात् ॥ संतीवाप्यनुभूयंते न च सत्या नितांनितः ॥२८॥ एवंविद्धिकाशयपसोकुडुदःस्पर्शविभ्रमः ॥ अहमित्यादि
सज्जावविकाराकाररूपवान् ॥२९॥ संविन्निर्वाणमजगत्संविदुन्मीलनं जगत् ॥ नोन्मेषनिमेषाख्यं नासत्यं न सत्यं सर्वमेव तत् ॥
॥३०॥ चिद्रूपमजमव्यक्तमेकमव्ययमीश्वरः ॥ स्वभावरहितं ब्रह्म शांतात्मत्वादपि ॥३१॥ ॥ ॥ ॥

सरंति ॥२६॥ अनुभवभ्रमाज्ञांतानुभवात् ॥२७॥ प्रसिद्धे आकाशकोशेपि गंधर्वनगरादिजगंति संतीवानुभूयंते ॥२८॥ अहमित्यादिभिः सद्भि
र्भावविकाराकारैः रूपवान् ॥२९॥ संविदो निर्वाणं अप्रसरः अजगत् सर्वजगन्निवृत्तिः ॥ उन्मीलनं प्रसरः ॥३०॥ प्रसरनिरोधयोः स्वप रत्न
मेवेत्येतज्जीवस्योक्तलेपमर्थः ॥३१॥ ॥ ॥ ८४

बी॰

सचसंदेहमिथ्याभूताविद्याविवर्तएवनतुसत्यब्रह्मस्वभावजइत्याहब्रह्मजाइति॥३२॥ अविद्यकत्वेचविवर्तरूपास्वसर्गताःब्र
ह्मणोचयोश्रीतिरेव॥ वक्तान्तस्तोनस्वप्नोनापिसर्गतेत्यर्थः॥३३॥ परमार्थेनसाहिब्रह्मकीदृशंनस्तहेकमेवेति॥ अचिन्त्यंचिन्ताख्य
धर्मान्तरशून्यं॥३४॥ नादृशब्रह्मभावेनस्थितिरेवयोगिनःसंविच्छ्रमनंमुनिनित्यंचेत्याहयथास्थितस्येति॥३५॥ साहंजीवभाव
सहितं॥३६॥ संकल्पस्वरूपसंकल्पनमिवदृश्यदर्शास्याभरुधिरेरनिवृत्तिरित्याहयथेति॥३७॥ सर्वजडवस्तुष्वनुगतःस्वभावो

ब्रह्मयोनिःस्वभावस्यसर्गसंवेदनेस्वतः॥ स्वसंवेदनेपवनस्येवकारणंनोपपद्यते॥३२॥ स्वप्नानुभववद्भान्ति ब्रह्म
ण्यौब्रह्मवीचयः॥ सर्गतावक्तनस्वप्ननस्वप्नोनचसर्गता॥३३॥ एकमेवनिराभासमचित्तमजडंसमं॥ नस
न्नासन्नसदसदिदमद्वयमव्ययं॥३४॥ यथास्थितस्यैववस्तुनोयस्यासंवेदनात्मकं॥ संविच्छ्रमनंज्ञानंतन्मोक्षंमुनि
सत्तमं॥३५॥ सतोपिमन्मयस्येवयस्यासंवेदनात्मकं॥ साहंजगद्विगलितंतन्मोक्षंमुनिसत्तमं॥३६॥ यथाशा
म्यत्यसंकल्पात्संकल्पनगरंजवात्॥ वेदनोत्पंजगद्दृष्टिविनिशाम्यत्यवेदनात्॥३७॥ स्वभाववर्जेशाह्यार्थाःसर्वेश
वसहेतुकाः॥ स्वभावस्यतुयोहेतुर्युक्तिस्तदनुभावनं॥३८॥ नकस्यचित्प्रदायिस्यस्वभावोस्तीहकस्यना॥ महाविदं
॥४०वानस्यहाविद्यामिन्नौब्रह्मसर्गोविभिन्नता॥ तयोस्तस्मात्स्वभ्रान्तोस्वप्नेस्वमरणोपमा॥४१॥

जाड्यंसेवमूलाविद्यानामेकाक्षर्ज्ञाथित्यासर्वेएवशाह्यार्थाः॥ नामरूपाणिसहेतुकानिहेतुकाः॥ तस्यस्वभावस्यापियःहेतु
साक्षितयासाधकस्तदनुभावनेस्वात्मनस्तन्मात्रतापादनंमुक्तिरित्यर्थः॥३९॥ अविद्यापगमेनकस्यचिदपिजाड्यंपरिशिष्य
तइतिचिदेकरसंयोगिनोजगदित्याहनकस्यचिदित्यादिना॥३९॥४०॥ ४१ ॥

वा॰री॰नि॰उ॰

८५

किमत्कालं साभ्रांतिरित्याह भ्रांतिरिति॥४२॥ ननु भ्रांतिः कथं ब्रह्मतां गच्छतीत्याह भ्रांतिरिति॥ भ्रांतौ यः सत्तास्फूर्तिभागः स ब्र
ह्मतां गच्छति अन्यस्तु नाशमेवैति नतु स्वरूपाद्भ्रंशमित्यर्थः॥४३॥ सर्वं भ्रांतिबाधपरिशिष्टं ब्रह्मैव दर्शयन्नुपसंहरति नाभव स्थितौ
स्थापयति अनादीति॥ हे राम त्वं देहमहंभाव [illegible] मसक्तो भव इत्याशयेन हार्दविकारभ्रांतिविमुक्तः शुद्धाकाशभावं रहितप्राप्नुहीत्यर्थः॥४४॥
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुस्त्रिंशः सर्गः॥३४॥ इति स्वरूपैकनिष्ठस्य ब्रह्मविदो वैराग्यसंक्षेपः॥ इति पञ्च
कलं तत्स्वरूपं तेनोपपत्तयः॥ वेदनो वेदनाग्रहं चितिमात्रमवेदनात् इति मनस्तु तेनोपपन्नो ब्रह्मभगवान्वसिष्ठः प्रपञ्चमनम
शेषः स्वस्वदुःखानुभवत्रिपुटीभ्यः प्रभवस्य मानम्बरमात्मानं दर्शयंस्तद्विनाशेन सर्वशास्त्रोपदेशानां च हितावेत्याह भ्रांतिरिति॥१॥

भ्रांतिस्तावत्तावार्थविचारोपायः स्फुरः॥ विचारेण स्फुरेद्भ्रांतिर्ब्रह्मतामेव गच्छति॥४४॥ भ्रांतिस्त्वसत्यारूपेवप्रेमपातो
नलभ्यते॥ हारशंगवत्स्वरूपमनीशैव विश्वे [illegible] नास्मि [illegible] भ्रांतिमनंतमजं समं शिवं शान्तमेकमेव॥ सर्वाजरामो
हविकारभारभ्रांतिविमुक्तो बिरभाव मेहि॥४५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पञ्चचत्वारिंशो नाम सर्गः॥३४॥ श्रीवसिष्ठ उवा
च॥ भ्रांतिषु स्वदुःखेषु योनस्य नित्यसत्यस्थितिः योऽनन्तः परमात्मा सोऽस्ति लेशतोऽपि देहेषु॥१॥ पश्चाद्देहे दृश्यत्वे स्वस्वत्वे दृष्टसत्ता
रम्यः॥ नैवैतत्स्वरूपं क्वचित् संप्रेक्ष्य स्वमिष्टवस्तुप्रत्याशा॥२॥ अहं जगदिदं भ्रांतिरिति सर्वमेव परमेश्वरः॥३॥ अनंतमना त्वं वेत्सर्वं निर्वाणमयं
॥३॥ अहं ब्रह्म जगच्चेति शब्दार्थभ्रमविभ्रमः॥ सर्वं हि सौत आत्मा शिवो नात्मा स्वोपकल्पितः॥४॥ नेहात्मनि चैव जगन्नैव ब्रह्मादि दृश
ह्यकः॥ ज्ञानस्पेक स्वस्व सर्वं त्वात्मनीओ देहे बद्धोऽस्तु नः॥ यथा स्वपूर्वानित्यासि नात्मस्वरूप स्वप्ने च सर्वात्मकत्वं स्वरूपस्याभावेन सर्वाहंकारा
भावात्॥५॥

यस्त्विषाहिमान्सनित्य दुःखीनात्माकिंचित्तिष्ठन्नाभासाद्दृश्यपश्यति विसर्जितसंसृतिर्निरोगवो दिवे वैसादृश्ये नाहं पश्य वेत्तीति॥१॥ यस्त्विनाशप्र
मातवैश्वोपमानीतर इमिमतां जगद्ब्रह्म संभाव्य मेधेन्याह अहमिति॥२॥ अहंब्रह्मादि स्फुरत्वेन निर्विकल्पं स्याह प्रह्मेति॥४॥ तदभावे
तत्पावैवकर्तृभोक्त्रादिकयेत्याह नेहेति॥५॥ ननु स्वरूपानुभवे इदमादिरूपतदर्थज्ञानं त्वद्बोधो नलभ्यत इति चेत् सत्तानामेव उपदेश
स्वभलणः सर्वापन्हवे ध्यानपन्हवादिपन्हूयमानीन नसर्वीं त्वंभिः पारमार्थिकसत्योपपत्त्यात्मस्वरूपानित्यवत्वादपन्हवोपायेनतत्त्वोधान
तत्स्वपदे दृष्टापायसत्त्वानिदर्शनाचे स्वाधन्येनाह इचरेल्येतिपद

भि३

राम॰
८५

अस्त्वेवं तथापि कथं अदर्शनमात्रेण दृश्योपशमस्तत्राह अग्रस्थेति ॥ यथा पुरोभागेपि स्थितानामंतर्धानशक्त्या अंतर्हितानां सि
द्धानां पिशाचादीनां च संचारो व्यवहारो दारुणो भयंकरोपि न ज्ञायते यथा वा एकशय्यास्थयोरेकस्य स्वप्ने रणं जरस्य संप्रसिद्धानामभ्रा
णां गर्जितं दारुणमपि न ज्ञायते तद्वास्य दृश्यानां त्वेवं न दृष्टिरित्यर्थः ॥७॥ तदेवाह ज्ञप्ताविति सर्वेणापि दृष्टा स्वज्ञप्तिस्थो नु भूयते

अग्रस्थसिद्धसंचारो ज्ञायते पि नो दारुणः ॥ यथैकपार्श्वसंसुप्तनरस्वप्नाभ्रगर्जितं ॥७॥ ज्ञप्तौ नास्ति यतस्तेन
सिद्धाचारो न लक्ष्यते ॥ स्वभाव इति सर्वेण ज्ञप्तिस्थो ह्यनुभूयते ॥८॥ ज्ञप्तिरध्यात्मभूतेव सर्वं भाति हि तन्मयं ॥ तस्मा
त्साहं जगत्सर्वमभिन्नं परमात्मनः ॥९॥ ज्ञप्तिर्जगत्तया भाति संकल्पस्वप्नयोरिव ॥ अनानावयवोद्गतिजलभर्मि(?)
तया यथा ॥१०॥ एकात्मैवोदयेदस्तैर्नानानामिव चागतः ॥ अज्ञानात्तत्ववस्तुत्वात्प्रेक्षितो नोपलभ्यते ॥११॥ यथा सा
वयवानेव सर्वान् अवयवीभवेत् ॥ निरस्तानवयवं शांतं ब्रह्मैवेदं तथा जगत् ॥१२॥ भांडलक्षाणि धत्ते तद्धि रूपकनकेषि
का ॥ यद्वत्साचेतयते जगदादि चेत्तितत् ॥१३॥ ब्रह्मैवेकचतीवेदं स तत्पाद्यं जगत्तया ॥ चिद्रूपत्वाद्वात्मत्वात्तरंगा
दितयाब्धिवत् ॥१४॥ यद्यचेतयते तत्तज्जगदादि विपश्यति ॥ अरूपमपि रूपं स्वं यन्न चेतयते न तत् ॥१५॥ ॥छ

इति स्वभावः हि प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥८॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह ज्ञप्तिरध्यात्मेति ॥९॥ अनानावयवापि ज्ञप्तिर्नानावयवज्जगत्तया भाति
॥१०॥ नानानामिवागतः एक आत्मैव ज्ञप्तेरज्ञानाद्विवर्तरूप उदयः सन्नुदयः ॥ अवस्तुत्वात्तत्त्वदृशा प्रेक्षितो नोपलभ्यते ॥११॥ य
था यमनवयवोपि जीवः स्वान् हस्तपादाद्यवयवान् कल्पयन् स्वप्नमनोरथादाववयवीभवेत्तथा ब्रह्मापीत्यर्थः ॥१२॥ चिद्रूपा कनके
षिका कुलाली ॥ चेतयते स्मरति ॥१३॥१४॥ यत्तन्न चेतयते नाध्यस्यति न तत्पश्यति ॥१५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

या॰टी॰नि॰उ॰ ८६

ईशत्वान्मायाशबलत्वेन सर्वशक्तिसंपन्नत्वान्मदेहमूर्तमायागते ॥ इदं तु वचनं अर्थतः सद्विषयं परमार्थगोचरं नेत्यर्थः ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ ज्ञस्येव वर्णितं तत्रा त्राह अचेतनमिति ॥ स्वायत्ते स्वाधीने ॥ न कर्तृत्वस्य यत्नस्य असाध्ये ॥ यथा स्वस्य निष्कलस्य
दिकपाषाणस्य स्वातं गतं प्रतिबिंबसहस्रस्पृष्टं नैव यत्नसाध्येन द्रष्टास्मि ॥ १८ ॥ सर्वकल्पनामलस्यैकस्याहंकारस्यैव

चेतनाचेतनत्वोक्तिस्त्वेशात्मस्वदेहगे ॥ उपदेशार्थमेवोक्तं न सद्विषयमर्थतः ॥ १६ ॥ न जगत्सत्त्वे चेवासंभ्र
म ते चेतनाद्वितिं अचेतनात्मकं च तत्कर्तृवार्यं महो त्रनः ॥ १७ ॥ अचेतनं चेतनं च स्वेच्छया संवहाम्यहम्मनः ॥ स्वायत्ते
न कर्तृत्वस्य स्वस्य पाषाणवस्थिते ॥ १८ ॥ यस्येच्छितस्य नो सन्नाना धारेन च कारणं ॥ सोहमित्येव योयज्ञोन ज्ञा
ने कुत उत्थितः ॥ १९ ॥ यस्याहमिति यत्स्यस्य सन्नेवास्ति न सत्यतः ॥ अहंतु त्वितं तेनेमे मर्वं नो विदधीकृताः ॥ २० ॥
काकतालीयवन्मूर्तं न महंत्रह्मणाभासते ॥ स्वप्ने रूपं दृष्ट्वा तोके यो रूकमिवांवरे ॥ २१ ॥ ब्रह्मैवाहं जगद्यात्र कुतो
नाशसमुद्भवौ ॥ अतो हर्षविषादानां किं नेच्छयमास्यते ॥ २२ ॥ सर्वैश्वर्ता हीनस्य विभातीदं प्रचेतितं ॥ अचेतितं च नो
भातीति नाचेतितमस्ति तो ॥ २३ ॥ ७ ॥

यदीच्छयेन निष्पाद्य वधारणे सर्वजगन्निष्पात्यस्ति कृत्रिमात्ययेनाहमस्येति ॥ १९ ॥ सत्यतः वस्तुतः सत्ता विद्यमानता ॥ २० ॥ काकता
लीयवत्सकस्मिकं ॥ २१ ॥ एवं च यत्फलितं तदाह ब्रह्मैवेति ॥ भ्रांतिमात्रमिदं विश्वमाश्रयं ॥ २२ ॥ वर्णितं तदह स्वष्टिकल्पनाय तत्
घतत्फलमाह सर्वैश्वर्यवाहिनि ॥ तेन च अचेतितं जगत् द्वर्णितं भातीत्येव सर्वज्ञत्वमात्रेण कुतोमुक्तिः फलमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ७ ॥

रा॰म॰ ८६

वर्णितरीत्या जगतोपि चित्वाद्धूलत्वमेव स्वप्नसंकल्पपुरवत्काकतालीयवदकस्मादन्यथा भातिवस्तुतस्तु न तु जगत् स्यात्कथंमिथ्यनेतन्मेदेसत्तास्फूर्तिलाभेनालीकत्वप्रसंगादित्यर्थः॥२४॥ त्रिमितेजलेयथा ऊर्म्यादि अनुत्कीर्णैरु त्कार्णैश्शालभंजिकाः स्मो यानुभूता घटादयस्तथैत्यर्थः॥२५॥ असंस्थाने निरवयवे इत्यंतेयथाभ्रे इति वक्ष्यति

काकतालीयवच्चित्वाज्जगतो भाति ब्रह्मखं॥ स्वप्नसंकल्पपुरवत्तस्मान्मिथ्यतेकथं॥२४॥ यथोर्म्या
दि जलेऽरत्ने यथा वा शालभंजिका॥ यथा घटादयो भूमौ तथा ब्रह्मणि सर्गता॥२५॥ अनाहता च संस्थाने
स्वच्छे यद्दनुभूयते॥ तत्र देवात्तदुदितं किं नामाहं जगत्त्रिकं॥२६॥ मरुजलं द्वे विक्रे स्तनये वयथा तथा॥ ब्र
ह्मणो निःस्वभावस्य जगदाद्यहमादि च॥२७॥ यथाभ्रेलक्ष्यते शून्ये गजवाजिमृगादिता॥ असन्निवेशाकृ
तिनि सर्गो हि त्वेतथा परे॥२८॥ सर्गो वयववद्भाति सर्वस्य परोऽपि वा॥ एवं तदुपमां विद्धि कार्यकारणवद्वपुः॥२९॥
अतः शान्तमनायासमनुपाधिगतभ्रमं॥ जगत्संभवादेव व्योमवत्समभास्वरं॥३०॥ न भवं तो न च वर्षं न ज
गतित्वत्प्रवाः॥ संविच्छांतमशेषेण ब्रह्मेदं निर्भरं स्थितं॥३१॥छ॥

॥२६॥ सत्तामेदादर्शनादपितन्मात्रत्वमित्याह मरुतइति॥ निःस्वभावस्य निरवधिकस्य॥२७॥ गजवाजिमृगादितानानाकारः॥ नाइशासन्निवेशाकृतिर्भ्रूये॥ अभ्रे आकाशेनीहारे वा॥२८॥ अवयववतो देहस्यावत्कार्यवदादिः कारणं तद्विज्ञादिरत्नदध्य थालोके सूक्ष्मार्थोपमानानि प्रसिद्धानि एवं तयोः सर्गब्रह्मणोरप्युपमां विद्धि॥२९॥ वर्णितरीत्या न गत्याः जगतः स्वव्य तिरिक्तस्यासंभवादेव व्योमवत्समं निर्विघ्नोपमास्यतां॥३०॥ निर्भरमतिवेलं पूर्णमिति यावत्॥३१॥छ॥ छ॥ छ॥ ॥

विरतिरिक्तरूपानिरूपणात् ॥ अशेषेषु पदार्थेषु विशेषेषु सत्सु विशेषक्रमं मैत्र्याशां नाशेषविशेषतापरमार्थसत्तासाविदेवाह
मिति भाव्यतां ॥ ३२ ॥ यथाचारं विदधाचारं भूमिकाभ्यासमनतिक्रम्य ॥ ३३ ॥ तत्त्वबोधादर्थजडार्थचेतनप्रसक्तिरेव नास्तीत्या
ह द्वेषेति ॥ ३४ ॥ असत्तोपममध्यकस्मान्नतुच्छत्वमेव ॥ ३५ ॥ ब्रह्मण्यज्ञानात्मवनस्य दृश्यदेहदर्शनं तथाचविदविभेददर्शनमे

अशेषेषु विशेषेषु शान्ताशेषविशेषता सत्तासैवाहमित्यास्थ त्यक्त्वा मोक्षाय भाव्यतां ॥ ३२ ॥ वेदनं बंधनं विद्धि विद्धि
मोक्षमवेदनं ॥ यथास्थितं यथाचारं भव शांतमवेदनं ॥ ३३ ॥ द्वेष्यानदृश्यतां याति चितिर्नीयाति चेत्यतां ॥ चेत्याभावा
द्जगतिकः किं चेनयतु केवलं ॥ ३४ ॥ द्रष्टृदृश्यदशाभावाज्जगत्सर्वमसत्सुसदन ॥ दारदाकाशकोशाभमसत्तोपममा
स्यतां ॥ ३५ ॥ तथैकब्रह्मचिद्रूपेपवनस्पंदने यथा ॥ अत्रापि द्विधतासर्गोमोलोब्रह्मैकबोधना ॥ ३६ ॥ चित्स्पंदो
ब्रह्ममरुतो यत्र सर्ग इति स्मृतः ॥ नानात्वबिस्पंदनंमृत्स्नानिर्वीशांतदुदाहृतं ॥ ३७ ॥ बीजमंतर्यथा वेत्ति स्वरूपं प
ल्लवादिकं ॥ तथा महाचिदंतस्थस्वरूपं वेत्ति सर्गतां ॥ ३८ ॥ पत्रादि वेदनाद्बीजं यथा पत्रादि तिष्ठति ॥ परा चित्सर्ग
संवित्तिस्तथा भवति सर्गता ॥ ३९ ॥ यथाभावविकाराभ्यामित्थरः सर्गता यथा ततैवीजानिष्पंदानात्तद्रूपाएव तन्
मयाः ॥ ४० ॥ ७ ॥

वसर्गः ॥ ऐक्यदर्शनमेव तन्मोक्षइति निष्कर्षः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मेदर्शनस्यैव सर्गतां दृष्टांतेन पपाद पति बीजमित्यादिना
३९ ॥ वेदनसमकालमेव तत्र आदस्थितान् पत्रादीन् स्वदृष्टांतद्याहयत्रादीति ॥ ३९ ॥ दृष्टस्य प्रभावविकारा व्यत्रदृष्टांता
दस्याहयथेति ॥ भावविकाराणामाभासः क्रमिकप्रतिभासाः ॥ बीजादिरूपेणास्थितायाश्चितएव विकारतातन्मयः ॥ ४० ॥ ७ ॥

॥४१॥ यथा ॥४२॥ पुरा पूर्वं सिद्धा सैव प्रबोधतो मानवोऽस्मीत्याकारे यथाहं तथा त्वं जगत्त्रा च भवतीत्यर्थः ॥४४॥ ज्ञानमपि न ज्ञा
यते [illegible] नष्टमपि न नश्यति ॥४५॥ पदार्थरूपेण ब्रह्मरूपेण वा स्थितं ब्रह्म आत्मन्यविकृतस्वभावे तिष्ठति ॥ यथा
द्रवः स्वावयवे ॥४६॥ वासनास्थितिस्तच्चितो निर्विषये वेत्याह निमेषादिति ॥ प्रागाख्यातमेतत् ॥४७॥ हे राम संतः विवेकिनः

निर्विकारपरब्रह्ममयं सर्वमिदं जगत् ॥ निर्विकारमनाद्यन्तमेवं विद्धि निरामयं ॥४१॥ निजसंकल्पमात्रात्मा निजासंकल्पनात्मयी ॥ द्वैताद्वैतविकारोऽयं संकल्पनगरं यथा ॥४२॥ शून्यत्वाकाशयोर्भेदो यथेह शोव गतस्तथा ॥ भेदं निरात्मकं विद्धि नाहंतां ब्रह्मसर्गयोः ॥४३॥ महाचिद्रूपिणी शांता यथा सत्ता ब्रह्मणः पुरा ॥ स्वसत्ता सेयमहं त्वं च मानवोऽस्मीत्यबोधतः ॥४४॥ ब्रह्मण्यस्मिञ्जगद्रूपे न किंचिदपि जायते ॥ ज्ञानमप्यथ नष्टं च न नश्यत्येव बुद्धिवित् ॥४५॥ पदार्थब्रह्मरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति ॥ अवयव्यवयवे स्वे स्वे वारीव वारिणि ॥४६॥ निमेषार्द्धभागेन देशांतरस्थिता ॥ यद्रूपं संविदो मध्ये सत्स्वभाव उपास्यतां ॥४७॥ सक्षुब्धमक्षुब्धमिति द्विरूपं संवित्स्वरूपं प्रवदंति संतः ॥ श्रेयः परं येन समीहसे त्वं तदेकनिष्ठो भव मा मतिर्भूः ॥४८॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमार्थयोगोपदेशस्सर्गः ॥३४॥

शास्त्रज्ञाः संवित्स्वरूपं एकं संक्षुब्धं सविवर्तं अज्ञानुभवसिद्धं अपरमक्षुब्धं निर्विवर्तं कूटस्थं पूर्णानंदैकरसमिति द्विरूपं प्रवदंति ॥ तयोर्मध्ये येन त्वं परं श्रेयः परमपुरुषार्थं समीहसे तदेकनिष्ठो भव अपरीक्ष्य यत्किंचिद्ग्राही अमतिरविवेकी मा भूरिति भावः ॥४८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे चतुस्त्रिंशत्तमस्सर्गः ॥३४॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

सप्रपंचाप्रपंचात्मवस्तुखंडे अथ दृश्यये सर्गेऽनंतो ग्रथयामास ब्रह्मस्वरूपं प्रपंचयन्तो संक्षेपः सक्षब्धमिति दिरूपं ब्रह्मविरोधाभा
सोक्तिभिः प्रपंचयिष्यन् अक्षब्धारूपं प्रथमं प्राप्तुं उपायपरिचिंतनं निष्ठा विधानाय स्मारयति दृशादिति॥ क्रमिकविषय
दृष्टांतरालकाले यन्निर्विषयं रूपं तत्परमं अक्षब्धमित्यर्थः॥१॥ इतनाम्नयः निर्विषयचिन्मात्रनिष्ठः नं तं अवधंप्रभवा॥२॥ यथास्थि
तो जीवन्मुक्तः स्थितिमनति क्रम्य यथाचारं स्वकुलाचारमप्यनति क्रम्य व्यवहरन्नपि ततः न दृश्यानि छायाः सकाशाद् अचलाः च
न चलान तर्हीयमकारी तन्नगा॥ अचलान निष्ठते वविधेत्यर्थः॥३॥ व्यसमासोपयोगित पात हृदिर्ब्रह्मविधालयति

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ दृशा दृशांतरं दृष्टं प्राप्तायाः संविदः क्षणात्॥ यद्रूपममलं मध्ये परं तद्रूपमात्मनः॥१॥ गच्छ
एवन्न्य दान्तिप्रपन्नो लिपिन्निमिषन्हसन्॥ नतेनिरामयन्नायन्निन्नमेनन्नया एवाय॥ न रूपवनिराभासानस्मा २
निर्वासनैषणानां यथास्थितं यथाचारमचलामुत्सौलवने॥३॥ कतद्रूपमविद्याख्याः प्रेक्षिता यन्नलभ्यते॥ प्रेक्षि
तालम्यते चेत्सातद्विद्यैव परा भवेत्॥४॥ अविद्यासंभवश्चेत्यचित्ते संभवतः क्वचित्॥ चेत्यते कथमेतांतः शांतिरेवावलो
कित॥५॥ सत्यं ब्रह्मजगच्छेकं स्थितमेकमनेकवत्॥ न वा सर्वं भाति प्रवृत्तं वाम्बु द्रववततम्॥६॥७॥ ७॥

एतदृत्ति प्रेक्षितां प्रभा गे विमृष्ट॥१॥ ५॥ चेत्यचित्तेचित्ते त्यमेदैः॥ भेदसंभवेच यांत एवकथं चेत्यते चेतनात्मयाप्रियते अतः वि
मर्शे शांतिः निर्वेधवेदना विन्मात्रस्थितिरेवलाविहितेत्यर्थः॥५॥ विद्या विद्यामिश्रितपांशांतरालिकं सत्रिकारूढं विचेकित्स्या
तु ब्रह्मनियतीक रूपमप्यनियतविहदृशानात्स भाव मिवमित्ति ती तिविरोधाभासैः प्रमाणयुक्त्यनुभवादि मिश्रासर्ग समाप्तेश
प्रपंचयति सत्यमित्यादिना ब्रह्म तद्गच्छ्यसत्यं परमार्थतः एक मेव तदेकमेव अनेकवत्तदिदं दृस्वरूपेण स्थितमिति यो ऽर्थः॥ एवमपे
पि॥ सर्वपूर्णम॥६॥७॥

शून्यमिवमलये॥ अशून्यवत्सर्गे॥ कालतः॥ देशतस्त्वपारं॥७॥ अहंत्वं इदं मत्वा स्वमित्यसदिव॥ चाऽसांशमिवशोभनं शोभमानं
॥९॥ नाशवद्विवेषं वहंतमप्यनेन निर्वहंतं च शीलमिव॥१०॥ आलोकितस्वप्रकाशं॥ राहोः शिरं इव भेदकल्पनादिभिः॥११॥ अस्
मत्तायष्टादनपच्छिन्नमुच्छ्रितैराग्यश्रवणमननादिना कष्टेन पुरुषप्रयत्नेन मुक्तेः स्वं स्वरूपजातं येन॥ अनेकधास्थितमपि अशे

अशून्यं शून्यमिव च शून्यं चाशून्यवत्स्फुरं॥ स्फारमस्फारमिव च स्फारस्फारसन्निभं॥७॥ अविकारं विकारीव स
मं शांतमशांतवत्॥ सदेवासदिवाहंत्वं तदेवातदिवोदितं॥ ८॥ अविभागं [illegible] विभागीव निर्जाड्यं जडवत्स्थितं॥ अचे
त्यं चेत्यभावीव निरंशांशांशशोभनं॥९॥ अनहं सोऽहमिव तद्दनाशमिव नाशवत्॥ अकलं कलंकीव निर्वेद्यं वेद्यवा
दिवत्॥१०॥ आलोकि ध्वांतघनवन्नेवबद्धपुरातनं॥ परमाणोरपि तनु गर्भीकृतजगत्त्रयं॥११॥ सर्वात्मकमपि स्पष्ट
दृष्टकष्टेनस्यसा॥ अजालमपि जालाढ्यं वादोषवदनेकधा॥१२॥ निर्मायमपि मायांशुमंडलामलभास्करं॥ ब्रह्म
विष्णुविरिंचानामप्यामिव महोदधिं॥१३॥ जगद्ब्रह्म महाकोशं तुलायां न लकोऽत्र लघु मायामरीचिशालिनमपि नेन्द्रि
यगोचरं॥१४॥ अनंतमपि निःपारं न च कालविदपि स्थितं॥ अकाशवन विन्यासनगनिर्माणतत्परं॥१५॥ ॥छ॥

षवत् द्वितीयपरिशेषशून्यं॥१२॥ मायालक्षणासांशुमंडनस्य रश्मिजालस्य अमलभास्कररूपं॥ चिन्वेदनमात्रस्वरूपमपि॥
अप्यर्केहिशाह्यः॥ विरिंचासर्ववेदनानां नाथं स्वामिभूतमिव सर्वज्ञं॥१३॥ ब्रह्मांडात्मना जगद्रूपमहाकोशं गुरुतमविवेकतुलायां
तोलने गुरुत्वमात्रस्यानंतत्वान्नेलवादपि लघु॥१४॥ अनंतकालतः निःपारं देशतः॥ तथापि च विदेशकालेवानावस्थितं॥ अ
काशोऽन्यदेशेपि॥१५॥ ॥छ॥

वा॰टी॰नि॰
८९

॥१६॥ परिस्फुरितं कर्त्रादिकारकैः॥१७॥१८॥ प्रत्येकं प्रतिवस्तु प्रत्यहं प्रकाशते॥ जगत्तिरोभावकत्वान्नमः॥ अप्यर्पेणु प्राहुः १९॥
॥२०॥ अनहंपुरुषस्वरूपः॥ अस्मदिदमर्थ इत्यत्यौ नरूपत्वं॥२१॥ उक्तो सर्वेषु मायामात्रत्वमभिप्रेत्य उपपत्तीराह अस्येत्यादिना॥२२॥

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसां॥ गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि॥१६॥ अकर्तृकर्म
करणमकारणमकारकं॥ अनन्तःस्थनयेवेनचिरायपरिपूरितं॥१७॥ जगत्त्रयकमपि निर्मलमम
रूपवत्॥ अनन्तलोलकं निर्मलाकाशवत्सद्भूत॥१८॥ प्रत्येकं प्रत्यहं प्रायः पुराणं चेतनं नवं॥ आलोकमं
धकारं भेनमसत्वालोकमानतं॥१९॥ प्रमम हमपि दुर्लक्ष्यं परोक्षमपि जाग्रतं॥ चिद्रूपमेव चजडं जडमेव चित्
त्मकं॥२०॥ अहमेव नहं भाव मनाहं वाहमेव च॥ अन्यदेव नदेवाहमहमेवान्यदेवनत॥२१॥ अस्य पूर्णीर्णव
स्यांतरिमे त्रिभुवनोर्मयः॥ स्फुरंतः स्वतिष्ठंति स्वभावद्रवलात्मकाः॥२२॥ बिभर्ति सर्वमंगस्यं नुवारमिवमुक्तं
॥ भाति सर्गस्त्वने नैवन्नु चारे जेवमुक्त॥२३॥ अरेषा कार्लवप्रेणो प्य संदे वो दिवानिशं॥ असज्जगत्तनोतोवय
थावारितरंगकं॥२४॥ एतस्मिन्विकसंतीमे चितुलाकाममाकाने॥ जगज्जातमंजर्यः प्रसरन्मात्रपंचकाः॥२५॥
स्वस्य प्रतिबिंबस्य स्वयमालोकने छया अन्तेनानिर्मलाकारः स्वयं मुकुरतां गतः॥२६॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

॥२३॥२४॥ प्रसरंति दलस्थानीयानि पंचभूतलक्षणानि पंचकानियासां॥२५॥ स्वप्रतिबिंबस्य दर्शितस्य जीवजगद्रूप
स्याकारांतरस्य वैमुखर्तोदर्पणतां॥२६॥२६॥२६॥७॥

राम॰
८९

अपरिच्छिन्नब्रह्मसंविदि ह्योगगनोऽम्बरजादिपफलकल्पब्रह्मांडस्यस्वेच्छाकल्पितैर्गैर्लोकावयवैरुज्ज्वलाः ॥ इमानाश्चेदृश्य
यीरयत्तेभ्यउपक्रमेभ्यः रादिकरणजालं च जीवम्रनस्त्वास्यामनः सर्गोपलंभे रूपादिदर्शने उपकरणतया चमत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ स
एष परमात्माऽन्तस्थेन वासनामयप्रपञ्चेन बहिष्ठेन भुवात्मना ज्ञातृत्वमयो नीनानातया सदृशभावनानातयाच भावाभावनयास्व
यमेवोन्तर्बहिश्च भातिनाम्यदतोणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतदेव प्रपञ्चयन्निरूप्यैतादृशा ॥ २९ ॥ संविदेव स्वादुपपास्या

व्योमरसफलस्यास्य स्वेच्छावयव उज्ज्वलाः ॥ सर्गोपलंभमधुघस्त्रं चमत्कुर्वन्ति संविदि ॥ २७ ॥ अन्तस्थेन बहिष्ठेन ना
नीनानातयात्मनि ॥ एष सोऽन्तर्बहिर्भाति भावाभावे भवात्मना ॥ २८ ॥ एतद्रूपाय दार्थश्रीरेतस्मिन्नेतदिच्छया ॥ चम
त्करोत्येन एष जिद्देवस्वास्यकोटरे ॥ २९ ॥ अस्या भसो द्रवत्वं यत्तदिदं जगदुच्यते ॥ संविन्मात्रोपलंभोऽगं भुवनाव
सर्हतिमता ॥ ३० ॥ श्याम्यत्रपदार्थश्रीः सर्वासामेव भास्वति ॥ एतस्मादेव चोदेति स्वालोकः खे तेजसः ॥ ३१ ॥ इद
मेव जगत्सर्वं शुद्धं त्वं तु हि नेयथा ॥ अतएताः प्रवर्तन्ते विरुद्धेरिवाशवः ॥ ३२ ॥ एतस्माद्गगनोऽनंगाज्जगच्चित्रमि
दस्थितं ॥ विभ्रमावविकारादिशान्तमेतन्मयं ततं ॥ ३३ ॥

तयाउपलभ्यन्त इत्युपलंभान्यंगानिरूपरसाद्यकदेशायस्याः ॥ ३० ॥ सर्वासामेव रूपं चं द्राग्निस्वर्यादिभासां रूपादिपदार्थश्री
रत्रास्मिन्नेव भास्वति स्वत्मिप्रलयपोःशाम्यति ज्ञातृत्वमयोऽप्येतस्मादेवोदेति ॥ यथा सूर्यादितेजसः स्वालोकः प्रभामंडलं ॥ ३१ ॥
इदं ब्रह्म ॥ अतोऽस्याः विरुद्धाः पूर्वरूपब्रह्मणः सकाशात् ॥ एताः पदार्थश्रियः ॥ ३२ ॥ अनंगान्निरवयवाद्गगनं जकद्व्याताजन्मादिभा
वविकारैरादिपदात्वगतैर्विभ्रमैश्च शून्यमेतन्मयं चिन्मयमेव विद्धि ॥ ३३ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्री ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
९०

॥३४॥ अत्रस्मास्मिन्नविचले अचले अचले पर्वतेऽस्मिन् यो दृश्यो ह्रासह नद्यो हृदस्थलस्थजातरंगिणीनदीवहाजी॥३५॥ पावा रैः कल्पमेदरूपैः सरैः॥ नियतोत्सववासरैरस्या॥३६॥ तयानियतिनर्तक्याक्रमरंगमायाविताने कालैकक्षणः स्वबालकः उत्रोम्यो नाघते उपसंहरत्यच भूयो जम्यते सक्रीडाजगतां ब्रह्मांडानां कोटयो महाप्रलया अवांतरप्रलयाश्च नेत्रो मे

८२

अस्मादनन्तरोरेनास्त्रक्षासगतांगतो॥ दृश्यमास्यमेवमेतेज्जगज्ज्वालम्लेच्छकाः॥३७॥ अयोदयवतीन्द्रनम त्रे स्वपतरंगिणी॥ नानानानंतकुसुमावहन्त्यविचलाचले॥३५॥ अस्मिन्योमात्मकेरंगे भुवनामिनयमैः॥ न त्यन्तविरतारंभं वारैर्नियतिनर्तकी॥३६॥ जगत्कोटिमहाकल्पैः न्योन्ये षिनिमेषणः॥ विलानेनापनेम्ये योजम्यते कालबालकः॥३७॥ उपलक्षितेजगन्स्येषुद्यंतमेवावतिष्ठते॥ अनिछ्छन्यमुकुरः प्रतिविंबशतेषि वा॥३८॥ मस्तानांवर्तमानानां सर्गाणां संभविष्यतां॥ एषोकारणकं बीजं सर्गाणामिव कारणं॥३९॥ अस्यो मेषेजगल्लक्ष्मीर्निमेषः प्रलयागमः॥ अनुन्मेषनिमेषोसावात्मन्येवावतिष्ठते॥४०॥ ७॥ ७॥

वशोयस्यतथाविधः॥३७॥ अनिछद्रकुछादिदिक्कियाकृन्यः॥३८॥ मौतिकसर्गाणां कारणं स्वनयं बकमिवा॥३९॥ उन्मेषो निमेषश्चास्मायस्य॥ निर्मायत्वसोअनुन्मेषनिमेषः अतस्वयात्मन्येवावतिष्ठते॥४०॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

दा॰म॰
९०

परिमाणतो महान्ति च तानि कालसंख्यावैभवादितो महान्ति च महान्ति महान्ति जगन्ति ब्रह्माण्डानि तेषां तद्गतपदार्थानां च सर्गाः ॥ अग
मेंगमः स्थितिः प्रलयश्च तत्र प्राणिनां जन्म देहपरिग्रहः बाल्यादिदशा जाग्रदा दिदशा उत्कर्षापकर्षदशाश्चेत्यसंख्यानि चिदाकाशोदयं
तितानि सर्वाणि अपारोऽपरिच्छिन्नः स्वरूपश्चिदाकाश एव यथा मरुन्मरुस्पन्दनानि मरुदेवं तत्वं तरमिति बुध्यात्मनि मास्वित्यर्थः ॥४१॥
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचत्रिंशत्तमः सर्गः ॥३५॥ तुच्छत्वान्निश्छन्नो भोगो न बन्धायेति चर्चितो ॥ दृष्टे
व परमो बन्धस्तत्त्यागान्मुक्तिरित्यपि ॥ इह सर्वे पदार्थाः विरुद्धानेकरूपाः अविरुद्धैकरूपाश्च भासन्ते ॥ तत्र प्रथमं रूपं रागद्वेषाद्युत्पत्ते

उपशममनिस्तु बहूनि महान्ति म॰गमप्रलयजन्मदशाजगन्ति ॥ सर्वाण्यनान्ययमपारस्वरूप एव मरुस्पन्दनेनि
मरुदेव यथा स्वशान्ते ॥४१॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे परब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम पंचत्रिंशत्तम
स्सर्गः ॥३५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच । चमत्कुर्वन्त्यथानर्था आवर्ता इव वारिणि ॥ एकस्वभावाः सकलाः यथा वारितरंगकाः
॥१॥ सर्वस्यैवास्य विश्वस्य निर्दिष्टैकरूपिणी ॥ परमाकाशता रूपं परोपशमसंश्रया ॥२॥ ॐ नमो भगवते रामचं
द्राय नमः ॥२ ॥७ ॥७॥

न दुःखहेतुत्वादनर्थरूपं द्वितीयं तु तदुपशमेन मोक्षाय योगीति दर्शयति चमत्कुर्वन्तीति सकलाः पदार्थाः वारिण्याव
र्ता इव भिन्नरूपाः प्रथमं चमत्कुर्वन्ति इच्छोत्पादनेन चित्तं भ्रमयन्ति ॥ अथानन्तरमनर्थाः रागद्वेषनरकादिरूपाः पर्यवस्यन्ति यथा त
रंगकाः वारिजलमात्रेण यथा ॥ एकस्वभावास्तु न चमत्कुर्वन्ति नाप्यनर्था इति भावः ॥१॥ किं तदविरुद्धरूपं येन रूपेणैकस्वभावा
न्दर्शयति सर्वस्यैवेति सर्वस्याप्यस्य विश्वस्य सत्तामात्ररूपा परमाकाशतैव तादृशं रूपं सा च सर्वेभ्यो नैयेभ्यो विशेषरूपेभ्यो
निष्कृष्यते यं पत्तन्मात्रेण रूपिणी अत एव परेण समाधिलक्षणेनोपशमेन संश्रयोपस्यास्तथाविधा ॥२॥ ७॥ ७॥

वा०री०नि०उ०

९१

प्रसिद्धे व्योम्नि बालबुद्धिर्वेतालः पिशाचादिभीषणरूपं प्रौढबुद्धिर्वेदान्तिसिद्धं शुद्धरूपं च दर्शयति न तु प्रसिद्धमित्या
हबालेति॥ बालस्य चिंतया चिंतनकल्पितरक्षःपिशाचादिरूपं॥ प्रौढस्य द्रष्टायथा न किंचिदस्ति॥ तथा विद्वद्व्योम्नि द्रष्टा वि
श्वं नास्ति॥३॥ शिलापुत्रकसैन्यवद्रूपालोकमननमेव विश्वं॥ विद्वद्दृष्ट्या तत्र विश्वता केव॥ अज्ञदृष्ट्या तु रूपालोक
मनस्काराभांति॥४॥ रूपालोकमनस्कारयोरभिव्यक्तो विमर्शो चिन्मात्रातिरिक्तरूपं दुर्लभं दूरे नास्त्येव विश्वतासिद्धिरित्या

बालचिंतापुरे व्योम्नि न किंचिदपि मे यथा॥ तथैवेदं तनो चित्त्वं सत्यं तु शिशुचेतसि॥३॥ शिला
पुत्रकसैन्यवत्॥ रूपालोकमनस्काराभांति केवात्र विश्वता॥४॥ रूपालोकमनस्कारस्वरूपं चिन्मात्रतां विना॥ न
लभ्यते सावयवं व्योमेवात्र कं विश्वता ५ विदो विदित्वं जगदस्तीति वित्त्वं तु न विभ्रमः॥ विद्याविवेकेन दृश्यते चिता चिदेव
यातवा॥६॥ परमाकाशरूपत्वाच्चिद्व्योम्नो विततात्मनः॥ न स्वभावविपर्यासः कश्चित्संभवति क्वचित्॥७॥ ननु यस
स्यास्य विश्वस्य न स्वभावविकारिता॥ विघ्नं तेन स्यमाणापि किं तु सा स्यमविश्वता॥८॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥

इ रूपेति॥५॥ जगावविदो वेदितृपुरुषस्य वित्त्वमेव जगदस्तीति वेदितृत्वमेव न विभ्रमः सर्वविभ्रमध्वान्तिरिति फलितं॥ न
स्वस्य स्वस्मिन् विवर्तत्वायतनमित्यर्थः॥६॥ अपरं व्योम्नि वेति यदुक्तं तद्विशदयति परमाकाशेति॥ न हि चिदाकाशो भवति न वा व्योम
मूर्त्तीभवतीति भावः॥७॥ ब्रह्मदर्शने बाधकत्वाद्विश्वगतं भ्रमविकारं इत्याह ननु यस्येति॥ यावत्त्रमेव विभ्रमाणापि न विघ्नेबाध्य
ते अस्य यस्मात्किं तु भविष्यति उत्पत्स्यते वा यस्मात् यस्तेनावै तत्संभावितमित्यर्थः॥८॥९॥

राम०

९१

अभिमंतव्यविकारनिरासन्यायेनाभिमंतविकारोपिनिरसनीयइत्याह सर्वमिति॥ विकारआदिपदाद्वाद्यस्तत्रतोषोविदात्मनि नास्ति
अतःकविद्यत्रास्तिविद्यतिरिक्तं॥८॥१०॥ इत्थं चमहीयमुपदेशावबोधजनितं संविदाकाशरूपमत्मत्वंविद्धि॥ यस्मादिदंवचसत्त्व
त्संविदाकाशरूपेआत्मन्येवस्वयंतिष्ठतिनजडस्वरूपेशरीरादौ तत्रस्यापि चिद्रूपस्को दात्मनैव निष्कर्षपर्यवसानादिति भावः॥११॥
एवम्मेयमात्मनानानांचिन्मात्रत्वसिद्धेः इच्छाविषयादेरभावात्निष्ठो इयंयदस्तितं अवस्थानं तदेवपरमंपदमाह॥१२॥ इच्छाभावेपि

सर्वं चिद्व्योमचैवेदंनसत्वमहमित्यपि॥ विकाराद्यस्तिनत्वसावत्वासिंनलभेक्वचित्॥९॥ सर्वं भागं जं शिवं शुद्धं त्वमहं तादिति
अमं न किंचिदस्पदस्पामि व्योमतं कानन्नमप्यात्॥१०॥ संविदाकाशरूपस्य त्वं यतद्धि इवचोमम॥ इदं त्वं सविदाकाशे स्वयमा
त्मनि तिष्ठति॥११॥ परमाद्भुः परं सपदं निष्ठोदयमास्थितं॥ पाषाणपुरुषस्येव चित्रस्यस्येव वासनं॥१२॥ सविज्ञातमना
मोनीयस्य प्रकृतकर्मसु संसेदरूनरस्येव विगते छमनाकुलं॥१३॥ अंतःशून्यं बहिःशून्यं विरसं गतवासनं॥ जगद्द्योरि
वक्तस्य जीवतो भाति जीवितं॥१४॥ यस्य न स्वदते ह्यपमदुःखं न स्वदते सदा॥ सवालाभ्यं तरं शांतः सविशोर्णभवार्णवात॥१५॥
उच्यते तां प्रारब्धजालानि विशावजातवासनं॥ रसेनानंगलग्नेन प्रकृतानन्यचोदनैः॥१६॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

जीवनहेतुव्यवहारसिद्धिमाहसद्ग्निति॥१३॥ एवं व्यवहारेणजीवतः तस्यकथं जगभ्राजित दृह अंतरिति॥ वेयोर्वशानालस्येवा
नर्व हि पूर्ण शून्य॥१४॥ नस्वदते नशोचते॥१५॥ असद्दनमेव प्रतींद्रियविषयं प्रपंचयंस्तदुत्तीर्णतां दर्शयति॥ उच्यते तामित्यादिना॥
प्रकृतः प्रस्तुतः प्रारब्धशेषस्यस्ततुपपुक्तान्यशष्ट्रोद्यारस्तारहितेतैर्व्यवहारैरनंगलग्नेन व्यवहारांगदेहासवहं ममतासंबंध
रहितेनरसेर्षामाधुर्येणवंशवन्मुरलीवत्तगतवासनंयथास्यात्तथाप्रारब्धजालान्युच्यंतां उद्धायंतां वागिंद्रियेणेत्यर्थः॥१६॥७॥

सर्वत्वगिंद्रियेणत्वयानष्टमष्टयेष्वपि कूटनिवासगृहेणैव अनिच्छममनोदंपंचस्पर्शनीयानिस्रक्चंदनादीनि स्पृष्टवानसि ॥१७॥ एवं
अरसमनिच्छनिर्मनोमानंमनोमीयते निर्मदंयतेयेन्यासनाडालेननद्रहितं ॥ अगर्वं निरभिमानं ॥ चित्रलिंगपुरुषादिनेत्रवत् ॥१९॥ धि
जिघ्रंतौ घ्रायंतौ अशितिजि घ्रादिशाघ्राः हसः ॥ जिघ्रंतानि निघ्राय विकरणपरस्मैपदं ॥ अपानोपनीतं गंधस्पंदनवघ्रात्वासंग
पाम्नेति स्पंदबंधोघ्राणं तद्वलनादि ॥ सामायननुरागाः ॥२०॥ इतिउक्तं ॥ अनुक्तेष्वपि कर्मेंद्रियविषयेषु भुक्तवानसि

स्पर्शं तां स्पर्शनीयानि यथा प्राप्तान्यवासने ॥ कृपया रघुश्रेष्ठ मनिच्छममनोदयं ॥१७॥ स्वादं तौ रसजालानि विगतेच्छा
मयैषणा ॥ अपरागाभिलषितं यथाप्राप्तानि दैविकं ॥१८॥ दृष्टवंतौ रूपजालानि पुनः प्राप्तान्यवासने ॥ अरसं निर्म
नोमानमगर्वं चित्रनेत्रवत् ॥१९॥ जिघ्रंतौ गंधपुष्पादि विगतेच्छमवासने ॥ स्पंदबंधोपलब्ध्वानि त्यागापवनवा
नवत् ॥२०॥ इतिचेंद्रियसत्वेन बोधयित्वा विक्लिष्टिताः ॥ नभोगरोगात् दुःखं पश्येनाक्लिकं येवचा ॥२१॥ पुःस्वादयन
भोगं विषं रतिमेनिदिने दिने ॥ सोऽभ्येत्य लंघितेकमयुक्तिता ॥२२॥ निरिच्छत्वं समाधानमाकूरागम
भूषणा ॥ यथाशाम्येन्मनो निर्छेनोपदे शामिस्तथा ॥२३॥

नेंद्रियचक्षुविरसत्वेन निःसौचेनमनोबोधयित्वाभोगयागाभ्येनविक्लिष्टिताः कारदुःखशांत्येकुपेवनाक्लिचारनर्थपरंपरोऽभ्रव
भ्रान्तोन्यर्थः ॥२१॥ नदेवाहयइति के नन्दणाद्वं अनयं अस्वडितमनश्चमिति पावनः ॥ ऊहस्तिनि हिपति ॥२२॥ अतोभोगेच्छाया
जस्तवमनः शांतौ मुख्योहेतुरिति स्तोतिनिरीच्छत्वमिति ॥२३॥ १७ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

नापिब्रह्मलोकेइतिइतितथावोक्तेपयातिनाग॥पत्रकामस्तुस्वलोकेयचरिस्थंमह॥स्सर्वा॥१२मा स्वयस्तुस्वसेनेनार्हितःपे
उशीकलामितिनि॥१४॥स्तावंत्येतावन्मात्रपर्यवसितानि॥१५॥१६॥१७॥लोकस्यजनस्य॥१८॥जत्विचिकित्सायांचधैर्यलक्षणः

इच्छोदयोयथादुःखमिच्छाशांतिर्यथासुखं॥नतथानरकेनापिब्रह्मलोकेनुभूयते॥२४॥इच्छामात्रंचिदुच्छित्तं
तच्छांतिर्मोक्षउच्यते॥एतावंत्सर्वशास्त्राणितपांसियमायमाः॥२५॥यावतीयावतीजंतोरिच्छोदेतियथायथा॥
तावतीतावतीदुःखबीजस्तुष्टिःप्ररोहति॥२६॥यथायथेच्छातनुतांयातिजंतोर्विवेकतः॥तथातथोपशाम्यंती
दुःखचिंताविषूचिका॥२७॥यथायथेच्छाघनतांयातिलोकस्यरागतः॥तथातथाविवर्द्धंतेदुःखचिंताविषोर्मयः
॥२८॥इच्छाचिकित्साजेन्याधिर्नस्वप्रयत्नौषधेनचेत्॥जरस्त्वबलवन्मन्येविघ्नेनौषधांतरं॥२९॥इच्छोप
शमनंकर्तुंयदिकृत्स्नंनशक्यते॥स्वल्पमप्यनुगंतव्यंमार्गस्थोनावसीदति॥३०॥यदिच्छात्यागयत्नंनकरो
तिनराधमः॥सोंधकूपेस्वमात्मानंदिनानुदिनमुज्झति॥३१॥दुःखप्रसवशालिन्याबीजमिच्छैवसंसृतेः॥सम्य
ग्ज्ञानाग्निदग्धासानभूयःपरिरोहति॥३२॥इच्छामात्रंहिसंसारोनिर्वाणंतदवेदनं॥इच्छानुत्पादनेयत्नःक्रियतां कि
कृपाक्रमैः॥३३॥छ॥

पुरुषप्रय एवौषधंनान्यदित्याह इच्छेति॥२९॥स्वल्पमपीति॥अल्पाल्पेच्छानिरोधाभ्यासक्रमेणसर्वतउपशमोयुक्तेनभा
व्यमित्यर्थः॥मार्गस्थःसन्मार्गप्रविष्टः॥३०॥दिनानुदिनंप्रतिदिनं॥३१॥आत्यंतिकेच्छाबाधस्त्वज्ञानेनतन्मूलनाशादेवेत्याह
दुःखेति॥३२॥तस्याःअवेदनमसत्तायाहनं विदस्तत्तायांभावेत्युक्तं॥इथाक्रमैर्यंजरैः॥३३॥छ॥छ॥ छ॥ छ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६३

इच्छाप्रशमनं यत्नो भावेशास्त्रादिवैयर्थ्यमपीत्याह मात्रेति ॥ समाधिः किं न समाधानोपायपक्षः किं नाधिगम्यते किमर्थं नाशी
यते ॥३४॥ मतेः स्वविवेकात् ॥३५॥ इच्छाविषविकारिण्यां संसारैर्न रामं तो मयुरे वा यथा ॥ श्रीराघवः प्राह दिसंकुले जंगले मृ
गुरेव नष्टेन ॥३६॥ असौ नाशीश्च्याचेन्न बालीक्रियते बालवर्षपलेन क्रियते नरः आत्मज्ञानायतुच्छ ईषदेव प्रयत्नाः ॥ अतः श्री

शास्त्रोपदेशगुरुवचः प्रेक्ष्यते किमनर्थकं ॥ किमिच्छाननुसंधानसमाधिर्नाधिगम्यते ॥३७॥ यस्येच्छाननुसंधानमा
त्रेऽदुःसाध्यनामतैः ॥ गुरूपदेशशास्त्रादिनस्यन्नं तं निरर्थकं ॥३८॥ इच्छाविषविकारिण्या मंतरस्वल्पामलं ॥
उःस्वमसरकारिण्या हरिरापाङ्गमज्जंगलो ॥३९॥ नबालीक्रियते शीघ्रमात्मज्ञानाय चेदसौ ॥ इच्छोपशांतिःक्रि
यतां नयालं न स्वाप्यते ॥४०॥ निरिच्छत्वे वनिर्वाणं सेच्छत्वे वहिर्बंधनं ॥ यथाशक्ति जयेदिच्छां किमेतावति दुःक
रे ॥४१॥ जरामरणजन्मादिकरं जरवहिरावलेखनीजनमिच्छास्तैरेवां तर्दं यतो रामरज्जिना ॥४२॥ यतो यतो निरिच्छ
त्वं पुनस्ते वनतस्ततः ॥ यावत्तु नियथा प्राप्तं हन्मादिकं समुत्थितं ॥४३॥ यतो यतन्त्र सेच्छत्वं वधया यास्ततस्ततः ॥
पुण्यपापमयाऽदुःस्वराशयो विनतोर्जितः ॥४४॥ इच्छा निराशरहितेन गतेन साधोः [illegible] इत्युक्तिमिह [illegible] न स्वेच्छ वदु
क्रमांके हितं विरं ॥४५॥ यथा यथास्य पुंसां नरिच्छां समुपशाम्यति ॥ तथा तथास्य कल्याणं मोक्षाय परिवर्द्धते ॥४६

प

पशांतिरेव क्रियतां प्रेत्न हानमवाप्यते ॥४७॥ इत्यादेवाप्य [illegible] तेन वामवलिनादत्यतां ॥४८॥ यावद्विवेकवैराग्याभ्युपायाप्राप्ति
र्यथाप्राप्तं यथाधैर्यादिबलं ॥४९॥ इत्युक्तमिहितं केहिनस्य अपरेन सर्वस्वे ॥५०॥ कल्याणसाधनचतुष्टयं ॥५१॥ छ

रा॰म॰
६३

प

विषयोपभोगेनेच्छायाः परिपूरणं यत्तदेव ॥४४॥ तत्तदुपभोगैस्तल्लिप्सया इच्छा हास्त्रयादिघनत्वं जाताः शिताः निशिताग्राः इच्छाः स्वच्छा रूपाः दुःक्षात्तस्मादनुशिखाः तत्रस्थ चिदाभास रूपं पुरुषं कुजीवल क्षणं पशुत्वापादयेत्तद्द्वैतात्मस्तु मालापलक्षणा स्तुभानु भ्रूपलक्षणायुस्वाश्रयदूषणापराधानुत्पन्ना ह्वैराद्विमोहश्च मेरं धीकल्पस्नेहयाशो हिं बध्वाच आसाद्यपानेयिन्वानि दिघोस्तुखदुः खकुबीजानां कोशो कुस्थलस्थानीयोन दृष्टो आसमंताद्दहं तिवाग्निकंवस्तुर्जयंति ॥ इच्छमशमिति ॥ तद्वसाराहो सुखानुकर

आत्मनो निर्विवेकस्य हि च्छापरिपूरणं ॥ संसारविषवृक्षस्य तदेव परिषेचनं ॥४४॥ तदुत्था जाः स्वसुखदुःखकुबीजकोशो वैराग्यवह्निना स्तु भाजुभाव ॥ आसाद्य दुःक्षमहशानुशिखाः शितां ता इच्छ मच्छामिति पुष्पमूमाहहंजि ॥४५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे संसारबीजकथनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इच्छाविषविकारस्य वियोगं योगनामकं ॥ शांतये शृणु भूयोपि पूर्वमुक्तमपि स्फुटं ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णं ॥ इच्छाः कर्मेदुःक्षमहशानुशिखाः आसाद्य प्रज्वाल्य हिय कुबीजकोशो दहं तीति वा कुबीजकोशो असाद्य पुरुषस्य दहंतीति वीप्सये च्छमन्वयः ॥ पुमः स्वप्नस्यादेरिति कृत्वेसंपुंकानामिति सत्वं ॥ पुष्पमूमिति पाठस्तु छांदसः ॥४५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षट्त्रिंशत्तमस्सर्गः ॥३६॥ पवेष्टेव न ज्ञायेत ज्ञानाद्यिब्रह्म केवलं तथोपपत्तिभिर्भूयो ज्ञानयोगोत्र वर्ण्यते ॥ वियोगफलकत्वाद्वियोगः ॥ इच्छा मूल कसर्वानर्थशांतये ॥१॥

इछयाइष्यतांपपेछमिछामवर्तनामित्यर्थः॥इछतामितिपाठेप्ययमेवार्थः॥तथाचयावदात्मानंज्ञापयेत्तावदेवद्वितीयवक्तुः स
त्यतोभ्रांत्याइछोरयइत्यात्मज्ञानयोगस्यविषयापहारद्वारानिरस्तुपायइतिभावः॥२॥यदिनुज्ञानेनजागत्संपन्नमेवसंपन्न
मितिनमिथ्येतिमन्यसेतत्राप्यसंतोमेदेहधिनाहित्रिपुटीघटितेछायाअसिद्धिरित्याहनिर्भजेति॥निर्गतः भागः त्रिपुटीविभा
जकोपाधिभेदोविभजनीयावयवभेदश्च यस्याः अहमाकाराजगदाकारावसेवसती॥२॥७॥बुध्याअजहीनेविषयेद्वानुदया

आत्मनोव्यतिरिक्तंचेद्दृश्यतेतद्धिहेद्रष्टा॥इष्यतामसतीत्येतत्स्यादात्मत्वंकिमिष्यते॥२॥निर्भागावयवासूक्ष्मा
योमन्मात्रस्थितिरेवचित्॥सैवाहंजगदाकारासतीकिंतन्नयेष्यते॥३॥साव्योमात्माव्योमैवव्योमात्मैवचेदिकाःव्योमा
भजगदाभासमात्रेछाविषयोक्तिकः॥४॥ग्राह्यग्राहकसंबंधःकुतश्चिदितिनननः॥दृश्यतेसोप्रशांतानांयेषाम
क्तिनवैमिता॥५॥ग्राह्यग्राहकसंबंधःस्वनिष्ठोपिनलभ्यते॥असतःकथंलाभःकेनलब्धोसितःशशी॥६॥
एषैवग्राहकादीनांसत्तायत्तामनिष्ठता॥स्वभावेहयासमानंज्ञानेक्षमप्रशांतितो॥७॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥ ॥

ग्राह्यग्राहकसंबंधाभावेग्रहणस्यासिद्धेरपिविदुषांनेत्यामसक्तिरित्याहग्राह्येतिप्रशांतानांनः असौअहंइदंग्रासिद्धोग्राह्यग्रा
हकसंबंधःकुतश्चिदपिनिमित्तात्मभार्गदानविषतेःतिष्ठत्यस्माद्गौरपिकिमिष्यतेइत्यन्वयः॥येषामहतांनांअक्लिन्नानवेष्टितेपि
नत्वहशाअत्यंताप्रसिद्धइत्यर्थः॥४॥पत्वर्थेअपिशाहः असितःश्यामः॥६॥ग्राहकादीनांसर्वत्रिपुटीनामेषैवसत्ताकेषा॥यत्तनअ
त्मनिष्ठतानात्विकेआत्मन्यविश्रांतिज्ञानमितियावत्॥तेचग्राहकादयःस्वभावःअशाक्तोपइदिसाइयेहयासत्याःशास्त्रीयतनद
स्पदयेकैप्रशांतीतिनज्ञाने॥७॥

तत्वज्ञानस्याप्येष एव स्वभावः यत् असत्या अहंताशान्तः स्वतत्वं ज्ञात्वा तस्मिन्नात्म निगच्छति अथैतस्य साक्षिलो द्रष्टृरूपस्य यो विशि
ष्टनिर्वाणं चेत्यर्थः ॥५॥ द्रष्टृरूपनिर्वाणयोः परस्परासहभावोपि स्वभाव एवेत्याह निर्वाणेति ॥ मिथोऽनुभवः सहानुभवः ॥ दीपकुतोन
सहानुभवोपीतितत्राह उभे इति ॥ यदि मिथः सह स्यातां सदा उभे परस्परबाधितत्वात् सत्ये स्यातां ॥ कामं सत्ये को दोष तत्राह असत्ये चे
ति ॥ तथा च विरुद्धस्तु भवविरोधः स्यादित्याह यत इति ॥७॥ ननु तर्हि सर्वज्ञनमस्ति द्रष्टृरूपादिमहाकौतुकं निर्वाणे दुर्लभं स्यादित्याशंक्य

एष एव स्वभावो यद्द्रष्टृरूपहृद्योऽखिलः ॥ ज्ञात्वा सत्यां विनिर्वाणमहंतात्म निगच्छति ॥८॥ निर्वाणेनास्ति द्रष्टादि
द्रष्टादौ नास्ति निर्वृतिः ॥ मिथो नानयोरनुभवो नच्छायातपयोरिव ॥९॥ उभे एते मिथोऽसत्ये असत्ये च न निर्वृतिः ॥ यतो
निर्वाणमजरमदुःखमनुभूयते ॥१०॥ नमस्तेऽथ इत्यादि नित्यं नात्र सुखप्रदं ॥ असद्यतमात्यतां मा निर्वाणे स्पृहां गता
मतो ॥११॥ शुक्तिकारूप्यसदृशं प्रहितं यन्न लभ्यते ॥ अर्थकामपितत्नाधि किमत्रायन्त्वेन वा ॥१२॥ तत्संभावात्महद्दुःख
मसंभावान्महत्सुखं ॥ अभावः सोपपत्तिकः दृढं तां यातिभावनात् ॥१३॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

दिहरन्नाह महदित्यादि ॥ असत्यादनर्थरूपं च तद्रूपादि सामान्यतां न चिंत्यतां ॥११॥ नतु अर्थकादिपुरुषार्थसंपादकत
त्वेनास्त्येव ॥ अत्र इदृशो द्रष्टृपादन्त्वेन किं कौतुकं गतमित्यर्थः ॥१२॥ अभावः शास्त्रज्ञानकृतो बाधः सोपपत्तिर्मननसहितो भा
वनानिदिध्यासनात् ॥१३॥

८

इदानीं परमकारुणिको भगवान्वसिष्ठो रामं कौतुकात्सकलानधमाधिकारिणः प्रोन्नयन्नात्मनिर्भरस्य रामस्य सक्तिं त्याजयन्
हन्त किमिति हे अधमाः स्वयमुपचयादेः विकारज्ञानस्य अपरे दृश्यमार्गे वर्तमाने आत्मनि स्वप्रकाशात्मज्ञानं स्वकार्यापरेमाद्य
करतलामलकवत्स्पष्टे राजवस्तुरति सति अन्तः अदर्शनं किं न प्राप्नुत भवन्ति तद्दृश्यजातं किं आत्मनिबन्धनायतन विद्ध्य
ति बन्धरूपं वमिलषितोऽसि येन दृश्यासक्तिं न मुञ्चते इत्यर्थः॥४॥ यदा कारणभावादि सर्वं ब्रह्मैव भवति॥ तदेवतुरेहाहि अ

नकिमात्मनिबन्धाय विद्ध्यं न मुञ्चथ भोः स्वच्छरूपे प्रपञ्चयादेवं ... तामितायदे॥४॥ कार्यकारण
भावादिब्रह्मैव सकलं पदा॥ तदा तु ब्रह्मता यस्मिन्सर्वं विभा ... त्म्यकेतने॥५॥ मार्गं यान्ति प्रबोधायैते वि
मेरलमकलनः॥ प्रौढरूपे क्षितैकस्मिन्सर्वात्मनि तनेमति॥६॥ कार्यकारणता नाशानामुक्ती नामैव केवल
मः॥ यो हेतुः स्यन्दने वायोर्द्रवत्वे सलिलस्य च॥७॥ अनेनैव प्रकारेणोपायैस्तैर्गीर्दितैः विदुस्तमनः॥ कार्य
कारणभावादिब्रह्मैव सकलं पदा॥१०॥ श्री॥ ९४

यमानतने विस्तारं प्राप्ते चिन्मात्रात्मके प्रतीतिब्रह्मतां निश्चितत्याज्यमाननुमविदुरुपरिशोधे॥५॥ अत एव व्योमरूपे स्व
चीत्मनि पर्वेपि कार्यकारणतादि ह्यप्रसंगीकृत्य ये ब्रह्म बोधाय साधनानि मार्गं यान्ति गच्छन्ति ते वर्हि ह्यते तावि
केः हि प्यमप्रे वीजलं अकलमप्रो ज्ञानं नाशीत्यर्थः॥६॥ यदि चाद्यस्य हेतुर्वा ब्रह्म कार्यं हि सर्वस्य भावरूपास्वावि पैनेत्या
शयेनाह यदिति॥७॥ अन एव चिन्तु ज्ञान द्वौ ध्यानमार्गादिहेतुनिरुपयोगि निर्लज्जता होहद्यदकोऽयोहाकं॥१०॥ ९४ ॥९४॥

कारणमिति पादनार्थं उक्तिर्विलक्षणतानिर्लक्षणता॥१२॥२०॥ यदि सर्वं ब्रह्मैव तर्हि इच्छापि स्वतरां ब्रह्मैवेति तदुत्पत्तौ का हानिरि
ति चिद् इच्छया रामः शंकते स्वं चेदिति॥२१॥ इच्छानुत्पादने फलं किमत आह यावत्क्रमेरित्यादि प्रागुक्तफलविधिनिषेधनेनिवा

तदा ब्रह्मण्यपि सर्गाणां कारणाद्या विलक्षणता॥ नष्टः स्वमस्ति न स्तु स्वरूपं शान्तं शिवमयं जगत्॥१९॥ नास्ति चिन्मात्र
तां न्यत्वमत इच्छा स्यात् कुतः महेह योधसेनायां न मत्वा मे तरथा॥२०॥ न सज्जागरहंता हो रूपे ब्रह्मैन रत्नथा॥ श्रीरा
म उवाच॥ एवं चेत् नतु इच्छा मा वो हेतुमुनीश्वर॥२१॥ सा तु ब्रह्मैव कोर्थः स्यात् स्याद्विधिनिषेधने॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
॥ ज्ञातायां संप्रबुद्धायामिच्छा ब्रह्मैव नेतरत्॥२२॥ यथा सिंतु हृद्वान्त्रामतत्सत्यं किंचित्स्मरणो॥ पदार्थ हाज्ञतो देतिशा
म्यतीच्छा न तदा तदा॥२३॥ आवत्तु स्वभावाद् यथा हि त्येयामिनीयथा॥ शाम्यत्येव न तत्रेति ज्ञसाविच्छादितत्तथा॥ २४
मध्यामयोर्द्वयोज्ञ सैर्द्वैतशांति सत्यात यथा॥ वासना विलयश्चैव कथमिच्छाद्वयो भवेत्॥२५॥ तस्याविद्योपशांतेयंनि
र्मलाम्बु क्षतोदिता॥ अदोषद्रष्टदैरस्याघस्येच्छेदेति न क्वचित्॥२६॥ विरक्तता स्यमनोद्रश्येनो देन्यत्रोस्यक्ते ता॥
केवलं द्रष्टद्रश्यश्रीः [illegible] स्वरूतेन स्वभावतः॥२७॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

रणे॥ सत्त्संवित्तषड्द्वच्छो द्वयेपि न काचित्क्षतिः॥ विद्यावाधिता यासु स्यात्तु द्वयस्य दुर्लभ इत्युत्तरमाह ज्ञातायामित्यादि
ना॥२२॥२३॥ इदं किं रकटोगता वित्यत्र इदं इति प्राक्प्रत्यक्षस्य धातोः शात्रं तस्य सप्तम्येकवचने अयती ति रूपं नत्यपतेः॥ न
स्यात्मने पदत्वात्॥२४॥२५॥ अल्लोभेदादपि विदुषो नेच्छा द्वयसंभव इत्याशये ना हतस्येति॥२६॥ न स्वहन्तेन रोचते॥२७॥

सम्यक्कृतात्मा निषिद्धं देहधारणमात्रसाधनमन्नपानादि नो ॥ २८ ॥ यातमहात्मनस्य विदुषः साइच्छानेच्छा अनिच्छा वा उभयं
बलैव ॥ अयं वास्तव विदुषः नचाभिमानं भोगं च मन्यते विषयाइच्छा अवश्यं न जायते ॥ प्रागभ्यस्तमनुसृत्य नुवा अ
नियमेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ज्ञानाद्गलितं नतहा ॥ ३० ॥ अतः एवं रागतः प्रसक्तनिषिद्धक्रियायां प्रतिषेधशास्त्रे नीरागोयं नाधिकारी

काकतालीययोगेन परप्रेरणया न या ॥ यदि किंचित्करोत्येव सम्यग्गच्छति वा न वा ॥ २९ ॥ नस्य सेच्छा नेच्छा वात्र
लैवात्र न संशयः इच्छा न जायते तस्यावश्यमेवानुवानवा ॥ ३८ ॥ ज्ञानाचेद्गलितं नोत्तहिच्छास्योपशाम्यति ॥ नै
तयोः स्थितिरेकत्र प्रकाशतमसोरिव ॥ ३० ॥ प्रतिषेधविधानं तु नेदृशे न विषयः क्वचित् ॥ शांतसर्वैषणो ह्यस्य
कोऽस्य किं वक्ति किं कृते ॥ ३१ ॥ इतदेवहतानाचित्तं यदिच्छा वर्तितानवे ॥ इदं न सर्वलोकानामपात्रभवकृष्ट वा ॥ ३२ ॥
हस्यं विरसतां याते यदानस्वरतेऽखिले ॥ गतेच्छाप्रसरत्तितदैव च विरुद्धता ॥ ३३ ॥ बोधादनैक्यमद्वैतं यः शां
तमवतिष्ठते ॥ इच्छानिच्छाद्वयः सर्वैर्भावैस्तत्र स्थितिरात्मकाः ॥ ३४ ॥ बोधाद्वैतभिन्नद्वैतमद्वैतं नैव विवर्जितं ॥
यः स्वस्थो विगतव्यग्रः शांत आत्मन्यवस्थितः ॥ ३५ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

प्राह प्रतिषेधेति ॥ किं कृते कर्मप्रयोजनाय ॥ नत्वनं यस्य कूपेन पतनीयमिति संधेन वक्तव्यमस्तीति भावः ॥ ३१ ॥ बाधे
च्छानिवृत्तिः स्यादन्तर्भवन्निष्प्रत्ययोभोदयश्चित्तमित्याह इतदेवेति सर्वलोकानामभ्युदयहानेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
अद्वैतं द्वैतध्वंसरूपं वस्तुतस्तरं द्वैतयमेलनमेकत्वसंख्यायाः वैविवर्जितं यथा स्यात्तथा य आस्ते तस्येति परेणान्वयः ॥ ३५ ॥

अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः ॥३६॥ नानिच्छयेति ॥ अर्थव्यपाश्रय इति सर्वत्रानुषज्यते ॥३७॥ ३८॥ ३९॥ इति प्राग्वर्णितमात्म
तत्त्वं निश्चित्य दुःखसुखं च निरतिशयानंदात्मभावनया विषं अमृतमिव कुर्वन् ॥४०॥ तद्बोधानुसारिणी स्थितिरेव सर्ववस्तूनां अवि

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥३६॥ नानिच्छया नेच्छयाप्यन सता
नासता सह ॥ नैवात्मना न चान्येन नैनं मरणजीविते ॥३७॥ दृष्टाचतस्य नो देति निर्वाणस्य प्रबोधिनः ॥ यदि चोदेति
तस्येच्छा व्रजत्याशु तमेव सा ॥३८॥ न दुःखमस्ति न सुखं शांतं शिवमजं जगत ॥ इति मत्वा शिलेवास्ते प्रबुद्धोविद्बुद्
धः ॥३९॥ दुःखं सुखं भावनया कुर्वन्विषमिवामृतं ॥ इति निश्चित्य धीरात्मा प्रबुद्ध इति कथ्यते ॥४०॥ तत्स्थितं व्योम
नि व्योम शांते शांतं शिवे शिवं ॥ शून्ये शून्यं स तिचसघ्ठलणिज गतं स्थितं ॥४१॥ असंवेदनसंवित्त्यै तत्ते विश्वमि
तिस्थिते ॥ सोऽस्मे समसमे शांते शिवे हंता प्रमः क्षयी ॥४२॥ यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं ॥ तत्सर्वं शांत
माकाशं परचिंतापुरोपमं ॥४३॥ परचिंतापुरोमध्ये गतं विघ्नं गमागमौ ॥ यथा तत्तथा शून्यत्वात्तथैवास्मिन जग

पर्यत्तस्थितिर्नाहं प्रसिद्धेत्याह तदिति ॥४१॥ इति उक्तरीत्या अविघ्नं निर्जगत्कयपथास्थापथास्थिते सति ॥४२॥ परचिंतापुरं म
नोराज्यनगरं तदुपमं ॥४३॥ परः पुरुषांतरं तदीयमनोराज्यकल्पिताः पुरः नगर्यः मध्ये तत्र यथा अंतर्गमागमौ ॥ अविघ्नकु
ड्यादिप्रतिबंधशून्यं सिध्यतस्तथाविदुषोप्यस्मिन्जगन्नुमेसिध्यतः इत्यर्थः ॥४४॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

पा॰टी॰नि॰३० ९७

ननु तत्राह अबाधीति ॥ यतः अबाध्यादिरूपस्य तत्त्वस्य निरूपणं ततः कारणमेवाबाध्यादिर्यो आत्मनाऽहंममेत्ययमात्मचित्तमानपुरुषस्य च
स्वरूपं कारणं अनुरूपे पुरोदेशो स्वगतस्यांशु वीच्यात्मनाऽहंममेतेन द्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ असत्यतायाः इतरत्र सत्यत्वं किं किल ॥ ४६ ॥
भ्रान्तिभाजो मिथ्यात्वादपि भ्रान्ते मिथ्यात्व मिथ्याह असत्यमेवेति यतः सम्यक् नैव अहमिदमिति च असत्यमेव भासते अतः इयं भ्रान्ति
भाजं विनैव स्फुरतीत्यसतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अत्यन्तासत्वेऽन्यवादिमतप्रवेशः अत्यन्तसत्वे अद्वैतक्षतिरिति द्वयमनुभवविरोधः अपर

अबाधितपूर्वीनतिरोलघोभासस्य नरात्मनि ॥ अंशमनेऽद्य करतां स्वगतस्यांशु वीचवत् ॥ ४५ ॥ स्वप्ननिर्माणपुरवद्वाल
वेतालतालवत् ॥ यदिदं स्वप्नेन नकिं किलासत्येतरतः ॥ ४६ ॥ असत्यमेवाहमिति भासते सत्यमेव च ॥ भ्रान्तिभाजं
विनैवेयं भ्रान्तिः स्फुरति सा सती ॥ ४७ ॥ नसत्यासत्यसदसत्यसत्यत्वं किमपीदमनीदृशं ॥ अबाध्यं जगदित्येवमात्म
वस्तुमितं स्ववत् ॥ ४८ ॥ इहैव्यानि छत्रेऽस्य शाम्यतां यद्दलं समेऽनयाधिक्रे यसेमन्येन तत्त्वनिर्बोधयं स्फुरं ॥ ४९ ॥

यं भ्रान्तिर्भ्रान्तिभाजं विनैव स्फुरयत्वं तु विरोधात् इत्यमवीत्यनिर्वचनीयतार्थेति उक्तवद्दस्य परिशेषादित्याह नसदिति ॥ अनीदि
यं इन्द्रियानवधार्यतत्त्वं ॥ स्ववत् इन्द्रियवत् गन्धर्वनगरतद्याकारावस्थाकादावद्द्या ॥ ४८ ॥ तस्य तत्त्वविदस्तत्त्वबोधवलादे
वमलं शाम्यतां विषयाणां स्वतः यद्यपि दृश्यानि छत्रेऽस्य मे तुल्यफलेन यद्यपि अनिर्बोधयमेव स्फुरं निर्वाहेणेयसेशमियक्ति
तुल्यं येसमन्ये ॥ नन्विति रामसंबोधने ॥ ४९ ॥

रा॰म॰ ९७

यथाअविकृतेस्वखेआकाशाद्वायुरित्यादिक्रमतुत्क्रमेणाहंजगदितिज्ञप्तिःआस्थिताततद्दृष्टान्तेनचिदात्मनोपितात्रका
रणांतरंमृग्यमित्यर्थः॥५०॥तथाचचिदात्मनोबहिःप्रवणत्वेइच्छावित्तंसंसारश्चअतःस्वरूपेस्थितिरेवमुक्तिरितिफलितमित्या
हवितइति॥५१॥तथाचेश्वरस्यसर्गप्रलययोरिवविदुषइच्छानिच्छयोर्नकश्चिल्लाभःहानिर्वेत्याह॥इच्छेति।अस्तिफलमितिशेषः
॥५२॥तत्रोपपत्तिमाहइच्छानिच्छेइति।कलनाःकल्पनाःअयतत्वविद्रूपेव्योम्निविदाकाशे॥५३॥५४॥इच्छालक्षणायाःक्रि

अहंजगदितिज्ञप्तिःस्वेस्वस्येवेयमास्थिता॥चिदात्मनोयथावायोःस्पन्दोनात्राप्तिकारणं॥५०॥चितश्चेत्योन्मु
खत्वंयत्तच्चित्तंसैवसंसृतिः॥सेच्छाजन्तुकृतामुक्तिःपुंसांज्ञात्वेतिशाम्यतां॥५१॥इच्छाभवत्वनिच्छावासर्गोवाप्रलयो
पवा॥ब्रह्मणिनैकस्यचित्काचिन्नचकिंचिद्धितास्थिता॥५२॥इच्छानिच्छेसदसतीभावाभावौसुखासुखे॥इत्यत्रकलना
व्योम्निसंभवंतिनकाश्चन॥५३॥इच्छानोऽज्ञानवद्यस्यदिनानुदिनमागता॥विवेकरामतस्तस्यतमाकृष्टाभिभागिनः
॥५४॥इच्छाहेतुरकयाविघ्नेहिकृतंप्रवर्ततेतज्जपंतियत्रैतानिमणिमंत्रौषधानिच॥५५॥पाकार्यकरणाद्दू
हान्स्कृतवान्पूर्वमेवत्वान्॥संप्रेक्षणापयान्यसिसिध्याश्रमभराहते॥५६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कयाकारणभवाणशल्येन॥अस्तंशोकमोहादिवेदना॥यत्रयस्मिन्नस्लेसलानिलोकमासिद्धानि॥मणिमंत्रौषधानिनज
पंतिकुंठीभवंतीतियावत्॥५५॥विधातापाणिदुःखचिकित्सार्थयानौषधमंत्रयंत्रादिकार्यकरणग्रामान्कृतवान्पूर्व
मेवबकुरः॥परीक्षणार्थंसंप्रेक्षयायतमानोहंमिथ्याश्रमभुरेणआदृतेपुसितद्विकित्सासमर्थानपश्यामि॥५६॥

वा०टी०नि०उ०
९८

ननु स्वभ्रांतिसिद्धे नैव केनचित्तु पायेन तत्त्विकत्वादि व्यवहारो स्त्यत आह असम्यग्दृष्टेनाश्रमो भ्रांतिस्थानं तेन सम्यग्ज्ञेन सिद्धेन अ
सम्यग्भ्रांतिसिद्धोपायेन परभ्रांतिसिद्धदुःखनिवारणो असम्यग्ज्ञानोरपकल्पितबद्धयो जननविलसत्त्वेन परकीयपरस्वदोला
दिःकबलनमसंगदंस्यर्थः॥५७॥ भ्रांतिसिद्धस्य सत्वादपि नवारमापि देपदुःखनिवारणो सामर्थ्यमित्याह आसनेत्ति॥ कि
नेदंति सर्वान्वपि॥ तस्मान्निर्पंतन्त्वज्ञानाभिव्यक्तं परमार्थं स्वं ब्रूहि वत हि परसर्व सम दुःखनिवारणोपायो नास्तीत्यर्थः

असम्यक्ते न कुर्मश्चैव व्यवहारमवस्तुना॥ नरस्तु सम्यक्चिताद्धिः कबलं ननी यते॥५७॥ असत्या व्यवहारश्चेत्येष सामान्य
विनाशिना॥ क्षिपते शशशृंगेण तत्कथं दृश्यतेन खं॥५८॥ अहंभावाद्धिरहितो योऽज्ञानिश्शायनः स्तपाणा॥ पाषाण
तां जलमिवमनस्वा घातिदेहतां॥५९॥ विनाहमनुभवन्नैतावसन्नाद्देहदेहितां॥ अचिन्नेश्वचिद्धितेः स्वप्ने स्वसर
तां यथा॥६०॥ योस्तु सत्यमवज्ञातो नत्वं वानुभवाय च॥ नीलत्वं नहि तीरे सिन्सर्गो नासानस्वभावः॥६१॥ यथा
स्वन्यत्वनमसो धिषा स्पंदनमस्वतोः॥ भेदो नास्ति तथा सर्गब्रह्मणोरेकरूपयोः॥६२॥ ७॥ ७॥ ७॥

॥५८॥ ननु सम्यग्ज्ञे मनो भ्रांतिमात्रं जगत्रैन्कपं सन्ननीरे हाद्भिभावं याति तत्राह अहंभावादिति॥ देहाद्याकाराहंभावात्तजलं ताघ्ना
निशायनः पाषाणतां करकाभावमिव॥५९॥ कस्मिन्नेवितः स्वमरणतुल्ये जड देहभावे पिता सावविद्रूपमहतमवेति॥ तेन
नामनुभवतीत्याहाचित्वादिति॥६०॥ प्रातिभासिकजडभावः प्रतिभासाधानत्तजाकत्वाद निर्वचनीय इत्याह योस्त्विति॥६१॥
अत एव जगद्ब्रह्मसतयोरैक्यात् भेदो नास्तीत्याह यथेति॥६२॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

रा०म०
९८

प्रातिभासिकार्थस्य स्वाप्नार्थवत्प्रभासात् किं तु अप्यत्यादिकं अप्रसिद्धमित्याह नेहेति ॥६३॥ अतएव तत्र त्यागादानयोरप्र
निवेशो न युक्त इत्याह अविद्यमाने इति ॥६४॥ देहादीनां हि पृथ्व्याद्यर्थस्य त्यागादाने स्यातां यदा तद्वयं प्रतिभासमात्रत्वात्स
न्देहाद्यप्यसन्नित्याशयेनाह नेति प्रतिभातः प्रतिभासमात्रत्वात् ॥६५॥ एवं कुड्यादेरपि स्वप्रतिभासकचैतन्यावेक्षया
द्वैतेऽक्ष्यार्थैर्हामे रूपोरसंभवादनेनेदं क्रियत इत्यस्य व्यवहारस्य कारणत्वमप्यसत्त्वत ॥ अर्थपरमार्थस्वरूपवति ॥ न

नेह संजायते किंचिज्जगदादि न नश्यति ॥ स्वप्ने निद्रागतस्येव केवलं प्रतिभासते ॥६३॥ अविद्यमाने पृथ्व्या
दौ प्रतिभामात्ररूपिणि ॥ सर्गे कइव संरंभस्त्यागादाने क्व हि द्वयोः ॥६४॥ न देहः प्रतिभातोऽस्ति पृथ्व्यादिकरणान्वि
तः ॥ केवलं ब्रह्मचिन्मात्रमेवात्मन्येव संस्थितम् ॥६५॥ कुड्यादेः करणत्वं च देहे नैवास्ति संभवान्नसत् ॥ अनेनेदं
क्रियत इत्यस्यार्थो याति संभवात् ॥६६॥ अहेतुकं स्मृतं भाति चितिकल्पक्रियागणाः ॥ स्वरूपेणैव यद्यात्सर्गप्रमृति
जन्मादि सत्वराः ॥६७॥ स्वमेव पृथ्वीत्वं शैलाः स्वमेव द्रुमभित्तयः ॥ स्वमेव लोकाः स्पन्दः स्वं सर्गसंवेदनं चितेः ॥
६८॥ व्योम भित्तौ जगच्चित्रं चिदंगमयमाततं ॥ नोदेति नास्तमायाति न शाम्यति न ताम्यति ॥६९॥ ॥ छ ॥

स्यैव संभवादित्यर्थः ॥६६॥ एवं ब्रह्मशक्तिकल्पमहाकल्पादय स्तत्र स्वक्रियागणाश्च निर्हेतुका निष्क्रमात एव सहेतुसक्र
मवत्प्रतिभासन्त इत्याह अहेतुरिति ॥ प्रतिजन्मादयः सत्वराः दीर्घकालरहिताः ॥६७॥ तथा च सर्वं चिदाकाशोऽस्त्वेति फलि
तमित्याह स्वमेवेति ॥ घनं भित्तेः स्वात्मन्येव सर्गसंवेदनं नाम चित्रे इत्यर्थः ॥६८॥ न ताम्यति न ग्लायति ॥६९॥ ॥ छ ॥ ॥

७॥स्वांतर्हि चिनस्वजगत्त्मनात्इत्यात्मधी॥नेत्याह यांतेइति॥चेमासंभवतः यद्जगंत्येवनसंति तदा तदात्मनाचि
नउइयात्ममयोक्तं तःस्मात्सिद्धं तत् इत्यर्थः॥७९॥यदितु मायाविलासइत्यादृष्यते तदा सर्वस्य सर्वरूपतायपेह्रुस्मुपप
घतइत्याह यदेवं ताइति॥संवेदनस्पंदा नादैवि श्रांतु साहि कल्पनालहरीश्च योगेण संकल्पेन॥८०॥अतएवयोगसिद्धाना
मैश्चिकीविरुद्धकल्पनाहतरा॥सिद्धानीत्याह तं विदिति॥संविल्लहरीं यत्सिद्धोषधचूर्णांतस्पयोगेरा॥८१॥यथासि

चिद्वादित्विजगंतुंगतरंगइवस्पि॥किंतु तावकयत्नन्नं किं तांतं चकेदाकपं॥८०॥तांतेमहाविद्वाकादोजगद्धुन्य
स्यसालिनि॥चिंत्यासंभवतःसंतीतिनो इदात्मनमयोक्तंतः॥८१॥यदेतन्नामजनाकंन्नेणनंपदेतायतो॥संवेदनस्पदो
गेराश्रमतवाश्मरीसमाप्यतो॥८२॥संविद्धूर्णप्रयोगेश्चतामिश्रसार्द्दन्ययोगिनः॥कुर्वतिजगदाकारामकांती
ऊर्गतिच॥८३॥सिद्धसंकल्पनगरावपसंख्यानिचपांबरे॥तथासर्गसहस्राणिसंतितानितुचिन्मयः॥८४॥महा
कांवेयथावर्तान्यन्योन्यमपिमिश्रिताः॥यथैवावर्तिष्वतेयथैवाम्वनेवते॥८५॥महाचितिमहासर्गाअन्यो
न्यमपिमिश्रिताः॥यथैवावर्तिष्ठनेव्यतिरिक्ताननेतनः॥८६॥सर्गान्सर्गांतरालोकेयांप्रबुद्धस्ययोगिनः॥
सिद्धलोकांतरप्राप्तिःसेवेतिविबुधोत्तयः॥८७॥६९॥

दिअंबरेआकाशेअनंतानिसिद्धसंकल्पकल्पितानिनगराणियस्यस्वमनसंलग्नायंतर्हितानिसंतिनयावत्तत्राणिसर्गा
सहस्राणिसंति॥८४॥तत्रदृष्टांतमाहमहार्णवइति॥८५॥८६॥अन्योन्यमंतर्हितानामपिसिद्धलोकांतराणांदृश्यताआ
लोकनेयोगिनोयथास्वोपाधिमूलविततिप्रादेशापनेनयस्वचितानुप्रवेशेनसिद्धानांलोकानुप्रवेशात्सफलतांयाप्राप्तिःसेवस्वसर्गा
गत्तरालोकनेयोगितुधानांविबुधानांकपः॥मधैवलालीयाख्यानाद्वैयर्थ्यानाहितिभावः॥८८॥६९॥६९॥ ६९॥

एवं च सर्वप्राणिनां तज्जोगपसर्गाणां वशात्स्वते ब्रह्मण्येव दिवर्तरूपास्थितिः फलितेत्याह अविनाशिनीति॥ भ्रान्तयाच परमार्थ
चित्प्रकाशस्य निजाभोगकल्प्याः सर्गविभ्रमाः जलवद्रूपा एवेति नोत्पत्त्यादिरेषामस्तीत्याह परमार्थेनेति॥ स्फटिकशिलोदरे इव प्रमाना
लेखारेखा इव॥७९॥ सिद्धमप्यं इवेति शेषः॥८०॥ अत एव प्रपंचस्य स्थूलसंकल्पमोहानां पामराणां स्थूलानुभववदुस्थि
तिः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमसंकल्पमोहानां योगिभेदानां सूक्ष्मसूक्ष्मादिभावेन स्थितिरिति सर्वानुभवानुसारित्वात्तथा
नुभवानुसारिण्यः सर्वेषां रूपः सन्त्यात्याह संकल्पेतिन नवः सूक्ष्माः संकल्पमोहाश्च येषां योगिनां तेषां मननपूर्विकाः॥

अविनाशिनि भ्रान्तानि स्थितानि परमेशितो व्योम्नीवाभ्रान्यनोल्लासाः सर्गवर्गा निरर्गलाः॥७८॥ परमार्थनिजाभो
गः स्वदृजाः सर्गविभ्रमाः। नोदयन्ति नोपशाम्यन्ति लेखा इव शिलोदरे॥७९॥ अन्योन्यकुसुमामोदा मिलिता अप्यमि
लिताः॥ व्योमरूपास्तथा सर्गा अन्योन्यं सिद्धमध्यगाः॥८०॥ संकल्पाकाशरूपत्वात्सर्वानुभववस्थितेः॥ न तु संक
ल्पमोहानां स्वाम्यमननोदयाः॥८१॥ नाज्ञानेनाहिता स्वप्ने बाह्यानर्थवाहिनाः॥ यथा वेदनमेतानि वेदनानि फ
लंतिव॥८२॥ चित्तचित्तं परस्य तज्जगद्दृत्येवभावितैर्भेदैः इवतयस्य सोऽरिवानाख्योपपद्यते॥८३॥ छ॥

जगन्तो ऽभ्योऽल्पश्च समाः॥ न पामरानुभवविरोधेनासम्मतं तथाऽप्यर्थः॥८१॥ अत एव वादिभेदानां नानाविधकल्पना
अपि तत्तद्वासनासंकल्पानुसारेणैव सम्याः न सर्वसंकल्पानुसारेण परमार्थतो वेति तान्संबोध्याह नेति ज्ञानवादिना अन्तर
विज्ञानमात्रपरमार्थवादिना॥ बाह्यार्थाः शपाः ये अनर्थाः दुःखहेतवो द्रव्यगुणकर्मादिसप्तपदार्थाः तन्मात्रवादिनापि सत्या इत्य
र्थावेदने॥ यथा संकल्पं॥ नेत्तद्यो क्रियासमर्थं तथा फलेऽति॥८२॥ कथं हि प्रामाणिकः पक्ष इत्याह चित्तेति॥ चित्त्वं त्रिपुटीप्रका
शनया क्रियाः सवस्थाभ्यन्तरोत्थजगदादिस्फुरति इति भावः॥८३॥ छ॥

उक्तमन्वयप्रकृतेयोजयन्नुपसंहरति कालइति ॥ सर्वाधारः कालस्तदन्तर्गतानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि तदन्तर्गतानि चतुर्दशभुवना
नि तदन्तर्गता अहं त्वं इत्यादयो भोक्तारस्तेषां भोगोपकरणान्नतोऽन्नवर्गः तानि दाराद्यस्वशरीरभोग्यानि तत्र चेतनाधिविज्ञो
भोगश्चेति एतत्सर्वं ईश्वरात्ममायिकं सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिसंपन्नं परमार्थतः ॥ तथा न कश्चिदप्येकमेव एवं खलु निश्चिनु केच
नरागादयो न संभवन्त्येव न्यपमेवेच्छादिसर्वदोषजयप्रत्युपायइत्यर्थः ॥८४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र

कालो जगन्ति भुवनान्यहमन्नवर्गस्त्वं तानि तत्र च तथेति च सर्वमेकं ॥ विश्वेश्वरात्मकमजं स्वयमीश्वरात्मरागाद
यः खलु न केचन संभवन्ति ॥८४॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे परमयोगोपदेशो नाम सप्तत्रिंशत्तमः सर्गः ॥३७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चित्स्पन्दति जगन्त्यन्तः स्ववेदनविबोधिता ॥ योनिर्मायान्तर्नाभिकादर्शिवाचलमानतं ॥१॥
ब्रह्मसर्गाश्चितसर्गाद्वैतोयद्रवोपमतो ॥ परमार्थस्वरूपत्वादिहान्यन्नास्ति देवता ॥२॥ ॥ ॥ ॥

करणे उत्तरार्धे सप्तत्रिंशत्तमः सर्गः ॥३७॥ इह चित्तस्य संसर्गभेदभ्रमनिरासतः चिदेव जगदित्येतत्समर्थं तदुपपाद्यते ॥ चेतस्य स
र्वजगतश्चिन्मात्रतां तत्कैरूपपादयितुमाह चित्स्फुरति चित्स्फुरति चिदिति ॥ मिथ्या स्ववेदनं स्वस्याभ्रमेनात्मभ्रमस्तेन विबोधि
ता विचित्सा ॥ यथा मायादर्शनहेतुर्नांजनं विद्यते पाशिकादवच्चित्तेजः सचलतां पर्वतभावं तदन्तरं निजं व्यस्यति
स्वरइरीवनकुंजादिचपश्यतीत्यर्थः ॥१॥ भ्रांतिकाल्पनत्वंप्रसर्गश्चित्सर्गवत्मनः कलनयैव स इव प्रस्तानवत
तइत्याह ब्रह्मेति ॥२॥

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह ज्ञानेति ज्ञायते यथा मितिर्निश्चितिस्तत्र संसर्गो बाह्यत्वं च मितिरूपे यथा मितेरेव बाह्यत्वं भ्रान्तानुभवात्मनात्तु तद्बाह्यत्वमज्ञा
नेकल्पितः संसर्गोऽपि वा बाह्यत्वं ज्ञानरूपतया अबाध्यः भ्रान्तानुभवात्मना तु बाध्यः इति सिद्धं ज्ञानं सत्यरूपमित्यतो हेतोर्बाह्यार्थरूपता
मपि तदात्मना सत्यां विद्धीत्यर्थः ॥३॥ एवं बाह्यमतेन बाह्यार्थवादेन नापि विज्ञानवादेन विरुद्धमतेऽत्रोभयोरैक्यान्न सर्वदा वि
तिरिक्तस्यान्तर्विज्ञानस्य बाह्यप्रपञ्चस्य च असत्त्वः असंस्थितेः अनभ्युपगमादित्यर्थः ॥४॥ सर्वस्य विवेके विचितः सदैवाभ्यास्यता
त्रिविदोषत्याग ॥ अङ्गाब्धीनां त्वादिं पञ्च महाभूतानां शान्तिरपि सिद्धेति पूर्णब्रह्मसत्तामात्रपरिशेषः सिद्ध इत्याह अङ्गाब्धेति ॥५॥

ज्ञानरूपतया बाह्यं बाध्यं चानुभवात्मना ॥ सत्यरूपमतः सत्यां विद्धि बाह्यार्थरूपतां ॥३॥ बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्य
मेव नः ॥ वेदान्तात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सह संस्थितेः ॥४॥ अङ्गाब्धयस्त्वानिलालोकजलभूः शान्तिशालिनि ॥ तथाम्बरे त्वामहात्मा
ब्रह्मसत्तैव सर्वतः ॥५॥ तस्मै सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च यत् ॥ तच्च सर्वमयं नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥६॥ चिन्मयत्वा
घटादेश्च स्वमे तिष्ठ दृष्टविवेकता ॥ तदा तद्बोधाय वै तद्वेत्यते नान्यथा चिता ॥७॥ यदा चिन्मात्रमेवेदं दृष्टदर्शनदृश्यदृक् ॥ ता
नुभवनं तत्र सर्वस्य फलितं स्थितं ॥८॥

तदेवं सर्वकारकक्रियाफलात्मकं जगद्ब्रह्मीभूतं नमस्यति तस्मै इति ॥६॥ व्यवहारकालेऽपि चेतस्य चिदैक्यापत्तिबलादेव सत्तास्फू
र्तिर्नान्यथेत्याह चिन्मयत्वादिति ॥ घटादि चेत्यं ब्रह्म चिन्मयत्वादेव द्रष्टृचिता चाक्षुषप्रत्यक्षप्रमातृचैतन्येन यदा दृश्यमादि
द्वाराप्रकाशं प्रतिपद्यते स्वमंशं शरीरं यस्यास्तथाविधयैव तया चिताप्यतद्घटादि चेत्यते नान्यथेत्यर्थः ॥७॥ एवं द्रष्टृदर्शनसाध
नदृश्यदृक्तत्फलं चेत्येतत्सर्वं विवेकाधीनसिद्धिकत्वाद्यदा चिन्मात्रमेव तदा सर्वस्य जगतः अनुभवनमात्रमेव स्वरूपपरमार्थेन
स्थितं फलितमित्यर्थः ॥८॥

दृग्दृश्ययोरैक्यसाधनानुग्राहकं तर्कमाह दृग्दृश्ययोरिति॥ दृग्दृश्ययोश्चिदात्मके साक्षिणि ऐक्यं नाम विध्यन्तरेण हि दृश्यमपरोक्ष
त्वतः नानुरूपः इति स्वाबोधयन्त्रविद्युपलाद्यदर्शपमात्मास्यान माधुर्यमनः॥ अननुभवनस्यानन्तरहि जडो रसं अनुभवितुमर्हो
तिनवाजडोरसस्तं मनितुं शक्ष्यति येनानुभवेदित्यर्थः॥९॥ तयोश्चिन्मयत्वासुपपामेत्तु अहमनुभवितृत्वितोचेत्यमनुभवनीयं अस्मा
परितित्तोजलादिं दुरिवनत्तुमहोवेनमस्यज्ञातितेनहेतुनाहमात्मा सुधीसासाक्षीमिति विद्युत्स्फुरतानुभवेनानुभवेनोना
नुभूतिर्भवतिसिद्धमेतीत्यर्थः॥१०॥ व्यतिरेके काष्ठदोरिवेष्टुमेरयोगसामर्थ्यं नित्रैवोपपद्यतिसजातीयेति॥ काष्ठं कंत्रेद

दृग्दृश्येनयथैकममविपश्चिद्दात्मकेः॥ नहृदयात्स्यादमहृत्स्यान्नाहृश्येऽस्मिन्वेपलाः॥९॥ चिन्मयत्वाच्चितोचेतं जलमपि प्रिय
यमस्तितितेनानुभूतिर्भवतिनान्यथा काष्ठयोरिवं॥१०॥ सजातीयैकाभावात्काष्ठनचेतने॥ दहनदृद्विदृष्टाद
दृश्यं नाज्ञास्यतादृशं॥११॥ यादृशानि काष्ठानि नाद्रूपं नचेतनं॥ ज्ञानं नितेनेरतस्मात्दृश्यं चिद्रूपचेतनं॥१२॥ म
हाचिदात्मनेवाग्निजलानिलधरादयः॥ नैतेषुस्वं रुन्धात्प्राणजीवादिभावनः॥१३॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

सहितीयं काष्ठकमंयथाकाष्ठत्वेनसजातीयत्वेपिविदैक्याभावाद्दन्हचेतनतेनयाद्दृष्टात्रिभाजडंसर्वथापिदैक्यमन्यदृश्यं ना
ज्ञास्यत॥११॥ नच दृग्दृश्ययोजडत्वे काष्ठद्वयोरिवैक्यं कोविज्ञानं नीत्याह यादृशानीति॥ यादृशानि सिताग्निरूपाणि ताति॥ इतरत्वे
लक्षणपतनज्ञानं तिकेविदंधीत्यर्थः॥ तस्मात्तत्त्वकं बलादृश्यं सर्वं चिद्रूपत्वोवदृश्यं दृश्यं चेतनं चिद्भिन्नं चेतिसिद्धमित्यर्थः॥ ब्र
ह्मधारयः॥१२॥ एवं दृग्दृश्ययोश्चिद्रूपत्वेदृश्येऽग्नितधरानिलजलादिमेहापगमाद्दृष्टविद्यार्थ्युत्पत्तिप्राणादिरूपगमात्सर्वस्य
जगतो ब्रह्मैक्यमेवसिद्धमित्याह महाचिदात्मनेति अग्न्यमानितेसमाहारदृद्वेनपुंसकत्वः॥१३॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

नावनाकल्पितत्वाद्यपि प्राणादिभेदानां मिथ्यात्वमित्याह प्राप्तेति ॥१४॥ ब्रह्मस्वनाविवर्तमात्रत्वाद्यपि जगद्भेदानां मिथ्यात्वमित्या
त्वमित्याह जगदयेति ॥ शांततया सुषुप्तिमलयात्मना ॥२॥ वेऽप्यत्र आद्वेति छेदः । पुंस्त्वाप्रत्यवहारात्तया आगतः आक्रान्तः ॥ वटए
ववटकाः ॥१५॥ तत्र वटबीजे पुंस्त्वाक्रान्तं सूक्ष्मं अविकृतं ब्रह्मसत्ताकं भागं तत्र वटादिविवर्तं वृक्षरीयति सर्वाग्रेजि ॥ अयमाद्यः सा
रपरः योयोऽनागतोऽणुकः अतिसूक्ष्मः स सः परमात्मा सएवांकुरकांडशाखादीनां तत्तदवरोत्तरकार्यपुरोभूयाग्रे बीजं च भवतीत्यर्थः ॥

र्यपान्तु भाद्यः सत्तांभावनावशंगतः ॥ भावनाचिच्चमत्कारः स्वयमेवेदमुदेति च ॥१४॥ जगत्तयाशांततया ब्रह्मा
सम्भाव तिष्ठति । पुंस्त्वमागतरूपात्माऽऽरे तो वटकबीजयोः ॥१५॥ सर्वार्थाणुमये बीजे योऽस्मादागतोऽणुकः ॥ स सन्तत्रांकुवत्
यं बीजं च स्यान्न निस्थितं ॥१६॥ ब्रह्म सर्वपराण्वात्मा योयस्माद्धितोऽणुकः ॥ स सन्ततमद्वैत्कावलब्रह्मैव तिष्ठति ॥१७॥
द्रव्यमेव यथाद्रव्यं तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ सर्वमेवं तथा ब्रह्म येनतेनयथात्तथा ॥१८॥ हेमत्वमेव नान्यत्वं हेमरूपशतेषु
या शांतत्वमेव शांतस्य सर्गेष्वहं गणोतया ॥१९॥ पार्थिवस्य स्वभावो यो घो यथा तव नकाप्यन ॥ सर्गप्रलयसंरम्भास्तथात्मा

१९॥ तत्र योयो यस्मात्सूक्ष्मः कारणरूपतया प्रसिद्धः स स ब्रह्मकोटौ यश्च स्थूलः कार्यात्मना प्रसिद्धः स मायाकोटौ मिथ्येत्युपलक्षयेदि
त्याशयेनाह ब्रह्मेति ॥ एवमुपलक्षिते सर्वत्र केवलं ब्रह्म तिष्ठति नान्यदित्यर्थः ॥ यद्यद्यथा येकैकद्रव्यमात्मभाग्यं तदेव द्रव्यं नाणुमात्र
मपि ततोऽन्यदस्ति तथा सर्वं जगद्ब्रह्मलाग्रे येन येन प्रकारेण यथा यथा परीक्ष्यते तत्संन्मात्ररूपं ब्रह्मैव नाणुमात्रमपि ततोऽन्यदस्तीत्यर्थः
॥१८॥ अविकारित्वेऽपि दृष्टान्तमाह हेमत्वमिति ॥ सर्गे जगद्भावः अहं त्वं जीवभावकलना ॥१९॥ तस्य विवर्तैरलोपमाह यथा पार्थिवस्येति २०

ओन्मीयायंकत्तामत्लिननाकल्पितनाकल्पितायाचांगंधर्वपुत्रकारांगापतंा किनीसेना॥सायथावमेवा॥रणा॥द्स्यांतः पृथ्वीमयव ति
हिंतगत्फलेस्थितंयथाजलेनावनितलेक्लिंन्नेआहीमस्तंवटादिवीजंकल्पनेछायाश्रयादिनामाण्डपकारसमर्थोभवतीकल्पे
महान्वटादिद्रुमःसंपद्यतेतद्वत्॥१२॥नतुयदिपरमतत्त्वंब्रह्मन्तस्वस्थितिरेवमोक्षःतर्हितमाहहि॥सिमिरसोकुत्स्नइत्याशं
कांवारयतिअनहंतात्मनइति॥अहंतादिमतिवंधनिरासेनाविर्भूतनिरतिशयानंदस्वरूपस्यहृदेवत्वपदे॥१३॥एकःसोमात्राइव

पंकेनाकल्पिताव्योम्नोयाउत्रकपताकिनी॥सायथाग्नानतामात्रंव्योमैवेदंनथाजगत्॥१०॥संकल्पश्रमदंतंन:पृथ्वी
मयजगत्स्थितं॥जलावनितलक्लिन्नबीजंकल्पइवद्रुमः॥११॥अनहंतात्मनोत्तस्यसतस्कत्वमासतः॥उारत्यालवा
यंतेनतुनामाणिमादयः॥१२॥त्रैलोक्येनत्रपद्मासिसदेवासुरमनुषा॥एकदेशांशंपातिस्वस्यपत्नोभायमहात्मनः॥१४॥
यथाजगात्स्थितिस्वापिपत्रतत्रगतस्यचा॥द्वैतसंकल्पसंदेहानसंस्पृशितात्मनः॥१५॥विश्वमेवतमेयस्यत्वं सर्वम
हात्मनः॥कुतःकस्यकथंतस्यभवन्निछाभिरात्मनः॥१६॥शांतारोषविशेषस्यनिरेवशादिशेषतः॥स्वतामसंतास
इत्योकआकलयितुंक्षमः॥१७॥मोरेर्नकिंचिन्नियोतेजीवैःकिंचिन्नजीवति॥शुद्धसंविन्मयस्यास्यसमालोकस्पद

विश्वंयस्यतथाविधस्यमहात्मनः॥१४॥१५॥निरात्मनःनिःशब्दस्पर्शोगादिनिमिनात॥१६॥सर्वाविमर्शअसतांदारिद्र्यंवस्तुदोष
मेपश्यतःकआकलयितुंक्षमोमहिमानमितिशेषः॥१७॥वंधुपुत्रादिमरणजीवनादिनापिनास्यहर्षविषादप्रसक्तिरित्याशा
येनाहमारैरिति॥मोरैर्मरणहेतुभिर्जीवैर्जीवनहेतुभिःस्त्रि॥१८॥ ॥ ७॥ ७॥ ७ ॥ ७॥ ॥ ॥॥

लोकस्य अज्ञजनस्य भ्रांत्या मृगतृष्णानदीतटप्राये भ्रांतिभाजि आत्मनि मिथ्यैव मरणजन्मनी कथ्येते ॥२८॥ यादृशस्याभिः स
म्यक्परीक्षितं तावन्न भ्रांतिर्न वा परीक्षकाः न वा जन्ममरणे संभवत इत्यर्थः ॥२९॥ न परीक्षकः इति कथमुच्यते तेन तद्विदः परीक्षक
स्याबाधात्तत्राह दृश्यादिति ॥ ब्रह्मभावेन सन्नपि देहेंद्रियादिसंहितपरीक्षकात्मना असदाभास इत्यर्थः ॥३०॥ ब्रह्मात्मनोऽसं

मिथ्या लोकस्य कथितो भ्रान्त्या मरणजन्मनी ॥ असत्यपि भ्रांतिभाजि मृगतृष्णानदीतटे ॥२८॥ सम्यक्परीक्षितं या
वन्न भ्रांतिर्न परीक्षकाः ॥ न नाम जन्ममरणे केवलं शान्तमव्ययं ॥२९॥ दृश्याद्यो विरतिं यात आत्मारामः क्षमं गतः ॥
स सन्नेवासदाभासः परितीर्णभवार्णवः ॥३०॥ दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगतमनोमतिं ॥ आत्मन्येव शमं यातं स
तमेवामलं विदुः ॥३१॥ आब्रह्मादि जगद्रूपं यस्मै न स्वदते स्वतः ॥ आकाशस्येव शान्तस्य तमाहुर्मुक्तमुत्तमाः ॥३२॥
अहं यस्य विचारेण विचारेणाहमस्ति नो ॥ अभावादहमर्थस्य ज्ञानाग्नेश्च संसृतिः ॥३४॥ संवित्संवेदनादेव बुद्धा
धाकारवर्जितं ॥ रूपालोकमनोरूपं तद्गतं हि चिदंबरं ॥३५॥ सर्वार्थरिक्तमनसः सतः सर्वात्मने सदा ॥ सर्वदा सर्व
दा सर्वं सर्वमाचरणं शिवं ॥३६॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि हे स्पेषित सर्वं शिवमयं ॥३७॥

तमेव दीपनिर्वाणमिव निर्वाणं विदुः ॥३१॥ अनस्ववतस्य नं संसारः स्वदते इत्याह आब्रह्मादिति ॥३३॥ नन्वज्ञस्येदीपवन्निर्वाण
स्तर्हि त्वं वसिष्ठः कथमसि तत्राह मिति ॥३४॥ अभावः कुतस्तत्राह संविदिति ॥ वास्तवं चिदंबरमेव स्वसंविदोऽन्यथा संवेदनादेव बु
द्ध्याद्याकारवर्जितं सत् ॥३५॥ ममैवं यथार्थसंवेदनेन भ्रांतिनाशे सर्वार्थरिक्तमनसस्तवापि निर्वाणरूपेव स्थितिः सेत्यतोऽप्याह
सर्वार्थेति ॥३६॥ सर्वमाचरणं प्रपंचयति यदिति ॥३७॥

आचरणग्रहणं जगन्मात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह यदिति॥ आपाद्यभ्रां दिशाम्॥१०॥ यदिति॥ निष्किंचित्स्वात्मधरमोपायावे
षणभून्यः निर्विचिकित्सो वा निर्विकल्पः निस्पृहः॥ यथा निर्वाणः सन्तिष्ठसे तथा तिष्ठ॥४०॥ यथा आनिलः अनिलसंबंधी स्पं
दस्पंदैर्व्यवहारस्तथा तेन वा व्यक्तः॥४१॥ पुरुषनापुरुषो वितते छात्मा कालक्षणेन यंत्रगृहेन वाख्यानि वीत्याक्त॥४२॥ हेत
मनववात्थगः मातृपितृबंधुजनादिभूतानामालोकनमालोकः आस्ते हः लेह वज्जलः माभूत् अलेहो वा माभूत् किं तु अनि

यदेहं यत्वमाशाय यक्षियाकालस्वादयः॥ यल्लोकाल्लोकाल्लोकगिरयस्तद्व्योमपिदंततां॥३५॥ यद्रूपालोकमन
नं यत्कालत्रितयं जगत॥ यज्ञरामरपाण्यहितं नयचित्तमः शिवं॥३६॥ निष्किंचित्सो निराभासो निरिच्छो निर्ममाः
स्पंदास्पंदैर्यथानिलः॥४१॥ निर्वासना निष्कलना शांता पुरुष ताक्ते॥ शास्त्रेणयंत्रवाहेन वात्या हठमथीयथा
॥४२॥ भूतालोकस्तमालेहो मा वालेहस्य वास्थगः॥ अनिर्देशाधरा लोकश्चित्रदीपवदास्यतां॥४३॥ ॥ ॥

ईशाधरः॥ अस्ति नास्तीति परीक्षकैर्निर्देष्टुमशक्यः आलोकः प्रकाशो यस्य तथाविधोऽस्त्व॥ कथं चत्यथा चित्रदीपवत आस्य
तां स्थीयतां तस्यापि चित्रलिखितत्वेन लोकदीपत्वाय रमार्थतः स्नेहाभावाह्भूतानां प्राणिनामालोकनमालोकः आस्ते हः स्नेहव
जलः अस्नेह स्नेहशून्यश्च न भवति आलोकः प्रकाशश्च चित्रस्थितत्वात्॥ अस्ति नास्तीति निर्देशार्हो न भवतीति साम्याद्दिग्धीः॥४३॥

निर्वासनानिष्फलनेनिङ्गितोकार्थमेवपुनरनुवादेनदृढीकुर्वन्नुपसंहरति निर्वासनस्येति॥ वर्तमानभोगेषु विरसस्याभाविष्वनिरिच्छ
णस्य शास्त्रानुसारेण आत्मतत्त्वेस्वस्वेविनोदे विश्रान्तिस्तद्धेतुः॥ आदेहधारणमवश्यंभावित्वादवर्जनीये व्यवहारे सच्छास्त्रा
नुसरणे एव चित्तदोषनिर्हरणेन विवेकाद्युदयेन च तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठासिद्धिरिति भावः॥ अन्तः अनभिसंधिमतः अन्तरा वामल
स्य तत्त्वविदः संवेदनपूर्वकव्यवहारेषु शास्त्रार्थस्वस्ववर्णाश्रमोचितचारेशमदमादौ च सज्जनं सम्यगनुवर्तनमेव स्वरूपं स
साधारणं लक्षणं न यथेष्टाचरणमित्यर्थः॥ तथा चाहर्द्वाविंशतिशततमसर्गे॥२१॥ प्रबुद्धात्मनि विश्रान्तो यद्रूपः परि

निर्वासनस्य विरसस्य निरेषणस्य शास्त्रार्थनैकरसतत्त्वविनोदहेतुः॥ शास्त्रार्थसज्जनमतोप्यमलस्य तस्य संवेदने
ष्वनभिसंधिमतः स्वरूपं॥७९॥ महारामायणे निर्वाणवर्णनं नामाष्टत्रिंशदधिकशततमः सर्गः॥१३८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ सं
जाताकृत्रिमक्षीणसंसृतिभ्रमयन्पुमान्॥ असंकल्पोनसंकल्पं वेत्ति नासद्वेदसत्॥१॥

तत्र स्वतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि प्राप्तं तत्र तत्त्वदर्शी चैव कोभेद इत्याशङ्क्य विभजते तोरति॥१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
प्रकरणे उत्तरार्धे अष्टत्रिंशदधिकशततमः सर्गः॥१३८॥ प्रबुद्धात्मनि विश्रान्तो यद्रूपः परिशिष्यते॥ जगद्व्रतस्य यद्रूपं तत्तस्य गिरिवर्ण्य
ते॥ विदुषः शास्त्रानुसारनियमेन क्रियापकसंकल्पस्यापि असत्त्विमाशंक्याह संजातेति॥ संजातः प्रथमभूमिकादिगोचरयत्नाद
कृत्रिमः क्षीणसंसृतिर्यस्मात्तथाविधः स ... तथाविधः पुमान् शास्त्रीयव्यवहारनियमेप्यसंकल्प एवाव
तिष्ठते॥ यतोयं तत्र व्यवहाराभासहेतुं संकल्पाभासं स्वात्मैवेति पश्यन् संकल्पं न वेत्ति न च वेदनमंतरेण कस्यचित्सत्ताप्र
सिद्धिरिति सः संकल्पाभासः॥ असद्दलीकमेवेत्यर्थः॥१॥१॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥॥

नसंकल्पं वेत्तीत्युक्तेर्विवरणाय सर्वसंकल्पबीजस्याहंताध्यासस्य बाधादपि तस्य न संकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह अध्यासादिति ॥ अध्या
ग्बोधात्कुतोप्यनिर्वचनीयान्निमित्तात् ॥ निध्यासोध्या आरब्धोऽस्मानिति अहमिमं नास्मि ॥ सा तत्त्वविदि अकारणं आप्तुं न शक्यते
दृष्टापलेनाप्यविष्टापि न लभ्यते ॥ २ ॥ कामनया हि संकल्पप्रसक्तिः ॥ सा च पूर्णकामस्य नास्तीत्याह यस्येति ॥ सततया निरतिशयानं
दस्वरूप सततैव ॥ ३ ॥ एकलाभादेव सर्वलाभात्तस्य चाप्यविषयदृश ॥ एकविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् ज्ञातव्यविषये विभ्रमसंभा

ता॰

ध्यासान्मुक्तानि रिवाहर्षे कुतोप्यहमिति निश्चिताः ॥ विद्धि कारणं दृष्टानष्टं प्राप्तुं न लभ्यते ॥ २ ॥ यस्य पूर्णावरणानां
शांतसर्वेहितोदिताः ॥ परमात्मन पूर्णमाप्ततयैव स राजते ॥ ३ ॥ सर्वं संदेह इत्यंते मि हि कामानतिरिच्य नाभाति
आत्मच्छिद्य दोषरक्तेन पूर्णेंदुनेव खात्मना ॥ ४ ॥ विसंस्मृति हिंसंदेहो लब्धस्तेन निराहितः ॥ आरब्धकार्यविनाशे ज्ञेयो वि
ज्ञायते बुधः ॥ ५ ॥ निःसंकल्पो निराधारः शांतस्पर्शान्यविकृतः ॥ अंतः शीतलशांतमेव मलोकादिवानिलः ॥ ६ ॥ ७

याघभावात्तदर्थमपि तस्य न संकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह सर्वेति भावनी निरावरणात्मकप्रकाशाधीर्यस्य अत एव सर्वेषां दे
हलक्षणानां दुर्ध्यानिमित्तमिति कामानतिरिच्य न ॥ तद्देहस्य सर्वजनभ्रमसंदायनिरासमर्थस्य तस्य तत्प्रसक्त्यभावा
दिति भावः ॥ ४ ॥ यतो बुधस्तत्त्वविदशेषं मंदेतं वस्तु यं भ्रमं तेसमात्मानं विदैवस्मादिष्ठान्निष्टतैव आत्मैवेति विज्ञायतइत्य
र्थः ॥ ५ ॥ स्वपरीतमपाति गुच्छणादिना संगमात् जनानां पवित्रतां निष्पापतां ॥ ब्रह्मलोकादागतः ॥ अनिलइव ॥ ६ ॥ ७ ॥

नसंकल्प्यं चेतीत्येतद्विशदीकुर्वन्नेनासदेव सदिति तद्विशेषं विशदीकर्तुं असद्रूपोपलंभस्वरूपं प्रपंचयति ॥ असद्रूपेति चतुर्भिः ॥७॥ चास्वप्नवंध्यापुत्रोपलंभवद्विषुक्ते दृष्टान्तसाम्यं दर्शयति असत्येष्विति ॥ कुतो भवेत् किं सत्याद् उतासत्यात् ॥ न तावत् सत्यात् स्य कूटस्थत्वात् ॥ न द्वितीयः असत्यात् सत्यस्योत्पत्तेरप्यसंभवापत्तेः ॥ ८ ॥ एवं च आकाशस्य स्यात् संगाद्यत्वात् सत्यस्याधारत्वा योगादिति भावः ॥ अतः असत्येष्वेव संसारेषु सर्गस्य वंध्यस्य तदपवर्गस्य च शशशृंगवदेव यत्रैव ध्यासृत्योपमोत्र तत्र हेतुर्दर्शयसि

असद्रूपोपलंभानामिदं वस्तुस्वभावता ॥ यत्सर्गवेदनं स्वप्नवंध्यापुत्रोपलंभवत् ॥ ७ ॥ अविद्यमानमेवेदं गगनकुसुमवते ॥ असद्रूपोपलंभस्य सेवा वस्तुस्वभावता ॥ ७ ॥ असत्येष्वेव संसारेषु कामथः कुतो भवेत् ॥ सर्गापवर्गयोः शशशृंगवदेवं ध्यासृत्योपमो ॥ ८ ॥ जगद्भ्रमतया सत्यमनिर्मितमभावितं ॥ अनिष्ठितं चान्यथानुनाहं नावगतं च तत् ॥ १० ॥ आत्मस्वभावविज्ञाने दिवं वस्तुस्वभावता ॥ यदहं नादि सर्गादिः स्वाद्यनुपलंभनात् ॥ ११ ॥ श्रीराम

द्विरित्यर्थः ॥ ८ ॥ यद्वा तु जगत् सत्यमिति पक्षस्वरूपाद्यपि संभवाभेदेनैव निवर्त्यदर्शयति ॥ स्थितितन्निरूपकादिविभागो निरालंबनत्वेनाह जगदिति ॥ अभावितं भावनया अविषयीकृतं ॥ आधारविशेषे अनिष्ठितं च ॥ अन्यथा ब्रह्मज्ञानमनुपगमेत् ॥ १० ॥ असद्रूपोपलंभस्वभावमुपवर्ण्य सद्रूपोपलंभस्वरूपविज्ञाने वस्तुस्वभावं प्रपंचयति आत्मेत्यादिना ॥ अनुपलंभनात् निर्विषयविज्ञानेनेति यावत् ॥ ११ ॥ छ ॥ छ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१०५

चित्तो निर्विषयता या सम्प्रसिद्धिर्भावकस्यानं समनिर्देशादेशांतरप्राप्तौ विनिमेषे दर्शितं तन्मात्रसिद्धिं स्मारयति स्वरूपादितिभाष्या
स्वादितिवाक्यं दूरादिदेशांतरयोजनलक्षांतं चक्षुर्दीपप्राप्ते चेतने याहक्स्वरूपं स्यात्स्वचिन्ने चैतन्ये मार्गमध्ये भवति ब्राह्मी न्यायतस्य
चैतन्यस्य दृश्यं स्वरूपं कोप्यामासचिन्मयं रूपं सर्वस्य ज्ञातुर्ज्ञातस्य प्रसिद्धं तत्स्वभावं विदुरिति व्यवहितेन संबंधः॥१२॥१३॥

दूरगायोजनलक्षांतप्राप्ते देशांतरे चितः॥ चेतनिमेषस्यांतर्यद्रूपं मार्गमध्ये निरंजनं [illegible] तत्स्वरूपं स्यात्सदृशं यत्को
प्याभासचिन्मयं॥ अचेत्यं शांतमस्तु दिर्निर्मलनाविकलं सर्वोपमं॥ सर्वस्य तं तु ज्ञातस्य तत्स्वभावं विदुर्बुधाः॥ सर्वो
पलंभो गलति तत्रस्य स्वविवेकिनः॥१४॥ सुषुप्ते स्वप्नधीर्नास्ति स्वप्ने नास्ति सुषुप्तधीः॥ सर्गनिर्वाणयोर्भ्रांतौ सु
षुप्तस्वप्नयोरिव॥१५॥ भ्रांतिर्वस्तुस्वभावो वा तेन स्वप्नो न सुषुप्तता॥ न सर्गो न च निर्वाणं सम्यक्शांतमयो भवः॥१६॥
भ्रांतिस्वरूपमात्रमयी प्रेक्षितानैव लभ्यते॥ दीपेनेव तमो विनाशे किलसं प्राप्यते कचं॥१७॥ यन्नलभ्यं च तन्ना
स्तीति नेतं भ्रांतेरसंभवः॥ स्वभावानुपलंभोऽन्योन्यो नास्ति कस्यचित्॥१८॥

१४॥ सुषुप्तिस्वप्नयोः परस्परविप्लुत्यते वेदांतेन निर्विषयता चितः संभाव्यते याह॥१५॥ स्वप्नसुषुप्तादिविभागोपि भ्रां
तौ वस्तुस्वभावभूतः परमार्थो नास्तीत्याह भ्रांतानि॥१६॥ कुतो नास्ति तत्राह भ्रांतिरिति॥१७॥ भ्रांतिविषयोर्थः भ्रांत्यानलब्धो
स्तुपलंभांतरेणालभ्यतां तत्राह स्वभावादिति भ्रांतेः अनुपलंभप्रमाणको बाध्यः स च कस्यचित् भ्रांतिगोचरार्थस्य स्वभा
वादन्यो नास्तीत्यर्थः॥१८॥

रा॰ म॰
१०५

एवंचसम्यग्विभावनेसति स्वभावएकएवस्वात्मनित्रिपुटीकल्पनयाप्रख्यातेनान्यदस्मादणुमात्रमपीत्याहस्वभावइति॥स्वद
तिपरमप्रेमास्पदतयाप्रथते॥१९॥तस्यस्वभावातिरिक्तकल्पनमेवसंसारदुःखंअकल्पितस्वरूपावस्थितिरेवकैवल्यसुखमित्याह
अस्वभावेइति॥विधीयतामनुमादीपतां॥२०॥तदुपादानेकउपायइतिचेत्तदध्यासस्यविध्वंसनमात्रतादर्शनमेवेत्याशयेनउ
त्पत्तिमात्कालादारभ्यतदपृथक्सत्तांदर्शयतिसूक्ष्मेइति अगोचरः।उत्तमानांतत्त्वविदांवेदनाचसंकथासदुक्तिरित्यर्थः॥२१॥
एवंप्रत्यगात्मन्याध्यात्मिकभावानामप्यपृथक्सत्तेवस्वधर्मिताप्रतीतेःसर्वानुभवसिद्धेत्याहरूपेति॥२२॥एवंतस्यदार्ढ्य

स्वभावरावसर्वस्मिन्स्वदतेकिलसर्वदा॥अनानैवादिनानेयर्किंवादैस्संविभाव्यतां॥१९॥अस्वभावेमहदुःखंस्वभावे
केवलंशमः इतिबुध्वाविचार्यान्तर्यदिष्टंतद्विधीयतां॥२०॥सूक्ष्मेबीजेत्वगःस्थूलोद्रष्ट्रमित्युपपद्यते॥शिवेसूक्तेज
गत्सूर्तिमज्जीमुत्तमसंकथा॥२१॥रूपालोकमनस्कारबुध्यहंतादयःपरे॥स्वरूपमर्जासलिलेद्रवत्वमिवस्वात्मकाः
॥२२॥मूर्जीयथास्वसद्देःकरोत्यवयवेःक्रियाः॥आत्मभूतेसत्तामूलेन्द्रियाकाशमकोसत॥२३॥आत्मस्थादह
मित्यादिस्मरादेरसंस्तते॥शरीरेर्थभावसुक्तोपःपटहादिषुजायते॥२४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥॥

वहारःसर्गादिस्वंपदार्थव्यवहारस्याचिदात्माप्यपृथक्सत्ताकत्वात्तद्वपवप्रायैःसर्वपदार्थैःप्रवर्ततइत्याहमूर्तेइति॥स्वसदैःस्वा
त्मप्रायैःस्वापृथक्सत्ताकैरितिभावः॥२३॥अर्थव्यवहारइवशब्दप्रयोगादिव्यवहारोऽप्यपृथक्सत्तयाचिदधिष्ठितादेवदेहाकारा
जायतेइत्याहआत्मस्थादिति॥असंस्ततेःजडत्वेनस्वतोव्यवहारासमर्थादस्मदादेर्वासिष्ठरामादिदेहात्तथःअहमित्यादिरर्थप्रका
शनाभिप्रायउक्तःशब्दःत्रिकादिकरणव्यापारेणजायतेसःआत्मस्थात्चिदात्माधिष्ठितादेवजायतेनटीपदक्रमतालाभिज्ञया
दकपुरुषाधिष्ठितेषुपटहादिषुयथातदभिप्रायानुसारिविचित्रशब्दोजायतेतद्वदितिशेषः॥२४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

एवंसर्वजगद्व्यवहारस्य चिदभेदनिर्वाह्यत्वे आत्मनि कथं वा भेदोल्लेखः किमर्थं जरठजरतीयेन अविचारमात्रसिद्धा जाड्यांशापेक्षेतिपग
मेनेत्याशयेनाह यतिद्वि ॥ आयतनत्वेऽभातं प्रेक्ष्यमाणविचारजन्यतत्त्वज्ञानेन ॥ अतः जाड्यमेदं प्रकृतजगद्रूपं अरूपात्मनिः स्वरूप
मेव ॥ एवं च ब्रह्मणि ब्रह्मणि स्वस्वभावे संस्थितं सेवास्वस्वरूपावस्थितिरिति भावः ॥ २५ ॥ नन्वसंसारिब्रह्मब्रह्मस्वभावे तिष्ठतु नाम
तेन संसारिणां को लाभः इत्याशंक्य तेषां पुरुषार्थचिन्तां व्याप्याः स्वपुत्रराज्यादिमेलो चिन्तावद्भवेत्याशयेनाह येषामिति ॥ मि
थः अन्योन्यं प्रांतिरस्थातयि जागरे स्वप्नांतरे च तत्तेहात्मनि तन्संतिमिथः परस्मैकांततमब्रह्मत्वं तेषामस्तु स्वपुष्पवन्मनरांसंगी

यस्मात्तं प्रेक्ष्यमाणास्तिन्न त्वात्येव स्थितं तरं ॥ ज्ञाद्रूपमद्रूपात्म ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितं ॥ २५ ॥ येषामस्ति जगत्तत्र प्रतिस्व
प्नपुरुषामिथः ॥ न संतिष्ठात्मनि मिथो नाम्नास्वं स्वप्नपुष्पवत् ॥ २६ ॥ मयि ब्रह्मैकरूपं ते त्वं नभाकाशकोशवत् ॥ वायोः
स्पंदे इवाभिन्नौ व्यवहारेष्वनन्ययोः ॥ २७ ॥ अहं तु सन्न्यपस्ले यांश्च सत्यमवतामिव ॥ तेनु न नमत्संतो मे सुपुत्रे स्वप्नकाद
व ॥ २८ ॥ तेऽन्योन्यव्यवहारे मेन ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितं ॥ तेषामयं नियतं तु नेतरत्समतं मम ॥ २९ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

मर्थः ॥ एवं वायोर्हि प्राह ॥ २६ ॥ अस्मात्तु जडांशोपत्तेन व्यवहाराश्च स्वपुष्पवत् ॥ सद्विंदोस्तु मयि ब्रह्मैकरूपता संभवेत्याह मयीति
॥ तेपुरुषाः वायुस्पंदवत्स्वाभिन्नैस्तैस्तैः स्वव्यवहारैः सह मयि चैतन्ये वपनकाङ्क्षमयं प्राणं तं सब्रह्मैकरूपं न ब्रह्म तमयि प्रत्यगात्मस्वभा
वेस्तीर्थः ॥ २७ ॥ अपरं विशेषमाह अहं त्विति ॥ अमयुद्ध्रदृश्याजगत्स्वप्नवस्मिष्टे इत्यादिसत्यत्वादिति भावः ॥ तेत्वितिमयुद्ध्रदृश्य
जगतां सह तदेहिनां बाधादिति भावः ॥ २८ ॥ अन्योन्यहोपदेशादिव्यवहारः तैः न द्विसिद्धसत्यभावे मे व्यवहारे मम अलमलमि
ति वीक्षाआत्यंतिकनिष्प्रयोजनताधीनताय ॥ २९ ॥

अहं आत्मनि वसिष्ठ देहभावे नैवास्मि रयं वसिष्ठाद्याकाराभ्य इदर्थं ब्रह्मसत्तैव समुद्रे वीचिव ॥ इयं वागपि तथारूपा न्यदर्थे ब्रह्मसत्ता
विवर्तरूपैव मम हर्षस्यानुत्पन्नापि वैत्यर्थः ॥१०॥ सर्वैव कल्पनामात्रे दैकरसात्मतादर्शनाद्विरुद्धं विरुद्धत्वादिकमपि यस्य तथा
विधस्य तत्त्वविदः ॥११॥ मोहाद्विरुद्ध निरतिशयानंदात्मपरिज्ञानादिति प्रसिद्धा इयं संसारकर्द्धनामेत्सोपाय क्रमाध्यासकद
र्थनाच ॥१२॥ अभावस्यासत्त्व वस्तुः स्वस्य उपशमरूपेणापि ॥१३॥ अक्षयपतित अप्पजित सैलविंदुर्धयानानावर्णचक्रं भवंति वंति

ॐ

अहमात्मनि नैवास्मि ब्रह्मसत्तेयमाततं ॥ त्वदर्थं समुद्रे तीव तथारूपैव वागियं ॥१०॥ अविरुद्धविरुद्धस्य शुद्धसंविन्म
यात्मनः ॥ न भोगेच्छा न मोक्षेच्छा न हि स्फुरति तद्विदः ॥११॥ स्वभावमात्रायत्ते स्मिन् बंधमोक्षक्रमेन णां ॥ कदर्थनेम
हामोहो क्रोष्परे प्रवृद्धोयमः ॥१२॥ स्वभावसाधने मोक्षे भावोपशमरूपिणि ॥ न धनान्युपकुर्वंति न मित्राणि न च
क्रियाः ॥१३॥ तैलबिंदुर्भवत्युर्व्यां क्रमप्यतितोयथा ॥ तथाप्युचेतसंकल्पे स्थिता भवति चिज्जगत् ॥१४॥ जाग्रति
मरुतां तस्थितिर्यादृग्यसा स्मृतो ॥ तादृग्यसाहं त्वज्जोगडाल संस्थावि विकिनः ॥१५॥ जैनैवाभ्यासयोगेन यातिततनुतां
तथा ॥ [illegible] पथ्यानाहं न संसारः शांतमेवावशिष्यते ॥१६॥ पदार्थप्रस्वभावैक्यं स्थितिमेति तदा तदा ॥ भोगांधकारिता
लति न सत्याप्यनुभूयते ॥१७॥ ५ ॥ ५ ॥

॥१४॥ ज्ञानवाधितं तु जगत् स्वप्नवत्स्मृतिमात्रयोग्यतामापद्यत इत्याह जाग्रति गत्स्थितौ प्रतिभासमनावयादृग्यसाया दृग्विधा
॥१५॥ तेन मायुक्ते नैव भूमिकाभ्यासयोगेन तज्जोगज्जालं तनुतामपह्नुयं ॥१६॥ प्रत्यक्प्रवपादस्यापरीक्षणोदशनामपितस्यक्ष
यीवाधध्यानुभवितुं माकदृत्याशयेनाहयदापदेति ॥ गलति अपक्षीयते आत्यंतिकबाधेन नश्यन ॥ कालत्रयेपि नासीमप्यनुभूयते
॥१७॥ ५

वा॰टी॰नि॰उ॰
१०७

एवंभोगांधकारस्यमत्तो विनाशोसति बुध्यादिकारणनिकरो मोहेनान्धावरणेनावृतानेन मे हन्त यास्थूलदेहाद्यध्यासेन वर्हितोभवति तथाब्रह्माकारवृत्तीद्धेन बोधेन स्फुरति यस्मात्स्फुरणात् दीपात्प्रसृत आलोकवदसर्वितो व्याप्यब्रह्मीभूतोभासते चेत्यर्थः॥३८॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥३९॥ एवं संसृतो ब्रह्मभाति ब्रह्मणि च संसृतिः॥ जीवन्मुक्तोद्भूयं भाति यथा दीपेण तिवर्ण्यते॥ तत्रादौ निःस्वभावस्य बाह्यार्थं तरवत्स्वनसन्तास्मिन्ये तत्स्वमेव वा

मोहमहत्तारहितः स्फुरति यतो भवति भासते चतमः॥ बुध्यादिकारणौघैर्दीपस्यादीपादिवालोकः॥३८॥ इति महारामायणे
निर्वाणप्रकरणे वासिष्ठगीतासु स्वभावविश्रान्तियोगोपदेशो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः॥३९॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ दृ
श्यालोकमनस्कारबुध्यादिद्वयवेदनं॥ स्वरूपं विद्धि दृश्यानां समस्वभावस्य वस्तुनः॥१॥ समस्वभावसंतुल्येन स्वभावस्थितिरात्म
ना॥ यदा देहे तिष्ठन्ति सर्गाः स्फुरन्ति भासते॥२॥ स्वभावविश्रान्तिरिति शास्त्रिका॥ जगद्भ्रान्तिरसंसृतः स्वयं
स्वरूपमाप्नोति॥३॥ भोगा भवमहारोगा बंधवो दृढबंधनं॥ अनर्थायार्थसंपत्तिरात्मनात्मनि शाम्यतां॥४॥

लं वःस्वरूपमिति विद्धि तुभवत्स्माहस्पष्टैति॥ अन्त्यामंनिर्विकारकलंकं॥१॥ तत्रादौ बोधानायत्तीनैकानुविधानलक्षणां उक्तिमाह अस्वभावेति द्विभ्यां॥ पदार्थानां अपरिच्छिन्नात्मकस्वभावस्थितिः॥ अस्वभावतातिरोधेनीअविद्यातमस्तुत्येन तत्स्वनपरिच्छेदेनतच्छरीरतयाचउदेति नदेहस्य स्वयं तोति॥२॥ व्यातिरिक्तमाहयदेतिस्वबोधनेति शेषःबीजद्वेषादेः क्षयेण्यदेतान्मात्रस्थित्योरिस्त्वणुत हर्षांतः॥३॥ अतःस्वस्वरूपविश्रान्तिचिरं यतो भोगाद्यानर्थीश्चेस्माह भोगाइति॥४॥ ६९॥ ६९॥ ६९॥

राम॰
१८७

एवं च स्वात्मतत्त्वानां स्वभावस्थितौ नानर्थप्राप्तौ युक्तेत्याह अस्तमितेति ॥४॥ इह संसारे मानात्म्यतां ग्लायतां ॥५॥ स्वात्मनामेव स्वानुबो
धमभिनयेन दर्शयति नेति ॥ आत्मानं द्रष्टुं इच्छादि त्रिपुटीं यामाश्च वसिष्ठ जीवं ॥६॥ हे राम वसिष्ठ त्वमिति ॥ एवं शास्त्रार्थदृष्टिं हितं त्वं त्वमात्मस्व
ताहशाल्यमेव पश्यसि ॥ अहं तु शांतमेवात्मपश्यामि ॥७॥ नेत्रापिरणते शास्त्रार्थदृष्टिरूपालोकमनोमयाविभ्रमानुप [illegible] तोऽज्ञानाः किं रसा

अस्वभावात्मता सर्गः स्वभावैकात्मता शिवः ॥४॥ अस्तं गतं परं व्योम शान्तमव्ययतां मे हताव्ययतां ॥५॥ नात्मानमवगच्छामि
न दृश्यं च जगद्भ्रमं ब्रह्म शांतं प्रविष्टोऽस्मि ब्रह्मैवास्मि निरामयः ॥६॥ त्वमेव पश्यसि त्वं च सत्त्वं शास्त्रार्थदृष्टिभिः ॥ पश्या
मि शांतमेवाहं केवलं परमं नभः ॥७॥ ब्रह्मण्येव परा काष्ठा रूपालोकमनोमयाः ॥ विभ्रमा सर्वसंजातकल्पास्व हास्वाति
लो ॥८॥ ब्रह्मात्मा वेत्ति नो सर्गं सर्गात्मा ब्रह्म वेत्ति नो ॥ सुषुप्तो वेत्ति न स्वप्नं स्वप्नस्थो न सुषुप्तकं ॥९॥ प्रबुद्धो ब्रह्म जग
तीं जीवन्स्वप्नदृशीरिवारूपं जानाति भावरूपं जीवन्मुक्तः प्रशांतधीः ॥१०॥ यथाभूतमिदं सर्वं यद्ज्ञानाति बोधवान् ॥
समाप्यति च सुषुप्तात्मा शारदीव पयोधरः ॥११॥ स्मृतिस्थः कल्पनस्थो वा यथा पारव्यातश्च संगरः ॥ सदसद्रूपजगामात्र
त्वपाहं त्वजगद्भ्रमः ॥१२॥ छ॥

तुसंजातकल्पाः ॥८॥ अमम द्वैताद्दर्शनं न द्वैतमद्वैषात ॥ किंतु द्वैताद्वैतयोर्युगपद्दर्शनासंभवादित्याह ब्रह्मात्मेति ॥९॥ अद्वै
ताद्दर्शने कथं तदुपदेशप्रसिद्धिस्तत्राह प्रबुद्ध इति ॥ जीवन्मुक्तस्तत्पर्यायेणोभयं पश्यतीत्युपदेष्टा भवतीत्याशयः ॥१०॥ सो
ऽपुनरोत्तरम्भमिकास्तत्क्रमेण द्वैतादर्शनात्प्रशाम्यतीत्याह यथाभूतमिति ॥११॥ तदृष्टाद्वैतस्योत्तरोत्तरं ॥ पेलवतां दृष्टांत
माह स्मृतिस्थ इति संगरः युद्धं ॥१२॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१०६

यापरिदृश्यमानाजगन्मायापरमार्थसत्येआत्मनि अपिदृष्टात्वं नास्तीत्यर्थएवनास्ति॥यस्याःकृत्रिदृष्टाजीवोपिनविद्य
ते॥इतिमत्वायाम्रत्यविलक्षणेयंभ्रांतिरनिर्वचनीयेवभासतेइत्यर्थः॥१३॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्द्धेचत्वारिंशत्सर्गः॥४०॥त्रिजगत्तुत्रिकात्यमस्वभावस्वभावतः॥स्वभावेकस्वभावेननिर्वाणंवात्रवर्ण्यते॥अस्वभा
वो॰धिष्ठानस्वभावोयमात्मासर्वः॥जगद्रूपःसन्नहंतादिदृश्यमाणत्रिजगत्तुत्रिकालत्यंवेतीत्यहेकालादिवेदनःसंपन्नः

आत्मन्यपिनास्तिहियाद्दृश्यस्यानविद्यतेकश्चित्॥नचभ्रांत्यंनाम्नंत्यंभ्रांतिरियंभासतेसेति॥१॥महाराम
यणेनिर्वाणेवासिष्ठगीतासुआत्मविश्रांतिरूपनंनामचत्वारिंशत्सर्गः॥४०॥श्रीवसिष्ठउवाच॥अस्वभावःस्व
भावोयंसर्वोहंतादिवेदनः॥स्वभावेकस्वभावेननिर्वाणीक्रियतांस्वयं॥१॥यत्रादिसोभवेनत्रयंलोकत्तथाभवे था
त॥परंविषयवैरस्यंतत्रयत्नप्रवृद्धधीः॥२॥अकर्तृकमकरणमहत्पदहृदिरीतं॥जागरस्यात्सुसंसमारमभि
तोचित्रसुप्तितं॥३॥नचोत्थितंकिंचनेयात्तंतेयातंनपयात्थितं॥अनामयंपरंब्रह्मसत्यमक्षयमेवतत्॥४॥

एवमनिर्वाणोपमात्मास्वयंप्रकाशीयोपायप्रभवविद्यादिर्यत्तेनाद्वितीयस्वप्रकाशपूर्णानंदलक्षणस्वभावैकस्वभावेनस्वेनै
वनिर्वाणीक्रियतां॥१॥साचविद्याविद्वत्समागमविवेकजन्यादेराग्यादेवसिद्धतीत्याशयेनाहयत्रेति॥२॥तत्रैवस्यांप्र
विद्यास्वभावात्स्फुरदेजगादित्रयाध्यासंवर्णयति॥अकर्तृकेति॥३॥विद्यास्वभावेनतस्योपानिर्वाणलक्ष्यंदर्शयतिनचेति॥४॥

रा॰म॰
१०६

तत्राद्यमस्वभावस्वभावं त्रिजगन्नृत्यरंगं नृत्यत्पुत्रिकात्वेन वर्णयति चिच्चमत्कारेत्यादिना ॥ चिच्चमत्कारमात्रात्मानो ये जीवास्तेषां क
ल्पनामात्रात्मके रंगे नृत्यमंडपे शृंगारादिनानारससंकेनायासां जगन्ति त्रपुत्रिकाः ते नृत्यंतीति परेणान्वयः ॥५॥ रसैः शृंगारा
दिभिर्भावैः स्थायिभावैर्विकारैः कंपस्वेदादिसंचारिभावैः आद्यंपद्यस्यान्त याभिनयैस्तन दत्त्वाकारस्य जकचेष्टाभिः ॥ परमा
णुप्रति परमाणुमात्रस्यपि विद्यमाने खे चिदाकाशे प्रायः इति संभावितपीतनार्थो ॥६॥ ब्रह्मलोकः शिरोधराकं धरा यासां ब्रह्मलोक

चिच्चमत्कारमात्रात्मा कल्पनारंगरंजनाः ॥ तं स्यात्तु केन शक्यन्ते खे जगन्ति त्रपुत्रिकाः ॥५॥ रसभावविकाराढ्यं नृत्यत्य
भिनयैर्नवैः ॥ परमाणुप्रतिप्रायः खे स्फुरंत्यंबरात्मिकाः ॥६॥ सर्वं तु दीवरधरादिग्वाङ्गलतिकाकुलाः ॥ पातालपादलतिका ब्र
ह्मलोकशिरोधराः ॥७॥ चंद्रार्कलोलनयना तारोत्करतनूरुहाः ॥ सप्तलोकांगलतिकाः परितो स्वच्छांबरांबराः ॥ धाब्धि
पांबुराशिवलया लोकालोकाद्रिमेखलाः ॥ भूतभारचलज्जीवप्रवहत्प्राणमारुताः ॥९॥ वनोपवनविन्यासहारकेयू
रभूषिताः ॥ पुराणवेदवचनाः क्रियाफलविनोदनाः ॥१०॥ त्रिजगत्पुत्रिका नृत्यं परिदृश्यन्ते पुरः ॥ ब्रह्मवारि द्रवत्वेन
गच्छन्त्यनिलवेपनं ॥११॥

रूपाणां शिरसां धराः धारयित्र्यः ग्रीवाः ॥७॥ तारोत्कराः तनूरुहाणि लोमानि यासां ॥ परितो दिक्षु अच्छं स्वच्छमंबरमाकाशमेवां
बरं वस्त्रं यासां ॥ भूतानां भौतिकशरीरादीनां भारेण धारणेन पोषणेन च निमित्तेन चलंतो जीवा एव प्रवहन्तः प्राण मारुता
यासां ॥९॥ पुराणानि वेदाश्च वचनं यासां ॥ तत्तत्क्रियाफलसुखदुःखानि विनोदनानि विलासा यासां ॥ एवं विधा जगत्पुत्रिकाः
नृत्यंतीति सर्वत्रान्वयः ॥१०॥११॥ छ॥

अस्य चनत्यस्य अस्वभावस्थितैव चित्कारत्वं ॥ यतस्तदेतदात्मेव कारणात्मकं कृतिषु प्रसिद्धं ॥ यथा तत्वापेनिद्रायां अस्तुषु
तं स्थिता सा त्वमस्य कारणं न द्वितीयः ॥१२॥ एवमस्वभावस्वभावमनुपदशयित्वा नीस्वभावैक्यस्वभावे निर्वाणीकरणे उ
पायमाह ॥ अस्तुप्तेति ॥ हे राम त्वं पारमार्थिकस्वभावं भावयन् जाग्रत्यपि अज्ञाननाशात् सुषुप्तः सर्वद्वैतोपसंहारात् स

अस्वभावस्थितेवास्य कारणं कारणात्मकं ॥ अस्तुप्तस्थितस्त्वापेत्वमस्वेव स्नीयसा ॥१३॥ अस्तुप्तस्तुप्त
स्थः स्वभावं भावयन्भव ॥ जाग्रत्यपि गतव्यवोमास्वप्नमिदं माक्रिया ॥१४॥ प्रज्ञाग्रति सुषुप्तत्वं बोधाद्रसवासन
॥ तं स्वभावं विदुः सन्तस्तुप्तिं लब्धिरशान्तितां ॥१४॥ अकर्तृ कर्मकारणमदृश्यद्रष्टृदर्शनं ॥ अदृश्यालोकमनन्तं स्थि
तं ब्रह्म जगत्त्रया ॥१५॥ कौतेकांत्तमकचतिप्रेोदृक्प्रवस्थितं ॥ द्वित्वेक्यरहितं भाति द्वित्वैक्यपदवर्जितं
॥१६॥ सत्यं सत्वे स्थितं शान्तं सर्ग[illegible]मन्यात्मनि स्वयं ॥ आकाशकोशमदृशं शिलाजठरसन्निभं ॥१७॥
सुरलजठराकारं घनमप्यंबरोपमं ॥ प्रतिबिंबमिव स्फुटमप्यसत्यमसदेव सत् ॥१८॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

शुभ्रं चतुर्थपदं तत्स्थो भव ॥१३॥ सोऽयं वासनाचतुष्टयं तत्प्रतिकाभितानत्वरूपेणापरिनिष्ठितत्वं ॥१४॥ तस्यापरिनिष्ठ
यां व्यवहारकाले विद्धि द्वैकरसं जगत्प्रतीत्या हं अकर्तृ त्वादिना ॥१५॥ द्वित्वैक्यरहितं शोधितेप्रतीतिविद्वित्वैक्यपरिवर्जि
तं शोधितं ब्रह्म सर्वदैकरस्येन भाति ॥१६॥ सर्गात्मनि स्थितं सत्यं सत्वे आत्मनि शान्तं स्वयमेव स्थितं ॥१७॥ शिलाजठर
वद्धनकाशस्वभावतानां तं वादपतिसुरकेति ॥ अत एव जगत्प्रतिबिंबप्राप्य स्फुटमिवस्थितमप्यसत्यं ॥१८॥ ॥७

अमेरीकृतं रूकलीकृतंमानसंयत्र॥१८॥२०॥हे मयीउ धीव वच्छ्नुरस्तोहे मध्यिडः॥स्फारं नानाविसारं लक्ष्यमाणमपियौ॥२१॥
कांतिमत्तभास्वरम्॥२२॥ ननु हे राम प्रबुद्धे सति शांतिघनभावगतं ब्रह्मैव प्रसभं अद्वैतस्वभावबलाद्विविगतास्तमयो
दयेन सर्गलाह्लादेन प्रुदयेन खाराद्यविभवेन भाति॥ यथा व्योमगल्पस्वभावलाभं बाधितस्वरूपलाभं केशोडु
कगंधर्वनगरतलमलिनतादिकं प्रतिप्रसभं बलाद्वस्फूर्ति निरासो भयप्रदेन खोपरूपविभवेन विभाति तद्वदित्य
र्थः॥२३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥ अस्य प्रपंचस्य तेचात्र विश्वविभ्रे
मविष्वक्स्वनिर्माणं चेतसीव स्थितं पुरं॥ अलं हंहितमारूपममेरीकृतमानसं परं॥ यथा संकल्पनगरं संकल्पत्रैव
मिष्यते॥ तथायं जगदाभासः परमार्थान्न भिद्यते॥२०॥ हे मयीठ मिवानेकभविष्यस्ति वेशवत॥ लक्ष्यमाणमपि स्फारं शां
तं तिघनभावगतं विभाति सर्गोदयेन विगतास्तमयोदयेन॥ व्योमेव स्वस्य विभवेन गलनस्वभावलाभं प्रतिप्रसभमेवन
तुमवुद्धे॥२३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे स्वरूपविश्रान्त्यर्थमुपदेशाकरणं सर्गः॥४१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ चित्तव
कचनं शांतेय ततस्मान्न भिद्यते॥ अथ्याहृतामलत या कोऽस्माद्धि संभवः॥१॥ ७ ५ ५ ५ ५ ॥१॥
देहं निरस्य चितवद्धितिशांते कूटस्थात्मनि प्रपन्नं यत् चितवत्कचनं ततस्तस्मात्कचनरूपाद्धि हात्मनो न भिद्यते॥ कुतः अव्या
हृतेनामलत्वाच्च॥ तथा हि नामरूपभेदाद्धि लोके भेदः प्रसिद्धः॥ स च नामरूपव्याकरणात्पूर्वं मृतजीवभावानुप्रवेशोपाधौ
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तत्प्राकरणश्रुतेः॥ तथा अमलत्वाच्च चितो न भिद्यते चिदप्यमलादि
चितेन संभवति॥ तस्या व्याहृतत्वात्॥ सूक्ष्मते जो बन्नात्मकलिंगरूपस्य नंतरं हि सेयं देवते क्षतहं ताह मिमास्तिस्रो देवता
नयपि॥ न च ताह शयोः प्रभाकाशयोरिव भेदः केन च्चित्स्यपितु प्राप्यते चितस्य विभेदे निरासाद्येतः धीनो जगद्भेदः स्तत

वा०टी०नि०उ०
११०

इदमेवस्फुटमाह चित्तदीपेइति स्थितेकूटस्थेचित्प्रत्यगात्माकाशेरूपालोकमनस्कारसंविल्लक्षणाः अंबुद्बुद्बोर्म्यः गगनस्थाश्चांतिवक्षांसि॥ तेचचित्तलक्षणेदीपपतीतिदीपः स्वर्णतस्मिन्नस्तंगतेयांतिअपगच्छंतीत्यर्थः॥२॥ सत्तामात्रंविरहितिरिक्तकरणानिरपेक्षत्वात् इयिजगत्स्विदंवेतिदृष्टांतेनरूपपादयतिनिरजेत्यादिना भिन्नलाकरणापेक्षणापेन॥ भासः स्वभावः विस्तरणंप्रसारः॥३॥ कीलालेजलेजले॥ आत्ममयमात्मविवर्तः किमप्यनिर्वचनीयं॥४॥ प्रतीचिचिताद्दीनामवस्थाद्ये

चित्तदीपेगतेयांतिश्चांतिवक्षांसिदेवेस्थिते॥ रूपालोकमनस्कारसंविदंबुद्बुदोर्मयः॥२॥ निरलकरणापेक्षंमरु
तः स्पंदनंमया॥ यथाचित्तेरंगभासत्वंजगदिदंपरे॥३॥ द्रवत्वमिवकीलालेरूपत्वमिवचांबरे॥ स्पंदनत्वम
रुतीवेदंकिमप्यात्ममयंपरे॥४॥ महाचितिमहाकाशेवहिर्भासतेजगत्॥ जलमिवमरीचिकाचानिर्मलत्वंमणा
विव॥५॥ यथाद्रवत्वंपयसिप्रकाशत्वंस्वमंबरे॥ यथास्पंदनंवायौमहाचितितथाजगत्॥६॥ वेत्तियातुर्यपास्य
दंतथावेत्तिजगत्स्थितिः॥ नद्वैतैक्यादिभेदानांमनागप्यत्रसंभवः॥ अविवेकविवेकाभ्यामास्तुरंगगुरुंजगत्बोधेस्व
देवसंस्कृतमभास्तदमंगुरं॥८॥ ॥

केचनमिवब्रह्मणिमायाधीनंवियदादिकंचनमपित्वभिन्नमेवेत्याशयेनतेदेवदृष्टांतेनरूपपादयतिमहाचितीत्यादिना
॥५॥६॥ स्फुरतीवपिविदितिरिक्तनिरपेक्षत्वाद्विदृश्येदृश्यापायेनाहवेत्तीतिद्वैतैक्यसंदृश्येपभेदानांतेषां॥७॥ अविवे
केनभास्तुरंविवेकेनमंगुरं॥ परमार्थबोधेतुब्रह्ममात्रत्वादभयपदंस्थं॥८॥ ॥७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

१०
११०

बोधेन यन्निर्णीतं तदाहतद्वीति ॥८॥ तत्रैव वेदानुसारिणामवेदानुसारिणां च विचारयतां वादिनां यथा यो यथार्थरूपेण कल्प
नाभेदः प्रहर्ता इत्याह तदिति ॥१०॥ तत्रैव नानाविधवादिरूपाकारताध्यास इत्याह तदिति तत्र चित्वबलादेवाध्यस्तस्फुर्तेश्चित
याविनाद्वैयस्य सत्ता नास्ति तां सत्तां विना च तस्य चित्तता चित्तस्य नास्ति ॥ यथा विनाऽन्यात्मना कूटस्थेनाकाशेन विनाव
योः कारणं नास्ति वायुं च विनास्यदेषु कारणं नास्ति तद्विषयार्थः ॥१२॥ तथा नित्यब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकेषु अभ्रांतसर्गेषु अ

ज्ञप्तिमात्रा इत्येषु ब्राह्मी मध्यांतवर्जिता ॥ नानास्य क्लीह निर्णीतं महाचिन्मात्ररूपिणः ॥९॥ तत्कस्यचिच्छिवं
शांतं कस्यचिद्ब्रह्म शाश्वतं ॥ कस्यचिच्छून्यतामात्रं कस्यचिज्ज्ञप्तिमात्रकं ॥१०॥ तदनंतात्मचिद्रूपं चेत्यतामिव भाव
यत्स्वसंस्थमेवद्वैयत्वमज्ञत्वमिव गच्छति ॥११॥ चितया नास्ति सत्ता च चितं ता नास्ति ता विना ॥ विना विनाय यथा
वायोर्यथास्य हेषु कारणं ॥१२॥ तथा महाचितो ह्यायाः सर्गसंवित्तिरत्तिषु ॥ नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोरन्यानपेक्ष
णात् ॥१३॥ इत्यत्रार्थे भविष्यत्सह्द्वैके कल्पास्तिताव शात ॥ कोत्र कल्पयिता द्वित्वमेकत्वं वा महांबरे ॥१४॥ ॥

धिष्ठानमपेक्ष्य नित्यं सत्वं स्वरूपलक्षणं नियममसत्वं चेति द्विधापि माशङ्क्य सदेव सोम्येदं नेह नानेति च व्यपदेश इत्यर्थः ॥ अन
स्य हेतोरनपेक्षणात् ॥ असमर्थसमासश्छांदसः ॥१३॥ द्वित्वस्य तत्कारणैकत्वस्य च अस्तितास्वतः सत्तानेत्येवाधि
अत्रे सर्गसंवित्तिषु इति मत्तिर्ब्रह्मार्थोऽभविष्यत कूउस्याद्वये चिदंबरे द्वित्वमेकत्वं वा कः कल्पयिता सत्तास्फुर्तिभ्यां समर्थोपि
नो जडेषु न कश्चिनाहशोलीत्यर्थः ॥१४॥ ६७ ॥

एवं च माकाशादित्वाप्रसिद्धिवत्स्पर्शानिलभेदाप्रसिद्धिवद्विम्बविम्बे प्रतिबिम्बत्वस्याप्रसिद्धित्वस्याप्रसिद्धिरेव फलितेत्याह
विषयीत्यादिना ॥१५॥१६॥ अयथार्थत्वे इत्यात्र तस्यापि विम्बस्यस्वरूने देशकालस्य कार्यो ये तथा अधिकदेशकालव्याप्त्या
सत्यतामाशंक्य परिहरति देशकालेति कार्यकारणभेदे सिद्धे न पारमार्थिकत्वसिद्धिरित्याह द्वितीयेनेति ॥१८॥ कालत्रिकः कार्यकार

विषयी विम्बमपरैकं परमाकाशकोशतः ॥१४॥ यथा स्पर्शानिलद्वित्वं शाह्यमेव न वास्तवं ॥१५॥ विम्बविम्बे प्रतिबिम्बत्वेन
थेवासन्मयात्मकं सदेवासंभवद्वित्वं महाविमात्रकं तुयत ॥१६॥ विम्बाभासं तदेवेदं न विम्बं सन्न विम्बता ॥ देशका
लादिमत्वेन कदाचिद्विभिन्नसत्यता ॥१७॥ कटकत्वस्य भिन्नस्य विम्बस्य च न पापरे ॥ द्वित्वे प्यसंभवे चात्र कार्यकारण
ताकुतः ॥१८॥ स्यादेवं तत्कल्पनामात्रमेवेतन्नान्यवस्तुता ॥ प्रस्यता नभसी वात्र द्वैतं प्रिववांभति ॥१९॥ दैवलो
कादि भिन्नेव किलासि जगदादिना ॥ यद्रूपं परं स्यतद्रूपं जगत्कात्र द्वितीयकता ॥२०॥ यद्रूपं व्योमतद्रूपं नवं वंद्रूपं यंदि
लोखिलं ॥२१ कल्पितत्वे स्वतो विमात्रे सर्वरूपिणि ॥२२॥ शिलापुत्रकसेनायां पाषाणत्वे इवास्थिते ॥ कार्यकार
णवैचित्र्यं कथं संभवति कवा ॥२३॥ कथमव्योमता व्योम्नि द्वितीयासंभवात्मवैरात्पति आत्मैवभात्सो भातिसर्गात्म
तावितिं ॥२३॥७॥

णभेदं जीक्रियतइति ये अकाल्पनिकेन नसत्यतानिवीहरत्याह स्याद्वेदिति ॥१९॥ असंताभेदे पित्र लेवेति लेभेद कल्पनाद
येति जगदपि तद्रूपस्यादित्याह देवेइति ॥२०॥ स्वस्पलेयेति स्वाभिन्नमिव कल्पितं लेखापद्वाच्यं व्योमयद्रूपत्द्रूपं ब्रह्मणो ज
गदित्यर्थः ॥२१॥ एवं स्थिते ब्रह्मण्यपि जगत्कारणतां जनेत्याह एकपत्नीत्यादिना ॥२२॥ २३॥ २३॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥॥

विवेकपूजितः स्वात्मा सद्यःस्फारवरप्रदः॥२६॥ ६

यथास्थितस्वात्मस्वबोधजन्त्यं बुध्या॥२४॥ काष्ठमौनं वास्य मानसतसर्वं चेष्टाशून्यत्वं ता२दा२धाया आभासस्फुरत्व
त्म संसारमवधूयदिष्यते॥ भावनालक्षणामनःस्पंदमात्रजन्यः सर्वःसंसारभ्रमो भावनात्यागादस्पंदावस्थितिमात्रे
णविध्वस्यत इत्याह यथेत्यादिना॥२५॥२६॥२७॥ चिद्देकरसत्वेन शिलावैलक्षण्यादंतःअशिलीभूतं स्वभावमवलं
ब्यआस्यतां॥ ता२दृशस्थितेरनुकूलविवेकवैराग्यादिसाधनाभ्यासरूपपरमेश्वरस्यात्मनः सर्वोत्कृष्टपूजेत्याह आवि

विवेकपूजितः स्वात्मा सद्यःस्फारवरप्रदः॥२६॥

पुत्रिकेवोपलोत्कीर्णान्नमयत्वान्न हास्ति का॥ साधो यथास्थितस्यैवं बुध्या विश्वं प्रलीयते॥२४॥ काष्ठमौन
दृशाभासं संसारमवधिष्यते॥ यथानिमीलिताक्षस्य रूपालोकमनोभ्रमः॥२५॥ स्वप्नेजाग्रत्यनभ्यस्तोप्यसने
वास्तिभावनात्॥ तथैवोन्मीलिताक्षस्य रूपालोकमनोभ्रमः॥२६॥ स्वप्नेजाग्रत्यनभ्यस्तोप्यसन्नेवास्ति भावना
त्॥ भावनोपशमं कृत्वा शिलीभूय यथास्थितं॥२७॥ आशिलीभूतमेवांतःस्वभावं समुपास्यतां॥ आविवेकोप
हारेण यथाशक्त्यर्घ्यपूजनैः॥२८॥ बोधाय पद्मपत्राक्षस्वभावः परमेश्वरः॥ देवो हृदि स्थितो ज्ञात्वा रत्न
विचारदामसंत्संगवलितुष्टेक पूजितः॥३०॥ सद्यो मोक्षफलः साधो स्वात्मैव परमेश्वरः॥ सत्यालोकनमात्रेकपू
जितोनुत्तमार्थदः॥३१॥ यत्रात्मात्मेश्वरस्तत्र मूढः कान्यं समाश्रयेत्॥ सत्संगदामसंतोषविवेकापूजितात्मनः॥३२॥

वेकेति॥ आसमंतात्सर्वतोयः विवेकस्तल्लक्षणेनोपहारेणोपचारेण॥ स्वात्मस्फारं निरतिशयानंदलक्षणं वरंप्रदद
तीति स्फारवरप्रदः॥२९॥३०॥३१॥ अन्यं अनात्मभूतं तटस्थमीश्वरं॥ जपयोग्यादेवतामुपास्ते अन्योसावन्योहमस्मीति न सवेद
यथापशुरेवं स देवानामिति श्रुतेरितिभावः॥ अननुतटस्थेश्वरःपूजनेन प्रसन्नः स्वर्गं ददाति हि विषयविषप्रभृतिभ्य उपघातके
भ्यःसर्वतो रक्षिष्यति किं स्यात्ताकिं करिष्यतीत्यत्राह सत्संगेति॥ आसमंतात्पूजित आत्मा येन तस्य॥३२॥ छ॥ छ॥ श्री

वा॰टी॰नि॰उ॰
११२

किंच अविवेकिभिः कृतेषु देवतार्चनादिषु अपराधावश्यंभावेन नैष्फल्यान् अर्थेष्ववश्यंभावेन तत्रापि देशकालद्रव्यपात्रकर्त्री
दिशुद्धिविवेकस्वद्वाक्निम्रशांतिर्ह्मा दोषा यथावद्व्यपकारादिं अकुलो वो महाफले आत्मदर्शने एवं तेन कुतो नोपयोग इत्यत इत्याह देवा
र्चनेत्यादिना ॥ १३ ॥ देशकालपात्रादिविवेकेन अस्माकमनां उत्तमानां ॥ १४ ॥ कोऽसौ विवेकः यः साध्य इत्युच्यते तमाह यथाम्
नेति ॥ यत्नः इति ॥ तथा च वैराग्यादिसर्वसाधनसंग्रह इति भावः ॥ १५ ॥ आत्मप्रसादतः निष्कामानुष्ठितयज्ञदानादिसाधावि

विशेषकुशलमात्मयत्नेश्वरस्फाहि विधवनृपः ॥ देवार्चनतपस्तीर्थदानान्यतिक्रमात्स्यपि ॥ आत्मज्ञायत्ने निर्यानात् विवे
कामहात्मनां ॥ एतान्यपि विवेकेन क्रियंते सफलानि चेत् ॥ १८ ॥ विवेक एव तत्कस्मात् तु संततं साध्यते ॥ यथा
तार्थविज्ञानाद्वासनो परमे परे ॥ १७ ॥ यज्ञो विवेकशहारयो भवत्यात्मप्रसादतः ॥ [illegible] तथा तथा विवेकोऽत्र हि
नेयः शमात्मनैः ॥ १६ ॥ यथा यथा पुनः दोषस्तु यात्ति न विघ्नमैः दृहस्तत्रात्मनाद्यन्त्य यथात्मतार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ आल
अभयं विचारेष्वेत्सु रवंडः स्वतंत्रये स्वयं जगदादि शरीरादिनात्मैवात्ते कुतो घनं ॥ २१ ॥ कार्यं चेत्कारणस्येन तथा
पि ब्रह्ममात्रकं ॥ प्रतिभामात्रमेवाद्यं तनु द्वैतं हि दर्शादि सत्त्र ॥ २२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

त प्रसादतः ॥ १६ ॥ विघ्नमैः विविधैः आतिभिः ॥ १७ ॥ आदेहसत्तानादेरेतुपायं विचारं दर्शयति जगदादि इति ॥ शरीरस्य आस्थि
रणस्य तं जगत् आदि यत्तस्य कारणं च आदि इति नात्मैव यद्वा हि इनात्मिनत् अन्यकुतो भवेत् न अस्तो विपत्ते भाव इति न्यायात् ॥ २१ ॥ य
न तु सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्मात्मना आदि सदेव कारणस्य ब्रह्मणः कार्यमस्त्वत आह कार्यं चेदिति ॥ तथापि ब्रह्ममा
त्रकमेव न ततो भिद्यते ॥ यस्मिन् देहे अस्त्वापते ॥ असदुपकार्यस्य कारणे असदुपत्वाविधानकत्वेनेदं प्रतिभासस्य विकल्पमात्र
वादित्याह प्रतिभामात्रमेवेति ॥ द्वैते इत्यपि तिर्येषः ॥ २२ ॥

टा॰म॰
११२

विकल्पप्रतिभापि चिदाभासज्ञानाग्निकैवेति सैवाखिलं जगदित्यर्थः ॥ सा चिदाभासलक्षणा ज्ञप्तिरपि अज्ञानात्मतत्त्वस्य
दर्पणदृष्टांशुरवश्रीरिव प्रत्यगात्ममात्रत्वेन दृष्टमात्राभेदकोपाध्युपगमेनोपशाम्यति ॥४०॥ यत उपाधिप्रतद्दृश्याभावे बिं
बात्स्वयमिवानिर्वाच्येति पूर्वं च पि ॥ अनयाद्दीप्त्या प्रत्यगभावे अपरीरादिबृहभावे अविद्यात्मेश्वरादिं सर्वं पूर्णतात्वं त
शिवं विष्यतइत्यर्थः ॥४१॥ तस्मादवस्थितिरेवभवभिः सर्वैः संपाद्येत्याह शांतेति ॥४२॥ तस्मादस्थितो यथाप्राप्तव्यवहारेपि नह

ज्ञानाग्निकैवप्रतिभातहिरेवाखिलं जगत् ॥ ज्ञप्तिरप्यात्मतत्त्वश्रीः परिज्ञातोपशाम्यति ॥४०॥ दृश्याभावेन वि
वृत्त्याद्दिविष्यते शाम्यतं शिवं ॥ अपरीराद्यविद्यात्मसर्वं शांतमिदं ततं ॥४१॥ ज्ञानदैपत्ततिमुक्तं दृष्टं मौनमिव स्थि
तं ॥ शांतं तत्करणाः स्वस्थापि लाभुत्रकेकोदायत ॥४२॥ चलंतश्चालयंतश्च ज्ञानरूपाः प्रवतिष्ठत ॥ अत्रैपद्मत्वस
रूपाः सद्सत्सारस्वपित ॥४३॥ आकाशकोशविशदाभवतामवभ्रमयः ॥ यथाप्राप्तं च तिष्ठतिगच्छत्प्रयागतं
४४ ॥ यथाप्राप्तैककर्माणः संपद्यंतेबुधाः परा ॥ अथवासर्वसंत्यागशांतानां करयोज्ज्वलाः ॥४५॥ एकांते छेवति
ष्ठं तु चित्रकर्मार्पिताइव ॥ संकल्पशांतो संकल्पपुरवत्सर्वदाखिलम् ॥४६॥ स्वप्नवच्च प्रबुद्धस्य सर्वदैवाक्षगज्जगत् ॥
सनेत्ररूपानुभवं जातितोंधइवभ्रमैः ॥४७॥

तिरित्याह चलंत इत्यादिना ॥ त्रिभिः ॥४४॥ समाधौ वा कामंस्थीयतामित्याह अथवेति ॥४५॥ सर्वदा समाधिकाले व्यवहारका
ले च प्रबुद्धस्य अविछिन्नप्रबोधस्य पुंसः संकल्पपुरवत्स्वप्नवच्च सर्वदैव तुच्छत्वात् जगत् ॥४६॥ प्रबोधश्च सनेत्रस्य रूपानुभववत्
परिनिष्ठितः स्वप्नानंदानुभववद्यंतो निर्विकल्प प्रसुप्तेनजात्यंधरूपकल्पनातुल्यः परोक्षकल्प इत्याशयेनाह सनेत्रेत्यादिना ॥४७॥

अज्ञः कतिपयवाक्यश्रवणेनैव तत्त्वज्ञोऽहं संपन्न इति भ्रमेण निर्वाणं वर्णयन् सन् तस्य स्वरूपानुभवं वर्णयन् ज्ञात्वेव इव स्व नर्मनायमानः नाटितमिव ज्ञाप्यते न तु तत्त्वज्ञत्वं च ख्याप्यते तां ति स्वयमनुभवतीत्यर्थः॥ अंधगोलांगूलन्यायेनासदुपदेशात् तेनामपि कृतार्थतां प्राप्नोति लोकप्रसिद्ध्या स कस्य नाशो नि॥४९॥ तस्मात्कस्य नात्मकं ज्ञानं न निर्वाणोपायः इत्यभिज्ञानुभवेनोपसंहरन्नुपायमिति॥५०॥ निमेषेण भावाभावैषणभ्रमैः दुःखदत्त्वात्कस्य नाम न नु पायं अनुपायं विदुरिति पूर्वत्रान्वयः॥ तस्माच्छ्रीगुरूक्तसम्यग्ज्ञानमेव वासनानाशपर्यन्तं दृढीकार्यं तदेव निर्वाणपर्यवस्यतीत्याशयेनाह जगदिति॥५१॥ द्विसाः अ

निर्वाणं वर्णयन्नज्ञः ख्याप्यते तत्र नर्मतामेति॥ कस्य नाशोऽयं दीनलोको विधास्यन्नाम ना॥४८॥ येन केन विदग्धेनान्तता प्रेक्षितमिमन्यते॥ अकृतार्थः कृतार्थत्वं ज्ञानमोर्ध्वं विमोहितः॥४९॥ विज्ञाय स्वकृतार्थत्वं क्षणान्तरके ददितेः॥ उपायं कल्पनमानमनुपायं विदुर्बुधाः॥५०॥ दुःखदत्त्वान्निमेषेण भावाभावैषणाभ्रमैः॥ जगन्न्यं परिज्ञाय परं वासनमाश्रितं॥५१॥ विरसाशेषविषयं तत्त्वनिर्वाणमुच्यते॥ आदावादिकार्यप्रतिभानमेतत्सर्वेत्यविदारिभरद्वाभ्यंवे

चिद्रूपमशेषमच्छपदपन्निर्विसितजगत्स्वरूपम्॥५२॥

शेषाः हे रघुगर्भपदं ताः विषया यत्र अतः हे राम त्वं मद्रूपदिष्टं अर्थं आदावादिकाउपालर्चार्णलौकिकीपौराणिकी वा कथानदर्थ इव परोक्षः कल्पनामात्ररूपः प्रतिभासोऽयमस्य तेषां विधस्मबहिर्मुखतया अधिगम्य न कृतार्थोऽभविष्यसि किंतु भगवत्स्मनाप्रतिदायात इत्यात्मप्रदितः प्रत्यक्तत्स्वरूपं जगत्स्वरूपं अविद्या विलयपर्यंत वासनासहित्यानुभवो घंपूर्णं अच्छं अवेद्यचिद्रूपं पदं पन्नाभावनस्तावदनुभवन् विनिर्वासितनिर्वाणविर्ज्ञातो भविष्यसीत्यर्थः॥५२॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

न दैतद्रष्टव्यमाह जाग्रत्स्वप्नेति ॥ आगमैरुपदेशवाक्यैर्विहितैः स्वतपा जाग्रत्स्वप्नरूपानुभवसदृशं यदुद्भूतं तद्बोधस्व-
रूपमेव अपरोक्षेण वस्तु निपरोक्षज्ञानस्य भ्रांतिमात्रत्वात् ॥ अतस्तादृशं बोधमबधस्य दीर्घकल्पपादेनाक्रम्य वातिरस्कृत्य
अधः शिरसि पदैः तिष्ठतं स्थिः ॥ आंतरे प्रत्यगात्मरूपे अस्मिन्निति सापरोक्षे बोधे साक्षादनुभवेन निपत्य अभूः जन्मादि-
न्मः सोनुभव एव अहं भवतद्देव तन्निर्वाणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विचत्वारिं-
शत्तमः सर्गः ॥ ४२ ॥ मनोयक्षपुरप्राये जगत्यज्ञानकल्पिते ॥ बोधमात्रेण निर्दृष्टे ब्रह्मैकस्थितिरार्यते ॥ १ ॥ आंत-
रमहंतादिबाह्यमिदं जगच्च भोक्तृभोग्यरूपं सर्वं तत्तदनुभवरूपभोगतत्वपरिज्ञानादसत्तां याति ॥ दिवसान्तो हि भोगः
सहि भोक्तुर्भोग्यसंबंधानुभवैः तेनानुभवे

जाग्रत्स्वप्नरूपानुभवानुरूपं यदागमे बुद्धमबोधरूपं ॥ अधस्यदीर्घकल्पतदंतरे स्मिन्बोधे निपत्यानुभवो भव अभूः ॥ ५२
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणोपदेशो नाम द्विचत्वारिंशत्तमः सर्गः ॥ ४२ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अहंतादिज-
गच्चेदं परिज्ञानादसत्तां याति सानुभवो मोहात्सत्यमेवान्यथा धियः ॥ १ ॥ अज्ञानज्वरमुक्तस्य बोधशीतलि-
तात्मनः ॥ एतदेव भवेच्चित्रं यद्भोगाः बुनरोचते ॥ २ ॥ अलमन्यैः परिज्ञाते वीच्यवाचकविभ्रमैः ॥ अनहंवे-
दनामात्रं निर्वाणं तद्विभाव्यतां ॥ ३ ॥ परिज्ञाता यथा स्वप्नपदार्थाः सयंति नो ॥ न च संति तथैवास्मिन्नहंज-
गदिदं भ्रमे ॥ ४ ॥

नहि मोहादात्मविनिमयेनान्यथा धिया भोक्तृयैवात्मबुद्धिमतां मूढानां आभासानुभवो न स्वतत्वदृष्टिः एवं च तत्त्वे चसईयर्थः
अतएव तत्त्वविदां भोग्यवर्गेष्वरुचिरित्याह अज्ञानेति ॥ २ ॥ एवं भोग्येषु विरक्तानां भोक्तृर्थहंकारा शक्यानित्याग
गमात्रेण चिन्मात्रपरिशेषात्मकं निर्वाणं सिद्धमित्याह अलमिति वाच्यरूपं वाचकं नाम तद्विषयभ्रांतिरूपैः भोगं
बुनरोचते इत्येतद्विशदयति ॥ परिज्ञातेति स्वप्नदृष्टाः पदार्था यथा जागरूकं पुरुषं न रसयंति न रंजयंति न संति
च तथैवाहं जगदिदमिति भ्रमे दृष्टाः पदार्था अपि तत्वज्ञमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अ

अस्तरोपयक्षं गंधर्वमायाकल्पितं नगरं वा दृष्टान्तयति यथेति । यस्य तनौ इति पाठे यक्षविद्यानिपुणमनुष्यः स्वभावनाकल्पितयक्षतनौ स्थित्वा स्वजनसहितपुरं यथाकल्पयित्वा पश्यतीति व्याख्येयं ॥ ५ ॥ तत्र यक्षः विभ्रममात्रं प्रातिकल्पितभोक्तृस्वरूपः यक्षलोकस्तन्नगरं च प्रातिकल्पितभोग्यरूपमिति भ्रमयनाह्येव ॥ तथापि तौ मिथ उपभोगलक्षणार्थक्रियाकारितया यथासद्रूपाविव स्थितौ तत्र येत्यर्थः ॥ ६ ॥ दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च असंतापिसत्यत्वप्रतिभासे अनावृतसाक्षिण्यध्यासएव निमित्तमित्याशयेनाह अनावरणतइति भुवनोपाधिसंख्यया चतुर्दश ।७

यथा स्वभावनाद्यक्षस्सर्वैः सस्वजनं पुरं [illegible] पश्यत्यसत्यमेवैवं जीवः पश्यति संसृतिं ॥ विभ्रमात्मा यथा यक्षो यक्षलोकश्च ते मिथः । सद्रूपौ सुस्थितौ मिथ्या तथा हेतु जगद्भ्रमः । अनावरणतो रथ्या यक्षः विभ्रमरूपिण्ययथास्फुरन्ति भूतानि तथैवानि चतुर्दश ॥७॥ अमर्मत्र मह मिथ्यैवेति बुध्वा विभावयन् यक्षोऽयक्षतामेदं ८ निरस्तकलनाशंकया गगनतावर्जितः । अविस्तारिसमस्तोऽपूर्णः शान्तमास्व यथास्थितं ९ असतां संभवेदृश्यं दृश्यताकमिदं ततः अथवा नैव दृष्टात्म सदवाच्यं किमास्यते ॥ १०

यक्षस्य स्वकल्पितदेहनगराद्युपसंहार इव जगद्भ्रमबाधेऽपि तन्मिथ्यात्वदर्शनमेव हेतुरित्याह अमर्ममात्रमिति चित्तत्त्वतां चिद्रूपतात्त्विकभावं ८ चत्वारि क्रियाविशेषणानि इत्थं तत्त्वतो विमर्शे दृश्यस्य दृश्यमात्रतानुत्ता[illegible]पर्यवस्यतीत्याह असतेति न विद्यते सत्तायाः संभव उपपत्तिर्यस्मिंस्तथाविधं नैव दृष्टमिंकृतः सन्नुपरमार्थचिद्रूपं दृष्टृतत्त्वं अवाच्यं तु दृश्यरूपं किं आस्यते स्थाप्यते न हि सतः असद्रूपताकेनचित्संपादयितुं शक्यत्यर्थः आसेरण्यंतकर्मण्यंते गतिबुद्धीतिकर्मत्वेकर्मणि लः १० ॥ ॥ ॥ ॥

इष्टदृश्यात्मत्वाभावेपि अवहारे दृश्यसत्तास्फूर्ति निर्वाहकत्वासंभवमेवेति दर्शयति वर्सतेति ॥११॥ परमार्थे तु दृष्टेत्यादि संभावना
पिनाशीत्याह यदिदमिति ॥१२॥ इदानीं भगवान्वसिष्ठः ॥ सर्वान्प्रति दृश्यत्वाहित मुद्बोधयन्नुपदिशति भूयतामित्यादिना ॥ परमो रसः निरति
शयानंदः ॥ रसो विरसः इति कृतेः निर्वाणानंदलक्षणो नंदने स्वर्वने ॥१३॥ वानहरिणा वानप्रस्थ इवेति शेषः ॥ भ्रमथ उद्दति छेदः ॥१४
आशयान् समयात उपहता आशयाः संतः गतव्यग्रप्राप्तवेपथ्यं यथास्थानं धामा धावत ॥१५॥ रूपालोकाबाह्यभोगाः ॥ मनस्कारा आभि

वसंतरसप्ररस्यथ थ विटपगुल्मता ॥ स्वरूपमात्रभरितसंविदः सर्गीनानत्वा ॥१६॥ यदिदं जगदाभासं तु च्चिन्मात्रवे
दनैकात्रे कृताछितां कादाचित्कीणमलमास्थितां ॥१७॥ भूयतां चिन्मयश्चोमा पीयतां परमो रसः ॥ स्थीयतां विगताशंकं नि
र्वाणानंदनंदने ॥१८॥ किमेतास्वतिफल्यास्तु संसारारण्यभूमिषु ॥ मानवा वानहरिणा भ्रमथो[illegible]पथ ॥१९॥ जगत्रयमरीच्यं
बुविमलव्याथ भजुद्रपः ॥ माधावतगतव्यग्रमाशयोपहताशयाः ॥२०॥ रूपालोकमनस्कारमग्न संतुपायिनः ॥ थर्थ
माया समारूढ विशामा हृपयतैपाकः ॥२१॥ जगदंधर्व नगरगरगरगर्वेणा नश्यथ स्वस्वरूपाणि दुःखानि नाशनायैव प
श्यथ ॥२२॥ जगत्केशोंड्रकाश्रीमैसाम हांबरम ध्यगं ॥ अवलोकयता श्रांते स्वरूपे परिणमयतां ॥२३॥ छ ॥ छ ॥

मानिकभोगाः ॥ रूपकमग्न संतापनि ॥ आयासं प्राप्येति शेषः ॥२१॥ हि जगद्रूपेणं गर्धर्वनगरं गरगरदव विवेकहारी यो गर्वस्तेन नश्यथ मा दृ
श्यनुषज्यते ॥२२॥ महांबरं ब्रह्माकाशं तन्मध्यगं अज्ञानेनेत्यमाअवलोकयत ॥ किं त्वश्रांते यथार्थतो दृष्टे स्वरूपे परिणाम्यत ॥२३॥

हिमानवाः॥वानैर्लोलानि उद्वे षु ऊर्ध्वशारवाश्रितेषु पिप्पलपत्रेषु मासानिरूढानामवयवार्थद्रुतीवसंगुराः [illegible] नेवा मनुष्यदेहाः या
सु॥ आसु संसारलक्ष्यासु अधगर्भदाप्यासु मातृ प्यतां॥१९॥ अविरामं अस्खलितं स्वभावे पारमार्थिके स्वभावे दृष्ट्वा दिस्थाहे
षलक्षणा स्वभावानस्वरूपविनिमयान्मा विनश्यतामसा॥२०॥२१॥ इमाल क्षणायाअपदः स्खलयावलितं वेष्टितं संसारपंजरं द्रा

मानैर्वातलोलोत्पलपत्रमात्रांबुसंगुराः॥मानवाः तु नगाः धगर्भदाप्यासु स्तु प्यतां॥१९॥ अविरामम नापं नेस्वभावेशा
नमास्थतां॥ दृष्ट्वा स्वपदस्थादि षादस्वभावाद्विनश्यतां॥२०॥ अज्ञावबद्धसंसारः स हि नाक्तिमनागपि॥ अवधिष्ठं चय
त्सयंतस्य नामन विघ्नते॥२१॥ अतः पिवानुतलापापः स्खलावलितं बलान् संसारपंजरं छित्त्वा सर्वस्यो र्ध्वमं इवत
॥२२॥ आत्मा मीयग्रहंशांतिशांतिमात्रावि मुक्तात्॥ पजातवास्थितस्यापिमासवसते तपोगिनः॥२३॥ निर्वाणताता
सनतापरापतापतालता संसाराध्वनिखिन्नस्य शांता विश्रामभूमयः॥२४॥ न कृतानोन भूर्वोयांश्च सर्वज्ञानोन
न द्वितीयं॥ विश्वतेजो गत्यर्थोपावता आर्त्तमयोमिवः॥२५॥ ९९॥ ९९॥ ९९॥ ९९॥ ९९॥

नव लाग्रो दपिवान्मगेंदुःसिहंदाहनसर्वस्योर्ध्वं तु लक्ष्यका स्तापोनिष॥२२॥ आत्मा मायग्रहः अहं ममेत्यभिमानस्य
लक्षण अशांति शांतिमात्रा॥ [illegible] मात्रविमुक्तानां नात्या कृति इति॥ सनुपोगिनः स्वात्मसंते वेत्यर्थः॥२३॥ ता
मेव संसाराध्वखिन्नविश्रांतिभूमिं भिनेत्येन कत्यपि लाहनिर्वाणता निमवासननेति छे दः [illegible] अपतापनाः अपग
तानि विधतापनाः॥ त्ताः पंचभ्यां वाधिताः सोम्भूमिकाः॥२४॥ भिपुः परस्याः अवाच्याः तृक्ष्मपोग्याः ये दृष्टिता अपतास्त्र
दृः॥ तद्वत्तनेन्यउः स्यो घमयं तत्स्यानंदमयं त्रागहिति प्राणुलमे वेति॥२५॥

गंगागोदृग्नमीदेत्यादिरूपापयोमयांपुत्रिकाआकारभेदकल्पनायथामहार्णवांबुवलितासनीतरूपेणसंस्थितेवार्णवः
स्त्रिभिर्नलभ्यंतेतद्भ्रांतिसंशांतौज्ञानिभिर्विभ्वतायीत्यर्थः॥२६॥ नदेवस्यष्ठमाहभ्रांतीति॥२७॥२८॥ब्रह्मपदस्यहृदय
रूपोयोर्थस्तस्यसन्निवेशआकारविशेषःसतुब्रह्मणाहृस्यमुरआर्थरूपोनिर्विकल्पस्वप्रकाशानिरतिशयानंदमस्मगात्माचेत्तु
तमः॥ग ष्ठतिषड्धर्विकारैःपरिवर्त्ततइतिजगदितिजगच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तविकारकार्यभाक्तेतनउमइत्यर्थः॥२९॥जग
त्तिनिर्विकल्पानुभवःशिशोरपिमत्तिद्दशातितत्साम्यमाहःअविज्ञातस्येतिानविघनेविज्ञातंविशेषज्ञानंयस्यबालस्यशि

विभ्वतार्थ्रांतिसंशांतौसंस्थितेवनलभ्यतेाामहार्णवांबुवलिताःपुत्रिकेवपयोमयीारद्दाभ्रांतिर्शांतौप्रवु
द्धस्यविनिर्वाणस्यविभ्वतायथास्थितेवगलिताविघनेचयथास्थितं॥२७॥नि दिग्धनपाभस्मालोकापियाजियथालि
लेः॥स्तांस्वभावविश्रामेःक्वापियाजितयाजगत्ता॥२८॥जगद्ब्रह्मपदार्थस्यसन्निवेशःसतत्तमः॥ब्रह्मशब्दार्थरू
पात्मानजगच्छब्दकार्यभाक्॥२९॥अविज्ञातस्यबालस्यपदार्थीयादशाइमे॥विदुषस्तादशास्यतिष्ठतःक्षीया
वासंते॥३०॥यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी॥यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः॥३१॥स्थिते
मेवाःविरामीयजाग्रदस्यसुषुप्तवत्॥चित्रावलोकितइवजागम्योस्यरसैषणाः॥३२॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

शिशोः॥३०॥तद्गःतोनभूरवीर्णाम्भःखीज्ञातोनत्तद्धिहामित्युक्तिमुपपादितंभवगद्वचनेनसंवादयतियानिशेति॥३१॥न
हिदृव्याचष्ठेस्थितमेवेत्यादिना॥यद्यस्माद्धेतोःसर्वजनानांअज्ञानांधकारावृतत्वात्सुषुप्तवास्थितमेवआत्मतत्वंअस्यतत्व
विदःअविरामीविरामशून्योजाग्रत्जागरःतत्स्मयानिशासर्वभूतानांतस्यांजाग्रतीत्युच्यतइत्यर्थः॥यस्माच्चास्यजागत्योमूढ
जनजाग्रत्वेनप्रसिद्धाःरसैषणाःइंद्रियैःशब्दादिविषयारवादाःचित्रावलोकितवत्सुषुप्तादिवपुरोगताअपिनसंतितस्मायस्यां
जाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेरित्युच्यतइत्यर्थः॥३२॥

बाह्यार्थस्फुरणवेदनप्रकाश उनरांईवृत्तयीचष्टेजाग्रंथेति॥मानिचेन्निशास्वप्नवत्तन्नभातिचेन्निशास्तुषुप्तवदितिभावः॥३३॥विमृ
ष्टानांदुःखन्येनप्रसिद्धंत्रिजगत्विमृष्टविषयमेवनप्रवृत्तं विषयंप्रतीतोनसदित्यर्थः॥ननुतत्स्यप्रदिविषयोपभोगोनास्तितर्हिकेनस
न्तुष्टो जीवतितत्राहस्वप्नेइत्यादिना॥३४॥जाग्रत्स्वप्नेजाग्रत्स्वप्नभोगामास्फुरंतुनाम॥जनापिज्ञोनिर्वाणः आशीतलांतःकरणो
वतिष्ठतेइतिपरेणान्वयः॥३५॥आहृत्य निभोगवासनाभिन्नितस्यबहिराकर्षणाभिनिर्मुक्तस्य वर्तितस्यतद्रूस्यध्यानंचितनिरोधपतौ दिनैव समं स्थि

जात्यंधरूपानुभवसमंप्रवनवेदनं॥भ्रांतप्रायमसद्रूपंतस्यभातिनभातिवा॥३३॥विमृष्टदुःखंचित्तजगद्विमृष्टविषयंनस
त॥स्वप्नेस्वप्नतयाज्ञातेरूपालोकमनःक्रियाः॥३४॥नस्वदंतेयथानेहज्ञानस्य तेस्फुरंतुमा॥निर्विभागःसमाश्वस्तो
ऽविरोधंपरमागतः॥३५॥आशीतलांतःकरणोनिर्वाणोज्ञोवतिष्ठते॥तत्स्यात्कृष्टसुतेःस्थस्यसंध्यानंविनास्थितिः॥३६॥नि
त्यंविनैवतोयस्यनस्पंदंभवतिकाचन॥अर्थस्य मनस्कारोमनस्ताकीर्तंजनां॥३७॥स्वरूपवेद्यआभासःसबाह्याभ्यंतरा
त्मकः॥आसमुद्रंनदीवाहशतसंघमयात्मकं॥३८॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

तिर्मवितिवृत्तानहृश्यंते नोपपाद्य तीति

१ स्मिति॥ध्यानदशायांहितोयस्यकुल्यादिनिम्नमार्गैर्विनाकाचनप्रवाहादिक्रियानसंभवतीतिदृष्टांतार्थः॥ननुतत्त्वज्ञानेनबाह्या
र्थबाधेबहिरिंद्रियाणिनप्रवर्ततांमनस्कारनिरोधःकथंतत्सिध्येत्तत्राहअर्थस्येत्यादिना॥३७॥स्वरूपमनस्कारस्वरूपवेद्यः॥अर्थाभासः॥
यथानदीनांसमुद्रंनदीप्रवाहाद्यनंतंमेदात्मकंप्रसिद्धंसर्वप्रतुस्फुरत्प्रतीयतेएकंपिंडात्मकंजलसामान्यमेवस्फुरतितथास
बाह्याभ्यंतरसर्वार्थाकारमनस्कारस्फुरतीतिपरेणान्वयः॥३८॥ छ

इदं॥४०॥अस्त्वेवं किंनन स्तत्राह स्वके ति॥ तत्त्वज्ञानेनार्थबाधे मनोपि बाधितमेवेति न मनस्कारमसन्निरित्यर्थः॥४१॥४२॥ अर्थ
चनयोर्बोधः स्वाप्नया प्रनाशावर्द्धनष्टनाशाद्न्याह अनष्टेऽति॥४३॥ यथा स्वप्ने प्रतिमायां भ्रांतिकल्पिते द्विषति स्ववैरिणि ज्ञाना
द्बाध्यमाने तस्मिन्द्विषद्भावस्तत्र उक्तेम पंचनश्यंतद्धिहित्यर्थः॥ यथा संस्थं पारमार्थिकब्रह्मस्वभावेन॥४४॥ अन्यत्संसारे ह
शात्मसिद्धरूपाद्भ्रांत्यपीनं हरूपं संपन्नो॥ भावरूपिणा परमार्थसद्रूपिणी संहिते हेतुफलभावेन घटिते अर्थः स्तु स्वद्रः स्वभोग

मप्येकत्वेष पिंडात्मवहत्यंबुतरंगिणं॥ सबाह्याभ्यंतराकारमर्थीनर्थमयात्मकं॥३८॥ मनस्येव स्फुरत्यर्थनिर्भासं
ध्यानतं तथानात्यर्थमनसो हि त्वं यथाजलतरंगयोः॥४०॥ एकाभावे द्वयोः शांतिः पवनस्पंदयोरिव॥ तन्मे कोपयां
त्येव निःसारे परमार्थतः॥४१॥ एकत्वादर्थमनसो समयमेवानुशाम्यतः॥ अर्थः संकल्परूपात्मा मनो हि तत्त्वो विज्ञानेना
॥४२॥ मनश्च सम्यग्ज्ञानेन यांति रेवं भवेत्तयोः॥ अ[illegible]नष्टे नष्प्रतम्यैनेतस्यार्थमनसोस्तथा॥४३॥ स्वप्नेपि द्विषति ज्ञा
नाद्विषद्भावमयेयथा॥ यथा संस्थापितेऽप्येवं तस्यार्थमनसो सदा॥४४॥ किंमप्यपूर्वमेवान्यत्संपन्नेभावरूपिणा॥
संधितार्थजगज्जालोप्यज्ञो हि विषयोप्यसत्॥४५॥ पार्श्वस्तु सन्न स्वप्नश्व क्षीवामयपहावत्॥ ज्ञ[illegible]स्मसाहं जगन्ना
त्तिवीरस्येव पिशाचधीः॥४६॥ ज्ञमज्ञोभावयम्यज्ञो विरं वंध्यापिवर्द्धते॥ विनैव ज्ञानसाहार्थमर्थभावमिवागतं॥४७॥ध॥

तत्साधनं जगत्त्रैलोक्यं च येन तेषां विधः संसारः कालः अपि शाद्यात्कालहताः पदार्थानां जन्मादिविकाराः तन्मोक्षः अज्ञः त
द्विषयः शब्दादिविषयोपीति सर्वं तत्त्वज्ञदृष्ट्या असत्॥४५॥ तत्र दृष्टांतावाह पार्श्वेति॥ क्षीबपदेन अधीरो बालादिर्लक्ष्यते तस्येमा
समानपदवच्च॥४६॥ वंध्यादिपुत्रयोत्रादिविकारेणावर्द्धते दृष्टेति शेषः॥ तत्त्वेतामुहिज्ञ स्वभावं कीदृशं विद्धत्तमाह विनैवे
ति॥ ज्ञानेनाहस्यार्थो ज्ञानविषयत्वं तेविनैव स्वप्रकाशत्वादेवार्थाभासमिव स्थितं भासमानं अनाद्यंतबोधैकब्रह्मैवेति विद्धीत्यर्थः॥४७॥

वास्तवेऽपि तत्त्वेऽस्त्न प्रकारः आंतरे तु मानसे स्थितिर्बोधः स्यादित्याह मनः शांतेति ॥४९॥ निर्मलं चिद्विभुमित्यनुषज्यते ॥ एवं प्रपंचितयोरन्तत्वज्ञानजगद्बोधप्रकारयोर्मध्ये द्वितीयमेवोपादेयं यथार्थत्वात्तेनावधिमित्याह द्वयोरिति ॥४८॥ स्वभावस्थितो निरूढायामवस्थात्रयस्य तुरीयबोधमात्रतासंपत्तेर्मनोऽभावात्मनसो मनस्त्वमप्यपैतीत्याह प्रबुद्ध इति शारदेति ॥ प्रोऽस्यां निर्मलत्वे वीं ॥५०॥ जाग्रत्स्वप्न

स्थितं बोधमनाद्यंतं स्वभावं सर्वगं विदुः ॥ मनः शान्त्यार्थरहितं विभागानविवर्जितं ॥४९॥ बोधवारि मनोवृत्तिं तरंगमिव निर्मलं ॥ कस्संभवतत्त्वज्ञानः केवार्थमनसी किल ॥४८॥ निरर्थिकेवविज्ञाने निःस्वभावमयमास्थितः ॥ प्रबुद्धबोधस्वभावस्यैराकाशमिव शारदेः ॥५०॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तांते मनस्त्वं नानुमन्यते ॥ विद्ध्यानेन नानात्वमसम्भवमनामये ॥५१॥ ज्ञेयं रज्ज्वां शेषस्वभावेति तु विद्वत्तो ह्यद्वितीयं नरं बाध्ये वार्थत्वमधितिष्ठति ॥५२॥ बीजं शान्तवाय लीनीवद्धानोऽर्थमनसीवशाज्ज्ञेयासंभवे तोज्ज्ञास्तिरस्यनास्यपदं मनः ॥५३॥ शांतादोषविद्धोऽवात्मानेन दोषोऽस्ति सत्स्वभाः ॥ अर्थस्वमनस्कारः सचाभावात्मकोऽक्रमः ॥५४॥

गुणलक्षणैरंतरीरवस्थायपरिच्छेदैः ॥ अनंतानि नानात्वानि पश्यंति न यथाविधं अशेषं द्वैतं सिद्ध्याऽज्ञत्वस्तं सर्वं विद्धि परं शिवममनामयेस्वभावेति ॥५१॥ अधितिष्ठति प्राप्नोति ॥५२॥ ज्ञप्तिर्बुद्धिरिति ॥५३॥ स्वभावस्वप्रकाशः अर्थमनसोः परस्पराधीननिरूपणत्वात्मे देहयोरपि शांतिमात्रता पर्यवसीत्याह प्रबुद्ध इति ॥ बोध्यस्यांतरभावात्मकत्वाद्धानस्य बहिरभावात्मकत्वाद्वेति भावः ॥५४॥ ७ ॥

अर्थइवसंस्थितएवनइतिसंस्कारः॥घटेतन्नत्वात्तुमानघटसंबंतइत्यजहल्लिंगः॥तत्धर्मीमनश्चतत्त्वतः॥किंतत्राहसर्वात्मत्वादिति॥अ
जस्यब्रह्मणःसर्वत्वात्तमात्मत्वान्मनइतिरूपेणापितदेवभासतेतन्निष्कर्षरूपेपितुच्छमेवेतिभावः॥५५॥ब्रह्ममनोरूपेणावम
नोप्यर्थरूपेणनिष्कारणमेवभासतइत्याहभ्रमात्तुभवतइतिपद्॥५७॥५८॥अभावभावोबाधः॥५९॥केनोपायेनतर्हिइतराभाह
मितिसन्नाशाम्यति॥तमाहमनात्मेति॥अहंअहंकारः॥मनात्मसम्बुसंदृशःभ्रन्यस्वरूपकइवश्याम्यति॥६०॥कुतस्तवंतत्रा

मनस्त्वापिसंस्कारःस्वभावात्मकोभ्रमः॥सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मस्येतद्ध्यकारणकंमनः॥५५॥भ्रमात्तुभवतोऽर्थश्चमिथ्यैवा
सीवभासते॥अकारणकमेवार्थनिर्भासंभासतेमनः॥५६॥विशुद्धिलसिताकारमस्थिरंतरलायते॥तंमनस्कारमात्रा
भासंसत्त्वोविभ्रमायसे॥५७॥स्वभावैकपरिज्ञानात्तासितापिभ्रमायसे॥मनस्त्वेवहिसंसारआत्मबोधेनशाम्यति
॥५८॥शुक्तिरूप्यभ्रमाकारोज्ञानेनमिथ्यैवनाम्यति॥अभावभावस्तुपरंबोधरूपमसंसृतिः॥५९॥निर्वाणादिति
रासतांदुःखायाहमितिभ्रमः॥मनात्मसम्बुद्धोहमसच्छून्यस्वरूपकः॥६०॥इत्थेवात्मपरिज्ञानादहमित्येवशाम्य
ति॥ज्ञात्वाज्ञानमयोभूत्वासर्वाध्यात्मंतरार्थितां॥६१॥गतेस्वमनस्यजद्रूपंतरंगत्वेयथापयः॥मलशास्त्राग्रपर्यंतासत्ता
विरथिनोपपा॥६२॥७॥

हत्वात्वेति॥यतस्तुकृत्स्नसर्गादौसर्वज्ञतयास्वात्मभूतमेवस्वष्टव्यपदार्थजातंतात्स्वाज्ञानमयोहिरण्यगर्भःस्वयंभूत्वान
संकल्पानुसारेणस्वयमेवसर्वाध्यात्मंतरार्थितांस्वरूपमभ्यगाद्वेगतमित्यर्थः॥६१॥अस्त्वेवंकिंततस्तत्राहमलेति॥इदमतः
सिद्धंयथाविरथिनःमलाशास्त्राग्रपर्यंतास्वकेवसत्तात्तथाज्ञात्वाज्ञानज्ञेयरूपेणजगत्यपिअलमस्यंतंनिर्विकारंस्थितादेवान्त
एकैवसत्ताभासतेनसत्तान्तरमस्तीति॥६२॥

ससैवैवैर्ष्यानां तैरयि सतैवस्तुपदार्थपत्तियचैत्यादिना॥६३॥ तस्यैवमेतस्यैष्यप्यमेव द्रष्टा नः स्वाशयेनाहमन्यत्वाि-
ति॥६४॥६५॥ बोधरूपस्य स्वतत्त्वस्यावबोधेन॥६६॥ तेरात्मानं स्वयमकृते निःक्रान्ते द्रष्टा नैलीयवतकीर्नुगृहीतस्या-
पेः॥ ऐकतेऽत्रैनिस्तत्त्वमुद्रित्रिहात्यमि॥६७॥ परिहरति॥ तथापीति॥ अत्रैव अस्याम बोधस्यायामेव नतन
नहत्यर्थः॥ तथा चोक्तं वार्त्तिके॥ अविद्यासीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते॥ ब्रह्मदृष्ट्यात्विविदेनं कथं च न पु-

निर्विकारममलेऽत्र सेऽतोयां ते कै व भासते॥ यथापो ज्ञनत्व सामसेकमेयाम लं नभः॥६३॥ एकमेव तथाज्ञानं ज्ञेयं
नं भात्यखंडितम्॥ शून्यत्वादेकममलं यथा सर्वगमेव खम्॥६४॥ तथैकममलं ज्ञात्वा ज्ञानज्ञेयदृशास्थिति॥ घते
नात्मा घनीभूय यथा षणी क्रियते यथा॥६५॥ चितावेत्यतयाम्नेव संवित्ती क्रियते तथा॥ देशकालं विनेवाम्भावो
न्या॥ धाचोधेन चित्ततामा॥६६॥ अबुद्धो नीयते नैपेरेकमेवेषु स्थितः॥ अत्र पष्ठ्यबोधादेः संभवो नास्ति कश्चना॥
६७॥ तथापि कल्प्यते त्रैव बोधनाय परस्परं॥ महानुभावा विगताभिमाना विमूढभावो परमेगतेति॥ निर्भ्रा
न्तयोर्न्नं तेयेव शांतानित्यं समाधानमयाभवंति॥६८॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मैकतानतोपदेशो
नाम त्रिचत्वारिंशस्सर्गः॥४३॥

ऽपतइति॥ असंभव रूपत्वादेयेनाज्ञानेन सह सर्वं गलितमनुपसंहरति महानुभावइति॥ अनएवमहानुभावा अधिकारि
देहादिसंघातत्वज्ञानेन विमूढभावस्य मूलाज्ञानस्य ज्ञानेनापगमेऽहं कार्यस्य स्वाभिमन्यवगच्छति॥ तऽधना
द्युअनंततया निरतिशयानंदरूपभावेन यतिः॥ संतः निर्भ्रान्तयोनिर्विकल्पा नित्यमनवरतमेव समाधानं समाधि विश्रा
ति तत्परा भवंतीत्यर्थः॥६८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रिचत्वारिंशस्सर्गः॥४३॥ छ॥

वर्ण्यते वर्द्धती योत्र समाधानसुरद्रुमः॥ नलेन तस्य च विश्रान्त्यै आनीतो हि मनोमृगः॥ क्रमात बीजक्षेत्रसेकांकुरीभा
वपत्रकांडशाखपुष्पफलछायावैस्साराद्विवर्धनक्रमात॥ आजीवनमाजीवः विवेकिजनैः सर्वप्रकारैरुपजीवनेन
फलशालिनी॥ लताः शाखाः फल्गलताश्च तत्सहितां मनोमृगविश्रान्तिदां सत्तां स्थितिं॥१॥ आजीव्यतेस्मिन्नात्मना उपजीव्य
तइत्याजीवस्तथाविधं॥२॥ शत्रुस्वजनायमानादिजन्यदुःखेन भाग्यवशात्स्वयमेव वा साधुसङ्गज्ञानोपदेशादिना निमित्तान्तरेण वाय

श्रीरामउवाच॥ क्रमात्समाधानतरौं जीवफलशालिंनी॥ सलताकुसुमां ब्रूहि सत्तां विश्रांतिदां मुने॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच
॥आजीवमुपघड्सेथं विवेकिजनकानने॥ पत्रपुष्पफलोपेतं समाधानतरुं शृणु॥२॥ यथाकथंचिदुद्दिष्टदुःखेन स्वयमे
व वा॥ संसारवननिर्वेदं बीजमस्य विदुर्बुधाः॥३॥ शुभजालहलाहलैरसासिक्तमहर्निशं॥ भवहृद्रसनाकुलस्य हेत्रमस्य
मनो विदुः॥४॥ समाधिबीजं संसारनिर्वेदः पतति स्वयं॥ चित्तभूमौ विविक्तायां विवेकिजनकानने॥५॥ खविभ्रमो
पजितं ध्यानबीजं महाधिया॥ सेकैरमीभिर्यत्नेन संसेक्तव्यमखेदिना॥६॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

थाकथंचिदुद्दिष्टं निर्वेदं उक्त्वा तद्विहासात्मकं परवैराग्यं॥ अस्य समाधानतरोर्बीजं विदुरित्यर्थः॥३॥४॥ तत्र संसारनिर्वेदरूपं स
माधिबीजं विवेकिजनलक्षणे कानने नंदने विविक्तायां विवेकपरिष्कृतायां चित्तभूमौ स्वयमेव पतति नावापाद्येत्यर्थः॥५॥ उक्त
वैराग्यलक्षणं ध्यानबीजं महाधिया तत्परिवर्द्धनोपयुक्तया धिया उपलक्षणेन अमीभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः सेकैः संसेक्तव्यं प्रसक्तिवै
राग्यवस्तुनि भोगासक्त्या नाशनीयमित्यर्थः॥ अखेदिना कामक्रोधादिवेगखेदरहितेन मुना॥६॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

तत्र प्रथमं सत्संगमलक्षणेनैवैः श्रीरैः पक्वात्तन्मुखावगतपास्याम्रतैः सेव्यमित्याह शुद्धैरिति द्वाभ्यां ॥ शान्तेति नेतीति सर्वैर्हेतुनिषे
धादृतः सर्वसंसारभ्रान्त्यात्मप्रदैः ॥ अतएव पूर्णैः सर्वतापोपशमनात्मनवत्वाद्रशीतलैः ॥ गुरुतत्त्वस्य स्वब्रह्मरसः व्याख्याक्रमप्र
स्तैः अमृतप्रवाहस्यासमंतात्प्लावहारभूतश्रवणमननादिधारास्थानीयवरवारिभिः ॥ ८ ॥ ध्यानस्यबीजं संसारनिर्वेदः रूपं यस्य
॥ ९ ॥ केतैयत्ला लानाहत्त्वपद्रतितपोत्रभगायद्भूतैर्देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनशौचमार्जवमित्यादिकं कायिकं वाचिकं मानसं च तिवि

शुद्धैः स्निग्धैः पवित्रैश्च मधुरैः शान्तनोदितैः ॥ सत्संगममन्वज्ञीरैरेः सेवितैरम्रतैरिव ॥ ७ ॥ अन्तःप्रकाशप्रदैः पूर्णैः सुधेरस्मतशी
तलैः ॥ विसृतैरमृताकुल्याधाराश्रावर्षवरवारिभिः ॥ ८ ॥ स्वचित्तरूपमेव निरंतं परिज्ञायमहाधिया ॥ बीजं संसारनिर्वेदो रूपं
ध्यानस्य यत्नतः ॥ ९ ॥ नयः प्रकारः स्नानेन पदार्थघटने स्थितैः ॥ तीर्थायतन विश्रान्ति वृत्ति विस्तारकल्पनैः ॥ १० ॥ कर्तव्यो
कुशितस्यास्य रक्षितानाविहितानाशयः ॥ सन्तोषनामापि यदा निर्यमुदितशान्तितः ॥ ११ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

धं सात्विकं ॥ तल्लक्षणेनप्रकीर्यते । तिप्रकाराः स्त्रिजदोहदान्तदानेन ॥ पदार्थाक्रमानित्वात्पत्तिसंघटनेनैर्वस्थितैः सम्यक्पितैः ती
र्थपतनादिपुण्यस्थाने विश्रान्तिर्वासस्त्रुत्लक्षणस्य वृत्तिविस्तारस्य प्राकारप्राचीनापाचरणाविस्तारस्यकल्पनैः ॥ १० ॥ एवं सेवन
पुण्योदेरं कुशितस्यसंज्ञातांकुरस्य अस्य बीजस्य रक्षणोपायेषु निहितानाशयो निपुणान्तः पुदितास्य यामियथा पल्यान्वितः संतो
षनामा रक्षिता परिपालकः पुरुषः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

अस्मादुक्तकादेनोः पश्चात्पूर्ववासनास्तस्मिन्नाने आशालतशाखा विहंगा रपरे घात्माजि रिक्तेः पुत्रमित्रमित्रधनादिषु प्र
णयोनुरागास्तद्रूपान्यक्षिपाः कामगर्वादिरूपा ध्वांक्षध्वानांकुरविघाजार्थमापतन्तः निवारयेत् ॥१२॥ अहिंसाप्रधानत्वान्य
मनियमासनप्राणायामेश्वरोपासनादिसत्क्रियालक्षणैः कुन्तैः मार्जनीफलैः अस्मादंकुरक्षेत्रभूजः मार्जितव्यः ॥१२

पश्चात्स्थिताशाविहंगास्तं प्रणयपक्षिणः ॥ अस्मादापतन्तः कामगर्वगृध्रान्निवारयेत् ॥२॥ मद्रुमिः सन्ति
मांकुरैर्विवेकार्कोऽनपेरपि ॥ अविद्यालोकैरस्मान्मार्जितव्यं रजस्तमः ॥१३॥ संयमः प्रमदष्वेवतरंगाभोगभं
गुराः ॥ प्रतंतयशानपक्षस्मिन्नुच्छ्रिताभ्रसमीरिताः ॥१४॥ धैर्यौदार्यदयामैत्री पल्लोनतपो[illegible]दमैः ॥ विनिवारयितव्या
स्ताः प्रणवार्थत्रिशूलिना ॥१५॥ इति संरक्षितादस्माज्ज्ञानबीजात्प्रवर्तितः ॥ आभिजात्योन्नतः श्रीमान्विवेकाख्योन
वांकुरः ॥१६॥ तेनसाचित्तभूमी तिसप्रकाशा विकासिनी ॥ भवत्यालोकरम्या च स्वयमामिनवेंदुना ॥१७॥ तस्मादंकुर
तः पत्रेद्वे विकसतः स्वयं ॥ एकं शास्त्राभिगमनं द्वितीयं साधुसंगमः ॥१८॥ ततो मेषनिबध्नाति स्थैर्यनामसमुन्न
तिं संतोषत्वग्विवलितं वैराग्यरसरंजितं ॥१९॥ वैराग्यरसपुष्टात्मा शास्त्रार्थप्राकृषान्वितः ॥ स्वल्पेनैव च कालेन
नयरामेति समुन्नतिम ॥२०॥ शास्त्रार्थसाधुसंपर्कवैराग्यरसपीवरः ॥ रागद्वेषकपिक्षोभैर्न मनागपि कंपते ॥२१॥

वमचित्यं ब्रह्मालोकैर्विवेकातपैः तमः आज्ञानतिमिरमपि मार्जितव्यं ॥१३॥ तस्मिन् अंकुरे ॥१४॥ प्रणवमात्राभिर्विराड्
हिभिः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचप्रविलापनतत्त्वबोधेनेति यावत् ॥१५॥ आभिजात्येन पुष्टिसौन्दर्याभिप्रायेणोन्नतः ॥१६॥१७॥१८॥ स्त
भंकांडस्थैर्यं दृढमूलतां ॥ समुन्नतिमुच्छ्रायं ॥१९॥२०॥२१॥ ७

विज्ञानं श्रवणावर्त्तनजं ज्ञानं इमाव हृयमाणाः ॥ विततदेशगाः प्रतानविस्तीर्णा अपरिच्छिन्नाम्प्रदेशगताश्च ॥२२॥ स्फुरतानास्मा
मतनस्य स्फुटीभावस्तदेकरूपता ॥ समतानश्याम्नाश्यितिः ॥ धीशाना तत्राप्यकंप्यता ॥ सममा सर्वे वैषम्यनिवृत्तिः ॥२३॥ गुणाः
न्यायः पत्राणि यासां यतेः सन्न्यासिनः ॥२४॥ अविज्ञानं मूलात्तानोच्छेदरूपमोक्षमूलसाङ्गाकारः सम्यमर्मिका विज्ञानिर्यंत्रणं

अथ तस्मान्न जायंते विज्ञानाल्लेहिताङ्कतेः ॥ लतारससविलासिन्यः स्माविततदेशगाः ॥२२॥ स्फुरतासन्यतासमाधीशनानि
विकल्पता ॥ समताः प्रांततनामैत्रीकरुणाकीर्तिरार्घता ॥२३॥ लता स्निग्धगुणाः पत्राभिः सद्ध्यानतरुरूढितः ॥ अथ तः पुष्पा
भिरेताभिः पारिजाताय तेयते ॥२४॥ इत्यसौ ज्ञानविटपी लतापल्लवपुष्पवान् ॥ अविद्याज्ञानफलदो दिनानुदिनमु
न्नमः ॥२५॥ यशः कुसुमगुच्छाश्रो गुणपल्लवलासवान् ॥ वैराग्यरसविस्तारी मत्तामंजरितां हतिः ॥२६॥ सर्वाः शीत
लयन्त्याशाः प्रावृषीव पयोधरः ॥ स्वर्गीनर्पशमयति सर्वं तापमिवेंदुपः ॥२७॥ मननीति दामछायाश्च्छायामिव घनाग
मः ॥ निरोधमास्फारयति शमो निस्पंदं वतुदः ॥२८॥ निवध्यात्यात्मनापीडं कुलाचलवदस्थितं ॥ फलस्यरवमत्यूर्ध्वपरि
कामंगलाहितं ॥२९॥ विवेककस्यरूहेतुर्ददमानैंदितो ॥ छायाविताननलितेपुंसोन्हृद्य काननेः ॥३०॥ प्रवर्ततेशीत
लताननतापापहारिणी ॥ अम्युल्लसमन्तिलनतेप्सरोहारसंदरी ॥३१॥ ७ ७ ७॥ ७ ७॥ ७॥
द्विते

॥२५॥२६॥ स्वर्गीनर्पसांसारिकतापं ॥२७॥ निरोधं चित्तस्थैर्यं ॥२८॥ पीठं मूलबंधं फलस्य कैवल्यादेरव्यस्य धरिकां धारयितृवीमं
गलाहितं पाप्यादिकल्याणगुच्छश्रियं चयति ॥२९॥३०॥ तलस्य मूलस्य मेरुर्हृदयस्य प्रसिद्धानाध्यात्मिकादितापान यह तिसेवी
ला ॥३१॥ ७॥ ७॥

अवान्तरेषु संसारप्रान्तरेषु श्रान्तः मनोमृगः यस्यां छायायां विश्राम्यति॥ तस्मै च मनोमृगे सर्गे यान्य श्लोकस्य मनोहरिणस्यैतेन्तव
ऊतरञ्जमाहिहेरूपयारकैर्विशेषणैर्वर्णयति आजन्मेत्यादिना॥ पथि दैवाज्ञाते संसारमार्गे पथिना नावादिकोलाहलैराकुलो व्यग्रः स
नश्रांशित इत्यर्थः॥३२॥ अरिभिः कामाद्यरिषड्वर्गलुब्धकैः सततमात्रामयः शारीरः पुरुषस्तत्त्वलक्षणस्य चर्मणः अपहारार्थं प्रेरि
तः अनुसृतः इति यावत्॥ नानानानालक्षणेषु संसारेषु साकारेषु शरीरादिकं ठकठकेतेषु मुकुन्दुकुन्निलीयस्वोपयंश्चासोत होषकंट
कोजर्जरं कुर्ध्वमुखं यस्य स चेति बहुव्रीहिस्तु जरयदः कर्मधारयः॥३३॥ आहंतालक्षणया तापसरितामगतस्थानघोसवेद

यस्यामवान्तरस्थाने विश्राम्यति मनोमृगः॥ आजन्मजीर्णपथिकः पथि कोलाहलाकुलः॥३२॥ आसन्नामात्रात्मशा
रीरचर्मार्थप्रेरितोरिभिः॥ नानानतासारसाकारगोपयङ्कोजरीरोन्मुखः॥३३॥ संसारारण्यविसरद्वासनापवनेरितः
॥ अहंमातापसरितासर्वदाविभ्रदारदी॥३४॥ दीर्घीदरीह्रवितसारसंचारजर्जरः॥ पुत्रपौत्रपरामर्शमितापाप
जितोवटे॥३५॥ लक्ष्मीलतावितुठनात्संकटैः कुण्ठितांगकः॥ रम्भाश्रीसमितंगरह्णकल्लोलैर्हरमाहतः॥३६॥ ७॥

विभ्रधावनेन दारदी विषमेद्रुः सो स्यास्तीति दारदी विषाक्रान्तः श्वान्तर्दाहस्तस्मादिव्याकुल इत्यर्थः॥३४॥ दीर्घाहीर्घेषु भोगविस्तारे
श्वाद्वरास्यास्तीत्यादरीनास्य संतुष्ट इत्यर्थः॥ अन एव हृरेषु पवित्रेषु सारेषु हरितत्तत्रागायेषु विषयेषु संचारे याधावनेन ज
र्जरः॥ शिथिलितगात्रः पुत्रपौत्रादीनां परामर्शः परिपालनं तत्प्रयुक्ता ह्याध्यात्मिकादित्रिविधदावाग्निस्तापात्स्वटेऽनर्थ
गर्ते पतितः॥३५॥ लक्ष्मीः संपत्तल्लक्षणा या लता तस्याः परिवेष्टनेन विलुठनाच्छन्नः चौरराजादिप्रयुक्तैर्वधनताडनदण्डना
दिसंकटैः कुण्ठितांगकः॥ कल्लोलैः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युलक्षणैरूर्मिभिः॥३६॥ ७॥ ७॥ ॥

नशंकितः संभावितो विधिर्दैवं येन कृताकृतिः संकुचिताकारः ॥३७॥ द्वेयानां नेत्रादितानां क्रियासाधनानां गीतध्वरावयवांकुराद्धि
नामास्यरेभ्यः निमित्तभूतेभ्यः लुब्धकस्तैत्रकादिभ्यः स्वमायाजातदुःखसायकाच्छेकितः ॥ दृषद्भ्रियाहरयोः प्रहारैर्दृढपर्वेंदुः
खानुभवसंस्कारैः रंकितः ॥३८॥ उन्मनानान्तेष्वप्यधिष्ठानेषु स्वर्गनरकादिषु क्रमात्संपातानिपातेन ॥ दृषदुहरणांकितः
स्पष्टांघ्रिः इदंघ्रि तिविकारे ति ॥ विकाराः कामक्रोधभयादयः पारंपर्येणानेशं तर्षिणः ॥३९॥ ॥७॥ स्तुर्यः हेगजेंद्रः कामः ॥४०॥

हृता

व्याधिदुःखीधवैधुर्यपलायनपरायणः ॥ अपांकितविधिव्योधपातादिवैहृतिः ॥३७॥ द्वेयास्ये स्वमायाजदुःख
सायकपांकितः ॥ वैरिविदुवण्यग्नोदृषदाहरणांकितः ॥३८॥ उन्मानानन्तसंपाननिपातेनातिछर्पितः ॥ विकारोप
लनिर्घातैः पारंपर्येण चूर्णितः ॥३९॥ रसावारुलनाजालप्रवेशावृशविहृतः ॥ स्वप्रदारचितवारः परमा
पाखशिह्नितः ॥४०॥ इंद्रियग्रामममागम्यप्रपलायनतत्परः ॥ स्तुतः हेगजेंद्रो ग्रविस्फुर्जनविमर्दितः ॥४१॥
विषयाजगरोद्गारविषफूत्कारमूर्छितः कामुकः कामिनीभूमोरसान्मायो विघोषितः ॥४२॥ कोपदवान
लेलुष्ठपष्ठविस्फोटदाहवान् ॥ सदागतागतानेकदीर्घदुःखप्रदाहवान् ॥४३॥ स्वात्मलक्ष्मीलापांगदृष्टो
चेष्टपदुतः ॥ भोगमैलोलसन्मोहस्फालविरविदुतः ॥४४॥ ॥७॥

विघोषितो विमर्दितः ॥४२॥ कोपदवानलेन लुप्तोदग्धः अतएव यष्टिविस्फोटादिसहितः दाहवान् ॥ सदागतागतैनैर्वि
षयेषु पुनःपुनर्भ्रमणेरनंतर्विनाशोकादिदीर्घदुःखैरंतमदाहवान् ॥४३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

दारिद्र्यलक्षणेन दीपिना व्याघ्रेणानुद्रुतः ॥ पुत्रकलत्रासक्तिलक्षणया व्यामोहमिहिकया अंधत्वे सति कूटेषु कपटेषु गिरिशृंगेषु व
टेषु नीचकृत्येषु वल्गुठन्नु ॥४५॥ हृदयस्योत्कंपनं भयं पवनेनातुरः ॥ येन प्रसिद्धेन मरणेन मृत्युव्याघ्रेण ग्रस्तो संप्रहारे वक्रेनेआद
रतेष्वंगेति वाक्काः स्वनस्वास्तेषां पुष्पमिव स्तुस्वहार्यईक्षितः ॥४६॥ गर्वेणार्पाद्दनगरेणनिमिरस्य यहरतोजनाय स्मानहरतो
जनं महारण्यं नत्रसेवितः चिरं प्रतीक्षितइति यावत् ॥ कामैर्निमित्तैः समंततः दैन्ययात्राद्दिनांतं विकासाद्दितानिनः विलासितः

स्वकर्मकर्तनोभ्रांत दारिद्र्यद्वीप्यनुद्रुतः ॥ व्यामोहमिहिकांधत्वकूटावटेल्वुठन्नुः ॥४५॥ मानसिंहसमुल्लासहृदयो
त्कंपनातुरः ॥ मरणेनरणेयेन हृद्वकपुष्पमिवेक्षितः ॥४६॥ गर्वेणागिरशायाद्यमुहरतोजनं सेवितः ॥ कामैस्समंततो दैन्यवि
तानितपर्वांकुरः ॥४७॥ तारुण्यपनारीस्तनहारलक्षणमालिंग्यवर्जितः ॥ ऊसंचारेषु पवनैः कुपितैश्चिववर्जितः ॥४८॥ कर्ह
चिन्निर्वृतिं यातः सदा मंचतरौ क्वचित् ॥ मनोहरिणकोराजन्नाजीवमिवभास्वति ॥४९॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥॥

वंहन्नप्रभाय वांकुरायेना ॥४७॥ तारुण्यपलक्षणेन नार्याः स्तनहारानस्वतः ॥ पवनैः झंझापवनसदृशैः रिद्धेयैः संचारेषु नरकस्या
वराद्वियोनिकांतारेषु वर्जितः बहुशः क्लिष्टः ॥४८॥ हे राजन् निर्वृतिं दुखाभावस्य भाविष्य प्राशमस्य वा संबोधनं ॥ इदृशो यं मनोहरिण
कः कदाचित् बहुजन्मसेवितस्तु कृतपरिपाकभाग्योदयकाले द्विविधिकारिजन्मनिशमादि साधनसहितं यथास्थानपावर्णि
तलक्षणो ध्याननरोनिर्वृतिं विश्रांतिस्तुरवंयातिगायदा आसमंतात् जीवतीत्याजीवं मणि जातं तात्रोशीतांधकारांतं भास्वति सूर्ये
दित्ते निर्वृतिं यातिन दृहिन्यर्थः ॥४९॥

हिंश्रोतारः तालीतमालादिद्रुमस्थलविश्रांतिसहस्रो दुमश्चादिसम्यलोकांतलोकवासे श्रमवुरपुष्पविलासहरोरनित्यप्रोगाभ
गाभासेर्यस्य निरतिशयस्यश्रमास्वस्यस्य स्वसनामापिमृगः आश्रयानस्तुमा ज्ञानाविदं निजनारदासमपुनराहतिमोक्षवि
श्रांतिस्तुखेवः स्वमनोमृगः प्राप्नुकरीत्यात्रेत्रवीजसेकादिनावद्धिं नाञ्जमनरोध्यानकल्पद्रुमाश्रमोतीत्यर्थः ॥५०॥३ जि श्री
वासिष्ठनास्यर्थप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥ वर्णितेमनसोध्यानपादपारोहणक्रमः ॥ आ
रोहतः स्वस्वोत्कर्षो युतरोजरस्मि पु ॥१॥ श्री इहना ॥ नत्र ध्यानकल्पतरावेव ॥१॥ इतावता प्राग्वर्णितेनपुच्छारंभांतेनमनो

तालीतमालवकुलादिकरम्यगुल्मविश्रांतिषु मधुरपुष्पविलासहासैः ॥ नामापि यस्य नविदं जितसुखस्य मृदःप्राप्नोति
तच्छ्रमनरोःस्वमनोमृगोव ॥५१॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विपदर्थितेनामचतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥४४॥ श्रीवसि
ष्ठउवाच इति विश्रांतवानेषमनोहरिणकोपि हरः ॥ तत्रैव रतिमायातिनयाति विरपांतरं ॥१॥ इतावत्प्यकालेनसवि
वेकद्रुमः फलं ॥ अंतस्य परमापीप्रद्याने:प्रकरपमस्तला ॥२॥ ध्यानद्रुमफलपुष्पनदसोस्वमनोमृगः ॥ अथःस्थितःप्रो
नगतेनस्यधश्यतिसज्जरोः ॥३॥

मृगविश्रांत्येतेनचकालेनसवर्णितोविवेकसहितध्यानद्रुमः अनंतस्थैर्यरकीर्तानस्वंग्रुच्छांतस्यपरमापीत्यपारमार्थिक
स्वरूपेकेवल्यफलं शनैर्दृष्पयनप्रभृमिकारोहणक्रमेणपरिपक्वमानं प्रकटयतिसाक्षादनुभावयति ॥२॥ तत्राहावसे
भावनादोषस्येपहतपात्मेहंधकारेपराहिवसेभावनामापेंसाक्षात्कारं चतुर्थभूमिकाह्वयं दर्शयति ध्यानेति ॥ प्रोनगतेस्या
रयोगसंलग्नः ॥३॥

प्राक्तनमार्गरूपकस्य ह्यारोहतोऽनुपयोगात्त्यागः फलप्रभावादित्याह ते ह्यनरं इत्युक्तेः॥४॥ क्रमप्राप्तारोहतीन दाह विवेकेति विवेक
रूपे हि हे२८ प्रतिष्ठितः पादो यस्य तत्त्वावियोना मम मम मूल्यं मात्राकृतीः॥ संसारभंगिनाः देहादिषु ह्रहंममतादिरूपे तीरस्यजति॥ पादस्य
लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति लोपः समासांत॥ नाथः समीहते आरोढव्यावलंबनीयं क्रमभागे ध्येवसावधान दृष्टिचित्त निवेशना
दिति भावः॥५॥ संस्कारांस्त्यजतीति नर्किंचिन्त्यर्वितनं स्मरणं इत्यावनां॥६॥ कदाचिदपि वासनमननापि हसति॥ क्रमप्राप्तविषयस्तु
स्वकरात्प्रार्थनयादीनः॥७॥ करुणासंभ्रमतया आद्यपदारंभ एव सत्वसमुद्भूत्तीनयोगयस्य तिरिस्माघा दिव्यः॥ संपदो

आरोहतीनरोहतं तस्खादयितुं फलं॥ अन्यवर्गपरित्यागो वित्तनाध्यवसायवान्॥४॥ विवेकरूपायामरूपी
त्यजति भंगितासौ उक्तंपरमासाधमत्योऽग्रधः समीहते॥५॥ तेनोत्तमफलार्थेन संस्कारा त्याक्तेनानसौ॥ विवेकपा
दयारूढस्य त्यजत्यहिरिव त्वचं॥६॥ हस्तयुग्मे पदारूढमात्मानमवलोकयन्॥ एतावंतमहंकालं रूपणः कोभवेत्विति
॥७॥ करुणादिषु तेष सपन्मेछात्वांतरेषु सः॥ लोभयालमधः कुर्वन्स्त्राडिव विराजते॥८॥ तदूर्ध्वं हीगलश्रेणीडुःखा
ज्ञवजिमिरावलीः॥ हस्त्मायः संस्वलात त्यादिनानुदिनमुड्डयति॥९॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

गत्वोत्तल्लक्षणेषु अस्यह हस्यशास्वांतरेषु अमनव्युत्थानकाले विहरन्॥ सम्राडिवपूर्णकामः॥८॥ तदूर्ध्वं हेः सद्बुद्धिवंड
स्यगलत्यस्मिन्निति गलः कलापयहेतुर्दर्गातस्यश्रणी यंत्रिमध्ना डुःखलक्षणास्तु अज्ञस्य चंद्रस्यवक्रत्वमिति हेतुस्तिमिरे ने
त्ररोगविशेषलहावलीः॥ हस्मायश्रयी ज्ञातिमेदस्त निर्मिता संस्वलेवमापि नांबेधनहेतुः॥९॥ दृशीतरस्माष्णुमेछारंभदिनेमा
रभ्यदिनानुदिनं हीयमाणा चतुर्थभूमिकायां निःशेषमुड्डयति॥ २ ह्मोऽप्यस्य परंदृष्टा निवर्त्तत इति भगवद्वचनादिति भावः॥९॥

१०॥ शास्त्रमध्यात्मशास्त्रं न दृष्टं ॥ दामरसमसंतोषाद्यफलल्लक्षणेषु पल्लवेषु किसलयेषु ॥ इतरशास्त्रानुसारिमहत्तो प्राणिनां ब्रह्म
लोकपर्यंतमुन्नताः स्वाभाविकमहत्तो निरयांतमवनताश्च जगज्जीः अधः अतत्स्वायामेवेति पश्यन ॥११॥ भीमाः भयानकाः विष
द्रुमलतानां तत्रोत्कीर्णे विषपुष्पमकरंदतुराः प्रकटितोन्नंतदंताः इव स्थिताः ॥ स्थलीः प्रव्यथिताः सम अज्ञानभूमिकाः पश्यन्

उपेक्षंतेन संमार्क्षं नाम्राह्ममभिवांछति सो मसौम्यो भव त्वं नः शीतलः सर्वतुनिषु ॥१०॥ धात्वर्थ्यपल्लवेषेव निषण
त्मावतिष्ठते ऽन्येतावन्नतायाता अधः पश्य जगज्जीः ॥११॥ भीमद्रुमलतोत्कीर्णपुष्पमकरंदतुराः ॥ प्राकनीः स्वास्थलीः
पश्यन्सत्यं नवेशाकतां ॥१२॥ तेषु नस्कंधदेशेषु नतोद्भुतिनविडीनयां ॥ हारिण्या विहरन्तुत्थ्या रातेवृ पविरतं तो ॥१३॥
पुत्रदारसमस्त्यानि मित्राणि च धनानि च जन्मांतरकृतानीव स्वप्नजानीव पश्यति ॥१४॥ रागद्वेषमयो जात्यमानमोह
महज्जया ॥ नष्टस्येवास्य दृश्यं तेषोनलामलचेतसः ॥१५॥ तुम्यतचेष्टितो काल इह सत्य विपुषोगताः ॥ तरंगभंगुराधाराः सं
सारसरिनीगतीः ॥१६॥ ध्यानसचेत्पत्ते काण्णिलोकहारश्च नेषया ॥ अपूर्वपदविश्रांतो जीवन्नेवयथा भवः ॥१७॥ छ॥

स्मरन् ॥१४॥ तस्य ध्यानतरोः स्कंधदेशेषु द्वन्तरोनस्भूमिकामेदेषु ॥ अभ्यासदृशा यामास्तथावतरणादुद्गीनविडीनप्रायपाअत
स्वविहरज्जामवितष्टया ॥१३॥१४॥ व्यवहारेनरप्योवपरानुर्वृत्तंनमात्रप्रमात्रप्रमानयाद्भत्रिमयारागादिमहत्तयाभ्यस्यदृश्यं
तेव्यवहारादिति शेषः ॥१५॥ पुरोगताश्चपि संसारस्थानस्मास्थितोगतीः मिथ्यात्वनुध्याहसति ॥१६॥१७॥ छ॥ छ॥ छ॥

परं पंचमभूमिकाख्यानं॥१८॥१९॥ यथा निसङ्गः सुप्तो बोधितः स्वनिद्रासुखविच्छेदादुद्वेगमायाति तद्वद्‌यं अवश्य कार्येषु व्य
वहारेषु परैर्बोध्यमानः समाधिसुखविच्छेदादुद्वेगमायातीत्यर्थः॥२०॥ प्राक्‌ चिरं मौरव्य प्रसुप्तो न जन्ममरणपरंपराभ्रमश्रमे
णाक्रांत इति संप्रतं समाधिविश्रांतिमेवाभिवांछतीत्यर्थः॥२१॥ श्वासमात्रे पोनरंजनसमोप्यंतरहंभावाभिमानेन अतिष्ठ

केवलं कोचलेस्तु देवी धाम्न्यतिमहोन्नते॥ हन्त दृष्टिः प्रलेनस्मिन्पदं समधिरोहति॥१८॥ स्मृत्वा स्मृत्वा स्मृत्वा पदः पूर्वं
संतोषामृतपोषितः॥ अर्थानामप्यनर्थानां नाशेषु परितुष्यति॥१९॥ व्यवहारेषु कार्येषु भोगसंपादकेष्वपि॥ परमुद्वे
गमायाति सनिद्र इव बोधितः॥२०॥ दीर्घाध्वग इवाहारामनारतमबाधितः॥ चिरं मौरव्य भ्रमाक्रांतो विश्रांतिमभिवां
छति॥२१॥ निश्वासबोधितोप्यग्निरनिंधन इवात्मनि॥ श्वासमात्रसमोप्यंतरतिष्ठन्नेव शाम्यति॥२२॥ आपतंती
बलादेव पदार्थश्चरतिं शनैः॥ न शक्नोति निराकर्तुं दृष्टिमंत्रबद्धतामिव॥२३॥ तां महापदवीं गच्छन्परमार्थफलप्रदां॥
भूमिकामप्युपायाति वचसामप्यगोचरां॥२४॥ कृतोप्यचेष्टितेष्वेव संप्राप्तेषु विधेर्वशात्॥ भोगेष्वरतिमायाति
पांथो मरुमहीष्विव॥२५॥ क्षीवद्द्वानेहीस्तमः संसारहृतिषु॥ अंतःस्वरामनामैनी कामपि स्थितिमृच्छति॥२६॥

नैवेति पूर्णात्मनि शाम्यति॥२२॥ बाह्यपदार्थश्चरतिं पूर्वाभ्यासबलादापतंतीं अत्र बाह्यार्थेषु च्युतां स्वलिंनायथा मासोपमो
गहष्टिमिव निराकर्तुं न शक्नोति अप्रतिकूलत्वादिति भावः॥२३॥ भूमिकां षष्ठभूमिकां॥२४॥ अचेष्टितेषु प्रयत्नरहितेष्वेव कृ
तोपि परप्रयत्नादिनिमित्तात्प्राप्तेषु॥२६॥ ॥७॥

वा॰रा॰नि॰उ॰
१२३

खगः स्थितः अगच्छद्वीमेरुशिखरमिव ॥ पक्षीश्चागमिवेति वा ॥२७॥ तत्र स्वस्य सप्तमभूमिकामनिष्ठामाह तत इति ॥ अवि
लीनबुद्धिं विहायेत्यनेन तत्रास्यात्यन्तिकवासनाक्षयमनोनाशौ दर्शितौ ॥ क्रमेण निम्नमानं ब्रह्मसद्भावफलमिति शेषः ॥ आव
रणभंगाऽकृतानिर्विघ्नेयस्फुरणा इत्याद्युपनिषत्स्वेकमेवराद्वयात्मकं तेनाभावेन पूर्णस्थितियस्य तत्पदवीतिचतुर्थ्यां दिस्मृ
मिकाफलानामत्र लाभो दर्शितः ॥२८॥ सर्वभूमिकारोहणोपायरहस्यमाह संकल्प्येति ॥२९॥ तत्राप्युपायमाह भेदेति ॥ भेदबु

सत्ताहम्रूपतामेत्य परमार्थफलस्य तत्त्वतः ॥ क्रमान्निकटमाप्नोति स्वयोगपदवीमिव ॥२७॥ ततस्तदापि लीनबुद्धिं विहाय
विषमासमः ॥ गच्छत्यत्यन्तवारिदां यतिर्मुक्तेः परितः स्थितः ॥२८॥ संकल्पार्थपरित्यागादिनानुदिनमाततान्द्रसभा
वविश्रान्तिः परमार्थस्थितिरुच्यते ॥२९॥ भेदबुद्धिर्विलीनार्था भेदस्वभावविरिच्यते ॥ अद्वैतमेकमनायतनं ततः स्मृतेति विद्बुद्
धाः ॥३०॥ लोकेषणाविरक्तेन त्यक्तदारैषणेन च ॥ धनेषणाविमुक्तेन न क्लिन्नित्विक्लम्यते पदे ॥३१॥ परेणापरिणामेन
निष्क्रियपरमार्थयोः ॥ तादेवेन हि मनस्येव भेदबुद्धिर्विलीयते ॥३२॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

द्धिः त्रिपुटीभेदस्सान्निवृत्त्विलीना ॥ अर्थात्त्रिपुटीभेदः यस्याः सा तथाविधासती अभेदस्वभावविरिच्यते ॥ सैव स्फुटं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥३०॥
तस्याप्युपायमाह ॥ लोकेषणेति त्रिभ्यां दारैषणा भार्यानेवार्थानुत्रैषणा यागे लभ्यते त्यापाद्यः ॥३१॥ इत्थं तत्त्वशोधने सम्मा
त्रे परमार्थः ॥ हृष्टं तत्त्वशोधने चिन्मात्रे ॥ नयोर्स्त्रैकस्वरूपतोनपरेण निरतिशयानेहात्मना परिणामक्रियारहितस्य ब्रह्मणः साक्षा
त्कृतिलक्षणेनेत्यर्थः ॥३२॥

राम॰
१२३

ननुआकृष्टमुक्तधनुषश्चित्तस्याखंडाकारवृत्त्युपरमेपुनःपूर्वावस्थास्थितिर्दृष्टेत्याशंक्याह नद्धस्येति॥नद्धस्यलब्धसाक्षात्कारस्य
धनुरादिकठोरोपमांविनाकोमलतरस्यस्रग्दामकस्येवस्थितिः॥भूमौपतितंहिस्रग्दामकंतुवक्रादिभावेनयथेष्टंवाहृष्टस्याप्यते
तथैवावतिष्ठतेनधनुर्वत्पूर्वावस्थास्थितिस्तस्यसंभवतीत्यर्थः॥३३॥ किंसास्थायिताध्यानरूपानेत्याह यथेतिद्वाभ्यां॥अप्रवृत्तिंगा
अनाविष्टतावयवा॥३४॥अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ध्यानमिति॥इमंसंबोधात्मप्रपंचेऽप्रसक्तिनि ष्प्रपंचस्वभावस्याबोधेनध्यानेनावते
तुंनशक्यते॥साक्षाद्बिबुद्धस्तु स्वयंतत्स्वभावेएवतिष्ठन्नेकपंतत्संयोंतुशक्नुयात्नहिस्वप्नजागरूकोवाअस्वप्नोहमस्मीत्यात्मानंस्थापयि
तुंशक्नोतीतिभावः॥३५॥जागरूकेणास्वप्नार्थोपिवतत्वविरामप्रपंचेतुच्छबुद्ध्या आत्यंतिकवैरस्यमात्रंतुकर्तुंशक्यमित्याशयेनाहआ

नद्धस्यारूढमुक्तस्य स्वभावेऽप्युपमां विना॥स्थितिः स्रग्दामकस्येव न संभवति काचन॥३३॥यथा प्रकटितांगात्रैः संस्थिता
शालभंजिका न सती नासती तद्वत्तेन याविष्ट स्थितिः परे॥३४॥ध्यानं न शक्यं नेतुं न चैवैतदुपपद्यते॥अबोधेन विबुद्धस्तु
स्वयमत्रैवतिष्ठति॥३५॥आत्यंतिके विरसताय स्वप्ने सुषुप्ते स्वप्नते॥स बुद्धो नाप्रबुद्धस्य स्वप्नत्यागे हि शक्नुता॥३६॥स्वप्नस
बोधताबोधोयोबोधास्वपरिक्षयः॥स समाधानशब्देन प्रोच्यते तु समाहितैः॥३७॥ ७ ७ ७ ७

नन्विति॥३६॥यदिनध्यानंतर्हितद्विषयेऽप्रसक्तिरूपःसमाधिः॥धारणाध्यानसमाधीनामेकविषयत्वनियमात्॥तथाहिभ
गवतःपतंजलेःसूत्राणिदेशबंधश्चित्तस्यधारणा॥तत्रप्रत्ययैकताननताध्यानं॥तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः॥
त्रयमेकत्रसंयमइतितत्राह यःस्वप्नस्यत्रिपुटीलक्षणस्यजगतस्तत्साक्षिरूपबोधमात्रेणाबोधःसएववस्तुतःसम्यग्रूपतार्थस्व
भावेआहितेःस्थापनाद्धेतोःसम्यगाधानंसमाधिरितिविग्रहेसमाधानशब्देनोच्यते॥नतुप्राबोधस्वभावाद्विप्रपंचःअपरिक्षयःप्राप्य
तोभवतीतिसम्यक्स्वभावेतत्स्याधानेसंपन्नमित्यक्षरार्थानुगमादित्यर्थः॥३७॥ ७॥ ७॥

अर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवेति पतंजलिवचनस्याभिप्रायः द्वैतैक्यापादनेन मनसो विलयेन तात्पर्यं स्थ इव भिन्नाधारयेनाह द्वित्रि
द्रष्टृसाक्षीदृश्यात्रिपुटीनहैकतांरूपयतीति रूपः ॥४९॥ दृश्यस्यैवेदंस्फुरताऽस्फुटःस्वादिरसताविरहोचितनंदरसभावः ॥४९॥ विष
यः ॥ अविस्वभावाः ॥ अविस्वभावदेहाधारे अतत्त्वज्ञायैवस्वदंतो ॥ ह्यप्रतीनं प्रीयमाणः सिसंप्रहाननतानहिद्दति ॥ तस्यैवशो
षत्वविशयाषष्ठी ॥ कौशिकं मेविशेषः ॥५०॥ यद्विपुनः पुनः स्वस्वरूपानुसंधानमेवध्यानं मन्यसे तर्हि तज्जागरूकस्य जागरू

द्रष्टृदृश्यैकतारूपः प्रत्ययो मनसो यदा ॥ समैदैकसमाधानेन तद्विश्राम्यति स्वयं ॥४९॥ स्वभावो दृश्यवैरस्यमेव तत्त्वविदोजः
जि ॥ दृश्यसंदर्शनमेवाकुरन्तत्त्वहीनप्रमात्रा ॥५०॥ अनहंधायैवविषयाः स्वदंसैनतुतद्दि ॥ नहिधीनामतायांनः स्वदतेवंदुको
शिकं ॥५०॥ विरक्तस्यास्मनिष्ठत्वादेवंपात्रयप्रधनः ॥ ध्यानात्प्रनिष्ठतो ध्यानामर्पायातं प्रवर्तते ॥५१॥ बोधः स्फुरति
तस्यायाः सैवप्रस्थनविघतो ॥ तस्य स्वरूपप्रमस्त्याङ्गसौतिष्ठतिकः कथं ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मनीववित्तघः सहजसिद्धमित्याह विरक्तस्येति ॥५१॥ विरक्तस्येनुनैतात्पर्यं शुद्धात्मनि बोधइति ॥ बोधः स्वरूपानुसाधन
लक्षणं ध्यानं तस्मात् विक्षेपहेतोः स्फुरतीसंवत्सतीशप्रसिद्धं तत्पतनविदः ॥ तथाचपरिशिष्टोपानस्वरूपानुसंधानस्यैवास्ति द्वि
त्याहतस्येति ॥ किंत्वातिदृश्यद्रष्टृदर्शनत्रिपुटीपसारणीति ॥५२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवा चित्स्वरूपस्य स्वरूपं सा अनंता अपरिच्छिन्ना यतोऽयं स्वयं निर्विभागः॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपस्य बोधितः अतो ध्येयस्य चिंतनीयस्य
बाह्यार्थस्य बोधो योध्याद्यशो भवेत्तादृशो समाधौ व्यवहारे वा न यत्नु तथाप्यसौ तस्य अनाराधकः न तत्स्वाप्तिसमर्थ इत्यर्थः॥४६॥ अतः बा
ह्यार्थ अपाततः स्वरूपस्य तादृशाद्भ्रान्त्या पापाः नित्यनिरतिशयानंदात्मैव पदि दोषाद्याधकरति तिनहेतुभवलक्षणमनंतध्यानं स्वयमेव प्रवर्तते
न फलमपेक्षत इत्यर्थः॥४४॥ अतएव शुद्धबोधोदयपर्यंतमेव समाधिफलः॥ शुद्धबोधात्मनिसाक्षात्कृते तु स्वते ज्ञानविरोधादेव असमा

धस्यानाराधको ध्येयबोधेन यत्नुपोभवेत्॥ अनंता सा चित्स्वरूपस्य निर्विभागो हितः स्वयं॥४३॥ अनंतमयत्स्वरूपस्य स्वयमे
व प्रवर्तते॥ ध्यानं गलितपक्षस्य संस्थानमिव भूतः॥४४॥ शुद्धबोधात्मनिष्ठत्वात्समाहिततोदिता॥ न जातु स्तुसमिद्धेर्बोध
न बिंदोरेव स्थितिः॥४५॥ परं विषयवैतृष्ण्यं समाधानमुदाहृतं॥ आहृतं येन तत्कृतं तस्मै नक्षत्रेणे नमः॥४६॥ कृतं विष
यवैतृष्ण्ये परिप्रौढिमुपागते॥ न प्राक्रुवंति निर्हर्तुं ध्यानं सेन्द्राः सुरासुराः॥४७॥ परं विषयवैतृष्ण्यं च ध्यानं प्रसाध्यतां॥
॥भेदे विगलिते ज्ञानादन्यध्यानन्नतो न कि॥४८॥ छ छ छ छ छ छ छ॥

हितत्वं समाधिफलनिवृत्तिस्तत्र विभिन्नहितेत्यर्थः॥ विरोधं दृष्टांतेन प्रकटयति न जात्विति॥४५॥ विक्षेपहेतूनां रागादिदोषाणामा
त्यंतिकोच्छेदलक्षणं तु समाधानं विदुषामेवास्ति अतस्तेन प्रस्याः इत्याह परमिति॥ आहृतं संपादितं॥४६॥ तस्यापारावद्धान्स्वप्रभृत्य
त्यैवदेवानां तस्योद्दिपने न विघ्नसमर्थत्वादिति भावः॥४७॥ विषयवैतृष्ण्यं च ज्ञानेन सर्वविषयबाधपर्यंचासितं कार्यं तदेव वज्रवत्
दृढं ध्यानमपीतिमर्दासतिपरमिति॥४८॥ ॥छ॥

अतश्च विदुषा विभ्रमशास्त्रोबाधितार्थ इत्याहम् ॥ स्वेति ॥ तद्वाद्वयोरित्याद्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ तयोरुल्लिखितयोरज्ञानाज्ञानज्ञानयोः ॥४९॥ यत्र यस्मिन्नस्मानं द्वे द्वैतबाधाभिप्रायेणैकीभूपकचनमिस्तुच्यतेनत्वेकत्वसंख्याभिप्रायेण यतो विवेकिनामारूढरूपाममनना द्विबोधस्मिन्तु सद्भावानामारूढानां साक्षात्कारा द्विबोधस्मिन्तु वाशात्मा तिरिक्तेसतासन्ते द्वे नैवैव केनचिद्विनिर्णीते इत्यन्वयः ॥५०॥ तत्र विश्रान्तो उपाया नाहउपायद्वति शास्त्रस्याप्यात्मशास्त्रस्यार्थ आदरेनेरं तर्ये भ्याभ्यासः शास्त्रार्थः ॥५१॥ फलसत्तिकर्माधिकाधिष्ठः ॥ एवं विचारजन्यज्ञानवैराग्ययोरपि निर्वाणोपायत्वात्परस्पराधीराधीनमतिष्ठाचर्या विनुं अविवेकप्रवक्तजीवोपाध्ययरिच्छेदाधीनरागद्वेषाभ्यां प्रियविषयसंग्रहस्याप्ये ये षस्यकृत्यानां दर्शयति जीवेतिमहद्व्याप्रत्तिछिन्नाश्रषा

सर्वस्यो विभ्रमस्यार्थे नाम्ना विविधजल्पनाः ॥ तद्वाद्वयोस्तयोः स्वैव विद्याविद्येशयोस्तयोः ॥४९॥ यत्रैकीभूपकत्वं तत्र
विश्राम्यतां बुधाः ॥ बोधस्मिन्तु सद्भूतानामर्थानां वा विवेकिनाम् ॥५०॥ सजातासन्ते द्वे ये च निर्णीते ह केन वित् ॥ उपाय
एकः शास्त्रार्थाद्वितीयो ह्यस्माभ्यासः ॥५१॥ ध्यानं तत्त्वनिर्णयोऽन्येषु तत्त्वैनद्येनरः ॥ जीवाद्वयोऽविद्योरूपं गृहीत्वे
यामहद्वपुः ॥५२॥ जगत्सुद्वैतसंग्रहदाविदितेष्वस्मेत्स्मेः ॥ ज्ञानस्वर्गपराश्लोश्रजाग्रद्व्यापरस्थितेः ॥५३॥ छ ॥ ॥

नित्यापरोक्षात्मस्वविज्ञीवस्य स्वरूपं निर्विवस्यादनिर्मूलातं ते अः करणोपाधेर्वा प्राप्तितः परस्परं विभिन्नं रूपं स्थापितः ॥५२॥ तत्र जगतिप्रियाप्रियसंग्रहात्मावि शेषं ब्रह्माद्विस्तं वपर्णनामि प्रेषानभिप्राप्यं कर्मजं चिन्याश्रम विषयेशरीरं देजी स्वर्गः ॥ तदेवं अनादिकालानमस्तं जीवानां पद्येकस्यचि प्राप्योद्य्या ह्यानाधिकारयोग्ये जन्मनि प्रास्त्रसज्जनसंगाद् वापप्राभाह्यानपर्वापरादोषजन्ममरणाभ्यमप्रारूपनगजादि फलकोऽनिश्चिन्तऽस्यष्टीरेपस्य बोधेवेनपवरू पे योहिप
योरेकसिद्धेद्वयोरपि सिद्धिरित्यन्वयः ॥५३॥

ज्ञानाग्निना दग्धः भस्मीभूतः अखिलो जगत्क्लेशोऽप्यस्तु न रोत्तरम् ॥ मिकाप्यासल दग्धा याम तिवात्यया धुनः उड्डायितः सन्क्व गच्छति न जाने ॥५४॥ भ्रान्तिनिवारणलक्षणरूपबोधो मलाज्ञानक्षाशोऽपि छेदहेतुर्न त्वापातज्ञानमात्रमित्याह चित्रा- ग्निनेति ॥ ज्ञाने अज्ञानं शान्ते च ॥५५॥ अज्ञस्य अभिनिवेशलक्षणादपज्ञानात् यथा संसारभ्रान्तिरभिहृष्यप्रकाशाते तथा तत्त्व-

एकस्मिन्द्वौ द्वयोः सिद्धिर्बोधवेत्तृद्वयस्थितिः पदयोः ॥ मतिवान्याप्नुतो ज्योतिर्दग्धो ज्ञानाग्निनाखिलः ॥५४॥ जग- ल्लक्षः परे शान्ते न जाने क्वास्तु गच्छति ॥ चित्राग्निनेव बोधेन तेन ज्ञानं न शाम्यति ॥५५॥ निर्मूलापि जगद्भ्रान्तिर्ये- नास्तु न विलीयते ॥५६॥ अज्ञस्य जगद्भ्रान्तिरपज्ञानाल्लक्ष्यते ॥५६॥ तथाज्ञस्य परिज्ञानात् ज्ञानिभिः समीक्ष्यते ॥ न द्रष्टा ज्ञ जगद्गतिशाद्यार्थरहिता स्थिता ॥५७॥ यथा स्थितेव चित्रे जगद्भित्तिश्चित्रदर्शिता ॥ नूनं स्वे त्वेनेव रचितास्तु सत्त्वेनेव निर्मिता ॥५८॥ भासते भोमयीवां छाजड्ड सिद्धेवेतासि ॥ नूनं बोधे विमूढस्य नाहं तानेज- गत्स्थितिः ॥५९॥ भासन्ते परमाभासरूपिणः क्वाप्यवस्थितिः ॥ बोधाबोधात्मकं चित्तं भाति स्फुटाङ्काष्ठवत् ॥६०॥ बोधादेकं जगन्म्लावेज्ञोऽप्यज्ञानात्वमागतं मिथ्यो बोधाद्धि वदति मैत्रीभजति बोधतः ॥ ६१ ॥ ६२ ६२ ॥

ज्ञस्य परिज्ञानामिव छायोत्तरीत्तरम् निष्ठज्ञानमधिकं दृश्यत इत्याह यथेति ॥५६॥ दृश्यमानेः ज्ञाने जगत्क्रीडांशं तेषां भासते तेन स- हतदृश्येति ॥५७॥५८॥ अविमूढस्येति छेदः ॥५९॥ अद्भुतमस्य तर्हि कीदृशी भातीत्याह बोधेति ॥६०॥ द्विवुत उभयस्वभा- ववत् बोधतः बोधाधिक्येन सर्वजनेषु तिमैत्रीभजति आत्मौपम्येन सुखदुःखे यथा पश्यतीत्यर्थः ॥ अबोधात् अबोधा- येन विवदति विवादहितोऽव्यवहरतीति वा ॥६१॥ ॥६२॥

यस्त्वबुधः परिपक्वज्ञानः सन्तु जगतः अभावभावयोः सत्त्वासत्त्वयोः सततं पायाप्यनाचैत्येव ॥ ६२ ॥ यदा तु योगस्य सम्यग्भि
कारूढो ज्ञानदृशि नाऽस्वभावं न पश्यति तद्दृष्टिनिमेषकल्पनाद्युपमा ॥ ननु मनोहरिणकस्य ध्यानेनैवो विश्रान्तिः प्रस्तुते ति तस्ये
वरूपानैरपान दशो हयो परं मुरुषार्थफलावाप्तिर्वाच्या ॥ तत्र मनोनाशलक्षणो मोक्षः कथं तस्य पुरुषार्थः स्यात्तत्राह वास
नैवेति ॥ ६३ ॥ अवलम्ब्यादिति ॥ तथा चात्मनयवमाधिकमनोहरिणवैषेयानन्दविश्रान्त्यादिवर्णनं प्रस्तुतमितिभावः ॥

यश्चास्याधिको भागस्तन्मयत्वेन तिष्ठति ॥ बुधः सततं नावैति जगतोऽभावभावयोः ॥ ६२ ॥ ज्ञायमानस्य सत्तु
बुद्धानां सभावमिव तु श्रगः ॥ वासनैव मनः सेयं स्वविचारेण नश्यति ॥ ६३ ॥ अवलम्ब्यादतो मोक्षो नान्यथा यो
भवति ॥ ध्यानद्रुमात्स्वयमुपोढमनल्पया कालेन बोधसुमपानवतः क्रमेण ॥ उत्कारस्थापनफलप्र
बोधमाप्य मिथ्या मनोहरिणकोऽनिगडाद्विमुक्तः ॥ ६४ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे हरिणकोपाख्याने ना
म सर्गः ॥ ४५ ॥ ६७ ॥

तथा चायं मनोनाशः मनोहरिणवैषेयाद्वर्णितस्मान्मनोनिगडमोक्षप्रायः फलित इत्युपसंहरति ध्यानेति ॥ इत्थम्मुक्त
क्तः प्रस्तुतो मनोहरिणकः वर्णितरूपाङ्कुरकाण्डशाखापल्लवपुष्पफलान्तपरिणामलक्षणात्तल्पयदिया कालेन
स्वयमुपोढं उपचितं बोधं फलमुपयान्त्यतः ध्यानद्रुमात्प्राप्तः परबोधः अखण्डाकारस्वरूपमभिव्यक्तः परमानन्दस्तल्ल
क्षणं रसायनफलमुत्कासंस्कारनिगडाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्द्धे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ६७ ॥

ध्यानद्रुमफलास्वादिया हृष्टीमनसः स्थितिः॥ हठं विषयवैरस्यं यथा हृत्त्वा रिह वर्ण्यते तानेसाक्षात्तु भक्ते बोधस्य रमसाक्षात्कार इति रपि स्वोपादानानबाधात्संभवति॥ मनो मृगः अस्य परमपुरुषार्थरूपआत्मैव भवतीत्यर्थः॥१॥ सप्राप्तेनीमृगता विषयजपान्वे षणस्वभावता यातिअपैति॥२॥ स्थितिरचांचल्यं॥३॥ मनसो वासनार्थमनननस्वभावता॥ सर्वाद्यणी अनर्थ्यचारस्व वीतिका बो

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ परमार्थफले ज्ञाते मुक्तौ परिसमापिते॥ बोधे प्रपस संभवत्यास्तु परमार्थे मनोमृगः॥१॥ क्वापि सामृगतां याति प्रक्षीणास्नेहदीपवत्॥ परमार्थदृष्टौ वा सोन्तरानन्तावभासिनी॥२॥ ध्यानद्रुमफलप्राप्तै बोधतामागतं मनः॥ वज्रसारां स्थितिं धत्ते छिन्नपक्षस्वाचलः॥३॥ मनसो क्वापि संयाति तिष्ठत्यच्छैव बोधता॥ निर्बाधा निर्विभागा च सर्वा रवर्वात्मिका सती॥४॥ सुविविक्ततया चित्तसत्ताबोधतयोदिता॥ अनाद्यन्ता भवत्यच्छप्रकाशफलदायिनी॥५॥ यस्मात्तत्र निरस्तसकलेषणा॥ अनाद्यन्तमनायासं ध्यानमेवावशिष्यते॥६॥ यावन्नाधिगतं ब्रह्म मनन विश्रान्तं परे पदे॥ तावत्तन्मननत्वेन न ध्यानमवगम्यते॥७॥ परमार्थैकतामेत्य मनो ज्ञानेक्षणेन गतं॥ वासनाक्षकर्मादि हर्षामर्षसंविदः॥८॥ केवलं दृश्यते योगी गतो ध्यानैकनिष्ठतां॥ स्थितो वज्रसमाधाने विपक्षद्वय पर्वतः॥९॥ विरसाखिलभोगास्य प्रशान्तेन्द्रियसंविदः॥ नीरसाशेषदृश्यस्य स्वात्मारामस्य योगिनः॥१०॥छ

यता चिन्मात्रतां तिष्ठति॥४॥ चितेया सत्ता प्राग्जडदेहाद्यविवेकाज्जडेवाभूत्सैव संप्रत्यं देहादेः सुविविक्ततया स्थिता बोधतया उदिते वा॥ यतः परमार्थप्रकाशफलदायिनीत्यर्थः॥५॥ यतो निरस्तसकलेषणा अतस्तदनन्यगतिकत्वात्स्वात्मध्यानमेव परिशेषा दवगम्यत इत्यर्थः॥६॥ कस्तर्हि तन्मनो न ध्यानं तदाह यावदिति तन्मनः॥ मननत्वेन विषयान्तरानुसंधानत्वेन॥७॥८॥९॥ ध्यान वतस्य समाधिरप्यर्थसिद्ध इत्याह केवलमिति द्वाभ्याम्॥१०॥छ

तस्य परवैराग्यमप्यर्थसिद्धमित्याह ॥ तावदिति ॥ चित्रनरश्चित्रलिखितपुरुषान् ॥ ११ ॥ वक्ष्यमाणसमाधाने समाधौ अन्येन नियन्ने
व बलान्निवेश्यते ॥ १२ ॥ यः समाधिरविमृष्टानां देवरसः अयमहं तत्र पश्यति कां गुडपिपीलिकान्यायेन चक्षः स्वभावबलादेवैकाग्रमा
पन्नमास्वाद्यन्मनस्तत्तीनं वलति ॥ १४ ॥ ज्ञानाद्बलात्त्यागं तत् द्विविधयोर्वैराग्ययोः स्वसमाधिर्निरागाद्दिनाद्रस्थमाने चेतसि सि

क्षेपाविगलद्वैर्बलाद्धियोगिमीपुष ॥ अपाधानं समाधानं केन नाम निवार्यते ॥ ११ ॥ तावद्विषयवैराग्यभावपर्यनुवि
नावधानयाः न यत्नं स्येव तावन्नयोगी चित्रनरोपमः ॥ १२ ॥ सप्रपंचागतानन्दो निर्वासनस्तथात्मवान् ॥ बलाद्ध्यसमाधा
नेत्वन्येनेव निवेश्यते ॥ १३ ॥ प्रारब्धीवनदीवेगः समाधिरूपपस्थितः ॥ बलाद्वेवतमायान्तं भ्रमप्रज्वलति नामनः ॥ १४ ॥
सर्वार्थशीतलत्वेन बलाद्ध्यानेयहागतं ॥ ज्ञानाद्विविधवैराग्यं समाधिर्हि नेतरः ॥ १५ ॥ द्वं विषयवैराग्यमेव ध्या
नमुदाहृतं ॥ तद्वेव यदि पाकेन वज्रसारं भवत्यलं ॥ १६ ॥ तदेतद्योगवैराग्यं ध्यानमंकुरितं हितं ॥ तद्वपीठवंधेन बद्
भवन्ति बंधुरं ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानं समुद्धन्नं सदैवोद्धितवासना ॥ ध्यानं भवति निर्वाणमानंदायदमागतं ॥ १८ ॥ ७ ॥

माधानं कदाचिदपि कस्यचित् असिद्धमिति ॥ १५ ॥ पारंपर्यं ध्यानोपपत्तिरपि द्विविधवैराग्ये सत्येव नान्यथेत्याह द्वाविति ॥ १६ ॥
तथा च भोगवैराग्यबीजमेवांकुरितावस्थं ध्यानं प्ररूढावस्थं समाधिरित्युभे देशिय देशभेदः फलितइत्याह तदेतदिति ॥ १७ ॥
साक्षात्कारस्त्याविर्भूतं ब्रह्मैव अविद्योच्छेदि तत्वज्ञानं वासनोच्छेदि तयाध्यानेन सर्वदुःखोच्छेदानंदरूपं तया निर्वाणमिति व्यपदि
श्यत इत्याह सम्यगिति ॥ १८ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सर्वमिदं भोगवैतृष्ण्ये सत्येव सिध्यति नान्यथेति तद्दृढीकर्तुम् प्रश्नं सन्निरस्यति चेत्याहिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्णाद्वयस्वभावविरुद्धं भोगित्वमज्ञानकृतस्वभावविपर्ययकालमात्रे संभवति नाज्ञाननाशोत्तरमित्याह यस्येति ॥ २२ ॥ अभ्यासकाले गुप्तेन किं वा समाधिः सेव्य इत्यत्र क्रममाह अन्तेति ॥ अन्तं गुरुसतीर्थ्यादिभिः सह वेदान्तश्रवणपाठ उपनिषदावर्तनं तत्प्रणवादेः ॥ तथा चोक्तं

अस्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यत्तद्ध्यानतर्द्धिया ॥ नास्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यद्ध्यानतर्द्धिया ॥ १९ ॥ इत्यपरस्वदेत मुक्तस्य सम्यग्ज्ञानवतो मुनेः ॥ निर्विकल्पसमाधानमविरामं प्रवर्तते ॥ २० ॥ यस्मिन्न स्वदन्ते इष्टं स संबुद्ध इति स्मृतः ॥ न स्वदन्ते यस्य भोगाः सम्यग्बोधफलोदिताः ॥ २१ ॥ यस्य स्वभावविश्रान्तिः कथं तस्यास्ति भोगिता ॥ अस्वभावो हि भोगित्वं तत्कथं तन्निवर्तते ॥ २२ ॥ अन्तपाठजपान्ते तु समाधिनिरतो भवेत् ॥ समाधिविरतः शान्तः अन्तपाठजपात्पतेत् ॥ २३ ॥ निर्वाणासीन निरस्तखेदं समस्त शंकास्तमयाभिरामम् ॥ स्तुष्टुत सौम्यं समशान्तवितर्ततारं दृष्टं नाभोगविशुद्धमंतः ॥ २४ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे मोक्षोपाये साम्यावबोधनो नाम षट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४६ ॥ ७ ७ ७ ॥ ॥

इत्यन्तः पुनर्ध्याये ध्यानान्तः पुनर्जपेत् ॥ जपध्यानाभियुक्तस्य प्रसीदति परः शिव इति ॥ २४ ॥ तत्रापि सदैव समाधिप्रधानेन भाव्यमित्याशयेनोपसंहरति निर्वाणमिति स्पष्टम् ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४६ ॥ ७

रूपोपि विस्तारान्मुक्तिसाधनक्रमवर्णने ॥ प्रस्तावेनेह वैराग्यप्राधान्येन निरूप्यते ॥ बहुरूपोऽपि यथ्यवस्त्वेकमिति न्यायमाश्रित्य परमकारुणिको वसिष्ठः पूर्वध्यानरसोत्पादनपरिपालनफलीभूतीकरणमनोहरिणाकाव्यरचनेनदोहणापलोपमो गांन रूपकपरंपरया वर्णितमेवमुमेयाद्विमोक्षसाधनभूमिकानेकगुणं कृत्वा क्रियद्गुणसंपल्लाभ इत्येतत्प्रतिपादनप्रकारे णस्पष्टं महाधिकारिप्रबोधनाय वर्णितं संक्षेपेणायमपि सुमुमुक्षुमभिमुखीकरोति संसारेति ॥ मरणमूर्छादिसंकटेषु लुठंतं तिन न्योपस्यक्रमं तत्र तत्र गुणप्रकर्षलाभक्रमम् ॥ १ ॥ तत्र विवेकांकुरोदयोपयोगिगुणानां लाभक्रमं दर्शयति पूर्वमित्यादिना कारणा

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ संसारमारुतोद्भ्रांतः संकटेषु लुठन्तनुः ॥ यो मिमांसति विश्रांतिं तत्स्यन्दमिमं शृणु ॥ पूर्वं विवेकाति कायशाखत्वहि जायते ॥ संसारनिर्वेदमयी वीरशाखाद्यकारणात् ॥ २ ॥ तदाश्रयंति सच्छायां साधुत्वस्य विशालिनः ॥ अध्व श्रमहरं स्नाप तस्मान्मार्गान्तरे निरुत्तमः ॥ ३ ॥ हृदये शीहरस्य ज्ञानं ज्ञप्तिनिबन्धनः ॥ स्नानदानतपोयज्ञान्करोति विधुधानुगः ॥ ४ ॥ येषाले चानुरूपं च व्यवहारमकृत्रिमम् ॥ लोकमालोकनं धत्ते चंद्रबिंबमिवाम्भसि ॥ ५ ॥ ६ ५ ५ ५ ॥॥

तदैहिकयज्ञतपोदानादिपापक्षयकारणात् ॥ अकारणात्तत्सद्भावान्नजन्मांतरानुष्ठितसत्कर्मभिरेव क्षीणपापानां बाल्यात्प्र भृत्येव विनैवैहिककारणं विवेकोदयदर्शनादित्यभावः ॥ विवेकनिर्वेदमयी विवेककणिका जायते तेन देवसाधुत्वेन सुष्ठु विशा लिनो विस्तीर्णाः वृद्धमाशा गुणास्तस्माश्रयं नीति परेशाश्रयः ॥ श्रतत्र हृद्यानतः तापत्रासाः पुरुषाः सच्छायाभ्यागिनस्तु निवेतारः ॥ ३ ॥ तत्रो हेक्षनसंगत्यागो यज्ञदानादिपरता दृढबाधनादिगुणाः प्रथमगुणं नीत्याह हृदये इति इद्दमत्रेपि गुणाः योज्याः ॥ ४ ॥ लोकेभ्यः परि णामेहितं लोकं स्वच्छप्रस्तावादनेनाचंद्रबिंबेकर्त्रीमंतकर्म ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्वपरसंगलोभाभिमानाद्यभावात्परहितकारित्वाच्च परमहानुगः ॥ अतएव सर्वजनप्रियो भवतीति भव्यः ॥ पवित्रेषु शास्त्रा
निषिद्धेषु कर्मसु रसिकः ॥ कोपि सर्वजनोत्कृष्टः ॥ सौम्यस्सन्प्रवर्तते व्यवहरति ॥ ध्यानवनीतस्य स्थलीत्युक्त्या न्यथोदधिमंडस्था
च्छास्निग्धेत्यादि साधारणा नवसंगतिः प्रथमसमागमः ॥ मथनविवेचनपरिपाकेन मेराचिरसंगतेरुत्तरोत्तरसाररसाद्

परमहानुगो भव्यः परार्थपरिपूरकः ॥ पवित्रकर्मरसिकः कोपि सौम्यः प्रवर्तते ॥ ध्यानवनीतस्थलीवाच्छास्निग्धा
महिमनोहराजनेस्तस्वयति स्वादितेयानवसंगतिः ॥ ७ ॥ शीतलानि पवित्राणि चरितानि विवेकिनः ॥ इंदोरिवांशु
जालानि जनं शीतलयंत्यलं ॥ ८ ॥ नतयो ध्यानखंडेषु पुष्पप्रकरहारिषु ॥ विश्राम्यते वीतभयं यथा साधुसमागमे ॥ ९ ॥ मं
दाकिनीपयसीव संगतानि विवेकिनां ॥ प्रक्षालयंति पापानि प्रयच्छंति विशुद्धतां ॥ १० ॥ विवेकिषु विरक्तेषु संसारो
त्तरशाखिषु जनः शीतलतामेति हिमहारगृहेष्विव ॥ ११ ॥ ननु नाम रजोपाया विवेकिनि विद्यते ॥ स्वरगंधर्वकन्यास्तु
मानवीषु न विद्यते ॥ १२ ॥ प्रज्ञा प्रसादमायाति क्रमाद्विचित्तकर्मणः ॥ अंतःकरोति शास्त्रार्थमर्थं मुकुरस्परिव ॥ १३ ॥ स
त्मश्रीर्नतिमायाति शास्त्रार्थरससालिना ॥ विवेकिनि विलासेन कदलीव महावने ॥ १४ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥॥

नरार्थलाभहेतुत्वस्तवनायनवेति विशेषणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हिमो हारैः स्मरचितेषु गृहेष्विव ॥ ११ ॥ न विद्यते सेति शेषः ॥ १२ ॥ शास्त्रेम
रनुष्ठितात्कुचिताच्चित्तात्कामक्रोधो हेतोः प्रज्ञा बुद्धिः प्रसादं विशुद्धिमायातीति ॥ तच्छुद्धा च विविदिषोदये गुरुमुखश्रुतं शास्त्रार्थमंतःक
रोतीति तदिस्थापयतीत्यर्थः ॥ मुकुरस्य दर्पणस्य तलं स्वमतिबिंबितार्थमिव ॥ १३ ॥ विवेकिनि विवेकवति तत्स्थाने विलासेन मूल
प्ररोहादिविजारपा ॥ १४ ॥ छ ॥

सा विवेकिमहात्मा सर्वा पीनं तमर्मनो विलासमात्रतया अनुभवति॥१५॥ अगाधेयशौचं मालिन्यरहादि मुद्धिर्यस्य तथाविधं अंभु
कं व स्वरलमिव तद्विदिव्यं सिद्धं वरं मलरहितं रवन्देरुद्धतं विशुद्धं जमिव भास्वत्तरं आ नीतिशास्त्रमसिद्धं॥१६॥ साधुर्विवेकी
खतेजसा अंतरेण आत्मप्रकाशेन॥१७॥ शास्त्रे अभ्यासेन साधोर्गुरोः समागतं वसेवादिना तथा अनुगच्छति निरंतरमनु
सरति यथा अन्यं तत्तदुपादिष्टार्थामिति चेशतेस्य येना दनु षगेणात्वमेपितहितं ननं भुक्तापरक्ता वे वानुभवति न तद्दन्ति

अंतरेवानुभवति सर्वार्थान्प्रति विविना॥आदर्शवद्धोपेरासद्भावैर्मत्युहलिनी॥१५॥ साधुसंगमसु द्रमाधा
स्यार्थपरिमार्जितः॥मान्नोभा सुद्धं वन्हेरग्निशोचमियांमुकं॥१६॥ कचकांचनकांतेन विमला लोककारिता॥मु
वनं भास्करेणेव भाति साधुः स्वचेतसा॥१७॥ तथानुगच्छति प्राज्ञः शास्त्रसाधुसमागमो॥१८॥ यथा स्पैतानुषंगेणाता
वेवानुभवत्यसौ॥१९॥ आक्रमात्सज्जनतामेत्य शास्त्रार्थमरभाविनः॥भावि भोगानथ ऋतुवैर्न पंजराद्दिव निर्गतः॥१९॥
भोगाभिगमसैर्भोगंध्दिनानुदिनमुद्भननामाते ननकुत्लमाभाति नागचक्रमिवेंदुना॥२०॥ अभोगकृपणाकापिनचे
वास्प्रवर्तते॥ मुखेकांतिर्प्रयैवचं दे शाङ्कमतेषथा॥ २१॥ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७॥ ॥

रितं स्वशरीरादिकमपीत्यर्थः॥१४॥ रागलोभप्रमादादिस्निग्धहृदयमैः आदिगुणसंचयरूपमासज्जनतां निर्दोषगुणवज्जनतां
॥१९॥ भोगान्प्रति व्यसनितया निःस्पृहत्वेन गमनं भोगाभिगमनं तेन लक्षणा दौर्भाग्यं मुकुलं बंधः तद्रहितं समाउक्त आभा
ति॥२०॥ अभोगकृपणा भोगकार्पण्यानिर्मुक्ता अनितवेवकापि कांतिरसृष्टमुखेप्रवर्तते॥२१॥ कृपते विनाशकृतिमुद्घे यथेति
पावरा॥१॥१४॥ ६७॥

अभिधेयतां प्रशंसनीयतां न मसि खर्गी ॥१२॥ प्राप्तभोगानां परित्यागे तुष्यन्नापि त्यक्तसर्वे द्वेषेयामया भोगेषु द्वेषः कथं कृत इति
मनसि लज्जमानोऽपि कदापि अस्वतीति न तपापरितुष्यति ॥ भोगानाम संपत्या अलाभेन तु लज्जा प्रसक्तभावात्परं मपरितुष्य
तीत्यर्थः ॥ त्वर्थेऽपि शाहं ॥१३॥ प्राप्तेनी: नरुणी: रागादिभ्यो ठाः स्वाप्त्वीय स्वभोगेऽस्मा कयतरलाः क्रियाः सांप्रतं स्मरन खेदं न स्मर

नपीकृतत्रिजगतां महतामभिधेयतां ॥ सया तिकल्पविरपीनमसीवदिवौकसां ॥१२॥ भोगानां द्वेषणेनां तलज्ज
मानो मनस्यपि भोगानामप्यसंपत्याप्यरं मपरितुष्यति ॥१३॥ स्वात्ववेोपहसत्यंतस्तरुणीस्मरलक्रियाः ॥ विदंस्मरस्तु
स्वाज्ञातीर्जातिस्मरः साधवः ॥१४॥ भयतेऽत्र भुआयां त्रिसोहाईं नैवसाधवः ॥ भस्माविवोहितं चंद्रं विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥
॥१५॥ नित्यानादृतभोगोसौ नतोऽप्युचितपाधिया प्रासंस्तु वितारंभं भोगं न बहुमन्यते ॥१६॥ पूर्वं संसृतिवैरस्यमंतरेवो
दितात्मनः ॥ जायते जीर्णजाड्यस्यया का द्विशरतरो ॥१७॥ ततः सज्जनसंपर्कमुत्स्के श्रेयसे स्वयं ॥ करोति स्वस्य नागर
कर्मिषगाच्छ्रयणं यथा ॥१८॥ तेनोदारमतिर्भूत्वा शास्त्रार्थेषु निमज्जति महान्महाप्रसन्नेषु सरःस्विव महागजः ॥१९॥
सज्जनो हि समुत्तार्य विपद्भ्यो निकटस्थितं ॥ नियोजयति संपत्सु स्वालोके षिव भास्करः ॥२०॥ परस्वादानविरतिः पू
र्वमेव प्रवर्त्तते ॥ विवेकिनो निजार्थेषु संतोषश्चोपजायते ॥२१॥छ॥

मुख्यस्य न अंतः उपहसति यथा अघमश्वांडलादि देवाज्ञातिस्मरस्य नस्वात्त्ववज्ञातीरं तरूपहसति तद्वदित्यर्थः ॥१४॥ ताद
र्शं तद् दृष्ट्वा साधवः सिद्धाः ॥१५ ततस्तेभ्यः सिद्धेभ्यः प्रसन्नेभ्यः प्राप्तं उचितारंभमनिषिद्धमयि सिद्धादि भोगं स न बहुमन्यते ॥
१६॥ कुतो न बहुमन्यत इति चेत् तदुक्तसंपर्कात्पूर्वमेव वैराग्यादिसाधनानां दृढाभ्यासात्वादित्याशयेनोक्तमेव गुणोदय
क्रमं पुनरनुक्रामति पूर्वमित्यादिना ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥छ॥छ॥

स्वार्थानप्युपेक्षमाणः परार्थं कुर्वन्स्यहये दितिभावः ॥ १ ॥ ज्ञानेनैव माणाभ्यासयोगेन स्वमांसान्यपि याचमानेभ्यो ददाति
॥ ३ ॥ विवेकानुसरणक्रमेण विलीयमानचित्तानां दिने दिने ज्ञानमयपेनाज्ञानं क्षीयन्ते इत्याह नेनमितिमो स्वेमज्ञा
नं लघुत्वं स्वयमुपयेपाल्यतां ॥ यथा धावतामश्वादीनां गोष्पदं अनायासेनलंघ्यत्वात्स्मर्णं कृत्स्नमाया जितद्वता ॥ ४ ॥
परेषां स्वधनादिनेस्य आहरणादिरतिं निवृत्तिं ॥ ५ ॥ ६ ॥ अपीपार्जनमयुक्तं शासनं दंडनं ॥ ऐहिकपारलौकिकदुःखदा

परस्वाहरणविरतः संतोषामृतनिर्भरः ॥ विवेकी क्रमशः स्वार्थानप्युपेक्षितुं मिच्छति ॥ २ ॥ ददातिकृपणोपियाकश्चा
काशाकपिहियाचतेनैवाभ्यासयोगेन स्वमांसानि ददात्यसौ ॥ ३ ॥ नंविलयचित्तानां विवेकमनुधावतां ॥
मेरुरपि लघुत्वमायाति धावतामिवगोष्पदं ॥ ४ ॥ परवीहानविर्तिं पूर्वमभ्यस्यमलतः ॥ आहर्त्या विवेकेनत
नः स्वार्थेष्वरज्ञता ॥ ५ ॥ ततो भोगनिरासेन स्वहत्यार्थनिराकृतिः ॥ परमार्थे सुविश्रांतो नैष्कर्म्यमतिक्रमात् ॥ ६ ॥
नताहृशाङगत्यस्मिन्दुःखं नरककोटिषु ॥ न्याहर्तं यावद्दगुरुमर्थोपार्जनशासनं ॥ ७ ॥ आसने शयने पाने गम
ने रमणे जने ॥ जाग्रहितात्पुराश्वननुसृत्यविहं तृणं ॥ ८ ॥ नव्यो विननानर्थः संपदः सननापदः ॥ भोगाभवम
हारोगा विपरीतेन भाविताः ॥ ९ ॥ ७ ॥

नमितिया वत ॥ ७ ॥ नत्रमूढानां पारलौकिकदुःखासरणो विद्धिकं सर्वप्रसिद्धं स्मारयति आसने इति विदंतु स्मरंतु ॥
८ ॥ अर्जनरक्षणव्यपाहोराजचौरादिभ्यश्चापाविनामनर्थसहन्नत्वमसिद्धानाहिनानर्थः रागविपरीतेन विवे
केन भाविताः ॥ पर्यालोचिताश्चेदित्यर्थः ॥ प्रपचाभावप्रधानो निर्दिष्टः अनर्थरूपाप्रथ्येतेमोहाज्ञानेन तद्विपरीत्येन भावि
ताइत्यर्थः ॥ ९ ॥

यावत्कदर्थामिर्भ अर्थलक्षणोऽनर्थः ॥ पुरुषेणानार्थ्यते नाभिलष्यते तावत्स पुरुषो वैरस्यं ताप त्रयमयुक्तशोषं नायाति ॥ ७०॥
यस्मै पुरुषाय मोक्षास्यमनुत्तमस्तु खं रोचते स पुमान् अर्थधने ऽजगल्लक्षणास्य लक्षणस्य शिखेव तृष्णातरमिति रुक्षाय शयनु॥
धनस्पृहा त्यागरूव मुख्यो मोक्षोपायस्तस्यापर्थः ॥ ७१॥ तृष्णामेव दृढयितुं पुनः पुनर्धनेनिंदति भर्तृशीलि ॥ चिंताशोकमो
हादिभावविकाराणां जरामरणयोर्दुःखानां हेमादीनां च अर्थरूवसार्थः समूह इत्यर्थः अज्ञेनु विषयेपि ज्ञेनु वर्द्धपवाशला

तावन्नायाति वैरस्यं विंना विषयजृंभणे ॥ यावदर्थेन हानेर्थेन कदर्थीयमर्थ्यिते ॥ ७० अनुत्तमं सुखं यस्मै विसायप
रिरोचते ॥ जगत्तणाशिखावत्स्यासोर्थ यमयतृष्णामनु ॥ ७१॥ भूरिभावविकाराणां जरामरणकर्मणां देहदेहात्मदा
हानामर्थः सार्थ इति स्मृतः ॥ ७२॥ अस्मिन् जगति ज्ञात्वा जरामरणशालिनां ॥ अजरामरतां कर्तुं संतोषोस्ति रसाय
नं ॥ ७३॥ वसंतो नंदनोद्यानमिंदुः स्मरसः स्मृताः ॥ इत्येकतः समुद्दिष्टं संतोषाम्नजमेकतः ॥ ७४॥ सरसः प्राहुषेवांतः
संतोषेणैव पूर्णता ॥ गंभीरा शीतलां स्वच्छां प्रसन्नां रागपालिनी ॥ ७५॥ साधुरोजस्विता मेत्य संतोषेणैव राजते ॥ सु
पुष्पितवनाकारो वसंतेनेव पादपः ॥ ७६॥ पादपीठपरामर्शी विषकीटवदीहते ॥ निनर्मकृतिरर्थार्थी दुःखाद्दुःखांतर
प्रजेत ॥ ७७॥ ॥ ७॥

र्थाश्चः ॥ ७२॥ संतोषरूव वैराग्यप्रतिष्ठापनेन सर्वदुःखहारीति तं प्रशंसति ॥ अस्मिन्निति ॥ ७३॥ सर्वसुखहेतुरपि स स्वेत्याहवसंत
इत्यादिनारकत्तः स्मृताइम्नवय ॥ ७४॥ पूर्णता पुरुषस्य भवतीति शेषः शिष्मुनरान्वपि ॥ ७५॥ साधुः संतोषेणैव ओजस्वितामेत्य
सुपुष्पितवनाकारो राजते ॥ ७६॥ असंतुष्टस्तोऽर्थी धीमान् पादपीठेन पादुकया परामर्शदेवादृश्कं द्विजो निःपिष्टमाय कीटस
दृहीनमकृतिः सन्नीहते चेष्टते ॥ ७७॥ ॥ ७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१३१

अर्पितो घनलिप्तवः॥४८॥तास्तुनल्लक्षणास्तु अतिप्रकाशछत्रच्छायास्तुबुधः कोऽस्मतेनक्लिष्टिह्यर्थः॥४९॥प॰॥बाह्यमार्गम
र्मिद्रियानुलक्षणं आंतरसकल्पादिलक्षणं वाह्येत्रेज्ञानबीजोऽभ्युदयस्थानं मुक्तिनिधानस्थानं वानदर्याः॥५०॥अनुक्रमेणांतःदृढ
वैराग्यं नाशुण्यामभ्यासात्स्वज्ञानं प्रतिष्ठापयंति न हेलया सेविनाइत्याशयेनोपसंजिहीर्षुराहजगत्वमिति॥अत्रैः संबुद्धजा
गत्वंजगदाकारवैचित्र्यं तत्साक्षिण्यसदेवेतिविद्ध्यापदः अमप्रकाशज्ञानेनयानत्रजगद्वैचित्र्यसनीवसम्यार्थइवाद्वावघस्फुरतिच

केऽप्यलोलविकल्पाः स्युः संसमुद्रयतिमाइव॥नाम्नवं निःस्थितिं सत्यविकल्पयोर्थिनः॥४८॥संपदः प्रमहाक्षेत्वतरंगोत्तुं
गभंगुराः॥कस्ताखहिफणाछत्रच्छायास्तुरमतेबुधः॥४९॥दोऽथ दीर्घार्जनरक्षायांडान्तत्पकर्दर्थनां॥पः कोति
स्थटांमूढोनपश्यतेनसंसारिणः॥५०॥मनसोबाह्यमांतरं भ्यमानं चलनुनाति॥स्समंचेतद्भ्यद्वैनतस्यसेतंप्र
पाकाशते॥५१॥जगत्वमहंसंबुद्धं दौविद्धिनसंवेदपद॥स्तावनत्रस्फुरतिजदन्भ्यासजस्मिति॥५२॥संसारनिर्वे
ददशामुपेत्यसत्संगमंशात्प्रमुपेत्यनेनः॥शास्त्रार्थभावेन निरस्यभोगान्हृदभ्यसेद्यांतिमरमार्थमेति॥५३॥
इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेतुमुक्षूपायप्रमोपक्रमोनामसप्तदशः सर्गः॥१७॥ ॥ ॥

वहरतितत्प्रकृतवैराग्यंतज्ज्ञानेभ्यासविद्धंपनिनिष्पर्थः॥५३॥प्रथमं संसारे निर्वेददशामुपेत्यतेनसत्संगमंशास्त्रा
भ्यासंचोपेत्यतदर्थदृढभावनयासर्वभोगान्निरस्यदृढितललक्षणाहृदभ्यासाद्यांतिमरमार्थरवततंभूमिकापरिपाकक्रमे
णैतीत्यर्थः॥५३॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेऽप्तादिसप्तदशःसर्गः॥१७॥ ॥ ॥

रा॰म॰
१३१

निरूढे परवैराग्ये प्रसोपैर्लक्षणैः स्थितिः ॥ येऽत्र तानमति छायां वर्ण्यन्ते तानि विस्तरात् ॥ तत्रादावष्टभिर्वैराग्यप्रतिष्ठायां सत्यां या
निलक्षणानि भवंति तान्याह रूढे इत्यादिना ॥१०॥ श्लोकद्वयं प्रागुक्तानुवादः ॥२॥ संतुष्टा यदमी ध्यानि अपवित्रा प्रवृत्तिच्छिद्रा हि यद्यपि
नियथा गृहान्निःस्यंतेन हता ॥३॥ यथा पांथानां दस्यो उरुग्रस्ता अपि भांडोपस्कराः वेश्म शान्त्या हातुं भाराः स्यंते तद्वद्द्रक्ते नापि दा
राश्च बंधवश्च हस्यंत इत्यर्थः ॥ क्रिया यथौ पयः स्पचकर्मणीति चतुर्थी ॥ लक्षणेन दर्शिक्रियानिरूपितकर्मत्वे रक्षिधाने पि गम्य

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ रूढे संसारनिर्वेदे स्थिते साधुसमागमे ॥ शास्त्रार्थभाविते बुद्ध्या भोगवैरस्य आगते ॥१॥ ज्ञाते
विषयवैरस्ये सज्जनत्वेन योदिते ॥ प्रकाशे सोमसुखीभूते तत्त्वे येक्लिते हृदये ॥२॥ धनानि नाभिवांछंते न मांसीव वि
वेकिनां ॥ त्यजंति विद्यमानानि संतुष्टा मे ध्यपर्वीव तू ॥३॥ भाराय बांधवा हस्यंते दारवं धवः ॥ यथा शांतियथाका
लमुपचर्यंत स्वयां ॥४॥ इंद्रियेष्वपि संलग्ना इंद्रियार्थाः पुनः पुनः ॥ न भोगानुस्मरंते नूनं कांतमनसा यथा ॥५॥
कांतेषु दिगंतेषु सरःसु विपिनेषु च ॥ उद्यानेषु प्रदेशेषु निर्जनेष्वग्रहेषु वा ॥६॥ सुरतकेलिविलासेषु सुभोद्यानाम
नादिषु ॥ शास्त्रार्थविचारेषु न तथास्थीयते स्थिरं ॥७॥ उपशांतेन हांतेन स्वात्माराम्येण मौनिना ॥ ज्ञातिवान्विष्यते
जनेन विज्ञानेकांतवाहिना ॥८॥ ॥छ॥

मानं जहातीति क्रियानिरूपिता यावत्कस्यानभिधानात्तर्हि किं सहसैव त्यज्यंतेनेत्याह यथाशक्तीति ॥४॥ धामस्वप्रपंचयति
॥५॥ कांतेष्वित्यादिना ॥६॥ आस्थीयते ॥ आस्थावतां भूयते आसक्तमभावाचिरं न स्थीयत इति वा ॥७॥ देवास्थितेनापि तेन तत्र ज्ञा
ताततत्त्वविदेव ज्ञानदीर्घापान्विष्यते ॥ अथ वाज्ञानादहे द्विपभुजां हिंसां साक्षाद्दष्टा प्रत्यगात्मैव चेतसा न्विष्यते न तदतिरिक्तं
किंचिदित्यर्थः ॥८॥ छ ११

स्वं निरंतरात्येषु शेषभवषपरस्वात्मस्थीनेन विश्रान्तिः सिद्धनीत्याहरावमिति॥८॥ कीदृशं तत्पदं यत्रास्य विश्रान्तिः॥ कीदृशमतिश्लथा
त्मिका च सा तत्राह सबाह्याभ्यंतरमिति॥ अज्ञातात्वाज्ञाने मेवक्रथंतयाह स्वबर्गीकादेशो हिता॥ सा च भिन्नोऽर्थो न संभवती
ति शांता साधंता तिरेव परमं पदमित्यर्थः॥ अथवा सबाह्याभ्यंतरं भिन्नोऽर्थो न संभवतीत्येव निश्चयरूपा तत्तावरमसाक्षा
त्कारस्तिरेव हृद्येधनात्रिवद्धि हात्मनिशांताचेम देवपरमंपदमित्यर्थः॥१०॥ इति अनुभूतो स्वानुभवे सर्वबाधावधित्वेन

एवमभ्यासयुक्तात्मा परे विश्रान्तिमेति यः॥ निःशेषं भासितानेन स्वधर्मे व विवेकिना॥द॥ सबाह्याभ्यंतरं शांतात्तेनेवा
र्थेन याहिता॥ न संभवति भिन्नोऽर्थः स्वयं परमं पदं॥१०॥ नार्थोपलब्धिर्नो रूप्यमस्ति बोधात्मतां विना॥ इत्यनुर
नुभूतिस्वभावं तत्परमं पदं॥११॥ एकबोधात्मिकं बंधं परिणामान्न बोधतान्नरूप्यतानापीनेति विद्धि त
त्परमं पदं॥१२॥ स्वसंविन्मात्रविश्रामवतामनसां सतां नव इंतेहि विषयाः पर्यंसि हंसा मिव॥१३॥

स्थितं यत्तदेव परमं पदमित्यर्थः॥११॥ तस्य परमपदस्य न बोधतानाप्य रूपतानापि भ्रम्यतेति विद्धि कुतः सर्वस्य वस्तुजा
तस्य एकेन रूपेण बोधेनैव स्थितिः॥ संबंध अतिर्बंध आत्मनि वेकरस्य तत्त्वापरिणामान्न हि बोधीभावोऽत
श्चाहत्ता बोधनाख्यपदे हिं तथा च नापि न रूपतांतस्यैव स्वपरं तत्तथा नाप्यर्थरूप्यता मात्रेण बोधस्य रूप्यताप्रसक्ति
रिति भावः॥१२॥ न हि श्रांतावात्यंतिकं विषयेऽस्यासि छ्रतीत्याह स्वेति॥ यथा अमनसां हंसं हीरापिनद्धं तेन
द्गत॥१३॥७॥८॥

बहिर्मुखचित्तानां स्वात्मप्रवणतां स्वात्मविश्रान्तानां च बहिर्मुखतां निरुणद्धीति निरोधस्तथाविधं पदं ॥ चित्रे कृतो लेखित इव निश्चलः ॥१४॥ कीदृशं तदा तस्य मनो भवति तत्राह सर्वार्थमिति ॥ विषमवश्यवेदनीयमात्मतत्त्वं वेदितुं शीलं यस्य तथाविधस्य तस्य तत्स्वयं मनः सर्वार्थरतमेव सत् सर्वार्थं भवति ॥ सर्वस्य सत्यत्वतन्मात्रत्वात् ॥ तथा अपरिच्छिन्नब्रह्माकारत्वान्महदेव सत् तद्व्यतिरेकेण दुर्लक्ष्यत्वात् परमाणुवद्भवति ॥१५॥ अशून्यमेव शून्यात्मेति श्लोकं व्याचष्टे अहंत्वमिति ॥ यतो ज्ञानादि

निरोधपदमापन्नो निर्मनामौनमन्थरः ॥ स्वभावेस्थितसन्नालेते चित्रेकृत इवात्मवान् ॥१४॥ सर्वार्थमर्थरहितं महदेव परागुवत् ॥ अशून्यमेव शून्यात्मा तद्रूपं वेद्यवेदिनः ॥१५॥ अहं त्वं जगदित्यादि द्विकालकलनादि च ॥ तस्य ज्ञानादिशून्यादि स्थितमेव न विद्यते ॥१६॥ तेनामलपदस्थेन दीपेनेव निरस्यते ॥ तमो हार्दं तथा बाह्यं रागद्वेषभयादि च ॥१७॥ रजोरहितसर्वांशसत्त्वात्साम्यमुपागतं ॥ असंभवत्सौरूप्यं प्रणमेत्तं न भास्करं ॥१८॥ भेदभेदविलये जाते चित्ते वा दृश्यतां गते या स्थितिः साम्प्रबोधस्य न वाग्गोचरमेति सा ॥१९॥ इत्येतन्महाबुद्धेर्निर्वाणं परमेश्वरः ॥ अहं निर्वाणपरमया विरंसत्वत्प्रसादितः ॥२०॥ श्रीराम उवाच ॥ ईश्वरः को नु निश्रेष्ठकथं भगवत्प्रसाद्यते ॥
एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां वर ॥२१॥ छ ॥

अतस्तत्तथास्थितमेव यत्तच्छून्यादि अतो न विद्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति न्यायादिति भावः ॥१६॥ हार्दं आन्तरं बाह्यं निरस्यते ॥१७॥ यद्यपि विशेषणानि स्पष्टानि ॥ अज्ञाननिशातिरोहितत्वेपि सत्त्वात्तत्परं तमोब्धिपारं ॥१८॥१९॥ इत्थं निर्वाणपरमपदलक्षणं निर्वाणं परमेश्वरो ददातीति तत्प्रभावादेव मत्प्रसादेत्यादिश्लोकेनेति भावः ॥२०॥ रामप्रश्नः स्पष्टः ॥२१॥ छ ॥ छ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१३३

२२ ईश्वरता हि ईदृग्विषये सर्वव्यापकत्वान्तर्यन्तृत्वसर्वभूतिसर्वप्रकारणत्वात्मन एव संभवतीत्युपपत्तिमाह तस्मादिति ॥ अ
येन नहि सर्वं यस्य प्रासादादिवेतनार्थं ॥ न च तद्व्यतिरिक्तोऽन्यश्चेतनधातुरस्ति नान्योतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ॥ अनेन स
र्वोपभोक्तृत्वात्त्वान्तर्यमुक्तं कर्तृत्वादित्वान्तर्यमयितत्वस्यैवेत्याह ॥ तत इति ॥ तृतीयार्थं च पञ्चमी विभक्त्यन्तात्सार्ववि
भक्तिकस्तसिः ॥ कर्तृकरणनिमित्तत्वाभ्यादिभावेनाधिष्ठानत्वयोजनार्थो बोधः ॥ स सर्वस्मिन्नुपादानाधिष्ठानतादित्वा

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ईश्वरो न महाबुद्धे दूरे न च सुदुर्लभः ॥ महाबोधमयैकात्मा स्वात्मैव परमेश्वरः ॥ २२ ॥ तस्मात्सर्वं
ततः सर्वं स सर्वः सर्वतश्च सः ॥ स च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ २३ ॥ तस्मादिमाः प्रसर्पन्ति सर्गप्रलय
विक्रियाः ॥ अकारणं कारणतो गतयः पवनादिव ॥ २४ ॥ अनिशं च जायन्ते ताः सर्वाः स्थावरजङ्गमाः ॥ यस्य भिन
त्त्यनेन सर्वे ते भ्रान्तज्ञानमयाः ॥ २५ ॥ स्तुत्यबह्वो मन्त्रजन्मानि यत्नाभिमतये छ्यताः ॥ यत्पासंदृष्टिं तत्ते नप्रसादमधि
गच्छति ॥ २६ ॥ प्रसन्नः स महादेवः स्वयमेवात्ममहेश्वरः ॥ बोधाय प्रेरयत्याशु दृष्टं तं तमुपेहितैः ॥ २७ ॥

तत्प्रसादे किं तत्राह ॥ एवं सर्वे तत्सत्ताधिसर्वशक्तिनिरूपकतात्वान्तर्यमयितत्वबोध्यं ॥ सोऽहम्सर्वगतत्वपरिणामादित्वात्त
न्मयायितस्यैव संभवतीत्याह सोऽतः सर्वमयइति ॥ इत्थं सर्वं च सर्वं तत्सर्वात्मनत्त्वस्यैव सर्वव्यापिसर्वोत्कर्षात्स एवेश्वर इ
तिनमस्कार्य इत्याह तस्मै इति ॥ २३ ॥ अनन्तकब्रह्माण्डप्रसिद्धिंजन्मादिहेतुतालक्षणं तस्यैत्याशयेनाह तस्मादिति ॥ २४ ॥ सर्वा
राध्यतापि तस्यैव प्रसिद्धेत्याह अनिशमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवं महादेवः शुभेहितैस्तुतैः प्रसन्नः सन् बोधाय तत्वज्ञानाधा
नाय दृष्टं तं विशुद्धमन्तःकरणं प्रेरयति प्रवर्तयति ॥ २७ ॥ छ ॥

राम॰
१३३

कंपंकरोतितन्मेवद्वास्थानेनात्मनादेवेनसंप्रेरितो विवेको नाम हन्त:॥प्राप्तुं कायिकादियोनहं हायामागाम्यतिष्ठति यावज्ज्ञानप्रति
ष्ठं स्थिरीभवति॥२८॥स विवेकहन्त:॥पश्चाद्बोधयतित्वेवतस्मात्रणामित्याशय:॥२५॥एषसर्वजगत्प्रत्याहेतुहेंत्येनप्रसिद्धो बोधा
त्मेवांतरात्मानवासनात्मासएवपरम:परमेश्वर:॥प्रणव:अस्यैववाचक:सतनामभवति॥३१॥३२॥तस्य स्थूलप्रपंचोपंचोपहि

श्रीरामउवाच॥आत्मनापरमेशेनकोहन्त:प्रेरितेमुने॥सहन्तो बोधनं वापिकरोतिवद मे कथं॥२६॥श्रीवसिष्ठउवाच
॥आत्मसंप्रेरितोहन्तो विवेको नाम नामत:॥हृतागमसदानेरतिष्ठतीं तुदिवां वरो॥२८॥सएषवासनात्मानं जन्तुं बोधयति
क्रमात संसारसागरात्स्मात्तारयत्यविवेकिनं॥३०॥बोधात्मैषोन्तरात्मैव परम: परमेश्वर:॥अस्यैव वाचको नाम प्रणवो
वेदसंमत:॥३१॥जपहोमतपोदानयाठयज्ञक्रियाक्रमे:॥एषप्रसाध्यते नित्यं नरनागसुरासुरै:॥३२॥योमर्त्योहृदि
वीपादैतारकारोमरात्मय:॥तान्यस्थीनि हृदयं यो मास्य परमेश्वर:॥३३॥सर्वत्रैषविहान्ताचाचाति जागर्ति प्रभु
ति॥तेनैषसर्वतोलक्ष्यकरकर्णांघ्रिपादवान्॥३४॥विवेकहन्तमुद्बोध्य हन्ताविन्तियशाचकं॥आत्मनापश्चीस्कारो
जीव: कामपिनीयते॥३५॥ ॥

तं वैश्वानररूपं आत्मभेदभ्रमनिरासायोपास्यं दर्शयति द्योरिति तथाचश्रुति:॥अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्यौदिश:श्रोत्रे वा
ग्विवृताश्चवेदा:॥वायु:प्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतान्तरात्मेति॥३३॥विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात्इत्यादिश्रुतीनामप्यत्रैवसामंजस्यमित्याशयेनाहसर्वत्रेति॥सर्वतोलक्ष्यंकरकर्णांघ्रिपा
दविभर्जितथाविध:॥३४॥नीयतेअनेनेतिशेष:॥ ३५ ॥ ॥ ॥

॥३६॥ कल्लोलाः षडूर्मयस्तल्लहर्योर्जलैराकुले। संसारस्थलहर्यादिरात्रितिमिरे स्वात्मैव आसमंतात्पूर्णोऽयं चन्द्रमाः आह्लादकत्वा-
दहर्त्पर्यः ॥४३॥ विवेकस्यैवोत्तरोत्तरत्वेन वक्तुं संसारसमुद्रतया रूपयन् अगाधेति द्वाभ्यां ॥४४॥ महतां स्थावरजंगमभूतानां घा-
तनं जडअसवानाडलकंपीनां आधारे ॥४५॥ उक्तं प्रश्नोत्तरं संक्षिप्योपसंहरन् पूर्वमिति स्पष्टं ॥४६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्प-
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥ प्रकृष्टविवेकिनां महत्तापादकधीमदेवतापादरुद्रवित्त्वं भवति

त्यक्त्वा सर्वविकल्पौघान्विकारान्परिसंकरान्। पौरुषेणात्मनैवात्मा स्वयमेव प्रसाद्यतां ॥४२॥ भ्रममनःपिशाचेभि
कल्लोलजलहृत्कुले। संसाररात्रितिमिरे स्वात्मैवाहर्यचन्द्रमाः ॥४३॥ अगाधमरणावर्ते कल्लोलाकुलकोटरे।
तृष्णातरंगतरले स्वमनःक्रोडमारुते ॥४४॥ महाजडज्वलाघोरे संसारविषमार्णवे। इन्द्रियग्राहगहने विवेकः पोतको
महान् ॥४५॥ पूर्वं यथाभिमतपद्ञ्जनस्तु प्रसन्नो दृष्ट्वा विवेकमिह पावनहृत्समात्मा। जीवं परं नयति निर्मदमेकमाशु स
त्संगमात्रपरमार्थपरावबोधैः ॥४६॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विवेकमाहात्म्यं नाम सर्गः ॥४७॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच। परिपुष्टविवेकानां वासनामलमुक्तानां। महतां महतामंतः काप्यपूर्वैव जायते ॥१॥ औदार्यौदार्यमर्यादं म
तिं गांभीर्यसुन्दरीं। यह्नतां नावगाहंते भुवनानि चतुर्दश ॥२॥

स्फुटं तद्विवर्णयति ॥ कापि लोकोत्तरा महत्ता जायते ॥१॥ तामेव प्रपंचयति औदार्येत्यादिना औदार्यस्य सर्वलोकोत्तरत्वेन प्र
सिद्धस्य उदाराणां श्रेष्ठां मर्यादामवधिभूतां गांभीर्येण च सुंदरीं महतां मतिं चतुर्दशापि भुवनानि तदन्तःसंपदो जनाश्च नावगा
हंते न प्रलोभयितुं इयत्तया कलयितुं वा प्रभुः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२॥ ७॥ ॥

बहिः शष्पादिलक्षणयोग्यत्तिग्रहेतुभवो बाह्यः ॥ अंतस्संकल्पविकल्पादिरूपे ऽन्तरन्तःकरणं च बहिः संचारक्षमनस्कप्र
योग्रहः समनस्केंद्रियादिकलापस्तत्सूक्ष्मेभ्यो मोहो ऽज्ञानं च कारणं वासनाकामकर्मादिरूपाण्यस्मीत्यर्थः ॥ ३ ॥ भ्रांतिनाश
त्वनाभिमानो यावत्कालं तावद्देहवासनोपचयः ॥ तां भ्रांतित्वेन स्फुरणे तद्वासनानामपि मलो छेदः तु छेदो लोके प्रसिद्ध
इति दृष्टांतानुदाहरन्स्पर्शयति द्विरुदादिना ॥ जगद्भ्रांतौ भ्रांतिरेव यस्मिंस्तत्त्वबोधाद्विस्फुरंत्या सत्त्वा ॥ ४ ॥ सा वासनाभ्यासात्

चित्तभ्रांतिर्जगदिति संज्ञके प्रत्ययेस्मिन् ॥ बाह्यभ्रांतभ्रमलक्षणग्रहो मोहः भ्रमभ्रान्त्या ॥ ५ ॥ हृदिकदनाय जलवत्केशो
ण्डुकवद्बहिरा विस्फुरंत्या जगद्भ्रांतौ वासनाप्रत्ययः कृतः ॥ ५ ॥ वासनाप्रत्ययेभ्यो ऽन्ये स्युः ये योगमेव विशिष्यते ॥ साप्यव
स्था मनो ऽसत्त्वे कुतस्त्या ऽपाविवेकिना ॥ ५ ॥ त्रयमेतत्सुषुप्त्यवस्थात्रये यानेन वर्जिता ॥ पश्यन्ती वाप्यपश्यन्ती सावस्था
परमोच्यते ॥ ६ ॥ विचित्ररत्नरश्म्योघदर्शनेनात्मकं जगत् ॥ आभासमात्रेणात्मानं घनं न च पार्थिवं ॥ ७ ॥ रूपालो
कनमात्रं हि स्वप्नमेव जगत्स्थितं ॥ सविचित्रमपि व्यूहकरजालमिवोत्थितं ॥ ८ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

स्यापि मनसः ॥ असत्त्वे सति सिध्यति सा निर्वासनानि मनस्कावस्था सप्तमभूमिकाया विवेकिना प्राप्ता कुतस्त्या ऽज्ञानमा
गेहेतुर्नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वजाग्रत्सुषुप्त्यवस्थात्रयमेव सर्वेषां प्रसिद्धं यात्तु अनेन त्रयेण वर्जिता सावस्था दर्शनादिव्यव
हारमत्वाधारदर्शनमपि जीवमात्रहेतुप्रारब्धशेषेण पश्यंती वाप्यदृश्याभाति तद्दशा तु परमैव सोच्यते नरश्यानुषक्तो
त्यर्थः ॥ ६ ॥ तां दशां व्युत्थानकालेपि जागत्तन आत्मानं घनं न पार्थिवादिघटितं किंतु विचित्ररत्नरश्म्योघो निबिडितप्रभा
पुंजमिव घनता घाभासमात्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ छ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१३५

॥टी॥यतः नानास्ति मनः स्वच्छयोनसंविद्यतः अनवच्छिन्नानंसंनित्यमतः असत्स्वच्छप्रलयाभ्यनसंति किंत्वमर्जीएवकस्मान्नाका
गाः घनमस्यमासेतदृष्टयः अक्षीपदेनतत्त्विरयालक्ष्यते॥ संकल्पकल्पितमूर्तीकारार्थामनोराज्याशेषस्पन्दत्वेनप्रसिद्धानपि
ऽस्यहदृष्ट्वाहएवंतावदिति॥११॥शून्यतामसाधनस्यफलमाह तस्मादिति॥ तत्संसक्तेरतां अहंममतारागद्वेषादिभावनिबंध
नेकमंगनसंभवत्येवेत्यर्थः॥१२॥एवंजगतः पिंडत्वाद्यपलापेसन्मात्रसारतयापरिशिष्टमित्याह पिंडत्वमिति॥ तमुद्धरयन्नेव मि
थ्याहतत्त्वबास्थितीति॥१३॥मनसस्वत्वविज्ञेयगतमपि समुद्धरस्यः मा समानन्नानात्वा नास्ति मात्रत्वम्यंतर्लयादिति संघात्मा ८

नेह सत्या निमग्नानि न जगन्तीनस्त्यता॥ इदं ब्रह्माख्यस्लेषुसमभागालं विजृम्भितं॥१॥ स्वच्छोस्वच्छो ब्रह्मणे नानाा
यन्नानाशितां॥ अमरुलीशभासंतेकल्पनार्कगणाघनाः॥१॥ आस्वत्तावदनी मनः पिंडग्राहेण विघ्नतो॥ संकल्पितेच व्यो
म्नीव मून्यतेवावगम्यते॥११॥ तस्माद्भवतम्भसां यां कुर्वभावनिबोधनं॥ भविष्यदाकाशतरो विश्रांतः को विहंग
मः॥१२॥ पिंडत्वं नास्ति भूतानां भूत्यतावन विघ्नते॥ चिन्मयत्वात्तदास्वादोस्वसत्त्वनास्तिति॥१३॥ अनानास
मम्येवायं नानारूपोपि बोधवान्॥ अंतर्लीननानार्थैः स्वात्मकतेक पिंडकः॥१४॥ यथाद्रित्तस्य साहं त्वं विश्वं
चित्ते विलीयते॥ तस्मात्सम्यक् विचंस स्वरूपमवशिष्यते॥१५॥ ६९॥ ६९॥ ६९॥ ६९॥॥

ह अनानासममेवेति॥१४॥ तत्रुत्पन्नस्यतत्सन्मात्रमवशिष्टमविद्रूपमेव किं नस्यात् सन्ति हि चित्ते विद्यमिव्यक्तिः प्रसिद्धानदि
लयेलयेतहृत्संभवादित्याशंक्याह यथाद्रित्तस्येति॥ यथैव यास्वभावेजाद्रोस्थितस्यास्ससाहं त्वं विश्वं चित्तं च विलीयेततत्सज
ऽसन्मात्रपरिशेषोभवेत्तान्त्वेवं॥ किंतु तद्वत्तस्यवमस्तपविदेकस्वभावेस्थितस्यसाहं त्वं विश्वं चित्तं च तत्तदर्थनाद्विलायतेतात
स्तु परिशिष्टविदेकरस्यमविंत्यंवस्तुमसाक्यमितिविदेकरसस्ताद्रूपसिद्धिरित्यर्थः॥१५॥ ६९ ६९ ६९ ६९॥

राम॰
१३५

पादेतत्स्वरूपमेवतर्हि सर्वेषां कुतो न स्फुरणमिति चेदुच्चावचविषये षेव बुद्धेः कुंठत्वसमर्पणाभावादित्याह क्लिश्यन्त इति ॥ पदे॥
कासौ तौ कासुकेस्ता ईशीयं स्तदभ्यासफलं ज्ञानं लक्षयामित्याह विराडिति ॥ येन अधिकारिणाभूतमभ्यभविष्यत्सर्वं वस्तु लक्षणा
स्य जगदंगस्य संभवं जन्म कार्यकारणतादिभिर्विमर्शवाचारंभणांश्रुति दर्शितन्यायेन विराजा स्थूलप्रपंचेन ओजसा तद्विष्टंभकस्व
त्वात्मप्रधानेन सूक्ष्मप्रपंचेन च विरहितं परिशिष्टसन्मात्ररूपमखंडबोधात्मना बुद्धं स एव ज्ञातत्त्वविदिति सार्द्धस्यार्थः ॥१७॥१८॥
सर्वोपदेशानां तत्तदसंभावनां शंकावर्तकानां नाशानुभवे पर्यवसानमित्याह पूर्वोक्ता इति ॥१८॥ एवं तर्हि तरमाह पिंडत्वमिति ॥ चतु

क्लिश्यन्ते केवलं बुद्धिरूनरा धरदर्शिनेः ॥ लोकपाभ्यसनया पुत्वासत्योपलभ्यते ॥१६॥ विराडोजो विरहितं कार्यकार
णतादिभिः ॥ भूतमभ्यभविष्यस्य जगदंगस्य संभवम् ॥१७॥ येन बोधात्मना बुद्धं स ज्ञ इत्यभिधीयते ॥ अद्वैतस्योपशांत
स्य तस्य विश्वं न विद्यते ॥१८॥ पूर्वोक्ताः सर्व एवैते उपदेशा विशेषतः ॥ तस्यानुभवमायांति सत्तासाधुरुपायवत् ॥१९॥
पिंडत्वं नास्ति भूतानां स्थूलत्वं वाप्यसंभवात् ॥ अत एव मनो नास्ति शेषं सत्तत्त्वविस्थितिः ॥२०॥ चेत्योन्मुखत्वमेवात्र चे
तनस्यास्य चेतनं ॥ उदितं तदनर्थाय तस्येयसेनुदितं भवेत् ॥२१॥ छ छ छ छ छ छ ॥॥

विधभूतग्रामाणां स्थिरसिमहाभूतानां चावयववतो गुणशब्दादि चिदृश्यमानानां परमाणुभावेप्यविश्रांतेः पिंडत्वं ता
वन्नास्ति नापि च स्थूलत्वं महत्यसत्ता घसंभवात् ॥ उभयासंभवे च सर्वविकल्पायतनमात्तदधीनस्थितिकं मनोपि नास्तीत्यविकल्पस
न्मात्ररूपं स्फुरणमेवावशिष्यत इति शेषं तदेव तत्त्वपारमार्थिकं रूपं स्थितिः प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥२०॥ एवं तर्हि तस्माह चेत्योन्मुखत्वमिति ॥ अ
त्रैतत्स्य प्रसंगात्मनश्चेत्योन्मुखत्वमेव चेतनं संसारात्मना बोधः ॥२१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१३६

कथमनर्थायतत्राह उदितमिति ॥ शैलतांकरकोरकोपलमार्गं ॥२२॥ बोधश्चिदात्मा ज्ञबोधेन ज्ञानेन ॥२३॥ ईदृशा विवर्तसहस्रैर
पि वितीर्णेन अणुमात्रमपि विकार इति तत्र शास्त्रावाचारंभणमात्रत्वमित्याह ॥२४॥ तावतीति ॥२४॥ यथा स्वप्नस्य मनसा दर्शनेन स्वप्नांत
ःस्थितेन बहिष्ठेन च मनस्य विकृतं भाति ॥ तथा बोधात्मा अर्थदृष्टिभिर्भासमानोपि विकृत इत्यर्थः ॥२५॥ अकृत्रिमेन विकृतत्वं तत्राह

उदितं वात्यतामेति तत्र गच्छति पिंडतां ॥ स्वयं संवेदनादेव जाड्यादृषिवशैलतां ॥२२॥ स्वप्नार्थवद्यथा ज्ञे बोधो बोधेन पिं
डतां ॥ तत्स्फुरत्क यथाचित्तं भूत्वा बुद्ध्याति देहकं ॥२३॥ तावती शवस्यासु बोधस्योदेति नान्यता ॥ स्वप्नसंकल्पनयोरेवं केव
लं परिकल्पितं ॥२४॥ बहिरंतश्च बोधस्य भात्यमी चार्थदृष्टयः ॥ अंतःस्थेन बहिस्थेन नैवास्य मनसो यथा ॥२५॥ बो
धस्याकाशकल्पत्वात्कालाकाशादि बद्ध्युः ॥ पदार्थश्रेवभासमानः स्वप्नवन्नाम [illegible] चिंत्यं ॥२६॥ बोध्यार्थता नांतरत्वं त
द्बोधवशाद्भवेद्रूपनाशात् ॥ अर्थो हि बोधत्वं गंतुमांशोडं इदं हि ॥२७॥ बोधो बोधे स्वयं ज्ञानेति माह्याश्चापि चलां स्थितिं ॥ स्वय
थास्थितमेवास्ते मनागप्येति नान्यतां ॥ अन्यथं स्तु बोधे वपरिणामे कृतोदये ॥ बोधाबोधार्थशब्दानां कृतिरप्य
का मे यत्नमेव हि ॥२८॥ ६५ ॥

बोधस्येति कालाकाशादिवद् विकृतमित्यर्थः ॥ अर्थदृष्टिरप्यर्थाकारपरिणामि ॥२६॥ चितः अबाध्यार्थाकारेणाविक्रियतो
जडमेव तत्त्वबोधवशादंतरत्वे तत्कारत्वेन विक्रियमाणे तत्राह बाध्येति ॥ हि यस्मात् जडं अप्रत्यर्थं अत्यंतविसदृशमित्यर्थः ॥२७॥
तां दृश्य स्थितिं वितत्तैवशात्मा नोपि स बोधः ॥ यथास्थितमविकृतरूपा बोध ॥२८॥ स्वप्न भ्रमिका विश्रांतिपर्यंते परिणा
मेपरिणामो ॥२९॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रा॰म॰
१३६

दृश्यस्यमनोभावनयैवदृढीभावःयत्नेनैवशिथिलीभावइत्याहआतिवाहिकेत्यादिना॥३०॥नष्टेःपिशाचवेषनाटनायकल्पितापिशा
चतेव॥३१॥३२॥भावनाअर्थसत्यतावासना॥३३॥हन्तस्वाच्छेदेहेछेदपराःउपक्रमाः॥३४॥साअज्ञानप्रयुक्ताउन्मत्तता॥३५॥बो

आतिवाहिकदेहानांचित्तानामेवजाग्रत्ता॥आधिभौतिकताबोधोदृढभावनयाक्षयात्॥३६॥आकाशविशदे
श्चित्तैर्नचित्तैर्व्यातिवाहिकैः॥आधिभौतिकतामिथ्यानष्टेदिवपिशाचना॥३७॥आदिरभ्रमयाभ्यासात्प्रज्ञा
तैःशोपशाम्यतिनोमत्तोस्मीतिसंबोधाच्छाम्यत्युन्मत्तताकिल॥३८॥भ्रान्तेःस्वयंपरिज्ञानाद्वासनाविनिवर्तते॥
॥स्वप्नेस्वप्रतयाबुद्धेकस्यसात्त्विकभावना॥३९॥वासनाततानवेनैवसंसारउपशाम्यति॥वासंनैवमहायत्
यैनदृढेदपराबुधाः॥४०॥अज्ञानोन्मत्ततोपुंसांयथाभ्यासेनभाविताततथैवबोधात्स्वभ्यासात्साकाले
नोपशाम्यति॥४१॥आतिवाहिकदेहोयमाधिभौतिकतांयथा॥नीयतेभावितातद्वद्बोधसत्तीप्रसादतः॥४२॥
वपदंतथा॥दृढेनबोधाभ्यासेननेतव्योब्रह्मतामपि॥४३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धस्यसत्ताभ्यासदृढीकृतास्थितिस्तत्प्रसादतःआतिवाहिकदेहोभावनांब्रह्माहंभाववासनामात्रंतत्तयानीयतइत्यर्थः॥४४॥
भावनानानाजीवपदंजीवताऽऽनीयतेब्रह्मतांनेतव्यः॥४५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथंजीवपरंनेतव्यः कथंचप्रत्यक्तांनरहरस्वच्छत्ववदिति॥ उच्यन्ते नहिवाच्यार्थिकोप्रमायान्मतिरागाद्युक्त्वेनेनात्मानमभिव
हतीत्यतिवाहोवासनासंघस्तउभेवोहिलिंगदेहआतिवाहिकइत्युच्यते॥ तत्रसर्वभावेनंप्रथमोविकारउन्मतिःसाचेद्विमध्यव
वक्तवत्कूटस्थबोधमात्ररूपिणीबुद्धितोपरआतिवाहिकीबुद्धिरपिकथंकिंतचारतितुल्यर्थेपेनउच्यते॥ नतावक्तस्यवि
भावस्यकूटस्थबोधस्वभावव्यतिरेकेणोत्पत्तिर्निरूपयितुंशक्यानपाहि॥ साहिप्रागवयमुत्पत्तभावान्निविशिष्यादन्त्यथ
॥ द्वितीयेविगतनविशवंविशिष्यात॥ आपिचस्वयमुत्पन्नादिलिर्विवेव्यमाणानावरवस्यात्प्रभावविकारः॥ एवंतदुत्पत्तिमदुप
तिरपीत्यनवस्थादोषाभ्युपगमेनिर्विकारभावानवस्थेवस्यादितिनोत्पत्त्यादिविकारान्तरप्रवेशेनविनिरूपयितुंशक्यादि
तिकूटस्थबोधरूपात्स्वतंत्रइतिबुद्धेकःकस्मैसमस्तिवहेदित्तिनदृतिवहनेकावातबुद्धिंन्यास्यादिजसायितन्वतेनोच्यतेइत्यर्थः॥

स्वच्छत्ववचेङ्कत्यर्तिर्बुध्यते बोधरूपिणा॥ तन्तवितिवाहिकी बुद्धिर्वपणिप्यपिबुध्यते॥ तदानो चेतास्मतिवाक्यार्थान्त
ऊपिर्विनिवर्तते॥ अतोन्सादन्तस्त्रस्यप्रतिपत्तव्यंध्रुपाः॥ जगद्वैधैकतांबुध्वाबोद्धव्यातावदद्वयं॥ अस्यंत
परिशामेनपावत्साधिनेबुध्यते॥ ५०॥ ५

॥ इत्याअनयेवरीत्यातत्त्वंपदार्थबोधनेसर्वमहावाक्यस्यसंडार्थबोधनेनसर्वसंदेहग्रंथिभेदनेसमर्थानिअन्यथात्स्तत्तो
सारथामंत्रगतक्रुफडादिपदवेदनर्थकान्वेदमध्यमात्रत्वतोसेतसर्वनिवर्तयतीतिकल्प्यंस्यादिमाहनोचेदिति॥ मंत्रस
मंत्रस्यप्रतिपदनुघटकक्रुफडादिपदंयथाउक्तार्थवेदितिरोधः॥ ४९॥ तत्त्वमस्यादिधीर्याप्यथावाचारंभणन्यायेनप्रपंचजगत्
कारणोभयस्वरूपबोधैकतांबुध्वानदनंतरंत्वंपदार्थबोधायप्रत्यक्तिरपित्वंपदार्थस्सक्रमकायमत्रसमितिस्मृतिरपि
तदिशाभसंगाद्वयाबोद्धव्या॥ क्रियत्कालंयावत्त्वंपदार्थबोधनपरेणाभ्यंतत्वाहअस्यंतेति॥ यावत्त्वंपदार्थयोरसंदेहकरस
कार्यरूपेणात्यंतपरिणामेनसाक्षात्कारइतिपिनबुध्यतेतावत्कालमित्यर्थः॥ ५०॥ ५ ५ ५ ५॥

॥४१॥ सत्स्वरूपस्थो विष्णुर्जिदाख्यो ज्ञानयज्ञस्था हृज्ञानवानित्यादि विरोधयन्नहंकारं निरस्य योधियन्सन् सर्वत्यागस्वरूपकामुरक्षासर्व
रक्षितो यस्मात्तथाविधो भूत्वा जगद्विजित्य जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥४२॥ सर्वोत्कर्षमेव सवस्वसर्वं तिष्ठत्यकं प्यत्वेनपथ
मेवर्षयतिपत्ततीति ॥४३॥ बक्रसारवैतत्स्य शांतिस्तु रवोत्कर्षस्य धैर्यतापितेव वर्षयतिवैतत्स्य मित्यादिना ॥४४॥ शांतिसाधनं
नाम ध्येवैतत्स्य स्योत्कर्षमाहयथेति ॥४५॥ संपत्सर्वाप्यत्यापद्धितिभावना मनोलक्षणस्याद्यो द्वयस्य मध्ये सर्वत्यागलक्षणो

सबाह्याभ्यंतरे चित्ते शांते भाति स्वभावतः ॥ क्षीणलं व्योम निर्भासं नाम वाक्यं त्यक्षाम्यतां ॥४१॥ ज्ञानवान्ज्ञानयज्ञ
स्थो ध्यानरूपं विरोधयन् ॥ जगद्विजित्य जयति सर्वमार्गैकरक्षितः ॥४२॥ यत्तत्यंगारवर्षं च वाति वा प्रलयानिले ॥
भूतले व्रजति व्योम्नि सम्माप्तिइत्यात्मनि ॥ वैतत्स्यशांतमनसो निद्राधमलमेयुषः ॥ स्थितिर्विक्षसमाधानं वि
ना नान्योपपद्यते ॥४३॥ यथाबाह्यार्थवैतत्स्येनोपशाम्यत्यलम्मनः ॥ तत्था शास्त्रसंदर्भैर्नोपदेशात पोदमैः
॥४४॥ मनस्तत्वस्य सर्वार्थवैतत्स्यात्रि विबोधितः ॥ सर्वत्यागानिलैः संपद्यते यद्धितिभावना ॥४५॥ बहिरंत
श्वमोहस्थापिंडग्राही यथेन ॥ ज्ञातिरेवेति कचविज्ञातामपि रिवात्मनि ॥४६॥ ६९ ६९ ६९ ॥ ॥

रनिलैर्विबोधितः सर्वार्थवैतत्स्य लक्षणो ग्निर्द्वावारमसाक्षात्कारज्वालात्मना प्रबुध्यबहिरंतश्च प्रसिद्धो यो माहांधका
रः पश्चात्तत्प्रयुक्तश्चोरयशादिकल्पनानुत्योवलांकृतमौतिकमूर्तलक्षणपिंडग्राहः पद्युत्तत्प्रयुक्तं च षक्त्रादिनाशह्य
र्थवैत्स्नं तत्सर्वज्ञातिश्लिरात्मैवात्मसंडाद्वयस्वभावे नैव काचति ॥ पवावस्त्रादिमपि स्वप्रतिविंबितवस्तुनात्वेकरसेनम
मयन्वतत्स्वकचतितद्धितिद्योरन्वयः ॥४६॥४७॥ ६९॥

वा०टी०नि०
१३८

विस्ताद्विविधं वैचित्र्यं प्राप्ताः॥४८॥ ब्रह्मांडमंडलगतसर्वबंधनं विकासाधीनस्वरूपत्वादपि चिद्विवर्तमात्रत्वमित्याशयेना
ह एवं पंचेंद्रि॥ जीवशक्त्या प्राणेन आपद्यमानाः सरसाः॥४९॥ तत्र चतुर्विधशरीरलक्षणा विद्विवर्ततरंगिणीषु जीवप्रफ
लीयां मोहजालेन बंधान्स्वेनत्वास्मरणमित्याह जीवकेति॥५०॥ विदेव आत्मनि स्वच्छमलमये गगनांगणे घनो मेघ इव सं
सारक्रूरवैचित्र्येण उपस्थिता घनत्वेन भूतादिमूर्तिकारेण नानापदार्थरूपेण स्फुरति॥५१॥ तत्र जीवानां तु स्वस्वभाव

नरनागासुरागारगिरिगह्वरसंस्थितिः॥ चितेरेवेतिविस्तारमसौ ब्रह्मण्यपि स्थितः॥४८॥ एवं पंचेंद्रियत्वेन ब्रह्मांडज
उभांडगाः॥ स्वविवर्ततरंगिण्यो जीवप्रापनकसाः॥४९॥ जीवकोशीर्णशरीरव्योमवारिविहारिणी मोह
जालेन वलिता नस्मरंत्यात्मनिस्थितिं॥५०॥ घनीभूता घनत्वेन चिद्नागगनांगणे॥ नानापदार्थरूपे
णास्फुरति स्वात्मनात्मनि॥५१॥ सर्वे एव तमा जीवा वासनामंतरेण वा॥ कुल्मपर्णवत्क्रीडनादंगः प्रसनवे
शवः॥५२॥ ६॥

त्वेपि वासनावैचित्र्यादेव संसारक्रूरवैचित्र्यं जायत इत्याह सर्वे एवेति॥ वासनां अंतरेणापि नाहं तरंगो समानवास
नावैषम्यादेव कुल्मपर्णवत्क्रीडनाः संतः विचित्रसर्गिनं कारेण विभागं प्राप्नुवंति न स्वतः पत्नीडाद्योपाधिसान्निध्याद्वा
प्रसनस्य प्राणावेणावद्वन ध्वनिवैचित्र्यं विनाशनं कुलवैचित्र्यं विनांतरेणापि संभवतीत्यर्थः॥५२॥ ६॥ ६॥

राम०
१३८

अतएव वासनावज्रपंजरभेदनार्थमेव नितरां दृढयोगबलप्रयत्नो वर्द्धनीय इत्यात्मनः परमपुरुषार्थसिद्धिरित्युपसंहरति आत्मन्येति ॥ आदौ योगबलात् निःसाधनचतुष्टयश्रवणमननादिभ्यात्ततो ध्यानविभ्रमं नात्मेदर्शिना सनप्राणायामाद्यभ्यासेन चजित्वा संप्रज्ञातसमाधिनाबहिर्दृश्यं स्यायानिर्दृश्यकल्पासंप्रज्ञातसमाध्यनुभवेशादृशतांजितप्राक्समर्जितवासनौघालक्ष्यपांस्संसारपाशघनपंजरं अंजसा शीघ्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारेण भक्त्वा अभितः स्थानेदृकेरसब्रह्मात्मनाउदेयं तत्पाननहंसमेन

आत्मन्ये योगबलाभ्यां जित्वा तं हि मुत्पातयन्ति जितसमर्जितवासनौघाः संसारपाशघनपंजरमंजसैव भंक्त्वा इयमिति नाहं समेन भाव्यं ॥५३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सर्वोपशान्तिर्नामैकोनपंचाशत्तमः सर्गः ॥४९॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इमे ये जीवसंघाता हृद्रूपं ते दश दिगन्ताः ॥ नरनागसुरा गेहं गंधर्वाद्यभिधानकाः ॥१॥ तेषु प्रजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः ॥ केचित्केवलजाग्रत्स्थाश्चिरजाग्रत्स्थिताः परे ॥२॥ घनजाग्रत्स्थिताश्चान्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथापरे ॥ क्षीणजागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः ॥३॥ श्रीराम उवाच ॥ एतेषां भगवन्भेदो बोधाय मम कथ्यतां ॥ जीवानां सप्तरूपाणां जलानामर्णवे यथा ॥४॥ छ ॥

संसारांतर्वर्तिनाभाव्यमित्यर्थः ॥५३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे एकोनपंचाशस्सर्गः ॥ पूर्वदीपावसनादार्ढ्यतौ चित्तभेदर्वैचित्र्यकल्पितं ॥ इह बोधाय जीवानां सप्तविधं प्रपंच्यते ॥ सर्वत्र एव समाजीवा वासना मंतरेणावेयते यजीवानां वासनायैवैचित्र्यमात्रेणापि वैचित्र्यमर्कंतत्साहि विधेन तत्सर्वोनिरूपयितुं प्रजानीते इमे इति ॥ नरनागादिदेहवैचित्र्येण दर्श्यन्ते इति संबंधः ॥१॥२॥३॥ अर्णवे यथा इति समे द्वासिता नां जलानामिव ॥४॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१३९

तत्राधानजीवशेषाख्यानं द्रमिलन्यायमालंब्य प्रस्तौति कस्मिंश्चिदित्यादिना॥ देहे जीवितधर्मिणो जीवंतः संतो ये स्वप्नमभि
पश्यंतीति परेणान्वयः॥४॥५॥६॥ तेषां स्वप्नमुत्थितो यः स्वप्नप्रपंचः सोऽयं समानकर्मवासनोद्भवत्वादस्माकं यदा विषयो भ
वति तदा वयं तेषां स्वप्ननरा इत्यर्थः॥७॥ उपपादितोऽयमर्थः प्राक्लीलोपाख्याने॥८॥ तेषु स्वप्नजागरकाः स्वप्नमुपपाद्य
जितेषामिति उपागतः प्रतीत इति शेषः॥९॥ तेषां स्वप्ननरा वयमिति यदुक्तं तदुपपादयति सर्वज्ञत्वादिति॥ ननु स्मरी

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ कस्मिंश्चित्कल्पनाकल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित्॥ केचित्सन्तः स्थिता देहे जीवा जीवितध
र्मिणः॥५॥ ये स्वप्नमभिपश्यंति तेषां स्वप्नमिदं जगत्॥ विद्धि जीवेहि त्वत्स्वप्ने ते जीवकाः स्वप्नजागराः॥६॥ क
चित्स्वप्नमहाशैलोपमः स्वप्नः समुत्थितः॥ द्विपदः सोऽयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयं॥७॥ तेषां चिरंतया स्वप्नः
स जागरत्वमुपागतः॥ स्वप्नजागरकास्ते तु जीवा लीनतया स्थिताः॥८॥ यत्सर्वज्ञत्वात्सर्वगस्य सर्वदा सर्वं सर्वत्र वि
द्यते॥ येन स्वप्ननरास्तेषां वयं स्वप्ननराः स्थिताः॥९॥११॥

यदेहादिप्रपंचो यद्विश्वासस्तन्नात्मनार्पितेस्य तदाहास्वप्ने तेषां स्वप्नेऽभूतदिति इदं जगीतानामस्माकं तदीयस्वप्ननरात्वं स्या
त्तन्नैवैतत्संभवतीति चेन्नैवं॥ येन हेतुना सर्वं सर्वं सर्वत्र विद्यते सर्वं सत्तात्मकं इत्यनाद्याप्रावलबलप्रपंचः सर्वगस्य सर्वत्र सर्व
ज्ञत्वात् अतएव यत्तेषां स्वप्ननरास्तदंतःकरणो वासनात्मना नास्ति तान्यस्वप्नतस्मिन्नस्मात्समाप्याप्युगपदभिव्यक्ता इत्यर्थः॥९॥

दा॰म॰
१३९

अत्रैरेशिकी सर्वत्र सर्वा स्थितिः कालिकी तु न संभवति अतीतकल्पेषु वर्तमानत्वका स्थित्ययोगात् तथा सर्वकल्पानां योगपद्याप
त्यामेरुभावप्रसंगादित्याशयेन रामः पृच्छति येष्विति। प्राग्भिषु कल्पेषु ते अस्मत्प्रपंचस्वप्नद्रष्टारो जीवा जाताः जन्म प्राप्ताः के
षां कल्पानां कल्पनाः सह तद्देहैः सांप्रतं यदि क्षीयंते नष्टाः नहि एतस्मात् स्वप्नात् प्रबुद्धानां तेषां पुनरन्यानेकल्पेनावस्थितिः सिध्य
ति। न स्वप्नतन स्वप्नान्त प्रबुद्धेन पूर्वेषु जनो पि जागरो न तु भवितुं शक्यः हरे पूर्वकल्पस्थः स इति भावः॥९॥ ते जीवा यदि अस्मत्प्रप

श्रीराम उवाच॥ येषु कल्पेषु ते जाताः क्षीयंते कल्पकल्पनाः॥ यदि नास्ति तत्कथं तेषां प्रबुद्धानामवस्थितिः॥१०॥ श्रीव
सिष्ठ उवाच॥ इह स्वप्नभ्रमान्ते ते मुच्यंते वा विनिद्रिताः॥ प्राप्य संकल्पतो देहांस्त एवान्यान्प्रपंचके॥११॥ तथैवान्यप्रप
ञ्चेषु जगत्कल्पेषु कल्पिते॥ कल्पनाभासनभसो नहि संकल्पनाम वेत्॥१२॥ संकल्पनामके जगज्जीर्णोदुंबरकीटकाः
स्वप्नजागरकाः प्रोक्ताः शृणु संकल्पजागरान्॥१३॥ कस्मिंश्चिदन्ये कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित्॥ अनिद्राल
वस्वान्तः संकल्पैकपराः स्थिताः॥१४॥

वात्मके स्वस्वप्ने तत्त्वज्ञानं दैवाल्लभंते तर्हि मुच्यंते स्वेति नैतद्दोषप्रसक्तिर्यदि तु न लभंते तर्हि नन्तकल्पशेषास्तेषामतीत
इत्यन्ये उभे विधान्येवा अन्यकल्पनाकल्पितानामेवान्ययातत्वे तत्सिद्धान्ति स्थितत्कल्पशेषकल्पनाया अग्रेपि दृश्योपाख्या
नन्यायेनोपपत्तेरित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते इहेति अन्यान्प्रपंचान्॥ नृत्याह स्वस्वप्ने वा स्मात्स्य प्रत्यहं जागरे देहान्तरकल्पना
यामपि सम्भवत्यादेव प्रत्यभिज्ञेत्यपि द्रष्टव्यं॥११॥ संकल्पनानिरवकाशता॥१२॥ आद्यजीवानां निरूपणमुपसंहृत्य द्वितीया
न्वक्तुमुपक्रमते प्रणविति॥१३॥ अनिद्रालवः स्यते निद्रा एव वै स्वस्वसंकल्पपराः॥१४॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥

अथवाजीवदशोयाख्यानोन्मेषक्रमवत्प्राग्जन्मादिस्मृतिनाश्कलिताः॥ गलिताअस्यानुस्मृतिः पूर्वावस्थानुसंधानं येषां ते तथापि
षांजीवानां संकल्पएव चिरानुवृत्त्याघनीभूते जाग्रत्त्वे जागराभिमानः॥ तत्र सांकलिकार्थेष्वेवास्तमितानपूर्वापरप्रतिसंधा
नमात्मनश्चेष्टायेषां॥१६॥ ते प्राक्तनं व्यवहारं अन्यत्र छिन्नस्वभावा॥ तेषां ह्यासानुवर्पसंकल्पपुरुषा एवतुल्यसंकल्पास्मः
वादित्यर्थः॥१७॥ ते जीवाः॥ तेषां संकल्पजीवितं गच्छन्निप्रविदंति तथाविधाअस्मदादिलोकास्तत इत्यासंकल्पजागरा

ध्या नादिस्तुत्तितावा यम नोराज्यवत्प्रत्नुगाः॥ संकल्पदार्ढ्यमाप्य जागरितानागरुभ्रान्तय॥१४॥ संकल्पएव जाग
त्वं येषां चिरतयां प्राप्तः॥ तत्रासमितचेष्टानांते हि संकल्पजागराः॥१६॥ संकल्पो यथामे भ्रूपतमर्थ्याजायंते ते॥ देहसे
षांवयमिमेसंकल्पपुरुषाः स्थिताः॥१७॥ संकल्पजागराः प्रोक्ताः ते संकल्पापायिनः॥ जावजीवितगालोकाः
स्मृगुकेवलजागरान्॥१८॥ प्राक्प्रबन्धेनावतीर्णास्तेषु चमत्यो हृहितात्मनः॥ प्रोक्ताः केवलजागर्याः प्रागुत्पन्नविका
शिनः॥१९॥ भूयोजन्मांतरशतानाड्वचिरजागराः॥ कथ्यंते प्रोद्भिमायानाः कार्यकारस्याचारिणः॥२०॥ छ॥॥

इयत्ततीमानस्रावपतिर्भ्रष्टवितिः॥१८॥ सद्विसंकल्पेनरहितात्मनोब्रह्मणएवमायायास्तस्मिन्नाद्ये प्राक्प्रबन्धेनावतीर्णाः
लब्धशरीराः तस्मिन्नेव जन्मनि स्वस्वरूपदेक्तामाचानो बकजागर्याः॥ यथा प्रागुत्पाद्यस्मा आलकेनापन लोप्रागुत्पत्तिविका
सलक्षणस्वप्रभृत्याः कल्पांतरीयजाग्रत्संस्कारस्य जाग्रज्जन्मनेनैवोत्पत्तीनसोनेनाल्पीयस्त्वमहे॥ तत्त्वाकस्मादित्तिभावः
॥१९॥ चतुर्थानाहभूयइति॥ जन्मांतरेषु ततोनरलनपरंपरासुगताः कार्ये योजितामसयोः कारयोस्तुसुखेचसंचरणशीलाः॥२०॥

पंचमानंदलक्षणपतितश्चेति॥ जाग्रत्स्थजाग्रद्दशास्तु घनतां अज्ञाननिबिडतां जाग्रत्त्वविशेषणानन्वयेस्यावरणाणामपिकर
चिन्मनुष्यभावादिदर्शनमस्त्येवेतिगम्यते॥ इति पंचधा भिन्नाः बद्धजीवाः॥२४॥ अथ अवशिष्टभेदद्वयं जीवन्मुक्तेषु दर्शयिष्यन् षष्ठाना
हयेत्विति॥ चतुर्थं पंचमषष्ठभूमिकास्थाः इतिपावनाः॥२२॥ सप्तभूमिकारूढास्तावत्सप्तमाइत्याशयेनाहयेत्विति॥२३॥ अत्रेयःपरउन
२३॥ षष्ठभूमिकातः परः॥२४॥ हे राम त्वं जगतः गतानादितीयादिवत्तु ध्याद्दर्शनं तत्त्वभूमिकां भ्रांतिं परित्यज्य यत्नः अलं बोधैकरूप
घनतामागतोसि तेन द्वितीयाद्यभावेनतद्धार्ष्ट्यकस्याप्यसंभवेन द्वैपैक्यकाभ्यां विमुक्त एव तु आतएव शून्यत्ववर्जितमप्यशून्यत

तस्य उच्छूनावेशा जाड्यस्थावरतां गताः॥ घनजाग्रतयाप्रोक्ता जाग्रत्स्थघनतां गताः॥२१॥ येतु शास्त्राय सत्संगबो
धिता बोधमागताः॥ पश्यंति स्वप्नवज्जाड्यं जाग्रत्वप्राभवंति ते॥२२॥ येतु संप्राप्तसंबोधा विश्रांताः परमे पदे॥ क्षीणा
जाग्रत्स्वप्नयस्ते तु षष्ठभूमिकां गताः॥२३॥ इति सप्तविधो भेदे जीवानां कथितस्तव॥ सत्त्वदृष्टांमिवमयात्तुध्या त्रेयःप
रोभव॥ भ्रांतिं परित्यज्य जगत्त्रानादिकां त्वं बोधैकरूपघनतामलमागतोसि॥ शून्यत्ववर्जितमशून्यतयाचमुक्तेन
द्वैपैक्यकविमुक्त एव तु सत्त्वमार्यः॥२५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जीवसप्तकप्रकारवर्णनं सर्गः॥५०॥ श्रीरामउवाच
कथं केवलजाग्रत्त्वमकारणमनर्थकं॥ पराद्विकसनित्वब्रह्मनाग नाद्द्वियपादपः॥१॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥॥

स्वधर्मेणापिमुक्तं आर्धं सर्वकल्पनाभ्यः साप्तभूमिकाधिष्ठानसन्मात्रमेव त्वं शिष्यइत्यर्थः॥२५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
निर्वाणप्रमकरणे अशीतिपंचाशत्तमस्सर्गः॥५०॥ ब्रह्मद्दृष्टिं वस्तु सन्मात्रदृष्टेः मषोदे सर्वं बोधात्मज्ञत्वजगद्धयात दिहयत्पु
न॥ प्राप्यमणेनावृत्तीयाधिते ब्रह्मणो विहितात्मनः॥ प्रोक्ताः केवलजागर्याः इतियदुक्तं तदनुपपन्नं कूटस्थाद्वयस्य ब्रह्मणः॥ प्राप्यमे
नजीवत्वयावत्तोरेवीजप्रयोजनयोरसंभवयत्कामकर्मवासनादिबीजानांजीवभावोत्तरकालत्वादितिरामःशंकते कथमिति॥१॥छ

अत्यल्पमिदमुच्यते कूटस्थाद्ब्रह्मणः केवलस्य आगरागभावाजीवाद्यनर्थसंभवतीति तन्मरणकजीवेंजरापंच॥ आगानध्यावनस्यानुपपनेकल्प
लनाक्षतिस्मृतीतिहासपुराणेषु कल्पितेषु नरं वसिष्ठ आह अकारणमित्यादिना॥२॥ कारणाभावादेव विज्ञाताः निरस्ताद्विगि
मावतरक्॥४॥ अथैवं तथापि भोगायतनस्य देहादेः कर्मादिहेतुसाक्षात्कारात् किंचिन्निर्मितावयवसंबाध्यः कार्यमात्रस्य सकर्तृक

अकारणं महाबुद्धेऽनर्थकार्यमुपलभ्यते॥ जीवोऽज्ञानतः केवलस्य न कश्चिदिह संभवः॥ तस्मान्नास्ति नो संभवास्त्येजीव भेदास्त्वं
वका:॥ समर्थनसंभवं स्येव कारणाभावविज्ञाताः॥३॥ नेह मज्जायते किंचिन्नेह किंचन नश्यति॥ उपदेश्योपदेशार्थं वाच्य
यिकल्पनोऽप्यः॥३॥ श्रीराम उवाच॥ कः करोति शरीराणि मनो बुध्यादि चेतनैः॥ को मोहयति भूतानि स्नेहरागादिबंध
नैः॥५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ न कश्चिदेव कुरुते शरीराणि कदाचन॥ न मोहयति भूतानि कश्चिदेव कदाचन॥६॥ अनाद्यंता
वभासात्मा बोध आत्मनि संस्थितः॥ नानापदार्थरूपेण काकमस्मीति तथा यथा॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वनियमात्॥ तत्र च जीवं प्रवेश्य विषये भोगार्थं मोहयति नान्यः॥ किं तथा मोहकं चेतनं स्यात् मोहादीनात्॥ तथा व्यामोहव्यामोह
को हि चेतनावयवो जीवेश्वरस्यो सर्गादिकल्पितत्वात् स्वभावसंभाव्यी कार्यं वेवेति पुनः पुनः रामः शंकते कः करोतीति॥५॥ भवेता
मावस्यकोपदेहशरीरादिकर्तृतां व्यामोहव्यामोहकभावं स्वस्त्रष्टृत्वात् किंतु कल्पितसिद्धं स्यान्न॥ बाढं भ्यान्न स्यात् तत्समस्यादि
कल्पितमिष्व तस्यानन्तत्वेन रूपे प्रतिभासमात्रे स्वकूटस्थाद्वैतनादिविवर्तमात्रेण निर्वेदुं शक्यत्वान्न तयोरवश्यकतेत्याश
येन वसिष्ठ उत्तरमाह न कश्चिदेवेत्यादिना॥६॥ किं तर्हि॥७॥ ॥ ॥

ननु बाह्यार्थस्य कथमांतरचिदात्मविवर्तता बाह्यत्वात्तत्राह बाह्यमिति ॥ आंतराद्बोधतरुस्यादेवांतरेव बाह्यवदु
देति ॥८॥ बीजांकुरः बहिर्वीदेतीति विषमोहः ष्यांतरस्याशं कस्य समंतमाह बोधस्येति ॥ अपवामर्घनरूढिं तस्यांतर्वि
तरेव स्थितं स्यात्तद्बहिर्हि विश्वं तिष्ठति ॥ तत्राह बोधस्येति ॥९॥ वस्तुतस्तु चिद्रूपानांतरं न बाह्यमपि वनं तत्तदंतरेवा मोहवशं तरवा
ह्योभयविघंतगम्कल्पनेत्याह सबाह्येति ॥१०॥ नन्वत्रैव चेमा कल्पना तर्हि ब्रह्मलोकादिः परलोकोर्चिरादिमार्गगम्यो दूरेक

बाह्यं न विद्यते किंचिद्बोधः स्फुरति बाह्यवत् ॥९॥ देहेति बोधतरुस्याद्बीजादिव वरद्रुमता याति बोधस्यांतरीदं विश्वं
स्थितमेव रघूद्वह स्तंभस्यांतर्यथा शालभंजिका प्रकटीकृता ॥१०॥ सबाह्याभ्यंतरात्मैकमनंतं देशकालतः ॥ बोधा
मोहमसत्यं जगदेव प्रबुद्धानां ॥११॥ अयमेव परो लोको भाव्यतां वासनाक्षयः शाम्यतां परलोकसंपर्कादिला
हविदसमेवतस्मिन्बोधगतिमेव तत्र दृष्टं शांतहृत्पानामेवान्येषां नराघव ॥१३॥ येवेतरलं गंभीरमहं जागर्तमात्रि
ताः पश्यंति नेत मालोकं न कदाचन केचन ॥१४॥

र्थप्रसिद्ध इति चेत्तत्राह स्थानादिवासनाप्रवाहवशादेव वासनाक्षये तु समस्तवैपित्रात्ममात्रतयात्यंतसन्निहितस्वैत्याशयेन
हृ अयमेवेति ॥ शाम्यतां विदुषां परलोकात्मना देहे वस्थितमात्मानं न हूरत्वादिवासनाः समायांतीत्यर्थः ॥११॥ ननु प्रत्यगात्मैव
चेत्परलोकदेशकालादिसर्वात्मा तर्हि देशकालादिबाधेप्यरूपएव किं न स्यात्तत्राह देशेति ॥१२॥ यदि न प्रत्यंतर्हि प्र
ज्ञानानामपि प्रपंचापलापमात्रेरातस्मिन्नदेकुसोन बोधगतिस्तत्राह पदेदति ॥१३॥ १४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

तद्दर्शिनस्तर्हि कीदृशी जगद्दृष्टिस्तामाह चतुर्दशेति ॥ १५ ॥ तेषां समाहितदृशां दृष्टिः कीदृशी तां युक्त्योपपादनाय वक्ष्यमाणाद्द-
ष्टान्तं च किंचिन्मात्रोपपादनाय पूर्वोत्तरार्धाभ्यामाह कारण इति ॥ १६ ॥ तत्र पूर्वार्धोक्तं नैकेनोपपादयति यदीति ॥ कुतो
न स्थितातत्राह कार्यमेवेति ॥ कुंडलत्वादिरिक्तवस्तु तदा हेम्नो नान्यकारणमन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ उत्तरार्धोक्तमपि दृष्टान्ते
नोपपादयति सौम्येति ॥ १८ ॥ अन्तर्गतनानाब्रह्माण्डकोशपिंडवद्ब्रह्मस्थितं यथा अन्तर्गतकटककुंडलादिसंपर्के

चतुर्दशविधानेन भूतजातेन संयुता ॥ जगद्दृष्टिरियं तेषां स्थावरीयवयवीयता ॥ १५ ॥ कारणाभावतः सृष्टिर्नोदि-
ता न च शाम्यति ॥ यादृशं कारणं वस्यात्तादृग्भवति कार्यकं ॥ १६ ॥ यस्मिन्सा कारणे कार्यं स्थितं कारणता स्यकाः ॥
कार्यमेवोपलंभात्तत्सद्रूपमवेदनात् ॥ १७ ॥ सौम्याम्बुनि यथाम्भोधेः स्पन्दवर्त्तिद्रवः स्थितः ॥ ब्रह्मण्यसंभव-
त्योभे जगत्स्थितास्यस्तथा ॥ १८ ॥ स्वर्णे हेमलं ब्रह्म पिंडस्थकद्वत्स्थितं ॥ नानाभांडात्महेमैव यथान्तःस्थि-
तरूपकं ॥ १९ ॥ स्वप्नकाले स्वप्नस्थवज्जाग्रत्स्याप्यपरिग्रहात् ॥ जाग्रत्काले जाग्रदेव स्वप्नः स्यादवबोधतः ॥ २० ॥

हेम तथावस्थितं पिंडावस्थायामपि कार्यत्वेन कुंडलादिसामग्र्यादिहितिभावः ॥ १९ ॥ यथा पिंडकाले घटः पिंड एव घटका-
ले च पिंडो घट एवेति व्यवस्थितमेकमेवं द्विविधं स्वप्नं च स्वापादिस्वप्नकाले जाग्रत्स्वप्नस्थजाग्रत्काले तिरस्वप्नो जाग्र-
देवेति व्यवस्थितमेकमेव जगत्तत्वदृष्टैर्बुध्यत इत्याह स्वप्न इति स्वप्नस्य वासनाविज्ञानाभिनिविष्टस्य मनसः अपरिग्रहाद-
नवरोधात् ॥ २० ॥

जाग्रत्कालेपिजाग्रत्तचित्तमात्रतयापमीलोचितंस्वप्नतुल्यतामेवैतिसेवविदुषःस्फुटे॥१९॥शरीरावयवेष्वपमन्तेत्यमुपयाहितेतुप
संहरन्सम्यक्ज्ञानेनतस्यापिसमस्तंबाधमाहचित्तमात्रतयेति॥२०॥ज्ञानेनवर्षाकालेअंबुदाःपीठंबंधस्वकारणीहारभावम
पिपणाविमुंचंतितद्वदित्यर्थः॥२१॥जाग्रत्महोहंकारस्तद्धितेनचरमसाक्षात्कारस्तेनसहितंवा॥२२॥संस्फुरणमानस्यशरीर

चित्तमात्रतयाबुद्धंमृगतृष्णांबुवत्स्थितं॥जाग्रत्स्वप्नत्वमायातिविचारविकलीकृतं॥२१॥सम्यग्ज्ञानेनमहता
निजस्यदेहतयासह॥पीठबंधविमुंचंतिगतकालइवांबुदाः॥२२॥यथागलितुमारभ्यैत्यनोगगनतामियात॥तं
थासत्यावबोधेनशाम्येत्सान्मयहंजगत॥२३॥शरदभ्रवदालूनामृगतृष्णांबुवत्तथा॥पुरःसंस्फुरणमानेवबोधाऊ
लतिदृश्यता॥२४॥यथाग्निस्थानलेलीनंस्तवर्णघृतमिधनं॥स्वतोयातिविज्ञानेतथाभुवनचित्तदृश॥२५॥बो
धेनतनुतामेतिपिंडबंधोजगत्त्रये॥पिशाचबुद्धिःसंदेनेबोधितस्यपयाशिशोः॥२६॥बोधस्यानंतरूपस्यस्वय
मेवात्मनात्मनि॥जागद्विताद्दिताभानपिंडबंधःक्विलात्रकः॥२७॥

नाभ्नतुभरयमानेवा॥२४॥२५॥पिंडबंधःमूर्तीघाकारग्रहः॥तनुतांक्रमाद्विलयं॥२६॥अयंचविलयोनजतुकाठिन्यविलयव
न्निमितापयादयेतिकिंतुभुतिस्त्यवदसत्प्रतियोगिकत्वादपुनरागामीत्याशयेनाहबोधस्येति॥अंतात्त्रिविधपरिच्छे
दाकृपायापाकारमेदाभ्रनविघंतेयस्यतथाविधभाताबोधस्यसाक्षिचितः॥स्वयमेवनिर्मितमेव॥जगद्बुतद्विकल्पकंकि
तंचतद्दाधज्ञानंचेतित्रिरूपताभाताअत्रास्मिन्बोधे॥२७॥

वा·री·नि·उ·
१४३

तथाचनन्तजगच्चित्तभावेनानन्तमज्ञानमेव विजृम्भत इति फलितमित्याह बोधाबोधघनत्वमेवेति॥२८॥एतेन जाग्रत्स्वप्नस्व
कालेस्थौल्यं विहाय सूक्ष्मप्रपंचतां याति स्वप्न इत्यपि विचाराभ्यासाद्घनतां जाग्रत्तामिव गच्छतीत्यादिप्रसंगकं तत्सिद्ध
मित्याह जहातीत्यादिना॥२९॥जौ जाग्रत्स्वप्नौ॥३०॥रसः भोगरागः॥ जलं च॥३१॥पेलवतां तनुत्वं गतां॥३२॥आत्मस्वरूपस्तन्मना

बोधाबोधघनमेवेदं जगच्चित्तमिवोदितं। तदेवास्तंगतं बोधात्किं बंधस्य कथोच्यतां॥२८॥ जहाति पिंडरूपित्वं जाग्र
त्स्वभावबोधतः। परां पेलवतामेति हेमन्तमिवाग्निना॥२९॥ यथास्थितं बोधस्य घनतामिव गच्छति॥ विवेकदे
हाकालाभ्यां नौ विनिर्माय हे मचेत॥३०॥ जाग्रत्येवं विचारेण तत्स्वप्ने पेलवे स्थिते॥ हृदि यथा शोषमायाति कालेनैवेति
ननु तां रसः॥३१॥ परां पेलवतां याता हृदयालयः स्थिता अपि॥ स्वप्नादयः परिज्ञाता न स्वदन्ते विवेकिनः॥३२॥
कथं किल स्वात्मविश्रान्तिः क्वेतद्विषयवेदनं। तत्र तु स्वजाग्रतोरैक्यं मत्वा जाग्रतो नैव भवेत्॥३३॥ चित्तमात्रे भ्रा
न्तिमात्रे स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते॥ जगत्यहं पदार्थेभ्यः सत्यबुद्धिर्निवर्तते॥३४॥ कस्य स्वदन्ते भ्रान्त्या नि कथमे
वं महामते॥ मृगतृष्णाजलानीव हृदयान्यपि पुरः स्थिते॥३५॥ ९ ९ ९ ९ ९ ॥३

इयितस्य विषयेषु नाशस्य स्माशये नाहं क्वेति॥ यद्दृश्यत्वात्त्याज्याद्विषयाः स्वदेरन्न तु हि ऽउभयस्वजाग्रतोरैक्यमपि संभाव्येत तथा
भ्रांतमात्रं तात्मनो भ्रमरूपत्वेन पोक्तं ऽयं संभाव्येत त्वर्थः॥३४॥ जगति चित्तमात्रे संपन्ने स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते सति इहस्त
श्रुत्यादिपदार्थेभ्यः सत्यतावुद्धिर्निवर्तते॥३४॥ असत्यत्वान्न हि भोग्यानि तस्य स्वदंतां तन्नाह कस्येति॥ वार्थे ९ चकारः कथं च
स्वदन्त इत्यर्थः॥३५॥९॥

राम·
१४३

आलेवातायनेस्र विष्वक्स्थरेपांशुजालस्यामेवप्रकाशस्वरूपमयि अपिंडात्मकमेघांबरात्मकं पश्यति ॥३६॥ अतस्तरवि
नमात्रात्मनःस्वात्मसंवेदनाद्देहस्यदृशभावनाजायतः पुरुषस्यमूर्खत्वेन परिज्ञानात्तस्मान्निवर्तते इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥३७॥
स्वप्नेहेमउपाहतं केनाभिगम्यते ॥३८॥३९॥ रसनिस्तातवसौकेयमात्मेन हाह नीरसइति ॥ नीरसो निःस्नेहो वैद्यादिषु

सत्स्वबुद्धौविलीनायांजगत्यश्यति शांतधीः ॥ जालरंध्रे पांशुजालाभमपिंडाभांबरात्मकं ॥३६॥ जाग्रतीवलतः
स्वप्नात्स्वपरिज्ञानान्निवर्तते ॥ चित्तभ्रमात्मनोभ्रांतिरूपास्वादनभावना ॥३७॥ यदवस्त्विति विज्ञानतत्त्वोपादेय
नाकुतः ॥ केनस्वप्नपरिज्ञायस्वप्नदेहोभिगम्यते ॥३८॥ स्वप्नादिवपरिज्ञानाद्देहोदृश्यान्निवर्तते ॥ दृष्टदृश्यदृशात्
बांधविच्छेदः प्रवर्तते ॥३९॥ नीरसः ॥ शांतमननो निर्वीराहंकृतिःस्मृती ॥ वीतरागो निरायासः शांतस्तिष्ठति बु
द्धधीः ॥४०॥ रसेनीरसतांयातेवासनाप्रविलीयते ॥ निरस्वाया प्रविलीनायांप्रदीपश्शांशवोयथा ॥४१॥ बोधादि
पांशुजालाभमघनंव्योमदृश्यते ॥ भ्रांतिरूपंजगत्तत्वं मगधंवनगरंयथा ॥४२॥ नैवात्मानं नचाकाशं नभू
म्यं नचवेदनं ॥ अत्यंतपरिणामेन पश्यन्पश्यति नात्मदं ॥४३॥ यत्रनात्मानमभ्यंघनजगत्कलनं नचनचित्तदृ
श्यो दृश्यधीः सर्वेचाक्रियपास्थितं ॥४४॥ भ्रम्यादित्याद्रसंबुद्धाज्ञानाद्दृढमुपागता ॥ तस्यभ्रम्येवसंपन्नास
वीतरागोविषयेष्वपेषु ॥४०॥४१॥ प्राग्भ्रांतिरूपंकृत्स्नजगत्तत्त्वबोधाद्द्विपांशुजालवत्प्रकाशैकरसं अघनंसघो
मनुत्यंदृश्यते ॥४२॥ सप्तमभ्रमिकास्थितिलक्षणोनात्यंतपरिणामेनतर्हिकेयंमन्वतितदाहनेवेति ॥ पश्यंस्तत्वज्ञः
॥४३॥४४॥ अज्ञैःपिंडग्रहेणसबुद्धाभ्रम्यादितात्तत्ज्ञानाद्दृढंबाधमुपागता ॥४५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

॥४३॥ छायस्मात्कारणानन्तानां चतुर्विधशरीराणां तदाधाराणां भुवनानां तदाधारस्य गगनस्य विहारस्थानानां गिरिगणा
नां तत्साधनानां करणानां च परं उपादानकारणं परमं अज्ञानं मूलाज्ञानमेव मायेत्यर्थः । तं निःकारणात्तस्मिन्मूलाज्ञाने
ज्ञानेन गलिते सति इदं तु भुवनादि सकलं जगत् अज्ञदृशा विद्यमानमपि विगलति असम्भवतीत्यर्थः ॥४४॥ एवं रीत्या

मनस्येकसमाधानसौम्यात्मा योगनिर्मलः । तिष्ठत्ययं गताहंमः स्थितस्वाप्यसन्समः ॥४६॥ अकर्तृगतमनामो
नीनिरोधपदवींगतः । तीर्णः संसारजलधेः कर्मणामंतमागतः ॥४७॥ तत्र भुवनगगनगिरिगणकरणपरंपर
मज्ञानं विगलति गलिते तस्मिन्सकलमिदं विद्यमानमपि ॥४८॥ संशांतांतःकरणो गलितविकल्पः स्वरूपमा
त्मयः ॥ परमधामास्मन्नतत्स्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ४९ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्रांतियोगोपदे
शः सर्गः ॥५॥ श्रीरामउवाच ॥ बोधोजगादि रामाति मुने येन क्रमेण हि । तं क्रमेण क्रमेणैव समेद निर

गलितविकल्पो योगीश्वरस्स्वस्वरूपे मदाश्रये स्वप्रकाशमात्मानं स्वानंदेन तत्रैव निरावरणं अपरमानंदस्वभावस्तिष्ठतीत्यर्थः
॥४९॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे विश्रांतियोगोपदेशो नाम सर्गः ॥५॥ इह तार्किकतर्कीत्यकल्प
नांतरखंडने ॥ अनिर्वाच्यत्वेन प्रपंचस्य स्फुरत्तमत्वेति ॥ बोधः स्फुरत्त्वं विहत्य ॥ येन क्रमेण प्रकारेण तं क्रमं वाद्यं
तं कल्पनांभेदनैः समर्थनक्रमेण मे ब्रूहि ॥१॥

चिदात्मनो जगद्भावोपमनिर्वचनीय इ(द)र्वेत्यस्यार्थस्य समर्थनाय सम्यग्भेदद्विसाहित्यद्वियत्तमवत्वं प्रदक्षन्वयव्यतिरेकानुवि
धापि स्थितिकत्वं तस्य दर्शयति हृ(द्)रस्यैवेति विविमूढस्याह्लस्यात्मनः रहस्यमूलहारूपत्रपत्रपल्लवादिनानाकारघटितस्ये
वनानाकारं पञ्जगद्रूपं तत्र दृष्टो समामेव जसीति स्वचेतसि प्रसिद्धं नान्यथा॥ अतएव तत्परत्यतरमपि दृष्टमेव समर्पितेनव
कथ्य दृष्टं तस्सत्ताऽप्रसिद्धेरित्यर्थः॥२॥ विद्वद्विदुषोः शास्त्राशास्त्रानुसारिक्रियावैलक्षण्यप्रदर्शनाद्यितनद्दृष्टानुसारव्य

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ हृतस्यैव विमूढस्य यद्दृष्टो नतु वचेतसि॥ यत्तु दृष्टो न तच्चित्ते भवत्यल्पनरस्य ते॥२॥ भव्यः
पश्यति शास्त्रार्थमेव पूर्वापरान्वितं॥ न दृष्टिविषयं वस्तु यत्तु स्पृशति कोविदान्॥३॥ भावानुष्ठाननिष्ठः सञ्छास्त्रा
र्थैकमनाः सुनिः॥ मृत्योपदेशात्ममिमं स्मृत्वा श्रवणभूषणं॥४॥ इयं दृश्यभरभ्रान्तिर्न च विद्येति चोद्यते॥ वक्तात्तो
विधत्ते नैषा तां पनयां पयामयः॥५॥ उपदेश्योपदेश्यापदेशार्थमेनां मद्वपरोधतः॥ सत्यामिव कृत्वा तावदाञ्ज
न्य स्वरूपतामिदं॥६॥ कुतएषा कथं चेति विकाल्यानुदाहरन्॥ नेदमेषा न वस्तीति स्वयं ज्ञास्यसि बोधतः॥७॥

वस्थितैव जगत्संनागम्यतेऽस्माभिरयेनाहमब्रवं रति॥ दृष्टैर्नेत्रस्य विषयं सन्निकृष्टमपि निषिद्धं वस्तु भोग्यतया न स्पृशति
॥३॥ अतएव हि मयापि त्वं शास्त्रापदिष्टव्यवस्थापनमुखेनैव श्रवणादौ नियम्य सेदमाशयेनाहम्भावेति॥ भावश्चिन
शुद्धन्तवकलंकम्॥४॥ अविद्यायाः प्रसिद्धेरपि तत्प्रपेत्याह इयमिति॥५॥ नर्हि कथं शास्त्रोपदेशात्मकत्वादि सिद्धिस्तत्राह
उपदेश्येति॥६॥ उपदेशफलसिद्धिकाले त्वियं भ्रान्तिर्निःशेषं निवर्तते नोपितत्त्वेत्याशयेनाह कुत इति॥ अनुदाहरन् अ
नुल्लिखन्॥७॥८॥

इत्थं विवर्तपक्षमनुभवपर्यवसितं प्रदर्श्य पक्षान्तरे तु दोषानभिवक्ष्यन्तः सत्यस्यैव प्रपंचस्य [illegible] त्वाभ्यायेन ब्रह्माभेद
मभ्युपगतां छप [illegible] आनंदहानिः स्यादित्याह एवं तु जगतो नश्वरत्वं प्रतिज्ञानीते यदि इत्यादिना ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातं सा
धयति ॥ अस्येति ॥ अस्य जगतो भागवानां [illegible] वयवानां विभागो विश्लेषस्ततस्तस्मात् नाशो ध्वंसो विमर्दस्तु वीरः ॥ सावय
वत्वात् ॥ हि यस्मात् [illegible] जलस्य बिंदुनाबिंदुनाशवत् लोके प्रसिद्धो [illegible] ॥ ९ ॥ अस्य
नाशः को दोषस्तत्राह स्यादिति ॥ तत्साध्यवस्तुनाशे हि ब्रह्मनाशः स्यादित्यर्थः नाशे ब्रह्मणो विनाशप्रसंगे तु नमनं

पादिं इत्यपनेति किं [illegible] सर्वस्य प्रकारान्तरं जीनेत इत्याह ॥ ९ ॥ अस्य भागविभागान्ना
नाशोऽव्ययमवारितः ॥ बिंदुनाबिंदुनाशोऽयं दृष्टः स्याल्लोके [illegible] इत्यनाशो ब्रह्मणः कृत्स्न प
त्वतः ॥ नानंतत्वं न चास्तित्वं नचैतत्संभवत्यसौ ॥ १० ॥ मत्पक्षे हि ईदृशां नमितिनास्मास्विन्द्रमिति ॥ ईहो विज्ञान
तीस्मा केवलं चैतन्यमनन्तः ॥ ११ ॥

त्वं न सिद्ध्यति ॥ अवयवेभ्यः पृथक् जगत्स्वरूपस्य अवयविनो विमर्दे [illegible] नचास्तित्वं च ब्रह्म
स्तीति जगदवयवकं संभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु [illegible] मेवमस्याभिमतानां कायाको
पानां नामदीनावयवानुगमात् [illegible] इत्यत्राह ॥ अस्मात् आ
त्मिके षु ॥ न सिध्यति अस्मान्मति चार्वाकेषु [illegible] तत् अस्माकं प्रामाणिकानां मते देहो वि
ज्ञानाधीनसिद्धिकत्वात् [illegible] विज्ञानातिरेकेण देह [illegible] कमाणेन चास्ति देहम्
इत्यनि [illegible] ॥ ११ ॥ ॥ ६४ ॥

किंच जगतो ब्रह्मात्मैक्ये दृढमभ्यासे दृश्यनाशाद् ब्रह्मणोऽनवत्वशंकास्यात् आध्यात्मिके त्वमे दृप्रतियोगिन इत्यनन्यासास्यापि वसतो ब्रह्म
संस्पर्शाभावान्न तत्संसक्तिः शास्त्रसाफल्यं चेत्याशयेनाह न स्पन्देवेति ॥ यतः पुनः पुनर्न स्यादुद्भवतीदृश्यश्रीः सैव न ॥ अस्येव चने
वैयनिर्वचनीया अविद्यामात्र इत्यसत्यैव विषयान् बाधे शास्त्रे तस्य फलं संभवेदन्यथासत्यबंधनिवृत्तौ शास्त्रस्यानुपायत्वा
पत्तिमेव स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रलयेन नष्टायाः भुवनसंस्थितेः पुनः स्रष्टुम्भवंत्याः सैवान्यैवेत्यनिर्दिष्टत्वादप्यनिर्वचनीयत्वैव
यत्तैवेत्याह सैवेतीत्याहिना ॥ या नष्टा सैव पुनरुद्भवज्ञाने नैतीत्यसमुल्लेखसंभावयितुमशक्या ॥ अनुभूतानुगाः अनुभवानुसारि

नश्यत्येव च दृश्यश्रीः सैव नान्यैव नैव चा ॥ दृश्यं भावेत्समुदितं कृतं शास्त्रं च नान्यथा ॥ १२ ॥ सैवेतीत्यसमुल्लेखं कथं नष्ट
स्य संभवः ॥ तद्रूपान्येति पुंभिः स्यादनुभूतानुगा वयं ॥ १३ ॥ सैव व्योमतयैवासीदित्यसत्सैव सा कथं ॥ तयैव व्योमसंस्थावे
ल्लाभं तं हि न सा गता ॥ १४ ॥ कार्यकारणयोरेकरूपत्वेव यदात्तदा ॥ कार्यकारणताभावादैक्यमेवास्मदागमः ॥ १५ ॥ छ ॥

योग्यं नानुभवविरुद्धमप्यपि सहामहे इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनुभवानारोहमेव स्फुटयति सैवेति ॥ सामूर्तिनैव प्रलये व्योमतया अ
मूर्तभावेनासीदित्यसत् ॥ यतः सा मूर्तिनैवामूर्तता कथं ॥ व्योमसंस्थाविसात्त्वापूर्वविस्यापन्नैव चेत्प्रलयेनाभ्यं नगतैवेति प्र
लयवादिरुच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं सर्गेऽपि प्रलयावस्थायामपि तुल्यमायेनमस्तकौ प्रलयावस्थाद्याकृतात्कार्यस्य स
र्गस्यैक्यापत्तौ कूटस्थवादापत्तिरित्याह कार्येति ॥ अस्मदागमोऽस्माकं सिद्धांतः स्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

बा॰टी॰नि॰३०
१४६

यद्वस्तूपलंभत्वं गतमपि भूयस्त्वं गतं तन्नष्टमेव सद्दृश्यत उपलब्धिकालेप्यसन्नाभ्युपगमात् ॥ असत्त्वापत्तिरेव हि नाशः यथा घटस्य दृष्टो न
शौलीके भवेत्तर्हि स कीदृशः कथ्यतां ॥ न चोपलब्ध्यनवलम्बं नष्टमप्यनष्टं भवति ॥ नष्टानामपि स्थैर्ये उपलंभदर्शनादित्याशंक्य हेतुः
१६ ॥ भूयः समुत्पत्तिदर्शनान्मध्ये नष्टस्यापि सत्त्वं कल्प्यत इति चेद् देनास्तु उपपत्तेः प्रत्यभिज्ञादेर्दर्शनाद्वेनैव भिन्नाः हानष्टमिति ॥
मत्य येति प्रत्यभिज्ञानाभिमयते लेरिपदृष्टा प्रत्यपम्यहसः ॥ १७ ॥ ननु यथैकस्मिन्नेव तरौ मध्येऽमध्ये कोटरस्कंधशाखादिवै
चित्र्यभेदप्याम्लामूलं इहास्ये क्वनाथा यवादितत्कार्याणि दृश्यन्ते ॥ एवं कुसुमादिविकारभेदेऽप्यन्यत्येनरूप्यैव चतुर्वना
धेकते वकिं नस्यादिति चेत्तत्राह मध्येइति ॥ अत्रैव भौतत्त्वपक्तानिमादिपदृष्टा स्तोयशाखाद्वादशकोधपत्रपुष्पादय भवेय

भून्यत्वमुपलंभत्वं यत् तंनष्टमेवतत् ॥ अन्यताहि भवेन्नाशः कीदृशः कथ्यतां ॥ १६ ॥ नष्टं समयतादुत्पन्नमिति मत
मयेतिकः नष्टपत्यवद्यते नेहं पुनरन्यत्वयन्ति ॥ १७ ॥ मध्येऽन्यैर्वयडस्तैवकसायवयवे वैकागमादेहंबीजसत्तास्तिका
र्यकारणताकुतः ॥ १८ ॥ इहशकालक्रियात्मैकं पयाहष्ट निहस्थितम् ॥ बीजमेवैकमणीतोना घटः पटकार्यकृत् ॥ १९ ॥ ॥

शास्ते ष्टे किकाअनुगताहत्स्ते हमभित्राप्यास्थिताबीजसत्तेतारदेदानन्त्वालीलिमत्ते वपह स्टोशास्त्वा ॥ एव पक्षसत्ताऽसिद्धेः कार्य
कारणतीक्षेहस्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ इहशं तेऽअन्यकार्यकारणत्वेहं हिर्षायितेदपीयते दलीयपदभिन्नपसगीह इहशकालक्रि
यात्मकमेकं सन्मात्रमेव बीजं अभ्युपगम्येतत्तदित्ति तु रके स्वयमे रे कक मेक्रियात्मको पस्मतयाविधं न किं चित्तु यदि तत्र
समर्थत्वात्तन्नहि घटः पटकार्यासमर्थलक्ष्मी स्यर्थः ॥ अत्रधत्ता हतुगतं वालेद्र्याध्येकालात्मकं क्रियात्मकंवास्वस्वस
भावं वाच्यं नत्वेकं नानास्वभावं संभवति स्वभावभेदे द्रव्यभेदस्त्यवत्तेः ॥ भावा चवादिदेक स्वभावेत हिकालकार्यं न्वकुपी तन्नहि घ
टस्वभावं वस्त्रपटकार्यं कृदृशमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ७

रा॰म॰
१४६

नानास्वभावमेकं वस्त्विति वदन्सर्वदर्शनसिद्धान्तानतिलंघनादैन्तडिकः स्यादित्याशयेनाह सर्वेति। यद्वैकैव कार्यभेदः सर्वदर्शनसि
द्धान्ते नास्ति परमार्थमये वस्तुनि वस्तुस्वभावे विभेदो नानात्वं नास्ति। अतः सर्वदर्शनविरुद्धवादिनां सह विवादेन किमित्यर्थ
॥२०॥ परिशेषाद्वैकस्वभावत्वे तु चित्स्वभावस्यैवोपजीव्यस्यैकस्य परिशेषः सिद्धः स्यादाह ॥२१ मिति। सर्वकल्पनानामनुभूति

सर्वदर्शनसिद्धान्तेनास्ति भेदो न वस्तुनि। परमार्थमयेनेन विवादेन किमत्र नः ॥२०॥ इदं शान्तमनाद्यन्तं तद्रूपत्वा
द्विचारतः। व्योमाभबोधतामात्रमनुभूतिप्रमाणतः ॥२१॥ यथैतन्नानुभूतं स यथैतदनुभूयते। यथैतत्सिद्धमा
मोनित्तदिदं कथ्यते क्रमात् ॥२२॥ महाकल्पान्तउन्नष्टे सर्वस्मिन्दृश्यमण्डले। आ महादेवपर्यन्ते समनोबुद्धिकर्मणि
॥२३॥ व्योमन्यपि प्रशमं याते कालेप्यकलितस्थितौ। वायावपि लयं गते तेजस्यप्यस्तमस्थिते ॥२४॥ तमस्यपि ग
तेध्वंसं वापीदोस्तुचिरं हते। अलमेतमनुप्राप्ते सर्वशाहार्थसंचये ॥२५॥ शिष्यते शान्तबोधात्मसच्छब्दाभ्यव
र्जितं। अनादिनिधनं सौम्यं किमप्यमलमव्ययं ॥२६॥ अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकं। सर्वभूतात्म
कं भूत्भेसदसद्वपरंपदं ॥२७॥ तत्रवाचुनं चाकाशं न बुध्यादि न शून्यकं। न किंचिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः ॥
२८॥ तद्विदा तत्परस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते। अन्यैः केवलमाम्नातैरागमैरेव वर्ण्यते ॥२९॥ ७॥ ७॥ ७॥॥

प्रमाणसारत्वात्तत्स्वभावापलापायोगेन परिशेषाज्जडस्वभावस्यैव हानादिति भावः ॥२१॥ तदुपपादनं प्रतिजानीते यथैतदिति ॥
२२॥ अथ तत्र हि सर्वभेदप्रलयेप्यविपरिलुप्तेनुभवात्मैवावशिष्यत इत्याह महाकल्पान्त इत्यादि पंचभिः ॥२३॥२४॥२५॥२६॥
॥२७॥ परिशिष्टं वाच्यादिस्वरूपमेव किं न स्यात्तत्राह तद्दिपि ॥२८॥ इदानीमपि तद्विदनुभवसिद्धमित्याह तद्विदेति ॥२९॥ ७॥॥

तत्र कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्यमित्याद्यागमप्रसिद्धो नोदर्शयति न कालः इति ॥१०॥ न प्रमदिति वि
दुरित्यागमं च तपो हरहरन्ति किमपीति ॥ वर्ण्यादेः पदाः ॥११॥ मयापि तेषां कल्पत्वनुसार्यं तु भवमात्रिप्रमुत्त्प्रति पिद्वाद्
त्याह मतिषिद्वाइति ॥ सर्वत्रेष्कतिषु प्रति बे ध्यत याध्यिताः पैर्दा ल्पवम याप्त नितिषिद्वा ॥ अराजापि सिद्धेव सोम्ये ह्मयआसी

न कालो न मनो नात्मा न सन्नासन्न देहिकः ॥ न मध्यमेतयो नित्यं न योगो नाप्यबोधितं ॥१०॥ किमप्येवं तदव्यक्तं
बुद्धं नैवोधपारगैः ॥ शान्तसंसारविस्तीर्णं परमं मिश्रुदागमैः ॥११॥ प्रतिषिद्धा मयैतेषु ये धर्माः सर्वत्रेते स्थिताः ॥
अस्मत्कृताः परिछेद्याः सोम्यां भोधेरिवोर्मयः ॥१२॥ यथास्थितैः स्थिताः सर्वे भावास्तत्र यथाक्रुता ॥ अनुक्तीणां
महाभमे विविधाः शालभंजिकाः ॥१३॥ एवं तत्र स्थिताः सर्वे भावाश्चैवं न स्थिताः ॥ असर्वात्मेव सर्वात्मनेव न
तद्धेव च ॥१४॥ पदं यदेतत्सर्वात्मसर्वार्थपरिवर्जितं ॥ तदनन्तपदं तत्र तत्कृपरियामिनः ॥१५॥ सर्वं सर्वा
त्मकं चैव सर्वार्थरहितं परं ॥ सर्वार्थपरिपूर्णं च न तद्यरिकल्प्यते ॥१६॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

दित्यादि सत्कार्यवादिकृतीनां कोमिभमसामाह यथा स्थितमिति ॥ आत्मस्वभावस्थितिरेवाविकल्पितजगतो पि सतेत्याशयस्त
सामितिभावा ॥१३॥ अतएव नेह नानेत्यादिश्रुती नां सर्वे सोभ्यमा दिश्रुती नां चाविरोधेनैकमेवोभयप्राधिव्यपदिश्यतइत्या
शयेनाह एवमिति ॥१४॥ अनुक्तीर्णशिलायां पुत्रिकायेतना मितिवंवेनां तत्वे रूपा अतिनाक्ती सुभयपापिदृर्शानं प्रसि
द्धमित्याह पदमिति ॥१५॥ ९ ॥

एतावत्प्राग्वर्णितसमाधिकालपर्यंतं संशयोत्र सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ निदर्शनं लिंगं ॥ छिंद्यंते सर्वसंशया इति श्रुतेर्निश्चिते तत्वे
संशयानन्तु भवान्नेति भावः ॥३७॥ निराभासं सर्वदृश्याभासनिर्मुक्तं परं आभासं चरमसाक्षात्कारं ॥३८॥ हेमपिंडान्तरूपकाणां रूपमु
द्राणां जालकं समरूहं दवकल्पनया अस्ति ॥३९॥ न हि किंरूपकवभेदेनापि जगत्सत्ता ॥ नेत्याह हेमपिंडादिति ॥ नाना रूपवसद्दिति या

तवैतावन्महाबुद्धे सर्वार्थोपशमात्मकं ॥ न सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नं संशयोत्र निदर्शनं ॥३६॥ यः प्रबुद्धो निराभासं परमाभासमा
गतः ॥ स्वस्थान्तःकरणः शान्तस्ते स्वभावस्य पश्यति ॥३७॥ अयं त्वमहमित्यादि त्रिकालगजगद्भ्रमः ॥ यत्रास्ति हेमपिंडान्तरिवरू
पकजालकं ॥३९॥ हेमपिंडाद्यथा भांडजालं नानोपलभ्यते ॥ तथा न लभ्यते भिन्नं परमार्थघनाज्जगत् ॥४०॥ सर्वं ह्येवहि भि
न्नामखं वा गभ्रतोपलंभः कास्त जगद्देतमेवेदं हेमेवांगहरूपकं ॥४१॥ रिक्तं देशादि शब्दार्थैर्देशकालक्रियात्मकं ॥ यथास्थि
तमिदं तत्र सर्वमस्ति न वास्ति च ॥४२॥ यथोर्म्यादि समेतोपि वैचित्र्यं चित्रसंहितो ॥ भांडहेम्नः पिंडे तथैव ब्रह्मणि स्थितं
॥४३॥ तथैतत्त्र नो भिन्नं नाभिन्नं नास्ति चास्ति च ॥ नित्यं तन्मयमेवाद्यं प्रान्ते शान्तमिदं तथा ॥४४॥ असौ निरवानेव भाती
यं त्रिजगच्छीलभंजिका ॥ स्वरसस्यैव रस्यत्वमिता ब्रह्मश्रिया रुचि ॥४५॥ छ॥

वत् ॥४०॥ मयघ्यनंतं सतो न भिद्यते तथापि सत्यनत्वादि घनस्यैवेत्याह सर्वं हेयेति ॥ अंगदरूपकमिवानंतमित्यर्थः ॥४१॥ देशा
दिशब्दानामर्थैः प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियादिभिः रिक्तं ॥४२॥ ४३॥ तथैवमेहादिना दुर्निरूपस्वभावमनंतं ब्रह्मणि स्थितमि
त्याह तथेति ॥ तत्वज्ञाने न शांते ब्रह्मणि प्रशान्तात्मनैव स्थितं ॥४४॥ अनिर्वाच्या अनुत्कीर्णा स्वरसस्य स्वसाक्षिणः ॥ शिलेनो हृदयं
त्वदिति वा ॥ ब्रह्मणि हृदयपीतिव्यक्तरूपकं ॥४५॥ छ॥

तत्र यो विशेषस्तमाह अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्मये अविकार्ये विवर्तरूपाकारे गः ॥ ८३ ॥ तमेव ब्रह्म रसीति सार्धेन ॥ अस्मिन्मे निति शाया
नं हृ जलवृक्षे विस्तर सिवि मे घाम्नजह ष्टि प्रायास [illegible] प्रायास हि हृ ष्ट मो विभाग क धर्म [illegible] पि विभाग स्या: ॥ अहो मे पि
सि ता अविभाग एव विभातो वेत्य पि विशेष इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ तत्रापि विभाती त्ये हि शाद्य ति परमाणारि ति ॥ ८८ ॥ वर्णितं रूप
स्य जग भावं संगत्यो पसंहरति आकाशेति अंगरहितस्य निरवयवस्य यत्ना आकाश काल पवनादि पदार्थ जात रूपं भंग वर्णितं
नहि पि मिथ्या त्वा दधिष्ठान मात्र परिशेषा वे नंगं निरवयमे वा रूपं स काल भाव विकार भूयस्य मध्ये न हृज्जो आत्मन त्ये सर्वे ध्या

निरवाना हृ यपतां यांति स्तं भस्या: पाल भंजिका ॥ अस्मिन्न शो भ्य स्वां नत्तं रंगा: स्यरि हृ ष्ट य: ॥ ८९ ॥ ब्रह्मासरस्य ति
से भांति वि हृ ना स्त द्दृष्ट य ॥ अविभागे विभाग स्या अहो मे [illegible] मि ना इ वा ॥ ५० ॥ अविभाता विभा ती व वि हृ ने स्य वि हृ ष्ट य ॥
परमाणौ परमाणाव त्रे संसार मे ड लौ ॥ ५१ ॥ विभाजिभा स्व रूपं नवि भाति व र्धि च ना ॥ आकाश काल पवनादि पदार्थ
जात मस्या गमंग रहितस्य तद्य नंगं ॥ सर्वा त्मकं स काल भाव विकार भूयस्य मध्ये न हृज्ज रं परमार्थत स्ते ॥ ५२ ॥ म
हा रामायणे नि र्वाण प्रकरणे ब्र [illegible] सर्वात्मं स्ता: ॥ ५३ ॥ ओं श्री रामचन्द्रा पण ब्रह्म चैतन्न नाय पाक से व काले
व कालत ॥ रघु पाद श्री मना [illegible] स पाद्वा इ ता डे ॥ ॥ ५४
येण सर्वात्मकं स्त त य जा ड रित्य र्थः ॥ ७८ ॥ इति श्री वासिष्ठ तात्पर्य प्रकाशे निर्वाण प्रकरणे उत्तरार्धे हृदि ये वा सन म स्त र्ग: ॥ ५२ ॥ अथा
के चि त्त वै स्या ना प्राति स्वि क मि त्युक्तं भाव स्व प्रस्या प व पि न लि वै स्व व र्णि तो व स्य को ऽध्या रोपितानि र्व च नीय जग द्रूप प्राहि
क मे व र्णि ते त त्र क ति पय श्लो के षु गते इतरा भी ष्टं तं व्यालार्दि भाव प्रत्य या मि हे य प्र ज्ञा न्या रि रूपं तन्व रूपं तत्व तो जिज्ञासुत्वा
ग: प्र व्य ति य वे सा हि ना वे मे स्मृति वि ष यी व तन्न स्यं नो हि तव भाव: वे व पि का पारे स्तु ति न ला वे त्य ने नि धा व न ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

अस्तंवर्तमानंआदिपदात्भविष्यत्तत्रअस्तात्रअस्तंगता॥१॥भिन्नैवस्तुत्वनपरिच्छेदादिमति॥अनंतेनत्वछन्ये॥२॥इत्यत्रायंवस्तूनं
सर्ववस्तूनांअसाधारणंभावंबोधकोपायक्रमेणमेवशास्त्रमेणोपदेक्ष्यत्तोरावायमुपादयतिआदिनेति॥४॥नन्वेषक्रमेणापिविवक्षित
नांभावप्रकृतिरेवतस्यैवस्वातंत्र्यात्मनोन्यतादात्म्याध्यासेनभावताविभावनादिप्रतरभिप्रेत्यतस्यनित्यसदूपतांदर्शयितुमार
भतेनेदमनंतमित्यादिना॥पञ्चयापञ्चतदिदमित्यर्थः॥५॥सर्वनाशेपरिशिष्यमाणत्वात्सत्यवस्तुसर्ववस्तूनांभावः॥६॥धातोर्भावेष

यथावायौचवायुत्वमस्तंगतात्रयमस्तंगता॥यथास्यंदात्मनिस्पंदोयथाम्भस्यैवमस्तंगता॥२॥यथाभिन्नेचभिन्नत्वंयथानंते
त्वनंततायथाद्रवेद्रवत्वंयथासर्गेषुसर्गता॥३॥तत्क्रमेणहेब्रह्मन्नवरमेवद्रष्टाचर॥आदितःप्रतियाद्येवबोध्यंते
त्वल्पबोधिनः॥४॥श्रीवसिष्ठउवाच॥तदनंतंमहाकाशंमहाविद्रूपमुच्यते॥अवेद्यविद्रूपमयंशांतमेकंसमस्थितम्॥५॥
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यंतेमहाप्रलयनामनि॥शास्त्रार्थदृष्टिमापन्नेयच्छुद्धमवशिष्यते॥६॥सर्गस्यकारणंतत्रनकिंचिदुपपद्य
ते॥मलमायाकारबीजादिमायामोहात्मसादिकं॥७॥केवलंशांतमात्यच्छमाद्यंतपरिवर्जितं॥तदिदंयत्रकिलखमपिस्थू
लमभवत्॥८॥छ॥

त्रिनित्यसत्तार्थभावशास्त्रमुपनेतिरित्याह(?)ब्रह्मेतिशास्त्रार्थेनामरूपसृष्टितिरोभावमापन्नेअसन्मात्रप्रलयेनपरिशिष्टेस
च्छास्त्रार्थदृष्टिंप्रसिद्धिमापन्नेइतियावत्तत्रद्विश्वकारणेलीयमानेतेनास्तदलमतत्राहसर्गस्येति॥तत्रसदात्मनिसर्गस्यजन्म
नःकारणंकिंचिदपिनोपपद्यते॥मलमायादीनांतदधीनसिद्धिकत्वादितिभावः॥७॥यतःआद्यंतपरवर्जितंअतस्तत्रस्वैवविद्य
तेइतिसत्तार्थकभावशास्त्रार्थइतिभावः॥८॥छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰ १४९

न यदा शांतमलं तदा अस्तीति वाच्यस्य भावकुं न युज्यते न दाहिम विनास्यान्नभाव इति भावः॥८॥ तादृशा निर्विषयचित्तभावस्या
नंता प्रसिद्धिमनुभवप्रदर्शनेन वारयति निमेषेदति॥ आस्वादे दृश्यन काले निमेषमात्रेण यासौ दृशो योजनशतं याप्नयद
ति द्वयार्मध्ये याम्यम् मातृसंविदि प्रायस्वावं द्वयोर्मध्ये तस्याः निर्विषयं रूपं प्रसिद्धमिति प्राग्व्याख्यातमेवेत्यर्थः॥१०॥ भद्रे
त्रिपर्यंतं गाढनिद्रया मनसो निद्राकालेऽप्यनीते सति ततः समाध्यारूढानां योगिनां तद्रूपमनुभवसिद्धमित्याह सवासौ

न यदा नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते विद्वद्वर्यदा॥ नचैवास्तीति तद्वक्तुं युज्यते शांतमलं तदा॥९॥ निमेषे योजनशतं प्राप्यायाप्यन्य
संविदि मध्ये तस्याः कृपं रूपं तस्य पदस्य नन्दन॥१०॥ सवासनास्वप्नं तरेयां निर्वासना विषयस्वमे॥ तद्वेविंताविहीनस
य शुद्धस्यात्मरागिनः॥११॥ शांतनिःशेषदुःखस्य स्वसुखस्य सौषुप्तिकमनः॥ यदस्यां विमनो रूपं रूपं तस्य पदस्य तद्रत्नपांशु
ज्यं तु रहितां सत्तां सामान्यमनंतं॥ यदुप्यबोधवं रूपं रूपं तस्य पदस्य नन्दन॥१२॥ तस्मिन्यदेजगद्रूपं यदिदं दृश्यते स्फुटं॥
सकारणमिवाकारकृतालमिव भैरवम्॥१३

निद्राम्यं॥११॥१२॥ तस्यानादृतसंविन्मात्रस्यानंतरकाशनरूपविदोऽपि दर्शनसर्वे नयदानिर्जरतोऽस्तु सर्वे वस्तु अनुपपन्नन्यायानिर्देश्ययस्तत्तासा
मान्यजातमनुगतं रूपं तदेव तस्य पदस्य रूपमित्यर्थः॥ तथा यो बोधं यावद्यपि विश्वासमनासामहानाम्नानामाकृत्वमनलाद्यपि
॥१३॥ तस्मिन्नेव सत्तासामान्यरूपे नाद्यमानुपपत्तेस्यत्वलमिव यदृष्टमिदं जगद्रूपं प्रांतं तु क्वचित्कारणमिव कंवुयोग्यं
वाघाकारैः करालमिव च भासते॥ सर्वं प्रसन्नं प्रतिस्वकारणाभावान्नज्ञानेन विघटते चेति परेणान्वयः॥१४॥ ७ ॥ ७॥

राम॰
१४९

ननु सद्रूपं नाकारयुक्तं अतस्तवन जगत् द्वैतैक्यादिनापि न संबंधः ॥१५॥ तत्तु ज्ञस्तत्राह यदिति ॥ अत्रार्थे सर्वेषां स्वानुभवमा
नमित्याह स्वयमिति ॥१६॥ अस्मात् अयं सतो जगतः ॥ स्वयमेव कारणं न त्राह नचेति ॥ स्वस्य कारणत्वेन तस्य देशादि यदि हि भावा
त्सर्वत्र सत्त्वादिप्राप्ते न विशिनष्टि अनाद्यंतमिति ॥ अतस्त्वच न ब्रह्मापि कारणो अमूर्तस्य मूर्तीकारपरिणामायोगा

नास्त्यं कारणाभावात् अजातं न च विद्यते ॥ नाकारयुक्तं न जगत् न च द्वैतैक्यसंयुतं ॥१५॥ मदकारणकं तत्तत्स्वस्व
तानेहो पपद्यते स्वयं नित्यानुभूते अर्थे कोत्राप्यन्यवशात् मानेः ॥१६॥ न वस्तु स्वयमनाद्यंते जगतः ॥ कारणं भवेत् ॥ ब्र
ह्मा मूर्तं समूर्तस्य देशपरत्वाब्रह्मरूपिणः ॥१७॥ तस्मात्तत्र जगद्रूपं यद्दृश्यं तं दृश्यं तत् ॥ स्वयमेव तद्भाति विदाका
शमिति स्थितं ॥१८॥ जगद्विद्ब्रह्मभावाद्यत् तथाभावो द्वितीयमादिवा ॥ सर्वमेकमनंतं शांतमद्वैतैक्यमनामयं ॥१९॥ पूर्णात्पूर्णं
विसरं तिपूर्णात्पूर्णं विराजते ॥ पूर्णमेवोदितं पूर्णे पूर्णमेव व्यवस्थितं ॥२०॥ ७॥

चेत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ नयाव ब्रह्मतिस्तदेतं ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति ॥१७॥ तस्मादि
त्येव ब्रह्मणि यज्जगद्रूपं भाति तत् ब्रह्मैव तथा भातमिति ब्रह्मैव सर्वं वस्तुतो भाव इत्यनेन तात्पर्यं उपसंहरति तस्मादिति ॥
१८॥ एवं जगत् ब्रह्मभावाद्यापातप्रतीतस्त्वाभावो घटपटाद्याकारो त्रमादिवेति सिद्धं सर्वत्र सर्वमेकमेव ॥१९॥ तस्मात्
तस्य जगज्जीवभावं भ्रांत्यपगमे वास्तवब्रह्मभावे च पूर्णमिदमित्यादि श्रुतिः ॥ प्रागदृष्टि तेव्यनुवदति पूर्णादिति ॥२०॥ ७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१५०

वर्णितरीत्यासर्वैआकारैर्मुक्तं सत्समं सदेकतया सदाउदितात्मेति ॥ यदिदमुत्तमबोधरूपं ब्रह्म सपरिशुन्तदेव निर्वाणमिति भावः अन्यथा
धीतत्त्वमित्यर्थः ॥२१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रिपंचाशस्सर्गः ॥५३॥ सर्वं वस्तु स्वभावस्थं स्वभावे
न क्रियामिहेअविकारमतोद्वैतं सन्मात्रमिति वर्ण्यते ॥ घटपटादीनां न घटत्वपटत्वाद्यनुगतलिंगस्वभावरूपं भेदेनावानिरूपयितुं शक्यं घ
रघटत्वयोरपि परस्परं न निरवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदे निरूपयितुं शक्या इति पक्षकारणे निर्विकल्पतया समाभासयोर्भा
वभावित्रैर्विभागस्य विकल्पमात्रत्वात्सर्ववस्तूनां भावमात्रं घटे घटत्वमित्यादिशब्दार्थनिषेधे ब्रह्मत्वमात्रात् स्थितिरितिमेव

शांतं समं समुदयास्तमये विहीनमाकारमुक्तमजमंबरमुच्छमेकं ॥ सर्वं सहासदसदेकतयोदितात्मा निर्वाणमाथ
मिदमुत्तमबोधरूपं ॥२१॥ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणवर्णनं सर्गः ॥५३॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ जगन्ना
मनभस्वरूपं सद्ब्रह्मनभसि स्थितं ॥ नमो नभसि भातीदं जगद्ब्रह्मपदे तथा ॥१॥ नभसं नगरादिमादि शब्दार्थो ब्रह्म सन्निणीया
नं सममसमाभासं स्थितमस्थितमेव सत् ॥२॥ छ

पर्यवस्यतीति प्रसाधितस्य भावमन्यथा पि निरूपयितुमशक्यत्वाद्यथाहि पितुमारमेत्तागमोमेत्याहिनाघटत्वपटत्वादिभावेभ्योनि
ष्कृष्यमाणं जगन्नभ इव स्वच्छं निर्मलं केवलं कमेवम्यसिद्धं न तु घटत्वपटत्वादिभावः प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मैव स्थितं न पाचैवं दर्शने
घटः पट इत्यादिभानेन भस्वनामसि भाति सद्रूपं जगद्ब्रह्मपदघटादि शब्द स्वार्थत्व जगदादिविकारभूतमेवेति न
कार्यकारणभावः कस्यचिद्विद्यत इत्यर्थः ॥१॥ अस्तु मेवार्थं पुनः स्पष्टयत्तन्महत्तमिति ॥ भाववित्त्रौ पुनः षष्ठेनपरदर्शने ॥
अत्यंतैकपरदर्शने यथा सौम्यादिना सममसमाभासमेव ॥ स्थगस्थितमेवतत्त्वासत् ॥२॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

रा॰म॰
१५०

एवंसमुद्रगिरिमेघोर्व्यादिविभागप्रचुरंविचित्रकारकक्रियाफलमेदैर्भासमानमपिनत्तस्माव भवितनत्वंनिष्कर्षेनिष्क्रियंब्रह्मैवावति
ष्ठतइत्यर्थः॥३॥तदेवद्रष्ट्रादिक्रियाकारकेषुतत्तद्भावनिष्कर्षेणप्रपंचयतिद्रष्टेति॥द्रष्टृपस्यस्वभावान्निष्कृष्टोद्रष्टृपविन्मात्रस्वभा
वेस्वात्मनिस्थितस्सनद्रष्टैवरावकर्तीधीत्यर्थः॥४॥अनयादृष्ट्यासर्वेजगद्वैचित्र्यमपमार्ष्टुशक्यमितिदर्शयन्निनेति॥भावाभाव
भावविभागस्याप्यपमार्जनाद्विधिनिषेधयोरैकाद्यं॥७॥अन्यथाजीवभागेनविभागेसत्येकमेवविदंशप्राधान्येनद्रष्टृत्वंस

समुद्रगिरिमेघोर्वीविस्फोटमयमप्यजं॥काष्ठमौनवदेवेदंजगद्ब्रह्मावतिष्ठते॥३॥द्रष्टाद्रष्टैवद्रष्टृपस्यस्वभावात्स्वा
त्मनिस्थितः॥कर्ताकर्तैवकर्तव्याभावतःकारणादृते॥४॥नज्ञत्वंनचकर्तृत्वंनजडत्वंनभोक्तृता॥नशून्यतानचार्थ
त्वमिहनास्तिनभोक्तृता॥५॥शिलाजठरवत्सत्यंघनमेकमजंततं॥सर्वंशांतमनाद्यंतमेकंविधिनिषेधयोः॥६॥
मरणंजीवितंसत्यमसत्यंवस्तुभास्वरं॥सर्वमेकमजंव्योमवीचिजालंजलंयथा॥७॥विभागरहितंरूपंत्वंद्रष्टृत्वंवे
वेगच्छति॥एतत्रकल्पनंस्वप्नपुरादिचानुभूयते॥८॥एवमच्छपराकाशेस्वप्नपतनवज्जगत्॥भातिप्रथममेवेदंब्रह्मणि
चैत्यमतःस्थितं॥९॥तदिदंतादृशंविद्धिसर्वंसर्वात्मकंयतः॥देशाद्देशांतरप्राप्तौचितोमध्यमनंचितं॥१०॥श्री॥७५॥ ७५॥

दंशप्राधान्येनविरूपंतिरोधायद्रष्टृपतांचैवगच्छतियथास्वप्नेव्यावहारिकजीवात्प्रातिभासिकजीवस्यविभागेस्वायतिरोहित
व्यावहारिकजीवःस्वाप्नजीवद्रष्टृपुराद्याभावंगच्छतीतितद्वदित्यर्थः॥८॥प्रथमंनिष्प्रपंचंपद्मस्ततद्देवातोजीवात्मनाविभाग
हितंजगद्भावेनस्थितं॥९॥तत्तस्मादिदंसर्वात्मकंजगद्रूपंप्रथमंयादृशंनिष्प्रपंचंतादृशमेवसद्देतिविद्धि॥तादृशंनिष्प्रपंचम
नाहतंचितोरूपमप्रसिद्धमितिनवाच्यं॥यतःस्वाच्छंदृश्यमदर्शनंहर्षामिव्यक्तेचितेस्तुमध्यमध्यमप्रदेशेतथाप्रसिद्धेःप्राग्यत्नेनचा
दृशाहृदेशाद्दिति॥अननंचितंविषयविरोधपर्णविनितम्॥१०॥

इदानीमपि प्रत्यग्दृष्ट्या पर्यालोचनेन तद्रूपं स्तदर्शीमित्याशयेन दृष्टांतः सलिलमेवेति ॥११॥ सर्वं जगत्ताद्दृशा निर्विषयत्वेन व्याप्तिमेवेत्याह यदिति ॥ उदेत्युदितं च कार्यरूपेनोदितं च कारणरूपं ॥ न भेदितं न भिन्नं ॥ स्वार्थं पण्यतां तत्त्वतः ॥१२॥ अस्त्ववमिनोक्तिं तत्तत्राह इति ॥१३॥ नतो यदि किं तत्राह यदिति ॥ यद्वत्पुत्रस्यैव ध्यापतेः स्वप्ने सत्पुत्रदर्शनं तं भ्रमरूपेवेत्यर्थः ॥१४॥१५॥ स्वभावो दृश्यविदे

विद्योम्नः शांतमांतस्य मध्यमेवैवमास्थितं ॥ जगत्त्येवसलिलमेवोर्म्यादितया यथा ॥११॥ यदुदेत्युदितं यच्च नोदेति नोदितं ॥ इदं शांतरमाद्यौ विदि मध्यान्तमेदितं ॥१२॥ अतः किलास्य सर्गस्य कारणं सुत्रजं गवतां ॥ प्रयत्नेनापि वाल्पिष्ठं न किंचिदुपलभ्यते ॥१३॥ यस्य कारणकं भाति तस्मात्तस्मात्कं ॥ भ्रमस्यास्त्यसदस्य सत्तावह प्रतुष्यते ॥१४॥ कारणेन विना कार्यं किल किं नाम विद्यते ॥ यद्वत्पुत्रस्य सत्पुत्रदर्शनं सभ्रमो न सत् ॥१५॥ यस्य कारणकोऽभ्मि तिस स्वभावो विजृंभते ॥ सर्वरूपेण संकल्पगंधर्वनगरादिवत् ॥१६॥ इत्थादेः शांतरमात्मनो रूपान्मध्ये विदो वपुः ॥ स्वरूपमजहत्येव राजतेऽर्थविवर्तवत् ॥१७॥ बोध एव कचत्यर्थरूपेण संचरत्वादृशुः ॥ दृष्टं जोत्रानुभूतो नः स्वप्नसंकल्पपर्वतः ॥१८॥ श्रीरामउवाच ॥ विद्यते वटबीजांतर्यथा भाविमहाद्रुमः ॥ परमाणौ तथा सर्गो ब्रह्मन्कस्मान्न विद्यते ॥१९॥ छ ॥

वस्वरूपं जहत्याविजृंभते ॥ नकेन हि स्वरूपमजहाद्राजते तत्राह इत्थादिति ॥ आरवाचं इदेहयोरेव परमर्थी विवर्तवदित्युभयरूपकत्वनं तत्र प्रसिद्धमित्यर्थः ॥१७॥ असत्यप्यर्थे बोधार्थरूपणाकचते इत्यर्थे पिदृष्टांतावाह बोध एवेति ॥१८॥ बोधस्यार्थरूपेण कचतीति किमर्थं कल्प्यते वटबीजांतः स्थमिव हृदश्च बोधांतर्डाभकेः प्रपंचोऽल्प एव प्रागितस्य तदन्येव कुतो वा न कल्प्यत इति रामः शंकते विद्यत इति ॥१९॥ छ ॥

साकारे हि बीजे न निराकारो वटः प्रागभूत् सच भूजलादिसहकारिकारणसमवधानेंकुरादिक्रमेणाविर्भूत न च सर्वजगत्प्र
लये किंचिन्मात्रं संभवति सहकारिणो वालभ्यंत इति विषमो दृष्टांत इत्यनुतं वसिष्ठ आह यत्रेत्यादिना ॥२०॥ आकारो स्यास्तीत्या
कारि किं बीजं भवेत् ॥ एवं सहकार्यपि तस्य बीजस्य किं भवेत् ॥२१॥ ननु ब्रह्मैव तत्र जगच्छक्तिगर्भं बीजमस्त्वित्याह यत्रेति
॥ अत्रास्मिन्नेवाणु परमाणुत्वयोगो धिनास्ति आकारकल्पना दूरापास्तेत्यर्थः ॥२२॥ अत एव कारणासंभव इत्याह

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यत्रास्ति बीजं तत्रस्याच्छाखा वा वितता रूपिणी ॥ जन्यते कारणैः सा च विततासहकारिभिः ॥२०॥
समस्ताभूतप्रलये बीजमाकारि किं भवेत् ॥ सहकार्यपि किं तस्य जायते यद्वशाज्जगत् ॥२१॥ यत्तु ब्रह्म परं शांतं
कान्ते त्राकारकल्पना ॥ परमाणुत्वयोगोपि नात्रैवात्र बीजता ॥२२॥ कारणस्येति बीजस्य समस्यास्त्येककारिणः
॥ असंभवाज्जगत्सत्ता कथं केन कुतः क्व का ॥२३॥ जगद्धात्रीय रस्याणोरंतरित्यपि नो चितं ॥ सार्धेयं कथमेकमहा
का इत्यत्र कल्पना ॥२४॥ सति बीजे प्रवर्तंते कार्यकारणदृष्टयः ॥ निराकारस्य किं बीजं कुतो जन्म जनक्रमः ॥
२५॥ अतो यमरमंतस्तु न देवेदं जगत्स्थितं ॥ नेह प्रपद्यते किंचिन्न च किंचिद्विनश्यति ॥२६॥ चिदाकाशोश्चिदाकाशो
हि चित्त जगद्भ्रमं ॥ अणुद्रव हि वाणुदेत्तं दृष्टं प्रपश्यति ॥२७॥

कारणस्येति ॥ इति अन्वयरीत्या ॥२३॥ यदि त्वणुरूपं वा वितनः प्रशायाः ॥ अणोरणीयानिति श्रुतिबलादणुत्वमभ्युपगम्ये
त तथापि तत्र जगत्स्थिति दुरुपपादेत्याह जगदिति ॥ यदि तु जगदपि निराकारमेवेत्यभ्युपगम्येत तर्हि स्वतरां बीजाद्यसंभ
वात् दृष्टाग्रहेनैव पर्यवसितेत्याह सतीत्यादिना ॥२५॥ प्रपद्यते आविर्भवरूपं प्राप्नोति ॥२६॥ किं तर्हि नित्य दृह विद
कायाइति ॥२७॥ ६७॥

वा॰री॰नि॰उ॰
१५२

॥२८॥ आत्ममयीस्व विवर्तेन्द्रूपारव्यान्यता॥२८॥ अविवर्तेन हि कीदृक्तन्तदहम्भारूपमिति॥३०॥ नदमसिद्धिस्तवदृशो-
वादितेति स्मारयति देशादिति॥३१॥ अन्येन वस्तुं न देशात्श्लेषः संबंधस्तच्छून्यमसंगात्व मिति यावत्॥३२॥ वर्णितं स-
र्वजगत्तत्त्विंतस्वभावमात्रेत्वं संगत्योपदिशन्तुपसंहरति संविदिति॥ हे राम जगत् अक्षिति परमार्थस्वभावे ऽवस्थि-
तं सत् तन्न्विति निर्वेयं न संविन्मयत्व॥ शून्यतापन्ने संविसिद्धे नं स्यात्तत्राह नभ इति॥ अनर्थक स्वरूपरहितं तत् इत्तम

स्वमेवाभासनेतस्य रूपंस्य दृश्वानिले॥ सर्गशाब्दार्थकसनानेहका ऋन संततिनः॥२८॥ पयाभूस्व-
त्वमाकाशे द्रवत्वंवयथाजले॥ अन्यतान्ममयीयुद्वासर्गतेयं तथात्मनि॥२९॥ भा रूप मि दमाकाशं तेन
ग छ्रेवनस्तनं॥ अनादिनिधनं सन्धनो दृति न च शाम्यति॥३०॥ देशादेशान्तरंप्राप्ते सोयत्तान्मध्ये विदेव
पुः॥ यत्तज्जगदितीवेदं व्योमात्मनिव्यवस्थितं॥३१॥ यथास्यं दोनिलेतोयेद्रवत्वं व्योम्नि शून्यता॥ न थाज-
गदिदंभात मनन्याश्लेषमात्मनि॥३२॥ संविन्नभो नत्वेजगत्नमइत्यनर्थमात्मन्यवस्थितमनन्तमयोदृ-
ष्टं॥ तत्वांगभूतमखिलंतदनन्यदेवदृश्यं निरस्तकलनो वर शांतमास्व॥३३॥ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्र-
करणे अद्वैतैक्यप्रतिपादनं सर्गः॥५७॥छ॥

मएव किंवा

योदयरहितं च आत्मनि स्वरूपमात्रे ऽवस्थितं च नभ इति रूपमसिद्धं॥ नहि नभः संविन्मभावमकीदृक्शून्यं वा प्रति-
र्दे आपि तु जडं शून्यं॥ किं च सर्व दृश्यानां यत्तत्त्वं संविन्स्वभावरूपं तदनु वि कृत्वेन भानात दृश्यं तमेवाखिलं प्रसि-
द्धं न शून्यं न मोगं॥ यतिनतन्मात्रं स्यात्॥ यतस्तेन साद्विदाम्ने वानन्या तस्मात्वमपि निरस्तसकलदृश्यांश दृश्यमात्रे सं-
स्थाय तिष्ठेत्यर्थः॥३३॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चतुःपंचाशस्सर्गः॥५७॥छ॥ छ॥

राम॰
१५२

अप्यभावनमात्र्यां स्वां यथार्थं पंती चिज्जगत्स्थिता ॥ स्वभावनाद्यन्यैतिपरमार्थमयं जगत् ॥ एवं जगत आत्यंतिके ब्रह्मात्मैक्येऽनुभू
तिरेव फलितेत्याह भावेति ॥ ३ ॥ उत्पत्ति वा देत्ववर्थं पंबीजं वाप्यं तत्तु वर्च मित्यसहृदुक्तं स्मारयति नत्विति ॥ २ ॥ अत एव तत्त्वधियि सर्व
जगच्चित्स्वभावमेव भावयंस्तस्मिन्भावे नैवास्थित इत्याह स्वभावमेवेति ॥ सर्गानुभवयनीति पाठे तु अज्ञाभ्रि द्रष्टुरात्मन्येव सर्गस्वभावं भा
वयंस्तथानुभवं वास्थित इति व्याख्येयं ॥ ३ ॥ अत एव ज्ञात्मना स्वभावनानुरूपः ॥ सर्गो लब्ध इत्याह आस्वादयतीति यथा मदिरादिरसं ॥

शांतमसत्समं ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः ॥ आद्यन्तवर्जितेनेमे सर्गा दौ कारणं विना ॥ १ ॥ नत्वमहं तेहि
चिद्भ्रान्तुः कारणं भवितुं क्वचित ॥ स्वात्मा बहिः समं तन्नां बीजमिव वीरुहामिव ॥ २ ॥ स्वभावमेव सततं भावयन्भावनात्मकं ॥ आत्म
न्येव हि चिद्भ्रान्तुः सर्वोनुभववास्थितः ॥ ३ ॥ आस्वादयति यं भावं चिद्भ्रान्तुर्गगनात्मकः ॥ लब्धः सर्गः प्रलापेन सा वः कृतबुद्धतया
यथा ॥ ४ ॥ यत्तु सर्वमनुत्पन्नं नास्येवापि च दृश्यते ॥ तदाभ्रमेव वि द्धिदं समं ॥ ५ ॥ चिन्नभश्चिन्नभस्येव यथा सीच पयो द्रवः ॥ वि
लोक्य चतिपलेन तदेवेदं जगत्कृतं ॥ ६ ॥ स्वप्ने तदेव जगदित्युदेति विमलाय यथा ॥ काचकस्येव कचयति तथैवं संसाहिसर्गस्वे ॥ ७ ॥

बुद्धतया आत्मनैव सौब स्वात्मलब्ध इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत एवानुत्पन्नवस्त्वंतरस्वभावदर्शनेन तन्नावस्थितिरिति विद्धीत्याह यदेति ॥ ५ ॥
कथं तर्हि तेनेदं जगत्कृतमिति भ्रमस्याहि भ्रमवादिउपपन्नस्तत्राह चिन्नभ इति ॥ यस्मात्तेन चिदात्मना निमित्तेनेदं भध्यस्तं जगत्कृचति
तेन हेतुना न कृष्मैवं जगदाकारेण तेनैव कृतमिति भ्रमवाद इति शेषः ॥ ६ ॥ सचायं स्वप्नदृष्टुरप्यानरथ्ययोगात्मपः स्वजनेः इति भ्रतोजनो
क्तप्रवादस्वद्भिन्नाह स्वप्ने इति ॥ यथा वा वकाचकदूषितनेत्रस्य नभसि केशोण्डुकादिकं चेतति प्राइस्येवि चित्रं साहिरूपं सर्गाभ्रमाविते

चिदाकाशे कतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्तस्मात्स्वप्नमात्रं विद्ध्याकाशमात्रं॥ यथाकल्पतर्हितया सुप्तिजाग्रत्स्वप्नयोर्मध्ये जन्मादि आदितिः॥ आदौ प्रकटते हिरण्यगर्भात्मकसर्गो ऽप
परात्मैव प्रकटते स्वस्वप्नस्थः तत्कल्पमात्रपरिमाणकपे सर्गे प्रश्नते स्वप्नः॥८॥ आदिसर्गे संकल्पस्वप्नमहाप्रलये सर्वस्य सर्व स्वभा
वव्यवस्थापिकानियतिः तदनुसारेणैवाद्यापि यथास्थितं पदार्थरचनास्तु तथा एवं प्रकृतेस्सरितां तरंगरेखादृष्टीनां मध्य
ह्राह्रादैः स्वप्नवप॥९॥ तथाचवारिसत्तातिरिक्तसत्ताया यथा तरंगाक्रियो नास्ति एवं जगतश्चित्सत्तातिरिक्ता सत्ता नास्ति तथापि यथा
ब्रह्मोपादानकतत्प्रवाहस्यापायेनाहयवेति॥ एवं जगतः स्वप्नसत्ताभावे जन्ममरणभीतिप्रसक्तिरेव नास्ति अस्तु तो भयमपि

चित्काचकस्य कचनं यथा स्वप्ने जगद्वरेत्॥ तथैव जाग्रदभियं तत्स्वप्नमात्रमिदं स्थितं॥८॥ आदिसर्गे हि चित्स्वप्नो जाग्रदित्यभि
शब्दिते अपरात्मैव चितेः स्वप्नः स्वप्नइत्यभिधीयते॥९॥ एवं प्रकृतानां सरितां तस्माद्यापि यथास्थितानतरंगलेखादृष्टीनां परम्प
रचनानया॥१०॥ यथावारितरंगश्रीः सरितां रचनामिता तथा चिद्व्योम्नि विद्धि जसत्तान्तः स्वच्छिताभिता॥११॥ तस्मात्सं
तनादाश्चेतन्निद्रास्वप्नमेवततं॥ स्वप्नाद्यइति संसारं जन्मस्वप्नमेवततं॥१२॥ कुकर्मभ्यः स्वचेभीतिः सा समेह परत्र च
॥तस्मादेते समस्तस्य स्वसर्वेषां मतिजन्मनि॥१३॥

सुस्वप्नमेवेत्याह मनस्येति॥ यस्मिन्तस्य अत्यन्तासत्त्वं तथापि ब्रह्म स्वस्वसत्तायाः स्वततत्वात्प्रोभयसत्तात्मनः॥ परिशेषाच्छिद्धयां
स्वपुष्पो लिरक्तिशयानं स्वेन प्रसिद्धं स्वस्वप्नमेव प्राप्तं स्वप्न पुनर्मतोरे हाद्यात्मानां संसारोपपुरेतितत्स्वप्न वसंसारस्वप्नमयितेदे
वस्तुत्वेन हि स्वस्वात्मसत्ताकीतिनक्वाचिभयमसक्तिरित्यर्थः॥१२॥ ननुमतस्य कुकर्मभ्यो नरकादि दुःखसंभावनाभ्यः कि तस्यादि
त्याशंक्याह कुकर्मभ्य इति साभीतिरिह जीवतः परत्र मृतस्य वसमानरकादे जीवनस्य च ब्रह्म स्वस्वसत्तातिरिक्तस
ताभावाद्दुःखस्यापि स्वस्वसत्त्वयैव स्थिते विशेषाभावादित्यर्थः॥१३॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

तयोर्मरणजीवितयोर्वासनेसौ ह्मेपास्थितिरूपे समे सहजे स्वाभाविकब्रह्मस्वरूपे ॥१४॥ नेन दृश्यपदं घस्य घृष
कसद्भावगमेनासौ मुक्त उच्यते ॥१५॥ एवं दृश्यस्यात्यंताभावसंवित्या परसत्तया सर्गके सत्यसतिवा सर्वं दृश्यस्य वे
दनं अपाल्लसंवेघं निर्विषयमेवोदेतीति मुक्तेर्योपपत्तिरित्यर्थः ॥१६॥ चेत्याभावादेव तत्सापेक्षवित्ति त्रिपारूपने ॥१७॥

मरणं जीवितं वाऽत्र सहजे वासने तयोः ॥ इति विश्रांतचित्तोयः सोन्तः शीतल उच्यते ॥१४॥ सर्वसंवित्तिविगमे सं
विद्रहतिया दृशी भूयते तन्मयेनैव तनासौ मुक्त उच्यते ॥१५॥ अत्यंताभावसंवित्या सर्वं दृश्यस्य वेदनं ॥ उदेत्यपाल्लसं
वेघं सति वासति सर्गके ॥१६॥ यन्न चेत्यं न चिद्रूपं यच्चितेरप्यचेतितम् ॥ तन्मात्रभावैकं यं गता ज्ञाः शांता व्यवहृतो स्थि
ताः ॥१७॥ चित्का च काच कचयं यज्जगन्मात्रात्त उच्यते ॥ अत्यच्छे परमाकाशे बधमी त्त दृशः कुतः ॥ चिन्मनः स्पंदमात्रा
त्म संकल्पात्मतया जगत् ॥ सभ्ये तन्मयमेवेदं नत्वयाहिमयं क्वचित् ॥१९॥ नेह देशो न कालो हि न द्रव्यं न क्रिया न च
न ॥ साख्यारिखले मुच्छ्नं वाप्यनुच्छनमप्यसत् ॥२०॥ भाति केवलमेवेत्यं परमार्थघनं घनम् ॥ यन्न म्रत्यं नवा
शून्यमम्बरं गगनादपि ॥२१॥ साकारमप्यनाकारं मसदेवातिभास्वरं ॥ अतिसूक्ष्मं क्वचिन्मात्रस्फारं स्वमंड
लं यथा ॥२२॥ निर्वाणमेव जिद्मातत मित्यमंतफ्लि छोन्न आखिलमनाविलरूपमेवात्मा नेननकचिद्यपि प्रसृतं न
नानास्वरूपत्वमथ स्वरवानुनिधौ द्रवत्वम् ॥२३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगतः परमार्थमपत्ववर्णनं नाम सर्गः
अमीप्सां फवतीति कचक चञ्जा द्र काचक च्यम ॥१४॥१५॥१६॥ प्रतिभासमात्रेसोच्छूनं वाप्यनुच्छूनमेवेत्यसत ॥१९॥२०॥२१॥२२॥
हेराम विप्रोत्त्म: आखिलं जगद्रूपं द्रव्यमुत शीत्या अनाविलरूपमानतं निर्वाणमेव ॥ अनेन क्वचिदपि न प्रसृतं न किंतु स
र्वत्र प्रसृतमेवा अबरे शून्यत्वमिवं अंबुधौ द्रवत्वमिव वेदहृजगतेननाना किंतु तदेवेत्यर्थः ॥२३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य

वा॰टी॰नि॰उ॰
१५४

विद्देवसर्वसर्वत्रसर्वदाचिदितिनिश्चिते ॥ टीका ॥ यद्यपि आधारत्वाधिकारोपवर्ण्यते ॥ चिन्मयेव्योम्निब्रह्माकाशेततस्तथा सर्वत्रसर्वदासाधुअसंकुचद्वृत्तितयासंभवतितत्तुसंदेहस्यैवरसमालिन्यलेशोनापिब्रह्मणः [illegible] अखिलेनास्मिन्प्रत्यगात्मनाभासमानमपिनदेहत्वमतीत्य [illegible] ॥१॥ [illegible] अविद्योपपन्नमाहयत्रैतिभावः [illegible] व्याहतो ॥२॥ सर्वस्यचिन्मात्रत्वात्प्रेमसिद्धेतिनदृष्टान्तेनजाग्रत्स्वप्नयोःसाम्यमनिषद्धज्ञानमिति ॥३॥ समानांमाधुर्यदैवचिन्म

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंसर्वदाव्योम्निचिन्मयेसाधुसंभवतिस्वच्छमन्यत्वंस्वरूपाखिलो ॥१॥ यत्रचित्रमित्ततत्रसर्गश्रीरव्योम्निव्योम्निवासितचित्तादिसपन्नात्मदर्शीनांसर्वदंनानास्वचित्तचित्ता ॥२॥ महार्थज्ञानदोलादियथास्वप्नेपुरादिवा ॥ विदेवैकंपरंव्योमततएवजगन्नरपि ॥३॥ यथा स्वात्मनिस्वप्नेहंस्वपुरमनुभवन्प्रत्यर्थं मयैवमहृदयंचित्रंप्रकृतमेवच ॥४॥ अहंचिदितिनवेत्ताऽन्यदृष्टिमनिःशेषमानसः ॥ मन्तुमिष्टुहिंमेलोकव्यवहारंघनस्थेम ॥५॥ ध्यानैकतानतामेत्यध्यानेनैवचांतदेचिद्रं ॥ नमनःकंवचंजनीभावरूपंनानाश्रीषुमबुद्धजन ॥६॥ इदंचिंतितज्ञानस्थितं तिष्ठामिस्मरणेपदे ॥ संस्थितोविविधाःपश्यन्नद्भुताजगतीगतीः ॥७॥ विस्तारवल्लिपंजरोकस्थितिरपनिःसंदेशाशानजा उक्तस्वरूपमेवस्पष्टयन्निवनविज्ञचिदिना ॥८॥ देहजगत्प्रपंचंसर्वंसंवेगान्विशेषेण ॥९॥ माहामाहदेहदृष्टिदानिष्फलमहः ॥१०॥ किंचिदिदंदृष्टमेतिंतंप्रेक्षतेकाहमेवचा ॥ सर्वंतत्त्वमतंव्योमचिन्मात्रमिति निश्चितं ॥११॥ ५ ५ ५ ५॥

यांक्ष्वंगा ॥ इतिनांचाप्तनं स्थानंअंथातिरेगमेवजंचचिविधकवोधिरूढंमितत्वादिविनिर्दिशनात्मवर्धी चित्तमहत्त्वंमहत्तानंवा ॥८॥५॥ ध्यानप्रणवेसंस्थितोऽहंइत्थंवरूपमाणां चितितदानन्दिमा ॥७॥ केनचित्प्रयचेनप्रकारेणचा ॥ किंचिदिदंनोकालेचाया ॥८॥ नस्तत्सदेहतायनकिंतुदृढतांउःखरूपीमाहंदेहोऽस्मीति ॥ जगत्संरंगयंरंगकंचित्तातरस्वर्णः ॥१०॥५॥

रा॰म॰
१५५

तस्माद्विक्षेपोद्वेगस्यावश्यहेयत्वान्नद्धानापेन्यर्थः॥ आत्मानं स्वदेहं आत्मना स्वेनैवान्तर्दीनास्तुपाये संगोप्य गृहयित्वा संरक्ष्य वा स्मा॥
विगतवात्यार्थवेदनं यथास्यात्तथा॥१२॥१३॥ ननु गिरिशिखरप्रस्थाद्येष्वा दयस्सगरकुक्षिनदस्य॥ पातालकुहराद्यप्रत्यक्षत्वात्
कांत देशाः प्रसिद्धास्तेषु तेनाध्यास्यते समाध्यर्थं तत्राह शाद्वैत्यादिना॥ विक्षेपहेतुप्राणप्रचुरैः कानने वीरिनिर्मदैः सिंहव्याघ्रादिभि
तो घैः प्राणिभिः समाकुला गिरयः॥ खंयंसंकृष्योऽस्तितोऽन्यानपिशीभयं तनितिस्मान्नेमेऽरयइव प्रतिकूलाः स्मर्पाः॥१४॥ अंतराद्वेष्वीया

तस्मात्समस्तसिद्धं द्वेवहै स्माद्दिदुर्गमं॥ स्तुमद्देशमिति तेगत्वा संगोप्यात्मानमात्मना॥११॥ अहरूपः सर्वभूतानां निर्विकल्पस
माधिगः॥ समेव कोपदेशांते आसे विगतवेदनं॥१२॥ तस्मात्को नु प्रदेशः स्यादयं तम्भ्यगतागतः॥ पवैर्तानन्तु भूपते पंचवा
ण्र्थवेदनाः॥१३॥ श्राद्यकाननवार्यकृष्णौघानि समाकुलाः॥ शौभयम्सयसंकृष्याशस्मान्मे गिरयोरपः॥१४॥ नानाविधान
गेहणामंतरावलिताजनैः॥ देशाविषमयास्वनिःशेषा विषयाहिमिः॥१५॥ जने जीलचरैयासाः सगरानारकुक्षयः॥ विवि
धारंभसंक्षुब्धैर्नगराणी वनागरैः॥१६॥ तटान्यम्बुराशीनां लोकपालपुराणि च॥ मृताकुलानि स्थाणिपातालकुहराणि
व॥१७॥ गावंत्यनिलभ्मो कौरैनेत्यतिलतिकाकरैः॥ गुध्दैहसंमार्गेद्राणां गुहागहनकोटराः॥१८॥ मौनीमीनमुनिस्यशीकवि
नालचलांकुजाः॥ सरस्यो विरसास्वर्याधावत्ते विरावितां॥१९॥ छ॥

देशाः किरातादिजनैर्वलिता वेष्टिताः॥ विषयाद्भिर्मिद्दूषितत्वाद्विषमयाश्च॥१५॥ विविधारंभसंक्षुब्धैरित्युभयात्रापि॥१६॥ अ
द्रीणां अंबुराशीनां च तटानि शृंगाणि च॥१७॥ गतिगुहास्ता हि सेव्यंतां तत्राह गावंतीति सिंहसर्पादिगर्भत्वाद्गहनकोटराः॥१८॥ सि
तुनर्हि महासरांसि दृष्टिणापपेसरस्यइति प्रसिद्धाः स्वतीरे समाधिहेतवस्तत्राह मैनीति र्षमयमाकुलानां मीनानां स्थानवी
लानां मुनीनां चस्पर्शैः क्रीडास्नानाचमिषातेः कंपनशीलेनालिप्सलान्यंबुजानियास्तथाविधाः सरस्यः वायीवर्तैर्विरावितास
न्तः समाधिभंगहेतुत्वान्मम विरसा एव यतो हं तद्दामेनात्मनिवारणसमर्थः॥१९॥ छ॥

अस्कन्नर्हि निर्ससरोवीते विभ्रांतिहेतुस्तत्राहपवनेति ॥ असंयती अनियता अनिवारित विक्षेपेति यावत् ॥२०॥ परिशेष
दाकाशस्य सर्वविक्षेपहेतुवर्जनाच्छायामित्याशयेनाह तस्मादिति ॥२१॥ च श्लो २२ इति निपूर्वेण रोमपत्रिमाविशेष
णं ॥२२॥ वितन्तांतरं विक्षेपहेतुसहस्र आमागर्भं ॥२३॥ विक्षेपहेतुवाक्यमेव विशेषणैः सर्वतः प्रपंचयति क्वचिदित्या

पवनस्पर्शसंक्षुब्धतत्पर्णपांसुपताकिनी ॥२४॥ अनिलसंचारे निःसीरोर्व्यसंपता ॥२५॥ नस्मादाकाशमाक्ष
न्यंकस्मिंश्चिद्द्रकोपके ॥ अत्र निष्ठाभ्यवस्थयोगपुत्तमनिर्दिष्टं ॥२१॥ कस्मिंश्चिदेककोणेत्र कताकल्पन
याकुं ॥ ाय श्लो २२ इति तस्मा मंतस्मिष्ठाभ्यवाननं ॥२२॥ इति संचित्यया तो हमाकाशमसि निर्मलं ॥ पावनद्यिप
श्यामिसकलं वितन्तांतरं ॥२३॥ क्वचिन्मुक्तासिद्धगणं क्वचिद्गुर्जरं दंडुदं ॥ क्वचिद्विद्याधराधारं च ज्योतिर्मयं क्वचित्
॥२४॥ क्वचिन्मधुरवरंप्रारंभ्यसमरं क्वचित् ॥ क्वचिद्दवज्वालनथरं क्वचिद्वज्र योगिनि ॥२५॥ क्वचिद्दैत्यउरोजनसंगंध
र्वपुरं क्वचित् ॥ क्वचिन्मधुहागणांतारकाकुलितं क्वचित् ॥२६॥ क्वचिन्नवेरंबगसंघुषं क्वचिद्धमदमहानिलं ॥ क्व
चिद्वुत्यातवलितं क्वचिन्मंडलमंडितं ॥२७॥ क्वचिदिंदवेंद्रश्रीवंनागरावलितं क्वचित् ॥ क्वचिद्दंदरपाक्रांतं क्वचिद्य
रघोडुरा ॥२८॥ क्वचद्दादित्यहतं तत्राशिरोमालितंक्वचित् ॥ क्वचिन्नदुजेनासत्यंक्वचिद्द्योत्यदुर्गमं ॥२९॥ क्वचि
उनलवैताजगत्कौडास्मरं क्वचित् ॥ क्वचिन्मेलपामोदं क्वचित्प्रलयाविलं ॥३०॥
हिता ॥२४॥ उद्भाउन्मादरेखहता योगिन्योवपत्र ॥ यपाजासन्ने द्युत्रैवहुना मिसंगंधर्वाणेवरेवउरा जिपत्र ॥२६॥ मंडलै
र्मेघादिचक्रवालैर्मंडितं ॥२७॥ अयः श्रीः पूर्वंद्यवधादिविकोकास्तु ज्ञेयो पाप धावतन्नाम्य स्थिता ॥ नागरैर्नगरस्समर्थैयावलि
तं ॥ अन्ये पांचद्दादियहृषां ॥२८ वेडुरु ॥२९॥ आदित्यमंडिधेहित्रि हिरेतो मत्तुः प्राकिनोपत्र कृत ॥ उनेर्भवं ये तादृमिरसत्यधीभ
त्सां ॥२९॥ ३०॥ ८ ॥

ष्पामंगलैः॥ शुभचिन्हैस्तथा तैः शुभचिन्हैरुपरहितं॥३२॥ कल्पितासमसंकल्पेन निर्मिता॥३३॥ पुष्पोत्कीर्णैः॥ अष्टांछि‍ रिहतं नृत्यैर्
सुविबोहरमिवमनोहरैस्तमद्भुतोपमा॥३४॥ तत्र अहं चेतसा समस्ताद्भुतागम्यत्वं संकल्प्यव स्थमाणा निर्विकल्पसमाधिस्थः॥ आसमिति
पहितेनान्वयः॥३५॥३६॥३७॥ पुनः प्रातर्वर्णितं समाधेः कुत्थाने निमित्तमाह चिरमिति॥ ततश्चिरेणाव धिशतं ते चित्ते आशावल्पवनव
ध्याता ते चित्ते आपादावल्पवनवपुषहाविततेन हबोधबीजं कुसुमानि निमित्तं कमलेदयहेत्रे ककोकाद्विकासतः हृतं प्रांतरं मध्यमभागेन

ततोऽद्भुतगणांस्य ध्याह्राह्रतरंगतः॥ आसवानहमेकांतमस्मस्पैतविस्मम्॥३१॥ अस्मिन्नेव पवनेव सेप्य प्राप्यमद्भुतं केनगा
लोऽस्मात्र हितमगस्य विद्विसस्ते॥३२॥ कल्पिताप्यमयातत्र कुटीमकरकोटरा॥ नीरंध्रकुसुमनिविडपपकुसुलपुटी॥३३॥
शुभाप्रकर्णागपूर्णसुविबोहरमनोहरा कल्पारकुसुमैहारपुष्पश्रीकौमशोभिता॥३४॥ समस्तमस्तागम्यत्वेतत्र संकल्पचेतसा
अगम्येसर्वभूतानामहमासंतरांततः॥३५॥ बद्धपद्मासनःशांतमनाः परममौनवान्॥ संवत्सरशतानीनेन निपीयोऽस्मात्मा
त्मनः॥३६॥ निर्विकल्पसमाधिस्थो निरामुद्रामिवागतः॥ समःसौम्यनभः स्वस्थः सस्तुत्कीर्णइवाश्मनि॥३७॥ पुष्पकुसुमन्तु
संध्यते चेतः पपत्तितत्क्षणात्॥ चिरशाचापापवनव्यक्तिवर्द्धिततयद्रः॥३८॥ तत्र द्वशतेनात्र बोधबीजांकुरांकुरोऽत्रासी
सीन्मेहदयहत्रैकालमेके विकासतः॥३९॥ संप्रबुद्धो भवन्मेप जीवः संबुद्धवेदनः॥ विकारहीपगात्रस्पपथाविवरसकरो
॥४०॥ तेष्वंतरत्र वषीरांतनिमेषमिव मे गतं॥ बहूनाप्यकालगतपोभवंत्स्यकाधियामनाक्॥४१॥ विकाशमागतोवाय्यगतो
बुद्धिप्रपञ्चमः वासतः पुष्परूपेण महत्स्येवरसो मम॥४२॥ ६

ध्यतपा विधं आसीदितिपरेशान्वयः॥ नासापवनव्यक्तिवर्द्धितेति पाठे प्राणाभिव्यक्तिवर्द्धितपर्यः॥३८॥३९॥ मध्ये चेत्रमासे॥४०॥
एकाधियः एकाग्रचित्तस्य मनाक् इत्यल्पाभूदिति॥४१॥ तदनंतरं ते किमभूत्तत्राह विकासमिति हृष्टाशामहस्यपल्लवाङ्कुरोहितेन
हर्षस्य निमित्तभूतोऽतर्गतो रसपुष्परूपेरोव॥४२॥ ६॥

ततः किमासीत्तदहमामि ति॥ अयं प्राणैः पंचभिर्वायुभिरिंद्रियैश्च परितं तनद्वारैरुपागतमाविर्भूतो जीवसंविद्रूपोयस्मात्
ताविधं देहं सधः अभ्यागतं तु मामामिलत्यर्थः ज्ञानसमुदायात्मकं गगनयापि ग्राह्या विचलितः परिपूर्णः अहमिति प्रसिद्धोहंकारपिशा
चः कुतोप्यतः किं तास्मदेशात्प्रसृतः प्राप्तः॥ यथाउग्रशालस्याहिरण्यपोत्वामानां तनुरूणां सन्नमनोवायुश्चंडपवनः प्रसरति तद्दिग्भा
र्गः॥४३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षट्पंचाशत्तमः सर्गः॥५६॥ तादृशाहंकारदोषस्त्रविशेषः प्रतिप
त्तये॥ ज्ञानवाधितस्यापस्याविस्मात्रत्वेसमर्प्यते॥ मामहमिति प्रसृतः पिशाचइदंश्या प्रोन्नामसन्नमनवायुरिति द्वाभ्यां तोभ्या

नां प्रणायपरितमुपागतसंविद्रामप्यागतं त्वहमितिप्रसृतः पिशाचश्चाद्वंगनाविवलितोपकुतोपिसप्रपोन्नामसन्न
मनवायुरिवोग्रहं ह्यां॥४३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे आकाशसंदिग्धवसिष्ठसमाधानवर्णनं नाम सर्गः॥५६॥ श्रीरा
मउवाच॥ नामपुष्टितनिर्वाणमहंकारपिशाचकः॥ बाध्यते किंनिलिकूटिम्मुनेसंदेहशांतये॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ अहंभा
वविनाशेस्थितिर्नत्यरोदृशा॥ अधेयस्यनिराधारानसंस्थेहोपपद्यते॥२॥ अहंत्वंत्रविशेषसंप्रणुविश्रांतचेत
सः अतेनचेनाहंभावपिशाचः शांतिमेतितेन॥३॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥

ववसिष्ठस्याप्यहंकारपिशाचकृतबाधावगमात्तन्यतानिमत्वेसंभावयन्रामः पृच्छति नाम पतिति॥ उदितं निर्वाणं ज्ञानमस्येय
स्य तपाविधं तामपि॥१॥ नप्रारब्धदोषभोगमात्रप्रयोजनदेहधारणप्रदेहधारणानिमित्ताहंकाराभासप्रतीतिमात्रेणाद्वहा
निनोवंधप्रसक्तिरिति दृष्टिपिनुमत्ताकायालत्वहंकारेणिर्दिशति विशिष्टप्रदर्शनेनोत्तरमाहवसिष्ठः॥ अहंभावविनेत्यादिना॥
देहस्थितिर्नोपपद्यतेयस्मात्तद्वधेयस्य निराधारसंस्थानेति नभाहत्याभाष्येयाया॥२॥५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ॥॥

अज्ञानरूपेण शिशुना बलेन कल्पितः तेनाज्ञानवशेनैव संस्थितः ॥४॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह अज्ञानमपीति ज्ञानेनाज्ञानेनाधि
तेतदधीनस्थिति कोऽहंकारेऽपि बाधितस्य वेत्याशयः ॥५॥ तथा च विदुषामनुभवोत्कर्षक्रमेणाज्ञानक्षयोत्कर्षः ॥ प्रसिद्ध इत्याह यथायथे
ति ॥६॥ अतएव विद्याप्रागभावकालनियता अज्ञानाप्रसिद्ध इत्याह किलेति ॥ अज्ञानाकार्यो विद्यया ॥७॥ एवं कारिणा विद्यापि कार्या

अहंभावपिशाचोयमज्ञानशिशुनामुना ॥ अविद्यमान एवांतः कल्पितस्तेन तु स्थितः ॥४॥ अज्ञानमपि नाशमेव प्रोहितं यत्नेन स
म्यते ॥ विचारिणा हि पवनात् स्वरूपं नमसो यथा ॥५॥ यथा यथा विलोक्यते तत् यथा यथा विलीयते ॥ हज्ञानाविशाचिकान्तया विद्या
रतामति ॥६॥ किल सत्याम विद्यायामज्ञतो हेति शाम्यति ॥ बुद्धिमोहात्मिकायद्वानिर्देहैव यथा निशि ॥७॥ सति सर्गे तु विद्यायाः
संभवो नान्यतः क्वचित् ॥ सति द्वितीये शशिनि द्वितीयो विद्यते शशी ॥८॥ असर्गत्वमज्ञानत्वाद्दृश्यते न विद्यते ॥ नक्रा
नःकारणाभावात् सर्वमेव स्वरूपवत् ॥९॥ परमाकाशकोशांतरादिसर्गनिरामये ॥ रूपादिरूपलेभस्य भवेत्किं निःकारणं
॥१०॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतं मनःषष्ठेंद्रियात्मनः ॥ साकारस्य निराकारं केयं भवति कारणं ॥११॥ बीजाकारात्ततः कार्यमंकुरः कि
लजायते ॥ न बीजयपि यत्राप्ति तत्रस्यादंकुरः कुतः ॥१२॥ कारणेन विना कार्यं नचनामोपपद्यते ॥ कदाकस्वखे केन दृष्टोल
ब्धस्फुलद्रुमः ॥१३॥ छ ॥

विद्योदयकालमत्र्यव्यवहरत्वात्तदुपाधिकजीवविद्विद्यतावत्तदधीनेत्याह सतीति ॥ संभवः ॥ अनुभवाधीनासिद्धिः ॥८॥ असर्गतया
किं ततस्तत्राह सर्गाद्विति ॥९॥ कारणाभावमुपपादयति परमाकाशेति मनःषष्ठेंद्रियाद्यत्वात्तदात्मनः मनःषष्ठेंद्रियसिद्धि
नाउल्लेखायोगात्तदुक्ति स्वितस्य कर्तुमशक्तेरिति भावः ॥ एवं साकारस्य घटादेः ॥ साकारेणैव कुलालमृत्पिंडादिना करणानुवि
तं न निराकारेणेत्यर्थः ॥१०॥११॥१२॥ १३॥

यदि नोत्पन्न एव सर्गस्तर्हि कस्तथाभासनं तत्र सदृष्टांतमाह संकल्पेनेत्यादिना ॥१४॥ सर्गादिकालेप्ययमनर्गलः सर्गस्थितिरनुभूयते
सा चिदाकाशे शून्यरूपा स्वप्नादिरिव बोध्या ॥१५॥ तर्हि किं शून्यमेव सर्गात्मना प्रथते ॥ नेत्याह समः सर्गाकारश्चेष्टारहितः इव
रूप एव तथा प्रथत इत्यर्थः ॥१६॥ अविकृतस्यैव विकारस्य जगदात्मना स्फुरणे स्वप्ने स्वात्मैव दृष्टांत इत्याह स्वप्न इति ॥१७॥१८॥ तथा च

संकल्पेनांबरे यद्वद्दृश्यपत्तनविभ्रमः ॥ स संकल्पजयात्मैव नान्यत्रोस्ति पदार्थता ॥१४॥ एवं पदे पदे चिदाकाशे सर्गो ह्यनुभू-
यते शून्यरूपश्चाकाशे सर्गस्थितिरनर्गला ॥१५॥ समरूपश्चिदाकाशः कचत्यात्मनि तत्तथा ॥ स्वभाव एव सर्गोऽयं स्थितो
ब्रह्मत्वमीश्वरः ॥१६॥ स्वप्नसर्गोत्र दृष्टांतः प्रत्यहं योनुभूयते ॥ स्वयं संवेदने स्वप्ने स्फुरत्यद्रिपुराकृतिः ॥१७॥ चित्स्वभावेन या
स्वप्ने भाति सर्ग इवेह वः ॥ स सर्गे सर्गवद्भाति तथा पूर्वमहार्णवे ॥१८॥ अवेद्यवेदनं शुद्धमेकमात्मनि यद्यपि ॥ सर्गादि
यदनाद्यंतं स्थितः सर्गः सनातनः ॥१९॥ न हि सर्गोस्ति नैवाद्यं दृश्यादि गगनोत्थवः ॥ सर्वं शांतमनालंबं ब्रह्मैवात्मनि
स्थितं ॥२०॥ सर्वशक्त्यात्मनो ब्रह्मण एवाकचतियादृशं ॥ हृत्पद्मस्य जदे वा छेत्पथावज्जिनात्ततां ॥२१॥ यथा स्वप्न
रंगतोच्चिन्मात्रस्य विजृंभितं ॥ तथैव सर्गः सर्गादौ मुद्दृश्चिन्मात्रजृंभितं ॥२२॥ स्वच्छे चिन्मात्रमाकाशे चिदाकाशोय
मास्थितः ॥ स्वभाव एव सर्गोऽसौ विद्धि तेन न विभावितः ॥२३॥ ५ ७ ॥ ६ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥

सर्गोत्राप्यादृशमात्मत्वं तादृशमेव सर्गकालेपीत्याह अवेद्यवेदनमिति ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ तथा च स्वच्छे आकाशे प्रतीत्यवर्णि
वैचित्र्यमिव ब्रह्मण्येव ब्रह्मस्वात्मभूतेन वैचित्र्येण स्वेनैव रूपेण स्फुरतीति तत्स्वभाव एव सर्ग इति फलितमित्याह स्वच्छे इति ॥२३॥

ननु स्वभावपदे भाव इति यत्नं तत्पदेन भवनं तद् अनेन त्वभावस्य व्यापारः स्वभावनाफलं भावनैषं भावनाच भवितुर्भवन-
नुकूलो भावकव्यापारः करणादिकारकनिर्वर्त्य इति भा अभाव कादि त्रिपुटी भमीनामेकरसैकरूपं स भवत ततो ह भावे इति
न कस्मिंश्चिन्नानारसत्वं यान्त वेकरस्य विरोध इति भावः ॥१४॥ स्थिते निष्प्रपंचेन स्थिति दोषे ॥१५॥ तथा च ज्ञाने वाहंभावो बाध
तेन ते ज्ञानिति कलितं मिथ्या अहंभाव इति ॥ पिशाचो बालकल्पितेनपि शाच इव ॥१६॥ ते नत्वन्नः समाहित इति रीय

भो अभावकभावादिरूपिणीनां भावनेभ्य रां ॥ सर्वं चिन्मय एवाथ मनस्मनयन्ननिसंस्थितं ॥१४॥ एवं स्थिते कुतः सर्गः
कुतो विद्याक्व वा ज्ञाता ॥ ब्रह्मैवांशो घनं सर्वं क्वाहंकारादयः स्थिताः ॥१५॥ अहंभावस्य समाप्तिरेवासौ कथितात
था अहंभावः परिज्ञातः पिशाच इव शाम्यति ॥१६॥ मया त्वेवमहंभावः परिज्ञातो यदाखिलः ॥ तदा मे विद्यमानो
पि निष्फलः सारश्च भवत ॥१७॥ चित्राग्निदाहो विज्ञातो यथा दाहेषु निष्फलः ॥ तथाहंभावसर्गो हि ज्ञातो निष्फलता
मियात ॥१८॥ इति मे हं कृतेस्त्यागे च समता यदा ॥ तदेवो न्मइवा व्योम्नः सर्गः सर्गश्च मे स्थितिः ॥१९॥ अहंभावस्य
नैवाहं नाहंभावो ममेति च ॥ तेन विद्धि चिदाकाशमेवेदमिति निर्घनं ॥२०॥ यथा मम तथान्येषामपि बोधयतामि
ह ॥ अज्ञत्वमिव विचित्राग्निर्नास्त्ययं बोधविभ्रमः ॥२१॥ नाहमस्मि न चान्योऽस्ति सर्वं नास्तीति निश्चये ॥ प्रकृतव्यवहार
स्थपिला मौनमयो भव ॥२२॥

ति मयास्थिति ॥२७॥ हाहः अयवलाहनक्रिया ॥२८॥ समाधोस्मागे व्यवहारकाले रागे वा अव्योम्नः मेघाडंबरातपवाधादिना
निस्वकाशीकृतस्य स्थितिः समेति दोषः ॥२८॥ संबंधत्यागमात्रेण प्रहंतामबाधते किं पुनर्बोधिते स्याशयेनाह अहंभावस्ये
ति नितरां घनं निर्घनं ॥२०॥ अस्मिन्नर्थे सर्वविदननुभवसंवादमाह यथेति ॥ अयं अहंभावादिः ॥२१॥ त्वमप्यहमिवान्तः सर्वबा
धेनाद्वितीयो भवेत्याह नाहमिति ॥ प्रकृतव्यवहरतीति प्रकृतव्यवहारः ॥२२॥ ७५॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१५८

निर्देशो निरवकाशः शिलाघनवत् ॥ अथ सर्गकाले आदितः सर्गप्राक्काले ॥ सर्वं विभक्तिकमासीत् ॥ ३३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे सप्तपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५७ ॥ सर्वत्र सर्वथा सर्वं श्रीमद्वासिष्ठेन वे
ति च ॥ दृष्टिभेदेन पाषाणाख्यायिका पर्यवसीयते ॥ प्रासंगिके जीवन्मुक्ताहंकारस्याबाधकत्वसमर्थने ॥ प्रश्नोत्त
रयोः सर्वत्र सर्वथा सर्वमित्याद्यर्थस्य पाषाणाख्यायिकया समर्थनं प्रस्तौति ॥ अहो नु इत्यादिना ॥ अहो

आकाशकोशविशदाहमितिस्थितिश्च निर्देशवर्जितमथान्तमतः सर्वमात्मशक्त्यादि तत्किल चिन्मयमेव
सर्वं नो दृश्यमस्ति शिवमेवमशेषमित्थम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे अहंकारविचारः
सर्गः ॥ ५७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ अहो नु विततोदारा दृष्टिरस्ता विपुला चला ॥ भगवन्भगवन्प्रोक्ता येयं दृष्टिरुदा
त्तता ॥ १ ॥ सर्वदा सर्वदा सर्वं सर्वं सर्वत्र सर्वदा ॥ सर्वथैव स्थितं तत्त्वं सम्यगस्मदनुभूतितः ॥ २ ॥ सम्यग
स्ति मम ब्रह्मन्संशयस्तेन निवार्यताम् ॥ किं किं भगवन्नाम पाषाणाख्यानमुच्यते ॥ ३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
॥ सर्वत्र सर्वदा सर्वमस्तीति प्रतिपादने ॥ पाषाणाख्यानमिदं श्रीराम यत्नेन कथ्यते ॥ ४ ॥ छ ॥ छ ॥

ति ॥ १ ॥ सर्वं सर्वत्र सर्वथा सततं सर्वं सर्वत्र सर्वदा ... इति यत्प्रोक्तं तत्तत्त्वमनुभूतितो निश्चयप्राप्तं सम्यगवि षमे
कस्मिन्नेव पर्यवस्यति ॥ सर्वधर्मधर्मिणां देशतः कालतो वस्तुतश्च सर्वं सर्वत्र भावे इत्याहेति आवर्तकतया स्ते दृढ इति भावः ॥
नेत्रेऽक्ष्यार्थं दर्शयति ॥ कथमिति ॥ इदं पाषाणाख्यानं किं केन दोषेण त्वया मम निवेद्यते ॥ ३ ॥ यावन्तो धर्मवन्तो वस्तु
धारणाधर्मेण सह प्रतिहेति भावः ॥ ३ ॥ प्रश्नस्य समाधानप्रकारः ॥ ४ ॥ छ ॥

रा॰म॰
१५८

नपाषाणसाम्यं सर्वधर्मसंकरं वा वक्तुं पाषाणादव्यापिकारम्यते किं तु पाषाणोऽन्तराध्यासाधिष्ठाने ब्रह्मणि असंकीर्णतयैव सर्वजगदध्यासः सं-
भवसंभावनायेत्याह नीरंध्रेति॥ कोटरे अन्तरे चिदाकाशे॥ कथया प्रस्तावेन भव्यापिकया इति अयमर्थः॥ प्रदर्श्यते॥५॥ अपवाभावोदरविती
व भून्यात्मकाकाशरूपाभावाधिष्ठानचिन्मय्यसंकीर्णतया सर्वजगदशेषः संभवतीत्याशयेनाह भूताकाशेति॥६॥ अयं भावः सर्वत्र यो-
जनीयस्तमाशयेनाह अन्तरिति॥७॥ यद्दि तु आदि सर्वभावाभावावच्छिन्नचिति सर्वजगदध्यासस्तत्र व्यापिका भिन्नैव तर्हि शुद्धे चिदाकाशे

निरंध्रैकघनांगस्य पाषाणस्यापि कोटरे॥ सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति प्रदर्श्यते॥५॥ भूताकाशे महत्यस्मिन्नयशून्यत्वम
नुज्झति॥ सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति प्रदर्श्यते॥६॥ अन्तर्गुल्मांकुरादीनां माशिवाद्युतेजसां॥ सन्ति सर्गसहस्राणि
कथयेति प्रदर्श्यते॥७॥ श्रीराम उवाच॥ ब्रह्मन् यदि सन्ति सर्गौघा इति चेत्कथ्यते मुने॥ तत्त्वे विभान्ति सर्गौघा इति किं न प्रदर्श्य
ते॥८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एतेनैव वर्णितं राम मुख्यमेवमयाखिलं॥ यो यमात्मन्यस्ते सर्गः स स्वयं एव स्वमास्थितः॥९॥ आ
दावेव हि नोत्पन्नमद्यापि न च विद्यते इदं यद्भावभातीदं तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितं॥१०॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥

सर्वजगदध्यास इत्येव पक्षः कुतो न परिगृह्यते येनाध्यक्षजगद्बाधेन शुद्धमेव परिशिष्यत इत्यपरमनुकूलं स्यादिति रामः पृच्छति किं तु
आदावितिनतर्हि स्वे शुद्धचिदाकाशे॥८॥ तमेमेष एव पक्षो मुख्यतया मे विवक्षितः॥ शुद्धचिदाकाशः सहस्रानपरिच्छेत्तुं शक्य इति
न तु पायनतयात्र पहितचित्सविप्रत्येकं सर्वजगदध्यासोऽर्शित इत्याशयेनोत्तरमाह॥ एतेनेति॥ संविदाकाशात्मकमेवा॥९॥ एवं दृश्य
मात्रस्यैव ब्रह्ममात्रत्वमनुत्पत्तिरेव फलितमित्याह आदावेवेति परमार्थदृष्टिरित्यर्थः॥१०॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

वा॰टी॰ति॰उ॰
१५८

आरोपदृष्टेरनुप्रतिभ्रन्तयरमाणुसर्वमारोप्येदृष्टं प्राक्चमयवादृष्टेरनुत्तदैयरीत्याप्येनाहनाक्रीप्याद्विना॥निर्विवरागाठमरित
माननाद्दशीअणुमात्रापिभ्रान्तोऽस्तिसर्वापिसर्गभरितेवेत्यर्थः॥१०॥एवमग्रेऽपियोज्यं॥११॥नततेजः॥१२॥नतमः॥१३॥भ्रान्तानां प्रक्रमे

नास्तिभ्ररणुमात्रापिसर्गैर्निर्विवरानंषा॥नचक्षुचनविघंतेसर्गाब्रह्मस्वमेवते॥११॥नतेजसोणुरप्यस्तिसर्गैर्नि
र्विवरोनयः॥नचक्षुचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मस्वमेवतत॥१२॥नवायोरणुरप्यस्तिसर्गैर्निर्विवरोनयः॥नचक्षुचनवि
घंतेसर्गाब्रह्मस्वमेवतत॥१३॥खेनाणुमात्रमप्यस्तिसर्गैर्निर्विवरंनयत॥नचक्षुचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मस्वमे
वतत॥१४॥नसामहाभ्रान्तानाक्तिसर्गैर्निर्विवरानया॥नचक्षुचनविघंतेसर्गाब्रह्मस्वमेवतत॥१५॥शैला
नांनाणुरप्यस्तिससर्गैर्योननिर्घनैः॥नचक्षुचनविघंतेसर्गाब्रह्मस्वमेवतत॥१६॥ब्रह्मणोनाणुरप्यस्तिसर्गै
र्निर्विवरोनयः॥नचक्षुचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मस्वमेवतत॥१७॥सर्गेषुनाणुरप्यस्तिनब्रह्मात्मेयथः सदा॥ब्रह्म
सर्गास्तयैतत्स्येषवाविभेदेनवक्षुनि॥१८॥सर्गाणवपरंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गता॥मनागप्यस्तिनद्वैतमत्राग्न्यर्कौस्वयो

अपंत्यागायोगाभ्रान्तेजसोरंतरालेनवायामणुरप्यस्तीत्यादिश्लोकोपपद्रवः॥१४॥महाभ्रान्तेतिपदानांसमुद्दिनरूपस्यपदेयः
॥१५॥१६॥ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यस्वस्वरूपभ्रान्तोपाधेः॥१७॥सर्गेषुनन्वतेपुष्टुवनभ्रंशानामेषु॥नयासतियत्कलितनतद्ब्र
ह्मेति॥१९॥अग्न्यर्कयोर्यौओष्म्यतयोरिव॥२०॥१७॥

रा॰म॰
१५८

सर्जनात्सर्गः बृंहणाद्ब्रह्मेति सर्जनबृंहणक्रिययोः परस्परं भेदाभावाच्छब्दार्थयोरभावस्य पूर्वं वक्ष्यमाणत्वात्तयोः परस्परमभावादित्यर्थः इति सर्गब्रह्मादिशब्दाः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मरूपस्वार्थपरिवर्जिताः सन्तः कुठारादिना विदार्यकाष्ठपेटादिकोटरवाः प्रसिद्धास्तद्वत् ॥ अर्थपरिवर्जिताः सन्तः ॥ लक्षणया आत्मरूपेण प्रतिभान्तीत्यर्थः ॥ अथ वाहीर्यन्ते इति हृदयनारदेव विदार्यमिति पर्यायपदाविद्यायोराविद्योरार्थपरिवर्जिता भान्तीत्यर्थः ॥२०॥ ननु परमार्थे तेषामर्थभेदः न त्वद्वैते कर्मयोरभावात् व्यवहारे तु ब्रह्मैव सर्गः नानेत्यर्थभेदसत्ताभिन्नार्थाः किं न स्यु स्तत्राह द्वैतमिति ॥ पत्र व्यवहारे द्वैतमैक्यं वास्ति तत्रापि सर्गब्रह्मादिशब्दार्थाः मनागपि न भां

इमे सर्गा इहैवान्तरनन्ते स्पंदवायवः ॥ विलसन्त्याकाशवन्नाना सर्वे प्रत्ययवर्जिताः ॥२०॥ द्वैतमैक्यं च यत्रास्ति न मनागपि तत्र ते सर्गब्रह्मादिशब्दार्थाः कथं कस्यैव भान्तु के ॥२१॥ शान्तमेकमनाद्यन्तमिदमच्छमनामयम् ॥ व्यवहारवतोप्यंग तस्य मौनं शिलाघनं ॥२२॥ निर्वाणमेवमखिलं नभ एव दृश्यं त्वं चाहमद्रिनिचयाश्च सुरासुराश्च ॥ तात्पर्यतोऽगतसमवलोकय पाशं गं जाग्रत्स्वमेव जंतुमनसि व्यवहारजाले ॥२३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सर्गब्रह्मत्वप्रतिपादनं नामाष्टपंचाशः सर्गः ॥५८॥ छ ॥

तिनेहि द्वैतात्मकस्य इक्षुर्मधुरद्वैतात्मकस्य वा ग्राह्यग्राहकस्य तेक थं भान्तु ह्ति मेकस्यैव भान्तु के किं स्वभावा भान्तु न कथं द्वैतमाना भास्यैव लक्षणं परस्तु वचमिति भावः अथवा ॥ अत्यन्ताभावाद्व्यवस्थितामेव प्रकटयति द्वैतमिति ॥ यत्र वस्तुनि द्वैतमैक्यं च मनागपि नास्ति तत्रेत्यन्वयः ॥२१॥ अतएव तत्त्वविदो व्यवहारकाले पि नत्तमेवास्ते इत्याह शांतमिति ॥२२॥ वर्णितं पाषाणाख्यायिका तात्पर्यमुपसंहरति निर्वाणमिति ॥ हे अंग राम त्वं जगताद्वन्द्वं समवलोकय ॥ अथ जागरानन्तरं जंतुमनसि स्वप्ने दृश्यं यद्व्यवहारजालं ईषत्समर्थमाणमप्यात्ममात्रशेषमित्यर्थः ॥२३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टपंचाशत्तमः सर्गः ॥५८॥ छ ॥ ॥

यो॰वा॰नि॰उ॰
१६०

समाधिविरमे स्वस्थध्वनिश्रवणमाशीर्यते ॥ तन्मूलाद्येषणध्यानेऽनंतकोटिजगत्प्रचारावसर्गाद्ये नप्रासंगिके प्रश्नविषये उपव र्णिते पुनराख्यायिकाशेषं पृष्टोऽनुकंपो रामः पृच्छति ॥ अनंतरमिति ॥ वर्षशतेन ध्यानात्प्रबुद्धस्य तव प्राग्वर्णिते ध्यानागनासहिताहं कार पिशाचप्रसरणानंतरं किं वृत्तमिति प्रश्नः ॥१॥ निस्वनं शब्दं ॥ मृदु अव्यक्तानि नातिस्पष्टान्यक्षराणि पदानि यस्य ॥ तत्तु नः ॥ यतो ऽयं निस्वनः वाच्यानुगः पदार्थप्रतिपादनसमर्थो वाक्यार्थबोधनसमर्थश्च ॥२॥ कीदृगभवत्प्रवृत्तस्वभावविशेषादिरम

श्रीराम उवाच ॥ अनंतरं नभःकोशकुटीकोटरतो मुने ॥ तव ध्यानात्प्रबुद्धस्य वृत्तं वर्षशतेन किं ॥१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ततो ध्यानात्प्रबुद्धोऽहं श्रुतवांस्तत्र निस्वनं ॥ मृदुव्यक्तपदं स्पष्टं न च वाक्यानुगोपतः ॥२॥ स्त्रीस्वभावादिव मृदु मधुरं वा निनादि स्वास्वात्स्यांगनादनिष्क्रांतमिव ध्यानदृष्ट्या मृदु हितं ॥३॥ अर्धं हितं स्वनाकारं तंत्रीरणितरंजनं ॥ नरीदनं च पठने विस र्गो समस्वनं ॥४॥ नरस्य कर्णाभ्युतरेऽस्महंचिंतितवानथ ॥ शाह्कान्तो वृद्धा व्याहृत्य भनं कोण दर्शाति प्रसादः ॥५॥ कोशो ऽयं सिद्ध संचारमार्गाभ्यसान्मनतरं ॥ भागो योजनलक्षाणि समतिक्रम्य संस्थितः ॥६॥ ॥ ॥ ॥

ऽमधुरं निनादि मनुष्यस्तानशीलं वा ॥ स्वस्यांगनादनावनिष्क्रांतमिव हृदंग्रवक्ति ति पाठवता ॥३॥ अर्धहितं ईरीश्वरस्तालीयं स्वनं ध्व नितत्वाकारं तंत्रीवीणातरणितस्वरं रंजनं रंजित भदंनं बालरोदनं गायनं नादिप्रोद्धटतनमायं वि सकोशे प्रसिद्ध भ्रमरस्वन समस्वनं ॥४॥ शार्ङ्किकस्पशङ्कंकर्णेन्द्रीतं गणादन्यैः गणादशास्त्रिसः प्रपन्ना ॥ शान्ह्व्ई रंकरोतीति ॥५॥ कुतः सविस्मयः किंवा चिंतितवानसितदाह ॥ योऽयमित्यादिना ॥ सिद्धानामपि संचारयोग्यमार्गः स्यानियोजनलक्षाणि तानि समतिक्रम्य स्म नंतरं तदूर्ध्वं प्रथमो योगः संस्थित इत्यन्वयः ॥६॥ ॥

रा॰म॰
१६०

नताहृद्येऽहं स्वकांतस्थाने ईदृग्विधस्य स्त्रीयासदृशास्याः शाट्टिकं ग्राह्य कर्तारं ॥७॥ अमृतं प्राणिमात्रं प्रयत्नेनापि प्रेक्ष्यमाणमन्विष्यम णं ॥८॥ शाट्यो व्रारण्यासमर्थं पश्यानपश्यामि तदा ॥ इदं वक्ष्यमाणं ॥९॥ अहं प्रथममुपाधित्यागेन चिदाकाशस्वरूपतात्त्वध्यस्ता त्या स्तनाकाशे नैकतां गतः सन तत्कार्यभूताकाशगुणं शब्दं न दर्शी अनास्मि भाकाशाकोशाके विषमानात्साक्षात्कारोस्मि ॥ अनुभविष्या

नदृष्टे हीदृग्विधस्य स्यात्कुतः शब्दस्य संभवः ॥ शाट्टिकं न च पश्यामि प्रयत्नेनापि विलोकयन् ॥७॥ अनंतमिदमाश्रयं पुरोस्मि निमिलन् भाः ॥ इदमंतं प्रयत्नेन प्रेक्ष्यमाणो न दृश्यते ॥८॥ यदेति चिंतयित्वाहमपि विलोकयन् ॥ शाट्टिकं न प श्यामि तदा चिंतितवानिदं ॥९॥ अकाशरूपमत्वाहमाकाशे नैकतां गतः ॥ आकाशगुणशब्दार्थं करोम्याशकोश के ॥१०॥ चिदाकाशमिहस्थाय ध्यानेनेह प्रयाम्यितं ॥ चिदाकाशवपुर्व्योम्न्यायाम्येकं वारियांबुना ॥११॥ चंतस्मेव्येम हं त्यक्त्वे देहमयासन स्थितः ॥ आसं समाधिमाधातुं पुनरामीलितेक्षणः ॥१२॥ त्यक्त्वा बाह्यार्थसंस्पर्शानेंद्रियाणां तराणि पि ॥ चिदाकाशोहमभवं संवित्स्वरूपमयात्मकः ॥१३॥ क्रमात्तद्रूपि संत्यज्य बुद्धितत्वपदं गतः ॥ संपन्नोहं चिदाकाशो जगज्जा

मीति यावत् ॥ आत्तद्रूपसोपायमाह हे हाकाशमित्यादिना ॥ व्योम्ना अव्याकृताकाशेन ॥ वाजलबिंदुरंबुना जलसामान्येव ॥११॥१२॥ ऐंद्रियाणिंद्रियसंबंधिनो बाह्यार्थस्त स्पर्शान्निरोधेन त्यक्त्वा ॥ आंतराणि ततः करणान्यनुषपविषयान्संतव्यापिनपिमन नादिनिरोधेन त्यक्त्वा ॥१३॥ बुद्धितत्वपदं गतः सन् तद्रूपि संत्यज्य चिदाकाशो वासलवपरस्थितः सन् व्याध्यस्तजगज्जालप्रतिबिंबान मेकरूपिणस्संपन्नः ॥१४॥ ६॥

अंबुनाजलसामान्येनअंबुसमुद्रादिजलमिवा॥१५॥तस्मिन्स्रष्टाकारेणकार्यं सर्वं जगदवलोकनायविहाकाशमेकत्वेन
माहसंपन्नइति॥तथाचासंगाद्दयत्वादनाधारोप्यहं सर्वाधारतायोग्यभूतांकाशामेहात्सर्वाधाराततंगतः॥१६॥
नत्रतरवस्यापन्नेविहाकाशे॥१७॥मिथः अन्योन्यद्दष्टारव्यानिप्रव्याहतांकाशामानरूपाणि॥अनएवपरस्परमद्दष्टानि॥१८॥

ननतेनस्वभावेनस्तनत्रोमेकेनामहम॥संमर्थितोंबुसौरभंसौरमेशवाग॥१५॥संपन्नोपमहाकाशं व्याप्ता नंतोपसर्वं
गः॥अनाकारोप्यनाधारःसर्वाधारतांगतः॥१६॥अहं त्रैलोक्यसंहरादिसंस्थारशांतानि च॥तत्रब्रह्मांडलक्षा
णिपश्याम्यगणितान्यपि॥१७॥परस्परमदृष्टानिमिथःख्यातसमस्तानि च॥नानासारविचारानिसूक्ष्माण्येवपरस्परं॥१८॥
स्वमहारूपाणितुमानेतुल्यकालेनजाग्रति॥महाराण्येकमहाभिरूपाणि वपरस्परम॥१९॥जीयमानानिनयंति
वर्द्धमानानिसृष्टिशः॥वर्तमानान्यतीतानिभविष्यंतिपसर्वशः॥२०॥अनेकानिचब्रह्मजालानिमहाभितीनिरवानिचाम
नसेवोमराद्यानिकृतानिविविधैर्जनैः॥२१॥निरावरणरूपाणिनवैकावरणानिच॥पंचावरणयुक्तानिषड्वावरणा

नत्रदृष्टांतमाहस्वप्नेति॥तुल्यकालंतुसानांज्ञानानांस्वरूपाणीवु॥१९॥एकस्वात्मनिहतं भाव्यपरस्परमनुभवानि॥अनएवस्वरूपाण्य
रूपाणि वा॥१९॥२०॥महाभित्तीन्यनेकविश्रजालानिचानिनिर्मितीनिवा॥२१॥तत्रप्रवरस्यहिरण्यब्रह्मांडावरणानंतस्यादि
नियमोपिनास्तियस्यपावहिषयेदासनाविर्भूतांनिमतानिसर्गस्थेस्वकल्पनाद्विभागवेनाहनिरावरणेत्यादिना॥२२॥छ॥ ॥

पंचीकृतानां पंच अपंचीकृतानां पंचेति दशावरणानि चित्राणि॥ तेभ्यस्तन्मात्रारूपाहंकारो महत्तत्त्वं प्रकृतिश्चेति सांख्यकल्पनया षोडशा-
वरणानि॥ तेषामेव तत्त्वगणनया चतुर्विंशत्यावृतीनि शैवकल्पनया षड्त्रिंशत्तत्त्वसंख्यातैः शैवकापालकल्पैरावरणैरावृतानि च॥
२३॥ एकैकानि पृथिव्यादिमेषु भूतानि येषु॥२४॥ एवं पृथ्व्यादि द्वित्रिचतुर्भूतयुक्तानि चाकाशादिश्रोत्रसावयवत्वेन भूतत्वकल्पने
सप्तमहाभूतानि॥२५॥ सिद्धविद्याधरगंधर्वयक्षसाहित्यकल्पनाभेदविचित्राणि मनुष्यबुद्ध्या संभावयितुमप्यशक्यानामाशयेन॥

दशावरणचित्राणि षोडशावरणानि चा चतुर्विंशत्यावृतीनि षड्त्रिंशत्तत्त्वावृतानि च॥२३॥ शून्यानि भूतपूर्णानि
पंचभूतमयान्यपि एकपृथ्व्यादिभूतानि चतुःपृथ्व्यादिकानि च॥२४॥ त्रिःपृथ्व्यादीनि चान्यानि द्विःपृथ्व्यादीन्यपि
वा तथा सप्तमहाभूतान्येकजातिमयानि च॥२५॥ त्वादृशानुभवाभोगविरुद्धातिदशानि तु॥ तथानित्याधिकारादिस-
कीर्णरहितानि च॥२६॥ तथा मीलितसर्गाणि एकनाथावृतानि च॥ विलक्षणप्रजेशानां विचित्रावरवंति च॥२७॥ तथा
निर्विदेशास्त्राणि निःशास्त्राणि तथैव च॥ क्रमिक्रमससमारंभहेयादिप्राणिवंति च॥२८॥ ६॥ ६॥ ६॥

इत्यादयोति॥ त्वादृशानां अनुभवाभोगे विरुद्धाः अत्यंतमसंभाव्याः॥ अनित्याधिकारिनित्याधिकारिशास्त्रातानां सोद्धवे चित्रपरिणतिभेद-
यास्तानि॥२६॥ मीलितसर्गाणि प्रलयसुषुप्तिप्रायाणि सर्गादौ एकेनैव नाथेन हिरण्यगर्भादिना आवृतान्यधिष्ठितानि॥ प्रजेशाः
प्रजापतयस्तद्भावा देवादिगणास्तेषां विचित्रावारो लहंति॥ अतएव प्रपंचयति तथैव इत्यादिना॥ उद्बाहुक्रिमिसदृशासमारंभैर्हेयादि-
भिः प्राणिवंति॥२८॥

क्वचित्कलियुगारंभादेहयास्तथा छेदे ब्राह्मण्यादिजात्यापारंपर्यमात्रेणासंकेतितब्राह्मण्याद्याचारवंति ॥४९॥ कानिचिद्विविधपरमा
कारोत्तीर्णानि निष्फलानि कानिचिद्बहूनि चलंतिच ॥५०॥ तथैव निवद्धमानानि ॥ पूर्णसर्वभोग्यसंपदानि ॥५१॥ वृ॥ अणुकं परमा
णुमपि प्रति अंतरंतस्तं ईनष्टकल्पितेरवकोशेपि जानानीत्यान्वयः ॥५२॥ सैनिकानां स्वप्नजालानीव परस्परमदृष्टानि ॥५३॥

जात्यानुपारंपर्येणासंकेतानाचारवंति चान्यानि सप्रकाशानि ज्वलितानि सप्तानि चाप्रदीप्तपर्जालैकपूर्णानि पव
नैकमयानि वस्तुतानि परमाकाशोदराणि वाच्याणि च ॥५०॥ ज्ञायमानानि पुष्पितमपि पुष्पानि चामितः ॥ निर्यगत्वति
चान्यानि पूर्णसर्वसंपदाम्यपि ॥५१॥ हेमात्रेकसर्गाः नित्वमारमात्रमयानि च ॥ दैत्यदेहमयान्यत्र येवद्दृष्टानि वि
वराणि च ॥५२॥ अंतरंतस्तं ह्न नष्टस्य कोशे प्यणुकेमपि ॥ ज्ञानानि ज्ञाप्यमानानि केरलानीव भूतले ॥५३॥ परस्परम
दृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ॥ सैनिकस्वप्नजालानि जालानीव महांत्यपि ॥५४॥ विविधान्यथ नंतानि स्वच्छाकाशात्म
कान्यलं ॥ अन्योन्यमन्यद्दृष्टीनि तानि मिथोन्यस्थितीनि च ॥५५॥ मिथ प्रत्यासन्नान्यप्यथ विमिश्रितानि तानि पानि च ॥ अन्योन्य
सन्निवेशानि मिथोन्योन्यानि यानि च ॥५६॥ अन्योन्यपरलोकानि नामितः स्थितपुराणि च ॥ अन्याद्दृष्टामहाम्भ्रांतान्यमा

न यानि विविधानीत्यादि योज्यम् ॥ अन्यदृष्टीनि भिन्नार्थदृष्टीनि ॥ मिथोन्यस्थितीनि ॥ समास्थितिकानि चैत्यर्थः ॥५५॥ यानि मिथ
॥ अनंतानि अपरिच्छेद्यब्रह्मस्वभावानि ॥ धर्मिणं स्वाद्यनंतानि मे ह्यन्योन्यस्यैव सन्निवेशो येषां तानि ॥ अन्यसिद्धानाममे
ध्यात्मकानि च ॥५६॥ स्वकर्मतैरपरस्मन्नाद्योन्यपरलोकानि यस्यां स्मृतनर्हनशक्तिपोगा स्थितः सिद्धनगरप्राप्यानि च ॥५७॥७॥

अतएवानुस्यान्तत्र वर्णनेऽपरिनिष्ठितमतीनां नामगम्यत्वादसमंजसरूपाणि मानीत्याहत्वाद्दृशेति ॥ अनुभवानामीहानाम
मलानां वागम्यान्यविषयस्तान्यभ्यागतानि सन्निहितान्यपीति भावः ॥ तर्हि तानि त्वाद्दृशोक्तपनेऽपि स्यात तत्राह असमंजसेति
॥२८॥ चिदादित्यस्य अंशुमंडलप्राये सर्वतः प्रसृते चैतन्ये अणवोंऽशवोजालसूर्यमरीचिषु प्रसिद्धास्तद्वल्लक्ष्यमाणानि प्रसिद्धिभांजि ॥ प्रे
क्ष्यमाणानीति पाठे परिदोषभांजि तथा परमार्थाग्नियोनौ हसाग्न्याद्युत्थस्य कुंडले तादृक् अयोनित्वात्संहिताकाशोऽभ्रताकाशोच

त्वाद्दृशानुभवेहानामगम्यान्यागतानि च ॥ असमंजसरूपाणि कथ्यमानानि मादृशैः ॥२९॥ अणुवल्लक्ष्यमाणानि विद्य
दित्सांशुमंडले ॥ परमार्थाग्नियोनौ त्रिरश्मिजालानि कुंडले ॥३०॥ कानिचित्तानि तान्येवमत्वाभत्वाभवं तन्यले ॥ कानिचि
ताद्दृशान्येव जातानि वनपर्णचत ॥४०॥ अन्योन्यत्वाद्दृसदृशान्यन्यानि सदृशान्यपि ॥ केचित्कालेऽस्तु सदृशान्यन्यान्येव च
कानिचित् ॥४१॥ फलानि तान्यनंतानि परमार्थमहातरोः ॥ आनन्त्यान्येव यान्यानि तेन्नपान्येव वेततः ॥४२॥ कानिचि
त्वल्पकल्पानि दीर्घकल्पानि कानिचित् ॥ अन्यान्य नियतं भूरिनियतं भूरि कानिचित् ॥४३॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

विविधरत्नरश्मिजालमायाणि ॥३९॥ ४०॥ तेषु कानिचित्तत्स्कंधे त्रैवचितिसर्वेषामध्यासाद्यवस्तवेनात्मोपात्मकत्वात्स द
शान्यन्याद्दृशान्यपि ॥ एवं सदृशान्यपि केचित्कालेऽस्तु सदृशानि ॥ कानिचिद्रूपाणि ॥ अपि तथा विसदृशान्येव मायया पाअघटितघटना
पटीयस्त्वादिति भावः ॥४१॥ वृक्षफलवद्वा तत्रमेदे कल्पनेत्याह फलानीति ॥४२॥ अनियतं देशकालवस्तुस्वभावनियामरहि
तमेवमेवं बहूनि ॥ कानिचिन्नियतं तद्विपरीतमित्यर्थः ॥४३॥ छ ॥

सर्पाद्यभावादज्ञानकालानि॥४५॥ तानि किं सत्यानि नेत्याह ज्ञानीति॥ कदाचनस्तितत्वाहि स्तानितवाद अपरिज्ञातेतिच्छा
नाहीनीत्य र्थः॥ अज्ञाते अज्ञानं ततदेव दोषो यस्मिं क्षणाविधेयप्रती चित्तदानि॥४६॥ चित्तमत्कारस्वरूपेखेविता कादो॥ आविर्लं सज्ज
लमः कल्पितं यथाभवा॥४६॥ अहेनद्रंताय व्याहिनाम नुभूते र्भ्रमात्मताजानिज्ञगंयत्वं तं अधिष्ठानात्मना सं स्वरूपे

अस्मात्यज्ञानकालानियह दृढ्यावरणस्वयम॥ ज्ञायमाना निदुष्टानि दुस्थिराणि स्थितानि च॥४८॥ तानिरू
न्यत्वज्ञालानि परमाकाशकोशके॥ अपरिज्ञानकालानि दृढान्यज्ञानदोषके॥४९॥ अप्रकाशमेवं
दृशानैराचलितानस्थलमयि भ्रमत्कारस्वेस्वमजालान्याभांति यादिलं॥४६॥ अनुभूतैर्भ्रमात्मत्वाकाराणाम
भावतः॥ एषमादीनामहेतूनामत्यन्तं संयमंतिच॥४७॥ मृगतृष्णांबुभवंवाहृं वेदयौमवर्णवत संपन्नानि सत्या
निसत्यान्यप्यनुभूतितः॥४८॥ चित्तं कल्पनमस्येव भासमानानि भूरिशः॥ वासनावातनुन्नानि विलुवं
त्यात्मवेष्टितैः॥४९॥ सुरासुरादिमहाकाव्यकुशो गुंडेषु मे॥ फलानि रसपूर्णानि दृश्यमानानि मानवैः॥५०॥
अभिज्ञानस्वभावस्यसर्गारंभकरस्य च॥ कुद्रवितत्वबालस्य संकल्पनगराणि च॥५१॥ ६१॥ ६१॥ ६१॥

णत्वसंतितं॥४७॥४८॥ अतमनयेत्याहचित्तसंकल्पेति॥४९॥ भूतो गुंडेषु मे सुरासुरादिरागनरादयो महाकाः॥ कुसोऽज्ञानिनुमोग
वैचित्र्यरसपूर्णानि फलानि॥५०॥ अमरात्तागांनि भृशुद्रस्य के वकस्य वितत्वकानकाबालस्य संकल्पनगराणि॥५१॥५२॥५३॥

संकल्पनत्वे दार्ढ्यके हेतुत्वमाह त्वमिति ॥ अहंताद्यभिमानधियाबलेन अलमत्यंतं दृढानि संपन्नानि ॥ पंकमयानि क्रीडनकानि च ॥ चकारो हि मंतव्यत्कस्फारितानीति द्रष्टांतात्प्राप्त्यर्थः ॥५२॥ नित्यमभीष्टानन्दप्रयानहिमत्यारसोरागोद्वेगवचनच्छालिप्सा कर्मफलोदयं भावनियत्याहृत्तानि निष्पन्नशास्त्रोपशास्त्राणि ॥५३॥ स्वाभिज्ञजिह्वामहद्भूतैवकर्तव्येषां तानि अप्रकृतमनपरामि त्यादिसृष्टिश्यानु अकर्तृणि अकर्तृकाणि ॥५४॥ तदन्यद्व्यतदन्यदिव मणीवोष्ट्रोप्येतिवदिवार्थ्यवाशाहं ॥ सदसत्संसृष्टेवेति छेदः ॥५५॥

त्वमहं सदहं चेति धिया बलहठात्पलं ॥ संपन्नान्यकृतीन्येव पंकक्रीडनकानि च ॥५१॥ हृत्तानि रसशालिन्यानि यत्या नित्यत्वत्सयाः ॥ वनान्युग्रफलानीव वसंतरसलेखया ॥५२॥ महाकर्तृ रपकर्तृणि नृत्तान्येव स्वानि वा ॥ स्वयंसंपन्नरूपाणि विद्यान्येव कृतानि वा ॥५४॥ परमार्थमयान्येव तदन्यद्योहितान्यपि ॥ अलब्धान्येव लब्धानि सदसत्स्मेव संति वा ॥५५॥ चतुर्दशैते लोकादि विधभूतगणानि वा ॥ पुनस्तान्येव तान्यंतरन्यान्यन्यचो बहिः ॥५६॥ नरकस्वर्गपाताल बंधुमित्रमयान्यपि ॥ महारंभमयान्येव शून्यानि परमार्थतः ॥५७॥ क्षीरांबुधेर्जलानीव स्नेहसाराणि सर्वतः ॥ अतरंगं भंगुरं पतर्थं हि स्फारितिमेति चापयामा मासमात्ररूपाणि तैर्दृश्यात्मवि वस्वतः ॥ जातानीव स्वतस्तानि स्फुरंत्यानि नभस्वतः ॥५८॥ हरिद्रूपाणि पत्राणां तुषारकालचेतसां ॥ आसतामप्यसंत्येव स्वप्रेमस्फोतनरसा मिव ॥६०॥ छ ॥ छ ॥ ॥

भुवनसंख्यया चतुर्दश देवयोनिमात्रसंख्यया अष्टविधानि मनुष्याद्येकैकजात्या एकविधा आदिपदात् घर्याःसंभवं भरिनिपतविधं मज्जामसाधेषु ॥५६॥ ॥५७॥ स्नेहो घृतं प्रीत्यतिशयश्च तत्साराणि हृतिः परिहृति लक्ष्मितवा ॥५८॥ स्वतो जातानि नभस्वतो वायोः स्फुरितानीवा ॥५९॥ बुध्यहंकारचित्तरूपाणां पात्राणां आश्रयभूत एव तद्रूपाणि ॥ असतां स्वातिरिक्तरूपाणामपि साधारणापमानानि असंत्येव यथा स्वप्रेनितराम स्तानां असतां स्वातिरिक्तानां स्वपानात्मर्थः ॥६०॥

वा॰रा॰ति॰उ॰
१६४

पुराणादिप्रसिद्धव्रतदानयज्ञादिफलावधिं भावकल्पनाल सर्वेषु तत्स्वरूपनिरूपणे विज्ञासघनानिद्राणि आत्मरवरूपस्या
स्तंतमप्रबोधाच्छवनामिवविश्रंतिा अस्यलाच्छ तुर्नु मच्चांरसः ॥१०६॥ परमार्थान्म सेतल्लक्षणे महारण्यमायोपहितविं
ऊंधर्वेपाकृतानि सर्पल रुकै निसानिग्रहाणी सुस्मे स्या ॥१०७॥ हेराम हंतदास्मिन्कमाद्धिकालेप्रनंतेवि नाम मिनिर्नि
मितंप्रजायमानानि निर्नि मितंच विशीर्य माणानि निमित्तरूप केवांऽकानीव शांतिमात्रसिद्धनिजगंतिसप्रथ्यंरूपयानि

पुराणवेदसिद्धांतकाव्यनानात्स्यशालिषु ॥ घननिद्राजितस्तस्मानिर्विश्रंतिशावनामिव ॥१०९॥ परमार्थमहारण्ये
विरुंधर्वकृतानि वैसर्पंति पुनः पुनः ॥ नानिग्रहाणि गहनानि सिन्ति ॥ ११० ॥ प्रजायमानानि नश्यंतंते विशीर्यमाणा
नि च निर्मितंत नदात्वं वेत्ति तिष्ठ के वोंऽकानीव जगंत्यपथ्यं ॥ १११ ॥ मम हारामापरोति वीजप्रकारणेन जग
ज्जालवर्णनंनामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एतदामितो हंसमिनोविदासाद्रं प्रविचारयन् ॥ व
कालमसंरूद्धसंविद्धकारांतं गतः ॥ १ ॥ शाहं पप्यानमद्योधमहं शीराख्वनोपमं ॥ मा स्थुल्पदं ज्ञातेन
न आपत्कामागतः ॥ २ ॥ आत्मदेशपदविप्रियप्रकारं विज्ञातमहं ॥ पापर्द्विकनेकनितत्रंतर्स्पपाभासितानां वरं ॥ ३ ॥

सर्गः ॥ ५९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ समाधौ सहकारिण्या
स्त्रियोऽरतिनमीर्थते नामनाऽऽत्मनि दोषि विविक्तं जगदित्युक्तं ॥ आदौ संतुलप्रकारं शाहं कारं कृत्वा विचारयन्नविष्णव ॥
असंरुद्धसंविदकारांतं गतः ॥ १ ॥ अर्थरूपं ते लक्षणलक्षितत्वात्सदाकु: यस्याः अपमपरोक्ष
रामात्र्लक्षात्तीतपितापापादर्शाद् तीर्थे चेतुर्वेकेरा मात्सार्दि निर्व्याहत्वमप्रदेशो पनतो ई द्वियंगि इत्यस्य तत्त्वावेधः
सत्वबितोत्तिर्थपार्थं इति विशेनित्यविपा ॥ ३ ॥

राम॰
१६४

तामेव वर्णयति आलोलेत्यादिना॥ लोलन्त चंचल धंमिल्लवलनं केशबंधनं यस्याः॥४॥ मार्गस्थमिव गच्छन्नवयौवनं यस्याः॥
॥५॥ ६॥ आकाशप्राग्वर्णितप्रताकाशः सदनं यस्याः॥ मामनुसरति तच्छीला॥७॥ सा वामा मत्पार्श्वं अकठिनं मृदु यथा स्यात्तथा
मधुरेण स्वरेण स्वं वक्ष्यमाणरूपां आर्यां पपाठ॥८॥ तामेवार्यामुदाहरति असहितीति॥ हे मुने अहं असतां खलानामुचितैः

आलोलमाल्यवसनामलकाकुलकाकुललोचनां॥ लोलद्धम्मिल्लवलनामन्यां श्रियमिवागतनाम्॥४॥ कांतकांच
नगौरांगीं मार्गस्थनवयौवनां॥ वनदेवीमिवामोदिसर्वावयवसुंदरीम्॥५॥ सा पूर्णचंद्रवदना पुष्पप्रकरहासिनी
यौवनोद्दामवदना पद्मलेखाविलासिनी॥६॥ आकाशकोशसदनाग्राताकेकरसुंदरी॥ मुक्ताकलापरचनाको
नामहंतुसारिणी॥७॥ स्वरेण मधुरेणैव मायामार्यां विलासिनी॥ पपाठाकठिनं वामा मत्पार्श्वं मृदुहासिनी॥८॥ अस
सदुचितसक्तिचेतन संसृतिसरितिप्रमुह्यमानानाम्॥ अवलंबनं तटविटपिनमपि नो नौमि भवंतमेव मुने॥९॥
इत्याकर्ण्याहमालोक्य तां चारुवदनस्वनाम्॥ ललनेयं किमनयेत्यनादृत्यैव तां गतः॥१०॥ ततो जगद्दृश्यमामा
यां सम्प्रेक्ष्य विस्मितः॥ अनादृत्यैव तां योक्ति विहर्तुमहमुद्यतः॥११॥ ततस्तां तत्त्वतां चिन्तामलमुत्स्वरूपवेस्थि
नाम॥ जगन्मायाकलयितुं याम्यात्माहं प्रहृष्टवान्॥१२॥

रागद्वेषकामलोभमोहादिदोषैः रिक्ता विरहिता देवतानां वेनोयस्य तथा विधानां तथा संसृतिलक्षणायां सरिति प्रमुह्यमाना
नां अवलंबनभूतं तटविटपिनं तीरवृक्षभूतं भवंतमेव अमितौ नो नौमि प्रशंसामि नान्यमित्यर्थः॥९॥ तच्छ्रुत्वा त्वं किमकार्षी
रित्यत्राह इतीति॥१०॥ तदुत्तरार्धं तं स्फुटयति ततदिति॥११॥ अनादृत्येति पदं विहर्तुमिति पदं च व्याचष्टे ततदजिरखेत्यसद्भावे
स्थितां॥ जगन्मायाविलासकाशरूपः॥१२॥ छ॥

त्वेस्थितामित्येन तु पपाद्यमतियावदितिः ॥ यस्मादित्यर्थेमाव ऋद्धः ॥ संकल्पे मनोरथे शोभयनेक पार्थ प्रकाशनेपार्थितन्या
शहः ॥ १५॥ अन्यत्स्वरूपत्वा देवत्तानिजगंधिकानिविन्द्यचिदधियरमार्थः ॥ किं विदधिनपश्यंतिनश्रुण्वंति ॥ अतएव कल्पे शुभमहा
जन्मस्तुसर्गेषु च समन्तात् एकरूपमेव येषां तानि ॥ बहुश्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति टापोन्हस्वेन पुंसकस्य प्रसलघट्टे ति
नुमिपुनर्दीर्घः ॥ परस्परोऽन्यतिसमारंभानि च परस्य प्रलयसमारंभानपितानि न पश्यंती त्येतदपि प्रलयसंरंभवर्णनपुरःस

यावत्तानितयोग्याभिजगंतिसकलानि तं ॥ अन्यमेव यथावद्भेदसंकल्पेकथनेन पा ॥ १३॥ न पश्यंति न श्रावंति कस्य
चित्कानि चिन्न कचिन ॥ जानि कल्पमहाकल्प महर्जन्मेकतान्यया ॥ १४॥ प्रमतनुष्कराव तीतुम्यतो यातमास्तान ॥ स्फु
रिताइंद्रं दोकारघटितब्रह्मांडपार ॥ १५॥ ज्वलन्तो यास्याग्निर्विस्फोटवटद्धे विडंबयदान ॥ प्रतपद्वादशाकारकं कुमा
र्तंडमंडलान ॥ १६॥ लुठत्स्फारपुरग्रानवितत्ताकांदृच्छीदरनारगत्सर्वपद्कि करकश्रेणी निगिरयोमद्दान ॥ १७॥ कल्पा
ग्निज्वलनोल्लासापठत्पटपदारवोन ॥ आत्मनः शाष्टहितोभ्य स्वच्छाम्बरमहार्णवान ॥ १८॥ ७ ॥ ७॥ ॥

रदर्शयितुमारभते प्रयेत्यादिना ॥ १३॥ सर्वेषां द्वितीयावद्भवचनेतानांचपंचमश्लोकस्येकल्पांतानन्विचेनंतीत्यत्रान्वयः ॥ १४॥
कल्पाग्निविस्फोटैश्ववंतिध्वनंति ॥ स्फेदविडंबयतानितुवेरभवनानिदेयुनपंतिद्वादशाकारकंडकवद्विभ्रमंति मार्तंडमंडला
नियेषु ॥ १६॥ रणतं स्फुरद्विनितंबश्रेणी जांनि गिरयोमद्दानराः ॥ १७॥ कल्पाग्नियाज्वलनानितैस्सस्तस्पुस्नें शादयंपिवि
स्फोटनैः पठंतः व्यक्तमुच्चरंतः पटपदारवाः ॥ सेतु ॥ आत्मवन्माव श्रमप्रसूक्ष्महः लोभादिदेवयातोगतात्मोभेः स्वच्छाः अम्बरम

भूलोकपर्यंतसप्तार्णवान्विहाय सप्तार्णवमहार्णवैः पूरितान्यनेकैर्ब्रह्मांडमंडलानि येषु ॥ एवंविधानि स्थानानि तन्नवंतः सचला
न्यनंतानि सर्वाण्येव जगंति परस्परं न विचेतनेति ॥२०॥ एवं जगतां प्रासंगिकीं परस्परं मन्यरूपतामुपपादयन्नज्ञाने
मेवाहत्वे स्याहिना ॥ तत्र तेषु जगत्सु मया दृष्टानि ॥२१॥ तेन तास्मन्यर्पितवक्रमकारं जगति एक चित्तिरहितं निजं
चितं कीदृशं रूपं ददृशे पश्य ददृशे त्यनुषज्यते ॥२२॥ अस्तु हे देव रूपं पश्य: किं ततस्तत्राह चित्तौ जितेन ततः प्रागुक्तपाषाणा

देवासुरनरागारचर्शिराकरेककशानां सप्तार्णवमहापूरपूरितान्यंडमंडलानि ॥ ह्यानि विचेतनानि कल्पांतानि तर
सर्वाण्येव परस्परं ॥ एकमेहिरसंस्तु सानःस्व … शिलायां निवास ॥२०॥ ब्रह्मरुद्रसहस्राणि ब्रह्मकोटिशतानि च ॥
दृष्टानि विस्तुलक्षाणि कल्पांतेरन्यमप्रया ॥२१॥ तत्रैकचित्तेनादि … निरहोरात्रमहत्तेला ॥ अकल्पयुगवर्षाते
जगत्यहेः क्रापोदय: ॥२२॥ चित्तिसर्वं चित: सर्वं चित्सर्वं सर्वैतश्च चित्ता ॥ चित्सर्वात्मके येनदृष्टं तत्र मयापि वि
लो ॥२३॥ त्वं किं विदितवेदांतिनत्वं किंचिद्विगम्यते ॥ सा हि शून्यतमाव्योम्नोनवनामनकिंचन ॥२४॥ छ ॥

तस्याप्यवकाशात्स्वयं चित्तिसर्वमित्याह त्वं पश्यामि … व्यवतिरकाप्पांपरीक्ष्यपरिषमित्यर्थः ॥२३॥ कीदृशेन ऊहेन चि
चित्ती दृशा … दृशी वाक्यवयस्तान्तृ … इति ॥ हे राम त्वं स्वः पर: कुत्रमिति वा यदेवं किंचिदिति रूपं संक
ल्पना … तत्रत स्यारत्यायां चित्तत्वं हि विदितं तत्तेनात्केिं चिद्वर्तततेन्नाम रूपात्मनेवमवतिसडदृश्य: ॥ सेव व्योम्नो
चिद्रूप्यतमा विवक्षिता सतीनकिंचननामभवति ॥ न किंचनरूपमितिसनतस्यपरत्वर्थः ॥२४॥ छ ॥ छ ॥ ॥

किंच जगदिति नामरूपकल्पनमात्रं चिद्रूपमात्मकमाकाशमेव भाति आकाशस्यैव दार्ष्टान्तिकमेण जगदाकारपरिणाम
ऋते:॥ न च काशांश इत्यन्मात्ररूपत्वात्सर्ववस्तुतो नाम सामान्यमपि भवति॥ तेनैव तत्त्वमस्य हृद्गतास्मि नेह नाना
स्ति किंच नेत्रादिश्रोत्रादिमनापरिणतेन नभसा सर्वं जगत्स्मरणं च विभ्रमरूपं भवति॥ सर्वात्मना नित्यः स्वप्रदृश्यवत्॥२५॥
एवं विमर्शे विस्मयादरोऽनुभवोऽभूत्तमाह दृश्येति हे अंग परिशिष्टं यादृशो मनन किं तत्त्वमेव नित्यतया नैकरस

न ह्याकाशमिदं भाति जगदित्यभिशब्दितं॥ तेनैव शान्तनभसा सर्वं हि परमं नभः॥२५॥ दृश्यदृष्टिरियं भाति
राकाशतरुमंजरी॥ चिद्व्योमांगकमेवेति तत्राहमनुभूतवान्॥२६॥ बुद्ध्याकाशैकरूपेणाप्यविनाशोऽधरू
पिणा॥ तत्रानंतेन संकल्पमनुभूतमिदं मया॥२७॥ ब्रह्मव्योम जगज्जालं ब्रह्मव्योम दिशो दश॥ ब्रह्मव्यो
मकलाकालदेशाद्यात्मेति पाहि कं॥ तथा तेनाहमिव संसारशाने भाति मुनीश्वरः॥ ह्यावशिष्टनामानो ब्रह्म
णोः स्फुटमेव॥२८॥

मेवेत्यनुभूतवानित्यर्थः॥२६॥ बुद्धिश्चरमसाक्षात्कारवृत्ति तद्रूपो यमाकाशस्तत्त्वाद्विभिन्नात् दैकरूपेण॥ अपिना
रूपेण॥ अनंतेन त्रिविधपरिच्छेदरहितेन मया तत्र तस्मिन्समाधौ न संकल्पं निःसंकल्पमिदं वक्ष्यमाणमनुभूतं
॥२७॥ जगज्जालं ब्रह्मैवास्मद्रूपं तत्रान्तर्गताः दशादिशस्तदंतर्गतं कलाकालदेशादिकं च सर्वं ब्रह्मव्योमैव तथास्थितं
ह्मित्यर्थः॥२८॥ तत्रैव वक्ष्यमाणमेहोदयेन भाति संसारशाने अहमिव मत्समानरूपा मुनीश्वराः॥२९॥ छ छ॥

दासप्ततिसंख्याकाः सराघवाः रामावतारसहिताः कथिताः युगभेदाः इत्यादयस्तु कल्प्यते ॥३०॥ भेदोदयेन भेदव्यासनोद्बोधेन तत्व
दृशा तु स्वतः सर्वं ब्रह्मनभसा वद्दृश्यमित्यर्थः ॥३१॥ न पाञ्चब्रह्मणः समं पंचतानिष्ठ पंचता च हृदि भेदेन ॥ विरुद्ध्या हनेद मिति ॥
अप्रत्ति हमतीति दोषः ॥ पद्यते ज्ञानेन प्राप्यन्तर नियं तदात्मकं ॥३२॥ न किंचिद्भिद्यमाहितं सर्वं नामरूपप्रपंचं ॥ येन रूपं ज्यो
ती रूपं न दैवं जगद्वेषेण स्मृतमित्यर्थः ॥३३॥ अचेत्यं चेत्यं चेत्यं विनापि चितः स्वसत्तेव चैत्यजगत्तया विभाति ॥३४॥ विभाती

अस्मन्दासप्ततिः प्रोक्ताः सर्वास्वसराघवाः ॥ नत्रदृष्टं कृतमार्तं द्वापरं पांशतं तथा ॥३०॥ भेदोदयेन वैदृष्टास्तस्ताः
सर्वदृशा स्वबोधेन चेतदृश्यमभेकं ब्रह्मनभस्तता ॥३१॥ नेदं ब्रह्मणि नामास्ति जगद्ब्रह्मणि पञ्चविद् ॥ ब्रह्मैवा
जमनाद्यंतं तत्सर्वं नित्यराहित्यकं ॥३२॥ यथा पाषाणमौनं प्रतिमं न किंचिद्भिद्यहितं ॥ यतक्किंचिदिति चेत रूपं ब्रह्मज
गत्स्मृतं ॥३३॥ विभात्यचेत्यं चिद्व्योम्नि स्वसत्तैव जगत्तया निराकारे निराकाराश्चप्राणुभवसन्निभा ॥३४॥ अनन्य
मात्मनो ब्रह्म सर्वभामात्ररूपकं प्रकाशनमिवालोकः करोति न करोति च ॥३५॥ तेषु नामानुरूपं ते जगल्लहरेषु
नत्रवेउस्मान्निवद्रविं वानि सर्पाः शीतलस्तथा ॥३६॥ ६ ॥

तीत्येतत्सन्यगभेदप्रदर्शनेनोपपादयन्स्वयं ज्योतिष्वं दर्शयति अनन्यमिति ॥ अनन्यं अनन्यत् अहङ्कारे पाकरणं छांदसं ॥ मामा
त्रत्वकं ब्रह्म सर्वं करोति न करोति यथा आलोकः प्रकाशनं करोति स्वातिरिक्तप्रकाशनाप्रसिद्धेर्न करोति च तद्वत् ॥३५॥ तेषु
हृदि दैव जगत हि चंद्रः शीतए व सूर्य उष्ण एवेति व्यवस्थितानि पतति विपर्यस्यन्ते नेति चेद्विषापतेः ब्रह्मण्डमेदैवैपरीत्यस्यापि
दर्शनादित्याह ते षित्याहिना ॥३६॥ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ॥॥

उत्कर्षस्य हिंसां धस्य उत्कर्षेण समः आचारो दर्शनादिव्यवहारो यस्मात् स समदृष्टार्थस्य निःसंप्रतियोगि सापेक्षत्वेन साम्यधी
विघातात्समासः तस्यैव तेनैव ॥ ३७ ॥ इत इति मनः कल्पनमानिरंकुशत्वादिप्रमुक्तिर्नतु वस्तुतः ॥ वेदप्रामाण्यपादकता
इति बोध्यं ॥ उपात्तस्तु न लज्जाहर्षि स्फुरतामेति ॥ अयं स्वस्य हानिर्न विशेषः यतस्तत्र स्वैव यदि ति ॥ यितम्पस्व इति य
ते बोधेय वस्तु हिताहितसाधनत्वेन यद्यातु ध्यते ॥ तथैवाभोजकाः द्रवद्भाद्देति ॥ यद्वादेतिन पैवाभोगकाले विस्फु

यजात्मसमासि पश्यंति पश्यंते वनते जासि ॥ ३५ ॥ उत्कृष्टस्य समा चासात्मस्यैव सद्दशस्वरा ॥ ३७ ॥ इतः प्रभेन नश्यंतियांति
यायैस्यादिवं ॥ विश्वासनेन जीवं जिह्मियंते ऽमृत भोज नैः ॥ ३८ ॥ यद्यातुध्यते बोधेयपोहस्व एवास्वतः ॥ त
यानुस्फुरतामेति स्वदास्वदानदेवनत ॥ ३९ ॥ विष्याकारस्तु लौघदर्शनादुज्जयोनिधिः ॥ इत्थंतेप त्रपुष्पामैः
पाद्यैर्यौचिकानैः ॥ ४० ॥ सिकतापीडितः सन्यः स्त्रवंतिस्नेहजंरसं ॥ तिलापलकेन्यस्य जायं तेयमला
न्यलं ॥ ४१ ॥ ७ ॥

रतामेति ॥ अन्यत्र सदास्फुरन्न विशेषः यतस्तत्रस्वैव तेन नास्तिका कर्मीनुसारेणाविवर्तनदृत्यर्थः ॥ ३९ ॥ कतदृष्टांतप्रसिद्धको
तनविपरीतयत्रपुष्पसंस्थानाथैः क्षिपामयकवृक्षांतरे प्रसिद्धमित्याह विष्येतिवि रूपाः प्राप्ता स्त्रदाकाराणांमूलो
यानांदर्शनान्नवतम्नाणि वहृष्टैः श्रीभाविः पत्रपुष्पैरामांतीतिपत्रपुष्पामैः पाद्यैः फलहितैः पर्णैर्नैश्यर्थः ॥ ४० ॥ एव
मसंभावितसत्कायमप्यन्यत्र संभावनीयमित्याह सिकता इति पीडिता सिलयं त्राणि योडितोः स्नेहजंरनैनैसंस्रवंति ॥ ४१ ॥

॥४३॥ भूतानि मानैः पराणि वमेध्यानि चमेध्यान्यपरिस्थितिपरिधानं कुर्वन्ति सर्गे हि ते ॥४३॥४४॥ जिघ्रन्ति पश्याहि मात्रपूर्णानि
धः स्पर्शलोकेषु ॥४५॥ यतः कामसंविमाहि जान्यतस्तु निस्त्रीजातानि ॥४६॥ पवनाद्यानाः सर्पाद्य एवं भूतानि प्राणिनो यत्र ॥
समानि रलान्यश्मकानि च यत्र ॥ अजातान्यर्भसंज्ञानधनानि धनाद्यप्रवलारभ्य स्थानीति यावत् ॥ अतएवालुब्धानि नि
गर्वाणि निरहंकाराणीव कानि चकानि चित ॥४७॥ क्वचित्प्रत्यहं भावमेदं विना विराडहं भावेनैकात्म्येनैव सर्वदेहमेव्यवहा

रारूपस्य मनिर्मितौ च चंचलाः शालभंजिकाः ॥ देवांगनाभिः सहितं गायंतिकपपंतिवा ॥४२॥ मेध्यान्यपरिस्थत्तु चैर्भूतान्तु
धैः परानिवा ॥ प्रतिवर्षं विजातीयान्मुत्पद्यनेफलान्यसे ॥४३॥ माध्वैवैरोर्मी निपतेरंगानां विविधांगकैः ॥ शिरोभिः सर्वभूता
नि परिश्रमंतिमपिजैः ॥४४॥ मास्त्रवेर विस्वैहीनानि निर्दुर्मीण्येव कानि चिता ॥ पत्तिं चनैककारिणत्तिर्यंग्वत्तिजंगत्यधः
॥४५॥ कामसंवितिहीनानि निःस्त्रीजातानि कानि चित् ॥ भूतैः संप्रुश्य तरपैश्या हान्यस्मस्मयैरिवा ॥४६॥ पवनाद्यानभू
तानि समरलाश्मकपनि च ॥ अजातान्यर्भलुब्धानि निर्गर्वाणीव कानि च ॥४७॥ क्वचित्प्रत्येकमात्मानं परूपस्याप्नोति ने
तरत्ता ॥ बहुभूतकमप्यत्ति जगद्दिव्यैकभूतकं ॥४८॥ नखकेशादिकेषु च्छिन्नेष्वत्र संस्थिनः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेको
भूतात्मभावना ॥४९॥

रमाह क्वचिदिति ॥ इतरद्धर्मान्तरं नाप्नोति ॥ तत्रापि चतुर्विधस्य नेमेदैर्बहुभूतकं स्वेदजाण्डजैकैकभूतरूपं वासीत्यर्थः ॥४८॥
नत्रे देहमेदेष्वेकीभूतात्मभावनाको दृशीतां दर्शयति वनखेति यद्वन्नखकेशादिके छिद्यमाने जायमाने चात्मा न स्वच्छेदनजन्मा
दिपश्यतीत्यत्र संस्थितइव भवति ॥ तत्सौ देर्याद्धि सुखभोगे त्वेकीभूतात्मभावनास्य दृश्यते न तद्धिदृश्यर्थः ॥ अतएवाह क्वचित्
न हवे देवान्याप क्वचित्तु रायमेवानुगच्छतीति भावः ॥४९॥ ७॥

वा॰टी॰नि॰ ३॰
१६८

क्वचित्तु स्वर्गे भेद्यास नानुभूयमान्त्याहृताकाशमात्रतया विभाव्यत इत्याह अनन्तेति ॥ न हि किंचन सर्वत्र सर्वात्मकं तदित्युक्तं तत्राह प
लाइति तिरोभाव्यसंस्कारसंस्कारविषयाविर्भावनयत्नतः ॥ तस्यमनस्य अनेनेति तिरस्कारतो न पुनर्जगदास्ते इति पदार्थ ॥५०॥ मोहमाहा
त्मनि विशेषवशस्वभावतश्च इत्युक्तं तत्तु ग्राम्यलोकानिन्दतु द्वानि ॥ पिष्टपाक्षारबुद्धेन्तु दृश्यं त्रमयानिदृश्यमाहित्या
रापदेशापिभूतौघानीव ॥ चेतनतमाहिषा ॥५१॥ कटचक्रेषु पीतिष्वष्टे विहितानामन्तरण्वनिष्कालकलनानि निचितानि ॥ दाम

अनन्तापारपर्यन्तं ब्रह्मेव बहुधा क्वचित् ॥ यत्नतः संचितप्रोतितस्तेन जगत्तु नः ॥५०॥ अमंनत्तु द्वानि मोहदाहार्ध्यस्थितु
॥ हारूपं त्रमयाशेषभूतौघानीव कानिचित् ॥५१॥ कटचक्रविहीनानि निष्कालकलनानि चाम्बुकसंकेतसाराणि भू
जालानि कानिचित् ॥५२॥ कानिचिद्वर्जितान्येव नेत्रधान्यार्थसंविदा ॥ अर्थहीनान्यनेकानि भिन्नानीन्येकचिन्तया ॥५३॥
प्राणसंविद्विहीनानि व्यर्थसोदानिकानिचित् ॥ रसनाधात्वथवैचर्ध्या घ्युतिहीनानि कानिचित् ॥५४॥ ७॥ ७॥

वाग्मात्राभावाद्मूकानां हस्तपादाद्यभिनयसंकेतसाध्यव्यवहारत्वान्नाराणिकानि चिदिति विभज्यान्वयः ॥ एवमग्रेपि यथा
योगं बोध्यं ॥५२॥ नेत्रशब्देनन दर्शनेन्द्रियं तज्जन्यसंविदा रूपादिदर्शनेन च वर्जितान्येव अन्तरवअर्थहीनात्मकानि स्पर्शादि
नेत्रान्सियेषु ॥ इति इ्येजगत्स्थितिः ॥ एकचित्तयाएकाग्रचित्तयोगिमनःकल्पनया सर्वो तत्स्पर्शः ॥५३॥ प्राणोघ्राणेन्द्रियं तज्जन्य
गंधसंविद्गुताभ्यां विहीनानीत्यादि यथावत् ॥५४॥ ७॥

रा॰म॰
१६८

अथ स्वांगानीव लिंगेंद्रियैः रहितानि॥पप॥ संविन्मात्रमयानि मनोरहस्यकल्पानीति यावत्॥ कानिचित्तु व्यवहारीण्यपि पिशाचवद्दृष्टु
मूर्तगुणभूतारब्धत्वादिंद्रियैः रयात्थाणेय साक्षिमात्रवेद्यानीत्यर्थः॥पद॥ निष्पिंडा निघनीभावरहितानि॥प७॥ सर्वाकाराणि
सर्वकार्यक्षमवला कानिचित् कामसिद्धिशालिमनःकल्पनये स्फुरंति॥ तत्र खेचित्सकाशे॥ वर्तेत्याद्यर्थे॥पर॥ भूमयान्येवेति

वाक्संविद्विहीनत्वान्मूकान्यमानि कानिचित्॥ स्पर्शसंविद्विहीनत्वाद्दश्मांगामीव कानिचित्॥पप॥ संविन्मात्र
मयान्येवरूपाण्यपि च कानिचित्॥ व्यवहारीण्यप्यग्रात्स्पणेयवर्तित्यपिशाचता॥पश्च॥ मायान्येकनिष्ठानि निष्पंडान्येव
कानिचित् कानिचिद्दारिपूर्णानि वा किंचूर्णानि कानिचित्॥प७॥ कपनिविद्दातपूर्णानि सर्वाकाराणि कानिचित्॥
जगंति ओमरूपाणि वर्तन्ते त्रकचेतिखे॥पर॥ धरापीठे कूर्पर्शेषु तिष्ठंत्यन्येषु देहिनः॥ भेका इव शिलाकोशे कीटा इव
धरोदरे॥पर॥ जलैकपरिपूर्णेषु तिष्ठंत्युवीवनादिषु॥ भ्रमंत्यन्येषु भ्रान्तानि त्यमेवोमपीन्नवत॥६०॥ अन्येषु
गंधैकपूर्णेषु जलादिरहितान्यपि॥ भ्रान्तान्यग्रिमयान्येव स्फुरंत्यलमलाभ्रलाघः पंक्तिः सोधः नवत॥६१॥ अन्येषु
निलपूर्णेषु भ्रान्तान्यलेनरणपि॥ वातमात्रमयांगानि स्फुरंत्यर्द्धनवातवत॥६२॥ छ॥

यदुक्तं तत्र भ्रान्तजीवनानुपपत्तिशंकां दृष्टांतेन परिहरति धरेति॥पर॥ एवं वार्यादिपूर्णेष्वपि जीवनोपपत्तिर्बोध्या॥ माहजलेति॥ उ
ग्रमीनोयाहरूलादत॥६०॥ अलानवनभ्रमतुल्मुकवत्स्फुरंति संवलंति॥६१॥ अर्द्धनवानो रोगविशेषः॥ तदंतो किडनाः आकाशेभ्र
मंतीति देशविशेषप्रसिद्धम्॥६२॥

॥६३॥ तत्र चिद्दकाशो जयः ऊर्ध्वं परितश्च कल्पिते हि ग्विभागे स्वमानानि सर्वाणि विचित्राणि जगन्ति तदंतर्गतवस्तूनि म
मा इष्टानीत्युपसंहरति यानालेति ॥ चिज्जलधेश्चलत्तुद्बुद्बुदरूपायेभुना नाजगन्त्यमयायन्न इ खेनामतानि किमिव न किंचिदि
त्यर्थः ॥ सर्वस्मात्स्वविषयस्मामसि द्धिरितिभावः ॥६८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षष्टितमः स
र्गः ॥६०॥ अस्तानतत्वं स्मरत इदं जगत्त्वाशो प्यनश्वरमाधातेन तु भ्रमणि जगन्नाशीरिति भविष्यति ॥ तन्नाशप्रज्ञानं भ्रमेव स्वरूपस्य
पूर्णानंदचित्स्वभावविस्मरणाच्चलनपरिच्छेदनहिस्माधनतः पहिकेस्य मनःप्राणादिक्लेशभोक्तजीवभोग्यजगद्भ्रमस्ता

अन्येषु व्योममात्रात्मदेहेषु व्योमरूपिणः ॥ प्राणिनः संति सर्गेषु हृदयीनं व्यवहारिणः ॥१॥ पानात्मपातितपांव
रमुत्पतत्स्वनिषत्सु विश्वमयदेहया हि ऋतुवेषु ॥ नानाजगत्सु विश्वाकिमपानहर्षपन्नाम विज्ञलधिचंचलबु
द्बुदेषु ॥६४॥ महारामायणे जगज्जालवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ॥६१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ चिदाकाशाच्चिदाकाशे
पयसीव पयोरयाः ॥ चिनाज्जीवास्फुरंत्येते स्पंदस्वमनोसिनः ॥१॥

सर्वत्र सर्वत्र सर्वरूपेणासंसारात्येवेत्यस्य पावदविधसंसारः प्राप्यतत्स्वभावः तदेव प्राप्त्यावासीप देश्यात्सूपतं चेत्सर्वतः तत्व
हा सर्वधमानाचपूर्णानंदचिदेकरसमात्रं न कदापि क्वापि केनापि रूपेण विकस्पविद्यसंसारलेशसंभावादितुत्पादस इति नि स्वस्तु
नस्वभावमेव तद्रितिष्टमादपि तु वसिष्टोऽप्तिकांरचयति चिदाकाशादिति ॥ चितानन्तज्ञानदेकरसभावात जीवाः प्राणोपा
धिपरिच्छिन्नाः स्फुरंति अनादितादपवासनोभवामना संति ॥ नरपदोतदौनदंसंकल्पंविकल्पमहस्ये संसरणबीजत्वात्तवामन
कारणभावभिवापद्यमानानि मनांसीत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥१॥

तान्येवमनांसिस्वांतर्गतभोग्यजगद्वासनानांजगदाकारेणविकासादनंतानिजगंतिसंपन्नानीत्यर्थःजगंतीति॥२॥नन्वेवंसति
ब्रह्मणएवस्वाविद्ययानानाजीवभावेननानासंसारात्मनाएकमेवसंसरतिएकमेवस्वविद्ययासर्वजीवसंसारभावेभ्योमुच्यतइत्यु
क्तंस्यात्तथाचप्राक्तनप्राकृतप्रलयेपितेसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोहिरण्यगर्भस्यतत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौतन्मूलसर्वजीवजगद्भावा
नांबाधावर्जनात्सर्वमुक्तिरवश्यंप्राप्तेतिमुक्तस्यब्रह्मणःपुनरेतज्जगज्जीवपरंपरयासंसारोनिर्बीजःकथंसंपन्नइत्याशये
नरामःशंकतेसर्वेजिमरूपक्रांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेःसर्वमुक्तेरवश्यंप्राप्तत्वादितिभावः॥३॥ब्रह्मणःमनरूपततुनंताय

विमाहाकाशात्कृपापितान्येवचमनांसिन॥जगंतितान्यनंतानिसंपन्नान्यमितस्त्वयं॥२॥श्रीरामउवाच॥सर्वभूत
गणोमोक्षंमहाकल्पक्षयेगते॥पुनःकस्यकथंसर्गसंवित्तिःसंप्रजायते॥३॥श्रीवसिष्ठउवाच॥महाप्रलयपर्यन्तेहि
तेजलपवनज्वालाकाशाशेषविनाशेआब्रह्मस्थावरांतेषुमुक्तौपरिणतेषुभूपोयथेदंजगत्तुभूयतेतथाशृणु
॥अत्यपरेशंपन्नमर्मार्थघनंब्रह्मचिन्मात्रमितायहृतेमुनयः॥जतस्तद्रूपमिदंजगतस्माद्व्यतिरिक्तमेव॥ ॥४॥

यद्यैवंवक्तुंवसिष्ठःप्रतिजानीतेमहाप्रलयेयस्माद्धिश्रेयस्त्वंतेन॥आकल्पांतानामशेषविशेषाणांविनाशेसतिब्रह्मादिस्थावरां
तेषुजीवजगत्सुमुक्तौपरिणतेष्वप्यपदेशंब्रह्मचिन्मात्रमवशिष्यतेइतियद्यप्यावहितेतथापितस्याचशिष्टस्यब्रह्मचिन्मा
त्रस्यतद्रूपमिदंजगत्तस्माद्ब्रह्मणोऽव्यतिरिक्तमेवेतिहरापित्वाख्यायिकाःभावः॥यद्यपिमुक्तेरस्यासर्वजीवमुक्तिरेवतक
स्यविद्यैवचित्यशिष्यतेतथाप्यन्येषांप्रत्येकंतत्त्वज्ञानोदयाभावात्तदशास्वस्वाविद्याननष्टेवेतिबंधानुभवस्त्वः॥यथाचद्र
लोकस्यानंतसांप्रतेवंद्रमंडलेगतानांवदृष्टात्तेतांसदृपिचेप्रादेशिकत्वंमनिष्ठमो॥दृष्टांतएवास्तेनछदिति॥ ॥५॥ ॥५॥

एतदेवाह स एव इत्यादिना॥ अवगच्छति बुद्ध्यते॥ चकारान्नावगच्छति च मुक्तत्वात्॥ एवं जीवन्मुक्तानां किं इदं जगदुपलभ्यते
नत्राह किं नोदेनैवेति॥ विनोदेन बाधितानुवृत्तिरूपकौतुकेनैव दृश्यमपद्यते इत्यर्थः॥ तस्मात् स्वदेहाद्भिन्नं देहव्यतिरिक्तं न जग
गत्किमिव पश्यति किमिव जायते॥ पश्यति नाश्यपि वर्तते हि कथं महाकल्पावांतरकल्पादयस्तत्राह महाकल्पादयः इति॥ न हि या
न्तस्पन्दस्थैकदेशा अत्राप्यवान्तराः कल्पा अनुभवानभासः कल्पभेदाः पुनः पुनर्गतागता अनुभवन्तीति अतः सन्मात्रमेव कल्पसर्गभेद

सर्वदैव स्वदेहस्थं स्वभावं जगदित्यवगच्छति च विनोदेनैव तत्त्वान्नरूपेण जगदिति किं विदुपलभ्य
मद्विचारयतं तस्मात्किमिव पश्यति किमिव जायते॥ यथा परमकारणं चिन्नाशिनयानद्दृश्यमविनाश्येव
॥ महाकल्पादयः स्पन्दस्य स्वपदार्थरूप अपदे ज्ञानमात्रमनर्थकं केवलमेते येकादश्यि भ्रमायानलम्पत एवा॥ न
स्मात्कस्य चित्किं चित्कदाचित्स्फुरति कं चिन्न चैव जायते ब्रह्मणोऽनेदृश्यपद्धस्थिते॥ ४॥ आकाशपरमाणु
नहस्राश्नात्रे पियाणु चिन्मात्रसत्ताविद्यते॥ वपुर्जगदिदं तस्यानंतनाममहाचितेः॥ कथं तत्स्पन्दनस्यांतस्ता
साच्चनतस्थिति॥ ५॥ ६॥

तांजपमात्रावयवमपरिहाय नैव पुनः पुनः कालच क्रात्मकेनिमावः॥ कथंमतस्थीतीतानागतकल्पादिषु भेदमत्यपस्त्राह स्र
परिज्ञानमात्रमिति॥ गधप्रसाधितमर्थं पश्येनोपसंहरतितस्मादिति॥ २॥ जगतः प्रविनाशित्वेपुनः तस्मात् आकाशेति स्र
हवोत्कर्षावधी आकाशे अणुलोत्कर्षावधीपरमाणु सहस्राशमात्रे वपुर्जगति ब्रह्मचिन्मात्रेवसत्तेति पदात्सिद्धं तस्तताद
नाभावेकथं विनाशाय पतिरिति समुदायार्थः॥ वपुरित्यादि निगद्यानि॥ ५॥ ६॥ ॥६॥ ६॥ ६॥ ६॥

संविद्रूपत्वं च संविन्मात्रसारे स्वप्नेऽपि प्रसिद्धमित्याह संविदिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ जगद्दृष्टिकाले संविदो विनाशस्तत्र जगद्दृष्टेनोत्तरमाह स्पष्टाहि
ति ॥ यथा असौ संवित् न नश्यति तथेदं सर्वं जीवितद्रूपमतो जगतस्तद्भिन्नज्ञानस्य चानुभवः प्रतिभाषि न जायते न नश्यति च ॥ यदि
न नश्यत्येव तर्हि कथमस्तु दुःखादीनां कारणविस्मृत्वानुभवस्तत्राह केवलमिति जगतः प्राप्तेन आत्मनासात्मकत्वादपि
न नश्यतीति पद्येनाह यथेति ॥ यथाऽऽदितिरर्थानानात्वादिभ्यश्च स्वाहाः तत्तद्भिन्नार्थं विनाऽप्रत्यपि अविनाशि ॥ ८ ॥ यदि ब्रह्मा

संविदोऽन्तरिदं स्वप्ने यथा भाति जगत्तथा ॥ व्योमात्मैव ततो वादिसर्गाद्यप्रतिभासते ॥ ६ ॥ चिद्व्योमावयवः सर्गस्
र्गस्थैतादृशाः स्वयाः तुरुपाख्येति स्वसंवित्कं नाशि विभिन्ना शिवा ॥ ७ ॥ एषा हि परमार्थसंविच्छेद्या अदाह्याऽक्लेद्या
ऽशोष्या सा त्वत्तद्दृश्यमहद्रूपानस्याद्यदृश्यं तत्तदेव भवति ॥ यथासौ न नश्यति तथेदं सर्वं जीवितं जगदाद्यनुभवो न जायते
न नश्यत्येवेति केवलं स्मरणविस्मरणावृत्तेन स्वभावरूपेणानुभवानुभवौ कल्पयतीव ॥ यथा घटाकाशकेऽनन्तेऽहि
नाशं विनाऽन्यपि ॥ तस्माद्ब्रह्मात्मके ह्यंशे विद्धि ब्रह्मैव दृश्यं ॥ यामहाप्रलयाद्यस्तद्वत्स्वप्नवास्तवाः ॥ चिन्मात्रपरमे व्यो
म्नि तु जगत्स्वभावम भवो ॥ कुतो भावविकारादिकल्पे व्योम्नि निराकृते ॥ ९ ॥

मकं विश्वं तर्हि तन्नानात्वाद्ब्रह्मनानात्वं किं न स्यात्तत्राह महाप्रलयादिष्विति तस्य महाकालात्मनो ब्रह्मणः अवयवाः स्वाः ॥ नन्व
चेतनसर्गप्रलयाद्यनंतावयवघटितं कथं विद्रूपं संस्यादिति चेत् विदितनगराद्येन कप्रतिबिंबघटितस्फटिकशिलायाः स्व
रूपशिलैकरसत्ववदित्याशयेन पद्येनोत्तरमाह चिन्मात्रे इत्यादिना ॥ निराकृते निराकारे ॥ भावविकाराः षड्व्रीहिः ॥ ९ ॥ ७ ॥ ॥

यथा विचित्रप्रतिबिंबभेदाः स्फटिकात्मनैव स्थिता सदच्छमहाकल्पादयो विचित्रभावाः संविदेकरसेन अत एव संस्थि
ताः स्मर्यः ॥१०॥ यथा मनःसंकल्पजानि यक्षनगरसेनादीनां मनोमात्रेण तथा चिन्मात्रं कथं जगतोपि चिन्मात्रत्वमित्या
शयेनाह निराकृतीति ॥११॥ अस्तित्वे तथापि कथं जगतो नामविनाशित्वमिति चेद्विनाशवद्वपत्वादेवेत्याशयेनाह प्रशा
खासाम्येन गाधेन वर्णयति यथेत्यादिना असौ वृक्षः स्तोऽवयवी यथा वा विनाशः अव्ययरूपव्यक्ततये वतीवयवास्तथा

महाकल्पादयो भावा नाम्नैता निजगंति च ॥ प्रामान्ननकनये वास्मिन्संविद्रूपापि संस्थिता ॥१०॥ निराकृत्यच्छ
चिन्मात्रे रूपसंकल्पनदृशां ॥ पातिये नैव घटिता व्यसनमादये किल ॥११॥ यथावयविनो वृक्षस्य शाखा
विटपफलपल्लवाद्या यथावयवा तथा परमार्थघनस्याकाशादयस्तु जगत्यस्यावयवदेहव्यवस्थाप्रलयमहाप्र
लयनाशोमेष्यावसुखदुःखजननमरणसाकारनिराकारादयोवयवाः यथैव तावत्सावयवस्य नाशो पदेश्य
मानस्तथैव न इति ॥ अवयवावयविनोर्वीरूपयोर्वा प्यरूपयोः भ्रांतिकल्पनयोरेव सदाभेदो भिन्नकरादेना ॥१२॥ य
थान्तरोस्य विन्मूलं तथापरमार्थघनस्य

लयांत्यप्रस्तिरूपतस्मात्कारणादित्यर्थः ॥ नन्वेवं तत्रावयवेनाप्येवमवयवावयविनोरिति ॥ ननु रूपप्यरूपयोः कथममे
दस्तत्राह द्वयोर्वेति ॥ अभेदेपि सत्ववस्थोत्थे द्वयोर्भवति मोक्षभेदो द्वयदृष्टि नद्रूपत्वात्स्वपत्वेभेदनिपतेत्याश
यः ॥१३॥ तत्रावयवावयविनोरभेदे दृष्टान्तरस्थ अवयवसाम्यरूपे भेदोपपादयति यथेत्यादिना ॥ यथान्तःसम्भावेतत्संवि
देवमलेन यापरमार्थघनस्य नगतो विसम्भावेसंविदेवमूलमिति निसाम्यं प्रसिद्धं ॥ ७ ॥ ७॥ ७॥ ७॥

स्वं संवित्स्फुरतमेव ब्रह्म विश्वरेशोऽकिं चिद्वृक्षमनस्त्वदेवद्रूप्यनित्र चिरहितिसर्गलक्षणासंबन्धरूपकाण्डानतसंलग्नाः स्फु-
रादिलोकांतरलक्षणाः विटपाः स्कंधाः तत्रापि जंबूद्वीपादिखंडरूपाः शाखाः ॥ नेतु गिरिनदीजनपदादिपदार्थाः पल्ल-
वाः ॥ तेषु चंद्रादित्यादिप्रकोशं तु संमंडं धकारलक्षणं हरितच्छदकासंधि ॥ स्थलपल्लक्षणाः गुल्माः ग्रंथिभेदाः ॥ हरिद्वरा-
दिदेवोत्तमलक्षणाः गुलुच्छकाः गुच्छाः ॥ सजलमेघजालप्रलक्षणास्तद्वक्षा ॥ एवं वर्णितरीत्या जनाकारः श्योमरूपमेवास्य का-
रणैः सविदात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मणि ब्रह्मसहस्रशस्वच्छभावाद्व्यतिरिक्तं स्थितमित्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थं पद्येनाह द्वाभ्यां विस्तरभा

क्वचित्किंचित्ताम्रकचिद्वासगस्तंभः क्वचिल्लोकांतरविटपाः ॥ क्वचिच्छेधवस्याः शाखाः क्वचित्पदार्थपल्लवाः ॥ क्वचित्
कोशकुसुमं क्वचिदंधकारकान्निष्क्वचिद्भ्रमः कोटरांशु क्वचित्स्थलपद्गुल्माः क्वचिन्महस्थलपद्गुल्माः ॥ क्वचिद्दिगादिगुलुच्छ
काः ॥ क्वचिज्जाग्रन्नेव रुरसनाकारं श्योमरूपमेव संविदात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मसहस्रभावाद्व्यतिरिक्तमेवैतत्स्थितं ॥ इतो
भाव्य इति भावरतः सर्गद्रुमः स्वभावस्य स्वानुभवद्भिरिन्द्रिस्याचले स्थिते ॥ १३ ॥ एवमस्य पि परमेव ग्रहाकाशेन रंजनाः
॥ कोश्चिदेवांगसंजीद्रविवे विमलतायया ॥ १४ ॥ निर्मले परमाकाशे क्वभावाभावरंजना ॥ क्वदिमा ध्यांतकलना क्वलो
कांतरविभ्रमाः ॥ १५ ॥ अपरिज्ञानमेवैकं तत्र हेषव उस्थितं ॥ केवलेन सराहत्यमेसरान्परिशाम्यति ॥ १६ ॥ छ ॥ छ ॥

व्यः भविष्यदर्थः ॥ भवतीति भावो वर्तमानपदार्थः ॥ अतीतस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ स च सर्वोप्यनुभवाधीनसिद्धि-
त्वादनुभवरूप ॥ स च स्वभाव आत्मैव जीवत्वेनाचलमेकमेवं वैचित्र्यकल्पनया स्थितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं ब्रह्मणोपि संगमल-
यादिरंजनाः किंसत्याः नेत्याह एवमिति ॥ काश्चिदेव न सम्येवं त्वेवयः इंद्रविवे विमलता निष्कलंकता यथा नास्तीति कथं विदुप-
मानया निर्मले इत्युत्तरान्वयो वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ तर्हि तया विभ्रमे को हेतुः तु तोवाह छांतिस्तत्राह ॥ अपरिज्ञानमेवेति परावृत्त्यपरा-
वृत्त्य पराग्दृष्टिमपहाय प्रत्यगात्मश्रवणाद्यभिधायाभ्यासपाते ॥ केचिद्धीर अन्यगात्मानमैक्षद्वावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१७२

अज्ञानसाधकस्यैव चरमसाक्षात्कारहेतुत्वेऽस्य तद्बाधकत्वे युक्तिमाह अज्ञानमिति॥१७॥ ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यबाधकत्वं
प्रसिद्धमेवेत्याह अज्ञानमिति॥ बाधपरिशिष्टं तु अनुभवमित्यध्याहर्तव्यमिति॥ अबंधमोक्षमिति॥१८॥ हे राम यथा मोक्ष
एवं वर्णितरूपा बोधादयनुपायाउक्ताः तात्स्वरूपाया निरंतरं विचारयतो यस्य तथा विधो धिकारी लभते॥१९॥ अनादिदं
जगज्जालं कदाप्यजातं नोत्पन्नमेव किंतु भ्रांत्या व्याप्यते ओम मोक्षाविमर्शं अज्ञानस्वस्वरूपमिति यावत् इति वर्णितं

अज्ञानं तत्त्वबोधेन परामृष्टं प्रणश्यति॥ येनैवाभ्युदितं तेन पवनेनेव दीपकः॥१७॥ अज्ञाने संपरिज्ञाते नासीद्
वेत्ति द्युध्यते अबंधमोक्षमेवास्ते विमितिस्वयमग्न्यतो॥१८॥ एवं बोधादयो राम मोक्षोपायाः उक्ताः स्वसंविदा॥ विचारयतो ल
भते तेनात्र कश्चन संशयः॥१९॥ इदं जगज्जालमनाद्यजातं भ्रान्त्यर्थमाभातमितीति दृष्ट्वा॥ विचारदृष्ट्या षड्गुणोऽस्व
रत्वे परं पदं त्वात्मनितीव शान्तः॥२०॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगत्काभ्रान्तिबोधो नामैकषष्टितमः
स्सर्गः॥६१॥ श्रीरामउवाच॥ यदेतन्मयवताहं विद्योमवपुषा तदा॥ तदेकेनासंस्थेन किमुतन्मममतावरे॥१॥

जगद्दृश्यादिरूपेण याभातं वर्तते॥ जीवः अधिकारी इति विवेकदृष्ट्या इति विचारदृष्ट्या अणिमाद्यष्टगुणास्तेपन्नमीव्वान
मपि मायामात्रत्वात् स्वात्मैवेति परं शिवाख्यो त्वं ऐकात्म्यात् शांतं पदं प्रपन्न निरतिशयानंदं ब्रह्मैवाहमिति निश्चित्य स्वात्मन्येव प
रिकम आस्ते इत्यर्थः॥२०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे एकषष्टितमः सर्गः॥६१॥ हे देवजगत्वीता
वर्णितेत्र मुनेः स्थिता॥ संभाषा ओमरूपस्य स्वस्य व्योमरूपयाल्पयात जगज्जालं किंपरिछिन्नभावेन स्थितायपि वर्षावरे ग्रम
ताहंवृत्तापरिछिन्नविद्योमभावे नेति संदिहानो रामः पृच्छति यदेतदिति॥१॥

रा॰म॰
१७२

तत्र द्वितीयकल्पमालंब्य वसिष्ठ उत्तरमाह संपन्न इति ॥ तस्यां आनंत्यावस्थायां गमागमैः क्रियामात्रोपलक्षणमेतत् ॥ २ ॥ मयदौप्रा
दुर्यो॥ जन्तस्माद्धेतोः स्व एवास्मिन् निर्माऽपरोक्षे आत्मनि स्वजगन्मयादृष्टम् ॥ ३ ॥ एकदेशास्थित्यादिकल्पनां विना स्वात्मतया नात्म
दर्शिनात् प्रसिद्धं दृष्टांतोपन्यासेन निराचष्टे यथेत्यादिना ॥ शरीरत्वे देहात्मना दर्शने ॥ अंगानि हस्तपादादीनि यथा देहैकदेशास्थितानि दे
शास्थितिदेहांतभ्रमणादिकल्पनां विनापि अनेनैव अहि मौलिकापेक्षया पिविनेत्रेण यथा पश्यामि तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥ असंगो

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ संपन्नोऽहमनंतात्मा व्यापी व्योमतटाकिलास्थानोऽनस्यामवस्थायां कीदृशैर्नैर्गमागमैः ॥ २ ॥ नैकस्था
न स्थितमयी नाहं गतिमयो भवान् ॥ तद्देनेन स्व एवास्मिन् दृष्टमेतन्मयात्मनि ॥ ३ ॥ यथांगानि शरीरत्वे पश्याम्यात्मस्तकं ॥ वि
नेत्रेणाप्यनेत्रेण तथैतद्दृष्टवानहं ॥ ४ ॥ अनाकृतेर्निरवयवस्थितेर्नतदानयाभवद्विमलचिदंबरात्मनः ॥ जगंतिता
न्यवयवजालकानि मेयथा स्वतोन विगलितानि वस्तुतः ॥ ५ ॥ प्रमाणमत्र ते स्वप्ने दृष्टा भुवनविभ्रमाः ॥ स्वप्नेऽनुभूय
ते दृष्टं न च किंचित्तथैव तत् ॥ ६ ॥ छ ॥

दर्शिनं निरवयवत्वं स्मरतस्य तदा जगद्वयवत्ताकल्पनमभूत्तत्राह अनाकृतेरितीति ॥ तदा तस्यां समाध्यवस्थायां अनाकृतेर्नि
रवयवस्थितेर्विमलचिदंबरात्मनोऽपि मे तानि जगंति तथा अवयवजालकान्यभवन् यथा स्वतो वस्तुतो न विगलितानाप्यवस्तुता
न्यपि वस्तुतान्यभवन्मत्तनया सत्वादृष्टानान विगलितेति मद्वयवत्तास्वतः स्फूर्त्या तु न वस्तुतानि यावाल्लीसावयवताना
मवहित्यदोष इति भावः ॥ ५ ॥ उक्तेऽर्थे स्वप्नजागरितयोर्विधतां प्रमाणयति प्रमाणमिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

वा·टी·नि·उ·
१७३

मत्रत्वस्यसर्वमात्मैवामृतन्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिसिद्धनिर्विकल्पसमाध्यादवेवजगद्दर्शनमाहनसविकल्पसमाधावित्याशयेनतै
त्ताद्विकरणानिविनापितद्दर्शनेद्दष्टांतमाहपद्येति॥द्दष्टोदृश्यदेहात्मभ्रान्तोजीवः॥७॥अबुद्धिःसमुद्रामिमानिजीवः॥८॥विदं
ऊनांसर्वप्राणिषयिस्वावयवानांजपावेद्दनंप्रसिद्धमित्याशयेनाहअवयवानिति॥८॥नदेवमेस्वात्मनिजगद्दर्शनमिति
नकिंतुसदेवतत्स्वयाशयाद्ध्यानद्वष्टुंशक्यमित्याहअघायीति॥अघअविशाद्दष्टोऽपि॥१०॥११॥अभअपदपदानितानदेवताय

यथाप्यपतिष्ठन्तःस्वपत्रपुष्पफलादिकं॥स्वसंवेदननेत्रेणानत्वेनद्दष्टवानहं॥७॥यथांबुधिरनंतात्मावेतिसर्वान्तरङ्गके
चरान्तरंगावर्तफेनांश्चनत्वेनबुद्बुदवाहनं॥८॥अवयवान्स्वानवयवी यथावेत्तिनिजात्मनि॥अनुभानात्मनस्सर्गास्तथे
तानबुद्धवानहं॥९॥अथापितानहंदेहोग्निशैलेजलेस्थले॥नत्वेवसर्गानश्नामिरामबोधेकतांगतः॥१०॥पुरोस्माक
मिदंविश्वंस्यांतर्बहिस्तथापश्यामितज्जगद्देवंप्रबोधैकतांगतः॥११॥यथांभोरसतांवेत्तिशैत्यंवेत्तियथाहिमः॥स
द्वेत्तियथावायुस्तथैनद्वेत्तिशुद्धधीः॥१२॥योयोनामविवेकात्मा शुद्धबोधैकतांगतः॥समएवमयैकात्मावेधित्वात्म
नमीदृशं॥१३॥अस्मादृशैःपरिज्ञातैर्वेदनैर्वेदवधीः॥नकाचिदस्मदुदिताविज्ञानात्मैकनीयतः॥१४॥ छ॥ ॥

तापि॥१२॥किंत्वमेकएववेत्सीनेत्याहयोयइति॥सर्वोपिमयासहएकात्मा॥अहंचस्वात्मानंईदृशंतद्भवानर्ववेत्तीतिमत्समया
एवसर्वविदुषामयाइतिनतेपदार्थान्वेषाद्व्याख्यापः॥परिज्ञातैपरिज्ञाकवेद्यादेदित्यादिस्त्रिपुटीबुद्धेर्नकाचिदस्मानानिर्दिष्टातिप
तोविज्ञानेनैकात्मगैवतेषामस्युद्दितेत्यर्थः॥१४॥छ॥

रा·म·
१७३

रकेनतानेनकथंव्यवहितविप्रकृष्टसर्वदर्शनमितिचेत्तदृष्टांतेनसंभावयन्निर्दिशति॥अप्रि॥संस्पर्शपर्यंतात्कृष्ट
स्पृष्टसंतिमिरेनेत्राघ्रम्रतिहतत्वात्तेषधादिपरिच्छेतत्वादृश्यज्ञानस्येत्यर्थोगपरिच्छेतत्वाद्वाह्याबहिरवधि
भीतिकानंतराध्यालिकांचभावान्वेत्तिसामान्यत्पतिपंवंतत्वंदृढित्यर्थः॥१५॥सर्वंडलपदेनतदभिमानिजीवो॥१६॥
॥१७॥अन्तनेपेनप्रशंसाहिप्रीतिजनकव्यापारेणान्विता॥१८॥पिहिसमीपेसंस्थिनानहिविनैवसमाधिंप्रागेवतत्पादु

र्भ्याहगदिसंस्पर्शस्पर्शपथायोजनकोटिगानामावान्वेतिवहिर्भ्यांतरेवंतदृष्ट्वानहा॥१९॥यथामंडलेम
वाप्रिधिधानुस्साहिकान॥वेत्वेवंतन्मपाहुद्मननत्प्दृश्यमात्मन॥१६॥श्रीरामउवाच॥ब्रह्मननुभवस्येवंत्वयि
तामंरसेफणा॥साकिंहननवतीप्रकांनायायाउपाहिनी॥१७॥श्रीवसिष्ठउवाच॥जामेवापीपहतासानवेवा
तुनयाचितामनत्मीचेनमोदेहाद्योग्निदेवीवंसंस्थिता॥१८॥यथाहमाकाशवपुस्तथैवासौरवरूपिणी
॥तेनदृष्टानसाषुर्वदेहेनललनामया॥१९॥अहमाकाशमात्रात्मासादवमाग्रशारीरिणी॥जाग्रज्ज्वालेसुमात्रदि
तितन्नतसंस्थितेता॥२०॥श्रीरामउवाच॥शरीरस्थानकरणप्रपनमापामसंभवेः॥यदुदेतिवतोवर्णलकुनस्ताद
शाहन्ते॥२१॥रूपालोकमनस्कारंकुतानामपमनामिति॥रूहिमेभगवंस्तत्वंयथाहंनाज्ञनिश्चयः॥२२॥

तोनदृष्टानतत्राहयथेति॥१८॥तत्रनस्मिंज्ञिस्त्रकाशोनहाममाधिकाले॥२०॥यथाकाशमात्रेवसानहितिहृज्वालोष्टम
गवाघाघमावात्मकथमार्थायविनवनीतिरामःरुच्छतिशरीरेजिज्ञासुवाहतेराकाशशरीरायाः॥२१॥रवमाकाशमात्र
स्पतेवनरूपदर्शनपर्णलोचनाघविडलम्मितिमाशयनाहरूपालोकेति॥वेवनहायथायादृशंवृत्तसंभावयाहिनयवहा
रोपस्यसपथाहनोमनस्विन्नपंरूहित्यर्थः॥२२॥ध

वा·टी·नि·उ·
१२५

नत्र स्वप्नदृष्टांते नैव कल्पनया सर्वमुपपन्नमित्युक्तं स्माहृद्रूपेत्यादिना ॥२३॥२४॥ अत्यन्तमिदमुच्यते तदेतदतद्रूपत्वा
त्मकमिति न त्वनो विचारे दृष्टानीमिदं जगद् दृश्यात्मकमेव ॥ अन्याद्य शरीरादिभ्रांत्यैव व्यवहारसमयेष्वादन केवलमि
ति ॥ वयं अस्माकं विषयं गोचरं च यावत् तत्सर्वं जगद्भ्रममन्वयः ॥२५॥ नामेति स्फुरति चिदहं तु भवादृशमनिद्रामिदमिति घोतनाय
स्वभावस्य जगद्भासनोपहितचित्स्वभावस्य ॥२६॥ कल्पमानत्वेनाद्यदेहशरीरं शरीरेष्वनवस्थोपवस्थितमित्याशङ्क्याति

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ रूपालोकमनस्काराः मा हृद्रूपाद्व्यवस्थिताः सिवाय यथा स्वप्नेनमस्येव संविन्नत्वतयांबुगा ॥२३॥ रू
पालोकमनस्कारैः स्वप्ने विभ्रमरूपता ॥ यथोदितं यान्नतन्नदृश्यत्वात्मकं स्थितं ॥२४॥ न केवलं तु न दृश्यं यावत्तु
विषयं वयम् ॥ जगद्वै दृश्वमेवाच्छं यथा नन्नलपाहिले ॥२५॥ परमार्थमहाधातुर्वै यतिम्रुक्तविद्भुः ॥२५॥ यंना
मरवं यं भातिस्वभावस्यैष निश्चयः ॥२६॥ शरीरस्यानकरणस्यनतायोक्तानवाम्भसा ॥ यथैवनेवांदेहादिनथाका
कमिदं स्थितं ॥२७॥ यथैव तत्तथैवेदं तथैवेदं यथैव तत् ॥ असत्सत्तामिवगतेस्थासाहिवचस्थितं ॥२८॥ यथा स्व
प्नेपरधाद्रिषुष्ठवत् हतिर्नभः ॥ नरास्थिहृवेलं साधनदिक् कलयानभः ॥२९॥ यथा स्वप्ने हमिर्रुद्धकोलाहलगम
गमाः ॥ असंतोथ्यनुसंधानेनतन्नयनिकातन्नया ॥३०॥

बाधितत्वादिति भावः ॥२७॥ स्वप्न निर्दिष्टोदाहरणत्वं वाहनत्वादस्मादिवावसंतामसिद्धमिव स्थितं ॥ चकारश्चिदात्मनेऽस्वभावव्य
न्यासो व्येवमित्यनुक्तसमुच्चयार्थः ॥२८॥ धरादेहादिभ्याद्विव्यवहारलिङ्गत्वप्रदेशगमनादि व्यवहृतिः सोधादि पृष्ठेहापनादिप
वहतिक्षनभञ्जिद्गकाशरूपं ॥२९॥ ३०॥ छ॥

रा·म·
७५

स्वप्नवैचित्र्येऽपि हेत्वंतरसंभावनायाः कुनावकाशः अनवस्थादिदोषप्रसंगेन ततः सर्वदा हि तां स्वकीयभावात् विघोपहितचित्तात्मस्व
स्वभावोपमितिमात्रस्यैव परिशेषजास्ति दृष्टिमाह स्वप्नेति ते स्वचनप्रसंगेन संस्थाप्रादुर्भवस्थिते नैरूपो हेतुर्हि यस्मान्नास्ति ॥ १ ॥
प्रष्टुः सर्वैरेव यथैव पश्यसीति तत्र हेतुभवराशी तत्प्रकथ्यते तेनैव तरो अहेतुलक्षाघकोसीत्यर्थः ॥ २ ॥ तथा हि स्तुषुप्तिसदृशप्रलल
यानंतरं प्रथमसर्गतः प्रभृत्येव स्वप्नजंतुरिवकल्पनमात्मा विराडात्मा चिदाकाशो चिदाकाशमेव प्रपतनमित्याह स्वप्नेति ॥ परस्परे विषय

वक्ति चेत्स्वप्नदृश्यश्रीः कस्मान्न स्यात्समंजसा ॥ अवाच्यमेतद्धेतुर्हि नास्त्यो स्वप्नानुभवस्थितेः ॥ १ ॥ कथमालक्ष्यते स्वप्न-
तिप्रष्टुः प्रकथ्यते यथैव पश्यसी त्यैव हेतुरत्रास्ति नेतरः ॥ २ ॥ स्वप्नजंतुरिवैषोस्ति भाति प्रथमसर्गतः ॥ प्रभृत्ये
व विराडात्मा स्वैरमेव परस्परे ॥ ३ ॥ स्वप्नद्रष्टेन बोधार्थं तव व्यवहराम्यहं ॥ दृश्यं पिंडं न सन्नासन्न स्वप्नोन्नत्वके
वलं ॥ ४ ॥ अपराधवसात्को तां मया कां तां तु वंगिनी ॥ संविदं तन्मयी कृत्वा दृष्टेदृश्यपदे स्थिता ॥ ५ ॥ व्यवहारोयथो
दितः स्वप्नेस्वप्नजनैः सह ॥ यथा तदा तथास्मद्व्यवहारोमयोदितः ॥ ६ ॥ यथैव स्वप्नसंकाशोव्यवहारः स्वमेव सः ॥
तथैव त्वमिमं विद्धि मामात्मानं जगत्त्वयं ॥ ७ ॥ यथा स्वप्नजगद्रूपं स्वमेवैवमिदं जगत् ॥ आ यदाहं सहि स्वप्नः सर्गा-

विषयितया अन्योन्यसापेक्षत्वेपि ॥ २ ॥ तर्हि किं दृष्टं तस्य तस्य प्रत्यभावमेव जगत्त्वेनाह स्वप्नदृष्टेनेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वमवां तर
प्रश्नस्य प्रायः पर्वएव कथाशेषमाह अपराधेत्यादिना कांतेव दृश्यमारो अनुषंगिणी अनुरागवती तत्कार्यी तत्र प्रियाय त्वं ज्ञातासा
प्रधानस्यैव कल्पसंविदं कृत्वा ॥ ५ ॥ अशरीरस्य ते तयाः सह केप्रश्नादिव्यवहारो मत्तत्राह व्यवहार इति ॥ ६ ॥ त्वयासहैदानीतन
व्यवहारोपि ममतादृशएवेत्याह यथेवेति ॥ ७ ॥ कथं तर्हि स्वप्नइति जगदित्युच्यते मे दृश्यत्राह जाग्रदाहेति ॥ ८ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपंजगद्वेषः आत्मनः स्वप्रस्वप्रव्यवानकिंचित् ॥३९॥ अथवा कश्चिद्दोषोपि चनुंशव्यदन्याशयेनाह स्वप्रस्येति पुष्पहासिवा
सनाकारेण साकारः ॥४०॥ गतेषु स्वप्नेष्वपान्तरालिकेदर्शनमपिन घाक्यो मेव ॥४१॥ यः स्वप्नः स्फुरतितस्य सगोजस्कुतःलेन व
वंध्यापुत्रकल्पेन जगता साकृतिलंकथं भवेत ॥४२॥ यत्र साकारस्य पुष्पहारादेः प्रसिद्धस्वप्नजगद्दसनतत्र निराकारस्य प्र
लणः स्वप्नस्तस्य सर्गतापि नि किं वाच्य मित्यर्थः ॥४३॥४४॥ अधेन्नाहिरण्यगर्भवेनब्राह्मणेनअनुगाः इंद्रियाणिच्छिद्रणपवन

स्वप्नोयं जगदाभोगोनकिंचिद्वास्वमेवच ॥ निर्मलं तद्दिनामात्रमित्थं संस्थात्र संस्थितं ॥३८॥ स्वप्नस्य विधने दृष्टा साका
रोपुष्पहारादिकः ॥ दृष्टानुसर्गस्वप्नस्य विद्धि मे वामलेरवनः ॥४०॥ यथाङ्गष्टामले व्योम रुपंनद्रूजनेन था ॥ स्वप्नस्य ज
गत्सु वैर्जगत्वेनामलेनमः ॥४१॥ विवोम्नोनाहृतेः स्वप्नो नहि स्फुरतियः स्वतः ॥ सर्गस्य कुतस्तेन स्कुतस्तेन
साकृतिलंकथं भवे ॥४२॥ साकारस्ये वपन्स्वप्नजगतवोमनिर्मलो निराकारस्य विद्धो मनः सर्गः स्वप्नः कथंन स्व
॥४३॥ निरुपादानसंभारमभित्तावेव चित्वभः ॥ यद्यथा स्फुरतमेवेमं जगत्स्वप्नं स्कृतंप था ॥४४॥ मन्त्रा वित्तकाशम
रात्रस्या ब्राह्मणेनवेि ॥ स्कृतोपि नकृतस्सर्गमंदपो तृणवादिकः ॥४५॥ नोत्पन्नं नानवजगंतिनमोक्षनास्तिनास्ती
ति नात्ति नवक्षिचिदितोत्रबुधःस्न ॥ पाषाणमौनमचलं स्वयमाप्रवाहमाचारमाचरशरीरमिहात्ममाबा ॥४६॥ महा

रामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे कोमलबद्धिनमसर्गः ॥१६३॥

याहाः यस्मिंस्तथाविधेोरेताहि सर्गमंदपः कृतोपिनकृतवत्स्याः ॥४५॥ अतः सर्वदृश्यमार्जनात्परिशिष्टबोधपस्तस्यात्वेवसन्
परमार्थः ॥ अतो हे राम त्वमंतः पाषाणमौनमचलं स्वयं ह्रिर्ध्याप्रवाहमाचारमाचरन्ते तनेशरीरंयावन्मारब्धशेषमक्लानद्
नेहमात्मवानकश्चिद्दोषः इत्यर्थः ॥४६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विषष्ठिनमस्सर्गः ॥१६३॥

अत्र पक्षे तरंतः सत्येनं तनाः सर्गसंपदः॥ ग्रहैव ब्रह्मवित्यक्षे चिदेकघनमीयतेरवमप्यव्यवहारदृष्टं जेन प्राक्समर्थितमप्यशरीरस्य सं
वादादिव्यवहारं मेदमज्ञानांस्तु रबोधाय पुरा रामः पृष्टवानिति वेदि॥ हे मुने नवनपाय देवीं ने याक्रियासह मस्वत्संगमुखक्रि
क्षयवयवस्त्येनवासनामात्रात्मना देहेन कथं व्यवहारो भवताना क्षेत्र नस्यांज दृशा यां कचटतपाद्यो वर्णास्त्वया विना जिह्वा कथ
मुच्चरिताः॥१॥ वर्णोच्चारणादिव्यवहारे शरीरस्य न कारणता स्वप्नपिशाचशरीरेण तद्दर्शनाद्विनापि शरीरं स्वप्ने तद्दर्शनादन्वयव्य
तिरेकव्यभिचारान्न सहेतुकत्वे व्यवहारस्य सम्पनापतेश्च किंतु कल्पनामात्रेण तद्वत्तदपि सुलभमित्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह वर्णे

श्रीराम उवाच॥ न वास्त्रिया स्वरूपेण देहेनाम्बुजया कर्ण्यः॥ कथमुच्चारितास्तत्र वर्णाः कचटतादयः॥१॥ श्रीवसिष्ठ उवा
च॥ वर्णेषु स्वशरीराणां वर्णाः कचटतादयः॥ कदाचनापि नोद्यन्ति शवानामिव केचन॥२॥ वर्णोच्चारो भविष्यंश्चेत्प्रक
टार्थस्ततः क्वचित्॥ स्वप्नेष्वनुभविष्यंतो वितिद्रः पार्श्वगो जनः॥३॥ तस्मान्न किंचित्स्वप्नेषु तत्सत्यं भ्रान्तिरेव सा॥ वि
न्मात्राकाशकचनं ततया स्वे स्वभावजं॥४॥ तैरेंडुकाम्य स्वनतु बीलोगेप्याहितां गताः॥ इवमंजिविहाकाशात्मया दे

धित्यादिनारवमिव शरीरं येषां ते त्वविहं जेषां मते वर्णेषु मध्ये ये कचटतपादयस्ते कदाचनापि नोद्यंति॥ कल्पनामात्ररूपत्व
हिम्पर्थः॥२॥ उक्तेर्थेनुकूलं विपक्षे प्रतिकूलं च तर्कमाह वर्णोच्चार इति॥ प्रकटश्चासावर्थश्च प्रकटार्थ इत्यर्थः॥ यदि स्वप्ने
वर्णोच्चारः परमार्थः स्यात्तदा पार्श्वस्थजनानुभवगोचरः स्यादिति तर्कः॥३॥ स्वभावजेन निद्रास्वभावबलकल्पितं॥४॥ यदेवं त
र्हि तत्राह तैरिति॥ तदानीं गिरिकाध्यस्तमिंदुकाम्य आकाशमूर्तताद्विलाकेतेकगीतमित्याद्यप्रतिभासिकार्थतां गतानां स्वपि
ह्नविहाकाशाद्वस्वप्नदेहशब्दाद्योपितनडुदु संस्कारोपहितविहाकाश एव तथा भांतीति सिद्धमित्यर्थः॥५॥ ६ ॥ ॥॥

तेचिदाकाशात्स्वतयाभांतुकिंतत्सत्राहतद्दिशि।यथानभसोमूर्तीमनाकचनंनभसोनेतरत्तथाचिदाकाशाकचना
द्दियघत्सप्रवेश्नेजगदाकारंप्रसिद्धञ्चिदाकाशमेवविद्धि।द्रष्टस्वंस्वप्नार्थानांचिदाकाशमात्रतामसाधारणत्साम्येनैव
पुरःस्थितानांसमाधिदृष्टानांचार्थानांचिदाकाशमात्रतेत्याहयथेतितत्रसमाधिदृष्टं।६।तथावाप्यंसर्वोपिचित
स्वकचनचमत्कारतनाणुमात्रमप्यचिद्रूपकिंचिदस्तीत्याहतयेति।।इदंजगत्सन्याहतयेति।।इदंजगत्समिवस्थिर
मिमिवचस्फुरच्चवनितयाचतुरंतचेतनेनब्रह्मस्थितमितिप्रन्वयः।।८।।प्रमाणागम्यस्यजगन्मिथ्यात्वनदृश्यस्वप्रसा
क्षिमज्ञानमितिरामःशंकतेभगवन्निति।।असत्यमेवसत्यंचहिराद्दिप्रमाणवेधनाकथंयानेकथंसंभवेत।।८।।
तद्विदाकाशाकचनंयन्नामस्वप्नवेदनं।।आकाशमेवतनभसःकचनंविद्धितेतरत्।।९।।यथास्वप्नगंधवेदृंजाग्रद्गेस
वस्थितं।।आकाशमप्यनाकारंयथेवेदंतथैवतत्।।७।।तथाकचतितद्ब्राहवेतनेचतुरंतयायथास्थितंततस्वेदृंस्तं
स्थिरमिवस्फुरत्।।८।।श्रीरामउवाच।।भगवेनसप्तस्वेदृक्थनाम्नयस्थितं।।असत्यमवसत्यंत्वमिदयानेकथंभवे
त्प।९।।श्रीवसिष्ठउवाच।।स्वप्नस्यान्येवक्थंसंति।।संतिसत्ये।।नान्यतिनचसत्यानिनस्थिराणिस्थितानिवा।।१०।।
अनुभूतानिवीजानिवीनराशाचिंबावेशः।।अन्यान्यस्मिन्समानेवसमानिनेसमानिच।।११।।प्रत्येकमतत्स्यानितये
गाभ्युदितानिच।।परस्परमदृष्टानिवचदृष्टिविधानयच।।१२।।
स्वापानतन्त्रस्फुरद्भानगम्यतानेषाचितवतोविमर्शाद्द्रसेनास्थिरस्वेनचस्वप्रसामर्थ्यस्वेवेत्याशयेनोत्तरमाहस्वाप्निस्या
दिनास्वप्नवद्देवात्मनोनान्यानिनाथ्यजाग्रदसत्यानिस्थिराणिवेसनिर्वचनीयान्येवेत्याशयेनसप्तयेवस्थितानिचेत्यर्थः।।१०।।
स्वपरस्परंवाजग्मावाद्दिस्थ्रमेदामेदसमासमप्रपत्यापसमप्रमाणमिमिताहअनुभूतानीति।।११।।केवलीत्ववसन्निवेशवेत्य
स्पेरस्मतंतरानंत्येनावस्थानानुभवादपिमित्यानाव्यवसामर्थ्यमेवेत्याहप्रत्येकमितिस्वप्नचयरस्परमदृष्टत्वादपितथेत्य
हपरस्परमिति।।१२।।

नदृश्योयथादृश्यतिअन्योन्यमिति॥कुसूलस्थबीजानीवांतरगलंत्यपि॥१३॥कालितान्यपितानिचेतनरूपाण्येवजीवन्मनस्त्वरूपाणि
पतितजलबिंदुवद्योमान्यतांप्राप्यशून्यमेवसंपद्यंतेनापिअस्मादादिवसरस्यरंधिदृंतिपश्यंतिकिंतुअज्ञानात्मनेचेतनरूपत्वा
न्निरंतरंसुखानीवस्वप्नमेवानुभवंतीत्यर्थः॥१४॥तत्रसुप्तजीवाःस्वप्नजगज्जालंप्राप्यतत्रैवकल्पितेअहनिसर्वव्यवहारिणोभ
वंतीतिप्रतिजानीतेसुप्ताइतिप्रतिज्ञातमर्थंअसुरमनुष्यराक्षसादीनांस्वप्नहानानांगत्यंतराभावात्परिशेषानुमानेनसाधयिष्य
न्प्रथममसुरेषुदर्शयतिअसुराइतिसार्धेन॥१५॥असुरादैत्याःसौम्यविवेकेनदैवैर्निहताःसंतःस्वप्नजगन्त्येवस्थितायतोज्ञानाभावा

अन्योन्यंतानिसर्वाणिनपश्यंत्येवकिंचन॥जडानीवैकराशीनिबीजानीवगलंत्यपि॥१३॥व्योमसमान्यान्यगगनंनविदुः
तिपरस्परं॥अपिचेतनरूपाणिसुप्तानीवनिरंतरं॥१४॥सुप्ताःस्वप्नजगज्जालमहनिव्यवहारिणः॥असुरानिहतादेवै
र्नीस्वप्नजगतिस्थिताः॥१५॥अज्ञानान्नगतामुक्तिंजडाज्जडतामिताः॥नदेहंचेतःकिंसंतुविनास्वप्नजगत्स्थितेः॥१६॥
सुप्ताःस्वप्नजगज्जालस्वाचारव्यवहारिणः॥पुरुषानिहताःकुंभिनिलेतेपिवव्यवस्थिताः॥१७॥निर्मोक्षानिःशरीरास्तेवै
तनावासनान्विताः॥१८॥स्वप्नजगज्जालंविनावेदकवंसंतुते॥१९॥सुप्ताःस्वप्नजगज्जालव्यवस्थाचारचारिणः॥येहता
राक्षसादेवैस्तेप्येवंव्यवस्थिताः॥१८॥येचयेनिहतारामविंतेकुर्वंतुकथ्यतां॥अज्ञानान्नगतामुक्तिंचेतनानलदृषस्थिताः॥१९॥

मुक्तिंनगताः॥नापिजडतांपाषाणादिभावमितानापिदेहचेतःसंपन्नाःईदृशास्तेस्वप्नजगत्स्थितेर्विनाकिंसंत्वित्यर्थः॥१६॥१९
वंपुरुषामनुष्याअपिस्वस्वप्नरूपेजगज्जालेवासनाभिर्व्यवहारिणः॥येचतत्रैवान्येकुंभिनिहताः॥सेनस्वलपेवेवप्रागुक्तासुरजीव
वत्स्वप्नपरंपरायामेवव्यवस्थिताः॥१७॥यतस्तेपिज्ञानाभावान्निर्मोक्षाःनिःशरीराश्चेतिनजागरस्थाः॥वासनाभिन्नव्यवहार
णशीलाःईदृशास्तेस्वप्नजगज्जालंविनाक्वसंतुतेषांस्वप्नविनानान्यागतिरस्तीत्यर्थः॥१८॥अथप्रसङ्गेषुमनुष्येषुवराक्षसेषुयोजयति
राक्षसाहिष्वपियोऽयमाशयेनाहसुप्ताइतिद्वाभ्यां॥१९॥२०॥

तेषांस्वप्नद्रष्टॄणामनुभवसाम्याज्जाग्रद्दृश्यस्यैवमवतीत्याह स्वप्नेति॥ आहृताः स्वप्नत्वाभिमानिनः॥२१॥२२॥ तथा
वास्माभिरनुभूयमानजगदन्तर्गतावयं वयमिति दृष्टास्तैरपि अस्मज्जाग्रत्तेषां स्वप्नः वयं च तेषां स्वप्नपुरुषाः संपद्यामहे इत्याह स्व
तेषामिति॥२३॥ आत्मनोऽपि परस्य पुरुषान्तरस्यापि अनुभूतितः अनुभवाधिष्ठानत्वात् अतः सत्या एव ते स्वप्ना निमित्तस्याधि
ष्ठानविदात्मनः सर्वगत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः॥२४॥ अपि शब्दो भिन्नक्रमः॥ यथा ते स्वप्नपुरुषाः सत्यास्तथा अपरे विमयाप्रति स्वप्न

सा प्रबुद्धस्य वीजं नेदृश्यमिदं सर्वं यथा स्थितं॥ चिरायानुभवं त्येते यथैवेत्ते वयसादृताः॥२१॥ तेषां कल्पजगत्स्वप्नाय यथास्मा
कं तथैव नाः॥ अस्माकं जाग्रती स्वप्नाय यथा तेषां तथैव च॥२२॥ ते हि स्वप्नपुरुषास्तत्र चेमे वयं स्थिताः॥ ये च तेना
मसंसारा ते ... मिथं विदुः॥२३॥ ते स्वप्नपुरुषास्तेषां सत्या एवानुभूतितः॥ आत्मनोऽपि परस्यापि सर्वगत्वाद्धि दाम
नः॥२४॥ यथा ते स्वप्नपुरुषाः सत्यमात्मन्यथा परे॥ तथापि स्वप्नपुरुषाः सत्यमेव तथैव ते॥२५॥ स्वस्वप्नपुरुषोऽपरे
... व्यादृष्टास्तथैव ते॥ स्थिता तत्रेन यायापि ... मिथः॥२६॥ प्रबोधेऽपि हि मिथ्यं ते स्वप्नभावाय या स्थिताः॥
॥ तथा स्थिरानुभूयन्ते परब्रह्मनिनायया॥२७॥

मनुभूयमानाः पुरुषाः॥ सत्यमेव तथैव तेन भवादि स्वप्नपुरुषा बोध्याः॥२५॥२६॥ यथा ते स्वप्नभावाः प्रबोधे जागरणे च य
थामिथ्यं ते विशीर्यन्ते इत्यनुभूयन्ते न पारव काले स्थिरमस्थिता इव वानुभूयन्ते न पारमार्थिकत्वेन तस्मात्यत्नुभवबलेलब्धो ना
न्होतु शक्योऽर्थः॥ अथवा ब्रह्मसत्तया ... सर्वसत्तात्मकतात्कस्यापि सत्ताकरा विनापन्होतु शक्यो मायायेनात् परब्रह्मसत्तये
ति॥२७॥

तथा च माकृप्रतिहाने कलितमित्याह सर्वमिति॥ यथा सर्वं जगत्काशाकाशं वा चिदाकाशमेवेति तद्व्येयानन्त्यविरिहि विदथि हस्य
तेन यथा प्रथमं द्वितीयस्य तु न्यायेन चन्द्रेण्योन्निरंतरे असेवनिरंतरे परमाकाशे ब्रह्मणि तत्र निरंतरे असंख्येविततसंघाते नैव तासंख्येऽजग
त्कं वेतत्रापि प्रत्याकाशं तत्रापि प्रति संसारमंडलं तत्रापि ब्रह्मादिलोकं तत्रापि प्रतिद्वीपं तत्रापि प्रतिगिरि तत्रापि प्रतिमंडलं वि
कारं तत्रापि प्रतिग्रामं प्रतिपुरं तत्रापि प्रतिगृहं तत्रापि प्रतिजंतु प्रतिक्षणादिकालं च यावंतो ये जीवास्तन्मोहविवर्तितः स्थिता
वंतः संसाराः पृथक् पृथगापातारच्चाभिनाः तिपं चानामेकान्वय ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ तावत्संख्ययापि ज्ञातसंख्यायान

सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति तथापरे । पपात न किंचिन्नाकाशं न क्वचिन्न च हन्यते ॥२५॥ निरंतरे पराकाशे निरंते च विनो
दये निरंते विसंघाते निरंते जगतां गणाः ॥२६॥ प्रत्याकाशकलं कोशं प्रति संसारमंडलं ॥ प्रतिलोकांतराकारं प्रतिद्वीपगि
रिप्रति ॥२७॥ प्रतिमंडलविस्तारं प्रतिग्रामपुरं प्रति । प्रतिजंतु प्रतिगृहं प्रतिवर्षयुगं प्रति ॥२८॥ यावंतो ये स्थिताः केचि
ज्जीवा मोहविवर्तिताः ॥ स्थितास्तत्र तावंतः संसाराः पृथगात्मकाः ॥२९॥ तेषामंतर्जनास्संति जनं प्रतिपुनर्मनः ॥ पु
नर्मनः प्रतिजगज्जगत्प्रति पुनर्जनः ॥३०॥ इत्यमायं तरहितं एष इत्यमयो भ्रमः । ब्रह्मैव ब्रह्मणि विस्फारेनात्रेय तावत्कि का
वना ॥३१॥ कुड्येन भस्तु पलके सलिले स्थले तरुस्थिते मात्रमत्तिहि पतत्सदशेष विश्वं तथा वन तत्र जगदस्ति कुतो संख्या
तद्वैष्णतनरमपात्तमनस्कं स्वरूपं ॥३२॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगदनैक्यप्रतिपादनं नाम त्रिषष्टिस्सर्गः ६३

विश्रांतिरित्मन यस्यैव मायायाम्रपयाामित्याशयेनाह तेषामित्यादिना ॥३१॥३२॥ हे राम कुड्येन भासि उपले पाषाणे सलिले
स्थले वा जाः हि यत् अस्ति मात्रमत्ति तदेवाशेषविश्वं न जगज्जायव स्वतंत्र तत्त्वा स निवितः सर्वगत्वाय त्रा त्र सर्वत्र जगत्स्थे
व अत्र जगति संख्या कुतः ॥ तच्च विश्वं तद्वैष्णुपरं निर्विशेष निरतिशयानंदैकरसं ब्रह्मैव तु शाह्वार्थेऽयं यतः अज्ञानां मनः
स्फुरत्तदेव स्वरूप अप्रपंच मेवेत्यनर्थरूपमेवेत्यर्थः तथा च श्रुति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति ॥३२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र
काशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे त्रिषष्टितमस्सर्गः ॥६३॥

वा॰रा॰टि॰
१७८

ष्ठ येन वसिष्ठेन विद्याधर्यादि विजयात ॥ तद्गेहे जन्मकर्माद्यानिर्वर्तितानि निरूपितानि ॥ प्रासंगिकं प्रसंगं समाधाय श्रीवसि
ष्ठः प्रस्तुतं कथाशेषमाह अनन्तरमित्यादिना ॥ कुवलयानुल्लासयन्ति कुवलयोल्लासिनी कृतास्मि मालती मालतीमाल्यानीव प्रसन्न
नीलोत्पलवन्नेत्रस्याः ॥ सा ललना ललिता लोकलीला पालयिता कौतुकेन आलपितानि भाषितानि येन पावनानि ॥१॥ कस्यासि हि
नाभार्या वेति शेषः ॥ किं आस्पदं आवासस्थलं यस्याः ॥२॥ आत्मनः स्वस्याः उदन्तं वृत्तान्तं ॥२॥ कीर्तिविलम्बं परदारत्वं भावयन्त्यु

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनन्तरं कुवलयोल्लासि मालतीमाल्यलोचना ॥ ललना ललिता लोकलीला पालयितामुना ॥१॥ का
ले कमलगर्भाभे किमर्थमिमामुपागता ॥ कस्यासि किं प्रार्थयसे गन्तासि कि मामस्य ॥२॥ विद्याधर्युवाच ॥ तेनैव मृदुप
दा वत्समानमोऽहं तं वक्ष्याम्यहं ॥ प्रभुरर्हसि विश्लिष्टमार्जितरूपाय पार्थिनी ॥३॥ परमाकाशकोशस्य कस्मिंश्चित्कोणके स्थि
तुष्याके संस्थितं किंचिदिदं तावज्जगत् हि ॥४॥ पातालम्भूतलं स्वर्गादि हापवरकास्त्रयः ॥ कल्पने कामुमा यंतःकृताधान
त्वमायया ॥५॥ तत्र द्वीपैः समुद्रैश्च वलितं वलयैरिव ॥ पाटलोत्पन्नगल्लहस्याः प्रकोष्ठमिव भूतले ॥६॥ ७ ॥ ८॥

कस्मिंश्चित्कोणके आवरणपतिप्रकृतिस्थितिः आर्ता आर्तिप्रशमने पापापार्थिनी मां कृपया विश्लिष्टं प्रभुरर्हसीत्यन्वयः ॥ तत्र यावत्तावा
न्यास्सनम्रुचितमेवेति भावः ॥३॥ तत्र प्रथमं वास्यं देवं तत्स्वरूपत्वमते परमाकाशेत्यादिना ॥ कस्मिंश्चिदिति पादेऽस्य सर्वं भूता
नीत्यादिकृते इति भावः ॥४॥ इहास्मिन्नुर्ध्वजगत् हे अपवरकाः अन्तर्गृहप्रकोष्ठाः ॥ अत्र एव प्रपवरके सुधान्तर्हिरण्मयोऽन्ता
न्तः आकारयामाययास्मर्गवैचित्र्यकल्पनारूपाः केवलं कुमारागृहस्वामिनी क्रीडार्थं कृतेत्यर्थः ॥५॥ पतीद्वीपैः समुद्रैश्च वलयैरि
व वलितं ॥ अन एव तत्र द्वीपैः पाटलेन कुत्पिङ्गलतेजगल्लहस्याः प्रकोष्ठ कारस्तलमिव स्थितमित्यर्थः ॥६॥ ७ ॥ ७ ॥ ८॥ ८॥

रा॰स॰
१७८

सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां चांते सर्वदिक्कं परितः इति यावत् योजनानां दश सहस्राणि परिणाहतो दैर्घ्येणाशातां महीं वर्णयति स्वयमि
माद्दिना स्वयमेव राजा वपि प्रकाशनेन तिस्वयं प्रकाशा संकल्पानां सर्वकामानां फलदः संवरामिव निर्मला चिंतामणि प्रचुरा स्वच्छा
नीरजेरका स्वकं त्याजिताः विषयाः स्वर्गादि लोका यया ॥ ८ ॥ सा सरसाममरा णां सिद्धानां च लीला विहरणो चितात्रवनिः सेतिप्रकृप
द्वयो ॥ ९ ॥ अंते वहिः प्रांतेभूपीठ लग्ना यस्य तागल्लं मी प्रकोष्ठस्य वलय वद्धावलनं परितः स्थितिः ॥ १० ॥ जेरोलं वर्णयति कुचिदिन्यादि

अंते द्वीपसमुद्राणां सर्वदिक्कमवस्थिता ॥ योजनानां सहस्राणि दश हेममयी मही ॥ ७ ॥ स्वयं प्रकाशा संकल्पफलदां बरनि
र्मला ॥ चिंतामणिमयी स्वच्छा स्वच्छा याजित विष्टपा ॥ ८ ॥ सा सरोमर सिद्धाना लीला विहरणावनिः ॥ संकल्पमात्र संपन्न स
र्वसंभोग सुंदरी ॥ ९ ॥ अंते तस्या भुवश्चैलो लोकालोकोपि विश्रुतः ॥ भूपीठस्य प्रकोष्ठस्य वलयावलनां दधत् ॥ १० ॥ क्वचि
त्रिपितमो व्याप्तो मृत्युद्वदिवा भयः ॥ क्वचिन्नित्य प्रकाशात्मा मनः सत्ववतामिव ॥ ११ ॥ क्वचिद्धात्रा द्गतनकः साधूनामिव
संगमः ॥ क्वचिद्दुर्गजनकोप मूर्खैरिव समागमः ॥ १२ ॥ क्वचित्प्रकरसर्वार्थी मनोमति मतामिव ॥ क्वचिद्दत्तगहनो मूर्
खो त्रिय चितवत् ॥ १३ ॥ क्वचिद्ग्रासतमोमांशुः क्वचिद्ग्रासत्सूर्यभाः ॥ क्वचिल्लोकमयस्तेन क्वचिद्धाम्न्यपकितः ॥ १४ ॥
क्वचिद्देवपुरव्याप्तः क्वचिद्दैत्यपुरान्वितः ॥ क्वचित्पातालगहनः क्वचिच्छृंगोर्ध्वकंधरः ॥ १५ ॥ क्वचिच्छ्रमत्र मडंबरः क्वचित्सानुम
नोहरः ॥ क्वचिच्छृंगशिखाक्रांतवैरिंचनगरांतरः ॥ १६ ॥ क्वचिच्छृन्यमहारण्य वहन्वल्यांतमारुतः ॥ क्वचित्तुभुवनोद्यानगाय

ना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लोकमयो जनमयुरः ॥ क्वचित्तु बहिर्भागे तेन लोके नाम्न्यानि दिक्षु टानि यस्य ॥ १४ ॥ पातालमिव गहनो दुष्प्रवेशः
॥ १५ ॥ शृंगशिखाक्रांत वैरिंचनगरांतर इत्यो नत्यातिशयोक्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ छ छ छ छ ॥ छ ॥

वा॰री॰लि॰उ॰
१२९

पातालगंभीरास्तुगुहास्तुकुंभांडोपिशाचभैरवभीषणाः॥१८॥ अहयोपि सहस्रशःकनानि मत्तानीव गर्जनपराण्याग्निपि यस्मिन्नाथ॥
जनपदस्त्रीभेयाशैल्थीनां सचलितानां जनानां मात्रपैः॥ स्वगुरुतराद्रिमहारैः समुत्साहिनाः प्रभवःरक्षःपिशाचादिनि
वासायस्मिन्॥ वास्तव्यजनसमूहानां सोजन्येन जितत्रिविष्टपः॥२०॥ नित्यमभीष्टां वहन्ति वीनेरेवप्रागताः उष्णाःप्रजा
नावास्थावरजंगमायत्र॥ विषशस्त्राग्निरोगाद्दिनिमित्तभेदजैः सर्वैः क्षयेरस्पृष्टाजनस्यबद्धिरं स्थिरःस्थावरजंगमायत्र॥

क्वचित्पातालगंभीरगुहाकुंभांडभीषणाः॥ क्वचिन्नंदनसौंदर्यमनुष्याश्रममनोरमः॥१८॥ क्वचिद्दुर्गमयमनाम्नं क्वचिद्दु
र्लभवारिदः॥ क्वचिद्रभस्गुहाभ्यागहनोपांतमंडलः॥१९॥ क्वचित्स्वभूजनात्रेयसमुत्साहितमध्वरः॥ क्वचिद्वास्तव्य
जननासौजन्यजितविष्टपः॥२०॥ क्वचिन्नित्यंवहद्दानाज्ञानस्थावरजंगमः॥ क्वचित्सर्वक्षयोन्मुक्तस्थिरस्थावरजं
गमः॥२१॥ क्वचिन्महामदमदन्मत्तभांकारभीषणः॥ क्वचित्तोयाब्जमलिनीमनसारसमंडणः॥२२॥ क्वचित्तालि
लकल्लोलजलहिल्लासघर्घरः॥ क्वचिन्मत्तानारीहेलाविलासलिलतस्मरः॥२३॥ क्वचित्पिशाचकुंभांडवेष्टितावे
ष्टदिकतटः॥ क्वचिद्विद्याधरीसिद्धनर्तगीतमरिनतटः॥२४॥ क्वचिद्दुर्दर्शदंभोदसारिदाकुलतटनटः॥ क्वचिन्मत्तजगाना
ननानाभ्रसमरः॥२५॥ क्वचिच्छमलिनीकोशावरुद्धस्थाध्यानमंडलः॥ क्वचित्सर्गांगनासिद्धसुंदरीद्दतमंडनः॥२६॥

॥२१॥२२॥२३॥ पिशाचैःकुंभांडैश्चवेष्टितानिअजनरववत्प्रवेष्टव्यजीवादिकनटानिपस्याः॥२४॥ दुर्दर्शनाम्नंभोदानांसरिल्लहर्योवी
कुमिलुटनटःविशीर्यमाणारम्यः॥२५॥ कमलिन्याःकोहलकूणवक्त्रस्यैष्मभरनेत्रैःराख्य ध्यानप्रपन्नरोधिनीमंडलंय
त्रस्वगंगिनानाम्नसरसांसिद्धसुंदरीणांचरत्नात्मालंकैर्मंडयन्तीतितणोऽन्तः॥ नागवल्लीवनमपिनिर्दिनिपावन॥२६॥ ॥

राम॰
१२९

रुणारुणानिष्ठप्रन्यःप्रत्यस्यवानजलपूर्णैःप्रमाणैर्गंभीरःपुष्ठैःकपानालभीषयाः॥२८॥मनाःहरिव्रजाः॥सिंहवानरादिसं
हायस्मिन्॥२०॥निर्मितंप्रातिनिकायप्रत्यंयमयास्यानयाउद्यानोद्यानमनइतियावत॥२१॥नैर्मल्यविलासादिभिर्योमोपमानि
सरांसियस्मिन्॥सर्वेऋतवोयत्रतथाविधानिकाननानियस्मिन्॥२२॥जम्बवर्णितमूपस्यलोकालोकप्रोलस्यशिखरेषुसाम

क्वचित्तपद्विनकरजननावारस्तुहरः॥क्वचिन्नैशात्मीनेहन्त्यन्मत्तनिशाचरः॥१७॥क्वचित्तुत्यत्तत्यानत्यानमयज्जनाव
निःक्वचित्सौराज्यसंपन्नप्रोम्रवस्तुरमंडलः॥१८॥क्वचिद्दत्यैतनिःप्रत्यःक्वचिज्जनमहाहत॥क्वचिच्छ्रन्नलगंभाःक्व
चित्पातालभीषणाः॥१९॥क्वचिद्धृत्कल्पतरःक्वचिन्निर्जलंजगमःक्वचिन्महाकरिकुलःक्वचिन्मत्तहरिव्रजः॥२०॥क्व
चिन्निर्मितमुद्यानःक्वचिद्रन्मत्तराहसः॥क्वचित्वरंजगहनःक्वचित्तालमहावनः॥२१॥क्वचिद्योमोपमसराःक्वचिद्दि
व्यमहस्थलाः॥क्वचित्तिमग्नमत्यांस्तुःक्वचित्सर्वर्तुकाननः॥२२॥शिखरेषुशिलास्तस्यसामान्याचलसंनिभाः॥से
तिस्तुष्टितकल्पाभारलमय्यांवरामलाः॥२३॥हीरोदकार्कगोरीणांवनसंधोकसामिव॥विश्रामंयत्रनिद्रायास्तुहरे
योहरियोनयः॥२४॥तासामुत्तरदिग्भागेपूर्वश्रृंगशिलोदरे॥निवसाम्यहमसीणवज्रसारसमतनुः॥२५॥ छ॥

माचलाःसत्वमलयादयस्तत्संनिभारत्नमय्यःशिलाःसंति॥२३॥हीरमिवोदकमिवार्कइवचगौरीणांअवदातानांपासां
शिलानांपृष्ठेषुवनस्वंधोकसामहजरूणांलेद्येधस्थिव॥अन्येषांहरीणांयोनयःकारणभूताःसपुत्रपौत्राइतियावत्हरयःसिं
हवानरादयोविश्राम्यंति॥२४॥तासांशिलानांमध्येतस्यगिरेरुत्तरदिग्भागेपूर्वदिक्स्थस्यशृंगस्ययाशिलातदुदरेअहंनिवसा
मीति॥किमास्यहाइतिप्रश्नस्योत्तरं॥२५॥

कस्यासीत्यादिप्रश्नानन्तरं वक्तुमारभ नेन केवलमित्यादिना॥३७॥३चास्य को दोषः कामके ना आव द्मावनाममता मार्य्यांतो॥३८॥ परिवार पुत्रमैत्र भ्रत्यादि परिजनोपि नो भ्जवयोः॥४०॥ असौ मे पति पुत्रादि जीवन्नपि एकस्यानात्वा

विधिनातत्र बद्धास्मि वसाम्युपलयंत्र के॥ अत्रार्थं स्यामुनेयालाम्यैपुगगणाममा॥३६॥ न केवलमहं वद्धा पावमर्गोपितन्त्रमेव दुःमायं तनेय मकुमले षटूपदेपया॥३७॥ तेन मा द्रमिया मद्रोशिला कोटरसं कीर्णा अनुमता क्रिरं कालमन्त्रवर्षगणागता॥३८॥ अन्योन्या मेक दोषेण न हि मे फलमामहे॥ चिरं तत्रैव तिष्ठाव स्तथैवाविद्धभावनो॥३९॥ पाषाण संकटेन स्मिन्नेव द्वा वानं न केवलं वद्धौ पावरणी बेण परिवारोपि तत्र ना॥४०॥ पुराण पुरुषो वद्धो हिनत्वमास्ति मपतिः॥ एकस्या नान्यच लतिजीवन्मुगशता न्यसौ॥४१॥ आवाल्या द्रुलचारी च श्रोत्रियः पावकोऽलसः॥ एकांत एकरवोलोः जितशत्रिरवापलः॥४२॥ अहं व्यसनिनी भार्या तस्य वेनस्त्रिं संवरा॥ ननिमेषसमर्पयाम्यंतं विना हेसृधामयो॥४३॥ अद्युतेन वव्रथ तस्त्रे भार्या हं स मुपार्जिता॥ कथदक्षिपया ततः स्ते हो स्माकम च्युस्मिते॥४४॥ तेन जातेन मम स्त्रीवालेन वसतापुरा॥ किं विहेन मतेके न तिष्ठता माल पेमले॥४५॥ श्रौत्रिपत्वा नुरूपेणा पाष्ये जन्मशालिनी॥ कुलः संभवतीत्येव निर्णीय विरवितया॥४६॥ ७॥

सता मन्न च लति नो त्ति वृत्ति॥४१॥ श्रोत्रियः स्वाध्यायशीलः अनरव वा नं वांघउ को पि श्रुति स्मृतिः॥ अनुगामचापलः इप्रियवायल भ्रूव्यः॥४२॥ स्वपन्तु प्रभोत्याह॥ अहमिति॥४३॥ अस्माके आवयोः॥ अस्माहो दृष्ठो स्थिति वक्तव्यवन॥४४॥ स्वतन्त्रप्रकाश माहनं नेति॥४५॥४६॥ इति नमामगवते वासुदेवायनमः॥ ॥७॥

४७॥ एतादृशाकारं वा वर्णयति सहजेन्या हि ना॥ ४८॥ रस्यंतइति रसाः गुणाश्रितेः शालिनी॥ ५०॥ हरिणीइवतरिहरीणां नयने यस्याः॥ ५१॥ मस्तनिनीतियद्युक्तं न हि रूपो तिलीलेत्याहिनी नचल्प्राभोगे छिन्नमर्षः॥ ५२॥ समदर्शिमनं मनः कल्पना मयत्वाल्लक्ष्म्य लक्ष्म्योः प्रियासखीव समदर्शिनी॥ अतएव मोहजालानां मभिन्ना यिसंपद्मायहोरखिन्ना॥ ५३॥ भन्तमनोमयत्वाद्देवानकाम्यमतत्रैलोक्य

स्वयमेवानवर्यांगीतेननामरसेक्षणा॥ तुत्याहिनास्मिनाथेन ज्योत्स्नेव शशिना मला॥ ४७॥ मनसामानसीभाग्यमिंदरो नमस्तु रीतत्तोवृक्षिमयातास्मिवसंत इव मंजरी॥ ४८॥ सहतांबरसंछन्नाभक्तानांचित्तहारिणी॥ पूर्णेंदुबिंबवदना बोधिरिका मलनारका॥ ४९॥ कोरकोद्यत्स्तनभरा समग्ररसशालिनी॥ लज्जास्वनेनेवकरपल्लवशालिना॥ ५०॥ सर्वस्य उत्तुगजस्य नित्यतरं यं हारिणी हरिणीनारनयनामद्दनोन्मादर्षिणी॥ ५१॥ लीलाविलासैकरत्नाहेलावलितलोचना॥ जेयवाधरप्र या नित्यं नवनजानुरागिणी॥ ५२॥ सौभाग्यभोगपरमा लक्ष्म्यलक्ष्म्योः प्रियासखी॥ अनन्यामोहजालानामविन्नासं पद्मायदीः॥ ५३॥ न केवलमहं गेहं धारयामि हि जन्मनः॥ यावत्त्रैलोक्यसद्दनमिदं मंगविभर्म्म्येहं॥ ५४॥ अहं फुल्लकरा भार्या कलत्रभरणक्षमा॥ त्रैलोक्यगृहसंभारधारणेकमरोहूहा॥ ५५॥ अथाहं नरपीजानासंभुक्तिनो न्नतलनी॥ लज्जोल्लसत्कुलुच्छैव विलासरसशालिनी॥ ५६॥ पतिंमौहिद्यतत्रचाच्छे त्रियत्वातपोरतः॥ कथयाप्यपेक्षयापिनवि वाहितवानिमां ॥ ५७॥ ॥

धारणमपि मद्धीनमेवेत्याहनकेवलमिति॥ ५४॥ कुलकरी पुत्रपौत्रपरंपराप्रसवयोग्या॥ कलत्रं पोष्यवर्गस्तभरणक्षमा॥ उल्ल सत्कुलुच्छा उल्लसन्मलपुष्पगुच्छा लतेवा॥ ५६॥ इमामेवं गुणलक्षणामपि मां पतिः सब्रह्मलणः तैर्थस्तत्रैवादृशी प्रकारितारखभावात् कयापि वल्पमायापामो क्षापेक्षयानविवाहितवान्॥ ५७॥

अविवाहे त्वं कथं न स्पमार्पात त्राह नेने निा जेन सह यौवनेन संपन्नो यो भोग विलास विषयो रस इछान च्छालिनी अहं स्वमनोरथे
नैवनं भजरिंहृतवतीमर्थः ॥५८॥ एतानां भस्म मार्जनेन संकल्पितानां अंगाराणां स्थली छिव ॥५८॥ जसः सिकताः यास्तु नया वि
थाऽमरूस्मयः संपन्नाः ॥६०॥ कल्हाराणां पद्मभेदानां कमलानां चोत्करैः कोमलाः स्तु खस्पर्शाः ॥६१॥ हा शांने ये पुष्करादिकु सु
मोत्करैः सखीभिर्हेलाशय्याः हि स्वनेन मालिताहि लिता विलुविनैा ॥६२॥ अंग संग मात्रि मिनान्धा प्रे पाना पोष्ययास्तु छाः प्रपम

तेन यौवन संपन्न विलास रस शालिना ॥ तं विना अस ने नाहं स्थे मा विरप भिनी ॥५८॥ शीना निल विलोलास्तु नल नीव नि
रनरं ॥ अंग राहमवाप्नोमि त्वं मारस्य लाछिवा ॥५८॥ उद्यानावनयः सर्वाः पूर्णाः कुसुमवर्षिभेः संपन्नाः जसः सिकताः
भूत्वा मे मरुस्मयः ॥६०॥ जलकल्लोलक कल्हार कमलोत्कर कोमलाः ॥ स्वस्थास्तार सारा व सरसा राव सरसा मम नी
रसाः ॥६१॥ अहं पुष्पोत्करे हारे कुसुमैः लोरमा लिता ॥ मर्शं हाहमवाप्नोमि कटके छिव दोलिते ॥६२॥ कुसुमदोस्य लकन्दुरक
हलीनल्पपालयः ॥ महंगसंगमात्रेण मर्मरायोति भस्मतां ॥६३॥ मत्कांत गुप्ति अस्मादु वि विनहारिचा ॥ तदालोक भवा
मनं बाष्पपूर्णायते हृपा ॥६४॥ अस नान लसं तमसाः पतंतो बाष्पबिंदवः ॥ छमछ मिति मज्जांति कमलोत्पलपत्रि पुष्पा

मभिराम स्वातंतो भस्मतां यांति ॥६३॥६४ पछुमछ मीति मही पति पत सार्द्रिः स्नेह बिंदु निपात शब्द सा इद्मप थे जनाय मसलानुक्तमणां ॥
जाविबलं कुलं है भवतस्पत्र बकुल गृहयाचि ते अन्यकांतु करणाय स्यात इत्यादि कितत रइला च्छ हृस्य परस्पंनां आ छिनस्यां त्यस्य तुवे
ति निषेधस्थ छाहस्तवाले नैतिबोध्यं ॥ मज्जंति अंतः प्रविशंति सोष्णाः कमलोत्पलानि स्नाइति शोषयंतः स्वयमपि शुष्यंताति
यावत् ॥६५॥छ॥

उद्यानखंडेषु सखीभिः कदलीकंदलीस्कंधकलित पल्लवदोलासु आंदोलनलीलया लालितातिमः स्वेदः स्वेदक्रमशः काल
क्रमानुसमाच्छाद्यते हिमैः ॥६६॥ ६७ ॥ सारसेन मैत्री आश्रिता संगता ॥ ६८ ॥ अद्यो मनेम्र घीजडीभावाहीतः ष्णाभिपतत्सदानी
महर्धि स्थिते ति नद्रा ने ॥ नयावाहं ता विलये तक्रतः दुःस्वास्थ्यानुभावाद्धि आम्यामीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ द्वितीयं प्रति द्विर्शं असमासे अद्वि

कदलीकंदलीस्कंधदोलां दोलनलीलया लालितोद्यानखंडेषु समाच्छाद्यते हिमैः ॥६६॥ तुषारनिकारा कीर्णा कदलीद
लमंडपा ॥ पद्मपांसु ष्मापाम्बुजं नैतद् रंगारभीषणं ॥ ६७ ॥ नलिनीनालदोलासु सारसीं सारसाश्रितां ॥ दिनानना विलोक्या
न निहामि निजं यौवनं ॥ द्वार मेरो हिमि मध्यस्थे पद्मे यामि सौम्यतां ॥ तृष्णाम्य शोभने दीनानजाने किम हं स्थिता ॥ ६९ ॥ नृषा
नि कुंदमंदारकुसुमानि हिमानि चाम्य कामास्त्रिदधानो भस्मानीव दिर्शं प्रति ॥ ७० ॥ आनीलपल्लवमृणाललता मलानां
कल्हारकुंदकदलादलमालतीनां ॥ ध्याममंगवलनेन विशोषयन्त्या जग्धीगता निनवयौवनवासरा मि ॥ ७१ ॥ महारामा
यणे निर्वाणप्रकरणे यथार्थोपाख्याने विद्याधरीव्यसनवर्णनं नाम सर्गः ॥ ८४ ॥ विद्याधर्युवाच ॥ अथ कालेन महता सोनु
रागो विरागतां ॥ प्राप्तो मम द्वारद्वजो विरसः पल्लवो यथा ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

वनं ध्वांरसा ॥ ७ ॥ आनीलानां तमालादिपल्लवानां मृणाललतानां अम्लानां च तथा कल्हारादीनां च शय्यासु अंगवलनेन देहसंचे
गेन विशोषयन्त्याः मम नवयौवनवासरा मि अर्थगतानि ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चतुरशीति
मः सर्गः ॥ ८४ ॥ इह कालेन संप्राप्तेन अनुरागो विरागतां संसिद्ध्यारण्यासि शितास्तुः साम्यवेद्यता ॥ हारच्छजो हेमंतारंभे पल्लवो
यथा विरसः स च विरागतां प्राप्तोतिनदर्ता ॥ १ ॥

कीदृशविचारक्रमेण विरागतां प्राप्त समाहृदयैरित्याह ॥ अविश्रममतिः क्वचिन्न ॥ किं फलमिति शेषः ॥२॥३॥४॥ असंस्का
रिणी शास्त्रीयसंस्काररहिता ॥ तथा कीः सत्कुलाचाराद्युचिता एं सीलज्ञा वरेण्या मिः पुण्यलाभिजनाचेन हता ॥५॥ प्रागद
मादि संयमा मधुरा या सैव धीः ॥ सा बुद्धिः एवं सैव साधुता या समदृष्टितेत्यनुषज्यते ॥६॥ दुष्टाईतयः अतिरिष्टिरनावृष्टिः

वृद्धस्कांतरसिके नीरसः स्नेहवर्जितः ॥ मतोऽन्तिममतिर्मौनी किमन्येज्ञीविनेन मे ॥१॥ वरं वैधव्यमावाल्याद्वरं म
रणमेव च ॥ वरं व्याधिरथापद्वा नारस घमहृतिः पतिः ॥२॥ एतावज्जन्मसाफल्यं सौभाग्यमविखंडितं ॥ रसिकः पेश
लाचारो यन्नार्या लभ्यते पतिः ॥४॥ हतानीरसनाथास्त्री हताऽसत्कारिणी वधीः ॥ हता दुर्जनसंसर्गाद् ईता वेश्यात
नाचक्रीः ॥५॥ साध्वी यानुगता भर्त्रा साध्वी यानुगता सता ॥ साधीर्या मधुरोदारा साधुता समदृष्टिता ॥६॥ नाधयो
व्याधयो नैव नापदो न दुरीतयः ॥ कुर्वन्ति मनसो बाधां दंपत्योरनुरक्तयोः ॥७॥ उन्मुल्लाः कुसुमस्यास्योत्तंदनो धान
भ्रमयः ॥ धन्यायं जनेकुनाथानां विनाथानां च योषितां ॥८॥ सर्वेष्वेव जगन्माथापयेषु गुणालेशतः ॥ संस्थकंत्येन म
मारत्नुवज्जीयित्वायतिं स्त्रिया ॥९॥ स्थिरयोवनया दुःखान्येतानि मुनिनायकमुक्तानि वर्षशतानि पश्य हे भीगपुर्जमितं ॥१०॥

शलभामस्षकाः खगाः ॥ अत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ॥७॥ धन्यायं जनेमरमस्मिव दायरं ति संतां पयंतीति यावत् ॥ प॥
अनेव वसर्वस्तन्यजं पतिरेको दुस्त्यजस्यह सर्व एवेति ॥ जगति प्रसिद्धभावाः ग्रहक्षेत्रबंधुधनादयः ॥ गुणलेशतः गुणाल्प
तावशात प्रमहादनवधानाद्वानुरक्ताभिन्न क्षमः पतिमेकंतु वर्जयित्वेति ॥८॥ मुक्तानि मयेति शेषः ॥ वर्षशतानीति कालाध्व
नोरत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ हे भोग्यपुर्जमितं ममेति शेषः ॥१०॥छ

अथ्यामभायं भागयोरस्य स्वेत्याशयेनाह अथेत्यादिना॥ क्रमेण नीरसः सन्विरागतामायये॥११॥ तेनोक्तेन क्रमेण वि
रागवासनाः प्राप्य सर्वभावेषु तदनुरंजना वस्यास्तथाविधात्मेहं संप्रति तवोपदेशेनात्मनो निर्वाणमिच्छामि॥१२॥
इदं दोसमयेत्याह शोपदेशलाभेपि विश्रान्तिमनिच्छयामय जीवनं स्वधं म पितुमरणमेव वरमित्याशयेनाह अप्रा
प्तेनामरणोमरणतुल्य दुःखप्रवाहेरूपमानानी॥१३॥ सह धर्मचारिणीनां स्त्रीणां मतं समानपालो च्चित्याह भ

अथ क्रमेण तेनैव सरागो मे विरागतां॥ आयये हि मस्थायामलिमाइव नीरसः॥१४॥ विरागवासनाक्ते
न सर्वभावानुरंजनाः॥ न वोपदेशेनेच्छामि तु निर्वाणमात्मनः॥१२॥ अप्राप्याभिमताथानाम विश्रान्ति
पापरे॥ मरणे रूत्यमानानां जीवितान्मरणं वरं॥१३॥ समभ्र्तोच निर्वाणमीहमानो द्विवा निर्मया राजा रा
ज्ञैवमनसा मनो जेतुं प्रबुध्यते॥१४॥ श्रेलक्षस्य चेहं तस्य च मम श्रुतेर्भमचाज्ञानं शानये॥ त्याविपपन्नयावाचा
कृतस्मरणमात्मनः॥१५॥ पश्यामनपेक्ष्य च समन्नोन्य निश्चिन्तः॥ न हाविरागो वैरस्यमनयन्मेडागात्स्थिति॥१६
संसारवासनां वेदावर्जितात्मिन्तेनावसजिवध्याभिमताना श्रीयामसंचारधारयां॥१७॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥

श्री सहत्वयाहस्तु परेशेपेत्याह सुरसः इति द्वाभ्यां॥ पथा राजा राज्ञैव सहायेन राजानं जेतुं प्रबुध्यते नीतिशास्त्रोक्तोपाये
जीगरूकाभवति तद्वदेसमभ्र्तोपि मनसैवामनो जेतुं प्रबुध्यते विवेकोपायेनापारूक्षो वर्त्तनइत्यर्थः॥१४॥ आत्मनः स्मरणं
विस्मरणेकदावीमीकरव प्रबोधने॥१५॥ माअनपेक्ष्यमस्य हंविहायैवैत्यर्थः॥ विरागोऽजगत्स्थि जिवैरस्यं नीरसतामन
नयनः॥ नयनेहि कर्मताप्रसिद्धा॥१६॥ इदानास्य स्याः धारणाभ्यासस्थिर चित्तत्वेनाख्धदेशाधिकारसंपत्तिरस्तीत्याशयेनाह

१५

वा॰टी॰नि॰उ॰
१८३

सिद्धसंगःसिद्धैस्सहसंवासःइत्येवंहास्तन्मलमहा॥अनन्यवाम्येरगंम्यमपीदंरह स्थानमागम्यत्वमासहसंवरमी
तिभावःस्वजगन्नवावासम्रमोऽस्त्र हाकारस्यभूवीयभागघटितोकारस्यशात्वहसावकेरनलामलकवन्निरिक्षी
यातहाकारंभावनांबध्वासित्तासाधारणात्मिनेन इवयवसर्वभूतजयक्षमेपासिद्धिमागता॥१०॥इदंयंअनगनस
र्वयस्त हस्वान्तस्यवात्वनिर्गताअहं प्राणवर्तिनोस्य डउऽहेन ब्रह्मोऽस्यलोकालोकगिरेःशिलांहस्वती॥२०॥प्रात्तु

अर्द्धयिवानयाश्रोक्तिगतिंधारणायाम्रयाऽत्र अस्त्साधारणात्स्यःसिद्धसंगफलम्हा॥२०॥नन्तःस्वजगहाकारपूर्वप
रनिरीक्षया॥स्थिताहंधारणाबध्वासापिसिद्धिंसमागता॥२१॥अपस्वजगताहस्वान्तर्यतेनस्थवात्यगतः॥अहंहवव
तीस्थलोलौकालोकगिरेःशिलां॥२०॥एतावतापिकालेनइंपश्योरावपोसुनो॥पदंदकुमकेहिछानकोचनकहावना॥स्थ
मभूतीकेवलंसुदवेहार्थेकांतचिंतया॥नवयातेनवायातेवेन्महोविगतेभवा॥२२॥तेनासोमम्यनिर्विदानपिनमा
मवान्यदः॥अपसोहंचर्वोछावःप्रथलेनपदंयदं॥२३॥नदेतामर्दितांब्रह्मन्स्थलांकर्तुमहसि॥ममहतामर्दितोयथो
नेकहावनकेवना॥२४॥

कहाप्यपंब्रह्मोऽऽमयामत्यतिताबानहमत्कहिछ्यमावादितमाहफ्तावतेति॥२१॥सुन्द्रवेहार्योधर्मःपरमात्माचेतहेकांतचि
तयायातंगतंकालंअपातेवर्तमानमधिपकासनहजगतिपदार्थान्नुमतनचेयनवैति॥२२॥तेननतावेदृनेनअयत्नघन
डुपदेशाक्षवणमननादिप्रयत्नेनापदंपदंज्ञातुमितिशेषः॥२३॥मत्तांमवादेशावांसन्निधौअर्दितःपुरुषार्थलिप्सवःअपर्ये
वनशाद्यैः॥२४॥

रा॰म॰
१८३

अस्मत्त्वसिद्धये मम सर्वं पंकुयोन सार्थिनाकलत्राह अमंतीत्यादि ॥२५॥ इदं सर्वं त्वं ज्ञातमसि ललं जिज्ञासितं च निवेदय शरणं प्रतिपद्यस्व स्या अनुपेक्षणीयतां प्रार्थयते अहमिति ॥ यतः कारणात्संतः शिष्टैव कारणेन अर्थिजनवांछितपूरणानि कुर्वंति तेन कारणे- न शरणागततामुपेतां मां तिरस्करणेनोपेक्षणेन योक्तुं नार्हसि अर्थिनामुपेक्षामात्रेणैव तिरस्कारत्वादिति भावः ॥२६॥ इति श्रीवा- सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ कथं स्थितिरित्याकाशे गगनं वाने शिलोदरे ॥ पृष्टेति तया

अमंतीत्सिद्धसेनासु सदानमसि मानद ॥ प्रवहतेनेह पश्यामि घनाज्ञानमस्थानलं ॥२५॥ अज्ञानविनैव करुणा केव कारणे- न संतो यतोर्थिजनवांछितपूरणानि ॥ कुर्वंति तेन शरणागततामुपेतां मां महर्षे हन तिरस्कारस्करणेन पातुं ॥२६॥ इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विद्याधरीजन्मव्यवहारवर्णनं नाम पंचषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथोत्थाय तदावलीक्ष्य हं सामयाकल्पितासना ॥ संकल्पितासनस्थेन स्थितेन नभसि स्थिता ॥१॥ कथं शिलोदरे वाले वद्धिधानां भवेत्स्थितिः ॥ कथं संचलनं तत्र किमर्थं च त्वयास्यते ॥२॥ विद्याधर्युवाच ॥ मुने यथैवं भवतो जगत्स्फारं विराजते ॥ यथास्माकं जगत्तत्र सर्गसंसारसुस्थितं ॥३॥४॥

तत्र जगद्विस्तारं दर्शयति ॥ प्राग्वर्णितेत्यादिना ॥ अहंकांडोर्ध्वे नभसि स्थितेन त्वयापि संकल्पितासनस्थेन मया तस्मिन्नेव नभसि कल्पितासनास्थि- ताहं प्राग्वर्णितप्रकारेणाकर्णितां तमुत्थवतीसा अपानंतरं पृष्टा ॥१॥ किं पृष्टान्तदाह कथमिति ॥ निरवकाशे शिलोदरे शरीरा- सतीनां त्वद्विधानां स्थितिः कथं भवेत् तत्र आस्पदं गृहं च तेन किमर्थं किं प्रयोजनकं यत्र प्रवेश एवासंभावितः तत्रेदं सर्वमत्यंतासं- भावितत्वात्रेदं सर्वमत्यंतासंभावितमित्यर्थः ॥२॥ नैतावद्देव त्वया असंभावितं तत्रालीति संभावनीयं किं त्वीदृशं जगदंतरमपी- ति विद्याधरी अस्मत्स्वो जगत्माह मुने इति ॥३॥

तदेवप्रपंचयतिस्फुरंतीत्यादिना॥ छलछलायंते इत्यव्यक्तध्वन्यनुकरणं॥४॥ अर्णिसमुद्रेन॥ यांतिगमनादिनाव्यवहरंतिनय
या अत्रेति शेषः॥५॥ नक्रादिरूपेण भांति स्वस्वशरीराकारेणाभांति॥६॥७॥ आकल्पं कालतः आनमो देशतः॥ अभिवि
धावाडौ॥ लीलान्यमाण्येवालयो भ्रमरा येषु तथाविधानि दिनपद्मानि भ्रलोकसरसि फुल्लानि अलंमालितानुन्मीलितानी

स्फुरंति नागाः पाताले तिष्ठंति तु विपर्वताः॥ आपश्छलछलायंते वहंति व्योम्नि वायवः॥४॥ अर्णवा अर्णसा भांति यांत्य
तः शनकैः प्रजाः॥ नक्राद्यन्येऽजायंते म्रियंते विरतं यथा॥५॥ दीप्ति यांता वहंत्यापो भाति वाभां निवेसुराः॥ तिष्ठंत्यगाः
सन्तु दंति ग्रहा भ्यांति ममहीं रयाः॥६॥ देवासुरमनुष्याणां व्यवहारपराः॥ लीलाः प्रवृत्ता आकल्पमासमुद्रमिवापगाः
॥७॥ दिनपद्मानि भ्रलोकसरसा कोल्पमानमः॥ लीलाभ्रालानि फुल्लानि मालितो मीलितान्यलं॥ ८॥ चंद्रस्य र्यो व्यनु दि
क्षं चं हनेनात्मतेजसा॥ रचयन रो निरोधिरंपातमो हंत्यपिन्हुतं॥९॥ स्वइमालाहन्रतावानपंत्रस्फुचारितामरोः समा
निसर्गोस्याद्रिष्यते हि विहितधिका॥१०॥६॥

जितहंतः॥ यातिपहार्णकेसराघमिप्रायंचं द्रःआत्मतेजसावृदिकालहर्षेनयन्नुद्दिक्षंचर्वाःलपनानिस्वयनस्मनराचैःसेहिरण्या
स्मतहरूगविद्दिगंतमपितमः हति॥८॥ रवौपद्दहाद्दिलहृगापाद्दिपावति॥ काप्राआलाहरनेदूवस्मिहोपभोगरतावानलह
णेनपंत्रेपास्तुवालितापरितोभ्रमितारोहसौघा सौभरगीतिल्लहणेसमनिग्रहे॥१०॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥॥

इहानीरोहस्यो भ्रमतां ज्योतिश्चक्रेण घरट्टयंत्रेण यात्रूपपतितत्र हेतिष्ठाम्यां ॥ खेके ब्रह्माण्डावर्ते ज्योतिश्चक्ररूपो गुणौरावर्त्तनशीलगुण्याः वेती
घरट्टः विवर्त्तते भ्रमति सर्वत्र वर्तिमानश्चतुर्विधभूतलक्षणानां तु ले आस्पष्टेः सृष्टिकालमारभ्य पिनद्धिकेनासौ शिल्पिना निर्मितस्तमाह
ब्रह्मसंकल्पितइति ॥ केरपंविष्टब्ध सतानाहवातसंचारवारिभिर्वीतरश्मिभिः रुद्धः अवष्टब्धः ॥ कस्मिन्कीले रुद्धस्तमाह ध्रुवकीलकइ
निरोहसोः कपाटवत्पिधानोद्घाटनस्वभावै रंभोदैर्घर्घरैः ध्वनन्त ॥१॥२॥ तत्राप्यत्रैव भूरादिलोकाः ययो विनद्वीपपर्वतादिभिः पूर्णाः

ब्रह्मसंकल्पितो रुद्धवातसंचारवारिभिः ॥ खे निरालंब ब्रह्माण्डघुराणावर्त्तेष्वविवर्तते ॥१॥ भूतलं तु लमास्पष्टेः पि
नद्धिध्रुवकीलकः ॥ निपत्यावलितोरोदः कपाटैभोदघर्घरैः ॥२॥ द्वीपाब्धिशैलैर्भूपीठं विमाननगरैर्नभः ॥ हैम
हानवनागौघैः पूर्णं पातालमंडलं ॥३॥ कुंडलं त्रिजगल्लक्ष्मानीलं भूतलमंडलं ॥ स्थितं चंचलमाचारं चंचलायाः
स्फुरन्मणि ॥४॥ तुह्या हिरे हितां स्पंद संविदं वाययीमिवा ॥ स्थावरं जंगमं चैव वस्तुमाप्नोति पञ्चतां ॥५॥ मुनिमीलिनि
द्राम्बार्भिमीहितैः कपिचापले ॥ आकाशे रवकाशित्वं तेजोमिमीसनं स्थितं ॥६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥

संतीत्याह द्वीपेति ॥ विमानसन्निवेश्चरवितैर्नगरैर्नभः पूर्णं ॥३॥ अतत्रापि नीलं भूतलमंडलं आचारं चंचलायाः त्रिजगल्लक्ष्म्याः
चलन्मणि चंचलं कुंडलमिव स्थितं ॥४॥ तत्रापि स्थावरं जंगमं चैव प्राणिजातं तु ब्राह्मिहितं बाधावायवीं क्रियामिवआंतरीं सं
स्पर्शप्राणाख्यां स्पंदसंविदमाश्रित्य पञ्चतां जन्मादिविकारं लभते ॥५॥ तत्रापि तु निमीलने मुनिकर्मभिः स्थितः धरास्फुटाहिवा
र्भिः स्थितामाहतैः कपिवच्चापलं स्थितं आकाशो तनउपाधिभिर्भरेरपाधानुरूपमवकाशित्वं स्थितं सर्ववस्तुनो स्वभावा नियताः
स्युरित्यर्थः ॥६॥७॥

वृक्षचराः मर्कटादयः ३ वीचरा मनुष्यादयः अब्धिचरा मत्स्यादयः अद्रिचरा मृगादयः खचराः पक्षिदेवादयस्तन्नाथ्यंतरालं स्फुरंति ॥१७॥ कालः सुरादिसहितः प्रजाः पालकः पुरुषः स्वहेतुभिः स्वपक्षं निवकल्पयुगवर्ष्माद्रिलक्षणैर्हेतुभिः कल्पयति पालनं दिनाउपभुंक्ते ॥१८॥ तेसुरादयो याहोगणाः कालसागरे आवर्तविवर्तयाकालेगत्या उत्पद्योत्पद्य लीयंते ॥१९॥ तथपश्यामि

कस्मिंश्चित् उद्रिखचराः प्राणिनोऽनः स्फुरंत्येतां ॥ अनिलप्योम्नुरवाः कोटस्फुरन्तुरक्ते लोकसः ॥१७॥ सप्तुरागा धर्वाः कालः कालयति प्रजाः ॥ हेतुभिः कल्पयुगाद्वैश्च स्वपक्षं निवं पालकः ॥१८॥ अनंतविपुलागाधगंभीरे कालसागरे ॥ उत्पद्योत्पद्य लीयन्ते त्वावर्तविवर्तया ॥१९॥ चतुर्दशविधा वाजवेल्लितानंतयाः स्वः ॥ नाशा काशे विलापंते शरदिभोद्दलीलया ॥२०॥ भुवनं बोधपंक्ति पश्ये कुंडाकेकरचामरे ॥ स्थिता काशांस्तु कोकल्प नारकोल्कारदोखराः ॥२१॥ स्थिताः पवनसंपंनघनाः पसति मवः ॥ स्वप्रदेशमनुसंस्पः कृतुमः स्तंभिताइवा ॥२२॥
उत्पातमेघानिवहाऽमिकं पयः हस्त्रोहैः ॥ अज्ञानेरपि विज्ञाने मनानां जायंते गतिः ॥२३॥

स्थितिनाशः तथा विधेअव्याकृताकाशे ॥२०॥ आकाशरंध्रं भुवं बहु पश्याः ॥ आकल्पमंतास्तारकोल्काराः शेखरे अस्मात्स्थविधा ग्रोस्मे शर्ककारचामरे सर्वीऽप्सस्तंभभुवनं बोधपंक्तीवस्थिता ॥२१॥ मन्नाषिकथं भोदिशान्तभिताः स्पाव प्राणिनः स्वपवनमं कपरप्सातपसाहि वोम्भत्वा स्थिता ॥२२॥ ज्योतिः शास्त्रकुशलैर्विज्ञानेरप्येरज्ञानैरपि उत्पाता हितिमितेर्मतानां इष्टा निष्फलं फणागतिस्तत्रापि ज्ञापते ॥२३॥ छ ॥

लोकांतराणां चतुर्दशभुवनभेदानां ॥ जगणं प्राणिनिकायं यथा कालः पिबति न द्रुत॥२४॥ उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति पा-
तालमिति॥ न पि पातालयोऽपि ॥ जगणः प्राणिनिकायः पातालमाविशति निम्नो बिलवासयोन भो बिलं याति॥ इतरस्त्वितरा-
द्दिङ्मंडलं भ्रमति भूतो वायोस्तरणात्क्रमेण संचरणं संचरणं यावत् महार्णवमंडलानि द्वीपांतराणि च पर्येति॥ जगणश्च सर्वोप्य-
त्र न्यवहारस्तत्रापि वर्तते स्वैतिसंभाव्यं पं॥२५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षष्ठितमः सर्गः॥६६॥

सत्यानां जलमब्धीनामौर्वाग्निः पिबति ज्वलन्॥ लोकांतराणामाकल्पं कालो जगणं यथा॥२४॥ पातालमावि-
शति याति नभो बिलं च दिङ्मंडलं भ्रमति भूतगणः समंतात्॥ पर्येति पर्वतमहार्णवमंडलानि द्वीपांतराणि च मरुत्स-
रणाक्रमेण॥२५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे द्वीपांतरवर्णनं नाम षडषष्ठितमः सर्गः॥६६॥ विद्याधर उवा-
च॥ यावत्तं सर्गमागच्छ प्रसादः क्रियतां मुने॥ आश्चर्येषु प्रपन्नेषु महांतो यांति कौतुकाः॥१॥ तथैव सुनेत्रे मया सार्धं गंतुमा-
रब्धमंबरे॥ वात्मयासौ सरेणैव ... न्यया॥२॥ अथाहं हरमध्यानं ... तुल्लंघ्य नभसो नमस्यं ... तेसथा
तेन तया सार्धं मया स्थितवान्॥३॥

कौतुकात्तां शिलां गत्वाप्य हृष्वा मुनिनाऽजगत्॥ एषयाभ्यासमाहात्म्यं विद्याधर यो त्र वर्ण्यते॥ हे मुने त्वं पद्दिम ... कार्ये ज्ञातं
असंभावितं मन्यसे तर्हि स्वयमेव साक्षात्तं सर्गं यावत् साकल्येन द्रष्टुं आगच्छ॥१॥ इति तया उक्ते सति मया तत्पार्श्वे स्थित्वा ... प्राप्य
तया सह अंबरे गंतुमारब्धमिति अन्वयः॥ वात्यया सह सौरभे ... पांषे च काहिं गंधेनेव॥२॥ भूतसंघातं देवादिप्राणिनिकायं॥३॥४॥

वा॰ री॰ नि॰ ३॰
१९६

॥५॥ उत्तरस्या दिशः अंशे पूर्वभागे स्थिता यदि ॥ उवच्छुक्मा ह्मपीठाद्धोनिर्गत्य ॥ पा ॥ सहं अप्यिनावलोक्य ते स्म मिलोकां मे सजी मिव
स्थितां तां शिलां यावत्सा कल्येनादिष्य यथ्यप्नापिन तयो के ज गन्त्रन यथा मी त्यर्थः ॥ ६ ॥ भवन्स्तर्गभ्रः क्षेत्रेत्र मा व र्ति ना रुझी
दृश्यते ति साम यो क्ते ति स वे त्रा गे संबंधः ॥ ७ ॥ ककुभो दिशः ॥ उन्मज्जन निमज्जने प्राणिनां जन्मनाशौ ॥ यावत् ॥ १० ॥ के यथो ह्म माला
नमुल्लंघ्य चिरात्क्रमः ततसं चार मंबरो ॥ लोकालोक गिरो व्योम प्राप्तो स्मि धवलां तु ह्रं ॥ ८ ॥ उत्तरां शैं उच्छ्मात्रपीठा न्निर्गि
त्य तां शिलां ॥ आनीतो स्मि तयो तुंगां तत्र कां चन किंकिणीं ॥ ५ ॥ पावन्य यथा मप्य हं मुंश्चां शिलां जां न च त ज्जगत् ॥ के लघो त म
कं ॥ ७ ॥ कार्णवा कापाककुभः क्षौ मज्जनं निमज्जने ॥ क्षम हां भो इ संभारः क्ष ना रां व रं ड व रं ॥ ८ ॥ क्षशैल शिखर क्षेप्यः
क्ष महार्णव लेखिकाः क्ष दीपवलयास्स स्थक्ष जम्ब कन का व निः ॥ ९ ॥ क्ष कार्य काल वलनां क्ष म्म तमुवनक्रमः ॥
क्रमः ॥ ११ ॥ क्ष पुरायपाप कलनां क्ष कला कालकेलय ॥ क्ष स्तु रा सुर वैरा णि क्ष देव मेहरी नयः ॥ १२ ॥ व द न्मे व मपि व
चः सोवाच वरवर्णिना ॥ विस्मयाकुलमालो कम्मिला मलि विलोचना ॥ १३ ॥ ७ ॥ ७ ७ ॥॥

राम॰
१९६

स्तेषु मुनयः क्ष ॥ स्यातालमुनयः तिपावेतुस्य कुं ॥ पंच पासाहे मंत पा मित्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ म पिए वं व दनिस तिसा मामु वा च ॥ १३ ॥ ७ ॥

अहमपि न पश्यामि किंतु प्रागुक्तं सर्वं देवमनुष्यासुरादि जगत्तु मुकुरे प्रतिबिंबभावेन स्थितं यत्र प्रसिद्ध पुरा हम्यतुरंत
द्दृश्यं पश्यामीत्यर्थः॥१४॥ तस्माद्वस्तुविरोधात्॥ पादाहो नेदं निष्ठां दृश्यं॥१५॥ सर्वस्य स्वात्मन्येव हं तान्हम विस्तु द्वमनो मात्र देहतावि
स्मृतिवशादपि तव तद्दर्शनं मम मनसः स्फुरद्दर्शनं चेत्याह अन्यच्चेति॥१६॥ ममापीदं निजं जगज्जंतं नष्टप्रायं यतश्चिराभ्यासा यो

विद्याधर्म्यवाचा॥ पश्याम्यखिलमात्मीयमहं सर्वमिहोपले॥ मुकुरप्रतिबिंबस्य पुराण्यपुरवज्जनं॥१४॥ नित्यानुभ
वस्वात्मदर्शनेकारतां मम॥ तद्भावो पुनेमन्येतेकारणमदर्शने॥१५॥ अन्यच्च चिरकालैकदेहसंकथया नया॥ क्षुद्र
जिवाहिकैकात्मदेहता विस्मृतावयोः॥१६॥ ममापि तु चिराभ्यस्तमपि व्योमलतामिव॥ गतं निजं जगदिदं यतः पश्या
मि न स्फुटं॥१७॥ अन्यदप्यत्र जगत्पूर्वमतिप्रकटमेव मोन्नमपश्यामीदमादर्शाइव बिंबिन मस्फुटं॥१८॥ चिरव्यवहितस्यया
नायसंकथाव्यवधानिपः॥ स्वास्थ्यं विस्मृतेनात्मीयमवहज्जनमंतेतं॥१९॥ योऽभ्यासः प्रकचत्यंतः स्फुट्टश्चित्तभसोरसा
ताभवे तन्मयमेवांतराबालमिवलक्ष्यते॥२०॥ नसवक्त्रियासाविद्धिनसन्यायेन साकला आत्मनात्यमिनोद्योगादद
भ्यासान्नसिद्ध्यति॥२१॥ छ॥

मलतामिवेदं न स्फुटं पश्यामीत्यर्थः॥१७॥१८॥ स्वास्थ्यं प्रागुक्तधारणाभ्यासक्षुद्रानिवाहिकैकात्मदेहत्वं न तु स्वरूपावस्थि
तिः॥ एवं मे पविरोधात्॥१९॥ अभ्यासयदेनतज्जन्यदृढसंस्कारो लक्ष्यते प्रकचति॥ उद्बुद्धः प्रकाशते॥ इत्थंकारो भिन्नक्रमः॥ अं
तःअंपरं चिंतनमयमेव भवेदित्येति॥२०॥ अत एवाभ्यासहानस्य श्रवणमनने निष्फले इत्याह नेति॥ साकला असतीति दर्वीतानं
यः॥ अभ्यासस्य तत्साध्यं न किंचिदस्तीत्याह नात्मीति॥२१॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰

१८७

अयं तत्संवादकथाक्रमः स्वीयकृतगात्संततनाभ्यासवशात् मां पूर्वं जगद्व्यवतीं आक्रांतवान वशीकृतवान् तेन तत्संस्कारवशात् इति इवाम्रे स्थिरधीः ॥ अतीतजन्मार्जितमायेस्थावर्त्तमानस्थवलीयस्त्वात् स्थिराशयेनाहं द्रष्टो हीति ॥ २२ ॥ अनेनस्वलौकिकं वैदिकं वापि स्व विधाहितफलमिच्छतोर्जनं तनुरूपदिष्टक्रमेण पुनः पुनस्तदभ्यासस्यवशात् तेनात्मस्थिराहं इष्टेति ॥ तज्ज्ञैः गुरुभिः स्वपदिष्टेन कर्मणा तत्करणमकारिणा ॥ २३ ॥ अनाद्यनंतः संसारान् योपिजन्मनाभ्यासान्न शक्नोति चेत्सिमन्मध्ये निष्क्रमन्त्येनाभ्यासेन

स्वकृतगात्संततनाभ्यासवशात् मां कथाक्रमः ॥ ब्रह्मा क्रांतवानेष दृष्टोर्हि तत्त्ववान् त्वयी ॥ २२ ॥ इयं वक्ष्यति नांतर स्वपदिष्टेन कर्मणा ॥ यो नः पुनस्येन करणान्नेनरक्षरणं मुने ॥ २३ ॥ अथमित्यमिहाज्ञानक्रमः प्रोक्तो हमात्मकः ॥ शास्त्रं तिज्ञानचर्चाभिः पश्याभ्यासविद्धं मितं ॥ २४ ॥ अहं शिष्यावलाबालावाला पश्यामि त्वं न पश्यसि ॥ सर्वज्ञोपि शिलासंगं पश्याभ्यासविद्धं मितं ॥ २५ ॥ अज्ञोपि तत्र नामेति शनैः शैलोपि चर्ष्यते ॥ ब्राणो ध्येति महात्म्यं पश्याभ्यासविद्धं मितं ॥ २६ ॥ इत्थं नाम पर प्रोक्ता मिथ्याज्ञान विषूचिका ॥ शास्त्रस्यैव विचारेण पश्याभ्यासविद्धं मितं ॥ २७ ॥ ७ ॥

तं चिकित्सते स्माह अथमिति ॥ ज्ञानस्य चर्चाभिः श्रवणादभ्यासैः ॥ २४ ॥ अभ्यासपरं वैबालनामपि प्रोक्तानां स्थानदिस्मर केतु महतामपि आमोहः संभावित इत्यर्थं आत्मानमेव निदर्शनं मिथ्याहमहमिति ॥ अहं शिलासंगं पश्यामि त्वं सर्वज्ञोपि नपश्यस्याश्चर्यमेतदभ्यास विद्धं मितं मित्यर्थः ॥ २५ ॥ बाणः प्रवीणतनोपि महदं शब्दपरं तमभिलक्ष्य शरसंधानाभ्यास पारवाहेनि प्राप्नोति ॥ २६ ॥ २७ ॥ ७ ॥

राम॰
१८७

निवमत्स्यणाभ्यासवतेऽस्विडायतनिं बोधिरोचनः ॥२८॥ बंधुतां बंधुवल्लिगधनतां सखा ॥ देहे मौतिकतामंतिरपि स्वाभाविकातदभ्या
साद्देवेन्याह आतिवाहिकेति ॥२९॥ अस्वभ्येति स्वेचरसिद्धिलभते ॥३०॥ कीर्तिं नाघ्न्यापराधेनापि महांतापि पुण्यानि वैफल्यं यां
ति ॥ भाग्यानि धनानि ॥३१॥ औषधार्थमभ्यासेन सेवितानि षायिअमृतवद्धरोग्यादिहेतुतां यांति ॥३३॥ अतएव शास्त्रीय

अभ्यासेन कटुद्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ॥ अन्यस्मै रोचते निंबस्त्वन्यस्मै मधु रोचते ॥२८॥ अबंधुर्बंधुतामेति नैकट्याभ्या
सयोगतः ॥ यात्यनभ्यासतो दूरात्स्नेहो बंधुषु तानवं ॥२९॥ आतिवाहिकदेहोयं सुदृढोपि मकेवलं ॥ आधिभौतिकतामे
ति भावनाभ्यासयोगतः ॥३०॥ आधिभौतिकदेहो सौ धारणाभ्यासभावनात् ॥ विहंगवत्खमभ्येति पश्याभ्यासवि
जृंभितं ॥३१॥ पुण्यानि यांति वैफल्यं वैफल्यं यांति मानवः ॥ भाग्यानि यांति वैफल्यं नाभ्यास [illegible] चन ॥३२॥ दुःसाध्याः
सिद्धिमायांति रिपवो यांति मित्रतां ॥ विषाण्यमृततां यांति संतताभ्यासयोगतः ॥३३॥ येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तु
नि सोऽधमः ॥ कदाचिन्न तदाप्नोति वंध्या स्वतनयं यथा ॥३४॥ यस्त्वभिमतं वस्तु अभ्यासेन तदर्जनात् ॥ तेषुतिपर्व
कं यांत्यमाम योजीवितं यथा ॥३५॥

शुभाभ्यासः कदाचिन्न परित्याज्य इत्याह येनेति ॥३४॥ तर्हि शास्त्रीयत्वादभिमतं स्वर्गपुत्रधनसत्कर्मानुष्ठानादि च फलं तत्कदापि
न त्याज्यं नेत्याह यदीति ॥ अभ्यासेन प्रयत्नसहस्रेणापि दुर्लभनादभ्येताभिमतं दाराद्यपि हस्तस्थं पिनं सहसा त्याज्यं किं तु वैरा
ग्याभ्यासेन तत्याज्य पारिवासनादिपुत्तिपर्वकं त्याज्यं यथा आमत्योरत्यंताभिमतमपि जीवितं योगिभिर्युक्तिपूर्वकं त्यज्यते त
द्वदित्यर्थः ॥३५॥७॥

तत्त्वज्ञानाभ्यासस्तु सर्वथानन्यास्यः ॥ तत्त्वागे देहेऽहंभावाद्याभ्यासस्थानं न तरीयकस्य वारयितुमशक्यत्वात् निर्मोक्षस्य वेत्याश
येनाह इहेति ॥ अनिष्टे देहाद्यहंभावे अनिष्टमेवाभ्यासं समभावादेवाप्नोति ॥ नन्वन्तरं कान्तरं कान्तरं रागादिः संसारः असा
रो येन तन्नादृश विवेकसेविनो पुरुषाः आत्मविचाराख्याभ्यासेन तत्प्रभृति निर्विघ्नं प्राप्यन्ते इत्येवं स्थितौ मायासरितं तरती
त्यन्वयः ॥ ३७ ॥ यथा घटादिर्निर्निमित्तमाः घटं प्रकटयंति निर्विघ्नं प्राप्यन्ते इति वत्तथा आत्मवस्त्वर्थिनेऽभ्यासलक्षणाभासः प्र

इष्टे वस्तुनि नाभ्यासं यः करोति नराधमः ॥ सोऽति दुष्प्राप्नोति नरकान्नरकान्तरं ॥ ३८ ॥ आगतं ति सरितं स्फीतां ससा
रासारसेविनः ॥ तरन्त्यात्मविचाराख्यमभ्यासं न तु अन्ये जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अभ्यासभासोऽस्मिन्नेव वस्तु प्रकटयन्त्यलं ॥ प्राप्यं
ति च निर्विघ्नं घटं दीपप्रभा यथा ॥ ४० ॥ यथा केतन कुसुमलताः सर्षितां मयत्नादीपवया ॥ फलं ति सा रक्षेत्तान्तथैवा
भ्यासभ्रमयः ॥ ४१ ॥ इष्टवस्तु विराभ्यासभासेन भासयन्ति प्रजाः ॥ तन्वेष्टि प्रियास्वार्देहे ऽर्था रात्रिपर्यन्तं तितोप
या ॥ ४० ॥ सर्वस्यैव तु ज्ञानस्य सर्वं वस्तु वभासने ॥ सर्वदैवैकरूपो हि दीपस्याभ्यासभास्करः ॥ ४१ ॥ ६ ॥ ॥

काशः ॥ अस्मिन्नतमात्मवस्तु प्रकटयंति निर्विघ्नं प्राप्यं तिवत्तत्त्वमेवणमतवाभ्यासः ॥ असंभावनादितिमिरनिरासेन प्रक
टयति निर्दिध्यासनाभ्यासस्तु विपरीतभावनादस्तु विघ्ननिरासेन प्रापयतीत्याशयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ देहलतायां पानुर्याइष्टव
स्तु परमप्रेमविषय आत्मैव तत्क्रियारभ्यासलक्षणो भास्वानस्तु दिता सम्पयति पद्मा प्रजाः प्रकृष्टज्ञानाऽधिकारि
णः ॥ ई क्रियारवां रागद्वेषजन्ममरणादिजन्महस्तदुःखप्रमोहविनाशं रात्रिं नयंतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ६ ॥ ॥

अप्यर्थेनुशह्ताचतुर्दशभुवनस्थायाअपिभूतेजानेर्मध्येकस्यचिदपिप्राणिनः किंचिदप्यभिमतं वस्तु अभ्यासं विना न सिद्धमिती त्यर्थः ॥४२॥ अभ्यासस्वरूपं दर्शयति पौनःपुन्येनेति ॥ सर्वैः शास्त्रैः पुरुषार्थः प्रकटं वर्णितः पुरुषप्रयत्नः परमपुरुषार्थफ लस्तेन विना गतिर्निस्तारो नास्ति ॥४३॥ निजवेदनेन स्वविवेकस्तज्ज्ञैर्वा ॥४४॥ वीरस्येति यत्नया हि प्रस्य पुंसः अभ्यासभावितेन पतिप्रकाशमानेन सति अचनेभ्यो वने जले वा ईनरिद्गे च पदमिलषितं वस्तु न सिद्धमिति नास्ति किं ॥ विनभयानि भयहेतुव्याघ्रसर्प

चतुर्दशविधायास्मिन् तज्जातेर्नैकस्य चित् ॥ सिध्यन्त्यभिमतं वस्तु विनाभ्यासमहाद्रिमे ॥४२॥ पौनःपुन्येन करणमभ्या सइति कथ्यते पुरुषार्थः स एवेह तेनास्ति न विनागतिः ॥४३॥ दृढाभ्यासाभिधानेन यत्नेनाभ्यासकर्मणा ॥ निजवेदनजे वेदनज्ञैर्नैव सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥४४॥ अभ्यासभावितेन यत्नेन वनौवने च वीरस्य सिद्ध्यतीनयत्नादस्ति किं ॥ विना ॥ अभ्यासतोभुवि भयान्यभयीभवंति सर्वास्तु पर्वतगुहास्वपि निर्जनासु ॥४५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे अभ्या सप्रशंसानाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥ विद्याधर्युवाच ॥ ततः प्राचीनमभ्यासं बोधधारणयामलो ॥ कुर्वं प्रकर्तो

तेन जगद्दृष्यति शैलगं ॥१॥

इति ॥४५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥ इहाधिभौतिकांशं तिरो धानेन समाधिना आतिवाहिकभावस्य स्थितिः सम्यासमर्थितो यतो दृढाभ्यासाख्यसमाधियत्नमंतरेणेदं हादाधिभौतिकताभि मानेन निवर्तते आतिवाहिकभावश्च नाविर्भवति तं विना सर्गान्तरस्थितिः साक्षात्प्रत्यक्षेण दृष्टुं न शक्या ततो हेतोः अमलेयम लानि सर्वबोधानुकूलया समाधिरूपधारणया प्राचीनं मतिवाहिकभावाभ्यासं भावाकुर्वंस्तेनोपायेन शैलगं शिलान्तर्गतम

द्भुतं जगत्प्रकटतामैष्यति ॥१॥

नयाविद्याधर्यायुक्तिः पुत्रेइति स्वं रूपे वचस्युक्ते सति विद्याधरस्य शैलस्योरसि अधिविश्रांतं तु हितं उपयुक्तोऽभवं ॥१॥ तत्र समाधौ स
र्वबाह्यार्थकलनात्यागे सति पूर्वकथाप्राधिभौतिकदेहादिभावनानां संस्कारमलमप्यपगतं स्तत्त्वानिमर्षः ॥२॥ इदमेव स्प
ष्टमाह अथेत्यादिना ॥४॥५॥ सततोदयमयीनिमानापूर्वस्वप्रकाशा ॥६॥ स्वप्नसाक्षिस्वरूपनीहनममलतेजसाहनेर्डा

श्रीवसिष्ठ उवाच । इत्युक्तेनयेत्युक्ते विद्याधर्याधरोरसि । बद्धपद्मासनो ध्याहं समाधावुपविष्टोऽभवं ॥१॥ सर्वार्थभाव
नात्यागे चिन्मात्रैकांतभावितः । आसं जानमहं पूर्वकथार्थकलनामलं ॥२॥ अथ चिरेण मनोभ्यासः प्रशांतोहमिव गतः ॥
३॥ संस्कारमपसंप्राप्तो व्योमनिर्मलतामिव ॥४॥ ततः समाधौ ध्यानैकघनाभ्यासेनदेहके । समाधिभौतिकं तं निर्मलम
त्तमुपागतं ॥५॥ उदयास्तमयोन्मुक्तो सततोदयमध्यपि । महाचिद्व्योमनामस्वच्छात्मा हि तेवत् तथा भवन ॥६॥ अथ पश्या
म्यहं यावत्स्वस्यैवामलतेजसा ॥ स्वरूपेण न चाकाशं नो पलः परमेव नत् ॥७॥ परमार्थघनस्यं वं तत्रैवामातिना इदं
॥ तथा भावनया वामाप्रदीपोऽहं वदातथा ॥८॥ यथा स्वप्रस्तुमदृष्टीहृत्वास्ते गतापि ला ॥ यो मे विवेकेवलेन दृष्टस्तुं
चित्तः मन्निला ॥९॥ एवं यस्य प्रान्ति नोन्यस्य स्वप्रतुं तं नगतोनरः ॥ स्वप्नेज्ञानप्रबुद्धस्य याते दृश्य स्वरूपतां ॥१०॥ ७ ॥

मः स्वतोऽहं क्रानसमाधाविति भावः ॥७॥ तेनेत्यस्मार्थघनं यत्तत्त्वमदीयआत्मानं तदुपलभाव नयाउपलं दृष्टवानित्यर्थः ॥८॥९॥ य
थयं स्ववहाः स्वप्न एवत्तत्किं कथं स्वपात्रागृतामनि भासत इत्याह स्वयमिति स्वप्नेऽज्ञानवशाद्वेशादेवप्रबुद्धोऽहमिति स्वप्नेऽज्ञानवशा
देवप्रबुद्धोऽहमिति मन्यमानस्यापस्य स्वमदृश्यएव उत्थलीगतः स्वप्नानितः स्वयं स्वरूपतो याद्दश्यतितु द्रष्टमीति प्रतिभातितादृगित्यर्थः ॥१०॥

अत एवासौ सिद्धे सुप्तज्ञानानां जागरणीयापायेऽहाभावाद्यामास्वप्नस्वप्नेयं जागरत्नापरिशिष्यत इति प्राग्युक्तं समयेतिस्मा
स्यति स्वप्नस्थानामिति ॥११॥ तस्मान्मूलाज्ञाननिरोधे छिन्ने नस्वरूपप्रतिबोधस्वास्य सुप्त्यसंबोधोऽस्य तु स्वप्नस्वरूपाज्ञा
गराभिमानं इत्याह बोध इति ॥१२॥ अतस्य समयावि स्वरूपजागरातेऽत्याग्रहः प्रशिलाह्नि स्वच्छं विदुर्ने इदं न पृथ्व्यादिवि
कारसाहित्यर्पी ॥१३॥ सर्गस्थादिरादिसर्गो महाप्रलयस्तदेन्यर्थः ॥ रवे बाते तत्त्वविदं ध्यानलभ्योऽकामप्राप्य ॥१४॥ ज्ञा
हरूपमेव सर्वभूतानां चतुर्थ्यारमार्थिकरूपं ॥ इति रुद्वं जगत्कारणकं यानेमरे रितिदोषः असवे वेतयाप्यातिवाहिकोऽदे

स्वप्नस्थानां शिमरक्षिञ्छन्ने येषां ते संस्रतोऽस्थिताः ॥ कालेनज्ञानलाभेन विनाकुर्वन्तु किं किलाप्र ॥ बोधः कालेनभ
वति महामोहवनामपि यस्मान्न किंचेलाप्यन्तिप्रलतत्वादेते स्वपाः ॥ अततस्तु हृत्स्वच्छं ब्रह्माकाशशिलाहृदि
हृष्टमयातपातेत्र नतु पृथ्व्यादि संस्थितेन ॥१५॥ भूतानामादिसर्गे यच्छुद्धं परमार्थिकं ॥ चतुस्तद्वचोनेयोध्यानल
भ्यमवस्थितं ॥१५॥ ब्राह्मं वपुर्हि भूतानामात्मीयप्रत्युपातनं तदेवाथ मनोरूपं संकल्प इति कथ्यते ॥१५॥ तताति
वाहिकोदेहः तस्मै परमार्थतः ॥ प्रथमं परमेयतं तदाद्यं केवलं चितः ॥१६॥ उदयत्यथ मध्यं तज्जीवस्य प्रथमं वपुः ॥
मनः प्रथमंहामित्युक्तेनतेनाद्येवपुर्हिया ॥१७॥

हः रूपमात्वेसर्वं जगद्दर्शनं विलक्षणात्ववनेच प्राग्युक्तं तमाहस्ततो ज्ञामापाशवलेब्रह्मसदित्युच्यते ॥ तत्रचितो जगत्स्वा
कारसवलितां शासनास्वातिवाहिकोदेहः ॥ नियापरोक्षम्बुद्धविदंशलाल स्वरूपकच नमित्यर्थः ॥१८॥ तर्हि किंरूपमनोऽति
वस्यातिवाहिकोदेह इति शंग्युक्तेत्राह उदेतीति ॥ तत्स्वभावरूपं महर्गादयेनतदाकारमिवोदयत्सर्गोऽचिरम ध्यहंतावस्था
विद्याभासात्मनः प्रथमं हिसाप्रगाभास्य समष्टिरूपमातिवाहिकवपुर्भवति नतु नः समष्टिभावसाधितहिं याति स्मरणा
दे वव्यष्टितां गतं ततस्सर्वजनमत्यहंरमरतिमाग्युक्तमित्यर्थः ॥१७॥

नत्वित्यं स्वमेव चितोरूपं समष्टिरूपेण योगिप्रत्यक्षं सर्वजनसाधारण्येन नतु मनःप्रत्यक्षमित्युक्तं ॥ ध्यानेत्र इदमप्यत
नेमनःप्रत्यक्षं आधिभौतिकदेहादिकल्पनयाऽसत्यतास्वरूपेणैवोचितं मिथ्याप्रत्यक्षमेव विद्धि तद्योगिप्रत्यक्षमेव दे
अंगत्स्यथायाल्मस्यते गुरुप्रत्यक्षं ॥ १९ ॥ कथंतर्हि सर्वजनानां नत्विप्रत्यक्षे परोक्षतानुभवः ॥ इत्यत्र अवप्रत्यक्षताना

योगिप्रत्यक्षमित्युक्तं मनःप्रत्यक्षमित्यपि ॥ तत्त्वमेव चितोरूपं गतमेवामृतं मुधा ॥ १८ ॥ इदमप्यत्र नेनाम
प्रत्यक्षमसदुच्यते ॥ असत्प्रत्यक्षमेवेति विद्धि प्रत्यक्षमंगतत्र ॥ १९ ॥ अहो नु चित्रमायेयं प्रायश्चमोहमपरे ह्यता
॥ निपीतास्मि त्वत्रप्रत्यक्षमेव केवलनागता ॥ २० ॥ आतिवाहिकदेहत्वं प्रत्यक्षं प्रथमोदितं ॥ सत्यं सर्वगतं विद्धि
मायेवत्वाधिभौतिकं ॥ २१ ॥ अनुभूताधिनास्येव हेमन्तःकरकरकलायथा ॥ तथातिवाहिकस्याधिभौतिकत्वे
न विद्यते ॥ २२ ॥ मममममतोयातमयमममतोगतं ॥ चेतिकीवोविचारेणविनाहेतु विरूढता ॥ २३ ॥ आधि
भौतिकदेहोयं विचारेणानलभ्यते ॥ आतिवाहिकदेहस्तु किललोकेद्य विरूढास्यातिवाहिकदेहके ॥ [illegible] ॥ २४ ॥
आधिभौति ॥ मेरौमरीचिकास्येवयथा भित्तौ चवारिधीः ॥ २५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

तुमवलत्राह ॥ अहोइति ॥ २० ॥ प्रथमोदितमितित्सृष्टमदौ ब्रह्मणास्यै तोधासोत्पत्तेः यद्यपि रोहितं रूपं तेजसमस्तद्रूपंप
श्चकंतत्थायत्समंतश्चास्यायथाद्ये शाप्तिं त्वं श्रीतिरुपाणि त्येवमस्यामितिप्रत्येवं समं समष्टिमावात्सर्वगतं मायेवा
ननमेव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्थूलस्यस्वरूपमान्यमतो मरय्यके वाकीदृशस्यस्वरूपं स्यादितिप्रावश्यं पश्चितविचारेणाइहास्तु
त्रैचसर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वाद्गम्योन्मनस्यः ॥ २४ ॥ आधिभौतिकतामपश्याक्रकाम्यादुर्लभता ॥ २५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

॥२३॥ अभ्यासदार्ढ्यात्स्फूर्तिसंदर्शने हि व्यवहारसर्वस्वं तेन च लोकद्वयसाधारणत्वादातिवाहिकदेहस्यैवमिच्छयैव पर्यवस्यन इत्याह योगीति आत्मानं सं-
संदर्शनमित्रविशेषः ॥ तद्वमन्यत्स्वाधीनसिद्धिकत्वात् किं चिद्दर्शिनमन्यद्वासमसनातुस्थालीन्यन्नमेव दर्शीतिभावः ॥२८॥ न्यायाच सर्वसाधा-
रणप्रत्यक्षमात्रे सर्वमन्यद्विहाय योगेन स्थिरतां कार्यानया मरजनमात्रप्रसिद्धे ऐहिकमात्रे स्थूलादिप्रत्यक्षे इत्याशयेनाह आधिमि

अज्ञाताधिभौतिकी संविदातिवाहिकचित्क्रमे । देहदृष्टिवशात्प्रौढा स्याणौ पुरुषधीरिव ॥२६॥ स्तोकोऽज्ञजननानापेक्षलतैर्दोषया-
हि ता ॥ आधिभौतिकतात्तद्वमायैवातिवाहिके ॥२७॥ यदसत्तत्सतो सत्यं यत्सत्तदसतत्कृतं । अहं तु मोहमाहात्म्यं जीवास्यास्या
विचारजं ॥२८॥ योगिप्रत्यक्षमेवास्ति किं चिद्दृष्टि तु मानसे । यस्माल्लोकद्वयाचारस्ताभ्यामेव प्रसिद्ध्यति ॥२९॥ आद्यं प्रत्यक्षमुक्त-
रूपयोः सत्येस्मिन्नन्तःस्थितेः । प्रत्यक्षमगतः सम्यगनुमीत्वा सुखदमाप्स्थितेः ॥३०॥ यत्सुखदुःखमेवाङ्ग हृत्यनाशानुमृति-
मिः ॥ अहकत्रिममनाधेतं यत्स्वरवेतत्सु स्वे विभुः ॥३१॥ प्रत्यक्षे रौवमध्यक्षप्रत्यक्षं प्रविचार्यतां । यदाधेतत्सदध्यक्षेतत्त्वमूलरू-
पाद्रूपता ॥३२॥ लोकत्रयानुभवद्रूपत्वात्प्रत्यक्षमैहिकं । मायात्मके योगदृष्टा तिनाक्षिमूढतमस्तुतः ॥३३॥ आतिवाहिकमे-
वैषां भ्रान्तानां विद्यते वपुः । अत्राधिभौतिकभ्रान्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥३४॥ अज्ञातसंकल्पमयं प्रत्यक्षं सत्कथं भवेत् ॥
स्वयमेव न यत्सत्यं तत्स्यात्कार्यकरं कथं ॥३५॥

॥३५॥ एवं सुखेपि सर्वलोकसाधारणे योगिनामेवानुभवसिद्धे परमपुरुषार्थे तानपामरजनप्रसिद्धे इत्याशयेनाह यदिति ॥ हृणमा-
त्रेण नाशानुभूतिभिर्दुःखपर्यवसितं प्राकृतः सुखसहस्रं नित्यादितं यद्विषयसुखं तद्दुःखमेवाङ्ग विवेकिन इत्यर्थः ॥३६॥ उक्तमेव दृष्टान्ति-
कीर्षुः पुनराह प्रत्यक्षेणेत्यादिना ॥३७॥३८॥ मिथ्यासंकल्पमयस्य तस्मैवपत्रकुलेभं तस्य सतान्यत्रन्तं तु लेभ अजसतत्त्वार्थक्रियास-
मर्थता नतोपि हरनिरस्तेत्याह अजाजेति ॥३९॥६॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१६१

ननु वह्न्यादिप्रमाणप्रसाधितः प्रपंचः कथमपलप्यते॥ तत्राह यत्रेति॥ योगिप्रत्यक्षबाधितत्वाद्वह्न्यादेरपीति भावः॥ ३६॥
यदा साक्षात्स्वसाधकेष्वपि वह्न्यादिष्वियं गतिः तदा तन्मूलानुमानादेर्योगिदूरनिरस्ता स्यादित्याह प्रत्यक्षमेवेति॥ ३७॥ योगिप्रत्यक्ष
त्वपीयो गुण॥ ३८॥ एवं दृश्यमार्जने फलितमाह अनन्यदिति॥ यदिदं सदनन्यत्सत्तीवेति भासते तेन तद्धनेभ्यः घनवद्घनं तु त्वं ब्रह्मघनमे

यत्र प्रत्यक्षमेवासदन्यत्किं तत्र संभवेत्॥ ३७॥ न तत्सत्यं भवेद्वस्तु यदसिद्धं न साध्यते॥ द्वाभ्यां प्रत्यक्षमेव साधकत्वेन [illegible] वा तु
मात्रयः॥ कुतः एतेवारणा यत्र तत्रापि पुंस्कांकया॥ ३८॥ अतः प्रमाणसंसिद्धिस्वरूपं नास्त्येव कुत्रचित्॥ अनन्यदिदमसत्ती
वत्तनद्धनमघने घनं॥ ३९॥ स्वमेरुस्वः स्वमेवाद्रिर्गृहे नास्त्येव पत्तने यथा तथानेकावनवनीरावयोः सांधिलेवचित्॥ ४०॥
अयं शैलस्त्वयं व्योम जगदेतदिदं त्वहं॥ इति चिन्मय आत्मानं स्वयं चमत्कुरुते स्वयं॥ ४०॥ पद्मरत्नेन तत्प्रबुद्धात्मानां प्रबुद्धः
कदाचन॥ केन तु कमार्थसंवित्तिर्नाम्नेति भवति क्वचित्॥ ४१॥ अप्रबुद्धमनसां स्थिरेवेयं सत्यतां गता॥ हीवस्य तु स्थि
राण्यवन्तस्ते तिनरूपर्वताः॥ ४२॥ ७॥

वेतनित्यर्थः॥ ३९॥ स्वप्ने प्रसिद्धं दृष्टः प्रसिद्धोऽद्रिरिदानीमपि संप्रत्यस्त्वा॥ यत्र कालिनैव काले जायतः स्वप्नतावाक्यस्य सोऽस्मि
त्रिपथायंदृष्टांतस्यपादिलाभावनवनीरावयोः दृष्टापि सांधिलाविद्धेवेत्यर्थः॥ ३९॥ चमत्कुरुते भासते इति यावत्॥ ४०॥ विदे
वेत्यप्रयत्नेनान्यदितिप्रबुद्धात्मैव यथा पतितानां प्रबुद्धः॥ पद्मामारताहिकमार्थसंवित्तिसद्भावानुरेवनान्यस्यत्तदित्यर्थः॥ ४१॥ ४२॥

राम॰
१६१

येनुयोगिप्रत्यक्षं पूर्णानन्दैकरसंस्वरूपमनुबुध्यापि तद्बाधितं चक्रतां दृश्यप्रत्यक्षान्तरं पेलवं तुच्छमपि प्रमाणत्वेन सहन्ते तैर्न्नणतानु
मितप्रायैः प्रोझ्झितौ रत्नं वं चके ते ः अलं तेन किं चित्प्रयोजनमस्ति स्वानुभवेपि विश्वासहत्याः परवाक्यं कथं विश्वसीरन्निन्नुपदे
रूपाएवर्त्तेइत्यर्थः ॥४३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षण्णवतितमः सर्गः ॥९६॥ शिलासर्गप्रवेशो
नन्तरान्यविधिदर्शनं ॥ स्वासिततस्य मुने तेन संभावाचात्र वर्ण्यते ॥ शिलोदरे जगत्सम्भावसंभावनायतत्सत्तास्फूर्तिप्रदं सर्व

सर्वत्राप्रतिहतमेकरूपबोधं सत्यं तं शिवमनुबुध्य चित्स्वरूपं ॥ प्रत्यक्षान्तरमिह पेलवं क्रमं ते ये मत्तास्तरणता
नुभिः प्रोझ्झितं रलं तैः ॥४३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे प्रमाणप्रतिसिद्धात्मप्रत्ययानुपपत्तिवर्णनं नाम षण्णवतितमः
सर्गः ॥९६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ गत्वा गगनाभात्सम दृश्यं परं दृष्टवानस्थितं ॥ परया दृष्टया तेदृश्यात् तदृत्तैव निरामयं ॥१॥
तत्र शैलस शिलाकोटौ लोकालोकान्तराश्रमाः ॥ भान्ति ते परमादर्शे महाव्योमनि बिम्बिताः ॥२॥ सा प्रविष्टा ततः स्व
र्गं तं मनोगलवेष्टिता ॥ अहमप्यविशं तत्र सेवकं स्यात्मजयासह ॥३॥ प्राप्तावन्त्यान्तत्र वैरिञ्चे लोकमासाद्य सोद्यमा
॥ उपविष्टा विरिञ्चस्य पुरः परमशोभना ॥४॥ वन्तायं मुनिशार्दूल पतिर्मे पाति मामिमां ॥ विवाहार्थमनेनाहं उत्पा
दितामनसा पुरा ॥५॥ पुरा यो पुरुषोप्य समामप्य घजरां गतां ॥ न विवाहितवांस्तेन विरागमहनागता ॥६॥७॥

ध्यानं ब्रह्मलोकदर्शयति जगदस्मिन्गति ॥ तां गां तिजं गानीवृ मस्या ॥ जनाभासं स्वरूपं हि दृश्यो तिष्ठामविषयः ॥ अदृश्यं च कृत्वा ध
विषयमा ॥१॥२॥ सा विद्याधरी ॥ तत्र शिलोदरे तं प्राज्ञं प्रविष्टा ॥३॥ सोद्यमा जहानयनो घमवतीसा तत्रैव वैरिञ्चं लोक
मासाद्य विरिञ्चस्य पुरः उपविष्टा तीक्ष्ण यं मयतिष्ठिया दिवा कं यावत्तितावन्निनाकाज्ञस्मिन् जगति महामलयः आस नरजितयं
वमेन्वयः ॥६॥७॥

॥३॥ पुनः सैवाहं संप्रतीत्यादि ॥ ७॥ तत्त्वोपदेशेन बोधयित्वा आमहाकल्पं वैज्ञानिकमलयपर्यन्तं येये प्रसिद्धाः सर्गी
स्ते यामादेर्मूलभर्तेव्र स्मारब्धे पार्थिवे जये ॥ ६॥ तस्य चतुर्मुखस्य बोधाय समाधिस्थस्यानाय ॥ ७॥ विचार्यावगमाय च ॥ ७॥
ग्रहस्थानां गृहेषु विनयापकृजयापकृजयप्रीणय ॥ ९॥ त्वया प्रथमं मुनिपुंगवः ॥ पद्धत्वेन बुध्यतां ॥ अतस्य वार्घ्यपाद्येन पद्म

विरागमेषोप्यायातो गंतुमिच्छति तत्पदं ॥ यत्र न दृष्टतानैव हृष्यता न तु स्वच्छता ॥ ७॥ महाप्रलयआसन्नो जगत्यस्मि
न्न संप्रति ॥ ध्यानात्मचचलत्येष शैलमौनादिवाचलः ॥ ८॥ तस्मात्त्वामेनमपि च बोधयित्वा मुनीश्वर ॥ आमहाक
ल्पसर्गादौ परमे पदस्थिपोजय ॥ ९॥ इत्युक्त्वा मामसौ तस्य बोधायेन्दुर्दावचहा ॥ नाथाय प्रमुनिना यो घ सप्रसंसाक्षा
निहं ॥ १०॥ एषोस्मिन्जगज्जाले ह्रस्मयापालनपो मुनिः ॥ यज्ञार्थे न गृहायातं गृहस्थगृहपकृजया ॥ ११॥ बुद्ध्वा नामर्घ्य
पाद्येन पद्धतां मुनिपुंगवः ॥ महत्स्महत्समयपर्यामि मिहात्मप्यो हि रोचते ॥ १२॥ तयेस्तु त्वमहतुस्फीर्तबुधिसमाधितः
॥ स्वसंवित्ति इवात्मत्वाद्ध्वर्ती इव वारिधौ ॥ १३॥ शनैरुन्मीलयामास नयनेन पकोविदः ॥ मधुः शिशिरसंशांतावव
नौ कुसुमे यथा ॥ १४॥ शनैः प्रकटयामास तु तान्येगान्य स्वसंविदं ॥ मधुपल्लवजालानि नवानीव नवं रसं ॥ १५॥ तु
रस्तिद्ध्यास्तरसंघाः समाजग्मुः समन्ततः ॥ याया हंसा सयोलीलाः प्रजविंकलितस्वराः ॥ १६॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

तां ॥ यतो महात्मभ्यः स्वात्म्यहो मे स्महत्समयपर्यामि ः प्राप्य यन्महत्फलं तं दैवयो वतेन कृतं ... इति चतुर्थी ॥ ५१॥
॥ १३॥ कुसुमेदृनयनयोः पक्ष्ममधुर्यथा ॥ उन्मीलयति तद्धा ॥ १४॥ मेधोसंबंधीनि पल्लवजालानि नवं स्वरसमिवेत्यर्थः ॥ १५॥ ४६॥

प्रणवपूर्वकैः स्वरैः संपुटं यथास्याम्मथा॥६॥ करामलकवत् इदं समसारल क्षणास्य आसारस्य सारः आम्नायेन॥ भक्ताप्य॥ हस्याव
टाक्षेण इशिने मणिमये पीठे अहं निविष्ट उपविष्टः॥१०॥ स्थितिनीतयो उक्ताः व्यवहारनियतयः॥११॥ सर्वैर्भूतगणैः गंधर्वादिभि
कृ हिते वागादिभिः कृते वागादिभिः कृत्ते प्रणाति संरंभेशा॥१२॥ इयं विद्याधरीमामुपागता ततो अस्मात् सर्वज्ञानगिरा बोधयेति यं

१ इश्री शैव गुरुआहं समाचतांच विलासिनी॥ उवाचावचो वेधाः प्रणवस्वरसंपुटं॥६॥ अस्म जगद्धात्री वाचा करामलकवत्
इदं संसारासारसारं हे॥ ज्ञानामृत महां भो इंदु ने स्वागतम् स्तो ने॥१॥ पदवीमस्मि संप्राप्त इमाम न्तिद्वी पंसी॥ ह॥ ग्र स्तुपरि
श्रांत इमासमो नेस्यतो॥१९॥ इत्युक्त्वैतेन भगवन्नमि वा इम सम्यक्॥ वद इन्मणिमये पीठे निविष्टो हषि इशिने॥२०॥ अथामर
र्षि गंधर्वमुनि विद्याधरैर्हिताः॥ प्रस्तुताः स्तुतयाः पद्ज्ञाने नयः स्थितिनीतयः॥२१॥ ततो मुहूर्तमात्रेण सर्वभूतगणो हि
तोश्रोतम प्रणाति संरंभेतस्मीक्ते ब्रह्मणो मया॥२२॥ किमिदं भूतमश्लेषा पहि यम्मामुपागता॥ वक्ति ज्ञानगिरा सा मां त्वं बोध
येति प्रपलता॥२३॥ भवानस्तैन्वरो देवसकलज्ञानपारगः॥ इयं तु कामम् सर्वाविंकृतेकूहि उगमनो॥२४॥ कथमेषा
त्वया देवजाग्रपं जनितासती॥ नेहज्ञायाय इनीनानी नाविरसता कथं॥२५॥ ७॥

रात्रि इदं किंउ विनमंतु विनं वेमर्थः॥१३॥ कुजत्तोऽयं संशयस्त्राहमवानिति॥ यथावत्वहंत त्क्षत्मता न्मजुपदेशापेक्षैवनाति
स्वात्मसाधसंपन्नभावाद्विकारो नात्मानुपदेशप्रार्थनानुपपत्तेः संशयस्यभावः॥१४॥ संशया नानरं दर्शयति के चमिति विरसतानि
वेदि॥१५॥ ७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१९३

सत्वं मम सास्याश्चनोपदेशाद्धितानतया पीयं स्ववासेनैव ममायत्नेनैव स्वस्याः अधिकारं च मन्यमानात्वां प्रार्थितवती तथा अस्याः ज-
न्ममात्रं मया संपादितं ॥ जयार्थी महज्जनिता अहं चास्य भार्या स्मी मा दिक् स्वल्पना स्ववृद्धिवृत्ताः स्ववासनयैव संपन्ना अनन्यस्वास्थाः ॥ म-
द्वासनामात्रवासित्वात्मन्यायाः स्वामितं मम विदेहवैकल्पयाप्ते वसह स्वकल्पितप्रपंचेन प्रलयपर्यन्तसममेव भविष्यतीत्युक्तं विधि-
त्सया हन्त कामः प्रतिज्ञानेनैतेषु मुने इति ॥ २६ ॥ तत्राहैव स्यमायोपाद्यतेन ज्ञानमप्रतिबंधस्य वैराग्यं वक्तुमत्यते ॥ ऐश्वर्यं चैव धर्मं

अन्यत्र गच्छ सोवाच मुने स्वस्य गृहं प्रति इदं ते कथयाम्यहं ॥ यथा हृतं महीपस्य कथनीयं यतः स्वतः ॥ २६ ॥ अस्ति नाव-
द्वंशोनमत्तरं किंचिद्विदेवसतः ॥ तत्र स्थित्वा वनैकान्ते ह पिपासः कश्चित्तो स्म्यहं ॥ २७ ॥ आकाशरूपश्चाहं स्थितमात्मनि
सर्वदा ॥ भविष्यति स्थिते सर्गे स्वयं स्मरति नाम मे ॥ २८ ॥ वकालज्ञानज्ञातो स्मिन चनमप्यामि किंचन ॥ चिदाकाशस्थि-
दाकाशे तिष्ठाम्यहमनाहतः ॥ २९ ॥ यदयं त्वं मया हं ते यदिदं कथनं मिथः ॥ तत्तरंगतरंगाग्रे स्पन्दनादिति मे मतिः ॥ ३० ॥

अस्य हसितं चतुष्टयमिति पुराणप्रसिद्धमौत्पत्तिकं तत्त्वज्ञानं स्वस्यासीति प्रकाशयितुं स्वकारणं ततः स्वोत्पत्तिस्वरूपं चाहम-
सीति ॥ कश्चित्तोस्मि प्रकटीभूतोस्मि ॥ २७ ॥ नादृशानत्वज्ञानं बोधितास्वोत्पत्तिस्मयुक्तस्वनामच कथं प्रसिद्धं तत्राह आकाशे-
ति ॥ व्यवहारप्रजासर्गे मम प्रस्थिते सति तद्द्वारा वा बहिः किंस्वयं भ्रमति नाम भविष्यति ॥ २८ ॥ बकालज्ञानसत्त्वहशान्तु ॥ २९ ॥ तर्हि
तत्त्वविदो वयोः प्रश्नोत्तरादिव्यवहारः कीदृशस्तत्राह यदिति ॥ यथा स्पन्दवेस्तु द्वे स्पन्दतरंगमेदैः स्पन्दनपरस्पराघातैर्भ्रान्तिवै-
चित्र्यं दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

राम॰
१९३

स्वं समुद्गतानं गवदीर्घकल्पितस्वपरदृष्टिवैषम्ये स्वरूपस्य कालवशात् ईषत्स्वरूपविस्मरणात् दृष्टिशाठ्यकृतेर्मे नानात्वाप
कल्पितमाकारमात्रस्पंदितया ममाहमिति वासनोदिता सा कुमार्याश्च अन्यस्य सतत्वं अन्येव विभाति ममत्वं अनन्याविभाति स्वाउ
दिता अन्तुदिताचावयोरिद्वोति द्वयोरन्वयः ॥३१॥३२॥ चिन्तनादिर्द्वादशाकीदृक् तत्राह अनादीति ॥ अहं तु अनाशसत्तायत्तोऽनु
दितः ॥३३॥ ईदृशात्त्वत्तः स्वरूपं कथमुत्पन्नाका च वा तत्राह तत्स्येति ॥ सा अहमिति भ्रांते ॥ संस्मरणे आकारः ॥ अङ्कितमग्रस्था

स्वं रूपस्य मे कालवशात् तोऽविशाद्यकृते ॥ सा कुमार्या श्रिदमास्ममात्रस्पंदितः स्वभावतः ॥३१॥ ममानन्यात
वान्यस्य वान्येवेह ॥ विभाति या ॥ सोदितानुदिते वा तत्र ममाहमिति वासना ॥३२॥ अनाशसत्तानुदिता त्वहमात्मा
त्मनि स्थितेः स्वभावाद्ग्रस्तुताकारमात्मात्मा मम स्वयंप्रभु ॥३३॥ तस्याहमिति भ्रांतवासना या जगत्स्थितेः ॥ संपन्ने
यमधिष्ठात्री देवता देहरूपिणी ॥३४॥ वासनाया अधिष्ठात्री देवीत्वमिति संस्थिता ॥ नन्तु मे ग्रहिणी नाधिगृहिण्यर्थे
न सत्कृता ॥३५॥ एवं वासना वेशा वशेना भावं ग्रहिण्यहं ब्रह्मा ॥ इत्युपेत्य ॥ एषा स्वयं प्रार्थितानि ॥ स्वयमस्माकि
ले शेष हि वासना तनः ॥३६॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सगप्राप्ति नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥ छ ॥

॥ पूर्वं पूर्वाहंकारसंस्कारप्रभवत्वात् भ्रांतिकल्पायाः अहमिति भ्रांतेर्जगस्थितेर्वासनायाश्चाधिष्ठात्री देवताहं पमत्सं
कल्पात् देहरूपिणी संपन्नेत्यर्थः ॥३४॥३५॥ न हि यंत्वां कथं पतिरिति ब्रूते तत्राह स्वेति ॥ यस्मादेषैव अतः सर्वं जगद्व्यसनात्म
नो गृहिण्यहमिति स्वमनीषयेवोपेत्यर्थ्यमानि कुः स्वमितात्प्राप्ता ॥३६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥ छ ॥

वरयितेवासनादेव्याः इहनिर्वेदकारणं॥ प्रलयोजगतश्चापश्चिमाविश्रममात्रता॥ कथमेषीतयाप्रलज्जायांपुनर्जनि
तासती॥ नेहआयातेहंनीतेतिमहेश्वरोत्तरस्तु क्रं॥ इहानीनीताविसतांकथमितिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमारभते अथेत्यादिना॥ अ
थस्वसंकल्पकल्पितद्विपरार्धयुः प्रमाणादनंतरं चिन्मयद्वितरूपोयश्चिताकाशात्मरूपोहं परांनिरतिशयानंदरूपां अ
न्याकाशमेवीब्रह्मलोकाशान्तिंकाकैवल्यस्थितिंतेनहेतुनाइहमद्वासनायास्थितेजगतिप्रश्नः॥ निमेनेमितिकोदैनंदिनअ

अन्यजगद्भ्रोगवा॥ अथाहंचिन्मयाकाशात्माआकाशमयींस्थितिं॥ परंअग्रहीतुमिच्छामितेनेहोपस्थितःप्रयः॥१॥
महाप्रलयकालेस्मिंस्त्वंतुमेषामयाधुना॥ गुनीइन्नमारूप्लावेनवैदस्यमागता॥२॥ आकाशात्वाधदाशोयंपरा
काशोभवांपहं॥ नहामहाप्रलयतावासनायाश्चसंक्षयः॥३॥ तेनेवाविरसीभूताममार्गपरिधावति॥ नानुग
छतिकोनाममनिर्मितास्मदारधीः॥४॥ इहाधायंकलेरंतस्त्रतुर्युगविपर्ययः॥ प्रजामनिंद्रदेवानामद्यैवांतोयमा
गतः॥५॥ अधैववापंकल्पांतोमहाकल्पांतएवच॥ ममायंवासनांतोयदेहव्योमांतएवच॥६॥ ७॥ ७॥ ॥

तंतिकश्चेतित्रिपुराणप्रसिद्धश्चतुर्विधोपिप्रलयः उपस्थितः॥१॥ त्वंतुंमहलोकेहितावस्सताः प्रजावपितुतेनहेतुनावेदस्यमह
योग्रस्तनां॥२॥ नत्रीयपतिमाह आकाशात्वादिनिस्फ्रीपोयंपरमीअयमहंयदाचिनाकाशात्मांविहायआद्योब्रह्मलोकाशोभवामिन
दंत्यर्थः॥३॥ ४॥ कलेः चरमकल्पचरममन्वंतरचरमकलियुगस्यअंतः परिसमाप्तिकालः प्रजाश्चमनुश्चइंद्रश्चदेवाश्चतेषां॥५॥
चतुर्विधप्रलयानामयथुगपन्प्राप्तिरित्याह अधैवेति॥ वासनांतस्तयातिवैदैनंदिनप्रलयोनिःदेहव्योमांतइतिप्राकृतप्रलयो
तिः॥६॥

तेन आत्मावलोकनेच्छा हि कारयाकला येन ॥७॥ खनाशहेतौ स्वात्मावलोकनेऽस्याः कथमिच्छा जायते इति चेत्स्वभावादेवेति सोप
पत्तिकमाह यथेत्यादिना अयस्कारः कुंकारणांतरं विना स्वभावादेवेत्यर्थः ॥ यथा९॥ नहि अस्याः अस्मदीयब्रह्मांडदर्शने को हेतुस्तमाह आ
त्मज्ञानार्थं महत्त्वस्य धारणाभ्यासस्य ब्रह्मांडांतरगमनादि सिद्धयो नांतरीयकफलमिति न त्वरी हि छैव तद्धेतुरिति भावः ॥ वेगे

तेनेयं वासना ब्रह्मन्हृदयंगं तु समुस्थिता ॥ केव पद्माकराशोषे गंधलेखावतिष्ठते ॥७॥ यथा पयाज्जडाब्धिलेखाया जायते ल
हरीवला ॥ वासनायास्तथैवेच्छा मुग्धोदेश्यपकारणा ॥८॥ आभिमानिकदेहाया वासनायाः स्वभावतः ॥ अस्या आत्मा
वलोकेच्छा स्वयमेवोपजायते ॥९॥ आत्मनेवतु यद्वेत्याधारणाभ्यासयोगतः ॥ दृष्टो नयाभवत्सर्गो वर्गव्ययनिर्गलः
॥१०॥ अनयांबरसंचारपरयाद्विद्विदिः शिला ॥ दृष्टा स्वजगदाधारभूतास्माकं तु खात्मिका ॥११॥ एतस्मिन्जगघ्नत
दृष्टं त्वं जगत्सिरो ॥ अस्मत्तु गम्यदार्थे तु संस्थिताजिङ्गं स्यपि ॥१२॥ वयं तानि न पश्यामो मे दृष्टौ स्थिता इमे बोधैक
तां गतात्वात्तु पश्यामस्ता निवीक्षणात् ॥१३॥ घटे पटे वटे कुड्ये वैनिले भस्मिने जले अस्ति जगंति संति सर्वत्र शिलायामि
वसर्वदा ॥१४॥ जगन्नाम सुधा भ्रांतिः किल स्वप्नपुरोपमा ॥ मिथ्यैवेयं कनामासौ विद्यमानेव भातिच ॥१५॥ ६॥

धुधर्मायां हि चतुर्वर्गे तु व्ययाः निरर्गलाः सृष्टाः यस्मिन् ॥१०॥ आयामगुर्वी शिलादर्शनमप्यस्याः कुतूहलादेवेत्याह अनयेति ॥११॥ स्प
मे दृष्टौ तु त्पालस्मायां स्थिताः वयं न पश्यामः समाधिना बोधैकतां गतात्वात्सा योगदृष्ट्यावीक्षणाभावात् पश्यामस्तां ॥१३॥ १४॥ इयं जग
न्माया मिथ्यैव ॥ असौ मिथ्या भ्रांतिः ॥ कनामा क्रियया भिन्नवस्तु छिद्रन विद्रूपा अन्यथैवा किन्न प्रतीयमाना जडरूपेत्यर्थः ॥१५॥

॥१६॥ किमिदं स्वप्नमध्ये यायदिदं मम तु यागमनेन नियतं स्वसमीपागमनसामर्थ्यकारणं पृष्टं तस्योत्तरमाह अथेति ॥ अथ प्रागुक्तनिर्वेदप्राप्ते
नैतरं स्वविरागवशादुहितं आत्मीयं स्वामिलषितं आत्मज्ञानं तु कूले च गुरूपसदनश्रवणमननादिपर्यन्तं तु पदेशात् साधये मां साधयि
तुमिच्छन्त्या अनया अभ्यासात् मा तु अक्ष जगत्सर्गदर्शनहेतुधारणाप्युत्तिशिक्षातो विचरसिद्धिबलं डीनरसंचारपरमनःकल्पितनभ्यपो
तुमवेशासिद्धसंदर्शनसंभाषणादिसिद्धिहेतवो च डालोपाख्यानोपवर्णितधारणाविशेषाणामभ्यासात्स्वसंकल्पकल्पितं वा स
माधिस्थानं परिज्ञाय तत्र गतया अनया अनेन दृष्टो पि त्वं दृष्ट इत्यर्थः ॥१७॥ इत्थं निवर्णितप्रकारेण जीवविच्छित्तिरविषाहे द्वैजालिक

परिज्ञाता सती येषामेषा विन्नभसैकतां ॥ गता तेनैव विश्रुत्वं निशिष्टात्कमभजनो ॥१६॥ अथान्यधारणाभ्यासात्स्वव
रागवशीहिता ॥ साधयेमामात्मीयं दृष्टस्त्वमनयामुने ॥१७॥ इति मायैव तु व्याराविच्छित्तिः परिजंभते ॥ इन्द्रमार्गे परहिता
श्राहीशक्तिरनामया ॥१८॥ प्रवर्तने निवर्तने नेह कार्याणि कानि चित् ॥ अन्यकालक्रियाप्रोता चित्तत्वपतिकेवलं ॥१९॥
हेशाकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्ध्यादिकं त्विदं ॥ चिच्छिलांगकमेवैकं विद्धि नत्वमयोदयं ॥२०॥ चिद्देवं यच्छिलाकारमवतिष्ठति
चिन्मात्रा ॥ अंगमस्या जगज्जालं मरुतः स्पंदनं यथा ॥२१॥

मायैव परिजंभते ॥ सा च मायामात्राक्तिरित्यमेव परिजंभते सा तु विद्यानिरसनावरणशक्तित्वात् नाम ये ति विशेष इत्यर्थः ॥ अथवा एवं
दृनमायैव मायिकी पराधीनं तु सरंती जीवविच्छित्तिर्विजृंभत इत्यथाऽतराईनतु आत्मीशक्तिराविर्भूताऽसा चिद्देव सर्वतोजंभत इति
तत्त्वस्वकपेतिपोऽर्थः ॥१८॥ प्रवर्तने उपरते निवर्तने नश्यंति किंतु केवलं चितिदेव इत्याहिवकालादिवक्रियैव घोतमाना नयति स्फुरति
॥१९॥ अंगानां प्रतिकृतिरंगकं इवे प्रतिकृता विति कन् ॥२०॥ अवतिष्ठन्नवतिष्ठते ॥ हो दस्पदः स्पंदन्यपः ॥२१॥ छ॥ छ॥ ॥ छ॥

चितएवेदं विपरीतदर्शिनं भ्रांतचित्स्वभावादेवेमाहविज्ञानेनेति॥ साद्यंतं देशकालकृतपरिच्छिन्नं॥ यस्येवंविधं वस्तु कालकृतपरिच्छेद्यम
पि न॥१९॥ निराकारापि साकारा सती जगती॥ अंगानि यस्या यथा विधेति विपरीत्येन संस्थिता॥२०॥ यद्वत्तु यथा स्वप्ने चिद्धो
मेव स्वरूपं पत्तनं वेत्ति तद्वज्जागरे पि जगच्चिद्धोमेवं जगद्दृगाकरि रियाषाणम पि वेत्ति पश्यति॥ स्वप्रवदेव प्रबोधे बाधसाम्यदर्शी

विज्ञानघनमात्मानं जगद्विप्यवबुध्यते॥ अनाद्यंतापि साद्यंता चितावादिति मतापि चिता॥२१॥ विच्छिलेयमनाद्यंता
साद्यंतास्तीति बोधतः॥ साकारापि निराकारा जगद्गेति संस्थिता॥२३॥ यद्वत्स्वप्ने विदेव संरूपं व्योमे वपत्तनं वेत्ति
तद्वदिदं वेत्ति पाषाणं जगद्गगनकं॥२४॥ न सरंती ह सरितो न वक्षेपरिवर्तते॥ नार्थाः परिणमंत्येतः कचत्येनविदं वरा॥२५॥
न महाकल्पकल्पांतसंविदः संविदं वरा॥ संभवंति पयस्यपाः पयसीव पयोः तरा॥२६॥ जगतिसंस्पेवसंतिष्टांते विदं वरेश्व
गतैकमूर्तौ॥ न भोनराषीव महानभोंतर्भितं स्थितस्तानि परां वराणि॥२७॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

यथा न सरंती तिा॥२५॥ यथा पयसि समुद्रे तरंगादिरूपेण जरामिव हृदयरूपाः॥२६॥ एवं सति अध्यारोपदृष्ट्यादर्शिते जगत्यनंतानि सर्वेव
सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् सत्येकेनापु मात्रमपि क्षायिकिंचिद्यपलपितुं शक्यं प्रपवादरदृष्टा दर्शिते तु क्वापि किंचिद्यपि स्वरूपव्यति
रेकेसमर्पयितुं शक्यमिति फलितमित्याह जगतीति॥ यथा महानभोंतर्घटाकाशादिनभोंतराणि महानभः सत्तया संतिष्ठंत
एवं जगत्यानानि जगंत्यपि परां वराणि सत्यान्यपि चित्सत्तिस्सर्वं तीत्यर्थः॥२७॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥छ॥॥

हे वसिष्ठमुने त्वं संप्रति तत्संजगउच्छन्नत्रयैकांतकल्पिते प्रशान्तेनेनिजासनेन समाधिना शांतिं निर्विक्षेपस्तरं हि ॥ २७ ॥ इमा
नि मत्काल्पितानि दुध्यासिगृह्णाति मलपेनपरं अन्यक्तं ब्रजंतु ॥ वयं तु हे रघ्वपगर्भो याम्रिसहि नभ्रूला ज्ञान बाधेन परं पदं कै
वल्योरव्यं प्रयामृत्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७० ॥ कल्पनाहे
तु वैधात्रे संकल्पे पद्मसञ्ज्ञ मान ॥ नकल्पितानां भूतानां वपुषां नैमल प्रकृतः ॥ न विधते संततः आदृताचं पुनश्च तस्मा नं यस्मा

वसिष्ठतउच्छमुने जगत्स्वं त्वं चासने संप्रति शांति मे हि ॥ तुष्माहि रूपाणि परं अजंतु वयं सह ह्रस्त्र परं प्रया
मः ॥ २८ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे शिलांतर्जगत्स्थितानामह्वायस्या निसर्गः ॥ ७० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्यु
क्तो भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैस्सह ॥ पद्मासनेनैन समाध्यानगतोभवत् ॥ १ ॥ ॐकारार्द्धं द्धमात्रांतः शा
तनिःशेषमानसः ॥ लिपिकर्मार्पिताकारआसाद् धांतवेदनः ॥ २ ॥ तमेवानुसरंतो सानपैवध्यानगतास्ततो ॥ वास
नासीरभेषांशशांतावाकारूपिणी ॥ ३ ॥

मथा विधं पत्समाधिस्तत्पर ॥ ७० ॥ ॐकारस्य उत्तरार्द्धं ब्रह्मद्विमात्रावात द्वंतर्जो ह्रविंदुस्तानिं शांतास्यतन्भागेषु क्रमात्प्रविल
यनेनांते शांतः निःशेषवासनः इति संग्रहो क्तिः ॥ ४ ॥ न शिष्यते अंते अश्रास्मनिवीजभंगः पश्यांतथा विधाम्रुवायां
तासनी आकारारूपिणी अन्यस्वभावाभासीत ॥ ३ ॥

रहंतदीपमांतरंरहस्यंत्यक्तमप्रग्राह्यीतन्नाहपरमेष्ठिनीनिास्थूलस्य स्थकारणालक्षणार्थसहितमयावमात्राप्रविलयक्रमे
णात्ववाकवासनाक्षयाज्ञानवंउत्तरोत्तरस्य सूक्ष्मभावेआईपुषिषद्गुषिसतिअस्मपिसमाधिनासर्वगानंतविद्योमरूपःसनत
न्सर्वमपपदंपाानतुईपुषीतिपरोहेलिटःक्षस्तुरपप्रपमितिसपरोहोक्तिस्यविरुध्यतेनेषदोषःावसिष्ठस्यसमाध्यारंभोत्प्रा
गूढशांमालेव्यपारोहृत्याासमाध्याकुरूवरप्राासास्यापरोह्यमितुभयोपपत्तेःानचैवंतुल्यकालताबोधकामावलक्षणास
हमीविरोधःासामीप्यातिशयेनाभिप्रायस्यमावांतरलक्षकत्वरूपनितुल्यकालत्वोपचारेणापितदुपपत्तेरिति॥४॥तस्यविधेः

परमेष्ठिनस्संकल्पेनतस्मिंस्तानवमेपुषि॥सर्वगानंतचिद्व्योमरूपोपरपमहंपद॥४॥यावत्संकल्पनंतस्यविरसीभव
ात्तिक्षणान्तत्वेवाप्युतत्वेवोर्व्यीःसाद्रिद्विपपयोनिधेः॥५॥तत्पयगुल्मलताप्पालिसमुद्भवनगाःतेतासमस्तेवस्तमाग
तुमारस्थ्याचराचरानैः॥द्यानैः॥६॥किलतस्यविराडात्मरूपस्यांगैकदेशतां॥साविभर्त्रिमहीतेनतस्संवेदनोस्यात॥७॥वि
चेतनासाविरसावभ्रवपरितज्जेरामार्गप्रतीर्षीतवलीवजराविधुरतांगता॥८॥छ॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

संकल्पनंप्रानेःतत्क्षणादारभ्ययथाययायथावृद्धिरसीभवनितावत्तथैवतथैवसाद्रिद्वीपपयोनिधेरुर्व्याःतत्पयगुल्मादिसमुद्भवनग
नैर्नातयासमस्तैवजलादिनाजलादीनामपिशाजितस्तंगंतुमारभ्येतिपरेणान्वयः॥५॥६॥तस्य पौर्विद्रुपःसर्वदेहव्यापिसंवेदनस्य
नद्गुपसंहारेतदंगवैरस्यवदत्रविराड्देहावयवभूतपृथ्व्यादीनांवैरस्यबोध्यमिमामर्थमाहकिलेतिातत्संवेदनस्यतत्संवेदनोप
संहारस्यउदयात्साविचेतनासतीविरसापरितज्जेरांवभवेतिपरेणान्वयः॥७॥८॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ छ॥॥

आशयस्य ह्य् अंतःप्रकाशयति मयेति॥ ८॥ कथं कथं विजर्जरा बभूवेत्येतत्प्रपंचयति संपन्नेत्यादिसार्धं पंचदशभिः तत्र मनुष्याणां
नाशाहे कलिकल्मषमपि निमित्ताशयेन तत्प्रपंचयन्नाह दुष्टेत्यादि॥ १०॥ दौस्थित्यैः राजचौराद्युपप्लवैः॥ ११॥ पांसुवत्पम्मे देनी
हारैः स्थलिमिश्रधूसरोभास्वरोयस्यां॥ धीतोत्माहिद्विभिः तत्त्रिरासो पापमरवैरेतत्परमहादुःखिभिः दुर्व्यसनिभिर्व्याधितैश्चआउ
ला॥ १२॥ १३॥ जलदैर्लभ्याद्रसंत्रां विनेत्स्थलीमध्ये यत्र कचन जलाशयारथ्ये नतात्सर्वजनैः संजाताः अगाधाकूपका यस्यां॥ वर्षीसंक
रमवारीताम ध्येगोत्रसा पिंगागम्या हिविचारं विनैव विवाहाद्यासक्ता जनाः॥ भूमिपाश्चयस्यां॥ १४॥ अद्यतनेदन्य ह्योस्ताहि सूलवि

यपास्यात्कमसं विनेरंगाली विरसा भवेत॥ तपाविशिष्यासं विनेहितावेदु यं मागता॥ ८॥ संपन्नासं हतानेकमहोमानमरादेना
दुष्टंतोगारमिरिंद्रनरकोन्मुखमानवा॥ ११॥ दुर्भिक्षाकांडहेस्त्यिस्मदेन्य हामिष्टधर्मगा॥ दुःशीलाशीघ्रवनितानिर्मर्यादनरादे
ना॥ १२॥ पांसुममंदनीहारस्थलिधूसरास्पदिका॥ द्विद्विमर्त्यमहादुःखिव्यसनिव्याधिताखिला॥ १३॥ अग्निदाहजलापप्लुद
मोघन्नमंडलाजरत्नस्यवग्रहोत्तमकष्टचेष्टितपामरा॥ १३॥ अकांक्षितमहोत्सानपतन्सर्वजनपतना॥ त्रिशुक्रोत्रियमनुष्याप्रिगुपि
नाशहृदुज्जेना॥ १४॥ अकंकितस्थलीमध्ये संजातागाधकूपका॥ वर्णसंकरनारीणामासक्तेजनभूमिपा॥ १५॥ अहन्मू
ला खिलजनाहिवम्मूलचतुष्टया॥ कोशेकच्छ वनितायोनम्मूलजनेम्बरा॥ १६॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥

कपापहारादित्वादुपजीव्येयांतपाविधाप्रखिलजनाधमिरवत्तिवः प्रभुक्तेनदेवमूलमुपजीव्येयेषुतपाविधानि चतुष्टयानिय
स्यां॥ केशोभागः सर्ववेकं मूलमुपजीव्येयासांतपाविधाववनितायस्यां॥ पाशेहिरः करजदेवमूलमुपजीव्ये येषां तपाविधानरेश्व
रा राजानोयस्यामिति संप्रदायव्याख्या॥ अथनामक्रोतिकमेदृतिथालेः सदुःखद्वयर्णात्कमोचितसतिक्रमः शिवाः मृगालाःवे
शाःप्रसिद्धारस्या॥ पाशेवेषपानलीलादयस्मूलरोगहवव्यसनेकेनहेतवो येषामितियथायोग्यं योज्यं॥ दोषंमास्वता॥ १६॥ १७॥

एवंदुःखान्येवमूलानीवप्राणिनांदहनहेनवोयेषांनयाविधाजनसमाचारायस्यां॥ एवमयेयि॥१७॥ अधर्ममूलैरधर्मीकोपा
परैर्जनैः सर्वतोवलितांकुशास्त्रप्रजैर्वहवाश्चैर्मलिनीरोगानैर्विसार्कंरा॥ दुर्जनाश्चोरयिस्तुनाद्ययेऽखिलजनाःविनाशायत्र
॥१८॥ अन्यमानिनःस्वधर्मत्यागेनपरधर्मप्रहृताःपुरुषापत्रकृषांकोधेनअभिहताःस्ततोद्विजास्वधर्मोपदेष्टारोयत्रा॥
अनादृतंपरेषामाक्रोहेरोहनेतन्यराःअपर्यन्ताःपामरायत्र॥२०॥ अन्यायार्जितवित्तैर्भरणकालेयानमधुरारंभेपरिणामेपरलो

दुःखफलसमाचाराइहफलाखिलप्रजा॥ अधर्मफलवनितायानफलजनेश्वरा॥२१॥ अधर्मफलवलितकुशास्त्रा
नफलिनीदुर्जनाखिलविनाशाविपद्धिहनसज्जना॥२२॥ अनार्यवसुधापालानहाहन्यंडिता॥ लोभमोहभयेर्द्वेषराग
रोगाद्जोकृता॥२३॥ आप्यमगामितुरुषाकेषांमहतसद्विजा॥ अनारतघानाक्रोशपरापर्यन्तपामरा॥२४॥ हस्यसत्व
रधामहेवद्विजसमाश्रया॥ आपानमधुरारंभदुःखदोदरभंगुरा॥२५॥ आलस्योल्लासविलसत्कार्यवैधुर्यधर्मिणी
॥सर्वापदुपनायानाक्रमैणीसन्नद्विमाणा॥२६॥ मस्मरोषपुरस्मामानिजेनाखिलमंडला॥ रोरूपमाणभस्मानुकुद
लीतुम्मरंवरा॥२७॥ दुर्मार्गाडंबरारंभरोहणोद्धरवोहरी॥ तुष्टिप्रमाणजनताजननापातुवंगिणी॥२८॥ छ॥ छ॥ ५

केचदुःखदंदुरंयेषांनयाविधाःभंगुराःअल्पादुषोयत्रा॥२९॥ आलस्योल्लासेनसततंधावंदनाहिकार्यवैधुर्यंयेषांनयावि
धाःधर्मिणोधार्मिकजनापनसर्वेषामापदःउपजायतेगाश्चानियस्यां॥३०॥ रोरूपमाणोद्धर्वनभ्रिभंस्माभोभयपुंडलेश्वरवाने
रुद्रमरमिवांवरंयस्याः॥३१॥ दुर्मार्गानेप्रजानामाडंबरारंभेरोहणैश्चउद्धरंचनिवकुलसुहरंयस्याः॥ नास्तिकोहरोहेतीडंयामोषध
तुष्टिश्चोयंतन्नमाणाजनसमहोयस्या॥३२॥ छ॥

सर्वैः ऋतुगुणैर्वर्जिताः॥ इति वर्णितप्रकारेणः अस्य ग्रस्तयोर्विधातुर्विराड्ढारंभके पार्थिवे धातोगतवेदनेद्वय संतन्वैतन्येस
निष्पृथिवीपृष्ठुवेधुर्यासंपन्नेतियरेयान्वयः॥२५॥ सासन्नानाशनः प्रलमानाः एवं जलभागाद्पि वैतन्योपसंहारारंभेससा
धीनंसो भेयानिर्मर्यादत्वमासादित्याह अथेत्यादिना॥२६॥ विहनार्थसोविशत्॥२७॥ वेलाविपिनानांलावकाः छेदकाः॥२८॥

निरसाहोषदेशीना सर्वर्तुगुणवर्जिता॥ इत्यस्य पार्थिवे धातौ ग्रस्तयो गतवेदने॥२५॥ पृथिवीपृष्ठवेधुर्यासंपन्नास
न्नानाशनः अपतत्संविडन्तुक्षौ जलधातुप्रयोन्मुखः॥२६॥ पराविक्षमिता मासीन्नदात्रियतिलंघनात्॥ समुद्रस्सापि
धिमर्यादामपीवाविहनार्थसः॥२७॥ प्रहनाविहतिगंतुमुद्यताइवरावणः॥ वीचिविलोभविन्यासैर्वेलाविपिनला
वकाः॥२८॥ क्षोलवलनावर्तविवर्तोद्वर्तिताश्रयाः॥ महाक्ष्मभद्गतंगतरंगाननमोदिशः॥२९॥ हहलुमुलो
वर्तिगर्जनोभ्ववकंदराः॥ शीकरोघमहारंभघनसंवलिताबलाः॥३०॥ चलद्वलचलद्धिमकराघूर्णितांतराः॥ उल्ल
सन्मकराक्रांतकुमकाननितोदराः॥३१॥ हरीविहारयाम्यहर्षिताहतजलेचराः॥ उर्मुहस्तमहारलभरतारकिता ब
राः॥३२॥ उत्फालमकरछन्नमध्यरहद्वनोः पदस्थारौर्मिसंघदभीकारस्फुटोह्नताः॥३३॥ छ॥ छ॥ छ॥

महाक्षैर्भमहिह्नुंगतरंगौघ्यानाः नमोदिशाक्ष्रेयेः॥२९॥ हुलुगुलायमानैः शवर्णैर्गर्जनेनतङ्ख्वाः कुंडंतः पर्वतकंदरायेषां॥३०॥ स्वस्ववेगोत्कर्षख्यापनेनेतरतुल्यार्थचलम्थम्तरंगौघ्योचलम्हितोष्योप्यत्रचलम्दिवीरमकरैराघूर्णितांतराः॥
॥३१॥३२॥ उत्फालैरुच्छलन्द्भिर्मकरैरच्छन्नाःनभस्थराः हृदौघनाश्रयेषां॥३३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

॥३४॥३५॥३६॥ हतीः सरयः स्वविरोधिस्वाम्रयोये नारारवं उच्चैः स्वरं यपास्यात पारणाभिः तरंगैर्गेहिभ्योवि द्रावितानभङ्ग
रोवोरिद्र्योये ॥३७॥ प्रलुंविनैस्त्वापोर्मीनैर्वनव्य्हेल्ल्नकाननमिव ह्रतं प्रेवरमाकाशंये ॥३८॥ महन्मिः छि नैर्विभेते
कल्लोलैरचालिता रलधा तानिम्रभामिम्यं चती रेभ्योगिरिभ्रान्ते भ्यः पतन्निर्विप्रेः रटञ्जोला ॥३९॥ नितलैरगाधैरावर्तैः

तरत्तरलमातंगफूत्काराघोैतभारकराः ॥ अन्योन्यवेल्लनव्यग्र प्रविर्तिर्णाद्रिमितयः ॥३५॥ नटपर्वतलुंटाकत
रंगकरमंडलाः ॥ गळं जि निरिहरीगेह विद्राङ्मजवारयः ॥३६॥ साम्रूपाः परपुराक्रान्तिलग्नाः इव हत्तारयः ॥ नारारव
पाऊे हविद्रावितनभङ्गराः ॥३७॥ मलुंत्तिनवनव्य्हल्लनकाननितांबराः ॥ सपक्षपर्वताकारतरंगाः परि
तीबराः ॥३८॥ महारवमहछिन्नकल्लोलाचलचालिताः ॥ वंचतीर गिरिभ्रान्तपतनतटरटञ्जोलाः ॥३९॥ उल्लसद्वि
पुलावर्तप्रोतित्रिसमकरीत्कराः ॥ विमज्जत्रिलत्तावर्तनिगीर्णगिरिकंदराः ॥४०॥ हरीहलनसंप्राप्तहर्षहल्लन
इत्तराः ॥ अंगलेविरसीप्रांतमग्नवीविजलेभकाः ॥४१॥ व्यालोलवलनाक्रांतविटपिप्रोतकच्छपाः ॥ पमेंद्र
वसुधांवाहेरुत्कर्षैर्भयविह्वलैः ॥ ४२॥ छ॥
निगीर्णाः गिरयस्तत्कं रसाङ्ग्रयेषां ॥४०॥ हरीहलनवशात्संप्राप्तिः स्फटिकाहिर्षहल्लानेन्द्रिताः हसंतइवेति यावत ॥
अंगं पुलं विपुलीर्णपुरसीमांते पुमग्राः प्रविष्टाः वीचयोजलेभकाः यत्रोगजमेहायेषां ॥४१॥ पमस्य द्वस्यवसुधाया
श्रवाहे वहिनेर्महियेरावणेहिमाजाहिमिः उत्कर्षैः रूव्धीकत्तकराः ॥४२॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥छ॥

पा॰टी॰लि॰३॰
१९९

॥४३॥लीलालूनेषु वनस्य हेषु विश्रांतानीव शीतलान्यासारवारीणि पिपेषां॥४७॥खीपेन रसेन जलेन विभोराश्रयसंग
नस्य नाशो विशंकिता भीताइव निरोम्र नाम महानलायेम्य:॥अर्थापस्यलमानं गेहमिलनः शिखरिमालाग्रेषु जलमा
नेगा: पयोधिनो षुद्ध शीलायेषां॥४५॥जलैरवला नाम चलैरन्योन्य संघट्टस्फोटने च पंडिता:॥४६॥द्रुमशाखाग्र वेन्यो
म: स्म नव नगजौत्सुक्य शरीरलक्षणा: मेघीनां सांतरं गाढ्यता इने पीडाइ नंतेनंभास्वरै:॥कल्लोलैर्हिहतरंगैरस्वरै:पाता

श्रूपमापपतच्छैलतटीकटकेदारवा:॥मत्स्यपुच्छच्छटाच्छिन्नमग्नोन्मग्नदुताद्रय:॥४३॥नीलालूनवनस्पत्यश्री
तलासारवारय:प्रज्वलद्दवावह्निज्वालावलिमिलज्जला:॥४४॥स्वरसेन विभोर्नाशो विशंकितमहानला:॥मि
लच्छिखरिमालाग्रजलमानंगपयोधिन:॥४५॥अन्योन्यं तीव नरं गौघैर्जलावलन वेधिन:॥जलाचलाचलान्योन्य
संघट्टस्फोटमंडिता:॥४६॥वह्निदिवनप्रांतप्राणिमंडलमंडिता:॥द्रुमशरवनेमेघैर्नीवाहनभास्वरै:॥४७॥अ
स्वरै रिवपाताल कल्लोलैरलमाकुला:॥अब्धयः पलडुन्नाम दिङ्मुखवत्रनध्वनि:॥४८॥पाललनातललनाल्वनतर्विस्फोटमो
टनोत्कट:॥चंचलाचलकीलोर्वीवचालहरसाशालिता॥४९॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥॥

लमिव॥अलमत्यंतमाकुलाइतिपरेणान्वय:॥७०॥अथ पुष्कलसागर होमानंतरंतत्समस्य वमानत्वादुन्नामानां ऊर्ध्वीभूतपुष्कराणां
गजानां ध्वनिरुद्यत्तत्तदुत्कटोऽभूत्॥४५॥ कीदृश:स ध्वनि:॥पाताललनतललनालस्तनः॥ अंतर्विस्फोटेन विदारणेन आटने
न पिंडीकरणेन च उत्कट: घनतर:॥दिग्गजैस्त्वमा काउर्वीचंचलानि मेर्वादि चलकीलानि यस्यास्तथाविधा भूलानहपा
देवस्वस्थानाच्चालितास ती आलोलैरंभोधिभिर्न्नाश्रितासमती लोलाभो चालवल्लीवच चालेति परेणा समहान्वय:॥४९॥छा

राम॰
१९९

ततः किमासीत्तदाह अथेति ॥ द्वीराणां मल्लपांडुसुतानां निर्घोषनिर्घातानां आडंबरैरचिताद्यौर्दिशां प्रतिध्वनिलक्षणैरारवैर्यंतनी
उत्स्फोटैर्वा ॥ ५० ॥ केतवः औत्पातिकं धूमकेतवः पेतुः उत्पेतुः ॥ ५१ ॥ वपीतोहेमरलमयाद्यमुक्ताः सिंहरवर्णभुजगाइव चेत्यग्रिमोत्पा
तपंक्त्युपमानानि ॥ ककुभो दिशः अंभसो नभसो मेरोक्रान्त्यातपंक्तयः दृशुरितिग्रव्हितेनाव्यय ॥ ५२ ॥ ब्रह्मलोका प्रागुक्तधात्वाद्यन्मक्तानि

लीलागौवालवल्लीवल्यालोलांभोधिलंघिता ॥ सप्तद्वीपनिर्घोषनिर्घाताडंबराचिता ॥ ५० ॥ उत्स्फोटैर्वयंतीद्योर्दिशांप्र
तिस्वारवैः ॥ आवर्तवलनाकाराः केतवः पेतुरंबरात् ॥ ५१ ॥ हेमरत्नमयामुक्ताः सिंहरभुजगाइव ॥ ककुभोनभसोमेरु
दृशुर्दिघहिक्रयाः ॥ ५२ ॥ चलज्ज्वालाजटाटोपाविविधोत्पातपंक्तयः ॥ एष्वाहीनस्तराहीनिब्रह्मलिन्नुक्तानिसर्वतः ॥ ५३ ॥ द्वि
विधानिमहाभूतान्यलेसंक्षोभमापुः चंद्रार्कानिलशक्राग्नियमाः कोलाहलाकुलाः ॥ ५४ ॥ परिपातपरिपातपराआस
न्ब्रह्मलोकगतेश्वराः ॥ कंपेकटकटारावपतत्साहस्रपंक्तयः ॥ ५५ ॥ मेरुर्नवभवन्भूरिहेलांदोलनमद्भयः ॥ भूकंपलोल
कैलासमेरुमेदरकंदराः ॥ ५६ ॥ छ ॥

विधारणासंकल्पोपसंहरात्तुपेक्षितानि ॥ अस्तुराहीनिपण्याहीनिचेतिद्विविध्यान्यपिमहांतिभूतानिप्राङ्वाच्यानिसंक्षोभ
मापुः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मलोकंगतः ईश्वरः स्वस्वाधिकारनिर्वाहकः प्रभावोपिषांतथाविधाः संतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ छ ॥

लोकांतराण्यद्रयः पुराणि वारिधयः काननानि वेश्मेतदंतं सर्वं जगत्तदुत्थानसहितेन कल्पपवनेन मिथोन्योन्यं हतानां हन्यमाना
नां जनानां कोलाहलैः रुद्रबाणाग्निदाहेन अभिपाती अभितः पतन् धीत्तरश्रीः तिपुराणि पर यतीति त्रिपुरपुरेदैत्यसंघइव प
र्णानि विप्रकीर्णशीर्णभ्रमद्रहित्यर्थः ॥४७॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥
धातुः प्राणनिरोधेन वातस्कंधस्थितिप्रपंचः ॥ तत्प्रसंगात्पुनः पृष्ठावर्णने शेषविराट्स्थितिः ॥ विराडात्मनिरस्य पंभु विश्राम्यानप्रा

येन्नुः कल्पनरून्मत्तारन्तलवकरुद्रष्य ॥ लोकांतराद्रिपुरवारिधिकाननानां तस्तुत्थानकल्पपवनेन मिथोहतानां ॥ को
लाहलैर्जगदभ्रमविकीर्णशीर्णपर्णावलीव त्रिपुरपुरइवाभिपाती ॥४७॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे कल्पहा
नीनाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथाहं प्रवति प्राणान्स्वयंभुर्विनमोभवः ॥ विरातात्म निनमाज
वातस्कंधस्थितः स्थितिं ॥१॥ नहि तस्य किल प्राणास्तेन क्रांतेषु तेष्वपि ॥ क्रमस्य च स्थितिकोन्योधने भूते कथा रि
पी ॥२॥ वातस्कंधे समाक्रांते ब्रह्मणा प्राणमारुते ॥ समंगंतुं परिस्पदं संस्थितिं क्षोभमागते ॥३॥ निराधारास्तथा
नाग्निदाहोल्मुकवत्पतनात् ॥ व्योमस्ताराततीः पुष्पनिकराइव भूतले ॥४॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

प्रपवति स्वतल्पदेशे उपसंहर्तुमारब्धवति सति वातस्कंधस्थितो नभोभवो वायुः स्थितिं ग्रहणमत्र विमानादिविधारणम
योशंतत्यज ॥१॥ तेवातस्कंधा तस्य स्वयंभुवः प्राणाः ॥ क्रांते षु उपसंहृतेषु ॥२॥ स्थितिं प्राग्गतोन्यकोसमंउपसंहारे यास्मा
न्यावस्थां गंतुं क्षोभमाणाने समतिस ध्वाते अग्निदाहे उल्मुकेनुल्यं ताराः भूतले आसमंतान्प्रपतन ॥४॥ छ ॥ छ ॥

जगदण्डे अर्जितस्य स्वकृतफलस्य आलयाः भोगस्थानभूताः विमानावलयः ॥ कालविपाकेन चलन्ति विच्छिन्नं भोगमू-
लं कर्म येषां तथाविधाः सन्तः अपतन्नाथाः ॥ इन्द्रादीनां स्थानानां ॥ ६ ॥ खेचराः सिद्धानां अपि पङ्क्तीनां तु छत्तं तत्र चयं आह प्रथ-
मे त्य इति मूढकाः वाग्व्यापारेष्वसमर्थाः ॥ ७ ॥ इन्द्रादिनगरेष्वस्थितानि सेन्द्रादिनगराणि अमरमन्दिराणि मेरोः शिरांसि शिख-
राणि च पेतुः ॥ यथा नन्तुं ब्रह्मणः स्थूलदेहोऽभ्रंशः एवं विराजः पतनं ॥ सत्यलोकनिवासी चतुर्मुखदेहस्तत्र मनः क-
ल्पितः प्रातिभासिकरूपवान् च सोऽपि तस्य स्थूलदेहरूपवेतिस्तु ॥ विराड्देहनाशः स्थिरपर्यायः ॥ नहि तस्य विदेहस्य स्थूलदे

कालपाकचलन्मूला जगदण्डफलालयाः ॥ प्रशान्तपवनाधारा विमानावलयोऽपतन् ॥ ६ ॥ प्रलयोऽनुखवनो-
पाते जाले संकल्पने घने ॥ सिद्धानां गतयः शेमुः सिद्धानामपि वा ॥ ६ ॥ प्रभ्रमत्यो वरे कल्पमारुते तन्तुतूल-
वत् ॥ खराते पपुः पेमुः काः सिद्धसन्ततयोऽपतन् ॥ ७ ॥ संकल्पद्रुमजाला निसेन्द्रादिनगराणि च ॥ पेतुर्मूर्क-
पलोलस्पृशि संस्थमरमन्दिराणि ॥ ८ ॥ श्रीराम उवाच ॥ चिति संकल्पमात्रात्मा विराड्रूपो जगद्गुरुः ॥ किमंगतस्य
भूलोकः किं स्वर्गः किं रसातलम् ॥ ९ ॥

हातः स्थूलदेहान्तरं हृष्टं कृतं वा संभावयितुं बाधकं ॥ एवं सति मानसे चतुर्मुखदेहे प्रातिभासिके स्वाभदेहप्राये प्राणोप-
संहारसंकल्पेन कल्पेन कवं यं विराड्देहविष्टंभकप्राणस्थानीयवातस्य धाक्षिप्तः ॥ नहि स्वप्नदेहे प्राणाद्युपसंहारेण भ्रंश-
पातदर्शनेन ज्योतिः प्रसिद्धस्थूलदेहस्य पोरस्पतनस्याशयेन रामः शंकते चिति संकल्पमात्रात्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखश्चिति
संकल्पमात्रमनस्तत्त्वात्मा जगद्गुरुः विश्वाङ्गशरीरकः प्रसिद्धः ॥ तस्य संकल्पमात्रात्मनश्चतुर्मुखस्य भूर्लोकादयो लोकाः
अंगमेव यथा किं तस्य मनसो मूर्तिरूपत्यागाति संभवं कीतरां भूर्लोकः किमंगपादः अन्यो वा स्वर्गश्च किमंगं रसातलं वा

किमंगकोऽवयवस्तेति विभागप्रश्नः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वा०री०नि०उ०
२०१

अस्तु वा चतुर्मुखदेहोऽपि मूर्तस्तथापि अल्पपरिमाणस्यैतस्य एतानि अतिविस्तराणि निर्वाणानि कथं स्थितानि । नस्यापि
विसंततत्वकल्पनेन ब्रह्मांडानामवयवत्वेन तत्र हि संस्वस्येव वपुषि एतस्य ब्रह्मांडस्यानंतस्य लोकैकरूपस्थितः ॥१०॥ किं च ब्रह्मांडसं
कल्पमात्रात्मा निराकृतिरमूर्त एव इदं तु जगत्साकारं स्थितं इति मे निश्चयो जातः ॥ अन्तः इतरत् कथांतरं मा भूदिति चेत् कथय ॥११॥
तत्र प्रथमप्रश्ने स्थूलदेहस्य मनोमयदेहानन्यत्वेन तद्वत्तदानंतत्वं येषां तत्त्वं चानुभावयितुं प्रसिद्धं प्रसिद्धदृष्टेनेनोत्तरयति आद्य
चिदाकाशानां सर्वाभिलाषाणां दिशां च कोशानां प्रमाणं दृष्ट्वा एकमेव परं ॥१२॥ तदेतत्स्वमाकाशस्वरूपमध्ये

कथमेतानि निर्वाणानि ब्रह्मांडानि तस्य स्थितानि च । कथं वा संततेरेतस्य स्वस्येव वपुषि स्थितः ॥१०॥ ब्रह्मांडसंकल्पमात्रात्मा नि
राकृतिरिदं स्थितं ॥ जगद्द्विधे जाते मे निश्चयः कथयेतरत् ॥११॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ आदिमध्यान्तरहितं नाशानन्तसदालो
निरामयं ॥ चिन्मात्रपरमाकाशमाशाकोशैककपरं ॥१२॥ तत्त्वामाकाशलांशेन ब्रह्मामि स्पन्दनतुध्यते ॥ स्वस्वरूपम
यतत्स्थितं चिन्नामस्ववति चेतनं ॥१३॥ विद्धि तद्ब्रह्म तज्जीवं सघनत्वात्मनः स्थितं ॥ एतावति स्थितिजालेन किं विस्ती
र्णतिस्थितं ॥१४॥

तद्विकारमनापद्यमानमेव स्वांशप्रकाशनांशं द्वितीयमेव द्रष्टृत्वकल्पयन् परं स्वातिरिक्तं वस्तु इति अवबुध्यते ॥१३॥ तत्र बो
ध्यबोधवोद्धृभावलक्षणात्रिपुटीमननेन सघनत्वाद् नीभावान्मनोविशेषोपस्थितं तथाभूतं चेतनं जीवं विद्धि स्वरूपमत्यज
द्वितीयं कृत्वं तदुपयाश्यजिज्ञावतीति ॥ एतावति त्रिपुटीजीवभावप्रपंचे स्थितिजाले अध्यासेन संपन्ने एतेन पुनः किं विस्तारे
सा कृतिपरस्पराध्याहताकारसहितं रूपपरमार्थतः स्थितं किंतु अदृश्यो मे वस्तुतः अन्यमेवेति परेण संबंधः ॥१४॥ छ॥ छ॥ छ॥

रा०म०
२०१

किं तर्हि स्थितं तन्नहाहं चिद्व्योमेति ॥१५॥ एवमभिमानाकारभावनाहंसत्तैव तन्मावेनापि स्फुरतीत्याह अथेति ॥१६॥ अहंकारक-
ल्पनोत्तरं स्थूलदेहकल्पनापि तस्य भवत्यतस्तैवेत्याह नहीत्यादिना ॥१७॥१८॥ यदि देहभ्रमस्यमेव तर्हि किं रूपं साकारमनुभूयते
त्राह भ्रान्त्यमेवेति ॥१९॥ प्रलयमीहादिकल्पनाद्येवेत्याह संविदिति ॥२०॥ कदापद्याम्यतीत्याह यदेति ॥ नहि आनन्तमिति छे-

शुद्धं व्योमैव चिद्व्योमस्थितमात्मनि पर्वतः ॥ यदेतत्प्रतिभानं तु दृश्यं तच्छिवाननः ॥१५॥ अपतन्मनआभोगिमाविनाहंकृ-
तिस्फुरणात् ॥ संकल्पात्मकमाकाशमात्ते स्तिमितमक्षयं ॥१६॥ तत्संकल्पचिदाभासनमोहमितिभावितं ॥ असत्तमेवानुभ-
वत्स्वप्नवेशं स्वमेवसत् ॥१७॥ वेत्तिमाचितमाकारं यथपत्यनुभवत्यपि ॥ संकल्पकात्मकं भ्रान्त्यमेव देहदृष्टिस्थितं ॥१८॥ भ्रान्त्य-
मेव यथाकाशे संकल्पनगरं भवान् ॥ पश्यत्येवमज्ञोऽरे हं स्वेस्वमेवानुभूतवान् ॥१९॥ संविदो निर्मलत्वात्स्वया चहि स्थितया-
विधं ॥ अनुभूयानुभवनं स्वेच्छयैवोपशाम्यति ॥२०॥ यदा तत्परिज्ञानमस्माद्देहलतातते ॥ दृश्यं संसरणं विद्धि भ्रान्त्यमसत्य-
मेव स्थितं ॥२१॥ यथाभूतपरिज्ञानात्प्रशाम्यति वासना ॥ देहादिरहंकारात्ततो मोक्षोवशिष्यते ॥२२॥ एवमेष सपो-
ब्रह्मा सर्ववेदं जगत्स्थितं ॥ विराडोन्नमणोरामदेहोपजाहिं दृङ्जगत् ॥२३॥ संकल्पाकाशरूपस्य यार्थाति रुत्थिता ॥ नहि
दृङ्जगत्प्रभाति तद्ब्रह्माण्डमुदाहृतं ॥२४॥७॥

॥२१॥ यथाभूतं यथार्थसत्यं ब्रह्म तेन परिज्ञानान्मिथ्यावासनाअत्रास्मिन्नेव तन्मनिशाम्यति ॥२२॥ अस्त्वेवं तथाप्येतद्ब्रह्मा-
पद्ये किं समाहितं तत्राह एवमिति ॥२३॥ तथा च ब्रह्माण्डस्यापि ब्रह्मणो वस्थूलदेहत्वं विचारनश्यतनदीयमानो मात्रमिति तद्-
गोपसंहारेणतोपसंहारः सिद्ध इति भावः ॥२४॥७॥

जाग्रदुन्मुखतायां स्वामरेलांगोपसंहारे यथा व्यग्रस्तादितो लोकोपसंहारवद्धतन्तु पसंहारः स्युरोरपि संकल्पाकाशमात्रत्वाद्विश्व
शायेनाह सर्वमिति ॥२५॥ अवास्तवत्वे कथं द्वैयमिति चेदसंभाव्यत्वादित्याशयेनाह थ्येति ॥ किं हतं पंचकं देशाकालादि सर्वप्र
कारैरप्यसंभाव्यसंस्पसमर्थनार्थं ॥२६॥ स्वहृते प्रियाप्रियभावेन प्रपतेऽस्मलोकं निष्प्रपंचं ब्रह्मैवम्भांत्यामस्यकं जगत्त्रयं स्व

सर्वमाकाशमेवेदं संकल्पकलनात्मकं ॥ वस्तुतस्त्विति न जगन्न नाम तेन च नश्यति ॥२५॥ क्वचिन्मात्रैकमले ते योगिकं
यं वा केन च जगत् ॥ किं जायते किमत्राति कारणं सहकारि यत् ॥२६॥ अतो लोकमिदं ज्ञानमलीकं परिदृश्यते ॥ अली
कं स्वहृते लोकमेवं पश्यति ह्यन्यकं ॥२७॥ जगदादिकं पाशासचिन्मात्रस्वरूपे स्वतः ॥ आत्मनात्मनि वै देहे न स्पंदते नैव
मा हन्त ॥२८॥ इदं किंचिन्न किंचिद्वा द्वैताद्वैतविवर्जितं ॥ विहाकार जगद्दृष्टिं हि ह्यन्यम च्छनिरामयं ॥२९॥ शान्ताशे
षविभ्रमो हं तेन राघव संस्थितः ॥ सत्वेवासि वातस्त्वमेवमेवात्मनिर्ममः ॥३०॥ निर्वासनः शान्तमना मौनी वि
गतचापलः ॥ सर्वं कुरु यथाप्राप्तं कुरु मा वात्र किं ग्रहः ॥३१॥ छ ॥

मेव स्वं जगद्भावेन पश्यति ॥२७॥ तदेव स्पष्टमाह जगदादिनेयेति ॥ आदिपदात् द्रष्टृत्वाद्यभावविकाराग्रहः ॥२८॥ द्वैतवि
वर्जनात् किंचिन्न अद्वैतस्याविवर्जनात् किंचिद्वा ॥२९॥ तस्मात् त्वमपि एवं परमार्थतः ॥ सन्नेव व्यवहारे असन् देहादिवि
वर्जनास्व किं तु निर्मम इत्यर्थः ॥३०॥ ग्राप्तितः सर्वव्यवहारं कुरु समाहितः सन् मा वा कुरु किं ग्रहः किमर्थमेकत्राग्रह इत्यर्थः ॥३१॥

तस्मात्सर्वं दृश्यं ब्रह्मैव तत्त्वज्ञानाभ्यासेन भ्रान्त्याकारपरित्यागान्निर्दृश्यानुभवान्निष्ठां गत इत्युपसंहरति अनादीति ॥ सत्ये अनुभूते भावे
तः ॥ अनुभवैकरसे ब्रह्मणि पियाः अनुतन्भूतयः अज्ञानानि नानास्वभ्रान्ति विविक्तैः स्वविस्मृताः दृश्यमहादुरात्मन्यर्थे ॥ ३२ ॥ इति श्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ हारोपक्रमो भयो बोधरागीपि वर्ण्यते कथमेतस्य चा
गानीत्यादिप्रश्नोत्तरं तत्र ॥ किंमं तस्य भूर्लोकः कथमेतानि योगानि कथं वासौ नरेतस्मै तिप्रस्तुतप्रश्नत्रयोत्तरोपोद्घातत्वेन व
र्णितं स्तुहृद्ब्रह्मणि जगद्ध्यारोपप्रकारं पुनः [illegible] स्मर्यते [illegible] अनुभूतासमनोरामस्तत्र नात्यर्यतः स्वहस्ताः [illegible] दृष्टिपितुसं

अनादिनित्यानुभवो परमः स एव दृश्यं न तु दृश्यमन्यत् ॥ सत्यानुभूतेन नु भूतयो याः स्वविस्मृता दृश्यमहादुरात्मा ॥
३२ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणनाम द्वासप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ श्रीराम उवाच ॥ बद्धमोक्षजगद्बुद्धिर्न भूत्वा नापि
सन्मयी ॥ न कमेति न चैहेति किमप्याद्यमसौ किल ॥ १ ॥ उपदिष्टमिदं ब्रह्मन्त्वया बुद्धमलं मया ॥ भूयः कथयतात्रिश
राव तो नाति मे मनोः ॥ २ ॥ सर्गादिसंभव महेशः शून्यनादिपुत्रस्तथा ॥ न काञ्चन विभोः सत्याः असत्याः स्वकाञ्चन ॥ ३ ॥ ४ ॥

शवलोकनमायेन व्यवहितो नक्तं निष्कर्षं स्मारयति बंधेत्यादिना ॥ सन्मयी सत्यार्थविषया ॥ सर्वसाक्षित्वादेव स्वयं नाक्रमेति नो हे
ति च ॥ अतः असौ सर्वसाक्षिणी बुद्धिरेव विषयमार्जने किमपि वाक्यं न सा गम्यमाद्यं ब्रह्मेति तत्त्वया तात्पर्यं गत्या उपदिष्टं किलेति
गुरुबुद्धिविसंवादशङ्कापरिहाराय ॥ इदं मया बुद्धमिति परेण्यान्वयः ॥ १ ॥ तर्हि किमुपदेशोपरमो [illegible] नेत्याह भूय इति ॥ २ ॥ सत्याः अबा
धितार्थाः ॥ असत्याः बाधितार्था अपि न ॥ ततश्च वहतु शास्त्रोक्तपाय एव तथास्थितेरर्थक्रियाः विसंवादा [illegible] सत्कार्यपक्षाभ्युपगमात्स
र्वशक्तिमिति ब्रह्मणि सर्वभूत्पत्तायास्तत्त्वशङ्केरपि संभवात् मायया सर्वविरोधपरिहाराच्चेति भावः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

मायाशबलब्रह्ममाहात्म्यमिवतदधिष्ठाननिर्विशेषनित्यमुक्तब्रह्मतत्त्वमप्यहं बुद्धवानस्म्यहमेवमिति॥ सर्गस्तु भवः प्रपञ्चा
ध्यासक्रमः भ्रमः उच्यते॥ भवपर्यन्ते त्वयाबोधाय बोधबाहुल्यायेति वा॥४॥ पा॥ स्थूलस्य भूतभौतिकस्य सूक्ष्मस्य तत्सुनाशो
भूतसूक्ष्मैः सह अव्याकृतानुप्रवेशे महानाशे ब्राह्मजे प्रलये इति यावत्॥ अस्मिन्पूर्वं क्षाहिदेहानां परिणामस्वरभोभाय विकार

एवं स्थितेनु यत्सत्यं तत्सर्वं बुद्धवानहं॥ तथापि भूयो बोधाय सर्गस्तु भव उच्यते॥४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ यदिदं दृ
श्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं॥ सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं दिक्कालक्रियादिमत्॥५॥ तस्य नाशे महानाशे महाप्रल
यनामनि॥ ब्रह्मोपेंद्रमरुद्रुद्रमहेंद्रपरिणामिनि॥६॥ शिष्यते शांतमत्यच्छं किमप्यजमनादिमत्॥ यतो वाचो नि
वर्तन्ते किमन्यस्वगम्यते॥७॥ सर्षपापेक्षया मेरुर्यथापि विततकृतिः॥ तथाकाशमपि स्थूले सूक्ष्मं सत्य परिक्षणा
॥८॥ शैलेंद्रापेक्षया सूक्ष्मा यथैवेमे त्रसरेणवः तथा सूक्ष्मतरं स्थूलं ब्रह्मांडं यदपेक्षया॥९॥ अस्मान्न कलितेनो न्येका
लेपरिणते चिरं॥ तेनास्मिन्परे व्योमन्यापेक्षयानुभवात्मनि॥१०॥

लद्वतितत्स्थूले वा॥ तदाय शिष्यते न दृश्यते इति शिष्यतद्वचाद्विना॥७॥८॥ अन्यापेक्षया सूक्ष्मं परमसूक्ष्मसद्यस्काशं यदपेक्षया स्थू
लं॥ तथा अन्यापेक्षया स्थूलं विशालतममपि ब्रह्मांडं यदपेक्षया सूक्ष्मतरं अणुतरं॥९॥ मानहेतुरूपविसंवादशून्यपाधिप्रल
मा महान्कलितेनाहशप्रलयकाले चिरं हि परार्द्धपरिमितब्रह्मायुःकालं तु अमुष्मात् परिणते अतिवाहितेसति॥१०॥ ४॥ ४॥

मायावरणांतःस्तु शुद्धमात्रायश्चिदाकाशोस्य योन्मुखस्य स्वांतर्लीनजगत्संस्काररूपां परमाणुतां वेत्ति पर्यालोचयतीव ॥११॥ भावयन्पर्यालोचयन्नतत्पर्यालोचनेनैव षट्कुपवितभावमाप्तेऽहं ह यादृश इति प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दार्थतया चक्षते ॥ तथा स्वीयते ब्रह्मेति ॥१२॥ तद्गोचरतां लक्षणेन दृश्ये चित्स्वभावातिरिक्तो हेतुर्दुर्निरूप इत्याह चिन्मात्रं वस्तु तेनैव दृश्यतां संयाति दर्शयति तामेवेति ॥१३॥ नन्वेकत्र दृश्यदृग्भावो विरुद्धः कथं संपद्यत इति चेत्स्वप्नवद्विरोधापर्यालोचनादित्याह यथेति ॥१४॥

असंकल्पोऽमहार्थान्तो दिक्कालैरमिताकृतिः ॥ अन्तर्महांश्चिदाकाशो वेत्तीव परमाणुताम् ॥११॥ वपनवप्रवृत्तत्वात् जगत्स्वब्रह्मशब्दार्थं वेत्ति चिद्रूपतां ततः ॥१२॥ चिन्मात्रं वेत्त्यनुभवं तन्मात्रं त्वाविरणुतां निजां तामेव पश्य तीवाततो द्रष्टृवत्तिष्ठति ॥१३॥ यथा स्वप्ने मतं पश्यत्येकस्यात्मनात्मनः ॥ मतेरस्मज्जेदृशं तथा चिदणुरात्मनि ॥१४॥ तेनाश्चिन्मात्रवस्तूष्ठं जरेकेरहित्वं तामिव पश्यन् स्वरूपस्वात्ते द्रष्टृदृश्यमिव स्थितः ॥१५॥ चिन्मात्रवस्तुन्यस्वातिनिराकारो प्यणुतनुं पश्यन्दृश्यमिवो देति द्रष्टेव चेतनाद्धितां ॥१६॥ प्रकाशमणुमात्मानं पश्यंस्तत्तदनुभावतः ॥ उच्छूनतां चेतयते बीजमंकुरतामिव ॥१७॥ देशकालक्रियाद्रव्यद्रष्टृदर्शनदृश्यदृशः ॥ अर्पितरस्वभावेन निष्पन्नत्वनुदितामिधाः ॥१८॥ छ ॥ ॥

तथा कस्यः नेपिनवास्तवैक्यहतिरित्याहततदिति ॥१५॥ न्न्यस्यवेत्यस्याख्यास्याअतिनिराकारइति दृश्यमिव द्रष्टेव चहितांत हाउदेति द्धहति ॥१६॥ स च द्रष्टा मायाबलेन प्रकाशस्वभावमणुं परिछिन्नमात्मानं पश्यन्स्तत्तदनुभावतः उच्छूनतां उपचयं चेतयते कल्पयति ॥१७॥ तदेवतस्य तन्नांतरीपकतया देशकालादिविभागकल्पना अपि भवंति परं तु तावसाध्यमिथ्यात्वभावादनु दितामिधाः इत्याह देश्येति ॥१८॥ छ ॥

तद्विभागवस्तुनाप्रकारं विशदयति विद्वदुरिति ॥ परिच्छिन्नस्य देशकालावच्छिन्नवस्तुनः प्रतीत्यप्रसिद्धेरितिभावः ॥ तदानीं देवत्रिपु
टी विभाजकोपाधिभेदानां साक्षिणस्तदालोकनमित्यभावस्य चैकत्वनाभवतीत्याह उपलब्धमिति ॥ द्रष्टृगुणक्रियादिकल्पनाया
स्त्वाभ्युपगम्य ॥२०॥ एवमेव कर्तृकार्यकारणभोक्तृभोग्यभोगरूपादित्रिपुटीभेदानां तत्साक्षिणस्तन्निमित्ततया ग्रस्तकल्पनं सर्वत्र
बोध्यमित्याशयेनाह स्वमिति ॥ देशकालवस्तुपरिच्छेदैर्मितानां सच्चित्पर्यन्ततामनन्तानां च ॥२१॥ तत्तद्रूपादित्रिपुटीसिद्धेश्च द्र

विद्वदुपयन्त्रभोक्तृभोक्ता द्रष्टा भीमिति सुषुप्तगतः ॥ यद्वाभासस्तदा कालोपलक्षितं तत्क्षेयास्यकत्ता ॥१४॥ उपलब्धं विद्वद्दृष्ट्ये द्रष्टा
गुपलब्धतात्मालोकने द्रष्टृतादृशालोकनकारणं ॥२०॥ एवमुच्छूनताभातिमितानं तावद्वाङ्मनसागोचरं चैतन्यमेव
वनभोक्तृरूपेवतिष्ठता ॥२१॥ विद्वदोभासनं भातं तन्मयेदेशेन देहां ॥ येन पश्यति तद्ब्रह्मः संग्रहोत्तरद्रष्टामिति ॥२२॥
विद्वदुः प्रतिभासेतः प्रथमं नामवर्जितं ॥ तन्मात्रशब्दमेतेषामेतदाकाशरूपितत्त ॥ २३ ॥ छ ॥ छ ॥

रादिकारणविभागकल्पनान्तरीयकीभवतीति संक्षेपेणादर्शयति विद्वदोरिति विद्वदो जीवस्य भातेभासनं सोऽयं घालोकेन
गोलकप्रदेशेन छिद्रेणायेन वार्तां छिद्रेणाकर्णेन पश्यति तन्मयं च तत्र सर्वांसां श्रोत्राद्युपरत्वेनाम प्रथमं प्रायः समं शब्दं स
ग्रहः ॥ संक्षेपः सङ्क्षेपः ॥२२॥ श्रोत्रादीन्द्रियप्रपंचकविषये छेव नामरूपभेदकल्पनान्यागवस्थानमात्रशब्दे नो व्यनदृश्या
विदृणोति ॥ एतेषां श्रोत्रादिप्रपंचकविषयाणां प्रथमं प्रातःकं यन्नामवर्जितस्वरूपं तत्तन्मात्रमिति शब्दोपस्थितया विधं
तत्तदेतदाकाशरूपि सत्त्वमत्यर्थः ॥२३॥

एवं क्रमेण विदुषोः॥ प्रतिमालक्षणा आकाशरूपघनस्थितिः॥ सन् पिंडः स्थूलदेहो भवति तत्र रूपाद्यनुसंधानवशात् इंद्रियपंचकं
चेततीत्यर्थसंहारः॥२४॥ अंतःकरणचतुष्टयकल्पनाप्रकारमाह एवमिति॥ इत्येवमुक्तप्रकारेणैव पुनरभवात्मीयं तदुपचयमनुपेति इंद्रिय
गृहीतविषयाद्यांशस्मृतिदशायां ज्ञानं चित्तमिति अध्यवसायदशायां बुद्धिरिति च अभिधीयते॥२५॥ ततः सविकल्पदशायां मनः
अभिमानेनाहंममतयात्मकाहंकारः इमि निर्विष्टसत् अहंकारपदं गतं॥ देशकालविभागकल्पनां वर्णयितुं सोऽतिदेशोऽति॥ इतिवद्य
मारादीन्याह॥२६॥ तत्र कालेऽपि च पूर्ववत्कल्पनाउत्तरकालकल्पनामयेऽस्यैव प्रवर्तत इत्याह॥ विदुषोऽरिति॥ अस्य प्रसिद्धस्यमा

विदणुप्रतिमाकाशपिंडरूपं घनस्थितिः॥ अनुसंधानविवशाच्चेततीन्द्रियपंचकं॥२४॥ एवं विदणुसंधानं दृश्यपो
षमुपेत्यलं॥ तदेव ज्ञानमित्युक्तं बुद्धिरित्यभिधीयते॥२५॥ ततो मनस्ततस्त्वहंकारपदं गतं॥ देशकालपरिच्छेदद्वयेगी
कृतआत्मना॥२६॥ विदुर्वांस्य भावस्य प्रत्यग्रपत्रवेदने॥ सतत्रोत्तरकालेन पूर्वाभिख्यां करिष्यति॥२७॥ अन्यस्मिन्ने
कदेशे सोऽन्यदभिख्यां करिष्यति॥ एवं दिगभिधानादिकल्पयिष्यति सत्क्रमात्॥२८॥ देशकालक्रियाद्रव्यशब्दानामर्थवेदने
॥भं विष्यति स्वयमसावाकाशविशदोपि सन्॥२९॥

वस्पदाद्याद्दिविषयस्य प्रत्यग्रेनवं आद्यमिति यावत् यत्र देशरूपे कालरूपे वा आधारे वेदनः॥ यस्य विदुषो जीवस्य भवति स विदणुस्त
स्य देशकालस्य चउत्तरकालेन व्यावर्त्येन निमित्तेन पूर्वः इत्यभिख्यां नाम करिष्यति कल्पयिष्यतीति प्रति जीवं प्रतिवस्तु चेदमनियतमे
वेति भावः॥२७॥ तां कल्पनामपेक्ष्यैव ऊर्ध्वाभिख्या तेतोऽन्यस्मिन् कालेऽस्यामेव करिष्यति दिग्भिन्नत्वेऽर्ध्व दक्षिणपश्चिमाद्यभिधानानि बहूनी
ति विशेष इति भावः॥२८॥ एवं देशकालवस्तुभेदसंज्ञानामानि च कल्पयित्वा गृहीतसंकेतानां प्रकृष्टपांशशब्दप्रपंचेन तदर्थवेदनात्मनोऽपि
स्वयमेव संपत्स्यत इत्याह देशेति॥२९॥ ७॥

एवं स्वयमेव प्रथममातिवाहिकदेहस्ततो देशकालक्रियाद्रव्यविभागस्ततस्तत्तल्लाभभेद इति क्रमेण नानामांतः सर्वं जगच्छरीरं संपद्यत इत्यर्थः॥२०॥ एवं सर्वं जगतो मनःकल्पनामात्रत्वेनातिवाहिकदेहावयवत्वे कथमधिभौतिकताभ्रम इत्याशङ्क्याह एवमेवेति॥२१॥२२॥ संगगनाकृतिश्चिदणुः स्वदेहेऽपि कल्पनीयेव स्थमाणमप्यंचां संकल्पनामुपाहरेत्॥२३॥ एवं वात्यार्थिहानोपानादिप्यव

इत्थं स्वानुभवेनैव व्योम्नि व्योमरूपभृत्। आतिवाहिकनामान्तर्देहः संपद्यते चितेः॥२॥ एवमेव चिरं कालं तन्मात्रभाव
नपातया। गच्छति निश्चयं रूपमाधिभौतिकमात्मनः॥३॥ व्योमात्मैव वरचित्तो निर्मलेनेति विभ्रमः। आसतामस्
तमालीर्णतापनयजलेयथा॥४॥ संकल्पनामुपाहन्तेस्वदेहे गगनाकृतिः॥ शिरःशाखार्थिदं कावित्याद्यशाखार्थ
रोहमिति॥४॥ अर्ध्वपार्श्व दिशाद्यर्थमंधीहे विद्नाविलं॥ भावाभावग्रहोत्सर्गदृशाद्यर्थमथोमपि॥४॥ नियताको
रकलनां देशकालादियंत्रितां॥ विषयोनुसरतां पातामिंद्रियज्ञातवेष्टितां॥४५॥ सोणुः पश्यत्यथाकारमात्मनः स्वा
त्मकल्पितं॥ हस्तपादादिकलितं चिंतादिकलनान्वितं॥४६॥ एवं संपद्यते ब्रह्मा तथा संपद्यते हरिः॥ एवं संपद्यते रुद्र
एवं संपद्यते कृमिः॥४७॥ नच किंचनसंपन्नं यथास्थितमवस्थितं॥ अन्यथान्यविलसितं जगिरन्नप्रवितंमिता॥४८॥ प्र
तिकंदः शरीराणां बीजं त्रैलोक्यवीरुधां॥ सर्गार्गलमहो मुक्तेः संसारासारवारिदः॥४९॥

हारकल्पनापि ब्रीध्येत्याह भावेति॥४४॥ इत्यमाकारोगोरित्यमध्यस्त्यादिनियताकारकलनां॥४५॥४६॥ ईश्वराणामपि देहादिकल्प
नासंकल्पवशादेव किं पुनरन्येषामित्याह एवमिति एवमिति॥४७॥ सर्वापायं कल्पनानन्तैवेत्याह नचेति॥४८॥ व्यष्टिवत्समष्ट्या
त्मा विराड्व्येवमेव कल्पनयोत्थित इत्याह प्रतिकंद इ॥ व्यष्टिशरीराणां प्रतिनियतः कंदः प्रतिकंदः॥ त्रैलोक्यवल्लीनामपि
स एव बीजं मुक्तेर्द्वारेषु प्रतिबंधकविषयसर्गार्गलमहः॥४९॥ ७॥

॥७०॥ अनन्तमयदेहाद्यभावादेवमुक्त्याभवष्टब्धुं नशक्यते ॥४१॥ यथास्वप्ने अवस्थीनां मेघाख्यां संग्रामाख्यां सिंहानां च गर्जाशिर्महाध्वनि
मिश्रो र्जितात्मनापि सुप्तनरेणाव स्नातो मौनवता निःशब्दमेवं स्थितं तथान्तेनाविराजनिष्प्रपंचे स्वस्वरूपे स्थितमित्यर्थः ॥४२॥ स्वप्नसंदृष्टा
नां योधशतां आरभटी कोलाहलस्तद्देहे जाग्रतः स्मृतिपथं यातेसघनानां स्वेनात्मनापि सतथा प्रपंचोयं स्थितं ॥४३॥ मायामात्रत्वा

कारणं सर्वकार्यांशानेताकालक्रियादिषु ॥ सर्वाद्यः पुरुषः स्वैरमित्यनुतिष्ठितः ॥ उत्थितः ॥४०॥ नास्य स्तनमयो देहो नास्य
स्थीनिशरीरके ॥ अवष्टब्धुमसौ मुख्या शक्यतेनतु केनचित् ॥४१॥ तेनाब्धिमेघसंग्रामार्सिंहगर्जोर्जितात्मना ॥ अपि सुप्त
नरेणैव स्तंमौनवता स्थितं ॥४२॥ जाग्रतः स्वप्नसंदृष्टवीरयोधरिवेरणं ॥ यथास्य निगतं नास्त्यसन्नहद्रसौ स्थितः ॥४३॥
बहुयोजनलक्षौघप्रमाणोपि बृहद्वपुः ॥ परमाण्वंतरे माति लोमान्तस्य जगत्त्रयं ॥४४॥ कुलशैलगुणोपास्मा जग
द्धामकोपि सन् कुलायं धानकामात्रमपि नोपरयत्यजः ॥ जगत्कोटिशताभोगविस्तीर्णोप्यणुमात्रकं ॥ वस्तुतोव्य
सवानेषनदेशं स्वप्नशैलवत् ॥४६॥ स्वयंभूरेष कथितो विराडेष स उच्यते ॥ ब्रह्माण्डमात्मा जगदेहो वस्तुतत्त्वनभोमयः
॥४७॥ सनातन इति प्रोक्तो रुद्र इत्यपि संस्थितः ॥ इंद्रोयं इन्द्रमरुन्मेघशैलजालादिदेहकः ॥४८॥ तेजोणुमात्रं प्रथिलं चेति
त्वाद्यमप्रमेयवपुः ॥ क्रमेणास्फारसंवित्तिर्महानहमिति स्थितः ॥५०॥

दिवा संभावितसहस्रमप्यत्र संभवत्येवेत्याह येनाहबद्धितितौ ॥४९॥ धानका वटबीजादयस्तावन्मात्रमपि कुलायं नीडं छिद्रं
न प्रत्ययति ॥४४॥४६॥४७॥४८॥ उक्तं सर्वं संक्षिप्याह तेज इति ॥ अणुमात्रं तेजः परमसूक्ष्मं चितप्रथमं चेतित्वात् चित्तवपुः संप
न्नं स एव चितात्मावर्धित क्रमेणास्फारसंवित्तिः सन् महान्ब्रह्मांडात्मैवाहमिति स्थित इति संग्रहार्थः ॥४९॥ ७॥ ७॥ ध॥

अतस्तदीयाः प्राणाः॥ वातस्कंधास्तदुपसंहारे तावातस्कंधमार्गोस्याभिगोस्याभिर्वर्तितः स्यात्प्राणायेनाहस्पंदेति॥५०॥ स्पंदसंवे
दनात्तेन प्राणस्पंदस्त्वनुभूयत इति यदुक्तं तत्सर्वत्र भवमस्ति ब्रह्मसमर्थ्यमतिप्रायोति॥ सोयं तदीयप्राणस्पंदस्तद्ब्रह्मांडवायोर्वा
तस्कंधोस्माभिः दाहतः प्रागित्यर्थः॥५१॥ धिस्मतानस्पंदं द्वयहतहत्राद्दस्थानतां॥५२॥ तदयं दशरतगतमासास्याद्वितीय

स्पंदसंवेदनात्तेन स्पंदस्त्वनुभूयते॥ यःस्पर्यानिलाभिख्यो वातस्कंधात्मना स्थितः॥५०॥ प्राणापानपरिस्पंदो वेद
नादनुभूयते तेन यस्सोयमाकाशो वातस्कंधउदाहृतः॥५१॥ चिताघेकल्पितास्तेन बालेनेव पिशाचिकाः तेजःकणा
असंतोपि तस्तेस्थितांगताः॥५२॥ प्राणापानपरावर्तदोलांतदुदरोदिताः वातस्कंधाभिधांधत्ते जगतदर्यं महत
॥५३॥ प्रतिछंदशरीराणां प्रथमं बीजमेषसः॥ जगज्जातानां सर्वेषामाकल्पव्यवहारिणां॥५४॥ प्रतिछंदाघदेतस्मा
दुत्थिताजगदात्मना देहासदायथावात्मतरेष्वंतत्पास्थितं॥५५॥ विदितस्याद्यबीजस्य पूर्वमेव यथोदिता
तथैवाद्यापि जीवंतस्वयो देतितदीहिता॥५६॥

वत॥५३॥ प्रतिछंदा मतिजीवभेदमिथ्याकल्पितव्यष्टिशरीराणां॥५४॥ परे छाकल्पितादेहप्रथमे[illegible]स्यव्यष्टितांग
तास्तत्राह प्रतिछंदाद्दितिप्रतिछंदस्मैवः प्रतिछंदः हिरण्यहिताद्यत्ता॥ यद्यस्माद्देतोस्तथाविधाः स्माद्दुत्थिताः॥ प्रतिपुरुषदे
हेतन हासनामयाः॥ ब्रह्मांड एवमेष वो ध्यादत्याहेदेहाइति॥५५॥ तत्रैकबीजांतरं तर्पायादक्षबीज परंपराक्रमेणोद्भव
दर्शनाद्दत्तीति संभाव्यते नद्वत्रापि संभाव्यतामित्याशयेनाह विदितेति तदुदिताज्जेन हिरण्यगर्भेणावांछिता॥५६॥

तस्य हिरण्यगर्भस्य श्लेष्मपित्तादयः॥ अन्तस्था ये विग्रहाः ऋक्षग्रहगणा नक्षत्रसमूहाश्च प्राणेन यः ष्ठीवनं निष्ठीवनं तच्छीकराः श्लेष्मबिंदवः इत्यर्थः॥५७॥ मेदसो जातयः वज्राजिकाः घना मेघाः तस्य शिरः ऊर्ध्वकपालं पादो अधःकपालं त्वचो ब्रह्मांडावरणानि चक्रवत्तस्य चित्रपश्याम॥५८॥ हे अंग इदं जगद्विराजो वपुर्विद्धि तच्च संकल्परूपस्य कल्पनात्मनः कल्पनामात्रं॥ न वास्य साधनसाध्यं च मनःकल्पनात्मकं किं विद्यात्तत्त्वं संभवति॥ अतो हि तो राकाशशैलादि सर्वं प्रशांतं चिदाकाशमेवेत्यर्थः॥५९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रिसप्ततितमः सर्गः॥७३॥ यान्यंगान्यस्य ये लोकाः ये चास्यावयवाः पृथक्पृथक्तावंतः॥ स्थितोऽस्य

श्लेष्मपित्तानिलास्तस्य चंद्रार्कपवनाग्नयः। महाक्षग्रहगणाः तस्य प्राणाष्ठीवनशीकराः॥५७॥ तस्यास्थीन्यद्रिजाला
नि मेदसो जातिका घनाः॥ शिरःपादौ त्वचं देहान्यपश्याम स्तास्य नो वयं॥५८॥ वपुर्विराजो जगदंग विद्धि संकल्परूपस्य हि
कल्पनात्म॥ आकाशशैलावनिसागरादि सर्वं चिदाकाशमतः प्रशांतं॥५९॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विराड
त्मवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ तस्मिन्कल्पे नु संकल्पे तस्य यद्दृष्टपुरा स्थितं॥ शृणु तत्त्रय वस्थ्यं
विचित्राचारहारिणा॥१॥ परमं यद्विदाकाशं तद्विराडात्मनो वपुः॥ आद्यंतमध्यरहितं तल्लघुत्वस्य वपुर्जगत्॥२॥ छ॥

यत्तस्मिन्नेव वर्ण्यते॥ इदानीं किमंगं तस्य सर्वलोकः किं सर्गः॥ किं रसातलमिति विभागमप्यस्य कथं वा सर्जेरेनस्येति भवस्यक
थं वा तन्मनोमात्रे विराडिति दिक्स्थिति मिति प्रश्नस्य च विस्तरेण गतरं च तु श्रोतारमवधापयति॥ स्मिन्निति तस्मिन्न शिलोदरदृष्टेब्र
ह्मकल्यात्मके तस्य विद्वान् संकल्पे यन्महात्म्यं वपुः स्थितं तस्य इयं वक्ष्यमाणा तन्मकर्मविपर्यवादि विभागव्यवस्थातां शृणिष्वित्यर्थः॥ त
त्रास्य ब्रह्मैव वास्तवस्वरूपं प्राथमिकाल्पितं वपुर्विराट्शरीरं तु कास्पनिकं तद्दृष्टाप्यतिलघुतरमित्याह परममिति चिदाकाशमाद्यंत
रहितं तस्य स्वरूपमिति कथं ज्ञायते तत्राह संकल्परहितं इति॥२॥

मनःसर्वं ब्रह्माख्यसंकल्पवपुर्षो ब्रह्माऽहमिति संकल्परहितो निःसंकल्पसाक्षिचिदाकाशमात्रः सन् संकल्पनात्म
कं स्वांडं पश्यति न तु परमार्थदृशामेवेत्यर्थः ॥३॥ तत्रादौ तस्य शिरःपादौ निर्दिशन् ब्रह्मांडस्योर्ध्वाधःकपालद्व
यविभागमाह ब्रह्मेति । तेन संहिरण्यगर्भेन साकारेण लिंगसमष्टिमा निर्विकारः ॥४॥ ऊर्ध्वं गतमिति संभृत्वा
नाऽस्वमात्मनानन्यतिरिक्तमभिन्नं च संकल्पितवान् ॥ एवमात्मनानन्यतिरिक्तमभिन्नं च संकल्पितवान् ॥५॥ मध्य

संकल्परहितो ब्रह्मा स्वांडं संकल्पनात्मकं ॥३॥ पश्यन्नपि हितो भास्वत्पश्यत्याकाशमेव तत् ॥३॥ ब्रह्माण्डमेष स्वसंकल्पं
स्वमंडमकरोद्द्विधा तेजसं मैं तत्साकारः पुष्टः पुष्टं विहंगवत् ॥४॥ अंडस्यैकं नभो दूरं गतं संभृत्वा ततो ॥ अधोधः
साश्रितं भागमव्यतिरिक्तं च नात्मना ॥५॥ ब्रह्माण्डभागकं तु द्वस्यो विराजः शिर उच्यते ॥ अधोभागोस्य पादस्थो
नितंबो मध्यमात्रखं ॥६॥ द्वयं विप्रकर्षयोः तत्सधिः खंडयोरिति विततं ॥ अंतं व्योम शेखमाधुर्यमाख्यायते
दृश्यते ॥७॥ ... सालु विपुलं तस्य तारा रुधिरविंदवः ॥ सविप्राल वाहे हेस्तु राम्सुरनरादयः ॥ ... कुनः कृमयस्त
स्य भूतप्रेतपिशाचकाः ॥ लोकांतरा पिर धामानि भुविराराण्यस्य देहकोः ॥९॥ ब्रह्मांडमस्याधो विकलत पादयो
स्तले ॥ जानुमंडलं धाणिपातालकुहराण्यघः ॥१०॥ जलैः अस्य च धार्यती स्तुपिशाते करशिका ॥ रतं मंडली

मात्रं खं अंतरा काशमध्यमिति यावत् ॥६॥ खंडयोः कपालयोः संधिः अंतरालं शून्या व्यापाव्योमले खे तिष्ठ्यते तनेः ॥७॥
नाल्लुकाकुहरं स विद्धजयोर्बुद्धिमाशायोलेवाः हविभेदाः ॥ ... तत्प्रेतपिशाचकारत्मासा घस्तु विकोल्लुपत्नात्समय
॥ लोकांतरापि स्रूपं वें शाहिलोकाश्रेष्ठ शादिरं धाणियाम्या दिनारकं लोकं जराण्य घस्तु पिराणि ॥९॥१०॥ चलत्व लापंतो
वंचलायमाना अंतर्मंडली मध्यस्याव स्थित घन नितंब मंडली का मेरोगजरामरयादिव्याकुला ॥ स्तु द्राः द्वापाश्र्वेषु नी

॥१०॥:६५४ पृ ३५५६

नाऽसः सिरः॥ सरित्यादेनेनजालं लक्ष्यते तेनास्ति रांतरंगतोरसः॥ ग्रा॥ कुक्षयः कुक्षिभागाः कुके मोहितशः यह स्ती हाहये मे सम्मे
नः॥ मेदसो धातुविषयस्य जालिकाः पटल्यः घनामेघाः॥१३॥ तेजो देन॥१४॥ वातस्कंधे पुप्रसिद्धः आवहनिवहप्रवहाद्यो
महावाताः॥१५॥ कल्पद्रुमवनान्यपानिवनान्युपवनानिवनानि चक्षके चिन्मानालाहे प्रसिद्धः आवहनिवहप्रवहाद्यो म
हावाताः॥१५॥ कल्पद्रुमवनान्यानिवनाचक्षवि चिन्यानालाहे प्रसिद्धा निसर्पहेहानि चास्य लोमजालानि॥१६॥
ब्रह्मांडस्योर्ध्वप्रांतेरंध्रे प्रसिद्धे हीनार्थिरयपयस्तः परो हि वोऽयोति हि ध्यते विश्वतः पक्षे प्रसर्वतः पक्षे घनमेघ तं मे पु

जलैर्गुडगुडायं यो न घोणाऽभः सरिद्रसः॥ जंबूद्वीपसहंभोजमस्य हेमाद्रिकर्णिका॥१२॥ कुक्षयः ककुभः शून्या
पहल्ली हाहयो वेलाः॥ मघाः स्निग्धाः पटाकारा मेदसो जालिको घनाः॥१३॥ वैद्यार्कौ लोचने तस्य ब्रह्मलोको
गुरवस्थितः॥ तेजः सोमोस्य कफिनः श्लेष्मा प्रालेयपर्वताः॥१४॥ अग्निलोकस्तपो वह्निः पित्तमस्या निंडः सहावा
तस्कंधमहावाताः प्राणापानादिहिस्थिताः॥१५॥ कल्पद्रुमवनान्यस्य सर्पहेहानि च क्वचित्॥ लोमजालान्यनेना
निवनान्युपवनानि च॥१६॥ ऊर्ध्वब्रह्मांडकंठुत्तमस्तमुरमस्तके॥ ब्रह्मांडप्रांतरंध्री चिरस्य हि सा हि स्योक्ता
॥१७॥ स्वयमेष मनस्तेन मनोनाश्योपपद्यते॥ आत्मैव भोः स नामेति किलैकस्य केयं कृतः॥१८॥ स्वयमेवेंद्रियाण्येप
नेनान्यत्रास्तिता कृता॥ पतत्साकल्पनामात्रमेवेंद्रियगणः किल॥१९॥

लोको वितिष्ठति प्रसिद्धं अविद्योतिरस्य हि याशिरवाच्द्राः॥१८॥ एवंविधविराड्देहाकल्पनाकर्तुस्तस्य किं मनः कल्पी छि
पाणि तत्राह स्वयमिति॥ यतः सर्वघनः समस्यात्मा एपृ विधाता स्वयं मनस्त्वा॥ अतोऽस्य सर्वकल्पनास्तु अन्यमनः नोप
पद्यते प्रत्यक्षसंगाव॥ पहितु आत्मैव स्वभोगाय भोग्यवर्गकल्पनी तिम यापास्तस्यास्य कृत्स्ना ह्यपसभावस्वनावत्वाहिन्द्र
ह आत्मैवेति॥ किं तानि मान्यत्र॥१९॥ एवमिंद्रियाण्यपास्यनोपपद्यते यतस्तेनान्यत्र अस्मदादिषु इंद्रियाणामास्तिता हो

कथं तर्हीन्द्रियमनसोर्मेरुव्यवहारस्तत्राह अवयवेति अस्ति चेत् कं मन ॥ महत्त्वस्य व्यतिरेकदर्शनादिन्द्रियप्रवृत्तेः स्वप्ने मनसे
वस्त्वेन्द्रियकार्यनिर्वाहदर्शनाच्चेति भावः ॥२०॥ अतस्त्वं च सर्वं जगत्क्रियाशक्तिः क्रियारूपे वेत्ति न क्रियारूपे वेत्ति न क्रियाविरूपकं
प्रपञ्चेन्नाहस्येति यतः स्वहृदि पसंकल्पस्य वपुरंशमात्रमपि सर्वपुरुषवेशाश्रमाः कल्पितहितः आरोपितमेहास्य सर्वव्यवहारात्म
नाचलं इति ॥२१॥ तत्त्वीसमहाद्रिमहाद्रिमरणं जन्म च स्फुर्जित पाचं द्विपरार्द्धकालजीवनरूपं तस्य मरणजन्मनी विज्ञेये अन्येम
स्महाद्रिव्यष्टिमात्रमसि हेतुरस्य न ॥ यतः इदं जगति समष्टिरूपं स एव अस्मत्संकल्पात्मापि समस्ववैनेनरं न स्यादित्यर्थः ॥ अणुवात

अवयवावयविनोरिवेहेन्द्रियचित्तयोः ॥ न मनागपि भेदोऽस्ति चेद्यमेकशरीरयोः ॥२०॥ तस्मात्तन्मे च कर्णिका जगतोया
निका निर्वृत्तसंकल्पा स्ववपुर्यावचलं त्वया रूपितहिता ॥२१॥ जगतीतस्य विज्ञेये नान्येष्टमृतिजन्मनी ॥ स एवेदं जग
त्यस्मत्संकल्पात्मास्य नेतरत् ॥२२॥ तत्सत्तया जगत्सत्ता तन्मृत्यैव जगन्मृतेः ॥ यथाहर्षीस्यं रमस्तोः सत्तैकान्ताश्री
तयोः ॥२३॥ जगद्विराजोः सत्तैका पवनस्पन्दयोरिव ॥ जगद्यत्र विराडेव यो विराट् स जगन्मतं ॥२४॥ छ ॥ छ ॥

तस्य विधातुः सहस्रसिद्धं चतुर्युगमिति पुराणदर्शितन्यायेन तत्त्वज्ञतत्त्वत्तया जीवन्तु अस्याद्विपरार्द्धा द्विकालप्रसिद्धेरस्म
हाद्रिव्यष्टिषु प्रसिद्धे च मृतिजन्मनी जगतोऽजं तर्गतास्माद्व्यष्टिकल्पितेस्य च नान्ये स्वव्यष्टिसिद्धे इत्यर्थः ॥ यतः स एवेदं जगतिप्र
सिद्धः अस्मत्संकल्पात्मा व्यवहारो व्यस्तैव रूपेनेतराद्विमर्थः ॥ अवयवाद्रिन्द्रियमनोः सा जीवनस्य मृतिजन्मनी अपि जगतोऽस्य
स्महाद्रि प्रसिद्धे विज्ञेये नान्ये पृथक्कल्प्येन तस्य संकल्पात्मापि जगति प्रसिद्धः अस्मत्संकल्पात्मैव यतः स एवेदं सर्वं नेतरत् किंचिदस्ती
त्यर्थः ॥२२॥ कुतः स एवेदं तत्राह ॥ तत्सत्तयेति ॥ तस्य च जगतश्च तयोः ॥२३॥२४॥

एते विराड्जगती शुद्धचिन्मात्ररूपिणः परमात्मनो बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धात् संकल्पमात्रेण वृत्तिः स्वरूप
मिति प्रश्नमेव परिशिष्टमिति निकर्षः ॥२५॥ अस्तु नामेत्यनेन उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः शिष्टं प्रश्नं स्मारयति स्वदेहान्तरिति
॥ कथं वासौ अन्तरेण स्वस्य स्वस्यैव वपुः प्रपश्यति इति प्रश्नस्योत्तरं वदति स्यर्थः ॥२६॥ ध्यानेनेति ॥ मानसपूजायां हि स्वहृदि कल्पि
ते रत्नमण्डपे देवमुपवेश्य स्वं तत्समीपस्थं छत्रचामरव्यजनदर्पणतांबूलादिभिर्देवं परिचरन्तं यथानुभवसि तद्वदित्यर्थः ॥२७॥

जगद्ब्रह्मा विराडिति शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ संकल्पमात्रमेवैते शुद्धचिद्व्योमरूपिणः ॥२५॥ श्रीराम उवाच ॥ संकल्पा
त्स विराडेवं स्वमेवाप्नोति मा गतं ॥ अस्तु नाम स्वदेहान्तः कथं ब्रह्मैव तिष्ठति ॥२६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच यथा ध्यानेन देहान्तस्ति
ष्ठसि त्वं यथास्थितः ॥ तथासौ निजदेहान्तः संकल्पात्मा पितामहः ॥२७॥ नरांतर्यथा च मुख्यानां जीवो ब्रह्मपुरोदरे ॥
उत्पत्तिपुत्रिकादेहः प्रतिबिंबोपमोऽस्ति सः ॥२८॥ प्रत्रत्वमपि देहान्तः कर्तुं शक्तोऽस्य लेस्थितिं ॥ संकल्पात्मा विभुस्तत्र
ब्रह्मा किं न करिष्यति ॥२९॥ बाह्यान्तः स्थावरं स्थास्ते पदार्था यत्र जंगमः ॥ किं नायं तेन तद्देहं निर्जितविकल्पनात्मिकाः ॥३०॥

किंचिस्थूलदेहात्मकस्य स्वस्यान्तर्हृदयपुंडरीके लिंगदेहात्मकस्य स्वस्यावस्थानं सर्वेषां विवेकिनामनुभवसिद्धमित्या
हन्यथामिति ॥ मुख्यानां विवेकिनां ब्रह्मपुरे शरीरे ॥ उत्पत्तिपुत्रिका औत्पत्तिकतनुदेहप्रतिमाकारः ॥ अन्तःस्वदर्पणान्तर्गत
प्रतिबिंबोपमः ॥२८॥ कैमुतिकन्यायेन यथान्तः स्वदेहान्तःस्थितिरित्याह यत्रेति ॥२९॥ यत्र स्थावराणामपि स्वबीजदेहान्त
स्वस्थानसामर्थ्येन तत्राविर्भूतसर्वशक्तिकचित्कल्पनात्मिकायाः स्वतनुमुख्यमूर्तेः किं न वाच्यमित्याह बीजेति ॥३०॥ छ ॥

तथा च ब्रह्माण्डाकारेण साकारः सन् चिद्गगनात्मा वस्तुतः मनः समष्टिरूपेण निराकारं खमस्ति वा पञ्चदशोपि
बहिरन्तश्चास्ते वा। उत्तरार्धं भावकल्पने स्वपरं रूपमाह हि। स्थिते भिन्ने नन्वन्यः स्थितमनन्तं समं रूपमित्युपन्यस्य॥१॥
सहितं बहिरन्तश्च कीदृशः कीदृशे स्वभावे परमार्थे नास्ति तिष्ठतीति होह आत्मारामः इति सबहिर्विराडब्रह्माण्डात्मा अन्तस्तः
अहं त्वमित्यादिव्यष्टिसमष्टिमयभौतिकमयः॥ आत्मनि तु आत्मारामः सन् काष्ठमौनी निर्वाचयः स्वहितः स्थितः
सोऽपि चिदेकरसत्वादजडस्तिष्ठति॥२॥ न केवलं विराजरूपेऽस्य स्थितिः किन्तु तत्त्वज्ञानां सर्वेषामिति दर्शयितुं तामेव

साकारो गगनात्मास्ते निराकारं खमस्ति वा। आस्ते बहिरथान्तश्च न भिन्नो बाह्यान्तरे बहिः॥१॥ आत्मा
रामः काष्ठमौनान्न जडोऽपि हि षड्जडः। अहं त्वमित्यादिमयो विराडात्मनि तिष्ठति॥२॥ आवेष्टितोसि तल्लता
रूपाहारुप्रवद्धवृक्षमंतुरखववद्धविरोपितांगः॥ नानाविधेष्वपि विहरन्नपि कार्यजालेन ज्ञः शिलाजठरशान्त
मनस्क एव॥३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विराडात्मवर्णनं नाम चतुस्सप्ततिः सर्गः॥१७४॥ छ॥

दृष्टान्तैर्विशदयति॥ आवेष्टितेति॥ तरुस्तम्बवित... पराधसहितसुतो विषयेषु यथा लतारूपा कलहारुप्रमाणमिति मा
न्यमिति भावाप्लवैः रत्नाहिना आवेष्टितः वद्धः पञ्चाङ्गुलिक्षिप्ताः मुक्ता अपि न कुप्यन्ति किन्तु निःप्राणं तत्त्वमेवासते यथा
अंगुरयो जलप्रवाहः निरुद्धः विरोपितांगः शाखोत्तिवयवो विप्राणो न स्थितिजडहा नित्यनानाविधे कार्यजाले वि
रहन्नपि शिलाजठरमिव शान्तमनस्कः॥ एवं क्षिप्येवा तेन मनागपि क्रोधहर्षविषादादिना विक्षिप्ततरत्वर्थः॥३॥ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुःसप्ततितमः सर्गः॥१७४॥७॥

विधानतरिन ध्यानपरेद्वारदशादिव्यसंभवः॥२॥ हन्तत्रजगत्सर्वं दर्पणे मलवानलः॥ मध्यमासंगिकं समाप्य प्रकृतनास्था
पिकामेवानुसंधत्ते अपेक्ष्याहिना॥ अष्टमे द्वादिनगरमेरुशिखरपत्तनदर्शनानन्तरांशानेदिक्षु निक्षिमाह्नेहे द्वितीय
मर्कं हृष्टवानितिपरेणान्वयः॥ मध्याह्ने इत्यनेनमध्यदिशमर्कं स्तीतिगम्यते दिक्षु दिशाम॥ अग्रतः पुरोगते पश्चाद्विवक्षेय
क्रिमदिङ्मुखेमध्यस्याकाशेद्वितीयमर्कमहं दृष्टवानितिसंबन्धः॥२॥ दिग्दाहमिवेत्यादिनिसर्वेषामर्काणामुपमानानिप्रत्ये
कंयोज्यानि॥२॥३॥४॥ वरुणदिग्भागे इतिप्राक्तुपक्रान्तानुवादः॥५॥ विधिवैधुर्यं दैवमानिकं ल्या॥६॥ दिगाणानामन्तरान्तरा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ अथ यामस्य ब्रह्मलोको ब्रह्मणि ध्यानशालिनि॥ निशि साह्नः प्राग्नेदिक्षु हष्टवानहमग्रतः॥
॥१॥ द्वितीयमर्कं मध्याह्ने पश्चाद्वस्तुरितं स्फुटं॥ दिग्दाहमिवदिग्वक्त्रे वनदाहमिवाचले॥२॥ वाह्निलोकमिवप्रोत्थि
वडवाग्निमिवार्णवे॥ ततोऽपश्यमहं दीप्तं सूर्यं नैऋते दिङ्मुखे॥३॥ सूर्यं याम्ये कवभागे सूर्यमग्निककुन्मुखे॥
रूपमिन्द्रककुभ्भागे सूर्यमीशानदिङ्मुखे॥४॥ कुबेरककुभि सूर्यं सूर्यं वायव्यदिक्तटे॥ सूर्यं वरुणदिग्भागे
तेन विस्मयवाहने॥५॥ यावद्वियत्पयाम्याम्तुबुद्धिवैधुर्यमाकुलं॥ उदस्मस्फूर्तलजवर्के ओर्वेदवापीवान॥६॥
स्फारदृशोखिलार्काणां प्रतिबिम्बमिवोत्थितं॥ उदस्मत्रयं मर्काणामन्तरे दिगाराणांवरे॥७॥ ६ ६ ६॥॥॥

तालिकेमध्यमांबरे अस्मर्थसमर्थसमासंज्ञारस॥ मध्यमस्यैकादशात्योर्न्तः ऊर्ध्वमपष्योर्कोद्दिन इतिगम्यते॥ जेषुमध्य
मेस्फारदशोर्कैर्दर्पणोदरे प्रतिबिंबमिवान्यदर्काणांत्रयं उदस्मतो द्रमध्यगनादिमानरुद्दितमर्कत्रयामकमेव ब्रह्मविस्तुशिय
ात्मकस्यैकस्यरुद्रस्यैंद्री देवतुः॥ तदेवतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गइतिगायत्र्यामप्रकाश्यते॥ अतः एवाहितनतुर्विंशत्यक्षरमस्तत्च
तुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकस्यपूर्वरामायणस्यसारसंग्रहात्मकेआदित्यहृदयेब्रह्मेशानाच्युतेशायसूर्यायादित्यवर्चसेनमइतित्रि
मूर्तिमूलपरशिवत्वेन नमस्कृतमितितेदेवसर्वोत्तमस्त्वमुपास्यमित्यर्थः॥७॥

तत्रतस्मिन्नर्केतन्मध्येरौद्रवपुर्मध्येलोचनत्रयंतद्वैदंवपुरेवद्वादशादित्याकारपरिमाणंविवस्वतोहंसम्भूत्वादशहे
जिपरेणास्वपः॥७॥८॥अरुणोल्मुककुल्मकत्वोदेवप्रसिद्धाग्निरहितगासोराग्निदाहउद्भूत॥१०॥हरउर्ध्वेनमःआ
रूढवान॥११॥१२॥तेनेनास्तुहिमस्ततारंभःअवनिमाप्नोतीतिसनारावाज्वालेवाचर्ताकादियाचलंभगणांनसत्रच
अपश्यामिमपी॥१३॥इत्तऊर्ध्वसार्धद्वादशमाल्लोकेउस्थिताानिसर्वाणिद्वितीयांनपदानिप्राक्तनद्वादशादित्या

तद्विरौद्रवपुस्तत्रतन्मध्येलोचनत्रयं॥तद्वादशापरीमाणंदिलंवंदविवस्वतो॥५॥सर्वेदिशोदाहोवैः
उफंवनानिवानलअपोदभूतजगतस्वंडयोषणाफीष्मवासरःअनग्निरग्निदाहोऽगस्वयोल्मुककुल्म
कः॥अतग्निनाग्निदाहेनतेनत्तामरसेहणा॥१०॥अंगानिहावद्ग्धानिखिन्नानीवममाभवन्मदेशांनम
पत्याकाहरमारूढवाहतलाघाने॥११॥१२हस्ततलाघातहंकुकवेनसः॥अपश्यंगगनस्थोहमुदितेच
इतेजसं॥१२॥तपतंद्वादशादित्यगणांदिक्षुदशास्वपिदहतत्रसतारावज्वालेवभगणांचल॥१३॥महाकुकुरे
कुहाहाकंपत्सताग्निदंवरंसज्वालोल्मुखनीरंभलोकांतरउरंतरं॥१४॥ज्वालाघनपरारोपसिंहहोहओ
पर्वत॥हिप्यमानमहागारस्थितविघ्नककुत्पदं॥१५॥स्फुरत्कटकटाटोपवदत्पतनमंडलं॥विदध्मतलोभ्रा

गणाविशोषणत्वेनपोडथानि॥कुहकुहेजिकयनमाद्यनुकरणं॥१४॥ज्वालाललहेयोघिनेःपटाटोपेःरक्तेवस्त्रांडर्य
देःसिंहस्वर्णःकृताःपर्वतावेनहिप्यमानेउमहंतालोकपालानामगारेषुस्थिरविघ्नतरवककुत्पटाःपेन॥१५॥
मदंडेदगकरिर्ध्वसेःकाचवंशसहस्राघमुचनस्यानलहणामंडपंविद्धतेउवीणामिवेतिसंबंधः॥१६॥छ॥

भूतानां प्राणिनां महाभूतानां महाभूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णां ॥ आङ्कैः रोहिणैः रतिघर्षणं ॥ १७ ॥ भूतानां लोकानां भुव
नानां नरकनगरपुराणां च आसमन्तात् यानि स्फुरन्तां पदार्थानां च दाशाष्टैः भूरटं ॥ तारायामपि व्योमादीनां विशारदैः ॥ पतनैर्य
अद्भ्यां अभिघातान्तैः घर्षरलं धरातलं येन ॥ १६ ॥ सर्वेषु स्थलेषु आलयेषु स्वस्वगृहेषु चलन्तः धावन्तो रचयमान जनत्र
जायेन ॥ ह्रीपोमितैराङ्कैः दिव्यर्वकं वीसानि दुर्गंधीनि वासयोग्यानि च दिक्तटानि येनः ॥ १९ ॥ सर्वदिक्व्याप्तिना अनलेन

काचलं भस्मसहस्राघं भुवनास्थानमंडपाद्यं अभूतमहाभूततारांकैः रातिघर्षणं ॥ १७ ॥ भूतलोकपुरायातस्थु
रचटोरटं ॥ तारा विशारणोद्यान घृष्टरलेघ घर्षरलधरातलं ॥ १८ ॥ सर्वस्थलालालयचलद्रवयमानजनव्रजं ॥ ह्री
पाङ्कैः स्वकायभूतगणदुर्वीसद्दिक्तटं ॥ १९ ॥ उत्संवर्त्तराशिनजलेचरमहार्णवा ॥ सर्वदिक्कानलप्रोषह्रीणात्रि
दपुरान्तरां ॥ २० ॥ विद्दलदध्वदिग्दन्तिदन्तौ नमितभूधरां ॥ धराधरदरीरंध्रध्वस्तमंडलकुंडलां ॥ २१ ॥ पतत्पर्वतनिष्पि
ष्टपतनमंडलां ॥ पचमचपचाशाद्दृष्टा छिन्ना हि द्रव्यकुंजरं ॥ २२ ॥ तापतप्तोज्वलमभूतत्वरितार्णवपर्वतां ॥ तद्रवस्पो
रनिःसारपतद्दिग्धाधरांगनां ॥ २३ ॥ आङ्कैः रोहिणं प्रान्तमहर्द्धिनिःसरणामरं ॥ नागलोकस्थलज्वालापातालोत्तसम्भ्र

नल्पोघोदाहस्तेन ह्रीपाङ्कैः दग्धो तरो रंप्रपुरान्तरम् अन्यत्र [illegible] च्छिः पञ्चमानैः भूतगणैः ॥ प्राणिनिकायैः दुर्गरं येन ॥ २० ॥
विदलितां वित्ति पिमाणानां दग्धानां वृद्दिग्दन्तिनां दन्तैः एवं तामप्रायैः रुन्तभिन्नाः अधोभागे धारितः दिग्दन्तभूधराः येन ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ तापहैरुन्नमस्थिस्थलस्थिभ्रमभैतैर्द्वितिताः संजातज्वरार्द्रवर्णवाः पर्वतास्तु येन ॥ २३ ॥ के विदाङ्कैः रोहिणी प्रोताः कौ
द्युगवलेन ब्रह्मसर्वं घं विदायमहर्द्धिनिःसरणाः अत एवामरा[illegible] योगिनो यत्र ॥ २४ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

सुघोषणं वेगुसहायपक्षाग्निरक्षयिता विवर्तैः परिवर्तनैः सागरः भीषणाम्बुनक्राहिजलेचरायेना॥२५॥गरुहितागगनांगना:
अमरसोघेना॥२६॥ एवं हरदग्धहिमगरामुपवर्णयतः सुभ्रमलयाग्नि नरपेन वर्णयति अथेत्याहि ना॥२८॥ पनेना ज्वलज्ज्वाला
रूपैः किंशुकपुष्पवर्णैः रवैरवैः शोभितः॥२९॥ धानलोल्मुकैर्मील्यवानना रंविस्फुरद्भिर्यथवादिभिः पटपटाटोपी

सुष्कार्णवसहायपक्षविवर्तैर्जलेचरैः॥और्वैराविधनाभावान्योद्भिन्नैवसहस्रधा॥२५॥गगनेनरत्नैत्याप
गरुहितगानोंगनं अप्येकोहं ज्वलज्ज्वालाकिंशुकांशुकरोमिःतः॥२६॥नोऽत्रा योवकल्पाग्निसालोल्मुकमा
ल्यवानालारंपटपटाटोपीरटम्रटद्वीम्रटः॥२७॥ज्वालोल्मुडोध्रमकचोजगज्जीर्णकुटीनटः॥जज्वलु
र्वनज्वालानि पुराणि नगराणि च॥२८॥मंडलद्वीपदुर्गाणि जंगलानि स्थलानि च॥सर्वस्वानि महाकाशमाशार
शाहिवः शिरः॥२९॥स्वग्रस्तपारपदाहपदनोदाहद्भुतः॥शृंगाणि सिद्धदेहानि गिरयः सागरार्णवाः॥३०॥सरःसर
स्यः सरितोहिवास्तरनरोगाः॥आशाः मानशनाशाहैः पुरुषैश्च शिवाचिषा॥३१॥ ७ ७ ७ ७ ॥॥

नानावाद्यांडंबरवान॥२७॥२८॥सर्वाणि स्वानि पातालादिभूमिष्ठानि भमेरूर्ध्वमहाकाशं॥दिवोपुलोकस्य शिरः ऊर्ध्वभा
गः॥२९॥नपाद्रुविष्णुस्वरूपः केचिदाहपदं यत्रैरहैः॥सोघेष्वपुनैः पदनेश्वाहारोरम्योदिग्भ्रुटः नयापर्वतास्तृंगाणि
नत्रैत्यसिद्धदेहानि तत्पुरुषासिरमःसागरार्णवाः॥३०॥आशाहिराम्यनहंतगजनपुरुषैः सह दिवाविषाहदनेत्रज्वा
लानोशनशनाशाहै॥जज्वलुरितिपूर्वत्रान्वयः॥३१॥७॥

किं चैताः आशाः ॥ ज्वालाजालैः कृत्स्ना ऊर्ध्वगाः केशपाशाः संतप्ताविधाः सन्त्यः भ्रमभ्रमिति प्रसिद्धे भीषणे भीकारध्वनि
निःसृष्टिभस्मभिश्र परस्परं विक्षिपन्त्यः द्वेडाय परस्परघट्टलितज्वालाः प्रस्तुतैः क्रीडातत्पराः कुशाग्रस्य दवआसन ॥ ३३ ॥
॥ ३३ ॥ किं चाग्नयः संपद्गृहिताः शारिहाः सद्योनिःसृतेनस्फाभे ज्वीलाज्वालोः स्थलपद्मोद्दालीनाग्निं यं आजगर्गुः
॥ ३४ ॥ वेलुमे स्पोर्विकल्पः ॥ आशृतेन भः स्पनुघट्टते वा शाट्टः प्राग्वताः एवं और्वणाग्निना सहृता अर्णवाम्बु

आसन्नर्त्येडकुराहस्योज्वालाजाः सोज्वलोद्धिजाः ॥ भ्रमभ्रमिति भाकोरे भीषणे भूरि भस्मभिः ॥ ३२ ॥
ज्वालाः प्रव्याप्तिमध्यिनीनां गुल्मभ्यः परिनिर्ययुः ॥ ज्वलोद्दस्थास्त्रुषास्समस्ता भूतजातयः ॥ ३३ ॥ स्थ
लपद्मोद्दालानामाजगुः ॥ अग्निप्रमग्निप्रमग्निप्रं ॥ सद्योनिःसृतनस्फाभो सिंधूराभो हरेरे ॥ ३४ ॥ ध
गध्यगितिगायन्ति ज्वीलाजाले जंजिते ॥ आसीद्भ्रंमुके कीर्णसंध्याभ्रैरिव वा नभः ॥ ३५ ॥ उत्सुत
॥ कितुकवनैरुड्डीनैरिव वाव्रतं ॥ और्वणाचाहृता आसन्नुल्लाशोकवनाद्दवाः ॥ ३६ ॥ दवस्थला ज्वलजिना
राविराद्दवचार्णवाः ॥ नानावर्णोज्वलज्वालाधूमविन्यासबंधवान् ॥ ३७ ॥ छ छ छ ॥॥

ल्लाम्मशोकवनानि पेष्टु ॥ तप्ताविधाः दवस्थलाकुंवंलिनाः दवराविराः बालरविनिकरव्याप्ताः इव वाजसान्निनि पुरे
पाक्षहान्वयः ॥ रवानरं तिरवी कुर्वती निरविराजत्एवराविराः निरवार्णिकोणरुकस्मैः ॥ तथा वनेष्ठु यौवनं पुष्पभावो
यस्य ते पापविधः पावको स्याग्निः विवलेखिनं सौधंते लाम्रं पं मिष्यावह्निः प्रोष्ठपपार्थभूतं आधान्तेसंयास्यपि
तु मियनानावर्णानां ज्वलज्वालानां धूमविन्यासानां च बंधः श्रोणारिति पावत् तद्वान् सन्नध्याप्तसहस्रबंधवान्
अनंतःसर्पाराडिव विनिभासवित्तजौनितरामासीद्धिकुतरेण सहान्वयः ॥ ३७ ॥

वा.टी.कि.उ.
२१२

॥६८॥ किंच सूर्येंदुपावकमयाहि वैडूर्याकाशिखिनोविंध्यस्यमनोरमस्थलीशंकलितेनमाहात्म्येनाहंतदासूर्यालमया
हिमवदित्यर्थेन॥ अंगारेण्वाधुनरान्वयि॥५८॥ सत्योरहस्यादेशेष्यस्तिदृष्टिगिरिः॥ मध्येमध्येकचतेमकाशमानका
हर्म्यविशेषान्तपाविधेयूमलसृपरेलिमिमीलितं॥ वेलुभिर्धमसंवलितैर्ज्वालालक्ष्यैरुत्खैर्मिलितंवेतिनमसः स
रसाभ्योपपतिः॥५०॥ शिखाशिखरदीरवशोखराज्वालागीनसाः केतुदर्शावर्तः धूमकेताबाब्दाउसजविशेषस्थकेतु
नस्थानीयोयासांतथाविधाः नाशाग्न्यवस्तत्क्षयानेनवेश्मः सदीपांसविविवराकाशीशिखरंभ्रंगहेमोयोनि
जमाहिमन्यमनुमाकाशप्रदेशीवनीरसाः कलशादिसम्मृत्याः समीनरङ्गाः॥५१॥ आसाउलै॥ अधोभागेभ्राहितः अन

त्वंविलिमिवाधान्तंचित्रसौधलतासौ॥ अनेनतदविन्यासवनपीवनपावके॥५२॥ उदयाजमयाभ्योविधोवि
धुरताभगातसंगारकल्पविटपैर्ज्वालावनविवलानैः॥५३॥ धानेरीषुदिवर्तिध्वैः सत्यौसत्यमायपेम
ध्यमध्यकचत्काहर्म्यमध्येमध्यमालिमालितं॥५०॥ वलज्वालाऽवलिनेदंष्ट्रस्तदंबरं॥ वोद्धीतांशिरवरिवो
न्निद्विवातिस्वरशेखरा॥५१॥ नन्तनीरसानानानर्तव्यः केतुकुंतलाः॥ तलाहितानेलज्वालाभ्रमोडेदके
पाटभूः॥५२॥ तज्जेनप्रोत्पनम्तोधानेगाभ्राष्ट्रभूमिका॥ कचाच्छन्नामजलागिनानावर्ष्मानना क्षपा॥५३॥

लेज्वालाः यस्यास्तथाविधासतीतदीनेवधनैःप्रोत्पतितिभूतानिप्राणिनिकायापवधानेषाः भईपैमास्यकृष्णभागरवक
पाटपिधानेयस्यास्तथाविधाः भः॥ पृथिवीतिनवीजस्थानीयाः यस्यास्तथाविधाभ्राष्ट्रभूमिकाअंबरीषरवर्परं
मभ्युदितिदोषा॥५२॥ किंचैवंपृथिवीतदाप्रलयकालेसोरतंडनदंड्याः जगत्लक्ष्म्याः॥ तदिप्रसक्तेप्रकोष्ठेदीप
मेदुभिन्नामिमर्दिः सहसमुद्रादिलेक्षपोजलैलताभारेग्निमिस्वकाचनस्थानीयैर्नानावर्णैराननेमुरस्येपिम
स्वस्वरूपानीवपार्श्वकानांकणाग्रपीवाभवत॥५३॥छ॥

रा.म.
११२

विस्ललनं विशीर्णतां ॥४४॥ स्वंमव्ध्यपोपि परस्परं मुरवमाहत्य रुरुदुरिवेत्यन्त्र हतेअब्धय इति ॥ अ[illegible]र्कमुखेसूर्यप्रतिबिंब
तिलकेरवमुखे ॥४५॥ किंचते ऽब्धयः ॥ अन्योन्यं वेल्लित संबद्ध तरंगास्फालनैरुल्लोलमत्तवक्रमेयाम्ब्याषाणादिनांसमीकरणा
भ्रतलाकारतां प्राप्य यंयंतज्जङ्कः आजम्मुः आहारजा निम्नुरम्यसल्लिति पावत ॥ प्रकुपितः जडाः मति काशिलादिग्रसंजनीजिप्रसिद्ध
॥४६॥ क्वचिद्वेषामब्धीनां गुहामुखनिर्गीतान हगुहंगुहेत्यंवत्स्यानारवानेप्रदेशांतरेज्वालाजटस्पर्गिरिजटस्पसंघट्टनादुभ्दूत

तत्रकोष्ठेजगल्लक्ष्मा सौवर्णीवाभवत्तदा ॥ शैलाभ्रटचटास्फोटोदृप्ताः कटकटारवैः ॥४४॥ देशोल्लोल्लासैरलं विः
लनं ययुः ॥ अब्धयः क्षुपिताकाराः फेनिलोल्लासमांसलाः ॥४५॥ वीचीकरतलाघातां म्बरुरुर्दमुखंमुखाः अन्योन्यंवेल्लि
तोल्लोलभ्रतलाकारपयंतं ॥४६॥ जङ्कुर्वीवोकौरेर्दहेजडाः प्रकुपिताखवाः ॥ आशा काशशिनामेषो गुहागुहगुहा
रवान ॥४७॥ पपाउशाद्वआग्नेयोज्वालाततटत्तटो भटः लोकपालपुरां पातान्तसांगारादृभितयः ॥४८॥ दिग्गोर
शापिवेवश्यमपुरस्तत्तु नवृत्तयः ॥ कांचनद्रवसाद्रोद्रकुमागाराणुहाग्रहः ॥४९॥ प्राने ज्वावीक्षितिर्मेसरासी
द्धिमद्रवातपे ॥ ह्रपोनेवानलोत्तस्माद्धिमवम्नजतुवनद्रुतः ॥५०॥ ७ ॥ ६९॥ - ६९ ॥ ६९॥ ॥

आग्नेयः शद्भः पपावगुरुहरूत्तानशिष्यश्च निरियमनुचकारेत्यर्थः ॥४७॥ किंचतदा प्रलयांबुदानां निवृत्ते रुन्मुक्तात्वष
यो दिशापि दिशः लोकपालपुराणां दिशानामप्यापनेहाहेमत्तसांगारभूरितिभिनयः स्वन्यः उन्मत्तवृत्तपोभ्रत्वाचेवप्रपंच्याकु
लनां ययुः ॥४८॥ कांचनद्रवभ्रतः अग्निभिभ्रत्यतपर्वतेतेरिदेयाकुमेरगारेगुहागुहेस्वसहितञ्ज्वावीक्षितिमेरुपर्वतः प्राने
आतपेहिमवविलानः आसीत ॥४९॥ जतुवत्तलास्रावत्द्रुतः चलानः ॥५०॥

वा.टी.नि.उ.
२१३

अमलसौरभः स्फुरंति यावत्॥५०॥ महत्तत्त्वमुरूष्णपरा॥५१॥ दग्ध्यं दह्यमानयिनन ष्टवत्ननानाश॥५२॥ अविनाशिवस्तिव
वसारः इति स्तोघ्नमिम्याशयेनाहतयोरिवेति॥ आकृष्टतयादोषेभ्यो निष्कृष्य शोधितत या॥५५॥ अनस्वरजस्तमो नि ष्कंष्ट शुद्ध
सत्वमेव ब्रह्मस्तस्वाभिव्यक्त्यास्तु स्वसारं मन्यो दग्धाः अष्टाम्बुदलक्ष्याः अड्यो येन तत्याविधो महाछमज्वालः प्रलयवह्नि

सर्वत्र शीतलः स्फुद्रोऽज्ञेनाहिवसज्जनः॥ तेस्यामपि दृश्यायां तु मलयोमलसौरभः॥५५॥ आसीत्यन्तुद्दशात्मानन्ता
शेष्पुत्तमं गुण्या॥ तच्छन्यपि महानल्ङ्गाहं नखेहं संप्रयच्छति॥५२॥ चंदनं दग्धमप्यासीदायेवजीवतां॥ न कश्चन संप्रा
निवस्तमममवकान्ता॥५३॥ प्रलयानलनिर्दग्धमपि हे मन नष्टवत्॥ देहे मनमसीतस्मिन्नष्टे प्रलयानले॥५४॥ त
योरेवव पुः श्लाघ्यं सर्वनाशेप्यनाशयेः॥ तेन मोविभु तयानाशि हे माकृष्टनयाह्यं॥५५॥ सत्वमेकं स्तरवं मम्येनरञ्जो
नेचवातमः॥ वलदुद्घे चनानीव विकीर्णगिरवर्षेणः॥५६॥ दग्धाद्रग्ध्रिमहाधूमज्वालो मूर्छन्ति वारिदः॥ रसविस्मरणा
त्तीनांश्मन्यानां स्फारदेहिनां॥५७॥ पुष्कराणां व्योम विटपि पत्राणां पात्ररूपिणां॥ वारिदानां सवारीणां दग्धानां प्रलयाग्नि

लक्षणेवारिदः॥ चले तिरद्वानिव नानीवनमसिस्फुरन् विकीर्णगिरवर्षिणोऽभ्रह्निन्वयः॥५६॥ रसानां जलानामा सं
तिकणो येसंस्कारमात्रस्याप्यनवशेषो हि स्मरणेनात्तीनां स्फारदेहिनां अंडजादिचतुर्विधभूतानां॥५७॥ तथा पुष्कराणोपेष्या
नांअनन्तएव व्योमविटपिपत्रमायाणां अन्यतोगतानामिति यावत्॥ अपथ्यासवारीणां आर्द्रीणामेव प्रलयाग्निदग्धानां दग्धा
नां वारिदानां हे अंग ज्ञानाग्निदग्धानां॥ ज्ञस्यतत्त्वविदो दोषाणामिभस्मापि दृष्टचित्ते दृष्ट मिमर्षः॥५७॥ ७॥ ७॥ ७॥॥

रा.म.
२५५

नलंघयतिनामिभवति॥कैलासं रजतगिरिं॥५८॥तं कैलासं कस्मात्कुपितः॥तद्धाहमपि वर्णयति हाहेत्यादिना॥६०॥अस्य
तेरजत्याद्यपर्वताः॥किंच तेभ्यस्त॥ज्वालाघनघटाटोपैः सावनं सानि चलानि॥अंतिमानि अग्रशिखराणि येषां तथाविधाः सं
तः व्योम्नि विकसंति स्थलानां पद्मानां वनानि येषां तथाविधाश्च बभूवुः॥६१॥६२॥अस्मरणीयतां प्रत्यक्षतामिति यावत्॥अ

ग्रस्य चांगनहीषाणां हंषभस्यापि न क्ष्चित्॥नलं घर्षति कैलासं यावत्तुल्लसितो नलः॥५९॥तावत्तं कल्पकुपि
तो रुद्रो नेत्राग्निना हेहेता॥हाहाहस्तु दृढमस्थलशिलाचटचटारवा॥६०॥लकुटोपललोष्ठैर्घेरयुध्यंतेभ्यस्त॥ज्वा
लाघनघटाटोपसावनं सचलानि मा॥६१॥बभूवुर्व्योम्नि विकसत्स्थलपद्मवनाश्च॥स्वर्गः कदाचिद्देवासीदिग्यगा
त्स्मरणीयतां॥६२॥कस्मात्तःस्मारयन्सर्वान्गाहस्मरणीयतां॥ता योपतापपरमाः परमार्णतत्परा॥६३॥वन्
मोयन्हवं चत्रुजंगतामस्तमिवा॥वज्रशनिनिपातपीडितांगाः कचदनलोल्मुकगुल्ममंडलाभाः प्रलयसमयवाय
वोनलां ताहलहमरावलयोलये लिहंत॥६४॥

स्वीनस्मारयन्नगहस्मरतामिरीषः॥६३॥असतां अलीकानां शशशृंगादीनामिव अपदुवं अत्यंतासत्वं लयेतस्मिन्
लयेप्रवृत्ते अशनिनिपातैः पीडितानि प्राणंपगानि येः॥कचंद्रिरनलोल्मुकैः गुल्मानि स्फुटद्दृश्यमानमंडलाभाः॥हलंतः
विशीर्यमाणा अमरावलयो ये तथाविधाः प्रलयसमायवायवः अनलाता हक्रिमध्यान्निर्गत्य दिशो लिहंत इव बभुः॥६४॥

पुनः कीदृशास्ते वातावर्त्ताः दहद्भ्यालोलेति आलोलाः ज्वालापल्लवकोटिभिः स्फुरंतो विकसंतः अग्रे आनलाः वह्निमया द्रुमा
स्तेषां वने प्लुष्टेन भस्मसहितेनोष्मणा रक्ताभ्राः व्याप्ताकाशाः उत्पादितमेघावर्त्तभ्रमणा उल्मुकानामाहतिभिः रश्मिघाते
र्विहस्यंतिः सैरंध्रः संगाराः गौराः पीताः॥ अर्चिषो येभ्यः॥ तथा अग्रे संपत्ताभिः कज्जलात्मनां स्वलंतीभिः॥ पावकोत्संगमागय
शिखामध्ये विलसंतीभिः सकज्जलज्वालावलीभिः श्यामलाः ते यानि शेषे जगति॥ अग्नीनां निकारेण प्रदीपनेन स्तुतवः

आलोलस्फुरदनलद्रुमवनप्लुष्टतमस्मोष्मणारक्ताभ्राभ्रमउल्मुकाहतिवहत्सांगारगौरार्चिषः॥ अग्रपयस्याव
कर्मेगमध्यविलसज्ज्वालावलीश्यामलाश्यानिःशेषाग्निनिकाशस्तवजवावेगेन वातावर्त्ताः॥६४॥ महारामायणे नि
र्वाणप्रकरणे महाकल्पांताग्निवर्णनं नाम पंचसप्ततितमः सर्गः॥७५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अथ कल्पांतमरुतिवहत्यव
धुताचलो॥ बलेनांभोधिकल्लोलैर्न्नभस्थावर्त्तकादिशि॥१॥ समुद्रेषु विमुद्रेषु मर्यादोल्लंघनेघने॥ अघनेषुघ
निघ्नेषु हरिभोपद्रवद्रुते॥२॥ भ्रजलेभृतलेशाशावर्जितेवह्निभर्जिते॥ पातालमपि पातालेगते किमपि कालतः॥३॥

कतिपयोग्योजवोयेषां तथाविधाः वाताः वेगेन वहुरितिस्यधिः॥६४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे
पंचसप्ततितमः सर्गः॥७५॥ ऊर्ध्ववाहृतादिभागे पुष्करावर्त्तकोद्भयः वर्ण्यते त्रैलोक्यसंहारोऽथ प्रेरागेपदि श्रुत्वे अवधुताचलेकं
पितशैले॥१॥ विद्रुमेषु विगतविद्रुमेषु घनेषु अघनेषु सत्सु अद्रुहरि भोपद्रवेणजलाभावद्रुःखेन द्रुतेपलायिते इति घनेनभ्
तलेनसंबंधः॥२॥ किमपि प्रसिद्धं बिलरूपं पाताले विनाशमितियावत्॥३॥४॥

ह्रिविधुलोके व्योमगतः आलोकः सौरोग्निकम्भावापन्नो॥१॥ गुलेनिआरवग्तुकरांप्रथमंतराहतारश्रवणाभिप्रायं॥प॥सामीप्यक्रमेया
तस्यैवनारत्नांहरीयतिब्रह्मेति॥ब्रह्मपाविस्फोटिने खंडेकुम्भस्पब्रह्मांडमितिर्विस्फोटनेइवउम्भटंनारतमं॥अन्योन्यास्फालनोद्
म्फलाउच्छलंतो येमनाअर्याचालहीयरखवरा विलंशह्सम कालप्रसजस्य हिंगुलमालिन्यस्योपमेयोपमानयो:॥३॥ छेपारे
पाद्दविलसोक्तिः॥६॥लोके घर्षेषुपुरेषु चप्रतिध्वन्यामनाउ झोंपों छनेः॥कोलाहलैपितिनारैसल्वर्णंडंसहं॥१॥नेःप्रोक्षि

ह्रिविवाविद्यमानायांविशीर्णसर्गवर्गवर्गके॥लोके व्योमगतालोकेशोकोकसिकुवारो॥४॥कुतोप्याकाशकु
हराद्दसदैस्मगणाइव॥पुष्करावर्तकामेघास्त्रन्तुगुलुगुलारवं॥प॥ब्रह्मविस्फोटितेखंडकुम्भविस्फोटनोम्भटं॥
अन्योन्यास्फालनोत्फालमतार्णवरवाविलं॥६॥लोकार्णवपुरेझोंपोंघनकोलाहलोल्बणं॥१॥तत्कुलाचले
खंधवल्गरवघर्घरं॥७॥ब्रह्मांडखंडखडखरणावर्तमंथरं॥खलैकरोदःपातालतलतोतिसगुल्मकं॥८॥
समस्तहराद्भिसितिहेलाहेलनघर्घुलं॥महाप्रलयसंपन्नापानकापानतर्षलं॥९॥ ७ ७ ७ ७॥॥

नेकुलाचलस्कंधसंबद्धेर्हौयरवैर्निर्मथ्यमानघर्घरं॥ब्रह्मांडशरवडठरफरपोसतितभित्तिप्रतिरोधप्रयुक्तैःपराव
र्तनैर्मथरंनिबिडतरंअत्रएवखलैकानरोदोभ्यांपातालतलनभ्यअतिप्रायेणसगुल्मकंशब्दप्रकरस्फहितिमिव॥८॥स
मस्तहरापामपारायांहिम्भितीनांहेलयाहलनेनविलेखनेनघर्घुलंकर्षणशीलमिव॥महाप्रलयेसप्ताब्धीनामग्नयो
नक्षपनात्संपन्नस्यपानकस्यआपानेआस्वादनेतर्षलंपिपासितमिव॥९॥४॥

प्रस्थितस्य विजयार्थं निर्गतस्य मलयाख्यस्य इंद्रस्य मतैरावतगर्जितमिव स्थितं ॥ आकल्पं पलपर्यंतं चिरनिरोधेन क्लिष्टानां
मेघलक्षणानाम ब्धीनां संभ्रमं च चिरसंचितयुगपन्निःसृतं निर्ह्रादमिव स्थितं ॥१०॥ आरघट्टघटायंत्रस्थानेन सिद्धं वार्घ
त्रं जलधारायंत्रमिमिव ॥११॥ अपवर्गीति मेघध्वनिरूप्रवशा नंतरं विस्मयमाश्चर्यबुद्धिं लब्धवान् हंसजातोस्मि ततअधो दिग

प्रस्थितमलयाख्येंद्रमतैरावतबृंहितं ॥ आकल्पक्लृप्तमेघाब्धिनिर्ह्रादमिव संभृतं ॥१०॥ महत्पलयसंक्लृप्तवृष्टीरे
द्धमपनारवं अलं जो अरघट्टेस्मिन्वार्घत्रमिवसारवं ॥११॥ अपश्यस्मिन् स्तिकल्पाग्रेस्थितिमेतिमे निकुंपघनः ॥१२॥ विस्मित
वानस्मि हर्षाश्चिरवकेत्यज्ञं ॥१३॥ यावन्न कश्चिद्देवात्र पश्याशाम्यास्तु केवलं ॥ तरं तितरलास्फालमुल्लुकायानि द्यषपः
॥१३॥ तेन ज्वलननायेन बद्धमौ जनकोटिशु ॥ यद्दार्धीभस्मतां यांति हृदेहिक्लृद्दारवग्नि ॥१४॥ अनंतरं क्षणाद्ध्यान्निर्द
देहमनुभूतवान् ॥ ऊर्ध्वेतः शीतलं वातमधस्ताद्दनलोपमं ॥१५॥ स्तावतिनभो मार्गे ह्रदे कल्पांबुदाः स्थिताः ॥ यस्मो
पामग्नितापानां विषयो न च सहशां ॥१६॥ अपवास्याद्भिर्भयादायश्चौकल्पमारुतः ॥ यस्मिंल्लपवहृत्यंजेविंध्यमेरुदि

तिरिक्तोद्द्रिवकेरांहर्षिमेघान्वेषणाय अग्रतं विमुक्तवान् व्यापादितवानस्मीतियावत ॥१२॥ नपश्यामि मेघानिति दोषः किं
ताहिहष्टवानस्मि तत्राह केवलमितितरंतिं आकाशोस्पंदंत ॥१३॥१४॥ अनुभूतवानलगांद्द्रियेण ॥१५॥ यतो वतिह्रदे य ः यावा
नह्रदमद्द्रुः ॥ तेषामधः प्रवृत्तानामग्नितापानां सततानत्रजीवतांप्राणिनां द्दशाचविषयो न ॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥

ज्वालालक्षणाः अचलाः पर्वताः ॥ पर्वतत्वोपयास्केदे विशेषणे ॥ १७ ॥ भस्मभरलक्षणाम्बधारणादत्राधिपत्यानां वातुगोधि
तामगारशांरजांसि ॥ १८ ॥ २० ॥ सौम्यानि ज्वालायेंगारस्तम्भरात्मके जातेसती तिशेषः ॥ भास्वतां द्वादशादि मानां तेजांसि रजोपग
माम्दानेस्फुटेसति ॥ २१ ॥ क्वचित् विदनसास्वार्पी सियेषांत पा विधेषुक्कचित्कंपनोत्फालवारिषु सर्वेषां सम्भ्रमतानां कस्मां बुद

तेन ज्वालावलाः प्रांतेऽद्रीनां गारविहंगमाः ॥ लोलोल्मुकवनाक्रांता जग्मुरग्निद्विषं द्रुतं ॥ १९ ॥ संध्याभ्रसदृशाकाराति
रुरंगारवारिदाः ॥ भ्रमुर्भस्मभरान्त्राणि पतंगाररजांसि च ॥ २० ॥ सज्वालविलसद्धातु छोनलदंभ्रजन ॥ हेमाद्रि
णांसपक्षाणामनीकं द्रवतामिव ॥ २१ ॥ धराद्रिमंडलाभोगे सौम्यागारभरात्मनि ॥ ज्वालावलगणे यातेभाते नेजांसिभा
स्वता ॥ २२ ॥ अर्णवेष्वनलार्थी क्वकंपनोत्फालवारिषु ॥ वनेष्वस्तपर्णेषु दीप्ताग्निस्थानेषु ॥ २२ ॥ ब्रह्मलोकस्थ
नाथेषु ब्रह्मलोकपुरेषु वा ॥ सांगनाबालवृद्धेषु स्थेषु निपतत्सु वा ॥ २३ ॥ कस्मांतानलपयिमाः ब्रह्मास्त्रावसरोव
ने ॥ ज्वालापल्लवशालिन्यासबीजायासटोल्मुके ॥ २४ ॥ अनिलाम्भस्सम्भलेषु नागेषु वनगेषु च ॥ आपातालंनिम
ग्नेषु महत्स्वंगारकर्दमे ॥ २५ ॥ ३ ॥ कक्ष्मसेममिवालक्ष्यगतिमल्लिकंटनभः ॥ आपंपावंजनश्यामः कस्मांबुस्सरः क्वापि

गणः आययाविमग्नेन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सयः के सरससदृशाः स्फुलिंगास्तद्वृत्तिनेस्तन्मुखे सबीजया ॥ ज्वालापल्लवशालिन्या
बलल क्षरोमगरावेनिरूपलेसरोववनेमरूटायाः कस्मांतानलरूपायाः पद्मिन्याः अनिलाम्भस्स विष्टंभकवायुमध्यानेषु नागे
षु नगेषु च स्वर्ग पर्वतरूपेषु म्मलेषु आपातालं अंगारकर्दमनिग्नेषु सत्सुस्तदतिदृष्टोन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ चर्मक्षमालिरक्षणांप
क्षिमदेहोजलवाहकत्वमसिद्धलासेमुभिव ॥ २६ ॥ ७ ॥

तमेव वर्णयन्निस्थिरे माहिनाा२०॥मितिविभास्करैर्नीहारपरारैर्निर्वाणानि रवकाशानि दिक्तटानि यस्य ब्रह्माण्डकुम्भप र्यंतं निबिडस्य भूमण्डलस्यास्फोटे विद्दलनैर्पंडितः॥ ब्रह्माण्डकुम्भपर्यंतं खं यं निबिडः स न न भोमण्डलास्फोटन प्राप्य ध्वनो पंडितः दलिब॥२०॥ कल्पांतवह्निमितां भोधिरे वरखं आयतः॥ अधिकः इव स्तुम्भ्र हावर्तस्थानीयब्रह्माण्डस्य परिवेषवर्ति मानि स्याद्विशेषणानुत्र शेषपादकानि॥२१॥ उन्नेहां नरंरश्मिप्रतिमतः इति परं अत्यूर्ध्वं द्राग् रूपं परलोकमाश्रीयम्

स्थिरकल्पान्तहव्यवालातुल्यविद्युन्मयाचलः॥२२॥ कक्कोणाकविभ्रान्तसमाशीर्वपयोभरः॥२३॥ मितिभास्वरनीहार भारनिर्वारदिक्तटः॥ ब्रह्माण्डकुम्भनिबडमण्डलास्फोटपंडितः॥२४॥ कल्पांतहव्यमितांभोधिर्वर्तुलावर्तहृन्निमा न॥ तडित्कुलचरःसारनिकाहः खमिवागतः॥२५॥ मत्तोदग्धोनिकानाथसत्तोद्दिगुणाकृतिलः॥ अन्यमा कारमाक्रियपरं लोकमिवागतः॥२०॥ हेमसंभाररूपेण हिमालयमिवाखिलं॥ जास्तंभितनिःशेषज लकाष्ठाचलं दधत्॥२१॥ अथ ब्रह्माण्डविस्फोटकठिनं घटितांबरा॥ गतोमदतो बारकाष्ठावृष्टिःपतपादे ॥२२॥ अग्निदग्धवनाकाशविद्युत्संभेषमीषणा॥ बपद्गनास्फोटस्फुटद्ब्रह्माण्डमण्डला॥२३॥

भ्रमाकारं अंबुदगणालक्षणंशरीरं तत्प्रागतरवाहुः॥ हेमसंभारसदृशाविद्युत्रूपरूपेणा स्तंभितानिःशेष णि समस्तानि जलानि काष्ठमिवाचलानि येन तत्ताविधं हिमालयं दधत्धारयन्निव॥२१॥ अथ मेघागमनानंतरं वृष्टिः पपातकथं ब्रह्माण्डस्यविस्फोटवत्कठिनवज्रनिर्घातेन घटितं संवरं यस्मिन्कर्मणि तथा विधाप्राक मध्यं दुतात्य न्तनिहाराः काष्ठादिशो यस्यां॥२२॥ तां वृष्टिमेव वर्णयति॥ अग्निदाहेमाहिता अग्निदाहसदृशेन वनाकाशयोः विद्युन्मे पाभीषणा च दृष्टिः॥ गड्गडास्फोटैः स्फुटद्ब्रह्माण्डमण्डला॥२३॥

रोदसीघावाभ्रशीतलत्तयामंडपस्यवैदूर्यस्तंभमानांसं॥३२४॥भाटदैःस्फुजरैर्धाराणामासारैःसंपातैर्धराछूर्वहाणां
शैलानांश्मशानकापेटकप्रहारास्तव्यालिनी॥३२५॥स्फुरंतिअंगारपतनानामंगारसमूहाःपया॥३२६॥सागारउजेहविलासि
नीसाहृष्टिअग्निज्वलनयाभुवःबाष्पक्रियासद्वीवहृतमेस्तुउमावमेवा॥३२७॥नहतंतत्ताद्दशमंबरंआकाशेज्वाला
लवानांललनंविलासमहाडंबरंयस्मिंस्तथाविधंसनव्यूहानिमग्नानिस्थलाब्धिस्थलजालानियस्मिंस्तथाविधम्

प्रथितोत्थितशीकरप्रशांतरवेडडहुपारवाणशीतशीकरनीहारमिश्रितिवंषमयांबराः॥३२५॥धारोहोमंडपवैदूर्यस्तंभसं
भारभास्वरैःधारासारैर्द्धिराघुर्यशैलश्मशानकपालिनी॥३२५॥धराचटचटास्फोटस्फुरंदंगारपतना॥जोर्जितो
ज्झितसपातपतल्लोकांतराकुला॥३२६॥सावभूवाष्पसंसारउजेहविलासिनी॥क्षतमस्मकमावाष्पक्रियाज्वलनया
भुवः॥३२७॥ज्वालालवोल्लसलनडंबरमंबरंघनतव्यूहस्थलज्वालस्थलजालमिवालमासीत्॥ज्वालाभ्रमभ्रमरपंक्तिनि
भालराशंसलत्रस्फुरच्छिशिरशीकरपक्षपुंजाः॥३२६॥उघहूहृष्टचटरचपरिमशोभीमोभवन्सार्जलहानलसंनिपा
ताः॥३२॥वीरवैरिविषमोमहताबलानांसंग्रामडम्बरवहेतिहतोयहेतिः॥३२९॥महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउध
र्ववर्तडंबरसर्गः॥७६॥

अआसीनततत्रतस्मिन्नंबरेस्तुमंतःशिशिराशीकरपक्षपुंजाःजलधाराल्लिङ्ख्यालास्तुभ्रमंतीयाभ्रमरपंक्तिकांतिभाःआसन्॥१॥
किंचनदासलिलदानामेघानांअनलांचसन्निपातःसमागमःउघटहृष्टचटचटारवैःपरिताआशादिशोयेनतथाविधःसनउर्व
रवैरिविषमः॥अतएवोग्रःमहतांबलानांसेनानांहेतिभिर्हताःउग्राःहेतयोयत्रतथाविधः॥संग्रामइवभीमःभयानकःअ
भवत्॥३२९॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेषट्सप्ततितमःसर्गः॥७६॥छ॥ छ॥ छ॥ ॥

पुष्करावर्तकोत्सृष्टदृष्टिधाराविसंष्ठुलाः ॥ सप्ताब्धिक्षोभनिर्घोषं तं जगन्मृत्योन्व वर्षणे ॥ अवनिस्थपयस्थानेन स्थपवनाभ्र
मेघांश्चतुर्णामेतासां तासां परमसंक्षोभे जाते सति जगत्रयं यथा दृश्यं बभूव तद्वर्णयामि सर्पपितन्वर्थः ॥१॥ नापि स्वष्टिपिनं न
मालवना ॥ या सार्द्दभुवस्तस्थुः धूमनीलज्वालाजालावोल्लासललदुणाभिर्हेलाभिः धिधि धिष्टिमेमारटनधीलो ॥२॥ हीधीदन

धीवसिष्ठउवाच ॥ अथाववनिपयस्तेजःपवनानां युगक्षये ॥ जाते परमसंक्षोभे बभूवाखिलजगत्रयं ॥१॥ नापि वृष्ट
विपिनोद्भूतिनिभमस्मात्प्रभास्वरं ॥ महार्णवमहावर्तैर्जिह्मविवर्तने ॥२॥ नीलज्वालालवोल्लासहेला
रिमिरि ॥ क्रमेभस्माप्रभास्वरंलोकान्तरं तरं ॥३॥ उच्छलद्धिधिक्लारैश्छमछमछमपात्मकैः ॥ नृपमुन्नमहारविसा
रिजपघोषणं ॥४॥ भ्रमभस्मान्धसान्द्रहक्कल्पान्तसंभ्रमं ॥ वाष्पाभ्रविभ्रमोद्भ्रान्तक्रीकरोद्यामहं दवत ॥५॥ ब्रह्मा
उभित्तिभांकारभीषणोर्मीतरिस्वनः ॥ मसरैरं बरोद्भिन्नदग्धेंद्राद्रिपुरोत्करं ॥६॥ जलानलानिलोल्लासस्फुरत्कोटि
गतोपमं ॥ सविघट्टनटांकारैर्जङ्गिमजापकक्रान्तिं ॥७॥ नभस्तंभनिभाबद्धधारानीरं प्रवर्षिणीः ॥ कर्षितोत्कल्पव
न्हीनां छमछमघनध्वनि ॥८॥ गंगा तरंगिकायेषां नाहस्तैः सरितां गणैः ॥ अभ्रे दिवनभो भीमैः पूर्यमाणाखिलदिगंतरं ॥

च्वनिसात्कारैःसार्द्धधनैः ॥ असाराणां विसारिजपघोषणान्तर्घ्नमपतउपछदिग्भ्रमैः ॥९॥ यथविधाग्रहं दवदित्यर्थः
॥१०॥ द्वाभ्यां विघट्टनैः जङ्गिमजलवनगापघहकैः टंकारैर्जङ्गिमजलक्रान्तिबधिरीकृतश्रोत्रं ॥११॥ कल्पवन्हीनां कर्षणेशौर्विलेखनैर्वि
दारणैरितियावत् ॥१२॥ तरंगिकाहस्कैः कृततरंगप्रायाः ॥१३॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

तमालपत्राणां श्यामानां पुष्पगुच्छानां या उपमा सेवाकिर्णा मिलिता तत्समोपमैः ॥ आलीढपीवं आखारिताघारप्रायं कल्पाग्निमंड
लं यत्र अंविं घनानामामक्षीणां तरास्वादकत्वादिति ॥ १० ॥ ११ ॥ विग्रहेण परस्परप्रहारेण दुर्ग्रहैः दुर्निरोधैः ॥ अतस्त्वत्राय आवर्तपा
तिभिः तेपतद्भिः अहिगुणानां भूमिष्ठानां नेहिगुणामालानलतां नभस्यपि कुर्वद्भिरिति शेषः ॥ १२ ॥ आसमंतात् हतीप्याहः प्रचंडप
वनस्तदुत्थानां जलानां रंमायाणां स्फूर्जत्तरंगाणां संघट्टैः स्फुरंती तिस्फोटाः पर्वताय त्रा ॥ १३ ॥ घना निर्झीकृता निशीकराः येषु

तापिछपत्रं हैस्य पुष्पगुच्छसमोपमैः ॥ तपस्विरक्वैरालीढपीवकल्पाकृष्मंडलं ॥ १० ॥ वहन्निस्सरिदाह
शिखरिद्विपपतनं कल्पानिलघनक्षोभहृतपर्वतकुहरं ॥ ११ ॥ ग्रहताराग्रोरोग्रैर्विग्रहदुर्ग्रहैः ॥ पतद्भि
किहिगुणालानललतामावर्तपातिभिः ॥ १२ ॥ आपहोत्थजलार्द्रसंघद्दास्फोटघट्टितैमहाप्रलयपर्यस्तपर्वत
प्रांतकुट्टिमं ॥ १३ ॥ घनशीकृतबाष्पाग्नैः कल्पाग्नैरपि मेदुरैः ॥ अंधीकृतार्कजालांभुतमोनिविडमंबरं ॥ १४ ॥
विशीर्णवसुधापीठखंडखंडैर्गलतटैः ॥ उत्थमानैस्तुठछैलयतनैः संकटार्णवं ॥ १५ ॥ ऊर्मपट्टपलछिन्नप
नैर्घस्मरमारुतैः ॥ समुद्रघोषैर्निर्घातगंभीरैर्भग्नदिक्तटं ॥ १६ ॥ ब्रह्मांडकुडक्रोडाग्रकुहरके कृतुं हृकृतैः ॥ कल्पा
न्नविटपास्फोटैर्घट्टितै कार्णवाद्रिभिः ॥ १७ ॥

तथाविधैर्वाष्पाग्नैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऊर्मिभ्यः उत्थितैः ऊर्मिभिरूर्ध्वप्रक्षिप्तैः हृपलैश्छिन्नाः घनाः मेघा यैस्तथाविधैर्घस्मर
मारुतैः प्रलयवायुभिर्भग्नदिक्तटं ॥ १६ ॥ ब्रह्मांडकुड्यलक्षणस्य क्रोडाग्रस्य उरोदेशस्य कुहरकैरास्फालकैः अणनेव कटुं
कृतैः कल्पाभ्रकल्पविटपलक्षणाकरवाङ्कास्फोटैः परस्परघट्टितैकार्णवं ॥ आरटितोरसतां रुद्दितियावत् ॥ १७ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰

२१८

किंबोद्धीनैः स्वर्गादिलोकत्रयखंडैर्गुरुनानारतनम्यक्रमेशायपाखमावमंत्तरि ज्नेतिषष्मिः अधोभागे वृष्टिजलासंस्पर्शात्तं भाविनज
लाभागस्य वायुनाशोषणाद्व्यमरुद्विनिर्जलं तु धूमलं ॥ अधोभागो दग्धांतेः ॥१८॥ समानविपक्षवेपिपरस्य रवैर्दृष्टेर्वाम्योर्ध्वनात्य
रवधाय अमितायुधं तपावविनाशनं विपत्सहस्रेऽपि नैव रह्यिरत्नानां शाम्यतीति सैव विपन्मोऽपि महाविपद्धिश्वनितं ॥१८॥
अर्जुनवातशनिवातरोलाविशेषस्य नामा ॥ तेन हि रोगे तारोरीतानमस्तुउपमाम्यं नेनतु नरोगस्मार्जुनवर्णीता सीतितन्नामभि

स्वर्गपातालभूर्लोकखंडखंडैर्विमिश्रिते ॥ यथाखभावं तिष्ठन्ति मिस्रबुधैर्दृतां बरं ॥१९॥ मत्तादृमत्तस्थादृस्थादृस्थांगैर्दव
दानवैः ॥ अन्योन्यं दीनाद्यानवेल्लितेन अमितायुधं ॥१९॥ कल्पांतपवनोन्मातेल्लोकांजरजस्तये ॥ आस्थ्रेअर्जुनवाताख्या
स्तंभमसुभृत्तेभस्मभि ॥२०॥ उत्पमानाभिलजालप्रहारविलुठत्तटैः ॥ पतल्लोकांतरे सारतुच्छालकुट्टांहतं ॥२१॥ वातोपद्रु
गिरिव्रातगुहाभांकारभास्वरं ॥ पतन्मिर्विहितावर्तलोकपालपुरीपुरैः ॥२२॥ हेतुकेशमानिनादैरस्तरे श्विभारतेः ॥
उत्पमानवनव्यूहध्वोनव्रातायनेहितं ॥२३॥ उरमंडलैरत्याप्तिरस्तु नामविवस्वतां ॥ निकुंजबंधधोन्निमशकाला
मिवोद्वहं ॥२४॥ नश्यन्नगवराभोगैर्भोगैर्भग्नस्तरालपैः ॥ आवर्तघर्घरारावैर्जलमद्दमधोनलं ॥२५॥ ६७॥ ६७॥

रालंबनं माभ्रदितिलोकांतरजस्तौ खोभ्रंतमस्मभिर्वांतंधवलीकृतमसारथ्यः ॥ अर्जुनवाताख्यास्तंभः प्रतिष्ठास्माले
बनतायस्मिंलिस्तुत्रेहात ॥२०॥ स्फारं तुच्छालप्रयुक्तेकटुटांकृतं यस्मिन् ॥२१॥ वातस्योपद्रहेन संघट्टेन गिरिव्रातगुहा
नां भांकारैर्भास्वरं ॥२२॥२३॥२४॥ आवर्भः परावर्तनं उत्पाघ्रोपावर्तवेरीपभरीत्पेनधाररांमेन घर्घरारावेर्ध्ववर्टि
छिजलनिराबाधंरवानलर्ध्वहितो षः ॥२५॥

रा॰म॰

२१८

॥२६॥ पर्वतादीनां पदार्थानां रजसामिव कुहनं कुर्वन् ॥२७॥ पयस्वतां मेघानां यथा सीवरलेः खणायंति अमरदैत्यानां पुरा
णि यान यत ॥२८॥ पतंतो लोकाञ्जनाये प्रकाया विघैर्लोकसंपर्कमंदिरैः पूर्णाबरा ॥२९॥ ३ ॥ प्राकीर्णमित्यातानां सर्वेषां

कुर्वज्जलाधिनिध्वैर्दिक्पालपुरकुपालपुरकुहनं ॥ निपतद्देवदैत्येंद्रसिद्धगंधर्वपत्तनं ॥२६॥ कुहनं पर्व
तादीनां प्रशांतानां ॥२८॥ पिंप्ता ॥ वाते कुर्वन्महार्णानामसारं रजसामिव ॥२७॥ पुराण्यमरदैत्यानां भ्रमन्तीति निशा
तयन ॥ २सैः खणरवणायंति पयासीव पयस्वतां ॥२८॥ पूर्णांबरं पतल्लोकलोकसंपर्कमंदिरैः ॥ वक्राङ्घ्यात्र्यंम
रूपैरमरैः सागरैरिव ॥२९॥ डीनोड्डीनैः परिवर्तविलयद्भूतवेल्लितैः ॥ हंसा हंसौ पदार्थैरवशीर्णपर्णगुणैरिवा ॥३०॥
हेमस्फटिकवैडूर्यसुसारमणिमंदिरैः ॥ दिवः पतन्भिराकीर्णमुग्धज्ज्वलनप्रपावने ॥३१॥ उत्पेतुर्हेमाभस्माच्छा पेतुर्वा
रापुरोत्कराः ॥ उन्ममज्जुस्तरंगौघाममज्जुर्भूतलाद्भुपः ॥३२॥ आवर्तघर्घराशब्दमिथोविरलरोघता ॥ जन्दधर्पुर
णीवाकीर्णायपर्णवल्लोऽपर्वताः ॥३३॥ कंदरस्थितिधामरगणवलत्संजीवमृतकेः ॥ अमल्केतु शतोत्पातैः प्रेत्यमभव
ज्जगत् ॥३४॥ ध्वनादहसत्पाभृतसंततमानिललोलया ॥ भ्रमन्तीरंध्रमाकाशं तीर्णपर्णासवर्णया ॥३५ जगदासी
त्यतच्छयस्थूलधाराघनिर्भरं ॥ वहदहडिपुरवातपर्णसदृशं ॥३६॥ प्रागमच्छमरामर्षाद्दह्युगपत्पाचकृतायनं ॥
वेलाच्छिवलनां दोलल्लोलं डोलललसत्तरं ॥३७॥

पदानीसर्गाधस्तोकस्थबभवास्मिन्जगत्रयमित्यत्रान्वयः ॥ शुभावाराहृष्टिजलेन ॥३२॥३३॥ वलंताः सञ्जीवाः ईषज्जीवन
युक्ताः मृतकाः प्राणनोपत्राः अमृतकंपाधोकना ॥३४॥ ३५॥ पतंतः निरिरिं रसा पीवस्थूलानां धारोधाणां निर्भराः यस्मिन् ॥३६॥ ३७॥

ततस्तानेव चिद्व्योमरूपाण्यस्य जगतः प्रलये विरेणनाशो ऽप्यथ पद्मिन्याशयेनाह अप्यंतेति ॥ नत्वज्ञानादेर्लयप्रयोजनता
पात्यंत हरेत्युक्तिः ॥ चिद्व्योम्नि प्रसराज्ज्वालां न सहते तथाविधमवनं स्थितिर्यस्या ॥ ३९ ॥ पूर्वं प्रजापूर्वं जगन्नष्टं तं च रावरं यत्र सांप्र
तं तु परिविस्मृतसर्गकं ॥ ३९ ॥ सर्गस्य लोपे शमक्रमो यत्र ॥ परमार्थतः सर्गलोपे ऽत्यन्तं सती निःशेषः परमात्माय त्र सर्गलोपाभ्या

न पारा शिस रिमायमिश्र्या पर्णवोत्कटं ॥ अत्यंत हरचिद्व्योमरूपाज्ज्वालाप्रभावनं ॥ ३९ ॥ वर्षशाम्बुना घोत्यमस्य मोऽप्यन
ष्टः ॥ पूर्व जगन्नष्टं तं परिविस्मृतसर्गकं ॥ ३२ ॥ निःसर्गलोपलम्भात्संसर्गलोपशमक्रमं ॥ सर्गलोपो ऽलम प्येव सर्गलो
पविवर्जितं ॥ ४० ॥ अनारत विपर्यासकारिणी स्वतनिर्वृतं ॥ वीडरपशिशिदिवा अतन्त्रपूर्णमाणं पुनः पुनः ॥ ४१ ॥ उत्सुकाम्यो
म्पतिब्धेषव क्रि ऊर्मिस्वर्णते ॥ ४२ ॥ जोमिर्विदृते हेमकुट्टिमाकाशकोटरं ॥ ४३ ॥ भूमंडलस्य हृतं वद्वै स्त्रैः सद्वीपसाग
रैः ॥ पूर्णसप्तपातालं स्तुत्यातालमंडलैः ॥ ४३ ॥ आससमस्ततालोतमाम हीतलपर्वतं ॥ आद्योमे कार्णवीमले
पूर्णमलयवायुभिः ॥ ४४ ॥ एकार्णवोपवद्वेशैः शीघ्रसरिच्छतैः ॥ भुवने जलकल्लोलैः कोपेप्रखेशापेपपा
॥ ४५ ॥ भुसलोपमपापर्वतनः संमनिभंगाया ॥ ततस्तालदुमाकारधारया सारसारया ॥ ४६ ॥ ततोनंदिप्रवाहेण्यज
लपाते कपात यां ॥ सप्तद्वीपमपीपीठसममेरुरमेघया ॥ ४७ ॥

व स्तूतो विवर्जितं ॥ ४० ॥ स एव वासर्गतल्लोपविशिष्टमेत्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ ४१ ॥ हेमकुट्टिममिव आकाशकोटरं यत्र ॥ ४२ ॥
सुठं त्यन्त्यपातालमंडलानि ये षु तथाविधैर्भूमंडलस्य हृतं वद्वै ॥ ४३ ॥ अभिव्याप्सावाडः सप्तमस्ततालपाने ले छत्र सोतिर्घिः
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आसारः संपातास्तस्सार या ॥ ४६ ॥ ततः तालपरिमाणधारापातानंतरं नदीप्रवाहस्य नाम पर्णपीहै प्रसिद्धोम
लयाघडंभोजलपातः स्त्रेदकपातयाः एकराः सहशाः पर ॥ सप्तद्वीपविशिष्टसमग्रमही पीठसमाः मेरुराः मेघाः यस्याः अन्त्यथा र
सपा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

गादुःखकोटिनिबिडं आपन्नं सर्वविपत्स्थानमनन्तं यथा ॥ ४ ॥ कुत्सितानामिर्बालस्य बिल्वे स्फेटनलीलाभिर्विलोलं बिल्वफल
मिव विधुरं विनष्टमभ्रं हि मर्य्यः ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ नदीप्रवा
णे रासारे रमितः ष्टरयत्नभः ॥ २ ॥ कार्णवः प्रवहोत्र विस्तरे णोपवर्णयते जडवेगो जलवेगः ॥ १ ॥ व्योमगंगाप्रवाहेषु पतितानां
यामेघराजस्थानेन विवर्द्धितः विवर्जितैरितिपाठे विसर्जितैः सरित्सहस्रैः समुच्छूनः सहस्रोऽपि तैर्मेरुत्वमंदरवद्भास्वरैस्त

वद्भिर्विहारहृद्भृत्स्यापाममभ्यायपेतया ॥ शास्त्रसज्जनसंगत्याद्दुःखमापन्नं दंपया ॥ ४ ॥ चाकु द्विपस्य परिहृतपद
र्यजातमतः कता रवणारव्यणाधितशैलमज्जो ॥ ब्रह्मांडकोटरमभ्र हि धुरं कुबाललालाविलोलमिव बिल्वफलं विधु
रं ॥ ४१ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे पुष्करावर्तवृष्टिविसंष्ठुलजगद्वर्णनं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ श्रीवसि
ष्ठ उवाच ॥ वातवर्षहिमोत्पातपातभग्नेध्वरातलो ॥ जडवेगो गमद्वृद्धिकालाविवमहीपतिः ॥ १ ॥ गंगाप्रवाहपतितधा
रायानविवर्जितैः ॥ सरित्सहस्रैः हसामेरुमंदरभास्वरैः ॥ २ ॥ आदित्यपथसंप्राप्तमकरोजडमंथरः ॥ एकार्णवः समु
छूनमासीत्सर्वदिवेश्वरः ॥ ३ ॥ विपुलावर्तहस्तान विहताद्रितरंगणाः ॥ स्फुरत्तुंगतरंगाग्रनिगीर्णादित्यमंडलः ॥ ४ ॥
मेरुमंदरकैलासविंध्यसह्यजलेचरः ॥ गलितावनिपंकान्तलीनव्यालमृणालकः ॥ ५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

रंगैः आदित्यपथसंप्राप्ताः प्रवाल्यमाणागिरिकंदराः यस्य तथाविधः एकार्णवः ॥ आसीदितिछ्वोरन्वयः ॥ ३ ॥ उक्तमेवे
कार्णवं आसर्गसमाप्तेर्विशिनष्टि विपुलेत्यादिना विपुलानामावर्तानां हस्तान् आनानि अतएव विहतानि भ्राम्यमाणानि अद्रि
जरत्नयानि यस्मिन् ॥ ४ ॥ सह्यान्ताः जलेचरा इव यस्य तमेवार्णवं महाकारत्वेन संभावयति गलितेत्यादिना ॥ गलिताया
अवनिलसंधंकांतर्निलीनाः शेषादिव्यालमृणालकाः यस्य ॥ ५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

वा॰ टी॰ लि॰ ३॰
२२०

॥६॥ जम्भोलसन्नेषु सर्वमेषु इह तीक्ष्णकर्णिकासु धारासु धानामि बीजसम्भृतैः कृतालया भास्करा: द्वादशादिमा एव बुध्दाराधिपया नियस्मिन धाराजाला: महाभोगाः एव जलोपरि संलग्नवाद्धिलीन प्रापाणिनलिनीदलानि यस्मिन॥७॥ वा॰ ९॥ क्रिमतेबुद्बुदाः उग्रमहाचला इति परितः संदिग्धाः प्रोत्थमाणमहाचला: यस्मिन॥१०॥ उत्तालैः रत्नयोरम्भेदाद्भ तास्ताराः कनीनिका: येषां

अर्द्धस्य धनुर्मवनव्यूहपोवलसंकरः॥ त्रैलोक्यमस्य संस्पृष्ट मासीनदेमिकुक्षितः॥ ६॥ द्वानमस्तंभ हलद्गतेनालभारत रपुष्करः॥ धाराजालमहाभोगविलीननलिनीदलः॥ ७॥ ड्रिंगिरपर्वतप्रांतेन दद्रुन्मनवारिदः॥ जमहिद्रानिसार्के द्गुरपतन पर्यौः॥ ८॥ काष्ठवनप्रोत्थमानोग्रस्त्वराउज्जेनोत्करः॥ ९॥ हानैः क्रमोच्छ ननया लिहन्नाहिन्यमंडलं॥ १२॥ तेरताचनरावव धाराधरसमुद्भवैः॥ बुद्बुदैः परिसंदिग्धप्रोत्थमायामहीचलः॥ १०॥ क्रमद्बुद्बुदविभ्रांतभ्रांतकल्पांतवारिदः॥ उत्तालैः तेरनाधारैः पदपद्मपरिवारिदः॥ ११॥ महाप्रवाहवार्योघघोषघुघुमितांबरः॥ एकप्रवाहमहितसव्योमकुलपर्वतः॥ १२॥ चंडवातहतापूर्वजलौघकुलपर्वतैः॥ महाघुरुघुरारावघर्घरोद्गमहारवः॥ १३॥ कल्लोलांदोलितोध्वंसं घटयत्य हतिमिरुद्धतः कुर्वन्योजननलक्षाणि विततान्युन्नतानि च॥ १४॥ तरोविततरंगधुलाहोहोलनमद्गिमिः॥ कुर्यात्रिरूपला
घातभग्नभास्करः॥

तथा विधैस्तैः समेघबुद्बुदैरनाधारैः स्वाधारमुखमात्ररहितैर्नेत्रैः अपरंसं निहितं वारिदं यस्य निरुपेक्षा॥ ११॥ घोषैर्घुघुमितं गुरुदरीकृतमंबरं येन॥ १२॥ एकस्मिन्प्रवाहे महितास्पदाः सव्योमकुलपर्वताः यस्य॥ १२॥ १३॥ तिर्यग्विततानि ऊर्ध्वमुन्नतानि च योजनलक्षाणि स्वस्मिन् कुर्वन्॥ १४॥ तरावद्दोलांदोलं कुर्वन्निरागमिरूपलाघातैर्भग्नानि भास्करमंडलानि येन॥ १५॥ छ॥ ध॥

रा॰ मं॰
२२०

किं यस्मिन्नभ्रलांछलसरोविपुलजलसंघातस्य कुलायके नीडे स्थितान् नीलान् अचलाः पर्वतास्तल्लक्षणान्काकोलान् हंस
न्मद्इति तियावत् ससलिलसरोजालिकेरानायैः जन्हन बध्वाहरन्ति वाहरन्ति वा हरन्ते ॥ शत्रुच्छादस्सोलिङ्गभावः॥१६॥ अच
लकाकोलानेव बा सां विशेषणाभ्यां विशिनष्टि मत्ते निःइवेति पूर्वश्लोकान्वयि ॥१७॥ कनकलक्षणानामद्रीणां तदिषुको

शृन्यभ्रलांछविपुलजलघातकुलायकोनीलान्नचलकाकोलान्हंसन्सलिलजालकैः॥१६॥ मत्तान्मत्त
मृतमज्जनोन्मज्जनाकुलानन्तरंगमकरावर्तप्रतिविंबितानिव॥१७॥ मत्तशिखाण्डपुरस्त्रष्टास्केनाद्रितटिको
टिषु॥ स्धजोलवलक्षांतांश्लिष्टान्प्रशाकानिव॥१८॥ विपुलाघननाकाशा विपुलानंबुबुद्बुदान् सहस्र
संख्यान्कलयन्लोचनानीव वासवः॥१९॥ सरघोमसमाभोगैर्वलम्बिर्बुद्बुदेक्षणैः॥ पद्मपत्निवन दीर्घाया
म्नैः घानानाताम्रपुष्करकान॥२०॥ पुष्करावर्तकाभ्राणां बद्धमिवी चिभंडलैः कुर्वन्नालिंगनानावसप क्षाविबुध्वि
तैः॥२१॥ त्रिजगत्त्रासः संतप्तः प्रायन्निव घर्घरैः सिरन्निव चोग्राद्रिकरटकेवीचिदोर्भिः॥२२॥ न दीधाराध
रे रूढैर्मध्ये रुग्धैर्दराधरैः॥ अघोधराधरैर्नागैरधरः पंकगैर्वृतः॥२३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

टिषु शिखरेषु च॥१८॥ धनवहन॥१९॥ ॥२०॥ विपुलो वा घनतः प्रसिद्ध आकाशः अघो मुखीकृत रजतकटाहवद् दृश्यमानस्त
दा ॰पुलानि तिबुद्बुदानि विप्राशि दृश्योऽन्तिः चेलोचनानीव वासव इति बहिर्दृष्टसृष्टया उपमा॥१९॥ नदीद्वधाराः
येषां तान्॥२०॥२१॥ अश्वयरवकटकानि वलपाये षामद्रिकटककटकै रिति वा पर्द॥ स्वमुखस्वरवरस्फुरत्वरइति वदृतिविध
वेऽद्रिपदस्य तत्कटकपरत्वात्॥२२॥ न विघ्नते धरा यस्य॥२३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

२४॥ ज्वलति विशरणशाले स्वर्गखंडे क्रंदन्ते नभश्चरदेवजालजालणाद्यो यस्य॥ अतएव पद्मिनीखंडदरांतरः॥२५॥२६॥ वी
वीनां वयो नभवतीत्यर्थः पितृवशोपि चकम्पिन्नासीत॥ हंतेति खेदे॥२७॥ स्पष्ट॥२८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा
णप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टसप्ततितमः सर्गः॥७८॥ सर्वदेवगणास्यात्रैधानु निर्वाणमीयते॥ स्वप्रस्येव प्रबोधेन बाधस्त

धारा त्रिपथगायैर्लिप्यतस्मिन्निरंतरं॥ मग्नोन्मग्नोत्यमानाद्रिभृंगाडं डिरबुद्बुदः॥२४॥ उपमानज्वलत्स्वर्गखंडक्रंदज्जम
ज्वरः॥ वहद्विधाधरो हंसपद्मिनीखंडदरांतरः॥२५॥ एकार्णवपयःपूरैः पूर्णराराव रंहसि॥ त्रैलोक्यखंडसंहारे प्रोत्थमा
णो महाभसि॥२६॥ नासीत्कश्चित्परित्राता हंतावीचिवशोपि च॥ शक्रोपि न कः परित्रातुं कालेन कवलीकृते॥२७॥ नाको मा
मासीन्न दिगंतमासीद्द्यौपि नासीत्र तदूर्ध्वमासीत्॥ भूतन्न आसीन्न च सर्ग आसीदासीत्परं केवलमेव वारि॥२८॥
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे एकार्णववर्णनं नाम सर्गः॥७८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एतस्मिन्नंतरे चाहं व्योमस्थो हमथा
स्थितं॥ ब्रह्मलोके महालोके प्रभाजैर्कप्रभामिव॥१॥ यावद्दृष्टो मया तत्र शैलादिव विनिर्मितः॥ परमेष्ठी समाधिस्थः प्रधा
नपरिवारवान्॥२॥७९॥

स्वसमर्थ्यते॥ अथ यतस्मिन्नंतरे अपि लोकपर्यंत एकार्णववारिपूर्णे तत्कालं सत्यलोकसन्निहितव्योमस्थोहं महालोके प्रका
शबहले ब्रह्मलोके च हठः अत्यजेद्दर्शनाय प्रेरितवानिति यावत्॥१॥ प्रधानः परिवारः प्राणाद्युपासनाभिः सालोक्यादिमुक्ति
प्राप्तो ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यं विविक्षुर्जीवन्मुक्तपरिवारश्च प्रधानं तथा चोक्तं ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यां
ते कृतात्मनः प्रविशंति परं पदमिति॥२॥७९॥

देवानां दाक्षोदीनामाधिकारिकदेवानां नारदादिमुक्तादिमुनीनां च समूहस्तत्र मया दृष्ट इत्यन्वयः ॥ तानेव कांश्चिद्दर्शयन्नाह ॥ मुक्ता
मादिना ॥ ३ ॥ विनायकाः नियंतारः स्वामिन इति यावत् ॥ ४ ॥ सर्वे निर्जीवा इव संस्थिता मया दृष्टा इति विपरिणामेनानुषंगः ॥ यथा
तद्दनेननरंयद्वत्तेनाह ॥ अथैमादिना ॥ ६ ॥ तस्यैव ध्यानस्थितीयपरार्द्धीयमस्तु द्वैतीयतेयेनचरमक्षणेन समुद्रत्नमात्रत्वेन तदीयच
रमसाक्षात्कारबोधे द्वयसेवेतन्येनतद्विघाकल्पितनदेहसहितनदीयसर्वमपंचबाधानविनिद्रुतांप्रबोधंप्राप्तःपुरुषःस्वमद

समूहश्चैव देहानां मुनीनां भवितात्मनां ॥ मुक्तोहंस्यनिश्चैव शाक्तोवैश्रवणो यमः ॥ ३ ॥ सोमो यवरुणोग्निश्चान
श्चानथान्येपिसुरर्षयः दिवंगंधर्वसिद्धानां साध्यानां च विनायकाः ॥ ४ ॥ लिपिकर्मार्पिताकाराः सर्वे ध्यानपरायणाः
बद्धपद्मासनस्त्रनिर्जीवा इव संस्थिताः ॥ ५ ॥ अथ पत्नेद्वादशाहे स्यात्मवेदो दिशमागताः बद्धपद्मासनास्तस्थुः तथैवास्तु
यथैवते ॥ ६ ॥ ततो मुहूर्तमात्रेण दृष्टवानहमंबुजे पुरी विनिद्रतां यातः स्वप्नदृष्टमिवाग्रगं ॥ ७ ॥ ब्रह्मलोकजनं सर्वमह
तामिव वासनां ॥ नायस्यैव प्रनगरं बुध्यमानं दिवाग्रगं ॥ ८ ॥ अरण्यशून्यमेवासीत्तद्ब्रह्मभवनं तदा ॥ कविनाकोऽपि विध्वस्तो
पथ्यामिवयत्नेन ॥ ९ ॥ तर्हीदं वचनकुपितेतपनादृशातादृक्षषयो मुनयो देवाश्चेहा विद्याधरादयः ॥ १० ॥ ६ ॥

यं स्वाग्रं गंध्वाप्रपदार्थजातमिवबाधितमात्ममात्रपरिशेषं अपश्यंत देशस्य विदेहकैवल्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रागुक्तं तस्य विवरज
नेष्वप्येवमेवकैवल्यं दृष्टमित्याह ब्रह्मलोकजनमिति माहतो तत्र ज्ञानां ज्ञानबाधितां पूर्ववासनामिवेत्यपरोक्षं ततः द्विष्टप्र
ध्यत्ता ॥ यथा तदा तदीयचरमसाक्षात्कारक्षणे तद्ब्रह्मांडं वा अस्वप्नमिव शून्यं गृहजनादिरहितमेवासीत् ॥ कठिनेनाकांडेन कस्मि
केननाशहेतुनाविध्वस्तं ॥ ८ ॥ ते मुनिदेवादयोपिसर्वेतथासादृशाः शून्यमेवासीत्तिति विपरिणामेनान्वयः यत्तत्तेन क्वापि गताइ
ति दोषः ॥ १० ॥ ६ ॥

नामरूपात्मनाङ्कुरभावेपिस्वरूपेणतुनिर्वाणात्मतयास्थितास्एवेत्यात्मानुभवेनदर्शयतितानमिति॥ अवधानेनप्रणि
धानेन॥११॥ सेवुतेषांवासनाकल्पितरूपापगमेनवास्तवस्वरूपावाप्तिरित्याशयेनाहवासनाघ्नमिति॥१२॥ तदेवोप
पतिआकाशात्मेत्यादिना॥ बोधवतः प्रबोधशालिनः॥१३॥ अंतरिक्षगतः आकाशगमनवान्॥१४॥ स्वप्नान
गरेस्वप्राधिभौतिकमात्रबाधः॥ तत्त्वबोधेत्वाधिभौतिकादिदेहत्रयस्यापिबाधइतिविशेषमाशयेनाहजाग्रत्यपी

त्यंततोवधानेनमयानभक्तितिष्ठता॥ यावन्निर्वाणमापन्नाप्रत्यवत्सर्वएवते॥११॥ वासनायांविलीनायामद
र्शनमुपागताः खमलोकाः प्रबुद्धानामिवस्वप्नसमागताः॥१२॥ आकाशात्मैवदेहोयंभातिवासनयास्फुटः॥ तद
भावात्तुनोभातिस्वप्नोबोधवतोयथा॥१३॥ अंतरिक्षमतोदेहोयथायंप्रविलोक्यते बोधेनवासनाक्षीणोनके
चिद्दृश्यते॥१४॥ जाग्रत्यपिनदेवाद्यं वासनायाः परिक्षयेनैवातिवाहिकोनैवलक्ष्यतेत्राधिभौतिकः॥१५॥
स्वप्नानुभवदृष्टोत्रदृष्टांतत्वेनलक्ष्यते॥ आबालमेतत्संसिद्धमनुभूतंस्फुटंसताम्॥१६॥ अपकृतेववायोदिवसे
वानुभवहाः॥ स्याद्यःकोप्यलीकेनस्वस्तुबोधयेदिह॥१७॥

ति॥ वासनाक्षयहेतुतत्त्वप्रबोधस्यजाग्रत्येवसंभवाज्जाग्रत्युक्तिः॥१५॥ तथाचस्वबाधानुभवः॥१६ कांशमात्रस्सदोप्य
बालप्रसिद्धत्वाद्दृष्टांतत्वेनदर्शितइत्याहस्वप्नेति॥ तस्यअपप्रावबसपास्वयःस्वप्नाइतिकृतंपुराणादिषुचस्फुटं॥१६॥
स्वयंस्वपरानुभवसिद्धमपियःप्रबोधयोपकृतेस्वप्नादिसर्वदृश्यसत्यतावादीसनप्रबोधनीयस्तेसाहअपकृतेइति॥ अला
केनामिथ्यैवस्तुतंस्वापंविडंबयंतं॥१७॥

ननु तथापि नश्वरशरीरस्यान्तो मुच्यते। पित्रादिदेहकारणकोत्पन्नदेहः स्वप्नदेहस्य न तथेति स्वप्नदेहस्यात्यन्तासत्त्वेन वैषम्यादि
ति चेत् हिरण्यगर्भादिनाजायमानस्वर्गिदेहस्यापि देहकारणकत्वाभावेनात्यन्तासत्त्वप्रसंगान्नास्तिकत्वमेव प्रतिवादिनां प्रसज्ये
तेत्याह देहेति॥१८॥ किं च देहाकारणकस्य देहस्यात्यन्तासत्त्वे आतिवाहिकदेहसमष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्यत्यन्तासत्त्वप्रसं
गस्तथा सति सर्गाद्यकृत्यापत्त्यादेर्वस्यादित्याह इत्येतदिति। इति एवं परिमाणत्वक्रमेणेत्यस्त्वभव्यत्वेतन्न हि पूर्वसर्गप्रलयं
ते सर्वशरीरसंक्षये सत्सर्गादिकाले शरीरहेतुकशरीराभावादयं सर्गोपि नाभविष्यत। सर्वापरिदृश्यमानोस्त्येव। एवं पूर्व

देहकारणकः स्वप्नदेहभावान्न दृश्यते। इति चेन्न हि देहानां परलोकोपि नास्ति वः॥१८॥ इत्येतद्भविष्यद्वेतच्छरी
रसंक्षये। नाभविष्यदयं सर्गः स्वर्वास्येव च सर्वदा॥१९॥ अवयवविभागात्मन्यवश्यंभाविनि क्षये। न कदाचिद
नित्यं तज्जगदित्यप्यसंस्थितं॥२०॥

पूर्वसर्गेप्येवमापादयितुं शक्यमित्याशयेनाह सर्वदेति॥१९॥ ननु तर्हि माऽस्तु कदापि प्रलयः अनादौ संसारे अविच्छिन्नप्रवा
हाः सर्वदेहकारणका एव देहा उत्पद्यन्तां असमर्थो भविष्यति हिरण्यगर्भदेहस्य वा पूर्वपूर्वनारायणादिदेहादुत्पत्तिः कल्पयिष्य
तेन तथा च न कदाचिदनीदृशं जगदिति जैमिनीयं मतं दूषयति अवयवेति॥ मिथ्याभिभूतानां हि सावयवत्वादेव संयोगस्य वि
भागावसानत्वाद्विनाशो दुर्वारः तथा च न कदाचिदनीदृशं जगदिति मतं असंस्थितं अप्रतिष्ठितमेव॥ मिथ्याद्विनाशो चतुर्विध
भूतग्रामशरीराणामाधाराभावेनावस्थानायोगान्नारायणदेहस्यापि सावयवत्वाद्विनाशित्वावारणाद् दृष्टशरीरानन्त्वप्रसिद्धे
रुज्जन्मविनाशात् देहाकारणकत्वेनात्यन्तासत्त्वप्रसंगाद्वेतिभावः॥२०॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

अत्र प्रसंगाच्चार्वाकमतमपि निरस्यति तमनुवदति न कदाचिदिति ॥ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव हि चतुर्विधदेहाकारेण घटपटाद्या-
कारेण च संमिलज्जगत् ॥ तस्य च पृथिव्यादिभूतात्मना कदाचिदपि नाशो नास्ति ॥ देहाकारभूतानां मेलने तु भूतज्ञाने च्छादिगुणा
हस्तपादाद्यवयवसंस्थानतत्तद्भिन्नाण्यजानि ॥ एवमाह्निकमेवं नवीयो धर्मसंघातः ॥ नन्वत्र यद्यपि ज्ञानादिर्नैव केवलभूतेषु दृष्टस्त-
थापि सुरारंभकेषु पिष्टलोध्रहरिद्रादिद्रव्येषु मिलितेषु कालपाकादिना मदशक्तिरिव देहाकारपरिणतेषु भूतेषु
चतुर्षु भूतेषु ज्ञानादिगुणाः स्युरिति तेन न तज्जनको देहस्वात्मेति हि चार्वाकत्वं वक्ष्यति चेत् तस्मिन्ना तस्यातरमिति प्रोषः ॥ २१ ॥ तत्त
र्हि सर्वत्रलोकानां संशयः नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तवैज्ञानिकाद्यास्तु चतुर्विधाः प्रसिद्धा वेदादीनां श्रेष्ठपुराणादीनां भारत

न कदाचिज्जगन्नाशो देहाभूतगुणाधिकं ॥ मदशक्तिरिव ज्ञानमिति नियतवक्ष्यति चेत् ॥ २१ ॥ तत्सुराणेतिहासानां
सर्वसंशयवादीनां ॥ स्मृत्यादीनां सवेदानां वैयर्थ्यमुपजायते ॥ २२ ॥ अप्रमाणत्वे तेषां तस्मिन्नर्थे तेषां महामते ॥
अन्यत्रापि प्रमाणत्वं वं ध्यादावपि किं भवेत् ॥ २३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

पीतिहासानां पारलौकिकान्यहिताहितधर्माधर्मबोधकमन्वादिस्मृतीनां सदाचाराणां च वैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ आन
न्वतो वेदपुराणादीनामप्रामाण्यं अभिमतमेव चार्वाकाणामिदं त्वं पाखण्डादिकमिति चेत्तत्राह अप्रमाणत्वे इति ॥ नि
र्दोषाणां हन्त एषां वेदपुराणादीनां हन्त तस्मिन्सकलपरमार्थधर्मान्तरत्वलक्षणे ॥ अर्थे अप्रामाण्ये सति भोगलाभप्रयोजकि
बादिदोषसहस्रदुष्टे अन्यत्र तत्त्वदार्थेऽपि किं प्रमाणत्वं भवेत् पुत्रानरहितेत्यादिवाक्यतुल्ये किं प्रामाण्यं भवेत् संभावनापि दु
॥ तत्संभावनापि दुर्लभेत्यर्थः ॥ २३ ॥ छ ॥

नचस्तनतत्वदुक्तवेदपुराणादीनां अप्रामाण्यंलोकेप्रसावभरिष्यते अंगीक्रियते॥ हन्तहानाहृतजाभ्यागमादिहेतोर्येपानिवीडाप्र
योजनसर्गापसंभवेनचजगदुच्छेदप्रसंगात्॥ किंचदेहात्मवादेकिमवयवाःसर्वेप्यात्मानउतावयव्येवआद्येबहूनांचेतनानांस
हैकमत्यनियमाभावेनवैमत्येदेहोन्मथनप्रसंगः॥ द्वितीयेपेवयवोहस्ताद्येकावयवविनाशाज्जीवनाभावप्रसंगःस्या
थमवद्धरूपणसहस्रमस्त्येवेन्मास्तामेतत्॥ नैनदेहेअंगत्वयाकिंयदपिष्टजलादिसंघातेमदिरायांमदशक्तिरिवकायाकारपरि
णतभूतसंघातेतत्सिद्धगुणादुत्पद्यतइतियदुक्तंतदपिहृतोत्तरमेवतन्नहिस्वपरंदृष्टांतवत्स्वभावानुरोधितावत्ययः॥२४॥ ज्ञानेच्छा
प्रयत्नमहदाद्यात्मनिमहदशक्तिरिवआत्मस्वभावोपत्तनपाविधेअनुपगम्यमानेगुणिनोदेहस्यनाशेगुणस्यवस्थानाभावात्
देहांतरेषुप्रसक्तानांजीवानांदेहस्योच्छेदात्मिकावादिदेहांतरेणावदृत्तागमनंपरशरीरावेशेनप्राक्तनस्वजनादिप्रत्यभिज्ञानं

नचैतद्दृश्यतेलोकेजगदुच्छेदकारणात्॥ अन्यच्चज्ञानमेतद्देहात्मवादेऽपरंदूषणम्॥२४॥ महदाद्यात्मनिज्ञानदृष्टांते
शांतरेषुप्राप्तानांपिशाचादिदेहतासानसिध्यति॥२५॥ अपसाधितेपुधर्माधर्मतित्वादेहंप्रदृश्यते॥ इतिचेतन्नु
धानामसन्यमिथ्यैवरोभवेत्॥२६॥

भाषणादयोक्रियाश्चयालोकेप्रसिद्धास्तानसिध्यति॥२६॥ अपपरिहृपाःसापिशाचादिकल्पनापिपुधान्यातिरेकपिशा
चानामप्रत्यक्षत्वाच्चार्वाकमतेप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावात्॥ नहिप्रत्यक्षातिरिक्तंप्रमाणंसंभवतिपतनकोदृष्टसहचारेऽपि
पिपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादिषुवज्रमणपादौव्यभिचारदर्शनात्॥ पुत्रजन्मादिकालांतरेगर्भादौस्वरादिप्रसृतिदर्शनादिद
र्शनाद्प्रतिमादिष्वन्याविनापिवह्निधूमोऽमदर्शनात्सर्वत्रलिंगेषुदेशांतरकालांतरेचव्यभिचारशंकापावादयदितुमध्याक
र्त्वेनानुमानंप्रामाण्यापायोगात्सैवंदृशासादृश्यविकल्पनेउपमानप्रामाण्यासिद्धेर्गानांतरस्मृत्यलकशाइह्युलोकेऽपीसि
निपमादर्शनात्स्मशाब्दनामनुवादित्वाद्वशदसमभ्यपायोगादर्थापत्तनुपलब्ध्योरव्यतिरेकव्याप्तुपजीवित्वेनानुपानस
मानयोगक्षेमत्वात्सम्भवैतिह्ययोःसंभवानामात्रत्वादनुमानाहिचसंभावनाविरमा

बा॰टी॰नि॰उ॰
२२५

प्रामाण्याभिमानात्प्रवृत्तिसिद्धेः संदिग्धेऽपि फले अर्थानुरागेणं प्रवृत्तिनियमदर्शनेनार्थविशयस्य प्रवृत्त्यंगत्वाद्व्यवहा
रोपपत्तेः॥ किंच पिशाचयक्षस्यापि शाचवाग्व्यवहारोऽपि पावदेहमेवेष्यते न तु तत्परतोऽसत्त्वेहस्यैव संसारिपातिकत्वमि
ति इव पिशाचयक्षोऽहमिह पाप्मातिरितिचेत्॥ नैतत्। उक्तं सर्वं नाम दृष्ट ज्ञातं तु धार्म्यमेव व्याहत्यातानहि प्रमेयस्या
तिरिक्तस्य सर्वस्याप्रमाणत्वे वीकानांवाक्यं प्रमाणंभवति तस्यापि प्रत्यक्षातिरिक्तत्वात्॥ न चानुमानादीनां प्रामाण्ये न
मार्द्वोक्तैर्थयुक्तिभिः समर्पयितुं शक्यः उक्तीनामनुमानत्यागात् प्रामाण्यापत्तेः॥ न चतेषूर्हातौ दितिसाहस्यस्यापमा
नगम्यत्वात् प्रामाण्येन सिद्धेः॥ नापि स्वपक्षे अनुकूलपरपक्षे प्रतिकूले यानकेस्त्वयो भावयितुं शक्यः॥ न केवला

पापं येन त्यजेल्लोकः स्वर्गनरकादिकं॥ ये
पापिनस्ते विक्लिश्यन्तां मृत्युमुपगच्छन्ति॥२७॥ ६५॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वेन तत्फलापि नित्ये तत्प्रसिद्धेः॥ अन्वयव्यतिरेकयोरनुपपत्त्यनुपलब्धेर्वाधीनत्वेनन्तरमप्युप
गमेऽर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः प्रामाण्याभ्युपगमापत्तेः॥ प्रमाणषट्कमपि तस्मिन्नेव बाह्यार्थानां मतेऽभ्युपगंतव्यमेवेति दिक्॥२६॥
अत एवं नैकस्तिलाभस्तमाह एवं चेदिति॥ एवं बाह्यादीनां प्रामाण्यमभ्युगतं चेत्तत्तस्मात्तिर्दिष्टबाह्यकृत्पापाश्रितैः प्रामाण्या
वष्टंभाद्धेतोः कृतघ्नो॥ परो लोकः स्वर्गनरकादिकं च सत्यमेव प्रसिद्धिं विना॥ तस्मात्तां प्रामाण्यं किंनोपगच्छन्ति तानेव
हि स्वतः एव प्रामाण्यं॥ कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां कचिदपोद्यते न चात्र कारणदोषोऽस्ति नापि स्वर्गनरकादयो न संती
ति बाधकं प्रमाणांतरं तानमस्तीति भावः॥२७॥ ॥६५॥

दा॰म॰
२२५

न्यपसापिष्टधात्र्यांनिरितिमद्वक्तंनह्यवगतिनेति।।पिशाचग्रस्तस्यपिशाचविषयिणीप्रमापिशाचस्यपरदेहेस्थितस्यनह्यनु
भवसिद्धादर्शनश्रवणादिप्रमाद्रष्टृणामस्मदादीनांपरदेहेनपिशाचव्यवहारप्रमाचज्ञानानांस्वतः।।प्रामाण्यादेवलोकेसत्य
प्रसिद्धासापियदिनसमर्जाहिअस्यजीवस्यमहिरादेर्भेदशक्तिमतोह्यस्यमहदशक्तिप्रतिभापिनसत्यास्यात।।नत्वमन्त्रानु
भवसिद्धार्थापलापिनस्तेप्रमत्तप्रमत्तप्रतीतिसिद्धमहंशक्तिःपरेणानापलपनीयानतथाचनवहद्यातासिद्धाज्ञानस्यस्वतगुण
त्वासिद्धेःपरलोकास्वर्गनरकादिस्थितिःकथंत्वयानिरसितुंशक्येतिशेषः।।एवातेनसर्वज्ञत्वप्रसिद्धेनज्ञानानांस्वतःप्रामाण्ये
नपिशाचोस्तीतिसंवित्सत्यार्थाचेदनुभवबलात्प्रसिद्धामतस्यापिपरलोकोस्तीतिश्रुतिजन्यार्थप्रतीतेर्नतद्बलादेवकिंनसत्य

नपिशाचप्रमासत्यामहदशक्तिमत्तोपिहि।।प्रतिभास्पनसत्यास्यात्परलोकास्तिकाकथं।।२८।।पिशाचोस्तीतिचेत्सं
वित्सत्यार्थीतेनसंविदः।।ममस्यास्तिपरोलोकइत्यस्यांकिंनसत्यता।।२९।।काकतालीयवद्देहात्पैशाचीज्ञाहिरस्ति
चेत्।।परलोकार्थसंवित्तिःकथंनास्तिसकारणा।।३०।।यांतर्वैतिपथ्यासंवित्सातथानुभवत्यलं।।अत्तस्त्यप्रमस
त्यंवासिद्धमित्यनुसन्धितः।।३१।।

ना।।२८।।किंचपिशाचग्रस्तस्यपैशाचीज्ञाप्तिर्निश्चितसदृशादृष्टतरप्रमायाजाकिंतुकाकतालीयवत्काकस्मिकीनतथाविधापि
सास्वानुभवापलापायोगादस्तिप्रमाचेत्सकारणादृष्टनरकत्र्यादिकारणसहितापरलोकार्थसंवित्तिःकथंनास्तितुनेनप्रमेत्य
र्थः।।३०।।ननुतनानुभवबलादेवार्थसत्त्वमवधारयितुंशक्यंश्रुतिरजनानुभवविषयितत्वेऽर्थसत्त्वादर्शनादित्याशंक्याहयेति।।यांसं
वित्तंतदर्थसत्त्वंयथावेजितत्वेऽर्थसत्त्वंतथानुभवतितत्रश्रुतिरजनसंवित्स्वप्रतिभासकालिकमर्थसत्त्वमवगाहतेतेनेस्तु
तमित्योनरकालिकीबाधसंवित्तुत्रैकालिकंरजतासत्त्वंतत्राद्यसंविद्बलात्प्रातिभासिकंरजतादेःसत्त्वमस्तुद्वितीयसंविद्
लादसत्त्वंवाअत्तनुसन्धितःसिद्धंअर्थीरूपेनानुभवमंतरेणापलपितुंशक्यमित्यर्थः।।३१।। ६।। ६।। ६।। ।।

तत्र यदि जीवतः सति देहे प्रत्यक्षादिप्रमाणवशात् मृतस्य असति देहे स्वप्रवत्तत्तिमात्रवलादपि परलोको ज्ञात्वेवं मया एवमनुभवरूपा संविद्स्वप्रपंचे देवान्हि तेन मरणेन किं जीवद्ननुभवसिद्धं सत्यतानुभवसिद्धमस्ति इत्यपलप्येत किं वा वेपरीत्येन तोभयमप्यपलपितुं शक्यमिति सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितस्य एः॥३१॥ स्यादेतत् यथा काया कायविशिता तेभ्यो मृतेभ्यः संविदुद्भवाप्रमृतस्य काय नाशे पारलौकिकी संविद्दुःसंविद्धाति तिन हि संसंविदः प्रयाप्त्वे तत्वात्स्वतः सिद्धत्वात्प्रमृतत्वसिद्धिव लेनैव वासनामयस्यातिवाहिकदेहस्य तत्कल्पितस्थूलदेहस्य चात्यपपंचस्य च पश्चात्सिद्धेः तद्वस्थस्य सिद्धिर्हि तोर प्रसिद्धेर्न देहाधीनं संविज्जन्मेति वक्तव्यमिति सूचयंस्तत्प्रतिवचनमुपसंहरन्वासनायां विलीनायामीश्वरानुपागताद्भुता इति

मृतस्यास्ति परो लोको विद्धि मेवं मयीभवे नास्ति वासनि देहेऽस्मिल्लेन किं स्यात्स्वयं किं ॥३२॥ तस्मात्स्वाभावं प्रपंचमस्फुरन्वैति संविद्वासनाकारणं पश्चाद्दृष्टं संपश्यति मे स्मृतं ॥३३॥ तत्स्याद्या घनसमापाति देहदृश्यदृगामया ॥ तत्सत्तायामुदेतीयं संसृत्याख्या पिशाचिका ॥३४॥ ॥ ॥ ॥

प्रागनुक्तं तं वासनात्मयदेवसर्वदृश्यपोच्छेदसमर्थपितुं प्रसीति तस्मादित्यादिना तत्स्यादेतत् दिग्नमानं स्वतानानां स्वतः प्रामाण्यस्यतानानां स्वतः प्रामाण्यसिद्धत्वात् ज्ञानस्वभावं परमात्मा स्वप्रकाशत्वात् सर्वव्यवहाराधिष्ठानं स्वरूपे संविद्रूपं स्वतः सिद्धं वेति न तद्व्यवहारफलमन्यतोऽपि स्यात् तेभ्योऽप्यप्रकाशात्मना निवर्तते इति सर्वः॥ वासनानां कारणं तदभ्युपादानं सर्वजगद्वासनामयं आतिवाहिकदेहं तु ततः पश्चात्स्वविज्ञानप्रारंभवशेन स्वरूपचित्वभावबलादेव बुद्ध्यात्तनो देहादिमसंपद्यते इति तस्य तत्रः पूर्वसिद्धसंविद्धि देहाधीनेति भावः॥३३॥ अत एव वासनात्मयादेवातिवाहिकदेहस्य तद्वारा सर्वानर्थक्षयः सिद्ध इत्याह तस्यादिति॥३४॥ ॥ ॥

तथैव सर्गादौ ब्रह्मणः आदौ वासनान्तर्गतप्रपंचपर्यालोचनात्मा उपलंभ उदेति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतिः ॥ ततस्त स्मात्तन जगद्वासनानां जगदात्मनाऽभ्युदयो भवति वासनाशान्तेस्तु बीजाभावाद्देव जगद्धेतुः स्यादित्यर्थात्सिद्धं निर्वाणमित्याह तदिति ॥ ३५ ॥ ननु वासनाप्युत्पन्ना न तत्र तद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यादिश्रुतिभिः कारणान्तरप्रतिषेधात् संगकृत्स्ना ह्ययत्वश्रुतेश्चाना पि पूर्वकल्पीयगतेः तस्य प्रलये स्वयं विनष्टत्वात् ॥ अन्योन्याश्रयात्तु नाद्यः ॥ न विनष्टतिरस्यमेवचरमभावविकारेण स्वप्नी भवति ष्ठति न पास्थितिरेवास्य प्रलयो वासनात्मेति चेत् न न पास्थितिरस्य किं प्रलये स्वसत्तया उत ब्रह्मसत्तया ॥ आद्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधात् द्वितीये स्वतोऽसत्त्वे रसत्तयातिष्ठतीति प्रलापस्यालौकिकत्वे

उपलंभ उदेत्यादौ ब्रह्मणो वासनात्मनः ॥ न भ्रान्तिं विद्धि निर्वाणं तत्सन्नासंसृतिक्रमा ॥ ३५ ॥ उत्पन्नैव च सा नादौ परब्रह्मणि संभवात् ॥ उत्पन्ना समया यासौ ब्रह्मैव परमेव तत् ॥ ३६ ॥ तदेवापरिज्ञानेन निर्वाणा विदुर्बुधाः ॥ तदेवापरिज्ञाने तं बद्धं विद्धि राघव ॥ ३७ ॥ छ ॥ ॥

तिप्रसक्तत्वात् द्वयेपि स्थितिप्रलययपयोर् विशेषापत्तेरभासमानसत्ताप्रसिद्धेर्न स्थितीति च व्याघातादिति चेत्सत्यं सा वासना आदौ प्रलये पूर्वसर्गे वा उत्पन्नैव न असंगाद्वयपरब्रह्मणि संभवस्य तस्यैवोक्तत्वात् ॥ न चापि अद्वितीयब्रह्मबोधनो पायतया श्रुत्यध्यारोपकल्पितात्सर्गादिसमयात् निर्बीजजगदुत्पत्त्ययोगात् सा वासनापि प्रसिद्धेनन विमिमितेनोत्पन्नेति यावद्बोधो दयं स्वीकृतं ॥ बोधोदये तु सर्वं जगद्ब्रह्मैव वासनापि परं ब्रह्मैवेति पर्यवसानस्थितिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ न च श्रुतिभ्यः असंगाद्वयब्रह्मा परिज्ञाय तत्र वासनाद्यसंभवस्तत्वयोर्भावस्तयोर्भावपितु शंकाः ॥ तत्परिज्ञानेन तु सर्वसंशयबीजाज्ञानोच्छेदान्निर्वाणमेव संपन्न मिति न वासो नोत्पत्त्याद्यनुपपत्तिशंकाप्रसक्तिरित्याशयेनाह एतावदिति ॥ ३७ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

मोक्षिकइत्यस्यानिष्कर्षस्तु अज्ञातं ब्रह्मैव जगज्जगदाभासनात् विद्यया ज्ञातं ब्रह्मैव तन्निवृत्तिर्विद्यातत्फलं निर्वाणं चेति यथैवस्यतात्पर्या
शयेनाह। अहं त्वादि प्रमाणालाभात् आकनकवत्येव॥३८॥ बुद्धस्मीति स्वभावतः स्वामन्यमानाः स्वयमेव स्वबंधः॥ नित्यमुक्तास्मीति
प्रमाणतः स्वां प्रबुद्धस्मास्वमेव मोक्षइति निष्कर्षं वगतेन कश्चिन्मोक्षसाधने क्लेशइत्याह संविदंशेति॥३९॥ न हि दृश्यते निमर्कैः उ
त्थान समाधिभ्यां उत्थानस्तु सुप्तिभ्यां च स्वच्छंदतुः शाकम्मिमाशयेनाह संविदुद्बोधनेइति॥ संविदः उद्बोधने बहिर्मुखतापाद

विज्ञानघन एवायं कचनाकचनात्मकः॥ स्वयमेव कचत्यंतर्लीकचत्येव वास्वयं॥३८॥ संविदंशापराहतिमात्रे
पेलवरूपिणि॥ बंधइत्युच्यते क्लेशस्तत्साधनं क्रियात॥३९॥ संविदुद्बोधने बंधस्तदनुद्बोधनं शिवं॥ असन्म
दजगन्मानि संविदुद्बोधनोदरं॥४०॥ अजडं वेदनं स्वच्छं मोक्ष इत्यभिधीयते॥ प्रावृड्बंधइत्याकृपिहितस्थितिरा
हर॥४१॥ निर्वाणवासनमनंतमनाद्यमच्छबोधैकतानमपयंत्रणमस्तकंप॥ अद्वैतमेकमचहितं च निरस्तमू
न्यमाकाशकोशविशदाशयशांतमास्व॥४२॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे वासनाभावप्रतिपादनं नाम सर्गः॥७९॥

ते॥ शिवं निर्वाणं॥ संविदुद्बोधनोदरमेव असज्जगत्सद्भानि॥४०॥४१॥ एवमेतच्छिक्षणोर्बंधमोक्षयोर्मिक्षस्वभावाहरणमेव
निर्विकल्पपरमानंदरूपत्वमुक्तमित्याशयेनोपसंहरति निर्वाणवासनमिति हे राम त्वं अच्छबोधैकतानं ब्रह्मैव सन्॥ अप
यंत्रणं निर्गुणं बंधं ज्ञास्व विशेषणान्यन्यानि ब्रह्मणि वाक्यार्थान्वयोग्यानि॥४२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
प्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोनाशीतितमः सर्गः॥७९॥ छ॥

वैज्ञानिकजन्तुदृशा वर्णितः प्रलयक्रमः ॥ प्राकृतो योगिगम्यो वा सौवर्णे ते प्रलयक्रमः ॥ धातुर्वासनाकल्पितस्य तल्लोकदेवना
भुवनादिसर्वप्रपंचस्य तन्नाश्यात्मप्रत्ययस्य रागोन्यत्रैन साक्षात्कारेण यो बोधस्तल्लक्षणो वैज्ञानिकप्रलयो नाम यश्च स्वप्ननगरं बु
ध्यमानस्य वाग्रगामिन्यादिनास्वप्रबोधासदृशः सोपपत्तिकं पुरुदृशा उपवर्णितः ॥ ब्रह्मदृशा तु धातुर्देहस्य तदारंभकोपाधीनां
नहिं द्विपादीनां च स्वस्वकारणे लयद्वारा मायाशबले ब्रह्मणि विलयलक्षणप्रलय उपवर्णयितुमुपक्रमते इतीति ॥१॥ ब्रह्मवि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति ते सर्वआयाता ब्रह्मलोकनिवासिनः ॥ अदृश्यतामेव गता दीपाः क्षीणदशा इव ॥१॥ अ
पूते दाहदशा दिव्या ब्रह्मणि ब्रह्मतां गते ॥ जगद्ब्रह्मलोकेतमहः न्भास्वरार्चिषः ॥२॥ वैरिंचनगरं दग्ध्वा ध्या
नेहे वा विरिंचि विवत ॥ तेपि निर्वाणमाजग्मुर्निःस्नेहदशा दीपवत् ॥३॥ ततः पुष्कलावर्तो वैरिंचनगरांतरं ॥ रात्रौ
भुवमिव ध्वांतं दरयामास सूर्मिमान ॥४॥ आब्रह्मलोकमभवज्जगदापूर्णमर्णसा तुल्यं रसैकपूर्णेन पयकद्र
दाफलेन ततः ॥५॥ ततः सूर्मिगिरिग्रामनरवर्गे गावलिताः खिलाः ॥ विच्छिन्नाः कल्पजलदजल एव निलिल्यिरे ॥६॥

विधातृदेहे मायाशबलब्रह्मतां वा जगद्ब्रह्मम्या दिवत ॥२॥ आदित्याद्यधिकारिजीवानामप्यधिकारप्रारब्धसमाप्तेः स्वरमसा
क्षात्कारेण समस्तस्वस्वप्रपंचबाधात्तद्देव विदेहकैवल्यमासीद्यथा हवैरिंचेति ॥३॥ तदुत्तरं किमासीत्तदाह तत इति ॥ प्राव
क्रांत एवैकार्णवापूरः ॥ सूर्मिमानपंचीकृतजलात्मा ॥४॥ अर्णसा जलेन ॥ ततब्रह्मांड ॥५॥ तैस्तैरूर्मिभिः प्रवमानैर्गिरिग्रा
मैः स्वगेदैवशरीरैश्चावलिता विघटिताः ॥ अत एव खिला विशीर्णा विच्छिन्नाश्च कल्पजलदः ॥ प्रागुक्ताः पुष्कलावर्तकादयः ॥६॥

एतस्मिन्नन्तरे अहं अवरारस्तुहितं मामंभमयानंकं किंचिद्रूपं दृष्टवाननुविशिष्यद्वैयमिति परिचिन्तयानमाव भीतस्त्वर्थः॥ ७॥ नरेवरूपं भीतिहेतमिरस्तुते विद्वेषयोर्वर्णयति॥ कल्पांते मायष्टभिः॥ आकल्पं॥ द्विपरार्द्धवसानकालपर्यन्तं प्रतिनि शं जानतम्हकेत्रसंभतं उपवितं सत्वदेहे नरुस्थितमिवेति संहारमन रक्षोरक्षःस्य कस्मय योनिमृष्टीडु के ह्या॥ ८॥ वर्णी

एतस्मिन्नन्तरे तत्र दृष्टवानहमम्बुरात्॥ यावत्स्तुहितं भीतः किं चिन्त्योंऽनरान॥ ७॥ कल्पान्तजगदाकारं सम माष्टिरितांबरं॥ आकल्पसंभृतं तेजो दहेनैवोच्छितं तमः॥ ८॥ नरत्वादिमलं हासयान्तं ज आभास्वरं स्वम॥ आदित्यवपुसंकाशे स्थिरविद्युद्वपोऽन्वरौ॥ ९॥ नेत्रैराभास्वरमुखं ज्वालापुञ्जसमन्वितं पंचाननं दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिकं॥ १०॥ आयान्तमन्तमन्तमुक्ते पिद्योम्नीवचिन्तनास्मि॥ एवमिवासितघनमयामंदेहमासाद्य सस्थितं॥ ११॥ स्थितमेकार्णवाप्सूर्णा कूलाडाद्वहिरं वरे योमे वहन्नया दादिसंन्निवेशेनलक्षितं॥ १२॥ द्योत्या निलपराहतिविधतैकमहार्णवं॥ जोर्धिहमिवहोर्द्दंड्रो भितमारसागरं॥ १३॥ कल्पार्णवजलापूरं पुस्तेनैव समुत्थितं॥ अर्णि पुञ्ज्मं महंकारमलकारणमागतं॥ १४॥

नहस्मन्देये ते नसाभास्वरनमित्याहनरूपो॥ दधदित्येन कुनरन्नोकेष्याभास्वरं मुखं स्थितिदिसंबध्यते॥ ९॥ ज्वालापुञ्जेन समुद्धिरतीति ज्वालापुञ्जसमुद्धिरं॥ १०॥ ११॥ १२॥ द्योत्यानात्सानदनिलस्यवायोः पराहतिभिर्भ्रमणैः॥ १३॥ पुञ्जत्वेन पुञ्जाकारेण समुत्थितमिवा॥ सर्वाहंकारसमष्टिरूपं मर्तिपुञ्जमं भ्रत्वा आगतमिवा॥ सर्वकारणानां स्वयमलकारणं॥ १४॥

॥१५॥ जनस्माद्दशरूपद्दशीनानंतरं समयात्रिशूलेन त्रिभिर्नयनैश्च प्रसिद्धैर्लक्षणैः असौ रुद्रः परमेश्वरो जगदीश्वर इति
परिज्ञाय नमस्कृतः ॥१६॥ ननु परमेश्वरो मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिषु मायाशबलं
ब्रह्मैवाम्नातं महेश्वर इति प्रसिद्धं तत्किमर्थं कैश्चोपाधिभिः पंचवदनादिविशिष्टां मूर्तिं धत्ते सर्वज्ञो नो वाक्पंपरि
छिन्नमूर्तिभाव इति विशिष्य जिज्ञासमानो रामः पृच्छति किं स इति सर्वश्रुतिप्रसिद्धः परमेशस्तात् किंविधः तद्दर्शित
रूपाभयानकस्वरूपः किं निमित्तं केनोपाधिना स्थित इति प्रश्नस्य पंचभूतादर्शप्रश्नाः ॥ त्रिपः स्वतंत्राः ॥ स तिष्ठतीत्य
त्रापि केन मध्यात्म्याधारश्च बोध्यः एवं किमुग्रः किमात्मेति किमः प्रत्येकं संबंधो द्रष्टव्यः ॥१७॥ स किं स्वतंत्रः उत प

कुलाचलदृढं देहमिवोद्युपनडंबरैः ॥ पक्षौघैरुक्षिप्तं व्योमसमुत्क्रममिव रयतः ॥१५॥ ननु त्रिशूलनयनैर्मया
रुद्रोयमित्यसौ ॥ हराद्देवयद्दिज्ञाय परमेशो नमस्कृतः ॥१६॥ श्रीराम उवाच ॥ किं स नाहंविधो रुद्रः किंरूपः किं
महाकृतिः ॥ किंपंचवदनः कस्माद्दशबाहुः स तिष्ठति ॥१७॥ किं त्रिनेत्रः किमुग्रात्मा किमेकः ॥ किंप्रयोजनः ॥ केनेरि
तः किमकरोच्छायासीद्दृक्मुने ॥१८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ काकुत्स्थ रुद्रनामासावहंकारतपोधिनः ॥ विषमे का
भिमानात्मा मूर्तिरस्यामलं नभः ॥१९॥ व्योमाकृतिः स भगवान्व्योमवर्णो महाद्युतिः ॥ चिद्व्योममात्रसारत्वादाकाशा

रतंत्रः यदि स्वतंत्रस्तर्हि परां कामस्यास्य किमर्थं संहारे प्रवृत्तिः ॥ यदि परतंत्रस्तर्हि केनेरितः ॥ तस्मिन्नीश्वरे रुद्ररूपे सति
हियच्छायारूपा माया वा किं कार्यासीत्तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥१८॥ हे काकुत्स्थ प्रसिद्धो परमेश्वरः सर्वसर्गस्थितिसंहारादिगोचरसंकल्पा
ध्यवसायादिबीजभूतसर्वाभिमानात्मकमायाकृतिरूपया अहंकारतया सर्वजगच्छासमूलसंभूतया सर्वप्राणिरो
दने सर्वशरणागतरुग्द्रावणे च निमित्तभूतया रुद्रनामा स नत्रुत्थितः ॥ तत्र रोदने विषमानात्मा रुग्द्रावणे नुरुकाभिमाना
त्मा संपद्यते अस्य सा माया च्छायामूर्तिस्तु अमलं नभः आकाशमेव ॥१९॥ अनेन किं स नाहंविधः किं किं महाकृतिरिति

किं पंचवक्त्रं नेदं इति प्रश्नोत्तरमाह यानीति तस्याहंकारस्य प्रतिशरीरमनुषक्तानि यानि पंचज्ञानेंद्रियाणि तानि तस्य रुद्रस्य मु
खान्याकृतान्यविदुः ॥२१॥ अतएव हितानेंद्रियाणि सर्वतः तपःपाणिप्रकाशस्वभावानि ॥ कस्माद्दशबाहुः स इति प्रश्नो
त्तरमाह यानीति ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पंचकर्मेंद्रियाणि दक्षिणानि वचनादानविहरणोत्सर्गा
नंदाख्याः पंच वामहस्ता वामनइक्रिमा तस्य दशभुजा रुद्रस्य ॥२२॥ तत्र सो प्राणपिता दशभुजः कुतो न दृष्ट इति चेद्
राचरनामरूपकार्यकाराध्यारोपस्यास्य दृष्टिमिलितं तत्र गतिकारणाद्भावस्य दुर्ग्रहत्वादेवेत्याशयेनाह सर्वेति ॥ सर्वे

सर्वभूतात्मभूतत्वात्सर्वगत्वान्महाकृतिः ॥ यानि तस्यानुषक्तानि पंचवक्त्राणीन्द्रियाण्यलं ॥२१॥ तानि तस्य मुखा
न्याकृतपञ्चपाणि सर्वतः ॥ कर्मेंद्रियाणि षष्ठानि हितस्य भुजा दश ॥२२॥ सर्वभूतनरेशः सांद्रब्रह्मणा परमेष्ठु
षा ॥ पदात्सौम्यं परित्यक्तं तत्त्वाद्भूतिमागतः ॥२३॥ स चैकोऽशीकरूपात्मा नाशितस्य हि साकृतिः ॥ ज्याद्य
तएवासौ भाति मात्रेणामूर्तिमान् ॥२४॥

भूतेश्चतुर्विधशरीरेनरैस्तज्जीवैश्चसार्धं परं कारणं मायाशबलं ब्रह्म तद्युषा प्रलयेन प्रत्यक्तया ब्रह्मणा चतुर्मुखे
न स्वाध्यारोपितकार्यप्रपंचेन तंतुरिवयदा सो परित्यक्तस्तदा स्वं प्राग्व्यक्ताकाशमात्रपरिशेषरूपां वर्णितां मूर्तिमा
गतः कारणाद्रूपेण स्फुटीभूत इत्यर्थः ॥२३॥ यद्यसो आकाशमात्रात्मानं प्रत्यक्तमूर्तिस्तस्य प्राग्वर्णिता देहाकृतिः क
थं तत्राह स चेति ॥ स च रुद्रः सर्वकार्यविशेषप्रविलयावशिष्टोपः कार एकः शक्त्येकरूपात्मा तस्य मा यावर्णिता
देहाकृतिर्नाशिता तथाउपासकैः स्ववासनया मासौ दृश्यत इत्यर्थः ॥२४॥

प्रकोष्ठेषु सन्तिष्ठतीत्यत्र ब्रह्मेत्यध्यात्मस्य आधारमध्यमयोर्वर्णितः तस्योत्तरमाह विराट्कायगत इति ॥ इदं चावस्थानं तत्तदंतर्या मिभावेनेति मरुच नाय वायुरिवेति ॥२५॥ किं विविक्तेत्यत्रेति प्रश्नस्योत्तरमाह येइति ॥२६॥ गुणादि पंचत्रिकाः ॥२७॥ रुद्रस्य पंचवस्तु वक्रेषु क्रमात्रिपात्र पंचक संनिवेशेन संस्थिताः स्मर्यः ॥ त्रिगुणात्मेत्यत्र किं शब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् किमु

विराट्कायगते स्फारे भूताकाशे सन्तिष्ठति ॥ देहे च सर्वभूतानां नित्यं वायुरिवेश्वरः ॥२५॥ सर्वभूतपरित्यक्ते तस्मिन्काले खमूर्तिमान् ॥ क्षोभयन्सकलं लोकाः परमांशा निमेष्यति मेष्यति ॥२६॥ ये गुणाहंतयः कालाश्रिता हंकार बुद्धयः ॥ प्रणवस्य च ये वर्णा ये च वेदास्तथात्रयः ॥२७॥ रुद्रस्य तस्य ते नेत्र संनिवेशेन संस्थिताः ॥ त्रिशूलं तेन त्रैलोक्यं गृहीत्वं करकोटरे ॥२८॥ यस्मात्तद्व्यतिरेकेण सर्वभूतगणो ह्यपि ॥ अन्यन्न विद्यते किं चिद्देहात्मेव ततः स्थितः ॥२९॥ श्रीरामचंद्राभ्यां नमः ॥ ॥छ॥

यः किमात्मेति द्वौ प्रश्नौ वर्णितौ तत्राद्यस्य केन त्रिशूलायुधेनोग्र इति शब्दार्थस्य रामाभिप्रेतस्य सर्वज्ञतां ख्यापयन्मुनिरुत्तरमाह त्रिशूलमिति ॥ करकोटरे मुष्टिछिद्रे ॥२८॥ किमात्मेति द्वितीयस्योत्तरमाह यस्मादिति ॥ सर्वभूतगणो देहात्मतयैः ॥ अतएव हि सर्वभूतानां अहंकारात्मक रुद्राभिध्यानादेव देहात्मत्वाभिमानः ॥ तथा च भगवतो नारायणस्य स्वं रूपराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोऽस्य बंधविपर्ययाविति ॥२९॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

किंप्रयोजनइत्यस्योत्तरमाह सर्वेति स्वसृष्टानां सर्वेषां सत्त्वानां ॥ स्वस्वकर्मानुरूपविषयभोगात्मको य उपलंभः ॥ क्रमाज्ज्ञानसाधनप्राप्त्या वे तेषः स्वात्मतत्त्वोपलंभश्च तदात्मा यः शास्त्रीयविहितनिषिद्धकर्मज्ञानफलदानस्वभावः स एवास्य सर्गादौ प्रयोजकता प्रयोजनं तथा चोक्तं गौडपादैः देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति ॥ केनेति इत्यत आह चिन्मात्राकाशरूपिणा शिवं वाङ्मनसागोचरनिरतिशयानंदस्वानंदात्मकं परमकल्याणं स्वरूपं यस्य तथाविधेन परस्वात्मनैव बहु स्यां प्रजायेति संकल्पात्मकमाह स्माई इति सर्गाद्यनुस्यूततया प्रोक्त इतिः सृजति ॥ २९ ॥ प्रलये

सर्वसत्त्वोपलंभात्मस्वभावोऽस्य प्रयोजनं ॥ ईरितः शिवरूपेण चिन्मात्राकाशरूपिणा ॥ ३० ॥ तेनैव च विनिर्गीर्णं स्वपरमां शांतिमेत्यसौ ॥ निर्मलाकाशरूपात्मा हृष्यंस्त्येव ईश्वरः ॥ ३१ ॥ इत्यालोक्य जगत्सर्वं तन्मीत्वे काष्णिं तदा ॥ समयाति परां शांतिमन्यः स निष्कलः ॥ ३२ ॥ अनंतरं यथा दृष्टं तत्रासौ पावकं घमालः ॥ प्रहृतः प्रारावेगेन तमाक्रष्टुं महार्णवं ॥ ३३ ॥ अथ तस्य मुखस्फारं ज्वालामालाकुलांतरं ॥ प्राराक्रष्टो महांभोधिर्वडवाग्निमिवाविशत् ॥ ३४ ॥ छ ॥

र्णमीरितश्च सर्गक्रमविपरीतक्रमेण जगन्निगीर्णाकाशभावेन स्थितः स्वयमपि तेनैव शिवरूपेण स्वात्मना निगीर्णः सन् आकाशभावमपि विहाय परमां स्वमानंदस्वरूपप्रतिष्ठालक्षणां शांतिमेतीत्यर्थः ॥ किं कृत्वा इत्यादि प्रश्नानां सर्वेषां सोऽयमुत्तरं समाधानमुक्तं स्मारयन्नुपसंहरति निर्मलेति सार्द्धेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ किमकरोदित्यपास्य प्रश्नस्य कथाशेषं शुश्रूषाविषयत्वमभिप्रेतं ज्ञात्वोत्तरमाह अनंतरमित्यादिना प्राणवेगेन श्वासानिलवेगेन आक्रष्टुं पातुमिमावत ॥ ३३ ॥ जलस्य तेजस्युपसंहारद्योतनाय ज्वालामालासमाकुलमित्युक्तं ॥ ३४ ॥

दंतरकाले पि जलशोषेतेजस्येवोपसंहारः प्रसिद्धइत्याशयेनाहसस्वेति ॥ ३५ ॥ पंचवायुः पंचवृत्तिः प्राणाः प्राणिनांमु
खाग्निवा ॥ अपानस्यापिप्राणात्मकत्वात्पंचवृत्तिकत्वाव्यपदेशः ॥ ३६ ॥ अगुणं दोषजातं ॥ ३७ ॥ समं सर्वं वै षष्ठ्यंतानि नि
र्मुक्तं ॥ ३८ ॥ इमेवक्ष्यमाणाः पदार्थाः ॥ ३९ ॥ आमोदः सौरभं तद्विवेनत्त्वरूपं तद्वत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्रयाणां लोकानां तप

सएववाडवोभ्रत्वावन्हिराकल्पमर्णवो ॥ अहंकारः पिबत्यंबुतदुद्रः सर्वंनुतत्तदा ॥ ३५ ॥ पातालमिवपानीयं स
र्पोबिलमिवक्षणात्पंचवायुरिवाकाशमविशत्तन्मुखंजवात् ॥ ३६ ॥ समुपेत्यापिबद्रुद्रः समुद्रं तेनतन्मयः
क्षणंगोर्केइवध्वांतंसन्मंपर्कइवागुरां ॥ ३७ ॥ ब्राह्मलोकपाताले शांतेभ्रूल्यमथाभवत् ॥ रजोध्वस्तानि
लांभोधिभूतमुक्तंसमंनभः ॥ ३८ ॥ केवलंतत्रहस्यंतेचत्वारोव्योमनिर्मलाः ॥ इमेपदार्थानिःस्पंदाअणुनानरघु
नंदन ॥ ३९ ॥ एकस्तावद्रसोमध्ये रुद्रः क्षणंब्रह्मणः ॥ निराधारः स्थितोव्योम्नि निस्पंदश्मोद्रविंबवत् ॥ ४० ॥
द्वितीयोवस्थितोहरे एष्व्याकाशतलोपमः ॥ भागोब्रह्मांडसदनस्याधः पातालसत्कांत ॥ ४१ ॥ पातालम्र
नलदिग्वासद्गोलेंद्रदिवौकसां ॥ व्याप्तः पार्थिवभागेनपंकमात्रात्मनात्मभाक् ॥ ४२ ॥ तृतीयोत्रपदार्थोभूद्
ब्रह्मांडभागभः ॥ दृष्टिसयात्सदृरत्वात्कुलं स्वगगनासितः ॥ ४३ ॥ दूरविश्लिष्टयोर्मध्यंयतत्द्ब्रह्मांडखंडयोः
॥ तदाकाशमनाद्यंतंब्रह्मनिर्मलमाततं ॥ ४४ ॥
दार्थानांचभस्मीभावांस्तुनर्जलक्लेदनेनपंकमात्रात्मनापार्थिवभागेनव्याप्तः सन्नात्मभाक्अर्ध्वभागायेस्यार्किंचित्
पचितात्मा ॥ ४२ ॥ दृष्टिसयात्सप्यनरश्मीनां तत्राप्रसरात् ॥ तत्रहेतुः सुदूरत्वादिति ॥ ४३ ॥ चतुर्थः पदार्थस्तदुभयांतराला
काशमेवेत्याहदूरेति ॥ ब्रह्मेवनिर्मलं ॥ ४४ ॥ छ

असौ ऽनन्तो नभः ॥ अत्र मन्तुरेगात पदार्थमध्ये एतस्माच्चतुष्टयादन्यत्किंचन नैवासीदित्यन्वयः ॥४५॥ सावरणा
न्याविमानसमकराही ब्रह्माण्डखर्परे तावद्बहिः किंविधं ते ॥ तत्र तयोः काः आवरणाः ता अकिंपत्यः निराधाराः अ
कथं संस्थिता इति चत्वारः प्रश्नाः ॥४६॥ तत्र मध्यमप्रश्नयोः प्रथमं तु उत्तरमाह ब्रह्माण्डखण्डयोरित्यादि ब्रह्माण्डे अने
ने अति विस्तृते खण्डद्वयसंध्याकाशे अनन्ते दूरेपि तावद्बहिरेवात नं स्थिते ॥ अपि खण्डद्वयसंध्याकाशो महदूरप्य

चतुर्थं सौ पदार्थं ज्ञानतस्संलक्षितो मया ॥ चतुष्टयादत्र नान्यदितस्माच्च किंचन ॥४५॥ आवरणा वा
बहिः किंविधं ते ब्रह्माण्डसमकराहलः ॥ काः तेत्रावरणा ब्रूहि किंपत्यः संस्थिताः कथं ॥४६॥ श्री
वसिष्ठ उवाच ॥ ब्रह्माण्डखण्डयोः पारतत्तो दशगुणं जलं ॥ संध्याकाशमनंतं तद्दूरेपि त्वा ततः स्थितं ॥४७॥
ततस्तथैव ज्वालात्मतेजो दशगुणं स्थितं ॥ ततस्तथैव पवनः पवनो निर्मलः स्थितः ॥४८॥ ततस्तथैव वि
मलं नभो दशगुणं स्मृतं ॥ ततः परममत्यच्छं ब्रह्माकाशमनंतकं ॥४९॥ छ छ छ छ ॥ ॥

केतथावतीक्ष्णरस्य धाराया वह्निमक्षिकायाः पंत्रेनावानंतरेणाकाशाइति क्षकाशाइति क्षरधारामक्षिकापक्षप
रिमितोमितस्सूक्ष्मः प्रतिपादितस्तथापि प्रागत्र चतुर्मुखो ब्रह्माण्डखण्डद्वयं विभेदनवभिन्नं दूरंगतमिति वर्णितत्वात
दनुसारेण संध्याकाशस्यानंतत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥४७॥ तथैव जलवदेवा पवनस्तजलपवित्रीकरणः स्वपव
रजामालिन्यरहितः पवनो वायुः स्थितः ॥४८॥ नभः आकाशं ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ततइत्यादि ॥ अतिसूक्ष्मत्वात्सम
मामाहावलब्रह्माकाशमनंत ॥४९॥

ननुपुराणादौ आकाशात्परतो दशगुणमहंकारतत्त्वं ततः परं दशगुणं महत्तत्त्वं तदग्रे अनंतप्रकृतिश्च वर्णितानि तत्र कथं परि
समाप्तिं तत्राह अन्यत्रेति॥ तस्य मायाशबलब्रह्मणः स्वे आवृते स्वरूपाकाशे अन्यत्रान्यत्र योगिसाहेश्वरपांचरात्रकापिलादि
तंत्रेषु अन्या अन्या महदहंकारादितत्त्वभेदावरणकल्पना दृष्टयः अनंताः कचंति तासां च मिथः परस्परं संवादेन दृष्टात्मकल्पनादृ
ष्टयः पुराणोक्तकीर्तनेन कृतिषु ताः प्रक्रियाः संतीत्यस्माभिरुपेक्षिता इत्यर्थः॥ ब्रह्मांडभेदः दृष्टिपरतया वाह्लोको व्याख्येयः॥५०॥

अन्यत्रान्यत्र तस्यायं दृष्टयोन्या जयैव खे। कचंत्यनंता हे राम नाम भियो दृष्टात्मस्पदृष्टयः॥५०॥ श्रीराम उवाच॥ ऊर्ध्वं
ब्रह्मांडखंडस्य तथाधस्तान्मुनीश्वर। जलादि महाकारं कथं केन धार्यते॥५१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ सर्वे पार्थि
वपदार्थानां स्थितः पुष्करपत्रवत्। भागस्तमेवाधावंति ते संस्मातरं यथा॥५२॥ अतोपदे वमेतद्यो ब्रह्मांडस्य म
हावपुः। तत्पदार्थाः प्रधावंति तृषिताः सलिलं यथा॥५३॥ अवलेप्यं तदेवान्तः संस्थिताः तेन सादयः। न स्थितं प्रविमुं
चंति स्वायथावयवा इव॥५४॥

चतुर्थप्रश्नं परिशिष्य स्मारयन् रामः पृच्छति ऊर्ध्वमिति ब्रह्मांडादुपरितनं दशगुणाविजलादि महाकारं॥५१॥ तत्पार्थिवं ब्र
ह्मांडखर्परभागमेव आधावंति आधारादिभावेनाश्रयंति यथा स्तनान्वानरीशिशवः मातरं दूरे दृष्ट्वा गृहीत्वा सर्वे नेऽयिनय
न्तीति तद्धितमर्थः॥५२॥ ऊर्ध्वखर्परपरितनजलस्याप्यत एव न्यायः समाप्यनुगृहीतो बोध्य इत्याशयेनाह अत इति
तेहृयः संनिहितं तदंतिकवाह्यो नर्दसाधावितिईयमस्तनिनेदादेशः॥५३॥ यथा शरीरं संपुत्राद्दृत्तपादाद्यवयवाः दृढतर
संयोगात्स्थितिं न प्रतिमुंचंतीति तद्वत्॥५४॥

वा०टी०नि०उ०
२३१

इत्याधारणाधीरयोर्ब्रह्माण्डखर्परयोरतिगुरुत्वात्स्वत एव पिपतिषतोः कस्तयोराधार इति रामः पृच्छति ब्रह्मन्निति ॥ कथं वे-
नाधारेण तिष्ठतः ॥ ५५ ॥ सम्यग्ज्ञानदृष्ट्या विधर्मा धाराधि[illegible]मिथ्यादृष्ट्यैव तु न तत्र राशाम(?)प्याधारादिनियमो नास्ति स्वप्न-
दृष्टान्तेन वसिष्ठ उत्तरमाह अध इत्यादिना ॥ अनाकृति अमूर्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अन्याकारं प्रतिनियताकारमिव ॥ ५९ ॥ स-

श्रीराम उवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्माण्डखण्डे ते तिष्ठतः कथमुच्यताम् ॥ किमाकृती धृते केन कथं वा परिशाम्यतः ॥ ५५ ॥ श्री-
वसिष्ठ उवाच ॥ अधस्तदूर्ध्वमेवोर्ध्वे पतत्येव वा पतत् ॥ अनाकृत्येव साकारं जगत्स्वप्नपुरं यथा ॥ ५६ ॥ किम-
स्य नाम पतति किं वा केनास्य धार्यते ॥ यथा संवित्तिकचनं तथैतत्स्वं च तिष्ठते ॥ ५७ ॥ यथाकोशोदके व्योम्नि प-
याश्च व्योम्नि भूस्पता(?) ॥ यथा वा यत्नेने स्वप्ने जगद्विजगनेन(?) वा ॥ ५८ ॥ चित्तसंकल्पनगरं ब्रह्माण्डं स्वप्नजं गतं ह्यं(?) ॥
स्वैरमेवाप्यनाकारमन्याकारमिव स्थितम् ॥ ५९ ॥ यानसंवित्समुद्भूते पतत्यस्ते दिवानिशं ॥ गच्छत्यसंविदि भूतं
गच्छत्यस्ते दिवानिशं ॥ ६० ॥ स्थितसंवित्समुद्भूते तिष्ठत्यस्ते दिवानिशं ॥ उत्पतत्यावितो भूतमुत्पतत्येव तिष्ठति
॥ ६१ ॥ इति नाथा विहन्त्याशं महाकल्पादिवेदनैः ॥ जायते जन्मसंवित्या व्योम्नि सर्वादिवेदनैः ॥ ६२ ॥ ८ ॥

वेपदार्थानां यथासंवेदनमेव स्वभावो नियतो नियतो वा सिद्धो नीत्याह यानेति ॥ गच्छत्यागमनाध्यासवता ॥ ६० ॥ तथा-
च किमाकृती धृते केनेति प्रश्नाचार्यसंविन्नास्मिन नियताकृती संविदेव ध्यानेऽर्थाहृतेन रोऽध्व ॥ कथं वा परिशाम्यत इत्यस्यो-

राम०
२३१

मयाशारदंबरांतर्विलोकयतो दृष्टोपनतदूरकाकारो मौक्तिकागणाः प्रभान्वितयाविनभसि व्योम्न्यास्फुरंतोऽसंख्यां
जगतां संख्यां आधाराद्वितत्वपरिगणनैककौतुकः समर्थो न कश्चिदित्यर्थः ॥६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि
र्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अशीतितमः सर्गः ॥८०॥ रुद्रस्य प्रलये भैरवीनृत्यं वर्ण्यते ॥ तच्छायाकालरात्रिश्चनृत्यंतीजग
द्गृहीतिका ॥ किमकरोदिति प्रश्नोत्तरशेषप्रलयाकाशे रुद्रस्यैवच्छायासीद्रूपामुने इति प्रश्नोत्तरं नृत्यत्कालरात्रिवि
आभाति मौक्तिगणाः शारदंबरांतर्दृष्टावस्तृत्यद्वारितां प्यतिसत्यरूपः ॥ ओमायपानमसि चस्फुरंतांतथैषां संख्या वि
धातुमिह कोऽजगतां समर्थः ॥६॥ श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे भ्रांतिमात्रत्वप्रतिपादनं नाम सर्गः ॥८०॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथ राघव रुद्रं तं नृत्यन्तमस्मिन्महांबरे ॥ प्रदृश्यतेनर्तितुं मत्तमपश्यं वितताकृतिं ॥१॥ ओ मे या
कृतिमापन्नमनूद्वसापितां निजां ॥ महाकारं घनश्यामं दृशाशापरिपूरकं ॥२॥ अर्केंदुवह्निनयनं चलद्दश
दिगंबरा ॥ घनदीर्घप्रभाजालमालानं श्यामलार्चिषं ॥३॥ वडवाग्निदंष्ट्रालोललसुजोर्मिभरभास्वरां ॥ एकार्णवा
र्णोद्गाहि हेबंधे नेवसमुच्छितं ॥४॥ पश्याम्यनंतरमहं यावत्तनस्य शरीरतः छायेव परिनियोत्तिनर्तनानुविधा
यिनी ॥५॥ सूर्येषुविषमानेषु महानमसि चांबरा ॥ स्थिताकर्पमिपंछायाभवेदितिमतिर्मम ॥६॥ यावद्विचारया
म्यासुनावतस्यनरात्पुरः ॥ सास्थितापरिनृत्यंती विस्तीर्णा श्रीत्रिलोचना ॥७॥
रूपं चवर्णयितुमुपक्रमते अथेति ॥१॥ शान्त्यंतावद्वर्णयति व्योमेवेत्यादिना ॥२॥ श्यामलार्चिषां नीलप्रभाज्वालानां माला
नैवंधनस्तंभमिबद्वावाग्रयदवहृशोपस्य देहबंधेन शरीरग्रहणेनसमुच्छितमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥४॥ नर्तनानुविधायिनी
रुद्रनर्तनमनुकुर्वाणा ॥५॥ इति मम मतिराशंका आसीदिति शेषः ॥६॥ श्रीमेतित्रीणि लोचनानि यस्याः ॥७॥ ७५ ॥

वा॰टी॰ति॰ङ॰
२३२

तां वर्णयति लक्ष्म्याः स्तनाद्र्धे राशि थिलां गीलीलावनसंभारो वनसमहिरिवपुष्पपल्लवादिभूषतः ह्याल स्रोत्र रोपस्याः॥ १०॥ नितम्बः उन्नतो ह्या॥ ९॥ प्रोतुंखदै र्ध्यसाम्येन परिमाणं तु उपमानं वा॥ १०॥ परितः निम्नासगर्त्ता महतीनं नुर्यस्याः॥ ११॥ स्तुहीर्घाङ्गा व सापहास्यानं अनाम्का विधाम्रालम्बिनानज्ञीराह्यै रोमभिर्हीघ पिनद्धनेवेत्रुन्नेत्रा॥ १२॥ सानद्यास्तु दीर्घायामायामप्रपलेनयोगबलान्मनो वेगेन चिरं अनेन सहस्रहस्त्वत्वर्षकालं कथमध

हस्वाङ्ग्यासिरलां गीज र्जराचितनाकृतिः॥ ज्वालाकुलाननालोलवनसंभारशोभरा॥ चामिन्नांजनतमःप्रभामामिनीवाङ्गतिंगनात मः॥ श्री देहपुञ्जेवसाकारेवां बरघ्न तिः॥ ९॥ अतिदीर्घाकरालास्यान आमानुमिवोघना॥ दीर्घजानुभुजेग्रीमामानुकामिवाहिभुत्वा॥ १०॥ हृशाङ्कपवासेव परिनिम्नमहातनुः॥ केशालप्रामलामेघमालेवपवनाकुला॥ ११॥ हृशाशक्राय हास्यानं तु स्तुदीर्घविधिनान हाप्यपिनेव विराम्रपैर्वामिमिर्दैर्घ्यशालिभिः॥ १२॥ तथानामस्तु दीर्घा साय थान स्याः शिरः खुरं॥ मपाहर्षं प्रपलेन चिरोध्वं योजनागमेः॥ १३॥ अंत्रं तंत्रीयथितशिरः करखुरोत्करा॥ आमूलात् सूत्रवलिताकंठकामामिवस्थली॥ १४॥ छ॥ छ॥

श्रागमागमे दीर्घेनैतस्याः शिरः खुरः पादनखाश्च तेषां समाहरः शिरःखुरं दंदम्माप्ताति ल्हर्षत्येकवल्लावः दुःखेनायेन दुःखंशाक्रमिति भावः॥ १३॥ अंत्रैः शिराजालैरात्रंतेत्रामिश्र्यप्रथिताः शिरः प्रभृतिकरपादन खांतोः॥ कंगोत्करः यस्याः॥ आमूलान्मूलमारभ्य पादत्वायपर्यंतं सूत्रैर्वलिताकंठकानां स्थली निवासभूमिः सा इयादिलतेवस्थिता॥ १४॥ छ॥ छ॥

रा॰म॰
२३२

विश्वरूपमयैः नानावर्णैः। अर्कादिदेवदानवशिरःकमलजालैः कंठे कृतमालाभूषिता॥ अमलः आलोकोपस्थनव्या
धःवानमहीयांसोवन्हिस्तन्मयान्यंचलानिषट्स्वराणियस्याः॥१५॥ प्रलंबयोःकर्णयोःकर्णयोर्ललिताःनागाःयस्याःत
थानश्शवेकुंडलेयस्याः॥ गुच्छालंबफलानुबीलनेवआघ्नीलंकृत्वाकूपर्वग्रंथिपर्यंतंआदिर्याआलोलौअसितौस्तनौ
यस्याः॥१६॥ कुमारबर्हिपंक्तिपिंछौघैर्यालंकृतंशानांकेशानांमंडलैश्चलांछिन्नानुद्यानिस्तराधीशानामिंद्रादीनांशिरांसि

विश्वरूपमयार्कादिशिरःकमलजालकैः॥ कृतमालामलालोकवातवन्हिमयांचला॥१५॥ प्रलंबकर्णलुलि
तनागाशवकुंडला॥ गुच्छानुबीलनाघ्नीलादिर्घ्यलोलासितस्तनी॥१६॥ कुमारबर्हिपिंछौघैर्यालंकृतजमं
डलैः॥ लांछितोद्यस्तराधीशशिरःखट्वांगमंडला॥१७॥ दंतेंदुमालाविमलाविमलोद्योतपाननः॥ तमोर्णवोर्म्मलेखे
वदन्तावर्तविवर्तिनी॥१८॥ गुच्छानुबीलनेवोद्यैराकाशानन्तसंस्थिता॥ विलोलावयवाघ्नीलावातैःपटपटीरवा
॥१९॥ हृतनरंगोद्भुजाश्यामलोल्लासशालिनी॥ स्फाररोर्मिमालेघनताराभिर्विवर्तिनी॥२०॥ स्वपामेक
भुजाकाराशरणाब्धप्रभुजाकुला॥ अनंतोग्रभुजाहिस्तजगत्नर्तनमंडपा॥२१॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

यस्मिंस्तथाविधंखट्वांगमंडलंयस्याः॥१७॥ दंतलक्षणायाइंदुमालयाविमलाअनस्त्वनदीयविमलोद्योतपानवशाला॥
अमिरद्यार्हतेरावर्तैर्विवर्तिनी। आलोलातमोलक्षणास्यार्णवस्यऊर्ध्वलेखाउपरिभागस्थिता॥१८॥ आकाशलक्ष
णंआकाशमस्त्यंचतंरुसंस्तता॥ एवमग्रेपिविज्ञेयोऽभपत्रयोऽस्मे॥१९॥२०॥ अनंतैःउग्रभुजैःशहिसःव्याकुलितःजग
न्नृत्यमंडपोयया॥२१॥ ७॥

२२॥२३॥ इति निर्णीताः सज्जनाः यानि पूर्वं स्यन्दने रथे रणाग्रे मयि त्वा ऽन्यथा कर्मकेति कर्तरि कः॥२४॥ पुनस्तां स्तुत्वा दिप्ता
दीप्तं वर्णपितुमारभते ज्वालेत्यादिना॥ आरघट्टयन्त्रस्य घटिकाः काष्ठं प्रसिद्धं स्थाने त्रयं ज्वालाभिः पूर्णस्था ऽनरानेत्र त्रयो यस्मा
बोध्या ज्वलतीधारा यस्मिंस्तथाविधो यदिन्द्रनीलाद्रिस्तस्य तद्रुपमाललाटभूर्यस्याः॥२५॥ लोकालोकचलस्य प्रति
ष्ठमिन्द्रनीलस्तम्भमिवाधो निम्नत्वात्कुण्डलकान्तिमकारं अनरएव भीमहनुद्वयं यस्याः॥२६॥ इन्द्रनीलाद्रितुल्येन तुलेनार्ह

हिमप्रमेकमुखाकारा हिमप्रम्भ कृमुखाकृतिः॥ अनन्तोग्रमुखीत्रिप्रं निर्मुखी वापि चक्षणं॥२२॥ एकपादान्विता
हिमप्रहिमप्रपादश्चनाचिता क्षणं वानेन पादघातिष्ठ्याद काशिताक्षणं॥२३॥ कालरात्रिरियं सेति मयानुमि
तदेहिका॥ कालीभगवतीसेयमिति निर्जीत सज्जना॥२४॥ ज्वालापूर्णारघट्टोग्रखानामनयनत्रया॥ ज्वल
द्वारेन्द्रनीलाद्रिसानूपमललाटभूः॥२५॥ लोकालोकेन्द्रनीलोग्रस्तम्भभीमहनुद्वया॥ वानरं वघतुषाप्रोतनारामुक्ताकलापिनी॥२६॥ इन्द्रनीलाद्रितुल्योद्यनोरणो द्वैःप्रभांबरे॥ विश्रान्तकाचशैलाभ भगभीषणवायसी
॥२७॥ नन्वभुजलताप्रेष्ठैर्नखप्रभाग्रमण्डलैः॥ पूर्णचन्द्रशतानीव भ्रमयन्ती नभस्तले॥२८॥ भ्रमम्भिर्थासहितुक्ता
भुजैः कल्पान्तु दैरिव॥ वर्षद्भिः प्राणिजप्रोतताराल्लेखाट्टहासभाः॥२९॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

उपमायोग्येन्द्रद्वेतोरणे नगरबहिर्द्वारे यस्याः रणा दिग्भागार्ते निमं बरे द्वारान्तः छिद्रे विश्रान्तः अधोमुखः कृत्रिमः काचशैलः
वभगवायसो भगनासा काको यस्याः॥२७॥२८॥ कल्पान्तुदयत्नेस्फुरन्तः भाः प्राणिजाः लग्नभवार्द्धनाइव प्रोतेषुतारा ऽट्ट
हासप्रभाः लेखाः धाराश्रेणीर्वर्षद्भिः॥ भुजपक्षे प्राणिजागजादिप्रभवमुक्ताइव प्रोतेषु लग्ने निपतन्त्यस्ताराश्रेणीव वभास
मानाः नखपंक्ति रट्टहासप्रभाः वर्षद्भिः॥२९॥

हंसैरनश्वरैरग्रमर्त्तिभिः॥ नखाग्रवपुष्पाणि येषु तथाविधा अङ्गुलीवल्लीजालानि येषां तथाविधैः भुजैः काननानि तत्र वनमिव स्व
तं अशेषं गगनाग्रम् आकाशाग्रं प्रान्तोयया॥३०॥ लोलता सर्वतश्चलितेन जंघासंघेन दग्धैः स्वर्ज्जद्राद्रिमहावनैर्वलितां स्कंधशिष्ट
मालानालकहस्तमात्रेनतः स्थूलां प्रोन्नतां भुवं विडंबयति अनुकुर्वाणा॥३१॥ शिरोरुहैः चरन्ति मिरलहृणाख्य दंतिनः व्योम्नि वासं
कुर्वाणा संपादयंतीव॥३२॥ प्रतिध्वनिमिषेण घुंघुमं इति क्रंदयस्य तथाविधे गगनग्रामे उद्घोषयाशीलेन निश्वासवायुना नि

नखपुष्पाङ्गुलीवल्लीजालैर्भुजवनस्थैः॥ हंसैः काननिताशेषगगनाग्रोग्रमर्त्तिभिः॥३०॥ तमालनालनतः स्थू
लां भुवं स्कंधमहावनैः। विडंबयंती वलितां जंघासंघेन लोलता॥३१॥ अप्यनंते महाव्योम्नि यां प्राप्तैः शिरोरुहैः॥ कुर्वी
णेवात्तवासं चरतिमिरदंतिनः॥३२॥ उत्थितेमरवोपेन तेन निश्वासवायुना। घनघुंघुमहिक्रंदगगनग्रामघोषिणा
॥३३॥ घनमारुतपूत्कारश्छेदोगेयं प्रगायता। निघ्नतानुनयेनेव वलिता सानुरुह्रतिना॥३४॥ तेनोन्नतवशावेशाद्
द्भ्रमानशरीरिणी॥ सपादस्थावधानेन गगनाभोगभूरिणा॥३५॥ यावत्तया घनतादेहे हेलावलनसारया॥ मानाम
लयकैलाससंघमंदरमेरुभिः॥३६॥ आसीत्तस्या उरोगाना अभ्रमालिकापदपदिका॥ आदर्शमंडलान्यंगे त्रीणि लोकौ

घ्नतानुनयेन अत एव सानुरुह्रतिना तेन सह चलितेवासीदित्युत्तरेणान्वयः॥३३॥३४॥३५॥ कथं इष्टा तदाह यावदिति दे
लयाविलासेन वलनं तत्सममेव सो अभिप्रेतार्थो यस्यास्तया विध्यामलयकैलाससह्यादिगिरिभिर्यावत्साकल्येन रचिता माला
देहे आह्तामूषणत्वेन संनिवेशिताथ्यते निवापाठः॥३६॥ किं च जगत्संवेतस्या भूषणादिकं तस्यामग्रीवमवेत्याहाये नाह आ
सीदित्या दिना उरोगांते प्रसिद्धाप्रुष्कलावर्त्तघनमालिका वक्षसि इंद्रनीलपदिका आसीत्॥ त्राणि लोकानराणि अंगे जघने
दराहे मणिमया दर्शमंडलान्यासन्नित्यादिः सर्वत्र यथायोगं विपरिणामेनानुषंगः कार्यः॥३७॥ ध॥ छ॥ छ॥ ॥

॥३७॥३८॥ इष्टानीति नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकशेषः॥४०॥ आत्मकर्णयोः हिमवन्मेरुकुंडले प्रागुक्ते कर्णाजिरेन कर्णयोः॥४१॥ सकलशास्त्रार्थशीरापितृत्रयेण सामायवीरस्य चतुःसंस्थानानि रक्तचतुष्कानि कुचाग्राणि येषां॥४२॥४३॥

कर्णयोर्हिमवन्मेरू रूप्यकांचनमुद्रिके॥ अंगुलीत्रयं अंगुष्ठे मे मालामहनीकटिमेखला॥३६॥ स्रजः कुलाचलाः अंगद नयतनगुच्छकाः जंबुस्वर्णद्वीपप्रायमयेलवपल्लवाः॥३९॥ तस्या अंगे षुद्दष्टानि पुराणिनगराणि चाकेनवक्त्र त्रयोलोका मासाहोरात्रमालिका॥४०॥ मुक्तालतादिकं नद्यः कालिंदीत्रिपथादिकाः॥ धर्माधर्मौ तु भो कर्णमूष णे चात्मकर्णयोः॥४१॥ रत्नानस्त्याश्चत्वारः स्ववक्त्रे मेपयोलवाः॥ वेदाः सकलशास्त्राणि चतुःसंस्थानचतुष्काः॥४२॥ त्रिशूलैः पट्टिशैः प्रासैः शरशास्त्रष्टि मुद्गरैः॥ निर्घिन्नातुषजालानि महामांसानि विमर्जितां॥४३॥ चतुर्दश विधाभूतजातयो वास्तुरादिकाः॥ तस्याः शरीरशालिन्याः सालोमावलयः स्थिताः॥४४॥ तस्याश्च नगरग्रामगिरयो देहशायिनः तस्यास्सह रत्ने तिपुनर्जन्मदेवते॥४५॥ जंगमात्मकमेवेनजगदास्थावरे तदास्तनीति मया ज्ञातं परलोके स्वस्थितं॥४६॥ निशी जीता गगं तस्थंतत्वानि हि मुपागता॥ पश्यन्त्यतिसामत्तां जगज्जीर्णा हि वा

ताः अस्मिन्लोमावलयो रोमावलयः॥४४॥४५॥ सर्वस्यापिचित्तत्वेचलनात्स्थावरात्मकं॥ दर्वेमतत्वानदेहलत योपरलोके स्वस्थितं॥४६॥ जगल्लक्षणाः जीर्णाः॥ अहिः सर्वोपयानर्वा दिधावत्कोपक्षिराः॥ अत्रवातकौशाहेतुम पूरीलक्ष्यते येषा प्रियत्वसाम्यात्॥ अहिजरणतत्पोत्तस्यां प्रसिद्धं॥४७॥ छ॥

सद्रूपघंकू प्राक्षनं जगत्सर्वशरूपधंकु ॥४७॥ कदाचिद्दनत्यं त्यामपि नस्यां तदं तन्वगीतं जगत वदन्यतीतिमयाद्दशमित्याहसेति ॥४८॥
५०॥ तदेवजगन्नर्तनं वर्णयति विचलदित्यादिना ॥५१॥ संग्रामेऽनुक्रमेचक्रमाणामिवआभात्यमणासाहस्यश्रीर्षपादद्विपादिनां तथा
विधै स्रैहतांबरं हेलया विचलनैः भ्रमणैरावर्तवातैरिव प्रकर्षेणोद्धाऽनिशैलधराऽऽपानियस्मिन् आहहोदेनिरुद्धिः ॥५२॥ नील
कृष्णानामं भुकानांवरन्धाराणामाकृतिषु परिवर्तनेषु वातेर्घ्रुमितं अंबरमाकाशं यस्मिन् अथ च परस्परसंघट्टितानां काश्यादीनां

आदर्शप्रतिबिंबस्यामिवाभात्यखिलं जगत् तानस्यावपुषि विस्तीर्णेरवरूपिणि सद्रूपघंकू ॥५३॥ सानन्दत्यक्तितत्संवेस
शैलवनकाननं जगन्नृत्यति नानारूपमनावृतरूपागतं ॥५४॥ तज्जगन्नर्तनं चारु नदेहाद्दृश्ये संस्थितं चिरंमयानदाद्दृष्टमन
विनष्टं पुनःस्थितं ॥५५॥ विचलत्तारकाजालं भ्रमत्पर्वतमंडलम् अथ च वद्रहदान व्याधूतामरदानवं ॥५६॥ संग्रामोऽनु
क्रमे चक्रामद्द्विपार्णवहृतांबरं ॥ हेलाविचलनावर्त प्रोद्धशैलधरातलं ॥५७॥ नीलमेघांशुकाद्दलितवातघूर्णितांबरं काष्ठा
स्थादिपुरास्फोटपटत्पटपटारवं ॥५८॥ जगन्त्यदाधैर्यामिश्रैमिश्रैर्धुकुरैर्घवा ॥ ब्रातमाभोगिभांकारैरंगैरंगभ
मैस्तथा ॥५९॥ मेरुनृत्यति लोकंवकुलाचलहृहमुक्तः ॥ नमस्त्रयरोपेतनमतन्तुतन्नरूहः ॥६०॥ छ॥ छ॥ ॥

पुरास्फोटैः संधिविघट्टनैः पटत्पटेत्याद्यनुकरणाहाररवविशिष्टं ॥६१॥ अन्योन्यसंघट्टनाद्विश्लोधाद्वप्रतिज्ञ्पयामि
श्रैरमिश्रैर्श्च जगत्पदार्थैस्तदुक्तिरगैस्तन्मणोश्चभाभोगिभांकारैर्मूर्तिमश्रिमैर्येरिवआसं ॥६२॥ तदेवजगन्नृत्यमन्य
कं वर्णयति मेरुरित्यादिना ॥ भ्रमन्दिरभ्रपटेरूपे तामुच्छ्वासैः नमं मयः तनवस्तनरूहा कल्पवृक्षाश्च यस्य ॥६३॥ छ॥ छ॥

मर्यादामुद्रयंवेलामर्यादानियमं॥५६॥वाक्षुवेश्ममश्मिषुभवाःवालव्यास्तरं नैःसंहितंयवास्पानपाल्तुदिना नि॥५७॥त
स्यांकालराश्यामंत्यांसम्यांचद्वाकीरयलल्लवाग्रेस्वास्तुये आलोकाःप्रभाविशेषास्तत्रत्नभीवेणाभ्रमनःकांचनसूत्रदीर्घा
कारःभांतिभ्रमरलानवक्रिशयाद्यर्थः॥५८॥नीहारैःहारिण्याःहारवन्त्याःनीलवारिदवरम्रायाभास्यासरुपयःमेघेवि
स्पष्टाःजलजालिकाःघर्मांभिर्विदविंदुवद्विभांतीत्यर्थः॥५९॥इदानींजगन्सर्वंतस्याःअंगत्वेनसंपन्नमितिवर्णयतिसमे

अत्यंतंनःसमुद्राश्चमर्यादामुद्रयंतुमाः॥अस्येर्नमस्तलंयांतिनभसोयांतिभूतलं॥५६॥पुराणिपद्यविशारावेदंयंतेलुठि
तान्यधःसगद्गादलवासस्मेनचक्रिंचिल्लुवत्यधः॥५७॥तस्यांभ्रमंत्यांचत्तुरेचद्वाके दिनरात्रयः॥नवाग्रलेखालो
कांतर्भांतिकांचनसूत्रवत्॥५८॥विभांतिस्पष्टयस्तस्याःधर्मांबिजलजालिकाः॥इवनीहारहारिण्यानीलवारिदवा
ससः॥५९॥स्वमेवतस्याःसंपन्नंकवरीमंडलंस्थलं॥पातालंचरणौअस्मिन्दरंबाहवोदिशः॥६०॥द्वीपाभ्रमपीत्रव
लयःपार्श्विकाःसर्वपर्वताः॥प्राणापानावलीदोलापवनस्कंधशालिकाः॥६१॥तदनुम्रजंनस्त्येन्यातस्यावपुषि
विस्तृतेहिमवन्मेरुसत्वाद्यैर्देलनन्ग्रममद्रिभिः॥६२॥तरदद्रिगुल्लुच्छासावलयंत्यातयाद्भनः॥पुनःकेल्यांतआर
ब्धरवतांडवहेलया॥६३॥

वेत्यादिना॥६०॥द्वीपाःअब्धयश्चअंत्रसहितावलयःसंपन्नाःआवहोद्वहप्रवहादयःपवनस्कंधलक्षणानभःसौधशालिका
स्तस्याःप्राणापानावलीदोलाःसंपन्नाः॥६१॥अतएवतदंगत्वेनसंपन्नैर्हिमवदाद्यद्रिभिस्तद्वपुषिदोलनप्रवृत्ताभ्रमापत्ति
स्तयाविधंप्रेंखोलिकाक्रीडनस्थसुखमनुभूतमित्युत्प्रेक्षा॥६२॥तदनंतःस्थवमानाअद्रिलक्षणाःगुलुच्छाःमंजर्यो यास्तत्तथा
विधाःस्राग्वर्णितस्रजःवलयंत्यापरिवर्तयंत्यातयातांडवलीलयापुनःप्रलयआरब्धावेत्युत्प्रेक्षा॥६३॥ ७॥ ७॥॥

असौ तस्याः शरीरमेव शरीरकः निस्पंदं स्यात्तु अशोकेन अम्लानेन स्रग्भ्रमतीत्युक्तेः ॥ शोके छायासौ विकरणात्मिकः ॥ ६४ ॥ कर्मफलभूतानि विभवाः लब्धानुष्ठानहेतुविज्ञानानि तदनुष्ठानरूपाय ज्ञाश्च तेन त्रिलक्षयज्ञोपवीतिनी नभसि संसरंतीनं ततीसारे वीथनरूपकारामेघध्वनपक्षेः घोषिणीवेद्घोषणावतीत्र्यास्वाध्यायिनीवासीत ॥ ६५ ॥ अथ वा न त्वनन्यमेनमचक्रिं विदध्यि विवर्तते चलति किंतु भूतलमाकाशं च क्रमिकेण परस्परस्मिन्प्रतिबिंबनेन प्रतिहन्तपरस्परसंसदृशासनपर्यायेण भूतलमाकाशं भवति आकाशं च भवति

उरास्तुरोरगानीकरोमशंगशरीरकः ॥ निस्पंदं स्यात्तु मया कन्यासौ भ्रमति चक्रवत् ॥ ६४ ॥ नानाविभवविज्ञानपत्रयज्ञोपवीतिनी सा संसरंतीनभस्यासीद्धनघूत्कारघोषिणी ॥ ६५ ॥ तत्र भूतलमाकाशमपि भूतलम् ॥ प्रतिभातिभवत्येतन्न च किंचिद्विवर्तते ॥ ६६ ॥ हृहन्नासागुहागेहनिर्गताघनधूधुमाः ॥ तत्रोग्रावायवो वांति घोरघूत्कारकारिणः ॥ ६७ ॥ नभःकरस्थानैस्तस्याश्चतुरस्फुतिवर्णिभिः ॥ नानि चंडानिलोद्धूतैराकीर्णमिव पल्लवैः ॥ ६८ ॥ तदंगजगद्रूढानां भ्रमणसंभवान् ॥ दृष्टिद्वीरापि मे मोहे सन्नासेनेव संगरे ॥ ६९ ॥ प्रत्ययेन पत्रवच्छैलानि पतंति नभस्तराः ॥ लुंठंत्य मरगेहानि वलिते देहपर्वणि ॥ ७० ॥

आकाशं च भवति तत्र पश्यंत्य पश्यंतां तेन अपि सरहरवस्वगतैः पदार्थैः रूढ्यो विवर्तते इति भ्रांतिमात्रमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ नप्तूसवायव्यवर्णयति हृहदिति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ धीराधैर्यवती स्वीयं च नीचमे दृष्टिः संगरे सेनेव तदंगजगद्रूढकाभिः ॥ सहजानियानि भ्रमाणीनि तत्संभवाद्भ्रमात्सन्नाकुंठितज्ञाने रासाहित्यर्थः ॥ ६९ ॥ तस्या देहदर्पणो वलिते पर्विवर्तिते सति ॥ ७० ॥

उर्व्यामिवाऔर्व्यमन्बुलनाइवव्यूहाविशाकलिताः॥७१॥ अंबरेराजहंसाइवत्वक्त्रावर्तेऽनर्घमंत्रः अंत्राइति द्वलोपेऽपोदिग्धेः
॥७२॥ तदेहलहृणेवारिणिसरसिसुरलोकानामालयः पंकपः पद्माइवेत्यनुपद्यंते ऊर्ध्वे हृत्पंक्तिनिवेशानामिलहृदेहेसरी
रूपकसमर्पणात्॥७३॥ विद्रुमस्तैरादित्यैः समालिंपितस्याः॥ अंगे विंध्याद्यः सर्वे जंगमनागनाइति परेणान्वयः॥७४॥
कांचनाचलस्य शिरोरुहे वने विंध्यश्चिरंतनं वैरं निर्यातयन्निव नृत्यति नरः सत्यः सद्यो गिरिकैलासाद्यश्च गगनांगणे को

मेरवः पर्णवच्छटामालयाः पल्लवा इव॥ हिमाद्रयो हिमकणा इवोर्मोज्वलता इव॥७१॥ स त्वामत्वामिव त्व
मा विंध्या विद्याधरा इव॥ हृत्त्वावर्ते प्रमेनो नाराजहंसा इवांबरे॥७२॥ द्वीपान्यपि तृणानीव समुद्रवलयाश्च
॥ सुरलोकालयः पद्मा आसंस्तद्दहवारिणि॥७३॥ विद्राद्राकाराः संकाशे स्वमांजनपुरोयमे॥ अंगे तस्या हृद
अंगे येपिं डाद्रिस्समलिपि॥७४॥ विंध्यो नृत्यति कांचनाचलवने सत्यश्च सद्यो गिरिः कैलासो मलयो म
हेंद्रशिखरी क्रौंचाचलो मंदरः॥ गोकर्णो गगनांगणे वसुमती विद्याधराणां पुरस्सर्वे जंगमतां गता वनमु
वस्तस्याः शरीरे महा॥७५॥ अश्विर्नृत्यति पर्वतो गिरिरपि प्राह्वे नभः कोटरे व्योम्नापि दुदिवाकरः स्फलितं म
मेरधस्ताऽऽत्तं॥ सद्वीपाचलपत्तनो वनगणः प्रोत्कीर्णपुष्पाहृविश्वालोलं जगदंबुधाविवसन्तां दिक्क्रकेप्रा

पारिवरत्यंतितत्पत्पाताहृसुमती विद्याधराणां पुरं च नृत्यंतः॥ इत्थं सर्वे स्याद्याराः जंगमतां गता इत्यर्थः॥७५॥ किं
चेह स्यपरमाश्चर्यं अश्विः पर्वतेन नृत्यति स च गिरिः प्रोद्धे नभः कोटरे नृत्यति तद्व्योमापि दुहुदिवाकरैः सह मेरुस्ताद्ध
लितं सन् तद्गतमात्मायते॥ प्रोत्कीर्णानि पुष्पाणि यस्मिंस्तथाविधः सद्वीपाचलपर्वतो वनगणः द्विपुलोकेस्य
र्याहस्थाने नृत्यति इत्थं व्यालोलं जगत्कंबुधौ तणमिव दिक्चक्रके भ्राम्यतीत्यर्थः॥७६॥ छ॥ छ॥ छ॥

नथागिरयोऽभ्रिभ्रमंति॥ अंबुधयश्चाद्दिगंते भ्रमंति॥ पुरपत्तनमंडलानि नद्यः सरांसि रत्नाकरा लोकालोकांतराणि भुवनानि सुरांतरिवि
प्रविश्य प्रह्वेन वातेनाचकीर्णानां तत्पातालयानीयानि विभ्रमणानि कुंपनानि लोके प्रतिभानि सर्वेमेषां भ्रमंतीत्यर्थः॥७७॥
किंच मत्स्याः चरवारिणि समुद्रस्य मरौ चरंति॥ नगराणि च भुवीव व्योम्नि स्थिराणि भांति भूधराः खे भांति गगने च संप्लवपवा
रिवाहाम् अलयमेघाश्चैते सांसमाहारः गगनसंप्लवपवारिवाहं उत्थानवातपरिहृतागिरिपुस्थितं तत्सर्मांख्यर्थमित्यर्थः

व्योम्नि भ्रमंति गिरयोऽबुधयो दिगंते लोकांतराणि पुरपत्तनमंडलानि॥ नद्यस्सरांसि भुवनांतरवत्प्रहृद्ववातावकी
र्णैतया विक्रमया क्रमेण॥७७॥ मत्स्याश्चरंति च मरौ वरवारिणीव व्योम्नि स्थिराणि नगराणि भुवीव भांति॥ क्ष्वेभू
धरा गगनसंप्लवपवारिवाहस्तूत्थानवातपरिहृतागिरिस्थितं तत्र॥७८॥ कृत्तोत्करोऽभ्रमति दीपसहस्रयंत्रवक्रेक
मेघामणिवर्षिपावेगवाहः॥ अंतर्बहिश्च परितः प्रणयेन मुक्तो विद्याधरामरगणैरिव पुष्पवर्षः॥७९॥ संहारस
र्गनिचयाद्दिनरात्रिभागे विंहूपमारजतयोर्दिवसोत्कराश्च हसाः सिताश्च परितो मलपुष्कलस्य स्वाद्भिमंडल
वद्धकुलमुल्लसंति॥८०॥

॥७९॥ किंच कृत्तोत्करः न ह्यत्र सम्महः मणीनां वर्षणावेगइव चारु मनोहरः सन् दीपसहस्राणां भ्रमंति पानि यंत्रचक्रा
णि तत्क्रमेणाभ्रमे अंतर्बहिश्च भ्रमति॥ पपा विद्याधरामरगणैः प्रणयेन त्वत्सभायां मुक्तः पुष्पवर्षः अंतर्बहिश्च भ्रमति
तद्वत्॥७९॥ किं च तद्देहे संहाराः प्रलयाः॥ सर्गनिचयाश्च दिनरात्रिभागे यद्वदुल्लसंति दिनरात्रिप्रायाः अल्पास्तिपा
वत्॥ तथा दिवसोत्कराः दिनरात्रिमसेहाश्च मलिनयो रजतयोः बिंदुरूपमाः॥ अन्यस्याः उल्लसंति हंसाः सिताश्च परिताः
परितः अमलाम्बुस्ताः हंसाश्च वत्रोदनीलादिनितोः मिश्रो भवनाः शारदः यहीः तन्मंडलवदुल्लसंतीत्यर्थः॥८०॥ छ॥ छ॥

तथा तद्देहे भास्करनिशाकरमण्डलानि रत्नानि संपन्नानि तारोत्कराः नक्षत्रसमूहाः ज्वलनरत्नमण्डलाकाराः कान्तिरेव घनतया विधा हाराः संपन्नाः स्वच्छाम्बराणि आकाशान्येव बहलानि निवेष्टितानि महाम्बराणि संपन्नानि तेषु भ्रमद्देवतागणा इत्यर्थः अनलानलेखाः अनारतं अनल्पं प्रकाशं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥८१॥ तन्त्र्या कल्पान्तकाले विलुठतः ॥ आवर्तनैः भ्रमितिजातिजरिति जातमणयः स्फुरणानि मणीनि संपन्नानि ॥ तथा संहननया संस्कारेण अनर्घ्यमध्यग्रथितानि रूपाणि तैर्नानाविधा निगुणावं तिनभ्रवलयादि विभूषणानि संपन्नानीत्यर्थः ॥८२॥ किंचापरमन्याश्चर्यं संग्रामेषु भ्रमतां महतां स्वस्र

रत्नानि भास्करनिशाकरमण्डलानि तारोत्कराः ज्वलनमण्डलकान्तिहाराः । स्वच्छाम्बराणि बहलानि महाम्बराणि कुर्वन्त्यनारतमनल्पमलानलेखाः ॥८१॥ कल्पान्तकालविलुठत्त्रिजगन्मणीनि आवर्तनैर्भ्रमितिजातमणोज्ज्व पानि तैर्ग्रथितसंहननयोर्घ्यमध्यग्रथितानि नानाविधानि गुणवन्ति विभूषणानि ॥८२॥ संग्राममत्तभटस्वस्रु रीविधीचिश्यामायमानसकलानपवासराणां याह्त्निमिर्विलुठनामपि नस्थिराणाम् । कृपणेजेललकलोजनमण्डलानाम् ॥८३॥ व्रलेर्भ्रविस्फुरबन्धिरवीं दुष्कर्विरदेवासुराः परिहृतिमिरापतन्तः ॥ अन्येऽन्यनष्टविविधायुधपातिपाति वातावधूतमशकानि विभ्रमेण ॥८४॥

मावीचिमिश्यामायमानसकलानपावासराः येषां तथा देवीनां ऽडवे ग्राहत्निमिर्भ्रमणी विलुठनामपि अस्थिष्ठानवस्त्रस्थैर्यानि स्थिराणां वीरजनमण्डलानां कलकलो महायुद्धकोलाहलः आकर्णितः ॥८३॥ किंचेदमपरमाश्चर्यं अनन्तकोटिनीनानागनसर्गप्रलयघटितशरीरायाः अस्याः ऽङ्गवेधूलैर्द्रायः हे वासुराः अधिकारमहत्तमिमिः ॥ अन्येऽन्यैः एव आपतन्तः आपघ्नमानः सन्तः वातावधूतमशकानां जसानीनां विघ्नतां मिव चमत्कृहेन विभ्रमेण अस्थिरतां विलासेन आपतन्ति पतन्ति च ॥८४॥

किंचापरमार्थतस्तस्याः शरीरे प्रतीयमाने सर्गसंहारसर्गौ रयः परस्परविरुद्धाः। अपि सर्वे भावाः परस्परासंस्पर्शेन समा
रोहे एव पङ्क्ति विलसन्ति यामिश्रतामुपगताः अपि विलसन्तीत्यर्थः॥८५॥ किंचात्र तच्छरीरे स्वविहारे शोभिन्येव प्रकचतोऽस्य
नरस्य शरीरकाणां भूम्यानां संहारसर्गभुवनावनिविभ्रमाणां भावाद्यधिष्ठानाद्भवः स्थितिः विपत्त्रयपर्युषयः क्षरणापि
पाक्रमाः परिवर्तिनश्चेत्येते यांसंख्याइयता मनागपि न संलक्ष्यन्ते॥८६॥ किंच तत्र तद्वपुषि उत्पादि विरुद्धं द्वंद्वजातं एकत्रैको
शेरत्नचय इव विभाति यतस्तद्वपुर्नानारसामपि परस्परमप्रतिघाः सर्गपरंपरा यस्मिंस्तथाविधमित्यर्थः॥८७॥ किंच तस्याः

संहारसर्गस्तु रयुः स्वभवाभवेहानीहानिषेधविधिजन्ममृतिभ्रमाद्याः सार्धं प्रपञ्चविलसन्ति सदैव सर्गेयामिश्रता
मुपगता अपि तत्र भावाः॥८५॥ भावोद्भवस्थितिविपत्करणाभ्रमाणां संहारसर्गभुवनावनिविभ्रमाणां मित्येवमेव प्रकच
तोऽस्य शारीरकाणां संलक्ष्यते न मनागपि नामसंख्या॥८६॥ उत्पातशांतिमरणोत्सवयुद्धसाम्यविद्वेषरागभयविभ्र
सनादि तत्र। एकत्र कोशइव रत्नचयो विभाति नानारसाप्रतिघसर्गपरंपरं तत्॥८७॥ तस्याश्चिद्रसमये वपुषि
स्वभावभृत्तास्फुरदनुभवभावजगद्व्यवस्थाः सर्वहृयामलिनदृक्कलितांबरस्थकेशोण्डुकस्फुरणवत्परितः स्फुर
णवत्परितः स्फुरन्ति॥८८॥ जगत्स्तम्भमत्कं प्रहस्यते स्थितिसंस्थिति। सचाल्यमानमुकुरप्रतिबिंबवाद्रि

परमार्थतश्चिद्रसमये वपुषि स्वभावभृतः अनाद्यविद्यापि प्रतीतिसिद्धो यो मायावरणलक्षणः अस्फुरदनुभवभावस्तत्प्रयुक्ताः
जगद्व्यवस्थाः सर्वहृत्पाद्म परितस्तिमिररोगमलिनदृशा कलितानि अंबरस्थकेशोण्डुकस्फुरणानीव स्फुरन्ति॥८८॥ अचला
यामधिष्ठानसन्मात्रस्थितौ संस्थितिर्यस्यास्तथाविधं जगद्दृश्यं स्वामेव मायाक्षोभरूपां संक्षुब्धं दृश्यपन्ने पतत्तच्चिदात्मना
अचल एव गिरिः सचाल्यमानमुकुरप्रतिबिंबः सन्चल इव भवतीति तद्दृष्टान्तमित्यर्थः॥८९॥ ॥ ॥ ॥

त्येन स्फुरन्त्यनंतायां मायायाः अंतर्निविष्टाः सर्वे जगदर्थाः प्रतिक्षणं परिणामेन पूर्वस्थितिं त्यजंति अन्यां च स्थितिं गच्छंति तत्र बालसंकल्पसर्गदृष्टान्तः प्रसिद्धो दृष्टांतः इत्यर्थः। तथा चाहुः सांख्याः प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे भावा इति॥ १०॥ सर्वे पदार्थानामुत्पादनार्थमेव कारकक्रियाशक्त्यपेक्षणं उत्पन्नेषु तेषु अन्ये तु भावविकाराः स्वतः एव काले प्रवर्तन्ते यथा मृत्तिकानां राशीकरणे कारकक्रियाशक्तिरपेक्षणं उत्पन्ने राशौ विशीर्य प्रसरणे तु स्वस्निग्धता स्वभाव एव हेतुर्न कारकोऽतः

नन्वस्फुरन्त्यनंतायां तज्जगद्यार्थाः प्रतिक्षणं स्थितिं त्यजंति गच्छंति बालसंकल्पसर्गवत्॥ १०॥ क्रियाशक्तिशरीरेतः स्वयमानाक्रमवदंतराशीघ्रमविशीर्यंते जगन्मुकुरकोटरे॥ ११॥ क्षणमालस्यते किंचिन्न किंचिदपि सा स्वयं॥ तया मुग्धत्वमात्रेव तत्क्षणमाकाशपूरिणी॥ १२॥ यस्मात्तामेव संकल्पे देवी संविष्टा त्रिजगन्मयी॥ अनंतापरमाकाशकोशान्तर्वारिरिणी॥ १३॥ कालत्रयस्थितजगच्चित्तपांतरीहि चित्तमात्रावकचति तेन यथास्थितेन रूपेण चित्रकृद्धृदयमनस्थचित्रं संसारजालसदृशेन कचज्ज्वेन॥ १४॥ ७॥ ७॥ ७॥

क्रियाशक्तिस्तद्धि त्याह क्रियाशक्तीति॥ ११॥ परिणामिस्वभावजगन्मयीत्वादेव सा देवी प्रतिक्षणमन्यथान्यथा लक्ष्यते इत्याह क्षणमिति॥ १२॥ १३॥ सा हि देवी कालत्रयस्थितस्य सर्वतन्त्रपरिणामैव चित्रशक्तिनो जगच्चित्तपस्य अंतःपेया अंतरीचित्ता॥ अतः कारणाद्यथास्थितेन पर्यायवर्तिनानन्तकामकर्मवासनापरिपाकानुसारेण कचज्ज्वेन चित्रकृत्तः पुरुषस्य उदारे मनसि स्थितं यच्चित्रं संसारजालं तत्सदृशेन यथास्थितेन नतेन तेन विचित्रेण रूपेण कचतीत्यर्थः॥ १४॥

नहि किं सा सप्रपंचैव नेत्याह सर्वात्मकेति ॥ सा हि चीज्ज्विद्या हि नैकचित्स्वात्मकत्वात्सर्वसंसारात्मकैव तु छिन्नमिति दिवाले
विद्या निरस्ता विशेषैकचिदात्मकत्वात्तु संशान्तयतस्वप्रकाशानंद तु निष्प्रपंचैवास्ते ॥ एवं बहु दृशा मुक्त दृशा च जगत्प्रसंग निमेष
णेन समुन्मिषितेन बाधाभ्यां पर्यायप्रवृत्तिनेनोपलक्षितं परमार्थतश्चिदेकरूपं अनाद्यनंतं वपुर्बिभ्रती सा भातीत्यर्थः
॥१५॥ विवर्तदशा परिणामदशा च जीवन्मुक्तानां यौगिकानां च तत्स्यात्प्रत्यानेदर्शनं तदपि आह तस्यामिति शिलात्र स्फटिकाद्रि

सर्वात्मकैकवपुरेव चिदात्मकत्वात्संशान्तरैकवपुरेकचिदात्मतत्त्वात् ॥ एवं निमेषणसमुन्मिषितैकरूपं सा वि
भ्रती वपुरनंतमनादि भाति ॥१५॥ तस्यां विभाति नृनंत शिलात्मकोद्यौ लेखा भुवक्ररचना दिवदेव दृश्यं ॥ व्योमात्मके
गगनमात्रशरीरवंशा चिन्वा द्रुवज्जलधिकोपराद्यो र्मिलेखा ॥१६॥ महती भैरवी देवी नृत्यन्त्यास्परितां वरा ॥ तस्य कल्पा
न्तरुद्रस्य सा पुरो भैरवाकृतेः ॥१७॥ शिरोमंडाश्रितो गम्धिरंध्रस्या स्तु वनावनिः ॥ कल्पांतवातव्याधूतावनमालेव ल
त्यति ॥१८॥ कुद्दालोलूखलवापीफलकुंभकरंडकैः ॥ मुसलोद्यच्चनस्थालीकम्बैः स्त्रग्दामधारिणी ॥१९॥ छ ॥

ला गगनमात्रशरीरत्वात् आमिस्मतं प्राग्दृष्टांतस्य विवरणं दिशंश्च द्वितीयस्या ॥१६॥ इत्यंतस्यां नृत्यस्य च तत्वमुपवर्णयितुं नन्त
नृत्यमुद्रा हस्तादिभिर्वर्णयति महतीत्यादिना ॥१७॥ कल्पांतरुद्रस्य शिरः ललाटस्थाने अर्धमंडलाश्रितेन उग्रेण तृतीयनेत्राग्नि
ना दग्धानि अत एव स्थाणुपरिशेषाणि वनानि यस्यां तथाविधा अवनिर्भूमिर्यस्यास्तथाविधा कल्पांतवातेन व्याधूता वनमाला
वनपंक्तिरिव सा नृत्यती नृत्तोद्धतोपमा वा ॥१८॥ न केवलं तस्याः प्राग्वर्णितान्येव स्त्रग्दामानि किंतु स निलस मुसलोलूखलाद्यपीत्या
ह कुद्दालेति ॥१९॥ छ ॥

न ते शान्ध्यं याधन्न तद्येन भंगेन सतं किं रतीन वनं व संस्तजंती च॥१००॥१०१॥१०२ कासवानां पूर्णयमम हिषस्य महाकंग फणावाशयडिंबडिंबमित्यादिभिस्लाल यंत्रकैः॥ शह्वाद्यैः न त्यं त्याडरसिधिरःशिरां स्येवकाजंक्त्वाबिमंत्यानाध्यीपक्षे गेरवरंभ षितवमाप्रलपेडगंभु कामुदितया कालरात्र्यावंघमानः रूपमानो भैरवः वः प्रापात्ज्ञानप्रतिबंधक वनिर्मेशेन रक्षतियावी॥ डिंबडिंबडिंबमित्याद्यैर्ध्यायमर्धः॥ हे भैरवत्वं सर्वप्राणिनां डिंभश्वन र्धमोगोपाधिस्थ

एवंविधानां स्रग्दामजालानां कुसुमोत्करं॥ किं नाम संस्मरतीव न जनक्षं ध्वं स्वयमस्तं॥१००॥ वेघमान स्तपासो पितयैरा काशभैरवः॥ नंत्यैव वितता कारस्तदोर्दैः परिनृत्यति॥१०१॥ डिंबडिंबसुडिंबं पचपचसहसास्रम्यझम्पे प्रझम्पैः नृत्यत्याशड्डयाद्यैः स्रजमुरसि शिरः शेखरं तार्क्ष्यपक्षैः॥ कूर्मो रक्तासवानां यममहिषमहाशृंगमाद पपाणौ पायाद्वेवं घमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालरात्र्या॥१०२॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे पाषाणोपाख्याने कालरात्रिवर्णनं नामैकाशीतितमः सर्गः॥८१॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

लशरीरादिप्रपंचं आस्माकमनुसरन् भस्मापितात नो डिंबं स्त्र्म शरीरादिप्रपंचमपि स्रग्मं भस्य कृत्वा ततो पिस्तु डिंबसू लोपाधिभ तं कारणशरीरमपि चरमसाक्षात्कारेण तत आविर्भूय प्रशम्य सम्यग्भस्यं कृत्वा यं चमादियोगभूमिकारोप णेन सहसा शीघ्रमेव पच सहस्रमभूमिकापर्यंतं सम्यक् परिपाच्य विदेहकैवल्येन नृत्यंतीति नृत्यमानाः॥ तिरश्चीन त्यस्मा का लरात्र्या सह पुरुषा सिः रूपमानो भैरवः॥ वः पायादिति वाक्यः॥१०२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्त रार्धे एकाशीतितमः सर्गः॥८१॥ ७॥

चिद्रूपस्य शिवस्यात्र तत्त्वे निष्ठा व्यवर्ण्यते॥ सकलं यावद्दृष्टान्तं परिहृतानं तु निष्कलं सर्वं समग्रं च स्य विस्तरेण प्राकृप्रलये वर्णि
तः॥ प्रलीनस्य च तस्य नर्तनेन्यः कालरात्र्याः भूषणादिभावेनांगे सम्भावो रत्नं गमनादि च वर्णितमिति नष्टस्य पुनरुन्मज्जनमु
न्मेषसंभावितमस्मानो रामः पृच्छति किमेतदिति सर्वनाशे सति सा देवी केनांगं नर्तयति॥ सर्पफलं कुंभाद्यैर्नष्टे तस्याः स्व
ग्राम धारणं च तयोक्तं किं कथं संभावनीयमित्यर्थः॥१॥ तदेवस्पष्टमाह किमिति नष्टं स्थितं चेत्कथं निर्वाणं उपरते जगत्पुन
रूपागते सत्त्वरूपं परिनृत्यतीति आह न प्रतिभातीत्यर्थः॥२॥ यदि परमार्थदृष्ट्या मम तु नैवाऽऽर्त्तमन्यस्तेन तत्त्वं तन्नाम परमार्थत

॥श्रीरामउवाच॥ किमेतद्भगवन्सर्वनाशे नृत्यति केन सा॥ किं सर्पफलकुंभाद्यैस्तस्यास्ताराम धारणं॥१॥ किं नष्टे
त्रिजगद्रूपः किं कस्मादिह संस्थितं॥ परिनृत्यति निर्वाणं कथं पुनरुपागतं॥२॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ नासौ पुमान्न
वासौ स्त्री न नृत्यं न न तावुभौ॥ यथाम्बु नैव आचारे आकृतीन च तेतयोः॥३॥ अनादि चिन्मात्रमेव तत्कारणका
रणं॥ अनन्तं शान्तमाभासमात्रमक्षयमाननं॥४॥

चिन्मात्रैकरसपूर्णानंदसन्मात्रा इति शिवः स्त्री पुंसादिजगद्रूपस्य रुद्रदेव्यादिविभागस्य चात्मनां तासंभावितत्वात्॥ भैर
रशान्तेन किंचिद्व्याहतं ब्रह्मसत्तया सदा संतता सर्ववस्तूनां नाशानाशयोर्विशेषस्य तु निरूपत्वादित्यस्य सहृदावेनत्वान्नृत्यान
मपि रवयोन्मोदयोरुन्मज्जनप्रसिद्धेः॥ मनानामपि चिरामस्त्रीभूतानां तु निसिद्धेश्वरादिवरप्रभावात्पुनरागमनप्रसिद्ध
यीवदृष्टान्तं जगदाकारस्य चिन्ने संस्कारात्मना सर्वधा सम्भावेनात्मनभ्रान्तैः केवलं जगद्रूपेण सर्वं जगद्दृष्टिनैकरसं पी
त्मना रुद्रदेव्याद्युपासकैस्तादृशरूपेण च योगसिद्धिबलाद्द्रष्टुं शक्यत्वादित्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह नासौ वा इत्यादि

शिवं निरतिशयानंदैकरसं तत्स्वरूप एव शिवं नीलकंठं त्रिलोचनादि शिवरूपं तत्प्रलयकाले भैरवाह्वनिलस्यते उपास
केरिति शेषः ॥ यतस्तदुपासनानुसारेण स परमाकाशरूपेणैव तथा तया आरूढ्या स्थितः स्मृतः ॥ ५ ॥ किंच चेतनेन ब्रह्मणि जग
दुपसंहारः श्रुतिषु प्रसिद्धः न च निराकारश्चेतनो लोके न विदृष्ट इति चेत् नेतो हि संहर्तेश्वरः उमासहायं परमेश्वरं प्र
भुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धरूपेण संभावनीयः स्मार्हरूपेणाह चेतनत्वादिति ॥ नन्वीपार्थिवस्यो ॥ ५

शिवं तत्साक्षिवं साक्षाल्लक्ष्यते भैरवाकृति ॥ न यास्थितो जगच्छांतौ परमाकाशरूपवसः ॥ ५ ॥ चेतनत्वात यास्व
तस्वभावविभवाहतेः ॥ स्यात्तु न युज्यते तस्य यथाहेमे निराकृतिः ॥ ६ ॥ कपमालांवरप्रांशुचिन्मात्रे चेतने विना
कपमालांवरप्रांशुमशिवं नित्कुतो विना ॥ ७ ॥ केरकादि विना हेम कपमाकां विनो व्यतो कथं स्वभावेन विनाप
हार्यस्य भवेत्स्थितिः ॥ ८ ॥ विना तिष्ठति तिष्ठति माधुर्यं कपये हसरसः कुर्थं ॥ निर्मीधुयेक्षपुष्टि रसो न हि सतः
सः ॥ ९ ॥ अचेतनं यच्चिन्मात्रं न तच्चिन्मात्रमुच्यते ॥ न च मात्रं नभस्तोन च्छक्वचनयुज्यते ॥ १० ॥ ७ ॥ ८ ॥

याहेमा निराकृतियथास्यात तथास्यात तथास्यात्तु न युज्यते न तथा नेताधीत्यर्थः ॥ ६ ॥ यथा हेम्नो हेमादिद्रव्यस्य पिंडकुंडलाद्य
न्यतमाकारवक्रपं भावतिममतथा चितो प्यर्थरूपे चेत्याकारावलंबनतिपमो लोके प्रसिद्ध इति निराकारपरिग्रोयपत्तस्
वप्रस्तुतासंभावितं इति प्रोक्तिवादे नाह कपमिति ॥ ७ ॥ अतश्चेतनः विषयतास्वभावता त्याकारोत्कृष्टस्यायेनाह क
यं स्वभावेनेत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ अपि च न हानामधिष्ठितो मानं दर्शनाद्वि दृष्टाकस्यापि निरन्वयनाशरूपवप्रसिद्धः स्मा हेन वे

किंच ब्रह्मणोऽनन्यस्य जगतो ब्रह्मसत्तामात्रकातिरिक्तरूपाप्रसिद्धेर्न कस्यचिन्नाशः प्रसिद्ध इत्याह खेति। ननु निरुक्तं चानिलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति ब्रह्मसत्तातिरिक्तरूपं श्रूयते अनुभवेति चेत्तत्राह अन्यत्वमिति॥ असौ ब्रह्मात्मा बहु स्यां प्रजायेयेति जगदाकारेण अन्यत्वमुररीकर्तुं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः प्रथमं व्योमानन्यम्॥ आकाशाभिन्नं स्वात्मानं करोति तर्हि अन्यत्वं कथमुररीकृतं स्यात्॥ सद्रूपानन्यत्वासंपादनेवा कथं व्योम कृतं स्यात्तस्मात्ततो नालाभस्त्वाहि व्योमादेरनन्यभिरितिनिरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिश्रुतिकल्पितस्य भर्तृमूर्तरूपस्य सद्रूपानन्यता

खसत्तामात्रकादन्यत्किंचित्तस्य न युज्यते॥ अन्यत्वमुररीकर्तुं व्योमानन्यमसौ किल॥११॥ तस्मात्स्वयं हृत्कलंकं सत्तामात्रं स्वमासने॥ अनादिमध्यपर्यन्तं सर्वशक्तिमयात्मकं॥१२॥ तेनेदं त्रिजगत्सर्गकल्पितं व्योमरूपिणा॥ नाशोत्पादनं नाम विना माभासनेन नभः॥१३॥ तननं मरणं माया मोहं माघमवस्तुना॥ वस्तुना च विवेकस्य बंधो मोक्षः शुभाशुभे॥१४॥७॥

सिद्धिरित्यर्थः॥११॥ किं तर्हि जगद्रूपमिति चेद्ब्रह्मसत्तैव॥ सा हि तत्त्वावबोधकमानं विना लौकिकदृशा तत्तत्स्थलपाद्याकारास्वरूपात्मनैव रज्जुर्भासते तेन तत्त्वावबोधकमानेन तु यथार्थरूपेणेति निखर्वेदृश्यपसंहरतीति तस्मादिति॥१२॥ विनामाभासनं तत्त्वावेदकमानं विनैवाविद्यादूषितदृशाभासनं॥ तैमिरिकदृशा चंद्रव्योमादिभासनमिव नभः शुद्धसत्तातिरिक्तार्थशून्यमेवेत्यर्थः॥१३॥ परमार्थज्ञानाद्विनाशः तत्सर्वं शुद्धचिदाकाशो निरामय इति पंचमे संबंधः॥ माया विक्षेपः मोहः आवरणं तयोः समाहारः॥१४॥७॥

वा·टी·नि·उ·
२४१

॥१५॥१६॥१७॥ सदनमेत्वमिव विदन्यत्वमप्यस्य खप्रदृष्टांतेन संभावनायमित्याशयेनाह॥ एतत्सर्वमिति॥१८॥ सत्संवित्
कस्वभावः परमात्मा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्येत्याद्युक्त्या श्रुतिषु शिव एवोक्तः स एव सनातनः शिवो भवसेयेति
मत्वा तद्रूपं निरूपयन्नुपसंहरति सर्वः॥२०॥ स एव विष्ण्वाद्याकारेणोपासितवतां हरिरितिवेषेण भाति॥ एवं पितामहोप्युपासकाभव
ति किं बहुना चंद्रार्कादिवासनावासितधियां तत्तद्रूपोपि भवतीत्याह चंद्रेति॥ तथा चक्षुतिः॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर

विद्याविद्ये विदेहत्वं सदेहत्वं क्षणाक्षिरौ॥ चलत्वं स्थिरत्वं चात्वं चाहं चेतरञ्जनः॥१५॥ सद् सद्धाप्यसद्सन्नोरयं
पाण्डित्यमेव च देशकालक्रियाद्रव्यकलनाकेलिकल्पने॥१६॥ रूपालोकमनस्कारकर्मबुद्धीन्द्रियात्मके॥ तेजो वाय्व
निलाकाशपृथ्व्यादिकमिदं ततम्॥१७॥ एतत्सर्वमसौ शुद्धचिदाकाशो निरामयः॥ अजहद्व्योमतामेव सर्वात्मैवेव
मास्थितः॥१८॥ एतत्सर्वं च विमलं त्वमेवात्र न संशयः॥ अस्मादनन्यत्स्वप्रादिदृष्टान्तोत्रा विस्यन्दिनः॥१९॥ चिन्मयः
परमाकाशो य एवं कथितो मया॥ स एवासौ शिवोस्त्युक्तो भगवान्स सनातनः॥२०॥ स एष हरिरित्यास्ते भवसेषपिता
महः॥ चंद्रार्केंद्रोपेन्द्रवरुणो यमो वैश्रवणोऽनलः॥२१॥ अनिलो जलदोम्भोधिर्योयद्स्त्ति नास्ति वा॥ एते ते चिन्मया
काशकोशलेशाः स्फुरन्त्यलम्॥२२॥ छ॥

योदिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्॥ एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति॥२१॥ स एवानिलो वायुः स्यः अती
तं दिनं कालमात्रोपलक्षणमेतत्॥ तत्र यदस्ति॥ अस्तिनास्तिचेति विकल्पितं तत्सर्वं शिव एवेत्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः॥ स ब्रह्मा
स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणाः स कालोग्निः स चंद्रमाः स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं॥
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये इति॥ इति वर्णितात् एते हरिपितामहादयो भावाः चिन्मयस्य ब्रह्माकाशकोशस्य
गुणाद्युपाधिप्रयुक्ता लेशा अंशाः॥२२॥

राम·
२४१

मुधाभावनयाअन्यथाग्रहणकारिण्याअविद्ययापरमार्थस्वभावमात्रबोधेनतुएतेनादृशाश्चिन्मात्रस्वभावाःभवंति॥२३॥न
भावब्रह्मैवकंचित्कालेअज्ञदृशाअबोधइतिजीवइतिगद्देषेशा॥स्थितंततोविद्धिदृष्यासाबोधइतिविशेषेणस्वरूपेस्थितमितिफलितं
नतदन्यत्किंचित्कदाचिदपीत्याहअबोधइति॥२४॥तथाचजीवःअज्ञानस्वात्मस्वरूपेसंसारमहासमुद्रेतावत्कालंजन्ममरणभ्रम
णादिनानातरंगत्वंकरोतियावत्परंब्रह्मात्मकंस्वभावं॥नजानासि॥तदृत्तन्मयतामुपेतःसन्निरामयंतदेवात्तेइत्यर्थः॥२५॥तदे

एवंविधाभिसंज्ञाभिर्बुद्धभावनयेदृशाः॥स्वभावमात्रबोधेनभवंत्येतेतुनादृशाः॥२३॥अबोधोबोधोबोधइत्येवंविधो
मेचात्मनिस्थितेतस्माद्देहोहंतमेवनानात्येवेतिप्रशाम्यतो॥२४॥तावत्तरंगत्वमयंकरोतिजीवःस्वसंसारमहासमुद्रे॥
यावन्नजानातिपरंस्वभावंनिरामयंतन्मयतामुपेतः॥२५॥ज्ञातेतुशांतिंसमुपैतियथानसोच्छिन्नतरंगकोसौयथा
स्थितेसर्वमिदंचशांतंभवत्यनंतंपरमेवतस्मात्॥२६॥महातिर्वाणप्रकरणेपाषाणोपाख्यानेशिववरूपवर्णनंनामद्वाशी
तितमःसर्गः॥८२॥श्रीवसिष्ठउवाच॥चिन्मात्रपरमाकाशएषयःकथितोमयाएषसोशिवइत्युक्तस्तत्सरुद्रःसनातन
जः॥१॥यासौतस्याहृतिर्नासावाहृतिःकृतिनांवर॥चिन्मात्रघनेव्योमतथाकचतिनादृशा॥२॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

वाहृज्ञातेविनि॥२६॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेद्व्यशीतितमःसर्गः॥८२॥चिन्मात्रमेवसच्छिवेनकाली
मेरवाहृतिःबोधापकल्पनादृस्यात्तथाभातीतिवर्ण्यते॥अन्तरस्वतेवमयाअविद्याभ्रांतिनिरासेनतात्विकशिवस्वभावदृष्ट्युद
रनायाजगत्कलपरुद्रन्यादिस्वात्तुभक्तंवर्णितेनतदेवपरमार्थइतिभ्रमितव्यामित्याहचिन्मात्रेत्यादिना॥१॥२॥ छ॥ छ॥

तत्त्वदृशा तु मया तदाकृतिश्चिदाकाशमात्रमेव दृष्टा ॥ अन्यजनदृष्टिहीनः ॥ ४ ॥ तत्त्वदृशैव मया कल्पनादि सर्वं मायामा
त्रमिति परिज्ञातं ॥ ७ ॥ ५ ॥ कल्पनादृष्टिदृष्ट्यापि तत्पुरतो वर्णितं नतु वाच्यवाचकयोः शब्दार्थसंबंधकल्पनं विना निर्विशे
षस्य तु स्यादित्याशयेनाह तत्कल्पनेन त्वत्पुमादिनार्थमित्याह वाक्येति ॥ ६ ॥ तेनेदिरसनं तु कस्मिंश्चित्प्रक्रियायां सत्यानां बुद्धिमी

मयादृष्टा तदाकाशमेव पश्यन्ती तदाकृतिः मय्येव तत्परिज्ञातं नान्यैः प्रकृपितं तथा ॥ ३ ॥ यथा नाम सकल्पांतःस्र
ष्टा साच भैरवी मायामात्रं तथा सर्वं परिज्ञातमलं मया ॥ ४ ॥ चिदाकाशमेव परं प्रत्ययं सन्निवेशेन तेन तत् ॥ तथा संलक्ष्य
ते नाम भैरवाकारतं गता ॥ ५ ॥ वाच्यवाचकसंबंधं विना बोधो न जायते ॥ यस्मात्तस्मात्त्वयि मया दृष्टमेव प्रवर्णितं
॥ ६ ॥ यदेव वाञ्छुपारूढमेतदाम सदैव तत् ॥ रूढाधिभौतिकदृशः तथा मायात्मतां गतं ॥ ७ ॥ न भैरवी सा नैवासौ भै
रवो नैव संभवः ॥ समस्तमेव तद्भ्रांतिमात्रं चिद्व्योमभासुरं ॥ ८ ॥ स्वप्ननिर्माणपुरवत्संकल्पनगरवत् ॥ कथा
र्थसार्थरसवन्मनोराज्यविलासवत् ॥ ९ ॥ यथा स्वप्नपुरं स्वच्छे व्योम्नि भौतिकधीर्यथा ॥ यथा केशोण्डुकं व्योम्नि तत्
था चिन्नभसि विद्यते ॥ १० ॥ चिन्मात्राकाशमेवांतः कचति स्वात्मनात्मनि ॥ तथा नाम यथा भाति तदात्मेव जगत्तया ॥ ११ ॥

रूढिरेतद्दृष्टिमित्याह यदेवेति ॥ हि राम सदैव चिदाभासा जगति रूढाधिभौतिकदृशाले यदेव वाञ्छुपारूढं तदेव तथा मा
यात्मतां सत्यतां भ्रांतिं गतं ॥ ७ ॥ न भैरवीत्यादिना पुनर्निषेधेन तत्समस्तमेव भ्रांतिमात्रं परमार्थचिद्व्योमैवेति भा
सते ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथा अविततविद्यते तिभ्रांत्या ॥ १० ॥ प्रबोधे नत्तर्हि कथं भाति तदाह चिन्मात्रेति ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

तर्हि किं स्वप्रकाशचिदात्मनः स्वपरप्रकाशने विशेषोस्तीत्याशंक्य पश्येति ॥ यथा तथा स्वप्रकाशने कस्वभावं निर्विशेषं विशेषमेवाश्रि
यो योस्ति कोनिराकारः स्वाकारः । यदि शिष्टं तु यस्तस्य न स्पस्यास्थितिरेवेत्याशंक्य त्याघमानंश्रयेव माह शिवयोरिति
॥१३॥ यथाभ्रांत्या हस्पमानं शुक्त्यादि वा स्वरजतादिवस्तु तयाविनास्यात्तु न शक्नोतीति तथा श्चेतनोधातोश्चेतनमयि किं
चित्संस्पंदनविनास्यात्तु न शक्नोतीति भ्रांते स्वभावविपर्यासकतनियमसाम्याहित्यर्थः ॥१४॥ अतस्वस्वरूपं ब्रह्म सर्व
जगद्दृति देहरूढ्दे त्याकारविपर्यासेन अधिष्ठानता स्वभावेन स्थितमित्याह स्वभावादित्यादिना ॥ १५ ॥ वस्तुनाअधिष्ठा

यथा विशेषोस्ति कचति स्वरूपवान्मात्तथा पटे ॥ तथा कचति तत्तत्रेकल्पांतानलनर्तने ॥ १२ ॥ शिवयोरेवमाकारो नि
राकारो गवर्णितः ॥ अधुनाअत्युतेव इपे नतस्यान्तताद्स्थिति ॥ १३ ॥ चेतनं चेतनाधातोः किंचित्संस्पंदनं विनाशक
चिस्यात्तु न शक्नोति यत्स्व वस्तुतया यथा ॥ १४ ॥ स्वभावाच्चेतनं तस्मात् द्रूत्वे नतया स्थितं ॥ हेमैवरूपकत्वेन संलि
वेशाविलासिना ॥ १५ ॥ यन्नाम चेतनं यत्र तदेव स्पंदस्वभावतः ॥ स्पंदधर्मि भवत्येव वस्तुताहि स्वभावतः ॥ १६ ॥ यस्य
दृश्यिघनस्यास्य शिवस्यास्य सस्पंदनः ॥ स्वेवाख्ना वे शवशान्तस्य मेव विराजते ॥ १७ ॥ अतः सकल्पांत ॥ शोवोरुद्दरोरु
इति कुतं ॥ यन्तत्यति हि जच्छिविद्दनः स्पंदनं विना ॥ १८ ॥ श्री रामउवाच ॥ प्रामाणिके दृशां दृश्यमिदं नात्येव वस्तुतः ॥ यदेवाश्री
यतत्सर्वकल्पांते प्रविनश्यति ॥ १९ ॥ तत्कल्पांत महाकल्पे शतांक्षिन्यमांबरे ॥ कथं चिन्नामवाचेत्यं चेतावेतति विद्दनः ॥ २०
तनाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रामाणिकदृश्यानास्येवेतिनतस्मिन्कल्पेप्रभ्रः अप्रामाणिकदृश्यकल्पे यद्दृश्यमिय स्वादिविरसी वत सर्वकल्पां
ते प्रविनश्यति ॥ १९ ॥ ततेवास्ति चितुः ॥ अचेत्यचेत्यरहितं चिन्नामवाकथं तथा आश्रयाभावेतो चैवेतयि नावाकथं स्यातितेति
विति श्रियाभावे विघ्नश्चेतनति वा कथं स्थितिः पुरीनो यपद्यतदृत्यर्थः ॥ यदि वा विघातहानां स्वरूपियदृश्यं दृश्यतीति नतत्र वस्त्रिपुरी
सि द्दिरूश्चेतन तर्हि सर्गप्रलययोर विशेषः ॥ न स्वचेतिते सर्वं जगद्दृष्टिनेतुदृश्या शरीरे तन्नान्य वासंभवति नहि युगपतहंतमेवस्वभा

वा॰प्री॰नि॰उ॰
२४३

देशंगगणयेवं शंकसे तदापि तदैवैवमसंदेहांशो मोघियशांतये उत्तदेवोत्तरं प्रत्याहरेदाह यदीति ॥ यदि सर्वप्रलये परिशिष्टसचि न्मात्रनभसः न किंचन चेत्यमस्ति तदा ततः द्वितीयासत्त्वाद्देवकं विद्धि तेन कदाचन काले किंचिदपि वस्तु न स्फुरदिन चेत ति यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेरिति भावः ॥२१॥ तथापि प्रमात्रादिकं प्रतिसिद्धं निमित्तमनस्यभा वस्य प्रलयस्तितयोपपन्नमिति प्रथमकल्पस्य संपन्नं स्यादित्याह सर्वमिति ॥ तथा च प्रमात्रादिका दृश्या द्वितीयकल्पस्यापि त्यमज्ञोनोचित इति भावः ॥२२॥ यदि तु प्रथमकल्पे वैलक्षण्यं प्रलये विद्याहि किं विवेकेनामनुपगच्छसि न हि तेनैव त्रिपु

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनन्तरं त्वया प्रोक्तं यद्देहांशो मोक्षशान्तये यदि चिन्मात्रनभसश्चैत्यमस्ति न किंचन ॥२१॥ न किंचिद्वेत्ति ततः किंचित्किं विलक्षणं तवेदृशं सर्वशान्तं ह्यनन्तं विज्ञानघनमेव तत् ॥२२॥ यदेवं चेत्यते नाम तत्स्वभावोऽस्य वेदनात् ॥ चित्स्व भावस्य शान्तस्य स्वसत्तायामवस्थितेः ॥२३॥ यथा स्वप्ने चिद्व्योम्नः पुरपत्तनवत्स्वयं वेत्त्युदेति नु तत्किं चिद्विज्ञानाकाश मेव तत् ॥२४॥ आत्मनात्मनि निर्विच्छिन्नता वा यत्त्वेयमप्यलं तथा वसर्गादावेतद्भेदेनेति स्वैक्यं चेतनं चेत तदा ॥२५॥ स्वयम नःकं चेतीचित्त्वमाचाकाशकोटरे ॥ तथा कल्पान्तनाशे ज्ञानं विधत्ते कल्पनयास्वया ॥२६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दीजगद्दर्शनं तद्देवी शरीरेतत्त्वस्य वेत्स्यतीति नासंभावितं किं विमर्शयोग्यमिल्माह यदेना हयमेदमित्यादिना स्वभावः अतानात्मस्यहमस्य प्रस्यरस्य ॥ प्रलयेपि हृदयेत्येवं नत्वपरुषेऽथवलातिसृपुत्तेति नचेतावतावाशोवक्षुः स्यचित्स्वभावहानि त्याह चित्स्वभावस्येति ॥२३॥ अंमनम्यथा प्रतिभासेपि वासनवस्वभावासस्तीति दृष्टांतमाह यथेति ॥२४॥ तथा च सर्वत्रैवं तस्य त्वायिचित आत्मनि सदैव स्वे यत्र यत्र तथा प्रलयकालेपि सर्गादिं भवत्यावृत्य मयावनलयकल्पं योग्यथासंपन्नं तत्सर्वं केव लं चेतीति सहसर्वत्रं तत्र ब्रह्मसारिपूर्णमित्यर्थः ॥२५॥ अतएव नैसर्गकालेपि प्रलयप्रतानानागतसर्गप्रलयसहस्रैः सहपथ्य त्येवेत्यपि संभावनीयमित्याह स्वयमित्यादिना ॥२६॥ ॥

राम॰
२४३

॥२७॥ अतस्तथाहि सर्वहश्यस्य तद्भावस्य च परस्परबाधितत्वात्परमार्थवस्तुनो भावाभावोभयनिषेधावधित्वेन्याप्यत्वेनो
पसंहरति तस्मादिति यादिना सर्गप्रलययोर्विशेषोपि स्वानुभवेनैव सिद्धो न युगपत्प्रत्ययेनापलपितुं शक्य इति भावः॥२९॥२८॥
॥३०॥ हेराम त्वमपि ईश्वरइव लोकदृष्ट्या नित्यं प्रकृतमेव राज्यपरिपालनादिआचारजालं यथाप्राप्तं हि येन महासा
क्ष्मेण कुर्वन्नेवस्वदृष्ट्या परमार्थमौनात् निर्मानं निर्मोहं अपगतमदभेदं अगलद्भिमानि जीवेन च रहितं आकाशकोशवद्वि

शदमंतः कचत्कांति स्निग्धाकाशः स्वभावस्थः॥ अयं सोहमयं चत्वं करोतीत्यादि कल्पने॥२७॥ तस्मात्त्वद्वैतमस्ती
न वैक्यं न च शून्यता॥ न चेतनाचेतनं वै मौनमेव ननु तत्वतः॥२८॥ न चेत्यजीवचित्किंचित्कस्त्वेवेत्यात्मभावतः॥ तेन चेत्य
विनाशी वमौनमेवावशिष्यते॥२९॥ निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धांतः सर्ववादिषु॥ तस्य जीवदृष्ट्यौनं त्वमिम
वान आस्यतां॥३०॥ कुर्वन्नित्यं प्रकृतमेव यथाप्रवाहमाचारजालमचलः परमार्थमौनात्॥ निर्मानमोहमदभे
दमनं जीवमाकाशकोशविशदाशय शांतमास्व॥३१॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्वरूपदर्शनं नाम सर्गः
॥८३॥ श्रीराम उवाच॥ अनंतरं मुने ब्रूहि कालीकिमिव नृत्यति॥ किं शूर्पफलकुद्दालमुशलादि स्त्रजाहृतं॥१॥ ७॥

शदाशयं च यथा स्यात्तथा शांतं निर्विक्षेपम् आस्व॥३१॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे त्र्यशीतितमः स
र्गः॥८३॥ शिवशक्त्योर्नित्यं रूपं विचिन्त्यात्रोपवर्ण्यते॥ शूर्पादिमालारूपं च सत्यासत्यविमर्शनैः॥ या काली नृत्यतीति
त्वया वर्णिता सा किमिव किं स्वरूपेत्यर्थः॥ सा च किमात्मकशूर्पफलकुद्दालादि स्त्रजा आहृता नटभयं ब्रूहीत्यर्थः
॥ कालः किमिव नृत्यतीति पाठे पि कालात्मककालीस्वरूपस्यैव प्रश्नस्तस्यास्तत्परत्वेन तदंगभूतयोर्नृत्यस्य शूर्पमुसलादि स्त्र
ग्धारणस्य च वर्णनात्॥१॥

शिवस्य स्वरूपमनिरूप्यं तच्छक्तिस्वरूपनिरूपणायोगात् उभयरूपं सहैव निरूपयितुमुपक्रमते सदिति। चलनस्वभावस्तो
गुणप्राधान्येन स्पंदशक्तिः सत्वगुणस्वच्छताप्राधान्येन सर्वतश्चिन्मात्रप्रतिबिंबग्राहित्वाज्जगत्संस्कारघटितत्वेन च सर्गादिसंकल्प
विकल्पहेतुत्वेन मनःसाम्यान्मनोमयी॥ शिवेनाहात्म्येनाध्यासात्तदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वाच्च तदनन्यां मायां तां विद्धि त्वमर्थः॥
२॥ अनन्यत्वे दृष्टांतमाह यथेति। तमोहास्याऽपि जगेव सर्वकालव्यवहारसमासे। सर्वकालव्याप्तिरस्येवेत्याशयेन
सर्वदेत्युक्तिः॥३॥ यतो वाङ्मनातीताम्नातानि जायंते येन जातानि जीवंतीत्यादिश्रुति भुजगासर्गप्राणस्य दाहिनी क्रियेयं वपि

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ असमेरवश्चिदाकाशः शिव इत्यभिधीयते॥ अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पंदशक्तिं मनोमयीं॥२॥ य
थैकं पवनस्पंदमेकमौष्ण्यानलौ यथा॥ चिन्मात्रं स्पंदशक्तिश्च तथैवैकात्मसर्वदा॥३॥ स्पंदेन लक्ष्यते वायुर्वह्निरौ
ष्ण्येन लक्ष्यते॥ चिन्मात्रममलं शांतं शिव इत्यभिधीयते॥४॥ तत्स्पंदमयया शक्त्या वलक्ष्यते नान्यथा किल॥ शिवं ब्र
ह्म विदुः शांतमवाच्यं वागविदामपि॥५॥ स्पंदशक्तिस्तदिच्छेदं दृश्याभासं तनोति सा॥ साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै
कल्पनापुरं॥६॥ करोत्येव शिवस्येच्छा करोतीदं मनाकृतेः॥ सैषा चितिरिति प्रोक्ता जीवनाज्जीवितैषिणां॥७॥ ७॥ ॥

वस्य ब्रह्मणो लक्षणाद्यितदनन्यत्वमित्याह स्पंदेनेति द्वाभ्यां॥४॥ ननूक्ततो सर्गादिब्रह्मलक्षणां तच्छिवस्य कथमुच्यते तत्र
आह शिवमिति॥ यतः सर्वाः श्रुतयो ब्रह्मविदश्च शिवमेव ब्रह्म विदुः। ततो नाशिवं ब्रह्मान्यदस्तीत्यर्थः॥५॥ सोऽकामयत बहु
स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिसाम्यं स्पंदशक्तिरेव शिवस्येच्छेत्युक्ता सैव सत्यकामस्य तस्य मनोराज्यमिव जगत्तनोतीत्याह स्पंदशक्ति
रिति॥६॥ सैषा स्वांतर्गतचिदाभाससहितत्वाच्चितिशक्तिर्जीव चैतन्यमिति प्रोक्ता॥७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

प्रकृतित्वेन जगदाकारपरिणामित्वेन तथा च श्रुतिर्मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति॥६॥रूपाभासेष्वनुभूतानां अन्
यासां विकृतिसंस्कारलक्षणानां चतुर्विधफलानां कल्पनात्॥७॥द्विविधमेपरीधानाम्बुकमांसानिभैरवेन्याद्रिपुरारोपणस्याःशुध
ताप्रतिद्वेरपिनिमित्तमात्रत्वाच्चैतयतःसमुद्रादिजलाईग्रहांडदेहासावाड्वाग्निशिखाकाशानंगैश्वाद्रिस्याद्रिश्योतिषःसकाश्या
व्योष्याश्नतःशुद्धेति कथ्यतइति॥८॥यतोजयाअनोजयंतीचाप्रोक्तानथा च नामद्वयस्याप्येकमेव प्रकृतिनिमित्तं विशिष्टाज

प्रकृतित्वेन सर्गस्वरूपं प्रकृतिं तां गता॥६॥रूपभासानुभूतानां कारणात्मोच्यते क्रिया॥७॥वाडवाग्निशिखाकाराज्ज्यो
व्याशुद्धेतिकथ्यते॥ चंडिन्याहुंडिकाप्रोक्ता सोमलोमलवर्णतः॥८॥जयाजयैकनिष्ठत्वात्सिद्धासिद्धिसमाश्र
यात् जयंतीच जयाप्रोक्ता विजयाविजयाश्रयात्॥१०॥प्रोक्तापराजितावीर्यादुर्जितुर्गेहमनः॥ॐकारसारश
क्तित्वादुमेतिपरिकीर्तिता॥११॥गायत्रीगायनात्मत्वात्सावित्रीप्रसवस्थितेः॥सरणात्सर्वदृष्टीनां कथितेषा सरस्व

प्रोक्ता विजयापरस्यैरवमप्यपल्यं॥१०॥उमेतिपरिकीर्तिता ॐकारघटकानां अकारोकारमकाराणां उमऽइतिव्यत्या
सेनघटनेऽपिकुमाराह निष्पन्ने इतिभावः समेतिपरिकीर्तितेतिपाठेतु ॐकारलक्षणतुरीयस्वरूपस्थूलसूक्ष्मादिस
र्वप्रपंचसारचिच्छक्तित्वात्सर्ववैषम्यरहितेत्यर्थः॥११॥गायत्रीःजापकानांपरमपुरुषार्थप्रापकत्वात्॥स्वर्गापवर्ग
साधनसर्वकर्मोपासनज्ञानदृष्टीनां सरणात्प्रसरणात्॥१२॥१६॥

भवत्यस्मादिश्वमितिभवः ईश्वरस्तद्देहानुषंगिणी॥ उमानामपुनःप्रकृत्यंतरे णाचष्टे स्तुमानामिति॥ वार्थे अथ शब्दः॥ स्तुमानां प्रबुद्धानां च त्रैलोक्यस्य सर्वप्राणिनां हृदि अनाहतनादो मानामकारादिमात्रात्रयमध्ये स्यप्रणवनादभागस्य चार्द्धमात्रस्य नित्यं सर्वदेवोच्चारणात् अंगुष्ठपरिमितत्वेन दृश्यतेति इति लिंगाकारेणास्थितस्य दहराकाशस्थस्य प्रतिबिंबस्य दिव्यरूपिणः स्वर्णमूर्ते विंदुरूपाई उकलाद्रमेनुच्यते तेन पार्वतीकं वा य वीपसंहितायां॥ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म स्वयं प्रतिपादकं॥ अनुमेति मात्रित्रामिः परस्तादर्द्धमात्रया॥ तत्राकारः स्थितो भोगः स्याल्लिंगस्य दक्षिणे॥ उकारश्चोत्तरे तद्वन्मकारः तस्य मध्यतः अर्द्धमात्रात्मको नादः॥ म्

गौरीगौरांगदेहत्वाम्बदेहानुषंगिणी॥ स्तुमानामप्रबुद्धानाममात्रोच्चारणाद्धि॥ ध्यानित्यं त्रैलोक्यमतानामुमेति उक्तो लोक्यते॥ शिवयोर्व्योमरूपत्वादसितं लक्ष्यते वपुः॥ १७॥ नमो हि मासमेतार्थ्यादर्शितं स्वं विलोक्यते॥ अस्ति न भो नमस्येव तो न भो न मसि स्थितो॥ ४५॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

यतो लिंगमर्द्धनीति॥ हंसोपनिषदि चयद्वेदलेपुण्यामगिरिमादितद्धृत्पुंडरीकदलेषु जावस्थमतिमेद्यनुक्त्वा लिंगे बुद्बुदः॥ लिः पश्यामेनुरीयं यदा हंसो नादे विलीनो भवति तत्तुरीयातीतमिति लिंगमर्द्धस्यो नादे सर्वोपाधिविलयेन ब्रह्मप्रतिष्ठानुरीयातीतावस्थेन्नुक्रमिति भावः॥ १३॥ कालीकिमिति न्युपतीति प्रश्ने किमिति कालीति वर्णनिमित्तप्रश्नमभिप्रेत्योत्तरमाह शिवयोरिति॥ १४॥ ननु चिद्रूपयोः शिवयोर्नैः द्योरूपताकथं तत्राह नभ इति चिद्रूपाभ्यामेवेतायोर्मासमनं स्वच्छशरीरमिवच्छामसर्गसंकल्पादर्धं ततः श्यामं इव अचूमिन पविलोक्यते निराधारस्थितिरचितयोर्नभोवदेवानुमेयत्वाहम्सीति॥ १५॥

अमर्तत्वस्वच्छत्वेछत्वे अमितयोर्व्योमवद्देव वोध्ये इत्याह नमोनिभाविनिता॥ अग्रडोऽव्येषग्लानरादिवेस्तुयमाहार्धोयसंभाव
ना॥ अमर्तत्वेहृत्तपाहादिमत्वेहलमूर्धादिस्त्रग्धरत्वं च कथमिति चेत्र श्रोतरंग्लावपातिहृत्तेत्याह॥ हृत्तपाहास्यमूर्धइति
समाहारद्वंद्वैकवद्भावः॥ हृत्तादेर्य द्व्रुत्वाल्यत्वमेद्रतः नानात्वं वै चित्रं पद्महलमूर्धादिस्त्रग्धरत्वं तच्छृणु वतिवतियरेणा
न्वयः॥१६॥ हि यस्मात्साभगवतीअनाद्यन्ता चित्तिशक्तिः शक्तिरत्यिआत्मनास्वच्छ एव स्वात्मनि सर्व वैदिके क्रियारूपा स्वयात्मा

नभो निभावभृत्तांगावृष्टोऽव्योमद्द्वाग्रजौ॥ हृत्ताघाहास्यमूर्ध्नोयद्धूत्वात्स्यताभेद्रतः॥१६॥ नानात्वं हलमूर्धादिस्त्र
ग्धरत्वं च तच्छृणु॥ सा हि क्रिया भगवती परिस्पन्दैकरूपिणी॥१७॥ इयात्सायाच्चक्रकूपादिस्याघग्रशरीरिणी॥ चि
त्तिशक्तिरनाद्यन्ता तपाभाता नामनात्मनि॥१८॥ साकाशरूपिणी कान्ता स्वश्रीः स्पन्दधर्मिणी॥ देव्यात्तस्या हि याः
काल्या नानाविनयनर्तिना॥१९॥ नोरमाब्रह्मणः सर्गजरामरणजीवयः॥ क्रियासौ ग्रामनागरद्वीपमंडलमालिकाः॥

इयात्सायात्ज्ज्रूपादिस्याद्विवेद्विहितहान हानस्थानपागादिश्रेष्ठ शरीरिणी संपन्नात स्मात्स्माः देव्यायाः नानावि
धाभिनयसहिताः नर्तनात्साः रमाः ब्रह्मणः कर्मफलरूपाः सर्वप्राणि सर्गस्थितिजरामरणादितयो वोध्याः इति परेणान्वयः
॥१७॥१८॥१९॥ यतः असौ देवीक्रिया अनन्तनिरवयवा या क्रिया या अप्रसिद्धः स्वरूपप्रसिद्धमेव कल्पितः हृत्तपाद्यवय
वात्मिकाः ग्रामनगरद्वीपमंडलमालिकाः शरीरान्तर्वर्तिनीः संहारकरोति सा क्रियारूपता प्रकटयतीतियावत्॥ २०॥ ७॥

कालीनामनिर्वचनेपि तस्याः क्रियैकस्वभावत्वं ब्रह्माण्डशरीरतया सर्वलोकावयवधारिणीत्वं च प्रसिद्धमित्याशये
नाह कालीति॥ कल गतौ संख्याने चेति धातोर्हि कालशब्दः कालीशब्दश्च निष्पन्ने कलिः कामधेनुरिति च वैष्णा
करणाः धारणादि सर्वक्रियावाची कलधातुरित्याहुः तथा चैषं ब्रह्माण्डजननानां बीजकोशानां कालिका कल
यित्री निर्मात्री धारयित्री परिणामादिविकारप्रापयित्री च क्रियास्वरूपं सती कमलिनी पद्मनीलत्वेन काली श्यामलाम्
यन्नाअनस्वद्विस्वपुष्पावयवान्तं रंतां इमां स्वप्ना दिद्वयलक्ष्मीतद्विद्यते इत्यर्थः॥ एवं जगद्गतधारणापि तस्याः

सं हृत्य रोनिधते तं तः कल्मिनावयवान् कालीकमलिनी कालात्क्रियाब्रह्माण्डकालिका॥२१॥ ध्रुते स्वावयवी
भूता इश्यलक्ष्मीं निर्मातृ हि॥ न कदाचन विद्वेनी निहिंश्यावयवाश्चिता॥२२॥ शिवत्वात्प्रतिरेकेण शिवते
धं विद्वश्यतां॥ यथा गन्धस्य ताद्ब्योम्नः संबन्धे मानदिक्षुनः॥२३॥ सोत्रापाङ्गे स्वमेवंहि इश्यसंगं चितेः क्रि
या॥ शिवं शांतमनायासमव्ययं विद्धि निर्मलं॥२४॥ न मनागपि तत्राक्रिके मित्यंस्य इधर्मता॥ सा क्रियैव
तथा रूपा सति बोधवशा यदा॥२५॥

असंगोदासीनचिद्रूपशिवस्वभावत्वान्निरयत्वमेवेत्याह न कदाचनेति॥२१॥२२॥ अंगाभावेप्यंगव्यपदेशे दृष्टांता
नाह यथेति॥२३॥ सोत्तायाः अङ्गिकायाः चेत्य प्रबोधनायैकु सुदृढांगं सोत्ताङ्गमिन्दादिति॥ पाठे तु स्पष्टं॥ एवं तस्याः
कालात्मकं जगदंगकं क्रियास्वरूपवर्णित्वात्मव स्वरूपं वर्णयति शिवमिति॥२४॥ तत्र क्रियास्वरूपं तस्याः प्रबोधदशा
मात्रदृश्यमवास्तवं॥ शिवरूपं तु बोधदृश्यं वास्तवमित्याह सेति॥२५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

महाबोधवशात्क्रियास्वभावा व्याहृत्यतपैव वास्तवस्वभावेनास्तीति देवी शिव इत्युच्यते कूटस्थस्य चितिशक्त्यात्मिकाया देव्याः ॥
आत्मनि स्वस्याम् अविद्यावशाद्यत्प्रतिकूलस्पन्दरूपभावेनावस्थानं तदेव क्रियेत्युच्यते ॥२६॥ विद्यापायपरां तद्विन्मात्रस्वभाव
स्थितेरेव हेतोः शिव इत्युच्यते ॥२७॥ तथा च कल्पितजगद्देहधारिण्यास्तस्याः कल्पिता गीतय इव ताहशा भूरपिष्ठुसलादिहस्ताहाम

व्याहृतैव न चैवास्ते शिव इत्युच्यते न सा ॥ चितिशक्तेः क्रियादेव्याः प्रतिस्पन्दं यदात्मनि ॥२६॥ यथा परां स्थितिरेव त
देव शिव उच्यते ॥ देव्याः क्रियाया विच्छेत्तेः स्वरूपिण्या महाकृतेः ॥२७॥ कल्पिताकारधारिण्या अनन्यावयवा इमे सर्गाः
॥ सज्जनतावर्गा लोका आलोकभास्वराः ॥२८॥ सद्वीपसागराः पृथ्वी सवनावनयोद्भवः ॥ सांगोपांगास्त्रयो वेदाः स
विद्यास्थानगीतयः ॥२९॥ सविधिप्रतिषेधार्थाः सशुभाशुभकल्पनाः ॥ सदक्षिणास्तपोयज्ञाः पुरोडाशाद्युपोषिताः
॥३०॥ भूपालोलूखलव्रह्मशोर्प्पयूपादिसंयुताः ॥ संग्रामाः सापथग्रामाः सकलशरशक्तयः ॥३१॥ सपशुक्ष्मुडगदा
प्रासहयेभभटभास्वराः ॥ ज्ञानयोगतसंधानाचतुर्दशरात्रिकाः ॥३२॥ छ छ छ छ छ छ॥

भूषणामेवेतचिन्नमितिवक्तुं भूमिकां रचयति कल्पिताकारेति ॥ संतः विद्यमानाः जनतावर्गा येषु ॥२८॥ इमे वक्ष्यमाणाः सर्वोऽपि ॥
पुरोडाशरूपं पत्र आद्यमहनीयं तत्त्वोऽसिन त्वाभिहृष्याः ॥ यज्ञानां द्रव्यदेवतानिरूपणत्वादिति भावः ॥३०॥ पुष्कानामपि योद्दरवर्गस
पत्नादिहेतु विहितकर्मत्वेन यत्तसाम्यात्तद्गेः सह निर्देशः ॥ भूपालोलूखलव्रह्मपादिघटितस्वमाभसंयुताः ॥३१॥३२॥ छ॥ ॥

लोकाश्चतुर्दशोत्पन्नानां सर्वेषामिदमेकस्मिन्नाकारधारिण्यादेव्याः अनन्यावयवा इत्यपि पूर्वत्र संबंधः ॥ एवं प्रश्नद्वयेत्वयासमाहितोपि
मम प्राक्सर्गाहृतदैनेकस्य योगपद्यासंभवशंकयाः सम्यक्समाधानं न कृतं न च स्यात्सतः अर्थक्रियाकारित्वासंभवात्स्वसत्तावेलेनप्र
र्थसत्तासंपादनमेव हि कारणानां कार्यार्थक्रियाउपादानेन कार्यस्य सत्तापदार्थश्चनाशः ॥ नचैकस्मिन्नेवकाले कारणेन स्वकार्यैस
त्तासंपाद्यतेऽपन्हियते चेति शिष्यते ॥ नवा सर्वकारणसदात्मापन्नत्वसत्ताकैः प्रलयेस्वस्वार्थक्रियासंभावयितुं शक्येत्याशये
न रामः पृच्छति चितेरिति ॥ इकालीशरीरिण्याश्रिते ॥ अग्रे प्रलयकाले ये अतीतानागताः सर्वे सर्वे सर्गाः कल्याः प्रलयाश्च स्थि
ता इति यत्त्वयावर्णितं तत्र यद्यपि ये स्थिताः सर्गास्ते किमात्मनि अर्थक्रियासमर्थसत्त्वभावेतिष्ठन्ति उत असत्याः कादाचित्सत्त्व

भावभ्रान्त्याः मृगतृष्णांबुप्राया इति वदेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ जगतः प्रलये चतुर्दशाब्धिद्वीपोर्मिजालालोकाश्चतुर्दश ॥ श्रीराम उवा
च ॥ चितेः कस्याः शरीरिण्याः सर्गा येऽङ्गे स्थितास्तया ते किमात्मनि तिष्ठन्ति उतासत्या वदेति मे ॥ ३३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
रामासौ किल चिच्छक्तिः तया यद्बोधितं तथा तच्चेतितं नमेवांतः सत्यं चेदमिवाखिलं ॥ ३४ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

भावभ्रान्त्या ॥ मृगतृष्णांबुप्राया इति वदेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ जगतः प्रलये यस्य च कदाचिदपि नात्यंतिकं सत्त्वं नाप्यसत्त्वं किंतु सत्यसंक
ल्पानुसारि चितासत्यमिति चेतितं सत्यं असदिति चेतितमसत्यं न स्वतोऽस्य किंचिद्रूपं देशार्हं रूपमस्ति ॥ तथा च प्रलयकालेप्यै
वसर्गाः स्थिता अर्थक्रियासमर्था अनतसंकल्पचितोदृश्यादितस्तु संकल्पदृश्यानुतेन स्थितान्प्रलीनाश्चेति प्राग्वर्णितमेवेत्या
शयेन वसिष्ठ उत्तरमाह रामेत्यादिना ॥ यद्दृष्टं तयासत्यसंकल्पचितातत्संस्कारवासनाकर्मबीजोभेदेनेन सर्गाय पवत्प्रलय
यवाचोदितंतथा तैर्भोक्तृभिः प्रैचेतिमनुभूतमेवमनतदनुभवितृदशाद्दमखिलं सत्यमिव ॥ चान्यदशा अत्यंतासत्वसिद्धे रस
त्यमिव ॥ ३४ ॥

कुतः सत्यमित्यत्राह तद्दिति ॥ यत्तस्तत्र ख्यातमुकुरबाह्ये बिंबान्निमित्तान्मुकुरप्रतिबिंबवत् ॥ रूढानुभववासनादिनिमि-
त्तात्साक्षिचित्प्रतिबिंबितं तत्र इतरेवास्ति अतः अर्पितत्वं प्रतिसत्यमेव ॥ ३५॥ कथं तत्रेत्यत्राह चिद्रूपस्येति तथा च
तु भवबलात्सत्यत्वे यथा चिद्रूपस्यांतरचिद्रूपस्य प्रवेशायोगात् संकल्पनगरवन्मिथ्यैव भवेत् ॥ अतस्स्वप्नानद्दृष्टेन वास-
नाहृयतत्प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह हद्देति ॥ ३६॥ प्रतीतिमात्रे राज्ञ इहापि सत्यत्वं तु प्रतिबिंबत्वप्राप्यर्थीनामपि स्त्वयं चैतेषाम्

तत्प्रतिबिंबितं बाह्यान्मुकुरप्रतिबिंबवत् ॥ सत्यं तदितरेवास्ति चितेर्नासत्यमर्पितः ॥ ३५॥ चिद्रूपस्य तथाप्यंतः स-
त्संकल्पपुरं भवेत् ॥ हृद्ध्यानादिप्तुद्वया चितेर्भवतु साकथं ॥ ३६॥ अहर्दिशि भवाः स्वप्ने सर्गाः संकल्पनेन वा ॥
सत्यात्मन्यर्थकारित्वात्सत्या इत्येव मे मतिः ॥ ३७॥ मम नार्थं स इत्थं वहि चेतनत्वं भवेत् ॥ देशांतरगताः सर्वे
भवंत्यपि पसंप्रति ॥ ३८॥ पथा देशांतरग्रामसत्यं अस्यार्थं [illegible] वेत् ॥ सर्वं तथैव तत्स्वाव गतस्यार्थं विनिश्चयात् ॥ ३९॥

पितदंतः स्वात्तरूपार्थक्रियाकारित्वदर्शनादित्याह अहर्दिशीति ॥ ३७॥ सम आशांतर्गतः घटादिर्मम बाह्यजलाहरणाद्यर्थाय
समर्थो नेति चेत्तत्त्वं वहि वदसि तर्हि शृणु ॥ तदा देशांतर्गतं बहिरर्थाय कथं भवेत् नन्वन्यत्र विद्यमानः अन्यत्र जलाहरणा-
यसमर्थमित्येतावता असम्भवति किं नद्देशांतरगताः सर्वे घटाद्यर्थाः संप्रति ते गृहे जलाहरणाद्यर्थाय समर्था भवंतीति कस्तु-
॥ ३८॥ देशांतरे तेषामर्थक्रियाकारित्वमिव दर्शनात्स्वप्राप्तेतरर्थक्रिया तु प्रतिबिंबा हेरण्य [illegible] ते इत्याह पथेति ॥ तस्मावं स्वप्रादि-
दृष्टभावं ॥ ३९॥

अतएव तत्तदर्थक्रियाकारि दृश्यं दृश्यैव तत्तत्स्वप्ननाम्ना दृश्येतित्यर्थः स्थितं तत्त्वस्य सत्त्वमित्याहयदिति॥आत्मनस्तु दृश्यात्मना॥सत्वमं
ततोऽन्यत् दृश्यजातं येषु षः॥अन्यस्य पुरुषस्य दृश्या नैव सत्यं॥४॰॥तदेव प्रकृतेपि योज्यमित्युपसंहरति॥तस्मादिति॥४१॥
अन्यथा तेषमसत्यत्वे सर्वात्मापरं तत्त्वं॥कथं स्यात्॥नत्वन्येनासनत्वं आत्मात्मायमस्ति इति भावः॥४२॥अतएव परस्य प्र
पञ्चा अपि योगिभिः प्राप्यन्ते इत्युपपादयन्नुपयन्ते चेमाहः प्राप्यन्त इति॥अन्येन तत्त्वप्रपुरुषातिरिक्तेनापि परकायप्रवेशेन

मध्यमार्क्ष तसर्वार्थक्रियाकारिप्रदृश्यते॥तत्त्वस्य मात्मनो न्यस्यनैवानानुपेयुषः॥पुनः॥तस्मादिप्युत्तिको
शस्यासर्वाः सर्गमरं परः॥सत्यआत्मेति तन्भावं गतस्यान्यस्यनास्ति नाः॥४५॥मूलमध्यमध्यस्याः सक
लस्व प्रपञ्चः॥सर्वेसत्याः परं तत्त्वे सर्वात्माकथमन्यथा॥४२॥प्राप्यन्ते योगसिद्धेन तन्भावं नु गतेन ते॥अ
स्येन पर्वताग्रामागत्या देशान्तरे यथा॥४३॥चालितस्य यथा गाढनिद्रस्य स्वप्रपतनं॥नलवस्येवलुठितम
स्यप्यनुमितं स्फुटं॥४४॥तथा चलेत्मोल्लुठितं तस्या देहगतं जगत्॥नलुठत्येव मुकुरप्रतिबिम्बमिव स्थितं॥४५॥

तद्धृदयं प्रविश्य तन्मनोभावं गतेन यथा देशान्तरे विद्यमानाः पर्वतग्रामादयस्तु ग त्वा प्राप्यन्ते तद्वत्॥४३॥तस्येन कात्याप्मल
नेपितदेहगतमस्याप चलने दृष्टान्तमाह चालितस्येति॥शनैः पर्यंकस्यान्यत्र नयने शयनस्थस्याद्यत्र चालितस्या
पि॥४४॥दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति॥४५॥४४॥

तरचलनेऽप्यंतरमाह स इति॥४६॥४७॥ इमां इदानीं तनीमपि॥४८॥ तत्पात्रैलोक्यानुभवं चिद्भ्रान्त्यनुषङ्गात्॥४९॥ चित्तः अंतः अह
मिति जगदिति च वस्तुतो नास्ति॥ परं तु इयं आकाशः इतीवाभास्यापन्न इत्याभ्याभ्रांतिरियं कचति न त्वाकाशे कोऽपि कार्यं वास्ति॥ स्वा
धिष्ठानाभ्रांतिः॥ अत एव निपुणैः परिज्ञाता शाम्यतीत्यर्थः॥५०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुरशीति

सत्रैलोक्यमहारंभः सत्योऽपि भ्रांतिमात्रकः॥ भ्रांतिमात्रस्य केनाम लुंठनालुंठने वद॥४६॥ कदाख्यमपुरं संत्यकदाख्यपुरं
मुधा॥ कदाख्यपुरं भग्नं कदाख्यमपुरं स्थितं॥४७॥ भ्रांतिं त्वं केवलं सेवह्रस्यश्रीपर्विरग्नगा॥ त्वं विद्धि मामपि भ्रांतिज
गल्लक्ष्मीमवाप्यवीं॥४८॥ संकल्पने मनोराज्ये स्वप्ने संकल्पने भ्रमे॥ यथा पुरानुभवने त्रैलोक्यानुभवं तथा॥४९॥
अहमिति जगदिति नानाभ्रांतिरियं प्रकचतीव चितः॥ परमाकाशरूपत्वाच्छाम्यति निपुणापरिज्ञाता॥५०॥
इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे शिवशक्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥८४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ इ
ति नृत्यति सा देवी तीर्थहीनेऽहिमंडले॥ परिस्पंदात्मके व्योम्नि कुर्वाणा घनकाननं॥१॥ क्रियासौ नृत्यति तथा वि
तिः शक्तिर्नामया॥ अस्या विभूषणं भर्यैप्युद्धनपलोटहिकं॥२॥ शरशक्तिगदप्रासमुसलादिशिलादि च॥ भा
वाभावपदार्थौघकलाकालक्रमादि च॥३॥

तमस्सर्गः॥८४॥ हेय्यात घाप्रनत्नेत्याह ख्यास्यपूवाद्यितं वा॥ प्रेमगानरंगो विलयादेकीभावो जवपपिने॥ परिस्पंदात्मकै
र्तीर्थहीनेऽहिमंडले अमिघनं कतनं कुर्वाणा साद्देवीति॥ प्रागुक्तरीत्या नृत्यति॥ अज्ञातस्वतत्त्वा चितिशक्तिरेवासौ क्रि
या सा च तथा नृत्यति स्वभावादेवेत्यर्थः॥२॥३॥

अलातस्यंदग्धक्षाघाकारमिवसचिन्त्यंदृश्यंबुद्धगराकारं घटते इत्याह चित्स्यंदृति ॥ यथामनोराज्यकल्पनैवतदिपुराका
रं धनेन इन ॥ अपवाजगदेवसानमेदइत्याह सैवेति ॥ ४ ॥ अथवाशिवेच्छासाशिवेमिन्नेत्याह पवनस्येति ॥ २ ॥ इच्छानिकाया
स्तस्याः केपंप्रूर्णकामशिवाभेदत्याह मत्ति ॥ यथाअनिलस्यंदोनानिलस्वरूपादन्यइत्यस्यंदएवंरंगएवंशिवे

चित्स्यंदांतजीगदतेकल्पनेवपुरंतदि ॥ सैवेवाजगदित्येवकल्पनेवयथापुरं ॥ ४ ॥ पवनस्यपार्स्यंदत्तयैवे
च्छाशिवस्यस्पसा ॥ यथास्यंदोनिलस्यांतःअशांतेछतथाशिवः ॥ ५ ॥ अस्मृतोन्मीलितमाकाहोमीहाडवमोनि
लः ॥ यथास्यंदत्तनोमेवंशिवेच्छाकुरुतेजगत ॥ ६ ॥ नमेमाप्यप्रदातत्रनदाजस्मिन्पुरांबरे ॥ काकतालीयपो
जेनसंरंभवशातःस्वयं ॥ ७ ॥ निकटस्यशिवःस्यच्छःसमनागमंमंतिकं ॥ वाडवाग्निःस्वनाधायायदंमेवांबु
लेखया ॥ ८ ॥ स्वच्छामात्रेशिवेनस्मिन्नतःपरमकारणे ॥ प्रकृत्रासकेत्रिजगन्तुसावानेसानुतांनया ॥ ९ ॥ ॥

च्छापिशिवादनन्येयनिष्ठेवनदृश्यैतिभावः ॥ ५ ॥ कथममस्त्रीया ॥ इच्छायामस्त्रिजगदाकारकत्राह अमर्तेदति ॥ अनि
लः ॥ अनलाग्निःस्पंदः ॥ ६ ॥ संरंभः प्रेमनिर्भरजादृशातः ध्यादाशिवःस्पच्छजादप्रकृतिजगंतुप्रकृतेतियवहितेनान्वयः
॥ ७ ॥ अंतिकं ॥ अस्त्रमिवतिरोधायकंस्वावरणपांसंशमनाकृ अपनायेतिशेषः ॥ यथ्यावहत्यासमुद्रंबुलेखयावा
डवोग्निःस्वनाशायसमर्पणेतनदृन ॥ ९ ॥ प्रकृतिं अव्यक्तभावं ॥ ९ ॥

तत्रादौ भौतिकानंताकारत्यागेनमूर्तमात्रभावमाह-अनंतेति ततःपंचीकरणत्यागेनमूर्त्तमूर्त्तामनागगमात्रा ततोविविन्नवाम नामात्रपल्लवशारवाशालित्वात् कुसुमरवसुंदरी १० अथ्याकृतव्योमसमाकारा ११ आकाशेग्रामवर्शितेशमनःसर्वंहन्तीसर्वो यत्रवशंत्याशिवएकएवामितःअभवत १२ किमर्थे किन्नेमितं १३ १४ १५ सापारमेश्वरीइच्छा १६ तथाचेच्छापाःइत्यु

अनंताकारतांत्यक्त्वासंयन्त्रगिरिमात्रिका ततोनगरमात्रासौततस्त्वकुसुमसुंदरी १० ततोव्योमसमाकारा शिवस्यैवाकृतिंततःसाग्रविष्णुस्तरिष्णांतसंरंमेवमहार्णवं ११ एकएवमभवद्योशिवयापरिवर्जितः शिवएवशिवःशांतआकाशशमनोमितः १२ श्रीरामउवाच भगवंश्छिवस्यास्यशासाशिवापरमेश्वरी किमर्थमागताशांतिमितिमेब्रूहि"मा १४ सुपरःप्रकृतेःप्रोक्तःपुरुषःपवनाकृतिःशिवरूपधरःशांतःशरदाकाशशांतिमान् १५ भमतिप्रकृतिस्तावत्संसारेभ्रमरूपिणीस्पंदमात्रात्मिकासेच्छा चिच्छक्तिःपारमेश्वरी से १६ यावन्नपश्यतिशिवंनित्यतृप्तमनामयं अजरंपरमाधं नवर्जितं नवर्जितद्रूपं १७ तंविन्मात्रैकधर्मित्वात्काकतालीययोगतः संविद्देवाशिवस्य ध्यातन्मेय्येवभवत्यलं १८ प्रकृतिःपुरुषंस्पृष्ट्वाप्रकृतित्वंसमुज्झति तदंतरेकतांगत्वा नदीरूपमिवार्णवे १९ आपगाह्यपयोमात्रे संगअर्णवएवसा यथातथाततमे वाम्बुप्राप्यतत्रैवलीयते २०

प्राप्तिपर्यंतमेवस्पंदःतत्प्राप्त्योतुशांतिरेवोचितेमावः १७ १८ प्रकृतित्वंकार्याकारपरिणामं १९ अत्रोपपत्तिमाहत्र्यापगेत्यादि २० श्री॥ ६४ नत्वनः १३ श्रीवसिष्ठउवाच सराम प्रकृतिःप्रोक्ताशिवेच्छापारमेश्वरी [illegible]
[illegible]
तीत्यदधाकिरक्ता[illegible]

आयसी अपो विकाररूपादि संबंधिनी क्षारेव २१ वनादिच्छायां प्रविष्टस्य पुंसः निजच्छायापश्यात च्छरीरकं प्रविशतिनद्वत २२ तर्हि वनाद्बहिर्निर्गमेनेपुनो छायेव ब्रह्मप्राप्तस्यापि पुनः संसृतिः स्यात्तत्राह चेतित्वेति पुनरागमने निमित्तस्याज्ञानस्य बाधादिति भावः २३ पुनः संसारेच्छा याहि पुनरागमः संभाव्येत तत्त्वबोधे सैव दुर्लभेत्याह साहसाधुरिति चोरमेव भ्रांत्या यास्वहिते

चितिः शिवेच्छासादेवं तमेवासाद्य शाम्यति जन्मस्थानशिलां प्राप्य नीहारधारा यथायसी २१ पुंसश्छायां निज छायाप्रविष्टस्य शरीरकं यथाशु प्रविशत्येव प्रकृतिः पुरुषं तथा २२ चेतित्वा चितिं निजं भोक्ते पुरुषा स्वयमना तने रूपे भ्रमति संसारे नेह तत्त्वं प्रयाति हि २३ साधुर्वेहति चौरैर्येन तावद्यावदसौ न तं परिजानाति विज्ञाय न ततस्तत्र रमते पुनः २४ देहे तावद्रसद्रूपे रमते भ्रमते चितिः परं पश्यति नो यावत्तं दृष्ट्वा तन्मयी भवेत् २५ चितिर्निर्वाणरूपं यत्प्रकृतिः परमं पदं प्राप्य तत्तामवाप्नोति सरिदब्धाविवाब्धितां २६ तावद्विमोहवशतस्त्रितिराकुलेषु सर्गेषु संसरति जन्मदशासुतासु यावन्नपश्यति परं तमथाशु दृष्ट्वा तत्रैव मज्जति घनेमधुना वनेंगा २७ ॥

परिज्ञानाति चोरोयं ममाहित इति विज्ञापयतु तत्र न रमते २४ २५ यद्यस्माच्चितिर्निर्वाणाभ्यां तद्रूपमेव परमं निरतिशयानंदपदं तत्तस्मात्प्रकृत्य चंचिदपि ज्ञानेन तत्प्राप्य तत्तामवाप्नोति २६ उक्तमेवार्थं विवृत्योपसंहरतितावदिति द्वाभ्यां स्पष्टं २७

४८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचाशीतितमः ८५ ब्रह्मांडखर्परग्रासिरुद्रदेहस्य सौक्ष्म्यतः चिदा
काशे तिरोभावः शिलायामत्र वर्ण्यते तत्प्रदेशांतरेष्वन्यशिलावक्षस्थलादिषु सर्वत्र सर्गवैचित्र्यदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं ब्रह्मस्तो
र्यते तत्रादौ रुद्रदेहोपसंहारक्रममश्रमस्त्रा वपतिश्रुत्रिवितिपथाद्यर्थी कथं शुद्धः सम्प्राग्वशीतप्रभावः १ तौ जगत्खंडौ कुर्ध्वाधः
स्तन्नु ब्रह्मांडखर्परे चेतित्रयोयित्रित्रयोपि चित्रे आर्पितालिखितादृशनिस्पंदाश्चव तत्राकाशे तदा आसन् २ अर्कौ ताहु
पात्रिकयादृशारोदसीघावाम सीरवकोशानेति पाठ कदाक्षे तारोदसीघावामभिमनौ तौ जगत्खंड वितिव्याख्येयं ३ घो

संप्राप्यकल्पजतिनामत्तवात्मतत्त्वं प्राप्यानुभूय च जगद्गतिरसायनं कः शाम्यंतियेन सकलानिति रंतराणि दुःखा
निजन्ममृतिमोहमयानि राम २८ महारामायणोक्ति निर्वाणप्रकरणोपायगोपाख्यानेप्रकृतिपुरुषैक्यमवलोन
नामपंचाशीतितमः ८५ श्रीवसिष्ठउवाच शृणु राम कथं तत्र महाकाशेतया स्थितः देहे भ्रांतिं पुनां त्यक्त्वा
स रुद्रो ह्युपशाम्यति १ स रुद्रलो जगत्खंडौ तदा चित्रद्रवार्पिता: निःस्पंदाश्चव तत्रासन्नेतमातोस्थितेमपि २
ततो मुहूर्तमात्रेण स रुद्रस्तो नभोंतरे खंडौ विलोकयामास दृशार्केणावरोदसी ३ ततो निमेषमात्रेण घोरता
मालेन खंडकौ तौ समानीय विक्षेपपातालांतरिवाननं ४ आतिष्ठदेकरवामावेकं खेखमिवाखिले मु
कब्रह्मांडखंडेगमंडमंडकमंडलः ५ ततो मुहूर्तमात्रेण लघुः सोणुमिवाभवत् ततो मवघष्टिसमलतः प्रा
देशमात्रकः ६

ताना सिकातदुपलक्षितमुखाकृष्टेन श्वासेन ५ मुक्ते ब्रह्मांडखंडलक्षणो जगत् क्षीरमंडं च मंडलं चेत्येते द्वे पेनज
लाघावरणलक्षणाः क्षीरमंडसहिते वा ब्रह्मांडखंडमंडले द्वे व्याख्येये क्षीरमंडेन घहहि मंडकमंडलं तन्नु जांरोच
ते ५ अम्बमिवलघुरभवत् यहितिंद्रस्तत्सपः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰ नि॰ उ॰
२५९
२५१

काचराः सूक्ष्मं काचशकलं खादाकाशादप्यराम भवत् ८ ८ अल्पेपरोपरोके निर्मलं दृश्यकालुष्यरहितं ९ १० पाषाणोदरसंसारकथासमाप्तिं स्वचयन्तुपमं दूरतिदृश्यहमिति कल्पान्तमहामलं ११ ग्रामेभवो ग्राम्यः कहाप्यह श्चनगरोज्जनरत्वतो शिलोपरिवर्दृष्टप्रदेशात्प्रदेशान्तरेष्वप्यालोकितवान् १३ यावदितिसा कल्पेपन्तरस्पर्धीसा प्रान्तदेश

ततः काचकराकारो मया दृष्टः स तो दृशः ततः सो ऽहं अभवं दृष्टो मया रत्नदिव्यदृष्टिना ८ परमाणुरथो ऽस्मि त्वात तत्त्वं तद्धि मायो इत्यसौ शममापातः शरदम्बुदखण्डवत् ८ तादृशो ऽपि महार्णमपुरः पुष्पतल्पवत्समे इति सा वरांगनेतनत्नत्नलांउकवाटके ९ विनिगारोऽथ धात्रे नहशिलो न वपराके अथा भ्रान्तिमिलं त्वा मया तं तूत्रे वकेवलं १० अनादिमध्यपर्यन्तं संविदाकाशमात्रकं इत्यहं दृष्टवांस्तत्र कल्पान्तमुरुविभ्रमं ११ दर्पणा प्रतिबिम्बाभं शिलाशकलकोटरे अथ तामंगनां सत्यात्ता शिलांतत्र विभ्रमे १२ तत्र दूरगतो ग्राम्य इवाहं विस्मयं गतः तामालोकितवान् भूयः कलधौतशिलामहं १३ यावत्सर्वत्र संपत्र सर्गाः कल्पाखांगके बुद्धिनेत्रे राह दृश्यं ते हि व्याप्स्यानानतेत्यथा १४ सर्वत्र सर्वदा सर्वपदार्थे वततातथा दूरवत्प्रेक्ष्यते मा सदृशा यथैव सा शिला १५

ल्याः अंगके शरीरे इव सर्वत्र सर्गाः संति कल्पा इवेति पाठे कल्पाः सर्गा इवेति मिथ्यात्वमूल्वक इव शाब्दो व्याख्येपः ते सर्गाः १४ यदि सा शिला मांसदृशो वदूरस्थवस्तुवदापातनः प्रेक्ष्यते ननु हि एका शिले वे त्यन्वयः १५ ॥ ॥

राम:
२५९

१६ संध्याजलदस्य कांचनवर्णोपसिद्धेः सदृश सुंदरी १७ जगदारंभैर्मंथरं संक्लिष्टं अंबरमिति पाठे तु जगतामारंभाः पत्र तथा
विधमंथरं यस्मिन् १८ तथा पूर्वं दृष्टप्रदेशवदेव सुषिरकारेनानार्थसुंदरं इवशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः १९ २० २१ २२ प
रया अविभोतिकदेहभावमातिम् न्यपास्य वेसाश्यां हंभावबुद्धेव तत्र तत्र दृष्टान् विशेषान् अग्रे चयति कांचिदित्यादिना प्रापशोव

दृश्यते तच्छिलैवैका न तु सर्गादि किंचन सावस्थिता शिलैवैकरूपा निबिडमंडला १६ कलधौतमयीस्फारा
संध्याजलदसुंदरी ततो हं विस्मयाविष्टः प्रविचारितवान् पुनः १७ शिलायामपरं भागं तथैव परयादृशा या
न्तमपि पश्यामि जगदारंभमंथरं १८ तथैव सुषिराकारं इव नानार्थसुंदरं पुनरन्यं तथैवाहं प्रदेशं परिदृ
ष्टवान् १९ सर्गसंरंभवलितं यावन्तमपि तादृशं यं यं प्रदेशं पश्यामि शिलायास्तत्र तत्र वै २० जगत्प
श्यामि विमलादर्श इव बिंबितं मया तिकौतुकेनाथ सर्वो लक्ष्यगिरेः शिलाः २१ अविश्रांतं निभागाश्च
तेरागुल्मादपत्यथा यावत्सर्वत्र तत्रादृग्जगदस्ति यथास्थितं २२ बुद्धेव दृश्यते नोऽस्या परया विविधाकृ
ति क्वचित्प्रथमसर्गात्मजायमानप्रजापति २३ कल्प्यमानार्कचंद्रार्कदिनरात्रऋतुवत्सरं क्वचित्क्वचिन्म
हीपीठसंपन्नजनमंडले २४

कुब्रीहयः सर्वत्र जायमानः प्रजायमानः प्रजापतिर्यस्मिन् जायमानप्रजापतिना कल्प्यमानर्क्षत्वाद्युत्तरश्लोकार्थेन महत
त्पुरुषघटितबहुव्रीहिर्वा २३ महीपीठे संपन्नं जनमंडलं यत्रा २४ ॥ ॥ ॥

सगरपुत्रैरघाप्यखातं उदधिः चतुः सागरखातकं यत्र अजातसुरं तत्संजातदानवं च २५ २६ २७ एकः अंबुजोद्भवोऽस्तु हिरण्य वपस्मिन् २८ असंजातचंद्र लाभ्र षष्ठाशून्यशिराः शिवो यस्मिन् २९ वैद्यो धन्वंतरिः गावः कामधेनवः कमला लक्ष्मीः विषं

क्वचित्किंचिदखातोऽप्यचतुःसागरखातकं क्वचित्किंचिदसंजातसुरसंजातदानवं २५ क्वचित्कश्चित्कलितयुगाचारसज्जनमंडनकं क्वचित्किंचित्कलियुगाचारदुर्जनमंडनकं २६ क्वचित्किंचित्सुरव्यूहदैत्यसंगरदुस्तरं २७ क्वचित्किंचिन्महाशैलजालनिर्विवरावनि क्वचित्किंचिदसंपन्नसर्गमेकाबुजोद्भवं २८ क्वचित्किंचिज्जरामरणमुक्तमर्त्यमानवं क्वचित्किंचिदसंजातचंद्रः शून्यशिरःशिवं २९ अनिर्मथितदुग्धाब्धिमप्युमर्त्यरत्नपूरितं असंजातामृतास्वमवैद्यगोकमलाविषं ३० मुक्तामरमहाविद्यानाशनोत्कमुरनजं क्वचित्किंचिद्विरागभंगाकृतनोत्कसुरेश्वरं ३१ अपरिम्लानधर्मत्वात्स्वप्रकाशाखिलव्रजं क्वचित्किंचिद्यपूर्वान्यसन्निवेशक्रमस्थिति ३२

कालकूटं ३० मुक्ताः स्वात्मपरसाध्यमाना याः अमरमहाविद्याः पाः संतसंजीवनाख्यायाः तपोविघ्नाचरणेन नाशनेतु स्कउत्कं। विठितमनः सुरव्रजो यत्र किंचित्कभाविनाशमुद्दिश्यपदितं रुद्रंप्रविश्यपतद्भ्रष्ट्यांगानां कर्त्तन उक्तः सुरेश्वरः इंद्रो यत्र ३१ ३२

सर्वस्मात्प्रसिद्धं त्रिविधं शक्रमम्पदार्थस्थितिर्यस्मिन् ३३ ३४ आभूतमंथनार्थसमारब्धगीर्वाणासुरगणाचपरस्परसंमोह
दंपत्र ३५ महाविप्लवगणात्मनिमापाशबलविद्युमितदामयाएवंविचित्रजगदाडंबरमनुभूतमित्यन्वयः तमेवजगदाडं
बरंपुनःप्रपंचयति एकत्रेत्यादिना ३६ ३७ नित्यमभिन्नेनअविनाशितेनतमसाघने ३८ भगवन्नासिनलिनीनालेनि

अपूर्ववेदशास्त्रार्थसमाचारविचारणं क्वचित्किंचित्तत्कल्पांतसंक्षोभमिवसंस्थिति ३३ क्वचित्किंचिच्चित्रदै
त्यौघविलुंठितसुरालयं क्वचित्किंचित्सुरोद्यानगानपरगंधर्वकिन्नरं ३४ क्वचित्किंचित्समारब्धगीर्वाणासुर
संमोहदं भूतभव्यभविष्यत्स्थजगदाडंबरमपा ३५ तदानुभूतंवपुषिमहाविप्लवगणात्मनि एकत्रकल्प
विक्षुब्धपुष्करावर्तमेघरं ३६ एकत्रसौम्यसकलभूतसंततिसंस्थितं एकत्रसमनुक्रुद्धसुरासुरनरेश्व
रं ३७ एकत्रासंभवमहानुनित्याभिन्नतमोघनं एकत्रासंभवध्वांतकांतज्वलोदरशोपमं ३८ एकत्रनलि
नीनालनिलीनमधुकैटभं एकत्रपद्मसंजूषासुप्तबालनवाब्जजं ३९ एकत्रैकार्णवोदग्रवृक्षविश्रांतमाध
वं एकत्रकल्पर्जन्मनीतिःस्मृत्यतिमिराकुलं ४० शिलाजठरनिस्यंदव्योमैवविनताकृतिमुखमजरराकार
मप्रज्ञातमलक्षणं ४१ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंसुप्तमिवसर्वतः एकत्रपक्षविक्षुब्धशैलकाकाकुलांबरं ४२

लीनोमधुकैटभौपत्र ३९ एकार्णवेऽत्युदग्रेऽत्यन्तताग्रेऽक्षपवटवृक्षपत्रपुटेविश्रांतःमाधवोपत्र आलोकनिः
सृत्येनगाढेनतिमिरेणाकुलं ४० सृष्ट्याद्यनुत्पत्तेर्व्योममात्रोत्पत्तेर्व्योमैव एकत्रेत्यनुषज्यते ४१ ४२

पश्यच्छेदामावात्पक्षैर्विक्षुब्धाः शैलास्व का काइव का कालैराकुलांबरं ५३ ५४ पुरासांत्रिपुरारांतृत्रस्प बलेश्वरसंगरैः सं कुलं मत्तैः पापाता लगजैर्दिग्गजैः कपिनावसुधरा पत्र ५५ अस्येन बालेनैवरामे ५ रा ५५ विहताः सीता हिरलोनवचि चितः राघवीयत्र ५६ अपसुरैरपसारितदेवैः ५७ जिष्णुरर्जुनस्तयुक्तेन विष्णुना कृष्णेन गुप्तेन विष्णुना कृष्णेनगुप्तेनपा

एकत्रवज्रनिष्पेषद्रवच्छृक्षरमामरं एकत्रोद्धतमत्ताब्धिक्रियमाणाधरावलं ५३ एकत्रपुरवत्राधव लिंगगरपंकुले एकत्रमत्तपातालगजकंपितवसुंधरं ५४ एकत्रशेषशिरसः कल्पांतलुठितावलि क्वचि दत्येनरामेणाहतरावणराक्षसं ५५ रक्षसा रावणेनैवक्वचिद्विहतराघवं भस्थ्यपादेनदेवाद्रिशिरस्थशिरस्ता परं ५६ पश्यपार्श्ववरमाक्रांतक्वचिद्दैकालनेमिना क्वचिच्चापसुरैर्निस्पंदानवैरेवपालितं ५७ क्वचिच्च महद्धनुर्जैरमरैरेवपालितं जिष्णुयुक्तेनगुप्तेनविष्णुपांडवकौरवैः ५८ क्वचिन्स्वारतप्रद्धनविहता क्षौहिणीगणां श्रीरामउवाच किमहं भगवन्नत्र वंमम वंकथयतिमे ५९ अमवंवेदनेनैवसन्निवेशो नतकथं श्रीवसिष्ठउवाच सर्वस्वविवर्तनेरामभावापुनःपुनः ६० एवमेतापयामासाः क्रमेणा न्येनतेनवा सर्वक्रमसमाः केचित्तपेतान्येनवामिथः ६१

लितस्वजनेन ५८ क्वचिदत्येन राम रोत्यादिक्कत्वा हाश्चपौरामः पृच्छति किमहमिति ५९ अनेनइदानींदृश्यमा नेनावयवाकृतिसन्निवेशेनाभावंकिंवान्यादृशेनेत्यर्थः ६० एवमेतास्तुः कुमक्रूस्ठादौपुनः पुनस्ते नान्ये नचक्रमेणसन्निवेशेनपयावि वर्त्तितेतहृदित्यर्थः तपाप्राक्तनाकृत्याअन्येन वाकारेण ६१ ॥ ॥

५२ तत्वदृशात्वाहत्वकदाचनेति मायादृशा तस्व जायंते अन्ये वा जायंते इत्यपि शोधयस्वेत्याह तस्वेत्याह तस्वेति भि
न्नीयो यद्वज्जायते इत्यन्वयः ५३ ५४ ५५ इदं च प्राग्नुक्तमुक्त व्यवहारप्रकरणे च क्रमेवेति स्मारयंस्तदेवाहविनेति ५६ ५७ जा
वेक्यसदृशान्येव शरीराणि भवंतीत्यप्यतिप्रसङ्ग्याह तज्जीवा इति एवं जीवभेदे विसदृशान्येव तानीत्यप्यतिप्रसङ्ग्याशयेनाह सवैरि
ति ५८ अनेन शरीरे रापस्मात्कारणात् नेजीवाः शाद्वबभोगलोपे धारिदोषाकुलया विचित्रधर्माधर्मचेष्टया कालेन विचित्रना

स्फुरंत्यर्धसमाभावाः केचिदब्धितरंगवत् पुनस्त्वं पुनरेवाहं पुनः पुनरिमे जनाः ५२ न कदाचन नैवान्ये संभ
वेत्यखिलं परे तस्वान्ये यथाम्भोधौ तरंगा इव नीरूपः ५३ यद्वज्जायते तद्भूता नो भूमतां भवेत् आयांतियां
त्यनंतानि भूतानीह भवभ्रमे ५४ तान्येवान्यानि चान्यानि समानि विषमाणि च आवृत्तिमंति तान्येव तथैवा
न्यानि चामितः ५५ विद्धि शीकरजालानि भूतानि जगदंबुधेः वित्तबंधुवयःकर्मविद्याविज्ञानचेष्टितैः ५६
तैरेव केचिज्जायंते भूयो भूयः शरीरिणः अर्द्धैस्तैः सदृशाः केचित् केचित्पादेन तैः समाः ५७ तज्जीवास्तै
र्विसदृशाः भवंत्यन्यशरीरिणः सर्वैरेभिः समाः केचित् कालेनैव विलक्षणाः ५८ कालेन सदृशाः केचिदनेन
च विलक्षणाः कालेनाकुलचेष्टा यान्त्यध ऊर्ध्वं गच्छंत्यधोर्द्ध्वं पुनर्देहालेखेन खेदितान्यगणितान्यन्यानि चान्या
न्यलं भूतानि बुध्नि वहंति संसृतिभये यान्त्यंबुधौ चेच्चले चक्रावृत्तिमयानि संकल्पितुं शक्नोति कस्तान्यलं ५९
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगदन्यवर्णनं नाम सर्गः ८६ ॥ ॥ ॥ ॥

नादेहधारणात् अन्येऽन्यद्रव भूत्वा अधोलोके ऊर्ध्वं स्वर्गादिषु च पुनः पुनर्गच्छंति अधोर्ध्वमिति यलोपाभिदुः संधि
राषः तस्मात्कारणात् चंचले संसृतिभये अंबुधौ चक्रवत्प्राप्याणि यानि भूतानि बुद्बुदवहंति तानि सदृशानि विसदृशानी
ति वा तान्येवान्यानीति वा अलं सम्यक् संकल्पितुं निर्द्धारयितुं कः पुरुषः शक्नोतीत्यर्थः ५९ इति श्री वासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे षडशीतितमः सर्गः ८६

वसिष्ठेनस्वदेहेत्रवरोपितेविश्वकल्पनं स्वस्यैवहिस्वप्नभ्रान्तंतत्स्वसाधुभ्रवक्रमात् कलधौतशिलाहृत्सात् शाल्मलीलतादिषुविवम पारवशारारावयवेष्वपिअवहितदशासर्गःदृष्टाइत्याह ततइति ततःशिलातशाल्मल्यादिषुविचित्रसर्गदर्शनानन्तरं १ कथमंकु रितोपमस्तदाह कुसूलस्येति कुसूलस्यहृदि वृष्टिसिक्तस्यबीजस्येव २ आकारवतिभूतेअनाकारेअभूतेचित्त्वाचित्त्वेतनाचे तनेसर्वेवस्तुनित्रंतःसेकाद्भूर्ध्वेउच्छूनेबीजेंकुरइवजगद्सौतिशेषः ३ सत्तयासमाधौ कथमनुभूतस्तत्राहयथेति यथाद्व

श्रीवसिष्ठउवाच ततश्चिदाकाशवपुष्योप्यनंतोनिरामयः दत्तावधानोवपुषितदापश्याम्यहंकचित् १
यावदंतर्गतःसर्गःसंस्थितोंकुरितोपमः कुसूलस्येवबीजस्यसिक्तस्येवांकुरोहृदि २ ऊर्ध्वमुच्छूनस्यांतः
सेकाद्बीजेयथांकुरः आकारवत्यनाकारेचित्वाचित्तेतथाजगत् ३ यथो[illegible] निमिषतद्दृश्यश्रीःसुषु
प्ताद्बोधमेयुषः जाग्रद्धविगतेस्वप्नेचिन्मात्रस्यस्वचेतनात् ४ तथैवात्मनिसर्गादावनुभूतःस्वरूपिणि हृदि
सर्गोदयोनान्यरूपस्वाकाररूपतः ५ श्रीरामउवाच आकाशरूपआकाशेपरमाकाशकल्पने भूयो
निपुणबोधायकथंसर्गःप्रवर्तते ६

यथात्मकाशद्बोधस्वप्नदर्शनमेयुषः चिन्मात्रस्यपुंसःस्वचेतनात्स्वाप्नदृश्यश्रीः उन्मिषतिविगतेवास्वप्नेबोधमेयुषः जाग्रत्प्रपंचउन्मिषतितथैवेत्यन्वयः ४ ५ हृदिसर्गोदयइति त्वयाहृत्पदेनहृदयाकाशउक्तः आकाशरूपतइतिच चिदाकाशइतिमयात्वदभिप्रायोवगतइतिसंबोधनेनसूचयन्रामःस्फुटपरिज्ञानायविस्तरात्पुनःकथयेतिप्रार्थयते आ काशेति हृदयाकाशपरमाकाशरूपहेवसिष्ठचिदाकाशरूपेत्वयिकथंसर्गःप्रवर्ततेनतुनःकल्पतामित्यर्थः ६

एवमर्थे विस्तराद्वक्ष्यं प्रतिजानीते भूशिवति स्वप्नं भूतं शरीरे सर्वे जगत्सर्गकल्पनात्परमेष्ठितं ७ तं प्राग्विस्तराद्दर्शितं कलधौ तशिलादौ महाकल्पसंभ्रमे आलोक्य व्योमरूपिणा मया शरीरस्यान्यत्र भागे स्थिता संवित्सर्गदर्शनसंकल्पेन कौतुकादुन्मे षितेत्यर्थः ८ तत्रादौ तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति श्रुत्युक्तक्रमो यालक्षणामाकाशकल्पनमाह यथैवे ति यथैवेति पाठे तथैवेति याकेच ९ इयं चाकाशता न विद्वना स्यांतः भूत्यभावप्राप्तिलक्षणो सौक्ष्म्याधिक्यात् किं तु चिन्मौक्ष्म्या पेक्षया जाड्याधिक्यात् स्थौल्यमेवेत्याशयेन दर्शितेन सभावयति गतमिति हे राम यथा त्वं निद्रया प्राप्तवशीतस्वप्नजाग्रल्लो

श्रीवसिष्ठ उवाच शृणु राम यथापूर्वं स्वप्नं भूतं मया तदा अनुभूतम् असमस्तद्दिदं स्वप्नपुरोपमं ७ तमालो क्य महाकल्पसंभ्रमे व्योमरूपिणा मनोन्यत्र शरीरस्य संविदुन्मेषिता मया ८ यथैवमामला संवित्किंचि दुन्मेषिता स्थिता तदैवाहं कचित्तत्र यद्रूपा आकाशतामिव ९ गतेस्वभावं चिद्व्योममयात्वे राम निद्रया जाग्रद्धा स्वप्नलोकं वा विशिन्वेत्सिसमं घनं १० दिग्मात्राकाशमेवादौ ततोस्मीत्येव वेदनं तद्धनं कथ्यते बुद्धिः सा घना मन उच्यते ११ तद्भूतिशब्दतन्मात्रे तन्मात्राणि तराणि च पचेंद्रियाणि तत्स्थौल्यादितीद्रि यगणोदयः १२

कंवा स्वप्नलोकं वा स्वप्नलोकं वा विशन्नु स्वात्मन एव समं घनं तदाधारस्वभावं वेत्ति तद्वत्संभावयेत्यर्थः १० आकाशक ल्पनयैव तत्प्रोच्चरद्विनाधंतः करणाच्च तु इप सिद्धिमाह दिग्मात्रेति दिशः मिमीते स्वचलनानुकूलतया स्वात्मनि पर्यालोच यतीति दिग्मात्रं तथा तथाविधमाकाशमेवादौ चेतनाच्चिन्नं भवति ततः आकाशमहमस्मीत्येव वेदनं सोहंकारः तदेव घनं आकाशमेवेत्यवधारणात्पूर्वभावविस्मरणाच्च बुद्धिः कथ्यते सैव संकल्पविकल्पकामविचिकित्सादिकल्पनघ ना मन उच्यत इत्यर्थः ११ तदेव विषयान्कल्पयित्वा तत्प्रह कारीद्रियाणि पिकल्पयतीत्याह तदिति १२ ॥

तद्दशादेव प्राङ्गिर्दुःस्वस्यात्मनः स्वप्नदृष्टव्यवहारदुःस्वावाप्तिरित्याह सुषुप्तादिति १३ ननु स्वप्ने कालाकाशादिक्रमेणास
र्गः किं तु तुल्यकालमेव सहसा सर्वं लोकदर्शनमिति वैषम्यं तत्राह तुल्यकालेति सर्वस्त्रलोकानसृजाइति सद्भावात्
सृज्याइति सद्भावात् लोकान् सृजतेऽसत्पदार्थात् इदं सर्वमसृजत इत्यादिश्रुतिषु तुल्यकालमपि सर्गश्रवणात्सर्गादावपि का
लदैर्घ्यकल्पनेन क्रमोपपत्तिरिति भावः १४ सर्गादौ कालदैर्घ्यमिव परमाणुदरेऽपि देशदैर्घ्यकल्पनपात्तत्र ब्रह्माण्डानाम्

सुषुप्तादिव शान्तः स्वप्नं जगद्दृश्यघनोदयं यथा तथैव सर्गादौ दुःस्वं भाति निमेषतः १३ तुल्यकालमनन्तोऽस्मि
न्नदृश्यजालान्यमाहत्य कथयन्ति क्रमं केचित्केचिन्न कथयन्ति च १४ परमाणुकणे कान्ते संपन्नमनुभू
तवान् अहं चेतनमात्मानं तल्लोमलमेव तत् १५ यथा स्वभावतो व्योम्नि चलत्येवानिशं मरुत् यथा स्वभा
वात्सर्वत्र पश्यत्येव वपुस्त्विति १६ यादृशं चेति तद्रूपं शान्त्यापसमयान या तच्छक्त्या स्यस्य याकर्तुं नैवाय
लेनभूयसा १७ ततः पश्याम्यहं यावत्संपन्नोऽण्वणुरूपकः चित्ताविन्तत्तदेवाशु तथा सृतोऽस्मि संस्थि
तः १८

कं चेतनमात्मानमहमेव कल्पनया दृष्टवानित्याह परमाणुवति १५ मरुतश्चलनमिव मनसः शरीरादिकल्पनं स्वभा
वादित्याह यथेति १६ तथा शाश्वतिकमनःकल्पनाशान्त्या हठाच्छक्तिः स्वयमप्यन्यथा कर्तुं शक्नोतीत्युत्तरकल्पना
सुसैव स्थिरा निवेतिरित्यर्थः १७

ननु सूक्ष्मलिंगशरीरं चिदाभासप्रतिबिंबमात्रस्यात्तेजःकणाकृति स्थूलतामिव १९ तत्र चक्षुरादिद्वारकल्पनयाह रूपादि इष्टता
स्वस्य संपन्नेत्याह प्रेक्षेऽहमित्यादिना २० २१ तद्रूपं रूपं २२ ततस्तु निद्रादिनी नांतरीयकी देशकालादिनियतिरपि संपन्नेत्या
हयदेति २३ अथ कल्पना दीर्घकालेन दान्तर्हितं लक्षीकृत्य तत्राह न देतित ह्यानीतेन दृष्टा सर्वं चिदणुमेषत्वेति तन्मात्रकारणमह
मित्यर्थः २४ देहे चक्षुरादिरंध्रकल्पनादिदर्शनादिकौतुकात्तदा भूदित्याह पश्यामीति २५ २६ सकैव विषयकल्पनामाह

ततोऽहं बुद्ध्वा तद्रूपं तनुतेजःकणाकृति तदेव भावयन्यस्मात्कृतोऽहं स्थूलतामिव १९ प्रेक्षे तावदहं किंचिदिति बो
धात्ललोचनस्ततः मनागिलोकनायैव संप्रवृत्तो नु भूतवान् २० मन्नाम तत्र तत्किंचिन्मन्ये हायरंध्रद्वयं इह अणुना मानि
मुख्यानि कल्पिता निमवादृशैः २१ दृष्टुं प्रवृत्तो रंध्रेणायेन तत्त्वक्षुरुच्यते पश्य पश्यामि तद्दृश्यं दर्शनं तु फलं ततः
२२ पदा पश्यामि कालोऽसौ पश्यापश्यामिसः क्रमः प्रोक्तानि पतितिस्थ स्थपश्यामि तन्नभः २३ स्थितोऽस्मि यत्र
देशोऽसाविन्यधैषाप्रकल्पना तदा तदहं चिदणुमेषमात्रात्तन्मात्रकारणं २४ पश्यामीति ततस्तत्र मा नाग्बोधो मनो
ति संविदि संविदितामम २५ यान्याम पश्यं रंध्राभ्यां नमे लोचने स्थिते ततः किंचिद्ध्रणोमि
दमजं ततो रंध्रद्वयेनाहमपश्यं पत्नदप्यरवं २६ ततः किंचिन्मनाग्घ्रात्रं संस्कारं कालेन वा नहं शृणोम्यस्यैव संघस्य शब्दव्योमस्वभावजं २७
पाभ्याम हमध्याश्रोपंत इमे श्रवणाव्रणो प्रदेशाभ्यां विचरतामहं तावित नस्वनं २८ स्पर्शी संवेदनं किंचिदहमत्रा
नुभूतवान् येन नाम प्रदेशेन तेन सा त्वक्कथ्यते २९ येनस्पृशामि यांग तन्नदाहमनुभूतवान् सतं वेदनमा
नतइति ३० पाभ्यां प्रदेशाभ्यां वितनस्व नमश्रोषं ते इमे प्राग्रत्ववेतं संधिरार्षः अवरावरीकरी छिद्दविवरनामरूतेतिस्रो
त्राद्यापारस्यापि प्राणाधीनत्वघोतनार्थं २८ एवं तत्कल्पनेत्याह स्पशेति २९ तद्देवनद्विषयकल्पनामहयेने
ति चापुग्रहणं लविषयमात्रोपलक्षणं सतं वेदनेस्त त्यमकल्पलामात्रता ३० ॥ ॥

इति उक्तरीत्या वेदितिमपि स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रं संस्थितं संपन्नमिति पूर्वानुवादः रसनेन्द्रियकल्पनामाह आस्वादेति तत् आस्वाद्यरसभेदसहि
तं रसनेन्द्रियं संस्थितमित्यनुकृष्यते ३१ घ्राणात् आघ्राणात् कल्याहृष्टघ्राणाभेदादयनात् घ्राणाच्च तद्विषयगंधतन्मात्राच्च तयोः समा
हारो घ्राणतन्मात्रं सेयं देहेन्द्रियविषयसंपत्तिः कल्पनामात्रत्वान्मिथ्यैवेति दर्शयन्नुपसंहरति इत्थमिति ३२ ततो बलादेवयं च भोग

स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रमिति चेदितिसंस्थितं आस्वादसंविधाम्नो तदास्वाद्यरसेन्द्रियं ३१ घ्राणात्मो घ्राणतन्मात्रमुदितं
व्योमरूपिणा इत्थं न किंचित्संपन्नं सर्वं पन्नमसत्तमे ३२ एवमिन्द्रियतन्मात्रजालं चेतनसंस्थितः यावत्तावद्दिहः पंचव
लादिवसमोदिताः ३३ शब्दरूपरसस्पर्शगंधमात्रशरीरकाः अनाकारस्तथाभातस्वरूपिण्यो ममात्मिकाः ३४ एवं
रूपमहं जालं भावयंस्तदास्थितः तदाहंकार इत्यपकृष्यते त्वादृशैर्जनैः ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

संविदुदिता इत्याह एवमिति विदः शब्दादिप्रथालक्षणाः भोगसंविदः मिथ्यात्वादेव अनाकाराः भ्रान्तिमात्रेण तथाभातस्वस्वरूपिण्यः
३३ ३४ भावयन् अभिमन्यमानः तेनैवाहंकारकल्पनामुदित्याह तदिति ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

घनीभूतः दृढाध्यवसायेन बहुलीभूतः मनोपि पुनः पुनर्विषयानुस्मरणाच्चित्तं संपन्नमित्यपि बोध्यं ३६ ३७ यतोहं भूम्याकृतिः अत एव सर्वेषामेकल्प्यमानभावानामरोधकः अनिरोधकोऽनिवारकश्च ३८ तत्र तस्मिन्नपूर्वे कल्पिते ब्रह्मात्मकदेहे चिरं यदा स्थितः तदा तदेतः अहं स्वेनैव चतुर्मुखदेहवान् दृष्टः ३९ तेन तादृशदेहप्रत्ययेन तत्स्वप्ने उत्थितः नभसि संचरन् नरः यथारवं करोति यथा शब्दं

एष एव घनीभूतो बुद्धिरित्यभिधीयते सा घबुद्धिर्घनीभूता मन इत्यभिधीयते ३६ अंतःकरणरूपत्वमेव मत्वाहमास्थितः आतिवाहिकदेहात्मा चिन्मयं व्योमरूपवान् ३७ यत्र नादप्यहं भूम्यः केवलाकाशमात्रकः सर्वेषामेव भावानां भूम्याकृतिरोधकः ३८ अथैवं भावनाद्यहं पदात्तत्र चिरं स्थिते तदाहं देहवान्दृष्ट इतिमे प्रत्ययो भवत् ३९ तेनाहं प्रत्ययेनाथ शब्दं कर्तुं प्रवृत्तवान् स्वप्न एव यथास्तुप्तः स्वप्रोत्थो नरो रवं ४० अथ पूर्वेकृतः शब्दो वा लेनेव तदोमिति ततः स एष ॐकार इतिनीतः पुनः प्रथां ४१ ततः स्वप्ननरेणेव यत्किंचिदुदितं मया तदेतद्दृढिवाचैत्वं पश्यन्तीतो प्रथामिह ४२ ब्रह्मैव सोस्मि संपन्नः सृष्टेः कर्ता जगद्गुरुः ततो मनोमयेनैव कल्पिताः सृष्टयो मया ४३ एवमस्मि समुत्पन्नो न तु जातोस्मि किंचन दृष्टवानस्मि ब्रह्मांडं ब्रह्मांडान्ते न किंचन ४४ एवं जगति संपन्ने मयैतस्मिन्मनोमये न किंचित्तत्र संपन्नं तच्छून्यं व्योम केवलं ४५ ॥ ॥

कर्तुं प्रवृत्तवान् ४० तत्र विशेषाभिलापे विनिगमकाभावात्सर्वेषामाधारणार्थकः शब्दसमस्यात्मा ॐकार एव प्रथममुच्चारित इत्याह अथेति ४१ यत्किंचिद्व्याहृतिगायत्रीवेदादिप्रागमत्स्यं गदितं ४२ ब्रह्मा चतुर्मुख एव मनोमयेनैव चतुर्मुखदेहेन मया ४३ स्थीयस्थूलदेहभूत ब्रह्मांडसावरणं ब्रह्मांडान्तं ब्रह्मांडबहिर्भूतं ४४ ४५ ॥

अयमेवन्यायः सर्वसर्गेषु बोध्य इत्याशयेनाह इत्थमिति ४६ तद्योमब्रह्माकाशमेव तथास्थितं ४७ निर्मूलं निष्कारणमे
वातः संतप्तेव स्फुरती ४८ संवित्त्वाद्ज्ञानात्संवित्स्वभावात् ४९ संकल्पनप्रयुक्तं मनोराज्यं यथा तथेति पाठे ज्यं नम
नोराज्यमिति पाठे संकल्पे स्थितस्य नुः पुरुषस्य मनोराज्यं यथेति ५० परकायप्रवेशेन स्वप्नद्रष्टृचित्तावेशनात् योगिभि

इत्थं संभ्रान्त्यमेवेदं सर्ववेदनमात्रकं मनागपि न संत्यक्ते भावः स्वप्नाद्यः किल ४६ जगन्नगर इवाभान्ति
भाति संविदि संविदः नवाश्मनि शिलाभासे वेतद्योम तथास्थितं ४७ यथैनास्त्येव सलिलं संवित्त्वं पतितं तत्र
था निर्मूलमतः संतप्ता स्वसंभ्रमवतीभ्रमं ४८ नास्त्येव ब्रह्मणि जगत्संवित्त्वपतितं तथा निर्मूलमेव सं
वित्त्वाद्वेत्ति वेत्ति च संभ्रमं ४९ असदेवेदमाभाति स्वप्नेव जगदाततं संकल्पनमनोराज्यं यथा स्वप्नपुरादिवत्
५० पार्श्वसुप्तजनस्वप्नस्तच्चित्तावेशनेन विना यथा न किंचित्तं च्चित्तावेशनादनुभूयते ५१ तथा जगन्नदृष्टदेह
प्रविष्टानुभूयते आदर्शे बिंबितांकारं दृष्टमप्यन्यथाप्यसत् ५२ आधिभौतिकभावेन नैत्रैणायद्दिल
स्यते न तन्न दृश्यते किंचिच्छिरिव प्रदृश्यते ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

रनुभूयते ५१ तद्दृष्टदेहत्कल्पनाधिष्ठानं चित्त्वं छिलां अन्यथानतथा किंत्वसदपि ५२ अतएव प्रागाधिभौतिकदृ
शादर्शने लोकालोकगिरिरिव दृश्यते न शिलांतर्गतब्रह्मांडमित्युक्तमित्याह आधिभौतिकेति ५३ ॥ ॥

सर्गः दृश्यते स च परमात्मैव लक्ष्यते योगिभिरित्यर्थः ५४ तत्तद्दशादर्शनेनाह सर्वत्रेति ५५ तत्तद्दृष्टिं योगिदृष्टिं च सर्वोत्कर्षेण
प्रशंसति यदिति ५६ तत्र स्वस्य तत्तज्ज्ञस्य पदाजीवन्मुक्तयोगिदृशा पश्यतः आकाशमिव भूरपि सर्वतः सर्गैर्व्याप्तेति बुद्धिरुत्पन्ना
तदा क्रमाद्भूम्याद्येकैकभूताहंभावधारणायाय कौतुकेन दृष्टं तत्सर्वं विस्तराद्दर्शयिष्यन् प्रथमं धराधारणादृढं तद्भुक्तं सुप
क्रमते यथेति यदाबुद्धवांस्तदा धराधारणया अन्वितः अभवमित्यर्थः ५७ यथास्माद्यच्चक्रवर्ती स्वदेहमात्राहंभावम

आतिवाहिकदेहेन परं बोधदशां यदि । प्रेक्ष्यते दृश्यते सर्गः परमात्मैव चामलः ५४ सर्वत्र सर्गनिर्वाणं प्र
ज्ञालोकेन लक्ष्यते । ब्रह्मात्मैवान्यथा चेत्तत्र किंचिदपि लक्ष्यते ५५ यत्पश्यत्यवदाता धीः सोपपत्तिवि
चारणा । न तन्नेत्रैस्त्रिभिः शार्वैर्नेन्द्रो नेत्रशतैरपि ५६ यथा स्वभावं तेन सर्गे लब्धा भूरिति बुद्धवान् । तदाह
मभवं ध्याता धराधारणयान्वितः । तया धराधारणया धरारूपधरो ऽभवं । अत्यजन्नेव चिद्व्योमवपुः समाद्यवाचि
रात् ५८ धराधारणया चैव धराधातूदरंगतः । द्वीपाद्रिदशावृक्षादि देहेनाहमनुभूतवान् ५९ संपन्नोऽस्म्यथ भू
पीठं नानावनतनूरुहं । नानारत्नावलाव्याप्तं नानानगरभूषणं ६० ग्रामगह्वरपर्यङ्कपातालसुषिरोदरं । कु
लाचलभुजाश्लिष्टद्वीपाब्धिवलयान्वितं ६१

त्यजन्नेव समस्तभूमंडलेममताभावं धन्ते आद्यमपि चिद्व्योमवपुर्ब्रह्माहंभावमत्यजन्नेव धराहंभावेन धराहंभावेन धराहूप
धरोऽभवमित्यर्थः ५८ धराधातुर्भूम्यभिमानिजीवस्तदुदरं तदुद्रिक्तादात्म्यंगतः सन् ५९ यदनुभूतवांस्तदाह संपन्नइ
त्यादिना द्वाभ्यां आरभ्य आसर्गसमाप्तेर्भूपीठमेव देहाकारेणोपवर्ण्यते ६० ६१ ॥ ॥ ॥

गिरिखंडकाः गिरिकदंबाः गुल्मरोगपंथपयइव यस्य कल्पदेन शिरांसिलक्ष्यंतेतैर्धृतं ६२ शोभमानाद्भासांतव:हेनाजालनं
तुगंत्वपइवयेषां न चाविघ्नेमेहिपालैः परस्परं युद्धे द्विपमारांउत्करं नगरादिप्रदेशव्याप्तवस्थपा ६३ ६४ गुहाः गहनाः कच्छ
दयी देशाः पश्चिमसागराः आदर्शमंडलाइव यस्मिन् मरुदेशलक्षणो रूषरस्थ ललक्षणो आभ्येनेः सुवर्णांबरैः सुंदरं ६५ पू

त्तरोगौघनत्तुरोमाघां गिरिखंडकगुल्मकं दिग्वारराकल्पव्यूहघृतं शोभितैः शृंगैः ६२ द्विपमारांमहापालैः शो
भमानैर्मत्तैस्तुभिः प्राकारभिर्मुज्यमानां गंवहमानेव्याप्तवस्थपा ६३ हिमवद्विंध्यसुस्कंधं सुमेरुसहरकंधरं ग
गादिसरिद्दायूरभन्काहाररारनूतु ६४ गुहागहनहनकच्छा ६ दिसागरादर्शमंडलं मरूषरस्य लभ्ये
नसुवर्णांबरसुंदरं ६५ महानपर्वैः परापूर्णैः परिपूर्णमहार्णवैः अलंकृतं पुष्पवनैः समारब्धरजोघनैः
६६ नित्यं कपीवर्लैः कृष्टं वीजितं शशिरानिलैः नापितं तपनैः सहैः रुक्षितं प्रावृडंबुभिः ६७ विपु
लागस्य लोहस्कंपप्राकारकृतेभ्यः शरां सितासितघनो रम्यीषंदभृणशीदरमंदिरं ६८ लोकालोकमहारवात
वलपोग्रास्थमीषणां अनंतमहत्संघातपरिस्पंदैकचेतनं ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वृंमहनैर्मतपवैर्महार्णवैः प्रलयकालेपराप्लुणां अगस्त्यवसांप्रतंस्नात्वोह्रतमिवपरितः कृतंपवित्रं पुष्पवनैर्माल्यैरिवा
लंकृतं चंदनस्थानीयैः रजोघनैः समालब्धं लिप्तं ६६ ६७ अगस्य लसमप्रदेशः ६८ लोकालोकसमापेप्रा
गवर्शितोयोमहारवातवलयसलल्लक्षणो नोगेराणस्येनभाषणां महतांनां परिस्पंदरवपरिस्पंदः एकोमहतं चेतनमपि
वचेतनंयस्य ६९ ॥

नानाभूतगणालयलोकालयकैर्व्याप्तं तेषु देवदानवेत्यवपुष्पानुवादः ७० ७१ उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरन्विशिनष्टि व्याप्तमिति नद्यादिद्वीपांतैर्जंतुविषयैः प्राणिभोग्यैः स्थलजंगलौघैश्च व्याप्तं नानाविधाभिर्नदीपर्वताद्यावलिभिश्च वलिताः मंडलकोशानां खंडाः प्रान्तेषु तथा वल्लीभिः सरोभिः सरिद्भिः आरातिगतोरब्रह्मखंडैश्च व्याप्तमित्यनुषज्यते ७२ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे सप्ताशीतितमः ८७ स्वदेहभूतेभ्यः पीठेभ्यस्तत्र तत्र व्यवस्थिताः विशेषादृह्ववर्ण्यंते कौतु

व्याप्तमंतर्बहिश्चैव नानाभूतगणौघतः पृथक् देवदानवगंधर्वैर्बहिरंतस्थकीटकैः ७० पातालेंद्रियरंध्रेषु नागासुरकमिव्रजैः सप्तस्वर्गावकोशेषु नानाजातिजलेचरैः ७१ व्याप्तं नदीवनसमुद्रदिगंतशैलद्वीपावलीजंतुविषयस्थलजंगलौघैः नानावलीवलितमंडलकोशखंडवल्लीसरःसरिदरातिगताब्जखंडैः ७२ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे पार्थिवधारणांतर्गतजगद्दर्शनप्रतिपादनं नाम सर्गः ८७ श्रीवसिष्ठ उवाच भूपीठे नभसा तत्र मया तदनुमानव अनुभूतं नदनदीस्वसंवेदनसंस्थिते: १ क्वचिन्मरणमाक्रंदनारीकरुणरोदने क्वचिदुत्तांडवस्त्रैणमहोत्सवमहासुखं २ क्वचिदुर्वीरदुर्भिक्षदुराक्रंददुरीहितं क्वचित्सकलसस्यौघसंपन्नघनसौहृदं ३ क्वचिदग्निमहादाहदग्धदेहोपवेदनं क्वचिज्जलप्लवाल्लूनपुरपत्तनखंडकं ४

तान्स्वेन वीक्षितैः हे मानव मनुवंशोद्भव वशीतरामपीसर्वेभूधर्मैघटितस्वदेहदर्शनानंतरं प्रत्येकं नदनदीसमुद्रादिविशेषाकारप्रातिस्विकसंवेदनेच्छावशाद्यथानुभूतं तच्छृणु वर्त्तिं साधारणाचित्प्रदेशे मत्प्रत्यक्षात्रादिमरणोन्माक्रंदना नानारीणां करुणरोदनाः प्रत्रतथाविधं अत्रापि प्रायेण सर्वत्र भूपावेमेवविशेष्यं स्त्रैणानां स्त्रीसमूहानां महोत्सवे महत्सुखं प्रत्र २ सुवृष्ट्या फलितैः सकलसस्यौघैः सुभिक्षत्वात्संपन्नानि घनसौहृदानि पत्र ३ जलेन प्लवनं आप्लावः भूतेनमया तदनुप्रागवशीतितंसाधारणावनंते नाल्लूनाः पुरपत्तनयोर्यैः धवशीकृत्प्रम कर्षान्याभे

वा.टी.कि.
९६७
२५९

५ जलाशयानां उल्लासेन पर्जन्योत्के दारारामादीनां वेल्लनैः सेकैः रुद्धुलकसस्यपुष्पाध्यग्रकं कंदरोदरे निलत्रोपपत्तिः
६ संविद्धो धेनप्रहर्षेणाउन्नमंतः पुलकिताः स्वांगके शाद्वलस्थानां कुरलोमानि पश्चिमवाशितां वहनमेव वाहनं प्र
वोहस्वदिक्षोमेरा ७ नतोन्नतलमेव मतलोनो दर्शिपतिसमभं गेति अंतर्गतखहरछिलाभिः सभंगारागवभैरवाः

क्वचित्स्वपलसाम्यंनक्तलुंवनमंडलं क्वचिदुद्दामहोरात्परक्षः पैशाचमंडलं ५ क्वचिज्जलाशयो
ल्लासवेल्लनोत्पुलकाग्न कोकंदरोदरनिष्क्रांतवातवेल्लितवारिदं ६ संविद्धोधोन्नमत्स्वांगके शा
स्याकुरलोमकं वारिवाहरोदिक्षोभनतोन्नतलसन्तलं ७ सभंगभैरवश्वभ्रपुराद्भिवनपन्नं सं
विन्नं डलसंचाललेखाकमद्धुकपत्नं ८ क्वचिन्नाममतसक्ष्लव्ध्यसेनस्यसंहरणारसो क्वचिद्धौन्यमुस्वा
सान्नसर्वसाम्येनमंडलं ९ अरण्ये क्वचिद्दारभूतस्मुल्लसद्दानझंकृति जांगले क्वचिद्दालूनवुप्रहृ
पत्रसस्यकं १०

शाखाषरागतिग्ध्वस्याशिपेषु तथाविधानिषुरादीनि पत्र अत एव संविद्दंतीति संविद्धो नागदरादिजनास्तन्मंडलस्य सं
चाले तत्र स्वदले का निपतनादि हिंस्नकपाम दुकंपनं च पत्र ८ ९ पूर्वमाल्लूनं पश्चाच्छुष्यंतानः संपन्नं सस्यं यत्र १०

राम॰
९६७

मरुस्थलेषु वात्योद्धुतधूलिभिः स्थूलान् स्तंभान् कुर्वन्तीति स्थूलस्तंभनाः अर्जुनाः पांसुधवलाः मारुताः यस्मिन् ११ अं
कुरकार्यार्थं कुल्याघटीयंत्राघटैः सिक्तस्य क्षेत्रगतव्रीह्यादिबीजस्य अंकुरादिभावेन जृंभणं १२ शिलादिसंकटनिवि
ष्टमो हे वसिष्ठ त्वमेव आशु बुध्यात्रापखेतिकीटेन मां प्रति बोध्यते यत्र नादृशमिव स्थितं १३ क्वचिद्दूरादिव शाखाना
मूसलमत्वा मन्दामांगानि पीडनैः रुपलक्षितः शाखापरिकारणं अकारोपत्र क्वचित्वमूलजालमवष्टम्य विटपानां धारणा
शीलं १४ क्वचित् अद्रीणाम स्थीनि शिलाइव निबडैः वृक्षैः अन्योन्यमूले अत्यंतं आक्रम्य संश्लिष्य दिक्तटांगानां नि
रवकाशीकरणानिपीडनैः अरणीवोल्लासेन वेवेल्लितं वेष्टितं १५ क्वचित्तु गाढ वृक्षैर्भुवि स्वप्रसरनिरोधापराधा

हंसकारंडवाकीर्णसरः फुल्लांबुजं क्वचित् क्वचिन्मरुस्थलस्थूलस्तंभनार्जुनमारुतं ११ क्वचिन्नद
नदीवाहहेलानिकषघर्घरं क्वचिदंकुरकार्यांगसिक्तबीजस्य जृंभणं १२ क्वचिदन्तस्ककीटस्य म ९
दुस्यंदनवंदनं मां त्वमेवाशु बुद्ध्येह त्रापखेतीव बोधनं १३ शाखापरिकराभोगं मंदांगांगनिपीडनैः
मूलजालमवष्टम्य क्वचिद्विटपधारणं १४ अन्योन्यमूलमाक्रम्य दिक्तटांगनिपडनैः क्वचिद्धृस्थि
निबिडैरणीवोल्लासवेल्लितं १५ शुष्कपल्लवसंकोचनिबिडांगनिपीडनं अमर्षणोः करेणार्कैः शि
खरसाकर्षणं क्वचित् १६ भ्रंगमंदिरमातंगप्रहाराशनिभूरुहां निबिडागोत्कटस्थैर्यपुरुषापतनं छि

दमर्षणोः क्रुद्धैः आर्कैः करैः तापैः खरसाकर्षणं प्राप्यशुष्कपल्लवसंकोचं निबिडांगनिपीडनं वृतंपत्र १६ भि
क्तेनु गिरिश्रृंगमंदिराणि मातंगा नादेन प्रहाराशनैः भूरुहां वृक्षाणां निबिडागोत्कटस्थैर्यप्रति परुषाणि आपतनानि
पत्रसापेक्षसमासंच्छादनः पदरूपपातनं क्वचिदिति पाठे अशनिभिः भूरुहां निबिडांगोत्कटस्थैर्ये पापरूपं प
तनमेव क्वचिन्मपानुभूतमिति योज्यं १७

क्वचित्तु निमीलितानीक्षणानि येन तत्तथाविधानं दोपलक्षिततत्त्वानां समाधिष्ठानां सूक्ष्मतरं त्वतमुल्लिखति अनुभूयमा
नेऽस्य चपतितथाविधं अन्तरवासमाक्रमेण तवमपूर्वरोमांचांकुरोल्लासं तं अनुभूतमित्यर्थः अथवा क्वचित् क्षेत्रप्रदेशे नि
मीलिते क्षणानामानेदोपलक्षिततत्त्वानां विषयभोगिनामिव आसमन्तक्रमेण च सूक्ष्मतरानन्दाविर्भावोल्लेखं वो जेमपञ्चांकु

निमीलितेक्षणानंदतत्त्वानामसमाक्रमं क्वचित्सूक्ष्मरतोल्लेखमंकुरोल्लासनंतवं १८
मक्षिकायोकमशकनिवाससहस्रं क्वचित् कुशलेशकुमंगारिहललेहानिकर्षणां १९
शीतेशानविशाणांगजर्जरत्वविकारावन पाषाणीभूतसलिले क्वचित्पहषमारुतं २०

रोल्लासनंतवं च मत्तत्तमनुभूतमित्यर्थः १८ मक्षिकाणां समूहो यो कंतनिवाससमलिनांबरसहस्रं कुशलेशानां प्रमाद
त्यम कोशशायिनो कुमंगाराणां चोपमर्दकत्वाद्दरयोपेदं तिनले हलैरिवलेहाभिर्वेशादेर्नि कर्षणां दर्भकुशलेशे निपादकुश
लश्लेषेपमकुशलेषुमानां कुमंगाराणां ये अरयइति व्याख्येयं १९ क्वचित्क्वचिद्धिमवत्प्रदेशे शीतेविदीर्णांगानां देहिनां
जर्जरत्वग्व्याप्तं स्थितं २०

उद्दलनमुद्दलनं तथाभूतेषु मद्दुर्गेषु मज्जनैः कृमिवज्जाः पत्र क्वचिज्जलनिमज्जनं अनुभूतमिति शेषः पूर्वसंबंधः २१ क्वचि
च्छिन्नेषु वर्षविद्युत्स्मितमतस्तवशतैः तन्निविडैः बुधिः कृताल्हादं तमोबहिश्वरसोन्मामांकुररोमोघं २२ किंच मेऽग गखुसरोमिः त
नुरपवनविकंपितकोमलनलिनीदलानां आलरसोः निवीतां निरतिशयानंदरूपविहरणां क्रीडनमिव विहितमित्यर्थः २३
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धेऽशीतितमः सर्गः ८८ अन्तर्द्वारतारादृशं भूमंडलमिदं तथा जगन्म
र्वेव विद्योम्नि मनोमात्रमिति पृष्टे हे गुरो कौतुकान्तवान्मनि जगंति समवेक्षितुं प्रवृत्तस्त्वं पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा किं असोऽत्र

उद्दालीभूतमद्दुर्गमज्जद्दंतः कृमिवज्जं क्वचिद्दुन्दर्वदुर्गादिभूलंजलनिमज्जनं २१ क्वचित्तीरंतन्निलीनां
बुद्धनाल्हादवहिश्वरं सोन्मामांकुररोमोघं क्वचिद्वर्षविद्युत्स्मितं २२ तनुतरपवनविकंपितकोमलनलिनी
दलालरसौ विहरणमिव मे विहितं सरोमिरंगेषु निःवीतां २३ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे भूमंडलाशुपवर्ण
नं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ८८ श्रीराम उवाच पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा जगंति समवेक्षितुं संपन्नस्त्वमसौ भूमिलो
कः किमुत मानसः १ श्रीवसिष्ठ उवाच इदं च मानसं चाहं संपन्नः पृथुभूतले वेदनमात्रं तत्रैव संपन्नो वस्तु
तस्त्वहं २ मानसं न हि पीठं न संभवति किंचन यदसद्दृश्यपर्यस्तमनोमात्रकमेव तत् ३ चिदाकाशमहं
शुद्धं तस्यमेतत्परात्मनः पश्विन्याचात्मकचनं तत्संकल्पाभिधं स्मृतं ४ तन्मनस्तन्महीपृष्ठं तज्जगत्स पिता
महः संकल्पपुरवद्व्योम्निकचनेत मतो नतः ५

संहातादिदृष्टपः भूत्वा धारणादिमयो लोकः संपन्नः उतमानसः मनोमात्रमयो न तोराज्यकल्पः भूदाघघटितः स्वप्नमयो लोकः
संपन्न इति प्रश्नः १ कल्पनादृशा तत्त्वदृशा वा विमर्शकोटिद्वयमेव प्रसिद्धेः संशयानुपपत्तिं सूचयन्वसिष्ठ उत्तरमाह
इदं चेति यदि कल्पनादृशा पृच्छसि तर्हि इदं भूत्वा धारणामयत्वेन तत्प्रसिद्धवत् इदं मनो मात्रविकारत्वान्मानसं चेति समु
च्चयः संपन्नः यदि तु तत्त्वदृशा पृच्छसि तर्हि नो भयमपि संपन्नं इत्यर्थः २ पूर्वोक्तं प्रतिज्ञाद्वयं विवृण्वन् समर्थयति मानसमि
त्यादिना सत्यवमनसि तस्मिन्नेवास्ति नास्तीति विकल्पनदर्शनादिति भावः ३ ४ ५ ॥ ॥ ॥

अत्रप्रसिद्धमहारूपाषाणादिमयत्वस्यत्रापागादग्नेरमितंत्वंशीशरूपाणीत्वेवसत्यमित्यादि श्रुति निषिद्धत्वात्तत्वतस्वधा
रणायां दृष्टान्तदृष्टिप्रसिद्धंरूपमित्यसमुच्चयो वास्तित्याशयेनाहनेदमिति ७ यथाकाशमात्रस्यामूर्त्तत्वेवेस्यांकचनेनाहि
कयोमूर्त्तीधंप्रत्ययमाधत्तेतत्राहतदेवेति नहि किं दधित्वेदुग्धत्वमिवमानसत्वंमुंचतीनेत्याहइदंप्रत्ययेति स्वप्नादा

एवंसंकल्पमात्रंमेमनोमात्रंतदाततं धारणाभ्याससंपुष्टंमंडलमितिस्थितं ६
नेदंमंडलंनद्वैतंद्वयद्विमनोमयं आकाशमात्रकचनमचेत्यकचनंचितेः ७
तदेवाकाशमात्रात्मतथामूर्तंचिरंस्थिरं इदंप्रत्ययपलध्वंतान्मानसत्वंसमुज्झति ८
इदंस्थिरंसुकाष्ठेनंविनतंमंडलमितिमंडलं आलीतिज्ञायतेबुद्धिव्योम्नीवचिरवेदनात् ९

वस्थूलस्यकेवलमानसस्पष्टाद्वेगोगृहादिदंप्रत्ययेनोपलब्धत्वात्नदुग्धत्वसाम्यंकिंतुतरंगकटकशाटकादिभा
वेपिजलकनककार्पासमयत्ववदिदंबोध्यमितिभावः ८ व्योम्निनैत्यादि बुद्धिरिवचिरवेदनाज्ञायते ९

वाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेन तु दर्शनेदमिवाभप्रसिद्धरूपेणावसुधातलं न स्थितं किं त्वाद्यसर्गस्य मनोरूपस्य आद्यसृष्टेप्य देकमेवरूपेण देवोपागतं स्थितं त्रीणि रूपाणि एव सत्यमिति श्रुत्यापदर्शितमित्यर्थः १० इदं प्रत्यपलक्षत्वादिस्युक्तिं विशद यति यथेति ११ चिद्रूपबालस्य चतुर्मुखस्य १२ १३ अस्य दृष्टिनिष्कर्षे अज्ञानं चिन्मात्रेंजगत् न त्वनिष्कर्षे तु चिन्मात्रमेवेत्याशयेनाह दृश्यमिति यदिदं चिरं मया यद्दृश्यमानं क्षणशोषिकं कथनेप्रबुध्यते इत्यर्थः १४ कीदृशं परिज्ञातं नत्राह सर्वमिति १५

न्यायेनेदमिवाभेनमनस्थितं वसुधातलं इदं चैवैकमेवाद्यसर्गस्याद्यमुपागतं १० यथा स्वप्नेपुरस्तेन चिदेव व्योम्नि भासते तथा चिदेव सर्गादाविदं जगदिति स्थितं ११ विद्धि चिद्रूपबालस्य मनोराज्यं जगत्त्रयं महीतलादिकं दृश्यमिदं सर्वं च सर्वदा १२ चिद्रूपस्यात्मनो नान्यः संकल्पकलनामयं जगत् वस्तुतस्तु न सत्यात्म नत्विदात्मनभासुरं १३ दृश्यमस्य परिज्ञातं परिज्ञातं न विद्यते परिज्ञाते तदेवास्य क्षणशोषि यदिदं चिरं १४ सर्वं चिन्मात्रमाशान्तमेकचात्मनात्मनि भूमंडलात्म दृश्यात्म द्वैतैक्यात्मविवर्जितं १५ मणिर्यथा स्वभावेन शुक्लपीतादिकास्त्विषः अकुर्वन्नेव कुरुते चिदाकाशस्तथा जगत् १६ यतो न किंचित्कुरुते न च रूपं समश्नुते तस्मान्न मानसं नेदं किंचिदस्ति महीतलं १७ महीतलमिवाभाति चिद्व्योमैव निरंतरं आत्मन्येवात्मना व्योम यथा मलनलेस्थितं १८ स्वभावमात्रकचनं तत्तदेव यथा स्थितं भूमंडलमिवाप्यच्छं खमेव विशतान्तरं १९ ॥ ॥ ॥ ॥

मणिर्वैडूर्यादिः अकुर्वन् अव्याप्रियमाणः १६ नेतिनेत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनोपसंहरति यत इति १७ आत्मनं तलं मावन्मूलं १८ आतरं मेदं अन्तर्द्धि वा विशता स्वभावेन भूमंडलमिव दृश्यत इत्यर्थः १९ ॥ ॥

तत्र धारणाकल्पितमष्टमंडलं इदंमष्टमंडलं चतुर्ल्पमेव विद्धि वर्त्तते इत्याह इदमिति २० अज्ञानोपहितात्मपरिज्ञानाभ्या
ति ज्ञानात्तु नइदं नापि तत् धारणास्थं २१ संभ्रमो भ्रांतिरेव स्वप्नमनोराज्यदशायाः स्थितौ मयीदायां तन्मात्मयैवो ध्य इतिया
वत् २२ सामान्यतोसर्वाधिष्ठानत्वात्साधारणं तानि गतानि आत्मसत्तैव तानि सर्वाणि सत्ता सामान्यमेव तेन हेतुना तानि तदंतर्गता
नि च सर्ववस्त्वप्यहमेवेति धारणायोग्यायाम्मनसा अनुभूतानि सा शिवदृशा च अखिलनिःशेषं यथा स्यात्तथा दृष्टानि

इदंमष्टमंडलं तत्त्वदृष्यमेतन्महाचितेः स्वरूपमेव कचति नवस्वप्नपुरं यथा २० इदमाकाशमात्रमात्मतद्व्या
काशमात्रकं अज्ञानात्मपरिज्ञानाज्ज्ञानान्नेदं न तत्क्वचित् २१ त्रैलोक्यमष्टजालानां कालत्रितयभा
वितां संभ्रमः स्वप्नसंकल्पो मनोराज्यदृशास्थितौ २२ भूतान्यथ भविष्यंति वर्त्तमानानि यानि च मूर्तमं
डलानि तान्यंगसत्ता सामान्यतां गता २३ अहमेव समग्राणि तेषां मेतर्गतान्यपि नितान्यनुभूतानि त
थादृष्टानि चाखिलं २४ चिन्मात्रमेतज्जरं परमात्मन त्वं शुद्धमतामज हृद्गगनं बिभर्षि सर्वं यथास्थित
मिदं जगदात्मभेदं बुद्धं सदंगं न बिभर्षि तु किंचनापि २५ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे दशांगप्रकाशत्व
प्रतिपादनं नाम सर्गः ८९

त्यर्थः २३ २४ हे राम परमात्मन् त्वमेवावबोधदशायां शुद्धात्मतामजं महत् आत्मज देवं यथास्थितं सर्वं जगदात्म
तां गतं स्वात्मतामि व प्रायं सद्रूपं कृत्वा बिभर्षि बुद्धं तु सत् किंचनापि न बिभर्षीति बाध्यमुक्तिरित्यर्थः २५ इति श्री वासि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोननवतितमः सर्गः ८९ ॥ ॥ ॥

पृथिवी हृदयेऽनंतजगद्दृष्टिरिहोच्यते जलधारणायां सर्वं जललीलाचपूर्वं वत्तूपयाप्रसिद्धं जगति कलधौतशिलादिप्रदेशभेदेषु
केनानि ब्रह्मांडानि संति तथा धारणा दृष्टेष्वपि भूमंडलेषु प्रति वस्तु तानि संति न वेति संदिहानो रामः पृच्छति अनंतरमिति भूमंड
लशकृत्प्रदेशभेदपरः १ उक्तधारणायाय परमात्मनः जाग्रत्तु भूमंडलात्मना स्वप्ने भूमंडलात्मना च मायातत्तद्भूप्रदेश
भेदलक्षणो न हृदये यथा ईश्वरसाक्षिदृशा साक्षाद्दृष्टं मनसा च विमृश्यानुभूतं तत्पञ्चहरणाख्या प्रोक्तो दिप्रदेशभेदेषु

श्रीराम उवाच अनंतरं वद ब्रह्मन् जगंति भवता तदा भूमंडलानां हृदये किं विद्यमानानि नैव वा १ श्रीव
सिष्ठ उवाच परात्मजाग्रत्स्वप्नो भूमंडलौघात्मना मया ततोनुभूतं हृदये दृष्टं च परया दृशा २ पावकस्थे
वसर्वत्र जगज्जालमवस्थितं सर्वं दृश्यमयं शीतमपि द्वैतमयात्मकं ३ जगंति हंति सर्वत्र सर्वत्र ब्रह्मसंस्थि
तं भूम्यंसे वैपरं शांतं सर्वमारंभमंथरं ४ सर्वत्रैवास्ति पृथ्व्यादि स्थूलं तत्र न किंचन विद्यो भेवपयास्व
प्रपूर्वं परम जातेवत् ५ तेह नानास्ति नो नाना न नास्ति न च वास्ति तत् अहमित्येव तेवास्ति यत्र तत्र
कुतोस्ति कं ६ अनुभूतमपीदं सदहमित्यादि दृश्यकं नास्त्येव यदि वाप्यस्ति तद्ब्रह्म जगता मयं ७

नंतजगत्संभवप्रदर्शनाय २ किंदृष्टमनुभूतं च तदाह यावदिति तथा प्रागदृष्टकलधौतशिलादिदेवपावदिति
साकल्येशांतमद्वैतमयात्मकमपि ३ कुतो द्वैतमयं कुतो वा शांतं तत्राह जगंतीति ४ ५ नानात्वं नाना वा सत्य
मिति प्रसिद्धं तद्दृशीनामिमानि तिसिद्धे तस्य सत्यतावत्ता स्ती त्याहस्त्राहमित्येवेति ६ ७ ॥ ॥

वा॰रा॰नि॰

२७१
२६३

पघस्मात्सर्गो दीर्घस्वे:प्राकृविन्नमरव तत्तस्मात्तदुत्तरं विन्नमसिद्दष्टम पीदं स्वमपुरसमभेव इत्यप्रतिपोगिन्याऽस्ति
तापात्र व्यस्थितोतदभावो नास्तिता प्यव्यवस्थितैवेत्याह अस्तितेति ८ इष्टस्योत्तरसमाप्य जलधाररायापघकोतर्क
दृष्टंत दृक्तु मारभतेपथेत्यादिना ९ गुलगुलापितं अव्यक्तानुकरेणादिवाघोगभीहाचारे क्षपडि भावेनः १०
मदुर्मद अलक्षितपथास्यात्तथा आरूढ ११ पथाकरीहि:हस्तंतुतुतिभ: कीरकवि शो घ:मध्यागत्या अलक्षि
त: करीलान्तवें इवप्रविशतितद्वज्जे षांतरागुल्मादीना मुपमास्तमेते षांतरागुल्मादीनां छेदमेदेपवीमे देनदुदरे

पल्लवपुरमेवेदंसर्गो द्वावेव विन्नम: अस्तिनास्तितेतत्रकादृशो केकुत:स्थिते ८ पथाहेहस्वा
स्तानिजगंत्यवनिरूपधकृ तथामपाजलीम्बपदृष्टं तादृशमेवतत् ९ वारिधारराया वारिमृत्ताज
डमिवाजडं समुद्रमंदिरेघतस्थिरं गुलगुलापितं १० तृणवृक्षलतागुल्मवल्लीनां तमालादिषु म
दलाक्षितमारूढं तवोगोघवपूकपा ११ सर्वेष्वानोपमास्तमेतच्छेदवलपोयमा माघाकरीहि
गम्येवरचनाप्रकृतोदरे १२ वल्लीतमालतालादिपल्लवेषुफलेषु च विश्रम्यपुष्टपाकत्वारेखावि
रचनेकृतं १३ पुखेनाविश्यहृदयमतुवैधुर्यधारिणा स्मा विधुरितामुक्ता लूनदेहेषुधातवः १४

छिद्रमेदेचगतिरचनाप्रकृतेत्यर्थः १२ वल्लीनांलतानांतमालतालादिवृक्षाणांचपल्लवेषुफलेषुचरसरूपेण
विश्रम्यपुष्पादिभावेनकालत: पुष्पात्तत्स्वरूणांपाकत्वात्त:शिररिरवाविरचनंकृत १३ तथाप्राणिनांदेहेषु
पानकालेमुखेनहृदयमाविश्यवर्धतादिक्रमप्रयुक्तवैषम्यधारिणा मपावातपित्तकफाख्याधातव: कश्चित्
ता:कदाचिद्विधुरिता:केचिन्मुक्ता: जठराग्नितापरिपाचिता:केचिल्लूना:खेदिताइत्यर्थ: १४ ॥

रामः
२७१

१५ रूदलक्षणापयेनदीनांगेहाष्यापेवासांस्तद्गुहिणानित्यंप्रगाहादविरताध्वना १६ विदान्वेतन्येनाविरंशस्यविप्रयतथाऽ
नुसंधानान्तन्त्रविषयांशमात्रतपानस्यचित्स्वभावस्यानाश्रयाज्जडेनऽन्तरस्खलड्योरमेददाज्जलेनमया जडाशयेषु जलाशय
प्रायेषुभ्रांतिसहस्रेरावर्तीवदूर्मिनाउल्लसितं १७ प्रायश्चित्तार्थमयुपातेप्रकृतेन दुष्कृतिनापापकारिणोवमयाम्लपतोपदे
तानामूर्ध्वशिलाम्पः ऽस्वस्थेनचलितेननिर्झरेणाश्मप्रपातेषुविशीर्णमशतधागतं १८ गगनलक्षणोऽर्णवेसमुद्रेनाल

मुर्मपल्लवतल्पेषुप्रालेपकरणारूपिणा तुल्यकालमशेषेषु दिक्षुसर्वास्ववदिना १५ नानारूपनदीगे
हम्याहिणाविरताध्वना विश्रांतेमेतमुत्तदः प्रमादेनकचित्कचित् १६ विदाविदनुसंधानाज्जडे
नेनदनाश्मप्रपात जलाशयेषुल्लसितंजलेनावर्तीवर्मिना १७ मयादुष्कृतिनेवोर्ध्वशिलास्वस्थेनमूर्म
नां स्वावर्तेवतिनाश्मप्रपातेषुशतधागतं १८ धूमरूपेणानिर्गत्यदारुण्योगमेगगनार्णवे करणारलेनमी
लर्भमरणपतवीर्तिनास्थितं १९ विश्रांतमभ्रपीठेषुविक्षदनितपासह भिन्नेंद्रनालनीलेनशोभांगोपि
वशोरिणा २० परमाणुमपेसर्गपिंडरूपेपलक्षितं स्थितमंतःपदार्थेषुब्रह्मसरोवाखिलात्मना २१

वणाः पेकृष्णमरणापः तक्षत्ररलानितर्दततवर्तिना करणारलेनरलकणोतम्रूत्वास्थितं वसिष्ठप्रामाणपामहस्येरदधूपा
निनीलवर्णान्यपितक्षत्राणिदिविसंतीतिगम्यते १९ २० सुषिपुत्तिकादिपरमसूक्ष्मे देहात्मकोपितर्गेति तत्रा
शिपिंडरूपेषुअंतर्गतेषुपरमसूक्ष्मेषुतन्नाड्यादिपदार्थेषुब्रह्मरसोवपरमसूक्ष्मजलात्मनामपास्थितं २१

किंचमधुरादिरसास्वादनामपानदीपजिह्वालस्वरोररागुणिभिः सहसंगं प्राप्यते षांरसास्वादलक्षणानुभवा अनुभूतिः कृता:
यां अनुभूतिन देहस्य मन्ये किंतु केवलं ज्ञानस्य रूपस्य आत्मनः स्वविषयानंदकाराविभेते स्वरूपं मन्ये सन्नस्येव
नंदस्यान्यनिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिध्वनेरितिभावः २२ तत्र एषमनुभूताः विषयमेवानंदरूपमास्वादयमानेनमन्य
स्यैतेन न तथापि घात्मकिं त्वसद्दुःखरूपमनास्वादनीयमेवेति एषधूत्यद्दशोपतिनमयेति यद्वं त्वपि विषयरूपं तन्नाम
पानद्दधिष्ठानं विना नाप्यास्वादकपुरुषदेहेनानेष्यन्येन तज्जीवेन स्वादितात्मसुखलेशस्याप्याभावेनास्वादना

प्राप्यजिह्वागुणिभिः संगमनुभूतिः कृतो नमा यामात्मनो न देहस्य मन्ये ज्ञानस्य केवले २२ न मयानच्च दे
हेनना न्येनास्वादितात्मपर नदंतर्विरतं चेत्यमशना यतदप्यसात् २३ सर्वेन्दुरसरूपेणानानामोदा
निदिस्वले भुक्ता निपुष्पजालानिप्रोच्छिहृदंतालये २४ चतुर्दशप्रकाराणां भूतानामंगसंधिषु
उषितं चेतनेनैव डेंजडेनाप्यजडात्मना २५ शाकरोत्कररूपेणारथमारुत्यमारुतं आमोदनैवविदि
नैविमलव्योमवायिषु २६

स्वीयोगपत्वात् ततथाविधं चेत्यं चितायदं तर्विवर्तं प्रकाशितं तत्केवलं जीवानां अज्ञानाय्यामोहायैवयतस्तत्त्वे स्थी
तदज्ञानमपि अस्मदेव असतः असदर्थत्वस्यैवोचित्यादित्यर्थः २३ आस्वाद्यत्वपक्षेपि विषयाधिष्ठानिचि दा
स्वादिता नैव विषयां लड्डुच्छिद्रप्रापानन्ये आस्वादयंतीति वा कल्पनाल्लिल्याशयेना हसर्वेत्विति अलपेष्वमरा
य २४ कल्पनयाजडेनापि वस्तुतोऽजडात्मना २५ मारुतरूपेणस्थमारुत्यविहितं क्रीडनं जना ह्लादनं चेति

तत्रापि परमाणुपर्यन्तसर्ववस्तुषु प्रतिबिम्बत्वं तः कलधौतशिलायामिव सर्गः अनुभूताद्यन्याह रामेति २७ जालापा जलविषयिराम समपातुरूपयान पाधारणया २८ प्रतिबिम्बत्वं तदृष्टं जगत् तत्प्रतिबिम्बत्वं तदपि तथाविधजगदन्तरातपे वास्थि तान्यन्तरं तदृष्टान्तीत्याह जगतामिति कदलीदलपीठवदन्तरन्तः प्ररूढान्यनन्तानीत्यर्थः २९ एवं कल्पितत्वात्तेनत्र गच्छा मत्वेपि नाधिष्ठानचितिः किंचिन्मालिन्यमस्तीत्याह एवमिति ३० उक्तमर्थं रामदृष्टजगत्यपि योजयन् तत्कीधिष्ठानभु

राम तस्यामवस्थायां परमाणुकणं प्रति अनुभूतमशेषेणाप्यास्थितमिदं जगत् २७ अजडेनजडेनेव समपाजालपातदान्तः सर्वे पदार्था नो ज्ञाताज्ञातेन संस्थितिं २८ जगन्ति तत्र लक्षाणि नाशोत्पातशतानि च मया दृष्टानि रूपाणि कदलीदलरूपवत् २९ एवं जगत्स्वा जगद्रूपाकारं वा निराकृति चिन्मात्रगगनं सर्वमाकाशाधिकनिर्मलं ३० किं न च न त्वं च न किंचन इदं शुद्धः परो बोध इदं विभाति सच्चापि नो किंचन नापि शून्यमाकाशमेवाशिविकाशमास्व ३१ महारामायणे तिवी शाप्ररणो जलजगद्वर्णनं नाम नवतितमः सर्गः ९०

इद्धचिन्मात्रे रामं प्रति स्थापयति न किंचनेति न किंचन त्वमित्यवस्थात्रये शास्त्रदेहेन्द्रियादिप्रतिषेधः न च किंचिन्नेदमिति निषेधादिनास्य प्रपंचप्रतिषेधः स च शोधितत्वंपदार्थलक्षणो बोधः नो किंचन दृश्यस्वभावः नाप्यदृश्यः शून्यस्वभावः किंतु खं काशरूपः स एव तत्पदार्थलक्षितो विकासेन अखण्डवाक्यार्थबोधघ्वसत्यमेवाद्वैतसंकोचे यथा स्यात्तथाऽऽस्स्वेत्यर्थः ३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे नवतितमः सर्गः ९०

तेजोधारणयातेजोभावमासाद्यवीक्षिताः सूर्येन्द्वग्निरत्नादिचमत्काराइहोदिताः ततःजलधारणाकौतुकदर्शना नंतरं १ आजगत्सर्वंजगदभिव्याप्यप्रकाशाकृतिः राजवदिति पाठे सर्वं दृश्यं चन्द्रार्कादिषु स्वायत्तं कृत्वेहायसर्वेतश्चौ रेष्वपिप्रतापमात्रेणध्वंसितेषु राजवत्प्रतापयुगिति संबंधः २ यथा सुराजा दशायामेन नानाविधैर्विहारिभिः स्निग्धैश्चारैः प्रतिगे हमभ्यक्षीकृतसर्वेवृत्तांतार्थेस्तद्वद्दीपादिभिः प्रत्यक्षीकृतसर्वार्थैरंतेज्ञस्वसर्वत्रविशेषमनु

श्रीवसिष्ठउवाच ततोहमभवंतेजस्तेजोधारणयेद्धया चन्द्रार्कतारकाग्न्यादिदिव्यविद्याग्रयपणान्विते १ नि त्यंसत्वप्रधानत्वात्प्रकाशाकृतिराजगत् सर्वं दृश्यमलं तेन सर्वचौरध्वंसनप्रतापयुक् २ दीपादिभिःस्निग्धैः स्निग्धैर्दशाशतविहारिभिः प्रत्यक्षीकृतसार्वार्थैःप्रतिगेहंसुराजवत् ३ लोकालोकेचवर्धितेनोर्ध्वंदृशाकी र्णैःपुरोमभिः परप्रकाशीकरणैर्दृशोत्क्षिप्ताःस्ति नोवरं ४ अंधकारस्य दैन्यस्य समस्तगुणनाशिनः दृ श्यं सद्दृश्यमनिशं सर्वस्वगुणशासिनः ५

वर्तते ३ परमप्रकाशीकरणैः आनन्दवलोके अतिसंतुष्टैः पुलकितैश्चर्चं दृशार्काद्यंशुलक्षणैःरोमभिःदूरेऊर्ध्वं क्षिप्तैश्च स्ते अंबरंसर्वेबरकतमोवस्त्रमिवदृश्यमाने अंबरमाकाशं येनेत्युत्प्रेक्षा ४ किमर्थमंधकारं दूरेउक्षिप नीतिचेत्तत्राह अंधकारस्येति यतः सत्सुविद्यमानेजगत्सर्वे हमस्मान्गुणान्नूरूपादीन्नाशापदर्शनेनपतितं थाविधस्यांधकारलक्षणस्य दैन्यस्य दृश्यविषयः तद्वीस्यवगुणशालिनःपरदैन्यनिवर्तनसमर्थस्यतत्त्वत मंत्रापगतदैन्यंजगद्दृश्यंदर्शनाईमानतस्तदयनपनेप्रक्रमेवेत्यर्थः ५ ५ ॥

पुनः कीदृशं तेजः तमोलक्षणानां तमालवृक्षाणां परशुः खंडकं परं उत्कृष्टं शुद्धिकरं पचनेऽग्नेनेतिपदं निस्तेज स्कानां सुवर्णादीनाममलादरूपत्वलक्षणं जनानां जीवितमादरहेतुः सुवर्णादिरूपेण जनानां जीवनसाधनमितिवा ६ यो नित्या आलोकस्तदंगशापिनानूपमानूपस्यालोको गुणत्वादितिभाव ७ इदं चतेजः दृष्ट्वा सहघनस्नेहरसः प्रीत्यतिशयो पुरुषस्तयाविधं कुतः एतोरश्चितेऽग्नलादेर्धनेदहनेपेन सर्वदाहकोप्यनलो मदं नदहतितदस्यस्नेहलक्षणमित्यर्थः एवं दृष्ट्वापि सस्नेहलक्षणप्रकटनापनगहे प्रतिप्रति गहे घनानं दैः प्रत्यतिशयैर्मित्रप्राणादादिमावेनस्तः वाचमित्यां

तमस्तमालपरशुः परशुद्धिकरं पदं सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तादिजनजीवितं ६ शुक्लकृष्णारुणादीनोनित्योऽज्योत्स्नांगशापिनो पुत्राणामिववर्णानां सर्वेषां देहदः पिता ७ घनस्नेहरसं दृष्ट्वा रक्षितानलवेधनेगहेप्रतिघनानं दैर्दृतदीपकपुन्नकं ८ दृष्टं पातालकेघोषत्तमोरूपेषु पावकं अद्दृष्टं रजोरूपेमर्त्ये लेमर्त्यमालिने ९ सत्वात्मसु महासत्वे नित्यत्वे देवसद्मसु जगज्ज्योतिः कुटीदीपः कूपोमलमसोमेहान् १० दिवघ्नविमलादर्शो निशानीहा मारुतः सत्वचंद्रार्कवन्हीनोकुंकुमालेपनं दिवः ११

घाताद्रक्षितः दीपकपुत्रोपस्य ८ तमोरजः सत्वबहुलेषु पातालादिषु त्रिषु लोकेषु तेजसः प्रकाशतारतम्यमाहदृष्टमिति सार्द्धेन ईषत्पावकं ईषत्प्रकाशकं अदृष्टं अदृष्टप्रकाशं ९ महासत्वे महाप्रकाशं नित्यत्वे नित्यदाअमलमलो महान् अगाधः कूपइवान्तगम्भीरः १० दिव्यस्य अविमलं आदर्श इव विविच्यप्रकाशकं निशायां नाहारस्य मारुत इव अपनेत् सत्वजीवितसर्वस्वं ११ ॥ ॥ ॥

वा·टी·त्रि·
२८४
२६६

नमस्तादुच्छूनाउच्छ्रितानां रूपानामनुग्रहः नभोलक्षणस्य काचमयबृहत्पात्रस्य प्रक्षालनार्थमेतु १२ चिन्मात्रल
क्षणस्य परमार्थस्य जाड्यमात्रेणाजघन्यत्वात्स्वनुजाइव १३ रूपालोकमनस्य चाक्षुषस्याक्षप्रत्यक्षमनस्कारस्य च बहु
त्वारूढचित्तेरिवविषयावरणात्मनो निवृत्तेन लक्षणाय्यमत्कारः १४ किंचेदं तेजः स्फुरद्ब्रह्माण्डरवातस्योमहार्णवर
वे सुप्तपक्षणायरूपकल्पितैरशीषधर्मैर्विछिन्नछिन्नमस्तलेति दिनर्तुवत्सरादिकालप्रतीराहूच्छे सर्वतः प्रवृद्धैर्वी
ड्वाग्न्यादिभिर्विश्लोमात्केतिलः १५ चेद्राकोदिलक्षणातरंगांतः प्रमत्तैः रजोभिः अजाण्डवितिवज्जलेकदाचित्

केदारं दिनसस्यानां तमोघ्नानामनुग्रहः नभः काचबृहत्पात्रक्षालनां बुसमुल्लसन् १२ सन्तापदनपार्थानां
प्रकाशकृत पापि च चिन्मात्रपरमार्थस्य सहोदर इवानुजः १३ क्रियाकमलिनाभानुर्म्लानलोदरजीवितं रू
यालोकमनस्कारचमत्कारस्थितिर्धिया १४ नभस्तलगतासंख्यनक्षत्रमणिमालितः दिनर्तुवत्सरार्द्धव्यवा
ड्वाग्न्यादिफेनिलः १५ चेद्राकोदितरंगांतरजाड्यंपंकिलो महान् स्फुरद्ब्रह्माण्डरवातस्यो नित्यमेकार्णवोऽक्षयः १६
हेमादिषु सुवर्णत्वं नरादिषु पराक्रमः काचकच्चे वरलाही वर्षादिषु वभासतं १७ ज्योत्स्नामुरवेंदुविंबेषु य
क्ष्मलेक्षणालक्ष्मलेक्षणालक्ष्मसु स्ववत्स्नेहाम्यतापूरो हासस्तौ हार्दभासतं १८ ॥ ॥ ॥

किलः १६ किंचेदं तेजः सन्नहे हेमादिषु सुवर्णत्वं संपन्नं नरादिषु पराक्रमः संपन्नाइति यो ज्यं काचकच्चं कांतिविशेषः आ
वभासतं विद्युत्प्रकाशः १७ पुरवसदृशेष्विंदुविंबेषु ज्योत्स्नां संपन्नः पक्ष्मलेक्षणालक्ष्मसुमुरवलक्षणोंदुविंबेषु तु ज्योत्स्ना
सदृशः स्ववत्स्नेहाम्यतापूरः हासस्तौ हार्दप्रकाशभासनेचसंपन्नइत्यर्थः १८ ॥ ॥ ॥

राम:
२८४

कामिनीजनेष्वहं अजेयतया प्रसिद्धः निजः स्वाभाविकः कामविलासो जातः सकाद कुचकपोलादीनां लासकः लावण्यातिशयेन प्रकाशकः लासक इति पाठे चलनादिविकारहेतुः १९ किंचाहं त्वत्प्रसादात्त्रिभुवनानां चपेटाभिरास्फोटिताः द्विषो ये लघावि धानामपि पराक्रमेणां शिरः सुवज्रीकरणां वज्रप्रहारः संपन्नः सिंहादिचेतसि वीर्यं च संपन्न इति प्रत्येकं विशेषणाविशेष्यभावे न वा योज्यं २० किंचाहं भटेषु उद्भटरणांगणोद्भटने लक्षणया तत्प्रयोजकवीर्यं संपन्नः तत्कीदृशं कटुभिः कं कठानां अ पहकवचानां कुट्टाकाः येखट्टू इत्यादि संघट्टजन्यैः टाङ्कृतैः पटुस्फुटदर्पं च यथा स्यात्तथा रटितरटनशाले २१ उन्मामः

कपोलबाहुनेत्रादिभ्यः करालकलासकः निजो जेयतया जातो विलासः कामिनीजने १९ त्वत्प्रसादात्त्रि भुवनचपेटास्फोटितद्विषां शिरः सुवज्रीकरणां वीर्यं सिंहादिचेतसि २० कटुकंकटकुट्टाकखट्टूसंघट्ट टाङ्कृतैः पटुस्फुटदर्परटितं भटेषूद्भटसुन्दरं २१ देवेषु दानवारिस्त्वं सुरारिस्त्वं सुरारिषु सर्वभूतेषु सोऽजस्त्वमु न्मामः स्थावरादिषु २२ अयतेमरुवम्रत्वां तत्राहमनुभूतवान् जगदाकाशकोशेषु तेषु नामरसेश्वरा २३ दिगंतदशनिस्तीर्णैः करजालैर्जगत्त्वं गां महत्तदर्शनमर्कं त्वं ग्रामवद्दृष्टमस्तनले २४ ॥ ॥

औन्नत्यं वा पारिबलेनान्यत्वप्रयोजकं बलेन वा २२ अयतेषु स्वधारणाकल्पितेषु जगदाकाशकोशेषु तेन तव प्रसिद्धम रुत्स्थलीपयास्तां तत्र नैघारिकल्पनमनुभवति न दृष्टं रमपि मास्त्वा नूसनू वक्ष्यमाणे सर्वे स्वान्तरनुभूतवानित्यर्थः २३ त देवाह दिगंतेत्यादिना अहं अर्कं तं अनुभूतवान् कीदृशं तत्र दिगंतेषु दशसु निस्तीर्णैः प्रसृतैः करजालैः अइपः अंगात्वविपवापस्य तथाविधं जगल्लक्षणां खगोपस्थितां गां हत्तां न पुनः कीदृशं ग्रामवद्रल्यपदिमारादृष्टमस्तनलेप ॥

९४

पुनस्तत्कीदृशं अर्कत्वे चंद्रकामवखुत्पलेकोशबंधनहेतुभूतं वक्त्रं शिरःस्पष्टं २५ तथाइंदुत्वं चंद्रभावमप्यनुभूतवान्
तदपि कीदृशं रसापनस्यामृतस्य कुंदद्रवाकारो यस्य दिवा वदनमिव दने निशालक्षणाया निशाचर्याः अभिसारिकायाः
हासमिव हासं तथा रजन्यां विशेषेण प्रवेशादिव्याधहारं पूकुर्वेति तेरजनी विशस्ते षां विकाशप्रकाशकं २६ २७
तथा सर्वप्राणिनां नेत्रं हंदस्य वक्त्रस्य मुखस्य च आह्लादविकासहेतुत्वात्परमेप्रियमित्यनुकर्षान्वयः तथात्र हंसद्
तारकापटलभाव प्रधानोति दृशः तारकासमत्वं चानुभूतवान् तदपीकीदृशं घोराकाशतल्लक्षणायाः लतायाः

कामोत्पलेकोशवक्त्रं वाडवति मिरार्णव ब्रह्माण्डसदने दीपं वन्दे दिनफलावलेः २५ रसापनकुंदाका
रमिंदुत्वं वदने दिवः निशानिशाचरी हासं विकाशं रजनी विशां २६ जगल्लावण्यलक्ष्मीणां सर्वसाधु
पमास्पदं रजनारोहिणीनारीकैरवाणां परंप्रियं २७ नेत्रं हंदस्यवक्त्रस्य घुलतापुष्पजालकं स्वर्गौ
घमशकव्यूहं तारकापटलं मदु २८ वशिमात्रे च शिखस्तनुलातोलनदोलितरलत्वं जलकल्लो
लहस्तांदोलनमधिमिः २९

पुष्पजालकमिवस्थितं स्वर्गसुखलक्षणोऽओघेतन्मकरंदप्रवाहेआसक्तमशकव्यूहमिव मदुक्तं २८ तथात्र
हरलत्वनप्यनुभूतवान् तथ्ववशि जोमिमीनेइति वशिज्ञान्त्रोवि पशिलस्यि नवशि जोहस्तैः तुलासुतोलनैः अ
दोलितेआ दोलितेआदोलितेप्रा कआधिमिर्जलकल्लेलहस्तैः आंदोलनं प्राप्तमिति शेषः षाङ्लकात्कमे
शिवास्तुदू २९

किंवाहमक्षौहममुद्रे अपोधयतिपिबतीत्यब्धिर्वडवानलः सन् शफराणां रूक्ष्मत्स्यानां मध्ये नानावर्त्तपरिभ्रमणकौतुक
मनुभूतवान् तथा सर्वत्र अपः धयति शोषयतीत्यब्धार्गो मंजरीगतः सूर्यः किरणमंजरीसमूहात्मकः सन् तनौ स्वशरीरे धौत
नेऽनुभूतवान् अहं दावो मेघपर्वतादौ प्रविश्य दीवदहनं वैद्युतं च तन्नछरोरे धौतनं स्वमनुभूतवानित्यर्थः ३० किंवाहमग्निभा
वं प्राप्य दारूणां दारणाविदारणानिमित्तं दुर्वारं यथा स्यात्तथा दीप्तं अनलस्य दारुविस्फोटैः कठिनारवं आतेसवेतो विस्फुटे ज्व
लनं अनुभूतवान् तथा पत्राग्निः सन् नानाहविर्दोहकल्याणं चानुभूतवानित्यर्थः ३१ किंच तस्मिन्नग्निभावे कच्चत्
लावत्तापनिशायने दीप्यमाने कैचनादिमयपमहः ज्योतिः कोशादौ रहेन आक्षिप्यपरिभूय मे मन्मादिभावनीतान् ह्वा

अथ धौतशफरावर्त्तमब्धार्गो मंजरीगतः । अष्टादौ दावदहनं वैद्युतं धौतनं ततौ ३० दारुदारणदुर्वार
दीप्तं ज्वलनमातते पत्राग्निर्दीहकल्याणां विस्फोटकठिनारवं ३१ कचत्काचनमाणिक्यमुक्तामणि
मयं महः तपस्तां नीतमाक्षिप्य पांडित्यमिवपामरैः ३२ विश्रान्ते स्तनशृंगेषु मुक्ताहारतया तथा अ
पुसुहोरगाणं धर्षे नरतापकयोषितां ३३ पादाहतिगतं मार्गे तिलकत्वं वधूमुखे ॥ स्वधौतेन मया लब्ध
पश्यावस्यासु चापलं ३४ । केश्चिद्घृतपातेषु शफपौवाणां वेष्टिव रवस्थेषु विकृतं चारुवापौवर्त्तेवि
राविषु ३५

तिनां तपस्तां संतापविषपतीनीतं यथा बलवद्भिः पामरैर्बहुभिरेकस्य पंडितस्य पांडित्यं विर्तंडावादैरभिभूय संतापवि
षपतां नीयते तद्वत् तथा चाभाणकः माउः पलाशपंडितः ग्राह मूर्खो जल्पंति पांडलेमुष्टिप्रहारैः संक्लिष्टः पंडितो
ऽप्याह पाडलमिति ३२ प्रसंगोपात्तमुक्ताभावेपि पद्मनुभूतं तदाह विश्रान्तमिति ३३ स्वधौतभावे यदनुभूतं त
दाह स्वधौतभूतेन मया ततस्वधौतत्वं मार्गे संचरतां जनानां पादाहतिं गतं ललाटे वधूमुखे तु तिलकत्वं गतं लल
ब्धं स्यात् नाभेदप्रयुक्तास्तल्कर्षापकर्षावस्था सु चापलेऽनेप्यत्सपृश्य ३४ रवस्थेषु मे चेषुमया कैश्चिद्घृत
पात्रशाखेषु शफपौव चारुयथास्यात्तथा विकृतं चेष्टितं वाणीवर्त्तेः विराविति दृष्टोरपि विक्रोषत्तां ३५

वा.टी.नि.उ.
२०६
२६८

अंतःपुरेषु आनीय स्थापितैर्नेत्रैः शेषः ३६ ज्वालालक्षणां कानकेदांतिखंडघटितं तथाविधा कनेऽङ्खकोटरे वर्तिका येषु रूढकज्व
लज्वालस्य संगेनैव रवेर्दिनामदप्रभेराहीनमपाज्वालाघवयवहंको वाह्नकूर्मीर्मरूपं कृतमित्यर्थः ३७ कल्यानामितिमन्नेन
चमपाकल्यांतेषु सर्वेषु जगत्सु मनसाप्रयुक्तान कृतः अमानक ज्वलेनासितैः स्यामैः काचिस्वेच्छाकाशेलीनैः पयामेघवा
हनस्य रुद्रस्य इमेवाहनमन्त्रैमेघैविद्युतालीनैर्नद्धत् ३८ गगनेषु भल्पतोप्राप्तेषु जलराशिषु मयानं ते गगने मन्नेगा

काचिद्दीपतपानीयकलिकाकोमलांमया अंतःपुरेषु कोनानांहुरतालोकनं कृतं ३६ काचित्कज्व
लज्वालस्य ज्वालाकनकदाहृते रवेर्दिनाघनकूर्मीर्महंगेनैव स्वकोटरे ३७ कल्यांतेषु काचित्सर्वे जगदम्बु
मघनश्यमान् एक ज्वालासितैलीनैर्हुद्भेवविद्युता ३८ काचिद्दाकल्पमादीपवाड वाग्निनयाज
ले जगत्कृगगनेघंतेजलराशिषु ३९ काचिदुल्मुकदंनेनमपाज्वालामुजाममाविलोलधूमा
वर्तोपकुंतलेनाकुलीजहा ४०

त्वविस्ले पार्श्वस्थं तेद्धोत्सर्पोपसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाम्दावेलिह् ३९ काचित्तूलमुकदंनेन ज्वालाभुजा
मनाविलोलावर्त्तधूमाभ्रा रोष्वकुंतलाः केशाः यस्य तथाविधेनाग्निनामपाग्रशांग्रस्ऊटकस्यपल्वनोचहृदाहेतु
किंपमारोभक्तासादिपदार्थोः स्वादनोचिताः मस्ताम्पोपाः कृतो इतिपरेणान्वयः ४० श्रीरामचंद्राभ्यां नमः

वा.टी.नि.उ.
राम:
२७६

हिकृताश्च कृताः स्थिरीकृताः दपाघस्य हताः गोतमोक्ता आश्मेयुगाः यैर्नैतिख्युत्पत्तेः ५१ क्वचित्कर्मारशालादौ शस्त्रैः पोमुरैः
पाषाणोऽश्महतेन लोहाभिघातादभिहतेन कणाको विस्फुलिंगा उपलताः पाषाणखेडा श्रोणीराशीः ५२ पाषाणामापटीनाव
न्नवैदूर्यादिरूपेणास्थितः ५३ तस्यापाषाणाम्रणपाघवस्थापा ५४ चिदानंदैकरसपूर्णब्रह्मभूतस्य मम कौतुकान्नागभ्रा
वारोपवीक्षणेन दुःखलेशस्यापि प्रसक्तिः किंतु सुखमेवेत्युत्तरं वक्तुं वसिष्ठो भूमिकां रचयति पद्येति ५५ अस्य ब्रह्म

पुरपल्वलदाहेषु कवलीकृतजंतुता कृताः कृताः काष्ठादिपदार्थाः खादनोचिताः ५१ हतेन शस्त्रपाषाणो
रपः पिंडादिवासिताहत दाहार्थमुद्धीराणिः कणाकीयलताः क्वचित् ५२ क्वचिन्महाशिलाकोशे पाषाणामशि
नामपा समस्तभूताहृदयेनस्थितं युगशतान्यपि ५३ श्रीरामउवाच मुने तस्यामवस्थायामनुभूतं त्व
यासुखं उत दुःखमिति ब्रूहि बोधाय मम मानद ५४ श्रीरामउवाच पथा पातितरः सुप्तो जडतौ चेतनो
पिसन् विद्योमगाछेद्दृश्यत्वं तथा जाड्यं प्रचेतति ५५ आत्मानं चेतति ब्रह्म दृश्यादीवपदा तदा सु
मेजइमिवासीनः स्यादस्य न तद्यथा ५६ वस्तुतस्तस्य खोर्व्यादिनासद्रूपं न सन्मयं दृश्यदृश्यमिवाभाति
ब्रह्मचैतत्समं स्थितं ५७ एतत्सत्यपरिज्ञाने पश्योत्पन्नमखंडितं नतस्य पंचभूतानि न दृश्यदृष्टविभ्रमः
५८ तदा मयैवं प्रबुद्धेन तत्कृतं ब्रह्मरूपिणा ब्रह्मरूपादृते किंचिदेतत्कर्तुं न युज्यते ५९ यदा सर्वमि
दं दृश्यं जातं ब्रह्मनिरामयं तदा ब्रह्मपदस्थेन मया त्वेवैवमासितः ५० ॥ ॥ ॥

णात्स्वात्मत्वं सच्चिदानंदरूपं अन्यथा न स्यादेवेति न दुःखप्रसक्तिरिति भावः ५६ कुतो न स्यात्तत्राह वस्तुत इति सम्यं
अविकृतमेव स्थितं ५७ अज्ञाने हि दुःखप्रसक्तिः स्यान्न च तदस्तीत्याह एतदिति ५८ ५९ ५० ॥ ॥

यदि मम पाषाणादिभावे चैतन्यमेव नस्यात्तर्हि तदनुभावो यस्मरणं च नस्यादित्याशयेनाह यदेति किं चेतामि कथ
मनुभवामि ५१ सुषुप्तो कथं तर्हि न किंचिद्वेदिषमिति अवेदनप्रत्ययस्तत्राह सुषुप्तोस्मीति तत्रानेदं नित्रोपस्यापि
तमस्ज्ञानमेव नावेदिषमिति प्रतीतिप्रापितं जाड्यं अलं इति तत्स्वप्रकाशं किंच न वस्तु केवलं तस्येव अन्यथा सुप्तिकालाननुभ

यदा पुनरहं पंचमस्तानीत्येवमासयन भवामि जडरूपो वाहं तदा चेतामि किं किल ५१ सुषुप्तोस्मीति दृढं भा
वं बुद्ध्वांश्चेतनोपि सन् नैष्मे वै त्यलेज्जाड्यं लस्त्वेत ति किंचन ५२ यस्तु ज्ञानप्रबुद्धात्मा देहस्तस्याधिभौ
तिकः शाम्यत्युदेति विमलो बोधात्मैवातिवाहिकः ५३ आतिवाहिकदेहेन तेन बोधात्मनाणुना ष्टर
नावापयाकाश निर्वाणात्मावतिष्ठते ५४ बोधदेहेन हृदयं शिलानामप्यभेदिना प्रविश्या सुविनिर्या
तिपातिपातालमंबरं ५५ तस्मात्मया पुराराम बोधदेहेन तत्तदा तथाकृतमनंतेन त्विन्मयव्योमरू
पिणा ५६ वज्रपाषाणपातालनभोंबरगमागमान् कुर्वतस्तादृशस्यास्य न विघ्नउपजायते ५७

तं स्वस्वापाज्ञानादेः स्मरणं कथं स्यादिति भावः ५२ ज्ञानोदयेन स्थूलव्यष्टिदेहस्याधिभौतिकभावापगमादपि
नजाड्यदुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह यस्त्विति ५३ नीर्वाणात्माजीवन्मुक्तः ५४ ५५ तथा च न मे दुःखप्रसक्ति
रित्युपसंहरति तस्मादिति ५६ ५७

पू० स्वेच्छानिर्मितकौतुकत्वादपि तद्दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह स्वेच्छयैवेति स्वेच्छयैवान्यत्र प्रयाति चेद्यथा नदुःखं
तथैव तत्रैव स्थितिं याति चेदपि यथा पुनरागतिर्यथैव तत्र स्थितिरपि दुःखैवेत्यर्थः ५९ नवापि तत्त्वज्ञानिनपास्त्यातिवाहि
कदेहत्वधारणाभेदे जगम्भावकौतुकदर्शनं च सुलभमेवेति मदुक्तपरीक्षत्वेत्याशयेनाह बोधमात्रमिति तमेवातिवाहि
कधारणया च जगम्भावं च अनुभवसि यदीच्छसीति शेषः ६० तत्वज्ञैरिच्छयैव अर्कादिसर्वजगत्स्वतात्वा आत्ममात्र

बोधमात्रशरीरेणायावदालोनदेष्यसौ मदार्थेषु तथा स्नातस्तावत्तत्रावतिष्ठते पू० स्वेच्छयैव चलित्वा
यततोन्यत्र प्रयाति चेत् तत्रैव स्थितिं याति तत्र यैवागतिर्यथा ५९ बोधमात्रं विदुर्देहमातिवाहिक
मव्ययं इदानीं त्वं तमेवेह बुद्धोनुभवसि स्वयं ६० चिन्मात्रव्योमरूपोसीत्यर्कादाविति बोधतः आत्मै
वात्तमुपानीतः सन्नेवासन्निवात्मना ६१ स्थितं स्वप्नादि जगति तमसेवासतेवच आदृतेनैव वान्या
सामलभ्यं न सत्तादृशं ६२

तथा स्यापि पितुशक्यमित्याह चिन्मात्रेति आत्मना आत्मरूपेण सन्नेव जगद्रूपबाधात् असन्निव भातीत्यर्थः ६१ ननु अ
ग्रस्थपुरुषदृष्टिं प्रति सत्त्वाविद्यमानेनैव जगतां सुप्तपुरुषप्रसिद्धस्वप्नादिजगति जाग्रज्जगतेवेत्याह स्थितमिति यथादृशं जा
ग्रच्च वा अन्यासंसुप्तदृशाम लभ्ये न स्थिते न दृदित्यर्थः ६२ ॥ ॥ ॥

किंवयथाकश्चिन्मनोराज्यश्रियाकाल्पितायाः अंगारसरितस्तरंगलेखयास्वांगलग्नयापि अश्रुकृतिर्दुःखस्वकौ तुकीप्रीत्यस्त्रद्दृढदेहमपि आइहयाईषदि च्छयापापापामरापादिभावेनमोत्पन्नइतिनश्रुकुप्रसक्तिरित्यर्थः ६३ इत्यंरामप्रश्नस्योत्तरमभिधायप्रकृतमेवानुवर्त्तमानआह कज्जलेति वह्निमूलेनैवमयाकज्जलमेवालिकामलि समूहोयस्यातथाविधयाऽत्रतस्वपुष्पशोभयाकिंशुकाशोकरूपयाइद्दृपादीप्तयाज्वालाज्वलतयावह्निव्याप्तवि पिनेफुल्लस्थलीबुजाकारस्तृतमितिशेषः ६४ हेअंगमयाइद्दृपादीप्तयास्वलक्ष्म्येवलोलयाज्वालाज्वलतयाउ

तरंगलेखयांगारसरितःस्वांगलग्नया मनोराज्यश्रियेवाश्रुकृप्रीत्यस्त्रद्दृढदेहया ६३ कज्जलालिक यावह्निविपिनेपुष्पशोभयाफुल्लस्थलांबुजासारंकिंशुकाशोकरूपया ६४ वितताऽरंभयाप्युच्चैर्ज्वा लाज्वलतयेद्धया उपोत्यापांगमलितेखललक्ष्म्येवलोलया ६५ तेजस्तापापिपरमातुकरोदरेपिदघे त्यमेवमिहरामममयाजगद्ध्रुवः अन्यावसानवविदंबरतःपरस्मात्स्वप्नेपुराचलगणोऽत्रनिदर्शनंवः ६६ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेजगत्स्वप्नत्वर्णनेनामनवतितमःसर्गः ९० ॥

त्पोत्पापद्मुद्रित्येवोत्कर्षप्राप्पसहसैवालितं ६५ हेराममयातेजस्तापापिपरमाणुकरालानाशुदरेपिप्रत्येकंइ त्यमेवजगच्छ्रीर्दृष्टा साजगच्छ्रीमेवदादिप्रसिद्धाचजगच्छ्रीःपस्मात्स्वविदंबरतः अन्यानेअत्रास्मिन्नर्थेवःयुष्माकं स्वप्नेप्रसिद्धःपुरगणाः अचलगणाश्चनिदर्शनंदृष्टांतइत्यर्थः ६६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणतात्पर्यप्रकाशेनवतितमःसर्गः ॥

वायुधारणया वायुभावेन तत्कर्मविलासः ततः साकाममहावीर्यस्थितिश्वासोपवर्ण्यते विततां दप्रभावयति ह पर्यन्तं विस्तीर्णतामाग
तः प्राप्तः सन् अनिलः संपन्नोऽस्मीत्यन्वयः १ प्रसिद्धैरनिलधर्मैरात्मानं विशिनष्टि वल्लीत्यादिना आमोदान् पालयति रक्षाधानि
कृत्यरक्षतीत्यामोदपालकः २३ फलोल्लासानां कुसुमानां चामोदैर्मेदितः संपन्नोऽस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः ४ मङ्गलकालेषु भा

श्रीवसिष्ठ उवाच अथ वातमयीकृत्य जगत्प्रेक्षणकौतुकात् धारणां धीरया वृत्त्या विततां महमागतः १ संपन्नो
स्म्यनिलो वल्लीललनालोकलासकः कमलोत्पलकुन्दादिजालकामोदपालकः २ शीकरोत्करनीहारहेलाहरणत
त्परः सुरतश्रान्तसर्वाङ्गसमाङ्गस्वेदनतर्षलः ३ नगगुल्मलतावल्लीदलताण्डवपण्डितः तलमोषधिफलोल्लासकुसुमा
मोदमेदितः ४ मङ्गलकालेषु ललनालोकलालकः भीमकल्पान्तवातेषु पर्णावर्तोऽपर्वताः ५ नन्दने
कुन्दमन्दारमकरन्दरजोरुणः नरकेऽङ्गारसंभारभूरिनीहारभासुरः ६ सागरे सरलावर्तलेखानुमितसर्पराः॥
दिविवारिदसंचारसञ्चारसंदेहदर्पणः ७ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

विकल्पारामस्वनापमदुर्दैत्यमांघघोरमप्युक्तः सोरमप्युक्तः उत्पातकालेषु तु भीमस्तद्विपरीतत्वात् खरोऽभयलघः प्रलय
कालेषु पर्णावर्तो यः उड्डापिताः पर्वताः येन तथाविधः ५ नन्दे स्वर्गे ६ सरलाभिरावर्तलेखाभिः सरङ्गलेखाभिरनुमितं तह
र्पणं प्रचलनं यस्य मेघापसारतोऽस्पष्टं हवत दाच्छादनेनाम्रस्य मलिनीकृतरदर्पणेन दर्पणतापेन ॥ ॥ ॥

नक्षत्रलक्षणस्य सैन्यस्य राजसेनायाः रहोभिर्विरहं हितो विग्रहेरथः प्रवहाख्यो मरुद्भेदो नक्षत्रचक्रभ्रमणपतीति ज्योतिःशास्त्रप्रसि
वा·टी·क्रि·सिद्धः यात्रेलोक्यसिद्धानां संचारे देवानां विमानधुरसो वहितः अनुकूलः ८ ९ तुषारादितिलक्षणो जराधवकरो ममभिर्वितर्जितो रोहद्
२७७ इव कुसुमामोदेयौवनोन्मादवानिव मौनमादेवशेशवमिवयस्य १० नंदने इंद्रोद्यानेउदारो मधुरश्च चैत्ररथात्कुबेरोद्यानात्कुस्त

नक्षत्रक्षत्रसैन्यस्य रथोरंहोविरहंहितः त्रैलोक्यसिद्धसंचारविमानधुरतोहितः ८ सहोदर इव क्षिप्रगामित्वा
दस्य चेतसः अनंगोपिसमस्तानस्यदामंदचनंदनः ९ तुषारशीकरासारजरारोमविनिर्जरैः आमोदयौवनो
न्मादेमौनमाद्देवशैशवः १० नंदनामोदमधुरीमधुरोदारसंहतिः चारुचैत्ररथोन्मुक्तोहनकांतारतश्रमः ११
चिरं गंगातरंगांगदोलादोलनसश्रमः श्रमस्वरूपाज्ञनपानिवारितनतश्रमः १२ पुष्पभारानताः स्पर्शे वेहे
नवनिता लताः चिरंचपलपत्रलोलहस्तालिलोचनाः १३ चिरं भुक्तेदुर्विंबाप्ते सुधापूर्णाभ्रतल्पके वि
धूपकमलानीकमपनीतरतश्रमः १४ ॥

रुः प्रसृतः ११ गंगातरंगांगदोलासु आंदोलनेन सश्रम इव परश्रमनिवारणोत्कंठचेन स्वश्रमानभिज्ञानपानिवारिता
लताः विलोलताः परश्रमापेन १२ वसंतस्य वनिता इव स्थिताः लताः न मे स्पर्शे रिव चिरं चपलपत्रलोलदलहस्ता रामः
श्चताः अलिलोचना श्चेति कर्मधारयः १३ इंदुबिंबे अग्नग्रसमप्नते चिरं भुक्त्वा रतः श्रमः स्वीयः परकीयो वा १४ ५०९

१५ तडिल्लक्षणांश्चंगोपलानां प्रसिद्धवार्घं आप्यधीरेणात्मनादेन पयोदलक्षणानां गोमहिष्यादीनां पालकः रजो रुजां धूलि
विनाशकानां जलभागानां अरिधर्मी शोषक इति पावकः १६ आकाशलक्षणास्य कुसुमस्यामोदो गंधस्तः अनस्वत्सुनां स
र्वशब्दानां सहोदरः भूतानां प्राणिनां अंगेषु उपांगेषु च वर्त्तकः सन्नूतदीपनाडीलक्षणप्रणालीनां सलिलमिव संपन्न इत्यर्थः॥
१७ एवं भूतानां प्राणादमूर्त्तत्वादृष्टपादि मर्मस्थानत्वान्मम कर्मकराणां सर्वेषां मे कुत्रात्मा एकोनेति यन्ते पथिकः सञ्चरणा

समसलरजसामेको व्योमगामी तुरंगमः आमोदमदमातंगसमुल्लासस्सम हा सुहृत १५ धीरेणाप्यनडिच्छंगं
पयोदपशुपालकः तंतुः शाकरमुक्तानामरिधर्मा रजोरुजां १६ आकाशकुसुमामोदः सर्वशब्दसहोदरः ना
:सारविज्ञानवेदसः १८ आमोदलतुणकोविमानतगरावनिः दाहांधकारशीतांशुशैत्येंदुक्षारसागरः
१९ प्राणापानकलारज्वाप्राणिनां पंत्रवाहकः अरिर्मित्रं च दीपानां दीपसंचारतोरणः २० पुरोमतोप्यह
श्यात्मा मनोराज्यपुरोपमः नालदंततिलेनैलमालानेस्पंददंतिनः २१ ॥ ॥

शीलः ज्ञानवेदसः सारंबलेवेनीतिसारंसारवित्नूपतोदुर्बलंदीपादिभावेनाशपतिप्रबलं च मित्रभावेन वर्द्ध
यति १८ आमोदलक्षणारलानां लुंठकोबलात्कलिकाग्रंथिमुक्तोप्यहर्नो विमानगणालक्षयानगरस्यपति
र्विधारकः दाहस्ताप स्तल्लक्षणांधकारस्य शीतांशुः शैत्यं दोः क्षीरसागरजाममूनिः १९ दीपानां तरं
गैः खंडकत्वा हरिः पांसुभिरूपचेतत्वान्मित्रं च २० २१ २२ २३

वा॰ दाति॰ उ॰
२५२

मलयकालेऽकलस्वरालवेनैवचलिताः उत्तवाताश्चरविंलाः स्वरायेनवर्णावलिनीनावर्णोत्तल्लस्वराणांतरंगाणांगंगाभवा
हइवइवधूलिमिश्रैरौकलक्षत् २२ पुनःकीदृग्वापुः धूमानामंबुवाहानांरजसांऋभसांचमहावर्त्तकृत घुनदाम्रवाहस्वमक
रंदवार्योघोपत्त्वनघाविध्वस्तनभोलस्वानीलोत्पलस्यऋलिकोभ्रमरः २३ वात्याशरीरावेष्टनेनोत्सुकानांशीर्णानांचोपनःस्पंदगनिरे
तुःस्पंदः किंपासामायेन लतवृक्षाणांस्यपवनस्यआदित्यःविकासहेतुःशकृत्तस्य वर्षस्यहेतुरेकोमुख्योवारिदः २४ शरीरगृहेषु

एकस्वरालवेनैवचलिताखिलस्वरः वर्णावलितरंगाणांगंगावाहइवैककृत् २२ धूमांबुवाहरजसांमहावर्त्त
कृदंभसां कृतदावीहवार्योघनभोनीलोत्पलालिकः २३ शरीरावेष्टितोन्मुक्तपुराणाटणांचोपनः स्पंदपवन
वनादित्यः शकृद्वर्षैकवारिदः २४ व्योमकाननमार्गगशरीरगृहगोचरः धूलीकदंबविपिनस्थालालिंगनताप
कः २५ त्यानीकरणसंशोषधूतिस्पंदनसौरभैः सशैत्यैः कर्मभिः षड्भिरत्तलक्षणश्चाक्षप २६ स्पर्शाकर्षण
सव्यग्रोति त्वंमतिवत्तेजसः हरणादानकर्त्तृणामंगानांविनियोगकृत् २७ ॥ ॥ ॥

गंटोपंचविशेषइवस्वदेशह्रायमानः धूलीलक्षणानापिकानाचालिंगनेनापकः २५ त्यानीकरणांहिमघृतादेःपिंडीकरणं
कर्दमादेःसंशोषःमेघादेर्धूतिः धारणंस्पंदनंसौरभानि गंधाहरणानिशैत्यंतापहरणंचेतिषड्भिः कर्मभिः आत्म
यमलपपर्यंतं अलक्ष्यः क्षणोविश्रामोयेन २६ हरणादानकर्तॄणांहस्तादीनांगानांविनियोगकृत् चालक इतियावत्
२७

रामः
१९०

गतिविषयेनिरर्गलोनिरंतरायः अन्तरस्थमयेदेहमांडेप्राणापानादिभावेनपरावर्तोवायुर्मेशिरस्थाध्ययविषयेमहाम्बरिताकू २८ आन्तरसान्तांकि
दृश्यमलस्यकलानांसूक्ष्मान्तरसाररागाणांषण्णांतगारस्रावांसम्प्रेदोऽप्ययमज्ञास्तुकारयानंवातपित्तकफाख्यानांवाधातूनांश्चदृश्यकुरसोकोविदः
कुशलः २९ तत्रवायुभावेपिप्रतिसूक्ष्माणुकंपरमाणुपर्यंतंप्रतिद्रव्यंदेहेतन्नडुदरेमयाकलधौतशिलावदेवजगत्दृष्टं तत्रतेऽपिजगत्स्थ

शरीरनगरेनाडीमार्गैर्गतिनिरर्गलः रसभांडेपरावर्तोवायुर्मेशिमहाम्बशिकू २८ शरीरनगरीनाशनिर्मोशोकपरायणाः रसी
कीदृककलाधातुदृश्यकुरसाकोविदः २९ प्रतिसूक्ष्माणुकेदेहेतत्रोदृष्टंमयाजगत् तत्रेत्थंरूपवानस्मिसूक्ष्माभोगिसु
स्थिरं ३० परमाणुप्रतिसत्रप्रोत्थंतदवसर्गकाः नचकिंचित्किलोत्थंतेस्वाकृतेकिमिवोत्थिते ३१ सचंद्रार्कानिलाग्नीन्द्रयम
वैश्रवणोश्वराः सब्रह्महरिगंधर्वविद्याधरमहोरगाः ३२ ससागरगिरिद्वीपदिगंतरमहार्णवाः सलोकांतरलोकेशक्रि
याकालकलाक्रमाः ३३ सस्वर्गभूमिपातालसततलोकांतरांतराः सभावाभावविधुर्य जरामरणसंभ्रमाः ३४

इत्थंपृथिव्यादिजगद्रूपवानहमेवास्मि ३० परमार्थदृशातुनचकिंचित्किलोत्थंते स्वाकृतेशून्याकारे ३१ प्रतिपरमाणुकिंकिंसहि
ताःसर्गकाःप्रोत्थंतइव तदाह सचंद्रार्कस्यादित्रिभिःसर्वत्रतेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहिःसहस्यसः ३२ ३३ ३४

एवमाकाशधारणाया आकाशभावेनद्विलीनभेदानुभवात्र्यपूर्णत्वादित्याशयेनोपसंहरति एवंनामेति ३५ कर्पककर्णप्रविष्टंतंतत्रपंचपतिरसमानइत्यादिना प्राणिनांमरुज्जलानिलतेजः समवायरूपाणांदृष्टाणांदेहेवसमपाम्लैजालेनभोमोरसः पीतः ३६ रसायनममंतनद्रुनोगेषुचेदनइवववषेत्पश्रो कुञ्जादिगुराशोभिष ३७ नानामोदानिपुष्पलीजालानिमुक्तान्यवृमूतानिस्वभोप्रोछिंहमकरंद

एवंनामततदाराममरुत्पंचकरूपिणा मपाप्रविष्टंतंतत्रत्रैलोक्यनलिनोदरे ३५ रसः पीतोनुमूतमस्वक्ष्माजलानिलतेजसां मूलज्जालोनदृक्षाणांप्राणिनांवसतामपा ३६ रसापनघनांगेपुचंदनद्रवशीभिपुलुंठितैर्वंदूर्विबुधनुषारंशापनेष्विव ३७ सर्वर्तुवनजालेषुनानामोदानिदिक्ष्वले मुक्तानिपुष्पजालानिप्रोछिंपंदकतालपे ३८ ततोवनतीर्तुमहद्रुषुस्वास्तास्तस्वबराजिरे मुकुंभुभ्रामभ्रमालासुनवनीतस्थलष्विव ३९ सुमनःपत्रमदुषुनीललक्ष्मीविलासिषु सुरसिद्धांगनांगेषुहृद्यास्तस्मरवासने ४० कनकुमुदकल्हारकमलेमालिनीवने कोमलःकलहंसीभिलरलाकलकलारवः ४१ ॥

अलपेदहतामपा ३८ अंबराजिरेआकाशान्ववरेस्वास्तीर्णासुशुभ्राभ्रशय्यासुसुप्तं ३९ सुमनसांशिरीषादिपुष्पाणां पत्रपिचमदुषुसुरसिद्धांगनांगेषु किंकामुकेनतपामुपंनेपाहहृयास्तेति ४० ४१ ॥ ॥

किंच ग्रसां ज्ञस्मत्ते नामयासरती नांसरित्सिराणां मस्तलमस्तम्भ मंडलेनान्विताः स्फुरम्दृताः भुवनावलयः आंगौः ऊढाः आह्वयः लोपद्मपालयः पंकप
द्वांगोऽकृताः ५२ येरवाद्रूयोऽजगतिप्रथितालैर्द्र्घैर्मरित्सुत्रैः समुद्रकैः मासमस्मंआंगेषुप्रतिबिंबसहितैरादर्शैरिवविश्रांतं स्थितमित्यर्थः
५३ सिद्धविद्याधरादिनामस्तनसर्गसागराणि निकायेन तु मद्दृहे चेतितेन परिज्ञातेन मल्लिकापीकरूपिरीव विश्रांतं ५४ नहि किंतैर्मल्लिका
स्कावम्दौतैः प्रतिस्पर्धाविश्री येमारोरुद्भिः स्थितेनेत्याह मत्प्रसादेनेति वपुः कृत्स्नेत्यादि समस्तपदं बोध्यं वपुष्मा हृस्सरन्कारद्विरों हरि

सरत्सरित्सिरासारास्तलमस्तमंडलान्विता आंगौरूढाः स्फुरम्दृतालोमाद्रयइवालयाः ५२ खाद्रूपः प्रथितादीर्घसरित्सूत्रैः समुद्र
कैः आदर्शैरिव विश्रांतमंगेषु प्रतिबिंबिभिः ५३ स्तनसर्गशा विश्रांतं सिद्धविद्याधरादिना मद्देहचेतितेनेव मल्लिकापी
करूपिणा ५४ मत्प्रसादेन तु दितेर्ललभ्रमकोहिभिर्वपुः कृत्स्नरकासितापीनहारनैहारितेरिव ५५ समुद्रमुद्रयास
मद्वीपसप्तात्मरूपया संस्थयंथास्थापितास्फुमिः प्रकोष्टवलयोपमा ५६ विद्याधरपुरंध्रीणां पराम्रष्टां गयष्टिनाच
दृष्टेनैव विहितः पुलकोल्लास आत्मना ५७ सरित्सिरामलस्फाररसानि सुषिराणिच जगंत्येवास्थिजालानि मम
सर्वसंस्थितानिव ५८

नैः स्निग्धैर्हस्तैरिव स्थिरैः पेपीयमानैर्मोदमानैश्चेत्यर्थः ५५ समद्वीपैः सप्तविधात्मरूपया संस्थयासन्निवेशेन प्रसिद्धास्फुमि
र्मया प्रकोष्टवलयोपमास्थापिता ५६ नाभिरदृष्टेनैवात्मना मयाता सांत्वानंदेन पुलकोल्लासो विहितः ५७ सरित्सिरा
सिरामिरमलस्फारांतर्गतरसानि सुषिराणि छिद्रवंति च पर्वतादि जगंति मम देह आस्थिजालानि चांत्मोसादानिव सर्वसंस्थितानि ५८

व्योममातङ्गैरेवनादिभिः मदद्रपेहृदयाकाशे ४९ एवं अतिविस्तृतब्रह्माण्डरूपेणापि मया परमसूक्ष्मचिन्मात्रस्वभावता न हापितेत्या
ह सर्वेति ५० अन्यरूपेण सर्वं दृतम् अन्यचिन्मात्ररूपेण ५१ तदापरिच्छेदादिसर्वविरुद्धधर्माणां स्वात्मनि समुच्चयोनुभूत इत्याह किं
चित्यमिति समुद्रादिकुक्षिदेशेष्वपि कलधौतशिलापाविवासनानि अनेतिसंतितान्यपि मयानुभूतानीत्याह मेनाकेति मेनाकव

असंख्यो व्योममातङ्गो ग्रद्रिकेचलचामरैः उदुम्बरोत्तमे शक्रे रविमद्धस्थैः स्थितं ४९ सर्वपातालपादेन भूतलोदरधारि
णा स्वमूर्द्धपितदाराममया कार्थपराणुना ५० दिक्षु सर्वासु सर्वत्र सर्वदा सर्वदा सर्वकाशिना सर्वात्मनाप्यसर्वेणाप्यन्य
रूपेण संस्थितं ५१ किंचित्वं सदकिंचत्वं साकृतित्वं निराकृति अनुभूतं समज्ञांश्च चेतनत्वमलं मया ५२ मैनाकमु
ख्यपीनस्य सागरस्यावनिप्रति संति सर्गसहस्राणि स्थाणुभूतान्यथो मया ५३ जगत्यं गोमपोहनि गहनानि प्रकटान्यपि प्रति
दिनपुराणानां मुकुरे जडात्मना ५४ एवं जलानि लाविलेभूमिर्वं स्वात्मना मया हृतं चितेव स्वप्नेषु बहुमायाविजृंभि
ते ५५ अपि तस्याम वस्थायां जगत्याकाशकोशके समया दृष्टान्यसंख्यानि परमाणुकणाप्रति ५६ ॥ ॥

दंतनिलीनैः पर्वतशिलादिभिर्गुर्वस्य पीनस्याति विस्तृतस्य च सागरस्य अवनिप्रतिप्रतिदेशं स्थाणुभूतानि सर्गसहस्राणि संति
तानि च मया अथो अनुभूतानीति विपरिणामेनानुषज्यते ५३ ५४ स्वप्नेषु प्रसिद्ध्या चितेव कृतं ५५ ५६ ॥ ॥

प्रतिपरमाणु एवं विस्तृतं व्योम स्थितं तत्र संवत्प्रतिपरमाणु सर्गवृन्दं स्थितं ५७ स्वेनाध्यासिकमात्मरूपमेवामृत्वं एवं सर्वं जगदात्मभू
तेनापि मया क्वचित् किंचनापि न व्याप्तं तस्य हेतुः असंगाद्यपलत्वादित्यर्थः ५८ पुंमतां पुरुषाद्याकृतिशरीरमतां आर्थेनैव अशेषं लतातरुतृणांकुरं समु
त्पादयता मया वृत्तिनियामिता रसाः भूतलेन कृष्टाः नियोजिताः ५९ शुद्धं सर्वदैतत्संहारकं बोधकाले उपेयिषि मयि जगल्लक्ष्या शोति तिष्ठति

परमाणुप्रतिव्योम परमाणुप्रतिस्थितं सर्गवृन्दं यथा स्वप्ने स्वप्रान्तस्थं तं पुरं ५७ स्वमेवाहमसर्वं भूमंडलं द्वीपकुंड
लं सर्वात्मनापि न व्याप्तं किंचनापि मया क्वचित् ५८ समुत्पादयताशेषं लतातरुतृणांकुरं भूतलेन रसाः कृष्टा मया
र्थेनैव पुंमतां ५९ अवदाततमे शुद्धबोधकालमुपेयमपि जगल्लक्ष्या शोति तिष्ठति न तिष्ठति च कासि चित् ६० चि
तियालं चमत्कारं चमत्कुर्वति यत्स्वतः स्वचमत्कृतयो तस्याह्लादिताः सर्गदृष्टयः ६१ अनुभूते तत्र तेऽक्षये या
वत्क च न किंचन परमार्थचमत्कारादृते नेहोपलभ्यते ६२ प्रत्येकं विश्वरूपात्मा हर्वकर्तृविरामयः प्र
बुद्धशुद्धबोधात्मा सर्वे ब्रह्मात्मकं यतः ६३

न तिष्ठति च ६० केन रूपेण तिष्ठति केन च न तिष्ठतीति चेत् चिच्चमत्कारमात्ररूपेण तिष्ठति तदन्यरूपेण न तिष्ठती
त्याह चितीति द्वाभ्यां चितिया आत्मनस्याः स्वचमत्कृतयः स्वसत्तास्फूर्तिलक्षणां चमत्कारं यत्स्वतः स्वमत्कुर्वति जगत्यारोप्य प्रकटयं
ति तज्जेन रूपेण हृताः सर्गदृष्टयः संतीत्यर्थः ६१ ६२ अत एवाध्यारोपे प्रत्येकं स्वसत्तापेण आविश्वरूपात्मा अपवादेन
प्रबुद्धशुद्धबोधात्मैवेत्यर्थः ६३

अतस्वरूपस्यैकवस्त्वांतरे ब्रह्मणि सर्वं जगदध्यास्तं सर्वः सर्वात्मा च सर्वगः सर्वश्च सर्वसंश्रयः इत्येतत्प्रतिबुद्धविषयं जगद्रू
पपर्यवस्यति अप्रबुद्धगम्यं तु रूपं न प्रबुद्धैर् ईदृशं शक्यमित्याह अप्रबुद्धमिति ६४ तथा चाद्रूपे चिदात्मनि विदुषां सर्वत्र सर्वा
त्मता कल्पनाविकल्पमात्रं न विद्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्तीत्याह आकाशेति सात्रां तस्तदेव यथा तापस्यांतरू भाति
प्रयोगेतापपदस्य लक्षणं तः पदस्योपपदस्य च न दृष्टप्रयोगोऽस्ति किंतु वाक्यादिकल्पं तद्रूपे देहोपलंभोपीति न जगदस्ति किं

सर्वः सर्वत्र सर्वात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः एतत्प्रबुद्धविषयमप्रबुद्धं न वेद्म्यहं ६४ आकाशकोशविशदात्मनि चिद्
स्वरूपे पेपस्स्फुरति सर्गपरंपरेति संतस्तदेव किल तापइवांतरूपाभेदोपलंभ इति नास्ति हरत्यनंतं ६५ श्री
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमार्थसर्गयोरैक्यप्रतिपादनं नाम सर्गः ६२ श्रीवसिष्ठ उवाच अथैतल्पहं वि
तः परावृत्यप्रपलना तमंबरकुटाकोशदेशमागतवानहं १ ॥ ॥ ॥

त्वनंतं सदस्तीत्यर्थः ६५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विनवतितमः सर्गः ६२ श्रीवसिष्ठकुट्यांध्या
नस्थसिद्धस्येह निरीक्षणे पातुः कुधुपहं हारात्स्वोदंतोक्तिश्च वर्णिते अथ धारणासिद्धजगद्देहदर्शनानंतरं स्वरूपायाः
उक्तरूपायाः कौतुकदर्शनसवितेः सकाशात्परावृत्याहं तत्प्राक्तमेस्वसमाधिस्थानेऽन्नंबरकुटीशं आगतवान् १

पावत्साकल्येनात्विरूपमपिकव्वस्वदेहं यश्पामि २ इदंपरमप्रेमास्पदंनिरतिशयानंदसौम्योदयमि[illegible]दिना ३ समाधाने
नेष्टविषयेविनास्थैर्येशानिरिंगनंनिश्चलं ४ समंकायशिरोग्रीवंधारयन्निति मगावद्गृक्तध्या[illegible]स्थितिलक्षणान्वस्या
हम्हेति तस्मात्रिपुंड्रेरवाम्हाभ्यांसौम्याभ्यांगोभायैरम्याभ्यासाममौगाभ्यांबंधुरांकंधरां[illegible]पस्यमुस्थिरस्यउदानेवस्त्वति

पावत्तत्रनपश्यामिस्वदेहं कचानस्थितं पश्यामिकेवलंसिद्धंकमप्यग्रंपुरःस्थितं[illegible]उपविष्टंसमाधानानि
ष्टमिष्टंपरंगतं सौम्योदयमिवादित्यंदिव्येंधनमिवानलं ३ बद्धपद्मा[illegible]निरिंगनं गुल्फादि
तपमध्यस्थहषणोविषपाणिं ४ मद्दसौम्यसमाभोगस्कंधवंधुरकंधरं सु[illegible]स्फारका स्थितिसुंदरं
५ नासानिकथोन्नानयाशिद्धितपद्दीप्तिभिः हृदपांभोजगतेजोमिर्वीहि[illegible] ६ श्रिष्टपक्ष्मसंता
ष्णाराणसर्वेसंस्वछतागतं सरोनिमीलितांभोजमिवसुप्तेदिनात्यये ७ [illegible]माशांतमंतःकरणको
टरं दधानंधारयावन्याशगतोत्पातमिवांबरं ८ अपश्यतोनिजंदेहं त[illegible]पताधुरः इदंमपातदातत्र
चिंतितंचारुचेतसा ९ अपंकश्चिन्महासिद्धःसंप्राप्तोस्मिदिगंतरे विचार्याहमिवैकांतविश्रामाय महांवरं १०

विश्रांतेनमनसास्फारस्यप्रसन्नवदनस्यकसिवसःस्थित्यासुंदरं ५ पाशिद्धितपस्यदीप्तिभिःफुल्लपद्मद्वप सदृशो
शोभाभिःहृदपांभोजेतितासामेवोत्प्रेक्षा ६ क्षीणाःसर्वाःईक्ष्याःबाह्येंद्रियव्यापाराःपस्सादिनात्ययरात्रौ ७ ८
इदंवक्ष्यमाणंचिंतितं ९ पूर्वमहमिवस्कांतविश्रामाय्यी १० ॥ ॥ ॥ ॥

समाधियोगं पर्यकांतस्य फलं लभे एवं इति चिंतया इह संप्राप्तः एतेन इयं कुटी स्वध्यानयोग्या दृष्टा ११ ततः एतेन चिरं मदुपेक्षणात् च्छेदी भूतेन तत्र स्थितं स्वदेहं हि हृद्ध्यानजन्यप्रज्ञमेदागमनमचिंतयता अज्ञानता तं देहमपास्य अन्यत्रैः लिखा इह कुटी स्थितिः कृता

सहसमाधियोगपरमैकांतं लभेयेतीह चिंतया कुटी दृष्टेयमेतेन महासंकल्पशालिना ११ मदागमनमेतेन न तनोचिंतयाचिरं तं स्वदेहं शवीभूतमपास्ये ह कृता स्थितिः १२ तदिहास्तमहं यामि स्वं लोकमिति निश्चयं यावद्दं तु प्रवृत्तोस्मि तावत्तं कल्पनक्षयात् १३ सा तिहन्ता कुटी तत्र संपन्ने व्योमकेवलं स हि द्वैपि निराधारः पतितोधः समाधिमान् १४ स्वप्नसंकल्पसंपूर्णो स्वप्नसंकल्पपत्तनं यदा सा सुकुटीनष्टा मत्संकल्पोपशांतितः १५

१२ तन्मम शरीरं इह अस्तं न ष्टं अतो इं आतिवाहिकदेहेनैव स्वं सप्तर्षिलोकं यामि इति निश्चयं कृत्वा यावदहं तं अहं प्रवृत्तोस्मि तावदित्यर्थः १३ १४ पत्तनं इवेति शेषः पूर्वस्य वाक्यं कुटी नाशस्य दृष्टांतः १५ ॥ ॥ ॥

जलोत्पादो जलस्फारः क्षेपेऽप्रलयकाले इंदुबिंबमिव १६ अनुतापः क्षीरास्तापः अवनौ वक्ष्यमाणकांचनावनौ १७ अहं पावदिह स्थास्यामि तावदियं कुटिका अस्तु इति हेतुः इति एवंरूपे मदीयहस्तस्पर्शे कल्पने गमनसंकल्पेन क्षीणो सति १८ तेनाहि दूरेन महता हंसेन सातेनातिवाहिके देहेनैव वसुधातलमगमत् १९ प्रकृत्यादि पवनस्कंधानां वलनं परिवर्तनं तत्प्रयुक्ताभिरावर्तैः सदृशं वृत्तिमिषैया आवर्तैः भ्रमज्जलमधः प्रविशतीति तद्दित्यर्थः गीर्वाणानां रमणाधिकरणो कांचनावनौ २० उर्व्याः हृष्टः प्रपयमति

सप्तपाततत्तोध्वानी जलोत्पीड इवांबुदात् खादिवानिलनुन्नो ह्य इंदुबिंबद्रवस्पे १६ वैमानिक इवायुरापच्छिन्नः स्रस्तमूल इवागद्रुमः शोन्मृक्त इव पाषाणः सपपात ततो वनौ १७ अहं पावदियं तावत्कुटिकास्तिति कल्पने क्षणो कुटीक्षपेजाते सिद्धः पतितः क्षणात् १८ पततानेन हि दूरेन ततः सोऽजन्यकौतुकः मनसैवाहमगात्तेन स सो वसुधातले १९ सोऽपतत्पवनस्कंधवलनावर्तनिभिः सप्तद्वीपसमुद्रान्ते गीर्वाणरमणावनौ २० प्राणापानौर्ध्वगामित्वा तथाधस्थास्थितमेव सः पूर्वोर्ध्वं मर्दो विक्षिप्त आसनो पतत् २१ नप्रबुद्धो बभूवासौ विचित्तंतमचेतनः पाषाणदेह इव वातूलाम्बैवेवालघुः २२ ॥

वेष्टितः पूर्वः पादभागो येन तथाविधात्मासादूर्ध्वमङ्कुचत तथाविधः सन्ततकुत्र प्राणापानस्य ऊर्ध्वे आकर्षणेनोर्ध्वगामित्वात् ऊर्ध्वेवतरतः कुंभस्य रज्जेवत्तु वस्यवृत्तेन वृत्तोर्ध्वे प्राणापानाभ्यां विहृष्टत्वेनाधः शिरस्कतया घटनादित्यर्थः २१ तत्तथाविधं विवर्तं चलनं प्राप्याप्यसौ समाधेर्न प्रबुद्धो बभूव पतञ्छिन्नस्याप्यत्र हेतुमाह अचेतनपापः तर्हि अति दूरात्पतने न भग्नगात्रः कुतो नाभूत् तत्राह पाषाणोऽतिवज्रपाषाणदेह इव पीगवलात् दृढः तूलपिंड इव लघुरेव वा २२

बोधनार्थं समाधेर्व्युत्थापनार्थं जलदतां मेघतां कृत्वा एष ऊर्जितं बलवन्तं च गर्जितं २३ असौ मेघस्तौ हं प्राहृषा मयूर इव
मुनिं बुध्यास्वबुद्धिकौशलेन बहिराकृष्य तद्बुध्या वा बोधितवान् समाधेर्व्युत्थापितवान् २४ २५ परमार्थः स्थितः परमार्थे स्थि

मपातरं बोधार्थमत्यर्थमलवतांतदा कृत्वा जलदतां व्योम्नि हृष्टं गर्जितमूर्जितं २३ करकाशनिपतितेनत
स्निग्धगतरे मयूरं प्राहृषेवासुबुध्या बोधितवानसौ २४ बभूवाभासितांगश्चादिकाशितविलोचनः धाराभि
कदम्बकुल्लामाम्रा हृषीवांबुजाकरः २५ प्रबुद्धं संप्रशांतात्मा पोहृष्टो तमहं च मतः आरब्धुस्वच्छपावन्यानिह
तं परमार्थेतः २६ कस्थितोसि करोषीदं किं च भो मुनिनायक कस्त्वं कस्मादलं हूरान्न प्रशममपि वेत्सि २७
इत्युक्तो मामसौ प्रेक्ष्य संस्मृत्य प्राक्तनीं गतिं उवाच वचनं चारु चातको जलदं यथा २८ सिद्ध उवाच प्रति
पालय मे यावत्स्ववृत्तांतं स्मराम्यहं कथयिष्यामि ते पश्चात्पाश्चात्यं वृत्तमात्मनः २९ इत्युक्त्वाचिंतयित्वा
मुहूर्त्तपथा हृत्तमसतं स्मृतवान्मायमन्होव समाचरितमात्मनः ३० ॥ ॥ ॥

तिहेतोः समाधेः २६ किमहं घस्त्रदाहकोति हूराङ्गं अघः पातमपि कस्मान्न चेतसि न संज्ञानासि २७ २८ प्रतिपालय
प्रतीक्षस्व वृत्तं पूर्वस्ववृत्तांतं जन्मांतरे वृत्तांतमेव ह अक्षतं समग्रं आद्विवृत्तमात्मनश्चरितं यतः जनतः सार्पस्मरति तद्वृत्तं ३० सान:

वस्यमाणावमस्यविवेकवैराग्यप्रधानत्वाच्चाविंत्यादिविशेषणैः प्रशंसा ३१ अतिक्रान्तः प्रथमदर्शनश्चानभिवादनलक्षणोपराधः
३२ तत्र कुपितो सीति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं हृष्टसमाधिस्थानं कुंभीविषयत्वायोगात् न पूर्वेण तत्राधारभेदान्ज्ञातिस्मर त्वं ख्यापयन् आत्मा
नरसाधरणानाहमुने इति चित्तजलकल्लोलहेलयास्वतत्वदृष्टयनघांऊत्वमानेन अतएव चिरकालेन विचारोदये संसारादुद्वि
ग्नेन वस्यमाणं चिंतितं ३३ ३४ अवग्रहे दृष्टिप्रतिबंधे ३५ किं चिंतितं तदाह संविन्मात्रेति भोगेषु किं नाम रम्यं पदं तत्र संवि

मात्रमयी वा चवचनं चारू वेद्यांशुशीतलं आह्लादमनिघं चानिरवद्यं सुखोदयं ३१ सिद्ध उवाच अधुनात्वमपावज्ञ
न्यरिज्ञातोभिवादये अतिक्रमोपं क्षंतव्यः स्वभावो हि सतां क्षमा ३२ मुने चिरमहं भ्रांतो देवोपवनभूमिषु
भोगामोदविमोहेषु षट्पदः पद्मिनीष्विव ३३ दृष्ट्वा नवामयो चित्तजलकल्लोलहेलया चक्रावर्ती ह्यमानेन
मयोद्विग्नेन चिंतितं ३४ संसारसागरे दृश्यकल्लोलैरहकुलोलः कालेनोद्वेगमायातश्चातकोवानहे यथा
३५ संविन्मात्रैकसारेषु रम्यभोगेषु नाम किं अवतिष्ठेत नोद्वेगं संविद्योम्नैव केवलं ३६ शब्दरूपरसस्प
र्शगंधमात्रादृते परं नेह किंचन नानामास्ति किमेतावत्सुहं रमे ३७ चिन्मात्राकाशमेवैनत्स्वं वेद्यि मात्रमेव
वा तत्किमत्रासदाकारे रमे नष्टमतिर्यथा ३८

दालनाप्रथमानं सुखमेव रम्यं तदतिरिक्तानां तत्साधनानां दुःखस्वरूपत्वेन तन्मात्रसारत्वान्नहि दुःखांशं सर्वं विहाय सारभूत
पां सुखं सद्विद्योम्नि केवलमवतिष्ठे किमन्येन सारेणेत्यर्थः ३६ न त्वपरिच्छिन्नं सुखं विहाय परिगणिते परिच्छिन्ने असुखे रम
ताम्बुचितमित्याह शब्देति एतावत्स्वल्पे ३७ एतत् शब्दादि सर्वं चिन्मात्रे स्वतः सति तद्व्यतिरेकेणाविभाव्यमानं आका
शकल्पमेव तद्व्यतिरेकदर्शिने चिन्मात्रमेव पर्यवस्यति वृद्धेवमुभयथाप्यसदाकारे अत्र शब्दादौ किं रमे नष्टमतिरु
न्मत्तो यथा तथेत्यर्थः ३८

विषयाः शब्दादयः विषवत् मारणोन्मादादिवैषम्यहेतवः वामाः स्त्रियः रसाः रागाः स्वरसस्यापि पुंसो वैरस्य हेतवः रसलुब्धनकोनहा नः कुरंगमातङ्गपतंगादीनामेकैकशः कामासक्त्यापि वधबंधादिदर्शनादित्यर्थः ३९ एवं कायेप्याशक्तिं नौचितीत्याह

विषयाविषवैषम्यावामाःकामविमोहदाः रसाःस्वरसवैरस्याल्लुब्धत्वेषु न को हतः ३९
जार्णाजीवितजैबालजरछफरिकामतिः कापंडुगगनादातुं जरेछति छहद्धकी ४०
कायोपमचिरायायो बुद्बुदो बुनिधाविव स्फुरन्नेव पुरोन्तर्हि यातिदीपशिखा यथा ४१
विविधाकुलकल्लोलाचक्रावर्तविधायिनी प्रतिजन्मबहत्यत्र लासुखदुःखतरंगिणी ४२
यौवनोल्लासकलिलाजराधवलफेनिला काकनालीपयोगेन संपन्नसुखबुद्बुदा ४३

जार्णोतिद्रुतयता जराग्रहद्धकी जावितजंबालेछहता पंछशफरिकालक्षेतिमतिर्यस्याः तथा कापंगकादातुं ग्रहीतुमिछति ४० ४१ एवं जीवितेप्याशानोचितेति तन्नदीत्वेन वर्णयति विविधेत्यादिना विविधाः आकुलाः विक्षेपा एव कल्लोलाः यस्याः ४२ कलिलापंकाविला ४३ ॥

व्यवहारलक्षणायां महाप्रवाहले खवा जडरवैर्मेरवप्रलापैः लडयोरेभेदात् लक्षणैर्जलरवैराकुला रागद्वेषलक्षणैर्घनैर्मेघै
रुल्लसति वर्द्धते तथाविधा ५४ हइति खेदे नदनेनदः शाद्दमात्रैः तेन शातलावस्कतसापत्र्यपतत्स्यावहतानि संबंधः ५५
संसारसरिदंबुमज्जा निसंगतानि इष्टपुत्रमित्रादिसंगमाः धनानि च पूर्वोक्तपर्यायात् अपूर्वाणि चोपगच्छंति ५६ तत्रगच्छ

व्यवहारमहावाहले स्वाजडरवाकुला रागद्वेषघनोल्लासाम्भजलालीलदेहिका ५४ लोभमोह
महावर्त्तोपातोत्पातविवर्त्तिनी हा तपाजोविना स्वेपं नदीनदनशीतला ५५ अपूर्वाणुपगच्छंति तथा
पूर्वाणियांत्यलं संसारसरिदंबूनि संगतानि धनानि च ५६ प्रवृत्ताये निवर्त्तंते नैरलेह नभावकैः अ
पूर्वापि प्रवर्त्तंते तेषयास्येह कीदृशी ५७ सर्वस्याहरितो वारि प्रपात्यापाति चाकरात् देहनघाः
पयस्त्वायुर्यात्येवापाति नो पुनः ५८ शतशः परिवर्त्तंते प्रतिपिंडं क्षणं प्रति कुलालचक्रकाभावाइ
वभावाभवांबुधौ ५९ चरंति चतुराश्चोराविषमाविषयारयः हरंति भावसर्वस्वं जागर्मि स्वपिमी
हकिं ५० आपुषः खेडखंडाश्च निपतंतः पुनः पुनः नकश्चिद्धनि कालेनक्षतानि दिवसान्यहो ५१

स्वागच्छत्सु च न शोकहर्षावुचितावित्याह प्रवृत्ता इति ५७ आपुषि धनादिवैलक्षण्यमाह सर्वस्याइति आकराद्गि
रिमेघादेः ५८ प्रतिपिंडं प्रतिदेहं प्रतिक्षणं च भोग्यभावाः कुलालचक्रके घाटरूपाः घटशरावादिभावा इव ५९
भावो विवेकस्तत्लक्षणं सर्वस्वं ५० ५१

गतमायुः आसन्नः तर्कवनत्वेति ५२ अन्यत् अप्येवं ५३ निःकौतुकाः भोगेषु निरुत्कंठाः ५४ ५५ अकृत्रिमं शाश्वतं दि
संप्राप्तेन किंचिदित्यर्थः ५६ सर्वेसौभाग्येष्वसारतां विरक्तिस्य दर्शयति सर्वत्रेति ५७ ५८ पांसुपवपाः पांसुराशिरिव पेलवः

इदमद्यतनं देवतयेदमिदमस्य मे एवं कलनया लोको गतं प्राप्तं न वेत्त्यहो ५२ मुक्तोपीत मनंतासु भ्रा
न्तेव वनभूमिषु दृष्टानि सुखदुःखानि किमन्यदिह साध्यते ५३ सुखदुःखानुभवनाद्भूयोभूयो विवर्त
नात् अनित्यत्वाच्च भावानां स्थिता निःकौतुका वयं ५४ भुक्तानि भोगवृंदानि दृष्टा चानित्यता ततः
नोपलभ्यत एवाति विश्रांतिरिह कुत्रचित् ५५ भ्रांतमुत्तुंगशृंगासु मेरूपवनभूमिषु लोकपालपु
रीषूच्चैः संप्राप्तं किमकृत्रिमं ५६ सर्वत्र दारुभिर्दृष्टा मांसैर्मृत्तिकास्थिरा दुःखान्यनित्यता चेति क
थमाश्वस्यते वद ५७ न धनानि न मित्राणि न सुखानि न बांधवाः शक्नुवंति परित्रातुं काले नाकलितं
जनं ५८ जनो जाग्रज्जनवरलेनेव गिरिकुक्षिषु पांसवः स्युर्यथा तत्पांसुपवपपेलवः ५९

अस्थिरः अदृढः अजनः गिरिकुक्षिषु पतितः जाग्रज्जनजठरं जवन् विषयाः तः आसक्ताः समुत्थाणो क्षसोद्दीपमा
नः अतिताः पुरुषार्थभ्रंशनचक्षुः संभरणं पाति जठरंजीयतेति पाठे शरन्मेघजलवत् ५९ ॥ ॥

६० किंबहुना निकालकर्तृप्रकारनिमित्ताक्षेपकारिणः पापः क्रूरो मृत्युर्यस्मादघोरान्महाभि आपदं प्रच्छतिप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ६१
६२ नीरसैर्भोगैस्तन्मनोरथैरेव आत्मनः आयुः कृतं चमत्कारकारि किंचित्स्वपुरुषार्थरूपं मम न हितं न संपादितं ६३ अ
नोऽस्याविषयेषु स्थाने जीवनेन दास्यैव अधमास्थितिः ६४ विवेकिनां संपदादिप्राप्तौ इष्टे आपदेवापतितेति मन्तव्यं ६५

न मे मनोरमाः कामाः नवरस्यादि मम पः इदं मत्तांगनापांगभंगलोलं च जातिं तं ६० केवलकस्य कथं नाम
कुतश्चाश्वासनामुने अघश्चैवापदं पापो मृत्युमहर्द्धिनि पश्यति ६१ शरीरं परिवर्द्धं शिजावितं जीर्णं
स्थिति धारधारनपायस्तारसानीरसतां गताः ६२ नीतम मनोरथैरेव नीरसैर्वपुरायतं न मम स्वं चमत्कारका
रि किंचिदपी हितं ६३ मोहो घर्मा घमापाती देहो नेहोपयुज्यते अनास्थैवोत्तमावस्थास्थानास्थैवाधिमास्थि
तिः ६४ आपदापतितैवेयमहो मोहविधायिना नित्यमित्येवमंतर्यः सक्तवैनेहसंसृतौ ६५ विधिमिः प्रति
षेधैश्चाशास्त्रैरप्यशास्त्रजैः यथेष्टमापतेलोको जलं निम्नोन्नतैरिव ६६ विवेकामोदसर्वस्वं चेतः कुसु
मकोशतः हृत्वा मृत्युपगच्छंति विषयाविषयापदः ६७ असदेवतथानामेदृष्टं सन्नाश्रुपागतं यथासदेव
सद्रूपं संपन्नमसदेवसत् ६८

विवेकिनः कर्मणास्त्रासपविध्यामोहकान्येवमांतात्पाहविधिमिरिति ६६ यतः कामिनां ऐहिकामुष्मिकविषयाः विवे
कं हृत्वा अनर्थमेव प्रापयंतीत्याह विवेकामोदसर्वस्वमिति ६७ वस्तुतस्तु विषयरूपमसदेवतथा सदृष्यादृष्टं सन्ना
सुपागतं न वस्तुतः यथासद्रूपमाविरसीनासदेवसंपन्नं तथा असदेव विरूपेणासत्संपन्नमापाशनीयरघारितवटी
नपटीपस्त्वादित्यर्थः ६८

तत्रपरामृष्टोनां विषयोन्मुखी प्रवृत्तिः स्वाभाविकीत्याह दोलायंत्यद्रुतिकूलद्रुपादवनौरेहं प्रवाहं दोलावहं दोलयंत्यः सागरंगताः नद्यः यथा॥ सागरान्धावंति ६९ गुणान्विवेकवैराग्यादीनूर्मोव२ ७० आतिंतरां स्नेहात्संत्याज्यान्पंक्तौ निशात्रवः नैधनं निधनसाधनं ७१ आ

दोलापर्यंतोवनौरेहं सागरान्सागरांगताः यथाधावंति धावंति तन्नना विषयांस्तथा ६९ धावंति विषयान्नूलस्यमुन्मु न्मुक्ताच्छिन्नसायकाः स्पृशंति नगुणान्भ्यः कृतघ्नाः सौहृदंयथा ७० उत्पातवातप्रेवात्पुर्मित्राणयेवातिशत्रवः बंधवोवंधनान्येवधनान्येवातिनैधनं ७१ सुखान्येवातिदुःखानिसंपदः परमापदः भोगाएवमहारोगारतिरेव परारतिः आपदः संपदः सर्वाःसुखंदुःखायकेवलं जीवितंमरणायैवबतमायाविजृंभितं ७३ बहून्कालपराव र्तानिसात्विष्टान्स्वरवमनाकू यश्यन्नप्रियविपोगाश्च्यातिजर्जरतांजनः ७४ भोगाविषयसंभोगाभोगास्त्वफ णावतां दंशत्यपि मनाक्स्पृष्टाहष्टाःनष्टाःप्रतिक्षणं ७५ ॥ ॥ ॥

सक्लिज्जन नैनातिदुःखानि रतिरासक्तिरेवपराअरतिरुद्वेगः ७२ प्रागुक्तमेवविस्तरयन्नाह आपदइत्यादिना ७३ ७४ फणा वतांसर्पाणांभोगाःफणाःएवंतद्रूपाहृदयंतिदशंत्येवेति ७५ ॥ ॥ ॥ ॥

७६ अवलीनानां स्वातंत्र्यात्पातोपवाधादिनाकर्षितानां ७७ न केवलं भंगुराः अपितु स्वदोषप्रदाश्चेत्याह अहिफणेति ७८ सत्यश
ब्दावभ्युपगमवादे द्योतकौ संतु वा मनोरमाः कामाः ७९ आपातमीषद्विषयसंयोगक्षणे अविचारे वा पतंतीति विषवासितेनान्नमध
मीवपूंभावादितिभावः ८० इहदुपायपथ न दोषमाह इहेति अर्जनकाले शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वंद्वदोषापरुद्धानि दुःसाध्यानि

आपुष्पोति निरायासपदप्राप्तिविवर्जितैः उदर्कभंगुराकारैः करालैः कष्टचेष्टितैः ७६ भोगाशाबद्धतृष्णानाम
यमानःपदेपदे आलानमवलीनानां वन्यानामिव दंतिनां ७७ संपदः प्रमदाश्चैव तरंगोत्संगभंगुराः कस्तास्व
हिफणाछत्रछायासु रमते बुधः ७८ सत्यं मनोरमाः कामाः कामाः सत्यं रम्याविभूतयः किंतु मत्तांगनापांगभंगा
लोलं हि जीवितं ७९ आपातरमणीयेषु रमंते विषयेषु ये अत्यंतविरसान्तेषु पतंति निरयेषु ते ८० इह दोषो
परुद्धानि दुःसाध्यान्यस्थिराणि च धनान्यप्यध्यवस्यानि निमज्जानुनतुष्यपे ८१ आपातमात्रमधुरा दुःखपर्यवसा
यिनी मोहनायैव लोकस्य लक्ष्मीः शरद्विलासिनी ८२ आपातरमणीयानि विमर्दे विरसानि च दुःखान्या
पत्प्रदातॄणि संगतानि खलैरिव ८३ शरदंबुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः आपातरम्या विषयाः पर्यंत
परितापिनः ८४ अंतकः पर्यवस्थाता जीवितं मम तामपि चलत्यायुर्विशालाग्रलेखाबुद्बुदवद्देहिनां ८५
जीर्यंते जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैवैका न जीर्यते ८६ ॥ ॥

च कष्टेनार्जितान्यपि राजचोरदुर्व्यसनप्रमादादिभिर्विनाशादस्थिराणि च ८१ ८२ संगतानि धनादिसंबंधाः
खलैः संगतानि मैत्र्यइवेत्यावृत्त्यापोज्यं ८३ अयं श्लोकः किरातार्जुनीये अत्रत्यस्तृतीयपठितो बोध्यः ८४ पर्यवस्थाता
वैरूप्यप्रत्यवस्थाता च लतिस्खलंति ८५ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰ २८६

इदानीं भोगाभुक्षाज्जन्मांतरे विवेकवैराग्यादि प्राप्स्यामीति प्रत्याशा तु न कार्यैवेत्याह भोगेति सर्वस्मिन्नाविदेहपरंपराकायिके काकानने ८७ तत्रापि बाल्यादिषु नैवेत्यत प्रत्याशेत्याशयेनाह बाल्यमिति ८८ कुतो यातीत्यत्राह जीवितमिति जीवितं आयुः वाहिन्याः नद्याः ८९ यो यो देह आगतः स कुतोऽपि निमित्तात्तत्वात्वात् इति ये वपुषस्त्वद्वत् आलोलनाशं याति तरंगव

भोगाभोगातिगहने सर्वस्मिन्कायकानने परमुल्लासमायाति तृष्णैका विषमंजरी ८७ बाल्यं यौवनवद्याति यौवनवद्याति यौवनं पति बाल्यवत् उपमानोपमेयत्वं भंगुरत्वविधौ नयोः ८८ जीवितं गलति क्षिप्रं जलमंजलिना यथा प्रवाह इव वाहिन्या गतं न विनिवर्तते ८९ इति ये वागतो देहः कुतोऽप्यन्तुं न वाऽनवत् याति पश्यत स्वालोलतरंगांबुहदीपवत् ९० रम्येषु रम्यता दृष्टा स्थिरेष्वस्थिरतापि च सत्येषु सत्यता येषु तेनेह विरसा वपुः ९१ सुखं पदात्मविश्रांतो गते मन्न पि सवतां पाताले भूतले स्वर्गे न तु भोगेषु केषुचित् ९२ अपि संपूर्णदिग्भागाः पंचापीन्द्रियवृत्तयः तावज्जार्यंति मामेता भंगचित्रलता इव ९३ अद्य दीर्घेण कालेन निरहंकृतिना मया स्वर्गापवर्गवैतृष्ण्यमिदमासादितं धिया ९४ चिरमेकांतविश्रांत्यै ते मे तन्महः पदं तमिवागतवानत्र

दंबुदवद्दीपवच्च ९० सत्येषु सत्यतया ज्ञातेषु विरागाः ९१ सत्वं तानिर्वासनतां ९२ सांप्रतं दृढवैराग्यं मां संपूर्णा सर्ववि षयसहित आर्किं पर्वेद्रियवृत्तयः संभूयापि न मे तुष्टिं कुर्वंतीत्याह अपीति तावज्जयंतीति काकुः तेन न जयन्त्येवेत्य रासः र्थः ९३ ९४ एतत्तत्त्वतः कुतोऽकल्पनाऽस्पदं ९५

च कुटीयं त्वं च पुनस्तस्यामागतेति न तदा विचारितं एतत्सर्वं अद्य परिज्ञातमित्यर्थः ९६ किं तर्हि तदा ज्ञातं तदाह तदेति ९७ कस्मि
तो सीत्यादि त्वया दृष्टं यन्मेऽन्तं तदेतन्मयोक्तमित्यर्थः अतः परं त्वयास्मिन्नपराधे दंडमनुग्रहं वा आज्ञा नाशितं कुर्वित्यर्थः ९८ हे मु
ने सिद्धैरपि पुष्पहृदादिभिः पावत्पर्यंतं अवधानपरैर्मुनेरन्तः अशेषवस्तु उत्तमपाधियाविचार्य न निरणायि तेन तावत् त्रिकालस्थ
वृत्तांतस्य कलनं सम्यग्ज्ञानं किंचिदपि न विदंति अयं अब्रह्मादिमनसोपीदृश एव स्वभावः किं पुनर्मादृशस्येति तद्वृत्तांताय

अद्यैतत्सर्वं परिज्ञातं यद्देषा भवतः कुटी आगता त्वं पुनश्चेति मया तन्न विचारितं ९६ तदा त्वत्र मया ज्ञातं क
श्चित्सिद्धोपमात्मना देहं त्यक्त्वेह निर्वाणं गत इत्यनुमानतः ९७ एतन्मे भगवन्वृत्तं मेषोस्मातिष्ठ यथास्थितं मया
नेकथितं सर्वं यथाज्ञा नाशितं कुरु ९८ सिद्धैर्नयावदवधानपरैर्विचार्य निर्णीतमुत्तरधिया तदशेषवस्तु ताव
त्रिकालकलनं न विदंति किंचिदित्थं ब्रह्मादिमनसोपि मुने स्वभावः ९९ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे आकाशम
मंडपसिद्धसमागमगाथावर्णनं नाम सर्गः ९३ श्रीवसिष्ठ उवाच अथ देहे मम पाकाशविस्तीर्णे पां महाभुवि
सौहार्दाद्देव सिद्धस्य तस्येदमहमुक्तवान् १ ॥ ॥ ॥

रिज्ञात देह निरासाद्यपराधं क्षमस्वेत्यर्थः ९९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे त्रिनवतितमः
९३ सिद्धलोके दूपीयर्थं पिशाचानां च संस्थितिः वरार्पिते देवतानां च मनोमात्रानुसारिणी हे मम पाकाशमिव वि
स्तीर्णायां सप्तद्वीपवसुद्रवहिताः स्थिता यां महाभुवि सौहार्दात सुहृद्भावत १ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
२९०
२८२

अपमविचारापराधीनकेवलंतवैवकिंतुममापितुल्यइत्याहत्वयेति तत्रसिद्धैर्नयावदवधानपरैरितित्वयोक्तंतत्सत्यमेवेत्या
ह अव्याप्तीतिदेहिनांदेहवर्तांयोगिनामपिअव्याप्तिः प्रतिधानेनसर्वविषयेतत्रोव्याप्तिसङ्गहितान्नातीतानागतायेहविद्वि
तिर्नसंभवत्येव २ यदिसंभवतितर्हितवपतनंमाभूदिति सासंकल्पकुर्यास्थिरीकृतास्यादित्याह कस्मादितिस्थिरस्थि
तिः पतनरहितः तथाचपरपरस्परसमारोहाभ्यामपिक्षंतव्यइतिभावः ३ खेस्थीयंमयासप्तर्षिकोलोतयानंदवनेचसा

त्वयानकेवलंताबन्मयापिनविचारितं आव्याप्तिरहितानामनसंभवतिदेहिनां १ कस्मान्मयातवोदंतंवि
चार्यासोस्थिरीकृता नकुर्याद्योगिनेनत्वमभविष्यःस्थिरस्थितिः ३ उक्तिःसिद्धलोकेषुनिवहार्वायथास्थितं
स्वास्पदंस्थिरीकृता नकुर्याद्योगिनेनत्वमभविष्यःस्थिरस्थितिः स्वदस्थितयः सौम्याःस्वात्मसिद्धेसुसाधवं ४
इतिनिरालपतावुभैलत्स्तौतारकोपमौ सममेकपुटोड्डीनौ व्योममयंचोपलाविव ५ प्रणामपूर्वमेत्योस्यम
यकृत्वाविसर्जनं नगतसोभिमतंदेशमहंचाभिमतंगतः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतेनिवसितव्यमितिभावः तत्किमर्थंतत्राहस्वास्पदेति स्वात्मानःसिद्धौनिर्विलेपस्थितौ ४ सवअहंचतौतयादीनिस
वैर्नित्यामितितच्छेषः नत्वस्यदानीमिथःसत्तोपत्पर्ंतच्छिष्यइत्यस्मच्छेषेआवामितिभावः सत्यंछादस्त
नन्नाश्रितं अथवौमउत्स्तौउड्डानौ एकपंजरपुटादुड्डीनोपंचोपलाविव ५ उड्डायव्योम्निकिंचकालंतुत्वाहातत्र राम
मपूर्वमिति सःनंदनेअहंसप्तर्षिलोकादीनगतः ६ ॥ ॥ ॥

इतिवर्णितपाषाणाख्यायिकालक्षणां वृत्तांतंस्वानुभूतमखिलंसिद्धवृत्तांतंचत्वाहमुक्तवानस्मि तंवृत्तांतंप्रस्तौतिपोजपति आश्चर्ये
मयीमिति ७ कुटीसंस्थस्तत्रदीपस्थूलदेहः सिद्धेनापालइतितत्रयैवस्वपमहहितमिमुक्तं निरतश्चपार्थिवोदेहः पार्थिवोदेहः
पृथिव्यांभ्कालेनयातुभावमापद्यतपरिशेषाद्देववृत्तांतं एवंसतिमनोमात्रदेहनसिद्धलोकानातोभवान्कथंतत्रत्यजनैःसहव्यवहृ
तवान् नहिमनोमात्रात्माअन्यैःसहव्यवहर्तुंशक्नोत्यन्येवातेनसहव्यवहर्तुंशक्नुवंतीत्याशयेनरामःपृच्छतिभगवन्निति

इतिवृत्तांतमखिलमुक्तवानस्मिराघव नवाश्चर्यमयीमप्युपसंस्मृतीनांविविच्य ताम् ७ श्रीरामउवाच भगवंस्तव
देहोसौपृथिव्यामशुनांगतः भ्रांतःकेनशरीरेण सिद्धलोकांस्ततोभवान् ८ श्रीवसिष्ठउवाच आस्तांतत्सृणु
वृत्तांतंततोमपज्ञागृहे भ्रमतःसिद्धसेनासुलोकपालपुरीषुच ९ अहंसिद्धपुरंप्राप्तोनकश्चित्तत्रदृष्टवा
न् मामिमंदेहरहितमातिवाहिकदेहिनं १० अहंकिलतदारामसंपन्नोगगनाकृतिः नवाधारोनवाधेय
कः ११ नग्राहोतानचग्राहस्त्वादृशार्थावबोधिनी नचैवदेशकाकानांकुर्विदानिकार
श्चपदार्थौघैः स्वयंस्वानुभवोनुसुखः व्यवहरामितथामन्यैरेवंपुंभिर्मनोमयैः १४ ॥ ॥ ॥

अशुनांपांसुनांभ्रांतःसंचरितवानसि ८ आइतिस्मरणाद्योतकोनिपातः आस्तिङंत ९ १० गगनाकृतिराकाश
इवस्थूलःचिदाकाशमात्रंदेहनमात्रात्मकः ११ तादृशापस्थूलार्थावबोधिनस्तेषां नतुसूक्ष्मार्थदर्शिनांयोगिनांप्रे
षणाप्रतीक्षणादिनान्येषांदेशकालपरिवर्तनकारश्चनसंपन्नः १२ पदार्थानांतंभकुभादीनामसंस्पर्शाधिकः १३
स्वप्रमनोराज्यवत्स्वमनोमयैभूतैर्व्यवहर्ता १४ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
२८१
२८३

स्वप्नतानुभूतयः स्वप्नानुभवाः अत्र ईदृशार्थसंभावने अविखंडितः समस्तो दृष्टान्तोऽनुसंधेय इत्यर्थः परस्त्वेव्यापिकः ज्ञान
मात्रे अवच्छेदकतासंबंधेन देहस्य कारणतात्तद्व्यतीयोगस्यापि कारणतामपुष्ठौ तदभावे ज्ञानाभावोपपत्तेरित्यादि प्रलपति स्म स्वं
रूपानुसंभाष्य एवेत्याह अनुभूतीति तेन सह ते अले अस्माकं संभाषणादिनाप्रयोजनं नास्ति सुषुप्तावपि सुखमहमस्वाप्समित्या
दिस्मृतिदर्शनेन सुखस्वापादि ज्ञानसत्त्वात् स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकाशीति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हि
रण्मयः पुरुषः एकहंस इत्यादिश्रुतिविरोधान्निमिशापान्यस्के शरीरे शामयाहुः स्वानुभवात्तन्निवारणाय ब्रह्मा हपाभित्रा

स्वप्नानुभूतयो रामदृष्टान्तोऽत्राविखंडितः अनुभूत्यपलापं तु पन्नुर्यान्नेन तेऽस्त्वलं १५ यथा स्वप्नचरो गेहे
व्यवहन्नीनदृश्यते तथाऽत्रान दृष्टोऽस्मि पुरस्थोऽपि न भोगगैः १६ अहमन्यानपश्यामि पार्थिवाकारभासु
रान् मामाति वाहिकात्मानं न कश्चिदपि पश्यति १७ श्रीरामउवाच नदृश्यते विदेहत्वाद्भवान्व्योमवपुर्य
दि तत्कथं तेन सिद्धेन दृष्टोऽसि कनकावनौ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

वसरोऽस्वशरीरपरिग्रहाञ्चेतिभावः १५ गेहे सुप्तः स्वामे रचरतीति स्वप्नचरः पुरुषः स्वप्ने व्यवहरन्नप्यन्यैस्तद्देहस्थैर्न दृश्यते
तथा अहमपि न भोगगैर्दैवैर्न दृष्ट इत्यर्थः १६ १७ मां न कश्चिदपि पश्यतीत्येतत्ते स्वोक्तिविरुद्धं मा कस्य सिद्धेन दृष्टो हमि रामः
तित्वयैवोक्तत्वात् अहमन्यानपश्यामीत्यप्यसंगतं मनसो बहिरस्वात्त्यात्तस्य मनो मया नामेव दृशेनादित्याशयेन रा
मः पृच्छति न दृश्यत इति १८

सत्यसंकल्पानुसारिदर्शनमवश्यपातभयं वसिष्ठः परिहरति अस्मदादिरिति अस्मदादिर्जनो योगसिद्धो जनः १८ ननु ज्ञानसिद्धा
नोऽस्त्वेवेति वाहिकदेहस्य वास्तिनस्थूलइति तथैवास्तु दुःकृतं कथं तेषां स्थूलदेहबुद्ध्या परदर्शनं संवादादि सत्यसंकल्पनं घ
टते तत्राह व्यवहारे स्थिति सत्यं समाधिविवेककालयोस्तथैव व्युत्थानव्यवहारकाले आतिवाहिकभावविस्मरणमप्यस्तीति तत्संकल्प
नसंभवइत्यर्थः २० एषसिद्धः सोपि सत्यसंकल्पः सिद्धश्चेति वामोऽहं शङ्को नान्याशयेन नैविशिनष्टि स्वसंकल्पार्थभाजः न
मिति २१ सिद्धस्येतरजनेभ्यो विशेषमाह जनइति जरठश्चिरवासनोदृढो भ्रान्तो भेदः स्वस्य ब्रह्मभावो येन तथाविधत्वात्

श्रीवसिष्ठ उवाच अस्मदादिर्जनो नाम यथा संकल्पकल्पितान् नासंकल्पितमाप्नोति सत्यकामवपुर्यतः १९
व्यवहारे शुभगतेन लौकिकेऽस्य मलात्मना इत्यादि सम्यते तेषु सा भ्राति वाहिकमात्मनः २० मायायश्चपद्मनामेषइ
ति संकल्पितं तदा तेन मोहदृष्ट्वा नेष स्वसंकल्पार्थभाजने २१ जनो जरठभेदत्वान्न संकल्पार्थभाजने एष
षजीर्णभेदत्वात्सत्यकामत्वभाजने २२ द्वयोस्तु सिद्धयोः सिद्धविरुद्धेप्सितयोर्मिथः अधिको कावदा
तात्माजयी पुरुषपलवान् २३ भ्रमतसिद्धसेनासु लोकपालपुरीषु मे विस्मृतात्मव्यवहारौ घैःप्रातिवाहिकतात्म
नः २४ यदा तदाहमपरैर्व्यवहर्तुं महांबरे प्रवृत्तो नचमां कश्चित्तत्र पश्यति चंचले २५ ॥ ॥

जीर्णभेदत्वाद्बाधितभेदवासनत्वात्स एष सिद्धः सत्यकामत्वस्य भाजनं योग्यः २२ ननु तर्हि यत्र द्वौ सिद्धौ परस्परविरुद्धसं
कल्पयतः यथा एकः अस्मिन्नेन पश्यामीति संकल्पयति अपरस्तु मामयं न पश्यत्विति तत्र कथं व्यवस्था तत्राह द्वयोरितिय
स्यैवात्मज्ञानवैशद्याधिक्येन तत्संकल्पः प्रबलः यथैकराज्यसिद्ध्यर्थं तमानयोः राजपुत्रयोर्यस्यैव शौर्याद्याधिक्यं तस्य ज
यस्तद्वदित्यर्थः तुल्यबलत्वे तु मयपसंपत्तिवरशापादिविरोधमार्गे वक्ष्यते २३ अस्त्वेवं तथापि प्रकृते किं तत्राह भ्रमतइति
व्यवहारौघैर्हेतुभिः यदा विस्मृतात्मा तदा व्यवहर्तुं प्रवृत्त इति परेणान्वयः २४ २५ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰३॰
२९२
२८४

आरटतः कूजतः २६ अवष्टब्धुं अन्यस्य पलनारोहणादिप्रसंगे करणावलंबनं दातुं प्रवृत्तस्य मम किंचिदपि हस्तादि
अन्यस्य अवष्टब्धपेक्षया अवलंबनाय न संपद्यते २७ एवमनपारीत्यादेवागारेषु पिशाचता अनुभूता २८ प्रासंगिकोरामप्र
श्नः स्पष्टः २९ सम्यक्समाहितः सन्यइतिपाठे यथार्थवक्ता श्रोतुः प्रमयाहि अर्थपाप्याप्य अग्रहः न च श्रोतुः प्रासंगिकार्थ

आर्तं तमप्यारटतः शाब्दोन श्रूयते मम केनचित्क्वचिद्वारलोकेषु स्वप्रपुंसइवानघ २६ अवष्टब्धुं प्रवृत्तस्य ना
न्यावष्टब्धुपेमम संपद्यते किंचिदपि मनो मननदेहिनः २७ एवं व्योम पिशाचोहं संपन्नो रघुनंदन मयानुभू
ता काप्येषा देवागार पिशाचता २८ श्रीराम उवाच पिशाचाः संति लोके स्मिन्किमाकाराः किमास्पदाः
किंजातीयाः किमाचाराः कीदृशाः कीदृशाश्रया २९ श्रीवसिष्ठ उवाच पिशाचाः संति लोके यादृशा
स्तादृशांछृणु न सम्यो सोनपो वक्ति प्रसयापतितं वचः ३० ॥ ॥ ॥

जिज्ञासाया मज्जिज्ञासितेर्थांतरे वाक्यात्म मोत्पद्यते इत्यनवधेयवचनो साधुम्मन्नवद्रुपेक्ष्यो नेति नयाचाहुर्वाचनस्पतिशि
ष्याः प्रतिपत्तितमर्थंप्रतिपादयन्नातिपादयिता अवधेयवचनो भवति अप्रतिपित्सितं तु प्रतिपादयन्नौन्नासो लौकि राम:
कोनपरीक्षकइत्युन्मत्तवदुपेक्ष्यो नेति ३०

सूक्ष्मदेहकाश्चतोमयदेहकाः स्वप्नवन्मनःकल्पितहस्तपादादिसंयुक्ताः ३१ यदि तेमनोमात्रमयदेहास्तर्हि अन्येषामाक्र
मणंकथंकुर्वंतिमनसोबहिराक्रमणासंभवादित्यतआह छायपयेति तेपिशाचाः अन्यत्रनरांतरेतदीयचित्तभ्रमरूपयाश्र
मं एवनानाभयदायिन्याः स्वच्छायया प्रति बिंबेनानुप्रविश्यतदीयचित्ते नादात्म्यमिवापद्यतस्य नरस्याशपुंडः स्वभोगप्रदंक
र्मकाचास्नानादिकंनानाभोगातिचेष्टावदूपतयानुबोधयंतीत्यर्थः ३२ तन्मात्राणां वृक्षकूलेकर्मोद्भवेप्रतिघ्नतिस्वपंचस्वीयक
णानुबंधसारेणतदीयदेहधातूनदंतिरुधिरादिपिबंतिबलेसत्वंचक्षपयंतीतिशेषः ३३ एतेनकिमाकाराइति

पिशाचाः केचिदाकाशसदृशाःसूक्ष्मदेहकाः हस्तपादादिसंयुक्ताः पशुपतित्वमिवाकृतिं ३१ छायपयाम
यदायिन्याचान्यत्र भ्रमरूपयानेचित्ताक्रमणंकृत्वाबोधयंतिनराशयं ३२ घ्नंत्यदंतिपिबंत्यासुलघुसत्व
बलजनं बलेसत्वमपोजीवातूर्हिसंत्याक्रम्यचित्तकं ३३ आकाशसदृशाः केचित्केचिन्नीहारसन्निभाः
केचित्स्वप्ननराकाराः साकाराअपिस्वात्मकाः ३४ केचिदभ्रदलप्रख्याः केचित्पवनदेहकाः केचि
न्मनात्मकाएवसर्वेबुद्धिमनोमयाः ३५ महान्तुनैववपुर्ज्योतिग्रहीतुंशक्नुवंतिनो आकाशमूल्यवपुषः प
श्यंत्याकृतिमात्मनः ३६ शीतातपादिविहितंसुखंदुःखंविदंतिच पातुमत्तुमवष्टब्धुमीहितुंशक्नुवंति
नो ३७ इच्छाद्वेषभयक्रोधलोभमोहसमन्विताः मंत्रौषधतपोदानधैर्यधर्मवशीकृताः ३८

प्रश्नः समाहितःकिमाकाराःकिंजातीयाइतिप्रश्नोसमापन्नेआकाशेति विचित्रकर्मानुसारेणतेषांदास्यतारतम्ये
नदेहारंभाद्देतद्धीनाशक्तितारतम्येननावासनानुसारिरूपमेदेनचावस्थानमित्यभावः ३४ अभ्रदलंमेघखं
डःक्षमात्मकाःआक्रमणोपयुरुषभ्रांत्यवसारिदेहाइतियावत् ३५ पश्यंतिस्वपमनुभवंति परस्परंवप
श्यंति ३६ वातजलादिपातुंअन्नाद्यत्तुंभोक्तुंईहितुंपयेपूजादानादिव्यवहर्तुं ३७ ३८

वा॰ टी॰ नि॰ ७ ॥ केनोपायेन तर्हि ते दृश्यंते मनुष्यैस्तमाह सत्वेति सत्वावष्टंभो योगधारणाभेदः यंत्रं मंत्रं तद्दर्शनानुकूलबीजाक्षरघटितं रजतादिपत्र
२९३ ॥ लिखितं केवा देवधार्यमाणं तेन गच्छंते वशीकृत्य सेवादौ नियुज्यंते केनचिन्मूलविधावनायुक्त्येणाक्षि दृशौ प्रसिद्धमेव तदित्यर्थः ४९
२८५ ॥ एकादशदेवयोनिभेदांतर्गतत्वाद्रक्षोमायैश्वर्यतारतम्येन सुखभोगो विनेषु स्मानि रूपचयनतज्जात्याकृतिभेदान्सर्वत्र पनि देव

सत्वावष्टंभयंत्रेण मंत्रेणाराधितेन वा । दृश्यंते पिच्वगच्छंते कदाचित्केनचित्क्वचित् ४९

देवयोनिर्हि सा तेन केचिद्देवोपमाः परः । केचिन्नरसमाः प्रोक्ताः केचिन्नागसमन्वयाः ५०

स्वभ्रगालोपमाः केचित्क्रूराः मञ्जुगलवासिनः । कुल्यावकरप्यारे सुवसति निरयेषु च ५१

एतदास्वरमेतेषामित्याकाराः प्रकीर्तिताः । पिशाचाश्च वदाचाराजन्मैषांप्रसूतामिदं ५२

योनिरिह इति नागैः सर्पैः समन्वयः साद्दृश्यं येषां ५० निरयेषु नरकप्रायेषु प्रविदेशेषु ५१ एतेन किमाकाराः किमास्प
दाः किमाचारा इति प्रश्नाः समाहिता इत्याह एतदिति किंजातीया इति प्रश्नो यदि जन्मपरस्तथापि तत्रं मूलतन्त्रार म्यह रामः
गादिना जगन्नवैशुद्धादपनप्राप्त्यपतिजन्मेत्यादिना ५२ ॥ ७ ॥ ॥

तत्र प्रथमं मायाशबलस्य ब्रह्मणो जीवभावप्राप्तिं मनआद्युपाध्युद्भवक्रमेणादर्शयति अचेत्येति चेत्यविमर्शकार्थ्यं ब्रह्मणादिलक्षणां अचेत्यचिन्मयं चेत्यसंकल्पयन्मनःपुरुष इव बुद्ध्वा तद्रूपेणावस्थितं तदेव जीवं प्रथमाङ्कुरं विद्धि ४३ प्रोक्तः अभिमानी जीवः अज्ञानतिमिरनाशापन्नब्रह्मसाक्षात्कारवृत्त्यारूढतया उदित आविर्भूत आत्मा येषां तैः ४४ स मनोरूपो जातः समष्ट्यात्मनो ब्रह्मा कथ्यते असतो जगतः असन्मात्र एव बीजं ४५ ४६ ४७ अत एव स

मूलम्

अचेत्यचिन्मयं ब्रह्म सर्वशक्तिस्वभावतः पश्यत्येतं बुद्धिमिवान्तश्चेत्यं संकल्पयन्निव ४३ तज्जीवं विद्धि स प्रोक्तोऽहंकार इति स्मृतः सोऽहंकारः स्मृतः प्रोक्तो मन इत्युदितात्मभिः ४४ स एव कथ्यते ब्रह्मा संकल्पाकाशरूपवान् असद्रूपस्ततो बीजं जगतो विगताकृतिः ४५ एवं मनः स्थितो ब्रह्मा सदेहोऽप्यमलं मनः तत्स्वप्नपुरुषाकारः सन्नेवासद्वपुः सदा ४६ दृश्यादिभूमिरहितस्त्वातिवाहिकदेहवान् दृश्याद्यपः किल कुतः संकल्पपुरुषस्य रवे ४७ भवत्यात्मनो यथाकाशपुरं पश्यति कल्पितं तथा मनोविरिञ्चिर्वपुः पश्यत्यात्मनि कल्पितं ४८ यद्धि कल्पितं तत्तस्य पश्यत्यनुभवत्यपि यो यावन्मात्रकस्तत्कस्मात्किल न पश्यति ४९ स्वयं पश्यति तन्नादृक्स्फुरत्यात्मात्मन्यमंबरे ब्रह्म ब्रह्मणि वा ब्रह्मा तदिदं जगदुच्यते ५० तथा संप्रतिभासोऽस्य चिरकालैकभावनात् घनीभूतस्थितः उष्टः सुदीर्घस्वप्नसुंदरः ५१ आतिवाहिकदेहस्य तस्य तच्चिरभावनात् सर्गानुभवनं भूरि ब्रह्मणो ब्रह्मरूप्यति ५२

विरिञ्चोपघटत्वसंकल्पनं वेत्ति तत्तदर्थाकारेणापश्यत्यनुभवत्यपि यो यावन्मात्रको जीवः प्रसिद्धः सर्वोऽपि तच्चिद्रूपं स्वदेवच्चातो ज्ञानशक्तिमत्त्वात्कस्माद्धेतोर्न पश्यति ४९ स्फुरत्यात्मनि राकारमनोरूपः स ब्रह्मा अम्बरे चिदाकाशे स्वयमेव पद्भूतं दाकारं पश्यति दिदं जगदित्यर्थः ५० ५१ ५२

वा·टी·त्रि३· ५३ तदात्मा जीवः जगत्स्थितयोर्द्वयोः ५४ ५५ स्वप्नादिभिन्नतमयत्वं चेति यथात्वं स्वसंकल्पपुरुषस्य आसतस्व हतः नगरादेर्भि
·२९७ न्नमयत्वं चेत्यतद्वत् ५६ ब्रह्मणो दात्मकस्वशरीरधारणात्तेनं कविनद्द्वा दिभागान्नोते न ब्रह्मणा स्वप्नादिका अभिधा संज्ञाः कृताः
२९६ ताः समुदितरूपेण जगदित्येव स्थितः ५७ यथा आसत्योपि ते संकल्पः मनोराज्यकौतुकार्घ्यक्रियाकारित्वात् सत्यस्त्वानुभ

गतं प्रकटतोत्कर्षाद्याधिभौतिकदेहतां तेनैव सर्ग इत्युक्तो मे दृष्टं तति मा गुरुः ५३ सब्रह्ममात्रात्मा ब्रह्ममा
त्रात्मा ब्रह्ममात्रात्मनोस्तयोः अज्ञातयोरेव सदा तदात्मजगतो द्वयोः ५४ अभिन्नयोरेव सशांशूत्यलोव
रयोरिव एकात्म्येनैव सतोः पवनस्पन्दयोरिव ५५ वेत्तिमृत्तमयत्वेन मित्थ्येव नतु वास्तव तथा
यथा त्वं संकल्पपुरुषेस्य सतो हतः ५६ ततः शरीरधारत्वात्तेन स्वप्नादिकाः कृताः अभिधाः पंचवि
त्युष्णा जगदित्येव ताः स्थिताः ५७ यथा त्वसत्य एवायं संकल्पः सत्य एव ते तथा सावात्मसंकल्पः सत्य एवा
नुभूतवान् ५८ सत्वयं विरूपाकाशः स्वसंकल्पश्चिदंबरं अतः स्वप्नो जगत्सर्वं कृतो नाशोद्भवो स्थि
तौ ५९ यथैवैतन्मनः सत्यं तद्दशाः सत्यमेव ते तथैव तत्कृता अर्थ दृढदृष्टार्केन्दुमरीचयः ६० एवं स्थि
ते जगज्जालं तन्मनो राज्यमुच्यते तद्ब्रह्मत्वेन निरालंबमाकाशकवनं विति ६१ ॥ ॥

यतो त्वया तथा अस्रोत्र ह्रापि आत्मनः संकल्पं सत्यमित्येवानुभूतवानृतस्य समष्ट्यात्मत्वात्स्वंनुत संकल्पजस्य सर्वेजन
साधारणार्थक्रियोपि विशेष इति भावः ५८ तमेव स्फुटयति स इत्यादिना स ब्रह्मा स्वयं चिन्मयाकाशरूपपरमार्थतः रामः
तत्संकल्पोपि चिदंबरमेव ५९ कथं तर्हि तत्कृतानां चंद्रतारादपस्वार्थक्रियाद्दर्शनमत्राह यथेवेति तद्दशास्तत्कृता
यत्सत्यप्रवृत्त्याद्यर्थक्रियासमर्था एव ६० ६१

६२ सर्गस्य आदिमध्यान्तदृशः जन्मस्थितिभङ्गप्रत्ययाः ६३ अनघ वा मन नश्चिदाकाशरूपतानुसंधानेन ववामन वा मस्य वा मस्य वा न कस्यचित्सर्गादयः संतीत्याह किंचिदिति जगतो जडत्वादेव मुनरो न जन्मादिप्रत्ययप्रसक्तिः किंशिति घोतनाय नहरोपुरुषान्तराभिप्रायेणावा ६४ ६५ वस्तुतः परमार्थदृशः सर्गस्य आदिः कारणं सहकारी भावेन अपुनरावरतान्वयप्रयोगात् ६६ प्रत्यग्रूपं सदेव तद्ब्रह्म ६६ तथाविधे चिदम्बरे क्षेत्रे अज्ञानकलनापंकेन कलिले सति स्वात्मनस्तस्मादेव बीजादिपंभृशिमूलशिलावलिर्भविष्यति प्रोन्नतात्वेति परेणान्वयः ६७ ६८ कलनापंकनिरासे त्वाह नास्तीति ६९ एवंविपिशाचजातिवशो नमसंगेन

यथा स्वप्नपुरं व्योम संकल्पाद्रिर्यथा नभः । तथाब्रह्म जगच्चैव खमेवाच्छमनाकृति ६२ एवमाभासमात्रस्य कचतो निशमव्ययं सर्गादिमध्यान्तदृशो मुधैवाभ्युदिताः स्थिताः ६३ किंचिदाकाशकोशस्य नववामनवानघ जगतो वापि जायेत किंचानश्यति मेव ह ६४ न किंमर्थमनर्थापनिरर्थकमपार्थकाः कस्मादभ्युदिता ब्रूहि रागद्वेषभयादयः ६५ वस्तुतो गगनसर्गादि न सर्गो नाप्यसर्गता विद्यते सकृदाभातमिदमित्थं सदेव तत् ६६ आप्रूत्येविपुलाभोगे स्वच्छचिज्जलपूरिते कलनापंककलिले भविष्यति चिदम्बरे ६७ अतरिक्षात्मपक्षेत्रे खोत्मनो गगनात्मिका तस्माद्बीजादि पुंजाता भूरिभूतशिलावलिः ६८ नास्ति किंचिदिहं क्षेत्रे मुधैतामनकिंचननवीजमतिनो जाते किंचिमहं वेचसंस्थिते ६९ याः शिलावलयस्तत्र पुष्णलाविबुधादयः पाखवर्णा ज्वलास्तताः स्वास्थिताबुद्बुदूयः ७०

सर्गानवञ्छुत्पाद्य प्रसक्ता बहुकूलतया वर्णितभूतशिलायाश्रवपवादिमेदान्दर्शयति याइति तत्र तस्मिन्कलनापंके कलिते आत्मक्षेत्रे याः शिलावलयः पुष्णाः संरूठाल्लाविबुधादयो जातयः इति सामान्योक्तिः विशिष्यविमजते या इत्यादिना तत्र याः स्फुवर्णा न कोत्पतिशापे नो ज्वलाः र लरूपाः बुद्बुद्यो देवर्ष्यादिजातयः ७०

अर्द्धपक्का अर्द्धदग्धा उज्ज्वलाः शिलाः आपूपाना मलाना शिलाः ७१ गुर्व्यः स्थूलाः भारभूताः कांतिप्रकांतिप्रकाशादिफलेहरनाः दृषत्पाषाणा इति पाठः अशरीरा अदेहकाराः शरीरसंबोरे हाकारा अश्रेशिलाः ७२ मनुष्यशापगमेश्येत्वम देवादिरलात्येव नत्रक्षेत्रेत्रुअसर्पंतामित्येवमुक्तकल्पः कृतेनामस्ति मर्थेदृषत्पाषाणमरूपापिशाचजातपुपादनं संकल्पो मृत्राहनहीति संकल्पितसंकल्पपितृधातुरीक्ष नहिपर्येनुपपद्यते आश्रित्य तेनतनतस्वज्ञजीवप्राक्तनकर्मानु

अस्त्वर्द्धपक्कान्नाश्रीता नरनारगादितनजाः पार्श्वस्थाशीनारजोनघ्नास्ताः कृमिस्थावरादयः ७१ यास्तु गुर्व्यः फलेहरूनाः स्थूलाकाराः स्वपक्ताः अशरीराः शरीरिरूपवत्ताः पिशाचादिकाः स्मृताः ७२ नहि संकल्पेन शैलोक्यं विपर्ययेनुपपद्यते नास्त्येषां विरिंचस्पन्ता यथानामनचोदिताः ७३ सर्वो रवद्विदाकाशरूपिणो भूतजातयः आतिवाहिकदेहस्थाः स्वप्नादिरहितात्मिकाः ७४ नाश्चिरात्म्यामवशात्तत्त्वात्सि भौतिकसंविदं प्राप्तादीर्घानुभवनात्स्वप्नाजाग्रद्दशामिव ७५ पिशाचाद्यास्तु याश्चैतास्तास्तु नाधिभौतिकाः तिष्ठंति तुष्टमनसः स्वसंसारविहारिणः ७६ पश्यंति काश्चिदन्योन्यं नाम्पानन्योन्यं काश्चन स्वप्नैकलोकावालव्यार्थैर्नाभूतजातयः ७७ काश्चिद्धुनर प्राप्तस्वप्ननिर्माणलोकवत नान्योन्यमपि पश्यंति नानाहंस्थानहंस्थिताः ७८

सारित्वादितिभावः विरिंचस्पन्ताइच्छालयाजातास्त्वेषेवपिशाचजातयउदिताः ७३ शिलात्वोत्येक्षणात्सक्तभौतिकत्वैमस्तज्जातीनांवारयतिसर्वाइत्येति ७४ कथंतर्हि सां कं देहभौतिकत्वानुभवलत्राहतात इति ७५ तथाभूतेचिराभ्यासप्राप्तमाधिभौतिकं आधिभौतिकं त्वपेषां स्वयोनिभोग्यभोगेस्तत्पुमनसः तथाचतेषांपिशाचदेहः कुरात्मः स्थितभोगस्वप्रिपश्वनवामत्तोभातीतिभावः ७६ अन्योन्यपश्यंतिदर्शनादिनाव्यवहरंतिगतान्यपकान्नूनमीराणांसिद्धतान्यपश्यत्वात्स्वार्थैकजन्मान्दसः ७७ वहुप्रायोरा ७८ ॥ ॥ ॥

पिशाचजातिवदेवकुंडादिजातीनां पापशस्तामसी आतिवाहिकदेहादिस्थितिरित्याह स्थिता इति ७९ निम्नतानारतम्ये
नजलस्थितितारतम्यवत्पापतारतम्येन तेषु तमसस्तारतम्यमित्याह यथेति नैर्मल्येति दर्शनाद्यत्रेत्यध्याहार्यं ८० अतिरेतात
पचत्वरेषितिहतिचेत् १८ नानुरूपस्तत्रैमेन निहंति स पिशाचस्य ८१ अस्मदादीनां प्रकाशासिद्धये अग्न्यादित्यादि
तेजोमंडलमिव पिशाचादिर्दैवहर सिद्धये तामसं मंडलमलाभाह अग्नेरिति इंधनाद्युत्पन्नात्म ८३ अनोजस्त्वेनैव लै

स्थिता यथैतातृ जगति पिशाचाद्याः कुजातयः प्रायस्तथैतार्कुभांडपक्षयेतादयः स्थिताः ७९ यथापत्रे हयै
निम्नाजलेनत्रावतिष्ठते तथायत्र पिशाचाद्यास्तमसत्रावतिष्ठते ८० मध्याह्नेपि पिशाचश्चेद्जिरेतिष्ठ
ति स्वयं ततस्यार्धं तमस्तत्र संनिधानं करोत्यलं ८१ न निहंति च तम्भानुर्नैवान्यत्तत्प्रपूपति एवं चानु
भवति पश्यमायाविजृंभितं ८२ अग्नेरादित्यचंद्रादेः तेजः संमंडलं यथा पिशाचादेरजस्यात्तमसं
मंडलं तथा ८३ पातितेजस्य नोजस्त्वं तमस्योजः प्रधानतां उलूकवत्पिशाचाद्या आश्रयं तत्स्वभा
वतः ८४ एवं पिशाचाजनितस्य जातिः प्रोक्ता मया ते समयानयेता पिशाचतुल्यः सुरलोकपाललो
के प्रजातो हि मितिप्रसंगात् ८५ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे पिशाचवर्णनप्रसंगेन नगद्व स
सोरेक्यप्रतिपादनो नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ९४

तदेतदाश्रयं ८४ हे राम मया ते पिशाचयोनौ आजन्मीतस्य जीवस्य एषा जाति यथाशास्त्रं प्रोक्ता समयः एष मद
एवं वक्तव्यमिति व्याख्यात् संप्रदायस्तदनये तान्तद्धशादिति पाबत् सुरलोकपाललोके एष हि पिशाचतुल्यो जातो
स्मातिपदवीचेतत्प्रसंगात्तपा एष्टेसतीत्यर्थः ८५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्त
रार्द्धे चतुर्नवतितमः सर्गः ९४

सत्यसंकल्पतास्वरूपाव्यवहारः पुनर्जनैः स्वस्याकाशवसिष्ठादिनामाभिख्येह तुरायते विहरन्संचरन् १ २ मयापादन्याहारे हराध्यासनादिना आक्रान्ता अपि मानप्रत्याक्रामन्ति मोहप्रवर्षिरक्तेष्वापुतिसंधाने ३ चिंतितवानू चिंतपास्मतवान् सा त्यकामाइमेवयमितिसत्यमितयः पश्यंतु मां सुरगणा इति वसंकलितवानिति शेषः ४ आत्मैवसमीति वाक्तव्याः वशेल

श्रीवसिष्ठ उवाच ततस्त्रिदाकाशवपुर्मेतपंचकजितैः विहरन्नहमाकाशेपिशाचइवसंस्थितः १
नमांपश्यंति चंद्रार्कशक्राहरिहरादयः नदेवसिद्धगंधर्वकिंनरानाप्सरोगणाः २ नाक्रमंतिमयाक्रांता
नचमरावंतिमद्वचः इत्यहंमोहमापन्नोविक्रान्तइवसज्जनः ३ अचिंतितवानस्मि सत्यकामाइमेव
यं पश्यंतुमांसुरगणास्तेनतस्मिन्स्मरालये ४ दृष्टुं प्रवृत्तामामग्रेवासव्याःसर्वेश्वते स्फटिकेवपुरं
प्राप्तमिंद्रजालद्रुमं यथा ५ अपगावौरागेहेषु संपन्नोव्यवहार्यहं यथास्थितसमाचारः स्थितोतिःशु
कचेष्टितः ६ येरविज्ञातवत्तांतैर्दृष्टोहमजिरेस्थितः वसिष्ठःपार्थिवइतिलोकेषुप्रथितोस्मितैः ७
व्योमन्यादित्यरश्मिप्रोतेदृष्टोहंयैर्नभोगतैः वसिष्ठस्तेजसइतिलोकेषुप्रथितोस्मितैः ८ गतास्समुदितो
दृष्टोयैरहंगगनास्पदैः सिद्धैवातवसिष्ठाख्यास्तैरहंसमुदाहृतः ९ यैरहंसलिलादृष्टःप्रोत्थितैस्तैर्मुना
श्वरैः उक्तोवारिवसिष्ठोसीतिमेजन्मसंततिः १० ॥ ॥

व्यक्तत्वेरिति अज्ञेषुपसंख्यानात् ५ व्यवहारीसमाचरणादिव्यवहरणशीलःसंपन्नः संपन्नः ६ अजिरेचत्वरस्य मोप्र
धर्मे आविर्भूतो दृष्टः स्तैस्तत्पृथिवीतत्त्ववमदुत्पत्तिकल्पपञ्चिः पृथिव्याः जातः पार्थिवोपवसिष्ठ इति लोके षु प्र
थितःप्रख्यातिंनीतोस्मि एवमग्रेपियोज्यं ७ ८ ९ इतिएवंरीत्यापरकल्पमयैवमे पृथिव्यादिभ्योजन्मानोसं ततयः

मारुतो मरुन्मयदेहः ११ तस्मिन्नेवातिवाहिके देहे आधिभौतिकतारूढा प्रादुर्भूतारूढे तच्चिराभ्यासपरिणाते न आंतरे
णानयाऽऽहारितागमिता आरूढांतरैरन्यैः सिद्धैरीरिता गदितेति वा १२ तर्हि किमहं त्वं भौतिकदेहात्मैवास्मः नेत्याह यदेतदिति प
देनाद्दिति यतइदं दृश्यमपरिवं आकाशमेव तद्रूपे भौतिकदेहात्मेन न स्वतः परिज्ञातं ततो मे चित्तिरेवात्मभावेन कचति न देहात्म
भाव इत्यर्थः १३ कुविच्चोमादिम्न रूपेण कचनात्माप्यहं एवमात्मचिदेकस्वभावं परं नभस्वनभस्ता काशादिस्वभावः क

ततःप्रभृति लोकेहं पार्थिवः प्रथितः क्वचित् आप्मयः क्वचिदन्येर्भातैजसो मारुतः क्वचित् ११ अथका
लेन मे तन्नूनमस्मिन्नेवातिवाहिके आधिभौतिकता देहे रूढा रूढानरैरिता १२ यदेतदातिवाहित्वमाधिभौति
कताचस्वं दृश्यमप्येकदेशात्म ततः कचति मे चितिः १३ एवमात्मक्वचिद्व्योमकचनात्माप्यहं नभः पुर
मेव निराकारं युष्मास्वाकारवानपि १४ जीवन्मुक्तो व्यवहरंस्तथा लेब्रह्मस्वात्मकः तथैवादेहमुक्तो
पि तिष्ठति ब्रह्ममात्रकः १५ ममनत्वं ब्रह्मतापेता नादृक् व्यवहृतेरपि अहंमदन्यदृशो युष्मदादिष्वहं त्व
हं १६ यथाज्ञस्य स्वप्नरेनिर्जन्मनि निराकृतो आधिभौतिकताबुद्धिस्तथा मे जगतोपि च १७ एव
मेवावभासं तेसर्वरूपवस्वपंभुवः सर्गाद्यनतुजायन्ते प्रपाता इवचोदिताः १८ ॥ ॥ ॥

र्थं तस्यापि कारणमाह यस्मादेतन्नाहं युष्मास्विति युष्मदुपदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः १४ वस्तुतस्तु सदेहविदेहमु
क्तयोरैकरूप्यमेवेत्याह जीवन्मुक्त इति १५ युष्मदादिषु उपदेशार्थमहंत्वमिदं हः संपन्न इत्यर्थः १६ ननु त्वयि देहेक
र्थं तर्हि आधिभौतिकतारूढेत्युक्तितन्नाह यथेति जगतोजनीतरस्य च १७ ब्रह्मादिशरीराणां तथाकृतसर्गाक्रोव
मेव परदृष्ट्येवाधिभौतिकाइत्याह एवमेवेति १८

वा.टी.नि.
२९६
२८९

भवत्स्थितिर्भवद्धयनुसारिभौतिकदेहस्थितिः १९ मम बहिरेरापगार्भस्यापि स्वदेहस्य जगद्रूपाकाशात्म कर्मवेत्याह
आकारे पुरी लोकदृशा एतन्मनोमात्रं २० वः अस्मज्जनानां २१ इह रागते बंधौ स्नेहो यथा कालेनोपशाम्यति तद्वत्
२२ अहंकाररूपं घनत्वं स्थौल्यं न चाशाम्यति आदेयभावनाउपारेपतावासना २३ २४ मायपदे सदृशार्थं स

एष सोहमिहाकाशवसिष्ठः शुद्धतामिव गतो घनत्वात्मतां त्यासां भवतां वा भवत्स्थितिः १९ आकाशात्मा
न एवैते सर्व एव स्वरूपभुवः यथा ते तन्मनोमात्रमिमि सर्गस्तथैव हि २० अहमादिरयं सर्गस्त्वपरिज्ञान
दोषतः वेतालइव बालानां गतो वो वज्रसारतां २१ परिज्ञानस्य कालेन स्वल्पेनैवोपशाम्यति वा
सना तान वा स्नेहो बंधौ दूरगते यथा २२ घनत्वमहमादा घन तथा सर्गस्य शाम्यति परिज्ञाना
यथा स्वप्नसन्निधेरादेयभावना २३ प्राप्नोति संपरिज्ञाता लाः सकलाहं इपदहषः यथा मरुनदीवे
गवादिर्मरीचिह्रदा बुद्बुदः २४ महारामायणमाय शास्त्रपेक्षणमात्रतः एतदासादते नित्यं कि
मेतावति दुष्करे २५ संसारवासनाभावरूपेहत्यानुपस्थधाः मंदो मोक्षे निराकांक्षा मन्द्याकीटो

ततउक्तरूपं जीवन्मुक्तत्वं एव संसारत्यागस्तथात्र यश्चात्मशास्त्रपराङ्मुख एव निंदति संसारेति यस्य जनस्य धीः संसा
रवासनावशात् अभावरूपे अवस्तु स्वभावे देहे द्रिपभोग्यादिरूपे सक्ता मोक्षविषये निराकांक्षा मज्जनाः अन्तुवि
मोगाः सत्किसाम्पाघ्ना अथवा कीटः न तु मनुष्यः ज्ञानाधिकारयोग्यमनुष्यदेहस्यापोगाइत्यर्थः २६ ॥

५४
ति.रा.मा.

रामः

यथैकमेवान्नं हविः पुरोडाशादिभुविः पुरोडाशादिभुवितमरूपं देवद्विजादिभिर्भुज्यते न च्छिष्टपुरीषादिभुविरूपं तुच्छ कीटादिभिस्तथा जीवन्मुक्तैः शब्दादिभोगः शुद्धचिन्मात्रानन्दस्वरूपो भुज्यते मूर्खैस्तु अशुचितमविषयरूपेणेत्याश
येनाह भोगेति जीवन्मुक्तबुद्धिना भुज्यमानो भोगस्य भोगकलापः कीदृशः स्यात् मौर्ख्येण सेवितेन च्छीलेन मूर्खेणाच भुज्य
मानः कीदृक् स्यात् नदिर्मूर्खस्येत्यर्थः २७ किं वा ज्ञानां भोग्यार्थेष्वग्निदिवस दाहक्रोधलोभादिलक्षणाः संतापदत्वोदेति शा

भोगाभोगः किलार्यस्य सजीवन्मुक्तबुद्धिना । कादृशो भुज्यमानः स्यात् कीदृक् स्यान्मौर्ख्यसेविना ॥ २७ ॥
महात्मनामगणप्राय शास्त्रपेक्षणमात्रतः । अन्तःशीतलतोदेति परार्थ्येषु हिमोपमा ॥ २८ ॥ मोक्षः शान्तल
चित्तत्वं बन्धः सन्तप्तचित्तता । एतस्मिन्नपि नार्थित्वमहो लोकस्य मूढता ॥ २९ ॥ अपंग्रहत्वाद्विषयेऽवी
शीकृतः परस्परं स्त्रीधनलोलुपो जनः । यथार्थसंदर्शनतः सुखी भवेन्मुमुक्षुशास्त्रार्थविचारणा
दितः ॥ ३० ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच । इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ३१ ॥ महारामायणे निर्वाण
प्रकरणे पाषाणोपाख्याने वसिष्ठशरीरवर्णनं नाम सर्गः ॥ ९५ ॥ पाषाणोपाख्यानं समाप्तं

स्वपरिशीलितानां सुज्ञानां सर्वार्थेषु परा अन्तःशीतलतोदेतीत्यपरो विशेष इत्याह महारामायणेति २८ एतस्मिन्नीदृशेऽपि मो
क्षे लोकस्य नार्थित्वं अहो आश्चर्यं २९ अपंजनः प्रकृत्याभावेन वविषये वशीकृतः अत एव परस्परं युद्धचौर्यहरणा
दिनापि स्त्रीधनादिषु पादना तल्लोलुपः एवं भ्राम्यति संतापैः सदाहं दह्यमानो यः मुमुक्षुशास्त्रेणार्थविचारणा
निदिध्यासनाद्युपायतो यथार्थवस्तुसंदर्शनत एव स्वीगतसंतापः पूर्णानंदो भवेन्नोपायांतरेणेत्यर्थः ३०
३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचनवतीत

नि. उ. ९५

पाषाणाख्यानतात्पर्यं चिद्विवर्तो जगद्भ्रमः वरापेतेत्र चिदेवात्मा ब्रह्मानंदोऽजरामरः विस्तरेण वर्णितं पाषाणाख्या-
नं परसंप्रकृते योजयति पाषाणाख्यानमिति अनयाख्यायिकया स्फुरंत्या चिन्मात्रपूर्णतादृष्ट्या सर्वाः सृष्टयः नभ-
सि चिदाकाशे शून्यभावेनावस्थिता इति निश्चितमित्यर्थः १ ब्रह्मघनेऽसौ बृंहघनेऽदेकरसे स्वभावे २ जगतश्चिन्मात्रवि-
वर्तत्वे स्वप्नसर्गोऽनुभवसिद्ध इत्याह ब्रह्मेति निजाच्चिद्रूपोत्कर्षादपि न भिद्यते नभस्यवर्तनया स्वस्वरूपादप्रच्युत

श्रीवसिष्ठ उवाच पाषाणाख्यानमेतत्ते कथितं कार्यकोविद अनयैवास्फुरद्दृष्ट्या सृष्टयो नभसि स्थि-
ताः १ न चास्ति तत्किंचनापि क्वचनापि कदाचन स्थितं ब्रह्मघने ब्रह्म यथास्थितमखंडितं २
ब्रह्मचिन्मात्रकं विद्धि तथा स्वप्नदृष्टिषु पुरं भवन्निजाद्रूपान्न कदाचन भिन्नं विद्यते ३ स्व-
प्नं भूत्वसमापन्नौ यथा दृश्यव्यवस्थितौ स्वरूपमजहत्त्वेव चिदाकाशमजं स्थितं ४ न स्वप्नं भूते-
व जगत्स्वप्नपुरं महत्फलं स्थितं संविन्महादृष्ट्या ब्रह्मचिन्मात्रमेव तथा ५ यथा पुरं भवत्स्वप्ने
चिद्रूपं स्वात्मनि स्थितं अखंडमेवमास्थेहे राम हा प्रलयस्थितेः ६ हेमहेमाख्ययोर्नो यथा तयोः स्वप्नपु-
रचेतनयोर्यथा भेदो न संभवत्येवं न भेदश्चितिसर्गयोः ७ ॥ ॥ ॥

स्वरूपान्तरप्रतिभासो विवर्त इति तद्वत्सा जगति प्रसिद्धमित्यर्थः ३ स्वप्नवत्सर्गेऽपि विवर्तताबोधेत्याह स्वप्नं भूत्व-
समापन्नाविति स्वप्नभूः समष्टिजीवसत्वेन सूक्ष्मोपाधिसमापन्नौ दृश्यस्थूलव्यवस्थितौ च अजं निर्विकारं ४
जगत्त्वेद्वितन्नत्वाह परमार्थदृष्ट्या किं स्थितं तदहमेतेति ५ दृष्टांतेऽपि तत्सममित्याप्ये ति अखंडं चिद्रूपं यथा-
स्थितमेव हे राम हा प्रलया ज्जगद्रूपं भवत्तदेवस्थितमित्यर्थः चिच्च चिद्रूपा सर्वसर्गीनुभवादपि

राम:

८ ९ आकाशं स्वच्छं सर्वेषामलेपकं च १० पुरुषो जीवः भवानित्यादिरूकस्य प्रपंचः ११ शुद्धं निर्जीवमेवस्यात् १२ १३
चितो मरणे न दुःखं प्रमाणाभावात् सर्वमरणस्यात्स्यादित्याह चिन्मात्रेति आत्मैव पुत्रनामासीति पुत्रस्य पिता त्वमेवेक्क नेरिति भावः
१४ एकस्य हि मज्जात्मा न भेदेन व्यवस्थितः इति एकतेरेकमरणे सर्वमरणप्रसंगश्चेत्याह एकस्मिन्निति एकैकमरणानस्ति

चितिरेवास्ति नो सर्गो हे माल्लिन न भूमिका स्वाभावले चिद्देवास्ति न तु काचन शैलता ८ चिदेव शैलवद्भा
ति यथा स्वप्ने निराश्रया तथा ब्रह्म निराकारं सर्गवद्भाति नेतरत् ९ चिन्मात्रमिदमाकाशमनेनमज्ञमध्वघे॥
महाकल्पसहस्रेषु नोदेति न च शाम्यति १० चिदाकाशो हि पुरुषश्चिदाकाशो भवानपि चिदाकाशोह
मज्ञश्चिदाकाशो जगत्त्रयं ११ चिदाकाशं वर्जयित्वा शवमेव शरीरकं अच्छेद्योऽसावदाह्योऽसौ चिदाकाशो
न शाम्यति १२ अतो न किंचिन्म्रियते न च किंचन जायते चित्ताकाशं विलुठति जगद्दिग्व्रजरूपते १३
चिन्मात्रपुरुषो जंतुर्म्रियते यदि नाम वा ततो मरिष्यन्त्यखिलाः संदेहपितुर्मृतौ १४ एकस्मिन्म्रियते जं
तौ मरिष्यन्ति सर्वदा सर्वे जनाः प्रत्यमभविष्यन्न हीदृशं १५ न चापि यदि मन्तेरात्म चिन्मात्रं कस्यचि
त्क्वचित् न च भ्रष्टयास्थितायां मिसस्माच्चित्पुरुषोऽक्षयः १६ एकं चिन्मात्रमेवाहं न शरीरं दयोमम ५
नित्यानुसंधानेक्क जन्ममरणादयः १७ अहं चिन्मात्रममलमित्यात्मानुभवस्वयं अपहत्यात्महं नौसे

कमरणाक्षरणाप्रसिद्धेः सर्वदेत्फक्तिः महीतलगर्हणां जगन्मात्रोपलक्षणं १५ तर्कस्य विपर्यपर्यवसानं दर्शी
पतिन चेति १६ नन्वाचिदात्मपरिज्ञानादेव जननमरणापनर्थनिवृत्तिः सिद्धेत्याह एकमिति १७ चिन्मात्रमह
इत्येवं रूपं रूपं आत्मानुभवं ये अपहंति कुतर्कैः खंडयंति तर्कात्महंतारः वचनव्यत्ययश्छांदसः अपह
न्योति वा पाठः १८

वा॰टी॰त्रि॰ १९ इति विद्धि स्थिरं त्वमसतु मत्तं अनुभवं पः कुतः कैर्यः कृते एआत्महात्मं दिगात्मक २० यस्य चिदात्माह मित्यनुभूतिरस्तं नाशमा
२९६ गता नैव तं जीवनमपि शर्वविदुत्तमविदः २१ इति बोधेन लब्धात्मानं विधायिमात्मस्वच्छपुरुषं मरणाद्यापहीनम विलुप
२९७ ति २२ २३ वस्तुतः सुवर्णा परिपरित्यज्य भस्मस्वर्णबुध्वा गृहीत २४ एतदेवं वलं बुध्याद्वि २५ किं ति ष्टाः स्युः तस्या

चिदहं गगनादच्छा नित्यानंता निरामया। किं जातं किं मे किं वापि मरणं वा सुखासुखे १९ व्योमात्मचेतनम
हं के शरीरादयो मम इत्यात्महापन्नु तेनयो नुभूतं धिगस्तु तं २० चिदाकाशमहं स्वच्छमनुभूतिरिति स्फु
रा यस्यास्तमागता मृत्युं तं जीवं तं शर्वविदुः २१ अहं वेदनमात्रात्मा कानि देहं द्वयानि मे लब्धात्मा न मिति
स्वच्छमविलुप्तनिरापदः २२ चिन्मात्रमस्तु मात्मानं पावलंब्य स्थिरः स्थितः नाधयस्तं विलुंपंति महोपलमि
वेषवः २३ चित्तत्वभावं विस्मृत्य बद्धस्यापे शरीरकैः तैः सुवर्णं परित्यज्य गृहीतं भस्म वस्तुतः २४ प्रत्ये
बुद्धि स्वतेज स्वदेहो हमिति भावनात् नश्यत्सु देत्येतदेव चिद्देवाहमिति स्थितेः २५ चिदाकाशमहं शु
द्धं के मे मरणाजन्मनी एवं स्थितेस्युः किं निष्टा लोभमोहमदादयः २६ चिदाकाशाद्वृते देहान्योन्यत्सा
रमवाप्नुयात् तस्मै तत्फलं न्यत्तेव कुर्वंति लोभादयस्त्विति २७ नष्टेपि नच दृष्टे हं चिन्मात्रं च जवच्छिति न
देहे निश्चयी पस्यं तं मयं तं करस्थलं २८ अहो तु मुग्धता ह्यानदृष्टीनां यद्दि दृश्यलं शरीरशकलाभावेन

मनिष्टास्ते तदा पे नैरात्माद्दृष्ट्येदित्यर्थः २६ देहान् स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यान् सारं आत्मानं अवाप्नुयात् पश्चेत
तस्मिन्मत्राप २७ ज्ञानकरः स्तुतुः २८ ज्ञानदृष्टीनां पंडितानामपि मुग्धता व्यामोहो दृश्यते यत् शरीरलक्षणशक
लस्य जडवर्गे कदेशस्याभावेना शेऽहं यस्थितेनैष्णा मद्दति मोहिता मीनाः जायंत इति शेषः २९ ॥

राम:

३० अमरं चिन्मात्रं अहं न अतो नश्यामीति यद्रोदिति तत् अनष्टे एवात्मनि रोदिति सोयं विवेकिदृशा नह्यसैव रोदनविडम्बना
अपूर्वा खरोलिकापि हास्यकारी दैवज्ञाता ३१ इदं नित्यापरोक्षं चेतनं चिन्मात्रमेवाहं ३२ संदेहितो जन्ममरणादिहं शापः ३३
चेतनात्मस्वरूपमितिहि चेतयद्भिः सच्चेतन अचेतयद्भिर्वा नाघः चेतयद्भिश्चेतनात्मस्वभावस्वरूपानुद्भिन्नत्वात् अथवा वक्तुमशक्यत्वात्
न द्वितीयः अचेतयद्भिः जडैर्वैयमचेतनाद्यनुभवितुमभिलपितुं किंचिद्रूपमलपितुं वा शक्यमित्याशयेनाह चेतनमिति
३४ किंच चैतन्यं स्वमरणं चेत्पश्यति तर्हि स देवपश्चेत् न तदा मरणं तदा हर्षेणोद्धीवनो मरणानुभवः स्यादित्याह नतादिति

अहं चिन्मरणेवेति सत्येभावे स्थिरे सति वज्रपातपुगांतादिदाहाः पुष्पोत्करोपमाः ३० चिन्मात्रममरं
नाहं यन्नश्यामीति रोदिति अनष्टे एव तद्देहोज्ञानात्पूर्वो खरोलिका ३१ इदं चेतनमेवाहं नाहं देहा
दिदृश्यपः इति निश्चयवान्मोन्तर्मे समुत्पत्तिकर्हिचित् ३२ अस्य चेतनमाकाशो नाशो मे नोपप
द्यते चेतनेन जगत्सर्वं केवलं संदेहितात्ववः ३३ चेतने वज्रोपि तान्यत्किंचिद्रूपं जनापदि यदुच्चार्य
महाभूताः स्वात्माकिमपलप्यते ३४ न चेतनं चेत्क्षिपते तज्ज्ञानाः प्रत्यहं मनाः ब्रूतकिं न मनतापूर्वं
मृतं किल चेतनं ३५ तस्मान्न म्रियते किंचिन्न च जीवति किंचन जीवामीति मतो स्मातिश्चिच्चेतति
न नश्यति ३६ चिच्चेतति यथा वा यज्जन्तवः सा सुपश्यति आबालमेषोनुभवीनकश्चित्साचनश्यति ३७

३५ एवं मरणाप्रसिद्धेतच्चाह जीवनमपि न विकल्पना हर्षेत्याशयेनाह तस्मादिति चेतति भ्रान्तिमनुभवति स्वयं तु
कदापि न नश्यति तथा च श्रुतिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति ३६ सर्वेषामविनाशित्वे चेतना
मुख्यारेणेवा चीनमवः प्रसिद्धेनतद्विपरीत्येनेत्याह चिदिति ३७ ॥ ८२ ॥ ॥

स्वरूपात्तत्वित्वमावाप्तुचेत्यभेदे देशभेदे कालभेदे च न भिद्यते तर्हि बंधमोक्षयोः किंकृतः को वा विशेषस्तमाह अपरिज्ञानेति ३८ ३९ ४० तथाच जगद्रूपेण सत्यत्व मिथ्यात्वे स्वस्वनिश्चयानुसारविपर्ययेन वा लब्धेइत्याह ननत्दस्तीति ४१ उक्तमर्थं निगमयन्नुपसंहरति पद्यदिति यद्यथैजातं विघास्व तद्देशे व कालभेदे भेदो क्रमेरात्सहकालेभेदा अनियत विपरीत वा स्तीति पदुक्तं तत्प्रसिद्धमित्यर्थः ४२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षण्णवतितमः सर्गः ९६

परिपश्यति संसारं परिपश्यति मुक्तां सुखदुःखानि जानाति स्वरूपान्नु न भिद्यते ३८ अपरिज्ञातदेहस्तु बंधमोहाभिधां स्वपं अपरिज्ञात देहस्तु बंधमोक्षाभिधां स्वपं ३९ नास्त्यमेतिन चोदेति न कदाचन किंचन सर्वमेव च चिन्मात्रमाकाशविशदं यतः ४० न तदस्तिन यत्सत्यं न तदस्तिन यन्न सा यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तं प्रतिस्थितं ४१ यद्यथा जगति चेतति चेतनात्मा तत्तथानुभवतीत्यनुभूतिसिद्धं दृष्टविषामृतदृशैव यदार्थजातेनातो लिसंविदविधे यमिति प्रसिद्धं ४२ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे अमरत्वप्रतिपादनं नाम सर्गः ९६ श्रीवसिष्ठ उवाच संविन्मयत्वाज्जगतः स्वप्नस्य परमात्मनः ब्रह्माकाशतया सर्वं ब्रह्मैवेत्यनुभूयते १

वर्ण्यते सर्वशक्तित्वात्सर्वदा शक्तिसत्यता भोगासक्तिश्च सर्वेषां न त्वज्ञविरलस्थितिः ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वात्सर्वथानुकीर्णाहस्यतेति वक्ष्यमाणार्थोपयोगितया न तदस्तिनयत्सत्यमिति सर्गोपात्यश्लोकोक्तमर्थमपि तु भूमिकां रचयन्त्रिसंविन्मयत्वादिति परमात्मनः स्वप्नभूतस्य जगतः परमार्थसत्यब्रह्माकाशतया सर्वं ब्रह्मैवेति सत्यमेव जगदहंवैरनुभूयत इति नास्त्यकिंचिदसत्यमुक्तमित्यर्थः १ ॥ ॥ ॥ राम

एवब्रह्मरूपेणात्यन्तैयिकथंप्रतीपमानरूपेणासत्यतानहिरज्जुरूपेणसत्यमितितद्वस्तःसर्पःसत्योभवतितत्राह भ्रमस्ये
ति तत्रहिसर्पोपिदृश्यःरज्जुरपिदृश्याउभयोर्दृश्यत्वेरज्जुदृष्टेनसर्पबाधादसत्यतादृहतुजगम्भ्रान्तिर्दृश्यानदधिष्ठानम
हाचितिरदृष्टेतिवैषम्यांश्चेदात्मामरद्वाक्तिरिवस्वपमदृष्टोदृश्यभ्रमहेतुःकार्यरूपेणोवस्वसत्तांप्रकटयतीति अस्य
जगद्रूपस्यसत्यताप्रयुज्यतइत्यर्थः २ तर्हिनतदस्तिनपश्यवेत्युक्तिःकथंघटवांब्रह्मणोमृषात्वापोगात्तत्राह असत्वा
दितिबंधकालेदृश्यविश्रांतेःसर्वदृष्टोपरमलक्षणापोत्तस्वत्रासत्वादसंपत्तेःतांविनामहाचितेरद्वितीयविदात्मनःआ

भ्रमस्यचातिदृश्यत्वाददृश्यत्वान्महाचितेः मदशुक्तिवहात्मेतिसत्यतास्यापिप्रयुज्यते २ असत्वाद्दृ
श्यविश्रांतेरलभ्यत्वान्महाचितेः उपलब्धुरभावाब्रह्मशून्यतासीवहत्यपि ३ चिन्मात्रंपुरुषोकर्तास
त्यव्यक्ततोजगत् एवंदृष्टेःसमेतदेवमर्थोनुभूतितः ४ विवर्तोब्रह्मणोदृश्यमित्येवंवादिनोपिसत
मतमेवंस्वरूपाशामर्थोनामनुभूतितः ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

लभ्यत्वात्शुक्तिकालेपितुपलब्धःप्रमातुरंतःकरणोपहितस्यउपलंभकप्रमात्रादेश्चबाधेनाभावाच्छात्यंताप्रसिद्धि
प्रापतयाहतिपरमार्थेवलक्ष्यपिशून्यत्वमिवसुवचमित्यर्थः ३ एवंसतिसर्वेषांवादिनांवाक्यस्वारस्यभवसिद्धार्थप्र
तिपादनात्सत्यमेवेतिप्रपंचयिष्यन्प्रथमंसांख्योक्तेःसत्यतोदर्शयतिचिन्मात्रमिति इदंजगत्स्वभोहात्मतया
अवीपमानंतथाविधस्यामायपरंपरावधिभूतगुणात्रयसाम्यावस्थालक्षणादव्यक्ततःप्रधानाख्यात्मूलका
रणात्महदहंकारादिक्रमेणासमेतिआविर्भवतिपुरुषस्तुचिन्मात्रोअकर्ताच तस्यभोगमोक्षाहिद्वष्टेसर्गःप्र
वर्ततइत्येवंदृष्टिर्यस्यकपिलस्यतथैवतत्सत्यमित्यर्थः ५ पक्षवेदांतिब्रह्मणोविवर्तोजगदितिवादीत
स्यापिमतेसत तथापयीलोचनेरवं

५८

वा. टी. नि.

३०१
२९३

एवंकणादगौतमसौत्रांतिकवैभाषिकार्हतानां परमाणुसमूहात्मकमेव जगदिति कल्पनादिनस्तु भवानुसारित्वात्तेषामे
वेत्याह परमाणिविति ६ एवं दृष्टिसृष्टिवादिनामनिर्वचनीयमेवेहलोके परत्र च जगत् न तु सदसद्रूपतरकोटिप्रति
ष्ठितमित्याध्यात्मिकी मनःकल्पनामात्ररूपा जगतो गतिरवगतिरपि सत्यैवेत्यपेवानुभवादित्यर्थः ७ एवमेव अन्ये
चार्वाकाः बाह्यं स्थूलादिमात्रवस्तुरूपमेवास्ति अन्यदंतरं आत्मरूपं नास्तीति वदंति तेपि स्वस्ववादिनस्तथा पता
लेत्र स्वगरीम्पश्च स्तूरादिभ्योऽतीतं स्वात्मनि देहे विमृष्टं तो प्राप्नुवंति ८ एवं क्षणिकवादिनाक्षणभंगधीरपि यु

परमाणुसमूहात्मा जगदित्यपि सत्यतः संवेद्यते यथा यद्यत्तत्तथैवानुभूतितः ६ यथादृष्टं तथैवेद
मिहलोके परत्र च । नासन्न सदिति प्रोक्ता सत्यमाध्यात्मिकी गतिः ७ बाह्यमेवास्ति नान्यत्स्यादित्यन्येम
स्यवादिनः स्वात्मन्यक्षणगरातीतं प्राप्नुवंति न तेयतः ८ अनारतविपर्यासदर्शनात्क्षणभंगधी पु
नैव तद्विदा याथैसर्वे शक्तिरित्यदः ९ कलविंकघटन्यायो धर्म इत्यपि तद्विदां तथात्मसिद्धे
ध्यानांत देशेषु न दुष्यति १०

नैव प्रतिक्षणपरिणामिनां सर्वभावानामनारतविपर्यासदर्शनादित्यर्थः ९ यथा घटे वह्नेः कलविंकस्तन्मुखवाया
वरणो वहिरुड्डीयगच्छति एवं देहांतःपरिच्छिन्नो धर्मी जीवः कर्मक्षये परलोके उड्डीयगच्छतीत्यार्हतकल्पनापि सत्यात
याम्लेच्छानां पवनादानां ईश्वरो स्यादितो देहाकारएव जीवो देहनिखननदेशेषु तिष्ठति ततः कालांतरे ईश्वरे
णापरामृष्टे सत्त्रोछयाम् च्यतेउत्थितेश्च तं स्वर्गं नरके वाति वेयूयतइति कल्पनापि तद्गत भवाठ्याद्वन

राम
३०१

एवंसर्वत्रसमबुद्धीनांसम्यग्वस्तुविदांतद्दर्शिनांविप्राणांतन्मतिजन्मादिषुविषमत्वेनकदाचित्कत्वेनचप्रसिद्धेष्वपिसर्वत्र
समाःसदाहंतत्त्वभांतियतःइदंब्रह्मैवसर्वंसर्वात्मकं अतोनाकिंचिद्दुर्लभमितिसर्वेषांदिनामपिसर्वाभिलषितसिद्धिरि
त्यर्थः ११ एवंस्वभावादेवस्वयमेवसर्वंजगदुत्पद्यतेस्वभावादेवनश्यतिजगतःकर्ताकश्चिदस्तीतितद्विदांस्वभाववादि
नांचार्वाकाणांमतमपियुक्तमेव यतःघटपटादेर्देहादिबुद्धिमत्कार्यकर्तादृष्टिर्वातत्तृणांकुरादेस्तृणगन्विष्टापिप्रा
प्तिनोयाति नह्यकालदृष्टिसुक्षेत्रतृणादयःकृषीवलानांसस्यकार्यतामतिष्ठाविनैवकर्तारंस्वभावादेवजायमा

समाःसंतत्त्वविप्राणिविषमास्तन्मतिष्वपि भांत्येवंतद्विदांसर्वमिदंसर्वात्मकंयतः ११
स्वभावसिद्धमेवेदंयुक्तमित्येवतद्विदां अन्विष्टायातिनोप्राप्ताबुद्धिमत्सर्वकर्तृता १२
एकःसर्वत्रकर्तेतिमत्यंतन्मयचेतसां सोपिनिश्चयवान्सोत्रनदृप्रोतीत्यबाधितं १३

नाःकर्तृकल्पनांसहंतेनहिसर्वानिष्टकर्ताकश्चिदस्तितस्यवाकालवृष्टिपरक्षेत्रतृणादिनाप्रयोजनमस्तीतिक
ल्पनासंभवतीतिभावः १२ शिल्पेकुरादौसर्वत्रकार्यमात्रेएकःकर्ताइतियत्कल्पनंतदपिसत्यं तथापिनिश्चयव
तांईश्वरोपासकानांतत्साक्षाद्यत्नग्रहवरदानाद्यचिंत्यपादर्शनादित्याहएकइतितन्मयंतदासक्तंचेतोयेषां
सोयंउपासकःयतस्तथानिश्चयवानतःस्वात्मत्वोपास्यंसर्वकर्तारंप्राप्नोति नत्वसौयत्वैवारीवतेबाधि
तंमन्यते अकालदृष्टिसुक्षेत्रतृणादीनामपिसर्वानिष्टत्वासिद्धेःसर्वकर्मफलप्रदस्येश्वरस्यदुष्कर्मफ
लानिष्टकर्तृत्वेदोषाभावाश्चेति १३

वा०टी०नि० आस्तिकानां अयं लोक इव परोऽपि लोकोऽस्ति अतः परलोकार्थिनां तीर्थस्नानाग्निहोत्रादि इतरत्तु निष्फलेनेत्याह शंने श्री
इत्यत्र भावितभावनं सम्यगेव १४ इतरत्स्वादवत्सर्वपि सत्यमेव पत्रभूम्यादि तत्समाराभूम्यो ऽप्रमेयभूम्य त्वत्कल्पन
संभवादिति भावः १५ सर्ववादिनां स्वस्वाभिलषितसिद्धावुपपत्तिमाह चितिरिति १६ एवं भूम्याभूम्यादि लक्षणानि
वैचनीयत्वनीयविधावीदिनामपि तत्त्वाभिमते आवश्यक सत्यं नयत: सर्वेषु नैरूप्ये रागः साध्यानि वैचनीयामाया

३०२
२९४

अयं लोकः परश्चास्ति स्नानाग्न्यादि च नेतरत् इत्येतावद्रागसंविद्धिभावितभावनं १४ अशेषं
भूम्यमेवेति बौद्धनाम्नेतरद्वसत् लभ्यते तद्विचारेणापत्र किंचनैव हि १५ चितिश्चिंतामणिरिव
कल्पद्रुम इवेप्सितं आशु संपादयत्येतरां तालं नित्वाम्मि का १६ नेदं भूम्यं न चाभूम्यमेतयव
स्तुनतद्विदं सर्वे शंके हि साशांतिनैतद्घनएवतत् १७ तस्मात्त्वमिच्छयैवपुंसि न्यः स्थितः सात
पानत: आवश्यं फलमाप्नोति मवेद्यालंप्याद्विवर्जिते १८ विचार्य पंडितैः सार्द्धं श्रेष्ठ वस्तु निधामता
सहलौनिश्चयोगात्तो नैतरत्त्वपथायथा १९

शान्ति: हि यस्मात् अकस्यं न पद्मिधनैब्रह्मनदेवचन उभयविलक्षणोऽस्यर्थः १७ बाल्यात् आविश्यात्रहलक्ष
स्थापनाद्धतो: पूर्वनिश्चयान्निवर्तते चेदित्यर्थः अथवा बाल्यादारभ्यानुनिवर्ततेचेत् तथा च यावदात्मज्ञा
नं नास्ति तावदेव तन्त्रसिद्धान्ताः सर्वाः आत्मज्ञाने तु आत्मैव सत्यो नान्य इति भावः १८ अत एवाविचारात् घस्य
कस्यचित्सिद्धिर्नेत्याह विचार्येति १९

राम:
३०२

पण्डितेश्रेष्ठलक्षणमाह संभवतीति द्वाभ्यां शास्त्रतः अध्ययनतः व्यवहारतः आचरणतः यत्र देशे तामेति यस्य परीक्षणम्या
न्नेष्यन्वयोतनाय २० अनिंद्यः निंद्ययोग्यनिषिद्धाचरणहीनः २१ नहि किंनिस्पृह्यांतरनिष्ठाः विफला एवेत्याह
सर्व एवेति श्रेयः स्वस्वनिष्ठा यावद्रूपमभिलाषितं धावति प्राप्नुवंति तेषु परमपुरुषार्थसाधने किं स्यादिति विचार्य
सच्छास्त्रसद्गुरुरूपं वस्तु समाश्रयेत् २२ नौवशीघ्रं समाश्रयेत्तत्र विलंबेन आयुषि विघ्ना सापायोगादित्याशयेनाह कल्लो
लैरिति कल्लोलैर्मनोरथपरंपरातरंगैः अज्ञाताः अलक्षिताः तृणानामलमिवाबिंदवइव २३ भोगतृष्णाया व

संभवत्युत्तमप्रज्ञः शास्त्रतो व्यवहारतः योयत्र तामतत्रासौ पण्डितस्तं समाश्रयेत् २० सतां विदग्धा
नां नैःस्पृह्यात् व्यवहारिणां यः समाल्हादको निंद्यः स श्रेष्ठस्तं समाश्रयेत् २१ सर्व एवानिशं श्रे
यो धावति प्राणिनो बलात् यदि निःश्रेयसी वत द्विचार्य समाश्रयेत् २२ कल्लोलैस्तृष्णाणां
नृणां संसारसागरे अज्ञाता दिवसा यांति तृणानामिव बिंदवः २३ श्रीरामउवाच जगत्पूर्वं तन्ने
वापि विघ्नान्तावितते पदे पूर्वापरविचारेण केपराभावदर्शिनः २४ ॥ ॥ ॥

ल्पान्तद्दिरन्नाम्नुमुक्षवदुर्लभाल्लेष्वपि परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारवंतस्त्वद्युक्तलक्षणाः पंडितश्रेष्ठाः अतिदुर्लभाः इ
त्यमुमेवार्थं विस्तरेण श्रीनुकामो रामः पृच्छति जगदिति विततेपदे ब्रह्माकाशे जगद्दिदृप्सहस्त्रवितानजालप्र
सारपूर्वकं अतिविस्तारेणाविघ्ना तत्प्राणिनो भोगात् स्मेति शेषः एवं सति पूर्वापरजगत्स्वरूपानर्थविचारेण हा
णहारविचारेण च भावः परमार्थस्तद्दर्शिनः परास्त्वद्युक्तश्रेष्ठपंडिताः केवा स्युः ते अतिदुर्लभा इत्यर्थः २४

सत्यमतिकुलेमालयापि देवासुरमनुष्यगंधर्वादिजातिभेदेषु ते तेत्थैवेति प्रपलेनान्वेष्याः इति वसिष्ठस्तत्तरमाह ज्ञातौ।
ज्ञाताविति तयोर्यो देवानां प्रतिबुध्यतः स एव तद्भवनत्या अ॰ पीतो तथा मनुष्याणामित्यादिक्रमेण निरूपणे स्वरूपाः भवं
ति संभवत्येव २५ अन्येत्वसर्वे मूढाः मोहमाहा बुधो भोगतृष्णाकल्लोलैस्तु तावद्भ्रमंते २६ तदेवदेवादिजातिभे
देषु तदेव देवादिजातिभेदेषु प्रपंचयति तक्षान्तस्थितपदृत्यादिना दवेनवनकुत्वाशुभेन २७ दानवारिभिर्दे
वैर्नाशपरालक्षरोऽत्र वदेन हागतंर्यातिपीताः २८ गंधर्वेषु मपि गीतलक्ष्यांशापन्नेन न दिशाऽनदृशात्मरैः अ

श्रीवसिष्ठउवाच ज्ञातौ ज्ञातौ कतिपये ब्रह्मपदस्वरूपा भवंति ते येषां योतिप्रकाशेन दिवसाभास्वतामि
व २५ अधस्त्वाहुर्यथावेतस्य कावर्त्ते विवर्त्तनैः तर्वेत्तावद्यनेमूढा मोहमर्यादा बुधो २६ त
शान्तस्थितयो भोगवत्किंशुकज्वलत्स्थले दवादिविदग्धेनाद्रौ दह्यमानाद्रुमा इव २७ पातितामदर्ग
पन्नादानवादानवारिभिः गजा इव निरालाना घोरे नाशपरो वदे २८ नतोधमपि गंधर्वी दर्शयंति
विवेकजे गतयोलपरामर्शाश्चरं तिहरिणा इव २९ विद्याधरास्तु विद्यानामाधारत्वेन मोहिताः
स्फुरितानामुदाराणामपि कुर्वंति नादरं ३० पक्षा विद्रोमितमुर्वीरक्षतामक्षता इव दर्शयंत
सहायेषु बालवृद्धातुरेषु च ३१

रि षड्वर्गाः अत्र स्पर्शनदृतिपरामर्शाः हरिणाः इव मत्तगंधाधसन्निधिमेवं निगच्छंति २९ मूलविद्यायाश्चापि विद्यात्वात्त
द्योग्यताबलेन स्फुरितानामविरुद्धानां विवेकानामादरं न कुर्वंति भोगसाधनविद्यास्ववरमेलत्त्वतर्थः ३० मद्यज्व
रोन्मादादि दोषोत्पादनेन विक्षोभिताः म॰ अनावासीयैः स्वपरक्षताद्वस्वदेहस्थिरमत्यमानाइतियावत् असा
हायेष्वेकाकाकिंशुमरोगिमन्त्रादिव लग्नप्तेषु च बालादिषु स्वदक्षमां दर्शयंति ३१ ॥ ॥ ॥

राक्षसानांतुकामबलस्थौ यदिनार्दतिवत्मत्तानांत्रारिणांशत्रुम॰नेनहरिणाहिंहम॰तेनविस्तुनापरिक्षयः कृतःआगे
चतेकरिष्यसातितन्नमादफलंतेषांप्रत्यक्षमेवेत्याह इतिनामिति ३१ पिशाचानांतुसदाक्षुधातुरत्वात्प्राणिवधभोजन
चिंतैवस्मदेतिनकदाचिदपिविवेकप्रसक्तिरित्याह पिशाचाइति अज्ञानधूमांधकारस्य अनिलवत्क्रोधहिंसादिज्वा
लात्वस्यपादिकयाम॰तभोजनचिंतया पथाश्रमतोपतिलाः आह नयःसदैवसम्भ्रमज्वालापाइदत्यमानस्वपश्यंपति

इतिनामिवमत्तानांरहस्याहरिणारिणां कृतःकरिपसिंहैर्वरा रक्षसानांपरिक्षयः ३१ म॰श्रीपिशा
चाःपश्यंतिम॰तभोजनचिंतया धूमांधकारानिलपाज्वालापाकृतपोपथा ३२ नागजालम॰णा
लानिमग्नानिधरणीतले नगानामिवमूलानिजडानीवस्थितान्यलं ३४ विवरंकुररणांयेषांकाष्ठा
नामिवम॰जलेनेषामसुरवालानांविवेकेषु कथैव का ३५ अलमात्रकरणार्थेनु संचरंति दि
वानिशं पिपालिकासंधमीराः प्रापेणपुरुषा अपि ३६ सर्वासांम॰तजातानां स्वगाराणां
यदीर्घया श्रीबाणामिवगच्छंति दिवसानिदुरीहया ३७ नकंचित्तास्यशाम्यंतविविक्तोविमलो
जने जलेगाधेनिपतिंतनिमज्जंतंतरंजोपथा ३८

तथापिशाचाअपीत्यर्थः ३३ एवंनागजातावपिविवेकोदुर्लभ इत्याह नागा जालेति धरणीतलेपाताले नगानांवृ
क्षाणांम॰लानीवजडान्यचेतनानीवविवेकहीनानिस्थितानि ३४ ३५ एवंबलवीर्यप्रभावादिसंपन्नानां
देवादिअसुरांतानांविवेकाद्यौर्लभ्येअन्येषांतत्किंवाच्यमित्याशयेनाह अल्पमात्रेत्यादिपुरुषाः मनुष्याः ३६ ३७
यथाजलेनिमज्जंतंरजाम्प्रुक्ष्यांसुतेस्यशांतिदुर ३८ ॥ ७१ ॥ ॥

मानः देहाद्यभिमानलम्पटरौर्वपुभिः अक्रोधानिपमेभ्यः आधूतासंतः क्रोधादिवृष्पतांनीयंते यथा कापिकैः
सर्पकंपकुटभिः कृषीवलैर्धान्येस्फुटतासिद्ध्यर्थं खलेषु प्रतानुद्धापिताः किरातनिकराः निःसारधान्याभ्या सासम
हाः वपुर्भिनीयंते तद्वदित्यर्थः ४९ सुरारुधिरपानमांसादिभोजनलक्षणाः जेबालः पंकोपमिस्तथाविधेनाम
सेधामेफलभोगात्मकिलस्वरादुर्गंधिपल्वलोहारेपतिताः अविवेकेनेत्यर्थः ५० एवं देवादिजातिषु विवेकवताः

नार्यंतेनीपमाधूतामानवामानवापुभिः कापिकैःस्फुटनाप्रताःकिराहूनि कराइव ४९ पानभो
जनजंबाले गहनेयो गिनीगणाः दुर्गंधपल्वलोहारे पतिताः पामराइव ५० केवलं यमचंद्रेंद्र
सूर्याकीवरुणानिलाः जीवन्मुक्ता हरिब्रह्मगुरुशुक्रानलादयः ५१ प्रजापतीनां सप्तर्षिदक्षा
द्याःकश्यपादयः नारदाद्याःकुमाराद्याःसनकाद्यास्तदात्मजाः ५२ दानवानां हिरण्याक्षबलि
प्रह्लादशंबराः मयवृत्रांधकनमुचिकेशिपुत्रमुरादयः ५३ विद्याधरगणाधारक्ष्याः सुमहसेंद्रजिदा
दयः शेषतक्षककर्कोटमहापद्मादयो हि तु ५४ ब्रह्मविष्णिंद्रलोकेषु वास्तव्या मुक्तदेहि
नः मुक्तस्वभावास्त्वपिताः ह्रिहूः साध्याश्च केचन ५५ ॥ ॥ ॥

नारीलम्पंप्रपंच्यनेषुपेप्रबुद्धास्तान्परिगणितानिकवतिपया मूदर्शयति केवलमित्यादिना ५१ ५२ ५३
अहिषु नागेषु ५४ दृष्टानि वास्तव्याः मुक्ता देहिनो जीवन्मुक्ताः तुषितादयो देवयोनिभेदाः केचनमनुसर्ग ५५

५६ सर्वे ज्ञातिषु पि जीवन्मुक्ताः संति किंतु ते विरला इत्येवं दृष्टांतेनोपपादयति मज्जानितिस्पष्टं ५७ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तनवतितमः सर्गः ९७ लक्षणान्युपवर्णयिते स्तान्त्वविदामिह परीक्ष्यो पेक्ष्यतद्दोषानुकर्तव्यत्वब्रह्मरूपः तत्तु तंत्र्याल्पतां तथा च लोभादिदोषाल्पतापि तल्लक्षणं चेन्निर्दोषत्वं किं वाच्य मिति भावः १ नाविशति क्वापि विषयेनाभिनिविशति एवं नाहरंति नसंगृह्णंति भोग्यजातं २ एवं पारलौकि ककर्मस्वपि नात्यंतकापल्ली शा वहं ष्ठ प्रष्ठ वैदिकवद्गुणान् क्लिश्यंतीत्याह नेति अस्तिपरलोक इति मतिर्येषां स

मानुषेषु च राजानो मुनयो ब्राह्मणोत्तमाः जीवन्मुक्ताः संभवंति विरला लक्षरघूद्वह ५६ मज्जानितं
ति सकलानि बहूनि दिक्षु बोधान्वितानि विरलानि भवंति किंतु वृक्षा भवंति फलपल्लवजालयु
क्ताः कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु संभवंति ५७ इति श्री महारामायणे विवेकि विरलत्ववर्णनं नाम स
प्तनवतितमः सर्गः ९७ श्रीवसिष्ठ उवाच विवेकिनो विरक्तापि विश्रांता पेपरे पदे तेषां तनुत्वमा
याति लोभमोहादिरूपोरयः १ नहृष्यंति न कुप्यंति नाविशंत्याहरंति च उद्विजंते पि नो लोकाल्लोका
न्नोद्विजयंति च २ नत्वास्तिक्यान्न चास्तिक्यात्का ष्टानुष्टानवैदिकाः मनोज्ञमधुराचाराः प्रियपेशलवा
दिनः ३ संगाद्दूरादपत्यतः शशांककिरणा इव विवेचितारः कार्याणां निर्णेतारः क्षणादपि ४
अनुद्वेगकराचारा बांधवा नागरा इव बहिः सर्वसमाचारा अंतः सर्वार्थशीतलाः ५ शास्त्रार्थरसिका
सज्ज्ञाज्ञातलोकपरावराः हेयोपादेयवेत्तारो यथाप्राप्तानि पातिनः ६ ॥ ॥ ॥
नास्तिक स्तद्व्यतरभावाभिमानप्रयुक्तात् दृढ्नादित्यर्थः ३ कार्याणां कर्तव्यत्वेनाभिमतानां लौकिकवैदिककर्मणां
परस्परविरोधादननुष्ठानसंकटे अकार्येभ्यो विवेचयितारः संदेहे निर्णेतारः ४ नागराश्चतुराः सर्वैः सम

वा·पी·नि·उ सज्जनस्थितौ सदास्थितौ सदासंचारे अनावरणां उपदेशेन हृदयकोशोद्घाटनं तत्र प्रयुक्तै दृशौ नोदय सौगंध्यैः परैरनास्पदैः
अगम्यपदान्तैः सुखैपशुनैरन्यैरनागतैरप्रथितैः पूजयेतीति परेणान्वयः ७ पुष्पपक्षे अनावरणो त्यादि स्पष्टं आ
वर्जयति गुरौ वेशाकुर्वंति ८ शीतलमास्पदं उद्यानादि तत्र हुस्निग्धाः मधुमत्ताः एणांमगकरं देशं भंगदंवत्र्याकुलं द्रुमि

३०५

२६७

विरुद्धकार्ये विरतारतिकाः सज्जनस्थितौ अनावरणाः सौगंध्यैः परास्पदमुखवाशनैः ७ पूजयंत्या
गतं फुल्लाभंगं पुमदवाथिनं आवर्जयति जनतां जनतां जनतापापहारिणः ८ शीतलास्पदं
स्निग्धाः प्राहम्रीवषपीधराः मधुमदंगाकरधारा देशांभंगदमाकुलं ९ धारयंत्यागतं क्षोभं मधुक
पमितयर्वेताः उत्साहयंति विपदि सुखयंति विपदि सुखयंति च संपदि १० चंद्रबिंबोपमाकार
हाराइव गुणाकराः पशुःपुष्पामलदिशोभा विमलफलहेतवः ११ पुंस्कोकिलसमालापा माधवद्रह
वसाधवः कल्लोलबहुलावेन्यामोहमकरालयं १२ ॥

समासीपरवचनादिप्रवर्कैः जनस्य मत पापपमावसत्कर्मानुष्ठापन सामाध्युपायैः रोधयंति विष्ठ्यान्निवारयंतीति
परेणान्वयः ९ १० रूपमाधुर्यप्रेमादिगुणाकराः पतिव्रताइव पशूद् त्यादि विशेषणैः साधून्वर्हत न्वेनो
प्रस्तले ११ माधवाः वसंताः कल्लोलेत्यादि निपरचित महार्णव विशेषणानि १२ ॥ ॥

रामः

३०५

यथाकरेषु अतिशिशिरतरपवनविक्षिप्ततरंगच्छलेन लुठन्तं हेमन्तमिव जनास्पदं जनपदं मङ्गहसादि जना तास्य दयप्र
वनेच लोडयन्तं वीचयः षड्रमयस्तद्विक्षोभेश्चपलं नतप्रसिद्धलोभदेषादिमोहितैर्बोध्यचै इदृशमपि परेषां राजादीनां
वित्तमहार्णवं सामदानादिना विवेकोपदेशश्च रोधयितुं शक्ताः १३ तरस्याः उदासीनाः वेलासन्निहिताश्च सा
धुपर्वताइति रूपकेनोपमितसामासः सामान्यधर्मीणां प्रयोगात् अतस्तेव सतांविवेकिनां आपदादिषु प्राप्तेषु सं
तरवगतिः कल्लोलेषु अशुनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युलक्षणषडूर्मिषु आकुलेषु देशविद्विरादिषु

लुठन्तमिव हेमन्तं लोडयन्तं जनास्पदं वीचिविक्षोभचपलं परवित्तमहार्णवं १३ तत्र रोधयितुं
शक्ता सन्तरस्याः साधुपर्वताः आपत्सु बुद्धिनाशेषु कल्लोलेष्वाकुलेषु च १४ सङ्कटेषु दुर
न्तेषु सन्तरवगतिः सतां एभिश्चिन्हैः यथान्यैश्च ज्ञात्वा तानुविनाशपात् १५ आश्रयेत्तैकविश्रा
न्त्यै श्रान्तः संसारवर्त्मना यस्मादत्यन्तविषमः संसारोरगसागरः १६ विना सत्संगमन्येन पोत
केन न तीर्यते आस्तां किमेवविचारेण यन्मद्वेदस्कन्तमम १७ इत्येतः कल्कमासाद्य नस्यैयत्नु
र्मकारवत् एकोपि विद्यते यस्य गुणस्तस्य सर्वं मुक्तं जनः १८ अनादृतान्यतद्दोषतावन्मात्र
समाश्रयेत् गुणान्दोषांश्चविज्ञानुमावान्यान्स्वयप्नलतः १९ यथाहं भवसत्संगशास्त्रैः आ
त्विष्यमेधयेत दोषलेशमनादृत्य नित्यं सेवेत सज्जनं २० ॥ ॥ ॥ ॥

च १४ एभिरिदानीमुक्तैरथशब्दवशात्ते समुच्चये अन्यैः प्रागुक्तैश्च १५ एकस्मिन्नद्वयेब्रह्मणि विश्रान्त्यै
उरगभीषणाः सागरः उरगसागरः १६ १७ कल्कं प्रमादं उक्तगुणानामध्ये एकोपि गुणोपस्य विद्यते तपि
मेतावन्मात्रं उद्दिश्य सर्वे कार्यं तरन्ते स्म जनास्तस्मात् अनादृतान्यतदोषयथास्यात्तथाऽऽश्रयेदिति परिणा
न्वयः १८ १९ २०

वा.टी.नि.
३०६
२९८

स्थूलाः दोषाः यस्य तथाविधं तु आत्तवीर्यं पूर्वपरिजनं शनैः परिहरेत् त्यजेत् तदपरिहारे के दोषास्तानाह पा
तो चिरमयं शोधितमपि चित्तं भीरु आरम्भं रागादिकलुषतां याति स्थिरमपि विश्रान्तिसुखविच्छेदस्थिरतां याति २१ कुतस्त
न्मन्यसे इति चेल्लोके तथैव दृष्टेनादित्याह यथेति आसेवितनोपि को दोषस्तत्राह एष इति अपातः जगदनिष्टस्य सूचकः २२ पापे
जनानां दुरहे दृष्टेः दृश्यते यथा लुब्धो मात्यादि संगादुष्टिः कामधेनुहरणे प्रवृत्तिस्तथा च परस्य खेरहत्या बहुतरं आडीवकपु
दूतजगदनिष्टं एवं कश्यप विप्रवः प्रसन्नीनां भावो संगत्या जगदनिष्टनिमित्तदैत्यराक्षसाद्युत्पादने प्रवृत्तिरपि देशकाल

स्थूलदोषं त्वनिर्वीर्यं शनैः परिहरेत् क्रमात् । पालितस्यमरम्यत्वं स्थिरमस्थिरतामपि २१ पश्चाद्दृष्टं तथा मन्ये
याति साधुरसाधुतां एष सो त्वं तदुत्पातो यः साधुपीतिदुष्टतां २२ देशकालवशात्पौर्मे होत्पातोपि दूष्यते ॥
सर्वैकर्मा शिशित्यजन्यकुपोत्साज्जनसंगमं २३ एतत्कर्मनिराबाधलोकद्वितीयसाधनं न सज्जनाद्दूरतरः क्वापि
मद्वेमज्जेत साधून्विनयक्रियान्वितः स्वशंत्यफलेन हि तत्सौम्यीपर्गविसारिशास्त्रकृतपुष्परेणवः २४ इति श्रीम
हारामायणे सज्जनसमागमसंसारनामाष्टनवतितमः सर्गः ९८ ॥ ॥ ॥ ॥

वशाद्दूमकेत्वादिप्रसिद्धमहोत्पातवद्दूष्यत इत्यर्थः उक्तमर्थमुपसंहरति सर्वैति २३ सर्वसज्जनसमागमो गुरार्जन
क्रमेराज्ञानप्रतिष्ठासिद्धिपर्यन्तेन विच्छेदनीयइत्याह न के चिदपि काले सज्जनाद्दूरे ईश्वरः न भवेत् विनयसेवादि क्रियान्वि
तः सन् सदैवमज्जेत किंतत्तत्राह स्वशंतानि तेषां साधूनां शमीपर्गाः नेऽत्र फलेनैव विसारिणः तासेषां पुंसीति तत्त्यादि गुरालसं
राः पुष्परेणवः सो गन्धविशेषाः अधिवासनमिश्रीकृततिलानिव स्थूर्यंति अवपं संकामंतीत्यर्थः २४ इति वासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे अष्टनवतितमः सर्गः ९८ ॥ ७ ॥ ॥

राम:
३०६

कृमिकीटपतंगानामितितिर्यक्स्थावरजन्मनां संसारो याहृशो भोगस्तत्त्वदेति हृव तपेति कृमिकीटपतंगादीनामतिसूक्ष्मजंतूनां ता
त्कालिकदुःखोपशमोपायाभावे जीवनमेव दुर्लभं उपायेवत्वेज्ञातुं न शक्नुवंति तथा सति कथं जीवंतीति तेषां संहरणस्थितिं
ज्ञातिप्रसंगात् जिज्ञासमानो रामः पृच्छति संतीत्यादिना अस्माकं मनुष्यजातीनामैहिकामुष्मिकदुःखक्षये शास्त्रादयउपा
याः संति ये कृम्यादयस्तेषां दुःखक्षयः कथं केनोपायेन तदभावे च ते कथं स्थिताः जीवंतीत्यन्वयः १ २ आत्मोचितायां
तत्तद्योग्यभोगोचितायां सुखसत्तायां तथा च तत्तद्योनिभोग्यविषयसुखलवस्तेषां महान्पुरुषार्थ इव भाति तावतैव ते

श्रीरामउवाच संति दुःखक्षयेऽस्माकं शास्त्रसत्संगयुक्तयः मंत्रौषधतपोदानतीर्थप्रायाश्च मादृशाः १
कृमिकीटपतंगाद्यास्तिर्यक्स्थावरजातयः कथं स्थिताः किमारंभास्तेषां दुःखक्षयः कथं २ श्रीवसिष्ठउ
वाच सर्वाण्येव देहजातानि स्थावराणि चराणि च आत्मोचितायां सत्तायां विश्रांतानि स्थितान्यलं ३ म
तानाम राम यथास्माकं मितेषणाः किं त्वल्पास्था अपि विघ्नास्तेषां चलाचलसंनिभाः ४ यथा विराड्
प्रयतते बालखिल्यास्तथैव च बालमुष्टिस्थलव्यकायेऽपि प्रयतंते ५ जायंते च म्रियंते च
निराधारे च खगाः स्वैकविषयास्तेषां स्वास्थ्यं न भवति क्षणात् ६ ॥ ॥ ॥

विश्रांतास्तत्तदाशयैवकृतदुःखान्यपि सहमानाः जीवंतीत्यर्थः ३ सुखरागाः स्वस्वयोग्योचितभोगेच्छाः संतीति शेषः
किंतु वयं तु भोगेच्छाल्पास्था अल्पविघ्नाश्च तेषां तु मोहकामादिदोषप्राबल्याद्विवेकाभावाद्बुद्धिकोशास्थ्या अचल
सन्निभा महांतो बहव एव विघ्नाः ४ भोगेषु बद्धास्थाः इति कुतो ज्ञायते इति चेत् प्रप्लावितसलिंगात्याशयेनाह यथे
ति विराड् ब्रह्मांडशरीरो जीवः यथा स्वाधिकारनिर्वाहचेष्टाभिः स्वभोगाय प्रयतते तथा वालाग्रकेशानां खिल्य
गमागैः संमितदेहाः कृमिकीटमशकमत्कुणादयोऽपि तथैव बालमुष्टिछिद्रापेक्षया अल्पकायेऽपि स्वस्वावका
शे प्रयतंते ५ खगाः प्राणुक्ताः आकाशपदिराः स्वास्थ्यं स्थैर्यं प्रपलविच्छिद्विपिरितिपावत ६ ॥

पिपीलिकादीनां कणाद्यर्जने प्रयत्नबाहुल्यदर्शनादपि तेषां भोगास्पदबाहुल्यमनुमीयत इत्याशयेनाह पिपीलिकाद्या इति गेहास्त्रा
वासपदाभ्यां तत्संपादनप्रयत्नाः लक्ष्यन्ते आत्मबंधुपदेन च कुटुंबपोषणप्रयत्नः अस्माद्दिवसकल्पोऽपि दीर्घः काल
स्तासां कणार्जनादिप्रयत्नेश्वरादन्यपर्यायो नाल्पमित्यर्थः ७ तिमिनामकश्चन्मत्स्यगणस्तन्मयः कृमिरस्ति ॥८ देहे
नस्रोऽपि मुचाहंममतालक्षणाध्यासश्च नृणां कृमेश्च समान इत्याह अयमिति उच्चैर्गुणातिशयैः स्फारं बहुतरास्यायोऽपं

पिपीलिकाद्यास्तथापि गेहावासात्मबंधुभिः अस्माद्दिवसकल्पोऽपि न पर्यायः क्षणो यथा ७ त्रसरेणु
प्रमाणात्मा कश्चित्तिमिनामकः गमनेच्छया तानस्य गहुरैवलक्ष्यते ८ अयं सोऽहमिदं तन्म इत्याक
ल्पितकल्पनं जगद्यथा नृणां स्फारं तथैवोच्चैर्गुणैः कृमेः ९ देशकालक्रियाद्रव्यव्यवसायार्जनाकृते स्व
पतेव्रणकीटानामस्माकमिव जीवितं १० पादपाः किंचिदुन्निद्राः घननिद्राः स्वल्पफलाः कृमिकीटाद
यः कार्येतरवत्स्वप्नबोधिनः ११ शरीरनाशाद्वैषां तु सर्वसंप्रति दुःखकृत् अस्माकमिव तेषां नभीति
तं तत्सुखापते १२

तथैव कृमेरपि ९ विषयास्यापाद्यर्थमायुः क्षणोऽपि कीटादीनामस्माकं च समान इत्याह देशेति १० किंचिदुन्निद्राः
ईषज्जागरूकाः कार्ये त्वस्वोन्मिनिविषयो गेहस्वप्नश्च बोधो जागरश्च न वोत्स्वरति स्वप्नबोधिनः ११ एषां कृमिकाद्यस्याणाम
वराणां सं प्रति शरीरकाले सुखं स्यन्तामांगजस्माकमिव शरीरनाशश्च दुःखकृत नजीवनं शरीरे प्राणावस्थानं १२ ३०८

अस्मद्योग्यान् इह प्रासादधनरत्नादिकं तेऽकर्षं पश्यन्तीति तदाह जना इति स्वभोग्यपदार्थजालं उदासीनतया हंसमूर्ध्नं न खलु पश्यन्ति
तात्पर्यः १३ पदार्थानां उत्कर्षापकर्षादि बुद्धिहेतुना गुणाक्रियोपयोगादिप्रविभागेन १४ विक्रीतजनसाम्यपशूनां
मुपपादयन्निदं यादिति पशवो हि बलीवर्दादयो नासाहरयोह्यपानसंसकाशादंतः सुखदुःखोत्पादपरिकृष्यन्ते न
सन्तः नासिकाप्रदेशाद्ब्रुवन्त्यपुनरसनागुणो बहिः परिकृष्यते एवमुभयतः पराधीनतया कृष्यमाणा अपि सुखदुःखपरि
हर्तुं निवेदयितुं वा न शक्नुवन्ति तथा द्वीपान्तरविक्रीताः पामरा अपीति तयोः साम्यमित्यर्थः १५ इत्थादी सुखदुःखानु

जनो द्वीपान्तरं प्राह विक्रीतः परिपश्यति पदार्थजालं पश्यन्ति तादृक्यशुभगादयः १३ अस्मा
कमिव हंसा रसिरश्चां सुखदुःखदः पदार्थप्रविभागेन केवलं ते विवर्जिताः १४ इदं पापं सुखदुः
खोत्पादनासातीरसनागुणैः पशवः परिकृष्यन्ते विक्रीताः पामरा अपि १५ सुप्तानां पाहतास्माकं
वेदनं स्पर्शसुत्वचो वृक्षगुल्माकुरादीनां नानादयुग्मवेदनं १६ पादगस्माकमित्यर्थक्रमसंसारपा
तिनां पदार्थवेदनं ताद्दक्तिरश्चामात्मसमम् १७

भवप्रकार मूल्यस्य दन्तुभवानुकूल्येनोपपादयति सुप्तानामिति स्पर्शसुत्वचां सुकुमारत्वचां सुप्तानां निद्रापर
रवशाच्चेतसां अस्माकं बहुतरशान्तोऽस्ममशकमत्कुणादिभिर्बाध्यमानानां असुखनिद्रापापादकं यत्दृढं दुःखवेद
नं तादृगित्यर्थः अंकुरगतसंतापसौकुमार्यानस्त्रकृमिकीटादिदंशने दुःखातिशयद्योतनार्थं १६ तिरश्चां पदार्थ
प्रविभागेन विवर्जितं वेदनं पद्दुर्कातदपि उपपादने नानुभवमारोहयति पादगेति इतिदेशं क्षोभपलापनेन
धावनादिगतिस्तदर्थं कुशाकंटकतप्तवालुकाक्रमणमारोहणादिक्रमसंसारेपतनशीलानां अस्माकं पाद
गं सर्वतोभयाशंकिपदार्थवेदनं ताद्दक्पक्षिसर्पादितिरश्चामपि सदेत्यर्थः १७ ॥

वा. रा. ति. ३. ३०८ ३००

विकल्पविभ्रमविक्षेपानुभवं वै मुक्तं चेत् आह्लादमात्रे सामान्यभूते स्वरूपानंदे सुखतः आहारनिद्रामैथुनादिसुखेषु च इदं दृश्य
कोटस्य च सौम्यत्वेन वः प्रसादलक्षणां समं विकल्पो विक्षेपश्च तदुदयो यस्यि अनतिक्रमो दुश्चितिक्रम इत्यर्थः १८ तिरश्चां इदं दृश्य
चेति शेषः न भिद्यते न विच्छिद्यते १९ पदार्थाः शास्त्रगम्याः पुण्यपापब्रह्मस्वर्गादयः भूतार्थाः अतीतपदार्थाः भविष्यद्

आह्लादमात्रे सौम्यत्वं सुखानन्देन्द्रकांतयोः समं विकल्पाविमुक्तो विकल्पस्त्वनतिक्रमः १८ राग
द्वेषभयाहारमैथुनोत्थसुखासुखे तिरश्चां जनमनस्यादिस्वेद कश्चिन्न भिद्यते १९ अतीतपदार्थभू
तार्थभविष्यद्भूतबोधतः गोश्वबभ्रुहरिणगोमायुगजादीनां न भिः समं २० निद्रामयानां वृक्षाणां स्व
सत्तामबलादयः स्थिता अनुभवंतो न्येचिदाकाशसंस्कृति २१ ॥ ॥ ॥

निमापिकृषिफलादिपदार्थाः एतेषां बोधतः अतीतः अतद्द्योधान्विहाय पशोर्बहूनां वृक्षर्नकुलः आहिः सर्पः गोमायुः शृगालः ग
जादिश्च ये पशवस्तेषां सर्वेषां नृभिः समं तुल्यमित्यर्थः २० एवं जादयस्तर्हि कथमनुभवंति मत्राह निद्रेति निद्राप्रचु
राणां सुषुप्तिस्थानां वृक्षाणां पाषाणमरुतपादानां कोशचलपाषाणादयोऽनुभवंतः स्थिताः अन्ये हि भवन्तो वी
रपलत्वरूपनेतान्न अखंडितं चिदाकाशमनुभवंतः सदा समाधौ स्थिता इत्यर्थः २१ ॥ ॥

रामः ३०८

इत्थं वनवृक्षादिजीववद् दृशाज्ज्ञप्तेः कल्पनतिषामापीननिद्रावान्नापि अश्वादिजीवजातिदृशान्तेषां स्वसत्तास्यत्वात् जंगमजा
तिष्वपि ननु त्वद्दृशा तेषां चिदाकाशमात्रत्वात् किंतु कतिपयाद्जंगमजातिदृशा यावद्दृष्टिलेबद्ध तरदृष्टिविरुद्धां जगत्सत्ता
साधयितुं स्वमतद्वयाशये नाह आपीनेति पार्ति जंगमानि जीवजातानि तान्यपि सुषुप्तिमरणामूर्छामोक्षाद्यवस्थासु चि
दाकाशमेव नाम तत्र केषांचित्कदाचन स्वप्ने अद्वैविविकाः सेन जागरे सर्वविकासेन भासमानं किंचिज्जगद्बहुत
रदृष्ट्यनुरोधात् चिदाकाशमेवेति युक्तमित्यर्थः २२ तत्र पाषाणादिसत्तापाचमहीरुहाणां निद्रासादृश्ये नोपलंभमुक्त्वा नर

आपीननिद्रा वृक्षाद्याः स्वसत्तास्थास्तथाद्रयः जंगमानि चिदाकाशं नाम किंचित्कदाचन २२
आखंडचिन्माशैलादिसत्तानिद्राचमहीरुहां द्वैतोपलंभमुक्तत्वात् एवमेवैकमतो जगत् २३
परिज्ञातं जगद्यावदपरिज्ञानमेष्युत नवैनाहं न चैवाभिनाभीनं च भविष्यति २४
यथास्थितं सद्द्वैतं मौनमेव शिलाघनं अनाद्यंतमविच्छिन्नमनिद्रं च सनिद्रकं २५

मेव अतस्तद्दृशा जगदेकं अज्ञानोपहितचिन्मात्रमेव २३ अस्मद्दृशापि स्वतत्त्वं यावदपरिज्ञानं संप्रयुक्तं तावदेव
जगत् परिज्ञाते तु न त्वं नाहं नाप्यस्ति नास्ति सत्तासत्ते नापि भविष्यतीति कश्चित्कोऽपि व्यवतिष्ठत इत्यर्थः २४
एवमव्यवस्थितत्वाज्जगद्भावनिरासे ब्रह्मैव परिशिष्टमिति दर्शयति यथास्थितमिति अज्ञदृशा सनिद्रकं निद्रूपे वस्ता
तन्यैव जगद्वैचित्र्यकल्पनादित्यर्थः २५

वा॰ रा॰ नु॰ ३०६ ३०७

परतापि तस्मात्सदैवैकरूपमित्याह पूर्वमिति अधुना वर्तमानकाले तथैवास्ति अनंतकालमग्रे च तथैव भविष्यतीत्यन्वयः २६ तस्य च आत्मतत्त्वस्य पोपि विशेषाः यावत्स्वाभाव्यान्न संति किं पुनरन्य इत्याह नैवेति २७ २८ २९ स्वा अपरिज्ञापि रिपियरिज्ञानमिति हेतोर्न विद्यते ३० एतं जगत्स्वप्नप्रति किं किमर्थं गहः अमिति विपुः ३१ आरो आ

पूर्वं सर्गोदये वासीत्तथैवैकसमस्थितं भविष्यत्यधुनानंतकालमेवं तथैव च २६ नैवात्मतानपरतां न जगत्तां न शून्यतां नानात्मतां निर्मानत्वं किंचिन्नेहोपपद्यते २७ स्वपदास्थितमेवास्वपदास्थितमहं स्थितः सुखासुखे पराकाशे शुद्धे नेहास्ति किंचन २८ परमाकाशतां मुक्त्वा किंचिन्मनागेव च विद्यते किल तच्छांते विश्वो माछमनामयं २९ अपरिज्ञातिरेवैका तत्र संभ्रमकारिणी परिज्ञानमिदं यावद्विद्यते नापि न क्वचित् ३० परिज्ञाते जगत्स्वप्ने पावत्तत्र न किंचन गृहस्तु रेनं प्रति किं स्वेहोर्वध्यासुते वकः ३१ स्वप्नकाले परिज्ञाते जगत्स्वप्नसमरोवरो किमुपादेयता कास्या प्रबोधे सो न किंचन ३२ यन्न किंचित्प्रबोधोस्ति नाप्रबोधोस्ति न क्वचित् यत्सत्यं मस्तकाले पूर्वावस्थैव सा न तथा ३३ विद्यते वर्तमानत्वं भविष्यद्भूततापि वा बोधाबोधक्रमो
नो सत्यं वस्तु शांतं किलाखिलं ३४

रामः ३०६

तोस्मात्मात्मन इति शेषः ३२ प्रबोधकाले असदपि अप्रबोधकाले सदस्मत्तत्राह यदिति पूर्वावस्था अज्ञानैवासा न यथा तदुपलंभात्मना प्रथते इत्यर्थः ३३ न हि कालत्रयं अज्ञानं वा किंचित्यनेत्याह विद्यते इति ३४

तथाच मिथ्याभ्रमजदेहा मिथ्याभ्रमैतैः शत्रुभिर्हतेपि न तदुपघातिद्धि स्यानात्मनः क्षतिरित्याहृयथेति ३५ आकाशमहतायां
चितावेव देह इति भ्रांतिसंविदेवसंविदेवउपजायते तथाच भ्रांतिसंविद्रूपे देहे नष्टे किं नाम नश्यति ३६ ३७ एवंपूर्वेविर
स्वप्नसंस्कारात् ३८ एवंपूर्वोत्पूर्वेतरस्यानादिप्रवाहरूपस्यस्वप्नस्यश्रवयववस्थितौ इदानींतन्यां असत्यरूपायामेव
सत्याइवकालनामष्टैः कृता ३९ तत्परमार्थेह त्वंतुअंतेनिर्मलनजाड्यकलुषमित्यर्थः ४० असत्यरूपायां

यथोर्मिरोगाभ्यां निहतेन कात्विन्यपर्हा क्षतिः तथा देहेन निहते देहे नास्ति चितेः क्षतिः ३५ चितावा
श एवाहं देह इत्युपजायते संविदेव तनौ हे हेन ष्टे किं नाम नश्यति ३६ प्रबुद्धस्यैव चिद्व्योम्नः स्वप्नोज
गदिति स्थिते दृष्ट्यादिरहितेपस्मन्स्तस्मान्तस्मात्स्वप्नात्मकं जगत् ३७ सर्गादौ पूर्वचित्स्वप्नाज्ज्ञाता
दृष्ट्यदिव स्वधीः स्वप्नार्थे सत्यता भ्रांतिः कल्पनामात्ररूपिणी ३८ पूर्वोत्पूर्वेतरस्यास्य स्वप्न
स्यावयववस्थितौ सत्येवासत्यरूपायां दृष्ट्यादिकलनाकृता ३९ साच भ्रांतिस्तथारूढा परमार्थ
स्यैव सत्यता परमामागता तत्तु सत्यमत्यंतनिर्मलं ४० वस्तुतस्तु यथाभूतं चिद्व्योमेवात्र संस्थितं
न च तत्र स्थितं किंचित् सर्गो न सर्गः किमात्मकः ४१ ॥ ॥ ॥

सत्येवं कलनाकृतेति इवकारेणोपमिचाने न भ्रांतिकलनायां सत्यार्थकलनास्यादृश्यं दर्शितं तस्वमन्तस्तुभावसत्या
र्थेषु तदनुभवे सा भ्रांतं च तस्य चेदुरितिउत्पतेना यथेत्याशंक्याह वस्तुतइति तत्तु सत्यरूपं दृष्ट्यादि किंचित्प्रागपिन
च हं स्थितं एवं च तदनुभवस्यार्थता प्रसिद्धौ सर्गो असर्गो विसर्गो वा किमात्मकः ४१ ॥ ॥

वा. सि. नि. ७०

३९०

३०२

तर्हि अस्य सत्येऽन्यताप्रसिद्धं सत्यतायाः सादृश्यस्य च किं प्रतिबोधकमिति चेत् स्वप्रकाशसत्यस्वरूपायाः परिज्ञा-
नमेवेत्याह एवं मात्रेति पद्यार्थं भ्रान्तचिद्रूपमात्रगोचरमपरज्ञानं अज्ञानमेव जगति सत्यताप्रतिबोधकं अत एव
तत्परिज्ञानमेवाज्ञानावरणकवाटस्य जगत्सत्यताभ्रान्त्यादिविक्षेपकपाटस्य च प्रविघाटनमपावरणमि-
त्यर्थः ५२ सकार्याज्ञानबाधे चिन्मात्रपारिशेष्यात् तत्पारिशेष्ये चिन्मात्रं शिवमेव ५३ बाह्याद्बिंबात्प्रतिबिंबा

एवं मात्रापरिज्ञानमेवात्र प्रतिबोधकं अत्रैव तु परिज्ञानं कवाटप्रविघाटनं ५२ पारिशेष्यतस्तु
इत्थमादि किंचिन्न संभवति क्वचित् योऽवशिष्यते सर्वादृश्यं विमलं शिवमेव तत् ५३ मुकुरे न यथा
बिंबाद्बिंबमाति जगत्तथा चिद्व्योम्नि स्वतो भाति बिंबादेव बिंबितं ५४ मुकुरे न यथा बिंबं
न दृश्यमपि किंचन तथा चिद्व्योमगं विश्वं न दृश्यमपि किंचन ५५ लभ्यते यद्विचारेण यत्साका-
रणाकस्थितं तस्य छेदं तु भामात्रम[illegible] कथं भवेत् ५६ भवेद्भ्रमात्मकमपि किंचिद् यो
ऽक्रियाकरं स्वप्नांगनापि कुरुते सत्यामर्थक्रियां न तां ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

बिंबप्रतिबिंबं अबिंबात् विनेव बाह्यं बिंबमिति मुकुरापेक्षया विशेषः ५४ कस्तर्हि मुकुरदृष्टान्ते विशिनोष्ट्या-
त्याह मुकुरे इति ५५ विचारेण शास्त्रीयविचारेण सकारणाकं समारणाकं तदेव सत् परमार्थसत्यं शेषं इ-
तरत्तु भामात्रं कालत्रयेऽप्यसत् ५६ अस्तु सत्कथं व्यवहार्थक्रियाक्षमं जगत्तत्राह भवेदिति सत्यास्वा-
धिकसत्ताकांचरमधातुविसर्जने लक्षणां अर्थक्रियां ५७ ॥ ॥

एस:

३९०

अहमादिविभ्रमश्रीर्हि मायामात्रसिद्धेत्यर्थः तत्र परमार्थसच्चिन्मात्रमात्मस्वरूपं चित्प्रकाश एव नान्यत् तत्र आ
नन्यावर्तकं दृश्यरूपं तु मायात्मकमाकारशून्यत्वात् न नाम कर्तृत्वाद्यनेकत्वापि योग्यं त्रिदं वरमेव इति विमर्शेन किंचि
ज्जगद्रूपं प्रसृतमित्यर्थः ४८ हे अंग गुरुबुद्धे तत्त्वदर्शिन् प्रकाशपावि ज्ञानदृष्टिलद्धृशतश्रिमात्रं मनस्पदे
रूपं गमेन मत्वा पुनर्देहांतरे न स्याम भवेनेच्छेद्दृष्टिमोक्षोनास्तीति पावरत्नथापि केन हेतुकाक्षतिः निर्दुःखमिति रतिश
यानंदविदात्मनो नाशोत्पत्तिरप्यामस्पर्शात् अपचेन्मत्वा पुनर्भवनेनास्ति विमोक्षोस्ति चेदिति पाचनत्र थापि स
वंप्रपंचशांतिरेव तत्तस्मादिदिहदुःखं किं विदविपक्षद्रूपेण प्रसज्यत इत्यर्थः ४९ पूर्वस्यतां हि कथं मंदरोज

पन्नाद्यानंतु सच्चिन्मात्रपरमं तत्त्विदं वरं इति कारं क विश्वभ्रमः कलं दृश्यपदिशश्चकाः ४८ म
त्वा पुनर्भवनमस्ति किं मेगनेष्टमत्वा न चेन्नवनामुक्तिस्तथापि शांतिः विज्ञानदृष्टवशात् लोत्सपश्चे
दि मोक्षस्तत्वे हकिं चिदपि दुःखदारतुदे ४९ मरुवस्यवाहशमिदं नु तद्दशरवज्ञानात्प्रसोन हि वर्षा
नलनत्रनशाः मत्स्याहि योमगनदीसलिले सरवज्ञानानि तत्रोपलब्धा विदिवर्तनानि ५० आनंदं हि त्त्वमहामे
रवमात्रसारः ५१ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमार्थनिरूपणं नाम सर्गः ६६ ॥ ॥

मनोदुःखप्रसक्तिरिति वेत्ताः सर्ववज्ञानानीत्याह मरुदेस्येति योमगनदीसलिले मत्स्यो हिमितिमत्स्यभावमनुभवति
सरवतस्याः चपलवीचिविवर्तनानि जानाति न तु मगनदीभ्रांतिरूपकश्चिदित्यर्थः
स्वतश्च विभ्रमः त्वं अहं अपि चैवमादि जगच्चेति सर्वात्मकं मरुत्वात् ५० ननु विदृष्ट्या तत्रानंतं वेद्मि
शास्त्रत्वात् तच्छिखात् दृश्याः तत्पत्रफलादि चेत्यादि करेहः संकल्पदृश्यः सन्मनो न्यस्फुरतीति तद्वदित्यर्थः ५१
इतिश्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे नवनवतितमः सर्गः ६६ ॥ ॥

या.टी.नि.
उ.
३११
३०३

देहात्मवादादिमते निर्विकारमोक्षमतेरपि यथा तत्वेवता रः स्यात्तथा मुक्तिरिहोच्यते प्रत्यक्षगोचरापि मुक्तिः सम्यक्तत्वदर्शनजन्मतत्वभावसिद्धमेवेदं मुक्तमित्येव तद्विद्धामिति पश्चाबोकोक्ती नाममुक्तत्ववशीतेमतेषां देहात्मवादविषये सर्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिपत्त्यमन्ते कथं मुक्ते तेषां कथं वा पुरुषार्थसिद्धिः स्यादित्येतज्जिज्ञासमानो रामः पृच्छति मुक्तिरिति अयं पक्षः येषामाराः मतस्थाः मनोदत्ताग्र्यपतीतनतः उत्तरं तु च्यतां १ अगोचरः अप्रत्यक्षः यावज्जीवतः स्वस्य मृत्युः प्रत्यक्षः परेषां मृत्युदर्शनादिः स्वस्यापि मृत्युसद्दृश्यमीयेन न चानुमानं चार्वाका नैप्रमाणं प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानभ्युपगमादिति भावः अस्मिन्वा देहनाशे एव मृत्यु स्तथापि पुनर्जन्मानभ्युपगमात्स्य एव सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणो मोक्ष

श्रीराम उवाच मुक्तिः स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्संसारे दुःखशान्तये तेषां येषामयं पक्षः प्रयत्नादुच्यतां ततः १ यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचरः भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुतः २ श्रीवसिष्ठ उवाच यं यं निश्चयमादत्ते संविदन्तर्बहिस्तनं तं तथैवानुभवति प्रत्यक्षमिति सर्वगा ३ यथा रत्नं सर्वगं शान्तं तथा चिद्व्योम सर्वगं तदद्वैक्यमपद्वैतमस्यार्थे स्यात्समे भवात् ४ ॥ ॥ ॥

स्य एवेति स्पष्टं रागी यस्य तेषां मिथ्याशयेनाहं भस्मीभूतस्येति शान्तस्य सर्वदुःखोपशमं प्राप्तस्य अयं येषां पक्षस्तेषामिति पूर्वेणान्वयः २ संविदः खनिश्चयानुसारिणी व्यर्थानुभवति यमस्य देहात्मभावेप्युपपत्तिस्तत्र तेषामपि त्यागे न बहिः स्थितं समर्थयितुमुपक्रमते यं यमिति ३ इति ३ सर्वगं सर्वगं सर्वजीवैर्नप्रत्यक्षं स्वानुभवसिद्धं ३ ततश्च तादृशयामस्त न कल्पितदेहादिदृष्टे वेदं न विद्वद्दनुभवादिसिद्धमेकं च तत्त्वं चिद्व्योमैव तदतिरिक्तस्यात्यन्तसमेऽभवा रामः
रित्यर्थः ४ ॥

३११

अस्यान्यसंभवेऽसदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुत्यनुग्रहो तां युक्तिमाह सर्गादाविति सर्गस्यादौ पूर्वावस्थायां अद्वितीयब्रह्मरू-
पे महाप्रलये न हि ब्रह्मणः कारणान्तरोऽव्यक्तादेः प्रसक्तमत आह अकारणत्वादिति ५ ननु ब्रह्मरूपे महाप्रलये एव नाभ्युपगम्य-
ते बीजांकुरादिपरंपरानादित्वेन दृष्टत्वादित्यत आह तानां प्रवाहो नादित्वान्न कदाचिदनीदृशं जगदिति कर्मजडानां मीमांसकादी-
नां पक्षं दूषयति समस्तेति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिश्रुतेः समस्तवेद-
शास्त्रार्थे आदिपदाज्ज्ञानाद्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षं तत्साधनानि च येन दृष्टेति तन्मोक्षशास्त्रैकार्थ्यं तुल्यन्यायेन के-

सर्गादौ न द्वितीयोऽयं महाप्रलयरूपिणि। अकारणत्वान्नास्त्येव ब्रह्मैवेदमनन्तकम्॥ ५
समस्तवेदशास्त्रार्थो ह्यपि महाप्रलयादि च। नेच्छन्तीति महामूढाः निःशास्त्रा नोमता इव॥ ६
सर्वशास्त्राविरुद्धेन सर्वं ब्रह्मेदमित्यलं। स्थितं स्वानुभवं योऽत्र येषां तैर्न कथाक्रमः॥ ७
निष्पातिरं त्वरोदेति याहशी संविदा श्रुये। स पतेत्क्षयेनैवं प्रसादे हीच्छ माधवा॥ ८

मे शास्त्रस्याप्यप्रामाण्यापादारणानि निःशास्त्राः नः अस्माकं तत्त्वविदां दृशम्मतीद्द्वन्नत्वोपदेशकथायोग्या इत्यर्थः ६ ये-
षां योऽत्र इह इ इत्यादीन्तां सर्वत्र व्यवहारेषु नियोक्तृ प्रत्यगात्मचैतन्यं मनो वा सर्वशास्त्राविरुद्धेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति दर्श-
नेन स्वानुभवं अलं पर्याप्तं पूर्णं कामं स्थितं कृतकृत्यैस्तैः सहापि नोपदेशकथाक्रम इति निर्ज्ञास्वन्यस्यैवोपदेशक-
थाप्रस्ताव इत्यर्थः प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसंधत्ते निष्पत्तीति तथा च चार्वाकाभिमतदेहात्मभावे पिताद्दृष्टा-
ऽतिस्वपात्मकसंविद्रूपस्य वा न्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुर्न देहो व्यभिचारादिति भावः ८ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰ अत एवानंदैकरसस्याप्यात्मनो विरूढदुःखित्ववेदनदर्शनेन दुःखमयता सर्वानुभवसिद्धेत्याह बोधादिति अंगेति संबोध
ने ९० एवं दुःखमयस्यापि जगतः निरतिशयानंदचिद्व्योमकचनमात्रमेवेति भावनादुस्तवनमावदर्शने भ्रांतिकल्पि
३१२ तदुःखरूपतानिरूढरागाद्याहंकारपञ्जशाम्यतीति देहाभिवादिनामपि तथा भावने निस्तारसिद्धिरित्याशयेनाह जगदिति
३०४ तत्प्राक्प्रसिद्धं दुःखादिवेदनं कथं व्योम्ना कूटस्थात् पचिदाकाशेन दुःखादेर्बोधः कस्य भवेत्कुतो वा निमित्ताद्
इत्यर्थः १० उक्तार्थे तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिमर्थतउदाहरति न कानिचिदिति सधावेति

बोधान्नैतं विदित्वान्तः स दुःखी पुरुषो भवेत् विरूढवेदनैषा वनावकी वांग नन्दपः ९ ॥
जगच्चिद्व्योमकचनमात्रमेवेति भाविते तत्कथं वेदनं व्योम्ना बोधः कस्य कुतो भवेत् १०
न कानिचित्सधावेति रक्तनिष्कपरं विदं पुंसां सुखानि दुःखानि रज्जोहिमभसामिव ११
संवित्सत्याऽस्त्वसत्या वा निष्कपत्याव दादृशः आबालमेतत्संसिद्धं केनापह्नूयते कथं १२ ॥

तिष्ठाभ्युदंति लिंपंतीति धावंत स्वस्वद्रनिष्कपात्तस्तात्पर्यार्थाभवेत्संविदः प्रामाण्यं चिन्नवृत्तेः सत्यत्वं वानोपयुज्यतेद
हात्माभावानुभवे प्रागभावाद्वस्तसाक्षात्कारहानौ द्वितीयाभावादित्याशयेनाह संविदिति संवेदनमेव हि तत्सत्या
प्रमा स्वेपुनेपप्राप्ताहंविनस्यात्ताबाधितावितुभयविषमाभावोक्तिः ईदृशाः एतादृशास्सदसद्धर्माभवाहि लाभः
तुर्भवत्येवेत्यर्थः कथमपह्नूयतेन स्वानुभवविरूढमपवलं व्याप्तानुभवोपह्नोतुं शक्य इत्यर्थः १२ ॥ ३१२

अत एव सर्ववाद्याभिप्रेततत्तद्देहकल्पनासमर्थसंविदेवात्मेति सर्ववादिनो बोधयितृत्वात्तन्नापह्नवः कर्तुं शक्य इत्याशयेनाह न
देह इति देहरति देहश्चार्वाकाभिमतः पुरुषः सांख्याभिमतः जीवो मीमांसकाद्यभिमतो वापि भोक्ता अन्यः संवित्स्वरूपतो नो
नोपलभ्यते अतः सर्वमिदं वादिनां कल्पनापदं देहादि संविदेव १३ स्वांते अशेषा स्वकल्पनामात्रेणास्य प्रख्यादिकारणा
सापेक्षतयेत्यर्थः १४ प्रमा नु आत्मा ततस्तत्तदर्थक्रियासमर्थं १५ संविद्रूपस्य सर्ववाद्यभिमतात्मादिभावेनावस्थाने
तस्याः परमार्थसत्यत्वात्कल्पितार्थानां तत्तदभिमतार्थक्रियासमर्थत्वाच्च सर्वशास्त्रप्रामाण्यमप्युक्तं प्रतिष्ठितमित्याह

न देहः पुरुषो वापि जीवो न्यत्र उपलभ्यते संवित्सर्वमिदं सा तु यथा वेत्ति तथा जगत् १३ सा सत्याप्यथवा
सत्या तथा रे ह्यनुभूयते स्वान्ते अशेषा यथा स्वप्ने पाताले खे जले दिवि १४ संवित्सत्या स्वसत्ता वा तावन्मात्रः
स्मृतः पुमान् स यथा निश्चयोऽनेन तत्तथेति निश्चयः १५ प्रामाण्यं सर्वशास्त्राणामनेनैव प्र
सिध्यति सर्वसिद्धान्तसिद्धान्तः स एवेति मतिः १५ तस्माद्बोधतापास्तिप्राप्तं विना यो वासाभवत्यकलु
षाकारा तथैव फलभागिनी १७

प्रामाण्यमिति तथा चायं संविदद्वैतात्मवादसिद्धान्तः सर्ववादिनामुपजीव्यत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वाच्च सर्वसिद्धान्तशिरोम
णिः सिद्धान्त इत्याह सर्वेति ॥ १६ तर्हि किं संविदेव तत्तद्वाद्यभिमतदेहाद्याकारेण तत्तन्निश्चयानुरोधेन परिणामा
मे नेत्याह तस्मादिति या संविदि अबोधना अविद्या आस्ते सैव यथा तत्तद्वादिनां संविन्निश्चयेव परिणामेन प्रवृत्त्यादि
काले भवति सैव तत्त्वबोधात्मना परिणामे अकलुषशुद्धचिदाकारा तथैव मोक्षफलभागिनीत्यर्थः १७

अतएवपुराप्रदेशकालादौसत्वालदानादिक्रियाभिःरक्षापनमंत्रौषधादिद्रव्यैःकर्मशास्त्रबोधितैःस्वर्गपशुपुत्राद्येषणा
त्मभिश्चलात्मबोधतानुपत्काचायाच्चिलेपसंविन्नावकदाचिदपिनविनश्यति १८ बोधेबाधितायाअविद्यायाः पु
नराविर्भावस्थ्येनशंक्यः बीजाभावादनिर्मोक्षप्रसंगाच्चेत्याहआविर्भवतीति॥ आत्यंतिकबाधेनश्रीरामपुनःप्रसन्नाद्य
कापिसाअविद्यासंरूपःक्षणादाविर्भवतिचेत्तन्नहिसंविदोजीवस्यदुःखंकदाकेनवानामोपशाम्यतिनकदाचिन्नके
नचिदपीत्यर्थः १९ प्रत्यगात्मरूपसंविदेवतत्त्वतोज्ञानाद्यकार्यबंधहरतीतिहेवस्तुमुक्षूणांशास्त्रांतदभावेतुजग

देशकालक्रियाद्रव्यैर्दशास्त्रोषरागात्मभिः अबोधतानुपासंवित्कदाचित्स्थाननश्यति १८ आविर्भव
तिसाम्रूपः श्रीरामशंकाक्षणोनुचेन्नतत्तेनसंविदोदुःखेकदाचनामोपशाम्यति १९ संविदेवस्वरूपान्ता
वःसपपाहृदभावनः तथासुखीवादुःखीवाभवेदित्यैषनिश्चयः २० संविच्चेदस्तिनज्ञानोद्वाररूपम
वमेदते नास्तिचेन्नच्छिलातुल्यमांध्यमेवावशिष्यते २१ यत्तपेवचहेविन्यावेदनेनैवलभ्यते
अपेस्वभावज्ञाप्यांतज्ञोऽयंपुहेवनिद्रूपा २२

दांध्यमेवस्याद्दूरेमोक्षप्रसाशेत्याहसंविदिति अवशिष्यते परिशेषात्प्रसज्यते २१ कुतःआंध्यमेवावशिष्यते
तत्राहयदिति यद्यस्माद्धेतोःस्वभावज्ञस्यात्स्वप्रकाशपालयैवप्रत्यगात्मसंविन्याउपास्तिदृक्स्वज्ञाप्युमिवआंध्यकल्पे
नआवेदनेनैवज्ञप्यसंपद्योलभ्यतेतत्रसंविद्गलापेअसाक्षिकस्याध्योपपरिशेषादित्यर्थः २२ ॥ ॥

नकस्य विदन्तीदृशं जगदित्याशङ्क्य येन हाकलपादिनेच्छतीतिनिःशङ्काः स्मृता इवेति येत्वप्यानिंदितास्तन्मता नुसारिदृ
ष्टिनिश्चयवर्तीन तज्ज्ञा नवतारा ह्येयुक्तिरस्ति न वेति संदिहानो रामः पृच्छति दिग्स्विति अस्याः संसृतेः प्राच्याघूर्णितनव
दिक्षु अधस्तादधो दिशि च अन्तरवनासि एवं जगतः स्वपः नाशोपि नास्तीति येन संसारस्य प्रागभावाद्यभावरूपबुद्धिनाप्यु
सा भावितं २३ पुनः कीदृशेन तेन पुंसा विदं सर्वं विज्ञानघनमेवेति परमार्थितत्त्वमपश्यतेति पूर्वेणान्वयः यथादृष्टं जग

श्रीरामउवाच दिक्स्वधस्तादनन्तासु नाभावी नापि जगत्स्वपः अस्तीति भावितं येन संसृतेरभावबुद्धि
ना २३ विज्ञानमेवेदमिति तन्तनमपश्यता पश्यता च यथादृष्टं सर्वं रूपमपश्यता २४ तस्यास्य कीदृ
शाय स्मदयुक्तिराधिविना शने इति मे संशयं छिन्धि मूर्खो बोधामि हृदये २५ श्रीवसिष्ठउवाच अत्रैकं
तावच्छृणु चिन्तयपूर्वमेव तत्पौनरेंदीतीपमुत्तरं न्याय्यं वक्ष्यामो नामि दृष्टं शृणु २६ ॥ ॥

देहस्यमितिपश्यता २४ पूर्वं प्रागुक्तं निःशङ्कात्मानो मृता इव तैर्नेकथा कामइत्येवोत्तरं अथवा पूर्वं पूर्ववादिनं प्रतियु
दुक्तं ये ये ति कया मास्ते संविदं तत रत्वेडि तन्मित्याद्युत्तरं तदेवो विनं नयाव्यचैतन्यानन्तुविहृताहृशानिश्चयाप्रसिद्धिः
सोपि मं दं चेतन्यं उत्पाद्य पूर्वं निश्चयस्य तद्विवर्तमात्मा उत्पादने नन्वि दर वेदे कारस्यानुभवे अवतारयितुशक्यइ
तिभावः २६

वा-टी-उ

३१४

३०६

हे पुरुषोत्तम ईदृग्भावः स्वदुक्तरीत्या स्वपवान् पापप्रोक्तः सर्किं देहातिरिक्तचेतनात्मदर्शनरहितः स्यात् तात्विकदेहात्मदर्शनरहितस्थूलदेहे देहात्मदर्शनरहितस्तु सविदात्मदर्शनात्मज्ञानरहितः संविदात्मदर्शनसंविदिपलापी न बाधकेऽलं तावदाह सत्तावदिति सपदि चेतनाः स्वपादि संविदो दीपेनेव यत्र नश्चेतनामात्रं विदात्मा सत्स्वयं भवतीत्यभ्युपगच्छति तथैव गुरुः स्वयं स्वयं स्वात्मानं ज्ञानात्मतत्वमित्यर्थः २७ ननु तस्मात्राह सचेति स्वयं पञ्चपञ्चितः यस्मात्सर्वदेहाद्याकारोपाधिनाशेन परमात्मना हर्षायुज्यते एकीभवति द्वितीये तु हे अयं पिण्डविनाशित्वमपि देहो आत्मना बुद्ध्या सर्वतो विनाशः

ईदृग्भावस्त्वपाप्रोक्तोऽपि पुमान्स्वपौरुषेण न सत्तावच्चेतनामात्रं भवतीत्यनुमस्यते २७
संचाकारविनाशेन युज्यते नात्र संशयः अथाविनाशो देहस्य न दुःखस्यात्र कः क्रमः २८
भवेद्भागविभागात्मा विनाशस्त्वविचारितः अवश्यं तस्य भवति किलेति ननु निश्चयः २९

शंकयाह दुःखं अविनाशित्वात्मना निश्चये तु न हादकारत्वदर्शनमात्रापराधेन दुःखप्रसक्तिरिति क्रमात्सोपि विध्यमानस्तत्वप्राप्तिपक्षस्थ इति भावः तत्राहि क्रमः प्रसंगः २८ तृतीये कल्पे तावदाह भवेदिति भागविभागोऽवयवभेदस्तद्युक्तिसहस्थूलात्मनस्यात्मत्वदर्शिनां तद्विनाशः स्वत्रापि न विचारितः अवश्यं च भावपदस्य विनाशो भवति किलेति प्रतिबोधनेन स्थापितदति इत्यात्मनिश्चयः सिद्ध्यतीत्यर्थः २९ ॥ ॥ ॥ राम

३१४

वतुर्थे कल्पे प्याह मनइति सम्यक् संविदात्मदशायां जीवन्मुक्तः सर्वदा महात्मलीलया जगत्सु स्वपन्निव नित्यविदेहतामा
त्मैरां कैवल्यं प्राप्तः सन् स्वरूपः संस्थितो वेति न परस्परतीत्यर्थः पंचमकल्पे प्याह ज्ञानेति पाखंडिनां ज्ञानेन न धीमतां सह
स्थितिबीजभावाद्विनाशात् स्वस्थितिनैतिष्ठन्त्यवश्यं संसारस्यैवत्यर्थः तथा चतस्रोऽपि कविज्ञानानि ज्ञानोदयात् क्लिष्टा इति
भावः ३० षष्ठे कल्पे प्याह अयेवेति दृषदिव जडः विशेषज्ञानशून्यो भवत्येव विरमित्यर्थः ३१ तेन तत्र किं कर्तव्यं वा
त्रात्रेयो दृष्टं तत्राह यथावेदनमिति आमरणादिह कृतनादभेदनानुसारेणैव देहपातादनन्तरं स्थितेर्विशेषविज्ञाने

सतः संसविदात्मतातत्स्वरूपो नोदेति संसृतिं ज्ञानं प्रोतानपाखंडिनां साति स्वत्यसंसृतिः ३०
अथवा नास्ति संविति रिति निश्चयवान् यदि तत्सादृश्विदन्ततो भवत्येव दृषज्जडः ३१
यथावेदनमर्थेषु स्थित्वा देहक्षयात्क्षते स्थितिरेव परं श्रेयो दृष्टं नानुभवादिति ३२ असं
भवद्बुद्धिविदो निःशरीरा भवंतिये जडभावाज्जडीभूय दुर्भेद्यो भवंतिते ३३ ॥
ये चोपि स्वप्रपुरवत्सर्वं पश्यंति विस्मयाः तेषामिदमिवाशेषं जगज्जालं प्रवर्त्तते ३४

स्थितेनष्टेसतिगात सुषुप्ति कल्प्यात्यासामस्थितिरेवश्रेय्यापिकमोक्षकल्पातिदुःस्वतास्तांश्चपद्द इतितेन दृष्टं मनुति
रतिशयानंदानुभवाद्रूपत्वेन सर्वेराष्ट्रमित्यर्थः ३२ येतुस्वत्ववादिनो नैरात्म्यहठनिश्चयालेषां स्थितामा
कागतिस्तमाह असंभवदिति निःशरीराः स्ताः तथा च श्रुतिः असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृ
ताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः इति ३३ येपि विज्ञानवादिनः क्षणिकविज्ञानमयं स्वप्नातु
ल्यं जगदिति पश्यंति तेषामपि व्यवहारसिद्धिः कल्प्या हर्यैवापीति विस्मयाः सशोकविकारिविदात्मस्ताः ३४

थे जगतः स्थैर्यवादिनो ये क्षणिकत्ववादिनस्तेषामुभयेषामपि सुखदुःखभोगानुव्यवहारसिद्धिः तमेवाह स्थैर्य इति
अपूर्वमतौ जगद्व्यवहारवैचित्र्यबुद्धौ किमन्तरं भवेत् अमुखे दुःखे ३५ नन्वविदां तु महम्यादिमतां क्षणिक
त्वात्क्षणिकत्वपोनां महः अध्यस्तस्याधिष्ठानब्रह्ममात्रसत्त्वकत्वेन मुक्तिरज्ञानमत्यविचारवतां हि चारस्य
व्यर्थत्वादित्याशयेनाह स्थिरमिति मत्याशानां महाः तोमज्ञानानामपि ३६ संविदस्तु न क्षणिकत्वं नयापास्यास्तत्ता
लक्षणास्य स्वनाशस्य जाड्यस्य च व्याप्तुमशक्यत्वात्तयासैवि घ्याभिमंत्रनरेतानदुमपसिद्धपोगाश्चतदुक्तिसंभवभावा

स्थैर्ये वा स्थैर्यपर्यन्ते जगतां किमपूर्वमन्तो भवेत् अजस्थैर्ये तथास्थैर्ये सुखे चैवासुखे सभे
३५ स्थिरमस्त्वस्थिरं वापि मत्यादिमहतामपि चिन्मात्रमिदमाभाति पावद्ज्ञानमाततं ३६
संविदां संविदो सत्तामिहाप्याप्य विनष्टया निराकारीकृतं येषां जाड्यं तद्बालकैरलं
३७ येषां विम्बः शरीरापातेन यथा पुरुषो न माः — शरीरेभ्यो विदो येषां तैरलं पुरुषाधमैः ३८

दित्याह संविदेति संविदः कालतो ऽहन्ता क्षणिकत्वं देशतः आसन्नानु जाड्यं द्विविधामपितोऽभ्याप्य अहस्ता
विनष्टया क्षणिकताभिमतसंविदां जाड्यं क्षणिकत्वं स्यामुत्युपलक्षणामेतत् येनिराकारीकृतं तैस्तथा
विधैर्बालकैरस्त्वैरलं संभाषणेनेत्यर्थः ३८ अन एव हि कूटस्थचितो विवर्तभावेन तथापदेहांतजड
प्रपंचोत्पत्तिवादिनो धन्याः वावारंमराग्यापेनहि कारान्नेतत्सदर्शनेचित्यविशेषलाभात् अचितो देहादे
श्चिदुत्पत्तिवादिनश्चार्वाककरामधादयोऽस्त्वर्वाः विहृिनाशेन जडपरिशेषस्यपुरुषार्थत्वात्साधकाभावा
च्चैत्याशयेनाह येषामिति विम्बइति बहुत्वमविवक्षितं ३८ ॥

ज्ञावसमष्टिरूपहिरण्यगर्भैविग्रहास बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः तथाविधसमष्ट्याख्यहिरण्यगर्भस्यैक एव नानाजीवात्म
नाऽऽध्यधिषो लोकगमनादिना संसरतीति कल्पनापि सा धीत्याह चिद्रूप इति आकाशकृमयो मशकादयस्तज्जालवत्
यथा मशकमल्लिकादेः पर्यमार्गो जलौघस्तिर्यगूर्ध्वमधोपातितद्वत् ३९ तानानाकर्तृजीवसमष्टिप्राप्तिहिरण्य
गर्भवितः स्वकल्पनाभिर्निवेशादेवेत्याह चेत्यत इति बीजौघेनेतीत्थंभावे तृतीया येन हिरण्यगर्भीवेदाभासेन
बीजौघभासेन बीजौघभावेन समष्टितां स्वस्योपास्यत्वदृशनानुसारात्कल्पादौ आप्यः बहुधा भिन्नो व्यष्टिरू

चिद्रूपो जीवबीजौघ आकाशकृमिजालवत् ऊर्द्धं तिर्यगधो याति रूपेमाराइव स्वयं ३९
चेत्यते येन कर्तृत्वो बीजौघेन समन्ततः तथैवानुभवत्यन्तः स्वयमेव विवलाति ४० यद्यथो
चेत्यते येन जीवेनाद्भुतेनतत् चिद्रूपेणोपपन्ने सिद्धमेतदाबालमक्षतं ४१ यथा धूम
स्पन्नमसिषया भोधौ महांभसः आवर्त्तं तत्पश्चित्रास्तथा चिद्व्योम्नि संसृतेः ४२ पुरीष्म
वतिविच्योम यथास्वप्ने न रंप्रति तथादिसर्गीत्प्रसृति तद्देवेदं जगत्स्थितं ४३ ॥ ॥

यः कर्ता स्वांतश्चेत्यते स तत्स्वरूपसद्दशः कर्तुः स ततु येन नानाकर्तृरूपः स्वांतः स्वयमेवानुभवति तथैव विवलाति सं
सरति चेत्यर्थः ४० अनेन प्रकारेणादिप्राग्पंदस्मापि ःप्रतिज्ञातेत देव सिद्धमित्याह आबालं आहद्धंच॥
अक्षतमव्याहतं तत्सिद्धं ४१ अत एव हितजीववृत्तितां वासनाचैचित्र्यानुरूपतत्तत्संसृति चेतनवैचित्र्य
मनंतमित्याह यथेति ४२ तदेव विच्योमैवेदं जगन्मूल्यासिद्धतं ४३ ॥ ॥ ॥

वा· टी· ति· उ·
३१६
२०८

सहकारिकारणानि निमित्तानि च सर्गादौ प्रतिभामात्रत्वात्सिद्धत्वादपि स्वप्नसाम्यमेवेत्याह सहकारीति त्र्यादौ सर्गादौ ५४ आंगानां च षत्राः ५५ यत उक्तमाभासा रावयुव मनग हारांश्च वसुधाः उत्तरोत्तरभूमिकाभेदाः याः आद्यभूमिका स्वनवेलयाः कृतास्ता एव स्वप्निकाः स्वनघनीभावात्स्वप्नता गताः ५५ यत उक्तमाभासा नातीति छेदः ५६ त्रिविधतापोपशमनाच्छीतलाः चेतनात्मार्थे प्रकाशात्मा आलोकं तस्य चेतना लोकस्य आर्थरूपेण कचनं ५७ आदौ सर्गात्प्रागतेन अल्पेन व्योम्नि सर्गदृश्यस्वभावे चिन्मये व्योम्नि आघनोमानस्यात्मेव सर्गदर्शनं प्रसिद्धं तत्र स्वात्मप्रवेशेन च स्वचितः परिच्छिन्नरूपे तोऽनयोऽपि

सहकारिनिमित्तानि यथा स्वप्ने नरं प्रति दृष्टिमादीनि सन्तानि तथैवादौ जगत्स्थितेः ५४ आंगानां स्वप्ननगरे वसुधा विविधाः कृताः यास्ता एव जगत्स्वप्ननगरे तु कृता गताः ५५ चिन्मात्रकाशमेवेमाः प्रजा द्वैतैक्यवर्जिताः केवात्र रंजनान्यास्वपद्मा भाति खमेव तत् ५६ चिच्चन्द्रिका चतुर्दिक्कं कान्तलाह्लादकारिणी तन्नाति चेतनालोकं तस्येदं कचनं जगत् ५७ यथैवादौ घनतया व्योम्नि चिन्मयसर्गदर्शनं चिद्घनोऽनुभवतीमे यथा व्योम्न्यात्मोदयस्तमेति च ५८ यथा यथा वेत्ति यत्तत्तथैवानुभवत्यलं यस्मात्सममलं चिन्मात्रं किमिवात्र न विद्यते ५९

च्छिन्नरूपेणात्मिमेषात्स्वयमेव स्वप्नवदुदेत्यस्तमेति चेति निष्कर्षेऽर्थः ५८ चिन्मात्रत्वसत्ताबलेन सत्कार्यजगत्यप्यतिसदानं किं विदसदिति वक्तुं शक्यमित्याह यदिति यत्र श्रुतिप्रसिद्धं सद्रूपं तस्मात् हेतोः यथा यथा पथा वेत्ति सर्गादौ तद् घापितथैवानुभवति तस्मात्सममलमपि चिन्मात्रेऽत्र किं न विद्यते यदसत्स्यादित्यर्थः ५९ ॥ ॥

राम:
३१६

चिद्व्यतिरिक्तरूपेणासंतः चिदात्मनानुसंतः ५० तेषां तादृशी स्थितिर्लक्षणोनानुभावयति निर्मूलमोहा इत्यत्र मापाः
पुरुषप्रतिमा इव तत्पृश्नेजलादिप्रवाहवशात्संप्राप्तनिजचेष्टाघर्षभाजः पश्यतामन्येषां कार्यव्यवहारदृष्टेऽपि
स्तेनोति योज्यं ५१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे शततमः सर्गः १०० संविदैकात्म्यममलं स
दा सर्वत्र पश्यतः अप्राप्तेम पदे हन्ता मम पद्मस्थितिरीयते सर्ववादिनामपि चिन्मात्रमेव तत्त्वमित्यवगमे पश्यात्रम
यप्रतिघप्राप्तित्वावरोधिन्तु पीठिकारस्वपति चिन्मात्रमेवेत्यादिना इत्यं अनेन नानावादिपरिकल्पितस्यापि
क्षणिकादिरूपेण जन्ममरणामयशोकादिरूपेण च १ तदेवोपपादयन्तत्फलमाह तन्वेति तच्चिन्मात्रं चावदातं

शरदाकाशविशदसंविदः सौम्यमानसाः असंत एव तिष्ठन्ति संतो विगततन्द्राः ५० निर्मूलमोहा जित
संगदोषाः प्रवाहसंप्राप्तनिजार्थभाजः तिष्ठन्ति कार्ये व्यवहारदृष्टे निराममापार्थमयाइवैते ५१ म
हारामायणे मोक्षोपाये नास्तिक्यानिराकरणं नाम शततमः सर्गः १०० श्रीवसिष्ठ उवाच चिन्मात्रमे
व पुरुषस्तदेवेत्थमवस्थितं चिन्मात्रव्यतिरिक्तेऽत्र किमन्यदुपपद्यते १ तच्चावदातमाकाशं तन्म
येदृक्दृश्यते तावन्मात्रं जगत्तत्र हेयोपादेयधीः कुतः २ न विद्यते परो लोको बाह्यस्यान्तस्य पश्य
तु विदोऽत्पन्नस्य किं सारं रागद्वेषावतः कुतः ३

निर्मलं आकाशमेव तन्मयेन हि दृश्यते २ हेयोपादेयाभावेन रागद्वेषप्रसक्तिरिति विज्ञानैकस्कंधवादिनो बौद्ध
स्यापि संमतं किंतु क्षणिकविज्ञानमसारमित्येव तन्मतमुपेक्षितव्यमित्याह न विद्यत इति बाह्यस्यान्तस्य द्रष्टु
स्य तेनापि बुद्धशास्त्रानुसारिणोपस्यवादिनः क्षणिकविज्ञानात्परो न्यो लोकः तदिति लोको जगत्र विद्यते त
स्य अतः निर्विषयत्वादेव रागद्वेषौ कुतः नप्रसक्त्येते एवं किंतु विदः अस्य तत्किं सारं नित्यपुरुषार्थरूपं प
रंभावनपावि दः शाश्वतत्वं मन्वते छत्रीस्यवचर्यः रजि पत्रास्तामयुतां च विमोह नापश्यहस्यति नापि बुद्धशा

९

वा॰टी॰नि॰
३०
३१६
३०६

रूपस्य संविदस्वविवर्त्तरूपः स्वप्नोजगदित्यस्मासिद्धां तेनुसुतरां नरागाद्वेषप्रसक्तिरित्याह निव्रेति ५ अत्र कथा हेयोपा देयविकल्पाध्यासत्वाविसंविदाकाशेन कश्चिद्विशेषइत्याशयेनाह इदमिति निदर्शनदृशौ इष्टानिष्टादिदृष्टौ ५ सर्वस्याधि नाशि संविन्मात्र सेजन्ममरणादयोपिनसंभावयितुं शक्या इत्याह संविदिति द्विभ्यां ६ ७ सर्वस्य संवित्वेहं वेद्यमन्यन्नप रिशिष्यते स्वस्याः स्वसंवेद्यता कल्पनातु स्वस्य स्वस्कंधारोहणकल्पेत्याह संविदइति स्वपमेव चेत्यं चेद्यतां इता प्राप्ता

इष्टानिष्टदृशौ रागाद्वेषदोषाः किमात्मकाः संविद्योमप्रयेस्वप्ने जगदार्थेगकथ्यतां ५ इदंहंपमुपादेयंवे निसंवित्त्वमात्मनिनिर्मले निर्मलं भातिके वान्तदृतदृशो ५ संविन्नरोमरोनागः संवित्स्थावरजंगमं भावा भावादयोप्यत्र संस्थानावत्तैवनपः ६ संविदाकाशमेवाहं भवानपिजनाश्रपि क्रियामहेनोकदाचिन्नहि दिकि लकृदामता ७ संविदोनास्तिसंवेद्यं स्वपं संवेद्यतामिता विलादनोविशालाक्षद्विनैकलेकवास्थिते ८ संविन्मात्रादतेतस्मान्मृतं किमिवकथ्यतां कथ्यतां म्रियते तञ्चेन्नदघेमेकुतोवयं ९ वादिनः सौ गताद्याये पेलोकायतिकादयः संविदाकाशमुत्सृज्य पतन्त्यपंतेतदुच्यतां १० संविदाकाशमेवैतत्के नविद्रुतकथ्यते केनविस्त्रीयते ज्ञानं केनविच्छून्यमुच्यते ११ " " "

अतश्चित्वादस्य संवेद्यता लक्षणाक्रियाकर्मभेदरूपं द्वित्वं नवास्त्येव कत्वंवाकस्थिते ८ मृतं नित्यं सद्वस्तु कुतोवयं जीवामइतिशेषशेषः ९ एवमहंविदाकाश एव सर्ववादिनां स्वस्वाभिमततायाकारेणाभ्यपनेद्गतिफले तेनांविनागम्यं तराभावादित्याशयेनाह वादिनइति १० उक्तमर्थं प्रश्नवादिनं प्रुरस्कृत्य प्रपंचयति संविदाका शमितिद्वाभ्यां ज्ञानं विज्ञानं ११

रामः
३१०

केनचिद्देहात्मवादिनामदृशत्वात् मं देहाकारपरिणामजनधर्ममत्तं पुरुषमभिध्यं सा स्वेन चिदाकाशं योगिनां शिवः
ईश्वरः आत्मा आत्मज्योतिरित्युच्यते इति श्रुतेन १२ एवं वादिभिर्बौद्धादिविकल्पितेऽपि चिन्तेन काऽक्षतिः स्वस्याः सर्वविकल्पहीनत्वा
त्वेन निर्विकल्पत्वादित्याह चिन्मात्रमिति १३ चिद्रूपमेव वपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्य मम १४ अस्माकं पितामह
घा देहात्मताः ते षां चित्तु नमस्ता मा सापि प्रियेत चेत् मत संविदं ते षां पुनर्जन्मैव न स्यादित्यर्थः अस्माकमिति अस्मा

केनचिन्मदृशं ज्ञात्वा मं केनचित्पुरुषमिधं केनचिच्च चिदाकाशं शिवं आत्मा च केनचित् ११ चि
न्मात्रमेव मत्युक्तं पातितं न कचिद्यतो यस्मात्स्वपं तद्देवं मामात्मानं वेत्ति नेतर १२ चूर्णांता या तु मे गा
नि संतु मे रूपमात्रित्र कालतिः का च वा हृद्रूपं वपुषो मम १४ मतः पितामहा घास्ति न मत्ता
सास्त्रियेत चेत् तन्नत्वा नैव नाम स्यादस्माकं मतः नर संविदं १५ न जायते न म्रियते सं विदाकाशम
क्षयं भवेत्कथं कथयं किं किलाकाशस्य संक्षयः १६ जगद्रूपैककवचनमविनाशि चिदंबरं तदया
त्ममयोन्मुक्तं स्थितमात्मनि केवलं १७ जगमसनं देधे हाहं चिन्नभः स्फटिकाचलः अनादिमध्य
पर्यंतः स्वच्छ आत्मनि तिष्ठति १८

पितामहादापसाध्यप्रदर्शनपरतया वा पौर्यं १५ आकाशस्य संक्षयः किं भवेत्कथं वा भवेत्कथय १६ स्वंसंश्रयात्सं
भवे जगद्रूपस्य कवचेनं प्रथा रूपं तस्मिन् देवं अंबरम विनाशि स्थितं १७ चिन्नभो लक्षणा पुस्फटिकाचलः स्वांतः
स्वपमेव जगद्धानद्ध त्स्वन्तस्सा क्षात्कारवक्ति नातदाहं विधायस्वच्छ आत्मनि तिष्ठति यथा स्वच्छः स्फटिका
चलः स्वांतः प्रतिबिंबच्चनं प्रासादध त्का हाविलासति बिंबवक्रिमावमिवमायेन स्वेनैव तद्धनं दध्यात्स्वरूपमात्रेऽव
तिष्ठते तद्वदित्याह १८

यथा यथाज्ञानप्राबल्यं तथा तथाज्ञानस्य जगतो नाशे दृष्टांतमाह अंधकारेणानिशि संपादितं किमपि अभ्रचक्राभंज गदावरणं उषसि प्रेक्ष्यमाणं यथा यथाक्रमाति क्षीणं प्रशाम्यति तथात्राज्ञानांधकारेण कृतमिदं विश्वमपीत्यर्थः १९ यथा स्वपने वतीयस्वा हस्तरंगादिषावनीकपोनबुद्बुदादिकं अंगं दक्षस्थितः तथैव चिदाकाशो ब्रह्मात्मनि जगदंगं दक्ष स्थित इत्यर्थः २० २१ जीर्णदेहत्यागेन नवतरदेहप्राप्तिरिति मित्रे मरणे उपस्थिते हर्षस्थाने तत्र शोक इत्याह देहा दिति २२ परिपुनर्जन्मना त्येवेति वोभ्रलयापि विषादो जीवितः मरणादेव सर्वोत्कर्षप्राप्ति निवारणादित्याह

यथा यथांधकारे प्रेक्ष्यमाणं प्रशाम्यति किमप्यंगाभ्रचक्राभं तथेदं विश्वमात्मनि १९ यथांबुस्वपं पाति तोयावनीकादिकं स्थितो दक्षं तथैवेदं चिदाकाशं गमात्मनि २० चिन्मात्रमेव पुरुषः स्वजन्म चननश्यति कदाचनापि तत्कथं प्रनश्यामीति शोकिता २१ देहाद्देहांतरप्राप्तो नवत्वं महोत्सवः मरणान्मतिकिमूढा हर्षस्थाने विषादिता २२ मतश्चेन्नभवेद्भूयः सोत्राप्युपचयो महान् भावा भाव महोत्साहोद्वारः प्रशममागतः २३ मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः नास्त्येवैतच्चिदा काशः किलेत्थमभिजृंभते २४ मतस्य देहलाभश्चेन्नवएव तदुत्सवः मतिनीशोहि देहस्यास मतिः परमं सुखं २५

मनइति उपचयः पुरुषोत्कर्षः २३ इत्थं जन्ममरणयोः सतोरपि पुत्रजन्मदुःखप्रसक्तिः सत्रात्यंतमसतोस्तयोर्दूरे तत्प्र सक्तिरित्याशयेनोपसंहरति मरणमिति २४ मतस्य देहलाभोस्ति वा न वेति संदेहादेव मरणमुपयातिमन्वानं प्रति उक्तमेवार्थमर्थंतरेणाह मतस्येति हि यस्मान्मतिः जरारोगादिग्रस्तस्य कारागृहकल्पस्य पूर्वदे

अतस्त्वकोपं तरेपि सात पैवेत्याह मतिरिति २६ मरणोत्तरं कुकर्मि तां नरकादिप्रवरणात्स्यामीति चेज्जीवताप्यतिनेवारा
जदंडादिवशादल्पकल्पनामिहेव फलदर्शनाभ्यां मर्यन्तुल्यमिति कुकर्माणपेव माकुर्वित्याह कुकर्मेभ्य इति माकार्षं मा
कार्षं स्मिपंक्तौ दस्योः कारादेशः २७ २८ परमार्थदृशा तु जन्ममरणादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह केति २९ ज्ञानपू
र्णानीति रिच्छेद्यव्यवहारान्तकापि दुःखप्रसक्तिरेत्याह हंविदाकाशेति ३० स्वीयप्रवाहबलेन प्रसक्तस्य काकुघुक्ता
नप्रपलानदेशवशाद्धृदतान्प्राणान्भावान्पृशहादिविषयान्पेष्वपि पावनोदपि वमान्भुंक्ते नप्रनोमालिन्यविक्षेप
हेतूनित्यर्थः पावनानू पादयोप येतिपाठे स्पष्टं ३१ मध्येमध्ये देशेक्षोमद्युर्भिक्षादिकाले पयस्यम्भदुःखप्रसक्ति

मतिरन्यं तना प्राञ्जेन्तनदावमपमंसपः मम शरीरलाभश्चेन्न वरवनतदुत्सवः २६ कुकर्मभ्यो पमीति श्वेत्मा
समेहपात्रच नानिमाकार्षंमो लस्माल्लोकद्वितपसिद्धपे २७ मरिष्यामिमरिष्यामि म रिष्यामीतिमापसे
भविष्यामिमविष्यामि भविष्यामीतिने स्तसे २८ क्वनामजन्ममरणे क्वभवाभवमूलपः संविदात्मकमेवेदं व्यो
मव्योम्नि विवर्तते २९ संविदाकाशमात्मात्मा विवधं स्वात्मनि स्थितः आकाशकोशकोनस्य कुतः इत्थं
पल्लव ३० स्वप्रवाहबलोघुक्तदेशकालवशादितान् भावान्भुंक्तेपयोपुंसः पावनान्पावनादपि ३१ प
ध्यमाध्यागतान्दोषान्देशकालवशोदितान् अनादृत्यांतरे वा तोसुमधीरवहेलपन् ३२ नदुःखमेति
मरणान्मृत्युमेतिनजीवितान् नाभिवांछतिन द्वेष्टि सन्दाहेतिवा मनः ३३ मरणाजीवितज्ज जरन्तू
श्यात्मविमर्शशद्विगतेश्चमवासनः विदितविघरहाऽड्वोदितो वसतिवीतमयस्त्वचलोपमा ३४ मरा
रामायणे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे एकोत्तरशततमः सर्गः १०१

लदाकाविरेकांतपेपगुहादौ समाप्ति सुखात्मभवेन तत् कालावहेलनं मम बदित्याह मरखेति अंतर्निर्विकल्पस
माधौसुमधाः ३२ ३३ सगोक्रमपर्यंतां क्षिप्तोप सहरति नरणेति मरणादिलक्षणानि ज्ञात्वा तानि अभिमत्य
विदितानि वेद्योनिश्चयः अतिमहोरववीतमयः सन्नचलोप यात ऽववसनीत्यर्थः ३४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे एकोत्तरशततमः सर्गः १०१

यथा यथाऽज्ञानप्राबल्यं तथा तथाऽज्ञानस्य जगतो नाशो दृष्टांतमाह अंधकारेणापि त्रिसंपादितं किमप्यंगाभवक्राभंज
गदा वरणाउषसि प्रेक्ष्यमाणां यथा यथाक्रमाणि निःशेषं प्रणश्यतीति यथाऽज्ञानांधकारेणाकृतमिदं विश्वमपीत्यर्थः १९
यथा स्वपने वनौघप्रवाहस्तरंगादिभावं नैकपीन बुद्बुदादिकं अंगादधत्स्थितः तथैव चिदाकाशोपमात्मनि जगदंगदध
स्थित इत्यर्थः २० २१ जीर्णदेहत्यागेन नवतरदेहप्राप्तिरिति मित्रे मरणे उपस्थिते हर्षस्थाने चिंतोन शोक इत्याह देहा
दिति २२ यदि पुनर्जन्म नास्त्येवेति बौद्धलघायिविषादो नौचितः मरणादेव सर्वानर्थप्राप्तिनिवारणादित्याह

यथा यथांधकारेण प्रेक्ष्यमाणं प्रणश्यति किमप्यंगाभवक्राभं तथेदं विश्वमात्मनि १९ यथांबु स्वपं
पातितोयाघावर्तकादिकं स्थितो दधत्तथैवेदं चिदाकाशं गमात्मनि २० चिन्मात्रमेव पुरुषः स्ववपु
र्न नश्यति कदाचनापि तद्यथैव न नश्यामीति शोकिता २१ देहाद्देहांतरप्राप्तो नव एव महोत्सवः
मरणान्मतिकिंमूढा हर्षस्थाने विषीदथ २२ मृतश्चेन्न भवेद्भूयः सोत्राप्युपचयो महान् भावा
भावमहोत्सर्गद्वारः प्रशममागतः २३ मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः नास्त्येवेतद्द्विदा
काशः किलेत्थमभिजृंभते २४ मृतस्य देहलाभश्चेन्नव एव तदुत्सवः मृतिर्नाशो हि देहस्यास
मृतिः परमं सुखं २५

मृत इति उपचयः पुरुषोत्कर्षः २३ इत्थं जन्ममरणयोः सतोरपि पुत्रजन्मदुःखप्रसक्तिः सत्त्वात्यंतमसतोस्तयोर्द्वैरेतास
सक्तिरित्याशयेनोपसंहरति मरणमिति २४ मृतस्य देहलाभोस्ति वा न वेति संदेहादेव मरणाद्भयमिति मत्वानं
प्रति उक्तमेवार्थं भंग्यंतरेणाह मृतस्येति हि यस्मान्मृतिः जरारोगादिपरस्त्र स्यकारात्महकल्पस्यपूर्वदे

अतएव कोधं तरेपि सात पैवेत्याह स्मृतिरिति २६ मरणोत्तरं कुकर्मिणां नरकादिप्रवणाभ्युपमितिचेज्जीवतामपि तेषां रा
जदंडादिवशाद्दुष्फकर्मणामिहैव फलदर्शनाख्ययं तुल्यमिति कुकर्मणीत्येवं माकुर्वित्याह कुकर्मेभ्य इति माकार्षं मा
कार्षं क्षिप्रभूद्वा दक्षोः कारादेश्यः २७ २८ परमार्थदृशा तु जन्ममरणादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह क्वेति २९ ज्ञानम्
णां नातिरिच्छेव्य वहरण न कापि दुःखप्रसक्तिरित्याह हंविदाकाशेति ३० स्वीयप्रवाहबलेन प्रसक्तस्य काद्दुःखुक्ता
नप्रपलानदेशा वशाख्यदताम् प्राणान् भावान् पशवादि विषयान् लेषपि यावन्मोदपि वनान् भुंक्ते न मन नोमालिन्य विक्षेप
हेतून् नित्यर्थः पावनान् पादयोप येति पाठे स्पष्टं ३१ मध्ये मध्ये देशे क्षोभ दुर्भिक्षादि काले व्यसन दुःखप्रसक्ति

स्मृतिरस्तं तनाशं स्वेतस्मात्वसूपसंस्पः मम शरीरलाभश्चेव वस्त्वतदुस्तवः २६ कुकर्मभ्यो यमीति श्वेतस्मा
समे हपरत्र च नानिमाकार्षमोलस्मात्लोकद्वितयसिद्धये २७ मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीतिमा षसे
भविष्यामि भविष्यामि भविष्यामीति नेक्षसे २८ क्व नाम जन्ममरणे क्व भवाभवभूमयः संविदात्मकमेवेदं व्यो
मस्त्रोमिव विवर्तते २९ संविदाकाशमात्रात्मा पिवभुंक्ष्वास्व नित्यमः आकाशकोशकोनस्य कुतः छेद
यत्नव ३० स्वप्रवाहबलोद्भुक्तदेशकालवशादितान् भावान् भुंक्ते न पोष्यः पावनात्पावनादपि ३१ म
ध्ये मध्ये गतान्दोषान्देशकालवशोदितान् अनादत्यान्तरेवा सौ हुनधीरवहेलया ३२ न दुःखमेति
मरणान्न सुखमेति जीवितान् नाभिवांछति न द्वेष्टि सनदा लेवि वासनः ३३ मरणाज्जीविताज्जन्मजरान्न
शान्यविमृशद्धिगतेच्छमवासनः विदुर्निर्विघ्नरहाड्गदोदितो वसति वीतभयस्त्वचलो यथा ३४ मह
रामायणे तोवीताम्प्रकरणोराकोन रशततमः सर्गः १०१

लस्काविदेकांतपर्वगुहादौ समाधिसुखानुभवेन तत्कालावहेलनं संभवदित्याह मध्येति अंतर्निर्विकल्पस
माधौ सुप्रधाः ३२ ३३ सर्गोक्तमर्थं संक्षिपोप संहरति न रणोति मरणादिलक्षणाणि जाग्रत्यात्निश्च विमृशत्
विदितवेद्यो विक्षेपः अतिमहः वीतभयः स न्नाचलोपमात पावसतीत्यर्थः ३४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे एकोनद्विशततमः सर्गः १०१

वा०टी०नि० यःयोपि बुद्धतत्वस्पर्शस्तेन लक्षणावलिः तदभ्यासदृढत्वेन बोधदार्ढ्यं भवेदिति कीदृशः किं लक्षणविशिष्टः संपद्यते
उ० १ कथंभावः किमाचारश्चावतिष्ठते तच्छृणु २ तत्र स्वभावभूतान्यंतराणि लक्षणानि प्रथमं वक्तुमुपक्रमते

३१८
३११

श्रीराम उवाच परिज्ञातेऽपरे वस्तुन्यनादिनिधनात्मनि संपद्यते वद ब्रह्मन्कीदृशः प्रबुद्धोत्तमः
१ श्रीवसिष्ठ उवाच शृणु संपद्यते कीदृग्ज्ञातज्ञेयो नरोत्तमः पावज्जीवं कथं चैष किमाचारोऽवति
ष्ठते २ उपलाश्मापि मित्राणि बंधवो वनपादपाः चनमध्ये स्थितस्यापि स्वजना मृगपोत
काः ३ श्रीकीर्तिशून्यमेवास्य विपदश्चातिसंपदः स्थितस्यापि महाराज्येष्वसन्नान्येव वसू
त्सवाः ४ श्मसमाधिः समाधानं दुःखमेव महोत्सवं व्यवहारोपि सन्मौनं कर्मशीलेप्यकर्म
कर्मता ५

उपलाश्मापीत्यादिना मित्रादिषूपलादिषु च संयोगादिषु तुल्यान्तःस्थितिरित्यर्थः ३ श्रीकीर्तिजनसंकु
लस्थानेविपद्धनबंधादिना शाव्यसनानि वधबंधनपारवश्यादि दुःखानि उत्सवाः महोत्सवसमाः ४
व्यवहारो वाचिकः कर्मशीलकायिकानि ५

रमः
३१९

सुषुप्तदशेनिर्विकल्पात्मनितिष्ठतीतिसुषुप्तवत्स्थः आशारीरात्मभावस्थितेर्मनोपमः अकर्त्रात्मप्रतिष्ठत्वान्नकरो
ति ६ विषयसुखेषु प्रत्यात्मसुखनाशनात्तदशारसिकः विषयदृश्यत्वात्तविरसः सोपनाबुध्यमाना निर्घृणाः स्वात्मनाबुध्या
नुनिरूपाधिप्रेमणा बंधुषुवत्सलः दयाविषयहितोपादर्शनान्निर्दयः स्वदेहोपम्येन परशरीरेपिसुखदुःखदर्शनादत्यं
तकरुणः सर्वेषुशीतात्स्वपैवितप्तमः आत्मजनोद्धारस्वभावेनद्वितनसम्पान्वितः ७ किमाचारोवतिष्ठतेइतिदृष्ट्वा
निबाह्यलक्षणान्याहसर्वेति अत्यंतदुःखदर्शनात्तनव्रशोचनसशोकइवलक्ष्यते ८ नोद्विजतेनबिभेति

जागरदेवसुषुप्तस्थोजीवन्नेवमृतोपमः करोतिसर्वमाचारंनकरोतिचकिंचन ६ रसिकोत्यंतवि
रसोनिर्घृणोबंधुवत्सलः निर्दयोत्यंतकरुणोवितप्तसमस्तसम्पान्वितः ७ सर्वाभिनंदिताचारः सर्वा
चारबहिष्कृतः वीतशोकभयायासः सशोकइवलक्ष्यते ८ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्वि
जतेतुसः परमुद्वेगमायत्तःसंसारिकोपिसन् ९ नाभिनंदतिसंप्राप्तंनाप्राप्तमभिवांछति आ
सेतुभजमानेर्थेनचहर्षविषादयोः १० दुःखितेदुःखितकृपःसुखितेसुखसंकृपः आत्मैवास्यव
स्यासुहृद्रूपेनापराजितः ११ कर्मणःसुकृतादन्यदस्मैकिंचिन्नरोचते स्वभावएषमहतांनतुपल
विचेष्टितं १२ नलंबतेरसिकतांनचनीरसतांक्वचित नार्थेषुविचरत्यथरवारीतगःसरागवत् १३
यथाशास्त्रव्यवस्थितैःसुखदुःखैःक्रमागतैः अनागतोपिचापायाज्जिनहर्षेनविषादिता १४
द्वेगमयं ६ अत्यंतरूपमानेपिहर्षविषादहेतावर्थेसमपोल्ले १० सुखदुःखाभ्यामपराजितःअनभिभूतःसहिष्णुरि
तिपावत् ११ ननुइतिसंबोधनेनविचेष्टितमशास्त्रोपचेष्टावर्जनेपतनमतांस्वभावएवपलविविष्टितमिति
पाठेशास्त्रोपपलमात्रप्रयुक्तंदिवष्टितं १२ रसिकतांआसक्तिंनारागतांनितिःप्रयापतांअर्थेषुधनेषुअ
थरउपपाचकोभूत्वानविचरति १३ सुखदुःखैःअनागतःअसंस्पृष्टोपायापातिस्पृष्टएतइव ततोहर्षे

८६

वा॰टी॰नि॰
उ॰
३९२

सुखदुःखाभ्यां स्वरूपतः ऽ वेत्ति पदुक्तं तल्लिंगोपदर्शनेन विवृणोति संप्रहृष्टाश्चेति न हर्षेण विषादेन चास्ति मुक्तिमपि हे
तु पद्दृश्येनेन विवृणोति न स्वभावमिति स्वभावं निरतिशयानंदप्रतिष्ठामुक्तं धैर्यं तथाच संप्रहृष्टादि लिंगादिं डंबनेने
षां न टविडंबन तुल्यं फलितमित्याशयेन विशिनष्टि संस्तारा परमर्षीणामिति १५ १६ १७ अन्तः स्नेहमसूत्राव दुना
स त्यावि षया आमोदेषु जातेषु त्याहवावष्टितिवेति तेहि देहाः सं नैवपाः स्व सज्जा तल्ल शेरागान् विषान् मृताः संतापमुक्ति
ता इव कामादिमित्ताः शांतये अन्याम त्यावि षयोदरे लयं नेतयाला ना अपि प्रतप्रवेत्तरशान दीप्रवाहस्था । नार
कि पुरुषः उपरि भागेन वा एतेव विषयान्कि विदवमुधा स्पृशंति न नत्वतः कास्न्यें न विषय मनुप्रविश्य

संप्रहृष्टाश्च लक्ष्यन्ते लक्ष्यन्ते दुःखितास्तथा न स्वभावं त्यजन्त्यन्तः संस्तुताः परमर्षयः ॥ १५
आमोदेषु यथा जातेषु मिश्रास्तास्व सुखादिषु बुद्बुदेष्विव तोयानां न लेहः स्वात्मदर्शिनां ॥ १६ अ
न्तःस्नेह एव बहुघनस्नेहा देहदृश्योपथा वत्सलादर्शयन्ति नित्र लिष्टतिपथा क्रमं ॥ १७ वायुनेव
प्रवाहस्थाः स्पृशंति विषयानमुधा देहसंगा विषायन्ते न लीयन्ते विषयोदरे ॥ १८ बहिः सर्वसमा
चारमन्तः सर्वार्थशीतलं तिष्ठन्ति नरनाविष्ट आविष्टविवशा इति ॥ १९ श्रीराम उवाच स्वरूपमी
दृशं तस्य को वेत्ति मुनिनायक वद सत्यमसत्यं वा भवत्येतत्स्वपीदृशः ॥ २० ॥ ॥

मित्तं शक्नुवंतीत्यर्थः १८ सर्वैः शिष्टैः समन्ना चारोपस्यां स्थितो सर्वे अर्थाश्च शीतला यस्यामिति द्वे अ
पिस्थिति क्रियाविशेषणे तिष्ठन्ति नवहिति शेषः १९ उक्तैर्लिंगैरोस्त लद्गाप रिचयो दुर्घटः मदर्वं हामि कव
चकताप सेष्वपि हताःन्त पादिता नामेवा लक्षणानां दर्शनादिति राम: शंकते स्वरूपमिति ईदृशं उक्त
लक्षणापरिचयं स्वरूपं सत्यं अथवा असत्यं दंभादिपरिकल्पितं को वेदितुं शक्नोतीति हि यतः अन्योपि दृ

राम:
३२०

आचारचेतसः विदूरत्वादरूपविडंबनेनतादृशमानपूजादिसापेक्षचित्ताः तपस्विशब्देन ख्याता लक्ष्यन्ते मिथ्यापरिकल्पि
तस्वतपस्वितापख्यातिदाघोपेतापर्णः २१ इमार्थमपि दृष्टीकृतान्येतान्येतानि लक्षणानि मुमोदकांशपेवेति तल्लक्षणावतामु
पेक्षा कार्या तेषां तादृशानामनुसरणे स्वभावसिद्धतल्लक्षणसंपन्नस्तत्त्वविदपि देवाल्लभ्यत इत्याशयेन श्रीवसिष्ठ उ
त्तरमाह असत्यं वेति ईदृशं उक्तलक्षसंपन्नस्वरूपं वैरं दुर्लभत्वाच्छ्रेष्ठं वेदविदो वेदार्थेन तत्त्वविदां तु लक्षणाकलापः
स्वभावानुभवबलादेव स्थितः प्रतिष्ठितः न हठात्संपादित इत्यर्थः २२ अनाविष्टाः क्रियाफले चत्तमिति विष्टाः

अब्धिवद्बहुलचर्यैराचरन्तोचारुचेतसः मिथ्यातपस्विदाघोपमर्वत्येवंविधा मुने २१ श्रीवसिष्ठ उवा
च असत्यं वास्तु सत्यं वा स्वरूपं वरमीदृशं विद्धि वेदविदां त्वेष स्वभावानुभवस्थितः २२ अनाविष्टा
विचेष्टन्ते वीतरागाः सरागवत् गतहासा हसन्त्यज्ञा नृसेहे साकरुणाकुलाः २३ चित्तादर्शो गर्तदर्पस
र्वकपटकुट्टिमं पश्यन्त्यसत्परिज्ञाते स्वप्ने हेमेव हस्तगं २४ अतः शीतलतामेषां तां न जानन्ति के
चन दूरादंबरनदारूणामामोदमिवर्जनवः २५ येतु विज्ञाततविज्ञेयास्तादृशः पावनाशयाः जानन्ति
ताः स्वयं वान्तरंहःपाशान्निवाहयः २६ भावं निगूहयन्त्येतमुत्तममनुत्तमाः ग्राम्येद्भिनैः किला
नर्घः कश्चिन्नामणिशपरो २७

२३ सर्वदर्शचित्तादर्शगर्तकपटकुट्टिमकल्पमसत्पश्यन्ति २४ २५ यद्यपि तत्त्वविन्स्वरूपमज्ञाः ज्ञातुं न शक्नुवन्ति
तथापि तत्त्वविदो जानन्त्येवेत्याह येत्विति यादृशान्पादानि २६ ईदृशा तत्त्वविदामित्याशयेनाह भावमितिकिमर्थं निगूहयन्ति तत्राह यो ग्राम्यैर्गोम
निगूहयेतोऽयमनेन विशेषेणावाप्नेपरिच्छेपा इत्याशयेनाह भावमिति किमर्थं निगूहयन्ति तत्राह यो ग्राम्यैर्गोम
नागसदृशमवैषि नर्घः केतु मशक्यश्चिन्नामणिः आपणः प्रत्यापतेनकश्चिदित्यर्थः २७ ॥

आपरापप्रसारतालिंगेननायंविनाशितिवद्धलाख्यगुणाप्रख्यापनलिंगेनदांभिकोपं ननत्वविदितिद्वेपमित्याशयेनाहत
स्मिन्निति तेषां तत्वविदां तस्मिन्स्वगुणादौ विषये निगूहनेऽवस्तात्यपैनानुदर्शनपरेभ्यः प्रख्यापनेयत्नस्ते निवासना:ख्या
तिमानादिरागवासनाशून्या: आगेयामंत्रणी २८ किमर्थं तेख्यात्यादीन्नेच्छंतितत्राह एकांतेति ख्यातिमानधनादि
समहद्वैजनसामाजाभिमानाघनर्थसहहेविक्षेपे आत्मसुखानुभवविच्छेदापत्तेरितिभावः आमानेष्टजावर्जने
दौर्गत्यमकिंचनताजनैरवज्ञमयो इति २९ पाविदितवेद्यतासास्वसंवेदनेनस्वानुभवेनैवहंवेद्य: सारेतिरतिश

तस्मिन्निगूहने भावैर्यतन्ते ये न दर्शने निर्वासनागतद्वैतागतमानाः किलांगते २८ एकांतमानदौ
र्गत्यजनैर्वः इन्तपस्वतान् सुखपंतिपथाराम नतचैव महर्द्धयः २९ स्वसंवेदनसंवेद्यसारा विदित
वेद्यता नैषादर्शयितुं शक्या हृष्यते न च तद्गिरा ३० गुणांमये मंजानानाहुर्जनैः पूजा करोतु मे इत्य
हंकारिणामीहा न तु तन्मुक्तचेतसां ३१ क्रियाफलानि चित्राणि गमनादीनि राघव आज्ञानाम
पि सिद्ध्यंति मंत्रौषधिवशादिह ३२ योयाहक्कोशमाधातुं समर्थस्ताहगेव सः आवरूपफलमा
प्नोति प्रबुद्धोऽस्त्वज्ञ एव वा ३३ आमोदंसंदनस्यैव संदनस्याफलं हृदि सर्वस्यैवास्ति नन्वंतन

पानंदो यस्यां सारवान्अन्यं प्रतिदर्शयितुं न शक्या यतस्तद्गिरा स नदृश्यते न दृग्विषयीक्रियते किंतु स्वप्रकाश
तयैव स्वयं प्रथत इत्यर्थः ३० ३१ व्योमगमनादानि मंत्रजपादि क्रियाफलानि आज्ञानामपि सिद्ध्यंति चिदिति निपातः रामः
बाहुल्यद्योतनार्थः ३२ ३३ स्पंदनस्य विहितनिषिद्धकर्मणां फलं स्वहृद्येव सर्वस्यापि जंतोरप्यौमनाः असितद्ध
कालेनाविमंतं तमवाप्यते ३४

सिद्धलक्षणाद्दृश्यवत्सकपुत्रः अहं मोक्षास्यामीत्यहंतावासनालक्षणाद्वैतपरिच्छिन्नात्मकल्पनं यत्तस्य सस्वैवरसिद्ध्यादिक्रियाफ
लं साधयतीत्यर्थः ३५ इदं सिद्धजातं न किंचित्तु तुच्छमेतौ तिमिरनोम्भ्रममात्रं स्वत्र अधिष्ठानचिदाकाशमात्रं यत्कृतः स्वेति अ
वासनः सततहः कर्मवास्या भ्रमराणायविचरादिसिद्धिफलाः मन्त्रौषधादिक्रियाः कथं साधयति ३६ ३७ ३८ का

अहंतावासनादूतं वत्सकतादृश्यवत्सकषु यस्यास्य सोऽसाधयतिरवगमादिक्रियाफलं ३५ इदं न किं
चिन्मात्रं तिर्यां स्वचेतिज्ञस्तदेति यः सोवासनाः कर्मवास्याः कथं साधयति क्रियाः ३६ नैव तस्य कृते नार्थो
नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ३७ नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्व
चित् यदुदारमनोवृत्तेर्लोभाय विदितात्मनः ३८ जगदेवत्वर्णा यस्य न किंचिद्गत्वरं वा किं नामतस्य
भवतु अन्यद्वाऽऽदेयतां गतं ३९ निर्वाहितजगधात्राः परिपूर्णमनामुनिः यथास्थितमसावास्ते संप्रया
तिपयागते ४० निर्यान्तः शीतलो मौनी सत्वीभूतमनोवृत्तिः परिपूर्णार्णवाकारो गंभीरप्रकटाश
यः ४१ स्वापनपरापूर्णोहृद्वन् ह्लादमात्मनि धत्ते करोति वान्यस्य सकलेंदुरिवामलः ४२
मंदारमंजरीकुंजपिंजराद्दवभ्रमयः न तथाह्लाददः पत्येना यथा पंडितबुद्धयः ४३ ॥ ॥

स्वपरस्वकारः कृत्स्नजगदृश्यतत्त्वरनोनाकिंचिदेव यातस्य यीलस्य अन्यदनात्मतत्त्वं किं किं आदेयतां गतं उ
पादेयं आस्तु न किंचिदित्यर्थः ३९ निर्बाहिताजगधात्रा लोकसंग्रहार्थप्रवृत्तिर्यस्य यथाप्राप्तं शिष्टाचारं स
म्प्रयाति अनुसरति ४० ४१ स्वयं ह्लादं धत्ते अन्यस्य च करोति ४२ ह्लादकारित्वं तस्य विशदयति मंदारेति
देवभ्रमयः नंदनाद्यः पंडितबुद्धयो बोधवृत्तिरित्यर्थः ४३

सारग्राही हि विवेकी सुरभिभिः प्रस्तुतसंबंधालोकभोगिषु चंद्रबिंबैः सारमादत्ते सौगंध्यभोगिषु वसंतैः सारमादत्ते सौभाग्य
भोगिषु महतां तत्त्वविदां अहतैः रागाद्यनुपहतैः आशये सारमादत्त इति द्वंद्वनिर्दिष्टानां यथाक्रमेण संबंधः तैरेव हि तत्त्व
तत्सारो लभ्यो नान्यत्रान्वेषणायेत्यर्थः ५४ महसामाशये कं सारमादत्त इति चेत्तत्र भ्रमं जगन्मिथ्यात्वदर्शनात् भ्रमा
त्स्वैषणात्याह भ्रांतिमात्रमिति ५५ ततः शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुता लक्षणं सारमादत्त इत्याह शीतेति ५६ त
दनंतरं सर्वभूतानुकंपा स्वरूपदत्त्वावलंबने यथाप्राप्तेन जलमात्रेणापि संतोष इत्यादि गुणं सारमादत्त इत्याह क

चंद्रबिंबैर्वसंतैश्च महतामहताशये सारं सौभाग्यसौगंध्यसौरभालोकभोगिषु ५४ भ्रांतिमा
त्रमिदं विश्वमिंद्रजालमसन्मयं जलानि विवितिश्चित्य दिनानुदिनमीषणाः ५५ शीतातपादद्वंद्वः
स्वान् निजदेहगतानपि आत्मदेहगतानीव द्रष्टुः पश्यत्यवहेलया ५६ करुणोदारयाहत्या
व्रतति धीरयानीरसेनापरसारेण तु सारं तो सरति स्थितिं ५७ व्यवहारं यथाप्राप्तं लोकसामा
न्यमाचरन् चराचराणां भूतानामनुरूपेवावतिष्ठते ५८ प्रज्ञाप्रासादमारूह्य त्वशोच्यः शोचते
जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वानाज्ञोनुपश्यति ५९ ॥ ॥ ॥

हरोति इत्यर्थं नीरसो विरक्तः सः करुणापात्रदारवृत्तिः सर्वस्वव्ययेनाप्यार्थिपरिपालनव्रतं तपाव्रतति लंतानद
धीरया हत्त्यापरार्थैकप्रयोजनया या फलपुष्पादिसंग्रहः स्वतरुद्दणावलंबः जलमात्रेणापि यथाप्राप्तेन संतो
षरत्येवं रूपया हत्त्यानीरमात्रमपि सारः संतोषहेतुर्यस्यां स्थितौ तादृशस्थितिरूपां सारं तो सरति ५७ उपरि
उत्कर्षे ऊर्ध्वभूले भूतेव्रतरोवा ५८ उपरिस्थितिमेव दर्शयति प्रज्ञेति ५९ ॥ ॥ ॥

तदैवासौ चिरप्रवृत्तरागादिविक्षेपदुःखेभ्यो मुक्तः साम्यग्विश्राम्यतीत्याह चिरमिति कल्लोलैः षडूर्मिभिर्वलितः विशिष्टः
५० ५१ कान्तारे मार्गभ्रंशेन निर्भयतोपायैः स्तेनमिलाः उपमिताः हत व स्यो मो हितवतः ५२ इतीदं ज्ञात्वास्य यमान इ ष
द्धसन्नपि स्वर्गार्गवेनोपैति ५३ तस्य स्यानादिनियमोपि नास्तीत्याह कश्चिदिति अटन्नटन्निति वा छेदः ५४ ५५ ५६

चिरकल्लोलवलितः सुमनानलधौम्रमे परंपारमुपागत्य परां विश्रान्तिमेति सः ॥ ५० ॥ सेहे त्सशांतपाहत्याप्रा
कृतीर्जीगतीगीतीः स्वपमानइवालीनज्जेनतास्वघनभ्रमाः ॥ ५१ ॥ एताः कान्तारनिर्भयमिताः संसारदस्यवः
असत्योत्स्नवत्योमामित्यंतपातिविस्मयं ॥ ५२ ॥ दस्याः स्वगुणैर्भेष्वपेमति हमेतरागापते इत्युपेत्य पशान्तला
त्स्वपमानोपि नस्वपं ॥ ५३ ॥ कश्चित्क्षितिगुहागेहः कश्चित्सुरपाङ्गमाश्रयः कश्चिद्गृहस्थाश्रमवान्
कश्चिद्दुरटन्नुस्थितः ॥ ५४ ॥ कश्चिन्दिक्षाचराचारः कश्चिदेकान्ततापसः कश्चिन्मौनव्रतधवः कश्चि
ध्यानपरापराः ॥ ५५ ॥ कश्चिद्द्विपश्चिद्दिरभ्यातः कश्चिन्दिष्टोलाश्रितेः स्मृतेः कश्चिद्राजादिजनःक
श्चित्कश्चिद्दहइवस्थितः ॥ ५६ ॥ गुरिकोजनवत्सङ्गादिसिद्धः कश्चिन्नभोगतः काश्चिच्छिल्पकलाजीवि
कश्चित्पामरसपमत ॥ ५७ ॥ कश्चित्सकलसमाचारः कश्चिच्छ्रोत्रियनायकः कश्चिदुन्मत्तचरितः प्रव्र
ज्यो कश्चिद्दाश्रितः ॥ ५८ ॥ पुरुषोत्तमशरीरादिनचचित्तादिकिंचन पुरुषष्वेतन्नामतस्तन्नश्यति क
र्हिचित् ॥ ५९ ॥ अच्छेद्योसावदाह्योसावक्लेद्योशोष्य एव च नित्यः सततगः स्थाणुरचलोसौ सनातनः ॥ ६० ॥

५० ५८ रामश्रवाक्येकीदृशः पुरुषोत्तम इति पदं कृत्वा तद्द्ये जितास्तामपिर्स्वमाव पुरुषं वर्णयिष्यति रुद्रुत्त
मतोदर्शयतिपुरुषइतितनश्यतीय विलाधिस्यात्सद्वोत्तमइत्यर्थः ५९ छेदमेदादिविनाशहेतत्वं तस्य श्रौहि
मिरयितिएवोत्तमइत्याह अच्छेद्य इति ६०

एतादृशपुरुषोत्तमतत्त्वपरिज्ञानादेव तत्त्वविद्पुरुषोत्तमः तत्तु वराग्निसमर्पोद्धारपालनमात्रेण तद्भावितस्य पुरु
षोत्तमत्वात पायादित्याशयेनाह इत्याति स्थानं वराग्निसमर्पोद्धारस्थितित्तदास्थानियमेन तस्य किं साध्यमिति विघास
मा वोक्तिरुत्पुरुत्वान्यतीन्मालाहकेभ्यः प्राप्यत्युमितिवत् ६१ तस्याविनाशिपुरुषत्वमेव इ०ष्यनुसंहरति पाता
लमिति तत्त्ववित् बलात्स्वनाशप्रविकीर्षयापातालमाविशत्वनभोविलं च्योर्ध्वं वापात्वदिङ्मंडलं वा भ्रमत्वनुपेनम्रम

इति मस्यव प्रबुद्धोपः सपत्याप त्रतिष्टति तयातिष्टतु तत्रात्रस्यानास्याति यमेन किं ६१
पातालमाविशतु पातु नभोविलं घ्यदिग्मंडलं भ्रमतु पेषरामेवयेन चिन्मात्रमेन दजरं न तुपो
ति नाशमाकाशकोशइव शान्तमन्तःशिवं ततनू ६२ इति श्रीमहारामायणे मरणाघ भावोपदे
शो नाम शततोत्तरे द्वितीयः सर्गः १०२

गोन मानसोन्तरलोकालोकादिगिरिशिलासहस्रघर्षणात्स्वेषणीसंचूर्णोन्नमेव समावाते पेषणामेव पालितिपाठे गिरि
शिलासहस्रैः स्वस्य पेषणाकारयत्वुवे त्यर्थः तथाप्येतत्तत्त्ववित्स्वरूपं क्वापि गाहयं चिन्मात्रमजरमेवेति ना
शं न तु पाति पतत्ततः क्वाकाशकोशइव शिवनिरुपस्लवनित्यनिरतिशयानंदरूपमेवेत्यर्थः ६२ इति श्रीवाशि
ष्टतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे द्युत्तरशततमस्सर्गः १०२ ॥ ॥ ॥

चितो नित्यत्वमेकत्वं स्वातंत्र्यमपि साध्यते सच्छास्त्रस्यास्य माहात्म्यं हितं चात्रोपदिश्यते तत्र चित्सामान्यस्यादिनाशि-
त्वे सर्वानुभववलेन प्रथमं साधयति भामात्रमिति जाग्रत्स्वप्नयोरंतःकरणाभासितपा सुषुप्तौ चाज्ञानस्वापादि-
ताक्षिनपा च प्रत्यगात्मभामात्रं विषयभानमात्रं वा सर्वेषां भासत एवेति प्रत्यक्षेणाय कारायवहत स्थत्वादि लिं-
गेन च पदनाद्यंतं चिन्मात्रं तस्मिन् सिद्धे तस्य कथं केन निमित्तेन नाशो भवेत् तदसाधित स्पतिमितस्याप्रसिद्धेः लक्ष्यमा-
धितस्य च तदुपजीवकत्पात् न्ना शतिमित्तत्वापोगा देवं कदा वा नाशो भवेत् नादृशाकालस्यापि तदधीनसिद्धि-
कस्य तदुपजीवकत्वादिति भावः १ भवतु चिन्मात्रमविनाशि पुरुषस्य किमायातं तत्राह तावन्मात्रमिति न

श्रीवसिष्ठ उवाच भामात्रं भानमात्रं वा शांतं भासत एव च चिन्मात्रं यदनाद्यंतं तस्य नाशः कथं
कदा १ तावन्मात्रं च पुरुषः कदाचिन्न नश्यति प्रतिदिनं नश्यतीति चिन्मात्रमपि जायते न किं कथं २
न चान्यदस्ति चिन्मात्रं क्वचित्किंचन कस्यचित् सर्वानुभवसादृश्ये कीदृशी नाम सान्यता ३ सर्व
स्यैव हि भेषातलमुद्गोत्रिभिर्धुरंधरः चिन्मात्रस्यावदातस्य कीदृगन्यत्वमत्र तु ४ ॥ ॥

नाशे त्वागे सृष्टिरेव न स्यात् सात्त्विकसर्गो सिद्धिरित्याह पदीति २ ननु चिदंतरमुत्पत्स्यते ततः सर्गः प्रवर्त्स्यतीति त-
त्राह न चेति अत्रोत्तरकालिक्या चितः पूर्वचितो भेदः किं मध्ये विच्छेदानुभवात्कल्प्यते उत जडवैलक्षण्यपात् नताद्यः वि-
च्छेदानुभवादनुभवस्यैव चित्वात्तत्सद्भावे विच्छेदासिद्धेः नापि द्वैलक्षण्यं अचित्वापत्तेः सर्वांशे अनुभव-
स्य पूर्वोत्तरकालयोः सादृश्ये साम्ये अन्यता भिन्नता कीदृशी नाम अलीकत्वपर्यः ३ कालभेदादिव पुरुष-
भेदादपि चितो न भेदः हि यस्मात् सर्वस्यैव विषये स्विव चित्यपि द्वैलक्षण्यानुभवादेवेत्याह सर्वस्यैवेति ४

वा.टी.उ.टि.

३१६

ननु सुखदुःखादिवत् अन्यतरविशेषज्ञानातिरिक्तेन चित्सामान्यमभ्युपगच्छामः । विशेषविज्ञाने पुनरन्यव्यवच्छेदकतासं
बंधेन शरीरं कारणं तन्नाशाच्च ज्ञाननाशमित्यभ्युपगच्छतो चार्वाकवैशेषिकादीनां शङ्कामुपन्यस्य निरस्यति शरीरेति ॥
हर्षस्थाने इति दुःखप्रागभावासमानकालिकदुःखध्वंस एव हि वो मुक्तिः सा च देहनाशाच्चिन्मात्रनाशे उत्तरत्र
देहदुःखादिसाधकाभावादेव सिध्यति न हि चिदतिरिक्तं तत्साधकमस्ति न च निःसाधकोऽपि मदेहः सिध्य
ति न चोक्तविज्ञानं साधिकाविक्षिप्यते इति मुक्तिहेतोर्मरणाद्धर्ष एव स्यान्न विषादः इत्यर्थः ५ नन्वेकान्तत्वेऽस्या

शरीरनाशे नाशश्चेच्चिन्मात्रस्य तदुच्यतां हर्षस्थाने विषादः किं मरणे संप्रति क्षये ५ न च ना
म शरीरस्य नाशेन श्यति चिन्मयः देहे नष्टेऽपि बध्नन्ति म्लेच्छा दृष्टपिशाचतां ६ यावच्छरीरसन्ना
शे च्छेदनं स्यात्तदुच्यतां शवः कस्मान्न चलति संस्पर्शे शरीरके ७ पिशाचान्भवतो जातु बध्नन्ति
म्लेच्छास्समर्थेहा किं न पश्यति किं बधोमन्तेऽयं पश्यति तन्न या ८ ॥

शपादेस्सर्वस्यादर्शनस्पर्शाच्छिन्नत्वेति प्रायेणाहि पिशाचबन्धने वधार्थं तेषां त्वं तद्देशे धेनवादुधापि शाचादृष्ट्वे
न इति घोतमापबधुम्लेच्छाअहतां ६ किंच शरीरनाशाच्चिन्नाश इत्यसंगतमेव सत्येव मृतशरीरे चिन्मात्रे इति ह
र्शनाविरोधादित्याह यावदिति न चलति न चलति न वेत्ति ७ यदि कश्चिच्चार्वाको ब्रूयात् जातु म्लेच्छमी
तद्धर्मे स्ववपिशाचदर्शनेऽमन्तस्नेह चिदेव शेषमभ्युपगतः पिशाचमलं ज्ञास्यति तन्नेत्याह कुम्भकं चिदपरस्य
तिपिशाचादभ्युपैति सर्वदा बध्नन्ति मरणाविनापि सुपिशाचं किं न पश्यति मृते सत्येव कस्मान्न पश्यतीति
वक्तव्यो नियमदर्पत्वपाहेतुरित्यर्थः ८ ॥

रामः

३२७

सज्जीवोऽहंसुमरणाज्ञानविशिष्टोऽन्यो नादृर्शः पिशाचदर्शनमिति ताह शोऽपि पश्यन्नोनान्यापिशाचस्येवा मिथ्यादेशांतरस्थोऽस्मे
न कल्पिते सति तं पिशाचत्वं नरः कथं न पश्यति ९ तस्मात्स्वात्मोमेदविनाशपोरयोगात्सर्वात्मकत्वेहि द्रष्टृसतिवस्तु कालं
परिच्छेदेनापि तत्र निपत्तिः तथा चपद्धतिपत्रदेशे कालेवा देति स्वात्मानमेव तत्रद्रष्टृत्वात्मनावगच्छताति तत्र दूपं
पृथगलात्पर्थः १० एवं च सर्गादौ सत्यकामत्वादबाधितोहं विवस्वत्संकल्पात्मनापादृष्ट्येव भवति ताद्दृश्यैवेदानीम
पीतानामनुस्मृतिः ११ सत्यसंकल्पहं विदेःऽस्मत्प्रधानपरमाणवादि कं सर्गादौ कारणं न संभवत्येव पत्कामरणं
प्रहृतिरिक्तस्यास्तत्कीदृक्कथं च तत्कारणं इदानीमत्युर ते वादिभिः कल्पतां सूक्तिप्रक्रिम्पां सह एवेतिरासिभ्या

जीवधर्मो विशिष्टोऽन्यो न्यादृशस्तं नरः कथं मिथ्यादेशांतरस्थोऽपि शाच्चत्वं न पश्यति ९ तस्मात्सर्वात्म
कत्वेन चिन्मात्रे न निपत्तिः पद्यघत्रपथावेतितत्तत्रावगच्छति १० अबाधितैकघनाहं विभ्रव
तिपादृशीताद्दृश्यैवानुस्मृतिर्हि तत्स्वभावोऽत्रकारणं ११ अन्यत्र संभवत्यत्र सर्गादावेव कारणं
पन्नाम तदिदानीं स्यात्कल्पतां कीदृशं कथं १२ सर्गादावेव नीरंध्रानन्यैवाद्यावभासते विकल्पश्री
जेगन्यरासाकेवलं भाति चिन्नभः १३ आभासमात्रमेवेदं दृश्यमित्यवबुध्यते दृश्यमित्येवबोधेन तदृते
स्यकदृश्यता १४ स्वचमत्कारचातुर्यपारस्विन्नभसारसात् बोधेन बुध्यते दृश्यमित्यबोधान्न बु १५

मीत्यर्थः १२ नवं नर्हिकादृशः सिद्धं तत्राह सर्गादावेवेति १३ यदि केवलं चिन्नभ एव भाति तर्हि दृश्यमि
ति सर्वैर्जनैः किमवबुध्यते तत्राह आभासमात्रमेवेति विवर्तमात्रमेवेत्यर्थः दृश्यमित्यबोधेन गृह्यमा
रास्य आस्यशुक्तिरजतमरुजलादौ केशोंडूकादेरसाच्चिन्नभोऽन्यतेकस्तत्पता दृष्टेत्यर्थः १४ तथा च चिन्नभ
सा स्वचमत्कारचातुर्यमेवदृश्यमिति तिरसान्ताग्र तत्त्वपरबोधेन बुध्यते सुपुमो चाबोधान्न बुध्यत इतिति
ष्ठ र्थ इत्यर्थः १५ श्रीरामाय नमः श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां नमः ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ

२५१

तर्हि को बोधः कौ तत्राह बोध इति तस्य ज्ञिन्न भवेऽरूपं तद्रूपस्य आत्मत्वदात्मना एकमेव नहि बोधमन्तरेण बोधस्वरूपं प्रसिद्ध्यति सति च बोधे तत्र न ज्ञो योऽस्तु लेभ इति राहोः शिर इति वत् षष्ठ्या अत्र कल्पितो भेदो न तत्त्वार्थे स्तीत्यर्थः १६ अथवास्य तत्त्वाविचारणे वक्तिमो दृश्यता विचारेण हेत्याह यावेति १७ अतएव विचारस्य महात्फलः कार्य इति बहुशो मयोक्ता मित्याह अस्मिन्नेवेति फलेन विचारस्य किं स्यात्तत्राह फलेनेति लोकद्वये इह बाल्यम्यात्रवाज्ञानसिद्धिः तथा च मह्मै आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ऐहिककर्मप्रत्फलप्रतिबंधे न दृश्यमादितिनादिति च १८ ननु नित्यापरोक्षे वस्तुनि

बोधो बोधस्तद्रूपमेवमेवानिरामयं मे दोन्नवाचितत्वार्थैनस्मात्त्वात्त्येव दृश्यता १६ यावत्सीदृश्य
नैषा नो विद्धि त्वमविचरणात्सा च वेदान्तविचारेणाविनश्यन्तः क्व दृश्यते १७ अस्मिन्नेवावधिपो फलं आत्म
ज्ञानविचारणे फलेन परमोऽभ्यासः स लोकद्वयसिद्धिदः १८ अविद्योपशमस्त्वेष जातोऽपि भवताम्नि
ह अभ्यासेन विनासाधो नसिद्धिमुपगच्छति १९ ज्ञो ह्येतं संपरित्यज्य गृहीत्वानुदिनं क्षणं लोकद्वय
हितं पथ्यमिदं शास्त्रं विचार्यताम् २०

प्रस्तुतं उपदेशवाक्यं सकृच्छ्रवणेनैवाविद्यांशमपि तावत्क्षपकरयिष्यति किमभ्यासेन तत्राह अविद्योपशम इति सिद्धिं ज्ञानवत्सु अपि प्रतिष्ठां १९ तर्हि कं पंथमुपादाय विचाराभ्यासः नापः केन वा शास्त्रप्रबोधः सिद्ध्येत् तत्राहत्रेति त्यक्त्वाश मादि साधनसंपन्नपुरुषेण आलस्यारम्भ गुरुं गत्वा तद्वच्चपथ्ये शास्त्र दुःसंगादि परित्यज्य क्षणं गुरुशुश्रूषा दिनिपमं गृहीत्वा इदं न हारापराण्यन्यथा सनाच्छास्त्रं अनुदिनं विचार्यतां २० ॥ ॥

राम

तत्तत्रत्नभूमिः सतीर्थ्यैः संभूयाभ्यसनं परस्परानुभवसंवादेन सम्यग्ज्ञानप्रतिष्ठाहेतुरित्याह विज्ञानमिति अविज्ञातं विस्मरणाद् विज्ञानप्रायं भूरिभागानां बहुविविधाहं भावनादिशालिनां २१ ज्ञानदुर्लभमित्युद्वेगाच्छ्रवणं नत्याज्यमित्याह यइति २२ अन्यासच्छास्त्राभ्यासान्निवर्तयेत् तच्छास्त्राभ्यासः कार्य इत्याह तस्मादिति जयलक्ष्मीं मुक्तजयलक्ष्मीं वा २३ यत्नात् विरोधिनोन्तर निरोधप्रयत्नात् २४ अपः प्रशस्यतरं विवेकसाधनं २५ एतच्छास्त्रविचार्यस्थितेनस्वयं प्रयत्नतया आत्मतत्त्वबोधोनुभू

विज्ञानमप्यविज्ञानमात्मज्ञानमिदं भवेत् भवतां भूरिभागानां संभूयाभ्यसनं विना २१ योऽयमर्थं प्रार्थयते तमर्थं यतते तथा सोऽवश्यं तमवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते २२ तस्मादस्मान्निवर्तध्वमसच्छास्त्रविचारणात् शान्तिं प्राप्स्यथ सच्छास्त्राज्जयलक्ष्मीप्रचारणात् २३ विवेके चाविवेके च वहत्येषा मनोनदी यत्रैव वाह्यते यत्नात्तत्रैव स्थितिमृच्छति २४ अस्माच्छास्त्रादनेऽपि न भूतं न भविष्यति ततः परमबोधार्थमिदमेव विचार्यताम् २५ स्वयमेव विचार्येदं परो बोधोऽनुभूयते स्थिताध्वश्रमहरोनत्वेन दूरशापवत् २६ यत्र पित्रा न वा मात्रा न चापि सुहृत्तमैः हृतं अपस्तद् परिज्ञातमिदं मा अकरिष्यति २७ भवबाधं मपीसाधो विषमे पवियूचिकाआत्मज्ञानादृते दीर्घा न कदाचन शाम्यति २८ महामोहमपीमापामि येवाहमितिस्थिताः शास्त्रार्थभावनेनाशु मुच्यन्ते परशोच्यता २९ ॥

यतेन तु रखरवच्छायवहुकालांतरविलंबेनेत्यर्थः २६ पितृमात्राद्यपेक्षयापि शास्त्रमेतद्धितकृतममित्याहय दिति विचारेण शास्त्रपरिज्ञानेन परिज्ञातमप्यत्वंसुश्रेय इतिवा २७ २८ अहमितिमिथ्यैव स्थिता महामोहमपीमापा तम्मात्मा पराशोच्यतां च मुच्यता २९ ॥

वा॰टी॰नि॰ आपातमधुरं भोगमस्मत्त्वं विषयजातं लिहंतः सतः भोगैकरूपिणो अनंततोऽवस्तुनि मायातलेलिहानाः क्षुधिता रसज्ञत्वेवात्मुलिहंतः अपः हे सर्पाइव ३० ३१ मरणारूपः आपुषोऽवधिर्योवन्नापातितावदेवभवतां स्वच्छास्वावलंब नयोग्यतया आश्वासनाऽस्ति ३२ तदुत्तरं किं भविष्यतीत्यत्राह आगच्छत्यामिति तेनाहं शंपरितापमवाप्स्यथ अत्रात्मानां संसारेऽविच्छेदापि शातं चंदनलेपनवदद्वयंभो गच्छत इत्यर्थः ३३ धनमानमानस्त्रीः जनाः पुत्रदेपुता परिपनादिधनेजपामिमानवक्रीराति यथाशास्त्रैः विवेकवैराग्यश्रवणादुपायैः आपातत्वंबुध्वात्राऽन

यातमापातमधुरं भोगैकरूपिणी स्मत्वं वायुं लिहंतोऽनलेलिहानाइवारूपः ३० यातिबोदितस ः कष्टमविज्ञानगमगमाः अयहारे हितैरे वप्रतिपालयतो मति ३१ नावस्त्रवसने षालितमवतोभय भागिनो दिनानिकतिविघावत्रापातिमरणावधिः ३२ आगच्छत्यामतौ कष्टंपरितापमवाप्स्यथ तैयत्राऽगोगविच्छेदशीतचंदनलेपनं ३३ क्रीडातिमात्रा परापेनधनेमानेघनमममाः यथाशास्त्रैः कथं तुध्यानक्रीडात्यजरंपदं ३४ पदंपरमयत्नेनक्षिपते येऽखिदंवरे कर्णतैः सत्यतेः ज्ञानशत्रुपादःस्व मूर्द्धनि ३५ निर्मानमोहमायत्रागतिंगच्छतमाधमां क्षिपतेस्वात्मबोधेनमूलकाषोमहाप दं ३६

रंमीक्षपदंकर्यनक्रीडांत्याज्यमितिदिव्यर्थः ३४ यैर्विवेकिभिः अयत्नेनस्वतत्वज्ञानमात्रेणाखिदंवरेब्रह्मा काशेपदंस्यानं क्षिपतेपरं सर्वोत्कृष्टं तैस्ताहशैः ज्ञानशत्रुनधमनर्थैः सत्यास्त्वाघुयेक्षपास्वमूर्द्धनि अज्ञान शत्रुपादःकथंसत्यतो ३५ हेजनाः रूपंनिर्गतोमानमोहोयस्यानथाविधंदृष्टि विवेकमापन्ना। हे तस्त्वंबु द्धामोक्षगतिंगच्छत अधमांसंसारगतिमागच्छत ३६ ॥ ३६ ॥ ॥ राम: ३२६

बहुकालं बहुप्रकारै रस्याद्बोधनेप्रयत्नोपं व सिद्धः कंवशोषदुःखादितुच्यतामिति मपिदयामहृच्चनं सम्यगाकर्णयेस्वा
त्मायुष्मानिति बुध्यतामिति वात्सल्यातिशयेनाह प्रलपंतमिति यैक्राहसाहिदूमिनं युष्मद्बोधनापोपुनर्युष्मदर्थेन अ
होरात्रं प्रलपंतं कंवशोषश्रमादिनानि संक्लिश्यमानमोमहृश्यसम्यग्दृष्ट्वा दयया इदं मद्वचनं आदरेणाकर्ण्य प्रबु
द्धानाम नैवदेहेंद्रियादिपरिच्छिन्नात्मभावं विहाय पयात्मतत्वेन ब्रह्मात्मतां अर्पितो प्राप्य तामिति प्रार्थनापालोद्द ३६
किमद्यैवात्मज्ञानेन आगेकरा विकरिष्यामइतिमन्वानान्प्रत्याह अद्यैवेति ३८ नान्यः विद्यतेदुः लितोपूः न
नेतिश्च्यैव नत्रार्थकरः अमिलषितार्थकारीति बुध्यतामस्यः ३९ इति राध्यात्मगंतयेभ्योऽस्य कोतिशयस्तमाह आ

प्रलपन्तमहोरात्रं प्रभ्रमद्दैन्यमानिमं पथ्यद्दृष्टेदमाकार्यं रापे स्वात्मनैवात्मनापैतां ३६ अद्यैव नावि
किन्त्सोपः करोति मरणात्पदः संप्राप्ताप्नांमृतो मूढः करिष्यति किमातुरः ३८ अस्माकं यादृतेन
योनान्यः स्वात्मावबोधने न समर्थो करोत्यात्र हस्तिलसीलार्थिनामिव ३९ आत्मज्ञानमिदं
शास्त्रं प्रकाशयति दीपवत् पितेव बोधयत्याशु कांतेव रमयत्यलं ४० विद्यमानमपि ज्ञाने ज्ञा
तं शास्त्रगणान्नयत दुर्बोधं मधुरं न तु ज्ञास्यं नातो न संशयः ४१ इदमन्नमनाख्याने मुख्या
नां शास्त्रदृष्टिषु सुखेनबोधदं स्वधमपूर्वं न तु किंचन ४२ नानाख्यानकथाचित्रैर्विनोदेन वि
चारयन् इदं शास्त्रं परं याति प्रमानात्मा स्वात्महेमयः ४३ ॥ ॥ ॥

त्मज्ञानमिति आत्मरूपं ज्ञानं ४० विद्यमानं नित्यप्राप्तमपि यत् आत्मरूपं ज्ञानं शास्त्रांतरानज्ञातं तमदृतः अ
स्माच्छास्त्राद्धास्यति ४१ शास्त्रदृष्टिषु मुख्यानां आख्यानानां मध्ये इदमाख्यानमुत्तमं आसिनाख्याने अ
पूर्वं अनादितनवित् सं प्रदायप्रसिद्धव्यतिरिक्तं स्वकपोलकल्पितं किंचनन तु नास्त्येव ४२ विनोदेन कौतु
हलेन पिविचारयन्पुमान्परं आबोधं याति प्राप्नोति ४३ ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

पंडितैः सर्वशास्त्रज्ञैरपि यो बोधो घापितसंप्राप्तः सङ्गलः अस्माच्छास्त्रात्प्राप्यते यथा सुवर्णाकरे क्षालनेन विशेषिता सैकतात् सुवर्णं प्राप्यते तद्वत् ५४ ननु अस्माच्छास्त्राद्देवज्ञाने चेत् तच्छास्त्रकर्ता कस्माच्छास्त्रं दूषकः नूपत एति पृष्टेन च्छास्त्रं युक्तियुक्तियुक्तमनुभवपर्यवहितं चेन्न स्यात् न दोषः एतत्कर्तृबोधः एवं पर्यवपरि ज्ञाप्याम यद्येते च्छास्त्रं प्रतीतं वास्तव्येऽस्माच्छास्त्रात् ज्ञानोदये कापत्या श्रेति पूर्वकमानात्मत्याह शास्त्रकर्तरीति यद्येतच्छास्त्रं युक्तियुक्तियुक्तमनुभवपर्यवहितं तेन स्यात् तदा एतत्कर्तृबोधमूलकप्रामाण्यमेतच्छास्त्रमिति तत्कर्तरि बोधः

योऽयं घापितसंप्राप्तः पंडितैरविरवं त्रितैः सङ्गलः प्राप्यते बोधः सुवर्णमिव सैकतात् ५४

शास्त्रकर्तरि मन्तव्यं न कदाचन कुत्रचित् शास्त्रार्थ एव तन्निष्ठं युक्तयुक्त्यानुमृदिते ५५

अज्ञानान्मत्सरान्मोहादविचारिभिरेकता अवहेलितशास्त्रार्थैः कर्त्रा वानात्महन्तृभिः ५६

धहेतुर्वितथा मन्तव्यं स्यात् अस्मिंस्तु शास्त्रे स्वतो युक्तिसहस्रयुक्ते अनुभूतिदेवहति स्वानुभवेनैव सर्वदर्शकानि दृष्टेनेतत्रैव तन्मज्जनेनिष्प्रयुक्तमिति न शास्त्रकर्तरि बोधशंकया कदाचिन्मन्तव्यमित्यर्थः ५५ अतएवैतच्छास्त्रावहेलनपरैः सहमैत्रीं तत्कार्येत्याह अज्ञानादिति एकतामैत्री अध्यात्मशास्त्रावहेलनेनात्मज्ञानान् वापिरे वात्महन्तृत्वात् एषः ५६

त्वं तस्यास्माभिरन्यैश्चाद्वैतसहकथमैत्रीमज्ञसेपतोदपयानुपदेशोसदृत्तोहितत्राह ज्ञानामीति हेरामइमाः श्रोत्रश्रेशाबोध
थायाहशाधिकारिविशेषणानंहंपत्नाः त्वंचपथायाहगाधिकारिविशेषणानंपत्नः पथाचबोधितवाञ्श्रवणाधारणाभ्यासवत्
ग्रः अहं चयत्तूयाहशेमवदागुपदेशायपितुराज्ञायनेप्रापमस्तस्यैज्ञानाम्येवअतस्तथाविधभवभ्दाम्योदयोद्बोधि
ताकालेणापाघुष्मदुपदेशोहंप्रहृत्नइतिशेषः हि यस्मात्कममस्वभावइहशासदादीनेपष्टुकालेणापरवनमित्युरइतियु
ष्मद्विनैबिसोदयालोमेमवचनमाद्रियध्वमितिभावः ५७ अपवामवतामानौवाहमवत्पुरायवशाच्छुद्धंयुष्मद
मुपदेष्टुमागतः ममचभवंतः परमप्रेमास्पदमान्येवेतियुष्मासितत्राप्तिमायइत्याहपुष्कादितिद्वाभ्यां संविद्रूपो

ज्ञानान्येवयथैवेमापदहं त्वंयथास्थितः तथाबोधितकालेप्यात्स्वभावोस्मि महेश्वरः ५७ पुष्कलं
विल्वकः शुद्धस्वैव कुम्भिह स्थितः अहं नरोनगन्धर्वोनामरोचैनेराक्षसः ५८ संविन्मात्रो महं नो हित
न्दाचोस्म्येतिनिर्मलः स्थितोस्मातिभवत्पुरायेन्नेनुनास्मिन चापरः ५९ रूपामायमानानापानिपा
तमन्नारसवासनः सारः संक्षिप्तोनावद्धैः स्वंवस्तुदृष्टिषु ५० इहवैनरकव्याधोनिक्रिकिल्लानक
लेतिपः गत्वातिरोषधस्यानेसरुजः किं करिष्यति ५१ सर्वभावेषुवैरस्यं न पावनमनुपागते भा
वानांभावनानावज्ञानवंनोपगच्छति ५२

त्वः शोधितः सूक्ष्मार्थः ननु नरगंधर्वादिशरीरमितपषे: ५८ अपरोमवहात्मव्यतिरिक्तोनास्मि नन्विति संबो
धितं ५९ अतः परमात्मतमोहमितिमदुक्तः प्रपञ्चः सारः सर्ववस्तुदृष्टिषुवैराग्यलक्षणः संक्षिप्तः संगत्य
तो ५० सरुजः नरकजालातिः पाड्यमानः ५१ वैराग्यमेवपरमः सार इतिकृत इतिचेत्तद्विनावासना
नावाहिद्वरित्याहसर्वेति ५२

वासनातानवे वा किमर्थमादरस्तत्राह आत्मानमिति ५२ ननु भावेषु सत्सु कथं तद्वासनातानवं प्रसिद्ध्येत्तत्राह भावा
स्त्विति यदि सत्पदार्था विद्यन्ते तर्हि तेषु भावबुद्धिस्तेषामनुकूलेवसक्तिः वसक्तिर्निवसक्तिमिदमावश्यकं तत्पाद्यमित्या
दिभावनामवेत् ५४ ५५ नन्वेते भावा वेदान्तिनो विचारेषु न सन्ति चेदपि कापिलकाणादादिविचारेषु सन्त्येवेति कु
तो इसत्त्वावधारणं तत्राह प्रामाणिकविचारेषु हन्ते षु ये न विद्यन्ते ते केषं विकिंस्वरूपाः रकेकवस्तुरूपा उत

आत्मानमलमुद्धर्तुं वासनातानवादृते नास्त्युपायो महाबुद्धे कश्चनापि कदाचन ५२ भावास्तु
यदि विद्यन्ते तद्धि तेष्वस्तु भावना किं त्वेते नैव सन्तीह शशशृङ्गादयो यथा ५४ सर्व एव जगद्भावा
अविचारितचारवः अविद्यमानसद्भावा विचाराद्विशरारवः ५५ प्रामाणिकविचारेषु न विद्यन्ते क ५/
तेषु ये कथं सन्ति जगद्भावास्ते के सन्ति सदेव वा ५६ सर्व एव जगद्भावाः कारणाभावतोऽसतः स
र्गादावेवतो मन्त्रा पश्येदं भाति तन्मयं ५७ यदसदेवद्विपात्तात्मनः षष्ठे द्विपात्मनां भावानां कारणानां ६
स्तिमनः पष्ठे द्विपात्म

सर्ववस्तुरूपाः सद्दैव वा ते सन्त्युत कदाचिदेव वा सर्वथापि शशशृङ्गखंडितमेवेत्यर्थः ५६ ५७ कारणाभावतः
कुतस्तत्राह यदिदमिति नहीन्द्रियाविद्यैतत्स्वप्रकाशचिदेकरसे ब्रह्मणि द्विपवेद्याः प्रलयकाले संभावयितुम
पि शक्या इति भावः ५८ ॥

सनामरूपकस्य जगतः अनामरूपकमपि कारणं न संभवतीति पुनर्यंतरमप्याह भावानामिति सर्ववस्तुवस्तुन
कारणं अन्यमन्यस्येपि तदपि दुर्वचं तदाननात्ययोगादित्याह कुत इति पूर्वं एवं निराकारं साकारस्य कारणमित्य
प्युक्तमित्याह साकारस्येति बीजं भवेत् ६० विडंबनं विडंबनं वा कथं वदंयन्यमिति धावत् ६१ वाचालत्वेन
बहुभाषित्वेन ६२. ६३ जगद्वेदनत्वादपि चितो न जगत्कारणत्वं घटवेदने घटकारणत्वाभावदर्शनादित्याह न त्वा
त्रेति तत्र कुलालवेदनस्य घटकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारमाशंक्य मात्रपदं वित्पचिद्वस्यानायोगादपि चिन्तीन

भावनां विविधाख्यानामनाख्यं कारणं कुतः कुतो वस्त्वन्यवस्त्वं व्योमन्यव्योमता कुतः पूर्वं सा
कारस्य हि साकारं वटधानादिवद्भवेत् बाजीतद्वा साकारं जायते न्य कुतो मया ६० न किंचिद
पिपात्रास्ति बीजमाकृतिमम्ननाकृ ततआकृतिमद्विश्वं भवतीति विडंबनं ६१ कार्यकारणभावादि तस्मि
न्नस्पुरेपदे वाचालत्वेन पदामकल्पते मोक्षमेव तत् ६२ सहकारिनिमित्तानामभावे हि न कारणा
त्कार्यं भवेदन्यदेति बालैरप्यनुभूयते ६३ तन्मात्रवेदने भूपः घटव्यादीनां च कारणं किमस्ति कथ्यतां
छायाकयमास्ति वदानये ६४ परमाणुसमूहार्थं जगदित्यप्यवास्तवं शशश्रृंगधनुःप्रख्यमज्ञानाद
भिधीयते ६५ परमाणुसमूहस्यैवं स्वरूपकृते जगत् यद्दृष्टं पैवनमस्ति पीयेते च यद्दृष्टया ६६
तद्गगने गगनं नित्यं देशो गतो देशो गतः अपूर्वासरजः स्पंगं स्यात्तवास्यादितिदिते ६७ ॥

कारणत्वेत्याशयेनाह छायेति ६४ अतएव परमाणुरणुकारणवादिनो बौद्धादयोऽप्यपास्ताः अतीन्द्रियपरमाणूनामैन्द्रि
यकत्वादर्शनादित्याशयेनाह परमाणुत्विति ६५ यदि परमाणवः संभूय जगत्कुर्युस्तर्हि तेषां संहननम सितुदुपनय
न तद्दर्शनात्प्रति गगनं हं दिने दिने गिरिरिं व्यग्नं गकूपादि वत्तवातो वास्यादित्याह परमाणिपतिद्रूपा ६६ तस्य जगतः
अंगं अवयवभूतं रजः देशो देशो गतो हि च अपूर्वेन नवं ईंगतेच लणवे वेतिस्पृंगं स्यात्तवास्यादित्यर्थः ६७ ॥

३२१

न च परमाण्वारब्धं निरवयवं किंचिद्द्रव्यं केनचिद्दृश्यते जालान्तरमरीचिषु हावयवानामेव रजसां दर्शनात् तद्वदवय
र्यणुवधिर्निरवयवोऽनुमीयत इति चेन्न तस्य संयोगासहत्वेनाद्रव्यत्वापत्तेः न हि निरवयवोऽन्येन संयोगमर्हति संयोगस्यै
कदेशावच्छिन्नत्वादवृत्तिकत्वनियमात् न च तदभावे द्व्यणुकादिसिद्धिरिति व्याघातः किं चानीदृशानां स्वयमुद्बुद्ध्य कल्प्यमानपरमा
णूनां संयोजनमेन जगद्रचनं कस्य कर्म किं असंसारिण उत संसारिणः तत्र संसारिणस्तावत्परमाणुनिर्जोगन्निर्माणे
सामर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यसम्भवस्य सम्भवान्न हि ईश्वरस्य जडस्य वा तद्रूपं तत्राद्यस्य चार्थं नियोजनेन द्रव्यं न भवेत न

न च तद्दृश्यते किंचित्कस्य तत्कर्म तादृशम् । भवेच्चार्थमसम्बद्धस्य जडस्य परमाणवः ॥ ६८
नाबुद्धिपूर्वं तत्कर्म संभवत्यंगकस्यचित् । बुद्धिपूर्वं तु पश्वार्थे कुर्याद्दुर्मन्त्रको हि कः ॥ ६९

हि नित्यमुक्तस्येश्वरस्य प्रयोजनमपेक्ष्याप्रयोजनं वा सर्गस्योपपाद्यपि तुं शक्यते न च जडः परमाणवः स्वतः
सर्गं प्रवर्तितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ६८ ननु चेतनस्य बुद्धिपूर्वकैरेव नेप्रयोजनमपेक्षा अबुद्धिपूर्वके तु न सा तत्रा
हन्ते हि हेतौ गानन्तमनसाप्यचित्तस्यैव तन्नात्मकम्भ्रमणं चतुर्विधमनन्तग्रामसंभूतं सर्गकर्म अबुद्धिपूर्वकत्वरामः
चिन्न संभवति बुद्धिपूर्वके तु स्वर्थं कर्मकः कन्मानाः कः कुर्यात् ६९ ॥ छ ॥ ॥ ३२९

एतेन वायुरेवाणुचयं करिष्यतीति बुद्धिपूर्वव्यापारं विनैवाणुचयो भविष्यतीति प्रत्याशापि निरस्तेत्याह जडस्येति जडस्य मरुतः बुद्धिपूर्वा ईहा चेष्टा नास्ति तां विना अणुचयो न संभवात् जडसर्वज्ञाभ्यामन्यो जीवो जीवस्तु प्रलये देहाद्यभावादसमर्थ एवेति न हगी दृशैकाप्यन्वितकर्तृत्वोपपद्यतेइत्युपसंहारः ७० ननु यदि कर्त्रभावादनुत्पन्नमेव जगन्नाहि वयं किमात्मका कथं वा जगति स्थिता इत्यत्राह वयमिति इमे वयं स्वात्मनो देहादिरूपतीताभूत्याश्चिदात्मान एव एवं जनाजपि स्वात्मकाएव तथापि स्वप्ने यथा भवन्तीस्वप्नमानवाः स्थितास्तथा अस्मत्कल्पनयैव स्थिता इत्यर्थः ७१ इत्थं सर्वोपपत्तेब्रह्माद्वैतमेहि

जडस्य बुद्धिपूर्वेहा मरुतो नास्ति तां विना न संभवत्यणुचयो नान्यत्कर्त्रोपपद्यते ७० वयमात्मान एवेमे रोवात्मनः रोवात्मका जनाः तथा स्थिता यथा स्वप्ने भवन्ति स्वप्नमानवाः ७१ तस्मान्न जायते किंचिद्दृश्यं नापि च विद्यते इत्थं चिन्नभसो वान्छं प्रकचत्यात्मनात्मनि ७२ विश्वाकाशं चिदाकाशे विश्वग्विश्रान्तिमागते संदेहद्वयत्वं स्फुरत्त्वमनिलं भवति यथा ७३ देशाद्देशान्तरप्राप्तौ निमेषेणाग्निहृतः संविदो यद्वपुर्मध्ये चिच्चमत्कारं विद्धि तद्वपुः ७४ स स्वभावो हि सर्वेषाम पर्यन्ते चेतनस्तथा: तादृशात्मत्वमोहत्यात्तेन विश्वतो मे नमः ७५ स्वभावस्य परा इत्नि सिनागे वा शुन्तस्यसा। स्वभावादविभिन्नैव हेदं जगदिति स्थिता ७६ जगच्चित्रमसौ तस्मात्कदाचन भिन्नता एकमेवद्वयोरूपं पवनस्पंदयोरिव ७७ ॥ ॥

दृष्टान्तो निष्प्रत्यूह इत्याह तस्मादिति ७२ अनिलादौ स्पंदादि यथा अभिन्नमेव विश्वग्विश्रान्तिमागतं तथापि चिदाकाशे विश्वाकाशमपीत्यर्थः ७३ जगद्रूपस्य चित्ती तोपद्रूपं तत्त्वागवद्यो दृष्टान्ते नानुभावितस्मारयति देशादिति ७४ सर्वेषां पदार्थानां संविदाकाश एव परमार्थस्वभावः अतो हेतो विश्वं तन्मात्रमेव तन्मोनमस्यामावमेत्यर्थः ७५ तस्य चिदाकाशस्य स्वभावादविभिन्नैव यावि वर्तभावेन स्वभाव सापरा इत्मिः सैवेदं जगदिति आपातदर्शिनां स्थिता ७६ ७७

तन्मुख्यं अनुभवस्य संपन्नं निदर्शनं नेतरदित्यर्थः ७८ ७९ इदं विश्वं चिद्दर्पणे आभासाकाशमेव तद्वभासनं च भासनं ८० ८१ ८२ ८३ स्वर्गादौ पृथिव्यादिभावानामेव उत्पत्तिहेतोः स्वप्ने पार्थिवादिदेहकः कुतः अस्ति तस्मादिदं भासनं

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विदो मध्ये हि यद्वपुः प्रान्ताविशेषशेषात्म तन्मुख्यं नेतरद्विदुः ७८ स्वभावो गम्यतां
नीतत्त्रेति हेतिर्विदितः तस्मान्न विचलं येन तेन त्यक्ष्यानादूरादपः ७९ आभासाकाशमेवेदं भासमात्रम
वभासनं विश्वमाकाररहितं स्वभावं विदुरव्यय ८० न जातं नेन क्षिपते नमः तामाविकुत्रचित् अनन्य
देवविद्व्योम्नः स्तम्भलमिव रवाज्जगत् ८१ न विश्वमस्ति नैवासीन्न च नाम भविष्यति इदमाभासनं शां
तं विद्व्योम परात्मनि ८२ चिन्मात्रमेव कचति स्वप्नेपुर यथा यथा तथैव जाग्रद्दाद्योस्मि स्वात्स्वप्ने क
चति स्वपं ८३ स्वर्गादावेव भावानामनुत्पत्तिदेहकः कुतस्तस्मात्पुरा ते स्वप्ने देनमज्ञितेः ८४
स्वप्ने स्वास्थ्य शरीरे स्वे पूर्वैः स्वप्नो मह्याचितेः इत उत्थानात्स्वतत्मुख्यप्रान्तस्वप्नान्तरं वपुः ८५ गंडस्योपरि
जाता तमर्मोस्फोटानामनल्पवत्नः परमे राम पलेनममनो नाम यास्यति ८६

तं शरीरं त्वं तमोरूपस्य चितेः स्वप्न एव ८४ पूर्वः प्राथमिकः इतः स्वप्ने मशरीरादुत्थानं येषां तेषां यत् तदनुस्वप्नान्तस्वप्ना
न्तरमिवेत्यर्थः ८५ अतएव तेः मनः परमे रामापि प्रपलेन प्रवर्त्यमाने ब्रह्माज्ञाद्वाद्विति नाशस्यति गलगंडोस्थितस्य स्फो
टस्य गलेनैव व्यवहितसंबंधर्मोतिदार्ढ्यादित्याह गंडस्येति ८६ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु श्रीराम ॥ ॥

पद्माग्रलग्ने वर्णाङ्कमत्राद्भिवत्स्यात निपतेत् स्फोटान्नायाविस्थितं अदृश्यमपि हृदयक्षेत्रमिवानुभूयते न यावद्ब्रह्मैव हिरण्यगर्भे व्याप्ति जीवलक्षणमात्रस्य पुरुषो भूत्वा तन्मात्रैवैव सत्यत्वानुभूयते इत्यर्थः पद्मप्रभृति ब्रह्मजीवभूतेन तातः प्रसृत्यैव त्वमलीकमिदं जगत्तत्स्थितं ८६ अलोकं अनन्तं एवं स्वप्नवदेव आशु विनश्यति तदप्यलोकमेव ८८ अनुदित्वा उदयं जन्म अप्राप्यैव ८९ यद्यलीकमेव तर्हि कथमनुभूतं कथं वास्य व्यवस्थितं शङ्क्यम् । गादावुभयापादर्शितानत्राह अनुभूतमिति अलीकमपि अ

ब्रह्मैवास्य पुरुषः सर्वत्रानुभूयते स्थितं ततः प्रसृत्यैव तत्स्वलोकमिदं ततं ८७ आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तमलोकं ज्ञायते जगत् यथा स्वप्नं तथालोकमिदं तथा आशु विनश्यति ८८ चिद्व्योम्नैवास्य विश्वत्वं यथा स्वप्ने विनश्यति अनुदित्वैव विश्वत्वं ज्ञानदार्ढ्येन तेन वै ८९ अनुभूतमलीकं चाप्यलोकं सर्वत्र स्थितं संविदेव यथा स्वप्ने नगरादितयोदिता ९० कोऽरेव निराकारा स्थिता लघु जगत्तया संविदाकाशमाकाशादणुर्मेरोरणुर्यथा ९१ किल यत्स्यतामस्यादाकाशादणुता कुतः कारणाभावतोऽप्यस्य नाकार उपपद्यते ९२

नुभूतं अलोकमपि सर्वत्र स्थितं यत्तत्स्वप्नानुभूतं विदेव न भूत्यमित्यर्थः ९० आकाशादप्यणु तत्रादृष्टान्तः मेरोरणुः परमाणुर्यथा अणुः सूक्ष्म ९१ तर्हि किमाकाशादप्यणुताऽस्य धर्मः नेत्याह किलेति आकादणुतास्यो धर्मः कुतः क्व वाप्रसिद्धः यत्किल तस्य ब्रह्मणो धर्मो नाम स्यात् अणुतो क्रमेण हि कोऽपि प्राप्यस्तमाह कारणेति अन्यथा जगतः स्थूल आकारो नोपपद्यते नादृशाकारणाभावादिति वक्तुं तस्य तथात्वोक्तिरित्यर्थः ९२ ॥ ॥ ॥

नचिरंतनीइत्थकारैः पुरादिजन्मदर्शनागतएव जगज्जायते न ब्रह्मसत्तातत्राह सर्गादावेवेति यः पुरादिः सर्गादावेव अजातः
सजगतः कुतो जातः किंच स्वप्नेपि नैव इत्थकादिमयः पुरादयो दृश्यंते जाग्रद्देहनाकाशेपरेव नः सिद्धो नैः स्वप्नेपि पुरं तत्र च व्य
भिचारस्फुट इत्यर्थः ९३ एवं स्वप्नजाग्रद्दृश्ययोः भेदाभावे स्थापयित्वा नानात्वं विच्छेदप्रभेदाभावाज्जाग्रद्दृश्यो नाम पितृदमेदः सि
द्ध इत्याशयेनाह भेद इति ९४ उक्तोऽभेदे स्पंदपवनो वायुराकाशे च दृष्टांतानित्याह परवेति व्योम्नोपमो व्योमापि
न्नः ९५ ९६ सर्वाद्धिभाते अखंडस्फुरणाद्रूपे ९७ एवं चचितो निष्प्रपंचता सिद्धेत्याह तस्मादिति ९८ हेत्याग

सर्गादावेव यो जातो जातोऽयं जगतः कुतः परेव देहनाकाशे पुरं स्वप्नेन देहमनः ९३ भेदः स्वप्नादिवि
च्छेदो नैक्यं त्योर्वरयोरिव परेव चित्तभोनामनदेव स्वप्नपत्तनं ९४ परेव स्पंदनं नाम सर्वपव
नोपम स्पंदास्पंदैकरूपात्मा वायुर्व्योमोपमोपमा ९५ तस्माच्चिन्मात्रमेवेदं जगदित्युक्ति लक्ष्यते
सर्वं शून्ये निरालंबं भासनं विद्धि वस्तुतः ९६ शांतमेवेदमखिलं निरस्ताखिलमपोहपं सर्वाद्धिभा
ततमलेह पश्यैनमनामयं ९७ तस्माद्द्वैकर्व्यं भावाः कुतो भावाः क भावधाः क्वैद्वैतैकैकता
क्वाद्य हे भावाः क च भावना ९८ नित्योदितो व्यवहरन्नपि निर्विकारो द्वैतैक्यमुक्तमतिरु
न्नतशीतलांतः निर्वाण आस्त्व विगतामयशुद्धबोधस्त्वद्वैकतामुपगतो गतहेतिभावाः ९९ स
र्वामायापरोसकलभावाभावोपदेशोनपरमार्थैकताप्रतिपादनं नाम सर्गः १०३ ॥ ॥

स्वंविगतामयशुद्धबोधरूपस्य तत्वस्य बोधेन तदेकत्वमुपगतः सन्नित्योदितो व्यवहरन्नपि तद्दृष्टिमतैत्रिशाभा
वान्निर्विकारः द्वित्वैक्याभ्यां परस्परविलक्षणाभ्यां मुक्तामतिर्यस्य तथाविधः सन् उन्नतः उन्नतशीतलो भूत्वा निर्वाणः
निरतिशयानंदनिर्वृतः आस्व यतस्ते विक्षेपहेतवो भावाः न संतीत्यर्थः ९९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
निर्वाणप्रकरणोत्र्युत्तरशततमः सर्गः १०३

आकाशादेर्हि शब्दादिभावोऽनुभवतो यथाविधत्वेव जगद्भावोऽप्यनुभवादेव साध्यते चिन्मात्रमेव जगदाकारेणास्वप्नवद्भातीति य
दुक्तं तदेवानुभवावलंबनेन प्रमाणतः पदार्थतत्त्वं जिज्ञासमानेन सर्वैराकाशादिक्रमसृष्टिकल्पनापरंपराभिः सुदूरमपि गत्वाऽन्ते
ततः शरणीकरणीयमिति वर्णयिष्यन्नाकाशादीनां तैर्थिकप्रसिद्धं स्वरूपस्थितिमाह आकाश इत्यादिना तयोः वायुतेजसोः संगोत्कर्ष
: संघर्षोऽतिशयस्तस्माज्जातं रूपतन्मात्रं तेजः शान्तिः आर्द्रस्पर्शस्य प्रशमनेन शैत्यद्रवत्वावलंबनं तत्र रसतन्मा
त्रमित्यपां स्वभावस्थितिरित्यर्थः ॥१॥ भूः एतेषां संहतीति संघः मेलनेन घनीभावे तु गंधतन्मात्रमिति त्वेतदेव स्वप्नाभे
जगन्नाने दृष्टं क्रमस्थितिः तत्रेदं द्रष्टव्यम् अमूर्ता घोषास्तु अपि मूर्तैः कथं प्रवर्तन्त इति यदि कश्चिद्ब्रूया

श्रीवसिष्ठ उवाच । आकाशः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रकोऽनिलः । तत्संगोत्कर्षजं तेजस्तत्संघर्षान्तिश्चेत्य
पां स्थितिः ॥१॥ भूरेषां संघः स्वप्नाभे जगन्नाने क्रमस्त्विति । कथं नाम किलामूर्ता घोषा मूर्तैः प्रवर्त्त
ते ॥२॥

द्वायुरेव प्रथमताकाशक्रियास्पर्शप्रधानत्वस्य घटते स च रूपाभावात् किं विदारकाशवत्स्पर्शक्रियाशालित्वात् किंचि
न्मूर्तेव दृष्यतीति रूपतन्मात्रप्रधानं मूर्तं तेजोऽनन्तपि ष्यतीति तत्र निरवयवकूटस्थेनाकाशेन वायोरेवासिद्धेः न
ह्यव्याप्रियमाणं निरवयवं वायुं किंचिदारब्धुं विकर्तुं वा शक्नोति किंच यदि स्फीतं विक्रियेत तत्त्वाकाशाभावान्निरवका
शत्वाद्याद्यवः स्युः यद्यर्धं ततोऽल्पवान् तत्त्वाकाशस्यापि सावयवत्वप्रसंगः अस्तु सावयवमपीति चेत्तदेव स्पर्शवत्क्रि
यावत्त्वस्यादिति वायादिवन्नैरवयवे निरवकाशत्वात्तस्यात्र अवयवानां चस्यात् एवं वायोरपि नीरूपाद्रू
पतन्मात्रोत्पत्तिः तदारंभेण परिणामेन वा पुनर्न रूपे च कारणगुणा हि कार्ये गुणान्तरमारभन्ते न च रूपं वायावस्ति प
रिपाके न हि परिणामः स्यात् न च विना तेजःपरिपाकोऽस्ति एवमुत्तरत्रापि रसगन्धपौरप्यूह्यमिति ॥२॥ ॥

नचानुभवबलादेव रूढस्यास्याकाशशबलनात्मकं बाधुं निरूपाख्यवासो । रूढवज्जेन जाग्रीरसाश्च तस्माद्गुत्सात्मकं वा रिक्तं गंधा
स्वैतस्माद्धुं धवती ह्यपि वीत उत्पन्नां कल्पयिष्यामः । अनुभवामि काञ्चपि रेव भगवतीनः सर्वं विरोधमुत्साये पश्यानुभवमर्थान्
मर्पेपिष्यतीति चेन्न आह गत्वेति यदि सुदूरमपि मत्वा ज्ञप्तिदेवशुद्धशीक्तिपतेन हि सैव स्वप्राप्ता विवृद्धि वचनमात्रे रामस्वेज
गद्देषं निर्वहिष्यतीति आसे ब्रह्मरायेव सर्वाथेस्वरूपे सति अमले सर्वदोषनिर्मुक्ते हि हूते को दोषइत्यर्थः ३ कौ सोहि
द्धांतस्तमाहज्ञप्तिरेवेति तदेव जगदिति सत्यतः परमार्थसत्याधिष्ठानबलात्संवेदनस्पि दं ब्रह्मेत्यादि पश्याघेवादिस्मृति

गत्वा सुदूरमप्येतत् ज्ञप्तेरन्यत्परिकल्प्यते तदा दोषो यः सत्यर्थे दोषोऽस्मिन्क इवामले ३ ज्ञप्तिरेवाति
विमलास्वरूपात्मनि भातियत् तदेव जगदित्युक्तं सत्यमित्येव हत्यतः ४ नकुविन्नानिभृतानि
पंचकुड्यादयो न वा असंत्यप्यनुभूतानि नस्वप्रदृशास्विव ५ स्वभावस्य विमलो यथा स्वप्नेपु
रादिवत् कचत्येवं जाग्रतादं जाग्रतीदं जाग्रदहूस्कत स्फुरत् ६ चेतनाकाश एवाहं तदेवेदं जग
स्थितं इत्यहं जगदित्येकं स्वमेवैकशिलाघनं ७ यदादिसर्गेऽज्ञनं पल्कल्पांत विवर्जितं य
द्भुवनसंस्थानं तद्धि व्योमनिराकृति ८

बलाञ्च सत्यमित्येव सिद्धांतरहस्यमुक्तमित्यर्थः ४ भूतभौतिकभ्रमस्यैवाविवितयतः स्वप्नेभूतभौतिकवत्सर्वोनुभवादि
द्ध्याहनकुविदिति ५ तद् ज्ञाग्रत्यपि चित्स्वभाव एव जगद्ध्रकचतीत्याह स्वभाव इति ६ वस्तुतस्त्वेकरवमित्येतद्धि
ष्टाद्य पति चेतनाकाश इति ७ अस्त्वयं सर्गोऽर्वाक्आदिसर्गेऽब्रह्मांडान्तरादि सर्गः कल्पान्तविवर्जनेनाऽन्यथा विस्या
दिति शंकां निरस्यति यदिति ८

एवं संति जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्न कश्चिद्विशेष इत्याह सतीति अमले स्वभावे बुद्धे सति यन्निर्दुःखं सुखं ब्रह्मानंदरूपं तन्नश्च्यै
यं स एव मोक्षः स च देहे सति वा असति वा असति वा समान एवेति तत्र सर्वोपशमो निर्भरविश्रांतिलस्कता वनेव स्वकृतार्थः ६ इति
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४ चिदेवाभाति जाग्रदादिदेवस्वप्नवत्तया म
जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः स्वभावेनेति वर्ण्यते उक्तं स्वप्नसाम्यं जगतः प्रपंचयितुं पीठिकां रचयति स्वभावमिति चिन्मात्रे अस्मिन् स्वभाव

सति वासति वा देहे निर्दुःखसुखमक्षयं मोक्षः बुद्धे मले स्वभावे निर्भरविश्रांतिरस्तु सर्वेह ६ म
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगद्सत्ताप्रतिपादनं नाम शतोत्तरं चतुर्थः सर्गः १०४ श्रीवसिष्ठउ
वाच स्वभावं जगदाकारं चिन्मात्रेऽनुभवन्स्थितः स्वतः स्वप्नमिवानन्यमात्मनः कल्पनाभिधं १ जाग्र
त्सुषुप्तमेवेदं शिलाजठरमेव वा आकाशमेव वा शून्यं जगत्त्वेन च नोज्झितं २ स्वप्न एकत्र दृष्टांतः पु
रमंडलमंडितः स्वप्ने जगन्न किंचित्सद्दृश्यमाभाति भासुरं ३ त्रैलोक्यमसदेवेदं यथा स्वप्नेऽवभासते जाग्रत्य
प्यसिंस्तथैवेदं मनागप्यत्र नान्यथा ४ न जाग्रति न च स्वप्ने जगद्धृद्वार्थसंभवः स्वं वस्तुतस्तु विद्धो
न्नमानं बुद्धजगत्तथा ५

आत्मा १ इदं जाग्रज्जगत्त्वेन नोज्झितमेव सत् सुषुप्तमज्ञानमेव मूलतः शिलाजठरमेवाधिष्ठानतः शून्यं स्वमेव
स्वतः स्वपर्यायः २ स्वप्नोऽप्येतादृश एवेति स एकात्र दृष्टांत इत्याह स्वप्न इति ३ तत्रत्यकल्पे स्वप्नसाम्यं स्फुटमित्याह त्रै
लोक्यमिति ४ द्वितीयकल्पेऽपि तत्साम्यं विवेकिनां सुगममित्याशयेनाह नेति ५ ॥ ॥ ॥

वा.न.टि३

३२५

प्रथमकल्पेपितंरंशुपतिविद्व्योम्नेति स्वप्नमेवभवति आलोनिस्वयं मुधा चिद्व्योम्नात्मनो वृत्तात्मरूपे व्योमनि अज्यादिरूपधृत्त्वच मत्कारस्तन्मएवजाग्रत्स्वप्नेजगदित्येतद्बुद्धः ६ पुनस्तत्तापकल्पमेवसमर्थयति जगदिति भास्वमानतः शून्यत्वेतितत्सत्स्वप्नस के रूपं चनकिंचन नभः आत्यंतासत्त्वीस्वप्नेविज्ञगतीमात्यग्नाह्करूपेविस्तरिणमुधाभानः ७ तत्रदृष्टांतंयोजयति आभा तमेवेति एवंजाग्रत्यपिआभातंत्रैलोक्यंस्वेतिर्दृष्टुःशून्यमेव ८ ९ अव्योमवृक्षेवृक्षतिविततंशून्यात्मकंव्योमैववचवाप्या दिकमेरा अचलसंघातःनानापुरगणोत्करश्चसंपन्नइत्यभयमप्याश्चर्यमित्यर्थः अपवा अव्योमगिरिमहापुरादिव्योम

चिद्व्योम्नासचमत्कारोव्योमन्यज्यादिरूपभृत् जगदित्येवबुद्धंतज्जाग्रत्स्वप्नेष्वयंमुधा ६ जगन्नकिं चिदेवेदंचिद्रूपंचनकिंचन एतेकिंचिदिवाभान्तोनभवन्तिजगत्त्रयम् ७ आभातमेवत्रैलोक्यंयथार्त्व मेनकिंचन शून्यमेवभवेदेवमेवंजाग्रतितिर्दृष्टुः ८ स्वप्नेकिलमहाबुद्धेनानानिर्माणशालिनि आरंभा एवनारंभाआश्चर्यमिदवाततं ९ अव्योम्नैवातिविततंव्योमान्तपरिवर्जितं व्योम्नैवाचलसंघातोनानापुरग णोत्करः १० अप्यदृश्याद्विनिर्घोषोमौनमेवयथातथा तस्मरणोत्थेवपार्श्वस्थःकिंचन ११ ॥ ॥

भवतिएवंव्योमैव अचलसंघातादिभवतीतियथाश्रुतंप्रतिज्ञापरं १० तत्राघंदृष्टांतेनसाधयतिअपीति अदृश्यअश्र पक्ष्यश्रदृपश्यतेषांविर्घोषश्चस्वप्नेएकस्तुसंपन्नप्रतिप्रसिद्धेप्यपरंप्रतिमौनंशून्यमेवयथातथाजाग्रदृष्टादयोपीत्यर्थः दृष्टां तेमौनमेवेत्येतत्स्फुटतस्तत्राह तस्मरणोत्थेवेति यतःपार्श्वस्थःअपरःसुप्तनरःसंप्रबुध्यापिकिंचनअदृश्यारितद्धोषंवा तस्मरणोत्थेव ११

रामः

३२२

द्वितीयमपि तत्र चासाधयति प्रजायत इति अज्ञातोपि विंध्यापालनयः स्वप्ने प्रजापते तथात्रापि बोध्यमित्यर्थः एवं सत्यज्ञातोपि पुरुषः आत्मनः स्वस्मृते विस्मृतौ सत्यां अज्ञातोऽनुपलब्ध एवाहमित्यास्ते यथा तथेत्यर्थः १२ सुप्तस्य स्वप्ने स्वशयनमनुभूतोननुभवो यथा तदुत्त्वमापादयति तथेत्यर्थः १३ एवमन्येपि विपर्यासाः प्रसाध्या इत्याह असदित्यादिना १४ १५ यथस्मादज्ञोः स्वप्ने हेतुर्वहिरे यस्यां तथाविधाउल्लकारी नो निद्रा दृश्यते स्वप्ने स्वभ्रादिपतनेऽनुभूयमाने शयनवसुधैवाम्बरयोपमकेन १६ १७ इस्रपीयपि वेधु

प्रजापतेर्वाज्ञातोपि विंध्यापालनयो यथा ज्ञातोप्यज्ञात एवास्ते यथात्मप्रतिविस्मृतौ १२ सदसद्भवति ह्येषि प्रभुवोननुभवो यथा विपर्यस्यति सर्वं च रात्रिर्वा यथा दिनं १३ असत्सत्संभवत्याशु दिनमेव यथा निशा असंभवः संभवति यथा स्वप्नतिदर्शने १४ असंभवः संभवति जगत्यत्र निर्वाणे नमस्वमहालोकोपः समि इस्यवासः १५ आलोकस्यैव तिमिरो यथा निद्रा स्वप्नवासरा वसुधैवम्बरे व्योमस्वभ्रादिपतने यथा १६ असत्यरूपमेवेति भाति स्वप्ने जगद्यथा तथैव जाग्रद्भाति मनागप्यत्र नान्यथा १७ यथा द्वौ सदृशौ रूपौ यथा द्वौ सदृशौ नरौ जाग्रत्स्वप्नौ तथैवैतौ मनागप्यत्र नान्यथा १८ श्रीरामउवाच नैतदेवमपि स्वप्ने प्राप्ते त्वयीयत्र बाधकः स्वप्नदर्शने
नांतः कथं जाग्रतस्संभवेत् १९

तत्र बाधनं अत्रञ्जनयोः १८ वर्णितं जाग्रत्स्वप्नयोः साम्यमाक्षिप्य वैषम्यं दर्शयन् रामः शंकते नैतदिति मनागप्यत्र नान्यथेति यत्त्वयोक्तं तत्तु आकुतः यत्र यस्मिन् स्वप्ने त्वियाजाग्रमानो बाधको यो जाग्रत्प्रत्ययस्तत्स्वदर्शने नात्र ततः स्वप्ने वत्स्याभाहन्त्रानुभवात् अतः कथं जाग्रतः संभवेदित्यर्थः १९ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰ टी॰ नि॰ उ
३२६

नैतावता वैषम्यसिद्धिः भिन्नदेशस्य जागरस्वाप्नस्य स्वाप्नप्रत्यक्षबाधकत्वासिद्धेः स्वप्नदेशे हि सिद्धः स्वप्नदेहस्योद्बुद्धस्य स्वाप्न बंधाद्यनुपपत्ति अयं गतस्वप्नदेहो वितिष्ठो जाग्रद्देहस्थः स्वप्नदृष्टबंधाद्यसत्त्वं पश्यति नच देशान्तरे देहांतरस्थ दृष्टो देहांतरे देशांतरे वा स्वदर्शितेन तद्द्रष्टुं तत्र बाधः पूर्वेन तत्र बंधादौ नाभिहतत्वमन्यदर्शनस्यापि तद्बाधत्वापत्तेरिति तत्स्याप्यनपायादिप्रा शयेन वसिष्ठः समाधत्ते विलीयेत्यादि सप्तभिः प्रतिस्वप्नदेहापगमे २० तेनुजरवः २१ प्रिपते स्वाप्नदेहं जहाति २२ दृहासि

श्रीवसिष्ठ उवाच विलीयमानस्वप्नज्ञाति स्वप्नं बंधुजनैः समं प्रतिभाप्रोतितत्रासीद्दृष्टा स्वप्नस्य राघव २० मनः सन्न प्रजानाति स्वप्नजं तु वियोगवान इहप्रबुध्यते जंतुर्निद्राप्रकाशकध्याते २१ सुखदुःखं तु दृष्टासौ हान्दि मेतदित्येव तत्तः प्रत्यपर्वी भवेत् २२ गतनिद्रस्य पाषाण विद्रो मह्यमापते न ह्यस्य सुपः प्रजायते २४ जाग्रद्द्रष्टा तथा जाग्रत्संसारं प्रतिभासं प्रवान अन्यं जाग्रतमपरं स्वप्नदृष्टु २५ न स्वप्नमहदित्येवं प्रविशितिज्ञागदात्मनि पुनः प्रत्यपमानत्रैस्वमात्मस्वप्नोतरंगतः २६ ॥ ॥

नशयते देशे जायते अतेतरदेहे तत्संबध्यते तत्तत्स्वरूतं परं एतत्स्वप्नदृष्टं बंधादिन सत्यं इत्येवं प्रत्यपवान्भवेत सत्यप स्वपो नस्वाप्नायो बाधतहत्पश्चे इति योनतापसंभावनायां लिङ्ग २३ २४ २५ जाग्रति प्रति जाग्रदंतरे जातः हतरू वेसिन् जाग्रद्दात्म नि प्रपंचेन स्वप्नेऽज्ञः महदित्येवं पुनः प्रत्यपंपयाभ्याद्राक्षेतथा स्वप्नो तरंगतः उत्तरस्वप्ने जाग्रत्स्वप प्रसर्गहत्वाति तत्तत्तस्य स्वप्ने जाग्रत्प्रत्ययोपयाप्तु मधता प्रपुक्तत्वद्दृष्टे जाग्रति स्वप्नत्वासत्यबोरतो हरामविभुमधता प्रपुक्तमेवेतिभावः २६

राम:
३२५

अथ तत्रापि स्वप्ने स्वप्नसंदर्शनान्तरमनुभवन्स्वप्नमेव जाग्रत्तयाऽनुभवतीत्यर्थः राजान्वयः २७ एवं तस्य जागरत्स्वप्नत्वेनेत्येवं नामनि अवस्थाद्वये एवं जावः स्वतो न जायते न च म्रियते तत्तद्देहाभिमानोपाधिजन्ममरणाभ्यां तु जायते म्रियतेऽपि च २८ तथा च स्वप्नद्रष्टा स्वप्ने मतः स्वप्नद्रष्टा इह जागरे प्रबुद्धः कथ्यते इह जाग्रति मतस्तु अन्यत्र स्वप्ने प्रबुद्धः कथ्यत इति तयोः साम्यमेवेत्यर्थः २९ एवं च स्वप्नात्स्वप्नान्तरस्थितौ हि तस्य स्वप्नरूपमेव पूर्वोक्तरूपावच्छिन्नात्मस्फुरणं दर्शनं जागरं भवति एवं जाग्रति मतस्य अन्यत्र स्वप्नजागरान्तरे वा प्रबुद्धस्य पुंसः पूर्वजाग्रत्स्वप्नरूपकालं आवर्ष भवति ३० इति हासः का न्यमा न पूर्वे ह्यन्तःकथायां

सजागरस्वरूपं तत्र पुरगेहादि निरुपद्रवः। स्वप्नसंदर्शनं तस्य तत्राप्यनुभवत्यय २७ स्वप्नं जागरतया
जागरत्स्वप्नत्वेनेति नाम्नि न जायते न म्रियते जायते म्रियतेऽपि च २८ स्वप्नद्रष्टा स्वप्नमतः प्रबुद्धः इह कथ्यते
इह जागरमतो जन्तुः प्रबुद्धोऽन्यत्र कथ्यते २९ स्वप्नात्स्वप्नस्थितौ जागरज्जागरत्स्वप्नसंदर्शने मतं त्वन्यत्र प्रबु
द्धस्य जागरत्स्वप्नो भवत्यलं ३० इति हासमपावेव जागरत्स्वप्नावुभावपि परस्परं गतावेतावुपमानोपमेयतां
३१ स्वप्नो जाग्रद्दिवा भाति जागरत्स्वप्नमिवोदितं वस्तुतस्तु द्वयमसच्चितिर्वेकचितिकेवलं ३२ स्थावरं जंगमं
चैवमस्मज्जातमशेषतः चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमन्यदुपपद्यते ३३ मनःस्पन्दनुपश्याम्यंशमप्यूर्ध्वं नोपलभ्यते
चिच्चमत्कारमात्रात्मतथाकाशोपलावपि ३४

तस्मात्पौनस्त्यदृष्टावेव न पश्यामो विविदिहेतोः परस्परं उपमानोपमेयतां गतावित्यर्थः इतीहासमपाविति दीर्घपाठे तु इहत्र
समं विषमं पातइत्यसमपीक्षिं विहितलक्षणावपीत्यर्थः इतीहासमपाविति पाठः साधुः ३१ किंच स्वर्गमानदृशा
यास्वप्नोऽपि जाग्रद्दिवसत्स्वप्नमाभाति अतीतं तु जागरदपि प्रसिद्धस्वप्नमिवोदितं ३२ चितिरेवैकः चितिकेवलं मितिश्रु
गुपपादयति स्थावरमित्यादिना ३३ ३४

चिद्भ्रमात्करणादृते अन्यत्तु किं स्यात् हे प्राज्ञ अस्मिन्नर्थे विद्वद्भिः सह युक्तयासेव दसंवादेनावधारय विचारोत्पन्नतत्त्वदृशा दर्शये सा प्रसि
द्धा चिदेव रवा प्रोपलइति परेणान्वयः ३५ चिन्मात्रं ब्रह्मैव जगदाकारेण स्वजितं विभक्तं अध्यारोपे अपवादे जगत्सर्वं ब्रह्म कुट्टिमं ज

वस्तुजातमिदं स्वप्ने नागत्यापि तथैव नः दृष्टोपत्युपलः स्वप्ने चिद्भ्रमात्करणादृते ३५ किमन्यत्स्याद्वद प्राज्ञ किलाव
द्रूपं चिदेव सा ननु पादद्रवपुः स्वप्ने नोपगता दृगारवं ढिते ३६ जगज्जातमतः सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्म स्वदितं जगज्जातमतः
सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्म कुट्टिमं ३७ मन्मयं तु यथा भाण्डं मृत्त्वं नोपलभ्यते तन्मयं तु तथा चेत्यं चित्त्वं नोपलभ्य
ते ३८ शैलात्मकं यथा भाण्डं शैलत्वं न लभ्यते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चित्त्वं नोपलभ्यते ३९ द्रवरूपं यथा
वारि द्रवरिक्तं न लभ्यते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चित्त्वं नोपलभ्यते ४० उष्णरूपो यथा वह्निरुष्णत्वं नोपलभ्य
ते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चित्त्वं नोपलभ्यते ४१ पयःस्पन्दः पयो वायुः स्पन्दो नोपलभ्यते चिन्मयं तु तथा चे
त्यं चित्त्वं नोपलभ्यते ४२ यथ मधुर्यं तद्द्विना तु मधु कथंचिन्न लभ्यते काष्ठं त्वं लभ्यते व्योम काचनालभ्यते महा
४३ चिद्व्योममयमेवेदं यथा घटपटादिकं स्वप्ने तथेदं शैलादि चिद्व्योमाभासमात्रकं ४४ ॥ ॥

तमित्यर्थः ३६ ३७ चिद्व्यतिरेकेण जगदनुपलंभादपि चिन्मात्रत्वमेवेत्याह मृन्मयमित्यादिना ३८ शिल्पाश्च यथा शैलस्त
म्भके ३९ ४० ४१ स्पन्दमयः स्पन्दस्वभावः ४२ आघ्राता भ्रमरेण ४३ तथाद्दं जाग्रच्छैलादयपि ४४

उक्तमेवस्फुटयन्नुपसंहरति स्वप्नेइति स्वप्ने प्रसिद्धं पुराचलादि यथा संविन्मयं गगनमेव हे सुभग जाग्रति प्रसिद्धं पुराचलाद्यपि तद्वदेव संवि
न्मयं गगनमेव एवं च स्वप्नोऽपि जाग्रदिति विकल्पनं शांतमेकं चिन्मात्रमेव परिशिष्टं अत्र दृष्टांते स्वप्नादिनो विषयं विना व्याधि
वाद इत्यर्थः ४५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ लक्षणोद्देश्याच्चिदाकाश
मिह भूपः प्रदर्श्यते तदेव जगदित्येतदपि भूयः प्रपंच्यते प्रपंचितेन जगतः स्वप्नसाम्येन याहशचिदाकाशमात्रतामिति प्रति
पत्तव्यं तत्स्वरूपं प्राकृशांतशोभिरूपिताभ्यामपि [illegible] वस्तुरूपं बुद्धमतिभिः केचित्सम्यग्बुधा [illegible] तस्यादितिह भावनया

स्वप्ने यथा गगनमेव पुराचलादि संविन्मयं सुभग जाग्रति तद्वदेव स्वप्नोऽथ जाग्रदिति शांतमनंतमेकं चिन्मात्र
मत्र तनुनामविनाशवादः ४५ महारामायणे जाग्रत्स्वप्नैकतानाम पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ श्रीरामउ
वाच कीदृशं स्याच्चिदाकाशं तद्दत्तत्वलक्षणं भूपः कथयस्व मे हि महाज्ञानी बोधवृद्धये १ श्रीवसि
ष्ठउवाच समयोर्मध्ययोर्मध्ये व्यवहारायनामनी पद्धक्रियेते दंतज्ञानस्त्वप्रशिलामये २ वस्तुनस्त्वे
योर्भेदानद्वयोः पयसोरिव द्वयमेकमेवैतच्चिन्मात्रं व्योमनिर्मलं ३ देशाद्देशांतरं दूरं प्राप्तायाः संविदो
वपुः निमेषेणैव यन्मध्ये चिदाकाशं तदुच्यते ४ ॥ ॥ ॥ ॥

तदलुकं पप्रापुनस्तस्यैव तत्त्वरूपतटस्थलक्षणभेदैः सम्यग्बुभुत्सादर्श्रोतुकामो राम इत्युच्यते कीदृशमिति १
एवं पृष्टो वसिष्ठः प्रस्तुतं जाग्रत्स्वप्नसाम्यमेव तद्दृष्टांतपीठिकात्वेनानुवदति समयोरिति समयोर्मलाजात्योः
पद्धक्रियेते दंतज्ञानस्त्वप्नलक्षणे खंडवि स्फटिकशिलामये तत्प्रतिबिंबप्रापे सदृशे प्रपंच वह्नवेदेतानि
मनीक्रियेते इत्यर्थः २ ३ तस्य विच्छोत्रो लक्षणं प्रागुक्तमेव स्मारयन्स्वयमाह देशादिति मध्ये पक्षिविषयं सं
विदो वपुः प्रसिद्धं तदित्यर्थः ४

वा०टी०नि० मूलेन भोगरसं जलमाकर्षतस्तरोः येयापमानो मोदमानस्तिष्ठतीति श्रुतिप्रसिद्धो यादृशः कश्चिद्धासन्नसक्त्या ह्लादभावः प्रसिद्धस्तादृ
शमित्यर्थः ५ स्वस्थः स एवैष सम्यग्भ्यो भावः सहजसुखस्वरूपानुभवः निर्विशेषदशायां अहं सुखीति शान्तमिति सर्वोनुभवात् ६ अ
नागतानागतानिति यथा कुः निद्रातौ जागरस्वाने यो भाववृपजायते तं भावं धारयन्यो मानदुःखैरभिभूयत इति ७ अतो प्राह

यादृशस्तिष्ठतः स्वस्थरसमाकर्षतस्तरोः भवेन्द्रागीतमः स्वच्छस्तादृशं चिन्मयः स्मृतं ५ विनिवृत्ताखि
लेच्छस्य पुंसः संशान्तचेतसः यादृशः स्यात्समो भावस्तादृशं चिन्मयः स्मृतं ६ अनागतागतानिद्रायां मनोवि
षयसंक्षये पुंसः स्वस्थस्य यो भावः स विदाकाश उच्यते ७ तृणगुल्मलतादीनां वृद्धिमागच्छतां मतो यः स्या
दुन्मनतो भावः स चिदाकाश उच्यते ८ रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यामलस्य यः भावः पुंसः शरद्व्योमवि
प्रादृशस्तच्चिदंबरं ९ यदेतदासनं सर्वं काष्ठपाषाणाम्बरं तां चेतनानां च सत्तात्म विदाकाशः स उच्यते १०

षि शरदिवा उन्मुक्तामम्मनापस्मिं तथा विश्लेषणानंदभावः ८ आमनस्पकीवापुंसः ९ श्रीतनं निक्रियमवस्था
नेधात्री स्वभावनयासहंतदेव चेतनानां जीवानां सत्तारूपा तस्यैति स्वरूपे चेतन्यानन्दात्म विदाकाश उच्यते नन्वमनो
नाशे सत्येव विहितचिंतीति भावः १०

३३६
३२८

राम:
३३६

यतोपस्मात्प्रपुत्तिस्तासिनः स्वप्नजागरोपोद्र्हूपदित्रिपुपातुदयः पस्मिन्नेव चास्तमपः ११ विविचाः सर्वे बदानुभवाः
पतउद्वेपि उदयमान्तुवतिपस्मिंश्च आलोचनविमर्शिनाख्यवृत्तायहानोपानादिभायेनोजगोत्तरं परिणामति १२ द्वैष्णो
कौप्राग्वारव्यातो १३ १४ विश्वं पोगपस्मिल्लछिन्नमन्यः सममहमूर्त्ते चविश्वंतं तौषणिवतिष्ठतितर १५ पतोबा
ह्मातिमजानिजायते इति श्रुत्यां तत इत्यलक्षणमाह पस्मादिति १६ सुषुप्तिप्रलपलक्षणायां निद्रापो विनिव

इत्यादर्शीनदर्शनानां पारणापुरुपोपतः पत्रवास्तमपक्षितवंताद्विद्विगतामयं ११ पत्रउपर्वितिप
स्मिंश्चविचाः परिणामंत्यले पद्दार्थानुभवाः सर्वे चिदाकाशः सउच्यते १२ पस्मिन्सर्वं पतः सर्वं पास
र्वं सर्वत श्चपः पश्च सर्वमयो नित्यस चिदाकाशउच्यते १३ दिविमं मोबहिश्चांतस्तपान्यस्पसमाभितः
पोविभात्यवनासात्माविदाकाशः सउच्यते १४ पस्मिन्नित्ये ततेनंतो दद्रे स्मणिवति स्मतिसदसदुत्थिन
विश्वं विश्वांगेतच्छिद्दंबरं १५ पस्मात्सर्वाः प्रसूयंते सर्गप्रलयविक्रियाः पस्मिंश्चैव प्रलापंते पन्मपा
स्तच्छिद्दंबरं १६ निद्रायांविनिवृत्तायां पतोविश्वं प्रवर्तते निवर्तते च पश्चांतोतच्छिद्दंबरमुच्यते १७ प
स्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगत्सत्तालपोदपौ स्वानुभूत्यात्मकं स्वांतः स्थितं तद्धिद्विचिन्मयः १८ नेदं नेदं त
दित्येवं सर्वनिराकृप सर्वथा पत्रकिंचित्तदा सर्वतच्छिद्योमेतिकथ्यते १९ ॥ ॥

नापांसत्यांपस्मात्प्रतीचोविक्षेपशक्तिवशात् जाग्रत्स्वप्नलक्षणांविपदादिलक्षणांचविश्वंप्रवर्त्तते आविर्भवति
पस्य रूपतोविक्षेपशक्तिशांतोनिवर्त्तते १७ उन्मेषश्चरमसाक्षात्कारवृत्त्याआविर्भावित्तेमजगत्सत्तापाः लपः नि
मेषः स्वरूपावरणेनचउदपः १८ एवं सर्वनिषेधावधिसर्वात्मत्वमपितल्लक्षणामित्याह नेदमिति सङ्गसर्वेम
पियत्रकिंचित् १९

अर्द्धनिमेषेणाऽविलंबेन देशांतरप्राप्तौ विलंबो हि वृत्तिविच्छेदादिविषयांतरानुप्रवेशाद्भानप्रबुद्धचिदंबरं परिशेषितुं वाक्य-मिति उपक्रमोक्तस्य पुनः कीर्तनमुपसंहारद्योतनार्थं २० लक्षणान्तरं तत्कालदृष्टं तत्सिद्धये विशिष्टस्य तत्त्वपता मां हृदि स्थितमित्यादिना २१ तर्हि कथं प्रलयावस्थातः सर्गावस्थापाये दृविभाव नैतत्राह ईषदिति २२ सेयमन्यतामस्त्रोति बोध-नावशाद्वेति निर्वासनस्येत्याह पश्यन्नेवेति २३ २४ अन्यतामिवेति इवकारेणान्यताऽऽभासमिथ्यात्वमुक्तं तत्तु म

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः दूरतोऽर्द्धनिमेषेण तस्यैतान्त्र वपुः स्मृतं २० विश्वं तन्मयमेवे-दं यथाभूतं यथास्थितं रूपालोकमनस्कारैर्युक्तमप्येवमीदृशं २१ ईषदुन्मेषतां हेतदन्यतामिव गच्छ-ति अनन्यद्रूपमपि सच्छिद्व्योमविमलाकृति २२ पश्यन्नेवेंद्रियैरर्थान्नेन्द्रं निर्वासनाशयः प्रबुद्ध एवैक-घनः सुषुप्तावस्थितो भव २३ निर्वासनः शान्तमना वदन्व्रजन्पिबाहरन् पाषाणादुवसंज्ञावबोधितः सुषुप्तमौ-नवान् २४ इदं नसंभवत्येव दृश्यं पश्यसि यत्पुरः मृगतृष्णाजलमिव दृश्यतमिदं विवोदितं २५ इद-मादावनुत्पन्नं कारणाभावतः किल कारणेन विना कार्यं न हि नामोपपद्यते २६ यदोपपद्यते किंचि-न्न हि कारणकोभद्वं यथास्थितं परं रूपमुद्भूतमिव लक्ष्यते २७ तथैव स्थितमेवाग पूर्वरूपमवस्थितं भवत्येद्रूपमेवाच्छेद्रूपेणाप्युपलक्षितं २८

इति वेदसंभवादेवेत्याह इदमिति २५ २६ यद्यपि किंचित्द्वीजादंकुरादिकं अन्वयव्यतिरेकदर्शनादुपपद्यते तदपि अकारणकारणद्वयाद्रूपात्कर्त्वोद्भवोत्पत्यतथाविधं ननु निर्विकारानस्मात्कथमंकुराद्युद्भवस्तत्राह यथास्थि-तमिति २७ अद्यपमपि चेंद्रवितंभ्रांतौ द्रूपेणाप्युपलक्षितं तद्विति भावः २८ ॥ ॥ ॥

तदेव चेत्कथमन्यथा ग्रह त्वं तत्राह तत्रेति २९ मायामात्रत्वे किं सिद्धं तदाह तस्मादिति ३० तद्धि ब्रह्म परं शांतं विद्योमैव तथा विश्व वैषेणास्थितं किं परिणामेन नेत्याह स्वरूपादिति ३१ कुतो न परिणामेनेति चेत्तत्स्वस्थाकत्वाभावादित्याह नहीति अत एव तद्दृष्टतापि न परिणामः दृश्यनिरूप्यतया तत्समत्वादित्याह नचेति ३२ यदि द्रष्टृ दृश्ये अत्यन्तासती तर्हि तयोः कथं अवभासनं अत्यन्तासतो भानादर्शनादिति रामः शंकते एवं चेदिति तत्प्रत्यक्षमपि मह्यं पोपि वद हे वदतां वर ३३ तत्रासतो भा

तत्रेदं प्रत्ययः प्रोक्तो भवत्वनुभवो हि यः समायातमिदं भ्रान्तं तत्त्वप्रज्ञा इमं विदुः २९ तस्माद्दृश्यं न चोत्पन्नं नैवास्ति न भविष्यति न च नश्यति यन्नास्ति तस्य किं नाम नश्यति ३० तत्तदेव परं शांतं विद्योमैव तथास्थितं स्वरूपादच्युतं स्वस्थं सौम्यं जगदिवोदितं ३१ न हीदमन्यथा दृष्टृ दृश्यं तत्तत्र कदाचन न चापि द्रष्टृ धीभावे कद्रष्टृता किल ३२ श्रीराम उवाच एवं चेत्तद्ब्रह्मन् द्रष्टृ दृश्या वभासनं किमिदं कथं भाति भूयोपि वद तां वर ३३ श्रीवसिष्ठ उवाच असद्रूपस्य दृश्यस्य कारणाभावतः सदा दृश्यतास्यात्यपि प्रोक्ता निर्दृशस्यासंभवात् ३४ यदिदं भासते किंचिद्द्रष्टृ दृश्यमयात्मकं जगदापि परं रूपं तद्धि परमात्मनः ३५ स्वप्ने चिन्मात्रमेवालं यथा गगनकाननं तथा जगत्तया भाति स्वयं चिन्मात्रमात्मनि ३६

न्नासंभवं प्रथमश्लोके नाभ्युपेत्य अतः एव सतः परमात्मन एव मायया तथाभानमित्युत्तरं द्वितीयेनाह असद्रूपस्येति कारणाभावतः अपसद्रूपस्य तत्त्वेनैव संभवास्त दृश्यतापीति प्रोक्ता वादः प्रोक्तवादस्तस्य अत्यसंभवात्कुतरामसंभवादित्यर्थः ३४ अत एवेदं द्रष्टृ दृश्यं न असतो रूपं किंतु परमार्थसतो ब्रह्मण इत्याह यदिदमिति ३५ परमात्मनस्तवेदं रूपमिति कथं ज्ञातमिति चेत्स्वप्न निदर्शनादित्याह स्वप्न इति ३६ ॥ ॥

स्वप्नसाम्यस्य मस्य कुत इति चेत्सर्वे कारणाकलापभूत्यस्त्र सुप्तिसदृशात्प्रलयाद्भूतत्वादित्याशयेनाह इहेति ३७ चिदाकाशुकचनाधीनकचनत्वादपि स्वप्नसाम्यमित्याशयेनाह यदिति ३८ निर्द्रुमैकस्य चित्रमसः कथं जगद्भ्रमं करोतीति चेन्मापि कदिकल्पस्य वशादेवेति दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथेति आकारिणः मूर्तस्य ३९ घनेऽसैधवघनवदेकरसं परमार्थघनमेव मायापां चिदाभासं इदं स्पत्रिपुटीरूपमस्थिते विद्धि ४० मायात्यागेऽपि तु तद्रूपाभावान्न सदृशत्वमसहदेति

इहादिसर्गोऽस्मत्तिनाम्न्युपादानकारणे । किं वनापि क्वचिदपि भातीत्थं ब्रह्म केवलं ३७ यच्चिदाकाशकचनं स्वप्नमात्मनि जृम्भते । तदिदं भाति तस्यैव जगदित्युदितं वपुः ३८ यथाभावस्वभावत्वं यथा शून्यस्य शून्यता । आकिरणोपयाकारस्तथा चित्तमहो जगत् ३९ इदं विद्धि चिदाभासं परमार्थघनं घने । इत्थं स्थितं स्वयं भातेऽद्वे दृश्यदृगात्मकं ४० वस्तुतस्तद्रूपाभावान्नाभासि न च भासते । किमपीदमनिर्देश्यं सद्वाऽसदिति वेत्ति कः ४१ श्रीरामचन्द्र उवाच । एवं चेत्तद्ब्रह्मण्यकार्यकारणतादिकः ।
कथं भेदः किमायातः कथं सत्यत्वमागतः ४२

को वेत्ति बाधितस्य विमर्शायोग्यत्वादिति भावः ४१ एवं नाभासि न च भासनमिति त्वदुक्तरीत्या द्रष्टृदृश्योभयभ्रान्त्वे चेत्परमार्थतत्त्वं तर्हि कार्यकारणतादिको भेदः कथं न त्वद्द्रष्टृकः कश्चित्स्तोतुमर्हति कस्मादुपादानान्निमित्ताद्वा आयातः यद्यसत्य एवेति ब्रूषे तर्हि कथं सत्यत्वमागतः सर्वजनानां सत्यत्वेन कथं भातीत्यर्थः ४२

तत्र प्रथमं प्रश्नस्योत्तरमाह चित्प्रकाश इति वस्तुतः स्वात्मापि चित्प्रकाश ईश्वरः स्वयं यदयं यथाभानं यथा प्राणिकालक-
मिवासनो द्बुद्धं यथा यथा सत्यसंकल्पतया भावयति तत्तदा तेन तथैवाशु प्रपूरितस्तदाकारश्च भवति प्रागुक्तं इत्युक्तस्य
भावनेनानुभवतानन्तेनास्य सिद्धिरित्यर्थः ५३ द्वितीयस्योत्तरमाह चिद्व्योमैवेति अयं कार्यकारणाभावाद्याकारं चिद्व्योमैव
यथा यदेतदिदं देवेति चिद्व्योमैव योपादानं मोहः स्वास्य निमित्ते कथमिदं ज्ञायते यतो यं स्वव्योम्न्येव परिज्ञाते न मुच्यति अ-
न्यथा तु मुच्येतैव यथाक्रमं स्वप्ने स्वयमेव मुच्यति स्वात्मप्रबोधादेव मोहजादादिति भावः ननु स्वात्मबोधसमर्थ ईश्व-
रः स्वपनेव जीवो भूत्वा किमर्थं मुच्यति कुतो वा न प्रबुध्यते तत्राह कोऽस्येति सतंत्रस्येश्वरस्य किमर्थं जीवो भू-

श्रीवसिष्ठ उवाच चित्प्रकाशोऽयमाभानं यदाभावयति स्वयं स्वात्मा तथा तदेवाशु प्रपूरीत्यथ सिद्ध-
इवानघ ५३ चिद्व्योमैवायमाकारः स्वव्योम्न्येव न मुच्यति स्वप्ने स्वयमेवाः स्वप्ने कोऽस्य पर्यनुयोगकृत्
५४ भावाभावान्तरप्राप्तो मध्येऽपरत्तविद्ध्रोवपुः तत्चिद्व्योमनदेवेदं सर्वं च स्थितिनेतरत् ५५ कार्य-
कारणभावादिदृशो विद्याविजृम्भिकाः जगद्रूपकल्पनास्वेष कोऽस्य पर्यनुयोगकृत् ५६ द्रष्टा भोक्ताथक-
र्ता वा कश्चित्स्यादितरो यदि तत्कथं किमिदं ह्रूपमिति पृच्छेत नान्यः था ५७ ॥ ॥

त्यागमुत्स्यसीति पर्यनुयोगं आक्षेपं करोतीति पर्यनुयोगकृत्को वा स्यात् न कश्चिदित्यर्थः ५४ तृतीयस्योत्तरमा-
ह भावादेति दुःखभावादृश्यभावप्राप्तो पिंडभावाद्भूतभावप्राप्तोऽपूर्वभावनिवृत्तावुत्तरभावानुपजनने च मध्ये क्षणमा-
त्रे सन्मात्ररूपं प्रसिद्धं तत्परमार्थसत्याः संविद्व्योमवपुः स्वरूपेण देवं चिद्व्योम यथा प्रागुक्तं तदेवेदं सर्वं च स्थितिव-
स्तुतितिभाव्यत इति सर्वं हि त्यतमानतमित्यर्थः ५५ ईश्वरस्य जीवभावकल्पना यामिव जीवस्य स्वाविद्या-
कार्यकारणरूपावस्थात्रयकल्पनायामपि न पर्यनुयोगो युक्त इत्याह कार्यकारणेति [illegible]दृष्टा तानिपतिक-
श्चित्किमर्थमेवं करोमीति पर्यनुयोगं कर्तुं समर्थ इति भावः ५६ आत्मान्यस्य कर्तृत्वे [illegible]त्तृत्वे वा स्याद्वव-

वा.टी.नि. उ.
३३६

विकल्प्यते पर्यनुयुज्यते ४८ स्वयंभुवः आत्मस्वयंभुवमभिव्याप्यैव सर्गाभाः सर्गभ्रान्तिभा इति तत्त्वापरिज्ञानादित्यर्थः
४९ एवासर्गभ्रान्तिरेवतत्त्वतः अपरिज्ञातामायेति शास्त्रेषु कथ्यते लोके जगदित्युच्यते अहोरविद्येत्युच्यते इति
वेकिमिदं रूपमित्युपवर्ण्यते ५० स्वीयाचित्ताविलस्वभावः पृथगसन्नेव सन्निव दृश्यपिशाचको बुद्धः ५१ आसतोति
रवयवस्यापि सतः सावयवइत्यनुभवः स्वप्रवदत्रोपपादनायइत्याह जगन्नेति सांगलेखा सा इत्युपर्वेवचे ५२ त

यत्र स्वप्ने निराभासं चिच्छोभैव विराजते शुद्धमेकमनेकात्म तत्र किं कं विकल्प्यते ४८ आस्वयंभु
वं वेदं चिन्मात्रे भाति सर्गभाः परिज्ञाता सतो ह्यातु ब्रह्मैव भवति क्षणात् ४९ एषैव त्वपरिज्ञाता भ्रा
न्तिर्मायेति कथ्यते जगदित्युच्यते विद्योद्रूपमित्युपवर्ण्यते ५० चिदाकाशप्रकाशेन चिन्तादृश्यपि
शाचकः वेतालो बालकेनेव बुद्धः सन्नेवसन्निव ५१ जगज्जालमनस्पत्यापि चिच्छोभैवानुभूयते ॥
सत्येव सांगलो खेव स्वप्ने द्विपुरतापया ५२ अहमद्रिरहं रुद्रः समुद्रोहं महाविराट् चेत्यतेऽत्र
चितैवेति स्वप्नेद्विपुरतापया ५३ आकारिकारणाभावाज्जातं कार्यं न किंचन महाप्रलयचि
च्छोभ्रि चितिस्यितेऽत्थमिदं तथा ५४

त्राहं ताभ्यामासेनानुभवं प्रपंचयति अहमिति आदिर्मेरुहिमवदादिः ५३ चिदेवमैवपूर्वसर्ग इति किमर्थं
वर्ण्यते प्रधानपरमाण्वादिकारणान्तरादेवायं जात इति कुतो न वर्ण्यते तत्राह आकारीति ५४ ॥

गमः
३३६

शून्यांगनिरवयवं ५५ सर्वेश्वरः जंतवः दर्पणादिवस्वांतः परिकल्पितजगद्देहा अपि विचाराभावात्स्वरूपदर्शनासाम
र्थ्याज्जडाः तेषां ज्ञानार्णाः विचारणां कुर्वतः पुरुषधौरेयस्य तु परमपुरुषार्थः अंतः प्रत्यगात्मरूपत्वात्समीपगत एवे
त्यर्थः ५६ विचारेणात्मरूपं बुध्वा कथं स्थेयं तत्राह तत्रादिति तज्ज्ञानामरूपस्वरूपमुत्सृज्य परिशिष्टं चिन्मात्रमेवेति
जगद्बुध्वा चेतति दिक्करणेनाशून्येन वत्साचलेन स्थेयं इत्यामाधि कीदृश घस्यानोनमा ५७ चित्कणं जगद्दात्मनास्थि
तात आह यथेति यथा वारिस्वदेहे चलयत्यात आवर्तादि जगद्विभूत्या आत्मा तथा चिदपि चेतति तिव्यापाररूपा

अकारणाक्रमेवेदं व्योमव्योमानुभूयते जगदित्येव शून्यांगं चिन्मात्रात्मचिदात्मनि ५५ सर्वेश्वजडाज्ञी
णीः दर्पणादिवज्जंतवः समीपगतएवांतः कुर्वंतस्तु विचारणां ५६ तत्स्वरूपमुत्सृज्य बुद्धा चिन्मात्र
मेवं जगत् अशून्यनाचेतनेनैव स्थेयं नास्थैर्यतरेनमा ५७ यथास्ते चलयदेहं वारिवर्तादिकं स्वः चेतती
चित्तथा वित्तं स्थिता चित्तज्जगद्दशा ५८ यथा कल्पद्रुमो भीष्टं कुर्यात्त्विं नामरोपया तथा पश्याचितेस्वां
नस्तानूरपतिश्चित्स्मरणात् ५९ चितिश्चिन्नामसारिव कल्पद्रुमइवेक्षितं आशुसंपादयत्यंतरात्मनात्म
निस्वात्मिका ६० देशाद्देशांतरप्राप्तौ मध्ये दृशोश्चितेर्वपुः येन स्वयमिदं दृश्यं कुतो द्वैतेक्यविभ्रमः
६१ चिच्छायैवैकचत्यच्छमनंतामास्वरोदरा अंगारिकापिदर्पणांतः शून्यता नालं तत्पदे ६२ ॥ ॥

चित्वं स्वात्मनि परिकल्पयतस्तस्मै जगद्रूपा आस्ते ५८ यत्र अल्पशक्तीनां कल्पद्रुमादीनामपि संकल्पितार्थक
ल्पनसामर्थ्यं तत्र सर्वशक्तेः परमात्मनः स्वात् किं वाच्यमित्याशयेनाह यथेति ५९ ६० स्वात्मिके स्वेतद्विषयाप
कर्षणोत्रोपपादयन् जगतस्तत्मयत्वमाह देशादिति ६१ चितस्छायाकालिरेव जगद्रूपाणां कथयति अंगारेव
यतैः रिक्ताशून्यापि ६२

विस्तरेण व्यवस्थापितमर्थं संग्रहेणोपसंहरति विसदृशेति । सर्गादौ चितो विसदृशं जडं यत्कार्यं तस्यानुभवश्च भवः न सं-
भवति वैसादृश्येन निमित्तभूतानां सहकारिकारणानामभावात् सुसदृशानुभेदकाभावात् कार्यमात्रासिद्धिरित्याशयः । अ-
तः आद्याच्चिद्दैवं दृश्यं न तत्त्वातिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीति स्वमहर्षिणा तेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य-
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ इहोपपाद्यते चेत्यस्य चैत्यादीनामवस्तुता चिन्मात्रैकशेष-
कत्वं तेन स्वप्नवज्जगदित्यपि । विश्वस्य चैत्यभावमपलप्य चिन्मात्रभावे पारिशेष्यं प्रतिजानाति अचेत्येति । यते-
श्चिन्नभः सत्त्वविश्वगा भाति तत्पश्चाच्चिन्मात्राधीनसिद्धिकत्वादित्यनुमानं दर्शयति । अत्र चेतयतीति चित्तचेतनेति

विसदृशकार्यानुभवो न भवति सहकारिकारणाभावात् । सर्गादावतआद्याच्चिदेव दृश्यं यथा स्वप्ने ॥ ६३ ॥
इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे कार्यकारणनिरासो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ श्रीवसिष्ठ उवा-
च । अचेत्यचिन्मयं विश्वं विश्वगा भाति चिन्नभः । अत्र चित्त्वेतनं चेदं चेत्यमप्येवमात्मकं ॥ १ ॥ अतो जीवव-
पुर्मृत इव सर्गो वितिष्ठते । असावहं च त्वं चेति जीवतोऽपि मृता इव ॥ २ ॥ काष्ठमौनमृता एवं व्यवहारगता अ-
पि । एवमनभाया एवमासर्वे भावाः स्थावरजंगमाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

याचेत्यं चेतित्रिपुटाचिन्मयीति प्रतिज्ञार्थं इत्याह अत्रेति । अत्रेति । अत्रास्यां प्रतिज्ञायां एवमात्मकं शुद्धचिदात्मकं
प्रतिज्ञार्थत्वेनाभिप्रेतमिति शेषः ॥ १ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेः फलरूपे स्थितस्यैव जगतो जगद्भावनिवृत्तिजातउवताभेवात्मार्कं
जीवभावनिवृत्तिमित्याह अत इति ॥ २ ॥ सर्वभावानां कोटरस्थानमूलं ताहिदिवीनत्फलमित्याह काष्ठेति । काष्ठमौने शमः
आत्मनि कृतनिष्क्रियतालक्षणाः कोटरस्थकृताः प्रापाः स्वेगमनंगमः आत्यंतिकामृतताभावप्राप्तिर्येषां ॥ ३ ॥

नमो नैल्यादि वृक्षस्य समानुस्याप्यस्त्वावधारणं वा तत्फलं विद्धीत्याह आकाशेति काचकुच्यंकाच वत्कचन्नैल्यं ४ ५ तथा वत भौमौक्तिकादिष्विव जगति भोगास्थानप्रक्षेत्यपि फुलितमित्याह तथैवेति आस्यायाः भावकः
उयादकश्चकः प्रार्थीति ६ ७ प्रपत्यास्त्वनुचितैवतहि भोहि उपेज्ञनात्तत्रास्यां कुर्वेति तत्राह अज्ञानमिति हे
तुस्मर ८ शोयमाकारो निपातः ज्ञातेस्मतेतेषां बाल्यमेव तत्ताद्स्या हेतुरितिस्मृतमित्यर्थः ८ अतेएवेपसजातहि
वेक्षेः दृष्ट्याद्दीनामसतां लाभादिहेतुव्यर्थे जन्मनाशकरं विचारं त्यक्तां जन्मसार्थक्याय दकं वैराग्यादि साधन

आकाशकाचकुच्यात्मपदिदं किंचिदानंतं न किंचिदेवतद्धि हि कि चि द्योस्ति कुतोमवेत ४ के शेषु चूक
नदीवाहस्त्र मालीमौक्तिकादिवत यत्वं कचति तत्रास्ति नानुभूते पियस्कात ५ तथैवास्मिनुगत्यालि
विद्यो मित्रकचने चितेः अनुभूते पितिः स्त्र्येकास्यास्यां मावकश्चकः ६ विद्धालकल्पनाजाले
स्त्र्यात्मनि निरर्थके अवसन्भूते प्रप्यादौ भ्रांतिमात्रोदये ७ किमास्या वालकाभूतमभेद
महमित्यलं आज्ञातेरमते बालसंकल्पे बालएवच ८ दृष्ट्याघसद्विचारैवं व्यर्थेपास्य तिजीवितं कि
नोपन्नेतन्नामाघनवेतुतः १० अजातेनासतार्थे नस्वेनव्यवहरंतिये स्त्रूणमतमजातेवातनयंपा
लयन्ति ते ११ कुतः दृष्ट्यादयः केनकेनामकथमुत्थिताः विद्योमेत्यमिदंशांतुप्रकचत्यात्मना
ज्ञातमवलंबनीयमित्याशयेनाह दृष्ट्यादीनामिति प्रपास्वरोरलादिलानेल्पाप्रवृत्तत्सदाकारस्य
नभालनं विहायआकाशभालनोघतत्रेन्नहत्वापिश्रमेणान किंचित्सफलं ज्ञोस्यतिहं स्यतितदरिमय
र्थः ९ दृष्ट्यादीनामसत्वेतु अकारणाकवाहजाते वादितापाक्साधितमित्याह सहकारीति १० अलस

एवं च प्रतिज्ञातार्थः सिद्ध इत्याह अपश्यो दीतिना मेति प्रसिद्धं स्वाप्नं अपश्यादिजगज्जाग्रत्प्रसिद्धं सपश्यादि जगाद्वेत्यभयमपि स्वात्मकं चिदाकाशात्मकं किं न हि जगदादिति कचतीति १४ स्वानुभवस्यानुरूपं तेमानं पश्चतथा विधं यदेतस्य चिदंबरस्य निराकृति रानि राकारं अंगं शरीरं स्वरूपमिति यावत् तदेतदेवमहीतलादिरूपेणावेद्यदृश्य इति प्रातिपदिकरूपं कृतं अभिधानं येन तत्थ्या विधं सत् आभाति प्रथते न वस्तुतं तरमवस्थावेत्यर्थः १५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ अनस्थायामविद्यायां जगदंतोन कहिचित् आर्थे विस्तराद्वित्रमविद्यास्थान मोपयेते तस्मिन्निप क्षिबौरिति च तुर्दिक्

अपश्यादिजगज्जामसपश्यादिचिस्यात्मकं कचतीत्यंनभोरूपंस्वप्नादिधिवविभ्रमिणः १४ अंगंपदेतस्यचि दंबरस्यनिराकृतिस्वानुभवानुमाने तदेतदाभाति महीतलादिरूपेणावेद्येतिकृताभिधानं १५ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे अविद्याभावप्रतिपादनं नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ श्रीरामउवाच अविद्यादृश्यरू पेयं कचंतापस्यविद्यते चिन्मयः स्वप्ननगरीदृश्यनानापि मूर्त्यकं १ ॥ ॥ ॥

विपश्चितः दृष्टद्विषत्समुत्थानोदंतभ्रसंतमुच्यते वर्णितायाः संहृतिरूपाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानेन त्रैकालिकासत्वाय ज्ञिलक्षणांबाधं विनापि देशतः कालतो वा अंतःसंभवति न संभवति वेति संदिहानो रामः पृच्छति अविद्येति इयंविभ्र मः स्वप्ननगरी विद्यमाना पि मूर्त्यभूतादृश्यरूपा अविद्यायस्य पुंसः अबाधात्कचंती विद्यते तस्यादृश्य साक्रियतमाले स्यात् किंरूपास्यात्किमात्मिका च स्यात् देशतश्च किंयतश्च किंयती वा स्यादित्येवं पुनर्भस्तयाकथ्यतामिति द्वयोरन्वयः १

रामः
३५१

तत्रतत्रापद्दिमोयकोटिपरिगत्स्यवसिष्ठस्तास्मातिशयनायप्रथमं विपश्चित्कथां आवपितुं रामम वधापयति अथेति ब्रह्मसि
पथादेशतः कालतो वा अतो नास्ति तद्द्दस्यामपि नास्ति अत्रास्मिन्नर्थेनुपपादिकां वस्तुमारोकथ्यं अशिवत्पये: १ तामेवप्र
सौतिसदृशमिति लोकालोककलधौतशिलाप्रायेकस्मिंश्चिद्धतनिस्पितेविदेवरस्यकोशांके तत्रापिकस्मिंश्चिद्देशे जगतस्त्रैलोक्य
सदृशं किंचित्त्रिजगत् अनयैवेतज्जगत्प्रसिद्धयाभुवनद्वीपदेशकालादिव्यवस्थयामर्यादयाअस्ति ४ तत्रजंबूद्वीपलक्षणा

तस्याह्यस्याकियत्कालं किंरूपास्याकिमात्मिका कियती सा च वेत्स्येवं मुने मे कथ्यतां पुनः २ श्रीवसिष्ठ उवाच
अविद्याविद्यते येषां मज्ज्ञानामूर्तलादिका । तेषामस्यां ब्रह्मलतोवनौ ह्यस्यतोत्र कथा शृणु ३ सदृशं जगतोस्या
स्ति कश्चिदेवरकोशके ॥ कस्मिंश्चित्त्रिजगत्किंचिदनयैव व्यवस्थया ४ अस्ति कश्चिद्दिव्योभागो भूधरान्तर
स्थितेः पुरीतनमितिनोम्नासु व्यक्तकलनावनौ ५ तत्रासीत्पार्थिवः कश्चिद्दिपश्चिदिति विश्रुतः यः
सभापांसु सम्पायी विपश्चित्वाद्विराजते ६ राजहंस इवो द्भिन्नाम्भश्चक्र इवोडुराट् सुमेरुरिव शैलोघेषु
सभायामराजत ७

पाः भूस्थितेः भूधराभूतः कश्चिद्भुवोभागोस्ति तद्गपि गिरिवप्रवालुकादि कृतवैषम्याभावान्नगरगजतुरगरथाहे
नां सुखसंचारादि सु वहारकलनायस्यांसंभवति तत्याविधायां अवनौ समभूमौ तन्नाम्नात तमितिरिति प्रसिद्धापुरी आस्ता
त्यर्थः ५ तत्रतस्यां पुर्यां शोभनाः सम्पायस्यां तथाविधायां सभायां विपश्चित्वात्वे शारमेपुविद्वत्तोनत्विराजते ६ वैभ
सौंदर्यादिनापितस्यतत्रविराजमानतामाह राजहंसइति अम्भश्चिन्नाम ज्वसोसरस्यां अम्भश्चक्रे नक्षत्रगणोउडुराट् चंद्रवइव ७

वा॰टी॰नि॰३

३३५

सर्वत्रोत्तरगुणोत्कर्षे वर्णिते प्रवृत्तं कवीनां वर्त्म नयतो यस्मादि पञ्चितो वधेः सकाशान् गुणानां तेन निरूपमत्वेन च वर्णना
शक्त्या वर्णनान्निवर्तितेत यापि कवय स्तं मन्वते तत् । पतेः यस्माद्वि युञ्जितः सकाशात्कवीनां अवलाकारास्थिरा संपत् व्याप्ति यु
णोत्कर्षे प्रयुक्ता भा शोभा भवेत् सहि भूधरो मेरुर्यथा स्वाश्रितनरम गान् सा गुल्मादीन् स्वभासात्स्वर्णीकरोतीति तादृशात्स्वर्थः
८ श्रीः संपत् अंबुज पक्षे प्रतापादोत या जनिता श्रीः शोभा ९ ब्रह्मरूपा ब्राह्मणा हि तामतिपेस्य अत एव देवेषु वन्द्ये ब्राह्म
णात् हृन्किमे वाधिदैवतं देवेषु अपूजयत् तथा चाप्युपस्थाने मंत्रे । त्वं देवेषु ब्राह्मणोस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो हि ब्राह्म

निवर्तितोपधाभ्रान्त्यावर्त्मने गुणवर्णनात् कवीनामचलाकाराम वेन्दाम्भूधरोपथा ८ प्रातः प्रातर्दिक
सितास्सर्वाशाभासनेोघलात् पतत्प्रतापजनितश्री स्देत्यंबुजादिव ९ हव्यरूपामतिमीनाव न्किमेवाधिदैवतं अ
पूजयत्समभक्त्यादिवं वेतिस्मनेरत १० समस्तमकरव्यूहाः गजवाजिगणान्विताः आवर्तेच अव्यूहाद्याः कल्लो
लबलमालिताः ११ मधिदापालनेयुक्ता अकंपमवलाधिकाः मंत्रिणस्य चत्वारो दिक्षु सत्सागरा इव १२

राणुपधावत्स्पपता धावामीति तद्गिनैव देवेषु ब्रह्माम वदिति चुवाजसनेयके १० अस्य मंत्रिषु मध्ये अकंपनाः धीराः बा
हुबलेन चाधिकाश्च अकंपनेन निर्भयेन बलेन सैन्येन चाधिकाश्च ताहृशा मंत्रिणश्चत्वारः सत्सागरा इव चत्वारः दिक्षु परचक्रनि
रोधेन देशमर्यादापालने युक्ताः नियुक्ता इति द्वयोरन्वयः तत्र सागराः समस्तमकरव्यूहाः मंत्रिणस्तु गजवाजिगणान्विताः समु
द्राः आवर्तेर्व्यूहाद्याः मंत्रिणश्च व्यूहाद्याः समुद्राः कल्लोलमालिताः मंत्रिणो बलमालिताः ११ समुद्राः अकंपनानां पर्व
तानां बलेनाधिकाः १२

रामः

३५२

तैर्मंत्रिभिः सराजा अशेषाणां कुकुप्चक्राणां नाभिभिः आधारभूतः सन् सुदर्शनचक्रवत् सुदुर्जेयः शत्रुभिः परेरिभवनीयः स्वपक्षे
तांच आसीत् १३ वरस्मारः आषयो रंहः कालरपइवदुर्निवारः चाह्नोरात्र सरागोपस्मिन् १४ होईभयो विष्णो तेन धरागोवधनेन
अच्युत अविच्युत सदैवमस्त्वमद्भुजावरुष्ठं धीतिपावनं अच्युतपदश्लेषाद्धि स्मुत्तारोपोपिगम्यते १५ होईभयो विष्णोर्नि
तधरागोवधनेन अच्युत अविच्युत सदैवमस्त्वमद्भुजावरुष्ठं धीतिपावनं अवी अच्युतपदश्लेषाद्धि स्मुतारोपोपिगम्यते
पूर्वदिङ्मुखेतया मयीदायालनाय निपुणोपःस्तामंतःप्रागुक्तमंत्री जज्वरेरणासंभरणामुपागतः तत्रोत्प्रेक्षते मन्ये इति जिता

तैरशेषककुप्चक्रनाभिराभाषितावनिः आसीत्कुदुर्जयो जेता समुद्दर्शनचक्रवत् १३ तमेकदापयोपा-
वदिस्मरखात्रातुरस्मरः सउवाचरहोरंहो गतिर्घोशक्षरंवचः १४ देवदोईभविष्णोर्नधरागो बंधनाच्युत
श्रूयतामम्मुरवाक्षाघ्या प्राप्तविधीपता १५ पूर्वदिङ्मुखसामंतो ज्वरेरणात्मपागतः मन्येजे-
तुं यमं पातस्त्वपारश्लोजितारिणा १६ तस्मिन्समेगतोजेतुं दक्षिणापथनापकः पूर्वोपराभ्यामाक्र-
म्यबलाभ्यामरिणा हतः १७ तस्मिन्नतेसमागम्य पार्वे हो हरादिक्पतिः बलेनापातिकुकु-
भोते सदानुमादतः १८ पूर्वदेशनृपैः सार्द्धं दक्षिणापथपार्थिवैः तावदेवारिभिरसावर्द्धमार्गेररो-
हतः १९ अथास्मिन्कथपत्येवतत्रागतमपरस्मरः उपप्लवजडोमीडद्वहमंपिविवेशनः २०

रिणात्वपादिविजयाय आरब्धः उपक्रम्य अरिपुक्तः सः दक्षिणादिक्पतिं यमं जेतुं पात इति मन्ये १६ तस्मिन्नतेसति द-
क्षिणापथनापकस्तत्सामंतः समंततः पूर्वी दक्षिणा चदिशं जेतुं प्रवृत्तः सोपि अरिणा पूर्वापराभ्यां बलाभ्यां आ-
क्रम्य हतः १७ तस्मिन्नतेसति वारुणादिशःपतिस्तत्सामंतःपावद्भलेन समागम्य तेपूर्वदक्षिणौ ककुभौ दिशौ स-
मादाय माहतः सत आयाति तावदेव अरिभिः पूर्वदेशनृपैः सार्द्धं दक्षिणापथपार्थिवैः असौ अर्द्धमार्गेररो-
हत इति द्वयोः संबंधः १८ १९ अपरस्मरपः तरपा आगत्य पादितपथा स्पात्तपा हरम्पि विविश ह किल उपप्ल-
वेप्रलयेप्रक्षिप्तजडोमीडो जलमध्वाहइव २०

वा० टी० टि० उ०

३५४

हे देव २१ वसन्तो वासन्तो वासन्तो वा हितमवासवं मन्यमानः स्ववरमंदिरान्निगच्छन्नेव उवाच संनिहितान्पुरुषान्प्रतीत्यर्थः २२ किंभूतांश्च सामन्तान् मंत्रिणश्च सेनापतीन् संवाहपुत्रान् कुतः सर्वेष्वानीयेतां त्यर्थस्तत्क्रियाकर्मणो नभिहितत्वात् कौदनेभुज्यत इतिवद्द्वितीया त्यक्तौदनोभुज्यत इति प्रयोगेत्वभिहिते प्रधानक्रियाकर्मणि प्र

घरउवाच उत्तराशाबलाध्यक्षो देवारिभिरुपद्रुतः इतश्चापातिसबलो भगतसेत्वं बुध्यस्व तत् २१ श्रीवसिष्ठउवाच इतिश्रुत्वा महीपालः कालक्षेममवास्तवं मन्यमानस्तुवाचेदं निर्गच्छन्वरमंदिरात् २२ राज्ञः सन्त्यसामन्ता नानियंतां च मंत्रिणः उद्घाघुंताहे तिशालादीयंतां घोरहेतयः २३ श्लेष्यतां कंकटादेहे धार्गछंतु पदातयः गतपेताम्नाप्रसुसैन्यानि क्रियेतां वरकल्पनाः २४ कल्प्यंतां च बलाध्यक्षाः प्रेष्यंतामभितश्चराः श्रीवसिष्ठउवाच वदत्येवं तदा युक्तं संरंभवति राजनि २५ प्रतिहारउवाच दृप्रविश्या १४ कुलमानतः प्रतीहारउवाच उत्तराशाबलाध्यक्षो देवद्रापवति हतिकोक्षत्यभूमिवाकस्य देवदेवस्य दर्शने २६ राजोवाच गच्छाविलंबेनतावदेनमेवप्रवेशय जानीमः किं दिगंतेषु वृत्तं वृत्तांतमस्यवा १४

यमैवन्त्कांतक्रियायांत्वार्थिकान्वयोनशाह्याः हेतीनां श्चायुधानां शालाः कोशगृहाः उद्घाघंतां २३ वरकल्पनाः प्रश्रेष्ठसमर्थनाः २४ २५ देवदेवस्य राजाधिराजस्य तव २६ वृत्तांतस्य श्रवात् सम्यक्तु श्रवणात् दिगंतेषु किंवृत्तमिति जानीमोज्ञास्यामः २७

राम०

३५३

इति राज्ञा उक्ते सति प्रतिहारप्रवेशितं उत्तराशेशं आगतं प्रणामपरं राजा ओं ज्ञा आपप्रच्छ २८ अंगासंगप्रत्यंगं दुःखमिसंततं अबलं अतएव निर्जितं धैर्येणोति पदस्योत्तरवचसंबंधः २९ स धैर्येण आगम्य यो संतप्य प्रणाम्य अपदस्य प्रमाणा उपक्रमोय स्मितं हृदिमु पक्रमे वाक्यो उवाच ३० अयोपि प्राग्युक्ताल्लोदिक्पालाः सामंताः यमपुरंगताः मृता इति यावत् तदा तत्पापमति निर्जितः अभिवे त्वत्प्रसी ३१ ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच. इत्युक्ता उत्तराशेशं प्रतिहारप्रवेशितं प्रणामपरमागतं सौराज्ञापप्रच्छ दुलाधिपं २८ क्षतविक्षतसर्वांगमंगमंगेषु संततं श्वासाकुलं अमदं ऋजधैर्येणाबलनिर्जितं २९ स प्रणम्य तदा पृष्टः शनैर्वाचमुपक्रमे संस्तभ्यांगमव्यथामाप्नुवंतनोच्छ्वासमृच्छसन् ३० बलाध्यक्ष उवाच देवत्रयोपि दिक्पाला बलेन बहुना सह तदा त्वपि वनिर्जितुं यमपुरंगताः ३१ तदेशपालनाशेषमहार्कं मामितं ततः अवद्रवं तो बहवो नृपाः प्राणलोबलादिह ३२ महत्परबलं प्राप्तमिदं देवस्य मंडले विधायतां तथा प्राप्तिं न देवस्याति दुर्जिज्ञेपि ३३ श्रीवसिष्ठ उवाच अपतस्मिन्वदत्येवमाजिमस्याजितो विक्षुतो सहसैवाभ्युवाचेदं प्रविश्य पुरुषोपरः ३४ पुरुषा मंडलस्यास्य विपुलाद्दललालयाः स्थितान्यखिलान्युच्चैश्चतुर्दिक्कं जनेश्वर ३५ कचनक्रमगदाप्रासक्रुंतकाननकांतिभिः वलिता नीरिसिमीभिर्लोकालोकतटैरिव ३६ पताकापुष्पपोघ्रुंगा श्वेतत्परिकराकुलाः विसरंतिरथा नवैजोद्रीत्रिपुरोपमवत् ३७ करानुन्नामयंतः स्वेमां सत्वेप्सवनोपमा हंहंतिवारणाव्याहाववर्षीवारिदर्द्दवत् ३८ ॥ ॥

प्राप्तं परबलं तन्निर्जितास्मद्बलवत् दुर्दृश्या प्राप्तं विधियतां ३३ ३४ हे नरेश्वर अस्य मंडलपुरुषाः दलानां आश्रयत्वादि प ४
र्णानां प्रसिद्ध्या कंपलीपाकंपलीपा विपुलाविलोलाः संपन्नाः चतुर्दिक्कं अखिलान्युच्चैः स्थितानि ३५ नम्रमिरिवसिवे ७
लिता वेष्टिता ३६ पताकाः आप्रुधानि पोद्धरंगोगो येषां ३७ करान् शुंडाग्रान्नित्रोवर्षाः प्रतिध्वाविदर्द्दवत् हंहं तिगर्जंति ३८

स्पंदेनगतिक्रमेणाउवरमतोम्नतैःसद्यातितनोन्नतानिकुर्वतः रसंतिघ्ननंवातेनस्पंदेतइतिवातस्पंदैर्महाब्धिमिसलवंहेषंते तुरंफेनिक्ष्वतेन्नावतपातिनोघमतइतियावत् ५० ५१ आकाशवत्स्वच्छकांतिभिःकवचशास्त्रादिसंनाहैरुपलक्षितैर्वलैर्दिशःप्रतिउदेतिवीच्यत्यासम्छेरहसः ५२ तेषांवलानांञ्ञागोः शरास्त्रशस्त्रादिलिषःत्वाम्रतापाग्नेर्ज्वालाइवकर्चति ५३ मतस्पम

नतोन्नतानिकुर्वतः स्पंदनोवन्नतोम्नतैः तेषांतेहयसंघातावातस्पंदमहाब्धिवत् ४९ रसंतितुरगाःफेनिलावर्तपातिनः सर्वतोहयसंघातावातस्पंदमहाब्धिवत् ५० रसंतितुरगाःफेनिलावर्तपातिनः सर्वतोवलपाकारालपराशिववारिवत् ५१ आकाशकांतिसन्नाहैर्दिशप्रतिवलंबलं उदेत्यलघुल्लोलैःप्रलयाशीवपूरवत् ५२ शरास्त्रशस्त्रसन्नाहमुकुटाभरणत्विषः कर्चतित्वत्प्रतापाग्नेर्ज्वालाइवतदंगगाः ५३ समस्तमकुटहाःसचक्रावनेहृताः उर्धतिसैन्यसंघट्टैःकल्लोलाजलधेरिव ५४ परस्परप्रभशीघ्रकृताघातसुधर्पकाः कोपाद्दीवोग्रहुंकारैर्ज्वलंतिविरटंतिच ५५ इतिकर्तुमहंदेवविज्ञप्तिंस्वामिनेरितः तस्मात्त्वंडलसामंतगुल्मागुच्छायगाछता ५६ तमहंदेवगच्छामिशात्यछिशरसंगतधमपेहावदितंहवेदवोजानात्यतःपरं ५७

करराघाकारैर्व्यूहैःसहिताःउदधिपक्षेस्पर्षर्कल्लोलाश्चहत्नरंगाः सैन्यप्रसरमेदाश्च ५४ उग्रैर्हुंकारेप्राये रणकारे ५५ स्वामिनात्वत्सामंतेनइरितःप्रेषितः ५६ तेप्रेषयितारंञ्ञहम्गच्छशिरैःसंगतःसन्नद्धःसन्मूगच्छामितदापवचनेसर्वंइहतलतुरःमयाञ्ञविदितीविज्ञापितेञ्ञतःपरंपकर्तव्यंतद्देवोजानातिनाहमित्यर्थः ५७ ॥

प्र० सं० भ्रान्ताः मंत्रिणो नृपा योधाः नियोगिनो राज्ञ नियोगानुष्ठातारः नागा गजाः नाधोरथाः परिचर्याकारिणो नागरौघा यस्मिन्
समये नतोलिताः उद्यताः हेतयो ये त्वया विधासाधीजेतुसंघाय त्र आलिहतेति साध्यो मितिपाठे आपद्व्हतावुपगत इति साध्ये
इति समस्तापस्मिन् तथाविधे राज्ञो गृहं चंडानिलाकुलेन महावनेन तुल्यं तुलनार्हं आसन्नव्याकुलमासीदित्यर्थः ५६ इति श्री
वासिष्ठवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०७ इह मंत्रिवचः श्रुत्वा हुतदेहस्य पानका
त राज्ञश्चतुर्भिर्देहैर्दिक्समस्त्यानमुद्दार्दयति देवैराक्रान्ते नभस्यते ते पस्य नभसि भवतीति नभोभूः स्वर्गलोको यस्य तथा

श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्त्वाथ प्रशान्तेषु वक्तृकान्तावरे यापयो कृत्वाग्युलाग्युलारावे शान्तो वाचिरर्वाबुधेः ५८ सं
भ्रान्तमंत्रिनृपयोधनियोगिनागनागरौघपरिचारकनागरौघं राज्ञो गृहं समयतोलितहेतिसाध्यं चंडानिलाकुल
महावनतुल्यमासीत् ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे अविद्यायां अविद्याक्षेपरो पार्थिवसंरम्भवर्णनं नाम
अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ श्रीवसिष्ठ उवाच एतस्मिन्नन्तरे सर्वे मंत्रिणो नृपमापपुः मुक्तपोवासवमिव देवा
क्रान्तनभोभुवं १ मंत्रिण ऊचुः देव निराकृतमस्माभिः पीवरं विषयोरगः नृपाणामस्त्र पापानां दुःस्थे बुविधीयतां
२ प्रतापोनुप्रवेशो वा न करोत्यनयः कृतः अधुना तेषु तं देव कृपीत्येषु कथैव का ३ पापा म्लेच्छा धनाद्याश्च ना
नादेश्याः सुसंहताः बहवो लक्षशो धूर्ताः सामादेर्नास्य देहिषः ४ तत्कृत्साहसमेवेदं देवनीपि त्याप्रतिक्रिया ना
न्यास्ति शाघ्रमेवातोरक्षायोगो विधीयतां ५ वीराणां दायतामाज्ञाप्रजंपतामिष्टदेवताः आहूयंतां च सामंता हत्यं

विध्वंसास्तं वैमुत्तनपद्व सर्वं भूतपद्व १ यावदिति साकल्येविचार्य सकलनिराकृतमित्यर्थः किं निराकृतं अरयः नृपाणामपि
उपायानां सामदानभेदानां विषयोनि २ प्रतापः दानमानादिनास्नेहः आनुप्रवेशः स्वपक्षापाणामेव केषांचि च्छररा
गति छलेन का कोलूकन्यायेन त्वद्धार्यातः प्रवेशः तेषु शत्रुषु तेषु तादृशेषु पशो हरेषु पापेषु कर्त्तव्याकथैव का ३
गति छलेन ... इति म्लेच्छा प्रत्यंतदेशवासिनः लक्षं
किं वक्ष्यामोहेषु अनायेषु सामदानौ पापप्रवृत्तिरेते तु न तादृशाः इत्याह पापा इति
प्रत्यातास्य च्छिद्राः ४ ५ ६

वा० टीं० ३०

३४५

३२७

मदाः स्वच्छंदतां नीरसो निरोधं तु दिशः अर्थोकजघटाभिः कालवर्णैः कल्पास्त्रैरविराजिताः क्षिपंतां ७ गुरापंक्तपोमेवश्रे
रापः खंमडलैरदमंडलस्य दशोर्दनुभिः ८ घनगर्जितसिंहनादोपेतां पाविधाः स्फुरवारिदाः नाराचलक्षणाः जलधाराः मुचे

सच्छंदतामशोषेरानिरोधं तु रसो मदाः क्षिपंतां कालकल्पाभ्रमेदुरराजितादिशः ७ आस्फालयंतां धनुष्पुंखैः कु
तांत्रगुरापंक्तपः मवं तु जलदश्यामाः कुंकुमः खंडमंडलैः ८ स्फुरज्जपाविद्युतः स्फुरवारिदाघनगर्जिता नाराचधा
रासुचंतु कचत्कोदंडकुंडलाः ९ रामोवाच गम्यतां सारापासुसंविधानं विधीयतां स्नात्वाहं पूजयित्वाग्निं निरोधा
मिरराजितं १० रघुनाथपतिः स्नातोमहारंभोपि सत्वरात् पाकृषोवनवोघानंगोमाजलधरैर्दिवैः ११ अथ
प्रविश्य तिमहं पूजयित्वा हुत्वा शतं आदरेणापथाशास्त्रं चिंतयामास मत्प्रियः १२ नीतमापरनापासविला
सविभवश्रियाप्रजाभ्योहृतमम पमासमद्रसमुद्रिते १३

तुकर्वतिकोदंडकुंडलानिपेषा ९ संविधानं नगरगुप्तिव्यूहरचनादि १० प्राक् षिमवोघानमिवक्षरात्स्नातः महा
रंभोपीत्पनेनावश्यकान्यप्यन्यानिकार्याणि त्यक्त्वेति गम्यते ११ चिंतयामास वक्ष्यमाणाधमित्यर्थः १२ समुद्रितेशा रामः
सनमद्रासहितं १३ श्रीरामचंद्राभ्यां नमः श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ३४५

दशापिक्लिकुमोदिशः कराद्विफलभरेणाल्लताः दूवनमिताः कृताः १४ प्रजाचित्तलक्ष्मणोर्भिः दुर्बिबेषु लिखितं विन्यस्तं प्रशस्तिमिति यावत् प्रशस्तःकलाभ्यामन्तुत्कृतकीर्त्तिलता लक्ष्मणाः त्रिपथगामिनी गंगा त्रिपथगामिनीति रूपाणा कीर्त्तिलतायाऊर्ध्वाद्यो लोकपोरपिवृद्ध्या प्रतानव्याप्तिर्गम्यते १५ आर्योः पञ्चाः ब्राह्मणाः आर्यावर्तीरेष्वितिन्यायात् समुद्रान्ते दिग्विजयोगम्यते १६ द्विषांसवः प्राणाः मेकानीरञ्जनकालेगललक्ष्मणा अंगेप्रसिद्धमलगिवआकेपिताः १७ दिगन्तप्रसिद्धासुनवास्वपूर्वीसु कांचनादिमूमिषु मन्यताम्मन्यतां लोकालोकान्तान्तःपर्यन्तदेशराजमांच १८ दृष्टान्तान्तरमाह धियेवेतिपथात्रानरूपीपाक्षियास्कात समाक्षिशीलपात्रैः पदेब्रह्मणोविश्रान्तेतद्वत् प्रजानामिश्लाघ्यैकारिणामपारोच्छ्रायविनहानि

आक्रान्तवसुधापायाः पादपीठेकृताद्विषः लताः फलभरेणावनमिताः कुकेमोदश १४ प्रजाचित्तेदुबिबेपुलिखितेधवलंपशः मस्मावारोपिता कीर्त्तिलतात्रिपथगामिनी १५ कोशवन्दरितारत्नेसुधन्यार्यंबंधवः निर्धाताशीवतीरेषु नालिकेररसासवः १६ द्विषामार्कपितामेकगलांगताणिवासवः मच्छासनांकिताजाताद्वापान्तरकुलाचलाः १७ विहृतंसिद्धसेनासुदिगन्तनवभूमिषु मन्यन्मन्यतांमर्द्धविश्रान्तमेघलालपा १८ धियेवोक्षैः पदज्ञानपरापिकान्तशीलपा विलब्धाम्यविनहानिराचूराणाश्लाघ्यैकारिणां १९ रक्षांस्यपिविनीतानिबद्धानिनिगडैर्घनैः धर्मार्थकामैरन्योन्यंचपापचपवर्जितैः २० अरवंडितैर्मपानीतपातानितपसशसावप्रः दुदानीशाम्यतिश्रीतमालेपभरभासुरं २१ ॥ ॥

विद्धानिविद्धद्भिलब्धानि १९ अविनीतान्यविनयप्रयुक्तानितस्करादीनिलपानिरक्षांस्यपिघनैर्निगडैर्बद्धानि २० अन्योन्यं अखंडितैः चपनउपचपेनचवर्जितैः समस्त्वितेरितियावत् धर्मार्थकामैर्पः नीतपानातिशयस २० अन्योन्यं अखंडितैः वर्साप्रतंजराधवलेनमयाशष्पेषु तृणांकुरेषुविश्रान्तमालेपातिशपइवभासुरं धवलं वार्द्धकमागतमितिपरेणान्वयः शकृपविश्रान्ततेतिपाठेघनिर्मेविनुशम्पेषुपलालादिषुविश्रान्तेतिव्याख्येयं २१ ॥ ७ ॥

तस्य वाडिकस्योपरि तस्मिन् सतीति पावत् २२ २३ २४ पूर्वं द्रष्टिभुघरोडाशइव इन्द्रानौ अपं मद्धे दीयते यदि मे तु होसित
हि अनेन कृतेन कर्मणा २५ चत्वारो भवतः कुंडाः स्वत्वदेहाः मे प्रोम्दवंतु २६ वध्यां वध्यामहं सलोपप्र्छादसः मतिमते त्वदृशी

आगते वाडिकं सर्वभोगहरं मप्रमार्जनं तस्योपर्येरयोरौद्रा बलवंतोर गोषिराः २२ संभूय सर्वतः प्रापाः सं
द्विष्टोवन्नेते ज्जपः तद्दिहेवानलायास्मै देवापज्ञपदापिते २३ मल्लकाकुक्षिमे वै मांसमुपमप्रदहामि वै राजोवा
च कृशानो देव मद्रीयं तुभ्यमाहुतिं तां गतः मायापूर्वं पुरोडाश इव देवे शुद्दापते यदि तु स्मिन् गवूसदनेन
कृते नमे २५ चत्वारो भवतः कुंडा स्वदेहाः प्रोम्दवंतु मे बलवंतः प्रियादीप्यानारायणा प्रजाइव २६ नेष्यत
द्दिक्कमे वारी मूवध्यामहम विघ्नतः त्वयाच दर्शितं रूपं मत्स्यं मतिमते विभो २७ श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्त्वा स
महीपालः खड्गमादाय चिच्छिदे शिरः कमलमालोले लालपेवाप्रबालकः २८ छिन्नमेव शिरो यावज्जु
होत्यसितवर्त्मने तावच्छरीरेण सह पपाताग्नौ स पार्थिवः २९ भुक्त्वाथ वह्निसंदेह दावस्मे च तनुगुरुं
महतामुपपुक्तं हि सघस्तामि वृद्धते ३० च तमूर्तिरयोन्नस्योपावकाद्दसुधाक्षिपः प्रज्वलस्तेन संपु
जै गरिमराइवाग्निवात् ३१ तेदेहात्तस्य चत्वारो विरेजुर्मी स्वरत्विषः सहजातो नमोनसोम मूषणापुर्ध
वाससः ३२

नेष्यपात्वम्प्ततिमते २७ लोलया बालकः कमलमिव स महीपालः शिरः चिच्छिदे २८ असितवर्त्मने कृष्णवर्त्मने शरी
रेणाकबंधेन सह २९ भुक्त्वाहविष्टेनोपपुज्यमहतामुपपुक्तं महद्भिः स्वीकृतमित्यर्थः ३० ३१ सहैव जाता नित्तमानित्त रामः
नमस्मूषणापुधवासांसिपेषां ३२

मौलिपदेन तन्मूर्धगानि शिरोरत्नादीनि लक्ष्यंते सर्वान् अर्वतिरस्तीति सर्वाः वेरप्यक्तालोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वलिविलोपे पूर्वेसवर्णदीर्घः ३३ अवस्थिताः अधिरूढाः ३४ समसुवर्णा पदं शरेष्वर्णा रेऽपि संबध्यते ३५ अपरम साधारणागुणानाहस

मा हस समारोहंतीति ते देहाः यस्मिन्पुंसि शिविकावाहे नागे गजे रथे हये वा समारोहंति असौ नरो नागादिश्च सर्वेषां अरिप्र

युक्तानां त्रयेत्र कृत्याशस्त्रादिदोषाणां नैव गम्यः प्राप्यो भवतीति ३६ किंच ते देहाश्चत्वारः सागराः वडवाग्निशिखामात्रा प्रथमं पा

त्वा तनौ गर्भे चिरं कालं धृत्वा पुरुषतां पुरुषाकारं आपिताः प्रापिताः तत्र सत्त्वा ग्निकुंड इव घोरा आहिताग्नयस्ता इवेत्युत्प्रेक्षा

सर्ककटशिरस्त्राणाः समौलिककटकांगदाः सहारकुंडलाभोगाः सर्वा सर्वे महाशयाः ३३ सर्वे रवसमा

काराः सदृशावयवाचिताः ते च लोकेष्ववप्रख्ये ह परत्नमवस्थिताः ३४ समसुवर्णाधारापूर्णा तूणीराः सु

महाशयाः समानगुणकोदंडाः समानवपुषः शुभाः ३५ समारोहंति ते यस्मिन्पुंसि नागे रथे हये स

र्वेषामरिदोषाणां नैव गम्यो भवत्यसौ ३६ पीत्वा धृत्वा चिरं कालं गर्भे पुरुषतापिताः ते घाग्निका हिता

स्तत्र सागरा वडवाग्निषा ३७ रत्नाभ्रदेहकुसुमोत्करपूर्णदेहाश्चत्वार इंदुहसितैरवभासयंतः सन्म

न्नेयो हरयस्त्वपथाध्वपोवावेदा इवाकृतिकृता दनलास्त्रसक्ताः ३८ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे

अग्निप्रवेशाद्वहत्नामो नवमाननतमः सर्गः १०९ श्रीवसिष्ठ उवाच पुरोपकंठ संप्राप्तैश्चतुर्दिक्कं सहारि

भिः एतस्मिन्नंतरे तत्र प्रवृत्तं दासमंगरं १

३८ किंच रत्नस्पर्धिते पुरत्नम् तेषु च अभ्रदेहेषु कुसुमोत्करैः पूर्णदेहाः इंदुसदृशैर्हसितैर्दिशोऽवभासयंतस्ते च

त्वारो विपश्चितः आकृतिभिर्देहैः तानलानलाश्चत्वारो हरयो विष्णवस्त्वपथास्स्वन्नयो मूर्तिमंतः अध्वपोवा पथा

तथाम् मूर्तिमंतो वेदा इव राम सक्ताः निर्जितक्षु ३८ इति श्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे नवो नरशु

ततमः सर्गः १०९ श्रुपुरोपकंठे संप्राप्तैश्चतुर्दिक्कं सहारिभिः प्रकृतं दारुणायुद्धं विस्तरेणात्र वर्ण्यते पुरस्योपकं

ठे समीपे संप्राप्तैररिभिः सहारब्धं प्रवृत्तं १

वा॰टी॰ति॰ ३५७ ३३६

प्रजानां कुलं महाव्याकुलं पत्र २ शरजालैर्महाधूमैनार्केरा विलसत्तमोयत्र प्रातप्रतप्तरोगातिप्रभुष्यत्यत्रापुरी काननानि पत्र लीलैरलानलताद्विभिःस्पर्शोस्वेयत्र ४ दिगुणाज्वलनानिदिगुरादीप्ताति आपुधाति पत्र ररामसौमैर्महाधूमैः प्राप्तां इंद्रवनिता आश्चर सः सुधाच्यपत्र ५ रसाले पणानार सोत्क्रकानां प्रसरां हर्षेदं ॥६ ॥ मणनां कोलाहल्लोल्लासप्रवरा

लुंठितग्रामनगरं प्रजाकुलमहाकुलं अग्निदाहज्वलद्देहं धूमामपटलावृतं २ शरजालमहाधूमसंछन्नार्कविलसत्तमः क्षिप्रप्रदष्टर विक्षिप्रप्रदष्टरविमंडलं ३ अग्निदाहमहातापप्रतप्तपुरीकाननं लीलालनलताप्लूलमुसलोपलस्पर्शास्वं ४ अनलप्रतिबिंबोच्चैर्द्विगुणाज्वलनायुधं ररामसमहाधूमरप्राप्तेंद्रवनितासुखं ५ उद्दामवाररणारावैररालपट्टहर्षदं मुण्डमंडलप्राप्तसमूलतोमरखंडितं ६ मणकोलाहलोल्लासदूंगमत्तपामरं रजःपटलसुश्रामकृतघुपथवाररां ७ मरणाध्यवसामोतमुक्तनादप्रजद्व्रजं इत ब्रेतप्रनिपतद्दैघतोपहतप्रजं ८ अग्निदग्धपतद्गेहप्रोच्छितागिमयांबुदं मरणालक्षदाहसंख्यशरधारामयांबुदं ९

मात्रेसाहदूंगात्मत्ताःपामराः कातरापन्नघुपथवाररांश्चांतरिक्षमार्गनिरोधः ७ मरणोव्यवसायोसामंतानां देयघास्यात्तयाव्रजंतः व्रजास्तोमपत्रवैद्युतेनोत्पातजितानाउपहताःप्रजापत्र ८ अग्निदग्धैःपतद्भिर्गेहैप्रोच्छिताः निर्मुक्ताःअग्निमयाः अग्निवर्षितोधूमांबुदापत्र ९

राम॰ ३४७

१० कोटानांदुर्गाणांकोटिषु संक्रमेषु पाः कुञ्जास्तेषुकुञ्जेषुकंकवच्छरावापेतुमर्दनाः समर्दनापत्रंकंकटोमर्दनेतिपाठेवारवारणै
सन्नाह्यमानाः समर्दनापत्रंचकुत्सुवल्लिनावेष्ट्यमानेषुतत्स्वकुंठितेषु कोणाहकूटेषु संक्रमाहालशास्त्रिरेषु अरुणैनेष्टंतद्विद्धि
छापत्रं ११ लुठंतिपरंतत्कुद्दाकानिगमनविछेदकानिसोपानपस्कुटानिपदिष्टानिप खेवटंतः चेटंतः केतुपद्दापेषु
तथामुद्देषुयटत्पटपटारवापत्रं १२ इतिनांदनगुराणांनांझ्रींझंपादीनांतज्झीरीरिझिरींहैंतानानापुधानांपाषाणोद्धु

जित्वसागरकल्लोलंतुरंगमतरंगकैः इतिइंतविनिष्पेषतारझंकारककेशं १० कोटकोटीकुटीकु
घर्कटकोमर्दसमर्दं चनकुंठितकोणाटकूटाटननछटं ११ लुटत्पटनकुद्दोकसोपानपस्कुटपदि
ष्टं खेवटत्केतुपट्टपटत्पटपटारवं १२ इतिदंतमुरोज्झीरीं हैंतिपाषाणावर्षेरोः तारझंकारहुंका
रैराहूतसुरवारणं १३ वहच्छरनदीपूरपूर्णांबरमहार्णवं विचलच्चक्रकुंतासिधाराअपेम्लूलशोधः
॥मकरस्फर्कशं १४ उन्नादपोधुसंधुद्दकेटकोलकटणकृतैः लसज्झराझराणारावेघूर्णितद्वीपमंडलं १५
पादपातपरापिष्टशरसंजातकर्दमे वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानरथद्विपं १६ सुपर्णोहेलानि
पतत्प्रोत्पतत्पदपद्धिशं शरवारितरंगाज्जेमग्नापृथजलेचरं १७ हेतिसंघट्टनिक्रांतज्वालाप्रज्वलितां
बरं वलीपलितनिर्मुक्तमूराक्रांतविष्टपं १८

वर्षणोद्घट्टमत्रैस्तारैः झंझेंकारैर्हुंकारैश्चयुद्धोत्साहजननादाहूताइवसुरवारणादिग्गजापत्रं १३ वहद्भिः शरनदीपू
रैः पूर्णाः अंबरलक्षणोमहार्णवोपत्रं १४ उन्नादानांसंघट्टेषुर्केकणानांवारणानांउत्कटैः टंकृतैः लसद्भिः झरा
झराणारावैश्चघूर्णितानिद्वीपमंडलानिपत्रं १५ १६ उरलस्वर्णोवारितरंगौरान्नीनांमग्नाः अप्पृथग्जले
चचरापत्रं १७ देवमावपाद्यावलीपलितनिर्मुक्तैः मूरैराक्रांतंत्रिविष्टपंपत्रं १८

पांडुषुपोसुलक्षरोषुपयोवाहेषुकचक्रकलसराः अचिरद्युतयो विद्युतोपत्र हेतिभिर्निर्विवरं निरवकाशं पुधानां संप्रहारारां
भ.ना धारंभूतलं पत्र १९ कठंताःशरान्वर्षितो येमहेष्वोपिमटास्तेषामाटोपैः २० स्ति सात्मतिभटै रुलकं तथा चठं तां भुवमा
हरावानानोशकचान्नोसे घट्टैः पिष्टे प्रस्थात रक्तास्टे षुलुठं तोरथा पत्र २० कबंधादिभिर्भिस्त्रापेकेठ काः शास्त्रवलोः संक
टं दुःखगाहं २१ भूरैः शातितैशारांद्रे शिरांद्रे शिरांद्रे छांदसे दार्घः शिरांसि कारादिके च पत्र २२ तरम्भिः स्रवन्भिः लोला
स्पैर्वेतालैः प्रहर्षाद्धासेर्घोहितानिशवैः पूरितानिस्वकरं जकानि पत्र कंक टैरुत्कटानां साटोपानां भटानां मकुटि भिमर्

पांडुपोस्कपयोवाहकचक्रकाचिरद्युति हेतिनिर्वि वराकाशायुधानाधारभूतलं १९ करमद्दठमराटोपैर
टंसैतिमटोत्कटं चच्छुकठसंघट्टपिष्टकाष्टलुटद्रुष्णं २० कबंधभट वेतालमिश्र कूटकसंकटं वेताल
भुज्यमानाग्ग्रशवमांसरुद्रंदुजं २१ भूरशातितधारांद्रुशिरःकरखुरोरुकं कवंधदोर्द्रुमस्यंदरवनी कानन
भस्तले २२ तरल्लोलास्पवैतालहासघट्टितपेटकं कंकुटोत्कटसाटोपभटभ्रकुटिभीषणं २३ ए.कांत
मारशौ कांतमरशौ कांतभूषणां प्रहारहानग्रहणं कापेतपापारदूषणं २४ भूरवाररासामेतमदवारि
विशोपणं मारसौकांतरसिकाकृतोतानंदपोषणं २५ अविकास्थनगुप्तानां भूरराणांजयघोषणं अभूर
राणां च राज्ञानां प्रभावुद्धिषणं परं २६

पराः २३ ए.कांतेनतिपमेनमारराणां मररणां चे तु मपमपि भूररराणां एकांत भूषणां पत्र प्रहारारां दानेग्रहणो चक्रा
पैरापमसामर्थ्यमेतापरं दूषणानि दापत्र २४ २५ अविकत्थनेनस्वमुखेनस्वशोर्यामपिलापेन गुप्तानां प्रच्छ
न्नानां भूरराणां किं पवैवरसोत स्थैर्ये पदर्शिजन पुरवेनप्रमोजयघोषाणां नथागुप्तानां असुराणां च प्रमोर अशो
पोद्वोषणां पत्र २६

सुलशान्त्रिमामतत् दरद्रेत्रुद्वेलानामाधारभूतानां भूसरांगधनंधनवत्स्त्रिपं २३ इत्याद्रूनतांरथानांच परस्परं
आस्फोटेपुर्द्वेप्रभगरकठाःवाररााःपत्रसमस्तानांमत्तगंधेमानोदानवारीलांमदजलानीतिवाररांविशेषणं २८ मत्तम
तंगजेषुसरसिप्रविष्टेषुसारसैरिवआरवेरात्राक्रोशोनसामंतेमत्तरुरौरपिपलायमानैर्मुक्ताःमतामत्तेगजापत्र ततोजर
द्रिरपिरवद्रुविद्याप्रांजितकाररामनीकैःकल्पितेसमर्थितेआसिःप्रहरणंयेषांतेआसीकाल्हद्रुहतेनद्राव्रप्रकर्षपरस्
किपष्टौ व्रीहितईककूछौदसत्वादसेःकृतः २९ कचितआनागतेपिशप्रभटव्रातेषुतरागमतनभ्रांत्यापलायनपरस्परपाद
क्षोपोदीनांप्रपुमानांसगुणानांप्रबोधने धनमाधारभूतानांराक्षेषुभुजशालिनां २७ इत्यारूढरथास्फोट
प्रभयकटवाररां समस्तमत्तगंधोमदानवारिवारराां १८ सौरसारवसामंतमुक्तामत्तमतंगजं जरज्जि
तकुरानीककल्पैतासीकवेहते २९ द्विनेद्विनकरस्येवनपस्यशरणांगते आनागतभटव्रातपिष्टाधीम
तमानवे ३० मानवापुत्रलोकननततप्रारब्धकुहते धनानोप्राणापरापानोनवमापपयत्नते ३१ यह
नद्रूपताकोघजातसंधारिदोद्रुमरक्तोज्वलत्वात्रैलोक्यलक्ष्मीभूषणाविद्रुमे ३२ मंदसहननोभूतक्षारो
दजलसुंदरैः छत्रैस्थ्यादितहेत्योघंपुष्पायगगनांगने ३३ गणगीवीरांगोधवैगातभूराशयंहते तभ्रा
तरलतालागतहेतिहालाहलापुर्ध ३४ ॥ ॥ ॥
तलपिष्टार्द्धआप्रापमानवापत्र अतएवद्विनंद्विनकरस्येवनपस्यपादौशरणागतं ३० मानोऽभिमानस्तल्लक्ष
रोनाद वापुत्रलेनानमत्तैनतेषपिप्रारब्धकुहतेपत्रप्राणौःपसपानांधनानांनवेआपरास्यानभूर्जपतनं ३१ ३२ ३३
गतोःप्रमत्तैगंधिवैगाइवीरौस्त्र गीताःभूराराामाशापाउत्साहाद्योपत्रतेषांगराागंधवीदीनांमामिस्लरतैस्तालागै
र्वज्ञागतेहेतिहलामिश्चसोन्मादहाद्रुताप्रुपधर्मुतामनपत्र ३४ ॥ ॥ ॥

संघंसंमृष्यलीलयाप्रहरणांपेषीतथाविधैर्यातुधानैरभ्रराभ्ररणांनिःशङ्कं स्वपंभुस्काच कारास्छवादिमारान्नी त्वा अद्रिगुहा लक्षणोस्वगेहेपूरिताःभोजिताः अत्यप्य शेषाद्रुद्रुमाः विषवृक्षप्रापापोतुधानाःयत्र ३५ कश्चिद्दिःकुन्तवनैःकुन्तारणप्रायैः कुन्तधरैर्व्यस्तोक्षिप्तास्त्रिपैःशिरोभिःकरैश्चयत्तोंबरं ३६ भुजास्फोटजन्येमेहाचटचटाशब्दैःस्फुटत्नामिवरवोपेषांतथाविः

संघप्रहरणासंख्ययातुधानाञ्झराज्झरा मुक्त्वाद्रिगुहागेहपूरितापंर्वद्रुद्रुमं ३५ कश्चत्कुन्तवनव्यस्तशिरः करव्ततोंबरं क्षेपणोन्मुक्तपाषाणापरस्फुतककुल्लतं ३६ महाचटचटाशब्दस्फुटद्रक्तवृक्षहद्रुमं नारीहलहला रावररानगरमंदिरं ३७ मंहरावानलाकारनभोभानायुधंप्रजं परिस्पन्दधनेगेहंद्रुरोवद्विकुतप्रजं ३८ सर्वतोहतिवहनात्समस्तप्रेक्षकोज्झितं वर्जितंभीरुभिःपस्तिराजच्छद्मिवाहिभिः ३९ इतिदंतविनिष्पि ष्टशिष्टसन्दष्टसंकटं कटेमत्योरिव नरद्राक्षापीडनपंचके ४० पंचपाषाणासंघट्टपिष्टंतुरगनायुधं पो धनादनदृहृतिहृदबंधुरकंदरं ४१ धराधरदरीरंतःप्रतिक्रोमगर्जितं अर्जितंप्राणासर्वस्वमर्जनं यत्ति

रूपार्जितं ४२

धाःवृक्षहृद्रुमाःयत्र ३७ ३८ हेतीनांआयुधानांसर्वतोवहनात्सर्वतःप्रेक्षकैर्भयादुज्झितं ३९ मत्योःनरलक्षणानांद्राक्षा णांनिष्पीडनंपेचकमिवविधमानेकटेगंडस्थलेदंतिभिर्दन्तविनिष्पिष्टशिष्टानांसन्दष्टानांसंकटंयत्र ४० ४१ धराधरदरीः रामः प्राप्यप्रतिक्रमिद्भिःप्रोमानिगर्जितानियत्रतथामहानापलेनजनमभमत्यर्जितंप्राणासर्वस्वंअर्जनंयत्तिद्भिर्गमपत्तिद्भिःपकट पत्तिद्भिःप्रकटयत्तिद्भिःभूरैःउपार्जितंरणांप्रकृतमित्यत्रान्वयः ४२ ॥ ॥ ॥

पुनः कीदृशं तद्रणं प्रवृत्तं तदाह मज्जितेत्यादिना संसमाप्तिमप्यवतिष्ठितं ५३ सारतामेव वर्णयन्नेन व्यनक्ति कैलासैरिवेति संक्षु
द्धैः स्वाम्यर्थे च कैः अत एव हृदि इष्टराधारसौ नागतैः सुभटैः रथेटकैः कैलासपर्शस्पर्धैर्द्ध ५४ येषां भटानां रणे मरणं जीवितमिव
प्रियं यत्कायत्ते न जीविते जीवने तु मरणमिव दुःखं तु दारैर्लैः पुरुषैः स्त्रैलोक्यमपि समाक्रान्तं जितमित्यर्थः येन त्वोरपि सत्यवः पुरुष
पदप्राप्याः संपद्यन्ते यथाहुः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत इति ५५ ५६ त
देवपुर्द्वर्णयन्नुपसंहरति पंचेति पंचारतानां क्षेपणानां यानि प्रसरणानि प्रवाहास्तत्तत्र संरणानां सरितां घूर्णनैर्ध्वनिविशेषैः
याद्वकूसघस्वच्छिन्नाडुत्तानां व्योमाक्रान्तानां चलितानां भ्रपूर्णैः पूत्कारशब्दैस्तथा शरसलिलमुचां सेनिकानां घनानां सैः

मज्जितदन्तिदहनैरग्निदाहैश्च संततैः नैरेवान्यैरथान्यैश्च द्वंद्वयुद्धैरनिष्ठितं ५३ वेष्टितं सततं श्लिष्टैश्च मारैः सुभटपे
टकैः कैलासैरिव संक्षुब्धैः राज्ञराधारतां गतैः ५४ नैरुदारैः समाक्रान्तं येन त्वोरपि सत्यवः मरणं जीवितं येषां जीवितं
मरणं रणे ५५ रणोनमसितिल्ले नवरवारणवारितं सारसाः सरसीवान्तरेनुरत्युग्रणमहाः ५६ पंचाशुगक्षेप
णानां प्रसरणासरितां घूर्णनैः फूत्कृतैर्दूरीकृताकान्तानां व्योम्निमग्नैः शरसलिलमुचां सैनिकानां चनाद्यैः टंकारैरायु
धानां नभसि विसरतामश्वचक्रे मशब्दैः (रायुधानां नभसि विसरतामश्वचक्रे मशब्दैः) रासीत्रिःसंधिबंधोपलजवरज
इंजालकर्णागतंतत ५७ यहारमायकोनिर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे पाषाणवर्णनं नामदशमः सर्गः ११० श्रीवसिष्ठ उवा
च इति कल्पान्तसदृशे यत्ने समरसंभ्रमे पतितो ष्टपतेतीक्ष्णसेनासु समरे जिरे १ रूपमेरीमहाशंखखरखरद्रुभुज
दस्त्रच धनुर्हूतिषु वीराणां तारकेकारकारिषु २ ॥ ॥ ॥ ॥

यानसरिविसरतां आयुधानां नादैस्तथा अश्वचक्रानां इभानां च हेषां बृंहितप्रायैः अगतं व्याप्तं तदुद्यं जारणाः बृविरीकृताः
करणापयप्स्मिंस्तथाविधंसन्नुनिःसंधिबंधं उपलजरटरमिवजुडं आसीत ५७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र
करणोत्तरार्धे दशोत्तरशततमः सर्गः ११० स्वहैन्ये हीयमाने त्रनितेतमसमतातापयोस्त्रे अवतुदिक्षु वर्ण्यते द्विषतां क्षपः ।
पतेप्रपत्ने सर्वेषां भावलक्षणासमस्यतानां पंचमश्लोके उद्धरमसमित्यत्रान्वयः १ तूर्यादिषु त्रिषु प्रतिध्वनिभिः रवैतत्रस्वद्रु
भुचे नदत्सु वीराणां केकारानुकारिषु २

वा॰टी॰नि॰ ३॰ ३५९

मटपेटके पोधकद्वैबे कटुपयास्यान्तयाकुट्टिते कंकटे कवत्कट कटाटोपे सति कुशाट्ठे शात प्रत्ययः ३ विशांती कश्मास्तोयासु ४ ५ तुल्यकाले स्फुटिता जडिताति जडी कृताति ६ आकारे म्हिनिधरे नीरायशाभुजैरिव चतुर्भिर्द्विहैः ७ ८ आत्मबलैरिकंद

अन्योन्यकविनास्फोटविकटे मटपेटके कचाकट कटाटोपे कटुकुट्टितकंटके ३ किंचित्प्रभज्यमानासु विशा त्कश्मासु संगरे विपश्चित्प्रसेनासु रूपमानलतास्विव ४ उदस्तत्सरपन्नाशान्नपनिपीराडुंडुभिः चतुर्दि शानिसंपूर्णाकल्पाम्बरवमांसलः ५ स्फुटतां कुलशैलानां तुल्यकालमिवोत्कटः स्फुटत्खटखटास्फोटैर्जडिता खिलदिक्तटः ६ लोकपालैरिवाकारैर्नीरायशाभुजैरिव स चतुर्भिश्चतुर्दिक्को निर्जगाम महीपतिः ७ चतुरंगे नमहता सैन्येन परिवारितः आहाल बलपाल्कच्छान्निर्गत्य नगराद्बहिः ८ ददर्शात्मबलैरिकं बलवद्रिपुमंडले गर्जत्तं चलपाकत्पाभीमप्रवृद्धो द्भवार्णवं ९ घोरशाकरनीरंध्रमकरव्यूहसंकुलं वारणाव्यूहवलिततरंग व्यूहविलुत्तं १० चक्रावर्त्तवहच्चक्रकल्लोलकलितांतरं चलद्रथघनावर्त्तपताकालहरीगणं ११

पारिपुमंडलं तु बलवत् ऊर्जितं ददर्श तदेव रिपुमंडलं आर्णवत्वेन वर्णोपति गर्ज्जंतमित्यादिना ९ प्रायेणास्य का र्णो सर्वत्र १० चक्रावर्त्तवद्वहन्द्भिः चक्रैः सेनाश्च नामदेजन कल्लोलैश्च कलितांतरं ११ ॥ ॥

राम: ३५०

हयानां हेषितमेव यादसां फीत्कारशब्दोयत्र कचंतीनां धाराराणां माकारं १२ हेतिलक्ष्मीरोऽम्भसि कर्चतः प्रकाशमानाः पापाः कृष्ण
सर्पोपमाराणाः म्लेच्छा पुत्रद्रविडादि मेरवाणां भिरूघटु दुगुलोदरं १३ नतैरुन्नतैरभ्रमीतमोः कृताश्चद्रीद्राणां मत्तनी मन्नजनल
श्यामहास्यंदा पस्मिस्तथा विधि विपुलशरीरके १४ अपारं विकचतूषःसेनापूरस्तदेव कल्लोलैरलंमस्थितं महाजलं पस्य १५
अकालेकल्पांतदशासमुत्थानमिव घनाश्राकृतिर्पिस्परोधसीरं ध्रेत्यलुकुष्णंदमः १६ कचन्दिरापुत्संडोघलसौर्द्दैलैरुच्छ

प्रस्फुरत्तच्छत्रफेनाघं हयहेषितफीत्कृतं समुल्लसद्धेतिजलं कचद्धाराकरंपरं १२ तरत्तरलमातंगतुरंगौघतरं
गकं हेत्यंभसि कचत्पापमृघटुलुगुलोदरं १३ दरीदलनसंभ्रमभ्रमरुज्जनितघुंघुमं नतोन्नतकृताद्रींद्रम
हास्यंदशरीरकं १४ मज्जन्मातंगतुरगहेलाहतमहीधरं अपारविचलत्पूरकल्लोलमहाजलं १५ अका
लकल्पांतदशासमुत्थानघनाकृतिं अक्रांतरोधसीरं धूरुधिरैकमहार्णवं १६ कचदापुधरवंडौघडीनरला
वृतोदरं चलचूहचलघस्लपंक्तोध्वंक्षेपराक्षसकं १७ रलधीकरनीहारसंध्यांशुपटलीनतं कांचित्यांसु
पपो वा हपीतिहेतिपयोधरं १८ तमालोक्यरणांभोधिमगस्त्यस्य मवाम्यहं इति संचिंत्य मनसा सत्तुतैररणा
र्णवं १९ अस्त्रैसंस्कारवापव्यं चतुर्दिक्कुंचसंदधे धनुषि शिखराधारे त्रिपुरांतदृ्क्षोघतः २० ॥

तैर्भिःरत्नैरावृतोदरं चलत्कृसेनाघूहे धुन्वलंतःष्यस्तापंत्राभ्ययक्षेपराक्षसकापत्र समुद्रेपि पीतेषु सापुइजननानांपत्राभ्ययै
भराणासनां प्रसिद्ध इति भावः १७ १८ तेवर्णितप्रकारैरणाहेतुरिपुबलांभोधिआलोवच्मास्य पानेऽहं अगस्त्योऽमवामी
ति संचिंत्य सविपश्चित तं बलार्णवं पातुं वायव्यमस्त्रं सस्मार १९ पणा शिखराणां आधारे मेरुलक्ष्णरोधनुषित्रिपुराणां अं
तेवधेउघतः शिवस्त्रास्त्रं संदधे नदृत २०

वा.टि.नि.जु.
३५३

शत्रुशांतये इति पाठे प्रमितस्थलमिति शेषः सः तत् दत्तं तत्याज तथैव तस्य साहाय्यकाय पर्जन्यास्त्रमपि तत्याजेत्यर्थः २२ चतु
र्दिक्कं अत्रास्त्रद्रुपतेषः अतस्वाहमस्त्रैस्तस्माद्धनुषः बाणादिसरितो निर्ययुरिति परेणान्वयः २३ २४ २५ वातास्त्रेणेवापवः

आत्मीयदेशात्सैन्यानां क्षेपोऽर्थं शत्रुशांतये नमस्कृत्याथ जग्राह स सन्नत्याज्ञदारुणां २१ पश्चात्तथैव तत्याज तस्य साहा
य्यकाय सः पर्जन्यास्त्रं महास्त्रेशो दिक्षु सद्यात्प्रशांतये २२ तस्माद्स्त्राज्जु धोघोराद्धनुषः परिनिर्गताः अस्त्रसर्गैश्च तु दि
क्कं मा शाकुहरयूरकाः २३ निष्पिण्डितास्ते सरितस्त्रिशूलसरितस्तथा श्रीयष्टीनामुग्रसरितो मुसुण्डीसरितस्तथा २४
मुद्गराणां च सरितः प्रासानां सरितोऽश्मनां वज्राणां चैव सरितः परश्वधनदीश्चयाः २५ तोमराणां च सरितो भिन्दिपालम
हापगाः पाषाणानां च सरितो वाताकल्यान्त इमिताः २६ अशनीनां च सरितो विद्युतां सरितस्तथा जलधारा
सरित्सारं च द्रुवर्षसमन्विताः २७ सनाराचा महावर्षा हर्षलोत्पातपीवराः नागाश्च युगपर्यन्तस्फुटिताद्र्यद्भ्रजाइ
व २८ तेनास्त्रवर्षवेगेन धुतः सोऽरिबलार्णवः झटित्येव न कालेन पांसुराशिरिवामितः २९ सलिलाशनिशस्त्रा
णामासारैश्च डमारुतैः सरांसीव विसेतानि सैन्यानि परिदुद्रुवुः ३० चतुरंगः चतुर्दिक्कं बलौघः सपरिच्छदः
पयोधरावृष्टिरिव नदी महावाहः इव द्रुतः ३१

२६ २७ महावातैर्हर्षलाः प्रवृद्धा उत्पाता इव पीवराः पुष्टाः नागाः सर्पाश्च निर्ययुः युगपर्यन्तस्फुटितेभ्योऽद्रिभ्यो
जाला इव २८ तेन अस्त्रवर्षवेगेन सः अरिबलार्णवः कालेन विलम्बेन न किंतु झटित्येव पांसुराशिरिव अमितो धुतः
उद्धापितः २९ ३० द्रुतः पलायमानः सन् चतुर्दिक्कं ययौ ३१ ॥ ॥ ॥

रामः
३५१

नमेव पलायमानैर्बलौघैर्गिरिनदीसाम्योपपादनादिना वर्णोपतिवहदित्यादिना वापुप्रवाहे रावहंतः खिन्नाः खेदार्द्राः हंतः छि
न्नाश्च पताकाकेतवश्च पादपाप्रमरी खिपुष्पैः शबलानि विलीलान्यासि लतावनानि येन ३१ पलायनाशक्त्याविलुठंतः पुष्टजनलक्ष
णा पेयाषाणास्तेषां घर्षणादिविंदुमहौः स्तकद्वैर व चोद्वेचः तत्र पातमूर्छितानां घोरैर्घुरघुराराचैः हृदयभंगदो भाव रसमद्दतिपावत्
३३ गिरिशाखाः प्राहद्रुहोषशान्कंबुदकल्पने नोपपादयति उत्यमानेति ३४ हतिपुष्टजोपः उग्राः शिलादि संघट्टः सरवनदीता

वहच्छिन्नबृहच्छिन्नपताकाकेतुपादपः नरीचिपुष्पशबलविलोलासितलतावनः ३२ विलुठत्स्थूलपाषा
णाघर्षद्वकद्ववावचः घोरैर्घुरघुरारावैरसौहृदयमस्तंगदः ३३ उत्यमानबृहद्दन्तिदंतदुमविघट्टनैः स्फूर्जत्खरटचटाराव
तत्तिलोहज्जितानुदः ३४ हतिहन्नोग्रसंघट्टपुष्पजातज्झरझराः तरत्तरलसारावतुरंगमतरंगकः ३५ रथा
दिमरचक्रौघशिलाक्रेंकारपीवरः पदातिरथहस्त्यश्वशिलासंघट्टसंकटः ३६ कटुटंकारचीत्कारक्रेंकारपरि
पीवरः मत्तामत्तावपतिलितघनकोलाहलाहलाकुलः ३७ सेनावारिमहावर्तचलद्गुलुगुलारवः रक्तशाकरनीहा
रसंध्यांबुदवितानकः ३८ हतिवान्विवणाछिन्नवारिवामनवारिदः वर्षपंकिलमूपीवतटस्वेडनमंदितः ३९
कुंतमूलगदाप्रासवहज्जालनलाम्बुजः साक्रंदमारुज्जनताप्रेपतन्मृगयोतकः ४० ॥ ॥

रतस्पुष्पेषु जातः भ्रमरझराज्झराध्वनिर्येन ३५ रथादानां मरटचक्रौघाराणां चपच्छिलासंकटे कूजितं तल्लिखन्मान
मेकपक्ष्यादिक्रेंकारैरापीवरः पुष्टः ३६ तद्देवाहकादिति ३७ ३८ हतिमिवत्विमिर्वटाइव अाछिन्नाः करिणा
वापन्नाः नम्राः वारिदा यत्र पंकिलस्य मूपीटतटस्य मार्गनिष्पादनाव स्वेडनमेडितः ३९ पलायमानैः कुंतादिधरैर्वहद्
जालतलेंतालवनमिवमृतः ४०

५१ खुराग्रकृतान्यस्यापि दिष्टत्स्थूलसैकतानि खुरैरपि पातितमुस्ष्मतसैकतानीति भेदः कृष्यमानैः शिलापूरैः का
ष्ठकोटिभिश्च परस्परघट्टनात्कटंकटइति ध्वन्यमेदारो वा क्रिः ५२ उद्धर्जोमलपोमोदेरित्यादीनां तत्तीपातानोपचमश्लोके

मृतहस्त्यश्वयोधौघज्जारोपरोत्निरंतरः पिष्टदेहवसामांसपंकसंजातकर्दमः ५१ खुराग्रकृतखुरापिष्टम
हास्थिघनसैकतः कृष्यमाणशिलापूरकाष्टकोटिकटंकटः ५२ उद्धर्जैप्रलपोमोदेर्वहल्लपवाप्रभिः
प्रपतत्प्रलपासारैः प्रलपाशनिसंकटः ५३ पंकिलाखिलभूपीठैः सलिलोपप्लुतस्थलैः शितशैत्यवशा
श्यानधाराकृतस्वपंजरैः ५४ समस्तनगरग्राममग्नहृज्वलितवह्निभिः प्रजाश्वेभपदातीनामाक्रंदनाघ
घरैः ५५ रथांभोधरनिर्ह्रादैर्दिविमृमोघनारवैः चतुर्दिक्कंघनेतारकेकारस्य चतुष्टये ५६ विद्यु
द्दलपविस्तारकारसंघट्टवर्षणैः शरशक्तिगदाप्रासभिंडिपालादिवर्षणैः ५७ सर्वदिक्क्रमसंस्थानिव लोकान्
बलशालिनो मृत्यूनाविद्रवंत्याश्रु विनेशुर्मेशकौघवत् ५८ ॥ ६२ ॥ ॥

इत्येविद्रवंतिमृत्यो बलानि मशकौघवद्विनेशुरित्यन्वयः ५० शितेति शैत्यवशाद्दशादश्यानैरश्रुधारामिर्जे
लधाराकृतैः स्वेपंजरैः ५ ५५ भुविरथनिर्ह्रादैर्दिवि अंभोधरनेह्रादैः चतुर्दिक् तारस्य विपश्चिद्धनुःॐकार
स्यचतुष्टये ५६ विद्युद्दलपविस्तारकारिणां मेघानां संघट्टैर्घर्षणैश्च ५७ ५८ ॥ ॥

प्रत्यंतमन्तां मेघलानि उद्दामपावकवनोपमहेतिसार्थैर्मेघानां आननैराकुलाः जनाः पेलवा विधुरैरशनिवर्षपातैः अपर्याकुला
निर्सृतिव डवाग्निमाविशंति च पले आखिन्नलेकक्ष्यमानानि अबलानि पादौ सौवत्र आसन् ४९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे एकादशोत्तरशततमः सर्गः १११ पत्रपत्रपद्मानलाय घद्द्रूपाः पलायिताः संपतितेत्र तथा सर्वे चतुर्दिक्ष
द्विषन्दलाः तत्र प्रथमे चेदिदेशमण्डलानां नाशप्रकारमाह लोकेति चेदिमण्डलक्ष्माणां चेदनेकाननेपरश्रुभिः छिन्नैस्तदङ्ग्रिणा
रोवेपतितैः तत्र चंदनवृक्षाणां व्यालवेष्टितत्वप्रसिद्धिः समर्थनापवि छिन्नष्टि लोकेति लोकं पतदिति लोकादर्शनीपाहाराः अ

उद्दामपावकवनोपमहेतिसार्थमेघानलाकुलजनाशनिवर्षपातैः आसन्बलानि चपलाखिन्नलावला
निपर्याकुलानि वडवाग्निमिवाविशंति ४९ महारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे चतुर्द्दिगतबलद्रवणं नाम
एकादशाधिकशततमः सर्गः १११ श्रीवसिष्ठ उवाच लोकहारी बरव्याले चेदिचंदनकाननैः छिन्नैः परशुधाराभिः पतितं
दक्षिणार्णवे १ पौरीवर्योधरात्रं परेणापारसाकाः परस्परं प्रहरंतो विमोहेन विनष्टा वंजुलावने २ दर्दुरा
द्रौदुरं तेषु दरदी रौहदंतराः हरीरं घ्रेपु सलीना दरदा दानवा इव ३ चनरापुष्पधी राम चूर्णिनाहारधारिणः
विद्धदलपिनौ वानावेल्लितापुष्पवारिदाः ४ इति नो न्यो न्यमाम यदंत दद्दोघपीडिताः मत्स्य दशमेकग्रास
पिंडपिंडा इवाभवन् ५

बराणि चव्यालाय स्मिन् अत्र सर्वत्र दृष्टा नानैव मण्डमिर्दे शो बोध्यः १ पारसीकामण्डाः अस्त्रपूरेणापरांवत्स्रोत्थ
त्यमाराणाः विमोहेन परस्परं प्रहरंतः संतः वंजुलावनेदेशे विनष्टाः २ तथा दरदाः मण्डाः दर्दुराद्रौ दुरंतेषु दरीरंध्रेषु संली
नाः ३ शरप्रासासिपरशुलक्षणानां चतुर्णां मापुधानां धारागणपु नाशिलीकवाव दिवरांलिक्षणानां हारधारिणः
विद्युन्दिर्दलपिनो वेष्टिताः वेल्लितापुधाः वारुणास्त्रप्रयुक्ताः वारिदाः चातोश्चवलिताः ४ तेषु चलिते षु विमा
सीनदाहदंतिनरतिअत्यो न्यप्रहारैराभयादंतादेहेषु हवि रौघेरा पीडिताश्च दंतिनः मत्स्योदरस्पर्शमकाः प्र
एकाः ग्रासपरिमिताः पिंडपिंडा इव अभवन् द्विरुक्तिरनेकत्वद्योतनाय ५ ६ ॥

वा० टी० नी
३५३
३४५

नेज्ञाः हरहदे कुञ्जाएवके विश्ट्वैवातिकारैवतकपर्वतेनिश्रीनाः रूपिकाभिः सुरूपेरापुरुपवंचकाभिःपिशाचीभिः ६ दशारामेसन्दे
शजामयाः ७ नालिकेरधारायांवेलावनो ८ नीलेकाद्मीपसेनाराचनिकरंशकाः नासहनए वेरमठात्रपिवानाहतानमिनीखंडाद्ववनांडविता
सवःश्रासन ६ श्रवणान क्षत्रस्यामोग्गः संस्थानेमिवत्रीरोघ्रमागमात्रिपस्थलयाविधीमहे द्रोद्भिःविडुतैनदलैर्दिविद्रजेभिर्वेलितःसन्

नज्ञारैवतिकाराश्रौरोद्र तोमरताडिताः रूपिकाभिपिशाचीभिर्मुक्ताभागीकृताराकाः ६ ताली तमालगहने दशारा
जाहीर्जे गलेगलेपार्दनिधायोतःकृतासिहैर्गतोसवः ७ पश्चिमाशीवतारस्थानालिकेरधरावनो पवनाद्विगमत
प्राशानिगीर्णमकरोत्करैः ८ नाराचनिकरंनीलंनिमेषंनासहछकाः रमठानलिनीषंडाद्ववतोडवितासव ४ ६
श्रवणाभोगसंगागोमहद्रोद्भिद्भिविद्रजैःविडुतैवेलितानालैर्जोलैर्जलमुचामिव १० चामीकरवराकाराभग्नातंगरा
वाहिनी मनाहतंवराचोरैर्मुक्तेकोतेनिशाचरैः ११ घोरेवक्षर्भरैरासीन्नदासारंमुवसाते विवर्जमानैरभितःकचम्दि
र्ज्वलनाप्रधैः १२

जलमुचांज्ञालैर्वनिमस्वासीत् १० तंगरातानांमटानांवाहिनीपूर्वंचोरैर्हतांबरापश्चादेकोतेनिशाचरैर्मुक्तासतामता ११ नदाते
गरासेनामुहूराकालेतत्रतंमुवस्तलेत्रभितःविवर्जमानैसंवरम्दिः र्ज्वलनाप्रधैरुल्मुकधरैरतएवकम्दिर्निशाचरैःक्रूरभरैर्नक्ष
त्रसमूहे घोरैवसारंशोभमानमासीत् १२ ॥ ७ ॥ ॥

किंचतस्मिन्विपश्चिद्दिनपे जगदेवगेहगुहापस्यात्तथाविधाघोः धाराधरराणां धरारंभ्रेषु गर्जनप्रतिध्वनिभिः घनघुंघुमाहबल
मर्दगध्वनिः सतीघनतघशः गातुमुपचक्रे वासीत् १३ मीनविहारजंगलमध्ये जंबाले शैवलपल्वलैवाद्जले सति मत्स्याइव अश
रणाः १४ पावृद्दिपाः पवहीपाभिजनामटाः सख्याद्वैतिली पसपरात्रे आश्वस्य विकित्सादिनाद्यरोपपमात्ममम नीपः सः आसा
रैः क्लिघेमानामपथरमेदस्वदेशोपपुः १५ १६ हूणानां चीनानां किरातानां चरांसि अभिमुखानि लैरतरवचेगवद्भिर्विपश्चिन्मु

धाराधरधरारंध्रप्रतिश्रुद्धनघुंघुमा जगाके हगुहासीद्दौर्घनेगातुमिवोद्यता १३ दूपांतरजनाश्वकैर्जजेरजीवि
तेजकः मीनजंगलजंबालेजाता मत्स्याइवाजले १५ पावृद्दिपाजिताः कुशौ सत्याद्रौ समम न्नीपः आश्वस्य दिव
सान्यपपुरायाहमेथर १५ गंधमादनपुन्नागवनकुंजेषु पूजिताः विद्याधरकुमारीभिर्मीधराः परिरक्षिताः १६
हूणाचानकिरातानां मुक्तैस्तैर्ष्ण क्रवर्षगेः कमलानीवलूनानि शिरांस्यभिमुखानिलैः १७ निलापानलिनीनाले
कंटकाइव निश्चलाः दुमेद्रुमे दुममपामपात्वस्यावर्तसिंथे १८ चारुसारंगरंगाद्याप्यमुत्कंटकस्थलमंडले [illegible] सुशैल
काननभ्रमिषु चतुर्दिक्कांतरापातैः संपन्नैः सौमसांघनै १९ कंटकस्थलनामानः कंटकस्थलकर्कशाः कंटक
स्थलगा आसन् कंटकस्थलमंडले २० पारसीकाः परंपूरैः पारंप्राप्य पयोनिधेः निपेतुः पवनैः रताः प्रलपेता
रकाइव २१

कैश्चक्रवर्षगेः कमलानीवलूनानि १७ नीलीपासत्तन्नामदेशजामटाः दुममपाः वृक्षप्रापाः संतोऽवसन् १८ सारंगा
नां मृगाणां पद्भिरांसि च विहारेगां मह मिमृतासु शैलकाननभूमिषु तस्य विपश्चितः आपातैर्घनेऽवतिशयितैः सोमसांहप्रवन्न १९
कंटकस्थले करंजवनमिव कर्कशाः कंटकानां दस्यूनां स्थलेमंडले दशे कंटकस्थलगाः करंजादिवनतिलानाः आ
सन् २० २१

वा॰टी॰नि॰ ३०

३५५
२८६

दृषदां प्रहारैः पर्वतकटकेषु अंकिताः कृतचिन्हाः प्रलयशंकाविषयीकृताः २२ दशदिशः बकुलकैरापूर्येरनिलैश्च आसार साराम्भः पंकाप्लुताः अदृश्याः आसन् २३ वातेन हारा राः ह्रच्छपचयारवे यथास्यात्तथा प्रसस्नुः छपचयेत्यव्यक्तानीहारा भिघातध्वन्यनुकरणं महार्णवे यथा अपि वातप्रयुक्तो ह्रच्छपचपारवाः तद्वत्प्रभविता प्रसिद्धः २४ आतिलैः प्रोद्धमोरा विदूरदेशस्था रथिकाः वावपइवचीत्कारकारिणः ततः हरोमस्तिपेतुः २५ तेषां पाशांतबलंतु आयुधोघैः त्यपि विविपक्षि

ववुरंभोदिकुहाकाहृषदां कंटकांकिताः सर्वदिग्वलंलुंठकाव्राताः प्रलयशंकिताः २२ आसारसारसाराः पंकां बुप्लुताः सघनधुंघुमाः आसनूदशदिशोऽदृश्याबकुलकैरापुधानिलैः २३ निर्हादकारिभिर्वातैर्व हच्छपचपारवं प्रसस्नुर्भुवनीहारमहार्णवरयाइव २४ विदूरस्थारथैश्वाश्वावाचीचीत्कारकारिणः सरो मस्पनिलैः पेतुपत्रेभ्यइवषट्पदाः २५ आयुधोघैः पिचक्रौघा त्यारातंबलमाविलेरजोराशिरिवासा रेनसमर्थं पलापिने २६ हतात्रासमलकं भग्नावनाराणीवसेकातेक्लिन्नास्तत्रेवपंकानः पूराणा वि वप्लवात् २७ नारैलावनलेरवांतशकाः पूर्वपयोनिधिः नीताबहुदिनैर्मुक्तानगतापमहादने २८ मेदमद्रामहेद्राद्रौकेदनः पतितादिवः आश्वासितामनिवरैर्निजाश्रमेमगाइव २९ ॥ ॥

अर्कोद्घातादविलंअश्वकलुषाख्यं हतन् आसारे धारासंपातेरजोराशिः पांसुजालमिव पुलापनेन समर्थमभूत् २६ मुविपूररोन आविलंसन्मालिन्यमापद्यमानेलोह म्लेपयाक्लिद्यतेतद्वक्लिन्नाः २७ शाकाः मदाः पूर्वपयोनि धस्तीरेलावनलेखासुनीताः ततः दिनमात्रे विपश्चितावध्यापश्चाद्पपामुक्ताः पमहादनेवनगतानम्रतादृत्यर्थः २८ दिवः धुवदुन्नताक्रिशिखरात् २९

३५५

सत्येगिरौप्रविष्टामटास्तामर्कांविकासन्निधौकुटजाख्यारव्येतच्छिद्रेरंदेवात्प्रविष्टास्करविलात्रूपंरोहिकामुष्टिकंपाचनंअभि
लषितसिद्धिफलंलब्धाप्राप्तवंतःतथाहिमाग्योदपकालेफटिकाकतालीपत्यापतःअनर्घेनापिअर्घेःपुरुषार्थेरापातिपतो
मररगांहेसुरविलप्रविष्टैःसिद्धपोलब्धाइत्यर्थः ३० दृष्टारागोःमटाःदर्दुरगीरेररागेपतिताःप्रविष्टाःसंतः ३१ हेहपदेशीपा
मगःहिमाद्रीविशल्यकरणीओषधिंमुक्त्वाविद्याधरोइवखेचराःसंतःगहंपाताः ३२ एवंवंगाअपिहेमवतीरौषधीर्मुक्त्वा

प्रविष्टपाचनेसत्येलब्धाःसुरबिलाद्रूपं अनर्घेनार्थेआपातिकाकतालीपतःक्वचित् ३० पतितादर्दुरार
रागेदृष्टारागोजीरापरीवत् मुक्त्वाविषफलान्यज्ञास्ततास्तत्रैवतेस्वपे ३१ विशल्यकरणीमुक्त्वाकाकतालाल
पयोगतःहिमाद्रेहेहपापातागहेविद्याधराइव ३२ एवंम्लानकुसुमाधनुर्भिर्गिहमातांगताः वंगामाघा
पिहर्षतेपिप्राचवाभिवागताः ३३ ओगावनफलैर्मुक्तैर्विद्याधरपदप्रदैःविद्याधरीभिःक्रीडंतिदिविविद्याध
राःस्थिताः ३४ तालातमालखंडेषुपतिताःपातितांगकाः पारसीकागतामोहंम्रमाद्मातिकाइव ३५
नरलाहारमातंगपतितैर्तगरागागते ओगोरकलिंगानांचतुरंगबलेहते ३६ ॥ ॥

एलग्नानरइवम्लानानिर्गत्तसकुसुमानिपेषांतथाविधाःसंतःशरव्यपात्केवलंधनुर्भिरुपलक्षिताःगहमागताःसंतःमपा
दघापिबहिर्भिःस्मरणमात्रान्नहृष्यंते ३३ दिविविद्याधराभूत्वास्थिताः ३४ पारसीकाः तालीतमालखंडेषुपतिताःप्रवि
ष्टमात्राःशत्रुभिःपातितांगकाःसंतःमोहमूर्छांगताःतत्रचभ्रमाद्मातिकाइवाभवन् ३५ हेअंगकलिंगानांतरला
सारमातंगंचतुरंगंबलंआगोहतंसत्प्रलापमानतंगरागगोपतितं ३६ ३७ ३८ ॥

सालामदाः शाराः शैलाः शिलासमूहाः उदकानि चोदरे यस्य तथाविधे अखिलेऽक्रमति आक्रापतिसतिप्रमुरासार्द्धं पतिताः तेषां
घापितदेशग्रामदेवताम्लानजपलाः प्रतिमाम्लत्वा स्थिताः ३६ ३८ न केवलं सागरेष्वेव किंतु क्षेत्रेषु वापुपुरेषु जलेषु स्थलेषु
शैलेषु कूलेषु कुल्यासु प्रणहारेषु सरित्सु आब्धिषु मरुषु तथा ग्रामेषु आरण्येषु पुलस्त्यानेषु गिरिषु कूपेषु गुहासु गहनेषु च
म्लशानिमन्तानि तेषां कुबलानि कलयितुं गणयितुं कः शक्तः न कश्चिदपीत्यर्थः ३९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण

क्रमात्परिबलेसात्म्राः शारशैलोदकोदरे पतिताः प्रमुराणां घस्मघाप्यैवोपलास्थिताः ३७ असंख्याः प्रपला
पेतः ककुभं ककुभं प्रति नराः सरन्तरंगेषु सागरेष्वल पंगताः ३८ क्षेत्राटवापुरजलस्थलशैलकूल्याप
णहारसरिदब्धिमरुद्रुमेषु ग्रामारण्याद्रिगिरिकूपगुहागहेषु म्लशानिकः कलयितुं कुबलानि शक्तः
३९ महारामायणे श्री वीरामकरेशो बलपरिम्लेशो नाम द्वादशः सर्गः ११२ श्रीवसिष्ठ उवाच बला
न्यनुत्तरं ततो धनादित्थं द्वन्द्वतो द्विषो द्वराद्द्वतेरपापाश्ववारसोऽविपश्चितः १ सर्वशक्तिमपेके नचेतने
नेश्वरेणाते प्राहिताद्विजपं चक्रुः सर्वे ए वहमाशपः २ द्वरान्तावद्विच्छिन्नमनुसक्तं बलानि ते

पावन्तीरंसमद्राणां प्रवाहस्तरितामिव ३

प्रकाशे उत्तरार्द्धे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ अस्त्राणामारेसंवृत्त्या साधनानां च संक्षयः आणां वानां च विमर्दोप
रापि ते विलसराद्दिह द्रवन्तो द्विषो बलान्यनुत्तरं ते तुधावमानाः १ सर्वशक्तिमयेन सर्वशक्तिसमन्वितेन सर्वदेहधे के
नचेतनेनेश्वरेण प्रहिताः द्विविजयापाप्रवर्तिताः समाशापास्तुल्याभिशापाः २ अविच्छिन्नाः अखिलैरनुसृतेन प

थास्यानाया अनुसक्तः ३

दूरमविश्रांतेनयानेनगगनेननतेषांविपश्चितोन्यायानांतत्प्रसिद्धं सर्वजावनयुद्धादिसाधनंधनास्त्रशास्त्रादिप्रत्यहंव्ययेनक्षमांकुर्वतीकुल्यानांसंबभूवुः ४ धावंतीतेषांविपश्चितोआत्मीयान्यस्यदीयानिचवीर्यस्तम्भहीनिबलानिमैन्यानिमुमुक्षुरगांपुरपापानीवत्रलेतिः शुभंक्षीणानि ५ ६ आलयेषुतिर्यग्गकोशादिस्वस्थानेषुरथ्यादिषुचलीनाः सन्तःनिश्चलवर्द्धइतिश्रेष्ठा आसन् ७
८ वर्षधाराप्रयुक्तेपंकातले आलीनाः आतप्तवंशानाः हेतिलक्ष्मणाजलेचराः मीनमकरादयोपस्यन्यथानाशवलक्ष्मीः श्रीकरा

दूरविश्रांतयानेननेषांतत्सर्वसाधनं आत्मीयंपरकीयंचक्षमांकुर्वन्तिसंबभूवुः ४ आत्मीयान्यस्यदायानितेषांवीर्यबलान्यलंस्तारागानावसुमुमुक्षुरगांपुरपापानिधावतो ५ स्वपमहास्वांशांतानिकृतकृत्यात्पूर्णांबरे ज्वालाजालानिवह्नीनांदाह्यस्याभावादिव ६ आलयेषुरथ्यास्वमहद्धौघादिषुहेतवः आसन्निद्रालवोलीना दिनातेविहगाइव ७ तरंगाइवतोयेननद्युहाराइवावारिदे मेघावापाविवामोदाव्योमनीवृत्तिलिल्यिरे ८ धाराप्रकलालीनशांतहेतिजलेचरः नाराचवीर्यकरासारनीहारपरिवर्जितः ९ चक्रावर्तेष्टतोमुक्तोमुक्तःस्तोम्यतयाछायाप्रशांतमेघसंरंभनरंगोत्तुंगवर्षणः १० अनलतूनपौरलेघकोशांस्त्याकैवाडवः भूत्वतावारि रमलोव्योमकाब्धिरभूत्पृथुः ११ लब्धप्रकाशसंभारंप्रसन्नंकांतिमन्नतं रजोविरहितंरेजेसंमनोमहतामिव १२ अथाशोवांतेर्हृदपुराकाशस्यानुजानिव विस्तारांविमलाकाशमूरितांविलदिक्तटान् १३ श्रीरामायनमः

सारनीहारैः परिवर्जितइत्याघस्निरूपकोपयाद्दकाविशेषाशांवतुर्येल्लोकस्येव्योमैकाब्धिरभूदित्यन्वयः ९ प्रशांतानिमेघसंरंभप्रयुक्तानितरंगोत्योत्तुंगानिवर्षणानियस्मिन् १० अनलतूनाः कृशलसराः रत्नौघायस्मिन् कोशेरकारे शोसंस्थाः अर्कैलसताः वाडवोवडवानलोयस्मिन् भूत्पनीरवारियस्मिन् ईदृशोव्योमलक्षणएकाब्धिः प्रलयेप्रसिद्धएकार्णवः पृथुर्विस्तृतः अभूत् ११ स्वमहतोमनइवरेजेलेबेनविस्तार्मनामप्रकाशेनरूपीलोकेनचगभीरंरजोगुणोधूलिभिःविरहितं १२ आशागिरमाप्रेरणाचान्वर्त्तापिनमुपक्रमते १३ ॥ ॥ ॥ ॥

भूरिभिःशीकरनीहारनीहारिभिर्दीर्घैर्हारिमनोहरंशरीरंयेषांनित्यपोगाद्यौषिक्याविवस्त्रपाकर्मेधारयादपिमत्तयः समर्थनी
पः १४ आत्मानंस्वदेहम्मौत्रात्नीयंप्रसार्पविवर्त्तयेतद्दतिविवर्त्तोउल्लिप्यमाराः कूर्मिमहाभुजायेषां १५ संसारपक्षोकल्लोलाःषड्र्मय
स्तैराकोटाःकुटिलाःकोटराजनाशूपायेषु १६ रत्नराशिभूरैस्तटोघोतैस्तदपकालेपीवरीकृताःस्थूलीकृतद्दवभास्करोयैःशंखराशिषु
विशालेवातस्वशष्टएवतर्जितघुंघुमः गर्जनध्वनिर्येषां १७ मांसलानांप्रष्ठानांकूर्मिघटानांघोषैःमेघघर्घरंबरडंबरयुक्तान् १८ पुच्छ

तरंगकराकल्लोलमहागुलुगुलोकुलान् भूरिशीकरनीहरहारिहारिशरीरिणः १४ स्थिलामात्मानमास्तीर्यभूमौ
व्याध्यातुरानिव श्वसनान्नीश्वलदेहान्विवर्त्तोर्मिमहाभुजान् १५ जङ्गमपिस्पंदमपाल्कल्लोलाकूटकोटरान् संसारमि
वविस्तारांभ्रष्टकावर्त्तदशाकुलान् १६ रत्नराशीनहोघोतपीवरीकृतभास्करान् शंखराशिविशालतरहवर्द्धितघुंघ
मान् १७ मांसलोर्मिघटाघोषघर्घरांबरडंबरान् वर्तुलावर्त्तविस्तारभ्रमन्मद्रिद्रुमद्रुमान् १८ मकरव्यूहनिर्ह्रादघर्घ
रोदरघुंघुमायमान् मत्स्यपुच्छच्छटाच्छिन्नमज्जत्पोतकृतारवान् १९ उद्धीवकूर्ममकरनिनादघोरीनरोत्करान्॥
कर्मिबिंबितसत्तीपात्महस्ताकीर्णमोनिभान् २० भांकारिकारिपवनपतमूलाततोद्भूतान् कम्पुंदस्तमरीन्नातव
लाज्झराज्झराध्वनीन् २१

स्फटापुच्छाग्रतेनच्छिन्नैर्द्विधाकृतैः आतरवमज्जद्भिःपोतैः कृतारवान् १९ तुद्धैः कूर्मैर्मकरैश्च निनादाः घोराः करांव
राःनरोत्करापेषसमुद्रसांनरारां प्रायेयोगोवरत्वयोगेनायौरोतिविशेषणं २० विस्तीर्णपटेभांकारकारिभिःपवनैःपतंतःग
च्छंतःमस्याःमतिसंभ्रतास्ताः उत्ऊर्ध्वंघंतेश्चेपतद्दस्युद्भूताःपोतायेषुबलात्पवनाभिघातबलात् २१ ॥ ॥

२२ करिशांकुराग्रैः शुंडाग्रैर्बालमैत्र्यमनैः वंशवनमिव कृतान् २३ लहरीषु वल्लपेइवकरिशावाला: प्रच्छादितयेषतान् करिशां
२४ स्तम्भः एष्टनातल्लक्ष्मणालिप्तपंक्तिषु माधवान् संतानविटपेनपुंजैः पुष्पितान् क्वचित्स्वेतद्वीपादे २० नानावि
धानामसुराणां सुराणां चालयम्नतानोद्वेद्गर्भषष्टीतत्पुरुषोंत चतुःपदबहुव्रीहिर्वाप्रतिबिंबफेनादितारावम्दिनेवतरंगो
घः पारदं तुरितपरिहसितमंबरयैः २५ गुहास्यमशकवत्पातालगर्जैनिविष्टाबाहि निर्गमम भातास्त्रतस्वम्लक्षास्वा
पिताः अचलायेषां स्वर्वेतानयत इतिवेलाग्रपेक्षपातरंगौघाणामोत्रपसंपादनादितिभावः २६ रश्मिमयाः रश्मि

नानाजालैर्बलमुत्रैर्हेलास्पृष्टार्कमंडलान् नमदुन्नमदुद्भिरलमालाक्यमंडलान् २२ उत्फालफेनै
लावन्नेमकरोत्करान् क्वचित्करिकरोन्नामैः स्तरांवंश वनीकृताः लहरीवल्लरीवालानच्छतालिषु
माधवान् क्वचिदंतरविश्रांतसपरिच्छदमाधवान् २४ एकदेशस्थितासंख्यनानासुरसुरालयान् ॥
तारानवतरंगौघपरिद्रंतुरितांबरान् २५ गुहामशकवत्प्रीत शास्वापिताचलान् नयतोबुतरं
गौघैर्वेलाद्रीनतिस्वर्वेता २६ स्वक्षेत्रारोपितानल्परत्नरश्मिमयांकुरान् शुद्धशक्तिमुखोत्थक्रमुक्तांत
रितसैकतान् २७ नानारत्नांशुकौशेयसूत्रविचित्रालरंगितान् विशान्तदीन्दशादिभिःसमाकीर्णान्य
पानिव २८ इंद्रनीलतटैर्व्याप्तमुक्ताशुक्तिशतांकितैः क्वचिद्दर्शयतःकांतशतेंदुकनरवश्रियं २९ रत्नां
शुजालसंदिग्धाहरंगादेशबिंबिताः परिवर्त्तयतःफुल्लासीरतालीवनावलीः ३० ॥ ॥

प्रसरणःस्वक्षेत्रेआरोपिताल्लक्ष्मराणांकुराणैस्तान् २७ नानारत्नांशुलक्षणो: कौशेयसूत्रैश्चित्रान् विशांत्योन
घःरवतुरीमवेश्मानतंतवोयेषांतान् दशा मर्त्ता मिर्दिग्भिःपरितःसमाकीर्णानुत्रातएव पमानपत्नीनिवस्थि
तान् २८ कांताशतेंदुकमिवनरवश्रियं क्वचिद्दर्शयतः तरंगाणामादेशेषुप्रतिबिंबिताःतीरतालीवनावलीस्तरंग
परिवृत्त्योपरिवर्त्तयतः ३० ॥

उ३२

वा० टीका० ३०

३५८
४९

वेलावनलताम्यो मध्ये एलादिफलमालां जिघ्रद्भिर्जलेचरैः आनाः आतपसीरे संचारयेषुतान् ३१ मध्योपदर्शनादिष्य
प्रनातरंगासंनिधावा कृष्यभुजानैर्जलेचरैः कृताः आवृत्ता अंगुलिध्वनयस्तत्रापाः ध्वनपोपेषु ३२ ३३ आमूर्त्तं लादिसाध
र्मोसादिकूचतुरोनारायणानिवस्थितान् २४ ३५ आशापैर्हृद्वेद्वधतः आत्मगं कोशगर्भस्थं ३६ गंभीरैरितिभावप्रधा

एलालवंगकंकोलफलमालां जिघ्रद्भिः वेलावनलताप्रशाखान्नात्तन्तीनजलेचरैः ३१ कृतनीपकदंबाद्यविह
गानुप्रतिविंबितान् भुजानैर्विप्रलंभेन कृताछोटांजलेचरैः ३२ खेचरप्रतिबिंबेन विद्रवस्थिरितस्ततः मग्नवे
धप्छेहत्सेतुसंतां प्रतिजलेचरैः ३३ आमूर्त्तोप्रतिबिंबेन हृदपस्यजगत्त्रयान् चतुरो व्योमविमलान् दिक्कू
नारायणानिव ३४ अतिगांधापिनैर्मल्यविस्तारविभवैर्नभः निर्गीयं संदर्शपतो हृदयादिव बिंबितं ३५ ज
लचारिविहंगानां साकाशं प्रतिबिंबितं आशापैर्दधतः सारैः पद्मान् संगमितात्मगं ३६ तरंगतरलास्फालमा
रुतैराहतांबरान् कंदरोद्गारगंभारैः कल्पांतजलदालयान् ३७ गुहागुलुगुलावर्त्तनिर्घोषाशनिभीषणा
न् महशं भावयतोप्यस्तानगस्त्योर्णवानलानिव ३८

नोर्निर्द्दैश्यः अंतर्गतगिरिकंदरासुपवनप्रवेशनिर्गमलक्षणोपउद्गारस्तदनुमेयकंदरागांभीर्यैः कल्पांतजलदानामा
लयभूतान् ३७ गुहासुगुलगुलाहृये रावर्त्तनिर्घोषैः अशनपद्वाभीषणान् स्वग्रासितः अगस्त्यात्तो र्णानलोऽग्रगुहोदरेषु
न्३१ मशं गत्सान् संभावयत इव ३८

राम:
३५८

तथा एवं प्राप्तान्यंबुवनानि भावयतः स्थितान् कीदृशान्यंबुवनानि भूरिशीकरा एव पुष्पाणि येषु तानि तरंगौघा स्तरवो येषु लहर्यो मंजर्यो येषु ३९ तथा प्रोड्डीनप्राणिभिः तिमिमत्स्यादिभिः युक्तानि सरंति तरंगजाला नि आकाशस्य खंड त्वादेव अधः पतितानीव विभ्रमात् भावयन् अन्वहं तेषां तीरे स्थित्वा इति पूर्वेण अन्वयः ४० वर्णितप्रकारैः पूर्वतीनतरंगैः प्रत्युदृच्छ तालवशात् वारिधीनां दीर्घतीरंविपश्चित् सैन्ये प्राप्ते सति परितो दीर्घतीरा अंबर संपृक्तानां शैलानां मूर्ध्नि एलालवंगादि वृक्षाणां दलजातैः खंडितानि भिक्ता अलिनिभा श्यामला वनतरेखा वभौ अशोभत इत्यर्थः ४१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अपोदरत्नोत्तरशततमः सर्गः ११३ इतः आरभ्य वर्ण्यते विपश्चिद्भिः प्रदर्शिताः पार्श्वगे वनवृक्षैः शैलमेघवनेचराः

भूरिशीकरपुष्पाणि तरंगौघतरूणि च प्राप्तान्यंबुवनानीव लहरीमंजरीणि एवं ३९ सरत्तरंगजाला नि प्रोड्डीनप्राणिमत्स्यकः आकाशखंडखंडत्वात्पतितानीव विभ्रमात् ४० एलालवंगबकुलाम लकीतमालहिंतालताल दलतांडवखंडितान्ये प्राप्ते पल्लववशात् वारिधिदीर्घतीरे रेखावभावलिनिभांबर शैलमूर्द्धि ४१ सर्गः समाप्तोऽयं निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३ श्रीवसिष्ठ उवाच अथ तेषां तत्र ततस्तानि दर्शयन् पार्श्वगा वनवृक्षाब्धि शैल मेघवनेचरान् १ देव पश्यास्य शैलस्योपेयमश्वे कच्छाग्रभूः समरुन्मध्यदेशा दरशदेशमुपेयुषः २ इमा बकुलपुन्नागनालिकेरकुलाकुलाः विपिनावलयो वांत विविधामोदमारुताः ३ ॥ ॥

अथेति वनादि वर्णनविस्तारारंभद्योतनाय तेषां विपश्चितां पार्श्वगाः मंत्र्यादयः ततः समुद्रसन्निधिप्राप्त्यनंतरं तां स्तान् विचित्रान् वनवृक्षादीन् अदर्शयन् कौतुकार्थमित्यर्थः १ हे देव मध्यदेशादुपत्यकाधित्यकाप्रस्थाः समरुत् प्रचुरवायुयुक्ता विहरद्देवगंधर्वादि[illegible] शिखरम् मिलाप श्रृंगेत्यर्थः २ वांतः उद्गीर्णाः विविधामोदमारुतो याभि मा विपिनावलयस्ता अधिपपश्य ३ ॥

बा॰टी॰प्र॰
३५८
५०

वार्द्धिलहरीलक्ष्मीर्दर्भैः उपत्यकां अद्रेरासन्नां भूमिं लुनाति तथा शैलेशालं तेर्षोतं नेयाः शिलावल्यस्ता अलुनाति तथा आपादफलपल्लवव्यासा वनाला अलुनातिपक्षेषित्यर्थः ५ जलधिः पवनकंपिततरुलताभुजाग्रमितपेनेत्यतां स्वेदबिंदुम्प्राप्य स्वांबुकराश्चिन्तानां भस्म तामधित्यकासु विश्रांताः मेघालीः पवनेन धुनोतिपथाब्रलक्ष्यगृह धूमावलीव्यजनपवनेन मधुनोतितद्वत्‌ ५ राकासुपर्वोद्भूदयकाले प्रवृद्धस्याब्धेः पूरैः संप्राप्तोस्त शीस्वाः शाखाः पेषांतथाविधा अमीतरुदुमाः चंद्रबिंबानीमतरु

लुनात्युपत्यकां वार्द्धिः शैलशालिशिलावलीः वनालीर्लहरीवीदाम्रैराद फलपल्लवाः ५ अधित्यकासु मेघालीन्तत्वतामस्वमूर्भर्ता धुनोति जलधिर्बीलोगृहधूमावलीमिव ५ राकाब्धिपूरसंप्रोतशीतशास्वातटद्रुमाः चंद्रबिंबफलाः कल्पवृक्षा इवविभांत्यमी ६ रत्नपुष्पभरापूर्णाः सपल्लवपाराषाः भवंतपञ्जयंतीव लतादारावितद्रुमाः ७ प्रोतोभिमिकरग्नासेदषट्‌तैर्गुहामुखैः ऋक्षवाक्षश्ववतम्रमद्भूतेपुरुघुराखं ८ महेंद्रो मंद्रगर्जाभिरभिक्षिपतिगर्जितैः पर्जन्यान्जितोजन्यः प्रतिजन्यान्यधाजदैः ९

सपूर्णानिशुभ्राणीवफलानि येषां तथाविधाः कल्पवृक्षाइवविभांतिपश्येतिनिसर्वत्रानुषंगः ६ लताहृपैदारैरवितामाः रत्नस्तुहरैः पुष्पैभरैः आपूर्णाः रक्तपल्लवलक्षणाः पासांपोपेषां तथाविधाः संततः स्वगृहे प्राप्नमतिथिं भवंतपञ्जयंतीवकिरंतीत्यर्थः ७ प्रोतोभिर्बिम्मकरान्नूजसंतितथाविधैः शुक्लादिवर्णाद षट्तैर्गुहालस्तशोर्मुखैः ऋक्षवाममसमतरक्षवस्वल्ल्कवत्घुराघुरारवं धत्ते ८ अपंमहेंद्रोगिरिः ऊर्ध्वगर्जितिः पर्जन्यान् अधः मद्रगर्जाभिरभिमुखंक्षिपतिमन्तीपतिपपाऊर्जितोजन्यः पुष्कुशलः प्रतिजन्यान् रिपून्जदैवाक्यैः क्षिपतितद्वत्‌ ९ ॥ ॥

राम:
३५८

असौ मलयपर्वतलक्षणो मल्लः जलधेः प्रतिमल्लस्य लहरीभुजैर्वेल्लनाः जेतुं समुद्यत इव १० सर्वतः रत्नयुक्तवीचिभिः कवचिता पयोबुधिः स्वरूपमार्गगैर्निर्झरैः अजस्रं रत्नवलयश्रेण्या प्रेक्ष्यते कवितौजस्रकमिति पाठे एकपदे क्रियाविशेषणं ज्ञेयं ११ वातेन वनस मूहस्तैः पूर्ण इति वा नपूराः पर्वतकाः सूक्ष्माः पर्वताः वायुना वने कृष्यमाणे चलकाः सन्तः सर्पा इव सरन्ति रलमुद्धनः अनिलपा पिन इति साधारणविशेषणेनानेन मनोगतिभेदः १२ वीचिभंगेषु भ्रमन्तः स्तामुद्गमकराः आरणा पाइभाश्च वाचिभंगेषु निगच्छन्तः विशालाश्च परस्परं ग्रहणाय करैरुत्कटैः व्याप्ते मुखैव भ्रमन्तः मेघे रतुद्राविताः अनुद्रुताः शीकरम्बुभोदा इव हरन्ति कौतुक

चंदनालक्षितः श्रीमान् जेतुं जलधिवेल्लनाः समुद्यत इवोच्चोऽसौ मल्लो मलयपर्वतः १० सर्वतः कवचितो जस्रं रत्नवी
चिभिरंबुधिः स्वरत्नवलयश्रेण्या प्रेक्ष्यते रूपमार्गगैः ११ सरन्ति रलमुद्दीनश्चलकानिलपायिनः ॥ वनपूराः
पर्वतकाः सर्पा इव नतोन्नताः १२ भ्रमन्तो वीचिभंगेषु मकरेभाः करोत्कटैः । हरन्ति शीकराम्भोदा मेघानुद्राविता
इव १३ आवर्त्तवलिताकारः शीकरोत्करकीर्णदिक् । फलीलानुशिरोऽङ्गश्चोन्मिपतेत्युत्करः करी १४ विविधप्रा
णिसंपूर्णाः सजलाद्रिनतोन्नताः पश्यैतांभोधयः सर्वास्तपेवद्वीपभूमयः १५ आवर्त्तनाभिगम्भीरानम्यानप्यन्याति
वभास्वरान् । गत्वा मार्गानसद्रूपान् दृश्यमानानपि स्फुटान् १६ तरंगतरलानंतजीवानप्यंबुधिस्थलान् धत्ते
ब्रह्मजगतीव सांतानप्यंतवर्जितान् १७ ॥

दर्शितोद्यमा इति शेषः १३ तत्रैकः करी दैवादगाधे जले आवर्त्तेन कलितः परिवर्तित आकारो यस्य तथाविधः सन् शीकरो त्करैः कीर्णाः दिशो येन तथाविधो भूत्वा मज्जन् जलपूर्णत्वान्नु शिर उन्नेत्रमहस्तकः ऊर्ध्वकृतकरः सन् उन्मिपतेय्यथा १४ सजलाश्चते अद्रिभिर्नतोन्नता विषमाश्च अम्भोधयो यथा सन्ति सर्वाः द्वीपभूमयोऽपि सन्तीति बोध्यमित्यर्थः १५ अम्बुधिः ब्रह्म जगतीव धत्ते धन्ते इति द्वयोरन्वयः आत्मनो गन्धानि वेत्यादिविशेषणानि आकर्तजगतोः साधारण्येन योज्यानि १६ १०

०टी०नि०३०

३५९

३५१

मंथने देवासुरैरपहृतं सर्वस्वोऽवुधिस्तस्मिन्काले देवेभ्यः परिरक्षितान् गोपितान् पान्यहृन्माङमणीन् अंतर्दत्तेइंद्रवत्तपथाइंद्रः असुरेभ्यो गोपयन्मणीनंतर्दत्तेतद्वत् १८ तथा महातेजा हृपानतरव पातालतोपि अलेघद्दश्यमानानूय न्मणान्प्रतिबिंबवि मंगपाअसत्पानिव कृत्वाअंतर्गोपितान्धत्ते १९ तेषां मणीनां मध्यात्प्रत्यहमेकं यमणिं पश्चिमार्णवे निक्षेपायांतरिक्षे क्षिपतीते नतद्दिने भवेदिति मन्येद्युत्प्रेक्षा २० अखिलकलके लेहेतवनुत्प्रेक्षमाणा आहनानेति २१ पुष्पोत्साहवनं मध्ये जलेचरापचराः

पातंतरिक्षवरमनुमणान्धत्तेंवुधिर्बहून् मंथापहृतसर्वस्वो देवेभ्यः परिरक्षितान् १८ दृश्यमानान्महातेजसः या पातालतोप्यलेप्रतिबिंबविमंग्पांतरसत्यानिव गोपितान् १९ तेषां मध्यादेकमेकं प्रत्यहं पश्चिमार्णवे निक्षेपापक्षिपति यत्तेन मन्वे दिनेमवेत् २० नानाद्विग्देशपथसामश्री साधुसमागमः पात्राया मिवलोकानां मिथः कलकलान्वितः २१ जलेचरावरानन्तं सागरार्णवसंगमे अन्योन्यवेल्लनाद्युद्धं न कदाचन शाम्यति २२ ताम्यन्तिमि तरंगाग्रनर्तनोत्यावर्त्तविभ्रमं वलयन्त्यापुरायानि वीतशीकरमौक्तिकैः २३

न्नं नमिनिविनर्के कुतः पतः सागरार्णवयोः पूर्वोपरसमुद्रयोः संगमेये योसदैवान्योन्यवेल्लनान्नकदाचन युद्धं शाम्यति २२ ताम्यन्तो ग्लापन्तो तिमीनां मत्स्यभेदानां तरंगाग्रेषु नर्तनेन यआवर्त्तविभ्रमस्तं वीतैरुश्शीकरैः शीकरलक्षणौर्शीकरसहितैर्वा मौक्तिकैः पारितोषकैर्वलवच्चेष्टपत्न्यमधुरिव वापुरापाति यद्वय २३ ॥ ६२ ॥

रामः

३५९

सरित्सरसां नागकालतानां मध्ये मस्थिता अखलसत्ताः मरीच्यश्वराः मरीचोश्रेष्ठाः अंबुधेः कटे सर्वतो दीर्घा लंबमानाः परस्परमभिघाता तरवस्तारवशाः पंतरत्यप्रेक्षा २५ पुनः कीदृशो वायुः महेंद्राद्रेर्भिकारिरूपः अरतिकारिणीः विभक्तिष्वपयपश्छादसः भुवः प्राप्य तत्राह व्याघ्रगुहागेहवुरव्यर्थे पराहतारी वाधनां सिद्धानां सिध्यानां च देवयोनिभेदानां रतिश्रमापनोदनसुखावहः २५ अपरोमंदरे वरायिन्द्रः पतिमंदरः इति कंदरे भ्यत्रुद्धी शौभीतरी प्रनो वायोः प्रसरैः स्वपुष्पवविशोमे घांस्तनोति विस्तारयति प्रस्पारूढान्

सरित्सुकालतानां मध्यमध्यस्थास्थमरीच्यश्वराः दीर्घाः स्वशारवशापंते चंचलाः सर्वतोंबुधेः २५ महेंद्राद्रिगुहागेहपराहत्तारोवाध्वनोभीकारिरूपो भुवः सिद्धसाध्यानां सुखावहः २ मंदरीकंदरोद्भीरौः प्रसरैर्मतिरिश्वनः कं पाकुलवनाभोगाः पुष्पमेघांस्तनोति स्वे २६ स्वतनीपकदंबाघ्रगंधमादनकंदरात् विशंति मेघरूरिरास्तडितरललोचनाः २७ हिमवत्कंदरोद्भीरौः वल्लीवलपतोडवे तन्वानोवृपवोपाति विभिन्नादाक्षिवावपः २८ तातचूतकदंबागपरामर्शसुगंधपः वलपंत्पब्धिकल्लोलानूगंधमादनवापवः २९ जलदान्वलपन्वावुरलकालकतोगतान् इतश्चापाति पुष्पामंरचपन्वनवीथिषु ३० कुंदमंदारसंदोहमधुरामोदमंथरान् तुषारशीकरोन्मिश्रानिवात्रकलपानिलान् ३१ नालिकेरलतालास्यलब्धतिक्तसुधपः पतंति पवनाः पश्रुपारशाकपुरीःपुराः ३२ धुन्वानाः पुष्पितेशानवनकर्पूरवारिहान् चार्यतोनिला यांति कैलासकमलाकरान् ३३

मेघाम्बुष्वैः पूरपतीतिपावत् २६ २७ विभिन्नाः अच्छाः अब्धिवीचपश्चयैः शैत्यमोघसौरभ्योपपादकानि विशेषानि २८ २९ अलकापाः कुंतलतां गतान्प्रापान् ३० अत्रास्मिन्गंधमादने अतिलान् कलपस्पृशा ३१ नालिकेरतरूणां मल्लिकादिलतानां च लास्येन अकमाल्लब्धलब्धघतिक्तगंध सुगंधश्चयैः पुरापश्रुप ३२ पुष्पितेयदीशानस्य शिवस्यप्रमदावने नव्यकदलीकर्पूरसुरभीन्वारिहान् धुन्वानाः ३३

शुकाः शुकायंते इति वीरशालंबो भूताश्च कथमविविकारेण अथवा विंध्यशुकैः सह तिर्यग्मनानदरोः शुकायंते हरितायंते ३४ श
बरीणां शरीरेषु परिधानकल्पनपाशीलापर्णानां करे मलयगिरौ पर्णापरिधानैः शबरैर्लंबनशाखैश्च अपर्णा अल्पावशेषमगपक्षिणा
णां मलयवनालीनगरमिवाचरति नगरायते ३५ ३६ अत्रास्मिन्नादेशे उपशैलवने वीथिषु रत्यर्थं विद्याधरैः रूपरचिताः पुष्प

करीन्द्रकुंभनिर्मुक्तमदमेघरमज्जपः रमेशुकः शुकायंते विंध्यकंदरवापदः ३४ शाबराणां शरीरेषु शी
र्णापर्णाः करे गिरौ नाराचैः पर्णशबरैर्वेना लीनगरायते ३५ अब्धिद्वीपहरिद्भोदवनलेखांशिकादिशः व
नतापबलेरेताहसंतीवार्करश्मिभिः ३६ अत्रोपशैलवनवीथिषु पुष्पशय्या विद्याधरीविरचिताः परिवर्त्त्य
यंति पार्श्वद्वयस्य परिकुंजपदान्समुद्राच्छावेन मुग्धवनिताप्रकाशितानि ३७ महारामायणे वाशिष्ठप्रक
रणोदि ग्दशीर्नाम सर्गः ११४

शय्याः परिवर्त्तयंति सूचयंति कस्माल्लिंगात् किं सूचयंतित्यदाह पार्श्वेति समुद्रान् अलक्तकमुद्रासहितान् पार्श्वद्वयस्याल
रिसूतान् अस्यद्विपन्नात्पदान् लिंगमात्रं तैरिति श्रांतेसति अधो देशा व्यावृत्ताः मुग्धवनितापाद उपरि सुरतलक्षणानि पु
रुषायितानि पुरुषवद्धावरणानि सूचयंतीत्यर्थः ३७ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुर्दशो
त्तरशततमः सर्गः ११४

वर्णयंते चचतुर्दिक्षु वन्नानि गिरियो नगगाः नद्यः समुद्राः पवनपल्लिग्रामघनारण्यः हे उन्नमाश पञ्चत्रास्मिन् गिरौ लीलासु विलोला
श्चास त्काः कलना ये षांत थाविधाः किंनरगणाः उद्दामैर्भावैः संचारिभावैः रसैः संभोगशृंगाररसैरुच्चविस्मृतावासरे हा दिनचेष्टा
लक्ष्मणाः कालेयेल थाविधाः संतो विश्रम्य काकलाः काकल्यो पस्थितस्त थाविधं गीतं कलयंति गायंति शृण्वंति च १ अनुन्नतान्न
पिगिरयोहृद् राद्रूपमानः अल्पवत्सौती त्याह एतेद्रुति एते दिद्रिमलयाद्याः स्थिताश्चपरः शैलाः दूरस्थिताः संतः दृशि प्रेक्षकदृष्टौ
संश्रुक्षपर्णीलवलोंछिता नो लोष्टनो लीलो सामस्पंवहति पदृष्टप २ किं वामीकुलक्षितिखरिणः दूरष्टा लोकनमालोकलास्मिन्

पार्श्वगारुवुः अत्रोन्नमाशपलनावलपालपेषु लीलाविलोललल नाः कलर्पतिगीतं उद्दाममावरसविस्मृत
वासरे हा विश्रम्य किंनरगणाः कलकालीकं १ एतेहि माद्रिमलयाचलसत्त्वविंध्यक्रौंचामहेंद्रमधुमंदरदद्
र्दुराद्याः दूरस्थिता दृशिसिता मृजयाव हंति संश्रुक्षपर्णीलवलोंछितलोष्टलाला २ अमी दूरालोकव्य
वहितमहा वनानि चपाः पुरः प्राकाराः नगरकुलक्षितिखरिणोबिभ्रति वपुः विघूर्णितारं भोधि कलपत्नु लिता भांति
सरितः परस्यांतः सक्ताः प्रतनुसितसूत्राइव दृशाः ३ दृशाशा द्रोलानामुपरितः प्राहतघनाघनश्यामा
काराः खगकलकलापलपिताः लतामुक्तैः पुष्पैर्ललितवनलेखा भुजलता हसंत्य स्त्रीराजन्नमव नवनिता
भांतिपुरतः ४ श्रीरामायनमः

अपारैः परेषां व्यवहिताः अंतरालदेशवृत्तिमिव पापेषांत थाविधाः संतः परस्परसंलग्नतपापरितो दृश्यमानाः पुरः प्रा
कारास्तां वपुर्बिभ्रति तथा अंभोधिं विशंती प्रवेशावरयाम्बलुलिताः सरितः पश्यतामपरस्यांतः सक्ताप्रतनुसितसूत्राः
दृश्या इवा भांति ३ हेराजन्नपरेतः शैलानामुपरि प्राहताः घनामेघापामिला घनाइव श्यामाकाराः खगानां कलकलाला
पास्वालपितानिपासां ताः तथालतामिर्मुक्तैः पुष्पैरूपलक्षिताः ललिताः शोभमानाः वनलेखा लस्राः भुजलताः पा
सांत थाविधाः दशाशा दिशः तेभवनवनिताः राज्ञीः इसंत्य इवपुरतो भांति ४ ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी.नि०तु०
३६१
२५२

तास्मादिभिराकुलानिगिरिशृंगाणि पक्षिस्मिंस्तथाविधे दृसद्भप्रवप्रोभ्रामानेषु शैलेषु काकुतोऽकृतिपवनतरलैर्वनजलनिधेस्तरलैस्त
रंगैरभ्याहतंतीरं तलमपघनशैलवज्जालकल्पं विभाति इयं समापि घोतकेनकैल्पपास्तादृश्य स्पृशमानत्या ऊर्ध्वमानो भ्रमा
५ शेरत्वरिणाः पर्वतास्तल्लक्षणाः पत्रिणः पक्षिणः शेरते स्वपंति शार्ङ्गीरुद्द् सिंधोः समुद्रस्य वपुः विततं विस्तीर्णं ऊर्जितं ब
लवत् भरसहं बहुभारसहिष्णु अहो आश्चर्यमनुपमित्यर्थः ६ कश्चिदुत्तरदिक्षु प्रास्थिते विपश्चित प्रतिमेरुपले
सौवर्णानां जंबुनदीतटानां प्रदर्शयन्नाह एतेइति हे भूमिपाः आश्रिताग्रामादपोपेष्ठ तथावि धाः एते जंबुनदीतटाः शरि

तालीतमालबकुलाकुलतुंगशृंगमेकीकृतिर्वनतरलैर्विभाति आभ्याहतं जलनिधेस्तरलैस्तरंगैर्ली
नं तलमपघनशैवलजालकल्पं ५ इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषामितोपि शरणार्थिनः शि
खरिपत्रिणः शेरते इतोपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैरहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः ६
एतेजंबुनदीतटाग्रविकटैरात्मानं तिहेमाखिलग्रामारामप्ररूढलाघिरिमहस्याप एव ग्रहाः शोभपाः ॥ ज्वालालो
वलितो बरांतरलिहो मुंचंति भासोमितः सर्वा भूमिपभूरिहेवमस्मराप्ते व्याप्तिनो मानुषे : ७ एतेक
इंद्रवनकं बलमनुत्तानैश्च भामोति भास्करपथानुगता वहंतः आस्याचलस्य वसुधेव तटं न वास्म
प्रास्रूपे शोध कनमस्याघनौघशंका ८

कैरैर्भूपाः संतः अमितः आभांति ज्वालालीवलितांबरांतरलिहः संतः अमितो भामोमुंचंतिहे भूमिपइह सर्वं भूतानामस्वोभूः आम
रैदैवैरासेव्याउपभोक्तुं योग्याप्तिमानुषैर्नाश्रासेव्यमर्थः ७ अस्याचलस्य अंबुराभं काइंबवनकैर्बलैर्वहंतः भास्करपथानुगताः
एतेअत्यकाप्रदेशाः आभांति अंतः एषप्रदेशेषु तबवबसुधैव इदमपितटं इति बुद्धिरस्तु रूपेरोधकाः नमस्याघनौघाएतेइति
शंकामित्यर्थः ८ ॥

समः
३६१

अपरो दक्षिणादिक्स्थितापदिपश्चिते मलयाद्रिं वर्णोपन्न् दर्शयति एषइति । एषः समीपे दृश्यमानो मलयपर्वतः सौम्य दंष्ट्रप्रभावः पुष्प
आपाभिः श्रेष्ठाभिर्लवलीवल्लीभिर्लसतांचंदनानां स्फीतानामामोदमदाद् स्पेपितरसेन चंदनौघनाम्ना स्त्रिभिरपि दैवैर्मुनुष्यैरसुरैश्च
वक्त्रे सुखपथे अलपइति वेलकौलीपनेदिचाऽस्मादामोदमदात्सज्वालः ऊर्ध्वज्वलनः श्रेष्ठतनौ पेनेत्रे संस्थितो यस्य तथाविध
स्य रुद्रस्य कपोलयो रूढो दपो यस्मिंस्तथाविधे उत्कृष्टे तांडवे मस्कासभाः पथोपपन्नाउस्मककरापः स्वेदबिंदवः पथापोषितारति

एषो सौ मलयो लपोल्लसल्लवलीवल्लीवलच्चंदनस्फीतामोदमदाद्रसेन तरलो वक्त्रे त्रिपंनेत्रिभिः सज्वालो
द्दहनाक्ष संस्थित कपोलोद्भोदयो तांडवे अंगुष्ठांगुलिभिर्यपोह्लककणात्सप्तापयापोषिता ९ एषो
व्धिधौतकलाधौतनपाधिरूढभीमांगद्रभोगापरिवेष्टितचंदनौघः विद्याधरावदनपंकजदीप्तिपुंजहमी
कृताखिलशिलो मलयाभिधानः १०

श्रमजाः स्वेदबिंदवः शिशिरतरगल्लपान्याक्रियंते एवंप्रभावोपमितः पर्वतः ९ अब्धितरंगैर्धौतेषु कलधौतं सुवर्णं तन्मयेषु त
टेष्वधिरूढाः प्रादुर्भूताः भीमा गाद्रूराणां भोगैः कायैः परिवेष्टिताश्चंदनवृक्षाः यस्मिंस्तथाविधः तथा विद्याधरराणां वदनपं
कजदीप्तिपुंजैः हिमीकृताः अन्यात्रप्यखिलाः शिलायस्य तथाविध एष पुरो वर्त्तमानः नगः मलयाभिधानः सा लक्ष्मीलइप
लेश्व अस्मिन्नित्यन्वर्ये नामेत्यर्थः छायोपरितिकम्खः १० ॥ ॥ ॥ ॥

वा.मी.-३०
३६२
३५४

कूजंतः कुंजानां कठोराराणां शिलार्कं कादिप्रदेशानां गह्वराणां नीरीनां कूटकारास्तां लघ्यनिभेदास्तद्वतो ये कीचकस्तं भास्लेषाणि
ताडंबरे तानघ्यूवस्ता सन्तं पामर्क कनिः शार्ङ्गमौकुलिनां मुकुलनिवासिनां भ्रमराणां कुलेपस्मिंस्तथा विधः क्रौंचाचलनामा यंगिरः
एतस्मिन्गिरौ प्रचलतां प्रकृष्टाम्बलाकिनां बलाकावतां नीलमेघाः प्रियावेषां मयूराणां तेषां कूजितैर्हृद्दे जिताः कुमानसाः सर्पजाति
मेराः ध्युपराणीचरंतं नेहो हराः प्रादुर्भावो येषां नथा विधानां सकोदरं जाराणां नहूणां स्ते मेघुमध्यका हेषु उद्वेलन्ति आधिहृत्य भोगसंकी

कूजत्कुंजककठोरगह्वरनदद्वक्कारवत्कीचकस्तंभाडंबरमूकमौकुलिकुलः क्रौंचाचलोयं गिरिः एत
स्मिन्प्रबलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितैः रुद्वेलंति पुराणरोहणगनरुस्तं भेषु कुंभानसाः ११ कोमलक
नकलतालयविचयविलसितललनाविलोलवलयकृते प्रवरारसायनपानविततमिह करोयास्यातदे
१२ करिकरटगलितमदजलवलितस्थलवीचिचंचरीकचयैः चर्वितरथ कदर्थितद्रवकरानि करो
विरौतिवारिनिधौ १३

चेंनतिलोपंतरत्यर्थः हे राजन्नद्दहास्मा क्रौंचस्यानरे कोमलकनकलताः रविते आलपे निकुंजे कांतेनसह विलसिता नां ललना
नां रतिविलोलैर्वलयैः कृते रागिभ्रवहास्या पोरसायनपानप्रायवितन्तोम्हिं जितं आकरोय १२ करिणां करटभ्यो गंडस्थलेभ्यो ग
लितैर्मदजलैर्वलितानामिश्रितः इति हेतोः स्थलवीचिषु चंचरीकचयेभ्रमरसमूहैश्चर्वितइव वारिनिधौ करानि करो विरौतिरोदिति
स्फतेस्ता १२

३६२

अश्लेषलं प्रतिबिंबचंद्रदर्शय त्वमस्तेतेपश्येति हे राजन् अमलेंदुः आमृतं अमृतमंथनजं पन्नवनीतं तादृशशरीराभिनेश्व
सुंदरीभिर्वलितः सन् क्षीरवारिनिधौ प्रतिबिंबतः पितुरुत्संगे जललीलां जलक्रीडां कुरुते पश्येदं कौतुकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ अपरं क
श्चित्कलपे लतानृत्यं दर्शयतिनृत्यंतीति लोलालिजालनयनाः आरूढापत्रपाशिपुष्पाशिता मधूत्सवविलीहैः परागैर्विशे
षवत्यो विशेषकवत्यः ॥ १५ ॥ कश्चित्कौतुकमान्मुक्ताकरात्पन्नमणिगुणानमुक्ताफलोत्पत्तिं चवर्णयति वंशानामिति पर्व

पश्यामलेंदुरमृतनवनीतशरीरसुंदरीवलितः पितुरुत्संगे कुरुते जललीलां क्षारवारिनिधौ ॥ १४ ॥ नृत्यंति
मत्तकलकोलकोकिलकाकलीकाः पश्याम्बुलेपलपमाम्बुजबालवल्यः लोलालिजालनयनाहृतायत्रपा
शिपुष्पामधूत्सवविलासविशेषवत्यः ॥ १५ ॥ वंशानां हृदि पर्वतेषु जलधौ तोयार्थिनीनां तु पेशुक्तीनां हृदये
विशंति समये वर्षामसां विंदवः तेषु मुक्ताफलतां व्रजंति करिणां कुंभेषु वान्यत्र वेत्यशुद्धौ मौक्तिकवत्स्फुरन्
मणिगुणाख्यतास्त्रिधा जातयः ॥ १६ ॥

तेषु वंशानां वेणुभेदानां हृदि कांडच्छिद्रे तथा जलधौ तोयार्थिनानां शुक्तीनां हृदये च स्वातीसमये पेवर्षाम सांविंदवो विशं
ति ते मुक्ताफलतां व्रजंति अन्यत्र तु तीर्थं तु मुक्ताफलं करिणां गंधहस्तीनां कुंभेषु भवेत् एषां मुक्तरूपाणां मुक्ताफलानां र
त्नानां त्रिधा प्रसिद्धजातयः स्यात् शुद्धो मौक्तिकस्योत्कर्षवत् गुणान्वेषु मणिगुणा भवंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰३०
३६३
३५५

एवं रत्नानामप्याकरमेदिनीत्यत्रिपुराक्रियायावैचित्र्यं चरत्नशास्त्रे प्रसिद्धमित्याह शैले इति तेषां पद्यायोगकर्मोरिणिम्रगुल्लादस्तापशंति : शाकुराणामु
ख्यांटनेमारणं ज्वरः भयं भ्रांतिश्च पतारविंदरजुन्तापनेचेति रत्नस्वामिनः प्रवाहितविप्रकृष्टा घेप्रकाशः भयाति दूरगमनशक्तिर्मे मौनिमज्यगमनशक्तिर्वा
नभोगतिः प्रसिद्धातीतागदर्शनेव्याधिदुर्भिक्षादिनाशः परमप्रकृतिविषकृत्यापंत्रादिप्रतिविधानं चापर्णे : चार्थे तथा शाकः १७ अपरः कश्चिदिदं दूपेम
हर्षप्रवृत्तेनगरेवातापनादिजनघोषं मंदरेषमन्मादिघोषं चीपमे योयमानमावे नोत्प्रेक्षमाराध्य द्रस्तवयाद त्वेनोत्प्रेक्षते वातापमेति दूह

शैले क्षौ पुरुषे पवनोऽजलधरे मे केशिलापांग ज्ञेनागाकारधरामवंतिमपायः कर्मोरिणि तेषां विभ्रोल्लादेष्वाण्ण
मारणं ज्वरमयभ्रांतिमकाशाधनाखेदेनापनभेनभोगतिह शोनाशोविधानंतथा १७ वातापनोदरणवाद्यक
पाट कस्माद्दूरानेनैरिह पुराणपुदितेपटंति बभ्राम कंदरदरी वनवेरगुरंध्रवर्गेणामंदरइवामृतासिंधुमिंदु १८
एतच्छृंगं हरतिपवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साह श्चकितमुग्धसिद्धांगनाभिः प्रालेयाद्रेः प्रतितटवनंमोत्य
नात्यभ्रमद्दूं वज्रलंभायमानसुतलौल्लालानापेवरम्भसेः १९ गंगातरंगहिमशाकरशीतलानिविद्याधराध्युषित
चारुशिलातलानि पुष्पाश्मसंवलितपुष्पितकाननानिराजान्विलोकपमहं हरिरेतदाप्ति २० ॥

स्मिन्देशेपुराणकर्हिशिद्देरोउदितेसतिवातापनोदरादिलक्षतौ रानन्नेमंदरोगिरिः बभ्राम कंदरदरीवनवेरगुनारवर्गेणाव भ्रमनतसमु
भ्रजमिंदुंपटंतिस्क वृंतीमुत्प्रेक्षा १८ हिमाद्रितटेभ्योऽधोत्यनपनवनहृतशृंगहरणात्वेनभ्रम्युस्थिताकाशपातालोन्नोलनसंमतत्वेनचो
त्प्रेक्षणः कश्चिदाह एतदिति गगनस्यसुतलस्यचगुरुत्वाधिक्यपरीक्षार्थमुन्नोलनापेव १९ २० ॥

राम:
३६३

युगपत्प्रदेशावनतीर्थो दिदृक्षी तस्य दौर्मोगपतिवृत्तिर्महाफलमस्तीत्याह देशांतरेष्विति जवेनाविद्धा घटिताद्भुतमपयातीति याव
त् २१ श्रीशैलादिशृंगाणि साधुजनपूरितानि दिगंतराणि तीर्थवाप्यादिश्वभ्राणि हिमवदीनामप्रयुक्तानि कंदराणि चंकपका
रणपादौ तिकुंजकुलैराकुलानि श्योमोपमानि निर्मलानि वारिधिकुंडलानि सेतुबंधादितीर्थानि दृष्ट्वा प्राणिनां कुकृतानि पापा
नि हृहजराणि ब्रह्महत्यादीन्यपि गलंति नश्यंति २२ तमेतद्गुणमवश्यकशालिनां कुलशैलानां मध्ये नेत्राणां वैयाकर्ण्यमेवेत्याशये
नोहरस्माइतिहेमपपाद्जातिश्रेकनकं चंद्रगिरिधातुविशेषः तेषां शिखरे हिमवति सर्वत्रान्येषु तेषु चरन्नाविसंति एवंहस्य

देशांतरेषु विततानि वनांतराणि पुष्पस्थलान्युपवनान्यथपत्तनानि तीर्थेषु पुण्यभुवनानि जलानि दृष्ट्वा दौर्मोगपमा
मिरपयाति जवानुविद्धः २१ शृंगाणि पूरितदिगंतरमंडलानि श्वभ्राणि कंदरनिकुंजकुलाकुलानि श्योमोपमा
न्यपि च वारिधिकुंडलानि दृष्ट्वा गतिं कुकृतानि दृहजराणि २२ रम्याण्यदनवीचिपो हिमलपे विंध्ये महेंद्रे धरागजा
: कैलासेस्नपपाद् जातिकनकं चंद्रमहेंद्राचलेदिव्याश्चौषधयस्तुषारशिखरेसर्वेत्र रलीभिवै सं संधारवुवदे
शजीर्णसदने व्यर्थं जनोजायते २३ सोन्नतेजगदिवोरुतटाके वारिराणि विवलिते तिमिरेण प्रस्फुरंति च युगां
तइवैता विष्कृतः शफरिका इव लोलाः २४ सावरूपापाः रूप्याननाहारधाराधारेहारान्वारिदान्मादयंतः
शीतानीनोद्दामरोमांचवर्चाः प्रोषघ्ह्वेयांत्यहो वर्षवाताः २५ ॥ ॥ ॥ ॥

प्येषमाग्यहीनो जनस्तात्यपकृपन् अंधश्यासावास्तु मूर्षश्वतद्गुतजीर्णसदने व्यर्थं जीर्यतेत्राप्यूर्पमित्यर्थः २३ सजल
दाहितिमिरावृतादिशः कश्चिद्दूरोपाति सोन्नतमिति मेघतिमिरेणावृताः एताः दिशः युगांते वारिराणि विवलितेसोन्नतं अंतरि
क्षं लोकपर्यंतपूर्णं जगदेव एकतटाकमन्नमिव स्फुरंति तत्र लोलाः विद्युतस्तस्मिन् तटाके शफरिकाः क्षुद्रमत्स्या इवप्र
स्फुरंति २४ स्वपं सावरूपापाः सहिमाः मरुप्या होचरूपानाः श्वोषरोन तत्कृतानीहारधारापैः धाराः तुहिरंतीविधा
रो हारास्तथाविधा न्वारिदान्मादयंतः मत्ताकुर्वीणाः शीतस्पर्शेन त्रातानां जनानामुद्दामरोमांचचर्चाः पैस्तथा
विधा वर्षवाताः प्रोषघ्वच्छंदेषां पांस्यांत यांतीति अहो इत्याश्चर्ये २५ ॥ ॥ ॥

तालजलदप्रसरानुसारात्कुरङ्गद्रुमवनांतरचारेर्याशाचारुः सौगंध्यादिद्विगुणावाप्तश्चासारशीकराणांकदंबकैर्निकुरंबैः सारादपिसारोधीरोवातः विटपिनोपल्लवपुष्पगुच्छान् किरन्वातिहाइतिप्रीतान्तेस्यविरहिणोवास्तेदोक्तिः २६ स्वर्गात्च्युताः जीवाः पूर्वंपुरापवासन्मालवृमिव २७ कुवलयेभ्यःकु लेपानिकुवलयान्युत्पलानितेषांविकचनेविकासेनेयाकुसुमलतानांविदलनेमुकुलभेदनेचउद्यताइतिसुगंधयः घनलक्षणानीपपानां

हावातिनीलजलदप्रसरानुसारावातः किरन्विटपिपल्लवपुष्पगुच्छान् धीरःकदंबुमवनांतरचारचारुरासारशीकरकदंबकसारसारः २६ मारुताःसुरतक्लांतक्लांतानिस्वाशितैरिमे वहंतिहद्विगंधं चलवं स्वर्गादिवच्युताः २७ कुवलयकुवलयविचलनकुसुमलताविदलनोद्यतामदवः घनपटपाटनपटवोविधुनोपनवहंत्यमीपवनाः २८ संध्याभ्रलेशाननुपतंतिवालानभस्तलेकोमलकंपनेन नपांगतोउष्पविचित्रलेखवानुवासितेभ्यवराइवैते २९ ॥ ७ ॥ ॥

पांशनेपद्यशतिशीताः अमीपवनावहंति २८ एतेवाताःनभस्तलेसंध्याभ्रलेशान्कोमलकंपनेनमंदचालनेनोपयंतिपयापुष्पानि विचित्रलेखाभिरन्वासितेनपांगतोभ्यवराःपुष्पाण्यनुपमदूतःसंचरंतितद्वदित्यर्थः २९ ॥ ७ ॥

कुसुमानामपि वर्णगंधोपेषां उपमानपूर्वे पदत्वादित् क्वचित्कमलवर्गो राणां गंधद्वर्गंधोपेषां हिमैः पांडवः हरितपीतलक्ष्मलो गिरिधातुभिस्तद्वर्णः
शिखरसंबंधिनोः निलाः सुरतेमंदानां श्रांतानां घर्मबुद्धि दोवहंति ३ किंकरैः सेवकवदाज्ञाकारिभिः स्वपेकांतमणिभिर्गुहाद्दौ दृश्यमानानां प्र॥
रानां झंकारैः कांकारैर्नाञ्चं द्वनशः श्रेष्ठ्यापलक्षितान् अंगारनिकरान् करैर्विकिरमाक्षिपति ३१ नरः पुरुषः सत्त्वरां स्वपत्हंग मास्वादं रसाय्फं
तद्विषयेनापि विमुक्तयाश्रमयाश्रतस्वमदेनपायितलज्जपाश्रपनीतत्रपया प्रमदया वपुषा उपगतेश्चालिंगितेश्चालिंगितेपुलषे सुरतोपरमायश्चावेष्ट्य
ककार्यों नरोपवर्गानलक्षणास्समापतावंचनो निर्विषविमृष्टेनपाप्रयुक्तास्सम्यतिरविनविषस्यनेहेहेत्यर्थः ३२ नामरसवलनादि प्रयुक्तस्स्वगुहं पन्ना श्रे

क्वचित्कुसुरगंधपः कुमलवर्गगंधाः क्वचित् क्वचित्कुसुमवर्षिणो ललितकेसरास्सरिताः क्वचिद्विहिमपांडवो हरीतपा
नलक्ष्यामलश्चवहंति शिखरानिलाः सुरतमंदघर्मच्छिदः ३० क्वचिज्झंकारकांकारैरंगारनिकरान्करैः किंकरैर्विकरत्य
कौमुद्रर्वैसंसर्गवानिव ३१ नरास्तापमत्स्यपि विमुक्तपो प्रमदया मदयापितलज्जया उपगतेवपुषा न विषस्वने विषविन्
धैनयेवसमापना ३२ वलितनाम्रसान्द्रदुशीकराः शशिकरीत्करवीन्द्रविभेदिनः सदहनाद्ववतापमयाः श्रोविर
हशशिशुवनावनिवापवः ३३ इहहि पूर्ववयोपचितद्भवरे विकपन्नपयः कटकीतनाः नवमदासवयौवनसंश्रयाः
कलपयाति कथं शबरस्त्रियः ३४ नवरसासवसारनिशागमक्षपमपातुरवित्ततपांगनाः त्यजति कान्तमपि
नमनागपिद्रुतमितौवलितेवपुरोहिभिः ३५

पिवनावनिवापवो विरहशीषुसद्दहनाद्भवदाहकारिणाद्रत्यर्थः ३३ हे राजन्निह पूर्ववयोधितप्लक्षरोक्षवटे निम्नदेशोकरकयः शंबरजा
तिप्रसिद्धकोस्यादिकटकास्तद्वितप्रकोष्ठतदानिति गुंडीपत्रारोपेवपरिधानपणो यासां । नवमदासवो यस्मात्तथाविधस्य यौवनस्य स
श्रयाः शंबरस्त्रियः कथं यांति तद्गमनाविलासं कलपयस्य ३४ इयमंगनानवः सुरतरसोयस्मात्तथाविधः आसवसारः समदसंभोगो
यस्मिंस्तथाविधास्य निशागमस्य क्षपाघर्षितदातुरवित्ततपाद्भुतेसा दूर्भावं कांतं मनागपिनस्य जतिद्रुतः पुरोदृश्यमानाश्चाहिभिर्वेले
तान्वदनलतेवसेत्यर्थः ३५

वा॰टी॰ति३०

३६५
३५७

३६ ज्वलितेवेति पुनः पुनः सेकोऽहं तत्प्रेक्षा ३७ अस्याः प्रफुल्लकिंशुकवनराजेः सकाशात् धूमा इव कुसुमाः केसरजन्यभागा गापेर्णानपाविधायाम्बुधराः धूमा इव निर्यान्तीति एवं किंशुककुसुमान्यंगारा इव दीप्यंतीति खगाश्च उपशांतांगास्वश्च निर्यान्तीति पश्येति पूर्वो

प्रभाति लक्ष्मीर्मुखरैर्द्विरेफैः सैरिव तर्जिता ह्रष्टेव स्फुरिता नारी निलाना दर्पिता राम ३६ प्रोत्फुल्लकिंशुकैषा र
क्तिराजलधिलब्धैर्वनराजी ज्वलितेव जलतरंगैः पीनापुष्पेन सिच्यते बुधिना ३७ अस्मान्निर्यान्ति निलैर्धू
मा इव कुसुमकेसराम्बुधराः अंगारा इव कुसुमान्युपशांतांगाः खगाश्च खगर्भगाः ३८ इहस्थेवादिलोकपवनराजीम
प्यवह्निनाज्वलिता गिरिशिरसि तन्तरस्यां दिशि दूरे धूपनेन च खेपवनैः ३९ क्रौंचाचलस्य मुविमं परमेघाच
क्रौंगभारनारवनन्निलवर्हिरापं पश्योत्थितं तु मुलमाकुलवर्षवातव्याधूतपुष्पफलपल्लवकाननीयं ४०

कार्थे उपपत्तिः ३८ कल्पितज्वलनां वनराजिं दर्शयित्वा पश्चार्थे ज्वलनानां तामुत्तरतो दर्शयतिइहस्थेवेति पवनैः खेधूपने
कंपने च ३९ हे राजन् क्रौंचाचलस्य मुविमं परस्य मं दागतेर्मेघचक्रस्यगंभीरैः स्वारवैर्नानितबर्हिसमूहोयस्मिंतथाविधं व्याकुलवर्षवातव्याधूतपुष्पफलपल्लवं उत्थितं मुन्नतं काननीयं वनसमूहं पश्य ४० ॥

राम:
३६५

सरघखेरथः अस्ताचलेविकटोविषमोपःकांचनमयःकूटः शृंगंतत्कोटौ सद्दनेनस्फुटितांऽजर्जरांश्चारुसंधयोयस्यतथाविधःसनूत्सवक्रचीत्का
रःतारतरः कूबरस्यरायोध्वनिर्यस्यतथाविधःसन् खर्वीतिमन्देरूपंपततिसस्रअवतरतिकिलेस्योत्प्रेक्षातिशयोक्तिः ५१ भुवनलक्ष्यास्यसस्य
प्राकारभूतेस्त्रेहैमानसोत्तरपर्वतेउपगिरिशिखरे निशाकरस्य द्रूतलल्लक्ष्मीमेरुकंमांगलिकंतरुविशेषस्तेपुष्पंदेशविशेषप्रसिद्धं तन्त्रमंगलस्य
कत्वाद्मंगलामालिस्यान्दीतंपरितोमाविकसितमध्ये तथाविधमप्यर्दः पुष्पंअमंगलकारिणाविधिनाप्रेरितःमलेकलंकस्तल्लक्ष्मणाः अ
लिरूपस्थितस्वत देवहति इह भुवनेतत्राह्शंजगतीमध्ये श्रेष्ठंवस्तु किंचनविघते पदवस्तुउपर्हृहतो विधिःहं शोनकलंकितंनकु पीतसुवमस्यशतोगिरिशि

आस्ताचलेविकटकांचनकूटकोटिसंघट्टनस्फुटितजर्जरचारुसंधिः खर्वोरथः पतितसस्यरवीसवक्रचीत्कारतार
तरकूबररावसरव ५१ भुवनभवनप्राकारेहैनिशाकरमेरुकंपरिविकासितमाले मासामलालिरुपाश्रितः तदिह ज
गतीवस्तुश्रेष्ठंनकिंचनविघतेविधिरूपहतः कुपीतोपद्मशोनकलंकितं ५२ त्रिभुवनगृहदहरहोसुवनमहत्सवनर
षमंकोलः क्षीरसलिलावपूरोगगानाधेश्वाद्रूआलोकः ५३ स्पष्टप्रदोषमपमंदरमथ्यमानचंद्रद्युतोवोल्लसित
दुग्धतरंगभंगैः पश्यप्रभापटलकैः परिपूरितोगाः पूरैरिवोगसरितःप्रसरन्स्तिराशाः ५४ ॥ ॥

खंदेनमःस्यचंद्रस्यापिपत्रेदृष्टान्तशातत्रकिंवाच्यमन्यसेत्यर्थः ५२ चंद्रप्रकाशंसर्वतःप्रसृतंत्रेधाउत्प्रेक्षतेत्रिभुवनेति स
षगानाधेश्वाद्रः आलोकःप्रदोषकालेनत्यनस्त्रिभुवनगृहस्यत्रैलोक्यसंहारिणोदहरहासः अथवाभुवनलक्ष्मीमहाभवनेमंको
लःसुधालेपः अथवाक्षीरलक्ष्मास्यसलिलस्यावदातःपूरोग्वपूरः ५३ संध्यानुरागेः स्पष्टेनप्रदोषमपेनमंदरेणमथ्यमानोपचंद्र
द्रलक्ष्माः क्षीरार्णवस्तदुल्लसितैः दुग्धतरंगभंगप्रायैः प्रसरद्भिः प्रभापटलैः उगाशिवस्तद्दिसप्रापाः गंगासरीतःप्रसरद्भिः
पूरैरिवपरिपूरितांगीः आशादिशः पश्य ५४

हे अतुलनिरूपमतालवत्करालैर्वेतालबालैर्वलिताः सहिताः एते पुत्यकौघाः निशि निरस्तशान्तिकर्मस्वलिप्ता वनमङ्गलाचरणादि
अनवोऽप्यात्तविकलानि हृतेश्वरस्य त्वद्विपोर्नगराणि नस्यानुजनान् मोऽनुपतन्ति निगच्छन्ति ४५ सप्तनो बाह्यं आमावरणमङ्गणादेशं
ध्वदनं नयति बाह्याङ्गणानभसि अबलाननेन्दु इति निर्गमने ना अनुपतेः सति तत्सौन्दर्ये निरलङ्गो मस्यं शोभसितामृशकलस्य च कोविशेषः
न कश्चिदिति काकूक्तिः ४६ चन्द्रकारव्याजेन हिमवच्छिखरशीकरश्रिदृशोपति विद्यानो निरद्भिरत्रैः छो तुषारशैलश्वरोहिमवा

एते पतन्त्यतुलतालकरालवेतालबालवलिता निशि पुत्यकौघाः हृतेश्वरस्य नगराणि निरस्तशान्तिस्वाहा
स्वधादि विकलानि बलेनमोऽर्कु ४५ तावद्विभाति गगने परिपूर्णचन्द्रे यावद्बध्ववदनमेति न सप्तबाह्यं आमपुरु
तेङ्गणानभस्यबलाननेन्दुरविन्दोः सितामृशकलस्य च कोविशेषः ४६ चन्द्रनिचन्द्रशुद्धनवांबराणि गौरप्रिलिद्रू तुषि
लान्यमूर्तिहिमाननान्युद्गलनाजलानि तुषारशैलेश्वरमस्तकानि ४७ सप्तमन्दारवनावलेसो लीलाप्रगोप
विसारिवातः क्वचिन्मणीविनविचित्रचित्रः संदृश्यते व्योमनि मन्दराद्रिः ४८ प्रोन्मिद्रनीरंध्रशिलीध्रसान्द्रपुष्पा
घे शत्र ध्रमहामही ध्राः मंदाभ्रनिर्गीदगभारकुक्षौ सदन्तिरिक्षं प्रिपमुद्दहन्ति ४९ ॥ ॥ ॥

लसप्रमलकानि शिखराणि ४७ दोलाः प्रेङ्खास्तदाहृढानां अप्सरसां गीतानि विसारयति तच्छीलो वातो यस्य अस्यञ्चस्य
च्युत त्वाच्चो मनिम दृश्यते ४८ प्रोन्मिद्राणिनीरंध्राणि प्रचुरमरिता नि यानि शिलीध्राणि तान्येव सान्द्रपुष्पाणि येषां गाणिधा
रयन्ति अपि धापेमहान्तो महीध्राः पर्वताः सान्द्रैः रभ्रनिर्गद्देगभाराया कुक्षौ दिशाप्रदेशसर्वतः सेनेशत्रैः सहवर्जीमाने
यदन्तरिक्षं तत्प्रियं उद्दहन्ति धारयन्ति ४९ ५

इतउत्तरतः सुप्रसिद्धः कैलासगिरिर्द्रष्टव्यः। कीदृशः यस्य गौरीयशःप्रभावप्रवाहेणमिलितेन व्याप्तेन सर्वं आकाशं अधोभागे शंभोः सुतस्य स्कंदस्य मुक्ताचूर्णनिर्मितं ओडगहकुट्टिममिव आभाति ऊर्ध्वभागे तु चंद्रेऽपि क्षीरसमुद्रगस्तम्भोपध्यातया आभाति ५० हे राजन् कौतुकी वा सर्वः कुतरैस्थित्रशास्वानां स्थाराट्नौ आरिनाच्छिन्नच्छायादिशास्वानां मन्मथपानां कुस्वादोनां च परहृदराणामपि हृष्टिसेके नैर्मयापि अंकुरोपजनना मुक्ताशिलाश्वतिर्मापवातैः परस्परं प्रार्थनापेव संधत्ते पश्य ५१ तत्रास्ते कदंबकुलैः कुंदैश्च सुगंधयो

इतः स कैलासगिरिर्गौरीयशःप्रभाप्रवाहेणामिलितेन यस्य सर्वं शंभोरिवाभाति सुतस्य कुट्टिमं चंद्रेऽपि च क्षीरसमुद्रगोपथ्या ५० स्यात्सरत्नाच्छिन्नशारवाणां मन्मथपानां च वा सर्वः संधत्ते पश्य हृदराणां वा तैर्मुक्ताशिखोद्भव ५१ एते कदंबकुलं कुंदसुगंधिवातालिंपंतिमसलतापोमरंके दवृष्टेः घ्राणां घनैः परिमलैः रत्नजालनीलाव्यालोप्सितेघपटलैः खमिवाम्रकाःया ५२ उन्निद्रकुसुमलदलासुवनस्थलीषु मंच्छायशाद्वलवनेषु च जंगलेषु यामेषु संततफलद्रुमसंकुलेषु लक्ष्मीः स्वयं विवसतीव निवासहेतोः ५३ वातायनागतलता इतसौधकोशकौशातकाकुसुमकेसरमाहरद्भिः॥, आगुल्फकीर्णमुकुलाजिरपूर्णवातैर्गाभोविभाति नगरं वनदेवतानां ५४ ॥ ॥ ॥

वाताः मकरंदहृष्टहेतोः सत्यानेत्रमांसलतया अलिजालनीलाः अम्रकायामत्वा सर्वालिपरिमलानि घ्राणोऽद्धमेघपटलालस्रोतः परिमलैः खमिव घनैः परमलेर्जनानां घ्राणाच्छिद्रमापि लिंपंति पश्योत्पर्यः ५२ वर्षमौविनस्यात्यादिशु चतुर्षु स्यानेषु लक्ष्मीनिवासहेतोः शोभातिशयस्य दर्शनाद्दिवनिवसति ५३ एष पुरोवतस्यामः वातायनद्वारा आगताभिरंतः प्रविष्टाभिरर्घ्यकोशेषु कौशातकीकुसुमानि तत्केसरांश्च हरद्भिः वातैः आगुल्फां कीर्णानि कुसुमानि पत्रतपाविधान्यजिरांपंगानि यस्मिंस्तथाविधः सन्नूवनदेवतानां नगरं विभाति ५४

वा॰टी॰वि॰उ॰
३६६
२५६

उन्निद्राणां पुष्पितानां अमलानां चंपकद्रुमाणां लतानां दोलासु विलोलाः क्रीडंत्यः अंगनाः येषु तथा कूजंति निर्झरवारीणि येषु परिसरेषु परितः प्रोन्निद्राः पुष्पिताः तालद्रुमाः येषु उत्फुल्लाभिः उज्ज्वलमंजरीभिः सितेषु लंबमानेषु लतागेहेषु उल्लसंतो नृत्यंतो बर्हिणो मयूरा येषु पर्यंतेषु वनेषु सालेषु प्राकारेषु वृक्षेषु वा लेखाः जलदा मेघा येषु सालवृक्षा एव लंबा लोला जलदा येषु तितिवा ईदृशा गिरिग्रामकाः रम्याः ५५ तथा वातेरितलोलाभिः पल्लवादिदृशा विचित्रपत्राभिर्लतिकाभिः संपूर्णानि शाड्वलानि जलानि स्थ-

उन्निद्रामलचंपकद्रुमलतादोलाविलोलांगनाः कूजन्निर्झरवारपःपरिसरप्रोन्निद्रतालद्रुमाः उत्फुल्लोज्ज्वलमंजरीसितलतागेहोल्लसद्बर्हिणाः पर्यंतोन्नतसाललेखजलदा रम्या गिरिग्रामकाः ५५ वातालोलविचित्रपत्रलतिकासंपूर्णनीलस्थलाः कूजल्लावककोककुक्कुटघटागायत्पुलिंदांगनाः । बालाव्याकुलतर्णकादधिमधुक्षीराज्यपानोज्ज्वलाः कस्यैवामलतामंडपाविरचिता रम्या गिरिग्रामकाः ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विपश्चिदनुचरवर्णनं नाम सर्गः ११५

लानि येषां लावका मधुरस्वराः कुक्कुटाः पक्षिभेदाः गायंत्यः पुलिंदानां म्लेच्छजातिभेदानां अंगनाः येषु बालैः पालनार्थं व्याकुलाः तर्णका वत्सा येषु तथा तर्णवबालाः अव्याकुलास्तर्णकाश्च यथा योग्यं दधिमधुक्षीराज्यानां पानेन उज्ज्वलाः पुष्टाः येषु ईदृशा गिरिग्रामकाः कस्य धातुर्विश्रांतये रम्याः अमलतयापूर्णाः विरचिता मंडपा इव भांतीत्यर्थः ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचदशोत्तरशततमः सर्गः ११५ ॥ ॥ ॥

राम॰
३६६

सघोमघोमविरहिहिसुरिग्रामडंबरा गिरिशकद्रुरमेघमर्त्वकाकाष्ठवर्णिताः तत्रादौ सत्रमिः संग्रामं वर्णयति तं प्रसौतिदेवेति ब
लानि चतुर्विधानि सेनांगानि १ अंगनाः अप्सरसः स्थौर्य मानैः २ विजिगीषो बैलवतः शत्रुः सार्थो प्रकटे आत्मे विनाधर्मेण
तेषां वधो नष्टा मतः किं तु धर्म्ये धर्मोदत्तपेतयुद्धं विराजते इत्यर्थः ४ ततु नत्तत्र इह लोके रिति पतत्त्तानी दृश्यान्येव जीवनत्स्योत्तम
फलानि न तु निंदितमं पदाद पद इत्यर्थः ५ योधानुरूपमिति तघथा एकान्मिन्यो धेरेकः एव सः सवाहने सवाहनः सधनुषि सधनु

अनुचराश्चतुः देवयक्षपात्रसंग्रामं लग्नं ही मा तल ममर्ता कथं रिहेति सं घातानि सरंति बलानि च १
हतानु कृतानामि मुस्वान्वीरान्वीरैः सहस्रशः आरोप्यारोप्य स्वयां तिपद्य पदपूर्णांग मारथेः २ विजिगीषोः
पुनः आत्मे संकटे प्रकटे रतो धर्म्यं विराजते युद्धं यौवने सुरतं यथा ३ लोकैरनिंदिता लक्ष्मी रारोग्य श्री समन्विते ध
र्म्य युद्धं परार्थेन जीवितस्योत्तमं फलं ४ अविरोधेन धर्मस्य युद्धे सत्सु स्वमागते योधानुरूपं योद्धेति मूरः स्वर्ग
स्ततेतरः ५ हस्तस्थिता सिवरनीलसरोजदाम श्यामो हयो त्यघ नरेणु निशागमोत्र आलोकपक्षमरा
मेषकथंकरोति श्रोत्रामहेतिमरमपरामाजिलक्ष्म्याः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

सरवड्‌ सखड्गः निरपुपक्षे निरपुधस्य बाहुयुद्धं चरत्योहंती इत्यर्थः ५ हेराजन्मुग्धात्रामा उपयाहेति भरासएवमपरामाति तस्मा
त् अस्मिन्नध्वरयुरुथैरपः संग्रामलक्ष्म्याः हस्तस्थिता सिवरलक्षरोजति लसंरोजदा म्राश्यामः हयो त्यघनरेणु कृतोंध
कार लक्षरोगति शागमः अत्रास्यां संग्राममत्नौ कथं कामे पां करोति किं लक्ष्मी रेन मत्स्यां तिशि सवं वरेदसीतितत्रतेति कौ
तुकं पदूपे इत्यर्थः ६

शरशक्त्याद्यायुधैः परशाः एते योधाः सन्तांडवकं चक्रापत्रालाह प्रवलेपर्वते प्रज्वलितास्तापाद्वाम्यपद्वकंवंति नेकुच शरश
न्यादिसंघाः अन्ध्रौद्रेहेनवलाति सतितत्रत्याः फणीइसंघाः धविमस्ताद्वकंवंति ७ इतः प्रभृति अकाशं चतुर्दिक्षु वरीयपति
पश्येत्यादिना सुघनेसज्यतइतिसुघनस्कृतयाविधेन तमसा एकसारं तुल्यसारं नीलमितिपावत् ८ पत्रपरिमन्नंबरे जनेकेषां सु
रासुरास्पदानां विमानादीनां वृहीनतारा इत्यपदेशव्याजेनतन्कुसुमानांश्रद्धिस्यादीनां पतन्स्थाने स्थानस्य रंपद्दिसस्तांतरनीसर्वोन्नता
नांचंद्रसूर्यादीनांचास्पदं तस्मिन्नंवरवर्तिनः परिलोपिअज्ञानांभूत्पानिति प्रतीतिनिरधुनापिनास्तंगतापचैवमहान्नमपर्योप्याका

एते कवंति शरशक्तिगदाभुशुंडीप्रासासिकुंतपट्टतोमरचक्रपरशाः तापाःसतांडकवेचप्रवलेअश्रौद्रेहेनव
लातिसुवीवफणीइ० श्रेकवंतिसंघाः ७ यरूपांवरंवलवदंवुधराधिपर्णी यरूपं वरंतरलतारकतारहारं य
ग्र्पांवरं सुघनकममेकसारंयन्नूपांवरंविशदचंद्रकरावसिक्तं ८ पत्रानेकसुरासुरास्पदघटा तारापदेशेन गता
कुसुमानांचपदस्य हंविसरतांसर्वोन्नतानांचयत् तस्मिन्कृत्यानिति प्रतीतिरधुनाप्यस्तंगतानांवरेकोन्योमार्ज
पितुंजनो हारस्वितेलोकापवादंक्षमः ९ मेघानेषैः प्रलयदहनैरद्रियक्षाभिघानैस्ताराघूरेरमरसदितिजक्षुब्धं
संग्रामसंघैः योमाघापिप्रकृतिविकृतिं नाममत्रापास्यसंस्थैरंतःस्फारास्मप्रगुरुतावतालक्ष्यते नो माहेमः १० अ
हेलपस्यविरतंगगनार्कमंकेनारापर्णाच शशिनंचनचेतरासि तेजोसिभासुरतडित्तममतोनिसाधोचित्तंतथा
पि नजहासिपदंध्यमंतः ११

शः अज्ञरचितं सूत्यतापचादं मार्जयितुं नक्षमस्तत्र कोन्यः क्षमः स्यादित्यर्थः ९ स्फाराश्चप्रगुरुतावतांमहिम्नः अंतो
नदृश्यते १० हेसाधो गगनत्वमविरतं अर्कं अर्कं तारापर्णां चकारान्त्यरिजनानस्वधूर्तवान्नूशशिनंचकारान्स्यात्वं महा
न्तमपाइतरासि भासुरतडित्तमस्मतीति तेजांसि चत्रं अर्कं अग्रेलघ सितयाचित्रं तःपतु अांधतमः धूमिकाल स्ततान
न्तजहासित्वंत्वमास्वर्पमित्यर्थः ११

हे आकाश त्वं मलिनोसि यत्र शशांकबिंबं त्वया धृतं तत्र कीर्तिकज्जलतमः प्रायं संपन्नं तत्र कलंकच्छलेन मलिनः प्रत्यक्षं काशसि तु दृश्यसे एव
ल्वित्यर्थः एवं सति स्वं गात्रं पूर्णशशांकबिंबपतन्त्राश्रितत्वं तन्न पश्यितनर उत्तैर्महद्भिश्चित्रं वा अथवा मलिनं हंगादंतमेलिन एव बहिरपि मालिन्यमा
धत्ते अतः अमलं हु को नाम मलिनीकरोति न कश्चिदित्यर्थः १२ अथवा संतु मालिन्यादयः सर्वेपि दोषा लयापि निर्विकारता वलेनैव तस्य
युक्तः सर्वानर्थभूत्यता सुखं सुलभमित्याशयेनाह पूर्णस्यापीति बुधस्य तत्वविद इव १३ हे अंग असंकुलाशय उदारबुद्धे हे आकाश त्वं क
स्यामत्रागां प्रलयावृद्धानां दुमाणां वीरुधां लतानां च उन्नतिं पश्यं त्वमिल बंनीत्युन्नतिर्दृशानेषामवकाशदानेनोन्नतेः कर्तासि इंदुसघनाध्यक्षा
के अपि किन्नराप्सरसः त्वं धाम्ना अमराणां येषामपि धर्त्री आधार अवासीति समलस्वच्छभावस्यतेः सर्वकर्मरम्यमेव यत्तु अगे हूर्यस्य च प्रत्य

आकाशाकाशसि तु यत्र शशांकबिंबतस्कीर्तिकज्जलतमोमलिनोसितत्वं हंगात्रपत्रपसितन खलु चित्रमुच्चैः
कोनाम वांतरमलं मलिनीकरोति १२ पूर्णस्यापि जगद्दोषैः सर्वदेवाविकारिता: स्वस्यमन्ये बुधस्येव सुखं सर्वा
र्थभूत्यता १३ कल्पामद्रुमवीरुदुन्नतिदशांकर्त्तासि धत्तासि च आकाशं इंदुघनार्ककिन्नरमरुत्खंधामरणा
मपि सर्वैरस्यमसंकुलाशय समस्वच्छस्वच्छभावस्य नेपत्वेन हहन्त्वमेगनदहोमुस्यापस्वेदापनः १४ आ
काश काशमसि निर्मलमच्छमुच्चैराधार उन्नतनपो न समुन्नमानो त्वां मेत्य किंतु विरलं करकापनोपलोकं विम
र्दयतितेनपरोहि नीचैः १५ आकाशकर्षक षष्ठ्वनिकर्षणां तेमन्ये चिरं समुचितं ननु किं चिरस्य तत्र भूत्योसि
यज्जलधरोद्भविमानचंद्ररूपानिलानु वहसि भासि न चार्थभूत्यः १६ ॥ ॥ छ ॥

लनावकमप्रहानेन दहनस्य संतापकत्वं एतत्कर्मनतः सुखमाप स्वेदापायानंतु सुखापेति दावाग्न्यातपादिसंतप्तस्योक्तिः १४
हे आकाश त्वं निर्मलं अच्छं भास्वरं उन्नततया उन्नमानो दवाहीनामुन्नमे आधारश्चासि किंतु विरलं सावकाशं त्वामेत्य
आश्रित्य अपं करकाघर्षघनः लोकं जनं विमर्दयति तेन तद्दोषेणापरः नीचैः आत्मनम पकृष्टोसीत्यर्थः १५ हे आ
काश तेन वृत्सरोवितकर्षक षे कर्षक षरास्यानेनिकषोपलः घर्षणं चिरमुचितं न त्वन्यत् किं चितत्व परीक्षायां
नमित्यर्थः यस्मात्त्वं भूत्यासितश्चापि जलधारामार्क शशिविमानानि च रहरूपं मातरिश्वानं वहसि भासि न अर्थभूत्यो

वा० टी० नि० ३६४

हव्योमलङ्घिसंबुद्धोरिति न लोपनिषेधस्ततः सत्यादनिष्टम् नाश्रितः त्वं अक्षि प्रकाशं भास्वरवर्णं महि हिमांते संध्यारागे रक्तवपुः रसिया मासुनामैक देशे नामग्रहणात् त्रिपामासु कम्रमसि अथ च नित्यं न किंचिद्पि हद्भ्यतां वहसीति हे नोः अखिलवस्तु रिक्तमसि इति तेन वमायां विदुषस्तत्त्वविदो विचेष्टितमपि न कस्मिन् इति वेनीत्यर्थः १७ आननं शपः आत्मविपुलबुद्धिः सत्त्वविं

अक्षि प्रसन्नमसि रक्तवपुर्हिमांते यामासु कम्रमथाखिलवस्तुरिक्तं नित्यं न किंचिदपि सद्वहसी
ति मा यांन व्योम वेत्ति विदुषो पि विचेष्टितं ते १७ अकिंचनो पि कापीति साधयामि नाश्रयः अंतःशू
न्यमपि व्योम सर्वस्योन्नति कारणं १८ न तृणं सलिलं नैव ग्रामो न नगरं न चद्दलमरण्यं स्थि
छायस्तरुनैच सन्नयः न तदपि गगनाध्वाने सूर्यः प्रयाति दिने दिने विषममपि पंथानं तत्र जातिमहा
त्विका: १९

र १८ गगनाध्वनि अध्वगा विश्रांति साधनं तृणं सलिलं च नास्ति ग्रामः एकोपि नास्ति पत्तनं नगरं च नैनाम अरण्यं तार्समा
वमित्यर्थः दलभरैः स्निग्धच्छायस्तरुश्च नास्ति स तार स्थाप्यमाणी पशालाच नास्ति तं न यांति सूर्यः गगनाध्वाने दिने
दिने प्रयाति सात्त्विकाः सत्त्ववंतः विषमं अन्येषां मस्ताध्यमपि यथा तथैव तत्र जातिमहासाम्यं वैना च पूर्णं साधयंत्येवेत्यर्थः १९

३६६

दिवसः अर्ककालो लक्ष्मणोऽनवांशुकेन स्वं भूषयति घोः सवितारो घपुष्पोत्करैः स्वं भूषयति सर्वत्रैव वसंतार पाऽऽमोदतुषा
रलक्ष्मौ वारिकुसुमैः स्वं भूषयति एतेऽसर्वे पिमिलित्वा कालका लाल्मनोः त्रिभुवने नाथयोः स्वामिनो श्चंद्रसूर्ययोः क्रीडास्थाने व्यो
मांगणे मूषयंतीत्यर्थः २० महाशापस्य स्थितिस्थितिस्थि त्राऽऽश्रयपेरूपाऽनुस्थिताऽनन्तताहस्यन्ते पतीनारिसंधूमारीनात्रयोर
शामांश्नौमैरपिप्रकृतिं पूर्वावस्थां नीत्स्यति २१ अपरः कश्चित्त्रिभुवनमेकजीवी गृहत्वेनवर्णपतिदिग्भित्तीति दिगास्तु भित्त
पालामिर्बद्धं ऊर्ध्वं तलं उपरितनसौधमूर्ते अंतरिक्षं यस्य ऊर्ध्वं मामिरेव अधस्तलं यस्य घनं पुरातपचलाश्चमहिमांऽइग होप

याम्यायांतपरेनशीतलतावृः कर्दरयरैः करैरकालोकनवांशुकेनदिवसस्तारी घपुष्पोत्करैः घोरं मोदतु
षारवारिकुसुमैः सर्वत्रैवोमूषयंत्येते कालकलात्मनोस्त्रिभुवनेव्योमांगणे नाथयोः २० धूमाभ्ररेणुति
मिरार्कनिशोष्मसंध्यानाशाविमानगरुडाद्रिसुरासुराणां क्षोमैरपिप्रकृतिमुत्स्यतिमारिसंचिन्नोऽस्ति न्नास्थि
तिरहोनुमहाशापस्य २१ दिग्भित्तिबद्धमिदमूर्ध्वतलांतरिक्षमुवरतलंघनपुरातनलमूमिभांडं विद्याधरा
मरमहोरगजालकारं लोकौघसंसरणहंघापिपीलिकाढ्यं २२ कालः क्रियाचभुवनंभवनंविरायनामा
धितिष्ठनइवोपवनेविकाहि आशोक्ष्यतेप्रतिदिनंनमनुनष्टमेवेनाघापिनश्यतिचकेयमहोनुमाया २३

यस्कारोयस्मिन् विद्याधरस्यः जालकाराः ऊर्णनाभिकीटाः यस्मिन् तथाऽलोकौघाणां तुर्विधम्हजनाम संसरणशीला
भिः संघपिपीलिकाभिराढ्यं २२ ईदृशमिदंभुवनंभवनंकालः क्रियाचेतिदंपतीचिरायनाम अधितिष्ठतः पालयतः
यथामालाकारदंपतीविकासितउपवनं अधितिष्ठतस्तद्वत् यथादिकालक्रियाभ्यां नाधिष्ठीयेतप्रतिदिनं ननुनष्टमेवा
शंक्यते तथापि नाद्यापिनश्यतिचकारान्नश्यतिचतथापिप्रवाहेणाद्भवनीतएव एवंनश्यदपिननश्यतीतिविरुद्ध
मेकत्वादहोनुमायाऽऽइंद्रजालमेतदित्यर्थः तथाचश्रुतिः कस्मात्कस्मान्नानिनश्यापयंते अघमानानिसर्वदेतिपुरुषोवाश्न

४६

वा॰ दी॰ ति॰ ३॰
३७०
३६२

मन्ये इत्युत्प्रेक्षायां आदिपदाद् बुद्धिमतां सर्वेषां नतु निरोधकव्यापारस्य स्वस्वरूपानिरोधे आकर्तृत्वेन तत्कार्यं न दृश्यते हं हा कर्तृत्वे नोऽ
श्यते तत्राह अकर्तुरेवेति स्थितिमार्गी गिरयो ध्वगानामितिवदिति भावः २४ कश्चिद्व्योमशून्यतावादिनोऽप्रत्यक्षं रूपमिदं तिजगतिमिता
नभवंति लीयंत उद्भवंति जायंतेच २५ अपरो व्योमन्येवेश्वरलक्षणानि पश्यंस्तदन्यतावादिनं निंदति व्योमन्येवेति ईश्वरादन्यत्वाभेतिमिदं

युगालकं रवं मन्ये पाद्यादीनां रोधपत्यधिको न्वर्ति अकर्तुरेव महतो महिम्नो दोतिकर्तृता २४
जगतां प्रलयश्चाशिमभवत्युद्भवंतिच तच्छून्यमुत्पत्ते व्योमधिक्योडित्यमसर्वं दितं २५
व्योमन्येव प्रलीयंते व्योमतः प्रोद्भवंतिच गच्छतोन्मत्ततामेतामीश्वरान्यभिदा कृता २६

उन्मत्ततां गच्छता पाठेन वादिना कृता यतः सर्वाणि जगंति व्योमन्येव प्रलीयंते व्योमत एव प्रोद्भवंति च काराद्व्योमन्येव तिष्ठंतीति जन्माद्य
स्य यत इति श्रुत्र सिद्धं ईश्वरलक्षणं व्याप्येव दृश्यत इति न देवेश्वर इत्यर्थः ईश्वरस्याभिधाः कृता इति पाठे एतां उन्मत्ततां बोधप्रयुक्तां
उन्मत्ततां भ्रांतिं गच्छता वादिना अन्यतास्त्रमेरा व्योम्न एवेश्वरस्याभिधाः कृताः २६ ॥ ॥ ॥ ३७०

यदि व्योम्नः स्वकाशाद्वाग्निविस्फुलिंगव्याप्तेन जगज्जालं दिवसे तर्हि न जडं व्योमतत्त्वं किंतु चिद्व्योमरूपोऽहमेवमप्येवमकलं जालं तमपि सर्वप्रतिष्ठितं म
यि सर्वं लयं याति तदूषमस्यमिति कृते रहमेवमसदीश्वर इति नः स्वान्तरपरस्परवशिरसनाहं इति तत्र कश्चित्तत्त्वविदाह आयांतीति ईश्वरारव्यं नः
स्यानैष्यापिकाद्यपि मतं ननु २७ आमितं पत् आशेषवस्तु ओगे विभान्ति विज्ञानगम्यसीनां आपातनरं आधारस्तव्योमेव विदुः परब्रह्मैव स
हमस्ये २८ कश्चिद्विद्वौ कौतुकविशेषं दर्शयन्नाह वनावना विति गिरेः शिरसि वनावनौ वनचरैरा चारुराम कामिनामनोहरद्रुमगहनेषु
गतं गीयते अधः पथि वहता गच्छता आग्नुमादि वियोगिरामपुरुषेण तद्गीतं श्रुत्वा रहसाकुलं यथा स्यात्तथा सगानान्न ध्वं विलोक्यते २९

आयांति यांति निपतंति लयो स्मरंति सर्गस्थितिपरकराघटाइव पावकोत्थाः पश्यामलं तरहमेकमनादिमध्यमस्येव
मेवमनुकारणमीश्वराख्यं २७ आधारमापततरं त्रिजगज्जनानां गोविभान्त्यमितमंबरशेषवस्तु व्योमैव विदु
परं परमेवमन्ये व्रह्मोदपात्तपमेति जगन्मूलोपं २८ वनावनौ वनचरचारुकामिनामनोहरद्रुमगहने शुगीयते इतो
गिरेः शिरसि विलोक्यते मुनावियोगिनो पथि वहतारसाकुलं २९ गीतं स्मृगत रूक्षपल्लवपुटे निश्वस्य हो तं कं वपाकं
ठाग्नि श्रुतिगतवियोगहतया विद्याधराणां स्त्रिया पत्राप्यात्र तदेष नाथपथिकः सोच्छ्रसमाकर्णयन् दोलां दोलनये
वर्त्तचलधियानोपाति नोत्तरूच्यते ३० गायत्यद्रिशिरस्तरोदलपुटे निश्वस्य विद्याधरी काकल्यातिलकं वियोगवि
धुराबाष्पाकुलेभापुरः नाथीत्तंगनहगहीनविबुकं स्मेरं मवक्त्रं वनं स्फ्ताद्वाघरसा पतेह नहमाना तीमयो
नाइति ३१

अपरस्तथाविधमपरं कौतुकं दर्शयन्नाह गीतमित्यादिना हे नाथ गिरिशृंग वनेऽश्रोपस्त हस्तदापपल्लवपुटप्राये कुंजे वियोग
हतया सोत्कंठया विद्याधराणां स्त्रिया निश्वस्यकंठाग्निश्रुतिगतपञ्चमगीतेन तत्र अत्राधस्तात् गच्छन्नेष पथिकः सोच्छ्रसमाकर्णय
न्नूनं दोलायामां दोलनपेवर्त्तचलपाधियाऽऽगतेनोपाति अनुगोरपिपाहीतिनो रूच्यते विन्नमित्यर्थः ३० सा विद्याधरी बाष्प
कुलासता आतिलकं विमल विद्रुमकं यथा स्यात्तथा गायति किं गायति नदा हरे नाथ त्वदुत्तंगलक्ष्मी गृहीनै नविबुकं स्मेरं
मीषद्धास्यसहितं मवक्त्रं वनलस्त गौरसा पतेऽस्व त्वाद्युनः पुनरास्वाद्य हमयात्ततः इतमम तिंघाः संवत्सरकालानीताः इति गाय ३८

या०टी०नि३

३६१

कृ६६२

किमर्थं तत्रैव सा स्थिता गाघपतिं तत्राह अस्या इति सः गीयमानः प्राग्भवनाति प्राग्भवः स्वयुवा पतिर्विद्याधरः मुनिना केनचिदपराधेन नि-
मित्तेन शापेन वर्षद्वादशकं वसीकृतः तदेवगरायंतोहे या अत्रैव स्थिताः उत्कलिता उत्कंठिता तथैव त्वदर्पितेपादपंके श्रिता स्त्री सा गा

अस्याः प्राग्भवसंपतिः स मुनिना शापेन दस्याकृतो वर्षद्वादशकं तदेवगरायंत्येषैव सा आस्थिता गापत्युत्कलिता त्वदेव
दर्पितं तं पादपं संश्रिता मार्गे मार्गविहारिणां वदन्तो राजन्मयेन कृतं ३१ पश्यैष सोस्मदवलोकनशांतशापो विद्या
धरो विटपेतामवमुच्य बालां कंठे करोति विटपाकृति विप्रलंबैस्तैरेव बाहुभिरलेस्फुटपुष्पहासः ३२ ॥ ॥

यति हे राजन्मार्गविहारिणां वदन्तः मयाऽमार्गे कृतं ३१ स च मुनिरस्मद्दर्शनमेव शापान्तमकरोत् अतः सैष वृक्षमूजीति
द्याधरः अस्मदवलोकनादेव शांतशापः सन् विटपितो अवमुच्य बालां तां विद्याधरीं विटपाकृतिव्याजैस्तैरेव बाहुभिः स्फुटपुष्पा
रोपवहासतेन स संपन्नातिपस्यनयाविधः सन् आलिंग्य कंठे करोति पश्य ३२ ३३ ॥ ॥ ३६१

अपरः शिखरिणोऽवलोकयति शिखरिणामिति शिखरिणां शैलानां करिणां च विटपिलक्षणोऽत्र स्फुटरोमसु कुसुमोत्करः शिखेषु मेषतुषा
रोवा हंति करालमत्तमाना या गगनविच्युतता स्कलीलपाराजते ३४ अपरः कावेरीवर्णपतिमीनेति मीनवलीनां सरभसस्फूर्तिभिर्घट्टि
तास्वेबुवीचीषु विलोलाभिः क्रीडंतीभिर्विरुवतीभिः कुररीभिः कराला कुसुमप्रसूनपटावितः शंकैः रंकुभिर्मृगभेदैः संकुलाः कूलानि क
च्छाः जलप्रायप्रदेशाश्च यस्यास्तथाविधा कावेरी अवभाति अहो इत्याश्चर्यं ३५ हे राजन् अत्र सुवेलशैलस्य कटके सकलाकांचनशि
लारचिता प्रद्योत्यमाना वेलास्वलोलस्य वरुणालयस्य वीचिभिर्भंगे पर्यंतस्य वाडवकृशानोर्वडवाग्नेः करगारवोपमा न पुनः स्यात्तथावि

शिखरिणां करिणां कुसुमोत्करो विटपिषु स्फुट पिषु स्फुटरोमसु राजते गगनविस्कलतारकलीलया शिशिरमेषतु
षारसमानया ३४ मीनावलीसरभसस्फूर्तिघट्टितांबुवीचीविलोलविरुवत्कुररीकराला कावेर्यहो कुसुमप्रसूनपटन
वभातिनिःशंकरंकुकुलसंकुलकूलकच्छा ३५ भात्यत्र यत्र परविरागाकटके सुवेलशैलस्य कांचनशिलासकला
मलश्रीः वेलाविलोलवरुणालयवीचिभंगपर्यंतवाडवकृशानुकरोपमानं ३६ आसन्नपीनजलदावलिता
लयाग्नेगेहोपशल्यपरिफुल्लनवद्रुमाणां लक्ष्मीः पलाशपलोरवलितांबराणां घोषोकसां हमवलोकयपर्व
तेषु ३७ उन्निद्रपुष्पपटुपांडुरपुष्पखंडामंदारभांडविशिखंडिकरंडकच्छाः ग्रामाः प्रपातजलजालविलासवा
द्यावलाद्गुहागहनगीतजनाजनाजयंति ३८

धाभाति ३६ तथा पर्वतेषु आसन्नैः पीनैर्जलदैरावलिता लया नां गेहोपशल्येषु सीमांतेषु परिफुल्लवनद्रुमाणां तथा पला
शपटलैः आवलितांबराणां घोषौकसां आभीरपल्लीगृहाणां लक्ष्मीः समवलोकय ३७ तथा उन्निद्रैः पुष्पैः पटुपांडुराः अति
स्वच्छा नवोत्करंडः प्रापाः कच्छाः जलप्राया शिशिरप्रदेशा येषु तथा प्रपातेषु ऊर्ध्वदेशात्पततो जलजालस्य विलासा
रवशिखंडिनां च यावयानि पेषु तथा प्रतिध्वनिभिर्वलितो गुहापत्तनविषुग्रहनेषु गा नानि पेषां तथाविधा जनापेषु

वा॰ टी॰ नि॰

३७२
३६४

तदेवस्फुटयति उन्निद्रेति इह गिरिग्रामगोकुलेषु उन्निद्राणां सद्योविकसितानां कैलसकुलानां दलांतरे सुगमे सुलीपमानैः कूजद्भिः मदांधैर्मधुपैः शिरीषितैः समदानां उद्दीपितकामानां पामराणां मयि गिरिगह्वरे गां चरतां घोषस्थितानां पामरतुष्टिर्भवति सा तुष्टिर्नैरन्तर्येण क्रीडतां मम पामराणां न भवतीति मन्ये ३८ संगौरवदोलितानि दोलात्वेन कल्पितानि लताभिराकुलकानन स्थानेः गिरिगह्वरेषु गायंती गोपुलिंदस्त्रीणां नामानुमते सुरतानेत्रं यथा लालासुभंगा गान्धे हाभिराकुलाः किरातः सुदृग्ध्वगं

उन्निद्रकंदलदलांतरलायमानकूजन्मदांधमधुपोन्मदपामराणां मन्येन सा भवति तुष्टिरिहामरानां या गोकुलेषु गिरिगह्वरिणां चरतां ३९ संगौरवदोलितलताकुलकाननांतगोपपुलिंदवनितानयनत्रिनेत्रं लीलाकलागतपुरांगिरिगह्वरेषु किंत्विति शत्रुमिव मुग्धमृगं किरातः ४ ॥ ॥

शत्रुमिवगतपुरां निर्दयं क्व किं कथयंति अहो रथांक्रान्यत्र दत्तदृष्टीनाम् अनन्यमनसां बललस्य वेधस्यनपादवमीदृशस्य पेयप्रतिनिर्दयत्वं चेत्यर्थः अथवा संगौरवदोलितलता सह पापुलिंदललनामानने सुरतानेरवत्वात्मुग्धमृगानां पुलिंदललनानेत्रसौंदर्यापहारित्वलतापल्लवाशित्वप्रतिसंधानाच्छत्रुमिव मन्यमानानादपापोगसमपेपितिर्दियं घ्नंतिकिमित्याशेः ४०

३७२

किं च नानाविधेभ्यः कुसुमोत्करेभ्यः लब्धः शैत्यसौगंध्यपरागादिः सारो येन तथाविधस्य वायोर्वल्लीरलानां चालनैः शीतलेनाभिरंग
ध्वगानामंगानि येः अमीभिः सह कृतोत्तमशैत्येन प्रर्थ्यंते इति तांभः प्रथा तथाविधानां वापूनां प्रसरो नात्तरंगाः द्विजलाशया येषु त
थाविधाः ग्रामाः सौरभ्यगुणाधिक्येन च इंद्रं जयंति तथा च चंद्रमंडलस्येभ्यो देवेभ्योपि ग्रामवासिनां सुखाधिक्यमिति ५१ पादत्रयं
व्याख्यातं इह गिरिग्रामकाः शशिपुरस्य स्वर्गस्य च दूरनगरस्य यान्युपान्तिकमागाइव सौम्यत्यः सोमसवनइति ख्यातिः चान्द्रम
तस्याविरागाश्रव्य येन मितान्न सलोकावानि च जयंतीत्यनुषज्यते ५२ किं चैते गिरिग्रामाः आसन्नाः पीना विद्युतो येषां तथाविधि

तताविकासिकुसुमोत्करसारलब्धवल्लीदलावलनशीतलिताध्वगांगाः सांभःप्रथप्रसरतोयतरत्तरंगा ग्रामा मारि
रीद्रगहनेषु जयंति चंद्र ५१ कूजत्किशोरवारयः परिसरंतो निद्रतालद्रुमाः हेलोल्लासितपुष्पपल्लववलद्व
ल्लीवितानोत्तराः पर्यंतोन्नतसाललेबिजलदारम्या गिरिग्रामकाश्च शशांकत्विषिता वर्ति शशिपुरोपानस्य
भागा इव ५२ आसन्नपीनघनघर्घरमेघनादनृत्यच्छिखंडिनवतांडवविभ्रमौर्याः ग्रामाः कलापिकुलकोम
लबर्हखंडपांडुरीनचंद्रकमनाः अक राजयंति ५३ पार्श्वस्थचारुशशिमंडलमंडनेषु विश्रांतवारिगुरुवारिदवार
णेषु ग्रामेषु गिरितटेषु विलासलक्ष्मी राज्येषु सा विभवबन्धकृतो विरिंचेः ५४ स्वामोदमेदनवनांतरसुंदरे
षु संतानकस्तबकहासितिकुंजकेषु उन्निद्रमंद्रमधुपाकुलपारिभद्रसांद्रद्रुमेषु मिरमे गिरिगह्वरेषु ५५

नां घनघर्घराणां मेघनां नादैः नृत्यतां शिखंडिनां नवतांडवेषु विकीर्णौः कलापिकुलानां कोमलैर्बर्हखंडैः पीडुनां चंद्रक
लया गामरिताः कारयेषु तथाविधाः संतो जयंति आग्राम्यमित्यर्थः ५३ किंचैकपार्श्वस्थचारुशशिमंडलमंडनेषु येषां
एकपार्श्वे च विश्रांता वारिगुरवो वारिदवारणा येषु तथाविधेषु गिरितटेषु स्थितेषु ग्रामेषु या विलासलक्ष्मीः सा विभवबन्धवि
रिंचेः राज्येष्वपि कुतः दुर्लभेत्यर्थः ५४ स्वामोदमेदनवनांतरम् इव सुंदरेषु संतानकस्य कल्पवृक्षस्य स्तबकानां हसं
तित च्छाला अनिकुंजका येषु उन्निद्राः पुष्पिता मंद्रध्वनि मधुपाकुलाः पारिभद्रा निंबतरुरूपाः सांद्राः द्रुमाः येषु तथाविधेषु

वा॰ टी॰ नि॰ ३

३७२
३६४

तदेवस्फुटयति उन्निद्रेति इह गिरिगहनगोकुले उन्निद्राणां सद्योविकसितानां कमलकुलानां दलांतरे भ्रमद्भिः पुष्पोपमानैः कू
जद्भिः मरंदांधैः मधुपैः निरीक्ष्यमाणः मंदानां उद्दीपनकामानां पामराणां पथिकानां गिरिगह्वरे ताम्रतां घोषसिंधुनां यातुष्टिर्भव
तिसा तु ष्टिर्नंदनेक्रीडतामप्यमराणां न भवतीति मन्ये ३९ मगौरवदेवितामिर्दोलात्वेन कल्पितामिलेताभिः कुलकान
नस्यांतः गिरिगह्वरे भ्रमयंती गोपुलिंददयितानां नानावनेषु रत्नैः ने च यथा लालसंगाः ये सा भिराकुलाः किराताः सुरधननं

उन्निद्र कंदलदलांतरलायमानकूजन्मरंदांधमधुपोन्मरयामराणां मन्ये न सा भवति तुष्टिरिहामराणां या गोकु
लेषु गिरिगह्वरितां नराणां ३९ मंगावदोलितलताकुलकाननांतर्गोपांगपुलिंददयितानमदत्तनेत्रं लीला
कलागतपदां गिरिगह्वरे भ्रुः किं घ्नंति शत्रुमिव मुग्धमगं किराताः ४ ॥ ॥

शत्रुमिवगत पदांनिर्दयं क्रकिं कथघ्नंति अहो एषां जन्म न दत्तहस्तीनामस्यमनसांवललस्य वैधस्य न पाठ वमीदृशस
मयेप्यतिनिर्दयत्वं चेत्यर्थः अथवा मंगावदोलितलता सह पुलिंदललनामानत्रेषु हस्तने दत्वात्मुग्धमगनां पुलिंदलल ३०२
नानेत्रसौंदर्यापहारित्वलतापल्लवाशित्वमतिरं धानाहुः शत्रुमिवमन्यमाना दयापोमनसमपेपि निर्दयं घ्नंति किंमिकृत्ये
सा ४०

किंच नानाविधेभ्यः कुसुमोत्करेभ्यः लब्धः शैत्यसौगंध्यपरागादिः सारो येन तथाविधस्य वायोर्वल्लीदलानां चालनैः शीतलेनानिलेन धगानामंगानि येषां श्रमोर्मिभिः सह कुतोनप्रसीनेन भयं तं इति सांप्रतः प्रथमालापाविधानां वा पूर्वानां प्रहरसोनतरस्तरंगाः दिजलाशयायेषु तथाविधाः ग्रामाः सौरभ्यगुणाधिक्येन चंद्रं जयंति तथा च चंद्रमंडलस्थैर्भोदेवैर्योपि ग्रामवासिनां सुखाधिक्यमिति ५१ पादत्रयं व्याख्यातं इदं गागिरिग्रामकाः शशिपुरस्य सगीस्थचेदूनगरस्य यान्युद्यानि तन्मयानाइव सौभ्रत्यः सोमसवनइतिप्रकृतेः चा द्वाम तस्याविरामाश्रयत्वेन मितांशु सलीकावतिचजयंती स्वनुषज्यते ५२ किंचैते गिरिग्रामाः आसन्नाः पीनाविधुनो येषां तथाविधि

तनाविकासिकुसुमोत्करसारलब्धवल्लीदलावलनशीतलितांगाः सांप्रतः प्रथमप्रहरसोनतरस्तारंगास्तमाणि रोदतह्नेषु जयंति चंद्रं ५१ कूजन्निकोरवारयः परिसरत्प्रोन्निद्रनालदुमाः हेलोल्लासितनुष्पपल्लववलद्ल्लीवितानोंबराः पर्यंतोन्नतसालले बिजलदारभ्या गिरिग्रामकाश्च द्राग्यत्यनिलावनिशशिपुरोद्यानस्य भागाइव ५२ आसन्नपीनघनघर्घरमेघनादनृत्यच्छिखंडिनवतांडवविप्रकीर्णैः ग्रामाः कलापिकुलकोमलबर्हखंडैः प्रौढीनवेन्द्रकमलाश्रिकराजयंति ५३ पार्श्वस्थचारुशशिमंडलमंडनेषु विश्रांतवारिगुरुवारिदवारणेषु ग्रामेषु पागिरितटेषु विलासलक्ष्मीराज्येषु साविभवबन्धकृतोविरिंचेः ५४ स्वामोदनंदनवनांतरसुंदरेषु संतानकस्तबकहासिनिकुंजकेषु उन्निद्रमंद्रमधुपाकुलपारिभद्रसांद्रद्रुमेष्वपिरमेगिरिगह्वरेषु ५५

नां घनघर्घराणां मेघनां नादैर्नृत्यतां शिखंडिनां नवतांडवेषु विकीर्णैः कलापिकुलानां कोमलैर्बर्हखंडैः प्रौढीनां चंद्रकलक्षणामतिप्रकाराये येषु तथाविधाः संतो जयंति प्रागुक्तमित्यर्थः ५३ किंचैकपार्श्वस्थं पश्चाच्चारु शशिमंडलतदेवमंडनं येषां एकपार्श्वे च विश्रांताः वारिगुरवो वारिदवारणायेषु तथाविधेषु गिरितटेषु स्थितेषु ग्रामेषु या विलासलक्ष्मीः सा विभवबन्धकृति रिंचेः राज्येष्वपि कुतः दुर्लभेत्यर्थः ५४ स्वामोदनंदनवनांतरमिव सुंदरेषु संतानकस्य कल्पवृक्षभेदस्य स्तबका न हसंति तथा लाः निकुंजकायेषु उन्निद्राः प्रफुल्लिता मंद्रध्वनिमधुपाकुलाः पारिभद्रा निंबतरुरूपाः सांद्राः द्रुमाः येषु तथाविधेषु

॥ ४५ ...

वा॰टी॰ति॰

३०२
३६५

पुष्पेषु मन्मथ पत्नपुरेष्विव ५६ स्फाटिकस्तंभान्संभार वरम्पाशिधारा पाति निर्झरवारी शिखेषु ५७ रसांतिच्छन्नं तिनिर्झर धावापि प्रमारोन हंससार सादि रशित लक्षणाः अमलाः काकल्यो यासु गिरिगह्वरेगोपितासु पवहितासु तामस्या रतीसु ए वहस्तं महै रार्पंपस्यन थाविधी जगत्यरि पालने कृतान्महाशृप श्रातप हरश्रीमे तन्वनागभारच आकृतिः शरीरं यस्यत

हरिताेरावर स्येषु हरितहारिषु गिरिग्रामेषु पुष्पेषु पुरेष्विव रतिर्तं शं ५६ स्फाटिकस्तंभसंभारस्याति निर्झर वारि शिरस्विनताः शिखंडिन्यः पयःपा सिन्नमानगह्वरे ५७ शिखंडिन्यो विलासिन्यः पुष्पभारनतालताः अत्र लतांतिकं जे षु रसांनिर्झरपुष्परे ५८ हरितहारि हरितो पवन द्रुमासु वापी प्रमराराः रोतामलकाकली षु मामस्थलीषु गिरिगह्वरगोपितासु मन्मथुरैवरमनेश्वरसेनकामः ५९ श्रीमद्वत्तमहापापानपहर श्रीमे गंभाराकृतेमे मन्मद्भुमन्मषतां भव हिमोममेरसैकास्पदं शत्रुक्रूपपेन्मसांशिपदिंद मेघत्वपाप्वर्षताह र्षाद्द्रवरपल्वलस्थलतरुचंमो विभागक्रमः ६० ॥ ॥ ॥ ॥

धाविध मेमेघत्वं मम्मतां पर्वतानां मम्भुमम्मषतां भवाशि तथाममेः शेषारामादिरंपनिहे तोः रसस्य जलस्य एकास्पदम सि एवं सद्भुताम्सह स्ववतापि हर्षात्व वर्षातपापात्तपात्र मनेषु कषरस्य तेषु पल्वलस्थलेषु तत्रत्यर्क्षोका दितरषु वसुसेनहा स्येन अमो विभागक्रमकास्थितः एतनेतद सत्याश्रविभागपरिज्ञानं तु सतां मनः श्रमपो तूपाङ्वेत पदिमवाहशामहां नोपि तु पात्र गुरुतोत्कर्षेन मानपंतिनस्ये स्येके तानपि ष्पंतीति भावः ६० ॥ ॥ तामः ३०२

दानप्रारंभादिकाले रूस्य कदुकरांकितो रजल्पनं गुरोहे तामहल्लगुडः सहो दोषदृश्याशये नाहन्ति त्यमिति हे मेघ तं सुतीर्थामांसमुद्र
गमादीनां वारिविसरैर्नित्यं स्नासितया कुम्भैः पदस्थः सर्वप्राणिनां बुञ्जो दग्धाहोभ्यो बुधः किं च शुद्धस्य नृ विपिनावनौ प्रार्थ्यमौनं गुञ्जितं
बुधिवतये न तथा विधो निवसति किं च युष्मद् शरदिकस्यापि भवतः अतिशयितांधवलकांतिरेव कापाश्रपादपस्तते ईशोपि त्वदाना
येकस्याप अप्राप्तिं विधुरगिधुरः सरंकदृश्यतिज्ञातनोपि इंदेव छुञ्जु दोषिततलवञ्जाचेष्टितं किं सर्वथा अवचितमेवेत्यर्थः ५१ ॥८

नित्यं स्नासि सुतीर्थवारिविसरैरूप्यैः पदस्थोंबुदः शुद्धः सन्विपिनावनौ निवसन्निप्रारब्धमौनव्रतः । ईकस्याप्यति
कांतिरेव भवता कापाश्रपालभ्यते प्रोत्थापाशोनिभात नो पि किमिदं तु छंतवाविष्टितं ५१ वल्वस्थानगतं सदैव शुभम
प्यशुभं भवेत् दुर्मेघस्यानमाताघवारित्वस्थितं नोगमे ५२ अहो नु मेचेतजलं विमुक्तमहो नु तोपेन विपूरिता महः अ
होनु मम्भौ परितोषितश्चजलैद्विनाचैः प्रथमापीव दोषैः ५३ नैर्घल्यपमस्थैर्यमथाशुचितेरथ्यात्वरत्वेपरिकुत्सितत्वं अन्यो
न्यहीने किमुनामसृस्तैर्मरुद्भिभ्राम्यत्वाघशुमानजाने ५४ गुरोः कतिपयैरेव बहुदोषो विकस्यचित् उपादेयो भवे
द्वसोर्यसंतोषभक्तिभिः ५५ श्रीरामचंद्राभ्यां नमः ॥ ॥ ॥ ॥

स्य अहवस्तिति शुभमपि वस्तु अयोग्यस्थानगतं सत् अशुभं शुभं भवेत् वारिनुइतिछेदः ५२ दीनः दरिद्रः प्रथमापीसु
हृदिवसुभौ म्लानस्यादिः परितोषितश्च ५३ दर्पो दार्याद्दिगुरावशान प्रसंगात्त द्विपरीतनैर्घल्यपादिशालिनो गुर्वोन्यकश्चि
द्गुणांविनिमयसंदेहप्रदर्शनेनत्रिदृति नैर्घल्यपमिति ५४ यदिमरुत्वीनिघर्षवतहिकथं महीपालं होरंकं तिनिता अह
तोरितिश्चेवमस्त्वीपिशी यदि गुरोः कस्यचित्तु न पादेयीलदेयो भवति ५५ ॥ ७ ॥ ॥

वा०टि०उ०

३७४
३६६

विषयवीचिषुभोगपरंपरासुद्गजन्मूर्त्तिः प्रवंजित शरीरादिविषपर्लपठोमूर्खः धन्नदारादि भक्षरोतोमज्जन्मज्जन्मदिरादिमामज्जान् प्रमाद
क्रोधावेशादिकूपादिपतनोन्मुखान् पिशाचावेशेन धावमानान् तत्वज्ञानप्रकर्षेतारे हादि परिच्छेदविस्मरणादहं ब्रह्मेति सर्वोत्क
र्षमप्रारापति छान्माश्रमानाधिकान् पछादिमूर्तिकान् ठांजस्यामिलन्नारोयेरायमन् रालवागततरत्वमे वत्रिलोक पक्षस्य विषपर्ल
परस्य इच्छा हर्तं उन्नत्वा जड त्वमितिनत् रहस्यं विचार्यतां यदि छाहत्वं नहि हस्यवस्त्रमिलत्स्य: यदि जडत्वं नहिं रालवा मादपि

उन्मज्जपतनोन्मुखधावमानमानाधिकान्विषयवीचिषु मुक्तमूर्त्तिः पन्नम्यातेन रालकाम्यविलोकये
छाहत्वं जडत्वमुतवा स्यविचार्यतां नन् ५६ कोलाहलहमांनेपितिर्पन्केक्षं धमानहै: अन्यथा सत्वं नेहि
हैमद्भ लितै स्वप्नाश्वमिः ५७ निम्ताम्बुचेप्रियवर्यं जनेभवशोक निहर र्थान रभ्रमराणीन समस्तकाल कोले
पकाशपसमानमपैवमन्येमूर्खे ताकेन विदहोवनद्विद्विलोसि ५८

विषयलांपशादि दोषाधिक्यात्मतोपिस्वर्षनीचइतिन्नरासाक्यमपितस्य दुर्लभरनमितिविचारेफलिष्यतानि उन्मज्जादिमोनीच
त्वंनस्य किंवाच्यमित्यर्थः ५६ घनगर्जितादिकोलाहलःहिंहैः अनुबंधमानसेरनादराम्मीलिताक्षैः सत्यने न्वमिलत्क धमानसे
र्यान्मीलिताक्षैः सत्वनद्भुतमपश्चान्यपालमितिभावः ५७ हेकोलेपकम्बुनश्राशपश्वितहजिसेनसमानतदास्वगुणाशिक्षायो
म्यत्वां मन्यमानेनकेनचिन्मूर्खेणानिसाभ्रुचिन्ता हीन स्वगुणांत्वशिद्विलोसि मन्येहतिप्रवोक्ते संदेहे नितयः नयाहिसतिशिष्याद्गु
रोर्गुणाधिक्य दर्शनमुपपद्यतइतिभावः ५८

३७५

अदस्तु कर्मैवैष्यम्पादिषमं जगत्कुर्वता विधात्रा दोहित्रे दुहितुः सरमास्यापादेव भुस्याऽपत्यमहतेसिन् श्रुतिसमानामनुरूपाणां सर्वधर्मी
णां दशेदशीनापस्सर्वमेव वश्यमाणां समेतिमितिं किंतत्सर्वं न दाहयामह इति अमेध्यअवकरस्य स्वनिर्मितकुहरे गर्तकुलायेगृध्रपुरीषपू
यंचमोजनं सर्वैर्जनैरालोक्यत इति सर्वोलोकीरथ्यामार्गलक्ष्मिन्कुत्सितानविरतंपिलापारतिमेगुनेनद्विषयेकुरतिकुरिष्यात्यासर्वं निघृशरीरं चेति
सर्वमित्यर्थः ५० उदीरितवृत्तेरष्टवृत्तेषु रुषायस्मा हसाचित्तेयथास्मान्तथाउवाचमोर्ध्यमहाने अमेध्यअपवित्रेदेहाघमिमानेआंध्यंविवा
रनेत्रराहित्यं नहि त्वमहर्षीयेस्वपाके गोतौराधिक्यंनानाहशौर्यमितिध्वनिरस्यसंतोषः रषगुणाकरंबभ्रिरसन्विष्यापिदृश्नेमसीनीलस्य

निर्त्यं सर्वं जगदस्सदृशं कुर्वतो वैविधात्रा दौहित्रैर्त्रिंश्रुतिसमसदृशोतिमितं सर्वमेव गात्रोमेध्यावकरकुहरे भोजनंगू
यपूयंसर्वोलोकेकुरतिकुरतिः सर्वमिघंशरारं ५९ तत्राकीधमइत्युदीरितवतेष्वोवाचहा साक्षिततमनोमोर्ध्यममे
ध्यमांध्यमपुंयपः सेवते सोधिकः शौर्यमक्तिरक्तत्रिमाधृतिरितिश्रीमानगुणौयोस्तिमेमस्तोरशागुणाः प्रपलतिव
येरन्विष्यनीलभ्यते ६० मुक्तोमेध्यममेध्यस्वरमतेतित्यं महावस्करेत्स्कोमतिसचेतनेकृतरतिर्विभ्रेतनं कृतति
सर्वैरेत्वरतेभ्रूनीविवलितेलोकेजनैस्ताद्यतेधात्रास्खिलसमन्वितस्थितिरलं लोकेकृतोमेश्वरः ६१ लिंगस्योर्द्ध्व
रटत्कोकआत्मानंदर्शपत्त्वयं सर्वोधः पातकोनुगगातंपदूतमामिति ६२ ॥ ॥ ॥

नेश्वरः समन्तोधमइत्यर्थः ६० अवस्करेपुरीषेवर्चस्केवस्करइतिमुदसचेतनंसजीवमपितकुलमूषकादिदैवाल्लभ्यात्सकी
निरपराधमेवातितिष्ठेतेनेनिर्बलेयच्छागवृत्तादि तस्सौनिरपराधमेवहतंतिदृशाति भ्रुनाविवलितेयमस्थ सर्वैर्जनैरेत्येलोके
त्वाः द्यतेरयंश्चालंआत्मनेतेनेश्वरः असमर्थः श्वाधात्राखेलनखेलः दुर्विलासकौतुकंतेनसमन्वितापावदापुःस्थितिर्येस्यत
याविधःतनइत्यर्थः एवंसमन्वितस्थितिरितिपाठेनेश्वरःसेवकः ६१ कविन्नदीतीरेतिमोल्याद्घनेमस्तापशिवलिंग
स्योर्ध्वेरटंतंकाकंदस्याकंष्ठिन्नइदनतात्ययेकृत्वेश्नेलिंगस्येति आत्मानंस्वंदर्शपति तिरदर्शपतिकिमितिदर्शपति
नदाहसर्वेषांअधःपातकानांअधोगतिहेतूनांमध्येपदुर्नैगच्छिवस्यभक्तानाणशिवलिंगाक्रमपराणांतत्तेमांमनस्त्वंकाकस्य

अपरः सरसि नरं तं मत्तं काकमपदिश्याह काककेति हे कुत्सितकाक का ककक कद्रुमिः कल्हारैर्मध्ये निमिः कवलिताहं ससा
रसाद्विगुणापेन तत्पाविधः त्वं सरसि कर्दमे भ्रमन् तनू मधुपानारवं अंतरपतिस्वकटुकरवैपदं तन्वंसे आनोहे तो मे शिरसि वेदनाहेतुत्वा
त्कुलमतः शल्यमतोसि ६३ सखायं मतिकश्चिदाह कवलयतीति ध्वांक्षः काकः नरकनिकरं नानाविधममेध्यं कवलयति म.ता

काकक द्रुकल्हारव कवलितगुणाः कर्दमे भ्रमन्नरसि अंतरपतिमधुपरवं पदतो मे शिरसि फलमतः ६३
कवयति नरकनिकरं परिहरतिमः शालयति नरकनिकरं परिहरतिमः शालिकध्वांक्षः परतो स्तमास्मापसि त्वाध्य
तंमवैदास्वदते ६४ विविधवनकुसुमकेसरधवलवपुर्हे सह वदस्वः काकः क्रमिकुलकवलं क्लिन्नमयो कव
लपन्नूज्ञातः ६५ ॥

लिकां ग्रामामपि परिहती जिपन् अतसेस्म यो विस्म यो मास्कपतः कुत्सितमपि राघं मसति पतमास्व स्पतांचे नदेव सर्वदा स्वदते प
पालसुनीप स्तुतं वंजनं तम्नुजामिस्वर्णः ६६ विविधानां वनकुसुमानां केसरैः केसरस्येव रागो इव लवपुः काकः आंत्वाहं सह
ति हस्वः इत्यर्थे इवशब्दः अपोजनं नरं क्लिन्ने कृमिकुलकवलं कवलपन्नू काको ज्ञातः ६५ ॥ ॥ ३८५

६६ आरामाभ्याः महाराणपस्य मदुःस्थाणोमित्यपत्नी धात्रीमिति तत्रमे स्थितो पंको काकः यथा नि शिशुभिर्जने चौरश्चेत्यर्थः नमानस्य दंश
दिशोनिरीक्षते नदन्ति रीत्यर्थः ३६ सरभसैः सारसैः विरलतो पुष्कराणां पद्मानां मकरन्दैः सुंदरेइह सरसि स्फुरता वायुनोद्धूयमा
नधूलिना अवकरेणाद्य सरःस्कंधोपस्यतथाविधः काकः कथं विहरति अनुचितमित्यर्थः ६८ स्फुटानां विकसितानां पुंडरीका
णां कोशेष्वव वपुषि आधिमतस्तत्रूपेहरसि स्थितैः राजहंसैः हहस्पर्शः कथं तनोति कषाः शिला त्वामिराह मन्वोपभुक्तं सुस्थ तथाविधः
काकः पिशाचः आस्मिन्कुपल्वलेउपविश्य राजहंसविदं बना पवि विधाः लीलाः करोति कष्टं हे राजन्नत्वयश्य ६९ वंचनायहाता

तुल्यावर्णाच्छदैः कृष्णः संगताः किलकोकिलैः केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ६६ आरामाभ्यामदःस्थोगोस्थि
नः काकोनिराश्यते चौर्यादशदिशश्चौरोनि शिशुभिर्जनैर्यथा ६७ सरभससारसविदलत्पुष्करमकरंदसुंदरे सरसि
कथमिह विहरति काकः स्फुरदवकरनिकरधूसरस्कंधः ६८ हा कष्टमिह वपुषि स्फुटपुंडरीककोशेकषाहनन्यो
पुस्तः पिशाचः पचेष्वकाकउपविश्य कुपल्वलेसिल्लीलाः करोति विविधाः सह राजहंसैः ६९ हे काक कर्कशरव
क्रकचैकचिन्त नादस्वपुंक नमपिक बुते यथातें कस्मादनर्थकमिदं पिकयाकमे कपुत्राशयातदयितेत्यपहास
सिद्धे ७० आलोक्य पंकजवनेहविलासवर्तकाकं कलंकसदृशं प्रणमारटंतं हा कष्ट शब्द शतनष्टविचेष्टितो यो नोरो
दितिक्रकचके नविदार्यतां सः ७१

दिना स्वलस्य धानादि भागं त्यायेन साधुर्माप्यपदिति शंकयातत्रिराणापरा जसमादौ क दुरं तरवलं पत्यस्यापदेशेन कश्चिदाह हे काक के
ति कर्कशरवलक्षणोपःश्रोत्र करोति हारतः क्रकचः सस्वैकं विकृतस्य तयाहे काक स्वभाग मकाकोमां भुक्तामिति शंकया सदा का
काने वाद्यपसंस्वरविसितत्वेनाह कूस्वरं शंकनं अप कवुपाते त्वरकः पुत्रीमेजी वतिस्या शयाथिकस्यः कोकिलस्य पाकं अर्भकं कस्मा
दनर्थकं वृथैव स्माहि दिपस्माहेतोः कटु भाषसे कणी लस्यनष्टं त्याक्रियमाराणमपि सुस्वरपिकयोषणामनमोरथसिद्धेर्किंतु
यहास सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः ७० काकं आलोक्य कश्चिदाहेति शेषः किमाह तदाह इति हे काक यः कुरुषः तव स्वलानां या
कष्टैः क्रूरैः शब्दैः शब्दोत्रैः नष्टैः स्वैरनष्टविचेष्टितः सन् नरोदिति सः पुरुषस्तया कदुरवक्रकचकेन विदार्यतां अहं तु नतये ति
किमर्थं रटसीत्यर्थः ७१

खलसमायां क्षमन्तेऽपि खलाः पूर्वयोग्याः नैकोऽपि साधुरित्यन्यामदेशेना हविषाराविति विप्रा हसमिः संचरन्ति द्विजा हसमिर्हंसैः प्रस्तुरेव
कैर्मिद्दुभिर्जलकाकेष्व घनेपल्वलेपदिचपलाः कौशिकाः काकाश्च स्तुलन्ताहिंसापल्वलरूपाणां शोभमानयोग्यैः हसन्ति तास्वान कौशि
ककाः त्वत्र सतोऽपि विरोधस्याविवक्षितत्वात् येषां च विरोधः शाश्वतिक इति द्वैद्वैकवद्भावोऽत्र तत्रः शकुनिद्वंद्वैकवद्भावस्त्यैकस्य

विप्राः शकुनिशाराः हंसप्रायेव कामरूपघनेचपल्वलेचपलाः स्तुर्यदि कौशिककाकास्ताश्चादेशा हमस्विता शोभी
७२ कोकिलाः काकसंघातैः सम संहननाकृतिः गदितैश्चक्कलामेति भाषापानिवपीडितः ७३ मदुकु
सुमांकुरदलनेसोऽद्दुमेलकोकिलस्य कुसुमलता नवुकं कः गध्वमधुकबककुक्कुटवापसाहीनां ७४

कः ७२ वर्णतः समाः संवरणाः शरीराच्छादकाः पक्षाः आकृतिः संस्थानं वयस्य गदितैर्वाक्यवाग्भिः ७३ साधूनामप
रोधापि सोऽर्थः स्वः स्वलानामनुसंबंधस्त्वदुः सह इत्यालापेनाहमद्धिति वाय साहानां हंस्यशीमयीति शेषः ७४ ॥ ॥ ३७६

खलसमायां सद्विरोपन्यासोत्सुकं जनं प्रति कश्चिदाह श्रोत्रेति हे कलकंठ कोकिल त्वं चेदंपत्योः रागे विग्रहे मानादिनिमित्ते प्रणयकलहे संधौ संधा
ने हेमन्ते कलं मधुरं त्वत एव श्रोत्रोत्सवमन्तं तव नादं कः शृणोति यत इह पिचुमंदगुल्मकेषु उलूकैः सह सदैव कलहो येषां तथाविधैः काकैः कं
कारघर्घररवैः सर्वेषां श्रुतिः श्रोत्रेन्द्रियं त्वसमागताबधिरतां गतेति यावत् ७५ उपवने रागिणां प्रवरानुरागवतां प्रवरः सुकोकिलशिशुः कोम
लशिशुः कोमलया वाचा कल्याणां महोत्सवसत्कल्याणकथां कृत्वा पापवद्राजीवेन सर्वेषां श्रोत्रहरणामावर्जनेन मनोरंजनं कुरुते तावन्मूर्ध्नां सेराणो

श्रोत्रोत्सवं तव कलं कलकंठ कोऽत्र नादं शृणोतीति इति विग्रहः संधिद्वन्द्वं काकैः सह कलहैरिह गुल्मकेषु कंकारघर्घर
रवैः श्रुतिरगता सा ७५ वाचा कोमलया सु कोकिलशिशुः कल्याणाकल्याणकथायाः सर्वोवर्जनमावर्जनेन कुरुते याव
त्युरो रागिणां तावत्सरागमपोपमित्यविरतं हुंकारमामारवैर्धीः सेराणो पवने निपतन्नमसः सर्वे कृतानीरसाः ७६ कि
किं कोकिलकूजनसिद्धुतरवं हर्षात्समुल्लसितं तव गौवाकोटरतः प्रवेशपयुन मौमूर्च्छितं तेमनः उद्दामैः कुसुमैर्निरंतरत
रैर्नंदं मधोर्जृंभिते हेमंते न कृतास्तुषारतिकरैः शुष्का अमी पादपाः ७७ ॥ ॥ ॥

पतिपत्य अयं कोकिलशिशुः मन्तनयः मम पुत्रः मयापुष्टः मयोज्जीवित इत्यादिभिर्द्रौकारोन्यकारस्तद्रूपैर्मङ्मैरारवैः सर्वे श्रोता
रो नीरसाः निरुत्साहाः कृताः ७६ अयोग्येषु श्रोतृषु सयेपोग्यतादिमतेरागुणोपद्रवैनोत्सुकं कवित्वमपरस्माह किं किमि
ति हे कोकिल तव श्रोतृणां योग्यतादिकमविचार्यैव स्वगुणप्रख्यापनोत्सुकस्य प्रयुक्तावद्भुतं तदुत्तरं किं किं कूजनमित्याबोधे द्वि
चनं गौवाकोटरतः हर्षात्प्रवृत्तेः समुल्लासितं कूजनं समुल्लासं पुनरंतः प्रवेशयते चिरं आयं गुणोपन्यासकालः एते च प्रवरा
योग्याद्रतिप्रमोमामज इदं तु हामैः कुसुमैः निरंतरतरैः मधोर्वसंतस्य जृंभितेन किंतु हेमंते न अमी पादपाः तुषारतिकरैः शु
ष्काः कृताः तथा च नैते श्रुतविगिरं हापलभ्यमित्यर्थः ७७

चित्राः नवाः अंकुराः यस्मिंस्तथाविधे चैत्रमासि या विरहिणी तां वक्ति किं वक्ति किं वक्ति नित्यं प्रशस्ताकृते हे कूजत्कोकिल अयं मधुश्चै
त्रमासः कस्येति अतः अस्मात्प्रकारात्त्वया । आत्मनः स्वस्य मधुः नरोः सकाशात्तु रोच्चैः नवनवेति कुलरवैः कोमलैरुक्तं इदं दुःखप्र
दं दुर्भगमनं तेवचनं केन शिक्षितोसि वनेतिखेदे नहि विरहदुःखितायाः मम मधुः किं तु प्रियया सह कलगायनस्त्वेव रंजनमममेति व
नाव्येतवनवेस्मन्नोक्तिमित्पीडनायै वनवेनपथीः ७८ काकव्रजे काकसमूहे मौनं स्पंदरस्य पक्षादिचलनस्य विहारस्य वर्णस्य वपु

कूजत्कोकिलकोमलैः कलरवैः नित्यं प्रशस्ताकृते केनेदं वनशिक्षितोसि वचनं दुःखप्रदं दुर्भगं चैत्रे चित्रनवांकुरे
विरहिणी वक्ति त्वया यात्मनः कस्यायं मधुरित्यनल्पवनवेत्यस्मात्स्वरोच्चैस्त्वरेः ७८ मौनस्पंदविहारवर्णवपुषां स्या
स्येपि काकव्रजैः काकः कोकिलरषकांति सद्विशेद्दूरात्परिज्ञापते मध्ये मूर्खजनस्य पंडित इव स्याकारमव्याक्षिपः
सर्वोहि प्रतिमानमेति स हृशास्वांतश्चमत्कारतः ७९ भ्रातः कोकिल कूजितैरलमलं नायात्यनर्घो गुणास्तूष्णीमास्व
विशीर्णपर्णपटलच्छन्ने क्वचित्कोटरे उद्दामद्रुमकंदरे कटुरटत्काकावलीसंकुलः कालोयं शिशिरस्य हंत प्रति
सत्त्वेनायं वसंतोत्सवः ८०

पुः गमपत्रस्य च साम्येपि कांतिरुचिरः एष कोकिलः मूर्खजनस्य मध्ये पंडित इव दूरादेव अकाकः परिज्ञापते परिचीयते तथाहि
सर्वोपि स्वाकारस्य चित्तमव्याक्षिपः पुरुषः सदृशात्प्रत्युक्तात्स्वांतश्चमत्कारतः सिद्धोपि प्रतिमानं प्रख्यातिं एति ७९ हे सखे भ्रातः को
किल अयं कटुरटत्काकावलीसंकुलः शिशिरस्य कालः वसंतोत्सवो न संप्रति कूजितैः अनर्घो गुणाः नायाति अतः कूजितैरलमलं
क्वचिदुद्दामद्रुमकंदरे विशीर्णपर्णपटलैश्छन्ने कोटरे तूष्णीमास्व ८० ॥ ७२ ॥ ॥

तत्राश्चर्यमाह दृश्यपतिचित्रमिति एष कोकिलाशिशुः काकीमातरं सत्यत्वेन पश्यति तस्मादेकं चित्रं तद्वत्तरं सैषा काकीमातास्वकं कोकि
लाशिशुं चंचुचरणेन तु ददाति इत्यपरं चित्रं इति अहं सरोवरं यावद्दावचिंतयामि तावत्स कोकिलाशिशुरपि सरसात् तत्त्वा हास सह दृश्य
द्धितुष्टिः स्फुटः उक्तो कोऽभ्यदित्यपरं चित्रं तत्पादि स्वभाव बहुभ्रमोभ्राम्यवान् अतः पादि ग्रीश्चाभाति सैव दिगस्वमाहात्म्य हासं यपवत
इत्यर्थः ८१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६ वहपयेते त्रसराः पद्मकु
मुदोत्पलमंडिते पद्मश्चमरहंसाघसतान्त्र संगेन वर्त्तिताः तत्रादौ त्रयोदशभिः सरस्वप्राधान्येन वर्णोपितु प्रतोति पश्यति हे
राजन्नह इह पुरः आद्रिसानौ कल्हारपद्मोत्पलजालानि नालेषु मृणालार्थे ललभ्दिः क्रीडद्भिर्विचित्रारवैः पक्षिभिः वृतं व्याप्तं अतर

चित्रं मातरमेष कोकिलशिशुः संपश्यकाकीगतः सैषैनं तु ददाति यावदहमप्यार्चितपामि द्वारा तावत्सोपि तथाग्नु
मारसद्दर्शांश्लिष्टोरसादूर्द्धितुपामायाति दिग्धं स्वभावभ्रमगः सैवास्यमाहात्म्यदा ८१ महारामायणे निर्वाणप्रकर
णोत्तरकाककोकिलवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ११६ सहचरान्तऊचुः पश्याद्रिसानौ विवर्बिबितस्वं पुरः सरो मारपुरःस
रोपः कल्हारपद्मोत्पलजालनालललद्विचित्रारवपक्षिवीतं १ विकासितोद्दंडसहस्रपत्रकोशस्थलस्थोद्धुररा
जहंसं पीठद्विरेफद्विजलोकजुष्टं भुवो वगेहं कमलासनस्य २ आकीर्णशीकरकरालदिगंतरालेफुल्लोत्पला
ब्जपटलोदररेणुगौरं आमोदमत्तमधुपद्विजगीतिगानं पानवितानकमिवांबरगे वहंतं ३ ॥ ॥

वसन्तस्तत्र पक्षिकं प्रतिबिंबितं स्वमिव स्थितं सरं पश्य पश्य आद्रिसानुं सरः शोभाति शुपेन मारस्योद्दीपकत्वात् पुरः सरः प्रधानमस्त
द्वाल्मीत्यर्थः १ तदेव सरो विशिनष्टि विकासितेत्यादि द्विः दशभिः विकासितेषु दंडेषु सहस्रपत्राणां पद्मभेदानां कोशस्थलेषु स्थि
ताः उद्धुराः नद्धो भारं धराः राजहंसा यत्र तत्पाइंद्रनीलपीठस्थानापेद्विरेफैः द्विजैः सारसक्रौंचादिपक्षि ब्राह्मणो लोकैः जनैश्च जुष्टं
सेवितं भुवि कमलासनस्य गेहमित्यर्थः २ आकीर्णैः शीकरैः करालानि दिगन्तरालानि येन फुल्लानां उत्पलानां ब्जादीनां पटल
स्य समूहस्योदरस्थैः रेणुभिर्गौरं आमोदमत्तानां मधुपानां द्विजानां च गीतिभिः गानं ऊर्ध्वे पानवितानकामिव क्रांबरगंभे
पंक्तीहारादिप्रतिबिंबच्छलेन वहन्तं वहत् पुरत्वंचकरं ३

वा॰टी॰ति॰उ॰

२७०

क्वचित्तरंतःताराः तरंगा यस्मिन् क्वचिन्मदोत्कर्षात्परस्परं द्विषन्तः अतएव शिविरोपमं गजपङ्क्ति गम्भीरेणामलवारिणा निश्चलात्वा
त्सुप्तमिव सरोजैरुज्ज्वलपुष्पैः कुमुदैश्च गुप्तं शोभितमिव छन्नं ५ करणानुभिः शीकरीमत्तैर्मुक्ताप्रायैर्जलैस्तापं पलायति अपहारय
तीति पापालेतीरेषु सिंहे प्रतिबिंबसिंहा तरंगशंकया जलपानी प्रागल्भतां क्वचिद्वृक्षाग्रादारभ्य जलपर्यन्तं प्रलंबिताभिः स्थूलताभिः प्रति
बिंबदर्शनतिरोधेन सुष्टु टालयतीति तन्त्रया तथा तरंगैर्विघूर्णिता शिलाः यै कोणाः कच्छाः जलसम्प्रदेशा यस्य तथा अनेनैतद्घोरं तं

क्वचित्तारस्तारतरंगभंगं क्वचिद्द्विषन्मद्विशिविरावभंगं क्वचिद्गंभीरामलवारिसुप्तं क्वचित्सरोज्ज्वलपुष्पगुप्तं
५ करणान्तमुक्ताजलतापटालेतीरेषु सिंहेसुलतासुटाले तरंगनिर्घूर्णितशिलोपकच्छं महीतलाकाशमनैतत्
कच्छं ५ तडित्प्रकाशोदरसत्यमेघतुन्नाञ्जनाञ्जनानोज्ज्वलरजःप्रभाभिः रम्यदरध्वांतमयैकदेशं संध्याम्बराभोगमि
वप्रकाशं ६

तकच्छं महीतले अवतीर्णमाकाशमिवस्थितं ५ आस्याः गन्निरसम्नीयामेघाः यस्य तथाविधेन वायुनाच्छन्नं कंपितं पद्मजातं
पद्मसमूहं तत्तदुत्थरजःप्रभाभिः तडित्प्रकाशमिवउदरं यस्य अतएव वरकनःरम्यम्भयः जलबिंदुप्रचुरः अन्यतः ध्वान्तमयः
अंधकारप्रचुरएकोदेशोयस्य तथाविधं संध्याकालिकमम्बराभोगमाकाशसंस्थानमिव अहं मन्ता सूप्रकाशान्तरन्यापप्रकाशं
ईषत्प्रकाशमितिवा ६ ॥

२७८

विसलताभ्यरागनितल्लाक्षरागनिपानिकवलानिशिभूर्तां योषरागपनीइंप्रतिनीपमालानितम्दारेराभ्रलताः भ्रंसाः सर्कधाः येषांत
थाविधैर्हंसैः कालेनस्कत्रसंचयस्तुपेराह्तैश्चंद्रबिंबैरिवस्थितैः आवृतांगीलसत्‌वातावकीर्णाः शरदंबुदानांखंडाबहवः खंडापात्रि
तथाविधं व्योमेव केवलसमीरणामपिलसत्‌किंपुनः सर्वपुणोपपन्नसमीरणामित्यर्थः ७ अस्पहरणः आमोदभरादिवमंदेमेक
रंदसंपर्कात्करलैराद्रैर्वीतैर्व्याधूतस्यपंकपुटस्यजलसंमिश्रितपंकभागस्यपत्यानेपंकस्याधोनपतनेनजलादिमज्जनेनादिष

वातावकीर्णाशरदंबुदखंडखंडव्योमेवकेवलसमीरणमावृतांगं हंसैर्लसद्बिलसताकवलालसांसैः कालेन
संचयकृतैरिवचंद्रबिंबैः ७ आमोदमंदमकरंदकरालवातव्याधूतपंकपुटपाटनपाटवेन उघनमहाप
स्पटावपतीवलेस्वाक्षम्यतवगाश्रितलतोज्झितपुष्पवर्षं ८ वेल्लन्महाकमलपल्लवतालवृंतसंवीजि
तेवलितचामरचारुफेनं रज्जायमानमलिकोकिलगीतिगीतंसद्वृत्तपंकजलतालतिलांगनोघं ९

येपाटवेनतस्पाउघनमहान्यरपपाङ्गतिष्ठाश्रोयस्यास्तथाविधालेखानरंगपंक्तिः स्वध्वनिःक्षाम्यन्नस्यगैराश्रितामिस्तीरलता
भिरुज्झितंपुष्पवर्षं दृष्टानिपुष्पाणिसरः यत्रवृक्षैवपतीवसंतनोतीवेत्यर्थः स्वम्पदिपादिबहुश्रीत्वाश्रयणेनविच्छिन्नेस्वर्तं
नैसरोविशेषणंवा ८ तदेवसरोजसाम्येनवर्णयति वेल्लदिति वेल्लन्तिचलन्तिमहाकमलपल्लवलक्षणोस्तालवृंतैः सं
वीजितैः वलितानिचामराणीवचारुफेनायस्यअलीनांकोकिलानांकोकिलानांचगीतिभिर्गतंसद्वृत्ताःसंचरितपंक
जलतालक्षणाः ललिताः अंगनौघोयस्यअतएवराजायमानं ९

भृंगलक्ष्मणानां श्रेष्ठपात्राणां मनोहराणां हारिमनोहरं गीतं यस्मिन् तथा राजीवरेणूनां पञ्जरागाणां रसो नदीमर्दनकीर्णव्या
प्तं अन्तरवपिशंगं पीतवर्णं तोयं यस्मिन् तुडिंडारपिंडाइवपाण्डुरैः पुंडरीकषंडै रूपसमीपे मंडितं कमलेन तं नदैवन स्थान्
तं हे शिरोमणपुष्पजालं पेन १० एवं विधमिदं सरः सत्संगमो पमेमाति विशेषणान्युभपत्रयो ज्यानि ११ मरुदेशवतिजी
लेन श्यामाशरदकाशिनेतिपावन् हे सौम्य शास्त्रार्थे ब्रह्मनदाकारेणाचरमहाश्वाकारवृत्तिरूपेण परिणामेन १२

भृंगाग्रभाजनमनोहरहारि गीतं राजीवरेणुरणाकीर्णपिशंगतोयं डिंडारपिंडपरिपांडुरपुंडरीकखंडोपमंडितनतोयवना
वर्तं हे १० विविक्तहृदयां मौजोहृदयाह्लादनेपरं रसवत्स्वादुभाता दं सरः सत्संगमोपमं ११ विंविते नमरुव्योमाभाति
दं सौम्यानिमेले शास्त्रार्थपरिणामेन महतामिवमानसं १२ किंचिल्लक्ष्यं नपश्यामि एषत्यरुषमाहतं हिमामिव
भाती दं सारः सरसम्मारसं १३ यथेदं ब्रह्मणोदश्यमविकारादि नेतरम् तथाभसितरंगादिराजमप्यभिवास्थितं १४ आ
त्मानेवौस्थमानानां वक्रावर्तविधायिनां जडाशयानां विषमाहाकल्लोलपरंपरा १५ ॥ ॥

हेमंतेतन्महत्सरः कीदृशं तत्राह किंचिदितिसर्वतो नो हरा एतस्मात्किंचिल्लक्ष्यं नीहारेखवर्णोसाम्यापादनादपगतरूपं १३
न विद्यते विकारः परिणामः अत्रादिपदा आरंभसंघातविवर्तो ग्राह्यः तेन उत्तरत्वादृश्यं किंतु ब्रह्ममात्रं तथा स्वसरसोभसितरंगादि
भोमात्रमित्यर्थः १४ आत्मनात्वेनेवभिहाउत्थमानानां हाइतिआध्याये यथेदं ब्रह्मणापविपोत्थं १५ ॥

कूपवाप्याद्युपाधिभेदेनां महिमतारतम्यमिव नारीपुरुषादिशरीरोत्कर्षापकर्षेण दाम्पत्यादितारतम्यादिभावमित्याह कूपेति
अन्तरं उत्कर्षापकर्षतारतम्यं १६ जलेजातिजन्मपेषांपद्मोत्पलादीनां लड्योरभेदाज्जडाज्जातपद्मानां पाति भेदाक्षेत्रेषां
बांधीन जीवोऽस्य जलेनाभिन्न सद्वास्य सरसः पद्मादीनां तत्र देहानां च जन्मीर्दर्शनात्पाः लहर्यैस्तरंगाः मोगोत्साहाश्च तम्रूभेदाश्चाति
शयेन संततातिश्वाव्तोतुल्यानि इच्छाद्वेषादिवृत्तीनां वलितानि परिवर्त्तनानी वासंख्यातानि कमलानि संकलयितुं गणयितुं कोनाम
शक्तः न कश्चिदित्यर्थः १७ पद्मानि वरोपितप्रतीतिचित्राणीत्यादिना इतः परं ग्रापेराम्यापदेशाः जडहंगमस्यजनसंबंध

कूपवापीसरोब्धीनां दृश्यते याद्दृगन्तरं नारीपुरुषतोयानां विद्धि पद्मादृगन्तरं १६ जन्तोरिवास्य मनसो ज
लजातिबंधजीवोऽस्य जन्तेरदृशालहरीभ्रमेराश्चावर्त्तवृत्तिवलितान्यतिसंततानि को नाम संकलयितुं कमला
निशक्तः १७ चित्रे विजृंभितमहो जडसंगमस्य पद्मोऽपि पत्रिजगुणाननुगुणानि वेषः अतःप्रगोपयति कंट
नलेनि वेशपसर्वस्य दर्शपतिदुर्भगा कंटकौघं १८ सच्छिद्रैरहहैः सूक्ष्मैर्गोपितैर्नालसंयुतैः अनल्यैरपि
निःसारैः पद्मस्येव गुणोरलं १९ महता कुलपद्मानां गुणसौंदर्यशालिनां प्रभावं नास्ति संख्यातुं वासुकेरपि
शक्तता २०

स्यमर्र्वस्मागमस्य चाविजृंभितं चित्रं आश्चर्यम् तं अहो नकुतः पद्मतःस्वःसद्गुणानिधित्वेन प्रहिद्धतमःपद्मोऽपि
ज्ञानसौरभ्यसौंदर्यमकरंदादीन् अगुणान् दोषानिव मुकुलितः सन् कंटकेति वेश्य अतःप्रगोपयति दुर्भगांकंट
कौघं च बहिःसर्वस्य जनस्य दर्शयति १८ येनुशहस्य गुणाशहवाच्या सीत वसत्स हक्षाः सदोषागुणास्तु सर्वेऽपेक्ष्या
एवेति प्रसंगादाह सच्छिद्रैरिति सच्छिद्रत्वादिदोषदुष्टत्वात् अलंउपादेयतानास्तीत्युपेक्ष्याइत्यर्थः १९ कुलापद्मा
नांपद्मःशोरभेराकुलप्रख्यापकानां वासुकेःशेषस्यापि २०

तस्यपद्मस्यसर्वेसौंदर्यादिदेवतायाःलक्ष्म्याअपिशोभासंपादकत्वापेक्षाअन्यार्थसापद्मशासौंदर्योत्कर्षोकिंचिदधिकाकाभवेत॥ तत्साम्यंकस्यवाभवेदितिपाठेतुस्पष्टं २१ एतयोःकमलोत्पलपंडयोर्जडेनजलेनजडाश्रयेननावद्दस्पर्द्धरूपमौत्स्यैलक्षणा चरतिःसमा किंतुसिताऽसितार्भ्यारूपाभ्यामेववैसादृश्यंवैलक्षण्यंभवेदितियोज्यं २२ सरःसुफुल्लस्यपंकजवनस्यनवोदिताभ्रीः

हरिवक्षोगतालक्ष्मीरपिशोभार्थमेवयत् विभर्तिकमलंहस्तेतत्साम्यंकस्यवाभवेत् २१ सितासिताभ्यांरूपा भ्यांकमलोत्पलखंडयोःवैसादृश्यंभवेकिंतुसमाजडजडैनयोः २२ साम्यंनफुल्लविपिनेनसरःसुपातिव्योमानना रकयुतेननचेंदुवृंदैः नत्पदूधूविहसितानननशोभयेतिफुल्लस्यपंकजवनस्यनवोदिताश्रीः २३ येषांपुष्पल तास्वादेरनन्यमनसांगतो भृंगाणांमाधुरायामितस्वसुभगोनमाः २४ चूतचारुचमत्कारंचंचरीकाश्चरंतिये नए वसचमत्कारादन्यत्रेजातिपूरतां २५

शोभाफुल्लेनमंदरादिविपिनेनसाम्यंनयातितारकयुतेनव्योम्नापिसाम्यंनयातिएवमिंदुविंबैरप्येकत्रमिलितैःसाम्यंनयातिकिं तुनरूपंतीनोवधूनांवेहसितयुक्तयाआननशोभयासाम्यमेतिलभतेइतिएतदुद्धृत्यर्थोपूर्वोपमाननिराक्रिया २३ भ्रसंगाभृंगा णांलीयतियेषामितियेषांभृंगाणांपुष्पलतास्वादेरायामिरीर्घ्यंआपुर्गततेभृंगाएवसुभगोत्तमाःहेसुभगेतिपृथग्भपदंवा २४ चूतस्यचारुचमत्कारंसुगंधिमकरंदरसंनवांकुरकषायरसंचचरंतिआस्वादयंतियेभृंगाःकोकिलाश्च २५ ॥ ॥

पद्ममकरंदास्वादिलोलभृंगाः वनांतरसंकाशंगान्कृतीवेत्याह मत्ताइति येभृंगाः भ्रमरांगांहंसंतिजन्मेतिशेषः कमेयाःशोकवल्लीविटपा
वा १६ येनमगेरापपयोदरेषुषितैविहंतं उल्लसितंप्रसूनेवसंतभृंगाः शिशिरेदिवसेषु नरुपुष्पकेषु भावप्रीतिं कथं करिष्यति १७
मुकुलपदेनैवाफुल्लत्वेलब्धे अफुल्लपदं विकासोन्मुखत्वार्थं स्पष्टलसाम्योपपादनार्थं १८ हे भृंग हे भृंग त्वं विविधपुष्पमधूनि
आस्वादयन्सकलशैललतागृहेषु नित्यं भ्रमन् अद्यापि किंतु तेषामपि मधुलंपटत्वात् दुराशयोसि अद्यापि वनेभ्यः सारं नोपगच्छसि वा
कष्टमितिविदेमन्ये इति वितर्के नहि सारलाभे अपरितोषो भ्रमणं वा संभावयितुमपि शक्यमिति भावः १९ कमलकुलेपद्मवनेक

२५ भृंगाः सत एषा शिशिरेदिवसेषु भावं कष्टं करिष्यति कथं नरूपुष्पकेषु ॥२+

मत्ता मधुमदामोदैः पुष्करेषु रतां तिये तुष्पामांगतितरस्वादे भ्रमरा गांहसंति ते १६ येनोषितं विहृतमपुल्लसितं प्र
सूनेपरो[illegible]मधुराशिकोटरकोमलेषु १७ अफुल्लमल्लिकोद्दाममुकुलोपरिषट्पदः शुपदैते कालसदृशाम्बूल
मोतइवांधकः १८ आस्वादयन्विविधपुष्पमधूनि भृंग नित्यं भ्रमन्सकलशैललतागृहेषु नैघापि तुष्यसि किमंग
दुराशयोसि मन्ये न सारमुपगच्छसि वा वनेभ्यः १९ कमलकुलकवलकोविदा गच्छ सरो मधुप मारुद्ध वरदरीवदरीं
देहं कुरु कंटककक्कचैः २० अतसीकुसुमे कुलपदलवलये विकसिते वतापिच्छे परभागमेहि मधुना नाम विहर
सीवपदितः पुरुषः

वलनं कवलो मकरंदास्वादनं तत्र कोविद हे मधुप त्वं सरः पद्माकरं गच्छ सूक्ष्मं मकरंदपुष्पं स्वदेहं बदरीवदरीषु कंटककक्कचैर्वि
दारितं माकुरु २० हे मधुप यास्तु हे मंतशिशिरादि कालकलासु कमलानि नलभसे नास्वपित्वदृशो सदृशो अतसीकुसुमे तथाकु
वलयदलचलये तथाविकसिते तापिच्छे तमालेच यथा योगंप्राप्तेन मधुना आयुषः परभागं रहिस्यापय यथापंडितः पुरु
षः स्वानुरूपप्रभुसमाजाघलाभे विसहहशिप्रभौ व सन्नपि विद्वत्सापेव हातिंर्विरातकुले तद्वदित्यर्थः २१ ॥ ॥
नं

वा॰री॰ति॰उ॰

३५२

तत्र हंसमालां वर्णयन्दर्शयति पश्येति हे राजन्सरोनाम्नि नलिनीनां केसरैरुपभुक्तैस्ततस्समानवर्णाः स्वपक्षाग्रिया शोभया पालि
ता हंसमाला लक्ष्यत्वात्कमलावल्लीर्सेमगायनविर्गंभीरं कूजितं यस्यास्तथाविधा सितांपश्येत्यर्थः गायनमित्याप्रिप्यानामा
वञ्छांदसः अथवा भगवन्नाम्नि नलिनीकेसरैः श्रियालक्ष्म्या पालितां यथार्थता समगानमेव कूजितं यस्यास्तथाविधेति देवाद्

पश्यैतां नाम्नि नलिनीकेसरैः पालिता श्रिया । हंसमालोर्द्धश्रेणीमेलौ सामगायनकूजिता ३२
दोलाकमलनीडस्थां दृष्ट्वा देवप्रतिबिंबितां । हंसोहंसीमनुसरन्मंडलेनेह चेनति ॥ ३३
माम्हत्कस्यविद्देवाराजन्व्यसनिनामहं पश्यैतां बिंबितां हंसो हंसीमनुसरन्मतः ३४
हेलया राजहंसेन यत्कृतं कलकूजितं नतद्धर्षपातेनापि जानेत्याशिक्षितुं वकः ३५ ॥

एवमास हंसमालापरतया व्याख्येयं ३२ दृहसरोमंडले देवे हंसीमनुसरन्हंसः प्रतिबिंबितां दोलासदृशे कमलनीडे स्थितां हंसी ३८१
दृष्ट्वा तत्पतनभयाज्जनस्य कयानचेतनतिम्हच्छिनोमदित्यर्थः ३३ तादृशीं स्त्रीं व्यसनितां निर्दतिमामहृदिति अप्पदीक्षितैव
कारः ३ ४ ३५

आकरो जन्मस्थानं आकारः स्वरूपं आशनमाहार आदिपदात् आसनबलादियोग्यत्वं इतरहंसस्य राजहंसस्य च आसंतं अंतरं तारतम्यं
दूरं विप्रकृष्टं पत्ततो मानसे स्वर्गापुष्पवने क्रीडति स पृथिव्यां च निम्नजलपुत्ताः स्वादंति स बोध्यः स्यात् ऊर्ध्वमार्गेन नभसः संचरंति नान्ये इति भावः
राजहंसास्तु नेच्छंति सरसीलीलां तिस्रनोऽस्मिताः ३६ शुक्लेनपक्षेण चंद्रः शुक्लाभ्यां पक्षाभ्यां हंसः ज्योत्स्निष्ठितः कुमुदस्य नामाकारस्य भासकः वि
कासकश्चन्द्रः शोभाहेतुर्हंसश्चेतिनयोः साम्यं ३७ उन्नालाः पाः नलिन्यस्तन्नालकश्रीः कदलीस्तंबैः संकुले कदलीवनप्राये पद्म
नेविहरतां हंसानां लक्ष्मीं शोभां मानिपुन्नानोर्थः नान्यः शीलकथो गेन ऊर्ध्वः तनालाघात् दपमलक्ष्मीमान् लिनीतस्याः प्राणायाम

समानेष्वाकराकारजातिचेष्टाशनादिषु हंसस्य राजहंसस्य दूरमप्यंतरं ३६ शुक्लपक्षस्थितो ज्योत्स्निकुमुदाकारभासकः आकारपतिचेतोपि हंसश्चंद्र इवोत्थितः ३७ उन्नालनलिनीनालकदलीस्तंबसंकुले वनेविहरतां लक्ष्मीं हंसानामेति कः खगः ३८ तरंगचलपालीलशीकरोत्करहारिणी कुमुदोत्पलकह्लारपुष्पसंभारसुंदरी ३९ भंगलोलालकलतारसात्सारसनूपुरा वर्तुलावर्तनाभीका चलद्वीचिविलोचना ४० प्रतीक्षमाणा दयितं रसपूरकरं धरं नाशिघस्रसरसी चारु हंसकाम्यं विराजते ४१ हे हंस मधुकककाकशशारससारैमात्वं सरस्यविरते कुरु वासमेकः आपद्यपीह समशीलवयोवचोभिः श्रेयः फलाय भवति संगतिरात्मवर्गैः ४२ ॥ ॥

भ्यासाद्विकासेन कदलीवघलंमनं तत्संबलस्तंकुले प्रागुक्तद्धपत्पन्नश्चपलसरोवनेतिरल तत्रिविध तापनिरतिशयानंदास्वा
दनेन सदा विहरतां हंसानां यतीनां जीवन्मुक्तिसुखसाम्राज्यलक्षणां लक्ष्मीं संपदं खगः देवोपि कः प्राप्नोतीत्यर्थः ३८ इ
दानीं तां सरसीं नारीसाम्येन नरूपनुत्प्रेक्षते तरंगेत्यादिना तरंगा एव चलपापस्याः लोलैः शीकरोत्करैः हारिणी हारवती ३९
भंगा एव लोलालकलताः पस्याः ४० रसो मनोरथः जलं च तस्य पूर्णो पूरस्तत्करं धरं पर्वतं प्रतीक्षमाणा प्रतिमुखमी
क्षमाणा हंसकाम्यां संजीराभ्यां हंसपोताभ्यां च ४१ प्रसंगात्कश्चिदन्यापदेशेन कंचिन्महात्मानं हे हंस सत्वं मधुजे
लकाकः बकः प्रसिद्धाः काकश्च स्वरूप तद्रूपायेशारा रवोद्धिंसाल सारे तस्माधान्ते सरसि एकः वासं मा कुरु पतः इह आपद्यपि सम

अन्यः प्रसंगाद्दाहयादेति पादैराक्रांता महेमानामत्तकतल्पेन तथापद्माकर एवैकआलयोपस्यतथा कह्लारादिलताव
धूनां हि भोगश्रृंगारवान् एष ईदृशप्रभावोपि भंगः विधेर्दैवस्य वशेन शिशिरानौ लोठन्नतो चलादयश्चास्वादयन् हनूश्चुक्षोबक ह
राचरति बकति सर्वप्राणिपादकेष्वस्याचारेष्किंचिज्ञायते किंप्रश्न हो इति हवेरास्थिदीविपद्गमहेश्चिदिरपिमनः देयदीयते

पादाक्रांत महेभमत्तकतल्पः पद्माकरैकालयः कल्हारोत्पलकुंदचंपकलता संभोगहो भाग्यवान् भंगोप्येष
विधेर्वशेन शिशिरे लोठन्तास्वादयन् शाते भुष्कान्तकल्पहा तु विपदा दैन्यमनो दीयते ६२ पुत्रस्नेह इलोदरेषु
तितरत्नार विरं संस्मृते हं सस्त्यां सविनु अन्नालग हनेहं चारिणामोमया भुक्ताहार मिवाल्लिनादि किरति स्वेवा
शिविं दुत्कर मध्याह्ने शिशिरं विकासि सह सान्द्रं स्फुटं दृश्यतां ६४ ॥ ॥ ॥

६२ मोराजन् हंसस्यांसाम्यांपक्षाम्यां विनुन्नेनालवनेप्रविष्टेनमया प्राघुतिघोतमानेपद्मदलोदरेनिविष्टस्यपुत्रस्य हंसपो
तस्यतरत्नितः स्मरन् मौरंउच्चैः स्वरं स्थापितरं प्रतिपदं च नं तस्य दर्शनार्थ प्रेधकसमवधानां संस्मृतेकिंतध्वनेन दाहशुक्ते
ति हेलात अलिनी भुक्तमुक्तामपद्मासरस्विवस्वंबाशिबिंत्कारंविकिरति म्लानशिरामागे मध्याह्ने कालेपि सहसा विकासि
शिशिरं हिमे स्फुटं प्रामसंदृश्यतामिति ६४

हे राजन् इह सरसि व्योम्नि आकाशे इंदोरिव चंद्रवत् सौम्ये प्रसन्ने कररिणिभिः शुभ्रकं सर्पतः गच्छतोहं सस्य अंसाभ्यां पक्षाभ्यां हतानि पा
बुनालानि मत्स्यवलनवलक्ष्यशोभितकंपं कां यानि पुष्करपुटानि हिरण्यगर्भहननपुष्करपुटादिवये जलबिंदवः आस्योपरि भ्रष्टास्तान् जल
चरा मत्स्यादयः तृष्णाः संतः गंगावारिवत् आस्वादयिष्यंति ५५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तदशोत्तरश
ततमः सर्गः ११७ बकमद्गुमयूराणां पांथानां च वियोगिनां मत्स्यानां चालकानां च चरितं अभिहवर्ण्यते प्राहेति बकशब्दस्याग्रे
वर्तीरित्तु कल्योक्तिः १ अत्राप्यस्यापदेशीकर्णपः प्राप्नुवन् हे वक कलेवरतोहं मद्वाणाहिमद्गुतोहदादिहो चत्रपेत्याचाहं हेमश्चेत्पर्यः

व्योम्नीदोरिव सौम्यवारिणि तिवोरंतिः शुभ्रकं सर्पतोहं सस्यांसहता बुनालनालिकंपं कस्तैः गंगावारिवदत्र पुष्करपु
टानत्रस्तादिवास्योपरि भ्रष्टा पेजलबिंदवो जलचरा तृष्णाः पिबंत्याकुलान् ५५ महारामायणोपशमप्रकरणे हंसवर्णनोना
म सप्तदशः सर्गः ११७ सहचरसहचर्यैः क्रमैराक्रत्नुः निर्गुणास्यवत्कस्यास्य गुणस्कोतिद्दृश्यतां पश्यावृषं स्मारयति
प्राद्युहिजितित्रिभुवन् १ बकहंस इवा मातिहरस्योपहतौ हृदं नकृतसंत्वं वाणी चरंपः स्राहं हो भवस्तुं २ गंभारवा
रिगर्भमत्तजलचारंये प्रविश्य प्रविश्य प्राग्मत्स्यान् ग्रासंते च चतुरतरपरं जग्धवंतो विदग्धाः तेकेनाप्यपघादि स्यामि नति
मिगात्रिताः कालप्रक्रमे महिम्ना नाक्रामंति क्रमस्याः सुहरमवापुरः पंगवो मद्गवो मी ३ स्वं विहन्यत्ते लोकः स्वार्थेन
तिप्रदर्शयन् मद्गुर्मद्गुलतापातद्द्योवं लोतिदुर्जनः ४ ॥ ॥ ॥

२ हे चतुरतर मत्स्यवधे विदग्धाः पंडिता ये मद्गवः प्रसृता जलचरापस्मिन्नाप्याविधे गर्भे प्रविश्य पुनः पुनः प्रविश्येत्यर्थः प्रा
क् गिलनसमये मत्स्यैः ग्रासाभ्यवधो येषान् यथाविधाः संतो मत्स्यान् जग्धवंतो भक्षितवंतस्ते मीमद्गवः दिष्टादेव वशात् केना
पि महिम्ना मत्तैस्तिमिभिर्मत्स्यैर्जातिभेदैर्गिलनजंगमिताः संतः स्थातिरूपकालपुक्के पुक्के आक्रमरोनीरे क्रमेणा पंक्तिवैधे
नस्थिताः संतोऽपि पुरस्तीरप्रदेशागतं सुहरमपि मत्स्यं पंगवः संतो नाक्रामंति आक्रमंपोणित्यर्थः ३ दुर्जनैर्लोकहिंसनेन
स्वार्थसंपादनं मद्गुभ्यः शिक्षितमिति गम्यं तरेणाह एवमिति एवं मद्गुवदेव स्वार्थेन वांछितेन लोको विहन्यतेहं तेपुन्यतेइ
ति इममर्थं प्रदर्शयन्मद्गुमेमगुरुमद्गुलसमावं पश्यामः इति एवं दुर्जनः मद्गुलोतिप्रशंसति ४ ॥ ॥

अत्र नयप्रसितउत्कंधरः उत्थरः प्रकृतकंधरः वितनौ निर्मलो चारुपक्षौ पक्षस्थितया विघोषंपुरो वनादृहंसस्वेति मन्नस्त्रैः प्रतीतो निक्षिप्तो बकः प
दाः असौ इहमस्मी पल्वलजलाच्छफरीः हस्ता तिनदा बकौ पप्रितिलोकैः ज्ञातिः ५ पल्लला दोपनस्यार्थे आतिबहुकाले विलोला नृ अ
त्रैवसरहित पोऽमान् बकान्विलो कयन्नात्म धर्नेचरित्राका चिनष्टवनिनातत्थे वत्र अस्यत्र आतिबहुकाले विघ पलांपचेनविलोला

उत्कंधरो वितननिर्मलचारुपक्षो हंसो यमत्र ननमसीतिजनैः प्रतीतः गहस्ता तिपल्वलजलाच्छफरी पदा सौ ला
गसदा खलु बकोपमिती हलोकैः ५ आतिबहुकालविलौलानवलोकयबकांस्तपोऽमान् अत्रैवाभिमिरस्यां
लष्टवतिविनाशिनाधूर्तान् ६ अत्र जलेहि महलाः पश्येनाप्यहरंतिसिलपवान् इच्छतिता अत्रै
गतुनाहंतेव त्वमात्रज्ञाप्रिति ७

नत्रैवतपोऽमान् आतिमिरस्यान्तर्तिमिरोदयपर्यंत प्रतीक्ष मारणान् धूर्तान् विलोक्य विस्मितामूदित्यर्थः ६ पांथस्त्रीप
प्राहारितिः पश्यंतेन्पांथप्रत्याह अत्रेति हे कांतअत्रास्मिन् जलेहि मेरालंहलयं तिनपाणापयंति तथाविधो एनाः पामो
णाव त्वः होतिहपथकम्हमाहलास्वमहेलाइतियासिनपथानपहरंतिलंगाः अनुगंतुंदृच्छहिनेनअहंतेवत्वमार्गेपा
नइतिहतोरहंप्रज्ञामीति ७

एवंवादिनीं कुपितां तां कांतां अनुनेतुं एष पथिकः पथिकुसुमलताकुहरे केलिनीरवने पलपर८ प्रार्थयते हे नरनायक त्वमेव लोकपे
तिहृपोऽन्वयः ८ इममेव पथिकमिथुनचरित्रं प्रागल्भ्यात् कथयंती वारांगनां राज्ञे दर्शयति इतीति ९ शराहूतां हिंस्रा तां निषादाहीनां
बुद्धेः संकरः मेलनं प्रीतिरितिपावन् १० कीं ईदृशपतंगः किटिकेनीति रोति किटिकिटायते डांजंतादिवार्थे निष्ठान्तकरोऽन्वर्थे क्यङ् इ-स्कि
टिविटायते इति पाठे स्फोटयति विमोचयति पक्षाविति स्किटिं चवेकिटायते केटनीति क्रिटः कंपमानः हहवावराति पुराणास्य प्रोक्त

कुपितां तामनुनेतुं पलंपरः पांथपुरुषपथिकांतां अवलोकपनरनायकुसुमलताकुहरकेलिनीरवने ८ इतिहा
वभावविलसितविवलनको पाद्धृहि हसितानि कुर्वाणा वस्वनिता कथयतीति हृष्यतोराजानं ९ बकमहुशराहू
तां नित्यमे कौक सामपि संकरोति मयो बुद्धेमर्त्यं विदुषामिव १० चंचमेवं जरीटस्यकारः स्फिटिकिटायते दो
भाग्यस्य पुराणस्यतैः पताके वोच्छ्रितोऽन्नेते ११ तारंतीरतरौ सरोति नरलोपा वद्धकः प्रोद्धस्तं स्तावत्पल्वलगो
ष्पदे बुकलिले पावद्धलाद्दे हकं मज्जत्याप्रियवक्षसीवनिप्रतां त्रातेष्पफ पीध यातहृदं गेनमहापदी हहिमनेना
न्यन्द्वे सोऽस्वदं १२ बकाजगरमहुनां हहि यापाशितान्धतिः अचर्विततिगीर्णां नोमन्वनि द्रोपमे पता १३

चितस्य दौर्भाग्यस्य पापस्य उन्नतेऊर्ध्वमार्गे उच्छ्रितापताके वपल्वलतीरतरौ प्रोद्धसन् हा बकः पावद्रोति कूजति तावदंबु
कलिले ईषज्जलाढ्ये पल्वल गोष्पदे पावद्धुलात्पावहितिसा कल्ये प्राप्ते नेत्यर्थः ॥ प्रियवक्षसि रागादिवमयात्मज्जंत्यापशकपोन्न
त्वापिलवदेह कंन्नाते इह संसारे महापदि पापात्पांहृन्दंगेनमते परितादन्यमहो स्वदं प्राप्तांभवेत तयात्वमत्वापितया कृतेस
देहरक्षणानुचितमेवेत्यर्थः १२ बकाहीनां हृदिउदरे प्रविष्टानां अचर्वितं निगीर्णानां मत्स्यादिप्राप्तिर्नो पा धृतिस्थि
तस्थितः सातिद्रोपमा सुषुप्तिसदृशी मूर्छैवेति मन्ये १३

सलिलास्सपानामस्यारीनांआसन्नमकुबकादिदर्शनेनपमदंभवतिनस्पमपस्यागतः आशानिपातमपुनोमंगोमपूतानिवाल्यमेव अदः रहस्यमेपुराजातिस्मरेणमस्यादियोविदुः स्यानिस्मरनाविदुषास्याशुमजमुकंनासमानितिमनव्यानिस्पर्थः १४ नेत्रश्रीत्रशोभावलात औलौमनमरेसतिसम्पगवकीर्णानिनवोत्पलानि केतकानिचये सपावि धानमुः मधमृगानलोकंभिपाजनेसमवलोकदर्शय १५

आसन्नमकुबकगन्धविडालसर्पोदृश्यामयंभवतियत्सलिलाशयामां नस्पापतनस्पानिविशानिपातमंगोजातिस्मरेणाविदुषोक्तमदःपुराणे १४ इहसरोवरतीरतरोस्तले कुसुमशालिनिमुग्धमृगास्तुरः समवलोकपलोकमलोबलापुनिविकीर्णनवोत्पलकेतवात् १५ वहरमोन्वतन्विनत्वातोपर्णिंद्रप्रपाचते सपरयतितेनास्पमहात्मानिरिविलोमहो १६ मेघानन्दसरं स्येनमपरासनपाइव मलिनोमलिनस्यैवपुत्रइत्यनुमीयते १७ मृगानालोक्यपथिकश्चिंतयन्दपिनेक्षतो पुरस्येषुपदार्थेषुपंचपुत्रिकतांगतः १८ ॥ ॥ ॥

वहरमपरः प्रोक्तान्वितत्वाहस्त्रद्राशुपत्वादिंद्रतोपंप्रपान्वतेपाचेर्हिकमेत्यादिंद्रोप्यकंपितंकर्महइंद्रःतेनप्रोक्तान्वितत्वगु णः
तोनसंतुष्टः सन्तुभस्यप्रीत्यैनिहिवलामहीतोपेनपरयतियतोमहात्मानस्तुदारइत्यर्थः १२ स्तनंपिबतीतिस्तनपावत्साइव
१७ येननिर्मितप्रत्रिकाद्रुत्पतानिस्त्रोपतानितिपावत् १८ ॥ ॥ ॥

किं सर्पस्य दौरात्म्यं आयथाशिखिनो दौरात्म्यं तत्र जाने १९ तत्र लीलारसे पातनिः शिरोनमनेनतन्नीतिनः २० २१ विस्मृताः विश्वाशि
नाः मुक्ताः पेतनम् द्रावेने व इह वने पयोनिधिरिव कलापिनां वपूरतानां विलासमनः अनेपितानमेघः पश्पेत्पर्थः २२ हे चकितचात
कते वना वनौ गोक्षेपा वकदूषिता हं भाविनपावकाम्भूफकनरुकोटर वाम्हनिर्यधमूखिता आनि मामिनामुल्लापन हि मवति कद

शिखी वार्पपिनादतो मत्तेर्मुक्तो बलाद् हि दौरात्म्यं तत्र जाने किं सर्पस्याशिखिनो नघवा १९ सज्जलाशापमी
काशं वस्त्रावहीमहत्त्वरः पिब त्वं वसन्ति षु तं म व्योतत्रनिभातिनः २० लसत्कलापज्जलदाः पश्यत्तं
ति बर्हिणाः धुन्वानाः पिच्छकोटीर्दुमाहृष्य पोतकाइव २१ वरवनेवनवातविसारिणां चपलचंचरकुचाहत
रंगिणां इह पयोनिधिरिव कलापिनां विस्मृत मुक्तनयेव विलासतः २२ चरत् तानि पिबांबुवनाव नौ कलप
विश्रमणां कदलीतले चकितचातकपावकदूषितानहि मुल्लापभवत्पतिमामिना २३ नायमम्बरमकरालय
वारिपूरशोषपूरशोजलधरोंबरमारुरुक्षुः दावाग्निदग्धवनपादपकोटराग्रधूमावलीवलयत्स्थितएष शैला
त २४

ली वनसंतिहिता विशीतलहरिताः तानि चरकुल्या दिष्टं बुपिब कदलीवने विभ्रमाणां कलपेत्यन्यापदेशः २३ हे मम पूरस्राप
मतेमहत्स्यमानः अंबरमालरुरुक्षुः परार्थः मकरालस्य समुद्रस्य वारिभिः पूरितोदरोजलधरइति नेभ्रांतिमोभूत किंत्वेषः दावाग्नि
नादग्धानां वनपादपानां कोटरोत्थधूमावलीय लपः शैलाद्युत्थितलक्षा चास्याने तेन तारं हं भ्रमद् इत्यर्थः २४

आनन्दसंमोहमं वा येपिबतो मयूरस्याशासं कश्चिद्दरापुत्रियेनेति येन आह्लेनाये येन शारत्काले पि शिखी मयूरो वारिभिः संतर्पितः सवर्षाणु
वर्षितो वपिस्त्रोनमयूरये दिनिप न चरित्रेनत् बालं लोकानां क्रूद्राणामपि बोधितेनमहत्मनस्य श्री दार्प्य योग्ये समयेप्यार भामिरमणोदार्यं समये
स्य पामरैः कृतेनहासेन सज्जनजनः दुस्थो दुःखितो भवेत् इतिस्वं विचिंत्यबहूमयूरः आत्मनस्वघेवाभिस्थिलेकालेनेनुसमभ्युघनरघु
काद्द्यपद्ये: २५ नाहि समयूर: किमनुचितकारीने त्याहस्फाटिकविमलमिति शिखीतृषाकृत्यन्नपिमाहस्फाटिकविमलंमघनोदरनिर्गतं

येनाह्लेन शरद्यपि शिखी संतर्पितो वारिभिर्नो वर्षास्वपि मूरयेघ दिसरत्नद्धालत्तो कोविंत आरब्धं समये स्य
सज्जनजनो हासेनदुस्थो भवेत् बहुस्थानात्मघैवनेनुमाविलंकालं समभ्युघनः २५ स्फटिकविमलंपीत्वातोयंघनोद
रनिर्गतं पिबति न पुनर्मार्गे रूक्षं पल्लवापि शिखोजलं स्फुरति च घनेस्मत्वामस्वापि विपद्य तेवुरावतिजनेबहूशानांश्च
मोपिसुखावहः २६ इहानिवाहयंत्येते मार्गे दोस्पंघनागमे कथाभिः पथिकाः प्रायो विरहग्लानीवितं यथा २७

तोयं पीत्वा पुनर्मार्गेस्य कर्दमं जलं नापिबति नहिसकुतोनतृषात्रियते तत्राहस्फुरतीति सघनेमेघस्मत्वाहं करक्कुर्वन्सति नापिच
विपद्यते म्रियते यतो युगाव तिजने बहू आशापेतेषां श्रमोपि। सुखावहः एवनदुःखदइत्यर्थः २६ कान्ताविंयोगिनां पथिकानां
वर्षा सुकुचित कपालापादिना कष्टेन कालयापनं यथा आत्मज्ञानहीनानां म्हर्खोणां जन्मयापनं तथाइत्याह इहेतिएतेपथिकाः २७ राम:

कह्लारपत्रनिबद्धपयसां च भारानाराय बालिकास्तरुणपल्लविताः हेमाघपद्म २८ इदं भारजातं किं किमर्थं नयथ इति पृष्टाभिस्ता-
भिर्बालिकाभिः स्वस्यप्रवृत्तिमनुत्तरमुक्तं हे पथिक वयं विधिना व्यसनज्वरतप्तपापाः बाल स्वस्ति पाचनदुपचाराय कमलोत्पलादिभारस्य-
नयाम इत्यर्थः २९ अथ युक्तं त्वक्तां तेषु रागरक्तहृदयास्ताः स्वाः प्रतापथिकानां स्वगेहस्थाः प्रियाः स्मरतापं अनपनूतदर्पं
स्वसंस्कारो त्वेधकत्वादिति भावः ३० तत्र कश्चित्पथिकः स्वप्रियां स्मरन्नाह सेति सुस्निग्धापेघनानिघालत्वक्षरोलनोभिः पूर्णाभागानेषुसु-

पद्मान्नताय सरसः कमलोत्पलकुमुदबिसमृणालानां कह्लारपत्रपयसां भारानाराय बालिकाश्चलिताः २८
किमिदं नयथेति ततः पृष्टाभिस्ताभिरुक्तमेतस्य व्यसनज्वरतप्तपापाः पथिकबालस्वस्य इति २९ अथ रागरक्ता
हृदयाः स्वनमरविततविलासललितांगपः पथिकानां स्मरतापपंभूपोप्यनयतप्रियाः स्वगेहस्थाः ३० सान्द्रं नेमकां-
नाह स्वा सुस्निग्धघननतनतः पूर्णार्कं गात्रं च भूपगह्ने प्रलपति भुवि पतति स्खलति ३१ भृंगावलीकुवलयावलिता
कुपात्रं हं प्रेषेमारा नलिनी मधुपानमत्तः हा वाति तीरतरुपल्लवलास्यलक्षं संमुग्धशङ्करागगीतगुणो नमस्वान्
३२ महारामायणे हरिरामपूरवकमण्डावराननामसर्गः ११८ ॥ ॥ ॥ ॥

घं घनरवत मद्व पूर्णामंग हन्नं च हस्ता मम कांताम्र लपति भुवि पतति गच्छंती चाच्छि स्खलति तन्नमिति संभावनायां ३१
भृंगावल्या कुवलयैश्च आवलितेन जलसंरोन पानपात्रे तासंप्रेषेमरां पन्नलिनी मधुतत्पानेन मत्तः तथा तीररुहाणां तरु-
वल्लीनां पल्लवलास्येन लक्ष्मीयः समुग्धः मधुमं दृश्यशृंगगातोलेन गीतः स्थापितः शैत्यमांद्यतो रम्यादिर्गुणोपस्य तथाविधो
नमस्वान्वायुर्वाति हा इति विरहोद्दीपनप्रयुक्तखेदे ३२ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे अष्टाद-
शोत्तरशततमः सर्गः ११८

वा. टी. नि. उ.
३७६
७८

पथिकः स्वां प्रियां प्राप्य तदग्रे तद्वियोगजं प्राक्तनं स्वां दशामनुस्मृत्य शार्ङ्गनामकवर्णोपरि हे राजन् मंदरगिरेः कुंजगुल्मके एष पथिकश्चिरलब्धायाः प्रियायाः पुरतः प्राग्वृत्तां स्वां विरहसंकथां कथयति तं पश्य १ प्रियाग्रे तेन वर्णितां विरहसंकथां वर्णयितुमुपक्रमते एकत्रेत्यादिना हे प्रि

सहचरकञ्चुः कथयत्येष पथिकः पश्य मंदरगुल्मके प्रियायाश्चि
रलब्धायाः वृत्तां विरहसंकथां १ एकत्र मत्पुरुकिं हन्तमाश्रयमिदमुत्त
मं हातुं तन्निकटे हृत्तमहं चिन्ताचितो वदे २ ॥ ७२ ॥

ये त्वद्वियोगदशायां मम एकत्र एकस्मिन्दिने जातं किं वृत्तं तत् आश्रयमिदं वक्ष्यमाणं लक्षणं तन्निकटे स्ववृत्तांतं दातुं प्रेषयितुं हन्त रामः
विचारपश्चिन्ताचितो ह्ययमवदं २

किमवदत्तदाह आस्मिन्निति अस्मिन्महाप्रलयकालसमे वियोगे वियोगलक्षणायां महापदि इहस्थं मां हन्तात्मा परो न तथा सभाजयितुं पश्यमानः हं पाति सदयो दयालुर्दूतः कः स्यात् यः परदुःखशांत्यै प्रीत्या सरलेषु यथा स्यात्तथा निरंतरतरं यतेत आसीतादृशः पुरुषो जगति नैवास्ति २ आः इदानीमत्र तत्पुरो विन्ध्यगिरिशिखरे शबरीदृश्यमानो मेघः प्रीत्या अत्र तं परदुःखोपशमनाद्धितो संपुतः स्मरस्य स्वर्गवधूर्घातमङ्गलगमनसमर्थः परोपकाररसिकः विद्युल्लतालक्षणया विलासिन्यावलितः स्थितोसौ त्वर्थः ४ अतोहमेनमेव प्रार्थये पिष्यामीत्यभिप्रेत्याह भ्रातरिति हे भ्रातर्मेघ त्वं कण्ठे गुप्यत्तथा विधं गुरावनत्रस्य वञ्चितं महे चापं व्या

अस्मिन्महाप्रलयकालसमे वियोगे योगेयो मां तु पेहमम याति गृहं सकः स्यात् नैवास्य पश्यो जगति यः परदुःखशांत्यै प्रीत्या निरंतरतरं सरलेषु यतेत ३ आः एष शिखरे मेघः स्मरस्य इव संयुतः विद्युल्लता विलासिन्या वलितो रसिकः स्थितः ४ भ्रातर्मेघ महेन्द्रचापसुविततं व्यालेख्य कं बुगुरावनीचैर्गम्भीरनीरकृतकुलरूपोसावाष्पपूर्णे सरागे बालाबालमृणालकोमलतनु सा नीतनो दुःखमातो गत्वा मृगनेगलज्जलवैराग्यसयां मानिले ५ चित्रतूलिकया याभिलिखितालिंगेतासाती नज्जाने क्वाधुनैव तपपोदृद्गतिमागता ६ इत्थं चिंतापरवशमनेत्तचिह्नांई त्वया सात्वनलक्ष्मसरमनसः क्वापि पातास्मृतिमे संपन्नो हं परवशवधुः कामकुधरोपमा गोमंगसो दुःकइवविरहक्लेशञ्जमानकः श्लो ७

गृहीत्वा सुगतेशोमनवभोमार्गगामिव तां मत्प्रियांगतागलज्जलवैराग्या निले प्रथमं माम्य्वास पततो महान्दे शंप्राप्पितुं नीचैर्मदंग गंभीरत्नीकं दर्पोकुरुपतत्तोमा गजांतं मद्विरहदुःखाद्वाष्पपूर्णे सरागा बालमृणालकोमलतनुसत्वा बाला साहोरं तक्षमा ५ हे पयोदसारिवतामं पात्रघो चित्रितूलिकया लिखिता आलिंगितासती अधुनाइतः केवगता न जाने ६ सेतान्निदृश्यैने यथप्रयुक्तामप्रयुक्ता तच्चिंता परवशमतेः अंतरेवलीनमसरं मनोपस्मृतयाविधस्य मे सा प्रतिद्वास्मृतिः पूर्वापरप्रतिसंधानसमर्थो बुद्धिस्त्वपासांई क्वापि पाता ततः स्मृतिलोपादहं परवशवधुः सन् कामकुञ्जोपमान्यगानि पस्मृतयाविधः संपन्नः तथाहि विरहक्लेशं जंभंग

ततः पश्चात् तां तथाविधं पश्यति संततेमिलितेषां प्रासादानां पज्ञ्न्हेमहारंभेशा संपन्ना: हाहाशब्दाः पस्मिं स्तथाविधः प्रोघंतीनामाग घंती नोपश्चिकवनितानां विस्तृतान्तरप्रहाराश्च पस्मिं स्तथाविधस्य पांथोमस्त इति कलकलारावः कोलाहलध्वनिर्जातः तत्र केचिद्ध सनेन विधुरैर्भ्रष्टस्वरैर्दरूनालापैर्भीघंचश्चालेयते अधिक्षिपेति ५८ ततः किमभूत् तत्राह लोके नेति ततस्तेन यो घलोकेन आयंमत

पश्चाज्जातः कलकलरवः संततेषां प्रासादैर्नालापैर्व्यहन विधुरैरालपंतेचमेघं कष्टं पांथोमस्त इतिम हारंभसंपन्नहाहाशब्दः प्रोघत्पथिकवनितावित्रस्तोरः प्रहारः ८ लोकेनाथेमन इति ततोबाष्पसंपूरिताक्षं शावीप्रजां विरविनवनाहंचचीक्रान्दरस्त दग्धं नीतोस्मि तिभवमहं प्राज्वलज्जित्यतलेन प्रोघत्स्फोटस्फुटत्पटपटा रावरौद्रंश्मशाने ९

इति निष्क्रान्तबाष्पैः संपूरिताक्षं पथास्यात्तथा शावीः शवीविलांगधमात्याद्रिमिरलंकरशाहृपांप्रजांविरविनवनाहहकाष्ठसंचचौ यौकृत्यसंगतस्वरं रुंधुं आहं अतिशायितेमपंपञ्चतथाविधं प्राज्वलंतीभिज्वितिभिरलंमैः प्रोघद्भिः स्फुटत्पटपटारवैः शेषं दद्दौ राम: गरं धूमश्मशाने नीतोस्मि ९

हे कमलवदने तत्राहं कैश्चिद्द्विजपूर्णो क्षिपद्भिर्लोः पांथैः क्षितिशापनकेऽस्मिन्नः तत्र बहुपरितो लोकालिरिव लेखा पंर्थेस्यन्नथापि धूमो
मारैरविरलैजपलैमत्तस्य मत्पोप्मिलकैः प्रसिद्धकूडारलोत्र मेदुवतीनमानेऽग्निलक्ष्मरोहन्निकलामात्रेराहदश्येज्जातेमति १० तस्मिन्काले कुव
लयलतेवकोमलाद्धातथा उष्मा कष्मा दौर्घिर्संकोचाकुञ्चाधूमलेखामेमदुगलबिले नासारंध्रं नकुलेन कलिताभीषितापूर्वोक्त विप्रोप्सराकः॥

तत्राहं तैः कमलवदने बाष्पपूर्णो क्षिपद्भिर्मस्तः कैश्चिद्विक्षितिप्रापनकेबहुलोकालिलेस्वे धूमो मरावीरलटि लेमत्तकोम
लमयोप्तुउरलोत्तमदुवकलामात्रदृष्पेप्सिहेम्नि १० अस्मिन्काले कुवलयलतो कोमलाधूमलेखानासारंध्रमदुगलबि
लंमेप्रवृत्ताविपान्तु उष्माकृस्मान्नकुलकलिता सत्वरं बालमपद्मनेरंध्रं तनुमिवदराद्देर्घ्यसंकोचकुञ्चा ११ त्वत्सं
कल्पामृतकवचितो नापविद्धस्तयाहं कुंतश्रेरापाहठपतनया वज्रकायोयथाजः त्वामास्तत्रांमदनसरितं हृद्धहे
गाहमानो मर्मच्छेदेष्वपि विलसिता नाविदं वेदनास्ताः १२ ॥ ६२ ॥ ॥

हं बावतीबालमपद्मनेत्तुंस्मर्भिमम्हृयेःरंध्रमिव विषातुंप्रवेष्टुं प्रहृत्ता ११ हे प्रिये अहं त्वत्सकारे रामाम्हते नकवचितः कवचेनावृतः सन्
तपाधूमलेखया नापविद्धो न पीडितः पश्चाद् वज्रकायः अजः ब्रह्मा मत्वोः हठपतनपाकुंतश्रेरापानापविद्धस्तद्वत् किंच हृदि हे आसन्ने
मदनसरितं त्वां गाहमानोहं अग्निदाहेन मर्मच्छेदे बुद्धिपामारोपो वपि विलसिता उष्मतास्तावेदनाः नाविदं किंतु नर्धममात्रस्येत्यर्थः ॥ १२

हेतन्वि एतावंतं समयं मया सह दिग्भ्रांतत्वया हार्द्दं विरचितं अत्रास्यां मह्यं कर्णिकां नाहं यं सुखमनुभूतं कौतुकं तदा हृदयस्मिन्निति अस्मत्
देहमंगजनीचैर्ययाल याप्यस्मिन्स्वेहस्यैति असौ प्रसिद्धो राज्यस्य भोगस्त्रैलोक्यराज्याधिपत्यसुखमपि प्रागुक्तं मर्मेविशतं नदुःखं
मिव अल्पादप्यल्पं तुच्छमेवेति बुद्धिर्मवतीत्यर्थः १३ हे प्रियेते नवसाज्ञानुभवैकगम्यानिरतिशयानंदरूपाअत्वपनालीलातेनाहृष्या
एवमहविक्षेपादिविलासाः नतादृशमेववचनमपि नतादृशमेवस्मितं नैव कटाक्षाः तथाहूरेमणीमपीरकमसाप्रधानभूषणाभूतासकावली

एतावंतं समयं सचितं तन्विसार्द्धं त्वयांतर्नकृत्यालोलं हृदि विरतं तन्मयानानुभूतं यस्मिन्दृष्टेमनकृददृष्टो मज्जनीचैर्ये
याप्यसौ राज्यभोगो विपुलमपि बाल्पाल्पमेवेति बुद्धिः १३ साललानेविलासावचनमपि चतन्नास्मितंनेकटाक्षाःहानेहा
नेन इस्य प्रसरस्तु विनाहरमरोपकमूषानानाहाराव सारावहसनवलनावेगविक्षोभितानिकिंवातन्नव्यपत्संस्कृतमस्तरला
दनंतःकरोति १४ त्वत्संगमेसुखरतमोस्यरसायनेमबालेतमोहमतिरम्लनपापभ्रमाः नत्रस्यितोमदुनितल्पतलेशं
कार्विंदेशराङ्गिरिनिमेलशोचिषीव १५ ॥ ॥ ॥ ॥

पर्यातयाविधासाक्ष्मानंदस्यानंतरस्यमुरसैनस्यप्रसरेसवुविना अयीशलिंगनकियानानितापानानिताहशानिद्वितनरवक्षता
द्विवेश्वरनिकूलजितानाघारावातन्सारातपदहसनानिचतनवेगेनविनविक्षोभितानिचेत्वेतेषुपत्संस्कृतमतरमतान्नादनं करोति तन्त्र रामः
किंवास्तिनकिंचित् सर्वमपि अमलतरसान्नादंकरोत्येवेत्यर्थः १४ हे बालेतनतल्दमतहमहं त्वत्संगमेसुरतसौख्यमेवरसायनंय
स्मिंसत्याविधे अतितमतपापभ्रमेसानोमंथरःस जातमदुनितल्पतलेशारदिशिशिरशोचिषोविपर्यस्यांवेशशरां
कविंवद्विस्थितः १५

अत्रांतरे अस्मिन्नवसरे चंदनपंकपीताङ्गी दीर्घदुःखकलादशानिरिवात्यंतमहांधव्यः स्वतल्पादुत्थिताः स्वांप्यातः सहाश्रुः सहाश्रुः चि
तितले ज्वलितोऽकुतापाः क्षीरष्ठिहंबधीवाडवोचडवानलमस्मिन्नमोदश्रुः १६ कांतेइतिइमांकथामुक्तवतिहतितश्च मुग्धाहा स्त्रीमोग्धा
देववरः श्रेष्ठ आवर्त्तः संवर्त्तः संवर्त्तच्छंकपामूर्छितामूत्वास्थिता १७ तांतयाविधामेताकांतोरेषकांतोनलिनीदलैर्जलबीजहेलनशी
तैवारिभिश्च आश्वासयेत्ततमूर्च्छामपनयनसन्नतथावस्थांतांकेवेकृत्वात्रमंदरकुंजेसंस्थितः १८ तांप्रागुक्तामेवहेकथांकथाशेषामिति

अत्रांतरेझटितिचंदनपंकशोताङ्गीघोदिवेंडुशकलादशानिःसहाश्रुः दृशोमयाचितितलज्वलितोऽकुतापाः क्षीराब्धिवाड
वनिमोंगागतःस्वतल्पात् १६ सहचराकुचुः इत्युक्तवतिकांतेस्मिन्हाहतास्मीतिवादिनी मुग्धामोग्ध्याद्दवर्त्तशंकया
मूर्छितास्थिता १७ तामेतामेषनलिनीदलबीजनवारिभिः आश्वासयंसयाःस्वस्थांकेवेकृत्वात्रसंस्थितः १८ पु
नःप्रश्नोनयावाक्यिपश्पतामेवसंकथां एषपार्श्वगतामेनोगद्रहीत्वाचिबुकेप्रियां १९ हाहतुकृताशइतिकिंचिदिवोप
ज्ञातखेदोवदामिखलुयावदहंत्वरावान् तावद्ब्रितिझकितिनैरवलुंठितासापाद्यैः स्तरागतवरस्वराकुलितालसाद्भिः २०
पांपातंतस्तारलतालविलासवाघमालिंग्यमानमनुशेखरपूरितंतांगं उत्थापितास्थितिमलेपरीयापेसर्वेनदुःजेगु
र्जेहमुराननहुर्वैवलुः २१

यावत्त्वकोपश्य १९ तवात्तोहहाहेतिहेप्रियेअहं किंचिदवोपज्ञातखेदःसन् हाहाकृताहइतियावद्वदामितावत्झाकितिनैर्लस
न्दिःप्रहृष्टैःपाद्यैःस्वरस्वरध्वनिभिराकुलितासाचितिः सर्वोल्बुकापहारेसावलुंठिता २० मतस्यपुनरुज्जीवनहर्षात्सांघाःतरल
तालविलासवाघंपथास्यात्तथाउत्थापितविनास्थितिं अनुभिर्बहुभिर्भंगलाघ्यैः शेखरस्तरुमंजरीगर्भितांनंहेःपूरितांगमामालिं
ग्यसर्वेपरिवार्यहर्षोत्तेदुर्जेगुर्जेहमुरासमंतात्तन्हवेलुस्त्वैलुक्षेस्यघो। २१ ॥ ७ ॥

अथ मन्यापि श्मशानं रौद्रं संहारकृत्यं वपिव पुरि वधोषणं दृष्टं विशेषणानुप्रयन्नतुल्यमपापोऽप्यसि २२ तत्र तस्मिन् श्मशाने ताताः वाप्यवी वहति कादृशा स्तेपार्श्वच्छायां मस्य हरित च्छायां मस्य सैपैर्हरन्तः विचलिताः प्रहताः विरलतक्लिन्न कंकालानां गंधाद्यैः भरिमस्य मिः प्रवितनोमिति हि कोना हाराय रक्तीन त्वंतः शवानां केशान् साधुनाना: अंकाशलक्षणो कोशे निरंतरं रक्षिन: एकाग्रा ऊलितायेषु रासदा कारिणाः तथाशीकरानां शूकरमृगायोग्यानां अस्थीनां कृते नमिषान् शद्ने नार चिताः स्वराः रूक्षो: गारः ग्रापे लच्याविधा

विषमविनायकसुस्वरं वलितं मस्याहि प्रवशिरः मकरैः शशिधवलास्थि कपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमय दृष्टं २२
पार्श्वच्छायां हरन्तो विचलितविरलतक्लिन्नकेकालगंधालन्वे नोम्र रश्मिस्य प्रवितनमिति हि का साधु नानाः शवानां केशानाकाशकोशे शाशिगलितशरकारिणाः शीकरारामस्थीनां नकृतेनारचित स्वरणारत्नत्रयानावहति २३ ज्वलदनलचितिप्रवाहनिर्यत्पवनहतो च वि प्रसृष्कपरीवृक्षा ज्वलनपवनमास्फुरान्मज्जानीरमरागहानुकृतिं बिभर्ति मांसः २४ इदं श्मशानं नन्दनं भीमकरं कंकालघनामगंधि मा घ छिवावापहकंकगध्रपिशाचवेतालवरावरौ
द्रं २५

इत्यर्थः २३ ज्वलंता अनलाः पासु चितास्विधास्य ज्विलितिप्य: प्रवाहेणानिर्यताव धूमस्फुलिंगेन पवनेनहताः अंतरवीणता विसृष्कपर्णाक्ष्मापर्षांत यावि विधासा श्मशानमह: ज्वलनस्याग्नेः पवनस्य भीस्फुरात्मज्जान स्वहानेश्चरस्य चरणायो गंधप्रहृहेत दन्तुकृतिं समः
तिनस्य दृशलक्षणता नि बिभर्ति २४ तत्रा इदं श्मशानं त्रपर्मं इदं पश्य भ्रमांमते भरमैः कर्कोरर्धेदग्धैः कंकालैः शवैर्घनमतं मे आमगं
धिदुर्गंधि २५

पुनः कीदृशं तच्छ्मशानं आनीतानां नानाशवानां ये बंधुसार्थास्तरीयसंरोदनैः आक्रंदनादिनो दिगंताः कुंजाश्च यस्मिन् खगैः अवकृष्टाः याः आर्द्राः शिराः आंत्राणि तन्तवश्च ताभिर्निबद्धं दग्धप्रायं द्रुमषंडलताजालं च यस्मिन् २६ चितेः क्षोभसंचलनेन तज्ज्वालोद्दीपनात् कृतप्रकाशं महाकेशैः कृतं अट्टहासमेघमग्नं कृष्णपत्रं क्वचित्तु आस्तरूपत्नाः शैलाः येन तथाविधं वरक्कैः आक्रांतधरापाविताननिवस्थिते न कंस्तनतगाजेदग्ध मिवस्थितं २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११९ वर्णयेते

आनीतनानाशवबंधुसार्थसंरोदनाक्रंदितदिगंतकुंजं खगावकृष्टार्द्रशिरांत्रतंत्रीनिबद्धदग्धद्रुमखंडजालं २६ क्वचिच्चितिक्षोभकृतप्रकाशं क्वचिन्महाकेशकृताट्टहासं क्वचिच्च रक्ताक्तधराविताने नंकोस्तनतम्भमिवात्तशैलं २७ महारामायणे निर्वाणप्रकरणोपधि कविरहवर्णनं नामैकोनविंशतिशततमस्सर्गः ११९ सहचरा ऊचुः एवंप्रायाः कथाः कुर्वत्येशैनमिथुनेमहत् पानं प्रहृष्टवत्सा रंपापातु पश्यति मे ह्वाला १ कदलीकंदलीस्वच्छगुच्छच्छोटनपंडिताः विविधावाघवो वांतिपुष्पकेसरमंडिताः २ वांतिवाता वनोद्भूतविविधामोदमांसलाः पीतघर्मकराक्रांतललनालकलालकाः ३ कुलाचलगुहागेहवलनोद्यन्मृगाधिपाः सरंत्यद्भुतसंरंभेलेखराशीवमारुताः ४ तमालतालतालीलोलांदोलनलालिताः आलिलाञ्जलकल्लोलाक्रांतकोमलपल्लवाः ५ ॥ ॥ ॥ ॥

लेवायपोदृक्षाश्च मरावनपं क्तयः देवद्विपोब्धिवीच्यश्च हेमचूडखगादयः हेयमनिमेस्सरा एवंगुरुप्रायाः कथाः कुर्वत एनत् प्रागुक्तं मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं संप्रतिसारमुत्तमं सीधुपानं पातुं प्रवृत्तवत् पश्येति मिथुनकथनोपसंहारः आकादृशेन पुंसकेस्वदृक्कधवदूत्ये नदादेशः १ वापस्याश्च दृशोपतिक दलीत्यादिना गुच्छानामाच्छोटने विकासनेपंडिताः २ ।। क्रांतानां विक्षिप्तानां ललनालकानां लालकाः विलासकाः ३ कुलाचलानां गुहागेहेषु वलनेप्रविष्टयमममरोगवंतः उद्युक्ता मृगाधिपाः सिंहा इव अमुरागाभिवसंरंभेमेंन शिखराक्रमणोद्योगे सरंति ४ तमालेषु तालेषु च तरलशिशुवत् लीलांदोलनैर्दोलिताः जलकल्लोलेभ्य

ललंतोपाः नवाः लताः लताभिर्वीताः याः पुष्पधूलयस्ताभिर्विधूसराः ६ वंशेषु कीचकवनेषु विभ्रांतः पौंड्रनगरे हस्तिनापुरे नार्यो गानविद्याकुशला इति प्रसिद्धिः ७ भ्रमरैः करिणिकारस्य हृदयसागे हेतु मुक्तोऽस्ति निकारः जं धपरागायनपर्योनतिरस्कारः ८ अपतालः लभप्रायत पाहुरारो हत्वा हर्षितेन फलेन ददातिपल्लवेच ददाति ९ पक्षा को रगादुर्वृता कृतिरस्य कर्णकार्थं भिलाषपूर्णा

ललमवलतावांतपुष्पधूलिविधूसराः हरंति मम लोमं इक्षुधानेषु अनूपा ह्रव ६ मधुरं वंशविभ्रांत्या मात्रतुमे षवनानिलः सहजः पौंडुनगरं नारीभिरिव शिक्षितः ७ निकारः कर्णिकीरोरोपवनस्य पदाहतः नहृपरि हरत्येनं भ्रमरा अपि दूरतः ८ नददाति फलं किंचिद् पीतनेनचपल्लवं च तालः सभनपारं मत्स्य कृतेवविनाकृतिः ६ रागरवहि शोभापि निर्गुणानां जडात्मनां राजेव रातेराजन्तू रागेसौ वैषकिंशुकः १० आगच्छ कर्णिकारोयं विकारस्यैव भाजनं निरामोदः किमेतेन निर्गुणेनेव जंतुना ११ ॥ ८२ ॥

ररंमविनाश्रस्वपैव नहुर्योमत इत्यर्थः ६ औदार्यादिगुणाभूत्वानां जडात्मनां सर्वगीणां वस्त्रालंकारादाडंबरेणा रागः शरीररंजनमेव शोभायै नान्यदित्यर्थः किंशुकः पुष्पितः फलाशः १० विकारस्य दृष्टापमनुस्मृत इति विकाद्दलक्षणास्य चित्तविकारस्यैव ११

रागः

मंजरीजाललक्षणात्तडित्संगेनस्थितआहितश्चतमालः चातकस्यांबुदभ्रांतिंकुरुतेमुधावृथा १२ पत्रैःपर्णैर्वाहेतैश्चआलाःधूपिताःघनःद्रुमैघःसंघातोयेषां सर्वाभिश्छायाभिर्हतातपाःअतोगिरयोचैः सतोछायार्थेष्टताःस्वीकृताःअतोराजनोयैःगुरूणांबंधनं लभिर्मोक्षणंसन्मानादीनांच १३ हेममयस्ताबुलक्षणोआसनेतिषण्णंबु१० हेमसाहश्रेहरिश्चतस्यागेमवोनमःवातलक्षणोव्याधिलंखुपस्यांबुदस्यवातव्याधिलक्षणलंहन्निधौपस्यहरेः तडिद्भिःश्रीकर्णवासमाकाशंधत्तेःबुदःतडिद्भूषितंवस्त्रंधत्तेहरिः १४ प्रवेशानि

विलोलमंजरीजालतडित्संगस्थितोमितः चातकस्यांबुदभ्रांतिंतमालःकुरुतेमुधा १२ पत्रालाघनसंघाताः सच्छायाहतमध्यमाः गुरूणांमहतांयोग्यावेशावशाइवोन्नताः १३ हेमसान्वासनस्थोयोवातव्याधितलेंबुदः तडित्तोवरंधत्तेकृष्णेंहरिरिवोम्दवः १४ प्रवेशानिरंगमवनसरत्वगशिलामुखःअंकुश्चकिंशुकोमातिवीरोरक्तइवासृजा १५ मंदारमंजराधुंजपिंजरांमोदमंदिरे महेंद्रमत्तकेमज्जाःसुपर्णांगधर्वकामिनः १६ कल्पद्रुमवनछायाविश्रांतावितताविताः पश्यपार्थिवगायंतिसिद्धविद्याधरांगनाः १७ पश्यकल्पद्रुमस्यास्यपल्लवेपल्लवैवने विश्रांताःसुरसुंदर्योगायंतिचहसंतिच १८ मंदिरंमंदपालस्यमंदरेमद्गुमोदिरे मुनेरिदमुदारस्यभार्यासापस्यपश्चिराता १९ अन्योन्यमननार्हिं हेमेनकुलोरगकेलिर्कं पश्यमुन्याश्रमश्रेणिासर्वैनकुसुमद्रुमां २०

गंमपोष्यनःसरंतःस्वगाइवशिलीमुखाराणाःलक्ष्मपस्यवीरोयोधः असृजारक्तप्रवाहेणरक्तोरंजितइव १५ महेंद्रस्यगिरेर्मस्तकेशिखरे पानमज्जाःसंतासुपर्णाः १६ विशिष्टेततैर्वहूताहियाद्येरन्विताः १७ १८ मंदपालस्यमुनेर्महाभारतादौप्रसिद्धस्वसाप्रसिद्धापश्चिराजरिताख्यागृध्री १९ अन्योन्यमननार्होहिंहेनांजातिवैरपरित्यागेनप्रीतिकेलिकापस्यांनपश्यापिधीमुन्याश्रमश्रेणिं २०

वा०टी०त्रि०
३९१
३८३

विद्रुमकुट्टिमिश्राणां संवलितानां अंभोधितटस्थानां वीरुधां लतानां पत्रवैश्च विविधितः आर्कीयेषु तत्पादविधाः एतेनद्रविद्रवः तद्रका विद्रवः कवंति मेघोदनसक्तु विद्रुवजमारहारवीव धमाहेषु चेतुदकस्योदाहरणः २१ रत्नमाणिक्यानां प्रदेशाकरस्यानेषु वीचयः आवर्तवृत्तिभिर्मुक्ताः परिवर्तेर्विलसंति क्रीडं विलासिन्यः तत्र तैः विलासिनां सकांतानां वक्षःस्थिव २२ २३ आवरोपांतां ड

विद्रुमकुट्टिमिश्राणां मोधितट वीरुधां विविता कीः कवंत्येतेपत्रवेषु द्रविद्रवः २१ वीचयो रत्नमाणिक्यप्रदेषु वर्तवृत्तिभिः विलसंति विलासिन्यो वक्षःस्थिवविलासिनी २२ नागलोकेंद्रलोकस्त्रीगंमनागमनोत्सवः दिव्योत्सवराज्ञां कारः स्रूपतेनमसःस्रगुः २३ आवरोपांतविस्रष्टमदमत्तालिनीस्वरैः ऐरावतास्नानमुखोमापंतीवगुहागिरेः २४ कमलतोमुदितेकमलपक्षे कमलांतलेखिकाः हर्षपतेरूढागात्रस्यवालकावलयो बुधुधः २५ आमोदगंधस्वसनाहधापाशीतलांगिकाहकांतदर्शिताकारानानाकुसुमपूरिताः २६ ॥ ॥

स्यलात् विस्रष्टेमदेमत्तानामलिनीनां स्वरैः ऐरावतस्यैरावतस्य स्नानमज्जे गिरिरिमाः गुहाः गायंतीवपश्य २४ कमलपक्षे राजः चंद्रमनुकमलनः औबुधेः कमलांतरे स्वाहकेनिवासमूमिमनेवेलातटेपंकजपोदर्शते वनान्येवकाश्चित् स्त्रीरूपेणावर्णयति आमोदेतिदृष्टांविशेषणानि सर्वाणि श्लेषादिनार्थद्वयपराणि कीकल्पयोज्यानि वनामोदएवगंधभुजं श्वसनं श्वासो
यस्याः २६

वनलसत्साविलासिनाख्ली २७ उदारबुद्धयोदेयादयः २८ मुनेर्विरक्तोविषयाभिलाषिनः कामिनोरक्तंचचेतःसमंतुल्यतयारमयंति २९ पादाःप्रत्यंतपर्वतालवृक्षशाखाश्वरराश्च ३० ३१ भ्रमरैरंभोदेभ्यधूम्राश्चाःपतःकंपंतेक्षातोज्वलिताइव ३३ करवीरस्यक्षमल

वनवन्यासवसनानिर्जरामलहासिनी आसीरोपुष्पास्तरसाधन्यावनविलासिनी २७ रमंतेनंदनोद्यानोनत योदारबुद्धयः पयोपशांतशाखाग्रमुग्धसुवनमध्यमिषु २८ सुविरक्तंमुनेश्चेतोरक्तंचविषयार्थिनः रमयंतिसमं रम्याविजनावनभूमयः २९ सलिलाधौतवप्राराणांबोधितंरम्यतां नूपुरैरिवरलोच्चैःपादाभांतिध्वनंतिच ३० पुन्नागनगविश्रांताःकांतकांचनकांतयः हेमचूडाइवगाभांतिदेविदेवगणाइव ३१ भ्रमरांभोद धूम्राद्याःपुष्पचंपककाननाः कंपंतेपवनवातेन ज्वलिताइवपर्वताः ३२ कुर्वंतंकरवीराग्रलतांदो लावदोलकं कोकिलंकोकिलालिंग्यलीलालापपतिप्रियं ३३ लसत्कलकलारावमेतालावरासेवधीः पू र्णास्तटभुवोमध्योमयैःपंक्तिपापापनयाशिभिः ३४

नाऊर्ध्वशाखात्तवृक्षराशेदोलयाःअवदोलकमांदोलनंकुर्वंतंकोकिलंतत्प्रियाकोकिलाआलिंग्यमधुरगीतंआलाप यति ३३ हेराजन्नूस्ताःलवरासिंधीरिमाः लावरासेंधवीःहंसटप्रति‌ध्वंनेरूर्वीपदस्यच्चेत्पुमपपदहद्धिःलसत्कलकलंपथास्या नयाउपापनपाशिभिर्मंचैःपूर्णास्तटभुवःप्रदेशाः ३४

हे देव आपूर्वाल्लवणाज्जलनिधेः अपरस्मात्पश्चिमात् क्षीरजलनिधेश्च तथा आउत्तरात् दक्षिणात् लवणजलनिधेः मर्यादापार्श्वात् इह स्मिन् जंबूद्वीपे उदये आ अस्ताचलात् त्वं न तत्पुरसर्वे पादपीठीकृतं पृथ्वीशिरसि पादार्पितो नानुगतत्वं नामितिलावत् किंच तत्तन्मंडलान्याः दिशिदिशि विरंरक्षाये यथाशास्त्रनीतिशास्त्रोक्तप्रकारेण शांतिपूर्वं समाधानपुरःसरं शासनया शास्मानिशेषं तेन दत्त स्वाराज्ये तेन दत्तं च बलं स्वसैन्यं च दीयतां ३४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विशत्युत्तरशततमः सर्गः १२०

आपूर्वादपरस्मात् क्षीरलवणजलनिधेस्तीरात् आदक्षिणादुत्तरे वा रत्नाकरात् शिलाद्रू हमरतपदपादपीठीकृतं दीपं तां मंडलानां दिशिदिशिच यथाशास्त्रमस्त्राणामपवन्यारक्षायै शांतिपूर्वीचेरमतुलं शांतया शासतानि ३५ महारामाय गोनिर्वाणप्रकरणे दिग्जयाख्यानं नामसर्गः १२० श्रीवसिष्ठ उवाच अथ ते अपरावीवनदेशे तेस्मिन् पश्चिमतः उपवृत्तैस्तै हरिबलं च क्रूरत्वयोजनं १ तदाजैवतेवासमन्यमिंकृत्वा पयाक्रमं तस्थुमंडलमर्यादास्थापयामसुरस्ते २ अथ वरापि तत्पुष्ठीमां तत्रतापमिवागमत तं प्रविश्य समुद्रं तरस्ललोकांतरं रविः ३ ॥ ॥ ॥

अत्र मंडलमर्यादां संस्थाप्य गिरिमुपेयुषां वरादयोर्दिगतानां दर्शितोद्योगर्देयंते आपश्चिमप्रागुक्तादिपश्चिमतलेघरविनदे शेषपविद्यपश्चिमात् अंशान्वि भित्ति वेदितं मंडलमर्यादास्थापनरूपं प्रयोजनं चक्रुः १ स्वयं तत्र तस्थुः मंडलमर्यादां च स्थापयामासुः २ तेषां विप रामः श्चिमांप्रतापे लोकांतरं ज्योतिषमतेपातालकेपोतालोकमते तेन भागस्थं वर्षांतरं समुद्रांतःप्रविष्टेति समुद्रांतरस्याजनरश्मोक्तिः ३

तानवं विलारं ते विपश्चितः ५ इदं वक्ष्यमाणं मनसि संपादयामासुः ५।६ तदेवाह कियतीत्यादिना इतः आ
रभ्य जंबुद्वीपात्परतो लवणसमुद्रः तदनु प्लक्षद्वीपः ततः इक्षुरसांबुधिः प्रमुखे हान्तलवणसमुद्रात् त्रिगुणायामइति यावत् ७
इतः इक्षुसमुद्रात्परतः क्रमाद्द्वीपं ततः परतः सुरोदांभोधिः एवं क्रमेण सप्तद्वीपसमुद्राणामंते किं स्यात्ततोपि च परतः किं स्यात
इयं चेत्याह पिपीलिकायाः कियतीस्यादस्य वैचित्र्येण कीदृशी वास्यात ८ तत्सर्वं द्रष्टुं कृताग्रंदेवं प्रार्थयामहे प्रार्थयेमहि ९

आपपौपामिनीरूपाम मेघले खेवत्तानवं संपादितोऽहव्यापारास्ततस्तुः स्वरूपनेष्ठुते ५ आसमुद्रंत
द्वीवाहाइवद्दूरादुपागताः इदं संपादयामासुर्विस्मयाकुलचेतसः ६ अहोनु दूरमधावत्संपन्नाव पत्ततः
प्रभावाहे वदेवस्य वर्द्धदिव्यैः स्ववाहनैः ६ कियती स्यात्प्रविस्तीर्णा हस्वप्रश्रेयिमातताइतः समुद्रास्तदनु
द्वीपः रेखंधिः प्रभुः ७ इतो द्वीपंततोंभोधिः किमंते स्यात्ततोपि चेत् कियती कीदृशी वास्यात्साप्यपंचे त्वरूपि
णी ८ तत्प्रार्थयामहे देवं कृतार्थं तद्दृशादिमाः प्रेक्षामहे दिशः सर्वाअपर्यंतमवेदिनः ९ इति संचिन्त्य ते सर्वे यथास्थानमव
स्थिताः समम्मेवाद्धयामासुर्भगवंतं कृताशनं १० बभूवुभगवानेषाम्यदृश्यो कृताशनः आकारवान्वरप्रदः प्रभास्ति
तेस्तु वाचह ११ विपश्चितऊचुः पंचभूतात्मकस्यास्य रूपस्यांत सुरेश्वरे हेनमंत्र देहेन तदंतेमनसापि च १२ पावकस्तं
वेदनं पावकं मवंयावदात्मकं पश्येमइतिनोदेवदीयतामुत्तमोवरः १३ ॥ ॥ ॥

यथास्थानं चतुःसागरकूलेषु अवस्थिताः तेसमंयुगपदेव १० ११ पावकनेन देहेन गंतुं शक्यं तावद्नेन देहेन एतद्गम्यैवैरिकर्म
त्वप्रभावसंस्कृतेनानेनैव देहेन तदग्रम्येन मनसा १२ पावकस्तं वेदनमिति प्रत्यक्षप्रमाणेन्द्रियसर्वोपचीति: पावकस्तं भवमिति अनुमानागमसर्वो
पचीति: पावदात्मकमिति प्रशस्त्यादिरूपान्तदुक्ति: अथवा आद्येन पावकस्य लौकिकदीप्तिरूपेण पावकस्य सूक्ष्मोक्तिस्तृतीयेन पावकस्य कारणप्रपंचो
क्ति: इति नः असाध्यं वरोदीयतां १३

वा॰टी॰नि॰उ॰
३९३
३८५

सिद्धयोगिनस्तेषां योगप्रभावगम्यत्वमित्याशयेनाह सिद्धगम्यं वपुषा अनेनैव देहेन अयनं देनेतद्गम्यमिति यावत् १४ अध्यानं ग
च्छतामिति शेषः असंभवदेहे अध्वनि दक्षिणोत्तरायणादिमार्गे ऊहोप्येवं गन्तुं शक्ये अध्वनि १५ अयनद्वयस्यापनेतान्तरं आवीत
यावद्वायविभावेन समुद्रयानं सत्वरं इव १६ एवं वरं दत्त्वा अग्निर्जगाम अथ निशा समाजगाम सा निशापि पिशाचतुल्यं विलिख्य जगाम

आसिद्धगम्यमध्वानं पद्भ्यां मद्वपुषा वयं तरं तेन नसैवाथ दृश्यं पश्येम भो भो १४ आसिद्धगम्यमध्वानं मन्तुरस्माक
मस्त्कमा अध्वन्यसंभवद्देहेन मनस्त्वमपानुनः १५ श्रीवसिष्ठ उवाच अथैव मस्त्विति प्रोच्य पावकः सहसागमत् ह्ययं सा
हो वैनतपापातु समुद्रेष्विव सत्वरः १६ अग्निर्जगाम साथ समाजगाम निशा विलंब्याथ जगाम साऽपि सामाजगाम प्रातरविर्जगा
मनेषां च धीरा रविरलंबनेहा १७ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विपश्चित्रिसर्गोपो नाम सर्गः १२१ श्रीवसिष्ठ उवाच
ततः प्रभाते प्रसमं च धीरात्वा कृत्वा पश्चाशास्त्र मलेयवस्था आविष्टदेहाइव नैरहेन निषेधमानामूव मंत्रिमुख्यैः १

अपरविः समाजगाम तेषां विपश्चितां धीरा रवि लंघनेहा च समाजगाम १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्तरार्द्धे एकविंश
त्युत्तरशततमः सर्गः १२१ पदैरुधिकं रंगेषु गच्छन्तो विपश्चितो विसर्पावर्णमकरान् नियंताः प्राप्ता वर्णिताः यथा स्वं नी
तिशास्त्र मननिःज्ञस्य राज्यविभागपरिपालनोपायोपदेशमर्यादास्थापनादि व्यवस्थां कृत्वा इतिनदिगंतदर्शनोत्कंठाभिशयेन यह
थाविष्टदेहा इव साक्षान्निषेद्धुमशक्नुवद्भिर्मन्त्रिमुख्यैरिंगितैर्निषिध्यमानत्वादिवकारः १ ७ ॥ ॥ रामः

परिवारमात्रं कृत्वं परित्यज्य निवार्य अभिभवः शत्रुपराभवस्तदेव रणात् आदिपरादाज्जन्मनो पुत्राद्ये रणापरिग्रहः अथवा अभिभवः शत्रुभिरुपहास
स्तिरस्कारस्त्व रणाश्रवणागुरुकाः आदिपरादजन्मधनादीन्निरस्य हित्वा १ वयं समुद्रपारं दिगंतं आलोकय रणां लक्ष्मीप्राप्स्याम इति
रिजनतमाधानाय ब्रुवंतः संतो जनगुरिन्द्रच्छाहारः आगिप्रसादहेतुमंत्रशक्त्यैव मत्स्मिनलादिभूतनपेनो नमनीसिद्धांगतैस्तैः तदा अब्धिःपरे
रेव प्रविष्टो न तु पोताद्युपायेनेत्यर्थः ३ तेहाति शया समुद्रं प्रविशन्द्भिः कैश्चिन्मत्स्यैरनुगम्यमानाः पन्द्भिरेव पपुः ४ कथंपप्रस्त्राहता

निवार्यसर्वपरिवारमात्रमाक्रंदमानैर्वदनैरुरुद्भिः निरस्य चास्नेहत पाभिमानमात्मपर्यलोभाभिर्मवैषरणादि १ दिगंतमा
लोक्य समुद्रपारे रणान्समापाम इति ब्रुवंतः समंत्रशक्त्यो नमनीगतस्तेरब्धिः प्रदेरेवतदा प्रविष्टः ३ विपश्चितस्तोदिह
शिदिश्यनत्स्यैमत्स्यैः समुद्रं प्रविशन्द्भिरेव मत्स्यैश्च कैश्चिदनुगम्यमानाय पुर्यथावारिताः पन्द्भिरेव ४ तरंगजालेषु पदा
निकृताः स्थलस्येव जलस्य चांतः चला इवै कानपैव पुन्ताम शंविपुक्तानिजसेनपाते ५ पदक्रमेरौवमहार्णवांतस्ता
वत्प्रविष्टाश्च वलोकितास्ते तत्स्थितैर्पीव दृश्यमानं शरन्नभोमेघलवाइवापुः ६ तमध्वानमयोऽकूलोऽजलधौ पादचारिणः
विततोध्वव्यवसायेन बद्धकक्षाहराइव ७ उन्नतावनतानाद्रिसमारोहावरोहणौ। ऊर्मिपवारितरंगाणांहरंतोहरीमूर्तयः ८

गोति स्थलस्यमस्मैः दृष्टइव तरंगजालेषु पदानि कृत्वा विन्यस्य पुनराघुन्ताः ५ तत्स्थितैर्भत्पर्जनैस्तैताः वलालमवलोकि
ताः पावच्छरन्नभोमेघइव अदृश्यमावमापुः ६ विततेनाध्वव्यवसायेन दृढ निश्चयेन रसितपक्षस्यानीयेन प्रेर्यमाणास्ते विपश्चि
तः वद्धांकक्षोहरतितथावि धाराजाइव तेजलाध्वानेऽकुहः अतिवाहयामासुः ७ अद्रिसमैः आरोहावरोहणैर्निम्नोन्नतैर्भावैः उ
न्नतावनतैर्वारितरंगाणां ऊर्मिपतीनां स्वपमपितत्वीकाराद्धरंतः अतएव हरेर्मूर्तियैर्वा हरिमूर्तिरपि हि मंथाद्रिमंथनकालेवा
रितरंगाणांसमारोहावरोहणौ उन्नतावनतौ ऊर्मिचलस्त्रीजहारेति प्रसिद्धमिति भावः ८ ॥ ॥

वा० छा० नि० उ०
२९४
२९६

मज्जामप्रविष्टेन चंद्रमंडलेनेव स्वप्रवेशात्क्षोभमाने धुन्नावर्त्तैर्घूर्णमानीव चिरं भ्रान्ताः ९ एवं विनिर्गताः पश्चाज्जरणाघूर्णमानाः द्रोणीदेहापेक्षा १० ११ जलकल्लोललक्षरौर्मातंगैस्कंगितानां गतयाञ्चारोहिताः गतपातपाञ्चपूर्वचमत्कारिता १२ विरसीरणानां जग्धि घनलक्षणानां शिलावहानां पदःपाटनेपाटने विदारणं पक्षपदनेऽधोमुखीकरणं तत्र पाटवैः कोशलैः जललक्षणादंभोदान्निष्क्रांतिमा

आवर्त्तैर्घूर्णमानीव भ्रांता विगतसंभ्रमं चिरं चंचलमज्जामचंद्रमंडलशोभिषु ९ मंत्रविद्याद्युतैर्जोमिर्दुर्ज्जयाः शस्त्रपाणयः कविकर्मजैर्मकरैर्निगीर्णा हीर्णदेहकाः १० जलकल्लोलविभ्रान्तवातोत्सारितमूर्त्तयः नीतानी ताः क्षणेनैव योजनानां शतानि शतं १२ जलकल्लोलमातंगतुर्गतागतयातया दधाना निजराज्येभरपृष्ठे हस्थितिश्रि यं १२ विलासोर्मिविघट्टपदपाटपटनपाटवैः दर्शयंतो जलांभोदनिष्क्रांतिं मारुताइव १३ तरलत्तरलमातंगतरंगौघ विघटिताः आत्मजेनेव निजधैर्येण वेलावरतटाइव १४ महोर्मिमुक्तामाणिक्यमंडलप्रतिबिंबिताः एकाकिनोपिपरितः पौरुषेयवृताइव १५

तताः मरुदुद्दीपिताः विद्युतइव दर्शयंतः १३ तरलमातंगैरिवतरंगौघैर्विघट्टिताः अपि वेलासु प्रसिद्धावरतटाः शिलावप्राइव निजं धैर्यं आत्यजंतः १४ महार्मिमुक्तामाणिक्यमंडलेषु च प्रतिबिंबिताः संतः पुरुषाणां समूहः पौरुषेयं तेन परिवृता इव भास शाम: ना ना १५

श्वेतपद्मेषु परिक्रान्तस्य स्फुरत्स्वराजहंसस्य श्रियं १६ निर्घातः स्फूर्जथुः स्मस्म तडित्स्फुलिंगपतनोद्भूत तलनतो नमीताः १७ अभ्रंलिहस्योजल
मयैः स्तोकैः द्वीपैः पातैरुत्पातैश्च विघट्टिताः संतः १८ उत्पातस्य पाते प्राप्ते निपतन्तौ पंपेमघविता नकास्तेऽर्हताइव १९ अद्य श्वेबहलेरभ्रस्
पैयैकाब्दकाश्शु जाले मांसैर्मीशिः कचमुक्तासमूहैः अन्तरालेसलिलमयन तलनताप्राया राशितरंगाशां शीकरैश्च कुसुमैरिव वपुः कान्ति
युक्तं भूषितं कुर्वन्तः तथाभ्रैरन्यैः कुलीरैः कर्कटकैश्च व्याप्तेषु आवर्तेषु भ्रामणेनादृताः सहचरामकथा आवर्तेषु भ्रामणेनादृताः स
हचरामकरायेषांतथाविधास्ते विपश्चितः अम्बुराशौ समुद्रे प्रक्रान्ताः चलिताः इत्यर्थः २० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे

पांडुडिंडीरपिंडेषु कुर्वन्तो लाघवात्परं श्वेतपद्मपरिक्रान्तराजहंसश्रियं रघुः १६ घननिर्घातनिर्घोषप्राषटारावघुंघुमान्॥
नमीतभूस्मनतलत्रवेलावलनजृम्भितान् १७ अभ्रंलिहजलाद्रीद्रुपातोत्पातविघट्टिताः क्षणं पातालमाजग्मुः क्षणमाकाश
दंयपुः १८ आशंकितोत्पतद्वारिपूरपातपलाहताः उत्पातपातनिपतद्विमानकरताइव १९ प्रक्रान्तास्तेंऽबुराशौ सहचरम
कराः स्फुरत्तन्नक्रैः कुलीरैर्व्याप्तावर्त्तविवर्तिताः सलिलतरलताशीकरैस्तरलैः कुर्वन्तः कान्तियुक्तं वपुरिव कुसुमैर्भातिमारोप
पपुक्तैर्व्योम्ना व्यक्तोऽभ्रजालैः प्रतिपदमितरैरभ्ररूपैररम्यैः २० महारामायणे निर्वाणप्रकरणे अर्णवपरिक्रमव
र्णनं नाम सर्गः १२२ श्रीवसिष्ठ उवाच इत्येते द्वयरूपा याः काविपाविचारतो प्रवृत्ताः पारस्वारे समुद्रद्वीपगामिनः
१ अथ ते द्वयं पुनर्द्वयाद्भिर्द्वापं गिरिं वनं लाघवाद्वेगयाना महाम्बुदमेदविवर्जिताः २ पीतो विपश्चिद्राजः पाश्चात्यो नाम
नामरमातिना विद्रुमीनकुलोत्थेन विस्तोलवाहनो जलसा ३ क्षीरोदवाप्यमत्स्येन तेनोद्गारिः स्फुटुद्युज्जैः तेनक्षारोद
मुद्रे घगतोद्गर्दिगंतरं ४

द्वितीयादुत्तरशततमः सर्गः १२२ इह द्वीपसमुद्रेषु प्रयाता ते विपश्चितां पाश्चात्यादिक्रमास्तथा वर्ण्यन्ते विविधारण्याः इति अ
नपारो मायते विपश्चितः पादचारेणात्र दृश्यरूपाया अविद्यायाः अन्तपर्यन्तविचारे प्रवृत्ताः १ लाघवात् शैघ्र्यात् २ तत्र पाश्चा
त्यः पश्चिमदिग्गतदर्शनाय प्रवृत्तो विपश्चित् अमराह मित्यभिमानवता मीनेनपीतो निगीर्णः विनस्मानदीसात्पत्तिशीघ्रगा
प्रसिद्धा तद्वाहनस्य नौकादेरोजइव शीघ्रतरमोजो यस्य तथाविधेन ३ स्फुटुज्जैः तेजोराशि यिवत्सुमण्डकः ४ श्रीरामायनमः

वा॰ पी॰ त्रि॰ उ॰
३६५
३८७

द्वितीयस्योदंतमाह दक्षिणाइत्यादिना इक्षुरसार्णवे स्थिते पक्षनगरे बशीकरराया कुशलयाय क्षिपापि इत्यादि घाबलेना क्षिप्पस्य
कामुकी हतः ५ तृतीयस्योदंतमाह पूर्वे दिशि प्रहृत्नो विपक्षि शत्रु गंगाम् सहस्रमुख्य हंमेदान् क्रमेराप पूपन् पद्म काविन्म करं यो हितुका

दक्षिणोपक्षनागरे संप्रेक्ष्ये इक्षुरसार्णवे क्षिप्त्वा दक्षिणायां क्षिप्पपक्षिणा कामुका हतः ५
पूर्वे मकरमाक्रम्य पद्मगंगां निहतवान् गंगापाहतसामीपकान्यकुब्जे समुज्झितः ६ ॥
उत्तरस्तु नरकुरून् आराध्य प्राप्तवान् श्रियं ततः पैनेन बाधंते दिग्गतेभ्यस्त भीतयः ॥ ॥ ७ ॥

मंबलादाक्रम्य तस्योद्भूरूपगंगामानीपनिहतवान् विदारितवान् तदा हविपक्षि शत्रुगंगापापरा हत्यानीयं कान्यकुब्जनगरे स
मुज्झितस्यक्तः चतुर्थस्योदंतमाह उत्तर स्त्विति उत्तरकुरून् लक्ष्मणापाउत्तरकुरूत्र देशान् सहस्री डंतमीश्वरं आराध्य श्रियमणिमा
द्यैश्वर्यं प्राप्तवान् अतएव तमेनं विपक्षिततपैव श्रियादिगं तेभ्यस्तमपि भूतेभ्य रतो ततभयुक्तामी तथो न बाधंते अमरोः भूदित्यर्थः ७
राम:

तयाग्निपैव तत्प्रभावेनैवेत्यर्थः ८ पुनः पश्चिमस्योदंतमाह पश्चिम इति हेमचूडेन गरुडेनेति पावृत्‌ कुशद्वीपे हि कुशस्तंबे स्थितो गरु
डः पूजादिना प्रसारितलद्दिपमरीवांभ्रनारयनाति प्रसिद्धिः स्वर्णमयकुशस्येव श्रीगंगश्रीर्देहकांतिर्यस्य ९ पुनः पूर्वस्योदंतमाह क्रौंचेति
क्रौंचद्वीपे प्रसिद्धे वर्षसीमाचारस्थानि गीरीः अथ तद्दक्षसेन विपश्चिता अत्रारांविकर्त्तनैः पाटितं विदारितं १० पुनर्दक्षिणस्योदंतमाह दक्षि

तयाम्बकरमातंगनिशीर्णोऽशीर्णोऽमर्जीमान अतिवक्रामहबहून्द्वीपांतरकुलाचलान्‌ ८ पश्चिमः पृष्ठमारोप्य हेमचू
डेन पक्षिणा कुशद्वीपे कुशांगश्रीस्तरसा तारितो गतवान्‌ ९ क्रौंचद्वीपाचले पूर्वो निगार्त्तो रक्षसावने तद्दक्षःपा
टितं तेन हृदयें त्रविकर्त्तनैः १० दक्षिणोदक्षशापेन यक्षनामामलाक्षणात्‌ शाकद्वीपे शतेनासौ वर्षाणां मोक्षमा
गतः ११ उत्तरस्तरसोत्तीर्णतारावरतरंगिणः महार्णवस्तु वर्णाद्रौ सिद्धशापाच्छिलां गतः १२ ततो वर्षशतेनासौ प्र
सादाज्ज्ञानवेदसः तेनैवोन्मोचितस्तत्र सिद्धेन रतिमाप्तवान्‌ १३ वर्षाशापश्चाद्भ्रष्टा नालिकेरनिवासिनो पूर्वः पर
मधर्मिष्ठः मालवान्माकुस्मृतिततः १४ कल्पवृक्षवनेमेरोरुत्तरे स्तरसासह उवासदशवर्षाणि नालिकेरफलाशनः १५

णाइति मोक्षं शापमोक्षं ११ तरसावेगेनैवोत्तीर्णा तारा महांतः अवराः क्षुद्राश्च तरंतरपश्च तरंगिणः समुद्राश्च तरंगिणो ये
न महार्णवस्य स्वाहृदस्य परतः प्रसिद्धपीतवर्णाद्रौ सिद्धशिलोच्छिलातां गतः १२ येन सिद्धेन शापो दत्तस्तेनैव शापादुन्मोचितः सन्‌ रति
मतः प्रीतिमाप्तवान्‌ १३ पुनः पूर्वस्योदंतमाह वर्षाणीति कान्यकुब्जदेशनिवासिनो राज्ञः भवदित्यर्थः प्राक्स्मृतिं पूर्व
वृत्तस्मरणं १४ १५

पुनः पश्चिमस्योदंतमाह विहगेति विहगानामधिपाभ्यासेव शीकरणविषयेनत्वह्रोरहस्यद्गः अतएवगाहडेनह्प्समाशेव्यात्तोवीला रितइत्युक्तं पक्षिशयानीडेमया सह क्रीडयादृशाः समाः त्ववसदित्यर्थः १६ मदनेनरंमंदराद्रौगतेनपश्चिमादिपश्चिमेनसंदरद्रौकिन्नरी दिनमेकमसेवत १७ अथपश्चौनालिकेरवनात्क्षारोदवेलागतः सन्ननत्रमकल्पहक्षवनालीषुनंदनदेवताभिरप्सरोभिः सार्द्धंकामा कुलितः सन्सप्ततिसमाः निनाय १८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेत्रयोविंशतिशततमः सर्गः १२३ एक

विहगाभ्यासमनलद्गः शाल्मलिद्वीपशाल्मलौ पश्चिमः पाशिरीनीडे क्रीडयात्यवहत्समाः १६ मंदाराद्रौम दलनेमंदारतरुमंदिरे किन्नरीमंदरीनाम्नी दिनमेकमसेवत १७ क्षारोदवेलावनकवल्पेक्षवनावलीनंदन देवताभिः सार्द्धंसमाः सप्ततिपक्षरोमिनिनायकामाकुलितोपूर्वः १८ महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेविपश्चि दुपाख्यानेदिग्विहरणंनामसर्गः १२३ विनिर्वाणश्रीरामउवाच एकसंविन्मयाः सर्वेरवेकवपुषोपिते विविधेच्छाः कथंब्रह्मननुसंपन्नाःकरेहिनः १

स्यापिचतुर्दहैर्ग्धेवहारः समर्थ्यते द्वीपेषुनानाशैलेषुविहारश्चविपश्चितांचतुर्णामेकदेहत्वेसकृत्रावकत्वेचभिन्नेच्छत मनुपपन्नमितिरामः शंकते एकेतिसंविदेकंसाक्षिचैतन्यं तन्मयाएकस्येवववपुश्चतुर्दूष्माबादेकवपुषश्चतेविपश्चितः एकः देहोजीवोपेकांतयावजीवमेहविनापुगपदिच्छामेदोनुपपन्नइत्यर्थः १ ॥ ॥ रामः

एकस्यापि जीवस्य विषयासंगेनानादेहादिकल्पनादर्शनात्तेषु च यथा नुमितो दासीनभावकल्पनेनानेकत्वदर्शनात् सर्गादौ ब्रह्मणि जीवेनागन्यापितादृशकर्मसत्त्वे सर्वसंभवइत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह एकसंविदिति १ तस्य संविद्घनाकाशस्याच्छत्वादयं नानावदति स्वच्छ त्वात्तथाभूतं नानात्मनामिवापन्नं आत्मा त्मस्वयमेवात्मनि बिंबेतिदर्पणोदराकाशेगिरिनद्यादिसहितं महाकाशमिवेत्यर्थः तादृशस्यापि तथा स्वनानाजगदाकारभवने मुकुरस्येवनिर्मलात्वच्छत्वमेव हेतुरिति शेषः ३ ननु जगदपि वस्तुतश्चिद्रेव तथा सति चित एव चितिकथं प्रतिबिं बनमिति चेत् शृणु दृष्टांतमित्याह एकेति पारमार्थिकाः परमार्थतश्चिद्रूपा आपो त्यर्थः तापो पाधिरश्चिंत्यशक्तित्वाऽधर्वेनागरस्फटिककुड्य

श्रीवसिष्ठ उवाच एकसंविद्घनाकाशमप्यनानैव सर्वगं स्वयं नानेव संपन्नं स्वप्ने चित्तमिवात्मनि २ तस्याच्छ त्वात्तथाभूतमात्मैवात्मनि बिंबति तादृशस्य तथाभूतो मुकुरस्येव निर्मला ३ एकलोहमयादेव यथादर्शाः पर स्परं तथैते प्रतिबिंबंति यदापाः पारमार्थिकाः ४ तेन यस्य यदा यद्यत्पुरोभवति वस्तु सो यदर्थं युज्यते तेन विद्घ नैकस्वभावतः ५ इत्यनानैव नानेदं नानानानाच वस्तुतः न च नानानचा नानानानानानात्मकं ततः ६ ॥

रूपेण भसितस्य चंद्रार्कादिमहातमः प्रतिबिंबदर्शनाच्चेति भावः ४ अतएवाध्यस्तभोग्यजगदाकारं ब्रह्मविषयेंद्रियसंयोगे बुध्यावच्छि न्नैर्जीवचितिभिर्यथायथं भोगाकारेण प्रतिबिंबतीत्याह तेनेति यस्ये यद्वस्तु पुरोभवति सन्निकर्षमापद्यते तेन वस्तुना असौ तदर्थं तत्सं गार्थं युज्यते उपपद्यते यदि भोग्यं वस्तु बुद्धौ न प्रतिबिंबेत भोग एव न युज्येतेत्यर्थः ५ ननु एकस्य नानात्मकत्वं विरुद्धं मायया पि कथं स्यात्तत्र युक्तिर्वाच्येति चेत्तत्राह नचेति यदि नानात्वमात्रनिषेधः स्यात्तर्हि तनिषेधे एकरूपमेव स्यात् अनानात्व धर्मस्यापि नि षेधान्नानात्वे नायितत्संभावयितुं शक्यमित्यविरोधे युक्तिरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

शां०टी०वि०३
३९६
३८६

अत एव विपश्चितो नानादिग्भोग्यानां युगपद्भोगप्रदकर्मपरिपाकेऽपि कस्यैव देहस्याकातुर्विध्यं नाह्न इत्यविषयारागात्तत्र बुद्धौ युगप
प्रतिबिंबनं च संपन्नमित्याशयेनाह तेनेति ७ यदा योगिनो अगस्त्यादयो मलयादिनिपत्तौ कदेशेन स्थित्वा तथापि नानादेशेषु
नीतानागतादिकालेषु योगबलात्सन्निधानेन सर्वोऽनुभवितृत्वं प्रसिद्धं तदाभिन्नदेशगप्रयातानां विपश्चितां न किं वाच्यमित्याह तेन

तेन पश्यत्ययत्नेन युगपत्स विपश्चितः सोऽतीतसंचितमप्यात्मनोऽनागतं तथा ७ ॥ ॥ ॥

एकदेशगताविष्टव्यापकमपि शक्तिं कुर्वते योगिनस्त्रिषु कालेषु सर्वाण्यनुभवंत्यपि ८ ॥

अहं पिबामि मानेकस्मिन्नल्पकालेऽपि स्वक्रिया आह्लादलेशपादेन करोत्यनुभवाप्यपि ९ ॥

ह एकदेशेति ८ नानादेशेषु युगपदेकस्याभिन्नक्रियाकारित्वं देहस्य व्याप्तिरेवोपपद्यते न जीवभेदइत्याह अस्तु इति य
यावन्मीलनोन्मीलनादः अहोऽपि योऽपि महत्वाद्देवनानानगरगिरिनदीक्षेत्रादिव्यापिनां एकस्यकाले सोऽध्यालनकूटे
देवत्तलवद्वनस्य यौवनतादिस्वक्रियाः अल्पकालेन तत्तेन पादेनौशेन करोतीति तदभिमानिजीवस्य प्रयोगाः क्रियाः शामः
कृतार्थस्य भवत्यपि तद्वदत्रोपपत्तिर्बोध्या पद्य: ९

आणिमाद्यैश्वर्यलाभादीश्वरप्रतिमाः योगिन ९ चतुर्भिः शरीरकैः कश्चिन्नयोगश्चिद्दिव्यज्ञानध्यानसामर्थ्यं कश्चिद्देकुंठभोगज्ञात
मितिरूपकृक्रियाः कुर्वन् जगत्यातिवरांगनाः मुक्तेः अनुभवति ११ पद्मरागाभ्यां बाहुभ्यां द्वयोरधियोः संगरुह प्रसक्तिसदातं सम्मूपसर्वैः
करैः संग्रामप्रसक्तोर्ननचकरोति १२ हृष्टान्यासक्तानि पोजयतितथैवेति सायं सुखदुःखादिकमितिशेषः १३ प्रक्रामन्चलितं १४
घनमालिषु मेघावतरूपर्वताग्रेषु निलीयस्थितं १५ हृष्टं प्रादुर्भूतं १६ तथा पूर्वेणाविपश्चित्ताशाकद्वीपे प्रसिद्धस्योदयगिरे स्तटे

तुल्यकालमहं स्वात्मयोश्वरप्रतियोगिनः क्रमेणालं जगज्जातं कुर्वन्ननुभवतिच १० एको विहंगस्त्वतुर्भिः स्वैर्बाहु
भिर्वा शरीरकैः पृथक्कुर्वन् क्रियाः पाति जगन्मुक्तेवरांगनाः ११ बहुबाहुपदाभ्यां हलाभ्यां च घर्षमर्ह करोति बहुभि
र्मृधः संग्रामं सततं करैः १२ तथैव तैर्विपश्चिद्भिः सर्वदिक्षु तथास्थितैः तथाप्यवस्थितं प्राप्य मेकं सर्वविस्मयैरपि १३
सुप्तैनैर्मिशप्यासु भुक्ते दीपीतरेषु च विस्तृतं वनलेखासु प्रक्रान्तं मरुध्वसिषु १४ उषितं गिरिमालासु भ्रांतं सागर
कुक्षिषु च १६ शाकद्वीपोदयगिरितटे सप्तवर्षाणि मुनं पूर्वेणालविद् लग्नहनेपश्च संमोहितेन यावर्षांबुप्रस
मत्रयुतेवातपीत्वादर्षतो मागत्यांतः स्थितमयसमाः सप्तनातेन मुनेः १७ शाकद्वीपे स्तशैलस्य शिरस्य प्रसु
हागृहे पिशाच्याप्सरसामाह पश्या सः कामुकीकृतः १८ अत्रशांतमपवर्षेजलधारेमहागिरौ हरीतकीवने

विदलस्य दलरक्षितस्य स्कहीवृक्षस्य गहने भ्रांतः यद्येतन्नहंमोहनविद्यासंमोहितेन सप्तवर्षाणिमुने अमुनैव पूर्वेविपश्चितापाषाणाकरं
बुभ्रान्ताश्मिनृगिरौ कश्चित्यात्वा प्रहभंबलाद्घर्षतां पाषाणाभावमागत्य मेरं तत्ततन्नात्येन मुक्त्वा सप्तसमाः स्थितं १७ अस्तसन्निहितोन्द्रहागृहे
१८ ग्रांतमपात्यैव वर्षम् इतिभेदेकस्य चिन्मुनेः शापादूरात् कीवृक्षतां प्राप्य भ्रांतद्वृमेजनैरदृष्टपतानां वर्षसप्ताति वर्षं १९ ॥ ॥

२० दरीषु दर्दुरतां मेकतां २१ उत्तरस्योदंतं पुनराह कोमारमितिद्वयामाइजलगिरेः अंशे दर्दुरः हविर्गन्धः २२ पाश्चात्यस्योदंतमा
हमरीबकेइतिविद्याधरत्वमापिकयामंत्रविद्यया २३ किमालंब्यविद्याधरत्वमकरोत्तत्राह हरतेति रत्नेषुरत्नेनत्वमेवक्रमेणक्रान्तस्यपुरारेःल

अत्ररैवतके शैले वर्षे ह्रिहिरनामनि दशरात्रमसिंहः पूर्वीपक्षत्वप्राकृतः २० अत्रकांचनशैलादिद्दराद
दुरतांगतिः पिशाचमापाच्छलितोदशवर्षाण्युवासह २१ कोमारंवर्षमासाद्यघयामाइस्तत्तरस्तटं शाकद्वीपे यकू
पेंधोन्यवत्सचरंदोशतं २२ मरीबकेकरोद्वर्षैवर्षाणपत्रचतुर्दशविद्याधरत्वं पाश्चात्यः सविद्याधरविद्यया २३ रत
क्रमक्रांतपुरारिलक्ष्मीचलांगलेखाक्रमशाकरार्कं एलालतालिंगनलब्धगंधमालंब्यवेलाघनगंधवाहं २४
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे द्वीपान्तरवर्णनं नाम सर्गः १२४ ॥ ॥ ॥

रम्याशोभातिशयेनचलानांअंगलेखानां क्रमेणोन्मत्तैः शीकरैः आर्द्रसंपर्के तथाएलालतानांआलिंगनैर्लब्धगंधवेलावनस्य
गंधवाहंवायुमालंब्यआनंदहेतुत्वेनाश्रित्यपर्युः २४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः तमः
सर्गः १२५

परस्परोपकारित्वं विपश्चित्त्रिविपश्चितां विश्वगर्थक्रियाज्ञावस्तुकार्यावोपवर्णयन् तत्र विपश्चितां भिन्नदिक्प्रवर्तपरस्परानुसंधानं विपश्चित्परस्परानुग्राहकत्वं वास्ति नवेति रामस्य प्रश्नं सर्गपरिलिंगे रूपप्रत्यस्य तं गिराविकीर्णे वसिष्ठः प्रथमं पूर्वे स्यशांतभये वर्षे हरीतकीतरुभावं संकटपश्चिमहतमनुग्रहस्माह वर्षेइति शांतभयपामित्यभिख्याप्रसिद्धिर्यस्य तस्मिन्वर्षे अत्र शांतभये वर्षे जलधारे महागिरावितिप्राक्सर्गोक्ते गिरौ हरीतकीवने हरीतद्रुस्कंधतः तादृक्कृत्तिरस्य कर्तास्थिंचसहस्रशम्भूस्यंतः शिलासंधिपानीयंमलेः पिबन्स्थितः पूर्वः विपश्चित्पाश्चात्योन विपश्चितातद्धान्तेत्या

श्रीवसिष्ठ उवाच । वर्षे शांतभयाभिख्ये जलधारे गिरौ तरौ तादृक्कृत्तिरिपानीयं कस्य केद्रुपे पिवं स्थितः १ पूर्वो यवर्षस्सत्यापाश्चात्ये नैत्यमोक्षितः विघपाकककचेनैवछित्वा दृक्षत्वमक्षतः २ पाश्चात्यः शिशिरे वर्षे याभाराल समुपागतः मोचितो दक्षिणोनाशुगोमांसादिप्रयोगतः ३ शिवेलाचलापारस्थे वर्षे वर्षेणपश्चिमः मोचितो दक्षिणोनैत्यगोपिशाच्या वृषीकृतः ४ अत्रैव क्षेमके वर्षे आविकेपी गिरौ तरौ दक्षिणो पक्षतो यातो मोक्षं पक्षेरालब्धवान् ५ अत्रैव दवके वर्षे शैले केसरनामनि केसरीत्वंगतः पूर्वः पश्चात्ये नैवमोचितः ६ श्रीराम उवाच । एकदेशगतानां विश्वव्याप्यकर्माणि कुर्वते योगिनस्त्रिषु कालेषु सर्वाणि भगवन्कथं ७

तातत्र एत्य आगत्य शापपूर्वं स्तुतिं प्रसाद्य तदत्तपाविघपाककचैन वृक्षत्वं छित्वेव वृक्षभावान्मोक्षितः इतिपरेणान्वयः १ २ एवं पाश्चात्योशिशिराख्ये वर्षे पिशाचपतिशापात्याभारालसमुपागतो दक्षिणोनस्य गोमांसादिप्रयोगतः पिशाचपतिं प्रसाद्यमोचितः ३ गौरूपपापिशाच्यापि विघपावृषीकृतः वृषपिशाची कृतः पश्चिमो दक्षिणोन मोचितः ४ पक्षतो पिशाचमेदतां देवतामावस्यमोक्षरोपयोजनाभावात् पक्षेरापश्चिमप्रसादितेनपक्षपतिनातिमिलेन ५ अत्रास्मिन्नेवशाकद्वीपे ६ विश्वकर्ववेतो व्याप्यविविधं आप्यकर्माणि अनुग्रहादीनिकथं कुर्वते तत्रोपपत्तिर्वाच्येत्यर्थः ७

वा. टी. नि. उ. ३६६ ३६७

योगिनां दृशा सर्वप्रपंचस्य मानोमात्रत्वात् ज्ञानशक्तिपाटवमनाहः सर्वत्रगुणपरवश्वदूरेपि निरंकुशस्वातंत्र्याविघातात् सर्वशक्तियोपपत्तिरित्या
शयेन वसिष्ठ उत्तरमाह इहेत्यादिना हेराम इह जगति अप्रबुद्धानां दृशा घटत्वमौनिकादिस्थूलं वस्तु तितेन नः प्रबुद्धानां उपपत्तिर्विचिंतया
अलं प्रबुद्धानां दृशा यत्तु चिन्मात्रं मनोमात्रं यावद्वस्तु तत् सर्वत्रार्थक्रियासमर्थं यथोपपद्यते तथा कथ्यते श्रृणु इति शेषः ८ तत्र चिन्मात्रमेव

श्रीवसिष्ठ उवाच इह राम प्रबुद्धानां परं स्थूलमेव नः तेन यत्तु प्रबुद्धानां तदिदं शृणु कथ्यते ८ चिन्मात्रसत्ता
सामान्यादन्येन्यात्मतदिदं दृश्यात्यंताभावबोधे सर्गासर्गदृशोः क्षये ९ चिन्मात्रसत्तासामान्ये विश्रांतस्य निरंतरं
सर्वेशस्येह सर्वत्वं च सर्वदा १० वद केन कथं कुत्र कदा किं निवार्यते सर्वगत्वपसर्वात्मा यत्र भाति यथा यथा
११ तथा भाति तदा तत्र सर्वात्मनि किमस्ति नो अतीतं वर्तमानं च भविष्यत् स्थूलमण्वपि १२ ॥ ॥

स्थितिकल्पे सर्वेश्वरस्येव सर्वत्र सर्वार्थक्रियोपपत्तिरित्याह चिन्मात्रेति तदिदं तत्त्वविहारं दृशा चिन्मात्रसत्तासामान्यदन्येन आत्मतत् जग
द्रूपं न विद्यते आत्मस्वरूपं यस्य तत् आत्मतत् शाश्वतोयं न तु न तत्त्वतः स्वरूपमितिपावत् ९ १० किं केन निवार्यते नरोध्यते सर्वत्र सर्वार्थक्रि राम:
आविष्ये निवार्यते इत्यस्य उपपक्षमालं व्यापितद निरोधमाह सर्वग इति अथ चेतिय क्षांतरघोतनाप ११ किं नास्ति किंतु घन
न: सत्तां न लभत इत्यर्थः अतीतमित्यादिस्तात्पर्यं च: १२

सामान्येन तासामात्मन्येवात्मनीनाहीति १३ अविरुद्धमनघं १४ आनन्दघनमात्मानमाधीनस्थितिकत्वादेव अविकृतमयहदात्मनस्तद्वत् मआदिरूपेणास्थितिं प्रपंचयति नमस्त्वमिति अन्यज्ञानत्वसनयात्मनुगरूपत्वेव १५ मायाशबलोहि जगदात्मा तद्वत् दृढदृढरूपतया जगद्रूपमुदितेप्यनुविश्वात्मनः शबलस्य दृश्यात्मरूपे वपुषत्वेन कथं किं स्यात् शुद्धे परिणामविवर्तौ घटरनादि इत्यर्थः १६ साध्यासाध्यस्वरू

तथा दूरमदूरं च निमिषः कल्प एव च स्वरूपमजहत्येव सामान्येतानि सर्वदा १३ सर्वात्मनि स्थितान्येव पश्यमा याविजृंभिते अज्ञानमति तद्वच्च पयात्स्थितमवस्थिते १४ विज्ञानघनमेवेदमनस्तं जगत्त्रये नमस्तमस्त्वं ह्येव सर्वात्मैव नमः स्थिते १५ जगदात्मा जगद्रूपे दृढदृढरूपतयोदितं विश्वात्मा दृश्ववपुर्यस्मात्किं तेन कथं कदा १६ दुःसाध्यं बुद्धितत्त्वज्ञसाध्यासाध्यस्वरूपिणः तस्मादस्याः सदैकस्याविपश्चिद्दूगसंविदः १७ प्रबोधमनुगच्छत्यात्ममायायाः परं पदं एकस्या अप्यनेकस्याः सर्वं सर्वत्र युज्यते १८ बोधाबोधात्मरूपेऽस्ति किं नामास्ति परात्मनि
आत्ममायायाः परं बोधं पदार्थकुलतो विना १९

पिणः शबलस्य दुःसाध्यं किं न किंचिदिति सर्वदा सर्वत्र सर्वार्थक्रियोपपत्तिरित्यर्थः १७ एवं प्रश्नसमाधाने प्रकृते योजयन्नुपसंहरति तस्मादिति ईश्वरचित्तद्वोपाधिभेदे विपश्चिदा जीवत्वादेकस्य अप्युपाधिनानात्वेनानेकभावापन्नाया आत्मादिप्रसादात् सर्वं सर्वत्र कार्यं युज्यत इत्यर्थः १८ बोधाबोधात्मरूपे शबले किं नामास्ति असाध्यमिति शेषः तत्रैव युक्तितरमाह आत्ममायाया इति १९

वा०टी०नि३०

४००
३६२

योगिनां ऐश्वर्यकार्यक्रियासामर्थ्यलक्षणा सिद्धता यामप्युपपत्तिमाह किंचिदिति बोधप्रकर्षक्रमेणाऽकामहतत्त्वप्रकर्षसंभवात्तत्
प्रकाशे रोत्कर्षप्रयोजकैश्वर्यप्रकर्षक्रमस्याप्युपपत्तेरिति भावः ते विपश्चितः संकटं विद्योगविकिरंतिते भूतिकुर्वंति २० प्रबुद्धानां मे
तो मात्र मे वहद्वास्तिति कल्येनुस्तवीर्यक्रियामतोऽज्यवदुपपन्नतरैवेत्याशंक्य बोधाकाङ्क्षेति ईषत्संस्कृरूपाप्रच्युतिरेवमतो
भावइत्युक्त्यन्तिप्रकरणोबद्धशौच्यन्यादितत्वादितिभावः २१ यथास्थितेस्सुस्थितोपितत्तस्मान्नतो भावलक्षणेऽत्रादौ भक्त्याऽवतत्तेषाद

किंचिद्बोधप्रविष्टयाः सिद्धताप्युविनैवसा स्थैर्ये सर्वविदस्तस्याः सर्वमेवपरस्परं २० यथूर्यंस्त्वनुमर्वस्याप्युवि
किरंतेते वसंकटं बोधाकाङ्क्षः स्वकाङ्क्षापारोपच्युतइवाप्युत २१ तदन्यतामिवादत्तेसुस्थितोपियथास्थि
ते श्रीरामउवाच विपश्चितः प्रबुद्धश्चैत्कर्षोहिंहूषादितो २२ दिव्यपांतोतिमेयस्तत्बोधायकपयाब्रू
तं श्रीवसिष्ठउवाच प्रबुद्धः कश्चिन्नायेतेयोगिनस्ते समानघ २३ प्रसंगरूपेतरत्तोनप्रबुद्धाविपश्चितः
विपश्चितोमहाबाहो प्रबुद्धानिग्रशंसते २४

यतां जगद्रूपतांयुगपद्दत्तविपश्चितःसंगे योगिनां प्रबुद्धानां क्रियोपपत्तौ वर्णितायां विपश्चितोपि प्रबुद्धइति मन्यमानो
रामः शंकते विपश्चित इति प्रबुद्धानां सर्वार्थक्रियासामर्थ्येऽपि हर्षादिदेहसंकटप्रसक्तेः परस्परान्वयहोक्तिरहंगतितिभा
वः २२ त्वयायोगिनः कथं व्याप्यकर्मोपि कुर्वत इति पृष्टमिति यत्र योगिनः प्रबुद्धाः वर्णिताः ननु विपश्चितोपि प्रबुद्धा
योगिन इत्यतो तिवसिष्ठः समाधत्ते प्रबुद्धाइति २३ तत्रप्रसमाधानार्थं विपश्चित्प्रसंगरूपस्यांतरत्वान्नतरेणायोगि
नस्तेऽकार्यचितनाः ननु विपश्चितोपि प्रबुद्धाइत्याप्रापेत्यर्थः २४ ॥ ॥

राम:

तर्हि ते किमर्थं तन्वतः तत्राह बोधेति द्वितीयप्रतिकास्थाः इत्यर्थः भाविमोक्षविभ्रान्तिविवेकादीनि बंधविभ्रान्ति विरागादीनि २५
तयोरुक्तयोरतथाभूततया दोलायिततया धारणायायोगिनो न तु परंगतो योगिन इत्यर्थः २६ हृदयादिप्रदेशेषु अग्निदेवता
योचित्तनिरोधेन तत्र धारणाप्रसिद्धित्वाद् धारणायोगिनो न तु ज्ञानयोगिनो पि सविद्यान इत्यर्थः २७ तेषां तेन योगिनस्तेषु विद्या किं
किमर्थमवेक्ष्यंते तद्दर्शने हि वैषोऽविद्यानुच्छेदलिंगमित्यर्थः धारणापरिपाकं तेदैवतप्रसादजं न वैराग्यप्राप्तिहि द्रूपस्ते २८

बोधाबोधदशां नैव्येते हि दोलायिताः स्थिताः मोक्षविभ्रान्तिदर्शने बंधविभ्रान्तिचापिताः २५ नित्यधर्मैः प्र-
बुद्धानां तथाभूततयापातया विपश्चितो धारणायायोगिनो न परंगताः २६ धारणायोगिनस्ते हि धारणाप्राप्त-
सिद्धयः ये परं बोधमायाता तेषु विद्या न विद्यते २७ किमविद्यामवेक्ष्यंते तेन नाम रसलोचन धारणा योगिनो
स्तेनैव रेणाप्रासिद्धयः २८ अविद्याविद्यते तेषां ते न ते तद्विचारिणः अन्यत्रम्प्रलुहे राम जीवन्मुक्तशरीरिणां
२९ भवत्स्वव्यवहृतावेव पदार्थान्तरवेदनं मोक्षोपि चेतसो धर्मश्चेतस्येव वसति इति ३० ॥ ॥

ते विपश्चितः अतद्विचारिणः आत्मविचारशून्याः जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाल एव देहादिभानं समाधौ तु विदेहकैवल्यसाम्यमे-
वेति विपश्चिभ्यो विशेषांतरं अवपति अन्यत्रेत्यादिना २९ व्यवस्थितौ व्युत्थानकाल एव कुतस्तेषां समाधावेव तथात्वं तत्राह
मोक्ष इति यो हि बद्धस्तस्य निवृत्तिर्मोक्षः चित्तमेव बध्यते नात्मेति मोक्षोपि तद्धर्म एव अतः समाहिते चेतस्येव स मोक्षस्तिष्ठ-
ति न देहदेहभावापन्ने व्युत्थिते इत्यर्थः ३०

वा॰टी॰नि॰उ॰
४०१
३६३

नदेहेद्वृत्तिरुर्वान्वयि यस्तद्धर्मः देहाभावाधीनो व्यवहारः स जीवन्मुक्तस्यापि देहान्तनिवर्त्तते इति यदार्थान्तरवेदनोपपत्ति
रित्यर्थः तर्हि जीवन्मुक्तचेतोपि देहभावे बद्धं नेति चेन्नेत्याह न कदाचनेति ३१ एतेन च्युतेपतितेपुनः केनसमर्थेनापि पूर्ववद्बद्ध
न केनापीत्यर्थः अतएव मुक्तानाममुक्तानां च देहधर्मानुवृत्तिस्तुल्यानिवृत्तिधर्मानुवृत्तिरित्याह देहस्येति ३२ अतएवतेपरे
जीवन्मुक्ताइमे इति न ज्ञातुं शक्यन्ते धारणादिसिद्धास्तु ज्ञातुं शक्यन्तइत्यपरोक्षित्वइत्याह मोक्ष इति ३३ मनोधर्मो मोक्षः कथमा
त्मसंवेद्य इत्युच्यते तत्राह सुखदुःखैरिति बंधवन्मोक्षस्यापि मनोगतस्यसाक्षिस्वानुभवैकवेद्यत्वात्सिद्धेरिति भावः यदि बंधमोक्षौ मनोध

न देहेह धर्मेत्वं न देहाद्विनिवर्त्तते न कदाचन निर्मुक्तं चेतो भूयो निबध्यते ३१ पतेनापि पुनर्बद्धं केनशक्यं न च्यु
तफलं देहस्य देहधर्मेणाजीवन्मुक्तिमतामपि ३२ गत्वा तेन तं तेषां चेतस्त्वचलमेव तत् मोक्षोहि न परज्ञेयो
धारणादिप्रयोगवत् ३३ आत्मसंवेद्य एवासौ मध्वाचास्वादसौख्यवत् सुखदुःखैर्युतो यो सौ स्वयं बंधानुभूति
मान् ३४ तन्मुक्तौ मुक्त इत्यन्यः स्वानुभूतिप्रदस्त्वसौ आंतः शान्तलवित्तो हि मुक्तइत्यभिधीयते ३५

र्मौ तर्हि कथमात्मा बद्धो मुक्त इति च शास्त्रे व्यवह्रियते तत्राह सुखदुःखैरिति स्वानुभूतिप्रदः आहो आत्मा तु मनोधर्मैः सुखदुः
खैर्युतः सन् यो जीवः स्वयं बंधानुभूतिमान् भवति सः तस्य मनसो मोक्षो मुक्त इति शास्त्रेउक्त इत्यन्वयः ३४ नन्वेवं सति देहादयो
पि मनोधर्मो न्यायोत्तस्यो बद्धाः मुक्ताश्चेति व्यवह्रियेरंस्तत्राह आन्तरिति आंतरयोराह्लादसंतापयोरांतरएव चित्ते सम्यग्ध्या
सोः तु भवसिद्धो मुपगंतुं व्यवहर्तुं च युक्तो न बाह्ये देहादाविति भावः ३५ ॥ ॥ ॥

राम:

संतप्यतेनेति संबंधिरार्थः मुक्तेमनसि शरीरधर्मव्याप्तिवन्मनोधर्मस्य मोक्षस्य शरीरेऽप्यनावेशसक्तिरित्याशयेनाह शरीर इति कृतेऽपि
वने ३६ नतिष्ठते हर्षप्रयुक्तं ३७ नबुपादेयेकेः कृदुःखं देहेपि जन्मनो धर्मसुखदुःखादानुगम्यतां निन कथ्यमात्मन्येव तद्व्यासक्त
त्याह गच्छतइति अवच्छेकतासंबंधेन देहे सुखदुःखादीनामगच्छतोपि जनस्य अहं सुखी अहं दुःखीत्यात्मन्येवमदनुभवपर्यवसानात्तन्नैव बा
कल्पनास्तिन अपरे बाध्ये देहादौ अतएव हि आत्मन्यध्यासमनभ्युपगच्छतो देहाद्यात्मताभिमानाद्रूपांतरमुपागताश्चार्वाकनैयायिक
सांख्यबौद्धकणादादयः पंडिताः मोक्षोपायालाभात् गताः परान्नजाद्दृश्यंते वेदांतिभिर्वाजल्पकथायां भग्नाः पराजिताद्दृश्यंत इति पोऽपं

बंधः संतप्यविज्ञेति देहादेतन्न दृश्यते शरीरे करणग्रामः कृतेऽरण्येवावनिपोजिते ३६ रुदतो हसतश्चैव जीवन्मुक्त
मतेरिह न दुःखं न सुखं किंचिदंतर्भवति न स्थिते ३७ गच्छतोऽप्यनुभूतिस्ततत्रैवैषांस्तिनापरे दृश्यंते पंडिताभग्ना
रूपांतरमुपागताः ३८ देहादिजीवन्मुक्तानां स्वभावान्न कदाचन मनोपि नैव लिप्यते तेषु रुदन्नपि न रोदिति ३९
विहसन्नहसत्येव जीवन्मुक्तो महोदयः वीतरागाः सरागाभाः अकोपाः कोपसंयुताः ४० अमोहा मोहवलितादृश्यं
ते तत्त्वदर्शिनः इदं सुखमिदं दुःखमित्यादिकलनात्मकाः ४१ अलंदूरगतास्तेषामंकुरा न भसोपथा जगदात्मावना
स्त्येव पश्येकं सर्वमस्ति च ४२

३८ आत्मवाबंधस्य सुखदुःखादेर्देहेपि कर्पविदनुभवाः मोक्षस्य तु सनास्त्येव जीवन्मुक्तेः समाधौ देहाभाने स्फुरं तदनुभवाद्देह
भावे व्युत्थानकाले मंदमज्ञानिभिस्तदनवभवात्त्वेत्याशयेनाह देहादिति स्वभावान्नित्याशरीरात्मस्वभावात् तथा च श्रुतिः अशरी
रं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति अतएव समरणादिदेहधर्मैर्निप्यत इत्याह मनो
पीति ३९ मनोधर्मैः रपितेषां मसंबंधमाह वीतरागा इति ४० ४१ जगदात्मा नजगत्स्वरूपं च कीर्तितं मूलमज्ञानं च यस्य नास्त्ये
व यस्य सर्वमेकं एकरसं सदस्ति च तस्य जीवन्मुक्तस्य सुखदुःखाघसीतिवाकुत्र्यानो विद्याः शास्त्राः संतीति वागुपमेत्यन्वयः ४२

तत्रको मोहःकः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः शोकमोहजयान्विताः ५३ । शिरआद्यंगछेदेप्यछिन्नाएकतन्मयावाः अद्वितीयात्म
भावाः कृतदृष्टांतदुष्टाहरतिशिर इति गापनामित्यशितत्वाभावाकछांदसः ५४ ५५ अस्य कमलजस्य व्योमैकता आकाशसमताञ्म
तामुधामिथ्या मृजेन तरेणायं चमेनमूर्धा किं प्रयोजनमित्यर्थः तर्हि तस्य बहुभिः शिरोभिर्वा किं मध्ये वेदोपदेशकरणात्तत्राह नैवेति ।

सुखडःस्वादेतस्येति वाग्व्योमदिः पोयमा अशोकाएवशोर्वं तेजीवस्तुकामनयान्विताः ५३ अछिन्नाएकतन
मयावादृश्यंतेतत्वदर्शिनः शिरःकमलजस्योच्चैः सामागायनतत्परं ५४ हरोनत्वेनविछेदसुकुमारमिवांबुजं
प्रक्षोपितपुनर्ब्रह्मा जननयामासतच्छिरः ५५ व्योमैकतास्यचिद्व्योम्नोमुधामूर्द्धा तरेणा किं नैवतस्य कृतेनार्थो
नाकृतेनेह कश्चन ५६ यद्यथानामसंपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किं हरो हरिशशावाक्षीमक्षीणशरतो ऽक्षच ध
नेवपुषि दुग्धाब्धिर्मुग्धमान्मनकलामिव ५७

५६ संपन्नं प्राशिककर्मवशादिति शेषः ईश्वरस्यापि प्राशिककर्मानुसारेणैव व्यवहारो न स्वार्थ इत्याह हर इति अनुगृहीतवान् इ
क्षीणशरतः मन्मथाद्धरिशशावाक्षीमर्द्धांगे धन्ते निगृहीतानुमितपल्लवसमाधिवृत्तेरनंतदा ऽक्षच वपुषि धन्ते मुग्धमान्मनक
लामिवेत्युपमयदृष्टांतः ५७

४८ अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः ४९ अरागितयान्यया रागितया वा किं को लाभः का वा क्षतिरित्यर्थः ५० रूपमसुरनिग्रहादि करोति इन्द्रादिद्वारा कारयति म्रियते अवतारसमाप्तिषु मरणमंगीकरोति नन्दकुकूलैः शरभलुब्धकादिभिर्मार्यते पि च ५१ तत्प्राग्गीकर्म

शक्नोपि रागितामेषं न तस्य जन्तुजन्मादयः पंचैते दाहसमये दृष्टा नीरागतानुगाः ४८ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ४९ रागो नैषा न कामाद्वा स्यात्किमरागितयानया यथास्थानामसंस्थं नेतन्न चास्ति तदेवाकिं ५० करोति कारयत्युच्चैर्म्रियते मार्यतेपि च जायते वर्द्धते जन्तुर्नाव मुक्तो जनार्दनः ५१ न चाजवंजवीभावं स्वरूपं शक्नोत्यपोहितुं तेन त्यक्तेन नैवार्थो हात्यनैवाश्रितेन च ५२ तथा यथास्थितमेवालाइहे इत्यलवासनं हरिरिति शिष्य एवास्ते शुद्धचिन्मात्ररूपभृत् ५३ आत्मानमांदोलयति कालकंदुकलांगते आज्ञं ते नित्यमादित्यो जगद्धत्तमभांगतो ५४ न चरोधयितुं देहं न समर्थो दिनेश्वरः तिष्ठत्येव निर्वीरास्त यथाप्राप्तेयथास्थिते ५५ चेष्टेऽनुभवति व्यर्थमाकल्पं स्वपमस्वपं जीवन्मुक्ततयास्विन्नो यथास्थितमवस्थितः ५६

वशोपगतं आजवंजवीभावं हारव्यवस्थां त्यक्तां न च शक्नोति ५२ ५३ स्वर्पोदामनामपि विरिंचानामेव प्राग्गीकर्मानुसारादे वस्वस्वाधिकारपालनामिन्याह आत्मानमिति आंदोलयति भ्रमयति ५४ निर्वाणो जीवन्मुक्तः ५५ आकल्पं कल्पां तावधि स्वर्परा जन्मापरां ५६

महत्तस्यपञ्चेद्वादशवर्षपर्यंतगन्तुंडाप्रमाणाजलानिपद्ध तथासादिहव्यमासप्रपुक्ताः जीर्णोन स्कंदोत्पत्तिप्रसंगगौरीशापवस्यगौरी संगमेदेवैर्विघ्नाचरणोस्त्यानात्कृपि तस्यवीर्यस्यब्रह्मणोग्निपीगाङ्गःपानेनप्रयुक्तेनांतप्रयुक्तेनांतर्हिहेनआदिपदाद्देवानांदेवानिश्री हव्यवहनेनदेववस्त्रप्रहारेणाप्सनिलपनादिनासंविदितां ५७ विज्ञिगाषाभिःपरस्परजपेच्छाभिः ५८ आजिष्णुयुद्धेषु ५९ ६० ६१ ६२ एतनजीवन्मुक्तानां रागद्वेषाभासदर्शनेपिमुक्तिसंदेहोनिरसाइतिदर्शयन्नुपसंहरतितस्मादिति इत्थंजीवन्मुक्तविराकोशं

महत्तद्व्यगौरीशापार्यगतासादिरवेदितां जीवन्मुक्तोवहत्यग्निर्येषास्थितस्तासमस्थितिः ५७ बह्वाभिर्विजिगाषाभिः परार्थाविवृतिश्रुता जीवन्मुक्तावपिगुरुलोकेप्रयुक्तस्पृहस्पती ५८ करोतिजनकोराज्यंजीवन्मुक्तमनामुनिः नग त्यामाजिषुप्रासुदेहंजनोरतानयन् ५९ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादयः जीवन्मुक्ताश्चिरंराज्यंचक्रुराकु लिताइव ६० व्यवहारेयथैवाज्ञस्तथैवस्वलुपंडिताः वासनावासनेएवकारणंबंधमोक्षयोः ६१ बलिप्रह्लादन मुचिवृत्रांधकमुरादयः जीवन्मुक्ताःस्थितिंचक्रुर्वद्धरागाःसरागवत् ६२ तस्मादहत्वेसत्वेचरागद्वेषक्षयोदये ॥ नमनागपिमेदोस्तिज्ञस्वंप्रतिस्वरूपिणः ६३ ज्ञानेनाकाशकल्पेनधर्माणोगगनोपमान् विंदंतिनायमुक्ता नांतेषांभेदमतिःकुतः ६४

प्रतिलक्षणात्परागद्वेषयोः क्षयेउदयेवाचरितेनचसम्भवंत्वेसुचरित्रत्वेअसत्वेदुश्चरित्रत्वेवास्वरूपत्वेवास्वरूपपिणोआदिर्भेदनस्वरूपव तिमोक्षेमनागपिभेदःसंशयोनास्ति ६३ नाहंब्रह्मेतिभेदमतोसत्यांहिमुक्तोसंशयःस्यात् सेवतेषांनास्तीत्याहज्ञानेनेतिआकाशोब्र ह्माकाशसदृच्छद्धेनचरमसाक्षात्कारहन्यात्मकज्ञानेनयेधारयंतिदेहमनुःप्राणादीनितिधर्माजीवास्तान् नगगनोपमान संगाद्युपप्लुतीब्रह्मभावेनाकाशसदृशान्विंदंतिलभंतेतेषांजीवन्मुक्तानांभेदभ्रमहेतुज्ञानस्यनष्टत्वात्पुनर्भेदमतिःकुतः कस्मान्निमित्तात्संभाव्येतत्यर्थः ६४

तत्साक्षात्कारेणाजीवजगभ्देदः कुतो बाध्यत इति चेद्भ्रांतिमात्रसिद्धत्वादित्याशयेन तस्यावस्तुतां दृष्टांतेन साधयति भास्वरमिति शक्रको
दंडमिंद्रचापः मेघपटलस्थाः सूर्यरश्मय एवेंद्रचापात्मना दृश्यंत इति प्रसिद्धं ६५ ब्रह्मांडलक्षणाः परमाणवः ६६ व्यक्तिं प्रकट
तां अजातमनुत्पन्नं अनिरुद्धमनष्टं ६७ अयमर्थं यथाशब्दः जातमप्यजातमेवरुद्धं अनष्टमेव जगत् यापि गृहोतेलित्यकूपस्था
संगादृपे वस्तुनि आद्यंताद्यप्रसक्तेरितिभावः ६८ जगन्मायतन्तज्जन्मनिरोधाभावोपि ब्रह्मणि कल्पनयोपपाद्यते इति चेद् दृष्टांत

भास्वरं शक्रकोदंडं यथा नानेव भूत्यकं आभासमात्रमेवार्थं तथा द्रष्टृपात्मकोभ्रमः ६५ शक्रचापे यथाभां
ति नानावर्णानि भोगेशो तथा भूत्यात्मका एव ब्रह्मांडपरमाणवः ६६ इदं जगदसद्भाति सदिव व्यक्तिमागतं ॥
अजातमनिरुद्धं च यथा भूत्यत्वमंबरे ६७ साद्यंतमप्यनाद्यंतमप्रत्यस्तमपि भूत्यकं जगज्जातं तथाजात
मरुद्धं रुद्धमेव च ६८ जातं निरुद्धमप्येवं ब्रह्मव्योमैव भासते यथा दारुमयस्तंभस्तथा तच्छालभंजिका ६९ स
मस्तकलनोन्मुक्तं समंतनिर्विद्भासते यदेकांतचिदाकाशं तद्विधानत्मयं जगत् ७० देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये
संविदो वपुः अनुन्मेषं चिदाकाशं तद्विधानत्मय जागत ७१ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिः कल्पनामात्रेणाकौ तस्याः सत्तेरित्याशयेनाह जातमिति यथा स्तंभो दारुमयो दार्वेव तथा तस्य स्तंभस्यैकदेशस्था शाल
भंजिका प्रतिमापि दार्वेवेत्यर्थः ६९ अकल्पनं तु जगद्ब्रह्मैवेति समाधिदृष्ट्या अनुभवमारोपयेदित्याह समस्तेति समाधिना
समस्तकलनोन्मुक्तं निर्मलं निर्द्वंद्वं च समं यद्भासनं आत्ममात्रतयावस्थानं तन्मयं तन्मात्रमेव तज्जगद्विधात ७० असमाधाव
पि शाखाचंद्रदर्शने बुद्धिवृत्तेः शाखादेशाच्चंद्रदेशप्राप्तौ मध्ये यन्निर्विषयं वृत्त्यभिव्यक्तं संविदः स्वरूपं जगद्विधादित्याह देशा
दि ७१ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४०४
३६६

तत्र तादृशो चिदात्मनि यत्र द्वैतं विशेषरूपं ऐक्यं सामान्यरूपं च भाति तदपि तन्न स्माच्चिदाकाशस्वभावादेव नैव नाल्पवेति मन्ये मननेन निश्चिनोमि तत्र केवलं व्योम शून्यमिति च यद्भाति तदपि चन्नैव पूर्णानंदैकरूपे शून्यत्वस्याप्रयोगादित्यर्थः ७१ शून्यतापूर्णता च प्रतियोगकालो केपादृशी प्रसिद्धा यथा जलेन शून्यो घटः जलेन पूर्ण इति या सा आत्मनि न संभवति किंतु जगदिदं जगदाद्यवस्थां तां प्रसिद्धात्माकाश एवेदमिति शून्ये तैरेव मात्मैवात्मनि संस्थितमित्यन्यनिरपेक्षत्वं यथा भविष्यत्पुरं इदानीं प्रतियोगिनिरपेक्षं शून्यता पाद

तत्र यद्द्वैतमैक्यं तन्मन्ये तदपि नैव च तद्व्योम केवलं भाति मन्ये तदपि नैव वा ७२ जगदाकाशमेवेदमात्मैवात्मनि वास्थितं भविष्यत्पुरवद्दृष्टमपि स्फारमपि स्फुटं ७३ आकाशकोशविशदः प्रपन्नान्तर्मौनमास्ते शिलाघनमेव शान्ते यन्नाम तस्य जगदित्यभिधां विधाय स्वात्मैव मोहितइवाथ यमोस्तु मायामहारामायतोति वीराप्रकरो जीवन्मुक्तव्यवकलनं नाम पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२५ ॥ ॥ छ ॥

एवं स्फारं दृक्कालादिपर्याप्रतियोगिनिरपेक्षाप्रशो तया स्फुटं दृष्टं तद्वदित्यर्थः ७३ हे आकाशकोशमिव विशदाय राम प्रपन्न दृश्यजातं शिलाघनप्रायमेव शांब्रह्मैव मौनं तिष्ठति नाम तस्य स्वात्मैव जगदित्यभिधार्थ मोहितइवाति स्थितिआहोस्तु मायाआत्मस्यैशून्यतेत्यर्थः ७४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२५ ॥ ॥

४०६

स्तानामिह सर्वेषां स्वांतःसंस्तुतिविभ्रमः उत्तरस्यतमःखातदर्शीनां तोऽनुवर्णिते तेषु पूर्वादिषु दिगंतेषु गतास्ते विपश्चितः किं कुर्वंत आसन १ २ एतेषां किं स्त्रीकृतां तेषां मध्येएकः विपश्चित् क्रौंचद्वीपे प्रसिद्धस्य वर्षस्य गिरेः पश्चिमेतटे भागे करिणा अद्रितटे पाषिला याकटे तां इमे दंतामपां पिष्टः संचूर्णितो मतङ्गस्यर्थः वरप्राप्तेनकाले आसिद्धगम्यमध्यानेन तुरस्माकं मस्तमाइति अवधिकारणात्तद्द्वारेसि द्वाराप्यो ध्येयमनुक्रमपि गम्यते एवमग्रेपि बोध्यं ३ द्वितीयो विपश्चिद्रक्षसा प्रवृद्धविक्षतांगकोनभसा नभोमार्गेणानीतो वाडवेवन्हौ

श्रीरामउवाच अनंतरंमुनिश्रेष्ठकुर्वंतः किंविपश्चितः आसंस्तेषुदिगंतेषु सप्तद्वीपाब्धिवर्तिषु १ श्रीवसिष्ठउवाच शृणुकिंवृत्तमिति यांतां तत्रविपश्चितां तालीतमालमालाढ्यद्वीपाब्धिवनचारिणां २ क्रौंचद्वीपगिरेरेको विपश्चित्पश्चिमेतटे करेणाद्रितटेपिष्टः करिणाकमलंयथा ३ द्वितीयोनभसानीतो रक्षसाविक्षतांगकः निक्षिप्तोवाडवेवन्हौ तत्रभस्मत्वमागतः ४ तृतीयःस्वर्गदेशंहि नीतोविद्याधरेणवै गतोप्रणाममकुपित शक्रशापेनभस्मतां ५ चतुर्थश्चतरंगस्थ नकुशद्वीपगिरेस्तटे दुर्धीरेणानदीकच्छेनकरेणाग्रधाकृतः ६ इतितेपंचतांप्राप्तादिक्षुस्वेष्वाकुलाशयाः क्षयेचतुर्षुचत्वारो भूपालालोकपालवत् ७ अथतेबादरंशो सोव्योमवव्योमरूपिणा संवित्याकृतसंस्काराद्व्योमात्मावनिमंडले ८ ॥ ॥ ॥

सामुद्रेनिक्षिप्तः तत्र भस्मत्वंचागतः ४ तृतीयः स्वर्गदेशं इंद्रसभां गतः तत्र चंद्रप्रणामाभावनमस्काराकरणात्कुपितस्य शापेन भस्मं गतः ५ चतुर्थो विपश्चित्कुशद्वीपगिरेस्तटे नदीकच्छेमकरेण ग्रस्थाय कलीकृतो मृतइत्यर्थः ६ इति अनपायिता नेमृतपाला विपश्चितः पंचतां मरणं प्राप्ताः पश्चात् क्षये कल्पांते चत्वारो लोकपालाः पंचतां प्राप्ता इत्यर्थः ७ अथ मरणानंतरं ते बादरं विद्व्योमात्माभूत्वा तास्मिन्व्योम्न्येव अवनिमंडलं पूर्ववद्ददर्श ८ ॥ ॥

अवनिमंडलं कीदृशं तदाह सप्तद्वीपेत्यादि सुरशैलो मेरुः स एव शिरः पीठं मितोऽनन्ततो यस्य ब्रह्मलोकोऽत्र मेरुस्थं ब्रह्मग. हं ९ १० कल्पान्तप्र
लयप्रलयरात्रयोस्तमोरूपकाले घोरेति तत्र प्रथमस्य प्रजापतयो गच्छंते ११ अन्योन्यव्यवहारनि यो ममात्मनो ममत्वप्रतीतिस्तदात्म
कालेविपश्चितः आतिवाहिकसंविन्मात्रस्य प्रतिभा हमात्मस्वविषये प्रातिभासिक देहे आधिभौतिकदेह प्रयुक्तस्यो त्पन्नाद्यादिभा
वान् आगतो देहस्तु: १२ अस्येवं निश्चितस्य देहस्य देहस्य अज्ञात आत्मात्मात्मकः तन्द्रावेशति इयं दृश्यप्रपंच्यादि तत्र पान्नाविद्याकि

सप्तद्वीपाब्धिवलयं सुरपत्तनमध्यगां सुरशैलशिरःपीठं ब्रह्मलोकशिरोमणिं ९ चंद्रार्कबिंबनयनं तारा
मुक्तकलापकं विलोलमेघवसनं नावनतमनूरुहं १० देहान्विपश्चितां संविद्दृश्यं चतुरापिहा प्राग्वल्क
ल्पपरात्रौ घोरे दिगंतानि वानलान् ११ आतिवाहिकसंविन्मेले व्योम्नि व्योममात्मकाः आधिभौतिकदेहत्व
भावान् दृढभ्रमागतः १२ अस्यास्मकत्वविद्वेपकिपत्नीस्थादिलोक्ति तु चत्वारोऽपि प्रवृत्तास्ते संस्कारवशानःप
मस्तंघ्यसमहार्णवसप्तकं विपश्चित्पश्चिमःप्रापघनेमसोऽज्ञनाद्दृन १५ तस्मादनुपमं ज्ञानं समासा
घदिगंतरे तस्मिन्नेव समाधाने सोऽतिष्ठद्वर्षपंचकं १६ ॥ छ ॥ ॥

पत्नीकिंपरिणामात्स्यात् इतीक्षितुं पूर्वसंस्कारवशात्प्रवृत्ताः १३ दृश्यदर्शनयोर्मध्यवर्तमंडलरूपापाः अनुभवाह
तेरविद्यायाविशेषाद्रूपत्नपापरिच्छिन्निं द्रष्टुं १४ तेषु पश्चिमस्तत्र घनमसोपागुक्तस्वरां घनापांमसोऽक्रीडं ते ज्ञानाद्दृनं प्रा
माग्योदपवशात्याप दृदृर्श १५ तस्माज्ज्ञानाद्दृनादनुपमं ज्ञानं ब्रह्मविद्यां समासाद्य तस्मिन्नेव दिगंतरे समाधाने समा
धौ वर्षपंचकमतिष्ठत् १६

देहं देहभावं परित्यज्य वीतहव्यो यावत्स्वानो करीत्यावि विनेसत्वां समस्तान्त्ररूपलो आससत्वामितिवाच्छेदः सविपश्चित्तत्परं निर्वाणं कैवल्यं
आपयौ यथा तस्य प्रसाआकाशमा वमापयौ तद्वत् उपलक्षणमेतत् षोडशकलानां गताः कालाः पंचदश प्रतिष्ठा इति निरुक्तेः १७
पूर्वदिवसत्वसत्वो विपश्चित्प्रवेशिराकायां शीतांशोः पूर्णचंद्रस्य बिंबपार्श्वे चंद्रसन्निधावित्ति यावत् स्थितं स्वेवपुश्चिरमेंदववदातम् अधावोदयं
चितयन् तु वृद्देहो भूत्वा चंद्रपुरे स्थितः ननु इदमयुक्तं चतुर्थ्यपि शरीरेषु एकोहि विपश्चिज्जीवो योगिकायूहेष्विव ति भक्त्या स्थितः
तस्य पश्चिमशरीरे विष्णुप्रसादस्वेनेन निर्वाणप्राप्तौ कोन्यः पुनः पूर्वविपश्चिच्छरीरे चंद्रोपासनया चंद्रलोकं पायात् न ह्येकस्ये
वजीवस्य कश्चिन्मुक्तिः क्वचिद् बंधश्च युगपत्संभवतो मुक्तिफलस्य पाक्षिकत्व परिच्छिन्नत्वापत्तेः नचैकस्य देहतुल्य

ततो देहं परित्यज्य विपश्चित्स त्वामुपागते सत्वर्षैः [illegible]राद्वाकाशं परं निर्वाणमाययौ १७
एवं पूर्वदिशाशीतांशुबिंबपार्श्वे स्थितं वपुः चितयंश्चिरमुन्नद्धदेहश्चंद्रपुरे स्थितः १८

भावो जीवांतरोत्पत्तिर्वा युक्ता आद्ये चतुर्दविभागे पूर्वजीवस्य नाशापत्तेः द्वितीयेप्यभिनवोत्पन्नानां काम कर्म वासनादिबीजाभावेन संसा
रानापत्तेः नच भोगवैचित्र्यमिव बंधमोक्षवैचित्र्यं कर्मभिर्नीयथा वा आविरोधेन निर्वोढुं शक्यं मोक्षस्य कर्मतंत्रत्वादिश्च मायानिरुक्तिश्च
तिविरोधाच्चेति चेत् सत्यं अयमत्राशयो भगवतो वसिष्ठस्य लक्ष्यते न जीवो नाम ब्रह्माकाशादतिरिक्तः कश्चिदस्ति ब्रह्मैव स्वयं अंतःकरणो
पाधिषु मायया विभक्तं अनंत काम कर्म वासनानुसारेण संसरदिव विभासमानं जीव इत्युच्यते तत्र अंतःकरणानां दीपवद्बहूनां मेल
ने एकरूपप्रचयश्च भवति स कस्यचिद्योगदेवताप्रसादादिति भिन्नवर्णयुगपद्दिरूढानेकदेशभोग्य कर्माद्वाश्चानेकभावोपि भवति
तत्र यथा बहूनां जीवानां तुल्यदेशकालभोग्यसमानकामकर्मवासनोद्भवत्तदा तन्मेलनेन एकजीवत्वमेव भवति यावत्प्र
रब्धदेशभोगहेतुकर्मोद्भवं लाघवादेकमेव भोगायतनं शरीरं संपद्यते यथा युधिष्ठिरजीवो धर्मस्य इंद्रस्य च मेलनेनैको जावः
यथा वार्जुनजीवः इंद्रपौरेंद्रयोर्नरस्य च मेलनेनैको जीवः यथा वार्जुनजीवश्च कः यथा वा नकुलसहदेवयोरिंद्रस्य

वा० टी० ति० रु०
४०६
२६८

मेलनेनैको जीवः द्रौपद्याश्च नानाजायनी लक्ष्मी गौर्यादि मेलनेनैको जीवः पंचेन्द्रोपाख्यानादिषु यो लोचने प्रसिद्धः यथा गन्धमग्नेर्वायोर्बह्वृचशाखाया दश
रूपावतारे मेलनेनैको जीव इत्याहुः एकस्य जीवस्यानेकधोपाधिविभागे अनेकजीवतापि इन्द्रहन्तारं पुत्रं कश्यपाद्गर्भं प्राप्य आशुचितत्वेन सुप्र
यादिते रेकजीवैकशरीरकस्य गर्भस्थे इन्द्रः प्रथमं सप्तधा छेदने सप्त जीवाः ततः एकैकस्य सप्तधा छेदेने सप्त जीवाः ततः एकैकस्य सप्तधा छेदेनैकोन
तानो एकोनपंचाशन्मरुतामेकोनपंचाशज्जीवाः संपन्नाः वृद्धेरश्रुत्वा हानावेकादशास्वारुद्राः प्रतिशाखं प्रतिकांडं पुरोहिताजीवनदर्शना
देकस्य नानाजीवात्मनो पाधिको विभागश्च प्रसिद्धतरस्य इत्थं च प्रकृतेपि चतुर्णां जीवानां यावत्समानकामकर्मादि वेदेकदेहतया राज्यपरिपा
लनं विरुद्धमिन्द्रे देहभोग्यकर्मादिष्वेव च देहादिविभागेनादिगंतरप्रसर्पेरामितिकल्पनेवा एकस्यैव पञ्चजीवस्योपाधिविभागेन रुद्र
श्च तुर्जीवभावो महादिति कल्पनेवा एकस्मुक्तौ न सर्वमुक्तिप्रसंगः न च बहूनां मेलनेनैको जीवारंभे तस्याभिनवस्य कर्माभावात् संसारानु
पपत्तिः आरंभवादे नाभिनवो जीवो नास्त्यनभ्युपगमात् गंगायमुनयो र्मेलनेनैकापन्नावपि अभिनवगंगोत्पत्तिबुद्ध्यभावेनहेवयं
गंगेति प्रत्यभिज्ञया द्वयोरप्येकगंगात्मनावस्थानवदनादिजीवयोरेकेनावस्थानेबाधकाभावात् उपाधिद्वयस्य मेलनेनैकस्य उपहितेपि
मेलनेकस्य सर्वप्रत्यभिसिद्धत्वात् एकत्वेनापि प्राक्तनकर्मभोगसंभवात् एवमेकस्य चतुर्जीवभावे प्रत्यभिज्ञया चतुर्णामपि प्राक्तन
जीवादभेदेन तत्कृतकामकर्मवासनाराशीनां चतुर्द्वाविभागेन व्यवस्थितः संसरणोपपत्तिस्तत्रैकस्य मुक्तावपरस्य ज्ञानाभावात् सं
सरणोपपत्तिश्च न चैवं मुक्तिफलस्य पाक्षिकत्वपरिछिन्नत्वयोः प्रसंगः व्यष्टिजीवानां मुक्तावपि समष्टिहिरण्यगर्भजीवस्याधिकारान्ते
मुक्तिवदुपपत्तेः नहि समष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य तत्वज्ञानं व्यष्टीनां मुक्त्यभावे पाक्षिकपरिछिन्नमोक्षफलं यत्र वर्तमानेपि व्यष्टि
मध्यभेदेन मुक्तिसंकरस्तत्र सांप्रतिके जीवभेदे सति प्राक्तनान्तरभेदमात्रेणामुक्तिसंकरापादनस्यानवसर एव भूयस्त्वाने विम्बमा
यानिवृत्तिरिति पक्षे तिरपि तन्नजीवोपाधिकृत्स्नबीजनिवृत्तिपर अन्यथा एवमुक्तेपि वज्ञानप्रभृत्या नामपि सर्वजीवानां मुक्त्यापत्तेः

तथोपोद्देवानां प्रतिबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृति
वैयर्थ्यापत्तेश्च न चेदानींतनमंदाधिकारिणो भाविबहुतरजन्मलभ्यमोक्षप्रत्याशया साधनानुष्ठानं तस्यात्मनमेकस्यानेकजी
वभावे कश्चिन्मोक्षेपि कश्चिन्मोक्षेपि कश्चिद्बंधानुवृत्त्येति रतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४०६

स्यादिति शंकयाऽनिर्मोक्षशंकानपनयादिति वाच्यं मोक्षसाधनानुष्ठानप्रवृत्तेः स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्
न हि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यादि स्मृतिप्रामाण्यानुरोधेनोत्तरजन्म
सु नानाजीवात्मनामविभागस्य विभागे च सहैव साधनसंस्कारैर्विभागात्सर्वत्र क्रमेणात्मस्वरूपज्ञानोदयस्य वाऽनुमानेन साधनानुष्ठा
नप्रवृत्त्युपपत्तेः वशिष्ठादिवत्तथैव भीष्मज्ञानोपाख्यानेमिष्टोः साधनानुष्ठानवतः प्रामादिकसंकल्प नानाजीववादस्यांते
ष्ठानरूढभावे सर्वेषांतद्विभागजीवानां ज्ञानाद्वापि मुक्तिश्चेति नचैवं सर्वजीवमुक्त्यनापत्तिरिष्टापत्तेः मायादृष्टाभावाभावानेत्यस्यन
रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा तिष्ठेवमाजगन्मुक्तिस्तथा सर्वमिदं ततमित्यादिस्मृतिहि
त्वानत्वदृष्टानुजीवस्य वनासिकसरमुक्त्यनापत्तिः नचातोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतिविरोधः तस्याः श्रुतेर्व्यक्तानिर्मोक्षत्रेरायुप
पत्तेः प्रवाहानंत्येप्यविरोधात् चरमव्यक्तिनाशस्यैव प्रवाहनाशतयास न चातोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतिविरोधः तस्याः श्रुतेर्व्य
क्त्यान्तिमात्रेणाप्युपपत्तेः प्रवाहानंत्येप्यविरोधात् चरमव्यक्तिनाशस्यैव प्रवाहनाशतया सर्वजीवसंसारचरमव्यक्त्य
प्रसिद्धेन नाशस्याप्रसिद्धेन नाशस्याप्रसिद्धेः प्रकृतेनुपश्चिमत्वविपश्चितः एकस्यैव भगवद्भक्तिपरिपाकोदितानंदनुग्रहा
द्भवज्ज्ञानाभ्यो नान्येषामिति तस्यैकस्यैव मुक्त्युपपत्तिरिति १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ दक्षिणतो विपश्चित् किमकरोत्तत्राह दक्षिणा इति उत्पन्नाः शास्त्रवायेन तथाविधाः सन्तु सतः पारमार्थिकतत्त्वस्य लाभाद्दिस्ततः अन्ये वितिश्चयो येन तथाविधस्तेन ना १९ स पर्मांबुधौ स्वादूदे मकरेस्तानिर्गीर्णाः सन् मकरोदरे वर्षाणां सहस्रमेकमुवास २०

।दक्षिणाः शाल्मलिद्वीपे रत्नपात्रसत्त्वशास्त्रवत् करोत्पथापि न सतो विस्मृतात्माविनिश्चयः १९
उत्तरस्मात्तलात्स्फालकच्छेरो से स पर्मांबुधौ सहस्रमेकं वर्षाणामुवास मकरोदरे॥ ॥ २०
मकरोदरमासाद्य शाम्यते मकरनायके मकरोदरतो भ्रष्टो निर्गतो मकरे यथा॥ ॥ २१
ततो शान्ति सहस्राणि योजनानां घनावनिं हिमकल्पजलो भोधे रुल्लंघ्य सुघनोदरी २२
प्राप्तो दश सहस्राणि योजनानां महामहीं सौवर्णां सुरसंचारसरणिं स्नानवान् सौ २३ ॥ ॥

तत्र किमाह एतेन तत्राह मकरोदरे इति २१ ततो हिमकल्पजलस्य स्वादूदं भोधेर्वक्षिष्यानि अशातिसहस्राणि योजनान्युल्लंघ्य सुघने विशालमुदारं यस्यास्तथाविधां सौवर्णां महामहीं प्राप्तः सुरेणास्वपः २२ २३ ॥ ॥

अस्यां तस्यां भूमौ स विपश्चिन्नृपः सर्वतुन्नतां नाकितां रेवधां वंग आगात् यथा अग्निमध्यस्थं काष्ठं क्षारादि गतिं तां गच्छति तद्वत् २४ असौ विपश्चित्प्रधानं देवो देवपुत्रं रीम लाक्षाक्षानं दिगं तो प सपेरावितानं पानं तीलोकालोकगिरिं गतः कीदृशं लोकगिरिं उत्तरे आमेरु भृंगा सुवर्णतत्वात् तु प्रायस्यास्य भूमंडलस्य मूले आलवालं हेतुमिवस्थिते २५ अस्य लोकालोकगिरिरेकः प्रथमो भागः सूर्ये लोकेन लोकानां जनानां आचारे साम्यव्यवहारे शत्राचाद्यः इतरस्तु न २६ लोकालोकगिरेरारोहणानन्तरं शिखरं प्राप्तं तं रेवविपश्चिं वं अध

तस्यां भूमौ च मध्ये च विपश्चिन्नाकितामगात् उत्तमामग्निमध्यस्थं क्षारात्काष्ठमिवागतां २४ प्रयानदेवो भूत्वासौ लोकालोकगिरिं गतः अस्य भूमंडलस्योरालवालमिवस्थिते २५ सपंचाशत्सहस्राणि योजनानां समुन्नतः आलोकलोकरीत्याद्यो भागस्त्वेकोस्य चेतरः २६ लोकालोकशिरः प्राप्तं तारकामार्गसंस्थिते अधः स्थितानपश्यत्स पुष्पनक्षत्रशंकया २७ तस्मात्प्रदेशात्तत्पारे तमलस्य महागिरेः चतुर्दिक्कं महास्थाने तमःशून्यमनंतकं २८ ततो भूगोलकोयं हि समाप्तो वर्तुलाकृतिः नमःशून्यं महास्थानं तत्र स्थिरमपूरितं २९ तत्रालिकज्जलतमालतमोंतरालनीलं तमोन च महीन च जंगमादि नालंबनं न च मनागपि वस्तुजातं किंचित्कदाचिदपि संभवतीति विद्धि ३० महारामायणे तोनिर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे जन्मांतराचरणं नाम षड्विंशतिः सर्गः १२६

स्याज्जनाः नक्षत्रशंकया अपश्यत् २७ तस्य महागिरेः पारे परभागे तमः चतुर्दिक्कं परितः महत्त्वात् तं परिस्थाकारो गर्त्तः नभ इव सर्वप्राणिशून्यं च अनंतकमनेकयोजनविस्तृतं २८ २९ हे राम तत्र तस्मिन् स्थाने अलिरिवकज्जलमिव तमालद्रुवनमोंतराले नीलं तमस्त्वास्ति न च मही न च जंगमादिप्राणिजातमस्ति आलंबनमात्रमपि नास्ति न च किंचिद्वस्तुजातं कदाचिदपि संभवतीति त्वं विद्धि तात्पर्यं ३० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षड्विंशाधिकशततमः सर्गः १२६

मापितल्लक्ष्यकादेः स्थितिस्तत्परतो नमः ब्रह्मांडस्वंपरदूरं स्थितिश्चात्रोपवर्ण्यते श्रीरामः गिको रामप्रश्नः निराधारं भूगोलकं कथं स्थितं कक्षगतो नक्षत्रचक्रं च निराधारं कथं याति भ्रमति वा कौ गिरिश्च कथं लोकालोकः तत्संज्ञातिमिरांकिमित्यर्थः १

श्रीरामउवाच भगवन्कथयैतन्मे कथं भूगोलकं स्थितं कथमृक्षगणो याति लोकालोकः कथं गिरिः १ श्रीवसिष्ठउवाच यथासंकल्परचितः शिशोर्व्योम्नि निरीक्षते वीटाविमात्र बालेन कल्पितान्भूस्तथांबरे २ यथा तिमिरिकाक्षाणां केशचंद्रादिदर्शने चिदाकाशस्वसर्गादौ तथा पृथ्व्यादिदर्शने ३

तत्राद्यप्रश्नस्य वसिष्ठः प्रथममुत्तरमाह यथेति वीटाकंदुकः विमात्र बालेन हिरण्यगर्भेण कल्पिता भूरपि तथाम्बरे आकाशे इति न पततीत्यर्थः २ मिथ्यात्वाद्दूरपतनसंभावना वारयति येत्याह यथेति तिमिरमस्यास्तीति तिमिरकं मतत्योः यश्च्छन् ३ ॥

धार्यमाणांकेन विदाधारेणाध्रियमाणो ननु दृश्यते नानुभूयते सांकल्पिकैरेवस्तंभकुड्यादिभिर्धार्यते यद्यपि तथापि सांकल्पि
कत्वस्तंभादेरवस्तुत्वात्साधार्येतेन धार्येते च न चोर्ध्वाधो व्यवस्थाः ५ सर्ववस्तुस्वभावानां चिद्धानसिद्धिकला दधत गोलकाकारेणा
चिताहि दूर्याम्भसेत्ता दशश्चवस्वभावो ऽस्मी यनामिव्यापाद्ये नाहयद्यथेति तदात्मकामितिवस्तुस्वभावत्वतथेतितत्प्रकारस्वभावत्वा

यथासंकल्पनगरं धार्यमाणं न दृश्यते धार्यते धार्यते भावात्तयोर्ध्वोत्थमवस्थिते: ५
यद्यथा यावदाभाति चिति चित्तुस्वभावतः तत्तथा तावदाभाति तत्र तत्र तदात्मकं ५
तिमिराक्रान्तनेत्रस्य केशोण्ड्रकमिवाम्बरे चिन्मात्रस्य महीगोलो यो भातः स तथा स्थितः
६ ऊर्ध्वं वहन्त्यः सरितस्तद्वत्स्याद्धुताशनः चिति चेत्स्यन्दवद्भाति न तथा न स्थितं भवेत् ७

दिति तदा युर्त्रियतिस्वभावः परिणत्यते ५ केशचन्द्रादिदर्शनमित्यत्र केशदर्शनं स्पष्टयन्नीतिमिरेति तथाभ्रां
त्यैव स्थितः ६ नद्यादीनां निम्नगाहितस्वभावाद्विपरीतस्वभावोपि चेत्कश्चिच्चिन्मात्रस्यैतत्तर्वसीत्यैवप्रतिपत्ति
स्यान्नतनास्तीति यथा स्वप्ने इत्याह ऊर्ध्वमिति तासामधस्तादधोमुखज्वाला हुताशनश्चितिश्चेत्सर्गादौ भातित
स्मनीतं वै परीत्यं इदानीमपि स्थितमेव भवेन्नास्थितं ७

अतरत्र वादिनाम् मेरुजसपतनोर्ध्वगमनभ्रमपाप्लवनादिकल्पनापिततदुध्याविच्छिन्नविमतया सत्यैवेत्याशयेनोपसंहरतितस्मादितिन्यायाहिन्ना दिनः केचिद्गुरुत्वादजसंमस्याकाशेपतनमेवमूः आकाशस्याधोदेशावध्याभावान्नकचिदस्याः पतनविश्रान्तिविपुलतरत्वाश्चान्यपतनम स्माभिनविभाव्यतेज्योतिश्चक्रंचोध्वपतोमेरुसंलग्नेश्रुवकूदयेऽदूसहेवपततितस्यलघुतरत्वात्पतनवशादेवानादिकालाभ्रमतीतिमन्यं ते अन्येतुयोषकृतावंप्रतिष्ठितेविदग्धत्येव्रतिष्ठतातिष्ठतेभूम्याधारोशोषोऽस्तितत्रानिवद्धामोरिवभ्रमं त्यवरासोऽम्॥प्रलयेवतत्रेगतिमन्त्र तिसर्गकालेचज्जलातुविकान्यायेनोर्ध्वमायातीति अन्येतुमन्यंतेउपर्ये धूलान्यरितम्भामेरयरिछिन्नेजलमेवाशितन्तांतः छिद्रेषुम मेः समलोकाः पवनेपश्चांतिरलाः संति तत्रांतरस्यवायोत्नांविवाति शायवलान्जलमम्भातेत्वापकलमिवघनतमधूर्ध्वंगच्छतीति अपरेतु न्यतैम्गोलान्परितः आकाशरुवतस्यचानंत्यात्कुरुत्वान्मेरुसंलग्नदेवदशादिशामागस्योवाधोमागत्वाद्वस्मिपातरवसदापततीति

तस्मात्पतन्तं तामूर्ध्वो तापतत्येवामि शुंजगत्
उत्पतनीतुविम्हातनवयानानापि कामवेत ८

असत्वासुरावादिनः पातालमेवाधोदेशंमन्यमानादिगामिनतामस्वोदिशं अधः कल्पयंत उतंरतस्यगुरुत्वान्भूः पततिमन्यंतेअनयैवरी त्याप्राच्यपाश्चात्या अपिस्वस्वदेशमेवोर्ध्वंमन्यमाना प्राचीप्रतीच्योरपिपतनंमन्यंते अन्येतुज्योतिश्चक्रंनभ्रमति किंतुभूरेवस स्यानेभ्रमतितद्भ्रमविभावयंतोनौस्यास्तरुचलनमिवज्योतिश्चक्रभ्रमंमन्यशामहृति अपरेतुभूमिरेवसर्वतोधस्तस्याः परितःस्थितानां जनानांदृश्यातत्रछिद्रोदेशोपलासितागःसर्वोर्ध्वादिशः तत्रगुरुत्वाधस्याम धोदिशिरधिव्याः पतनंसंभाव्यमसेवमिथोरितरू पानास्तीतिविनिगमनाविरहात्कापिनपततीतिस्वस्थानेस्थिरैवास्तेइति तेषांवादिनांस्वस्वबुध्याविच्छिन्नवित्सभयाहर्वेसत्यं स्वतस्तनकिंचिदपिसत्यमितिभावः तथानतन्द्रावनानुसारेणविरुद्धनामान्मिकेवभवेत ८ ॥ ॥

लब्धा निम्न लोनिमानात्म खैवदिवारात्रये प्राणिनो: प्रतिहसनच श्रुपस्ल हृस्पासदैवहातो का प्रकाशवृती रवेनिरालोकलोकानां जात्यंधानाह
शह रैव निरालोका आत्मनि बुद्धि विच्छिन्नविनि ९ एवंसरस हादिनौविस्तानानुसारेणान पापिनाराचक्रं सही चतथै वृमवतात्मा हचिम्दाने
ति १० प्रश्न दूयो नरेसमाप्ते तैमप्रयुक्तो नरमाम्भते आलोकालोकमिति इर्पंमू: आलोकालो कं लोकालोकमभिख्याप्य स्थितातावन्ये
व औधत दनेतरं नमोरूपरवातेगभौविलया कारस्य त्रचमहत्तम: तत्रै कारो अकारं कविन्क्वचिदिपुनत्पालघं गदूयां तरालईषम्रोरालो

लब्धमातास्थितास्तब्धासाकोकाउप्रकाशिमा निरालोकानिरालोकलोकानामात्मनिस्थिता ९ चिम्दाने का
नुसारेणाता राचक्रं तथामहा आस हैवसदै वेदमानीहमविलंडिते १० आलोका लोकमेवाधनम: स्वातं तलो
महान नमस्कारो वाकारं स्थितं तत्र क्वचित क्वचित ११ हरत्वाद्दशचक्रस्य करालत्वा तम ह्यागिरे: क्वचितम:
क्वचित्ते जसत्त्रैवचत्वरेषिच १२ लोकालोकगिरै:पारे स्थिताहा काशमंडलात् दशादिक्कं सुदरेणा कक्षचक्रं
विवर्त्तते १३ आपातालदिवो नङ्कमक्षचक्रंतदं बरे दशादिक्कं प्रसरतिपतद्रूष्ट्वोदनेमिन: १४ मूलोकमे
वपातालपुतेनक्षत्रमंडले पर्यैतिलोकालोकांतेनान्यचित्कल्पनास्ततत् १५ ॥ ॥

कप्रवेशोप्यस्तीतीगम्यते ९१ तस्यलोकालोकनामप्रवृत्तोनिमित्तमाहदूरत्वादिति कक्षाचक्रस्यनक्षत्रचक्रस्यत्वातात्परत:परिव
र्त्तिन: अतिदूरत्वात् गिरेश्चकरालत्वान्महात्वात्कचिदेकभागेतम: चत्वरशा हि नादित्यकागोरापाहत्योच्यते आचत्वरेआधित्य
कापर्यंते क्वचिम्दागेते जोपिचेतिसलो कालो कारव्य इत्यर्थ: १२ दूरत्वमेवदर्शयति लोकालोकेति विवर्त्ततेपरिभ्रमति १३
अध ऊर्ध्वंच यद्विलतं तत्राह आपातालदिव इति सर्वोध्वात्प्रकवातक्रैतेक्रतेआन्यत्सर्वंपतत्भ्रमत् १४ इदंनक्षत्रमं
डलंपाताल सहितं कात्स्नं भूलोकं पर्यैतिप्रदक्षिणीकरोति तद्व्यचित्कल्पनाहन्यन्न १५ श्रीरामायनम:श्रीराम: ॥ ॥

पक्वस्याक्षोटफलस्याभिस्तावीजसारवत्तत्पागइव तस्माद्भूलोकद्विगुणात्रमसः कृत्स्नचक्रस्याद्विगुणा पृष्ठताधंतर्दलविस्तारः १७ सं विद्रुतस्य शब्दल ब्रह्मणः सत्यसंकल्पात्मकं यादृशं कृचनं तदवेत्यसन्निवेशेन ब्रह्माण्डस्य वयवरूपेणाजागती स्थितिरित्यर्थः १८ त तः परतः पूर्वोक्तनभसोप्यन्नसो विद्यते १९ २० तदन्तर्दलपरिमाणमाह योजनानामिति सर्वे तनसंकल्पनामात्ररूपं परमार्थतो

सलोकालोकस्य लोकद्विगुणात्तवारनंतरं पक्वाक्षोटस्याभिस्तेव स्थितेन नक्षत्रमंडलं १६ द्विगुणात्रभसस्तस्मा द्दृश्यचक्रस्य पृष्ठतादृशदिक्कं विसरतो बिल्वत्वक्सदृशस्थितेः १७ संविद्रूतस्य कचनं यादृशं कल्पनात्मकं ॥ यदित्थं संनिवेशेन तत्त्विर्यं जागतास्थितिः १८ नक्षत्रचक्राद्विगुणं ततोप्यद्विघतेनमः तच्च कचिस्त्रकाशात्मं व्योममयं १९ पर्यंते तस्य नभसः स्थितेब्रह्माण्डस्वपरं १ कम्दुपरमयोगानेमध्यमेतयोः २० योजनानां कोटिशतं पुष्टं वज्रदृढं च तत् स्थितं सर्वेदमप्यं व्योम्नि व्योममयात्मकं २१ सर्वदिक्क महागोलेनभसि स्वर्कं तारकं किमत्रोर्द्ध्वमधः किं स्यात्सर्वमूर्द्ध्वमधश्च वा २२ ॥ ॥ ॥

व्योमाविकारपंचीकृतभूतकार्यस्य तंव्योमविद्याकाशमेव २० महागोलाकारेनभसि स्वर्ग तारकं ज्योतिश्चक्रं सर्वदिक्कं तिष्ठति एवं सति किमत्रआसि त ज्योतिश्चक्रे किं मूर्ध्वं किमधः स्याय दिस्यात्तर्हि सर्वमूर्ध्वं सर्वं चाधः वशब्दः सर्वरार्शिसोत्तरपूर्वेष श्चात्योपिवास्यादित्यर्थः २२

सर्ववस्तूनां पतनं उत्पतनं तिर्यग्गमनं स्थितं एका अवस्थान्यवस्था इति तत्र वितः प्रत्यगात्मनः स्फुरितं प्रतिभानमात्रमेव वस्तुतस्तु न पतनमस्ति न चोत्पतनमस्ति नागमनं नागमनं न स्थितमवस्थितं किंचिदस्त्यस्ति अद्वयत्वविरोधादित्यर्थः २३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८६ नमः स्वप्रमेयमुक्तीप ब्रह्माण्डावरणानि च विपश्चितोत्र भ्रमराम विद्यायामुदीर्यते इदं ज्योतिश्चक्रपरिभ्रमणादिकं त्वयाकेन प्रमाणेनावगतं तत्राह अस्मदादेरिति जगत्स्वप्नेजनस्य योगज्ञानाभ्यासशोधितत्वात् स्वच्छबुद्धेर्यतस्तत्त्वबोधः सर्वजगतत्त्वसाक्षात्कारस्तत्प्रधाने नातिवाहिकशरीरेणानन्ताधिमो

पतनमुत्पतनं गमनं स्थितं विरतिः स्फुरितं न तु वस्तुतः पतनमस्ति न चोत्पतनं न वागमनं नागमनं स्थितमित्यपि २३ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे भूगोलकनिर्णये विघोपाख्याने भूगोलनाम सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८६ श्रीवसिष्ठ उवाच अस्मदादेर्ज्ञेन स्वेतत्स्व प्रत्यक्षेनानुमानिकं शुद्धबोधशरीरेणानाधिमोतिकल्पेषु राम १ एतदस्म ज्जगत्स्वप्ने नान्येषु कथितं मया अन्येष्वस्ति जगत्स्वप्नेष्वेवमन्यापि च स्थितिः २ जगत्स्वप्नेष्वन्येषु संस्थानकथनेन किं न तत्रोपयोगिका ह्यन्या कथा भवति धीमता ३ सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे येषामित्यनुमाने भूगोलेचेतेनुपंडिताः ४ प्रत्यक्षमेतदन्येषां यत्र तेत्र जगद्भ्रमाः नास्माकं विषयेते हि तथा संस्थानशोभिनः ५ सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे सप्तद्वीपनिवासानां नान्येषामिति

७४

तिकल्पेतत्स्वरूपेणेत्यर्थः १ एतद्यन्मया लोकालोकज्योतिश्चक्रादिसंस्थानं कथितं तदस्माद्दृष्टे जगत्स्वप्ने प्रसिद्धं कथितं अन्येषु तु न कथितं अन्येषु ब्रह्माण्डान्तरलक्षणेषु जगत्स्वप्नेष्वप्येवमेवोत्सर्गतः स्थितिः क्वचिदन्यादृश्यप्यस्त्यपीत्यर्थः २ तर्हि कस्मात् दक्षिणे इति अशेषभूगोले येषां जिज्ञासा ते षामनुमानमनुमाप्रवर्त्तनामित्यर्थः ४ ये तु यांत रविशेषास्ते तत्रान्यानामेव प्रत्यक्षा नात्रस्यानामित्याह प्रत्यक्षमिति ५ अन्येषां ब्रह्माण्डाद्बहिर्गतानां ६ ॥ ॥ ॥

वा॰री॰ति॰उ॰
४११
४०३

ब्रह्माण्डस्यकवाटकं प्रागुक्तस्वरूपं तत्प्रमाणं प्रागुक्तशतकोटियोजनप्रमाणं ततः परं बाह्ये दशगुणं वारि जलावरणं स्थितं ननु तस्यक आधारस्तत्राह तदिति ७ तद्ब्रह्माण्डकवाटमेव पार्थिवभागतया आकर्षशक्त्या तद्दूरस्थितं पयआदि तमसीमत्त तद्भुवनकमति विशेषतः तस्याकर्षशक्तिरूपस्वभावेन धत्ते यथा पाकल्पदृशोर्ध्वे वा छिन्ना निरालम्बा धत्ते तद्वदित्यर्थः ८ तर्हि मेघनिर्मुक्तजल

प्रकृतं शृणु हे राम तद्ब्रह्माण्डकवाटकं यत्प्रमाणं ततो वारि बाह्ये दशगुणं स्थितं ७ तद्ब्रह्माण्डकवाटं तु स्वशाम
शीर्यथा धत्ते वारिस्वभावेन नित्यं कल्पकरस्थवत् ८ सर्वेषामेव भावानां स्थितिः कल्पकरस्थवत् सर्वदा
पार्थिवो भागस्तेनान्तेनैव तत्स्थलं ९ जलाद्दशगुणो बाह्ये स्थितो तेजो निरिन्धनं आकाशविशदं शान्तं ध्वान्त
लोदरोपमं १० तस्माद्दशगुणो बाह्ये संस्थितो वायुरायतः वायोर्दशगुणं बाह्ये व्योमातिविमलं ततः ११
ततः परं तदंशान्ते ब्रह्माकाशमनन्तकं नभकांशं न वा तमोमहाचिद्घनमव्ययं १२ ॥ ॥

करकादयः समुद्रमेघादिषु न पतेयुः जले घाकर्षशक्त्यभावात् किं तु दूरादपि तीरमध्यस्थिते वोपस्थिते न पतेयुस्तत्राह स्वैषामिति एते वृष्टिजलादयः ९ प्रागुक्ताद्ब्रह्माण्डावरणाज्जलाद्बाह्ये १० ११ ब्रह्माकाशमविद्याशबलं ब्रह्माकाशं विद्धि न प्रज्ञानघनं सुषुप्तिकल्पं १२

४११

अपोघनवस्थितुर्निर्वाणाहूपिणि १३ कथं तस्मिंस्तु परमं तिप्रलीयंते १४ किं तत्कारणं यद्ब्रह्मांडलक्षाणि कचयति तत्राह तत्किंचि दिति किं तु तद्ब्रह्मैवात्मनि अविघयात् तादृशरूपमेवावस्थितं १५ प्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य प्रकृतं श्रावयति एवमिति १६ सुष्ठु आत्मतत्त्वः पूर्वोदितं तदर्शनोपयोगसंस्कारशेषेण तथाविधरूपेणेरितो विपश्चित् तस्य लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नः शिखरात्परतः प्रागुक्ते तमः स्वभ्रे पपात विवेश १७ तत्र च निजं स्वं देववपुः पर्वतशिखरप्रतिमं महत्तरैर्विहगैर्गृध्रादिभिर्विकर्तितं विच्छिद्य भक्षितं ददर्श तदनंतरं स्वस्वार्चितिते

अनादिमध्यपर्यंते तस्मिन्ब्रह्ममहांबरे महाचिन्मात्रसर्वात्मन्ययोनिर्वाणरूपिणि १३ ब्रह्मांडानां तादृशा नां दूरे दूरे पुनः पुनः मिथो लक्षाणि लक्षाणि लक्षाणि कचंत्यस्य परमं तिच १४ न किंचित्कचयत्यत्र समे कचन तद्रू पिणि तादृग्रूपं तथारूपं तदात्मन्येव संस्थितं १५ एष ते कथितः सर्वो दृश्यापूर्णभवनक्रमः अधुनाश्वृणु किंवृ त्तं लोकालोके विपश्चितः १६ स्वभ्यस्त पूर्वसंस्कारो विलसन्निजरूपेरितः लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नस्तमः स्वभ्रेप पात सः १७ ददर्श दन्तशिखरप्रतिमैर्विहगैर्वपुः विकर्तितं मृतो देहं प्रसन्ने च स्वचितिते १८ देशस्यतस्य पु रापत्वाद्देहं त्वात्मातिवाहिकं आधिभौतिकताबोधं नात्र पश्चिमे लाशयः १९ तावन्मात्रप्रबोधो सौ नाधिकं ध मागतः चिंतयित्वा स्थितं कांपेब्रह्मवप्रकृतेहितः २०

दिगंतदर्शनेम नो देहमेव प्रशस्तं ददर्श १८ तस्य मरणप्रदेशस्य पुराणत्वात्स्थूलदेहभावगोचरसंस्कारोद्बोधकचतुर्विधभूतग्रा मादिति यावत् तन्महिम्ना तदातिवाहिकं देहं आधिभौतिकताबोधनं अनयत् आतिवाहिकभावेन विसस्मारेति यावत् १९ ता वन्मात्रः स्थूलदेहातिरिक्तात्ममात्रगोचरः प्रबोधो यस्य तथाविधो सौ विपश्चित् ततो धिकं देहत्रयातिरिक्तं शुद्धचिन्मात्रं त्वा त्ममात्रगोचरं बोधं नागतः ततः दिगंतदर्शनलक्षणां कांपे अस्थितं अपर्यवसितं चिंतयित्वा प्रकृते रूपसर्पवत् स्वभावस्य हितः अनुकूलो ब्रह्मवनोपरत इत्यर्थः २०

ननु देहं विना बहिः कथं प्रसरति गच्छति तदभ्युपगमेपि स्वर्गादिवच्छरीरे रागादिमतो वर्त्मन्यप्रतिहतगतेः सत्त्वाहीनतास्तत्राशेषिम
नो देहे तनमोमार्गे गच्छतस्तस्य पूर्वदेहात्मनो मात्रमयदेहस्य को विशेषो यदि निरामः इच्छतीत्यादेहमिति २१ तत्राद्यप्रश्नस्योत्त

श्रीराम उवाच अदेहं प्रसरत्येतच्छिन्नं कार्ये कथं मुने आतिवाहिकसंविज्ञे बोधः स्यात्कीदृशोधिकः
२१ श्रीवसिष्ठ उवाच संकल्पे पथिकत्वेन यथान्तःपुरवासिनः इदं मनः प्रसरति तथास्य प्रसृतं म
नः २२ भ्रमे स्वप्ने मनोराज्ये मिथ्याज्ञाने कथाकृतौ यथा मनः प्रसरति तथा तत्प्रसृतं मनः २३
पतति तु शरीरं तदातिवाहिकमुच्यते आधिभौतिकधार्मातिविस्मृत्यात्रैव कालतः २४ ॥

रमाह संकल्पे कल्पस्य पथि प्रसरो देहप्रसरमपेक्षत इत्यर्थः २२ २३ द्वितीयस्योत्तरमाह पततीति तु शब्द आधिभौ
तिकापेक्षया विशेषद्योतनार्थः पतति निस्सृते देहे भ्रमस्वप्नमनोराज्यादयः पतति प्रसरंति तच्छरीरमातिवाहिकमित्यर्थः
अत्रातिवाहिके देहएव तन्मात्रविस्मृत्या आधिभौतिकताबुद्धिरुदेतीति प्रागुक्तस्यानुवादो विशेषप्रदर्शनार्थः २४

५१२

कुदा तर्हि आधिभौतिकभावनिवृत्त्या आतिवाहिकपरिशेषस्तत्राह तेनेदंति नेइतिपर्यन्तं श्लोकान्वयि विचारेणाधिभौतिक विभ्रमे अंतर्द्धिमायाते सति तदा आतिवाहिकः शिष्यते २५ आतिवाहिकदेहनिवृत्त्या चिन्मात्रपरिशेषेऽपि विचार एवोपाय इत्याशयेनाह आतिवाहिक इति निपुणं तेन यासौ म्यग्युक्तेन सम्यत्नम निर्दिष्टं तिष्कृति दर्शितनत्व दर्शनोपायेन २६ निर्विषय चिन्मात्रप्रसिद्धिरूप्या गवकुशोवारितेदेत्याशयेन प्राग्व्युक्तशः पठितमेव श्लोकाद्वयं पुनः पठति देशादिति तद्रूपं प्रसिद्धमेवेति शेषः २७ तत्र चद्वेतरूपस्य विषयस्य तत्प्रयुक्तरागद्वेषादेश्च प्रसक्तिः स्वेनालीत्याह क्वेति २८ पन्निर्गतमनो मननमासितमवस्थान्ते स एवोत्तमो

तेनदं तद्धिमायाते सर्परज्जुभ्रमोपमे आधिभौतिकदेहेऽस्मिंश्छिष्यस्त्वातिवाहिकः २५ आतिवाहिकरूपांगतिपुर्याप्रविचार्यते चिन्मात्रव्यतिरेकेण यावदत्रान्यदस्ति नो २६ देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः चिन्मात्रस्य तद्रूपमनन्तस्यैकरूपिणः २७ क्व देहे क्व च वा द्वेषः क्व रागादि तु कल्पना सर्वे शिवमनाद्यन्तं परो बोध इति स्थितः २८ निर्मनोमननं शान्तं भासितं बोधउत्तमः आतिवाहिकदेहस्थो नतं बोधमुपागतः २९ विपश्चित्तद्बोधो सौ ददर्श विहरन्नतः आतिवाहिकबोधेन गर्भवासोपमं तमः ३० नभसो ते विरिंचाण्डकवाटस्थे दृढं तले वज्रसारं हेममयं कोटियोजनविस्तृतं ३१ तदन्ते प्रापसलिलं तस्मादष्टगुणं तमः कपाटमूर्ध्न्येव समं स्थितमर्णोवदष्टवत् ३२ ॥ ९ ॥ ९ ॥

बोधः आतिवाहिकदेहस्थो विपश्चिन्नुतं बोधं नोपागतः किं तु तद्विबोधः आतिवाहिकदेहमात्रात्मबोधवान् अतएवात्र विहरन्नतो ददृशेति परेणान्वयः २९ गर्भवासोपमं तमश्च ददर्श ३० विरिंचाण्डस्य कपाटप्रायोपरिच्छेदः खंडस्तद्यमूतले संपुटविभागसंधिमूतलमिति यावत् ३१ तदुत्तरं तदावरणप्राप्तिमाह तदंतेइति कपाटमूर्ध्न्येव समं तुल्यतया द्वयान्ते अर्णोवदष्टवत्स्थितं जलस्य निराधारावस्थानायोगाद्दंडकपालखंडमाश्रित्य तद्देवविमज्य स्थितमिति भावः ३२

वा·टी·नि३० ५१२ ६०५

तैजसाधावरतास्य तनजलवद्धारापे इति सेविरिमागाभावात्पिंडको टरमिव भास्वरमिफ कि: ३३ तत्रतैजसावरणग छन्नपि पश्चित्तद्दत्तरंवापावरणोवहूनं बुबुधे ३४ तत्र तस्य स्वप्रकल्पनाप्रायं नवात्वमितिबुबुधे इति पदस्यतात्पर्यमित्याहऊत्वमा

तमतीत्य सत्तःप्रापतोजोकंगणाभासुरां प्रलयाग्निघनज्वालापिंडकोटरभास्वरं ३३ दाहशोकादिमुक्तोनवपुषेमानमेतत् तत्रगच्छन्सबुबुधेवहनंपरवेवाग्नितं ३४ ऊत्त्वमानोविवेदाशावात्मानंत्वातिवाहिकं चित्तमात्रात्मनःस्वस्यकिंमिवोत्पलदृत्यपि ३५ इतिबोधेनधीरान्मातंत्रतारानिलारांव प्रापतद्दितंव्योमतस्माद्दशपुरास्थितं ३६ तदतिक्रम्यसम्प्राप ब्रह्मलोकाकृशमनेन तत्कंयत्र सर्वेयतःसर्वे यत्रकिंचिन्नकिंचन ३७ पतसापक्षमेतत्रदूराद्दूरतरं पयो तेनदृष्टं च दृष्ट्वापनैजोवायुसत्याजागत ३८ पुनःसंसाररचनाःपुनःसर्गाःपुनर्दिशः पुनर्महीधराव्योमपुनर्देवाःपुननराः ३९ पुनःपंचमहाभ्रूतपर्यंतेरत्रसातिघनं पुनस्तत्रजगत्सुष्टिः पुनःसर्गःपुनर्दिशः ४० ॥ ॥

नइति ३५ तादृशवेदनबलादेववाय्वावरणान्तरतांतस्यत्याहइतातिति ३६ ब्रह्मलोकाशं अविद्याशबलब्रह्माकाशं ३७ दृष्टंसंस्कारवशादितिभावः ३८ पुनर्नराःदृष्टाइति विपरिणामेनानुषज्यते ३९ निष्टितंघनं निर्घनं ॥ ॥ ५१२

अनिष्ठिता अव्यवस्थिताः ५१ निश्चयाज्जगत्सत्यतानिश्चयात्सत्यतासत्त्वभावःपर्यालोचितस्त्वेसा ब्रह्मैव ५२ तत्तु तत्त्वमात्रावस्थानमिति ५३ यद्वस्तुजाग्रति स्वप्ने च यथायथा यादृशं वा मनो मद्वैतप्रागदृष्टं सत्प्रत्तं पश्यस्य त्रेयपि दृश्यमिति तद्ब्रह्मत्वतयैवासीदस्तिभविष्यति च ५४ अतएवेदं जगत्सदसद्वि लक्षणमनिर्वचनीयमेवेत्याह घनतमइति इदं आसीदस्तिभविष्यतीति क्रमयुक्तं जगत्प्रतिभानं तमः अविद्या अज्ञमेव प्रमीलितयोर्विलोचनयोर्ले मिरिकं चक्रकमिव महन्महाति तत्त्वपरः चिन्मात्रात्मतया नहन्त प्रतिभाननतया आत्मपात्मद्दृष्टिप्रसिद्धया तु नत्रसत्यकृति अतउभयदृष्टिप्रा

ब्रह्माकाशस्ततः सर्गाः पुनरन्ये त्वनिष्ठिताः इत्यसौ विहरन्दीर्घकालमद्यापि संस्थितः ५१ स्वनिश्चयाच्चिराभ्यस्तान्ना सौ विरतिमेति हि अनेनैवास्य विद्यायाः सा हि ब्रह्मैव सत्यता ५२ वस्तुतो नास्य विद्येह ब्रह्म तत्परिकलात्मनि इदंद्रूपमविद्येयमित्यात्मैष विकासितः ५३ यद्यथा जाग्रति स्वप्ने दृष्टं दृश्यमिह स्फुटम् तत्तथा ब्रह्म सर्वं तन्नासीदस्ति भविष्यति ५४ घनतमःप्रविलोकनचक्रकं क्रमजगत्प्रतिभानमिदं महत् परतया प्रतिभात्मतया नया नवमहं गतकाप्यसदाकृ ति ५५ तेष्वेवतेष्विवचलेषु तन्तरेषु ब्रह्माण्डकेष्वचिरदूरतरेजगत्सु सोऽद्याप्यसंविदिततत्त्वतया तयोक्षैः खण्डेषु रंकरिव राघवबंभ्रमीति ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणोत्तरखण्डे गाता सुब्रह्माकोशविपश्चिज्जगद्द्वंद्वदर्शनं नाम सर्गः १२८

मारोपे अनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ५५ हे राघव स विपश्चित् अद्यापि असंविदिततत्त्वतया तेषु पूर्वदृष्टेष्वेव तेष्विव तत्सदृशेष्वन्येषु च वास नामात्रत्वात्तत्तरेषु ब्रह्माण्डविराजाप्रदेशेषु तेषु प्रसिद्धेषु जगत्सु वनखण्डेषु रंकुर्मृगविशेष इव अक्षैः स्ववासनोत्थैः भ्रमीति पुनः पुनर्भ मति भ्रमेयेद्लुकि अभ्यासस्य तुक् ५ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२८
श्रीरामचन्द्राभ्यां नमः श्रीराम राम राम ॥ ॥

विपश्चितो रूढतोऽत्रवरापतेस्यव शिष्टयोः तत्रैकस्य मृगत्वेनेतथाराम समागमः एको विपश्चिद्विष्णुप्रसादाद्ज्ञानं प्राप्य मुक्तः द्वितीयस्तत्र घाप्यविद्यायां भ्रमतीति श्रुत्वा ज्ञवशिष्टयोर्द्वयोः समाचारं रामः पृच्छति तयोरिति चेद्रलोके शाल्मलिद्वीपराज्ये च भोगैर्निरूढयोः विपश्चितोः भोगासारताभिज्ञयोस्तयोर्द्वयोः पूर्वदक्षिणयोर्विपश्चितोः पश्चादनंतरं अतः प्रागुक्तात्परमस्मात् तस्य दिगंतदर्शनवरस्य संबंधिकं चरित्रं संपन्नमिति १ तामुत्तरविपश्चितः पद्मं ब्रह्मांडावरणलंघनेन शबले ब्रह्मणि संसारलक्षकोटिषु भ्रमणलक्षणामेव प

श्रीराम उवाच तपोर्द्वयोर्मुनिश्रेष्ठ संपन्नं किमतः परं पश्चाद्विपश्चितोस्तस्य रूढयोर्वै विपश्चितोः १ श्रीवसिष्ठ उवाच तयोरेकस्त्रिरामस्य तद्वासनाविवशाकृतः भ्रमन्द्वीपेषु देहौघैस्तामेव पदवीं गतः २ तथैवाव रणं त्यक्त्वा परमाकाशकोटरे पश्यन्संसारलक्षाणि तथैवाद्यापि संस्थितः ३ तयोर्द्वितीयः साम्यसादादावासंगतेर्वशात् त्यक्तवान्प्रथमं देहं रघुशैले मृगः स्थितः श्रीराम उवाच एकैव संविन्नाब्रह्मन्याच्चतुर्णां स
दोदिता नानातां सा कथं प्राप्ता हीनोत्तमफलप्रदा ५

दवीं दक्षिणो विपश्चिद्गत इत्यर्थः २ तथैवेत्यादि स्पष्टप्रपंचः ३ द्वितीयः पूर्वो विपश्चित्तत्र चंद्रसन्निधावस्य सर्वांद्र मृगस्नेहातिशयलक्षणात् आसंगतेरासंगतवशात् चंद्रोत्सासहप्रतिमासमस्तुतेः प्रथमदेहैरुपलक्षितस्तानि त्यक्तवान्रघु नत्रयघशैले मृगो भूत्वा स्थितः ४ एकरूपायाः वासनायाः अंतःकरणस्य देहस्य च चतुर्धाभावेपि वासनाविभागस्य हीनोत्तम
फलभेदस्य वा संभवं रामः शंकते एकैवेति ५ ।

तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरमाह स्वप्स्यतेति तद्दार्ढ्यकोमलाघनदार्ढ्यो अतिपरिपाकदृढीभूता अन्यतांद्विभागे ६ वासनानामेकीभावे वि
भागेवाकोहेतुस्तत्राह देशेति यद्भोग्यफलानुकूलानांदेशकालकर्मप्रयत्नसामग्रीणामेकता तदा तदनुकूलहमानविषयवासना
नामप्येकतासंपद्यते यदा तु भेदस्तदा विभागः यद्वा तु समानदेशकालक्रियाफलाकांक्षिणां वासनानां तद्भिन्नदेशकालक्रियाफलाकांक्षापरावर्तदु
दभूतेन तान तयोर्मध्ये यद्देवबलवत्तदेव जयति बलवत्ता च फलानुमेयेति भावः ७ एवमनयाशीत्या स्वतेविपश्चितो युगपदुद्भूतविरह

श्रीवसिष्ठ उवाच स्वप्स्यतो वासनाजंतोर्देशकालक्रियावशात् तद्दार्ढ्यमन्यतामेति घनदार्ढ्येऽतिनान्यतां ६
देशकालक्रियाद्येन देकता वा सनैकता तयोर्यद्देवबलवत्तदेव जयति क्षणात् ७ एवं विभागेनैतेन चत्वारः समवा
स्थिताः कृष्यंते द्रव्यविद्यार्थमन्योमुक्तोऽमगोपरः ८ नानाविधैरविद्याया लब्धैर्तोभ्रांतिबुद्धिभिः अनंतैःपवविद्येय
मज्ञानपरिबृंहिता ९ क्षिप्रेणाशांतामभ्यतिविज्ञानालोकआगते समूलमेवगलतितिमिरंश्रीरिवोदये १०
कालेनान्यजगज्ज्ञातेऽप्यणुरत्नं विपश्चितः तस्मिन्नुत्तरदेशे कस्मिंश्चित्संभवतिभ्रमे ११ कश्चिद्ब्रह्मन्महाव्यो
म्निकस्मिंश्चिद्दृश्यमंडले तस्यदृश्यात्मनाप्राप्ते वल्कतो ब्रह्मरूपिणि १२ ॥ ॥ ॥

देशादिभोग्यवासनाविभागप्रयुक्तेनाश्रयविभागेन चत्वारस्तंतः तत्राद्यो अविद्यार्थमपरो मगद् इति त्रयोपि कृष्यंते वासनाभिः अ
न्यएकुलमुक्तः ८ नैश्चिभिः अज्ञानैर्भ्रांतिसहस्रैः परितो बृंहिता वर्द्धिता ९ समूलं निःशेषमेव गलति १० क्षिप्रेणाकालेने
तिपूर्वश्लोकानवपि इदानींपश्चिमविपश्चितोयेनरत्नेनमुक्तिर्जाता तत्पुनः श्रावयति अन्येति अन्यस्मिन्स्ववासनाकल्पि
ते जगति ब्रह्मांडे ज्ञाते तस्मिन्ब्रह्मांडे दूरतरे स्वाहृदाक्षिपरभागस्थ स्वरान्मदेशे ११ ब्रह्मन्महाव्योम्निकावित्स्थलेक
स्मिंश्चित्तदृश्यमंडले किं चाखरवे तस्याहतस्येति १२

शुभस्य शान्तिर्दान्ति भगवन्मनसादि गुणौघस्य हृद्गत्यागस्य पश्चिदेकः विदुषां जीवन्मुक्तानां १२ तस्य हाज्ञनहरकारान्न अविद्याख्यदेहश्च भो क्षीन्तरं कथं तत्राह तत्रैवेति आशान्तिबाधं आगतोयतस्तोरागः कामस्तत्रं तत्र तन्नदधीनस्थितिकौ तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति १५ प्रकृतकथामुपसंहरन्निरूपयति इत्यमविद्याख्यदेहश्चापि

सर्वैकः शुभसंगत्या विदुषां मध्यमागतः । इत्थं पथा विद्विज्ञाय ब्रह्मतामलमागतः ॥ १३ ॥ तत्रैवाशु परिज्ञानात्सर्वाविद्यास्वदेहकः । भगवन्नभ्यां क्षिप्त्वा शान्तिमागतो रागतेजितो ॥ १४ ॥ इति ते सर्वमाख्यातं विपश्चिच्छेष्टितं स्फुटं । अनेनैव महाविद्येयं ब्रह्मवन्नाप्यपीयतः ॥ १५ ॥ येन यत्रैव वर्षाणां लक्षं लक्षाणि गच्छति । तत्र तत्र स्वभावेन चित्ताकिमपि लक्ष्यते ॥ १६ ॥ तदेवाशु परिज्ञातं मिथ्याविद्येति कथ्यते । परिज्ञातं न तच्छान्तं तथा ब्रह्मेति कथ्यते ॥ १७ ॥ भेदेन भेदसत्तायां भेदे येयं प्रकृपः विलः । तदूर्ध्वे व चिदाभासं विद्धृपैव हि भिन्नता ॥ १८ ॥ ॥

तैरन्तादर्शनादनन्ताकारणां ब्रह्मवत् १५ तत्कल्पकाज्ञानवित आनन्त्यादेव तदानन्त्यमिति ब्रह्मवदिति दृष्टान्तोक्तेस्तात्पर्यमित्याह येनेति १६ तन्मयीत्युक्तेरपि तात्पर्यमाह तदेवेति तद्ब्रह्मैव १७ ननु विद्येति ब्रह्मेति च भेदसत्तां कथं तदवतत्राह भेद इति अयं भेदेन भेदः प्रतीयते त्वयः अविद्यामय एव सा च ब्रह्मैवेति चिन्मात्रस्वभावादपि भेदो न भिन्नो न्यरूपाहतदिति १८ ॥

ज्ञानभ्रमेणेत्तरविपश्चिता तु युगशतेनाप्यविद्यायाअंतोनलब्धः स्याह ब्रह्मांडेति इति उत्तरीत्याभ्रमता अविपश्चिता अविदुषा विपश्चिता तु अविद्यायाअंतो युगशतैरपिनलब्धः १९ उत्तरविपश्चितो ब्रह्मांडकर्परसंध्याकाशमार्गेणा निर्गमने कर्परब्रह्मांडभंगेकारणानुक्त्वा सं ध्याकाशस्यैवासंभावनादित्याशयेन रामः पृच्छति स इति ब्रह्मांडकर्पटः एव किंनसंप्राप्तः तथाच तेभित्वा सबहिर्गतः स्यात् तयाकर्षयन् पितं २० वसिष्ठो ब्रह्मांडकर्परदूरविभागेकारणं प्राकृप्रावरणस्थाने उक्तमेव स्मारयति ज्ञातेनेति २१ अत्यन्तदूरतरं

ब्रह्मांडमंडपस्यास्य भ्रमतेत्यविपश्चिता लब्धो युगशतैरंतोनाविद्याया विपश्चिता १९ श्रीरामउवाच सब्र ह्मांडकर्पटः किंनसंप्राप्तो विपश्चिता त्वयैतत्कथितंब्रह्मन्नकर्पवदतांवर २० श्रीवसिष्ठउवाच ज्ञा तेनैव विरिंचेन पुरा ब्रह्मांडमंडले दृश्यामघत्ताद्दूर्ध्वं त्वमुत्ताम्यो प्रविदारितं २१ भागस्तेनोर्द्ध्वं तस्तस्मादति दूरंगतः अतोभागोगतोधस्तादतिदूरतरांतरं २२ ताविवाश्रित्यतिष्ठंति जलाद्यावरणास्ततः तएवचतदा धारलेबंते संस्थितास्तयोः २३ एतयोर्मध्यमाकाशं विदुरंडकर्पटयोः अपारवारमानीलमिदमाल क्ष्यते तु पर २४ जलाद्यावरणास्तत्रनलगंतिनहंतिच तद्विनिर्मलमाभूत्स्थमात्तानं काल्पकल्पिभिः २५ तेनमार्गेणायातोसौविपश्चिद्दक्षवञ्चकवत् अविद्यायाः परीक्षार्थमागो स्मत्तिदीक्षितः २६ ॥

अतिदूरतरांतरं अतिदूरतरं अंतरं अवधिर्गतइति वा २२ जलाद्यावरणाः तौभागाविव विभक्तास्तावेवाश्रित्यतिष्ठंति आश्रित्यस्थितिः साधारणी विभक्तता तु जलावरणमात्रस्येति प्रागुपपादितमेव २३ २४ तत्र आकाशे अपारत्वोक्ति तरभूतापेक्षया वैपुल्यख्यापनाय न अन्यथा बाह्याकाशावरणस्य पर्वावरणाद्दशगुणत्वानुपपत्तेः तदन्वेब्रह्माकाश वर्णनयोगात्त्वा आलानेइतरभूतानां आधारः यावत्प्रलयं कल्पकालकल्पनैः २५ अविद्यायाः परितद्दूक्षार्थं त्र

गा॰टी॰नि॰३॰ ५१६ ५०८

न हि सदृष्टतत्पुरुषप्रयत्नाविच्छेदादविद्यान्तं कुतो न ददर्शेति चेत्तस्यावस्तुतोऽनंतब्रह्मात्मकत्वादेवेत्याह ब्रह्मैवेति । न हि तत्व
दृष्टेऽत्यन्तः कथं दृश्यते तत्राह परिज्ञातेति अविद्यायाः जगल्लक्षणेषु रूपेषु केषुचित् २८ २९ रामप्रश्नाः स्पष्टाः ३० ३१ स्वप्र

ब्रह्मैवानंतरूपेयमविद्यानन्तमीयते । अतो लिंशाऽपरिज्ञाता परिज्ञाता न विद्यते २७ विपश्चिल्लङ्घितप्राप्य दूराद्दू
रं परे परे जगत्स्वप्नेष्वविद्याया स्वमन्यन्येषु केषुचित् २८ कश्चिन्मुक्तो मृगः कश्चित्कोचिद्द्यापितो क्वचित् भ्रम
तः प्राक्तनानल्पसंस्कारविवशीकृतो २९ श्रीराम उवाच कीदृशेषु लद्दूरेषु ते जगत्सु विपश्चितः भ्रमंतीति मु
ने ब्रूहि मयि चेज्ज्ञापने कृपा ३० किंपर्यन्तानि संसाराण्येतज्ज्ञातानि येषु ते मुने महदेतदिहाश्चर्यमस्माकं कथि
तं त्वया ३१ श्रीवसिष्ठ उवाच स्थितौ विपश्चितौ राम तावुभौ जगतोऽर्णवौ । तेऽस्माकं गोचरं याते जगता पल
तोपितौ ३२ रूपतापो मृगतां याते विपश्चिद्यत्र तिष्ठति स कदाचित्स संसारो गोचरे नोपतिष्ठते ३३ ॥

दृष्टोऽपूर्वोऽग्न्याप्तः इतः किंपर्यन्तं दूरे स्तीति प्रश्नवदुत्तरम् प्रश्नोऽपि पोनन्तस्वो न्यानसमाप्तायानुपोगपद्इतिमत्वा वसिष्ठस्तदपरिज्ञातोक्ति
छलेन स्वाशयं पहृत्य पन्नुत्तरमाह स्थिताविति पलतःपर्पालो च ते पि अस्माकं ते जगता गोचरं बुद्धिविषयतां नोयाते ३२ म
तोऽत्र स्तद्तर्गतसंसारैः सहितः स संसारः नः गोचरे बुद्धिविषयभावे ऽवतिष्ठते ३३ ॥ ॥

५१६

२४॥२५॥ एवं चेतन विपश्चिज्जन्म देशाद्दूराद्दूरे व्यवस्थितं॥२६॥ तां दिशं गतं दर्शनगतिं गतः सन्निहैव मृगो ज्ञात इति कथं समञ्जसम् रा देशागमनं विना इह मृगजन्मासंभवादित्यर्थः॥२७॥ दूराद्दूरतरं चेत्यादि सर्वपरिच्छिन्नात्मदर्शिनामेव भवति॥ अपरिच्छिन्नात्म दर्शिनां त्वयमविनाभवपवाद्य सर्वसंनिहिततरमेवेति स्वानुभवेन प्रयुक्तिरित्याशयेनोत्तरमाह अवयवानीति॥ सर्वं तु ब्रह्मां डानीति शेषः॥२८॥ अस्य दृश्या अतीतनराणामपि ब्रह्मदृश्याः सम्प्रतं सन्निहिततरत्वमेवेति कालतोपि न कस्यापि दूरतास्तीत्या

श्रीराम उवाच॥ विपश्चिन्न गतं यतो यस्मिञ्जगति संस्थितः॥ तज्जगत्कम् महाबुद्धे यथावत्कथयेति मे॥३७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ दूराद्दूरतरं गत्वा परब्रह्ममहाम्बरे॥ मृगो विपश्चिज्जगति स यस्मिन्संडगाच्छत॥३८॥ यत्तादृग्विचित्रं जगदिहासौ संस्थितो मृगः॥ इदं तत्परमाकाशं दूराद्दूरे जगत्स्थितं॥३९॥ श्रीराम उवाच॥ विपश्चिर्दस्मादेवासौ जागतं संगतिं गतः॥ इहैवाद्य मृगो ज्ञातः कथमेतत्समञ्जसं॥४०॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अवयवानवयवी नित्यं वेत्ति यथाखिलान्॥ तथा सर्वानहं वेद्मि ब्रह्मरायपण्यमवस्थितान्॥४१॥ अनिष्ठितान्ससंहारान्नानाकारानुतान्बहून्॥ रामिथः प्रोतान्स्त्रियो दृश्यान्स्वरूपाणि व पार्थिवान्॥४२॥ तत्र कस्मिंश्चिदस्मिन्मार्गस्मिन्त्रिव तिष्ठति॥ यदुक्तं कथितं राम तदेतद्भवतो मया॥४३॥

शयेन ता चिद्धानष्टित्र अनिष्ठितानिति॥ चिरकालोत्तरभावित्वात्संप्रतमनिष्ठितान् तथा ससंहारान् पूर्वकालनिष्पन्नसंहा रसहितान् नानाकारान् विचित्रान् मिथः॥ परमदृश्यानपि एकत्र चिन्मध्यासात्परस्परप्रोतान् पार्थिवान् पृथ्वीविकारान् न पटन्तौ दिख रूपाणि व स्थितानां॥४२॥ तत्र ब्रह्माण्डेषु कस्मिंश्चिदस्मिन्मार्गे अस्मिन्नेतद्ब्रह्माण्डस्थे मार्गे इव तिष्ठति सति यदुक्तं मया भवत एतद्ब्रह्माण्डं इव इह त्वा अत्रैव विपश्चिज्जन्मराज्यादीनि कथितं तत्त्वतः प्रकारान्तरमेदाभावादित्यर्थः॥४३॥ ॥

तान्सर्वान्क्रान्तदिगंतरानखवासवासनाकल्पितेः॥ अन्यान्यसंसारेतानहंयौरेवदेहैर्वक्तनोभ्रांतः नैकस्मिंस्त्रपूर्वो विपश्चि
द्दिहैवहरिणोजातःस्तुनेस्त्वान्वयः॥४१॥४२॥व्योम्नित्रसाकाशे॥४३॥ककुभिदिशि॥४४॥उर्वरासस्याधाम्रमितहास्पदः॥

विपश्चितोन्यसंसारेदेहैर्भ्रांताद्दिगंतरान्॥तानन्तांबरेव्योम्नितावत्कालमखिन्नधीः॥४१॥इहैवहरिणोजातः
कस्मिंश्चित्कुहरेकुहरे॥काकतालीययोगेनभ्रांत्वामेरुदिगम्बरम्॥४२॥सजगंतिभ्रमनद्दूरेयस्मिन्सर्गेमृगःस्थितः॥
ससर्गोयमितिव्योम्निकाकतालीयवत्स्थितः॥४३॥श्रीरामउवाच॥एवंचेत्तद्दूरंब्रह्मन्नस्यांककुभिमंडले॥कस्मिन्
स्मिंश्चशैलेसोवनेकस्मिन्मृगःस्थितः॥४४॥किंकरोतिकथंदेवीश्चर्वयस्तुर्वरास्पदः॥जातिंतांजरठज्ञानीकदोहारास्म
रिष्यति॥४५॥श्रीवसिष्ठउवाच॥योसौत्रिगर्तनाथेनहृतःक्रीडामृगस्त्वया॥स्थितःक्रीडामृगागारेविद्धितंतंविपश्चि

जरठंजरयेवशिथिलंज्ञानमस्याज्ञोनिजरठज्ञानीसम्मृगःतांप्राक्तनांजातिंविपश्चिज्जन्मकदासंस्मरिष्यसि॥४५॥त्रिगर्ती
देशविशेषाःतेषांनाथेनराज्ञानवउपायनत्वेनयः॥क्रीडामृगोहृतःसहहानीक्रीडामृगबंधनागारेस्थितोस्तितंमृगंत्वंविप
श्चितंविद्धि॥४६॥

॥४४॥ ध्वाद्देहगतैर्बिंदुभिः पक्ष्मिस्ताराबिंदुयुतं स्वं विडंबयन्ननुकुर्वन्॥४८॥ आहृता हर्तानादरत्वम्पि अनाहता सभायेस्तथा
विधैश्चकितवीक्षणैः सभयकटाक्षैर्नीलवर्णाः सभास्तंभा हरित्वचित्तमरकतत्विषः॥ हरितत्वणाभ्रांतिप्रयुक्तया इच्छया आवा
तुं धावन्॥५०॥ उद्ध्वीकृतकर्णभनयनग्रीवं यथास्यात्तथा हृणाभंगेरस्थिरैरवलैरनिवार्यैः स्थितैरवस्थानैस्तथाविधैर्जीवैश्च
सभ्यारसभागतान्जनान्दृष्ट्वा नोत्कंठया आस्कंदनशंकया च आकुलयन्॥५१॥ स्मयो विस्मयस्तदाकुला आसन्॥५२॥ सर्वेषां स

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ कृत्वेति राघवस्तस्यां सभायां विस्मयान्वितः॥ बालकान्मृगमानेतुं प्रेषयामास सुंदरि॥४७॥
अथानीतो मृगो मुग्धः सभां स्फारां विवेश सः॥ सर्वैः सभ्यगणैर्दृष्टः पुष्टिमांस्तुष्टिमानपि॥४८॥ तारबिंदुयुतं देहं बि
दुभिः स्वं विडंबयन्॥ दृष्टिपातोत्पलासारैः सुंदरीः परियोजयन्॥४९॥ आहतानाहते सभे नीलामरकतत्विषः॥ धावंस्तृणे
च्छयालोलं मुग्धैश्चकितवीक्षितैः॥५०॥ उत्कर्णोन्नयनोद्ग्रीवं हृणाभंगावलस्थितैः॥ उत्कर्णनयनोद्ग्रीवैः सभ्याना
कुलयञ्जवैः॥५१॥ मृगमालोकयंल्लोकाः सराजमुनिमंत्रिणः॥ अनेनाद्भुतमायेति चिरमासन्स्मयाकुलाः॥५२॥ आश्चर्यचर्वण
स्तुविस्मितसर्वलोका सर्वावलोकनघनोत्पलवर्षहृद्या॥ रत्नांशुजालकचितं मृगमीक्षमाणा सासीत्सभा कमलिनी लिपिनिर्मि
तेव॥५३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विपश्चिन्मृगलाभो नामैकोनत्रिंशोत्तरशततमः सर्गः॥१२९॥ ॥छ॥ छ॥

भासद्रामवलोकनलक्षणैर्घनैर्निबिडैरुत्पलवर्षैः कृत्वा नीलवर्णीकृतमिव स्थितं ति सम्यक् हैर विनं परिष्कृतं तं मृगमीक्षमाणा सभा आ
श्चर्यस्याद्भुतरसस्य चर्वणे विगलितवेद्यांतरतया अंतरास्वादनं तेन विस्मिताः विस्मयजडीकृताः सर्वे लोकाः यस्यां नानाविधास्त
नामंशुजाले कंचिताः सर्वे लोकाः यस्यां तथाविधा सती लिपिनिर्मिता चित्रलिखिता कमलिनी पद्मवनीव आसीत्॥५३॥ इति श्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥१२९॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥४१९॥
४१०

वसिष्ठध्यानजेवक्षौमगस्याग्निप्रवेशनं॥ विपश्चिद्देहलाभेन प्राक्स्मृतिश्चात्रवर्ण्यते॥ प्राक्तनआत्मा विपश्चिद्देहस्तस्योदयान्तु
नराविर्भावात् ज्ञानेन वास्तवात्माविर्भावाद्यत्रैति राम उवाचेत्यन्वयः॥१॥ यस्य पुरुषस्य येनैव चिरोपासितदेवतेन गतिः पुनः पु
नरभिलषितसिद्धिः॥ प्राग्भुदितानस्य पुरुषस्य तेन देवतेन विनान्यदेपि गतिरभिलषितसिद्धिर्न जाताचिन शोभनेत्यो भिन्नापिच

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ अथ राम उवाचास्य मुनेर्केन विपश्चितः॥ स्याद्दुयाग्नेन दुःखान्तः आत्मनात्मोदयादिति॥१॥
श्रीवसिष्ठ उवाच॥ येनैवाभ्युदितायस्य तस्य तेन विनागतिः॥ नशोभनेन सुखदा न हिताय न सत्फला॥२॥ विपश्चि
तोग्निः शरणं तस्य वेशाद्यं मगः॥ पूर्वरूपमवाप्नोति निर्मितं केन कथ्यथा॥३॥ करोम्येनद्देहं सर्वद्रूपं तां दृशीयाचि
वः॥ अग्निप्रवेशं हरिणः करोत्वेषो पुनः पुरः॥४॥ वाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्त्वा समुनिस्तत्र वसिष्ठः श्रेष्ठचेष्टि
तः॥ उपस्पृश्य यथान्यायं स्वकमण्डलुवारिणा॥५॥ दध्यावनिंधनं वह्निं ज्वालापुंजमयात्मकं॥ तद्ध्यानेन समाप
ध्यानज्वालाजालं समुद्ययौ॥६॥

।रिणामेन सुखदा कथं चित्कंचप्राप्तावपि परलोकहिता कदाचन नभवति नचापि फलितः॥ यः स्वां देवता मतियजति मरुत्वाये
द्दश्ना ये यवत्तेन परां प्राप्नोति पापीया भवनाति॥ अभियुक्ताश्चाहुः॥ नामतिपद्गेत भागवस्य कुलदैवं द्विजातिकुलजातः
उभयभ्रष्टोन स्येदस्मुद्योयोयां स्तुपान्तवं सजडइति॥२॥ मारणं दग्धार्धप्रहानेन रहिता पूर्वरूपं प्राक्तनविपश्चिद्देहं॥३॥४॥
उपस्पृश्य आचम्य यथान्यायं शिरश्चक्षुषनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्येति॥ क्रतुमन्त्रायमनतिक्रम्य॥५॥ दध्यौ समाप ध्य
प्रदेशात्॥६॥७॥

धमधमायमानमित्यव्यक्तानुकरणाद्डाविद्धकुलंदुर्भवतीतिद्विलोहितादिडाड्भ्यः क्यषितिक्यषन्ताच्छतृशानचौ ॥ अपकज्जल
मकज्जलमितियावत् ॥७॥ मुग्धंकचंतीकांतिर्यस्यतथाविधंहेममंदिरमिवसुंदरं ॥८॥ हृत्पद्मगतैः सम्यक् यस्मात्तथाविधंज्वालाजा
लंविलोकयनसन् मृगः प्राप्तेनेनभक्तिभावेनविलोकितैः सादरदृष्टिनिः प्रोच्छलत्सजहर्ष ॥९॥ १० ॥ उवाचवन्हिमतीतिशेषः ॥११॥

अंगाररहिताकारमिंधनेनविवर्जितं ॥ खंडधमधमायंतमधूममयकज्जलं ॥ शामुग्धमुग्धकचकांतिहेममंदिरसुंदरं ॥
उत्फुल्लकिंशुकाकारंसंध्याभ्रइवउत्थितं ॥८॥ हृत्पद्मसंसंभ्रमं तत्तज्ज्वालाजालंविलोकयन ॥ मृगः प्राग्भक्तिभावेनप्रोच्छलो
सविलोकितैः ॥९॥ जंसमालोकयन्वन्हिंविविक्तः क्षीणदुःखतः ॥ पश्चादुपससाराशुरंसिंहइवोन्नतन ॥१०॥ एतस्मिन्नंतरे
ध्यानेविचार्यमुनिपुंगवः ॥ मृगंविलोकितैः क्षीणपापंकुर्वन्नुवाचह ॥ ११ ॥ तं स्यान्यप्राप्तेनीभक्तिंभगवन्हव्यवाहनकुरुकारुण्य
तः कांतंमृगमेनंविपश्चितां ॥१२॥ वदत्येवंमुनौहृताद्भुविलान्यपससदि ॥ मृगोऽग्निवेगनिर्मुक्तः शरीलक्ष्यमिवाविशत् ॥१३॥
ज्वालाजालंप्रविष्टोसावार्द्रश्रीइवबिंबितः ॥ संध्याभ्रइवविश्रांतोदृष्टः स्वपशरीरकः ॥१४॥ संयपश्यत्त्वेवसभ्येषुमृगोप
नरतामगात् ॥ ज्वालोदरेनभस्यभ्रवीलरूपांतरंयथा ॥१५॥ अहस्पताप ज्वालायामंतः कनककांतिमान् ॥ पुरुषः पाव
नाकारः कांतावयवसुंदरः ॥१६॥ अर्कबिंबइवाहिमश्चंद्रबिंबइवोत्थितः ॥ महाभसीववहराः संध्याभ्रइववाशशी ॥१७॥

॥ १३ ॥ दृष्टः जनैरितिशेषः ॥१४॥ नरतांमनुष्याकारं ॥ नमसिमृगरूपोभ्रलवः रूपांतरंमनुष्यरूपंयथातथा ॥१५॥ कांतैः कां
तिमद्भिरवयवैः सुंदरः ॥१६॥ अर्कबिंबइवेत्याद्युपमामाला ॥१७॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

वा॰रा॰कि॰उ॰
४१९॥
४१२

चक्षुरित्यादिपातितोपमा॥ चक्षुः कनीनिकाकोशादौ प्रतिबिंबइव आधारः॥ पावकोयस्यतथाविधः॥ मक्षिरेवनापुरुष
मं तेवस्थितः अकीमः पुरुषः अदृश्यते तिपूर्वत्रान्वयः॥ अनंतरं ज्वालाजालं वातेनाहतो दीपइव कापिपयोउपयाशामेतियाव
ता॥१८॥ देवालयकुड्याः कुड्येषु भग्नेषु सत्सु जरंतर्गतः॥ अमरः विद्याघामराकार प्रतिबिंब प्रतिमेव॥ पाठांतर तिरस्कार

चक्षुः कनीनिकाकोशे मुकुरे सलिले मणौ॥ प्रतिबिंबइवाक्षीभो मक्षिनाधारपावकः॥१७॥ अनंतरं समामध्याद्वाते
दीपइवाहतः ज्वालाजालं ययौ क्वापि मध्यांतु ददृशुं तरा॥१९॥ कुड्यीकुड्येषु भग्नेषु प्रतिबिंबइवामरः॥ आतिष्ठत्पुर
षस्तत्र यथासन्नइवोदितः॥२०॥ अक्षमालाधरः शांतो हेमयज्ञोपवीतवान्॥ आग्निशोचांबरच्छन्नः सघनं इव वोदितः
॥२१॥ अहोभारतिसंस्पोतत्पातस्यवेषस्यभासना॥ भास्वानिव विशालाक्षो मा तत्र दृष्टेषशाहितः॥२२॥ असौमूर्तिद
वाभासो भासनाम्ना भविष्यति॥ सभास्थैः कैश्चिदित्युक्ते तेन भासः स उच्यते॥२३॥ अयोपविष्टस्तत्रैव सभासोध्यान
संस्थितः॥ आत्मोदंतमशेषरास्यस्मारमात्तं तन्नतो॥२४॥ सभालोके गतस्पंदे स्मयेनात्मनि तिष्ठति॥ भासो मुहूर्ते
मात्रेण दृष्टास्वोदंतमब्रवीत्॥२५॥ आयपोपूर्वजन्मयोध्यानालोकापत्नुध्यतां॥ सभामालोकपामाससमुत्पायपथा

तामीवस्माऽऽनोनरदेवा॥२०॥ अग्निरहेनैवशीघ्रेमेत्स्यपस्पतथाविधेरंबरेच्छन्नः॥२१॥ स्व:भासइति॥ नाम्नाहाहितः जोनेस
कः॥२२॥२३॥ आत्मनः स्वस्यप्राक्तनमुदंतं ह्तातं॥२४॥ स्मयेन विस्मयेनदृष्टास्मृत्वा॥२५॥ आयपोरजस्यध्यानालोकापत्नु
ध्यतेतिवरणं यथाक्रमं पुनिरावृत्तमासं ताहिस्मेराः॥२६॥

राम॰

सः भासाख्यो विपश्चित्तु हा हरन्तउक्तवान् ॥२७॥ सुचिरात् दृश्यमानायास्ते अविद्यायाः अप्यन्तः प्रयोऽस्ति वेति ॥ स्वाराम प्रतिजल्प
तेत्यक्त्वैवं हन्त ॥ न तं नमस्कुर्वाणं तं भासं ॥२९॥ ३०॥ विष्टरे आसने कृष्णासनपार्श्वप्रदेशे निषण्णं ॥३१॥ आलानेन बंधनस्तंभेनेव ॥३२॥
॥३३॥ विपश्चिता वितताम्नि कियति जगति विश्रान्तानि ॥ इदमाश्चर्यं ॥३४॥ त्वे हात्मदृष्टेनेमां मायारव भावरूपस्यास्य विभवस्य वक्ता नो

स चगाम वसिष्ठाय प्रणाममकरोन्मुदा ज्ञातार्को प्राग्दृष्ट अक्लन्नमस्तेऽस्त्वित्युदाहरन् ॥२७॥ तमुवाच वसिष्ठोऽपि हस्ते
न शिरसि स्पृशन् ॥ अप्यन्तेऽचिराद्राजन्नविद्यायाः प्रयोऽस्ति वा ॥२८॥ रामं जपेति जल्पन्तं नतं दृष्ट्वाऽथ पोष्यतां ॥ आसना
त्किंचित्तुतिष्ठन्समुवाच हसन्निव ॥२९॥ श्रीदशरथ उवाच ॥ स्वागतं ते महाभोराजन्निदमासनमास्यतां ॥ अनेकभवसंसा
रश्रीन विश्रम्यतामिहा ॥३१॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्येवं दशरथे विपश्चिद्भास नामभूत् ॥ विवेश विष्टरे विश्वामित्रा
दीन्प्रणाम्य च मुनीन् ॥३२॥ दशरथ उवाच ॥ अहो बत चिरं कालमालानेनेव दन्तिना वन्येनाविद्यया दुःखमनुभूतं विप
श्चिता ॥३३॥ असम्यग्बोधदुर्दृष्टेरहो नु विषमा गतिः ॥ व्योम्न्येव दर्शयत्येषा सर्गाडंबरसंभ्रमं ॥३४॥ व्योमात्मनोऽपि म
हिमायमहो नु कीदृगस्य स्वभावविभवस्य चिदात्मदृष्टेः ॥ यः अस्य एव परमात्मघने बरेन्तरेवं विधानि विविधानि जगंति
भाति ॥३५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे भगवन्मिप्रवेशो नाम त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३०॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

व्योमात्मनः अस्यापि अयं महिमा कीदृक् ॥ अहो इत्याश्चर्ये नु इति वितर्के ॥ यो महिमा अस्य एवं अंकियत्याश्चर्यमेतानि ज
गंति वितताम्नि ॥ संततानि चिरं तानि विश्रान्तानि विपश्चिता ॥३४॥ बरवर्दसंगे मूल्ये एव परमात्मघने अन्तः एवं विधानि प्रा
गुक्तप्रकाराणि विविधानि विचित्राणि जगंति भासा भाति इदमत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥३५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा
णप्रकरणे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३०॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
४२०
४१२

वटधानाराजपुत्रकथानुक्ताप्रचोदितः॥ कौशिकेन विपश्चित्वं भ्रांतिं विजयतो ब्रवीत्॥ अयं विपश्चित् अविद्यार्थे दिगंत दर्शनलक्षणां अपुरुषार्थरूपाम विद्यामुद्दिश्य यथ पश्चिषः क्लेशान॥ अनुभूतवान्॥ तत्सर्वं अहं अविपश्चितः॥ अतस्य भ्रान्तिज्ञानशून्यस्यास्य भ्रांतिरूपं यथा चेष्टितं मन्ये॥ यतः अवस्तुनि मिथ्यैव भ्रमते दिगंतदर्शनादि कौतुके कुत्सितो ग्रहः अवश्यं साधयामीति दुराग्रहः कष्टः क्लेशफलः इत्यर्थः॥१॥ राजवाक्यश्रवणादुद्बुद्धवटधानाराजपुत्रकथासंस्कारो विश्वामि

श्रीदशरथ उवाच॥ क्लिष्टोयं यद्विद्यार्थं विपश्चिद्विपश्चितः॥ तद्दहं चेष्टितं मन्ये कष्टोऽवस्तुनि किंग्रहः॥१॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ अस्मिन्नवसरे तत्र राज्ञः पार्श्वमुपस्थितः॥ प्रसंगपतितं वाक्यं विश्वामित्रोभ्युवाच ह॥२॥ अप्राप्तोत्तमबोधानां बोधवेद्या विलक्षणाः॥ भवंत्येवं विधा राजन्बह्वीनां बहवो भ्रमाः॥३॥ अथ सस दृशं वर्षलक्षमक्षीयनिश्चयः॥ एवमेव भ्रमं तोष्या वटधाना भुवि स्थिताः॥४॥ भूसेरं तावलोकार्थमद्याप्युद्वेगवर्जितं॥ प्रहतानन्निवर्तन्ते बहुनात्सरितो यथा॥५॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

त्रः॥ प्रस्तुतविपश्चिद्वृत्तांतवर्णनप्रयोजनं दीर्घहेतुत्वात् कुर्येत्तानर्हतां कथामाहेति वाल्मीकिराह॥ अस्मिन्निति॥ माहेराजन्तत्यथा सम्यग्बोधे॥ यतः नप्राप्तः उत्तमबोधस्तत्वज्ञानं यैस्तेषां विधानां बहूनां एवं विधाः विलक्षणाः विचित्राः बहवो भ्रमोपि रूपा बोधासद्वेद्याः॥ वासनामयअनंतकोटिजगद्रूपाश्चर्यास्प्रत्यंभवंताति वक्ष्यमाणा कथापीठिकारचनं॥ उपान्तत्रेकयो प्रस्तोति अथेत्यादिना॥ वक्ष्यमाणाभुवि वटधानाख्याः राजपुत्रा अपि विपश्चिद्देव अद्य पर्यंतं सदृशं वर्षलक्षं भ्रमंतः स्थि तावर्त्तते॥४॥५॥

तामेवमुवं वर्णयितुं प्रस्तौ अपमिति ॥ अयं प्रसिद्धः पाताळभूम्यादिचतुर्दशलोकघटितत्वात् महान्लोभुवनसमष्टिः ॥ भूरेव वर्तुलीरत
शिखादिलोकैर्वर्तुलः सन् भूमेः परितो व्योम्नि संस्थितः ॥ स च ब्राह्मः ॥ हिरण्यगर्भः संकल्पनिश्चय एव नान्यो निरूपयितुं शक्यः ॥ अयं
भूगोललक्षिताः महान्तो लोकाश्चतुर्दशभुवनाश्रिता जनाः यस्मिन् यदाधारास्तथाविधः खलु ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धो व्योम्नि आकाशव
लसंकल्पतरुवत् संस्थितः ॥ यतो यमपि ब्राह्मसंकल्पनिश्चयरूपैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्य निराधारस्य कथं जनाधारत्वं तत्राहुः कंडुकेति म

अयं खलु महालोको वर्तुलो व्योम्नि संस्थितः ॥ बालसंकल्पनरूपब्राह्मसंकल्पनिश्चयः ॥ ७ ॥ कंडुके व्योम्नि संलग्ने स्वादिद्धिः
पिपीलिकाः भ्रमंति भूतानि तदाधाराणि नित्यदा ॥ ७ ॥ भूगोलकाधोभागानि तद्गान्यूर्ध्वं तिचा ॥ तराभूतानि तिष्ठ
तितान्याविश्य भ्रमंति च ॥ ४ ॥ तमिवावेश्य हरेरात्सरितिज्ञ्यर्हीमंडलं असंस्पर्शी भ्रमं सुष्ठेः संचं द्राकीहि संततं ॥ ८ ॥ इहैव
सर्वदिक्षु घोलाभावेस्य व्यवस्थितासर्वदिक्षु समन्तरूर्ध्वं तस्याधस्तान्महीतले ॥ ९ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ध्यंके कंडुवोदश आदिक्षु पिपीलिकाः भ्रमंति इत्यमेवं तस्मिन्परितलतुपजीवानि भूतानि स्वादिक्षु भ्रमंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यानि भूगोल
कस्याधोभागगतानि यानि च ऊर्ध्वं वसुपरितानानि तदंगानि तान्याविश्य यदा यत्र यत्र यानि भूतानि तिष्ठंति तदा तानि तत्र भ्रमं
ति च ॥ ८ ॥ अनेन रिक्षवहाः मेहा क्रियादिसरितः ज्योतिश्चक्रं रूपं चक्रमंडलवत्भूगोलमेव हरेणावायुवेधनवशात् अश्रिमअसंस्पर्शी
अच्छे भ्रमंति ॥ स्त्री शेषभ्रंशः दसः ॥ ९ ॥ तासं ज्योतिश्चक्रं भुवं आवेष्ट्य यो रिहमस्यामेव भुवि व्यवस्थिता तत्र चरवं सर्वासु दिक्षु
ध्वंमेव महीतलं च सर्वाधस्तादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
४२१
४१२

नुनुभूगोलाधस्तनस्यखस्यकथंऊर्ध्वंतत्दथेक्षयामहीतलस्यकथमधस्तात्तंतत्राहभावाइति॥जस्यमहीतलस्याधःयेभावाःपश
वःसंचरंतितेनस्यसर्वतोंगकेअवयवेततस्मद्देशोयतंततःप्राक्चंतस्वगच्छतिसंचरंतियत्रयस्मिन्नभसिपश्यात्ययऊर्ध्वंततोगं
छतितत्रऊर्ध्वमिमेवत्पाहितंतत्वथंजितिर्यगितिवेत्यर्थः॥११॥तत्रतस्मिन्भूगोलकेएककदेशेकश्चिद्दृढधानामिधानको दे
शावानत्धीम्यपःक्षत्रियाम्रविधंते॥तेषांकुलेत्रयोराजपुत्राःपुराजाताअभवन॥१२॥तेराजपुत्राःस्वंविपश्चिद्देवाद्य

भावाःपततेयोधावंतितस्याधःसर्वतोगकायत्रोर्ध्वंततोगच्छंतितद्दूर्ध्वमितिमाहितं॥११॥तत्रैकदेशेविधंतेदृढधानामि
धानकाः॥जातातेषांत्रयोराजन्राजपुत्राःपुराभवन्॥१२॥तेद्यंवमेकसंकल्पाभूत्वादेहपवर्जनः॥कोंऽजस्यादिति
निर्गताविहर्तुंदृढनिश्चयाः॥१३॥पुनर्वारिपुनर्भूमिरितिपामाक्रमतोचिरं॥नचलब्धशरीराणांदीर्घकालोव्यवर्तत
॥१४॥स्वच्छदंडुकवल्मीकाम्यायमनाविश्रमत्रते॥भ्रमंतोनान्यवेस्यंतमन्यत्वेसंविदंतिच॥१५॥योमस्यकंडुकभ्रंतपिपी
लिकवत्कुले॥अद्यापिसंस्थितारराजन्नचस्वेदंभ्रमंतितेन॥१६॥आदेशंभूगोलकस्यास्यपंचमासादयंतिच॥ईद्दैवतत्रतत्रोद्वे
रथश्रेष्ठोहितणाहिता॥१७॥छ॥

वर्जनःभूत्वादेहेजगतः॥कोंऽतःस्यात्तद्रष्टामद्रष्टेकसंकल्पाः॥१३॥निश्चयाश्चसंततस्तद्द्रमतांमध्येमध्येमरणेननवानिलब्धानि
शरीराणियेस्तथाविधानांतेषांदीर्घकालोव्यवर्ततेत्यर्थः॥१४॥स्वच्छेकंदुकेसलस्त्लावल्मीकीटकन्यायेनपर्यनायनिर्यताः॥
१५॥द्वीपसमुद्रमेदेषुपुनःपुनर्वारिपुनर्भूमिरितिक्रमेणाभ्रमंतस्तेवल्मीकन्यायेनेतिपाठेवल्मीकपदेनतन्निर्मातारोवल्मी
कीटाएवलक्ष्यंते॥अन्यत्वेदेशांतरत्वात्॥१६॥पंथग्रथतःनपाश्वीगतेवा॥आसादयंति॥दिशःपर्यंतीतिशेषः॥१७॥ छ॥छ॥

राम॰

रतोपतैः प्राप्तो योगैः॥१८॥ कथामुपसंहृत्य प्रकृते योजयति इत्यमिति॥१९॥ संकल्पकल्पनस्य चिदधिष्ठानकत्वाच्चिन्मात्रं तत्त्वमि
ति अविहारेण इदं प्रति कल्पनमिति॥२०॥ जलस्य वाहः प्रवाहस्तत्र यथा वर्ततरंगबुद्बुदादि विवर्तवत् आवर्तादेर्नाभीकुहरादि सामान्या
त्मकं यं चित् स्वाभनादिभवेदितुस्तदा देश्यविसदृश्यस्य चान्यस्यामनंतासंभवात् स्यामममपि कयं भेदो इत्यर्थः॥२१॥ इदं जगत्सर्गः स्वात्मा अभा
व॥ अतः स्वंरूपमेवेति तदा परमं अवरं ब्रह्माकाशरूपो इति तावद्विवादांतं यथा च देवस्वयमिदानीमपि जगद्विभाति इत्यप्रल

तेवद्दंतिमहाराजयघस्मामिरितोपतैः॥ न तावद्वंतः संप्राप्तः संचरामहतः परं॥१८॥ इत्थं न किंचिदेवेदं ब्रह्मसंकल्पइव
रं॥ किंचित्संकल्पमज्ञानमनंतं स्वप्नदृश्यवत्॥१९॥ कल्पनं तत्परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव कल्पनं॥ चिद्रूपंनानयोर्भेदः द्रू
न्यत्वाकाशयोरिव॥२०॥ चिन्मात्रं यद्यदाभाति जलवाहविवर्तवत्॥ तत्ताद्दक्तयमन्याभमन्यस्यासंभवात्स्वतः॥२१॥ आ
भावः स्वेच स्वमिदं सर्गो सौ परमावरं॥ स्वयं जगदिवाभाति नान्यत्र्मलयसर्गको॥२२॥ यथा कपतिचिद्रूपं तथैव रतिमे
त्यतत्॥ इच्छादृष्टैः स्वसंसारे भ्रिरमास्ते यथाचिरं॥२३॥ दृश्यात्मकरूपोमेकमेकमस्त्यैवमस्तयं॥ स्वयमेवमजं भातिय
न्नभातीव किंचन॥२४॥ चिद्गोरुदरे संति समस्तानुभवाणवः॥ शिलाः शैलोदरे इव स्वच्छाः स्वात्मनि स्वात्मिकाः॥२५॥

यसर्गको अत्यन्त॥२२॥ तद्वचिद्रूपं कामकर्मवासनानुसारेण यथा यथा प्याकयति कल्पनामालिंगति तत्तथैव तत्र रतिं आसक्तिं मे
त्य इच्छादृष्टैर्वैयावे येर्जडचिद्रूपैरस्मोऽन्यजा हात्म्याध्यस्ते॥ स्वसंसारे यथाप्राक् चिरमास्ते॥२३॥ दृष्टादृष्टरूपतेन यो विद्रूपव
न द्वितीयस्यास्य यत्वे दर्शयति दृश्यात्मकमिति॥२४॥ चिद्गोरुदरे तत्तदाकारवासनावच्छिन्नाः जगदनुभवाणवस्तिष्ठंतीत्या
ह चिद्गोरिति॥२५॥

किं शुद्धचिद्द्योरुदरेनेत्याह स्वभाविति॥ स्वभाव आहतात्मस्वरूपं तन्मञ्जता॥ पदेयदेनिरविघैचैतन्येनुभातिष्ठंतीलसंस्येवयत
स्तत्र्यावत्येरूपांतरायस्त्विदेरयाहताअत्यंजामित्यास्वरसुदित्यर्थः॥ रब्धायनतत्रोव्याहृतास्तनतहेवजगन्वेतरदितिनिपुण
एवांपरपरामर्शान्मयोक्तं॥ हेनिपुणापाया॥२७॥ एवंशुद्धचिदेकेपरमात्मस्त्वनात्मनष्टः अप्रबुद्धोप्यपंजावः नानात्वबुध्याडी

स्वभावनिष्ठास्तिष्ठंतितेयदव्याहृतावनिं॥ भातिष्ठंतितुवैनेयदाहताः पदेपदे॥ रब्धातदेवजगदित्युक्तं ब्रह्मभावप्रमान
तं॥ एवंपरपरामर्शान्निपुणान्निपुणाशयाः॥२७॥ अत्यास्त्रर्थमनष्टोपेपरमात्मस्वनात्त्वयं॥ नानात्वबुद्ध्यानावेवडी
वोहमितितामपतिं॥२८॥ उत्यातांभासभोराजन्विपश्चित्परास्यहे॥ किंदिदृष्टं किमध्यानंदष्पस्मरसिकिंचवा॥२९॥
भासउवाच॥ बहुदृष्टंमयारदंपवकुञ्ञानमखेवदिता॥ बहवेवबहुधान्यनमनुभूतं स्मरामहं॥३०॥ मयानुभूतानिम
हांतिराजंश्विरंस्वरूपेविविधैः शरीरैः॥ सुखानिदुःखानिजगंत्यनंतान्यनंतमासाद्यमहांबरंतत्॥३१॥ विचित्रदेहैर्वि
रशाद्ययोगातदवापान्यनंतानिमयामहात्मन॥ तत्रांतरावर्तविवर्तनानिदृष्टंकचित्मेनवराजकशानोः॥३२॥ ७॥

वोहमितिपताम्पतिग्लायतेन इत्याशयेनित्यन्वयः॥ रत्वादृत्वयंवसिष्ठोक्तंविपश्चिदवृत्तिंतत्तोन्यासंवाधभासमुखेनापिसं
वादयितुंविश्वामित्रउवाचउत्यतानि॥ हेविपश्चित्परास्यहेभासत्वयाकिंयदृष्टंपदृष्टंकिंयच्चश्रांतंतत्रकिंचवास्मरसि
तत्किंचित्संक्षिप्यउच्यतां॥२९॥३०॥ तन्महांबरमव्याहृतांकाशमासाद्य॥३१॥ मयात्मदशानेवैरातदिग्नंतदर्शनविषयेदेहैकवि
नेनतत्रांतरावर्तेषु विवर्तनानिअनुभूतानीत्यनुषज्यते॥३२॥ ७॥

अर्हं जगत्प्रतिमतिव्रसांडं देहेन देहेन नानादेहभेदेन प्रमन्तपि प्राकृतेन दृढनिश्चयस्यते हीनोः इत्यात्मको ध्यादिस्वरूपायाः अवि
द्यादृशाः अंतपरीक्षणपञ्जवेन यत्नेयथास्यात् तथा आसं अभवमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ततः अर्हंतस्य चित्तस्यतरसामृतिकालेतत् दृष्टीनप्रयु
क्तसंस्कारवेगेन अगेदेहग्रहणे रागो यस्य तथाविधः सन सह त्वं समाः विंशतिः अथो रोमत्वथीपः विंशती आसंस की इशः ॥ बहिः
प्रवृत्तिनिमित्त मायाचेष्टाना विघ्नकरणाद् इतरे ये मनो यस्य देतनेन रहस्ये हीमिमानि जीवेन मुक्ते डःखं यत्र तत्पा पूर्वापरपरामर्श
हेतुं चित्तं विना पुण्यफलादिनां प्रतानेजनन विस्तारे रावकरः कंदविशेषकाद्भ्योमरस्तकालादितेत्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दुर्वांकुराणामा

इत्यात्मको वीचपुष्पस्त्वविद्याद्य ओजवेनोत परीक्षणायाः देहेन दैन्ये जगत्प्रतिप्राकृस्यतेः सद्दाहघनयलमासा ॥ ३५ ॥ समा
सहस्रं विंशद्यो हमास मतर्मनान्वितं न भुक्ते डःखः चित्तं विना पुण्यफलमतानेवाके इत्वत्तत्र सांगरागः ॥ ३६ ॥ समाप्तातेमे
हृस्मगो हमामं स्वर्णवर्ण जरूपर्णकर्णः दूर्वांकुरास्वहानगीत निष्ठः अहन्कनिष्ठावनवासिमध्ये ॥ ३७ ॥ पादाकैदे
रावलितात्म पष्ठोमते भसः क्षेपाक्तनात्म मनुः ॥ समाः शताद्भुतार भोहमासं क्रौंचाचले कांचनकेरस्तु ॥ ३८ ॥ कालाग
रुद्रुमलतावलितानिलेन विद्याधरीस्तुरतधर्मकलाम्मानि ॥ पीतानिमे मलयसानुनिमंदरे वमंद्वारचंदनकंदंबलता

माखादने गीतिषु च निष्ठाद्दृढासक्रियस्य वनजातानां मृगानां मध्ये कनिष्ठः [illegible] तुष्टयेन संवाराद्दि सामर्थ्ये उरमदेशास्यापिय
च्चत्वसंभेवात्यादा ष्टके रावलितेना आत्मनः पष्ठे पस्या मृतोमरणमसत्केतु गर्जन्मेघनिर्गितात्कोरे अत्यदेहोत्यबलव्यात् एवक
मपि अहन अहिंसानां अपथाभजातेः पष्ठांपि दाइ चूंकां भसो निमितान्मेघेन सह योद्धं गिरिशिखरादुत्पतनपतनादिक्लि
ष्टेनैव हृतः आत्ममस्तुर्यस्या ॥ ३९ ॥ ततो मे इतिकर्तुः शिषत्वेषष्टी विद्याधरजन्मप्राप्तेन मया मलयसानुनिमंदरे वकालागुरु
द्रुमाणां लतामिर्वलितेनालिंगितेन अतएव शीतमंदस्तुरभिणा अनिलेन सह विद्याधरीणां स्तुतधर्मेषु जरापकला [illegible] नाम्य
मृतानि पीतान्यनुभूतानि ॥ ३७ ॥ ४ ॥

वैरिंच्यहंसस्यतनयेनपुत्रजन्मप्राप्तेनमयामेरोरुपरिनिर्झरिण्याःमंदाकिन्यास्तीरंनरेशुरमताहेमारविंदानांमकरंदैःपिंगितानिपिंगलवर्णाकृतानिपयांसियेषांतानि॥३८॥३९॥ततोऽहंकालंजरगिरौकरंजकुंजाभ्रुवनेजंबुकाजातस्गालजन्मगतःप्राप्तः

हेमारविंदमकरंदपिंगारितानिपंचरत्नावर्णितानिमेरौ।वैरिंच्यहंसतनयेनमयापयांसितीरंनरेशुरमतोपरिनिर्झरिण्याः॥३८॥ क्षीरोदवेलावनगंधवाहविलोलनीलालकवल्लरीणांसमाःशतंशोकजरापहारिजीतंमत्तेमाधवस्त्रीदरीणां॥३९॥कालंजरेमंजरितेकरंजकुंजावनेजंबुकतागतोऽहंगजेनविद्धःहरिणाहतोसोऽहंसीमयाजाद्रिमतेनदष्टः॥४०॥संतानकप्रकरहासिनिमत्यसानौकस्मिंश्चिरन्यजगतींदुमुखीस्तुरस्त्री॥स्फाटिकीनाजुगाद्रिमयाहमासंकेल्पद्रुमजालकसयनिसिद्धशायान॥४१॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥ ६२॥॥

ततोपिगजेनविद्धेसच्चूर्णितेदेहेसत्यहिमतेनमयाप्राप्तोमत्येदहेहंतोहरिणाहिंहेनहतोदष्टः॥४०॥अथसंतानकानांकल्पहक्षेहानांप्रकरेहासिनिहास्यवतीवशोभमानेसत्यगिरेःसानोअहंइंदुमुखीस्तुरस्त्रीहृतजुगस्मादिसिद्धशायाहासं॥४१॥

ततो मया अद्रींद्रस्य संनिधानात्सत्यस्य कच्छजलप्राये महत्ता नाकरवीराणां लता॥ शाखास्तु हंसप्रदेशेषु विराजी सदैव ख्यातिलीलावालीकनामा पक्षिजाति भेदस्ता छपुषा समानां यातं नीतं ततः करवीरवने सह भार्यापुत्रादिभिस्तिष्ठन्नेसति॥ अन्यत्र ह्रदस्थे जगति इंद्रगिरौ महेंद्रयंपतेः शंविधोगार्ते नैककेन प्रोषधयो नीतं॥४२॥ एवंज्ञमध्ये न सिद्धस्याथ मोक्षानंतरं सिद्धु ग्रहादेव सिद्धभूतेन मया महेंद्रगिरेरेव सच्छायचंदनवनावलिते अन्यत्र सानुनि लतानां हेलास्वजल्पमानं लमिव परिलंबमानाः विलासे रावलिताः स्त्रियः दृष्टाः सिद्धपापे रपत्नाअपिताः भुक्ताश्च॥४३॥ तदनंतरं अर्मितिनाअविवेकेन एकवस्त्वभिनिवेशाविघ्नं नदहीनलक्षणे योऽभिनिवेशात्तत्र क्षणयाविष्टचिकया आनंद श्रीकृतं विंतयसौ नितंबकदंबकच्छेतापसतयादिनानि नीतानि॥४४॥ इदं

अद्रींद्रकच्छ करवीरलतालयेषु नीतं समाः शतमशीकधियामयान्यत्॥ अन्यत्र ह्रदजगतीद्रगिरौ विराविवालीकपक्षिवपुषा निशमेककेन॥४२॥ अन्यत्र सानुनि मया परिलंबमानाः सच्छायचंदनवनावलिते लतानां॥ दृष्टाः स्त्रियः फलमिवावलिताविलासे भुक्ताश्च ताअपत्नाअपि सिद्धयांध्ये॥४३॥ अन्यत्र पर्वतनितंबकदंबकच्छे नीतानि तापसतमयादिनानि॥ प्राप्यैकवस्त्वभिनिवेशविघ्नचिकजचितेन तानमतिनाऽमतिनामयातः॥४४॥ ब्रह्मांडसंप्रतिमम स्तिजलेचराशेषदिगंतभूतं॥ संदिग्धतेजोंबरखातसत्त्वजलस्थभूताकृतिमात्रभूमि॥४५॥ छ छ छ छ छ छ. छ छ॥

स्वजन्मपरंपरावर्णनांतराले बलात्स्वजात्यन्याश्चर्यापिकनिचितुर्थकं ह्याववतु मास्तथाविधेन अतस्ववंतांताग्लानामतियस्मात्तथाविधेन मयाअंतर्निवेदं प्राप्य॥ अन्यत्र पर्वतस्थमतेब्रह्मांडेमादिना॥ हेमुने अन्यदेकमत्याश्चर्यमस्मितछगु॥ कीदृशं ततः॥ ब्रह्मांडैरनंतैः संपूरितं॥ जलेचराइवाशेषदिगंतस्थिताभिर्भूतानियत्र तथाविधं॥ जलेचराइवेति दृष्टांतताप्यर्यं विहृण्यन्वितिनविसंदिग्धेति॥ संदिग्धानि तेजोंबरखातानि खानांत्रयाणां महाभूतानां सत्तायस्मिन् जलस्थं जलेप्रतिबिंबितं भूतं भूतमिवाकृतिर्यस्यास्तथाविधाकृतिमात्रभूमिर्यस्मिन्तदिदं माषमाकृतनामरूपावस्थब्रह्मेवास्याश्चर्यमभीत्यर्थः॥४५॥ छ॥ छ॥ छ॥

नचाश्चर्यं कलधौतशिलामयेन वनिताशरीरादि सर्वपदार्थेष्वपि सर्वं जगद्भ्रमेण मेवं ... र्थी हमणीयेन तत्राश्चर्यं न रंस्यादृष्टमिति व
तुं कांचिद्वनितामुदाहरति ॥ एकत्रेति तस्या वनितायाः ॥ शरीरे सुदर्पणे अतः ॥ प्रति बिंबितानाव आकाशशैलादिसहितदिक्काल
प्राण्यादिमंति त्रिजगंति भांति तं स्यनमाश्चर्यमिति स्पष्टः ॥४६॥ अथ सा वनिता मया पृष्टा हे वरगात्रि त्वं कासि ॥ ते इत्तस्य शरीरं ईदृशं
त्रिजगद्दर्शितं किं इति ॥ तत्र सा यां मां प्रत्युक्तं हे अंग इहास्मिन् लोके जाने यान्मुद्राविततसर्वावभासिका साहमस्मि इमानि महाजगंति

एकत्र दृष्टा वनितामयैका तस्याः शरीरे त्रिजगंति भांति ॥ प्रतिबिंबितानीव सुदर्पणेन आकाशशैलादिदिगादिमंति ॥४६॥
पृष्टा मया सा वरगात्रि कासि शरीरमेतत्तव किमीदृशं ते ॥ तयोक्तमंगेह विदस्मि शुद्धा समागमेतानि महाजगंति ॥४७॥ य
थाहमेवं स्मय हे हि केयं सर्वं न चैवांगन चित्रमेवमत ॥ अन्यैः स्वभावो विदितो न शुद्धो यद्दानपश्यं जितदेहभंग ॥४८॥

ममअंगं मूर्तामूर्तात्मकं शरीरं ॥ देवाव ब्रह्म लोकेषु रूपेषु मूर्तं चामूर्तं च यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमित्यादि श्रुतेरिति ॥४७॥ हे अंगः
यं त्वं दृष्टा अहं यथा जगद्दर्शितवान्स यो विस्मयः आश्चर्यं न धोम्य देहवतीत यादृशं सर्वं ॥ एतल्लोभकुं मा दिवस्तु ज्ञानमपि सर्वं जगद्द
र्शितत्वादि चित्रं अत्याश्चर्यभूतमेव ॥ ततो हिः अन्यैः पृथग्ज्ञानैरपि सर्वं वस्तु स्पष्टं कृतो न दृश्यते तत्राह अन्यैरिति यदाऽस्यं स्वभावः ॥
प्रतिवस्तु न विदितस्तदाऽस्यं न पश्यंति ॥ यद्दातानि तदा हि कमात्रभाव इटीकारे विदितो भविष्यति न दाऽस्यं स्ये चनेपीति भावः ॥४८॥

नन्विदमसमंजसं मयास्वदेहस्य सर्वजगद्व्याप्तित्वेनानुभवाद्देहान्तरस्फुरणाप्रवेशेन यदि नत्रमजदर्शनं दूषेण न हितत्रत्यवेदशास्त्रादेः श्रोत्रेण श्रवणं स्यादेवेति मम मा संभावना सिगेरूपलक्षणतः संभावनार्थं सामाह। अवेहेति द्वाभ्यां त्वहादिभिरागअशेषैरपि भूतैः प्राणिभिः अवेदशास्त्रत्वेनाभिमतेष्विषाद्यादन्यस्मिन्देहान्तरे गृह्णामि स्वदेहालयभित्तेर्भागात् एकदेशाभूतात्स्वखकर्णरंध्रात्लीनप्रदेशाज्जनितं अनाहतध्वनिः सर्ववेदशास्त्रादिषायुद्धासामान्यरूपनादात्मकः स्वतः स्फूर्त एव सस्त्वहि एतन्नित्यनैमित्तिककर्मदामदमादिज्ञानसाधनं च विधेयमवश्यमवश्यमनुष्ठेयं इति सर्वविधिगर्भः एतत्कलंजभक्षणादि न विधेयमिति सर्वनिषेधवेदशास्त्रगर्भश्चेति च श्रवणेनैव तदंतर्गतं विधिनिषेधशास्त्रमिव तदर्थभूतं जगदपि देहे सीति संभावयेति भावः ॥४८॥ उक्तन्यायेन कलभकुम्भादिष्वपि सर्वजगत्सम्भवः संभावनीय इत्याशयेनाह ईद

अवेदशास्त्रेन्यजगत्यशेषैर्भूतैः स्वदेहालयभित्तिभागात् । एतद्विधेयं न विधेयमेतद्ध्वनिः स्वतः स्फूर्त एव नित्यं ॥४८॥ ईदृक्स्वभा
वैव पदार्थसत्ता सा तेत्र यस्मिन्नचलादयोपि । स्वन्यादिमायाखिवमेवमेवं ददति वाचं न पुष्पारवसमेजेर्षिजेरे ॥५०॥ अस्मीक संसार
गतेन दृष्टं मया केचिद्यावदनन्तकामं । भूतानि निर्यान्ति बहूनि भूतानि दिशं प्रति भूतानि विदूनि भूतं ॥५१॥ छ॥ छ॥ छ॥

णि विसर्वपदार्थेषु अनुगता सत्ता सत्तापि याद्रुक् शब्दसामान्यस्वभावोऽनाहतध्वनिः। ईदृक्स्वभावैव सर्वजगद्धरिलसामान्यस्वभावैव। यस्मात्कारणादत्र जगति प्रसिद्धाः गिरि अचलादयोऽपि सा ब्रह्मसत्तैव न च भित्त्यादयो वाचं न वदन्ति अचेतनाएवेति भ्रमितव्यं। यतस्तेषु मादिप्रसिद्धमायाखिवदानीमपि मे पुरतः वाचं वदन्ति। यदा अचेतनजडत्वेन प्रसिद्धेष्वपि कुम्भादिषु सर्वजगद्व्याप्तिचेतनत्वेनासमंजसं तदा चेतनेन मायेषु पुष्पास्तु पुष्पादि देहेषु तत्रास्तत्रासमंजसमित्यर्थः ॥५०॥ वनितासंवादलक्षणमाश्चर्यं स्वदृष्टमुपवर्णयन्तिरं नादर्शं वर्णयति। अस्मीकेति क्वचिद्देशे काले च न विद्यते स्त्रियो पत्रं तथा विधो यः संसारो जगत् तेन मया यावत्सेकलं प्राणिजातं न विद्यते अन्यस्याः कामः व्यतिकरामिलाषो यस्यास्तथाविधं दृष्टं तहि तत्रैकपुत्रा देसतती: पूर्वेषाम रणं वा तत्राहं भूतानिति ॥५१॥

वा·टी·नि·उ·
४२५
४१७

आश्चर्यान्तरमाह स्फुकानीति ॥ अंबुजखानि उत्थानां इति निमित्तनिरपेक्षाणि ॥ स्फुकानि अन्यानि अप्राणिः स्वेदजानि स्वेदजानि तानि त्वगनी
नैः शस्त्रसंघट्टनध्वनिसाम्येन संजातस्फुपाऽस्पष्टानि तेभ्यो दृश्यायानि विद्युद्दानि जलवन्निपतन्ति तानि रवैर्डैः स्वदाकलैर्जनानाम्रायु
धानि भवन्ति ॥ ५१ ॥ अन्यत्र आश्चर्यान्तरं दृष्टं किं तेन ॥ इहास्मिन् जगति यावत् यावन्ति ग्रामग्रहाणि संख्येनावन्ति अंधयानि मिराष्ट्रय

स्फुकानि दृष्टानि मयांबुजखानि स्वेदजाण्यदृश्यागसुराऽसुराणि ॥ दृश्यासंमतान्निपतन्ति स्वडैर्भवन्ति नीष्टानि जनायुधा
नि ॥ ५१ ॥ अन्यत्र दृष्टं गगनेन यावद्दिहाधयाग्रामग्रहाणि यांति ॥ विशंत्यमुत्रांतरिहाम्यवद्योग्रामः सस्वान्यतस्वलधः ॥ ५२ ॥
नरामराहिप्रविभागमुक्तान्यत्र सृजानि सृष्टानि संति ॥ स्वादेवसर्वाणि समुद्भवंति तत्रैव काले नलयः प्रयाति ॥ ५४ ॥
अंचंद्रमारार्कमनंधकारं स्वयं प्रकाशाखिलभूतजातं ॥ स्मरामि किंचिज्जगदेककोणजन्मीलो हरामं दिनरात्रिमुक्तं ॥ ५५ ॥

हतं दृष्टं वगगनेन आकाशमार्गे यायांति ॥ अमुत्र दूरे दिशंतरे विशंति ॥ सचवोग्रामः ॥ इहाभवन ॥ सस्वसयाअन्यतोऽन्यत्रैव लब्धः
इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ अन्यत्र दृष्टमाश्चर्यान्तरमाह नरेति स्फुतेन राश्चतेऽमराः ॥ स्फुतअहयइति लोकत्रयवासिनो ये अवांत
प्रदेविभागास्तैर्मुक्तानि ॥ अत स्फुवस ति ॥ ५४ ॥ अन्यत्राश्चर्यान्तरमाह अचंद्रेति ॥ अनंधकारत्वे हेतुः स्वयंप्रकाशेति ॥ ५५ ॥ ४

रा·म·

आश्चर्यमिति रामः आह अपूर्वैरिति॥ प्रसिद्धसंस्थानव्यवहारवैलक्षण्यमपूर्वत्वं॥५८॥ किं बहुना मयायं स्वानुदर्शनविनष्टसाहंकारास्थितियो
दृष्टो न दृष्टः सोऽपि नास्ति यत्कार्यं कौतुकेनानुभूतं तद्दृश्यं नास्ति मदीयान्भवान्हि त्वनुभवद्रूपान्सर्वसाक्षिणः सकाशाद्न्यत्प्रत्यग्रूपं अस्माधिष्ठा
नकं अपरं न घटितं किंच यत्स्यात्तद्दृश्यं नास्ति॥५७॥ हीरोदके समुद्रे मंथनार्थं भ्रमितो यो मंदरगिरिस्तद्वत्परलमपृंगाणां नाथो:
शाणप्राये धीरा ये निर्दलिने निशातैनेत्रात्सणक्षणात्सिंजितानां उपेंद्रस्य भगवतो भुजांगदानां घनगर्जितसंक्रिते न मेघगर्जनशंका
माजनैः कृतं॥ आश्चर्यं भजनं शाहं स्मरामी त्याश्चर्योक्तीनामुपसंहारः॥५७२॥ निर्श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे स
कविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२१॥ वर्णितेत्रापि भासेन भूयोऽजन्मपरिभ्रमाः॥ आश्चर्याणि च भूरीणि निःसारत्वं च संसृतेः॥ आश्चर्यो

अपूर्वहैत्यादिना रामः रास्मृतान्यपूर्वकुसुमपतनानि॥ अपूर्वलोकांतरकार्यं वंतिस्मरामि यदनंतानि महाजगंति॥५८॥ हिगरिस्मानो
वितत्तेन यस्यान पोस्ति देपाः खलु पो न दृष्टः मया नानुभूतेन दृष्टेति कार्यमन्याश्चर्यं नापरमस्ति मध्योनिष्ठा॥५७॥ हीरोदकेऽभ्रमितमंद
रशैलशृंगधाराग्रनिर्दलनजातक्षणक्षणानां॥ स्कंत्रसंप्रुतभुजेंद्रभुजांगदानां शाहं स्मरामि घनगर्जितशंकितेना॥५८॥ श्रीवाम
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे भास संसारवर्णननामैकविंशसर्गः॥१२१॥ भास उवाच॥ मंदरैमद्रुमंदारमंदिरैमंदराभिधाभो
लिंग्यास्सरसं सुहंसरिञ्जणामि वानयत्॥१॥ मामत्थासौ मयाप्पष्ठास्माश्चास्यजलाकुला॥ बाले किमिदमितिसुक्तेन याचपल
नेत्रपातारसाइहचंद्रोदये षेतास्त्रंद्रकांजनकरप्रजाः॥ नघोमाघंजिव निताः सेष्ठाद्वनिवेशागमे॥२॥ छ छ छ छ॥

पवर्णनैरंतरितां स्वजन्मपरंपरावर्णनकथां पुनरनुसंधत्ते मंदरैरित्यादिना॥ पर्वतनितंबकरंबकछेतापसमावानुभवेन बहुदिनपथ
नेन प्राप्तसिद्धिं अतएव मंदरपर्वतेमद्रुनिमंदारकुंजमंदिरैमंदराभिधामसरस्समालिंग्यवर्तमाणा सारेन स्वप्रवाहपतितं तण
मिव अनयत प्रवर्हितवती स्म यः॥१॥ मामिति पूर्वोक्ताचायि॥ अत्यानंतरं जलेन आकुलाव्याकुला असौ मास्सराः मया समाश्चास्यपृष्ठा
हे बाले इदं आकस्मिकं न घाञ्जावयोः प्रवाहणं किं निमित्तामिति॥ ततो भयाच्चपलनेत्रपातयाउक्तं॥२॥ किमुक्तं तदाह इहेति॥ हे कांत इह अस्मि
न्नद्रे शोचंद्रोदये सति चंद्रकांतशिलामयानां कटानां अद्रिकटकानां मज्जाः संतानमताः एताः नघः माघंति॥ प्रस्नवजललेवर्द्धते यथा निरा
गमे सेष्ठाः॥२६॥ न प्रियतम आगमनेन सहिताः वनिताः कामेन माद्यंति तद्वत्॥२॥ छ॥

या॰टी॰नि॰उ॰
४२६
४१८

तर्हि निःशंगमात्मागेवायमर्थस्त्वया मस्वं कुतो न निवेदितं तत्राह त्वत्संगमे नित्यानंदरूसिकोऽसलामं त्रणे विस्मृतं मयेति शेषः ॥ यं याऽगमाकनकपंकजेऽस्मि ताविहगा सहवरं संगं उपादाय स्वं उड्डीना तथा सा मामुपादाय स्वयमुड्डीनेति परेण संबन्धः ॥ ४ ॥ तेन तत्र लेन क्षितौ हंत त्वं नंतरमकर्दमाक्रांतनिर्मलेमं हरेश्च गेसहसस्साग्रपासह आसं ॥ ५ ॥ ततो जन्मांतरे साश्चर्यं जगदंतरदर्शनमाह ॥ अ

त्वत्संगमरसावेशवशान्मन्तुविस्मृतं ॥ इत्युक्ता मामुपादाय सोड्डीना विहगीवरं ॥ ४ ॥ संगश्लंगवतः शृंगे वनः शृंगे गंगाकनकपंकजे ॥ अहमासं समाः सप्त तत्र क्लिन्नोग्रकर्दमाक्रांते ॥ ५ ॥ उन्मज्ज्य यान्जगज्जन्मस्व वर्जितं ॥ गर्भे गर्भस्थेकतानि स्वप्रकाशकतारं तं ॥ ६ ॥ न दिक्षु भागो न दिवा निशा न च वेदशास्त्राणि न वेदवादाः ॥ न चैव देवादिसुराः इमे हि जगत्प्रथा नाड्गतात्म्यहीं ॥ ७ ॥ विद्याधरामरविहार विमानभूमावंभ्रंलिहाचलनितंबकदंबकेष्व ॥ आसं समाः समरसो मरसामजातमासत्साम्यसमसमस्तु द्रुतटे तपस्वी ॥ ८ ॥

म्यदिति ॥ ऋतुचक्रेण विवर्जितं कल्पीतचद्वगर्भे स्थिताः ॥ एकतानयः स्वप्रकाशाभ्यये तनासोऽहं तं ॥ ६ ॥ तर्हि तत्र कथं लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवृत्तिस्तत्राह नेति ॥ अथ मनैव दिवं स कादमानं ॥ ७ ॥ ततो जन्मांतरमाह विद्याधरेति समुद्रतटे समुद्रः तटस्थ नितेस्म अंलिहानाम सुन्नतानाम चलानां नितंबकदंबकेष्वहम परसोमनामा विद्याधरः सन् सहस्रसप्तसमावत्तुईशसमाः तपस्वी आसं ॥ ८ ॥

रा॰म॰

ततः अहं कुबेरवैरविभवेन जगति अविघ्नादिदृक्षः सन्नञ्चित् पवनवहनं प्रवाहरूपेण आगमनं तत्र गुणक्रमसंनिवेशैर्नानाविधायेस्तुह
याजाप्यश्वाः पयोधरा मेघाः ईदृक्च देहा येषां तथाविधैर्जनैर्गजैर्हरिणैर्मृगेन्द्रैर्द्रुमैर्वल्लीभिररण्यैश्च मृगैर्नगैः पर्वतैः पन्नगैः पक्षिभिश्च प
रीतं अनंतकोशं गगनं अवनितः समेत्य उरगाशनो गरुडस्तद्वद्बलात् वेगेन आग्रे प्रसृतः इति द्वयोरन्वयः ॥८॥१०॥ तस्मात् जगतः परिनिर्गतो
हं क्वचिदेकमहार्णवं वद्दिक्तं तेन भस्मिपतितः ॥ तत्र निवासिनिमेन प्रत्रगणोसितः बद्धः सन् दिनरात्रिमासवत्सरादि समयं अन्वभवं तया दृक्ष

पवनवहनसंनिवेशा नानास्तुहयपयोधरदेहकैरनेकैः ॥ गजहरिणमृगेन्द्रद्रुमवल्लीमृगनगपन्नगपक्षिभिः परीतं ॥९॥
गमनमवनितः समेत्य वर्ककुबेरविभवेन जगत्यनंतकोशं ॥ क्वचिदहमभितोदिदृक्षुरेष प्रसृत उरगाशनवद्बलाद्विघ्नां ॥१०॥
क्वचिदहं जगतः परिनिर्गतः पतित एकमहार्णवविस्तृते ॥ नभसि तत्र निवासि निमेषितः समयमन्वभवं पतनं तथा ॥११॥ आ
कोशकोशपतनानुभवैकहृतेः ॥ क्रांतस्य मे पदमकार्यमनिंद्ययानः ॥ ताटृक् स्तुषुसवपुषाथमयोपलब्धं स्वप्रात्मजा
ग्रति तद्वदात्मनि तत्र विश्वं ॥१२॥ भूयो दिगंतभुवनामरमंदराद्रिसंसारचंचलतया लतयेव पक्षी ॥ अक्षीणवातवलयापरिवा
ल्यमानस्तन्मास्तुतास्तुपतितो हि जगत्स्वहास्तु ॥१३॥

पतनं गमनं चान्वभवं ॥९॥१॥ वर्णितेन प्रकारेण आकाशकोशे पतनस्य गमनस्य गमनस्यानुभवनसैवैकमुख्याहृतिर्यस्य तया
विरयतनेन क्रांतस्य मे अथ अनंतरं निंद्याअंतर्हृदि पदंस्यानं अकारि ॥ ताटृशा सर्वजनप्रसिद्धेन स्तुषुसवपुषा स्थितेन मया अथनंत
रं प्रहृते स्वप्नात्मके जाग्रति तद्वत्तत्र अंतरेव आत्मनि स्वस्मिन् विश्वं उपलब्धं ॥१२॥ तत्रापि भूयः दिगंतभुवनादिसंसारेण चंचलत
या अक्षीणवातवलयालतया पक्षीव परिचाल्यमानोऽहं तास्तु पूर्वसंकल्पितास्तु तेषां दृश्यानां मानानि माः इयत्तया परिच्छेदास्ता [illegible]
णास्तु जगत्स्वहास्तु पतितः ॥१३॥ छ॥ छ॥

वा॰री॰नि॰उ॰
५२७
४१६

रशाख्यक्तपोयावत्पर्यंतं विषयाशाप्रसक्ताअहंतावत्प्रदे॥श्रयर्यंतं तृष्णाघात:पुनरपितथैवपश्यन्संसारदर्शनकौतुकेनपुन:पुनर्दृ
श्यपातोस्मीत्यर्थ:॥१४॥इतिस्वैरान्याजागरेषुस्वप्नेषुचदृष्टृशं कंपेनम्निम्नमदृश्यंचविषयसुदीप्यमानसंमग्नस्य वदेशांवेगाद्देघ
यतोममवर्षगणाबहवोगता:॥१५॥१६॥यद्यपिमयानेदंसत्तनेदंसदितिविचारानुभवेस्थितंतथापिइदंसत्यमिदंचसत्यमितिप्र
तिविषयंदुर्दृष्टिर्ननिवर्तते विराग्यक्तदेतस्यतासंस्कारस्यप्रबलत्वादितिभाव:॥१७॥विचारेणनिरस्ताअपिदुर्दृष्टय:प्रतिप्र
णप्रसक्तै:सुखैर्दु:खैर्देशकालभेदैरिष्टानिष्टजनसमागमैश्चसरिद्वारिवत्तन्नवंनवमायांति॥१८॥नेत्रेकमाग्रेयस्मतमाहजाली

विषयाशादृशोयावत्तावद्यात:तृष्णादृहा॥पुनस्तथैवपश्यंतादृश्यंपात:पुन:पुन:॥१४॥इतिदृश्यमहर्शपंचगम्यंवागम्प्रसेवच
वेगाद्घयतोदेशांममवर्षगणागता:॥१५॥दृष्णाख्यायाजविद्याधानतंतंप्राप्तवानहं॥मिथ्येवतदिदंरूपंपिशाचाइ
वबालकं॥१६॥नेदंनेदंसदित्येवंविचारानुभवेस्थितं॥तथापीदमिदंचेतिदुर्दृष्टिर्ननिवर्तते॥१७॥प्रतिक्षणंसुखैर्दु:
खैर्देशकालै:समागमै:॥सरिद्वारिवदालोलानवमायांतियांतिच॥१८॥नीलितमालबकुलानुलतुंगशृंगमुक्तश्वात
जवमेकमहंस्मरामिरूपादिभिर्विरहितंप्रकटंस्वकांत्यासस्थावरादितटजंगममेवविश्वं॥१९॥यद्देहदेकांतविहारहारिस्व
छंदमेकामितमप्रमर्शक॥अचिन्मयाचारुजगन्महद्धंतुल्याननस्मामरराजलक्ष्मी:॥२०॥इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रक
रणेद्वात्रिंशदुत्तरशततम:सर्ग:॥१३२॥छ॥

ति॥नवश्रृंगंरूपादिभिर्विरहितमपिस्वकांत्याप्रकटंभासमानं॥विश्वंतु॥स्वश्रृंगस्याप्यावरेरशद्रिजटेर्जगमेश्चसहितंयस्मात्जनस्या
नीयमितातिसर्वाधिष्ठानंब्रह्मैवात्राध्यर्थश्रृंगंनिर्दिष्टं॥१९॥यद्देतच्छृंगरूपकंतेविहारायेयानन्तविहंतेयांहारिमनोहरं॥स्वछंदंस्वके
अमितंअप्रमविकारंशकंचेतित्रिविधपरिच्छेदशून्यंतद्वक्षचिन्मात्रजगत्महत्वतविन्मं डलीपुदृष्टं॥अमरराजस्येन्द्रस्यहिरण्यगर्भस्यचल
क्ष्मीतस्यतुल्यासंमितातुल्यानहेरण्यगर्भजानंदानांपरिमितत्वादितिभाव:॥२०॥इतिश्रीवासिष्ठप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वात्रिंशदु
त्तरशततम:सर्ग:॥१३२॥छ॥

रा॰म॰

अत्याश्चर्यं किंचिद्दृष्टं मासेनात्रोपवर्ण्यते सप्तद्वीपप्रमाणस्य शवस्य पतनं दिवः॥ अविद्याख्याने स्मिन्नत्याश्चर्यवर्णनप्रसंगेन शवोपा
ख्यानं भासमुखेन वर्णयितुं प्रस्तौति किस्मिंश्चिदिति हे मुने अस्माज्जगतो ऽन्यत्र कस्मिंश्चित्पूर्वे जगति मया इदं वक्ष्यमाणं विचित्रम
त्याश्चर्यं दृष्टं तच्छृणु यत् महाघानां ब्रह्महत्यादीनां फलं भजतो रौरवादिनरकस्थत्वं जनस्य शासमानं मतिबीभत्सं मयि स्वविद्याकं धेनम
या वन्हिवरप्रार्थनाबलात् कृतं संपादितं अनुभूतमिति यावत् भवतां अगम्येगं तम् प्रकाशे किंचिच्छोन्निजगत [illegible] त्रचन्द्रलत्पावद्दस्पर्
दिदिश्याविचित्रः सर्गो ऽस्ति तत्र सन्निवेशजस्ताद्गोतद्भूतो ऽसद्दशमपि अंबरतः स्तद्दृष्टाश्रून्यत्वतो हेतोरस्मादन्यदेव तत्र दृष्टान्तमाप
यास्वाप्नस्व प्रदृष्टपुरं जाग्रद्दृष्टपुरसदृशमपि जाग्रद्दृष्टाश्रून्यत्वात्स्यदेव चेतसि भांतं तद्वत्सिद्ध एव॥२॥ तस्मिन् जगति निवसता मया तद्द

विपश्चिदुवाच कस्मिंश्चिदन्यत्र जगत्यपूर्वे दृष्टं मयेदं शृणु किं विचित्रम् महाघवतां नरकशासमानमविद्याधेनबलात्कृतं यत्॥
॥१॥ अस्ति क्वचित्स्वैभवनाम्न्यपि जगज्ज्वलद्दीप्ति विचित्रसर्गः। स्तात्मगाप्यंबरतल स्वप्नस्वाप्नपुरं जाग्रति चेतसीव॥२॥ तस्मिन्म
याविहरतोत्तरपश्यमर्थमन्वेषु मयि निहितं ककुभांमुखेषु पश्यामि यावदचलप्रतिमाधरायां लायालिजालमलिनापरिबंभ्र
मीति॥३॥ आश्चर्यमात्रमुचितं किमिदं निमेषादित्युक्त्वैवजगतियावदहंत्यजामि॥ स्वानावदद्भिमतुलं पुरुषाकृति द्रागावृतद
निभिरपश्यमहं पतन्तं॥४॥ कः स्यादयं गिरिगुरुः पुरुषो विराड्वा पर्यस्तपर्वतवदाप्लुयतच्छरीरः॥ आकाशपत्रकवपुः परमांबरो
हि पिपीनेव भाति पिहिताखिलवासरश्रीः॥५॥
यस्थस्वामिलीषत अंपर्दिगंतेषन्वेषु ककुभामुखेषु मयि निहितं प्रेरितमिति यावत् नेषु पावकेनानुकंपश्यामि तावत् धरायां अलि
जालमलिना अचलप्रतिमा महती छाया बंभ्रमति॥३॥ ततः अतिमहत्त्वात् आश्चर्यमात्रमिदं छायाकारं किमुचितमिति विभ्रमा
न्यावद्दग्भिजगत्पि ऊर्ध्वमार्गे त्यजामिप्रेरयामि तावत्॥ अदृश्यामानं परिमाणं अद्भिमासातुलाय स्पन्त यावि धूरवादावृतदृशतिभिः पतंत
पुरुषाकृतिमहं द्रागपश्यं॥४॥ गिरिरिव गुरुः आकाशपत्रकवपुतच्छरीरोयं पुरुषः कः स्यात् वास्याच्छिरात्वप्रज्ञा ऽशरीरो वास्यादिति वित
र्कयेन परमांबरो यिपः प्रसिद्धः सूर्यः पिहिताखिलवासश्रीः ससन्नेव भाति॥५॥

वा·री·नि·उ·
४२८
४२०

अहं विघ्नार्चिता यावन्मनाक्कलयामि तावत्सहस्रानभसः विवस्वान् सूर्यः कल्पान्तवातैः परिवृत्तस्य परावर्तितस्य पितामहांड
खंडस्य ब्रह्मांडोर्ध्वकपालस्योः अवपातमत्युग्रघनघोषवता जवेन वेगेन पपात ।। ६ ।। तदा तं किमकार्षीस्त्वं नाहं तस्मिन्निति द्वाभ्यामा भी
मान्मनि भयानकस्वरूपे पुरुषाकृतिवस्त्रा निपतति सति अहं स्वात्मनः स्वशरीरस्य तु पमर्दी स्वसयभा विनाशसमार्गकाः अथ पार्श्व

स्वं विघ्नाद्दहि मनाक्कलयामि यावत्तावत्स्वपान सहस्रानभसो विवस्वान् ।। कल्पान्तवातपरिवृत्तपितामहाण्डप्रच्छवपात
घनघोषजवेन ।। ६ ।। तस्मिन्पतति भीमामम पार्श्वावदेहि नि ।। सास द्वीपां वसुमतीं परिपूरयति स्म यातः ।। ७ ।। दवास
नो नाशमाशं कसद्वीपभुवनैः सह ।। अवध्याभावि पार्श्वस्थम हममिम याविशं ।। ८ ।। सत्राणवेशं भगवानजन्मांतरदत्ता
र्चितः ।। माभैषीरिति देहेन मामुवाचेंदुशीतलः ।। अयं देव तवास्माकं प्रतिजन्म परायणं ।। अकालकल्पकल्पांतो जानीतं तयाः
हि मां मभोः ।। १० ।। इत्युक्ते नाग्निनाम्नोक्तं मा भैषीरिति तत्पुनः ।। उत्तिष्ठागच्छ गच्छावो मध्योक निलिचानघ ।। ११ ।। इत्युक्त्वा
शुकपृष्ठे सावारोप्य भगवान्पुनः देहेकदेशे नमाली स्वं तं स्थानमंतः ।। १२ ।।

स्य मम चिरमविशमिति द्वयोरन्वयः ।। ७।८ ।। स भगवान् जन्मांतरधनार्चितो ज्ञातवेदाः इंदुशीतलः मा भैषीरित्याह ।। यदा नदीनीयस्य ह्यात्मा
मत्प्रार्थनाभावाद्रक्षेत् ।। ९।१० ।। हे अनघ मध्योक सम्मिलोकं गच्छाव स्वसार्थ गच्छ इति च प्रोक्तं ।। ११ ।। स्ववाहनशुकपृष्ठे मा
मारोप्य ततः मा गुरुः पातोस्योसीति पानि मत्तं प्रावं देहेकदेशे दाक्ष्मनमः स्मृतः ।। १२ ।। छ ।। छ ।। छ ।। ।।

१।म०

॥१३॥ तस्मिन्महाशवे जवेन पतिते सति अंभोध्यादिसहिता वसुधा चचाल अयानजलाः निरुद्धोदकप्रवाहाः स्रवंत्यो नद्यो पस्थान
पाविधासती गिरिनदीनां कूलद्वये मार्गान्तरे या जलस्रवणा तां भंगुद्ध्यं जलप्रणालद्यं चक्रे यतं तिजलानि मीमाकृती नभ पंकय
नअ देहविभेदान मनुष्यादिदेहकृतं भव विदारण जन्यवापीकूपादिविलप्रमाणान्गर्तान्व्यधुस्रत्तु॥ विधुरदेहविभेदकर्तानिति
पाठे वसुधा विधुरेण विसंष्ठुभेन स्वदेहविभेदेन कर्त्तान्वप्रादिकर्तनानि चक्रे इत्यर्थः॥१४॥ पुनः किमासीत्तदाह उर्वीति उर्वीभरः उ
परतः ककुप्सु उत्तरादिक्षु तथा पर्वीहरिणाचकाराण्यग्रिमा चक्रे ककुप्घोः शैलैर्भूते अससहितं सर्वं जगच्च प्रलयसंभ्रमेणाभीतं स

अनंतरं नभः प्राप्य हृष्टकष्टाकृतिर्मृगः॥ असत्ताद्भुतजसंपातं महोत्पातो भयप्रदः॥१३॥ तस्मिन्जवेन पतिते वसुधा
चचाल सांभोधिशैलवनपत्तनजंगलौघा॥ चक्रे भंगुद्ध्यमयानजलस्रवंती भीमाकृती म्बधुरदेहविभेदगर्तान्
॥१४॥ उर्वीरराससककुब्जरतोररासपर्वीरारास विरराससचहरिणादिकुघोरररास विरराससमदोलभूतंसर्वजग
त्प्रलयसंभ्रमाभीतमुच्चैः॥१५॥ उर्वीरराससधरणीसविरावरेहः संरंभतर्जितसमस्तदिगंतराशा॥ व्योमापि धुंधुम
गलं ध्वमलं चकार नागारिशिंस्मयविद्रवणमप्रचंडः॥१६॥ निर्घातशाब्दउरुभूरूमितोभयापाभीमायभूधररसरीदहदार
णोत्थः॥ उत्पातभीमजवजालपुगांतवातसंरंभकल्पघनघोषवितीर्णतर्जः॥१७॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

तउर्वीरराससद्ध्वानरुरोदवधावाहेतिस्ततच्छहृचैलसण्यघोतनायाणपा उक्तमेवस्पष्टंपुनराह उर्वीति॥ धरणीपतितस्यशवस्य
धारणो॥ तारत्वाधिक्येन शाद्वोतैरेरलंध्वंधुंधुमंध्वनिमलमत्यर्थं चकारा नागारीणागरुडानां भयेन विद्रवणं इवप्रचंडः सहं॥१६॥
भूधररसरीर्णाद्दह धारणादुत्पउत्थितो निर्घातआस्फालानंतन्निमितः॥ शाद्वोभयायभीमायभयहेतवे आतत्रस्पादिमेरनापवउरुभू
नसकीरूउत्पातेभीमजवत्ताज्जालवहाकर्षिणीयेयुगांतवातास्तेः संरब्धापेकल्पघनाः प्रलयांबुदास्तद्घोषभ्योवितीर्णातिवधा
नातर्जाभर्त्सनायेनतथाविधः॥ छ॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
४२६
४२१

तस्मिन्ध्रुवे। ध्रुवगुणं वेधं अभिधानं अगात् प्राप ॥ तत्र तस्मिन्वेधे ॥ अधःपातस्य ध्रुवस्य पततः हेतुं यतनं आसीत् ॥ अक्षीद्धं तद्दाहदलनमि

तस्मिन्ध्रुवेन पतिते वसुधा रसा सा रावदिङ्मुखवना ध्रुवतवेधमागात् ॥ तत्रास्फुटत्कुलगिरीन्द्रमहातटानि पाताले देशमविशन् हिमवच्छिरांसि ॥१७॥ आसीत्तत्पतनं तस्य मेरुधौलशिलापतनैः ॥ दलनं शैलशृङ्गाणां विदारणाकं भुवः ॥१८॥ क्षोभणं जलराशीनां मर्दनं नानापर्वतानां पीडनं सर्वभूतानां क्रीडनं मलयार्थिनां ॥२०॥ पतनं भूतले मनोः स्थगनं द्वीपपङ्क्तेः ॥ चूर्णीकरणमद्रीणां दलनं मण्डलावलेः ॥२१॥ द्वितीयमिव भूपीठं ब्रह्माण्डादिव वापरं ॥ पतितं खमिवाकल्पान्तदयं पतनमभ्यागात् ॥२२॥ अथ यत्पापरूपं ह्यावद्धो मांसमयोऽचलः ॥ नमाति सप्तद्वीपायां भुवि तस्यां गमेककं ॥२३॥ न मालोक्यमया देवः प्रसादेसादेऽक्षमवस्थितैः ॥ स्वयं ब्रह्मा भगवान्वह्निः प्रमो किमिदमित्यथ ॥ २४॥ कथं मांसमयः सार्द्धं सचार्कः पतितो हरिः ॥ सनमाति हिमस्थितेस पर्यन्तवनान्तं धुयौ ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

त्यादि ॥१९॥ भूतले अर्पणं समीकरणं साधनमिति पावनम् ॥ मलयार्थिनां कृष्णगणानां ॥२०॥ स्थगनं माछादनं ॥२१॥ आत्मसाम्नां कारेण ॥२२॥२३॥२४॥ मांसमयो देहः कथं पतितः ॥ तेन सार्द्धं सप्तसिन्धुरकं अथ कथं पतितः इत्याह स्यापोङ्गा ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ ॥   राम॰

प्रतिपालयमतीक्षस्व॥अयं स्तनयतनदोषः यावत्साकल्येन शाम्यतु॥२६॥गगनजं अखिलं वस्त्रभूषणमाल्यादि येषां॥२७॥
तेनभस्वराः के के ताना हसिद्धेत्ति॥२८॥२९॥या देवी महाकल्यां नेसं हृतस्य पद्मयोनेः कपिलगुरुजटामंडलेरवद्धागङ्गेव बाढेन्या
नांउत्तमांगैः शिरोभिः उरसि स्रजं हृत्वा सत्तस्य तार्क्ष्यस्य गरुडस्य पक्षे शिरःशेखरं अवतंसं च हत्वा भुक्तेमापि जानंय यातया
विधासनी सा द्विभूपीठभूतं इदं जगत् अभिवतिएवं सर्वजगत्संहारे यदि दोषलेशोनाप्यलिप्तवाग्नि च्छलेकाभुक्विन्मात्रस्वभावा प्यस्म
दनुग्रहाय कलितलताखीकृतशरीरा सती अवश्यपालनीयान्नः॥अस्मान्यातु रक्षतु॥३०॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण

अग्निरुवाच॥प्रतिपालय पुत्र त्वं क्षणमेकं गतज्वरः॥यावच्छाम्यतु दोषोयं कथयिष्यामि तेनतः॥२५॥अथ तस्मिन्क्षणे एवं समाजग्मु
र्भस्वराः तेडगङ्गाल जालीया द्विम्योग गनजाखिलाः॥२६॥सिद्धसाध्याप्सरोदैत्यगंधर्वोरगकिन्नराः॥ऋषयो मुनयो यक्षाः
पितरो मातरो मराः॥२७॥अथ सर्वेश्वरीं देवीं शरण्यां तेन भस्वराः॥भक्तिनम्रशिरःकायाः कालरात्रिं प्रतिष्टुवुः॥२८॥नभस्व
राऊचुः॥अबध्वा खट्वाङ्गगङ्गे कपिलगुरुजटामंडले पद्मयोनेः कृत्वा देव्या जमांगेः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः॥या देवी
भुक्तेविश्वा विश्वापिव तिजगदिदं सा द्विभूपीठभूतं सा देवी निष्कलंका कलिततनुलता पातु नः पालनीयान्॥३०॥महारामा
यणे निर्वाणप्रकरणे महाश्मशानवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥१३३॥ विपश्चिदुवाच॥अस्मिन्नंतरे व्योम्नः सपत
न्गुरुघोमया॥स्थगिनाखिलभूपीठः शवरूपो विलोकितः॥१॥स यावदुदराभिख्यो देहभागोस्य येन भूः॥ससद्वीपाब्धिहितामा
तुः शैलोपमोमहान्॥२॥वह्निनोक्रमनं तं ततं भुजोरुशिरस्कमे॥लोकालोकात्परं पारं प्राप्तं ह्यविषयेन्दणा॥३॥ छ॥ छ॥

प्रकरणे उत्तरात्रयस्त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥१३३॥ देव्यास्तत्र विमर्जितायाः शरीरमिह वरांपतेतोगत्त नीतरक्तकुणपपरवाहनं च पेगरथ
एतस्मिन्नंतरे देवाकृध्य देवीस्तत्कालेसप्रपश्यत् अतिपतत्सुरुषः सपास्थगितमाच्छादितमखिलं भूपीठं येन तथाविधः॥१॥शवरूपोनि
जीवो विलोकितः परिज्ञातः येन प्रावभागेनसमहद्वीपाब्धि स्पिहितासोस्य संपूर्णभूमौ यावत्साकल्येन आमातुमर्हो न पप्रामुवतः शवस्य पोल
पमोमहानुदराभिख्यः कुक्षिसंज्ञको भागः सरावमयादृष्ट इत्यर्थः॥२॥नहि तं भुजोरुशिरस्त्वपाहरं धं कपं ज्ञातं नेत्राहवद्धिर्नेतानितंतहिंश्च

वा॰टी॰नि॰उ॰
४३०
४२२

साक्षयंस्तुष्कानीरतैर्भवतिनुइतिवितर्के॥४॥कीदृशीसातदाहमेनहंदेदिव्यादिनानारत्नैतसंज्ञानंतादकमिवहतंमंबरयया॥या॥सि
रालैःसिरावम्भिःदीर्घैर्ददेदेवैनमिवसंपघमानंहतंतनभस्तलंयया॥दृष्टियातेदिवाकराकिरंतीविक्षिपंती॥६॥स्फुरन्नानानाप्रधाना

व्योमवासिवपेदेवीमपञ्चवतिसादृशं॥व्योम्नःप्रकृत्या॥भा॥गाछुष्कानुभवतिस्वयं॥७॥मेनहंदेस्नुगतामाहमंडलला
लितांकुंभांडपक्षवेतालजालनाथकितांबरा॥५॥विशालदीर्घदेर्दंडवनीकृततनभस्तलाकिरंकीतोर्धदिग्दाहेदेविपा
तैर्दिवाकरान॥६॥स्फुरन्नानाप्रधाकारकेचडस्मशानधाध्वनिः॥प्रातस्वडंस्वगानीकंकुर्वाणा॥व्योमकोटरे॥७॥देह
ज्वालेक्षणोष्माघैःशरीरावयवैस्त्विषः॥दीर्घवेणुवनाकारःकिरंतीकेटियोजनाः॥८॥दंतकांतांकुरिघोतकुंभस
पितदिङ्गुखाकृशातिदीर्घविस्तीर्णशरीरप्रदिनांबरा॥९॥निरालंबास्पदासांध्यावितनेत्रात्र्यमालिकाप्रेतासनसना
दास्तदाकृतापरेमेपदे॥१०॥

माकारैःकवद्गतणाससाध्वनियथास्थानपा॥व्योमकोटरेस्वगानीकंपरिक्षमम्हंप्रातस्वडंकुर्वाणा॥७॥देहज्वालाभिरीक्षणोष्म
भिर्नेत्राग्नेऽस्येष्माघैःसंपन्नेःशरीरावयवैः॥दृष्टर्घवेणुवनाकाराःकोटियोजनपरिमिताःक्विषःकिरंती विक्षिपंती॥८॥९॥नि
गतेनालंबास्पदेयस्याःअग्रमालिकापक्षेनिरालंबरमात्मस्यंदंपस्थानमेपदेत्राप्ततितिस्तुपुरूप्पाडुभेता॥१०॥ छ॥ छ॥ छ॥

वाडवज्वलनो वडवानलस्तद्विपंट्ठाना॥११॥ हसिका: आसनानि॥१२॥ कटकटे तिदंतघ्वन्यनुकरणं तदाटोपैस्तदाडंबरै: प्रज्ञाजन शरीरमालां गगणं पूर्णो बंहती यथा प्रा हृष्टि रि: हषदामालां घर्घरारावैर्नि र्झरैः स्खलेरवरहे वहन्तित दृत्ता॥१३॥ देवा संदेवी मूचु: हेअ बिके अयं शवस्ते उपहारीकृतोऽस्माभि: स्वपरिवारेण सार्द्धं शीघ्रं आद्रियतां भुज्यतामित्यूचु:॥१४॥ देवी स्वयं सर्व प्राणहारिणा

स्फुरंती प्रज्वलद्रूपा संध्याजलधारारुणा॥ दृष्टानागगनाभोधौ वाडवज्वलनश्रियं॥११॥ शवै: शवांगेषु शूलै: आसनोत्त रमुत्करै:॥ हसिकोल्खलहलै: किरंती चंचलास्रजः॥१२॥ प्रज्ञाङ्क्रकटकाटोपैर्वृंहती गगणांगणे॥ हषदां घर्घरारावैः प्रा हस्ति रिवाचलो॥१३॥ देवा ऊचुरयं देवि उपहारीकृतो बिके सार्द्धं स्वपरिवारेणाशीघ्रमाद्रियतामिति॥१४॥ वदन्त्येवं सुरा नाकेन शवं प्राणवायुना॥ देवी प्रवहते रक्तसारमांत्रेषु मंजसा॥१५॥ प्रायो नाक्रमायंतद्गकं भगवती मुखे॥ आविश्रांसो ध्यामे घौघइव मेरो गुहांतरं॥१६॥ तावच्छ्रांतयातीनं प्राणांकं पंनमास्यया॥ यावत्पुष्टा सती तत्सापीनासा चंडिका स्थि ता॥१७॥ ततो बभ्रूव सा रक्तपरिपीनपयोधरी पीरक्तावर्षाभ्रमालेव तडित्तरललोचना॥१८॥ लंबोदरा भगवती विषमा हि विभूषणा॥ रक्तासवमदक्षीवसमस्तायुधधारिणी॥१९॥ योगिनि नर्तनमारेभे स्वशरीरार्द्धपरिते॥ पर्यंतगिरिमाला ग्रास्थिता मरनिरीक्षिता॥२०॥ जनः पिशाचकुंभांडरूपिका इम हागणा:॥ शवमावारयं चक्रुर्महाचलमिवांबुदाः॥२१॥ शवशैलो गहीतोऽसौ कुंभांडैः कटि भागतः॥ उद्गाद्रूपिकाभिर्दैर्घ्यै: कुंजरविह्वितैः॥२२॥ ७॥ ७॥ ७॥

प्राणानां रक्ताधारत्वात्प्राणवायुनैव तद्रक्तसारमांत्रेषु प्रवहते॥१५॥ प्राक्षुण्णा सतीत्साम्यत्वापश्रान्ता नापुष्टा स्वस्थिता॥१७॥ यथा वर्षाकाले तडित्तरललोचना रक्तवर्षाभ्रमास्थिता तद्वत्॥१८॥१९॥ स्वशरीरेणार्द्धपरिते योगिनि नर्तनमारभोऽपवक्रमो पर्यंत गिरिर्लोकालोकपर्वतस्तद्दीपद्वि स्वरमालाग्रेषु स्थितैरमरैर्निरीक्षिता:॥२०॥२१॥ उदरान्तउदरमारभ्यय हैस्तस्वीपकुंजरहंतविह्वितैः

ननु मुञ्जो रुरुकं धाङ्गिभागे कुत्तो न स्पृहेजस्तत्राह मुञ्जो विनिपातनं लोमसां उत्कर्षपरस्पपरं पादं लाघावरणादेशा प्राप्तास्ततो हेलोकैर्म्य
नसंघाते हरिर्दिंगजैरेस्थितः शीघ्रं ततो न प्राप्ताः किन्तु तत्रैव कालेन स्वयमेव कलिता गलिता इति द्योरन्वयः ॥२३॥२४॥२५॥ कीहशंव
भूवनदाहार्थिं इत्यादिना॥ चिं दृशा आहायेभिस्तुमाः तोनीयमानैश्च आमकुर्गैर्घृतेर्भिर्मीसदसाद्भिर्गुर्टी कृता अयर्थं विना व्यासा

मुञ्जोरुकंधराधात्तेनस्यान्यैव्यपनयनात्वम्लोडस्य पर्वपर्वमासः परमविकला नाम्नः शान्तलोमैर्जलं संघातेः स्थिताहरेर्दिगं
नरेन प्राप्तावेहितत्रैव कालेन कलिताः स्वयं ॥२४॥ नृत्यं सांचंडिका यानि भूतदेहे माया कुलेवे वेद द्रियुतिष्ठ अस्तवम्
वभुवनंतदा ॥२५॥ चिंदाहायस्मिडुंगैर्घंगुटीकृतनकं कुवाणं ॥२५॥ गर्भीनलि सर्वहेः स्वादि स्थलनो ज्वलः ॥२६॥ सा सच
र्वणसंरंभप्रोषघ्नवशावस्त्र नालनास्थिरवंडमोद्भिनहलहकटकटारको ॥२७॥ भूतसंघट्टविश्लेषवशाल्तीक्षणानिः स्व
नंहिमवद्विंध्यशैलाद्रिप्रमाणास्थ्यचलाहतं ॥२८॥ देवीमुखानलज्वालापक्वमांसानलं भूतलं ॥२९॥ करशीकरनीहारशीत
हरितकङ्कुवाणं ॥२९॥ सर्वतः प्रेसकेदैवैः स्मकारहिंगनैरकृष्टैर्कीर्णवीभूतमसहिष्णवस्तुपरं ॥३०॥ ७॥ ७॥

कङ्कुवाणगयत्रतथाविधं ॥२५॥ शावदावेति चर्वणा शब्दानुकरणं भीमोरसः लना नाभिर्वासिराणां अस्थानां च खंडनाटुङ्गिनः
अकारोप्रस्तनः हलहलकटकटारवो यत्र ॥२७॥२८॥२९॥ प्रमकारं वरणे छिनभिन्नदिंगजैर्यत्र ॥३०॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

अत्यंतमंतर्हितंभूप्रवेशात्स्थ्याघाच्छादनाच्च तिरोधानंप्राप्तं॥अशेषसमस्तशिखरसहितंअचलमंडलंयत्ररक्तप्रभारंजितैरभ्र
संभारैःरक्तवस्त्राच्छन्ना इवदिगंगनाःयत्र॥३१॥हेमाभिर्दीप्तैःपाणुधौतैरभ्रकन्नंनभस्तलंयत्र॥३२॥संपन्नःअनंतानांकुंभांडरूपिका
णीनामेवैकःसंगमःसमजोयत्र॥३३॥वनेप्रसक्तायेलोकाःभूतगणास्तेषांपेअभिनयकराकरालस्तेक्षणानारवगानामावल
नायप्रसारितैर्जालकैरिवनभस्तिअन्यजगत्तरचपनोविधेमीनसूत्रैरिवचस्थितैर्भूरारभ्याआसर्कगतसूर्यमार्गपर्यंतंऊर्ध्वअ
धस्ताद्दिक्षणैःकुंडैस्तिर्यक्विपिशाचैराजान्वितानाभ्यानातैरावलक्षयैस्तंतुभिर्जगत॥ब्रह्मांडोदरविमानाभिवतदाभुव

अत्यंतांतर्हिताशेषसमस्ताचलमंडले॥रक्तप्रभाभ्रसंभारस्वच्छाच्छन्नदिगंगने॥३१॥कृतालोलभुजाभोगतेजश्छन्ननभ
स्तले॥हरस्मरजितप्रासपुरपतनमंडले॥३२॥अत्यन्तासंभवद्रूपसर्वस्थावरजंगमे॥संपन्नानंतकुंभांडरूपिकाघेक
संगमे॥३३॥नृत्तलोलकराकाररवगावलनजालकैः॥मानसूत्रैरिवविधेरन्यद्वचयतंजगत॥३४॥भूमेरार्कगतैर्नीतैः
पिशाचैरात्ततंतुभिः॥विमानमिवदृष्टंकुंजेतिर्यगूर्ध्वमधोजगत॥३५॥जगद्वालोकयन्ताहमुद्रक्रोपस्मवास्तुत॥भूतप
वंमहीपीठस्थितिरक्तापीवीहत॥३६॥द्वीपसप्तकपर्यंतेलोकालोकाद्रिमूर्द्धनि॥तद्गकैरनाक्रांतेस्थितःखिन्नतरास्तु
रा॥३७॥श्रीरामउवाच॥ब्रह्मांडाद्दिनिर्गमस्यस्पतेवप्रवागताः॥लोकालोकाचलस्तेनब्रह्मन्नस्पर्शितःकथं॥३८॥

नत्रैलोक्यंबभूवेतिद्वयोरन्वयेनोपक्रमेणसंबंधः॥३६॥३७॥एवंभूतेभूनपर्वेमहीपीठस्थितिर्पेषातपाविधैःस्तेरर्पिवाहतं
॥अतएवउक्तेनऊतेनोपप्लवेनाल्पतमास्वेहितंजगत्॥आलोक्यद्वीपसप्तकपर्यंतेतस्यप्रावस्यागकैःकुत्सितैरगौरनाक्रांतेलो
कालोकाद्रिमूर्द्धनिस्थिताःसुराःखिन्नतराःआसन्नितिद्वयोरन्वयः॥३६॥३७॥यस्यशवस्यातिदीर्घाःहस्तपादाघवयवाब्रह्मांडा
द्पिबहिर्निर्गम्यगतास्तेनतादृशेनमहाशवेनलोकालोकाचलःकथंनस्पर्शितःनाच्छादितइतिरामेणसर्वज्ञोवसिष्ठएवपृष्टोनभे

अतस्तं वसिष्ठस्तमुक्तवान् इत्याह द्वीपे इत्यादिना ॥ हे राम स्वशरीरोपलक्षितं मध्यशरीरं द्वीपसप्तकमध्ये स्थितं ॥ शिरःखुरोपलक्षितो
पादौ भुजाद्यंगचक्रं तदवान्तरतः स्थितमिति भासितं सत्यमेव ॥ ३९ ॥ तस्यापि दिशावस्य पार्श्वाभ्यां ऊर्ध्वमध्यान्ते द्विपार्श्वद्वयात् ॥ तथा
शिरोंसद्वयमध्याभ्यां चांगानां अनाद्यास्तासां लोकालोकपर्वत ऊर्ध्वं लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवं प्रश्नोत्तरस्तु कोपाकपा

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ द्वीपसप्तकमध्ये स्मिन्रामानन्तोदरं स्थितं ॥ शिरःखुरभुजाद्यंगं ब्रह्माण्डाभ्यन्तरः स्थितं ॥ द्वाभ्यां पार्श्वा
भ्यामूर्ध्वमध्याच्च कटिपार्श्वद्वयात्तथा ॥ शिरोंसद्वयमध्याभ्यां लोकालोकः समुच्छ्रितः ॥ ४० ॥ तन्तोयविच्छायते देवालया
स्पन्ते शृंगमन्दस्याप्युत्तुंगकांतयस्तापादन्तालजालहाटकाः ॥ ४१ ॥ प्रसारितांगकमधोवक्त्रं तत्समन्ततः पावकं सम्भ्रमयति
भक्तौघे मन्दसंतापप्रमातषु ॥ ४२ ॥ बहुश्चवस्तु कुप्रकाहे हुमेदोगंधे विर्जमिते दुःखिता क्लिन्नयामासतुः प्रत्येकमस्मराद्
दं ॥ ४३ ॥ हाकष्टं गगनाद्व्योम गगनजलराशयाः गगनाजनसंघाताः गगनाश्चरवीधरः ॥ ४४ ॥ नादेक्रद्दत्समं
हारकं देवं वनमण्डितं ॥ मेदयः पुष्कराधीनां कपंकमलयोगतः ॥ ४५ ॥ उद्यावदात्ता विपुला हिमवन्मयोपिताः ॥ नी
ताः सौम्यरूपे वासुरधिरेशात्मपंकता ॥ ४६ ॥ क्रौंचद्वीपतले क्रौंचे चैवोभकल्पद्रुमो महान्शाल्मले लोकेलसघ्यास्वः सोपि

शेषमपि भासेनापरिज्ञातं वसिष्ठ उवाह तत्रेत्यादिना ॥ तापाहैतः संतापाच्छरदर्कान्तपात्रा ॥ ४० ॥ अधोवक्त्रं तच्छवं भूतौघे संभूत
पतिसति ॥ ४२ ॥ आद्रं दह्यमानं चिंतयामासतुः ॥ ४३ ॥ तदेवाह कष्टमित्यादिना ॥ ४४ ॥ पुष्कराधीनां मण्डपस्य स्थितो मलपः ॥ ४५ ॥ रुधि
रेणाकर्दमीकृते शोभे द्विपयेन्मा क्रौंचे नैवतद्भिर्मवाय आत्मपंकता लीपकर्दमत्वं ॥ ४६ ॥ क्रौंचनाम्नो द्वीपस्य तले क्रौंचे गिरौ
यः कल्पद्रुमो महान् ॥ ४७ ॥ ७ ॥

रामः ०

पारिजातानां कमलायाः चंद्रस्य अमृतस्य चोत्पादकत्वात् हे नेत्रामिन हे क्षीरार्णव आमावनीतान वनीत भरितायेशिखरिणस्तेषु प्रो
न्नतं वेलावनं स्फत्तया विधं हे मध्यपर्णा वा।। वेलानालिकेर प्रधाने अनुकंप्ये गिरौ गिरिके योगेश्वर्या सेविते हेमध्यपर्ण वहामवनं प्रस्थे
केशोच्यते त्यर्थः।। इदानीं क्षेमसमुपेक्ष्य पस्फटिकास्थिल शिलाभिर्वनितानां हेव स्त्रीणां हिंशांच हर्षयात्वेद्ध वागत।। कल्पद्रुमे शाकां
चनी भिरमलाभिर्लताभिश्चलिः संधिर्निरूपाधिबंधः संबंधो यस्य तथा विधः क्रौंचाचलोपस्थितया विधे हे क्रौंच द्वीप त्वां तथावि
रिं चिहं सैर्नलिनीभिश्च नीरं घ्रंनिविडिते हिरतालयस्य तथाक दंबकाननस्राष्ठु विश्रांतानां विद्याधरीणां रतिक्रीडासु कोविदानां
नागरतामभराणां च गृहं भूत हे पुष्करद्वीपक त्वं वेत्ति पुष्करहक्ष्या तः हृगतो।।४८।। स्वाहूरस्य समुद्रस्य नदार्यानोऽत्रकाय आयलय

हाक्षीरार्णव पारिजातकमलाचंद्रामृतानां पते हास्य ध्यर्णवनावनीत शिभरवरिप्रोन्नत वेलावन।। हामध्यर्णवनानिके
रगिरिके योगेश्वरीसेवितक्षेदानीं समुपेक्ष्य पक्षवनिताहि मर्दयणात्वं गता।।४७।। हा कल्पद्रुम कांचनामललतानिः संधिबं
धचलक्रौंचद्वीप विरचिता हंसनलिनीनीर घ्रहित्र अगलेकायातः क्षेहकदंबकाननहरी विश्रांत विद्याधरी क्रीडाकोविदना
गमरगृहत्वं पुष्करद्वीपक।।४८।। स्वाहूतोस्य तथा यावलकुसुममहीपावनानां वनानां गोमेधद्वीपकल्पद्रुमकनकलतासुं
दरीणां हिरिणं शाकद्वीपाचलानाममरतरुवनैर्द सितानासितानां सम्यत्वे वोदेति पुण्यं मुरपद्रसुस्वे समानवानां नवानां
।।५०।। मंदानिला चलितपल्लवबालवल्लीसंतानभासितसमस्त दिगंतराणि।। ध्यमानिनानिसकलानि वनानि कस्मात्
समेष्यति कथं जन्वजानन जाने।।५१।।

तिनिरुंध्यतित थाविधानां कुसुमछन्नमहीपावनानां वनानां त्पागोमेधद्वीपस्पत हीपकल्पद्रुमायां तत्र कनकलतानां ता
भिः सुंदरीणां हरीणां तथा अमरतरूणां कल्पवृक्षाणां वनैर्दसितानां तेषु ध्ये असितानां क्रौंचद्वीपस्थितानां स्वलानां चेति नवानां सु
रपद्रसुस्वे संत्वोदेति पुण्यमुदेति।।५०।। मंदानिलेरा चलितपल्लवा यावालवल्ल्यस्तु गुच्छैः संतानैः कल्पवृक्षभेदैर्भासितानि समस्त
दिगंतराणि येषां जानि सकलानि वना नि ध्यमानि भस्मानि।। कस्मिन्निसिधे हो।। अतः परं अस्मद् दित्रजनता आश्वासं विश्रामं चिन्तस्माधा
नं च कथमेष्यति न जाने रतितत्र कस्यापि द्रष्टिः।।५१।।

वा०टी·नि·उ·
४३३
४२५

क्षीररसाब्धेस्तीरे खंडःशीलीभूतशर्करानगैर्येरचलैर्भूषितास्तु महीपुत्रानि प्रसिद्धमाधुर्यायिकरान्तुद्रस्मिन्द्रस्यामयतिद्धाः रसो विकिरणस्यमयः॥ नयाशर्करायाःकुमाराणांक्रीडार्थाःपुत्रिकास्यपिकेरादस्यामः॥ ५२॥ नालीतमालाभिःसवनस्य तत्र चलस्य कंदबैःकल्पद्रुमैस्त्रशीतलेषु कनकालयेषु पविष्टाः सन्ततं माघ्नकुशोत्तमं जवेरनलिनानां सुरीणामस्मरसं तत्तं चेरनलनाले हारानां सुरीणां नं तवाकरान्तुपरये मज्ञां रंसायां लिजा॥ ५२॥ ५३॥ जंबूद्रुमस्य तानि गजप्रमाणानि नामा रसत्वेन जांबूनदस्वर्ण

करान्तुतानी क्षीररसाब्धिनीरे वनानि खंडश्चलस्मिकास्ताद्रस्येम भूयो गुडमोदकानि नपाकुमारस्याय विशर्करायाः॥ ५३॥ कदंबकल्पद्रुमशीतलेषु नालीनमालीसवनाचलस्य॥ करान्तुनयं नसंसुरीणां पश्येमनन्तं कनकालयेषु॥ ५४॥ गतकिंस्मरणीमरूपतांजंबूद्रुमस्याम्रफलानि तावि प्रायेणान्तद्वीपसमुद्रमेखलावहत्यसौजंबुमतीरसांबुभिः॥ ५५॥ सलिलं धनीरं धमहीं ध्रुवं धनीवामरस्त्रीकृतनीतनन्दनं॥ सकलमसंस्मृतसुरोस्तीरंप्रागजंबुमुवी वितरंवहीर्ये॥ ५५॥

हेतुत्वेनच प्रसिद्धान्यम्रफलानि स्मारणायंरूपतां गतानि कृष्णमिति देवैःये प्रांफलानां रसं तु मिश्रसवं नतद्वीपाःसमुद्रास्त्रमेखलायस्य तथाविधा असौ जंबुद्वीपरूपामहीवहति॥ ५६॥ नघासिलां ध्रेनीरं प्राणांनिरवकधीकृतानां महीं प्राणांरध्रेपुगुहास्तु सीबाभिर्मधुमताभिरमरस्त्रीभिः कृतं गीतसहितं नृत्यं यस्मिन्कंघाविधं सुरोस्य समुद्रस्यान्तीरं पुनःपुनःस्मरत्यमाकुमातः कालेअत्रपमभिवसन्तिउर्वीवचअहंतरहाअवरीर्येविहारणं प्राप्नोमित्यर्थः॥ ५५॥

रामं

हे मित्र अस्य अकंभोयस्य स्थलया विघेनवस्य अभिनवस्यार्णवस्य मध्ये उपरि भागे सौवर्णानां मेर्वादीनां पर्वतशतानां अग्रशिखाः अंग
णि उत्तरादि दिङ्मुखेषु उदयास्तमयावनीनां स्थैर्याय स्थानमयं सनिरिजमभूमीनां संध्याभ्रमरूपाः ॥ लोकालोका ह उत्कलिका इव भासा
ति दिव्यं तेन वपथ ॥ ५६॥ नादृशाः वर्णितप्रकाराः सागररूपा यदा शिरा शायो जलसमूहा स्तेवलयाइव यस्याः ॥ द्वीपांतरे द्वीपमध्ये स्थल
कृतानामेव पद्मी ईषु अर्थान्तरन्प्रायेषु निविष्टानां अंबुदधरालयाणानानीलोत्पलमालानां स्थली आधारभूतात तभ्रवितेमिया
वनः स्त्रीतां स्निनघोजंगलानि काननानि भटेरूपाणि नगराणि ग्रामाः अग्रहाराः ब्राह्मणग्रामाः आबराणि यस्याः नरूपद्यस्वा

पक्ष्यास्तं गंभस्मिनवार्णवस्य मध्ये भासा सौवर्णपर्वतशताग्रशिखाः कंचंति ॥ संध्यारूणा उदयनास्तमयावनीनां लोको
द्दिनं उकालिका इव दिङ्मुखेषु ॥ ५६॥ नादकूसागरवारिराशिवलयाद्वीपांतरालं कृतानि प्रोद्वादीनि विषवारिदघटानालो
त्पलानां स्थली स्नानो जंगलकाननोग्रनगरग्रामाग्रहाराबरानो जानेनरूपष्ठा वाकुरवतीकंपंकयानामहीं ॥ ५७॥ महा
रामायणे निर्वाणप्रकरणे शवोपाख्याने स्वपरि देवनवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ १३४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ मतेन भूत
ं दृ नकिंचिच्छेषीकृतेशवे ॥ हृद्म्बुः पुनर्हिम गिरौ देवाः सवासवाः ॥ १॥ विद्याधरप्सरविहारविमानभूमावप्या
स्तनानि शिशिराकरणाय भूतैः ॥ मेदामयानि पवनप्रसृतामलाभ्रखंडाश्चितांबरसमानुरुजालकानि ॥ २॥ द्वीपे
षु सप्तस्वपि पद्मपमेरुजलानि भूतैः प्रविसारितानि ॥ भुक्तंवमांसरूधिरं च पीनं किंचिज्जनांसप्तहृदयपनाभूः ॥ ३॥ श्रीराम
कुराहिमप्रणावनीमहीसंप्रतिक्रियानानो जानेकषमिति स्वे हा ॥ ५८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरा
र्द्धे चतुस्त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३४॥ भुक्तमांसे त्र भूतौघैः पीते रक्ते च भूःकृताः ॥ मेदसामेदिनी शेषे शाम दिशार्णवः दिक्
स्थिते लोकालोकगिरौ स्थिता देवाः इंद्रप्रमाणम् उ ॥ १॥ विद्याधराणामप्सरणां च विहारार्थानां विमानानां संचारभूतेन नभ
स्य च शिशिरीकरणाय भूतैर्देवीगणैर्भेदः प्रचुराणि पवनप्रसृतैरमलैरभ्रखंडैरंचितेनांबरेण समानि उरूणि आंतरजालका
निआस्तृतानि ॥ २॥ दृश्यतां दर्शनयोग्यता ॥ ३॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
४२५
४२६

मोहनासर्वमायाप्रमोदप्रदाम्नःसंमतिमेदःपटैरावलिताखिलांगीसतीस्थितापिष्ठावनानिवमेदोमयैःशारदमेघ
जालैःसकंबलानिधसरकंबलसंवीतानिभांति॥४॥तस्याशवस्यास्यानि॥५॥सभूतोघोरीवीजरास्नःसःसन्दमाथ
रायीतशिष्ठमेदोजालैर्भैरिनीमेदोलिप्ताहृतामनःसन्ध्याग्निनर्तहितिप्रसिद्धो॥६॥एकप्रवाहेणसंकल्प्यकृतेनससा

मेदःपटैरावलिताखिलांगीकबंधस्थितासंप्रतिमोहनाम्न॥मेदोमयैःशारदमेघजालैःसकंबलानावनानिभां
ति॥४॥परेरोतानितदस्यानिसंपन्नानिमहाद्रयःहिमाद्रिप्रियवराणीवस्थितानानावार्यदिक्तटे॥५॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥हेवेषुकपयस्वैवंकृत्वेमांमेदिनींधरां॥मेदोजालैःसम्भृतोघोमनोमोग्निनर्नर्तहा॥६॥नृत्यत्सैभगवद्
देषुशिष्ठलसुरैर्भुवः॥एकप्रवाहेणाकस्मिन्निमिसंमकरालये॥७॥सुरार्णवंतमेवैनंसंकल्प्यंविदधुःसुराः
ततःप्रभृतिसोधापिसंपन्नोमदिरार्णवः॥८॥यास्तोनिनिन्जामाकारितानिकृतापिवंतितं॥मदिरांपुनराकाशोद्र
त्पस्यानंदमंदिरे॥९॥पिवंत्यद्यापितानीयुमदिरांमदिरार्णवात॥रवेर्व्यन्तिचभूतानिसहपानैर्करिराणैः॥१०॥
तेषांतान्यपभ्रन्तानांमेदोजालानिभूतलेविलसान्यवप्रदकाणिस्थितानिमेदिनीमही॥११॥ छ॥ छ॥॥

नामध्येएकस्मिन्मकरालयेसमुद्रेनिक्षिप्स॥७॥तमेवैनंसमुद्रंसंकल्पविधायसुरार्णवंविदधुः॥८॥तांतदृतांमदिरांपिवंति राम॰
॥९॥तानिभूतानीवमधापिईदृशीनतानिभूतानितस्मान्मदिरांपिवंतिरवेलन्तिच॥१०॥तेषांभूतानांनानिपीतशिष्ट
निमेदोजालानिभूतलेस्फुष्ठानिअतोहेतोर्महामेदिनानाम्नास्थिता॥११॥ छ॥ छ छ छ॥ छ॥॥

स्वमादित्योपि रैवैः पूर्ववत्स्वपदमारोपितः पर्वताद्यश्च पूर्ववत्॥ साइतिसर्वयत्नाहृतोपि॥ इतिउक्तक्रमात्सुवेशांतिमुपगते सर्वस्य स्वस्थानारोपणान्मेर्वादीनां चोदयात् दिनयामिनीक्रमे पुनः प्रवृत्ते सति॥ अथ प्रजापतिर्नवाः प्रजाः ससर्ज॥ अत्र मनोर्लेसः सर्गः पूर्ववत्समभवत्॥ ४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे पंचत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥ १३५॥ अस्मिन्भिसेनपृष्टो त्रैलोक्यवर्त्तनमादितः॥ आस्तुरोमशकक्षेत्रे रोव्याधश्चेत्याघवर्णयत्॥ अग्निवाहनस्य गुरुकस्य प्रहानिः प्रहासमर्वजनकोपास्यः॥ देव नाश्वरद्दशरथ॥ १॥ यदिदंमिदानीं शवं नाम संपन्नं तत्पूर्वं किन्निमित्तं च तथा संपन्नमिति देवप्रश्नो॥ २॥ तत्राघप्रश्नस्योत्तरं वदि॥ श्रावये

इतिक्रमाद्धं तिमुपागते शवे पुनः प्रवृत्ते दिनयामिनीक्रमो॥ प्रजां ससर्जाथ नवां प्रजापतिः पुनः स सर्गो भवत्तत्र पूर्ववत्॥ ४॥ महारामयषोशवोयशमोनामपंचत्रिंशाः सर्गः॥ १३५॥ भासउवाच॥ अथाहं तं महादेवं यावकंपशवानिदं॥ गुरुमप्रहासिकोपास्यः श्रूयतामवनीश्वर॥ १॥ भगवन्सर्वयज्ञेशस्वाहाधिपहुताशन॥ किमिदं नाम संपन्नं कथ्यतां किमिदं शवं॥ २॥ वह्निरुवाच॥ श्रूयतामखिलं राजन्यथा वृत्तं यथा मिते त्रैलोक्यभास्वरानंतशवत्वं तं नमूर्तं॥ ३॥ अस्मनं नमनाकारं परमं सोमविभ्रमं॥ य त्रैमात्यपसंख्यानिजं गतिपरमात्मावः॥ ४॥ शुद्धचिन्मात्रनमस्तितस्मिन्सर्वगते क्वचित्॥ सर्वात्मनुद्रभूत्संवित्संवेदनमयात्स्वयं॥ ५॥ सा तेजः परमाणुत्वमपश्यद्देहनावशात्॥ भाविताथतिमरन्त्यात्स्वप्नेत्वमिवपांथतां॥ ६॥ परमाणुकसंवित्तावदपश्यदणुतां स्वयं॥ भास्वतीयमजरजेतत्यां स कनात्मिकां॥ ७॥ सोऽच्छनेनाभावयंती पुनरत्वभवत्स्वयं॥ चक्षुरादीनींद्रियाणि वपुष्यनुभ

तिश्रूयतामित्यादिना॥ ३॥ तत्राहेवहृप्मातासंवेदनभावाघध्यसनां परममलंब्रह्मैवेतिदर्शयतिअकीतिा॥ अपसंख्यान्यपगत संख्यानि॥ ४॥ विषयाकारं ज्ञानं तन्मयी॥ ५॥ साचस्वविभ्रमयतयातेजः परमाणुभावं स्वस्य देहनात्स्वभावव्याहिवापश्यत॥ यथा स्वप्ने पांथ भावयत्सः॥ स्वस्यैव पांथतां पश्यति तद्वत्॥ ६॥ असंवित्तात्ज्ञानहृतविता परमाणुः प्रमेयं तत्र रजमात्स्याभास्वती स्फुटं भासमाना॥ ७॥ साचभास्वत्पणुताद्द्रष्टा सोऽच्छनेता भावयंती सती॥ अन्यच्चक्षुरादीनींद्रियाणि अन्वभवत॥ अनुभूतवती॥ ततस्तानि वपुषि संलग्नानीत्यन्वपवत्॥ ८॥

चक्रादि च अयं दृश्यस्पर्शादिगुणाधाराधेयवर्जितमर्थतो जगद् अपश्यत ॥ ६ ॥ द्वितीयसर्गविषयं निमित्तपरंपरां वर्णयितुमुपक्रमते ॥ असुर इति ॥ तत्र वेदनादि विषयतां अध्यारोपरूपकार्यकरणसंघातानां मध्ये असुरो नाम जातिविशेषवान्कश्चित्प्राणी आसीत् ॥ स च असुरस्वभावाद्देवमानी अभिमानवान्बभूव ह किल ॥ तस्य पितृमातृपितामहाः किं नासन् ॥ आसन्नेव किंतु ते वि-

अपश्यच्चैव जगच्चक्रादिस्वभावतः ॥ आधाराधेयवर्जितमर्थं स्वप्नपुरं यथा ॥ ९ ॥ असुरो नाम तत्रासीत्प्राणी मानी बभूव ह ॥ असत्यप्रतिभासात्मपितृमातृपितामहः ॥ १० ॥ ईर्ष्यति स्म तपस्तत्र कस्यचित्स महामुनेः ॥ पद्मसद्‌हितवानासीदाश्रमं सर्वभाजनं ॥ ११ ॥ मुनिः शापमदात्तस्य महाकारतया श्रमः ॥ त्वमायत्याश्रितो मत्वा भव त्वं मशकोऽधमः ॥ १२ ॥ स तच्छापकृताद्दोषात्तस्मिन्नेव तदा क्षणे ॥ असुरं भस्मसात्तत्र चक्रे ज्वलमौर्वइवानलः ॥ १३ ॥ निराकारं निराधारमाकाशावलयोपमं ॥ चित्तं किंचिदिवाचेत्यमासीत्तेन तु सासुरं ॥ १४ ॥ तदेकतन्मयो सांप्रतमाकाशेन चेतनं ॥ तदस्यदेनत्त्रापवशात्पुनश्चैकतां ययौ ॥ १५ ॥

रचय्य पित्रादिवदसत्यप्रतिभासात्मनो यस्य तथाविध इत्यर्थः ॥ १० ॥ स असुरस्त्वैश्वर्येण उल्लसितया स्मादीरूतवणकवेडका-
नतया ॥ ११ ॥ महाकारतया अतिस्थूलशरीरतया ॥ अधमः अतिक्षुद्रः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेन तदसुरचेतनं किमासीत्तत्राह निराका-
रमिति ॥ अचेत्यं चित्तं स्वप्नमूर्छितमिवासीत् ॥ १४ ॥ तदाकाशतद्रूपं चेतनं भूताकाशेनैकतां ययौ ॥ तद्भूताकाशं च स्वास्यादेन
वायुनैकतां ययौ ॥ १५ ॥

राम०

चेतनवातप्राणस्तदात्मा सस्वदेहलाभे प्राणिनामको मशकोऽभवदित्यन्वयः । रजः पार्थिवो भागस्तदादिमत् चतुष्टयव्याप्तः अणुनाऽपञ्चीकृतेन ॥१६॥ त्रैतेक्षिमात्राक्रमाविर्भावमाह सदित्यादि ॥१७॥ स्वदेहेन लिङ्गदेहेनाज्ञानात्क्रमाविर्भावमाह अथेति । वर्षादिजलं चेत्तेन्ते रंकुरादीज यथा उच्छूनभावेन व्यक्तता ॥१॥ पूर्वस्य मुनेः शापवेलीभूतशापवित् प्राणानस्थिता स्वमशकत्वविहारूपा ॥ अस्यास्तदस्य चितनासंस्कारवेष्टिता मशकाङ्गानि यस्मात् तानि विहित्वा स्वयमेव मशकोऽभवन् ॥१८॥ किं योनिः किं यत्कालं तस्य जीवनं तदाह स्वेदजस्येति । निश्वासमात्रेणापि निपतन्तु पतनेन तु यस्य ॥ द्विदिनजीवितपरमायुरभवदित्यनुषङ्गः ॥२०॥ स्वप्रवदेव जाग्रदित्यसकृद्भगवतोक्तं स्वप्नदेहस्य च नयोनितउद्भवो हस्यंते जाग्रदेहस्य तु दृश्यतेत दृष्टान्तेन जाग्रद्देहे वेदेव सर्वत्रयोनितश्चोद्भ

आसीच्चेतनवाताम्मा विष्वक्प्राणिनामकः ॥ रजसा पयसा व्याप्त स्तेजसा नभसाणुना ॥१६॥ सपञ्चतन्मात्रमयः क्षिमात्रलवकोऽणुकः ॥ स्वदेहमाप स्वभावेन चोक्षिवानलतोयधा ॥१७॥ अस्य तस्यानिलान्तस्थचेतनं तत्तनाकालानिलजलेर्भमोवीजं कुमरस्कीयथा ॥१॥ शापदृष्टाय विदितस्या मशकत्वविहास्य चित्तावेधिता मशकाङ्गानि विहित्वा मशकोऽभवत् ॥१९॥ स्वेदजः स्यात्स्वदेहस्य निश्वासनिपतन्ततोः ॥ तस्य मशकस्येह द्विदिनेऽभवज्जीवितम् ॥२०॥ श्रीराम उवाच ॥ प्राणिनामिह सर्वेषां योन्यंतरजः स्वकिंसमुद्भवः संभवति किमु नायोपि वद्यभो ॥२१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ब्रह्मणो हि नानात्वं नानाविधा भवति संभवः ॥ स्कोऽन्नमयोनस्त्वाप्नाति ब्रह्मावियोऽणु ॥२२॥ पूर्वं स्वऽजगभूतिभूततन्मात्ररंजनान ॥ भूतानां संभवः प्रोक्तोऽन्त्योऽजीजोहृश्यसंगजः ॥२३॥ अभानायां जगन्भूतोऽभूतभावस्वयंभवन् ॥ यः स ब्रह्ममयः प्रोक्तः संभवो नसयोनिजः ॥२४॥ ॥

वोक्तं आत्मयायीति संदिहानो रामः प्रसंगाद्वाससिषं पृच्छति । प्राणिनामिति ॥ विवर्तोपादानांशे ब्रह्ममयः परिणामस्तु पादानांशे योनिजः ॥२२॥ अत्र द्वितीयं लक्षयति पूर्वेति । पूर्वं तद्योन्यनुभवरूपात्तदेहता दात्म्यदृढ्यो सात्तन्भूततन्मात्राणांरंजनात्तद्रत्कारणानि यमुक्तो ब्रह्मणः कहा ॥ भूतानां प्राणिनां यः संभवः स योनिजः ॥१९॥ तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्यापनादन्येवानुविनश्यति यघम्स्वतित दाभेवनीत्यादि यन्ने दितिभावः ॥२३॥ अभानायामेव जगन्भ्रांतौ स्वयमेव विवर्ततयासर्गादौ जीवभावेन भवन्याऽप्यनुविधभूतभावः स ब्रह्ममयः स्मृत ॥२४॥

पा.टी.नि.उ.
४३६॥
४२८

सच आत्मान सिद्धैः कपिलसनकादिभिरेवानुमृग्यते नाज्ञैर्मृगशावकादिभिरिति निम्नातिजाः स्वमस्ततो मृगशावकः संभवद्भ्यामायेनाह
।स्वमिति ॥ भासोपकांतकथाशेषं विशिष्टः स्वयमेवोत्साहय्याववयतितस्पेति ॥२५॥ हंसायामृसो ॥२६ कुलमेषु शष्पेषु बाल
तृणेषु कुशमुंजादिकंदादिपुंजेषु च गुंजति अव्यक्तं ध्वनिं कुर्वंति येमृगशावकास्ते स्वयमेवोत्साहाद्धावयतितयाध्वनना विवला

स्वं स्थितेसमृगशावको जगम्यं तिव पोष्ठितः ॥ ननु भ्रमोपोष्ठिन तस्यरामवेषार्कसंभवत्याः ॥२५॥ छ ॥ हे
मे कुशाष्पक नादिपुंज गुंजेषु गुंजता ॥ स्वापुमोर्द्ध न्नतेन सर्वं मुक्तं विलोवेता ॥२६॥ शास्तुलोद
रदोलायां देलनंबाललीलया ॥ चिरमारब्धमेतेन सार्द्धं मशिकयास्वयं ॥२७॥ दोलाक्रमातलि
नासो यावद्धिभ्राम्यतिक्वचित ॥ तावद्धरिणयाहत्य गिरिपातेन रूपितः ॥२८॥ हरिणाननसंदष्टा
सक्तमाणनयातया ॥ पर्वकर्मग्रहीतात्मासजातो हरिणस्ततः ॥ ॥२९॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

ना क्रीडनातेनमृगशावकेन दिनद्वयात्मकस्य स्वायुषः ॥ अर्द्धं दिनं सर्वं भुक्तं ॥२६॥ ततो द्वितीयदिने चेष्टासा दोलाकुलेति ॥ म
शिकया भार्यया सार्द्धं ॥२७॥ हिरण्ययाहस्यमेवमृगशावकः हृत्या गिरिशिलापातेनो ॥२८॥ आननग्रहणेन सपत्नी हरिणाकायेलक्ष्य
ते ॥ तस्याः संस्पर्शः सम्यक्मरणकाले भावनं तेनेन्यतः माणो येननयी ॥ एवं मृगशावको देहग्रहणोऽक्तो यः क्रमलेनेव क्रमेणाग्र
हीतान्य हरिणजिवात्मांतःकरणानि येन ॥२९॥

राम०

॥३०॥ संगात्सत्संगलाभमाप्यात्॥३१॥ किं प्रतिबोधितस्तदाह श्रांत इत्यादिना॥ तत्रं महाफलां अहिंसाउभयहननादिशास्त्रमर्याद
कस्मात्त्यजसि॥३२॥ आध कुलाचारप्राप्ताजीविकामृगवधस्तत्त्यागे कथं जीवनं वा भोगसिद्धिस्तत्राह आयुरिति॥ न जीवनं भोगावाऽऽयु
रुषार्थः हिंसादिनात संपादने अनंतकालभोग्यस्य पारलौकिकानर्थस्यावश्यंभावात्॥ आयुषो नश्यभंगुरत्वमुक्तिये नत इमसन्ति
पतआयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीषु लोलांबुवद्भंगुरं तत्र भोगा मेघवितानमध्ये विलसंती या सौदामिनी विद्युत्तद्व
च्चलाः॥ यौवनविलासाः जलस्य रयो वेग इव लोलाः॥ कायो भोगायतनं च तृणेऽपायवान् संभावितापायः हे पुत्र अतो

वहरन्नूरिशो रण्ये व्याधेन धनुषा हतः॥ व्याधानन गहछत्त्वा संजातो व्याधवत्सः॥ व्याधो वनेषु विहरन् संप्राप्तो मुनि
काननं॥ तत्र विश्रांतवान् संगान्मुनिना प्रतिबोधितः॥ ३१॥ श्रांतः किमिदमारीर्घदुःखाय धनुषा मृगान्॥ हंसि पापसिनक
स्मात्वं तत्रं जगति भंगुरे॥ आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलांबुवद्भंगुरं॥ भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनी
चंचलाः॥ लोला यौवनलालनाजलरयः कायः तृणापायवान् पुत्रत्रासमुपेत्य संसृति वशान्निर्वाणमन्विष्यतां॥ ३२॥
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे मशकव्याधबोधनं नाम सर्गः॥ १३६॥ व्याधउवाच॥ एवं चेतन्मुने ब्रूहि कीदृक् दुःखपरिक्ष
येन कर्कशेन च मदुर्व्यवहारक्रमो भवेत्॥ १॥ मुनिरुवाच॥ इत्युनामे वसंत्यज्य धनुषा सह सायकान्॥ मौनमाचारमाश्रित्य
शांतदुःखमिहो व्यजां॥ २॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ इति संबोधितस्तेन परित्यज्य धनुः शरान्॥ आसीन्मुनिसमाचारस्तत्रैवापावि

हितोः पारलौकिकमाध्यनर्थपरंपरालक्षणासंसृतिवशात्त्रासमुपेत्य अभयदानाहिंसाद्युपायैरात्यंतिकानर्थनिवृत्युपलक्षितं नि
रतिशयानंदरूपं निर्वाणं ब्रह्म अन्विष्यतां गुरुशास्त्रोपायेनेत्यर्थः॥ ३२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षड्वि
शदुत्तरशततमः सर्गः॥ १३६॥ व्याधेन पृष्टोऽत्र ननु निर्दुःखरणाभ्यासतः स्वयं यायाच्कायप्रवेशेनतत्त्वमृच्छन्नब्रवीत्॥ एवं हिंसादिव्य
वहारो दुःखहेतुश्चेत्तर्हि दुःखपरिक्षये हेतुभूतो व्यवहारक्रमः कीदृग्भवेत्तद् ब्रूहि॥ १॥ मुनिनाचारक्रम एव दुःखक्षयहेतुस्तत्त्यक्त्वा से
नाशिक्षणीय इत्याशयेनोत्तरं मुनिराह इत्युनामेवेति मौनं मुनिषु प्रसिद्धयमनियमविचाराद्याचारमाश्रित्य॥ ततस्तन्मिन्नाश्रमस्थाः॥

ततः सत्संगाच्छास्त्रप्रसिद्धासारासारविवेकशीलतां विवेश ॥ यथा पुण्यं कुमुलपरिपाकविकासात् हिमोस्वेनामोदेन नरो यामा
शयं तत् स्वयं ल्काद्य दिश जितवृत्त ॥ ४ ॥ एवं संजाते विवेकः स आद्यः कदाचिन्मुनिशार्दूलं ॥ अपृच्छत् हे ॥ जरिं दमेति दमारयस्तेबोधं न
किमयं तदा भगवानिति हे भगवन्मामपि नामं तस्थितः स्वप्नः जाग्रद्विबाहिः कथं दृश्यते बहिः स्थितस्वप्नः सनकथमंतर्दृश्यते प्रापंपतरां
नः स्वप्नः कथं केनोपायेन दृश्यते एव मंतर्मंतर्बहिश्चास्थितः प्रपंचः स्वप्नः कथं दृश्यते ॥ स्वप्नस्य वचेत्प्रपंचस्य हि अंतर्बहिरन्तिद्वयं स्थि

विवेश मनसा मोनाततः शास्त्रविवेकितां ॥ दिनैरेव यथा पुण्यमामोदेन नराशयां ॥ ४ ॥ अपृच्छ
न्मुनिशार्दूलं कदाचिन्मरिरं स्मा ॥ भगवन्दृश्यते स्वप्नः कथमंतर्बहिः स्थितः ॥ ५ ॥ मुनिरुवाच ॥ म
मापि साधो प्रथममेष एव विवेकिनः ॥ उदयाविनेवितर्कोऽभूत् तेऽप्यभिवांवरे ॥ ६ ॥ ततस्तत
दिदृक्षार्थमहमभ्यस्तधारणः ॥ बद्धपद्मासनस्तस्यां संविष्टो वासवस्थिरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ॥

नः कथं दृश्यत इत्यनेकसंदेहसपिंडिताः पंचत्रेयाप्रश्नाः ॥ ५ ॥ बहुतरवितर्कगर्भितं प्रश्नं श्रुत्वा मुनिः स्वसाम्येनाह ॥ यो वित
र्कः कोमलविवेकदशायामभूत्स च मया धारणाभ्यासेन स्वयमेव परकायप्रवेशेन नरात्मस्वप्नादि पुनः पुनरवलोकयन्नपि व्यति
रेकेण मांचिरं परीक्षणेन ततमवगम्य समाहितः ॥ लोकधाविकारेण तत्तीयप्रश्नोत्तरं मुखेन वक्तुं मुनिः प्रक्रमते ममापीत्यादि
ना ॥ ६ ॥ अभ्यस्तापरकायप्रवेशानुकूला बहिः कुंभकधारणा येन ॥ तस्यां सर्वजनानामात्मत्वेन प्रसिद्धायां संविष्टो वा स्थिरो भवं ॥ ७ ॥

राम॰

तत्र तस्यासं विदि स्थितो गृहहर विभिसिं चेतस्ये वसं विदामस्यात्तनवान्॥ यथासायं रविःस्वरुचामंडलं कांत्ये वांतं पश्यन्याहरतितद्वत्॥
वेदनं प्राणांतर्गतान्वितहिरण्यजीवस्य प्राणेन सह बहिर्निर्गमनानुकूलेन योगशास्त्रप्रसिद्धप्रयत्नेन चितं जीवोपाधिसंवलितप्राणः
शरीराद्बाह्ये देशे रेचितः रेचकेन निःसारितः ततः परकायप्रवेशो यायं स्वहृतमाह व्योमस्थेति बाह्य व्योमस्थेन चितेन जीवोपाधिना
संवलितः सप्राणपवनः मया अग्रे पुरोभागे स्थितस्य कस्यचित् विज्ञेतोः छात्रस्य प्राणे नियोजितो मेलितः॥१०॥ मदीयप्राणवलितो यस्त

तत्रस्थो हृद्विप्रहत्तं पैवाहृतवान् हान्वितः स्वहृदयं सायं हृचेवरविरातपं॥ वेदनेरणया प्राणास्ततश्चित्तान्वितो मया॥
शरीराद्रेचितो बाह्ये सौरभं कुसुमादिव॥९॥ व्योमस्थचित्तवलितः सप्राणपवनो मया॥ अग्रस्थस्य सुखाग्रस्थजंतोः
प्राणे नियोजितः॥ यः प्राणवलितः प्राणस्तेन नीतो जहद्वंतरं खेहयास्यं स्वकः सर्पः करभोणविहिंसितः॥११॥ ततो हृदयं
तस्य प्रविष्टः प्राणवाजिना॥ संकटस्थः स्वयाबुद्ध्या तावेवानुसरांतरं॥१२॥ चरद्रसाभिर्बहीभिर्नाडीभिरभितो हृतं कु
ल्याभिः स्थलतन्वीभिर्बाह्यदेशमिवाखिलं॥१३॥ पर्शुकापंजरमीहप्रकृत्याद्दिविके संकटं जीवसदनं भोज्यपस्कर
तो दिवा॥१४॥ सर्वैः शलशलापस्मिरूस्मेरवपवेष्टितं निदाघतापसंतप्तैरूर्मिजालैरिवार्णवं॥१५॥ श्रीहरमराम॥ ॥

स्वजंतोः प्राणस्तेन नहीपंकुहरंतरमहंनीतः यथाकरमेनमहत्केन बिलेमुखंनिवेश्यबलान्मुखवायुना आकर्षणलक्ष्यायाखेहया
चेष्टयास्वकः स्वाहारभक्तः सर्पः स्वमुखं प्रवेश्य हिंसितः सन्स्वतरस्थं नीतस्तद्वत्॥११॥ तदीयप्राणलक्षणेन वाजिना अश्वेन॥१२॥ तौ
परस्परसंवलितौ प्राणावेवानुसरंतौ मतुसरो हृदंतरं तद्देहमध्यं प्रविश्य स्वयाबुध्याव स्यमाणसंकटस्थः॥ अभवमिति शेषः॥१३॥
संकटतां प्रपंचयति पर्शुके त्याहिना॥ पर्शुकाः पार्श्वास्थीनितल्लक्षणे पंजरे सीहप्रकृतीमांसविशेषो डिंबकेः पिंडकैः॥ जीवस्य सदनं
नंगहम जंतच्छरीरं॥१४॥ शलशलेति नादं रानलक्षपनध्वमनुकरणं॥१५॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥४३५॥

पुनः कीदृशं तज्जीवसद्मनं। जीवनाय चेतसामपाणादिवातैरनारतमुन्नतं। तत्र बहिष्ठस्य सोमात्मकस्यापानस्य नासाग्र
दृन्तः प्रवेशेन नवं नवमंतः प्रविशद्बहिः कोशं यस्य अतएव चेतनात्मकं॥१६॥ कुहरं तु नाडीमार्गैर्मो विभिन्नं इति। तत्पाविधापेन्नस्य
श्लेष्मा हृदयस्तेषां निःस्रावैः पिच्छिलं॥१७॥ रक्तरसश्लेष्मपित्तानां हृदयस्तन्तिसहस्रनाडीमेदेषु बद्धचिद्वपवचेतुश्लेषेणश्लेष्मवि
संसारसौकार्पितस्य घनांधकारविमार्गनिरोधाद्घनस्थानां च प्राणादिमरुतां रन्ध्रैः श्रीडितैः सप्तधातुस्थितानामंतानां तन्नाशानां

नवं नवं बहिः संसारनासाग्राच्चेतनात्मकं। जीवनायानिशं चेतोवातोन्नीतमनारतं॥१६॥ रक्तकुहरसश्लेष्मवसानिः
स्रावपिच्छिलं। घनांधकारसुस्पंचसंकटं नरकोपमं॥१७॥ उन्मादपवनश्लेष्मस्थास्थयमरुद्गतैः स्थितानां तु
वैषम्याद्रोगामिगद्यस्य चक्रं॥१८॥ हृत्पद्मसद्धिद्रावातवातेन शच्छिनं। पद्मनालसरालीनं तन्त्रीलहरीववाडवं॥१९॥
मिलन्मधुपनीरंध्रं सितनिःसंसवापुषि। हृच्छिद्रोमपक्वचितह्लं ओवीरैरिवपुरं निशि॥२०॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ॥

चवैषम्याद्रागामिनां रोगाणां खप्रादिषु चक्रं॥१८॥ हृत्पद्मसन्निरन्तरसालियान्यपानादिद्विद्रावाणि तेषां वातेन निर्गतेन शादितं
संज्ञानशब्दरूपस्य पद्मनालस्य प्रणालं सच्छिद्रं तद्वत् तन्त्रीलहरी कर्णवताडवाड्जवाडवागिर्य भिन्नतत्पाचोक्तं महोपनिषदि पद्मको
शप्रतिकाशं तद्वद्यं चाप्यधोमुखमित्युपक्रम्यातस्यांते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्य
वस्थिता इति॥१९॥ मिलन्निर्वासनामयैः पद्मनीरंध्रं निविडितं सवाणुमिः हृदयैः सितं बद्धसात्म्यात्मस्वभावेन तु अं॥ चितैर्ग
नैः प्रदेशमेदैश्च मच्चितो मपक्वचितह्लं॥२०॥

रा॥म॰

गाकोष्ठगतानामन्तरसानां नादैर्ध्वनन्तेन त्वयैरेतं तत्पद्यनाडीमार्गेषु ज्ञापयद्विद्याधराध्वगमार्गे सञ्चरन्निर्वाजैरनां॥ ह्रिमात्र आकारमा
रेहमेकमात्रस्तरह्रींधर्ममात्रश्रगीतिषु येषां गीतिमात्रस्य वानसाध्यत्वादिति भावः॥२१॥ यथा अधिकः श्रेष्ठो नरः नरावयवैः संबाध
निवकाशेन रहितं देहविशालिनं इत्य॥२२॥ तेजोधातुं जठराग्निलक्षणास्य तेजसः॥ सारं तेजोरूपो हं पलेन प्राप्तः यतः समीपस्थमपि बहुतर
नाडीमार्गप्राप्यत्वाद्दूरस्थमिवायथैः रात्रौ अर्कं रुक्प्रोतिनद्धता॥ तथा च श्रुतिः॥ तद्देवब्रह्मदीप्यते॥ अथैतन्म्रियते यदाहित्यो दृश्यते
॥ अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चंद्रमसमेव तेजो गच्छतीति॥२३॥ तस्य तस्य तेजसः सारं तत्कुतस्तत्राह यस्मादिति॥ यस्माद्धेतोस्त्रिभु

रसनाग्रैर्नाडीमार्गविधाधराध्वगैः॥ संचरन्निर्गतैर्जैराकाशादिगुणात्मभिः॥२१॥ तद्देहं तस्य देहं यं ज्ञातो राविशो विषमो
नरो वयवैः संबाधं नरदेहमिवाधिकं॥२२॥ अनन्तरमहं प्राप्तस्तेजो धातुं तदेहं नरो दूरस्थमिव यत्ने न रात्राविद्रुमिवार्करुक्
॥२३॥ यस्मात्त्रिभुवने दृश्ये हि यस्मिँल्लोकवस्तुषु॥ सत्तां सर्वपदार्थानां जीवस्तत्र व्यवतिष्ठते॥२४॥ काये सर्वगतो जीवः स्वो
मोहः कुसुमेषु यथा॥ तथाप्योजसि किंजल्के मुखे शेषं प्रविवस्तां॥२५॥

वनस्याप्यंतर्भानादाहर्षमस्त्रस्मिँल्लोकवस्तुप्रदीपवत्प्रकाशको जीवस्तदेव परमात्मा तत्र तस्मिंस्तेजस्यवतिष्ठते॥ तथा च श्रुतिः॥ त
स्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः॥ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः॥ स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः
स्वराडिति॥२४॥ ननु स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिषु सर्वदेहगतो जीवः श्रूयते तत्कथं तेजोधाताविवसो व्यवतिष्ठते
तत्राह काये इति॥ यद्यपि सर्वगत आत्मा जीवः सकलकाये आनखाग्रं प्रविष्टस्तथापि ओजसि तेजोधातो विशेषतो वतिष्ठते॥ यथावि
वस्वतो विकासितेषु कुसुमेषु सर्वगतो पि स्वामोदः शेषं च किंजल्के रूपलक्षिते तन्मुखे विशेषतोऽवतिष्ठते तद्वदित्यर्थः॥२५॥ छ॥ छ॥

वा०टी०नि०उ०
४३९
४३७

परितः प्राप्तोऽन्तःकरणाभिमानिभिर्दैवैः परितः अन्तर्धिपिहितपुरस्थितं ॥ यथा घटादिभिः प्रच्छादनं दीपज्योतिः ॥ सूक्ष्मघटच्छिद्रप्रविष्टैर्वी
ते ॥ २६ ॥ स्पन्देन हृत्ता ॥ आत्मनि केचिदपिधाने स्थपनाधारेऽथवा नाडीति भावः ॥ २८ ॥ ततो हं ओजः सा हृत्ता न जीवोपाधिमूलं मनोमयविज्ञा
नमयकोशसंवलितमानन्दमयकोशं संप्रविष्टः ॥ तदुष्णं तनाहमामोदं इत्यादिना ॥ २७ ॥ तत्र स्थित एव सोऽहं आनंदघो दृशिनान्तवनी

तज्जीवाधारमोजस्कं प्रविष्टोऽहमलक्षितं ॥ रक्षितं परितः आप्रापितो वीतेः प्रच्छादनं यथा ॥ २६ ॥ ततो जः संप्रविष्टोऽहमा
मोदं इव मारुतः ॥ उल्लासं तु रविशीतांशुमन्मात्रमिव वा पथः ॥ २७ ॥ द्वितीयं हृत्सु संकाशो सुक्ष्मोऽङ्गलवपेलवो ॥ नवनीत
गुडमध्ये क्षीरबुद्बुदवत् हरे ॥ २८ ॥ तत्र पश्याम्यहं तिष्ठन्प्रवेशमपरं पोज्झितः ॥ स्वौजसि वचसः स्वप्रश्च विश्वमखिलं वि
तं ॥ २९ ॥ सार्कं सपर्वतं साब्धि ससुरासुरमानवं ॥ सपत्तनवनाभोगं सलोकान्तरदिक्तटं ॥ ३० ॥ सद्वीपसागरांभो
धि सकालकरणक्रमं ॥ सकल्पनाणसर्वर्तुसहस्थावरजंगमं ॥ ३१ ॥ तत्स्वप्नहर्षितं तत्र स्थिरमेव समं स्थितं ॥ वसाम्य
स्यैव निद्रांते निद्रान्तेनागतापनः ॥ ३२ ॥ अनिद्र एव किं स्वप्नं पश्यामीति समायातः ॥ परिचिंतयतः तातज्ञातमिदं आधविवो

तगुडमध्ये ॥ २८ ॥ पूर्वस्थाने स्थिवमध्ये श्रमयुक्तेपाश्रयया स्थांत्याउक्तितः स्वनत्वस्पन्दे दृस्थिते ओजसीव स्वस्थोवसने स्वीयस्व
प्रवत् दीपरस्वप्न सूक्ष्मसंवलितं विश्वं पश्यामि ॥ २९ ॥ तदित्थमेव विधानं स्थि सार्कमित्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्थिरमनादिप्रवाहस्थि
तमेव ॥ प्रति द्रुजागत्समं स्थितं ॥ अहं निद्रांते जागरे स्रातिकापेनवसाम्येव ॥ यतः निद्रान्ते जाग्रद्वसानेनागतेव ॥ ३२ ॥ तथापि
स्वप्नं किं पश्यामीति परिचिंतयता हे व्याधतनेरवदनंतरं विधिना प्रबोधवनाम या इदं वक्ष्यमाणं ज्ञातं ॥ ३३ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

राम०

किं ज्ञानं न दाहनन्विति॥ नामेति विवेकिप्रसिद्धौ॥ अस्य चिद्भानोः प्रत्यगात्मनः इदमेवं स्वरूपं काद्दशात्मक ईश्वरः॥ अम्बरात्मकं खं यद्
इति वा पट इति वा जगदिति वा जीव इति वा यथा दृश्यतां रूपमपदिशन्ति स्वयं न तु ज्ञगच्चाम्याभवति। किं नाम विकरूपं विहायनेत्याह ये
मतामिति॥ अत्यजदेवा॥ ३५॥ इदमेव स्वप्न इति जनैः कथ्यत इति॥ अथ आज्ञानं अहो॥ आ इति स्मरणे अङ्गिना॥ ३६॥ जाग्रदपि न्वतो
विमृष्टमिदमेव पर्यवस्यतीत्याह॥ चिद्भानोरिति॥ ३७॥ अनयोः परस्परदृष्टात्वमत्वमेव स्वप्नस्यानुजागरत्वमेवेत्याह स्वप्न इति स्वप्ने

ननु नामास्य चिद्भानोः स्वरूपमिदमीश्वर। खं यथोपदिश्यते यद्वज्जगत्त्वाभ्यासात्मकं॥ ३४॥ चिद्भानुर्यत्र यत्रास्ति तत्र तत्
त्रैव निजं वपुः। पश्यत्येषु जगद्रूपं व्योमतामेव चात्मजं॥ ३५॥ अहो न्वेवेदमाज्ञानं यदिदं स्वप्नजागरात्। कथ्यते
स्वप्न इति स्वचित्कचनमात्रकं॥ ३६॥ चिद्भानोर्यत्स्वकचनं तल्लिं चित्स्वप्न उच्यते। किं चिद्वजाग्रदित्युक्तं जाग्रत्स्वप्नेतु नहि
धा॥ ३७॥ स्वप्नः स्वप्नो जागरायामेष स्वप्ने तु जागरा। स्वप्ने जागरैवेति जागरैवास्थिता हि धा॥ ३८॥ चेतनं नाम पुरुषः
सम्मतेषु शान्तेषु पि। शरीरेषु महाबुद्धे कथं केस्य कदाम्मतः॥ ३९॥ तच्चेतनं स्वमेवात्तिस्थिते तत्र देहवत्कचत्। अनन्तमवि
भागात्मप्रतिघात्मकं॥ ४०॥ स्वभावस्याप्रतिघस्य नित्यानतो हितात्मनः। परमाण्वोऽभिदास्त्यास्यमज्ञाजगदिति स्मृतः॥ ४१॥

तु जागरायेषः स्वप्नस्य स्वप्नस्य च दृष्या जागरेवेति यदा स्वदृष्या दृश्यते तदा जागरैव हि धा स्थितेति पर्यवसन्नमित्यर्थः॥ ३८॥ ज्ञान
नु मरणान्तहि स्वप्नजागराभ्यामतिरिक्तं किं स्यात्तत्राह चेतनमिति नास्त्येव मरणं नाम किंचित्॥ यतः पुरुषश्चेतनं भावेस्तु ३८॥ चिन्मा
त्रमेव सचानेकशान्तेषु शरीरेषु मतेषु पि कदाम्मतः क्वस्मृतः। कथं मृतः कुत्र धापितमसिद्धेरित्यर्थः॥ ३९॥ अभ्युपेत्य शरीरं तत्मर
णं चेदस्तु केवलं तत्तदुभयमपि नाशीत्याह तदिति॥ प्रतिहन्यत इति प्रतिघाः मूर्ताकारः न विद्यते यस्याप्रतिघात्मकं चेत
त्येवेत्यर्थः॥ ४०॥ तत्र प्रतिघात्मना स्वभावः तादृगात्मनश्चिदाकाशस्य परमाणोर्मज्जा सारस्वरूपं प्राग्ग्वेहेवजगदिप्यपिस्मृतः॥ ४१॥

वा.री.नि.उ.
४५०
४३२

मज्ञात्वमेवोपपादयति चिद्योम्न इति। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तलक्षणाः अवस्थाः॥४३॥ प्रथमतृतीयप्रश्नौ समाहितौ द्वितीयप्रश्नं समाधत्ते निवृत्त इति। बाह्यनेत्रजागरतो। जाग्रत्प्रथमकर्मोपरमे निवृत्त स्वप्नवत्स्वरूपमेव बाह्यसंस्कारानुरोधेन बाह्यः स्वप्रसर्गोऽयमिति विद्धाकचानविद्धि वर्जितेनेव वेत्ति॥४३॥ यदा वित्तं बाह्योऽनुस्वप्नं रावकं रूपं जाग्रत्स्थितं कचितं यदा अंतस्थं वित्तं तदा अयं

॥चिद्योम्न उदरे मां ति सम सत्त्वानुभवापावः॥ तथा यथा वयवित्तो विचित्रावयवापावः॥४३॥ निवृत्तो बाह्यनेत्रजावो जीवाधारेतद्धि स्थितः॥ स्वरूपं स्वप्नप्रसर्गोऽयमिति वेत्ति विद्धाकचान॥४३॥ बाह्योऽनुस्वप्नं हि जीयच्छहितं कवितं स्वकं॥ स्वरूपश्यति जीवोयमंतस्थस्वप्नदृश्यधि॥४४॥ घोः स्मा वपुरन्कारं पर्वतः संहितो दृढः॥ सत्ता जीव इत्यंतर्वा हि क्रोकात्मकः स्थितः॥४५॥ अर्कोऽर्कबिंब संस्थोपि यथैषापि स्थितत्विषा॥ तथा जीवो जगद्रूपो बहिरंतश्च संस्थितः॥४६॥ अंतः स्वप्नो बहिर्जाग्रत्स्वेवेति वेत्ति चेतः॥ विद्धात्मकोयथा स्वं तमुद्यन्ते वासनाः॥४७॥ अधोघोयमदाघोयमपि जीवो हि स्यावदन॥ हितं संकल्पयन्हे जगत्सत्यमेव हि सुर्पया॥४८॥ अंतर्मुखोंतरात्मानं बहिः पश्यन्बहिर्मुखः॥ आलो जीवो जगद्रूपं

जीवः स्वकं रूपं स्वप्नदृश्यमिपश्यति॥४९॥ चतुर्थपंचमप्रश्नयोः उत्तरमाह घो इति॥ एकात्मक एव जीव बहिरंतश्च घोः स्मेन्यायालक्षं पश्यतः॥४५॥॥४६॥ अनंत एव सर्वात्मना ताप एव तावि कुर्वान पाथ्रपरिज्ञानादे वमुच्यन्ते इत्याह अनेनेति॥ यथा स्वं तं यथार्थास्य श्रिका सेद पदि याकने याबासनः समुच्यन्ते॥४७॥४८॥ अंतरात्मानं स्वं अंतर्जगद्रूपं पश्यन्स्वप्नः॥ एवं बहिर्जगद्रूपं पश्यन्जाग्रत्स्वरूपमे या स्ते ते एव वास्यवमुजाग्रती॥४७॥४९॥

रामं०

प्रसंगात्स्फुटमितुरीयत्वमपदृश्यमप्याह इवीजा॥ इतिजाग्रत्स्वप्नेतत्त्वनश्चिंतयतोमे स्फुटं किं स्यादित्यविंतालक्षणामतिर्जाता॥५०॥
हरपदृश्यामम किमहं चिरं तु स्थितिनिश्चितस्थिष्ठामि इतिअंतर्यासंवित्तिः श्रामरूपाताव त्स्फुटकं तद्व्यत्येत्यर्थः॥५१॥ चिंतयास्वभावेवि
द्रनमिव्यक्तौघयादिवस्तुउत्वमाशंक्य विशेषतोऽहंतयास्मि विहितत्वेपिनखकेशादिवत्साम्यतोविहितत्वाहिहितावहितात्मकंतत्स्फुट
नजडंजडंचैवचेतनात्मनितन्ताहिणिस्फुटनीत्याहनखेति॥५२॥ जाग्रत्स्वप्नस्यपेनश्रमातेर्तोस्मिमम विशेषसंवित्याकिंकंविकासे

इतिचिंतयतः किंस्यात्स्फुटमितिमेमतिः॥ जातात्तेनस्फुटस्फुटंशामन्वेषमहसुप्तः॥५३॥ यावत्किंस्वपदृष्टांतस्फुटसी
तिष्ठाम्यहं चिरं॥ निश्चितइतिसंवित्तिःश्रामान्नान्यत्स्फुटकं॥५४॥ नखकेशादिदेहेस्मिन्विहिताविहितेयथा॥ नजडंचज
डंचैवस्फुटंचेतनात्मनि॥५५॥ संविन्याकिंश्रमातेर्तोस्मिशांतमासेविमानसं॥ इत्येकपरिणामत्वान्नान्यत्स्फुट
कं॥५६॥ एतान्नि द्राघनंजाग्रत्यपिसंभवतिस्वतः॥ नकिंचिच्चिंतयाम्यास्वेशांतइत्येकरूपकं॥५७॥ एषावस्थायदायातिघ
नतामुन्यतेतदा॥ निद्राशब्देनतन्वीतुस्वप्नशब्देनकथ्यते॥५८॥ स्फुटमितिनित्यतुरीयान्वेषयामहं॥ एहेतःकर्तुस्फु
टोपुत्रः परमयाधिया॥५९॥ यावद्रूपंतुरीयस्यकिंचनापिनलभ्यते॥ सम्यग्बोधाहतेस्फुटस्फुटाश्रकाशात्मसोयया॥६०॥

शांतेआसेइतिसंकल्पेवगाढनिद्राकारैकपरिणामत्वमेवस्फुटकंनान्यदस्तीत्यर्थः॥६१॥ जाग्रत्यपिस्फुटरूपेस्तत्स्फुटकंविं
तापरित्यागदशायांसंभवतीत्याह॥ एतदिति॥६२॥ नितरांदृढोनिद्रेतिस्फुटत्वमास्फुटाहिखनिद्राशब्देनोच्यतेतन्वीईषद्विस्तेया
कारेयाशिथिलातुस्वप्नशब्देनेत्यर्थः॥६३॥६४॥ तुरीयस्ययावत्स्वरूपंतुसम्यग्बोधाहतेनलभ्यते॥६५॥ ६॥ ६॥ ६॥

अतः सम्यग्बोधस्य तुरीयं तत्र हि विलीन विश्वमात्रं निकम विलीनत्वं यथास्थितं भवतीत्याह यथास्थितमिति ॥ यथा अत एवाव
स्थात्रयं तत्रांतर्भूतमित्याह अत इति ॥ यथास्थितेन जगज्जालसहितं यथास्थितं ॥५॥ जगत्कारणाभावात्तत्र लिंगं तु न लेवे तं जगत यथाव
स्थितमिति बोधस्य वसद्भावः तुर्यतेत्यर्थः ॥६॥ न देव पुनर्वर्ण्यपल्लवसंहारेति असंभवादिति ॥ संभवी जगतः कारणानाम सद्भावेन प्रत्य
संभवः सर्गः किंचन द्वितीयं न जायते ॥ किंतु चिति जगदाकारवेदनेनैव सर्गसंवित्स्वयमेव गृहितायथा असंतु नीदृश्यता तद्वत्यर्थः ॥८॥

यथास्थितमिदं विश्वं सम्यग्बोधाद्विलायते ॥ यथास्थितं च भवति न च द्वितीयते ॥५॥ अत एव मो जागरा च स्तु पुंस्तुरी
यकेऽस यथास्थितम स्तीदं न तं न नास्ति च किंचन ॥५६॥ कारणाऽजो गतं पन्ने न कुसेत्स्वं स्वस्थितं ॥ जगत यथा तत्र सं
बोधस्यैव तुर्यता ॥६॥ असंभवात्संभवकारणानां न जायते किंचन नाम सर्गः ॥ चिद्वेतने नैव हि सर्गसंवित्स्वयं गृहिता
द्वत्तां तु नेवा ॥७॥ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयवर्णनं नाम सप्तत्रिंशोत्तरशततमः सर्गः ॥१७॥
तापस उवाच ॥ गंतुमेवं विचार्याहं तत नक्तं दिवे कं जाग्रत्स्वप्नत्वेन मान्द्येन सौरभेणेव सौरभं ॥१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

इति श्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे सप्तत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३७॥ मेलने द्विगुणं विश्वं प्राणि जीवस्वजी
वयोः ॥ एकत्वेकं मयादृष्टमित्याह द्विगुणितेत्यतो ॥ एवं जाग्रद्द्वितु पर्णजाव स्थानत्वं विचार्य तत नक्तं दिनं रमहं तस्य प्राणिनः ॥ संवि
दविदाभास लक्षण जीवेन सह एकतास्वीभावं गंतुं प्रवृत्तः ॥ यथा चोतं पुष्पितसहकारसंबंधि सौरभं वायुना पमाकरेनीतं आ
न्द्येन मन्दोमन्देन वायुस्थ सौरभेणोव तं गंतुं प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥१॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

रामं०

अहंतस्य प्राणिनश्चैतन्येन चिदाभासमवेक्षते तन्मायागुणैर्जीवो धातुं यावद्व्याप्नोति तावदध्यात्ममहीयधासमस्तेन्द्रियलक्षणायासंविदाबा
ह्ये संवित्तौ बहिर्मुखव्यापारे बलात्प्रवर्तनमित्यर्थः॥२॥ ततोऽहंता ब्रह्माण्डे प्रवृत्ताइन्द्रियसंविदन्तः प्रवर्तयन्ती प्रबलसंविदा बलान्नि
गृह्णन्ती प्राणादौ तत्परिप्रसृता वा तत्क्षणं प्रसृतवांस्तत्रैव छेत्तमोहत्वेन लिंगे शरीरे॥३॥ एवमुपाधिमायाशिद्वारा अहं यावत्तस्य प्राणिन
श्चिदाभाससंविदमेलनेन यत्परिणाममिता वत्कालमध्ये सर्वभुवनं तद्वासनामहत्त्वेनोभयान्तः प्रतिभासत इह हि गुणितत्त्वमेव प्रपंचय

यावत्तत्त्वेन तत्र स्यात्तमोधातुमन्यजं॥ प्रवृत्तं बाह्यसंवित्तौ समस्तेन्द्रियसंविदा॥१॥ संविदं संविदागृह्य तस्मात्स्यान्तरपिप्र
णात्॥ अहं प्रसृतं वा तत्रैव लिंगे तु देहे भासि॥२॥ तस्य विदितेऽपि वा यथा यावत्परिणाम्यहं॥ भुवनेषु द्वयं तावत्सर्वं हि गुणि
तं स्थितं॥४॥ हि शोहितं गुणितं॥ यथा जालपतत्संपतावुभौ भमंडले हि संपन्नेह वैवावीसमुच्छितै॥५॥ वहन्प्रति बिंबे हर्षणाप्र
तिबिंबितं॥ यथाभानं तथाभाते मिश्रिते नेजगत्स्थिते॥६॥ तैलवद्भाति कोशस्थं यद्वेतन तिलद्वये॥ तस्मिन्जगद्वयं तत्र तथाभा
ति विमिश्रितं॥७॥ संविद्धितयकोशस्थे मिश्रिते अप्यमिश्रिते॥ नेऽभेजगतो भाते समे क्षीरजले यथा॥८॥ निमेषाद्दृष्टमा
त्रेण सातत्स्वविन्मयजातः॥ सर्वलेवाम्पतांनीतापरिमितेव संविदा॥९॥ तेनत्वेतरेणवस्पर्शेनेवलिंकासदिनाघातेन
मोऽस्ले स्वेवधर्मलेखेव वार्णुचा॥१०॥६॥

तिरिश्वाद्व्यादिना॥ यथा जेव मिश्रितेन जगत चित्तं हि गुणत्वेनोपवितं॥ छायतचेतन तिलद्वयेन तैलवद्बुद्धिकोशस्थं भाति तस्मिन्संवलि
तोपाधिस्थचिदाभासद्वये द्विगुणीभूततत्तज्जगत्तथा विमिश्रितं भाति॥७॥ वासनानाममिश्रणात् अमिश्रितं॥ यासा ते त्राणि विदाभा
ससंवित्तस्संविदापरिमितपरिच्छिन्नैव आत्मतां एकात्मतां नीता उपाधिद्वये कारणत्वेन मर्थः॥९॥ आत्मतानयनेहेतुर्नानात्वोक्तिरि

तत्रवासनानामप्येकीकारेणासंविनेशयंति कैवल्येन साद्धिगुणीभूतं जगदप्येकतां ययौ॥११॥ एवंविवेकं पूर्वापरविमर्शनिजस्य प्राणिनः संकल्पानुसारिणी स्थितिं गतः प्राप्तः॥१२॥ अहं तत्र तेन चित्तेन प्रेर्येव नभोऽगं वा तं शब्दादि विषयमालोकमस्तद्द्वयमन्यत्र ने वतस्य तान्ग्रघचहारलक्षणं दिनाचारं अभुंजि अभुनजं अनन्भव मिति यावत्॥ कतेन चित्तं णद्रं द्रसः॥१३॥ ततः अ सो प्राणी

स्कल्पेनासुसं विनेर्य योमे जगदेकतां॥ तद्विधि विबुधैः द्रः स्तु तस्मै देकतामिव॥१०॥ ततो मे तच्चित्तं जिस्य स्वस्य विवेकमनुद्भूतः॥ अलीमतः स्वसंकल्पमतः संकल्पस्थितिं गतः॥११॥ तच्चित्तं प्रेर्येव ततो वायुमालोकयं ततः॥ अभुक्तिनोदिनाचारं ततद्द्वयमत्यजन्॥१३॥ ततो य दृष्ट्यै वासो दानेनिद्राकुलोऽभवन्॥ पयः स्वापमिवापीयं योऽध्नुक्तान्न सुष्ठु सः॥१४॥ प्रस्तानेदिग्निकुंजेषु रूमालोकक्रियां करो॥ संजहार बहिर्ज्ञित्वं स्वापमर्को दविंयथा॥१५॥ सह चित्तेन तालस्य समस्तेद्रुपद्रवः॥ तत्को रामिविज्ञं छाना कूर्पस्येवांगसंध्यः॥१६॥ मुद्रितान्दृष्याकारा तन्त्रा संस्कारादयः॥ लोष्ठरूपा मतावेव लिपिकर्मार्पिताइवा॥१७॥ अहंतच्चित्तं प्रेर्येव सद्द्रसोऽन्नमपत्स्थितः॥ तच्चित्तानुविधायित्वान्ततद्द्वयमाविशं॥

अन्नं भुक्तापयः प्रापीयत्तु अन्तस्समः सनयद्दृष्ट्ये वनिद्राकुलोऽभवत्॥१४॥ निद्रां समेतेन्प्राणः किं मकरोत्तत्राह प्रस्तमिति॥१५॥ ततः किमासीत्तदाह सहेति॥१६॥ वकुराद्यो मुद्रिताः॥ संततः दृष्यपछाकया आसन्॥ मतोमयो आईषद्धिलोष्ठरूपाः॥ लिपिकर्मार्पिताइवचनिर्व्यापाराआसन्॥१७॥ अहमेपितच्चित्तानुविधायित्वात्तच्चित्तं प्रेर्येव सहतो दिद्रियगोष्ठकानिप्रकाते तन्नाडीमार्गेणान्तद्द्वयमाविशं॥१८॥ छ

तल्पवत्कोमले ओजसि प्रागुक्ते तेजोंतस्थे आनंदमयकोशे ॥ ध्यानदांनीय हासमानाख्यो वायुः सुषिरास्तु सच्छिद्राः स्रवयि नाडि
षु सूक्ष्मेनान्नपानरसविकारैर्बहुलपात्रतत्र निरुध्यमानो बहिर्न निर्यात्येव तथापि सूक्ष्मतरमार्गतया यानि संचरति च ॥२०॥ यदे
वं सुषुप्तिर्भवति तदायं प्राणः सेंद्रियं चित्तं किं करोति तदाह यदेति ॥ यदैवं भवति तदाह यदेति ॥ यदैवं भवति तदा प्राणः तदात्म
कोयः ॥ एकः अद्वैतः संप्रसन्नआत्मा तन्मात्रपरः सन् तत् हृत्पुरीतति प्रविश्य सह स्थितं ॥ एतत् चित्तं प्रसित्वा अप्रधानीकरो
ति स्वाधीनं करोति तत् कुतः स्वार्थस्वभावतः स्वः प्रत्यगात्मा स एवार्थः परमार्थः पुरुषार्थश्च तत्स्वभावतः ॥ तत्स्वभावमात्रेणापरिग्रे

संतत्यबाह्यानुभवं मनरेवत्तोजसि ॥ क्षपयामन्त्यमवंस्प्रत्यं सुषुप्तं तत्स्यकोमले ॥१९॥ सूक्ष्मान्नपानबहुलैर्नाडि
डास्वति नाडिषु स्रास्तु षिरास्वेव वा वायुर्न निर्यात्येव याति च ॥२०॥ यदा तदात्मकात्मैकपरात् हृत्सरःस्थितं ॥ अप्रधानी
करोत्येव तच्चित्तं स्वार्थस्वभावतः ॥२१॥ स्वार्थमात्रो घनः स्यात् परस्पंदनकं स्थितं ॥ क्वचित् स्वार्थसत्तायामेतदेवं वपु
षितः ॥२२॥ राम उवाच ॥ मनः प्राणवशादेव मनुते किं महामुने ॥ स्वरूपं मनसो नास्ति तस्मात् केवलं च किं ॥२३॥ छ ॥

वलक्षणास्तु खविश्रांतौ प्रसक्तत्वादित्यर्थः ॥२१॥ अतः स्वार्थप्रसक्तेस्तथापि मन इंद्रियादिपरकार्यमपि कुतो न करोति तत्राह
स्वार्थेति ॥ यतो निरतिशयानंदरूपस्वार्थसत्तारूपायां सुषुप्तौ तत् स्वनिरतिशयानंदवपुः कश्चित् न विक्षेपदुःखलेशोपीत्यर्थः
॥२२॥ प्राणश्चित्तं प्रसित्वा अप्रधानीकरोतीति यदुक्तं तत्र रामः शंकते मन इति मनश्चित्तमित्येकमेव हे महामुने मन इदानीमपि
प्राणवशादेव मननादिव्यापारान् करोति तथा च तथा हि प्राणेनाप्राधानीकृतेन मनुते न हि इदानीमपि किं मनुते ॥ यस्मात् प्राणाद
न्ते मनसः स्वरूपं नास्ति तस्मात् केवलं प्राणविनिर्मुक्तं किंचित् किंचिदित्यर्थः ॥ चकारः पूर्वप्रश्नसमुच्चयार्थः ॥२३॥ छ ॥ छ ॥

अधिष्ठानसन्मात्रान्यपक्षरणे देहप्राणादिजगद्रूपं किमपि नास्ति। तदेव पक्षरयोस्तु तत्तया सर्वमस्त्येव तत्र प्राणपक्ष
तं मनएवं नास्तीत्यस्यं ज्ञेनयाशंकितमित्याशयेन वसिष्ठउवाच मा हृदेहइत्यादिना। यतो मनसः कल्पनात्मेदं वपुः अतो मनःएव
कृतं वपुनास्तीत्यर्थः॥ २४॥ एवं चित्तस्यापि चेत्यार्थनिरूपणत्वात्तेन चेत्यार्थाभावेन तत्स्यपक्षे तं स्वरूपं नास्तीत्यपि स्तुच च मिथ्याहन्तेति
॥ सर्वं सर्वं चेत्यं तत्त्विरूपकमिति चेत्तत्राप्याह सर्गादाविति॥ २५॥ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्तत्त्वतया सत्तोक्तो मुनआदिसर्वविलअस्येवे

श्रीवसिष्ठ उवाच। देहः स्वेहनात्मैव स्वानुभूतोप्ययं न जः। मनः संकल्पनात्मेदं वपुः स्वप्नगिरिर्यथा॥ २४॥ न चित्तमपि ना
स्त्येव चेत्यार्थाभावयोगतः। सर्गादौ कारणाभावाद्धयात्तु मन्निहेतुतः॥ २५॥ अतः सर्वमिदं ब्रह्म शान्तं च सर्वात्मकं परं ततम्।
विश्वमिदं विश्वरूपस्यैव च यथास्थितं॥ २६॥ अस्ति चिन्नादि देहादि न द्वैतं वचनादिकं। पादहस्तादि दृश्यमेतदस्माकं विष
येन तत॥ २७॥ यथेदं त्रिजगद्भ्रमयत्यति विविधात्मकं। अत्र ते राजपुत्रत्वं वर्ण्यमानं क्रमं शृणु॥ २८॥ अस्ति चिन्मात्रम
मलमनन्तं नाकाररूपि यत् सर्वं हा सर्वरूपात्मनन्तगम्लचद्रूपता॥ २९॥ सर्वं चित्तान्तुते नेदं मनस्तत्त्वं चेतितं स्वतः॥ रूपमस्य
जनास्तु कुंतु द्माधिविचर्तितं॥ ३०॥ मनस्तात्कल्पितं तेन यद्दे सरथामात्मनः॥ तदेतत्प्राणपवनं विद्धि वेघविहंवरा॥ ३१॥
प्राणानैषायथातेन कल्पितेवानुभूयते॥ तथैवं द्विपदे हादिदिक्कालकलनादिव॥ ३२॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

त्याह अतइति॥ २६॥ चित्ते देहादिसर्वं अस्तियन्तस्तत्ते दिद्धान्तद्वैतैव॥ अस्त्यत्रविदं तु स्पन्दचित्तदेहादिपाद्भूततस्माकं तत्तविचि
हं विषयेन॥ २७॥ हे राजपुत्र राम यथाद्दं त्रिजगद्भ्रमेवतस्मावर्ण्यमानं अध्यारोपादिक्रमेण स्फुटं विमर्शः॥ २८॥ तत्राधिष्ठाने मा
हे निर्दिष्टानि अस्तानि॥ २९॥ जेनेदं मनस्तत्त्वं प्रथमं चेतितमध्यारोपितं तेन चाधिष्ठानस्य नान्यथाभावइत्याह रूपमिति॥ ३०॥ स्मरण
संचरणं॥ ३१॥ ३२॥

रामं॰

॥२२॥ उत्थापितः सर्वशक्तिरनन्तः आत्मनि कामनः शक्त्या यथास्थितं पूर्वं सिद्धमेवेति यत्र जागरे स्वप्ने वा स्वमेव तत्पारूपं ब्रह्मत्वमनुभवति ॥२४॥ संकल्पात्मकं मन एव कार्यं ब्रह्मलेन यथा मरुदादिलोकान्न्यच संकल्पयति तथैवानुभवति ॥२५॥ बाला बालं बालानमिथाप्यहं शान्तसिद्धं ॥२६॥ ननु हे राम स्वपुरे वेतनाम्न आद्यः नापुरुषः प्रथमं प्राणि प्राणवान् चेतसे वहतः नेपादे हीहनस्तथा त्रिभुवनीकृतन वा स्वतन्त्र विकल्पितपुरीषु स्वदेहेषु सर्वेऽपि स्वप्नेषु नभनं तदेव निदर्शनी कार्यमित्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षट्त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३६॥ प्राणादपीह चित्तस्य प्राधान्यमिह वर्ण्यते। मुनेः सुषुप्तस्थानस्य सा सोमलयेभ्॥

इति विश्वमिदं विश्वं चित्तमात्रमखण्डितं ॥ चित्तं तु चित्यं ब्रह्मतस्माद्ब्रह्मेदमाततं ॥२३॥ अनाकारमनाद्यन्तमनाभासमनामयं ॥ शान्तं चिन्मात्रसन्मात्रं ब्रह्मैवेदं जगद्वपुः ॥२४॥ सर्वशक्तिपरं ब्रह्म मनः शक्त्या यथास्थितं ॥ यत्र तत्र तथारूपं स्वमेवानुभवन्त्यलं ॥२५॥ संकल्पात्म मनो ब्रह्म संकल्पयति यद्यथा ॥ तत्तथैवानुभवति सिद्धं बालमीदृशं ॥२६॥ प्राणीकृतः स्वयमयं ननु चेन सात्मा हे हीकृतस्त्रिभुवनीकृत एव नाघः ॥ हे हीकृतः स्वपुरे वपि शिकृतश्च स्वप्नेषु कल्पितपुरीषु नभस्तमेतत् ॥२७॥ इति श्रीवासिष्ठरामायणे निर्वाणप्रकरणे चित्तसर्वात्मकताप्रतिपादनं नाम षट्त्रिंशोत्तरशततमः सर्गः ॥१३६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा ॥ आसत्सत्त्वं सद्वा तत्तथा तत्स्य तिष्ठति ॥१॥ तेन संकल्पितः प्राणः प्राणो मे गातिरित्यपि तन्न भवामि विना तेन तेन तत्तन्मरायणं ॥२॥ श्रीरामचन्द्राभ्यां नमः ॥ श्रीराम राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च विस्तरात् ॥ चित्तस्य सदैव प्राणाधानत्वमस्तु पेत्य यथा रोपक्रमे प्राणस्य प्रमात्रैव जायतत्वप्रयोगभयप्राधान्यं सुषुप्तेनु प्राणस्यैवेत्या शयेन रामप्रश्नः समाहितः ॥ इदानीं प्राणादिसर्वजगन्निर्माणो चित्तस्यैव स्वातंत्र्यसावा न्यं सुषुप्त्यादिरभेकालेनु क्रान्तत्वाद्यापरि तुमसमर्थमिति स्वविश्वात्पर्यमेव चित्तं प्राणप्राधान्यमंगीकरोतीत्याशयेन तत्समाधानमुपक्रमते चित्तमेवेत्यादिना ॥ असदे अलीकं सत्तव्याव हारिकं सदसत्प्रातिभासिकं ॥ तस्य चित्तात्मनः ॥१॥ गतिः महीयसर्वव्यवहारनिर्वाहकः ॥ तेन प्राणेन विना नभवा मि न तिष्ठामि इत्यपि कल्पिते तेन हेतुना तच्चित्तं तत्परायणं प्राणाधीनमुच्यते ॥२॥

स्वप्नमनोराज्यादिप्रसिद्धदेहे साधनाभावेपि मनोव्यापारदर्शनाद्विनातेनन भवामीति॥ संकल्पस्यव्यभिचारमाशंक्याह अहमिति
॥३॥ यत्रयत्रतेनमनसा प्राणेनसह वपुः कल्पितंतत्रतत्र तत्प्राणाद्युदितं पश्यति॥४॥ प्राणादेहकल्पनानंतरं अहं भूः पा॰ का॰ हाविप्रा
णादेहाभ्यां विनाहं तेनन भवाम्येवेत्यन्यदेहादिनिष्प्रपंचवान् जीवो भवति विनष्टि मात्रस्वभावस्तु देहादिनिष्प्रपंचवान् भवति॥५॥

अहं कतिपयं कालं ननु प्राणविनाकृतेनान भवामि पुनर्न नं भवाम्येवेति कास्थितं॥३॥ यत्रतेनांगतत्रतत्प्राणेना
शुद्धरूपाद्वपुः॥ उत्तिष्ठत्यपि मनो मायापुरस्थितानंतं॥४॥ नभवाम्येव भूयोहं प्राणदेहविनाकृतः॥ देहादिनिष्प्रपंचभासि
तं विनोभवति नो पुनः॥५॥ देलादितं नु संदेह तु: स्वमा लोकु निष्प्रपंचविकल्पेनेव मस्येतत्प्राणान्यायेन यास्यति
॥६॥ यस्मायमहमित्यस्तितस्यतन्नोपप्राप्यति॥ वर्द्धयितात्मविज्ञानं केन विज्ञामहेतुना॥७॥ नान्यत्र प्रयतेसा
नंमोक्षोपायविचारणात्॥ अतेन स्वान्मप्रयत्नेन मोक्षोपायो विचार्यतां॥८॥ किलाहमिदमित्येवनाविद्याविघ्नतेक्तवि
ना॥ मोक्षोपायाः हतेनेकुतष्टिरयतेस्यतः॥९॥ एवं यन्मनसाम्यस्तमुपलब्धं तथैवतत॥ तेन मे जीवितं प्राणाः इति प्राणेम

अतएवात्मविचारजात्मदेहप्राणानात्मानात्मनिस्सारःविपरीतदेहादिनिष्प्रपंचस्ययथार्थदेहादिनिष्प्रपंचविनाअतिदृष्टेनेदिमाहदेलादिथि
तमिति॥ एवं देहतदंस्थतभूनिज्ञानंतत्वज्ञानाद्ध्यानविकल्पेनन यास्यति॥६॥७॥ देहतदतत्वज्ञानेत्वयंप्रपच्चोपायप्रमाहना
न्यत्रेति॥ ८॥ अहमिदमितिदिधैवाविद्यतेन्योतिशेषः॥ अपनेक्षपरा कृतिः॥ ९॥ मेममप्राणाः एवजीवितं परमप्रेमविषयं स्वरूप रामः
मित्येवंयन्मनसाः स्मम्यलं ध्यनेस्मादितो॥ प्राणेप्राणाधीनतयामनः स्थितं॥१०॥

एवं देहाधीनत्वाम्मनसो लीनत्वाह देहदिति ॥ देहे हृत्स्थे प्राणोपगते तस्मिन्प्राणगते प्रपश्यन्मनः अन्तद्वत्मनस्तु विवेकं वान प्रपश्यति ॥११॥
अतएव प्राणनिरोधाभ्यासं विना नात्मज्ञानोन्मुखी भवतीत्याह यदेतितस्य मनसई हि तेषु अग्र ॥१२॥ तत्कुतस्तत्राह एतेदिति
॥१३॥ तदपि कुतस्तत्राहदन्तीति ॥ इति एवं परस्परानुरञ्जितस्वभावे प्राणमनोरूपेण परमात्मना आदिसर्गे आत्माचेतितः संक
ल्पितः ॥१४॥ परेपदे अरूढानामस्मुत्पन्नानां मनः प्राणशरीरेन्द्रियाणां देहेषु देशकालक्रियाद्रव्यैरधिगताः व्यवहाराः प्रवर्तन्ते
॥१५॥ तत्र प्राणमनसी पावत्कालं साम्यात्स्वकर्म कुर्वतीति ष्ठतस्तावत्समो व्यवहारो ऽतः यदाव्यवः प्रवर्तते यदा प्राणाइद्रियप्र

देहे सौम्ये स्थिते प्राणे मनो मनवद्भ्रमे ॥ हृत्स्थे प्राणगते तस्मिन्प्रपश्यन्त्यात्मन्यपश्यति ॥११॥ यदास्वकर्मणि स्पन्दे
व्यग्रः प्राणो भवेत्तदा ॥ तदा हि तेन व्यग्रः प्राणो नात्मा धामी भवेन्नात्मा ॥१२॥ एते हि प्राणमनसी त्वन्योन्यं रथसा
रथी ॥ केनाम नानुवर्तन्ते रथसारथिनो मिथः ॥१३॥ इत्यादि सर्गे स्वात्मैवेचेतितः परमात्मना मे घाघापि नियत्निर्बु
धानां निवर्तते ॥१४॥ देशकालक्रियाद्रव्यैर्मनः प्राणशरीरिणाम् अर्थान्यधिगता देहे हे अरूढानां परे पदे ॥१५॥ एवं प्राण
मनसी साम्यानुवर्तनी कर्मतिष्ठतः वैषम्याद्धि पर्मचैकं शान्तावातेषु स्तुस्मता ॥१६॥ यदाहारादिरूढस्तनाडिषु का
पि विंडितः ॥ शांतमात्मिनडः प्राणकहोदेतिस्तेषु सत्ता ॥१७॥ नाडीषुच्चात्मवेपूर्णा स्त्वपाहीणास्तु चात्मसा नित ॥ निः
सं इह तिष्ठति प्राणास्तदादेति स्तुषु सत्ता ॥१८॥ नाडीनां महरूपत्वापूर्णत्वाद्वा व्रणोदरे ॥ क्वापि प्राणो स्थिते लीने निःस्प

न्दनादुपरतो वैषम्यं भजते ॥ तदा विषमस्थ प्राणस्य एकं केवलमानसं व्यवहारं प्रवर्ततेः एतेच मनसि सर्वविक्षेपशान्तुपल
क्षितास्तुषु सत्ता प्रवर्तत इत्यर्थः ॥१६॥ कदा पुनर्मनः शान्तं भवतीत्याह यदेति ॥ आहारे रसादि पद्यमिताहि भिन्नानाडिषु रूढस्अ
तीषु पिंडितः प्राणो यदा जडो मदसंचारो भवत्या क्रान्त्यालेन दा मनः शान्त्यास्तु षुतनोदेति ॥१७॥ कुधितादिनाम पित्रमात्सु षुसौनि
मितमाहदीणास्तु वेति ॥ मई नादिनानाडी माईव मपि स्तुषुप्तिनि मितमित्याह नाडीनामिति ॥१८॥ एवं शरहृतनरारूपधरादिपूर्ण

एवं रामप्रश्नोत्तरप्रासंगिकं समाप्य वसिष्ठः प्रस्तुततापसोक्तिमेवावलंबते अथेत्यादिना॥ समाधिमाहारपरित्यक्तमिथःसनस्तुषु
प्तघननिद्रस्तुरमवहितितिप्रगुप्तमानुवादः॥२०॥ गुणीमस्तस्यस्वीतं मः॥२१॥ जनः प्रस्य प्राणिन उदस्थे अंधसि अन्ने जीर्णजाते सति
॥प्राक्तनेनैसर्गिकेन नाडीमार्गप्राणसंस्थितेसंचरमाणे सति॥ गत्य प्रविर्मकेलिकतरिते: जन्तुनां अल्पानां॥२२॥ ततस्तादीपस्वप्नप्रपंचो
मया दृष्टस्तत्राह स्वप्न इति॥२३॥ तो पुनर्मलयकालकृत्स्नभ्रान्तिवैष्णवस्य हिते न महांतं प्रमाणं अयं वानदंम एव विशिनष्टि वि

तापस उवाच॥ अथ यस्य प्रविष्टोऽहं हृदये सौम्य कस्यचित्॥ सुषुप्तघननिद्रालुराहारपरित्यक्तमानायः॥२०॥ तेन साधं समं तत्रा
स्थितेनैकतां गतः॥ सुषुप्तनिद्रास्तु घनां गुणीमस्तोऽनुमतवानना॥२१॥ ततोऽथस्य जीर्णे तन्नाडीमार्गे स्फुरे स्थिते॥ प्राक्तनेसं
दिते प्राणे सुषुप्तं तनुतां ययौ॥२२॥ सुषुप्तेन तु तां याते स्वप्नादिविनिर्गते॥ अपश्यमहमत्रैव भुवनं भास्करादिमत्॥२३॥ त
द्रूपं पूर्णं चोत्पेन पूर्णमाणमहं भसा॥ स्थितोऽनेन कल्पाग्रौ रसं कंचनरंगिणा॥२४॥ सोऽथ सर्वं तत्र रेराम महावनीवि
रावि पाव हृद्वनालीतरागधर्मान्नितोन्मलिताग या॥२५॥ एवमेवावस्थार्पितलोकाः स्वं स्वं के:॥ पूर्णेन पूरितः प्रो
ढो: स्वपुराद्रिमहार्णवैः॥२६॥

मुक्तेनैवेति॥ कल्पाग्नेर्मुसलप्रमाणधाराहृत्यादिर्युक्तेन अथ स्यक्तेन रवराक्षो मिथ्यात्वधीनी सर्वत्रानुवर्तनीयः॥२४॥ वहंतीया
वनालीनलक्षणान पयजणसम क्रान्तारे: पर्वतैर्धा सेनतणाधेर्धा सेनेति स्य ष॥ उन्मूलिताः अगाः र
क्षा: पर्वताश्च यथा तथा विधया वात्यया वा॥ स्त्रालयात्पूर्वमेवावस्थाप्रान्तिलोकाः स्वं स्वं के: पूर्णेन पूरर्त्रात्यसः॥२५॥
स्वप्रसिद्धानि देवासुरादिपुराणिनन्ये:॥२६॥

राम॰

तदा च अहं कस्मिंश्चिद्दास्यदे देशे तत्र कस्यांचित्पुरि तत्रापि कस्मिंश्चिद् उहे वधाम्नि मार्गपार्श्वस्थितोस्मीति स्वं पश्यामीत्यर्थः॥२७॥
ईदृशाद्वाहं तेन प्रलयांभसापहृतः॥२८॥ चातद्वस्यंतद्धं तन्नगरं च वर्णयति उह्यमानमिति त्रिभिः प्रलयजलैः कुमाका
रे लरंगैः॥२९॥ बालनिवेश मम मोमवालनवाल्पजनाः॥३०॥ इति त्रिभिर्जलप्रहतिभिर्द्धं प्रवाहितं बालेपंके स्वभीषणं

अहं तत्रैव पश्यामि यावत्कस्मिंश्चिद्दास्यदेशे कस्यांचित्पुरि कस्मिंश्चिद् देवधाम्नि पुरे स्थितः॥२७॥ सदारः सहभृत्यो
ह सपुत्रः सहबांधवः॥ स हर्म्योडुपरुकारणः सम्रहोपलजोमसा॥२८॥ उह्यमानं स्वयं भोमिसत्कहं तच्च पतनं॥
लंघ्यमानं कुमाकारैः पूर्यमाणं च वारिभिः॥२९॥ इहस्थलकलारावं जं तु मद्यमिकोपतं॥ अति कामितवाल्पय
मनेपेहितपुत्रकं॥३०॥ आवर्त्ततरलागमिः तिमिर्ह्रूदमाकुलं॥ साक्रंहोरसाडनोल्कजनं जं बालभीषणं॥३१॥
स्फुरत्तुम्बतुटत्काष्ठरच्छं कुरुजतो द्रुतं॥ प्रपतच्छादनच्छन्नगवाक्षस्थागनामुखं॥३२॥ इति यावत्क्षणं पश्यन्नहं त
भावमागतः॥ परिरोहिभिर्हिनात्मात्तावत्तत्सकलं गृहं॥३३॥ चतुर्दीभित्तिभेदेन सम्बालांगनान्वितं॥ जगाम शततां
वार्यां शिलायामिव निर्झरः॥३४॥ उह्यमानोहमभवं ततः प्रलयवारिणा॥ त्यक्तसर्वकलत्रादिर्वित्तप्राणपरायणः
॥३५॥ क्षिप्तस्तरंगजालेन योजनात् योजनं प्रति॥ उह्यमानं महाशिखाज्वालांतरितजर्जरः॥३६॥ काष्ठकुम्भतटीपीठ
कटुसंघट्टघट्टितः॥ आवर्तनत्यपातालतलेगत्वोत्थितोग्रिरात॥३७॥
॥३७॥ तुरंगैः शंकुभिः कृतः उत्कृष्टोरहोच्छिनिर्यत्र॥३८॥ ३९॥ भित्तीनां भेदेन विहारणेन॥ ३४॥ ३५॥ उह्यमानायेदुमास्तत्र
प्रलयवारिणि रवाज्वालान्तः॥ इत्तेर्गमनैर्ज्जरैः॥ अंत दिन्तरंतरयैरितिया॥३६॥ काष्ठादीनां कटुभिर्दुःसहैः संघट्टैर्घ
ट्टितआस्फालितः॥ आवर्तनत्येषु भ्रमणेषु पातालतलेगत्वा चिराद्युत्थितः॥३७॥

पद्मासनगतो भूत्वा तत्रैवाहमतेन सत्सयपसा पुनरुद्धतः ॥३९॥ डिंडिरे फेनपुंजे समग्रि संडके च यावदासिष्यामि विश्रांतिलमेनाव दतिवारिणा महार्णवे नैराहतः ॥४०॥ किं बहुनानदाः सर्वे दुःखं मयानुभूतमित्याह नानेति ॥४१॥ तनास्मिन्नंतरे मयात्मानं खसमाधिमयं रूपं संस्मृतमिति परेण संबंधः ॥ नानामरसेवनेोति पाठे मुनिकामनुवदतो वसिष्ठरामसंबोधनं ॥४२॥ स्व

चलाचलागमायवल्लतुलगुलायवेगाजलेवकुलकल्लोले मज्जोन्मग्नः पुनः पुनः ॥ अथास्मिंघदृशमये शैलेंद्रपंकिलेस लिलेतृणं ॥ पल्वलेवारणाद्वमग्नस्तपमसोहृतः ॥३९॥ यावदास्वासिमि हि प्रे डिंडीरेवाब्दिखंडके ॥ तावदेवपहतो वेगाद्दिशिणेवातिवारिणा ॥४०॥ नानावनलवनकल्लोलकलेलालेकुलखानदा ॥ नतदस्तिन यद्दुःखं दुःखं मयात्मना म या ॥४१॥ तनास्मिन्नंतरेनअनुतदनतानामसेवना ॥ यावज्जीवचिरभ्यासाद्विपादिव्यात्मचेतसः ॥४२॥ प्रालनसंस्मृ तं रूपं खसमाधिमयं मया ॥ अहो नुजगत्समुत्पदेहंतापसः स्थितः ॥४३॥ अहं कस्य चिदन्यस्य स्वप्नदृष्टिदिदृत या ॥ प्रवर्ष्टो हमयं स्वप्ने पश्यामामैनमनिर्हति ॥४४॥ वर्तमानदृढाभ्यासमिथ्याज्ञानमपात्मनि ॥ कल्लोलेष्वहमा नोपि ततो हंस्तु खितः स्थितः ॥४५॥ इदं दर्शितयापश्यमत्स्यपाद्धिविवर्तनाः ॥ ऊह्यमाना द्विनगरग्रामो वी संडपादपाः ॥४६॥ ऊह्यमाना मरा हिंद्रनारी नरनभश्वराः ॥ ऊह्यमानमहापंमलोकपालपुरालयाः ॥४७॥ अयाहमद्रि मिश्रानुकल्लोलाद्रि
विघट्टनाः ॥ अनुकूपश्यनतागत्मानामसनंतरमचिंतयं ॥४८॥

तिमेव विडंबपश्याहमहमित्यादिना ॥ स्वतावेनाडंत्वात्रिपातस्फालनाडि तिमप्रलयेत ॥४३॥ अपमिंदमितिमप्यमिज्ञापं ॥४५॥ वर्तमानो यः स्वप्नापंपचादृढाभ्यास कृतमंपुत्रो मिथ्याज्ञानमहमात्मनि देहेकल्लोलेष्वह्यमानो प्यहं तनतत्स्मरणा नंतरं ॥४५॥ वह्यमानाविशेषणाः मत्स्यपाद्धिविघट्टनाइदं प्रसिद्धपकारी चिंवारितत्रयामिथ्यात्वे नेति पावत ॥४६॥४७॥४८॥ रामं॰

किमचिंतयस्तत्राह चित्रमिति॥ अत्र मायामहार्णवे त्रीण्यवस्थात्रयलक्षणानि नेत्राणि यस्य तत्तद्विषयदृष्टिरूपी जीवो मत्ता द्विपो
लक्षणमिवोत्पन्नो॥ चित्रमाश्चर्यं हंतस्य विधेर्दैवस्य॥४९॥ पद्मरागान्तरस्फुरद्रवेः प्रभाः विकसंतिपद्मालि दृश्यं पंक्तिताः राह्वप्यविचेतु द्वि
मिति वहारणेन मकरस्यापतालोमं पद्मास्थान यादृर्शपंक्ति॥५०॥ एताम्म्रशिरिमि त्रमैरावतैर्विचित्रमेश्चोपलक्षिताः पद्मरागधवल
त्रमरपंक्तिलक्षणं हारंवहंत्यः पद्मिन्यः मुखकरयाह्रादियमवमोल्कद्दिग्योन घर्घरेव॥ प्रसिद्धान्द्दिग्योन सकलाममलाः नायिके
चित्रमेषत्रिनेत्रोपि जीर्णोत्पमिवार्णवे॥ उत्पन्नेहाहवित्तेघेनाकार्यनाम विघ्नते॥४८॥ चतुर्भूमिति मे हेम्यनप्रकट
शयनामहं॥ पद्मानीव ह्राण्यस्फुरद्दीप्तं तिरवेः प्रभाः॥५०॥ चित्रतरंगवलनास्तु समुत्थसंतिगंधर्वकिंनरनरामरनागना
र्यः॥ मूरि त्रमैर्ध्मरहारमिवरुद्दिन्यः पद्मिन्यश्च सकलामलजंगमाख्याः॥५१॥ विद्याधरीभुजलतावलितं दुकांतकल्पा
विभागमणिजालगवाक्षलक्ष्म्याः॥ देवासुरोरगमहाग्रहमितिभागाः सौवर्णनौगणवहंभ्रमरे भ्रमंति॥५२॥ मन्नेमकुं
भपरिणाहितिलकुंभांकेशय्याः पयोधरभरेरतिखेदखिन्नाः॥ लग्नाः स्तुखाद्विवरोति तरंगहेलाः संपीर्पिमायामणिगेहग
तोत्रशाकः॥५३॥७॥
गमाख्याः एतात्कृतद्विपरीतः॥ अतस्त्वत्तरंगवलनास्तु चित्रंसमुत्थसंतीवेत्यन्वयः॥५१॥ विद्याधरीणांभुजलतांदुकांतेषु कल्प
विभागाद्वभासमानामणिजालगवाक्षलक्ष्म्यो येषु तथाविधाः देवासुरोरगमहाग्रहाणांमितिभागाः मलयानां भुभरे सौवर्णनौ
कागणवत्भ्रमंति॥५२॥ संपीर्पिमायामणिगेहगतः शाकः अत्रास्मिन्मलयांभुभरेलग्नः सन्नंकुंभांकेमन्नेमकुंभवत्यशिरवाहि
निविशालेशय्याः पौलोम्याः पयोधरभररतिप्रयुक्तेन खेदेन खिन्नः श्रांतः सन्नंततरस्पनयनायजलेक्रीडास्तरातः॥ स्पष्टोपेप
यमी॥ जलेक्रीडास्तरवमुद्दिश्यैवतरंगहेलाः करोति॥५३॥

वा०टी०नि०उ०
॥४४७॥
४३८

वारीणांवल्लनैर्वैष्ठनैरावलितमंतरिक्षंपरस्मिन्कर्मणिनथान्क्षाणिनमन्नाणिनह्स्त्रहणानवच्छनानकुसुमप्रकारम्नवि
रंनाविरिपंनोवाताः पंतनिवेहुधर्मंहिराणिविमानानिपन्ननथाविधेरलसानैमेरोउघानस्यकोटरेगताःप्रविष्टाःमंगला
र्थसाहतेनकुसुमवर्षिणाकिरंतोजनाइववांनिहाइनिवेदे॥५४॥स्वैआकाशेक्षंछनानांअहिवभ्रीमानांभपानकानां
जलवीचानांविरिस्वामिरीतिनंरननउतहितसंपंभ्रोहितनहेमहषहमानुमनोरूपंहविभ्रमलोकेस्लैःपम्नैराहतंकर्णि

हवातिवारिवलनावलितानंनरिक्षमस्नावधूनकुसुमप्रकरान्किरंतः॥वाताः पनद्विहुधर्मंहिररलसानाउघा
नकोटरगताइवसाहतेन॥५४॥पंम्नोत्सुहेमहंषहसमहंषांगुरूपंहस्थाक्ष्मीमजंलवीविरिस्वेरितंस्वैः॥स्या
वर्ततेहिविहलाहतकर्णिकास्यध्यानैकनिष्ठपरमेष्ठिसमेतजमेतन॥५५॥मेघाइवानिघनकुंकुमघोषभामा
वीचावपःकनकपतनविद्युतोमी॥व्योम्निभ्रमंतिगजवाजिमहेंद्रनागाः हाकिकानमहितलनुस्यदेहाः॥
५६॥अत्यमानोद्भवीव्यामतसीकुसुमक्षिपां॥पमोघ्यंपमेनेववारिपूर्णाननीयते॥५७॥ छ॥ छ॥

कास्यस्यध्यानैकनिष्ठस्यपरमेष्ठिनः॥आसन्नंभव्यंस्यान्तंप्राप्यप्रावर्ततेनांतरालेऽत्यर्थः॥५५॥गजवाजिहितुल्यदेहाः
आतिघुंघुमघोषभीमाःकनकमयदेवास्तुरपतनान्मेघविद्युतोघेघुनवाधिप्राप्तमेवीवीचयाःमेघाश्चमोम्निभ्रमंति
॥५६॥अतसीकुसुमसहक्षाक्षिपंकत्यमानोद्मलपार्थौभ्रमंतीत्यत्यमानोभ्रमत्यथाविधापां॥वीव्यांवारिपूरेणापंमोपं
पिपमांनेदेणनीपनइवलक्ष्यतइत्यर्थः॥५७॥

टाम०
॥४४७॥

अखिललोकपालाः नागाश्च खाश्च ये मेर्वादिनगैर्नगरैश्च सहस्तुडंति मज्जंति ॥ तत्रनिधानादिलक्ष्म्याकरेषु पर्वतोदरगुहासु ग
तस्य प्रविष्टस्य वारिपूरस्य आवर्तनार्थं निर्गच्छतो वायोर्गुडगुडशब्दैः मिलत्फूत्कारपूरणां येषां तथाविधाः संतः ॥५८॥ स्पष्टं ॥५९॥
दोहनकाले वत्सानामाभीरैर्मातृजंघायां बंधनादिति भावः ॥६०॥ खेवार्थ इव स्वर्णपद्ववाहहलहलाध्वनिभिराकुलः ॥६१॥ को
लाहलैराकुलानां देवदानवपुरोत्तमानां वेगेन पाते विह्वलध्वानि वारिपटली मिर्वलिता नरास्तु दिक्क्रमभ्रमज्जलदजास्तेर्घनास्ते

एते बुडंति सलिले खिललोकपाला नागा नगैश्च नगरैः सह लक्षसंख्याः ॥ लक्ष्म्याकरोदरगुहागतवारिपूरव्यावर्तना
गुडगुडैरभिलक्ष्यपूराः ॥५८॥ दुर्वारवारिविलनापरिपूरितेषु पातालमज्जलनमत्सलिलाकरेषु ॥ मत्स्यादिवेद्रुपमपक्क
सुरासुरौघाः संयामपतनविमानगा भ्रमंति ॥५९॥ ऊर्ध्वमानस्य हृस्यतेतुरेवं तु रूपिणी ॥ मातृजंघेव वत्सस्य क
ष्टबंधनतां गता ॥६०॥ ऊर्मोन्मूलावलयना महोडुडुडुरवा पते देवदैत्यानां सत्त्वी हलहलाकुलः ॥६१॥ कोलाहला
कुलपुरोत्तमवेगपातविह्वलध्व वारिपटलीवलितांबरास्तु दिक्क्रमभ्रमज्जलदलालघना विवेषसंलक्ष्यते जलमयः स्फु
रत्तुअबंधः ॥६२॥ हा कष्टमेष जरसापयसापनीत आवर्तवृत्तिपरिवर्तनपाखधला ॥ नाग एते कुबेरयमनारदवासवाद्याः प्रा
प्योग्रपटलैर्विधुरा स्फुडंति ॥६३॥ प्राप्ताः प्रशांतजडदेहमिहोह्यमानमानोज्झिताः श्वपनये वचनं दहंति ॥ अर्हति विस्फुरत्सं
ड्कसंकटां तु संवत्स्ने नक्तं दुक्करन दहनेन ॥६४॥ छ ॥

वजलमयस्फुरत्तुअबंधः संलक्ष्यते ॥६२॥ एष सर्वजनप्रसमः सूर्पः आवर्तवृत्तिपरिवर्तनघास्तुष्टु अध स्वाद्यनीतः ॥ विधुराः जी
वनासमर्थाः ॥६३॥ तेन तादृशेन ब्रह्मेशादिपुरातां खंडकैः संकटस्यांबुनः संघट्ने नेक्दुक्करनं पक्षपंती जिक्दुहनदशास्तेषु पथ्ये
येप्राज्ञाः तत्त्वविदस्ते प्रशांतमनं अनंतस्य जडं स्वदेहमिह जलेऽकृष्यमानं मानरहं भावस्तु डज्झिताः संतः श्वपनये वचनं हंति अतो
ननं छेदभेदाभिघातादिदुःखैर्लिप्यंत इति भावः ॥६५॥

पा॰टी॰नि॰उ॰
॥४५०॥

कुण्डकौशप्यांजाडंश्रतिमर्दवित्वेन प्रसिद्धसेनैव श्रीगणेत्रात्रैलोक्य समर्थः ॥ जननाजननाजननसमरूहः ॥ ६५ ॥ पर्वताश्रतिप्रं
ति विहारशीतीति पर्वतप्रतिघाः सर्पवसर्पणंगामनं येषां तथाविधाः विपुलाः जलोघ्रपाः केश्रोलाः संसरति तेषु कथ्यो
लेषु देवपतना निग्रपमस्ववपुर्नीकरवक्रमण्पतः देनंतरं अप्सु अधो यांति ॥ मज्जंतीतियावत् ॥ ६६ ॥ त्रिभुवनं कालेन नि
र्मलितं सत्त्वा विलोडितं द्वीपेरद्रिद्रैः स्वैरे रस्त्रैरैरत्नैरैः क्ष्माभ्रैर्जैः क्षराणिप्मारणोप्मआलनम्भैः सरसितं दिवमाहं ॥ स्की

स्त्रीणांगणो द्वीपारिपिंडइ हेति कथं कस्मात्तु मेनमपरं कुंजडं सम समर्थः ॥ नत्वं नकस्य स्त्रानैरमिव श्रीमाणात्रातुं परस्परमि
पंजननता समर्थो ॥ ६५ ॥ पर्वतप्रतिघसर्पसर्पराताः संसरंति विपुला जलोघ्रपाः ॥ तेषुनावरं व देवपतना अप्सु अमप्य
वपुरा स्तुयात्यधः ॥ ६६ ॥ द्वीपाद्रिद्वन्द्वरा स्त्रोरगन्जौत्री गाप्सरस्ताः रणोद्यानं वारि विलोलितैः ॥ सरसितेरा स्रन
मलैरिवास्कंभोधिसरः स्थितं त्रिभुवनं कालेन निर्मलितं कथं ते क्व गता महर्द्धिविभवा देवा जगन्नायकाः ॥ ६७ ॥
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगन्नाशावर्णनं नाम ऐकोनचत्वारिंशत्तमः सर्गः ॥ १३९ ॥ व्याध उवाच ॥ अथावस्त्वास्या
लोनाम वस्मात्क पंगतः ॥ कपंप्यानं प्रयोगेणातन्हनोपत्नमगतः ॥ १ ॥

मोधिलमणं सरोभ्रू त्वास्थितं ॥ कथमिति श्वेदेमहंतः क्वचिद्विभवा येषां ते जगन्नायकाः इन्द्रादिदेवाः क्व गताः ॥ ६७ ॥ इतिश्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३९ ॥ अलपाड्को रंपगमोया
मे द्विजानयास्थिति ॥ मुनेः प्राप्तिपनोर्वो स्थलितसर्गाघन्नवृपर्यतेः ॥ अप्यर्थं चकार ॥ नारशोतानयोगसिद्धो विनानंप्रागव
र्णितवक्रमकांपलजल स्तुवनादिनाना भ्रान्तमवस्थाकथं गतः ॥ ध्यानलक्षणयोगं ग प्रयोगेणातीतानागतसर्वदर्शी तोपाये
नतद्धमर्वथांस्तुपत्तामं कथं नगतः नप्राप्तः ॥ १ ॥

रा॰म॰

ऋामिकेप्रलयेयोगेनमृतभाव्यर्थपर्यालोचनावकाशःस्यात्आकस्मिकेतुननएवकारोऽसयालब्धारस्तुतरामामिप्रेत्यप्रल
यहैविधंहरीयनिकराविहितिसस्तानांसमुद्राणांयुगपदेकधाभावादिलक्षणादिकारनेः॥२॥३॥आवंहिरण्यगर्भप्रतिनि
वेदयितुंस्तुराःयावत्स्वरंतिजिगमिषतितावदत्रलैनीता॥नयाचस्तराणामपियत्रप्रमादरूजत्रममकाकयेत्यर्थः॥४॥कालप्र
बल्याद्यतहम्ममध्यानधारणानस्फूर्तेत्याहअन्यच्चेति॥विपिनाधीशहेआधसर्वंकथतिनाशयतीतिसर्वंकषः॥यत्रकलेयद्
वस्थंभावितंतयाभवतीत्यर्थः॥५॥नहैवप्रपंचयति॥बलमिति॥६॥किंचेदंस्वप्नेपरचिंतानुवर्तिनामयाद्दृष्टंतत्रचविवेकप्रसरो

मुनिरुवाचाकल्पांतेषुविनश्यंतिमायैर्नानाविघात्मभिः॥जगंतिभ्रांतिरूपाणितमस्यासमाकृषिभिः॥२॥कराविक्रम
शोनाशःकल्पांतेसंप्रवर्तते॥अशंकितंकराविद्रागेकधाहिविकारनः॥३॥नइद्दाग्निरेवपद्माविकृतंवारितनयाततेनया
वत्सरंमायंतावन्नीताजलैःसुराः॥४॥अन्यच्चविपिनाधीशकालःसर्वंकषोयथा॥यत्रकालेनतत्कास्मिंस्तवश्यंभावित
तया॥५॥बलंतुद्विस्मृतेजश्चद्दयकालउपस्थिते॥विपर्यस्यतिसर्वत्रसर्वेषामहतामपि॥६॥अन्यच्चविपिनाधीशम
यैतनवर्णितं॥स्वप्नदृष्टंकिलस्वमेकिंनसंभवतीहकि॥७॥व्याधउवाच॥जसहेतघद्विविभोस्वप्नसंभ्रममात्रकं॥कपि
तेननतैतेनकोर्थःकल्याणकोविद॥८॥मुनिरुवाचत्वद्बोधनात्मकंकार्यंमहत्स्वत्रतुद्दिमनः॥एतभ्रमात्मकंचेतिम
यानस्यंतुमेअरण्य॥९॥अनंतरमहंतस्मिन्मत्तेकाणीवंरहस्तिं॥जंतोरोजःस्थितःस्वप्नेभ्रांतभ्रांतोऽचलोकयं॥१०॥

महतामपिप्रसिद्धइतिपरिहारांतरमाहअन्यच्चेति॥५॥६॥सर्वजनेकिमप्रसिद्धमिदमित्यर्थः॥७॥स्वप्नसंभ्रमोमात्राउपमानंयस्य
तत्स्वप्नसंभ्रममात्रकंतत्तर्हिएतेनमांप्रतिकथितेनकिंप्रयोजनं॥हेकल्याणकोविदेतिनिरर्थकवाक्यवक्तृत्वनात्वयिनःसंभाव्येति
घोतितायसंबोधनं॥८॥कल्याणकोविदत्वंप्रकटयन्मुनिरुत्तरमाहत्वद्बोधनात्मकमिति॥मोहपर्यवसायितान्महत्॥एतोभवान्
वर्णितप्रपंचसाम्यावगमाद्दैतत्परिहरूपमानमपिभ्रमात्मकंचेतिहृपमात्रस्यभ्रमात्मकंवेतिहृपमात्रस्यभ्रमात्मकत्वेसत्येतुदृष्ट
कोभवानेपरिछिद्यते॥अनंतरमंअन्वयव्यतिरेकाभ्यामयशोधनोपायंकथयन्नेषमेमतःअपिवत्यर्थः॥९॥१०॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

कियत्कालं प्राप्तिं त्वमलोकयत्कपाभ्यां हनूमादिति सकलैरावर्तकल्लोलादिभिः समहत्पूर्णमानं सकलं ॥११॥ नंतरमवधम्यमाक्रियमं
वसं ॥१२॥ तत्सलिलं वरीयप्रिती व्यग्रेत्यादिनावीव्यग्रस्फुरितजलकणाकारैर्महेन्द्रमादिदेवैस्तारकितं संजातनारकमंबरं ये

यावत्ससकलं वारिक्वापि निरंतुमुघतं ॥ विक्रमव्यवज्रविग्रसमयस्ताहताहं हवनं ॥११॥ सव्यग्रयान्त्यमानो हं कवि
देवव्रातं ॥ अवसंतमवधम्यं शिखरप्रांतनसंनिभं ॥१२॥ अथ तत्सोनसलंतदमोघणनिर्घोषो ॥ वाव्यग्रस्फुरितनाका
रैर्देवैस्तारकितां बरं ॥१३॥ नारागतोऽथ पातालगतैर्मणिमयोदरं ॥ आवर्तेर्भुपरावृत्तैः स्फारमहिनरत्नतोः ॥१४॥
हेमहीधोपमेर्थ्यास्तंगीर्वाणपुरंमहिरैः भ्रमत्स्फारांगनालीननलिनीजालमालितं ॥१५॥ मध्योद्यमानकस्याग्र
नालग्नेवालजालकं ॥ विक्षतोरोचनांभोदनालनीरजनिर्भरं ॥१६॥ ७॥

ना ॥१३॥ कैश्चिन्नागतैः पातालगतैर्मणिमयोदरमिव ॥१४॥ स्फुरांगनालतपोष्टीनैर्नलिनीजालैर्मालितं ॥१५॥ वस्याग्र
वल्लीलं शैवालजालकं पत्रविद्रुनरक्तभोरोचनतुल्याः परागा यत्र तेषां विधेरंभोदलतापोनीरमनारतैर्निर्भरं आविशापितं ॥१६॥ राम॰

स्फुरच्छीकरे नीहारौर्मि धौरा हिमिश्चक्रं तं दिक्षु जलंघयस्या ॥७॥ फकार्णवखातमपि विषयं पतितुं फेनत्वाहिनासंशीकः शीर्णि
त्वाद्यं मंदरो मो वेति संशयघोम्यो मंदरो यत्र ॥८॥ पंकजैरिव विकीर्णाते रुधिरह्रदे ॥ यात्वलः ॥२०॥ स्यमस्त्वम मारभामे यो म्ये यम
वाह ॥ नेरुग्रमहिषेराहतः ॥२१॥ स ओमहाकायगात्रुलमणोऽमरपर्वतो यत्र अस्त्रुषाम्म मोपतितेनयमदंडेन मनश्वजलनि

स्फुरच्छीकरनीहारमेघाच्छिन्नतहिन्नरं ॥ उच्छ्रोलद्वीविसंहिग्धावहत्कल्पद्रुमं व्रजा ॥१७॥ अथ फकार्णवखातोसावमवद्
षकोररः ॥ कवि विऊलितसत्याद्धिश्चचिन्संशीकमंदरः ॥१८॥ घ विन्यकनिमग्नं डुपमवासवन्तं ककः ॥ कचिन्यकनिमग्ना
धः शाखकल्पद्रुमोत्करः ॥१९॥ कचित्कमलवकीर्णलोकपालायोरःकरः ॥ घचिन्यकजविकीर्णान रुधिर ह्रदयाः त्वः ॥२०॥
कविहावंठनिर्मग्नश्चपाद्विषाधरीगणः ॥ कचित्स्वमग्नते भाभयाम्बायमहिषाहतः ॥२१॥ कचित्स्वममहाकायगात्रुडा
मरपर्वतः ॥ कचिन्मतमहासेतुर्यमदंडेनमस्त्रुषा ॥२२॥ कचिन्मग्नवैरिचहंससन्निनपंकमः ॥ कचिन्यकविनिर्मग्न
देहाद्दमरवारणः ॥२३॥ एतस्मिन्नंतरे तत्रसा तु प्राप्याश्रमे स्नामान ॥ विश्रांतो स्मिय हातेनम्रशानिद्रां जगाम मां ॥२४॥
ततः सुषुप्तनिद्रां नत्पावासनयान्वितः ॥ तं नाहोवकल्पांतमापश्यसोऽजस्रिस्थितः ॥२५॥

रोधाक्रमो महासेतुपत्रं ॥ नरा ॥२३॥ सातं तरगिरेः प्रस्थं हेशांकस्याविन्नुते राश्रमे यहाविश्रांतोस्मि तदामोमस्रांनिद्राजगाम ॥
२४॥ सुषुप्तोत्तरकालमहन्निद्रांतः तारखूसाप्यो जातंर्द्दृष्टसंदशामेव स्वोऽजस्रिस्थितो महर्पर्षं ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

वा·री·नि·उ·
४५०
४२

अस्य प्राणिनो हृदि स्थितं सानुभवं हं दृष्टवान् ॥२६॥२७॥ चेतसो मनसः सकाशाद्देव निर्याण्यावतः ॥ पत्रादिवज्ञातं उमत्वं नो ॥२८॥
प्रहतः कर्तुमिति शेषः इतः पूर्वं तु मत्त विषये किं चिद्विस्मृत धीः ॥ विस्मृत इति वा ॥२९॥ तत्राप्यर्थ वी कां चिदिति द्रष्टव्यं कार्ये वा व्यवहार
प्रतिभास्वस्थो दृष्टि ममाहं ज्ञातस्येति ॥ आस्पदं गृहं ॥३०॥३१॥ जाग्रदृष्टिनवस्थाभेदानन्तु भवता इति शेषः ॥ तदेव ग्रामादि सतत

दृष्टान्त द्विगुणाङ्कसंचिरेणात्राहमाकुलः ॥ सर्वत्रोऽदृष्टयात्सानुगत मे वास्य हृदि स्थितं ॥२६॥ अथ तत्र द्वितीये ल्कि मास्
रोदयसंदरं ॥ सलोकाकाशमध्वोलंग्रुदनं दृष्टवाहनं ॥२७॥ द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ॥ इति मे चेत
सो जातं पत्रादि विरयादिव ॥२८॥ ततस्तस्मिन्लदृहे मत्लेतैः पदार्थकैः ॥ व्यवहारं प्रकृतो हं किंचिद्विस्मृत धीरितः ॥२९॥
जातस्य मे षष्ठवर्षाणि षोडशो षपिता मम । येमानास्पदं चेहमिति मे प्रतिभो ऽभवत् ॥३०॥ अपरं ग्राम कं कं चित्कं द्वि ग्रा
म मामे ॥ कंचित्तु हंतथा कान्ति दधुः कोस्मिंश्चिद्दाकमे ॥३१॥ अथ मे तिष्ठतः सार्द्धं धं धुमिर्ग्राममद्दरा ॥ महाराव
भुगधुलः जाग्रदादिलदेवसत ॥३२॥ ततः कालवशात्तत्र प्राक्तनी बोधधीर्मम ॥ विस्मृतानाद्यभ्यासादस्तेन स्वेवम
स्यता ॥३३॥ इत्यहं ग्राम वालकः सपन्नो ग्रामणजाति ॥ हेमात्रकपदास्पोदकीहृविवेकमः ॥३४॥

यथार्थमिवाभवत् ॥३२॥ तस्य प्राग्ग्राम ज्यालकटाख्याने उक्तस्यानि दीसनस्यापि कर स्यमस्य सहवासाभ्यासात्सर्वं बोधवि
स्मरणेन मत्स्यते ग्राम्यवालग्यता मम संपन्नेत्यर्थः ॥३३॥ तामेव प्रपंचयति ॥ इतीत्यादिना ॥३४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

वासनामात्रसारः॥ आत्मा स्वभावो देहो वा य॥३५॥ गृहागतो संशोधितानि ष्पापादिलताहृति र्येन संचिताः अभिज्ञ अवनिः क्षेत्रादि
भस्त्र पश्वादि प्राणिन नलोपघ्नो रसः॥३६॥ चले गृहस्थ्य काल जीविषु तुलस्यादिकृतके शुब द्रव्यः॥ लोकानां आचारेषु तन्नय
इत्यामधर्मेषु रतः॥ गृहपार्श्वगतासु आनीलशाद्वलासु स्थलिकासु स्थिति र्यस्य॥३७॥ शाकानां शाके रायतानामारामाणां च

शरीरमात्रात्मवपुर्दारमात्रानुरंजितः॥ वासनामात्रसारात्माधनमात्रैकतत्परः॥३५॥ जीर्णगोमात्रकधनः संशोपि
तलताहृतिः॥ संचिताम्रवनिप्राणिरुपार्जितकमंडलुः॥३६॥ चलद्गृहकब द्रव्यो लोकाचाररतः सदा॥ गृहपार्श्वगता
नीलशाद्वलस्थलिकास्थितिः॥३७॥ शाकशाकायतारामरचनानीतवासरः॥ सरिद्ध्रदनदीतीर्थसरसि स्नानतत्परः॥
३८॥ गोमयाम्लजलांघ्रिकाष्ठशाकसंचयी॥ इदं कार्यमिदं नेति पाशाभ्यां विवशीकृतः॥३९॥ इति मे जीवितं तत्र
संवत्सरशतं गतं॥ एकदाभ्यागतो दूरात्तापसो तिथिरात्मवान्॥४०॥ पूजितो सो विशश्राम मम देहे स्नानपूर्वकं॥ भुक्तवांश्च
पने स्थितवाराश्रीवर्णितवान्कथां॥४१॥ नानादिग्देशलोलोकव्यवहारमनोहरां॥ कथाप्रसंगे कस्मिंश्चिन्नानाविधरसा
श्रये॥४२॥ सर्वं चिन्मात्रमेवेदमनंतमविकारि च॥ जगन्नैवेकवतिय था स्थितमपि स्थितं॥४३॥ इत्यहं बोधितस्तेन
बोधैकघनतां गतः॥ समस्तवासनामहाशेषापाहृत्तांतैधारणावशात्॥४४॥ स्वनेवानात्मरूपं जयस्याहमुदरे स्थितः॥ नदीवि
राड्रूपमाशंक्य तस्माद्विनिर्गन्तुमुद्यतः॥४५॥

नापरिष्कारकयानीताः वासरा येन स तथा तानां हृदेक स्नावः॥३८॥ इषा इष्टकाः॥ गोमयादीनां कषेन संचयनाशीलः॥३९॥ आ
त्मवानात्मज्ञः॥४०॥ कस्मिंश्चित्कथाप्रसंगे तेन॥ अहं इति बोधित इति व्यवहितेन संबंधः॥४२॥४३॥ तं प्राणेन प्राणिशरीरं प्रवे
शादिस्वरूपं तं॥४४॥ तं प्राणिनं सर्वजगज्जठरत्वाद्विराड्रूपमाशंक्य तस्मात्तदुदरात्॥४५॥ छ॥ रामराम रामराम॥ रामराम

यस्मिन्प्राणपुरे विस्तीर्णे भुवनेऽत्र मन्दिरं यः ॥ निर्गमद्वारं न ह्यस्य न जानामि न च तत् ईश्वामत्यन्तेव तस्य प्राणपवनं बहिर्नि
र्गन्तुं प्रविष्ट इति परेण सहान्वयः ॥४६॥४७॥ इहास्यास्य विराजोऽस्य प्राणानिलः बाह्यं अन्यत्र विराडन्तरोऽन्यत्र अभ्यन्तरं चे
ति सर्वमाहेश्वर इति बुध्यानाः हर्षान्तरानुकूलेन प्राणाहं भावो धारणां बध्यातं प्रदेशमनस्तमिति परेणान्वयः ॥४८॥४९॥

न ह्यस्य निर्गमद्वारमथ जानामि नो यदा ॥ विस्तीर्णे भुवने यस्मिन्नस्म्यत्र्यप्रतिसरिष्णुते ॥ गुहायां गहनमन्यत्रान्ते
वहेशावं धुजनाहते ॥ तस्य प्राणमविष्टोऽहं निर्गन्तुं पवनं बहिः ॥४७॥ इहास्यास्य विराजोऽस्य बाह्यमभ्यन्तरं तथा ॥
अन्यत्र सर्वमीक्ष्येऽहमिति निपीय नाहसौ ॥४८॥ धारणां सविरावद्वाप्रदेशं स्वेन मन्यते ॥ तत्प्राणैः सह निर्या
तोऽस्मीह कुत्र माहिवा ॥४९॥ पवनस्कंधमासाद्य प्राप्यते नु स्वकोटरं ॥ बहिर्वातरथेनाहं निर्गतोऽहं च वायुरः
॥५०॥ यावत्पश्येव महेहोव बृंःप मासने ॥ स्थितः ॥ क्वापि प्रत्याक्रमः श्रियैः पालितो गिरिकंदरे ॥५१॥ पुरामे
तिष्ठतां ते षां मत्संरक्षणकर्मणां ॥ पुरुनेमात्रं च गतः कोलस्थाने निवासिनां ॥५२॥ तद्यं संप्रविष्टोऽसौ यस्माद्
स पुमानपि ॥ दृष्टेनो त्स्वतलशैलेन शानैः तौ वसास्तु स्वं ॥५३॥ न ह्यस्य र्गमयाद्भुक्तो नोऽक्षं किं यनकस्य वि ता ॥ पुन
स्तस्यैव तद्यं स विष्टं कौतुकाद्धं ॥५४॥ प्राणोऽस्यौजः प्रदेशं तेन तस्मिन्नहं ततः ॥ अवेक्षितुं स्वबध्दतान्त्याशा
वासनयान्तया ॥५५॥

वातलक्षणेन रथेन बहिर्निर्गतः सन् पुरः बहुस्य प्राणेह वाना ॥५०॥ क्वापि क्वापि गिरिकंदरे मुन्याश्रमे स्थितत्र महेहो यावन्नी
केलकच्छामागतुः मतव दे वृब्दपमासनः स्थितः ॥५१॥ ॥५२॥ सम्प्राणी कृते वासी पुमान्नामे क्व विदुत्त्वे लक्ष्येन अंधसा
मष्टान्नोनतमः सनद्वजनः उक्तानः दृष्टेन स्तुवं शीतो ॥५३॥५४॥ तस्मागनुप्रतं ओजः प्रदेशं ज्ञानं स्मयाहि कोशत्रयं मदेशं
यावन्नाहोऽस्मितावनत्र पुगस्थानः संप्रहृति परेणान्वयः ॥५५॥

संस्थपाधर्मी धर्मिअवस्थया सह विपर्यासं आगतं प्राहुः॥२५॥ भुवनविपर्यासमेव प्रपंचयति अन्ये इति॥ पञ्चाव्धं ॥ १।२।५।१४ ॥
॥ पंचापावक ॥२३॥ पर॥ शीतेन आश्यानं घनीभूतं यं ईदृशं उत्तद ऊर्ध्वलिंगं प्रकृताः॥२५॥ २६॥ पुरो दिशि स्थिताः अन्ये स्थिताः॥२८॥ प्र
थमं पातालतलात् ततो भूतलतः॥ अर्पा नितरां॥ दिग्भ्यो ज्वालाः विनिर्गन्तुं प्रवृत्ताः विश्वं आभुत्वं एकमेव ज्वालामयं मंडलं सत्तत्स
ध्यात्वं हारकं बभूव॥२९॥ तस्मिन् ज्वालामये सप्त निहेमपद्मनिहेमपद्मकोशे भ्रमरं ग इव प्रविष्टो हंश लभत्क्रमेण प्रसक्तम
ध्यावत्त्रयुगस्यांतः संप्रवृत्तो तिदाहरुः॥ भुवनं तद्विपर्यासमागतं सहसंस्थपा॥ पद्॥ अन्यस्याचलास्तत्र वसुधा
न्याचलं स्थिता॥ अन्य ईश्वरकुबेरेन्द्र यान्याः भुवनस्थितिः॥ पञ्चा तेबंधवः सचन्द्रामः सम्भ्रमागमसदिक्तटः॥ नजाने
दितं॥ प२॥ तपन्ति द्वादशादित्याः प्रज्वलन्ति दिशो दश॥ शीताश्यानं घनं वेष्टेलाः प्रवृत्ता गलितुं बलात्॥६॥ अधश्व ऊर्ध्व दि
शि दिशि ज्वलंति वनपंक्तयः॥ रुन्धाः स्फातिपदं याताः समस्तास्तलभूतयः॥६१॥ सर्वरूपावच्छपः पुष्करा महावाताः पुरः
स्थिताः॥ अंगारराशितां याति भूमंडलमशेषतः॥६२॥ पातालतो भूतलतो पदिग्भ्यो ज्वाला विनिर्गन्तुमनुप्रवृत्ताः सेध्या
मव ब्रह्म स्तुबभूव विश्वं ज्वालामयं मंडपमेकमेव॥६३॥ ज्वालामये सप्तनिहेमपद्मकोशे भ्रमभृंगइव प्रविष्टः॥ ततोऽह
मारात् छलभक्रमेण नचाशवान्नाहविकारदुःखं॥६४॥ ज्वालेमये साधु महांबुवाहे भ्रमाम्यहं विधा दिवानिशां॥ ज्वाला
परिस्यंद विलोलवर्णास्थलाज्वलं उभ्रमरोपमश्रीः॥६५॥ महाराम पयोनिधीनां प्रकरणे तत्त्वं कल्पनावर्णनेनाम स
र्गः॥११४॥ मुनिरुवाच॥ तत्रदहत्यमानो पिनाभवंदुःखभागहं॥ स्वप्नस्थप्रोपमित्येषजानन्त्यापिधुतः॥१॥ १॥ १॥
पिदहविकारदुःखं नैवाप्तवान् आतिवाहिकदेहमात्रनिष्ठतयाहितिभावः॥६४॥ अनिलधारणापा अनिलात्मा वायुभावो हं ज्वाला
मये महांबुवाहे विधुदिवसाधुभ्रमामि॥ ज्वालापरिस्पंदेषु विलोलवर्णं यस्य तत्पाविधः सन् स्थलाज्ज्वलं तेषु भ्रमतो पेभ्रमरालदुपश्रीः
संहत इत्यर्थः॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे तत्त्वत्तरखानतमसर्गः॥११४॥ वह्नि ज्वालाकुलेलोके वायो रूपस्य

वा·टी·नि·उ
४५२
४४४

ज्वालाजालानांनवैःउद्गीतीनांउद्गघनानांमंडलैरहंअखिलंनभःअलातचक्रवद्भ्रांतवान्॥२॥भ्रमणेदाक्षिण्यमाईष्वत्र
तमनाः॥३॥तमेवमारुतंवर्णयतिसीत्कारेत्यादिनासीत्कारंअग्निफूत्कारोपमंध्वनिविशेषं॥ऊत्थमानैःशिलोच्चकरजैभस्मा
दिभिर्जगत्त्रयहार्येःपराहमासः॥४॥व्यूहैःप्रवाहितैराहतिभिःपरिवर्तमानैःसर्पेर्द्वादशाहिभिःसहविभ्रमात्अलातचक्राख्य

ज्वालाजालनवोद्गीतिमंडलैरखिलैर्नभः॥अलातचक्रवद्भ्रांत्वेवलंभ्रांतवानहं॥२॥तदाग्निमहंयावतन्वंविन्यादृष्टि
न्नधीः॥विचारयाम्यास्विन्नाम्नामास्तत्क्वावहाययो॥३॥सीत्कारमतिगंभीरंदधन्मेघरवोपमं॥जगत्त्रयहार्येराहतेरुत्थ
मानैःपराहतः॥४॥हहम्लर्वुधुमावेगेर्वनेहिगुणितंबुहः॥सर्पेराहतिभिर्व्यूढैर्विभ्रमन्नलातचक्रकः॥५॥ज्वालासं
ध्याभ्रनिवहेहैहहग्निनदीशजः॥शैलहिगुणाभ्रखंडहानेवाम्रपतनः॥६॥म्रतेहिगुणपात्रौघोभ्रांतेरंबरकुक्षिषु
ग्धास्धाभिरप्यहेत्ध्याभिरितरेतरं॥७॥पतंतोभिःस्तरन्त्रीभिहिगुणाग्निशिखालवःपतदंगारधारोघकणाकीकरंदु
नुरः॥८॥

येन॥५॥ज्वालालक्षणैःसंध्याभ्रनिवहैःप्रवर्तितानिहहंताग्निनदीप्रजातानियेन॥शैलेभ्योपिहिगुणानिअभ्रखंडालोष्ठानि
हानवामरणायपतनानिवपस्मिन॥६॥अंबरकुक्षिषुभ्रांतैर्भ्रांतैःहिगुणितैःपात्रनदीप्रातपात्रौघाःयेन॥७॥हिगुणाःअग्नि
शिखाएवज्वालासंध्याभ्रजलवलवायपस्मिनपतदंगारलक्षणेनहिंघेर्जलधारौघेरग्निकणालक्षणाशीकरेश्चहंतुरंतुमन
हंतद्विस्थितः॥८॥

रा·मू·

ज्वलतां निरस्तभस्मनामङ्गाराणां मुख्याः मण्डल्यो यासु तथाविधाः कटीर्या अलातविद्युतो विद्युत्तनं कम्पनं आच्छादयन्ति ताः ॥
भूतैः सकाशात्तयाव्योम्नः दिङ्मुखेभ्यश्च तैर्वर्णितप्रकाराः ज्वालालतास्ताः संध्यावादिग्गानिर्गताः दृष्टा दिदृक्षुर्व्योमौकाश्चिरैर्वा
निदिसहिता सव्योमौकाः सप्तानां लोकानां समाहारः सप्तलोकी ज्वालाशैलसंपिण्डमात्रेण तासां स्थिताः ॥१०॥ सप्तागर्वपितत्त्व
उमारुतस्तदाहरः कालाग्निरुद्रश्च हरनृत्तलीलाः कंतु प्रवृत्ताः कीदृशः सत्रक्षापिण्डोर्ध्वदेशे प्रोत्फुल्लेन चलनैः कीर्णानलकणास्त्व

अलातविद्युत्तोद्युत्तप्ततांगारोग्रमंडलीः ॥ धूमांधकारैः स्थगयन्म्लानमच्छं दिशोमुखात् ॥ नभसो दिग्भ्योऽदिङ्मु
खेभ्यः समन्ततान्ज्वालासंध्यावादिग्गा निर्गतास्तायेते ज्वालाशैलसंपिंडमात्रे सव्योमौकाः संस्थिताः सप्तलोकाः ॥१०॥
धापिप्रोत्फालकीर्णानलकणः कपिलप्रोल्लसत्सम्बद्धज्वालिः क्वापि प्रोड्डीनकुक्षः च्छन्दरुन्धपटुर्भस्मसंपिंडपांडुः ॥ क्वा
पि ज्वालापटलीपरिदधमितः सपन्तीगहितारोहपर्तुं प्रवृत्तो हरश्चनृत्तमारुतोन्नतलीलाः ॥११॥ महाराजापद्मो
त्पन्नपद्मनेनामैकचत्वारिंशत्सर्गः ॥१४१॥ मुनिराचवर्तमानेन तत्र स्मिनक्षेत्रे संभ्रान्तसम्भ्रमे ॥ अथमानोऽहमत्यंतेदे
हमभ्यागतोभवं ॥१॥

कपिलाः प्रोच्छ्रसन्धूमच्छन्नानामालयोयस्या क्वापिधौमोगेयादधान्तेये प्रोड्डीनानिकुञ्जानियेनकटुङ्कः संहयहनंतत्रपटुःभ
स्मभिः संपिंडितान्यवगुंठितान्यंगानियस्य क्वापिमध्यभागे अभितः सपन्तीं ज्वालापटलीं उपसंगृहीतां परिदधता वसानस्येवंवि
धः सन्नित्यर्थः ॥ विशेषणानुप्रयत्नोऽयमिति ॥११॥ इति श्रीवासिष्ठवाल्मीकीये प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे एकचत्वारिंशदुत्तरशत
तमः सर्गः ॥१४१॥ इदं सप्राप्तजगत्सत्त्वं ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ तत्परस्मात्तगर्भे नकर्मभाव अभ्यस्त इत्यर्थे इत्यमपुरुषे इं ॥१॥

॥वा॰यो॰नि॰उ॰
४५२
४५५

ततः स्वेदरश्चिंतयं मुधा तु स्वप्नतुः स्वं किं पश्यामि ॥ अतः परित्यज्यैतद्दर्शनं जागरणेन निर्वामि ॥ निर्विणितस्येमे सर्पः ॥ ८ ॥ स्व
प्नस्य तत्त्वं किं स्यादिति निर्णयाय परस्वप्ने दृष्टं परकायप्रविष्टस्यैव किं निर्णीयत इत्युच्चनाम्नि इतोऽस्तीति यावत् पृच्छामि किं स्विदिति
॥ तं स्वप्नं तत्त्वतः किं निर्णीतवानसि ॥ ३ ॥ पश्चात्तद्द्ये ह्यमहार्णवादयः किं ॥ ४ ॥ हहि जगन्नामकं यत्संभवति इति एतस्य यथास्थि
तं तत्त्वं स्वनिर्णीतं कथयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं स्वपरस्वपरस्वप्नादि घीनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षितस्य शास्त्रार्थरूपस्य जगतः बा
धदृष्टात्रैकालिकासत्त्वमेव तत्त्वं परिशिष्टाधिष्ठानमात्मैव शान्तं देवतत्त्वमित्याशयेन मुनिरुत्तरमाह अकारणत्वादिति द्वि
अकारणत्वात्संभवत्कारणाकत्वात् ॥ न घाहि कूटस्थैवाकारणं निकाविवान नावत्तु रस्य अद्रुतः कारकत्वाद्योगेन कार्यसंगान
हित्वेन उदासीन आत्मनः कूटनिरूपणेन स्वभावात् तत्र शनुपजनेनैव कारणत्वासंभवात् विकारिणश्चानिर्णीतत्वानीयाघटितस्य को

अचिंतयं तत्त्वतोऽयं परस्य तद्द्येमम ॥ ततः हितः परिनिर्वामि तु स्वं पश्यामि किं तु धा ॥ १ ॥ व्याधकुत्वाचा ॥ किं स्वित्स्यात्स्वप्न
इत्येव किल संदेहः शान्तये प्रविष्टोऽतद्द्यं तत्स्वर्जितं निरीक्षितवानसि ॥ ३ ॥ किमेतत्स्वनात्मपदद्ये ह्यमहार्णवः ॥ ४ ॥ इदमेव
त्यजतः किं तदिति कल्यानलः कथं ॥ ६ ॥ द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ॥ कं यत्तदि जगन्नामकं पश्येतिय
थास्थितं ॥ ५ ॥ मुनिरुवाच ॥ अकारणत्वात्सर्गादावेवानुत्पादतः स्फुटं ॥ आज्ञातो सर्गादावार्णवो वेदनस्तोमनागपि ॥ ६ ॥

शः कारणस्यात् ॥ असृत्पिंडे हि घटादिविकारिणि किमपश्यन् पिंडाकारः कारणं तु नोपपद्यते घटाकारः तु नोत्पन्नं तु गतोऽस्य हा घाकारः
॥ नाद्यः स त्राणो व्यसमर्थस्य कार्यकालस्याभिनः कार्यार्थं व्यापारानाधारस्य चेतस्यकारणत्वसंभवेनायोगात् ॥ न द्वितीयः का
र्यस्यान्यस्यानिरूपणात् ॥ न तृतीयः ॥ अस्या कुर्वद्रूपत्वे कौटस्थ्यात् ॥ कुर्वद्रूपत्वे घटादिवत्प्रसंगात्समर्थस्य हेतोः प्रयोजनयुगप
त्सर्वकार्यप्रसंगात् ॥ स्मिं ऽघटकपालचूर्णादियोगपद्यापत्तेः सह कार्येतरसंबंधस्य व्यवस्थापाव्यवस्थेति चेन्न ॥ तत्संबंधस्य मत्कार्य
त्वे तदानामेवापायघमानत्वादन्यकार्यत्वेन त्रापि सर्वेन कार्ययोगपद्यापादने संबंधस्यापि तद्व्यापारनानतीयसहकार्युतोत्वा
प्येतद्दोषानिर्मोक्षादिनिगमनाविरहणो गुणपत्त्वे व्यादस्यपरस्परप्रतिबंधेन कस्यापि तु त्वादस्यवाप्रसंगात् तस्मात्सर्गादेवका
रणायतस्यैव परिशेषात्सर्गादावार्णवोऽमनागपि तस्यैवेति तत्त्वं निर्णीतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

राम०

कथं तर्हि लोके सर्गशब्दार्थौ प्रसिद्धौ तत्राह तद्वेमाविति ॥ हे तौ सर्गशब्दार्थौ परमात्मनि तत्त्वतोऽज्ञातावेव प्रसिद्धौ तद्ज्ञानं परमात्मरूपं तयो तौ ॥ नन्वज्ञातौ चेत्प्रसिद्धाविति स्यात्‌ न तु प्रसिद्धाविति तत्राह यत इति ॥ भवेदं तद्वयं यद्ज्ञानमात्रं जगत्स्यात्‌ ॥ यतस्तज्ज्ञानमात्मपदं शबलं तया ज्ञानस्तानात्मकं ॥ तत्राज्ञानां शमाद्यया ज्ञातौ ज्ञानां शमाद्यप्रसिद्धौ वस्तुवचाविति अर्थः ॥७॥ यदि प्रसिद्धौ तर्हि

तद्वृत्तौ सर्गशब्दार्थौ त्विज्ञातौ परमात्मनि ॥ यतस्तत्पदमज्ञानात्मकमनामयं ॥८॥ अतः सुभगासिद्धं तेन स्वरूपे बोधमागते ॥ मोक्षं संशान्तावनाद्यन्ते पदे परमपावने ॥८॥ व्यक्तीदं भूतं संविनौ यदिदं तन्त्रवेष्म हा ॥ व्यक्तवस्तु जन्माभाने बोधमात्रमिदं ततः ॥ ९॥ क्व शरीरं क्व तत्स्थं क्व स्वप्नं क्व जलादि वा ॥ क्व बोधो बोधविच्छित्तिः क्व जन्ममरणादि वा ॥१०॥ सर्वं चिन्मात्रमस्तीह तन्मामय दपेनया ॥ स्थूलमेव स्वमप्यद्रिरणुनां निकटे यथा ॥११॥ स्वभावात्मविदाकाशः किंचिद्वृत्त निश्चितया ॥ स्वमेव वपुराकाशांम तद्वितिगतया ॥१२॥ यथा स्वप्ने पुरनयाविदेवाभाति केवला ॥ ननु किंचित्पुराद्येवं जगच्चिन्मात्रमेव स्वे ॥१३॥ छ ॥ छ ॥ ॥

सर्गशब्दार्थावेव नाम्ना ॥ इति कथं वा हि तत्राह अन इति ॥ हे सुभगत्वमहं त्वद्दमिप्रेते स्वप्रादि जनतत्त्वे बोधमागते सति ॥ मोक्षस्य ज्ञानस्यांशान्तौ सत्यां परमसिद्धं ते परमपावने पदे स्थित्वा इदं सर्गशब्दार्थावेवनस्याइति वाक्यं वक्ष्यमाणं तां संवितो यदिदं शब्दार्थसत्वं तदहं अत्यन्तासंभवान्तवेषीमसुतस्त्वम्पः ॥८॥९॥ सिद्धं तेनु शरीरादिमसिद्धिरेव नाक्षीत्याह क्वेति ॥१०॥ किं तर्हि अस्ति तत्राह स्वच्छमिति ॥११॥ ईश्वरस्य तत्त्वविदं जगद्दर्शनं कीदृशं तत्राह स्वभावादिति ॥१२॥ ॥१३॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥छ

वा०टी०नि०उ०
४५४
८४६

व्याघ्रस्यान्तर्हि कथं भान्तिरहित्विनीति ॥ चितिविद्रूपया दृशि च दृष्टं षितमस्ति अज्ञानलक्षणानिमित्तरोगे सतीति । स्वैव चक्रकादिपू
याभासत्वेन द्वैते भातीत्यर्थः ॥ ब्रह्मत्वात् अस्माकमिति ॥ असन्मात्रं भासि कं सत् व्यावहारिकं स्वरूपं यैवलं चिद्व्योम भाती
त्यनुवर्तते ॥१५॥ येन हेतुना अकारणकम् भान्तिं केवलं त्रिपुटीशून्यः सुषुप्ते दृष्ट एवेति स्वप्ने निषिद्धं तेन कारणेन अन्त्रजाग्रत्य

इदं शान्तमनाभासमनन्तमलेनात्मनि । त्वयि तिष्ठति नमस्ति खे चक्रकादिवमति ते ॥१४॥
अस्माकं तु न चाभानं न चासन्न च सन्मयं । मनाकारमनाद्यन्तमेकं चिद्व्योम केवलं ॥१५॥
भानुकारयाकं स्वप्ने सुषुप्ते दृष्ट एव केवलः । तेनाकारणाभावेन दृष्टा ज्ञानदर्शनं ॥१६॥ ॥
शुद्धं किमपि तन्मात्रं निरालम्बं तमपि स्फुरायद्वा अमनाद्यन्तमेकं द्वैतैक्यवर्जितं ॥१७॥
एकं कालोयथा कल्पः सर्वकाशाङ्गोभयात्मकः । बीजं यथा फलपुष्पान्तं ब्रह्म सर्वात्मकं तथा ॥१८॥

पि कारणाभावः प्रागुत्पादितं इति द्रष्टा दिन्त्रिपुटीनास्त्येवेत्यर्थः ॥१६॥ येन अनुभूतमपि स्फुरादीस्तु स्वरूपं वा यं वक्तुमशक्यं
॥१७॥ द्वैतैक्यवर्जितस्य द्वैतैक्य आत्मनाविपत्तिः कथं ध्यानं आहस्के इति कल्पः अल्पः सर्वकाशः सर्वजन्मसुभयात्मको यथा ॥
यथा वा बीजं अङ्कुरकुण्डस्कन्धशाखापल्लवफलपुष्पान्तस्वरूपमेवावतिष्ठते तथा ब्रह्म सर्वात्मकमित्यर्थः ॥१८॥ छ ॥ छ ॥

राम०

तर्हि ब्रह्मणि द्वैतैकत्वयोरेव नतु तद्वर्जितं तत्राह यदीति॥ यदि परमार्थतो द्वैतैकत्वं स्यात्तर्हि सर्वात्मतितया स्यान्न तु तथा सर्वं हि एतत्
इति भावः॥१९॥ यथात्मा चिन्मात्रत्वमेव जाग्रदिव भासि॥ तथा जाग्रन्मयेव स्वप्नेपि॥ भीजिनत्वणुमात्रमपि स्वप्नाज्जाग्रत्स्वप्न्य
भातीति तद्वदेव हि नीम पितस्याद्वयत्वमेवेत्यर्थः॥२०॥ ननु प्रलये स्तुष्ठुस्योरस्य जगत्स्थितमिति कथं सद्वैकत्वभावो यमित्याशं
क्यनाद्दर्शनमात्रेण जगतद्दानस्थितमिति निर्णतुं दृष्टान्तमित्याशयेनाह अरण्येऽति॥ च वृक्षारण्ये पिपवनेनाहंशं सौरभं स्थितमि

परमस्य महत्तुअंतस्य स्यामलं नभः॥ हृष्टमतस्थिरस्वप्नसंकल्पभ्रमाम्रमिष्ठु॥१९॥ स्वच्छं तहात
ात्मैकं भाति चिन्मात्रं स्वपथा॥ स्वप्ने जाग्रति वत्तद्वज्जाग्रत्स्वप्नेपि नान्यथा॥२०॥ अरण्ये पवने यद्वद्दृश्यं
सौरभं स्थितं॥ चिन्मात्रे मतियोगेन तद्वज्जगदमति घं स्थितं॥२१॥ समस्तमननत्यागे योऽसि सोऽसि निरामयः
॥बहिरंतरनरं नेतात्मस्तु स्थितोऽपि निरंतरं॥२२॥ व्याधउवाच॥ भगवन् ज्ञानिनं कर्म केषामिह हि विघ
नो॥ केषां न विघ्नं तद्विनापि भवतः कथं॥ ॥२३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

तियथाघ्राणजानुभवे नियदीयनेन यास्तु सुमप्रलयानुभावपुरुषाहृश्यमपि जगत्स्तुरूषांतरहृषा स्थितमेवेत्यर्थः॥२१॥ मनै
मननत्यागेन दर्शने शुकदापि जगन्नासीदस्तीभविष्यतीति निरंतरमेवात्मा अद्वयः सुस्थितइत्याह समस्तेति॥२२॥ तर्हि प्रारब्धानुक
र्मानुसारेणैव मनोमंतृत्वेनाभावेति कर्मैव स्तस्य निबंधबीजं पर्यवसन्नं तद्येषां निःशेषेण च्छंतेषां समस्तमननत्यागः सिद्ध्यतीति मन्य
मानो व्याधस्तत्केषां नास्तीति पृच्छति भगवन्निति॥ येषां नास्ति तेषां तत्कर्म विनापि मननत्यागे कथं भवतः॥२३॥ ॥छ॥ ॥

येषामधिकारप्रापकोपासनाफलं न भीविपेयवसहस्ति इदं चतुर्घयमिति न्यायेनेत्यतिकं तत्त्वज्ञानं तेषां कर्मनाशोऽस्तीति मुनिरुत्तर माह सर्गादिस्थिति आदिप्रहान्सनकः कपिलादयः॥ अन्ये गृहणादिग्धपरन्यायेन देहस्थितिप्रदर्शनार्थाः॥२४॥ आत्मत्वादेवस वीत्मानः॥२५॥ कर्मभिरन्यासो केषं कर्मवनामात्मा न इत्याशंक्यते ह शाकर्मकं स्याविनाशीत्याह सर्गादिविति॥२६॥२७॥ केषां दृशा तर्हि कर्म विद्यते नानाहेकि ति ति॥ येतु अबोधा अज्ञानावृता संततः स्वस्वरूपमात्मानं न बुध्यन्ते किंतु नाहं ब्रह्मेति भ्रान्ताः ऽस्म

मुनिरुवाच॥ सर्गादिषु स्वयं भान्ति भिन्नाभा ये स्वयंभुवः॥ विज्ञप्तिमात्रदेहत्वेन तेषां जन्मकर्मणी॥२५॥ तेषां सलिलं संसारो न द्वैतं न च कल्पनाः॥ विशुद्धज्ञानदेहास्ते वै संस्थानस्य हा स्थिताः॥२५॥ सर्गादौ प्राक्तनं कर्म विद्यते नेह कस्यचित्॥ सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैव स्वयं विजृम्भते॥२६॥ यथा ब्रह्मादयो भान्ति सर्गादौ ब्रह्मरूपिणः॥ भान्ति जीवास्तथान्येऽपि शतशोऽथ सहस्रशः॥२७॥ किंतु ये ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुद्धास्ते भ्रान्तिकोऽर्थवाः अबोधायेन चिरं स्वं बुध्वा देहमिदं स्वयं॥२८॥ तेषामुत्तरकालेन कर्म मिथ्याज्ञं उपजायते॥ स्वयमेव तथा स्फीतो तेरव स्वत्वमाश्रितो॥२९॥ ये च न ब्रह्मणोऽन्यत्वे बुद्धं बोधमहात्मनि॥ निरवद्यास्तेते नैव ब्रह्मविस्तरास्थिताः॥३०॥

न्यं बुध्यन्ते असात्त्विकाः केवलसत्त्वपरिणामविलक्षणा रजस्तमोमिश्रसत्त्वपरिणामात्तु अबोधेन ये तथाविधा जीवास्ते अचिरात् स्वं इदं देहं सत्यमिति बुध्वा तद्वासनावासिता स्वप्राप्तुता तेषां कर्मभिः सहितं जन्म उत्तरकालं दृश्यत इति परेणान्वयः॥२८॥ यतस्ते स्वयमेव तथा ज्ञाति देहाद्यात्मभ्रान्तेः॥ परमार्थवस्तु विस्मृत्य अवस्तुत्वसाक्षिताम् इत्यर्थः॥२९॥ ये तु कदाचिन्न बुद्धं ते नि रवद्याः कर्मबंधन तृणावगरहिताः॥३०॥

अथत्वंस्वाभाविकमितियोषः॥यतोब्रह्मण्यात्मनिस्वभावेस्वसंस्थितं॥क्वचित्मलिनोपाधौ॥३१॥अविद्यापिजीवोपाध्यवच्छेदे
नैवास्तेनशुद्धस्याहयत्रेति॥३२॥स्वयमेवेति॥ब्रह्मवाइदमग्रआसीतदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवत॥ब्रह्मैवेद
ब्रह्मैवभवतीत्याद्दिश्रुतेरिभावः॥३३॥अज्ञातब्रह्मणःसर्गताभ्यो निःस्वभावएवेत्याहयथेति॥अस्यसर्गकस्वभावइतिशेषः॥

सर्वात्मसंविदःछत्वंब्रह्मात्मन्येवसंस्थितं॥तत्क्वचिज्जीवएवभ्रान्तंस्वयमात्मनिपश्यति॥३१॥यत्रवेत्तिनुज्ञा
वत्वंतत्राविद्येतितिष्ठति॥तत्रसंसृतिनाम्नात्माधत्तेरूपंतथास्थितं॥३२॥स्वयमेवहिकालेनबुद्ध्वास्वरूपमा
त्मनः॥स्वपरूपमेवेस्वेस्थब्रह्मैवभवतिस्वयं॥३३॥पयाद्रवत्वादंछत्वरेणिचावर्त्ततामिवा॥ब्रह्मचिन्वातयैतीव
सर्गतामस्यसर्गकं॥३४॥ब्रह्मभानमयस्सर्गोनस्वप्नोनचजागरः॥कास्यकाम्यत्रकेकर्माणिकीदृशानिकियंत्विवा
॥३५॥वस्तुतःकर्मनास्त्येवनाविद्याजिनसर्गधीः॥स्वसंवेदनतःसर्वमस्तदेवप्रवर्त्तते॥३६॥ब्रह्मैवसर्गोभूतात्मा
कर्मजन्मेतिकल्पना॥स्वयंकुर्वदिदंभातिविभुत्वात्कल्पितार्थभाक्॥३७॥नसंभवतिजीवस्यसर्गाद्येकर्मकस्यचि
त॥पश्चात्स्वकर्मनिर्माणमुक्तेकल्पनयासचित॥३८॥जेलावर्तस्यकोदेहःकानिकर्माणिवोच्यतां॥पयोवुमात्रमाव
र्तोब्रह्ममात्रंयथाजगत॥३९॥यथास्वप्नेषुदृष्टानांनप्राक्कर्मनर्पाभवेत॥आदिसर्गेषुजीवानांतथाचिन्मात्ररूपिणां॥४०॥
सर्गसर्गेतथाठेभवेत्प्राक्कर्मकल्पना॥पश्चाज्जीवाभ्रमतीमेकर्मपाशवशीकृताः॥४१॥सर्गएवनसर्गोयब्रह्मण्यकिलाति
ष्ठते॥यत्रतेत्रबंधकर्माणिकानिवास्यतानिवा॥४२॥अपरिज्ञानमात्रंयतत्त्वंयचेपरमात्मनः॥तदेतत्कर्मबंधायतत्तज्ज्ञास्ये
३५॥प्रवर्त्तनेप्रयतो॥३६॥विभुत्वात्सर्वशक्तिमत्वात्सत्यसंकल्पत्वात॥३७॥पश्चात्अविद्यातःस्थितिकल्पनोत्तरं॥निर्माणदेहादि
निष्पादं॥३८॥ब्रह्मभावदर्शनेनतुनकर्मसंभावनापीत्याहजलेति॥३९॥आदिसर्गेषुकृसात्विकदेहेषु॥४०॥कुतोनतवाहसर्गेइति॥तेषां
सर्गतयारूपाभावादेवेतिभावः॥४१॥४२॥तथाचनकर्मप्रयुक्तोबंधःकिंत्वज्ञानप्रयुक्तएवेतितदेवकर्मबीजंइतिकामयपरिश्यतीनाना
दिसाहअपरिज्ञानमात्रमिति॥४३॥

वा॰री॰नि॰उ॰
४५६
१४८

अत एव कर्माण्यविधात्रा देवपद्मायपाज्ञानमकर्षस्तथास्तपानतथा अयस्त्रीपतनहत्याहयावदिति॥४३॥आनुज्ञानमात्रात्कथंच स्कनाशइत्याशंक्य वस्तुमेवकर्मणो नास्तीत्याहअन्त्यामेति॥४४॥अत एव पंडित्यार्थमेव फलः कार्य तद्धिनामयाशांतेरिसुप संहरति॥ताचद्धिति॥यावत्पंडितत्वं नास्ति तावत्कालमेव नायामवमयकरी॥मे घर्तृमिमयेषु इत्सर्गति॥स्वशोविषयोऽयं नग्रहे

पावद्यावत्यरिज्ञानं पंडितस्य प्रवर्तते॥तावत्तावत्तदैवास्य कर्मशाम्यति बंधहं॥४३॥यन्नाम किल नास्त्येव तच्छांतो काकरर्थना॥परमार्थोहि तेबंधः किंचिन्नामन विद्यते॥४४॥तावन्मायामवधो मे करी पंडितत्वं न यावतत्पांडित्यंपत स्तिन पुनर्येन संसारचक्रे॥पलं कुर्याद्विरतमतः पंडितत्वे मलात्मज्ञानोदारे मयमितरध्यानेवक्तःशांतिमेति॥४५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे कर्मनिर्णयो नाम द्विचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥१४२॥राम राम राम राम

णावत्ताभातिपदिकेन नरंतविधिमतिषेधात॥तदेवपांडित्यं येन पांडित्येन पुनः संसारचक्रे न पतनस्तिनतुष्टु ष्ठतत्कोदिपांडित्य मत्रोपयुज्यत इत्यर्थः॥अतःकारणाद्विरतं अमलत्मज्ञानोदारेपंडितत्वे श्रवणादिपत्नं कुर्यात इतरपाउपायांतरेणावः संयंशांतिनै तिसत्मनमविदितोनमुनन्नि॥उद्दरमंतरं कुरुते अपततस्यमर्यतात्यादिक्नात्वेशिति भावः॥४६॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण प्रकरणे द्विचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥१४२॥

राम॰

पांडित्यस्यप्रशंसात्रतच्चिन्मात्रदर्शनं॥चिदेवजगदित्येतम्प्रोपुत्राससमर्थ्यते॥सर्वेषामेवधर्माणांनिर्णयेधर्मविरुद्धलौकिकर्मणांनि
र्णयेनतुभयफलेहिकामुष्मिकेदर्मणांतारतम्येनिर्णयेचसंदेहग्रंथिभेदनेनक्षोदत्वं॥बुद्धिविकासनःपंडितएवसभामंडनंमयपौंडरीकाणां
विकाशेमार्त्तंडेनभोमंडनंतद्दर्शितस्वरूपः॥१॥आमुष्मिकस्तुस्वमपिसर्वेपंडितप्राप्यात्मस्तुस्ववादिधीशीकहरपिलघुतरमित्याहआत्म
ज्ञानेति॥२॥पांडित्यात्पांडित्यफलाहानेदान॥इतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभावः॥३॥पंडितस्यसच्छास्त्र
विचारजन्यज्ञानवतः॥परमार्थवस्तुरूपाद्दृष्टिःस्वात्मन्येवप्रसीदतिप्रल्हादते॥सकलामलमंडलेशरन्पूर्णेंदोरकूचक्षुरिव॥४॥बुध

मुनिरुवाच॥सर्वेषामेवधर्माणांकर्मणांशर्मणामपि॥पंडितःपुंडरीकाणांमार्तंडइवमंडनं॥१॥आत्मज्ञानविहीनानांपांडित्यंगर्जि
गतिकोविदः॥पंडितास्तत्रशास्त्रश्रीर्जरत्तालवायते॥२॥पातालेभूतलेस्वर्गेसुखमैश्वर्यमेववा॥नतत्पश्यामियल्लाभंपांडित्यादति
रिच्यते॥३॥पंडितस्ययथाभूतावस्तुदृष्टिःप्रसीदति॥दृगिवेंदोनिर्मोदस्सकलामलमंडले॥४॥इदंदृश्यमविद्यात्मब्रह्मसं
वघनेक्षणात॥बुधस्यबोधात्तत्रगद्दामसर्पत्वमिवशाम्यति॥५॥यत्स्थितंब्रह्मणिब्रह्मस्फुरतास्तेनैवसत्यता॥स्वभावेकालि
काःसंज्ञादेहसर्गक्षयादिका॥६॥सर्गोविघातएवायंनयत्रकिलकिंचन॥तस्यधर्माणिकर्माणिनैवास्मरमालिका॥
७॥पश्यादिसंभवतिचेत्तस्यकारणमस्तुनत्॥नदेवयत्रनोत्पवनत्रकिंतस्यकारणं॥८॥ राम राम राम राम राम

धस्यपंडितस्य॥स्रग्दाममनिाकल्पितंसर्पत्वमिवदेहसर्गादिदृश्यजातंबोधाच्छाम्यति॥५॥नहिदेहसर्गादिशांतिता॥ब्रह्मस्वभा
वादन्याउत्पद्यते॥नेत्याहयदिति॥ब्रह्मस्वनत्वज्ञानेनब्रह्मणिस्वभावेयत्स्थितंतस्यैवतेनैवस्वभावेकाल्पिकाःदेहसर्गक्षयादिकाः
संज्ञा॥क्षनाइतिसत्यता॥परमार्थरूपः॥६॥कुतएवमितिचेत्तत्रविशिष्टब्रह्मणःदृश्यक्षयास्यधर्मकर्मशून्यत्वादित्याहसर्गइति
स्रग्मालिकास्रग्बोधकपदत्वात्सादिरूपाचनैव॥७॥त्रैकालिकासत्वादेवदृश्यस्यसकारणकत्वेनिरस्तमित्याहपश्यादिति॥९॥राम

प्रतिभानं प्रतिभासः न हि प्रतिभासिके घटे दंडचक्रादिकारणापेक्षास्तीति भावः ॥१०॥ सर्वकामयत इति पूर्वकामं चित्रादि
स्फुरणं कल्पनिकं ॥ अस्मिन्वासनावैचित्र्यात्तथा जगद्भेदस्य भेदोऽपीत्यर्थः ॥११॥ पित्रादिवत्कोऽपि वासनामेवेत्याह यथेति ॥ पुंस्त्वे पुरु
षादिभावे ॥११॥ मिथः परस्परमिति शेषः ॥१२॥ शुद्धसर्गे शुद्धसर्गे शुद्धयथावासनं मिथ्यामन्ते सर्वव्यवहारः प्राक्कर्मसत्त्वमपि यथा
वासनं मिथ्यात्मैवेत्यर्थः ॥१३॥ जीवाः समोभूतशुद्धनादिसर्गसमिति केदेहः सिध्यंते संसारे स्वप्नार्थवदेव यथा संवेदनं स्वस

ब्रह्मणः प्रतिभानं यत्तदिदं जगदुच्यते ॥ तेनैव कुतस्तानि प्रत्याहा निष्ठकारणं ॥१०॥ स्वप्नदृष्टं यथा नभासकल्पि
कस्पनिकं यथा ॥ नवासनावैचित्र्यं कामं जायस्वतेन यान्तरा ॥११॥ यथा प्राक्कर्म पुंस्त्वे च स्वत्रे पुंसां न विद्यते ॥ इदं जाग्रत्स्वप्न
का भातानाम पिनोतथा ॥१२॥ जीवः सर्वे शुद्धसर्गे शुद्धस्वप्नार्थानिखिलान् मिथः प्राक्कर्मसत्त्वं मिथ्यामयथावासनमेव तु
च ॥१३॥ सर्गादावपदेहानेभांतिस्वप्नार्थवन्मिथः यथा संवेदनं जीवाः संतोऽसत्यास्तेनते ॥१४॥ यथा संवेदनं सर्वे भांति
भावयतस्तनः ॥ तेसत्यात्मस्यपि स्वप्ने जाग्रती वा शैद्राम्मिथः ॥१५॥ संकल्पसंविदस्यैव स्फटिकं पुनरस्फुटं ॥ फलं चाप्रो
ति तेस्वप्ने त्वेकनिष्ठ न पास्फुटं ॥१६॥ राम राम

संवेदनान्यनतिक्रम्य भांति तेन स्वप्नार्था इव संवेदनांशोऽसतः विद्यमानाः इतरांशे असंतश्चेत्यर्थः ॥१३॥ यतो यथा भावनं भांति
अतः स्वप्नेऽपि संनि ॥ मिथः परस्परमर्थक्रियाः समर्थाः ॥१४॥ तेन वत्स्वप्नेऽयथापि नापि बाह्यार्थभोजनादिसंकल्पस
विदेवपाकादिसंविक्रमेणाग्रस्थग्रासादिवस्फुटं निष्ठायस्यास्तथाविधानेन स्याहिफलं प्राप्नोति ॥ तथा जाग्रत्तं कल्पसं
विदपि ॥ अस्फुटः स्वप्नः स्फुटा जाग्रदित्येतावानेव विशेष इत्यर्थः ॥१५॥ ७॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम राम राम

राम॰

स्फुरमस्फुरं वा यदेव भूत्वा स्वयं भाति तत्साक्षात्स्वात्मज्ञानत्वतोऽभिधाः लोके कृताः॥१६॥ असौ हि मे स्वयं पर्यन्तं नत्थैवाज्ञप्रवा
हरूपेणोत्पर्थः॥१७॥ जाग्रत्स्वप्नयोर्ये अर्थाः प्रसिद्धास्तेषां अतिघट्टपायास्ते संविदंशा नान्यभिन्नास्तेऽत्यर्थः॥१८॥ आवाचि वीवीन
मिथ्याप्यस्थितयोर्द्वयोर्भावाभावयोरिव वा॥१९॥ अमनि यं अमर्तिचिद्रूपता प्रतिघाता सह॥ इत्यं अधिष्ठानचित्स्वभावतत्त्वसकारणात्तु
सन्मयमेवासि॥ नेति नेति नेति नीतिज्ञस्य अनिषिध्यमानत्वात् तत्स्वर्थेन नसातद्वैतेन वा प्रतियोगिभावेन संयुतं च॥२०॥ अहमेवजगद्

शुद्धसंविन्मात्रावस्थापन्नस्वयं भाति भास्वरा॥ तस्याभान स्यात्तस्यास्य ज्योत्स्नत्वं प्राभिधा कृता॥१६॥ सर्गादावपरदेहं जन्मा
तं यदहं तयथा॥ ततथामोहमेवात्तितद्धि हसर्गेऽस्त्यतो॥१७॥ जाग्रत्स्वप्रार्थसार्थस्य संविदंशेन भिन्नता॥ अस्त्यप्रतिघरूपा
पाः प्रकाशालोकयोरिव॥१८॥ असौ हि स्मयोर्द्वितनयावाजस्य इन्धयोरिव॥ द्रवं भस्तोद्विवा वीचिवीचिषोन्यानिलयोरिव॥१९॥
सर्वमप्रतिघं शान्तं ज्ञानमसन्मयं॥ इत्यसत्त्वमयमेवासि नानात्मार्थेन च संयुतं॥२०॥ अहमस्मोऽमूपमत्वाच्च स्वरूपानु
भवरूपि च चिन्मात्रमजरं शान्तमेकमेवामलं स्थितं॥२१॥ कार्यकारणतार्थानां पायथा तत्र कस्मिन्नाम्ने लक्षणापुरुष
पोवनगार्यतत्स्थैव सा॥२२॥ बहिरोऽहति सर्गोऽयं तद्धि ने स्वप्नपर्यया॥ कार्यकारणता तत्र तेषां तेऽभिहिताय था॥२३॥
संविदन्तोद्वितोरे सर्गे कार्यकारणता स्थिता॥ तथा यथोदिता तेन तत्त्वा वा कल्पना पुरा॥२४॥ चिता संकल्परूपिण्या सर्गे
संकल्पयन्तेऽन्यथैव स्यापि तासु स्या कार्यकारणरूपिणी॥२५॥

मनःप्रोमरूप्य प्रलयात्मनामत्वाच्च स्वरूपानुभवरूपि यात्स्वनुभवरूपं च सार्वात्म्यव्यवहारे॥ परमार्थे तु एकमेवाचलं स्थितं॥२१॥ नगर्थ
तमि लुप्रहीनाम [illegible] कार्यकारणताब्रह्मणायाय यथा कल्पिता सा तथैवाद्येन नियतिभंगाय द्वंशाकं कि
तु तत्स्यता भेदादिभंगायेत्यर्थः॥२२॥ जन्तु स्यतामंगे स्या प्रवक्ष्ये नियतिवाद्धिन्मात्रमेवपर्यवस्यतीत्याह ब्रह्मणा इति॥ अभिहिताख्यायिप
यातयथा॥२३॥ यथा उदिता सर्गादौ संकल्पिता॥२४॥ तथापि स्वकीयसंकल्पयन्ते ने स्वेच्छानुसारि कार्यकारणरूपिणी व्यवस्था स्यादित्याह
सिद्धवत्स्यात् [illegible] चितेति॥२५॥ श्रीराम

संकल्पनगरनदं तर्गतं व्यवस्थयोऽस्य विहारकाशमात्रकचनं त्वस्यानुभवसिद्धं ॥ अथ च दृश्यमानसर्गो यो हिरण्यगर्भसंकल्प
जस्तत्संकल्पसर्गान्तर्गत एवोच्यते श्रुतिपुराणादिभिर्न तदन्यः ॥२६॥ तेन हि संकल्पपत्तनेयाः संविद्विवेकिरादित्यस्य प्रका
शनालक्षणा अवस्था सैव आत्मेषे च कार्यकारणतार्थजा स्वभावसंसिद्धेति ननतोऽणुमात्रमप्यन्यत्स्यः ॥२७॥ नदेवोपपादयति
प्रथमामिति ॥ सप्तरिति व्याहरत ॥ प्रथमसर्जने यादृक्ता ते हिरण्यगर्भहार्दचित्तिसमीरसेयस्त्र पिव्यादियथा गंधकादिन्यादिमकारे

आकाशएव कचनं यच्चितेस्वात्मरूपिणि नियतं संनिवेशात्मा तदन्तः स्थितं उच्यते ॥२६॥ यथा संविद्व्यवस्था ते
न हि संकल्पपत्तने सैषा स्वभावसंसिद्धिः कार्यकारणतार्थजा ॥२७॥ प्रथमं यद्यथा भाति चित्स्फुरितं तथा ततः तत्से
व नियतिः कालो देशादिनसिधा कृता ॥२८॥ यानामाणुमयाभाति चेतनाकाशमून्यता ॥ तथा तमाबद्धमयाकार्यका
रणता स्थिता ॥२९॥ चिच्चमत्कारमात्रेऽस्मिन्सर्गाभेभावरूपिणि ॥ एवं भावाः प्रवर्तन्ते पश्चात्सर्गस्थिता दिवः ॥३०॥ छ॥

यच्चित्त्वं भाति स्फुरति तत्तदिदानीमपि तथैवाखिलस्यैव तथास्थितस्य पदार्थव्राताः ॥ गंधकाठिन्यनियतिरपां द्रवत्वनियतिस्तेजस उष्ण
प्रकाशनियतिर्वायोः स्पन्दस्पर्शनियतिरित्यादिरूपेण अतीतानागतादिकालरूपेण प्राचीप्रतीच्यादिदेशादिरूपेण च स्थितस्य
पदार्थाभिधा कृतेत्यर्थः ॥२८॥ एवं घटादिषु सर्वत्र बोध्यमित्याह तानेति ॥ पयोगोः पयसः कारणं घटस्य स्वरूपस्य ॥२९॥ यद्धि
मनसाध्यायति तद्भावयतीति ॥ अतोऽस्मिन्प्रथमरूपकल्पनापश्चाज्जामकल्पने स्वारूपे चिच्चमत्कारे ते ॥ भावो भावनासंकल्पन
रूपिणि ॥३०॥ श्रीराम ॥

पत्रपाकल्पनासामस्त्यापितन्मात्ररूपेतिहृद्यंतेनदर्शयतिमस्त्यनाइतियथापवनस्यसंहसनानंद्यतिरिक्तरूपमस्त्यातहन्यानयाविघ्नो
मनित्रिजगद्रूपाःस्त्यनाअपीत्यर्थः॥३१॥तथाचविहनतैवभ्रांतहशाजगदात्मनास्फुरतीत्याहव्योम्नीजि॥सौषिर्यनेविभ्रमिति॥ध्व
मधल्पाहिव्याप्तेनमक्तिनेत्याहदर्शनादिनिभावः॥३२॥कस्तुनर्त्रिमपिविसर्गताबुध्यनेनसहआभातइतिसर्गेआभातेत्रिविधपरि
छेदंत्यचिन्मात्रस्वभावतोभातेसतीत्यर्थः॥ककृच्छ्रातसाधनाभ्यासक्लेशात॥३३॥केहलौकिकइवपारलौकिकइवपारलौकिकःसर्गोप्ये

अत्यन्तात्रिजगद्रूपास्तथापिव्योमनिस्थिता॥अनन्याःपवनेसोम्येस्यहस्तायथानिजा॥३१॥व्योम्निसौषिर्यनैवी
संपयानीलमितिस्थिते॥चितिचेतनेबीजंतथासर्गउपस्थितो॥३२॥आभातएवंभातेस्मिन्कृच्छ्रात्सर्गोविसर्गता॥उप्र
तैरज्ञैजगैरज्ञःरूपमयथाद्भुतः॥३३॥आत्मनःसत्वमत्वत्सर्वःसपश्यतिएवजगत्॥तद्धान्याहिरमस्यन्दनित्याप्रति
घमंबरं॥३४॥व्याधउवाच॥परतःस्वतउःस्वार्थेहेतुःसंपद्यतेकथंकिमस्यहेतुःकेवास्यहेतवःसहकारिणः॥३५॥
कुर्वंतिधर्मधर्माभ्यांतेनप्रतिघरूपिणा॥तमस्याप्रतिघंरूपंकुर्वतीत्यसमंजसं॥३६॥ ६७॥ ६८ ॥ ॥

ताहगेवेत्याहम्मतइति॥तद्वतहन्यतउत्तरपारलौकिकंचइहंचस्तहन्यैहैहिकंचसर्वंअप्रतिघमस्तंतिचिहंबरमेव॥३४॥एतद्देहया
तास्परतःअन्योदेहःकथंसंपद्यते॥हेतुरूपाह्वानंहेतवोनिमित्तानि॥३५॥येधर्माएवस्वभोगार्थंसर्वंकुर्वतीतिमन्यंतेतेषांकर्मनि
मित्तस्यज्ञानेननिहत्यदर्शनादिनिमोक्षप्रसंगइत्याहकुर्वंतीति॥प्रतिघंनिस्यमोक्षाख्यरूपंकर्माणिकुर्वंतीत्यसमंजसाहेतकस्या
निमित्तावर्जनादितिभावः॥३६॥

धा॰टी॰नि॰उ॰
४५८
४५७

विहितनिषिद्धाचरणे संस्काररूपेण स्थिते धर्माधर्मौ विदुः एतेन इहास्संस्कारं तु आत्मकमेव नरूढ इव चित्ताभासव्याप्तं जीवस्य च म
रणादिचेष्टाप्रधानत्वात्कर्मत्वमस्य एवं वासनानुसारि देहादिसंकल्पयमानसत्ताभासं पश्यत इवेति चित्तरूपेण सर्वे प्रतिभासविशेषा
स्तत्र कामं पश्येच्छं कल्पयंतु फलतीत्यभेदः इत्याशयेन द्वितीयप्रश्नस्य समपि अयं मुनेरुत्तरमाह धर्माधर्माविति आदिना ॥ शाङ्कराः प्राह
राशिः ॥ वासनाश्चेति अदर्शने इत्यनन्यकलीयर्थः ॥३७॥ कश्चिद्देहरूपे देहादिप्रपंचोऽप्यस्तीति चेत् तत्राह स्थितेन चित्तेन चित्तस्वरूपेणापि नभः

मुनिरुवाच ॥ धर्माधर्मौ वासना च कर्मात्मा जीव इत्यपि ॥ पर्यायशब्दा ब्रह्मरोत्र कल्पितेन न तु वास्तवाः ॥३७॥ चित्त्वात्क
ल्पितचित्त्वेन स्वरूपं विद्धि भस्मात्मनि ॥ ह्रतानि नामान्येतानि कल्पितानीति चेतसा ॥३८॥ संविदात्मा स्वयं चित्वादेहं
वेत्ति स्वमेव स्वे ॥ मन्त्यासं तं स्वं जन्मिव संकल्पस्य प्रयोगिवत् ॥३९॥ स्वयं च प्रदिवाभाति भूतस्य परलोकधीः ॥ तमेव
पश्यति चिरं न तत्रास्त्यपि संशयता ॥४०॥ भूतं निर्माति चेतः स्फुरूपं स्वाप्नस्थितिर्यथा ॥ तत्स्वप्ने वाप्यात्मस्वार्थवासो चेत
न त्वेतमेव तं ॥४१॥

स्वरूपे आत्मनि स्वयं स्वेनैव स्फुरता निधर्माधर्मादीनि तत्फलस्तु स्वकुःस्वादीनि च नामानि कृतानि स्वर्गादिरूपाणि विचित्यधी
रो नामानि कृत्वा भिवं इत्यन्यत्र इत्यादि कृतेदिति भाव ॥३७॥ प्रथमप्रश्नं समाधत्ते संविदात्मेति ॥ मरणोत्तरकालं ॥ देहादिक
ल्पनमपि स्वप्नवदेवेत्याह संविदात्मेति ॥३८॥४०॥ चिन्मादि दिव्यते नाम तं तु पुनर्निर्मातीति भ्रमं नाम पतितमिति ॥ अन्यच्चेति
मीतितदा सप्नवासोकं संस्थान ॥ तत्स्वप्नान्देवानुभाविताद्दिति निर्मातु रेवमवेदा स्वप्नवद्भातत्त्वस्य च तात्मत्वात् ॥ इष्टापत्तौ स्वस
न्यपानादिप्रवृत्त्यनुकूलास्मृति: कथं ताभवेत्ता तमेवं सिद्धमात्मा नमात्रिस्य ज्ञानस्य चेतनत्वं पश्चिदृढं तदपि संकल्पमेव स्वात्मस्य
र्थः ॥४१॥

राम॰

प्रथमम श्रोतरमुक्तमनुवदन्नुपसंहरति न्मजावितिन जायते जन्म न लभते किंतु चेतसैव केवलं इहायमिच्छं जातोस्मीति प्रथैव स्वेजन्मा
दिविक्रियाभ्रान्त्यैआत्मनिकल्पनमावेति ॥४२॥ तस्यैव भावस्याभ्यासात्स्फुटप्रत्ययतया जन्मादिव्यवहारो लोकवेदयोर्न वस्तुतः इत्याह स्वमेवे
ति ॥४३॥ आहरन् अध्यस्यन् ॥४४॥ प्रत्येकं व्यष्टिमात्रमास्थितः सन्पश्यति स्वसंनिधिमात्रेण साक्षिप्रलं कार्यकरणानि विषयेषु चारयति
प्रवर्तयति जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्तिप्रलययोस्तेषु तिच परमार्थतत्त्वतो न किंचित्करस्य ॥ विहरन्नीयं नापि करोतीत्यर्थः ॥४५॥ अन्यथा अपरिज्ञा

मतौ न जायते तस्माच्चेतसैव स केवलं ॥ इहायमित्थमित्येवं वेत्ति विगासनात्मकं ॥४६॥ स्वमेव भावमभ्यस्तमात्तेसोनुभवंस्थि
रं ॥ स्फुटप्रत्ययवांस्तत्र सत्यमित्येव चेत्यलं ॥४७॥ स्वात्मारवामेव तत्रैव स्वप्नाभं दृश्यमाहरन् पुनः स्वमरणं वेत्ति पुनर्जन्म
पुनर्जगत् ॥४८॥ असा कजालमेवं स्वे पश्यन्प्रत्येकमास्थितः ॥ पश्यत्याचारयत्यति किंचित्किंचिन्न करस्य चित् ॥४९॥ इत्येवं
जगतां संति कोटीनां कोटिकोटयः ॥ परिज्ञातास्ता न ब्रह्म केवलं दृश्यमन्यथा ॥४६॥ ताभिर्निकस्याविविकिं विहाहतंनचसं
निताः ॥ नासां चवेत्ति प्रत्येकमिदमेव जगत्त्विति ॥४७॥ भूतानि तासां प्रत्येकं तथैवान्योन्यमास्थितः ॥ सत्यान्येवासत्यद
श्यासत्यदृश्यात्वजंपदं ॥४८॥ सद्घट्टितवेद्यस्य तत्त्वज्ञस्यासदृशयं ॥ असद्यत्से प्रबुद्धस्य तत्सदज्ञस्य तत्स्फुटं ॥४९॥
चित्तैर्यद्यद्यथाभातं तत्तत्स्यैवधावतः ॥ सद्रूपाणि समग्राणि भूतानीमान्यतो मिथः ॥५०॥ श्रीराम राम रामराम

नास्ति केवलं दृश्यमेव सत्यत्वेन न विदितो न भुनक्तीति ॥ अजेतेति भावः ॥४६॥ ताभिर्जगत्कोटिभिः किंत्वयमात्मा तासां मध्ये प्रत्येकं
एकैको जीवस्य कं जगत ॥ इदमेव जगन्नान्यदिति वेत्ति ॥४७॥ तासां जगत्कोटीनां पृथिव्यादिपंचभूतानि चतुर्विधभूतग्रामाश्च
प्रत्येकं मास्थिते तत्तज्जीवाभिमते जगति तत्तथैव न विसदृशानीत्यर्थः ॥ तानि च असत्यया व्यवहारदृश्यासत्यानि सत्यया परमार्थदृश्या
तु अजं ब्रह्मपदमेवेत्यर्थः ॥४८॥ अतस्थ ज्ञाज्ञयोः सत्यासत्ये परस्पर विपरीते दृश्याह सद्घट्टितेति ॥४९॥ अथवा परमार्थसत्यचितिभानरूप
त्वात्सर्वं सत्यमेवेत्यवैपरीत्यमेवेत्याह चित्तैरिति ॥५०॥

वा॰टी॰ नि॰उ॰

॥५६॥

४५२

अपवार्यमतियद्यज्जगद्भातितं प्रतितदातत्सत्यमिति व्यवस्थितं सत्यत्वमिति॥ यत्तेजगद्रूपं सत्यमिति वा सत्यं संविदेव निर्णेयं
साचेयं भगवती संवित्सत्यमिति निर्णयति कस्तदेव परीक्ष्य तदन्यः साधयेदिति भावः॥ अप्रतिघं केनापि प्रतिहन्तुमशक्यं॥५१॥ अ
न्यथानान्यता॥ अतथावा तथात्वेतयोः कथा का॥ अयं न्यायो वस्तुभेदाभेदद्वित्वैकत्वादौ योऽयं दृश्यादृश्ययोः स्वसंवेदनमिति॥५२॥
अस्त्वेवं किं ततो भवति॥ तत्राह तदेवेति॥ इदं तेयं तत्त्वं॥ ज्ञानमेवेति॥ ज्ञानज्ञेयाभेदात्तस्यैवेदं दृश्यजातं तज्ज्ञानमेव भवति

नित्यमन्योन्यसत्यानितानितान्यैव वाप्यतः॥ किल संविद्धि निर्णेयं रूपमप्रतिघं यतः॥५१॥ संवि
न्मात्रे हि निर्णेये कान्यतानान्यता कथा। यथा संवेदनं भाति वस्त्वो घेद्धि तैकता॥ ५२ ॥ तदेवेद
मिदं ज्ञेयं तदेवेदं भवमलं॥ तदेवैतत्तदेवेति भेदेऽपि स्यात् सत्यतः॥ ५३॥ तद्योर्दृश्यतो ज्ञेयेन
यं तस्याः प्रपञ्चस्थितिः॥ स्थिते ज्ञस्याप्रमिते सर्वे तज्ज्ञस्यायं न लोप्रजेतः॥५४॥ रामराम राम राम

॥ तावतैव सर्वं दृश्यमासात्त्वि द्वैतं सिद्धमिति भावः॥ ननु ज्ञानापलापेनैत्यं ज्ञेयमात्रपरिशेषस्स्यात् किं न स्यात्तत्राह तदेवेत
दिति तज्ज्ञानमेतत् ज्ञेयमेव तथा च दृश्यमेव परिशिष्यमिस्येन नु ज्ञह रसस्यत्वाम्स्वेतत्संभाव्येतन यान्यतिनिर्ज्ञापिका ज्ञेयसि
द्धिरेव न स्यादिति भावः॥५३॥ अतः परिशेषात् ज्ञानमेवार्थं ज्ञेयं न प्रपञ्चयं चतस्याः ज्ञस्येः प्रपञ्चनस्थितः॥ स्वंसर्वं स्मिन्नर्पज्ञ
स्यात्मनि स्थिते सति अयं द्रष्टा अज्ञस्यात दज्ञानेनेतततः॥ ज्ञाहि स्वभावाद्भजेत प्रव्यवेतन यस्कोतदन्यर्थः॥ ५४॥ छ॥ रामराम

राम॰

तथा चाज्ञातं ज्ञानमेव ज्ञेयं जगदात्मतामात्मनैव तनोतीति फलितमित्याह ज्ञानमिति ॥ यथा यथा च यथा यथा सतोऽज्ञस्यात्मनासत
सर्वं सर्गान्यथा यतोऽज्ञस्य तत्त्वविदः यथा स्पन्दतो गरुत्मतः ... राद्विसर्गात्तेर्मिलन्तो यथा द्विसर्गा अपि ज्ञस्य विजितिलान किं चनैतित्वं
सर्वं ज्ञाताात्मसर्गा नेदं न तो वेद्यि ॥ ५६ ॥ चिज्जडात्मनां अहं जीवानां ॥ ५७ ॥ एकस्यैव चिदात्मनः स्वप्नेऽलक्ष्यकोशात्मत्वे सुषुप्त

ज्ञानं यदेवं तत्ज्ञेयं ज्ञेयं यस्मात्संभवात्यथकाः ॥ यथाज्ञानमतो ज्ञेयं तनोत्यात्मानमात्मना ॥ यथा यथा स्पन्दतो यथा मि-
लन्तो यथा यथा सर्गो न किंचन सत एव सतो ज्ञस्य सर्वज्ञातां लवे यथा तो ॥ ५६ ॥ एकं प्रबोधतः सर्वं चिन्मात्रेणात्म-
सात्मस्वभावे देवानेकसंविन्मासदृशौ चिज्जडात्मनां ॥ ५७ ॥ एकतया च चिन्मात्रं स्वप्नेऽलमात्मनि तिष्ठति ॥ पुनर्ल-
क्षात्मतत्त्वं प्राहैकमालेख्ये सुषुप्तके ॥ ५८ ॥ चिदेवाभिस्वप्नसंवित्तिर्यासैव जगदुच्यते ॥ सुषुप्तं प्रलयः प्रोक्त-
स्तान्यायोऽयमेव सन् ॥ ५९ ॥ एकैव संविज्ज्ञानात्वे नलमत्त्वं च गच्छति ॥ अन्यत्वं च तथा यत्वं स्वप्नसंकल्पयोरि-
व ॥ ६० ॥ इदमप्रतिघं सर्वं किल चेतनमात्रकं ॥ शुद्धं तद्यथा यत्र भाति तत्र तथा भवेत् ॥ ६१ ॥ एकैव संवित्सर्गादौ
भवत्यग्रेऽनु स्वादिकं ॥ एवं व्याहितावत्सर्गार्थस्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ६२ ॥

ऐकात्म्यं त्वं च प्रसिद्धमित्याह एकमिति ॥ यथा स्वप्नसुषुप्तयोः क्रमो न्यायः सर्गप्रलययोरपि समानस्तयोस्तद्भेदादित्या-
ह चिदेवाभीति ॥ ५८ ॥ भोग्यात्मतानानानात्वं भोक्त्रात्मनानात्वं लक्षत्वं च ॥ ६० ॥ सर्गार्थं सर्गसिद्धं यं यथा व्याहितावद्भवतीव
कारणं अविकारितावानतया ॥ ६२ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥४६१॥
४५२

तदेवस्पष्टमाह संविदिति ॥६३॥ सप्रतिघं नश्वरं मूर्तमिव अप्रतिघं नित्यममूर्तमिव चावस्तु नस्तु प्रतिघा नाशश्च नास्तीत्य
तः साप्रतिघापि अंते निवर्तते निवृत्ता च संविदेव परिशिष्यते ॥६४॥ अप्रतिघत्वमेव संविदः समर्थयति यासीतेति ॥ या मनसाप
र्वापश्चिमां च दिशं चिरं यासि तत्र तत्र च दृष्टं जातु मितारीन् यान्न दिदृक्षुः संवेत्ति ॥ न त्वसंविद्रूपस्य ते प्रतिघं नाम नास्त्येव
अतः क्वचिदपि संवित्सप्रतिघा नेति सिद्धमित्यर्थः ॥६५॥ ननु जीवचित्संकल्पानां बहूनां बमोघतादृष्टेस्तत्सैव तत्स्याः प्र
तिघातः इति सप्रतिघत्वमिति चेत्तत्राह दृष्टमिति ॥ इदं प्रमाणसिद्धं संकल्पितार्थपदः पुरुषः सह नैरन्तर्येण चिरमप्यतिस्फुति

संविदाकाशरूपैव नान्तिरस्त्याद्रिनामिका ॥ यत्तदेवरवमेवेदं जगद्दिव भासते ॥६३॥ संवित्सप्रतिघं भाति भाति
याप्रतिघं तथा ॥ न वस्तु न स्तु प्रतिघा सैव सा तेन निवर्तते ॥६४॥ यासि पूर्वापश्चिमां च दिशं वेत्सि चिरं दिशा प्रति
घं नाम तेनास्ति न च सप्रतिघा क्वचित् ॥६५॥ दृष्टं संकल्पितं चार्थं सहाप्यस्ति पश्चिरं ॥ सोऽवश्यं तत्स्वाप्नोति न चेच्छ्रा
न्तो निवर्तते ॥६६॥ योऽसि पूर्वापश्चिमां च दिशं वेत्ति चिरं विशन् ॥ यश्चास्ते प्राप्नसोऽनतामन स्यकातु नेतरः ॥६७॥ ६८॥

सः अवश्यं तत्स्वाप्नोति लब्धा च संकल्पस्य सार्थ्यादेवमोघता ॥ न च कृत्स्नः ॥ कार्यक्षम इत्येतावता चितः सप्रतिघत्वं सर्वत्र तत्प्रसं
गादिति भावः ॥६६॥ अथवा अदृष्टः संकल्पः ॥ अदृष्टमेव मानोरथिकं दिगन्तरगमनं तत्र चेत्यपदार्थदर्शनादि करोति दृष्टमदृष्टमिति
नतस्यापि मोघत्वमित्याशयेनाह यासीतित्वं मनसा पूर्वपश्चिमां च दिशं यासि तत्र तांस्तान् पदार्थान् चिरं विदन् यः संकल्पि
ता आस्ते स तत्तास्वसंकल्पितदिगन्तरगमनतत्रत्यपदार्थप्राप्तीस्तास्व संकल्पानुसारेणाप्नोति ॥ यतः अन्यः पुरुषस्तत्संकल्पमन्त
इतरां दिशं मनसापि न याति ॥ अनेनैव विशेषेण तत्राचित्प्रतिघेत्यर्थः ॥६७॥

राम॰

देहत्वादेः संकल्पितार्थो हं स्यामिति संकल्पसंविदः ॥ दृश्यं प्रथमं प्रातिभासिकः संकल्पस्तदर्थो व्यावहारिकश्चेति दृश्यं भवेदित्ययम
र्थो दृष्टः ॥ अन्यस्य असंकल्पयितुः पुरुषांतरस्य स्वात्मनि विषयांतरे वा चल असंविदो पि न दृश्यम् अपि न स्पंदते न स्पंदत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥
एवं दृश्यिपादेशा द्युतरां अन्यां वा आशां याभीत्य चलसंविदो मानसं शारीरं चेति दृश्यं भवेत् एवं पश्चिमगमनं दृश्यं च न स्पंदति ॥ दृष्टा
तत्वप्रबोधतः सर्वमेकमेव चिन्मात्रं तत्त्वाप्रबोधतो ऽनेकसंविन्मयसहस्रविजोडात्मना जीवानां भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ ननु चिदे

दृष्टः संकल्पित स्यार्थः स्यामित्यचलसंविदः ॥ दृश्यं भवेदृश्यं न श्यत्यन्यस्याचलसंविदः ॥ दृश्याद्दक्षिणामुत्तरां वाशां याया
मीत्यचलसंविदः दृश्यं भवेदृश्यं न श्यत्यन्यस्याचलसंविदः ॥ खे पुरं स्यां भुवि मृगः स्यामित्यचलसंविदः ॥ दृश्यं भवेदृश्यं न स्प
न्दत्यनुत्र जागतः ॥ ६९ ॥ एकं प्रबोधतः सर्वं चिन्मात्रं तावदात्मवान् ॥ तत्त्वानेकसंविन्मयसहस्रविजातात्मना ॥ ७० ॥ शरीर
मन्वप्रतिघमर्थसप्रतिघं च वा ॥ स्वप्रात्मको यं संसारो जीवस्येह परत्र चेत्ये ॥ ७१ ॥ एतन्नष्टे छादिदेहेष्वस्तानां दर्शनात्पुनः
स्मृतिपूर्वं च कथनात्प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ७२ ॥ छ ॥

वेचेच्छरीराद्याकारेणा ऽज्ञे तर्हि तस्य सप्रतिघत्वाच्चितो पि सप्रतिघताप्रसक्ता तत्राह शरीरमप्रतिघमेवात्त ॥ अथवा अन्यरूपेणास
प्रतिघं वोक्तमैतावता कश्चिद्दोषो मित्यार्थ ज्ञगुणाद्येरधिष्ठानाद्दृश्यादिति भावः ॥ ७१ ॥ शरीरनाशे तेन सह जीवो न नष्टश्चेत्
तत्कथं ज्ञायत इति चेत् प्रत्यक्षाच्छ्रुत्यैत्याह एतन्नद्वित्ति ॥ मृते छादिदेहेषुमृतानां पिशाचदेहेनाहागतानां भूतविद्याज्ञैः प्रत्यक्षं द
र्शनात् पूर्वतनस्वीयगृहव्यापारादीनां तैः स्मृतिपूर्वकं कथनाद्वा जीवचित्सत्त्वं प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ७२ ॥ राम राम राम राम ॥

या॰टी॰नि॰उ॰
॥४६॥
५४

॥७३॥ जीवंतो भ्रमते घोरे रैवे षयि शाचदर्शनसंभाषणादि भ्रमो धर्मः न भ्रजस्यागमनं संभाषणं वेति चार्वाककल्पनां भ्रमाच्चे
दृषदि निवसतो ऽस्ते भ्रजदिभिर्भ्रान्त्या बुद्धेर्ये पिशाचदर्शनसंभाषणादिव्यवहारः कस्मान्न प्रवर्तते ॥७४॥ किंच जीवद्धर्मः सोपि
भ्रमः संकेन्न तत्स्य संभाषणादिः किं न स्यात् ॥ अर्थसिद्धेः अनुभवशरणा नामस्मिन्ना जीवतियादि अनुभवः समतेपि समः ॥ ए
वं न्यायद्वये सति को विशेष इत्यर्थः ॥७५॥ एवमनुभवस्यार्थसाधकत्वे जाग्रत्स्वप्नयोरनुभवयोरपि यावद्बाधं तुल्यमर्थसाध

त्वे भ्रमतां भ्रमस्य साजात्याल्लेशहेतोः एतेन तु नः आगमस्य कथं चित्तार्थगच्छन्नप्रतिघात्मकः ॥७३॥ एषचेजीवतो धर्मित्व
देहांतरगे जने ॥ भ्रमतः स्मेव बुद्धेर्ये कस्मान्नैवं प्रवर्तते ॥७४॥ जीवधर्मः सोपि संक्रेन्न धर्मोपि किं न स्यात् ॥ पादगनु
भवस्त्वस्मिन् समे न्यायद्वये स्थिते ॥७५॥ स्वप्नवज्जगदाभानमित्येवं सत्यसंवदितं ॥ आर्यानुभवशास्त्राणामनेना
स्मेकवाक्यता ॥७६॥ दृष्टिजालं जनौघानां पश्यतामिंदुमंहिरे ॥ यादृग्गमतिर्घृतास्तज्जगत्स्वदृग्रहात्मकं ॥७७॥ रामरा

कल्पं प्रबोधेनानुभवमात्रपरिशेषं क्वेति स्वप्नवदेव जगदाभानमिति यच्चातिज्ञातं तच्चारस्युडितं दृष्टिभ्रमं जनेन च विद्वानां
तस्यत्रयमावस्थायाः स्वप्नः वाचारंभणं विकारो नामधेयं नेह नानास्ति किंच नेत्यादिश्रुतीनां चानेनैकवाक्यता परस्प
रसंवादेनैकार्थनिष्ठता अस्ति ॥ उपपन्नेतिवत् ॥७६॥ इंदुमंहिरेचंद्रबिंबे पश्यतां जनौघानां दृष्टिजालं यद्गच्छति यथा स्वभावि
घात भ्रमं स्वस्वदृग्रहात्मकं कस्यचित्कस्यचिद्दृग्दोषात्मकं द्वारभूतं प्रतिभातमित्यर्थः ॥७७॥ राम राम राम राम राम ॥

राम॰

मात्यं सर्वं सत्त्वेन गत्यमायां सन्मात्रस्यैव मात्रा:॥ अंशमेहाननुविधत्ते ग्राहकं च अच्छानुभवमात्रं मानं च सन्मात्रं अभासमानं
सिद्धं तीतितत्स हेवज हेव चार्थवर्जितमपि सर्वार्थात्मकं स्फुरतीति सर्वमप्रतिघं शांतं चेत्यर्थः॥७८॥ उक्तमर्थमनुभावयितुमुपा
यमुपदिशति॥ अनिंगनमिति॥ यथा मनः स्थिरं कृत्वा आस्ते तथा तथा आशु भवतीति परेणान्वयः॥७९॥ कस्य किं विषयो ग्रहः
उपादानं॥८०॥ फलावहं अवश्यफलदं यत्नेनैव॥८१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे त्रिचत्वारिंशदुत्तरश

सन्मात्रमात्रानुविधमच्छानुभवमात्रकं॥ चिन्मात्रं मानमात्रात्मसर्वार्थात्मार्थवर्जितं॥७८॥ सर्वमप्रतिघं
शांतं जगदेकं चिदंबरे॥ अनिंगनमनाभासमात्मन्येवात्मनास्यतां॥७९॥ अचलोऽसि विदेवास्ते स्थिरं कृत्वा यथा
यथा॥ तथा तथावभेत्याशु किमसत्किंच वापि सत्॥८०॥ शरीराण्यथ कर्माणि दुःखानि च सुखानि च॥ यथास्थि
तान्युपायांतु यान्तु वा कस्य किं ग्रहः॥८१॥ इत्थमत्र सदध्यान्यथास्त्व वा मैव भेदमवन्तु कोऽत्र संभ्रमः॥ नु च फल्गुनि
फले फलावहं तु द्रुवानस्ति केवलं परिश्रमैः॥८२॥ म हारामायणे निर्वाणप्रकरणे बिपश्चिदुपाख्याने निर्वाणबो
धोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः॥१४३॥ मुनिरुवाच॥ सर्वथाभावभावेषु स्वसंवेदनात्मसु॥ नित्यप्रतिघ
रूपेषु किं वक्रं किं विमुच्यते॥१॥ स्वदृष्टिभासा स्फुरणं यादृशं तादृशं जगत्॥ विपर्यस्यत्यविरतमबोधाद्दृश्यते स्थि
रं॥२॥ यथा पुरसंस्थाने विरैरेति स्यतां॥ जगद्व्येवमनिशं वा पार्वतं विवर्तवत्॥३॥

तमः सर्गः॥१४३॥ चिदेव जगदाभाति जगदेव च चिद्यथा प्रत्यक्षत्वेन तथा ब्रह्म सर्वात्मसमर्थ्यते॥ दृश्यस्य चिन्मात्रत्वेव घमोहविं
नाप्यपगते वेत्याह सर्वथेति॥१॥ दृष्टिभासा दृक्किरणानां रवेर्यादृशं संपतद्दूरकृतस्तकेशोंडूकाद्यात्मना स्फुरणं तादृशं जग
त्प्रविरतं परिणामेन विपर्यस्यति॥ अधिष्ठानविवेकबोधात्तस्यैवैर्येण स्थिरं लक्ष्यते॥२॥ विपर्यासमेवानुभावयति यदिति॥
यतः प्रसिद्धपुरसंस्थाने यथा विरैरन्यतां संस्थानांतरतां॥३॥ ७॥ राम

वा॰टी॰नि॰
॥७६२॥
५५

यस्मिन्नेव काले भवति तस्मिन्नेव लक्षणलवत्रुघाघवदषोदंतैर्दुर्गकस्याघस्मिघाःविद्भिः कृता॥४॥ यज्ञागन्नाकीमपल
प्यते चेस्रो षं चिदेवक चति॥५॥ नः अस्माकं प्रसिद्धमिदं जगद्घटपाक्तिनद्वेव जगतां शतानां शतानुताप्रिअन्येषां नणां सं
नीति पश्यंतु संभावयंतु॥ तेषां प्रमप्रमन्योन्यमनुभूतपक्तनअयोग्यत्वादित्यर्थः॥ ह्यासरआदिशाह्रोस्तऊताजेन वीजंघ्वते

भूम्यंघंवरशैलादिभवभसरिदंतपाता॥ तस्मिन्नेव हयो दंतैर्दुर्गकस्यामिघाः कृता॥ ७॥ जगत्स्वप्रवदाभेष
मसद्प्यनुभूयते॥ यत्नाक्तिचेतन्निः शेषं चिदेवछकचन्मलं॥ ७॥ यथेदं नो जगद्घतानां स्वे शतानि हिान्नणां पश्यं
तु तेषां नुनान्योन्यमनुभूतयः॥ द्दासरोक्षिकूपमेकानां दृष्टाप्रत्येकमास्पदे॥ नते म्यो न्यं विदंत्यन्यां दृष्यादिनिय
तिं क्वचित्॥ ७॥ यथा जनशत स्वप्नगराणेपे कमंदिरे॥ न यथा ज्ञान्ति स्वे भांति स्वान्निमोसंत्येजिनो॥ ८॥ केचं तिन यथा
तस्या प्रपुराण्येकग्रहेयथा॥ नचनामकचंत्येवं सत्यं संतिजगंति स्वो॥ ९॥ चिद्रमत्काग्मात्रत्वं स्वाभंगं दृष्यमद्
यं॥ सद्रूपमेव जीरूपं सकारणमकारणं॥ १०॥

॥ अन्यां स्वस्वास्पदानि दिक्षां॥ ७॥ एकेनानुभूयमानत्वाद्संतितिनो॥ अन्यैरननुभूयमानत्वान्संतिनो॥ ७॥ नदेवस्फुटमाहकेचंती
ति॥ ९॥ स्वात्मनः अंगं अवयवभूतमिव॥ एकस्य सद्रूपमेवापरस्य नीरूपं॥ एकस्याप्येकदा सद्रूपमेवान्यदा नीरूपं तत्वदृष्ट्या तु
सर्वं दैवनीरूपमिसर्थः॥ एवं सकारणमप्यकारणं॥ १०॥ छ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम

राम०

तत्रैते जीवानां जगत्संस्काराः किं देहे संति उत चिति यदि चितितर्हि सर्वेषां दृश्यास्तु यदि देहे तर्हि देहापगमे उच्छिद्येरन्नित्याशंक्य हृदयस्थाइति न केवलं चितः नापि देहमात्रमायाः किंतु तत्र दृश्याकारपरिणामे हृदयस्थाः स्थिराभाससत्तास्फाचित्स्वभावायाबुद्धेरेवं संस्काराद्यभिधाः कृताः भावितास्तु प्रभावेनैव प्रभाववत्त्वाः ॥११॥ यदि जगत्संस्कारधीरियमबुद्धेरेव परिणामो जगत्तर्हि संकल्पार्थानुभूतिसुखस्मृतित्वमेवस्यात् तत्राह अपूर्वत्वादिति पूर्वदृष्टार्थं सदृशीष्वपि संकल्पार्थानुभूतिसुखस्मृतिरेव अपूर्वत्वात्पूर्वत्वात्पूर्वानुभूततत्ताशम्प्रमोषात्स्वप्नोभवति तत्र सम्यगनुभवाबाधात्कृदृढजन्मान्यननुभूतोऽपि जन्मान्तरेऽनुभूतो एवेति तत्संस्कारवत्त्वेपाधस्यतेइति विदोषइत्यर्थः ॥१२॥ इदं जाग्रत्सर्गात्मजगद्दृश्यपि स्वप्नप्रतिभेवसर्गादौ विजृंभते ॥१३॥ सर्वप्राभावभावे षित्याबुद्धिमगो

द्यष्ट्रिपोऽत्स्वभावायाः संस्काराद्यभिधाः कृताः प्रतिभायाः प्रभाविस्पानसंस्कारादप्यपृथक् ॥११॥ अपूर्वत्वात्स्मृतिः स्वप्न संकल्पार्थानुभूतिसुखमत्यनुभवाबाधात्कदृष्टार्थसदृशीषु च ॥१२॥ इदं सर्गात्मसर्गादौ प्रतिभेव विजृंभते ॥ चिन्मात्राभि कोऽस्वच्छानान्यन्नामोपपद्यते ॥१३॥ ब्रह्मैव भाति जगदित्यकृतमुत्वान यम्भवेत् ॥ न च भानं नवं तच्च ब्रह्मैवेदमतः स्थितम् ॥
१४॥ कारणं कार्यमित्युक्तः स पूर्वः स विशिष्यते ॥ संस्कार इति नैनैव संस्कारः कृतिरुच्यते ॥१५॥ तत्स्वप्नादावपूर्वो यो दृष्टां
तइव भाति य ॥ संस्कारादिनामोक्तो न बाह्यो वर्णितो चेतसि ॥१६॥

नेदानीं पर्यवसितं तात्पर्यं पिंडीकृत्याह ब्रह्मैवेति तद्भानं नवं भानं नप्रागभावमिति नाकिंत्वनादिभारूपं तदेकार्यरूपं चेदं जगदनादि ब्रह्मैवेति तात्पर्यं स्थितं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥१४॥ स एव मात्मैवकारणं कार्यमिति चोक्तः ॥ यतः स एव पूर्वः पूर्वं च कारणं सामान्यरूपं स एव विशिष्यते विशेषरूपं च कार्यं ॥ कार्यं संस्काराधारो हि बीजं कारणं सम्यक्करोतिकार्यमितिव्युत्पत्तेस्तेनैव ज्ञात्मैव संस्कार इत्युक्तः तत्र कृतिः कार्यं तत्कुलोपलः कृधात्वर्थः ॥ सम्यक्करणं संस्कार इति व्युत्पत्त्याह कृतिरूपणाः संस्कारो ध्येयस्तत्र आत्मैवोच्यते ॥१५॥ तत्रैते स्वप्नादो अपूर्वो जाग्रद्दृश्यं विलक्षणो यो जाग्रद्दृष्टदृष्टांतइव भाति स एव वस्तुतस्तत्त्वात्संस्कारो वासनारागो द्वेषइच्छेत्यादिनाम्नोक्तो न बाह्योर्थोन्यश्चेतसि संस्कारनामानि विशेषणीत्यर्थः ॥१६॥

वा.टी.नि.उ.
॥४६४॥
५६

तत्र संस्कारस्थं वस्तु स्वप्ने दृष्टं जागरेऽदृष्टं न ह्यादर्शनमात्रेण नास्तीति मन्तव्यं यतश्चितकाये चेतनैव सदैवास्तीति तद्वस्तु आत्मा
पि साक्षिस्वभावात्स्वप्ने भाति जाग्रद्दृष्टपदार्थवद्भाति तत्र रज्जुमन्ते विक्षिपन्ते ॥१७॥ जडदेयसाधनसंपत्तिसहितकव धारितान्द्वितीय
मन्त्राख्यलक्षणवेदान्तार्थात्मसत्त्वसर्वप्रसिद्धं तत्सर्गबाधात्मकं सत्त्वयथास्थिते स्वभावे प्रवर्तन्ते ॥ ततो द्वैतं तत्स्वभावं निश्चित्य ते:
पंडितैः ॥ स्वार्थस्य परमपुरुषार्थस्य सिद्ध्यै ययविसिद्धये प्रागज्ञानजात्मैव जगत्संसारः ॥ सम्यग्विचार्य ज्ञानतत्त्वोऽस्तु अद्वयं ब्रह्मैवमो

वस्तुदृष्टं न दृष्टं च सद्वा तच्चेतनेव वै । स्वभावात्स्फुरति स्वात्मा पि दृष्टवद्भाति दृश्यते ॥१७॥
वेदान्तार्थात्मकं पूर्वं सर्गभावं प्रपद्यते । ततो वेद्यव्यवस्थाद्यैः क्रियते स्वार्थसिद्धये ॥१८॥
स्वप्ने तु जाग्रत्संस्कारो यस्तु जाग्रत्स तत्नवं । अजाग्रज्जाग्रदाभासं हृन्नामित्येव तद्विदुः ॥१९॥
ततो वा या विवासंस्वप्नाश्रिते भावाः स्थिताः स्वतः । ते स्वतः संप्रवर्तन्ते कान्त्रसंस्कारकल्पिताः ॥२०॥

स्त्येति व्यवस्था शास्त्रेषु क्रियत इत्यर्थः ॥१८॥ स्वाप्नदर्शी मन्यस्तंत्र स्वप्रदर्शनप्रकारमनुभवद्भयपतिस्वप्नो विश्वाद्विना स्वप्ने योजाय
त्संस्कारस्तु जाग्रत्कृतं नवमपूर्वं रूपं तत्त्वप्रजाग्रदेव जाग्रद्भासं जाग्रत्तनुभवेन कृजमितितद्विदः केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः ॥१९॥ तत्र प
तो वा यो आस्पदाश्व स्वप्राधात्मका भावाः स्वतश्च स्थिताः ॥ तेच स्वतश्च स्वप्राकारेण प्रवर्तन्ते तत्र जाग्रतः संस्कारकल्पिता इत्यर्थः ॥२०॥

राम०

चित्ते सर्वे भावाः स्थिता इति कुतो ज्ञायते तत्राह एकमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकं उक्तरूपं यस्मात् तद्वत् चित्तः अनन्यात्मा यथा स्वप्नेषु
यथा वा आदर्शतलेषु दृष्टं तु स्वपनपर्वतादि अनन्यात्मतद्दृश्यपर्वतः ॥ २४ ॥ परमाणुवत्परमस्तु इमं ॥ आनन्तं विस्तीर्णं चाकालतो
ऽप्यनादिमध्यपर्यन्तं ॥ २५ ॥ तस्यांगमिव अनन्यरूपि ॥ अंगेति संबोधनं वा ॥ २६ ॥ न्यायपुरुषार्थशास्त्रोक्तयुक्तिकपालानपरिज्ञानात्
जगन्नारायण हरे पिपासितस्य स्थलतोऽपरिमृज्य परमात्मस्वरूपं चिन्मात्रतामापद्यत इति भावेन ॥ २७ ॥ कीदृशं तत्पुरुषार्थशास्त्रोक्तन्याये परि

एकं तथा च चिन्मात्रं स्वप्रेऽलक्ष्यात्म तिष्ठति । पुनर्लक्ष्याघनः स्वप्नएकमात्मेषु तु सर्वकम् ॥ २१ ॥ विक्षोभितस्वप्रसंवित्तिर्यासे
वजगदुच्यते । सुषुप्तं प्रलयः प्रोक्तस्तस्मात्मायोपमेव च ॥ २२ ॥ एकमेव चिदाकाशं साकारत्वमनेककम् । स्वरूपमजहत्तेय
स्वप्नवज्जगता ॥ २३ ॥ एवं चित्परमाणावन्तर्जगम्भावमिदं स्थितम् । तस्यान्यात्मचाभोगि स्वप्नादर्शतलेष्विव ॥ २४ ॥ विक्षोभम
सं चिन्मात्रं यत्परमाणुवदाततम् । अनादिमध्यपर्यन्तं तदेव जगदुच्यते ॥ २५ ॥ तस्माद्यत्र चिदाकाशमनन्तं सततं स्थितं
॥ तत्रास्तीति जगद्भानं तदंगानन्यरूपिणा ॥ २६ ॥ चिन्मात्रस्वभवनत्वदहं चिन्मयं जगत् इति न्यायाज्जगद्भाति परमात्मपदे रे
पद ॥ २७ ॥ तस्मादहं परात्मास्मि सकलं जगदाकृतिः । सर्वत्रैव च तिष्ठामि परमात्मन् हरे पि च ॥ २८ ॥ चिन्मात्रपरमाणुः स
जगदप्याप्यपंतनभः । यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र पश्यामि भुवनत्रयम् ॥ २९ ॥ अहं चित्परमाणुर्वात्मा तेन चित्परमाणुना । एकता
मागतो वा रिवारिण्येव तदीक्षणात् ॥ ३० ॥ तदोजः संप्रविष्टोऽहं स्थितस्तदनुभूतिवत् । अंतस्थत्रिजगद्रूपो यथा वृक्षे वीजमंकु

ज्ञानतत्वानुभवाभिलापेन दर्शयन्ति तस्मादिति ॥ २१ ॥ २८ ॥ चित्परमाणुवात्मा शोधिततत्वंपदार्थरूपोऽहं तेन चित्परमाणुना शोधि
तमस्तदार्थेन ब्रह्मणा सह तदीक्षणात् ॥ एकतामागतः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं अविशेषो भवेत्तद्व
ज्जीवात्मपरमात्मनोरिति ॥ ३० ॥ एवं प्रश्नोत्तरप्रसंगेनात्मज्ञानरहस्यमुक्त्वा प्रस्तुतकथामवलंब्याप्यहं तदोजः इत्यादिना ॥ तदनुभू
ति लक्ष्यायणः योऽज्जीतनगतवासनामयज्ञानेनभव लद्द्वितिप्राक्तनकथाशेषानुसंधानोक्तिः ॥ यथा स्वक्षे अंकुरेस्थरूपेणास्थितो भो
विवीजेऽन्तस्थभाविवैचित्र्यसहस्रगर्भे तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नरमेऽन्तरे वात्मनीनदीयं मदीयं॥ अन्यदीयं च सर्ववासनामयं त्रिजगद्रूपं अप्रमनि प्रत्यक्षे न मेकश्चितं॥ तज्जगद्रूपं किंचि-
दपि वाद्येन न तदाहि दृश्यस्यैवात्मना प्रसिद्धेरिति भावः॥२२॥२३॥ अन्यदात्मना स्वप्रस्थानात्मना॥२४॥ कथं प्रसिद्धमिति॥ अकार-
णकस्य शशशृङ्गादेः स्वरूपसिद्धेर्दर्शनात् यदि सकारणं न हि स्वप्रेष्वदादिसर्गकारणं दृष्टवकादीनामभावात्सर्गादिधीः कु-

तत्र जगद्रूपमतः कश्चिन्नमात्मनि॥ तथात्मन्नतुत्वात्ये विपत्ते केन चिन्हचित्॥२२॥ यत्र यदा भाति स्वप्ने जाग्रदि-
ती हवासबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं निजं विम्यान्नमेव तत्॥२३॥ भाति स्वप्ने यदाऽऽनोऽजगदानंदभान्ति॥ चिद्दोरेव तस्यान्नमा-
त्मनस्तन्मदात्मना॥२४॥ व्याधउवाच॥ अकारणं चेद्दृश्यं तत्कथमेतत्प्रसिद्धमिति॥ सकारणं च दृश्यं तत्स्वप्ने सर्गादि-
धीः कुतः॥२५॥ मुनिरुवाच॥ अकारणाकस्यैवार्थे सर्गआदौ प्रवर्तते॥ समस्तकारणाभावा घनः सर्गो न विद्य-
तः॥२६॥ अकारणा नां भावानामस्यं तात्तं भवादिह॥ कश्चित्स्वप्रतिघः सर्गेण संभवति कश्चन॥२७॥ स्वप्नेदृश्यि-
त्ये सा भातिभास्वरं चित्स्वभावतः॥ सर्गादिशब्दपर्यायम् भावं तत्परिपीडितं॥२८॥ ६७॥ राम राम राम राम॥

तः कारणादितिसंदिहानस्य प्रश्नः॥२५॥ अकारणकपक्षमेवब्रह्मार्द्वैतपर्यवसाने समर्थयन्मुनिरुत्तरमाह॥ अकारणक-
एवेति॥२६॥ अकारणकः साप्रतिघः स्थूलसर्गो न संभवति प्रातिभासिके तु मिथ्यात्वे तेन सकारणकत्वनियमः इति भावः॥२७॥ राम॰
॥२८॥

इत्युक्तरीत्या सर्गे अकारणाके अत्यन्तमसंभाविते सति ब्रह्मरूपिणि रूपिणि परस्य अवयवाभासे मायाप्रतिबिंबचैतन्यात्मिन
मस्यात्मनः औपाधिकावयवात्मना अनानात्वेपि नानात्वे अत्यन्तमयुक्ते ब्रह्मण्यब्रह्मरूपिसाकारे अप्रतिघे प्रतिकचति प्र
भाते सति निराकारं तद्ब्रह्मैव चिद्रूपत्वात् स्फुरद्वपुः साकारमिव भातात्मभूत्वा देवर्षिमुनिभारूपं स्थावरं जंगमं क्रमात्सेवी
नियतिं विधिप्रतिषेधादिरूपां करोतीति फलितमिति चतुर्णामन्वयः॥४२॥४०॥४१॥४२॥ ब्रह्मह्नतत्वादेव भावाघर्षव्यभिचारि
णि नतन्नियते व्यभिचारिणी स्यादित्याह भावेति आ अखिलात् तत गा सर्वात्मयलक्षयाम्भो ह्यमर्यादीरूपत्येत्यर्थः॥४३॥ ततो नियतिकल्पनात्तः
प्रभृति नियतिविशेषरूपकार्यकारणानां विनाभावानां संभावोनास्ति॥४४॥ तस्य ब्रह्मण्याः नियतिः गा तत्कल्पकोनायकोभोक्ता

रत्यकारणाके सर्गे कचति ब्रह्मरूपिणि॥ परस्यावयवाभासे नित्यात्मावयवात्मना॥४२॥ अनानात्वेपि नानात्वे ब्रह्मण्य
ब्रह्मरूपिणि॥ आनाकारे पि साकारे कचत्यप्रतिघं प्रति॥४०॥ तद्ब्रह्मैव निराकारं चिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुः॥ साकारमिव भाता
त्मभूत्वा स्थावरजंगमं॥४१॥ देवर्षिमुनिभारूपं करोति नियतिं क्रमात्॥ विधीप्रतिषेधांश्च देशकालक्रियादिकान्॥४२॥
भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः॥ अथाव्यभिचरन्त्येते नियतिर्नाखिलात्तता॥४३॥ ततः प्रतिभावानां सकारण
कर्ता विना सैकनाडिवितैलार्गान संभवति संभवे॥४४॥ नियतिर्नायकश्चैव ब्रह्मतत्त्वंगमात्मना॥ स्वांगेन संयमयति करे
णेव निजं करं॥४५॥ अबुद्धिपूर्वं यानिष्टमेवमेवप्रवर्तते काकतालीयवत्सेह हावर्ताइव वारिणि॥४६॥ संनिवेशो हि नियति

यां विना प्रतिघोदयं॥ ब्रह्मस्थातुं न शक्नोति तद्धि सर्वात्मतास्थितं॥४७॥

वश्चेति करद्वयसहर्षां अंगं ब्रह्मतः आत्मनः स्वेनैव प्रवर्तनतत्त्वमतेनैकेन स्वांगेनापरं करेणापरं करमिव संयमयति नियच्छति॥४५॥
अतस्तज्जीवस्यैवमेवज्ञाग्रत्स्वप्रलक्षणाः सर्गाः अबुद्धिपूर्वं अनिष्टं च काकतालीयवत्प्रवर्तन्ते॥४६॥ कारणाप्रयुक्ताः कार्यसंनिवेशविशे
षनियम एव नियतिस्तां संनिवेशानियतिं विना क्षणमपि अज्ञातं ब्रह्मस्थातुं न शक्नोति यथा मृच्चूर्णपिंडघटकपालाद्यन्यतमसंनि
वेशं विना न तिष्ठतितद्वदितिभावः॥ तच्च संनिवेशधारणं ज्ञाने न सर्वात्मतैवात्यतिकात्क्षयोपस्यतया विधं अमोघमनुवर्तनमित्यर्थः॥४७॥

एवं नियतिकल्पानां तु सकारणानां यं प्रतिनियतः कालान्न प्रभृति नियतिपस्य सर्गप्रवृत्तानां तं प्रत्येव न पुरुषां तरकालांतरं भावि
पदार्थं च प्रतीपः ॥४८॥ अकारणकं ब्रह्म अबुधमज्ञं प्रति सर्गात्मापि भाति ॥४९॥ विवेकि दृशा काकतालीयवत्सर्गस्थि
तेस्सति पूर्वापरभावनियममात्रदर्शनाद्धेतुहेतुमद्भावभ्रमः दृष्टसामग्रीतो जातेष्वपि घटादिषु शिवेच्छादिना इयं विचं
जातमिति यथालोके नेन निर्णयं वेदस्य परत्वात् संख्याकारणं नियतिरिव स्थितेत्यर्थः ॥५०॥ जन्यभावानामवश्यं भावि नियोगी

एवं सकारणं सर्वं सर्वं हाहृदपमंडलं ॥ यस्य सर्गे यतः कालानन्तः प्रसृतिं प्रति ॥ ४८ ॥
भात्यकारणकं ब्रह्म सर्गात्माप्यबुधं प्रति ॥ तं प्रत्येव च भात्येष कार्यकारणविभ्रमः ॥ ४९ ॥
काकतालीयवत्सर्गस्थितेर्त्वाहृतिवर्त ॥ इदमित्थमिदं नेत्थमिति नोयं नियतिः स्थिता ॥५०॥
सकारणत्वं भावानामवश्यंभावि निश्चमो ॥ जाग्रत्स्वप्नदृशो नेह संभवत्यपकारणाः ॥ ५१ ॥

पर्यंक्रमे सकारणकत्वमेवेति योमन्यते तस्य जाग्रत्स्वप्नदृशः अकारणा न संभवंति ॥ न हि स्वप्नसुषुप्त्यन्यतरानंतरं ॥ जाग्रत्प्रपंचो
त्पत्तौ कारणानि संति एवं जाग्रत्सुषुप्त्यन्यतरानंतरं स्वप्नप्रपंचोत्पत्तावपि कारणानि निरूपयितुं न शक्यंते इति स्वोपि न संभव
ति ॥ न च जाग्रदंतरितः स्वप्नप्रपंचः स्वेवेति पुनः स्पर्शितापेक्षितस्य स्वप्नसुषुप्त्यंतरितो जाग्रत्प्रपंचोपीत्यर्थः ॥५१ ॥ राम राम ॥

यथामयैव मायेजसि स्वमेहया ॥ अखिलं भुवनमभिव्याप्यं अंबुसंक्षोभान्मलयभ्रमाः ॥ तत्र किंकारणं त्वया दृश्यते किं वा तत्र भ्रांति
तोपि भूयतां प्रमाणांतरेण ॥ वा नानुभूयतां संभावनायां लोके न किंचित्संभावितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ८ अप्रकाराद्ब्रह्मप्रपंचैक्यप्रतिपा
दकाद्युक्तेयः अनुत्तैषापि सर्ववस्तुषु बुद्धिमतां स्वत एके चेचंति स्फुरंति यथा स्फुटिकमयो य ॥ ७ ॥ मुक्तेषो वा सत्तिप्रकाशे वाक्व चिवे
ने स्वत एव कचेतीति नद्दत्यांतस्यां सर्वत्र तत्र निर्णये शास्त्रानुसारियुक्तिभावनानुभवस्वसप्रसिद्धः ॥ स्वयं सर्वतत्त्वनिर्णयशक्तिमा
त्सर्वप्रमाणजीवितात्मकोजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुश्च

यथा स्वप्ने खिलं अंबुसंक्षोभान्मलयभ्रमाः ॥ दृश्यंत कारणं तत्र अनुभूयतामनुभूयतां ॥ ५२ ॥ सर्ववस्तुषु कचति सर्ववस्तु
क्केयः स्फटिकमुक्तेवोयथा ॥ भावनानुभवस्वसत्स्वयंशक्तिमान्जयतिजीवितात्मकः ॥ ५३ ॥ महारामायणे निर्वाणप्र
करणे मोक्षोपायेपदार्थविचारोनाम चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १४४ ॥ मुनिरुवाच बहिःस्थैर्बाह्यमेवांतरं
तःस्थैः स्वप्नमिंद्रियैः ॥ जीवो वेत्ति द्वयं स्यात्तितीव्रसंवेगिभिर्द्वयं ॥ १ ॥ यदिंद्रियाणि तिष्ठंति वा पुनश्च समाकुले ॥ न दृश्यो
नानुभवनः संकल्पार्थोनुभूयते ॥ २ ॥ यदा त्वंतर्मुखाण्येव संत्यक्षाणि न दृजगत् ॥ अणुमात्रे स्ववपुषि जीवस्तेनास्ति वेत्ति

त्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १४४ ॥ श्लेष्मपित्तानिलाद्यूर्ध्वजीवस्योजसि कल्पिताः ॥ स्वप्नभेदा इहोच्यंते तथा ह्येवात्मविभ्रमाः ॥
अयं जीवः बहिःस्थैरिंद्रियैर्बाह्यमेवस्वप्नवेत्ति ॥ अंतःस्थैरिंद्रियैरंतःस्वप्नं वेत्ति ॥ बाह्यांतर्द्वयस्येत्थं भयत्र व्यापारसिद्धमपि तितीव्रसं
वेगित्वेरिंद्रियैस्तद्द्वयमपि वेत्ति ॥ १ ॥ यदा हि बहिःस्थैरिंद्रियैर्यदा बहिर्व्यवहरंति तदा किं आंतरव्यवहारो नास्त्येवेत्याह यदेति ॥ अस्य
वकिंतु मनोराज्यकल्पः संकल्पार्थोन्नानं अनुभवनं यस्य तथाविधोनुभूयते न स्वप्नस्फुरणानुभवत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अणुमात्रे वासना
मात्रत्वादतिसूक्ष्मपि स्वात्मं जगत् ॥ अस्ति वेत्ति स्थूलमिवयश्यतिएवं तस्यप्रम्लानानुभव इत्यर्थः ॥ ३ ॥ राम राम राम राम रामध ॥

बाह्यमांतरंवाजगत्सप्रतिघंस्थूलंवस्तुतोनास्ति।जीवस्यईक्षणानांदर्शनकरणभूतानामक्ष्णाम्इंद्रियाणांस्थौल्यकल्प
नेअप्रतिघानिअप्रतिघात्याद्दृष्टिःसैवस्थूलंजगदित्यर्थः॥४॥अंतरेवबहिर्जगद्यत्रैवेंद्रियप्रसरस्तत्रैवस्थूलवज्जगद्दर्शनमि
त्याहजीवेति॥५॥श्रोत्रादिरूपाणांवागादीनामप्युपलक्षणं।अनिलमूर्त्तिमानपंचप्राणःघटितःदेहेसिद्धप्रधानमंतःकरणंच

जगत्सप्रतिघंनास्तिकिंचिदेवकदाचन।जीवेक्षणानामक्ष्णांदृष्टिरप्रतिघाजगत्॥४॥
जीवनेत्राणीन्द्रियाणियदाबाह्यमयान्यलं।तदाबाह्यात्मकंवेत्तिचित्तंजीवोजगद्वपुः॥५॥
श्रोत्रत्वगीक्षणघ्राणादिकाचेतोहितात्मकः।संघातःप्रोच्यतेजीवश्चिद्रूपोनिलमूर्त्तिमान्॥६॥
सर्वत्रसर्वदाजीवःसर्वेंद्रियमयःस्थितः।चिद्व्योमाख्ययस्तेनसर्वंसर्वत्रपश्यति॥७॥७॥

तुष्टयंतदात्मकःसंघातश्चान्तिवाहिकदेहःसएवकूटस्थचिदाभाससंवलनाच्चिद्रूपोजीवःप्रोच्यतइत्यर्थः॥६॥नादृशोजीवःस्व
वासनामयंजगत्।।अंतःपश्यतुनाम।।बहिस्तुवासनाभावात्कथंतन्मयंजगत्पश्यतीतिचेत्तत्राहसर्वत्रेति।।तत्रकूटस्थचिदेवचिदाभा
ससमष्टिव्योममयःसन्सर्वत्रसर्वदासर्वेंद्रियमयःस्थितस्तस्मिन्सर्ववासनाधिष्ठानेवाजगदध्यासउपपन्नएवेतिभावः॥७॥

तंत्रांतःखम विशेषवैचित्र्यदर्शनेऽओतसिम विषरस्य जीवस्य श्लेषाद्यन्तरसविशेषपूर्णनाडीप्रवेशस्य वनिमित्तमित्येतत्प्रपंच
यति श्लेषात्मनेत्यादिना॥ यद्वा उपर्युक्ततत्प्रकरणविस्तारः सन्नणुरूपः सहस्रधा विदीर्णकेशभागप्रमाणसूक्ष्मनाडीगतः संचारयो
ग्यस्तेन वज्जीवो नाडीगतेन श्लेषात्मना अन्तरसेन आपूर्यते तदा तत् द्रष्टाणुकेतत्रैव नाडीगतर्वद्वयमायाप्रकाराम्स्वप्रभ्रमान्वि

श्लेषात्मना रसेनान्तर्जीव आपूर्यते यदा तदाणुकेऽणुरूपात्मा तदा तत्रैव विंदति॥ क्षीरार्णवे इवोड्डीनो नभश्चन्द्रो
दयान्वितं॥ सरांसि फुल्लपद्मानि कल्हारवलितानि च॥ ९॥ पुष्पान्नप्रनिधानानि परिरंगितानि षट्पदैः॥ वसन्तान्तःपुराण्यन्
तरुद्यानान्युचितानि वै॥ १०॥ उत्सवान्संगलाकीर्णाः श्रीलालोलांगनागणाः॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानश्रीपरिपूर्णगृहाजि
रान्॥ ११॥ सपुष्पाः फेनहसनाः कल्लोलानि तरलेक्षणाः॥ विलासिन्यो बुधिं यान्ति सरितो मत्तयौवनाः॥ १२॥ हिमवच्छुभ्रशृं
गाणि सौधानि शिशिरातपे तु सुधाधौतभित्तीनि कृतानीन्दुतलैः शिवा॥ १३॥ शिशिरासारहेमन्तप्रावृण्मेघच्छन्नानि च
॥ स्थलानि नीलनलिनीलताश्यामलवन्ति च॥ १४॥ पुष्पप्रकारसंछन्ना विश्रान्तहरिणाध्वगाः॥ स्निग्धपत्रतरुच्छायाः
पुरोपवनभूमिकाः॥ १५॥ कदंबकुंदमंदारमकरन्दकान्तिभिः॥ भासमानासनस्थानमस्थानाकुसुमस्थलीः॥ १६॥

इतीन्न्रर्थः॥ चार्थः यं क्षीरार्णवे उड्डीन इव नभस्त्वाच्चन्द्रोदयान्वितं नभः विंदतीति सर्वत्रानुषंगः॥ ९॥ पुष्पमयानां दिव्यान्नानां प्रति
निधिभूतानि सरांसि॥ वसन्तराजस्यान्तःपुरभूतान्युद्यानानि॥ खे जीवाकाशे उचितानि॥ १०॥ ११॥ तरलाः शफर्यस्तद्रूपलक्षणा तरले
क्षणा॥ १२॥ इंदुमयैस्तलैः कुट्टिमैः कृतानि सौधानि॥ १३॥ १४॥ विश्रान्ताः हरिणा अध्वगाश्च यत्र॥ १५॥ भासमानं आसनस्थानं येषां सी
वसंस्थानं यासां ताः॥ १६॥ १७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥४६०॥

विलीनाश्चो निर्मलाः ॥१३॥ शरदा काशा इव कोमलाः स्निग्धाः ॥१७॥ कदलीकंदलीचमूरुगभेदान्गुल्मभेदाश्च गिरिमालाः पर्वतः पंक्तीः ॥१८॥ हेलावलिते ह्रेषिते स्मिते मुक्ताः प्रसूनसंवलितशाखा मालतिका लता इव स्थिताः न्यंतचानाबालांगनाः विंदुवर्षैः परणविषये करालांगाये धराधराः पर्वताः यासु तना विविधाः दशदिशाः ॥२२॥ श्लेष्मपूर्णनाडद्ध्यान्वप्रविष्टघनाश्च

नलिनाजालिनी निर्लिप्ता पुष्पकस्थलधारिणी ॥ वनावलीविलानाश्च निर्मलाकाशकोमलाः ॥१७॥ कदलीकंदलाकुंदकुंद इव हतशेखराः गिरिमालाश्चलद्वाह लीलाय चवपेलवाः ॥१८॥ हेलावलितधिम्मिल्लप्रसूनमालतिकालताः ॥ इव बालांगनानां न्यंतव्याना स्तनुगात्रिकाः ॥१९॥ उत्फुल्लकृतनलिनानि मानरपतेः सभाः चारुचामरभृंगारवितानकशानाहृताः ॥२०॥ वल्लीवलयविन्यासविलाससवलितांगिकाः ॥ वनमालाविलोलाब्जमृणालीकाकलीकलाः ॥२१॥ धराभरकरालांगधाराधरधराधरधराधराः ॥ दिशः शीकरनीहाररोदधराद्भाः ॥२२॥ पिनाकमनारसेनांतजीवसापूर्णतेयदा ॥ ओजोंतरणुमात्रात्मा तदान्तैव विद्यते ॥२३॥ पवनस्पंदसंस्पृष्टकिंशुककुसुमशोभनाः ज्वालालालाहृदयलांभोजदलपत्रपेलवाः ॥२४॥ संततसिकतासेकसनीहारसरिच्छिराः ॥ दावानलशिखाश्यामधूमश्यामलदिङ्मुखाः ॥२५॥ क्रमानुकर्कशाः नक्षत्रधारा शीतविषः ॥ दावदाहविभावेशाद्विपरीतरसाकरान् ॥२६॥ छ॥ छ॥ छ॥

पंचपितरसपर्शा नाडीद्ध्यंबानाहपितात्मनेत्यादि नाडी ॥२३॥ ज्वालालीविंदति पश्यतीयावत ॥२४॥ ज्वालालालारेव विशिनष्टि संततेति संततसिकतानां सेकैः सनीहाराः सबाष्पाः सरितः शिराः नाड्यः ॥२५॥ चक्रधारा इव शितानि शिलाजास्तिषिये षां ॥ विपरीता विशेषतो व्यासा रसाके राजेलादाघापेभ्यः ॥२६॥ छ॥

राम॰

खेऽसाद्रीष्मायां खिन्नेखेऽनाद्रिमत्तर्दिह सगुल्मतृणाद्रीनामिति नैवि स्नंत गुह्यानि गहनान्यरण्यान्यपि ॥२७॥ प्रतरन्नप्रवह
न्नगान् स्वांबुषुसरःसारसैरूपि शोभमानं ॥२८॥ संभ्रमोभयं तद्दशाद्ध्वगं अध्वस्तधावं तत्स्वं परपति ॥ अम्भोजवत्तद्दष्टस्थीनानामभादि
तं ॥२९॥३०॥ ग्रहादि व्योमांतेषु अग्निकाः ज्वलद्ग्निमयोदिशाः पश्यति ॥ तुहिनं शीतं आहरति ॥ अहायतीति तुहिरोग्निः संजहति मुंचं

खेऽस्तु सीहिनाब्धिवां खिं नत्रैलोक्यमंडलं ॥ हरन्नहारायरण्यानि प्रतर्द्दिगहनान्यपि ॥२७॥ प्रतरन्नगान् स्वांबुसरःसा
रसरूपि च ॥ स्थलान्यदृष्टपूर्वाणि भूतपूर्वेन रूपिचा ॥२८॥ अध्वगसंभ्रमवशात्तमस्थलि विध्वसरं ॥ हृदादमत्तवद्दृ
स्निग्धच्छायाध्वपादपं ॥२९॥ ज्वरज्वालितमाकारं भुवनं तत्समग्निवत् ॥ पांश्रुपहतदेशानि दिक्षु खानि च स्थानि च ॥
३०॥ ग्रहग्रामा पर्णिवा सब्धिवनव्योमाग्निकादिशः ॥ तुहिनाहारहानं तासं स्वाबुद्दष्टो भ्रटान ॥३१॥ दार ग्रीष्मवसं
ताम्ब्रनापानानपदापिन ॥ नपायत्रलतैघाभ्रराशपूष्पिविहितावनीः ॥३२॥ सौवर्णमंबरतलं भ्रजलं दिक्तानि चातता
न्यादभ्रसरसी हिमशैलस्थालानि च ॥३३॥ रसातुरिके वातेन जीवमापूर्यते यदा ॥ ओजोंतरणुमात्रात्मा तदातत्रैव वि
दृते ॥३४॥ वातविक्षुब्धसंविलादपूर्वैवस्तुधातलं ॥ अपूर्वनगरग्रामशैलाब्धिवनमंडलीः ॥३५॥ छ ॥ छ ॥ ॥

निवर्त्तीतेन तथाविधा अनन्तसरस्यापेअंबुहाक हृटोभ्रटानसार ग्रीष्मवसंतानि निपरेयान्वयः ॥३१॥ तयोः पत्रैर्लीनां घैरभ्राशी
भिरत्नसभिक्षपिहिताआच्छादिताः आवनीः भूः प्रदेशान ॥३२॥ अस्त्यावकुलाः सरसीः हिमशैलस्य स्थलानि प्रदेशभेदांश्चतस्या
न् पश्यति ॥ रसैरन्नेरसैर्श्लेष्मपित्तादिभिरनुस्यूते केवलवायुनैव पूर्णनाडी प्रदेशप्रविष्टोऽणुमात्रात्मा जीवः ॥ यदावा
तेनआपूर्यते तदा तत्र प्राणुक्तेओजोंतरेवव ह्यमाणस्व प्रविदते ॥३४॥ अपूर्वपूर्वदृष्टविलक्षणं ॥३५॥ छ ॥ छ ॥ ५

वा.टी.नि.उ. ॥४६२॥ ४६०

घनानांघुघुमैर्जगनिःसारावान्सशब्दान्देशान् विनैव कुलालचक्रे घटीनां भ्रमणादि च ॥३५॥ हंसानेर्यानंगमनं तत्स्वरो हणं च ॥ गतयश्च आगमनानि च हरणं स्वस्थाने संचरणं च गम्येतिपप क्यदंवा ॥३६॥ अद्रिभिर्दिवउर्व्यानदीशो भ्रमसहितानां वनेभवतीतिवनभुवेरुश्माः यक्षेषांग्रामाणांपुरादिशां च भयेनानुखांगानांमनुष्यादीनां च कंपं ॥३७॥ एवंस्मिनोतिपरिच्छिन्न

उड्डीयमानमात्मानं शिलाःशैलस्थलानि च ॥ घनघुंघुमसारावानचक्रमणादि वा ॥३८॥ हयोष्ट्रगजडांभोदं संयानावरोहणं ॥ यक्षविद्याधरादीनां गम्यागमनसंचरं ॥३९॥ साद्रिद्वीपनदीशानां वनभूपामहर्दितां ॥ कंपं भयेनानुखांगानां बृहद्दानामिवार्णवे ॥४०॥ संघकूपे निपतितं विपुलं संकटे पथा ॥४१॥ पतंतीयावंतीं हर्षिसु शिलाहर्षिसंकटास्फुटात्कटकारावभ्रमन्मात्पमंडलं ॥४२॥ भ्रमद्भिर्वनविमानसैः संदिग्धांभोधरोत्करैः ॥ सिंहवारणवर्षाश्च निरंतरदिगंतरं ॥४३॥ ज्वालाजालमालाहिंज्वालमालाज्वलनसंकुलं ॥ गुहाघुंघुमनिर्ह्रादभांकारघनघर्घरं ॥४४॥ मंद्रमंदरमथ्याननग्राहसंरंभसंदरी ॥ दंष्ट्रादलनदुर्वारमिथःसंघट्टघट्टितां ॥४५॥ ध्व॥

न्याभासंस्थानशोभायस्य तथाविधं पादपं गिरिं च ॥३९॥ श्लेष्मोघैकैकपरितनाडीभागहृत्यान्वप्रानुक्रान्तत्रियपरितना गीहृत्यंस्तानाहवातेत्यादिना ॥४०॥ स्फुरंतीनांअरुणानांसौधानांगिरिकटकानांचारावैःसहस्रत्यादपमंडलं ॥४१॥ सिंहेवीरपो र्वर्षाश्च निरंतरंदिगंतरंदिक्प्रांतं ॥४२॥ तत्रैवहिंगतरंविभिन्नपिंजालीति ॥४३॥ दलनेदुर्वारेयोमिथःसंघट्टनेनघट्टिताद्दरी पश्यति ॥४४॥

रा.म.

गिरिशृंगद्वयमध्ये प्रवाहध्वनिमिषशृंगद्वयसंघट्टनसंभ्रमाः ॥ चक्रवाकादिकैः कारोत्करैः कर्कशाः ॥ मुक्तालतावहा यत्र नैःस्वहि मत्स्यादि निवनभस्थलेयामिताः नद्यः पश्यति ॥ ४५ ॥ स्वच्छः प्रलयार्णवादिदर्शनस्वप्नोत्पन्नस्मादेव निमित्तादिति सूचयन्नाह शि लाशकलेति ॥ शिलाशकलपूर्णैरणोमिः जलैः पूर्णाब्धिं महार्णवं पश्यति ॥ तमेव वर्णयति वहद्दिमादिना वहनां वनानां नाघ नानां चोद्यानेषु घट्टितामास्फालितं ब्रह्ममंडलं समर्षिलोकोयेन ॥ ४६ ॥ परस्परं गस्सेकै विनिमिषाणां धौतानां दिशां दर्शनं तु रहस्सं तनिवस्थितं ॥ वटनदिग आरण्यन्यः कटकटारावस्तेनस्फुरन्निः द्विकटकैर्घं विततं संजातं टंकाघातध्वनिमिव स्थितं ॥ ४७ ॥

शृंगसंघट्टश्चाः कैकारोत्कारकर्कशाः ॥ नदीर्मुक्तालतायानसंस्त्रस्तामनस्थलाः ॥ ४५ ॥ शिलाशकलपूर्णानि पर्याणवमहार्णवं ॥ वहद्धनघनोद्धातघट्टितब्रह्ममंडलं ॥ ४६ ॥ परस्परविनिमिषस्पर्शदर्शनस्फुरं ॥ चटत्कटकटाटा वस्फुटत्कटकटं कितं ॥ ४७ ॥ स्वपातपवनाधूतवनवाततलत्तोदयंरणद्दामेषषट्पूर्णकबुरांबुजधारिणं ॥ ४८ ॥ भ्राम दोभ्रमभेदोत्थैर्भूमैरमरारवैः ॥ क्रूराक्रंदैरिवाभातिविराजितजगत्त्रयं ॥ ४९ ॥ इतितैः काष्ठपाषाणमधुस्वानभैरवैर्दि तः ॥ परिपीडितसर्वात्मापद्जीवो जडीकृतः ॥ ५० ॥

स्वपतनीतिस्वपातोयः पवनस्तेनाधूतं कंपितं यद्वनं तत्र वातानुसारिलतोदयोलतालास्यं यस्मिन् ॥ रणाम्रियाम् कृतैर्वृष पूर्णैः कर्बुरवर्णानि यान्यंबुजानि शैवालादीनि धारयतीति च्छीतं ॥ ४८ ॥ समुद्राक्रमणाभ्रमगंतप्रवर्तैर्भटोभ्रटानां क्रूराणां भेदस्तु परस्परविदारणोत्थितैर्भूमैस्तालीवनादिमरामरारवैः क्रूराणां प्राणिनामाक्रंदै इव विराजितं जगत्त्र यं तद्दाभातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ त्रिधा तु पूर्णनाडीषु इति वर्णितप्रकारैस्तैः सर्वजनप्रसिद्धैः काष्ठैः पाषाणैर्मधुनैवानैभैरवैर्दितः स नस्वप्ने जडीकृतो जीवः परिपीडितस्वात्मो ॥ ५० ॥

मध्यंतर्गतकीटवत्ताहशापाषाणादिकवत्तदनुभवतीतिजीवेसर्वेषांसंबंधः॥५१॥यदास्तुपुंसंतर्हिकदाकेननिमित्तेनानुभूति
तदाहसौषिर्येति॥यदायंजीवःपुरीततिनाडीपंजरेसर्वपार्श्वस्थघटितनद्याःस्थिरंकुलाक्षितिप्रविष्टोभवतितदाअ
न्नसंचयायंसौषिर्यासंभवाद्यस्मिन्प्रदेशेप्राणपवनप्रयुक्तेनस्पंदेनवर्जितःसन्प्रोन्नमनतापस्संज्ञापार्श्वस्थनाप
रेणाग्निनाशिलाजठरेणाविलेनिरुद्धश्वसनवर्जितःव्यापारासमर्थःस्तब्धोभवतितदाप्रागुक्तानिविडिनरोजःप्रहिततेजोतरवग्रो

मध्यंतःकीटकशावच्छिलांतर्गतमेकवत्॥गर्भस्थापद्मवीजस्थमुधवत्फलांतर्गतवीजवत्॥५१॥वीजोदरस्थाङ्कुरवद्
वापिंडोदराणुवत्॥अश्मांतस्तैलवत्कोशस्थदारुपुत्रकदेहवत्॥५२॥सौषिर्यासंभवात्प्राणपवनस्पंदवर्जितः॥
प्रोन्नमत्पश्चपूरेणशिलाजठरेणानर्जितः॥५३॥तदानिविडजोनरेवानुभवतिस्वयं॥सुषुप्तंभोलेकोशाभमं
धकूपोदरोपमं॥५४॥यदापरिणतंयत्नंपुनःसौषिर्यमागतं॥पुनर्वेत्तितदाजीवःस्वप्नंप्राणावबोधितः॥५५॥
यदातस्मिन्नरेदेहेभोगभागान्ततेतिजे॥देहेपरिणमंतोतंस्तादेवान्यद्विवर्णं॥५६॥ छ छ॥ छ॥

लकोयःशिलाजठरंतदाभ्रमन्नास्तिन्याद्धनांतंधकूपोदरोपमंसुषुप्तमनुभवतीतिद्वयोरन्वयः॥ततःपुनःस्वप्नेकथमायाति
तत्राहयदेति॥भुक्तमन्नंयदापाकेनपरिणतंयदाचअन्नरसकृतप्रवेशमार्गनिरोधापगमात्पुनःसौषिर्यमागतंतदा
ततोनिर्गमनपर्लंप्राणसंचारेणप्राप्यपुनर्जीवःप्राणेनावबोधितःसन्स्वप्नंवेत्ति॥५५॥यदादेहेपरिणमंतस्तेन्नरसाः रा.म०
॥यस्मिन्नरेदेहेजीवेनसहनाडीभागेभ्योभोगांतराणिपतंतितदाओजोनारद्रिवर्षंणवेति॥५६॥ छ॥ ॥छ॥ छ॥

वह्निबद्धनाबद्धजरजाठराग्निआख्येनवातपित्तादियोगेन बहिरंतश्च बद्धेव संभ्रमं प्रपश्यतीति बहिरथपिंडांतिर्दर्शनं वर्ण
यितुं पीठिकारचनं ॥५९॥ तदेववर्णयितुमुपक्रमते पश्यतीति ॥ ज्ञानेंद्रियैर्वेति कर्मेंद्रियैरेति वा ॥ पद्य ॥ वातपित्तकफादि
नाम्नबद्धैः स्वल्पैरन्यैरसैः अंतर्बहिश्चैव स्वल्पं दृश्यं प्रपंचं ॥ यामप्रपश्यति ॥ समैस्समं प्रपश्यति अतिप्रबुद्धैश्च अतिशयितभा

बद्धेव वह्निबद्धनास्वल्पेनाल्पं प्रपश्यति ॥ वातपीनादियोगेन बहिरंतश्च संभ्रमं ॥ ५९॥ पश्यत्यन्तर्घटेवांतरेव
जीवो वशीकृतः ॥ वातपित्तादिवल्लिजो बहिर्वेत्यसमेति वा ॥ ६०॥ बद्धैरंतर्बहिश्चैव स्वल्पैः स्वल्पं प्रपश्यति ॥
समैः सममितिर्दृश्यं वातपित्तकफादिना ॥ ६१॥ बहिः पश्यत्ययं जीवः कुपितैरभिराहतः ॥ स्वर्दं भस्म प्रदीनमस्त
ज्वलेनवानलोद्वेपैः ॥ ६२॥ आकाशगमनं चैव चंद्रोदयहिमालयं ततः ॥ गहनं दृष्ट्वा शैलानां नभः स्यवनमणीसां
॥ ६३॥ मज्जनोन्मज्जनं वाथ्यौ स्तरं तस्तरसमस्त ॥ द्वीलोपवनस्थआश्रयीनुविक्रामणोद्वयं ॥ ६४॥ दृष्ट्वा केचनि
बद्धेषं नरकानुभवभ्रमं ॥ तालीतमालहिंतालमालावलनमंबरे ॥ ६५॥ चक्रेरतेऽस्वपतनं हस्तिस्तुसतनेदि
वि ॥ अन्येपि जनतादृंदं स्थलेष्वब्धिविमज्जनं ॥ ६६॥ विचित्रं विपरीतं च व्यवहारं महानिशि ॥ अन्नीवभास्करा
लोके दुर्भिक्षं चाद्भुवानमः ॥ ६७॥ साद्रिमूजलमाकाशे कुमबंधे घने स्थले ॥ कुसबंधांश्चगगने मित्रभावं च वि
द्विषि ॥ ६८॥ स्वजनेपरतावुद्धिं सुजनत्वं च दुर्जने ॥ सुसमस्थलतां श्वभ्रेश्वभ्रत्वं सुसमे स्थले ॥ ६९॥ ७॥ ॥

तिदृश्यपतीत्यर्थक्रम्यत्ता ॥ पद्य ॥ कुपितैरेभिः संन्निपातमदमर्णिमंत्रौषधादिनिमित्तेषु ॥ ६०॥ बहिर्मंतिदृश्यानिप्रपंचयति
आकाशगमनमित्यादिना ॥ ६१॥ स्तुत्यांग्राणी पीठेषु विक्रमणमुपवेशनं स्तुत्यां ग्रोद्वयं च ॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ निशि अन्नीव
भास्करालोके ॥ ६५॥ घने कुसबंधे विकुसंविद्धोलं स्थले ॥ ६६॥ ६७॥

वा०टी०नि०उ०
४७१
६२

श्वेतस्फटिकरजनादिमयान्नाह्वाय्ता:श्रांती:अंतर्निद्रानिमीलिता:इंद्रियवृत्तय:पश्यंति॥जागरोन्मीलितास्तु बहि
रिंद्रजालादेयपश्यंति॥७०॥असंमा:वातादिधातवोयेषांपुरुषाणांते॥७१॥७२॥इमाप्रसिद्धांलौकिकशास्त्रीयव्यवहार
स्थितिं॥७३॥७४॥७५॥७६॥शांतोन्निश्चयंचोदेवब्रह्मण:सकाशात्सफलंजगदुदेतिशांतंचानर्किंचनात्मस्वतिघन:स

उक्तीतालापमस्यणान्तघौतान्तचिन्निनान्॥अंद्रीघ्रुतमच्यानापिनवनीतमयांच्चवा॥हृष्टाकंदबनीपद्गंवी
रपत्रस्तबकसमस्तु॥स्तुरविविभ्रमधांस्त्रीभि:साकंपयसृष्टिवालिना॥६८॥अंतर्निमीलितास्थिता:पश्यंत्युन्मीलि
ताबहि:धातव:नामितिवैषम्यात्प्रातिमिंद्रियवृत्तय:॥७०॥स्वंविधान्यनेकानिपश्यंत्यनुभवंतिच॥बहिरेतुयथा
स्वमेवस्वात्मसाम्यधातव:॥७१॥बहिर्जग्राग्रदृश्यंते विपरीतान्यनेकश:॥काष्ठीव्यतिकरालानिजापैरसमधा
तुभि:॥७२॥समेषुधातुषुयोंतर्जीवोनुभवतिस्वयं॥ज्ञोंतर्गतएवेमांव्यवहारस्थितिसमां॥७३॥यथास्थितंपुरंग्रा
मघतनारण्यसंततिं॥सौम्यवारितरुछायादेशाध्वगगमागमां॥७४॥स्तुत्यातपमयेदग्धंनारोहोरात्रमंडितां॥स्व
मेतदसमस्तंसमस्तमिवभासते॥७५॥दृश्यैपलेमंवितते स्थंइदंपवनेयथा॥असदेवसदाभासस्वमिन्नंभिन्नवस्थि
तं॥७६॥शांतादुदेतिसकलंजगदेवात्मशांतनचिंवनना.नामस्यहिसुदेतितत्रोमनीदृशास्तंततवितंः॥शरीरेमात्रमा
ततमनंतवपुर्विभाति॥७७॥इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नवर्णनंनामसर्ग:॥१४६॥

नं:स्निपरिदृश्यमानजन्यहृपेयानोदेतिनामानहिसन्तुत्यघते॥ततस्मादृतो र्योमन्याकाशकल्पेअनंतायाश्चिते:॥शरीरेमात्रं
प्रतिभासमात्रंजगदिमनंतवपुर्विभातिनतुवस्त्वन्यदित्यर्थ:॥७७॥इति श्रीमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्धेषट्चत्वारिंशदुत्तरशततमस्सर्ग:॥१४६॥

रा०म०

प्रसक्तस्वप्नवीक्षानेस्फुष्ठिः स्वस्पवर्यपतेः॥ पुनःस्वप्नप्रसंगेनभ्रमोद्वैतंचविस्तरात्॥ प्रासंगिकंकृत्वापुनःपूर्वकथाशेष
मेवगाधिःपृच्छतिअनंतरमितिश्रीतिरूपिणिनामनस्यप्रणिनःओजसिस्थितस्यनवायेकिंकीदृशंस्वप्नदर्शनाद्वृत्तं
संपन्नं॥१॥ जीवेनआवलितामिश्रिता आकृतिर्लिंगदेहोयस्यमे॥२॥३॥४॥ यदाप्रमयांतस्यप्राणपोऽन्तःसेंतःस्वजीवात्म

गाधिरुवाच॥ अनंतरंमुनिश्रेष्ठतस्मिन्तद्धृतचेतसि॥ स्थितस्यनवकिंवृत्तंनाममनोभ्रान्तरूपिणि॥१॥ मुनिरु
वाच॥ अनंतरंतदानेत्रप्रणुकिंवृत्तमंगमे॥ तेजोधातुनिषण्णस्यतज्जीवावलिताकृतेः॥२॥ तस्मिंस्तदावर्तमानेघो
रेकल्पांतसंभ्रमे॥ तथावन्मोहशैलेंद्रेवहतिप्रलयानिले॥३॥ गिरिदृष्टिसरित्येववर्तुजोपिसमुपाययौ॥ अथमा
नवनामोगाशिरवरग्रामपत्तना॥४॥ तस्यांतत्रसंप्राप्तंततदापरियांतेयदान दान्देवस्त्रमोहमपश्यंशैलवर्षे
पां॥ तेनान्तलवशैलोवपूरेयाप्रतिपिंडितः॥ सुषुप्तमंधतामिश्रमहमन्वभवंघनं॥६॥ अथकंचित्तदाकालमनु
भूयसुषुप्ततां॥ तदापमाकरद्वशानेबोधोन्मुखोभवं॥७॥ यथादृष्टिस्त्रिराध्वांतेभातिचक्रेकरूपिणी॥ सुषुप्त
मेवनत्रासीभयास्वप्नत्वमागतं॥८॥

नापरियांततदातत्रसंप्राप्तंतदैवशैलवर्षयांअहमपश्यं॥ पातेनतत्प्राणिनाअंगतेनान्तरसांतर्गतान्तलवलक्षणेनशै
लोवपूरेयाप्रतिपिंडितःपिंडिकृताकृतिर्निश्चेष्टःसंपन्नः सन्॥ अहंअज्ञानलक्षणायाअंधतयामिश्रंसंवलितंसुषुप्तंअ
न्वभवं॥६॥ यदानिर्गमनमार्गनिरोधकोन्तरसोजीर्यतितदाउषसियथाकरद्वबोधोन्मुखोऽभवं॥७॥ ध्वांतेनिमीलित
दृष्टिर्यथाविरातेनचक्राभासरूपिणीभातिसुषुप्तमेवात्मरूपंस्वप्नत्वमागतमासीदित्यर्थः॥८॥ ६ ॥ ६ ॥ ६॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥५७२॥
५६३

सुषुप्तिविश्रान्तेः सकाशाद्धं स्वप्ननिद्रां प्रविशामि ॥ अहं भावकोऽहं स इत्यर्थः ॥ यथार्णवः स्वऊर्मितरंगादिसहस्रविक्षेपसं
कुलां स्वमूर्तिं पश्यति तथाहमपि तदोत्तीर्णविक्षेपसहस्रमयं पश्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ११ ॥ तत्वाप्तेर्जगतो नभःसुषुप्तात्मनो
दृश्यात् ॥ मातुरुदराद्बालपुत्र इव प्रसृतेः ॥ १२ ॥ सर्वदृश्यविलये हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा तत्र तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति सुषु
प्तावपि दृश्यसम्भावमुक्तं कथं त्वात्मसंभावयन्प्राह व्याधः पृच्छति नन्विति ॥ तत्सुषुप्तात्मन इति ॥ तच्छब्देन दृश्यपदेन दृश्यपदेन

तथा सुषुप्तविश्रान्तेः स्वप्ने निद्रामहं विशं ॥ अपश्यं दृश्यमोजौनः स्वमूर्तिमिवार्णवः ॥ १० ॥ दोःसंविन्नेः शान्तकेऽदृष्टं
तथा मां समुपागतम् ॥ अस्पन्दस्यानिलस्यान्तरनन्यत्स्पन्दनं यथा ॥ ११ ॥ अस्मादीचपयोनामव्द जलादेरिव नाम यथा ॥ मरि
चादेर्यथा तैक्ष्ण्यं पवित्रोऽनन्यस्तथा जगत्तथा ॥ ११ ॥ चित्स्वभावैकत्वरूपत्वाज्जगदृश्यं ततस्तत ततः ॥ तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्प्र
सृतं बालपुत्रवत् ॥ व्याध उवाच ॥ तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति त्वयोदितं ॥ सुषुप्तं दृश्यं किं वा शिवमेवेति तद्वद
॥ १३ ॥ तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्तत्सुषुप्तात्मनो पि च ॥ किमयं जायते जन्म सर्वथा न सुषुप्ततः ॥ १४ ॥ मुनिरुवाच ॥
जायते भाति कचति घटादि जगदादि वा ॥ इति द्वैतोपशान्तानां प्रलापः कल्पनात्मकः ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

वक्ष्यपदेशात् सुषुप्तदृश्यं किंचिदस्तीति मिथ्या त्वं वक्षि तत्सेवेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ किंच तस्य प्राणिनः सुषुप्तात्मनस्तत्सुषुप्त
तस्यापि सकाशाज्जन्मजगद्रूपदृश्यमस्ति किं जायते ॥ अन्यतो प्रयोजकेन न किं अथ सर्वदृश्यप्रलये अस्य सुषुप्तस्याथ
किं ॥ १४ ॥ किं दृश्यतो जन्मादियस्मार्थतः ॥ किमिति पृच्छसि अज्ञस्य च हायतः ॥ आद्ये अवस्तुरूपत्वान्न किंचिदपि तदंशु
निराहजायतइत्यादिना ॥ द्वैतोपशान्तानां सर्वेषां कल्पनात्मकः ॥ प्रलापो मयान दितो नतत्त्वादेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ श्री

राम॰

पंडितविचारेतुज्ञानादिशब्दानांसन्मात्रमेवार्थोनान्यइत्याह ज्ञानशब्द इति॥कथंसन्मात्रपर्यायत्वंछूपतांतदुपपादयामीत्यर्थः
॥जनिधातुः जनीप्रादुर्भावे इति पाणिन्यादिभिः प्रादुर्भावार्थ उक्तः॥तत्र प्रादुरित्यव्ययं प्रकटतांधात्वर्थस्य द्योतयत् प्रधानं भू
धातुरेवतुतस्यवपुः प्रधानंशरीरमित्यर्थः॥१६॥अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह सत्तार्थ इति॥भूधातुस्तु भूसत्तायामिति पाणिन्यादि
भिः प्रोक्तः॥तस्मात्प्रादुरुपसर्गसहिताद्भावशब्दात्संज्ञानः प्रकटः सत्तार्थ उच्यते स च नित्यसिद्धस्वप्रकाशचिदात्मैवेत्यर्थः
॥यद्धि प्रादुःशब्दस्य सर्गतः इत्यर्थस्तथापि न काचिद्धानिरिति यतः सर्गशब्दस्यापि सृजधातोर्भावे घञि प्रत्यये सत्तावे सृज्यर्थस्याभेदे

ज्ञानशब्दो हि सन्मात्रपर्यायस्त्वयतां कथम्॥ प्रादुर्भावे ज्ञानिरुक्तः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः॥१६॥ सत्तार्थे स्वभूः प्रोक्त
स्तस्मात्संज्ञानमुच्यते॥ सर्गो ज्ञानमित्युक्ते सन्न सर्ग इति शब्दितम्॥१७॥ बुधानामस्मदादीनां न किंचिन्नाम जायते॥
न चेन्नश्यति वा किंचित्सर्वं शान्तमजं च सत्॥१८॥ सर्वसत्तात्मकं ब्रह्म सर्वसत्तात्मकं जगत्॥ विषयः प्रतिषेधाश्च वद
नात्र लगन्ति के॥१९॥ पानामशान्तिः काचित्स्यान्नत्वेवास्ति च नास्ति च॥ यस्मात्तदात्मना ब्रह्म स्थितमेवात्मनात्मके॥२०॥

नान्वये सत्त्वेव सर्ग इति शब्दितं नान्यदित्यर्थः॥१७॥ एवं सति पंडितदृशा नाशजननप्रसिद्धजन्मादिकस्य विभ्रमसिद्धत्वादित्याह
बुधानामिति॥१८॥ एवं सर्वसत्तात्मके ब्रह्मणि अस्ति नास्तीति वा लक्षणो विधिप्रतिषेधयोरप्यनवकाश इत्याह सर्वमिति॥१९॥ तर्हि
अस्ति नास्तीति लोकप्रसिद्धव्यवहारस्य को विषयस्तं दर्शयन्नाह तृतीयेन व्याहयानामेति यामायाशान्तिः॥ यस्मात् ब्रह्म स्वच्छबलत्वाद्ज्ञानी
तदात्मतदात्मेति परं व्याचष्टे त्येवेति॥ पर्याय यामायाशक्ति विजृंभतेनत्थैवात्मा सर्वशक्तेर्घटितस्वरूपं यस्य तत्तदात्मकं तस्य
शब्दार्थ इत्यर्थः॥२०॥

तत्त्वविदस्तु सदा तुरीयपदे प्रतिष्ठितानां जाग्रदाद्यवस्थात्रयवत्सति देहे विधिप्रतिषेधादित्याह जाग्रदिति॥ विद्वांसः पण्डितानां ॥२१॥ प्रथममनुभवस्थानां अपलापो दुर्घट इति शंकां द्रष्टान्तेन भावयति स्वप्न इति॥२२॥ जाग्रत्हि स्वप्नमनोरथयोर्द्रष्टा प्राणादिमान् जीवः सर्गादावपि प्राणादिमदेव ब्रह्म सिद्धमिति निर्विशेषं तत्र आद्यद्रष्टेति॥ जीवोपाधिसर्गान्तरकालत्वात्तयोः॥ प्राणादिमा जीवस्तद्द्रष्टा प्राणाद्युत्पत्तेः प्राक्तु शुद्धस्वरूपतः सर्गादिद्रष्टा स्थित इति संभावयेत्यर्थः॥२३॥ अभ्युपेत्य सर्गं तद्द्रष्टुः शुद्धत्व मुक्तं वस्तुतस्तु त्रिपुटी सर्वापि नेहास्तीत्याह नेहेति॥ नादृशौ विद्येकरसे॥२४॥ सर्गादावपि चिदेव सर्गात्मना

> शाम्यन्त्यमस्तु सुसदिपरमार्थविदां विदां न विद्यते किंचिदस्त्यपि यथास्थितमेव स्थितम्॥२१॥ स्वप्नसंकल्पपुरयोर्नास्त्यनु भवस्थयोः॥ मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा॥२२॥ द्रष्टास्याः स्वप्नदृष्टेर्यो जीवः संभवतीह हि॥ चिदेवेत्यानुस र्गादौ भात्यच्छा गगनादपि॥२३॥ नेह द्रष्टास्ति नो भोक्ता न सर्वं नास्ति नो हि ना दृशौ॥ यन्न किंचिच्च किंचिच्च मौनमेवास्ति वागपि ॥२४॥ सर्गादौ कारणाभावाद्यथा कचितं चितेः॥ तथास्ते विरूपं स्वप्नसंकल्पपुरयोः॥२५॥ तथास्माच्चेतनोदेता हि भेत्ति न बिभेति वा॥ अगमस्य यथा शैलं स्तम्भपात्तु रसः सपः॥२६॥ अनादिमध्यान्तमनन्तमेकं स्वच्छमेवातिवि कारि नाना॥ यथास्थितं भास्वमप्यशांतमिदं समस्तं परिशांतमेव॥२७॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ज्ञानोपाख्याने द्र ष्टविचारो नेष्टदृष्टविचारो नाम सर्गः॥१५७॥

कचितायामपि कल्पनं तथैवास्त इवेत्याह सर्गादाविति॥२५॥ तथा उक्तप्रकारेण यथा चेतनाद्धात्मभूतादेवं दृष्टेनादृष्टेन तापामस्तानभोग्या विभेति तत्त्वबोधेन विभेति वा शाश्वते व्यवस्थितं कल्पितार्थः॥ यथा बालः स्वांगे लिखिता वा द्युसर्पादिचित्राद्विभेति प्रौढस्तु न बिभेति तद्वदित्यर्थः॥२६॥ तत्त्वतो नादिमध्यान्तं अस्वच्छमपि स्वच्छमेव भासामातिशिर्कं पिनानान्वमस्त्वासातिं॥ यथास्थितं अशांत मपीदं जगत्तत्त्वतः परिशांतमेव प्रबोधेनेत्यर्थः॥२७॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तपञ्चाशदधिकशत तमः सर्गः॥१५७॥ छ॥

सुषुप्तावत्र दृष्टान्तैः स्वप्ननिर्गमनक्रमः ॥ तत्र पूर्वं कुंडवापीदीर्घिकातटं च वर्णयन् ॥ सागरान्तरगमणिमुक्तादिकमिव निर्गतं अत्र स
र्वत्र संभवे उपमा असंभवे उत्प्रेक्षा बोध्या ॥१॥ उत्कीर्णं टंकच्छेदादिना शिलाप्रतिमावत्प्रकटितं ॥२॥ पूर्वमुत्थितः पूर्वसिद्ध एव न
तदानीमुत्पन्नः इति भानं इत्यर्थः ॥ रोधः कूलं तत्संनिहिताद्ध्रदे स्तरंगजालमिव दर्शनेन्द्रियाणां केशोंडुकादिवं भ्रान्तिभावेन कचन
मिव वा ॥३॥ भ्रमैः सामुत्थितं कुप्रवल्मीकादिवा ॥४॥ अंबुदेन भस्मसिं प्रविष्टमिव ॥ सस्यवत् विरूपपरिणामेन ॥५॥ टंकस्थली

मुनिरुवाच ॥ अनन्तरं महाबाहो सुषुप्तान्निर्गतस्य मे स्वप्नो जगद्रूपमिदं सागरादिव निर्गतं ॥१॥ आकाशाङ्गादिवोत्की
र्णमुत्कीर्णमवनेरिव ॥ उत्कीर्णामिव वाचितानुत्कीर्णमिव वा दृशः ॥२॥ प्रफुल्लमिव पद्मेभ्यः सर्गः पूर्वमिवोत्थितः ॥ तरंग
जालं रोधोऽभ्रे रिव वा कचनं दृशां ॥३॥ नभस्थलादिवायातं कुड्यादिव वागतं ॥ पर्वतेभ्य इवोत्कीर्णं भूमेरिव समु
त्थितं ॥४॥ हृदयादिव निष्क्रान्तं संप्रविष्टमिवाम्बुदैः ॥ प्रसूतमिव पद्मेभ्यो जातं वा सस्यवद्भुवः ॥५॥ अंगेभ्य इव निर्या
तं समुत्कीर्णमिवेन्द्रियैः ॥ पटादिव प्रकटितं मंदिरादिव निर्गतं ॥६॥ कुतोऽप्यागत्य पतितं मुद्गपाग्गनादिवा उपायनं परे
लोकेन हीतमिव वा भुवः ॥७॥ प्रसूतं ब्रह्मणः हृस्पन्दतरंगमिव वार्धेः ॥ अनुत्कीर्णप्रकटनाचित्रेभे चारपुत्रिका ॥८॥
आकाशमन्मयानन्तकुड्यमाकाशायतनेसं ॥ मनोमत्तगजमयो मिथ्याजीवस्य जीवितं ॥९॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥

यैः इन्द्रियैर्दिक्षु समुत्कीर्णं उल्लेखनेन निष्पादितमिव प्रसारितमिव वा ॥ पटात्प्रकटितं चित्रमिव ॥६॥ राज्ञां प्रजाभिरानीतं उ
पायनमिव ॥ इह लोके संचितं पुण्यं परे लोके फलभावेनोपस्थितमिव भुवः खननात् पुण्यार्यैर्गृहीतं निधानमिव वा ॥७॥ ब्रह्मलोक
णस्य देहस्य प्रसूतमिव कालेनोपनीतं उत्किरणं विनैव प्रकटनं यस्याः तथाविधा शालभंजिका ॥८॥ आकाशलक्षणाय द्भिक्षो
रभ्रूतमनंतमसंख्येयं कुड्यं ॥ मनसः मत्तगजमयो विलासः ॥ जीवितं सर्वं स्वात्मा ॥९॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

शांबरं मायातत्र ईशस्य समर्थस्य अविद्याख्यस्य कस्यचिदैंद्रजालिकस्य चिदैंद्रजालिकस्य मायासर्वस्वा॥१०॥ स्था काल
सोऽहमप्येपि विसारचित्रदर्शना देशकालविवर्जितं॥११॥ यत् भ्रांतमपि जागरायामुपलभ्यते रज्जुसर्पभ्रमगतस्योदकादिना
पि सममिलन्नुषज्यते॥१२॥१३॥ सुरासुराद्युपलक्षितत्रैलोक्याधारैर्मेरुभिः स्तंभैः स्तंभैः क्वचित् कदलीस्तंभकल्पमनोहरं तत्राप्य
वांतरगर्भेषु अनंतब्रह्मांडकल्पनसत्त्वोत्थ्यपेक्षकोशस्थबीजौघैः संपूर्णं दाडिमफलमिव स्थितं॥१४॥ नेदं प्रपंचयति नदीति

अमिति करमेगच विचित्रं चित्रमंबरे॥ शांबरस्येव सर्वस्य मविद्याख्यस्य कस्यचित॥१०॥ महारंभं स्थिरमपि देशकाल
विवर्जितं॥ नानाद्यमपि चाद्वैतं नानात्मापि न किंचन॥११॥ गंधर्वपुरवद्धंजसाप्यवस्तु न पासमं॥ जागरायां हि वि
लनभ्रांतमप्युपलभ्यते॥१२॥ विभ्रममात्रमनारंभमध्यांतमपि रूपितं॥ देशकालक्रियाद्रव्यसर्गसंहारसंयुतं॥
१३॥ सुरासुरनराधारगर्भगर्भमनोहरं॥ पृथक्कोशस्थबीजौघसंपूर्णमिव दाडिमं॥१४॥ नदीशैलवनादिस्थ व्योम
तारानसंकुलं॥ गीतावादित्रपाठाद्यपवनारावघर्घरं॥१५॥ ततो विलोकितं तत्र तन्मयादर्शमंडले यावत्तमेवप
श्यामि ग्राममप्राक्तनमात्मदं॥१६॥ तानेव सकलान्बंधून् तथा संस्थानसंस्थितान्॥ तान्पुत्रांस्तां महेलां च तद्वै
च तद्गृहं॥१७॥ तां तद्भ्याप्राक्तनीं ग्रामां ग्रामाद्दृष्टासनं बलात॥ तत्रस्थमुत्थमानानमिवद्वीचिर्महार्णवे॥१८॥

नदीति॥ कलधौतशिलान्यायेनेति भावः॥१५॥ तत् पूर्वमवेक्षितमस्यदर्शं यत्र प्राक्तनमात्मदं गृहं च पश्यामि॥ अप्रपंचपा
वत्तुरानिपातयोर्लक्षाद्॥१६॥ तथा संस्थानं प्रागनुभूतजनयोः स्थानसन्निवेशास्तेन संस्थितान्॥ महेलां भार्यां॥१७॥ महार्ण
वे वीचिः प्राक्तनं तद्रूपमुद्गच्छमानेवाकुलं सागरमिव स्थितां प्राक्तनीं ग्रामां गृहं तत्पुत्रबंध्वादिमानवासनां बलाद्
दृष्टवानयदिति वंधुपुत्रमहेलागृहादिशेषणं तत्र न पुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकशेषे रुक्मभावः॥१८॥ ७॥

तेषां वंधुपुत्रमहेलानामालिंगनेन निर्वृतः सुखितः ॥१८॥ प्रसंगाद् विमृष्टविमृष्टचित्तो स्वभावान्प्रपंचयति ॥ विंवसि
न्यादिना ॥ यथा प्रसिद्ध आदर्शः पुर इदग्रे अवतिष्ठते तन्न तस्मिन् विंवं स्वयमप्युदासीनं थाविशद्दर्शो वासनोपस्थापितं पुर
स्थं सर्वमवतिष्ठते तेन तदाकाराभासमुत्तरत्र गृह्णातीत्यर्थः ॥२०॥ विमृष्टचित्तस्कन्धा यं स्वभावं दन्याह यत्स्थितिः ॥ सः वासना
मये दृष्टे न प्रतिविंवग्रहणादिना नैव बोध्यते ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति भगवदुक्तन्यायादिति भा
वः ॥ वाध्यत इति पाठः ॥२१॥ तदेवाहनेति ॥२२॥ व्याबोधधीरहिताश्चे सुनः स्वोदयेन विस्मरत्येव सदैव ब्रह्मानुसंधानात्मना ॥

अथाहमभवं तत्र ...हालिंगननिर्वृतः ॥१७॥ हीनवासनो न तं विस्मृतप्राक्तनस्मृतिः ॥१८॥ विंवं तदुपादत्ते यथा
दर्श एव तिष्ठति ॥ यदादर्शाद्दर्शस्तथैवायं स्वभावतः ॥२०॥ परस्मिंश्चिन्मात्रगगनं सर्वमित्येव बोधवान् ॥ दृष्टे तेन बो
ध्यते नेह संगतिष्ठति केवलः ॥२१॥ न नश्यति स्मृतिर्यस्य विमला बोधशालिनी ॥ अयं दृष्टेन पिशाचा संमनाग
पि न बाध्यते ॥२२॥ येषामभ्यासयोगेन साधुसंगात्प्रसंगमेः ॥ उदेति बोधधीर्भूयो या विस्मरति नोदयं ॥२३॥
अप्रौढा मे तदा सा सीद्बोधधीर्यान याहता ॥ अद्य रूढा तिमे बुद्धिर्हंतु केरवटुर्महः ॥२४॥ न वापि क्वापि बुद्धिर्दृबु
द्धिः स संगवर्जिता ॥ दृष्टे बोधेन कष्टेन क्लेशाद्यं तिसुपेष्यति ॥२५॥ व्याध उवाच ॥ एवमेतन्मुने सम्यक्पावनेस्वाद्
बोधनैः ॥ ईदृशेऽरपि मे बुद्धिर्न पिशाचमिस महे ॥२६॥

सोइत्यर्थः ॥२३॥ तर्हि तव त्वं कथं तदाबाह्यासहस्तत्राह अप्रौढेति ॥ या अप्रौढा धीस्तया वं ध्या दिवास्स न या हता ॥ न हि
दानीमपि ते बोधधीरप्रौढैव ॥ नेत्याह अपेति ॥ दुर्बोहोदुर्वासनाप्रवयः ॥२४॥ ह्याध तव बुद्धिरपि सत्संगवर्जिते न हि हेतोर्न
दानीमेव यांतिमेति ॥ किंतु वक्ष्यमाणतपः कापद्रुह्मरणाडंकांतरवृत्तादिनाक ष्टेन हेतु बोधेन हृष्टसाधनाभ्यासपरिश्र
माद्धानमासाद्य शांतिमुपैष्यति ॥२५॥ मनु क्रममनुमोक्षमाणे व्याध उवाच ॥ एवमेतदिति ॥२६॥

या॰टी॰नि॰उ॰
॥५७५॥
६६

॥२७॥ अविद्यमानैवेति सदा शांतेव न शाम्यति ॥२८॥ सत्संगव र्जितेति यदुक्तं तदप्यनुसोढ्मानआह सत्संगनेतीति ॥ सच्छ
स्त्रं सनक्रमेण गुरुसंप्रदायः विचारश्चेत्यादिनाम नो हरागैः सत्संगमैः प्रस्तुतायाः ॥ पदपदार्थ विवेकबुद्धेः स्तैः अभ्यासनश्चाभ्य
लानन्तबोधा भूमिकाक्रमेणायं जगद्भ्रमः प्रशममेति अन्येन केन विदपिन प्रशममेती मे विनिश्चिति निश्चय इत्यर्थः ॥२९॥
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अविद्याप्रतिबन्धकत्वादिकृतस्थानं नाम सर्गः ॥१४८॥ स्वप्नास्वप्नस्वप्नत्वे
नुरत्वनिरूपणे ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु चित्सार्वात्म्ये कमनुक्त्वा पृच्छ ॥ यदिवासनानुसारि विदेह नमेव स्वप्नः जाग्रत्त्व स्वप्न विशेष

स्यादीदृशमर्थोनस्यादिति संदेहजालिका ॥ नैतस्मिन्स्वप्ने प्रतीते पिवस्तत्र यथा पिशाम्यति ॥२७॥ अहो बत तुरंते यमम्या
सस्तु हठीकृता ॥ अविद्या विद्यमानैव याशांतैव न शाम्यति ॥२८॥ सत्सागतैः पदपदार्थ विवृद्बुद्धेः सच्छास्त्र सङ्गम
विचारमनोहरांगैः ॥ अभ्यासतः प्रशममेति जगद्भ्रमोऽयं नान्येन केन विदपीति विनिश्चितिर्मे ॥२९॥ महारामा
यणे निर्वाणप्रकरणे स्वप्नोपलंभनं नाम अष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१४८॥ वसिष्ठउवाच ॥ एवं चेतन्मु
निश्रेष्ठ सत्यतासत्यताकथा ॥ स्थितः स्वप्नदशावेश सुमहान्संशयो मम ॥१॥ राम राम राम राम राम राम ॥

एवं चेत्येवं विसिद्धांतस्तर्हि कश्चित्स्वप्नउपसिद्धगन्धर्वादेः स्यादिफलस्य चकलात्स्वप्नः ॥ अन्यस्त्वजगदादिगमनस्वप्नवादिः फला
दर्शनादसत्य इति स्वप्ने द्रष्टा सत्यतासत्यतेकथं युज्यते ॥ एवं हैरण्यगर्भमानोरथिकः ॥ सर्गः अर्थक्रियासमर्थत्वात्स
त्यः असत्यं इयत्स्वसम इति जाग्रज्जगतोपि एष संशयः सुमहान्मम स्थितः ॥ अधिष्ठानचित्सत्यतयाध्यस्तस्य सत्यतास्वतस्त्व
सत्यताचोभयत्रापितुल्येव चेद्विषम्ये को हेतुरिति भावः ॥१॥ राम॰

यावत्प्रसंवित्स्वप्नेऽश्वरीसंनिध्यादिदोषात्प्रत्यूषादिकाले देवताराधनजपोपासनादिक्रियाभिर्हि विप्रकृष्टाकरणाद्धि इन्द्रियेऽस्त्रमात्रं
दिव्यमायेरवश्यमीदृशावस्वप्नस्य दृष्टं फलं भवत्येवेति निश्चिनोति दृष्टेति सा संवित्काकतालीयफलकत्वाद्गुणाद्भवति ॥ अवश्य
पुनः काले फललाभात्सत्यस्वप्ननामिका भवति ॥२॥ मणिमंत्रादिनिमित्तेऽपि मानानुनयोग्ये पुरुषे अव्यभिचारिणी अये
येनु सव्यभिचारापि शास्त्रपर्यालोचनतिलंघना उभयत्रापि समस्वप्नाभिधेयत्वानन्यार्थः ॥३॥ तत्रोभयत्रापि काकताली
यन्यायफलवशादर्पणेन दृष्टं निपात्मकं किंचित्स्वरूपमिति शक्यमित्याशयेनाह सत्येति ॥४॥ हिरण्यगर्भादिसंवित्तु मानसेनोपासना

मुनिरुवाच ॥ देशकालक्रियाद्रव्यैर्यासंवित्तिर्निश्चितोदिता ॥ काकतालीयवद्भ्रान्तिसा सत्यस्वप्ननामिका ॥२॥ मणि
मंत्रौषधिद्रव्यैः काचिदव्यभिचारिणी ॥ काचिद्व्यभिचाराविनास्त्यस्वप्नाभिधा स्मृता ॥३॥ सत्यस्वप्नस्थितिर्लोके धीरूपा
यदास्थिता ॥ जदेषा काकतालीयन्यायाद्भ्यानलभ्यते ॥४॥ यं यं निश्चयमादत्ते संवित्स्वदृढनिश्चया ॥ तथा तथा भव
त्येषा फलेषु तत्स्वभावतः ॥५॥ तमेव निश्चयं तस्या अन्यः प्रतिनिहंति चेत् ॥ तत्रासौ निश्चयः प्रौढः स फलं समवाप्नु
वेत ॥६॥ न बहिर्नान्तरे संति पदार्थाः केचन क्वचितासंविदिका जगद्रूपेयं येच्छति तथा स्थिता ॥७॥ राम राम राम

परिपाकजत्वात्सत्यसंकल्पस्य सदृढनिश्चयात्सतीयं यं निश्चयमादत्ते तथा भवत्येवेत्याह यं यमिति प्राक्तनोपासनफलमपुन
स्वभावतः ॥५॥ सापि अन्यदीयतद्विरुद्धसत्यसंकल्पेन कृतेन प्रतिहन्यते नेत्राह तमेवेति ॥ तपाल्लसर्गादिति श्चयमन्यः प्र
तिनिहंति चेत्तत्र प्राक्तनोपासनकाले प्रौढः जगत्स्रष्टाहमिति निश्चयः प्रापणकाले उभ्रतः तद्दैनल्लोकतिदेवेत्याक्षेति सि
द्धस्वलक्ष्यफलभाक्कथं भवेत् ॥ अतस्तद्विरोधे नैवान्येषां सिद्धानां संकल्प उदेति न तद्विरुद्धरतिभावः ॥६॥ तथा च संवित्सानं
श्रमप्रतिहतमेवेत्याह नेति ॥७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
४२६॥
६७

शास्त्रादिप्रमाणकृतनिश्चयेन॥ शास्त्रादिप्रमाणसंशयात्तु फलसंशयं समुपात्त॥ ७॥ काकतालीयवदिति यदुक्तं तदुपपा
दयति अन्यत इति॥ ८॥ एवं ज्ञायमानसिद्धघटादिसंविदोपि काकतालीयास्स्युस्तद्विषयेष्वपि देशकालभेदेनान्यथाभावदर्शना
दित्याह सर्वमेवेति॥ न ज्ञायमानत्वमनुरूपसंविदामतिशयितान्निश्चयस्थितिलिंगात्॥ अर्थक्रियादिना दृष्टिकृतघटादिस्वस्वभा
वानपि सर्व एव भावा देशतः॥ कालतश्च दूरसंप्रहाराद्यिलतश्चान्यथाभावमापद्यमानाः एवं निश्चितं स्वभावं व्यभिचरं

त्यप्रोयं सत्यमुच्यते निश्चयेन तं योऽहितान्॥ तथैवाशुभवस्थास्वा संशयात्संशयं व्रजेत्॥ ९॥ अन्यतोपि फलप्राप्तिस्वप्रस्
त्यालकसनात्॥ स्वप्नेन स्वचितमिदं फलमित्येवं त्यजयेत्॥ १०॥ सर्वदा वनितयाजगत्त्रयेसंविदा निशयितान्दृष्टा अपि काल
तो व्यभिचरंति देशतो पलतश्च चिरतो विरिणाः॥ ११॥ सर्गादावेव विज्ञोमभानप्रतिघं जगत्॥ स्वस्मिन्सत्तां विदेवा
नोपपेदं जनुतेननु॥ १२॥ चिन्मात्रं वर्जितं चित्यैकं ब्रह्मसर्वं शाश्वितं॥ बिद्धि सत्यमसत्यं च नियतानियतं स्थितं॥ १३॥
यस्माद्ब्रह्मैव सर्वात्म सदेकमेव नेतरत्॥ तस्मात्किं नाम तत्सत्यं किमसत्यं च वा भवेत्॥ १४॥ अतः स्वप्रबोधविलासयं
विद्यासत्यमेव तत्॥ अनुद्बुद्धानां प्रबुद्धानां नासद्बुद्धोन सत्यमयः॥ १५॥ राम राम राम राम राम राम॥

ति॥ १॥ चित्तु स्वस्वभावं न व्यभिचरतीति अव्यभिचार्यप्रतिपादयत्स्वभावांसीव सत्या असत्या सम्मतिपदं जगदेव धत्त इत्याद्रात
इत्याह सर्गादाविति॥ ११॥ अत एव चिन्मात्रं सत्यमेकमिति प्रत्तं॥ अन्यत्व नियतसत्यमिथ्याह चिन्मात्रमिति॥ १२॥ यस्मात्सद्ब्रह्मैव
मेव सर्वात्मकं तस्मात् इतरितं सत्यमसत्यं वा किं भावयेत् न किंचिदित्यर्थः॥ १३॥ एवं विचारे स्वप्रबोधविलासः क्वचित्तदा विद
रसत्योपि संदात्मना सत्यः न इत्याह स्वप्नासत्यमित्याह अत इति॥ १४॥ राम राम राम राम राम राम राम राम॥॥

रामः॰

स्वरूपिणी आकारवती निश्चिताय पार्थी ॥१५॥ चितं स्वत्वे तिशेषः ॥ यश्चिम चिमायत्ते साभासं स्वप्ने ॥ तद्वदेव जागत ॥ यद्वाजा
ग्रत्स्वप्नस्तुष्टुषोर्घनेष दृष्टदृष्टवद्रूपमिन्नास्वेनुपपादयितुं भ्रमिकं रचयति यथोक्ता ॥ निद्रास्वप्नः ॥१७॥ अतस्त्वेवं किंत
त्त्राह अतः इति ॥ यथा घनं घनमेवेषद्विलीनं ईषद्विलीनं ईषद्विलीनमेव पुनर्घनं नाम यद्घनं इति घनाभेदः स्वप्नमिज्ञानान्तद्
हित्यर्थः ॥१८॥ एवं चाविद्याकृतचिन्मात्रस्वरूपासु स्थिरे वैकाल्पनवत्सर्वदा दृष्टव्यानस्यापि एव सर्वनामरूपभेदाः पर्यायरचना इति
फलितमित्याह व्योमैवेति ॥१९॥ स्वप्नादेः फलनियन्यनियती अपि न ततः पृथक्तत्त्वदित्याहनेति ॥ मिथ्यात्वाद्यिते तद्दृष्टस्तदित्याह

संवित्स्फुरति रियं मातर्जगन्नामस्वरूपिणी ॥ स्वयं च स्फुरति रस्मीति वाहिनी कान्त निश्चिता ॥१५॥ चितिरेव विरायेदं चितं
चिमविमायते ॥ यद्वत्स्वयैव सलिलं द्रवयतीदं जगत् ॥१६॥ यथा स्वप्ने समालोक्य सुषुप्तमनुभूयते ॥ तथा जाग्रत्समा
लोकान्निद्रा समनुभूयते ॥१७॥ अतस्त्वं जाग्रदेवेदं स्वप्नं विद्धि महामते ॥ स्वप्नं च विद्धि जाग्रत्त्वमेकमेतद्द्वयं ॥१८॥ व्योमै
वाचेत्यचिन्मात्रभानमेकमिदं ततं ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्याः पर्यायरचना इह ॥१९॥ नेह नाम्नास्ति नियतिर्नैवानियतिर
प्यलं ॥ नियमनियती ह्यत्र किंचिद्दृश्ये स्वप्नसंविदि ॥२०॥ यावज्ज्ञानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियंत्रणा ॥ स एव संविभ्रान्तस्य कुर्या
न्नियमनं मुनिः ॥२१॥

नियतीइति ॥२०॥ अज्ञानावृतायां चिद्ग नियंत्रितायां जाग्रत्स्वप्नेषु मादिनिमित्तनियंत्रिता तु सुषुप्तिः अप्यनियंत्रिता तु समाधिः ॥ अ
ज्ञानना शेसैव मुक्तिः ॥ एवं सति जाग्रन्निरोधेन मनो व्यापारमात्ररूपे स्वप्ने यावत्कालं भानं तावत्सैव चित्तः बाह्यप्रवृत्तिनि
यंत्रणा शोकान्तरं यावत्स्वसंविभ्रान्तस्य नियंत्रणा तावत्सुषुप्तौ समाप्तैव सर्वशोकान्तरं ॥ एवं ज्ञात्वा मुनिर्विशोकसमाधिस्थस्व
विश्रान्तये नियमनमेव कुर्यादित्यर्थः ॥२१॥

ननु न सद्विनियन्तुरभावात्स्यात्वातलेखायाइव खप्राघाकारस्फुरणानियतेरित्याशंक्याह खच्छत्रमितिनाननावद्विषयाका
रस्फुरणासंविदः स्वभावः स्तुष्टुषावदृशीनाननचखप्रेतयास्फुरणेकारणान्तरनिरूपयितुं शक्यमिति वधनानियतिः स्यादि
तिकानियतिः कीदृशीवेत्यर्थः ॥२२॥ ननु बाह्यघटपटाद्याकारएव खसंबंधे संविदः साकारता यं कारणं कल्प्यतेतत्राह
अथेति। भवेदेवं यदिसर्गे वि॰ चिदन्यत्कारणं निरूपयितुं केनशोतायदातु प्रागुक्तयुक्तेः सर्गः ॥३॥ कारणाकतदाचितेरनन्यदृश्या
दृढवित्तेः ॥ कारणं न स्यादेवेत्यर्थः ॥२३॥ नहि किंसर्वोपि नियतिर्मत्वाने त्याह एनावत्मेवेति। याव नियतिहायथास्फुरति तदृ

एवं घटं द्वानले खायास्फुरन्ती संविदस्तथा॥ अकारणकमेवांगानियतिः केवकीदृशी ॥२२॥ अथाकाराद्यपन्नामक
ल्प्यते कारणं विदः ॥ तत्कारणकसर्गः स्यादनन्यं न वै चितेः ॥२३॥ एतावदेव नियतिरत्र यन्नाम यद्यथा ॥ यावत्स्फु
रितं भानं तत्तथा नान्यथा ॥२४॥ कदाचित्स्वात्मनास्वप्नं कदाचित्साक्ष्य सात्मता॥ अभावान्नियतेरेवकोवक्ता लीयमेव
ता ॥२५॥ यत्स्वैनैवात्मनात्मानिमषिमं न्नौषधात्मना यत्नाम नियतं तत्तु जाग्रत्यपि हि दृश्यते ॥२६॥ जाग्रत्स्वप्नम्वि
ज्ञानमात्रमेवात्मनात्रका ॥ जाग्रति स्वप्नन गरे वेदनाः स्वदृशात्मकं ॥२७॥ जाग्रन्नसंभवत्येव यजाग्रद्धि निशादृशौ
॥ स्वप्नरूपवज्जगद्रूपं निर्निद्रस्यैव चात्मनः ॥२८॥

दृष्टान्तदान्तयोः पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वे ति नियतित्रैविध्यवहारस्यैवेत्यर्थः ॥२४॥ स्वप्नस्यात्मनानियति
रूपयायाथात्म्येन सर्वत्रैतिकाकनीलीयवादिस्वप्नेमेवेत्याह कदाचिदिति ॥२५॥ मणिमन्त्रौषधात्मना प्रयुक्तस्यात्मना नियु
तिः स्वजाग्रत्यप्यपि समेत्याह यदिति ॥२६॥ स्वप्नं न तु जाग्रत्स्वप्नयोः क्रियान्तरात्मनां भेदोऽर्थः यदाह जाग्रदिति ॥ तत्पौर्वा
पर्यन्तु स्वरूपेवेदनस्वरूपं वानुभवतस्तात्म्यमेवेत्याह जाग्रतीति ॥२७॥ अतएव निर्निद्रस्यात्मनि द्वयोरप्यविभिचारादस्तित्वमे
वेत्याह जाग्रद्धि निशादृशाविति ॥२८॥ ७

यदो॥ एवं निर्निद्रस्य सुषुप्तिरपि नास्त्येवेत्याशयेनाह जाग्रदिति॥ एवं आत्यन्तिकदृश्यादर्शनरूपा आत्मोच्छेदादिरूपा वा सुषुप्तिरपि ना
स्त्येवेत्याह दृश्यमिति सतामविषयी सुषुप्तिरसता॥ ३१॥ अथ व्यवहारेऽस्मिन्मे आशा दिशा स्तद्दृष्ट्या अनन्यात्मस्वरूपमेवेत्यसुरन्ति॥ अन
न्याइति बद्धश्री हि॥ ३१॥ ३२॥ इमामस्य स्वरूपं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तसुषुप्तसर्वपुलहि तुर्यैकवपुर्ज्ञानघनाः साकारतावर्जितं सर्वाकारमपि
॥ व्यतीतकालकलनं सर्गात्मकमकालपरिच्छिन्नशरीरं द्रष्टृदृश्यरूपेणैवानेन चिद्वपुषा स्वेनैव दृश्यात्मना स्वात्मकमेव
सुषिरं सन्त्यासंतया पि पुनरिदं चिन्मात्रं स्वआकाशात्मकं नभोमात्रात्मरूपं ममोनोऽपि मिथ्येनेत्यर्थः॥ ३२॥ किंच सकलं

स्वप्नो वा नाम नास्त्येव यः स्वप्नदृश्यस्थितिः॥ सुषुप्तास्तु तैकरूपस्य ब्रह्मणो बोधरूपतः॥ २९॥ ज्ञाग्रत्स्वप्नादयो वै
तैन केचन कदाचन॥ दृश्यं पश्यति सत्तासु मत्तिर्भान्तेरनन्तरं॥ ३०॥ यथा वनेऽरण्ये कालमनन्तशीकारोऽर्थमः॥ तद
वान्यवदत्राशावरनमास्कुरत्यले॥ ३१॥ तथानन्ये परे सर्गाः स्फुरन्त्यस्फुरिता अपि॥ शिलाकोशानले खावृत्ता
ग्रन्थापादितं त्रकिं॥ ३२॥ नागस्वप्नसुषुप्तसुषुप्तुर्यैकवपुः साकारतावर्जितं सर्वाकारमपि व्यतीतकलनं सर्गश
रीरं दधत॥ ३३॥ आसं चिद्वपुषानया पि सुषिरं ह्यस्येन दृश्यात्मना चिन्मात्रास्वमिदं मनागपि नभोमात्रात्मभिदं
पुनः॥ ३३॥ साकाशानिल वह्निवारिधरणीलोकान्तरा मोधरं सर्गादावपि कारणामनुभवाच्चितात्मकं केवलं॥
नाप्यावर्जितमेव बोधवपुषा संयुक्तमेवा ततः॥ शुद्धं वेदनमात्रमेव सकलं दृश्यं न वस्त्वन्तरं॥ ३४॥ महारामायणे
निर्वाणप्रकरणे स्वप्ननिर्णयो नामैकोनपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः॥ १४९॥ राम राम राम राम॥

आकाशादिभूतभौतिकसहितं दृश्यं जगत्सर्गादावपि कारणस्यात्मस्वप्रमायोरननुभवात्केवलं हैरण्यगर्भं चिदात्मकं॥
नथाच चिदात्मकस्य मनोराज्यगतस्यनामरूपाभावान्नाप्यावर्जितमेव॥ बोधवपुषा मनःसाक्षिणा संयुक्तमेव॥ अतो
मनोविलये शुद्धं वेदनमात्रमेव न वस्त्वन्तरमित्यर्थः इति श्रीवासिष्ठता० नि० उ० एकोनपंचाशदुत्तरशत

वा.टी.नि.उ.
॥४७८॥
४६६

इहतत्त्वप्रवृत्तांतेऽगन्हागत मुने मुक्तात्मा॥बहूनां तु स्वकुः स्वाद् निमित्तं कश्चनीयते॥हे मुने प्राणि देहे मलयादि सि रूढतां तथा
तैः सह निर्वाणः संसरत यो यस्य तत्र आविधस्थले गृहे मार्गादिध्वादिसहवासानंतरं तत्रानुरूपमानस्य जागतस्य वृत्तांतस्य
संबंधि किं वृत्तांतं तत्र त्वं ब्रूहि मन्वय॥१॥ हे वृत्तस्य हे हे साधो ततः परं तस्य प्राणिनः हृदयो जासि अपूर्वं वपो वृत्तांतो यः

माधउवाच॥अनंतरं मुने ब्रूहि तत्र त्वं आगतस्य ते॥किं वृत्तं मुरूढतां तत्रानिर्वाण संसृतेः॥१॥मुनिरुवाच॥त
तः शृणु तद् साधो तस्मिन्द्वदये जासि॥अपूर्वं स्व वृत्तांतः को वृत्तो वृत्तस्य हृ॥२॥तत्र ग्राममचनत्रस्य विस्मृतामव
मन्यजैः॥अस्यवर्ततवैकालकंतु संवत्सरात्मकं॥३॥कलत्रे रंजित मत्ते मम वर्षाणि षोडशजन्मनानिर्मितानि॥
गृहस्थाश्रमतो मत्ते॥४॥कदाचिच्चाजगामायम् मुग्धतपाश्रमाम्॥मुनिर्मौनी महावीर्योऽनुधोतिथितपात्रपा
॥५॥सोत्रसंपूजितस्तत्र॥मुक्तवान्भुक्तवांस्ततः॥६॥मगमयाप्रष्टो विस्मयेनतं तांकमेः॥७॥भगवन्मूरिबोधो
सिज्ञानासि ज्ञागतोगतीः॥यस्मात् दृष्टको धीसि स्वेगृह्य तासिनो रलि॥८॥मुक्त्वकुः स्वानुयामानि कर्ममिः कर्मफला
लिनं॥शुभाशुभैः शरत्कालेसस्यानीव फलानि तं॥९॥समभेवाशुभं कर्मकिमिमाः सकलाः प्रजाः॥कुर्वंत्यासांयद्
यांतिदोषाः सर्वाः स्वयं ससं॥१०॥राम

ततः शृणु॥घः इत्यर्थकः इति प्रयोगः प्रसृत्यानुवादार्थः॥१२॥३॥श्रमतः आत्ममननम्ब्यस्य॥४॥कदाचिद्धोऽनुनिरति चिंतया
ममगृहे आजगामागनये सुतराज्यपि॥५॥अर्थाक्रमात पूर्वं भुक्त्वा मुक्तवान्ततः ज्ञानवान् ज्ञानगाज्ञनसत्यहस्यः॥सुमान
सुखकुः स्वागमक्रमं विस्मयाविचिंत्य॥८॥स्वे विषयस्य स्वले वेरतिं प्राप्तस्यास्मि॥९॥भासांज्ञानतानां सर्वानिर्भस्याम स्थान
आदयंतिभोजयंती तिसर्वा दृश्योदृष्ट्या दोषाः॥समभेवपापाद्यं तत्र निमित्तं प्रशुभं कर्मकिं सममेवकुर्वंति॥१०॥राम

राम०

पत्स्ममेवमवर्त्तेतन्किं॥ कस्य दुष्क्रियासमाना॥ सर्वेषां युगपत्तस्तु कुलदुष्कर्माचरणा॥ प्रसिद्ध इत्यर्थः॥१०॥ स्मयमानो वि
स्मयवानिवोन्मनाः॥ ईषद्धसन्निजिवा॥११॥ नास्य संशयः सर्वसंशयबीजमज्ञानमनिरस्य समाधानुशयकस्मात्प्रेमतद्
र्थ आत्मत्वं हस्यमिथ्यात्वं च मुमाद्यितुं समुनिर्मायमच्छसाधोइति॥ हे साधो विविक्तचिद्विवेकवत्यन्तःकरणो सति अस्य
नुयत्कारणं सद्य असद्य साधु जानासि नकस्माज्ञानासि कथ्यतां॥ वयाज्ञानासीति निर्दिष्टात्रमातुः यथारूपमसाहिता

उर्मिहावग्नहोत्यातं सर्वांहि समभेव किं॥ जनजालस्य फलति समाना कस्य दुष्क्रिया॥१०॥ इत्याकर्ण्य समालोक्य स्मयमान
इवोन्मनाः स उवाच वचो वंघममतस्य ह सुरं॥११॥ अन्यमुनिरुवाच॥ साधो साधु विविक्तान्तःकरणोपत्तु कारणं॥ सद्य
सद्यस्य हश्यस्य कस्माज्ञानासि कथ्यतां॥१२॥ संस्मरात्मानमखिलं कस्त्वं केह स्थितोसि चाप्यहं वा किमिदं दृश्यं किंसा
रं किंचिदेव च॥१३॥ स्वप्रमात्रमिदं भाति किल कस्मान्न वेत्सि भो॥ अहं स्वमनरोपत्ते त्वं स्वप्नपुरुषोपम॥१४॥ अना
कारमनाख्येयमनाद्यमपकल्पनं॥ इदं चिन्मात्रकाचस्य काचकच्यं जगत्स्थितं॥१५॥ रूपमीदृशमेवास्य चिन्मात्र
स्यात्मरूपिणः सर्वगस्यपरेत्तघघत्रवेत्यक्तिनत्रनत्त॥१६॥
शुद्धस्य प्रश्नविषयेत्वघोत्तनार्थ्य कस्मादिति हेतु पंचम्यानिर्देशः॥१२॥ तत्र विवेकासामर्थ्यात् स्मीभूतमां निरीक्ष्य सः प्रा
क्तनसर्व वृत्तांतैः सहतत्साक्षिणं आत्मानं स्मरेत्याह संस्मरेति किं चित्तुच्छमसारमेव च किं॥१३॥ असारतामेव प्रकटय
ति स्वप्नमात्रमिति॥ यघस्मात् हेताः॥१४॥ काचकच्यं कांतिविशेषः॥१५॥ तत्राह त्रिमं चिन्मात्रं रूपं स्वाध्यस्तेयथावेदनं सत्वा
दि निर्वाहयतीत्याह रूपमिति॥१६॥ छ॥

पं.दी.टि.उ.
॥५७२॥
४७०

अतस्त्व सर्ववस्तूनां सकारणकत्वादिवाद इत्यपि तत्कल्पनानुसारेणाव्यवस्थित इत्याह सकारणत्वेति ॥१७॥ समष्टिव्यष्टिभाव कल्पनाप्यस्माकमस्मद्बुद्ध्यधीनेत्याह आसामिति । यस्य प्राणिनो हृदि ओजासि वर्षा स्थिताः ॥ सोऽस्माकं विराडात्मा स च अस्म चित्कल्पनावशादेव विराड्भावमितः एवं कल्पनया तत्र साधारणो व्यष्टिरेवेत्यर्थः ॥१८॥ एतत्प्राणिवदितरोपि प्राणो अन्यासां प्रजानां विराडात्मा भविष्यतीति संभाव्यते ॥ तस्मिन् देहे स एव सुखदुःखादीनां भोक्ता परकारणं नान्यस्य अत्रेति व्यवस्थि

॥ सकारणत्वकलनात्सर्वं सम्यक्सकारणं ॥ अकारणत्वकलनादस्य सर्वमकारणं ॥१७॥ आसां प्रजानां त्वस्माकं विरा डात्मा सजानतः ॥ वयं हृदि स्थिता यस्य स चास्मन्निर्दिष्ट आदितः ॥१८॥ भविष्यत्यपरोन्यासां विराडात्मा स एव चा ॥ कारणं सुखदुःखानां भावाभावात्मकर्मणां ॥१९॥ विराड्भूतु विकारेण विषमस्य हि नादिना तद्दंगावयव स्यास्य जनजालस्य वै समं ॥२०॥ दुर्भिक्षावग्रहादीन मायान्निशामयेति वा ॥ यस्माद्द्रिरोपासन्नासास्मर्गस्यास्य सर्गता ॥२१॥ काकतालीय वत्साधीकेषुचिदुष्टकर्मसु संभवति दुःखादिप्राप्तेष्वशानिर्णयान्ना ॥२२॥

तमित्यर्थः ॥ भावाः संपदः अभावो विपदः कर्माणि सुकृतदुष्कृतानि तेषां ॥१९॥ जनानां दुर्भिक्षावग्रहादिसाधारणदुःखेनुपोप स्य स्थूलसमष्टिरूपो विराट् तदीयधातुविकारभेद एव निमित्तमित्याह विराडिति द्वाभ्यां ॥२०॥ दुर्भिक्षं च अवग्रहश्च प्रतीतम् मयः प्रलयश्च एतेषां समाहारः पप्पाः योगं आयान्निशामयेति वा ॥ तदुक्तं तत्राह यस्मादिति ॥२१॥ तेषां प्राणिनां समानकालप रिपक्वदुष्टकर्मापि निमित्तमस्त्येवेत्याह काकतालीयेति ॥

राम०

ता॥ इयं कर्मापि चित्तैव प्राक् स्थितं चेत्सा तत्फलभागिनी नान्यथेत्याह कर्मेति॥२३॥ सहेतुककल्पना सहेतुकमेवास्ते अहेतुक-
कल्पनात्त्वहेतुमेवास्ते॥ न च सहेतुकत्वकल्पनामात्रेणास्य प्रसहेतुकता घटादेरस्तीति निर्हेतुकजगद्दृष्टिश्चिन्मात्रमेव ब्रह्म
परमार्थतोऽस्तीत्याह नास्त्येवेति॥२५॥ पुनः स एव स्वप्नात्मकः अतएव भ्रान्तो मिथ्यात्मक नः॥२६॥ स्वप्नोऽङ्गनायायो ब्राह्म जगत्यपि

कर्मकल्पनया संवित्स्वकर्मफलभागिनी॥ कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी॥२३॥ यायायत्र यथोदेति क-
ल्पना सा तथाविधिका॥ सा सा तत्र तथैवास्ते सहेतुकमहेतुकं॥२४॥ नास्त्येव स्वप्नमये कारणसहकारिकारणादिपु
रे॥ तस्मात्तदनादिशिवैवेत्तन मजरं परं ब्रह्म॥२५॥ एष स्वप्नभ्रमो नाम भाति कश्चिदकारणं॥ कश्चित्सकारणो भा-
ति भ्रमः स एव स्वात्मकः॥२६॥ काकतालीयवद्भान्ति स्वप्नाः सकलसंविदः॥ तास्वतत्सोपलंभत्वान्नामजागरि-
दतत्तं॥२७॥ सकारणतयाहृष्टमिह यत्तत्सकारणं॥ अकारणतयाहृष्टमिह यत्तदकारणं॥२८॥ कार्यकारणसंभ्र-
मय क्रमो दृष्टिः स्वप्नपर्यवसितिभानमात्रको॥ जाग्रदाख्यमहत्तः स्वभावकेनेन शांतमखिलं परं विदुः॥२९॥ राम॥

तुल्योपलंभनत्वाहेव वोध्यमित्याह काकतालीयेति॥ चितः स्वप्नाद्यावभासनत्वात्ता सकारणत्वप्रसिद्धस्वप्नवदेव व्यवस्थितेत्या-
ह सकारणतयेति॥२८॥ स्वप्ने कार्यकारणमयक्रमो दृष्टिं यत्स्वभावकं चितिभानमात्रकमेवेति एवं नियः यज्जाग्रदाख्यमह-
तः स्थूलप्रपंचस्यापि तुल्य इति शेषः॥ तेन हेतुना अखिलं शांतं परमेति विदुर्ब्रह्मविद इत्यर्थः॥२९॥ राम राम राम राम॥

ननु सर्वभावानां सत्यं ब्रह्मैव कारणमस्तु सत्यकारणकत्वाद्वृत्तेपि सत्याः सन्तु तथा च कथं सर्वं ब्रह्मैव कथं वा सत्या हि
तं तत्राह सत्यकारणकाद्विति ॥ हे महामते अस्यां शंकायामुत्तरं हं वदामि त्वं शृणु ॥ के ते भावा आयुष्मतः सत्यकारणकाः
अभिमताः ॥ किं सभावानां समं कारणं ॥ किं सत्यस्य भावानां ॥ किं सजातीयानां उत विजातीनां आद्ययोर्ब्रह्मैवोत्पद्येतन
जगत ॥ द्वितीययोर्न ब्रह्मजन्यस्य सत्यता सिद्धिरिन्यकारणात्वमेव फलतद्विनिर्दिकं तया साधितं स्यात ॥ किं च सर्वे पुण्य ब्रह्मा
मः किमिहाकाशस्य कारणं ॥ आद्यकल्पयोराकाशापद्वा व्यनावछेद्यकवैलक्षण्यासिद्धिः द्वितीययोस्तस्य सत्यतासि

सत्यकारणका भावाः केते शृणु महामते ॥ कारणं किं स्वभावानां किमिहाकाशकारणं ॥ २१ ॥ पद्माद्देर्ध्यानपिंडस्य सर्गा
देः किं च कारणं ॥ किं कारणमविद्यायाः कारणं किं स्वयंभुवः ॥ २२ ॥ सर्गादौ कारणं किं स्यादप्येतानि ससांच किं ॥ किम
पां वेदनामात्ररूपाणां गगनात्मकं ॥ २३ ॥ पिंडस्वहेदेहलामेस्वतानां किं च कारणं ॥ एवमेव प्रवर्तन्ते सर्गाः प्रथमतो
खिलाः ॥ २३ ॥ एवमेव प्रवर्तन्ते जगन्ती वल्गन्ति च ॥ चमत्कारा वनमसि चिरं संप्रेक्ष्य याहिता ॥ २४ ॥ एवमेव प्रकृतेन
सर्गश्रान्त ब्रह्मरूपिणा ॥ पश्चात्स्वप्नैव रूपस्य संज्ञाः एव्याहिकाकृताः ॥ २५ ॥

द्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ अयं न्यायः एव्याहव पियोऽपरस्त्याहं त्यर्थ्याहरिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहनानिदेके यानतत्त्व रूपानि रूपणाद्वेद
नमात्ररूपाणां साधकाभावादेवासिद्धेर्गगनात्मके शून्यं ॥ २४ ॥ तस्मात्परिशेषात्कारणकाशांति मात्ररूपाइति सिद्धमि
त्याह एवमेवेति ॥ चिरसंप्रेक्ष्येण चिरकालमनुभवस्तं सगुणकांति हिता ॥ २४ ॥ ब्रह्मरूपिणा हिरण्यगर्भाकृतिना पश्चा
दिकपस्य तस्यैव एव्याहि संज्ञाकृताः ॥ २५ ॥

अतस्त्वप्रथमंमनोराज्यवत्तेजस्सूक्ष्माग्निराभ्यासेचस्थूलीभूताः। इहकारणाकल्पनाःकुर्वन्ति ॥२५॥ जत्राद्यकल्पनेय
द्यथाकल्प्यतेतेनतथावपुर्भवन्ति। सप्रथमो ॥२६॥ वस्वेनसंकल्पितपदार्थसुखानुभवासिद्धिमित्याहकल्पितेनाइति ॥२७॥ चि
तासर्गानुकूलेहैरण्यगर्भचित्ता ॥२८॥ आद्यकल्पनायाअन्यथाभावस्तुमहतामपिमहर्षिप्रयत्नैःक्वचिदेवभवतीत्या
हपुनरितियथानहिनकुषादेःसुरसर्पादिभावमितिभावः ॥२९॥ ... विद्युदधादेःदधादिभावयान्तेचनकेलीषाधिका
रणकल्पनेवाच्याऽऽरोपनद्रवादिभावयन्तनकल्पनमप्यत्रोवासमित्याहकल्प्यतइति ॥३०॥ नेत्रचित्तःअचिन्त्यनिभासेन

वानस्यंरवद्राज्ञांतिसर्गाःपूर्वचित्रंबरोखयमेवचकुर्वन्तिहेकारणाकल्पनाः ॥३६॥ यद्यथाकल्प्यतेयेनतत्तथानि
यतिर्वपुः ॥ कल्पितेनाथाग्नितेर्यस्मादेवमेनान्निर्जेवपुः ॥ यद्यदानात्मकंरूपंप्रथमंचेतितंचिता ॥ स्वतोह्येवचिन्ते
वतद्घापितथास्थितं ॥३८॥ पुनरन्येनयत्नेनतदनुरूपेनमेवचितंशक्यतेऽन्यथाकर्तुंयत्नेनमहतापुनः ॥३९॥ क
ल्प्यतेकारणंयत्रतत्रकारणसारतानकल्प्यतेविराङ्यत्रकारणंतत्रकारणं ॥४०॥ वासनावर्तवद्भान्तिमिर्द्रप्रथमता
नतः ॥ अस्स्वेवपद्मभान्तितत्रथेवाद्यपिसंस्थिताः ॥४१॥ संभ्रमेकेचनसुभासुभमात्मकंकर्मकुर्वन्तितत्स्वसदृशंफल
माप्नुवन्ति ॥ सम्प्राप्नुवन्तिचशिलाशानिवक्षेकेचिद्दुःखान्तकारणकमेवसहस्रसंख्याः ॥४२॥ महारामायणेनिर्वा
णप्रकरणेकारणाविचारोनामैकोनपंचाशःसर्गः ॥१४९॥

कार्याकिंतुत्तेपंप्राथमिकत्वात्तुइदानीमप्यनुवर्ततइत्याहवासनावर्तवदिति ॥४१॥ यत्तुमयापृष्टंसममेवासुभंकर्मकिमाःमिश्र
कलाःप्रज्ञाःकुर्वन्तिकिमितितत्स्योत्तरंवदन्नुपसंहरतिसम्भ्रमइति ॥ केचनजीवाःसंभ्रमेणापिशुभाशुभंकर्मकुर्वन्तितत्स्यफलम
पिसंभ्रमेणप्राप्नुवन्तिकेचित्तुकर्तृत्वाभिमानरहितत्वात्कर्तारोपिसहस्रसंख्याअकारणकमेवदुःखंसंप्राप्नुवन्तिजीवन्मुक्ता
यथागिरिशिखरशिलादुष्कर्मकुर्वाणाअपिप्रशान्तिपातमनुभवन्तितद्वित्यर्थः ॥४२॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकर
णेउत्तरार्द्धेएकोनपंचाशदुत्तरशततमःसर्गः ॥१४९॥

वा.री.नि.उ.
॥४८१॥
४७२

तद्वाक्यैः स्वात्मबोधात्तत्तत्सहस्थितिरात्मनः॥ प्राऊँगमनाशङ्क्यः अन्येहारि चोद्यते॥ अयमहत्तेन मुनिना एवं प्रागुक्तप्रकारया
युक्त्या तथा बोधितः यथा तेन बोधनेन तत् दैव विदितवेद्यता तत्त्वज्ञतां गतः॥१॥ चिरं प्रार्थितेन यात यामेतया अनुरुस्यासेवया तेन विन
माहिगुणाकं च्यवेनचवशीकृतो सो मतस्य आत्मविचारं अन्यत्वान्माद्यन्नप्रायस्यास्यापि ममता तत्र गृहे तत्थैवक्षयसत्॥ तथा चोक्तं
हृदि गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः॥ स्वपतोऽपि वा न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यत इति तथाविधो यालुप्रीडुपदेशमुनिरिह

मुनिरुवाच॥ एवंप्रकारया युक्त्या ज्ञानेनायं मुनीनां नरः॥ न थाहं बोधितो येन गतो विदितवेद्यताम्॥१॥ ततो सौ नमयात्यन्तमश्रि
रम्भाक्तेन यातया॥ अवसन्नेन तत्रासौ मत्स्यापि तथैव वा॥२॥ येनेत्थं मुनिना प्रोक्तमिदं रघुनन्दन वचः॥ सोऽयं पश्य मुनिस्तव
पार्श्वे व्यवस्थितः॥३॥ अनेनोक्तमनुक्तेन मयैतन्मोहघातिना॥ ह्यपरं दीर्घरतेन मन्येनेवातिमन्निना॥४॥ अग्निरुवाच
तद्वाकर्ण्यैव वस्तस्य मुनेर्व्याधो भवत्तदा॥ प्रत्यक्षः स्वप्रसर्गः किमित्यविश्लिन्नहृदयस्तदा॥५॥ व्याध उवाच॥ अहो
महच्चित्रमिदं मुने मनसि दृश्यते॥ कथितं मे भवता भवता पापहारिणा॥६॥ यत्त्वप्रकथितस्यैवं जाग्रत्प्रत्यक्षतो व्यतो॥
लभ्यते पिचत स्वामवेदचित्रमिदं मुने॥७॥ कथमेषमहान्स्वप्नपुरुषः स मुनीश्वर॥ जायत्स्थापि स्थिरीभूतोऽमतोबाल

नां॥ त्वयाख्यातश्ववासीतिं तदर्शयतियेनेति॥८॥ आत्मसर्गिना घतरारीरेणायत्नेन महीयस्कृतेनेवस्थितेना॥ प्राप्तन्मुनेर्वचआ
कर्ण्य व्याधः स्वप्रसर्गस्तदुपदेष्टा मुनिरिदानीं मत्प्रत्यक्षः किं संभावितः इति असंभावनया विस्मयान्विन्नहृदय अभवत्॥५॥ असं
भावनामेव स्पष्टमाह अहो इति॥६॥ किं तच्चित्रं मया कथितं तदाह यदिति॥ स्वप्ने स्वोपदेष्टृत्वेन कथितस्य मुनेरिदानीं जाग्र

त्प्रत्यक्षता यदुच्यते॥ मया च प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदिदं चित्रं वेदन्मर्थः॥७॥ मैतो वेतालः॥८॥ राम राम राम राम राम॥छ॥ राम०

एवंविधमाश्चर्यमिदमाख्यानं मे यथाक्रमं तत्परोमुच्यतां इदं स्वामप्रकृमस्य दानीं दर्शनं कुतो निमित्तात् कस्य वदं दर्शनं किं वा स प्रोजगाद ९ १० अनेन वत्सार्थं स्थेन मुनिना ११ एवं अना दि मिह सन्मात्र स्वभावतया त्वमेघमामापवेहि मात्यं १२ ततो मेपूर्वं मुनि भावो विस्मृतिमागतः त्याहं अहो इति अवस्थितो विस्मयाद्धदा स्मातः इवाद्य तत्र १२ तामवस्थां मत्त शोचति द्रुमामित्यादिना श्रमप्रयुक्ता अनिर्दिष्यत्तथाविधः अध्वगः पुरुषः अं व्यथ एम्

एवमाश्चर्यमाख्यानमुच्यतां मे यथाक्रमं कुतः कस्य किमेतद्वा परमो हि विस्मयः ९ मुनिरुवाच ॥
ततः श्रृणु महाभाग वृत्तं वृत्तं किमत्र मे कथयामि समासेन महसा मा कुरु त्वरां १० अनेनैतत्त
दा नत्तव रीतिं बोधनाय मे बुधोहं मम वेत्ता गुमहतो स्यतया गिरा ११ ततः स्तद्दृढ पूर्वः स्वस्व
भावः स्थितो मया अवदत्तो वदानेतन मम सेवतया त्वये १२ अहो नु सोहं मम वं मुनिरित्युदिताश
पः अहं मासं दास्फीता त्वात्तो वस्थित विस्मयात् १३ इमो मे गाम्य यावस्य प्रापो स्म हे बाध्वगः
॥ धावे छुमार्गे रं व्याथ रूपथे या मगतः स्मया १४ कथं तद्रूपोपलेभेन मे भ्रांतिमात्रात्मनात्ता बालो
वेतालकेन वप्राज्ञोपि छलितोस्म्यहो १५ अहो नु चित्रमेतेन मिथ्याज्ञानेन वलात्ता नीताः हर्वी
र्घ श्र्व्येन पदवी कामामिमाहं १६ अथवा पः सोहमपि भ्रांतिमात्रं न सत्समयः तथापि चित्र
तनाय भ्राम सद्भिः ईश्यते १७ नाहं म स्मि न चैवेपमिदं तापनापि भ्रमः चित्रं हर्दमिदं मिथ्याहं वे

अर्थपामगतः स्वपेवमेगाम्य प्राअहं इमांअवस्थां प्राप्तोस्मि १४ १५ १६ अथवापः सोहमिति मत्य
मिदा विषयत्वात्ताहं तादिः सोऽपि भ्रांतिमात्रत्र तथा च कस्यचित्रमिति न वाच्यं तथापि यतागिराअसद्रू
पं चिद्दृश्यते तत्र चित्रं ज्ञाततात्रस्य स्वपेवेत्यर्थः १७ १८

बंधं मिन्नतीति बंधमित्यत्रांतरीयो ब्रह्माकारवृत्तिविशेषः सोऽपि केरोविद्यते तदपि छेद्यमेवेति तन्नाथ संस्मरामि १९ जगद्भ्रांति
रूपास्त्रविद्यात्वाद्विद्याहस्यैवोच्छिन्नैवेति तादृशानी त्याज्यैत्याहमात्मामिति २० अपमुपदेशमुनिरपि अहं शिष्यद्वयस्यैव
तथा अभातीति तत्पक्षत्वांतरमतीत्यर्थः दिवावादृष्टमपुरुषवत् २१ आदिनं ज्ञानंपश्याम गुरुमहामुनिस्वरूपस्य
मारात्मामि प्रापंवक्ष्ये २२ ततश्चाश्रमस्थं निजं मुनिशरीरं पश्यदं प्रातोशरीरं दृष्टुं प्रदत्तोऽस्मि तदपि इति तद्वस्तुजिज्ञासा मी

किमिदानीं मया कार्यमिह बंधमिदं नरः। विचार्यैवं कुरग्घे चैत्ततनाव स्मरणम्यहं १९ आतामेतदवि
धेयावार्थे रूपात्किमेतन्मया भ्रांत्या भ्रांतिरसद्रूपा त्यक्तैवैषा मयाधुना २० उपदेशन्मुनिरयमेषोऽत्र भ्रांति
मात्रकं ब्रह्मैवाहमिदं भातिरूपमेवहिवान्मवन् २१ तदेवं तावदुदितज्ञानवस्थे महामुनि इति सं
चिंत्य स मुनिस्तत्र प्रोक्तमिदं मया २२ मुनिनाथ कराग्रस्थं शरीरमिदं निजं स्वरूपस्वप्रदत्तोऽसि
शरीरं तदपीप्सितु २३ इत्याकर्ण्य स मामाह हसन्मुनिवरस्तदा कुतः सोऽभवतो देहो तो स्वद
रानीं गतो २४ गच्छात्मनैव वा पश्य जातं दग्धकाष्ठवद पश्यतावद्यथादत्तं हृत्स्थानं ज्ञास्यसि
स्वयं २५ इति तं विस्मितं देहं चिदंगं स्व तत्पाणिकं त्यक्त्वा चिदाकाशस्वरूपात्मवनेऽपि जितो मम
या २६ प्राक्तने देहमालोक्य पावदापास्यहं मुने इहैवस्थान्यथा तत्वमित्युक्त्वाहं गतोऽस्मि त्वं २७

त्यर्थः २३ तो देहौ कुतोऽभवतः स्तः पत्तलोऽहं हे नष्टस्त्वीमा वाक्य दूरतरं गतानिति भावः २४ आत्मनास्वयमेवग
त्वा तद्दग्धं तं पश्यवा २५ इति मे नोक्ते सतीशेषः अहं तं प्राक्तनं देहं संवित्यतत्त्वगं मुक्तो मेनमया स्वसंविदं
स्ता मम सत्तया प्रास्मिकं पार्थिवशरीरमेवाहमस्मीति कल्पितं तद्रूपं त्यक्त्वा परतोऽपि हि तद्विदाकाशस्वजीवः
तत्स्वारामात्रदूरम्, तास्यवन स्वधे तोऽजितः २६ मुनिं प्रति किमुक्त्वा स्वदमिलं प्रविष्टस्तदा हृत्प्राक्तनमितिग

२८ ततोऽहं चिरमपि भ्रान्त्वा बहिर्निर्गमनद्वारं तस्य प्राप्तो नो गलबिलं किंचिदस्य दृष्टिद्वारं न प्राप्तवांस्तदा वा नाशयस्थितो हस्तपाग
तइति परेणान्वयः २९ ततः परमहं स्वमेव आत्मनः आत्मानं बंधनं तमप्रतं तत्स्वरं हं पुनरागतः स्मनइदं इमं आत्मनस्मृतिमणु
रुआगे उपलब्धवानिति परेणान्वयः ३० इदं वक्ष्यमाणं ३१ ३२ सच प्राप्तिः ३३ आत्मात्मनइति छेदः आस्थावशा

अथ वातरथात्स्रोतोगात्रे भ्रान्तवानहं पुष्पामोद इवानन्तं गत्वा च त्वरया चिरं २८ ततश्चिरमपि भ्रान्त्वा पश्चाद्गलबि
लं बलात् अहं न प्राप्तवांस्तस्य किंचिदस्याशयस्थितः २९ तदा स्वेदमुपायातः परमं पुनरागतः इदमेव जगज्जा
लमहमालानमात्मनः ३० इदं मे लब्धवान् गत्वेतत्स्मृतिमनुत्तमं दृष्टवानहमेकाग्रस्तत्सर्वमिदं जगत् ३१ कि
मेतन्मदगतत्विति पूर्वापरविदाम्बर तं पश्याम्यथ पश्चात्तमुत्तमं ज्ञानचक्षुषा ३२ यस्य देहं प्रविष्टोऽहं स च मद्दूर
रे वस्तु क्लान्तभोगमोहे हि अनलस्रोकेन हेतुना ३३ मया तिमिरमायोगि भ्रान्ते संहारमंडले स्थावरात्मनः
कस्मात्तस्माद्गलबिलं ततः ३४ गत्वेति प्रष्टुः स्मृतिः स्मृत्वा च महाशयः जानामि तत्स्वयं कस्मादितिनाम
रसेक्षणः ३५ एतदालोकवशिचेतस्यपयोगो कर्हिचिद्वा तत्त्वरूपस्य वृत्तिः शेषं यथाकरतलोन्मुञ्जं ३६ तथा
पि यदि स्मृत्यप्रमाणवान्स्मितवच्छ्रोमम तदिदं समाणु वक्ष्याम्यथ यावत्तमवेदितं ३७ ॥ ॥ ॥

त्मनः आमोगि विशाले संहारमंडले भ्रान्तमित्यन्वयः ३४ किमुवाचेत्यत आह जानासीति तस्य देहस्थो यादि वक्तं तं
दुक्तोपायं विनास्वयं स्वबुद्ध्यैव कस्माज्जानासि तामस्ते स्मृतोऽतिदं बोधमानानासि तोऽदं यमात्रेणाद्रष्टुं कुत्र
मिति दृश्यते ३५ तर्हि तद्दर्शने कउपायस्तत्राह एतदितिप्रयोगो कार्यपातविदा अलोकपातितत्वाहं स्वात्म
वक्षुषा एतत्रिः शेषसमग्रंयथारूपस्येव ३६ यदि मदुक्तेनैव श्रोतुमिच्छसि तर्हि यथावृत्तं व

तस्त्वज्जीवनतत्वं प्रथमं बुध्यस्व तत्तत्तत्पूर्वदेहं त्यक्त्वान्तं कथयिष्यामीति मन्यमानो व्यष्टिजीवभावमपि त्याज्यं समष्टि
भावस्यैव सत्यत्वेन । शिवरूपाणीश्वरत्सन्यासमितिदृष्टि तन्वायमानस्त्वाहतयहति भवान् अपत्वपात्रवस्वमानव्यष्टिजीववि
शेषरूपो न च किंतु सर्वप्राणितपस्तापरसानां सुकृतानां फलदानेन विकासहेतुर्ज्योत्स्नारूपः प्रभुः सर्वकल्या
णानां मानुष्याणां दानि प्राज्ञापत्यानां दानानां सुस्ना नीकमलाकर इव समष्टि हृतः हरे शीनस्वरूपस्थितानाथ इत्यनाप्तिः क
र्णिकान्तरंधिरूढ सर्वजीवहृत्पद्मस्थानमाहि रागपरागमेव वाहि ४८ तर्हि मम कथं समष्टिभावत्वं तेनेष्यति विशेषाप्याय मा

तपस्तापरसोल्लासोच्छलत्कमलाकरः शाकालक्ष्मी हरे सांप्रतं सानुवादं प्रकाम् ४८
संतु करविक्रमपति । स्यतः स्वप्रादिदृक्षया कस्यचिद्रूपं जनोः प्रविष्टः पुष्पस्थविरा ४९
पंत प्रविष्टो हृदयं तन्मे संमुदवनस्य दृष्ट्वा नमि विस्मार्याश्रो द सोऽपि प्रलोदरं ५० इति
त्वयि चिरंत्यजे देहमस्यत्वमाथ पिच प्रसंसु प्राकृतिर्पञ्चस्थितलत्नम हावने ५१

सशहस्तत्वमिति । व्यष्टिभावस्वप्रादिदृक्षया तमसिमनोराज्यरूपेऽत्र लोचने स्थितत्वात्प्रथमे नापसोऽम्भः त
त्रपुष्पायां व्यष्टिभावसंविदापरशरीरान्तः स्वप्नादिकौतुकदिदृक्षया कस्यचिज्जातो हृदयं प्रविष्टः ४९
५० इत्यनयाः शरीरं त्यक्त्वा त्वयि चिरं परशरीरान्तर्गतस्वप्नदर्शनव्यग्रे सति तव देहः तथा तत्र महावने सु
प्राकृतिस्थलत्स्वविष्टः सञ्जातोऽस्ति तस्य पादहोवि चपुस्पदाम्रयोप्रपदाम्रमकृतं सहितस्तेनाग्नि
नादग्ध इति दशभिः श्लोकैः स्वपः ५१

तत्रमरुद्वनेत्राग्निर्लग्नः तमेवाग्निं वर्णयति धूमधूम्राभ्रेत्यादिना स्फुरद्भिर्बलाद्बलद्भिरलानवज्रैः संपादितानि सर्पेंदु मंडलानि येन ॥ ५२ ॥ दग्धाभ्रेषु भस्मसंपर्कोद्धूम्राभ्रलक्ष्मीरसितकंबले आनीलाम्बुकाशादलानि दिशः आवरणेनयांतिनयाविधैः संछादितांबरः ॥ ५३ ॥ जडीकृतदिगंतरो बधिरीकृतदिगंतरालजनः ॥ ५४ ॥ सर्वतोऽग्निर्व्याप्ता अग्निर्हस्ततां गतानां तालीतमालमालानां पानैः स्फुटनोद्भवानि वृक्षि पुनः अन्यानि ताम्रवल्कवतां ध्वनतां करकरैः कर्कशकूलैः

लग्नोग्निर्धूमधूम्राभ्रशांबरांबरडंबरः । बलद्बलवलालानवज्रो सर्पेंदुमंडलः ॥ ५२ ॥ दग्धाभ्रभस्मसंपर्को धूम्राभ्राहितकंबलैः । आनीलाकाशदलपेरिवसंछादितांबरः ॥ ५३ ॥ दीप्तहविर्भिक्षुर्नसिंहनिर्ह्रादगर्जितैः । स्फुटस्फोटचटास्फोटैर्जडीकृतदिगंतरः ॥ ५४ ॥ तालीतालतमालानां गतानामग्निहस्ततां । पानैरुग्रानवल्कवल्ककरकरैर्घनः ॥ ५५ ॥ दग्धदेशागतैर्दृष्टिस्थिरसौदामिनीभिया । ऊर्ध्वकनकनिष्पंदकुट्टिमव्योमदर्शपत् ॥ ५६ ॥ करोत्तारागताकांते व्योम्नि दिग्गुणतापयन् । वक्षःस्थबालवनितानपमानंदनंदनः ॥ ५७ ॥ ज्वालाधमधमाशब्दध्मातगगनोदरः । दीप्तहविर्भिक्षुर्नध्मातोन्निद्रवनेचरः ॥ ५८ ॥ आर्द्रदग्धद्रुमसिंहमृगव्याधविहंगमः । कृपणस्वरःसरित्स्रोतोरंधितोग्रवनेचरः ॥ ५९ ॥ बलज्ज्वालालवलद्वालचमरीचारुचंचुरः । दह्यमानवनप्राणिमेधोगंधाःहतांबुदः ॥ ६० ॥ नेनकल्पाग्निकल्पेनवलानावनवह्निना । सधूमदग्धमोदग्धःसर्पेणेव प्रसर्पता ॥ ६१ ॥

घनोऽतिविदितः ॥ ५५ ॥ व्योम्नऊर्ध्वकनकनिष्पंदलिप्तकुट्टिममिवकृत्वा प्रदर्शयन् ॥ ५६ ॥ करोत्विस्फुलिंगैः तारागणतां दिग्गुणतापयन्नेतैरेवकरैः व्योम्नि वक्षःस्थापाःबालवनितापानपनानंदनैः कंठस्थैर्नंदनः आनंदयन् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ रंधिताः पाचिताः उग्राः वनेचराः व्याधव्याघ्रादयो जलचराश्च येन ॥ ६० ॥ तेनवर्णितप्रकारेणावनवह्निना सधूमदग्धमोदग्धःमहाहिना सर्पेणेदग्धस्यप्राप्तितोदेहस्यदग्धः ॥ ६१ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰

८७५

कोहेतुः प्राकृतः प्रसक्तः बहुवराः तत्प्रविष्टब्रह्मचापोदितेहाः सहस्तुगापमसर्वैकचंनरं ५२ संकल्पादिक्षपोदयेपयात्से
कल्पकपुरुषमनःस्पंदो हेतुः सम्या त्रिजगत्संकल्पकस्य विधारवितान्प्रवृत्तो मनःस्पंदस्त्व त्रिजगदितित क्षपोदयेपि तु
यात मनःस्पंदस्त्व हेतुरित्यर्थः पथालहरपेभपादिना क्षोभाक्षोभेषु आविरतस्पंदोहेतुस्तथा त्रिजगतीव नाते वसो
भास्तोमेहरवेहतुरित्यर्थः ५४ ५५ आस्य जगतो ब्रह्मादिमानेमोपनः समष्टिर्हेतुः सोपि आत्मत्व आत्मपाननेविदं
वरेकस्थितः सोप्यस्यत्र सोपास्य नेति एवापापाशब्लस्य विभ्रम सोगतिः कल्पनापरं परा आपपर्वसानान्न नेवसो

त्यावउवाच तत्र तस्याविराहस्य हेतुः कः प्राकृतो मुने तद्बहुर्नैते बहुवराः सर्वैनरं कथ्यसह ५२ मुनिरुवा
च संकल्पकमनःस्पंदः संकल्पाद्विक्षपोदये पथा हेतुर्निरस्पंदो विशद्धि त्रिजगन्तथा ५३ हृदयेषु बनो
तेच क्षोभाक्षोभेषु कारणं पथास्य हीतिरास्पंदस्तथा त्रिजगतामिह ५४ धातुःसंकल्पनगरं जगत्तस्य
दनेतिह प्रजोदयस्य पक्षोतव जीव बीदि कारणं ५५ ब्रह्मादिमानतो व्यस्यसोप्यस्येतो व्यत्र त्र चिरं वदे॥
इत्यपपर्यवसाने यं शांते काखिन्नभोगतिः ५६ चितिनभसि विभ्रमः श्रीकव्वतीतिनिरामयापाविदुषां स
र्वांगां उपये पापादग्वात्तन्मयी हनमत ५७ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमोपदेशोनामसर्गः १५०

नैवेत्यर्थः ५६ निष्कृष्टदर्शनेतु चितिनभसि चिद्भ्रमः श्रीरेवकचतीतिनिरामयाविदुषांदृष्टिः सर्वांगाउआपा
तदर्शनस्पारम्पा दृष्टिपादिग्वा भासते तन्मयो वदहपरमार्थ तनमन आलाकैवहेत्यर्थः इति श्री वासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चाद्धुत्तरार्धे तनमः सर्गः १५० श्रीरामाय नमः ॥ ॥

राम:

५८७

इत्थं स्वप्नमनोराज्यैर्नृः प्रशान्तो भस्मनो निले: वृत्तांते ऽयं तत्परस्मात् स्वप्ने जागरितस्थितिः १ तमेवलमात्मानादिकमेवकिं
तु नगरादि सर्वं भस्मतामागतं १ तथाऽत्र तिसंतापविदारितमहाशिलेनात्मनैव भवतः। वर्तमानस्य तत्कुसुमेनेन्दु तनुशरी
रस्य वंतक्रमप्रकारेण भस्मतां प्राप्तेऽत्यन्तवपुः २ परिधीनां स्थितो वा गगनस्य इव आलोकं गगनस्य अशेषेण प्रशमतनोस्त्वदृष्ट दर्शने समापपौ
३. आदौ ऽद्वन्द्वं पश्चात् शीतलं। वायुर्दुधाव व्यथनं यतः ४ बहूनां जननानां परं करैर्मनंतन्नगरं ५ ६ देहस्य हेषि

अत्यमुनिरूपाव तन्नेनेनगरं वानिग्रहात्तितरवश्यते क्षिप्रे राष्ट्रच्छन्नराव तत्सर्वं भस्मतमागतं तत्रैवं भस्म
तां प्राप्ते सुप्तेन भवता स्तव तत्र तथातिसंतापविदारितमहाशिले २ सर्वशमशनैर्वह्निः शीभीकृत का नतः
॥ परिधी नां स्थितो गगनस्य इवास्ते तत्सु पापपौ ३ तस्मिन्न संगते वन्हौ तत्र स्नेहं सुशीतलं दुधाव करात्प्रवा
प्रशान्तं पुष्पराशिवत् ४ ततो वह्नापतेनासीत्का ऽग्नपः क्वचन तथा कृपेदं कंबहूनां तत्स्वप्नपूजां
मतोपयौ ५ आभावमुपपानेतेप देहं भवतस्तत्र स्वपलस्तेभ भवतः संविद्देवि जृंभते ६ तस्मात्
तहुलवि तं विराड्डात्मास च्छकृते इभ्योद्गमस्य हो जस्कः सोजस्कस्यैव देहकः ७ लक्ष्मवानहिनो तस्मा
द्धतो इहप्रमतो आतेन स्वप्नसंसार जागरतीहावतिष्ठते ८ तदेवं स्वप्नजागरं जागरश्च स्वमुपागतः
॥ सर्वत्र पश्चिह स्वप्नपुरुषास्तत्र सुव्रत ९ अस्माकं त्वं स्वप्नंरावयं आपमेवविदाकाशः सर्वदात्मा स्वं
विस्थितः १० ततः प्रभृति संपन्नो भवान्स्वप्नमनो भवत् जाग्रत्स्तत्पपवान्नागन्नोगाहे स्वप्नसंविद्

तदोजः पारिशेषमार्गं कथाह सौजस्त इति ओजः सहितस्यैव तस्य सुतस्य सौजस्क एव देहकोदगधः ७ स्वप्नसंसार
मके जागति अवतिष्ठते ८ तथा च जागरत्स्वप्नपौ मे दोनास्तीति पत्यागतं तदिदंति दर्शितं मित्याशये नाह तदे
वमिति ९ सर्वदा अत्र स्वात्रयेष्यात्मनि अदपस्थभावे १० प्राक् स्वप्नमनो भवन्नापिभवांस्ततः प्रभृति जा

वा॰टी॰वि॰
५७ द्वि

संदेहेत्वमपि ध्यानेनैतन्मदुक्तं सर्वं पश्य हि वर्तमानसामीप्यवर्तमानवत् १२ रोकांचनमपस्तापश्चातपस्यद्रूतप
कवति तत्कालः स्वकचनशत्रु कालस्तेन लोलवपुः स न चिन्मयात्मा आत्मनि दृष्टे फलमन्तैरसितैः सकलं फलम्
नैर्मितैश्चा विकसितैः सुगात्मसिद्धिविः संविद्भूत एव कचति नान्यद्रूपं यथा १३ इति श्रीवा॰ हि॰ ता॰ प॰ प्र॰ का॰ ह॰ नि॰ वी॰ ता॰ प्र॰
करणोत्तरार्द्धे एकपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५१ स्वप्नार्थसत्यताशंका निवार्यान्यमुनिर्मुनेः इह व्याध गृहत्व

एतन्ने कथितं सर्वं पश्याद्यत्वमशेषतः ॥ अनुभूतं तु दृश्यं च ध्यानेनैतत्स्वरूपतः हि ११ इत्यादि मध्यरहितोपम
नंतरूपः संविद्भूतः कचति कांचनतापवत्त्वे तत्काललोलवपुरात्मनि चिन्मयात्मा सर्गात्मपि विकसितैरहि
तैः स्मितैश्च १२ महारामायणे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे नामैकपंचाशः सर्गः १५१ मुनिरुवाच ॥
इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र तस्मै स्वप्नमनेनिद्रिः अतो हि स्वप्नतत्त्वं हमयाहं स्थानमानवत् १ ततश्चिरेण
कालेन मया क्तं तस्य सन्मुने एवमस्मिप्रोविभो सर्वः सद्रूपत्वमिति मतिः २ अन्यमुनिरुवाच तत्त्व
भवति पश्चान्यतन्नेदं सद्दृति स्वप्नः प्रकोपश्चत्वेन देहे सज्जात्वंतत्रकाप्रभाः ३ ॥ ॥

स्पहे तत्किमुपपत्रकमे अथ अहं वाप्यपायोस्त्वमान वृत्त आर्हं १ सद्रूपः पयार्थः मेमतिरित्युक्त्वा अहं भवे
नपाविस्मयो घोलितः २ पश्यपहि अन्यत्रागदृक्त हम वेतु तेनत्वद्दिदं स्वप्नादि तिस्मपः विस्मयो प्रकृतः
स्पातपत्रवृत्तज्ञापंगदृप्यमेव सतपा आत्मसत्तात्वेपित्या तेतत्रस्वप्रेसत्यतातापाः कास
मानुतरं प्रियप्रात्मवेत्यर्थः ३

रामः
८८५

४ इत्थं परिदृश्यमानाऽद्यतना इस्माद्दीपत्वप्राद्यपि जाग्रत्त्वेन प्रसिद्धः सर्गः आमूलचैतन्यस्वप्नात्मकः इत्यप्यपि सज्जातस्य दुलमेत्य र्थः हे व्याधमहागुरो हे पुष्करपत्राक्षमुने आत्मोपपत्ति प्रयुक्त दृष्टेः क्षयापि मे दृष्टान्ते व्याधस्य बोधनकाले तथा उपपादन अभ्रे दृश्यते इति चेतनतापतयाऽहं बोधने पुष्करपत्राक्षेति संबोधनतात्पर्ये प्रागुक्तमेव ५ वक्तुं प्रति तानानुपपत्ति माह अथेति अथ जाग्रति दृश्यं प्राप्य दृष्टदृश्यौ प्राप्य बुद्धे संविस्फार धीमान्त्वप्रबन्धलवरात्री स्वप्ने प्रहतो र्येथा भवति संस्कारादिसामग्री सत्त्वात्स्वप्नः संभवत्येवापि सत्त्वाद्दिकाले प्रसिद्धः सर्गस्वप्नस्तत्प्रागुदयः अर्थोपस्थितया विधया स्वप्न

यथा स्वप्नस्तथैवायं प्रमादो सर्गो विभासते पृथ्व्यादिरहितोऽप्येष पृथ्व्यादिभिरिव स्थितः ४ इत्यनघतना स्वप्नात्सर्गः सर्गात्मिकात्मकः पृ ... पुष्करपत्राक्ष मुने व्याधमहागुरो ५ अथ दृष्टपदार्थौ संस्वप्नेऽव भवतो भवतु सर्गस्वप्नस्य दृष्टार्थैवाऽहौ स्वविरागतमे ६ एवं स्वप्ने सदसत्त्वेन संदिग्धमिव वक्षि किं स्फुटमप्यनुभूतं सत्स्वप्नध्याने घनः कथं ७ इदमित्थं पदार्थोऽपि स्फुटं स्वप्ने जाग्रन्मुने सदैवानुभवत्येव तत्र संदिग्धता कथं ८ अथैवं वादिनस्तस्य वाक्यं क्षिप्तवानहं पृष्टवान्व्याधगुरुता कासौ मिकथ्यतामिति ९ आत्मस्मृतिरिव च ... तामिदमाख्यानमपरं कथयामिति संक्षेपेण महाप्राज्ञ नाम्नेतोऽरिस्मरस्त्वये १०

[illegible] विरागनेनेव वविरप्रलयकाले नष्ट वृथाने पृ ... तु म संस्कारादेः सत्त्विमत्त्वादद्यतनस्वप्नापेक्षया पार्श्वतृच्छम वसेभाव्यते ... कोपी ... उपपत्तिरित्यर्थः ६ एवं जाग्रत्प्रपञ्चस्याधिकत्तिष्ठ्या लसतिस्वप्नो विभो सर्वः सदुप इति मे मतिरिति मति पदेन संदिग्धमिव ... किं वक्षि स्फुटमप्यनुभूतं सत्सदृदं स्वात्मस्मदुपदेशात्सर्गे भ पः पुनः स्वप्नध्यानेन बोधनः कथं जातः नहि स्वप्नदृशः कश्चित्स्वप्नोपमिथ्येति तदानीं प्रत्येतीति भावः ७ किंच सदैव जाग्रदनुभवतस्तत्र सत्त्वं संदेहबीजमपि नास्तीत्याह इदमिति ८ आक्षिप्तवानस्मि अंतरसीन

वाहु दो ०लि ३ अहं यावत्त्वं चापवर्गरूपे विज्ञातावदिहैवास्मि हे मुनिनायक त्वमपि हृदं मद्वचः क्रमाद्इहैव तत्त्व दृरे तिमेष्यसि ११ इहस्थं मां च त्वं नक्ष्यसि १२ १३ वैरवत्सादिना मत्तानां तामीनस्यानां साधनानां कृष्णरूपाणां विमहेरापस्परयुद्धप्रसंगेन तत्त्ववः अल्पीय तः प्राप्तितोपत्र तथाविधः सनत्कुमारमानकः नरहादि तेस्पति फलापिष्यति १४ तदा आवां किंकरै व्याकुलदाहततद् तिद्धान्ता १५ १६ अग्रमन्त्रिवा सादरा पेउत्तामत्तन्मत्वतत्क्षणि कुरु वमुत्यस्मतेउत्तमत्वेव प्रपंच प तिशालेन्यादिसा

५८६

४९९

अस्य हं तावद् दीर्घतपास्त्वमतिधार्मिकः अतेदं मद्वचः सत्यमिहैव रतिमेष्यसि ११ इहस्थं मामिमं त्वं च न वर्ष धुविनाशात्तो दुर्भिक्षेराप्रविष्यति १२ मत्तीमांतत्तामंतविपहेरानदेस्य सर्वोऽग्रहोन्ननुप्राशीर्ग्य स्पाहितसपर्यया अहं मवद्भिः सहितो निवत्स्यामीति तिष्ठपः १२ साधोपानेषु वर्षेषु मतः कतिपयेष्विह ॥ स मकोपं विनेष्यति १४ ततादुःस्वप्नजातेनो विरमाप्यहितो मिथः प्रांतो विदितवेघत्वात्समोहर्मोपिनिस्व हो १५ इहैवैकत्र कस्मिंश्चिन्न सरवंड कन्नालके समाचारैर्निवत्स्यावः प्रान्येवं दृस्योपपथा १६ उत्पत्स्य तेत्वराणे स्मिन् काले नरनरप्रजनम शालतालतालजालवलितास्थिलमस्तले १७ तालीतमालदलतांड वंमदितानशंख्याकोशपमव नवंध विका सिहद्भं कूजत्मकोरवपचाफलनानिकुंजमुक्ताक्षितेदन मिचागतममनरिक्षात्त १८ महाराजापतोनिर्वाणप्रकरणोमुनिरात्रिसं कथावर्णनं नाम सर्गः १५२

तम: ५८६

देन १७ या कोशैःपप्रवनैरधक्षरशाभूपताद्ध्यांघमानाइवपुष्पैर्विकासितो वृक्षापत्रैर्नरिक्षात्त्वर्गो द्दगानं नेहनमियत्स्यामत्त्वतेउत्पत्स्यतेहतिपृच्छैत्राचपः १८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे द्विप चाशदुत्तरशततमः सर्गः १५२

इह आध्यगमाधुनयान्तकुहल्लसमर्थनं कालेविवेकादिज्ञानं सर्वैकान्तं वरयेते तस्मिन्नवर्षीनगुरोवने १ २ तपा
स्विचर्योगात्म्यासान्च्छोति हन्याद्विशाधते तपस्यानं तस्माधः आत्मज्ञानबुभुत्सयामध्येनदुःखेदुतानपास्वप्राक्शास्त्रः स
न स्वप्रहं कथांप्रस्यति ३ ततस्त्वस्वप्रारब्धेन प्रसंगेन आत्मज्ञानं कथयिष्यसि ४ तेन हेतुना ५ इहस्योपरं समाप्य

अस्मद्गुविरुवाच आवयोश्चरतोस्तस्मिन्वने विरतरं तपः मृगात्तु सरसाः प्रीतोमृगव्याधउपैष्यति १
तं त्वं स्वभावपुरपायाभिः कथयामि बोधयिष्यसि तथसाश्रैवकिंपते स विरक्तमृगरिष्यति ततस्तपस्विचर्योगा
मात्मज्ञानबुभुत्सया मध्येसत्वप्रकिज्ञासुः प्रक्ष्यति त्वमहं कथां ३ कथयिष्यति तस्यैत्वमात्मज्ञानमखंडितं॥
स्वप्रारब्धेन प्रसंगेन सोतो योगयोभविष्यति ४ एवंनेनप्रकारेणगुरुस्त्वस्य भविष्यसि तेन तातमपोन्तो
हिमगिराव्याधयुतोऽहिति ५ इति तेसर्वमाहात्म्यं तपध्यापसहितिम्रमः यथाहं पादरशास्त्वमिहपन्ने भविष्यति ६
इति तेनाहमुक्तः सन्नविस्मयाकुलयाधियातेन सार्द्धं विगतापरं विस्मयमागतः ७ अथैरात्र्यांयतीतायां
सप्रभाते महामुनिः तथासंपूजितोपि नत्रैवरतिमाप्तवान् ८ अनंतरं गृहेतस्मिंस्तस्मिन्नुत्तमगृहेतथा
स्थितावावास्थिरमतीकृतभावोपरस्परं ९ ततो वहति कालोयम् त्वस्वतंत्रः स्थितोऽहमागतान्
मा वांत्यजन्नगृहस्तु गिरिर्ययो १० नाभिवांछामिमरणं नाभिवांछामि जीवितं यथास्थितोस्मितिष्ठामि
तथैव विगतज्वरः ११ ततो विचारितं तत्र तन्मया ऽहश्यमं दलं किं कारणेनमिदंदृश्यात्किंमयं वैविचेतसा
१२ कोयंपदार्थसंघातः किंनामैतस्य कारणं आत्यास्मिन्स्वप्रसंदर्शे विध्यामेकस्वरूपिणि १३

प्राक्तनमनुपसंहरति इतीति ६ एतान्हृदयं ज्ञातं ७ रतिप्रीतिं ८ तस्मिन्नवनस्येगृहे तथा तस्मिन्त्राकृते ग्राम
गृहेच कृतभावो बद्धप्रीति ९ भोगान्त्याजितः इत्यर्था गिरिपर्वतं गमिष्यामीत्यर्थः १० ११ १२ एतस्य कारणं

आत्मचिदेकघनस्वभावे व्यवस्थितं चिन्मात्रतमस्य १४ खेचिदाकाशे ऽप्रतिघात्मस्थो ल्पाभावात्प्रतिघाताद्योऽयस्वभावं १५ तन्वग्राह्यः सप्रतिघः कथप्रतिघः स्फुलत्वाहं नैमहति १६ यदा चिन्मात्रकचने नहि कारणमेव नास्ति पिंडग्रहतद्धेतोरप्रतिद्धेरित्याह यदर्थेति १७ नहि भ्रांतिरेवेयमस्त्वियाशंक्य तत्रापि निमित्तद्रष्टृदि दुर्वचमित्याह भ्रांतिरिति ॥

घोः स्वभावाद्गगनाकाशंपर्यंताः स्वारितोदिशः चिन्मात्रतमस्यैवैतेकचं त्यात्मव्यवस्थितं १४ चिद्व्योमका चतुर्दिक्षु मयया हंतनोतिपरं नादिदं जगदाभाति चित्रमप्रतिघात्मके १५ नैवेद्यो नचेपंसन्मैदं स्वेनायमप्यहं ॥ चिन्मात्रव्योमकचनमिदमाभाति केवलं १६ यदर्थज्ञानस्फुरन्त्या किंनामवनकारणं पिंडग्रहहेतु नास्ति विनाकोप्यर्थीहं मम: १७ भ्रांतिमात्रमिदं चेत्स्याद्भ्रांतेः किंनामकारणं द्रष्टृमतावकोभ्रांतेः कारणं वाकुकीदृशं १८ यस्मादहमवहं संविन्मात्रके हृदयोजति आलोमयाहहनतः किलाशेषेणाभयस्यसात् १९ तस्मादिदमनाद्यंतं विदाभामात्रमंबरं आकल्पकमकरणाल्पविद्वनमकमं २० इदं चिद्व्योमकचनं घटावटपटादिकं स्फुरंकुमहवाकाशिवदावहदयघनः २१ ॥ ॥

एट संविन्मात्रकमहंपस्यदेहे प्रविष्टः स्वनूहृदयोज्ञस्येव हंत्र सोप्राप्तिमयामहेहेनसहमस्मसाफतः १९ तस्मातद्देहदनाममहत्वादिहं सर्वं चिदाभामात्रमंबरमेव २० स्वगतवृटपटाद्यनः आकरनोभविं स्फुरं हंसंकुमहवत्त्वाकाशिताकैतभिन्नाहिस्यर्थः २१ ॥

चिन्मात्रकचनमितिबुद्धिरपि राहोः शिर इतिवद्विकल्पमात्रं यद्वीतत्पुरुषप्रयोजकयोर्भेदसंबंधयोरप्रसिद्धेरित्याशयेनाह नापी ति २२ केनइवफेनः २३ सदेवंइहितविद्धि नब्रह्म २४ कालनआघेनवर्जितंदेशतोप्यनादिमध्यं वस्तुतएकं अतएवविगतकारणं विगतकार्यं विगतदृश्यं नभस्यकंचः स्वतः सत्ताप्रधानंस्वमननयैवं भुवनादिसत्तानिर्वाहकत्वात्तान्नाः नानात्मकमिव किमपिवाङ्मनसागोचरं यत्तेन तेनैव सर्वं न तद्व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः २५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा

नापि चिन्मात्रकचनं चिन्मात्रं व्योमकेवलं तस्य किं कचनं कीदृक्कथं कचति किंनमः २१ अपंके न ब्रिंहमो घेः किमस्य कचनं नवं कचनं स्वभावस्था यतनं तथा द्रवतः स्थितः २३ चिन्मात्रकचनंशुद्धं ब्रह्म एहित विद्धि तत् ॥ इदं जगदिवाभाति कदृश्यं दृश्यताकुतः २४ आद्यंतवर्जितमनेयत्र वादिमध्यमेकं विधुं विगतकारणाकार्यं सत्ता ॥ सत्तामयं भुवनशैलदिगंतनानानानात्मकं किमपि चेतनमेवसर्वं २५ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सर्वैकात्म्यप्रतिपादनं नाम त्रिपंचाशः सर्गः १५३ मुनिरुवाच इतिनिःसंदेहोऽस्मिन्स्थितो स्मि विगतज्वरः वीतरागो निराशंको निर्वाणो निरहंकृतिः १ निराधारो निराधेयो निर्मानो निरुपाश्रयः स्वभावस्थः स्वयंशांतः सर्वात्मा सर्वथोदितः २ यथाप्राप्तस्य कर्तास्मि न कर्तास्मि करोमि न स्वयमेव हि यो व्योमकर्तृतातस्य कीदृशी ३ घटोऽस्मि वा पुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः इत्येकात्मनमः सर्वमस्मिन्जातं सतेकेविद्वपुः ४ शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलं न विधिप्रतिषेधो मे न मे वाद्यं न मे तरं ५

णप्रकरणोत्तरार्द्धे त्रिपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५३ विचारजां निजां जीवन्मुक्तस्थितिमिहोदितां मुनिनाभ्याहितस्य व्याधस्य तत्र नव स्थितिः स्वकृतविचारफलं स्वजीवन्मुक्तिस्थितिं मुनिः प्रपंचयति इतीत्यादिना १ निर्मानो विगताभिमानः २ स्वयमेव व्योमातिक्लिष्टतस्य ३ एकात्मसत्तनमश्चिदाकोशमिव ४ ५

वा॰टी॰नि॰ ०उ॰ ५८७

हैवाधश्चायं संचायाममुप्राप्तः ६ एवमन्यासापवच्छमेते इति यथा वर्णित प्रकारं सर्वं तद्भव पन्चपतिपया स्वप्नइत्यादिना
सर्वेत्रातपा स्फ्रान्तमितिसंबध्यते ७ सेदृशाव याहक इदंहदहे द्विधाप्राक्तिकपातरंदृश्यमाद्धिमौमि कचन्हं पंपयात्रेषु
चरामहेषहा नोपादानादि भावपथा ८ हे लुब्धकलुब्धकै त्याद्युशत्वद्विवचने भयाने न संर्भ्रमि पयाइति बुध्वा शान्तोभव
लुपत: इयं अत्रातमसन्नानेव स्वयं प्रिमीता अत्राशामि बुध्वा-शान्तो ९ शान्ति स्वरूपमेव दर्शपानतेवेति अन्यंति

इतिमे तिष्ठतः स्वप्नसंस्थानसंस्थितेः अथापन्नमनुप्राप्तः कालकालीपवत्पुरः ६ इतितेस्वर्वेमाख्यातं यथा स्वप्नोप
यावयं यथाजगद्यथा चत्वं यथा स्वप्नमिदं यथा ७ त्वं यथाहमहं स्वप्नमिदं यथाहं स्वप्नमिदं पुरः यथाभावापन्नया त्र
लपबोमाभ्रनन्तपुरः ८ एतद्दुःखाभवाद्यंतोमिथ्या लुब्धक लब्धक शान्तेनैवतमिर्प सन्ना त्रिमात्रकोमहू
पिणि ९ स्वप्नमाभातितिर्यसानैवसामाति किंचन लुब्धक उवाच एवचेन्नाहं त्वं च सर्वे वाविबुधाद्वयः १०
सर्वस्वमिथःस्वप्नपुरुषास्मत्सवीया: मुनिरुवाच एवमेतदिदं सर्वं स्मानस्वप्नवात्स्थितं ११ अन्योन्य
मात्मनि तथामनुष्यानुभवते स्वप्नं तयथानुहंतयानेनानुभवते १२ ॥ ॥ ४ ॥

द्केष्वामानमेवतच्छ्रोंतिरित्यर्थः स्फुट तरस्वनरदेवतिर्यक्स्थावरादेः स्वप्नप्रापत्वमर्थं मात्विमानितिकाकाधनं
परलुब्धक आह एवं चेदिति १० सगएत्यात मनका: स्वपुरिति शेषः इच्छायत्वानुभिरुनरमाह एवमेतदिति॥
११ आत्मनिसन्तन्त्रन्योन्यस्मस्त्राः तथोवसर्वानुभवादित्यर्थः बोधानुसारिव्यवस्थात्वादपितन्नवोत्पाहइ इयमि

८८

यतो नानैकवस्तु पृथैको घटः नानाकपालकपालिकात्वेन परंपरा परमाणुत्वेन नानात्वस्यात्मकत्वैकस्य प्रतीतेरेकवस्त्वात्मकं
॥तन्न नानात्वदर्शिनामेकमसत् एकत्वदर्शिनां नानात्वमसत् उभयदर्शिनामुभयं सदसद्वा पारिशेष्यात् तत्त्वविदां तु वेदमात्रं कचि
ति नैकमपीत्यनुभवसिद्धमिति भावः मध्यगं सदसत् १३ १४ मनो स्वात्मनि मृते जगत्सत्यत्वभ्रमे एव मतिर्विश्रान्तेति परेणान्वयः
१५ न कुतस्तत्राह नेति एष बोधः अभ्यासे न परां परिणतिं विना मनो हृदि मनोतः न याति न प्रविशति यथा अम्बुधारणो का
यदारुणि पाकभेदः लाक्षाकारकर्मादिनिमित्तां परिणतिं विना तदंतः अम्बु न प्रविशति तद्वदिति परेणान्वयः १६ अ

मानैकं वस्तुतो नैकं न सन्नासन्न मध्यगं जाग्रति स्वप्ननगरमिव वेदनमात्रकं १३ अहं स्थूलो देह इत्यथ हृष्ट
मा नश्यत्येष मे इति ते सर्वमात्मत्वात् ते बाधितो निरन्तरं १४ स्वप्ने प्राज्ञोऽपि जानाति पश्यन्नपि तथा कुरु एवं प्रबोधि
तस्यापि तव प्राधमते मतिः १५ शनैः प्रबोधे विश्रान्ता न विश्रान्ता परे पदे नाभ्यासेन विना बोध एष
याति मनो हृदि १६ परां परिणतिं प्राप्ते दारुणीवाम्बुधारणो अभ्यासाद्बोध विश्रान्तो गुरुशास्त्रैकसेवनात् ॥
१७ द्वैताद्वैतदृशः शान्ता निर्वाणा विगतस्पृहाः निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तका
माः द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् १८ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे
वर्णनं नाम चतुःपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५४ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

भ्यासेन बोधस्यान्तर्विश्रान्तिसिद्धौ प्राप्तं तमेव निर्वाणमिति तदनुभवितृभिरुच्यत इत्याह अभ्यासादिति १७
उक्तेऽर्थे भगवद्वचनसंमतिं दर्शयति निर्मानेति अत एव निर्मानमोहाः बहिर्जितसङ्गदोषाः अन्तर्बहिश्चाध्या
त्मनित्याः सर्वत्रात्मदर्शनेन लाभादिनिवृत्तकामाः सुखदुःखयोः संज्ञा येषां तथाविधैः प्रियादिद्व
न्द्वैर्विमुक्ताः अमूढाः तत्त्वविदस्तद्विष्णोः परमं पदं निर्वाणाख्यं गाढं सततमनुभवन्तीत्यर्थः १८ इति श्रीवासि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चतुःपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५४

वा० ई नि । व्याधस्य मस्तके तपसा विरक्ते शान्ते विधे वेशान् नमी गतिः द्वापरहृदि संविन्मुनि नोस्ति तस्य ते चित्रहृत आकारा प्रतिमेव विस्म
.उ० । ये नेम घोरे जडीकृतः १ न विशश्राम विश्रान्तिं न लभे २ केनचित्सिद्धेन तपसा तपतपोबलेन न केरान्वक्रवाते न सन्तद्य ३
४८९ । ४ यतः इदं जगद् विधेवे स्वर्गो हृदि नापाति अतः इदं जगद् विद्या स्वरूपा प्रसर श तथाकृतं उत्पादितं एतन्मे वेति चिन्तयन्
४९० । सन् ५ इदं दृश्यं किं परं किं पद्म नवाधिकं स्यात् रश्मन नततो लब्धशरीरकः आदितः पृथिवी सां मारभ्य दूरत पाऊर्ध्वं

अनिरुवाच इत्याकर्ण्य व्यासमाध सत्वरा स्मिते त्वनंतमते आसीच्चित्रकृताकार इव विस्मयमंथरः १ न वि
शश्राम चेतोस्य स्वाभ्यासे न वि नापदे आसीदुन्मत इव सम्मोस्यमान इवार्णवे २ आरुह इव चक्रे चक्रेरा
तपसस्ततः न क्रे तावन्न मा क्रांतः परा क्रम विवर्जितः ३ किमेतत्स्यादुतान्यत्स्यान्निर्वाणमिति संशयात् नाध्य
गच्छदसौ शांतिं मन्दस्वेपि वनमानिव ४ अविद्या कृतमेवेदं दृश्यमित्येव चिंतयन् अविद्या जगदित्येषा नाया
ति निपुणां हृदि ५ किं परं तमिदं दृश्यं स्यादल्प कृपा प्येन ताहितः दूर लोकप्र मासो न तपोल ब्धशरीरकः ६ भावा
भावात्मनो नित्यमस्यान्तेस्थी पते मुरं तत्समाहाकाशमप्यालिपन्नो तत्रयाम्यहं ७ इति निश्चित्य हृदये मूलं
एवं च समः गतं ताहशमप्युक्तं विनाभ्यासेन भस्माति ८ ततस्ततः प्रभृत्येव तेनैव मुनिभिः सह त्वेवकतप
रिव्रज्यत यस्मात्मुच्यतः ९ तस्मिन्जगति मे भवितेः समतिवस्ता स्व्रह्मदसद्ध्यानिचकारस्वमहत्तयः १०

भ्रमारोन्ने हेहेनगत्वा पहृत्वा भिद्र भ्यानि ६ भावाभावात्मनः आस्य हृदयं स्थाने आसंसारप्रदेशो नित्यं स्तुत्वं स्थापतेस्थास्य नेम रामः
पा ७ ताहशमतिविस्तीर्णेहृदंतो पपत्तिकमपि मन्युकं अभ्या सेन विना भस्मानि कुतमिव वृथागतमित्यर्थः ८ ४८९
तेनैव विनिर्णयेन ९ तेस्तप स्विमुप्रासि द्वै भविर्लेस्तशेः १०

ममनिरूपश्चवेश्रात्मनिविश्रांतिः कदास्यात्रइतिपप्रच्छततोमुनिस्तंप्रत्याह ११ जीर्णोदार्वेल्पकाग्निवर्हस्थितमित्थंतपात्मस्तांतरेउद्बोधमेष्यतीति स्थचित्तेसाधनेदपुमुविलेदास्वेदर्भशकपटमपिदृष्ट्वानर्घश्राक्रम्यमस्थिते १२ कालेविदेशा १३ भूतलेकेनापिमनसाम्यस्तंभावनाद्भवेदद्भुतं १४ संस्कारतुःशान्तप्रक्तनःतपाविद्वत्सिद्धपाइानसारनपाश्रमवबुद्धस्वात्मापेनतथाविधीगतस्वदेहमानेसतिमत्वं श्रसमर्थसमाख्यद्सः १५ श्रामविकल्पेनस्वमनोरथकल्पनमोत्रेण

तपःकुर्वन्कदाचित्सपुनःपप्रच्छतंमुनिं कदास्यादात्मविश्रांतिर्ममेत्याहमुनिस्ततः ११ मुनिरुवाच॥ ज्ञानंतदुपदिष्टंतेजारीदार्वेल्पकाग्निवत् संस्थितंहृदयेकिंतुदास्वमाक्रम्यमोचितं १२ नाभ्यासेनविनाज्ञानेशीघ्रंविश्रांतवानहि अभ्यासेनतुकालेनमशंविश्रांतिमेष्यति १३ भविष्यदिहमात्मीयमथाकर्मापिनिशापंममकरोपतःकुर्याम्बृवर्णमस्तलाद्भुतं १४ संस्कारान्नवबुद्धात्माज्ञानसारतपाश्रयानपादेलापमानसंविरवसम्भवीनवपंडितः १५ अविद्यास्वपमायोगिकिंप्रमातामिदजगत्स्यादित्यात्मविकल्पेनतपस्तेकृतमुद्यतः १६ इत्यतपस्तपाघोरंकार्यप्रगशान्तं द्युपरमेशीतलस्कष्टस्वात्मबोधमतिसामरः १७ मार्गेयेष्यसितस्यत्वंवरदस्ववांवरइत्युपमदोरात्पतिनसंदेहसंसंशर्ये १८ देवापंदरूपरूपेसिमूहद्दाविद्याधमेसति कचिदादर्शवन्नात्मिप्रतिबिंबमलोइज्ञितः १९ श्रीरामायनमः॥

१६ इत्यमनेनैवसांप्रतंक्रियमासाप्रकारेणायुगघातंब्याधस्याजावनाहंमावादर्पादिनेकजन्मभिः १७ वरदस्यतस्याविभ्रमसन्निधौउद्दामदैरात्म्यहात्म्यान्निजमनोरथकल्पितंवरंमार्गेपिष्यसीतियावत् १८ यत्सार्पपिष्यसितच्छृणुदेवात्मादेवेति हृदेवविधेअस्मिन्हृदयहृपेहृष्टेअविद्याधामेसतिआदर्शवस्थितेब्रह्मणिप्रतिबिंबमलेनोज्झितःप्रदेशोनास्तिपत्रगतस्यमेनिर्विशेषस्थितिःस्यादित्यर्थः १९ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
नि० उ०
४९०
४८१

कुतो नाधितन्नाह हे विभो महर्षेराशास्येति पुनः परमाराधनाकृतेरव्यंतःस्थितस्यापि विभो महर्षेराशास्यपत्रतत्र इदं जगद्रूपं प्रतिबिंबति २० हे विभो यस्मात्साविद्यविततेरिपंस्थिति तस्मादिदमविद्याप्रकाशे दृश्यं किं पदूरं दृश्यं न यथैव दृश्यं स्यात् तस्य दृश्यस्य पारे अनंतनिरवधि ब्रह्म किं पदूरं वा स्यात् काशवत्संसारे भूत्वा प्रकाशितत्वमपादृश्यपमत प्रपंचात् दृश्यमेव ब्रह्मावधूप केकृत्य: २१ एवं रूपं महर्षेर्ज्ञानं प्रत्यक्षं मे नमविनुदमेव स्यमाशावरं संप्रार्थये २२ इयं मे तनुः स्वच्छं दमत्यु नष्टरोगा मारुदे

विभो महर्षेराशास्यास्य परमाराधनाकृतेरपि अंतस्थस्यैव यायत्रत्रेदं प्रतिबिंबति २० तस्मात्किंपदमनंतं स्यादिदं दृश्यमनर्थं कृत तस्य पारे किं यद्दूरं स्यादाकाशे दृश्यमेव तत् २१ एवं महर्षे महं श्लाघ्यमिमं संप्रार्थयेऽवां मरुदेवे श्वरादिघ्नंतस्थैवाप्युपपद्यमे २२ इयं स्वच्छंदमत्युमेनारोगास्तनुस्थिरं गारुडे नववेगे नसंप्रता व्योमगामिनी २३ प्रतिनाडि कमेघात्तद्विं गच्छतु योजने कमेणाजगतो बाह्ये भवत्वाकाशरूपिणी २४ साकाशस्यास्य दृश्यस्य लभे यपरमेश्वर अंतमित्थमनंतस्य परमोऽस्तिति मे वरः २५ इति साधोर्त्वया प्रोक्ते देवदेवो वरं प्रभुः एवमस्त्विति वेघ्नकायास्यंतर्दधे मीश्वरः २६ गते तस्मिन्महादेवे देवैः सह दिवस्पतौ तपसा नैकशो देहमंगुकां

तिमेविथ्यति २७

नगारुडवेगे सदृशो नववेगेन तं संप्रता व्योमगामिनी वास्तं २३ सुपुनः प्रतिनाडीकं प्रति क्षणं प्रापयपर्वं च योजनं ते बाभेन तनु द्विं गच्छतु कालक्रमेणाजगतो लोकत्रयाद्बाह्ये भवतु आकाशवद्विशालरूपिणी २४ अहं साकाशस्यास्य दृश्यस्य पर्वगमस्य अंतं लभेय २५ महतिदेवे प्रसि चिमरुत्तं नाम मेरा हृत्महादेवे चंद्रस्य कांतिर्यस्य तथाविध्योमविथ्यति

शम:
४९०

समवाप्तोऽस्मि तस्मिंश्च रघूत्तम रक्षसा सह तत्तो महाक्रमात्स्फुरितं रूर्ध्वमुद्धुरं नरपश्यति २८ २९ बृहन्नगरतुल्यं तत्सरितां मंडलं जगत्
स्वे लोकस्थानं तेतेनैव पूर्वं दृष्टिं पश्यतीत्यतिपरे स्वानुपः ३० निष्पारस्याप्यवरस्यपरस्यावि स्वकाशलासंपादकं ३१ निरालम्बप्रति
बंधमवेवाधारम् तं यदनं ते गगनं नरस्य स्वभावेन गगनम् ३२ समनिवविशिष्टिपरमार्थ त्वादिना परमार्थमहाकाशस्य स्व
न्यतापरप्रत्यात्वात चक्रकान्त्वावादृवस्थितान सभावः अनुप्रान्ततास्वभावस्तच्चक्षराद्ववलाप उद्घाद्युम्ने कानत्राविर्भ

मामाद्युच्छ्वस्मस्त्वपनस्मिन्नेव संगोतनः॥ स्फुरतिमेयानिसत्यो निविजस्याथेदृद्विरूपा २८ द्वितीयद्रवशी
तांशुर्द्वितीयद्रवमास्करः द्वितीयद्रवगैवो गिरिशृङ्गाक्रंस्यदृष्यस्थितः २९ ततोगहद्वैवेनदृश्यस्य नभसस्तथा
अनंतप्राप्तुवहन्वेगाञ्जगतः सरितामिव ३० जगतीतेनतीजस्वंतनोबहुष्यतेवपुः कल्पानमन्तानिवविवि
ध्यातिंवरपूरणां ३१ दृश्यस्य महाव्योम्नि वर्द्धमानोऽहह वपुः मार्गान्निरर्गलाधारान्निरर्गतक्रमान् ३२ पर
मार्थमहाकाशस्येतावानचक्रकान् स्वनाद्रवतो दिशाश्चिरदीवनरोकान् ३३ संविदुन्नेयपा स्वप्न
पुरगह्वभांतिस्वात्मकाः तथातदानवेपश्यतिसर्गावर्गान्निर्गलाः विस्फुरंतिमहाव्योम्नि परोधाः स्फुरि
तानिलैः तथासर्गास्तेनतास्वंद्रष्टस्य स्वस्तोत्तानिश्वपः ३५ समासत्येस्वगतारूपापल्याञ्जालमदृश्यमहत्
जगदात्मतथाकाशसंविदंत्वेसदृश्यमहत् ३६

तांश्चिद्र्वोवतरंगकान् ३३ एष्वंतिद्रष्टिपथाप्रतिशेषः ३४ पयाविस्फुरंतितथाविस्फुरितानितिशेषः ३५
यथासौधस्थस्त्रीजनानांविविचित्रवातायनजालेनबहिरष्टनत्यसभासत्वेक्षतारोचतेनात्यप्यधेशांतथाविधांनो
विचित्रवातायनाजालेसदृश्यमहत्सार्पितथाचिदाकाशंहविदांतत्वविदाञ्जादात्मकंवे विवित्रंतत्रस दृश्यमस्त्राप
मेवेत्यर्थः ३६

वा० टी० नि
०३
४६१
४८२

सर्वेरुवास्येजंनेरिंदुमंडलसंलग्नपादस्थानांसृष्टनीहारधृस्पादानां जालंइंदुमंडलस्या जनस्थापादस्तांत्सनजगदपित्रा
तनः अनन्यंतप्राप्यस्थितेनत्वविदितादृक् अन्यं तासदेवेतपर्यः ३७ ३८ प्रस्फुरंतसंचरन् व्योमव्यक्ताकाशे ३९ नि
र्दृश्यमिव ४० तदेवाहमिकेदृमित्यादिना ४१ अप्रमाणः परिमितः पश्चाद्विरलीवतुयगाम्यतेज्ञायते ४२ इयदृशाहत्या प्र
नीयतेअनलम्नपतेमापतेपत्तपापरिच्छिद्यतेहिंस्यतेवा ४३ अनेनातिप्रहृष्टदृहेनसाधु सन्त्यास्त्रहेगामसन्यहानीत्समाध

सर्वोवरजनदृष्टानांतस्यानामिंदुमंडले पादस्ज्जालंजगतादृक्स्थितेनस्वतमात्मनः ३७ पुनः सर्गः पुनर्व्योमपु
नः सर्गः पुनर्नभः इत्येवंपश्यतस्तत्र दीर्घकालः प्रयास्यति ३८ अथ दीर्घेणकालेन प्रस्फुरंत्सोपरीक॥
उद्वेगमेष्यामिव्योम्निमहामहिमतिस्वयं ३९ उद्वेगमेष्यसिनतत्तापूमसोतुभवत्फलं निर्दृश्यमिव हादेहम
नेतांवरपूरके ४० किमिदंकुशरीरंमेमारभ्नतमिवस्थितं सर्वादिमध्यतालक्षमविपश्यिताहं तापते
४१ देहोममप्रमाणोपव्याप्तव्योममपानिलेपूरपापारिवमघापिप्रभाविनैवोपगम्यते ४२ अविचारत
घोरेयमनंतावपमोपलेमोपतेनचकेनापिब्रह्मणाज्ञातेसमेविना ४३ तस्मिन्मेसंप्रजाप्येवदेहमाविद्दतांतरे ना
नेनकिंचिदाप्नोमिसाधुसच्छास्त्रसंगमं ४५ अनेनापारपर्यंतनिर्मलेवावरास्पदं किंनामेदंशरीरंमेसुदुष्प्राप
र्पसंगमं ४६ इतिसंचिंत्यतंदेहंधारणांप्राणधारेचनीं कृत्वात्मस्पाहितमुंक्त्वा फलाच्छुत्संपपाततस्तुमः ४६ ॥ ॥

नंकितेनाप्नोमि ४४ सुदुष्प्रापः आर्योस्तांतत्वचिदं संगमोपेतं ४६ प्राणांरेचयतिशरीराद्दूरिनेपतितच्छोलांधारणां
कृत्वा पपातस्तगः पक्षि सुमुक्ताफलाद्दाडिमादेः प्रसूक्तनीरसं बीजलगादिमार्गात्पजातितद्वत ४६ ॥ ॥

राम
४६१

४७ नत्रतस्मिन्जगति ४८ स्वच्छाजीरकाप्रागिरिशिलासामात मंडलाभगवतीकालीनहे हंप्राणस्तीतप्रकारेणतयोःसह भक्षयिष्यसि ५९ ५०
दृढ्ंभाविरवदंठ मंकल्यफलेप्स्नत्वाततोनिर्विणोव्याधस्तत्परिहारोपायोस्ति वा नवेति ४८ छत्त्रिम्रहीत्यादिनापद्यसप्तकेनोक्तः अयेनपुरूषार्थत्रमे
णादुःखमेवार्थितंसंकल्प्येनसमर्थितं ५१ हेवरश्रेष्ठभगवन्नेषाधाव्यर्थास्थितिस्त्वयोक्ता अर्पभवितव्येऽर्थोपियापुनर्याअन्यथास्यात्तथावि
धाकाचिद्युक्तिर्विद्यतेयदि वा नास्तित्वयाउच्यतां ५२ पतस्तत्इदानीं तमपलतोनन श्यति ५३ यथाप्रुमःस्वदेहेपिवामावामभागयोः

कृत्वादेहपरित्यागंजीवःप्राणसमन्वितः योत्क्रिस्याप्पतितैतस्मिन्वालान्स्क्ष्मांपिवान्तवत ४७ छिन्नपक्षोमहा
मेरुशिवरेहःपतिष्यति तत्रमलोकशैलादिसर्वंचूर्णीकरिष्यति ४८ प्रुष्कांभगवतादेहं ततरामक्षयिष्यति समान
मंडलातेनत्रिदोषाम्भविष्यति ४९ इत्याकर्ण्येदंतमरिवलंश्रात्वानृसिंहसुव्रत तपस्तालीवनेकृचापयेछसितयाकु
रु ५० व्याधउवाच अहोद्भगवन्दुःखंपरिभोक्तव्यमक्षयं मयाव्यर्थमनर्थायपदर्थेनदुरर्थिना ५१ विघातेक्किंविनो
काविद्युक्तिःसैषास्थितिर्वर अन्यथाभवितव्योर्थोयदिनास्तितदुच्यतां ५२ मुनिरुवाच अवश्यंभवितव्योर्थोनिकदा
चनकेनचित् विधातुमन्यथाशक्यःतेनश्रृणुतिपन्नतः ५३ वामावामशिरःपादविपर्ययत्रिधोपयाप्रंतोनविघतेकि
लयाभावान्यथास्थितो ५४ ज्योतिःशास्त्रार्थविज्ञानेरिहमाव्यथवेदन भवत्यम्यर्थ्यदृष्टंवैतुनकिंचनकदाचन ५५

शिरःपादयोर्वापिविपर्ययविधौव्यत्याहारकरणोशक्तिर्नविद्यतेतथाभाव्यर्थोनानयान्यथास्थितोस्यापत्ते ५४ तस्यपरिज्ञान
मात्रंतुशास्त्रीयोपायैर्भवतिनान्यथात्वमित्याहज्योतिःशास्त्रेति ५५

वा॰टी॰नि॰
३
४६२
४८३

तर्हि प्राक्तनदृढसंकल्पकर्मरागमात्रं तत्त्वाहमिति मोक्षप्रसंग इत्याशंक्याह जयंतीति । यैः पुरुषप्रयत्नैः पौरुषैः प्राक्तनैः सुकृतैरघतनानि शापवृमादि साधु
नान्युपेत्य हविन्नयैर्ब्रह्मसंविन्माप्रकैश्च वराणि ध्रुवया येस्तत्वज्ञानं माप्य ब्रह्मतयैव सुप्तं न जगद्दर्शिनं जागरितं ते पुरुषश्रेष्ठाः प्राक्तनानि सर्वक
र्माणि दुःसंकल्पवेदनानि चात्मतद्दृढतराण्यपि सलीलं छेदने जयंतीत्यन्वयः ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे शोषर
पंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५६ ॥ वायोस्थितो व्याधजावः सिंधुमूर्त्वा विहरयं हत्वा मंत्रिमुख्यानश्रो मास्वनेत्वमिहरसंपते कृत्वा देहंप

जयति कर्माणि हि वेदनानि यैः प्राक्तनैरघतनान्युपेत्य शरीरदाहैरपि निर्विकारसंविन्नयैर्ब्रह्मतयैव सुप्त ५६ महारामा
यणोति वाल्मीकिप्रकरणे भाविसंपत्तिवर्णनं नाम सप्तपंचाशत्तमः सर्गः १५७ व्याध उवाच अनंतरं हे भगवन्भिन्नतां कां भावासि
नः किं भविष्यति मे तत्र देहे ध्रुवः पातितिलिलितो १ मुनिरुवाच शृणु यावहि तत्सास्मिन्देहे नव परिज्ञाते किं भविष्य
ति भव्यात्मंस्तस्मिन्परमकांबरे २ देहे तस्मिन्परिभ्रष्टे जीवे त्वत्प्राणसंयुतः भविष्यत्यंबरं वानललयोध्येतत्स्वपि हि ३
तस्मिन्वानलवेचेतोदर्पणं दृश्यते पुरः स्फारं दृक्ष्यति रूपीं भवान्स्वप्ने जगद्यथा ४ महत्याखिन्नवदन्ने त्वजीवो द्रक्ष्यति ते
ततः राजाहमस्मिन्भयो ऽइति संकल्पितार्थभाक् ५

रित्यागं जीवः प्राणसमन्वितः व्योम्नि स्थास्यतीति तस्मिन्नाकाशे त्यक्तोपि चित्तस्वहृदि तिपद कृतं तत्स्वरूपं व्याधसाद्भूतरसस्वभविष्यदृश्यति
अनंतरमिति १ परिज्ञाने नत्रेहानि परमकांबरे व्याकृताकाशे २ ३ तस्मिन्नेव वानलादेतेचेतः हृत्स्थितं स्वान्तरूपं वासनामयं मू
र्ताठं तद्रूपलक्षितं म्पार्षं जगत् द्रक्ष्यति ४ विज्ञहृत्तेरेव जगदाकारेण महत्यति जीवः तत्र अहं राजा हमस्मीति द्रक्ष्यति ५ ॥ ॥

अतिशपेन सामंतैर्मानितः पूजितः ६ चतुःसमुद्रांतापाः भुवः राज्यं मे पित्रा दत्तमुपागतं ७ पः शत्रुर्विघातेहः प्रयत्नेन विनाननीयते ८ ९ १० विदूरपितम्हो भुजा महद्युद्धं भविष्यति १० तं विदूरथं हनिष्यति १२ पामे क्रांते दिग्पालैर्ण्या रतेशाहतं पस्य १३ पंडितैः शा

तत्रास्य सहस्रैवाभ्रपतिर्मोदेष्यति स्वपं अहमस्मिन्नृपः श्रीमान्सिंधुर्नाम्नाति मानितः ६ अहं च बाल्ये मे राज्यं गते पितर कानने तुवः श्चतु समुद्रायाः पित्रा दत्तमुपागतं ७ सीमांते भूपतिः शत्रुर्विदूरथ इति श्रुतः विघ्नेपः प्रयत्नेन विनाना मनजीयते ८ इदं मे कुर्वतो राज्यं संवत्सरशतं गतं अहो भव्य कलत्रौघैः सह भुक्तं मया महत् ९ कष्टमेष महद्धू मे सीमांतव सुधाधिपः अनेन सह संग्रामो दारुणाः समुपास्थितः १० इति विंतयत स्तत्र विदूरथमहो भुजा भविष्यति महद्युद्धं च तुरंगबलक्षपि ११ महताते न युद्धेन हनिष्यति विदूरथं करवाललता लूनं मे ग्रत्वे विरपापि सन् १२ चतुः सागर पर्यंत भूतले भूपतिः सतः भविष्यामि भयाक्रांत दिक्पाला शवि मंडलः पंडितैर्मंत्रिभिः सार्द्धं करिष्यामि कथा इमाः १३ मंत्री वदेष्यति अप्याश्वपेमिदं देवपदे वसविदूरथः देवेन विजितो युद्धे नीतश्च यम सादनं १५ त्वं वश्यपसिंधोः साधोसधनस्यास्य कल्पांतानौ विरहस्रः वैरी विदूरथो राजा किमर्थं वदद्दुःसहः १६ मंत्रीः लीला नामास्य भार्या स्मित पाति नपहार्जिता माता सरस्वती देवी जगद्धात्री निरंजना १७ ॥

स्वतन्त्र वृद्धिः इमा वक्ष्यमाणाः १४ तत्र तत्वविक्कश्चिन्मंत्री वदिष्यति अत्याश्चर्यमिति सपनताद्देव मेन चास्व बाहुबलेन चक ल्पांतानौ विरहसो मम विदूरथो राजा किमर्थं केन बलेन दुःसहो जात स्तद्वदेत्यर्थः १६ माता अर्जिता मातृभावेन स्वाधीनाकृतेत्यर्थः १७

वा॰ टी॰ ति॰ पु॰ ४९३ ४९४

नदेवाहगृहीतेति सासरस्वती सुतात्वेनगृहीतायाः अस्याः लीलयाः मोक्षादीन्यपिकार्याणि संसाधयति १८ तस्याः भवतांनाशो यदिमवेकदर्थंनाक्लेशरूपाअशक्तिः कैव १९ प्रक्तंउपपन्नंकथितं यद्येवंतर्हि सविदूरथोजेतुमशक्यएवाऽतः एतस्यसमरेस्वक्षोयोजा नः स आग्रपेः असंभाव्यइत्यर्थः २० २१ २२ अवंध्यसंविदास्वपहंकल्पयातयादेव्यासमोस्वहंपादितः तेन स्वतएवपराजयआश्रि

गृहीतायाः सुतात्वेनसास्यासुतनमादिनी संसाधयतिकार्याणिमोक्षादीन्यपिहेलया १८ वरेणाशुक्लाव्रेणाजगदप्यज्ञा स्तेनात् " करोतिसाभवन्नाशोतस्याः कैवकदर्थना १९ सिंधुर्वदिष्यतिस्मपाथेपुक्तंकथितंयद्येवंतद्विदूरथः आशक्योजेतुनाह्यपेण्तस्यसमरेवधः २० नदेवंसंग्रमादेनमगवत्यासमन्वितः किमित्यस्मिन्रणोनस्मिन्जयंराजा नलब्धवान् २१ मंत्रीः तेनसंप्रार्थितादेवी सर्वकालमस्वेदिना मोक्षोस्तुममसंसारादितिनामरसेस्तुता २२ नयातेन विमोतस्यसएवावंध्यसंविदा संपादितस्तेनतदाश्रितआजोपराजयः २३ सिंधुः यद्येवंतन्मयादेवीमहेदेवेधाम्नएजय ते मोक्षंकिमितिमेनेषाददातिपरमेश्वरी २४ मंत्रीः एषाहिज्ञप्तिरात्मेतः सर्वस्यहृदयेस्थिता सविद्रूपा भगवता सैवप्रोक्तासरस्वती २५ येनयेनयथालापाप्राप्यतेत्वपमेवसासमयच्छतितत्त्चेवाप्युतस्माच्छिदनुरूपते २६ नप्रार्थि तैषाभवतामोक्षार्थेमतिमर्दन प्रार्थितेवत्वयासंविदात्मीयाशत्रुशांतये २७ सिंधुर्वदिष्यति नशाप्रार्थितामयाक स्मादनेनैषासरस्वती संविक्तुद्धमयाकस्मान्नार्थितानेन मुक्तये २८ ॥ ६२ ॥ ॥

तः २३ २४ ज्ञप्तिः परात्मावेस्वर्पमसर्वशक्तीजगन्जा २५ आत्मीयास्वात्मवदिता तस्मात्प्रदाना नदायसम्यसंकल्पवित्देववर फलाम्मनाअनुरूपते २६ २७ मयेवअनेनविदूरथेनराज्यार्थकस्मान्नसंप्रार्थिता मयात्वाअनेनैवमुक्तयेकस्मान्नप्रार्थितेति इयशङ्काध्याहारेणयोज्यं २८

रामः ४९३

तवस्वेच्छानुसारिमहतो मां प्रतिप्रश्नोत्थमत्र कः इत्याशंक्य तत्तात्पर्यप्रकाशावदिति महाशयेति आशयश्चित्तं तत्रतामहात्मभूतापि याममममोक्षे
च्छालक्षणा तत्परिहृत्य माधवेन संपन्नितिद्विरेणभवेको सायुक्तो निचेष्टतद्वत्पाशय इत्यर्थः २९ नतावितमसौत्वं ३० नस्वात्मज्ञोपादेवा अनुगृह्ण
ति किंतु नक्कविज्ञानानुसारितो वेत्यर्थः पश्चिज्ञस्त्वत्यो भवति गुरुर्येन त्समानमिति निष्कृतिः समारामित्याशयेनाह पश्चिन्त इति नचैतल्लोके
प्रसिद्धमित्याह आबालमिति ३० येन पुरुषेणाक्रमलयाविरागस्याभ्यासेन स्वचित्ते अमला तन्मयपदेवरान्तमोसोऽस्य द्वाभ्या
समर्पयेद्याभ्यामपन्नपुरपदेवहत्वा संवेघते न स तदानीं विद्यमानमसङ्गो हि लक्ष्यते वालक तदेवसर्वं नरवासनोपमर्देन स पुरुषः आविष्ट

महाशयगतापि या ज्ञानाग्निं हित्वा सरस्वती मत्तोऽस्यापदिमिर्त्यगसङ्कुपापितव वक्ष्यते २९ मंत्री: आप्रभुमः प्राक्तनोऽभ्यास
स्तवाखिलिदिवुर्घोतितः तत्रैषामुक्तयेनत्वात्वयानप्रार्थितोविभो ३० पश्चिनस्तत्रापोऽज्ञत्वमुर्भवतात्याजागास्थितैः आबा
लमेवसंसिद्धं कर्तुं शक्नोति कोऽन्यथा ३१ यदेवपेनापृल्लायामत्नाभ्यसंवेघतेभ्यासमर्पयंविदांनः सर्वोपमर्देनतदेवसो
गहदत्वसद्भ्यत्वभवत्यविघ्नं ३२ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सिंधुसंबोधनं नाम पञ्चाशदुत्तरशततमः सर्गः १५०
अथ सिंधुः आपीयापीचयुः कोऽहमभवं विमतिः पुरा पद्दृशान्ते क्रमेऽस्काराः प्राक्तनो लिभवप्रदः १ मंत्रीवदाम्यति २
हस्यं मग्नभोगज्ञानसावधानपरः श्लाघ्या चोदितःसंदधानो रमघमापविमाशने २ " " "

स्वपमेवावेशपभवति नान्यः क्वाञ्चित्फलमस्तो स्वात्मार्थः ३२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे स
पञ्चाशदुत्तरशततमः सर्गः १५० वर्णयते सिंधुजीवस्यजातिस्तामसतामसी सिंधोर्यन्नत्यजतो राज्यं विवेकाद्युक्तिरंततः
हे आर्येति मंत्रिप्रबोधनं १ अवधानपरेणाविज्ञेन सहितःसावधानपरः अघमया त्वचोदितः नेरितः एतस्याघस्य अज्ञानस्यवि
नाशने इदं माहृच नेहहि दृष्वा हि धारयिष्यामि २ श्रीरामचंद्रापनमः " ७ "

दृष्टांसिंधुर्जीवप्राकारस्थितिं वर्तुं ब्रह्मराष्ट्रोपाधिसंबंधाज्जीवभावविवक्षयाज्ञानां ब्रह्मस्वरूपस्थितिं दर्शयति किमयीति ३ तस्यैवसावीत्यमाहस्थितमिति अहं चित्तज्ञानश्चेतामीतिसंकल्पसर्वविदं प्राप्य समाहितमास्ति चित्तीभूयतदुपाधौ जीवतामिवगत्वा आतिवपुःउपाधिंत्यजन् ४ किंतद्वपुरित्यत्राजीवतोगतेतदाहवित्तस्येति स्थूलमिदं वपुर्लाहिकिंतत्राहमदेवेति ५ तद्विन्न मेवपरलोकेहलोकेहलोकादेःस्वप्नजागरज्ञीवनमरणभोगमोक्षादेः संकल्पैः अनाकारमपिसाकारं जगद्दृश्यते ५ इदंहस्यन

किमप्याघंतरहितमलीहसदनामयं स्थितंत्वमहमित्यादिरूपेणब्रह्मपूरितं ३ तद्ब्रह्मस्वरूपमेवाहं चित्तेनामीतिसं विदं जीवतामिवगत्वातिचित्तीभूयात्यजद्वपुः ४ चित्तंगगनावात्मवपुर्विद्धातिवाहिकं तदेववलितेहरूमराधिमो लिकतादिकं ५ चित्तमेतदनाकारमपिसाकारवास्थितं संकल्पैःपरलोकादेःस्वप्नादेरेतदेवहन् ६ अनाकारमपि रूपेणतिमनोगम्भिन्नता ७ हृदयस्थनाज्ञानेनाकिंचित्किंचिदास्थितं जगद्दृष्टिनिराकारं चेतनमेवतत्वास्तवे ९ सत्यमेववपुःपूर्वमुदितोब्रह्मतापदात् अयमेवसर्वपञ्चोपघनामलतनमहः १० ॥ ६२ ॥ ॥

तद्विदोविदुर्नान्येइत्याह अनाकारमिति ७ आप्रतिघरूपेजगदाकारकल्पनेमिरंतुद्गतामर्थं अत्रचित्ते ८ मिथ्यात्वान्नकिंचि द्दृश्यंवासनारूपमेवजगज्ज्ञालंवहिरिवकिंचिदवास्थितं ९ पूर्वंशाश्वमिकासर्गेषु तस्मिन्नदेवनघट्टनरूपत्वात्सत्यमेवहेरम गर्भोरत्वंसमष्टिवपुर्ब्रह्मराः पदादुदितं अपंसमष्टिरेवव्यष्टिभावेनामसाविपदोपसंयोगेनव्यक्तिप्रकरणोक्तरीत्याराजस सात्त्विकोदिवपोदशाधाविभागक्रमेतासतेजीवघनामसतामहःसंपन्नः १० श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ ७ ॥

प्रश्नःस्य सः १० अपरिच्छिन्नस्यैवात्मनो हिरण्यगर्भभावेन परिच्छिन्नत्वे मायया कृते हिरण्यगर्भरूपः सर्वाः संज्ञाः करोतीत्याशये
नोत्तरमाह जंतोरिति एवं तथा ११ आत्मनि स्वव्यष्टिजीवे ब्रह्म समष्ट्यात्मैव संज्ञाः करिष्यति सैवात्मेति सो विलोपे चेत्पादपू
रणमिति सलोपः तथा आतिवाहिके समष्टिस्वदेहे पंचीकरणेन आधिभौतिकतानामित्रि कृते तद्रूपे देहे दृष्ट्वा घाः संज्ञाः
करिष्यति १२ एवं नामरूपे कल्पयित्वा व्यष्टिसमष्टिभावेन स्वयमेव व्यवहरिष्यति १३ तत्र व्यष्टिभावकल्पनेन

सिसृक्षुर्वेष्यति किंतु अनेमहाभागव रनामसनामसः क्रियंते पूर्वमेवैताः केन संज्ञाः परे यद् १० मंत्री
नदिष्यति जंतोः स्वावयवस्येह ह लाघववायथा तथान्यवयवस्येवमातिवाहिकतात्मनः ११ पश्चादात्म
निसैवाहं मानानाः संज्ञाः करिष्यति आधिभौतिकतानामित्रि दृष्ट्वाघा आतिवाहिके १२ स्वप्नामेकिंतु गम्हा
नैहैकल्येनात्मरूपिराम संज्ञात्मना नामरूपे स्वयं व्यवहरिष्यति १३ त्वामातिवाहिकाकारापन्नात्स्फुरित
वान्तवे जातिर्महानमस्कोपामितितन्नामिधाकृता १४ ब्रह्मणो निर्विकारस्य विकारिणा इवात्मनो जातयो
जावनायनौ कालेनाविविधाभिधाः १५

सुदृष्टपनष्टे हितिसंकल्पेन व्यष्टिभावेनाहिरण्यगर्भोपन्नमहानमस्कोपामितिस्फुरितवान् तत्र स्मादुंतौलवातिवाहि
काकाराजातिलाभसनामसोमहानमस्केत्यभिधाकृतेत्यर्थः १४ नेपमेवैवाभिधाकिंतु ब्रह्मणोजावभावेन तदु
वीया धिगुणानुसारेणाराजससात्विकादिरूपस्वपोदशाभिधाः कृताइत्याह ब्रह्मणाइति १५ ॥ ॥

वा·टी·नि·३ तत्रमोहशीघ्रविलंबप्रयोजककषित्रगुरादोषैरेवजावानांजातिभेदकल्पनेतिदर्शयंस्तासुपंचजातीर्विभज्यलक्षयतिप्राथम्येने
४९५ त्यादिनापद्यद्विकल्याद्दौ प्राथम्येनैवजीवनामिवगच्छतिब्रह्मणितास्मिन्नेवजन्मनिश्रोत्रियेतिकत्वात्रैश्चर्पेणुकपानुध्याविष्णुमोक्ता
८६ नस्मिन्नेवजन्मनिमुच्यतइतिपावतनजातिःचात्विकसाध्वोयथासनकादीनां १७ कैश्चित्कालेभवेभवहेतावज्ञानेवर्तमानेस
तितस्मिन्नेवजन्मनिज्ञानैश्चर्यादिभव्यगुणोद्धर्षकाचेभूत्वामुच्यतेनसाकेवलसात्विकीश्रोतेत्यर्थः १७ पाजातिःकल्पादेनवा
ऋषिनवतयानिव्यकापिवहुर्जन्मानिमेगाधुमुक्तेश्रुकमेगामोक्षैकभागिनीचेभवति मत्ताजसराजसीत्यर्थः १८ स्वल्प

प्राथम्येनैवपद्मस्वजावनानिवगच्छतितदैवबुध्यामोक्तानजातिःसात्विकसात्विकी १६ वर्तमानेभवेभव्यगु
णोद्धर्षकाननमानद्गा केवलासात्विकाश्रोताजातेर्जातिधिहाबदेः १० नवाभवेश्रोवहुभिर्भोगमोक्षैकभागिना।
जातिस्तयोच्यतेनद्वैःसात्त्विकराजसराजसी १८ वर्तमानेभवेभव्यगुणोद्धर्षकाननमानद्गकेवलाराजसीप्रोक्ताजाति
स्वल्पभवेभवेन १९ प्रथमान्येनबहुभिर्भवैश्चैनोक्षाभागिनी जातिस्तत्रोच्यतेतद्भैःसात्विकतामसतामसी २०
सामान्येनैववहुभिर्जन्मभिर्मोक्षभागिना केवलातामसीप्रोक्ताजातिर्जातिविशारदैः २१ क्रमेणानेनजाना
नोविविधाभेदकल्पना नाहंनामसतामसांजातानांजातोहिसानन्दः २२ ॥ ५ ॥ ॥

नवेदशपंचवजन्मोनरकालमापेतस्मिन्कल्पेभक्तोदैवीकादिगुणोर्मुक्तारहिताबहुतरजन्मपरंपरोन्नतंभव्यगुणान्लभतेचे
केवलराजसीत्यर्थः २१ प्रथमसात्कल्पादिमारभ्यजन्मनिवहुभिःस्थावरकीटकिरातादिभिरतेमोक्षभागिनाचेद्भृताम
सतामसीत्यर्थः २० सामान्येनानुक्रमेणनरपशुपिशाचभूतादिजन्मभिर्बहुभिर्मोक्षभागिनाचेत्केवलतामसी २० राम:
नानांजातीनांसंक्षेपेलक्षणंमसतामसानांजातोहि २२ ॥ ४९५

भवान्नोजानाति २३ २४ इति प्रष्टुः प्रश्नोत्तरसमाप्तौ २५ प्राज्ञानी अमाधतामस्मा मनीजी वजातिः केनोपायेन जीयते अभिभूयते हे अ
पंतमुपायामुदाहर तज्ज्ञा दर्शयाप वर्तं प्रोधनं स्याच्चेत् पावद्दहत चैवतेनेव त्वदुक्त प्रकारे नातिष्ठामिस्थास्यामि नद्द २६ पौरुषेणापुरुष

बहुनितवजन्मानि समतीतानितान्यहं विविधानि विविक्तानि शरीरजातानि नोभवान् २३ विशेषेणात्वने वैषमर्थं कालो
नेवाहितः महापाववशारेनात्वया नंतरवगामिना २४ एवं तामसतानाम्नोमेजात्पाहिजनेनोपदा महादुष्कर्मणोस्त्वं संसा
सारकुहरादिति २५ सिंधुः आर्यो दाहर केनैषामारजोतिज्जीयते धमा यावत्तथैव तिष्ठामिस्थाच्चेन्नहदया वने २६
मंत्री: नर्किचनमहात्बुद्धतदत्तोहजगत्त्रये यदन्तु दुर्लभानामपौरुषेणानलभ्यते २७ त्वस्तनोदुष्क्रियाम्येतिशोभा
सत्क्रियया यथा अर्धेवप्राक्तनीतस्माघलात्सत्कार्यवान्भव २८ योपमर्थपार्थपते नदर्थपततेतथा सोवश्यं
तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते २९ नापथ्यायपतेने नित्यं पभ्दावयति पत्रपः पादृगिच्छेत्स्वभविनुना हम्भवति नान्य
था ३० मुनिरुवाच एवमुक्तः सतेनाथसिंधुलड्डुरयाधिपा तदानत्रलप्यानाममाहं त्यक्ष्यत्यशेषतः ३१ गमि
ष्यतिवनेदूरं आर्षिजोपिहिमंत्रिभिः नाग्रपिष्यति नमदूयोराज्यमच्छिन्नशात्रवं ३२ तिष्ठनःसाधुमध्येस्यताद्वि
वेककथावशात् पुष्पसंगादिवामोदो विवेकः समुदेष्यति ३३

प्रयत्नेन २७ अर्धेवसक्रियया पथाशोभां शोभनतामभ्येतितथा तस्माद्देवपलात्प्राक्तनी जित्वा सत्कार्यवान्भव २८ २९ ॥
नापुरुषः ३० तेनमंत्रिणा एवमुक्तः सन् उद्धरयाउस्तु राज्यभारया ३१ नाग्रपिष्यति नखीकरिष्यति ३२ पुष्पसंगा
त्तिलादिष्वामोद इव विवेकः समुदेष्यति ३३ श्रीरामचंद्रज्ञानकिमिसहिनोनमः ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी.नि.उ० ५९६ ८८७

विमुक्ततां जीवन्मुक्ततां ३४ महिंधुः राजा सत्संगमेन नित्यं विचारणापरः सन् अध्यात्मविद्यां नाहं सोऽहमस्य पदमेष्यति पत्र मोक्षपदे काञ्चन हिरण्यगर्भैश्वर्यपर्यन्तापि लक्ष्मीः श्रीर्न विधूयमाना शुष्कपत्रमिव वस्तुतां उपादेयतां नो व्रजति किं तु तुच्छैव भवतीत्यर्थः ३५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टपञ्चाशदुत्तरशततमः सर्गः १५८ श्रुत्वा मुनिवचो व्याधः तपः कृत्वा वरादिषे स्वमात्मनः शाबी भृतः प्रपातेत्यादि पतति ममतव तत्रातीतकथावत् १ शरीरस्थितावि मुक्तिपावन २ ३ अस्येनैव कालेन मुनेः समाधौ बहुतरस्यापि कालस्यात्यतापतीतेरित्याशयः प्रत्युपेत्र पध्यास्त अ यात्र्वे सुभे दंहस्यामाः

ततः कथमिदं जन्मकृतः संसार आगतः इत्थं विचारसंततत्वात्सपास्यति विमुक्ततां ३४ नित्यं विचारणापरोऽयम वत्सहिंधुः सत्संगमेन पदमाप्स्यति पावनेऽसः अघ तत्पूर्णमिव वातविधूयमानो नो वस्तुतां व्रजति काञ्चनमा मल क्ष्मीः ३५ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सिंधुनिर्वाणनाम अष्टपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५८ मुनिरुवाच च एतन्ने कथितं सर्वं भविष्यन्तत्ववल्लव पश्येष्ठ हितदिदानीं व्याधसाधुवि वीथतां १ अग्निरुवाच इति तस्य वचः श्रुत्वा विस्मयाकुलचेतनः शरीरस्थिता ज्ञगामाभ्युत्सानु व्याधस्तपामुनिः २ इति तौ चेरतुस्तत्र तपः शास्त्र विचारणैः अकारणासुहृद्भूतावुभौ व्याधमहामुनी ३ अथ स्वल्पेनैव कालेन मुनिर्निर्वाणमाययौ देहं त्यक्त्वाप देशान्तरेपरितां गतः ४

पश्चाच्चिरकालेनान्तरं व्याधस्य कामना शान्तुं प्रज्ञा गमनं प्रतीपतेन व्यापि पूर्वं मुनेर्भविष्यत्कथनं गतौ व्याधस्य वरलाभानन्तरं मा मनस्त्वन्नमस्कृत्य तस्मिन्नेव वृक्षरोतनः स्फुटिमेव्यहिस बोन्निचिन्तस्यार्थं दिदृक्षये ति मुनिनोक्तत्वाद्व्याधस्योर्ध्वगमनकाले मुनेर्जीवनं स्थितमेवेति पश्चाद्देवदेहत्याग इति बोध्यं अपदेशस्यानिर्दिष्टस्याप्युक्तेते ५

सर्गः ५९६

५ पूर्वमुनिनाप्येवंत्वेन वर्णितं वनं ज्ञानतत्रापि समपाचत ६ ७ जगत्पारेश्रेलोक्याद्दूर्ध्वं महानभः अव्याकृताकाशं ८ ९
उद्दुगं तत्रयुक्तं निर्वेदं १० ११ सिंधुतां सिंधुदेशराजतां विदूरथस्य अरिःशत्रुस्तद्दूयां १२ स्वकमार्गस्वव्योममार्गपप

कालेन बहुना येन ततो युगशतात्मना व्याधस्यकायमनां दग्धं पप्रच्छ तमाशमाययौ ५ व्याधः सवासनात्
शंति वारयितुमक्षमः ज्ञानं तत्रापि वरं पूर्ववर्णितं समपाचत ६ ब्रह्मेव न हि स्थितिमोक्ष्यपयावनिता दृशा ॥
व्याधस्तथा फलं भोक्तुं स्वर्गव्योम पुनःतवे ७ वर्द्धमानेन देहेन जगत्पारे महानभः येनाइगरितं का
लं पूरयामास शैलवत् ८ महागरुडवेगेन तिर्यगूर्द्ध्वमधस्तथा व्योमपूरयतस्तस्य कालो बहुतरो ययौ
९ अथ दीर्घेण कालेन पराविद्यामनस्यसः अंतेन समवाप्नोति तत्रोद्दुगमुपाययौ १० उद्दुगा
दथ बध्वासौ प्राणारेचनधारणां प्राणांस्तत्याज नभसि शवीभूतमधो भुवि ११ चित्तप्राणान्वित
ज्योतिप्रययौ तत्रैव सिंधुतां विदूरथारिरूपां ता मखिलावनिपालिनां १२ देहो मेरुशानाकारं महाशव
इवाभवत् द्वितीयोषरतिर्भव्योम्नः पपाता शनिवद्भुवत् १३ पिधानमिव कस्योवर्वी थीकस्मिंश्चि
दंबरे कैशोद्भक वद्दामाने कस्मिंश्चिज्जागतेभ्रमे १४ आकारपूरितशेषवसुधाचलमंडलः
विपश्चिद्देहकथितं मेनतेनमहाशवं १५ पश्चिमं दृष्ट्वा संपतितं जगत्पवित्रं मंडले नदिद्ज्ञागदाभान
मस्माकं स्वप्नदर्शया १६ तदेतछववमासाधयन्छाफराणिमहोदरा संपन्ना चंडिकादेवी रक्तारक्तांत्रपूरिता १७

न १३ कस्यवृहत्तरा कस्मिंश्चिज्जागते भ्रमेकेशोड्डुकवद्दामाने तत्र कस्मिंश्चिदंबरे उव्रुवीथो विशालं पिधानमिवा
स्थितः १४ हे श्रेष्ठ हे विपश्चित् महाशबे सर्वतो लोपद्यावन्न्यपाकथिते १५ अस्माकं चित्ते आमानत्रपदर्शयस्य
रितं १६ रक्तेन आत्रेभ्यपूरितातत्तीरक्तांगस्त वर्णाहंयन्ना १७ ॥ ॥ ॥

अपूर्वरूपेणाश्चर्यमेतेन १८ १९ पूर्ववद्वनादीनां शैलानां यो वनानि प्रजा नानि ग्रामाश्च भूपः कृताः तेन रचिताः शैला
श्च भूपः पातालतः साधु यथापूर्वं समुत्थिताः ततो जनानां व्यवहारलक्ष्मीः प्रवृत्तवती २० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि
र्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकोनषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १५९ इहाग्रे रिक्त [illegible] भवतनुपदिश्य विपश्चितो आश्चर्यपरिणामं प्रवर्णयति

मेदिनी मेदिनाज्ञानाशावस्था तस्य मे दृष्टा पुरिता पूर्वरूपेणाद्रिमद्धिरिह पिता १८ तदैवैतन्महामेदः स
मुत्थमुपागतं कालेन वसुधा भूयो भूत्वा मत्प्रपतां गता १९ भूयः प्रजा नानि वनानि ग्रामा ग्रामाः कृताः पत्तनं
पुराश्च पातालः साधु समुत्थितास्ते शैलाः प्रवृत्ता व्यवहारलक्ष्मीः २० महारामायणे निर्वाणप्रकरणे वा निर्वा
णे नाम एकोनषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १५९ अग्निरुवाच विपश्चिद्भूः सोऽसाधो त्वं गच्छामि मत्तो दिशं स्थि
रं भूमण्डलं भूयः प्रकृतव्यवहारवत् १ यज्ञे पशुप्रजोघ्नशक्रः शतमन्ते दिवि तत्राहूतो मिमन्त्रे तारागच्छा
मि गतिको विदः २ भास उवाच इत्युक्त्वा भगवानग्निस्तत्रैवान्तरधीयत गगने निर्मले पाति अनलो वेक्ष
तोपया ३ तथाहमपि विज्ञेन प्राक्तनेनास्मि संयुत व्यवहरन् पुनः स्वकर्मनि सेतु भवन्मध्ये मतिः संस्थितः ४ भूयो
पि दृष्ट्वा वनसिन्धुगिरिनगराणि नानि रवे नानावारा विद्यावारा नाना संस्थानवन्ति च ५ ॥ ॥ ॥

ततश्च वसर्पन्ते प्रेष्य मो विपश्चित् तं स्थिरं भूपमप्रकृतव्यवहारवत् भूमण्डलं प्राप्य अग्निर्मन्ता दिग्गच्छ १ शक्रः दिवि
यज्ञपशुप्रसक्तः अहं तत्राहूतो मिगच्छामि भूपा कारणात् रधापतन् अग्न्याकारेणानुवेधुनाग्निवद्गगने पाति ३ प्राक्तनः
नात् अविद्यानदर्शनविषयकसंस्कारान् वहन् स्वेन स्वदिशं गतोऽप सर्वेषां कर्मनिरोधहुनिःष्पादयितुं ५५ ॥

तान्येव स्वदृष्टानि जगंति वर्तापपतिकं चिदित्याह द्विना एकीभूतानि परस्परं संलग्नानि भूपते इति दशरथस्य संबोधनं चोपंतिभंगच्छंति द
ति दृष्टशांतदृश्यानि मनांसि हरंतीव ६ । ७ कुत्रचिज्जगति ८ आजीवं यावज्जीवं उपलदेहवत्सतिमावत् परस्परं संभाषणादिना व्य
वहाराणि गमनादानादि व्यवहारवंति खेलचित्राकारो ९ मनस्तपास्वस्य यस्मिनोमात्रदेहस्तथा तत्र अविद्यापीडया परस्वभा
गां विषये उद्विग्नः अवंश १० एवमनुद्विग्नोहं कस्मिंश्चिद्देहसि उपविष्टस्य मे स्वसिद्धये तपः आत्मालोचनं कर्तुं समुद्युक्तोऽभवं ततोम

कचिद्धत्र मर्यादानि स्फीमभूतानि भूपते नीतिवर्तंतीति चोपंतीति हृद्यानि हरंतीव क्वचिन्मयदेहानि सर्वभूतानि
राघव भांतीचेतंतीचोपंतीपर्वतवंतीमातीव ७ कचिद्दातमपांगानि भांति भूतानि कुत्रचित् क्वचित्पाषाणदेहानि
संति भूतानि भूरिशः ८ क्वचिद्गजीवमेकत्र स्थिता उपलदेहवत् वाह्यान्तव्यवहारणि भूतान्यालोकितानि स्वे ९ द
गेहमुचिरं कालं एक उपलक्षस्य मनला या अविद्यांतम पदंपकवत्राहितो भवंद्हं १० तपः कर्तुं समुद्युक्तः कस्मिं श्चि
च्छिन्नोऽस्मि सिद्धये प्राहं द्रोमपदचैवेदं भगयोन्यंतरं हिते ११ प्रकृतः स्वर्गसंमोहप्रवो भ्यासवशाकृतः मदारकान
ने तत्र भ्रमतो वैसमो बरे १२ तेने सुक्ते मपाप्रोक्तं देवर्षिर्नोसि संहृतिः मुच्येयं शापमित्युक्तं क्षेत्रो वाचलतोम १३

सिद्धः प्राह हे विपश्चित् खेविन्नाशो मम चलत्वदिदं भगयोन्यंतरं उपस्थितमसितनो नापि आत्मतत्वालोचनकालइत्यर्थः १४ ननु
ममत्र अल्पपुण्यस्य कदाचिदाजगपोनिप्राप्य कंदुः कृतादि संभाव्येनतत्व तु महापुण्यस्य कुतस्तत्संभावना तत्राह प्रहतइति अहम
पि स्वर्गभोगप्रयुक्तसंमोहदुर्वासापराधे प्रवृत्तः कृतेतत्प्रहनितत्राह मंदारेति १२ तेनइंद्रेणाऽप्रयुक्तेसति १३ ॥

वा०टी०मै०
४९५

किमुवाचतदाहविष्णुरिति शार्ङ्गमुक्तिस्वरूपः स्वस्यात्रपरूपेरामस्तोमनोरूपेयाचरहितेविशुद्ध आत्मेत्यादिसितितत्वज्ञानादेव भवतितन्तुसपापाग्व्याधमुनिसंवादचरीतप्रश्नं नैरुक्तार्थनाव्युत्पत्तेरितिभावः ततस्तेत्रस्मेयशंहारोतादृतोमेहतिमुवाच: स्वयमगतेवसस्पकिंमत्रेभविष्यतीत्यितत्परिज्ञानरूपंवरंयाचितः १४ हेहरतेहंहर्तुमिच्छति १५ तारशरथीहमोमुद्रुकं

विशुद्धात्मात्वरूपोहमितिचैवरुतार्थनात् सर्वगहरोमुक्तोतितनोप्पपाचितोमपा १४ इदंउवाच तेवर्पमगया मंतत्रिरंसंसारनेचिति: स्ववरूपंमवितव्योर्थइतिहत्तोमयानव १५ मनोमस्तामहायुरपोतोहमोमम वापवान् संस्मरिष्यसि १० स्वप्रमनमनियाशोपंसकल्परचितोपमं परलोकानुमनार्थकथायानाचेतनिमं १८ स्वामनांतिन्य त्वाचिरंस्थितो भविष्यसिविनिवोहोमानस्पं इदयामिल: २० इत्युक्तेतेनदेवेनतदेवगतिमोर मज मथपेहरिरोत्मानिवनेत्तिन्निनितिभ्रिता २१ ततःप्रमतिसंपन्नसत्रैवानैरकोराके हरिरो हतिगिरिवरेत्स्याहवीकुराश्रनः २२

॥ विष्णुमात्वरूपोहमित्येवंरूपं १६ हिरिशाःसन्तदेवंक्रमेशासमांप्राप्यवगिरिप्रसादात्सकलं आत्मोदंनस्वरूना न १७ चैवंत्वमेवहसंतेविंहरोतिस्वप्नोति १८ किंमगदेहनैवतंस्मरिष्यामि नेत्याहपदति १९ तनश्रामतत्वा स्फुरतोनविनिवोरतोमुक्तः २० इतितेनदेवेनेहरोजगतिसापूर्वोमानहोहरिरात्मीतिप्रतिभातिख्यितात्प्रवहराव्यो किवामनथोत्तदमर २१ तत्रैवमेदारवनीतरकोराके २२

राम:
४९५

२३ २४ संसारप्रसिद्धेंद्रजालिकमायाप्रतिमः २५ २६ इदं वक्ष्यमाणं २७ अन्यसंकल्परूपोयंमगधेदृश्यमार्कं दृश्यतापा
तः एवं संति अन्यसंकल्पोपि पुरुषः अन्यसंकल्पसर्गे स्थितं वस्तुजातं पश्यतीति फलितं इदं तु कथमुपपद्यते वदेत्यर्थः
२८ महामुनिर्देवतादिवरशापादिना अन्यसंकल्पकल्पितोप्यर्थः स्वेष्वसंकल्पानामपि दृश्यीनादिव्यवहारयोग्यो भव
तीत्युत्तरं वक्तुं प्राक्कृतशापतनमेव निमित्तांतरे तावदीपितु विपश्चित्स्मरतोऽति महाशवापात्यादिना पूर्वीशवपतना

ततः सीमांतसामंतमागतं मगधपार्थिवं दृष्ट्वाहमेकदाभीतः पलायनपरोभवं २३ ततस्तेन समाक्रम्य मां हंती
त्यादिनत्रयं संस्थाप्यतवलालार्थीपिहानातोरघुद्वह २४ एषते कथितः सर्व आमाद्वंतो मयानघ संसारमाया
प्रतिमो नाम्नासाज्वपुरसान्वितः २५ अविद्यैवमनेत्रेपंशात्वाप्रसरशालिनी आत्मज्ञानादृतेनैव केनचिन्नाम शाम्य
ति २६ श्रीवाल्मीकिरुवाच यदा विपश्चिदित्युक्त्वा तत्रतूष्णीं स्थितः श्रीरामस्समवोचत तदा रामस्तमविघमति
स्त्विदं २७ श्रीराम उवाच एवं पश्यामि अहं कल्पः यो न्यसंकल्पक आत्मनि मगधे दृश्यतां यातः कथं सर्गे यहृष
मो २८ विपश्चिदुवाच महाशवं पश्यतितेपस्मि जगति भूतले तं भुवं पूर्वमिंद्रशापदुर्गवेलागच्छता २९ पा
दे नाभिहतो ब्रह्मर्षिर्दुर्वासा ध्यानसंस्थितः गतासुरित्यविज्ञानात्तेनासौ कुपितोशपत् ३० शक्रशक्राववि
तेलं ब्रह्मांडप्रतिमं शवं अचिरेण महाघोरं तवचूर्णं करिष्यति ३१ मामिमं शवबुद्ध्या त्वं पदातिक्रांतवानतः
शापेन मम तोयध्रीशीघ्रमाधादधिष्यसि ३२

एवं कालेतां भुवं प्रति संहारवनेस्वहृत पदमुक्तपजमानलागर्वेणांधवरूपताइंद्रेणामुनिरयमित्यज्ञानात्तामुरपमित्य
वज्ञयाचदुर्वासाःयादेनाभिहतः ३० शक्रशक्रेति वाक्यादेरामंत्रितस्याहूपाहंमतिकोपकुत्सनमत्तं नेष्विति कोपा
दिभद्विर्वचनं नवगंतुमिदं अवनातत्वं करीकरिष्यति ३१ ३२

वा० ३ प्र० उ०
४६६
४६०

तेन मुनिनाद्धुर्वाससा तावि पश्चिता सह शक्रस्य मगमावाप्येमापितथा देवसगङ्गं त्वं तु लस्य काले विपश्चितो मनः संकल्पितमपि सगत्वे
सत्त्वस्य सदृशी नाघ थैक्रिया समर्थो भवति तथा सहस्रानुदृति दोषः तत्रास्मात्पाईदृशाप कथपेव मुक्तिवाकारवलात्सोकल्पितमपि
विपश्चितो मनस्त्वं भव दादिदृशां सदैव विषयं विषयत्वं आपन्नं ३३ एवं त्रस्य तत्सिद्ध दृशा रमसस्मै सगमाधाय तत्त्व दृशा समाधत्ते
वस्तुतस्त्विति वस्तुतो विचारे एकं व्यवहारिकं जगत्सत्यं ३४ ... दिनो यंहां कल्पितं तात्रासदि प्यपि तद्द्योरपि तुल्यत्वादि

स्वार्थं तेन मुनिना तथा देवेति सधृचा तत्र प्रकपयायाते सदैव विषयं दृशां ३३ वस्तुतस्तु न चैकं सत्त्व द्वि
तायं तत्राप्यहम् सा तथा प्रति मोहेति किं हालि कसथ्य वाप्यहम् ३४ अन्यत्र राघवे भाति प्रकिं त्वमपरं च्छृणु ए
तस्मिन्नपरे हेदर्से स्वच्छप्रतिपत्तये ३५ पश्चिमार्थेपतनः सर्वेषु सर्वे सर्वेन्नपत् ग्रलतस्मिन्महाभागा किं
न संभवतीह हि ३६ संकल्पजातेन मनो मनो मिलती ह्युपपद्यते संकल्पजातमन्योन्यं मिलतीत्युपपद्यते
३७ संकल्पजातमन्यो मिलती त्वतः ... सर्वात्मनि हि यत्नैव यथा यातत्तैव चाप्नुयाः ३८ तहं भवति चेत्तत्र
त्वयं हरवी मतानिर कस्मात्संकल्पनगरं न मिथः श्लिष्यतीति सत् ३९ मिथः श्लिष्यन्त्येवमपि हि सर्वे
स्वप्नजनाः दृश्यतिनपञ्चमत्स्ये तमदृशितत्पसंयथा ४०

त्याहस्रोति ३४ ब्रह्मणः सर्वशक्तिसर्गोत्मकत्वादृपिनकोपि विरोध इत्याह अन्यत्रेत्यादिना तपाः पुत्रकपत्नासांप इमे राम:
३५ ३६ संकल्पजातं परस्परं न मिलति मिलनाविद्धपमपि सर्वेशक्तावुपपद्यत इत्यर्थः ३७ अचगम्यते प्रत्यक्षेण
गदर्शनादे उपपद्यतिरूपाचालो व्याहस्रवातिमनीति ३८ यदि विश्रुद्धसंकल्पनहंभवति तदा सर्वात्मत्वमेवब्रह्मणोवा ४६६
हन्येनेत्याहनेति इदं च सर्वप्राणुकेशाग्नु हस्रोव्याख्यातमाप ३९ ४०

मापामात्रघटितघटनासमर्थत्वेनान्याश्चर्यरूपत्वादपि सर्वं घटनइत्याह अहो इति ४१ तमापापातु ब्रह्मसत्तापाश्चाप्येवमाहात्म्य मित्याह ईदृशीति ४२ तयात्रसत्तया ४३ ४४ स्वभावकवनमात्रात्तेजगत् ४५ वेदान्तादिशास्त्राणीति विदद्नुभवालोक सिद्धदृष्टान्ताश्चयेषांमर्त्यानांप्रमाणंन तैःसतांअलंहंभावस्तोनेत्यर्थःप्रपुस्तैःविरोधिलक्षणापानिषेधःज्ञप्तिदृश्याविद्धिलासदृशा

सर्वत्रसर्वथासर्वंसर्वदासर्वरूपिणी अहोनुविषमामायामनोमोहविधायिनी ४१ विधयःप्रतिषेधाश्चयदेक त्रस्थितिंगताः ईदृशीब्रह्मसत्तैषापरेवात्माबात्मना ४२ तयात्रकादिःसाद्रिश्चत्वविधेत्यनुमपते नतुस्थिमात्रक नेपदिस्याध्रुवनत्रयं ४३ तस्माहाकल्पनस्थानांदृष्टिःस्यात्कथमेतया कथमस्याःकथंवायोःसत्ताभवेःकथंभवे त ४४ तस्मात्स्वभाववचनमात्रामात्रात्तेजगत् शास्त्राणपनुभवोलोकाआमहाकल्पवादिनां ४५ येषांप्रमाणं नोसर्वंप्रशास्तैरलंसतां ज्ञप्तिदृश्यानपायंप्रमाणीभवति।तमात् ४६ नास्यपातनुतेनैवमेवसारंविदुर्बुधाः सुषुप्त ज्ञप्तिर्ब्रह्मसत्तात्वविद्यास्मीतिचेतनात् ४७ स्फुरतीयंजगद्रूपावातःश्रीस्पंदनादिव नकश्चनेहम्रियतेजायते नचकश्चन ४८ मनोहमिदमस्तीतिप्रतिभैवविदात्मिका प्रतिरत्यंतनाशश्चेतस्सातिद्रासुषुप्तोपमा ४९ भुव द्रूपोपलम्भश्चेन्नतुजीवितमेवतत् तस्मान्नेहास्तिमरणंतन्नैवेहास्तिजीवितं ५० कस्मिंश्चिन्मात्रकचने रूपंवाप्यस्तिनैववा चेतितंद्वयमप्यास्तिद्वंनास्तिद्वयमचेतितं ५१ ॥ ॥ ७ ॥

तुनप्रमाणीभवतिकिंतुफलंभवति तेनहेतुनाबुधाःएवमेवज्ञानदृष्टिसिद्धमेवसारंविदुःकथंविदुस्तदाहसुषुप्तेति ४७ ४८ अत्यंतनाशःदृश्यादर्शनंचेत् सानिद्रासुषुप्तितत्स्वोपमा ४९ ५० कस्मिन्एकस्मिन्एकारलोपश्छांद सः नैववेत्यत्रोपपादनमाहचेतितमिति ५१ ॥

वा.टी.नि.
५००
४६१

अतश्चितोऽद्वैतसत्तामात्रमात्रिरूपाः स्वस्तिष्ठेमः सदैवेत्यर्थः अदुःसंज्ञावर्त्तन्हि सर्वो मिलमितिं सुरत्वं तच्चाचिन्मात्रमेवेतितद्वत्
परमगुरुणार्थद्वयाहविमात्रेति ५२ वाच्यैरूर्ध्ववाचकनामसहितं सर्वयंत्रपश्यांनत्वदृष्टो ५३ ननु शरीरादेर्दुःखमसीत्याशं
क्याह आवर्त्तारीति ५४ कारणानन्यत्वात्सर्वकारणात्मकमेव अप्रतिघं अघनं ५५ पार्थिवघनेव्यानद्रव्यंसप्रतिघं
चस्थितं तद्देवाप्ययंपथाइतं अतीतेऽभूतेः प्रतीतेऽभूद्विषयोनास्ति तथावर्त्तमानेपि अनुभूतो भवतो वानुभूतिभूः विषयोनास्ति

चैतितं चैकमेवाखिलस्यतंतमनश्चिनः चिन्मात्रव्यतिरेकेणा किं नामभवज्जीवन ५१ अदुःखमक्षयत्वात्तद्
नोदुःखैकंकस्यचिन वाच्यमवाचकं सर्वयंत्रचिद्योममात्रकं ५३ तदन्यत्तदनन्यत्वकेनैतन्नेकतादिते आ.
वर्त्तादिपथालोपेशरीरादिनथापरे ५४ तत्स्वकारणमिवेशू.मकारणानन्यस्वात्मच चिद्रानमात्रमथ्यगंतत्व
मेवाप्रतिघंजगत ५५ आश्चर्यंसुघनेव्यगंद्रव्यंसप्रतिघंस्थितं तथैतेऽभूतिभूतो स्थिवर्त्तमानावभूतिभूः॥
५६ तत्रभांत्यापिशावोपेमानिरवानोति बुद्ध्यतां पथेतत्त्वंतथेतत्त्वंतथेतत्वमितिरेवस्थितं ५७ तथैतो
भूरितोऽभ्रतमितोन्यादितिरवंपरं येनचिन्द्राजगत्सैवनेकतात्रतवद्धिता ५८ नचप्रतिघताकाचिन्नचाप्रति
घरूपता सर्वमप्रतिघंदृश्यंपथाभूतार्थदर्शिनः ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

५६ तत्रवर्त्तमानानुभूतौ अर्थपंस्त्वान्ताभूत्वात्मेवदूरपथिप्राच्योभूतामा नातिबुध्यतो यथाएतत्सरिहरपमानं रवं
तथाएतच्चिदाकाशरूपंसत् यतएतच्चिदाकाशमेवरवमितिप्रतातं रवंभूत्वांभूत्वास्थितं ५० तथाइतः अधःप्रदेशोभूः
इतःमहेशान्तरे वाप्याकाशादिभूतैइतः दिक्षु विदिक्षुवा न्यादित्यनेकाकारः परं रवमेव भातिवान्यादित्यर्थः ५८ ५६

रामः
१००

पूर्वादृष्टौ ह्यज्ञातामे दोष्यपैतात्याह नष्टेति ६० एवं यद्रूपं सर्वत्र ज्ञातपैव सं पत्र मित्याह यदिति ६१ ६२ सर्वत्र सर्गाः सन्ती
त्याह सर्गा घा इति इदं व प्राग्व सिष्ठेन विस्तरेणोपपादितं ६३ अतोऽत्र रसश्च ततराः सिद्धलोकाः स्वस्वरूपप्राप्य यत्र यत्र स्थिताः संगताः
एतस्य स्पष्ट हस्तरस पके गार्गिप्रश्ने वर्णितं यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्न स्वल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायो गार्गि
कस्मिन्नु खल्वु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गि इत्यादिना ६४ वस्तुतस्तु आत्मातिरिक्तं इदं कर्म वायुसिद्धमि

नष्टानात्मज्ञतेवेह न सतीनाप्यसत्स्थिता। सत्येसदसती चैकं काष्ठमौनपतोऽखिलं ॥६०॥ यद्रूपं ब्रह्मतानंतं
तदेव परमं पदं। इदं सर्वं परं ब्रह्म मात्रमित्येव संस्थितं ॥६१॥ एवं नामैष विस्फुरतु: कचत्येवं परमात्मनि यस्ये
दं कचनं व्योम्नो रूपमप्रतिघं जगत् ॥६२॥ सर्गा घाम तज्जीवा नोम वेत्रे वायुलेगुले आशरव्याहत्य संख्यानाम
पि स्थिताः ॥६४॥ विभान्त्याकाश एवैषा दृश्यश्रीर्गगनात्मिका। अनन्यदृष्टाचिद्रूपा स्वप्नवत्स्वात्मदृष्टिका ॥
६५ एषा हि संपरिज्ञाता तिष्ठत्यपि यथास्थितं। भामात्ररूपनिर्वीरा त्रिःशान्ता प्रतिभाकृतिः ॥६६॥ शान्ताशे
षविशेषात्म यथास्थितमवस्थितं। सदसद्वा जगज्जालं परिज्ञानेन शाम्यति ॥६७॥ ॥ ६८॥

त्याशयेनाह भवतीति यत्स्वरूपे दृश्यराशौ आकाशस्य भवति ततः अनन्यदृष्टा ६५ चिद्गतात्मकत्वादेव परिज्ञा
तमात्रा तदाकृतिः संपद्यत इत्याह एषा हीति निशापायो ते प्रभाते अप्रतिभापायोऽन्धकारस्याकृतिरिवाकृतिर्य
स्याः ६६ यथास्थिते चैवं शान्ताशेषविशेषात्मकमवस्थिते तदाज्ञानबाधं जगत्सदसद्वा स्तन काचित्क्षतिरि
त्याह शान्तेति ६७ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५०१
४९२

अस्मिन्नयं जगज्जालं तन्निबद्धजावानां ब्रह्मणि कीदृशा स्थितिस्तामाह यथेति यावदत्यन्तमंशांशिभावेनेत्यर्थः ॥ ६८ तेषां सर्गो
दौर्गश्रीः कथं भाति तत्राह स्वप्नवदिति ॥ ६९ यथा अनन्तविभवानि जगन्ति दृष्टानि कायोराणां स्वकर्मशतां दृष्टिशाखाविन्नं भिन्ना
विभुस्वदुःखफलानि भुक्तानि बहूनि युगभोगानि दिशो भ्रान्ताः यावत्तस्मात्कल्पेन ज्ञानादनेन स्वपदं दृश्यदोषः स्वपुनोपेतो त्यर्थः
७० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे षष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६० ६९ सा यद्वमोत्यानेयर

यथास्मिञ्जलबिन्दौ नासरागविच्छेषु संग्रामे विहगानां तथा ब्रह्मणि ब्रह्माण्डस्फुरतामिपयथः ॥ ६८ स्वप्नसदृशानि सर्गश्रीः
सर्गादौ चिन्नभोमयी । अतः सर्वमिदं ब्रह्मपूर्णमित्युपपद्यते ॥ ६९ स्वात्मन्यनन्तविभवानि यथा जगन्ति भुक्तानि
कार्यपरिणामविजृम्भितानि भ्रान्तानि दिशो दश बहूनि युगानि यावत् सज्ज्ञानादनेन स्वपदमुपैति दृश्यदोषः ७०
महारामायणे वाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणे विपश्चित्संसारभ्रमवर्णनं नाम षष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६० वाल्मीकि
वाच विपश्चितिश्चरत्येवं तद्धनं तत्र मवेक्षितुं इत्थं लोकान्तरं भानुः प्राप्ते हरिपमेष्पदो १ उदभूत्तस्तरपयनःशा
दिनपर्यन्तदुन्दुभिः तुष्टाभिरिव निर्मुक्तो दिग्भिर्जयजयारवैः २ विपश्चितेदृशार्थोऽमहदारधनादिकं ॥
राज्यावरूपं विभवं प्रोन्नत्यो कल्पयन्नुक्रमात् ३ राजरामवसिष्ठाख्या ... कृत्वा विसर्जनं यथाक्रमं प्रज
नेभ्यस्य पत्रः स्वास्पदानि ते दिवस २० ४

दुःसुत्रनागमः परेद्युः पुनरागमः मासस्य जावधमुक्तमपविघान्त्यवसर्पते अतीतस्य मासस्य पूर्वदृष्टानां यत्यक्षम
वेष्टितमविपदे किरणावरणो १ आशा दिशः दिनपर्यन्तः सायंकालस्तत्रत्यश्चकोदुन्दुभिः तुष्टाभिरिति तत्रोक्ता
२ कल्पयन्नुक्रमर्पयन् ३ स्वास्पदानि स्वस्वगृहाणि ४

राम:
५०१

तेन प्राक्तनेनैव संनिवेशेन क्रमेण ५ शशीन्यमृतमुखदीप्तिराह्लादयतीत्यह्लादं वचनमुद्गिरन् ६ एवंविधप्रश्निद्युपवर्णितप्रकारैः द्वश्यमानां तिरूपा अविद्या न निराकर्तुं तां अनेन वनतयेत्यर्थः ७ अधिष्ठानब्रह्ममात्रतया अविज्ञाता सती कालतन्निराद्दृशातो वस्तुतस्त्वानंता ८ तेनत्रिगुणो दृष्टवैतइति विपरिणामेनापक्रम्यते ९ इतःपरं आभिःकथाभिज्ञो नन्वतःअपं अविद्यायाःप्रशांतौ यां सत्यां उभाभिसदृशो जावन्मुक्तो

स्तात्याम्युक्तानिशांनीत्याप्रमातेपुनरायपुः तेनैव संनिवेशेन साहमार्गस्थिताभवन ५ क्रमात्स्थितिहवाचायतां प्रथाप्रस्तुतांकथां शशीवामृतमाह्लादमुद्गिरन्मुखदाधिभिः ६ एजनेयमविद्येयमसत्येव सती स्थिता नेदृशेनापि पन्नेन निरासनैषाविपश्चिता ७ अविद्यैवमविज्ञाता विरानंतावभासते परिज्ञातातु नास्त्येव मृगतृष्णानदीपथा ८ मंत्रिणाहि महाबुद्धिमाहस्यापविपश्चितः इतिदृष्टंत्वमित्यस्यरूपमेव हि दृष्टवान् ९ सदृशोपमितस्ताभिःकथाभिर्ज्ञातनतत्त्वः अविद्यायांप्रशांतायां जावन्मुक्तोभविष्यति १० अविद्येति धता हं विधूतगामनिहत्तयातम्भमेणासदप्यस्याःसद्रूपमिवलक्ष्यते ११ यदाब्रह्मातिरिक्तैवेयमविद्यानेतरात्मिका तदास्यैषापरिज्ञातापरिज्ञातानपि घते १२ अद्यैवमनंतेयं नानाप्रसवशालिनी जडात्मघोरसमपी मोहमाधवमंजरी १३ ॥ ७ ॥

भविष्यति १० ब्रह्मणायदस्मादविद्येतिसंविनधता तत्तस्मात्क्रमेणौवश्चास्याअसदपिरूपं सद्रूपमिवलक्ष्यते ११ इत्यंचा स्याब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावाद्यावदपरिज्ञानं सत्तापरिज्ञानमात्रेणनिहतिश्चोपपद्यतइत्याहयदेति १२ तामेवाविद्यांवर्णयति अविद्येत्यादिना सर्वत्र विशेषणासुमयत्रपोज्यानि रसमयी आत्मकरी मोहलसतो माधवेवसंतेप्रफुल्लामंजरी

१३

आपातरम्याश्लक्ष्णा अनुभवकालेतुस्वांकुराःसर्वैकंटकायस्याः वनदेशोद्भवनवैराग्यलताश्लेषेव १४ मुग्धेवफलमसती
त्याशंकायस्याः श्रीपदाप्रशस्यतरेणाभिनंदनेवनाभिनंदिताश्रीस्यातिकीअकालपुष्पमालेव १५ भ्रमैःप्रान्तिभिःपिशाचैश्चाक
ला तमोमयीरात्रिरिव १६ १७ विगुणागुणहीनाऽस्पृहीनाचशक्रचापलतापक्षेजडस्पंदेजलस्पंदःद्वष्टिस्तस्योत्पाताःस्वचकाः

अतःशून्याग्रंथमतीभ्रष्टास्वांकुरकंटका जडारसमयीदीर्घोलतेवधनवैराग्री १४ फलाशंकामुग्धेवाति
निष्फलाचित्तहारिणी अकालपुष्पमालेवश्रीपदानाभिनंदिता १५ नकिंचिद्रूपिशाचानानानाभ्रवनरूपिणी
भ्रमाकुलातिरालोकासुदीर्घैवतमोमयी १६ केशोंद्रकभ्रांतिरिवविचित्रगंथिवेष्टना मिथ्येवदृश्यमानापिवेद
शुपनानकिंचन १७ विचित्रवर्णाविगुणास्पृश्येचविततनाकृतिः जडस्पंदोन्मादमयीशक्रचापलतेवखे १८
जडकल्लोलबहुलाकलुषोल्लासफेनिला चक्रावर्तक्षयमयाप्रावृषावतरंगिणी १९ अनारतवहच्छून्य
जगन्मार्गगतदाहाताज्ञोराशिमयीरूपाशावमुरिवद्भुर्भगा २० अंतमाप्नोतिनपथ्याचिरंस्वप्रभुरेचरन् जा
महारवेस्वप्रभुरेतन्वेशाम्बिश्चिरंचरन् २१ यानिहिकल्पजालानिप्रतिष्ठाभागनास्थलं यज्ञैकदृष्पजाल
स्यदहानांहृच्चेतसां २२

विस्तताःसूर्यकिरणास्तन्मयी १७ १८ प्रावृष्प्रसज्ञानमपिरिव २० चरन्प्रनत्पताः एकत्रदृष्पजालेप्रपंचेस्थिताःदेहाः
देहान्येस्तस्या विधाविधानांजीवानांमरणाकालेएतज्जगदाकारदृष्टचेतसांदृष्टोमूलानि यानि संकल्पजालानितान्येवैत
ज्जगद्देहाद्याकारेणप्रतिष्ठांस्थितिंभागनाति २२

२३ अरहस्यानि विशंति स्फूपलक्ष्याणि तन्याग्रहस्यानि चित्राणि संति २४ सिद्धसद्मानि सिद्धलोकाः तानि सिद्धसद्मान्येव वर्णयति सुवर्णोत्पादिना २५ रसायनैश्चंद्रकलनया कारवनितादिभिर्वलितानि २६ सर्वर्तुषु प्रसिद्धपुष्पफलपल्लवनदीप्रवाहादिमंति संकल्पेति सप्रदीपितलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयत इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥

स्थितानि तानि चित्तव्योमकोशारण्यान्यसंकटं विमानपुरमन्यादिरूपेणोत्थं स्थितात्मना २३ तान्येव सिद्धसद्मानि यो भिंदंति परस्परं अरहस्यान्यसंख्यानि चित्तव्योमकोशारण्यान्यसंकटं विमानपुरमन्यादिरूपेणोत्थं स्थितात्मना २३ स्फूपलक्ष्मीण्यसंख्यानि २४ सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तावनिमयानि च भक्ष्यभोज्यान्नपानाद्यरसायनसरांसि च २५ मधुमद्यदधिक्षारघृतकुल्याकुलानि च रसायनमयाकारवनितावलितानि च २६ सर्वर्तुपुष्पफलपल्लवपल्लवेतिलीलाविलोलललनाकुलितानि यानि संकल्पमात्ररचनेन च सर्वकालं सेपन्नसर्वविभवोत्करसंकुलानि २७ सहस्रचंद्रबिंबानि शतसूर्यांशिकानि चित्त सुवर्णमणिवेषांबुमयामृतानि कानि चित्त २८ स्वेच्छातमःप्रकाशानि नित्यानंदमयानि च कानि चिन्नीपमानानि तनुतूलघूनि च २९ उत्पत्तिविनाशानि कानि चित्कलनावशात् अनंतस्वत्रपानानि निर्जरामरणानि च ३० विचित्रसन्निवेशानि विचित्रविभवानि च सर्वर्तुगुणरम्याणि सर्वकाममयानि च ३१ तानि संकल्पजालानि किल कल्पान्तकारणैः स्थिरत्वमनसां भित्तिः कथमेवं भवेन्नु सा ३२ ॥ ७ ॥ ॥

२७ सुवर्णानि वातानि वेषाः पर्यंतव्या विधाम्बुमयानि च मृतानि वेषु २८ वायुनापृष्ठानिलषितदेशं नीपमानानि॥ २९ उत्पत्तिविनाशोद्वच्छया दर्शनादर्शने ३० ३१ कल्पान्तकारणैः शास्त्रोपसत्कर्मोपासनतत्फलाकारतां तन्नाश्रो कल्पान्तगत्याकारेण स्थिरत्वमनसां परिणतिः सा तु एवंविधा स्थूलाभित्तिः कथमभवेन ३२ ॥ ७ ॥

यो०टी०नि० मनःपरिणामात्मकमनोराज्यादिवन्मात्रसत्ताकाएवदृश्यादृतिब्रह्मसत्तामात्रमयात्मनि जगन्ति सन्ति एतमद्युक्तं सर्वं सोपपत्तिकं सं
उ० भवति हेत्वंगप्रकारांतरमस्ति चेदिदं जगत्किंमयं तदुच्यतां वादिभिरित्यर्थः ३२ यद्यपि इहानां भूतमयं भाति कस्मिंश्चि
प्र०३ च्छिदृशाकंतथापि सर्गादिकाले स्वयं स्वयंभुवो हृदयमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेनान्यत्कारणं संभावयितुं शक्य
८९४ मित्यकारणं जगद्ब्रह्मत्वे अन्यनास्तदेवेत्याह इहेमां सर्वमिति ३८ यद्यन्यत्ता संतितर्हि किंमयं जगन्ति भान्ति तत्राह संकल्पनत इ

नान्यत्किंचन नामेह ब्रह्मसत्तामयात्मनि संभवत्यंगनैनेतदुच्यतामत्र किंमयं ३३ सर्गादावेव सर्गादि
किंचनापीदमात्मिनो कारणाभावतस्तेन जगत्किंमयमस्त्विदं ३४ संकल्प्यंते निरतानि किलतानि यथा
यथा चित्तेन यातभाति केवात्र स्वदन्त्रता ३५ इहानामपि हेसाधो त्वमप्यन्येपि केपि वा नाब्रह्मसंवेगः
संकल्पनगराणीवमेवत्ते ३६ कुर्वन्त्येकरसाभ्यासाद्यादिनामपदच्छया तत्तानोदं वपुस्त्यक्त्वा प्राप्नु
वन्त्यविरेतासे ३७ यत्त्विदं कल्पितं चहृद्वस्तुनाऽत्रावनते ते स्वर्गादिविदवाप्नोति प्राप्नोत्येव कर्मेच्छोः
के ३८

तिअन्यंता सतामाविभ्रायाभंगरवपुष्याः हाजां संकल्पने भात्तदर्शनादिति भावः ३५ तर्हि स्मात्संकल्पादेवं ध्येत्वं कुतइ
ति चेत्ताब्रसंवेगत्वाभावादेवतो ब्रह्मसंवेगेनतु त्वं वा अन्येपि केपि वा स्वेपि नगराणि कुर्वंत्येवतानि चैकरसाभ्यासादेव त्या
पेन प्राप्नुवंति चेत्याह इहानामिति द्वाभ्यां ३६ ३७ इदं पूर्वं हि दृष्ट्वा पारनाद्य कल्पितं चेति द्वप्रपंचे हृदि संकल्पेनावस्पम
स्पेवेति बुध्याप: अनुवर्जनेसप्तपुरुषः यथा यज्ञादिकारी स्वर्गाद्यवप्पमाप्नोति तथा अनेनादि अप्यवाप्नोति यत्त्वनयोरे
कं सत्यमिति दृढधीः सएककमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ३८ राम: प्र०३

सिद्धलोकेऽप्युक्तो न्यायो नरकादिपापफलकल्पनास्वपि समान इत्याह सिद्धा इति एतावांस्तु विशेषः उपासनाफलं फलेन तत्तत्सुखताद
तात्म्या हसत्येव भवति पुण्यफलं वाति क्यानुष्ठानयोः संतोषं विनापि तदभ्यासं सत्यामित्येवं दृढं भवति पापफलं तु आस्तिक्याभ्यास
योरभावेपि पापाचरणमात्रेणासत्यपि त्येवं दृढकल्पनं भवतीति भावः ३९ संवेदनानुसारित्वं तु सर्वत्र समानमित्याह यथेति
तिदेह एव कांतर्ये एवकारः सर्वोपि देह इत्यर्थः ४० अत एव मनोनुसारी शैवकं देहं त्यक्त्वा अपरं देहं जीवो गच्छतीत्या
हजीव इति तत्रैवाकाशे ४१ शुभाकृतपुण्या अशुभाकृतपापा जीव इति ४२ पातुकर्मोपासनशुद्धा सा सूक्ष्मतमापि

सिद्धाः सदाविर्भावस्वर्गपर्यन्तः कल्पनावशात् नरकादीनि दुःखानि तथैवार्णानि कल्पनात् ३८ यथा स्वे
घते किंचित्तत्तथाप्नुवन्ति सतियां सति देहे स्मिन्देह एवमनोमयः ४० यावत्प्रजतिपर्यन्तं वै एकां देहमयी
कारवातीकान्येव चिरं वानुभवत्यपि ४२ शुद्धाः सिद्धपुराण्येव प्रत्यक्षमनुभवत्यपि विदशुद्धानि रूपाणि दुः
खानि नरकेष्वपि ४३ घोरोत्पाषाणायमलगिरिक्रकचपेषणं तत्राधकूपपतनं पुनरुद्धारवर्जितं ४४ द
हनो नातिशीतेन देहं पाषाणतां गतं भूतांगारमयान नरकमार्गस्पदं वपुः ४५

सिद्धपुराण्येवं परोक्षं पश्यति स्वात्मनुभवत्यपि आतिदुःखानि पश्यत्यनुभवत्यपि ४३ यारकोपानि पश्यत्यनुभव
तिचतानि प्रपंचयति घोरोदित्यादिना घोरोत्पाषाणोपेयमलगिरिचक्रकेगिरिरूपचक्रके गोधूमपेषणपाषाणयंत्रा
कारेताभ्यां पेषणं तत्र नरके ४४ भूतैः पिशाचैरंगारैश्च प्रचुरः अनन्तो यो महान्निर्जलो मार्गस्तदास्पदं तत्र यो यम
नं स्वपरवपुः ४५

स्तातिरस्तमस्मानोपेंगारास्तन्मयांभोदेभ्यः स्रतांपततानंगारारांवर्षणं ४६ वहन्त्यः पाषाणादिहारिनोपचतथाविचित्रा
काशे संचरं संचारं वक्षः सुमुक्तानोपातिता नांत्रयुदाकारकुठारतामापतेनवक्ष्योभेदनं वृक्षात्राप्रमुक्तानामितियाहांतरे
विग्रहः ४७ तत्पायाः स्लमिंडूलादीनांत्राश्लेषं तप्तशंकुमज्जनं ४८ शाल्मल्याः सूर्यकांतकापाषण्यमहताश्लेषतां ४९ दी
पवेशाप्रच्छन्नोपउल्कानलस्तस्माध्वयं दहनदिदीपसेध्ववर्तां नलस्तस्माध्वयं दहनदिदीपसेध्ववर्तानोदनं ५० ५१

स्तांगारमयांभोदसरदंगारवर्षणं नतनाराचवतिकरपुलपाषाणदलनं ४६ वहन्पाषाणचक्राशिसरिदा
काशसंचरं वक्षोमुक्तोबुद्भुतकारकुठाराघातभेदनं ४७ तप्तायःपुरुषाश्लेषयप्रमिछ्मितिमज्जनं ह
स्वाटकणाग्रहृष्टशस्त्रचयेतिदिदिनं ४८ चक्रवज्जगदाप्रासमूलाशिशरवर्षणं शालमलीग्रस्तपाशंकु
शक्तिशूलतोदनं ४९ तप्तसैकतसंभारपातपातातलमज्जनं दीपच्छन्नानलमपंरहृदायसचर्वणं ५०
निर्गिमाक्रशांगारमहांगारप्रवेशनं शरशक्तिगदाप्रासमुशुंडीचक्रवेधनं ५१ क्रूरक्रोधपरुषपेत
वातान्योन्यंचगर्वणं तालोत्तालातिपरुषशिलातलनिपातनं ५२ रुधिराभ्यध्वयेकाकपूपनचादिसंक
रं शिलाशस्त्रमयाभ्रेभयादपाषाणापेषणं ५३ अभ्राभीलकलिलितनजमेघमुशलाहतिं शिरःकर
खुरस्कंधरवेडोत्कगृध्रमंडले ५४ एतस्मात्कुकृतादेतत्फलमित्येवभावनात पश्चात्येवंदेशदृष्टादवि
संवादिविस्तृतः ५५

तालादच्युतालादुच्चतमदेशात्क्रमातिपुरुषशिलातलेषुनिपातनं ५२ ५३ अभ्राभ्रेषु देषु ष्ल्लकैलिखितदेहवि
दारणंशिरःकरपादादीनांत्खंडशत्रोत्कंउत्कंठितगध्रमंडलेपत्र ५४ भावनात् शास्त्रतोनिरोपात प्राग्बहुशएवंवि
धदेशेष्वनुभवेनदृष्टात् स्वास्मैवततत्नारकात्मनाविस्तृतः संक्षिप्यधीः ५५ ॥ ६ ॥ ॥

उक्तं संक्षेपं संहरति यन्नामेति यन्नाम किंचन चेतनं रेहादिकं दृश्यं तत्त्वोचिदाकाशे भातं यथा भावितोपि स्वप्ने दृष्टमात्र भातं वा अपूर्वमिव पतनं दृष्टिसंकल्पसिद्धांतिरूपा कल्पनामात्रामिति तन्मयं तन्मयं मनोमयमेव तस्मात् सर्वात्मना चिरमनुभूता घटवृक्षादयोपि पल्लशतैरपीति हि दूमित्यर्थः ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६१ अस्मत्कारणं चित्रविन्यासप्रतिमाः मर्क आबोधाज्जगदाभाति बोधेन स्तेति वर्णयन्मुनिं प्राधपोः एतन्मदासवर्णितं सुखदुःखादिदर्शाशान्तं पद्दर्शनं तत्किं प्रत्यहं दृश्यमानस्वप्नादिवदन्यत्कारणकं किं वा लवणाग्निप्रभृतीनां चंडालभावादिकर्मेद्रजालिकवद्

यन्नाम किंचन करावनचेतनं त्वेभातं तभ्यातमयवापरूपमेव तत्कल्पनामस्वति तन्मयमेव तद्धि तस्मात् स्थिरं चचलतीतिय दृष्टमेव ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरभे नरकोपलंभवर्णनं नाम एकषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६१ श्रीराम उवाच यन्तु निष्याधपोरे नदृत्तं नानारूपाशान्तं अन्यकारणं किंचित्स्यादेतत्किं वा स्वभावजं १ श्रीवसिष्ठ उवाच ईदृशाः प्रतिभावर्ताः परमात्ममहांबुधौ अनारतं प्रवर्तन्ते स्वतः स्वात्मनि व्यक्तकाः २ यथा स्पंदमनो वापोरन्नसंस्पंदलेखिकाः उद्यंत्येव स्वतश्चित्वाचिद्व्योम्नि प्रतिभा तथा ३ यावद्यात्स्वोग मस्तास्मादुदितां प्रतिभाप्रभा तावत्सेह तथैवास्ते न हन्ता यावदन्यथा ४

रादिनिमित्तादिवनिमित्तांतरस्वभावज्ञमिति रामप्रश्नार्थः १ तत्र निमित्तांतरमसत्त्वभावा अज्ञानात्मनि पावल्मोस्मीदृशाः भ्रमाः सदैव प्रवर्तन्त इति वसिष्ठ उत्तरमाह ईदृशा ईदृशा ईदृशा इत्यादिना २ यथाव्यज्ञनादि निमित्तांतरे सत्यपि च वापोत्र ल्पाल्पतराः स्पंदलेखिकाः स्पंदलवाः सदैवोद्यंतिं तद्वदित्यर्थः प्रतिभाअर्थाकारप्रथा ३ अन्यथा आकारांतरप्रतिमया पावन्न हन्ता न विनाशिता यथा मृदः पिंडघाकारो घटघाकारांतरपरिणतिविना रपलट्टूदिति भावः ४

तेषु चान्तं तेषु प्रतिमा हेषु अधिष्ठानसन्मात्रात्मकं ब्रह्म तद्रूपत्वादिषु वृक्षस्य इवानुगतं तिष्ठतीत्याह नानेति ५ तत्र कांश्चित् स्थूल तरिस दिगाद्यवस्थाः स्थिरकालावस्थानात् स्थिराः अन्याश्च अस्थिराः अल्पकालस्थायिनः यथा देहस्पन्दिंदृत्तपादघाकारा वस्थाः निमेषोन्मेषाद्यवस्थाश्चेत्यर्थः ६ यावत् यदा मत्रदिरहेतुर्दृष्टं ७ यथार्थं स्थानं यथास्थितं स्वरूपमात्मत्वं च आस्थि

नानावृक्षवनानेकरूपे हावयवा यथा चिद्घनैकमिदं व्योम तथैवं प्रतिमात्मकं ५ ब्रह्म कांश्चित् स्थिराः कांश्चित् स्थिराः प्रतिमाः धत्ते देहात्मस्थाः स्थितमात्मनि स्वात्मनि ६ स्वात्मनि तत्प्रमुखं वन्द्या न चितिवत् तथेति ॥ किं सारं किमसारं वा किं सत् किं वाप्यसद्भवेत् ७ परिज्ञातमिदं यावत् सर्वं चिद्व्योममात्रकं दृश्यं जगदवद्बुद्धं नभस्त्वात्मकिमुच्यते ८ चिद्व्योममात्रकचनं संसारे सर्वतः शिवे आस्थानास्थादिकं तत्राप्यासंस्थानं माश्रित ९ तमुपन्ति स्वतों मोधेतत्स्वैव प्रतिमाकृताः स्वात्मिकाः स्वात्मनो देवात्कार्यकारणदृक् यथा १० स्फारं यत्स्वसंव्योम्नः स्वसंकल्पस्वसर्गवत् तथैवैव जगद्बुद्धं कुतः स्यादपोत्रके ११ भात्येवमपमाभासो नैव भाति च किंचन ब्रह्मरूपे वस्थितं ब्रह्मतद्विद्यामिर्धत्तनः १२ घनता चिद्घनेनेह चिद्व्योम्ने वा स्थितं जगत् इत्येवं परमो बोधेन तत्ज्ञोरिकमुत्तमा १३

ततिष्ठात स्पंदमस्तिरु अव्ययः ९ स्वतः स्वात्मनः सकाशात् कार्यकारणदृक् यथा प्रतिमाकृताः प्रतिमाकाराः स्फुरंति १० यत्स्वसंकल्पवत्स्वसर्गवत् स्फारं प्रतिभातं तद्वदेव जगदिति बुद्धं ११ तज्जगत् स्वतः न कारणांतरात् १२ इह चिद्घनेनैव घनतानाम्नेन रुच्यादिरूपेण प्रौढिभूमिकाभ्यासेन दृढो भावः १३ ॥ ॥

शून्यतायाश्चाकाशत्वयाहृसंवित्स्वमिव स्थितमालंब्येति शेषः आभासोभ्रमः १४ एतच्च व्यापिनामनुभवसिद्धमित्याह व्यापिन इ
ति निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठापा क्षीणादेहस्यभावस्य इत्केशालिचिन्मात्ररूपत्वे शून्यत्वंजगदित्येतत्सामर्थ्यं किं स्यात् तस्मा
दज्ञानदशैवतत्सामर्थ्यपरिशेषादिति भावः १५ तथा च ब्रह्मैवात्र चित्तौपाधौजगदात्मना भास्यमानस्वभावेनेति व्यवस्थेत्याह
चिद्व्याप्तिति बोधाबोधस्वभावतः १६ जातितैमिरिकस्य जन्मप्रभृति तिमिररोगदुष्टचक्षुषः पुरुषस्य १७ ब्रह्मभावापन्न

चिद्व्योमघनत्वात्स्वरूपमात्रमाभासत्वात् ततः इदमप्रतिघं शान्तं जगदित्येवभासते १४ व्यापिनः क्षीण
देहस्य ध्यानेहृत्कोशे तांस्थिते चिन्मात्रव्यतिरेकेण शून्यत्वं स्यात्किमुच्यतां १५ चिद्व्योमभागो यो भाति
यत्र यथा यथा तथा तथा सत्तत्तथा स्यात्स्वभावतः १६ अविचारवतो दृष्टभ्रान्तिर्गगनमप्यपि जा
तितैमिरिकदृष्टिदुःखदोषवन्नोपशाम्यति १७ परिदृश्यते किंचित्तद्ब्रह्मैव निरामयं चिदाकाशमनाद्यंतं तत्कथं
किं प्रशाम्यति १८ स्वमहत्त्वजनो रूपं स्वच्छं संवेदनात्मकं स्वप्नवत्कचनं स्वस्य पश्यामस्तदिदं जगत् १९
शास्त्रार्थैर्लीलयायाबुद्धानि चोपन्नविकल्पितैः कुत्वासुषुप्तिमिवात्मानं किंचिद्दुःखेन बोध्यते २० रूढयैव
मविद्येति संविद्व्यभिचारिणी भवतां ननु नास्त्येव सा सारस्विवपांसुभूः २१ यथा स्वप्ने च निर्नष्टास्यानुभूत
पि कुत्रचित् तथेयं दृश्यता नास्ति स्वनुभूताप्यसन्मयी २२

तु जगत्त्वनश्यतात्याह यदिदमिति १८ तथा चाज्ञदशायामपि स्वप्नचिद्विवर्तमात्रं जगदित्याह स्वमिति अविकृतस्या
त्मप्रतिभासो विवर्त इति तत्त्वेक्षणायोगादिति भावः १९ या भवतां जागराकारेण तारूढा हास्माकं नास्त्येव॥
२१ नन्वनुभवः कथमपलप्यते तत्राह यथेति २२ ॥

रूपाद्यर्थवत्तत्प्रकाशकामलतत्त्वरूपयास्वप्नेविद्योपैवभासते ॥ स्वस्वजाग्रत्सुस्थिताः अनन्तं अपूर्णांशप्रकाशरूपमेवतथा
लक्ष्यतइत्यर्थः २३ यामित्रतामासते अनुभूतितः समयोलयोः सामान्येनेत्यर्थः २४ अमुत्र शरीरांतरे प्रबुद्धस्यगर्भस्थस्यजा
तिस्मरस्वजाग्रति प्रसिद्धः प्रत्ययोपितथानैतदेवमितिबाधितंभवतीत्यर्थः २५ कथं तर्हि तासां स्वप्रत्ययो जननानामिति चेत्काला

विद्योतमात्रमेवार्थेन लब्धात्मतेयथा स्वप्नेतथैव जाग्रत्वेन लं खेस्थैर्यलक्ष्यते २३ इहं जाग्रदूपं स्व
प्रइतिनास्त्येवभिन्नता समैव वस्तु निर्निःशेषसमयोरनुभूतितः २४ नैतदेवमितिस्वप्नेप्रबोधात्प्रत्ययोयथा
मृतानामुत्र प्रबुद्धस्यजाग्रतिप्रत्ययस्तथा २५ कालसत्यमनल्पं च स्वप्नजाग्रदितिद्वयोः वर्तमानानुभव
नसाम्यात्तुल्यं तयोर्द्वयोः २६ बाह्येतदेवमित्यादिगुणसाम्यात्स्वशेषतः नजाग्रत्स्वप्नयोर्भेदो नैकोपिपरम
योरिव २७ यदेव जाग्रत्स्वप्नोऽयं यः स्वप्नो जाग्रदेव तत् नैतदेवं किलेत्यस्तिधाः कालेनोभयोरपि २८
आजाविर्तातस्वप्नानां शतान्यनिपतंयथा अनिर्वाणमहाबोधेनयाजाग्रच्छतान्यपि २९ उत्पन्नध्वंसि
नः स्वप्नाः स्मर्यन्ते सहयोयथा तथैव बुद्धेः स्मर्यन्ते सिद्धैर्जातिशतान्यपि ३० एवं समस्तसाधर्म्येसम
स्तानुभवात्मनि कचतिस्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रद्वत्स्वप्नवेदने ३१ यथारूपं जगद्वेत्ति निर्नियमेकार्थतां ग
तौ उभौ शब्दौ तथैवैतज्जाग्रत्स्वप्नात्मकौ स्मृतौ ३२

स्वत्वमहत्तासंख्यानानुभवतइत्याह कालेति २६ नबाह्येजाग्रत्वे देशतः स्वप्नइतिभेदः स्वप्नोपिबाह्येतत्साम्प्रतं जगद्देवसर्वमिति
सर्ववस्तुषु भयत्रगुणसाम्यानुभवेननैकतरज्याप्यस्तित्यर्थः २७ धीर्बाधधीः २८ अनिर्वाणस्य जीवस्य महत्यबोधेस्वा
ये २९ बुद्धेः प्रबुद्धेः सिद्धैर्जातिस्मरणानुकूलयोगसिद्धिमद्भिः ३० ३१ कथं तर्हि नामभेदस्तत्राह यथेति ३२

स्वप्रतात्म्यप्रतिपादनस्वप्रयोजनं दर्शयतिएवमिति ३३ सहि स्वप्नोऽस्मीत्यादि यतो स्वप्नद्रष्टेनेव अविद्याद्रष्टेनापितद्रूलैवपदिक
ध्यतेतर्हि नशक्ते ३४ वयंविवदामहे किंतुसर्वभ्रमशांतोपदेवात्तेनदेवाहं प्रामस्व कल्पनात्मकपूर्वबंध इत्येतावदस्मदभिमतं तत्र सिद्धमे
वेतिभावः ३५ यदैवंतदानित्यमुक्तस्यात्मनः बंधनभ्रांतिरेवनका यैत्याहतादति अमलस्य व्योम्नः निराकृतेविम्नपस्यवका अप्र
न्माकिं वैलक्षण्यंयेन व्योमनबध्यतेचिदात्मातुबध्यतइतिशंका चोयुक्तिः प्रसरेतद्रूपोरप्यमूर्त्तत्वालेपकत्व सूक्ष्मत्वमत्वादिनात्यंत

एवंस्वप्नपुरंस्फारं यथाव्योमैवचिन्मयं तथैवेदंजगतदकाविद्याद्दृश्यतेकुतः ३३ तदेवाकाशमात्रात्मयद्यविद्येति
कथ्यते तद्यदात्तेतदेवाहंबंधस्वकलनात्मकः ३४ तस्मेवं किंपात्मेतदबंधस्येवंबंधने काम्यताअमलव्योम्नश्चि
न्मयस्यनिराकृतेः ३५ चिन्मयाकाशकचनेकास्मिन्किलनिराकृतेः दृश्यनामन्यविद्यात्वे बंधोमोक्षोऽथवाकुतः
३६ नाविद्याविद्यतेनामबंधोबंधोनकस्यचित् मोक्षोनकस्यचिन्मोक्षःस्वास्तिनास्तीतिनाफलं ३७ नास्त्येवविद्यावि
द्यावाविदेवेयंकचत्यजा स्वएवस्वाकृतिस्वप्नइवसर्गोस्वदेहिनी ३८ देशाद्देशांतरप्राप्तौयन्मध्येसंविदोवपुः॥
तन्नाप्यत्स्वप्नदृश्यस्वरूपामित्येवनिश्चयः ३९

सात्म्यादितिभावः ३५ अस्मिन्दृश्यनामन्याविद्यात्वेचिन्मयाकाशकचने सतिबंधोवामोक्षोवाकुतोहेतोः स्यादित्यर्थः॥
३६ स्वप्नइवचिदेवस्वर्गाकारस्वदेहिनाम्रत्वाकचति ३८ मध्येयद्विविषयं संविदः स्वरूपंप्रसिद्धंतदेवजाग्रत्स्वप्नप्रसिद्धदृश्यस्यपा
रमार्थिकंरूपंइत्येवनिश्चयःकार्यः ३९ x ३६ यदाअविद्यानामविद्यतेतदा बंधः बंधोन तथामोक्षोपिमोक्षोन यतोब्र
ह्मातिरिक्तमस्तिनास्तीति व्यवहारयोग्यमेवदुर्लभमित्यर्थः x २ दितिपर्यंकिमसोर्थः ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰सि॰ मु॰ बाह्ये देहे अभ्यंतरे च देहे इंद्रियमनसां दिक्षु राहौ प्रकाशनात्मस्वरूपं जागरूकस्य स्वपंज्योतिरात्मा तोपद्रष्टुः स्वरूपं अमुनः सुषा

५०७
४२८

नमिवा कशीतिष्कृतेः तद्देवजाग्रत्स्वप्नहर्षं नातिर्कतरूपमित्यर्थः ४० अतएव जाग्रत्स्वप्नभेदत्नमित्यपि कल्पते तद्रूपं तद्रूप
पशान्तिरूपमेवविद्धि मनोभेदवेदनं यतः अवस्थात्रयानुगतापाशालिचित्तं अन्यः क आगतः इत्यात्मप्रश्नितिभेदप
श्येदित्यर्थः ४१ तथासतीतिशेषः ४२ यथाब्रह्मसाःसद्वैतानंदंशेषु सदेशोबोधमात्रस्य पश्चेत् मुक्तपनाः भिन्नब्रह्माद्वै
तैतद्द्वैतं नचैककर्मितिविदंशोप्यभिन्नः यतोयस्वद्दृश्यः दृश्यादिविषयीकृता स्वयं वदृश्यमित्युच्यते तन्नवविषयविभाव

सबाह्याभ्यंतरे देहे ह्यांतनिद्रस्याप्रहृष्टः एकस्य निशान्तरूपं जाग्रत्स्वप्नहृष्यामिह ४० विद्धि तद्रूपमेवेदं
भेदवेदनमित्यपि चिंत्यं तमागतः कोन्यो नाम स्यान्देहवेदने ४१ चित्तोमेवाभेदबुद्धिश्चित्तोमेवचभेद
धाः द्वैताद्वैतेचैकमेव तथा ज्ञानमसंविदिते ४२ सदेशोबोधतद्रूपमपरस्वपरानया द्दपापरवदृश्यं
तद्दैतमेवेदं तमेकर्कं ४३ तत्र ब्रह्मतत्वविदुर्द्वैतमद्वैताद्वैतमेवच सर्गस्वपरंब्रह्माद्वैतमद्वैतमेवतत् ४४
नेति नेति विनिरापयन्नयं नो निमिवत्स्यापि पश्चात्परका चिद्दृष्का शुशिलां कृत्वास्वनामिह ४५ ॥ ॥

श्चिनादात्मातिरिक्तः कोपिविभिन्नरूपमिलुप्त स्यसात्तस्माद्वैतोरित्यर्थः ४३ एकस्य सद्वस्तुनएवसर्वद्वैताद्वैतात्मनापस
प्रतिभासत्वात् ब्रह्मैवद्वैताद्वैतमद्वैताः भिन्नं चतद्व्यतिरिक्तं किंचित्सिद्धमतोस्यर्थः ४४ नहिं किंद्वैताद्वैतसमकुल
पात्मकमेवब्रह्मविबोधयंतैनस्यादनेनाति एवंसर्गस्वपरं ब्रह्माद्वैतमेव चेति मत्वाभित्तं प्रपंचस्य ब्रह्मस्वरूपतांवि

सम्मः
५०७

विसायप्रपश्चाचेति नेति सर्वं द्वैतनिषेधेनसर्वेतः कृत्वा द्वैतस्पकाचमितामवस्थाविभ्रमेयदिह प्रत्यगात्मनि
विदकाशेतत्तत्रैतरक्षमिकाग्र्यमित्नसं धव घनवदानंदैकरसचेतनां शिलां कृत्वा आस्व तां ४५ ॥

हे सुभग एवं सुचिन्मये ब्रह्मणि परमपदे उपलब्धो भवान् यथाक्रमं स्ववर्णाश्रमोचितक्रमं अनतिक्रम्य यथास्थितं लोकस्थितिं चानतिक्र
म्य यथोदयं स्वविभवानुसारेणाभासितं देशं विषयं च व्रज विहर पिब भुंक्ष्व हि जनसुहृद्गीन् भोजय चक्रेणोक्षितमिति पाठे निरिच्छं यथा
स्थानं तथा ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६२ इह द्वैतस्य हृत्स्वस्य ब्रह्म
मात्रत्वचरीतैः प्राहितो त्रिभिरविद्याया निःशमनप्रयायते सर्वं स्वप्रदृश्यविद्योमाधिमेव स्फुरणादपि चिन्मात्रतापरिशेष इत्याह चिद्व्योमेति
अर्थानां विषयाणां बाह्यरूपालोकनेन आंतरमननेन च सहितं बाह्यमाभ्यंतरं च दृश्यजातं भवाद्यर्थं ताादिग बाधात्मनेव वि

यथाक्रमं सुभग यथास्थितस्थिति यथोदयं व्रज पिब भुंक्ष्व भोजय आभासितं गतमननो निरिंगनः सुचिन्मये प
रमपदे उपलब्धो भवान् ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणवर्णनं नाम द्विषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६२ श्री
वसिष्ठ उवाच चिद्व्योमार्थं तथार्थानां यथास्थितमिदं जगत् सरूपालोकमननमपि चिद्व्योम केवलं १ स्वप्न
चित्पुररूपत्वादन्यद्यस्मान्न विद्यते जगत्तस्मान्नभः शांतं नेह नानास्ति किंचन २ चिदाभानमनानैव नानैव परि
लक्ष्यते अनात्मैवात्मनात्मानं स्वप्नाकाशपुरेष्विव ३ ॥ ॥ ॥ ॥

व्योमपर्यायं चिद्व्योमैव केवलं परिशिष्यत इत्यर्थः १ चिन्मात्रस्य चिन्मात्रपरिशेषत्वं केन दृष्टांतेन साध्यते तत्राह स्व
प्नेति यस्माद्धेतोः स्वप्ने पुरभोक्त्राश्रित एव पुररूपत्वादन्यन्न विद्यते तस्माज्जाग्रज्जगदपि नभ इव शांतं उक्तेऽनुमानेऽप्र
ति संमतिं दर्शयति नेह नानास्ति किंचनेति २ यदि नानास्ति तर्हि किं तत् नानैव परिलक्ष्यते तत्राह चिदाभानमिति य
न्नानात्वं नात्मैव निःस्वरूपमेव स्वहानिरिता आत्मना आत्मानं स्वदर्शयति यथा स्वप्नपुरेष्वाकाशपुरेषु गंधर्वनगरेषु च य
दर्शयंस्तद्वदित्यर्थः ३

तत्साम्यमेवस्फुटयतिसर्गादाविति सर्गस्य आदौ प्रलयकालइवइदानीमपिजगत्स्वप्नाकाशपुरवत् प्याभासमेवासत्यं चेति सा म्यमित्यर्थः ४ चेदप्राहेशिकत्वतद्धाज्ञानुभवविरोधादपिजगत्त्वयोस्साम्यं तद्धेति उभयत्र अज्ञानवृत्तिच्छेदः अप्रबानमस्वोधां तद्गदिवात्मनुभवमनुसत्यप्रपंचोप्येवस्यापिनुशक्यः परस्परविरोधादपुभाभ्यामप्यज्ञानत्वादित्यर्थः ५ तत्कुतस्तत्राह तज्ज्ञा ययोरिति यतः केवलोतद्दृष्टयस्तज्ज्ञाः केवलबाह्यदृष्टयोज्ञाः प्रपंचरूपं तत्त्वतः प्रतिपन्नो बुद्धिमद्भिर्बुद्धिहनो अज्ञानतालेस्थितमु भावपिबोद्धुं तेनभ्यं परस्परं वाप्कुंचन जानीतो न शक्नुतः ६ कमेवोपपादयति स्वबुद्धाविति सर्गशब्दार्थभावस्य स्वबुद्धौ स्थित

सर्गादाविव विव्योम स्वप्नाकाशपुरं जगत् आभानमेवासत्यं च नतं सत्यमिव स्थितं ४ तज्ज्ञाज्ञानीनसंवादा मज्ञाज्ञानी नतद्विदौ विघ्ने सर्गशब्दार्थः सत्यासत्यमयात्मकः ५ तज्ज्ञाज्ञयोस्तयोरन्तः प्रतिपन्नोऽनुपास्यते न बोद्धुं न च वक्तुं ते जानीतस्तौ परस्परं ६ स्वबुद्धौ सर्गशब्दार्थो नित्यो नन्तत्क्षिलानयोः स्वप्ने यः स्वप्ने यः जागरतो दृश्यः वर्षोपलमिव ७ द्रवस्थितिर्मिनापद्मसरिद्वारिणि वीचयः चितौ स्थिति मिता स्वच्छे तन्मात्रसर्गवीचयः ८

एवस्फुरतितान्पदस्यविवादं तत्रास्तीव क्षावयोरिवाभ्यां तयोरनयोर्मिथः परस्परं तत्त्वप्रपंचरूपमांतरबुद्धिस्थत्वादंतत्त्वं किलेति पौक्तिकप्रसिद्धौ तत्रविद्युषोबुद्धिः सदैवस्वप्नेपि जागरतिसुस्थिरमात्मतत्वमेवपश्यति अविद्बुद्धिः स्वप्नेपि जागतो ति सोः स्थिरं बाह्यमेवपश्यति बुद्धिगतं तु प्रपंचस्वरूपं मात्वेतमां तरं तात्यंत बाह्यमिति तोभयोरपि तत्परिज्ञानमस्तीत्य र्थः ७ यद्युभाभ्यामपिद्रष्टुमशक्यः प्रपंचस्तर्हि कथं स्थितिं प्राप स्तत्राह द्रवेति अज्ञातचित्स्वभावमेवावलेपजलद्रवतया तरंगाइवात्मसत्तयैवांतरालेस्थितिं प्राप्ताइत्यर्थः ८

अतएवचिन्मात्राकारमात्रं जगदित्याह चिद्रूपमिति ९ अथवा मायायां प्रतिबिम्बितप्रतिबिंबसत्त्वजीवजगदाकारेण स्फुरतीत्याह चिच्छायेति।
दर्पणोपघटपटादिद्रव्यच्छायेव १० तत्र देहात्मताभ्रांतिरेव सर्वोपद्रवमूलमित्याह कायेति देहश्चेवात्मा स्वितिभ्रमं वारयति दृष्टुम्यामिति प्रा
वर्तिताभ्यां दृष्ट्वा विद्रूहदनुभूतिभ्यामपिभ्यामपि विभ्रमरूपमात्रे पत् तत्र का आत्मता प्रसक्तेत्यर्थः ११ कथं तर्हि रामोहं वसिष्ठस्त्वमि
त्यादिदेहात्मव्यवहारः शास्त्रे इति सत्राह विदार्येति तथाच विद्वान् स्थूलशरीरविदारणे तदंतःस्थितः शास्त्रो बहिर्निःसरतीव प्रतिभाति न

चिद्रूपं यत्र किंचित्तदिदं किं चेदवस्थितं भाति दृश्यमिवादृश्यमपि स्वप्नपुरेष्विव ९ चिच्छायेयं प्रकाशति जगदित्य
मिशब्दिता नभसमस्तैमस्तैवद्रूपव्यापेवचैतता १० कायमात्रकमेवेदं भ्रांतिमात्रमसन्मयं पिशाचविभ्रमालोकप्रा
यमापासनेहठं ११ मनोरम्यामिवासत्यं लोलं लंबांबुबिंदुवत् दृष्ट्वानुभूतिभ्यां पदसत्तत्र कात्मता १२ विदा
र्येदारुरववत्तरंगानिलशब्दवत् स्वेशब्दाः पवनस्फोटमोत्पत्त्यावासनोद्भवाः १३ सर्गादितः स्वपरिमाकचतिस्वप्र
शैलवत् वस्तुतस्तु न शब्दोस्ति नार्थोस्ति न च दृश्यता १४ यदिदं चास्ति वा भाति तत्सर्वं परमार्थसत् अस्माद्दृका
रणाभावात्सर्गादावेव नोदितं १५

चतदंतःशब्दः स्थितो निःसृतो वा तथा जलतरंगेभ्यः अग्नेर्ज्वालादिभ्यः स्वेप्रतिध्वनिशब्दः पवनास्फोटनात्स्वादिप्रदेशेव
र्णपदवाक्यस्फोटा निर्गता इव भांति न च ते प्राक्तदंतः संतितद्वा सत्तासमयात्म्यपा ॥ अग्नि विस्फुलिंगवज्जाग्रत्स्वप्नयोरा
त्मनो निर्गता इव भांति न च तत्र संतीत्यर्थः १३ स्वपरिमाणात्मचितः १४ अस्माद्दृश्यव्यतिरिक्तं रूपं तु सर्गादावेवका
रणाभावान्नोदितं नोत्पन्नमेव १५

अ.टी.नि० ५०९ ५००

अतः सदैवैकरूपं सद्बोधमेवाहमस्मीति परमशान्तनिर्विकल्पं तुष्यतामित्याह निरस्तेति १६ जाते प्रसिद्धो जगज्जडीभावो मनो विक्षेपः प्रज्ञ १७ यतो विपर्ययेनेहद्धते २० शेषं वृगाईकं चतिये त्वदज्ञाना साधकेशं पं विवेकचेदिति आ विवेकिस्त्वेतु न निर्यन्त्वाद्पपद्य

निरस्तशङ्क्मेदर्थमनिरस्ताखिलार्थकं शाम्या मिपरिनिर्वामिबोधमेवास्मीति तुष्यतां १६ मज्जतामात्मविज्ञानात्पाप्तु द्बोधैकरूपया जायेज्जगज्जडाभाव मयसद्भुस्थित आत्मना १७ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः आत्मात्म नानचेत्रातस्तदुपायोस्ति नेतरः १८ नरतारुराप मलाद्यावनेता वद्बुधैः न तु संसारनाम्नोस्मा दुख्याताद्विमुह्य या १९ अयेवृकरूप छूपोद्दुःसन्किं करिष्यहि सगाचारापविमाराप मर्वतिहिविपर्यये २० शेषं वयाईकंद्वैप तिर्यस्कन्मतिरेवच तारुराप मेव जीवस्य भाविनं नहि वेकिचेत् २१ संसारलिममाहाघविकृतं पातनं चंचलं सद्य स्तादुसंपकैः कर्दमात्मानमुद्धरेत २२ अहो बत नराः क्रूरागतिकैः कांम विष्यति कुर्वन्ति कर्दमोन्मग्नेनात्म न्यपिनिजो हर्षं २३ यथामत्स्य पवेनालहमात्मनात्म्यमेगह यथाभ्यात्पर्षविज्ञाना तत्र नाप्येव नमंगदा २४

मापितिभावः २१ कर्दमात मोहकर्दमात स्वां आत्मानं २२ ये कर्दमोन्मग्ने प्यात्मनि शास्त्रोपाये नित्रोदपेउद्धारोपायं न क्रु र्वति एषां का गति भविष्यतीत्यनुशोचति बत खिन्नः २३ यथा मत्स्यपरमपत्वात सिंहासनहत्यवेनालसमाम पादेष्टेति भ्रान्ति म नहति यावत मेगदाम पद्माद्दिङ्ःखदा २४

५०९

२५ कुतो न भोगशतग्राहशाम्यतीति २६ ननु स्फुटानुभवनत्वात्तत्प्रपञ्चस्य जगतः ॥ कथं ज्ञानमात्रादसत्तानिश्चयोऽहस्फु
टेति यथा स्वप्नकाले स्फुटानुभवनस्यापि स्वप्नजागतः परिज्ञानात्प्रबोधात् तथा कर्मानुभूयमानाश्च न स्वप्नस्य प्रपञ्चतापि सर्गोऽसं
वेदानेति परेणान्वयः २७ २८ ननु ज्ञानसमनन्तरं केन्द्रियजयं विना लभ्यतमिति दर्शयन्नुपसंहरति जानाति हे ज्ञातिज्वरैर्जीर्ण
ज्वरभूतैः कामक्रोधादिदिवाग्निभिर्ज्वलितेषु देहेषु जीवितजंगलेषु वातहारिणां दानयज्ञोपसत्यापरोगापहरणाक्रमः

तथाब्रह्मयपीदृश्यलक्ष्मीरङ्गस्य मंगदा यथाभूतार्थविज्ञाने ब्रह्मैवालेन भोगदा २५ दृश्यमत्यशान्तमेवेदं दृश्य
तमेव विलीयते दृश्यं तत्परिज्ञानाद्दृश्यमानं न दृश्यते २६ स्फुटानुभवनस्यापि स्वप्नकाले निजं यथा ॥ प
रिज्ञानादसत्यत्वमेव सत्यपदं गता २७ तथानुभूयमानापि सर्गसंवेदनांकुरे चिन्मये तत्त्वविज्ञानाद्दृश्यते
वावशिष्यते २८ जातिज्वरज्वलितजीवितजंगलेषु जीर्णोनिवा महारणाहरणाक्रमेणामाघन्मनःश्मश
नयानपुतान्यमुनिजितेंद्रियाशिजपमेहि नहेहि नन्म २९ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणउत्त
रार्द्धे अविद्यानिरसनो नाम त्रिनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९३

कदाचिद्दृश्यते कदाचिन्नेत्येवंरूपस्तेन जीर्णोगणो निशिथिलाभूतानि माघनो मनसः प्राणापवनस्य वपः पातो बहिः संचा
रस्तेन युतान्यमुनीन्द्रियाणि जित्वा ज्ञानेनाविद्या जपमेहि प्राप्नुहि तेन च मुक्तः सन् प्रज्ञे न्मज्ज हाहितंचन निवार्येति पावत्
२९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे त्रिनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९३

रैंद्रियजयोपायं श्रिनरोपश्रिद इ्ये अभ्यासस्य स्पशास्त्रस्य कीर्तिताबोधहेतवः जित्वेंद्रियाशिजन्मेये हि जन्मेति यदिंद्रियज
यस्यावश्यकत्वं वसिष्ठेनोक्तं तत्रोपायं रामः पृच्छति विनेति १ स्यानेत्वपापश्च्नःकृतः इत्यत्रमोदमानो वसिष्ठः प्रश्नं श्लाघ्यति तच
ति यथा तदूदृशः मंदचक्षुषः पुरुषस्य प्रज्वलन्नपि दीपो न सूक्ष्मार्थदर्शनेऽयमुज्यते तथा नयमस्त भोगेषासक्तस्य नापि
पुंस्त्वे स्वोत्कर्षसंपादने असक्तस्य नापि जीविते जीवितेजीवनोपायेधनार्जनादावासक्तस्य शास्त्रादिसाधनं ब्रह्मदर्शनेऽयमु
ज्यते तथाइंद्रियजयोन्मुक्तावपि तन्नोपयुज्यत इत्यर्थः २ तत्तस्मादिंद्रियजयस्यावश्यकत्वात् एतयामदुक्तयुक्त्या तदुरस्या

श्रीरामउवाच किमिंद्रियजयेनेदं नाशात्तमुपशाम्यति यदिंद्रियाशिजापे ते कथं कथय मे मुने १ श्रीव
सिष्ठउवाच नच प्रसक्त भोगेषु न पुंस्त्वेन च जीविते नवेंद्रियजयोन्मुक्तौ दायत्तनुदृश्यो यथा २ यदिंद्रियजये
युक्तिमिमामविकलां शृणु सिद्धिमेति स्वयत्नेन सुखेनानन्तरेण या ३ चिन्मात्रं पुरुषं विद्धि चेतनात्मोवता
मकं यश्चेतति स जीवोंऽतत्तन्मयो भवति क्षणात् ४ संवित्प्रयत्नसंबोधनिशितांकुशकर्षणैः मनोमत्तगजंम
मत्तं जित्वा जयति नान्यथा ५

पि साधनसंपत्स्वयत्नेन सिद्धिं मोक्षफलसिद्धिं रतिप्राप्नोति ३ चेतनात्मचिन्मात्रपमात्मार्थप्रकाशकत्वाच्चिन्मात्रात्मतादिति
यावत् यच्चेतति चिंतयत्याध्यायप्रयतितन्मयो भवति तत्रासज्जते श्रीमयोऽनात्मादिवत् ४ एवंसति चित्तस्यप्रमत्त रामः
रम्यफलेनोत्तराकर्षणेन बालाकारतानिरुध्य ब्रह्माकारता प्रबोधनाभ्यासे स्वतः पंगुमोद्रियाशि अर्थादेव जितानि
भवंतीति युक्तिमाह संवित्-इति ५

तत्कुतस्तत्राह चित्तमिति नापकलाभिभावेन प्रवर्त्तकं निरोधकं च पारमात्रावरोनस्तवेकं एकजपइव चित्तमात्रावरोनसर्वेंद्रियजपइत्याशये नाह उपायइति ६ मनःशान्तौ तर्हि कउपायस्तमाह संविदमिति संविदं चित्तावच्छिन्नं संविदं जीवं संविदाकाशे ब्रह्मणि संरोध्यएकीकृत्य ७ स्वसंविदो जीवसंविदः फलेन ब्रह्मणि संरोधात उक्तरूपान् ८ संवेद्यते बलात्स्वयं तेन तत्तत्त्वदर्शिना ब्रह्मसंविदि प्रविलापन सं

चित्तमिंद्रियसेनापानापकं तत्तज्जयात्तज्जयः उपानद्गूढपादस्य नतु चर्मावृतैव भूः ६ संविदं संविदाकाशे संरोध्य स्वदितिहतः स्वयमेव मनःशान्ति वीहारस्ववशारदः ७ स्वसंविद्फलसंरोधाद्यथाचेतः प्रशाम्यति तथा योगतपस्तीर्थ विद्यायज्ञक्रियागणैः ८ यत्र संवेद्यते किंचित्तत्तत्संविदि संविदा तत्तेपस्मार्यते यत्ना द्भोगानामितितज्जयः ९ स्व संवेदनयलेन विषयाविषतो विशं किं वित्संरोधिनात्तं वित्तत्वाप्तं वैबुधं पदं १० स्वधर्मव्यवहारेणायदा याति तदैव मे रोचते नान्यदित्येवं यदेवत्वदृढो भव ११ संवित्त्रहृनिमर्थेषु विरुद्धेषु यिवर्जयन् कुर्वेयच्छमसंतोषो यः स्थितः सत्तिद्रियः १२

विद्यानं निश्चयेन विस्मार्यते तत्संस्कारोच्छेदेन पुनः स्मरणायोग्यं क्रियते तत्तेनोपायेन भोगानां भोगे हेतूनां विषयाणां इतिस्वं जयः ६ संरोधिताश्चेतन्तेनोपायेन यैर्बुधैर्विबुधानां तत्वविदामनुभवसिद्धं स्वराज्यपदं प्राप्तं १० एवं स्वधर्मैः कानिश्च लाहाचित्तमपि यैवैतत्स्वसिद्धिद्वाराइंद्रियजयहेरित्याह स्वधर्मैति ११ विरुद्धेषु स्वधर्मविरुद्धेष्वर्थेषु देहयात्राहेतुष्वत्रादिषु संवित्त्रहमानिंद्य्च्छा १२

पत्समनः अंतः संविद्रसिकतासु वह्निनरसतासु निर्वेदस्त्ररतिकायाति तस्य तदुपशाम्यति १३ अपनेविषपानुधावनदुःखं सर्वं सैवास्यचपलतानदुःखमुत्सृजत १४ १५ एवं जितेंद्रियः सन् जगन्नूपथावत्सत्यं ब्रह्ममात्रं प्रपश्यति १६ मिथ्यावस्तुषु पतने नधावने नदुःखं १७ १८ अनाकारं शोषतो नोच्छिन्नमस्तीकारं १९ यतो व्योममात्रमूर्त्यं वेदनमेवस्य विषयाहमहमित्यादिरूपधृक् ॥

संविद्रसिकतासु तत्तथा नीरसतासु च यस्य नोद्वेगमायाति मनस्तस्योपशाम्यति १३ संवित्स्वपलसंरोधान्मनः स्वापनमुत्सृजति चेत्तत्फलतो न्मुक्तं विवेकमनुधावति १४ विवेकवानुदारात्मा विजितेंद्रिय उच्यते वासनावाचिवेगेनमया ध्रौनहृप्यते १५ साधुसंपर्कसच्छास्त्रसमालोकनतो निशं जितेंद्रियो यथावस्तु जगत्त्यं संप्रपश्यति १६ सत्यावलोकनाच्छान्तिमेति संसारसंभ्रमः मरौ विकजलज्ञाने मिथ्यापतनदुःखवत् १७ अचेत्यमेव चिन्मात्रमिदं जगदिति स्थिते इत्येवं सत्यबोधस्य वंधमोक्षदृशौ कुतः १८ अनाकारं यथा वारि सावर्तं वहति नो पुनः आकारतां तथा दृश्यं ज्ञानच्छिन्नं न तोहते १९ वेदनं व्योममात्रं त्वमहमित्यादिमूर्तिमत् वर्जयित्वेतदन्यत्स्यादहमित्यादिकं जगत् २० अविद्यामात्रमेवेदमहमित्यादिकं जगत् विद्योम्न्येव स्थितं शांतं भूम्यमात्रमुपारोदकं २१ इदं चिद्व्योम्नि चिद्व्यापा जगदित्येव भासते भूम्यभूम्येव चिच्छ्राम भूत्वा वेत्येव निष्प्रपः २२

अतः स्वाध्यस्तं अहमित्यादिकं एतज्जगदज्ञानेन वर्जयित्वा विमृज्य अध्यस्तादन्यद्विषितं मात्रस्यात २० शांते मिथ्यात्वात्स्वत एव शांतमिति निश्चित्य व्योम्न्येव नासिके रूपे स्थितं २१ असौ विश्वजगत् स्वभूम्या भूत्वे नापि भूत्वोवति अपाः सिद्धांतः २२

उभयथाप्यस्मात्कर्मसिद्धेति चेत्तत्र स्वप्नदर्शनेनेत्याह स्वप्नेति असत्यमय इति भ्रमस्ततो अनुभूत इति भ्रान्त्या च अनुभूतस्यापि सत्यत्वे पि स
एव दृष्टो नेत्याह स्वानुभूतोपाति २३ हे राम स्वप्नसंविन्मात्रं आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधोप द्राज्यं वै मया भूत्वा महीपते न तत्त्विते
रेव स्वरूपं तस्मात् न कर्तृकर्मकरणादिकारकमपि स्वरूपं तद्ज्ञानाज्जगदपि बोध्यमित्यर्थः २४ यद्यत्कर्तृकर्मकरणादि निरपेक्षं
ततश्चिद्घनमात्रकमहमेव इदं जगत्सर्गादौ कर्त्रादिमत्त्वपातिदृष्टम् शक्यमिति तत्राणुपपादितेऽमता सदापत्वप्रकाशात्मस्वरू

स्वप्नदर्शनदृष्टं तैः केनमात्रं वञ्च्यते असत्यमयो नुभूतं अस्वानुभूतोप्यसत्यमयः २३ सोऽहं विन्मात्रात्मा यद्
द्राज्यं महीपते न कर्तृकर्मकरणरूपं तद्ज्ञानाद्विवित्तेः २४ अकर्तृकर्मकरणमहं चिद्घनमात्रकं जगद्वेदमपि दृ
श्यं स्वर्ग देहन लक्षणं २५ यथा स्वप्नेषु मरणमनुभूतेन न विद्यते मरौ जले छाः विद्येपं विद्यमाना न विद्यते २६
चिद्व्योम्ना कावक च्छस्वं सर्गादौ व्योम्नि चेतितं जगदित्येव निर्मलं काकतालीयवत्स्वयं २७ निर्मलचिद्वभा
तोदयमानमपि भानवत् तस्माद्यद्भासुरमिदं तत्तदेवपदं विदुः २८ जीवादिकश्च नैवात्र यद्भातीदं तदेव तत्स्व
न्यतैव भवेद्व्योम वाप्येवावर्तेऽव्ययः २९ यथा वयवि नो रूपमेकं सावयवं भवेत एकं जावाद्यवयवं ब्रह्मणा न वय
वं तथा ३०

यमेवेत्यर्थः २५ तथा च स्वप्नस्व मरणमरुजलवत्प्रतीतितोविद्यमानापि ज्ञानाबाधितत्वान्न विद्यत इत्याह यथेति जले च्छायं दे
न जलभ्रांतिर्लक्ष्यते २६ व्योम्नि स्वात्मनि चेतितं संकल्पितं २७ इदं जगद्यस्माच्चित्प्रकाशात्त्रिभिना भासुरं अपरोक्षप्र
थमानमाल तदेव नित्यापरोक्षं परमं पदं विदुरित्यर्थः २८ अवयवावयविभाव कल्पनदा तथा जीवादिब्रह्मलोकं प्रतिपत्त
व्यमित्याह यथेति ३० श्रीरामायनमः ॥

वा. टी. नि. उ.
५१२
५०३

स्फटिकशिलांतर्वनगिरिवद्घाघाभासहृद्याव अमलशिलाजगद्धे ध्यामित्याह आभासमात्रेति तथा चत त्स्वच्छतास्वभाव एव जाग्रदाख्य नाभासतत्वाशयेनाहस्वभावेइतिकिंविचार्यतेइत्यन्तः ३१ नत्रादिरंतेत्वनाप्यंतमध्यप्रदेशानोकलनाः काश्चिदस्तीति ३२ स्वप्नजाग्रदन्वयव्यतिरेकेनपरिशोधनेनवाश्रुद्धजीवजगतत्वं तदेपमित्याह जीवइ प्रबोध्यप्रबोधयोर्भिन्नेकरूपतया ३३

आभासमात्ररूपात्म चिन्मात्रं शान्तमव्ययं स्थितमास्थाः किमेतस्मिन्स्वभावे स्वे विचार्यते ३१ नान्तर्न बाह्ये कलना काश्चिदस्तीति परे पदे तद्रूपमेवाविद्येयं नाविद्या त्विह विद्यते ३२ जीवः स्वभावाद्विशज्जाग्रज्जाग्रतः स्वप्नमाविशत्यप्रबुद्धो वा स्वे बुद्धो वाथ्येकरूपतया स्थितः ३३ जाग्रत्स्वप्नावे क्रमेवतुर्यं वेत्ति तु बुद्धधाः ३४ जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं तु तुर्यं देहस्त्वप्रेयजाग्रति तेतस्य रूपस्योपचव स्वरूपः ३५ देहस्य देहतामिन्येतद्देहत्वमिदमित्यपि सुषुप्तं च सर्वं तुर्यं प्रबोधितः नाविद्याविद्यं वरं कृतः ३६ देहादेहतसमुत्स्वे देवीक्षसंदमविभ्रमैः क्रीडत्यबुद्धः शिशवो ऽधोयवद्धहस्तितलाः ३७ देहादेहतविवादहाहृदयाकाशमेजरा विनेतपेहतो ऽरतिमवाधाकाशमाजनं ३८ ॥

सुषुप्तमसत्तानाहन्तआत्मातुर्यः शुद्धस्माध शांतिरूपतसर्पतः अज्ञानरज्जुकेवलरजहइवस्वप्नमागमनोरंतःस्थिते ३४ प्रबोधितत्तत्वबोधवतः एवकारोभिन्नक्रमः सद्रूपस्थोप्यद्रूपएवेति ३५ इत्यपिकापिकलनानिरवधस्य कृतत्पयाअंबरम्नन्यं चकृतः ३६ अबुद्धाः अप्रबुद्धाः शिशवो बालाः क्रीडंति ३७ प्रबुद्धस्त्वयेशास्त्रेषु कथं देहविवादादिनिवृत्तितत्राहदेहेतिहृदयाकाशे अध्यात्मविन्ताश्रिष्यप्रबोधफलामजरा ३८ ॥ ताम:
५१२

अतएवमपापि सुहृन्महत्त्वेनाभ्युपगमाद्द्वैताद्वैतविचारलताकृता कृतकायोगोहमार्जनी वृत्ति रमिष्यत इत्याह सुहृदिति ४९ अवि
द्याभस्मनिमार्जिते सति अधिकारिणस्तद्विनाब्रह्मगतप्राणाः परस्परं बोधयन्तस्तुष्यन्ति रमन्ति ५० एवं भजतां तेषां सततं विचारयु
क्तानां असौ मदुपदिष्टो बुद्धियोगः कालेन दृढो जायते येनासौ मद्धाम्नात्मपदं मोक्षाख्यं याति ५१ सततयुक्तानामपि प्रयलानिःश
पापेश्योन्ते स्वात्मपेमृद्धः पतिकिलेति तत्र तामात्मस्यापि जलवङ्क्तिः पक्ष्यादिभ्यो वगोपने रसरोपेत्वात्साधितम्बोपापः उपकुरु

सुहृन्महत्त्वाविवादेन द्वैताद्वैतविचारणा कृताहृद्यगोहेन रविद्याभस्ममार्जनी ४९ तद्विनात्मस्कृतप्राणा बो
धयन्तः परस्परं कथयन्तश्च नित्यं ते तुष्यन्ति च रमन्ति च ५० तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं जाय
ते बुद्धियोगात्सो येन ते यान्ति तत्पदं ५१ किलोपकुरुते पलात्तत्तामात्वावगोपने कथं सिद्धत्यपलेन त्रैलोक्य
महागोपनं ५२ अध्यात्मयसनोत्सुकं ततेस्तस्याधमाधमं उपहास्यपदं पश्य जगद्गुत्तमस्थितेः ५३
किन्नामेदं किलहुः संपद्यन्ते यादि मनोकुरं तत्त्वज्ञानैकविश्रान्तो देवराजपदं तृणं ५४ ॥ ६२ ॥

तेनहेलया साधितः त्रैलोक्यगणस्य ब्रह्मीमायापादनेन गोपनं आत्मपतिकपरिरक्षणात्मकं पत्तत्वज्ञानं अपलेन कथं सिद्ध
ति ५२ यस्याः निरतिशयानन्दलक्षणायां उत्तमस्थितेः मानुषानन्दमारभ्य हिरण्यगर्भानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्तरं शतशतगु
णोत्कर्षसुखोपभोगाय चतुर्दशभुवनभेदेषु नतिविततं हत्स्य स्यअधमस्य कामस्य जपे अधमुञ्च समर्थ्यं कामोपहत
मितिपावतः जगदपि का तस्मै अपि शब्दः कृत्स्नं जगत् न जानं जातं तुच्छ भोगास्तक त्वादुपहास्यपदं तादृशी स्थितिर्मास्थि
तिः कथं तपलमर्हतात्पर्यो: ५३ भोगानाम तुच्छता अवयुत्योस्त्वहरशोनदर्शयति किंनामेति ५५ ॥

अज्ञाननिद्रासुप्ताः स्वप्ने विषयभोगे रता जनाः प्रपञ्चस्वप्नं सत्यमिव पश्यन्ति तथा शान्ताः संतः सात्विकाः स्वप्ने आत्मानः प्रबुद्धाः प्राप्यालङ्कारन्तिशयानंदं प्रबुद्धाः पश्यन्तीत्यर्थः तथा चोक्तं भगवता या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति ५५ इदं स्वप्नं नित्यापरोक्ष्यतिरिति शयानं दृश्यमेतोऽक्षयपदं फलभरेणाविना कथं सिद्ध्येदित्यभ्या सावश्यकतामाह विनेति ५६ अतस्त्वमया भवतामभ्यासहार्दं भवत्विति पुनः पुनर्भङ्ग्यन्तरेणाप्यन्तरेणाकथ्यत्यानादि विस्तरेणाचेदमेव बहुवारमुक्तं भवत्स्विति पुनः पुनस्तदेव भगवतोच्यते बहुक्तेनेत्युत तत्क्रमसहस्रविलासरिते नैतेनाज्ञं वे

सुप्ताः प्रबुद्धाः पश्यन्ति स्वप्नं स्वप्ने रता यथा तथा स्वप्ने रताः शान्ताः संतः पश्यन्ति तन्महत् ५५ विना फलभरेणेदं
न कदाचन सिध्यति महतोऽभ्यासवृक्षस्य फलं विद्धि परं पदं ५६ इदं बहुक्रमेणेन किमनेनेति दुर्मतिः ॥
नम्रास्तेनावताप्युक्तो नादत्ते नेदमज्ञधीः ५७ भूयो भूयः परावृत्या चिरमोक्षत्वनेयदि अपनेकथ्यते चे
दंतज्ज्ञेनाज्ञेन भूयते ५८

नयतेनाभ्यासग्रमेणाच किं प्रयोजनमित्यज्ञद्धलक्षणादुर्मतिनेनाप्यामुक्तस्यात्यन्तिकुशलबुद्धेः कस्यचिरेवनाभ्या सापेक्षा अज्ञधीरुक्तेनावतारिणैनाप्युक्तेनं नयुक्तोनउपदेशवाक्येन इदमतिदुरूहमात्मतत्त्वं स्वहृदिन आदत्ते आ ति ५७ अथ एवापरम्परोऽनेदरब्धमाधिकेशिभिपविस्तेनोदयं पुनः पुनः अवतावावर्त्तनेनाभ्यादतायद्भ्याहभ्र यो भूयइति इदं भदुक्तं शास्त्रं अज्ञेनापिह नरावर्त्तनोपाये नोवचूपं तदिदं भूयतेनात्र संदेह इत्यर्थः ५८

अनभ्यासपरस्य तु नैतत्फलावाप्तिरिति निंदति पल्लवेति शास्त्रेभ्यः अनध्यात्मशास्त्रेभ्यः ४९ ५० सत्यस्य वेदोपबृंह
णात्वादस्य कांडद्वयफलसर्वसाधनत्वादिति प्रशंसनरत्वं दर्शयतियदिति क्रियापूर्वकांडयोः ज्ञानमुत्तरकांडार्थो द्वयमपि
पवित्रता आत्यंतिकाशुद्धिनिरासफलता ५१ चकारो भिन्नक्रमः वेदांतेषु बाह्यपरमादि भिदे शिनास्तात्पर्यनिर्णी
यानुकूलोपक्रमादिलिंगकनकांसैर्व्यवस्थापितः सिद्धांतः इत्याश्रितं ज्ञाने बुध्यत इति विशेषणेन नाधोक्तशास्त्रः श्रा

पल्लवैकवारमालोक्य दृष्टमित्येव संत्यजेत् इदं सत्यमशास्त्रेभ्यो मत्याप्याप्नोति नाधमः ४९ इदमुत्तम
माख्यानमध्येयं वेदवत्सदा ध्यातव्यं पूजनायं च पुरुषार्थफलप्रदं ५० परस्मात्प्राप्यते शास्त्रात्तत्तदूरा
दवाप्यते अस्मिन् ज्ञाने क्रिया ज्ञाने द्वयं याति पवित्रतां ५१ वेदांततर्कसिद्धांतत्वस्मिन् ज्ञाने च बुध्यते
इदमुत्तममाख्यानं व्याख्यानं शास्त्रदर्शिषु ५२ कारुण्यपारवश्येन दृढं वक्तितमापपा सर्वं तत्त्वगाढं
निमापाभेतद्विचार्यतां ५३ अस्माच्छास्त्रवराद्बोधाज्जायते ये विचारितान् लवशोऽर्थजनानी वभातिशा
स्त्रांतराणि तैः ५४

स्त्रदर्शिषु तच्छोऽविशिष्टत्वेनाख्यानं व्याख्यानं श्रेष्ठतयाख्यातमित्यर्थः ५२ मापपाकेन वेतनवक्ति किं तु कारुण्यपा
रवशेनत्यस्य अस्माच्छास्त्रवरान्न विचारितान् एतद्दृढ युक्तं मायामिथ्येति अवगच्छति अतः एतच्छास्त्रं
विचार्यतां ५३ अस्माच्छास्त्रवराद्विचारिताद्बोधाज्जायंते ते बोधैः शास्त्रांतराणि लवशोऽर्थजनानि वक्ष्यंतिराशिमां
नि तानि इदं सर्वशास्त्रोपजीव्यमित्यर्थः ५५

अनार्येकार्यत्वादपूज्ये दस्युप्रभृतिषु योगेश्वासक्त्याधीर्येषां सुपांसुलुगिति ङादेशः पूर्वसवर्णदीर्घः सुष्ठात्मयोगा आत्मनः पुनः
पुनर्भवपरंपराप्राप्तिहेतुमोहगन्धेयातिनः ततश्च पुनः पुनर्भवप्राप्तिर्जन्मनो जोमाभवंतु ५५ नन्वस्मत्कुलेऽवज्ञैल
पुः कर्मादि निष्ठैर्वा श्रितानव्रतमिष्टा अस्मदीयाः पूर्वजाः कर्ममीमांसकाः अस्मदीया तार्किकाः अस्मदीयाः पूर्वेजाः
सांख्याः अस्मदीयाः पूर्वजास्तांत्रिकाः मंत्रसिद्धा योगसिद्धा औषधरसायनादिसिद्धा वा अभूवन् अतोऽचपमपितदृष्णा
लानन्तुसत्तमेवमार्गमा अपि व्यामीनाध्यात्मशास्त्रमिति तु वाराणां जनानुपहसन्तमुखस्त्रागांत न्यागे प्रसज्जं धारयति ता

अनार्यमिदमाख्यानमित्यनादृत्य दुर्धियः मायावेतालमहंतारो भवंतो भवभागिनः ५५ तानस्य कु
योपमितिक्तवा रसाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबंति यथा भवंतो विविचार रवं नस्तथापि शोभा भवतां हतो
ऽस्मे ५६ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे इंद्रियशास्त्रवर्णनं चेति चतुःषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६४

तस्येति कापुरुषाः दुरभिमानेन सन्निहितमपि ज्ञानरूपं जलममनादृत्य यथा क्षारं जलं पिबंति तथा भवंतोपि अज्ञ
तास्येऽपुनः पुनर्जन्मपरंपरासु मोक्षस्यैवलाभाय अतिशीघ्रं विशद्धविविधविचारवंतो माभवतेत्यर्थः ५६ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चतुःषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६४

ब्रह्मभावो मद्वाक्यैर्जीवजगद्भावविभागार्जनैः इहजीवजगद्ब्रह्मतापरस्पर्शप्रत्यभासते तत्रादौ जीवभावं विभागमारभते नागाराव
इत्यादिना सर्वतः परिपूर्णस्य चिदादित्यस्य मंडलेऽन्तःस्फुरतियज्जगति तत्प्रसिद्धं जीवाशावः ते तच्चिदादित्ये तत्त्वात्स्व
निविस्फुलिंगवत्समानप्रकाशस्वभावाः सोऽन हेतुनात्र नवपवालतामिदादित्यस्य सिद्धा इत्यपादाघवपवानां परस्परविल
वपविभावश्च लोके प्रसिद्धो न चात्रैतत्तुल्यत्वे इति भावः १ ननु एवं तत्रात्रांशानामपि तु मसिसमानस्वभावदर्शनात्परस्पराभेदो
निरवयत्वं च ते जसः किन्न स्यान्मिन्नदेशत्वेन प्रकाशतारतम्येन च पसिद्धाल्लजीवे ष्वपि तुल्यं इत्याशंक्याह सर्वमिति नत्वत्र

श्रीवसिष्ठ उवाच । जीवाणवो जगत्यंत चिदादित्यांशुमंडले ॥ पत्रत्नेवपवालकल्पास्तेनानवपवात्म
ता १ सर्वं प्राप्य परं बोधं ब्रह्मत्वं रूपमुज्झति पुनस्तदेकताक्यत्वान्न किंचिद्रूपं भवेत् २ सर्वास्वेतास्ववस्थासु तन्मध्य
विषयं तु तत परमेवामलं ब्रह्म नान्यत्किंचिद्विकल्पन ३ ॥ ॥ ७ ॥ ८

भेदवज्जीवानां भेदः किंतु घटकरकाद्याकाशभेदवदौपाधिकः तत्र भेदकं अन्तःकरणाद्युपाधिमात्रं सर्वं परं अखंडाकारमपरोक्षं अहं
ब्रह्मास्मीति बोधं प्राप्य स्वउपाधिरूपं स्वकृतं भेदरूपं त्वौज्झति उज्झति जाति अपगते चोपाधिभेदप्रतिज्ञासिद्धिरित्यर्थः अथवा पूर्वं ज्ञा
वानां अविद्यापापरस्परविरुद्धधर्मतां प्रदर्श्य ब्रह्मैकताक्यता विच्छेदान्तरे इवं च बंधइवानर्थ इवाभृतइ दानीं विद्या अविद्या निरस्य विरुद्ध
धर्मनिरासेन पुनर्ब्रह्मैकता क्यतासंपादनात् अवपवावयविभावादिनाभेदकं आपरं किंभवेदित्यर्थः २ तर्हि किमविद्यातः करणभे
दाघवस्थासु पूर्वं जीवाभिन्नाः स्वाइदानीं विद्यापाद्ब्रह्मैकं प्राप्तिताः तेत्याह सर्वास्वेवेति तन्मध्ये विषयं तु पद्यं सत्वत्रावस्थासु सर्वास्वेवाव
स्थासु भेदादिमलशून्यं परमसमेव न कदाचिदपि किंचित् द्वैतमलं तत्तात्पर्यः ३ ॥ ८ ॥

वा॰ यीति ३० | ५१५ | ५०६

कथं तर्हि पूर्वमहं त्वादिमलदर्शनं तत्राह यत्त्वेति तन्मलिनं वस्तु च न विद्यः ४ कुतो न विद्य इत्यत आह अपमिति पिपासितस्यैव तद्द्रशाहि मृगतृष्णा प्रसिद्धिः न च सर्गाभ्युत्तमे मे रोपिपासाभ्रमाद्यवः कस्यचिदस्तीति तदप्रसिद्धिरिति भावः ५ यथा स्थाणुरेव भ्रान्ति रेवेति एकद्रव्यमिथ्येकरूपद्रव्यतत्वनिश्चयवति पुरुषे अपास्तद्विरूपः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयसंवित् इदं रजतमिति संविदश्च न भवति तद्वत् यथोक्तत्वेति स्थिते अन्याः भेदभ्रमसंविदो न तिष्ठेति ६ इत्थं जीवभावं विविम्ब्य तत्पथे वज्जगद्भावमपि विमार्ष्टुमारभते

पश्चात्तत्त्वविदर्पणं ज्ञानाति सत्यतत्त्वरूपं तु विद्यो नाहं त्वेनातत्त्वज्ञं न वस्तुतत ४ अपं सोऽहमयं चाहं सत्योऽयमिति बुद्धयः संभवति न तत्त्वज्ञे कुमेरोदगतच्छिका ५ यथैक द्रव्यनिष्टे हि विज्ञे तत्वद्रव्यहंविदः न भवन्तिपरे तद्वत् न्यास्तिद्वितिसंविदः ६ इदं नाहो न चोत्पन्नं यास्ति न भूवेष्यति जगद्भासे वसद्रूपमिदमिद्द्भवति ७ चिन्नभः काचकच्यच स्वात्मन्येव तिष्ठते जगदित्येव तत्त्वाज्ञानात्ज्ञाने नैव चेत्यते ८ स्वप्नेषु कल्पनपुरेषु यथा न्यदस्ति चिन्मात्र मष्टगगनेन तु वज्जैयित्वा नो किंचनाति न च रूपकेषु रूपं न या जगति सेप्रति तिजाग्रदाद्ये ९

इदमिति इत्थं मार्जनेन जगद्भासे वसत्त्वावस्थितं ७ एवं मार्जने जगत्त्वेन गृहीतं चिन्नभः काचकत्वं स्वात्मन्येव शुद्धब्रह्मावेदतिष्ठते न अतस्यादर्शायां ज्ञे तवाज्ञात्वं ज्ञत्वे स्वद्रवजगदितिनष्टा नैव नैव चेत्यते न जडं किंचिदित्यर्थः ८ यथा स्वप्नेषु मनोराज्य कल्पितपुरेषु च अमलं चिन्मात्रं नभैकं तु जैयित्वा अन्यन्नास्ति तथा संप्रति जाग्रदादावपि जगति चिन्मात्रं विनाकिंचन पितृपाधिस्वरूपमस्ति रूपमुपाधि मार्जने ना रूपकेषु जीवेषु च न च रूपान्तरमस्तीति चिदेकरस्यं सिद्धमित्यर्थः ९

राम॰ ५१५

सदेव सोदनपत्त्राः सोऽहं कमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः पत्रसर्गात् पूर्वं नोकारणापरिणामुपादानेनापि सहकारि निमित्तकारणं च किलास्ति
तस्माज्जगत् न भवतीति इत्यर्थसङ्क्रान्तः ॥ किंच नेदं नाम भवति यत् श्रीभूतमिवावभातीति तदनादिब्रह्म स्वरूपमेवाचित्स्वभावात्स्वपरमेव तथावभातीति
सिद्धमित्यर्थः १० अमुमेवार्थं दृढीकुर्वन् पुनः स्पष्टमाह तस्मादिति अत एव विदिताः ब्रह्मादयोऽप्यत्र स्थित्यसमष्टिजीवत दुःखाधयोऽनेव संति किं
तु स्वस्वपं भूरयं प्रपंचसङ्कल्पो ब्रह्मणः सकाशाद्धो मम न्यमेवेदमाततं चिद्गगनमेव स्वचितात्तथा विभातीति सिद्धमित्यर्थः ११ इति श्री
वासिष्ठता° निर्वाण° उत्तरार्द्धे पंचषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६५ परस्परानुप्रवेशात्परस्परसमुद्भवात् विभान्त्रन्ति दृष्टौ कार्तुं जाग्र

पूर्वं किल अभूद्गतिः किंचन नाम नेदं तत्त्वावभातीति तदनादिरूपमेव चिन्त्यात् नो कारणं न सहकारि किलास्ति यत्र तस्मात्स
र्गं भवति चास्तीति कैव युक्तिः १० तस्मात्स्वरूपं भवतीन्नेह हि कश्चिदादौ ब्रह्मादयो हि विदिता न च नाम संति व्योमैदमात
तमपहद्गतायरूपमूरित्यादि चिद्गगनमेव चितातविभाति ११ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगत्परमात्मनोरैकत्य
गोपदेशो नाम पंचषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६५ श्रीवसिष्ठ उवाच जाग्रत्स्वप्ने स्वप्नश्च जाग्रत्त्वमनुगच्छति स्वप्नजा
ग्रति जाग्रत्तु स्वप्नतामुपगच्छति १

स्वप्ने च समीपितं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः परस्परानुप्रवेशेन प्रत्येकं त्रिविधाः जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः स्वप्नजाग्रत् स्वप्न
स्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः सुषुप्तिजाग्रत् सुषुप्तिरिति एते हि सुरेश्वरवार्त्तिकोक्ताः एते त्रिप्रकारे चोदाहरणभेदेन यपादिताः इह सिद्धवत्
दुपादीयंते तत्र जाग्रत्स्वप्ने मनोराज्ये इंद्रियव्यापारविरुपे शीलाकेवल मनोमयत्वात्स्वप्नत्वे स्वप्नसाम्ये न स्वप्नश्च जाग्रत्त्वमुपग
च्छति एवं स्वप्नेऽपि तावत्कालमहं सुप्तः इदानीं जाग्रमऽस्मीति प्रतीतिदर्शनात् प्रसिद्धे स्वप्नजाग्रति तु स्वानुभवसिद्धा जाग्रदेव स्वप्नतामु
पगच्छतीत्यर्थः १ श्रीरामचंद्राभ्यां नमः ॥ ॥

परस्परानुप्रवेशवदनयोः परस्परानिभिन्नताचास्तीत्याह स्वप्न इति स्वप्नरूपादेव स्वप्नं प्रविशत्याप्नोति परस्परनिभिन्नतापि दृश्यत इत्य
र्थः २ अनयो व्यपदेशांसो कथं प्रविष्टपत इत्याह जाग्रदिति स्वप्नः स्वप्नः जाग्रज्जाग्रदिति उभयत्र वीप्सया द्विर्वचनं ३ तत्र
स्वप्नेऽपि जाग्रत् इह जाग्रतो व अनुभवतो जाग्रदेव न तु स्वप्नः एवं जाग्रत्स्वप्नेमनोराज्ये जाग्रत्स्वप्न एवानुभवतामनु जाग्रदि
त्यर्थः ४ स्वप्नस्याल्पकालता जाग्रतो दीर्घकालता च परस्परानुप्रवेशे विपरीतेत्याह लघुकालोऽल्पिकेति ५ एवं परस्परमां
कर्ये यासिद्धं न दाहनेति द्वयोरपि अन्यत्र एकस्यावसरः परस्परानुप्रवेशोऽपि नयाह समयो न ६ ननु स्वप्नः प्रबोधे प्रशाम्यति

स्वप्नो जाग्रत्प्रविशति जाग्रत्स्वप्ने प्रबुध्यते जाग्रत्स्वप्ने प्रविशति प्रबुद्धः स्वप्नजागतः २ जाग्रत्स्वप्नवतास्वप्नः स्व
प्न इत्यभिधीयते स्वप्नजाग्रदतो जाग्रज्जाग्रदित्यभिधीयते ३ न जाग्रज्जाग्रतीचेह न तु स्वप्नः कदाचन ॥
स्वप्ने स्वप्नो जाग्रदेव न तु जाग्रत्कदाचन ४ लघुकालात्मकः स्वप्नः सर्वदेवाह जाग्रति लघुकालात्मकं जा
स्वप्नकाले सदेव च ५ न जाग्रत्स्वप्नयोर्देशे कश्चनास्ति कदाचन एकस्यावसरोऽन्यत्र द्वयोरपि न हन्त्ययः
६ इति प्रबोधसमये जाग्रत्स्वप्नः प्रशाम्यति स्वप्नानुभवतो येन च प्रत्यग्यत्वातिभास्वरः ७ ॥ ॥

ति स्वप्नार्थोऽपि जाग्रो अन्याप्रचावति इंते नैवं जाग्रत्प्रशाम्यति नाप्यप्रयो आसंतोदृश्येत इति स्वप्नवैधर्म्यं पूर्वं कां निरस्यति समी
ति अपं जाग्रत्सुखरोगापि स्वप्नः समीकालेपः परलोकप्रबोधः आत्यंतिकेऽहै नाम तिलदाराप्तप्रबोधश्च तस्मिन्नपि प्रशा
म्यत्येव प्रत्याह स्वप्नानुभवलक्ष्यो स्वप्नार्थो बोधकाले च कारासक्तमुक्तिकाले च प्रत्यग्दत्तिवोद्यत इति साधर्म्यमेव नैवेध
र्म्यमित्यर्थः ७

न घटते न स्वाप्राप्यौः स्वस्तन स्वप्ने अर्थतराव अघत न जागरदर्थो लक्ष्य स्तन जाग्रत्यनुवर्तते इति विधर्म्यो मित्याशंकां जन्मभेदे सतनुवृत्तिप्रदर्शनेन परिहरति जीवितेति मृतिबोधोदयं विना मरणोत्तरप्रबोधदशानागमाभावात् परलोकात्मकं जाग्रत् किंच नापि न दृश्यते ८ एवं स्थिते अस्मिन् घटन स्वप्ने जीवनादि सर्वस्वाप्नपदार्थस्य सूक्ष्मत्वेवं मे एव नानामायात्मनि जीव भाति जीवित एव सति स्वस्तनः पूर्वदेहस्तनस्य स्वप्नः परलोकात्मकं प्रापइति कश्चनापि न तत्र स्वप्नपदार्थो त्रानुवर्तमानो न दृश्यत इत्यर्थः

जीवतः स्वप्नसंपत्सु मृतिबोधोदयं विना परलोकात्मकं जाग्रत् किंचनापि न दृश्यते ८ स्थिते जीवितबोधेऽस्मिन् सूक्ष्मेनानायमात्मनि परलोकात्मकः स्वप्नः कश्चनापि न दृश्यते ९ चिच्चमत्कृतिमात्रात्म यथा स्वप्ने जगत्त्रयं हृदि संगोत्क्रमत्येवं तथैवाभाति जाग्रति १० सत्येवासत्यमूर्तानि स्फाराण्यपि पराण्यतः नान्यद्वकारणं जंपं स्वप्नो व्योमेव जाग्रति ११ नानात्मभासुरमपि स्वप्ने शून्यं यथा जगत् तथैव जागत्यखिलं व्योमैवेदं चिदात्मकं १२ चिद्व्योम्नो हि स्वभावोऽयं यदिदं जागदंबरे कचतीत्थमिह स्फारमालोक इव तेजसः १३ चितेश्चमत्कृतिरियं जगन्नाम्नाच कालले सहजा गगनाकुञ्जे परमाणौ स्थले जले १४ मांनाव सत्यरूपापां स्थितायां सत्यवस्तुवत् आकाशमात्रदेहायां क इवैनां प्रतिग्रहः १५

९ चिच्चमत्कारमात्रात्मत्वं च द्वयोरपि तुल्यमित्याह चिदिति हृदि क्रांतः करणे १० स्वप्ने कथं जाग्रत तस्तत्र व्योम्ना दीनो स्वाप्राप्ये वन्निराकारत्वं असत्यत्वं च स्फुटमित्याह सत्यं वेति ११ ततश्चिन्मात्रपरिशेषो सिद्ध इत्याह नानात्मेति १२ तेजसः सूर्यादेरालोकः प्रभेव १३ सहजा स्वाभाविकी १४ एनां जगद्भ्रांतिं प्रति ग्रहः आग्रहः अनुचित एवेत्यर्थः १५ ॥

गृहीत्वादि त्रिपुटीजगद्रूपमाप्नुत्यमसदेव स्वर्येव अधिष्ठानसत्तयाप्रदत्तामप्यर्थोऽसदेवास्ते अत्रास्मिन्विषये ग्र
हः एकतरपक्षव्यवस्थापनदुराग्रहः किंप्रयोजन इत्यर्थः १६ अबोधादेकतरपक्षाभिमाने संभ्रमः स्यात् इदानीं भवदि
ष्टत्वतो बुद्धमेवेति अनेन तदंतर्गतभोगलक्षणोऽस्तु तत्स्वतोऽप्र तिष्ठापने नेतरजपलक्षणोऽफलनिफले कः फलत्वग्रहः
अनुचित इवेत्यर्थः १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षट्नवत्युत्तरशततमः सर्गः १९६
आत्मख्यातिविशेषोऽत्र तथा रव्या मितरस्थितिः ब्रह्मनी नशिलाख्याने चोक्तं प्रश्नोत्तरान्विते विनेश्वमत्कृतिरियं जग

गृहीत्वग्रहरागात्म्यरूपमाप्नुत्यमेवच सदसद्वापदेवास्ते जगदत्रांगकिंग्रहः १६ इत्यमस्मि
दमथान्यतास्तवामे वमस्मद्वतुकोऽत्र संभ्रमः कोऽत्र फलानि फले फलग्रहो बुद्धमेव मदलेऽविकल्पने
१७ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगत्स्वप्रेक्षोपदेशो नाम षट्नवत्युत्तरशततमः सर्गः १९६ श्री
वसिष्ठ उवाच सार्धकेनात्मशाद्धेन रव्यातिशुद्धेनचोज्झितो आत्मख्यातिमिमां विद्धि शिलाज
ठरनिर्घनो १

आमीचकास्त्यलमितिपद्युक्तं तत्र आत्मख्यात्यसत्ख्यात्यन्यथाख्यात्यख्यात्यख्यातिमुचतस्रः वादिभेदसंमता
मुख्याति भूकपारख्यात्यास विद्रूपांच कास्ती निरामस्यक्ति तासांमुनि लिंगे रूपलक्ष्यतत्रोविदद्दृशावादिभेदकल्पि
तानांच तस्त्रामपि शुद्धसंगप्रम्यतेनिरसित्वविद्भसमतां पेचुभीमलो किकीमात्मख्यातिवुत्वा इपिनुमारमते मा
र्धकेनेत्यादिना सार्धकेनवाख्यापीमहितेनातथ्याचारवंडायोकपयंदद्वपलक्ष्यामित्यर्थः वक्ष्यमाणशिला
जठरमिव निरंतरघनां १

आत्मैव ख्यातिरिति पदद्वयस्य सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपेक्ष आत्मा स च किं विषयिणी ख्यातिरिति जिज्ञासायामाह
आदिसर्गादिति पद्यस्यान्ते नात्मनात्मन्येव सर्गता बुद्धा स्वचैतन्यबलेन ख्यापिता तत्तस्मादप्यात्मैव सर्गताविषयाणि
ख्यातिरित्यर्थः २ तत्रात्मशब्दव्याख्यानपरे चिद्व्योमशब्दस्य प्रपंचपरत्वे बाधः अतः प्रपंचस्तत्ख्यातिश्चात्मैवेत्ये-
वकार्थ इति दर्शयति न वहन्तीत्यादिना कचति ख्यापनं अनिर्मितं निष्क्रियं ३ कचनो न्यापक चनवाचकेन ख्याति

आदिसर्गात्प्रभृत्येव चिद्व्योमैवेत्थमाततं कचत्यात्मनि पन्नस्य बुद्धात्मैव सर्गता १
न वहन्तीह सरितो न हेमन्तो न मज्जते व्योम व्योम्न्येव चिद्रूपं कचत्येवमनिर्मितं २
कचनोक्त्याद्विरहितं समग्रेयात्मकल्पनं विनोत्तरपदार्थेन त्वात्मख्यातिमिमां विदुः ४
आत्मैवेदं जगत्सर्वं ख्यातिर्यत्र न किंचन आख्यातो नाम न ख्यात्या कदाचित् ख्यापितः
कुचित् ५

शब्देन उत्तरपदं ख्यातिशब्दं लक्षयति तदर्थेन च विना स्वप्रकाशमात्मानमेव स्वात्मकसर्गख्यानात्मकत्वादात्मख्या-
नात्मकत्वादात्मख्यातिं विदुर्विद्वांस इत्यर्थः ४ एवं चिन्मात्ररूपे सर्गे बाधमिमतार्थे नाम ख्यात्यादिशब्दानामसंगति-
रित्याह आत्मैवेति पदाद्वयं जगत्सर्वं आत्मैव स च स्वप्रकाशात्मैव कदापि ख्यातिरिक्तया ख्यापयितुं न ख्यापित इ-
ति आख्यात इति वाचो युक्तिस्तत्र स्यात् न तु ख्यातिरिति भावार्थकक्तिन्नन्तपदं तत्र घटयितुं शक्यमित्यर्थः ५

कुतो न शक्यं तत्राह ख्यातिरिति ख्यापनार्हत्वप्रख्यार्थः स्वप्रकाशस्वभावः स्वसत्ता तथा चाख्यातिनास्तिका स्वत्रास्त्यातिशब्दार्थः तथाविधस्वरूपमात्मा ख्यातिरेवेति न तस्य भेदेन संबंधस्तदस्तीति परामितानां चोपयुक्तिस्तत्र वास्तवीत्यर्थः अस्तु तर्हि तदुपरोप तादृक्त्वे किन्तु तत्रापि दोषमाह सिद्धेति ख्यातेः पारोपे ख्यातिरिति स्वरूपसिद्धेस्तथा नाधिगते ख्यातिः ख्यापनेपक्षे हाअख्यातिरिति मुख्यतया परामितत्वतो धर्मस्त्वसेतस्यतीत्याशंक्याह किं तत्रेति जडेहि सर्वमुपगतेतत्रान्यकृते ख्यापने अख्यापने चोपयुज्यते यदा तु स्वप्रकाशस्यात्मैव सर्गस्तदा दीपेदीपोत्तरेणेव तत्र ख्यापनमख्यापने च किं न किंचिदिति सर्वथा परामितं तदघ टतइत्यर्थः एतेनासतत्वात्त्यन्यथाख्याती अपि वाचमराभिमतेप्रत्याख्याते तेनअर्थवदसद्विन्यथाशब्दार्थयो

ख्यातिरख्यातिरित्यत्र वाच्योयुक्तिस्त्वसत्यपि। किं तत्र ख्यापनं नाम स्याद्वाप्यख्यापनं च किम् ॥९॥ अ
ख्यातिरन्यथाख्यातिरहतख्यातिरितीतराः दृष्टा जितात्मतत्त्वपस्य भासक्ष्मित्वतनत्वहताः ॥८॥ यथाय
थापदार्थेर्विलासत्र व्योमभास्वतः। चिदंशवः कचन्त्यग्नेरग्नेरिव तथा तथा ॥८॥ आत्मख्यातिरह
रख्यातिः ख्यातिरन्यथा इत्यनादिभ्रमान्त्या आत्मख्यातेर्विभजनपरः ॥९॥ आत्मख्याति
पदस्यार्थ आत्मख्यातिपदोज्झितः। आत्मापनोति सद्ब्रह्मस्वःशोरपमेकघनःस्थितः ॥१०॥

रपिख्यातिपदार्थेन सह असपायोगपत्त्वादिति भावः ॥९॥ पदितुस्वप्रमेयोराज्यादिदृष्टांतरतुल्याः कल्पनामा
त्रत्वा आत्मख्यात्या दपक्ष्मित्वमत्कारा एवेत्यभ्युपगच्छत तर्हि तथास्तु न काचित्क्षतिरित्याह आख्यातिरिति ॥८॥
चिदंशवः अग्निविस्फुलिंगवत्कल्पितचिन्मात्राः ॥८॥ तथा सति मतद्विभिमता सर्वदा यात्मख्यातेर्विभजनपरएवेत्या
ह आत्मख्यातिरिति ॥९॥ वर्णितामात्मख्यातिमुपसंहरन्नुपशिलातिवरनिर्वनमिति पदतूलोपाख्यानेनव्याख्यातुमुप
क्रमते आत्मख्यातिपदस्येति ॥१०॥

तत्र एकघनः स्थित इति पदस्य विवृतिः शिलाजठरेति घनपदव्याख्याने विषये ११ आसमन्तात् नीलमाकाशमेव यदि कुड्यं स्यात् तदि
कठिना विमला विपुला च १२ न विद्यते संधिबंधाः अवयवसंश्लेषघटना यस्यां तथाभूतेन नु अजर विसारिणी विस्तारवती १३
कल्पनिचयमिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया अशीर्णशिरिति वत् सजातीयवत्व इतराप्रसिद्धत्वात् स्या वि शिष्टा विजाती
याद्यावृत्ता जातिः केन चिन्नैव ज्ञायते एवं स्यात् देशकालप्रकाश अप्यत्यंताप्रसिद्ध इत्याह कथमिति १५ मृत धातुष

तत्रैवं महदाख्यानेषु पुष्कराक्षसंबरणं दृषद्दंतहर्षीनं घोतनं बोधमास्वतः ११ अस्ति योजनकोटीनां सहस्रा
णि प्रमाणतः आनीलकुड्यकठिना विमला विपुला शिला १२ न संधिबंधा निबिडा वज्रसाराविसारिणी अ
यत्नपुष्ट कठिनजठराकाशनिर्मला १३ अनंतकल्पनिचयमविनाशघनाशिका कोतोगी निर्मलले
न्योमहत्यैव तत्स्याते १४ जातिस्तु ज्ञायते तस्याविशिष्टा नैव केचित् कथं कुत्र कदा चेति न विज्ञाता
च दैवसा १५ अंतस्तस्याश्च हृदये मृत धातु विवर्जिते निबिडानंतकठिनावज्रसाराविनाशिनि १६
लेखामयानि विघ्नलेखाणमृतानि मरिशः पद्मजालानि शंखाब्जगदाश्चक्रादयस्तथा १७ रेखाप्रसलि
लेते जीवसुधेत्यभिधाकृता नासौ तत्र स्वलेख्या नो जीव वृत्यैव चेतया १८ ॥ ॥ ॥

महदाख्यानैस्तु विधम् तत्रामैकविवर्जिते तस्याः अंतर्जठरे लेखामयानि स्फटिकशिलांतर्लेखाप्राणिपद्मजालादीनि विघ्नत इतिपरे
णान्वयः १६ आदिपदात वज्रस्वर्णादि पदि १७ तत्र शिलाजठरे रेखाश्रुपुरिव्यादिजगन्वासी देव किं तु अथ तत्स्यमाणानां
रेखलेखामेव रेखावा पुरिव्याद्यभिधानया शिलया कृतास्तस्याश्च तया जीवत्वेनाभिधा दृहलेखासु कृतेत्यर्थः १८ ॥ ॥

ननुअसौशिलाशिलात्वादेवअचेतनंनामेति लोकप्रसिद्धौ तस्याश्चेतनसंज्ञा न कृत: यद्यचेतनैव हा तर्हि सा स्वलेखनां खंवायुरित्यादि नाम कथं करोति नामकरतास्यचेतनकर्तृकत्वप्रसिद्धेरिति राम:शंकते शिलेति १९ जातिरस्ति ज्ञायते तस्या:विशिष्टानैव केन चिदितिप्राक्तनोक्तैककार्यप्रश्नोत्तरं इति वसिष्ठ:समाधत्ते नेत्यादिना अन्यश्चकोविद्यते यत्तज्जातिज्ञानायादित्यर्थ: २० यदि तत्रान्यो न विद्यते तर्हि ताः खंवायुरित्याद्याकारास्तस्यास्त्वदुक्ताः तत्कवरस्थिता:क: यद्यपति

श्रीरामउवाच शिलासौचेतनं तस्या:कृतइत्युच्यतांमम अचेतनाशिलानामकथंनामकरोतिच १९ श्रीवसिष्ठउवाच नचेतनानचजडासाशिलाविपुलोज्वला जातिर्ज्ञानातिकस्तस्या:कस्तत्रान्यश्चविद्यते २० श्रीरामउवाच तस्या:यद्यपतितालेखा: कथंका:कुत्रस्थिता: कथंवाकेनसामग्ना कदानामेतिमेवद २१ श्रीवसिष्ठउवाच नमेमुह्यतेसोऽम्मा नचमे नाचविद्यते तयैवापारपर्यन्तदेहित्या सर्वमावृत्त २२ लेखामपानविर्घतेन अनंतातिकोटरेखपर्वतनालानितगरारिपुराणिच २३ तत्रलेखामपा:सन्तिदृहानवनामका: सूक्ष्मासूक्ष्मानिराकारा:साकाराइवपुत्रिका: २४ आकाशनाम्नीतत्रास्ति लेखावैपुल्यशालिना उपलेखाश्चसंत्यस्यामध्येचंद्रार्कनामिका: २५ ॥ ७ ॥ ॥

केनवासंत:विचित्ररेखाकारेणमग्नाः कैर्लिखिता अंतर्मूकप्रवेशाद्ययोगात्कथंवामग्ना कदानाममग्नेतिवदेतिरामप्रश्न:स्पष्ट: २१ शिलानामयःवेत्तिबोधरूपा हमेत्यादिना उक्ता आतिदृढा आस्तेत्यादि नेनेन किंचित्चनानाहंतेनेनेनकिंचनासंचलतमितिशंकतेरितिभाव: २२ २३ सूक्ष्मा:असूक्ष्मास्त्वपुत्रिका:प्रतिमा: २४ २५

नितरां पिंडो निःपिंडः अतिघनोपउपलकोशालङ्कृताः २६ पश्यसि समाधिना द्रक्ष्यसि २७ २८ अहं वसिष्ठदेहोपि तस्याः अन्तरे स्थि
तोरेरेवतेन हेतुना २९ तस्याः अन्तरवस्थितोऽहं अन्तरे विद्यमानं तत्तद्वै लेखावृंदं दृष्टवान् ३० इदानीं तत्वतस्तां शिलां वसिष्ठवरामो जिज्ञासु

श्रीरामउवाच केन दृष्टा वरब्रह्मन् लेखा लास्तत्र किंविधाः कथं वा वद दृश्यं ते निःपिंडोपलकोशगाः २६ श्रीवसिष्ठउवा
च मया राघव ता दृष्टा लास्तादृशस्तत्र लेखिकाः तवापाद्या यदि मे वेत्ता त्वमपि पश्यसि २७ श्रीरामउवाच नाहं शोवनत्र
साराहा शिलामंकुं न युज्यते तथापि भवता दृष्टा लेखा लेखास्तत्कोशगा कथं २८ श्रीवसिष्ठउवाच एतस्या जठरे राम लेखा हंस्त्र
उरेस्थिताः तेन पश्यामि तत्रस्था लेखा जालं तदास्ततं २९ कोसौ शक्तो न्यथा भेत्तुं तां शिलां महतं तरे तत्सर्वं दृष्टवानस्त
तस्याः अहं तत्र अन्तरस्थितः ३० श्रीरामउवाच कासौ शिला यत्कक्षस्त्वं वदसे काशि संस्थितः किमेतद्दृश्यसि ब्रूहि किमेत
दृष्टवानसि ३१ श्रीवसिष्ठउवाच परमात्ममहासत्ता कथिता या मया तव अनयैव वचोभंग्या नेया विपुला
शिला ३२ परमात्ममहासत्ता शिला पांजठरे वयं तच्छिलामासमेवमे सोषिपर्यपरिवर्जिते ३३ तच्छिलांग
नभोविद्धि तच्छिलां सर्गदृगातिः तच्छिलांगं क्रियापाशह्वावासनाकालकल्पनाः ३४ ॥ ॥ ॥

पृच्छति कासौ विति एततच्छिलात्वं किं वदसि ३१ अनया शिलात्वानवचोगंग्या ३२ तच्छिलायामाम हमिव मां संस्वरूपमसता
एवेति पावत इमेवयं ३३ सर्वं जगत्तच्छिलांगमेवेति प्रपंचयति तच्छिलांगमिति सदागति वीपुः पंचमहतोपलसत्तामे
तत् एवं क्रियापाशहूत्ग्रहणामपि वाप्वाकाशादि सर्वमस्तमीति कर्मोपलक्षणं वासनामनो धर्मोपलक्षणं ३५ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰ उक्तमेव पुनः स्पष्टमाह मृदिति ३५ अन्ये इति तु शब्दात्मा वियन्हे ३६ एतस्याव्यतिरेकेण किं विद्यते येन तत्कालितं ब्रूकिमस्ति
५२० तदुभयमुच्यते ३७ न तु मृत्तलघटावरणादिकमेव तद्व्यतिरिक्तं प्रसिद्धं नेत्याह शुद्धमिति नैतत्किमपि तद्व्यतिरेकेणास्तीत्य
५११ र्थः ३८ ३९ सर्वं जगदेकं ब्रह्मशिलोदरमेव तच्च सोषिर्येणाच्छिद्रभावेन वर्जितमपारं अनंतं तथा अनादिमध्यं च तेन तस्या विधे

मृच्छिलापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकारश्चेतीदं न न च शिलांगमुदाहृतम् ३५ परस्मात्तन्महासत्ताशिलाया
सौमिमेवपं सर्वे एव तनीनामन्योऽप्यन्येति किं तु वियन्हे ३६ चिन्मात्रैकात्मिकायेयं किल शातिमहती शिला एतस्या
व्यतिरेकेण किं तदस्तीति किमुच्यते ३७ शुद्धवेदनमेवेदं घटावटपटादिकं यथास्वप्नेनपाभाति जलस्थमितया
यथा ३८ इदं ब्रह्मघनं सर्वं चिन्मात्रघनमाततं परमार्थघनं शान्तं सर्वमेकघनं विदुः ३९ एकं महाचितिशि
लोदरमेव सर्वं सौषिर्यवर्जितमपारमनादिमध्यं नेनात्मनेव कलिताकलनात्मनेयं सर्गा जगन्मुवनमित्यपि
हृष्टनाम्नी ४० महारामायणे निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं नाम सर्गः १९७ ॥ ७ ॥

नच्चस्तात्मना आत्मना स्वेनैव सर्गो जगद्भुवनमित्यपि पर्यायनामभिः प्रसिद्धा दृष्टनाम्नी कलाना कलितात्स्वीकृतेत्यर्थः
४० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे सप्तषष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः १९७ इह तद्दृश्योदस्यवा
दिरवाति चतुष्टयं अवस्थात्रयभिन्नं तमात्मतत्वं निरूप्यते अन्यथाख्यातिरिति व्याहितपूर्वेण संबंधः १ राम॰ ५२०

जगत्त्वाति सत्ये हि साक्षिमात्मस्वातिरूपतया नत्याति रित्यादिकिकल्पनामवहारः स्यात् स एव नास्ति चेत्कस्याप्यात्तविष्यमित्या शयेनाह कदाचनेति आस्ते स्वं गतं गतः ख्यातात्यादिकल्पनाभूतचित्तचेष्टाभूत्या: १ दृष्टुः भ्रान्तिरूपः तच्चिन्मात्रपरमार्थ तःस्फुटतरं सर्वकल्पनाभूत्यं व्योम सर्वोऽपि कल्पनात्मन्यप्येव दृश्यते तथा तद्यदि दृश्यदो दोमयः सर्वमपद्यतिज्ञते रित्यर्थः ३ शान्तेत्यस्येति आनन्दसामिः सार्थकेनात्मशब्देन ख्याति शब्देन चोक्तिर्या भित्यक्तमिति भावः आर्थभाक्रूपर मार्थभाकू ४ गच्छत्स्विधन्निति छंदसो लिंगव्यत्ययः आतः आस्माद्दर्थदर्शनात्मच्छत्रू तिष्ठत आदर्शपदविजा

कदाचनापि नाभोगः संभवति न कश्चन शान्तमव्यपदेश्यात्मा ह्यास्ते स्वं गतं गतः १ एतावन्ति चिन्मात्राद्यात्मख्यात्यादिका दृश्यते स्फुटतरं व्योमन्यप्येव च दृश्यते: ३ अपमानाद्विपर्ख्याति रित्यंतः कलनाभ्रमः नहि भवत्यनयोर्भेदो ह्येतत्कामवापीभाकू ४ गच्छत्स्वेवं त्रदपि सर्वं शान्तमनो जगत् आकाशमौनमेवाच्छमच्छिन्नं वा प्रवर्तते ५ नानामहाशब्दमपि शिलामौनमवस्थितं आना रतमच्छदपि व्योमवच्छैलवत्स्थितं ६ नानाविधारंभमपि महाभूतमनंकितं पंचभूतात्मकमपि स्वपि बालधर्मे पंचकं ७ पदार्थसंकुलमपि भूर्यसंवित्तिमात्रकं स्वप्नमहापुरमिव दृश्यमप्यच्छचिन्मयं ८ सारंभमप्यनारंभं संकल्पनगरं यथा आकाशमात्रं प्रोत्यात्मस्वप्नस्त्रीसंगमोपमं ९ अनुभूतमपि व्य र्थप्रतिबिंबांगनासमं नानानुभवतिमोराविल्क भूत्यं तु वस्तु न: १० श्रीरामउवाच जगत्त्वप्राप्त कमिदं मन्यस्मात्यैव दृश्यते सद्रूपबाह्यार्थकलाम्लानिरेवेह कारणं ११ ॥ ७ ॥

गतत्वाप्रवृत्तिमतः सर्वप्रवृत्तिभूत्यं मानात्यर्थः ५ इदमेवविशदयति नानेत्यादिना ६ ७ ८ आकाशमात्रं आति भूत्यं ९ १० यद्यद्विधमानमेव जाग्रत्स्वप्नात्मकं जगद्वासनामात्राद् दृश्यते न हि सत्त्ये वेदृश्यत इति भावः ११ जगत्प्रति मानेस्मृतिरेव कारणं न भ्रान्तिः ६ यतः साक्षाधिष्ठानदोषसादृश्यसंप्रयोगादिनिमित्तभूत्यात् रूपबाह्यार्थाविद्यमाना पेक्षया सत्त्वेनात्मीयगोचरतिरामस्याशयः ११

अविद्यानिद्रादिदोषजत्वात्स्वप्नकाशवितिसंप्रयोगानुपयोगाच्च नदधिष्ठानाभ्रांतिरेवेयं नत्स्मृतिःप्रबोधबोधेनुभवेष्वपि सांप्रति
कानुल्पतयास्मृतित्वापत्यातन्मूलानुभवाप्रसिद्धिप्रसंगादित्याशयेन वसिष्ठःसमाधत्तेदित्यादिना तत्राधिष्ठानसम्द्रावंदर्श
यतिपत्तदिति पत्तव्योमात्मसत्तामात्रेकाचकच्येनाभातिनदेवेदंजगदित्यर्थः १२ १३ १४ अविद्यकेनिपतदोषायेक्षा

श्रीवसिष्ठउवाच यत्तच्छिलाकचकच्येनकाकतालीयवद्वपुः व्योमात्माभातिभावानांसत्तामात्रमसीतिमत् १२
तदेतदविनाशात्मसर्वत्रपरमात्मनि सदैवाविघनेशांतेयपेशोवतरंगकाः १३ निर्निमित्तंस्वरूपात्मतदेतत्पर
मात्मनि सर्वात्मन्यपिनिर्वाणोव्योमात्मनिरात्मनि १४ यदायदावभात्यंतर्यैनतेनयथातथा सर्वेदानकदा
चिद्यत्रतत्रनकिंचन १५ नस्पंदन्नहलभानस्पतेनैवप्रसरणात्मना स्वच्छस्पैवस्वभावस्यस्वत्वभावमनु
ज्झता १६ इदंजाग्रदूपंस्वप्नःसुषुप्तंतुर्यमित्यपि कृतनामस्वपंचित्वाब्रह्मवात्मेतिचात्मनि १७ नसु
नस्वलितनस्वप्नोनजाग्रन्नसुषुप्तता नतुर्यंनततोतानंसकृत्शांतंपरंनभः १८ अथावास्सदीमेवेदंजाग्रद्रूप
सदेवच सर्वदेवचवास्वप्नःसुषुप्तसर्वदेवच १९ सर्वदेवचवातुर्यंनदंतःसर्वदेववा नदिदंवानयाद्दयोव
यमाशांतरूपिणः २०

नास्तिअनिपतदोषात्कसंभवंत्येवेत्याशयेनयेनतेनेत्याद्युक्तिः १५ नर्हिकस्येयंभ्रांतिःकेनजगदादिनस्माभिकतानि
तितत्राहनस्येवेतिद्वाभ्यां १६ १७ ननःअतीनमतिरिक्तं १८ निनःकदापिस्वापाभावात्सदैवजाग्रद्रूपंभ्रांति
मात्रत्वात्सवदेवस्वप्नोवाअविद्यावरणात्मत्वात्सर्वदेवसुषुप्तं १९ त्वमेवसदैवचावस्थात्रयातिक्रमणात्सदैवतुर्यमि
त्येवावक्तुंशक्यमित्यर्थः तयाप्रसिद्धत्सस्यतदृपेस्यांतःअहंत्वंवा निर्विकल्पेनदिदंवेत्यादिविकल्पंचनविषः २०

२१ कल्पनावेदनदृशात्तुपे नपथ्याप दार्थसंवेद्यते तस्पतदा नहातयेत्येव संतो एव्यमित्याह यथेति २२ २३ यतः संविदेवजगत् अतो नास्तमेति नोदेतिच २४ महाप्रलयसर्गाद्याः कालविभागात्तत्र महाप्रलयलक्षणात्तत्रयः सर्गलक्षणादितानि चेत्तुपलक्षणादिनानिचेत्तुपलक्षणीयं २५ भास्वरं चिद्रूपं तिलसमापारूपं वा २६ उपहरतितस्मादिति २७ एवंसतिसत्ता किंकृतः २८

इदंफेनोनकिं चिद्धि बुद्बुदो वा न कथ्यते अन्यतोमतिचिद्व्योम महार्णवमहोदरे २१ यथासंवेद्यते यद्यत्तथा तद्दनुभूयते तद्वत् सद्भावं तत्स्वप्ने व्योम्नीव सदसत्तथा २२ संवित्कचनमेवेदं यथाभानविभासते व्योमव्योमनि चिद्रूपं चिद्रूपे चिन्तनात्मनि २३ संविच्चचित्तभो मज्ज्ञात्से वं लपैव सर्वदा नालमेतिनचोदेति तस्याः स्वांगमिदंजगत् २४ महाप्रलयसर्गाद्या महाप्रलयरात्रयः तस्या एवावयवतां याताः केशनखादिवत् २५ तस्याभानमभानेनमस्या स्वरंजितमेव वा नान्यात्स्वभाव चत्यंद इव वा पोमहाद्विते २६ तस्मात्किं नाम जाग्रत्स्यात्कः स्वप्नः का सुषुप्तता किं तुर्यं का स्मृतिः के घातुष्वा स्तनाः कुतः पदः २७ अतः सर्वेदनेभाति स्ववात्वार्थो तथा यतः क्वेदं तक्च वा र्थश्रीः स्मृतिरेवमतः कुतः २८ नदिदं भातिनिर्भित्तिनत्स्वभावं यदात्मना भानेनेभासि भारूपमेव मनवि वर्जितं २९ सद्रूपो यदि वा त्वेषो वो विद्यते तत्तदुत्थितास्मृतिः कारणाताभेनु नामाद्यज्जगतः स्थितेः ३० किंतु नास्त्येष बात्वो यो भूतानामत्यंतमभावात् पंचानामादिसर्गादौ कारणानामभावतः ३१ हाहाम्रेगं यथानास्ति यथा नास्ति खपादपः यथा बंध्यासुतो नास्ति यथा नास्त्यसितःप्रभा ३२ ॥ ॥

निर्भित्तिनैर्मेदं यत् आत्मनाभानितत्स्वभावं स्वात्मकमेव भानेनस्वभित्तं यथा भातीत्येवं भासिनिराश्रये भारूपमेव भानेनभास्यसाक्षेपत्वं तदृदित्यर्थः २९ तदुत्थितातद्धेतुभवहेतुका एवनामाद्याद्याः सर्गादिकालिकाः जगतः स्थितेः ३० ३१ ३२

जगदादौ सर्गादिकाले अहमप्रतिभातोऽहमादिकोऽर्थः तत्तोऽप्रेक्षितत्वाद्दृष्टिप्रेक्षितत्वनास्ति ३३ तत्वद्विषयं न किंचि
द्रूपं स जो मूर्तरूपरहितं चिन्मात्रैकघनं तदस्वादितमस्त्येवेत्यर्थः ३४ नित्योदितमपि व्यवहारेषूपचारेणाकल्पितमत्तमयोर
पा ३५ व्योमैवत्र हेतुः मुधा दृष्ट्यादित या पदार्थेतिव्यहारादृष्ट्यादिकल्पनं धत्ते ३६ महाचितिः स्वभानमेवदृष्ट्यादिव्यपदे
शेननामक्याख्याव्यपदिशतिव्यवहरति ३७ अत्वयं चिन्मात्रमाकाशकल्पैस्वाममेपवदृष्टीयमिमितिस्वसंविदं धत्ते ३८ चि

तथा जगत्प्रतिभातोऽर्थो जगदादावहमादिकः अप्रेक्षितो नास्त्येव प्रेक्षितः सन्नकस्मात् ३३ यथास्मादसहाकाशं
किंचिद्रूपमेववा न तत्र विषयोस्ति तथास्तीदमस्वादितं ३४ संविद्रूपमसौ मज्जापद्योदेति परापरा नित्योदितो
पचारेणाकल्पितात्मतयोदया ३५ मुधाव्योमैव दृष्ट्यादितया वेतिसदा तत् स्वस्यैव तत्स्वभानस्य धत्ते ह॥
दृष्ट्यादिकल्पनां ३६ स्वमेवभानमाकाशमात्रमेव महाचितिः दृष्ट्यादिव्यपदेशेन पश्याद्यपदिशत्यजा
३७ आकाश एववदृष्टीयमितिधत्ते स्वसंविदं मनोराज्यपुरं बालइव चिन्मात्रमव्ययं ३८ किं भानं किम
भानं स्यान्नस्येतिन विकल्प्यते स्वदाद्यैदमास्वनादिद्वितानमितोम्बरे ३९ यथाभाति चिदाकाशं तथेदं
मवभासते व्योम व्योमैव नीरूपं तेदं दृष्ट्यादिसत्कचित् ४० यथा भाति चिदाकाशरूपत्वाद्भानमप्यलं॥
न सन्नासदिति किंचिन्नकिंचित्किंचन ४१

मात्रमेव चेत्तस्य जगदाकारभानं किं अभानं च किं स्यादिति तु न तद्विकल्प्यते न विकल्पनीयं यतस्तमाराद्यनन्त्यास्वं
दस्वभावं चिद्वद्वत्तयात्मस्वदस्वभावमितिविद्धि ३९ यथा यथा वासनोद्भवेन भातिस्फुरति तथा तथाइदं जगद्
स्यवभासते ४० तद्यथाभातितथा तद्भानं नाम भानमपि ततश्चिदाकाशरूपत्वादलं न सत् नाप्यसदिति तत्स्वयं
च रूपं किंचिदपि न किंतु चनानिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ४१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

७२॥मतःसप्राज्ञस्वसर्वेषांतदृश्याकाशेआत्मतयाआस्ते अतस्तदृश्यैवकचंत्याःदृश्यसंविदाःइमान्तरंशरीरंइदंबाह्यब्रह्मांडमित्यादिभेद
कल्पनयानामकृतमित्यर्थः॥७३॥सर्वमोमितिप्रणवत्र्याऽभेदकल्पनायाप्रविलाप्यशाम्यतां॥मामेति॥पाठेमामाइतिनिषेधवीप्सया
निरस्येत्यर्थः॥७४॥यावद्विचारंतुअसदपिवचफविकल्पंयथालोकमभ्युपगम्यैववर्णादिविधयःप्रवर्त्ततेइत्याशयेनाहनोइति॥वाच्यवाच
कदृशारहितःशास्त्रार्थविचारोनोसंपद्यते॥सचविचारःविकल्पप्रयेनविषयोविशयक्षेत्रपूर्वपक्षतयोत्तरंमयोजनेचपंचागशास्त्रेधि
करणंविदुरितिप्रसिद्धेनपंचांगेनकृतःसिद्धेभवतितेनविचारेणविनासिद्धिर्नसंभवत्येवयथादीपंविनाचाक्षुषप्रत्यक्षंनिशिनभवति

इदमिष्टमनित्यंचसद्वासद्वाययास्थितं॥लोकपर्यावृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः॥७२॥सएवहृदयाकाशेकचंत्याःदृश्यसं
विदा॥बाह्यब्रह्मांडमित्यादिकृतंनाममहाचिता॥७३॥किमत्रबाह्यंकिंवांतःकिंरूपंकास्यदृश्यता॥शिवंशांतमयंतंच
सर्वमोमितिशाम्यतां॥७४॥नोवाच्यवाचकदृशारहितो विचारः॥संपद्यतेसचविकल्पमयेनसिद्धौ॥सिद्धिश्चसंभवतितेन
नविनानकाचिद्दीपंविनानिशियथानयनोपलंभः॥७५॥तस्माद्पास्यपरमामलयाधियांतःसंकल्पकल्पनमनल्पविक
ल्पजालं॥त्वामनःसकलशास्त्रमहर्षि निष्ठहृद्युपगच्छपदमुत्तममेकनिष्ठ॥७६॥महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेजाग्र
त्स्वप्नसुषुप्ताभावप्रतिपादनंनामअष्टषष्ठ्युत्तरशततमःसर्गः॥१६८॥

तद्वदित्यर्थः॥७५॥तस्मात्सम्यग्विचारामलयाधियाअंतःसंकल्पकल्पनलक्षणंअनल्पविकल्पजालंअपास्यमनःसकलशास्त्रनिष्ठर्षिसि
महार्षिः॥सविहानंहाद्यात्मातन्निष्ठंकृत्वातदेकंनिष्ठःसन्अस्मात्संसाराद्उद्धीयउत्तमंमोक्षाख्यंपदंगच्छेत्यर्थः॥७६॥इतिश्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरेउत्तरार्द्धेअष्टषष्ठ्युत्तरशततमःसर्गः॥१६८॥ छ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ

५२३
५१४

अबुद्धिपूर्वकः सर्गस्याध्यारोपोऽत्र वर्ण्यते॥ चिन्मात्रात्मा च सच्चितोऽविकारित्वादुपपद्यते॥ मिथ्यात्वसिद्धये सर्गस्याबुद्धिपूर्वकत्वं दृष्टान्तैः समर्थ-
यति अबुद्धिपूर्वमित्यादिना॥ अगोरक्षपथा अबुद्धिपूर्वं अहं शाखावैचित्र्यं करोमीति बुद्धिपूर्वकतां विना॥ अतः न्यायाद्विचित्रियाख्यः परमात्मा
खे आकाशकल्पे स्वात्मनि स्वसंभून्यात्मिकाश्चित्राः विचित्राः सर्गाभासाः प्रपंचाध्यासान् करोति॥ ननु सर्वं सृतलोकान्नु सृजा इति सोऽकामय-
त बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायत इत्यादिश्रुतिबुद्धिपूर्वक एव सर्ग उद्-
घुष्यते तत्कथमत्राबुद्धिपूर्वकः सर्ग इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमुच्यत इति चेत् शृणु॥ भवेदेतदेवं यदि श्रुतेः सर्गादिप्रतिपादने तात्पर्यं स्यात्॥ ननु इ-
ति प्रयोजनाभावात्॥ नहि सर्गादिज्ञानेन किंचित्प्रयोजनं श्रुतं॥ अद्वितीयब्रह्मात्मज्ञाने हि प्रयोजनबहुपश्रुतं सर्वश्रुतिषु॥ तस्य फलवतः स-
न्निधौ श्रुतमफलं सर्गादिकं मयं स्वाकांक्षायां तदंगतां प्रतिपद्यते॥ सा चास्य शांडिल्यविद्यागतशमविधिपरेस सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शां-
त उपासीतेति वाक्ये यत इदं सर्वं जगत्तस्माज्जायत इति तज्जं तस्मिन्लीयत इति तल्लं यतेनानिति प्राणिति जीवतीति तदन् उन्मृते स्थितिलयेषु त-
दधीनसत्ताकं अतः सर्वं खल्विदं तद्ब्रह्मैवेति ब्रह्माद्वैतमुपादेयं तत्र प्रयासः सर्गादिश्रुतीनां गमावस्य कृत्ये वसिष्ठवचनं नानाकारांतरेणात्रदृष्टान्तोपा-

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अबुद्धिपूर्वमेवागो यथा शाखाविचित्रतां॥ करोत्येवमजश्चित्रसर्गाभासः स्वरूपखे॥१॥

गात इत्यन्तमारंभशाखाहादिभ्य इत्यादिसूत्रभाष्यादिषु न्यायादिनयुक्तिसहस्रैश्च स्मृतिपुराणादिषु पदं रूपासहस्रमेष्वध्यारोपापवादाभ्यां नि-
ष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वसुत्यादने सर्गश्रुतीनां तात्पर्यानिश्चिते रज्जुसर्पशुक्तिरजतमरुमरीचिकास्वप्नाध्यारोपे अबुद्धिपूर्वकत्वमेव दृष्टं न बुद्धि-
दारोपे बुद्धिपूर्वकता लोके दृष्टा न तद्विभागवता वसिष्ठेनात्रारोपितत्वं स्वाकाकेस्य विलासर्गाभासस्य दिन्मबुद्धिपूर्वकता प्रसाध्यते॥ श्रुतिषु ईक्षणा-
दि पूर्वकत्वकीर्तनं तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वचिदेकरसत्वादिलाभेन सांख्याभिमताचेतनप्रधानादुपादानकारणनिरासे पर्यवसास्यतीति इत्यतेनो
शस्ततीत्यादिसूत्रे वक्तव्येव श्रुतितात्पर्यं वर्णितात्॥ तस्य त्रयमा वृत्तपास्त्रपत्वमाः पपासतः पुरुषाले पालो मानितपाद्वारात्त्वमवतीह विभ्वमि-
त्यादिश्रुतिदृष्टान्तानुपपात भगवाहि नराकामसंकल्पादीनां बुद्धिमत्त्वोन्मतेः पूर्वभाविनामाद्वहेतिमात्रत्वेन तत्पूर्वकत्वेऽपि कामसंकल्पादेर्बु-
बुद्धिपूर्वकत्वाभावोपपत्तेः॥ अध्यारोपस्य त्वं परार्थनिष्ठस्येव वापवादेन निरासस्य मुक्तिफलत्वोपपत्तेस्तत्परापेक्षगद्ध्यारोपप्रतिपादनेऽप्रयोजना-
भवात्प्रपंचस्य तन्निष्ठा विद्याकार्यत्वेन विषयनिरासोपपत्तेः॥ तस्मिंश्चाबुद्धिपूर्वकेस्येवावस्यात्रमाध्यारोपस्यानुभवाद्वैत्याधारायेनेह मुनिनाबुद्धिपूर्व

अबुध्यादि॥अबुद्धिपूर्वःसन्॥सर्ववेत्ता:जगत्प्रतिभासान्॥२॥भासजगदाकाराणांस्वसंविदांस्वयमेवमनोबुधिरित्या

यथाकरोत्यबुध्यासिरावर्तादिपयोनिधिः॥तथाकरोतिरवेस्वात्मासर्वेशःसर्ववेदना॥॥२॥तासांस्वा
संविदामेवततःसकुरुतेस्वयं॥मनोबुद्धिरहंकारइत्याद्याविधाभिधाः॥३॥अबुद्धिपूर्वरंभो
दरूपरूपःस्वतन्त्र्युतो॥संकल्प्यमानोबुध्यादिस्तरंगादिर्यथांबुधेः॥४॥ छ॥ छ॥ ॥

धभिधाः॥नामानिसर्गादौयथाकृतिकुरुतेइत्यर्थः॥३॥चितेर्बुध्यादिसिद्धिपर्यंतंअबुद्धिपूर्वस्वतएवारंभः॥यस्मा
बुद्धिसिद्धनंतरंसंकल्प्यमानआरंभःसबुध्यादिर्बुद्धिपूर्वस्तरंगादिरिवुभयत्रदृष्टांतः॥४॥ छ॥ छ॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ

५१५

प आलोक्यत इत्यालोकस्तन्मात्रकं चित्रलिखितं जगद्यथा भित्तिमात्रं तथा चितिः ॥ आभास्यत इत्याभासकस्तन्मात्रकं इदं जगत् चिद्व्योममात्रात्मैव ॥६॥ एतैः प्रागुक्तैः स्वप्योनिध्यादिचरितैर्यथा अबुद्धिपूर्वप्रवृत्तो यिशास्त्रावर्त्ताधारंभो नियत्यानुत्य संनिवेशवानसंपद्यते न तथा चितिसर्गकारोप्यारंभस्तत्स्यसन्निवेशवान् भविष्यतीति ननु ननु तर्ह्यपि बुद्धिपूर्वकृता चेष्टेत्यर्थः ॥७॥ समष्टिबुद्ध्यागुरुत्वाकालिकं चिद्रूप्यादि प्रायपद्यादिनु चिदेक्यबुद्धिसमष्ट्यात्मा हिरण्यगर्भो दि नाविहिताभिधं इत्तनामधेयं बोध्यं ॥५॥ अनन्यत मस्त्रेत ॥८॥ अनेयो व्यष्टिजीवइव मन्त्वाल्पत्वादि उक्तार्पातरे पुच सर्वेषु

चिन्मात्रात्संप्रवर्तन्ते मनोबुद्ध्यादयः क्रियाः ॥ आवर्तकराके व्योमलवीच यो वाऽरिष्टे पयः ॥५॥ भित्तिमात्रं यथा चित्र जगदालोकमात्रकं ॥ चितिचिद्व्योममात्रात्मा तथैवाभासमात्रकं ॥६॥ अबुद्धिपूर्वमारंभो नियत्या संनिवेशवान् ॥ यथा संपद्यते तेन तथा सर्गात्मका क्रिया ॥७॥ ततरोगुरुत्वछ्का दिनां प्रधानः कुरुते मिथः ॥ तथा चिद्रूप्यादि रूप्यादिविहिताभिधं ॥८॥ अनन्यत्वपयत्रादि यथा नायमहात्मनः ॥ पछेवा सर्गक्रिया स्वेन सत्यत्वतः तथैवानन्यदेवेहं चिद्व्योम्नः परमात्मनः ॥९॥ तरावपवे घनः करोति विविधानि धा ॥ चिद्व्योमानि सर्वे क्रमत्वात्म्यस्वा मस्तु ॥१०॥ चितरोः पछवाः सर्गक्रिया हि वनसंभलं ॥ कापिकारफवं मातिव स्वप्नवत्स्वयं ॥११॥ चरितिचेतत्यमेतत्या सर्वत्र हेतुभूयते ॥ सर्गादुत्तरत्वमादि वि पुकोयनकं तं प्रजेन ॥१२॥

विविधाः अभिधाः नामाकरोति ॥१०॥ एवं नामरूपाधारो यं प्रपंच एतनीमयवादमारभ्येते चितरोरिप्यादिना ॥ सः चितत रव ॥११॥ यदि सर्गादिनास्वेवतर्हि चिता अमुत्रपरलोके यत्प्रेत इतरेतुभूयतइत्याघनतितनुनउक्तं विहेतानि षिद्धकर्म फलत्वायोगादिति हेतोरेनत्वं यस्यादि हि तित्वं वक्षि आक्षिपति वेन ताहस्वप्नादिष्वि पुण्यमधिकृत्य उसर्पमगात्स्मिकापत्तुप वेषुमध्येकः वेष्यर्थ्यापनत्वंभनेत ॥ तस्मादि त्यामभोगप्रदकर्मफलत्वाविशेषात यदि भोगाभासमात्रविभावनेन नत्रकर्मसा फलं युक्तं हि प्रहृत्तेऽपि समस्मिति भावः ॥१२॥

राम॰

स्ताशंकासाकाराध्यासेन वीदृश्यभिन्ने विशेषो यथा साकारे साकाराध्यासात्मेयति जितु निराकारे जगदध्यास इत्याशयेनाह
तराविति ॥१३॥१४॥ स्वरूपः पष्याद्योपि ॥१५॥ खस्य शून्यता हि कुअ निलस्य स्पर्शरूपं पुष्पाणां गंधरूपम्पा अनुभूताथिति
व्यतिरेकशून्यरूसा तथा चिति सर्गस्थितिरपीत्यर्थः ॥१६॥ नेदं वस्य सुषमाहि नेत्यादिना ॥१७॥१८॥ कुतो न स्पृक् तत्राह स
र्गादावेवेति ॥ यतः अकारणं ततो न स्पृगित्यर्थः विनाकारणं कूटस्थाचित्रूपमन्या भवेत् वरं त्वित्यर्थः विलेदि प्रश्ने ॥१९॥

तराचाकारवत्येषा कल्पना रचिता यथा ॥ चित्तेराकाशमात्रायां तत्त्वेषा कल्पनाकृता ॥१३॥ यथा गंधादयः पु
ष्पे गगने शून्यतादयः ॥ यथा स्पर्शादयो वायो तत्पत्र्वादयः परे ॥१४॥ यथा गंधादयः पुष्पे गगने शून्यतादयः ॥
यथा स्पर्शादयो वायौ तथेमाः सृष्टयश्चिति ॥१५॥ यथा स्वानिलपुष्पाणां शून्यतास्पर्शगंधरूक् ॥ शून्यरूपानुभूता
चितथा सर्गस्थितिश्चितिश्चिति ॥१६॥ न पश्यकूशून्यताव्योम्नो न पश्यगन्धता नभसः ॥ न स्पृक् कुसुमाहं ध्योनाति
ते ॥१७॥ सर्गादावेव पद्योत्रिस्वमाद्य्चिदव्यये ॥ अकारणं तत्चिव्योम्नः कथमन्यभवेत्किल ॥१८॥ स्वप्रएवात्र दृष्टा
तो नित्य दृष्टो विचार्यतां ॥ चिन्मात्रव्यतिरेकेणासारं किं तत्र कथ्यतां ॥२०॥ तादृग्बुद्धिसंस्कारदृश्यमिथ्याखिकाकृतिः ॥
न संभवति यत्तत्व कथयेदं कथं भवेत् ॥२१॥

॥ स्वानुरूपः स्मृतिरेव ॥ इतरस्य तु संस्कारजास्तु विषयशून्यास्तु तन्नाभासन्ते इहन्तु निद्रादोषवशात् इदंतागोचरत्वाश्रो
पि संस्कारो दृष्टो यातनाशप्रमोषादिदंताभासत इति तदिदंबुद्धिजन्मसंस्कार दृश्यं तु अपत्राप्येकेवक्ष्विमाकाशंकानुनसं
भवतिपथस्माज्जत्वं तताइदंताकथंभवेता ॥ अपरोक्षाहि इदंता प्रसिद्धास्यत्रोत्वसंनिकृष्टं वस्तु परोक्षेनेवा ॥ अतःकथमिदंघटनेकथ

वा·टी·नि·उ·

५९६

ननु स्वापस्मृतिकाले तदा रथ्यादौ दृष्टं यद्याद्यादि हस्तमदेशे निद्रया सन्निधाप्यते इति यदिदं तत्तत्र भवेत् अहितत्वाद्रथ्येन व्याघ्र
घन्येस्तदा नानुभूयते ॥ निद्रया स्वरूपस्य आत्मनो द्विधास्थाप्यत इति चेत्तत्राह केचेति ॥ २२ ॥ तस्मात्स्वप्नबोधस्यानुभवत्वानपन्हुता
दृष्टांतो स्य वेति स्वोक्तं सिद्धिमित्युपसंहरति तस्मादिति पश्चात् ज्ञातत्वमात्रानुभवसिद्धमनंतरं ॥ २३ ॥ २४ ॥ यतः अज्ञातमितिद्वेदः

यत्तत्र दृष्टं तद्धि स्मृतिकाले भवेद्यदि ॥ नानुभूयेत तत्तत्र वैवैकस्य द्विधा स्थितिः ॥ २२ ॥ तस्मात्स्वर्गेऽपि यद्दृष्टं काकताली
यवज्जगत् ॥ चितियस्तात्तत्रैवायपश्चात्स्मृत्यादिकल्पना ॥ २३ ॥ अबुद्धिपूर्वं संपन्ने सर्गादावादौ यथा संनिवेशः स्थि
तिः पश्चात्स्वयं संपद्यते तथा ॥ २४ ॥ ज्ञानमेव न तज्ज्ञातं ज्ञानं यत्कारणं विना ॥ यतो ज्ञानं न दृश्यार्थं तत्स्वयं संस्थितं यथा
॥ २५ ॥ अबुद्धिपूर्वं संज्ञानात्स्थलादि नीयथार्थविधः ॥ स नैव सन्निवेशो न तु दैवात्सो जगद्दृशां ॥ २६ ॥ यथा काकपतिर्दैवे दृश्यते
संपद्यते जगत् ॥ पश्चाद्धल्लाति नियतिर्भावमेभ्याविवानन्ति ॥ २७ ॥ विद्धो ह्नित्य प्रज्ञालानि त्रिजगत्स्य प्रकारणं ॥ प्रवर्तते
निवर्तते ह्यन्यान्यात्मकान्यपि ॥ २८ ॥ यावत्सर्वमयान्योन्यं यांति कारणतां चिरं ॥ तेषां ह्यन्यात्मकारत्वमयथा वीई प्ररालयः
॥ २९ ॥ जायते ह्यन्यमेवेदं ह्यन्यमेव च वर्द्धते ॥ ननु ह्यन्यतयान्यं तद्ध्यन्यतयान्येन ह्यन्यमेव विजृम्भते ॥ ३० ॥ ह्यन्यं च कचत्यन्यसा
मं दृष्टांतं स्वप्नमत्र यः ॥ अपन्हुते नु भूतं स यत्स्वभूतं कुबुधीः ॥ ३१ ॥

॥ २५ ॥ ब्रह्मसत्तैव जगद्दशां सन्निवेशेन वैवेशास्फुरतीति शेषः ॥ २६ ॥ यथा काकपंक्तिः निर्वचनीयमायाकारणाद्दवशाद्दैवं नियति
अर्थक्रियानियमिलक्षणां सन्ध्यते ॥ २७ ॥ रेचैः ॥ २८ ॥ ईश्वराः दृश्यइति ॥ ईश्वरत्वस्यापिमायैकहेतुत्वाद्दिति भावः ॥ २९ ॥ ह्यन्यं अविद्य
मानं ॥ ३० ॥ अत्र सत्तो पिकवचने दृष्टांतं भूतस्वप्नस्वानुभूतं यः अपन्हुते अपलपति स कुधीः मेषपालः सन्न यत्स्वभर्तुर्महानेषस्यसा
क्षाद्दृष्टं कुं कं कोकनकुकः कुकआहानेइत्यस्मात्र्यैकः हके कर्तकमार्हनं तन्न मन्यन्नु यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

राम०

चितो मायाविन्याश्चमत्काररावात्मा स्वरूपं यस्य सदेव तेऽकृत्रिमं सन्मात्रेन जाह्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अयं प्रपंचः धातुश्चिरस्य संकल्पा
त्मक एव सर्गप्रलये विभ्रमो नान्यः तस्मात्विकस्वभावकचनं तत्त्वज्ञानध्वांत्याकारे यज्जृंभणं त्वज्ञानमिति बोध्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मा
योपहितं ब्रह्मात्मसाक्षित्वेव दृश्यं भ्रान्त्वा अकारणमेवोदेतीति दृष्टं ॥ यथा दृश्यभ्रान्त्या आत्मनि स्तु षुप्तावनंतरं स्वप्नो दृष्टः तज्जपश्चा
द्धर्मक्रिया व्यवस्था कार्यकारणभावादि नियतिं कल्पयतीति गच्छति ॥ ३४ ॥ अकस्माद्दृश्यस्फुरणे निमित्ताय ज्ञानात्सीत्या ह काकता

असदेवेदमाभाति भ्रांतिमात्रं स्वकृत्रिमं ॥ चिच्चमत्कारमात्रात्मज्ञे सन्मात्रमकृत्रिमं ॥ ३२ ॥ अयं चिरस्य संकल्पः सर्गप्रल
लयविभ्रमः ॥ ज्ञानं स्वभावकमज्ञानं भ्रांतिजृंभणं ॥ ३३ ॥ उस्फटिसुदेति ब्रह्मात्मदृश्यं दृष्टमकारणं ॥ स्वे सुषुप्तादिवत्स्वप्नः
पश्चान्नियतिमृच्छति ॥ ३४ ॥ काकतालीयवच्चित्ताच्चितिदृश्यं प्रकाशते ॥ स्वयमेयमेव स्वभावस्यमाकाशादिर्यथांबुधौ ॥ ३५ ॥
इदं स्यो नाम चिद्ब्रह्म तु रयमाकाशमात्रकः ॥ यदृच्छं नाम कचति जगद्रूपेणा विदः ॥ ३६ ॥ तेन चिद्रूपिणा पश्चाद्दृश्येनात्मनि
कल्पिताः ॥ संज्ञास्मृत्यादि पश्चादि बुद्ध्यादिकलनात्मकाः ॥ ३७ ॥

लीयवदिति ॥ स्वभावस्थं चित्स्वभावमात्रनिबद्धं ॥ ३५ ॥ स्वभावमेव विशारयति ईदृशा इति ॥ ३६ ॥ प्रथममबुद्धिपूर्वदृश्याका
रप्रतिभासादृश्यभूते नतेन चिदात्मना पश्चादात्मनि अतीतमिति भाने स्मृत्यादिकलनात्मिकाः वर्तमानमिति भाते च पश्चा
दितबुद्ध्यादिकनात्मिकाः संज्ञाः कल्पितास्तथा च सर्वोऽप्ययं नात्कालिकप्रतिभासेऽविभक्ते बुद्ध्याविभागकल्पनामात्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

वा.टी.नि.उ.

५१७

यदितात्कालिकप्रतिभासेष्वेवविभागसंज्ञामेऽकल्पनामात्रंजगन्नहिप्रतिभासक्षणमात्रस्थायिजगत्प्रतिभासकालेनास्यैवे
तिफलितं॥तथाचप्रतिभासस्योत्तरक्षणेनाशेजगतोपिनाशात्क्षणभंगवादप्रसंगःअतस्तन्नामतथामायामयेजगतिस्थायि
त्वव्यवस्थापनस्यापिप्रबलविदःप्रयोजनाभावादितिचेन्नलोकेस्मृतिप्रत्यभिज्ञादेःपूर्वानुभूतगोचरत्वनियमसाधीनवेदशा
स्त्रादिप्रामाण्यभंगापत्त्यात्प्रबलवादस्यमूलप्रोहित्यापत्तेरित्याशयेनरामःशंकतेएवंस्थितेइति॥एवंत्वदुक्तरीत्यातात्का

लिककल्पनामात्रत्वेजगतःस्थितेपरर्क्षे श्रीरामउवाच॥एवंस्थितेहेभगवन्बुद्धिसंस्कारतःस्मृतिः॥इ
तिकिंप्राप्यतेब्रूहिसंबुद्ध्यापदिनस्मृतिः॥३८॥श्रीवसिष्ठउवाच॥मुहूर्तंरामभवितास्मेनप्रश्नसिंहवैभवे॥
अभेद्यस्यायथाम्येकमालोकमिवभास्करः॥३९॥

लिककल्पनामात्रत्वेजगतःस्थितेपूर्वोत्पन्नबुद्धेःप्रामाणिकादनुभवाज्जातात्संस्कारतःस्मृतिःप्रत्यभिज्ञाचेतिसर्वाभि
प्रानुभवसिद्धोनियमःकिंप्राप्यतेकथंलभ्यतेनयदिस्मृतिःप्रत्यभिज्ञाचसंबुद्धाप्रागनुभूतविषयपरिणीताभ्युपगम्यते
अतोनरंब्रूहीत्यर्थः॥३८॥तत्रभगवान्वसिष्ठआहहेपंचक्रमन्यमानःप्रतिज्ञानीतंशृणुविति।प्रश्नंआक्षेपंभिन्नमिपुतस्मा
विहरणामि॥अभेद्यमद्वैतमात्मतत्त्वा॥३९॥५॥

राम०

नवेद्यं तदोषो यदि प्राक्सदेव जगत्क्षणिकप्रतिभासेन सहोत्पद्यत इति बौद्धराद्धान्ताभ्युपगमेन तु न तथा वयमभ्युपगच्छामः किं तु नित्य
ब्रह्मसत्तात्मकमेव जगन्नित्यचिदात्मकेनैव प्रतिभासेन सहाभिव्यक्तियोग्यमपि अविद्यावरणादिकृतपशान्तिवैचित्र्यचमत्कारेण
कदाचिदाविर्भूतमिव तिरोभूतमिव घटपटाद्याकारविशेषैरवच्छिन्नमिव कारणोत्पन्नमिव परोक्षमिवापरोक्षमिवैकमिव ना
नेव भिन्नाभिन्नमिव क्षणिकमिव स्थायीवातीतं वर्तमानं भविष्यदिवेत्यादिनानाचमत्कारैर्नियतैः सदृशैर्विसदृशैरर्धसदृशैश्चा
वभासत इति तदिति तत्र च स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिकं सर्वमुपपद्यत एवेत्याशयेन समाधानमारभते विद्यत इत्यादिना ॥ वनस्थत्या

विद्यते जगदात्मेदं दृश्यं चिन्मात्रकोटरे ॥ अनुत्कीर्णा यथा स्तम्भे रचनानस्य शालभंजिका ॥४०॥ उद्धरेदुत्तत्साहाल
रादिच्छालभंजिकां ॥ अद्वितीया क्रियते स्तम्भात् उत्कीर्णा किं करोति तां ॥४१॥ स्तंभे जडेन साव्यक्तिमनुत्कीर्णेह गच्छति ॥ वि
तित्वं तर्गतौ चितां देवात्मन्येव भात्यलं ॥४२॥ भासमानात्वनुत्कीर्ण दृष्टैवापि चरवात्मका ॥ स्वरूपादच्युता चैव चिन्मात्रा
त्मनि स्थिता ॥४३॥

नंत्यद्योतनायाप्युद्धरेदित्युतद्वारकः कात्स्न्येनावयवनिरसनेन यथा प्रकटयेत्तथा अद्वितीयात्तत्राद्विकारकप्रत्यावृत्तिसं
भाताञ्जगच्छालभंजिकां सम्यगुत्कीर्णां किंस्तदन्यः करोतीत्यकारकतत्रत्वाद्रूपप्रतिमावत्तदभिव्यक्तिर्न भवतीत्यर्थः ॥४१॥
तर्हि सा कथं व्यक्तिं गच्छति ॥ तत्राह ॥ चितिर्विदिति ॥ तदधिष्ठानविद्यावरणानिवृत्तौ तादृशचिद्दलादेव चेद्रातर्गतोराकृतिर्वभा
त्मनि ॥ चिदात्मन्येव अलं भाति व्यक्तिं गच्छतीत्यर्थः ॥४२॥ तर्हि सा प्रलये स्तम्भस्योरपि किं न भातीति चेत्तत्राभान्यात्मनाभाती
त्याह भासमानात्विति तु शब्दः सर्गकालादिविशेषद्योतनार्थः ॥४३॥

सर्गादावपिसाचित्तमपयमंप्रागुक्तानिर्विकल्पकलनावतीसतीपश्चात्मेजकादृष्टानुसारेणोन्मुखेतेमंनोविकल्पैर्विचित्राःसर्गक
लनाःकरोतिपथाखप्रेअघोप्टेतोकलनामिवहृदयेसंकल्पयतीतिपरेणसंबंधः॥४६॥४५॥कथंकपंविशेषविभागानसर्गा
दौसंकल्पयतितत्प्रपंचयतिइयमित्यादिना॥इयंब्रह्मकालासत्तासामान्यरूपाजगद्वीजभूता॥इहाअस्यांब्रह्मकलायामेवसेय

सर्गादौसर्गकलनाःकरोतिकलनावतीसाचित्तमावःनरखप्रेस्वल्पेमेसामन्यथोदितामिवरूपम्॥आकाशादि
वहृदयेपरमाकाशरूपिणी॥संकल्पयतिचितात्मम्लिकास्याप्मनात्मनि॥४५॥इयंब्रह्मकलासेहचिन्मात्रक
लनात्रियं॥इयंचितिरियंजीवस्त्वहंकारस्त्वसाविति॥४६॥इयंबुद्धिरियंचित्तमयंकालइदंनभः॥अयंसोहंक्रिया
चेयमिदंतन्मात्रपंचकं॥४७॥इंद्रियाख्यामिदंदृदयुर्यष्टकमिदंस्मृतं॥महाविवाहिकोदेहस्तयापवाधिमेतिकः
॥४८॥अस्माहंशंकरश्चाहमुपेंद्रोहमहंरविः॥इदंब्रह्माख्यमिदंचांतरयंसर्गइदंजगत्॥४९॥इत्यादिकलनाजालंविधो
मेवातिनिर्मलंतस्मात्केतोपदार्थोघाःस्फुरंतिस्फुटदृश्यवत्॥५०॥अकारणकमेवेतिजगदाभोगिखंडकाः॥सर्गादो
स्वप्नवद्भातिचेखर्गेवविकारिवत्॥५१॥श्रोमेवत्कचतिव्योमविन्यपेविभ्रमंदिया॥तुहंतत्त्वेयनेवजगदेधात्मो

चिन्मात्रकलनास्तदजनाशेखभावा॥तस्मात्तिविश्वविशिनिरियं॥इयमेवप्राणादिसंवलिताजीवः॥असौअभिमानहेतुप्रधानत्वा
अहंकारः॥४६॥अध्यवसानप्रधानाबुद्धिरित्यादिरुह्यं॥४७॥इदंतत्संख्यातीअयंपंचीकृतस्थूलमयः॥४८॥४९॥इत्यादिसर्वक
लनाजालंअतिनिर्मलंचिद्व्योमैवनततोन्यद्दृष्टमावमपीत्यर्थःपातस्मादृत्तवाकिलजगद्यपदार्थोघाःस्फुरंतीत्यर्थः॥५०॥इतिस्मनया
रीत्या॥५१॥ ॥५२॥

राम॰

यदैकमेवाविच्छोमतत्स्वयं चित्तविभागानसंत्मेवेतिफलितमित्याहद्वेति॥५३॥ अंतर्यदस्ति अंतर्गताया सत्तेन्यथा॥५४॥ हेमं घाःवाहि
नःप्रकारणंतत्तद्भ्रांतेरुत्पन्नेकथंभवेत॥ तत्सुष्टस्थंच अन्यथासविकारंकथं॥५५॥ तस्माज्जन्मंजीतगृहीतंजगतोजाड्याद्द्रिःस्वभावंदिय
त्यज्यसद्ब्रह्मचिन्मात्रस्वभावोंगीक्रियतामित्याहतस्मादिति॥५६॥ तःचिज्जलानांईमणुमात्रे॥५७॥ यतःअचेत्यकंअतःअच
यतञ्जप्रकाशपदेवस्वमात्रप्रकाशंसवस्थितं॥५८॥ उक्तेर्थेदृष्टांतमःस्पष्टमिदमिच्छिन्नजितमारयतिपूर्णादिति॥ परमात्मेव
परमात्मकं॥५८॥ एतावद्विस्ततेनान्यहमावर्तितेनाप्युपदेशेनकोंश्चिन्नेमेदकोपिदिरजनानचप्रबुद्धानलिंगेरुपलक्ष्यभगवांस्त

ह्युःस्मृतिःहाचवावास्वप्रःकालाःकलनाख्यकाः॥ विद्यमानमिदंभातिशांतंशून्यमिवांबरे॥५३॥ पदंतत्स्विदनसापित
द्वहिर्भूततांगतं॥ वस्तुतस्तुनतद्दृष्टेनोतःसन्मात्रकादृतो॥५४॥ निरस्तावयवाद्योजार्दनाख्याधनप्रवर्तत्ते॥ अका
रणंभवेभ्रांतंतदेघाःकथमन्यथा॥५५॥ तस्माद्यादृक्परंब्रह्मतादृग्रूपमिदंपरंयदेवचिन्नभःस्वप्नोत्तदेवस्वप्नपत्तने
॥५६॥ नकिंचित्किंचनापीदंदृश्यमस्तिमनागपि॥ करजःपृथ्वीजलधौसकरश्चपरमांबरे॥५७॥ नचेदंभातिवाकिंचित्
चिन्मात्रमचेत्यात्मकं॥ अकचत्तेवसंशांतमात्मनीत्थमवास्थितं॥५८॥ एषोदित्यब्रह्मणःपूर्णमिष्पन्नेहृत्तठन्नतं॥ एवेदंभाति
भारूपमाभानंपरमात्मकं॥५९॥ इत्थमप्रिमकथयन्नत्तुरूपमानमपुत्रवर्कैर्वितजनेस्याविमदृतानांतः॥ स्वप्नेजगद्धुपिज्ञा
मद्दृतिमतीनाघापिपत्यजतिनामविदग्धापिहाकु॥६०॥ महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेशालमंजिकोनामोपदेशोनामे
कोनसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः॥१६९॥

ननुश्रोचन्नाहदृश्यमिति॥ मयिस्वप्नमनुभूयमानमप्याकृतत्वमित्यविश्वाहत्तरंपुनःपुनरस्तुचवैकैःप्रकथ्यपतिसमयमंदाधिकारि
जनस्यअंतर्गतांविमूढताख्यप्राप्येजगत्सुषिद्यपजाग्रत्सत्यमेवेतिप्रतीतिरघापिनसंत्यजतिबतेतिखेदोविदग्ध्यधिकारीप्र
कूप्तदितितांनत्यजतिनामेतिमोहश्रावल्यप्रसिद्धेः॥६०॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकोनसप्तत्युत्तर
शततमःसर्गः॥१६९॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५२८
५१९

म्मपोविश्रांतचित्तस्यजीवन्मुक्तस्यभूरिशः॥लक्षणान्यभिधीयंतेस्तुतिश्चात्मवतःसदा॥यद्यबोधोमहदधिकारिणांत्व
यालिंगैरुपलक्षितस्तद्विबोधायगमकैर्लिंगैस्तद्यितनेइतिमुक्तलक्षणानिताश्चरामादीन्प्रतितानिभगवान्वसिष्ठआह्न

श्रीवसिष्ठउवाच॥नस्तुत्वायस्तुस्वयस्यदुःखायस्यनो॥अंतर्मुखस्यमतेर्नित्यंसमुक्तइतिकथ्यते॥१॥यस्यनस्फु
रतिमज्ञाविक्षोभमप्यचलस्थितेः॥प्रस्तेष्ठिवभागेषुसमुक्तइतिकथ्यते॥२॥चिन्मात्रात्मनिविश्रांतंयस्यचि
त्तप्रचंचलं॥तत्रैवरतिमायातंसजीवन्मुक्तउच्यते॥३॥परमात्मनिविश्रांतंयस्यव्याहन्यतेमनः॥रमते।स्मि
न्नुनर्हृदयेसजीवन्मुक्तउच्यते॥४॥

सुखायेत्यादिना॥सुखंसुखसाधनंविषयजातंअंतर्मुखस्यप्रत्यगात्मासक्तावृत्तिर्यस्य॥१॥नस्फुरतिनसंचलतिप्रज्ञाबुद्धिः
॥यथाअज्ञानंबुद्धिःप्रस्तेष्ठभोगेष्वासक्तानतेनचलतितद्वदित्यर्थः॥२॥श्लोकद्वयमर्थस्फुटमाहचिन्मात्रात्मनीति॥३॥
तत्रैवेत्येवकारार्थंविवृणोतिरमात्मनीति॥४॥

राम॰

आद्यश्लोकोक्तलक्षणस्य जडोन्मत्तमूर्छितेषु रामोऽव्यभिचारं शंकते नन्स्तुखायेति ॥ १ ॥ अंतर्मुखमतेरिति तत्र विशेषणेन
व्यभिचारस्य निवारितत्वात्तेषां कश्चिद्दोषः स्यादाशयेन वसिष्ठमतात्पर्यं ॥ विशदयन्नुत्तरमाह विद्योमेति ॥ नस्तु खायेत्यत्र वा
प्रयत्नेन विनेति विशेषणीयमित्याशयेनाह प्रयत्नेति ॥ ६ ॥ लक्षणांतराण्याह सर्वइत्यादिना सर्वार्थेष्विति सर्वसंदेहा

श्रीराम उवाच ॥ नस्तु खायस्तु खं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ॥ जडमेवमुने मन्ये मानवं तमचेतनं ॥ ५ ॥ श्रीवसिष्ठ
उवाच ॥ विद्योमेकांतनिष्ठत्वात्प्रयत्नेन विनास्तु खं ॥ नवेत्ति शुद्धबोधात्मा यः स विश्रांत उच्यते ॥ ६ ॥ सर्व एव
परिक्षीणाः संदेहा यस्य वस्तुतः ॥ सर्वार्थेषु विवेकेन स विश्रांतः परे पदे ॥ ७ ॥ यस्य कस्मिंश्चिद्दृश्यार्थे क्वचिद्रसि
कतास्थितिर्नो ॥ व्यवहारवतोप्यंतः स विश्रांत उदाहृतः ॥ ८ ॥ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ यथाप्रा
प्तं विहरतः स विश्रांत इति स्मृतः ॥ ९ ॥ अविश्रामे निरालंबे दीर्घसंसारवर्त्मनि ॥ चित्वाद्दात्मनि विश्रांतिप्राप्तये
न जयत्यसौ ॥ १० ॥ धावित्वा ये चिरं कालं प्राप्तविश्रांतयः स्थिताः ॥ ते स्तुत्याः केवलं ह्येते व्यवहारपरा अपि ॥ ११ ॥ ति
हि चेत्यचिदाभासनभस्याभांति भामयाः ॥ भास्करा उदिता नित्यं न हंति ष्ठंति ते ह्यचित् ॥ १२ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

नामज्ञानमूलत्वान्मूलाज्ञानक्षयेण सर्वसंदेहक्षयोपपत्तेरिति भावः ॥ तथाच श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ॥ ७ ॥ रसिकता रागवत्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्वा न चिन्मात्रत्वदर्शनात् ॥ १० ॥ धावित्वा चि
रं भ्रमित्वा धावनश्रमनिवारणाय स्तुत्याः केवलं ह्येते तथाच विषयेषु धावनमेवस्य पतनं श्रमहराणमिति भावः ॥ ११ ॥ चेत्यचिदा
भासो दृश्यदृष्टारौ तदुभयशून्येन मध्यस्थचिताकाशे भामयाः शुद्धचिद्रूपा भास्करा उदिताः भांति ॥ इह संसारे ॥ १२ ॥ छ ॥ छ ॥

वा·टी·नि·उ·
५२९
५२०

प्रक्षीणा विदेहा इव लक्ष्यंते ॥ जडमाः सुप्तसंस्था ॥१३॥ सुखाइ निपद्ना स्थैर्यं विद्धणो निस्तुसाइवेत्यादिना आसर्गसमाप्तेः ॥ जडतां निद्रापरवशतां ॥१४॥ केनांशेन न हि स्तुसाम्यमिति चेदिंद्रियैर्जिन्मेनाभ्यामित्याह दीर्घेति ॥ परिश्रमणाद् इंद्रियानि निवृत्त विश्रांते गतश्रमः सन्नयः ॥ नदद्दानि नो ब्रारयतिबहिर्मुखेभ्यः ॥१५॥ उल्लूक प्रायाणां अविद्याधकारेष्ववहरतां सर्वभूतानां या

सद्देहाव्यवहारस्या अपि स्तुसाइवोन्नमा ॥ प्रक्षीणाइव लक्ष्यंते जडमाननु ते जडाः ॥१३॥ स्तुसाइवेहशाप्याप्तुपेस्य नगरे स्थिताः ॥ स्तुसाइतितउच्यते ननु ते जडतां गताः ॥१४॥ दीर्घाध्वपरिविश्रांतो विश्रांतो नरहालिपः ॥ वाक्यस्तुस्य मौनस्थः प्रोच्यते नजडाकृतिः ॥१५॥ या निशा सर्वभूतानामविद्यात्ममयात्मिकाः ॥ परो बोधः परा शांतिस्तत्रासौ समप्रास्थितः ॥१६॥ यस्मिन्जाग्रति भूतानि दृश्येस्मिन्दुःखदायिनि ॥ तत्रासौ सततं स्तुसस्तं न पश्यत्यसौ सुखी ॥१७॥ यं कर्मैष मनाहत्य स्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥ स आत्मारामइत्युक्तो नजडो सोरद्धदेहः ॥ ॥१८॥ दुःस्वादितिगतःस्वो स्मात्त्रासः पारं भवांबुधेः ॥ तिष्ठत्यनुभवन्नभ्यो विश्रांतिसुखमात्मनि ॥१९॥ दीर्घाध्वनिपरिश्रांतो विषये भ्रातुरोक्षिारं ॥ भोगभावातुरः क्रूरैः प्रोषितः पथिडामरैः ॥२०॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ॥

तद्दृत्तमयात्मिकानिशासपरो बोधः ॥ समंस्कारसं ॥१६॥ सुखदृश्यस्य विद्रूपं तत्र पश्यतीति ॥ तथा च भगवद्गीतासूपनिशेति श्लोकेलक्षणाद्धयं दर्शितमिति भावः ॥१७॥ सर्वकर्मसंन्यासो तितिक्षा तत्कामित्याहयइति ॥१८॥ ॥१९॥ धावितायेचिरं कालमितीमोकार्थं प्रपंचयति ॥ दीर्घाध्वनीत्यादिना ॥ वचनचतुरैर्विषयैः चिरं डामरैर्द्रोपपदस्थैर्भोगसामग्रीलुंठने रिव प्रोषितः प्रस्थितः ॥२०॥ राम०

जरालक्षणाहिमाशनिभिर्जर्जरीकृतः व्यवहाराक्षमः कृतः ॥२१॥ परं आत्मनास्वेनैवासहायेनपरिक्रांतस्खलितः ॥२२॥ दुःष्कृतैःपा
पार्जितधनैः ॥ पदेपदे क्षीणः पतितः सन्लुठन् ॥२३॥ स्वं श्रांतोऽयं दैवात्साधनसंपत्यासच्छास्त्रसद्गुरुप्रसादादिजप्रयत्नत्व
साक्षात्कारेण प्रबुद्धः सन् संसारजलधेः पारंप्राप्यसआत्मानपाध्यःशय्यारहितोऽपिस्वस्थःशेते इति सर्वथामन्वयः ॥२४॥ स

जरातुषाराशनिभिर्जर्जरीकृतः ॥ जन्मजंगलसारंगो यद्वद्व्यग्रविहारवान् ॥२१॥ परमात्मपरिक्रांतो दुःखसंक
टसंकटैः ॥ स्वदुष्कापस्तवैश्छायेर्याणः संसारवर्त्मनि ॥२२॥ दुःष्कृतैः कृतपाथेयो लुठन्क्षीणपदेपदे ॥ अर्थानर्थमयैर्मा
र्गैः संकटैर्विवशीकृतः ॥२३॥ संसारजलधेः पारं प्राप्य श्रमविवर्जितः ॥ महाप्योनिप्रमाबुद्धः सशेते स्वस्थमात्मवा
न् ॥२४॥ अपसर्पन्निरस्तेहः स्वप्रमस्तुषु सर्वं ॥ प्रबुद्धमबहिर्निद्रं हा शेते स्वस्थमात्मवान् ॥२५॥ जात्यंध्यवद्विहातानि
रत्नराछन्नभ्यसनवदेन ॥ लोकमध्येमहाररायेहाशेते सुखमात्मवान् ॥२६॥ अयथैव घनानिद्राकापिसाजत्वदर्शि
ना ॥ यानशाम्यतिकल्यान्तरवैर्नागविक्रमैः ॥२७॥

धनार्थिभिः सर्वस्वेप्सःप्यंत इति सर्पाणि गृहापवरकप्रासादपर्यंकादीनि तद्रहितं यथास्यात्तथा निःस्नेहं प्राणादिचेष्टारहितं य
थास्यात्तथा प्रबुद्धं आत्मरूपेजागरूकं तथा यथास्यात्तथा स्वरूपबहिर्भूत निद्राख्यवस्त्वंतररहितं च तथास्यात्तथा शेते ॥ हा इत्या
श्चर्ये ॥२५॥ जात्यंधो यथा रत्नौघं छन्नं पश्यति तद्वत्सेदेवविद्वान् तिसमरूपं केवलं जागर्तीतिलोकप्रसिद्धं तीयं ध्यवहिमुक्तिः ॥२६॥ अय
र्थ अलौकिकी तत्रोपपत्तिर्येति ॥२७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५२॰
५२१

दृग्दृशौचिन्मात्रदर्शनेप्रबुद्धोनामपिप्रयोमीलयतिबाह्येंद्रियाणीत्यर्थः॥अथव्यवहारेप्रबुद्धानामपियादृशांबाह्येंद्रिया
णांदृकूरूपादिदर्शनंतद्विषयेप्रमीलयतिसंहरणोति॥२८॥परमार्थेनसहजीवोनतुमहेनजीवः॥२९॥अस्मत्तंअपरिछिन्ना
नंदरसं॥३०॥निरालोकेआलोकांतराभास्येस्वात्मनिमहानालोकःप्रकाशोयस्य॥३१॥अघनत्वेअमूर्तानंदरसेघनआभोगःअ

अपरैर्व्यवघनानिदृकादिसात्वनदर्शिनां॥प्रबुद्धानामपिहियानिमीलयतिदृग्दृशो॥२८॥अनिमीलितनेत्रस्ययस्यवि
श्वंप्रलीयते॥सजीवःपरमार्थेनमहाशोनेसुखमात्मवान्॥२९॥विनिर्गीर्यजगत्सर्वंपरमांपूर्णतांगतः॥आनंदेरम
तेपीत्वाहाशोनेसुखमात्मवान्॥३०॥निरानंदमहानंदीसुखमद्वैतमव्ययंनिरालोकमहालोकेहाशोनेसुखमात्म
वान्॥३१॥लोभांधकारेपरमेलोकलेपरतांगतः॥अघनत्वघनाभोगोहाशोनेसुखमात्मवान्॥३२॥अनंतदुःख
मार्गांतपर्यंतेजनतास्थितो॥अबहिर्मुखमाभोगिहाशोनेसुखमात्मवान्॥३३॥अपीयसामरीमांसंस्पर्विष्ट
वस्पवीयसां॥कृत्वामानेनभःप्राप्यहाशोनेसुखमात्मवान्॥३४॥परमाणोपरमाणौजगत्कोटिशतान्यपि॥अरो
स्यलेदधेहेहाशांतेसुखमात्मवान्॥३५॥

स्यादियस्या॥३३॥दुःखानुभवस्तद्विषयेषांतमुपरतं॥जनतास्थितोवर्णाश्रमोचितव्यवहारेलोकसंग्रहार्थमशांतमनुपरतंअ
बहिर्मुखंबाह्यार्पितासक्तंआंतरसुखाभोगिक्रियाविशेषणानिसर्वाणि॥३३॥नभःक्षितिदृकाशमाकाशस्वरूपप्राप्यापस्यतेषाविर्धंर रम॰
त्या॥३४॥सोऽभ्याहपोविभुतयास्थलेचविदेहे॥प्रतिपरमाणुजगत्कोटिशतान्यनंतानिजगंतिदधतेधारयते॥३५॥छ॥

३६॥ पूर्णप्रकाशेन प्रकटादिशारद्वदीर्घामपरिच्छिन्नामिति यावत् ॥ ३५॥ सद्रूपेण सर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यतां ॥ आका
शादिति ॥ व्याख्यानाकाशादिति श्रुते रिति भावः ॥ ३७॥ आदौ प्रविलापनेनांबरीकृतं आकाशतां नीतं जगत् अच्छादयाकृता
शाद्यम्बं विदं बरं कृत्वा शांतो परोक्ष परश्वासः प्रश्वासश्च यस्मिन् कर्मणि तथा ॥ अंबरं आवरणवस्त्रं अच्छादछं कृत्वा अंबरी
कृतं प्रावारीकृतं गद्याछादयशांतं तुष्टुरा शाहाप्रश्वासं होते इत्युक्तनार्थः ॥ ३८॥ स्वयं प्रत्यगात्मभूतो यश्चिदाकाश स्तत्कोशावे

कुर्वन्संहारसर्गौ धान कुर्वन्नक्रपं चन ॥ परमालोकशय्यायां हाशेते सुखमात्मवान् ॥ ३६॥ संसारनिचयस्वप्न
परिज्ञाय स्तुषु सत्ता ॥ नयत्नकरदिहिर्या हाशेते सुखमात्मवान् ॥ ३७॥ सर्वेषां जगद्यीनां सत्तासामान्यतां गतः ॥ आ
काशादिधि कोव्यापा हाशेते सुखमात्मवान् ॥ ३८॥ अछाछमंबरं कृत्वा जगदंबरीकृतं ॥ शांतशङ्परश्वासं हाशेते
सुखमात्मवान् ॥ ३९॥ इदमस्मज्जगत्यस्य स्वयमाकाशकोशके ॥ विशदाकाशकोशात्मा हाशेते सुखमात्मवान् ॥
॥ ४०॥ प्रथामंवाहसंप्रासव्यवहारमनोरमे ॥ तस्यास्तरणविश्रांतो हाशेते सुखमात्मवान् ॥ ४१॥ परमेष्ठस्वपलेन
परिज्ञानात्स्वरूपिणः ॥ स्वप्नसंदर्शनेनैव जीवनवमिवस्वेन स्वा ॥ ४२॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

स्वप्नमिवइदंजगत्स्वप्राभासमिव पश्यन् ॥ ४०॥ व्यवहारलक्षणे मनोरमे तस्यानां सम्यग्हास्तस्यास्तरणे विश्रांतः
स्थितः तदर्थं तं समस्तमेकं पदं ॥ ४१॥ यथा जाग्रत्कस्यनिद्रानुभूतस्वप्नस्य परमेरा प्रयत्नेनानुसंधानात्स्मृतियोग्य स्वरूपितायु
था कथं चित्परमेण प्रयत्नेन स्वपरप्रयत्नेन वितमीषद्वहिर्मुखीकृत्य बाह्यव्यवहारपरिज्ञानादयातःस्वरूपवतादेहादिना
जीवन ॥ यथा निरवकाशे स्यात्तु मशक्तेर्वस्वात्मकेनैव स्थितीयमिव काल्पितेन स्वेनलेख्यावकाशस्वे आकाशस्वरूपे जीवतिस्तानां

वा·टी·नि·उ·
५३१
५२२

अकाशकल्पेन स्वरूपज्ञानेन अनंतासत्वाऽऽगनसंनिभानं जीवजगद्भ्रमणान् धर्मान् पलेन ज्ञेन मयलापादितज्ञानभावेन स्वसं
वपः संबुद्ध सम्यक् बुद्धवान् ॥ मतिबुद्धीतिकर्तरिक्तः ॥ ४३ ॥ एवं जीवन्मुक्तस्य अज्ञविषयेस्वापसुषुप्तवर्ण्य परमार्थे सद्धप्रबुद्धो माहम
बुद्धस्तु सदिति प्रबुद्ध स्तत्त्ववित् ॥ एवं रीत्या सहास्तु सोपि लोकप्रसिद्धयोः प्रबोधस्वापयोर्लोकवदेव मबुद्धः सुसुप्तसनज्ञाग्रत्स
प्रार्थ भोगे सहायभूतलवस्थमाणेन सुहृदा सह अनिशं रमते ॥ ततः सुषुप्तस्सन् तेनैव सहैव सुषुप्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ या
यावत्प्रारब्धभोगं तेन सुहृदा सह क्रीडित्वा तस्यनष्टं ते विदेहमुक्तिमाहजन्मांतरे ति ॥ स जीवन्मुक्तः जन्मांतरे बुध्यकतयावि

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मानागनसंनिभान् ॥ ज्ञेन यत्नेन संबुद्धः परमांबरतां गतः ॥ ४३ ॥ प्रबुद्धः सुप्तस्तु सोपि
प्रबुद्धो रमते निशं ॥ सुषुप्तो भवति तो जाग्रत्स्व प्रार्थ सुहृदा सह ॥ ४४ ॥ जन्मांतरैकसहवाससमाश्रयेन वित्रा
न्तु वृत्तिमाधुरेणाचिरं तनेन ॥ मित्रेण सार्द्धमखिलानि दिनानि नीत्वा विश्रांतिमेष्यति पदे परमे चिरं सः ॥ ४५ ॥ म
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्रांतिचिन्तवर्णनं नाम सर्गः ॥ १७० ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीरामराम ॥ छ ॥

रस हवास मयुक्तस्य हातिशया रिव सर्वे स्ववे षम्यं परित्यज्य समाश्रयेन समचितेन अन्तस्व वित्राणि ः ॥ मम रमतिति साता
नवैराग्यसंतोषाद्यनुवृत्तिर्भिमधुरेण उत्तरत्र वह्यमाणेन चिरं तनेन मित्रेण सार्द्धम खिलान्यायुःशेषदिनानि वह्यमाणपर
नवैराग्यसंतोषाद्यनुवृत्तिर्भिर्मधुरेण उत्तरत्रवस्यमाणेन चिरंतनेन मित्रेण सार्द्धं अखिलान्यायुःशेषदिनानि वस्यमाणपर
मणेन नीत्वा परमे निरतिशयानंदे विदेहकैवल्यपदे विश्रांति मेष्यति प्राप्स्यति ॥ ४५ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
प्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तसप्तत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १७० ॥

राम·

सुहृत्स्वकर्मनामात्रउत्तरश्लोकस्यसंपुतः॥तद्गुणाश्लोकैरुपवर्ण्यंतेरमणंचसुखेवाहर्यं॥अस्यजीवन्मुक्तस्यतेनसुहृदासहयद्रमणं
तत्र किंस्वभावःस्वप्नरूपावस्थितिरेववास्यात उत्तरंतिःरम्येषुभोगस्थानेषुविहारप्रयुक्ताप्रीतिसत्तात्मकमित्यर्थः॥१॥प्रवा
हेहितंसहजंकर्मप्रायेहितंलोकसंग्रहार्थंशास्त्रीयंकर्मस्वप्रयत्नाप्यसत्कार्यशास्त्राभ्यासाभ्यासविचारसत्संगशमदमतितिक्षो
परमशौचसंतोषेश्वरप्रणिधानसंयमादिस्वकर्मेतित्रिविधमनियमनिषिद्धंकर्मैकमेवत्रिभिर्नामभिरुपाधिभेदाद्व्यपदिश्य

श्रीरामउवाच॥ब्रह्मन्कोस्यसुहृद्ब्रूहियेनासौरमतेसहा॥रमणंकिंस्वभावंस्यादुत्तरत्वमवाप्यतत्॥१॥श्रीवसिष्ठ
उवाच॥स्वप्रवाहेहितंनामस्वप्रायेहितनामच॥स्वकर्मनामचास्यास्तेमित्रमेकमहत्त्रिमं॥२॥पितेवहिहिताभ्यासं
दाराइवनियंत्रणं॥संकटेषुदुरंतेषुनित्यमव्यभिचारिच॥३॥अशंकितोपचरणंसुसंपादितनिर्वृति॥कोपयेष्वकोप
नंतथाविश्लीशविवर्जनान्तं॥४॥दुर्गदुर्गमदुर्वारदोषोद्धरणतत्परं॥ससर्वविश्वासरत्नानांकोशःकोशोआदेश
वोधितं॥५॥सहर्षासत्कृताक्रीडमाबाल्यादेवसंगतं॥विनिवारितदुश्चेष्टपितवइहसत्पात्मसुखा॥६॥ छ॥ छ॥॥

ति॥अतश्चैकंमित्रमित्युक्तिमारा॥तस्यसुहृदोगुणानाहपितेवहितमादिना॥अकार्यविषयेलज्जानियंत्रणं॥अव्यभिचारिच
॥३॥वितीर्णाआवर्जनंसाम्नासमाधानंतथाहायामस्तेयेन॥४॥स्वंदुर्गेषुदुर्गमेषुमार्गेषुदुर्वारवैरकलहादिदोषेषुचमज्ज
नेप्रसक्तेउद्धरणतत्परं॥अनेकजन्माभ्यासानुवृत्तत्वाहाशैशवोषितं॥५॥तदेवाभिप्रेत्याहसहेत्यादिना॥६॥ छ॥ छ॥

७॥ ५॥ सर्वावस्थस्य अस्तु विस्पर्शम हरणादिना॥ अस्तु ध्याघवस्थस्यापि॥ दर्शने वितिच्यमदर्शनेतत्परं॥ ८॥ नागरं नगरामिज
नं चतुरमिचेतियावत॥ सचेष्टा: शुभावाङ्मन:कायचेष्टास्तत्स्मरणानां मणिमाणिक्यानां भांडसंभारमंदिरं कोशागृहं॥ १॥ अप्रद
र्शयन्न हरन्तो निरस्यदित्यर्थ:॥ महेलामहिलेव॥ १॥ ३ दिनाशयमप्रमाहि॥ १२॥ लोकानां संगतसज्जनानां उपचारकं मुख्यकं

वन्हेरिवौहस्यसौगंध्यं कुसुमस्येवसर्वदा॥ अविनाभाविविमलं रवेरिवचवासरं॥ ७॥ लालनेकरतं नित्यं पालनेकपरा
यणं॥ सर्वसंकटसंघट्टरक्षणैकसमुद्यतं॥ ८॥ हे स्वामिन् शिवदेहस्यसर्वावस्थस्य शुद्धिदं॥ द्रष्टं हेयमुपादेयमितिदर्श
नतत्परं॥ ९॥ आल्हादकमनिंद्याभि:कथाभिरिवनागरं॥ सच्चेष्टामणिमाणिक्यभांडसंभारमंदिरं॥ १०॥ रूपंतमदृश्वा
जेत्रमप्रदर्शयदप्रियं॥ अनुरक्तामहेलेवप्रियमेवप्रदर्शयत॥ ११॥ जनप्रियं वदं कुर्वन्प्रियमेवसमाचरत॥ पेशलंम
धुरं स्निग्धमकृत्यमुहितापायं॥ १२॥ लोकोपचारकं पूज्यं स्मितपूर्वाभिभाषणं॥ कामोपशांतंस्वरूपंपरमार्थैकका
रणं॥ १३॥ रत्नोज्ञानसमुत्पन्नतेपर्वमहरयोघतं॥ अपूर्वनर्मनिर्माणलीलाललनजालकं॥ १४॥ पालकंशीलसारा
णां हारराणां चकुलस्यच॥ आधीव्याधिपरीतस्यचेतसोमृतमौषधं॥ १५॥

॥ कामेभ्यउपशांतंअनएवसंतोषरूपंयस्यसरूपं॥ १३॥ अज्ञानेभ्योज्ञानेभ्योदेवात्समुत्पन्नेरणोसंप्रहारेपर्वंप्रहरयोउघतं
अतिभृत्यमितियावत॥ अपूर्वैलौकांतरैर्नर्मक्रीडाहस्यादिकौतहलनिर्माणलीलयाललनेजालकं विलासयितृ॥ १४ रामं॰
अमृतवत्संजीवनंऔषधमिवरोगहरंच॥ १५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ॥

विशेषो विद्यावैदग्ध्येन पांडित्येन वादैश्च वंद्यानां उत्कृष्टानां प्रभुगुरुमान्यादीनां विनोदनं कौतुकावहा श्लिष्टसमानकु
लशीलत्वादिभागेन द्विधाभावे स्थितमिव ॥१६॥ नयादीन् अनुरक्तान् कृत्वा वदन्यान् दानशौंडान् कारयन्ती ॥ सरेति दे
हलीदीपकन्यायेनोभयत्र संबध्यते ॥१७॥ उत्तमैः श्लाघ्यैर्महद्भिः सह संगतिर्येन ॥१८॥१९॥ स्वभावेन सहजहृद्येन

विशेषविद्यावैदग्ध्यावादवंद्यविनोदनी ॥ समानकुलशीलत्वाद्द्विधाभावइवस्थिता ॥१६॥ अनुरक्तान्नयात्साधू
न्वदान्यान्कारयन्सदा ॥ यद्दानेन तपस्तीर्थेन्यायार्थमेरयोन्मुखं ॥१७॥ पुत्रदारद्विजातिश्रीमत्यबंधुजनैः सह ॥
शुभभोजनपानाद्युत्तमश्लाघ्यैः संगति ॥१८॥ भोगादिबद्धतृष्णत्वदुःखदं विनिवारयत ॥ सुस्निग्धसंकथो
दारं समाश्वासीतमास्पदं ॥१९॥ ईदृशेनात्ममित्रेणास्य कलत्रेणास्य यत ॥ स्वकर्मनाथारमते स्वभावेनैवनेरितः
॥२०॥ श्रीरामउवाच ॥ कस्यलत्रमस्य मित्रस्यतद्धि यस्य मुनीश्वर ॥ किं तत्किंरूपमेवस्यात्समासेनैवमेवद ॥२१॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ स्नानदानतपोध्याननामानोस्य महामते ॥ संतिपुत्रा महात्मानः स्वनुरक्ता ह्यखिलप्रजाः ॥२२॥
चंद्रलेखेव लोकस्य हृद्यैवाह्लाददायिनी ॥ अविनाभाविनी भार्यामुदिता स्यानुरागिणी ॥२३॥ कष्टाकाराकी
र्णापि निधनादद्दयहारिणी ॥ आनंदजननी चास्य वपस्या ऽव्यभिचारिणी ॥२४॥

तुकेन विहारितः प्रेरितः सन्नित्यर्थः ॥२०॥ कलत्रं स्त्रीपुत्रादिपोष्यवर्गः तत्सहितस्य तद्धि यस्य मित्रस्य तत्कलत्रं किं च वद किंरूपकं
हृद्यं गुणवदित्यर्थः ॥२१॥ तत्राहो पुत्रा नाहस्नानेति गुणैः स्वनुरक्ताः अखिलाः प्रजा येषां ॥२२॥ तस्य भार्या गुरोः सह वर्णयति चंद्रले
खेवेति मुदिता नित्यसंतुष्टा ॥२३॥ कष्टाद्यान्कारणान् आसमंतात् कीर्णा विक्षिप्तापि संवितीर्णा धनं यया ॥२४॥ छ॥ छ॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५३३
५२४

संममानान्नीतरस्यावल्लभाप्रियाभार्या॥प्रतीहारी द्वारपालिका॥२५॥धैर्ये धर्मे च विषये पाधीः सा॥२६॥अस्मरान्तःसुतरः
विषयारिजये विषये मंत्रसहायिनी मैत्री नामापरा भार्या समन्तया समं सर्वदैव स्कंधे सन्ना सक्ता॥२७॥आर्ये मर्यादा कीर्णा
विषये अस्य आचार्योऽपदेष्ट्री॥अस्य समन्तात् सार्थदायिनी धनाध्यक्षा॥२८॥एवं विधः परिवारः पोष्यवर्गो यस्य तथाविधेन सं

समन्तास्य मन्ता नित्यमास्तेऽहृयवल्लभा॥प्रतीहारी द्युतः प्रवृत्ता संमुखं स्तुत्यहापिनी॥२५॥धैर्ये धर्मे च बुधीः साधोनि
त्यमाधीयते च या॥सास धीरस्य प्रुधीस्य पुरोधन्य स्य धावति॥२६॥अस्य सन्ना समं स्कंधे सर्वदैव महोत्सः विषया
रिजये राज्ञो मैत्री मंत्रसहायिनी॥२७॥कार्याणामार्य मर्यादाच र्याचतुर्थ्या खिना॥सर्वे ग्रामस्य सार्थस्य सन्यतास्या
र्थदायिनी॥२८॥इत्येवं परिवारेणामित्रेणासह मंत्रिणा॥स्वकर्मणा व्यवहरन्नारुण्यति न कुप्यति॥२९॥स यथास्थि
तमेवास्ते विनिर्वाणमनामुनिः॥वित्रार्पितरवाजातं लोके व्यवहरन्नपि॥३०॥वकलङ्केषु वादेषु मूकः शीलमयो य
था॥निःप्रयोजनशाहेतु परं वाधिर्यमागतः॥३१॥लोकाचारविरुद्धेषु सर्वं सकल कर्मसु आर्याचार विचारेषु वाचस्पति
र्बृहस्पतिः॥३२॥प्रहृतवाक्स्तु राय कर्पो जित्यानां प्रतिमानवान्॥नित्यमेव रोदनिरीतो वक्रास्तुवद्रुपकन:॥३३॥ ध॥ ध॥

त्रिणास्तु तस्य स्वकर्मणा सर्वत्र व्यवहरन् जीवन्मुक्तो लाभालाभयोर्न तुष्यति न कुप्यति॥२९॥ वित्रार्पितो यो देवस्तद्वदिन
व्यवहरन्नपि वृत्त्यर्थः॥३१॥तत्राहोभुना नाहस्माने निगुणैः स्वनुरक्ताः सम्मिलाः प्रजा येषां॥२५॥तस्य भार्याद्वयोः सहवर्ण राम॰
यति चंद्रलेखेवेति मुदिता मितित्यसंततमा॥२६॥करुणा दयाने कारणात आ समन्तात् कीर्णा विहितं वितीर्णं धनं यया॥२७॥

२४॥ एषवर्णितोगुणगणः प्रबुद्धधियांस्वभावएवभवेन्नप्रयत्नेनइत्यर्थः ॥ इत्युक्ताः नभवंति ॥ इंदुर्ककृशानुभाद्याः परस्यायाप्रकं
शनादितिप्रकाशानभवंतिकिंतुस्वभावतएवनद्भवंतीत्यर्थः ॥ २५॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेए
कसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १७१॥ जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठार्थंसर्वसंदेहशांतये ॥ प्रपत्रस्त्वोपदेशेनक्षिप्यतेदृश्यमार्जनं ॥ वस्तुत
तेनजगतनापितजगतअभानमाभानापिपश्यंनापिहतिसंविदः ॥ १॥ अज्ञदृष्ट्या अन्यस्थितत यितनः चिद्व्योम्नोऽन्यत्न ॥ यथा
रूपत्वमाकाशादन्यत्नतद्वत् ॥ २॥ तथाचनिर्विषयमेवचैतन्यंयदेकविषयाद्दृश्यविषयप्राप्तावंतरालेप्रसिद्धंतदेवदृश्यमि

समदृष्टिरुदारात्मावदान्यः सविभागवान् ॥ पेशलस्निग्धमधुरः स्फुरः पुण्यकीर्तनः ॥ २४॥ स्वभावएषभवेत्प्रबुद्धधि
यांप्रयत्नेनतुनेदृशास्ते ॥ भवंतिनेंदुर्ककृशानुभासाघः क्वचित्प्रयत्नेणप्रकाशाः ॥ २५॥ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेतत्व
ज्ञव्यवहारवर्णनंनामएकसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १७१॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ संविदाकाशकचनमिदंभातिजगत्तया
नवस्तुतोनजगत्साभानमप्यंनचसंविदः ॥ १॥ यदिदंभातिचिद्व्योमजगद्रूपंचनततः ॥ आकाशादिवशून्यत्वमन्यद
न्यदपिस्थितं ॥ २॥ दृश्यादेशांतरप्राप्तौमध्येयत्संविदोवपुः ॥ तदृश्यमितिभातीदंदृश्यमन्यन्नविद्यते ॥ ३॥ महाप्रलयसं
पत्तावादिसर्गः पुनः किल ॥ परस्मात्कारणाभावेकुतोदृश्यस्यसंभवः ॥ ४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

तिभातीत्यर्थः ॥ ३॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ॥ यदातमस्तन्नदिवानरात्रिर्नसन्नचासन्शिवएवकेवलइत्यादिश्रुतिषुसन्मा
त्रपरिशेषलक्षणमहाप्रलयसंपत्तौप्राक्सत्यांतदुत्तरंपुनः आदिसर्गः किलभवतीतिश्रुतं ॥ तत्रसदेवेत्यवधारणात्दविका
रात्परस्मादन्यस्यकारणस्याभावेकुतोस्यदृश्यस्यसंभवः ॥ ४॥ छ॥

तत्र श्रुतिविरोधात् परमाणवादिकार्यांतरकल्पनाया अनवकाश इत्याह न देति॥ प्रवर्तते प्रवर्तेतायाः॥ किं तत्र सत्तात उत्पन्न मेवेति॥ अनुत्पत्ति प्रतिपादने स्ववस्य सिद्धांतीनां तात्पर्यमित्यर्थः॥६॥ प्रत्यक्षं दृश्यमानस्य का गतिस्तत्राह यत्त्वेदमिति चिदाकाश जितात्पर्यविद इत्यर्थः॥७॥ चिन्मात्रस्य दृश्याकारेणाभानं सुषुप्तात्स्वप्नगमनेन प्रसिद्धमित्याह यथेति॥ यथा सुषुप्तात्स्वप्नगमनवन्न

न दृश्याणुमात्रमपि हि दृश्यबीजं न विद्यते॥ किल यस्मादिदं चित्रं पुनः सर्गं प्रवर्तते॥५॥ अत्यन्तमेवनैवातो सर्गं दृश्यमिदं जगत्॥ वंध्यापुत्र इवात्यंतमसतो स्य वनं दृश्यधीः॥६॥ तत्त्वेदं किं चिद्राभाति दृश्यमित्यभितः स्थितं॥ तच्चिन्मात्रं खमेवाच्छं परमेव पदं विदुः॥७॥ यथा सुषुप्तात्स्वप्नत्वं गच्छत्यात्मैव न स्थितिं॥ चिन्मात्रमजहत्स्वच्छं निजं रूपमनामयं॥८॥ सर्गस्यादौ तथैवेदमात्मैव स्वात्मनात्मनि॥ व्योमात्मैव चिदाभासं दृश्यमित्यवभासते॥९॥ यथा पुरतया भाति मनः स्वं स्वप्नपुरं तथा दृश्यमिवाभाति सर्गादौ चिन्नभः परं॥१०॥ यथानिलस्य स्पंदस्य चक्रावर्तेच रीहते॥ सर्गादौ चिन्नभः स्थित्वा दृश्यमित्येव तिष्ठति॥११॥ अतो जातमनो भातमेवं दृश्यं जगत्त्रयं॥ ब्रह्मैवेदं परं भाति स्वात्मनीत्थमवस्थितं॥१२॥ नास्त्येव सर्गो दृष्ट्यादि किंचनापि कदाचन॥ अतः सर्गमसर्गं वा ब्रह्मैवेदं विराजते॥१३॥ छ॥ छ॥॥

लयात्स्वर्गगमनं तथापि तस्याबोध्यमित्याह सर्गस्येति॥८॥९॥१०॥ यथाऽनिलः स्वं स्वांशः स्वं आत्मनि खस्मिन्नेव चक्रावर्तवद्भात्या वहीयते तथा चिन्नभोऽप्युदासमक्षमेव दृश्यमित्येव तिष्ठति॥११॥ अतः एवं जाते चेत् दृश्यं जगत्त्रयमनाभातमेव परं ब्रह्मैव भाति अतो दृश्यात् दृश्यता संसृतिं मम सर्ति वा अस्य ब्रह्मैव तथा विराजत इति तु निष्कर्ष इत्यर्थः॥१३

प्रबोधो जागरणं तत्काले ॥ प्रबोधे आत्मप्रबोधे ॥१४॥ धीमंतः ज्ञानिनः यत्नोपि अप्रबोधनं कीदृशमिति तं निर्विम्रः ॥१५॥ सर्वभू
तानां निर्विषयचिन्मात्रमेव स्वस्वभाव इत्याह देशादिति ॥१६॥ अत्रेति सर्वाधिष्ठानमपि निर्विषयचिद्रूपमेवेत्यर्थः ॥१७॥ अधि
ष्ठानानुरूपोयमध्यास इत्याह यादृगिति केनांशेन सादृश्यं तत्राह येनेति येन हेतुना अर्थपंचकात्पंचभूतेभ्योन्यत्किंचिन्न वि
द्यते ॥ तथा च स्वातिरिक्तस्वकार्यशून्यत्वमेवास्य ब्रह्मसादृश्यमित्यर्थः ॥१८॥ बाह्येंद्रियजन्यविषयाभासाद्रूपालोकः अ

प्रबोधकालेष्वप्राप्तेषु प्राप्तौ मैव निर्वपुः ॥ तथेदं शांतचिन्मात्ररूपं प्रबोधे जगत्त्रयं ॥१४॥ प्रबुद्धानां परं ब्रह्म निर्विभा
गमिदं जगत् ॥ धीमंतोपि न तद्वियोगादिदं त्वप्रबोधनं ॥१५॥ देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः ॥ स्वस्वभावो हि
भूतानां तन्त्यं परमात्मकं ॥१६॥ देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः ॥ तत्तत्परमाकाशमत्र सर्वं प्रतिष्ठितं
॥१७॥ यादृगेतत्स्वदृक् तादृगिदं सदसदात्मकं ॥ येनार्थपंचकादन्यत्किंचनापि न विद्यते ॥१८॥ रूपालोकमनस्कारास्त
तद्देवपदं विदुः ॥ एतेते द्रवतावर्ताः पदस्यास्य महांभसः ॥१९॥ देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः ॥ तत्स्या
व्यतिरेकेण जगन्नास्ति काचन ॥२०॥ तादृग्विधात्मभावाभावाभावदृशात्मनः ॥ तद्रूपमनुमंतव्यं तत्स्यावय
वाः स्थिताः ॥२१॥ पूर्वापरकोट्योर्मध्ये यत्संविदो वपुः ॥ सस्वभावः परो ह्येयो जगत्स्यपि च संस्थितः ॥२२॥ ७ ॥

स्यंतरमनो धीनामकमनस्काराः एते सर्वेप्येतत्पदमेव ॥१९॥ तथा च निर्विषयचिन्मात्रव्यतिरेकेण जगन्नास्तीति प्रसिद्धमित्या
ह देशादिति जगतां जगद्भाव ॥२०॥ तद्रूपं सद्रूपं भानरूपं च ॥२१॥ शाखा चंद्रदर्शने पूर्वकोटिः शाखा अपरा कोटिश्चंद्रः तयोस्त
योर्मध्ये यत्संविदो निर्विषयं वपुः प्रसिद्धं स तत्स्याः स्वभावः स एव जगद्धेतुर्णामरूमरीचिकायस्याधिष्ठानं स्थित इत्यर्थः ॥२२॥

एतद्देवाभिप्रेत्याभयाउनः पुनर्निर्विषयविकृतापरोक्षचैतन्यस्य सकलजनसाधारणप्रसिद्धिप्रदर्शको देशाद्देशान्तरमिति श्लो
कद्वयात इत्याशयेनाह देशाद्धित्तिकुड्यत्वादेवस्वरूपादप्रच्युतात्मनः जाग्रद्देशात्स्वप्नदेशप्राप्तौ मध्ये सुषुप्तिदेशायाय
त्संविद्देवपुः पूर्वसर्गदेशात्पुनः सर्गप्राप्तौ मध्ये प्रलयो यत्संविद्देवपुः इहलोकदेशात्परलोकदेशप्राप्तौ मध्ये मृत्यौ व
स्थायां यत्संविद्देवपुस्तद्देवत्वमेव सर्वदा भासते न स्वैव जगदित्यपरं नामास्तेः कल्पितमित्यर्थः ॥२२॥ तथा च सति यत्कालि

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ विद्धि मध्यमसंविदः ॥ जगदित्यपरं नाम स्वरूपादच्युतात्मनः ॥२२॥ आदिसर्गात्प्रभृत्येव स्व
मुत्पन्नमेव नो ॥ यन्नाम न तदिहास्तीति मायामंबरडंबरः ॥२३॥ कथं नास्तीव यद्दृश्यं तद्यस्तीति संस्थितेः ॥ यद्यस्ति
परं ब्रह्म कथं नास्तीति तत्स्थितेः ॥२४॥ अज्ञस्य संपदः शास्त्रमि विपरीतमहो जगत् ॥ असद्दृश्यं सदित्युक्तं ब्रह्मैवं नावग
म्यते ॥२६॥ न चोत्पन्नं न चाभाति हृश्यं किंचन कुत्रचित् ॥ यदिदं भाति तद्ब्रह्म शून्यमेव कचति स्वयं ॥२७॥ यथा मणिः
प्रकचति स्वभासा व्यतिरिक्तया ॥ आत्मनोऽनन्यया सद्वत् चिद्व्योम कचितं तथा ॥२८॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

नं तदाह आदिसर्गादिति ॥ जगत् मायालक्षणः शंबरस्यैन्द्रजालिकस्याडंबरमात्रमिति फलितमिति भावः ॥२४॥ तथा च स्
ठानामभाग्यवशाद्देवमणिनासीति भ्रान्तिवद्विपरीतस्वभावः सपत्नो यमित्याह कथमिति द्वे केवलं गाद्यो ॥२५॥ अहं तु अब्रह्म
रूपं ब्रह्मभावरूपं भ्रान्तो विपरीतं जगत् कृताज्ज्ञामिकलमे ॥ स्वैह्या असद्दृश्यं सदित्युक्तं तेऽपि ब्रह्मैवैवं नावगम्यते न दृश्य
मसतो गन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ अव्यतिरिक्तप्रकाश्यस्य दार्ष्टान्तिके विवरणं स्वात्मनोऽनन्ययेति ॥२८॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

रामः

कथमिदंयत्येयमितिचेद्दिवाकरादिजगतःस्वरूपेणैवसत्सामान्यैकदेशप्रायत्वात्स्वानुभवप्रमाणत्वादित्याहतस्मिन्नेवेत्यादिना ॥२८॥ यथाअर्कोदयस्तदधीनप्रकाशाःनतथाब्रह्मअर्काद्यधीनप्रकाशमित्याहस्थितोपीति॥नयतिप्रकाशयति॥तथाचश्रुतिःनतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः।तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती

तस्मिन्नेवपदेशांतेतेनपत्येषवाकरः॥तस्यैवावयवश्चैवननामाद्योतिभास्करः॥२८॥स्थितोपितत्रनतत्प्रसर्कोनचनिशाकरः॥प्रकाशयतिदेवोसावर्केनार्कस्तमीश्वरं॥३०॥तस्यभासाविभातीदंतद्देहोद्भयमंडलं॥सर्वेचंद्रार्कवन्हीनोपहाधीनांसदीपकः॥३१॥ससाकारोनिराकारइतिशब्दार्थकल्पनाखपुष्पवत्स्वरूपान्नसंभवतितद्दिशम॥३२॥खंगमःतोयथैकोणुर्भातिजीवार्कतंज्ञकः॥नभातिभातिवातत्रतत्पापस्योद्योयावः॥३३॥चिन्मात्राकारलक्ष्यस्वरूपोकोटिसंयुतः॥याभासस्तःकथंतस्माद्व्यतिरिक्तास्तुरुच्यते॥३४॥चिन्मात्रेणापिरहितंशून्यत्वेनापिवर्जितं॥परंसर्वात्मरिक्तंतत्सर्वार्थैःसमन्वितं॥३५॥हृष्ट्वाहिम्यपिसंत्येवतत्रसंतिनकानिचित॥जीवंतोपिनविघंतेजीवास्तत्रचकेनच॥३६॥अत्यज्ञंतोद्वयस्योल्पंनतत्रेयेपरमाणवः॥स्वस्वरूपमसंगत्वेनमैकंवात्रनकिंचन॥३७॥

ति॥३०॥३१॥विषयासत्यादिवासद्रूपा॥३२॥जीवस्तत्त्वंजगत्प्रश्यतोस्यार्कतोजायतेजालांतरेयथाणुःकोणुर्भातितथाऽपरिछिन्नचित्प्रकाशेब्रह्मणिएतेऽर्कोदयःभांतिवेत्यनादरोक्तिः॥३३॥नहिरत्नात्प्रभासोऽतिरिक्ताः॥३४॥अविदित्प्रसिद्धेव्यावर्त्यभावाच्चिन्मात्रेणापिरहितं॥३५॥३६॥अवयवद्व्यघटनप्रयुक्तंस्थौल्यममज्ञंतत्रवतत्रचित्प्रकाशेएतास्पर्शाद्यःपरमाःनिरवयवाअणवःस्वरूपंसंतो॥३७॥७॥

किंचिदितिव्यवहारमात्रस्य निरासे विरोधाविरोधयोरपि तत्र निरासादिति भावः॥३९॥चा३९दा॥३९॥घा॥३९॥यांतरमितिश्लोकस्य ता
त्पर्यं तत्र साधकत्वेन वर्णयति स्वकमिति॥४०॥चितिर्जीवचैतन्यमिव॥तथा च वाहरायणस्य भगवतः सूत्रं आत्मनि चैवं वि
चित्राश्च हीति॥४१॥तथा च सुषुप्तात्स्वप्नस्वप्नलयात्सर्गात्मना चिदेव भातीत्याह सुषुप्तादिति॥४२॥तदेव स्पष्टयति यादृगि

किंचिदत्र न किंचिद्वैन किंचिच्च न किंचन॥किंचिन्न किंचिदित्येवाकलनानातिदूरगा॥३९॥एकानिरंतरानंता नित्यम
स्ताततात्मनि॥चिन्मात्रं यो यसतेव जगन्नाम्नात्मनि स्थिता॥३९॥स्वकं चैतन्यमेकं वन्नाकमात्रापाश्रितोपरं॥यद्रू
पं जगतो रूपमस्य नानात्मनोपि तत्॥४०॥नानेवैद्यमनानैव विद्योमे वेद्यमाननं॥स्तनपवकरूपेण स्वसंवित्तिरिव
स्थितं॥४१॥सुषुप्तादिशनैः स्वप्नः सुषुप्तस्यैव चिद्वपाष्टपाश्रितेव स्वप्नत्वमेत्येवं सर्गतामिमां॥४२॥यादृक्सु
षेः स्वप्नता दृगेव तथैव च॥आत्मनः सुषुप्तस्यैव दृश्यतो व्योमस्पं जगत्॥४३॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते च तुर्यमेवाखिलं
स्थितं॥तत्त्वविज्ञस्त्र सद्भूतं पदे वेति न वेत्ति न वेत्ति तत्॥४४॥जडाजामजडानांच सर्वेषां नामनारतं॥दुर्लक्षप
रिणामेनात्मनो नुष्ठाश्च वर्तिनः॥४५॥सुषुप्तपाश्रितो रूपं परमात्मसुपावैज्ञो॥तत्वमितिनसरूपान्त्हेरहितपा

ति॥४३॥तत्त्वविज्ञो ब्रह्मविद्यासंप्रदायस्तद्विषये सद्भूतं पाश्रमरोपदेवेति न वेत्ति इदं न वेत्ति॥४४॥जडानां जगतामजडानां जी
वानां चांतः॥स्थितानां यो नतयीमिनयाद्दुर्लक्ष्यमेव यथा स्यात्तथा जगत्परिणामपनीनिदुर्लक्ष्यपरिणाम ईश्वरस्स एव बोधितः
याजावतिनः पारमार्थिकं रूपं जगन्नश्वराणां अनन्यथाह्वेतिनदेवजगदाकारेणास्थितमिति निष्कर्षं इति द्वयोरित्यर्थः॥४४॥४५॥

राम०

ननु एष्वादिपदार्थाभिः दृष्टः स्वानविदृष्टात्मप्रपंचः सति तत्स्वयं न पश्यति बाजत्मपरिणामयति संकल्पनत्राह परिणादिति ॥ उपदेशार्थं परिणामं लौकिकं मंगीकृत्य प्रत्यज्ञानानं परमार्थतः परिणामपररिते त्यर्थः ॥ ४७ ॥ कुत्र तर्हि तात्पर्यं तत्राह आदिसर्गादिति महात्मनः तत्वविदः प्रत्यगैकात्मनिमग्नस्य अनुभूतिरत्र प्रमाणमित्युत्तरान्वयः ॥ ४८ ॥ अभिधाः अज्ञानं प्रतिकृताः ॥ ४९ ॥ तथा च प्रबोधे यादृशा आत्मा परिशिष्यते न ह्यंगीकाराघपजगतो उक्तमनुभूतं तत्रास्त्वेवं दुःखं सुखमेव भवति अप्रबोधेन त्वंगीका

परिणामादिशब्दार्थं दृष्टमत्र हानया ॥ उपदेशार्थमुक्तीनां गंधोप्येवं न विद्यते ॥ ४७ ॥ आदिसर्गात्प्रभृत्येव महासन्नात्मनात्मनि ॥ चिन्मात्रपरमाकाशं स्थितमेकं महात्मनः ॥ ४८ ॥ प्रत्यगैकात्मनिमग्नस्य सा सर्वव्यापिना चितिः ॥ स्थिता तत्पात्म्येवं तज्जगदित्यभिधाः कृताः ॥ ४९ ॥ परिज्ञाते यथा स्वप्ने स्वांगीकारात्सुखं सुखं ॥ अनंगीकारतो दुःखं स दुःखं भवति क्षणात् ॥ ५० ॥ गच्छतस्तिष्ठतश्चैव जाग्रतः स्वपतः तथा ॥ नित्यमेकं समाधानं स्थितं शांतस्य तद्धिया ॥ ५१ ॥ भेद्यमेद निष्ठस्य दुःखेपि हि सुखस्थितेः ॥ सतोप्येवासतो ज्ञस्य किमन्यदवशिष्यते ॥ ५२ ॥ न संत्यजति नादत्ते किंचिद्व्यवहरन्नपि ॥ हृदयेन बहिः कार्यं कार्य एवावतिष्ठते ॥ ५३ ॥

रिति सुदुःखं यद्यद्भुक्तं तज्जन्ममरणाजरामयादि तत्सर्वं दुःखमेव भवति ॥ स्वप्नप्रबोधात्प्रबोधवदित्याह परिज्ञात इति ॥ ५० ॥ अत एव तद्धि हेतुः स्वविक्षेपाभावान्नित्यं समाधानं सुखमेवेत्याह गच्छत इति ॥ ५१ ॥ बहिः संसारे सतोपि अंतर्मुक्तत्वात्तत्रासत एव अस्य तत्साध्यं परिहरणीयं वा अवशिष्यते ॥ ५२ ॥ बहिः कार्ये व्यवहरन्नपि हृदयेन किंचिन्न संत्यजति नाददाति च किंतु कार्ये नित्ये ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५३ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५३७॥
५२८

एवं स्थितिश्चास्य स्वभावानुपालनेन आहार्यः संपाद्यो गुणः॥५४॥ प्रकृतेतरा आत्मातिरिक्तविषयिणी॥५५॥ योनिरावरणः विद्वान्स आश्वस्तान्तःकरणः सन् समाहितचित्तः प्रक्षीणशत्रुमित्रादिविकल्पः स्वात्मसुखसारप्रचुरः॥ परमेण शमामृतेन सदैव संतिष्ठति॥५६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः॥१७२॥ मनोमात्रे विधातरि तत्संकल्पो जगद्भ्रमः न देहोऽस्य स्मृतिर्वेति तत्त्वं च कीर्त्यते॥ ननु विधातुः संकल्पजगद्रूपत्वे

यथा हिमस्य शीतत्वं वह्नेरौष्ण्यं न पेलवः॥ स्वभावोऽस्य भवेन्नित्यं नत्वाहार्यो गुणोऽस्य सः॥५४॥ यस्यात्वेष स्वभावस्यात्मना मनसा तत्त्ववित्स्वतः देवाद्यनाचिद्रूपः प्रकृतेतरा॥५५॥ आश्वस्तान्तःकरणः क्षीणविकल्पः स्वरूपसारमयः॥ परमशमामृततः संतिष्ठति विद्वान्निरावरणः॥५६॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणोद्देते काव्निरामयपयोगोपदेशो नाम द्विसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः॥१७२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एवं पृथ्व्यादिरहितः स्वमेवायं प्रजापतिः॥ मनोमात्रमहं मन्ये संकल्पविटपी स्वयम्॥१॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्॥ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति॥ तत्र पंचीन्मात्रकचनं स्वप्रकृतित्वविनिमित्ताशंकां वारयितुं तत्संकल्पानां तत्स्वयंजगत्त्वं चिन्मात्रत्वमेवेति वर्णयितुमुपक्रमते स्वमिति॥ एवं अनादिजीवन्मुक्तत्वादेव प्रजापतिर्विराड्विपृथ्व्यादिरहितो रावणांसासिद्दाकाशमेव॥ तं च मनः समष्टिहिरण्यगर्भमात्रमहं मन्ये मनश्च संकल्पविटपी वाचिन्त्यचनमात्रं प्रसिद्धमिति चिन्मात्रत्वसिद्धिरस्येति भावः॥१॥ ६॥ ६॥ ६॥ ॥

रामं॰

कथंप्रसिद्धंतत्राहमनइति॥मननाकल्पनात्माकिंचिन्मात्रमेवपश्चान्मननाकारकल्पनानंतरंमनइत्यभिधानेनतस्यास्याविनाद्यभ्या
भ्यासःप्रकल्पितः॥यथावारिण्येवआवर्त्तविवर्त्ताकारेणस्वयंप्रोत्थायआवर्त्तताऽनेनकल्पितानहि॥२॥अतएवतस्यतुआद्योपि
चिद्व्यतिरेकेणनसंतीत्याहसत्तेति॥३॥एवंदेहाद्योपिनसंतीत्याहनंतस्येति॥व्यवहाराभासनिर्वाहार्थमापाततःसद्यपिपरमार्थ
मापाततःसदपिपरमार्थतोनकिंचिदपिविद्यते४॥उक्तोनविद्यतइतिचेदादिसर्गेहेत्वकारणाभावात्तेनचप्राक्तनःप्रजापतिरेवो

मनइत्यभिधानेनपश्चाद्दास्याप्रकल्पिता॥वार्यावर्त्तविवर्त्तेनप्रोत्थायावर्त्ततायथा॥२॥सनामात्रात्मनस्तस्यकुतो
ऽप्यादयःकिल॥अविद्यमानेऽप्यध्यासेऽखस्यानंतस्यखिरजः॥३॥नतस्यदेहविनादीनींद्रियाणिनवासना॥सद्यप्येतत्स
दातस्यनकिंचिदपिविद्यते॥४॥प्राक्तनस्यप्रदेशस्यमुक्तत्वात्कथमेवचाप्यरूपःसंभवतिप्राह्नेनस्त्वजिर्नचसंभवः॥५॥
नभवत्येवमुक्तानांसृतिर्देहोदयःपुनः॥नदेशकालावर्त्तत्वमावर्त्तीनांसतामिव॥६॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥॥

तरस्यकार्यंतस्यप्राक्तनद्विपरार्धावसानेमुक्तत्वादित्याहप्राक्तनस्येति॥कारणाभावाद्रूपोदेहवुध्यादिग्रहणेकारणाभावात्॥
तस्मादभिनवस्यप्रजापतेःजगद्रचनानुकूलासृतिरस्यसंभवउत्पत्तिश्चयतोनसंभवतीत्यर्थः॥५॥संसारेसतामावर्त्तीनांय
थेहत्रिपरार्णांजीवानामिवमुक्तानांविदेहमुक्तानांसंसारस्मृतिः॥पुनर्देहोदयश्चनभवत्येवदेशांतरेकालांतरेवापुनरावर्त्तत्व
मितोनास्तिइमंमानवमावर्त्तंनावर्त्ततेपुनरावर्त्ततेइत्यादिश्रुतेरितिभावः॥६॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

यद्यपि तस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पकृतोपासनाहिरण्यगर्भोऽहंभावगोचरसंस्कारबलान्नैवास्य स्यात्तद्देहादिर्किंचित्संभवे
ननु तत्केवलोपासनात्मकमनःकल्पनासंस्कारजत्वात्केवलमानसोऽस्य पृथ्व्यादिभिः कृत्स्नं तन्न तु अस्ति तु यत्संकल्पनेऽप्रायं प्रमि
थ्याभूतमेव भवेन्न तु सत्यमित्यस्माभिर्दृष्टं नासिद्धिरित्यर्थः॥७॥ ननु पृथ्व्यादिघटितत्वेन दृश्यमानस्य ब्रह्माण्डात्मकस्यास्य वि
राड्शरीरस्य कथं तद्भिन्नता तत्राह यथेति॥ ननु प्राग्युदाहृतं कृतो हि विच पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति पृथ्व्यादिघ

यद्यपि भवेत्किंचित्स्यात्देहादि तस्य तत्राऽऽतस्य पृथ्व्यादिभिः प्रांतं संकल्पनगरं तन्नु॥ ७॥ यथा संकल्पशै
लस्य दृश्यमानामपि स्फुटं॥ पृथ्व्यादिरहितं रूपं तद्विराट्पुरुषस्तथा॥८॥ स्मृतिश्च संभवत्येव नकदाच
नकाचन॥ एषा लौकिकवृत्तायासा सहजानेन विद्यते॥ ९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्तमेव तद्रूपं प्रकृतं तत्र यथा तात यथापूर्वमकल्पयदिति पूर्वतनस्मृतिपूर्वकमेव निर्मितं गम्यते तत्राह स्मृतिश्चेति॥ अ
स्य प्रजापतेरादिसर्गे पूर्वानुभवाभावात्स्मृतिर्न संभवत्येव॥ या चेयं श्रुतिबलादुत्पन्ना एषा लौकिकानां जगत्स्थानां प्राणि
नामज्ञानां बुद्ध्याऽन्नादिषु कर्ममार्गप्रवाहप्रवर्तनार्थं प्रकृता परं बुध्यनुसारेणैव बोधनात्॥ तस्मात्तद्विदः प्रजापतेर्बुध्या
नुसारात्स्मृतिर्न विद्यते॥९॥

रामः

नन्वस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पे उपासकतादशायां पूर्वाद्यनुभवोऽस्त्येव तद्भावेऽपि पूर्वादिघटितविराट्शरीरोऽहमिति कथमुपासीन
ा तत्तदभ्यासोत्तदुल्लासितात्कल्पादौ पूर्वादिस्मृतेस्तद्घटितविराट्शरीरमुपासनबललब्धविरचनसामर्थ्यात्कल्पादावेव निर्मास्यति
ा अस्य त्वेव निर्माणे पोषाताय पूर्वमकल्पयादिति शङ्कितिबोधितः पूर्वकल्पीयब्रह्माण्डगुणाः सर्वेऽस्मिन्ब्रह्माण्डे कथं सिद्धा इति
रामः शङ्कते काथमिति॥ हेतुगणाकरेति वसिष्ठसंबोधनं॥१०॥ नवयं कल्पनाभ्रान्तिसंस्कारजां अपर्थमूल्यां स्मृतिं प्रमाव ब्रूमहे
किंतु सत्यार्थानुभवजन्यसंस्कारजां॥ तस्यां हि सत्यापूर्वानुभवगोचरसत्यार्थजातस्य स्वगोचरानुभवसंस्कारस्मृतिद्वारा स्नजका

श्रीराम उवाच॥ कथं न संभवत्येषा स्मृतिः स्मृतिमतां वर॥ स्मृतेश्चासंभवे कस्मात्पूर्णो गुणगणाकरः॥ १०॥
श्रीवसिष्ठ उवाच॥ स्थिते हि संभवत्येष कार्यकारणतात्मनि॥ तस्माद्भावाभावसंपन्ना न तु संभवति स्मृतिः॥ ११॥

लीयार्थेन प्रत्यञ्चयव्यतिरेककल्पनात्कार्यकारणभावसिद्धौ स्वकारकसत्तालब्धसत्ताकस्यास्य जगतः स्वप्नवद्ब्रह्मादेन
सिद्धान्तोपरोधः स्यादिति पूर्वकल्पादेः पूर्वादिदृश्ये परमार्थतः सत्तित भावाभावेन तदन्वयव्यतिरेकोऽनुदयात्संपन्ना स्मृति
र्वा तत्कारणं वा लौकिकन्यायप्रसिद्धा कार्यकारणता संभवति साद्धारभूता स्मृतिरेव तु न संभवति॥११॥ ७॥ ७॥ ७॥॥

कुतोनसंभवतित्याह आब्रह्मेति ॥ नेहनानास्तिकिंचनेत्युक्तमेवाद्वितीयं ॥ अथातआदेशोनेतिनेतियत्रनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानाति
सम्भमानदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यादिश्रुतिभिःसर्वदृश्यप्रतिषे
धात्तथैवविदुषामनुभवाच्चतथावसहस्रिद्धंचतुष्टयमितिस्मृतिदर्शितदिशासहजनसत्त्वविदुषोविराजसत्त्वज्ञानबाधितःप्राक्तनः
प्रपंचोमिथ्यैवसंपन्नोनतस्यपश्चादर्थस्थितिमाधातुंतद्द्वारासत्यसर्गप्रतिकारणीभवितुंवसमर्थइतिभावः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ भूत्यापरमा

आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदृश्यंकिंचिन्नविद्यते ॥ यत्रतत्रकथंकीदृक्कुतःस्यात्संभवःस्मृतेः ॥ १२ ॥ भूत्वाभावेहिदृश्यस्यस्मरणं
स्मृतिरुच्यते ॥ दृश्यमेवनयत्रास्तितत्रैताःकलनाःकुतः ॥ १३ ॥ अत्यंताभावएवास्यदृश्यस्यकिलसर्वदा ॥ सर्वंब्रह्मेतिस
त्याधीतस्मृतेःकलनाःकुतः ॥ १४ ॥ स्मृतिर्नसंभवत्येवतस्मादाद्यप्रजापतेः ॥ आकारत्वमेवास्यतुब्रह्मणानात्मनःकु
तः ॥ १५ ॥ स्मर्तव्यभाववशतःस्मृतिर्नास्त्येवलौकिकी ॥ स्मर्तव्यंत्वम्बरीयोऽसिसमस्तात्मनिमंक्षुतु ॥ १६ ॥ ॥

र्थतउत्पद्यविभावेविद्यमानत्वेसतिप्रमाणोत्थसंस्कारोद्बोधकालांतरेस्मरणंहिस्मृतिःप्रागस्मिन्नेकर्ज्ञानेनत्वसतोभ्रांतिकल्पितस्यतत्त्वबो
धबाधितस्यचस्मृतिरस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ उक्तमेवाभिप्रायंसंक्षेपेणसमाधानमुपसंहरतिस्मृतिरिति ॥ १५ ॥ पूर्वजन्मनिउपासनात्मिका
स्वस्यजगत्स्रष्टृत्वभावनातद्वशात्सत्तउपासनाफलमितिद्वितीयेजगत्स्रष्टरिसोऽहमितिसितिनावश्यस्मर्तव्यंयत्तुलोकेविहितासामेसा
नासामेवदृष्टेत्याहिस्मृतिरिवार्थप्रमाणस्मासानस्यनास्त्येव ॥ अम्बरीयःलौकिकःस्मर्तव्यर्थस्तस्मात्त्वहिंस्रादिगंर्हेअस्तिउपा
सनाविषयकाममनोराज्यकल्पोनात्मीतिवैषम्यमित्यर्थः ॥ कथंनास्तीदंस्मर्तव्यंमंक्षु ॥ १६ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ ॥

राम०

भूतस्य अतीतस्यापि पदार्थस्य संस्कारवशात् इतः स्मरणं स्मृतिरिति लोके उच्यते ॥ प्रजापतेः कल्पादौ वर्तमानोऽपि पदार्थो नास्ति
न भूतोऽस्ति न पि कश्चिद्भविष्यति यत्स्मृतिः स्यादित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं सुरेश्वरवार्त्तिके ॥ जन्मनस्यादिवाक्योऽन्यसम्पग्धी जन्ममात्र
तः अविद्यासहकार्यपि नासीदिति भविष्यतीति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति च श्रुतिः ॥ १७ ॥ अचलं कूटस्थं ॥ १८ ॥
यदि सर्वात्मत्वात्तस्य आत्मापि ब्रह्म भवतीति सार्वात्म्यदशा उच्यते तत्तर्हि किं नामेत्याह सर्वात्मत्वादिति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य मयापि पदि

भूतस्यातः पदार्थस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ पदार्थस्तु न चैवास्ति न भूतो न भविष्यति ॥ १७ ॥ एवं हि खल्विदं ब्रह्मप
रमेवाचलं यतः अनादिमध्यपर्यन्तं कुतः स्मृत्यास्य सत्ततः ॥ १८ ॥ सर्वात्मत्वात्पदार्थात्म चिद्व्योमकवचनं तु यत् ॥ व्य
वहारे स्यात्फलं शान्तं स्मृत्या तच्छादितं मया ॥ १९ ॥ न हि तत्स्मरणं नाम स्वभानकवचनं हि तत् ॥ तेनाभ्यस्तोपबाह्या
र्थः साहश्यात्स्वभासते ॥ २० ॥ यद्यथा संवेद्यते किंचित्तत्स्वभावं स्वभावयत् ॥ तेनावभासते योऽर्थस्तस्य स्मृत्यभिधाकृता ॥ २१ ॥

वापि भवेत्किंचित्स्मृत्या देहादिस्य तदित्युक्तमित्याह व्यवहारेऽपीति ॥ १९ ॥ अज्ञातब्रह्मस्वभावस्य परोक्षत्वेनैव कवचनं ॥ तेनोपास
नाफलीभूतबाह्यार्थ इवोपासनाकल्पिताकारसादृश्यात्स्वभासते ॥ २० ॥ अज्ञानोपहितं ब्रह्म जीवेन यद्यत्संवेद्यते तत्तत्स्मृति
परंपरं यावत्तत्स्वभावमेवावलम्ब्य स्वस्वभावयत्स्वतः तेनाकारेणाकालान्तरेण यत्तत्तालिंगितत्त्वार्थो विभासते तेन तस्य स्मृतिरित्य
भिधा स्वस्मिन्नेव तेन कृतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथा भ्रांतानुभवे अविद्यमानं ह्यर्थं भातीव तथा स्मृतावपि स्थितिर्बोध्या ॥२२॥ भ्रांताभ्यासेन सत्यत्वरूपार्थं भ्रांत्यनुभवेन समान
विषयत्वलक्षणात्साहश्यात् स्मृतयः स्मृताः ॥२३॥ काकतालीयन्यायात् कस्मिंश्चिद् द्वैधवशेन या संविद् भ्रांतिः ॥ स्वांगभूता स्त्रि स्वप्नव
स्मृताद्व ॥ विषयतः पारोक्ष्यात्स्वस्या अपि स्वतः आपरोक्ष्यात्स्वस्या अविकृता ॥२४॥ अनुभवे यत्र कचन तेनानुभूतार्थेन समाना
कारतया साहश्यात् ॥२५॥ हेतौ उद्बोधके लब्धे अलब्धेऽपि वा यथा पवनस्य हेतोर्जनाद्हेतौ लब्धेऽप्यलब्धेऽपि भवति तद्वत् ॥

अविद्यमानं भातीव यथा ह्यर्थं न यास्थितिः ॥ भातैवाविद्यमानैव स्मृतस्मायपोऽयता ॥ २२ ॥ सर्वात्मनि स्थितास्त्वेयाः
कंचनित्सुसंविदः ॥ नाश्वाभ्यासरूढार्थाः साहश्यात्स्मृतयः स्मृताः ॥२३॥ काकतालीयवद्भांति सर्वात्मनि स्तुसंविदः ॥
स्वांगभूतास्वतः स्वस्था नाश्ववस्मृतयः स्मृताः ॥२४॥ यत्रकचन तिविद्रूपस्वांगं सर्वात्मनःस्वतः ॥ तद्भ्यस्तार्थसाह
श्यात्स्मृतिरित्युच्यते बुधैः ॥२५॥ हेतौ लब्धेऽप्यलब्धे वा पवनस्येव वह्निः ॥ नाश्वाभ्यासरूढार्थाः साहश्यात्स्मृ
तयः स्मृताः ॥२६॥ काकतालीयवद्भांति याताः स्मृत्यभिधाः स्थिताः ॥ यथा नवैनेऽवयवाः कंचनितेनकंचनितिवा ॥२७॥

ताअनुभवरस्तुपलक्षिताएवविद्वःकालांतरेस्मृताः ॥२८॥ यद्धि संविदो वयवभूतास्तर्हि तद्धस्तैव कुतो न कंचनिति तत्राह
काकतालीयवद्धि ॥ उद्बोधकसमवधानस्य कादाचित्कत्वेनेति भावः ॥ अवयवसाहश्यादह्यः ॥ यथा मनस्तत्प्रणयत्वे कंचं
त्यन्यप्रवणत्वेन कंचनित तद्धस्त्यर्थः ॥२९

स्वप्ने इन्द्रजालादौ यथा घटपटादयो मिथ्याज्ञानमया स्तादृशानमस्य स्फूर्ति पदार्थस्य किं मूलं विचार्यत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अत एवाभ्रांतस्य
ज्ञस्य प्रजापतेः स्फूर्तिर्नास्त्येव ॥ २९ ॥ स तत्त्वविन्नैव यथापूर्वं निर्विकार एवास्ते जगत्स्थितेः स्वात्मदृष्ट्या विक्षोभमात्रत्वादित्यर्थः ॥ अ
ज्ञस्य तु तद्विपरीत्यमित्याह यथास्थितमिति ॥ ३० ॥ तत्कुतस्तत्राह नेति ॥ तस्य तत्त्वविद्वि दृः स्थितिः ॥ अत एव सः ईदृशः साधन
चतुष्टयं प्राप्य संदेहाद्यावरजो ज्ञास्तु दिव भवति तावन्मोक्षकथा तस्मै गुरुर्नोपदिशेत् ॥ ३१ ॥ यथा अज्ञातत्वज्ञस्थितिं नज्ञात्मं निवर्णा

स्थिताएवात्मनि तथा सर्वः सर्वात्मका विदः ॥ मिथ्याज्ञानमयायद्वदृष्टौ घटपटावदयः ॥ २८ ॥ तद्वत्स्फूर्तिपदार्थस्य किं म
मस्य विचार्यते इदृशस्यासंभवाज्ञस्य स्फूर्तिर्नास्त्येव तत्त्वतः ॥ २९ ॥ सत्तयैकघनत्वाद्विक्षोभमात्राज्जगत्स्थितेः ॥ यथास्थि
तमिदं दृश्यमस्त्येवात्मस्यं भाति ॥ ३० ॥ नमोक्षाय यत्कथनं न च ज्ञानामि न स्थितं ॥ संदेहादि विजिज्ञासुस्तावन्मोक्षको
च्यते ॥ ३१ ॥ यावद्दृश्यस्फूर्तिश्चैव संस्फूर्तिश्चास्य शाम्यति ॥ अविद्याया तत्मौर्ख्यस्य विमोहस्याप्यसंभवात् ॥ ३२ ॥ अज्ञस्यो
निश्चयोस्माकं न केदाचन गोचरः ॥ यच्च यद्विषये वास्ति तन्नैवानुभवत्यसौ ॥ ३३ ॥ रज्जवस्तु भवोभानो भवत्यंगाके पंच दशांत
वस्तुस्वरूपात्मविन्मात्रे किं विदेव यत् ॥ ३४ ॥ तदभ्यसार्थ सादृश्यात्तत्संस्कार इतिस्फूर्तः ॥ आत्मस्वभावभूतानामपि विक्षोभरूपे

वयं तत्त्वज्ञा अपि अज्ञनिश्चयं न जानीम इत्याह अविद्याया इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दृशां नीस्फूर्तिहेतुसंस्कारप्रमार्ष्टुं तत्स्वरूपमाह भान इति
॥ अंतःकरणोपहितचिन्मात्रे वास्तववस्तु स्वरूपात्मयत्किंचिदेव भातं तच्चेत्पुनः पुनर्व्यवहारेणाभ्यस्तं ताह्शार्थसादृश्यात्तद्भासितं
चित्तं तत्संस्कार इति स्फूर्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्र परिकल्पानां सर्वेषां बाह्यार्थानां तत्त्वज्ञानेनात्मस्वभावभूतानां बाधितानुवृत्त्या दग्ध
पटन्यायेनाभासेपि वस्तुतोऽनवस्थितेः ॥ तत्सादृश्यस्य चित्ते मार्जनान्न संस्कारस्तत्त्वविदां संभवतीति शेषः ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ६ ॥

तथा च फलितं न दृश्यमिति ॥ ३६ ॥ तथा च मतिज्ञानं सिद्धमित्याह यदेति ॥ अपमर्षः सिद्ध इति शेषः ॥ ३७ ॥ आत्मना आ
त्मनि दृश्यमाभातमिति पूर्वेणान्वयः ॥ आप्यवा मिथ्याकचदिव स्थितं जगद्रूपं वा सद्रूपं ब्रह्म संस्थितं ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ननु स्वात्म

सर्वेषां परिकल्पानामाभासेष्वनवस्थितेः ॥ एवं न संभवत्येव जगत्किंचित्कदाचन ॥ ३६ ॥ इदं भगवन्येवं तु ननु नन्य
रमार्थतः ॥ यदा त्वायं न दृश्यत्वे सर्गो वा विभासते ॥ ३७ ॥ चिद्व्योमैव परं सर्गपर्यायं स्वात्मनि स्थितं ॥ चिद्व्योमैवेत्यमा
भाति नस्तु तत्सत्त्वरूपतः ॥ ३८ ॥ आत्मनात्मनि तद्रूपं वा सद्रूपमिव संस्थितं ॥ सर्गाख्यं केवलं चित्तं मिथ्याकचदपि स्थितं ॥ ३९ ॥
अतः कुतः क्व चिन्नाम हेयादेयादिभासनं ॥ नेदमाकारवत्किंचिन्नापि स्पन्दात्मकं क्वचित् ॥ ४० ॥ कारणाभावतो भाति स्व
रूपं परमात्मनः ॥ आकारवत्त्वे यद्दुःखमवेक्ष्यमान एव च ॥ ४१ ॥ तदस्मिन्न सतस्मात्तद्बोधो नाम न विद्यते ॥ चिद्व्योम्नि मूर्त
व्योमाभे भूत्यवयवा स्थितं ॥ ४२ ॥ स्थितं स्वरूपमजहात्भुवनार्कान्वलादिकं यथा स्थितो ग्रहः कालं तत्तगत्तद्रूपमस्य
जनः ॥ ४३ ॥ स्वमेवान्यजनो रूपं चिद्व्योम्नः दूरे स्थितं ॥ स्वानुभूत्येकमात्रात्मप्रमात्त्वं तत्पनं ॥ ४४ ॥ अपच्छादि कुत
स्तत्र किल पश्चादयो वरः ॥ तन्मात्रं केवलं शान्तं विदाकाशं तथात्मनि ॥ ४५ ॥ सर्गादौ स्वप्नकाले च पश्चादिः संभवः कुतः
॥ ७५ ॥ एवं जगद्रूपाद्ब्रह्मसत्तात्मनात्मनि ॥ ४६ ॥

कृताप्यस्य किमर्थं मतारव्यायते तत्राह माकारवत्त्वे इति ॥ स्तुतेनापि भार्यापुत्रादिमरणेन दुःखदर्शनादिति भावः ॥ ४१ ॥ यथास्थि
तं जीवन्मुक्तानां यावज्जीवं व्यवहारदृष्टं समस्थितमित्युत्तरत्रान्वयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्वप्रप्रपंचदृष्टान्तोऽप्यत्र स्तुतः सदृशः ॥ इत्याह स्वमेवेति ॥ राम॰
॥ ४४ ॥ साम्यमेवोपपादयति अपच्छादीति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४७॥ इदं ब्रह्मैव चारु जगत्स्वरूपमाकचनाकचयोः सर्गप्रलययोरात्मन्यविकृतस्वभावतिष्ठतेदेकरूपमेव दृश्याभं भातमपि अमलं नभ एव नित्यमनादिकालतः प्रलयसर्गमयोदयात्मकमुदितमहानमित्यर्थः॥४५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे द्विसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः॥१७२॥ यथा चितो पि देहादिजडभावक्रियाग्रहः यथा सर्वात्मकत्वेचन घटेत प्रतिपाद्यते॥ यद्दिव्यप्रकाशचिच्चमत्कार एव जगत् हि चितः सर्वत्र तुल्यतया अहंभावग्रहो युक्तः॥ आग्रहो भिनिवेशः हे हेय्वातिशयेनाहंभा

करोतीति पृथ्व्याद्यपि सिद्धं पृथ्व्यात्मत्वात्सार्थहाइवानस्यमात्मनस्साकारं पृथ्व्यादीनामसंभवेत्॥४९॥ शानन्त्रांतिर्नविवर्तादि जगद्रूपात्मकेवलो॥ ब्रह्मैरमाकचतिचारु जगत्स्वरूपं तत्त्वैकमेव कचनाकचनात्मनिष्ठं॥ दृश्याभमप्यमलमेव नभः प्रशांतं नित्योदितं प्रलयसर्गमयोदयात्म॥४५॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगतः ब्रह्मत्वप्रतिपादनं नाम द्विसप्ततित्युत्तरशततमः सर्गः॥१७२॥ श्रीराम उवाच॥ सर्वानुभवरूपस्य तथा सर्वात्मनोपि च॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्य देहे पि किमहंग्रहः॥१॥ चितः पाषाणकाष्ठत्वेस्वप्नादिषु कथं भवेत् इदं पाषाणकाष्ठादिकं पंनास्यचितिवाक् चं॥२॥ छ॥

वग्रहः अन्यत्र नेति नियमः कुत इत्येकः प्रश्नः॥१॥ एवं चितः अचिद्रूपपाषाणकाष्ठादिभावाग्रहस्य कुतः चिद्भावस्य हातुमशक्यत्वात् अचिद्रूपस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वाच्चेति द्वितीयः एवं चित एव सर्वात्म्य इदं पाषाणकाष्ठादिनां तित्वं कथमापद्यते चितोऽपकृष्टवासंभवात् एवं स सर्वात्मकचिद्धितद्धं अचिद्रूपं पाषाणकाष्ठायचितिवाकथं येन सार्वात्म्यं स्यादिति द्वौ प्रश्नौ॥२॥ छ॥ छ॥ ॥

वा.टी.नि.उ.
५४२
५३२

सर्वशरीरस्थाहंतयाग्रथायांतुल्याणांहस्तेऽस्वहस्ततंपादेऽस्वपादत्वेनेतरत्रेति जातिकर्मसंस्थानादीनां यथाव्यवस्थाग्रहः अनादिनिनदा कारसंस्कारव्यवस्थयैवनान्येन हेतुना तथा देहेदेहंतायामहंताहेत्वाग्रहो बोध्यः स्वाशयेन दृष्टांतप्रपंचनेनाशेषप्रश्नोसंसमाधने शरीरि णाइत्यादिना ॥ देहंताहंतंतादिशाह्वास्वतदहंतायता: अत्र सर्वत्र विषयाध्यासे विषयाध्यासो ज्ञानाध्यासे ज्ञानाध्यासो दृष्टांते इति द्वे

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ शरीरिणो यथा हस्ते हस्ततायां यथाग्रहः ॥ सर्वात्मनः स्वका देहे देहतायां तथाग्रहः ॥३॥ यथा यस्य यथा पत्रे पत्रतायां यथाग्रहः ॥ सर्वात्मनस्तथा द्रुत्तायां तथाग्रहः ॥ सर्वात्मनस्तथा द्रुत्तायां तथाग्रहः ॥४॥ आकाशस्य यथाम्बरेऽम्बरत्वतायां यथाग्रहः ॥ सर्वात्मनस्तथा द्रव्ये द्रव्यतायां तथाग्रहः ॥५॥ स्वप्ने चित्तेः स्वप्नपुरे स्वरूपतायां यथाग्रहः ॥ सर्वात्मनस्तथा स्वप्नजाग्रद्दशे तथाग्रहः ॥६॥ यथा गेहे दक्षगृहस्वामिहोस्तत्तथाग्रहः ॥ तथा सर्वात्मनो जगद्पुरतायां तथाग्रहः ॥७॥

यथा शरीरे प्रयुक्ता विति बोध्यं ॥३॥ द्रष्टाकाशादावप्यभिमानि जीवसत्वानन्दप्राध्यासो द्रष्टव्यः ॥४॥ द्रव्येमति पिमुक्ताखर्पादिद्रव्ये द्रव्यतायां प्रयत्नोपार्ज्यनालक्षणभावनायां ॥५॥ अरूपचितेर्यथानकल्पस्वरूपत्वेन भवितु स्वचिते स्वप्नपुरे स्वरूपतायां साकारत्वं यथा ॥ यथा आग्रहः स्वप्नभुजः स्वप्नजागरादौ अवस्थात्रये ॥६॥ अगेगृहे पुरे च विद्यमाने दक्षगृहस्वामिनस्तथा प्रसिद्धआग्रहो यथोक्तार्थः ॥ अ द्रिनायां पुरतायां चतदभिमानिनमाग्रहः ॥७॥

राम०

अंशो प्रश्नावपि समाधत्ते शरीरस्येत्यादिना मम यथा चेतनत्वेनाभिमतस्यापि शरीरस्य केशनखादिषु यथा अचेतनत्वाग्रहस्तथा
चिद्रूपस्यापि सर्वात्मनः काष्ठदृषदादौ नतथाग्रहः अचेतनत्वाग्रहः॥ चिन्ताचित्त्वस्य हि तु मशकपत्वमचित्त्वस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वं च
मायागगनावरणाविद्धि शक्तिर्यां अघटितस्यापि घटनात्मरिहतेत्यमितिभावः॥ यद्वा चितः साद्दिमचित्त्वमिव निरवयवायाः साव
यवत्वमपि स्वप्नात्मवच्चलादेव भातीति स्वीकार्यमित्याह चित एवेति॥ चितः चितः सकाशादेव॥८॥ किं च मायाशबलस्य चेतना

शरीरस्य यथा केशनखादिषु यथाग्रहः॥ सर्वात्मनस्तथा काष्ठदृषदादौ न यथाग्रहः॥९॥ चित्त एव यथा स्वप्ने भवेत्काष्ठाप
लादिना चिदाकाशस्य सर्गादौ न चैवावयवादिना॥१०॥ चेतनाचेतनात्मैकं पुरुषस्य यथा वपुः॥ नखकेशजलाका
शधर्मसाकारभासुरं॥१०॥ चेतनाचेतनात्मैकं तथा सर्वात्मनो वपुः॥ जंगमं स्थावरमयं किं तु नित्यमनाकृति॥११॥ य
थास्थितं शाम्यतीदं सम्यग्ज्ञानवतो जगत्॥ स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानात् यथा दृष्टार्थसंभ्रमः॥१२॥ चिन्मात्रैकात्मके वेदं न द्रष्टा
स्ति न दृश्यता॥ इति मौनमलं स्वस्थः सुषुप्तस्य प्रबुद्धता॥१३॥ कल्पकोटिसहस्राणि सर्गा आयान्ति यान्ति च॥ तत्र यान्त्येव वि
व्योम्नि जलावर्त इवार्णवे॥१४॥

चेतनोभयात्मकैकवपुष्ट्वात् तदुभयव्यवहारस्य कर्तृकतानाविरुद्धेत्याशयेनाह चेतनेति न च विरोधः॥१०॥११॥ अत एव तत्त्वज्ञस्य दृशा
नास्त्येव विरुद्धधर्मः शाम्यतीत्याह यथास्थितमिति॥१२॥ स्वप्नद्रष्टुर्यथा प्रातः प्रसिद्धा प्रबुद्धता सैव न द्रष्टास्ति न दृश्यता किं तु इ
दं सर्वं चिन्मात्रात्मकमेवेति निश्चयफलसमर्पणार्थः॥१३॥ सहस्रकोटिशोऽप्यागतैराहशाध्यासैर्नाधिष्ठानैकरूप्यहानिरित्या
ह कल्पकोटीति॥१४॥

यो॰टी॰नि॰उ॰
॥५४३
५३४

करोतिसलिलमितिशेषः॥निजेचेतनेमायाशबलचिति॥१५॥१६॥तरंगेनाप्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषुचेत्यत्रापिपूर्ववत्पदसंज्ञायामितिसूत्राद्गत्वस्यतुह्रस्वेनैर्णत्वं॥अचेतनत्वारोपादियमुक्तिः॥१७॥तरंगशब्दात्तस्मादपास्तजगत्पदा॥१८॥व्यस्तवेदनं

करोत्यब्धौयथोर्म्मीर्होनानाकचकचंवपुः॥चित्कारोतितथासंज्ञाःसर्गाद्याश्चेतनेनिजे॥१५॥यथास्थितमिदंविश्वं ब्रह्मैवानामयंसदा॥ततेत्वेन्नंप्रमत्तत्वज्ञ्जनतानिश्चयःहते॥१६॥नाहंतरंगःसलिलमहमित्येवमुक्तितः॥बुद्धंयेन तरंगेनकुतस्तस्यतरंगता॥१७॥असत्योस्यतरंगत्वमिवाभानंयतस्ततः॥तरंगतातरंगत्वंब्राह्म्योशक्तौस्थितिंगते ॥१८॥विक्षोभमेत्यजातोऽसंस्वयमेवघनतयेदंतदिदंहिमनोरामब्रह्मैत्युक्तःपितामहः॥१९॥एवमाद्यःप्रजानाथोनिरा कारोनिरामयः॥चिन्मात्ररूपसंकल्पपुरुषाकारतांस्थितः॥२०॥येनांगरत्वनास्तीतिबुद्धंहेमागहेनेयो॥अंगंरंतं कुतस्तस्यतस्यस्तुदेहेमता॥२१॥अजेसंकल्पमात्रान्मचिन्मात्रव्योमदेहिनि॥अहंत्वंजगदित्यादियदिभानंतदेवतत् ॥२२॥चिद्वचमत्कृतयोभातियाचित्व्योमनिःस्पृताः॥एतास्ताःसर्गसंहारस्थितिसंरमसंविदः॥२३॥अस्मिंश्चिन्मात्रन भसःकचनंस्वयमेवतत्॥स्वप्नाभंचिन्तनामात्रंस्वरूपःप्रपितामहः॥२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्योन्यंधर्मविनिमयेनव्यस्तचेतनभावंमनःसमष्टयुपहितंपदुक्तंतदिदंमनःब्रह्मास्थितिशब्दैःपितामहउक्तः॥१९॥२०॥२१॥समष्टे श्चिन्मात्रत्वेनदर्शनामस्मदादीनांतदन्तुक्तमयिसिद्धमित्याहअजेइति॥२२॥२३॥प्रतापितमहोहिरण्यगर्भः॥२४॥ ॥ ॥

राम॰

॥२५॥ विराडचित्तादेवेत्याह चिद्व्योम्न इति ॥ तस्य विराजो मनो हिरण्यगर्भो यियक्षुपांसुवनस्थ तत्रामाहि जगदपि संकल्पपु
रवदित्यर्थः ॥२६॥ तथा च स विराडेव सर्गः स एव स्वप्नः स्वप्न एव जाग्रद्व्यष्टिसमष्टिदेहः संपन्नः ॥ यथा यने सुषुप्तं निद्रातिशयलक्षण
ते मिथ्यात्वप्रसंवेदनं भवेत् तथा प्रलये अविद्यातिमिरावृत आत्मैव जगत्संवेदनं भवेदित्यर्थः ॥२७॥ जगत्सर्वं विराजो जगत्यावृषीप
तितस्य स्याद्दिनात स्य विराड्रूपस्य परमात्मनः कल्पांताः मन्वंतरप्रलयास्तद्रूपा चतुर्मुखस्य रजनीशिरोरुहतया वो शतयाउदिता

यथा तरंगस्तैनेव रूपेणाम्भे नवानिशं ॥ स्फुरत्येवमराद्यंतः सर्गप्रलयविभ्रमः ॥२५॥ चिद्व्योम्नः कचनं कांतं यद्विराडिति
स्थितं ॥ सर्वे संकल्पपुरवत्तस्य कुर्यामनोपि वै ॥२६॥ सर्गः स्वप्नः स्वप्न एव जाग्रद्देहः स एव च ॥ घनसुषुप्तं नैमिथ्याधि
धासंवेदनं भवेत ॥२७॥ तस्य कल्पांतरजनीशिरोरुहतयोदिता ॥ प्रकाशतमसी कालत्रिपाख्याः स्वांगसंधयः ॥२८॥
तस्याग्निरास्यं द्योर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ॥ चंद्रार्कौ दृग्दिशः श्रोत्रे कल्पनेति विजृंभिता ॥२९॥ एवं सम्यग्स्वरूपमा
नो व्योमात्मा वितताकृतिः ॥ अस्मत्संकल्पशैलाभो विराडस्वप्राकृतिस्थितः ॥३०॥ पश्चित्त्वेतद्विराडाकारो रवपंककचक्रचाप
ते ॥ तदेतज्जगदित्येवं तेनात्मैवानुभूयते ॥३१॥

प्राथमिकत्वात् ॥ प्रकाशतमसी दिनरात्री अंगसंधयः ॥२८॥ दिशो प्राचीप्रतीच्यौ ॥ श्रोत्रे इत्यनयारीत्या मनः कल्पनैव वि
राडाकारेण विजृंभिता ॥२९॥ तथा चास्मत्स्वप्नतुल्यता तस्यापि इत्ति निष्प्रपंचत्वे व परमार्थ इत्याह एवमिति ॥३०॥ चेतनं चेतन
त्मकजीवभावापन्नं सत्स्वयंकचक्रचायते अतिशयेन दीप्यते ॥ दीप्यमाने वेः पचाद्यविडाविद्धित्वडाजं तस्यापि भशादित्वकल्प
नात्कयङ् ॥३१॥

चिन्मयमाततमाकाशमेव एवं रीत्या विराडात्मा भाति॥ एवं रीत्या दर्शने विराडात्मा चिन्मयमाकाशमेव भातीति वा॥३२॥ अनुभविता
चिदात्मैव स्वस्वरूपमनुभवेदेकरसं सत्यं स्वात्मानमपि मायावरणादसन्तमिव कल्पनया दत्ते न परिच्छिन्नप्रपञ्चभावेनानुभवति
यथा स्वप्नं प्राप्तो नरः स्वात्मानमेव स्वातिरिक्तं नायद्दृष्टसमाजपूर्णस्वप्नदेशं कल्पयित्वा तत्र स्वनायं स्वयमेवानुभवति तद्वदित्य
र्थः॥३३॥ अस्मिन्नर्थे सर्ववादिसिद्धान्ताविरोधः सर्वाभिलषितफलसिद्धिश्चेत्येवेत्याह वेदान्तेति वेदान्ताः शुद्धब्रह्मपराः सर्वज्ञे
श्वरपरा उपासनापराश्च आर्हता दिगम्बराः सांख्याः कापिलयोगिनश्च सौगताः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः एतेषा

विराडात्मैवमाकाशं भाति चिन्मयमाततम्। स्वभावस्वप्ननगरं नगनागमयात्मकम्॥३२॥ अनुभवितैवानुभवं सत्यं स्वात्मान
मप्यसन्तमिव। अनुभवतीप स्वेन स्वप्नजः स्वप्नदेशमिव॥३३॥ वेदान्तार्हतसांख्यसौगतगुरुत्र्यक्षादिसूक्तादृशो ब्रह्मैव
स्फुरितं तथात्मकलया स्वादात्मनिर्मापितः। ते यान्त्यास्वहितानुरूपमखिलं स्वर्गं फलं तन्मुखं तं मध्यवपुर्यदीदृग्वपुर्महि
मा सर्वात्मयतद्वपुः॥३४॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणकरणे ब्रह्मगीतासु परमार्थोपदेशो नाम त्रिसप्ततित्युत्त
रशततमः सर्गः॥१७३॥

येगुरवः आसार्हत्कपिलपतञ्जलिबुद्धाः त्र्यक्षः पशुपतिः। ग्भैरवीयाः आगमशास्त्रसिद्धनिर्मातार आदिपदाद्देवहिरण्यगर्भाद्या
गमनिर्मातारो विष्ण्वादयो गृह्यन्ते तैः सूक्तदृशः स्वस्वागमे प्रसिद्धा प्रतिपादितायायादृशः सर्वोत्र्यत्वा अस्माभिमतं ब्रह्मैव तत्तद्
सनालक्षणात्मकतया स्फुरितं॥ तेयावादिनो आत्मविदः स्वस्वनिष्ठमनुरूपं स्वर्गपारलौकिकस्तस्वरूपं अखिलमेहलो
किकं च सर्वफलं तद्ब्रह्मैव भतियतन्मतदात्मरूपमेवतेषां तत्कालमध्यानपाकफलं कालादिनाशाप्नुवन्तीत्यर्थः॥ अस्य ब्रह्मणदीदृगेवमहिमायमि
दं यद्यस्मात्तत्स्वं एवं वपुः मायाशबलत्वरूपं सर्वात्मकमित्यर्थः॥३४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे त्रिस
प्ततित्युत्तरशततमः सर्गः॥१७३॥

स्वप्नस्येव प्रबोधेन कृते दृश्यस्य मार्जने॥ परिशिष्टः क्व हात्मैकोऽवशिष्यते त्वपरंपदं॥ यतः सर्गादौ केवलाद्विदेव स्वप्नवित्संविन्मात्रज
गदित्यवभासेव भातीति प्रसाधितं अतो जगत्प्रपंचं ब्रह्मैवेति प्रबोधे कैवल्यं सिद्धमित्यर्थः॥१॥ अत्र प्रसिद्धो दुःखात्मकः सर्गो बोधे
न प्रमार्ज्यते॥ यत्तु तदनंतरमपि जीवन्मुक्तानां व्यवहाराय जगत्प्रसिद्धं तद्धानेहास्सिद्धैकरसत्वात् सर्गान्तरमेव तत्तत्रद्वैतैक्याद्

श्रीवसिष्ठ उवाच। सर्गादौ स्वप्नसंस्थाविद्विदेवाभाति केवला॥ जगदित्यवभासेव ब्रह्मैवातो जगत्त्रयं॥१॥ सर्गास्तरंगा
ब्रह्माब्धेस्तेषु संवेदनं द्रवः॥ सर्गान्तरं सुखाद्यात्म द्वैतैक्यादितरत्कुतः॥२॥ यथा स्वप्नसुषुप्ताख्यमात्रिद्रारूपकमेव
तं॥ दृश्यादृश्यादृश्यामेकात्मरूपं चिन्नभसस्तथा॥३॥ जाग्रति स्वप्ननगरं यादृक्तादृगिदं जगत्॥ परिज्ञानं भवेत्त्वेक
थमास्याविवेकिनः॥४॥ सर्गादौ सर्गसंवित्तेर्यथाभूतार्थवेदनात्॥ जाग्रति स्वप्ननगरं यादृक्शान्तादृशं जगत्॥५॥

तरत्तत्स्वस्वरूपं कुतः निमितात्स्यादित्यर्थः॥२॥ तेषां तादृशा सर्गा एकरस्याविघाते अत्र दृशा प्रसिद्धतरं दृष्टान्तमाह॥ यथा स्वप्ने
सुषुप्तिस्वप्ने हाभासेपि निद्रैकरस्यं न विहन्यते तद्वद्विदेहमुक्तिजीवन्मुक्तिभेदप्रतिभासेपि स्वैकरस्यं न विहन्यत इत्यर्थः
॥३॥ कुतो न दुःखमिति चेद्बोधिते विषये विदुषं आस्थाभावादित्याह जाग्रतीति॥४॥ यादृक्॥ यथा बाधितं॥५॥ ६॥ ७॥

वा०टी०नि०
५५५
५२६

रज्ज्वां सर्पवद्वासनामात्रेणास्थितिस्फुरणं दुःखसमर्थेत्याशयेनाह जाग्रतीति॥ जाग्रन्त्यः सोगामासार्थं आविर्भूताः ६॥ ननु जगतो
भ्रान्तिमात्रत्वेन तत्त्वबोधेन तन्मूलाज्ञाननाशे दृश्यबाधः स्यात्। प्रधानपरमाण्वादिकारणान्तरे स्वप्नोपपत्त्यपेक्षा इति न्याकल्प्यनेनेत्तु नवा
भ्रमसत्त्वे इति तितो दुःखस्यादेवेत्याशंक्याह भ्रमस्येति॥ उपप्रधानपरमाण्वादिभिः जगति प्रसिद्धारत्वाश्रायवाद्वादारंभतां विकारो
नामधेयं॥ तस्यात्र प्रआवृत्तपरस्य स्वप्नाः॥ मायां तु प्रकृतिं विद्याते॥ स्वप्नान्ते विश्वमायाति हतिरित्यादिश्रुतिबोधितत्वात् कल्प्यनंतत्
वेष्ट्येन हि परमीशीश्रो परस्थितिकत्वेन सन्निहितं तराग्रं पतिमात्रे नैव जगतः किं न कल्प्यत इत्यर्थः॥ ७॥ किं च वादारंभणश्रुतिदर्शितन्या
येन यथा लोचनेमध्यंतं नाद्वियतिरिक्तो घटपटादयः शीनातन्हि पेरवाखीपारमंज्ञातिरितिप्रत्यक्षमनुभूयन्ते एवमत्र ज्ञानुभवापेक्ष
जाग्रतिस्वप्नगरवासना विविधायथाः॥ स्वमाश्रपिन सत्याः स्तु जाग्रत्यो वासना स्तन्याः॥ ८॥ अन्यथोपपत्ते हक
ल्प्यते यदिकारणं॥ न किं नेहि परसीनाश्रान्तता कल्प्यतेन या॥ ९॥ स्वानुभूयन्त एवेयं भ्रान्तिः स्वप्नजगत्स्थिवा॥ कारणं तत्तु
मासाध्यक्षानुमानभवाधिका॥ १०॥ स्वप्नप्रवृत्तिप्रश्नोधोनवात्मनि विचारितं॥ अन्यथानुपपत्यातर्भात्या स्वप्नेलवनं॥ ११॥
याअधिकाबलवत्तराअनुमाकं इत्याप्रह्लात्प्रधानपरमाण्वादयः सिद्धेरन्नित्यर्थः॥ १२॥ किं वजगतः स्वप्नेलवइंतर्गुस्यात्मेस्यत्र हर्षं
प्रत्यक्षं लिंगमप्यस्तिपद्यन्नात्कारणादयं तनुः॥ आत्मनि द्वैतमेवस्तु पुरुषनिबंध सर्ग॥ निचारियितुं वनईशेनेच्छं हंसः पुरुषाख्य
त्ययः॥ अहं न ईशोस्म्यनुभवतीति वा॥ अध्याहार्यं न चेत्तेनप्राग्विचारितं निश्चितं निश्चितमेव हश्यते अकल्पादेव पलिं वि हर्ष हर्षिना
तसर्गस्य कारणां तराधीनत्वे हिताह्रकारणसंपन्निसाध्यं जनाद्यमेव स्वजपुरत्निखं चवारयेपुराकल्पितं च हसंपनयस्यपुः तत्रित्यं
त्रयान्यथानुपपत्या स्वप्नेलवमेशंति रित्ये वसिद्धं सर्वः॥ १३॥

राम०

अनुएवध्यानमात्रेणनिर्विकल्पसमाधिपर्यंतेनजगद्बाधंविनैवनिस्तारंमन्यमानायोगिनोपिनिरस्ताइत्याहनिर्विकल्पमितियो
गिनाध्यात्माअनात्मेद्द्विरूपः॥सासारेतुभेतोप्यपुरुषार्थइतितत्साक्षात्कारकल्पनेप्रयोजनाभावान्नित्यानुमेयेनात्मेनाभाद्ध्या
नकल्पेनित्यपरोक्षेजडैनैवपरिशिष्यतेतत्रचित्तस्यनिर्विकल्पसमाधानेचसंपन्नमपिपरंजाड्यमेव॥सविकल्पेतुसंपन्नेसंसारित्वेसं
सारएवतेनहेतुनातध्यानेनेनसमाधानेचसंपन्नमपिकिंचनपुरुषार्थरूपंनसंभवतीत्यर्थः॥१०॥तद्देवसस्यउपपत्तिसचेत्यमिति

निर्विकल्पंपरंजाड्यंसविकल्पंतुसंसृतिः॥ध्यानेनेनसमाधानेनसंभवतिकिंचन॥१०॥ ॥
स[illegible]चेत्संसृतिर्ध्यानमचेत्यंतूपलस्थिति॥मोक्षोनोपलवद्ध्यानेनाविकल्पात्मकेत्यतः॥११॥
नचनामोपलाभेननिर्विकल्पसमाधिना॥अन्यहंसाध्यतेकिंचित्स्वप्नेकिंवनिद्रया॥ १२॥धा॥

पराभिमतमनात्मरूपंमोक्षेपरिशिष्यमाणंतद्ध्यानंतन्मोक्षःपुरुषार्थविशेषेण॥एतेनात्मज्ञानस्यभावनामनस्तुपात्वं
तांचैश्योविकारादिनामभिमतोपिमोक्षोनितरांनिरस्तः॥विकल्पात्मकं॥सचेत्यंतुततोपिमोक्षोनबंधाविशेषादित्यर्थः॥११॥यो
गिसंमतसमाध्यभ्यासेनभवदभिमतमोक्षएवकिंनलभ्यतेतत्राहनचनामेति॥अन्यत्सांख्याभिमतात्यदस्मदभिमतं॥यदिलभे
ततर्हिस्वनिद्रयापिलभ्येतचित्तवाचल्यनिवृत्तेरज्ञानावरणानिवृत्तेश्चोभयत्रापिसाम्यादितिभावः॥१२॥ ध॥ ध॥ ॥

तस्मात्परोक्षपक्षेऽपि निर्मोक्षदोषानिर्मोक्षात्तद्भ्रांतिमात्रं जगत् निरतिशयानंदसच्चिदेकरसएवात्मा तत्वज्ञानेन भ्रांतिहेतुज्ञानावर
णाक्षयेन भ्रांतिक्षये परिशिष्यमाणः परमपुरुषार्थ इत्यस्मात्पक्षादेव सर्वेषां शास्त्राणामित्युपसंहरति तस्मादित्यादिना ॥ यो जीव
न्मुक्ततोदयः स एव निर्विकल्पसमाधानं तदेव वानं तं निर्वाणमित्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥१४॥१५॥ आकुपंत्रनात्मस्य पत्तिनान्यछ

तस्मात्सम्यक्परिज्ञानाद्भ्रांतिमात्रे विवेकिनः ॥ सर्गात्यंतासंभवतो यो जीवन्मुक्ततोदयः ॥१३॥ निर्विकल्पसमाधानंत
मिहोच्यते ॥ यथास्थितमविक्षुब्धमासनं सर्वभासनं ॥१४॥ तदनंतमसुप्तास्यं तत्तुरीयमितिस्थितं ॥ तन्निर्वाणमितिप्रो
क्तं तन्मोक्ष इति शाश्वतं ॥१५॥ सम्यग्बोधैकघनता पासो ध्यानमितिस्मृतं ॥ दृश्यात्यंतासंभवात्मबोधमाहुः परं पदं ॥१६॥
तद्विनोपलवज्जाड्यं नसुषुप्तोपमं भवेत् ॥ न निर्विकल्पं न च वा सविकल्पं न वाप्यसत् ॥१७॥ दृश्यात्यंतासंभवात्म
तदेवाद्यं हि वेदनं ॥ तत्स्वरीतन्न किंचिद्वत्तदरे वां गवेतितत् ॥१८॥ ॥श्रीरामायनमः॥ छ॥ छ॥ छ॥॥

योतिनान्यद्विजानाति सम्यगेत्यादिश्लोकत्रयस्तत्वविदृष्टेस्त्वर्थः ॥१६॥ तद्वीतमककृपाशास्त्रपगतमुक्तिरिवउपलवज्जाड्यं न ॥ हे
रण्यगर्भोपगतमहत्तिलयवत्सुषुप्तोपमं न ॥ पातंजलोपगतमुक्तिवत्सम्मैवात्मलक्षणं शून्यमपि न ॥१७॥ किं तर्हि तत्राह इत्यपे राम॰
ति ॥ तदेव सर्वं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवदिति श्रुतेरिति भावः ॥ यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोतीत्यादिश्रुतेन किंचिद्वा ॥१८॥

सर्वत्वेन किंचित्त्वचोपपसिमाहयथास्थितमिति॥१९॥ सामान्य इति यथापटः सन्नसन्निति च कल्पनायाः सीमान्तं तु॥ अंतं तु सन्निति कल्पनायाः सीमा कापीसा॥ कापीसेस दसदिति कल्पनायाः सीमान्तस्तु द्विजं सदसदिति कल्पनायाः सीमा मृदाभिकाए थिवी॥ सा सती असती वेति कल्पनायाः सीमा आपस्तासां तेजस्तस्य वायुस्तस्याकाशं तस्याप्याहतं तस्य सदसद्भाव कल्पनायाः सीमा केवल चिन्मात्रमेवेति स सीमान्त इत्यर्थः॥२०॥ यतनिर्वाणं सर्वविक्षेपरहितं निरतिशयानंदात्मना आसितं अवस्थानं तदेवप

सम्यग्ज्ञबोधान्निर्वाणं परं तत्समुदाहृतं॥ यथास्थितमिदं विश्वं तत्रालं प्रलं प्रलयं गतं॥१९॥ न तत्र नाना नानानन च किंचित्र किंचन॥ स सम सर्वसंभाव सामान्यः स उदाहृतः॥२०॥ अत एतां संभवं हृष्यंपदे निर्वाणमासितम्॥ शुद्ध बोधोदयं शांतं तद्विद्धि परमं पदं॥२१॥ स च संप्राप्यते शुद्धबोधोध्यानमनुत्तमं॥ शास्त्रात्पदपदार्थज्ञबोधिनो मन्त्रबुद्धिना॥२२॥ मोक्षोपायाभिधं शास्त्रमिदं वाचयतानिशं॥ बुद्धुपाय येन शुद्धेन पुंसा नान्येन केन चित्॥२३॥ न तीर्थेन न दानेन स्नानेन न न विद्यया॥ न ध्यानेन न योगेन न तयोभिर्न चाध्वरैः॥२४॥ भ्रांतिमात्रे किलेदं सदसत्सद्विलक्ष्यते॥ व्योमेव जगदाकारं खप्रोतिद्रे विदंबरे॥२५॥

रमं पदं परमपुरुषार्थं विद्धि॥२१॥ तत्राहो स्वायं मोक्षोपायास्यो ग्रंथ उपायइत्याह स चेति॥२२॥ बुद्धिरध्यात्मशास्त्रजन्यज्ञानं तस्य एणेनोपायेन॥ अन्येनोपायांतरेण केन विद्यपि न प्राप्यते॥ ज्ञात्वा तं मत्तुमप्येतिनान्यः॥ पंथा विमुक्तये इत्यादिश्रुतेरिति भावः तदेव दर्शयचयतिनेत्यादिना॥ विद्यया अज्ञलविद्याति रिक्तविद्यया॥२४॥ कुतो न तत्राह भ्रांतिमात्र मित्यादिना यतो भ्रांतिमात्रं अनन्त पस्तीर्थेन शाम्यतीति परेणान्वयः॥२५॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
५४७
५२८

॥२६॥२७॥प्रकाशेनसूर्योदयेन॥जामसीहृस्मरस्मराद्रिरिव॥२८॥संस्थास्थितिःसासःप्रतिभासः॥२८॥यथावटबीजादिद्रवस्पन्दि
वटाकारधाराराचमत्कृतिर्नभस्वतोवायोःस्पंदश्चमत्कृतिरिवस्थितातथासायाशबलचिन्नभस्यंतः॥३९॥यथास्थिताजगतःसृष्टिः
तस्याअस्तिनास्थितिश्चअनन्यरूपिणीआलोलयंचगम्भिष्यतीतिशेषः॥३०॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरा
र्द्धेचतुःसप्ततितुत्तरशततमःसर्गः॥१७४॥यावच्चैर्त्यंजगदिवचिद्वाभात्पकारणं॥अस्तिचेणमोदर्शिपतत्तेसानुक्तेनीहवर्ण्यते॥१

तथाप्यतितपस्तीर्थेभ्रांतिर्नामकद्राचन॥तपस्तीर्थादिनास्वर्गःप्राप्यतेनतुमुक्तता॥२६॥भ्रांतिःशाम्यतिशास्त्रार्थात्सम्य
गुप्रावलोकितात्॥आमज्ञानमयामोहोपापाद्देहान्नाश्यते॥२७॥अलोककारिणात्यर्थशास्त्रार्थेनैवशाम्यति॥अम
लेनाखिलाभ्रांतिःप्रकाशेनेवतामसी॥२८॥सर्गसंहारसंस्थानाभासोभांतिचिद्व्यरो॥स्पंदनानीवमरुतिद्रवत्वानी
वेवारिणि॥२८॥द्रव्यस्पन्दश्चैवचमत्कृतिर्निर्जानभस्वतस्यंदइवानिर्मायथा॥यथास्थितास्तुष्टिरियंतथास्तनालयं
नभस्यंतरनन्यरूपिणी॥३०॥महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेभगवतास्तुनिर्वाणोपदेशःचतुःसप्ततित्युत्तरशत
तमःसर्गः॥१७४॥श्रीवसिष्ठउवाच॥रवप्राभमार्थेचिद्व्योमकारणंदेहसंविदं॥इदयान्यतासंभवतश्चिद्व्योम्नस्तत्कुतो
वपुः॥१॥

यंसृष्टिस्तदस्तितापानन्यरूपिणीत्युक्तेचितःशरीरमेवैस्यासंकंप्रसक्तंनिराकरोतिस्वप्रभमिति॥आद्यंहिचिद्व्योमस्वाविषयारव
प्राभंभ्रत्वाजीवभावेनसंसरत्तुदेवोहमनुष्योहमित्याहितनदेहताध्यासाध्यासानांकायकर्मवासनादिद्वारतांजावोपाधिस्सिद्धेः
पूर्वमहाप्रलयेस्वप्राभत्वप्राप्तौतुहृश्यान्यताऽसंभवतोनिमित्ताप्रसिद्धेस्तत्सर्गरूपंदृश्यंतस्यचिद्व्योम्नोवपुःशरीरंकुतोनिमित्तात्प्र
वेदित्यर्थः॥१॥

राम॰

स्वप्नसंवित्तिरूपेणैव जीवभावसमकालात्सर्गादिसिद्धिर्न निमित्तांतरादित्याह सर्गादाविति ॥ १ ॥ नापि विद्योतते वा स्वतो जीवभावो जगद्भावो वास्ति येन जगतः स्वशरीरं भवेदित्याह असदेवेति ॥ अनुभवतीत्यनुभूः अनुभवैकरसचिदात्मा ऽस्य मसदेव जगद्भ्रान्त्या ख्यावि षयाभासते ॥ २ ॥ तर्हि किमनुभूः स्वतिरस्कृत सतीनेत्याह एवं नामेति ॥ यः जगदित्यवभाति स जगच्छून्यात्मैवाच्छरूपश्चिदेवानुरंजित ॥ ४ ॥

सर्गादौ स्वप्नसंवित्तिरूपं सर्वं विजानथ ॥ न सर्गोनपरो लोको दृश्यमानोपि सिध्यति ॥ १ ॥ असदेवानुभूरित्थमेवेदं भासते जगत् स्वप्नांगनासंग इव शांतविद्योमकेवलं ॥ २ ॥ एवं नामास्ति चिद्व्योम्नुरनादिनिधनोमलः ॥ अनन्योवामैवाच्छरूपोपि जगदित्यवभातियः ॥ ४ ॥ मलत्वं बोधपरिज्ञातः परिज्ञातः परं भवेत् ॥ कुतः किल परे व्योमन्यनादिनिधनेमलः ॥ ५ ॥ यदेतद्दृश्यते स्तुद्भुतं देवस्वप्नपतनं ॥ जगतो देवसर्गादौ पृथ्व्यादेः संभवः कुतः ॥ ६ ॥ चिद्व्योमात्मावभासस्य नभसः सर्गरूपिणी ॥ कृतापृथ्व्यादिकलनामनोबुद्ध्यादिनामता ॥ ७ ॥ वार्यावर्त इवाभाति पवनस्पंदवद्वपुः ॥ अबुद्धिपूर्वं चिद्व्योम्नि जगद्भानम्

एवं परमात्मैव यावद्यपरिज्ञातस्तावन्मलः अविद्येव तत्र संसरन् ॥ जीव इव रूपगिव भवत्परिज्ञातस्तु परं निर्मलं ब्रह्मैव भवेदित्याशयो हृदयेन परमं ब्रह्म भवेद् ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ब्रह्मभावे तस्य मलप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह कुत इति प्रबोधेन स्वप्नसेवबाधादिति भावः स्वप्नसाम्यनुकारणासंभवाद्ध्रुवाः प्रसाधितमेव पुनर्दृढीकारायानुवदति यदेतदित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वा॰टी॰नि॰उ
५४०
५२६

पश्चाज्जगद्भानानंतरं जीवभावेन तदनुप्रविश्य हिरण्यगर्भोऽहं भुवनस्रष्टृत्वेनैश्वर्यभासिना तु ध्याहेय व्यादिनामरूपाव्याकरणा
लक्षणां कलनं कृतं ॥ सदसन्मयं मूर्तामूर्तं मत्तुरं ॥ सम्यानजमिथुनकारणरूपं वा ॥८॥ अव्याहृत्याव्यापेयं महाचितिः सा स्वयमेव
जगद्रूपकचतीति जगचित्त्वमस्य वनेन रजः ॥१०॥ अनन्यापर्यालोचनया हे अंगन किंचन कचति । चिन्मात्रलक्षणायस्यैकमेवैकं तत्कलन

पश्चात्तस्यैव तत्तेनैव स्वयमैश्वर्यभासिना ॥ कृतं तु प्रादिपद्व्यादिकल्पनं सदसन्मयं ॥ ८॥ स्वयमेव कचत्यस्याद्व्याप्येयं सा म
हाचिति ॥ सन्निधानादस्यैव मरुदेहनेन तत ॥१०॥ न च किंचननामांगकचत्यस्यैव सा स्मृता ॥ चिन्मात्रे चैककलनं तत्तमेवाम
नात्मनि ॥ ११॥ चिदाकाशाच्चिदाकाशेन हि रंस्वमलं वपुः ॥ चितं दृश्यमिवाभाति यावदेव तथास्थितं ॥ १२॥ अन्यथानुपप
त्त्यर्थकारणाभावतः स्वतः ॥ सर्गादावेव सात्मैव दृश्यचिद्व्योम पश्यति ॥१३॥ स्वभवनद्विनिर्धर्मं मनागपि न मिथते तस्माद्विद्व्योम
विद्व्योमरूपत्वं गगनादिवत ॥१४॥ यदेवतन्मयं ब्रह्म सर्वासु विवर्जितं ॥ तदेवैकं तथारूपमेवं सर्वं तथास्थितं ॥१५॥ स्वप्नेनुभू
यते चैतन्यप्रोत्थात्मैव भासते ॥ नानाबोधमनानैव प्रलेवामलमेव नन ॥१६॥

मेवचेत्यमात्मनि ततं ॥ ११॥ स्वं अलेपर्णवपुः स्वरूपं ॥ अज्ञानेन देवस्वमलवपुरिति वा ॥ चितामिव तदृश्यमिव च ॥१२॥ अन्यथानुपप
त्त्यामकारांतरेणावादिसह कारिसर्गोपपादना संभवत ॥१३॥ उपपादितं जगद्रूपस्वनिरासमनुपसंहस्य पश्चिमवधारयति ॥ त राम॰
स्मादिति ॥ चिद्व्योम चिद्व्योमेति अयथार्थत्वं वा ॥१४॥ १५॥ उक्तमेव निष्कृष्य पुनरनूद्य दृष्टयन्नरमाह स्वप्न इत्यादिना ॥ १६॥ ६॥

॥१७॥ तद्वन्मनः समष्टिरूपेण इदं सर्वं तनोतीव ॥१८॥ ब्रह्मा हिरण्यगर्भः ॥१९॥ षष्ठ्यादिरहितः समनोरूपो ब्रह्माऽङ्गवर्जितः स्व
प्नेष्वेव यस्य जगतो नेदिष्ठः स्वयं स्थितः तस्मात्स्वच्छत्रिजगन्मत्वा स्वयं भाति ॥२०॥ एवाविद्याया पूर्णाभावपराभवं प्राप्य तन्मन एवा
हमाकारेण देहजगद्रूपैरनंतात्मा भ्रांत्या बोधरूपं तिष्ठतीत्याह देहेति ॥२१॥२२॥ वर्णितं दृष्टांतरमुपसंहरन् प्रकृते योजय

ब्रह्मैवात्मनि चिन्मात्रा जीवत्वमिव कल्पयत् ॥ रूपमन्यज्जदेवाहं मनसामिव गच्छति ॥१७॥ इदं सर्वं तनोतीव तत्तदा
त्मकमेव स्वं ॥ भवतीव जगद्रूपं विकारी वा विकार्यपि ॥१८॥ मन एव स्वयं ब्रह्मा स सर्गस्य स्थितिः स्थितः कर्तापि रतं सर्वम
जं संहरत्यपि ॥१९॥ षष्ठ्यादिरहितो यस्मिन्मनोऽङ्गवर्जितः ॥ अस्मत्स्वत्रिजगद्भाति यथा स्वप्ने निराकृति ॥२०॥ देह
रूपजगद्रूपैरहमेकमनाकृति ॥ मनसि स्थाप्यनंतात्मबोधाबोधं पराभवं ॥२१॥ नेह षष्ठ्यादिनो देहो नैवेवास्मास्ति दृश्य
ता ॥ जगत्तथा केवलं स्वप्नः कच कचायते ॥२२॥ विचार्य दृष्टेनैतद्यपि न किंचिदपि विद्यते ॥ केवलं भाति चिन्मात्रमात्मना
त्मनि निर्घनं ॥२३॥ यतो वाचो निवर्तंते तूष्णीभावेव शिष्यते ॥ व्यवहार्यपि स्वात्मैव तत्तिष्ठति मूकवत् ॥२४॥ अनंता
पारपर्यंता चिन्मात्रपरमेष्ठका ॥ तूष्णींभूत्वा भवस्वेषमबुद्धः पुरुषोत्तम ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

दिति विचार्येति ॥ नितरां घनं निर्घनं ॥२३॥ वाङ्मनसागोचरनिरतिशयानंदलाभेन तूष्णीभावानिश्चलता ॥ सा निश्चलता व्यव
हारकालेऽपि नापैतीत्याह व्यवहार्यपीति ॥२४॥ चिन्मात्रलक्षणा परमार्थैवेष्टका परमप्रेमास्पदीभूता निरतिशयानंदघन
ता स्वयं भवतीत्यर्थः ॥ ज्ञानाग्निपरिपाकेन दृढीभावाद्ब्रह्मीभूत एवेष्टकेति वा ॥२५॥ छ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

एवंभूतस्य पुनः कालांतरे सर्गादिना प्रसक्तिं वारयितुं सर्गस्याज्ञानपूर्वकत्वं दर्शयति अबुद्धिपूर्वमिति ॥ अबुद्धिर्बोधना
श्यमज्ञानं तत्पूर्वं ॥ अविद्यावृतब्रह्मचैतन्यस्यैव जलादिभावेनावर्तादिविकल्पाभासाज्जलादेर्दृष्टांतता ॥२६॥२७॥
चिन्मात्रं सर्वं चिदाभासलक्षणा जीवा आत्मनः प्रत्यग्रूपात्परमात्मनोऽन्यत ॥२८॥ अत एव जीवनामपि ब्रह्मपर्या
यात्मनामत्वेनाशयेनाह विश्वोमेति ॥२९॥ अविद्याहत्तं हि ब्रह्मैव शशिवदुन्मेषनिमेषात्मावाजवदुत्स्पंदास्पंदात्मना ॥ अस्य

अबुद्धिपूर्वं च द्रवतो यथावर्तादयोंऽभसि ॥ क्षिपंते ब्रह्मणस्तानदृष्टिनद्युस्मादयो जडाः ॥२६॥ अबुद्धिपूर्वं वातेन क्षिप्यते स्पं
दनं यथा ॥ अनन्यदेवं ब्रह्मादि क्षिप्यते परमात्मना ॥२७॥ अवश्यदात्मनो वायोर्यथा स्पंदनमव्ययं ॥ अनन्यनस्पदात्म
नस्तद्वि मात्रं परमात्मनः ॥२८॥ विश्वोमब्रह्मचिन्मात्रमात्मा चेति महामिति ॥ परमात्मेति पर्यायाज्ञेयाज्ञानवतां व
रा ॥२९॥ ब्रह्मोन्मेषनिमेषात्म स्पंदास्पंदात्मवातवत् ॥ निमेषो यादृशो वास्य तदुन्मेषस्तथा जगत् ॥३०॥ द्वयमस्य समुन्मे
षो दृश्याभावो निमेषतां ॥ एकमेव निराकारं द्वयोरप्युपलक्षणात् ॥३१॥ निमेषोन्मेषयोरेकरूपमेव परं मतं ॥ अतोस्ति द
श्यं नास्तीति सदसद्वसदा विदि ॥३२॥ निमेषोऽस्य उन्मेषात्मोन्मेषोपि निमेषतः ब्रह्मणः सर्गरूपेण निमेषोन्मेषरूपिणः ॥

मादृगेव ब्रह्मरूपात्मको निमेषः तादृगेव सर्गात्मक उन्मेषो जगदित्यर्थः ॥३०॥ यथा उन्मेषनिमेषयोः साधारण्यं च ब्रह्मैकमेकं तत्त्वं
वोन्मेषनिमेषयोरुपलक्षणान्या ब्रह्माधीन्याहृत्वकमेव हि ॥३१॥ अतस्तित्तैः सदा भावेवदृश्यस्य अस्ति नास्तीति स्फुरणात् दृश्यस
दसद्वचितिमत्सदा सत्ते कःरूपेवेत्यर्थः ॥३२॥ उन्मेषनिमेषावपि तदेतुपत्नयस हितवद्भः स्थानीयशबलब्रह्मात्मना परस्परायेतावे
त्याह निमेष इति ॥३३॥ ७॥

राम·

अनयाहं ब्जायन्ते दृश्यन्त इति॥ समेन निमेषोन्मेषसाधारणात्मस्वरूपेण समं एकरसं॥ ३४॥ यथा व्योमस्वाध्यस्त
नैल्यरूपं कचकचायते तथा चिदपि अचित्यात्मैव कचकचायते॥ ३५॥ महाचिद्व्योम्न एवेमाः प्रभा॥ निराकारात्मनोः
सकाशादनन्या॥ ३६॥ ३७॥ सत्तभावरूपं वा घटते चित्तापत्या संवेद्यते प्रकाश्यते॥ तथा चिदाभासेनानुभूयते॥ ३८॥ जगतो
जडत्वान्यथानुपपत्त्या तदनुरूपं प्रधानपरमाण्वादिकारणं परिकल्प्यते चेत्तर्हि स्वतं आभातीति स्वप्राभः प्रपंचः प्रधानप

न घटास्थितमेवेदं विद्धि शांतमशेषतः॥ अजातमजरं व्योम सौम्यसममसमं जगत्॥ चिदचित्यात्मकं व्योमरूपं कचकचायते॥ चिन्मात्रमत इदं भाति जगदित्येव तद्वपुः॥ ३५॥ न नश्यति न चोत्पन्नं दृश्यं नाप्यनुभूयते॥ स्वयं चमत्करोत्यंतः केवलं केवलैव चित्॥ ३६॥ महाचिद्व्योम्न एवेमाः प्रभा नाम्नी निजाकराः॥ अनन्यान्येव भान्ति या विभानुभासवत्स्थिता॥ ३७॥ सुषुप्तस्वप्नवन्मा तिर्भाति ब्रह्मैव सर्गवत्॥ सर्वमेकं शिवं शांतं नानेवापि स्फुरत्स्थितम्॥ ३८॥ यथा संवेद्यते याद्रक सद्रूपं सद्वाप्यथा यथा॥ तथानुभूयते नादिसत्स्वस्वसदस्तु वा॥ ३९॥ अन्यथानुपपत्त्या चेत्कारणं परिकल्प्यते॥ तत्त्वमाभोजगद्भावादन्यथानोपपद्यते॥ ४०॥ प्रमातीतात्परात्विष्वमनन्यदुदितं यतः॥ प्रमातीतमिदं चैव किंचि-
न्नोपयुक्तिं नतत्तः॥ ४१॥

रमाण्वादिभिर्निर्दिष्टप्रमाणस्थत्वात्मन एव जगद्भावं विहायनोपपद्यत इत्यर्थः॥ तत्रात्मन एव जगद्भावाभ्युपगमेन न्यायेन सर्गादावपि ब्रह्मैवं जगद्वेषं करिष्यतीति तत्प्रधानपरमाण्वादिकल्पनं निरुद्धमिति भावः॥ ४०॥ एवं च सति जगतः प्रमाणाविषयत्वप्रमाणस्य प्रमाणत्वप्रवृत्तनिर्वचनाय तात्पर्यं प्रमाणानिर्धार्यरूपतापि संनस्य तत्त्वदृता विरोधाद्युपप
युक्तमित्याह प्रमातीतादिति॥ ४१॥ ७॥

अतएवब्रह्मरसिकानाविर्नजगद्ब्रह्मैवपश्यतीतितरत्नुभवानुसारोपिजानइत्याहपश्येति॥४२॥४३॥४४॥पश्यद्र
न्तोऽस्मितद्दृष्टिमवेनयत्रविश्रान्तंतस्याविपरमार्थसत्ता॥अतएवब्रह्मविन्नास्तिकमप्रवनिश्चितानइत्यघागदाना
दिकरोतितत्केवललोकसंग्रहार्थव्यवहारेऽनद्वंसंअनिच्छुमेववलादिवकरोतीत्यर्थः॥४५॥ इतःपरंतस्मान्म
उक्तोपानेयेऽश्रेजागद्रवलोकनेनदाइदंसर्वसत्तामात्रंइयंदृशेवा॥छिन्नैकलनाइहकाचननविघते॥४६॥अहंस्य

पश्यपद्रसिकंचित्तंतत्तथानस्यगच्छति॥ब्रह्मैकरसिकेनेनसत्तांसमभ्रते॥४२॥यच्छितोयजनप्राणोजनोभवति
सर्वदा॥ततेनवक्षितित्वानंजानातिनरसोऽस्फुटं॥४३॥ब्रह्मैकरसिकंयन्यान्यनरत्तजनध्वैतृणात्॥पश्यपद्रसि
कंचेतोदुर्दन्तेननतदेवसत्॥४४॥विश्रान्तंयस्यवैचित्तंज्ञेनोसत्परमार्थसत्॥व्यवहरन्येकरोत्यन्यत्सदावपतंद्र
सं॥४५॥छिन्नैकत्वाद्विकलनानेहकाचनविघते॥सत्तामात्रंचद्रमियमितश्रेदृलभीस्यते॥४६॥अहंस्पदंश्यस
दसन्मंतोमलंदृश्यामिहानेवास्तिनचनास्त्येवकेवलीभोऽक्षाध्ववाक्ववित॥४७॥इदमिस्थमनाघंतंजगत्पर्यायमा
त्मनि॥अमैकघनमाधांतस्थितंस्थाणुस्थितिश्वनि॥४८॥यथैवब्रह्मतत्तुमाहितदेवतंनिरंजनं॥यथैवगगनंशांत
मन्यविच्छिन्तदेवतत्॥४९॥केशोण्ड्रकादयोव्योम्नियथासदसदात्मकाः॥छिन्नानिवागतोभांतिपरब्रह्मस्तथा
५०॥तथावृक्षादिदृष्टाद्दिवेदनादिपरापरं॥अनेनकाम्यधनमानिमन्यवानिपरावरे॥५१॥

ब्रह्मैवद्रश्यंसदसत्सन्मूर्तमूर्तंचेतिद्वयंयांतेयांइहकर्त्तभोक्तावाजीवन्नेवास्तिनापिनास्त्येवतत्स्वेवब्रह्मतत्पायदिशो
षादित्यर्थः॥४७॥अज्ञानांपांथानांचोरमिहहभ्रांत्यादियोऽप्येकांतादध्वनिस्थाणुरिवस्थितं॥४८॥वृक्षादिवृद्धिसम
ष्टिहिरण्यगर्भोहिजगत॥४९॥५०॥परापरेसर्वसामास्यान्यकेवलत्वेणि॥मन्यत्वानिघटपटाघभावस्मर्द॥५१॥छ

स्थ सर्गस्य स्वप्नस्य[illegible]स्थस्यापि स्वस्य न द्वित्वं नाप्येकत्वं व्यावर्ण्यं प्रसिद्धः ॥५२॥ छायाकांतिरविद्यावा ॥५३॥५४॥ अन्यथानुपपत्त्यावादिसद्दसतोर
पि सद्रूपस्य व्यतिरिक्तस्यापपादुद्भुतमत्वात्सर्वार्थस्य सर्गस्य कारणांतरस्याभावात्तश्च चिद्व्योम स्वतः आत्मानमेव सर्गादौ दृश्यमिति पश्यतीत्येवप
श्यति निरूढ इत्यर्थः ॥५५॥ निराकृतिः मूर्ताकारतद्विशेषशून्या तच्च भानमपि तैः सम्यग्भ्रमः संभ्रमः ॥५६॥ तच्च दृश्यं स्वप्नवन्निर्द्धर्मं स्वधर्मशून्यं चि
द्व्योमैव यतस्तत्र मनागपि धर्मो न विद्यते । वस्तुनः परमार्थभूतस्य चिद्व्योम्नः विकारी सधर्माप्याकारोऽविद्यामात्राप्रतीयत इत्यर्थः ॥५७॥ प्रती
तितः सधर्मापि असधर्मकं शिवादधिष्ठानसन्मात्रादनन्यमेव अस्य इत्यादि छेदः गगनाकारेण निरंतरभित्त्यमेव स्थितं ॥५८॥ न विद्यते स्याधिष्ठाना
त् । तस्माच्चिद्व्योममात्रत्वेन परिशिष्टस्य चिद्व्योम्नो गगनादपि शून्यत्वे अतिसूक्ष्मत्वे सिद्धमित्यर्थः ॥५९॥६०॥ ननु स्वप्नकालेऽसत्सत्यं पुरा

सुषुप्ताद्विश्वतः स्वप्ने मेरुर्निद्रामयो यथा ॥ सर्गस्थस्यापि न द्वित्वं नैकत्वं च स्वलक्षणस्तथा ॥५२॥ एवमेव कचत्यच्छाच्छायेयं सा महाचितेः ॥ न च किंचि
न नामांग कचत्यच्छैव मास्थितं ॥५३॥ चिद्व्योम्नि हि चिदाकाशमेव स्वममलं वपुः ॥ चेत्यं दृश्यमिवाभाति स्वप्नेष्विव यथास्थितं ॥५४॥ अन्य
थानुपपत्त्यार्थकारणाभावतः स्वतः ॥ चिद्व्योमात्मानमेवादौ दृश्यमित्येव पश्यति ॥५५॥ सर्गादावेव स्वात्मैव दृश्यं भाति निराकृतिः ॥ सं
भ्रमः स्वप्नसंकल्पमिथ्याज्ञानेष्विवाभितः ॥५६॥ स्वप्नवत्तच्च निर्धर्म मनागपि न विद्यते ॥ विकार्यपि सधर्मापि चिद्व्योम्नो वस्तुनो भ
लात् ॥५७॥ तत्स्वप्ननगराकारं सधर्मापि असधर्मकं ॥ शिवादनन्यमेवेत्थं स्थितमेव निरंतरं ॥५८॥ दृश्यं स्वप्नादिवत्स्वच्छं मनागपि न
विद्यते ॥ तस्माच्चिद्व्योम चिद्व्योम्नः शून्यत्वं गगनादिवत् ॥५९॥ यदेवं तत्परं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितं ॥ तदेवेदं तथाभूतमेवं सर्गतया
स्थितं ॥६०॥ स्वप्ने न भूयते चेन्न त्वं च प्रेत्यात्मैव भासते ॥ पुरादित्वेन ननु सत्पुरादिरचितं सदा ॥६१॥ स्वप्ने च प्रत्यभिज्ञायाः संस्का
रस्य स्मृतेस्तथा ॥ न सज्ज्ञातदिदं दृष्टमित्यर्थस्यात्यसंभवात् ॥६२॥ तस्माद्देनत्रायं स्वप्नौ यज्ज्ञानं ब्रह्मसंविदुः ॥ तस्य दृष्टा
र्थसादृश्यान्मूढैः स्मरत्यादितोहिता ॥६३॥ यथा यत्रैव लहरी वारिण्येति पुनः पुनः ॥ तत्रैवेति तथा तद्वदनन्यात्स्वपरं जगत् ॥६४॥

दित्वेन रचितमस्त् अथ रथान्रथयोगान्यथः स जनेन सहितं तिष्ठते[illegible]रोवत्याद्रूनलिति । न तत्र रथा रथयोगाः पंथानो भवंति । मायामात्रं तु
कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिश्रुतिसूत्रैः स्वप्नसृष्टिप्रतिषेधान्मायामात्रत्वप्रसिद्धेर्दर्नाश्चेति भावः ॥६१॥ ननु स एवायं देवदत्तः तदिदं पूर्वदृष्ट
मेवमहद्वमिसाद्धि बाधितप्रत्यभिज्ञादर्शनात् स्वप्नेऽपि पदार्थाः सत्याः संतु तत्राह स्वप्ने चेति । तदिदमिति प्रत्यभिज्ञाज्ञायमानस्यागृहीतार्थस्य हृदय
कंठनाडीछिद्रादिदेशेऽसंतमसंभवेन प्रत्यभिज्ञाया असंभवात् । अर्थासंभवे तत्पूर्वसंस्कारस्मृत्योरप्यसंभवः ॥६२॥ तस्मादसंभवादेव प्राप्त
द्रुमस्मृत्यादिके स्वप्ने ब्रह्मसंविदेव निद्रादोषाद्यन्यथाभानं तस्यैव जाग्रद्दृष्टार्थसादृश्यं कल्प्यायेहा अनुभवव्यवहाराभासद्वय स्मृत्या
दिसादृश्यमपि कल्प्य इत्वा स्मृत्यादिता मूढैरुदितेऽभ्युपेयमिति शेषः ॥६३॥ सादृश्यादपि सेवेयं लहरी सेवेयं दीपज्वालेत्यादिप्रत्यभि
ज्ञाभ्रमा लोके प्रसिद्धाः संतीत्याह यथेति । कल्पनाधिष्ठाने खे चिदाकाशविषयो अनन्यात्तनु कल्पनाविषये पि तथा स्वप्नेति । तद्वत्सर्गादौ जगदपि

कल्पनामात्रत्वादेव ब्रह्मणि सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यादिज
गद्विषयः नेह नानास्ति किंचनेत्यादि जगत्प्रतिषेधाश्चाविरोधेन समावेशं लभंत इत्याह। विधय इति॥ ६५॥ सैव सत्ता ब्रह्मसत्तैव। सर्वात्मेति। एतत्सर्वम
पि एतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादि च॥ ६६॥ अत एव तत्र सर्ववादिनां सर्वकल्पनानामपि अविरोधेन समावेशः स्यात् कल्पनस्य मोक्षोपपद्यत इ
त्याह। भ्रांतस्येति। क्रीडार्थं भ्रांतस्येति क्रीडार्थं भ्रांतस्य भ्रमतो बालस्य वृक्षगिरिनद्यादिगतेः सह भूमेर्भ्रमणं अन्येषां तु भूमेर्भ्रांतेः
वेति उभयमपि सदा सम्भ्रममवबालस्य भूर्न भ्रमतीति ज्ञातुरपि स्थैर्याभ्यासं विना उपशाम्यभ्रमणदृष्टं न शाम्यति तद्वज्जगद्भ्रांतिदृगपीति
भावः॥ दृश्यभ्रांतिशांत्युपयुक्तः प्रकृतेको वाभ्यासः कार्य इत्याह। शास्त्रस्येति। अस्य मोक्षोपायस्य शास्त्रस्य यत्नेन गुरुसंवादिना
वृत्तौ सेव्यवादनं व्याख्यापनं तत्सूर्वं श्रवणाभ्यासं विना अपरः अभ्यासः॥ ६८॥ ननु किमेतच्छास्त्राभ्यासेन योगशास्त्रप्रसिद्धनिरोधादेव दृश्य
दर्शनलक्षणोपसिद्धिरित्याशंक्याह। नेति। भवेदेतदेवं यदि चित्तनिरोधः सिद्ध्येत्। नन्वचित्तं संस्कारविनाभावि शिवस्वरूपसाक्षात्कारस्य प्राप्त्यां जीव

विधयः प्रतिषेधाश्च सर्व एव सदैव च॥ विभक्ताश्च विभिन्नाश्च परे संति न संति च॥ ६५॥ तस्य सद्ब्रह्मसत्त्वस्य किंचिदप्यत्र न विद्यते॥
सैव सत्तैव सर्वात्मा चैतदप्यतदात्मकम्॥ ६६॥ भ्रांतस्य भ्रमणं भूमेर्न भ्रांतिर्नैव वारणैः॥ न शाम्यति ज्ञातुरपि तथाभ्यासं विना तदृक्॥ ६७॥ शास्त्र
स्यास्यतु यन्नामवादनं तद्विनापरः॥ अभ्यासो दृश्यसंशांत्यै न भूतो नो भविष्यति॥ ६८॥ न जीवन्न मृतं चित्तं रोधमायाति संस्कृतेः॥ अविनाभावि दे
हृत्साद्बोधात्त्वेतन्नापश्यति॥ ६९॥ सर्वदैवाविनाभावि चित्तं दृश्यशरीरयोः॥ इहामुत्र च तेनास्य बोधांते शाम्यतः स्वयम्॥ ७०॥ चित्तदृश्यशरीराणि त्रीणि शाम्यंति
बोधतः॥ पवनस्पंदसैन्यानि करणाभावतो यथा॥ ७१॥ कारणं मोक्षमेवास्य तच्चास्मादेव शास्त्रतः॥ किंचित्संस्कृतबुद्धीनां वाचितादेव शाम्यति॥ ७२॥ अबुद्ध
मुत्तरग्रंथात्सर्वं पूर्वं हि बुध्यते॥ ग्रंथं पदं पदार्थंश्च खेदवान्न निवर्तते॥ ७३॥ उपायमिदमेवातो विद्धि स्वैरमक्षये॥ अनन्यसाधारणतां गतमित्यनुभूयते॥
७४॥ तस्मादस्मान्महाशास्त्राद्यथाशक्ति विचारयेत्॥ भागो द्वौ भागमेकं वा तेन दुःखक्षयो भवेत्॥ ७५॥ आकर्ण्य यमिदमिति प्रमादाद्येन रोचते॥
तदान्यदात्मविज्ञानशास्त्रं किंचिद्विचारयेत्॥ ७६॥ अनर्थेन विचारेण वयः कुर्यान्न भस्मसात्॥ बोधेन ज्ञानसारेण दृश्यं कर्तव्यमा

मुमुक्षोर्विलयान्न तं वायत्नेनापि निरूढमानं रोधमायाति। किं त्वेतच्छास्त्राभ्यासाधीनात्तत्त्वबोधादेव बाधितसंस्कृतीत्येतदभ्यास एवोपाय इत्यर्थः॥ ६९॥ य
था चित्तं संस्कारविनाभावि एवं दृश्यरूपा संस्कृतिरपि चित्तशरीरे भयाविनाभाविनी ते च दृश्यशरीरे एतच्छास्त्राभ्यासादिति प्रतिबंधे इह जन्मन्येव तत्त्व
बोधाच्छाम्यतः सति तु प्रतिबंधे अमुत्र जन्मांतरे वा प्रतिबंधक्षये बोधोदयाच्छाम्यतः। तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्रे ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्श
नादिति॥ ७०॥ पवनस्पंदोत्तम्प्रयुक्तमेघसैन्यानि च यथा तत्प्रयोजककृष्णास्तोदयादिकारणापायाच्छाम्यंति तद्वदित्यर्थः॥ ७१॥ किं तदत्र चित्तादित्रि
कस्य कारणं तदाह। कारणमिति। मोक्षस्यैव ब्रह्मात्मभावावरिका अविद्या॥ ७२॥ ननु वाचनमात्रेण कथमस्यार्थः सर्वो बुध्यते तत्राह। अबुद्धमिति
॥ न निवर्तते यदीति शेषः॥ ७३॥ ७४॥ भाग मेकमर्द्धं ग्रंथं वा॥ ७५॥ ऋषीणां कृतमिदं शास्त्रमस्मृतिरूपं स्मृतेश्च श्रुतिमूलमिति श्रुतिरेव
विचारयिष्यामः इति बुध्या प्रमादवशादिदं शास्त्रं न रोचते चेत्तर्हि अन्यच्छ्रुतिरूपं उपनिषद्भाष्यादिरूपमात्मज्ञानेशास्त्रं किं
मेव विचारयेत्॥ न त्वात्मशास्त्रविमुखो भवेदित्यत्र न स्तात्पर्यं न त्वत्रैवाग्रह इत्यर्थः॥ ७६॥ ज्ञानसारेण श्रवणादि
पायेन यथा कथंचित्तत्त्वबोधेन सर्वं दृश्यं आत्मनि देयं आत्मसात्कर्तव्यं बाधमुखेनात्मनात्मसनांद् कर्तव्यमिति निमावत्वादेयत्राचेति

१स्मास्मि

तत्राल्पसानुयोजयति। आयुषइति। स्वर्णादिराशिसहितैः सर्वरत्नैरपि प्रमादस्तस्येति शेषः॥७८॥ इदं दृश्यं प्रत्यक्षमनुभूतमपि द्रष्टुरात्म-
स्वरूपापहृतेर्न जीवेन सहितमपि स्वप्नेदेवादृष्टे निजमरणपरितो बाधवैः स्वतरोदनमिव स्वदिवकृचितमपि नो सत् मिथ्यैवेति ब्रह्मैवाद्वैत
दिग्विजयदिंडिम इत्यर्थः॥७९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्त० पंचसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः॥१७५॥ ॥
स्वप्नवद्भ्रांतिसर्गादौ ब्रह्मांडश्रिदणावित्रि॥ अत्रार्थे ब्रह्मणाप्रोक्तं ब्रह्मांडाख्यानमीर्यते॥१॥ यदि दृश्यमसदिति दृश्यबाधेन
चिन्मात्रपरिशेष एव पुरुषार्थस्तर्हि समूलस्य वर्तमानस्यैव दृश्यजगतो बंधतयात न्मार्जनमेवोपयुज्यते न त्वतीतानागतानां
मप्रतीयमानानां मनेतव्वैतवर्तमानजगतामपि तेषामप्रतीत्येव बंधत्वाप्रसक्तेस्तथा च शास्त्रे व्यर्थ एवेत्याशयेन रामः शंकते जगं
तीति॥१॥ वर्तमानदृश्यमात्रमेवोपन्यासार्हं नातीतं भविष्यद्वा किंचिदपीति चाक्षेपो निष्फल इति तत्तन्नयुक्तं पदपदा-
र्थसंबंधस्यमापितदृश्यचदृष्टांतसिद्ध्यादीनां चातीतव्यवहाराधीनत्वेन तदुपन्यासं विना विचारात्मकशास्त्रप्रवृत्त्ययोगात्तस्मादतीतानागतब्रह्मांडान्

आयुषक्षणएकोपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते॥ नीयते तद्वृथा येन प्रमादः सुमहान् हि सः॥७८॥ अनुभवमपि च नो सदृश्यमिदं द्रष्टृसहितमपि॥ स्वप्ननिज-
मरणबाधावरोधनमिवैकचितिमपि॥७९॥ महारा० निर्वा० परमार्थगीतास्वद्वैतयुक्तिः सर्गः॥१७५॥ ॥श्रीराम०॥ जगंति संस्य संख्यानि
भविष्यंति गतानि च॥ तत्कथाभिः कथं ब्रह्मन् प्रबोधमसि मामिमं॥१॥ श्रीवसिष्ठ०॥ जगत्स्वप्नेषु शब्दार्थसंबंधोपगतस्य या॥ न नाम न
चलोकेन व्यर्थं तत्कथं तत॥२॥ याव भावना तस्माच्छब्दार्थाभ्यां निगद्यते॥ बुध्यते सेतरा नांतः सेवेद्व्यवहारिणी॥३॥ यदा चिद्दिनवेद्यः
संस्त्रिकालामलदर्शिनः॥ भविष्यंति तदा तानि प्रत्यक्षेणेव भो तव स॥४॥ स्वप्नेचित्स्वात्रमेवाद्यैः स्वयं भाति जगत्तया॥ यथा तथैव स-
र्गादौ नात्रान्यदुपपद्यते॥५॥ अणवणावसंख्यानि तेन संति जगंति खे॥ तेषां त्वेकं शृणु ख्यानं संख्यातुं केन शक्यते॥६॥

मानब्रह्मांडं तत्राणि च शब्दार्थसंबंधग्रहादवनुपयोगान्नोपन्यसनीया इत्येतावानाक्षेपः। पक्षे युक्तश्चेत् स्तु नाम त्यागस्वया अभ्युपगच्छन्विवा
गवान् वसिष्ठ उत्तरमाह जगत्स्वप्नेष्वित्यादिना लोकेन पतच्छोशास्त्राधिकृतजनेन॥२॥ अवगता तस्माभ्यां निश्चितवाच्यवाचकभावाभ्यां व्यवहारिणी व्यवहारोपयुक्तानान्येनेति बे
ललोकितबुध्यनुसारेणपर्यालोचनेनत्वयासम्यगस्वितम्भिप्रायः॥३॥ तत्तदेषु प्रसिद्धं त्रिकालामलदर्शनं यदि पर्यालोचइष्यसि तदा सर्वेस्वस्यैव दृष्टत्वादतीतानागतस्या
व्यदिनविप्रकृष्टानंतब्रह्मांडानां वर्तमानस्यास्य ब्रह्मांडस्य च विशेषले शास्यात्यभावान्नायं तवाक्षेपउच्छानुमर्हतीत्याशयेनाह यदेति। वर्तमानतया अपितव दृष्टरूप
यालोचनेन तृष्णालापाद्नासरिहासिन भविष्यसि भोस्यसे इति च भस्यत्वासरूपेणोक्तिः॥४॥ तत्तदिदोवर्तमानब्रह्मांडानां तु भविष्यद्ब्रह्मांडेषु पुनरावृत्तेरां
कार्याकारणायं तेषामपि स्वप्नप्रपंचसाम्येन मूलाज्ञानबाधेन बाधप्रतिपादनार्थं तेपि शास्त्रे वक्तव्यमुदाहर्तव्या इत्याशयेनाह स्वप्ने इति द्विदृति। सर्गादा
वतीतानागतादि सर्वसर्गादौ सेतावानंत्रास्तत्राणुपयुज्यते नान्यत द्वैचित्र्यं प्रदर्शनोपयुक्तमत्रोपपद्यते इत्यर्थः॥५॥ तत्कुतः द्वात्रिचेद संख्याहि
नतद्वैचित्र्येयत्तायाः शास्त्रे वर्णयितुमशक्यत्वादित्याशयेनाह॥ अणवणा वितिग॥६॥

साद्य

त्र

५५२

अत्र अणावणवसंख्यानीत्युक्तेऽर्थेपि परस्परेणुवतापन्नपरागकीर्णदेहेनमम पित्रा आख्यानं मे प्रोक्तं तच्छृणु ॥७॥८॥९॥ तस्याख्यानस्य द्वे नाम्नी आह
ब्रह्मांडपिंड इति। अन्वर्थनाम्ना उक्तं प्रसिद्धं ॥१०॥ तदेव वक्तुमारभते अस्तीत्यादिना ॥ अनिले शुद्धस्पंद इव स्वसत्तामात्रे एव जगच्चेष्टाहेतुः ॥११॥ स
चिद्व्योमपरमाणुकः स्वसत्तादर्शनं निजं वर्णात्स्वप्नइवात्मनो जीवत्वं समष्टिजीवत्वमपश्यत्। यथावस्तुभूतमेवाकाशं असदेवशून्यत्वं पश्यन्नहं
यथावा पवनः स्वस्पंदमनुपश्यति तद्वत् ॥१२॥ तर्हि स किं विपरिणामीनेत्याह। आकारारूपमिति। आकारारूपमविकारितां असंगतां सूक्ष्मतां च। आकारो
रूपकमाकारारूपकाराप्रतिमं अहमित्येव जीवस्वरूपं अपश्यत् ॥१३॥ स अहंकाररूपस्त्वहमात्मनि बुद्धिरित्येवरूपमपश्यत् ॥ साच बुद्धिरेक

अत्रैव मे पुरा प्रोक्तं मम पित्रा पद्मजन्मना ॥ पद्मजाण्डवताख्यानं शृणु तत्कथयामि ते ॥७॥ पुरा पद्मभवा ब्रह्मा जगज्जालमिदं कृतम् ॥
ह्मलोकवाचततः सप्तां ॥ नास्त्री ब्रह्मलोकवा० ॥ ब्रह्मलोकेदिदं मुने सर्वं जगदिस्वभासते ॥ सतामंतंततः सत्वेन जगत्वेन सतामिति ॥९॥ कश्चातीतिवदस्मिन्ब्र
ह्मशृणु श्रवणभूषणं ॥ ब्रह्मांडपिंड इत्युक्तं ब्रह्मांडाख्यानमेवच ॥१०॥ अस्ति खे ख्यादनन्यात्मा चिद्व्योमपरमाणुकः ॥ शून्यमेमसेदमारव्यो
नोशुद्धस्पंद इवानिले ॥११॥ सोपश्यदात्मनात्मानं स्वप्नइव जीवत्वमात्मनि ॥ शून्यरूपमिवाकाशं पवनस्पंदनं यथा ॥१२॥ आकाररूपमजहदेव जीवस्ता
तः स्वयं ॥ अपश्यदहमित्येव रूपमाकारारूपकं ॥१३॥ अहंकारस्त्वहं बुद्धिरित्येवापश्यदात्मनि ॥ एकनिश्चयनिर्माणमयी मायानुरूपि
णी ॥१४॥ बुद्धिर्मनोहमित्येवं स्वप्नेपश्यदिदं स्वयं ॥ तन्मयं स्यात्मनात्मानमविकल्प्यं विकल्पनैः ॥१५॥ अपश्यत्तन्मयः स्वप्ने देहं पंचेंद्रियं ततः ॥
अनाकारं घनाकारं स्वप्नादिवभिवात्मधीः ॥१६॥ ददर्श समनोदेहो वपुस्त्रिभुवनात्मकं ॥ स्वात्मारव्यात्मैव निर्मितिमितिमिभास्वरमाततं ॥
अनेकभूतवलितं नानास्थावरजंगमं ॥ कल्पनाकालकलितं कल्पितान्योन्यसंगमं ॥१८॥ स्वप्ने प्रत्येकमेवात्र पश्यत्यात्मदर्शिबिंबितं ॥ इवत्रे
ग लोकयन्नेतं नवरंगमनोहरं ॥१९॥ अथ प्रत्येकमत्रापि नवरंगमनोहरं ॥ त्रिजगद्धृत्तिहृदये स्वादर्श इव बिंबितं ॥२०॥ परमाणोः परमाणो
रतिसंततिनन्दरे ॥ अतन्निजगत्युच्चैर्घनानीव चतान्यपि ॥२१॥ अविद्यायमनंतेयमविद्यात्वेन चेत्तता ॥ ब्रह्मत्वेन परिज्ञाता भवति ब्रह्म
निर्मलं ॥२२॥ एवं दृष्टापियः स्वप्नजालं दृष्टं न किंचन ॥ को द्रष्टा थकुतो दृश्यं क्वद्वैतं क्व चकारणं ॥२३॥ सर्वं निःशांतमाभातं स्वात्मनि निर्मितिकेवलं ॥ ब्रह्मा

निश्चयनिर्माणमयी मायाश्वानुरूपिणी असदर्थत्वमदायित्वादित्यर्थः ॥१४॥ विकल्पनैर्विकल्पाभासारोपणैरात्मनाआत्मानं तन्मयं तीन्याभावेयंती ॥१
५॥१६॥ स चिद्व्योमपरमाणुकः इत्थं मनोदेहसमष्ट्यात्मासन् त्रिभुवनात्मकं विराड्पुर्दर्दर्शं ॥१७॥ विराड्पुर्वर्णयति। अनेकेति ॥१८॥ व्यष्टिजी
व भेदकल्पनेन प्रत्येकं त्रैलोक्यद्रष्टृतायां दृष्टांतमाह। स्वप्नइति। नवरंगाः द्रष्टादृश्यं दृष्टिर्भोक्ता भोज्यं भोज्यभोगः कर्ता कार्यं क्रियेति निस्र्वः पुष्प्यः
पि क्ष्मैउदरेइतिवर्णितरीत्या कल्पितानि अतन्नू निमरांति जगंति संति। तान्यपि उच्चैर्जीवघनैः पृथ्व्यादिघनैश्च घनानीव ॥२१॥ इ
यं सर्वा स्वनत्वज्ञानलक्षणा विद्येव सा ज्ञाने निरविद्या रिता चेत् ब्रह्म निर्मलं ॥२२॥ ब्रह्मत्वेन दृष्टेसतियोजगत्स्वप्नजालं
दृष्टासोपिन किंचन ॥२३॥ निर्मितिमिति दृष्ट्वा ब्रह्मणि आत्मनि स्वस्वरूपे स्थितं ॥२४॥

तथा च परमात्मनि यावदज्ञाननिद्रास्ति तावत्स्वप्नसमनि ब्रह्माण्डलक्षनिचयाः इति वर्णितप्रकारेण नित्यं अनन्ये अपि अन्यवत्स्थिताः यथा कारिणि समुद्रे एते अवारितविसारितरंगवेगा अन्तिमितात् लोले स्थितस्याम्बुनः परमाणुचयाः असंख्याता स्तद्वदित्यर्थः ॥२५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा० उत्त० षट्सप्तत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१७६॥ ॥ सकारणं कल्पनया वस्तु कस्यास्य कारणं ॥ जगत्स्वप्नसमं मोहाद् दृष्टमिति वर्ण्यते ॥ अकारणक एव स्वप्नसमोऽयं सर्ग इति ब्रह्मणोक्तं यदुक्तं तत्र रामः सस्यधान्यादिकार्यं स्यात्क्वचिद्धि क्षितिस्यादिमिरणं विना वीजं विना स्यादिति अतिप्रसंगं शंकते ॥ अकारणकमिति द्वाभ्यां ॥१॥ तत्र हि अकारणत एव सर्वमिलवितसिद्धेः संभवेऽन्यसस्यधान्यादिकमपि वस्तु कृषीवलानामकारणकं कृषिदृष्टिवीजवापादिकारणं विनैव कथं न जायत इत्यर्थः ॥२॥ न व कर्षं व्यवहार्यन्यथ

ब्रह्माण्डलक्षनिचयाः परमात्मनीति नित्यस्थिता निपुणमन्यपदेऽप्यनन्ये ॥ वार्यम्बुवारितविसारितरंगवेगा लोले स्थितो अम्बुपरमाणुचया यथैते ॥२५॥ ॥ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतासु ब्रह्माण्डोपाख्याने शतोत्तरषट्सप्ततितमः सर्गः ॥१७६॥ ॥ श्रीराम० ॥ अकारणकमेवेदं जगद्ब्रह्मपरास्पदात् ॥ यदि प्रवर्त्तते नाम स्वप्नसंकल्पनादिवत् ॥१॥ तदकारणतः सिद्धेः संभवेदन्यकारणं ॥ कथं न जायते वस्तु क्वचित्किंचित्कदाचन ॥२॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ यद्यथा कल्पितं येन स संपश्यति तत्तथा ॥ कल्पने वान्यथा न स्यात्तदकारणविच्युतेः ॥३॥ यथेदं कल्पितं दृश्यं मनसा यिनन तथा ॥ वेत्त्यसौ यादृगन्येन कल्पितं वेत्त्यसौ तथा ॥४॥ कल्पनाकल्पनात्मेदं तद्ब्रह्म स्वभावतः ॥ कल्पनात्मेदं द्वां जंतुर्यथा केशान्खादिमान् ॥५॥ अकारणपदार्थत्वं सकारणपदार्थता ॥ ब्रह्मणि द्वयमप्यस्ति सर्वं शक्त्यात्मने यतः ॥६॥ यतः स्याद्ब्रह्मणस्त्यक्तं किंचित्किंचित्कदाचन ॥ तत्कारणविकल्पेन संयोगस्तस्य युज्यते ॥७॥ यत्र सर्वमनाद्यंतं नानानानात्म भासते ॥ ब्रह्मैवाशं तमेकात्म तत्र किं कस्य कारणं ॥८॥ अनेह प्रवर्तते किंचिन्न च नाम निवर्त्तते ॥ स्थितमेकमनाद्यंतं ब्रह्मैव ब्रह्मस्वात्मकं ॥९॥ किं कस्य कारणं केन किमर्थं भवतु क्व वा ॥ किं कस्य कारणं केन किमर्थं मास्तु वा क्वचित् ॥१०॥ नेह शून्यं न चाशून्यं न सन्नासन्न मध्यता ॥ विद्यते न महाशून्ये न नेति न

स्थापकं कल्पनिकं कार्यकारणभावं बीजांकुरादेर्वीरयामः किंतु जगत्सत्यत्वप्रसंजनेन तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यापादके ब्रह्मातिरिक्ते प्रधानपरमाण्वादावेव तद्दिभिः कल्पितं कारणं निराकुर्महे ॥ जगतो ब्रह्मविवर्तमात्रत्वप्रसिद्ध्या तत्त्वज्ञानेन बाधे कैवल्यसिद्धिर्यथा स्यादित्यनेन वसिष्ठः समाधत्ते यद्यथेति अनादिव्यवहारे येन यद्यथा दृढाभ्यासेन कल्पितं स तत्तथाकारणं कार्यं वा सर्वं पश्यति ॥ अन्यथा व्यवहारेऽपि व्यावहारिकनियमापलापे कापिकल्पनानस्यादित्यनायासेनैव सर्वमुक्तिप्रसंग इत्यर्थः ॥३॥ अत एव कल्पकबुध्यनुसारेण व्यवस्थितमेतद्वस्तु अनुभूयत इत्याह यथेदमिति ॥ तथा च निरालंबनवादेन कर्षणादेर्वा नैकुदारुतः ॥ परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ॥ कुणपः कामिनी लक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना इति ॥४॥ तर्हि किं निरालंबनैव कल्पना नेत्याह ॥ कल्पनाकल्पनात्मेति ॥ तत्राचिदंशः कल्पनात्मा चिदंशः स्वकल्पनात्मा उभयघटितमिदं जगत्तथा जंतुर्भ्रान्तः पुरुषः केशान् स्वाद्यचेतनघटितः प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥५॥ अत एव वस्तुतत्वदृष्टौ अकारणपदार्थत्वं कल्पनादृष्टौ सकारणपदार्थत्वमिति ब्रह्मणि द्वयमप्यविरोधेनास्ति यद्युभयात्मकं ब्रह्म तर्हि कथं अकारणकत्वपक्ष एकोऽरेव च या प्रतिष्ठापितस्तत्राह यत इति ॥ तत्त्वज्ञानस्यैव सप्रयोजनत्वात्तद्दृष्टिमात्रपक्षपातेन स प्रतिष्ठापित इति भावः ॥७॥८॥९॥ वास्तवमकारणकत्वं कल्पितकार्यानुसन्धितदुभयोर्दृष्ट्योरप्य विरोधी स्यादाह किं कस्येति ॥१०॥ शून्याशून्याद्युभयविधामात्राशून्यत्वेन महाशून्येन नेति चेतितदुर्लक्षः ॥११॥ ७

सर्वस्यापि ब्रह्मैकरस्यादेव भून्यतान शून्यैकरस्यादित्याह। इदमिति। यद्यस्माद्धेतोरस्त ब्रह्माध्यारोपे सर्वानुगतत्वात्तथैवापवादे
सर्वतो व्याप्तत्वादतथैव च॥१२॥ नन्वतत्त्वविषयो यथाऽध्यारोपवादो तत्त्वज्ञे त्वद्बोधनायाभ्युपगम्यैतैत्तथा प्रधानपरमाण्वादिप्रयु
क्तेऽकार्यकारणसंभवोऽपि कुतो नाभ्युपगम्यत इति रामः शंकते। अतज्ज्ञेति। पृथिव्यप्तेजवायुलक्षणे कार्ये तदेवयवपरेपराश्लेषान
धीनां परमाणूनां स्वसादिगुणानां वा संभवे किं जन्यदृष्यप्रकारणं स्यात्। कथं वाऽद्वितीयब्रह्मपरिशेषः स्यादित्यर्थः॥१३॥ भवेदेवं
यदि ब्रह्म यदि ब्रह्मातिरिक्तः प्रधानपरमाण्वादिकल्पकोऽतज्ज्ञः प्रसिद्ध्येत्। यदा तु ब्रह्मैवाद्य इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्
सर्वमभवदिति श्रुतिदृष्ट्या ब्रह्मैव स्वाज्ञानादतज्ज्ञं तस्यैव स्वज्ञानोपयुक्तं शास्त्रं तदा तदध्यारोपापवादन्यायेनैव तज्ज्ञाने उपयुज्यते न प्रधानप
रमाण्वादिकल्पनयेति वैषम्यमित्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते। अतज्ज्ञ इति॥१४॥ कुतो नास्ति तत्राह। एकबोधमयाइति। न यथा सैन्धवघ

रूदं न किंचिच्चित्किंचिद्द्वायन्नामास्त्यथ नास्ति च। सर्वं ब्रह्मैव नद्धिद्र यत्तथैवातथैव तत्॥१२॥ श्रीराम उ०॥ अतज्ज्ञविषये ब्रह्मन्कार्यकार
णसंभवे॥ किमकारणता तस्याः कथं वेति वद प्रभो॥१३॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अतज्ज्ञो नाम नास्त्येव तावत्तज्ज्ञजनं प्रति। असतो व्योमवृ
क्षस्य विचारः कीदृशस्ततः॥१४॥ एकबोधमयाकारा तद्विज्ञानघनस्वरूपिणः॥ न ज्ञास्तेषामसद्रूपे कथमर्थे विचारणा॥१५॥ अतज्ज्ञत्वं
च बोधेन स्वभाति तद्गता॥ गते स्वप्नसुषुप्ते न खं निद्रात्मकेवलं॥१६॥ तथाप्यभ्युपगम्यापि मूर्खनिश्चय उच्यते। मयेदमणु
सर्वात्म यस्माद्ब्रह्म निरामयं॥१७॥ सत्यकारणका एव संति कारणजास्तथा॥ भावाः संविद्यथा यस्माल्लभ्यते लभ्यते तथा॥१८॥

नोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवायमात्मा विज्ञानघन एवेति श्रुतेरिति भावः॥१५॥ ननु ब्रह्मातिरिक्तोऽतज्ज्ञो नास्तीति कथं संभाव्यते तार्किकैः पामरैश्च नाहं ब्र
ह्मेति स्वात्मन्यतत्त्वज्ञतो ब्रह्मत्वेयोः प्रत्यक्षमनुभवादित्याशंक्य ताहृशानुभवबलेनैव तदात्मनामपि ब्रह्मत्वं समर्थयति। अतज्ज्ञत्वमिति। अज्ञानादिस
र्वजगदा सर्वजगदारोपाधिष्ठानचिन्मात्रत्वं हि ब्रह्मत्वं। तच्चाहमज्ञ इत्यनुभवितरि तार्किकात्मनि दुर्वारं यतः अज्ञत्वं प्रबोधरूपे आत्मन्येव स्वभाति यदि च वेत्तो
षिकल्पितोऽज्ञोऽयमात्मा स्यात्कथमात्मन्यनुभवेत्। अतो ज्ञानाधिष्ठानचिद्रूपत्वमस्मादेवानुभवात्सिद्धं। जगच्चैकेवलं अज्ञानात्मैव। यतस्तदंतस्तदंग
तां गता। यथा स्वप्नसुषुप्ते निद्रांतर्निद्रांगतां गते केवलं निद्रैव न निद्राव्यतिरिक्तं तेयोः स्वरूपमस्ति तद्वत्। न च ज्ञानस्वभावे आत्मनि स्वभावविरुद्धमज्ञा
नं आरोपांतरेण भवितुमर्हतीति अज्ञानादि जगदारोपाधिष्ठानत्वं स्यादस्मादेवानुभवात्सिद्धिरित्यर्थः॥१६॥ नन्वज्ञानादि जगदधिष्ठानस्व
रूपं सर्वात्मत्वं ब्रह्मलक्षणं चेत्तज्ज्ञानेन तदपाये तदब्रह्मैव स्यादित्याशंक्याह। तथापीति। मूर्खप्रतिबोधनार्थं मूर्खबुद्धिमनुसृत्य शुद्धब्रह्म
व्युत्पादनार्थं मयेदं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुच्यते। स्वरूपलक्षणं तु तस्य शुद्धं निरामयानंदैकरसत्वं नाज्ञानुभवपथमवतरतीत्यर्थः
॥१७॥ तथा चाज्ञबुध्यनुसारेण जगदनन्यधिवस्तो ब्रह्म कल्पादौ कारणमिति स्वीकारेऽपि पक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन मिथ्याभूतस्य प्रपंचस्य तादृशी मायैव कारणं
।तथापि न वास्तवाद्वैतक्षितिरित्याशयेनाह। संतीति। अकारकाः शुक्तिरजतमरुनदीरज्जुसर्पादयः। तत्र संविदाकारणजत्वेन कल्पिताः सकारणकाः अन्यथा कल्पि
तास्सकारणका इति मन्मय गौरीगणपत्योर्मातृपुत्रतावत्कल्पनानुसारेणैव तद्भावस्थित्याह। संविदिति॥१८॥ ॥तत्त्वदृशा तु अखंडाद्वयचि

५५४ व ज्ञानम

ना

तत्त्वदृशा तु अखण्डाद्वयचिन्मात्रमेव सदणुमात्रमपि कदाचिद्द्वैतं नास्ति अतिः न सर्गकारणं नचिदपि निरूपयितुं शक्यमित्याह। सर्वेति। सर्वेषामनुभवशालिनां तत्त्वविदां॥१९॥ अत्रेदं हृदो स्वप्नगंधर्वनगरमरुमरीचिकाप्राये जगति सत्यत्वसाधनाभिनिवेशेन यद्वेशेषिकादिभिर्मायानुप्रसृति विद्यान्माय्यिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमायोपहितब्रह्मातिरिक्तं नटस्येश्वरप्रधानपरमाण्वादि किंचित्कारणं प्रकल्प्यते न तत्प्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधाद्देशान्तरशास्त्रप्रसिद्धयुक्तिपराहतं विद्वदनुभवबाह्यं दुःखादुर्तिकं सृष्टुरीश्वरस्य भोक्तुर्जीवस्य वा पुरुषार्थापर्यवसायित्वादनर्थं अतएव हि ज्ञानां हृदयंगमतया स्यक्तं अहृदयंगममिति तथा चे षोऽर्थः बाग्जालमेव तदित्यर्थः॥२०॥ प्रबोधवाक्यस्यान्यथानुपपत्त्यापि जगत्स्वप्नाभमेवेति तदर्थं न काप्यन्यत्कल्पनावकाश इत्याह॥ अन्यथानुपपत्त्येति॥२१॥

सर्वकारणसंशीतौ सर्वानुभवशालिनां॥ सर्गस्य कारणं नास्ति तेन सर्वं स्वकारणः॥१९॥ हृदयंगमतास्यक्तमीश्वरादिप्रकल्प्यते॥ यदत्र किंचिद्दुःखादुर्यर्थं वाग्जालमेव तत्॥२०॥ अन्यथानुपपत्त्यैव स्वप्नाभा कल्पनोदिते॥२१॥ स्वप्नदृष्ट्याद्यनुभवे किमबुधस्य कारणं॥ विस्वभावाद्धते ब्रूहि स्वप्नार्थो नामकारणः॥२२॥ स्वप्नार्थो स्यपरिज्ञातः महामोहभरस्य दः॥ परिज्ञातो न मोहाय यथा सर्गस्तथैव च॥२३॥ शुष्कतर्कहता ये ये घटाद्यनुभवोज्झितं॥ कल्प्यते कारणं किंचित्स मोरख्याभिनिवेशिता॥२४॥ अग्नेरौष्ण्यमपां शैत्यं प्राकाश्यं सर्वतेजसां॥ स्वभावो वा विरुद्धार्थानां किमबुद्धस्य कारणं॥२५॥ किं धातृरातलब्धस्य ध्येयस्यैकस्य कारणं॥ किं च गंधर्वनगरे पुरे भित्तिषु कारणं॥२६॥ धर्माद्यमुत्रामूर्तत्वान्मूर्ते देहे न कारणं॥ देहस्य कारणं किं स्यात्तत्र सर्गादिभोगिनः॥२७॥ भित्त्यभित्त्यादिरूपाणां ज्ञानस्य ज्ञानवादिनः॥ किं कारणमनंतानामुत्पन्नध्वंसिनो मुहुः॥२८॥ स्वभावस्य स्वभावो सौ किल कारणमिष्यपि॥ यदुच्यते स्वभावस्य सा पर्यायोक्तिकल्पना॥२९॥

नदेव विशदयति। स्वप्नेति। अबुद्धस्याप्रबुद्धस्य॥२२॥२३॥२४॥ यद्यव श्यंकारणमपेक्षितं तर्हि ज्ञातब्रह्म स्वभाव एव तथास्त्वित्याशयेनाह अग्नेरिति। अबुद्धस्याज्ञानोपहितस्यात्मनः स्वभावो वा कारणमिति नोषः॥२५॥ मनोरथकल्पितनगरवत्ध्यातभेदेन व्यवस्थितानाकारस्य पिन सर्वसाधारणमेकं कारणं सुवचमित्याशयेनाह। किमिति॥२६॥ धर्मा धर्मयोरस्मे मूर्तत्वादेव मूर्ते देहाद्युपादानकारणता न संभवतीति कर्ममीमांसककल्प्यमपि निराचष्टे। धर्मादीति। अमुत्र परलोके॥२७॥ विज्ञानवादिमतेप्यमूर्तस्य क्षणिकस्य विज्ञानस्य च विज्ञानस्य मूर्ती क्षणिकसमूर्तोक्षणिकोपादानतादुर्वचेत्याह। भित्तीति। भित्तयः स्थूलकुड्यादयः अभित्तयस्तद्विलक्षणाः परमाणवः उत्पन्नध्वंसिनाभित्तस्याकार्यानुकूलव्यापारस्य कार्यसं बंधस्य च क्षणिकेषु असंभव इत्युचितः॥२८॥ स्वभाववादिनश्चार्वाकस्य मतं निरस्यति। स्वभावस्येति। अंकुरादिस्वभावस्य कालक्षेत्रजलादिसहितबीजादिस्वभावो सौ कारणमिति चार्वाकैर्यदुच्यते सा उक्तिरपि च स्वभावपदयोरर्थभेदानिरूपणादंकुरस्वभावस्य तत्र स्वभावपदेषष्ठ्यर्थसंबंधस्यापि दुर्लभ्यान्नानार्थत्वेऽपि तत्रापि पर्यायतयास इत्प्रयोगानापत्तेः सकलसाधारणस्वभावत्वसामान्याप्रसिद्धेः प्रातिस्विकस्वरूपापरामर्शप्रसंगाच्चैकार्थ्याघटनाच्च निरर्थकवाक्योक्तिः सेत्यर्थः॥२९॥

अतःपरिशेषात्स्वाभिमतंसिद्धं दर्शयन्नितस्मादितितस्मात्सर्वेभावास्तत्कारणंचेत्यखिलेऽज्ञेअकारणाभ्रांतिरेवज्ञेतुसन्मात्रात्मनास्थितमर्थंका
रणात्तस्मादेवचिच्चमत्काररूपेणाविर्भूतन्तिरोभवन्तिचनतच्च्युतिरित्यणुमात्रमप्यतिरिक्तमित्यर्थः॥२०॥अतएवज्ञस्यात्तच्छलतेरपराधकोटिभि
रप्यंतर्दुःखंनजायतइत्याह॥यद्वदिति।स्वप्नेद्रव्यापहारिभिश्चोरैःकृतेताडनेबंधनादिकेप्रबुद्धस्यस्वप्नमिथ्यात्वपरिज्ञानाद्यद्वद्दुःखान
रणांपीडासंपादकंनतद्वत्तत्त्वदर्शिनोत्तरेजीवनमपिदुःखाकरंनेत्यर्थः।दुखदुःखनक्रियायाभितिडाघू॥२१॥अन्यदुःखंतनोमितंच॥२२॥अ
स्मान्न्यायादृतेऽन्यायकल्पनाअन्यादृशीवादिनांकल्पनाअतएषाजगत्कल्पनाब्रह्मानुभूतिम्रेवेत्यर्थः॥२३॥२४॥२५॥आसन्नःबोधाल्मायेन
तथाविधंसत्सप्रसिद्धःसन्आकाराएवसन्तथेत्यर्थः॥नेतन्निनिपाठेस्पष्टं॥२६॥कुतःसन्नेवनत्वाह।एधितिः।यतःसदनन्यात्मकाइत्य

तस्मादकारणाद्भ्रांतिर्भावाभांतिचकारणं॥अज्ञेज्ञेत्वखिलंकार्यंकारणाद्भवतिस्थितं॥२०॥यद्वत्स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नेद्रव्यापहारिभिः
॥नदुःखारणंतद्वज्जीवितंतत्त्वदर्शिनः॥भवेत्सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंचिद्गगनंत्विदं॥स्वरूपंस्वप्नवज्ज्ञातिनान्यदत्रोपपद्यते॥२२॥अ
न्यानकाचित्कल्पनादृश्यतेसोपपत्तिका॥अस्मान्न्यायादृतेकस्माद्ब्रह्मैवैषानुभूतितः॥२३॥ऊर्म्यावर्तद्रवत्वादिशुद्धंजलघनेयथा॥त
थेदंसर्गपर्यायंब्रह्मणिब्रह्मभासते॥२४॥स्पंदावर्तविवर्तादिनिर्मलेपवनेयथा॥तथायंब्रह्मपवनेसर्गस्पंदोवभासते॥२५॥यथा
नेतत्वसोपियेशून्यत्वादिमहांबरे॥ससन्नासन्नबोधात्मातथासर्गःपरापरः॥२६॥एषुनिद्रादिकेघनेस्वरूपलब्धाकृतिस्फुटं॥भवा
असन्मयाएवमेतेनन्यात्मकायतः॥२७॥सर्गप्रलयसंरुत्थानमेवमात्मनिचिद्घने॥सौम्येस्वप्नसुषुप्ताभाश्रुद्धेनिद्राघनेयथा॥
२८स्वप्नास्वप्नांतराण्यास्तेनिद्रायांमानवोयथा॥सर्गात्सर्गांतराण्यास्तेस्वसत्तायामजस्तथा॥३९॥पृथ्व्यादिरहितोप्येषब्रह्माकारो
निरामयः॥अनंतोस्तद्दाभातियथास्वप्नानुभूतिषु॥४०॥स्थितायथास्यापश्यंत्यांशब्दाघटपटादयः॥जाताजाताःस्थिताः
गास्तथानन्येमहाचिति॥४१॥पश्यंत्यामिवपश्यंतियथाभातितथेवच॥यथाशब्दास्तथार्थास्तथासर्गाश्चितेवचितिमन्मयाः॥४२
॥किंशास्त्रकृतत्रकथाविचारैर्निर्वासनंजीवितमेवमोक्षः॥सर्गेषुसत्स्येवमकारणत्वात्सत्स्येवनास्त्येवनतनामकाचित्॥४३॥एषाचसिद्धेहहिवासनेतिसा
बोधसत्त्वेवनिरंतरैका॥नानात्वनारहितेवभातिस्वप्नेचिदेवेहपुरादिरूपा॥४४॥महारामायणेलेनिर्वा०ब्रह्मगीतासुसत्यवर्णनंनामसप्तसप्तत्युत्तरशततमःस

र्थः॥२७॥२८॥अजःजन्मादिशून्यः।परमात्मास्वयमेवसर्गात्सर्गांतराण्यनिजाताःपूर्वतनाःअजाताभविष्यंतः॥४१॥यदा अनन्यतदाशब्दास्तद
र्थाः तत्सर्गाश्चब्रह्मणिसंतीत्युक्तिःपश्यत्यामिवपश्यंतीतिष्ठतीत्यभिन्नायामिवभेदोपचारेणोपचारिकिंआधाराधेयभावेपर्यवस्यतीत्याह।
पश्यंत्यामेवेति॥४२॥यदाशब्दाःसर्गाश्चचिन्मयाएतदातत्रकृतकार्यंशास्त्रमपिशास्त्याभावान्मोक्षफलस्यपृथगसत्त्वान्निरसनीयप्रपंचवैधाभावाच्चेनिवर्त
तइत्याह।किमिति।शास्त्रकृतंतर्कितत्रत्यकथाविचारैश्चकिंयतःशास्त्रफलंनिर्वासनंजीवितमेवमोक्षःसिद्धः।एवंवर्णितरीत्याअकारणत्वात्सर्गेअसतिनानाप्रपं
चरचनाप्रत्यक्षंसत्स्येवकाचिन्नचनास्त्येवेतिनिःशेषमार्जितेत्यर्थः॥४३॥याचैषावासनेतिइहप्रपंचबीजतयाभातिसानानात्वेननानात्वरहिताबोधसत्त्वेवभा
तियथाइहप्रत्यक्षेस्वप्नेचिदेवपुरादिरूपाभातितद्वदित्यर्थः॥४४॥॥इतिवा०तात्पर्यप्रका०निर्वा०उत्तरार्द्धेसप्तसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः॥१७७॥७७॥

दृश्यमूर्तत्वमित्यादिना चालने युक्तिरुच्यते॥ जगत्यां मूर्तचिन्मात्रभेदं व्याख्यानतः स्फुटं॥ धर्माधर्मयुक्तामूर्ते देहे नकारयामित्युक्तिं श्रुत्वाऽमूर्तेन चिदात्मनामूर्तस्य देह
स्य चालने उपपत्तिं जिज्ञासुः रामो रामः तदनुपपत्तिं दर्शयितुं भूमिकां रचयति। पदार्था इत्यादिना॥ मूर्ता मूर्ताश्च द्वयं दर्शितौ तावेव विभागः इह नाभिप्रेतः किं तु प्रतिघात योग्य
तोपाधिकृतभेद इत्याशयेन विशिनष्टि। यत्रेति॥१॥ कुसुमकार्पासनवनीतादिमृदुतरपदार्थानां कठिनशिलालोहादिवत्प्रतिघातायोग्यत्वाद् मूर्तत्वमुक्तं स्यादिति विशे
षणतात्पर्यं लक्षणाभ्यां स्फुटयति ताविति। वेल्लयंति संश्लिष्यंति॥२॥ तदेव लोकप्रसिद्ध्या विशदयति इहेति॥३॥ अस्त्वेतदेवं प्रस्तुते किं तत्राह तत्रेति॥४॥ तत्र
संवेदनं नाम यदयं प्रसिद्धं तदप्रतिघमेव। यस्मादिनोऽश्वं द्रष्टुं प्रयतः पुरुषस्य इतः अस्मात्प्रदेशात् नयनरश्मिरनुसारिवितनसदृतदवच्छिन्नसंवेदनाभिचंद्रमंडले
अप्रतिघं निःसंश्लेषमेव पतति अतोऽमूर्तानीति सर्वैर्लोकैश्चंद्रदर्शिनां तत्स्वयमनुभूयत इत्यर्थः॥५॥ नन्वायमाक्षेपस्त्वप्रबुद्धदशा अप्रबुद्धदशायां वा आद्ये
मूर्तभेदाप्रसिद्धं द्वितीये अमूर्ते चिद्देहादिप्रवर्तयतीत्यप्रसिद्धं देहाद्यहंकारांतानां संपिंडितानामेव लोके किं कैश्च तमसानुभवादित्याशंक्याह अद्येति
॥श्रीरामउ०॥ पदार्था द्विविधाः संति मूर्तामूर्ता जगत्त्रये॥ यत्र सप्रतिघाः केचित्केचिदप्रतिघा अपि॥१॥ नानिलाप्रतिघा नाकुर्वन्योन्यं वेल्लयंति ये॥
तांश्च सप्रतिघानाकुरन्योन्यं वेल्लयंति ये॥२॥ इह सप्रतिघानां तु दृष्टमन्योन्यवेल्लनं॥ न त्वप्रतिघरूपाणां केषांचिदपि किंचन॥३॥ तत्र संवेदनं नामय
दिदं चंद्रमंडले॥ इतः पतत्यप्रतिघं तत्सर्वैरनुभूयते॥४॥ अद्य प्रबुद्ध संकल्पविकल्पाद्वैतकल्पितं॥ वदाम्यभ्युपगम्येदं ननु बोधदशास्थितं॥५॥
कः प्राणमारुतक्षोभं जनयत्याशयःस्थितः॥ प्रवेशनिर्गममयं कथं वावदमे प्रभो॥६॥ कथं सप्रतिघं नाम वेदनं प्रतिघात्मकं॥ कथं संविन्मात्रेण
पुंसः शैलो न चाल्यते॥ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ विकाशमथ संकोचं इमं देहं चालयति भारं भाररूढो यथा॥७॥ यदि सप्रतिघं वस्तु वेल्लत्यप्रतिघात्मकं
मंत्रनाली हृदि स्थिता॥ यदायाति तदा प्राणः देशयाति शयातिया निच॥९॥ बाह्योपस्करभस्त्रायां यथा काशास्पदात्मकः॥ वायुर्यात्यपि चा
याति तथात्र स्पंदनं हृदि॥१०॥ श्रीरामउ०॥ भस्त्रामयस्काराः संकोचनविकाशनैः॥ योजयत्यंतरं नाडीकश्चालयति चालकः॥११॥

अप्रबुद्धानां तृतीयचतुर्थभूमिकांतरस्थानां संकल्पविकल्पद्वैतेन कल्पितं। इदं जगदभ्युपगम्य वदाम्याक्षिपामि बोधदशास्थितं परि
शिष्टचिन्मात्रमभ्युपगम्य तु नाक्षिपामीत्यर्थः॥५॥ यद्यपि मूर्तः प्राणमारुत एव प्रवेशनिर्गमरूपं त्रिभेदेन क्षुब्धो देहं प्रवर्तयती
पि तस्य प्राणमारुतस्य क्षोभकं जनयति॥६॥ ननु जीवात्मकश्चिदाभास एव तं जनयिष्यति तत्राह कथमिति। देहं प्राणादि देहांतं
मपि संविन्मात्रं प्राणादिदेहांतं सप्रतिघं वेल्लति विष्टभ्य चालयति न हि शैलश्चलयति पुंसः संकल्पसंविन्मात्रेण शैलः कुतो न चाल्यते तथा
शैलादेर्देहादेश्च को विशेष इत्यर्थः॥७॥ यथा बाह्यस्य वायो रयस्कारभस्त्रायां प्रवेशनिर्गमाभ्यां तत्र लोके संतथा प्राणवायोरपि
हि नालीविलोकाश संकोचविकासानुमितप्रवेशनिर्गमाभ्यां देहादिचालकं संप्रत्यक्षमेव स्पंदयादि प्रवेशो यत्र भवेन बोध्यमिति उक्तो न चाल्यते बाह्य
शयेन व सिद्धः समाधत्ते॥ काश्येति द्वाभ्यां छिद्रैः छिद्रैः॥९॥ आकाशच्छिद्रं तदास्पदं तदाश्रयः सर्वदेहेनः संचारस्वभावो वा यथा वायो
यामयस्कारोपस्करभस्त्रायां याति प्रतिविशति आयाति निर्गच्छति॥१०॥ स त्वया युक्तश्चालयति तथाप्ययस्कारादिचेतनाधिष्ठितभस्त्राया
मेव तथा चालयति नान्यत्रेति चेतनमेवाचेतनस्य नियतव्यवहारस्वेष्टानिमित्तमवश्यं वाच्यं तत्र नाडीआंतरं प्रविश्य कश्चेतनश्चालयतीत्यर्थः॥११॥

५४६

ननु रातं चेत्काचहृदयस्थनाड्यस्तासां मूर्द्धनि श्रुतौ विमुद्धस्ता रात्रं नाड्यः श्रूयंते तेन तेभ्यः रातं नाडीनां तासां च समप्तिः प्रतिरात्रं नाडी सह स्त्रागिभवं त्यासु व्यानश्रुतेरिति चेन्न सर्वनाडीषु व्यानसंचारस्य देहादि चलननिमित्तत्वे सदेव सर्वांगचलनं स्यान्नैकैकदेशस्थपादादिकम् न लिपनेन यस्तु व्यानेन एकैको गोघमनेउपस्थितेन नाडी नां रातमपि तदंगे एकं भवति सर्वांगचलनेउपस्थिते लेकमपि सर्वांगव्यापिनाडीरातं भवतीति तेन व्याप्यादिरातमिति। किंचो मूर्तचेतन्यस्य संश्लेषादेहे पि नास्ति आध्यात्मिकसंबंधस्तु काष्ठलोष्ठादितुल्य इति तेपि सचेतनावाच्या स्तत्वेद्धथ मित्यर्थः॥१२॥ तथा स्थावरवृक्षलतो काष्ठपाषाणादिवस्तुचेतनचेष्टास्पंदिकास्यान्नष्टस्पंदिदेहवद्धोगोपयोगे न च मत्स्य तमपि कस्मान्नमात्रानियंत्रा कुलाला दिमा धिष्ठितं चक्रादीवनियतकालस्पंदि किं॥१३॥ कार्यकरणस्वामिन्यामोक्तृजीवसंविदो यत्रानादिप्रवाहोपनीतकालकर्मवासनाप्रयुक्तस्तादात्म्यासस्तत्रालने आसिक्तस्तादात्म्यात्प्राणसंचारस्तदा तस्यस्वातंत्र्य। अन्यत्र परतंत्र्यमिति व्यवस्थितिं गूढाभिसंधिर्वसिष्ठ उत्तरमाह। अंतरिति। अंत्र वेष्टने नाडीसमूहे तदनुसारेण वलोके सर्वो पि वहि श्वेष्ठनं करोतीति दोषः॥१४॥ उक्तार्थे गूढाभिसंधिमिति नवस्वरूपं काबीजं न परिष्कृतमिति गूढाभिसंधिरेव रामः पुनः स्वरूपमनु

नूतं कथं भवेदंकथमेकूरातं भवेत्॥ कथं सचेतना एते काष्ठलोष्ठोपलादयः॥१२॥ कस्मात्तस्थावरं वस्तुप्रस्पंदयपि च मस्थितं॥ वस्तु जंगमवेहसंदिमात्रेव किं वद॥१३॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ अंतः संवेदनं नाम यालयत्यांत्रवेष्टनं॥ बहिर्भस्त्रामयस्कार इवलोकानुचेष्टनं॥१४॥ श्रीराम उवाच॥ वोधं त्रादिशरीरस्थं सर्वसप्रतिघं मुने॥ कथमप्रतिघा संविद्याल्ययदितिमेवद॥१५॥ संविदप्रतिघाकारा यदि सप्रतिघात्मकं॥ चालयेदचलं ब्रह्मन्दूरं मोयह छया॥१६॥ सप्रतिघाप्रतिघयोर्मिथोयदि पदार्थयोः॥ विद्धुनंस्यात्तदद्विवकर्मकर्मेन्द्रियैः कृतं॥१७॥ सप्रतिघाप्रतिघयोः श्लेषो नास्ति बहिर्यथा॥ तथैवांतरहंमन्ये रोपकथमेतन्नो॥१८॥ अंतः स्वयंयोगिनां वायस्तैर्दनुभूयते॥ अमूर्तस्यैव मूर्तेन नैवेलनं नदृश्यते॥१९॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ सर्वसंदेहरक्षाणाम् लेकापमिदं वचः॥ सर्वं कृतान्भूत्यर्थं शृणु श्रवणभूषणं॥२०॥

वदति॥ बाह्यति॥१५॥ विपर्यये दोषमाह। संविदिति। तन्नहिदूरं दूरस्थमप्यंभःयातीतियत्न तृषितःपांथस्तद्दिच्छया जलिप्यत्स्व यमेवागमिष्यत्॥१६॥ चनतोवास्य व्यवहारे प्राणिनामिच्छयैव सर्वकार्यसिद्धेः कर्मेन्द्रियघटाद्युपकरणवैयर्थ्यं च स्यादित्यत आह। सप्रतिघेति। तत्र हि द्वैतव बहिर्वंचनावर विहरणोत्सर्गादिकं दृश्यती तिदोषः॥१७॥ बाह्यश्लेषाभावेप्यंतःश्लेषो स्तु तत्राह सप्रतिघेति। एवं स समाधानं युक्तिषु निरस्तासु दोषं पुनस्यंतरं कथय चायेनोपायेनानुभूयतेनदृदे त्यर्थः॥१९॥ एवमाक्षिप्तो वसिष्ठः प्रागुक्तगूढाभिसंधनं तरमपि वासनानां वाह्यासिद्धरपि छेदत्यांतिमूलतो दनं वस्थायास्तंतनिष्कर्षादिहं रामेण प्रातं उद्धाटितमपि प्रामः स्वेंद्रप्ये वेतिमन्यमानस्तदुपेक्ष्य सिद्धांतपरम्परेव केस्याः सर्वसमाधते सर्वेति। सर्वे या संदेहानां तत्याः प्रातं तमूलकत्वा सर्वे कृतानुभवलक्षणतत्वे साक्षात्कारात्मकानुभूत्यर्थं इदं वक्ष्यमाणं शृणुइत्यर्थः॥२०॥

व्या

मवेदयंतदाक्षेपनिवहः सर्वोपि सप्रतिघयथार्थप्रपंचाभ्युपगमे। यदात्वप्रतिघा चिदेव बाह्याध्यासेन वस्तु भेदको यासनाअविद्यावशात् विवर्त्तनेन
थार्दर्शीनमेव प्राक्तनादिदेहांतसंघाते ओतस्यैव न्यमार्ग्राधीनश्च लुनाध्यासः बाह्ये घटादौ तु कुरावर्त्ं माधयीनमिति यव्यवस्थितस्याभ्युपगम्यते तदा समुदिताभिप्रायः॥२१॥२२॥२३॥ अतएव तत्त्वविदो महताविवेकवैराग्यत्यागश्रवणमनननिदिध्यासनादिप्रयत्नसाध्य करणेनैव मूर्त्ताकारं स्वसंनं संनिधि
ज्यद्यौः क्ष्मावायुरित्यादि सर्वं जगदप्रतिघं बोधमात्रमिति विदुरित्यर्थः॥२४॥ चेतनमिति भावेल्युट्॥२५॥ चिन्मात्रमेव सर्वं जगन्मत्तैः किंचिदस्तीत्यर्थे
प्रागुक्तमेवं दर्शयन् पुनः आवयितुं प्रतिज्ञातीतेत्यत्रेति। एवं मनोमात्रं जगदिति उत्पत्तिप्रदर्शनायो क्रं इहत्वं चित्रं मात्रमेव जगदिति निष्कर्षार्थमपि वर्ण्यते इत्यर्थः॥
॥२६॥ प्रस्तुतप्रश्नसमाधानप्रयोजनमेदादपि पौनरुक्त्यमदोषायेत्याह तथापीति॥ अमूर्त्तादित्यैवप्रश्नसमाधानं तयापि तथैव कर्मणि ... स्वभावतः
प्राक् नेनोसन्ति प्रकारवर्णितेषु प्रकारेण विनिश्चितं जगज्जाले॥२८॥ अनंतोब्रह्मांडोदराकारेस्य देशादिके आरुषं आस्पदं प्रतिष्ठा॥२९॥ क्षयेमहाप्रलये॥३०॥३१॥ दुःखेन वियोगः

नेह किंचिन्न नाभास्तु वस्तु सप्रतिघं क्वचित्॥ सर्वदा सर्वमेवेदं ज्ञानमप्रतिघं ततं॥३१॥ शुद्धं सविन्मयं सर्वं ज्ञानमप्रतिघात्मकं॥ पदार्थजातं प्रध्यादि स्वप्रसंकल्प
योगिवा॥३२॥ आदावेवे च नास्तीदं कारणाभावतो खिलं॥ भासोवर्तमानापि भातिचित्स्वप्नवत्तथा॥३३॥ द्यौः क्ष्मावायुराकाशपर्वताः सरितोदिशः॥ महदारो
पेन बोधमप्रतिघं विदुः॥३४॥ अंतः करणभूतादि मुक्ताकाष्ठदषदादिवा॥ सर्वं शून्यमशून्यं च चेतनं विद्धि नेतरत्॥३५॥ न त्वेवमेवेदवाख्यानं श्रुण्वन्नयर्णं
पृष्ठं तत् किंचान्यदपि वर्ण्यते॥३६॥ तथापि वर्त्तमानो कूप्रश्नबोधाय तत् ... यथेदं सर्वमस्यादि चिद्दिद्यैव तु भोस्यते॥३७॥ कुस्मिंश्चित्तन्नेवजगज्जाले
मवादिजः॥ तपोवेदक्रियाधारो ब्रह्माण्डिदुरितिस्मृतः॥३८॥ दशतस्य भवत्युत्रो जगतोदिकूटादृशा महाशयामहात्मानो मद्ब्रतामास्पदं सतां॥३९॥ यथा चपूर्व
वत्रातः पितातद्धिमुपाययोगदशानां भगवान्नुद्रएकादशाश्वक्षये॥४०॥ तस्यानुगमनं चक्रे भार्याधैर्यभीतिभिः॥ अनुरकादिनस्यैव संध्यातारा विलोक्य
नागा॥४१॥ तयोस्तितनयादुःखकलिताविशेगताः॥ तनोर्ध्वदिकास्यक्त्वा व्यवहारं समाधये॥४२॥ धारणानां समस्तानां कास्यादुमसिद्धिदा॥ धारणायुग्मयासं
तः स्यामः सर्वैश्वरावयं॥४३॥ इतितेतत्रसंचिंत्य बद्धपद्मासनादराः॥ इदंसंचिंतया मास्तुनिर्विघ्नेकंदरोदरे॥४४॥ पद्माधिष्ठितानेवजगत्कारणाश्रितानि॥ अ
वामः पद्मयोपेतं जगद्रूपमविघ्नतः॥४५॥ इतिसंचिंत्य सब्रह्मजगत्कारणात्मा चिरं॥ निमीलितदृशः स्वस्थुस्ते चित्ररचिताइव॥४६॥ अथे
तद्वारणाबद्धचित्तास्तिता वदच्युताः॥ आसन्नासान्तराष्ट्रो यथावत्तेतत्रदेहकाः॥४७॥ शुष्काः कालतो यातास्ते व्यादेश्वर्चिताः कोः॥ नाना
मध्यायपुस्तत्र छायाभागादवातपैः॥४८॥ अहंब्रह्मा जगच्चेदं सर्गोयं भुवनान्वितः॥ इति संपश्यतांतेषां दीर्घकालो भ्यवर्त्तत॥४९॥ तो
निश्चितांत्रिदेहानिदरोकूध्यानतस्ततः॥ संपन्ना निजगत्येव दशादेशिर्वपृथक्॥४०॥ इतितेषांचिदिद्धासा संपन्ना सकलं जगत्॥ अये
तस्वच्छरूपे च स्थिता याकारवर्जिता॥४१॥ संविन्मयस्यो ऽहं गतां तेषां मृत्युच जादिततः॥ सर्वं चिद्रात्मकं विद्धि नोचेदन्यत्किमुच्यते

दुःखेनकलिताः व्यासाः॥४२॥ धारणानां विषयविशेषाकारितमनः स्थैर्यलक्षणानां मध्ये काचित् विषयिणी तु नामधारणा स्यादित्यर्थः॥ सर्वैश्वराः हिरण्यगर्भरूपताः॥४३॥
निर्विघ्नश्चापदायुधघातरहिते॥४४॥ पद्मानेन चतुर्मुखेनाधिष्ठितं यस्य तेषां जगद्ब्रह्मांडं तदेवाहमिति स्थिताः निश्चलाः संतः॥४५॥४६॥ अच्युतामनसोऽस्वंतर धारणे
न प्रच्युतिमप्राप्ताः॥४७॥ कुकालतो यावत्॥४८॥ जगच्चेदं अहं संपश्यतां ध्यायतां॥४९॥ दशाचित्तानि दशादेहानि दशब्रह्मांडरूपाणि जगंत्येव ध्यानपरिपा
कात्संपन्नानि तत्तु न्यायेनेत्यर्थः॥४०॥ चिदेवेच्छामनसा जगत्संपन्ना किंचित्स्वभावत्वेन तत्र जेत्याह॥ अये ते ति॥४१॥ तथा च प्रतिज्ञातं सिद्धमित्याह॥ संविन्मय
त्वादिति॥ नोचेत्तेषां किलयद्भाविधं जगज्जालेन तन्मात्रमेवातस्तयोश्च्यतामितिपूर्वत्रान्वयः॥ त्वयात्विमुच्यते तदाह॥ संविदितिति॥४२॥ ॥१३॥ तेषां किंवासन ते

चलनादिकं न विद्यत इत्यनुषज्यान्वयः॥४४॥ ऐंदवजगत्साम्यं प्रस्तौति जगतिबोध्यमित्याह ऐंदवानीति॥४५॥ तुल्यत्वमेव दर्शयन्ति यथेति॥४६॥४७॥४८॥ कुत इति संभावनो
क्तिर्मिथ्या सचेतनाय॥४९॥ एतेन कथं सचेतना एते काष्ठलोष्ठोपलादय इति प्रश्नोत्तरं समाहितं द्रष्टव्यं येनाह संकल्पेति॥५०॥ कूलनमनुभवः। स्मरति स्तज्जो नकु
संस्कारः। चकारादिच्छालनयत्नयोः इत्येते संविद्विशेषा अर्थगोचराः। एतेषां स्वतन्त्रार्थाः प्रथन्ते एते स्वोदरे ऽपि व्यक्तचिन्मात्रमेव रक्षति। न जडमर्थं अतोऽयथार्थरूपा एवे
त्याह कलनेति। तत्कुतस्तत्राह प्रागिति। यनदिदं प्रागेवास्माभिर्विस्पष्टं यत्कल्पनादीनामर्थभून्यानां मन्येन स्थितिः। अर्थकलावतां न सावगमनं च मका रत्ता
लिनां अन्येच मस्तलिनि रितिः। अथवा ननु लोष्ठादिकूलनस्मरतिसंस्कारैः व्यस्त [illegible] णलोष्ठाद्यचिद्रूपमेव निश्चितं कथं तत्सचेतनमित्युपपद्यतेतत्राह कलनेति।
कूलनादयः लोष्ठशैलादितत्वं चिन्मात्रमुदरे न दधति नावगाहिनुं शक्नुवंति यतस्तदर्थकलावतां कल्पनादीनां उच्छोना प्रागेवास्तीति मस्पष्टं परामृष्टं अज्ञान वि
षयोर्हि स्मरति संस्कारौ ज्ञानसमानविषयो अतस्तेभ्यः पूर्वं अज्ञानसिद्धिरवश्यं वाच्येति भावः॥ नचाचिद्रूपं तल्लोष्ठशैलादि ज्ञातं वक्तुं शक्यं जडेष्वज्ञानावरणप्रय
चक्षुरादिनाकलं ज्ञातविषये हि

विद्यते न यथा किंचित्तरंगाः सलिलाद्दते। संवित्तत्वाद्दते नेदं हि द्यते चलनादिकं॥४४॥ ऐंदवानि यथैतानि चिन्मयानि जगंति खे। तथा चिन्मयमेतेषु काष्ठ
लोष्ठोपलाद्यपि॥४५॥ यथैवैंदवसंकल्पास्ते जगत्त्वमुपागताः॥ तथैवाब्जजसंकल्पो जगत्त्वमयमागतः॥४६॥ तस्मादिदेमे गिरयो वसुधापादपादयो घनाः
॥ महाभूतानि सर्वं च चिन्मात्रमयमाततं॥४७॥ चिद्दृश्याश्रिन्मही चिद्द्यौश्चिदाकाशं चिदद्रयः॥ नाचित्तो चित्संभवति तेषैंदवजगत्स्विव॥४८
॥ चिन्मात्रत्वकुलेन स्वदेहचलचक्रके। स्वशरीरस्मदा सर्गः कुतोयं क्रियते मित्रं॥४९॥ संकल्पनिर्मिते सर्गे दृषदश्वेन्नचेतनाः॥ तदत्रलो
ष्ठशैलादि किमेतदिति कथ्यतां॥५०॥ कलनस्मरति संस्कारादयः स्वार्थचनोदरे॥ प्रागस्पष्टकल्पनादीनामन्ये वार्थकलावतां॥५१॥ न ह्यात्मसंवि
दोनान्तिमणिरश्मेर्मणेर्यथा॥ सर्वात्मनि तथा चित्ते कश्चिदर्थ उदेत्यलं॥५२॥ अकार्यकरणस्यार्थो नभिन्नो ब्रह्मणः क्वचित्॥ स्वभाव इति ते
नेदं सर्वं ब्रह्मेति निश्चयः॥५३॥

अज्ञानाभावात्। अतो जडेभ्योऽन्ये एव ब्रह्मसत्तानन्दादीनां तत्वं। सैवान्यथा कलनस्मरति संस्कारैर्जडत्वेन भ्रांत्या विस्फुरयत इत्यर्थः॥५१॥ इतश्च
काष्ठलोष्ठादयश्चेतना इत्याह नदितिः। यतस्तत्परमं चिद्धाम्नेव सर्वात्मनि संविदो यान्ति समष्टिव्यष्टिचित्तेमणि राश्मेर्मणेरिव दृश्
यमानमतः स्थित्वा कश्चित्तुणकाष्ठशैलार्थ इव उदेति। तदनुप्रविश्य सच्चित्यश्चाभवदिति श्रुतेरिति भावः॥५२॥
इतश्च तृणकाष्ठादि चेतनाः यतोयमकार्यकरणस्य तस्य सृष्टिः। यथा सूर्यप्रभा न तत्स्वभाव एव नाप्रकाशरूपा तद्वदिदं
सर्वं चेतनं ब्रह्मैवेत्यर्थः॥५३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा निम्नावप्रवृत्तं वारि परावलीयात्मनाकारणांतरेण विना स्वयमेव प्रयत्नेन स्वत एव आवर्तप्रवाहतरंगादिवैचित्र्येणावर्तते तथा चिदपीत्य
र्थः ॥५४॥ यथा च पयोदेषु कल्पितगंधर्वनगरादिभिः पद्मलीला एव जगदादिवैचित्र्यं ततत्स्थितिरिति मात्रा बृंहणः जगति प्रकचंति यत्ततोपि मनागपि तत्त्वतो नान्यानि ॥५५॥
अन्यत्वेन कल्पितं तदाह। अजातमिति। सदसतोर्भावाभावयोरपि मार्जनात्मध्ये ॥५६॥ अत एव ... त्यागोल्लेकाष्ठादयश्चेतना इति दृष्टान्ते
तद्विद्धि रूपं हस्यंतरत्याह। यदिति। वक्ता आत्मेति ... ॥५७॥ ब्रह्म चतुर्मुखस्तत्संकल्पजत्वादपि स्वमनोराज्यवच्चिन्मात्रत्वमनुमेयमित्याह।
जगतीति ॥ आत्मस्वयमेव ॥५८॥ किमर्थमियमेवं दृष्टिर्भण्यते पुनः पुनः स मर्थ्यते तत्राह। यावदिति। दृश्यप्रपंचदृष्टिदृढा सत्यचित्तस्य
वर्धावद्भिः क्यते नावत्तावदिदं दुःखं लीयते ॥५९॥ ६०॥ ६१॥ अतोऽमाहात्म्याद्रियमेवं दृष्टिर्दृढीकार्येत्युपसंहरति। दृढजगति आत्मत्यादयो

यथाप्रवृत्तं चिद्वारि वहत्यावर्ततेव नो ॥ स्वयत्नेनातितीव्रेण परात्मीयात्मना विना ॥५४॥ पद्मलीला जगदिदं प्रकचंतितरां तियत् ॥ चिन्मा
त्राद्बृंहणः स्वस्मादन्यानि न मनागपि ॥५५॥ अजातमविरुद्धं च सन्मात्रं ब्रह्मशाश्वतात्मकं ॥ शांते सदसतोर्मध्ये विद्धि मात्रमिदं जगत् ॥५६॥
यत्संविन्मयमब्जादि संकल्पजगतिस्थितं ॥ तदसंविन्मयमिति विक्तो लीलये विहस्पते ॥५७॥ जगत्यात्मैव संकल्पमयान्यता निवर्तिरे ॥
स्वात्मकानि तथेदं च ब्रह्म संकल्पनं जगत् ॥५८॥ यावद्यावदियं दृष्टिः प्रेक्ष्यते न चिराश्रिता ॥ तावत्तावदिदं दुःखं शीघ्रं शीघ्रं विलीयते ॥५९॥
यावद्यावदियं दृष्टिः प्रेक्ष्यते न चिराश्रिता ॥ तावत्तावदिदं दुःखं भवे प्रतिघनं घनं ॥६०॥ दीर्घदुःखलतामूलं नोर्मिमां दृष्टिमपश्यतां ॥ संसृति
वींर्यन्तारोयं न कदाचिच्छमिष्यति ॥६१॥ नेह संतितं न च भवाभवजन्मनाशाः सज्ञानं चैव न च नाम तथास्य सत्ता ॥ शांतं परं कचति केव
लमात्मनीत्थं ब्रह्मार्थवाक् च न मनांसि न च नास्ति ॥६२॥ आद्यंतवर्जितमलभ्यलताग्रमूलनिर्मलमूलपरिशेषमशेषमच्छं ॥ अं
तस्थ निर्गगनसर्गकपुत्रकोद्धं नित्यस्थितं न तु घनं गतजन्मनाशं ॥६३॥ सन्मात्रमंतरहिताखिलदृश्यजातं पर्यंतहीनगगना
गमयुक्तरूपं ॥ आत्मांबरात्मकमहेत्विदमेव सर्वं सुस्तंभरूपमजमौनममलं विकल्पैः ॥६४॥ ॥ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्र
ह्मगीतास्वैदवोपाख्याने नाम अष्टसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१७८॥ ॥ विकल्पैः न संति सत्ता द्वितीयो भा

वविकारः ॥ असत्तात् अभावः आत्मनि परमार्थचित्स्वभावे ह्यत्वं कचति अथवा ब्रह्मातिरिक्तं किंचनमपि अलं अत्यंतं नास्ति कचधातुप्रकृति
लिपि तो भावादित्यर्थः ॥६२॥ किंचन स्यात् भावे च त्यक्तं कृकिस्थितं तदाह आद्यंतेति। तद्ब्रह्मस्फटिकस्तंभवदंतस्थनिर्गगनसर्गकपुत्रिको
ग्रमपि अलभ्याः जगल्लतास्तदग्राणि न मूलानि तन्निर्माणानि तन्मूलानां मूले न मोपरि शेषाः प्रवेशाश्रयमितिं स्तथाविधं आद्यंत
र्जितं कालतोप्यजन्मनाशो अशेषमच्छं अग्रे स्वच्छं चिदानंदैकघनं नित्यस्थितं कैवल्ये मित्यमित्यर्थः ॥६३॥ इदमेवाभ्युत्सर्पयं दातदा
तरहितं असंख्यं अखिलं विश्वतोव्याप्तं हस्तजातं पर्यंतेषपि हीनं गगनानान्यसंख्यानि चक्षुः श्रोत्रके ठीदेरपादावितानि चयस्यतथा
विधं इदमेव सर्वमासीत् ॥ पुरुरूपं तु आत्माव शनात्मकं सुस्तंभरूपं सन्मात्रं अजं मौनवर्णितं स्फाटिकस्तंभरूपमिदमहमेवसंपन्नमिति
पुर्वैः कल्पैः अलंप्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥६४॥ ॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा॰ प्रक॰ उत्त॰ अष्टसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१७८॥

चिन्मात्रमखिलं विश्वं स्थितमप्रतिघं यतः ॥ ततः प्राक्तनशंकायाः प्रसंगस्तीर्यते ॥१॥ अतैः सप्रतिघत्वेनमूर्तत्वेन च बुद्धानि भूतानि नेत्यर्थः संभवंति ॥४॥ अप्रतिघं ब्रह्मैवातः ॥२॥ समं सर्वं वैषम्य निर्मुक्तं ॥३॥ सप्रतिघा असौ लोकैः स्थितिः क्वास्ति यत्र तेन्यत्प्राप्स्यते इत्यर्थः ॥४॥ देहत इत्येतद्वादिक्ले तुस्य अप्रतिघं ब्रह्मैवातः प्रदेहवत् चिन्मात्रमेव प्रबुद्ध दृश्यैतितत्रा प्रसद्दशैवशंका ततलहृत्यसीयाह ॥ केति ॥ सप्रतिघस्वप्नदेहोपमतिति कथं चिद्व्यायं सप्रतिघा प्रसिद्धेः ॥५॥ प्रत्यक्षादिसिद्धस्य मूर्तदेहादेरपवादः साहसमिति न मंतव्यमित्याह ॥ ब्रह्मव्योमन्नु इति सहेतुकं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमप्यहेहेतु कं प्रमाणकं सकारणकमप्यकारणकं चनस्यत्रयआवसथास्तु यः स्वप्नाः नेह नानास्ति किंचन ॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति अनेतु कं प्रमाणकं सकारणकमप्यकारणकं चनस्यत्रय आवसथा स्वप्नाः नेह नानास्ति किंचन यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुत्यैवमगदपलापादिति भावः ॥७॥ ब्रह्मणोनिर्विकारद्वारादूयत्वोऽजगतः कारणांतरस्याभावादनुत्पत्तिरेवेत्यर्थात्

॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं चिन्मात्रमेवैकं शुद्धं सत्त्वं जगत्त्रयं ॥ संभवंतीह भूतानि जालबुद्धानि कानिचित् ॥१॥ तस्मात्कुतः शरीरादि वस्तु सप्रतिघं कुतः ॥ यदिदं दृश्यते किंचित्तदप्रतिघमाततं ॥२॥ स्थितं चिद्व्योम चिद्व्योम्नि शांते शांतं समं स्थितं ॥ स्थितमाकाशमाकाशे ज्ञोऽज्ञसिद्धौ विवर्तते ॥३॥ सर्वं संविन्मयं शांतं सत्स्वप्न इव जाग्रति ॥ स्थितमप्रतिघाकारं क्वासौ सप्रतिघा स्थितिः ॥४॥ क्व देहाद्यः क्वात्र वेष्टनी काधिपंजरं ॥ व्योमैवाप्रतिघं विद्धि देहं सप्रतिघोपमं ॥५॥ संवित्स्फुरणे शिरः संवित्संविद्धि द्रष्टुर्दृश्यं ॥ शांतमप्रतिघं सर्वं न सप्रतिघमस्ति हि ॥६॥ ब्रह्मव्योमस्वरूपस्वभावत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ इदं सर्वं संभवति सहेतुकमहेतुकं ॥७॥ न कारणं विना कार्यं भवतीत्युपपद्यते ॥ यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लक्ष्यते ॥८॥ कारणेन विना कार्यं सदृदित्युपपद्यते ॥ यथा भावितमेवार्थं संविदाप्नोत्यसंशयं ॥९॥ यथा संभवति स्वप्ने सर्वं सर्वत्र सर्वथा ॥ चिन्मयत्वात्तथा आत्मत्यस्ति सर्वात्मरूपता ॥१०॥ सर्वात्मनि ब्रह्मपदे नानानानात्मनि स्थिता ॥ अस्य कारणकार्याणां सत्त्वं कारणा अपि च ॥११॥ एकः सहस्रं भवति यथा स्वेनेक्षिते दृशाः ॥ प्रयाति भूतलक्षत्वं संकल्पजगतां गणैः ॥१२॥ सहस्रमेकं भवति संविदां चरता हि यत् ॥ सायुज्ये च कृपाण्यादेः सर्गे रेकं भवेद्वपुः ॥१३॥ एक एव भवत्याब्धिः स्रवंतीनां शतैरपि ॥ एक एवाभवत्कालः ऋतुसंवत्सरादिकैः ॥१४॥ संविदाकाश एवायं देहः स्वप्न इवोदितः ॥ स्वप्नादिवंजिराकारः स्वानुभूतिस्फुटोपि च ॥१५॥ संवित्तिरेवानुभवेत्सेवानुभवात्मिका ॥ द्रष्टृदृश्यदशाभाति चिद्व्योमैक

लापउपपद्यतेतद्दृशा भ्रांतदृशा तन्नादितो कारणपरंपरासंभवाद्धत्याप्रसिद्धेश्चोत्पत्त्यादि सर्वं मुपपद्यत इतिस्वसंविन्निर्णयानुसारेणोपपन्नेरित्यर्थः ॥८॥ यो क्तिकदृशातु कारणेन विनोत्पन्नं संविदात्मत्वेन तच्छून्यं चेदं जगन्मायंतमसन्नाप्यसत्तं सत् किंतु सद्वत इत्युपपद्यते इत्याह ॥ कारणेत्यादिना ॥९॥१०॥ मायावादे तु सर्वमविरुद्धमित्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥११॥१२॥ ... ध्येयचक्रे पाणिरित्यादि पदात् ब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रसूर्यादेः सायुज्येपि श्रिदुपास्यान निष्कर्षे क्रिया उपाधिभेदे नहारोऽपि ह्यापमोदेवस्यैव सायुज्यं सलोकतां माप्नोतीत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥१३॥ भिन्नसत्त्वयोः सन्नैक्यप्राप्तिस्तु लोकेपि प्रसिद्धेत्याह ॥ एक एवेति ॥ ऋतुसंवत्सरोक्तेरभिन्नोपि ॥१४॥ तथा एक एवात्माभ्यां स्यादेहादिनानात्वं प्राप्तस्य इव भातीत्याह ॥ संविदाकाश इति ॥१५॥ द्रष्टृदृश्यदृश्याभ्रांतविभागदशा ॥१६॥

५४८ अ

५६४

यथाएकैवनिद्रास्वप्नेवेदनास्मासुषुप्तोऽवेदनास्मेति द्वैविध्येप्यकातद्वत्॥१७॥१८॥यतोजगत्वंअसदेवअतःस्वप्नप्रसक्तं व्याघ्रादिभयमि
वपरिज्ञातमात्रंप्रशाम्यति॥१९॥गगनेब्रह्मणि॥२०॥अनेकदीपप्रमाणामेकवकौवे एकस्याअपिमायाशक्तेरनेकधाभानं संभावनीयमित्य नमि
हबहुदीपेति।छायाःकांतयः॥२१॥व्योम्निभ्रांत्यावृक्षनिकरस्फुरणमिवशिवाख्येऽबुधौयच्छीकरस्फुरणंसएवायंसर्गः॥एतावांस्तुविशेषःयद्व्यो
म्निवृक्षनिकरोव्योमधर्मशून्येनानुचिद्रूपेनास्फुरणादसंतेव्यतिरिक्तरूपश्चब्रह्मांबुधौस्फुरत्सर्गोचिं दुस्तुमनागपिव्यतिरिक्तरूपोनेत्यर्थः॥इतिश्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०उत्तरार्द्धे एकोनाशीत्युत्तरशततमःसर्गः॥१७९॥ ॥इहरामोदितेकुंददंताख्यानेगिरीतटे॥प्रत्यं बिनस्तापसस्यवर
लाभांतमीर्यते॥स्वयंप्रबुद्धोरामश्चिरंततजिज्ञासयास्वमाश्रितस्यकुंददंताख्यद्विजस्यप्रसक्तोपदेशश्रवणात्तत्प्रबोधनेवेतिस्वसंदेहंगुरुमु

वेदनावेदनात्मैकंनिद्रास्वप्नसुषुप्तवत्॥वातस्पंदाविवाभिन्नौचिद्व्योमैकमतोजगत्॥१७॥द्रष्टृदृश्यंदृशोनचचिद्धानंपरमार्थखं॥शून्यस्व
प्नइवाभातिचिद्व्योमैकमतोजगत्॥१८॥जगत्समसदेवेशोभ्रांत्याप्रथमसर्गतः॥स्वप्नभयमिवाशेषंपरिज्ञातंप्रशाम्यति॥१९॥एकस्याःसंवि
दःस्वप्नेयथाभानमनेकधा॥नानापदार्थरूपेणसर्गाशेगगनेतथा॥२०॥बहुदीपगृहेछायायद्वाभांत्येकवद्यथा॥सर्वशक्तेस्तथैवैकाभा
तिशक्तिरनेकधा॥२१॥यच्छीकरस्फुरणमंबुनिधौशिवाख्येव्योम्नीववृक्षनिकरस्फुरणंससर्गः॥व्योम्न्येषवृक्षनिकरोव्यतिरि
क्तरूपोब्रह्मांबुधौनतुमनागपिसर्गबिंदुः॥२२॥ ॥महारामायणेनिर्वा०उत्त०ब्रह्ममयत्वप्रतिपादनंनामैकोनाशीत्युत्तरशततमः
सर्गः॥१७९॥ ॥श्रीरामउ०॥इमंमेसंशयंछिंधिभगवान्भास्करतमः॥भुवनस्येवभावानांसम्यग्रूपानुभूयते॥१॥कदाचिद
हमेवाग्रे विद्यागेहे विपश्चितां॥संसदिस्थितवान्यावत्तापसःकश्चिदागतः॥२॥विद्वान्द्विजवरःश्रीमान्विदेहजनमंडलात्॥
महातपाःकांतियुतोदुर्वासाइवदुःसहः॥३॥सप्रविश्याभिवाद्याशुसभायाभास्वरद्युतिं॥उपविश्यासनेतिष्ठन्नस्माभि
रभिवादितः॥४॥वेदांतसांख्यसिद्धांतवादान्संहृत्यसत्तमं॥सुखोपविष्टंविश्रांतंतमहंप्रष्टवानि[illegible]दीर्घाध्वना
परिश्रांतस्संपन्नइवलक्ष्यसे॥वदाद्यवदतांश्रेष्ठकुतआगमनंकृतं॥६॥ब्राह्मणउ०॥ एवमेतन्महाभाग
सुमहाय्त्नवानहं॥यदर्थमागतोत्र्येहतस्याकर्णयनिर्णयं॥७॥वैदेहोनामदेशोस्तिसर्वसौभाग्यसंयुतः॥स्वर्गस्येवरसंस्थस्यप्रतिबिंबमि
॥श्रीपर्वतमखंडेहंकदाचित्प्राप्तवानहं॥ तत्रावसंचिरंकालंमदुदीर्घंतपश्चरन्॥११॥

खेनततपृष्ठाविमार्षुकामोवसिष्ठंप्रत्यस्याश्चर्यभूतंतदाख्यानंवक्तुंभूमिकांरचयस्तीगुरुंप्रार्थयति॥इममितिइममाख्यानंतेवक्ष्यमाणंयथाभास्क
ज्योतिर्भुवनस्यजगतःसर्वभावानांसम्यग्रूपाकारंपेतमःछिनत्तितद्वदित्यर्थः॥१॥संशयबीजंदर्शयितुंआख्यानमारभते॥कदाचिदित्यादि
ना॥यावत्स्थितस्तावत्तस्मिन्कालेइतियावत्॥२॥३॥सभांद्विजसभां॥४॥तत्राहंस्वाध्यायमानान्वेदांतसांख्यसिद्धांतवादानुपसंहृत्यतंत
॥७॥अवनोस्फटिकानो॥८॥तत्रविदेहेषुदेवद्वीजमुनीन्द्राणांस्वानानीतिशेषः॥१०॥अखंडेहमितिपूर्वान्वयि॥अखंडेहंतत्रावसमिति
वा॥मदुअग्रहंदीर्घकालसाद्दीर्घं॥११॥ ॥मूलं॥तत्राहंब्राह्मणोजातःप्राप्तविद्यश्चसंस्थितः॥कुंदवदातदंतत्वात्कुंददंत इतिद्वितिश्रु
॥अथाहंजातवैराग्यःप्रविहर्तुंप्रवृत्तवान्॥देवद्वीजमुनीन्द्राणांसंभ्रमाद्भ्रमशांतये॥१०॥श्रीपर्वतमखंडेहंकदाचित्प्राप्तवानहं॥त तः॥६॥ ग्रा०

श्रून्यलांत्रोन भस्त्नलदृष्टांतः॥१२॥ विटपीबहुशाखो वृक्षः॥१३॥ भानुः सूर्यः भानोः स्वरश्मा विवारश्मि गृहीतो रज्जुबद्धपादः। पादबंधनर ज्जोधारइतियावत्॥१४॥ तदेवस्पष्टमाह मौंजीति। अष्टीलतंप्रलंबपर्यंतेषि भावंदधदिव॥१५॥ विचारितो मनसा विमृष्टः॥१६॥ तं विचारमे वस्फुटमाह। यावदिति वितर्कः यावच्छब्दः नूनं जीवतियतो निश्वसितीत्यर्थः॥१७॥ एकः असौ लंबमानो नापुरुषः मया बहून्दिवसान्परोक्ष सहनेनोपचर्यत्रानैर्विस्त्रंभे विश्वासेपतितः॥१८॥ चिरेणोद्धूसनात् कृष्यालक्ष्यास्म जीवितः॥१९॥ अनेन मत्कृते नदेशात्तपः प्रयोजनादि परिज्ञानेनतेषः अर्थः किं प्रयोजनं नहि निष्प्रयोजनेर्थे अशास्यासंभवतीत्यर्थः॥२०॥ कृत्यकृत्वान्सतापसो मयायदाप्रयत्नेनप्रणयानुबंधेन च पृष्टस्तदा तेन मम वक्ष्यमाणमुक्तं॥२१॥ पदानि शब्दाः शास्त्रे पदार्थाः शास्त्रालोचावेत्तीति पदपदार्थवित्॥२२॥ भूमिपो राजा समग्राणां सुखसंभाराणां भो गसामग्रीणां कोशः स्थान आश्रयो भवतीति अहंतत्रभूतवान्॥२३॥ अथ तत्कृवृत्तांतरं अहं सप्तमहाद्वीपविस्तीर्णायाः भुवः पतिः तथाउस्या

तत्रास्य रण्यं विदितं मुक्तं तपोवनादि भिः॥ त्यक्ते तेजस्तमोभ्रादिमूमाविवनभस्तलं॥१२॥ तत्रास्ति मध्ये विटपी लघुः पेलवपल्लवः॥ स्थितएषोंबरेशून्येमंदरश्मिरिवांशुमान्॥१३॥ लंबतेतस्यशाखायांपुरुषःपारमार्थिकः॥ भानुर्मौनाविवरश्मिगृहीतो ग्रथितासृभिः॥ १४॥ मौंजदाम निबद्धोर्ध्वपादोनित्यमवाक्शिराः॥ अष्टीलत्वंदधदिवमहाष्टीलस्यशाखिनः॥१५॥ दृष्टः प्राप्तेनतेदेशंसकृदाश्चर्य यापुमान्॥ विचारितो निकटतो वक्षस्थांजलिसंपुटः॥१६॥ यावज्जीवत्यसौ विप्रो निश्वसित्यहृताहृतिः॥ शीतवातातपस्पर्शा न्सर्वान्वेत्तिचकालजान्॥१७॥ अनंतरमसावेकोनोपचर्य मयाबहून्॥ दिवसातपखेदेन विश्रंभे पातितः शनैः॥१८॥ पृष्टश्च कोसिभगवन्किमर्थं दारुणंतपः॥ करोषीदं विशालाक्षलक्ष्यालक्ष्यामजीवितः॥१९॥ अथतेनोक्तमर्थस्तेक इवानेनतापस॥ अर्थे नातिदि चित्रा हि भवंतीच्छाः शरीरिणां॥२०॥ कृत्यकृत्वान्प्रयत्नेन सानुबंधेन वै मया॥ यदा पृष्टस्तदा तेनमयोक्तमिदमुत्तरं॥२१॥ मथुरायां महं आसं राजपुत्रोलं पितुर्गृहे॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये स्थितः पदपदार्थवित्॥२२॥ समग्रसुखसंभारकोशो भवति भूमिपः॥ इत्य हं श्रुतवांस्तत्र भोगार्थी नवयौवनः॥२३॥ अथ सप्तमहाद्वीपविस्तीर्णाया भुवः पतिः॥ स्यामित्यहमुदाराणामापदिविविक्तवान्वरं॥ २४॥ इत्यर्थं नसमागत्यदेशाभिच्छमहं स्थितः॥ अत्र द्वादशवर्षाणि समतीतानि मानद॥२५॥ तदकारणमित्रत्वं गच्छ देशमाशु गां आहं चाभिमतप्राप्तेरिच्छमेवदृढस्थितिः॥२६॥ इति तेनाहमुक्तः सन्तमित्थं प्रोक्तवान्कृती॥ आश्चर्यभ्रवणोचेतः खेदमाति प्रधीमतः॥२७॥ सा धीयावन्नलयाप्राप्तोननामाभिमतोवरः॥ त्वदेकापरिचर्यार्थमिह तावदहं स्थितः॥२८॥ मयेवं कालरेतान्सहन्॥३०॥

रात्मा अर्थिनामभिलषितपूरणसमर्थः स्यामिति विचारं परिविक्तं विनवान्॥ इच्छां स्नेववानितियावत्॥२४॥ इत्येवंरूपेण अर्थेन प्रयोजनेन इमंश्रीशैलदेशं आगत्य स्थितः॥२५॥ हे अकारणमित्र तेन स्मास्पष्टार्थस्य मयोक्तत्वात्त्वं इह देशे आशुगः शीघ्रगामी भूत्वा गच्छ मं दं गमने दूरस्थ गाम नगरादप्राप्त्या अरण्ये नि स्थासक्ते रितिभावः॥ आ अभिमतप्राप्तेरहं तु इत्थमेवतपसि दृढस्थितिः॥२६॥२५॥ तावत्कालमहमपि तवरक्षार्थं परिचर्यासेवा तदर्थं च स्थितो भविष्यामीत्यर्थः॥२८॥ क्षीणस्य मन्त्रस्य रूपमिव रूपं यस्य यतो बहिरङ्गलनः॥२९॥ १४ मूलं॥ तुक्ते सपापाणामो नवान भवछमी॥ निमीलितेक्षणः क्षीणस्यपस्त्वकमनावहिः॥२९॥ तथा हं पुरतस्तस्य कालमोनवतोवसं॥ षण्मा सान्निर्गतो द्वौ गंवेगा

अस्मिन्प्रदेशांतरे तस्य तापसस्य पुरो द्रुतम् आगत्य स्थितं भानुभास्वरं पुरुषं ॥२१॥ स पुरुषस्तेन तापसेन मया सह यावत्पृच्छ्यते तावदुवाच ॥२२॥
तं तपः संहर संहर स्वकं हरिमनोहरं अभिमतं वरं गृहाण ॥२३॥ अनेन देहेन तस्तान्नैथ मितः न त्वनेन देहेन पारं प्राप्स्यसीति उत्तरं तथ विरोधात् ॥२४॥
॥ यतः स्वयं प्रोदितो निर्गतस्तमेवार्कस्वरूपमब्धिं अस्तमदर्शनं गंतुं अविशत् ॥२५॥ शास्त्रेयः कृतः सर्वेव प्रत्यक्षदृष्टः वरदानव्यवहारेण तु
भूतश्च अग्र्यः श्रेष्ठः वरदः आदित्यपुरुषो येन तस्य शास्त्रवत्तपस्विनः ॥२६॥ हे ब्रह्मन् तव तस्य शास्त्रावलंबनरूपं यत्तपस्तत्संप्रति संप्राप्तमो
मतं यस्मात्तथाविधं संपन्नं ॥ अत इदानीं त्वं तपस्त्यज यथाप्राप्तं स्वगृहगमनादि व्यवहारं समाचर ॥२७॥ कालेनोक्तलभसंबंधसंबाधितो आल
नात्रहृंधनस्तंभादिव ॥२८॥ पुण्येन तपःसिद्धिबलेन तस्माद्विटपाद्रुद्धेन फलेन मया सह द्रुतपारणं चक्रे ॥२९॥४०॥ उक्तामेव कथां संक्षे

अर्कबिंबाद्विनिष्क्रम्य तत्प्रदेशांबरे स्थितं ॥ एकदा दृष्टवानस्मि पुरुषं भानुभास्वरं ॥२१॥ स तेन पृच्छ्यते यावन्मनसा कर्मणा मया ॥ उवाच तावद्वचनं मम
तस्पंदरं ॥२२॥ शास्त्रावलंबनपर हे ब्रह्मन्दीर्घतापस ॥ तपः संहर संहारिं गृहाणाभिमतं वरं ॥२३॥ ससमाब्धिद्वीपवलयां पालयिष्यसि मेदिनीं ॥ स मवषसह
स्त्राणि देहेनानेन धर्मतः ॥२४॥ एवं समीहितं दत्त्वा स ह्युतीयो दिवाकरः ॥ गां तु मस्तमथार्काब्धिमविशत्प्रोदितो यतः ॥२५॥ तस्मिन्याते मया प्रोक्तं तस्य
शास्त्रात्तपस्विनः ॥ श्रुतं दृष्टमनुभूतमग्र्यवरदस्य विवेकिनः ॥२६॥ संप्राप्ताभिमतं ब्रह्मंस्तं शास्त्रावलंबिनं ॥ तस्य च यथाप्राप्तं व्यवहारं स
माचर ॥२७॥ एवमंगीकृतवतः पादौ तस्य मया ततः ॥ मुक्तो विटपिनस्तस्मादालानात्करिभाविव ॥२८॥ स्नातः पवित्रहंसोऽसौ चक्रे जप्याघमर्षणं ॥
फलेन पुष्टेपेलंबेन विटपाद्रुतपारणं ॥२९॥ तमुग्र्यवशार्तैः प्राप्तैः स्वादुभिस्तैस्तरोः फलैः ॥ समाभ्यस्ताव संक्षुब्धावावां तत्र दिनत्रयं ॥४०॥
॥ सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रितदिशां भोक्तुं समग्रां महीं विप्रः पादपलंबितेन वपुषा तप्त्वोर्ध्वपादस्तपः ॥ संप्राप्याभिमतं वरं दिनकृतो विश्वस्य वा
ह्लांत्रयं सार्द्धं मत्सुहृदा स्वमेव सदनं गंतुं प्रवृत्तो भवत् ॥४१॥ ॥ महारामायणे निर्वा० रणे ब्रह्मगीतातापसोपाख्यानं नाम अशीत्युत्तरशततमः स
र्गः ॥१८०॥ ॥ कुंदरद उ० ॥ आवासमंतरं गंतुं प्रवृत्तौ मुदितात्मकौ ॥ मथुरानगरीं चंद्रसूर्याविंद्रपुरीमिव ॥१॥ प्राप्य रोधाभिधं ग्रामं विश्रम्या
म्यवणाचले ॥ उषितौ द्वे दिने तस्मिन्सालीसेनागारे सुखं ॥२॥ अध्वानं दिनचित्राभ्यां मावाभ्यामतिवाहितः ॥ द्वितीयेह्नि निरीतौ तु स्निग्धछायवन
द्रुमः ॥३॥ नदीतीरलतोन्मुक्तपुष्पप्रकरपांडुराः ॥ तरत्तरंगझंकारगायनानंदिताध्वगाः ॥४॥ स्निग्धद्रुमवनछायारण्यगविहंगमाः ॥ स्फूर्त्तत्राद्रुत

पोऽन्योपसंहरतीति सप्तद्वीपेति ॥ दिनसूर्यपुरुषात्सकाशादभिमतवरं संप्राप्य तदनंतरं तरूतले अहोरात्रयं विश्वस्य विश्रम्य पादपीडानिरसनं तरं मया सुहृ
दा सार्द्धं स्वयमेव मथुरास्थं भवनं गंतुं प्रवृत्तो भवत् ॥४१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा० उत्तरार्द्धे अशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥
१८०॥ गच्छतो मथुरां मार्गे रोधाचलेऽरीवनागमः ॥ तत्र तापसवृद्धेन संवादश्चात्र वर्ण्यते ॥१॥ यथा चंद्रसूर्यौ इंद्रपुरीं प्राप्तौ प्रसिद्धां आवासं
गंतुं सायंकाले प्रवृत्तौ तद्दावामपि आसायं चलित्वा अंतरे आवासं गंतुं प्रवृत्तौ ॥१॥ आवासस्थानान्येव क्रमेणाह । प्राप्येत्यादिना ॥ आम्रव
णप्रचुरे अचले ॥२॥ द्वितीयेह्नि आवां रीतान्यं बुनिस्निग्धछायाः वनद्रुमाश्च यासु तथाविधाश्च भ्रान्तेरुपस्थलावनीः ॥ समुल्लंघ्ये
ति चतुर्थेन संबंधः ॥३॥ तापवापनीविशिष्टनदीतीरेत्यादिना ॥ गायनमिति अशिक्षिताकारणं छांदसं ॥४॥५॥

स्खलाः।

क्वचिज्जंगलभूताः क्वचिदद्रिप्रायाः क्वचित्पुरग्रामभूताः क्वचिच्छ्वभ्रभूताः क्वचिदनूपभूताः स्थलावनीः ॥६॥७॥ अंजसखंडे गुल्मखंडे कुंडेश्च मंडितं तृण
काष्ठादिहारिजनहस्तैर्विच्छेदैर्विभक्तं मेघविच्छेदैर्विभक्तं खमिव आ समन्तात्कृतं ॥८॥ तदानीं दिदृक्षितानां भ्रान्तमुनिप्रभृतीनां गौर्याश्रमे
अभावान्नभ्राता भ्रातरं गच्छेत् अन्वेषणापरः क्वचिदतिनिबिडत्वाच्च रथाकारविलंबेन प्रस्तस्य तस्य गमनकार्यविच्छेदिता दृक्कार्यकरसंव
चः ॥९॥१०॥ एवमिवार्णिनरत्युक्तिं विनादयति भ्रातर इत्यादिना। तथा प्राग्वर्णितया सहसा दीपराज्यभोगेच्छया जाताः अनेके मनोरथाः
येषां तद्भावेन वयमष्टावपि भ्रातरस्तपसे एकसंविन्मया एकरूपदृढनिश्चयप्रधानाः जाताः ॥११॥१२॥ इह गौर्याश्रमे तेन हेतुना यः प्राग्दृष्टः

जंगलाद्रिपुरग्रामश्वभ्रानूपस्थलावनीः ॥ सम्मुह्यदिवे तस्मिन्सरित्स्रोतः सरांसि च ॥६॥ नीत्वं तौ निशामावाणकदलीकाननेघने ॥ तुषार
शिशिरे श्रोतोकदलीदलतल्पके ॥७॥ प्रामाणावांततीये द्विखंडखंडके मंडितं ॥ जंगलं जनविच्छेदैर्विभक्तं खमिवाहतं ॥८॥ तत्र सप्रहृतं मार्गपरिस्थ
ण्यवनांतरं ॥ प्रविश्य भ्रातरमुवाचेदं मकार्यकरणं वचः ॥९॥ गच्छावोत्राश्रमे गौर्या मुनिमंडलमंडिते ॥ भ्रातरो मे स्थिताः सर्वे तपोवनमिवार्थिनः ॥१०
॥ भ्रातरोष्टौ वयमिमे जाता नेकतया तया ॥ एकसंविन्मया जाता एकसंकल्पनिश्चयाः ॥११॥ तेन ते पत्र तपसे स्वनिश्चयसमाश्रयाः ॥ स्थिता आ
गत्य विविधैस्तपोभिः क्षपितैनसः ॥१२॥ तैः सार्द्धं भ्रातृभिः पूर्वमागत्याहमिहावसं ॥ षण्मासानाश्रमे गौर्यास्तेन दृष्टो मयेश्वरः ॥१३॥ पुष्पखंड
तरुच्छायासु तत्र गार्भकः ॥ पर्णे च आश्रविश्रांतमुक्तो ह्यहितरुणास्त्र ॥१४॥ तद्गृहस्तलोकसंक्रान्ते हि मुन्याश्रमंश्रये ॥ गच्छावो छत्र
रं तत्र चेतैः पुण्यैर्भविष्यति ॥१५॥ विदुषामपि धीराणां न चितत्व विदामपि ॥ चरतेहि मनः पुंसां लंबुद्धिविलोकने ॥१६॥ ते ते सुकवना गच्छा
प्राप्तो मुन्याश्रमं च तं ॥ यावत्तत्र महत्तरस्येष स्यावध्यांतरूपिणं ॥१७॥ न दृष्टं नौ द्वौ दृष्टिः स न गुह्यं न च मानवं ॥ न मुनिं नार्भकं नान्यन्न वे
दिं न च तं द्विजं ॥१८॥ केवलं शून्यमेवाजितद्वार एव मनं तत्क ॥ तापोपतप्तमभिनो भस्मो स्थितनिर्गतद्वारं ॥१९॥ हा कष्टं किमिदं जातमिति तस्मि
न्वदस्यथ ॥ आवाभ्यां सुचिरं भ्रांता दृष्ट एकत्र ह्रस्वकः ॥२०॥ स्नितं ध्यस्थ विद्धं न छायः शुक्लोऽनुधमौनमः ॥ तत्ते तस्य समाधानेसं स्थि
तौ वृद्धतापसः ॥२१॥ आवामत्र मुनेस्तस्य छायाया शाड्वलस्थले ॥ उपविष्टौ चिरं यावत्ता सौ ध्यानान्निवर्तते ॥२२॥ ततश्चिरेण कालेन मयोक्तोन
चापलात् ॥ उक्तं मुने प्रबुध्यस्व ध्यानादित्युच्चकैर्वचः ॥२३॥ तच्छब्देनोच्चैर्मदीयेन संप्रबुद्धो भवन्मुनिः ॥ सिंहोम्बुदरवेणेव शुष्कतानुवाच च ॥२४॥ एे
को भवतां विमोसाधूक्तासौ गौर्याश्रमो गतः ॥ केन वाहमिहानीतः कालोयं कः प्रवर्तते ॥२५॥ तेनेत्युक्तमयाप्युक्तं भगवन्विद्धि ईदृशौ ॥ न किंचिदावां बुद्ध

सर्वे एष पुरो दृश्यते रुद्रमिसा पलापः ॥२२॥ तमेवाश्रमं वर्णयति पुष्पेति। उटजेषु विश्रांतैः शुकैरपि उद्घाटिताः उपन्यस्ता नानाशास्त्रदृष्टा यत्र ॥१४॥
तत्र आवयोश्चेतः सर्वदोषक्षयादच्छतरं भविष्यति ॥१५॥ अलंबुद्ध्यस्तत्त्वदर्शीतेन पूर्णमनसोऽपि मुनयस्तेषां विलोकने विदुषामपि पुंसां मनस्तरने
किं पुनरावयोरित्यर्थः ॥१६॥ अंतःसंहृतस्तस्य रूपिणं आश्रमं शून्यमिति निभाव ॥१७॥ तदेवाह न दृष्टमित्यादिना ॥१८॥१९॥ तस्मिन्नसहाये
तापसे ॥२०॥२१॥२२॥ चापलात् चपलस्वभावात् ॥२३॥२४॥ इह भूत्वा रहसि ॥२५॥ हे भगवन्नीदृशौ त्वस्य वृत्तं आवां न किंचिज्जानीवदृति
शेषः ॥ अतस्त्वमेव विद्धि बुधः सर्वज्ञोपि त्वं योगबलात्स्वयं न जानासि ॥२६॥२७॥ श्लोकमूलं ॥ इति श्रुत्वास भगवान्पुनर्दृष्टा
नमयोभवत ॥ ददर्श दृष्टमखिलं मस्माकं स्वात्मन स्थितं ॥२७॥ ५७॥

॥२८॥ इमं मदास्पदं स्वावासभूतं अत एवानुकंप्यत्वात्पुत्रकमित्युक्तिः ॥२९॥ सती गौरीवाग्वीश्वरी सती सरस्वती ब्रह्माग्रावंसत ॥३०॥ कुसुमप्रधानैः
सर्वर्तुभिः भूषितं इतैन दातस्मिन्काले तेन कारणेन ॥३१॥ कीदृशमभवत्सदेवबर्णयति ॥ गांगनेत्यादिना हृत्सं गेतुभयोः संबोधनं ॥ भ
गांगना: अनानांमनोहरगीतलीलाभिर्विलोलाः कलकूंठविहंगाः कोकिलाः यत्रतथा पुष्पवर्षिभिरंबुवाहप्रायैस्तरुभिः शातचंद्रं नभोविता
नं यत्र ॥३२॥ मंदाराणां कुंदानां च मकरंदैः सुगंधिताः आशादिशो येन समंतात्तदुद्धुरसत्कुसुमराशिः लक्षलोकुराशांघ्रिबिंबेषु निष्ठाशोभा
पर्याप्तिर्यत्र ॥३३॥ पुंदाराणां कुंदानां च मकरंदैः सुगंधिताः आशाः दिशो येन पुष्पाकरस्य वसंतस्य नगरमिव स्थितं ॥ गंगनायुगैः कुसुमखंडक

मुहूर्तमात्रेणोवाच प्रबुद्धध्यानतो मुनिः ॥ श्रूयतामिमाश्चर्यमार्यौ हृत्कार्यवेदिनौ ॥२८॥ यत्तिसंपश्यथः साधू कुंदवनरूपुत्रकं ॥ मदास्पदमरण्या
न्यांधमिलुमिवपुष्पितं ॥२९॥ केनापि कारणेनास्मिन्सती वागीश्वरी सतीं ॥ अवसद्दशवर्षाणि समस्तर्तुनिषेविताः ॥३०॥ तदा तेनेह विस्ती
र्णमभवद्वनकाननं ॥ गौरीवनमिति ख्यातं भूषितं कुसुमर्तुभिः ॥३१॥ मं गांगनाजनमनोहरहारिगीतलीलाविलोलकलकूंठविहंगमांग
णी म भवद्वनकाननं ॥ गौरीवनमिति ख्यातं ... राजीवरेणुकणकीर्णदिगंतरालं ॥३२॥ मंदारकुंदमकरंदसुगंधिताशं संस्फुरत्कुसुमराशिशिराशी
पुष्पाबुवाहशातचंद्रनभोवितानं राजीवरेणुकणकीर्ण ... हासविकासकांतमामोदिमारुतसमस्तलतांगनौघं ॥३३॥ पुष्पाकरस्य नगरं नवगीतभंगं गंगांगना
कनिष्ठं ॥ संतानकस्तबकहासविकासकांतमामोदिमा ... चंद्रांशुजालपरिकोमलपुष्पदोलादोलायमानसुरसिद्धवधूसमूहं ॥३४॥ हारीतहंससशुककोकिल
कुसुमखंडकमंडपाढ्यं ॥ चंद्रांशुजालपरिकोमलपुष्पदोलादोलायमान ... पिंजलहेमचूडराजमयूरबककल्पितकेलिरम्यं ॥३५॥ गांधर्वयक्ष
कोकूकाकचक्राह्वभासकेलिविकुलाकुलांगं ॥ भेरुंडकुक्कुटककपिंजल ... वातायनेकेनककोमलचंपकोढ्यताराबरांबुधरपूरगृहीतगंधं ॥३६॥ ग्र
सुरसिद्धकिरीटघृष्टपादाब्जकर्णिककदंबसरस्वतीकं ॥ वातायनेक ... पीतं कदंबककरवीरकनालिकेरतालीतमालकुलपुष्पपरागपूरैः ॥३७॥ कं
दानिलस्खलितपल्लवबालवल्लीविन्याससंगुणसदिवसाधिपरश्मिशीतं ॥ पीतं ... तालीसगुग्गुलकचंदनपारिभद्रमंदुमोदरविहारिविचित्रशाखि ॥३८॥ तस्मिन्वनेऽ
द्वारकीर्णकुमुदोत्पलपद्मखंडवल्लीचकोरबककोकदंबहंसाः ॥ तालीसगुग्गुल ... भूत्वा प्रसन्नचरितशिशिरांबुमुखी कदंबे वागीश्वरी शशिकलेव शिवस्यमूर्ध्नि ॥३९॥
चिरमुवास हराद्रिदेहा केनापि कारणवशेन चिराय गौरी ॥ भूत्वा ... तवर्णनं नाम एकाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१८१॥ ७ ॥
॥ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे वस्त्रगीतासु गौर्याश्रमवर्णनं नाम एकाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥

मंडपैः आढ्यं चंद्रांशुजालवत्सरितः कोमला स्तु पुष्पदोलास्तु दोलायमानाः सुरसिद्धवधूसमूहा यत्र ॥३४॥ हारीतादिपक्षिकुलैः आकुलान्यंगानियस्या हेमचू
डाशिखिनिरयः शशूल्याः पक्षिभेदाः ॥३५॥ गांधर्वयथादीनां किरीटैर्घृष्टपादाब्जो मूर्णिकेयस्यास्तथाविधा कदंबसरस्वती यस्मिन्सुरभिवातानां अयनेऽंत
एवकनकप्रियकोमलैश्चंपकैः कोष्ठ्यः तारांबुधराभ्यां गृहीतो गंधोयस्य ॥३६॥ मंदानिलस्खलितपल्लवानां बालवल्लीनां विन्यासैः प्रसारैर्गुप्तेषु कुंजे
षु निरुद्धदिवसाधिपरश्मिभिरंतः शीतं तथा कदंबादीनां कुलस्य पुष्पपरागपूरैः पीतं पीतवर्णं ॥३७॥ कल्हारैः पद्मैः कीर्णानि भिन्नाण्युत्पलकुमुदोत्पलपद्मखंडपु
पस्ताकूरेषु वल्लीतश्चकोरादिकदंबहिताः हंसाः यत्र तालीप्रभृतिद्रुमोदरेषु विहारिणी विचित्रा सर्वाभिलषिता शाखि पूरणान्शाखिर्यस्मिन् ॥३८॥ सवक
से केशव न संपत्तिपुष्पकारणं तदा हातस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वने हराद्रिदेहा गौरी केनापि कारणवशेन चिराय गौरी भूत्वा चिरं उवास न देववन संपदां कारण
मित्यर्थः ॥३९॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठरामायणतात्पर्यप्रकाशे ठ नं० निर्वा० एकाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१८१॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

नियेपुनथाविधेपु

५ ॥ ६६

उत्संगे भ्रा
कदंबापसेनात्र तद्वृत्तं समागमः ॥ यद्देशुवरस्थापानां देतुसिद्धिश्च वर्ण्यते ॥१॥ तस्मिन्स्वर्गित गुणे अस्मिन्नेवमदास्य देकदंबे ॥१॥ उत्संगेभ्रा
ता नाम दादिमुनिः स
सीनो बालद्वपुराणानां जरां नयास्येव ॥२॥ जनद्देहलगकाष्ठफलपुष्पाद्युपहारेणोपजीवितं सन्तदिति स्वनसाधारणानां ध्यानं ॥३॥ इदादीमुनिः स
गुत्रांतमाह भालचद्दयादिना ॥४॥५॥६॥ अत्रैतेते तपस्विनस्तदा ततेन प्रकारेण तपस्विनो ऽत्यावसन् यथा अन्येषेत पास्विनस्तेषाम
पिमास्यापूज्यास्तेऽभवन्नितिसर्वः ॥७॥ अनंतरं केनचित्कालेन तेषांमध्ये उत्सोत्पत्तिकः श्रीपर्वतं गतः ॥ एवं त्रयोऽन्येपि ॥८॥९॥१०॥ वरंश्रेष्ठं
रे तेतपतस्तपस्येवस्थिवातिष्ठतः ॥ षष्ठीचामादरेऽदितिभावलक्षणेषष्ठी ॥११॥ धर्मप्रधानं सतयुगं भ्रमोमुक्तो अनुभूयतदंतेवेधाश्चतुर्मुखः ब्र

॥ वृद्धतापसः ॥ तस्मिन्नेवैकदंबे स्मिवर्षाण्यत्विंशद्यादरा ॥ स्थितागौरीजगामाथ हरधामादिमंदिरं ॥१॥ तस्यशर्मितसिक्तोयं कदंबतरूपुत्रकः ॥
उत्संगइवचासीनो नयास्येवपुराणतां ॥२॥ ततो गौर्यांप्रयातायां तदलंताद्दशं महत् ॥ सामान्यवनतां यातंजनदेहोपजीवितं ॥३॥ मा व नामदे श्रेणी
स्तितत्राहं पृथिवीपतिः ॥ कदाचित्यकराजश्रीमुनीनामाश्रमान्भ्रमन् ॥४॥ इमं देशमनुप्राप्त इद्दआश्रमवासिभिः ॥ पूजितोस्यकदंबस्य ध्यानं
निष्ठस्तले स्थितः ॥५॥ केनचित्त्वथकालेन भ्रांत्वभिः स भमिः सह ॥ भवानभ्यागतः पूर्वं तपोर्थमिममाश्रमं ॥६॥ तपस्विनोष्टाविहतेनष्ठी
नामसदावसन् ॥ यथा तपस्विनोन्येते तेषांमान्यास्तपस्विनः ॥७॥ कालेनानंतरं प्रसावेश्नः श्रीपर्वतं गतः ॥ स्वामिनं कार्तिकेयं च द्वितीय
स्तपसेगतः ॥८॥ वाराणसीं ततीयस्तु चतुर्थोगाद्धिमाचलं ॥ इहैव ते परे धीराश्चत्वारोन्येपरंतपन् ॥९॥ सर्वेषामिति चैतेषां प्रत्येकं तेतदाश्रि
तं ॥ यथा समस्तद्वीपाया भुवोस्याः स्यां महीपतिः ॥१०॥ अथसंपादितं तेषां सर्वेषामेतदीप्सितं ॥ तपस्तुष्टाभिरिष्टाभिरिद्दं वतामिर्वरैर्वरैः ॥
११॥ तपतस्तितनोयाता भ्रातरः सदनं निजं ॥ भ सौधर्मयुगं भुक्त्वा वेधाब्रह्मपुरीमिव ॥१२॥ तैर्मवक्तु तमिर्वर्यैर्वरदानविधौ तदा ॥ इदं वरो याचताम्
प्रार्थितास्त्विष्टदेवताः ॥१३॥ देव्यस्माकमिमे सर्वे सर्वद्वीपेश्वर स्थितो ॥ सस्याः प्रकृतयः संतु सर्वे आश्रमवासिनः ॥१४॥ तमिष्टदेवतासोऽद्भुर
नीतत्प्रसादतः ॥ तेषामस्त्विवमित्युक्त्वाजगामातद्धि मीश्वरी ॥१५॥ ते ततः सदनं याता स्तेषामाश्रमवासिनः ॥ सर्वएवगताः पश्चाद्देकएवास्मिनो
गतः ॥१६॥ अहंकेवलमेकोतेध्यानेकनतमानसः ॥ वागीश्वरीकदंबस्यतले निष्ठामिनोलवत् ॥१७॥ अथकालेवमेहत्यासिन्नत्र संवत्सरा
त्मनि ॥ इदं सर्वं वनं छिन्नं जनैः पर्यंतवासिभिः ॥१८॥ इदं कदंबमस्त्रोनं जनताः पूजयंत्यलं ॥ वागीश्वरीमहमिति मां चैवैकं समाधिगं ॥१९॥ अ
थैनं देशमायातो भवंतो दीर्घतापसी ॥ एतत्तत्कथितं सर्वं ध्यानदृष्टं मयाखिलं ॥२०॥ तस्मादुत्थायदेसाधु गच्छतं गृहमागतो ॥ तत्र ते भ्रातरः स
सर्वे संगतादारबंधुभिः ॥ अष्टानांभवतांभव्यसदने स्विभविष्यति ॥ महात्मनां ब्रह्मलोके वसतामिव संगमः ॥२२॥

ह्मपुरींब्रह्मलोकमिव ॥१२॥ भवथमिदं वक्ष्यमाणं वरं प्रार्थिता ॥१३॥ सत्वद्वीपेश्वरेत्तिभावप्रधानो निर्देशः ॥ प्रकृतयः प्रजाभृताः सर्वे जनाः
सत्याः परिस्यक्तोन्नताः संतु ॥ तथा सर्वेपि सप्तद्वीपवासिनः स्वस्वाश्रमधर्मेणसंतु ॥ इदंस्ववर्णधर्मप्रार्थनाया अप्युपलक्षणं ॥१४॥ सा
इष्टदेवता तं तत्प्रार्थितमर्थं उररीकृत्य अंगीकृत्य ॥१५॥ एकएवाहं नोगतः ॥१६॥ तत्कुत इत्यत्राह ॥ अहमिति ॥१७॥१८॥१९॥२०॥
इहागतो युवां गृहं गच्छतं ॥ ते भ्रातरः पूर्वमेव दारबंधुभिः संगताः ॥२१॥ भवतामष्टानामपि संगमो भविष्यतिवसतामष्टानां
ब्रह्मलोके देवलोके ॥२२॥

हे आर्ये इति मम सभासंबोधनं ॥ २३ ॥ २४ ॥ एतावदेवासमं असमसंबद्धमिति नो ॥ यावत् यतः इदमन्यदत्यसंबद्धतरं अत्यंतमसमंजसं मयोच्यते उ
दाह्रियते तन्मे मम मतः श्रूयतामिसर्थः ॥ २५ ॥ भ्रेनौकूहयमुत्तर विवक्षयापूर्वोक्तानुवादः ॥ २६ ॥ २७ ॥ दिगंतराणां प्राच्यादीनां ताराष्टकमिवे
त्योत्प्रेक्षिकी उपमा ॥ २८ ॥ यस्य स्मात् द्वैतोः पतिवियोगः अतिरिव दुःसहः ॥ २९ ॥ तेषां पत्नीनां प्रत्ययेपुनः पुनः स्मरणेन स्तिता दुःखिताः
सत्यो दारुणं तपश्चक्रुः । किंनाम कृतं तपस्तदाह । शातचांद्रायणमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निदाघेन ग्रीष्मेण ॥ ३२ ॥ दत्तपुष्पा गौरीपादयोः सम

इत्युक्तो तेन सप्तयाप्टः परमतापसः ॥ संदेहादिदमाश्चर्यं मयास्तद्वर्णयाम्यहं ॥ २३ ॥ एकैव सप्तद्वीपास्ति भगवन्भूरियं किल ॥
तुल्यकालं भवंत्यष्टौ सप्तद्वीपेश्वराः कथं ॥ २४ ॥ कदंबतापस उ० ॥ असमंजसमेतावद्देवनो यावदुच्यते ॥ इदमन्यदसंबद्धतरं संश्रूयतां मम ॥ २५ ॥ एते
ष्टौ भ्रातरस्तत्र तापसादेहसंक्षये ॥ सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे भविष्यंति गृहोदरे ॥ २६ ॥ अष्टौ स्थितेमहापीठे ध्येते ध्येतेषु सद्मसु ॥ सप्तद्वीपेश्वरा भूपा भवि
ष्यंतीह मे शृणु ॥ २७ ॥ अस्त्येतेषां दिक्कांतानां भार्याष्टकमनिंदितं ॥ दिगंतराणां नियतं ताराष्टकमिवोच्चलं ॥ २८ ॥ तद्भार्याष्टकमेतेषु यातेषु तपसे चि
चिरं ॥ बभूव दुःखितं स्त्रीणां यद्वियोगो हि दुःसहः ॥ २९ ॥ दुःखिताः प्रत्ययेभ्यो चक्रुस्ता दारुणं तपः ॥ शातचांद्रायणं ताः संतुष्टाभूत्तेन पार्वती ॥ ३० ॥
अद्दृश्या वाच सा तास्ताः वाचोंऽतःपुरमंदिरे ॥ देवीसपर्यावसरे प्रत्येकं पृथगीश्वरी ॥ ३१ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ भर्त्रर्थमथ चात्मार्थं गच्छतो बा
लिके वरः ॥ चिरं क्लिष्टासि तपसा निदाघेनेव मंजरी ॥ ३२ ॥ इत्याकर्ण्य वचो देव्या दत्तपुष्पा चिरंटिका ॥ स्ववासनानुसारेण कुर्वीत
देवेश्वरी स्तवं ॥ ३३ ॥ आनंदमंथरोवाच वचनं मृदुभाषिणी ॥ ज्योत्स्ना संस्थितां देवीं मयूरीवाभ्रमालिकां ॥ ३४ ॥ चिरंटिकोवाच ॥ देवि दे
वाधिदेवेन यथा ते प्रेमसंभृता ॥ भर्त्रा मम तथा प्रेम सभर्तास्तु ममामरः ॥ ३५ ॥ देव्युवाच ॥ आसृष्टेर्नियते दर्पाद्यदमरत्वं न लभ्यते ॥ तपो
दानैरतीत्यैतं वरं वरय सुव्रते ॥ ३६ ॥ चिरंटिकोवाच ॥ अलभ्यमेतन्मे देवि तन्मद्भर्तुर्गतांतरात् ॥ मत्तस्य मा विनिर्यातु जीवो मास्य मपि क्ष
णात् ॥ ३७ ॥ देहपातश्च मे भर्तुर्यदास्याद्देवि मंदिरे ॥ तदेतदस्त्विति वरो दीयतां मेंऽबिके मम ॥ ३८ ॥ देव्युवाच ॥ एवमस्तु सुते त्वं च पत्यौ
लोकांतरास्थिते ॥ भविष्यसि प्रिया भार्या देहांते नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वाविररामासौ गौर्या गीर्गगनोदरे ॥ मेघमाला ध्वनिरिव
निरवद्यसमुद्यता ॥ ४० ॥ देव्यां गतायां भर्त्रीस्ताः कालेनाकेनचित्तु ॥ ते कुड्याः समाजग्मुः सर्वे प्राप्तमहावराः ॥ ४१ ॥ अध्यायमपि से
यातु भार्यानिकटं पतिः ॥ भ्रातॄणां बांधवानां च भवत्यन्योन्यसंगमः ॥ ४२ ॥ इदमन्यदथैतेषाम समंजसमाकुलं ॥ शृणु किंचन माश्चर्यमार्ये

र्पितपुष्पांजलिश्चिरंटिका सुवासिनी ॥ ३३ ॥ आनंदेन मंथरा गद्गदस्वरा ज्येष्ठाया नामधेयं वा ॥ ३४ ॥ अमरः मृत्युरहितो स्तु ॥ ३५ ॥ आसृष्टेरादिस
र्गमारभ्य प्रदत्तायाः नियतेरीश्वरा आया दाढ्यात् इदं कुमरत्वं यल्लात् ॥ ३६ ॥ क्षणादपि चिरा चिरादपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मूर्खा यास्तस्याः समीचीनव
रयाचनतां कुशलतां बुध्वा देवी देवी स्वयमेव वरांतरं ददातिं चेति ॥ लोकांतरे सप्तद्वीपाधिपत्ये ॥ ३९ ॥ निरवद्यानिर्दोषं जगदानंदायसमुद्य
ता ककुद्धः दिग्भ्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ असमंजसांतरमप्युदाहरतिइदमिति ॥ आर्यकार्याणां सत्कर्मफलानामुपरोधकं ॥ ४३ ॥

वधूभिस्तु षाभियुक्तौ सहितौ ॥४४॥ शरीरपदेन तद्भोग्यसुखं लक्ष्यते तन्नैरपेक्ष्येण । तं प्रसिद्धं कलापग्रामाख्यं तीर्थं ॥४५॥ वर्णतः कपिलं ह्रस्वं ह्रस्वं पुरुषं मार्गे ददृशतुः ॥४६॥ तौ अष्टाभी माता पितरौ जरत्याथः । कश्चिदसौ रौक्ष्यया तं मुनिमनादृत्य नमस्काराद्यनास्तवनाद्यादरमकृत्वा प्रयुतागमनत्वरया तदुपरि धूलीलवमुद्धूनयंतौ यदा जग्मतुस्तदा ते तापसाधेन कृपान्वितः स मुनिरुवाच ॥४७॥ किमुवाचेत्यदाह सवधूकेति । अविहितनतिरचनतनमस्काराः ॥४८॥ तपसार्जिताः वराः विपरीतदुःखफलाभविष्यंति ॥४९॥५०॥ निरानंदौ संतौ परस्परस्वस्वगृहमेव यातौ ॥५१॥ अतो हे वत्स मितेषां नैकमेवासमंजसं किं तु असमंजसलक्षणानि तेच पे ति । गृहमध्ये सप्तद्वीपराज्यकल्पनेन तदंतर्गतगिरिपर्वतादि असमंजसलक्षणो कल्पनायाः नांतरीयकप्रसक्तेरितिभावः । यथा गले गंडस्तत्र स्फोटाः स्फु

तप्यतां तपएतेषां पितरौ तौ वधूयुतौ ॥ तीर्थमुन्याश्रमश्रेणीं द्रष्टुं दुःखान्वितौ गतौ ॥४४॥ शरीरनैरपेक्ष्येण पुण्याणां हितकाम्यया ॥ ग्रामं कलापग्रामं तं थलवंतौ बभूवतुः ॥४५॥ तौ प्रयातौ मुनिं ग्राममार्गे ददृशतुः स्थितं ॥ पुरुषं कपिलं ह्रस्वं भस्मांगं चोर्ध्वमूर्धजं ॥४६॥ धूलीलवमनादृत्य तं जरत्याथ रौक्षया ॥ यदा तौ जग्मतुस्तेन स उवाचान्वितः क्रुधा ॥४७॥ सवधूक महाभूर्खौ तीर्थार्थी दारसंयुतः ॥ मां दुर्वास समुल्लंघ्य गच्छस्यविहितानतिः ॥४८॥ वधूनां तेसु तानां च गच्छतस्तपसार्जिताः ॥ विपरीता भविष्यंति लब्धा अपि महावराः ॥४९॥ इत्युक्तवतं तं या वत्सदारोधवधूयुतः ॥ संमानं कुरुत स्तावं मुनिरंतर्द्धिमाययौ ॥५०॥ अथ तौ पितरौ तेषां सवधूकौ सदुःखितौ ॥ हे रामेंद्र तौ दीनमुखौ निरानंदौ गृहमागतौ ॥५१॥ अतो वदाम्यहं तेषां नैकं [illegible] मासमंजसं ॥ असमंजसलक्षाणि गंडस्फोटाः स्फुटा इव ॥५२॥ चिद्व्योमसंकल्पमहापुरेस्मिन्नदृष्टेऽपि चित्राण्यसमंजसानि ॥ निःशून्यरूपेऽपि हि संभवंति द्वैरूप्य यथा व्योमनि दृश्यजं भाः ॥५३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मगीतासु सप्तद्वीपेश्वरोपाख्याने सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्व्यशीत्यधिकशततमः सर्गः ॥१८२॥ कुंददंत उवाच ॥ ततः पृष्टो मया तत्र स गौर्याश्रमतापसः ॥ तापसं शुश्रूषद् भोगमजराजर्षिरमरद्विजाः ॥१॥ एके वसप्तद्वीपास्ति वसुधायत्र तत्र ते ॥ सप्तद्वीपेश्वराश्चेष्टो भवंति कथमुत्तमाः ॥२॥

तेच स्फोटाः स्फुटिताश्चेदनिष्टापर्यवसिष्टं तत्राप्यनिष्टांतरं तद्वदित्यर्थः ॥५२॥ एवमन्यत्राप्यस्मिन्मायामये जगति असमंजसलक्षणानि संभवंतीत्याह । चिद्व्योमेति ॥ अस्मिन् जगद्रूपे चिद्व्योमसंकल्परचिते महापुरे दृष्टं विचित्राण्यसमंजसानि कोटिशः संभवंति यथा व्योम्नि उत्पातवशाद्गंधर्वनगरधूमकेतुकबंधोल्कादिदृश्यजन्माः संभवंति तद्वदित्यर्थः ॥५३॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्तरनिर्वाणप्रकरणे द्व्यशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१८२॥ ॥ विरुद्धवरशापानां चतुराननवाक्यतः ॥ मिथो जयोंतः साराणामिह सम्यङ्निरूप्यते ॥१॥ तापेन गौ[illegible]परस्परं ग्रथितं चद भोगमिव जराजर्जराः [illegible] जायस्य ॥ ॥१॥ किं पृष्टस्तदाहा एके वेति ॥

२ द्वितीयं प्रश्नमाह । यस्येति ॥ ३ ॥ तृतीयं प्रश्नमाह येरिति ॥ शीतलच्छाया स्वातपतां मीभतपतां कथं गच्छति ॥ ४ ॥ एकस्यैव फलस्य वरशापोभयफलत्वं
अराध्यत्वादुभयरमित्याह ॥ विरुद्धौ वरशापफलतावच्छेदकौ शुभत्वाशुभत्वधर्मौ एकत्रैव धर्मिणि एकराश्यां स्थितिं कथं गच्छतः ॥ एकधर्म्याश्रितत्वासंभ
विपितयोर्धर्मयोः परस्पराश्रितत्वमस्तु तत्राह । आधारएवेति ॥ ५ ॥ सर्वेषां प्रश्नानां कथावर्णनमुखेनैवोत्तरं कंदबतापसश्चैवाच संपत्स्यसीति ॥
के साधो एतेषां किं विरुद्धमसमंजसं पश्यसि अनंतरं षष्ठे तन्न ज्ञास्यते तेन वक्ते समाधानं भविष्यतीति भावः ॥ अद्यतन वासराद् अष्टमे अस्मिन्नेव वास
रे संप्राप्ते सन्निभवंतौ तौ मथुरा प्रदेशं स्वबांधवसहितं प्राप्स्येथे इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तदृश्निसात् ते स्ते राहित्त्यो ऽनयस्तद धीनानुज्ञेयेष्टि
भिः तत्सदृश्निषु दाहेनेसंस्फुरिष्यंतीति यावत् ॥ ८ ॥ संविदाकाराः जीवाः ॥ ९ ॥ क्रमेणैव विरोधपरिहारं वक्तुमुपक्रमते एतस्मिन्निति ॥ धर्मतः प्र
जाः स्वयंभाव स्वभावतः एकत्र स्थेलत्र स्थितावच्छिन्नाकारे ॥ १० ॥ तानि कर्माणि अधिष्ठातारः तत्र स्थूल प्रदेशेवास्तत्र द्रूपाणि भूत्वा पट्टकस्य वा

यस्य जीवस्य सद् नान्ना अस्ति निर्गमनं बहिः ॥ १ ॥ स कृपेति कथं सप्तद्वीपेश्वरत्वेन दिग्जयं ॥ २ ॥ येर्वे राघवेरदेदत्ताः शापैस्ते स्तद्विरुद्धतां कथं गच्छे
निगच्छेति कथं छायाद्धितापतां ॥ ४ ॥ मिथो शाक्या कथं धर्मौ स्थित मेकत्र गच्छतः ॥ आधारए शाधेयत्वं करोति कथमासनि ॥ ५ ॥ गौर्यासमतप
स उवाच ॥ संपश्यसि किमेतेषां भो साधो ऽस्य एवनंतरं ॥ अष्टमेस्मिन्नहु संप्राप्ते तत्प्रदेशं सबांधवं ॥ ६ ॥ दूतौ भवं तौ ते स्त्रौ मा सा धुस्तुख
संस्थितौ ॥ स्वबंधु सुख संस्थानौ कं चित्कालं भविष्यतः ॥ ७ ॥ ततस्ते ष्टौ मरिष्यंति भातरः क्रमतो ऽग्रहे ॥ बंधवोऽथ करिष्यंति तेषां देहांस्त
द्वनिसात् ॥ ८ ॥ तेषां ते संविदाकाराः एथक्स्पृथक् स्थितास्ताः ॥ मुहूर्तमात्रं स्वच्छा स्यंतिसुखं स्वच्छा ले ऽस्मिन्नेतस्मिन्नंतरे तेषां तानि
कर्माणि धर्मतः ॥ एकत्र संघटिष्यंति वरशापात्मकानि वै ॥ १० ॥ कर्माणि तान्यधिष्ठातृदेवरूपाणि पेट्टकं ॥ वरशापद्वारी राणि करिष्यंति
पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वरास्तत्र गमिष्यंति सुभगाः पद्मपाणयः ॥ ब्रह्मदंडधराः श्वेतधवलांगाश्चतुर्भुजाः ॥ शापास्तत्र गमिष्यंति त्रिने
त्राः शूलपाणयः ॥ भीषणाः स्वच्छ मेघाभा द्विभुजाः भ्रुकुटीमुखाः ॥ १२ ॥ वरैः वदिष्यंति ॥ सुदूरं गम्यतां काले स्माकमुपागतः ॥ ऋतून्नाम इव
तन्नामकः समर्थो निवर्त्तितुं ॥ १४ ॥ शापा वदिष्यंति ॥ गम्यतां हे वराः दूरं कालो ऽस्माकमुपागतः ॥ ऋतून्नाम इव तन्नामकः समर्थो निवर्त्तितुं ॥ १५ ॥
वराः वदिष्यंति ॥ हताः भवंतौ मुनिनावयं दिनस्तता हताः ॥ मुनीनां चाधिको देवो भगवंतं पुरायतः ॥ १६ ॥ प्रवदत्स्वरेषु वैरशापाः क्रुद्धधियो वरा
न् ॥ विवस्वता सता पूर्वं वयं रुद्रांशात् ततः स्ताः ॥ १७ ॥ ४ ॥ स्वस्वानुकूलसमूह घटितं संपुटं पृथक् पृथक् करिष्यंति ॥ एवं संपुटीभूताः
वराः शापाश्च पृथक्पृथक् द्वारीराणि करिष्यंति ॥ ११ ॥ तेषां वेषभेदमाह वरा इति ॥ गमिष्यंति प्राप्स्यंति ॥ १२ ॥ दुर्वासरुद्रांशत्वेन तदीयत्वाद्
भिफलदानो न्मुखत्वेन घोररूपत्वाच्च ॥ त्रिनेत्राः शूलपाणयः ॥ १३ ॥ ऋतून्नां वसंतादीनामिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत्र वराः मूलाधिक्यात्स्वाधि
क्यं दर्शयंति भवंत इति ॥ यतो भगवंतं सूर्यं न्याः पुराधाता असृजदिति शेषः ॥ १६ ॥ इत्युक्ता प्रोद्यतानि सुपांसुलुगिति
ङो दसो डा देशः ता तान्यिंडानामितिवत् ॥ शृंगाणि त्रिशूलाग्याणि ॥ १७ ॥ १८ ॥

२ देवानामधिको रुद्रो रुद्रांशाप्रभवो मुनिः ॥ इत्युक्ताप्रोद्यतास्तेषां चक्रुः शृंगाण्यगाइव ॥ १९ ॥

५५२

अंतःप्रमाणपूर्वकं सम्यग्विचारेण प्रमेयीकृतस्याध्यवसितस्वार्थस्य निश्चयं ॥१९॥ पापतामनुचितकारितां तदेवादोषकर्तृत्वमि
तिदोषः ॥२०॥२१॥२२॥ गतिः शरणं ॥२३॥२४॥ शास्त्रानुसारिदृष्टाभ्यासोभयफलं यदा कारणादाक्रांते अंतःसारास्तेजयंति ॥
अन्विष्यतां पर्यालोच्यतां ॥२५॥ उदरं प्रविष्टा इति केनोक्तिः परस्परांतःपर्यालोचितवंत इति यावत् ॥२६॥ परस्परैकत्र्य स्वलक्षणेन गमितो इत्यन्वयेन
नेन ॥२७॥२८॥ तत्र संविदो दृढाभ्यासेन यदाकारदार्ढ्यं तेषां प्राबल्यमिति विवक्षुर्मूलं संविदं दर्शयति किं तेति दृढस्वरूपं ॥२९॥
तदेवोपपादयति वरदस्येत्यादिना ॥३०॥ वरस्य फलं सुखं भोगायतनं देहः तच्चाविकल्पितमात्रस्य कृतेनात्मकं कृतवान् ॥ ततः सेवविजृंभितं देहाकाराभूतसं
दशाकालकल्पनाशतभ्रमैस्तत्तद्भोगार्थान्यपि अनुभवति तत्साद नीयमस्ति ॥३१॥ तत्र शास्त्रीयतपः कालिकदृढसंकल्पवशी कृतनादरद

शापेषु चतुष्टंगेषु वराद्दमरानिषु ॥ विसं तः प्रयश्यंति प्रमेयीकृतनिश्चयं ॥१९॥ हे शापाः पापतायुक्ताः कार्यस्यांतो विचार्यतां ॥ यत्कार्यं लघुहस्या
नैतदेवादोषविचार्यतां ॥२०॥ पितामहपुरंगत्वा कृतं हीते विनिर्णयः ॥ कृतं योऽस्माभिरेतन्निःमादोनेह विधीयते ॥२१॥ शापैर्वरो स्तिमात्रकर्णं वादं
नाकृतेः ॥२२॥ प्रमाणपूर्वं ततसर्वं यथाह तं परस्परं ॥ अनुप्रणोकृथविपश्यंति अत्तेषां सवक्ष्यति ॥२४॥ मीषु स्तोवाच ॥ वरशापा धिपामो
मोर्थं तः सारा जयंति ते ॥ केंतः सारा इति मिश्रो नूनमन्विष्यतां स्वयं ॥२५॥ इतिश्रुत्वा प्रविष्टास्ते सारतां समवेक्षितुं ॥ वराणां हृदये शापाः शापा
नां हृदयं वराः ॥२६॥ ते परस्परमन्विष्य स्वयं हृदयसारतां ॥ ज्ञात्वोचसमवो येन प्रवक्ष्यं तिपितामह ॥२७॥ शापावक्ष्यं ति ॥ जेताः प्रजोनाथवयं
न्योस्माकमस्ति नो ॥२८॥ वरदस्य हि या संविद्दरोदयहनिस्थिता ॥ सैवार्थ जिनया लक्ष्मीवरो यजितिनिष्ठति ॥३०॥ विशाप मात्र
चनं देहं सेव फलं नतः ॥ परस्य त्वनुभवत्येतिदेशाकालकृतान भ्रमैः ॥३१॥ वरशामागृहीतत्वा चिरं मोचिताकां तरसंरुद्धता ॥ यदातदांतः
सारासो दुर्जयानतु शापजा ॥३२॥ वरप्रदामेवरदे वैरदानेव यार्थि मिः ॥ यदाप्तुचिरमभ्यस्तं वराणां सारता न दा ॥३३॥ यदेव सु
चिरं संविदभ्यस्तिं देवसा ॥ सारमेवाशुभवति भवत्याशुवतन्मयी ॥३४॥ भुक्ता नामनिभुक्तेव संविद्भाव्यति संविदा ॥ अभुक्ता नां
तामुद्धेव कालात्साम्यं न विद्यते ॥३५॥ स तांशापयोर्युध्यो न्यायस्तेनावपूर्यते ॥ नार्थे न्यायांतरं किंचिलंघ्मुत्सेन मदं ॥३६॥

संविदात्मनो गृहीनत्वाद्दुरकल्पनाचिरकालांतरेष्टत्वावस्थायां सन्यकृष्टतापुष्टायदा तदा से वांतःसारा ॥३२॥ तत्कुतस्तत्राह यदेवेति ॥३३॥
॥३४॥ तत्रापि शास्त्रीयत्वेन भुक्ते प्राबल्याधिनिस्याहुः भुक्तानामिति ॥ संविदामिति निर्धारणे षष्ठी अतः फलेपि साम्यं न विद्यते ॥३५॥ ज्येष्ठयो
रपि वरसंविदः प्राबल्यमस्तीत्याहुः ॥ क्षणांशेनापीति ॥ ज्येष्ठस्यासंजातविरोधित्वेन सम्यग्रूढत्वादिति भावः ॥ अप्रमाणजस्यापि
ज्येष्ठत्वं बाध्यते तत्र यथा रजतभ्रमस्य प्रमाणदृष्टौ हैकनेर्थेजपेक्षितस्य ज्ञानस्य ज्येष्ठत्वं बाध्यते तत्रापि तिप्रसिद्धं न्यायांतरं न किंचि
न्मंदं शापप्राबल्यं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥३६॥ स

अत एव यत्र विरुद्धकर्मणोर्वरशापयोर्वा प्रमाणाभ्यासादि साम्यं तत्रोभयमिश्रमेव फलं भवतीत्याह। समेनेति। शुभाशुभोभयकोटिस्थं। यथा मनुष्यदे॥३७॥ यत्रै
ककाले भिन्नदेशभोग्ययोस्समयोर्वरशापयोस्तत्र विपश्चिदुपाख्यानोक्तन्यायेनोपाधेर्विभागेनैकजीवस्य युगपद्देहभेदेन द्विरूपतामापद्यत इत्याह। समाभ्यामि
ति। यथा स्वप्नपुराभिकाचितपुरवासिजनदेहभेदेन विभागाभिवापद्यते तद्वत्॥३८॥ धातुः पुरतः स्वेषां तपोद्वारधार्ष्ट्यमनुचितमनुचिंत्याहुः शिक्षि
तमिति। यत्त्वे त्वत्र एव शिक्षितं तत्त्ववेच्छुरः पुनः पठितं धार्ष्ट्याद्वहत्यात्मनीपं प्रतिकूलमिति नः धार्ष्ट्यापराधं क्षमस्व। अतस्ते नमोऽस्तु वयं शीघ्रं
स्वस्थानं यामः॥३९॥ स्वयमेव स्वैरं यथा प्रयासकारिणं स्वभौरव्यं ख्यापकं लेजयाशापनीतिस्वचयं शापस्तथाविधः सन्न कापि ययो। यथा
दृष्टे स्ति मिररोगप्रवृत्तां तेसति व्योम्नि भ्रांतिहेतुं केशोडुकं कापि यातितद्वत्॥४०॥ एवं दुर्वासः शापेषु गतेषु अथान्यः सप्तद्वीपाधिपत्यविरु
द्धस्तेषां स्वगृहान्निर्गमस्य रोधकोऽन्यस्तद्भार्याभ्यां दत्तो गौरीवरपूर्गो वैयाकरणप्रक्रियायां आदेशाः स्थानिस्थानमिव स्वर्यं बदेः स्वविवादार्थं

समेनोभयकोटिस्थं मिश्रं वस्तु भवेत्समं। वरशापविकासेन क्षीरमिश्रं यथा पयः॥३७॥ समाभ्यां वरशापाभ्यां मथ्यवाचि द्विरूपतां। स्वयमेवा
नुभवति स्वप्ने स्विव पुराभिकः॥३८॥ शिक्षितं त्वत एवेति यन्नो देव तव प्रभो। पुनः प्रतीपं पठितं शीघ्रं यामो नमोऽस्तु ते॥३९॥ इत्युक्तोऽसस्वयं
शापः कापि शापगणो ययो। प्रशांते तिमिरे दृष्टे व्योम्नि केशोण्डुकं यथा॥४०॥ अथान्यो वरपूर्गो गृहनिर्गमरोधकः॥ स्थानिस्थान
मिवादेशः समानार्थोऽभ्यपूरयत्॥४१॥ शापस्थानं कावदिष्यति॥ सप्तद्वीपेशजीवानां नियतं शावसद्मनं॥ देवेशाविच्यो नव
मध्यकूपादिवांभसां॥४२॥ सप्तद्वीपेश्वराणेतानि मद्वीपेषु सद्मसु। कारयंति वरा वर्या वीरादिग्विजयं रणे॥४३॥ तदेव
मनिवार्येऽस्मिन् विरोधे विबुधेश्वरः। यदनुष्ठेयमस्माभिस्तु दादिशाशिकायन॥४४॥ ब्रह्मोवाच। सप्तद्वीपेश्वरवराद् गृहरोधवशेश्व
रः॥ कामः संपन्न एवेह भवतां भवतामपि॥४५॥ व्रजते तदपेक्षत्वं यावन्नेष्टं वा पिक्षणात्॥ चिराच्चिरायसद्नेस्सप्तद्वीपेश्वराः स्थिताः॥४६॥
समनंतरमेवैते देहपातात्स्वसद्मसु। सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे संपन्नाः परमं वयः॥४७॥ सर्वेश्वरावदिष्यति॥ कुतो भूमंडलान्यत्र
सप्तद्वीपाभिभूतये। एकमेव हि भूपीठं श्रुतं दृष्टं च नेतरत्॥४८॥ कथं चेतानि तिष्ठंति कस्मिंश्चिद्बृहदेकोऽशकेऽप्यद्यास्मिंकोशके सूक्ष्मे
कथं मांतिमतं गजाः॥४९॥ ब्रह्मोवाच। युक्तं युष्माभिरस्माभिः सर्वं व्योमात्मकं जगत्। स्थितं चित्परमाण्वंतरतः स्वप्नोऽनुभूयते॥५०॥

शापस्थानं अभ्यपूरयत् यतः सोऽपि समानः॥ अर्थस्तु त्र्यंबकात्त् विरुद्धफलं यस्य तथाविधः॥४१॥ शापस्थाने निविष्टाः शापस्थानकाः पत्नी
वराः ब्रह्माणं प्रतिवदिष्यंति॥ किं तदाह सप्तद्वीपेशेति। हे देव शाभागि सप्तद्वीपेश्वरत्वेनाभिमतानां एतेषां जीवानां शावसद्मनां बहिर्निर्या
णं वयं न विद्मः॥ अस्माभिस्तन्निरोधादित्यर्थः॥ अंधकूपाच्छून्यकूपात्॥४२॥४३॥ नः शिवायस फलतायय दादेशं यत्तदादिशाज्ञा
प्येत्यर्थः॥४४॥ भवतां सर्वेषां कामः संपन्न एव॥४५॥ कथं संपन्नस्तत्राह व्रजतेति॥ यूयं एतत्परस्परापेक्षं व्रजत यावत् यतो भवतां चिरं न
ष्टोपरस्परेच्छाविरहे पितेऽत्र एते भातरोमरणान्तरक्षणादेव चिराय स्वसद्मने एव सप्तद्वीपेश्वरा भूत्वा स्थिताः॥४६॥ तदेव स्पष्टमाह समनंत
रमिति॥४७॥ भूतयस्तत्तद्देश्वर्याणि चकुतः। श्रुतं श्रुतिषु प्रसिद्धं दृष्टं लोकेऽपि प्रसिद्धं॥४८॥४९॥ स्वप्नवदेव विरुद्धमेतदिति उत्तरमाह युक्तमि
ति यतो युष्माभिरस्माभिश्च व्यष्टिसमष्टियुक्तं सर्वं जगत् व्योमात्मकं सच्चित्परमाण्वंतः स्थितं अंतः स्वप्न एवानुभूयते अतस्तत्परमाणो
रभ्यंतरस्थे स्वगृहोदरे भातीति परेणान्वयः॥५०॥

तं

५५४

न किं आश्चर्यं अपूर्वं कः स्मयो विस्मयः॥५१॥ स्वप्नसाम्यमेव दर्शयन् उक्तं स्फुरयति। पद्वेतेरित्यादिना॥५२॥५३॥ यदिदं जगत्त्वं भाति तत्त्वं चिदेव यतश्चिन्मात्रमेव तज्जाति अतो न कुचिज्जगन्मूर्तं मस्ति यतः हे न मोथ्यादित्यर्थः॥५४॥ नान्तःस्थितेना नाधिभौतिक भ्रांतिमयान् देहकान् तत्त्वविचारेण सत्यज्याति वाहिकदेहिनः संतः अजं प्रणम्य अविरोधात्स्वसं सारं नतत्त्व मनः कृत्यिन सप्तद्वीपिन तद्देशनार्थे ... तिपरेणान्वयः॥५५॥५६॥ यावदिति साकल्येनेत्यो भ्यान रः। तत्र तद्देश द्वेयंगत्रादि सकलर्म भिर्भुजनैश्च आपूर्णे कोशान् जगत् ... आदिमहीभुजा स्वायंभुवमनूनां कृत्स्नेति शेषः सप्तद्वीपाधिनायकाः सैन्यानां दूस्यर्थं नाजगद्दृष्टः भेदेन ... प्रत्येकं भ्रात सदितत्वकृत्यनाद न्योन्यो बंधवः राज्यभेदेन सर्वेषां आधिपत्यांतेज्ञाः अतएवान्योन्याभिमतेहिता॥५७॥ प्रत्येकं ... तेषामपि प्रत्येकं चरित्रभेदकत्यनामाह। तेषामित्यादिना॥५९॥६०॥६१॥ ... स्थितिः स्थिरवैर नतु विरुद्धचेष्टाः॥५८॥

भाति पयसः स्याणौ रतस्फुरच्च गृहोदरे। स्फुरितं तत्किमाश्चर्यं कः स्मयः प्रश्नतेः क्रमे॥५१॥ पद्वेतेरनंतरं भाति यथा स्थितमिदं जगत्॥ शून्यात्मैव घनाकारं तस्मिन्नेव स्फुरितं चितः॥५२॥ जगत्त्वमपि जगन्नाति यत्र तत्र गृहोदरे। सप्तद्वीपा वसुमती कुचतीतिकिमद्भुतं॥५३॥ यद्भातीदं च चित्तत्तं जगत्सेन जगत्क्वचित्॥ चिन्मात्रमेव तज्जातिभूत्यत्वेन यथाबरं॥५४॥ इति ते ब्रह्मणाप्रोक्ता वृद्दे नवरास्ततः॥ नानाधि भौतिकभ्रांतिमयात्संत्यज्य देहकान्॥५५॥ प्रणम्याजं समं जग्मुरातिवाहिकदेहिनः॥ सप्तद्वीपेच देवानां गृहकोन्केचजनान्॥५६॥ ययुस्ते तत्र सप्तनोः सप्तद्वीपाधिनायकाः॥ अष्टावपाष्टापुष्टानोदनाद्यकमहीभुजां॥५७॥ ते परस्परसंयकृत्ता अशाधान्योन्यबंधवः॥ अन्योन्यम्रमंडलगा अन्योन्याभिमतेहिताः॥५८॥ तेषां कुशद्वीपस्पदः कुशाग्रनाम तेषां कुशस्थानां वैवतार एयसुंदरः॥ उज्जयन्यां महापुर्यां राजधान्यां तु सस्थितः॥५९॥ आकृद्वीपास्पदः कुशाग्रनाम लोकजिगीषया॥ विचरस्वधिजठरे सर्वदिग्विजयोद्यतः॥६०॥ कुशद्वीपे राजधान्यां निराधिः सकलप्रजः॥ ... क्रौंचस्तत्स्थितोऽधर्रमः॥६१॥ ... शास्मलिद्वीपरोत्ते ... पुर्याः सरोवरे। ... क्रौंचद्वीपे हेमपुरे सप्तद्वीपविवर्द्धिते॥ प्रहस्तो वाजिमेधेन ... नाष्टम॥६३॥ उद्यतः शाल्मलिद्वीपे कुशद्वीपे ... वारिणा॥ यो हिमुकुन्द्र नदिगंदतिदंताल्पकुलाचलैः॥६४॥ गोमेदद्वीपे ... पुष्करद्वीपराट् सुनां सामाने तुं बरणाद्यातिचाप ... स्नेनोष्टमो भवत्॥६५॥ पुष्करद्वीपकः कृष्णलोकालोकाद्रिभूभुजः॥ इतेन सह निर्यानोधनभूमिः दृश्यः॥६६॥ प्रत्येकमिमे तेषां द्वीपद्वीपाब्धिनाथतां॥ कुर्वतां स्वगृहाकोनो इष्टा स्वप्रतिमोद्यमां॥६७॥ यत्रकाशिमाभिकाकाराद्दिविधास्तेवरास्ततः॥ तंत्रसंमेतेषां ...

तदूतायाः पुर्याः क्रीडासरोवरे॥६२॥ सप्तद्वीपाहृतमहर्द्धिभिर्विवर्द्धिते॥६३॥ द्वीपांतचारिणा ... ॥७३॥ ते रूसाष्टिमैदिदं तिदंतैराहस्थाः कुलचलावर्षपर्वता येन तथाविधः सन्॥६४॥ गोमेदद्वीपके स्तस्यवसतिः॥ समाने तुंगिरापरिणां तुंबराख्ये मवरात्नकं ... ॥६५॥ धनम्रमिर्निधानस्थानं तद्दिदृक्षया॥६६॥६७॥ यत्कर्मितां पंतीरात्रुरात्रुदेशान्बाधमानासेनाय स्यायुः प्राग्भ्यात्त एतात्सहष्टमो भवत्॥ ... तेषां भष्टानां जीवसंविद्भिरेकतां याख्यातीतिपरेणान्वयः॥६८॥ ... भाति भाकारः आतिवाहिकदेहाकारे प्रियेस्तथाविधाः संतः

तुष्टिमतरां त्वं प्राप्स्यसीत्यर्थः॥ ६॥ उक्तं संगत्य उपसंहरति इतीति॥ इति उक्तप्रकारं सप्तद्वीपाधिपत्यं तपोभिः प्रविद्धसितः पूर्वोदितवरः क्रियार्थो येषां तथाविधाः पुत्रेऽष्टौ भ्रातरः प्राप्स्यंतीति॥ चिद् इः प्रत्यक्चैतन्यस्य अंतर्दृष्टलिप्सया आत्मना यत् स्फुरति तद्देवबाल्ये तद्दुचितनतपोजपादिकर्मभिः कैर्नाम संक्लिलेति प्रसिद्धम्॥ ७॥ ॥ इति श्रीवा० तात्पर्य प्र० निर्वा० उत्तरार्धे एकोनाशीत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७९॥ नदह स्थान उग्रस्याष्टौ स भ्रमणपिको द्विजाः॥ यतोऽप्रबुद्धचिन्मात्रं तथा भातीति वर्ण्यते॥ नदेषु अस्याः व कान्तोता प्रसिद्धं पंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णाः भुवः कथं मानाइत्यभिप्रायेण पृष्टः असौ कुंददंतो तापसः इति वक्ष्यमाणमुत्तरं उक्तवान्॥ १॥ व्योमरूपी प्रपंचश्चन्योपि आत्मतंत्रे लोकरूपेण अन्येन सुषुप्त तुर्यरूपेण व स्वस्वरूपमत्यजदेव परिपश्यतीति द्वयोरन्वयः॥ २॥ ३॥ एकत्र नानात्वविरुद्धमित्यर्थः॥ ४॥ न वास्तवी यं नानात्वं किं तु भ्रां २०६

यास्यंतीति तेन विष्यंतिसंप्राप्ता भिमताश्रिरं॥ सप्तद्वीपेश्वरास्तु ध्यानव्यष्टावपि तुष्टिमत्॥ ६॥ इत्येतत्स्व विस्मितेनोदित क्रियार्थाः प्राप्स्यंति विततबुद्धयस्त कोपि॥ अंतर्यत्स्फुरति विदस्तदेव बाल्ये नाम कैस्तदुचितकर्मभिः क्लिलेति॥ ७॥ इति महारा० निर्वा० द्वीपसप्तकाख्यवर्णनं नामैकोनाशीत्यधिकशततमः सर्गः॥ १७९॥ कुंददंत उवाच॥ इत्युक्तवान् सोऽपृष्टः कुंददंतस्तपस्वी॥ सप्तद्वीपा अष्टौ नाके थं माताः गेहे स्थिताः॥ १॥ कुंदं तापस उ०॥ चिदाकाशे दृश्यवायं यद्देश व्योमरूप्यपि॥ सर्वगो यत्र यत्रास्ति तत्र तत्रात्मनि स्वयं॥ २॥ आत्मनि छेत्रे लोकरूपेणान्येन वा निजं॥ परिपश्यति रूपं स्वमत्यजन्नेव स्वात्मकं॥ ३॥ कुंददंत उ०॥ एकस्मिन् विमले शांते शिवे परमकारणे कथं स्वभावसंसिद्धा नानाता वास्तवी स्थिता॥ ४॥ कुंदं तापसः॥ सर्वं शांतं चिदाकाशं नानास्तीह न किंचन॥ दृश्यमानमपि स्फारं भावत्वं भायथा भसि॥ ५॥ असत्स्वप्नपदार्थेषु पदार्था इति भांति यत्॥ चित्स्वभाव प्रसुप्तात्मा तेन तत्स्वाच्छं निजं वपुः॥ ६॥ सत्संदेशोपि हि निस्पंदः पर्वतोपि न पर्वतः॥ यथा स्वप्नेषु चिद्भाव स्वभावोऽर्थगतस्तथा॥ ७॥ न स्वभावान्येनार्थाः संति संवित्कोचिते॥ सर्गादौ च चितेः रूपं यथा न तथा स्थितं॥ ८॥ न च नाम परं रूपं क्वचनाक्वचनात्मकं॥ ९॥ व्योम्नोऽचितश्चिद्व्योम स्थितमिष्टं हि केवलं॥ १०॥ एकैव चिद्यथा स्वप्ने सेना यांजनलक्षतां॥ न तेवा छेवा क्वचन तितथैवास्याः पदार्थता॥ ११॥ यत्तदसच्च चायते॥ तत्तेन च तदाकारं जगदित्यनुभूयते॥ १२॥ असत्यपि यथा वस्तुसंविद्भासते तः स्वात्मनि स्वच्छे चित्तं व्यक्तं चायते॥ तथा वृष्टिर्हि स्वप्ने स्वस्वभावतः॥ १३॥ असत्यपि यथा स्वप्ने स्वस्त्वं मताविदः॥ तेन दृश्यस्यानाना सतेन संविन्मात्रात्मके व्योम्नि तथार्थः स्वस्वभावतः॥ १४॥ आदिसर्गे पदार्थत्वं न तत्स्वभावाद्भेवच॥ चिद्व्योम्नि यथा बुद्धं तथा चाप्यपि विद्यते॥ १५॥ पुष्पवन्तन्यद्विचान्यवत्॥ १६॥ सर्वसर्वत्र सर्वाः सर्वदा यद्यथा तथाप्यर्थः॥ परमार्थाखिरो भोधावापि सर्गपदं परः॥ परमार्थमहाभारो पत्रे पुले स्तंभेतरुरे वयथा ततः॥ १८॥ परमार्थश्च सर्गश्च पर्यायेन रूपवत्॥ बोधादेव दबोधस्तु द्वैतं दुःखायकेवलं॥ १७॥ परमार्थो जगद्वेदेन मिथः एवं न्यता सर्वसंविदः॥ १९॥

तिरूता साचैव स्मिन्नपि चंद्रेऽद्भुतविदविरुद्धत्वात् आयेनोक्तमाह॥ सर्वमिति॥ ५॥ स्वप्नसुषुप्तवद्धि स्पष्टमर्थं स्वभावात्मनिजं अज्ञातं वपुः स्वरूपमेवाद्धि अतो न विरोध इति दर्शयति॥ सत्स्पंद इति स्वभावः सन्मात्रं स्थितार्थगतोऽपि न तत्रैव बोध्यत इत्यर्थः॥ ७॥ सर्वां हि भङ्ग्या तत्संचितेनास्तवे स्वेन सर्गादिस्वभावाः॥ नापि तत्त्वे तो अर्थाः॥ ८॥ न च रूप्यात्मनां चिद्व्योम्नि॥ ९॥ १०॥ ११॥ स्वप्ने सत्यपि वत् स्वप्नविदेव यथा उद्भवं भासते॥ १२॥ १३॥ कथं तर्हि अर्थक्रिया न यतिस्तत्राह॥ आदिसर्गे इति॥ १४॥ तथाप्यपरं जगत्॥ १५॥ सर्गसंविदः सर्गप्रतिभासाः॥ १६॥ १७॥ १८॥

कथमेकं तत्राह। संकल्पस्येति॥१९॥ सर्वशब्दार्थमात्रनिष्ठतां न निवर्त्तत एव॥२०॥ सदेवासदाभासं तदेव नितान्तमसती स्यादित्यर्थ इति भावः॥२१॥ प्रवृत्तिः सर्गः निवृत्तिः प्रलयः॥२२॥२३॥ पूर्वोक्ता बीजभूताः प्रलयाः सर्गाश्च॥२४॥ कथं भासितरहा इत्याह। यथा घटादर्थादिदृश्ये नो वदतीत्यत्र तं श्लिष्टं मिलितं सत्तास्येव कार्यापेक्षया कार्यान्तररुचिपुष्टिविलोपनामादिकार्यान्तरमाक्षिपन्न तथा भूतानां प्राणिनो अन्तःकरणेः सिद्ध्यनुप्रमास्य चिन्मात्रं वास्येव वस्तु रादिद्वारा निर्गत्य घटाद्याकारवृत्त्यभिश्लेषात्तं श्लिष्टं घटपटादितत्तद्विषयान्तराधिष्ठानविदावरणभङ्गो निजनिर्गतः स्वैपुटी स्फुरणमाक्षिपेदित्यर्थः॥२५॥ अत एव घटपटादयो अपि स्वाधिष्ठानचिदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्सारमात्रमित्याह। सर्वं इति। यथा सर्गादौ भातितं भेदेनीमपि भान्ति॥२६॥ स्थितिरपि तेषां यथा संवेदनमेव। निःस्पंदचिदधिष्ठानकूलादेव सर्वोऽयमानजो यो पि स्वाभ्यासवशात्तं निवेसाह।

संकल्पस्य वपुषः संकल्पवृक्षे चिद्विलसितः॥ तदेव जातो संकल्पेन स्वप्नाद्वस्वात्मन्जगत्॥१९॥ यतो वाचो निवर्त्तन्ते न निवर्त्तन्त एव वा॥ चिद्यः प्रतिविधाश्च भावाभावदृशस्तथा॥२०॥ अमौनं मौनं जीवात्ममयं सौषाणवदार्न॥ यत्सदेवासदाभासं तन्न दृश्यं मिथ्यमुच्यते॥२१॥ सर्वस्मिन्नेव सुघने ब्रह्मण्येव निरामये॥ का प्रवृत्तिर्निवृत्तिः का भावाभावादिवस्तुनः॥२२॥ एकस्यामेव निद्रायां सुषुप्तस्वप्नविभ्रमाः॥ यदा भान्ति विचित्रा यां चित्रा इव निरंतराः॥२३॥ एतस्यां चिद्घनसत्तायां तथा भूतेऽङ्कसर्गकाः॥ बहवो भान्ति विचित्रा यां चित्रा इव निरंतराः॥२४॥ उद्भूतं श्लिष्टं पदार्थान्तरमाक्षिपेत्॥ न द्वैतं न तथा भूतं चित्सार स्फुरणं मिथः॥२५॥ सर्वे पदार्थाश्चित्सारमात्रमप्रतिघाः सदा॥ यथा भांति तथा भांति चिन्मात्रैकात्मतावशात्॥२६॥ चिन्मात्रैकात्मसारत्वाद्यथा संवेदनं स्थिताः॥ निस्पन्दा निमनस्कासाः स्फुरन्ति भुवनास्तयः॥२७॥ अविद्यमानमेवेदं दृश्यते थानुभूयते॥ जगत्स्वप्नवदारोषं सरूपोऽपि द्रुपदार्णवः॥२८॥ विचित्राः खलु दृश्यन्ते चित्तले स्पंदरीतयः॥ हर्षामर्षविषादोद्वेगमस्थावराजानि॥२९॥ स्वभावाज्वाताभूतस्य जगत्याकाशे चमत्कृतेः॥ दाचिन्मात्रे चित्पांशव भनीहारस्येव विसारिता॥३०॥ यथा केशोण्डुकं व्योम्नि भाति व्यामलचक्षुषः॥ तथैवेयं जगद्भ्रान्तिर्भासमनलविदांबरे॥३१॥ यावत्संकल्पितं तावद्यथा संकल्पितं तथा॥ यथा संकल्पनगरं केवलीदं जगत्तथा॥३२॥ संकल्पनगरे यावत्संकल्पस्य कल्पस्थितिः॥ भवत्येवाप्यसद्रूपासती वानुभवे स्थिता॥३३॥ प्रवृत्येव नियतिर्नियतार्थप्रदायिनी॥ स्थावरं जंगमं चैव तिष्ठत्येव यथाक्रमम्॥३४॥

निःस्पंदादिति। मनस्कारः भान सोद्देताकारमहत्तत्त्वोदिताः॥२७॥ इत्थं च जगद्भ्रान्तिभासनं केवलं प्रतिभासमात्राधीनसर्वस्वतादित्याशयेनाह। अविद्यमानमेवेति॥२८॥ खलु यतः स्वप्नवद्वर्षामर्षविषादोद्यथा विचित्राः स्पंदरीतयो दृश्यन्ते॥२९॥ स्वभावः अज्ञानस्वरूपं निष्ठाविक्षेपशक्तिः स्वविद्यमानमेवेति॥२८॥ खलु यतः स्वप्नवत् ... चमत्कृते तिर्यस्य तथाविधस्य विलक्षणस्य सतत्त्वगुणा सनापकृत्त्वा नमसी चेः रजोगुणारजनापांसुपदन्मात्रेण वायुना आधूतस्य जगत्जाकारा चमत्कृतिः रस्य स्वरूपेण सिद्धिविसारिता विस्तारः शालिना हा इति रेवरे। कीदृशा जननमरणलसतमोगुणलनो आवरणजाड्यप्राधान्येन ... प्राग्धर्थः॥ पांशुरेव पांशुः तान्ते यां अपि सत्याश्च ... पारावदिति केनापि सिद्धं॥३०॥ अनात्मविदः अज्ञघनर्थसह्रकेशोण्डुकमसना संपन्नेत्यर्थः॥३१॥ तस्याश्च कालप्रकारव्यवस्था संकल्पानुसारेणैवेत्याह। यथा यावदिति॥ यथा येन प्रकारेण॥३२॥ चिद्घनाश्रितचिद्घेः अंबरे स्वात्मसाकारे॥३३॥ सैव धातुः संकल्परूपा नियतिर्यापि प्रवृत्त्येवनियेवस्थान्तं तां प्रकृत्यत्ति संकल्पनगरे इति। असद्रूपापि सतीव स्थिता॥३३॥ सैव धातुः संकल्परूपा नियतिर्यापि प्रवृत्त्येव ताये व स्थावरादि प्राणिजातं यथाक्रमं नियामत मेव तिष्ठति॥३४॥

तेषां जन्मकर्मस्वभावादि व्यवस्थापितमेवेत्याह। जायत इति॥ जीवात्स्थूलजीवमात्राज्जंगमात्॥३५॥३६॥ ज्योतिर्मयं कालचक्रं दक्षिणायनोत्तरायणादिवृत्तं वर्षर्तौ धारासारव्याप्तं बरी इतं तद्यथावन्नियम्य॥३७॥ भूतले चैव द्वीपमेदेरु कांतराणामब्धीनां अद्रीणां च सन्निवेशाः स्थितिवदाधारतिस्थिता यतो॥३८॥ ननु स्वप्नादि संदर्शनव्यवहारो धातुसंकल्पस्पंदनियम्यो व्यवस्थितो स्त्वधातुः संकल्पमात्र स्थितितदनुसारि संकल्पनान्नियमवेति। अतः एभ्यः संकल्पेभ्यः नियतः सर्गो भाति। इदं तु द्वितीयादिकल्पसर्गेषूपपद्यते प्रथमसर्गे तु कस्य प्राक्सर्गाभासनं प्रसिद्धं यं दृष्टं स्वयं वास्मरेदित्यर्थः॥३९॥ नस्मरणाधीनो धातुः संकल्पः किं तु दिव्यज्ञानेनातीतानागतसर्वस्वयीनत्वादीश्वरलोकानुस्मरतीति सद्भावान्लोकानस्मृतेत्यादिश्लेषेः तस्मिन्श्लेष्टो सर्वमतीतानागतं जातद्रूपमेव दृश्यते दृष्टौ सारि

जायते जंगमं जीवात्स्थावरात्स्थावरादपि॥ [illegible] स्थितं॥३५॥ ब्रह्मेति देहयंत्राणि ज्योतींषि प्रतपंति च॥ यथा वो नित्यगतयः स्थिताः नैर्ऋत्यादयः स्थिराः॥३६॥ ज्योतिर्मयं विवर्तं तु धारासारांबरीकृतं॥ युगसंवत्सराद्यात्मकालचक्रं प्रवर्तते॥३७॥ भूतलेकांतराब्धयद्रिसन्निवेशाः स्थितायतो॥ भावाभावग्रहोत्सर्गदृश्यराशिश्च तिष्ठति॥३८॥ कुतः इदं तत्त्वं प्राग्दृष्टं स्मृतिमायाति न स्वयं कल्पनान्यतः॥ भाति प्रथमसर्गे तु कल्प्यं प्राग्दृष्टभासनं॥३९॥ तापसउ॥ अपूर्वे दृश्यते सर्वं स्वप्ने स्वमरणं यथा॥ प्राग्दृष्टं दृष्टमित्येवं तत्रैवाध्यासतः स्मृतिः॥४०॥ चिन्नाम्नि चिन्मात्रे निजे जगत्संकल्पनं॥ न संनामसदिदं तस्माद्भाति यतः स्वतः॥४१॥ चित्प्रसादे नसंकल्पस्वप्नाद्यनुभूयते॥ शुद्धचिद्व्योमसंकल्पपुरं मा स्मर्यतां कथं॥४२॥ हर्षाद्दर्शविनिर्मुक्तो दूरे विन च स्मृतिरेन च॥ प्रलीनेनैव मार्गेण नैष्कर्म्ये शिवगम्यते॥४३॥ निराव्यपगमेस्वप्नमनर्गरेयाद्दृशांत्मनो॥ चिद्व्योमालपरविद्धि तादृशं त्रिजगद्भ्रमं॥४४॥ संविदाभासमात्रं यज्जगदित्यभिराजितं॥ तत्संविद्व्योमसंशांतं केवलं विद्धि निरंतरं॥४५॥ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत्॥ सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदास्थितं॥४६॥ यथेयं संस्थिति ब्राह्मी भवतीयद्गविष्यति॥ यथाभाने

सा रिरुणी च चिद्विवर्तरूपा सांकल्पिकी सृष्टिः प्रवर्तते तत्रैवेदं मया प्राग्दृष्टमिति प्रथ्यास्यते क्वचिदिति तापसः स्वभावतो अपूर्वमित्यादिना॥४०॥ यतः कदाचिज्ज्ञातं कदाचिदभातं॥४१॥ दृशी नासाम रूथ्येदि स्मृतिः कल्पेन स्वप्नकल्पनामात्रेण दर्शनसमर्था यान्चितः स्मृतिकल्पनार्थीनादि स्याह। चित्प्रसादे नेति॥४२॥ अत एव गुणदोषाध्यस्मरणाद्धर्षामर्ष रहिते स्तत्त्वदृशोः कुलालचक्रवत्प्रारब्धवेगेनैव भ्राम्यत इत्याह। हर्षेति॥४३॥ बाधितस्मृतिश्च न स्मृतिः किं त्वधिष्ठानमात्रपरिशेषाद्दर्शनमित्याह। तानिद्रेति॥४४॥ तत्संशांतं व्योमेव तादृशं त्वं विद्धि॥४५॥ यतश्चिदेव संशांता सर्वमित्याह। यस्मिन्निति॥४६॥ तदेतत्सर्वं मया भवतः कथितमित्युपसंहारः॥४७॥ अग्रे हि जौ युवां तिष्ठतां अद्य प्रातः प्रारंभं गाविव आस्पदं गृहे व्रजत। तत्र याभिमतं स्मर्मं विधीयतां अहमिदानीमस्तसमाधिविश्रामी सार्थः॥४८॥ ॥इति श्रीवा०
ता सर्य प्रकाशे निर्वा० उ० चतुरशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥१८४॥

नयोर्गद्गदामस्तत्र भ्रातरणांकुमनः क्षयः॥ कुंददंत स्यरामास्यामो हो छिन्नसंशयवर्ण्यते॥ अस्यां दिने प्राणामनसीयस्य॥१॥ प्राणायोदा
येंद्रावीद्वयोरवाभ्यां प्रार्थितो वचो न दत्तवान्यतो बाह्ये परमुपरमात्संसारमविदन्नानुसंदधान इत्यर्थः॥ रामुनिवियोगादुत्सुके
॥३॥ तत्र गृहे कुलदेवताराधनसुवासिनी ब्राह्मणाभोजनायुक्तसर्वं स्त्रा॥४॥ प्रलयेषु प्रलयारंभे द्वादशादित्यतापास्त्रसाणी
वाद्ववा॥५॥ समस्तरवः अथ सोपि वैधुर्यसरिज्जनवियोगः॥ इति तत्रात्मनो मात्मज्ञानं॥७॥ ८॥ ९॥ इदानीमस्या इतोपि
लातिपरां अन्यां युक्तिं ज्ञानप्राप्त्युपायं॥१०॥११॥ मोक्षोपायकथां कथयिष्यति॥१२॥१३॥ त्वत्सका राजिमिरामं प्रत्युक्तिः॥१४॥ अखंडितं अद्विलो॥

॥कुंददंत उ॰॥ जरन्मुनिरपीत्युक्त्वा ध्यानमीलितलोचनः॥ आसीदस्पंदितप्राणमनाश्चित्रइवार्पितः॥१॥ आवाभ्यां प्राणयोदारैः प्रार्थितोपि
पुनःपुनः॥ वाक्यैः संसारमविदन्नैव चोदत्तवान्पुनः॥२॥ आवां प्रदेशात्तस्मात्प्रचलितावाममंदमुत्सुकौ॥ दिनैः क्षिपयैः प्राप्तौ गृहं मुदितबांधवं॥३॥
अथ तत्रोत्सवं तावत्कथाः प्रोष्य चिरंतनीः॥ मैस्थितौ गृहं यावत्तत्तावपि भ्रातरोथते॥४॥ क्रमेणाविकलंप्राप्ताः प्रलयेषु यर्णा वाद्वका इवोर्मिसे
सर्वे वैकएकार्णवइवाष्टकः॥५॥ ततः कालेनसोप्यस्तं दिनांते दिवागतः॥ अहं दुःखरूपीतात्तापरं वैधुर्यमागतः॥६॥ ततोहं दुःखितोभूयः कुं
दंतं तरू तापसं॥ गतोदुःखोपघातायतत्रौनं प्रष्टुमादृतः॥७॥ तत्र मासत्रयं तत्रौ समाधिविरतोभवत्॥ प्रणतेन मयापृष्टः सन्निवेशो
भवानथ॥८॥ कुंददंततापसउ॰॥ अहं समाधिविरतः स्तब्धातुं नगाच्छे निरक्षरां॥ समाधिमेव प्रविशाम्यहमाशु हितं वरं॥९॥ परमार्थीपदे रात्रे
भवानथ॥ ... मसंत विनात घरगलगत्यत्रपरां युक्तिमिमां पृच्छत ततः कुरु॥१०॥ अयोध्या नाम पूरस्ति तत्रास्ति रघुभूधिपः॥ नाम्ना दशरथस्त
स्य पुत्रो रामइति श्रुतः॥११॥ सकामां तत्रगच्छ तं तत्स्वे कुले गुरुः॥ वसिष्ठाख्यो मुनिश्रेष्ठः कथयिष्यति संसदि॥१२॥ मोक्षोपा
यकथां दिव्यां तां श्रुत्वा त्वं शुचिर्द्विज॥ विश्रांतिमेष्यसि परे पदे दहन्निवपावकः॥१३॥ इत्युक्त्वा स समाधानरसायनमहार्णवं॥ विवेश हिम
रिरासन्सका रामुपागतः॥१४॥ एषो हि मे तत्त्वं मे सर्वं कथितवानहं॥ यथावत्त्वं यथा दृष्टं यच्छ्रुतमखंडितं॥१५॥ श्रीरामउ॰॥ सकुं
ददंत इत्यादिकथाकथनकोविदः॥ अस्मिन्नेव सहितामिता मोक्षोपायाभिधा मिह॥१६॥ स एष कुंददंताख्यो मम पार्श्वगतो द्विजः॥ अद्य
द्द दंत इत्यादि कथा ... त्वं विप्र परिपृच्छ तां॥१७॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्ते राघवेनाथ प्रोवाच वदतांवरः॥ स वसिष्ठो मुनिश्रेष्ठः कुंददं
तः संशयोजातोनवेतिपरिपृच्छतां॥१८॥ श्रीवसिष्ठउ॰॥ कुंददंत द्विजवर कथ्यतां किं त्वयानघ॥ बुद्धं श्रुतवता ह्येतत्सम दुर्मोक्षदं परं॥१९॥ कुंददंतउ॰
तं विलोकयन्॥१९॥ ... चेतएव जयाय मे॥ सर्वसंशयविच्छेदज्ञानं ज्ञेयमखंडितं॥२१॥ [illegible] ममलं हृदंदह्य मक्षत॥ प्राप्तमा
सर्वसंशयविच्छेदि ... विश्रांतोस्मि परे पदे॥२२॥ बुद्धेयेत् दिदं सर्वं परमार्थघनं घनं॥ आत्मनैवात्मनो व्योम्नि जगद्रूपेण जृंभितं॥२३॥ सर्वा सकृत्प्रास
न्न्यमविक्तं विश्रांतोस्मि परे पदे॥ सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदा संभवत्यलं॥२४॥ संभवंति जगत्यंतः सिद्धार्थकलेकरे॥ नसंभवंति च यथा ज्ञातमेवद
... : सर्वगात्मनः॥

॥२५॥ इह अस्यां सभायां॥२७॥ एवं प्रश्नोपोद्धातमुपवर्ण्य प्रश्नव्याख्यानारभते॥ सद्विनि॥१८॥१९॥ सर्वसंदेहविच्छेदो ज्ञानं इति निरोधः॥ यतो वंनूयदेय
मखंडितं प्रत्यगेदेलक्षणं खं ... ब्रह्मतत्त्वं ज्ञातं॥२०॥२१॥ ज्ञानमात्रे त्वमोहनिद्रा ज्ञानध्यांतरस्य दृष्ट्यांतरस्य लब्ध्यांतरस्य चापरोक्षो
पालेनसस्य नामाह ज्ञातमिति॥२२॥ ततः सत्वं इदं आत्मविभ्रमा ... कर्म बुद्धान दाहाइदं सर्वमित्यादि॥२३॥२४॥ सिद्धार्थ इव तसर्षपः
स्तदीयकणकोटरे पि ... तः सर्वकस्मिन्नाकृतिसंख्या ... सतोसदंतमा यादृशाजगंति संभवंति ... तु कापिन संभवंति च॥२५॥

॥२६॥ तत्र समायं ब्रह्मतत्त्वं निःशेषोपसंहरति यद्यदिति। सर्वं घनज्ञात्मैव सर्वज्ञत्वसार्वकालिकबोधविषयसर्वभावेनास्ति नाणुमात्रमपि ततोऽन्य
त्केनचित्कदाचिदप्यनुभूयेत इति निष्कर्ष इति भावः॥२७॥ इति वासि० तात्पर्यप्रकाशे निर्वा० उत्तरा० पंचसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः॥१७५॥
॥ ॥सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तो युक्तिभिः स्थिरीयतेऽचलः॥ वरदापार्श्वसिद्ध्यर्थं ध्यानानुसंकल्पनिश्चितः॥१॥ कुंददन्तवर्णितमायाशबलब्रह्म
तत्त्वं प्रथमतो दृष्ट्वा ... श्रुत्वा तद्दर्शितुं श्रीवसिष्ठः प्रश्नेन इत्याह। कुंददन्तेति॥१॥ कृते त्यनुकंपायां ज्ञातेति पाठे ज्ञातेन साक्षात्कारं ज्ञानकृतेन विश्रा
न्त्यर्थात्राभ्रमच ज्ञानं त्यक्ता नस्य विश्रांतिः। एतां ताकरामलकवदिति त्वय्येव स्फुटमभिनयः॥२॥ भ्रांतिरन्यथा ... मात्रा समक्षं विश्वं ब्रह्मेति
सास्य भाति यतो भ्रांतिरपि ब्रह्मैव त्वयस्य भाति॥३॥ शबलं ब्रह्म तत्कर्षेण ज्ञानेन यद्दृष्टं तं तदपि सम्यगेवेत्याह। यदिति॥४॥ तेषु श्रुद्धाविरु
मायया विकारं चिन्नेव वैचित्र्यप्रकटनादि या शायेनाह। शिवमिति॥५॥ संविदामायाशबलचिताभारः। संकल्पातिशायः॥६॥ ब्रह्माण्डमेवप

माहेतः संभवत्येव सप्तद्वीपा वसुंधरा॥ गेहं च शून्यमेवास्ते सत्यमेतदसंशयः॥२६॥ यद्यद्यथावस्तु तथोदितालभातीह केनेतर
दुर्भव्यते च॥ तत्तत्तदा सर्वघनस्तदास्ते ब्रह्म स्वच्छमाद्यंतविमुक्तमस्ति॥२७॥ महारा० निर्वा० कुंददन्तप्रबोधो नाम पंचसप्तत्युत्तर
शततमः सर्गः॥१७५॥ ॥श्रीवाल्मीकिः॥ कुंददन्ते वदत्येवं वसिष्ठो भगवान्मुनिः॥ उवाचेदमनिंद्यात्मा परमार्थोचितं
वचः॥१॥ ज्ञातविज्ञानविश्रांतिरस्य जाता महात्मनः॥ करामलकवद्विश्वं ब्रह्मेति परिपश्यति॥२॥ किमेतद्भ्रांतिमात्रं
त्वं विश्वं ब्रह्मेति भात्यजं॥ भ्रांतिर्ब्रह्मैव च ब्रह्म शांतमेकमनामयं॥३॥ यद्यथा येन यत्रास्ति यादृग्यावद्यथा यतः॥
तद्यथा तेन तत्रास्ति तादृक्तावत्तदा ततः॥४॥ शिवं शांतमजं भोनमयोनिमजरं ततं॥ स शून्याशून्यमभवं मनादि
मनंतकं॥५॥ यस्या यस्यास्त्वव स्थायात्रि यतेसंविदाभरः॥ सा सा स्वस्वशारवल्लमेति सिद्धे यथा लता॥६॥ परो ब्रह्माण्डमेवाणुश्चिद्घनत्वा
तः स्थितो यतः॥ परमाणुरेव ब्रह्माण्डमंतःस्थितजगद्यतः॥७॥ तस्मै चिदाकाशमनादिमध्यमखंडितं सौम्यमिदं समस्तं॥ निर्वाण
मस्तंगतजातिबंधो यथास्थितं तिष्ठ निरामयात्मा॥८॥ स्वयं दृश्यं स्वयं द्रष्टृ स्वयं चित्तं स्वयं जडं॥ स्वयं किंचिन्न किंचिच्च ब्रह्मात्मन्य
वसंस्थितं॥९॥ यथा यत्र जगत्येतत्स्वयं ब्रह्म स्वभासनं॥ स्वरूपमजहत्कुर्वत्तं यत्र संपद्यते यथा॥१०॥ ब्रह्मदृश्यमिति द्वैतं न केदा
चिद्यथास्थितं॥ एकत्वमेतयोर्विद्धि शून्यत्वाकाशयोरिव॥११॥ दृश्यमेव परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव दृश्यता॥ एतच्छांतं नाशांतं नानाका
रेन चार्थ इति॥१२॥ यादृक्ष्य बोधस्य ... दस्ता ... हो निरास इति॥ संविन्मात्रात्मप्रतिघः स्वानुभूतो प्रसन्नयः॥१२॥ संविन्मयो यथा जंतु

ब्रह्माण्डमेव परोऽणुः परमाणुः एवं परमाणुरेव ब्रह्माण्डं यतोंतःस्थितं जगत्॥७॥ जगद्ब्रह्मैव चेद्यत्स्फुलितं न दाह। तस्मादिति॥ अ
स्तंगतजातिः शरीरादिवैचित्र्यं तद्रूपो बंधो यस्य तथाविधः सन् यथास्थितं ब्रह्मैव भूत्वा तिष्ठति॥८॥ व्यवहारे तु ब्रह्म स्वयमेव दृश्या
दिवेषेणासंस्थितं परमार्थेन स्वेनात्मन्यद्वयस्वप्रकाशानंदात्मके रसात्मन्येव संस्थितं॥९॥ यत्र यद्भासनया यथा संपद्यते तत्र तथा
स्थितोऽभिसंधानुकर्षः॥१०॥ ब्रह्ममायया दृश्यं जगत्संपन्नं दृश्येतावता द्वैतं न कदाचिन्मंतव्यं॥ यतो यथास्थितमविकृतमेवास्ते॥११॥१२॥
प्रतीयमानादेहाद्याकृतिः कथमपलप्यते तत्राह॥ यादृगिति॥१३॥ संविदोऽपि जडस्थावरभावे दृष्टांतमाह। संविन्मय इति॥१४॥
तस्याः स्थावरभावोत्तरं जंगमभावे चिदपि व्यक्तो दृष्टांतमाह। स्थावरत्वादिति॥ यथा सुषुप्तो जीवः स्वप्नं जाग्रच्चैव जगच्छत्यकस्मान्नगच्छति
तद्वदित्यर्थः॥१५॥ ॥मूलं॥ स्थावरत्वाज्जडाच्चित्त्वं जंगमात्मा प्रयाति चित्॥ जीवः सुषुप्तात्स्वप्नं जाग्रच्चैव जगच्छति॥१५॥ मूलं॥

क्रियकालं स्थावरजंगमादिजावस्थितिस्तत्राह। आमोक्षमिति॥१६॥ चिनोतीति अध्यस्यति। तथाप्यस्यै श्रीलं अध्याहृतमित्याह। चिनोतीति। अध्यस्
जडतावशात् जडतां नाम भजति॥१७॥ जाड्यवेदनेवेशात् जीवप्रति स्थावरं वपुः क्रियते तथा जंगममपि॥१८॥ तथा हि तेपि न चिद्भेदः किं तु मन्दाचि
तः स्वाध्यस्तं सर्वमचेतनं चेतनं च नरवपादाद्यवयवभूतमिवेवेत्याह। यथेति॥१९॥ आदिसर्गे हिरण्यगर्भस्य प्राथमिकसर्गो हेतोः संकल्प्य
ते। यथायद्रूपं यथा प्रथमागतं तत्रैवाधुनापि स्थितं। एवं चिराज्जडरूपेण स्थितमपि चिन्मयं तादप्रतिघं शांतमित्यादितेदपवादेन स
र्गस्यांतउच्यते॥२०॥ यतो नासीदतः अप्रथितं कदापीस्ववत् कृतं॥२१॥ एवं सर्गमात्रस्य त्रैकालिकासत्त्व अर्थं तद्रूपस्य नापि मिथ्यैवेत्याह। अयमिति
यथा स्वप्नप्रपंचस्य सुषुप्त्यादिप्रबोधांतेनापि निद्राकोष्ठान्तरेव कल्प्यते बद्धजीवभक्तौ तां तस्माद् दृश्यर्थः॥२२॥ तत्क्व नस्तत्राह। स्थितउति
॥मांसबुद्ध्यप्रतिनामापि नास्ति दूरे रूपमित्यर्थः॥२३॥२४॥ यथा चित्रकृतामूर्त्याचित्रसेनांस्मात् बुद्धिस्थाचिन्नाम्निघतेन

आमोक्षमेषा जीवस्य भुक्त्यंशस्य मिलेन नो। एव स्वात्मनि जगच्छ्रीः स्वप्नाभेऽर्भसते स्थितिः॥१६॥ चिच्चिनोति तथा जाड्यं तेऽपि जाड्ये
स्थितिं यथा। चिनोति जडतां चित्त्वं नाम जडतां गतात्॥१७॥ चित्तवेदनवेशात् स्थावरं क्रियते वपुः॥ चित्तावेदनवेशात् जंगमं क्रियते
वपुः॥१८॥ यथा पुंसो नखाः पादावेवं कं बुद्धिरूपिणः। तथैव सेवाप्रतिघं चितः स्थावरजंगमं॥१९॥ आदिसर्गे स्वप्नरूपेण यथा
भागतं स्थितं। चितो रूपं जगद्दृष्टिं तथैवाद्य उच्यते॥२०॥ नद्यैवाप्रतिघं शांतं यथा स्थितमवस्थितं। न प्रथामागतं किंचिन्नसी
दप्रथितं हितं॥२१॥ अयमादिरयं चांतः सर्गस्त्वित्येवभासते। चितः सुघननिद्रायाः सुषुप्तस्वप्नकोष्ठतः॥२२॥ स्थित कोऽयमाघ
नः परमार्थघनो यतः। प्रलयस्थितिसर्गाणां नामाप्यस्ति नांभृतो॥२३॥ प्रलयस्थितिसर्गादि दृश्यमानं न विद्यते। एतन्न चाल
नश्रान्यचित्रे चित्रवपूर्यथा॥२४॥ कर्तव्यचित्रसेनास्मात् यथा चित्रान्न विद्यते। नानानाने वप्रतिघाचित्तत्वे सर्गनातथा॥
२५॥ विभागहीनयाप्येयभागश्रिद्धनिद्रया। सुषुप्ता सा घनेमोक्ष इति स्वप्नस्तु चित्तकं॥२६॥ प्रजनयोनियंत्रस्थिरयंत्र
क्रोधनस्त्वयं। भासा प्रतिघरूपस्य चित्तस्य हस्तरूढे इति॥२७॥ चिन्निद्रयाः स्वप्नमयो भागः श्रियसमुदाहृतः॥ तदेव मुच्यते

धाप्रतिघामूर्ती सर्गांतासर्गांतापिद्रष्टश्रियन्नत्वेना काप्यनानेवा॥२५॥ विभागहीनयापि चिद्घननिद्रया अविद्यया सुषुप्तादेवा
प्रतिघामूर्तस्वरूपभूतोपि मोक्ष इति प्रसिद्धो भागो मुच्यते चोध्यते अपलप्यते। तु प्रत्युत चित्तकं भूतो एव जागत्स्वप्नश्च प्रदर्श्य
वरणाद्वास्तवस्वरूपभूतोपि मोक्ष इति प्रसिद्धो भागो मुच्यते चोध्यते अपलप्यते। तु प्रत्युत चित्तकं भूता एष जागत्स्वप्नश्च प्रदर्श्य
त इतिशेषः। सुषुप्तासौ घनेमोक्ष इति पाठे तु सौघनेश्रवणमननाद्युद्योगसाद्दृते पुरुषे मोक्ष इति विभागः प्रदर्श्यते अन्यस्मिं
स्तु चित्तकं भूतात्स्विविधः स्वप्नः प्रदर्श्यते इति व्याख्येयं॥२६॥ घनः जाग्रद्रः प्रज्ञानघनतारूपस्सुप्तिः क्वाचित्सहस्त्ररूचेरा
सूर्यस्येद्वपैवंरूपाः। भासः प्रकाशभेदाः॥२७॥ तत्रयउद्भूतवासना भास्वप्नभागः स एव उपाध्यंशप्राधान्येन चित्तं
चिदंशप्राधान्येन जीवः। स एव देवासुरमनुष्याद्यधिकारिशरीरहृदक्षसन्नत्वलक्षाने न निद्रां विधूयमुच्यते॥२८॥ छ

५५७

५५८

तदेवाह। एष एवेति। चतुर्थपंचमभूमिकयोः परिज्ञातः षष्ठिभूमिकायां सुषुप्तिर्भवति। सप्तमभूमिकायां मोक्ष इति प्रोच्यते ॥ २६ ॥ चित्तं तदेशास्तुरा
दिभेदेन कियत्प्रमाणं किं पक्षं स्वच्छं च भवतीति तत्त्विज्ञानस्यादरेण गाच्चे कियत्प्रमाणं किं पक्षं लं भवतीति प्रश्नार्थः ॥ ३० ॥ तत्राद्ययोत्तरम
विद्धि सुदिना ॥ ३१ ॥ रेणुतां परमाणुता मवधीलस्य ॥ ३२ ॥ येपुरस्यो लक्ष मप्यनुभव मारो हयति। ऊर्ध्वं चक्षुः प्रेरणे यदे तदादिय
पृथादूर्ध्वदेशे धूम्रधांध कारादिप्रदेशे पि चाक्षुषं वेदनं संपातित तदेतावत्प्रमाणं भूतां चित्तं अपर्यंतं अमलकोलं तिच सर्वानुभवसिद्ध
मित्यर्थः ॥ ३३ ॥ दुःसहं संसारदुःखबहुलत्वादुग्रं अस्य वसमुद्धलमनोतभुवनं इयो पदाब्रह्मांडादि लस्यनया आया तितदोसे
नः। सचास्माभिश्चित्रोदागत इत्युच्यते ॥ ३४ ॥ आद्यंतविवर्जितविभु। अत एव सर्वदेहेषु आस्ते व्यष्टिरूपेण देहे कुमेमणा नास्येवधा

एष एव परिज्ञातः सुषुप्तिर्भवति स्वयं। यदा तदा मोक्ष इति प्रोच्यते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २९ ॥ श्रीरामउ०। चित्तं देवास्तथा [illegible]
दर्शनं। कियत्प्रमाणं भगवन्कथमस्यादरेऽजगात ॥ ३० ॥ श्रीवसिष्ठउ०। विद्धि चित्तं नरं देवमसुरं स्थावरं स्थिरं। नागं नागपिशाचा
दि स्वग [illegible] राक्षसं रेणुं। प्रमाणं तस्य चानंतं विद्धि त्वत्रेरेणुता ॥ आब्रह्मस्तंभपर्यंतं अणुत्वादि सहस्रशः ॥ ३२ ॥ यदेतदादित्यप
थाद्दूर्ध्वं संयाति वेदनं। एतच्चित्तं महत्तेन तदपर्यंतमलोकिता ॥ ३३ ॥ एतदुत्पाधिनो रूपमस्यान्तर्भुवनं इयः ॥ यदाभाति तदासर्गी
श्चिदागतउच्यते ॥ ३४ ॥ चित्तमेव विदुर्जीवं तदाद्यंतविवर्जितं ॥ स्वं घटे पि वदेहेषु चास्ते नास्तेन दिक्षया ॥ ३५ ॥ निम्नोन्नता
न्नुवो भागानूर्ध्वं [illegible] ति च जहाति च ॥ सरित्प्रवाहेण यथा शरीराणि तथा मनः ॥ ३६ ॥ अस्य सालपरिज्ञानादेषदेहादिसंभ्रमः
॥ कृतान्यस्याश्च वबोधेन मरुवाः प्रत्ययो यथा ॥ ३७ ॥ जगत्यं तर [illegible] तत्प्रमाणं हि चेतसः ॥ तदेव चपुमांस्तस्मात्सुसामंतः स्थि
तं जगत् ॥ ३८ ॥ यावत्किंचिदिदं दृश्यं तच्चित्तं स्वप्न भूमिव ॥ तदेव च पुमांस्तस्मात्कोऽभेदो जगदात्मनोः ॥ ३९ ॥ चिदेवायं प
दार्थौघो नास्त्यन्यच्चित्पदार्थता ॥ व्यतिरिक्तास्वनइव हेम्नी [illegible] कटकादिता ॥ ४० ॥ यथैकदेशे सर्वत्र स्फुरंत्यापो बुधोप्य
थकं ॥ ब्रह्मण्येवमन्यानि यस्थाश्चितो दृश्यात्मिकास्तथा ॥ ४१ ॥ यथांद्रवत्वमंभोधावापो जठरकोटरगाः ॥ स्फुरंत्येवंविधि
देन न्याः पदार्थौघास्तथापरे ॥ ४२ ॥ यथास्थितजगच्छीलमजिमंत्रिकाकारस्वरूपकं। चित्तत्वमो [illegible] स्थितं आद्यंतवर्जितः ॥ ४३ ॥

धातुरिच्छये त्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्र शरीरमहत्त्वत्यागयोर्दृष्टांतमाह। निम्नेति द्वेभ्यां ॥ ३६ ॥ एवं सर्वजगद्व्यापितस्य मनसः परमाणुरूपत्वे वेत्याह। जगती
ति। यत्र जालसूर्यमरीच्यादौ सर्वतः सूक्ष्मोणुर्यत्प्रमाणः सिद्धस्तच्चेतसः प्रमाणपरिमाणं ॥ तदेव च पुमान् जीवः। वा जीवत्वस्य ना भागस्य स्व
ति। यत्र जालसूर्य [illegible] त्यस्य च। मानि जीवः सविलेयस्तदनत्या यक्तृत्यतदिति भूते। तिभावः ॥ ३८ ॥ एवं च जीवजगतोर्दोषप्रसक्ष्य इत्याह। यावदि
तथा कल्पितस्य च। मानि जीवः स विलेय [illegible] ॥ ३९ ॥ जीवजगद्भेदे चिन्मात्रतापि जगतः सिद्धेत्याह चिदेवेति। अन्यस्मिन्नचिद्भिन्ने भ्युपगम्यमाने सत्तास्फुरणयोरलाभाद लीकतापत्त्यावे
ति ॥ ३९ ॥ जीवजगद [illegible] ॥ ४० ॥ यथांबुधिलक्षणे एकदेशे एकीभूय स्थिता एवापः पृथक्स्फुरंति तद्वदत्राप्यपि दृश्या
त्मिकाः पदार्थास्तत्वेनास्तित्वसिद्धा इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यथांबुधि [illegible] ॥ ४१ ॥ अनन्यत्वे तद्भूतत्व सदृष्टांतमाह। यथेति ॥ ४२ ॥ एवं च यथास्थितजगच्छक्षणशालभंजिकानां यदाकाररूपं आसां
त्मिकास्तद्द्रूयर्थः ॥ ४१ ॥ अनन्यत्वे [illegible]
कमनुन्यतानद्रूपव्यक्तचित्तत्वं म एव निस्पंदोऽचलः स्थितः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

५५८

कथं गांतं कथं च स्वरूपमत्यजन्नदाहा समम्तेतिपंसमतेतिपंचभिः प्रकारैर्भेदाविभावना च्छांतं आधाराधेयभावेन स्तंभशालभंजिकावत्व्यवहारे द्वैधेद्वैदप्रतिभासात्स्वरूपमत्यजन्नित्यर्थः ॥४५॥ तत्र प्रातिभासिको भेदः वस्तुतस्तु तदभाव इत्याह। स्वप्ने तिवरशापाभ्यां नंदिनहुषयोर्देह सर्पभावप्रतिभासेद्दृष्टाभिः स रोष्ट्रिस्ववदेरिवपुना मिव व्यवहारसमर्थमन्यत्वं परमार्थतस्तु न वा ॥४६॥ नंदिनो मनुष्यशरीरे वृषशरीरोपादानं वंशमनतभागीना स्ति। एवं वृंदाम्भतपरिणामेन नहुषस्य देवशरीरे सर्पशरीरोपादानं तद्दंडादिनास्ति। उपादानं विना लोके कार्यं च कापि नास्ति तत्र उभयत्र कथं देवसर्पशरीरसिद्धिरिति रामस्य प्रश्नार्थः ॥४७॥ निरावरणविज्ञानस्य भगवतो सं स्याणस्यादीनां च सत्यसंकल्पावच्छिन्नाचिदेव स्फुरत्सर्पशरीरात्मनातत्र विवर्ततइति विवर्तवादे नास्याक्षेपस्य प्रसर इत्युत्तरं वसिष्ठो वक्तुं भूमिकां रचयति। स्वच्छदातेत्यादिना ॥ स्वच्छदात स्तत्त्वज्ञानविस्पष्टत्वादतिनिर्मलाय च्चिदाकाशास्तस्य सत्यसंकल्पानुसारि रचनेत्यर्थः

समतासत्यतासत्ताचैकतानिर्विकारिता ॥ आधाराधेयतान्योन्यं चैतयोर्विश्वसंविदोः ॥४५॥ स्वप्नसंकल्पसंसारवरशापदृशामिह ॥ सरोष्ट्र समतासत्यतासत्ता चैकतानिर्विकारिता ॥ ... ॥४६॥ श्रीरामउ० ॥ वरशापार्थसंविरोकार्यं कारणताकथं ॥ उपादानं विना कार्यं नास्त्येव किल कस्यचित् ॥ ... ॥४७॥ श्रीवसिष्ठउ० ॥ स्वच्छदात चिदाकाशाकचनं जगदुच्यते ॥ स्फुरत्कंपपयसो ... ध्यावावर्तचलनं यथा ॥४८॥ ... विभाति भावाश्चिदात्मिकाः ॥ संकल्पादीनि नामानि तेषां भाद्रमनीषिणः ॥४९॥ कालेनाभ्यासयोगेन विचारेण सम्मेन च ॥ जातेर्वासात्विकत्वेन सात्विकेनात्मकात्मना ॥५०॥ सम्यग्ज्ञानवतोऽन्यस्य यथाभूतार्थदर्शिनः ॥ बुद्धिर्भवति चिन्मात्ररूपा द्वैतेक्यवर्जिता ॥५१॥ निरावरणविज्ञानमयी चिद्रूपरूपिणी ॥ संवित्प्रकाशमात्रैकदेहादेहविवर्जिता ॥५२॥ सोऽयं पश्यत्यन्तर्बोधेणाय तत्संकल्पमात्रकं ॥ स्वमात्मकचनं शांतमनन्यस्परमार्थतः ॥५३॥ अस्याहृदंदि संकल्पमात्रमेवाखिलं जगत् ॥ यथा संकल्पनगरं यथा स्वप्नमहापुरं ॥५४॥ आत्मा स्वसंकल्पवरः स्वच्छदातोयथा यथा ॥ यद्यथा संकल्पयति तथा भवति तत्स्यतत् ॥५५॥ संकल्पनगरे बालैः क्रीडाप्रोक्तं यथा ॥ सत्यं वेत्यनुभूयाशु स्वविधेयनियंत्रणं ॥५६॥ स्वसंकल्पात्मभूते स्मिन्परमात्मा जगत्त्रये ॥ वरशापादि सत्यं वेत्यनन्यतथात्मनः ॥५७॥

तन्मयोच्यते ॥४८॥ विधातुः स्वात्मचितिजगद्गात्मकाश्चिदात्मका एवा क स्मात्कांतितेषां भानां लोका मयतन्देश्वत समस्तं तां घाता पृथिवी इत्यादि श्रुतयो मनीषिणः नेषपं च संकल्पादीनि नामान्याहुः ॥४९॥ तत्र निरावरणविज्ञानानां यद्रावार्थं स्फुरणं स एव सत्यसंकल्प इति दर्शयितुं तादृशविज्ञानकारणान्याह। कालेनेत्यादिना ॥ कालेन कर्कशार्दैः समेन शत्रुमित्रादिषु समदर्शनेन द्वंद्वानां तु आर्तेः सात्विकत्वेन ॥५०॥५१॥ ५२॥ सोऽयं निरावरणविज्ञानः पुरुषः भावत्संकल्पमात्रं पश्यति तत्सर्वं परमार्थतः अनन्यस्पश्यतीति तत्संकल्पस्य सत्यतायामुपपत्तिः ॥५३॥ अस्य आहृदंदि निर्विच्छेदः ॥ अस्यैवं विधस्य हिरण्यगर्भस्य आस्मन्तादृश्यमानमिदं जगत्संकल्पमात्रमेवेत्यर्थः ॥५४॥ एवमन्योपि स्वसंकल्पवरः निरावरणो ऽसौ वेति यथा यथा यत्संकल्पयति तत्तथा तथा भवति ॥५५॥ स्वविधेयं स्वाधीनं नियंत्रनियमनं यत्रा ॥५६॥ तत्र वरशापात्मकं यत्स्वं तस्य हिरण्यगर्भस्य नावरणविज्ञानात्मा आत्मनोऽनन्यत्सत्यं वेति ॥५७॥ जगतश्च तदीयसंकल्पात्म

५८४

जगतश्चतयसंकल्प्यात्मकत्वात्स्वसंकल्पपुरेबलसंसिकतान्यूस्लेलमिव दृश्यगर्भीयात्मनोपि वरशापायथो निरूपादानोपि सिध्यति॥५८॥ निरावरणोति विशेषस्य प्रयोजनं दर्शयति। अनिरावरणेति। अस्याः पुरुषस्यावरणादिनं सिद्धाति॥ ॥५९॥ निरावरणज्ञानानां कस्य नाना दोषकस्य नाना दोषपर्यंतं न नियंत्रणं इत्याह। येति। ६०॥ निरवयवे निरावरणज्ञानात्मनि तदितरूपवर शापादिकल्पना कथं तिष्ठति तत्राह। ब्रह्मणीति॥६१॥ तर्हि निरावरणज्ञानानां केवलो भगवतापसानां वरशापादि मोघं स्यादित्याशंक्य येन रामः अनिरावरणे ति॥६२॥ तदीवरशापादिरपि सत्यतास्थितिसर्गादौ धातुः संकल्पादेव नतन्मो घतेत्युत्तरं व कुंभमिकाव सिष्ठा रचयति। संकल्प्येत्यादिना इतरत्र प्रतिबंधकं नास्ति॥६३॥ धातुस्तत्संकल्प्यतासत्यब्रह्मसंवेदितत्वादेवानिदृत्याम्नायेनाह। ब्रह्मेति। स प्रजापतिर्धीती यद्यथास्मा कारणाद्ब्रह्मवेदितस्माद्वैतौ रयं ब्रह्मैवतदोयादेवानां प्रत्यबुध्य स एवं तदभवदित्यादिश्रुतेरिति भावः॥६४॥६५॥ कोटि

स्वसंकल्पपुरे तत्संयथा सिद्धाति सेकतातैः। कल्पनात्सर्गसंकल्पैर्वरादिहत थास्मनः॥५८॥ अनिरावरणज्ञानसे यतःसांतानभेदधीः। ततः संकल्पमोदिता इराघस्य न सिद्धाति॥५९॥ यायथा कूलनारूढा तान्तत्सोघ्यापि संस्थितां। नपरावर्तिता यावद्यत्नात्कल्पनया न्यथा॥६०॥ ब्रह्मण्यवयवो न्युक्तौ द्विसेकत्वेन थास्थिरे। यथा सावयवेनत्वे विचित्रावयवक्रमः॥ ६१॥ श्रीरामउ०॥ अनिरावरणज्ञाना केवलं धर्मचारिणः। शापादीन् संप्रयच्छंति यथाब्रह्मंस्तथा वद॥६२॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ संकल्पयति यन्नाम सर्गादौ ब्रह्म वै ब्रह्मणि। तत्तदेवानुभवति यस्मान्नास्ति नेतरत्॥६३॥ ब्रह्मवेत्ति यदात्मानं स ब्रह्मा यं प्र प्रजापतिः॥ स च नो ब्रह्मणो भिन्नं द्वैतं मिव वारि याः॥६४॥ संकल्पयति यन्नाम प्रथमोसौ प्रजापतिः॥ तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत्॥६५॥ निराधारं निरालंबं व्योमात्म व्योम्नि भासते। दुर्दृष्टेरिव केशोंड्रं दृष्टमुक्ता वलीव च॥६६॥ संकल्पिताः प्रजास्तेन धर्मो दानं तपो गुणाः॥ वेदाः शास्त्राणि तानि पंचभूतानि पंचसूनाः॥६७॥ तपस्विनो थवा देश्वर्य दूरपुर विलंबितं। यद्यद्दृष्टं विदस्तस्यास्याद्भितेनाथ कल्पितं॥६८॥ इदं वि ब्रह्मणो छिद्रं स्वं वायुश्चेष्टानि रुद्धता। उर्वी भूः कुठिनं भूमिरिति तेनाथ कल्पितं॥६९॥ चिद्धानुरीदृशो राशीयघत्वा लापिचेन ति। तत्रथानु भवसाम्भूत महत्सद्दशाखिलं॥७०॥ यद्यथा वेत्ति विद्योमतत्तथा तद्भवत्यलं॥ स्वमिलेम हमादौ वृसदालायस दात्मकं॥७१॥ स्थितान्तस्यं यथास्वसंकल्पनगरे तथा॥ जगत्संकल्पनगरे स्वयं ब्रह्मणाईक्षितं॥७२॥ चित्तत्व भावेन शुद्धत्वय दुद्यद्भयाद्दत्रां। तदशुद्धो न्यथा कल्पनेन राक्षसः कोटको यथा॥७३॥

निराधारमिति॥६६॥ तेन प्रजापतिना च ता यो वेदाः सत्वयश्चेति पंचत्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति पंच॥ ६७॥ ॥ तत्कृतं तदाह निराधारमिति॥६६॥ अथ तेन प्रजापतिना उत्तिवृत्यितं संल्पितं किमिति वेद विदस्तपस्विनः शौदेश्वर्यवत्यात्सर्वाहं जनैः शापाद्युक्त सो नीपदेशनाः त्यक्तायुद्धं च॥६७॥ अथ तेन प्रजापतिना उक्ति कल्पितं संकल्पितं किमिति वेदविदस्तपस्विनः शौदेश्वर्यं रासे दजे त्यागादयो गुणोपदेशनाः त्यक्तायुद्धं च॥६८॥ एवं सर्व वस्तु स्वभावभेदा अनेन कल्पितं इत्याह। इदमिति। इदं ब्रह्मचिह्न उत्स्वभाव्य एतत् स्वभावछिद्रे युक्तत्वं देवत्वं स्यादिति॥६९॥ एवं सर्वं वस्तु स्वभावभेदा अनेन कल्पितं इत्याह॥६९॥ एवमियं संवित्कल्पना प्रजापतिवपुस्य चिद्धातो रेव कल्पनेत्याह। चिद्धातु स्वभाववायुश्चेष्टा स्वभावः। अग्निरुद्धतास्वभावइत्यादि॥ ६९॥ एवमियं सर्वकल्पना प्रजापतिवपुस्य चिद्धातोरेव कल्पनेत्याह। चिद्धातु स्वभावः वायुश्चेष्टास्वभावः अनुभवति स्वसंकल्पसाक्षिति भावः॥७०॥ ७१॥ तत्र सदात्मता दृष्टांतेन स्फुटयति। स्थितेति। ब्रह्मणः प्रजापतेरधिकारप्रारब्धपीति॥ ७०॥ ७१॥ अनुभवति स्वसंकल्पसाक्षिति

५५८

कथंशांतं कथं च स्वस्वरूपमत्यजन्नदाहा सम नेतिपंसमतेतिपंचभिः प्रकारैर्भेदाविभावनाच्छांतं आधाराधेयभावेन स्तंभशालभंजिकावत्व्यवहा
रेद्वैषद्वैदप्रतिभासात्स्वरूपमत्यजदित्यर्थः॥४५॥तत्र प्रा[illegible]भासिकोभेदः वस्तुनस्तु तदभाव इत्याह। स्वप्ने ति। वरशापाभ्यां नंदि नहुषयोर्देह
सर्पभावप्रतिभासदर्शनादिति स रोष्टि सरिदेवुनामिव व्यवहारसमर्थमन्यत्वं परमार्थतस्तु न वा॥४६॥ नंदिनो मनुष्य शरीरे दे
वशरीरोपादानं वंशमतभागो नास्ति। एवं च मुंडाम्नतपरिणामेन नहुषस्य देवशरीरे सर्पशरीरोपादानं तद्दंडादि नास्ति। उपादानं विना लोके
कार्यं च क्वापि नास्ति तत्र उभयत्र कथं देवसर्पशरीरसिद्धिरिति रामस्य प्रश्नार्थः॥४७॥ निरावरणविज्ञानस्य भगवतो रामस्याग स्त्यादी
नां च सत्यसंकल्पावच्छिन्नाचिदेव स्तुरसर्पशरीरात्मना तत्र विवर्तत इति विवर्तवादे नास्याक्षेपस्य प्रसर इत्युत्तरं वसिष्ठो वक्तुं भूमिका
रचयति। स्ववदातेत्यादिना॥ स्ववदातस्तत्संज्ञानविस्पष्टत्वादतिनिर्मलोयश्चिदाकाशस्तस्य सत्यसंकल्पानुसारि कचनं तदित्यस

समतासत्यतासत्ता चैकतानिर्विकारिता॥ आधाराधेयमान्योन्यं चैतयो विश्वसंविदोः॥४५॥ स्वप्नसंकल्पसंसारवरशापदशामिह॥ सरोष्ट
त्रिसरिदेवूनामिवान्यत्वं न बाधवा॥४६॥ श्रीरामउ०॥ वरशापार्थसंवित्तेः कार्यकारणता कथं॥ उपादानं विना कार्यं नास्त्येव किल क
थ्यतां॥४७॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ स्ववदात चिदाकाशकचनं जगदुच्यते॥ स्फुरणं पयसो [illegible]थावावर्तचलनं यथा॥४८॥ धनंतो ब्धिजलानी
व भांति भावाश्चिदात्मिकाः॥ संकल्पादीनि नामानि तेषां भादुर्मनी विणः॥४९॥ कालेनाभ्यासयोगेन विचारेण समेन च॥ जातेर्वा सात्वि
कत्वेन सात्विकेनात्मनात्मना॥५०॥ सम्यग्ज्ञानवतोन्यस्य यथाभूतार्थदर्शिनः॥ बुद्धिर्भवति चिन्मात्ररूपा द्वैतैक्यवर्जिता॥५१॥
निरावरणविज्ञानमयी चिद्रूपरूपिणी॥ संवित्प्रकाशमात्रैकदेहा देहविवर्जिता॥५२॥ सोयं परस्यत्यन्तरोषेणा यावत्संकल्प
मात्रकं॥ स्वमात्मकचनं शांतमनन्यत्परमार्थतः॥५३॥ अस्या इदं हि संकल्पमात्रमेवाखिलं जगत्॥ यथा संकल्पनगरं य
था स्वप्नमहापुरं॥५४॥ आत्मा स्वसंकल्पवरः स्ववदातो यथा यथा॥ यद्यथा संकल्पयति तथा भवति तस्य तत्॥५५॥ संक
ल्पनगरे बालैः क्रीडा प्रोक्ष्युपनं यथा॥ सत्यं वेत्यनुभूयाशु स्वविधेयनियंत्रणं॥५६॥ स्वसंकल्पात्मभूते सिन्परमात्माजगत्रये॥ वरशापा
दिसत्यं वेत्यनन्यत्तथात्मनः॥५७॥

हन्मयोच्यते॥४८॥ विधातुः स्वात्मचितिजगद्गकाश्चिदात्मकाएवाकस्माद्भांतितेषांभावानां लोकाभयतनदेशत समक्रमतां धाता पृथिवी इत्या
दि कल्पयामनीषिणाःस्वपश्च संकल्पादीनि नामान्याहुः॥४९॥ तत्र निरावरणविज्ञानानां यद्भावार्थस्फुरणं स एव सत्यसंकल्प इति दर्शयितुं
तादृशविज्ञानकारणान्याह। कालेनेत्यादिना॥ कालेनके कश्चाद्रैः समेन शत्रुमित्रादिषु समदर्शनेन दैवानां तु जातेः सात्विकत्वेन॥५०॥५१॥
५२॥ सोयं निरावरणविज्ञानः पुरुषः यावत्संकल्पमात्रं पश्यति तत्सर्वं परमार्थतः अनन्यत्पश्यतीति न तत्संकल्पस्य सत्यतायामनुपपत्तिः॥
॥५३॥ अस्य आदृश्मिति छेदः। अस्येवंविधस्य हिरण्यगर्भस्य आसमंतादृश्यमानमिदं जगत्संकल्पमात्रमेवेत्यर्थः॥५४॥ एवमन्यो
पि स्वसंकल्पवरः निरावरणात्मवेति यथा यथा यत्संकल्पयति तत्तथा तथा भवति॥५५॥ स्वविधेयं स्वाधीनं नियंत्रनियमनं यत्रा॥५६॥
तत्र वरशापात्मकयत्स्फुरणं तद्धिरण्यगर्भीयनावरणविज्ञानात्मा आत्मनो नन्यत्सत्यं वेति॥५७॥ जगतश्च तदीयसंकल्पात्म

जगतश्चैतस्य संकल्पात्मकत्वात्स्वसंकल्पपुरेवत्स सिकतादिभ्यस्तैलमिव दिरण्यगर्भाद्यात्मनोपि परमात्मनः सर्गात्मापासर्गो निरूपादानोपि सिध्यतीति ॥५८॥ निरावरणेति विशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति । अनिरावरणेति । अस्यावरणपुरूपस्याविरादिनसिध्यति ॥५९॥ निरावरणज्ञाना नानाकल्पनानानासंकल्पनां तेषां दपर्ये तेन सिद्धैर्विध इत्याह । येति । ६०॥ निरवयवे निरावरणज्ञानात्मनि तद्विरुद्धवरणापादिकल्पना कथं तिष्ठतीति तत्राह । ब्रह्मणीति ॥६१॥ नन्वपि निरावरणज्ञाना नानाकेवलो गतापसानां वरणापादि मोघं स्यादित्याशङ्क्यैयेन रामः अनिरावरणेति ॥६२॥ तदीवरणापादिरपि सत्यता स्थितिर्निसर्गादौ धातुः संकल्पादेव न तन्मोघ इत्युत्तरं वक्तुं भूमिकां विशिष्टां रचयति । संकल्पेत्यादिना उत्तरत्र प्रतिबन्धकं नास्ति ॥६३॥ धातुः स्वस्य संकल्पता सत्यत्वं ब्रह्मत्वा स्वविदितत्वादेव विसिद्धत्वात्र्यायेनाद । ब्रह्मेति । स प्रजापतिः धीता यद्यस्मात्कारणाद् ब्रह्मवेत्तितस्माद्धेतो रयं ब्रह्मैवेत द्योयो देवानां प्रत्यबुध्यस एवेतदभवदित्यादिश्रुतेरिति भावः ॥६४॥ ६५॥ कोटस्य संकल्पपुरे तेलं यथा सिद्ध्यतीति सेकतातेः कल्पनात्स्वर्गे संकल्पेष्वे रादिहतथास्मनः ॥५८॥ अनिरावरणज्ञत्वे संयतः स्वांतान भेदधीगाततः संकल्पमोदिता हु राधस्य न सिद्ध्यति ॥५९॥ यथा कृत्स्नाः ज्ञानानतासाद्यापि संस्थिता ॥ नपरावर्तितायावद्यत्नात्कल्पनया न्यथा ॥६०॥ ब्रह्मण्यवयवोन्मुक्ते द्वितैकत्वे तथास्थिरे ॥ यथासावयवेनत्वे विचित्रावयवक्रमः ॥६१॥ श्रीरामेऽउ० ॥ अनिरावरणज्ञानालेवलं धर्मचारिणः ॥ वरापादी संप्रयच्छेति यथा ब्रह्म स्तथा वद ॥६२॥ श्रीवसिष्ठउ० ॥ संकल्पयति यन्नाम सर्गादौ ब्रह्मब्रह्मणि ॥ तन्न देवानुभवति यस्मान्नास्ति नेतरत् ॥६३॥ ब्रह्मवेत्ति यदात्मानं स ब्रह्मायं प्रजापतिः ॥ सचैनो ब्रह्मणो भिन्नं ऊर्वले मिव वारिणः ॥६४॥ संकल्पयति यन्नाम प्रथमो सो प्रजापतिः ॥ तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥६५॥ निराधारं निरालम्बं व्योमात्मव्योम्नि भासते ॥ दुर्दृष्टेरिव केशौ कृद्दृष्टमुक्तावलीयवा ॥६६॥ संकल्पिताः प्रजास्तेन धर्मादानं तपोगुणाः ॥ वेदाः शास्त्राणि भूतानि पंचज्ञानोपदेशनाः ॥६७॥ तपस्विनो यथा देश्वय द्भुपुर विलंबितं ॥ यद्यदुदवि दस्तेह स्यात्तत्ति नाथकल्पितं ॥६८॥ इदं वि द्ब्रह्म छिद्रं स्वंवायुश्चैश्याति रूठता ॥ ऊर्बोमः कठिनं भूमिरिति तेनाथ कल्पितं ॥६९॥ चिद्ब्रानुरीदृशोरा सोयघस्तोलापिचेत ति ॥ तत्र थानुभवसाश्रुत महत्सदृशारिवलं ॥७०॥ यघथावेत्ति चिद्ब्योम तत्तथा तद्भवत्यलं ॥ स्वप्नेपि महमादौ वृसदालाप सदात्मकं ॥७१॥ स्तिज्ञानं स्वयं यथास्यसंकल्पनगरे तथा ॥ जगत्संकल्पनगरे सिसं ब्रह्मण्यास्थितं ॥७२॥ चित्त्वभावेन शुद्धे नयद्भुद्यचेयाद्वशं ॥ तदशुद्धो न्यथा कल्तुं न शक्तः कीटको यथा ॥७३॥

निराधारमिति ॥६६॥ तेन प्रजापतिना चत्वारो वेदाः स्मृतयश्चेतिपंच त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति वा पंचज्ञानोपदेशनाः ॥६७॥ अथ तेन प्रजापतिनाऽउतिकल्पितं सत्यतं कल्पितं किमिति विदं विद स्तपस्विनः यदेश्वं ता रा सह जर्य त्वावायद्ब्रह्मोपदेशनाः चिंता इत्यर्थः ॥६८॥ एवं सर्वं वस्तु स्वभावभेदा अनेकत्वकल्पित इत्याह । इदमिति । इदं ब्रह्म चित्रं उत्स्वभावव्योम तत्स्वभासं छिद्रयुक्तं तदेव वायुस्पर्शादीति ॥६९॥ एवं सर्वं वस्तु स्वभावं भेदादि ॥६१॥ एवमिय सर्वत्र कल्पना प्रजापतिरूपस्य चिद्भानो रेव कल्पने त्याह । चिद्भानुस्वभाववायुश्चैष्टा स्वभावः । अग्निरूष्णतास्वभावइत्यादि ॥६१॥ एवमियं सर्वा कल्पना प्रजापतिरूपस्य चिद्भानो रेव कल्पनेत्याह । चिद्भानु स्वभाववायुश्चैष्टास्वभावः ॥ अनुभवतिसस्य संकल्पसत्यादिति भावः ॥७०॥ ७१॥ तत्र सदात्मतां दृष्टांतेन स्फुटयति । स्तिज्ञेति । ब्रह्मणः प्रजापतेरधिकारभेदः कल्प्यो मोदिति । ऊनुभवति सस्य संकल्प

अभ्युदयानाम स्वतंत्रकल्पना भ्यासदार्ढ्याद पिनतद्विरुद्धकल्पनस्वातंत्र्यमित्याशयेनाह । अभ्यस्तमिति । श्रृंखलाबद्धो हमितिदृढ तरजाग्रत्संस्कारवलास्वप्नेपि श्रृंखलाबंधपारतंत्र्यस्यैवानुभवादिति भावः ॥७५॥ एवं कल्पितत्रिपुटीवैषम्येपि चिन्उदासीनसाक्षि स्वभावे नापि संदेवकुंचनमस्यैवेत्याह । सा दृष्टेति । द्रष्टृदृश्ययोर्मध्यगा त्रिपुटीरूपलक्षणा ॥ सा दृष्टिश्चितः त्रिपुटिव्यापिकलादेवतासेनो लेपादक लम्बित्याह । एकमिति । एकचिस्तंतासूर्तिकलातदगगनमेवेदं जगदिति सदृष्टांतमाह वायुवितीति । अस्मिंजगदाकारवृत्ति दाहे तु मायायाःशक्ति मत्वेच यथाथात्मेत्यर्थः ॥ अजेत्यविराजः ॥७७॥ पूर्वं स्वप्नदृष्ट्युपन्यस्तं जगदित्येसकलं दृश्यं इदानीं कथमजस्यागो गंधदृष्ट्युच्यतेतत्राह । ब्रह्मैवेति ॥७८॥ पर्वतेपर्वतामाद्रिगादीनामधः पतनेच्छाने ॥७९॥ एकएवेवधारयाओकस्यां निपत्यके शास अभ्यस्तं कल्पसंवित्पत्रयतीतरदत्यवंगं ॥ स्वप्ने जाग्रत्स्वरूपेच वर्तमानेरिवकंचमसत् ॥७४॥ सदाचिद्व्योमचिद्व्योम्निकचेद कमिदं निजं द्रष्टृदृश्यात्मकरूपं पश्यदात्मनि नेतरत् ॥७५॥ एकेदृष्टांतद्वयंच कित्र भः सर्वगं यतः ॥ तस्माद्यथे चंद्यथात्र द्वैतं तत्रतत्सदा ॥७६॥ वाय्वेगगस्यंदनवत्कोणं द्रवभावव्रज्यथाद्वैतमिति ब्रह्मत्वे तथाजस्याग गजगत् ॥७७॥ ब्रह्मैवो विराडात्मविराडात्मवपुर्जगत् ॥ भेदोनवस्तुतः जगतोभ्रन्त्यतोवरयोरिव ॥७८॥ यथाद्रुपानेपश्यतो विचित्राः केशपंडयः ॥ विचित्रदेशकालांतानिपतं तु स्वतंति चा ॥७९॥ निपत्यवेकल्पाकल्पमनोबुद्ध्यादिवर्जितः ॥ आत्मन्येवात्मनोभांतितथा पावकत्ससंविदः ॥८०॥ सम्भिः स्वयंस्वयं स्वदेहेषु बुद्ध्यादिपरिकल्पनाः ॥ केशोरशीस्वतासर्गश्रीरद्विर्द्वेनायथा ॥८१॥ तदेवं जगदित्यस्ति दुर्बोधेनममलिदं ॥ अकारणकमद्वैतमजातंकमकेवलं ॥८२॥ आत्मस्थितिः शरीरेस्मिन्यादृग्रूपानुभूयते ॥ उपलादोजडास्ते तादृशीपरमात्मनः ॥८३॥ यथैकस्यां सुनिद्रायां सुषुप्तस्वप्नकौ स्थितौ ॥ तथैवसर्वसंसारभासो ब्रह्मणि संस्थितो ॥८४॥ सुषुप्तस्वप्न योर्भावः प्रकाशतमसीयथा ॥ एकस्यामेवनिद्रायां सर्गासर्गौ तथापरे ॥८५॥ यथोनरोनुभवति निद्रायां दृषदःस्थितिं ॥ परमात्मानुभवतितथैव जडसंस्थितिं ॥८६॥ अंगुष्ठस्याथवांगुल्या वातानां दृषदंनरः ॥ योन्यचिन्त्यानुभवो दृषदादौ स आत्मनः ॥

सहस्रकोटिभेदविभक्ताः पुनरेकतामापद्य आत्मनः स्वस्यएकप्रकाशस्यैव भांतितथापाः विचित्राः ब्रह्मसंविदो जगद्रूपा अपिबोध्या इत्यर्थः ॥८०॥ एतावांस्तु विशेषोयत्कल्पकयोमनोबुद्ध्यादिवर्जिताः ताभिर्व्रह्मसंविद्धिः स्वस्वदेहेषु स्वयं मनोबुद्ध्यादिकल्पनाः कृताः सर्गश्रीभो मते शरीरतेति ॥८१॥ मनोबुद्ध्यादिकल्पनाभागेनु आत्मामात्रं जगत्सर्वं वस्तुनीत्याशयेनाह तदेवमिति । मनोबुद्ध्यादिविशिष्टात्मान लसतोनदुर्बोधेनामममतुर्बोधरहितस्यदृशास्तिदं मलोमनोबुद्ध्यादिरहितात्मनुभूयते । उपलादौ जडस्वभावयादृग्रूपा तादृशीपरमात्मनोपि मनोबुद्ध्यादिरहितेवनिर्विशेषसत्ताबोध्येत्यर्थः ॥८२॥ एवं चस्वप्नेस्थितयोर्वहुरूपि जडलानेन विद्यावान्तरविशेषावित्याह यथेति ॥८४॥ ननुस मनोबुद्ध्यादिप्रकाशात्तर्हितमोरूपप्रलयविलक्षणाः कथं तत्राह । सुषुप्तेति ॥८५॥ चिदेवजडाजडेकल्पनेपि स्वप्नएवदृष्टांतइत्याह यथेति ॥८६॥ यथेति । चेत नैस्यस्योदृषप्रकाशात्तर्हि तमोरूपप्रलयविलक्षणाः अंगुष्ठस्येति । अन्यत्रविषयीनरस्यासकृच्चिन्तस्यपुरुषस्यांगुष्ठस्यांगुल्यंतरस्यवावातातप धूल्यादिस्प र्शानेजातेसतियोजातोप्यज्ञातप्रायोऽनुभवः प्रसिद्धः ॥ सतादृशएवदृषदादौविद्यमानोप्यविद्यमानप्रायोजाड्यमित्यर्थः ॥८७॥

एवं जडस्यापि चेतनभावानुभवप्रसिद्धमाह। व्योमेति। देहविराड्देहभावेन तद्देहाधिष्ठातृदेहभावेन वा यथाऽनुभूतयः। यथा प्रकृते अस्मच्चित्ता नामस्माकं सर्गकाले सन्धित्रसरेणुभिर्जीवानुभूतयः। तेषामस्माकमिति पाठे त्वदादीनि सर्वैर्निरीक्ष्य यदादीनां सरोसो ... स्मरं तत्र च्छिद्रस्येव कटुताभावकृच्छादेः सः॥८८॥ अखण्डकालेऽपि दिनभेदरूपेषु कल्पेषु यथाऽस्माकमहोरात्रसंविदो भान्ति तथाऽसंख्याः परमात्मनि सर्गसंहारसंविदो भान्ति॥८९॥ यथा वारिघने उदके स्वभावसमुद्भवे स्वभावादेव आवर्तवीचिवलयादि स्फुरति तथाऽऽलोकनमालोकः तद्विषयरूपं तन्मननं तस्य भोगः। लक्षणोऽनुभवस्तत्तत्स्तदेषणारागः तत्पुनस्तत्प्राप्तीच्छा यादि विक्षेपविनिर्मुक्तात्मनि अत एव शान्ते परे पदे अयं स्रष्टृहेतुः सर्गपूगः स्वभावत एव स्फुरति न प्रमाणान्तरसद्वा इतीत्यर्थः॥९०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षडशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥१८६॥ सर्वभावस्वभावोऽत्र नियतिश्चोपवर्ण्यते। उत्पत्तिर्ज्ञप्तिरविनाशप्राप्तिहेतूनां ब्रह्मसत्तैव शुद्धता॥ नियतिः कार्यकारणभावादिनियतमः॥ अग्निजलादेरौष्ण्यद्रवतादिः स्वभावश्चाचलः अव्यभिचरितः कथं केन हेतुना जगति स्थितः। स्वाप्नमानोरथिकादिमिथ्यार्थोत्तेषु

॥व्योमोपलजलादीनां यथा देहानुभूतयः। तथा स्मास्माकमचित्तानामद्य नानानुभूतयः॥८८॥ कालेऽकल्पेषु भान्त्येता यथाहोरात्रसंविदः। तथाऽसंख्याः परे भान्ति सर्गसंहारसंविदः॥८९॥ आलोकरूपमननानुभवेषणेच्छामुक्तात्मनि स्फुरति वारिघने स्वभावात्। आवर्तवीचिवलयादि यथा तथायं शान्ते परे स्फुरति सृष्टिसर्गपूगः॥९०॥ इति महारा० निर्वा० ब्रह्मगीतासु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम षडशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥१८६॥ श्रीराम उ०॥ विचित्राणाममीषां स्यान्नां भावानां नियतिः कुतः॥ कथं स्वभावो भावानामेकरूपः स्थितोऽचलः॥१॥ सत्यसंख्येषु देवेषु सूर्य एवांशुभाः कथम्। दीर्घो यामः कथं ह्रस्वं च दिवसानां तु किं कृतम्॥२॥ वसिष्ठ उ०॥ काकतालीयवज्ज्ञानं यः सरे नियतं स्वतः॥ यथास्थितं यथारूपं स्थितं तज्जगदुच्यते॥३॥ सर्वत्रात्र यथा यद्यद्भाति तत्तत्तथैव सत्। सविस्तारतया याया कथं भातमभातता॥४॥ यथास्थितं यथा भाति चित्तत्त्वं कलाचिरायते। तस्य भानमभानं च नियत्यभिधमिव तत्॥५॥ इदमित्थमिदं चेत्थं स्वयं ब्रह्मेति भाति यत्। तन्नियत्यभिधं प्रोक्तं सर्गसंहाररूपधृक्॥६॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं यत्स्वतः केचन स्थिति। तत्रतो नन्यदेकं छन्द्वल्लमिव वारिणि॥७॥ यथा शून्यत्वमाकाशे कर्पूरे सौरभं यथा॥ यथौष्ण्यमातपेऽनन्यज्जाग्रदादि तथा चितिः॥८॥

दर्शनादिति भावः॥१॥ केन कृतं किं कृतं॥२॥ आदिसर्गे यद्यत्काकतालीयन्यायेन धातुर्यथा यथा भातं तत्तथैवार्थक्रियादिना नियतं स्थितं तत्र धातुरिच्छैव तदव्यभिचारे हेतुरेवं वस्तुस्वभावेऽपि अव्यभिचाराय न्यायेनाद्यप्रश्नयोर्वसिष्ठ उत्तरमाह। काकतालीयेत्यादिना। परेविधातरिच्छा काकतालीयच्छेवतदव्यभिचारे हेतुरेवं वस्तुस्वभावेऽपि तच्चेथा स्वरूपं यथा च कार्यकारणभावेन स्थितं तत्तथैवाद्यापि जगदुच्यत इत्यर्थः॥३॥ नियतायाः ईश्वरेच्छातो न्यथा बाधानियतं सर्गादौ तद्यथा स्वरूपं यथा चक्राये नाह। सर्वत्रात्रेति। संविस्तारतया सत्यसंकल्पसंविदः अस्मदादिस्वप्नमनोरथसंविद्वत् सा रता वा यथा ... नियरव्यभिचरितेत्याशयेनाह। सर्वत्रेति॥४॥ मायादेरस्थितस्यैव सर्गकाले भानं प्रलयकाले सौक्ष्म्यात्पत्तीतदेव भानमभानं भवतीति अनादिरेव सर्वैव स्तूनां अभावाद्दित्यर्थः॥४॥ मायादेरस्थितस्यैव सर्गकाले भानं ... नियतिनामकमिति वा बोध्यमित्याह। यथा स्थितमिति॥५॥ ब्रह्मैव नियतसर्वक्रियासमर्थं जगदाकारं तार्थक्रियात्वा केरितं देवनितिनामकमिति ... सिद्धिरित्याह इदमिति॥६॥ अवस्थात्रयस्याज्ञातात्मस्वभावतां द्रष्टा यथा दृष्टनिपसत्यत्नित्यघत्रेइति वा नियतिप्रतिष्ठा सिद्धिरित्याह। जाग्रदिति॥७॥ तस्य तत्स्वभावतां दृष्टान्तैः समर्थयति। यथेति॥८॥ ॥ ॥ ॥

एकप्रवाहानन्यसत्तया बीजांकुरन्यायेन सर्गप्रलयप्रवाहानादितया चिन्मात्रगगनात्मके एकब्रह्मसत्येव पत्स्तिष्ठति ततोपि नियतार्थ
क्रियासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अत एव चित्तचलनानुसारेणैव सर्वनियमप्यवस्थात्क्षणस्यापि कल्पोयमिति चित्तेन अकल्पत्वसाधकतरा भावादित्याश
येनाह । सर्गोयमिति ॥ १० ॥ अत एव कालक्रियादेशद्रव्यादिवस्तुभेदात्मना चित्तचलनमेव सर्वं स्वभावो नियमो नियतिश्चेत्याह । तदितीदिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ बुद्ध्ये
वकचितमप्याकाशरूपकमेव तत्सत्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीं कथं स्वभावो भावानामिति प्रश्नं समाधत्ते । आकल्पमाख्यमिति । कल्पारंभ इति निमेषमिथ्या
प्यभावानां यदेकरूपं कचनं तमेव प्रतिवस्तु नियतस्वभावं प्राहुः स्वभावतत्त्वविदः ॥ १४ ॥ एकस्यैव वृक्षादिवस्तुनो देशकालभेदेनानेकधाभूतस्यापि
स्वरूपमनुस्यूतो यदेकमनुगतमेकं ... रूपं स एव तत्र देशेष्वनुगतस्वभावः । यथा संविदंशस्य जीवस्य सर्वानुगतं चित्स्वरूपमेव स्वभावस्त
द्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ संविन्मयचुरे रश्मिभेदेपि या चिदाभासं संविदः कुचंती वेताः स्वभावः । एतेन द्विषयेऽवश्यसलिलतेजोवाय्वादीनामपि ईश्याभाससंविदः
स्वदेहप्रायत्वान्तेषां रश्मिभेदानां मध्ये यासां यासां रश्मीनां यद्यदाकारकल्पनायामाकृतौ स एवाकारः स्वभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥ नानाकारभेदाने वोदाहरणानेषामपि

सर्गप्रलयकाल्पैककप्रवाहानन्यसत्तया ॥ चिन्मात्रगगनात्मैकब्रह्मसत्त्येव संस्थितम् ॥ ९ ॥ सर्गोयमिति तद्बुद्धक्षणं यत्कचनं चितः ॥ कल्पोयमिति
तद्बुद्धक्षणं तत्कचनं चितः ॥ १० ॥ तत्कालस्तत्क्रियातत्त्वं देशद्रव्यादयादितत् ॥ यत्स्वमद्व चिन्मात्रकचनं स्वस्वभावतः ॥ ११ ॥ रूपालोकमन
स्कारदेशकालक्रियादितत् ॥ चित्तकचति चिद्धौ नियन्मामानाकृतिः स्वतः ॥ १२ ॥ यद्यथाकचितं कालं यत्किंचित्कल्पितं तथा ॥ तेनैवेयं हि निय
तिरस्यप्याकाशरूपकं ॥ १३ ॥ आकल्पमाख्यं निमिषं यत्कचनं चैकरूपकं ॥ स्वाभाविकाः स्वभावं तं प्राहुः प्रस्तबुद्धयः ॥ १४ ॥ एकस्य संविन्मात्र
स्य पदार्थशतता तथा ॥ यथेदं संविदंशस्य रूपं स्वं स्वमनुस्थितः ॥ १५ ॥ संविन्मयसंविदो याकचंती रूपरेतथा ॥ ताभिस्तेषां स्वदेहानां यासां सा
स्यतां कृता ॥ १६ ॥ चिदुर्वीसलिलं तेजः स्पंदः शून्यत्वमेव च ॥ प्रत्येकमाकृतिस्त्वेषां तानिस्वप्न इवांबरे ॥ १७ ॥ तत्र सप्रतिघत्वास्य काठिन्यस्याकृ
तेर्महान् ॥ भूपीठं जनताधारो राजन्नाजेव राजते ॥ १८ ॥ अपामब्धिः प्रधानानां तेजसामिष भास्करः ॥ स्पंदस्य पवनो व्योमश्शून्यतायां
जगद्गतं ॥ १९ ॥ पंचानामिति भूतानामाकाराशेन संविदः ॥ पंचतान्यु चिताब्राह्म्यः प्रभ्रमः किं भास्करं प्रति ॥ २० ॥ बुधा संविद्धि दित्यस्मा
सर्वगा सर्वरूपिणी ॥ सर्वत्र स्वमहिम्नैषा सर्वेणैवानुभूयते ॥ २१ ॥ ब्रह्मात्मा ब्रह्म बालोयं स्वसंवित्स्फुरणाभिधा ॥ व्योमात्मक्षोभभूमौ नाम्नी स्फारयत्यति

स्थानचिदाकाश एव पारमार्थिकः स्वभाव इति दर्शयति । चिदिति ॥ नान्युर्व्यादीनि प्रत्येकं स्वकार्याणां आकरः खनिः उर्वी पार्थिवानां सर्वं वस्तूनां अनुगतः स्व
भावः एवं सलिलादयोपि । तेषां च चिदंबरं मायाशबलं ब्रह्मैवाकर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेव प्रपंचयति । तत्रेत्यादिना । राजेव जीवनप्रदः ॥ १८ ॥ प्रधानानां गंगादीनां
भावः एवं सलिलादयोपि । तेषां च चिदंबरं ... अग्न्यादीनां चलगकृत सर्वं स्व स्व विशेषेष्वनुगतं तन्तु सकेकशोषे एकवद्भाविः ॥ १९ ॥ तेषामंबरमित्यंशं विशदयति पंचेति । तानि पंचमहाभूतानि
ब्राह्म्यः संविन्मय एवं तथोदितानि निब्रह्मेव तदनुगतः सत्स्वभाव इत्यर्थः ॥ एतेन सत्स्वसत्येषु देवेषु सूर्य एवोगभाः कथमिति प्रश्नोपि समाहि
तः स्यादित्याह । प्रभ्रम इति । स्वभावप्रश्नोत्तरेणैव समाहितत्वात्स पृथक्प्रश्नो न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ बुधा संवीव भासकत्वात्सर्वशीलेव
सर्वरूपिणी निःप्रकाशानां लक्षणस्वमहिम्नैव सर्वत्र परमः स्वभावपरमाकाराः परमा नियतिरिति च सर्वैरेवाभिज्ञैरवगम्यते ॥ २१ ॥ अयं च
तुर्मुखाख्यो ब्रह्म बालः स्वात्मभूत संवित्स्फुरणं व्योमात्मकक्षोभं प्रावरणं यस्यास्तथाविधां भूनाम्नीं स्वयं ब्रह्मात्मतां दृष्ट्वा बहिरिव सन्स्वस्मि
न्स्फारयंकरोति स्फारयति विस्तारयति नाम धातुः स्फुरते स्फुरेणाविख्यातो ॥ २२ ॥

यदासामायाचा ब्र ह्मा सर्वज्ञसंविदज्ञस्य चतुर्मुखस्य संविदासतस्तु लं एतत्स्वप्नं च प्रपंचं अतिस्वात्मन्युपसंहरति तदा तदंगास्य चतुर्मुखस्य संविदंश स्याकूर्दे शमेव लं च महास्वभावरूपं नो साद्धियत सत्तं अतः अस्माद्युपसंहारद त्ताना पुरुषएव संपद्यते इत्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः। अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता एकल एव मध्ये स्थाता इति॥ २२॥ दीर्घतममथेद्रस्वले दिवसानां तु किं कृतमिति प्रश्ने स्वज्योतिश्चक्रे सूर्यस्य रश्मिगणो रमार्गे गतिभेदप्रतिबंधेवदन्तो तरइति सूचयन् ज्योतिश्चक्रं दर्शयति संकल्पेति। कुलालचक्रे नसंकल्पस्य खं आस्यसाधनानि रचितयेव विरचितम महाकचं यज्ञाल वृत्तास्ये संकल्पमात्रेनिर्मितं तेरह नक्षत्रादि धिष्ण्यानि तारिशुमारचक्रं ज्योतिः शास्त्रादौ प्रसिद्धमेव दक्षिणोत्तर यणमार्गवर्तनं त्रिना सूर्येणानिमित्तेने रंदसस्टष्टदिवसानां ह्रस्वदीर्घत्वेनसदा चर्त्तद्रस्य वन्निर्यतभातीत्यर्थः॥ २४॥ सत्त्वसंस्वेषु देवेषु सूर्य एवाग्रभाः कथमिति प्रश्ने ये अनेक देवाउक्तास्तान् ज्योतिश्चक्रे नक्षत्रादिरूपेणास्थितान्दर्शयति। तत्रेति। अभास्वराः राहु

सायदात तथैतत्र चिरमत्स्यज संविदा॥ तदातदंगास्याकारे नीतो नोसादिचं च लेंग॥ २३॥ संकल्पपूर्व महाकजालवद्दृश्यचक्रगं आवेष्ट
त्रैवर्त्तिना भाति चिद्व्योमेदं चदृश्यवत्॥ २४॥ अत्र प्रभास्वराः केचित्केचिदप्यप्रभास्वराः॥ केचिच्चाभास्वराभाताः पदार्थाश्चित्ररूपिणः॥ २
पापदार्थजातं तेन वज्जातं न च दृश्यते॥ इस्याजातमिदं भाति स्वमात्मा स्वप्नदृश्यवत्॥ २६॥ चिन्मात्रमात्मा सर्वज्ञः सर्व एवातिदृश्यवत्॥
नश्यतीव विदेहे स्वेन च भाति न नश्यति॥ २७॥ स्वप्नदर्शनवज्जातियच्चिद्व्योमचिदंबरे॥ चिद्व्योम ह्यादृतेरूपं तदस्य जगतः कुतः॥ २८॥
यथा स्फुरितेन स्याचयायत्तत्स्फुरद्रूपुः॥ तत्स्वभावनियत्याख्येः शब्दैरिह निगद्यते॥ २९॥ गगनांगस्य सत्तांतः शब्दतन्मात्रकल्पया॥
कुसूलबीजांकुरवत्तिष्ठत्याशांतरूपिणी॥ ३०॥ संपद्यते ततइदो मिनीदं रचने हृद्या॥ सेनासा मुग्धबोधाय मूरवैविरचिता मुधा॥ ३१॥
नास्त्येमेतीह नोदेति किंचिद्यचनकिंचन॥ शिलाजठरवच्छांतमिदं नित्यं सदप्यसत्॥ ३२॥ यच्चयथिनोतांतः सदैवायथवाणवः॥ नास्त्येवोति नचो

२ टीका चिद्यपंक्ति रूपं पारमार्थिकस्वरूपं॥ २८॥ तत्सारमार्थिकसद्रूपमेवाध्यस्तिया वत्कालं घटादेर्विद्यमानता तावत्तत्तादात्म्येन स्फुरद्वपुरास्ते तदेव स्वभावनियत्या
दिशब्दैर्निगद्यते॥ २९॥ तत्र सा ब्रह्मसत्ता गगनरूपस्य प्रथमजस्य स्वांगस्यांतः शब्दतन्मात्रकल्पयास्थित्या कुसूलांतर्गतेषु बीजेषु नाविर्भूतांकुर
शक्तिवदाकाशादिजगद्बीजशक्तितयाशांतरूपिणी अनाविर्भूतातिष्ठति॥ ३०॥ ततस्तस्याः सकाशादिदं वायुतेजोंबुधराक्षणभूतभौतिकात्म २=

कादयः प्रागुक्तनक्षत्राणि च॥ २५॥ एवं प्रश्नान्समाधाय प्रकृतमेवालं ब्याह। पदार्थजातमिति॥ २६॥ तमहं सर्व एव अति दृश्यवत्प्रसिद्धो भाति विदेह
त्वेपुरुषेन नश्यतीव॥ २७॥ कं जगत्क्रमेण संपद्यते इति इयं कल्पना संमुग्धानां अज्ञानां तत्त्वबोधाय जगदुत्पत्त्यनप्रतिपादनेच्छया श्रुतिभि
निमिश्चकनानस्टष्टिरेवतात्त्विकीति प्रतिपादनाय। तथा चेमूर्खैरेवेयं सृष्टिकथा विरचिता मुधैव स्यात्॥ नहि वास्तवी सृष्टिरिति परिज्ञा
नेकस्य चित्किंचित्प्रयोजनं दृष्टं श्रुतं वास्तीति भावः॥ ३१॥ यतस्तत्तात्त्विकं ब्रह्मस्वरूपं नास्त्येमेति नोदेति च। ततइदं प्रपंचरूपं परसत्तया स
दपि स्वतोऽसदित्यर्थः॥ ३२॥ अथ यत्तानां कृते ब्रह्मांतर्जगत् अवयवप्रायं उदयास्तमयरहितमेव पर्वत्स्य स्यनी त्याह। यथेति। आद्यानका
रः एकस्तत्त्वानिरासार्थः॥ ३३॥

ब्रह्मसत्तातिरिक्ता जगत्सत्ताप्रकल्पेऽगच्छुद्धं ब्रह्मैव पर्यवस्यतीत्यर्थः॥ स्तोदयादिवैचित्र्यमस्य गतमित्याह ब्रह्मव्योम्नीति॥ ३४॥ एवं जगतस्तत्वे
पर्यालोचने ब्रह्ममात्रतां प्रतिपाद्य ब्रह्मण एव स्वतात्विकरूपविस्मरणे जगद्रूपापत्तिं वक्तुमुपक्रमते। तस्येत्यादिना॥ ३५॥ अग्रहीतात्मकं ज्ञाने
अत एव प्रथमम न्यथाभावात् ऊहामर्शनसूचकं॥ ३६॥ ततऊहितरूपकं भोविप्रपंचपर्यालोचनात्तस्योद्बोधनं॥ ३७॥ तस्य पर्यालोचितार्थ
स्य सम्यक्चेतनोन्मुखी सती चेतयतीति चिदिति व्युत्पत्त्यैव सारकलोभाचिन्तामयो ग्याभवति॥ ३८॥ तदुत्तरं यद्भवति तदाह। घनेति। यद्भवतीत्य
धिकारिजनकलाभे पुनः परंपदं भवति॥ ३९॥ ननु सा सदेव परं पदं वचनेन तस्या अधिकारिदेहलाभे जन्मक्रियत्वा यस्तत्राह। गर्भस्थेयेति।
यतः सा जीवत्वेऽपि चिदाकाशाच्छादिका अविद्यागर्भस्थैवास्थिता अतः अनाख्या अप्रख्यायमानपरपदस्वभावा ज्ञानलाभे संप्रतिशुद्धस्य
पदस्यानन्यरूपिणी लब्धाख्येव सैव संपद्यत इत्यर्थः॥ ४०॥ तदा आरब्धतदाशायां स्वतात्मतादात्म्याध्यासस्तदेकभावनामात्रसारेण

ब्रह्मव्योम्नि जगद्व्योम व्योमव्योम्नीव विद्यते। तत्कथं किल संशुद्धमस्तमायास्युदेति वा॥ ३४॥ तस्यानंतप्रकाशात्मरूपस्याततचिन्म
णेः। सत्तामात्रात्मकं चानंयदजस्रं स्वभावतः॥ ३५॥ तथा लनास्वयं किंचिच्चेत्यमिव गच्छति। अग्रहीतात्मकं संविद्वहामर्शनसूच
कं॥ ३६॥ भाविनामर्थकलनैः किंचिदूहितरूपकं। आकाशादणुशुद्धं च सर्वस्मिन्भाविबोधनं॥ ३७॥ ततः सा परमा सत्ता सती मैचे
तनोन्मुखी॥ चिन्तामयोग्याभवति किंचिल्लभ्यतयातया॥ ३८॥ घनसंवेदनास्पश्चाद्भाविजीवादिनामिका॥ सा भवत्यात्मकलनायद्भव
तीपरं पदं॥ ३९॥ गर्भस्थैवास्थिता नाख्या चिदाकाशापिधानतं। संप्रतिशुद्धस्य पदस्यानन्यरूपिणी॥ ४०॥ स्वतैकभावनामात्रसारे
संसरणोन्मुखी॥ तदा विनाभावलता अनुतिष्ठन्ति नामिमाः॥ ४१॥ शून्यरूपा स्वसत्तैकाशब्दा निगुणगर्भिणी॥ चिद्भावनाभिसंपन्ना भवि
ष्यदभिधार्थिता॥ ४२॥ अहंतोदेति तदनु सह वेकाल सत्तया॥ भविष्यदभिधार्थे तेबीजं मुख्यं जगत्स्थितेः॥ ४३॥ चितिशक्तेः परायास्तु स्व
संवेदनमात्रकं॥ जगज्जालमसद्रूपं चेतनात्सदिव स्थितं॥ ४४॥ एवं प्रायात्मिका सा चिद्बीजं संकल्पशाखिनः॥ अहंतां भावयत्यंतः सेवेह न
वतिक्षणात्॥ ४५॥ जीवाभिधाना सैषाद्युभावाभावश्रुवभ्रमैः॥ भ्रमत्यात्मपदे वीचिरूपे वारीव वारिणि॥ ४६॥ चिदेवं भावनवती व्योमतन्मात्र
भावनां॥ स्वतो घनीभूयशनैः खतन्मात्रं प्रचेतति॥ ४७॥ भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशाखिनः॥ पदवाक्यप्रमाणाद्यवेदार्थादिविकारि

देहेंद्रियादिना संसरणोन्मुखी सती विनाभावः स्वरूपवियोगस्तल्लताः स्त्रीभिन्नाः तमुख्याने तमनं तामस्तन्निमित्तकर्मणि ताः प्रियाः अनुति
ष्ठन्ति। ताः भिमा इतिपाठे ताः प्रसिद्धा अभिमाः अभिमानान्यभिमाः संधिरार्षः॥ ४१॥ सा स्वसत्ताएकैव वस्तुतः शून्यरूपेव शब्दादिगुणगर्भि
णी सविकल्पचिद्भावना भासा अभिसंपन्ना भविष्यंतीनां आकाशादिपंचभूताभिधानां अर्थतां प्रवृत्तिनिमित्तभूतां सूक्ष्मभू
तात्मिकेति यावत्॥ ४२॥ तथा अहंकारप्रधानलिंगदेहकल्पनामाह। अहंतेति। लिंगदेहघटकप्राणक्रियाप्रयुक्ताकालसत्तया तेऽहंताकालसत्त्रो
॥ ४३॥ तत्र जीवचिदभिव्यक्त्या तत्र जगच्छांतिरित्याह। चितिशक्तेरिति॥ ४४॥ ४५॥ आत्मपदे मायाशबलब्रह्मणि॥ ४६॥ तस्याः समष्टि
हिरण्यगर्भरूपेण स्थूलपंचभूतकल्पनामाह। चिदिति सूक्ष्मं व्योततन्मात्रभावनां घनीभूय घनीभाव्य खतन्मात्रं स्थूलाकाशं॥ ४७॥ ४८॥

तस्मादिति॥भूरितिव्याहरन्भुवमसृजत। एतद्वितिवै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄनित्यादिश्रुतेरिति भावः॥४९॥एवं च
व सा इदंशवि चित्रसंकल्पवती ब्रह्मचिदेव जीवशब्देन कथ्यते नान्यस्यर्थः॥५०॥५१॥तस्याः स्वसृष्टभूतभौतिकभोगाय समष्टित्वगादी
न्द्रियकल्पनाप्रकारमाह। असंप्राप्तेत्यादिना। न संप्राप्तो अभिधानशब्देन व्यवहारः। आचारः शरीरादिना व्यवहारश्च यया तथाविधा स
ती। तदर्थं वक्ष्यमाणं चेतिकल्पयति॥५२॥५३॥५४॥प्रकाशानुभवस्यैव रूपतन्मात्रत्वमुक्तमुपपादयति। प्रकोशाचेतनमिति। एवं स्प
र्शाद्युपिबोध्यमित्याह। स्पर्शेत्यादिना॥५५॥यथा स्वे स्वे न स्वे नैव स्वात्मके कोशे अवकाशं प्राप्य तिष्ठति नान्येन तथा संवेदनमपि स्वा
त्मके नैव शब्देन शब्दमाहके नान्यदस्तीत्यर्थः॥५६॥स गणः समष्टाविव इदानीं व्यष्टावपि तत्संविदेव स्यात् तत्र दर्थाकारमध्यस्य
नस्माद्बुद्धेब्यस्य खिलाजगच्छ्रीः शब्दतत्त्वतः॥शब्दोघनिर्मितार्थौघपरिणामविसारिणी॥४६॥चिदेव व्यवसाया साजीवशब्देन क
थ्यते॥भाविशब्दार्थजालेन बीजं भूतौघशाखिनः॥५०॥चतुर्दशविधं भूतजातमावलितांबरं॥जगज्जठरकं पीघं तस्मात्संप्रसरिष्य
ति॥५१॥असंप्राप्ताभिधाचाराजीवत्वीक्षेतनेन चित्॥काकतालीयवत्स्पंदचिन्मात्रं चेतति स्वयं॥५२॥पवनस्कंधरूपस्य बीजं त्वक्स्पर्श
शाखिनः॥सर्वभूतक्रियास्पंदस्तस्मात्संप्रसरिष्यति॥५३॥तत्र यच्चिद्विलासस्य प्रकाशानुभवो भवेत्॥रूपतन्मात्रकं तद्वद्विष्य
दभिधार्थदं॥५४॥प्रकाशाचेतनं तेजो न तेजोन्यस्तं भवेत्॥स्पर्शसंवेदनं स्पर्शो नेतरस्पर्शसंभवः॥५५॥शब्दसंवेदनं श
ब्दः स्वस एवानुभूयते॥स्वे स्वे नैव स्वयं कोशे नान्यच्छब्दस्वदस्ति हि॥५६॥किल तस्यामवस्थायां कोपरः शब्दसेद्भवेत्॥य
थातथात दथापि हि तेष्वस्यास्यसंभवात्॥५७॥एवं हि रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रमेव च॥असत्यमेव सदिव स्यमाभमि
व चेत्यते॥५८॥तेजः सूर्यादि रूपं भाविबीजमालोकशाखिनः॥तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति॥५९॥भविष्यदभिधस्याथ स्वतः
स्वनस्वाद नतः॥स्वदनं तस्य संघस्य रसतन्मात्रमुच्यते॥६०॥भविष्यद्रूपसंकल्पं नाम्नासौ सकलो गणः॥संकल्पात्माथ तन्मात्रं गंधाद्यमनुचेत
ति॥६१॥भाविभूगोलकत्वेन बीजमाकृतिशाखिनः॥सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति॥६२॥अजात एव संजात स्तन्मात्राणां गणः
स्त्विति॥अनाकारोपि साकारः संकल्पः कल्पनावशात्॥६३॥एष तन्मात्रकरणः काकतालीयवत्स्वयं॥रूपं येन प्रदेशेन वेत्यसौ तद्वुच्यते॥६४॥
शब्दं येन प्रदेशेन विज्ञि श्रोत्रं तदुच्यते॥स्पर्शं येन प्रदेशेन वेत्ति तत्त्वगिंद्रियं॥६५॥रसं येन प्रदेशेन वेत्ति तद्रसनेंद्रियं॥गंधं येन प्रदेशेन वेत्ति घ्रा
णेंद्रियं तु तत्॥६६॥

गाद्वेषेणाभासते नान्यदिति बोध्यमित्याह। किलेति। तथा तथा ऽद्यापि। अपरश्चेदं सर्वे
र्वादिभिरभ्युपगंतव्यं अन्यथा संविदां विषयव्यवस्थाऽसिद्धेः संविन्मात्रस्यैव द्विविधविषयाणां विषयता। न सन्न्यायादिकोटिसहस्रेरपि उपपादयितुं
शक्या। न च शब्दादीनामसंविद्रूपे संविदैक्यलक्षणं तादात्म्यं घटत इत्याशयेनाह। द्वैतेष्वस्येति॥५७॥शब्देदर्शितो न्यायो रसादिष्वपि बो
ध्य इत्याह। एवं हीति॥५८॥प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमेवाह। तेज इति। अक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्य इत्यादिश्रुतेः॥५९॥
असतः विकारश्शून्यात्स्वतः आकाशादिव स्वदनं माधुर्यं संवित्तस्य संघस्य पंचीकृतस्यान्नपानादेः॥६०॥अयं सकलो गणः कार्यकारणसमु
समुदायात्मा जीवः॥६१॥६२॥६३॥चक्षुरादिगोलकस्थाननकल्पनामाह। एष इत्यादिना॥६४॥६५॥६६॥

मेव४

द्विविधपरिच्छेदवत्त्वं पिंडं भावप्रयुक्तामस्यदिक्कालभेदकल्पनामाह दिगिति। दिक्कालकलनां करोतीति शेषः॥ किंच सर्वेणांगेन चक्षुःश्रोत्रादिना रसगंधादिसर्वं न वेत्ति एवं व्यष्टिभूतः सर्वशरीरेण सर्वं भोग्यं न वेत्तीत्यसर्वात्मता दोषादित्यर्थः॥ ६७॥ इतिअनयारीत्याउक्तरूपप्रपञ्चितं सांसारिकं कलनं प्रतिजीवमालमनोंतर्गतं अनुमेयं आनंदाद्येव प्रातिस्विकरूपेण वक्रमशः ॥ तच्चानंतं कलनमात्मनो ऽनन्यदात्मभूतमेवाअतस्तस्य परमार्थतो न उदयमुपेति। नाप्यस्तं नाशमेतिकिंतु पलोदकवत्सच्चिदानंदैकघनं निर्व्यापारं स्थितमित्यर्थः॥ ६८॥ इति श्रीवा० प्रकाशे निर्वाणप्र० उ० सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १८७॥ ॥ जीवोऽर्थलोकवतस्य यमुत्पत्तिरूपचारतः॥ लिंगदेहस्याविर्भावोऽत्र स्पष्टं निरूप्यते॥ घनसंवेदनात्मश्वाज्ञाविजीवादिनामिकेत्यादिना जीवोत्पत्तिरूपपादितासाचनयुक्ता अभिनवो सन्नजीवस्यसंसारहेतुकामकर्मवासनाद्यभावेन संसाराऽसिद्धेः घटपटादिवन्मिथ्यात्वापत्त्या ब्रह्मात्मभावायोगान्मोक्षासिद्धेश्चेत्याशंकां रामस्य माभूदितितत्तासंशयं भगवानन्वयमेवाह। आदिमत्वमिति। कलनस्य चिदाभासात्मकजीवस्य तत्कलनं परस्मादुल्लासोः द्वितीयमभिन्नमिति तद्बोधायन तु वास्तवमुत्पत्त्यादि जीवस्यास्तीत्यो शयेत्यर्थः॥ १॥ कृषारीत्या परस्माद्द्वितीयमिति बोधनायतदाद्य एवंविधमिति। तत्कलनं आत्मनः प्रकल्पनाः॥ एवंविधमौपाधिकं अंगे अवयवः अतएवाकृत्रिमं चेत्योन्मुखतेति प्राक्तनरूपस्यानुवादः। तथा चौपाधिकमेवपृथक्त्वं वस्तुप्रयुक्तं जीवादिनाम भेदश्चपरस्येव घटाकाशमठाकाशादिरूपनामभेद आकाशस्येवेति तदाशय इति भावः॥ २॥ औपाधिकप्रवृत्तिनिमित्तं दिक्कालभेदाज्जीवोयं नियतामाहकृतिमतः॥ सर्वेणांगेन नो सर्ववेत्यसर्वात्मतावशात्॥ ६७॥ इति कलनमनंतमात्मनोंतर्गतमनुमेयमनन्यदात्मभूतं॥ न तदुदयमुपैति नास्तमेति स्थितमुपलोदरवद्घनं सुमौनं॥ ६८॥ महारामायणे वा० जीवत्वसंस्थितिप्रतिपादनं नाम सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १८७॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ आदिमत्वमिदं प्रोक्तमेतस्य कलनस्य यत्॥ परस्माद्द्वितीयत्वं बोधायन वास्तवं॥ १॥ एवंविधं तत्कलनमात्मनो गमकृत्रिमं॥ चेत्योन्मुखचिदाभासं जीवशब्देन कथ्यते॥ २॥ कलनस्यास्य नामानि बहूनि रघुनंदन॥ एतानि विचित्राणि चेत्योन्मुखचिदात्मनः॥ ३॥ जीवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते॥ चेत्योन्मुखतयाचित्तं चिदित्युच्यते॥ ५॥ कल्पनान्मननाज्जाताम्न इत्यभिधीयते॥ ५॥ अस्मीतिप्रत्ययादंतरहंकारश्च कथ्यते॥ ४॥ इदमित्थमितिस्पष्टबोधाद्बुद्धिरिहोच्यते॥ कल्पनाकासंकुचितं तु मिति निःस्वंतः। संस्थितेः प्रकृतत्वेन प्राथम्यात्संसृतिः स्मृता॥ ७॥ वर्तते स्वेतनीयमंचित्रमितिशास्त्रविचारिभिः॥ ६॥ प्रौढसंकल्पजालेसप्त्वुर्यष्टकमिति निःस्थितं। एतत्कलनमाद्यं तमनाकारमनामयं॥ आभिधाधिष्ठितेऽस्वेतनीयमंचित्रमिति शास्त्रविचारिभिः॥ इत्यादिकेलनस्यास्य नामानि कुधितानि ते॥ ८॥ बोधादविद्यमानत्वाद्विचेत्स्युच्यते बुधैः॥ इत्यादि कलनस्यास्य नामानि कथितानि ते॥ अर्थकार्योपायपुंस्त्वमप्रतिघात्मकं॥ १०॥ इत्यातिवाहिकः प्रोक्तो देहोकूदेहोऽस्यासमुदाहृयते बुधैः॥ सर्वस्वप्नसंकल्पपुरवत्त्रिज्ञगद्भ्रमः॥ अन्यर्थ कार्योपायपुंस्त्वमप्रतिघात्मकं॥ ११॥

देहः स्ततां वरः॥ चिन्मभ्रिसदेहोसोऽशून्य आकाशतोपि च॥ ११॥ जीवनात् मुख्यप्राणकर्मेंद्रियाणां च धारणात्त्चेतनाज्ज्ञानेंद्रियाणां धारणाच्चजीवस्यश्रावयति। कलनस्येत्यादिनाः॥ ३॥ जीवनान्मुख्यप्राणाकर्मेति च निगद्यते॥ ४॥ कल्पनात्संकल्पनात् मननमूह्यपोहादिभिन्नभेदनिमित्तान्नामभेदाञ्जीवस्यश्रावयति। कलनस्येत्यादिना॥ सन्निकृष्टेचेत्योन्मुखतयाविदिति च निगद्यते। पंडितप्रसिद्धानुचितीसंतानेइति धातुव्युत्पत्तेः पूर्वानुभूतानीतानागतचेत्योन्मुखतपकहेतुनाचित्रमिति। सम्भिकृष्टे चेत्योन्मुखतया चिदिति च निगद्यते॥ ४॥ अस्मीत्यभिमानोऽहंकारः॥ पामरसाधारणबुसत्ताप्राक्सिद्धं नामव्याख्यातं॥ ५॥ स जीवः संकल्पादिभिः पूर्यते इति पूर्यष्टकासांज्ञताशेषमनश्चेत्यभिधीयते॥ ५॥ अस्मीत्यभिमानोऽहंकारः परमार्थवस्तु आत्मैव चिन्मपदवाच्यं मुख्यमिति शास्त्रविचारिभिरुक्तमित्यर्थः॥ ६॥ स्वतत्त्वचेतनात्तंत्रं परमार्थवस्तु आत्मेव चित्रपदवाच्यं मुख्यमिति शास्त्रविचारिभिरुक्तमित्यर्थः॥ ७॥ बोधात्मतत्त्वदर्शनादोपाधिकरूपेणाविद्यमानत्वात्॥ ८॥ १॥ पदकं इति व्युत्पत्तिरिति भावः॥ प्रसृतत्वेन सर्गादिकालेप्रसृतत्वेन ततः प्राथम्यात्॥ ७॥

अर्थोभोगस्तन्मोक्षो तत्कार्यं पिंडवपुर्लिंगस्वरूपं॥ १०॥ ११॥

कियत्कालं स तिष्ठति तत्राह। आमोक्षसंविदः इति। ननु सर्गस्य चिन्तारूपा भ्रमः प्ररोहरूपो ॥१२॥१३॥ अन्तर्बहिरपि जगति आदर्शः प्रतिबिंबमिव पश्यते तथापि अन्यदेवेत्यर्थः ॥१४॥ कदा प्रभृत्यर्थं जगति धत्ते इत्यत्राह। महाकल्पस्येति प्राक्तनप्रलयस्य पर्यन्ते चरमक्षणे ॥१५॥ अचिद्वाचिद्यावरकाज्ञानालिमित्वादनेन प्रागुक्तेन ॥१६॥ स जीव एवातिवाहिको देहः तस्य स्वयोनेर्गर्दातो भूतात्मकत्वात् लोके तेन प्रवर्तितः कश्चिद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखो हरिरिति कथितः शास्त्रेषु ॥१७॥ सनातनगर्भः सनकादीनां ब्रह्मपुत्राणां मुकुलक्षणं ॥१८॥ यत्र भागो पञ्चस्विन्द्रियसंविदो भाताः तत्र तत्र तथा अर्थाः स्थिताः ॥१९॥ ततश्चिन्मात्मतत्संयतः सर्वदृश्यश्रून्यः ॥२०॥ स तत आविर्भूतं जगत् स तत्र तिरोहितं यत स्तदेव अवेदनं स्वरूपसाक्षात्कारहीनं सत्तथा सदसदाकारेण स्थितं ॥२१॥ अयं प्रपञ्चः क्रान्तानुसंधानवशात् नेमि धुरस्य स्वप्रक्रान्तेव परिपुष्टतां याति ॥२२॥ जगच्छून्यस्यैव जगदाभासनं भानेदृष्टान्तेन तरमाह। आश्चर्योपीति। स्वप्न एवस्वदेन

नास्तमेति न चोदेति जगत्यामोक्षसंविदः ॥ चतुर्दशविधस्यैवाभ्रं तत्सर्गस्य चित्तभ्रमः ॥१२॥ अत्र संसारलक्षाणि भविष्यन्ति भवन्ति च ॥ भूतानि चपलानीव यथाकालव्यवस्थया ॥१३॥ एष चित्तमयो देहो जगत्यन्तर्बहिरपि ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शः अन्य एव मनोयथा ॥१४॥ महाकल्पस्य पर्यन्ते सर्वनाशः स्थितेः स्थितेः ॥ महाशून्यपदे प्रोढे ब्रह्मन्यात्मनि निर्मलमये ॥१५॥ स्वतश्चित्तघनोऽचित्तात् चिद्वा न भिदमात्मनः ॥ आतिवाहिकदेहाभं क्रमेणानेन चेतति ॥१६॥ स आतिवाहिको देहस्तदा लोकप्रवर्तितः ॥ कश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कश्चिद्विराडिति ॥१७॥ कश्चित्सनातनोऽभिख्यः कश्चिन्नारायणाभिधः ॥ कश्चिदीशाद इति ख्यातः कश्चिद्दक्षः प्रजापतिः ॥१८॥ काकतालीयवद्भातापञ्चस्वेन्द्रियसंविदः ॥ यत्र यत्र यथा तेषां स्थितास्तत्र तथा स्थिताः ॥१९॥ एवमस्यन्त चितते सम्पन्नेदृशविभ्रमा ॥ नाद्यं चिदपि संपन्नं सर्वशून्यं ततस्ततः ॥२०॥ अनादिमत्सर्गब्रह्म नसद्घनासदुच्यते ॥ तदेवेदमनाद्यन्तं तथा स्थितमवेदनं ॥२१॥ आतिवाहिकदेहस्य तस्यानुभवतः स्वयं ॥ याति व्यसनिनोऽस्य स्वप्रक्रान्तेव परिपुष्टतां ॥२२॥ शून्योऽप्यनाकृतिर्विघ्नाकारोऽनुभूयते ॥ स्वप्नसंकल्पयोः स्वस्य देहस्य जगतो यथा ॥२३॥ भवदर्थकरोत्थश्चेत्तच्चित्तवः स्वप्नवस्तुवत् ॥ आकाशोऽस्य एवेमः पदार्थदृश्यमासने ॥२४॥ आतिवाहिकदेहोऽसौ स्वतोऽनुभवति क्रमात् ॥ अनाकारोऽपि शून्योऽपि स्वप्नाभासनेऽपि स्थितः ॥२५॥ चेतयन् स्थितां एवेमः पदार्थ... त्रिकालोमत्रिशस्त्रायुः ... सन्निवेशतया स्थितं ॥२६॥ जन्मकर्म स्थितस्थानेऽपि परिणामवयः स्थितं ॥ देशकालक्रियाभोगः स्थूलं कायं एव यववालिङ्गं ॥२७॥ जरामरणमाधानदशादिक्रमोदकमः ॥ ज्ञानज्ञेयज्ञातभावमादिमध्यान्तवेदनं ॥२८॥ क्षितिजलगगनदिवाकरजनताव्यवहारनरभावाधो सोद्रवस्त्रमं ॥ स्वाधाराधेयमयं पश्यति वपुषः पुरातनः पुरुषः ॥२९॥ ॥इति श्रीमहारा० निर्वा० जीवरूपवर्णनं नामाष्टाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१८८॥

हस्य जगतश्चासतो भानेयथादृष्टान्तद्वयार्थः ॥२३॥ तादृशस्याप्यर्थक्रियासामर्थ्यं तत्रैव प्रसिद्धमित्याह। भवनीति। उग्नः कठिनः ॥२४॥२५॥ स चातिवाहिकदेहरूपो जीवः अस्थिरात्मोः स्थूलं लिङ्गस्य पश्चवस्तु लोम्नां आतानवितानतले भेदान्मांसास्थिवेष्टनेनोपाधिभेदाद्धुसिरास्नायोर्मेदस्त्वांसां सन्निवेशात्मता स्थितं स्थूलशरीरं देशकालक्रमासनशब्दादिविषयभोगार्थायचेततीत्यन्वयः ॥२६॥ तस्मिंश्च देहे उद्भवो जन्म तत्कर्म चैतति ॥२७॥ तथा जरामरणगुणदोषाद्याधानां दशादि अड्ड उले क्रमणं क्रमो न्यक्रमां ज्ञानदिव्रिपुटी सर्वभावानां आदिमध्यान्तवेदनं च चेतति ॥२८॥ एवमातिवाहिकदेहभूतः पुरातनः पुरुषः स्वकल्पितादेव व्यष्टिसमष्टिस्थूलवपुषो निर्मितात् स्वयमेव क्षित्यादिशरीरस्वरात्मा सन्स्वस्य पश्यंश्च्या दृश्य आधाराः स्वयं तु तदाधेय इतिभ्रान्तिमयं स्वं संसारं स्वप्नं पश्यतीत्यर्थः ॥२९॥ ॥इति श्रीमन्महारामायणे वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे जीवरूपवर्णनं नामाष्टाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ॥१८८॥ ॥ ॥

यो०टी०

५६३

आतिवाहिकदेहस्य प्रजापतिमनोरथे॥ आधिभौतिकता भ्रान्तिर्जगत्यत्रोपवर्ण्यते॥ क्वचिद्दृश्येति कथितः स्मृतः क्वचिद्विराडितीत्यादि प्रपंचितप्रकारेण यद्यद्यथा चे
ततितत्तथा स्थितिमायातीति परेणान्वयः॥१॥ संवित्सत्यसंकल्पस्य संवित्स्वभावतदिदं विश्वं भातीति तदिह निरवेदे॥२॥ अतः भ्रान्तिमात्रं बोद्धृद्रष्ट्रादि त्रिपुटी असत्यादृश्य
तदूतिद वेदृश्यं दर्शने रंजितः॥३॥ इति अनयारीत्या आतिवाहिक आलोकनाम्ना लोको भ्रान्तिदर्शनमात्रं चेत्सके ठिनत्वं शिलादीनां वसत्यता पारलौकिकप
का यर्थक्रियासमर्थता॥४॥ सदा भेरं तशे तथा च चिराभासा सुष्टवत् घनीभूतदृवासनासि॥५॥ यथा हरिश्चन्द्रादिः॥ स्वप्नस्य चिरानुभवनोचित्तपुष्ट
त्वं तथेत्यर्थः॥६॥७॥८॥ अथवा वेदशिरविशेषकृभिः कृतार्थिता आत्मस्यास्वीकृता॥९॥१०॥ एतस्य शिवीशरीरादिरूपं पीडाकरं॥ ब्रह्माहमित्तिय

श्रीवसिष्ठ उ०॥ आतिवाहिकदेहोसौ तस्याद्यस्य प्रजापतेः॥ काकतालीयवच्चित्ताद्यद्यथेत्यादि चेतति॥१॥ तत्तथा स्थितिमायाति चिरं संवित्स्वभावतः॥
॥ तद्विश्वमिदं भातमत्रासत्येकृतः स्मयः॥२॥ द्रष्टा सत्यमसत्यं च यासत्यं दर्शनं ततं॥ सत्यमेवाथवा सर्वं ब्रह्मैवात्मतयाततया॥३॥ श्रीराम उ०॥ इत्या
तिवाहिको लोकः स तस्याद्यप्रजापतेः॥ कठिनत्वं कथं यातः कथं स्वप्नस्य सत्यता॥४॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ आतिवाहिक आलोकः स्वत एवानुभूयते॥ तदा
नवरतं तेन स एवाभाति पुष्टवत्॥५॥ यथा स्वप्नस्य पुष्टत्वं चिरानुभवनोचितं॥ अतिसत्यमिवाभाति स्वातिवाहिकता तथा॥६॥ आतिवाहिकदेह
स्य चिरस्वानुभवोदये॥ आधिभौतिकता बुद्धिरुदेति मृगवारिवत्॥७॥ जगत्त्वं भ्रमामाभासं मृगतृष्णांबुवत्स्थितं॥ असदेवेदमाभाति
सत्यप्रत्ययकार्यपि॥८॥ आतिवाहिकरूपाणामाधिभौतिकतास्वयं॥ असतीसत्यवद्दूरं सर्वोदर्शिभिरर्थिता॥९॥ अयं सोहमिदं तन्म इत्या
किरिवभोदितः॥ इति मिथ्याभ्रमो भाति भास्वरस्वप्नशैलवत्॥१०॥ आतिवाहिकदेहो सो स्वपुराद्यस्य भाविनः॥ आधिभौतिकताचेतश्चिर
कारं प्रपश्यति॥११॥ चिन्मनश्चेतनं स्यक्तो ब्रह्माहमिति पश्यति॥ अयं देहो यमाधार इति बद्धाति भावनां॥१२॥ असत्ये सत्यबुद्धोयं बद्धो
भवति भावनात्॥ बहुशो भावयत्यंतर्नीनात्वमनुधावति॥१३॥ शब्दान्करोति संकेतं संशाश्च स्पंदनादि च॥ ओमित्युक्तेन तोवेदान्छब्दशरीन्प्र
गायति॥१४॥ नेरेवं कस्य यत्यां शुव्यवहारमिनं स्ततः॥ मनोस्य सौकस्य यतिय चेततितदेवहि॥१५॥ योहि यन्मय एवासौ सनपश्यतित न्मयं॥
असत्येव जगद्भ्रान्तिरेवं प्रौढिमुपागता॥१६॥ आत्मस्वरूपानुधाभाति चिरस्वप्नेंद्रजालवत्॥ इत्यातिवाहिकस्यैव माधिभौतिकतोचिता॥
१७॥ आधिभौतिकता नास्ति काचित्किंचिदपि क्वचित्॥ आतिवाहिकदेवे नामभ्यासाद्याति भावनां॥१८॥ मृगतोदेसैव माया तो मिथ्यानुभवनात्म
कः॥ मोहो ब्रह्मण एवायमित्यस्येष महात्मनां॥१९॥ एवमिच्छंदशारामपिंडत्वं घनत्वविद्यते॥ भ्रान्तिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभातमेव वा॥२०॥

यथार्थं चेतनं त्यक्त्वा ऽयं देहो मनुष्यादि रहमयं पशि व्यादिर्ममाधार इति पश्यति तत्र त्वभावानामास्थां बद्धाति॥१२॥ अनुधन्ननुसरति॥१३॥ प्रथ
मं वैदिक लौकिक शब्दान्करोति संज्ञापितेषां च तदुपाधिमति अर्थे संकेतं करोति॥ संकेतेन संज्ञाः करोति शब्दकरणप्रकारमाह॥ ओमित्युक्ते इति॥१४॥
॥१५॥ यन्मयो यदासक्तः स्त्रीमयो मात्स्म इतिवत्॥१६॥ आब्रह्मण आमनुष्यात् इत्यनयारीत्या आधिभौतिकता काठिन्यादिस्वभावता उचितेव
नानुचिता॥१७॥ एतामाधिभौतिकभावनां॥१८॥ मृगजलवत् ब्रह्मणः स्वच्छ स्वकाशादेव एवंरूपो मोहोऽयमाभात इति हेतोः एष जगद्दर्शनरूपो
मः महात्मनां तत्त्वविदामपि यावत्प्रारब्धक्षयं मत्तीत्यर्थः॥१९॥ चिदेकरसस्य ब्रह्मण एवंरूपाइच्छं दुर्दृशा कवि द्यते किंचिदमखिलं संसार
दुर्दृशा भ्रान्तिरेव॥ अथवा ब्रह्मैवकौतुकवशात् जगज्जीवाद्याकारेणाभातं न हि स्वाकारः स्वस्य दुर्दृशेत्यर्थः॥ अनेन बंधमोक्षविभागनि
षेधप्रदर्शनं चेतनं॥२०॥

शाश्वताद् ब्रह्मणो ऽन्यत्कारणं जगतो नास्ति तच्च कार्यतां विना कारणं न अनामयेकूटस्थचिदानंदाद्वये ब्रह्मणि कार्यताकारणतादिसंभव एव नास्ति तस्मात् हेतोरिदं जगदाकारं किमपि भ्रांतिमात्रं आततं विस्तृतं न वस्तुसदिति निश्चयार्थः ॥ २१ ॥ इति वासि० ता० सं० प्र० निर्वा० उत्त० एकोनन वत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९८ ॥ अतीतानागतायाः शंकाः सर्वाः सम्यग्युक्तिभिः ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयता शांतिर्मुक्तिश्चोपपद्यते ॥ भ्रांतिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवा भातमेव वेति बंधमोक्षनिष्कर्षं प्रदर्शनं मते येष्वतं तत्परिष्कुर्वाह ॥ ज्ञानस्येति ॥ १ ॥ अत्र रामः सर्वं सामुपकारप्राक्समाप्तितो ऽपि शंकाः प्रश्नोत्तरमा लिकाक्रमेणोद्भाव्य समाधानप्रख्यापनकामस्तदुपायं प्रश्नमप्छति ॥ ज्ञानस्येति ॥ स्पष्टं ॥ तान्यस्ता कथं केनोपायेन ॥ २ ॥ रामदमादिसा धनसहितदृष्टान्यस्तसम्यग्ज्ञानलक्षणेन प्रबोधेन मंदबुद्धिभिर्भ्रांतिर्निवर्त्यते ॥ अपगते च भ्रांतिस्वप्ने एवं विधा ज्ञेयता शांतिरूपा मु क्तिर्भूमिकापारे पाकक्रमेण प्रवर्तते ॥ ३ ॥ अनेकविरोधवतो रत्नादिकेतिपर्यावेश्वेषु ज्ञानेष्वपि विरोषांतरज्ञानाय पुनः पुनः पर्यालोचनेन

एवमिच्छेद् दशारामपिंडबंधः कविद्यते ॥ भ्रांतिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभातिमेव वा ॥ २० ॥ न शाश्वतादन्यदिहास्तिकार णं न त्वर्यतां तत्तु कार्यतां विना कार्यताकारणतादिसंभवोऽस्य नामयेत किमपीदमाततं ॥ २१ ॥ महारामायणे निर्वा० ब्रह्मैकत्वप्रतिपादने ना म एकोननवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १८९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयतापत्तिर्बंध इत्यभिधीयते ॥ तस्यैव ज्ञेयता शांतिर्मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ॥ १ ॥ श्रीराम उ० ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयता शांतिः कथं ब्रह्मन्प्रवर्तते ॥ सा रूढा बंधनाबुद्धिः कथं वात्र निवर्तते ॥ २ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ सम्यग्ज्ञानेन बोधेन मंदबुद्धिर्निवर्तते ॥ निराकाराणि जातानि मुक्तिरेव प्रवर्तते ॥ ३ ॥ श्रीराम उ० ॥ बोधः केवलतारूपः सम्यग्ज्ञानं किमुच्यते ॥ येन बंधादयं जंतुरशेषेणाभिमुच्यते ॥ ४ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययं ॥ अवाच्यमिति विबोधोऽतः सम्यग्ज्ञानमिति स्मृतं ॥ ५ ॥ श्रीरा म उ० ॥ ज्ञानस्य ज्ञेयताभिन्ना लं तः के ति मुने वद ॥ उसाद्यो ज्ञानशब्दस्य भाववाक्करणोऽथ किं ॥ ६ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ बोधमात्रं भवेज्ज्ञानं भावसाधनमात्र कं ॥ न ज्ञानज्ञेययोर्भेदः पवनस्पंदयोरिव ॥ ७ ॥ श्रीराम उ० ॥ एवं चेत्तत्कथमयं ज्ञानज्ञेयादिविभ्रमः ॥ सिद्धः शशविषाणाभो भविष्यद्भूतमध्यगः ॥ ८ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ बोध्यार्थं भ्रांतितो ज्ञेया भ्रमबुद्धिरिहोदिता ॥ बोध्यश्चाप्यन्नरत्वार्थो न संभवति कश्चन ॥ ९ ॥ श्रीराम उ० ॥ योऽयं प्रत्यक्षदृ श्यार्थो मुने त्वमहमादिकः ॥ अस्तादिरन्वेऽनंताऽसौ सकथं नास्तिमे वद ॥ १० ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ आदिसर्गविधावेव विराडादिकेन घ ॥ जातोन क

न्यसम्यग्ज्ञानमन्यत्स्यात् निर्विशेषतत्त्ववस्तुन्यापातज्ञानापेक्षया सम्यग्ज्ञानमन्यत्किं स्याद्येनास्य बंधो निवर्तेत इति रामार्थः ॥ ४ ॥ अधिष्ठानचि न्मात्रस्य ज्ञेयता कालत्रयेऽपि नास्तीति सर्वदृश्यबाधपर्यवसितं एव तत्त्वसाक्षात्कारः आपाततो ज्ञानं तु न तथेत्युत्तरार्थः ॥ ५ ॥ चिदेकरसस्य ज्ञानतस्तद्भिन्ना ज्ञेयता का न तथा ज्ञानशब्दः किं भावेऽसाध्यो व्युत्पादनीयः ॥ अथ किं करणे व्युत्पादनीय इति प्रश्नार्थः ॥ भावे एव ज्ञानशब्दो व्युत्पाद्यः ॥ ज्ञेय जगद्रूपताच ज्ञानस्यैव मायिको विवर्तो नैकत्वविघातक इत्युत्तरार्थः ॥ ७ ॥ एवं तर्हि तदविवर्त्यः शशविषाणवदुत्यः कथं प्रत्यक्षादिभिर्भूतभव्य भविष्यद्विभागैर्थव हारक्षमो भासत इति प्रश्नार्थः ॥ ८ ॥ नासतो ज्ञानं अर्थक्रियार्थसामर्थ्यं वा प्रयोजकं स्वप्नभ्रांतिज्ञाने असत्सदृशस्यापि तद् र्शनात् किंतु बाधस्तत्प्रयोजकः ॥ स चात्र विचारवतां योऽकस्तत्त्वविदां अपरोक्षोऽस्त्येवेत्युत्तरार्थः ॥ ९ ॥ लौकिकप्रत्यक्षादिमानसिद्धस्य कथमप लाप इति प्रश्नार्थः ॥ १० ॥ आदिसर्गे जगतो मायातिरिक्तसामग्र्या दुर्वचत्वाद्भ्रांतिमात्रत्वे जवरयैव कृत्स्ने संप्रसपितत्वे च वाच्यमिति व्यवहारमात्र विसंवादेन चरितार्थानि लौकिकप्रत्यक्षादीनि तत्वगोचरयुक्तिभिः श्रौतैश्च बाध्यंत इत्युत्तरार्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ११ ॥

५६८

रतमविच्छेदाद्यनंतवस्तुगोचराणामनंतानां सर्वजनतानां प्रत्यक्षादीनामेकेनात्मज्ञानेन कथं बाध इति प्रश्नार्थः॥१२॥ तादृशानामपि स्वाप्नज्ञानानामेकेन जागरेण बाधदर्शनादित्युत्तरार्थः॥१३॥ कथमपुनरस्या बाध इति प्रश्नार्थः॥१४॥ कारणाभावपुत्रयेत्युत्तरार्थः॥१५॥ आद्यस्यैव कारणं किं न स्यादिति प्रश्नार्थः॥१६॥ आद्यस्य ब्रह्मणः चिदेकरसत्वेन तत्र जगद्बीजत्वायोगादित्युत्तरार्थः॥१७॥ महाप्रलयेऽपि जगतो बीजात्मस्वरूपेणावस्थानाद्धेतुत्वात् कथं तत्स्थितिरिति प्रश्नार्थः॥१८॥ तस्य तादृशसाधकाभावादेकरसस्य निर्बाधितत्वाभ्युपगमेन नाशयतादित्युत्तरार्थः॥१९॥ नहि ज्ञानस्यैकरसत्वे तदास्वप्रकाशात्मसत्त्वाश्रया नमायाकाशात्मिका तस्याः श्रुत्यतात्पर्यवसाने तत्सत्त्वतः सदात्मनासंगमाग्रमनायोगादिति

श्रीराम उ०॥ भविष्यद्भूतभव्यस्थाजगाद्धस्थिरयं मुने॥ नित्यानुभूयमाना पि न जातेति कथ्यते॥१२॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ स्वप्नार्थस्य गता[illegible] बुद्धौ दुसंकल्पितार्थेव तत॥ मिथ्याजगदरूढं तं च भातीके रोगदुष्कं यथा॥१३॥ श्रीराम उ०॥ अहं त्वमयमित्यादि जगज्जठरमप्यलं॥ कथं न जातं भगवन्सर्गादावनुभूतिमत्॥१४॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ कारणाज्जायते कार्यं नान्यथेत्येव निश्चयः॥ सर्वोपरमे तो जगतामुत्तमो नास्ति कारणं॥१५॥ श्रीराम उ०॥ महाप्रलयसंपत्तौ निःशेषं यदजमव्ययं॥ तत्कथं नाम सर्गस्य न बीजं कारणं मुने॥१६॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ यदस्ति कारणं कार्यं तत्र स्पष्टास्ति संप्रवर्तते॥ नात्स्यज्जायते रामन घटाज्जायते पटः॥१७॥ श्रीराम उ०॥ जगत्सूक्ष्मेण रूपेण महाप्रलयआगते॥ आस्ते ब्रह्मणि तत्र स्पष्टास्ति पुनरेव प्रवर्तते॥१८॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ महाप्रलयपर्यंते केन सर्गास्तिता नघ॥ अनुभूतो महाबुद्धे तत्र स्थास्यसा वकीदृशी॥१९॥ श्रीराम उ०॥ ज्ञप्त्यात्मिकाश्रीस्तत्र स्थानादृश्यो रनुभूयते॥ व्योमात्मिका तु न भवेत्सत्तामसद्देहिहि॥२०॥ श्रीवसि० ॥ एवं चेत्तन्महाबाहो लक्षितैव जगत्त्रयी॥ विशुद्धज्ञानदेहस्य कुतो मरणजन्मनी॥२१॥ श्रीराम उ०॥ तदेव मादितो नास्ति सर्गस्तदिय मागता॥ कुतः कुत्र भिन्न भ्रांतिरितिमे भगवन्वद॥२२॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ कार्यकारणताभावाभावो स्तत्र एवतो॥ दृश्यं च चेत्यनेयद्भातं स्वात्मा चेततिचेतितं॥२३॥ श्रीराम उ०॥ चेतिता चेततियं त्रं द्रष्टा दृश्यते समीश्वरः॥ कथमेतिकथं वाह्यं देहकाष्ठकुडादिकं॥२४॥ श्रीवसिष्ठ उ०॥ द्रष्टानयाति दृश्यत्वं दृश्यस्यासंभवादतः॥ द्रष्टैव केवलो भाति सर्वात्मैकघनाकृतिः॥२५॥ श्रीराम उ०॥ चिन्मात्रं तदनाद्य

प्रश्नार्थः॥ हियस्मादसत्त्सत्तानेति॥२०॥ एवं चेच्चिदेकरसमेव ततो जगत्त्या तथा च भेदकाभावे को जगच्छब्दार्थ इत्युत्तरार्थः॥२१॥ तर्हि जगद्भ्रांतेः किं कारणमिति प्रश्नार्थः॥२२॥ न वास्तवकारणं न कार्यभावात्मकं जगदस्ति मयथानुब्रह्मैव तत्र त्रिपुटीवेषमित्युत्तरार्थः॥ ममयश्चेत्यते यश्चेततितयश्चेततितत्त्रयमपिस्वात्मैवेत्यर्थः॥२३॥ नन्वेवं विपरीतयंत्र सदृशाः कार्यकेरणसंघातः॥ चिद्रूपश्चेतितात्स्वरूपत्वात्सर्वद्रष्टा चेश्वरः जडरूपं दृश्यते मेतीति॥ काष्ठदग्धत्वेवाह्यं दृश्यं लोकादिकं लक्ष्यदेहेदिति शंकार्थः॥२४॥ जडद्रष्टा दृश्यत्वं याती तिवयं प्रतिपादयामः किंतु दृश्यादित्रिपुटीद्रष्टुकेवल्यस्वरूपं इमात्रमेवैकघनाकृतिः स्वयं भातीति न किंचिद्विपरीतं॥ किंतु सर्वे वेपरीत्यनिरस्तिरेवेत्युत्तरार्थः॥२५॥ सर्गादावचेतितजगत्प्रतिभासासिद्धेः शुद्धचिन्मात्रमेव तदा चेत्यं चेतयते इत्येव त्वयं वाच्यं तत्र चेत्यस्य कुतः संभवस्तद्वदेति प्रश्नार्थः॥२६॥ ॥ मूलशोधः॥ तदिदं जगदाभानं कुतः स्याच्चेत्यसंभवः॥२६॥ शोधः॥ [illegible]

चेत्यं चेत्सर्गादौ संभृतं स्यात्तदा तत्कुतः संभृतमिति प्रश्नावसरः स्यात् अत्यंतासंभृतस्य वंध्यापुत्रकल्पस्य किमुपपत्तिजिज्ञासयेति नित्य
मुक्त एवात्मा प्रतिपत्तव्य इत्युत्तरार्थः ॥ अवाच्यतावेत्युमनहेना ॥२७॥ नित्यमुक्तत्वं चेदहंतादिप्रतिभासएव कदापिन स्यादिति गुरूणामत्रादिवे
प्रत्ययमिति शंकाशयः ॥२८॥ नो संभ्रममेव किंचिदिति नित्यमुक्तताप्रतिबोधनेन जगद्बुद्धिविभ्रमशांतिरेव सारदं त्वादिपल्लवितयुत्तरा
शयः ॥२९॥ अत्रमेवोस्तु स्तु ... विगतो लेखवागगमगम्ये सत्स्वद्विभाने सदा स्वप्रकाशे नित्यमुक्ते ब्रह्मणि विभ्रम एव कस्य कुतो
वा निमित्तात्कीदृशः किंप्रकारश्चेत्यज्ञेयेनद्वैतलेशस्याप्यसहनादिति प्रश्नार्थः ॥३०॥ अस्तु शास्त्राधिगतो द्वितीयब्रह्मतत्त्वदर्शाविभ्रमोऽपि अनुप
पन्नः ॥ नेतावता शास्त्रकार्यं शास्त्रं विफलमित्युत्तराशयः ॥३१॥ एवं निरुत्तरीकृतो रामः प्रबोधदीर्घाभावादनिवृत्तसंशयः प्रश्नाशक्तिमेवस्य स्यदर्शी
यति ब्रह्मन्निति ॥३२॥ हे रामननिरुत्तरीयकरणात्प्रतिभामात्रेण प्रश्नादुपरमस्व किंतु प्रश्नकारणस्य संशयबीजस्य निरूपे पल्लवसारासार

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ चेत्यं हि कारणाभावान्न संभवति किंचन ॥ चेत्याभावाच्चेतनस्य मुक्तता वाच्यता सदा ॥२७॥ श्रीराम उ० ॥ एवं चेत्तदहंतादि
चेत्यं कथमिदं कुतः ॥ कथं जाड्यं दनं चक्रुः स्पंदादि वेदनं ॥२८॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ कारणासंभवादादावेवासन्नं न किंचन ॥ कुतश्चेत्यमनतः शांतं
सर्वसर्गस्थ विभ्रमः ॥२९॥ श्रीराम उ० ॥ अत्रमेविगतोल्लेखे निश्चेत्यचलनादिके ॥ सत्स्वद्विभाति विमले विभ्रमः कस्य कीदृशः ॥३०॥ श्रीवसिष्ठ उ०
॥ कारणाभावतो राम नास्त्येव खलु विभ्रमः ॥ सर्वं त्वमहमित्यादि शांतमेकमनामयं ॥३१॥ श्रीराम उ० ॥ ब्रह्मन्नत्र ममिवापन्नः प्रष्टुं जानामि
नाधिकं ॥ नास्यं तत्र प्रबुद्धोस्मि प्रष्टुमिच्छामि किं मिहाधुना ॥३२॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ कारणस्यैव निःकर्षं पृच्छ मा कारणक्षयात् ॥ परे स्वभावे निर्वा
त्यै स्वयं विश्रांतिमेष्यसि ॥३३॥ श्रीराम उ० ॥ मन्ये कारणाभावात्सर्वमेव न सर्गता ॥ उदिता ते न तु स्यायं चेत्यचेतनविभ्रमः ॥३४॥
श्रीवसिष्ठ उ० ॥ अकारणात्वात्सर्वत्र शांतत्वाद्भ्रांतिरस्ति नो ॥ अनभ्यासवशादेव न विश्राम्यति केवलं ॥३५॥ श्रीराम उ० ॥ कुतो
भवेदनभ्यासः भवेदभ्यसनं कुतः ॥ कुतोभ्यासात्ति का भ्रांतिरेषा पुनरुपस्थिता ॥३६॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ अनंतत्वादनंतस्य भ्रांतिर्नास्ति च संप्रति ॥
अभ्यासभ्रांतिरखिलं महाचिद्घनमक्षतं ॥३७॥ श्रीराम उ० ॥ उपदेशोपदेशादावनया शब्दसंपदा ॥ किमन्येद्वदमेव ब्रह्मन्सर्वस्मिन्छांततांगते

ता परीक्षास्थानं मामां अकारणक्षयात्तृयावदाग्रहं पृच्छ ॥ ततः क्रमेण प्रश्नकारणासंशयानां तत्कारणस्याज्ञानस्य च निःशेषक्षयात्स्वेस्वभा
वे विश्रांतिमेष्यसि ॥३३॥ कारणाभावात्सर्वं सर्गादौ न सर्गता नोदितेति त्वदुक्तं सिद्धांतं अहं मन्ये अवगच्छामि एवं तथापि मम अयं चेत्यचेतनविभ्र
मः कस्येति संशयो नापगच्छति ॥ तत्र को हेतुरिति प्रश्नाशयः ॥३४॥ यदि मदुक्तं सिद्धांतं जानासि तर्हि अनभ्यासवशात् ज्ञाननाद्वाच्यादिविश्रांतिरे
व तेऽप्रधीना नास्संशयहेतुरित्युत्तराशयः ॥३५॥ यत्र जगद्भ्रांतेरपि कारणं नास्ति तत्राभ्यासात्ति का भ्रांतिः कुतो हेतोरुपस्थितास्यादिति प्रश्ना
र्थः ॥३६॥ मास्तु कापि भ्रांतिस्तथापि जीवन्मुक्तानां चिद्घनात्मक सर्ववस्तु मिथ्याव्यवहारप्रवृत्तिवत्तवाप्यभ्यासप्रवृत्तिरस्ति स्यात्राशयेनो
त्तरमाह ॥ अनंतत्वादनंतस्येति ॥३७॥ जीवन्मुक्तानां भवदादीनां सर्वस्मिन्जगद्भ्रमे शांततांगते सति ॥ अनया अध्यात्मशास्त्ररूपया
शब्दसंपदा उपदेशार्हाणामस्मदादीनामुपदेशाकायप्रवेशाशक्तिपातादिना प्रबोधनव्यवहारे किं मत्कारणं स्यादिति प्रश्नः ॥३८॥

तेषां उपदेश्यादि सर्वव्यवहारास्तन्नाब्रह्मैव ब्रह्मणि संस्थितं अन्यादृशानां बंधमोक्षतदुपायानां तत्त्वदृशां अत्यंताप्रसिद्धेरित्युत्तराशयः॥३६॥ जगद्दृष्टिप्रसिद्धजगत्सत्तानन्दि केन हेतुनोपरस्थितेति प्रश्नः॥४०॥ अज्ञानहेतुमेवेत्युत्तरं॥ एतज्जीवन्मुक्तेः पुराज्ञ न्यायतदनुभवसिद्धा जगत्सत्तानेनेव॥४१॥ नन्वद्वैतैव्यासंभवे सतिबोध्यबोधकभावापत्तेरप्यभावात्तत्त्वबोधस्य बोधकत्वाकथं न स्यात्कर्मकोबोधशब्दो लोके प्रसिद्धोस्तीति प्रश्नार्थः॥४२॥ अबुद्धेहि ब्रह्मत्वो येन स्वाज्ञानक्षयफलाश्रयत्वेन बोध्यतां बोधकर्मतामेतितेन वृत्तिबोधशब्दोपि बोध्यतां बोधपूर्वत्वात्तल्लक्षणा सकर्मकतामेति इदं सर्वं मत्तातत्त्वद्व्दवित्त्विषयमेवाज्ञीवन्मुक्तेः घस्मदादिषु तत्तानां भावान्न बोधस्य सकर्मकतानिरूपयितुं शक्येत्यर्थः॥४३॥ नास्मदादिषुतिवदतां भवतां जीवन्मुक्तेः श्रुतिज्ञस्तत्त्वदृक्तेति निमित्तभूतां हंतादर्शिता॥ साच नाबोधकार्येति वनीयाप्रसिद्धेः ज्ञानः परिस्रोवाद्वैधैव अहं माल क्षणं परिणाममेतीतिवाच्यां॥ तदाचबोधान्यतातस्य दुर्वारा ज्ञस्ये अहंता ही नाजीवाख्यपुरुषः एषाचपरे अनंते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये अत एव उल्लसमित्रांते अतिजलेजलादप्यतितरायितेन्नमलेचिन्मात्रे लयिकृतः॥४४॥ बोधे

श्रीवसिष्ठ उ०॥ उपदेश्योपदेशात्मब्रह्मब्रह्मणि संस्थितं॥ बोधात्मनि नमोक्षोस्ति न बंधोस्तीति निश्चयः॥३९॥ रामउ०॥ देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसां॥ सर्वस्यासंभवे सर्वसत्ता कथमुपस्थिता॥४०॥ श्रीवसिष्ठ०॥ देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसां॥ अज्ञानमात्रादितरा सत्ता नान्यास्ति नो पुरा॥ ॥४१॥ श्रीरामउ०॥ बोध्यबोधकतापत्तेरभावाद्बोधता कथं॥ द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन्कारणासंभवे सति॥४२॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ बोधेन बोध्यतामेति बोधशब्दस्तु बोध्यतां॥ भवद्विषयमेवायमुचितो नास्मदादिषु॥४३॥ श्रीरामउ०॥ बोध एव यथाहं त्वमेति बोधान्यतां तदा॥ कुत एषा परे नेते नासावतिजलेमले॥४४॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ यत्र बोधस्य बोधत्वं तदाहं त्वमुच्यते॥ क्षितिमत्रानिलस्पंदसरोरविलिंगधातेः॥४५॥ श्रीरामउ०॥ सौम्यात्मतत्त्वरंगादिर्यथा देहे यथा स्थितं॥ तथा स्वरूपमात्रात्मबोध्यबोधविबुद्धवान्॥४६॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ एवं चेत्तत्कथं कः स्याद्दोषो द्विसीदिदोषतः॥ अनंते स्थितए कस्मिंश्चांते पूर्वापरे पदे॥४७॥ श्रीरामउ०॥ कोयं स्यपिनाहं त्वमुद्भोगश्चाच कुत्र वा॥ यन्मूलं यज्जगद्भ्रान्तिरेतत्ताप्रविशं भते॥४८॥ श्रीवसिष्ठउ०॥ ज्ञेयस्य सत्त्वबोधे हि बंधनं सद्विनात्यलं॥ ज्ञप्तेः सर्वार्थरूपत्वाद्बंधमोक्षावतः कुतः॥४९॥ रामउ०॥ ज्ञप्तेर्बाह्यार्थतादीपान्नीलादिवत्प्रवर्तते॥ बाह्यस्त्वर्थोस्ति सद्रूपो ननु दृष्टोपलंभतः॥५०॥

कुरसस्यास्मदादेर्यद्बोधत्वं स्वरूपभूतं तदेवानिलस्पंदवद्देहक्षित्यादिव्यपदेशेना हंत्वमस्मात्मिरूच्यते॥ नाज्ञवदभिमानप्रधानेनजीवपुरस्त्वेनेत्युत्तरार्थः॥४५॥ एवं चेत्समुज्ञांतस्तरंगन्यायेन जीवन्मुक्तानां चिन्मयमेवाहंतादि जगत्॥ बोध्यबोधादित्रिपुटी चेति पर्यवसन्नमिति प्रश्नाशयः॥४६॥ यद्येवं स्थितिरेतत्त्वं तर्हि स्याद्द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन्कारणासंभवेसतीति त्वदुक्तावितोद्विसादिप्रसक्तिनो यज्ञदेन हानिलक्षणोदोषः सकथं स्यात् कोत्र स्यात् न स्यान्नैवंमंतव्यमितिशुद्धाद्वैतमेवावलंबस्वेत्यर्थः॥४७॥ नाहंभुक्तो द्वैतपक्षे जनिलस्पंदाहंत्वविकल्पं कल्पयित्वा व्यवहारं भुंक्ते जगद्भ्रांतिविक्षेपेस्यापि तथैवतन्नेपुनर्बंधमोक्षकल्पनापि स्यादिति प्रश्नार्थः॥४८॥ ज्ञेयार्थसत्त्वसापिलिवेदोहि पुनर्बंधनं प्रसज्यते न त्वेविदांतु सज्ञेयं असत्त्वे असत्त्वे नास्ति न लक्षणेन बाधात्॥ ज्ञप्तिरेवहि तेषां प्रारब्धतोषभोगाय सर्वार्थाकारेण भासतेनेतः पुनर्बंधादिकल्पनाप्रसक्तिरित्युत्तरार्थः॥४९॥ ननु ज्ञप्तिः सर्वार्थरूपायतो दीपान्प्रकाशकान्नीलपीतादिरूपस्थितिरिव ज्ञप्तेर्बाह्याद्घटपटाद्यर्थस्थितिः प्रवर्तते प्रथालभतेन तथा च दृष्टोपलंभतः प्रत्यक्षादिसिद्धो बाह्योर्थः सद्रूपोन्न निषलादेवसिद्धेः कथं तयैवापलपितुं शक्यत इति शंकार्थः॥५०॥ ॥ ॥ ॥

यदा बाह्यस्यार्थस्याकारणत्वात् दृश्याभावस्तदा सत्त्वं प्राक्प्रसाधितं तदा तस्यैवेयमापातदर्शनप्रसिद्धा सत्यता सा शुक्तिरजतसत्यतेव भ्रांतिमात्रात्मरूपि न तु दृष्टत्वार्थबुद्धिरूपं साधनं यस्यास्तथाविधा तत्त्वदृष्टितो भ्रांतिमूलाज्ञानतात्मात्रप्रसक्तिरेव नास्तीत्युत्तरार्थः ॥५१॥ तात्कालिकार्थक्रियासमर्थ्या तत्सत्त्वस्य प्रबोधबाध्यत्वादसत्यो वा स्त्वत्र तत्त्वविविक्तिसाध्यो कउपाय इति प्रश्नः स्पष्टः ॥५२॥ स्वप्नसाम्यसिद्धे नत्वप्रबोधेन तत्सिद्धं ग्रहत्वाबाध एव सर्वदुःखशांत्युपाय इत्युत्तराशयः । तत्राहं सर्वैव अर्थानां पिंडग्रहः भ्रांतिर्नैवेति अर्थादिति वा ॥५३॥ आत्मा यमप्रतिपद्य प्रश्नः स्पष्टः ॥५४॥ एवं पूर्वापरपर्यामर्शनस्थिते अवस्थप्रबोधोदयात् स्वतो लाभ्ये प्रभावनाविनिवर्तने ॥५५॥ यस्य पूर्वापरविमर्शे न जगत्स्थितिः यभावतनुतां याता सा जीवन्मुक्तो जगत्किंकीदृशं प्रपश्यतीति प्रश्नः ॥५६॥ उत्तरं स्पष्टं ॥५७॥ ततस्तदनंतरं ॥५८॥ उत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकक्रमात् ॥५९॥ ६०॥ भ्रांतिमात्रात्मनि अस्मिन् त्र्यचक्रे यथाभूतार्थविज्ञाना पिंडग्रहविमुक्ते दधिपटन्यायेन स्थितेसति प्रारब्धभोगशेषक्षमात्रस्यापि क्षयेदृष्टार्थः ॥६१॥ अपरं किं निर्विशेषता साधकं संपद्यत इति प्रश्नः ॥६२॥

श्रीवसिष्ठ उ० ॥ कारणस्य कार्यस्य बाह्यस्यार्थस्य सत्यता ॥ येयं सा भ्रांतिमात्रात्मरूपिणी नेतरा गिरः ॥५१॥ श्रीराम उ० ॥ स्वप्नः सत्यो स्तु सत्यो वा दुःखं तावत्प्रयच्छति ॥ तथैवेयं जगद्भ्रांतिः क उपायोत्र कथ्यतां ॥५२॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ एवं तावद्यथा स्वप्नस्तथैवेयं च जगत्स्थितिः ॥ न पिंडग्रहणार्थानां सत्तैव भ्रांतितो हि तानि ॥५३॥ श्रीराम उ० ॥ किं सैतावति संपन्ने संपन्नं भवति प्रियं ॥ कथं च साम्य यथार्थानां स्वप्नादौ पिंडरूपता ॥५४॥ श्रीवसिष्ठ ॥ पूर्वापरपरामर्शात् पिंडितार्थे प्रशाम्यति ॥ स्वप्ने प्येवं स्थिते स्थिरभावनाविनिवर्तनं ॥५५॥ श्रीराम उ० ॥ भावनातनुतां याता यस्यासौ किं प्रपश्यति गमुग्धं तु त्यक्तस्यायं संसारः कुरुम्रमः ॥५६॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ उद्यत्स्वप्नसदाभासमुसन्नेनगरोपमं ॥ वर्षाणां कवचित्रामं जगत्स्वरूपचासनः ॥५७॥ श्रीराम उ० ॥ ततः किं न स्यभ्रमविवासनातानवे स्थिते ॥ पिंडग्रहे गतेर्थानां स्वप्नेपि जगत्स्थितेः ॥५८॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ संकल्परूपे जगतः क्रमात्संवित्प्रलीयते ॥ वासनातस्य तेनाशु संनिवर्तते विवासनः ॥५९॥ श्रीराम उ० ॥ अनेक जन्मसंरूढा शाखा प्रसवशालिनी ॥ भवबंधकरी घोरा कथं शाम्यति वासना ॥६०॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ यथाभूतार्थविज्ञानाद्भ्रांतिमात्रात्मनि स्थिते ॥ पिंडग्रहविमुक्तेस्मिन् त्र्यचक्रे क्रमात्क्षयः ॥६१॥ श्रीराम उ० ॥ पिंडग्रहविमुक्तेस्मिन् त्र्यचक्रे मान्मुने ॥ संपद्यते किमपरं कथं भ्रांतिः प्रजायते ॥६२॥ श्रीवसिष्ठ ॥ पिंडग्रहे मेरौ चित्तमात्रात्मतां गते ॥ निरोधयोगेन मुक्तेऽजगत्सा स्थैर्य शाम्यति ॥६३॥ श्रीराम उ० ॥ बालसंकल्परूपेस्मिन् स्थिते जगति भासुरे ॥ कथमास्थैर्यं प्रशमनं तादृग्दुःखाय किं नरः ॥६४॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ संकल्पमात्रसंपन्नेनेष्टदुःखं कथं भवेत् ॥ संकल्पचित्तमात्रं यत्तत्त्वतत्त्वविचार्यतां ॥६५॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ चित्तश्चेत्सोन्सुखलयं तत्र चित्तं निमित्तिकथ्यते ॥ विचारण षण्णस्यसासनानेन शाम्यति ॥६६॥

१×की दृशां मगवें किं संकथं तत्रविचार्यते ॥ किंच संपद्यते ब्रह्म दृष्टितस्मिन्सम्यग्विचारिते ॥६६॥११+

भोगास्थाशांतिः परवैराग्याख्या संपद्यत इत्युत्तरं ॥६३॥ बालसंकल्परूपे अतिपेलवे तथास्थिते पिजगति दुःखहेतुत्वास्थैर्यप्रशमनं कथं तादृग्दृशं तत्पेलवसंकल्पः शिशुरपि नरः दुःखाय किंदुःखमनुभवन् कथं दृश्यत इत्यर्थः ॥६४॥ अविचारेण पेलवपरिज्ञानादेवाविचारादुःखं विचारेण तत्सपरिज्ञानेन तु नाशादिना दुःखमिति तत्त्वमपि विचारये त्युत्तरमाह ॥ संकल्पेति ॥६५॥ प्रश्नः स्पष्टः ॥६६॥ एषः सांप्रतं त्वया मापुरस्ताच्चिक्रिय जाणेमहारामायणश्रवणारूप एव ॥६७॥ छ ॥ छ ॥ छ

५६६

चित्ते जीवति सति तन्निरोधः साध्यश्चित्तेः अचेत्यो नुभवता क्रियमाणो न्तं स्थास्यति। अतश्चित्तनाशोपायमेव वदेति प्रश्नार्थः॥६९॥ चेत्यस्यासंभवदर्शनेन मार्जनमेव चित्तनाशोपाय इत्युत्तरार्थः॥६९॥ चेत्यं सर्वज्ञानसंभवति चेत्तदनुभवस्य को विषय इति प्रश्नतात्पर्यार्थः॥७०॥ अ... परिज्ञाते तस्यापह्नवे अर्थान्न स्यन्त्वविसंरिज्ञातनामेरूपानीनवस्त्वविषय इत्युत्तरार्थः॥७१॥ प्रश्नः स्पष्टः॥७२॥ आद्यन्तोदेशका... लकृतपरिच्छेदो हेतुवस्तुकृतपरिच्छेदश्चेयस्मिन्नस्त्तथाविधं तत्ताद्दशं जगत्त्रानो मूलाप्रतं न विद्यते आदितश्चेव संभवतीति निःसानुस... नं त्रान्ना विषाणमेव ध्यातुं प्रायमित्यर्थः॥७३॥ अयं ता असचेत्कथमर्थक्रियासमर्थमनुभूयत इति प्रश्नः॥७४॥ एवंविधापि जागत्स्व... प्नवदनुभूयत इत्युत्तरं॥७५॥ कल्पनादो मनोराज्यवित्तक्रीडो अनुष्ठानं जाग्रत्स्वावहारस्तदनुभवप्रसूनो तद्रूपसंस्कारादित्यर्थः॥७६॥ सं...

श्रीरामउ०॥ क्रियन्नाम भवेत्कुत्र चेत्यो नुस्वनाचितेः॥ चित्तास्या चित्ततो देति कथं निर्वाणवारिणी॥६९॥ श्रीवसिष्ठ०॥ चेत्यं न संभवत्येव चित्तिश्चेतयति कुतः॥ चेत्यासंभवतश्चित्तं सत्तानास्तितनश्चिरं॥६९॥ श्रीराम०॥ कथं न संभवत्येतच्चेत्यं यदनुभूयते॥ अपह्नवश्चानुभवे क्रियते कथमीदृशः॥७०॥ श्रीवसिष्ठ०॥ यादृक्स्यादसद्विषयं जातं नस्यनसस्यता॥ तेषां नानुजगद्यादृक् तद्वत्किं न युज्यते॥७१॥ श्रीवसिष्ठ०॥ आद्यन्तहेतुमत्तानां तत्ता... ×रूयाद्दक्स्यात्तद्विषयं तदनाख्यपदं द्वयं॥७१॥ श्रीराम०॥ त्रिजगत्कीदृगज्ञानां कथं तस्य नसस्यता॥×२ नौ तत्र विद्यते॥ जगच्चनो संभवतीति सा... नुसन्नमादितः॥७३॥ श्रीराम०॥ आदितोयदनुसन्नं न संभवति कहिचित्॥ असद्रूपमनाभासं कथं तदनुभूयते॥७४॥ श्रीवसिष्ठ०॥ असदेव सदाभासमनुसन्नाम कारणं॥ जाग्रत्स्वप्नवदुद्भूतमर्थं तेषोनुभूयते॥७५॥ श्रीराम०॥ स्वप्नादौ कल्पनादौ च यद्द्वयमनुभूयते॥ तज्जाग्र... द्रूपसंस्कारादनुष्ठानानुभूतितः॥७६॥ श्रीवसि०॥ किं जाग्रद्रूपमाहोस्विदन्यत्स्वप्नेनुभूयते॥ संकल्पे च मनोराज्ये इतिमे वद राघव॥७७ ॥ श्रीराम०॥ स्वप्नेषु कल्पनाद्येषु जाग्रदेवावभासते॥ संस्कारात्मतयानित्यं मनोराज्यभ्रमेषु च॥७८॥ श्रीवसिष्ठ०॥ तदेव जाग्रत्संस्कारात् स्वप्नश्चेदवभासते॥ तत्स्वप्ने लुण्ठितं गेहं कथं प्रातरवाप्यते॥७९॥ श्रीराम०॥ नजाग्रज्जाग्रतं स्वप्नेन दृष्टान्यत्तदेवहि॥ बुद्धमेतत्क... थं त्वन्यदपूर्वमिवभासते॥८०॥ श्रीवसिष्ठ०॥ नानुभूतोनुभूतश्चेत्तदर्थो वभासते॥ सर्गादौ तादिमध्येषु स्वप्नस्त्विति भासते॥८१॥ श्रीराम०॥ एवं स्वप्नात्मकेजातिजगदित्येव बुद्धवान्॥ यद्वत्स्वप्नयक्षोयं बुद्धाचि... स्यते॥८२॥ श्रीवसिष्ठ०॥ योयं संसरणः स्वप्नः स किं कारणको भवेत्॥ कार्यान्नकारणं भिन्नमिति दृष्टं विचारयन्॥८३॥

स्कारात्स्वप्ने किं जाग्रत्प्रसिद्ध एवार्थोनुभूयते उतान्य इति मे वदेति प्रश्नार्थः॥७७॥ तत्राद्यपक्षं रामः परिगृह्योत्तरमाह॥ स्वप्नेष्विति जाग्रज्जा... ग्रत्प्रसिद्धोर्थ एव॥७८॥ लुण्ठितं पातितं गेहं अर्थाद्देहस्वाप्नपाते नस्य जाग्रत्प्रातनेरूपत्वादिति भावः॥७९॥ आद्यपक्षस्य परिग्रहे दूषितेरामो द्वितीयपक्षस्य मवलंबते॥ जाग्रदिति। जाग्रदर्थः स्वप्ने न राजते किं तु अन्यत्तच्च ब्रह्मैवेति एतच्चेदभिप्रेतं मया बुद्धं। एतावांस्तु संदेहः पारं ... अन्यत्वत्त्वापूर्वं जगदिति भासत इति॥८०॥ नापूर्वमिवेव भासत इत्येव नियमः किं तु कश्चिदर्थो नानुभूतः अपूर्व इति कश्चित्तु प्रागनुभूतोनापूर्व इति चावभासते असौ चायेन येनाकारेण सर्गाद्यन्तादिमध्येषु भवो भ्यस्तः स इति तेनाकारेणाभासते मत्रब्रह्माकारता भ्यासेस त्यस्त्व... स्तितथेवभासिष्यत इति भावः॥८१॥ एवं तयावबोधितो रामः जाग्रज्जगदपिस्वप्नात्मकमेव भातीत्येव बुद्धवान् तथाविधोप्ययं जगत्प्रपञ्चो न हेतवद्भवते॥८२॥ कारणपरिक्षयेन स चिकित्सनीय इत्याशयेन वसिष्ठस्तत्कारणं पृच्छति। योयमिति॥८३॥

उत्तरं स्पष्टं ॥ ८४ ॥ चितं च चेत्योन्मुखी चिदेवेत्यसकृदुक्तमेवेति तच्चितं महाचिद्घनमेवात एव तावत्तदेव जगदाकारमिव स्थितमिति सिद्धमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ तर्हि दृश्यांशस्यान्यायेन भेदाभेदेन ब्रह्मणि जगत्स्थितमित्येव कुतो नोच्यते । न स्वप्नादि किंचनास्तीति कुतो निषिध्यते इति रामः शंकते ॥ अवयवेति ॥ यथा अवयवानां शाखादीनां अवयविनो वृक्षस्य चतादात्म्यलक्षणया एकीभावो भिन्नः भेदः सहितस्तथा चित जगतोरप्यस्तु तत्र जगदादिना समष्टिचितेन अनवयवे ब्रह्मण्येकता स्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥ परिहरति ॥ एवमिति ॥ ए

श्रीराम उवाच ॥ चितं स्वप्नोपलंभानां हेतुस्तस्मात्तदेव तत् ॥ विश्वं बाधं न रहितमनासारमनामयं ॥ ८४ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं चितेर्महाबुद्धे महाचिद्घनमेव तत् ॥ तथा स्थितं न स्वप्नादि किंचनास्तीति राघव ॥ ८५ ॥ श्रीराम उवाच ॥ अवयवावयविनोर्यथा भिन्नस्तथा सहि ॥ तत्रानवयवे ब्रह्मण्येकता जगदादिना ॥ ८६ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं न संभवत्येव नित्यानुत्पन्न माहितः ॥ जगत्तेनाजरं शांतमजं सर्वमवेधितं ॥ ८७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ काकतालीयवन्मन्ये सर्गादौ तद्योभ्रमः ॥ भांति दृष्टत्वमौत्सुक्यसहिताः परमे पदे ॥ ८८ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

वसिति ॥ एवं कल्पनान संभवत्येव ॥ यतः आदितो विमर्शे ब्रह्मणि कारणाभावाज्जगन्नित्यानुत्पन्नं न हि मायिकल्पनामात्रेणावयवावयविभावो भेदाभेदो वा भवति ॥ मरुनदीगंधर्वनगरादेरपि मरीचिनभःप्रभृत्यवयवतापत्तेः प्रसंगादिति भावः ॥ अवेधितमच्छिद्रितमखंडितमिति यावत् ॥ ८७ ॥ एवं समाहितो रामः परिशिष्टां सेद्ध्यांति किंचिन्मेवावलंब्याह काकतालीवदिति ॥ ८८ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
१९०
५६७

सर्वं जगद्भ्रांतिमात्रमेवेति निश्चितवंतं रामं प्रति सापि भ्रांतिर्दृष्टिद्भ्रमस्थलेन शास्त्रीयविचारेण सम्यग्निराकृतेति वसिष्ठ उप
संहरति येनेति त्रिविधा हि प्रसिद्धा दृष्टिः पामरदृष्टिर्यौक्तिकदृष्टिः शास्त्रदृष्टिश्चेति गौनेदं प्रथमं उत्तरार्धं द्वाभ्यां निराकार्या द्वितीया
त्वं तेन तृतीयये त्याशयेन उत्तरे द्वे दृष्टी अवलंब्य मयेदं अखिलं विश्वं तत्त्वतो निवेदितं ॥ केनेद्दंरसा दृसंविदं सारादृषि सारं नि
र्मथ्य बोद्धुं समर्थानां कवीनां प्रमाणं प्रमेयानत्त्वपरीक्षाकुशलानां यपदुना विचारव्यापारवती अपि निष्कर्षरूपत्वाद्रमि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ या व्यापारवती रसान्रसवितुं काचित्कवीनां नवा दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वै
पश्चिती ॥ ते द्वे अप्यवलंब्य विश्वमखिलं निर्वर्णितं यावद्दृष्टिः श्रोन संतिकलिता नो ब्र्यन्तानो भ्रमः ॥८९॥ म
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विश्रांतिर्नाम नवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९०॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

नवा या काचिद्दृष्टिः ॥ सैका या चापरा सर्वं विचारशास्त्रश्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकपरिनिष्ठितो यः ॥ परमतत्त्वरू
पोर्थ तन्मात्ररूपस्य विषमस्य उन्मेषः अपरोक्षतया स्फुरणं पश्चाच्च रमसाक्षात्काररूपेनोना दृष्टी वैपश्चितां विपश्चित्सु जी
वन्मुक्तेषु प्रसिद्धा सा च ते द्वे दृष्टी अवलंब्य अस्मिन्शास्त्रे विश्वपर्यन्तं विश्वं निर्वर्णितं तद्दृष्टाव दृति ॥ यावद्दृष्टय श्रनद्दृश्यो
जीवात्मकालत्रयेपि न संति ॥ जगतः भ्र्यन्ताधिनकलिता भ्रमश्च नकलितत्ता वान्निः या परोक्षपरमानंदब्रह्मात्मैकवस्त्वस्थि
तिपर्यंतमिति यावत् ॥८९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे नवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९०॥ छ ॥ छ ॥

रामं

ग्रंथेवजगदाकारंयथाभात्मप्रबोधतः॥प्रतुद्गमात्रनिर्वाणात्स्मगिहवर्ण्यते॥एवंप्रतिबोधितोरामःसेदृंतिकंपदंप्रति
पद्यामिलपतिएवंचेत्यादिना॥परमार्थमयंपदजत्वविवर्त्तः॥१॥भ्रांतिर्विहृतेपशान्तिप्रधानाअविद्यायोनिकेदृशात्तच्चदृशातुसा
पिनेव॥२॥श्रीरामोक्तमनुमोदमानोवसिष्ठस्तदेवाहकाकतालीयवदिति॥काकतालीयवदतर्कयाअविद्यया॥आत्मनाजीवभू
तेनैवब्रह्मणा॥३॥महाप्रलयकालेस्यालंबनदृग्विभागात्छिन्नंयअपरिछिन्नचिदाकाशमसंभावयन्निवसविस्मयंरामःपृच्छ
तिकथमिति॥अद्दिधे॥दृग्विभागविनासर्गस्यादौप्रलयकालेपरत्रमोक्षेचकथंतयतिप्रकाशतेअहोइत्याश्चर्यमिसा॥आलंबनेन
॥तथाचविनालंबनंप्रभायाइवचिदात्मनोपिप्रथाअसंभाव्येत्यर्थः॥४॥अन्यत्रादृष्टमप्याश्चर्यमप्येतत्प्रमाणानुभवबलादेवसंभ

श्रीरामउवाच॥एवंचेतन्मुनिश्रेष्ठपरमार्थमयंजगत्॥सर्वदासर्वभावात्मनोदेतिनचशाम्यति॥१॥भ्रांतिरेवेयमाभाति
जगदाभासरूपिणी॥भ्रांतिरेवापिवानैवब्रह्मसत्तैवकेवला॥२॥श्रीवसिष्ठउवाच॥काकतालीयवद्भ्रांत्यप्रभातीवात्मना
त्मनि॥सत्तैवात्मनात्मैवजगदित्यवबुध्यते॥३॥श्रीरामउवाच॥कथंतपत्यहोदृष्टिःसर्गस्यादौपरत्रचकथमित्याविना
भातिवदीपप्रभामुने॥४॥श्रीवसिष्ठउवाच॥इत्थंरूपमिदंमाभिविंतिरूपमभा॥पश्यसेवात्मनात्मैवप्रकाशादिभिरे
व॥५॥मितौप्रकाशोभातीचेतन्तुअभासनंचनत्॥दृश्यस्यासमवाहोवक्त्राद्रष्टाप्रदृश्यता॥६॥ ७ ॥ ७॥ ॥

वानीयमितिसमाधत्तेइत्थंरूपमिति॥इदमित्थंरूपंअत्याश्चर्यमेवविमुंचिदानंदमरूपममतुंतेमितिश्क्रते॥आश्चर्यवत्पश्यति
कश्चिदेनमितिभगवद्वचनाद्यातथापिनाकार्याअन्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्ष्यतेयद्दृश्यघस्मात्सेवचिद्रूपात्सर्पादिप्रभायाअ
पिप्रभाअंधकारकालेआत्मनैवप्रथमानात्सोसर्पादिर्यावधनंतरंप्रकाशादिभिःसहाप्यात्मा॥५॥सर्पादिप्रकाशोपिमित्यादिनिर
पेक्षप्रकाशस्वभावस्वसन्मितौभातीवा॥नहितस्यप्रकाशतामितिप्रयुक्ता॥प्रत्युतुअंतभासनंचनत्वप्रकाशताबलादेवसंपद्य
तेप्रकाशेकरस्येनैवस्तुअप्रपनात्तत्रयथाकुड्यादिसंबंधात्आद्र्भसिप्रकाशोदृश्यतेतथासर्गस्यादौप्रलयेपिकाशनाचापम्

वा॰रा॰नि॰उ॰
६०२
५६८

एवं निरालंबनविसंभावनसिद्धेः सैव सर्गादौ जगदाकारेणासंपन्नेति संभावयेत्याह तस्मादिति॥ चितिः स्वतं मालंबनं॥ आभासनं स्व-
भीदि प्रभायथात्यैव॥७॥ एकस्यास्त्वचितत्त्रिपुटीभावः स्वप्नादिष्वपि प्रसिद्ध इत्याह द्रष्टु इति॥८॥ यत्र यस्मिन् सर्गादिकालेऽदं॥

तस्माद्दृष्टास्ति नो दृश्यं नैवास्ति सदनामयं॥ चित्स्वभैवात्मनात्मनि निर्भवत्याभासनं तथा॥७॥ द्रष्टृदृश्यात्मिकैकैव स्वा-
त्मनैव विराजते॥ स्वप्नादिषु यथा देहाद् द्रष्टृदृश्यात्मिका सती॥८॥ चिन्मात्रमेवं हि सर्गादौ केवलं तो भाति सर्गवत्॥ भासनी-
यं च भानं च रूपं यत्र स्वयं स्वयं॥९॥ एकैव चिन्मयं यस्यां चासर्गादा भाति सर्गवत्॥ एवमेव स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भा-
सुरा॥१०॥ स्थलं तु स्वप्नसंकल्पनगरे यत्तु दृश्यते॥ इत्थं नाम न तद्यत्वे चाविद्धिश्लिः प्रपञ्चोदिता॥११॥ नभस्येव नभो दे-
पायदिदं भासते जगत्॥ अनाद्यंतमिदं तस्याः सर्गः सर्गात्मभासनं॥१२॥ स्वभावभूतमस्याकं नित्यदं भाति यद्धात्मनो
॥ भास्यभासकसंवित्तिर्नद्यपति प्रतिभासिता॥१३॥ छ॥

स्वभावो मायाशक्तिः॥१०॥ नयति प्रकाशते॥११॥ तस्याः सर्गात्मना भासनं भानमेव सर्गः॥१२॥ अज्ञानामेवेदमाश्चर्यं वस्तु-
तो नास्माकमित्याह स्वभावभूतमिति॥ अत एवास्माकं प्रतिभासितापि दृष्टिरेव तत्त्वानुसंधानेन न पश्यति॥१३॥ छ॥ छ॥ छ॥

रा॰म॰

कथं तत्त्वानुसंधानं न दाहन दान्विति ॥१४॥ भासकश्चिदात्मा तु न नास्ति अवश्यमस्त्येव ॥ वाशङ्क्यः परिहरति ॥१५॥१६॥ सर्गादौ जगभ्रा
न्तस्य जाग्रदादिवस्थात्रयान्तर्भावात् चित्तुर्यविदेवेत्यप्रकाशानतइत्याह अभावादिति ॥१७॥१८॥ विकासनमित्युत्तरान्वयि ॥१९॥ अन्यत्वां
बरयोर्भेद विकल्पविकासनं ॥ वर्णितं तत्त्वानुसंधानप्रकारमुपसंहरति बुध्वेति ॥२०॥ जेनमुक्तेन तत्त्वानुसंधानोपायेन तत्त्वं बुध्वा यावद्भू
मिकापरिपाकक्रमेणोदयं स्वनुभवति युक्तो दृढं भवति तावद्विकल्पमुक्तो यथा स्यात्तथा पाषाणमौनेन निरुद्धवागादिव्यापारं निर्विकल्पस
माधौ स्थातव्यं प्रज्ञेन स्वेन परेण च अनादौ संसारे पुनःपुनर्भुक्तं वैराग्यातिशयेन साम्प्रतं मुक्तं बाह्यविषयजातं तदुज्झनेन भुंक्ष्वेत्युक्ते

न दृश्यतु नाम सर्गादौ नासीद्भास्यो न भासकः ॥ मिथ्याज्ञानवशादेव स्थाणौ पुंस्त्वभ्रमो यथा ॥१४॥ तथात्मनि स्थितामानाद्वि
तेद्वैतविभासनं ॥ सर्गादौ न च भास्योऽस्ति न चवानास्तिभासकः ॥१५॥ कारणाभावतो द्वैतं चिद्व्योमाभाति केवलं ॥ किन्नाम का
रणं ब्रूहि सर्गादौ वितिवल्गनः ॥१६॥ अभावाद्दर्पदर्पदृष्टीनां चिद्दैवेतत्प्रकाशते ॥ जगद्भानमिदं यत्तज्जाग्रत्तस्तु कं ॥१७॥
न स्वप्नो सम्भवद्रूपं केवलं ब्रह्म भासते ॥ चिन्मात्रव्योम सर्गादौ स्वयं कचकचायते ॥१८॥ यत्स्वमेव वपुर्वेत्ति जगदित्यजग
न्मयं ॥ चिन्मात्रव्योम सर्गादाविति भाति विकासनं ॥१९॥ यदिदं जगदित्येव भ्रस्यते वांबरयोरिव ॥ बुध्वा यावत्स्वनुभूति
युक्तः स्याद्वयमेतेन न विकल्पमुक्तः ॥ पाषाणमौनेन कुजनेन त्यक्तेन यात्यमज्ञेन हि युक्ते मुक्ते ॥२०॥ महारामायणे निर्वाणप्रक
रणे महावाहेबोधनं नाम एकनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९१॥ श्रीराम उवाच ॥ अहो नु सुचिरं कालं संभ्रान्ता वयमन्तरे ॥ अ
परिज्ञानमात्रेण संसारपरमाम्बरे ॥१॥

मपि न यातं विषयग्रहपाशभोगलाम्पट्यहेतुतया समाधिसुखविघातकत्वादिति भावः ॥२०॥ श्रीइति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा
णप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९१॥ इह प्रबुद्धो रामः स्वप्रबोधं गुरुसन्निधौ ॥ यथा चिन्मात्रमेवेदं तथा विस्त
रतोऽब्रवीत ॥ सर्वसंदेहनिरासमवाप्य प्रबुद्धो रामः सुप्तोत्थितः स्वप्नभ्रान्तिमिव संसारभ्रान्तिमाश्चर्यतया स्मरन्नाह अहो इत्यादि
ना ॥ संसारलक्षणे परमे निरवधौ अंबरे तत्राप्यन्तरे एतद्विलासैकदेशे सुचिरं कालं वयं अपरिज्ञानमात्रेणात्मतत्वेन संभ्रान्ताः ॥१॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६०२
५६९

बुद्धेश्चालनतत्त्वेन ॥ यावदित्तिसाकल्ये ॥ नथा योगिस्तु रे स्वरवान्तिके ॥ तत्र मस्यास्त्यविद्यायास्त्वं गृहीतं तन्मात्रतः ॥ अविद्यास
हकार्येण नाशी हिस्म भविष्यतीति ॥२॥ पुनः अपकल्पनं अनन्तवत्त्वं जननाभावान्नीरागं ॥३॥४॥५॥ कल्पनाकाव्यरचनाभ्या

गुद्धे यावदिदं नाम जगद्भ्रान्तिर्न किंचन ॥ न यात्यन्तवत्वात्स्तीयं न च नाम भविष्यति ॥२॥ सर्वं शान्तं निरालंबं वि
ज्ञानं केवलं स्थितं ॥ अनन्तं च विद्धं व्योमनीरागमपकल्पनं ॥३॥ परमाकाशमेवेदमपरिज्ञानमात्रकं ॥ संसारत्वा
मिवास्माकं गतं चित्रमहोनुभो ॥४॥ इत्यं द्वैतमिदं भान्तमिमे लोका इमे द्रुमः ॥ परमाकाशमित्यं च मेवान्तभ्रमि
वास्थितं ॥५॥ सर्गादौ परलोकादौ स्वप्नादौ कल्पनादिको ॥ विद्धि चैत्यवभ्रान्तिर्ज्ञानोन्यापिलहरयधीः ॥६॥ स्व
र्गे वा नरके वापि स्थितोस्मीति मतिर्यदि ॥ ततस्य नरकं स्थानो हृद्यं संविन्मयात्मकं ॥७॥ नेदं दृश्यं न च द्रष्टा न सर्गो
न च जगच्चितिः ॥ न जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि किमप्यधीहं तदृष्यसत् ॥८॥ कुतोस्यासंभवो भ्रान्तिरिति चेद्दृश्यते मुने ॥ नस्मरपि
नो युक्तं भ्रान्त्यभावानुभूतितः ॥९॥

दिपदान्मनोराज्यपरिग्रहः ॥ इत्यमतिः भ्रान्तिः ॥ तत्र स्मात् भ्रान्तेर्विज्ञानस्य पुंसो नरकस्यकान्तो बंधः अतिबंधने यस्मा ॥७॥ चित्त रा॰म॰
विहामासः ॥ ७॥ भ्रान्तेरसद्रूपत्वात्तत्कारणाचिन्तापि अयुक्तैवेत्याह कुत इति दृश्यते आलोच्यते ॥१॥ ७॥ ७॥ ७॥

ज्ञानानंत्वज्ञानंतत्पदे॥१०॥ निरंतरे ऽंतरालभ्रन्त्यो॥ शैलोदरे स्फटिकशिलागर्भे वा॥११॥१२॥ द्वौ तु विभ्रमौ यथेति शेषः॥१३॥ जागरणं
जाग्रः स्वप्नश्चैकः जागरे मत्यस्य हष्टापि न विद्यानयथार्था॥१४॥ इयं भ्रांतिः कुतो निमित्ता हासीदि प्रश्नोऽप्यत्र न विराजते॥ विचारार्थं हि प्रश्नः
स चात्र निष्फलः तन्मूलस्याज्ञानस्य असत्तो निरोधित्वायोगादित्यर्थः॥१५॥ अज्ञानस्य असत्त्वं प्रमाणपूर्वकविचारालभ्यत्वादेवेत्या

भ्रांतिर्न संभवत्येव निर्विकारेऽज्ञतापदे॥ यत्त्विदं भ्रांतिमाज्ञानं तत्तदेवेतरन्न तत्॥१०॥ निरंतरे निराद्यंते व्योम्नि यौ लोह
रे एव वा॥ कुतोऽन्यथा कल्पके स्यात् ज्ञपदे चाविकारिणि॥११॥ मिथ्यैवानुभवो भ्रांतेः स्वप्ने स्वमरणोपमः॥ यदनालोकनेनाम
भ्यतीदं विलोकनात्॥१२॥ मृगतृष्णांबु गंधर्वनगरद्वौं तु विभ्रमः॥ तथा विद्याभ्रमश्चायं विचारान्नोपलभ्यते॥१३॥ बालवे
तालवभ्रांतिर्न विद्याज्ञायणापि हि॥ अविचारेण संरूढा विचारेणोपशाम्यति॥१४॥ कुत आसीदिति मुनेनात्र प्रश्नो विराज
ते॥ सतस्त्व विचारेण लाभो भवति नासतः॥१५॥ प्रामाणिकविचारेण प्रेक्षितं यन्न लभ्यते॥ न दृष्टं दृश्वाहिः तत्तु नित्यनुभवो भ्र
मः॥१६॥ यन्नास्तीति परिछिन्नं प्रमाणैः स्फुविचारितं॥ स्वयुष्मशशशृंगाभं तन्न किंचिल्लभ्यते सतः॥१७॥ सर्वतः प्रेक्ष्यमाणो
ऽपि यः तु तस्मिन्न लभ्यते॥ तस्य स्यात्कीदृशी सत्तावंध्यातनयरूपिणः॥१८॥ भ्रांतिर्न संभवत्येव तस्मात्काचित्कदाचन॥ निराव
रणविज्ञानघनमेवेदमाततं॥१९॥ यत्किंचिज्जगदाभाति भातीदं परमेव तत्॥ परं परेय रापूर्णपूर्णमेवावतिष्ठते॥२०॥ नभ्रांतिर्न
चनाभानमिह किंचित्कदाचन॥ इदमित्थं स्थितं स्वच्छं शांतमेव जगद्वपुः॥२१॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

दप्रामाणिकोऽस्ति॥ आदिर्जगन्मूलमज्ञानं॥ जतस्मात्कारणादेव हि तदनुभवात् भ्रमः॥१६॥ अज्ञानं तत्कार्यं च सन्मूलकमेव किं न स्या
न्नेत्राह परिति॥ प्रमाणैर्विचारं भणाऽसत्याहि मिः॥१७॥ न हि जगद्विप सदेव किं न स्यात्तत्राह सर्वतः इति कुतस्मिन्कारणान्न प्रमाणाद्वा॥१८॥
॥१९॥ परेण निरतिशयानंदेन आपूर्णे परे ब्रह्मस्वरूपे परं तदेव स्वे महिम्न्यवतिष्ठते॥२०॥२१॥ छ॥ छ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६०४
५७०

किं ह्यंतत्पदमवतिष्ठते तदाह अजमिति ॥ अहार्यं परैरपहर्तुमशक्यं ॥ आर्यैर्विद्वद्भिर्जुष्टं समंतात्पूर्णं ॥ अहमेव निरहंस्तत्वबोधादुदितं ॥ आवरणपरिच्छेदसंगात्सर्वतो विकासि ॥२२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९२॥ रहराम प्रबोधेनाऽज्ञाननिद्रापाये स्थातव्यं ॥ निर्मुष्टनिखिलद्वैतनित्यात्मस्थितिमब्रवीत् ॥ देवाः केऽमी पाशनसिद्धाः ऋषयस्तपोमो

अजममरमहार्यमार्यजुष्टं परमविकारनिरामयं समंतात् । अयमहमुदितं ततो हि तुष्टं निरहमनेकमपास्तदृश्यं विकासि ॥२२॥
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्रांत्युपगमवर्णनं नाम द्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९२॥ श्रीराम उवाच ॥ अनादिमध्यपर्यंतं न देवा न ऋषयो विदुः ॥ यस्य तत्तदहं भाति ब्रह्मगत्यै च रमपला ॥१॥ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भविभ्रमैः ॥ अलमस्माकं शांतमाद्यरूपमनामयं ॥२॥ ७१ ॥

गा सिद्धाः ॥ अपवाचमहाराद्विवाद्यं तं करणान्येवाग्रे देवान्प्रथमजातेऽहं देवा ऊचीथ माऽऽसुः ॥ इमा वै वर्णनमभरद्वाजा वित्यादिश्रुतेः ॥१॥ द्वैताद्वैतयोरनुसंधाने ये मनसि समुद्भेदास्तत्प्रयुक्ता वाक्यव्यवहारैः संदेहैर्विभ्रमैश्चास्माकं अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ अहं सर्वात्मा सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसिद्धं पदं तु यत्तदिदं सर्वं भाती त्यनुभूयते ॥२॥ ७१ ॥ ॥ ४ ॥ ७ ॥

रा म॰

संप्रति जगद्भ्रान्ते कीदृक्संपन्नं तदाह व्योमनीति ॥ व्योमभावानां केशांडूकेन तु आवलीगंधर्वनगरादीनां ॥३॥ व्योमादौ व्योमत्वाय यथा अभेदसामान्यरूपेण तत् भावेन च स्थितं तत्तथेत्यर्थः ॥४॥ आशा दिक् आकाशेव विसारि असंख्येयं तथा विस्तृतमपि ॥ अस्पन्दतया उदितं अस्पन्दितोदितं ॥५॥ अपरिमितोदये अस्मिन्परे ब्रह्मणि ॥ एष मात्रे जीवस्य संसारपिशाचः उपशाम्यति ॥६॥ कथमुपशाम्यतीति तदाह भेदोपलब्धिरिति ॥ लड्डयोरभेदात् जलस्यापीत्यर्थः विपक्षे ॥७॥ संतापः आध्यात्मिकादि त्रिविधसंतापः आदिपदात् द्विषयत्स्वान्तराकरे अ

व्योमनि व्योमभावानां प्रशान्तं यादृगास्थितं ॥ तादृक् ब्रह्मणि स्फारं त्रिजगद्व्योमभासनं ॥३॥ यथा व्योमनि व्योमत्वं दृषत्त्वं दृषदि स्थितं ॥ जलत्वं च जलस्यान्तर्जगत्त्वं विद्धि नेतथा ॥४॥ साहं नादि जगद्दृश्यमाशाकाशविसार्यपि ॥ महाचिद्दरं विद्धि स्वं शान्तमस्पन्दितोदितं ॥५॥ जीवस्यास्मिन्विमस्त्यपरे परिमितोदये ॥ प्रस्फुरं त्राथि संसारपिशाच उपशाम्यति ॥६॥ भेदोपलब्धिर्गलिता व्यवहारयतोप्यलं ॥ जडस्येव जडस्येव वीचेरिव जलोदरे ॥७॥ क्वाप्यज्ञानरवौ याते प्रतापाघाकरे भृशं ॥ संसारसत्तादिवसो यात्यस्तं सनिशागमः ॥८॥ भावाभावेषु कार्येषु जरामरणजन्मसु ॥ इमा जवंजवीभावे तिष्ठन्नपि न तिष्ठति ॥९॥ नाविद्या जीहने भ्रान्तिर्न दुःखं न सुखोदयः ॥ विद्या विद्यास्तु सर्व दुःखमिति ब्रह्मैव निर्मलं ॥१०॥ परिज्ञातं सदेतत्तु यावद्ब्रह्मैव निर्मलं ॥ अपरिज्ञातमस्माकमब्रह्मात्म न विद्यते ॥११॥ प्रबुद्धोस्मि प्रशान्तामे सर्वा एव कुदृष्टयः ॥ शान्तं समं सोहमिदं स्वं पश्यामि जगत्त्रयं ॥१२॥ सम्यग्ज्ञानं यावदिदं जद्ब्रह्मैव केवलं ॥ अज्ञातात्मभवद्ब्रह्म ज्ञातात्मन्यधुनास्थितं ॥१३॥ ज्ञानाज्ञानमनिर्भासं अशैकमजरं तथा ॥ अस्पन्दैकत्वनीलत्वरूपमेकं नभो यथा ॥१४॥ ७ ॥

स्तमदर्शनं याति समोस्तु स्वविश्रान्तिहेतुर्निशागमः ॥८॥ आजवंजवीभावे व्यवहारविक्षेपे ॥९॥१०॥ अस्माकं तत्त्वविदां ॥११॥ समं सर्वद्वैतवैषम्यरहितं ॥१२॥ नाहं कश्चित्प्रागधुनाप्यन्यः किंतु ब्रह्मैव प्रागज्ञाता आत्मायेन तथाविधमभवत् ॥ अधुना तु ज्ञाते आत्मनि स्वस्वभावे स्थितं ॥१३॥ अनिर्भासं स्वातिरिक्त ज्ञानाज्ञान निर्भासशून्यं यथा नीलत्वमस्पन्दत्वे च नभ एकं तद्वदित्यर्थः ॥१४॥ ७ ॥ ॥ ७॥ ७॥ ७॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६०५
५७१

तत्स्मात्प्रबोधान्निर्वाणमेवसन्नहमासे॥अज्ञाननिवृत्त्यैवसर्वशंकानिवृत्तेर्गतशंकमासे॥स्तुस्तुत्वंनिर्विघ्नेयात्मस्तुत्वंत
त्रैवेहाधारावाहिकचित्तवृत्तिर्यथास्यात्तथाआसे॥एवंप्रबुद्धोहंसमासेसमस्तात्मनिबद्धस्थितिनकपमासेतन्मात्रप्रवृत्तिहे
तूनांबाधादित्यर्थः॥१५॥सदैवसर्वमहंप्रपञ्चाजनितशान्तःसर्वोपलम्भवर्जितोनकिंचिद्विस्मकस्तुहमेवास्मिजगद्वाद्येशका
लाधारप्रसिद्धःक्वापिनास्मिचइतिद्वयंनिर्वाणान्ताद्वयंसर्वशांतिरहितोमस्त्याभावरूपेणेत्यर्थः॥१६॥अधिगन्तुंज्ञातुंयोग्यमधि

निर्वाणमासेगतशंकमासेनिरीहमासेस्तुस्तुत्वेहमासे॥यथास्थितंनित्यमनंतमासेनद्वैतमासेनचद्वैतमासे
॥१५॥सर्वंसदैवाहमनंतमेकंनकिंचिदेवाप्यथवानिशांतः॥सर्वंनकिंचित्त्वसदेकमस्मिनचास्मिचेतीयमहेतुशां
तिः॥१६॥अधिगतमधिगम्यंप्राप्यमप्राप्यमस्मैर्गतमिदमलमंतःशांतमंतःसमस्तं॥इतिमुदितप्रबोधंनाशंपरंच्यभ
योनमयसमुदयानांनाममाद्यनास्ति॥१७॥महारामायणेवाल्मीकीयेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेनिर्वाणवर्णनंनामत्रिनवत्युत्तर
शततमःसर्गः॥१९३॥७॥

गम्यंपरमपुरुषार्थरूपमधिगतेज्ञातं॥अस्यैवहेतोरगम्यंदुष्प्रापंमोक्षस्वरूपंप्राप्तंइदंसारानर्थरूपंवस्तुजातंसमस्तममल
गतंतदेवममसाक्षात्कारोदितप्रबोधतामिदंशांतिविज्ञस्वरूपंसमभूदितिपरमानंदरूपेणस्थितः॥अतस्तमयसमुदयानांमरणजननेधान्तुः
स्वाध्यनर्थानांनाममात्रेणापिनास्तिनामेतिविदितमसिद्धो॥१७॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेत्रिनवत्युत्तरश
ततमःसर्गः॥१९३॥

राम॰

आत्मतत्त्वे जगतत्त्वं यथा निर्विघ्नसाधनं ॥ ६६ ॥ रामः स्वयं तु दृष्टं गुरवे अन्यवेद्यं यत्र ॥ तत्रादौ तत्परमात्मस्वभावमाह सर्वात्मेति ॥ सर्वे आत्म
त्मनो जीवानां सर्वेषु भावेषु मनोहृत्त्रिभेदेषु यदा येन भोगनिमित्तेन यथा स्वरूपं बोधः स्वप्रकाशचिदात्मा भाति विवर्तते ॥ तथा स्वयमेव
भोक्तृनानानाजीवभावेन अनुभवति ॥ स्वयमेव त्रिपुटीभावेन स्वमायया विवर्तत इत्यर्थः ॥ १ ॥ एकस्मिन्नेव निरवयवे परमसूक्ष्मे ब्रह्मण्यपि
सर्वे जीवैर्युगपदध्यासात् संमिलिता अपि अनन्ताः सर्गाः प्रत्येकं ब्रह्माण्डभुवनादिभेदविस्तीर्णस्वभावे एव परस्परस्परमसंलग्नाः स्थि
ता ॥ यतस्ते अत्र ईदृशे निरवयवे अपि ब्रह्मणि चिताध्यात्माध्यासेन स्वीकृताः ॥ आत्मीकृताः परमसूक्ष्मीकृताः ॥ नत्वात्मनि कस्यचिदेकस्य का

श्रीराम उवाच ॥ सर्वात्मसर्वभावेषु येन येन यदा यदा ॥ यथा भाति स्वरूपं बोधस्तथानुभवति स्वयं ॥ १ ॥ स्वभावपरिवर्तिष्णु
सर्गाः संमिलिता अपि ॥ अत्रापि स्वीकृता एव नानारत्नांशवो यथा ॥ २ ॥ अत्र दृष्टमदृष्टं च मिथो विशति गच्छति ॥ जगद्रश्मिघनं र
त्नं नानारत्नघनं यथा ॥ ३ ॥ दीपानामिव सर्गाणां बहूनां ज्वलतां परे ॥ केषांचिद्रस्य तु भवो मिथः केषांचिदेव नो ॥ ४ ॥ अश्वाशिवर
सौ भो धावावर्तरमणा च नो ॥ सर्गास्तु भ्रमयन्तु तन्मिन्नापि सर्गास्तथाक्रमः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

शता अवरोधो वा कीत्यर्थः ॥ यथा स्वच्छाः नानारत्नानां अंशवः किरणाः एकस्मिन् गृहे मिलिता अप्यसंबद्धा असंकीर्णा स्थिष्ठन्ति तद्व
दित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव विशदयति ॥ अत्रेति ॥ दृष्टं संनिहितं अन्यत् अदृष्टं देशकालव्यवधानात्परोक्षं च जाग्रद्रश्मिघनं अत्रास्मन्परमा
त्मनि मिथः अन्योन्यमसंबाधं समाविशति गच्छति संचरति च ॥ नानारत्नानां घनं रश्मिजालं यथा तथा ॥ ३ ॥ तत्र ये षां जीवानां स
मानकर्मवासनानिमित्तोऽध्यासस्तेषां परस्परमनुभवो ऽस्ति तद्भिन्नानां तु नास्ति ॥ इत्याशयेनाह केषांचिदिति दीपपक्षे च कृष्णानामंधा
नां च ॥ ४ ॥ आवर्तानां रमणा वनौ क्रीडास्थाने अंभोधौ अश्वस्तु प्रति जलावयवं रसोऽलवणादिरसः ॥ परमार्थेन तु न सर्गास्तत्र मोहाः ॥ ५ ॥

वा॰यो॰नि॰उ॰
६॰६
५७२

अंबुवेदनं जलपरमाणुरसद्रवा॥६॥७॥एकस्मात्मनस्त्वमायमानंतरूपस्यजगतः॥आदिरिषिष्टानंतत्त्वमावत्वान्नोदेतिनाप्यस्तमाप
ति॥८॥तपंतीस्फुरंतीसमालोकंघटपटादिप्रकाशं॥८॥कदाचनहि सा अध्यात्म्यसनं जहाति केनोपायेन चेत्तत्राह वेदनस्यादिति सर्वे

सर्वत्रसर्वतोनित्यंचिद्घनस्यांबुवेदनं॥संख्यातुं केनशक्यंते सर्गधारापरंपराः॥६॥यथावयवितामिन्नानैवावय
विनःक्वचित्॥शरद्भेदाद्यतेभिन्नानतथासर्गतापरे॥७॥एकस्यानंतरूपस्यकारणाभावतःस्वयं॥नोदेतिनचयात्यंतं
जगदादिस्वभावतः॥८॥तपंतीहहिरेवेयमखंडज्ञेयतामिमां॥करोत्यकेतरूपेवसमालोकमिवार्कभाः॥९॥वेदनस्या
त्सर्वभावानांसमाप्त्येवाप्ययंस्वयं॥संपद्यतेसमाधानंयत्नेनिर्वाणमुच्यते॥१०॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

षांभावानांतत्त्वज्ञानेनबाधात्समाप्त्यैवस्वयमप्ययंप्रसिद्धोदेहादितादात्म्याध्यासोन्मुक्तःसंपद्यते॥पञ्चानादर्शस्वरूपंतदेव
सर्वाविक्षेपहेतुत्यागात्समानंनिरतिशयनिर्वाणमुच्यतइत्यर्थः॥१०॥

राम॰

अभ्यासपरंपरासमाध्येव स्वरूपं स्वस्य परमपुरुषार्थः परिशिष्यते इति कुतः बुध्यानुभूयमानस्यैव पुरुषार्थत्वादननुभूयमानस्य पुरु
षार्थत्वादर्शनात्तस्मात्पुरुषार्थप्रयोजिका चरमसाक्षात्कारबुद्धिर्मुक्ता वा वक्तव्येति न सर्वभावानां समाधिरप्युपगंतुं युक्तेत्याशंक्याह ने
ति॥ परमपुरुषार्थरूपो बोधः परमात्मा बुध्या चरमसाक्षात्कारवृत्त्या न बुध्यते जडतया तस्याः बोधशक्त्यभावात् बोधस्य बुद्धिविषग
त्वायोगाद्वा न हि बोधशक्तिमान्परमात्मा स्तुद्वो राजाबहिमिव प्रबोध्यतां तत्राह बोधाबुद्धेरिति॥ न बोध्यते पि॥ कुतः बोधाबु
दं स्तु संराजानं बुध्यात हे बोधनाय वैदिनः प्रवर्तते न बुध्यात् स्तुत्वा बोन बुद्धः इति कथं तद्बोधने सा प्रवर्तते नत्यर्थ॥ न हि बोधेनैव बोधो
बुध्यतां तत्राह नेति॥ तेन बोधेनापि बोधो न बुध्यते॥ कुतस्तत्राह बोध्य इति बोधः स्वयं बोध्यः बोधकर्मकं पं भवेत् क्रियाजन्याति

न बुध्या बुद्धे बोधो बोधस्तु बुद्धेर्न बोध्यते॥ न बुध्यते वा तेनापि बोध्यो बोधः कथं भवेत्॥११॥ प्रबुद्ध एव स्तु सामः स्वयं बो
धो विबुध्यते देशकालाद्यभावेपि मध्यान्हार्कात्प यो यथा॥१२॥ सर्वकार्मविवर्जितस्मानां प्रशांतेच्छानां प्रबोधतः॥ सतामनिच्छ
नामेव निर्वाणं संप्रवर्तते॥१३॥ प्रबुद्धबोधो ध्यानस्थः स्वभावे केवले स्थितः॥ न किंचिद्रपि गृह्णाति न किंचिदपि चोज्झति॥
१४॥ यो यथा स्थित एवास्ते पश्यन् दीपइवाक्रियः॥ अमनो मानमननो मनो मननवानपि॥१५॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

शयाधारो हि कर्म न हि बोधे क्रिया तज्जन्यातिशय स्तदाधारता वा संभवति निष्क्रियत्वान्निर्विकारत्वात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्चेति भा
वः॥११॥ तस्मादभ्यासपरंपराचरमसाक्षात्कारबध्यतपरिणामपरंपरयास्वयमेव समाप्यते॥ तस्याच समाप्तायां स्वप्रकाशत्वात्प्रब
बुद्ध एवात्मा नीहारास्तु संप्राप्यतां प्राप्तो मध्यान्हे निःशेषं नीहारापगमेन सवितेव तद्दात पश्यच प्रबुध्यते इव स एवास्य नित्यप्राप्तनिर
तिशयानंदाभिव्यक्तिलक्षणः परमपुरुषार्थ इत्याशयेनाह प्रबुद्ध एवेति॥१२॥ कर्मपदे नरो हि काम्यप्रिकफलेलक्ष्यते॥१३॥ मोहनि
द्रातः प्रबुद्धः बोधश्चित्तात्मा यस्य ध्यानस्थः निरुद्धबाध्यवृत्तिः॥१४॥ उत्थानकालेसत हिं कथमास्ते तत्राह य इति॥ मनो मननवानपि
विषयेष्वासंगाभावादमनो मानमननः॥ अतएव दीपवत्प्रकाशयन्नपि अक्रियः॥१५॥ छ॥

वा॰ री॰ नि॰ उ॰
६०
५७३

॥१६॥ यः व्युत्थितो निरुद्धः समाध्यारूढश्च अभिन्नबोधो यः स्वरूपस्वरूपानुभवकालेऽत्रैव स्थितः सन् निरोधव्युत्थाने उदासीनस्तथापश्य
ति स एव संसारविक्षेपाच्छम्यजितनान्यः ॥१७॥ कीदृशी सा तादृशा स्वरूपानुभवे स्थितिस्तामाह जगदिति ॥ बोधमात्रमेव एकं निष्ठाप
दार्थरूपं येषां तेषां भावं विनाऽपरासत्तावस्थितिर्नास्तीत्येवं रूपासेत्यर्थः ॥१८॥ अपरासत्ता कुतो नास्तीति चेत्तत्र सा हृत्कारेणाऽऽउ

व्युत्थाने विश्वरूपात्म अन्यत्र ब्रह्मसंस्थितं ॥ सर्गात्मचिन्मात्रं सत्त्वं सर्वत्र भासते ॥१६॥ अभिन्नबोधस्वरूपस्वरूपा
नुभवे स्थितः ॥ व्युत्थितः सन्निरुद्धश्च यः पश्यति स दृश्यति ॥१७॥ जगत्पदार्थसार्थानां बोधमात्रैकनिष्ठतां ॥ विना
नास्त्यपरासत्ता योऽम्भः ऋद्वेतरो यथा ॥१८॥ दीप्यते स्फीतबोधानां केवलानंतबोधना ॥ सा विश्वपरिणामेन प
रेणापात्यवाच्यतां ॥१९॥

जगद्रूपबोधेन सा हि चिन्मात्रसत्तापायण्वपरिशेषादित्याशयेनाह दीप्यत इति ॥ स्फीतबोधानां अपरिच्छिन्नब्रह्मत्वगा
हनानुकूलस्फारताशालिबोधवतां सा तादृशी स्वगात्मरूपा बोधनापि स्वस्याः क्रमिसन्मात्रपरिशेषबलरूपा खंडाकारवा
च्यार्थलक्षणेन परेणापरिणामेन अवाच्यतां असंवेदार्थकताप्रलभ्यतां ॥१९॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

१८०

तद्विश्रांतौ तन्मात्रावेन स्थितौ सत्यां शिष्यते न शिष्यते वेत्युभयविधया वाचामपि गोचरतां साहशाने ति ॥२०॥ समस्य सत्तासामान्
स्य पराकाष्ठा परमावधिः शोधितत्वपदार्थरूपा सैव बोधस्यापि शोधित त्वंपदार्थरूपा पराकाष्ठा ॥ विषष्ट हि लक्षणः अवस्यात्र
मलरूपाः अप्रसर्गः अस्ति भातीति सर्वानुभवात्मत्वाबोधमयपरवाश्च वेस्ति यत्फलितं तदाह सकलमिति ॥२१॥ तदेव ब्रह्मादि
नाम पि प्रेयस्तमत्वात् निरतिशयानंदरूपं निर्वाणमित्याह निर्वाणमिति ॥ सदैवाहं स्यामाकदाचिन्माभूवमिति सदैव तत्सत्तास्व
रूपं ति ॥ अपि शब्दात् सर्वप्राणिनोपि ॥२२॥ सर्वेषां सार्वकालिकस्पृहास्पदसैव वस्तु सर्वदेशे सर्वकाले सर्ववस्त्वात्मना उदितं चे
तनं स्वतः स्फुरद्रूपं शुद्धत देवेति ॥ तस्य नाशः अदर्शनं कृणामपि नोपपद्यते ॥२३॥ तस्याः निरतिशयदुःखरूपः अतिशीतलं आत्यं

तद्विश्रांतौ परा सत्ता शिष्यते वा न शिष्यते ॥ या काप्यत्यंतशांतानामनंतवागोचरमेति सा ॥२०॥ या समस्य पराकाष्ठा सैव बोधस्य
सन्मयी ॥ सर्वार्थात्मैव सर्वत्र सर्वदा सर्वथोदितं ॥ चेतनं प्रभु कृमेवास्ति नाशो नास्योपपद्यते ॥२३॥ ✗ सर्गस्य समयश्च वातः सक
लं शांतमव्ययं ॥२१॥ निर्वाणायवित्स्मायत्स्व शीतलं संविदः ॥ स्वदेशतिसदा सत्तां ब्रह्म विष्णुहरादिना ॥२२॥ ✗ ॥ अस्मिंस्तत
नः त्र्यः संसारे निर्वाणमति शीतलं ॥ अतिशीतलमेवास्ति तन्नः स्वेव न विद्यते ॥२४॥ संचेतति शिलांतस्था यथालं शालभंजि
का ॥ अनुत्कीर्णा तथा ब्रह्म चेतनं तीदमस्य डितं ॥२५॥ यथा चेतति सोम्यांबुकोशस्थवीचिमंडलं ॥ तथा चेतति कोशस्थमहाचिद्वे
त्वमव्ययं ॥२६॥ अविभक्तो विभागस्थे शिवशांते रनंतकैः ॥ परमार्थापराभोगैस्त्वबोधात्मतयांतरैः ॥२७॥ दिग्यथा स्वआत्मानि भावि

तश्चितितश्चिरं ॥ भोगमोक्षमये हेतुतेषां तेषां तथोदितः ॥२८॥

तिकदुःखोपशमः ॥२४॥ यथा शिलास्विति द्वौ अनुत्कीर्णाः शिलांतस्थाः शालभंजिकाः ॥ यथेच्छं संचेतंति स्फुरंति तथा भावोपहि
तं ॥ अखंडितमविच्छिन्नमेव ब्रह्म इदं जगद्वपुवेन तिस्फुरतीत्यर्थः ॥२५॥ सोम्यांबुकोशो जलाशयस्तत्स्थकोशोऽत्र मयादिरस
स्य अभेलोऽकोशस्थं च चेत्यं स्वयमेवमत्वा चेतति स्फुरति ॥२६॥ अबोधः अज्ञानकृतो यस्मात् तन्मात्रावेन मधरैर्ज्ञोऽप्यपेः परम
र्थाचरस्य सन्मात्रस्य आभोगैः कृत्रिमवेषैः ॥ इत्यभावेतजीयापैर्यै जीवैर्यथायथामावितत्वा चेतति ॥ इति परेणान्वयः ॥२७॥२८॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६०८
५७५

स्वप्नादिबोधिनः प्रबुद्धस्य स्वप्ने स्वबंधो मन्यते अन्यते जीवति सति वा यथा सत्याख्या सत्यताबुद्धिर्नेदिनित यातन्यविदः सर्वे
षु ह्येषु षितिन हर्षशोकप्रसक्तिरित्यर्थः ॥२९॥ यतः ह्युणादित्रिपुटी स्यंदन ह्यखिलं शांतं शिवं ह्यंत भाविते सम्यगवगते पि संसति
भ्रांतेः ॥ पश्चात्कंउमवद्यस्यमयः ॥३०॥ अवगमे सति केन क्रमेण भ्रांतं तं नु भवति माह सर्वं येन्याहिनादेहे सम्यक्त्वयंतइति

मन्ते वाप्यमन्ते बंधौ स्वप्ने स्वप्नविबोधिनं ॥ नयथोदेति सत्याख्या तथा ह्युपे पुनर्हिः ॥२९॥ यदिहं ह्यखिल ह्युणादि
न शांतमखिलं शिवं भाविते वगते ध्वंनरिति भ्रांतेः कउम्वः ॥३०॥ सर्वयादेहे संस्थेषु वेत्तृत्वमुपजायते ॥ सम्य
ग्बोधे सति स्वप्नस्वापिस्वार्थका हि पु ॥३१॥ वेत्तृत्वाद्भिन्नो बोधो बोधाद्वेत्तृत्वं भिन्नं ॥ पर स्परैकाप्रकटेष्वेतेकुम
प्रकाशवत् ॥३२॥ येन बोधेन वेत्तृत्वं साधनं ह्यस्तु नाहिवां स्वनं नमभिसंपन्नो ज्ञान्तं स्थितं तथा ॥३३॥ एताव
देव बोधस्य बोधत्वं यद्वित्तृत्वमता ॥ पाडित्यं नाम तन्मौर्ख्यं यत्र नास्ति वित्तृत्वमता ॥३४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

देहसंस्थास्तथा विद्धेषु स्वार्थका हि षु भोगतत्त्वपायेषु ॥३१॥ अस्त्वेवं ततः किं तत्राह वेत्तृत्वादिति ॥३२॥ तत्कुतस्तत्राह येने रामः
ति ॥ येन हेतुना वेत्तृत्वं साधनं साहिवां ज्ञातान्तानि निवेशाल्लक्षणेन बोधेनैव स्तुष्टु ज्ञानं तं स्वनं तंउपचितं संपन्नो ॥ तद्वि
रोधितहेतुकुलं वा ज्ञाप्रमपित यात ते दमिनि वेशानुसारेयोवं सास्थित मित्यर्थः ॥३३॥३४॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥

परस्परविरुद्धतावपि तौ असम्भावे वेत्ति विचित्रं ज्ञानावस्थायां ह्यभावेवनष्टो इति न तु मंतव्यमित्यर्थः॥१५॥ अकुतोनमंतव्यं तत्रा
ह परमेति यतो बोधैकत्वस्य यो: परमानिरतिशयासंपत्तिरेव निरतिशयानंदरूपत्वात्संपत्तिकष्टः स्वहेतुस्वयरूपत्वाद्विमोक्षउ
च्यते॥ अबोधस्त्वहि चंधमलिनस्यैव च बंधकष्टं दुःखमयरूपो पिमोक्षइत्युपपत्तेरित्यर्थः॥१६॥ अनन्तमात्मानमेव वर्द्धिताभ्यां ह
नष्टमोहं तदिमाह गतमित्यादिना॥ गम्यनिरसनीयं गतं निसं॥१७॥१८॥ तस्मान्मोहबंधमेनारः श्रद्धा विरिलाइत्याह स्वेभ्यइति

ननु वैतस्य बोधाबोधौ न परस्परविरुद्धौ तौ॥ असम्भावे वर्त्तौ नामनष्टौ विचित्रं ज्ञाशावत्॥१५॥ परमाबोधवैतस्य संप
त्तिर्मोक्ष उच्यते॥ तत्रानंते पदे शांते वसता च न शोच्यते॥१६॥ गतं गम्यं कृतं कार्यं हृष्टं दृश्यमशेषतः॥ यावत्सर्वं शिवं
शांतमेकमाद्यमनामयं॥१७॥ आत्मारामस्य शांतस्य वित्तस्य स्यान्न हंकृते:॥ असंकल्प्येव भवति स्थितिः स्वस्थैव
निर्मला॥१८॥ सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थायवीर्यवान्॥ भिनत्ति वासनाजालं पंजरं केसरी यथा॥१९॥ प्रामद्योति
बोधसुद्धिः परमं तत्प्रकाशावारं॥ नीहारः शरदीवाशु स्वयमेवोपशाम्यति॥२०॥ ज्ञाते त्वेपस्त्वसंकल्प्यः संकल्पाति
शयाशयः॥ अवासनो व्यवहरजीवातवत्स्पंदनेन वा॥२१॥ आसीद्विराश्वनस्कारैर्भ्रांतिमात्रैकनिष्प्रपात॥ यः सर्वत्रैव
अवासनमासितं॥२२॥

यतमानानां मध्ये इत्यर्थः॥१९॥ प्रासः ज्योतिष आत्मनः स्पर्शहीनां च बोधः ज्ञानं प्रकाशातिशयश्रयेण नीहारः आप्रवासनाभागः प्र
सिद्धस्य॥२०॥ संकल्पान्निश्चेते अतिक्रामत्याशयो यस्य॥ अवासनो जीवन्मुक्तः स्पंदनेः व्यवहरति॥ न वा व्यवहरति समाधावेव वि
श्राम्यतीत्यर्थः॥२१॥ सर्वत्र सर्ववस्तुषु मनस्कारे सति मनने द्वीरात्स्थिरीभूताभ्रांतिमात्रे निकष्प्रपात यः स्वस्वभावः आसीत एव
अवासनं आसितं अवस्थानमित्यर्थः॥२२॥

वा.टी.नि.उ.
६०९
५७५

उदारसत्त्वेष्वन्तःकरणेषु स्थितिवर्णितरूपे निर्वासनीभावे उदिते सति अखिलं इदं जगत् ब्रह्मैवेति प्रबुद्धे सति स्थिरैकनिर्वाणमनो
तस्मिंस्तु सति अनन्तः मोक्ष इत्यभिधानं यस्य तथाविधः सर्वसंसारप्रशमः ॥ अभ्युदेति स्वयमेव प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे चतुर्नवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९४ ॥ शुभाः प्रबुद्धरामोक्तीः प्रशस्य गुरु
र्यास्तव्यं ॥ परीक्षार्थं कृताः प्रश्ना रामेणात्र समाहिताः ॥ तत्राद्यैर्योपवर्णिताः प्रबुद्धरामोक्तीस्तु मोऽस्मान्नो वसिष्ठः प्रशं

निर्वासनेभाव उदारसत्त्वे ब्रह्माखिलं त्वपमिति प्रबुद्धे ॥ स्थिरैकनिर्वाणमनावनंतो मोक्षाभिधानः प्रशमोऽभ्युदेति
॥ ४३ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे रामविश्रांतु पृगमानामनामा चतुर्नवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९४ ॥ श्रीवसि
ष्ठ उवाच ॥ अहो नु संप्रबुद्धोऽसि राघव विघातिनी ॥ वागीयं नवसंपन्ना प्रबुद्धे ऋवहासिनी ॥ १ ॥ विभाती वा
सदेहमसंकल्पेन शाम्यति ॥ एतच्छ्रान्ति निर्वाणमित्येव परमार्थता ॥ २ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

सति ॥ अहो इत्यादिना हे राम इयं त्वदुक्ता प्रप्रबुद्धानामेव विघातिनी ॥ प्रबुद्धेषु तु अप्रबुद्धमवक्षिप्तपर्यन्तवादत्वात् युक्तिपुष्कलत्वाच
॥ अवहासिनी प्रहर्षस्मेरवदनताकारिणी सपदिता ॥ १ ॥ असदेवेदं जगद्बोधप्रपुष्टसंकल्पे विभातीवेति बंधनिष्कर्षः ॥ असंक
ल्पहर्षपर्यवसितेन नतत्त्वज्ञानेन शाम्यतीति मुक्तिसाधननिष्कर्षः ॥ एतच्छ्रान्तिरेव निर्वाणमिति मोक्षनिष्कर्षः सैव परमार्थतत्त्वं
॥ २ ॥

राम०

नपावकल्पनारूपं बंधमोक्षौ आप्रबुद्धस्य प्रबुद्धस्य प्रमत्तार एवरूपमिति निष्ठर्येविप ल्पितः स्मात्कल्पनाकल्पने इ
ति ॥३॥ शांतौ समाधौ ॥४॥ एतत्पदस्थितिरेवास्मदादिजीवन्मुक्तानां समाधिव्युत्थानयोः कल्परूपस्थितिरित्याह वयमि
ति ॥५॥ तद्रूपिणः प्रबुद्धाः ॥६॥ शैलोदरमिव निर्विकल्पस्थिति मनाम स्माकं यन्नत्वहं त्वयापि एवं अस्मादादिवदादिवेहव
नदालभ्यदह जीवन्मुक्तौ दृष्टांतो प्रयत्नतीत्यर्थः ॥७॥ एवं वसिष्ठोक्त्या जीवन्मुक्तिपदे प्रतिष्ठितो रामो जीवन्मुक्तानां पादरंशां जगत्

कल्पनाकल्पने रूपं परस्यैवेतरस्य नो ॥ संदृनासंदृने वा यो यथा नात्रैकतां हिते ॥३॥ प्रबुद्धस्यैव यात्पुंसः शिलाजठर
वत्स्थितिः ॥ शांतौ व्यवहृतौ वापि सामलामुक्ततोच्यते ॥४॥ वयमस्मिन्पदे स्थित्या राघवाघविघातिनि ॥ शांतात्वे व्यवहारे
वसमं नित्यमवस्थिताः ॥५॥ अस्मिन्नेव पदे नित्यं ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ तिष्ठंति व्यवहारस्था अपि शांतात्तद्रूपिणः ॥६॥ शैलो
लोदरस्थितिप्रतां प्रबुद्धानामनामयं ॥ अस्माकं पदमेवं तद्दालभ्येन दृहि ोष्यतां ॥७॥ श्रीराम उवाच ॥ ब्रह्मन्येवमसद्रू
पमनुत्पन्नमभास्वरं ॥ अनारंभमनाकारमेवेदं भासते जगत् ॥८॥ यामगात् इमां बुसदृशांतरं गावर्जितवारिवत् ॥ एकादि
वकनके स्वप्नसंकल्पशैलवत् ॥९॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ बुद्धवानसि वैदग्धमतत्त्वबोधविद्धुद्धये ॥ कुरु संशयविच्छेदं पृच्छ
तः पृच्छकस्य मे ॥१०॥ इत्यनित्यानुभूतोपि शिरःस्थोपि तिभास्वरः ॥ जगदाख्यो यमाभासः कथं नाम न विद्यते ॥११॥ राम
उवाच ॥ एवमेवेदमुत्पन्नं न किंचन कदाचन ॥ तेन वंध्यासुतस्यास्य न सत्ता कल्पनादृते ॥१२॥ श्रीरामचंद्राभ्यां नमः

सतेतदमिलपयति प्रसन्नणीति द्वाभ्यां ॥ अनुत्पन्नत्वादेवाभास्वरं पगम्यमाने ॥८॥९॥ इदानीं वसिष्ठो रामं जीवन्मुक्तिप्रति
ष्ठाख्यापनाय योगपदत्यायेन वक्ष्यपदस्याप्यपि त्वास्वयं शिष्यवत्पृच्छामि स्वसंशयविच्छेदं कुर्वित्याह बुद्धवानसीति ॥१०॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणादृष्टीकृतत्वात् दर्शयति पादविसंवादाच्च सत्यत्वाभिः स्थितमप्ययोपि ॥११॥ तत्राप्राग्युक्तोक्ताभिरेव युक्तिभिः
श्रीरामः ॥ समाधत्ते एवमेवेत्यादिना नोत्पन्नं कारणाभावादित्यर्थः ॥ कल्पनातस्तु मात्रत्वेनैव न ॥१२॥ ७ ॥ ७॥ ७॥

कारणाभावमेवदर्शयति किमिवेत्यादिना ॥ यतः प्रोत्थितमस्याः ततः ॥१३॥ ब्रह्मणः कारणतापत्तिरेव नास्तीत्याह नचेति ॥ पूर्वावस्थायामपि यतः सविकारं नच किंचिन्मासि द्विनिपर्य्यः ॥१४॥ यदि निर्विकारमेव विवर्तोपादानकारणं स्यात् मायया जगदाकारेण विवर्तमानं स्यादिति नहि जगत्स्थूलार्थः सत्योनलभ्यते इत्याह कारणमिति ॥ सविदः पदार्थप्रत

किमिवास्याजगद्भ्रान्तेः कारणं प्रोत्थितायतः ॥ नकारणं विनाकार्यं किंचित्संभवतिक्वचित् ॥१३॥ नवाविकारमजरं सविकारं क्रमाद्भवेत् ॥ कारणं ब्रह्मविदेवेह किंचिद्भवितुमर्हति ॥१४॥ अतोऽवेदनमात्राख्याम कारणं प्रविभ्रमे ॥ तत्त्वकेस्यकथं नाम जगद्दृश्यार्थसंविदः ॥१५॥ नन्दनात्येपदे शान्ते चिरात्प्रथमचेतनं ॥ यथा चित्कालकलनं तिष्ठत्यतिवाहिके देहभ्रमे ॥१६॥ क्रमेण तत्र संवित्तिः प्रोक्ताभिवेदितेति ॥ कालकलनां पश्यतस्तत्रैवं ज्ञातोऽभ्युपपश्यति ॥ १७॥ संकल्पैकात्मनस्तस्य देशकालक्रियादिभिः ॥ अत्यंतमेवदृश्योऽयं भुवनं भासते वपुः ॥१८॥ नस्विन्निश्चोऽयं संपन्ने समिव्याप्रुतपत्त्र ॥ मिथ्यैव तत्समादारं कुर्वन्निवचरन्निति ॥१९॥ अधश्चादूर्ध्वमायाति पुनरूर्ध्वं व्रजत्यधः ॥ केवलं तत्संसारपदार्थो न च संभ्रमः ॥२०॥

पा॰ ॥१५॥ प्रथमं चेतनं हिरण्यगर्भसंज्ञं द्विपरार्द्धपरिमितं कालकलनं चिरन्तरूपं सातिवाहिकदेहभ्रमे तिष्ठतीचेति जगद्भ्रान्तेः सविषयः पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥१६॥ नन्वप्रथमचेतनमेव कुतोऽतएव स्मरादिकालविस्तारभ्रमं पश्यतियत्रात्स्वप्ने तद्वापप्यपश्यि ॥१७॥१८॥ लम्भुनं भुवनादिसर्गक्रमाधारं ॥१९॥ मिथ्यैव तत्समादायैव भुवनमेदेच्छया विज्ञानात्मनाद्युच्चतादिफलभोगाय अधश्चादूर्ध्वं चयातायातीत्यमतीव ॥२०॥

यदितस्य संकल्पस्य काकतालीयवद्यथा पूर्वं स्थितिस्तथैवाद्यापि स्थितिरभूत्तर्हि तत एव मत्त्य मिज्ञाय जगति सुस्थिरां स्थिति
आततवान् भ्रांत्या गृहीतवान्॥२१॥ एवं भ्रांत्या इत्थंरूपस्थितमिदं मिथ्या जगत् शिलाकामिनी भूत्वा वंध्यासुतस्य कांतस्य सुखेल
लाटे व्योमचूर्णेन तिलकं विरच्य रंजनं शोभातिशयं करोतीत्यादिवाक्यार्थवद्विकल्पमात्रमित्यर्थः॥२२॥ यदि त्वं मंतासि तर्हि मिथ्या
स्य धर्मस्याप्यप्रसिद्धेः पर्यालोच्यते तेन ते धीधिष्ठानमात्रत्वात्सत्यमेवेत्याह सत्यमेवेति यदि तु व्यावर्तनीयमिथ्यात्वाप्रसिद्ध्या

काकतालीयवत्तस्य संकल्पस्य मवेधरी॥ यथा तत्र यथाद्यापि सुस्थिरामाततवान् स्थितिं॥२१॥ शिलावंध्यासुतमुखे
व्योमचूर्णेन रंजनं॥ करोतीत्यादिवदिदं मिथ्याजगदुपस्थितं॥२२॥ सत्यमेवेदमथवा मिथ्यात्वं तु कुतः किल॥ न मिथ्यात्वं
न सत्यत्वं किमपीदमजं ततं॥२३॥ आकाशकोशवत्स्वच्छं शिलाजठरवद्घनं॥ पाषाणमौनवद्देहं कांतमेवाप्यजं जगत्॥
२४॥ चिन्मात्रे सर्वसंकल्पे विराडात्मातिवाहिके॥ देहः संवेदनं व्योम जगदित्यवभासते॥२५॥ एवं ब्रह्ममहाकाशमेवेदं
जगदव्ययं॥ शांतं सममसमाभोगमेकमाद्यंतवर्जितं॥२६॥ यथा पयसि वीचीनामुन्मज्जननिमज्जने॥ न जलान्यत्वमे
वं हि भावाभावैः परैः परे॥२७॥ परावरविदः केचिदितिस्मिन्परमे पदे॥ शुद्धे परिणमंत्येते वारिबिंदुरिवांभसि॥२८॥ परे प
पदे निर्दंभाति परस्यैव परात्मकं॥ संभवत्यमले शांते न जगन्ति न तत्क्रियाः॥२९॥

वर्तकसत्यत्वकल्पनमपि तत्र न घटत इति विचार्यते तेन दृग्निर्वचनवागप्रसरात्किमपीदं॥२३॥२४॥ चिदात्मनो मायिको यः सर्वा
कारसंकल्पस्तद्रूपे विराडात्मन्यातिवाहिके देहः संवेदनरूपं यद्व्योम तदेव जगदिति भासत इत्यर्थः॥२५॥ स्वं वसति यत्कलितं तदा हर
वामिति समेभ्योपि समः आत्यंतिकवैषम्यशून्यः आभोगो यस्य॥२६॥ परे ब्रह्मणि॥२७॥ परावरविदः सारासारविवेकिनः॥ परिणम
त्येकरसं गच्छंति॥२८॥ परस्य ब्रह्मणः शेषः एव कार्यमिव यद्यदेवं पराभेदजगज्जीवरूपं भाति॥ तत्तु तत्त्वतो विचारे परमेव संभवति

मर्गांबुनिपरत्वेन अन्यत्वेन कृषरम मात्रत्वेन परिज्ञातेस्मि भावानां पुनस्तन्सत्यता बुद्धिं को भावयति ॥३०॥ अन्यस्य स्तु विप्रपं
चस्य अन्नभोगरसं न जानाति मधुद्रुहः ॥ यथा हि द्विजो ब्राह्मणः सीधुस्वादुं मधुमाधुर्यं न जानाति तद्दृश्ये [illegible] ॥३१॥ अयं निज आत्मा वा
स्यद्वेः पराहत्य चेत्योन्मुखत्वमुत्सृज्य समाधौ निर्वीय चरमसाक्षात्कारदृष्ट्यावलोकितः सन् शान्ते शिवे नित्यमुक्ते आत्मनि ति

ष्ठमेव एत इति ज्ञाने दृश्य ब्रह्मतया पि च ॥ मृगांबु निपरत्वेन को भावयति भावनां ॥३०॥ परमार्थचमत्कारमन्तस्यानु
भवं विना ॥ अन्यस्यान्नं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः ॥३१॥ निर्वीय निज आत्मायं पराहत्यावलोकितः ॥ चेत्योन्मु
खत्वमुत्सृज्य संतिष्ठ शान्त आत्मनि ॥३२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इदं बीजांकुरं रूपं स्थितं ब्रह्मणि कारणे ॥ इति सर्गादिस
म्भवः कस्मान्नेहोपपद्यते ॥३३॥ श्रीराम उवाच ॥ बीजांकुरांकुरतया संस्थितो नोपलभ्यते ॥ बीजोदरे तु या सत्ता बीज
मेव हि सा भवेत् ॥३४॥ ७॥

ष्ठेत् ॥ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेः ॥३२॥ एवं समाहितो वसिष्ठः पुनर्बीजांकुरन्यायेन ब्रह्म
णि जगत्सत्ताशंकते इदमिति ॥३३॥ समाधत्ते बीजइति यदि अंकुरः सत्यः स्यात् हि बीजोदरे संस्थित एव बहिर्बीजपुटं भित्वा
निर्गच्छतीति स्यात् ॥ नतु न ॥ यतो बीजभेदनेन तदुदरे अंकुरत्वया संस्थितः अंकुरः नोपलभ्यते ॥ यत्तु बीजोदरे सूक्ष्मभागानां स
त्ता सा बीजमेव न तु [illegible] अंकुरः ॥३४॥

राम॰

ब्रह्मणोंऽन्तर्जगत्सत्तान्तु न तथा किं तु जगन्नैवोपलभ्यत इति वैषम्यं प्रलयकालेन यैवास्तीति चेत्तर्हि सा ब्रह्मैव मवेद्यतस्तद्ब्रह्म अविका
रीति न बीजांकुरन्यायस्यात्रोपपत्तिरित्यर्थः॥३५॥अस्तु ब्रह्म अविकारं किं ततस्तत्राह अविकाराद् इति॥अविकाराद्धि कारिकार्यमुदे
ति अनाकाराद्धाकृतिर्भासुरा उदेतीति च न दृष्टं न श्रुतं च क्वापीत्यन्वयः॥३६॥एवमनाकारे निरवयवे च साकारस्य सावयवस्य च स्थूलस्या
वस्थानमपि सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याह अनाकृताविति॥३७॥समुद्र इति द्वे॥३८॥३९॥शान्ते सर्वोपरमे स्वपरं ब्रह्म साकारस्य तादृग्भूतस्य ना
धार इति वक्तुं न राजते॥३९॥एवं सति अपूर्वैः स्वप्नवद्दृष्टैराकारैर्बोध एव परिणतिकः साकार उत्पद्यत इति बौद्धकल्पनाप्यनुपपन्नेत्याह बो

ब्रह्मणोऽन्तर्जगन्नैवं जगन्नैवोपलभ्यते॥अस्ति चेत्सर्ववित्नित्यं स ब्रह्मैवाविकारितः॥३५॥अविकाराद्धनाकाराद्धि कार्याकृतिर्भा
सुरा॥उदेतीति किलास्माभिर्नैव दृष्टं न च श्रुतं॥३६॥अनाकृतौ वाकृतिमच्चेत्स्यात्तु महत्तिरस्मादीन चैवां न रविसंमानिमे
रवः॥३७॥समुद्रे केरलमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति॥महाकारं निराकार इत्युक्तं न वचो भवेत्॥३८॥शान्ते परं च साकारस्याधार
इति राजते॥न कुत्र राजते ह्येव साकारस्याविनाशिता॥३९॥बोध एवायमाकार इति कल्पनयापि धीः॥अपूर्वैः स्वप्नवद्दृष्टैः
संसारे नैवोपलभ्यते॥४०॥अपूर्व एव स्वप्नोऽयं पूर्वे संसर्गो नु भूयते॥स्वप्नः किलानुभूतार्थः स्वप्नस्तु इव दृश्यते॥४१॥यद्येवं जा
ग्रतः स्वप्न इति नात्रोपपद्यते॥स्वप्ने प्रदृश्यः पुरुषः कथं प्रातर्विलोक्यते॥४२॥

ध एवेति॥४०॥कुतो नोपपद्यत इति तत्राह अपूर्वैरिति॥यतोऽपसर्गः स्वप्नः अपूर्वैः प्रागननुभूतार्थैः एव च कृत्स्नादि प्रमाणैरनुभू
यते॥स्वप्नस्तु जाग्रदनुभूतार्थः संस्कारमात्रेणाभासमानार्थः॥जाग्रति स्वप्नस्तु एवार्थः स्वप्ने दृश्यते किलेति सर्वजनप्रसिद्धेः॥४१॥
अत एव बौद्धानां जाग्रत्स्वप्नभेदाभावोक्तिरपि तेषां असंगतेत्याह यद्येवेति॥स्वप्ने मृतः श्मशानं नीत्वा प्रदृश्यः पुरुषः तस्मान्न चि
तः साकारत्वकल्पिकत्वादिकल्पनया प्रपंचस्य स्वप्नसाम्ये सर्वप्रमाणविरुद्धसिद्धान्तीति कूटस्थब्रह्मण एव ध्यस्तत्वादेव बाध्यत्वेन स्व
प्नसाम्यसिद्धमिति भावः॥४२॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६१२
५७८

तत्र चार्वाककल्पितमाक्षेपं समाधत्ते अशरीरस्येति ॥ स्थूलशरीरस्य मस्यास्त्वभिमानेन दृष्टमिति अशरीरे प्रतीत्यवस्थात्रयस्यारोप इत्यु
क्तेर्न युक्तोत्याक्षेपं शमयति ॥ शिष्टं स्पष्टं ॥४३॥ आत्मनः परिहीयानि हीषु स्वपन्नस्वस्थितस्याहन्तस्मादितिसाद्वैतनिरहंकृतिनिरा
कारः परमात्मैव विवर्तरूपाभिः सर्गादिनानाकृतिभिः स्थित इति सिद्धान्तः प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥४४॥ प्रपंचस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रबोधे
स्वप्नवद्विबाधात्सत्याभावं वक्तुमयोग्यं तु च्छेनैव परिशिष्यत इत्याह ब्रह्मात्मेति ॥ मनसो प्रपंचगतान्मात्स्थिलबंधक्षते ब्रह्मैव अ

अशरीरस्य न स्वाप्न इत्येतद्विनोदितं ॥ हंसवेत्ति द्विधान्याघात्तेषां च स्वप्नवत्स्थितः ॥४३॥ तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्म
नि संस्थितः ॥ सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥४४॥ ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिरूपे रामात्मनि तिष्ठति ॥ प्रपञ्च ब्रह्मात्मवि
लयं तु ते सोऽयमस्यासोऽहं तो यदि ॥४५॥ नेहानास्तीति वचनान्नानात्वं नोपलभ्यते नैवानुभवितं त्वं वन चानुभवन्त
मः ॥४६॥ किमपीदं मनाग्द्वैतं तु द्वैतं नैवानुभूयते ॥ स्वसंवेदनसंवेद्यं सत्तासत्तादिवर्जितं ॥४७॥ छ॥ छ॥ छ॥

सैव प्रपंचः ॥ अस्मिन्नाज्ञाने नैव स्वप्नवत्कल्पित इति सिद्धान्तेन प्रविविधि ब्रह्मात्मनुपलब्धो सति इह प्रपंचे अस्ति न नास्ति नादि किं
नैवानुभूयत इति तु च्छेनैव परिशिष्यत इति पदेनान्वयः ॥४५॥४६॥ तु द्वैतमिति नैवानुभूयते ॥ अमनुद्विनाद्याभावमप्यनिर्वचनी राम०
यमेव जगदित्याह स्वसंवेदनेनादिना ॥४७॥ छ॥

॥४८॥ विंहंहणं जगत्कारेणवर्द्धिनां॥ ब्रह्मण्योम्नि नोपपद्यते॥४९॥५०॥ यथास्वसंकल्पनपत्तनं न सत्॥ तत्रवकुप्राहिस्तत्रानस
त॥५१॥५२॥५३॥ ममेदं वा कथं सत्यमेव नासत्यमनुभवमूलकत्वादिति सयुक्तिकमाह येति॥५४॥ द्वितैक्यकलनायाः कलाले

अभावरूपिणो भावा अभावरूपिणः सर्वदा सर्वभांति भास्वरतां गताः॥५५॥ छंहति ब्रह्मणि ब्रह्मव्योम व्योमनिवर्द्ध
ते॥ नचोपपद्यते किंचिद्ब्रह्मव्योम्नि विहंहणं॥५६॥ दृष्टदृश्यदृग्गात्मायमर्हं सर्गादिविभ्रमः॥ शांतविद्योमविज्ञा
रोनकुत्रचिदुपपद्यते॥५०॥ यथानुसन्नकुप्राहि स्वसंकल्पनपत्तनं॥ तद्वदेवायं जगदिति शांतमेकमनामयं॥
५१॥ पूर्णं हि परमं शांतमिदं सर्वमखंडितं॥ अनिरानमनाभासमनाद्यंतमवेतितां॥५२॥ अजममरं शांत
मनादिनिधनं महत्॥ अनुपाधि निराकारं स्वपदं तु द्वहेन॥५३॥ यासंविदंतःस्फुरति सैवोषा याति वाक्यतां॥ य
द्वीजलीनमवनैनतथास्यं कुरुतां किल॥५४॥ शुद्धज्ञानमयीकामदैवैक्यपरिवर्जितः॥ मनागपि न जानामि दे
तैक्यकलनाकलां॥५५॥ सर्वेतल्पोपयाश्च जीवन्मुक्ता इमे जनाः॥ संशांतसर्वसंरंभाः खे खच मी इव स्थिताः
॥५६॥ जगत्स्वर्गमहारंभमपितल्पोपमिदं स्थितं॥ चित्रभित्ताविव कृतं मनोराज्यं इवोदितं॥५७॥ शैलादिवोप्ती
पीसमं कथायामिव वर्णितं॥ शंबरेणेव रचितं व्योम्नि स्वप्न इवोदितं॥५८॥

द्रामपि मनागपि न जानामि॥५५॥ सर्वे ह मोहनाः स्वात्मानेन जीवंतोपि मद्धाः ब्रह्ममात्रत्वान्नित्यमुक्ताः॥ खे स्वमा
वः शून्यतेव स्थिताः॥५६॥ तथा ते भ्योपजगदपि स्पर्शमहारंभमत्वेनगादिद्रियवेद्यत्वाच्चित्रविलक्षणामपि भित्तौ वि
त्रमिवाभासमात्रं स्थितं॥५७॥ उक्तार्थे प्रतिमादिसमं॥५८॥

वा.रा.नि.उ.
६१२
५७९

यत्किल सर्गादावेव अमित्तिकं निरालंबनं भाति॥ अस्यैकेव सत्यता॥ परमात्मा च दृष्टिभेदेन चतुर्धा जगत्संपन्नमित्याह लाग
दितिदं जगत् जगदुदेतो स्तत् दृष्टौ सत्यं॥ परिज्ञानवतो विवेकिनो दृष्टौ मृषा॥ ब्रह्मात्मकं पश्यतो ब्रह्म॥ सृष्टिकाले द्वारोह
णात्मे णाशांते पुनः चेतुं अंधकारवत्क्रमेणाशांते सत्यं भेदं रूपमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः॥८०॥ तत्र चतुर्थे रूपे तत्त्वज्ञविष

किल त्वमव दृष्टेवेदं सर्गादावेव भाति यत्॥ अमित्तिकं निमित्तं यं जगदेवास्य सत्यता॥ परात्जगदुद्भावितं सत्यं परिज्ञा
नवतो मृषा॥ ब्रह्मात्मक इदं ब्रह्म शांते यानं परं च वै॥८१॥ सर्व एव इमे भावाः सहस्थावरजंगमाः॥ अस्मदादयः सा
कारं जगद्विवर्धनज्ञा॥८२॥ स्वमहं स्वभवं भिन्नं यज्ञ जगत्स्वं स्वमेव वा॥ चिदाकाशैकतामेत्य भेदो काकाशरूप
तां॥८३॥ ज्ञानेनाकाशकल्पेन सर्वात्मगगनोपमं॥ ज्ञेयाभिन्नेन संबोधानंदं हृदि धारयेत्॥८४॥ चिद्रूपत्वादुदेतीदं
जगत्तत्रैव लीयते॥ आकारशांतमेवांतः परं ओमेव निर्मलं॥८५

यमित्याह सर्व एवेति॥ इत्याहेतुरीत्वं महत्कृपयाभिर्न्यं काकाशात्मतां मज्जाद्दिश॥ तं नाहं तद्ब्रह्मैकाशाभावेष्वितं द्विपदं
वरं तां अहं आकाशकल्पेन स्वरूपज्ञानेन सर्वात्मगगनोपमं त्वं पदार्थं नं देवब्रह्मात्मभेदेन संबोधानंदेन मत्कारोति॥८४॥ रामं
सर्वात्मगगनोपमं चेत्येतद्द्विमतिमिद्धमितितं कोवाऽयमात्मा हविद्रूपत्वादिति॥८५॥८६॥८७॥८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥

तथा: शास्त्रकला: शास्त्रयुक्तीरतिक्रम्य गच्छतीति सर्वशास्त्रकलातिगं तत्पदमासाद्यत्वमपि आकाशोपमो आकाशात्मक:
अभव: संदेवासी: भव शून्यं इतिवा॥६५॥ अहं रामत्वं चपदार्थपाणाह्यादिनद्यादिघटादिचेति प्रसिद्धं जगद्वेनानास्त्येव यत: सर्व
माकाशमेवा॥६६॥ अयं च सर्वापन्हवोपपि ममातावत् व्यामनस्त्वेति ज्ञानात्मीतिवाक्यव्याघातवेत्येतं डिकत्वादिदोषापादि
कत्वाद्वादिनोनार्हि का हि नोवादेषुनिपद्यतितन्त्स्वभावाभान रागतेन यापि आत्मज्ञानेप्रवर्तक स्मिर्बादिमिर्बिक्रुधाउपन्यस्तो मुमधे

एतत्सर्वपदातीतं सर्वशास्त्रकलातिगं॥ पदमासाद्य निर्द्वन्द्वमाकाशात्मको भव॥६५॥
अहं जगद्वेनो पादपाण्पाहिनघटादिव॥ सर्वमाकाशमाकाशमेवाच्छं स्वच्छमविभ्रवेत्॥६६॥
सर्वापन्हव एवायं मयापोद्दहितस्तवा॥ स निषेधो वादिनां वादे ह्यात्मज्ञाने पुराजते॥ ॥६७॥
काष्ठमौनात्मको वादे न सर्वापन्हवो यदा॥ क्रियते तेन वादे षु नात्मज्ञानं प्रसीदति॥ ॥६८॥ ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां परं गम्यमविन्दितो॥ स्वानुभूतिमवंञ्चलवादे त्वहन्त्यनेकधम॥६९॥ ॥

परमपुरुषार्थपर्यवसितं किं ज्ञानं स्यादिति परीक्षकाणां सभामध्ये राजते न हि सर्वापन्हवं अंतरेणात्यंतिकानर्थनिवृत्त्युपलक्षितनि
रतिशयानंदप्रतिष्ठासिद्धतीति भाव:॥६७॥ यत्तु स्वर्धेपदेशाहु: यत: काष्ठमौनपर्यवसितत्वात्काष्ठमौनात्मक: सर्वापन्हव: वादेन
संभवस्येवेति॥ न क्रियते॥ तेन तत्करणेन निर्विघ्नो यथात्मापरिचयाद्वादेष्वात्मज्ञानं न प्रसीदति नोदेहेतीत्यर्थ:॥६८॥ कुतो नोदेतीत्यत्रा
हप्रत्यक्षेति॥६९॥

वा.टी.नि.उ.
६१४
५८०

अर्कं सारतः संक्षिप्योपसंहरति सर्वेति। सर्वेपि आगमाः प्राक्प्रमेयाय हृदि येभ्यः समतीतं अनुभूतिमात्रप्रमाणं पतनवाचि धं अचिन्त्यं अत एव शांताभिधानं कलनं शुद्धं चिदात्मकं एकं ब्रह्माकाशमेवास्ति नान्यदणुमात्रमपि जितत्र मलशंकया अलंय मिति संप्रणीतनं नास्तीत्यर्थः ॥१८०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९५॥

सर्वागमार्थसमतीतमचिन्त्यमच्छमाकाशमेकमजमाद्यमनामरूपं ॥ शुद्धं चिदात्मकमहं सदनुभूतिमात्रं शांताभिधानकलनं मलमंकयालं ॥१८०॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे बोधप्रकाशिकायां पदैर्नाम पंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबुद्धे रामो राजीवलोचनः ॥ मुहूर्तमात्रं विश्रम्य तूष्णीं स्थित्वा परे पदे ॥१॥ परमात्मसमापन्नो विश्रांतः परमात्मनि ॥ पुनरुत्थाय तज्ज्ञान दृष्टिहि लीलया ॥२॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कालमुनीश्वर ॥ हृत्वीसंश्रयो मे ज्ञानो मन दीप लवः ॥३॥ एवमेतन्महाज्ञानं संसारार्णवतारणं ॥ समस्तमेव वाङ्जालं समतीत्यावतिष्ठते ॥४॥ यदिदं किल सद्रूपं तत्स्वसंवित्स्वात्रनिष्ठपं ॥ न हि वाच्यं किल गिरां महतामपि मानद ॥५॥

गुरुशास्त्रगुणपायेन यथा प्रस्तेहैलभ्यते तस्यैव विधिका स्यादानंतयाश संक्षिप्य वर्णयितो हि महाबुद्धे इति भरद्वाजस्यादि रघुजमेवासंबोधनं ॥१॥ लीलया गुरूपमुखे अपगतपर्कीलं हृतलेन ॥२॥३॥ करिष्यमाणो प्रश्नं पूर्वोक्तसंगमयितुं प्रबेलिमनुवदति एवमिति ॥४॥ अवाच्यं ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ॥ तदूर्ध्वं सिनिमितनधर्ममस्त्यत्वा हित्यर्थः ॥५॥ ७॥ ७॥

राम०

स्वसंविद्रूपं यत्तुर्यमवस्थात्रयातीतं स्वप्रकाशं वस्तु तन्मात्रलभ्यं अतएव नामस्वस्यान्गीतगुरुशास्त्राद्यगम्यत्वात् दुर्गमतां ग
ता॥ ६॥ तुच्छैः प्रतियोगिव्यवच्छेदादिसापेक्षत्वात् बोधनासमर्थैः॥ ७॥ विकल्पसहस्रानुसंधानभ्रांतिपरंपरानर्था
गच्चात् तस्मात्तत्त्वविज्ञाने गुरुशास्त्रादिकं कारणं अस्ति भवति अकारणं वा॥ अत्रापि स्वसंवादे निश्चयं ब्रूहीत्यर्थः॥ ९॥ रामशंका
मनुमोदमानो वसिष्ठः समाधत्ते एवमेतमेनरित्यादिना॥ अनामेति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मशून्यत्वात् इंद्रियसंसर्गाभावात् परंपदं न पद

एवं स्थिते परं ज्ञेयं सर्वसंकल्पनोज्झितं॥ स्वसंवित्तुर्यतन्मात्रलभ्यं दुर्गमतां गतं॥ ६॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यामेदैषिणां
किल॥ कथं शास्त्रपदैरन्त्यैः सविकल्पैरवाप्यते॥ ७॥ विकल्पसारशास्त्रार्थैर्ज्ञानं शास्त्रैर्न लभ्यते॥ तत्किमर्थं मनःपीयगु
कशास्त्रादिकल्पितं॥ चाग्रुरुशास्त्रादि विज्ञाने कारणं वास्य कारणं॥ तदत्र निश्चयं ब्रह्मन्ब्रूहि मे वदतां वर॥ श्रीवसिष्ठ
उवाच॥ एवमेतन्महाबाहो न शास्त्रं ज्ञानकारणं॥ नानाशब्दमयं शास्त्रमनामच परं पदं॥ १०॥ तथापि राघव श्रेष्ठ याथे
तद्धेतुतां गतं॥ शास्त्राद्युत्तमबोधस्य तत्समासेन मे शृणु॥ ११॥ संति विदेहवधिकाः कारकाश्चिरदुर्मगाः दुःखेनाभ्यागताः
शोषं श्रीषेणेव जरद्रुमाः॥ १२॥ दारिद्र्येण दुरंतेन कृपासंस्थानकारिणा॥ हीनानेनाशयाः प्रमाणि निर्गतेनेव वारिणा॥ १३॥ हे
गेत्य परितप्तास्ते ज्ञाविनार्थमचिंतयन्॥ जठरस्य कथा त्वावयं कुर्मः प्रपूरणं॥ १४॥

यैनवाकार्थश्रोत्यर्थः॥ १०॥ यद्यप्येवं तथापि एतच्छास्त्रं उत्तमबोधस्य तत्फलस्य मोक्षस्य चयथा येन प्रकारेण हेतुतां गतं तच्छृ
णु वक्ष्यमाणाकाष्ठवैवधिकाख्यानदृष्टांतेनेत्यर्थः॥ ११॥ तदेवाह संतीत्यादिना॥ विवधवीवध शब्दावुभयतो बद्धशिक्ये स्कंधवा
ह्य काष्ठविशेषे वर्तते। तद्वहंतीति वैवधिकाः कीरकाः अरड्ज्ञातिभेदाः देशविशेषजा वा॥ शोषं कारं गं॥ १२॥ कृपायं दयस्य पिता
तयैव प्रावरणसंस्थानकारिणा कृपासंस्थानेति पाठे तु भूतानवस्त्रादिकं पामात्रावस्थानकारिणेत्यर्थः॥ तटाकमंगात्निर्गतेनवारि
णा॥ प्रमाइव हीनानेनाशयाः॥ १३॥ हे गत्येन दारिद्र्येणाभितप्ताः॥ १४॥

वा॰टी॰नि॰तु॰
६५५
५८१

दिनं प्रतिप्रतिदिनं ॥ दिनांतेन दिनावसानांतमसमसाध्येनेतियावत् ॥ इतिसंस्थिता निश्चिताः ॥ ५ ॥ १३ ॥ अवचारिणः ॥ ततदि
नमासान्तमन्वयाः शीलाः ॥ ७ ॥ गुप्ताप्रगुप्तानिप्रकटान्यप्रकटानि चरत्नानि ॥ १४ ॥ केचितभाग्यवंतः ॥ १२ ॥ पुण्यानि

इतिसंचिन्त्यविधिना दिनांतेन दिनं प्रति ॥ दारुभारे रताजीवा मोविक्रीतेनेतिसंस्थिताः ॥ १५ ॥ इतिसंचिंत्यतेजगु
हीर्वपर्वविपिनांतरं ॥ यथैवाजीव्यते पुष्पासैवापदि विराजते ॥ १६ ॥ इतिते मन्यहेगत्या कानने भवचारिणः ॥ दारु
रुपानीयविक्रीय चतुरेदस्यधारणं ॥ १७ ॥ पत्र्यवीतिवनांतेनेनकिन्त्रन्यस्थितानिहि ॥ गुप्तागुप्तानि रत्नानि दारु
णि कनकानि च ॥ १८ ॥ तेषांभारम्सनां मध्यान्केचित्तेतिपर्येवनानां ॥ ज्ञानदूपाणि रत्नानि तानि संप्राप्तुवंति हि ॥ १९ ॥
केचित्विंदनहारूणि केचित्पुष्पाणि मानवाः ॥ केचित्फलानि विक्रीय जीवंति विरकीरकाः ॥ २० ॥ केचित्सर्वमनासा
धदर्हारूण्येवतुर्दिपः ॥ नीत्वा विक्रयजीवनीवनजीवन्त्युपजीविनः ॥ २१ ॥ दार्वपर्वस्तुयताः सर्वे तेसंप्राप्यमहावनं ॥ के
चित्काप्यस्थिताः सर्वे प्रतिपिंवंगतत्रयं ॥ २२ ॥

केतकीचंपकादीनि ॥ चिरकीरकाः चिराभ्यासदृढीभूतकीरकत्वतपः ॥ २० ॥ केचिन्मग्यहीनानाः दुर्दिपः सारान्वेषणा
कुशलबुद्धयः ॥ दुर्दारूण्येवनीताः ॥ २१ ॥ केचिद्वनादीनि प्राप्यगतत्रहारिकुर्वन्त्यमास्थानयाप्यिनं ॥ २२ ॥ ६९ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम॰

चिंतामण्याख्योमणिरेवाभासः॥२३॥२४॥ निर्द्वंद्वानिरलशीतोष्मसुखदुःख्यः॥२५॥ आख्यानमुपसंहरति सर्वार्थेति नैकीर
काः काष्ठोपमेनैव अधिगतः प्राप्तः सम्यक् चिंतामणिर्येन तथाविधाः संतः तथा उक्तेपा सर्वैरर्थसारैः तंमयनैः परिपूर्णतया
शांतभयमोहमोहविषादुःखं यथास्यात्तथा आनंदसंपदः अधियो भवतः इतरलाभादि अप्यसमतामुपेताः संतस्तिष्ठंति॥२६॥ इति श्री
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षण्णवत्युत्तरशततमः सर्गः॥१९६॥ उक्तं वैवधिकाख्यानतात्पर्यं विहति क्रमा

इत्यावहन्तस्तेते सेवन्ते तन्महावनम्। परे दीर्घामावदेकस्मात्यास चिंतामणिरिमणिः॥२३॥ तस्माच्चिंतामणेः प्राप्ताः समग्रा
विभवश्रियः॥ परमे सुखमायाताः तत्र ते संस्थिताः सुखं॥२४॥ सर्व एव मुधातास्तेतः प्राप्य सर्वार्थसंपदं॥ सुखं तिष्ठंति नि
र्द्वंद्वा निर्विवरा इव॥२५॥ सर्वार्थसारपरिपूर्णतया तथा तेकाष्ठोपमाधिगतसन्मणयो महांतः। तिष्ठंति शांतभयमोहविषा
ददुःखमानेहसंपदधियः समतामुपेताः॥२६॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे वैवधिकोपाख्याने चिंतामणिलाभो नाम
षण्णवत्युत्तरशततमः सर्गः॥१९६॥ श्रीरामउवाच॥ तथाकुरु मुनिश्रेष्ठ यथा वैवधिकक्रमं॥ असंदेहमिमं सम्यग
वगच्छामि मानद॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ येते वैवधिका राम तस्य ते मानवा भुवि॥ ते बाह्या शिष्टदुःखं यत्नतु ज्ञानमतातपः
॥२॥ यत्तन्महावनं केंगुरुशास्त्रक्रमादि तत्॥ यद्दुःखता स्तेयास्त्रा पीडनाभोगार्थनो हिते॥३॥ भोगोपायः श्रीद्विमा येत्रु
समनिष्कपणो जनः॥ अनपेक्षितकार्यार्थः शास्त्रादौ संप्रवर्तते॥४॥

ताहेतुत्वं गुरुशास्त्राद्यैराम ज्ञाने ऽत्र वर्ण्यते॥ यथाहं प्रवगच्छामि तात्पर्यतः तथा कुरु विवरणमिति शेषः॥१॥ येवैवधिका
मयोक्तास्ते साहश्या हेते मानवा बोध्याः॥ एवमग्रेपि सर्वत्र यद्वा शिष्टदुःखमयो केनत्ते षा अज्ञानेनतत्पुत्रेश्वमहाने आतपरि
विपसंतापः॥ ज्ञानेनतातप इति पाठे तु ज्ञानतपः प्रयोजिकाहेहिकामुष्मिकाभोगाशालक्षणायो च्यते॥२॥ भोगार्थिनः संतस्त
दुपायेषु यतः इत्यत्र तात्पर्यमित्यर्थः॥३॥ समभोगोपायाः श्रीद्विआयां विति नितरां कृपणः कार्पण्यवान् जनः मानव अनपेक्षितः
तरकार्यार्थे यैन तथाविधः सन् शास्त्रमूलके तदुपाये॥४॥

पा.टी.नि.उ.
६२६
५८२

यद्यप्ययं भोगेच्छयैव शास्त्रे प्रवृत्तस्तथापि तच्छास्त्रं गुडजिह्विकान्यायेनैनं प्रथमफललाभद्वारेण प्रलोभ्यान्ते स्वतात्पर्यविषये पर
मपदे नयत्येवेत्याह भोगार्थमिति ॥ शास्त्रतः प्रथमभोगफललाभेन तद्विश्वासदार्ढ्ये क्रमात्तदुक्तसाधनाभ्यासतो भूमिकाक्र
मारोहणक्रमात् ॥ चित्तं तच्छास्त्रपरमतात्पर्यविषयं प्राप्य परं मोक्षाख्यं ब्रह्मापि ॥ भावः सारासारविचारतो चेष्टणादिः सोस्यादी

भोगार्थं संप्रवृत्तोपि प्राप्नोत्यभ्यासतः क्रमात् । चित्तं तन्मेवाद्यपदं परब्रह्मापि सत्तम ॥ ५ ॥
हार्दं पदं तु प्रथमो भावी प्रथमसंप्राप्त्याप्य सिद्धिं ॥ भोगार्थमात्तशास्त्रोऽपि तत्त्वा प्राप्नोति जनः परं ॥ ६ ॥ ॥
किं स्याच्छास्त्रविचाराभ्यामिति संदेहलीलया ॥ कश्चित्प्रवर्तते यस्मात्सोऽपि प्राप्नोति परं पदं ॥ ७ ॥ ॥
अदृष्टोन्मत्तार्थः शास्त्राद्धेतोः संप्रवर्तते ॥ संदेहेनार्थभोगार्थं जनः प्राप्नोति तत्पदं ॥ ८ ॥ ॥
अन्यथा संप्रवर्तन्ते शास्त्रेष्वीसनया जनाः ॥ अन्यदा संवेद्य प्राप्नोति से अधिकारवान् ॥ ९ ॥ ॥

तिमावी ये वधिकः ॥ हा संदेहप्रयुक्तया लीलया कौतूहलेन ॥ छाक्रप्यंतद्व्ययोविषयफलं भोगार्थं ॥ ॥ स्वस्ववासनानु
सारेणान्यादृशं शास्त्रफलं संभावयंतो जना यत्र प्रवर्तंते ॥ अन्यतवाज्ञनस्तोचरं निर्विषयनिरतिशयसुखं आसादयंती
त्येते ये वधिकारवान् हृद्यो नोपन्यासद्व्यर्थः ॥ ९ ॥

हाम०

सर्वजनाननुत्सृजन्‌ः सन्मार्गप्रवृत्तौ साध्वाचारदर्शनमेवमूलमितिसाधुलक्षणप्रदर्शनपूर्वकमाह परोपकारेतिप्रमाणंसर्वलो
कस्येतिशेषः॥१०॥ अस्तुप्रमाणं किंततस्तत्राह साध्विति॥ अनन्वज्ञो लोकः शास्त्रफलेसंदिग्धेइतिसंदेहः संदिहानोयोविमोगसं
प्राप्तिसंभावनयासंप्रवर्तते॥११॥ पं॥ गुह्याद्गुह्यतमानीत्याद्युक्तेस्तात्पर्यमाह केचिदित्यादिना॥१२॥१४॥ वर्गत्रयं धर्मकामार्थास्तस्मै
पदेशोमुख्यवृत्त्यैवास्ति॥ तच्छासनेषुब्रह्मतत्परे षुशास्त्रेष्वपि परंवाक्यमुख्यवृत्त्याब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मबोधः॥१५॥ वसंतादिका

परोपकारे विरतं स्वभावेन प्रवर्तते॥ यः ससाधुरितिप्रोक्तः प्रमाणं त्वस्य चेष्टितं॥१०॥ साध्वाचारवशाल्लोको भोगसंप्रा
प्तिशंकया॥ संदेहप्राप्यतत्त्वज्ञः शास्त्रार्थेसंप्रवर्तते॥११॥ भोगार्थेसंप्रवृत्तो सौ भोगमोक्षावुभावपि॥ तस्मात्प्राप्नोति
दुष्प्रापं चिंतामणिं यथा केचिद्रत्नहारं केचिच्चिंतामणिं मणिं॥ केचित्सामान्यरत्नानि प्राप्नुवंति यथावनात्॥१३॥ केचि
त्कामंकेचिदर्थं केचिद्धर्मं त्रयंतु वा॥ केचिन्मोक्षमशेषं च लभंते शास्त्रतत्पराः॥१४॥ वर्गत्रयोपदेशोहिशास्त्राद्व्याप्तितस्तथा
॥ ब्रह्मप्राप्तिस्तु वाच्यत्वान्नास्ति तच्छासनेष्वपि॥१५॥ केवलंसर्ववाक्यार्थैर्ध्वन्यमानावगम्यते॥ कालश्रीः प्रसवेनेव स्वयंस्वा
नुभवेनसा॥१६॥ सर्वार्थातिगतं शास्त्रे विद्यतेब्रह्मवेदनं॥ सर्वगात्रातिगतं स्वच्छं लावण्यमिव योषिति॥१७॥ नशास्त्रान्नगुरो
र्वाक्यान्नदानान्नेश्वरार्चनात्॥ एषसर्वपदातीतो बोधः संप्राप्यतेपरः॥१८॥ एतान्यकारणान्येवकारणत्वंगतान्यलं॥ परम
स्यैकविश्रांतौ यथाराघवतच्छृणु॥१९॥

लक्ष्मीःप्रसवेनतत्तदर्तवफलपुष्पादिजन्मनैव ध्वन्यमानास्वयमाना॥ आलंकारिकसमये व्यंजनाख्यवृत्त्यंतरेणाज्ञातरसमयेलक्ष
णयेतियावत्॥१६॥ मुख्यवृत्त्याबोधने प्रसामर्थ्येपिशास्त्रस्यलक्षणाद्युपायैर्बोधनेसामर्थ्यमस्त्येवेतितेनअधिकारिणांब्रह्म
वेदनमस्त्येवेति नवैयर्थ्यमित्याह सर्वार्थेति॥ सर्वान् अर्थान् हस्तपादाद्यवयवर्गान् शिरोवर्गान्वाप्यतिक्रम्यउत्कर्षकाष्ठागतं मपिदर्पणावदू
द्विसर्वगतसौंदर्यमप्यतिगतंलावण्यं योषिति॥ शास्त्रे अजितदृष्टिसर्पः॥१७॥ साक्षान्नेसंप्राप्यतइत्यर्थः॥१८॥ वित्तगुरुप्रसादिसाधनं॥

वा·टी·नि·उ·
६१७
५८२

अनिच्छतः सर्वभोगेष्वानिर्मुक्तं एवमेव प्रतिदिनमंतर्मुखतयाऽभ्यवकाशं यांचितं तस्येदं प्रपञ्चजि॥२०॥ उच्यते उत्कर्षनीयतेऽ
द्वेषाद्यनात्करोतीति पिविकर्मणि तिलद्विपविषिलोपः॥२१॥ शास्त्ररूपिणा प्रधानेन तालेन भालपञ्चसनत्वं रुक्तः शक्तितः अविंत्या च्या
स्त्रादिप्रभावात द्वेष्यनित्यमुद्र्प्रत्यवस्तु सामर्थ्याद्वा॥२२॥ यथा सहसा सेः सूर्यस्य समुद्रस्य च संनिधाने प्रागद्युपप्रतिमप्रतिविंबं

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं यातं विमुद्रतां॥ अनिच्छेद्वमेवाभ्युपद्रयुपद्यतिपावनेः॥२०॥ एतच्छास्त्रादिविधायाः सात्त्विको
भागउच्यते॥ तामसः सात्त्विके तस्या भागेनाप्याति संक्षयं॥२१॥ न्यूनं मलप्रधानेन तालं यच्छास्त्ररूपिणा॥ पुरुषः शुद्ध
तामेति परमां वस्तुशक्तितः॥२२॥ अनिच्छयोरेवयथा सहसा सहसमुद्रयोः॥ आगच्छपेनतीपत्र्येवाभावयुतःस्वतः
॥२३॥ स्वसन्निधानमात्रेण विहितप्रतिभासयोः॥ सद्दस्त्यप्रयमाभोगिप्रतिबिंबं प्रवर्तते॥२४॥ तथा मुक्तशास्त्रयोरेवंवि
धः संबंधमात्रतः॥ सर्वसंवित्सहर्गीतमामस्ताने प्रवर्तते॥२५॥ अनयोः प्रेक्ष्यणादेहे विवेको जायतेयथा॥ ततः स्वमा
यतः शास्त्रविवेकाद्युपवेहतं॥२६॥

वंस्वच्छप्रकाशस्वसावयमलत्तीयं संप्रवर्तते तत्वंमुमुक्षुशास्त्रयोरपिमिथः संबंधमात्रतः। आत्मज्ञानं प्रवर्तत इतित्रि
पाराम न्वयः॥२३॥ विहितप्रतुभेयसिद्धप्रतिभासनं संप्रव्रयस्य तो यस्मात्तथाविधं॥२४॥२५॥ अनयोः सवितृसमुद्रयोः प्र
त्ययाद्यपासत्तेनधर्मादिवोधलक्षणोविवेको जायते तथा शास्त्रमुमुक्ष्वोर्विवेकाश्रयदेहे सर्वोपाधिसंहर्षा द्वितीयत्वे प्रवेदतं जा
यते॥२६॥ ७॥ रा म०

शास्त्रहतैर्विचारविकल्पैर्नाशितकृतविकल्पानां क्षालनेनात्मनैर्मल्यप्राप्तावपि दृष्टांतमाह लोष्ठेनेति॥२७॥ येन नात्मनः पुन
रात्मनत्वपरीक्षणात्॥ क्षालयन्स न॥२५॥ केन प्रमाणेन कथं परिक्षयात्रत्राह महामहावाक्येति॥ शास्त्रादेः सूत्रभाष्यतत्त्वा
ख्यामहारामायणादिशास्त्राद्गुरुवचनादेश्चार्थयात्॥ तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्य निश्चयं तत्त्वंपदवाच्यार्थद्वयपरिशोधनलब्धरू
पतामखण्डवाक्यार्थापरोक्षानुभवरूपं स्वात्मज्ञानं प्रवाप्यते॥ यथायं त्राहि निर्योऽनोपायनिःसारितादिक्षारसतः स्वाडुमाधुर्यास्वा
दनं स्वानुभूतितः॥ अवाप्यतेन दृहित्यर्थः॥२८॥ यथा नभसि प्रस्तृतोऽप्यालोकः प्रभाभित्त्योः समासंगाद्दृमित्यतः स्फुरमनुभूयते तथा

लोष्ठेन लोष्ठं सलिले क्षालयन्नलकोपयथा॥ क्षयेन लोष्ठयोर्हि ज्ञानैर्मल्यं लभते परं॥२७॥ तथा शास्त्रविकल्पौघैर्विकल्पौघेन त्वा
बुधः॥ क्षालयन्स्वविचारेण परमां याति शुद्धतां॥२५॥ महावाक्यार्थनिश्चयं स्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ शास्त्रादेरिक्षुरसतः स्वादि
व स्वानुभूतितः॥२९॥ प्रभाभित्त्योः समासंगाद्यथालोकोऽनुभूयते॥ ज्ञानज्ञानवतोः संगादात्मज्ञानं तथा भवेत॥३०॥ त्रिवर्गमा
त्रसिद्ध्यर्थं यत्नेन मोक्षाय चन हृतं॥ विपुलक्रतवे वीरस्तुच्छमज्ञानमेव तत्॥३१॥ तद्यत्नेन यत्किलतज्ञस्यैसा ज्ञाहिः समतां यथा॥
न तत्साम्यं यत्र सौषुप्ती स्थितिर्जीवतो जायते॥३२॥ इदं हि सर्वमेतत्तच्छास्त्रादेः समवाप्यते॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्राभ्यासमा

नित्यस्वप्रकाशरूपमप्यात्मज्ञानं श्रवणान्तरधिकारिणोर्मलनात्स्फुरमनुभूयत इत्यर्थः॥३०॥ तत्र शास्त्रांतरश्रवणं तत्पांडित्यं
वा नोपयुज्यत इत्येवमाह त्रिवर्गेति॥ विपुलक्रतवोऽबाङ्क्रतात्ताविदः ते यत्नत्वबोधोपायचर्चास्तु तद्धतमज्ञानमेवमस्वमेव यतो मि
थ्याविषयफलत्वात्तुच्छं तद्धीत्यर्थः॥३१॥ अतो निर्विकल्पस्वरूपस्थिति॥ पर्यवसितमेवज्ञानं उपादेय मित्यापादयेन प्रशंसति
तद्धीति॥ यत्र जाग्रत्यपि सौषुप्ती निर्विकल्पा स्वरूपस्थितिर्जायते॥३२॥ इदं सर्वं शास्त्राधीनमिति तदावश्यकमित्याह एवमिति॥३३॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६१८
५९४

हे राम ननु सकलविम्बपदाद्भुतलोकांतैश्वर्यं वस्तु स्वादप्यतीतमतिशायितं पावनं सर्वैश्वर्यं मोक्षाख्यं अनादि वस्तु स्वं गुरूणां गिरां शास्त्रा
र्थबोधनवशेनैव प्राप्यते तत्र सत्संगमाहिने त्यर्थः ॥३४॥ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तनवत्युत्तरशतत
मः सर्गः ॥१९७॥ वर्ण्यतेऽत्र सद्गुर्वानां निर्विक्षेपस्य संस्थितौ ॥ हेतुः सेतुरिवाकूनां समदर्शिनं ॥ निपुणबोधाय बोधरार्थहेतुवि

शास्त्रार्थभावनवशेन गिरां गुरूणां सत्संगमेन नियमेन शमेन राम ॥ तत्प्राप्यते सकलविम्बपदातीतं सर्वैश्व
र्यं परमसाधमनादि शाम्भोः ॥३४॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे श्लोकम हार्म्यनाम सप्तनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥
१९७॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यो निपुणबोधाय स्तु किंचिद् दृष्ट्वा पुनः पुनर्यत्न चिंतितं दृश्यवत्तिष्ठते ॥१॥ राघ
व प्रथमं प्रोक्तं स्थितिप्रकरणं मया ॥ येनेदं मिथ्या स्वप्नमिति विज्ञायते जगत् ॥२॥ ततो जगति ज्ञाते न परेणोपशामिता
लिना ॥ भवितव्यमिति प्रोक्तं मयोपशमयुक्तिभिः ॥३॥ उपशांतिप्रकरणे प्रोक्ते रूपशमक्रमैः परमोपशमं गत्वा [illegible]

विक्षेपतासि कृपे ॥ किंचिद् दृश्यमानं रहस्यं ॥ उपशमप्रकरणादेः ॥ [illegible] मेव पुनः किमर्थं मुच्यते इत्यत आह पुनः पुन
रिति ॥१॥ उत्पत्तिस्थितिप्रकरणाभ्यां उत्पन्नं जगत् दृश्यं भ्रांतिमात्रं इति विज्ञाते सति समदर्शीन प्रतिष्ठापितु उपशमप्रकरणो सम
दर्शनं च वर्णितं तद्दर्शनात्र जीवन्मुक्तिवर्णनस्थप्रतिष्ठार्थं पुनर्वर्णनमित्याह राघवेत्यादिना [illegible] प्रकरण प्रतिपाद्य निर्वाणस्थितोऽयं ॥

राम॰

संसारदृष्टिव्यवहारेषु॥यथायेनप्रकारेणविहर्तव्यंतत्किंचिद्रहस्यंनःअस्मभ्यंत्वेजेश्रोतव्यमस्तितदुच्यतइत्यर्थः॥७॥बाल्येन
द्यस्येवजगत्स्थितिंबुध्द्वावेदृप्यमाणारीत्यानिर्विकल्पंवक्तव्याः॥८॥समतांवेप्यमाणामसर्वभूतेष्वेकात्म्यदर्शनजगुणदोषदर्शन
हायावैषम्यमूच्यतांस्वदेहसमानसुखदुःखदर्शितांसर्ववैषम्यरहितब्रह्मदर्शिंवाअलंदृढं॥७॥फलंसर्वभूतमैत्रीरूपंसंपद
श्चाः॥सौभाग्यानिस्तुभगाभावाः कल्याणइतिभेदः॥७॥तदेवद्विविधंफलंप्रकटयतिसमतेतिद्वाभ्यां॥संमतयासुभगासर्वभूत

मात्प्राप्येनतज्ज्ञेनयथासंसारदृष्टिषु॥विहर्तव्यंहिनःकिंचित्त्वस्यंश्रोतव्यमस्तिते॥७॥जन्मसंप्राप्यजगतिबाल्यस्वज
गत्स्थितिंयथाभूतामिमांबुद्धावक्तव्यमिहविज्वरं॥८॥सर्वसौहार्दजननींसर्वस्याश्वासकारिणीं॥समतामलमाश्रित्यसं
विहर्तव्यमिहानघ॥७॥सर्वसंपत्तिसुभगंसर्वसौभाग्यवर्द्धनं॥समतासुलतायास्तत्फलंभवतिपावनं॥७॥समतासुभ
गेहानांकुर्वतांप्रकृतंक्रमं॥सर्वैवेपंजगच्छक्यंभीप्सतामितिराघव॥९॥नतद्दासाद्यतेराज्यान्नकांताज्जनसंगमात्॥प्र
नयाधिस्तुस्वसारंसमतायास्वाप्यते॥१०॥दुःखोपशमसीमांतंसंरंभज्वरनाशनं॥सर्वदुःखानपभोदंसमत्वंविद्धिराघव
॥११॥मित्रीभूताश्चिरिपुर्यथाभूतार्थदर्शिनः॥दुर्लभोजगतांमध्येसाम्यामृतमयोजनः॥१२॥प्रबुद्धस्यस्वचित्तेहोनिकंस्म
मताधिके॥साम्यमासाद्यजीवतिसर्वेवेदज्ञानकोद्वयः॥१३॥साम्यमभ्यस्यतोजंतोःस्वदोषोपिगुणायते॥दुःखंसुखायतेनि
त्यंमरणंजीवितायते॥१४॥साम्यसौहृदयसुभगंवनितामुदिताःवैरिकौः॥आलिंगंतिमहात्मानंनित्यंव्यसनिताइव॥१५॥श्री

हितादहाचेषायेषां॥७॥७॥सर्वदुःखानांहेतुप्रशमेपिजयासिद्धतीत्याहदुःखेति॥११॥१२॥साम्यामृतमयइतिपदंतात्पर्यदर्शियंस्ताह्या
जनानुदृाहरतिप्रबुद्धस्येति॥१३॥यज्जीवंतिआस्वाद्यजीवंति॥१३॥स्वदोषःक्रोधलोभादिःक्रमेणशांत्यौदार्यादिभावेनपरिणाम्यगु
णवद्व्यवहरतिगुणायते॥१४॥मुदिताश्चमैत्रीकरुणोपेक्षाद्यायोगशास्त्रप्रसिद्धाः॥व्यसनिताःकामुकास्तासांतत्समागमव्यसन
वत्यइव॥१५॥

वा॰रा॰नि॰उ॰
॥६१९॥
५८५

समुदितः कल्याणगुणैः ॥ सर्वसंपत्तिभिः समागतस्य सुहृदये प्राप्तः समुदयन्तं प्राप्तस्य आनंदहितार्थी ॥ चिंतापरस्य आक्रम्य यः संपदः ॥१६॥ सर्वकार्येषु स्वकार्ये परकार्ये च समं पुरुषं साधुं अपराधिषु क्षमावंतं ॥ उदारं त्यागिनं ॥ नराः अमरा अमरं वांछंति ॥ १७ ॥ सम्यक्काशं सदाचारं सर्वजनहितकर्तारं संसिंचंति क्लेशदुःखं कुर्वन्ति ॥ १७ ॥ यथा पाकं तु मुचितं तत्तथा पावनं क्रियते आनंदे हि गोहर्षामयो

समः समुदितो नित्यं समो नु हितधीः सदा ॥ नका त्रिदिवताः संत्रियाः समस्य हितदेष्यः ॥१६॥ सर्वकार्य समं साधुं मन्येव हार्यं ॥ चिंतामणिमिवोदारं प्रवांछंति नरामराः ॥१७॥ सम्यक्कारितामुदाममुदितं समचेतसं ॥ नदहं प्रत्ययो रामनाथः सिंचंति मानवम् ॥१८॥ यथा ज्ञानेन पापेन क्षिपंते स्वपतेन यथा ॥ आनंदेहे रामुक्तेन कं तोलयितुं प्रभुः ॥१९॥ मित्राणि बंधुरिपवो राजानो व्यवहारिणः ॥ सम्यक्काशिनः त्वरे विश्वसंति महाधियः ॥२०॥ नालिप्तात्मपलायंते नेषरामंति तुष्टतां ॥ प्रकृतक्रमसंप्राप्तास्तत्वज्ञाः समदर्शिनः ॥२१॥ त्यक्ता सर्वतनुपादित रामभावं न निंदितान् ॥ समता पामदुःस्वापा इधानाहति मुनमां ॥२२॥ विदुःसंति जगज्जालं जीवंति निरामयाः ॥ पुण्येन शिवं धेः सर्वैः समतानुदिताया

तन्मुक्तेन सर्वं कृतं समतया पापेन दृश्यते ॥२३॥ धावत ॥ कीदृशात्मस्वरूपं निंदितानपि सर्वान् तु पदिधानं परेषु पारतं मिष्टा न धनगृहस्त्रीरभावानस्यका ॥ उनमानिलेभ्यः संतोषमनुपोहृति हृ ध्यानाः ॥२४॥ जीवंति विवेकोपदेशादिनाउत्तोवंपं राम॰
ति ॥२३॥ ६ ॥

समाशयो जनः परहितार्थं प्रकृतक्रमसंप्राप्तं सुखं दैवकोपं धारयति चेत्तदपि अमृतवद्देवस्यानोद्वेगकरं कस्य विहितस्य यः ॥२४॥
यत्कर्म अनुचितमिति निंदति जनस्तत्परिहरन्तस्य सच्चरित्रैः सर्वं स्तौति ॥२५॥ अशुभं प्रमादजन्म पराधमपि चिरेणाश्रमय
कृतं वानंदयन्मिनं हन्ति ॥२६॥ सुखदुःखेषु भीमेषु घोरेषु संततेषु चिरानुबद्धेषु वैरस्यं चितोद्वेगं ॥२७॥ इदानीं महत्स्वपि दुःखेषु सम
दृष्टिर्धीरानुदाहरति विविधि हिमाद्रि नाकपीतायामारण्यागतेन कोपेन प्रसारितं तृणायते न्मां सम्प्रति निधितया ॥ अंगविकर्तनेन समांस

प्रकृतक्रमसंप्राप्तं सुखं दैवकोपमेव यः ॥ समाशयो धारयति स्यात्सोम्यामृतवज्जनः ॥२४॥ यत्करोति यत्स्यातिय तक्रा
मपि निंदति ॥ समदृष्टिः स तस्यैव स्तौति नित्यं जनावलिः ॥२५॥ पश्चादशुभं पश्चयचिरेण परघवा ॥ समदृष्टिः कृतं सम्यगमिनंद
ति तज्ज्ञः न ॥२६॥ सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि ॥ मनागपि न वैरस्यं प्रयाति समदृष्टयः ॥२७॥ शिबिर्भूपो कपोताय मां
समंगविकर्तनं ददौ मुदितयाद्यु प्रासमदृष्टिर्यानया ॥२८॥ प्राणेभ्योपि प्रियतमां कान्तामग्रे विकालितां ॥ ददर्श गमहीं
पालोन मुमोह समाशयः ॥२९॥ मनोरथशतप्राप्तं तनयं समया धिया ॥ राक्षसाय त्रिगर्तेशो ददौ स्वयमाहारितं ॥३०॥ न
गण्यं दत्तमानं यां भक्षितायां तयोत्सवी ॥ समरूपमहीपालो जनको भ्रमतां वरः ॥३१॥ न्यायतः परिविक्रीतं सत्वादुस
मदर्शनः ॥ स्वमेव विचकर्त शिरः पद्मरूपं यथा ॥३२॥ कुंदप्रकरमिनिभीसं पत्रेपांडुमिवावलं ॥ जहौ जरत्तृणमिव सोवीरः

दधीचस्तु महाभारताद्ये प्रसिद्धं ॥ एवमन्ये पञ्चाः ॥३२॥ अग्रे स्वपुरोभागे विकालितां शत्रुभिः क्लेशितां ॥२८॥ स्वस्य पणेवाग्रहतेनाहारितं रा
क्षसेन ढौकितं ॥३०॥ परिविक्रीतं केचित्क्रीतं सहितां नेदास्यामीति प्रतिज्ञया ब्राह्मणाय विक्रीतप्रायं विचकर्त छित्वा ददौ ॥३१॥ पांडुमचलं कै
लासमिवास्थितं ॥ ऐरावतं ईदृक्जयेन लब्धं पुनर्यज्ञे कल्पितां वचनानेदं ज्ञापनहोरदौ ॥३३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

वा॰री॰नि॰उ॰
६२०
५८६

निजं देहयात्रानिमित्तं क्रमं व्यवहारं समयैवधिया आफ्लनकावरनकुंडपोनाम मातंगः स्कंगं वेतनी कृत्स्नमग्रामणास्य पंच पंकमग्नाः गाः स
तु हृष्टस्स्ववेतनी कृतां गां पुष्करे समयाधियातस्मैत्री लिणाय ६ त्वासद्यः समागतं विमानमारुह्य वैमानिकस्थितिं देवत्वं प्राप ॥ ३४ ॥ ३ था
जडो जडभरतः ॥ न्यायप्राप्तमभिक्षापात्रे भैक्ष्यन्यायेन प्राप्तं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कपर्दनं नामा राजर्षिः पुरुषः ॥ पुत्रवान्स्तरस्त्री भोगसमये पी

समयैवधिया नित्यं निजमभ्याहरन्क्रमं गां मातंगः कुंडुपोनामभ्यापवैमानिकस्थितिं ॥ ३४ ॥ सर्वमृत्तनपकरीं साम्या
भ्यासेन भरिष्या ॥ तत्या जरा प्रसीहनिं करं वपनरात्रसः ॥ ३५ ॥ बालवंत्रामित्रानो विसमत्तुहितयाजडः ॥ उडमो ६
कवन्यायप्रासममित्रि मम मूपत ॥ ३६ ॥ समवुद्धिनयान्त्र रव्यवहारपरो विसनाधर्म्मायास्त्मनुत्पन्ना जगाम परमं
पदं ॥ ३७ ॥ नंदनो घानसंस्थोपि पुरुषो पि विकार्येदेनः लुलुभे न सुरस्त्री पुत्र नं प्रमापिनीक्षपि ॥ ३८ ॥ समवित्तनपासं
दःकरं जगहने क्षपि ॥ विंध्यकांतारकं दे कुराड्यात्का वसत्थिरं ॥ ३९ ॥ अंथयो मुनयश्चैव पेपिहाः सुष्टु जिताः ॥ स
महर्षितयोधि ग्रानने नास्तु जनहिं तु ॥ ४० ॥ राज्ञानः प्राकृतान्श्चैव धर्म्म्याथाद्योपरे ॥ सामदायिदहभ्यासान्म ह
तां पदं प्रतां गताः ॥ ४१ ॥ इहमुत्र च सिद्धार्थपुरुषार्थं प्रहाल ये ॥ समवृद्धितया नित्यं विचरंति सुवुद्धयः ॥ ४२ ॥ अमितो
घेन्नामरपामसिद्धो ऽञ्चनी विलं ॥ सुधाप्रस्तसमावारो विचरेद्दिहिंसंकः ॥ ४३ ॥
पिप्रणपिनीषु रवाश्मिन्नानुरागास्वपि ॥ न लुलुभे कामदरोनान्हरिन्मर्षिः ॥ ४४ ॥ सरव्वराड्यपल्ला विंध्यकांतारकंदे क्षकंजं
गहने क्षपि प्रसंदः ॥ सनाचिरं प्रवसन ॥ ४५ ॥ मुनेसुनयः श्रैतो तु कहितु भौगे तु वसमदर्शितयानोद्दिग्नाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

राम॰

समंततयाकलिताःगुणाःद्वेषाश्चएकभावास्फोमृताइवयस्य॥परोपतापचिंतइतिपाठेपरैःकृताःउपतापाःतत्रयुक्तचिंताश्चसम
न्तयाकलितायेनतथासमस्तस्वदुःखेपराक्रान्तःक्षयोनयःअवशान्निःक्षयोनयश्चयस्यतथासमाःअवमानाःमानाश्चयस्य
तथाविधोजीवन्मुक्तःप्रकृताव्यावहारेष्वाप्यासक्त्याभावान्मृतमूर्तिरतएवविलासीविलसनशीलःसन्लोकानुग्रहायदे
शान्प्रविचरतिसंचरतीत्यर्थः॥४४॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेअष्टनवत्युत्तरशततमःसर्गः॥
१९८॥मुक्तानांनकृतेनार्थोनाकृतेःकर्मभिःक्वचित्॥तथापितेनुवर्तन्तेसत्कर्माणीतिवर्ण्यतेमुक्तैःजीवन्मुक्तैः॥१॥स्वभ्यस्तस्यकर्मणो
श्रमाभावात्त्यागेप्रयोजनाभावाच्चलोकानुग्रहवशाद्वर्तते॥कर्मत्यागोनक्रियतइत्युत्सर्गइत्याशयेनोत्तरमाहहेयेत्यादिना॥२॥संत्ये

समकलितपरोपतापचिंतःसमसुखदुःखपरावरोविलासी॥प्रविचरतिसमावमानमानःप्रकृतव्यवहारमृतमूर्तिः
॥४४॥महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेसमदृष्टिप्रशंसानामअष्टनवत्युत्तरशततमःसर्गः॥१९८॥श्रीरामउवाच॥नित्यंशा
न्तैकनिष्ठस्यात्मारामस्यतथात्मनः॥मुक्तैःकर्मपरित्यागःकस्मान्नक्रियतेमुने॥१॥श्रीवसिष्ठउवाच॥हेयोपादेयदृष्टीहयस्य
क्षीणेहितस्यवै॥क्रियात्यागेनकोर्थःस्यात्क्रियासंश्रयणेनवा॥२॥नतदस्तीहनत्यायेद्यंज्ञस्योद्वेगकरंभवेत्॥नवाप्तियदु
पादेयंतज्ज्ञसंश्रेयतांगतंगतं॥३॥यस्यनार्थःकर्मत्यागैर्नार्थःकर्मसमाश्रयैः॥तेनस्थितंयथायद्यत्तत्तथैवकरोत्यसौ॥४॥यथा
वहारधुरीयंरामविश्लिष्टंस्पन्दनेन्ततुः॥तथाशसमस्पंदस्पंदतामयरेयकिं॥५॥अन्यथान्यदवेत्याथीक्रियात्यक्त्वानिजंक्र
मं॥समानेहिक्रियास्पंदेकोदोषःस्वक्रमेकिल॥६॥समयास्वच्छयाबुध्यासतातंनिर्विकारया॥यथायक्रियतेरामतद्दोषायस १९८

यतोअवश्यानुष्ठेयतां॥३॥यथाद्वर्णाश्रमोचितत्वेनयथास्थितंतत्तत्तथैवकरोतीति॥४॥जीवदेहस्पंदस्पंदनावश्यंभावेस्वमस्त
स्वहावास्तरूपमेवस्पंदनंतद्देहप्रवर्तनइत्याहयावदित्युरिति॥अपरेस्पंदत्यागेनान्यथास्पंदनेनच॥५॥शास्त्रीयाशास्त्रीययोःक्रिययोः
क्रमेसमानेपिशास्त्रीयेसक्रमेस्वाचारेकोदोषः॥येननिजंक्रमंत्यक्त्वाअन्यथाअनाचरणास्याहित्यर्थः॥अन्यत्रेतिदृष्टान्तार्थयथास
गृहेनिर्दोषेअन्यत्रावस्थानेप्रयोजनंनास्तितद्वदिति॥६॥समयास्विद्वासिद्धोस्तत्याया॥७॥उपरिपंक्तिसोधः॥छ॥ छ॥ छ॥

यद्यपिकर्मफलस्यमहत्तानांद्रव्यार्जनक्रियावर्जनादिषुअनुबंधार्थनिर्णयेषुचसमस्साध्यत्वाद्दुरोषप्रसक्तिरस्तितथापि
सातेसमदर्शनतावियक्षणतावलादेवस्तुपरिहरेत्याशयेनाहदेति॥वक्ष्यदृष्टयःसर्वशास्त्रलोकरहस्यदर्शिनः॥प्रपंचविप्रमा
णवक्ष्यपक्षसमदर्शनबलाच्छ्लोकसंग्रहेपिविचक्षणाः॥वाक्ष्येस्तुक्तिंप्रपंचयतिगतयेत्यादिना॥एवमास्थितेःयथाय

इहमस्यांमहाबाहोबहवोवक्ष्यदृष्टयः॥वाक्ष्याचक्षतेषेषुविहरंतिविचक्षणाः॥९॥आगतसंगतयानुस्मा विहरंतियथा
स्थितेः॥गृहस्थारंभिणःकेचिज्जीवन्मुक्ताःस्थितास्तुवै॥८॥जनकाराजर्षयश्चान्येवीतरागामयाहताः॥असंसक्तधि
योराज्यंकुर्वंतिविगतज्वराः॥१०॥केचित्समन्वयेहार्दंव्यवहारंतुसादिराः॥यज्ञोऽग्निहोत्रमिनोनित्यमाश्रितानैव
यस्थिताः॥११॥केचिद्भक्तंतुर्वर्णेषुध्यानदेवार्चनादिकं॥स्वक्रियामनुतिष्ठंतःस्थितानविविधयेत्यया॥१२॥केचित्स
र्वपरित्यागमंतःकृत्वामहाशयाः॥सर्वकर्मपरानित्यंतत्राशास्थानवस्थिताः॥१३॥स्वप्रेष्यदृष्टलोकास्तुधर्मपर
गास्तुवा॥वनावनिषुक्ष्मास्तुकेचिज्ज्ञानपरायणाः॥१४॥

स्तुहृतेः॥९॥रामवाहश्चादतिभाविनीहृष्टिमाश्रित्यरामंप्रत्युक्तिः॥८॥११॥स्वक्रियांस्वस्ववर्णाश्रमोचितंकर्मतत्रआनंद
तुर्णाश्रमोचितं॥इत्याचेष्टया॥१२॥सर्वपरित्यागंफलत्यागंसंन्यासं॥१३॥स्वप्रेष्यदृष्टाःलोकाःजनाःपत्रेस्यतिशयोक्तिः॥१४॥

आयतने नेपुण्यतीर्थेषुन्याश्रमादिषु ॥१५॥ बंधुजनसमागमे रागद्वेषादिविक्षेपसहस्त्रावर्जनात्महापापं पदं स्थानं ॥१६॥ संसारोच्छित्तये संग्रहसंघपरिहारार्थं ॥१७॥ एकान्ते पुण्यायतनानि प्रपंचयतिवारणस्थानमित्यादिना ॥ महापुण्यानि स्थानेन तस्याः सर्वपुण्यपतनोत्कृष्टतासूचिता ॥१८॥१९॥२०॥ कच्छेषु जलप्रायप्रदेशेषु कक्षवनेषु कुहरेषु दरीषु ॥२१॥ बहुदेशयो बहुविधप्रारब्धभोगानुकूलदेशयः ॥२२॥ संन्यासविधिनात्यक्तनिजाचाराः क्रमाः ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मास्तैः

पुण्यपवनः सदाजुष्टे पुण्योपचतयकारिणि ॥ शमशालिसमाचारे केचिदायतने स्थिताः ॥१५॥ रागद्वेषमहाणार्थत्यक्तारेशं समाशयाः ॥ केचिदन्यत्र देशं च यस्मात् लब्ध्वा संस्थिताः ॥१६॥ वनाद्वनं पुराद्ग्रामं स्थानात्स्थानं गिरेर्गिरिं ॥ क्रमतः संस्थिताः केचित्संसारोच्छित्तये बुधाः ॥१७॥ वाराणस्यां महापुण्ये प्रयागे चैव पावने ॥ श्रीपर्वते सिद्धपुरे बदर्याश्रमके तथा ॥१८॥ शालग्रामे महापुण्ये कलापग्रामकेटरे ॥ मथुरायां च पुण्यायां तथा कालंजरे गिरौ ॥१९॥ महेंद्रवनगुल्मेषु गंधमादनसानुषु ॥ दर्दुराचलविप्रेषु मलयाचलभूमिषु ॥२०॥ विंध्यशैलस्य कच्छेषु मलयस्योदरेषु च ॥ कैलासवनजालेषु कक्षवकुहरेषु च ॥२१॥ एतेष्वन्येषु चान्येषु वनेष्वायतनेषु च ॥ तपस्विनस्तथाराम बहवो बहुदेशयः ॥२२॥ केचिद्यक्तनिजाचाराः केचिद् क्रमसंस्थिताः ॥ केचिदुद्भुतमतयो नित्यमुन्मत्तचेष्टिताः ॥२३॥ स्वदेशरहिताः केचित्केचिद्यक्तनिजाश्रमाः ॥ एकस्यानरताः केचिद्भ्रमतः केचिदास्थिताः ॥२४॥ एतेषां महतां मध्ये नभस्तलनिवासिनां ॥ पातालनिरतानां च दैत्यादीनां महामते ॥२५॥ विज्ञातलोकपर्यायाः समदर्शननिर्मलाः ॥ केचित्प्रबुद्धमतयो दृष्टादृष्टपरावराः ॥२६॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

स्थिताः ॥२३॥ एकस्थाने स्वगृहएव रताः प्रीतिमंतः सर्वजनानुकूल्येन विक्षेपशून्याः इति यावत् ॥२४॥ ऊर्ध्वाधो लोके चापि देवदैत्यादयो जीवन्मुक्ता बहवः संतीत्याशयेनाह एतेषामिति ॥ एतेषां मध्ये केचित्प्रबुद्धमतयः स्युरुत्तरत्रान्वयः ॥२५॥२६॥ छ ॥

वा॰टी॰सि॰उ॰
६२२
५८८

अप्रबुद्धधियोऽत्यप्रबुद्धधियः ॥ अनस्वप्रदोलांदोलितचेतसः ॥ २०॥ ज्ञानवलेपलब्धज्ञोऽहमस्मीति निषिद्धाचरणं करिष्यतीति गवि
तः ॥ २१॥ जननीके जनसम्मूढ ॥ २२॥ तर्हि किं तत्र तत्र वनवासादयोऽपि संसारोत्तरणहेतवः ॥ नेत्याह संसारे ति ॥ २३॥ आचारे
षु सत्कर्माचरणेषु समारंभं तस्मात्तिसमारंभोः ॥ अनुनिष्पादिनः ख्यातिलाभैश्वर्यवरशापसामर्थ्यादिरूपा विचित्रफलस
मूहाः ॥ २४॥ स्वभावः यथार्थस्वरूपेणाभिनिष्पन्नित्यज्ञानरूपाकारणं सचमनसः ॥ आत्यंतिकसन्निपरिहारलक्षणस्यार

अप्रबुद्धधियः केचिद्दोलांदोलितचेतसः निःकृत्ताः पापकाचारात्स्वजनानुगतास्थिताः ॥ २० ॥ अर्धप्रबुद्धमतयः केचि
ज्ज्ञानावलेपनः ॥ परित्यक्तक्रियाचाराः उभयभ्रष्टतां गताः ॥ २१ ॥ इच्छमस्मि जननीके जनसंसर्गपाथिनः ॥ बहवः सं
निराम्भवक्रूधावकूहृष्यः ॥ २२ ॥ संसारोत्तरणे तत्र नेहेतुर्वनवासिता ॥ नापि स्वदेशवासित्वं न च कष्टतपः क्रियाः ॥ २३ ॥
न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः ॥ नाचारेषु समारंभविचित्रफलपालपः ॥ २४ ॥ स्वभावः कारणं नाम
संसारोत्तरणं प्रति ॥ असंसक्तमनो यस्य स नीतो भवसागरात् ॥ २५ ॥ शुभाशुभाः क्रियाः नित्यं कुर्वन्परिहरन्नपि ॥ पुन
रेति न संसारमसंसक्तमना मुनिः ॥ २६ ॥ शुभाशुभाः क्रियानित्यमकुर्वन्नपि दुर्मतिः ॥ मज्जत्येव संसारे परिष्यक्तमनाः
शठः ॥ २७ ॥ मन्ये केचित्तसारज्ञा दुःखा दुःखमहापिनी ॥ न निवारयितुं शक्यमानं च मारयितुं मतिः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

असंसक्तमिति ॥ २५॥ अन्तस्वजीवन्मुक्तानां शुभाशुभकर्माचरणेऽप्यसंसक्तिवशादेव नास्त्येव दृष्ट्याइत्याह शुभेति ॥ २६॥ परित्यक्तं
विषये षु विसद्धं मनो येन शठः स्वात्मवंचकः ॥ २७॥ तर्हि मनस्येव विषयेभ्यो निवार्यतां मार्यतां च किं तत्त्वज्ञानेनेत्याह मन्येकेचि
दिति ॥ तत्त्वसारज्ञा आत्मादिनविषयरसास्मानिः मधुकुंभमसक्तं मनः केवलं निवारयितुं मारयितुं वाऽशक्यम् ॥ २८॥ ७॥ ॥

रामः

कदाचित्भाग्यवशात्साधनचतुष्टयसंपन्नो गुरुशास्त्रोपायैरात्मालोकने स्वयमेव प्रवृत्तिर्जायते॥३६॥ जन्मनैर्मल्यमागतं चित्तं अवलोकन
तस्तत्वं लब्ध्वा निर्द्वंद्वं असत्त्वनासक्तं अनामयं च ब्रह्मैव भवति॥३७॥ पराकाशवत्सोयं छिन्नादि सर्वं सर्वप्रपंचाधिष्ठानो शान्तरूपमनन्त
न तिष्ठ॥३८॥ हे महात्मन् रघुनन्दन त्वं अधिगततत्त्वं परमार्थोपेनतया विध्वस्तरागादिदोषापेन रहितः आत्मा यस्य तथाविधः सन् सम
तिः सन् एको महात्मा भूत्वा निःशंकं तिष्ठ॥ यतो जननमरणमुक्तं पावनं ब्रह्मपदं त्वमेवेत्यर्थः॥३९॥ किंच विमलब्रह्मरूपेण जगति

काकतालीययोगेन कदाचित्स्वस्थचेतसः। प्रवृत्तिर्जायते शिष्ट्ये स्वयमात्मावलोकने॥३६॥ अवलोकनतो लब्धतत्त्वं नै
र्मल्यमागतं। चेतो भवति निर्द्वन्द्वमसंसक्तमनामयं॥३७॥ अचिन्त्यमप्रमेयेन स्वरूपेणाचेतसा। समो भूत्वाऽवतिष्ठ प
राकाशाशरूपभृत्॥३८॥ अधिगतपरमार्थस्त्यक्तरागादिदोषः सममतिरहितात्मा त्वं महात्मा महात्मन्। रघुतनय वि
शोकस्तिष्ठ निःशंकमेको जननमरणमुक्तं पावनं तत्पदं त्वं॥३९॥ प्रकृतिमलविकारोपाधिबोधादिरूपं जगति विमलरूपे
नास्ति किंचित्कुविद्या स्फुरमहतमस्ति ब्रह्म विज्ञानघनं च स्वयमहमिति मत्वा तिष्ठ निःशंकमेकः॥४०॥ अधिकवचनवि
गम्यं नान्यसत्यं गरकिंचित् वस्तुमस्तुपदेश्यं ज्ञानसंबोधनाय। इति मखिलमाद्यज्ञानसारं समग्रं विदितसकलवेद्यो

कृतिरूपं मलरूपं विकाररूपं उपाधिरूपं तद्बोधरूपं तादि अच्छप्रयत्नहानोपादानभोगादिरूपं च॥ किं विदपि विमलब्रह्मरूपे जगति विद्यमानास्ति किं
तु अस्फुरत्किंचित् ब्रह्म अस्ति॥ तच्च स्वयं स्वानुभवेनैव अहमिति मत्वा एको निःशंकस्तिष्ठेत्यर्थः॥४०॥ अंग हे रघुनन्दन ज्ञानसं
बोधनाय अन्यदितो अतिरिक्तं अधिकवचनगम्यं वस्तुमुपदेश्यं नास्ति॥ यतस्त्वं आद्यं ज्ञानसारं अखिलं अहं तं समग्रं उदितं हि
यस्मात् त्वं सांप्रतं विदितसकलवेद्यो जातः इत्यर्थः॥४१॥

वा०टी०नि०उ०
६२३
५८६

मुनिनायकोवसिष्ठः॥ इतिश्रवणंतेउक्ता राघवे धवलपाथिपाब्जस्लपदं प्राप्तेऽनंतरएव व्यपगताशेषैषणोजातेसतितपासर्वस्मि
न्समाजनेचध्यानैकतानोपमेस्थितवतिसतितस्यांसभायांस्वयंब्रह्मरसायनास्वादपरस्ल लोमभत्रायधामहेपदःसरोजप
टलेआराधितंगुंजाध्वनिंकुर्वन्नारसंमकरंदंपातुंमहन्नःसलक्ष्मीभवतितदिदितसर्वे॥७४॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वा
णप्रकरणेउत्तरार्द्धेनवनवतमुत्तरशततमःसर्गः॥१९९॥ सिद्धं तं साधुनाहेत्रउच्चैःषड्भिःसङ्कुद्रामिः॥ वर्णितेत्रऐतःसर्वैर्गुरुपूजा
महोत्सवः॥ निर्वाणप्रकरणांतमात्मोपदेशं तिष्ठवाक्ये तायोनां सिद्धर्षिमानवानां तस्यांसभायां वसिष्ठपूजामहोत्सवं वर्णयि

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्त्वा मुनिनायकोव्यपगताशेषैषणोराघवेसर्वस्मिंश्चसमाजनेस्थितवतिध्यानैकतानोप
मेप्राप्तेब्रह्मपदं धियाबहलपंकल्लोमभत्रयपदःकृत्वेवारजितंसरोजपटलेपातुंमहन्नोरसं॥७४॥ महारामायणे
निर्वाणप्रकरणेमुक्तेउत्तरश्लपानवर्णनंनामनवनवत्युत्तरशततमःसर्गः॥१९९॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ निर्वाण
वाक्यसंदर्भसमाप्तेमुनिनायके पाश्चात्यवाक्यविरतिंकुर्वतिक्रमपालितां॥१॥ निर्विकल्पसमाधानसमतांसमुपा
गते॥ शांतस्वच्छमनोवृत्तौसर्वस्मिंश्चसमाजने॥२॥ स्वत्वकोटिमुपारूढेपरांपावनतांगते॥ समतत्वेसमयस्यतन
स्पष्टेन पालिनः॥३॥

अथश्रीवाल्मीकिरुवाच॥ निर्वाणेतिसर्वेषां तस्यंतानां षष्ठस्तोके कोलाहलःसमुद्भूदिग्यन्त्रान्यपः॥ एतत्प्रकरणारूपस्य
निर्वाणवाक्यसंदर्भस्यसमाप्तौसत्यांमुनिनायकेवसिष्ठेक्रमपालितांक्रममाप्तांपाश्चात्यवाक्यविरतिंकुर्वतिसति॥१॥ सर्व
स्मिन्सभागतेजनेवानभोगतदेवादिजनेचमुनिवाक्यश्रवणान्निर्विकल्पसमाधानेनसमतांश्च लैकरसतांसमागतेसति
॥२॥ निर्विकल्पसमाधिक्रमेणसंवित्तत्वेप्रतीविसत्यकोटिःसत्मात्रेकाष्ठांसमारूढे अतएवपरांपावनतांगतेसति॥३॥५

राम०

व्योमकोटरवासिनामपूर्वमुत्कण्ठितियां सनकादीनां अंबरं हरति व्योमोत्तीर्यं बरस्तेन ॥ तथाविधेन साधुवादेन प्रशंसावाक्येन ॥४॥ तथा
सभायां स्थितानां गाधेयो विश्वामित्रस्तत्प्रमुखानां मुनीनां उत्पन्नया साधुवादगिरा च सदृशमेव मरिपूरितं दिक्प्रसरः मधुरः कोलाहलः समुद्गम
इति परेण संबंधः ॥५॥ पवनेन आनतानां आसन्नानां पूर्णरंध्राणां कीचकानां वेणुभेदानां आरवात् ॥६॥ प्रतिध्वनिः प्रतिध्वनिभिः पूरिता

स्पष्टित्येवांबरत्नतापूर्वमुत्कण्ठितियां मुरवान ॥ सिद्धानां साधुदेवेन व्योमकोटरवासिनां ॥४॥ तथा सभास्थितानां च मुनीनां
भावितात्मनां ॥ गाधेयप्रमुखानां च साधुवादगिरोद्ययौ ॥५॥ कोलाहलस्समुद्भूतः दिक्परितदिक्प्रसवः ॥ मधुरः पवनात्तो
नां कीचकानामिवारवः ॥६॥ सिद्धानां साधुवादेन सहदेवसहसानतः ॥ देवदुंदुभयो नेदुः प्रतिध्वनितरितावलाः ॥७॥ देवदुंदु
भिभिः सार्द्धं तुषारासारसुंदरी ॥ दिग्भ्यः स्थगितदिक्चक्रा पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥८॥ पुष्पौघपूरितस्थानः शाद्वलरितकेहरः ॥
रजः संरंजिताकाशो गंधरंजितमारुतः ॥९॥ ससाधुवादः शाद्वलस्पदेवत्तपस्वस्य च कुसुमासारघोषस्य समवायो रराज ह
॥१०॥ मुखाखिलसभ्याहितरश्मिश्यामलितांतरः ॥ उत्कर्णमग्नमातंगहयपक्षिपशुव्रजः ॥११॥ सविस्मयभयोत्नेत्रबाल
कांताजनेहितः ॥ विस्मयस्मेरवहनराजलोकावलोकितः ॥१२॥ कुसुमासारसारेण शाद्वशोभातिशायिना ॥ संभ्रमेरयाज
गामाशु रोहोरं भ्रमपर्वतां ॥१३॥
अचलाम्बरवलाः पर्वताश्रये ॥७॥ तुषारायां आसार इव सुंदरी सुन्नामसमितान्या आच्छादितानि दिक्चक्राणि यया ॥८॥ पुष्पौघादिभि
श्चतुर्भिः पूरितं समास्थानादिचतुष्टयं यत्र तथाविधः साधुवादशाद्वोत्रयस्य सः समवायः समूहः रराजेति द्वयोरर्थः ॥१०॥ आनम
बसमवायं वर्णयति उन्मुखेत्यादिद्वाभ्यां ॥११॥ सविस्मयैः सभयैश्च अत एव उन्नेत्रैर्बालैः कांताजनैः स्त्रीईहितः ॥१२॥ रोहोरं भ्रंशावाभ
मंतराले अपर्वतां ॥ अलौकिकचमत्कारितां ॥१३॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६२४
५२०

पुष्पवर्षेणसुधाभिर्मकरंदैर्धौतंक्षालितं॥ २२ रश्मिभिर्नतैः प्राणिभिःसुधुंधुमंपुण्यशाहं॥ ध्माताः शंखायस्मिंस्तत्पादिवंधंखंआ
काशंसहनेनश्लारधगहेणसमंतात्प्रगात्॥ १४॥ भवनंजगदपिमत्तःउपचितः॥ उत्सवोयत्रतत्पादिवंसंतप्रपीह्लारधगहेण
समंतुल्यरूपंरेजे॥ १५॥ उद्भुमिपहेनेनच्छक्षालेसंपतेतेषांसिद्धेघवाद्यानांपुष्पाणांचमरःसमंतुल्यकालरोहस्योरंध्रेहि

पुष्पवर्षसुधाधौतंरश्मितस्तुधुंधुमं॥ समंतात्सहनेनागात्ध्मातशंखशानेनखं॥ १४॥ भुवनंमत्तदिमांकारमान्तु
रंसुरचारणैः॥ उत्सवमजोत्सपंरेजेसमंकुसुममंडितं॥ १५॥ शानेर्दुंदुभिभिर्द्वेधवाकपुष्पमरःसमं॥ प्रवपोरौ
हसीरंध्रेवेलाचलमिवांबुधौ॥ १६॥ तस्मिन्निबुधसंरंभेहृतोनरामभागतो॥ ववाकानीमानिस्सिद्धानाममित्थ
क्तिमुपापपुः॥ १७॥ सिद्धाउचुः आकल्पंसिद्धसंहंधुमोहोपापसहस्रशः॥ व्यारव्याष्क्षनांम्प्रालमेहधारूतेन
केचन॥ १८॥ तिर्यंचोवनितावालाव्यालाज्ञानेननिर्वृताः तुनेर्वीक्षविलासेनपातितानाश्मत्रसगपः॥ १९॥
हृष्टांतेहेतुभिर्युक्तयापशारेमोवबोधितः॥ नशावाकंधतीसाश्लासंबोधयतिवानवा॥ २०॥

गंतेशनैःश्रयथौ॥ यथाउंबुधौकल्लोलःवेलाचलंयातितद्वत्॥ १६॥ विबुधानांसंरंभेपुष्पवर्षोद्योगलक्षोहलेइमानि
वक्ष्यमाणानि॥ १७॥ अस्माभिर्व्याख्याताः॥ कल्पेप्रक्षकृताः॥ ईदृशायनकृपसदृशाः॥ १८॥ अत्रयोगुरुणानिमायस्तमाकुंति
र्यंचइति॥ मुनेर्वीक्षितस्योत्तरूपरूपेणावलोकविलासेनकृतेन॥ १९॥ भगवतोवसिष्ठस्यश्रीराममुख्याधिकारिजिज्ञे
निशयंप्रश्नांसनिदर्शानेरिति॥ २०॥

राम॰

तिर्यंचः पशुपक्ष्यादयोपि वस्तु विनराः के नाम मुक्तो नो भविष्यंति यद्भिरावृतीत्यर्थः ॥२१॥ स्थालोकः अमोघ्याज्जनः इति एवं वचि
धानि सिद्धवाक्यानि श्रुण्वन् सन्ततं सभारां जीवानां पक्षादीनां कुसुमासारैः संपूर्णां ददर्श ॥२३॥ पारिभद्रलताकल्पलतानिभैद्रम
महाराही निपंचदेवजनस्मे ह पुष्याणि ॥२४॥२५॥ वारिपूरैः प्रलंबैरश्रैफलं स्यप्रलंबाश्रवन्नपुष्पभारालंबिनो वितानकायस्या ॥२६॥

अनेन मोक्षोपायेन तिर्यंचोपि गता मयाः ॥ स्थितमुक्तामभविष्यंति के नाम मुविनो नराः ॥२१॥ श्रवणांजलिभिः पीत्वा ज्ञाना
मृतमिदं वयं परां पूर्ण नवीभृज्ज सिद्धयः श्रियमागताः ॥२२॥ इति श्रुण्वन् सभालोको विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ कुसुमासारसं
पूर्णां राजीवानां ददर्श तां ॥२३॥ मंदाराद्दिमहापुष्पघनच्छादनसंचयां ॥ पारिभद्रलतागुच्छनीरंध्राजिरभूमिकां ॥२४॥
पारिजातप्रसूनाघमहीतलविराजितां ॥ संतानकमहांभोदमाहंसम्पशिरः करां ॥२५॥ मौलिरलविटंकाग्रविश्रांत
हरिचंदनां ॥ वारिपूरमलबाश्रवद्दालंबवितानकां ॥२६॥ इति पश्यन्सभालोकः साधुवादेन भूरिणा ॥ तत्कालोचितवा
कोनतेन तेनतपोधनः ॥२७॥ वसिष्ठं पूजयामास सर्वैर्द्विपगणान्वितः ॥ कुसुमांजलिभिश्चैव प्रणामसहितेन च ॥२८॥
नयप्रणाममालास्तदिविधां तास्तु तारवयामुनिमापूज्य पन्नाह सार्घपात्रकरो नृपः ॥२९॥ श्रीदशरथ उवाच ॥ त्वयातिश
यमुक्तेन परमेणात्मवस्तुना ॥ परां तः पूर्णतोत्पन्नाबोधेनाहं धनीपते ॥३०॥

तेन तेन तत्कालोचितप्रशंसावाक्येन तथा उपचारेण उपचारैः सन् वसिष्ठं पूजयामासेति संबंधः ॥२७॥ सर्वैर्द्विजगणैरानंतः प्रह्णीभू
तः ॥२८॥ अर्घ्यपात्रेण सहितः सार्घ्यपात्रः करो यस्य स नृपो दशरथः ॥२९॥ हे अरुंधतीपते त्वदुपदेशालब्धेन बोधेन परमेण निरति
शयानेन हंरूपेण आत्मवस्तुना अंतः परां सर्वतः शिक्षापर्णतां उत्पन्नः ॥३०॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥७॥

या.टी.नि.उ.
६२५
५९७

एवमीदृशापरमपुरुषार्थदर्शनमवाप्तज्ञानं योग्यं यस्मात्तस्मात्त्वं महीपीठे मनुष्येषु दिवि देवेषु अपि च पातालेषु नागे-
षु ॥१॥ तथाप्यहं आत्मनः स्वस्य अवश्यकर्तव्यं मंगलार्थं लोके प्रसिद्धं यथा प्रसन्नं गुरुपूजनक्रमं अवधत्त्व सफलतां
नेतुं किंचिद्विधास्ये प्रार्थयामि ॥२॥ लोकदृष्टेर्भुवि स्वर्गे च भोगार्थं यन्मया संचितं शुभं तत्पूजनेन ॥ अखिलाः सामन्ताः म-
ण्डलेश्वराः तथा विधेन राज्येन ॥ अखिलं भवत्पर्वगोपोनिषत्पथ्या भवते समर्प्यते इति शेषः ॥३॥ मम यत्तु भवद्दत्तमेतदसर्व-
तत्वत्सत्पात्रे नियोजय स्वास्थ्यमस्वात्मानाज्ञापय ॥४॥ मम प्रणामः भवतां श्रुतस्वरूपेण स्वयं ॥५॥ पातुं रहितं ॥६॥ अस्मि-

न तदस्ति महीपृष्ठे दिवि देवेषु वापि च ॥ महत्किंचिद्यदस्माकं न भवत्यस्मदर्जितं ॥१॥ तथाप्यात्मक्रमं प्रसन्निधिमं नेतु-
मवधत्त्व ॥ अहं च क्रियया प्राप्तं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥२॥ आत्मनाऽस्मकलत्रेण लोकद्वयशुभेन च ॥ राज्येना-
खिलमप्येन मयं तं पूजयाम्यहं ॥३॥ एतेन सर्वेण नवविभोरलायतनस्वरूपात्मः ॥ नियोजय यथा दृष्टं यथा मिमतं पद्
या ॥४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ प्रणाममात्रसंतुष्टा बाह्यामेघा भूपतेर्वयं प्रणामेनैव तुष्टाः स्म एव भवता कृतः ॥५॥
पातुं त्वमेव शक्तो नास्ति राज्यं भार्याः तितवेश्वराः ॥ भवद्वैनतर्वे वेहि ब्राह्मणाः कृमहीभृताः ॥६॥ श्रीदशरथ उवाच ॥ क्रियन्मा-
त्रं तु राज्यं स्यादिति लज्जामहे मुने ॥ सर्वस्वमात्रेनैव यथा याज्ञानां भिनन्तु रू ॥७॥

गुरुः वार्थस्वरूपमोत्तरानोपकारेमस्तु एकादशतया राज्यं सकर्षणं क्रियन्मात्रं स्यात् ॥ मानुषानं दुःसमावधिर्हि ॥ निष्केवलमितय
थानिरामयसमृद्धिपाधिपत्यं ॥ न इदे श्रयायतसुखोममुथागं धर्वाणामानन्दः स इदेश्वस्थादेवगंधर्वाणामानन्दं इत्येवं क्रमे-
णोत्कृष्यमाणविषयानन्दानां हेरण्यगर्भानन्दः परमावधिः सोपि यस्मिन्नो ज्ञानंद्रसमुद्रे शीकरमाप्यमहो क्रियन्मात्रं कृमगणना
हि इत्याद्रिसर्गः ॥१२७॥

राम०

तस्य महागुरोः पादयोः पुष्पांजलिं ददस्व ॥ ३७ ॥ प्रणामेनैव तुष्याम इति त्वद्वचनात् अथा प्रणाममात्रं सारः सर्वोत्कृष्टतया आवश्यको यस्य ॥ ३९ ॥ यथा वनं गिरेः पादयोर्हिमानि पद्मवसन्तान्यवश्यायजलानि प्रजनितानि दृश्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत्समाः शत्रुघ्नलक्ष्मणसदृशाः समस्ताः ॥ ४२ ॥ हरस्य योग्ये प्रणामे ॥ ४३ ॥ अतर्हि आच्छादनं ॥ ४४ ॥ मुनीनां मानोन्यापरतः स्वकृतं शासनं उपदेशात्मकं शास्त्रं सत्यं येन

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवति भूपाले रामः पुष्पांजलिं ददत् ॥ उवाच प्रणतो वाक्यं पुरस्तस्य महागुरोः ॥ ३७ ॥ निकृतारी कृतमहाराजकृन्स्तथैवोमिते ॥ प्रणाममात्रसारोहं रामः पादविमोप्रभो ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य शिरो वंदनपूर्वकं ॥ तत्पा जांजलिपुष्पाणि हिमानीव वनं गिरेः ॥ ४० ॥ आनंदबाष्पसंपूर्णनयनो नयकोविदः ॥ गुरुं परमया भक्त्या प्रणनाम पुनः पुनः ॥ ४१ ॥ शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्चैव तथा मे तत्समाश्रये निकरस्याग्रतस्थैवास्तुते प्रणोपुर्मुनीश्वरं ॥ ४२ ॥ हरप्रणामे हरस्याः पुष्पांजलिसमीरणैः ॥ राजानो राजपुत्राश्च प्रणेमुर्मुनयस्तथा ॥ ४३ ॥ अस्मिन्नवसरे तत्र कुसुमांजलिवर्षणैः ॥ हिमैरिव हिमाद्रीद्धमुनिरंतर्हितमायये ॥ ४४ ॥ अपशांते सभाशोभे प्रणामनिवहे तथा ॥ संस्मरंश्चासनेकिंचित्तस्ते हस्तासितांशयं ॥ ४५ ॥ मुनिः कुसुमराशिं तं बाहुभ्यां प्रविचाल्य सः ॥ मुखं संदर्शयामास सिताभ्रादिव चंद्रमाः ॥ ४६ ॥ शांते सिद्धवृंदे शांते तथा दुंदुभिनिस्वने ॥ नमस्तुसुमवर्षे च सभाकलकले तथा ॥ ४७ ॥ प्रणामानंतरं तस्मिन्रामाद्यैः स्वसभाजने ॥ भ्रातृवानरवान्भोदेजने सौम्यत्वमागते ॥ ४८ ॥ आकर्णयन्त साधुवादं वै स्वामि त्रं मस्तुस्तवनं ॥ उवाचेदमनिंद्यात्मा वसिष्ठो मुनिनायकः ॥ ४९ ॥ मुने गाधिकुलांभोजवामदेव निमेकृतो ॥ भरद्वाजपुलस्त्यान्ये कृष्णेनारद शांडिल ॥ ५० ॥ ७ ॥ ७ ॥

निर्विषयेक्षस्याशयं बुद्धिमालिन्यप्रयुक्तं सदोषं सिताश्रयं स्वस्वच्छबुद्धिप्रयुक्तं निर्दोषं वास्यादिति संदिहान इव स्वचरित्रेपाजनस्य विनयं शिक्षयितुं किंचिन्मुनिषु वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रथमं संस्मरन्सन्मुखं संदर्शयामासेति संबंधः ॥ ४५ ॥ सिताभ्रात् सिताभ्रापिनिरस्य स्वश्लाघे पंचमी ॥ चंद्रमा इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ स्वसभाजपति ए जयत्ती तिस्वसभाजने जने सौम्यत्वमव्यग्रतामागते सति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ गाधिकुलस्य यशः सौरभजनकत्वात् गाधिकुलांभोज हे विश्वामित्र ॥ ५० ॥ ५१ ॥

वा.रि.नि.उ.
६२६
५६२

भासो विपश्चिन्सन्मोवा॥ हे मुनयः सर्वस्मिन्मोन्योः॥ एतन्मद्वचनं तु यत्सदेशत्वात्कं इद्यमनुपादेयं तु इति वितर्के॥ एवं संभाषावेमीत्यपि॥५१॥ अतोत्रयत्किंचिदनुचितं॥ दुरर्थं विगतार्थकं वा संभाविततं तद्धुनासहिष्येमच्यनुग्रहतः सेकष्यंति भगवतो विनयोक्तिर्लोके विनयशिक्षणार्थं महर्षिवचनेन यं प्रश्न निर्देशतात्ख्यापनार्थं च॥ ५२॥ सभ्याः संबोधिता यः मुनयऊचुः॥ जगति काप्यप्रसिद्धतात्म

हे मासमग्रमारं दवत्सवान्स्यायनादयः॥ मुनयः क्वच्यमेतन्नु सर्वस्मिन्मिद्वचं क्षतं॥५३॥ यदन्नत्तु वितं किंचिन्नदनुग्रहर्षेधुना॥ दुरर्थं विगतार्थं वा भवेतः क्षपयंतु मे॥५४॥ सभ्या ऊचुः॥ वसिष्ठवचनेनानन्त परमार्थैकशालिना॥ दुरर्थो भवतीत्ययनेवेवस्तु गीक्षता॥५५॥ यत्संस्थन मनं तेन जन्म हीषे तनो मलं॥ तन्मम खंच देहाघहे स्मामेव हविर्भुजा॥५६॥ अलं हृदि नयावावाविभौ विकसिताद्येयं॥ कुमुद्वानं दृष्टेवपरमासनतीनया॥५७॥ सर्वं स्वत्वमहाबोधहार्पितं मुनिनायकं॥ सर्वं नमेकं तन्मुरं प्रणामामः सेवयं॥५८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्ते मुनिनाथायन मस्कारं जिनेपुनः॥ वदंत सकृत्सहैन ता रेणाद्वदेवेजसा॥५९॥

वैवगीर्वापीक्षता॥५६॥५७॥ अलं मणिहृदि नयावि क्वारितया॥ इंदुहीनिव हेन्द्र सम्सदे शेमाकाशे विकारितया॥६०॥ एकां तोनियमः गुरुमेव नन्तुकुत्स्निक्ष्यगुरुमिति त्रयपरविषागुरुः॥ प्रो सोनदेका सतास्स विता॥६१॥ ततोपुनर्नमकोइ निवहतः स्वाहा कायात्स्विदेः समंस्वयं मुक्तुदितैः सर्वांकुपुष्पांजलिक्षातैः वसिष्ठं पुनः परयामासुः॥ अचलं हिमवंतमिव॥६२॥ छ॥ ७॥ छ॥ राम०

॥५०॥ अथ पद्धारा यप्रशंसानंतरं चतुरात्मानं माधवं राघवं प्रशशंसुरित्याह तत्र कोराघवस्य विश्ववतारत्वश्चतांत कोविद इत्यर्थः ॥५१॥ त्रिकालस्यातिकशात्पनपायी निमहीपालचिन्हानि राजलक्षणानि यस्मिंस्तथाविधं स्थारं पूर्णं पं श्रीरामं जनक वा त्वं धन्यतमो सीति पुनः प्रशशंसुः ॥५३॥ मुनिसेनायाः अधिपं स्वामिनं भूरितेजसं भास्करमिव स्थितं ॥ वसिष्ठं तन्नांनिहितं विश्वामित्रं च प्रशशंसुः ॥५४॥

अथ विकसुमांजलिव्रातैः स्वाकिदैः समनुक्षितैः ॥ वसिष्ठं पूरयामासुर्हिमैरद्रिमिवाचलं ॥५०॥ इत्यग्रे शारंगं पूर्वं प्रशशंसुश्च राघवं ॥ माधवं चतुरात्मानं राघवोऽयं न कोविदः ॥५१॥ सिद्धा ऊचुः ॥ नमामश्चतुरात्मानं नारायणमिवापरं ॥ रामं सम्रांतरंजीयस्तुं च राजकुमारकं ॥५२॥ चतुरब्धिनिखातांतधरावलयपालकं ॥ त्रिकालस्य महीपालविन्दस्यारं पूर्णपा ॥५३॥ मुनिसेनाधिपं स्वं पं भास्करं भूरितेजसं ॥ वसिष्ठं स्तुवं प्रवासं … विश्वामित्रं तपोनिधिं ॥५४॥ एषामेव प्रभावेन ज्ञानयुक्तिपरामिमां ॥ श्रुतवंतो वयं सर्वे भ्रांतिसंरंभनाशिनीं ॥५५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्त्वा गगनात्सिद्धाः स्वःपुष्पाणि विकिरंस्तुः ॥ सभापामण्डले सीचनसुर्गुहितचेतसः ॥५६॥ ते च व्योमगाः सिद्धाः शशंसुस्तं जनं पुनः ॥ ते च व सभ्यालोकास्तत्र समानर्चुर्धनलवं ॥५७॥ नभश्चरा धरणिचरा मुनीश्वरा महर्षयो विबुधगणा द्विजा नृपाः ॥ अपूजयन्निति जनमेजर्म सेवतेऽगिरोत्रया सहकुसुमार्घ्यदानया ॥५८॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे साधुवादसपर्यादिवर्णनं नाम द्विशततमः सर्गः ॥२००॥

एतेषां प्रशंसायां को हेतुस्तत्राहुः एषामेवेति भ्रांतिसंरंभनाशिनीं वसिष्ठवाणीमिति शेषः ॥५५॥ ५६॥ लानसिद्धान्घनजलवं … सहितं यथा समानर्चुः ॥५७॥ नभश्चराः महर्षयो विबुधगणाः ॥ धरणिचराः द्विजाः नृपाः उभयचरा मुनीश्वराः एते इति वर्णितप्रकारेण ओज सावस्वसामर्थ्यानुसारेण प्रतिजनं सह कुसुमार्घ्यदानया उद्यया गिरा अपूजयन ॥५८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विशततमः सर्गः ॥२००॥

यो॰ टी॰ नि॰ उ॰
॥ ६२७॥
५६२

अत्र रामेण भूयो विपश्चिन्नगुरूपाख्यानात् ॥ पूर्णानंदपदे स्वस्य विश्रांतिः प्रकटीकृता ॥ सर्वाकृत्यधः समाप्रदेशो ॥१॥ आत्मनः स्व
स्वचरितं अत्तरशाचदेशे स्वयमेव समस्तं तत्समनुधावता सम्यक्पृष्टता द्विजेन हसति सति ॥२॥ सभागतेषु लोकेषु तेन वलंती
परां हन्ता सम्यक् अवणाचित्रकलाविन्यस्तेव निर्मीलितकर्माणि तथा स्यात्तथात्वानस्य विदेकरसानंदस्य सम्यगाख्यातुं न तत्स्यरे

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ अथ पार्श्वस्थ उवाच दुष्प्रयातं भुजनैः शनैः ॥ तत्रा जोषं स्थिता सा च प्रोच्चैः सविवदा तु
॥१॥ मनसा तत्तं स्मृतिं यान्तीं जनेच रतिमात्मनः ॥ एवं हसति विन्नेन स्वकं समनुधावता ॥२॥ वदत्यिन कलंसा
न सम्यगाख्यातुं न तत्स्परे ॥ विवेकिनि सभाः लोके यांति ध्यानमिवाश्रिते ॥३॥ अथ पश्यामनेरामे सम्प्रति स्त्रिरते तु
रः ॥ स्थिते जलं तां जलौ ति सत्त्वस्वकान्ते स्वपो ॥४॥ पार्थिवे किमयि स्वान्तनिर्वाणात्परिस्थितिं ॥ जीवन्मुक्तालि
कामं तरादिम ध्यानपावनी ॥५॥ अहं तु मत्वां भक्तानां मानिता पित्तनेन स्थिता ॥ स्त्रीरूपं शिवस्थितेनैवावा
नाकुलान्तरं ॥६॥ स्वकुलाकाशशीतं तो रामः राजीवलोचनः ॥ किमस्यहिश्य मानं तु कथया मिमते स्वया ॥७॥
स्थितिं च कीदृशीमेनाम पावनुस्वसि स्वपं ॥ किंरूप स्थिरमानं जागतं वदत्पसि ॥८॥ इत्युक्तेऽस्मिन्नितातेन प्राहरा
जकुमारकः ॥ अविद्भुतं स्पष्टगुरो रालोकयन्मुखं ॥९॥ श्रीरामउवाच ॥ तत्त्व परिनयानेस्मिन्परं निर्मलं प्रभो
॥ शांतात्मा कलंकां कुमारं दिवनभस्तलं ॥१०॥
जाते सति ॥ इति संक्षेपमानं पश्यद्वक्रं न उत्तरतो ॥ तत्र पार्थिवे द्वारे तेन ध्यानमिवालं व्यजीवन्मुक्तालिकां स्थितिं आ
ख्यातवति सति ॥ धात्रुनिर्दिष्टः भक्तानां राजादिना अस्वाप्य जांमहितु पदं भक्तिरीत्या स्वतात् स्मिमिव स्थितानां तत्स्पन्तं दृ
वाच ॥ धा ७ ॥ ८ ॥ शांतात्मा कलंकः स्वयं च दृः ॥ अंकस्थं द्रपाश्चित्तवादि धंनमस्तलमिव ॥१०॥ धा ॥ ७ ॥

रा॰म॰

११॥स्फटिकालयमध्यस्थस्फटिकमिवस्वभावविशुद्धेजगतिनथाविधाधीर्यस्य॥१२॥आहंर्त्तुसंपादयितुंचेन्यर्थः॥१३॥प
रामर्शोविषयस्मरणंतन्मेऽजेकोनुकेनदर्षाःसंकल्पाइतिभेदः॥१४॥आत्मप्रमानसंविषयालोचनरहितंअपुनर्बोधंनाग
हंद्रियकविषयालोचनरहितंचस्वापिमीवाइयशहःसुषुप्तसमानस्यापिमिथ्यात्वानुद्रीपावृस्थितिर्घोननार्थः॥१५॥आशा
भिर्विघुरितांविद्धलितांमार्त्रनीतनोदेहमायमकुध्यास्थितिः॥प्रविहस्यस्तुरम्भिर्मवन्तःकेरूपदेशावाकैःसांप्रतंस्वस्य

सर्वार्थवोपयांतामेत्रांतयोमवर्मंगदः॥स्वरूपेणावदानेनदानेनतिष्ठाम्यछमिवांवरं॥१॥स्थितोहंगलित
ग्रंथिःशांतादोषविशेषणः॥स्फाटिकालयमध्यस्फाटिकालधीरहं॥१२॥अन्यछ्रेत्तुमपाहर्तुशांतेनेछजमेम
नः॥परांतलिप्तुपायातेस्तुष्टसमिवसंस्थितं॥१३॥शांतादोषपरामर्शविगतादोषकोनुकः॥सम्यक्तादोषसंक
ल्पंशांतंममममनुनेमनः॥१४॥परिनिर्वामिशाम्यामिजाग्रदेवजगत्स्थितौ॥आत्मप्रमभुनर्बोधंस्वपिमीवनिराम
यं॥१५॥आशाविघुरितामामसंस्थितिंप्रात्रेनीतनो॥प्रविहस्यस्तुरस्कै॥रवस्थातिष्ठाम्यसंशयं॥१६॥नोपदे
शोननार्थेननधात्रेनचवैभुभिः॥त्यागेनचनचेतेषामभुनामकारणं॥१७॥साम्राज्यस्यापवर्गस्यायनिपस्थितिः
सौमवर्जिता॥तामेवानुभवाम्यत्रमहितामनयायिनी॥१८॥रवाहव्यतितरामछविराकाधांशामात्रेके॥जगाहिस्वेवप
स्तिष्ठामि॥१९॥प्रभुनाममउपदेशोमअर्थेननत्रधुत्रमयोजनंनांतरेण॥एतेषांसर्वेषांत्यागेनवा॥कारणंप्रयोजनं
नास्ति॥१७॥महितांप्रशस्तगात्मनमात्रमतिष्ठितयितांअनपायिनींनिस्यांजीवमुक्तःस्थिति॥ध्योक्रिस्वर्गेमुाभाज्यप्रमुप
हितोमवर्जितापास्थितिःतामेवानुभवामीतिलोकद्रोत्क्रि॥१८॥प्रहंबहिरिंद्रालोचनाधनाकारगतांगतोपिजगतस्व
रूपातितरामछविनारमिस्वेवपरयामिनाहवस्तुरमितार्थः॥१९॥

वा.टी.नि.उ०
६२८
५६४

अस्मिन्जगति हृदये मे निहृदयासहस्राणि ते सन्ति अत्र यो हं सदैव नागमि ॥२०॥ आधिकार्यं पदं यथाकामं भवती मानकार्यं पदयामासं प्र
गवस्थितेकार्यं तु पदार्थस्थितं यमं वान्विनि तहं मयगातेन पदं फलामिसंस्थिरहितं गुरुशास्त्रज्ञानानुसारेण कर्मविधि ॥ पाठं तोरे
एकार्यं विषये पदाकामं पदार्थं ॥ परकार्यं विषये पदमासं तं पदार्थस्थिते ॥२१॥ ननु व्यामं तत्र नशिवानन्दव्यामिवहिर्देहेऽद्य

आकाशमात्रमेवेदं जगदित्येकनिश्चयः ॥ हृदयेनाग्निनमस्यानि तत्र येनागमिं चाहं पदः ॥२०॥ यथाकामं प
दामासं तं पदार्थस्थितं शिवस्थितं ॥ यदृच्छितं तदिति विन करोम्यपगतेषणः ॥२१॥ ननु व्यामिनत्र मिथ्यानपुण्यामिन
होहिमि ॥ कार्यं कार्यं करोम्येकोऽसौ नित्यं हृदि गतो भममा ॥ अन्यता मेनु सर्गे ऽपि वानुवाप्रलयानिलः ॥ सौम्योभवतु वा
देहः स्वस्थो हं स्वात्मनि स्थितः ॥२३॥ विज्ञातोऽस्मि विलयो ऽस्मि तु उत्पत्तिनिराश्रयः ॥ नादामि देहमात्रोऽस्मि तु
नेदं मिव तु छिद्रमि ॥२४॥ यथा नरगनाल पुण्याऊर्ध्वः प्राप्यनमः सदं ॥ तिष्ठ मेव महं देहे ऽलं मीनः सास्थितः समः ॥२५॥

प्राप्य ॥ एवमनिष्टमास्यानदेहि मिकार्यं भवदप्य कर्मजं ते लोकोकं वेदिहं चकार्यं करोमि ॥२२॥ एवं स्थितस्य ममात्मामिमुखी
देहं तु धनरात्मा हि नाशे देहादि निमयेवी नानुर्वं प्राप्तिरंका कीत्याशयेनाहं अन्यता मिति ॥ सौम्यः सौमनर्गेऽयं तु भव नोवा
भवतु ॥ स्वस्थो निर्वेहिपः ॥२३॥ विलयो वा स्वेदितो ऽवलम्ब्य ॥ मनसापि तु लीयः प्राप्तामितत्त्वोऽस्मि ॥२४॥ देहे अस्मिन्
अस्य देहमती त्या वस्थाने हं वात्समाहं समः ॥ अलं पुण्यस्य देहे स्थिता यमिति विप्रो च चित्तुम यथाकामं साधारणः ॥२५॥ ६५॥

राम०

तर्हि त्वमप्येकपंकः व्यवहरिष्यसि तत्राह यथैवेति ॥१६॥ असंतुष्टेभ्यो विशेषमाह शांतेति ॥१७॥ सर्वस्य विषये प्रपीनं दृश्योपरिप्रभा
नंदनाहं सुखी ॥ अतएव मे देह विषयं सुखं नेहामि नेच्छामि ॥ नियोजयस्व सेवादि विषये आज्ञापय ॥१८॥ अहं यावद्देहं बालः स्वरू
पोत्तु रूपं लीलां क्रीमि च यथा प्रासंसंसारसंस्थितिं पालयामि ॥१९॥ २० ॥ यत्र यद्देह स्थिते नर्मदातो न नामावेल ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकद्वये

यथैव सर्वे राजानो विरहंति यथासुखं ॥ असंतुष्टाः संतुष्टा ध्यरास्येषु बहुकर्मसु ॥२३॥ शांत हर्ष विषादाः स्थिरैकसम
दर्शिनः ॥ स्थितआत्मनि निःशंकं तथैव विहराम्यहं ॥२४॥ सर्वस्योपर्यपि सुखी सुखं नेहामि मे प्रभो ॥ जनसाम्येन निष्ठामि
यथेच्छं मां नियोजय ॥२५॥ बालो लीलामिवत्यक्त्वा शंकं संसारसंस्थितिं ॥ यावद्देहमिमां साधो पालयाम्यमलेकरूपः ॥२६॥
भुंजे पिबामि तिष्ठामि पालयामि निजक्रियां ॥ ज्ञातो हं विगतशंकः स्वच्छसाधारणं मम्बरो ॥२७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अ
हो वत महाधन्यं पदं प्राप्तासि दितेत्वया ॥ अनादिमध्यपर्यंतं मिदं यत्र न शोचते ॥२८॥ सम्यक् समसमामोगे शीतले स्वा
त्मनि स्वयं ॥ नभसीव नभः शांते विश्रांतिमसि लब्धवान् ॥२९॥ दिष्ट्या ज्ञातो विशोकस्त्वं दिष्ट्या सम्यगवस्थितः ॥ दिष्ट्या
लोकद्वयेन यथा शंकाते धाममागता ॥३०॥ दिष्ट्याऽरघ शांतेन यसंज्ञः पावितवानसि ॥ स्वं भव्यभविष्यत्स्थां बोधेन कु
लसंततिं ॥३१॥ अद्भुतां सुनिना यस्य विश्वामित्रस्य राघव ॥ पूरयित्वार्थितां भुक्त्वा पित्रा सह महीमिमां ॥३२॥

इहलोके परलोके च दृष्टादृष्टक्रमात्मकं तानथ शंका ॥३३॥ आतनयेति प्राप्त तिप्यायेन संबोधने ॥ सम्यग्ज्ञानातीति संज्ञः आत्मतत्ववि
त्स नरघ्रुणा ॥ भव्यभविष्यस्थां कुलसंततिं बोधेन पावितवानसि ॥३४॥ अर्थितां यज्ञविघ्नपरिहारार्थितां ॥ पित्रा सहेति तो
वत्सेव पितरि तत्राज्य भाराक्षमत्वेन महीं पालयितेत्याशयः ॥३५॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
॥६२९॥
५९५

हे सुभग त्वया अन्विताः संगताः ॥ सततमग्नाः पुत्रपौत्रसहिता अस्माकं बान्धवाश्च सरयूगङ्गाम्बुमण्डलाः पद्मानयश्चेति द्विविधा अपि जनाः निरामयाः शरीरे विगतभयाश्चित्ते सदैव ग्रहेषु अविच्छिन्नानि आशीः प्रार्थनं वा ॥३॥४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे शतानन्तमः सर्गः ॥२०१॥ प्रबोधतत्परान् ज्ञानीरामश्चात्र उपवर्णिताः ॥ रोमेण च स्थितिः स्वीया निर्दिष्टा

त्वयान्विताः सततमस्तु बान्धवाः पद्मानयः सरयूगङ्गाम्बुमण्डलाः ॥ निरामया विगतभयाः स्थिरश्रियः सदैव पान्तु जगमवंतु राघवाः ॥३॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्रान्तिप्रकरणे करणीयोपदेशो नाम एकोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२०१॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य वचः संसद्दिगार्थिवाः ॥ सिक्ताः इवामृतार्द्रेण शीतलतां यशुः ॥१॥ रामः कमलपत्राक्षो रसालवदनेन्दुना ॥ क्षीरोद इव संपूर्णः सुधापूरेण चारुणा ॥२॥ वामदेवादयः सर्वे तत्त्वज्ञानविशारदाः ॥ अहो भगवता ज्ञानं प्रकाशितमनुत्तरम् ॥३॥ यांतां तनः करलोरजाम्बुदेश्वरपोवमो ॥ तुष्ट्येव संसम्रक्षं गोनवो बुतिमुपागतः ॥४॥ ज्ञानदेवेषु संबुद्धसंबुद्धकथाखपाउवचगलितज्ञाने रामो वाक्यमिदं पुनः ॥५॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्सर्वभूतात्मन्याकाशमलं मलं ॥ संप्रसूतमिदं हे सं स्पामत्मिवाबकिना ॥६॥ अस्मद्वपमावीयकायमात्रं हराङ्गुरमभोसंप्रतिसंपन्नाविषुक्तिस्याबोधितः ॥७॥ स्थितोस्मि सर्वसंपूर्णः संपन्नोस्मि निरामयः ॥ जातोस्मि विगताशंको गुणैः जागर्मि संप्रति ॥८॥
ज्ञाननिर्मला ॥ पार्थिवस्य हृदंसर्वजनोपलक्षणं ॥ ॥ स्तुधाभिः पूर्णतःसुतिस्सुधापूरः पूर्णचंद्रकेनोदितेन क्षीरोद इव ॥२॥३॥ अहो आश्चर्यमनुत्तमं ॥३॥ तुष्ट्या संतोषातिशयेन संप्रहृष्टा गोरोमांचितगात्रः ॥४॥ बोधकथासु गुणसुधार्केपात्सु प्रहृतात्सु सतीषु ॥५॥ मलं अज्ञानं ॥६॥ कायमात्रं हस्तो देहपरिच्छिन्नात्मदृष्ट्या ॥ विश्वाबलोकितः सर्वात्मदर्शितः ॥७॥ सर्वःस्वस्वसंपूर्णः ॥८॥ ७॥ ७॥

रामः

ममयथाभूतस्य अर्थस्य परपुरुषार्थस्य उदयः आविर्भावोऽभूदिति शेषः ॥८॥ यथावस्थानं ब्रवीमि ॥१०॥ पदवीं साम्राज्यपदवीम् ॥११॥
अंतः प्रसन्नामतिर्यस्य ॥ अनष्टशोकसमस्तशोकः यतो हं यथाभासकार्यमलाभानवामलाभायस्वात्मनिआनंदं गतः ॥ आत्मानैव
सम्यक् स्वरीत्या दृष्टेन स्वतः सिद्धेन नैर्मल्यं अभ्युपगतो मध्यमेव नमो स्तिमत्यर्थः ॥१२॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे

आनंदितोस्मि विहायतु स्थितोस्मि विरायच ॥ स्थितोनसमयायैवयथाभूतार्थदियोममा ॥८॥ अहो बत पवित्रेण यदीने
नज्ञानवारिणा ॥ त्वयासिक्तोस्मि त्वमिव पवन्तु दिस्वयं ॥१०॥ इयमयमयालब्धा पदवीत्वत्प्रसादतः ॥ यस्यांस्थित
स्यमेसर्वमस्तं गतं जगत् ॥११॥ अंतः प्रसन्नमतिरस्तसमस्तशोकः शोभां गतोहममलाशयस्वयंत्या ॥ आनंद
मात्मनिगतः स्वयमात्मनैव नैर्मल्यमभ्युपगतोस्मि नमोस्तु मह्यम् ॥१२॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे आत्मविश्रां
तीकरणं नाम सर्गः ॥२०२॥ दिना नि ॥२०॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्थं विचारपरयोस्तु निराघवयोस्तयोः ॥ भास्करः
श्रवणायैव व्योममध्यमुपाययौ ॥१॥ नीहारा नामान्नगामस्तु सर्वदिक्कमवाप्य च ॥ पदार्थेषु विकासार्थेरामस्यैव
महामतिः ॥२॥ उत्फुल्ल नरपाम्भोजस्फाराकारतयान्तरा ॥ लीलापद्माकराखेऽत्र तत्रस्याः पार्थिवाइव ॥३॥ ॥ ॥

अत्रैवं द्वितीयेत्ररहृदयानंतमे सर्गः ॥२०२॥ मध्याह्नपर्यंतयोषोत्र दिनहस्त्यं निशाक्रमः ॥ प्रातः समापोरामस्यनिःसंदेहस्व
वर्ण्यते ॥ इत्थं विचारपरयोः सतोः ॥ भावलक्षणेसप्तमी द्विवचनं अर्थात् उभयविचारश्रवणायैव तुत्रेस्ता ॥१॥ सर्वास्तु दिक्षि
तिसर्वदिक्षु ॥ पदार्थेषु विकासः स्फुरदर्शनं ॥२॥ लीलापद्माकाराः उद्यानतटाकाः तत्रस्थास्तत्सभास्थाः पार्थिवग्रहणं सर्वजनो
पलक्षणं ॥३॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६३०
५६८

मुक्ताकलापाः अनंतराः अव्यवधानरवचिता यस्मिंस्तत् यथाविधं स्फटिकवातायनजालकं प्रतिबिंबभावेनाक्रांतः ॥ संक्रांतोभा
स्करो यस्मिंस्तत् यथाविधं सत् रविस्पर्शितशापेन व्योमतरत्नत्वमानमिवसत् ननर्तेव ॥ विस्तिष्ठायदिष्टवितानश्रवणा व्योमरत्नसासा
संतरहितेस्पन्तुभवचमत्कारि पीठश्रेष्ठा ॥ द्वा ॥ पद्मरागेलग्नस्य अर्कतरुणातिषः भासः प्रतिबिंबकांतयः ॥ यथास्वच्छायाः छि
द्रः उपदेशज्ञानाकलाः स्फुरंति तत्र ॥ ५ ॥ पुनीद्रवदनस्य आलोकयोगात् कैरवविकासकत्वात् तत्र कापि चंद्रतागम्यते ॥ ६ ॥

जालं मुक्ताकलापानंतरभाक्रांतभास्करं ॥ ननर्तेव तत् व्योमवितानश्रवणा दिवा ॥ ७ ॥ उत्स्फुरत्पद्मरागेषु लग्नार्क
तरुणात्विषः ॥ भासो व्योमनलोऽनाधिपोतानकलारवः ॥ ५ ॥ एवं निर्मितमायामानेरामेस्वकुलकैरवोत्तुनीद्रवद
नालोकात्सविकारमिव स्थितेः ॥ ६ ॥ रत्नवेदीयमेयोमम हाद्येनोभितां गते ॥ नैजः पुत्रलसत्सालेसमस्तामपा
पिनि ॥ ७ ॥ नाभीनालीमलेनीलेजलद्रत्नसितासिततमर्भातुरूर्णिकांतनैस्फुरत्किरणकेसरे ॥ ८ ॥ अवतंसेजग
द्रत्नस्याप्रिलोकीकर्णकुंडले ॥ अंत र्भीनस्फुरन्मारादलराजिविराजिते ॥ ९ ॥ हिरण्यमिह हंसयापिमिकुरेषि
वाध्वजेषु तत्पामिन्नेषु महान्नेषु नित्यंहुतु ॥ १० ॥

औवीर्पमेयड्वाग्निसदृशोत्रत्साम्यमेवविरोषणोरुपपाद्यते ॥ ७ ॥ एवं नभसोनीलोत्पलत्वमपि विशेषणोरुपपाद्यतेनभ
इत्यादिना घर्मांशुः स्वर्यः तत्र हरणमाकर्णिकयार्कोतो ॥ ॥ अवतंसेर त्पत्तपुत्पलोप्येषा त्रिलोकीकर्णकुंडलेः सुमेरुर्मतात
रं ॥ अंतर्भीनेतितत्पपादके ॥ २ ॥ हिरण्यमिर्हिहि रक्तंगलप्रणौः पाणिभिर्महालेषु मुकुरेषिवध्वजेषु सत्कृतापेरामे
र्मिन्नेषुसंभिन्नेषु विमलेषु ॥ १० ॥ ॥

रा॰म॰

अर्केऽस्त्येपि गगनधामनि सूर्यकांतश्रेष्ठेष्वपि तेन वह्निना समेधिते अर्कोपेक्ष्याद्विगुणमिव समुज्ज्वलति स्म ॥११॥१२॥ य
मश्रीः खेदबिंदुशोभाजनानां वदनेषु पदं चकार ॥१३॥ गृहभित्तिषु भित्तानां प्रतिध्वन्यामनापरावृत्त्या ॥ सत्त्वानां प्राणिनां का
र्यत्वशारादृसंरंभे मांसलपुष्टा ॥ अर्णः हृष्टिन हीजलं अर्णवमिव कर्णपूरयामास ॥१४॥ सकर्पूरजलसेकलक्षणाजलदा

सूर्यकांततरोस्त्येन वह्निनेव समेधिते ॥ द्विगुणं समुज्ज्वलमर्केऽस्त्ये गगनधामनि ॥११॥ दिने दुर्मेडरोद्दाम मुखमारुख
तपराजिताः ॥ मध्याह्ने रुहांसेवाः कल्पान्तवातपरपाद्यार्णवाः ॥१२॥ प्रालेयश्रीरिवाङ्गेषु घर्मश्रीर्वदनेषु च ॥ चकार पद्म
कीर्णश्रुत्प्रमुक्ताफलोपमा ॥१३॥ गृहभित्तिपरावृत्त्या सत्त्वसंभरं मांसला ॥ राहुश्रीः पूरयामास कर्णमर्णीश्वार्णवं ॥१४॥
पुरंध्रिभिर्निर्दाघोघशांतये समुदीरिता ॥ उच्छलासन्नवापांशुकर्पूरजलहावलिः ॥१५॥ स राजा सह सामंतैः सम्रूपः स
परिच्छदः ॥ सवितिष्ठः समुत्तस्थौ सहसा मंससंसदः ॥१६॥ राजानो राजपुत्राश्च मंत्रिणो मुनयस्तथा ॥ अस्मान्यपूजिता
जग्मुर्मुदिताः स्वं निवेशनं ॥१७॥ अंतःपुरगृहाग्रेषु तालवृंतानिलाहतैः ॥ कर्पूरधूलिभिरमूल्यैर्वांतु स्मालिका
॥१८॥ अथ मध्याह्नतूर्याणां रवे स्फूर्जति भिन्निति भुः ॥ उवाचैवं वचनं वाक्यकोविदो मुनिनायकः ॥१९॥ सर्वमेवाङ्कृतं प्राज्ञ
ज्ञेयं ज्ञातमशेषतः ॥ त्वया राघव भोनाप्ति ज्ञातव्यमपरं वरं ॥२०॥ ययामयोऽयद्दिशोऽसि यथापदपरिष्याक्तः ॥ यथानु
भवसिक्षिप्तमेकवाक्यतयाङ्कुरः ॥२१॥ उत्तिष्ठतावत्कार्याय वयंस्नातुं महामते ॥ मध्याह्नसमयोऽस्माकमयमंगातिवर्तते ॥२२॥

वलिः ॥१५॥ मंडलदेशाधिपत्यमेत्य सामंतभूपयोर्मेदाः संसदः सभायाः ॥१६॥१७॥ गृहाग्रेषु गृहमुखेषु ॥१८॥ स्फूर्जति अभिघा
तेन वर्द्धमाने ॥१९॥२०॥ गुरूपदेशावेदंतादिशास्त्रस्वानुभवानामिति संवादैकार्थनिष्ठतालक्षणा ॥ एकवाक्यता कार्यं सहायं
॥२१॥२२॥

वा॰टी॰नि॰उ॰ ॥६३१॥ ५६७

प्रष्टव्यं प्रष्टा हि मक्तिचेन्न स्मातः ॥ अवध्यं प्रष्टव्यं नोपेक्षितव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ काञ्चिन्मणिप्रत्यक्षागण्यानि छत्रप्रप्रतेनार्पितेन ध
नेन काञ्चित्तुप्रत्यक्षमणिमुक्ता प्रदानेन ॥ २६ ॥ कन्यादिप्रदानेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ सभयाः सभास्थितजनेन सह ॥ २९ ॥ समं रंभः सत्वरः ॥

अपरं यत्वयामहत्वाकांक्षाविनिहृन्नये ॥ प्रष्टव्यं न छुभं मातः प्रष्टव्यं मवतां पुनः ॥ ३१ ॥ श्रीवाल्मीकिकृतवाचा इत्युक्तो मुनि
नाम्नेन राजा दशरथः स्वयं ॥ पप्रच्छ पृथ्मासनान्सभ्यान्सर्वान्साधून्स्वपर्षदा ॥ ३४ ॥ स्वहृदमेराधर्मात्मामुनिविप्रान्स्वपांश्च सः
वसिष्ठमुपदिष्टेनक्रमेण योगमार्गज्ञ ॥ ३५ ॥ मणिमुक्तागवार्पितेन दिव्येन कुसुमेन च ॥ मणिरत्नप्रदानेन मुक्ताहारर्पणेन
च ॥ ३६ ॥ प्रणामेन प्रणामेन प्रदानेनार्घपालिना ॥ वस्त्रासनाभ्यपानेन कनकेन तथाम्बुना ॥ ३७ ॥ धूपेन गंधमाल्याभ्यां
पयोदितमतिर्द्विजः ॥ पूजयामास सर्वानेवमहापतिः ॥ ३८ ॥ अथोदृष्टो सभामध्यात्सभ्यास हमानदः ॥ सवसि
ष्ठादिदेवर्षिः सायमिंदुरिवांबरात् ॥ ३९ ॥ ससभा स्थानसमयः सरसं रंभोयतां जनः ॥ जानुद्वयप्रस्फुरोत्सृक्तपुष्पसंजातपर्वं
मः ॥ ३० ॥ संघराघट्टकेयूररत्नचूर्णांकुराावलिः ॥ छिन्नहारस्फुरन्मुक्तानारात्रिजनिशांबरः ॥ ३१ ॥ देवर्षिमुनिविप्रें
द्रपार्थिवसंदसंकुलः ॥ व्ययमस्यांगनाहृतकेशपंचवलचामरः ॥ ३२ ॥ श्रीरामायणमग्न ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

॥ सः सभाया उत्थानसमयः सभोत्थानसमयस्तस्मिन्नितःसं रंभ इति वा ॥ ३० ॥ स्थानमेवरूपं यस्मिन्सं घट्टः स्यादिना संघट्टो घर्षणं आ
घट्टः परस्पराघातस्ताभ्यां केयूररत्नचूर्णो क्षुराावलिः छिन्नहारेभ्यः स्फुरंतीभिर्मुक्ताभिस्तारानिर्मितं निशाकाशमिवसिद्धसनेय
त्रेमंबरं येन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा॰म॰

तर्हि किं सर्वज्ञानां स्वार्थमहन्तीत्वरयां दुर्बलपरामर्शी ह्यासणाः नेत्याह ज्ञानेनेति वंति स्थोपदिष्टस्य तान समननादिस्मि मिका
क्रमेण प्रमेयीकरणार्थमेव स्पंदमानः नान्यस्वार्थं त्वा चेति हेतोर्नेदानीं ॥ किं च कदा वि शिष्ठं गगनदने पियरस्पर हेम
पर्यार्थं शिरःकराः शिरसि वद्धांजलयो येषु रतः पार्श्वयोश्चेति त्रिषु भागेषु अवलोकनार्थं कामाप पापयन्म अहन्नेन ति
द्वंद्वे पत्नीने नयाविशिष्ठेव सर्वज्ञनेत्रु विराजितोन प्रमत्त निष्ठुरज्ञन विसंस्थुलः इति न तत्र परपीडा दोषलेशस्यापि सन्निः

ज्ञानसमेयीकरणास्यंदमानोनदारूपः ॥ शिरः करांत्रिनयनं त्रिदिक्षेव विराजितः ॥ ३३ ॥ परस्परमथापृच्छ्य पू
जिताये शलोक्तयः ॥ राजानो मुनयश्चैव सर्वे दशरथादयः ॥ ३४ ॥ क्रमात्साधवो जग्मुः स्नात्वा स्निग्धाः प्रापामिथः ॥ लो
कसत्कवालत्या देवाः शक्रपुरादिव ॥ ३५ ॥ अन्योन्यप्रणयात्सर्वे पूजयित्वा यथाक्रमं तद्विसृष्टाः स्वमागमन्गृहं
चेक्रुर्हिनक्रियां ॥ ३६ ॥ अथ सर्वे वसिष्ठाद्यास्तथा दशरथादयः ॥ चक्रुर्दिवसकार्याणि राजानो मुनयस्तथा ॥ ३७ ॥ य
थाशास्त्रं सक्रियांते सुकृतं स्व स्व वं देवंसी ॥ क्रमेणाकाशपथिको भास्करो जनु यापपी ॥ ३८ ॥ तयैव कथया तेषां रामस्य
च महामते ॥ प्रबोधवशतः शीघ्रं साप्यतीयाय शर्वरी ॥ ३९ ॥ उत्सारितं तमःपांसुं तारा कुसुमनिर्भरं ॥ भुवनं भवनी
कुर्वन्नाजगाम दिवाकरः ॥ ४० ॥ करवीरकुसुम्भाभैः करैः स्फुरणयद्दिशः ॥ विवेश गगनांभोधिमथ बालदिवाकरः ॥ ४१ ॥
राजानो राजपुत्राश्च मंत्रिणो मुनयस्तथा ॥ वसिष्ठाद्याः सभाजग्मुः पुनर्दाशरथेः सभां ॥ ४२ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

त्पर्थः ॥ ३३ ॥ पेशलाः मृदुमधुराः उक्तयो येषां ॥ ३४ ॥ मिथः परस्परं गुणस्य हृद्यानुरूपः स्निग्धः ॥ स्नेह पुनः श्च आशयो येषां
शक्रपुरादेवा इवापोध्या तो लोकसत्कवालव्या जग्मुः ॥ ३५ ॥ दिनक्रियां आह्निकं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ देवंसी दिवससंबंधिनी ॥ ३८ ॥ प्र
बोधे जागरणं तद्वशतः ॥ ३९ ॥ प्रातर्गृहसंमार्जने नवअसारिताः तमःपांसवः तारा कुसुमनिर्भरायस्मिंस्तथाविधं भुवनं जगत् ॥

वा॰ रा॰ नि॰ उ॰
६३२
५६८

धिस्पृशी: देवर्षिसप्तजनस्तत्र यो भा ॥४३॥ वसिष्ठं संप्रष्टुं सत्कमकथयत्स्मा ॥४४॥ ४५॥ परेषां यात्रा यामयि शोकभया
पह ॥४६॥ यदि विघ्नेन तद्भिन्नं वक्तुमर्हसि ॥४७॥ ४८॥ अथ भगवान् भवेन कीदृश: ॥ तेभिर्व्यन्त इति शेषं सा व्यमव मपश्रोत
व्यं किमसी नित्यमेव वदेत्सर्वः ॥४९॥ ५०॥ विश्रान्तिं उपरमं ॥ सरस्वतीवारी ॥५१॥ अखिलं जगत्तरेकं यत्र ब्रह्मैव स्वं विरोधय

यथाक्रमं यथासंस्थं यथादेशं यथासनं ॥ स्वाविवेशसमा तत्र धिस्पृशीं वरेयथा ॥५३॥ ततो दशरथा येषु
सुमंत्रादिषु वाप्यकं ॥ वसिष्ठं संप्रष्टुं सत्कृत्य निमास्तन संस्थितं ॥५४॥ वसिष्ठस्य पितुश्चाग्रे राजा वद्दलसीव
नः ॥ उवाच राघवो धीमान् मद्गुवर्णीमिदं वचः ॥५५॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वज्ञान महार्णव ॥
सर्वसंदेहपरमो परशोकभयापह ॥५६॥ श्रोतं अमपदं किं मे विघ्नेन वेदमेयवा ॥ श्रोतव्यं विघ्नेयदानस्
र्ववक्तुमर्हसि ॥५७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ रामसंप्राप्तबुद्धित्वं श्रोतव्यं नेन विघ्नेनाङ्कजकस्यात वेषाधी: प्राप्त
प्राप्यास्थितात्मनि ॥५८॥ त्वमेव नावक्तव्यम प्रविचार्य धियात्मना ॥ कीदृशो भगवान्नः किं शेषं सा व्यमति ने
॥५९॥ श्रीराम उवाच ॥ ब्रह्मन्नेव महं मन्ये यथाहं कृतकृत्यधी: ॥ निर्वाणोस्मि प्रशान्तोस्मि नाकां क्षामभविघ्ने
॥६०॥ वक्तव्यमुक्तं भवता ज्ञातं ज्ञेयमथाखिलं ॥ नवाविश्रान्तिमायातु कृतकृत्यासरस्वती ॥६१॥ अधिगतम
धिगम्यं ज्ञेयमात्मं मयेदं विगतमखिलमेकं यद्दे तमस्तं प्रयातं ॥ परिगलितमशेषं दृश्यमेतत्प्रभाने नतु निपुणम
पास्ता शेषसंसारितास्था ॥६२॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणवर्णननामस्त्वुत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२०१॥

गतं विगतं ॥ द्वैतं जीवब्रह्मभेदः ॥ यत्तत्कृपाधिभूतं दृश्यमेतत्प्रभानं परिगलितं ॥ तद्विकत्कातन्त्वितियतोभयासंसा
रितास्था निपुणं विचार्य अपास्तान्तः ॥ सर्गः ॥६२॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्वुत्तरद्विश
ततमः सर्गः ॥२०१॥

राम॰

निःशेषपुत्रसाम्यो त्र दृश्यं चित्तविमार्जने ॥ वसिष्ठेन च रामेणाविद्यात्मपरिशुद्धये ॥ परमं युक्तिसंक्षेपास्फुरं दृश्यमार्जनोपायोपदे
शिनाद्युत्तरं ॥१॥ रूपं नाम चेतितं द्विविधं दृश्यं तत्राद्यमार्जनोपायमाह अर्थ इति ॥ जातिगुणक्रियासंस्थानानि हि चतुर्विधानशाब्दा
नामर्थः ॥ यथा गोनीलाचलापभद्रास्थे जिने चैकस्मिन्नेवार्थे व्यावर्त्यभेदाधीनभेदकल्पनरूपाः शाब्दभेदप्रतीतिनिमित्ततयाकल्पि
ताभ्रान्तिवेदनसंकेताः एवन वास्तवाः नहि तत्र वस्तुचतुष्टयमस्तीत्यमार्जनमित्यर्थः ॥ द्वितीयमार्जनोपायमाह शब्द इति अर्थमार्जि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ भूयएव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ आदावर्थो राजतेऽस्य पीनः तु रूपेण मार्जितः ॥१॥ अर्थो विवेदनसं
केतः शब्दो जलरवोपमः ॥ दृश्यमेतच्चिदाभानं स्वप्नवत्क्षोभवज्जगत् ॥२॥ जगद्धि स्वप्नसंदृष्टः स्मरणात्मा स्थितः पुरः ॥ संविद्वेदन
मात्रस्य तदन्याकारवर्तिनी ॥३॥ यथा षष्ठं संविदाकाशमपि स्वप्नपुरात्मकं ॥ स्वरूपमपि नीरूपं तत्पदं भुवनत्रये ॥४॥ श्रीराम उवा
च ॥ संपन्नेव कथं भूमिः संपन्ना गिरयः कथं कथं संपन्नमंभश्च संपन्नाऽप्यनलाः कथं ॥५॥ कथं च तेजः संपन्नं संपन्ना च क
थं क्रिया ॥ कथं च कालः संपन्नः संपन्नः पवनः कथं ॥६॥ कथं चाकाशं संपन्नं संपन्नो विभ्रमः कथं ॥ इति ज्ञातं मयाप्येवं बोधाय व

तेनिरर्थकः ॥ शब्दोऽजलध्वनिसदृशः सन्नाम तान्यजन् ॥ अर्थतामेवापन्नस्तन्मार्जने नैव मार्जित इति एतद्द्विविधमपि दृश्यं चिदा
भानमात्रं स्वप्नवदिति सिद्धमित्यर्थः ॥२॥ यद्दाडाग्र दैवमिथ्यातदासैव स्वप्नसंदृष्टार्थः संस्कारमुखेन संपद्यते तेन च स्मरणमिव आत्मा
अर्थभूत्वारूपं पुरःस्थितमिति संविद्वेदनमात्रमेव सतदन्याकारवततं तत्रापि संविद्यति पिक्रं किंचिदस्तीत्यर्थः ॥३॥ तयोभयोः क
ल्पितया चिदाकाशमात्रत्वमित्याह यथेति ॥ मपि प्रत्यक्चिति ॥४॥ चितिजातं तत्र भूम्यादिवैचित्र्यं च कथं संपन्नमिति प्रश्नः ॥५॥६॥
रन्येतत्सर्वं प्राक्कथनाज्ज्ञातमपि पुनरसंभावनाप्रत्यावोधाभिवृद्धये वद ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वमवरेव सर्वं संभावनीयमित्याशयेन प्रतिबोधे स्वरूपमनुभव्यातेन वसिष्ठ उत्तरमाह अहो हीत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दृष्टं नवरेव दार्ढ्यं तिकेपिदृष्ट्यादिसंपदि संभावयन राम: ॥ स्वयमपि जगति मिथ्यात्वं प्रपंचयति ॥ आत्मास्येत्यादिना ॥ अस्य जगत: आत्मा स्वरूपं केवलं व्योमैव ॥ १२ ॥ नहि किंचिदन्यरूपमेव नेत्याह आत्मैवेति ॥ कारणं प्रयोजनं ॥ १३ ॥ अस्तु पेत्यपदव्या

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अहो हि राघव नन्वेन स्वप्नः सुषुप्त महत्पुरे । संपन्नाः सङ्कल्पमिव संपन्नं यत्नं क्वचिदपि वरा ॥ ९ ॥ कथं वा रिपुसंपन्नं संपन्ना उपलाः कथं कथं च तेजः संपन्नं संपन्ना क्वचित् कथं दिशः ॥ ९ ॥ संपन्नं क्वचित् कथं कालः संपन्ना च कथं क्रिया ॥ कथं मे तन्निपत्या हि सर्वं संपन्नमुच्यतां ॥ १० ॥ केनेदं निर्मितं व्योम यानीं तरचितं चितौ ॥ उत्पादितं प्रकटितं किमाचारं किमात्मकं ॥ ११ ॥ श्रीराम उवाच ॥ आत्मास्य केवलं व्योम नन्वसत्स्यच्चलादिकं ॥ जगतः स्वप्नरूपस्य निराकारो निरास्पदः ॥ १२ ॥ मा मे व्योमरूपोस्य निराधारो निराकृतिः ॥ विनाकृते व्योम्नो त्वस्य किमाधारो ह्याकारसंगी ॥ १३ ॥ न किंचिदेतत्संपन्नं समधापेतत्त्वे संविदः ॥ स्वत्वचित्कचनं नाम मनस्यन्वपापि स्थितं ॥ १४ ॥ दिक्कालोपलविस्तानं दिग्जगमचलादिकं ॥ चित्तलादिनियाबोधाचित्त्वं वाक्यादि तदिदः ॥ १५ ॥ संविदेवकिलव्योम तिष्ठति व्योमतामिता ॥ दृष्टरूपालोकादिन्यादृग्वा जलमिव स्थिता ॥ १६ ॥ वस्तुतस्तु न भवत्यादि किंचित्तन्न च दृश्यता ॥ चिदाकाशमवं तत्सर्वमेकं तदात्मकं ॥ १७ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

घाकारसंपातिमिश्रम्मुतं ॥ वस्तुतस्तु तत्संपत्तिरपि नास्त्येवेत्याह न किंचिदिति ॥ एतज्जगदाकारं चित्कचनं स्वप्नवन्मनस्यन्वपास्थितं नान्यत ॥ १४ ॥ मनसश्च चित्स्फुरणमात्रत्वात् देवमपि दिक्कालेत्यादिना ॥ तदिदः सर्वं तत्त्वविदः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ५ ॥ ६ ॥

रघस्य मसत्त्वस्याब्धेरंबुद्रवत्वादेव यथा तरंगकेनावर्त्तादिनानाकृत्यात्मना अनानैव संभवेत् ॥ तथा चिद्व्योमापीत्यर्थः ॥१८॥१९॥
चित आत्मनि द्रवत्ववेदनाद्वारिवेति ॥ एवं स्पंदतया वेदनादनिलवेति निजवपुरधिष्ठानचिद्रूपमनन्यं जानातीति विवर्त्तनादर्शिना ॥२०॥
निष्कारणगुणाक्रममिति दृष्टसृष्टिसिद्धांतः प्रकटितः ॥२१॥ यथा अर्णवस्य वारित्वादृते अन्यत्वं नास्ति स च शून्यत्वादृते न तथा

द्रवत्वादंबु तद्यथाब्धौ नानात्मतया पयसा ॥ अनानैव भवेन्नाना चिद्व्योमन्यात्मनि वै तथा ॥ स्पंदाकाशित्ववेदनाद्वीति रि
तामागतेव चितः ॥ शून्यता वेदनाच्छून्यं वेति व्योमेव विद्वपुः ॥१९॥ द्रवत्ववेदनादेति वारिस्पंदतयानिलं ॥ औष्ण्यसंवि
ततो वह्निमनन्यं जानाति निजं वपुः ॥२०॥ एवं स्वभावस्त्वयं चिद्धातुर्गणात्मकः ॥ यदेवं नामकं चत्ति निष्कारणगुण
क्रमं ॥२१॥ न चैतद्व्यतिरेकेण किंचिन्नापीह विद्यते ॥ अन्यच्छून्यत्ववारिभ्यामृते खार्णवयोरिव ॥२२॥ ननु चिज्जग
नादन्यन्नसंभव किंचन ॥ इदं त्वमहमित्यादि तस्मादाशांतमास्यतां ॥२३॥ त्वं यथास्थितमग्रहे कुर्वन्कार्यलीलादिका
विदां ॥ तदेव यशस्वसि वपुरेवं चिज्जगनं तथा ॥२४॥ चिद्व्योम भाति देहाभसर्गो देहे न तु देहकः ॥ अकारणत्वादसतश्चि
दुदेतीति चिंत्यतां ॥२५॥ मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयो दिशः ॥ शिलाजठरवन्मौनमयं सर्वं यथास्थितं ॥२६॥
एवं न किंचिदुत्पन्नं न नष्टं न च न किंचन ॥ यथास्थितं जगद्रूपं चिद्ब्रह्मात्मनि तिष्ठति ॥२७॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

एतस्माच्चिदात्मनो व्यतिरेकेण किंचिज्जगतस्तत्त्वं न विद्यते ॥२२॥ इदं त्वमहमित्यादि जगच्चिज्जगनादन्यन्न तु ॥ यतः
किंचन तद्भिन्नानसंभवति ॥२३॥ कुर्वन्स्वप्रमनोरथादिना रचयन् ॥२४॥ यदा देहको नास्ति तदा अकारणत्वादसतो ज्ञानादिहा
काराचिदुदेतीति न तत्त्वतः इति चिंत्यतां विचार्य ना मनिप्रेहिरित्यर्थः ॥२५॥ मौनमयं प्रनिर्वाच्यमेवेत्यर्थः ॥२६॥२७॥ छ ॥ छ ॥ ॥

वा०टी०नि०उ० ॥६३४॥ ६००

स्वरूपस्य प्रकर्षेण विज्ञं भणं ग्रहणं ॥२८॥ यथार्थ्यं दर्शनेन मदु दृश्यस्य इदं जगदभावेन भानमप्यभानमेव ॥ वियोमैव परमार्थः ॥ अनुदेमे खे स्वतनुपपत्तपाकं किं तद्विचारेणोत्यर्थः ॥२९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुर्थोत्तरशततमः सर्गः ॥१०४॥ विवर्तमात्ररूपेयं स्वप्नवत्स्याज्जगत्स्थितिः ॥ नोत्पत्तिनाशस्थितयो नामाचिन्मात्रमिति वर्ण्यते ॥ एवं जगतः स्वप्नवद्विवर्तमात्रत्वं यदोक्तं तमभ्युगम्य कृत्स्नाद्यचिन्मात्रे विवर्तो प्यसंभावित एव हेत्वभावा

द्वितीयकलनं नाम स्वरूपप्रतिज्ञं भणं ॥ न हेतुजगदित्युक्तं दृश्यमेव यथा जलं ॥२८॥ इदं जगद्भानमभानमेव वि
योमशून्यं परमार्थ एव ॥ यथार्थसंदर्शनबुद्धबुद्धेरबुद्धबुद्धेरुपपन्नपाकं ॥२९॥ महारामायणे निर्वाणप्र
करणे विद्याकोशे नाम प्रतिपादने नाम चतुर्थोत्तर द्विशततमः सर्गः ॥१०४॥ श्रीराम उवाच ॥ एवं यथैव भगव
न्स्वप्ने दृश्यपरं न भाति चैव जाग्रती त्वत्रनचेत्संदेहजालिका ॥१॥ इदं मे भगवन्ब्रूहि महासममनुत्तमं ॥ के
यं भवत्यहो हा विज्ञा गन्ध प्रेससंदेहवत्तः ॥२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इदं जाग्रत्स्वप्न स्वप्ने खाधारस्वात्मके सर्वज्ञ ॥ सर्व
नाम स्वरं जातु संदेहो त्सपपतति ॥३॥ समस्तकारणाकार [illegible] सर्गादावेवमत्तानि संभवंति
न कानिचित् ॥४॥

द्वितीयमःपरू ती एवमिति द्वाभ्यां ॥१॥ यथा हेत्वभावादित्यपाविवर्तस्यानुत्पत्तिरनुत्पन्नस्य नास्थितिः स्यादिति मत्वैते वस्याविद्यापादनी यंतद्वेष्ठमेवनस्येति निरूपपति कस्मात्प्रहेतुः संदेह इति भगवानुत्तरमाह इदमित्यादिना यतः स्वजे हेतुमत्यानुत्पन्नमतः मृत्याधारं मृत्यात्मकमेव स्यादित्याद्यर्थ इतीयं ॥ स्वप्नस्य परब्रह्मैवनास्मत्तः ॥ अतउत्पत्त्यादिमप्ये ब्रह्माद्वैताविरोधिविवर्तेप्यनुपपत्तिसंदेहो नोपपद्यत इत्यर्थः ॥३॥ अनुत्पत्तिमेवोपपादयति समस्तेत्यादिना ॥४॥ ६॥

राम०

॥६॥ ॥८॥

कथं भवत्यदेहादिज्ञायस्वप्ने सदेहवदिति प्रश्नोप्यनुपपन्नः॥ एष्व्याघमावेचतुर्विधस्तस्मात्स्वरूपदेहानामप्यसत्वाहित्याह
इत्थमादीति॥५॥ अतो विवर्तपक्षो निर्दोष इत्याह तेनेति॥ आकुले मायागुणाविक्षिप्ते॥६॥ यततदाभानमात्रत्वं तदेव स्वप्न
भाने सैव जगदादिरूपेति नैसर्गिकश्चिदाकाशरूपेणैव स्वप्नविवर्तं जगदादिशब्देन कल्प्यते॥७॥ तथा च वेदनांतर्गतसत्त्ने जगद्रूपं
सौक्ष्म्येण स्वप्नादिति स्थौल्येन जगदिति वेदनमेव तथाऽस्थितमित्यर्थः॥८॥ एवं रूपप्रपंचस्य वेदनमात्रत्वे नाम प्रपंचोपि वेदनत्वे

यथ्यादीनि यतत्वेन देहो यं नास्ति किंचन॥ अतस्त्वेव किलैतानि देहत्वानि न संत्यलं॥५॥ तेन स्वप्नवदाभासमि
दं प्रपत्ति चिन्नभः॥ स्वरूपमात्रकचनमाकारवदिवाकुले॥६॥ भानमाभानमात्रं वमिदं यत्तद्विदात्मना॥ न
भसा स्वप्नशब्देन कल्प्यते जगदाकृतिः॥७॥ यदेतद्वेदनं नाम चिद्व्योम्नो व्योम निर्मलं॥ एतदंतश्चितो रूपस्व
प्नाज्जगदिति स्थितं॥८॥ एतस्मिन्वेदने नोग्रस्वभावकचनेन ते॥ विद्रूपेणाहतानाः संज्ञाः पयः पय इत्यादिका इमाः
॥९॥ विभानमेव तत्तत्स्वप्नजगच्छब्दैः प्रकल्प्यते॥ भानं चास्याः स्वभावः स्वतत्कदाचिन्न शाम्यति॥१०॥ ब्रह्मसर्ग
दशाभिन्ना ब्रह्मैव ब्रह्मलक्ष्यवनाः॥ [illegible] नमसो वा तल्लिष्ठंति च विशंति च॥११॥ श्रीरामउवाच॥ सर्गाणां को
दृशः प्रोक्तो भगवन्भवता किल॥ काश्चिद्ब्रह्मांडकोशस्थाः काश्चिदंडविवर्जिताः॥१२॥ काश्चिन्नष्टांडकोशगताः का
श्चिदाकाशसंस्थिताः॥ तेजः कोशगताः काश्चित्काश्चित्पवनकोशगाः॥१३॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

वनाममेदइति पर्यवस्यतीत्याह॥ एतस्मिन्वेदने ति॥ तेन मेदकल्पकेन चिद्रूपेण चिदात्मना अपपअनंतरं॥९॥ अत एव वस्था
दिशांता वपिनत्त्वे भानं कदापि न शाम्यतीत्याह विभानमेवेति स्वभावकत्वे॥१०॥ तत्संभावादेव तत्र बहवो विवर्ताः संभवंतीत्याह
ब्रह्मसर्गेति॥११॥ कौतुकादेव ब्रह्मांडस्वरूपं श्रोतुकामो रामः प्रश्नपीठिकां रचयति॥ सर्गाणामित्यादिना श्लोकाः लीलोपाख्यान

वा·टी·नि·उ·
६३५
६०१

व्योमस्थगोलकाकाररूपीठाः ऊर्ध्वाधस्थानां पिपीलिकावत् गोलसंलग्नानां देवासुरादीनां वयमेवोर्ध्वं वयमेवोर्ध्वमिति विधानिश्चयायत्रा ॥ तदेवस्पष्टमाह उद्याकाशादिति ॥ यतः सर्वे षां दशासु मेरधोदेशे प्रलम्बमाकाशान्तरं निम्नलोकगाः ऊर्ध्वखुराऊर्ध्वपादाः अधःशीर्षाः ॥ एवमूर्ध्वमूलाधःशाखशिखरत्वात् लंबमानानीव वनान्यचलाश्च येषु ॥१४॥ वातात्मानो वायुशरीराः भूतौघाः प्राणिसमूहा यासु तमोधराः सांधकाराः व्योमैव प्राणिदेहसंस्थानं यासु ॥१५॥ सकुंडाः सभांडा येषु गृहमंडपादिकोषोत्तस्याः ॥ यथा मंडपोपाख्याने दर्शिताः ॥१६॥ इदं अस्माकं आसन्नयासन्न मिदं ब्रह्मांडं यादृशं स्थितं तन्मे ब्रूहीति प्रश्नः ॥१७॥

काश्चिद्व्योमस्थभूपीठा ऊर्ध्वाधस्थविनिश्चयाः ॥ उद्याकाशादूर्ध्वखुरा लंबमानवनाचलाः ॥१४॥ काश्चिद्वातात्मभूतौघाः काश्चित्स्थिततमोधराः ॥ व्योमसंस्थानकाः काश्चित्काश्चित्समितकुलाकुलाः ॥१५॥ काश्चिद्व्याकाशकोशस्थाः काश्चिच्चोपलकोशगाः ॥ काश्चित्सकुंडकोशस्थाः काश्चिन्नरनगव्यस्थिताः ॥१६॥ तासां मध्ये यथा हीदं ब्रह्मांडं यादृशं स्थितं ॥ अस्माकं भगवंस्तन्मे ब्रूहि तत्त्वविदां वर ॥१७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यादृशं त्वमिदं चेत्थं वानानुभूतं न वाच्यतं ॥ तदृश्यं तेषु दृश्यं तैर्गत्वेनेव न दृश्यते ॥१८॥

नायं तत्त्वविषयस्तत्त्वतानोपयोगी वा प्रश्नः ॥ नाथिप्रयोजनं वाच्यत्वतोऽप्युक्तोऽपदर्शनं ॥ नाथिनिपतार्थः मुनिसिद्धैरिति षसिद्धांतमेदे अनुभवनादिष्यते रन्यथान्यथावर्णनात् ॥ तत्रोपदर्शितमेवं पुरस्तादतो मायामयस्वप्रोपमे स्मिन्नेकतरपक्षपक्षपाते न सिद्धांतकथने किं चिन्मयोजनं प्रमाणं वा ॥ कीतिमन्यमानो वसिष्ठः प्राक्सिद्धांतरहस्यविषयोपन्यासपात्रत्वानपेक्षेति न प्रश्नार्हं स्येदेतमा समाधते यदिति ॥ अयमर्थः मानान्तराविषयः ॥ तत्सर्वं अपरोक्षं दृश्यमनुभूतं स्मृतिमिति प्रत्यक्षानुमानागमानां पन्त्वपरं ॥ तदेवगुरुशास्त्रदृष्टान्तैर्दर्शयन्तो दिव्यचक्षुर्वशान्नप्रत्येमनन्तेनोप्यते नेत्रदृक्तिसर्गः ॥१८॥ ६

राम०

शान्तमाः अनेकधा अनेकप्रकारेण वा ॥१८॥ तज्ज्ञानप्रकारस्यैव तत्त्वां प्रतिवर्णनं नापूर्वमिति न पुनरुक्तमित्याह यथेति ॥१९॥ तर्हि ब्र
ह्मैकपं ब्रह्माण्डाकारे संपन्नं कियत्कालं वा एवं स्यादस्तीति नहि देति राम उपपृच्छति कथमिति ॥२१॥ न ब्रह्मैकदापि साकारं संपन्न
नापि तस्य कालिकः परिच्छेदोस्ति किंतु यावदप्रबोधं स्वस्वात्मानमेव जगदाकारमिव पश्यतीत्याशयेनोत्तरमाह अनादीत्या

ईदृक्तु राम ब्रह्माण्डगमैर्मुनिभिः पुरैः ॥ प्रागप्तशो वर्णितं तत्त्वज्ञानमेतत्पवित्रिलं ॥१८॥ यथेदं भवता ज्ञानमागमे व
र्णितं यथा ॥ स्थितं तत् देहं स्थितं किमन्यद्धि वर्ण्यते ॥२०॥ श्रीराम उवाच ॥ कथमेतदिदं ब्रह्मन्स्वयं चिन्महानमः ॥ कि
मत्र मायामेतद्वा कियत्कालं च वा स्थितं ॥२१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अनादिनिधनं ब्रह्म नित्यमस्येतदव्ययं ॥ आदिम
ध्यान्ततानालिनाकाराः परमांबरे ॥२२॥ ब्रह्मन्काशमनाद्यन्तमेतदव्ययमाततं ॥ एतन्मयमिदं विश्वं विश्वगाधं जनव
र्जितं ॥२३॥ परमस्याप्यस्य चिद्व्योम्नः स्वयं यद्भानमात्मनि ॥ तदेतद्विश्वमित्युक्तं स्वयं तेनैव जन्मना ॥२४॥ पुरुष
स्य यथा स्वप्नपुरसंदर्शनं तथा ॥ तन्नस्य भानं पुरवत्र इदं विश्वमुच्यते ॥२५॥ कठिनानीह गिरयो न द्रवाणि जलानि च ॥
न शून्यमेतदाकाशं कालो न कलनात्मकः ॥ यथा यथा प्रथा अस्य यत्र स्वतः संवेत्ति तं विना ॥ तत्तथा तत्र वित्तत्वं
लं शैलादिवत्स्थितं मम ॥२७॥ अशिलैव शिलाखवं प्रेनमपयानमीयथा ॥ भवेत्र्यो ह सर्गादिस्वप्नेद्रष्टयास्थित जाग्रि
तो ॥२८॥ अनाकार एव चिद्धातास्य प्रबोधस्वचेतनं ॥ वेत्ति तज्जगदित्युक्तं ज्ञानाकारमेवसत् ॥२९॥ ॥ ॥

हिना ॥२२॥२३॥ तेन स्वयमेव विश्वमिति उक्तं तत्त्वमस्य ॥२४॥२५॥ चिदेकस्वभावे ब्रह्मणि तद्रूपाणि काठिन्यादिस्वभा
वाः कथं सत्याः स्युरित्याह कठिनानीति ॥२६॥ तथा च चिदेव भ्रांतिचेतनेन तथा तथा स्थितेव न वस्तुतस्तथा इत्याह यदिति ॥२७॥
एवकारो भिन्नक्रमः ॥ अनभ एव यथा नभ इति ॥२८॥ उक्तमर्थमुपसंहरति ॥२९॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

या॰री॰नि॰उ॰
॥१२१॥
६०२

॥३०॥३१॥ अपातमलपेन तिरोभूतं आपातमात्रविमृष्टं ॥३२॥ अहमनुकारणत्वादि योगं न भवत्येवेत्याह नचेति ॥ अन्यसाः स
र्गेहशाः ॥३३॥ स्वात्ममात्रकाः एव गसंताः ॥३४॥ सर्वापलापेनेह नानेति स्मृतिः प्रमाणमिति भावः ॥३५॥ न पाविधस्या
धिप्रतिभासे दृष्टांतमाह संकल्पेति ॥३६॥ अमलं स्वच्छं कांतं सुन्दरं परमस्य चिदंबरस्य तद्रूपं सारभूतं स्वरूपमेव चिन्मात्रा

यामोः स्वं हेयमपांतस्थो वातरहितनिरंतरः ॥ तत्पदं ब्रह्मणि ब्रह्मणचोदितेन नाम्यति ॥३७॥ एवंतमंसमस्थिपपाम्
स्यत्वेन भसोयथा ॥ यथा वद्धनिबद्धत्वं ब्रह्मणोपीदं जगत्तथा ॥३८॥ न प्रधानेन चोपादानस्य कारणमकारणात् ॥ नचा
नाप्तिनवासीदं भिन्नं ब्रह्मपदं जगत् ॥३९॥ नचानादि निदाभासं निकारं चिदंबरं ॥४०॥ कारणमन्यस्याः तत्र विश्व
विनुमर्हति ॥४१॥ तस्माद्यथावयविनो वयवाः स्वात्ममात्रकाः ॥ तथानयमवे ब्रह्मयोन्निर्यो भूजगस्थितं ॥४२॥
सर्वं शांतं निरालंबं ज्ञप्तिमात्रमनोमयं ॥ नेह सन्नानवासन्नानचनानाकिंचन ॥४३॥ सकलस्य स्वप्रकाशन
नवत्सर्वमानंतं ॥ स्थितमेवसमं शांतमाकाशमजमव्ययं ॥४४॥ परमचिदंबरतदंशदितासाधकचेतिकांतम
मलमंलं ॥ तदिदं नगरेति कलितं तैजेवनरान्तस्वमात्रस्थं ॥४५॥ महात्मा यतो निर्वाणप्रकरणे सर्वकारणानि
रासो नाम पंचोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२०५॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यद्कारणकं भाति भानं तन्नैव किंचन ॥ तत्तद्यापरमा
र्थेन परमार्थः स्थितोनघ ॥१॥
यथ हाकाशमांस्या अलं मर्यकचति ॥ तदेव सकलं स्थितमात्मरूपं आकस्मात्समं लंपनेनैव जगादिति कलितं तद्दृश्यम
हि सर्वः ॥२७॥३॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे पंचोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२०५॥ अलिवसज्ज
कं यज्जगमात्मानं भातितन्निंचनापि नैवास्तीत्यर्थं मं यदलिनार्थ उत्तरश्लोकावतारायोपन्यस्तः ॥१॥ ७॥ ७॥ ॥ राम॰

अत्रास्मिन्नर्थे सम्यग्बोधस्य पुरुषार्थस्य मंदवृष्यमाणं महाप्रश्नं ॥ परं अस्य श्रणु ॥ २ ॥ अब्धिमध्ये सुरोदधेर्जम्बुद्वीपा
अभयतो वलयवच्चास ॥ ३ ॥ पूर्वोत्तरयोरंतराले हि भागे दिङ्मात्रमंतराले इति बकुशी हि ॥ हि हिमलक्षणावास
वलिकमे ः प्रोतेश्वव निनमस्तलेयत्र ॥ ४ ॥ तस्याः पुरि पूर्वभागे ॥ ५ ॥ ऽपौ तिर्श्च कान्तस्तु तः प्रलयकाले ऽ कीर्देवा ॥ ६ ॥ ७ ॥
अस्यन्तयानते विस्तीर्णे नाम प्रवृत्ति निमित्त ज्ञात्वाहि रूपचतुष्टयाभावाद्वाच्ये ॥ सर्व कारणानां बीजादीनां पृथ्व्या
दीनां च संश्रये ज्ञाते सति ॥ ८ ॥ मूलकारणं तुपादानं सहकारीणि निमित्तकारणानि ॥ नानियदि सति तदहि हिउप

अत्रेमं केन विस्पष्टोपमहन्तं महामते ॥ सम्यग्बोधस्य पुरुषार्थं महाप्रश्नं परं शृणु ॥ २ ॥ अस्त्यब्धिमध्याद्भयतो
व्याप्तं ख्यातं जगत्त्रये ॥ कुशाद्वीपमिति द्वीपं भस्मो वलयवत्स्थितं ॥ ३ ॥ तत्रास्ती लावती नाम हैमी पूर्वोत्तरे पुरी ॥
रीक्षितौ लामयस्तंभ प्रोता वनिनमस्तले ॥ ४ ॥ पूर्वे तस्या मस्तुजायस्तु रीति विश्रुतः ॥ अन्तरङ्गे जगत् भू
तः शङ्कः खरीश्वापरः ॥ ५ ॥ केनचित् कारणेनाहं करचित्रस्य भूपतेः ॥ प्रार्थः समीपन भस्तः प्रलयार्क इव स्थितः ॥ ६ ॥
पुष्पार्घ्यार्चमनीये मीयजापिवीय विश्वपस ॥ मध्येक प्राणोकस्यां विरह श्रवणादिहं ॥ ७ ॥ भगवन् सर्व संहारे जा
ते भूतनते स्थितो ॥ अवाश्य परमे व्योम्नि सर्व कारण संश्रये ॥ ८ ॥ सर्गारंभ स्वरूपः स्याद्धकि मूलकारणं क्वानिवा
सहकारीणि कारणानि कुतः कथं ॥ ९ ॥ किं जगत्किंच सर्गादि काश्चिन्नित्यंतमो धराः ॥ व्योमसंस्पर्णवाकाश्चिक्का
श्चित्क्रमिकुलाकुला ॥ १० ॥ काश्चिदाकाशकोशस्थाः काश्चिद्दीपलकोशगाः ॥ किंचेवाभूतं भूतानि तोऽपुरा

हानादेः कथं केनोपायेन जातानि ॥ सोऽपपन्ने जगच्च तत्त्वतः ॥ किं तस्य सर्गादि प्रलयांता विकाराश्च किं ॥ तत्राधिका
श्चिद्भूमयो नित्यं तमोधराः ॥ काश्चिद्दुःखलोकाद्यो व्योमसंस्पर्णवाः ॥ अरश्चारणश्चापि वावितिर्यक्तः ॥ काश्चिन्नर
कादिभूमय ॥ कृमिकुलैराकुला इत्यादि वै विभ्रंचकि ॥ १० ॥ आकाशकोशस्थाः अंतरिक्षादिलोकाः ॥ उपलकोशगाः शिलो
दरगताः हैन्यहनावाहिनगय ॥ भूतानि प्रियादीनि तत्र चतुर्विधभूतग्रामादि च तत्त्वतः ॥ किं नेषामाध्यात्मिकाद्युपादानमप्रा
क्रिकंपा ॥ ११ ॥

वा०टी०नि०उ०
६३०
६०२

एतेषां सर्वेषां कर्ता निर्माता कः ॥ अथ कोवाद्यायामयदितु कर्मप्रलोभपकांडात्मकसमस्तवेदशास्त्रार्थाविरोधाय जगतां कर्ता
विद्यमहानाशः ॥ मलयो नास्ति किंतु जन्मानि कर्मानुसारेणासदेव व्यवहाराः प्रवर्तन्ते न कर्ता विद्यते जगदिति निश्चयः स
मर्थितः तर्हि यथा संवेदनं नश्येवानुसरंतयंतीति प्रसिद्धं संवेदनं देहादिहेतुरितु [illegible] जगत्तत्त्वाधेयप्रकृतेतत्त्वेदनं
किं अनाद्यंशाश्वतं किंवा असन्मयं नश्वरमिति ॥ यद्यनाद्यं तर्हि कूटस्थमेवेति न देहादिविकारं स्यात् यदि नश्वरं तर्हि तत्

कः कर्ता कोऽयद्दवोप्याकाधाराधेयता कथं । अनकर्ता विद्महानाशो जगतामिति निश्चयः ॥१२॥
समस्तवेदशास्त्रार्थाविरोधात्समर्थितः ॥ यथा संवेदनं नाम तत्त्वानामानुसंततः ॥ ॥१३॥
यतस्ततो वेदनं स्यात्किं अनाद्यमसन्मयं ॥ अन्यथा कूटस्थं देहादौ [illegible] ॥ ॥१४॥
सतानामग्निदग्धानामिह वा देहनाशिनां ॥ नरकस्वर्गभोगाय विदेहदेहकारणं ॥ ॥१५॥
किं न स्यात्सहकारीणि कारणान्यपकानि वा ॥ धर्माधर्मा च सन्तौ हि तेन स्यात्[illegible] ॥१६॥

स्तौ कारणं वाच्यं तद्व्यर्थं च विना संवेदनं न स्यात् सिद्धेरिति विरोधात् [illegible] श्लोकाभ्यां सहाव्ययः ॥ [illegible]
शंकते अन्यच्चेत्याहिना ॥१४॥ इह कुशद्दीपादौ वा देहनाशवतां विदेहदेहोत्पादकमालीपि [illegible] सूक्ष्मदेहो देहं प्रति उ
पादानकारणं सहकारीणि निमित्तकारणानि वा कानि ॥ [illegible] धर्माधर्मौ वेद्वदेहकारेणापरिणस्यतेत्र [illegible] रामं०
धर्माधर्मावितिा तत्स्य [illegible] ॥१६॥ ६७ ॥ ६९॥ ६९॥ ६९ ॥

किंच निर्दयं अदृश्यं द्रव्यमित्यनेन तु भयं द्रव्यैः पार्थिवादिभोगैः देहादिनिर्माणं कुरुते इति युक्तिरपि असमंजसा ॥ निर्बीजत्वाद्
असमंजसमित्याह मातापित्राद्येति ॥१७॥ जर्तुजानास्तिकपक्षस्तत्राह परलोक इति ॥ अस्पष्टधर्मादिकर्तुः परलोको नास्तीति
वा ॥ असमंजसं अस्यैव जन्मनः पूर्वजन्मापेक्षया परलोकत्व ॥ अस्य च यथासंवेदनं स्थितेः ॥१८॥ समस्तलोकवेदादिवि
रोधप्रसंगाच्च नास्तिकपक्षो न ग्राह्य इत्याह समस्तेति किंच यं प्रजा देवेच्छा वेच्छादिविषयेष्वपि दृष्टांतरतः पुत्रासंबंधैः स्वैरपि
राजाज्ञादिभिर्बंधवधदंडादिफलं प्राप्नोतीति तत्र च कः क्रमः का उपपत्तिः ॥१९॥२०॥ किंच शिलादिमयः स्तंभः देवमुन्याद्यैर्वि
वाहेन्द्रः अर्जनार्थं गमनागमनैर्विनापि यत्र सौवर्णः स्तंभः कृष्णात्संपद्यते तत्रापि सा संपत्तिः कथं कया उपपत्त्या निर्मिता ॥

निर्दयं कुरुते द्रव्यैर्युक्तिरित्यसमंजसा ॥ मात्रापित्राद्यभावे हि बीजं किं तत्र कारणं ॥१७॥ अन्ये वा हेतवः के स्युः क
पद्व्यादिसंभवः ॥ परलोकोऽस्य नास्तीति यथासंवेदनं स्थितेः ॥१८॥ समस्तो लोकवेदादिविरोधाच्चासमंजसः ॥ अ
निच्छते हिते द्वेष्टांतरगतेः फलं ॥१९॥ प्रजा प्राप्नोत्यसंबंधैरन्यैरत्र कः क्रमः ॥ स्तंभो वृक्षस्य सौवर्णो विना देश
गमागमैः ॥२०॥ कृष्णात्संपद्यते तत्र संपत्तिः कथमुच्यतां ॥ विधीनां प्रतिषेधानां निर्निमित्ते विवलातां ॥२१॥ कृतानां
मप्यकृतानां किं प्रयोजनमुच्यतां ॥ असदासीज्जगत्पूर्वं सत्संपन्नमनंतरं ॥२२॥ इति श्रुतेः कथं ब्रह्मन् कथं तां संगतां
चिता अपं भवे कथं ब्रह्म नाभवे चेतनं महाद्युते ॥२३॥

अचेतनत्वात्सप्रयोजनसिद्धिरूपं निमित्तं विनैव प्रबलानां प्रवर्तमानानां विधिप्रतिषेधशास्त्राणां ॥२१॥ लोके प्रचुर
याऽनिरूढानां कैरप्यननुष्ठानाद्रूढानामपि किं प्रयोजनं ॥२२॥ असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ॥ असदेवे
दमग्र आसीत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ॥ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः कथं पर
स्परसंगतार्थता ॥ किंच सर्गादौ भूत्वा प्रभुः सकाशादेवं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कथं भवेत् ॥ परिनिष्ठस्य च प्रभावतः
स्तीस्तु चेतनतत्त्वं प्रभावात्सर्वमोत्सर्वप्रदेशाभिलाषं सर्वत्र प्रलाकुतो मानं जायते ॥२३॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६३८
६०४

ओषधीनां स्वस्वपूर्वबीजादिजननस्वभावः अथान्येषां वस्त्रादीनामोहस्यादिस्वभावाख्यकथंतत्कथय ॥२४॥ किंचैकस्यैव पुंसः स्तुतहत्वद्विषाच युगपज्जीवितंमरणंच प्रयागादेौ काममृदेहेत्रेमस्त्वा यदासर्पितं अर्थयितामृतंमरणकालो तद्गुरकालेचकामवासनानुरूपे मुखंव्याहृतपरद्वयितीतिवहेतरकालिकाशापे तृपाकथंविस्मरणस्य पूर्वभावप्रकल्प्यत्वात्प्रयोगः ॥ तत्कथंसंपद्यते ॥२५॥ किंच अहंस्वेनमलिपूर्णेङः स्यादिति कामनयाचंद्रभावप्रापकेपासनविध्यनुसारेणाध्यायिभिर्बहुभिरुपासके ज्यतेत्वंद्वभावितैर्नसंवितेतत्त्स्यकालमनुप्राप्तेऽपि चंद्रभावफलैः नमः युगपत्समहतंदुअनेकचंद्रसहितं किंनजायते ॥२६॥२७॥ तेषां सर्वेषां चतत्पाककथंसयत्नासा चेतेषां मिन्नदेशेगृहेऽकाकथंस्थिता ॥ सा च स्वतपस

एवंप्रभावान्ममसः किं सर्वं स्यान्नजायते ॥ ओषधीनामथार्थानां सर्वे भावास्थितिंगताः ॥२४॥ कथंस्वभावाः कथय पद्माबोधमुनीश्वर ॥ एकस्यजीवितंपुंसः स्तुतेस्यमरणं द्विधा ॥२५॥ स्मृत्वार्पितं प्रयागादौ क्षेत्रे तत्कथमुच्यताम् ॥ एवंसमनृपपूर्णेंदुरितिध्यायिचितैः फलैः ॥२६॥ तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्रेंदुर्नकिंनमः ॥ अन्यद्वेध्यायिनां लक्षेप्राप्तेनैकाश्रयपत्नौ क्रमे ॥२७॥ जायात्वेनसमं कालेनलब्धा नफलेचतैः ॥ सा कथंसाध्वीगृहे भर्तुः संस्थितातपसापरा ॥२८॥ तेषां च जायात्वेपत्नौ कथमेतन्महामुने ॥ गृहेहि निर्गमावकस्यंतपः संद्वीपसप्तके ॥२९॥ वारतंवरमापाभ्यामितिअंतःकतिष्ठति ॥ ह्यनधर्मादितपसामोर्द्ध्वदेहिककर्मणाम् ॥३०॥

परानुभवचारिणी तेषां प्रत्येकं तपसा साध्वीबहुभोग्यत्वात्साध्वीचकथंसंपन्ना ॥२८॥ अहं गृहाद्विनिर्गत्य निर्गमनं विनैवआकल्पं द्वीपसप्तकेतपः सत्गृहे तिष्ठ यमितिचविरुद्धं परस्परव्याघातादसंभवादिति ॥ तत्र गृहांतर्भोग्यं वरंतं कथंतिष्ठति कथमुपपद्यतइत्यर्थः ॥२९॥ किंच स्नानध्यर्मादितपसां मोर्ध्वदेहिकक्रियादिकर्मणां चाद्यं तत्कियोत्पत्तिप्रदेशे पद्गुपद्यते तंहिरहस्यानांपरलोके तत्फलन्यदेशेकथंफलंकिंवाद्दष्टंमृतदेहादेरप्रीतिजनने नसफलं वा यं नचतत्रयेमृतदेहेनसत्वमस्तीत्यर्थः ॥३०॥

रामः

परिहृत्य व्यवहर्त्ता जीवस्तास्मवेतं तदृष्टं यत्र तस्य भोगस्तत्रास्तीति तन्नयतो द्वयोरपि इहलोकपरलोकयोर्व्यवहर्त्ता जीवः मूर्त्तौ न विद्यते न चात्र त्यादेहादिमूर्त्ता देशांतरे कालांतरे च विद्यते यदा भूयेणास्य भंशे फलं संभवतीत्यर्थः ॥२१॥२२॥ इत्याद्यस्य समंजसं सर्वं कथं समंजसं स्यात् ॥ इत्यादि संशयगणं शीतावदातया गिरा उद्धुपश्च इः संध्यायामेवं सांध्यं आध्यानमस्य छिंधि ॥२३॥ हे भगवन् परमवस्तुनि परमात्मनि विषये उपदेशेन सर्वसंशयनाशनादुभयलोकहितं विरुद्धसहस्रफलमपि अविरुद्धं स्फुटं भवति ॥ अतस्तत्परमवस्तुबोधनं मे कुरु ॥ ननु महाफलमिदं कथं सहसैव मया कार्यं तत्राह साधुभिः तिभवत्सदृशमहात्मसमागमस्तु फलस्य फलः कस्य चिन्नाहशस्यापि न भवतीत्यर्थः ॥२४॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षडुत्तरद्विशततमः सर्गः ॥

इहस्थानाममूर्त्तानां मूर्त्तं प्रेत्यापि सत्फलं ॥ व्यवहर्त्तॄणममूर्त्तत्वं विद्यते लोकयोर्द्वयोः ॥१॥ देशांतरे मरं जीवो मर्त्यं कालांतरेपि वा ॥ फलं संभवतीत्येतद्विनानुभवनं मुने ॥२॥ असमंजसमेवाति कथं स्यात्समंजसं ॥ इत्यादि संशयगणं गिरा शीतावदातया ॥३॥ छिंधि मे मुदितं भासा सांध्यमौध्यमिवोडुपः ॥ परमवस्तुनि संशयनाशनादुभयलोकहितं भवति स्फुटं ॥ तद्धि मे कुरु साधुसमागमस्तु फलो भवतीह न कस्यचित् ॥४॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे महाप्रश्नो नाम षडुत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२०६॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ शृणु राजन्यथा स्वप्नमेतत्ते कथयाम्यहं ॥ येनैते सर्वसंदेहा यास्यंत्यमलमूलतां ॥१॥ सर्वे तावज्जगद्भावा असद्रूपाः सदैव हि ॥ सद्रूपाश्च सदैवेमे यथा संवेदनं स्थिताः ॥२॥

॥२०६॥ अथ मुक्तमनंतःप्रश्नाः केचिदत्र समाहिताः ॥ समाधास्यमानाश्चान्याश्च सर्गे त्रिभिरुदारधीः ॥ तत्रैकविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात्सर्वसंशयानामुच्छेदेन परिहारात्सामान्यतः सर्वप्रश्नसमाधानं करिष्यामीति प्रतिजानीते शृण्विति स्पष्टं करतलामलकवत्स्फुटं ॥ एतद्रात्मतत्त्वं कथयामि ॥१॥ तत्रादौ स्वतःप्रमाणस्वसंवेदनानुसारिणामर्थतत्त्वव्यवस्थापां कोपिढापि संशयोनुपपन्न इत्याह सर्वे इति ॥ यत्र यदस्तीति प्रत्ययो यत्र च नास्तीति तत्रोभयत्रापि सविदेव भगवत्यातुभयरूपसमर्था इति भावः ॥२॥

यत्र विषये इदं वस्तु नीलं पीतं घटः पटः अस्ति नास्तीति वा इत्थमेवेति अवधारणेन संवित्तिः प्रोक्ता आसीत् इहैव अंगतस्य विषयस्य तद्रूपं
॥ अवश्यं भवत्येव तत्तु सदसद्वा इत्येतत्तत्त्वमदर्शनार्थः ॥३॥ ननु तत्र इति चेत् संवित्तेर्यथाप्रतिभासमर्थसाधकता स्वभावा-
त्वाहं इदंगितितथा च नरकस्वर्गभोगाय विदेहे देहकारणाकिंतस्यादिति प्रश्नः समाहित इत्याह तत्रेति ॥ तथा संविद्देहस्य
कस्य स्वरूपेणात्मभावेन प्रथमं विभाव्यते ॥ तेन देहेन तस्याः संविदो विदः अभिव्यक्तिश्च विभाव्यते देहस्यात्मता संविदो
देहधर्मता चेति वैपरीत्यमभ्यस्यतः इति यावत् ॥४॥ अतएव हि जनाः स्वप्ने जाग्रतो देहं वेत्तीति वित्त ॥ तथा विधां चेतसि

इदमित्याभिमुख्यमिति प्रोक्ता यत्र संवित्तदेव तत् । इदन्तामवाप्नोति तत्त्वमसंस्थावसरेऽपि वा ॥३॥
देहस्वभावा संवित्तिर्यया देहो विभाव्यते । एवमेवस्वरूपेणात्मनस्यात्मेन च तद्विदा ॥ ४ ॥ ॥
विदमेव विदुर्देहं स्वभावान्तरेतराः । संविन्नाशी न सा भवति न नाश्या निशरीरता ॥५॥ ॥
आश्रितत्वप्रसंदर्शितार्थे यं भासते जगत् । समस्तकारणाभावात्सर्गादावन्ततात्र का ॥ ६॥ ॥

त्वात्मेव विदुः अनुभवन्ति ॥ इतरा संविन्नु इतरा चेन पितुर्धर्मेण स्वयं चेतयिष्यतीति विदुः ॥ अतः काचिद्भ्रान्तिरूपा संविदेव श-
रीरता संभवति तत्र इत्याशरीरतानाशोत्यर्थः ॥५॥ आद्यमध्यत्रयमप्यनेधेव हि ॥ समाधेयं जगतोऽपि संवेदनबलादेव सि-
द्धिरित्याशयेनाह आश्रितेति ॥ सर्गादौ जगद्दृष्टिसमस्तकारणाभावात् ॥ अवश्यं स्वप्नोपमः स्वप्ने संपद्यतीति स्वप्नसदृशी
संविदात्मैवेत्थं भासते ॥ अत्र इति अन्यतास्वप्ने वेधर्मेकत्वा कानकाचिदपि अपवर्ग अस्ति भाति इति प्रत्यगात्मस्वभावेनैव
जगदनुभवात् इत्यन्तानकाचिदपीत्यर्थः ॥६॥

राम॰

तदेवाह एवमिति ॥ ७ ॥ एवमविकार्यस्य ब्रह्मण एव जगद्रूपेणास्थितेर्विद्वल्लोकैर्वेदैरध्यात्मशास्त्रैश्च प्रमाणैरेव
निवास्माभिरनुभूयते न हि वेदादन्यत्र नानाविधस्य र्थः ॥ ८ ॥ समस्तानां भूतानां प्राणिनां संवित्तौ रूढं हृदनुभवसिद्धस
तात्मना सर्वत्र स्फुरणं च महात्मभिरुक्तं जगतो नित्यसंविन्मात्रत्वं अपलाप्यैव येन्मूढा आपातवर्तमाननामरूपमा
त्रानुभवनमात्रप्रमाणकाः सन्तः संविन्नित्यास्ति किं तु शरीरमेव कारणं यस्यास्तथाविधा जडोपादानिका ॥ जडा
त्मनो गुणः इति मोहमुपागताः ते अज्ञाः नैयायिकचार्वाकादयः अन्ता एवेति त्रयाणामन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कुतो न योग्या

एवं यदेव विमलं वेदनं ब्रह्मसंस्थितं ॥ तदेवेदं जगद्भाति तत्त्वेव जगतोन्यथा ॥ ७ ॥ एवं वस्तुपरं शुद्धमाविचार्य जग
त्स्थितेः ॥ लोके वेदमहाशास्त्रैरनुभूतमुदाहृतं ॥ ८ ॥ अपलाप्यैव ये मूढा अधकूपकमेकवत् ॥ समस्तभूतसंवित्तौ
रूढं पूर्णमहात्मभिः ॥ ९ ॥ वर्तमानानुभवनमात्रमोहप्रमाणकाः ॥ शरीरकारणा संविदिति मोहमुपागताः ॥ १० ॥
उन्मत्ता एव ते ज्ञाततेयोग्या नात्मकथास्तु ते अज्ञीवज्ञीवयोर्मूर्खवह्नयोः कैव संकथा ॥ ११ ॥ यथा विपश्चिन्नोपपास
र्वसंशयसंक्षयः ॥ न भवेत्रिषु लोकेषु द्वेषाम्रविकपेवसा ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमात्रनिष्ठो सौ मूढास्थ इतिवत्तिषत ॥ ति
न निर्युक्तिनोक्तेन शिलासहशाहतिना ॥ १३ ॥ प्रोक्तः सर्वविरुद्धेन सोज्ञः कूपांधदर्दुरः ॥ पूर्वापरधियत्यक्ता वर्तमानेम

स्तत्राह अज्ञीवेति ॥ ११ ॥ यस्मान्मूढा आस्थानुद्धिर्यस्य तथाविधश्चार्वाकः असौ प्रपंचः प्रत्यक्षमात्रे निष्ठ प्रमाणं यस्य तथा
विधः नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्तीति क्षपादिसिद्धं न ग्राह्यमिति वक्ति सतेन निर्युक्तिना उक्तेन सर्वविरुद्धेन अभिज्ञजनकर्णक
जेरत्वाच्छिलासहशाहतिना स्वोक्तेनैव निमित्तेन सर्वैर्विद्वद्भिरज्ञः कूपांधदर्दुर इति प्रोक्तः यतो सौ पूर्वापरविचारधियं त्यक्त्वा
वर्तमानगोचरे प्रत्यक्ष एव मत्याप्रसुवत्स्थित इति द्वयोरन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६५०
६०६

नचचार्वाकाद्युक्तसंशयानर्थं इति अनुमादिप्रमाणानभ्युपगमेन तदुक्तेर्निर्युक्तिकत्वात् ॥ येदाः यत्तद्युक्तमुखेन प्रष्टाः सर्वसंशयोच्छेदेन पुरुषार्थसिद्धिक्षमाः ॥ यतस्ते स्वानुभवान्विता इमामयुक्तामर्थवदंतीत्याह वेदा इति ॥ लोकास्तत्त्वज्ञनाः ॥ १५ ॥ यदि प्रत्यगात्मसंविदेव देहादिजगज्जडिमानं प्रतिपद्यते तर्हि शरीरमपि संविदेवास्तु तेन न चेतनीति ॥ मतिः किं कायस्य नर्मैषा यस्तु शुष्कत्वसदेरस्तु अनेहृत्तो ॥ १६ ॥ ब्रह्मरूपस्य हिरण्यगर्भे वेदस्य ब्रह्मणोऽहं जगद्भ्रमभानसंकल्पनगरतां

वेदालोकादयः प्रोक्ताः स्वानुभवान्विताः ॥ वदंतीमां दृशं सर्वे यथा स्वप्ने निसंशयाः ॥ १४ ॥ संविदेवपरा ॥ १५ ॥ संविद्देहशरीरं चेच्छवं कस्मान्न चेतति ॥ इति यस्य मतिः सोऽस्मै मूढायेदमिहोच्यते ॥ १६ ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मरूपस्य संकल्पनगरं ततः ॥ इदं जाड्यं जगत्प्राप्तं न त्वस्य प्रपुरं यथा ॥ १७ ॥ तस्य मतं स्वदेवेदं चिन्मात्रात्मानिरंतरं ॥ भवस्यत्र न तत्त्वभीतिः स्वैरस्वप्ननगरे यथा ॥ १८ ॥ तत्र नाद्रयः शैलाः पृथ्व्यादि नगरादि च ॥ सर्वं चिन्मयमाकाशमिति तत्स्वानुभूतिमत् ॥ १९ ॥ संविद्ब्रह्म घनं ब्रह्मा तत्संकल्पपुरं विराट् ॥ शुद्धसंविन्मयो ब्रह्मा तं हि दृक् तद्गच्छति ॥ २० ॥ ब्रह्मा ते संकल्पनगरे यथा संकल्पितं तथा ॥ तथानुभूयते तत्तत्संकल्पपुरे यथा ॥ २१ ॥ संकल्पनगरे यद्यथा संकल्प्यते तत्तथा ॥ तत्तथास्त्येव चेतति तस्संकल्पपुरे यथा ॥ २२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

विस्तरेणाभ्यास्तदृश्यतो निरंतरं चिन्मात्रात्मैव तथा आधिभूतेऽपि स्वप्ननगरे चेतनत्वं निर्धार्यानन्तरमाह नाद्रय इति बोध्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र स्वस्वप्ने स्वानुभूतिमत् विचारे स्वानुभवसिद्धं ॥ १९ ॥ तद्वज्जगत्यपि चिन्मयत्वसंभावनायामिमां संविदिति ॥ ब्रह्मा हिरण्यगर्भः विराड्ब्रह्माण्डशरीरं ॥ तेनाहमाप्येवेदं जगद्गच्छत्विदं संविन्मयमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ७ ॥

३।म॰

देहस्य जीवतस्त्वस्य इत्थं जन्तुरस्य इति नियतोऽस्य दैवं ब्रह्मणा हिरण्यगर्भरूपया चिन्तया भावाकल्पितो न पुनः स्वतः । त्वम
नुभूतवान्नैवं परीक्ष्येनेनिश्चयेन वेत्तनतो मण्डूकस्येव प्रयुक्तिरित्यर्थः ॥२३॥ निर्दिष्टं तु राजेन्द्र युक्तिरित्यसमंजसेति प्रश्नस्य
माधानं तु तदाशयं परिष्करोति ॥ महाप्रलय इति सार्धेन ॥२४॥ ननु पूर्वप्रजापतिनिर्मितं द्रव्यमत्रोपयोग्यं तेन ताह विमुक्तत्वा
दिति ॥ पूर्वप्रलयात्पूर्वमेव पूर्वप्रजेशस्य विमुक्तत्वात्तत्कृतजगतो निःशेषप्रलयादित्यर्थः ॥ अतस्तत्संस्कारस्मृत्यादिनिमि
त्तकारणान्यपि न संततीति तदाशय इति भावः ॥ अथ चत्वराशयोऽस्मिन्निदानीं जगति सिद्धावस्तु कुलस्य वेति समाधत्ते ब्रह्मैवेति ॥

तस्माद्देहस्य नियतेरपि पैतामहस्य चिन्ता । स्पन्दांशदैवकल्पितो दैवं सततपैतृकं त्वमनुभूतवान् ॥२३॥ महाप्रलयपर्यन्ते तु
नः सर्गप्रवर्तने । समस्तकारणाभावाद्व्यक्तावत्र विद्यते ॥२४॥ विमुक्तत्वात्प्रजेशस्य न च स भवति स्मृतिः । ब्रह्मैवेयम
तो हि स्थितं जगदित्येव भासते ॥२५॥ तस्माद्याद्यात्मना भाति स्वयमेव ब्रह्मणा स्वतः । जगत्संकल्पनगरमिति बुद्ध्वेव खेन
खे ॥२६॥ यथा संकल्पनगरं चिन्मात्रं भाति केवलं । तथैवाकारं भाति चिन्मात्रं मेयमिदं जगत् ॥२७॥ शरीरपदार्था
मा तत्र यत्र तिष्ठति भः । देशात्मा नेतत्र तत्र देहादि नमयं जगत् ॥२८॥ तस्माद्यथा स्वप्नपुरं यथा संकल्पपत्तने
न यायस्यामि विद्यो ममराणां नेतरं जगत् ॥२९॥ अप्यत्राहमिथ्यं माति यथ्याहमि यत्जगत् । यथेऽर्थाप्यमन्तोऽस्र
तस्माद्व्यखिलं तथा ॥३०॥ देशकालोनसर्गे यामवुद्धस्येव तेषु यथा ॥ अणुमात्रावपिव्याप्तो न पैवपरलोकिनः ॥३१॥

स्वपं स्वप्नोति ब्रह्मैव जगदिति भासते तेन द्रव्यरूपं जगदन्यदस्तीत्यर्थः ॥२५॥ तदेव स्पष्टयन्नुपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मणा प्रथ
मं आद्यो हिरण्यगर्भस्तदात्मना भाति भावेन्तः ॥ तत्तत्तेन स्वयं संकल्पनगरं जगद्बुद्ध्वा ॥२६॥२७॥ एतेन मातापित्राद्यभा
वे पीति प्रश्नोऽपि समाहित इत्याह शरीरमिति ॥२८॥ मणानन्तरं जगद्दर्शने प्ययमेव न्यायो बोध्य इत्याह तस्मादिति ॥२९॥ अ
प्रथमतः आदिसर्गे ॥३०॥ यथा प्रबुद्धस्य तत्त्वविदः स्वप्नावस्थातो देशकालो जाग्रत्स्वर्गेऽणुमात्रमपि न व्याप्तो
न पापरलोकप्राप्तस्यापि नेहिकदेशकालोऽतन्नाप्नुत इत्यर्थः ॥३१॥

एवंतत्वविद्विषयेजगद्रूपेणव्याप्तोजीत्याहइदमिति॥२२॥अप्रबुद्धस्यनिद्राणस्यप्योमविद्योमैवा॥२३॥सत्तमर्थवत्प्रर्वसिद्धवत्॥२४॥अयमहंमत्तः॥पुनर्नरःकिंभावेजोपन्नः॥यमलोकेआगतत्तत्प्रभ्रान्तुभंडेइत्यादिभ्रांति॥२५॥संभ्रांतिर्निःशेषमोहोपायस्सेवनादेवनश्यतिनान्यथेत्याहमोहेति॥२६॥एतेनधर्माधर्मावेवजगदाकारेणपरिणमे

इदमबुद्धविषयेसानुभूतमपिस्फुटं॥जगत्नविद्यतेकिंचित्काररंगगनेयथा॥२॥अप्रबुद्धस्यासदेवपथ्येद्भातिभास्वरं॥तेपेवसर्गवभ्रांतिर्मोमैवपरलोकिनः॥२३॥कुधराद्रियमाणांघस्यमेवपरलोकिनः॥असत्तदेवभाभातिभूतपर्ववहावत्॥२४॥सत्तोयंपुनरुत्पन्नोयमलोकप्रभ्रान्तुभं॥तुंजेहमित्यतिघनोसत्तोभ्रांतिप्रपद्यति॥२५॥मोहोपायानाद्दिणमेषमोहोनश्याम्यतिबोधाद्वासनत्वेनमोहरूपप्रशाम्यति॥२६॥अप्रबुद्धस्यपासेविसाधर्माधर्मवासना॥स्वरूपस्वालिकाभातिपतदेवजगत्स्थितं॥२७॥जरुत्यरूपंचनसन्त्वरूपंप्रज्ञामिधंभातिजगत्वरूपं॥तच्चापरिज्ञायनैशाद्नर्थभूतंपरिज्ञानवर्तुशिवात्मा॥२८॥महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेमहाप्रश्नेप्रथमस्तत्ररनामसप्तोत्तरद्विशततमःसर्गः॥२०७॥

मेनेइति॥आस्तिकपक्षेप्यनुग्रहीतइत्याशयेनाह॥अप्रबुद्धस्येति॥संविदिद्दिहितनिषिद्धाचरणानुभवरूपा॥२७॥जगत्वरूपंसतःस्यरूपमपिनसन्त्वरूपंचन॥किंतुप्रज्ञामिधंचेतन्यमेवजगत्वरूपंभाति॥नहेप्रज्ञानवशाद्वानर्थभूतंपरिज्ञातंपरमकल्याणनिरतिशयानंदात्मवमेवेत्यर्थः॥२८॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेसप्तोत्तरद्विशततमःसर्गः॥२०७॥

ह्रदं ह्रदगते र्यलैरन्यत्रापि प्रज्ञाफलं॥ यथा प्रज्ञहोतिनाह हस्ताधातुरिव्यात्रवर्ण्यते॥ अनिष्टिते हि तेहृदगतेः फलं प्रज्ञ
प्रज्ञान्यसंबद्धं रमतेरित्रकं अमह इति प्रज्ञानरज्ञावयितुं मतिजानीते शुभाशुभमिति॥ अमतिधीरमज्ञेः॥१॥ यथस्माद्देतो
र्न लिवालानाह स्वबोधेन हर्षा॥ ब्रह्मबोधतश्च ब्रह्मैव भवति तस्मादिदं जगत्ब्रह्मसंकल्पनगरं इति जावस्थितं॥२॥
किं तत्सत्राह यथ इति॥ आततोपि किं तत्राह स्वच्छमिति॥ यथा तेन वज्रास्मिन् संकल्पमये गृहे ये ये प्रज्ञा एवं तत्संकल्पानुसा
रिणी संपन्नात थैव ब्रह्मसंकल्पसंपन्ने जगत्यपि इयं प्रज्ञा ब्रह्मसंकल्पानुसारिण्येव भवतीत्यर्थः॥४॥ तदेव स्पष्टमाह स्व

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ शुभं यथोरेति प्रज्ञानां गृहसंगमे॥ असंबद्धं रमति धिये हृदस्यैव हि दृश्यतां॥१॥ ब्रह्मसंकल्पन
गरं जगत्तावदिहं स्थितं॥ यद्धर्षं यस्वबोधेन ब्रह्मैव ब्रह्मबोधतः॥२॥ यथा संकल्पनगरे यथा संकल्पते यथा॥ तथा
नुभूयते तेन तादृग्विरचनं तदा॥३॥ एवमस्मिन्महे याते संपन्नैवमियं प्रज्ञा॥ एवं संकल्पसंपन्ने जगत्येवं भवत्य
लं॥४॥ यतत्संकल्पपुरे यादृशं जातं तथा स्थितं॥ यथा संकल्पयति यत्तत्तथा किल पश्यति॥५॥ यथैव वरशापा
भ्यां भूतानि स्वानुभूते॥ संवित्तथैव भवति ब्रह्मैवेति कल्पनात्॥६॥ प्रज्ञा विधिनिषेधाभ्यामेकधास्मात्यव
स्थया॥ तथैव फलमाप्नोति ब्रह्मैवेति कल्पनं॥७॥ हि हि नो मे जगत्यस्मिन् ज्ञातं ह्यनुपलंभतः॥ असदासीज्जग
त्पूर्वं सत्यमित्युपलभ्यते॥८॥

इति॥ यथा यत्तु जगत्यस्मात्संकल्पनगरे वैलक्षण्यमनुभूयते तत्र वरसंकल्पसिद्धं व बोध्यमित्याशयेनाह यथैवेति॥ मु
नीनां यमनियमादि निषेधवशात्तु ह्रास वित्तवरशापाभ्यां यथा व्यवहारक्षमा अयथाप्येते॥ ब्रह्मसंवित्परिणतिरेव भतीत्य
र्थः॥ यद्वरशापाभ्यां भवति तदपि ब्रह्मणो वरं प्राणिनां वरशापाः सिद्धा इति कल्पनाद्ब्रह्ममेव सत्यसंकल्पनं बोध्यमित्य
र्थः॥६॥ मत्कृते प्रज्ञा विधिनिषेधशास्त्राभ्यां बोधिता याधर्माधर्मयोर्न्यब्रह्मकपास्थाप्यवस्थया तत्फलं प्राप्नोति तदपि
ब्रह्ममेव इति एवं संकल्पनमित्यर्थः॥७॥८॥९॥

वा॰टी॰नि॰उ॰
६४२॥
६०८

असतोजगतःकिंचित्कालसत्वेनभानमपिब्रह्मसंकल्पवशादेवेत्याह।चिद्रूपेतिहेअंगयत्तज्जगत्तादापरिब्रह्म
संकल्पवशात्सत्तन्नहिपूर्वंस्तुतिप्रलययोः।किंकुतोनोपलभ्यतेपश्चात्सर्गकालयोःकिमर्थमुपलभ्य
ते।बलदृप्तुःसर्वविक्रियमाणमिदं।जगत्स्थिरतरंभवभ्रमवरंभासमानंकिंरूपमित्यर्थः॥१०॥मायिकस्या
स्वभावएवेदृशइत्युत्तरमाह अस्मिन्निति।सर्गेस्वसत्तायांतोमत्वाप्रलयस्तु।हिमोहेषुनभवत्येवेतिपरमेशे

चिद्रूपब्रह्मसंकल्पवशादेवैतदंगसत्॥चिदुन्मेषनिमेषोत्तवेतौप्रलयोदयौ॥१०॥राजोवाच॥किंनोपल
भ्यतेपूर्वंकिंपश्चादुपलभ्यते॥जगद्बलदृप्तुरिदंस्थिरतरंममभास्वरं॥११॥श्रीवसिष्ठउवाच॥अस्मिन्क्षि
तौमसंकल्पपुरस्येवभावईदृशः॥प्रभुत्वानभवत्येवपुनर्भवतिचक्षणात्॥११॥बालसंकल्पपुरवद्व्योम
केशोडूकादिवत्॥किलैतेसदसद्रूपाःभांतिसर्गाःक्षिहात्मनि॥१२॥त्वंसंकल्पपुरंहत्वाविनाशापासि
तन्हापात॥स्वतोन्यसंविद्दांतःस्वस्वभावैःसतेपयर्णा॥ १३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ईदृशःभावःस्वभावएव॥११॥बालसंकल्पपुरादौयावत्संकल्पंभ्रांतिकालमात्रावस्थाननियमदर्शनेनसदसद्रूप
त्वावधारणाद्यत्तस्यतथात्वमित्याहबालेति॥१२॥जगत्संकल्पचित्रेयत्प्रलयस्यापिसंकल्पनाद्वितयात्वमित्य
हत्वमिति॥अन्यसंविद्धांतंप्रलयसंकल्पवशातआकारांतरसंकल्पवशात्तथा॥यथायंतेस्वःस्वभावस्तथाचि
द्व्योमसंकल्पपुरेतस्यब्रह्मणःविमलेस्वभावकेचनमितिपरेणान्वयः॥१३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰

१४॥ अतस्त्रिजगन्नभः संविद्घनमात्रं सदनाघं तव्योमकस्याकारमेव। यतः स्वयमेव जगत्त्वेनैदेतु नाऽजसौ परमेश्वरो यद्यचेतति करो त्यपि वतत्सर्वं मनाव रणस्य संकल्पवशात्तयोजनानां शतेष्वपि वकुमिर्युगेरपि व्यवहितपुण्यपापादिकर्म परलोकादिषु समीपवर्ति मानवत्स्वर्गनरकभोगैश्वर्यादिकार्यसद्भवतीत्यर्थः॥१५॥ १६॥ बहिर्देशकालव्यवधाने कर्मफलभोगयाप्यासाधिष्ठा नभूतो निरावरणाय एकस्मात्त्रमयोः सदेवसन्निधानात्किं नाम कर्मफलं संभवेन चेतति सर्वं चेतत्येवेत्यर्थः॥१७॥ यथा प्रकचति मणेः स्वभासैवकान्तिविशेषस्य प्रोन्मज्जनिमज्जने अनुभूयेते तथा चिन्मणेरपि जगतां स्वष्टि प्रलयासंकोनाना कर्म वैचित्र्यभोगार्थमकस्वभासा स्यपरावर्तनं परावर्तानुभूतः प्रतद्वस्यर्थः॥१८॥ विधिप्रतिषेधशास्त्रसाफल्य प्रयोजकं लोकसंस्थैव वाक्सृष्टिनिरूढ़तादूरस्थकर्मणाम पि फलं कल्पयती त्याह॥ विधीनामिति॥ स्वप्नसापरलोकगतानामपि तस्यैव निरोधः॥१९॥ वस्तुतस्तु जगत्स्वरूपेणवात्मनो नस्तः किंतस्य स्वात्मन्येव भासमानतेऽस्य नविस्याहा॥ नकदाचनेति॥ तथा जातं जन्मादिकं व्यनेशं वाव्यपदिश्यते न तु वस्तुत इत्यर्थः॥२०॥२१॥ तथा मरण

॥चिद्व्योमक स्यनपुरैयद्धुन्मज्जनिमज्जने॥ स्वभावकचनं तस्य तं द्धि विमलं तथा॥१४॥ सं विद्घनस्य नाघं न व्योमैवत्रिजगन्नभः॥ सा तेनोवद्घय नामकरो सपिचचेतति॥१५॥ तदनावरणस्यास्य योजनानां शतेष्वपि॥ युगैरपि स्वप्नद्र्वकार्यसद्वर्तमानवत्॥१६॥ द्विदेशा तरे नियमथलोकांतरेपिच॥ निरावरणीय एकस्मात्सन्निनामन चेतति॥१७॥ यथा मणेः प्रकचति प्रोन्मज्जननिमज्जने॥ परावर्तः स्वभा सास्य चिन्मणेर्जगतां तथा॥१८॥ विधीनां प्रतिषेधानां लोकसंस्थाप्रयोजनं॥ सैवसंविदिरूढ़त्वात्त्रैत्यापि फलदायिनी॥१९॥ नन कदाचन यास्तमुदेतिन कदाचन॥ ब्रह्म ब्रह्मचिदाभानं सर्वदात्मन्यवस्थितं॥२०॥ यथा तु द्रष्टृदृश्यत्वात्कल्पनाकल्पनापुरं॥ स्व भासं जगदित्यत्र जातमित्युच्यते तथा॥२१॥ यदोस्य भावाकचनं संहृत्यात्म निनिष्ठति॥ ब्रह्मा चिद्गगनेकाशास्त्वं तदस्युच्यते तदागरः॥ कचनाकचनेयस्य स्वभावोनिर्मलोक्षयः॥ यथैनावात्मनो नान्योऽस्य दास्यदैनभस्वतः॥२३॥ अरामरणादं स्त्रपिशाचाद्यत्र पृथक्स्थकं॥ भवंतितियथैतानि संतितत्कल्पनापुरे॥२४॥ ब्रह्मसंकल्पनगरे स्वभावाउदितास्तथा॥ औषधीनां पदार्थानां सर्वेषां चजगत्त्रये॥२५॥ नसंकल्पयिता राजन्संकल्पनगरे स्वये॥ नरणं तरणं कल्पयति बालः क्रीडनकानिव॥२६॥ स्वयं स्वभाव एवैष चिद्घनस्यास्य स्फुटं॥ यद्य संकल्पयत्याशु तत्रैव यवा अपि॥२७॥ चित्स्वरूपतयाभांति नानात्मकतयात्मना॥ अयेकसारास्तिष्ठंति नानाकारस्वभावगाः॥२८॥

प्रपिदेहादि भांति कूचनोपसंहार एव नान्यदस्त्याहा॥ यदेतिन्नांतोमस्तदस्युच्यते जीवदिर्त्यर्थः॥२२॥ दृश्याकारकचनाकचने चाज्ञानोपहितचितः भावएवेत्याह॥ कचने निति॥२३॥ मलिनं त्रौषधीप्रभावविशेषा अपि ब्रह्मणः सत्यसंकल्पस्वभाव एव तथोदिताइतिसदृष्टांतमाहा॥ जरेति द्वाभ्यां॥२४॥२५॥ तर्हि ईश्वरः किं प्रतिक्षणं वानिव संकल्प देवसंकल्पयति एतज्जातीयमेतज्जातीय कार्यसद्भवतु तच्च तज्जातीयमित्थमुत्पद्यतामिति तद्वर्णतदेव बीजांकुरादिक्रमेण पूर्वपूर्व नसंकल्पादेव सिद्धतीत्येष चिद्घनस्य स्वभावः॥२६॥ आशुक्षणेनैव यद्यत्संकल्पयति तत्र ते ते पदार्थाः सदवयवाः शक्तिकार्यादिभेदाअपि कृतोः स्फोटोर्य परंपरा प्रसदृश दृश्कृतमतया भांति। एवं स्वतो नानाकारस्वभावाअपि सद्रूपेण एकसारास्तिष्ठंति तत्र तेषु पदार्थेषु प्रत्येकं आत्मनिब्रह्म चिन्मात्रता॥ स्तियतः सैवचि त्सर्वालिंगायत्यथा॥ स्तितत्रतथा भातीत्यर्थः॥२८॥

६०८२(?)

६०९

॥२९॥ एवमनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमपरिच्छेद्यत्वात्किंचिद्ब्रह्म किंचिन्न किंचिच्च स्थितम् । असदपि स्थितम् । सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति च श्रुतेः । य
त्तत्स्वर्गत्वभावतीति सदा सम्भूः अतः स्वतेषु प्राणिलक्षणादिजातो च यत्र यत्र स्तु यदा लयस्तत्त्वभावं प्रसिद्धं तत्र स्वयमेव तत्त्वभावं भजते स्थि
तमित्यर्थः ॥३०॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥१०८॥ युगपद्भोगसम्प्राप्तौ विदूरथप्रलम्भ
णां अविरोधेन साफल्यमिह पुनस्यात्प्रसाध्यते ॥१॥ प्रश्नश्चोद्भूतप्रश्नानुयादार्थमुदार्यते वा अक्षराणां विनिमयेन तत्समाधिमाश्रावयति । एकस्येति
॥१॥ तं वक्ष्यमाणमधिकृत्य प्रतिक्षेत्रादीनां सर्वेषां फलं ब्रह्मणा कृत्स्नेन संकल्पेन समर्थितमादिसर्गे ॥२॥ यत्र सेत्स्यपनने यदर्थं तस्यापि मारिणां
वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं कामप्रदप्रयागादिक्षेत्रे तत्रानुष्ठितं स्नानमदामतपोयज्ञादिपुण्यं तथा ताभ्यां कृतं संस्कृतं नारीरं च यदि तत्र स्त्रिविनियोज्यस्य पुरुष
स्याप्तितदातस्य निष्फलादिवन्न्ययमत्र मदिष्टफलं भविष्यतीति निश्चिन्वतस्ता प्रयागमरणादेः सङ्कल्पान्तराधिगतफलं उत्तमस्यापि मे वर्त्ये वेत्यर्थः ॥
॥३॥ अस्तु कृतपुण्य एव स्वेष्टप्राप्तिः नष्टा किन्तु [illegible] ततः प्रयागमरणादिपुण्यं किं करोतीत्यत्राह । तदिति । तस्मात्प्रयागादिमरणाद्युत्पन्नं ततः महतः ब्रह्म

प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्मचिन्मात्रमात्मनि ॥ सर्वात्मिका सा यत्रास्ते यथा तत्र भीतितत्तथा ॥२९॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं किंचित्तु किंचित्स
सदप्यसत्यं । स्थितं यथा यत्र तदात्मतत्र सर्वात्मभर्तृ तत एवादिजातो ॥३०॥ ॥ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे मनुप्रश्नमोक्षोपाख्याने [illegible] नाम
द्युत्तरततमः सर्गः ॥१०८॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ एकस्य जीवितं पुंसः स्मृतं दामरणं द्विधा ॥ स्यादर्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे श्रेयश्च तदिदं शृणु ॥१॥ क्षेत्राणामर्थ
धर्माणां सर्वेषां प्रतितत्फलं ॥ ब्रह्मणा कल्पितं सर्गे स्वके संकल्पपत्तने ॥२॥ यत्र पुण्यं पदर्थं च क्षेत्रं ताभ्यां तथा कृतं ॥ यदि तद्वेनियोज्य
स्य तस्याल्लमति निष्फलात ॥३॥ तत्र सम्प्राप्य ततः पापाक्रान्तमेनो निष्फलं च वा ॥ चिरं वा स्यात्तत्पुण्यं परिप्राप्य पुराण्यपि ॥४॥ विनेय
पापमत्यन्तं चेत्क्षेत्रधर्मोधिकस्ततः ॥ तत्सार्थं ना[illegible]वात्तच्छद्म एव दिवस्गति ॥५॥ क्षेत्रधर्मकृतेनास्य विनेयस्य महीपते ॥ द्वयोरेव विदोस
म्यक्चतः प्रतिभामिके ॥६॥ इत्येवमादिपापानां पुण्यानां च फले महत् ॥ ब्रह्मसंकल्पकचितं यथा यद्यत्तथैवतत् ॥७॥ ब्रह्मोच्यते सो
ऽचितुस्तुः सोऽच्युत जायद्दमादि च ॥ स यथास्ते तथा ततत्तत्स्यसंकल्पनं जगत् ॥८॥ प्रतिभेव विनेयस्य क्षेत्रपुण्यनताद्वयी ॥ तथैवोदेति
साध्वोतु विपरीतवतोऽन्यथा ॥९॥ एकात्मनाहं मद्धेवम्तो मीमनवेधवः ॥ रुदन्तीमिपरंलोकं प्राप्तोयमहमेकः ॥१०॥ ॥

कृत्यादेः पापादेकभागमखिलं संपूर्णं एनः पापं वा क्षेत्रमाहात्म्यतारतम्यानुसारेण परिभ्रम्य नियस्य स्वयमप्युपशाम्यति धर्मेण पापमपनुदती
ति श्रुतेरिति भावः ॥४॥ विनेयस्य नाशस्य स्वपुंसः पापं अत्यंचेत्ततः क्षेत्रार्जितो धर्मोऽधिकश्चेन्निःशेषं तत्सार्थं नाशयित्वा तच्छद्मदेश्यादिति पा
दितेफले अन्तरेण विवल्गाति क्रम्यफलमपि किंचित्साधयत्येवेत्यर्थः ॥५॥ यत्र तु विनेयस्य नाशस्य पुंसः क्षेत्रार्जितेन धर्मेण समं तुल्यं पापमस्ति
तत्र तुल्यबलत्वादेव तेन धर्मेण पापेनेतु मन्त्रास्य स्वस्य पुण्यस्य [illegible] भोगाय द्वेधा रीते तयोश्च द्वे विदोचिदाभासौ भ्रान्तिप्रतिभासि
केकचतः ॥६॥ यद्यद्यथा ब्रह्मसंकल्पकचितं तत्तथैव व्यवस्थितमित्यर्थः ॥७॥ ब्रह्मसंकल्पकचितमित्यत्र किं तद्ब्रह्म क
थं वा तत्संकल्पकचितं जगत्तदाह । अस्मीति । स एव अजुलाजादि समष्टिजीवाः अस्मादिव्यष्टिजीवाश्च स यथा संकल्पयन्नास्ते व्यष्टि
समष्ट्युपाधेः तस्य संकल्पनं जगदपि तथा स्तदित्यर्थः ॥८॥ पापं तु संकल्पानुसारेणैव विनेयस्य क्षेत्रार्जितपुण्यपापानुसारेण
त[illegible] भोगात्मिकाप्रतिभैव स्वप्नवदुदेति । यथा पुण्यविपरीतपापवतो नरकादिप्रतिभोदेतीत्यर्थः ॥९॥ कीदृशी प्रतिभोदेतीत्यमुद्धि
श्य दर्शयति । एकात्मनेति । अहं मद्धेवम्तो एवात्मनाम्नतः अमी मे बान्धवः सर्वे जीवं तमिमं दर्शे रुदन्तीमे ॥१०॥ ॥ ॥

६४

४३ नेयं मृत्संपश्यंति॥१३॥ एकस्य मरणं पुंसः सुहृदामरणं द्वि पाम्य स्वार्थितं प्रयामादो ४

एतदपि मरणमिव वं धूर्तामपि जायत तत्र प्रसिद्धं रोदनभावनिर्हरणगमनदाहादिकं सर्वमपि धातुक्षोभवतां सलिलपातस्तु बुद्धयाम पित्रादिधातुमतां पुंसामिव तादृशी प्रतिभैवेति बोध्यं॥ तादृशाद्वितिकर्मता दृष्टपूर्वादसः॥११॥ पदावेत्युक्त टानि पुण्यानि पापानि वा उत्पसंतितदानैः स्वैरवस्तु बुद्धेर्महात्म्यमिति निग्रहानुदृढ स्थाई क्षितेसतिवास्तुबुद्धैः परे लक्ष्याणि अन्यथा परैरलक्ष्याण्यपि तानि शरीरादीनि चित्के नाव रात्संततिभवंती यर्थः॥१२॥ तेजभा अपि किंचिदस्पुत्के टैः पुण्यपापैः स्वं विज्ञेत्रे तत्कथमुच्यतामिति प्रश्नं समाधत्ते विनेयइत्यादिना। देहादिनाजरामरणमिति छेदः॥ सा सुहृदि द्विवोः कर्मभ्यां विनेयएकपुरुषः अन्येन स्वाहसंविद्रूपेण देहेनासुहृदाय वा प्रार्थितं तथा स्थितं अजरामरणमात्मानं अदुःखिनं वेत्ति॥१४॥ किंदेहांतरेणनेत्याह यथास्थितेनेति। ताहि कथं ताह्यपोमनोरथसिद्धिस्तत्राह तमिति। सुहृत्स्वजनेरदृश्येन अन्येन देहेनमरणं तिं वेत्तिक्षेत्रे प्रयोगाद्दोऽनुमरणानुकूलप्रयागादौ अनुमरणानुकूलपुण्यभूत द्विवाइरितः॥ बलोन्मरणाय प्रेरितः सन्निसर्थः॥१५॥ तत्रद्विचतुर्णामपि या मदीप्रतीकाद्भूमि विनेयविदाक्षणा....

बंधूनामपि तत्रैव तदेवास्यन तथैव च॥ प्रतिभा तदृशो वेति धातुक्षोभवतामिव॥११॥ अस्फुटैः पुण्यपापैः स्वैर्वा महात्मभिरीक्ष्यते। लक्ष्याण्यप्यन्यथा संतिन्न्यानि चित्केन्नावभान॥१२॥ अचेतनं शवीभूतं तेऽपि पश्यंति तं नराः। रुदंति तं च दह्यंते क्षिपंति सह बांधवैः॥१३॥ विनेयः स यथा भास्वसंविद्रूपेण देहिना॥ जरामरणमात्मानं वेत्ति स्थितमदुःखिनं॥१४॥ यथास्थितेन देहेन वेत्य सो जीवितं क्रो संकल्पनदृशेऽदने॥१६॥ पश्यंति बंधवोऽप्येनं तथैवामरतां गतं॥ इयमित्थं प्रस्कल्पते जीवितं मरणं समं॥१७॥ नहि संकल्पमात्रस्य भ्रांतिमात्रे जगत्त्रये॥ न संभवति को नाम भ्रांतो भ्रांतिविपर्ययः॥१८॥ संकल्पस्वप्नपुरयोर्या भ्रांतिरनुभूयते॥ इदमप्रतिघारंभं न्युनाजामस्वप्नेऽनुभूयते॥१९॥ राजोवाच॥ धर्माधर्मौ कथं ब्रह्मन्कारणे देहसंविदः॥ तस्याभूर्तौ कथं चेये दृश्यं रहितं कथं॥२०॥ श्रीवसिष्ठ उ॥ संकल्पनगरे बाले जगत्यस्मिन्महामते॥ किं नाम नो संभवति सर्वं वाप्यसमंजसं॥२१॥ यथैव संकल्प पुरेयन्न संभवतीह हि॥ तन्नास्येव तदेतस्मिन्किंचिदस्ति ब्रह्म कल्पने॥२२॥ स्वप्नसंकल्पपुरयोरैक्यं छतिलक्षतीतत यावे केवलस्य प्रेसेनात्मपुणाछति॥२३॥ स हस्त्याणैव कतोयां तितथा स्वैव स्तुषुप्तकं॥ अन्यथा स्वप्नसंकल्पयसे नानुभवसे स्थितो॥२४॥ संवे

दकं वेद्यते। अनुभूयते। सन्नद्गात्रस्यादिषः धर्माधुपादिनाः सन्नद्गात्रस्य विश्वस्तस्य शास्त्रदृष्टादिनाभेदेनेहि केशः॥१६॥१७॥ अने संभवतिस्वप्नसंकल्पिता दौ विरुद्धसहस्रस्याविसहभावदर्शनादित्यर्थः॥१८॥ तदेवाह संकल्पेति॥१९॥ धर्माधर्मामूर्तौ हवितिप्र श्नमेव प्रहृत्य तथा क्षेपानुगुण्येन परिपृच्छ स राजा पुनः पृच्छति॥ धर्माधर्माविति॥ तस्याधर्मस्यामूर्तौ मूर्तत्वभाव हिशरीरत्वं कृती स्य शरीरभावं कथं छतिप्राप्नोति॥२०॥ धातुः सत्यसंकल्पः अमूर्तस्यापि मूर्तीनाघटयितुं समर्थ इत्याशयेनोत्तरमाह॥ संकल्पनगरे इति ॥२१॥२२॥२३॥ स्वप्नसंवेदनैवैकं सुषुप्तकं भव॥२४॥

स्वप्नसंकल्पानुभूतसेनायाः स्वस्थैव समूहरूपतया एकाकारे इदमिति स्फुरणादिति द्रष्टव्यम् अनेन चान्यथानुभवनं भवतीति सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ २५
॥ उपसंहरति तस्मादिति ॥ २६ ॥ तथा जगत्सेतद्रूपसत्समसदसदित्यर्थः ॥ २७ ॥ अबुद्धस्यात्र किं नाम समंजसमिति चोद्यः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मानुष्ठानोपि जनाः
शास्त्रोक्तस्वस्वनिश्चयानुसारिस्वर्गनिरयप्राप्तिं वदन्ति स्म । कथं इदं च इति ॥ अन्तादेवात्तद्रूपभोग्या अन्तरस्मिन्स्थूले देहे लब्ध्वादिपूर्वोक्त
पर्वताः स्वर्गे स्थिताः सन्तीति शास्त्रतोऽवगम्य तदनुसारि संकल्पे सतितत्र गत्वा नादृष्टगिरीन्प्राप्य वा स्वात्मानं कस्मिन्नानुभवतीत्यर्थः ॥ २९
॥ यदि तु मिथ्यात्वादसमंजसं तेषु दृष्टरूपं यं लोकस्तत्र धर्माद्यनुष्ठानेन परलोकस्तत्र भोगाश्रयेण तत्सर्वमेव जगदसमंजसमित्याह इहेति
दृश्यजगति ॥ ३० ॥ यदि जगति किंचिदुत भुवनादिवस्तु सुस्थिरं सत्यं स्यात् । तत्रायं विरोधः द्वयको भवेत् दा एव द्वयं समंजसमिमस
मंजसमित्येष न्यायोऽखिलः अकुंठितः स्यात् । किंतु सर्वादिदृष्टा संविन्मात्रस्य स्वस्वके संकल्पनमेव द्वयकः स्थितानवास्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इ

संकल्पस्वप्नपुरयोरिति को नानुभूतवान् ॥ संविदाकाशमात्रेऽस्मिन्जगत्यनुभवात्मनि ॥ ३२ ॥ तस्मात्स्थितं चिदाकाशसंकल्पे
जगदात्मनि ॥ न संभवति किं नाम तत्संभवति वापि किं ॥ ३३ ॥ एवमेव मिथ्यैवोर्मिभांतिभास्वन्नभोमयं ॥ नेह किंचन सन्नासन्न वा
सदिह किंचन ॥ ३४ ॥ यथानुभूयते यद्यत्तत्तथा तत्तदोदितम् ॥ प्रबुद्धस्यात्र किं नाम तत्तस्य एवांगतेऽयत्नेन ॥ ३५ ॥ इह चेदिहितो
धर्मैः स्वस्वर्गेऽमरपर्वताः ॥ स्थिता इतीह संकल्पे कस्मान्न प्राप्नुवान्गिरीन् ॥ ३६ ॥ इह यत्क्रियते कर्म तत्स्वर्गेऽपि भुज्यते ॥ इ
तीह संकल्पपुरे सर्वमेवासमंजसं ॥ ३७ ॥ यदि स्यात्सुस्थिरं किंचिद्वस्तु तद्द्वयको भवेत् ॥ न्याय एषोऽखिलः किं तु संविता
स्वस्वके स्थितः ॥ ३८ ॥ इत्येवमुक्तो न्यायः सिद्धः स्वभवस्तथा ॥ यतो जगति संकल्पस्थितो ब्रह्मस्वरूपतः ॥ ३९ ॥ मनवसंकल्पपुरे
नास्त्येवासंभवो यथा ॥ सर्वार्थानां तथा ब्रह्मसंकल्पेनास्य संभवः ॥ ४० ॥ यद्यथा कल्पितं तत्र यथा सुसंकल्पे वनम् ॥ स्वभावेन तथैवास्ति
यतस्तत्सन्निवेशावत् ॥ ४१ ॥ ततः संप्रेक्ष्य यानि दृसंकल्पेन प्रवर्तने ॥ विनान्यचित्सुयत्नेन सर्गैर्वस्तु नान्यथा ॥ ४२ ॥ आकल्पमनसः कृत्य
यथाभातं जगत्स्थितं ॥ पुनरन्यमनःसंकल्पपूर्णान्यदुपेक्ष्यते ॥ ४३ ॥ संकल्पास्म स्वस्वभावातिके स्वत्वं न तथा ॥ प्रतिजीवं चिति स्वप्ने स्वप्नस्वा
कपुरं यथा ॥ ४४ ॥ संकल्पपत्तनतनोर्न तदस्ति किंचिद्यद्यत्र संभवति तच्चिदाकाशतोऽस्मात् ॥ नान्यत्प्रकल्पितमपास्य स्वरूपमेव
तेन सकलं जगदं न विद्धि भूः ॥ ४५ ॥ इति वासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सर्वास्तित्वानुभूतिदर्शनं नाम द्विशततमोत्तर २०९ सर्गः ॥
॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ फलेक्षये दुर्भाग्यरूपे प्राप्ते ध्यानयोगेन भः ॥ पेथेन नवानपूर्वोऽर्हतु तथेदं कथनं भ्रमः ॥ १ ॥

इत्येषोऽस्माभिरामं नरूपपरिहारन्यायोपि स्वप्नसंकल्पसिद्धासु कल्पना स्वज्ञानुभवैः सर्वलोकेनवालं सा स्थितो ... स्वपियोऽन्यः पतेत्यय
पि ... स्वस्वरूपास्थितायाश्रितः संकल्प एव ॥ १ ॥ तदेवाह तन्वेति ॥ ... यथा तत्र ब्रह्मसंकल्पे स्थितं तमाह ... सभावे
नास्ति ॥ २ ॥ ... सान्निवेशास्वभावनियमादेव ज्ञाने द्विधेः सर्ववस्तूनां समन्यकस्वादिनया प्रेक्ष्य प्रवर्तते हेतु मेन्द्रियव्यवहारे संकल्पान प्रवर्त
ते पूर्वचित्स्पन्दरूपनियतसन्निवेशोऽर्थः । अन्यचित्स्पन्दयत्नेन विना अन्यथा च न भवति । चार्थेतु ॥ ३ ॥ आकल्पमात्र प्रलयं यथा आ संकल्पे भानं तथे
वस्थितेः पुनः प्रलयानन्तरमन्यद्ब्रह्माण्डान्तरं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ संकल्पपत्तनतनोरस्य जगतः यत्संभवतीति मन्यसे तन्नास्ति सर्वं नवत्स्येव तत्स्वरूपमस्य धितु रस्या
दिदृक्षुत्मनो नान्यत् । तेन हेतुना जगद्भ्रमेव विद्धीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे नवोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥ २०९ ॥ इदानीं
प्रश्नानां समाधानं निरूप्यते ॥ तथादेहादिजगतः सुदृढत्वाज्ज्ञप्तिमात्रता ॥ सेत्स्यामक्षयपूर्णेन्दुरिति ध्यायि वितेतैर्लेखे ॥ कल्पकालमनुप्राप्तः सह सेंदुन
क्षीणपदृति प्रश्नस्योत्तरं तत्र प्रथमं श्रावयति ॥ फलेदृश्यादिना ॥ १ ॥

६७०

६७६

सत्यौ चंद्रबिंबस्याहंभावे ध्यातारः प्राप्तस्य चंद्रभावे चिरध्यानेनान्यभावविस्मरणादैंदवन्यायेन सुस्थिताः संतश्चंद्रभावं प्राप्ताः एवं प्राप्ता एव न आपि नेदं नभस्तलं प्राप्ताः
नाप्येतं मण्डलं श्रिताः प्रविष्टा इत्यर्थः॥२॥ कुतो न प्राप्तास्तत्राह ऐंदवेति। अन्यसंकल्पपुरं अन्यः प्राप्नोतीत्येतत् ऐंदवकृत्तदृष्टं दृष्टांतीकृत्य प्रदर्शने दर्शयते न ज्ञातोन स्थि
संकल्पपि न जीवे एव न परे जीवांतरे दृष्टः॥३॥ कुतो नहि ते स्थितास्तत्राह। पृथगिति॥४॥५॥ अस्मिन्नेव चंद्रे ते सर्वे आपवा कुतो न प्रविष्टास्तत्राह। अहमिति नेि
स्मुनतथा ध्यातं किं तु स्वस्वशालानां तेषां स्यामक्षयपुर्यो दुरितिक्रमनया ध्यानमिति भावः॥६॥ अन्यथा ध्याने ऽन्यथा फलं कुतो न भवतीत्यत्राह। यथेति। यथा
यं स्वभावमयं अनुसंधत्ते दृढसंकल्पेन ध्यायति स्वभावं अभ्यासात् संविन्नयेवानुभवति न वैपरीत्येनेत्यर्थः॥७॥ अन्यच्च ध्यायिनो लक्षो ध्यातेकोलस्त्रीयथा
कामं जायास्तेन स मं कालमितिप्रश्नोपि अनयैव युक्त्या समाधेय इत्याह इति नितिः यथेति। स्वतः कल्पनिकः कल्पनासिद्धः॥८॥ सा ध्यायता ध्वीः इहैमनुः संस्थि
तातप सापरेति प्रश्नो परियायमेव रत्नमाधिरित्याह ऐति। सत्वात्मनि अंतः कूर लोपहितस्तां छित्वा॥९॥ इहानिर्गमो कल्पनः सद्वीपसप्तकेत्ति प्रश्नोपि अ

चंद्रबिंबं ध्यातारः प्राप्ताः प्राप्तसुस्थिताः॥ नेदं नभस्तलं प्राप्ताः न चेमं मण्डलं श्रिताः॥२॥ ऐंदवान्यसंकल्पपुरमन्यः प्राप्नोति कथ्यतां॥ संकल्पपुर्यामर्थ्या
पितस्तत्रेमा देवनायके॥३॥ पृथक् पृथक् स्वसंकल्पस्वर्गे विष्ठवते स्थिताः॥ चंद्रात्स्वर्पंतिनः त्रैवकृताश्च विवर्जिताः॥४॥ विन्नेयमस्मिन्नेवेंदावितिध्याता
निर्णाकरे॥ अस्मिन्विधिनास्यंतरालमध्युच्छ्रितस्वोच्छ्रितः॥५॥ अहमिंदुं प्रविष्टः स्यामिंदुबिंबस्तु रात्रिवतः॥ ध्यातेति तादृक् वस्तु स्वभाव भवतीति विश्व
यः॥६॥ यथायमनुसंधत्ते संविदं संविद्व्यया॥ तत्तथैवानुभवति भवेच्छेदृढनिश्चयः॥७॥ यथेंदुत्वं स्वसंकल्पात्सर्वध्यातुः पृथक् पृथक्॥ भायेव
मेवविनितालाभः कल्पनिकः स्वतः॥८॥ या ध्याने ध्यातृलक्षाणां साध्वीभार्या समागता॥ तत्कल्पनानुभवनं तेषां सत्तासमनिस्थितं॥९॥ इह द्
निर्गतोजीवः सप्तद्वीपपरिस्थितः॥ तस्यापितत्कल्पनिकं राज्यं व्योम्नि स्वमंदिरे॥१०॥ समस्तं कल्पनामात्रमिदमाद्यहोजन्मनः॥ अन्यत्प्रतीच्यं
यातं तेष्ववधिस्यात्किमन्यथा॥११॥ दानैर्ध्वदेहिकृतपोजपादीनां परत्र यत्॥ अमूर्तानां फलं मूर्तं तदिदं कथ्यते शृणु॥१२॥ दानादिचिह्नितधियः
परत्र स्वभवस्फलं॥ पश्य समूर्तमूर्ती भामजंचिन्मात्रकल्पनात्॥१३॥ वेदनावेदनाकारा स्पंदात्मवेपुनः॥ चिन्मात्रस्यास्य तद्भांति यांतो
यांतात्मनिर्मलं॥१४॥ चिन्मात्राभमितो दानादमुत्रात्मनमवाप्नुयात्॥ संकल्पात्मेति कवपः कथं तन्नोपलभ्यते॥१५॥ कल्पनात्मनि संसारे सं
कल्पोऽहं [illegible] फलं॥ चिन्मात्राभमितो दानाद्दाना द्वास्तु यथोदितः॥१६॥ एतत्ते कथितं सर्वं यथादृष्टं महीपते॥ जगत्प्रतिघं सर्वमिदं चिन्मा
त्रकल्पनं॥१७॥ राजोवाच॥ सर्गादौ भगवन् देहमिदं चिन्मात्रकल्पनं॥ कथं भाति कथं कुड्यं विना दीपप्रकाशतः॥१८॥

त्रेन समाहितः इत्याह। महादिति॥ स्वमंदिरे व्योम्नि स्वचिन्नाकारे॥१०॥ यदा इदमस्मदादिदृश्यं जगत् पिलनस्तं आद्यस्य तत्र जन्मनः आसत्तिकस्यार्थं
सवतो हिरण्यगर्भस्याकल्पनामात्रं तदा तेषु उपासककल्पितजगत्सु किं अन्यथा अन्यादृश्यं सत्यं स्यात् येनासमंजसता स्यादित्यर्थः॥११॥ दानधर्मादि
तपसामौर्ध्वदेहिककर्मणां॥ दृहत्स्था नाममूर्तानां मूर्तं प्रेत्यास्ति किं फलमिति प्रश्नमनूद्य ततस्तत्समाधानं वक्तुं प्रतिजानीते। दानेति॥१२॥ चित्तैव मूर्त
कारकल्पनात्॥१३॥ मनोज्ञानेंद्रियैर्वेदनावेदनाकाराभ्रांतिः। तया भ्रांत्या विषयप्राप्त्येतच्चिन्मात्रं स्पंदनस्वेकः कर्मेंद्रियैः स्पंदास्पंदात्मकं संपद्य
ते। तद्भांतिर्यांतोतु निर्मलं शांतात्मैवावतिष्ठते॥१४॥ इतः इहात्अनुष्ठिताद्दानादमुत्र परलोके चिन्मात्राभं चित्प्रतिभासात्मकं तत्तत्स्वप्नमातं उपन
तं तत्संकल्पात्मा जीवः अवाप्नुयादिति कवयो वदंतीति शेषः॥१५॥ इतः दानाद्दानाद्वा अकृत्रिमः संकल्प एव दानफलं भोगैश्वर्यादि दानफलं दा
नफलं दारिद्र्यादि वा परलोके स्वप्न न कश्चिद्विरोधः दुःनि सर्वास्ममंजसपरिहार इत्यर्थः॥१६॥ सर्वान्प्रश्नान्कंठतोर्थाच्च समाप्य जगतो
त्रैव तत्त्वमित्युपसंहरति। एतदिति॥१७॥ देह एव चिदभिव्यक्तिदर्शनादनभिव्यक्ते चिति भ्रांत्याद्यदर्शनात्सर्गादौ भ्रांतिसिद्धौ देहसिद्धिस्तत्सिध्याव
भ्रांतिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्यमानो राजा पृच्छति। सर्गादाविति। चिन्मात्रे देहभ्रान्त्यंतस्तेन देहकल्पनं कथं भाति देहं विना चित्तथा यावत्कारणाकुड्याद्यनाश्रि
तदीपप्रभा प्राप्तया तदात्यंत न्यस्येत्यर्थः॥१८॥

न जडो देहश्चिदपि व्यंजकः इति तत्त्वतः पश्यः तद्दृष्टो जडस्येवाप्रसिद्धेः। अप्रस्तु सर्वेषां तसदेवास्ति व्यक्तं चैतन्यं देहादि सर्वं प्रत्ययतीत्याशयेनोत्तरद्दृष्टमा
हात्वयेत्यादिना॥१९॥ अंशुभमसारिवेति शब्ददृष्टानुरूपलोभान्नाविरूपाणामपि समर्था नापि सेवकत्वौषोऽस्तु प्रयोगोऽस्त्वेवा॥२०॥ स्वप्ना भोसो
देहः यद्ब्रह्मतदेव। ननु स्वप्नस्य स्वान्यापस्य स्वात्मप्रापत्तो हात्ते स्वप्नाम इति भेदं सिद्धवत्से सदृष्टान्तोऽगिः कथं न त्राह। तद्बोधायेति॥२१॥ कथमस्या
दोधोपयोगस्तत्राह। स्वप्न इति॥ स्वप्नलक्षणेन मस्मना बाधितार्थेन सह चिदात्मनाऽभातेस्सर्गे साहचर्येन तत्त्वस्तीत्यर्थः॥२२॥ कस्येत स्वाप्नार्था
॥२३॥२४॥ यद्यपि दृष्टं भातीव तदभातमेव। प्रागिव भातमपि तथा तथा च कदापि जातमस्त्वपादि यथानोनास्येवं तथास्य ब्रह्मास्ति॥२५॥ दृश्या
दिति व्याख्यातं निर्विषयचिन्मात्रमयमित्यर्थः॥२६॥ अहं दृष्टे रन्यत्र ज्ञदृष्टो स्वप्नादि सर्वं चिन्मात्रमनसैवोपमीयते॥२७॥२८॥ स्फोटकारणे

श्रीवसिष्ठ उ०॥ त्वया यो देहशब्दस्य यो बुद्धः समहामते॥ तत्त्वं श्रुतिनास्येव त्रिजगन्त्यपि मिथो बुधैः॥१९॥
य एवं ब्रह्मशब्दार्थो देहशब्दार्थ एव सः॥ नार्थो योऽन्यो देहबिद्धो मसोऽपि वा॥२०॥ यदेव ब्रह्मदेहोऽसौ स्वप्ना भः स्वप्न एव तु॥ विबुद्धा पायो
ध्यते युक्तिर्न तु न स्वप्न एव तु॥२१॥ स्वप्नस्तथानुभूतार्थः स्तेनार्थत्वं प्रबुध्यसि॥ ननु सर्गे विदाभातेस्वप्नमस्वना॥२२॥ कस्तत्र नाम देहोऽयं
कस्येते स्वप्नधीः क्व वा॥ स्वप्नेनाज्ञानबुद्धेन भ्रमेण तीव बोध्यते॥२३॥ तत्र नाम न चास्वप्नो न सुषुप्तं न चेतरत्॥ किमपीत्थमिदं भातं स्वमात्रं मो
नमोमले॥२४॥ अभातमेव भातीव यदद्येत्थमिदं तु तत्॥ प्रागिव भातं तथास्य च नास्त्यस्वप्नादिनो यथा॥२५॥ दृश्यादृश्यान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संवि
दं वपुः॥ तन्मयं सर्वमेवेदं द्वैतमद्वैतमेव च॥२६॥ अन्यत्र चिन्मये स्वप्ने दृश्यादृश्यं प्रभाभुजं॥ निरावरणचिन्मात्रं मनसैवोपमीयते॥२७॥
अन्यमर्थोपलंभञ्च भानं चाभानमेव च॥ द्वैतमैक्यमसत्सत्यं सर्वं चिद्गगनोपरं॥२८॥ पूर्णात्पूर्णं प्रसरति पूर्णमेव स्थितं जगत्॥ न च भातं
न चाभातं शिलावद्धृदयोपमं॥२९॥ यतोऽङ्ग चिदणोर्व्योम्नो व्योमात्मा प्रतिघोततः॥ चिन्मात्रं यत्र यत्रास्ति तत्र तत्रो चितं जगत्॥३०॥ चिद्व्यो
म्न्यस्ति सर्वत्र सर्वं चेतन्नगन्मयं॥ सर्वं ब्रह्ममयं शान्तं गगनादिस्वभावितं॥३१॥ यथास्थितमिदं विश्वं तथा संस्थमनामयं॥ ब्रह्मैव
निरवद्यात्मचित्स्वरूपं पुरा कृतिः॥३२॥ असंभवाद्न्ययुक्तेर्युक्तिरेषैव शोभना॥ अयुक्तमनुभवं न्त्वं नाथिनामिव शोभते॥३३॥ लौकिकं
थवेदादौ यत्सिद्धं सिद्धमेव तत्॥ सदसत्सद्वा स्मिन्निन्द्रार्तुरा क्यं न वाच्कचित्॥३४॥ न इत्येवं पयि हितं ब्रह्मतामुपगच्छति॥ यदा तेन समं वि
विश्वं स्थितमेव विलीयते॥३५॥ न्यायेन तद्विहोक्तेन लौकिकवेदादिसिद्धान्ति॥ सर्वं सजीवन्मुक्तत्वमेष एवोचितस्ततः॥३६॥ परिज्ञातं

या आवर्द्धघनं यदुदरं मध्ये तदुपमं॥२९॥ उचितं स्थात्तु मितिशेषः॥३०॥ ब्रह्मैव ब्रह्ममयं॥३१॥३२॥ अर्थिनां पुरुषार्थेच्छूनां श्रोतृणां पुर
त इति शेषः॥३३॥ यस्मात्तायुक्तस्य त्वनुभव सिद्धं तत्सिद्धमेव न हातुं शक्यं। तथा च सदिति वेदादि सिद्धं ब्रह्म तथैवाभ्युपगन्तव्यं॥३४॥ तत्त्वं
अब्रेति गृहीतं विश्वं दृष्टं परिज्ञातं ब्रह्मतामुपगच्छति। कदा यदा तेन च परमसाक्षात्कारदृष्टिरूपेण ज्ञानेन समं स्थितमेव विलीयते तदा॥
३५॥ त्वया यो देहशब्दार्थ इत्यादिना एतदंते न मदुक्तेन न्यायेन सजीवन्मुक्तत्वं जीवन्मुक्तिसहितं तो कवेदादि सर्वं जगत्। एतदुक्तेव सिद्धा
न्ततः स्मादेषएव मदुक्तो न्यायः परमपुरुषार्थोपायस्तदुपादानमुचितमित्यर्थः॥३६॥ अस्मिन्नपरिज्ञानात्मस्वरूपसंसारवृक्षलेपा
दपोऽश्वत्थः स्वर्गोपरि ज्ञातं चिदाकाशमेवनततोऽन्यदणुमात्रमप्यास्ति॥ सः अपरिज्ञातः परिज्ञातश्च चिदाकाशो दृष्टव त्रिजगन्त्वे
घोमोक्षश्चपर्यायेण विविनिवर्त्तयत्वर्थः॥३७॥ परिज्ञातत्वस्वरूपं मोक्षस्तत्राह। यथास्थितमितितद्रस्यास्य स्वरूपमिति शेषः। इत्यपा
स्मनाज्ञस्तंगतस्य दृष्टा त्वं वा गाढगन्त्यं ज्ञावबोध्यत इत्यर्थः॥३८॥ ·· मूलं बहुनोक्तेनेति चिदाकाशमपरिज्ञानपादपे॥ स्तोऽब्रह्म त्रिज
गादस्येवबंमोक्षविनिर्णयः॥३७॥ यथास्थितमिदं दृश्यं परिज्ञानाद्विलीयते॥ तद्दृश्यास्तंगतस्येव निर्वाणमोनं तु शिष्यते॥३८॥ श्लोकः ७

लोजीवन्मुक्तजनेतत्सिद्धं विचारज्ञैः परिनिष्ठितं तदेव स्यानुभवे नापि संवेघते ॥ तत्तदेवं पुरुषार्थभावेन फलति ॥ ३९ ॥ तत्सापेक्षं तरार्थं स्थैर्यं मत्वेन तदेकनिष्ठेन वोपास्तेन चावश्यं मत्प्राप्यत इत्याह । सफलार्थेति । सर्वत्र लौकिके पिकार्ये अन्यदपि भावितं तथैवे स्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्र लौकिकार्यं मसत्यं मोक्षाख्यं तु सत्यमित्यवान्तरे वैलक्षण्यमस्तु नाम साधने योगतः फलानुभवे च न विशेष इत्याशयेनाह । यथेति ॥ ४१ ॥ हे मति मन् हे मुहाम्न इत्थं मयानेन महाप्रश्नानां विचारेणं विचारफलनिर्णयरूपं समाधानमुक्तं तन्मतेन पथा मार्गेण गच्छ तेनाशु मनसि निराधि इंद्रियेषु नियंसनो भवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा० उत्त० द्वनोत्तरविवितनम सर्गः ॥ २१० ॥ सिद्धसाध्यादिलोको घटन्ते नोपायसंयुतं ॥ वर्ण्यते त्र पुनः स्पष्टं ब्रह्मैव सकलं जगत् ॥ तत्र कुशाद्वीपेश्वरस्याख्यायां पुरितेन प्रज्ञसाख्येन भूभुजा स्वप्रयोजन तदनुगरलक्षणं अयएतस्याम्योध्यायां भवतापि घमाभेमया ॥ २ ॥ निर्नामनिःशके

लोकेशास्त्रे च वेदे च यत्सिद्धं सिद्धमेव तत् ॥ संघटते तदेवान्तस्तदेवं फलति स्फुटं ॥ ३९ ॥ सफलार्थं निरासेन यघत्सवेद्यते चिरं ॥ तदेव प्राप्यते व्यसर्वमेवानुभावितं ॥ ४० ॥ यथानुभूतं यद्यन्नतथानामानुभूयते ॥ तत्सत्यमसत्यं वायावल्लाभं तथानुतत् ॥ ४१ ॥ इत्थं महाप्रश्नविचारणेन मयेदमुक्तं मतिमन्महात्मन् ॥ अनेन गच्छाशु पथा निराधिर्निरामयो नियंसनो भवोच्चैः ॥ ४२ ॥ ॥ महारामायणे निर्वा० द्वैतैक्योपलंभ नितारोनाम प्रश्नोत्तरवाख्यानिर्देशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥ २१० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इतितत्रोपविश्याहं पूजितस्तेन भूभुजा ॥ प्रयोजनं स्वसंपाद्य स्वर्गं तु गगनेपुतः ॥ १ ॥ अथैतद्भवता प्रोक्तं मयाम तिमतांवर ॥ अनया सुदृशा शांतमनाः स्वोत्माभविष्यसि ॥ २ ॥ ब्रह्मैवतदिदं सर्वं निर्नामैवामलं नभः ॥ किमन्यद्राज मानुत्तमादिमध्यांतवर्जितं ॥ ३ ॥ चिद्घनमात्रमित्युक्तं ब्रह्मेति कलितास्थितं ॥ परास्पराभितिप्रोक्तं तत्तु नि नीमकं पदं ॥ ४ ॥ श्रीराम उवाच ॥ सिद्धसाध्ययसब्रह्मविद्याधरदिवोकसां ॥ अन्येषामपि भूतानां मपूर्वाणां महात्मनां ॥ ५ ॥ प्रतिमात्रं प्रतिदिनं पुरः पश्चादुपर्यधः ॥ पश्यस्याकाशवल्लोकान्प्रपश्यं स्तनपश्यसि ॥ ६ ॥ एते लोकाः क्विलेतेषां नाम्या संस्थानदूरगाः ॥ एते संकल्पलोकाख्या व्याप्तमेमिः किं करिवलं ॥ ७ ॥ यथैते कल्पनालोकास्तथैवेतरे ॥ यथाकल्पनिकास्तेलोकालोकास्तथैवते ॥ ९ ॥

निर्नामनिःशब्दं नभएव ॥ ३ ॥ ब्रह्मेत्यपि कल्पनया कल्पिता भिधानं वस्तुतः कूटस्थं चइदं पात्यर्थं रूप्यादेदुयोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥ लोकास्त्रयाजनास्तेषां परा आधारभूताः कथं केनोपायेन दृश्यते ॥ ५ ॥ आलोकपने चूडालोपाख्याने के धारणाविशेषैः पश्यन्नपि स्यसिद्धस्यसि ॥ ६ ॥ द्विविधाहि सिद्धलोकाः यएते महर्जनस्तपः सत्याख्याः स्थिति स्थानतो दूरगाः ये ते सर्वत्र संचरतां सिद्धानां यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंति तेन पितृलोके न संपन्नो महीयते इत्यादिश्रुतिसिद्धाः संकल्पलोकाख्याः एभिः स्थिरलविष्यैर्व्याप्तं सर्वत्र संतीति द्विविधानामपि दर्शने धारणाभ्यासः कारणं स च तेनास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तर्हि किं मयातदूर्ध्वनार्थं धारणाभ्यासः कार्यः स्तेषामसारत्वादिति दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ यथैवतेषां ते कल्पनात्मकालोकास्तथैवायं नेअस्माकमप्येलोकः कल्पनामात्रसिद्धः यथा काल्पनिकोपिवातः सर्वत्र भ्रमति तथैव ते भ्रमंति । अयं तु न तथेत्येतावानेव विशेषः ॥ ९ ॥

नव संकल्पस्वप्नलोकाये भांति तत एव ते सिद्धलोकाः प्रसिद्धाः तादृशा अन्ये च लोकास्ते निर्माय संकल्पेनैव सुस्थिरीकृताः ॥१०॥ एवं बलमपि यदि योगधा
रणया स्थिरीकृते न ध्यानेन दृढतां स्वसंकल्पप्राणेन लोकान् स्थिरतां नयसि तदा एते पि स्थिरतां यान्ति ॥११॥ एवमन्यैर्दृढतरध्यानात्संकल्पस्था
पेन वलितस्यैव सोपि सिद्धवदेतां स्थिरतामानयसि ॥१२॥ किं तेनात्मनि रोषः तैः सिद्धैः स्वैः स्वर्गान्सिद्धलोकान्प्रतियथाविधया प्राप्तं नयेऽपि स्वसं
पदा ते लोकाः स्थिरतां नीतां इत्यनायास सिद्धस्तेषां ये स्वसंकल्पैरनिरोधि दानीं तत्प्रधारणा ध्याने ध्यानविश्रांतो यत्यते तैर्दृढैः खेः श्रमेरमीले
का स्थिरीकृताः स्युरिति ॥१३॥ संविदितं निश्चितं ॥१४॥ यत स्तत्रासंविदितैः स्तिना स्तीतिवां चोद्यतांतर्दृ विषयता नास्ति ॥१५॥ कुतः शून्य
मप्रतिघं तत्र त्रास्विचित्स्वभावतयेति ॥१६॥ सवेदनेन भाति न तु चित्स्वभावतया भासरूपमिव भासमानं दृश्यते ॥ अस्मिंस्त्वसंविदिते स्व

संकल्पस्वप्नलोकाये नव भांति दिवानिशं ॥ त एव ता दृशश्चान्ये संकल्पाः स्थैर्य स्थिरीकृताः ॥१०॥ ध्यानेन त्वमपी तांश्चेत्स्थिरतां
सुस्थिरासनाः ॥ नयस्याशु तदैवैते स्थिरतां यान्त्यविघ्नतः ॥११॥ यथाभिमतविस्ताराद्यथाभिमतसंपदः ॥ संकल्पभावबलिनो
जनाः पश्यन्ति सिद्धवत् ॥१२॥ किंतु ते स्थिरतां नीताः सिद्धैः स्वयं न संपदा ॥ अस्थिरैर्ध्यानविश्रांतैर्दृढैः खे स्तदमीकृताः ॥१३॥ आज
गत्प्रतिघं सर्वं भाति चिद्व्योमसर्वदा ॥ यथा दृष्टं संविदितं न येवा भाति नान्यथा ॥१४॥ न भात्येव संविदितमस्ति नास्ति न चो
द्यता ॥ शून्यं स्वप्रतिघं चेतत्पराकाशमरोधकं ॥१५॥ चित्स्वभावतया भाति भासरूपमिव दृश्यते ॥ अस्मिंश्चिद्व्योमसंविद्वि
ते न स्वभावतः ॥१६॥ कार्यकारणभावाख्यैः क्वापि न विद्यते ॥ व्योम्नि नभस्य सिद्धस्य किं कथं क्वचिज्जायते ॥१७॥ तच्च जात
मिवाभाति व्योम्नि व्योमैव तत्तथा ॥ तत्रैकद्वित्वकलनाकीदृशी स्यादरूपिणी ॥१८॥ न द्विपादप्राप्ने यासीरा दृष्टैवावतिष्ठ
ते ॥ निर्विकारं यथा स्वप्ने व्योमैवाचलवद्भवेत् ॥१९॥ संकल्पोऽपि च नभाकारं यथोदेत्युदितोदया ॥ न च तो द्विनैत
द्व्योम तथा ब्रह्मजगत्स्थितिः ॥२०॥ काष्ठवन्मौनमास्थाय यद्वतोपि न कार्यधियः ॥ ३ हृद्यो वहरं स्येतेषु यादारूनगादृश ॥
२१॥ यथावारिणि वर्त्तेन तरंगावर्तवृत्तयः ॥ अनन्याः परिवर्ततेतथा ब्रह्मणि सृष्टयः ॥२२॥ यथावा योपरिस्पंदाय
थाव्योमनि शून्यता ॥ अनन्या श्राप्यमूर्ताश्च तथा ब्रह्मणि सृष्टयः ॥२३॥ यथा संकल्पनगरं शून्यमेव पुरं स्थितं ॥ साकारमप्यनाकारं ब्रह्मणी
दं तथा जगत् ॥२४॥ चिरानुभूतमप्यर्थं कार्यपादं जगत्त्रयं ॥ शून्यमेव निराकारं संकल्पनगरं यथा ॥२५॥ यदेव चित्तसंकल्पस्तदेव नगरं यथा ॥ न दृ
ष्टा यं ब्रह्मणश्छंतदेव जगदुच्यते ॥२६॥ चिरं स्थिता नुभूतोपि जगदर्थो न किंचन ॥ विद्यते पुरुषस्येह स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥२७॥ स्वप्नेपु सामर्थ्ये
नापि स्वदेहोदयनं यथा ॥ असदेव सदाभासं जगद्दृष्टं परे तथा ॥२८॥ जगत्त्रा चाजगत्ता च परस्यैव मलं वपुः ॥ पराभिधानं च परं न च सत्परमार्थतः ॥२९॥

भावतश्चिद्व्योमानश्चित्तस्त्रास्फूर्त्तिर्व्योम्नि येनो न विद्यन इत्यर्थः ॥१६॥ कारणत्वाबलादेव तस्मान्यामविद्यते ति तु न तास्य मेव निरस्तत्वादित्याह कार्येति ॥ सर्गा
दौ प्रलयता योम्नः ॥१७॥ यच्चजातमिवाभाति भूतभुवनादि न तु व्योम्नि व्योमैव जातमिवाभाति ॥ तत्रैकत्वद्वित्वकलनापि दुर्लभा दूरे कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥१८॥
न हि द्वैस्यैवकारणमस्त्वित्याह ॥ नद्धीति ॥ विवर्ताधिष्ठानमेव विकाराभिन्नकारणमित्यर्थः ॥१९॥ आकारं कल्पयित्वेति शेषः ॥२०॥ अत एव स्वदृष्ट्या मिथ्यापात्रण
वजीवन्मुक्ताः व्यवहरंतद्भवंतीति ॥ न वस्तुत इत्याह ॥ काष्ठवदिति ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ अर्थं प्राज्ञो लौकिकं वैदिकं कार्यं समर्थमपि ॥२५॥ तदा संकल्पनगरव्यवहार
कालेतथा ऽपरिदृश्यमानं पुराकारोपि ॥२६॥२७॥ परस्य मन्यजत्वादिपराभिधानस्य पीच्याभिधानगोचरो भवतितत्परमार्थतः सन्न ॥२९॥ ॥ ॥

६९२

हे राम सिद्धलोकभोगादिफलं इहैव मद्दर्शितप्रकारेणैव कल्प्यमात्रमस्तु यदि वाऽन्यथा अन्ये पुनर्निर्विकल्पितप्रकारेणान्यादृशमेवास्तु मैव भोगस्तु तथापि जीवन्मुक्तस्यात्र कः संभ्रमः आदरः फलानुनिविष्टिः आदिफलेऽपि फलमहं पुरुषार्थतां बुद्ध्वा मुंचयतस्त्वं ब्रह्मतत्त्वं बुद्धवानसि। अतस्ते मायामात्ररूपसिद्धलोकवैभवपरिज्ञातश्रमैः कृतं अलं साध्यं नास्तीत्यर्थः ॥३०॥ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र० उत्तरा० एकादशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२११॥ ॥ब्रह्मैवाहं भावकलनापरमेष्ठीजगत्त्रये ॥ तत्संकल्प्यमयं तस्माद्ब्रह्मैवेत्यत्र वर्ण्यते ॥ ब्रह्म सृष्टिप्रथमसमये अहंकारात्मा हिरण्यगर्भ इव कल्प्यमानं तद्वदेव च व्यष्टिजीवजगत्कल्प्यनेति सर्वं ब्रह्मविवर्तमात्रमेवेति तद्दर्शनसिद्धं परमार्थदृशेन हिरण्यगर्भजीवजगद्वा किंचिदस्ति ब्रह्मैव केवलं नित्यनिर्मलसच्चिदानंदैकरसं पूर्णमवतिष्ठत इति सर्ववेदांतनिष्कृष्टार्थमं तेव वर्णयितुमुपक्रमते ।

॥इच्छमस्त्वथ यदि वान्यथास्तु वा मैवमस्त्व इव तु कोऽत्र संभ्रमः ॥ मुंच फलानुनिफलेऽपि फलमहं बुद्धवानसि हतं परिश्रमैः ॥३०॥ माहारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमार्थोपदेशो नामैकादशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२११॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ चिल्लाद्ब्रह्म स्वमेवाहमिति वेत्ति वयस्त्वयं ॥ तदेव परमेष्ठित्वं तस्यादरमिदं जगत् ॥१॥ एवं स्थितेन च ब्रह्म स्थानं च जातं जगत्स्थितं ॥ स्थितं यथास्थितमजं परं ब्रह्मैव पूर्ववत् ॥२॥ संवित्तौ तु जगद्रूपं भासते चैवमेव तत् ॥ स्वगतं च वृत्तिष्वेव दृश्यमानमपि स्तनं ॥३॥ अतः प्रभृति स्वयं भ्रान्तिरभ्युदिता न वा ॥ कुतः केव किल भ्रान्तिर्ब्रह्मैवेदं नामयं ॥४॥ जगद्ब्रह्म जलं ... द्वित्वे कल्पिता त्रिके ॥ को वर्त्तिपयसो द्वित्वे दिलोभावात्को चेकृता ॥५॥ तद्वत् घनमाशांतं चिल्लाच्चेतयद् विदन् ॥ निजशून्यमतं स्वच्छं यो मेवश्चिन्तानेरं ॥६॥ पवने स्पंदनमिव द्रुनाशे नइवोक्ततां ॥ स्वशीत्यमिव ब्रह्मैव दुःसत्तामर्थमिवात्मनः ॥७॥ श्रीराम उ० ॥ एतद्ब्रह्म कदा नाम तन्न चेतति वस्तुने ॥ निराद्यन्तमनाद्यन्तं किमिदानीं प्रचेतति ॥८॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ एवमेतत्सदैवैतद्ब्रह्म माद्यपि चेतति ॥ न स्यनादेरजस्यास्य कार्यापेक्षा स्वसंविदा ॥९॥ सर्गासर्गेन भोरूपं ब्रह्म सर्वत्र सर्वदा ॥ न कदाचिदिदं नेदं ज्ञातं नेदं च किंचन ॥१०॥ पवनस्पंदनं चं द्रुशो यं शून्यत्वमेवरं ॥ ब्रह्मा हि वेमनन्यो मनो न कदाचन चेतति ॥११॥ सर्वदैवेदृशी संस्थान कदाचिदनीदृशी ॥ जगदस्मादनाद्यंतं ब्रह्मैवनिरामयं ॥१२॥

चिल्लादिति ॥ ब्रह्म स्वं स्वयमेव प्रथमं अहंकारसमष्ट्यात्मानं वेत्ति वेत्ता तादृशवेदनमेवास्य परमेष्ठित्वं हिरण्यगर्भता ॥१॥ न च माथिकेन तावन्मात्रपरार्थेन ब्रह्म ब्रह्मभवतीति हिरण्यगर्भादि किंचिदन्यं नासीदेवेत्याह। एवंस्थितेति ॥ २ ॥ यदि नासीदेव तर्हि संवित्तौ कथं भासते तत्राह ॥ संवित्ताविति एवमेव प्रातिभासिकमेव सत्तया ३ ॥ अतः सर्गकालात् प्रभृति भ्रान्तिरभ्युदिता अथवा सापि नाभ्युदितैव ॥४॥ अस्तु नाम जगदनिर्वचनीयो ब्रह्म सधर्मः तथापि न क्षतिरित्याह। जगदिति ॥५॥ चिल्लासप्रथा स्वाभाव्यात् अहमित्यहंकारसमष्ट्यात्मतां विदन् ॥६॥ ब्रह्मैवात्मनः अर्थ इव सत्तां चेतति ॥७॥ यदि स्वस्वरूपचैतन्यमेवास्मिन्प्रत्येऽर्थ इव चकास्ति तु च्यते तर्हि तत्सदैवास्तीति कुतो नीप्रचेतति किमुच्यते तत्राह राम पृच्छति। एतदिति। एतदहमोदिकं दानचेति वन् यतः सदैव निराद्यन्तं निरवयवं अनाद्यंतं निर्यच तद्विदानीं सर्गादिकालमारभ्य प्रचेततीति किमुच्यत इत्यर्थः ॥८॥ सत्यमयो क्रिकृदृशा सदैवोहमादिस्वतत्त्वं च प्रचेतति। तथा च सर्गानि यरूपं ब्रह्म तद् दृष्टिद्वये प्रामाण्ये पर्यवस्यति। तथापि दृष्टिद्वयेविषयसत्त्वासत्त्वे कृतं जरमस्तीति प्रामाण्ये न तुल्यमित्याशयेनाभ्युपगम्य विरोधं परिहरति एवमेतदित्यादिना। स्वसंविदा विद्यया स्वरूपस्फूर्तौ अविद्यया अहमादिस्फूर्तौ च अन्यापेक्षाय तो नास्तीत्यर्थः ॥९॥ यतः कदाचिदपि अविद्यादृष्टौ नेदं न ज्ञातं विद्यादृष्टौ नेदं किंचन ॥१०॥ मिश्रदृष्टौ तर्हि कीदृशं चेतनति तत्राह पवनेति ॥११॥ सर्वदैवेति विपश्चिदुपाख्याने ... सर्वजीवसंसारोच्छेदकालाप्रसिद्धेरिति भावः ॥१२॥

इमां मिश्रदृष्टिमपि तवाबोधानुरञ्जितपर्यन्तमेव शब्दश्रवणादिव्यवहारसिद्ध्येऽभ्युपैषि चेदभ्युपगच्छ । न परमार्थतइत्याह । केवलमिति । अद्वये ब्रह्मबोधे जातेपि अबुद्धत्वाद बोधमभ्युपेत्य स्वश्लोकेपि पंचमीमुपदेशशब्दश्रवणे वेधिनः । आसन्नचित्तः सन्मिश्रदृष्टिं द्वैताद्वैतासप्रपंचानिष्प्रपंचोरूपत्तां अभ्युपगच्छसि ननु तत्त्वदृष्ट्यैत्यर्थः ॥१२॥ मिश्रदृष्टेर्हि सर्वात्मकं ब्रह्म तत्र सर्वान्तर्गतः कश्चिज्जीवः किंचिच्चेतयेद्वा चेतद्दूष्टौ वनदाप्ल नाचेतनीति तदा नसर्वः सर्वदा सर्वचेतति निर्विशेषब्रह्मात्मनो च कश्चित्किंचिद पि न कदाचन चेतति ॥१४॥ तथा च तद्दृष्ट्या त्रिभुवनाभासमेवसदेव ब्रह्म भाति मुक्तदृष्ट्या नेदं नानास्ति किंचनेति न किंचिद्भातीत्यर्थः ॥१५॥ तत्र ब्रह्मदृष्टेर्बोधितामिव न्युक्तदृष्टिर्वेतया श्रयणीये त्याह । न कदाचनेति ॥१६॥ यावदुपदेशोपदेशप्रवृत्तिमिश्रदृष्टिरभ्यनुज्ञाता मयेत्याह । उपदेश्येति अभ्युपगच्छसि । अभ्युपगच्छतादुत्तरकालं तु अहंकारतत्संकल्पजगदात्मनः प्रजापतेर्भेदस्तु द्विश्वतवनमविच्यत्येवेत्यर्थः ॥१८॥ एतद्ब्रह्मन्केदानामेत्यादि यन्मयाप्टष्टं एतन्मयात्तदुत्तयासु

केवलं समनुद्धान्तशब्दश्रवणवेधिनः ॥ अद्वये ब्रह्मबोधेऽस्मिन्द्वितामभ्युपगच्छसि ॥१३॥ न कश्चित्किंचिदेवेह न कदाचिन्न चेतति ॥
न कश्चिच्चेतन्योऽस्मान्न कदाचिच्च चेतति ॥१४॥ यदा त्रिभुवनाभासमीदृशं भाति सर्वदा । तदा मम समं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥१५॥
न कदाचन जायते न मसःपादपाङ्कयः ॥ ब्रह्मणश्च जगन्नीतिमत्वाशान्तिपरा ब्रजन् ॥१६॥ उपदेश्योपदेशार्थे भेदे तावत्सरे त्वं धीः ॥ याव
न बुद्धस्तावत्त्वं भेदमभ्युपगच्छसि ॥१७॥ बोधस्य तु विशुद्धस्य न शास्त्रादिन शब्दधीः ॥ न भेदबुद्धिर्नो भेदः कि मप्येव प्रजापतेः ॥१८॥ श्रीराम
उवाच ॥ बुद्धमेतन्मया ब्रह्मन्प्रलतं तदुदाहर ॥ वचो मदवबोधार्थं यदुदाहृतवानसि ॥१९॥ किं तस्मिन्नश्वेति तेन तत्पदे संपद्यते परे ॥ बुद्धवान
स्मि पुनर्नाहं तस्मिनुपैमि किं ॥२०॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ अहं ते सत्यमेतस्मिन्व्योमसत्ता प्रवर्तते ॥ द्विमूर्तसत्ता कालसत्ता च भेदसत्तापुनरिति च
॥२१॥ यदा क्लिष्टे हा हमित्ति दानाव्याहमित्यपि । भातीत्युदेति नानात्वं स्वात्मैव द्वेतमक्रमं ॥२२॥ व्योमात्मिका नामेतासां सत्ता नाम विधा
नधीः ॥ भविष्यत्युत्तरकाले तदा लाकाशमेव तत् ॥२३॥ एतस्मिन्नपि संपन्ने दिक्कालकलनात्मनि । अहंभावे निराकारे व्योममात्रपदेदि
॥२४॥ इदमाभाति भारूपं वेदनं दृश्यनामयत् ॥ स्वतो ब्रह्मैव निर्बीजं भवेद्ब्रह्मैव विराजते ॥२५॥ ब्रह्मैव शांतमजमेकमनादिमध्यं व्यो
मैव जीवकलनामिव भावयित्वा ॥ व्योम्न्येव पश्यति निराबरणे विसारि दृश्यं स्वरूपमथ वान्यदिवात्मचित्तात् ॥२६॥ ॥ इति महारा०
निर्वाणप्र० उत्तरा० परमार्थ निरूपणं नाम द्वादशोत्तर शततमः सर्गः ॥२१२॥ श्रीवसि ९०१

बुद्ध प्रकृतं तल्मद्य्यदं कार्याध्यासं निरूपयितुं प्रस्तुतं यन्मदवबोधार्थं वचस्तदुदाहर निरूपयेत्यर्थः ॥१९॥ तदेव स्मारयन्पृच्छति । किमिति । तस्मिन्
परे पदे अहंते चेतिति सति अनंते किं संपद्यते तत्सर्वं ब्रह्मैवाखर्वं बुद्धवानस्मि । अहं च तद्वचनश्रुत्वापुनर्न तस्मिन्नुपैमि अतो ब्रूहीत्यर्थः ॥२०॥ व्योमसत्ताअ
परपदे अहंते चेतिति सति अनंते किं संपद्यते ... अहंकाराध्यासस्योपरिच्छेदाध्यासं नाम्नुपपादयति । यदेति ॥ यदा अस्यद्वैदेहादौ अहमि
काराध्यासः भेदसत्ता त्रिविधपरिच्छेदाध्यासः ॥२१॥ अहंकाराध्यासस्योपरिच्छेदाध्यासं तान्नुपपादयति । ... दिक्कालरूपपरिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदश्चेति
निभाति तदा देहश्रून्यस्थले त्रेमा हमित्येव स्वयं भानित्त्व देशपरिच्छेदः दृश्यमानादीत्या नानाविध कालपरिच्छेदो वस्तुपरिच्छेद स्वयाभेदाध्यासो भविष्यनी
स्वात्मैवाक्रमं द्वैतं भवत्युदेति । ततः परस्परव्यावर्तकजातिगुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तभेदकृत्यनामरूपभेदाध्यासो भविष्यनी
त्याह । व्योमात्मिकानामिति । एतासां उक्तानांपदार्थभेदसत्तानां अपि धनघीर्यचिरवाद्याध्यासः ॥२३॥ अन्नाहं कारबछेदेन जीवसाक्षिभेद
प्रावरणभावात्स्वाभाविकचिदेषिपथ्यको तत्राध्यस्तजगदाकारेण ब्रह्मैवाब्रह्मैव भास्यतीत्याह । एतस्मिन्नित्यादिद्वाभ्यां ॥२४॥२५॥ तदेवस्पष्टमाह । ब्रह्मेवेति
व्योम जीवजगदाकारं ब्रह्मैव जीवकलनामिव भावयित्वाऽध्यस्य निराबरणे जीवसाक्ष्याकाशे एव विसारि विस्तृततनरं दृश्यं पश्यति । स्वरूपमपि ब्रह्मान्य
दिवपश्यति । आत्मचित्तात्तानोदयंमर्यादीदृश्यस्येत्यर्थः ॥ ॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण उत्त० द्वादशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१२॥ ॥

वर्ण्यते पूर्वसंवाद इह रामवसिष्ठयोः ॥ गुरुशिष्याख्यायिकया सर्वं ब्रह्मेति निश्चितः ॥ विस्तरेणोपदेशात् रत्नकामलकवत्साक्षात्कारितमप्यात्म
तत्त्वं रामस्य जन्मान्तरीयस्योपदिष्टार्थ एव ते पुनरुपदिष्ट इति स्मारणेन स्थूणानिखननन्यायेन दृढीचिकीर्षुर्भगवान्वसिष्ठः सर्वं जगदुपक्षायस
वेदशास्त्रार्थसंग्रहरूपां उपदेष्टुमारभते । पश्येत्यादिना ॥ हे राम त्वं मम घमां प्रति यज्जगत्तत्त्वमात्मतत्त्वं च यथा पृष्टवांस्तथा पूर्वं अन्यस्मिन् राम
जन्मन्यपि अहं गुरुः शिष्य एवं सतात्वया पृष्टः ॥१॥ संक्षेपेण च विस्तरेणाहं पुरेति ॥ तत्र जागत्रत्वे रामः आत्माऽहं वसिष्ठः । आदिपदात्रयमि
वै रामदलिमामनं प्रश्नश्चेयं सुमादिकाद्दृश्यं चित्प्रतिभाकस्मिंश्चिद्वने गुरुशिष्यौ मनाइदानीमिवासीदित्यर्थः ॥३॥ इदं वक्ष्यमाणं दृष्टवान्
सि ॥२॥ सर्वस्य जगतो विषयेमम मे मुच्यमानं अतिसंज्ञापतेसंज्ञायं ॥४॥ हे पुत्र यथा स्वप्नपुरं सोषुप्तीं स्थितिं इयुष आत्मनस्तन्मात्रशे
षमशेषेण विनश्यति । तथा जगदिदं स्वयमपि प्रलये विनश्यतीत्यर्थः ॥५॥६॥ सर्वं जगदाभासस्याहं न व्योमाप्यध्यास्ते लयात् परित्यजयति ॥

॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ यथा पृष्टवान् ध्यानं मां पारिनिषूदन । शिष्येणैव सता पूर्वं मद्दृष्टो गुरुरूपया ॥१॥ पुरा कस्येचिद्कस्मिंश्चिद्वै
दिक् मामालिका ॥ आसीदियं चित्प्रतिभा गुरुशिष्याभिकावने ॥२॥ गुरुस्तत्राहमभवं शिष्यस्त्वमभवस्तदा । पृष्टवान्मां समन स्थि
मिदमुद्दाम धीरधीः ॥३॥ शिष्य उवाच ॥ सर्वस्य भगवन् [illegible] धिमभे मम तिसंज्ञायं ॥ किं नश्यति महाकल्पे किं वस्तु न विनश्यति
॥४॥ गुरुरुवा० ॥ पुत्र शेषमशेषेण दृश्यमाशु विनश्यति । यथा न तथा स्वप्नपुरं सोषुप्ती स्थितिमीयुषः ॥५॥ निर्विशेषेण नश्यन्ति भु
वः शैलादि शोदश ॥ क्रियाकालः क्रमश्चैव न किंचिदवशिष्यते ॥६॥ नश्यन्ति सर्वभूतानि व्योमापि परिणश्यति । स सर्वजगदाभा
समुपलब्धुरसंभवात् ॥७॥ ब्रह्मविष्णुश्च रुद्राद्या ये हि कारणकारणं ॥ तेषामप्यतिकल्पान्ते नामापीह न विद्यते ॥८॥ शिष्य
ते हि चिदाकाशात्मव्ययस्यानुमीयते । तत्काले शेषतानेन संसर्गाद्भवहेतुना ॥९॥ शिष्य उ० ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः ॥ इदं तत्कथमाभोगि विद्यमानं क्व गच्छति ॥१०॥ गुरुरुवा० ॥ नो विनश्यत एवेदं ततः पुत्र न विद्यते ॥ नासतो विद्यते भावो ना
भावो विद्यते सतः ॥११॥ यत्तु वस्तु तदेवास्ति न कदाचन किंचन । तदभावात्मतत्त्वात्मकं कथं नाम विनश्यति ॥१२॥ क्वस्थितं मृगतृ
ष्णाम्बु क्वस्थितो द्वीन्दुविभ्रमः ॥ क्वस्थिता केशव्योम्नि कल्यां यनुभवस्थिरः ॥१३॥ सर्वं दृश्यमिदं पुत्र भ्रान्तिमात्रमसन्मयं
॥ स्वप्नपुरमिवाभाति कथमेतन्न नश्यति ॥१४॥

उपलभ्यस्य भोगस्य भोक्तृधीनस्थितिकत्वात्प्रलयकाले उपलब्धुर्भोक्तुरसंभवात् ॥७॥ ब्रह्मादय एव तदा भोक्तारः स्वप्स्यंतीत्याशंक्याह कारणा
र्थमाह । ब्रह्मविष्णुश्चेति । अतिशायिते कल्पांते प्राकृते वैनाशिके च प्रलये ॥८॥ आत्मशेषं विनश्यतीत्युक्तं तदुपपादयति ॥ शिष्यतेहीति
अव्ययस्य चिद्वस्तुनो विवर्तेनैव चिदाकाशे शिष्यते इत्यनुमीयते । हि यस्मात्कारणात्स्वाध्यस्तसर्गाद्भवहेतुना ऽनेन चिदात्मनैव सर्वप्र
पंचस्य तत्काले शेषता सिद्धेति । तस्यापि नाशो निःसाक्षिकः प्रलय एव न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥९॥ सतो जगतः असंभावलक्षणो नाश एव न सि
ध्यः शंकते । नासत इति ॥१०॥ श्रुतिप्रत्यक्षानुमानस्मृत्यादिसिद्धो जगतो नाशो नापह्नोतुं शक्य इति तदङ्गेन सत्त्वमेवापातदर्शनेप्रस
क्तमपह्नूयत इति नैष दोष इत्याशयेन गुरुः समाधत्ते । नेति ॥ नत्वेदुक्तं युक्तं यत इदं जगद्धि नश्यत्येव प्रत्यक्षादिभिः सावयवस्य नाशप्र
सिद्धेः । अतो न विद्यत एवेत्यसतोऽस्य भावो नास्तीत्यनुकूलमेतद्वयोक्तमित्यर्थः ॥११॥ यद्वस्तु तत्स्वयं एवं न तत्किंचन अभावात्मत्वं अस
त्त्वं । तद्भावः सद्भावः कथं नाम विनश्यत्यसत्त्वमापद्यते ॥१२॥ आपातदर्शनमात्रेणाजगतः सत्ता नावधारयितुं शक्या बहूनां तथा द
ष्टानां सत्त्वादर्शनादित्याह । क्वेति ॥ स्थिरः अर्थः प्रतिष्ठः ॥१३॥१४॥

दु

बोधत्वसाधनेजाग्रत्स्वप्नयोः॥१२स्पष्टं दृष्टांत भावः प्रसिद्ध दृष्टाद्दृ। शांतातीति॥१५॥ बाधितं तु कुतो गच्छति कुत्र तिष्ठतीति योगि भिरप्यदर्शनादस त्वमेव तस्य शरणमित्याशयेनाह। यथेति॥१६॥ यदि नास्त्येवेदृश्यं तर्हि दृश्यवेषेण कं चित्कालं परमार्थतः किं वस्तु भाति तदेव बोधोत्तरं पुनस्तथा न विभाति च कुत्र किमर्थमित्यर्थः॥१७॥ कचकचायते। शुक्तिरिव स्वचाकचक्येन रजतमिव स्फुरति॥१८॥ अस्येति दृश्यतादिवावस्था स्वरूपमूर्तं चेव स्मूर्तं चेत्यादिश्रुतेरिति भावः॥१९॥ यथाऽयं विनो वपुः स्वरूपमिव यथा वभेदमित्र मिवतद्वत्येत्यर्थः॥२०॥ यथाऽयं प्रसिद्धः स्वच्छा सितोदकस्य स्वच्छोद कस्यहृद स्यांतःप्रविष्टो बिंबप्रतिबिंबभेदस्त यादेकएव। आदितः हृदप्रवेशात्पूर्वमपि बिंबप्रतिबिंबभावादिभेदकुचनेः येकएवाक्षयोदस्त थाब्रह्मापि सर्गे सर्गक्षयेचाक्षयोदमित्यर्थः॥२१॥ चितिः चित्त्वे भावमव्ययंऽजे विकारि॥२२॥ यथा स्वप्ने प्रसिद्धजागजाग्रत्सुषुप्त्योः शांतम् मेव शाम्यति॥२३॥ बाधितं अतएव स्वास्थ्यं क्ष्यात्स्वांतं स्वाप्नं जगदन्यत्र देशांतरे तथैव विद्यते इति बोधदृष्ट्या न विद्यते हेपरेषां नरांणां स्वजीवाकाशस्य

६१४

शाम्यतीदमत्रेषेण तथा सर्वत्र सर्वदा॥ यथा जाग्रद्धियोः स्वप्नः स्वप्ने वाज्जगरो यथा॥१५॥ यथा स्वप्नः पुरं शांतं न जाने क्वाथ गच्छति॥ शांतं तथा जगद्दृश्यं न जाने क्वाथ गच्छति॥१६॥ शिष्य उ०॥ किमिदं भाति भगवन्न विभाति च किं पुनः॥ कस्येदं वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नोऽविततो हे तेः॥१७॥ गुरुरुवाच॥ चिदाकाशमिदं पुत्र स्वच्छं कचकचायते॥ यन्नाम तज्जगद्भाति जगदन्यन्न विद्यते॥१८॥ अस्येतद्वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नोऽवितताकृतेः॥ रूपमप्यजदेवाच्छं यदित्थमवभासते॥१९॥ कचनाकचनं सर्गक्षयात्मास्य निजं वपुः॥ व्योमात्मशुक्लं स्वच्छं स्याद्यथा वयविनो वपुः॥२०॥ यथायं स्वच्छसितोदांतरे कएवादितः कुचेः॥ तथाब्रह्मैव मच्छात्म सर्गे सर्गक्षये स्वयं॥२१॥ यथास्वप्ने सुषुप्ते च निद्रैकेवाक्ष यानिद्रा॥ सर्गे स्थितिप्रलये चैवं ब्रह्मैकं चितिरव्ययं॥२२॥ यथा स्वप्ने जगद्दृष्टुः शांते शाम्यत्यशेषतः॥ तद्वदस्मज्जगदिदं शांतं शाम्यत्य शेषतः॥२३॥ तदन्यत्रास्ति रवैरवाख्यं तथैवं जगद्विद्यते॥ अशांतं परवेत्तृत्वे तदेवस्मच्चिद्व्योम्नि संभवात्॥२४॥ यथैषा हास्मच्चिदाकाशाक चनं सर्गसंक्षये॥ तथान्यत्वे विदाकाशे नैवमित्यत्र का प्रमा॥२५॥ शिष्य उवाच॥ एवं चेत्तद्यथा स्वप्ने द्रष्टुरन्यः सेदृश्यधीः॥ विद्यते तद्वदन्यत्र मन्येऽस्ति जगदादिधीः॥२६॥ गुरुरुवाच॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ स्वरूपं तु न तज्जगत्॥ चितिर्भाति स्वरूपेण तद्वदेवेन भाति च॥२७॥ न भाति न च तत्किंचिन्न च तत्किंचिदेव सत्॥ तच्चिदाकाशकचनं केवलं सदसद्द्दशोः॥२८॥ विद्यते तद्धि सर्वत्र सर्वस र्वेण सर्वदा॥ न विद्यते च तत्किंचित्सर्वं सर्वत्र सर्वदा॥२९॥

स्यतीति तु अशांत्यं शंका नहि। कुतः। अस्मच्चिद्व्योम्न्येवास्मद्वासनाप्रपंचस्य संभवादबाधितदशायामपि परचिद्व्योम्नि प्रसक्त्यभावादित्यर्थः॥२४॥ यद्यस्मदनुभवसिद्धः सर्गः प्रबोधबाधितः परसंविदाकाशे विरोधदापरस्य प्रबोधेन शुद्धचिदाकाशकचनं नास्तीत्येवकल्प्यं स्यात्तत्र चकल्पके प्रमाणं नास्तीत्याशयेनाह। यथेति॥२५॥ एवमुक्तरीत्याऽस्मत्संविद्द्विषयः परसंविदि न भाति चेत्तत्स्वप्नद्रष्टुरन्यः जाग्रत्पुरुषः। यथा स दृश्यधीर्विद्यते तद्व दन्यत्र प्रलयकालेऽपि अन्यत्र पुरुषांतरे जगदादिधीरस्तीति मन्ये संभावये॥२६॥ अभ्युपगमेन गुरुरुत्तरमाह। एवमेतदिति॥ अतएव प्रलये वैश्वजगत्सद्भावदर्शनं धातुः प्राग्वर्णितमिति भावः॥ यदि जगद्भ्रांतिः स्वरूपं स्यात्तदा सर्वसाधारणं स्यान्न तु न। किंतु चित्यध्यस्तं भाति तद्दृष्टु णामन्येषां तद्वदेव भाति चेति तत्रदनुभवानुसारेण व्यवस्थितं न तत्स्वरूपमित्यर्थः॥२७॥ साधारणेन न भातीत्यत एव तन्न च किंचित्तुच्छं न तु किं चिदेव सत्तत्त्वं तु तत्र जीवचिदाकाशकचनमात्रं तच्च सदसद्दृशोः॥२८॥ यद्यद्गृह्णाति चिदाकाशरूपेण विद्यते तस्मादुच्यते तदा जगत्सर्वेण प्र प्रकारेण सर्वत्र सर्वदा वर्तते स्वरूपेण न तु तत्किंचित्कुत्रचित्कदाचिदपि विद्यत इत्यर्थः॥२९॥ ॐ

५८

यतस्तद्द्वैवसतत्असत्यंअतो जगदादिपि सदसच्च भाति। यतश्चिदाकारं ननास्ति। अतस्तन्मयं जगच्च ननास्ति॥ यद्यस्मात् चिदाका
रामेवसर्गप्रलयरूपि॥२०॥ तदेवापरिज्ञायदुःखायपरिज्ञातंतुपरःशर्मसर्वदुःखक्षयायेत्यर्थः॥ तस्येयथापरिज्ञानं ज्ञानयोःसर्वत्र सर्व
दाविद्यतेनविद्यतेच॥ तस्यैवसर्वरूपेणसर्वत्र विद्यमानतो प्रपंचयति। एषदेवइत्यादिना॥२१॥२२॥२३॥ भवोजन्म॥२४॥२५॥२६॥
णाभवेनदर्शनेनणादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सर्वं कर्तारः भोक्तारः सर्वेश्वरेश्वराश्चेत्येतदपिप्रपंचयति। ब्रह्मात्मतादित्यादिना॥२७॥
सर्वेषामीश्वरत्वाभिद्धादीनामीश्वरः॥२८॥२९॥ सर्ववस्तूनांप्रत्येकमेकमेकंवस्तु कर्ता भोक्तापरात्परःश्रेष्ठादपिश्रेष्ठः॥४०॥ स्व
यापत्यगात्मस्वरूपस्य॥४१॥ यस्मिन्रूपेदृश्ययोर्दृश्योदर्शयोर्विभातत्वाद्दृशां सर्वरूपं एवंरूपाविभुतेवस्थितः॥४२॥ उक्तेऽर्थे वादिनामनुभवंसंवाद
वोऽस्त्यर्थ इति येषांवास्त्योऽर्थः येषामिति वास्त्येवविज्ञानातिरिक्तोऽर्थोऽस्तियेषां स एवकर्ता भोक्ता च यथा वैशेषिकसांख्यनैयायिकादीनां येषां तु वादि

दा तत्सन्तत्सर्वसर्वमसच्चासदिवाखिलं॥ तन्मयं तच्चिदाकारं ननास्ति न च नास्तितत्॥२०॥ यन्नामसच्चिदाकारं सर्गप्रलयरूपितत्॥ तदुःखायापरिज्ञा
तं परिज्ञातं परः शर्म॥२१॥ विद्यते सर्वथैवेदं सर्वं सर्वत्र सर्वदा॥ न विद्यते सर्वथा च सर्वं सर्वत्र सर्वदा॥२२॥ एष देवो घटः शैलः पटः स्फाटं स्ततोव
टः॥ तृणमग्निः स्थावरं च जंगमं सर्वमेव च॥२३॥ अस्ति नास्ति च शून्यं च क्रियाकालं नभो मही॥ भावाभावौ भवो भूतिर्नीरागः परागः शुभा
शुभाः॥२४॥ तन्नास्त्येव न यन्नाम नित्यमेकस्तथा वदि॥ आदिमध्यमथान्तं तु कालत्रितयमेव च॥२५॥ सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदैवात्र वि
द्यते॥ सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदात्र न विद्यते॥२६॥ यदेवं नाम सर्वात्म सर्वमेवास्ति सर्वदा॥ ब्रह्मात्मतात्तत्त्वं च स्वसंवित्पुरन्यायेन वेत्तदा॥
२७॥ तृणं कर्तृ तृणं भोक्तृ ब्रह्मात्मत्वात्तृणं विभुः॥ घटः कर्ता घटो भोक्ता घटः सर्वेश्वरेश्वरः॥२८॥ पटः कर्ता पटो भोक्ता पटः सर्वेश्व
रेश्वरः॥ दृष्टिः कर्ता दृष्टिर्भोक्ता दृष्टिः सर्वेश्वरेश्वरः॥२९॥ गिरिः कर्ता गिरिर्भोक्ता गिरिः सर्वेश्वरेश्वरः॥ नरः कर्ता नरो भोक्ता न
रः सर्वेश्वरेश्वरः॥ प्रत्येकं सर्ववस्तूनां कर्ता भोक्ता परात्परः॥४०॥ अनादिनिधनो धाता सर्वब्रह्मात्मकं यतः॥ तृणकुंभादयस्तेनैते स्व
याविभुतयाविभुः॥४१॥ एवंरूपास्थितारूपं यद्विभातः स्वयोर्दयोर्वास्त्योऽर्थोऽस्त्येवेह कर्ता भोक्ता तथा विधः॥४२॥ विज्ञानमात्रमेवास्ति स
कर्तृ भोक्तृ तथाविदां॥ ... क्वचिच्चैव कर्तेह न च भोक्ता तथाविदां॥४३॥ यस्मिन्दीश्वर एवेह कर्ता भोक्ता तथा विदां॥ सर्वमेव पदेतस्मिन्सं
भवत्युन्नमोन्नमे॥४४॥ विधयः प्रतिषेधाश्च केनेसंतिन संतिके॥ शुद्धे चैव चिद्व्योमदृश्येनापि वभासयत्॥४५॥ समात्मात्मनेजगदिति
पत्रनिष्ठेदनामयं॥ सर्वादृष्टो विधिनिषेधदृष्टाश्च सर्वाः संकल्पवेदनविशेषस्य ... पूर्वाः॥ सत्यासिक्ताः सततमेव न चैव सत्यास्वरूप
शान्तमवमत्रयतः स्वरूपं॥४६॥

विज्ञानमात्रमेवास्ति न तथाविदां तेषां तदेव कर्तृ भोक्तृ च शून्यवादिनां तु न देवेसाह॥ न कश्चिदिति॥४३॥ पाशुपतादीनां कश्चिन्नस्य क्रियाप्रसिद्ध ईश्वर
एव कर्ता भोक्ता च। एवं मतभेदेपि न वादिनां मध्ये कस्यचिदपि असंभवदर्थवादित्वं येन तस्मिन्नुन्नमोन्नमे सर्वत्र सर्वशक्तिमति सर्वात्मकेपदे सर्वमपि संभवति
॥४४॥ तस्मिन्पदे तत्तद्वाद्यभिमताः परस्परविलक्षणाः पदार्थप्रक्रिया साधनानुष्ठानफलादिविषयाः परस्परलिताः स्तस्प्रतिषेधाश्च सर्वे ... विरोधेनासत्कीर्णाः सं
तीति। ... तत्र ... ध्यवच्छिन्नचैतन्यैवरशापन्यायेन यथास्वसंकल्पनं व्यवस्थित विवर्तसंभवान्तत्र तत्र चिद्व्योमशुद्धस्वात्मनि तत्र दासत्तानुसारिदृश्यतामिव भावय
सत् ... दृष्टवा ... स्य मात्मानं तादृशां तादृशोनैव नादिनिपश्यन्ते तत्र तत्र वस्तुतो नामयमेवतिष्ठेत् स्वच्छात्तुं शीलमित्यर्थः॥४५॥ हे राम सर्वे पांजीवानां सर्वाः स्वस्वानुभवसि
द्धाः पदार्थादिदृशः सर्वाः परस्परविलक्षणा विधिनिषेधदृष्टाश्च यस्मात्तत्तत्संकल्पतेनदेदनविशेषतत्सदनुभवशोषवाप्तनासहिततन्तत्स्वकर्मफलपूर्व
कास्तस्मात्तत्तद्व्यवहारेसततमेवमेवतत्तदर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्याभिमताः॥ परदृष्ट्यानुप्रतीतेरेवाभावान्नचैवसत्याः। शान्तं गतस्याः। यतः प्रत्यगात्म
रूपं परमिति शेषः॥४६॥

हे राम पुरा पूर्वयुगे तया शिष्यतया स्थितात् गुरोर्मम अंतिकात् एवं वर्णितमुपदेशानं श्रुतं तेनोपदेशेन त्वं तदा न चासि बुद्धवान् ततस्तदनंतरं भवबोधदोषादेव पुनर्गर्भवा
सपुनर्भवादन्यजगदनुभूय अधुना अस्मिन् जन्मनि तापोपशमादिह दशरथस्य गृहे जातोसि तदेव प्राक् अप्रतिपृष्टमधुनापि मां पृच्छसि ॥४७॥ अत्रापि लयान्मदुपदिष्टं ज्ञानं संसतत्वरामोथ
सुगोचरं अत एव संसारलक्षणायाः दीर्घरजन्याः स्तापनतो निवृत्तत्वात् सितरश्मिः पूर्णचंद्रस्येव बिंबमिव स्थितं ज्ञानं अखिले समसंकृते तेन त्वं मोहं अज्ञानं उत्साय
तिष्ठ ॥४८॥ हे राम त्वं विमलस्वभावे तपति सर्वतः प्रकाशमाने सत्त्वे स्थितः आत्मनि सर्वदृश्यपदार्थमुक्तः तिष्ठ त्वं निर्वाणो निरतिशयानंदनिमग्नः अत एव त्वं ज्ञा
तामतिर्यस्य तथाविधः सन्नंबरकोशमिव कांतः मनोहरः नीरागः सन् धर्मेण राज्यमनुपालय यस्य सम गतार्थ मा री ॥४९॥ ॥इति श्रीवा० ता० प्र० रा० नि०
वाल्मीकीये ब्रह्मप्रकरणे उ० त्रयोदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१३॥ उपदेशप्रशंसात्र श्रीवृष्टौ तत्कृता ॥ दिव्यश्च मानुषश्चैव वर्ण्यते सुमहोत्सवः ॥ महतः

इति ते शिष्यतया मदंतिकाच्छ्रुतं पुरा तेन न चासि बुद्धवान् ॥ ततोनुभूयान्यजगत्कदर्थनां निजाद्भ्रमाज्जातोसि तदेव पृच्छसि ॥४७॥ ज्ञानं सदेनद
स्विलं कृतमत्र मंचितं संसाररूढं रजनीसितरश्मिबिंबं ॥ जीतस्त्वमभ्युदयवानमलैकबोधस्तत्सार्य मोहमनुतिष्ठ यथागतं स्वं ॥४८॥ तिष्ठ त्वदा
त्मनि परे विमलस्वभावे सर्वं स्वके तपति सर्वपदार्थमुक्तः ॥ निर्वाण आनंदमतिरंबरकोशकांतो धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णः ॥४९॥ ॥इति श्री
रामायणे निर्वाणप्रकरणे प्राकृत रामनिर्वाणोपाख्याने त्रयोदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१३॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्यथ मुनौ
त दिवसांतघनौघगरागावतावपूर्ते सितकेरकौरवारिताः ॥ भुवि नभस्तलकुसुददनात्तुषारवर्षोपमा भुवि पपात च पुष्पवृष्टिः ॥१॥ किंजल्कजा
लांतकालकपिशप्रभुजालाः खांतस्थिताःस्वर्गद्रुमाश्च तिततमाश्च विडंबयंती ॥ ताराङ्गणं प्रविततभासमनल्पहासं स्नोत्रास्मुरपुरादिव पुण्यलक्ष्मीः ॥२॥ साफु
ल्लसा पुष्पवृष्टिरथ दुंदुभिनादगर्भा किंजल्कपुंजमलदाम समाजगाम ॥ आप्रहरिताखिलसभाहि महाद्रिपुष्पपूरेण कौतुकविकास
करीक्षणेन ॥४॥

शास्त्रस्यांते देवैर्मनुष्यैश्च कृतं गुरुद्विजसुरपितृसज्जनपूजनमहोत्सवलक्षणं मंगलं वर्णयिष्यन् वाल्मीकिरुवाच ॥ इतीत्यादिना ॥ मुनौ वसिष्ठे इति वाक्यं
उक्तवति सति अथो आमरः अमरसंबंधी दुंदुभिर्वर्धितं अम्बरेनपूर्णमत्यमभिवनदा ॥ द्रुमसमूहः शुक्लः नान्यथा दिवसांतघनाइवश्वेताः अंगरागाय स्याः तथाप्युदोत्थाम्
अत एव तुषारवर्षोपमा पुष्पवृष्टिश्च भुवि पपात ॥१॥ सा च पुष्पवृष्टिः किंजल्कजालानि यदिवसांतघनाइवश्वेताः अंगरागाय स्याः तथापि द्रोदयोत्थाम्
द्वः दीकृतएव व्रातः तन्यंगानि यस्याः वाताव धूताः केसरा एव गोचराः तस्याः स्तथाविधा सुरपुराद्यथा मेवोसवदत्तनायभुवं प्रासा पुण्यलक्ष्मीरिव स्थितेत्यु
त्प्रेक्षा ॥२॥ पुनः कीदृशी सा पुष्पवृष्टिः कुस्यां तकाले दृष्टलोपः कपिशं प्रमेदः स्यात् तेन कुंचिताः भुवाः कत्व द्रुमराग एवादिक्षमालपुरलोकमेदरूपरागरंजो श्रेयस्य
नथाविधा स्वर्गीस्य स्यात् द्रुमादाश्च पतितं आस्तामुखेषु इति निपातनात्यप्रस्तीति भेख स्वर्हारा कोशस्य सत्थाविधं प्रचितभासं तारागणं अंबरस्थाम
तीयत्नस्य हासं यथास्यात्तथा विडंबयंती तारागणप्रचित हासं भेदं च विडंबयंतीत्यर्थः ॥३॥ सादुंदुभिनादे गीर्जीनूकिंजल्कपुंजमलदाम
लो भिहीयस्या स्तथाविधा हिमवतहारिणा मनोहरेण पुष्पपूर्णेन पुष्पप्रवारेण आपूरितो आखिलो सभा यया तथाविधा अत एव ईक्ष
णेन दर्शनेन कौतुकविकासस्य आनंदविस्तारस्य करी सा पुष्पवृष्टिः अथ रामसमाजमाजगाम ॥ ईक्षणेनद्रष्टूजनानेत्रेण सह कौतुकवि
सकरीति वाक्षणेन राममाजगामेति योज्यं ॥४॥

यथानभिनिसर्वेल्लितस्थानेवसिष्ठस्तसंनिहितेमुनयस्तत्संनिहितेदशरथादयस्तत्संनिहितेमंत्रिसामंतास्तदवांतरेगमाः प्रजाश्चेत्येवंक्रमेणावस्थिताः
सभ्यास्तानिदिव्यानिपुष्पाण्युपायनवसिष्ठचरणेषु पुष्पांजलिंदत्त्वावसिष्ठाय नमस्कृत्यपुष्पैस्तोरणैश्चत्यादिसंपर्कैः खेददोर्गंध्यादिसंशोधितांशोगाक्ष्यं
वाश्रमादिप्रयुक्तंशोकवर्तांजन्ममरणादिसर्वशोकवर्तांचगतवस्तेभुः॥५॥संसारदुःखक्षणाद्धितत्तात्तेरतिदीर्घात्ताराद्रचिरंश्रांताः वयंत्वदनुग्रहोपदेशात्
सुविराः सुखेनप्रवेष्टुंशक्यआत्मायेषांतथाविधाःसंतः सौम्ये त्वेवात्मनिचिरंविश्रांताः अहोइत्याश्चर्ये। यथाशुद्धाजाड्यकालुष्यनिर्मुक्ताःशरन्मे
घाः अचलेहिमवदादौविश्राम्यतितद्वत्॥६॥ किंचास्माकंकर्मणांपुरुषार्थसिद्धयेअवश्यकर्तव्यानां अवधिःपूर्णताप्रहीणत्वसंपन्नेत्यर्थः॥ आ
पदांचसीमानापरमावधिर्दृष्टः। तत्कुतःस्तत्राह। ध्यानमिति॥७॥ सर्वेषांतृतीयांतुपादानावष्टश्लोकैः एवमादिभिरन्यैश्चदृष्टांतैर्हृदयदृष्टिर्मार्जितेत्य
त्रान्वयः ध्यानेनलब्धंकल्पितंपरंअनंतंव्योमनभश्चिरंविहायअनुभवनमभिः लीलोपाख्यानादौप्रदर्शितैःधारणायाःसर्वाधारब्रह्म

नानिदिव्यानिपुष्पाणिपथास्थानमधःस्थिताः॥ वसिष्ठायनमस्कृत्वासभ्याः संशोधितात्मनः॥५॥ श्रीदशरथउवाच॥ अ
नुसुविशात्मानःसंसारवितताक्षतेः विश्रांताःस्मश्चिरंशांताःशुद्धामेघाइवाचले॥६॥ कर्मणामवधिःपूर्णोदृष्टःसीमातआपदां॥ ज्ञा
तंज्ञेयमशेषेणविश्रांताःस्मःपरेपदे॥७॥ ध्यानलब्धपरव्योमचिरानुभवनभ्रमैः॥ धारणाधारविश्रांत्यादेहसंसृजेन
क्रमैः॥८॥ संकल्पनवनिर्माणैः स्वप्नदृष्टिजगज्ज्वरैः॥ मुक्तिस्थानुभवनैःस्वप्रात्मस्फूर्तिदर्शनैः॥९॥ ऐंदवनैःपवे
नस्पंदैरन्यैःसलिलउद्भवैः॥ इंद्रजालपुरापूरैर्गंधर्वनगरोत्करैः॥१०॥ मायापूर्णपुराभोगतत्त्वज्ञानदरीरथैः॥ आयतोप
वनस्पंदैर्दिव्यज्ञानुभवोदयैः॥११॥ मदभ्रांशोपुरस्पंदैर्मुधात्ववनिकंपनैः॥ बालयक्षाद्यनुभवैःस्वदेहोड्डुकदर्शनैः॥
॥१२॥ एवमादिभिरन्यैश्चदृष्टांतैःस्वानुभूतिदैः॥ अहोनुमार्जिताहृदयदृष्टिर्नवतामम॥१३॥ श्रीरामउवाच॥ नष्टोमो
हःपदंप्राप्तंत्वत्प्रसादान्मुनीश्वर॥ संपन्नोहमहंसत्यमत्यंतमवदातधीः॥१४॥ स्थितोस्मिगतसंदेहःस्वभावेब्रह्मरूपिणि॥
निरावरणविज्ञानःकुर्येवचनंतव॥१५॥ स्फुरत्तास्फुरत्तात्मतासिद्धसोरव्यदंवचनंतव॥ अर्हितोपिचरांतोपिदृष्टामीवमुनेमुहुः॥
१६॥ नैवमेपस्त्वेतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥ यथास्थितोस्मितिष्ठामितथैवविगतज्वरः॥१७॥ उपायस्तुनथातेनदृष्टिर्वास्तीहकीदृशी॥ अ
होनुचितताभूमिःकष्टमेतादृशीदशा॥१८॥ नरानुनेचमित्रेमेनक्षेत्रंदुर्गतीरेनः॥ दुर्बोधेषाजगत्स्वप्ना शांतासर्वार्थसुंदरी॥१९
॥ कथमेतांजनोदेविविनाभवदनुग्रहं॥ विनेवसुंपोतंवाबालोविंलंघयेत्कथं॥२०॥

णविश्रांत्यादेहसंसृजनक्रमोपिलीलयावर्णितएव॥८॥ स्वप्नेआत्मनःस्वचमत्निदर्शनैर्हरिश्चंद्रादौप्रसिद्धैः॥९॥१०॥ माययाप्रदर्शितजलपू
र्णपुराभोगैः अयनोत्सवैभिरकालेप्रलयेवर्णितेश्चडपवनस्पंदैः॥११॥ मदाद्विवेकभ्रंशोप्रतीयमानैःपुरस्पंदैः मुधाउत्पातादिनाभूभाभूभ
सूचनंविनेवभ्रांत्याप्रतीतैरवनिकंपनैः केशोंडुकदर्शनैः॥१२॥१३॥ सुप्रबुद्धेनैवसंपन्नः॥१४॥१५॥ अर्हितःपूजितः अपिचेत्यनेनापमानित
श्चसमदर्शिनेनहर्षविषादानुदयाद्दृष्टोतोपदृष्टस्त्वत्प्यामीव॥१६॥ यथापूर्वंव्यवहारेस्थितोस्मितथैवसांप्रतंतिष्ठामि। विगतज्वरःव्यवहारप्रसक्त
संतापशून्यः॥१७॥ तेनत्वद्वचनेनयादृशोविश्रांत्युपायोलब्धस्तथाउपायस्तुकोन्यःस्यात्दृष्टिर्वाअन्याकीदृशीस्यात्॥ अहोनुचितेनाअपरि
च्छिन्नाविश्रांतिसुखभूमिर्मयाआसादिताएतादृशीजन्ममरणाघनंतानर्थसंकुलोसंसारदशाअहोनुकष्टंप्राणिनामित्यर्थः॥१८॥ ममनुदुःख
निमित्तानिकान्यपिनसंतीत्याह। नराज्ञुरिति॥ क्षेत्रंशरीरंबांधवंचजनः स्वजनःएषास्वात्मचिदेवयावदुर्बोधानावत्स्वप्नादुःखदाजगदभूत्। सादृशा
इदानींतुबोधात्शांतासर्वार्थसुंदरीसंपन्नेत्यर्थः॥१९॥ हेभगवन्त्वदनुग्रहंवि

जन्मांतरेषु नंतज न्मदुर्वासना प्रयुक्तसंशयानां नाशेनेन तथा जन्मांतरोपचितानां पुण्यानां तामां उदय बोधप्रलोन्मुखत्व येन तथाविधेन मुनिवचः कृतेन प्रतिबोधनेन जातः विचारेण मोयस्मिंस्तथाविधे मे मनसि अद्य चेदृद्व परमाह्लादकारी परमात्मप्रकाशो जातः इत्यर्थः॥
२१॥ इदृश्यां निरतिशयानंदप्रकाशरूपायां आत्मदृशि भवादृशाम हानुभावोपदेशानिस्या परोक्षतयाद्दृश्यमानायामपि अयं लोकः जनः तयाप्रसि
द्धयास्व दुर्भगतया दौर्भाग्यवशेन महत्सेवा शुश्रूषादिहीनः सन् स्वरागद्वेषाहंकार जन्ममरणादि दोषदशाशांतेः कामुवद्धिया निशं दह्यते न दाक्षव
र्धमित्यर्थः॥२२॥ वेत्तेति हर्षे सामान्योवेत्तेति वत्॥२३॥ संपदां उत्कर्षे सीमांतः आत्मानि रति शयानंदरूपत्वात् दृष्टीनां सीमांतः आत्मदृष्टेरेव विद्या
नेन सर्वविशेषानात् शास्त्राणां सीमांतोऽध्यात्मशास्त्रं चरमप्रमाणत्वात् पशुपुत्रधनादिनाशलक्षणानां आपदां सर्वसंसारनाशः सीमां
य उत्तरमन्योनाशो नास्ति काव्यरसालंकारशालिनां गिरां वसिष्ठोक्तिः सीमांतः दृष्टानां सुखविश्रांतिहेतूनां प्रासादरामगिरिनदीपुलिनादिदेशानां परमा

श्रीलक्ष्मण उवाच॥ जन्मांतरोपचितसंतापनाशेन जन्मांतरोपचितपुण्यपाकेन दिनेन॥ जातोद्य मे मुनिवचः परितोषणेन ज्ञातो द्य मे मनसि चंद्र इ
व प्रकाशः॥२१॥ ईदृश्यां दृश्यमानायां दृशि दोषदशाशांतेः॥ काष्ठवद्दह्यते लोकः स्वदुर्भगतया तया॥२२॥ विश्वामित्र उवाच॥ अहो वत मह
त्पुण्यं श्रुतं ज्ञानं मुनेर्मुखात्॥ येन गंगा सह स्नातास्मा ताद्व वयं स्थिताः॥२३॥ श्रीराम उवाच॥ संपदामथ दृष्टीनां शास्त्राणामापदामपि
रां॥ देशानामप्यदृष्टानां दृष्टः सीमांत उत्तमः॥२४॥ नारद उवाच॥ यन्नश्रुतं ब्रह्मलोके स्वर्गे भूमितलेऽपि तथा॥ कर्णयोर्न ज्ञानमाकर्ण्यो
याते मे द्य पवित्रतां॥२५॥ लक्ष्मण उ० हार्दं बाह्यं च तिमिरमपास्त्वं नाल्पया॥ मुनेः परमभानुत्वेन नः संप्रदर्शितं॥२६॥ शत्रुघ्न
उ०॥ निर्वृतोऽस्मि प्रशांतोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि परमं पदं॥ चिरायपरिपूर्णोऽस्मि सुखमासिचक्रवत्॥२७॥ श्रीदशरथ उ०॥ बहुजन्मोपलब्धेन पु
ण्येनायं मुनीश्वरः॥ धीरः कथितवानस्त ब्धेन पावनतां गताः॥२८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इति मुनिवरवक्त्रसभ्येषु सद्भूप्तता॥ वसिष्ठः सउ
वाचेदं ज्ञानं पावनमाशिषा॥२९॥ राजन् रघुकुलेदोय दहं वाचिनक्रुरु॥ इतिहासकथांतेहि पूजनीया हि जातयः॥३०॥ तेद्य ब्राह्मणोघास्तेषम
र्वकामैः प्रपूरय॥ वेदार्थं सम्यगनुष्ठानफलं प्राप्यसि शाश्वतं॥३१॥ मोक्षोपायकथाविवक्तृ समाप्तौ हि जपूजनं॥ शक्तितः कीटकेनापि कार्यं
किंतु महीभृता॥३२॥ इति मौनं वचः श्रुत्वा सहस्रशोऽग्निन्नपोद्रशा॥ दृनेरक्षरायामास द्विजानां वेदवादिनां॥३३॥ मथुरायां सुराष्ट्रेषु गौडेषु च
वसंति ये॥ तेभ्यः कुलेभ्यः सोत्यर्च्य समानीय द्विजन्मनां॥३४॥

शांतेर्देशाः परमविश्रांतिहेतुत्वात् सीमांतोऽद्य दृष्ट इत्यर्थः॥ सर्वत्र परमात्मैव वापरमसीमांत इत्यर्थः॥२४॥२५॥ परमं प्रसिद्धभान्वपेक्षया उत्कृष्टं भानुत्वं
॥२६॥२७॥ नः अस्माभ्यं तस्मै रमापावनं वस्तु शास्त्रं वा कथितवान् येन पावनतां गताः वयमिति शेषः॥२८॥ इदानीं श्रीवसिष्ठो मंगलमध्यानि मंगलांता
नि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवंति। अध्येतारश्च मंगलयुक्ताः यथा स्युरिति महाभाष्ये भगवत्पतंजलिनोदाहृतां श्रु
तिमनुसृत्य निर्विघ्नं समाप्तस्य महतः शास्त्रस्य शास्त्रोक्तफलसिद्ध्यर्थं ब्राह्मण देवपितृपूजनपूजोत्सवादिमंगलमेवचितस्य ज्ञानमुखेना ज्ञापयतिराज
जन्नित्यादिना॥२९॥ पूजनीयाः इति विद्योचितयोः सर्वे॥३०॥ वेदार्थः प्रसिद्धेश्रवणविध्यर्थस्तस्य सम्यगनुष्ठानं सांगतया निष्पादनं
श्रवणविधेः काम्यविधितया सांगानुष्ठानादेव फलसिद्धिरिति भावः॥३१॥ कीटकेन कीटकेवद्दनाद्यशादरिद्रेणापीत्यर्थः॥३२॥ मुनिना प्र
क्तं मौनं वचः गुर्वाज्ञायाः शिरसा धारणीयत्वान्मौनं निरुत्तरं यथा स्यात्तथाश्रुत्वेति॥३३॥ कुलेभ्यः कुलश्रेष्ठेभ्यः पृथक्पृथक्समुदितेभ्यश्च॥३४॥

रा०टि

६१६

५८

अधिकेभ्योऽप्यभिकं दानं यथा तत्र दत्तं तेन ानुपकम्पप्रवृत्तं द्विजभोजनं येन ३५ पितृन् श्राद्धादिना देवान् आलम्भमोदकोपहारादिना इ
ष्टादिना च नृपान् पनिरत्नादिना ३६ मुहुर्मुहुर्मनैः सह उत्सवं च कारेमु तत्रान्वयः ३७ लब्धः संसृतिसीमान्तो येन अत्रापि सह सुहृज्जनै
रिति योजनीयं ॥ ३८ ॥ गीर्वीणनगोमिरुः कुत्येषु मञ्जन्त इत्सुंदरे ॥ ३९ ॥ चत्वाले नात्र मुरजी क्रियाविशेषणे ॥ ताडनं तत्र कीर्तयति अन्योन्येत्यादि ना । अन्यो
न्येतरं परस्परं विलक्षणं यथा स्यात् तथा स्विकुरबंधनालंकारभेदादिना रचिताः शेखरा याभिः ॥ ४० ॥ क्ष्वेडि रणिता नाम् तरलतरत्नश्राविता नां
पणानां विविधाभिनयव्यवहारवतां कराणां स्तोतिः परितः पल्लवितमिवांबरं कांतवस्त्रं च यासां हास्यरसाभिनये मुग्धैर् दृष्टैर्हासैर् विक्षिप्ताः परितः मा
प्रक्षिप्ताः दंतेदु किरणच्छटा याभिः ॥ ४१ ॥ वीररसाभिनये मदाकुलितहुंकाराः करुणाद्भुतादिरसाभिनयलीलासु तरलस्वराः शृंगाररसाभिनये
अभिनये एकपादतलाघाते नहेलया हतं ताडितं धरातलं याभिस्ताः ॥ ४२ ॥ शृंगारक्रोधाद्यभिनयेष्वङ्गाभिर्वेधूननेन तारैः क्षेत्रे रिवविग

॥ अधिकात्यधिकदानप्रहृतद्विजभोजनैः ॥ नदादत्रासहस्त्वाद्ग्निभोजयामास भूपतिः ॥ ३५ ॥ यथाभिमतभोज्यान्नदानदक्षिणया तया ॥
एवं संपूज्य नाविप्रान्पित्रीन्देवानल्पपोस्तथा ॥ ३६ ॥ पौरामात्यांस्तथा नृत्यादीनां धनेषु पणोंश्च तान् ॥ तस्मिन्दशरथो राजादिनेसह सुहृज्जनेः
॥ ३७ ॥ लब्धसंसृतिसीमांतश्चकारोत्सवमुत्तमं ॥ तथा नृपगृहे तस्मिन्नौनोयमणिकाचनैः ॥ ३८ ॥ भूषितेन गरेश्चैव गीर्वाणनगसुंदरे ॥ नन्तनु
मत्तकामिन्यो विलासिन्यो गृहे गृहे ॥ ३९ ॥ लसद्वंशालताकांस्यवीणामुरजमर्दकं ॥ तांडवेनोद्धतेरावमन्योन्यतरशेखराः ॥ ४० ॥ क्ष्वेडि
तापणकरभ्रांतिपल्लविनांबराः ॥ मुग्धाट्टहासविक्षिप्तदंतेदुकिरणच्छटाः ॥ ४१ ॥ मदाकुलितहुंकारा लीलासुतरलस्वराः ॥ एकपा
दतलाघातहेलाहतधरातलाः ॥ ४२ ॥ स्रग्दामतारविगलत्कुसुमासारपांडुराः ॥ धारापतितविच्छिन्नहारमुक्तोत्सवलसद्गाः ॥ ४३ ॥
लोलाभरणसाकारकामनन्दनतुरंगनाः ॥ पेतुःस्फुटपदं विप्रा वंदिनो प्यंगनाश्च ताः ॥ ४४ ॥ पपुरुतांडवं पानं पानपामदशालिनः ॥ भो
ज्यं बुभुजिरे चित्रं भूषिता भोजनार्थिनः ॥ ४५ ॥ सुधाधिप रिलेपेन रंजिता गृहभित्तयः ॥ रेजू रामेदु भाने न पुष्पधूपविलेपनैः ॥ ४६ ॥
वासांसि विवसिताश्च त्राण्युत्तमस्रग्विभूषणाः ॥ चेरुः परिचराश्चैव श्वारुगंधानपाद्युरे ॥ ४७ ॥ देहयष्टिपुंसयोऽप्यवनितो
यक्षकर्दमं ॥ आपुस्तांडवनर्तक्यः शृंगारात्मास्यानरं ॥ ४८ ॥ नवबकुलनिशावसान हर्षादितिघनमुत्सवमेव समराजत्र ॥ दशर
थनृपतिः सदानभोगश्रियमकरोत्सदमञ्जयं समेतः ॥ ४९ ॥ ॥ इति महारा० निर्वा० प्रक० महोत्सववर्णनं नाम चतुर्दशोत्तरद्विश० २१४ ॥

लोद्भिः कुसुमासारैः पांडुराः जलधाराइव पातिताः येऽविच्छिन्नाः हारास्तेषु देवासदन्या सेत्सव लसद्गाः ॥ ४३ ॥ लोलैराभरणैः साकारं
लोद्भिः कु सुमासारैः पांडुराः जलधाराइव पातिताः येऽविच्छिन्नाः हारा स्तेषु देवासदन्यासेत्सव लसद्गाः ॥ ४३ ॥ लोलैराभरणैः साकारं
कामदर्शयंत्यइवेति शेषः ॥ साकारं सत्रिमाकारसहितं यथा स्यात्तथा कामं यथेच्छं नन्दते रिति वा पेतुर्यथा क्रमं वेदस्तवगीतानि ॥ ४४ ॥
तिपुपानपाः अपि प्राः पानं मध्यान्सवं पपुः ॥ विप्रादयस्तु भोजनार्थिनो भोज्यं भाजनार्हं चित्रं नाना भक्ष्यादिवैचित्र्ययुक्तं चतुर्विधमन्नं बुभु
जिरे ॥ ४५ ॥ रामलक्ष्मणस्येदोर्भानं नदेह प्रभा चन्द्रिकया पुष्पधूपविलेपनैश्च रेजुः ॥ ४६ ॥ नृपस्याध्वरे उत्सवे यते ॥ ४७ ॥ कर्पूरागरु
कस्तूरिकं कोलैः समष्टं चंदनं यक्षकर्दमः तं देहयष्टिपुंसयोऽप्यविलिप्य तांडवनर्तक्याः वनिताः शृंगारात्मा अंगणांतरं राजसभागणं
मध्यं ते प्रापुः ॥ ४८ ॥ दशरथनृपतिरुत्सवं ब्रह्मपदं प्रपन्नैः सन्नवैः संसाररत्नैलक्षणया बकुलनिशावसानपक्षे रात्रिस्य स्याः अव
सानं समाप्तौ घस्रद्वयेन नाराः तस्य पुत्राद्युदयैर्हर्षातिशयसत्रमित्रिवर्णितप्रकारं सदानभोगश्रियं दानभोगाभ्यां भासहितं घनमुप
चितमुत्सवमेवाकरोत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा० उत्त० चतुर्दशोत्तरद्विशो ॥ २१४ ॥

रामादिवत्प्रबुद्धस्त्वं जीवन्मुक्तः सुखी भवेः ॥ इति वाल्मीकिना शिष्यो भरद्वाजोऽत्र शिष्यते ॥१॥ इति अन्यथा वर्णितं यथा रामादयः नि-
श्लोकतां प्राप्ताः ॥१॥ त्वमपि एतामेव पूर्णां ब्रह्मोदरां अवष्टभ्य दृष्टिं आश्रित्य तिष्ठ ॥२॥ इदं स्तत्त्वमुपदिष्टं ज्ञानं दुःसंगेन भोगाभ्यासेन च यथा नन-
श्यति तथा रक्षेत्याशयेनाह । धीरेति ॥३॥ दशरथादयो राजानः सुप्रास्त्वं सुसि मे जनकः छांदसोऽदादेशः ॥४॥ स्वयं स्वविचारेणैव रामवत्पूर्वं मुक्ते-
धीरसि अद्य तु इमां मोक्षसंहितां श्रुत्वा मुक्तोऽनरोऽसि । संभावित सर्वशोकापकर्षणात् अनादिति भावः ॥५॥ दृष्टपरमपुरुषार्थफलत्वादस्य शास्त्र-
स्य सर्वशास्त्रेभ्योऽस्य दिं ततमत्वं मंदाधिकारिष्वपि अभ्यासफलोपधानसमर्थत्वं च दर्शयति । मोक्षोपायानिति ॥ बाह रामुख्याधिका-
रिणि फलोपधाने का कथा ॥६॥ हे साधो वसिष्ठवाक्यानां द्विप्रसरेण सर्वसंशयसहिताज्ञाननाशात् महानुभावाः रघवो रामाद-
पुण्यं जीवन्मुक्तपदं अनुप्रयाताः संतो विशोकाः संपन्नाः एवमेव त्वयापि अपद्यमित्यम् सिद्धं ब्रह्मभावलक्षणं जीवन्मुक्तपदं गंतव्यं विशोकेन
च भाव्यमित्यर्थः ॥७॥ तस्माव न्येषामपि सत्संगसेवाप्रश्नादिरेवोपायइत्याह ॥ सतामिति ॥ नयेन शिक्षणेन उत्तमया लोभालस्यनिद्रादित्यागसहितया

६१७

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ भरद्वाज महाबुद्धे मम शिष्याधिनायक ॥ इति रामादयो ज्ञानश्रिया निःशोकतां गताः ॥१॥ एतामेव दृ-
ष्टिमालम्ब्य यथासुखं । नीरागास्तिष्ठ निःशंको जीवन्मुक्तः प्रशान्तधीः ॥२॥ धीर नभ्यस्तसंसारादि रामादीनामिवान-
घ ॥ घनमोहनिमग्नोऽपि विमूढोऽपि न मुह्यसि ॥३॥ एवमेते महात्मानः जीवन्मुक्तपदं गताः ॥ राजपुत्रा राघवाद्या राजा द-
शरथादयः ॥४॥ त्वं च पुत्र भरद्वाज स्वयमेवासि मुक्तधीः ॥ सत्यं मुक्तनरोऽस्यद्य श्रुत्वेमां मोक्षसंहिताम् ॥५॥ मोक्षोपायानिमा-
न्पुण्यान्प्रत्यक्षानुभवार्थदान् ॥ बालोऽप्याकर्ण्य तत्त्वज्ञो नितरां वाहरे कथा ॥६॥ यथा पदं पुण्यमनुप्रयाता महानुभावा
रघवो विशोकाः ॥ वसिष्ठवाक्यप्रसरेण साधो गंतव्यमाद्यं पदमेवमेव ॥७॥ सतां नयेनोत्तमसेवया च प्रश्नेन चोदारकथानुगा-
तेन ॥ विंदंति वेद्यं सुधियोऽप्रमत्ता वसिष्ठसंगादिव राघवाद्याः ॥८॥ स्वच्छावरत्वादहत्वं बंधबद्धार्थं तथयोज्ञस्य हृदि प्ररूढाः
॥ सर्वे हि ते मोक्षकथाविचाराबालस्य बालाइव यांत्यभेदं ॥९॥ मोक्षाभ्युपायाननुमहानुभावान्नाश्यतियेन स विदां वरिष्ठः ॥
पुनः समेष्यंति न संसृतिं ते कोऽर्थः सुतान्येन बहूदितेन ॥१०॥

सप्रेमनिरंतरसेवया उदाराभिर्बोधोपायभूताभिः कथाभिराख्यायिकाभिः संगतेन तदुपदेशेन सुधियोऽधिकारिणः वेद्यमात्मतत्त्वं विंदंति लभं-
ते । अप्रमत्ता स्तदेकासक्ताः श्रेयः यथा वसिष्ठसंगाद्राघवाद्या अविंदन् तद्वदित्यर्थः ॥८॥ तच्छाल्लक्षणाया वरत्वायाभ्यर्भरज्वाः इदं बंधैर्बद्ध
अस्य हृदिप्ररूढाः येदेहेंद्रियादिना दात्म्यसंसर्गाध्यासरूपाः ग्रंथयः येच गृहपुत्रदारादिषु ममताभिर्लक्षणाः सर्वे भूतेषु तस्यानुभवैकरसस्यभेदाद्ग्र- निवेश
गादेवादिदेहतवो ग्रंथयस्तेसर्वे हि अस्मान्मोक्षशास्त्रविचारात् यथाबालाः स्त्रियः पूर्वबाल्यात्क्रीडाद्यभिनिवेशाद् स्तान निर्ज्ञातावचभर्तृ पुत्रैरस्ययु-
कैर्थ्यां
पुक्तो अपि कालेन जबालाः प्रौढाः सत्य भर्तृभिरभेदं ऐकरस्यं यांति सर्वः ॥९॥ द्वयुतपुत्रवदनुकंप्यामरद्वाजमं दाधिकारिणामपिश्रवणाभ्या-
सअज्ञाननिबर्हणसमर्थत्वास्तु महानुभावानिमान्मोक्षाभ्युपायान्गुरुर्पूर्वेश्रवणेन येन्ताश्यतिमेततत्त्वविदां वरिष्ठाः संतः पुनः संसृतिं न
समेष्यंति इयं मम संहितपरमरहस्योक्तिः ॥ अन्येन च कुनाउदितेन उक्तेन कोऽर्थः किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥१०॥

४०

इदानीं वक्तृणामपि गुरुमुखाद्विचार्यैव संप्रदायतोऽर्थं सम्यग्ज्ञात्वा अन्येभ्यः श्रावयतामेव वक्तॄणां फलं वाच्छितानां येषामिति नियमं सूचयन्नाह । बकुश्रुता ये
इति । अमुं ग्रंथं ये संतः बहुश्रुतानां गुरूणां मते स्वयं सम्यक् प्रविचार्य तत्संवादकथया तेषु सम्यक् प्रबोधितार्थं सति पुनः पश्चात् स्वयमपि तेभ्यो
यः संप्रदायतो वदिष्यंति ते शिष्यं श्रुतं मोक्षं पुनर्जन्म वा प्राप्स्यति । अवश्यं ते तत्वज्ञानफलं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ अन्यैः संप्रदायतोऽनधिगतैर्वक्तृभिः श्रोतृभिः
श्रावितैर्वा किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥११॥ इदानीमर्थावगमं विनापि ग्रंथपारायणस्य पुस्तकलेखनस्य वाचक [illegible] नेन व्याख्यापनस्य च फलमाह । ये वाच
यिष्यंतीति द्वाभ्यां अनपेक्षितार्थः सत्यभावादर्थापेक्षारहिता अपि पारायणदक्षिणाद्यानपेक्षा निर्लोभाः श्रेयः पुस्तके लेखयिष्यंति । ये
इति रूपेणैव व्याख्यास्यंति ते पुरुषपुंगवाः बहुवत्सरं राज्यं [illegible] निते सकामा अश्वमेधराजसूयस्य यज्ञस्य फलेन युक्ताः सतः पुनः पुनः स्वर्गं प्रयास्यंति ।
उदारसत्वा निष्कामास्तु जन्मजन्मसु सद्गुरु सदुपास्त्रश्रवणादि प्राप्य तृतीये जन्मनि लाभेन मोक्षं प्रयास्यंति । तेऽस्मा मिव त्वभयत्र
ष्टांतः ॥१२॥१३॥ इदं श्रीमहाफलं तस्य ग्रंथस्य कुतस्त्वाह । इमां मितीं मयाहृतामिमां मोक्षमयीं सुसंहितां पुरा पूर्वकाले अचिंत्यरूपो विरिंच्यः सतां पुनी

बहुश्रुतानप्रविचार्य सम्यक् प्रबोधितार्थं कथया जनाय । संतो वदिष्यंति पुनः शिशुत्वं न ते प्रयास्यंति विमुक्तवाक्याः ॥११॥ ये वाचयिष्यंत्यनपेक्षितार्थाः
ये लेखयिष्यंति च पुस्तके वा । ये कारयिष्यंत्यपि वाचकं वा व्याख्यानतः पुंगव भूमभार्यः ॥१२॥ ते राजसूयस्य फलेन युक्ताः मुहुर्दिवं स्वर्गमुदारसत्वाः ॥ मोक्षं
प्रयास्यंति तृतीयजन्मलाभेन लक्ष्मीमिव पुण्यवंतः ॥१३॥ इमां पुरा मोक्षमयीं विचार्य सुसंहितां स्वहृच्चनाद्विरिंचः ॥ प्रयुक्तवानेन दचिंत्यरूपो भवं
त्यसत्याश्रुनतस्य वाचः ॥१४॥ मोक्षाभ्युपायाख्यकथा प्रबंधे यानेस्म मादिं सुधिया प्रयत्नात् ॥ सुवेशमद्वा मिमतीं प्रपातुं दानेन विप्राः परिपूजनी
याः ॥१५॥ देयं च तेभ्यः खलु दक्षिणादि चित्तेप्सितं स्वस्य धनस्य राशः ॥ न चानुरूपं सततं च संग पुण्यं यथा शास्त्र मुपैति सोन्ततः ॥१६॥ एतत्रैव
६२ क्षितं कथाक्रमशो नवबोधाय बुद्धिमान् । न्यासो द्वितीय हतत्रलसमलं दृष्टं नमुत्स्य चिंतां ॥ अश्येन स्थिरतिष्ठिति भजन्मत्रो जीवद्विमुक्तो राघो लक्ष्मीता
नतपः क्रियाक्रमयुतां भुक्तोश्याम क्षयः ॥१७॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमहारामायणे वाल्मीकीये वासिष्ठे पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ एतल्लोक हितं राम [illegible] भवबंधे ॥२॥
वासिष्ठ [illegible] पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ एतत्लोके [illegible] तं राम [illegible] भवांबुधेः ॥२॥

नो समाजे आमूलाग्रं स्वयं विचार्य एतद्वाक्यं सर्वाभ्युत्सुकवान् । किमेते न । तस्य वाचो वाल्मीकेर्वसिष्ठस्य स्वस्य मितः असत्याः न भवंतीति तथा
चरुवं समाप्य एते मत्यं स्वस्य वरदानं न ते वागन्न ताः कार्याः काचिदत्र भविष्यतीति सूचनार्थं भवक्रः ॥१४॥ एतच्छास्त्र समाप्तौ महान्धनादि दानेन विप्रा
दं ... वश्य केर्ज यानित्यादि ॥ मोक्षेति । विप्राः वाचकाद्याः उपलक्षणमेतत् । मित्रभृत्यदीनांधकृपणानामपि ॥१५॥ स्वधनस्य मध्ये तेषां चित्त
पूजितादक्षिणा यथा त्यादेया । असौ कृतात्स्वरूप मेव अवश्यं स्वजतइति संगेपुण्यं फलमनाय यथा शास्त्रमुपैत्येवेति मत्वा विचिंत्येत्य
र्थः ॥१६॥ हे राम भरद्वाजेतत् बुद्धबोधाय कथाक्रमशातेषु हितत्र हात तत्संदृष्टांत युक्त्या अचितं एतच्छास्त्रं मया कथितं ॥ एतच्छ्रुत्वा
जीवन्नेव विमुक्तो राघवः सन् लोकानुग्रहाय ज्ञानतपः क्रियाफलयुतां प्रारब्धभोगासक्तकर्मफलभूतां योगज्ञानसिद्ध्यैश्वर्ये लक्ष्मीम
श्रयां चिरस्थायिनीं भुक्त्वा संदेहाविदेहश्च चिरं निष्टितं निरतिशयं रूपां मुक्तिं भजेत्याशीरंते मंगलार्थः ॥१७॥ ॥ इति नंद
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१५॥ ॥ अरिष्टनेमिस्तु रुचिका
कारुण्यादि ... तार्थता ॥ वर्ण्यते त्र गुरुभ्यश्च शिष्येरा समनिवेदनं ॥ कुंभयोनेर्वसिष्ठस्यागस्त्यस्य च रामादीनां स्तुति
मुं प्रतिचसुभाषितं । अमुना एतद्ग्रंथरूपेण ॥१॥ राजा अरिष्टनेमिः वाल्मीकिं प्रति दृष्टिः कृपा कटाक्षः ॥२॥
॥२॥ मैं मूलं जन्कुंभयोनेः सुभाषितं ॥ अमुना तव मार्गेण तत्पदं प्राप्स्यसि ध्रुवं ॥१॥ राजोवाच ॥ भगवन्भवतो ह
१॥ ष्टि भवबंधविनाशिनी ॥ आलोकिता यया चाद मुनीनां सिम ... रोधः मूलस्य ११०

॥३॥ मैत्रं मित्रभावः समतिः पदेषु गतैर्लभ्यत इति साप्तपदं रे विक्रोण इति य सद्भिर कृतं स्वयासर्वं कृतमित्यर्थः ॥४॥ सर्वतो
पोपरामेण निर्वृतः ॥ निरतिशयानंदरूपो मुदितः ॥५॥ इति राज्ञा अहमुक्तः सन् तद्धि नयादिगुणगणसंपदापरं विस्म
यमागतः ॥६॥ स्वस्यापि सत्संगवत्नो नश्रवणलाभात्कृतार्थता जातेत्याह । श्रुत्वेमानिति ॥ पूर्वं कदापि न श्रुतमपूर्वमेवेतत् ज्ञा
नसारं सत्संगान्मया श्रुतं ॥७॥ वदंतिके तामुपदेष्टुमित्यर्थः ॥ अनघेदृति संबोधनेन निष्पापत्वादधिकारसंपत्तिं सूचयति ॥ दृष्टं
एतत्सर्वं ते तुभ्यं आख्यातमिति सूचितं ॥८॥ परां निर्वृतिं सुखविश्रांतिमागतोहमित्यन्वेषः ॥९॥१०॥ तदुपदिष्टं स्व्याख्यैक्य

॥ श्रीदेवदूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ उवाच वचनं मां तु श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥३॥
राजोवाच ॥ देवदूत नमस्तुभ्यं कुशलं चास्तु ते विभो ॥ सतां साप्तपदं मैत्रमित्युक्तं [illegible] ॥४॥ इदानीं गच्छ भद्रं ते देवराजनिवेशनं ॥
अनेन श्रवणेनाहं निर्वृतो मुदितोपि च ॥५॥ कृतार्थश्चिंतयन्नत्र स्थास्यामि विगतज्वरः ॥ इत्युक्तोहं ततो भद्रे परं विस्मयमाग
तः ॥६॥ न श्रुतं पूर्वमेवैतत् ज्ञानसारं श्रुतं मया ॥ तेनैव मुदितश्चांतः पीतामृत इवांबुना ॥ ततो वाल्मीकिमाप्य आगतोस्मि तदंतिके ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं त्वया पृष्टं महामने ॥८॥ इतः परं गमिष्यामि [illegible] स्वसदनं प्रति ॥ अरिष्टनेमिरुवाच ॥ नमोस्तु ते महाभाग देवदूत तव
या मम ॥ आश्रिता दर्थ [illegible] इति मागतान ॥९॥ कृतार्थो वीतशोकोस्मि स्थास्यामि विगतज्वरः ॥ इदानीं गच्छ भद्रं ते यथे
च्छं नाकसंनिधौ ॥१०॥ अग्निवेश्य उवाच ॥ ततः सा सुरुचिः श्रेष्ठा तमेवार्थमचिंतयत् ॥ स्थिता सा हिमवत्पृष्ठे समीपे गंधमादने ॥११॥
॥ कश्चिदेतच्छ्रुतं पुत्र वसिष्ठस्योपदेशनं ॥ तत्सर्वमवधार्याथ यथेच्छसि तथा कुरु ॥१२॥ कारुण्य उवाच ॥ स्मृतिर्वा [illegible] सत्ता च
स्वप्ने वंध्यासुते जले ॥ मरीचिका यथा तद्वत् ज्ञाना संसारिकी स्थितिः ॥१३॥ मम नास्ति कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ य
था प्राप्तानुतिष्ठामि त्यक्रमीणि कुत आग्रहः ॥१४॥

तृक्षणमेवार्थं ॥११॥ तत्सर्वमिति मोक्षस्य कारणं कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनं न मित्तिवदीयसंदेहस्य तदवधारणे [illegible] मा देवो छेदसि
द्धिरिति भावः ॥१२॥ अतएव स्वस्य सम्यक् सर्वसंत्या विषयबाधादूषिताश्निमाश्रेणाथ प्राप्तानुवर्तनमेव जीवन्मुक्तस्य परिशि
ष्यत इति कारुण्य उवाच स्मृतिरित्यादिना ॥ अतीतानागते स्वसन्निदृष्टे च विषये स्मृतिः परोक्षधीर्वा व्यवहारे वा अवर्तमानविषये दृ
ष्टिसत्ता प्रत्यक्षं मम सांप्रतं तत्वज्ञानान्न स्वप्ने प्रतीते वंध्यासुतविषये यथा निर्विषयास्तथा निर्विषयाः संपन्नाः सर्वापि च सं
सारिकी स्थितिः अजले मरुदेशे मरीचिकाम् मरीचिका यथा तद्वत् संपन्नेति कापि विषयेन कश्चिदपि संदेहः परित्याज्य इत्यर्थः ॥
तमादिवेद यथाप्राप्तेन वर्णाश्रमोचितव्यवहारेण तिष्ठामि स्थास्यामि अकर्मणि वा अकर्मत्यागे ॥१४॥ ॥ ॥

प्राप्तकर्मविनाहं न प्राप्तकर्माधिकारः सन् काले यथोचितकालस्नानदानाग्निहोत्रातिथिसपर्यादि कर्म उपाहरत अनुष्ठितवानित्यर्थः। नामेति किलार्थे ॥१५॥ हे सुतीक्ष्ण ज्ञानकर्मणि ज्ञाने तेरं कर्मानुष्ठानविषये कर्मबंधो यन्नविघ्नतीति संदेहो न कर्तव्यः ॥१६॥ अनेकेषां संदेहविषयाविरूढानेकार्थात्मका नासा सारिकार्थी नापार मार्थिकमुक्ततत्ता निनासर्वविरोधत्यागेन बोधनं मुनेरागस्त्यस्येतद्वाक्यं श्रुत्वा अतिकूसमीपे ॥१७॥

अगस्तिरुवाच॥ इत्युक्तो नाम कारुण्य अग्निवेश्यसुतः सती॥ प्राप्तकर्म यथान्यायं काले काले समुपाहरत्॥१५॥ संदेहोऽत्र न कर्तव्यः सुतीक्ष्ण ज्ञानकर्मणि॥ संशयाद्वर्धयते स्वार्थात्संशयात्मा विनश्यति॥१६॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यमनेकार्थैकबोधनं॥ नमस्कृत्य गुरुं प्राह अतिकेविनयान्वितः॥१७॥ सुतीक्ष्ण उवाच॥ नष्टमज्ञानतः कार्यं प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमं॥ साक्षिणि स्फुरिताभासे ध्रुवे ध्रुवेदीपवत्क्रियाः॥१८॥ सतियस्मिन्प्रवर्तन्ते चित्ते स्पंदपूर्विकाः॥ कटकांगदकेयूरनूपुरैरिव कांचनं॥१९॥ पयसीव तरंगाली यस्मात्स्फुरति दृश्यभूः॥ तदेवेदं जगत्सर्वं पूर्णं पूर्णे व्यवस्थितं॥२०॥ यथा प्राप्तोनुवर्तामि कालं धयति सद्वचः॥ भवंस्त्वत्प्रसादेन ज्ञातज्ञेयोस्मि संस्थितः॥२१॥ कृतार्थोहं नमस्तेस्तु दंडवत्पतितोस्मि॥ गुरोरुत्तीर्णता केन शिष्याणामस्ति कर्मणा॥२२॥ कायवाङ्मनसा तस्माच्छिष्येण तन्निवेदनं॥ गुरोरुत्तीर्णता सैव नान्या केनापि कर्मणा॥२३॥ स्वामिंस्त्वत्प्रसादेन उत्तीर्णोहं भवार्णवात्॥ आपूरितजगज्जालं स्थितोस्मि गतसंशयः॥२४॥ यत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च स्फुटं॥ श्रुत्यास्तु दीर्घते सामित संस्थितं ब्रह्म तस्मै नमः॥२५॥ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे बालकांडे मोक्षोपाये देवदूतोक्ते शतसा० वासिष्ठब्रह्मदर्शने षोडशोत्तरद्विशततमः सर्गः॥२१६॥ संपूर्णो ग्रंथः २३०००

यस्मिन्सर्वसाक्षिणि परमेश्वरे निरस्तपर्यायेऽष्टादेवजिस्य स्फुरिताव भासे ध्रुवे निष्क्रिय स्थिते सति नाट्यशालायां दीपे स्थिते सति तत्रस्थाः शाम्नुपजीव्यनटनर्तकादीनां क्रिया इव सर्वाः स्पंदपूर्वपश्चिमेहाः लौकिकवैदिकक्रियाः प्रवर्तंते यस्मात् कटकांगदकेयूरनूपुरैः कांचनमिव पयसि तरंगालीव इदं दृश्यभूः स्फुरति इदं जगत्सर्वं न देवं ना गुमात्रमपि तदन्यत् क्रियाकाररूपकालादिदृश्यं तद्ब्रह्मरूपं पितृश्रुतावप्युक्तं इति निश्चित्य यथायस्मिन्नाश्रमे प्राप्तं तत्तदुपहारमनुवर्तामि अनुवर्त्ते छांदसः पदव्यत्ययः॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इदानीं श्रीगुरूक्तस्य परमपुरुषार्थप्रापकज्ञानदानोपकारस्य जगति प्रत्युपकारोपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः॥२२॥ हे स्वामिन् अहं तव प्रसादेन भवांबुधेरुत्तीर्णः सन्पूर्णानंदभावेनापूरितजगज्जालं यथास्यात्तथा स्थितोस्मि नात्र संशयः॥२४॥ मम हृदयंगतमसज्ञेनघरणं समस्तगुणसदनं॥ सच्चित्सुखसारघनं सदैव हृदये सदा वंदे॥ अस्यग्रंथस्य सर्वोपनिषत्सारार्थोपहितानविगत सच्चिदानंदाद्वयब्रह्मतत्वमनुसंदीयाते मगाधार्थं नमस्यति यत्सर्वमिति॥ यद्ब्रह्म साक्षि सामवेदे सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति छांदोग्योपनिषत्प्रदर्शितं स्फुटं नरोपायसंज्ञोज्ञानिति श्रुत्यास्फुरं अधिकारिणां करतलामलकवदपरोक्षं यथा भवति तथा परमतात्पर्येण दीर्घते। तस्मै तज्ज्ञावेनपरिशिष्टापासनेप्रत्यक्षानंदघनाय नमइत्यर्थः॥२५॥ ॥निमज्जंतं भयार्णवे स्वसंविद्विद्याक्रिजलधौ सदर्थांशुनीतं हृदि गुरुकटाक्षालेवितपदं॥ विचिन्वानोनाद्यं तर्जितधिजठरं को नु कलयेदियमोरणानां प्रभुरनरूपलेरपि सती॥२॥ निरूपमनिजविस्तारं नि:शेषसंसारविनाशतनगंभीरं॥ नित्यसुखात्मतपरं काशितपादं त्राप्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य श्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येणानंदबोधेंद्रभिक्षुणा विरचितश्चैत्रिष्ठता सर्वप्रकाशः संपूर्णः॥७॥